

ॐ
મહર્ષિ શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજી પ્રણીત

કાલદશિ સમુચ્ચય

સવિવેચન

વિવેચક:-

ડૉ. ભગવાનદાસ મન:સુખલાઇ મહેતા
એમ.બી.બી.એસ.

આ પુસ્તક નીચેનાં સ્થળો
એથી મળી શકશે.

- (૧) શ્રી જ્ઞાન ધર્મ પ્રસારક સભા,
ભાવનગર.
- (૨) સોમચંદ ડી. શાહ,
પાલીતાણા
- (૩) મેઘરાજ જ્ઞાન પુસ્તકભંડાર,
ગોડીચળી ચાલ, જુ'ખઇ.
- (૪) શુભંકર અંશિરત્ન કાર્યાલય;
ગાંધી રસ્તો, અમદાવાદ.
- (૫) જશવંતલાલ ગિરધર-
લાલ શાહ;
૧૨૩૮, રૂપાસુર્યવંદની પોળ,
અમદાવાદ.
- (૬) કુલચંદ દામોદર ભુકસેલર્સ,
રાજકોટ પરા.
- (૭) કમ્પિલ્લભાઈ મોતીલાલ
માસ્કેતીયા, ખંભાત
- (૮) નેપથુલ એક્સપોર્ટ્સ કુંપની
લીમિટેડ,
હોર્નબી રોડ, લક્ષ્મી રોડ,
કોટ, જુ'ખઇ, પુના.
પાંચકુવા, દરિયાબંન,
અમદાવાદ. ઠીવડી.

卐

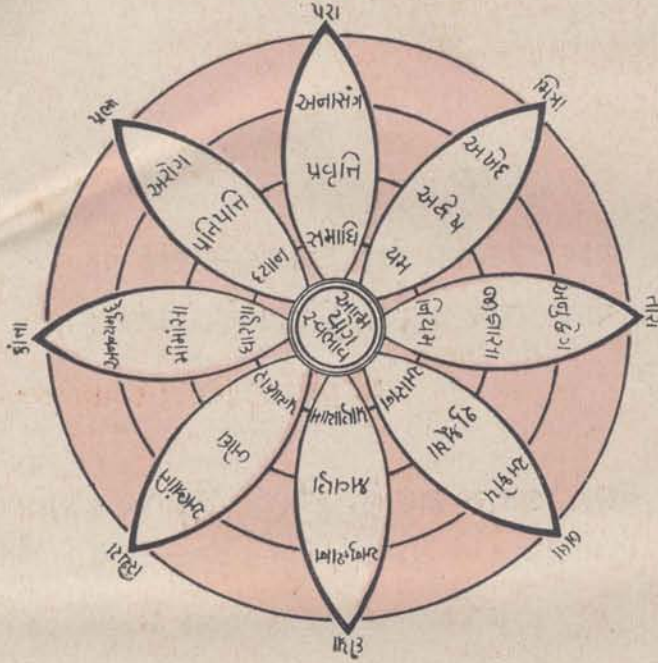
卐

ॐ

મહર્ષિ શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજી પ્રણીત

યોગદષ્ટિસમુચ્ચય

સવિવેચન

—: વિવેચક:—

ડૉ. ભગવાનદાસ મન:સુખભાઈ મહેતા.

એમ. બી. બી. એસ.

૫, ચોપાટી રોડ, સુ'બઈ ૭.

પ્રાપ્તી સ્થાન

શ્રી મેઘરાજ જૈન પુસ્તક ભંડાર

બુકડેવર્સ એન્ડ પબ્લીશર્સ

કીડા સ્ટ્રીટ, સુ'બઈ નં. ૨૦

આ. બી. કૈલાશનાગર સુ'નિ જ્ઞાન મંદિર

શ્રી મહાશ્વર જૈન આરાધના કેન્દ્ર, કોલા

આ. કા.

योगः कल्पतरुः श्रेष्ठः, योगश्चिन्तामणि परः ।
योगः प्रधानं धर्माणां, योगः सिद्धेः स्वयंग्रहः ॥

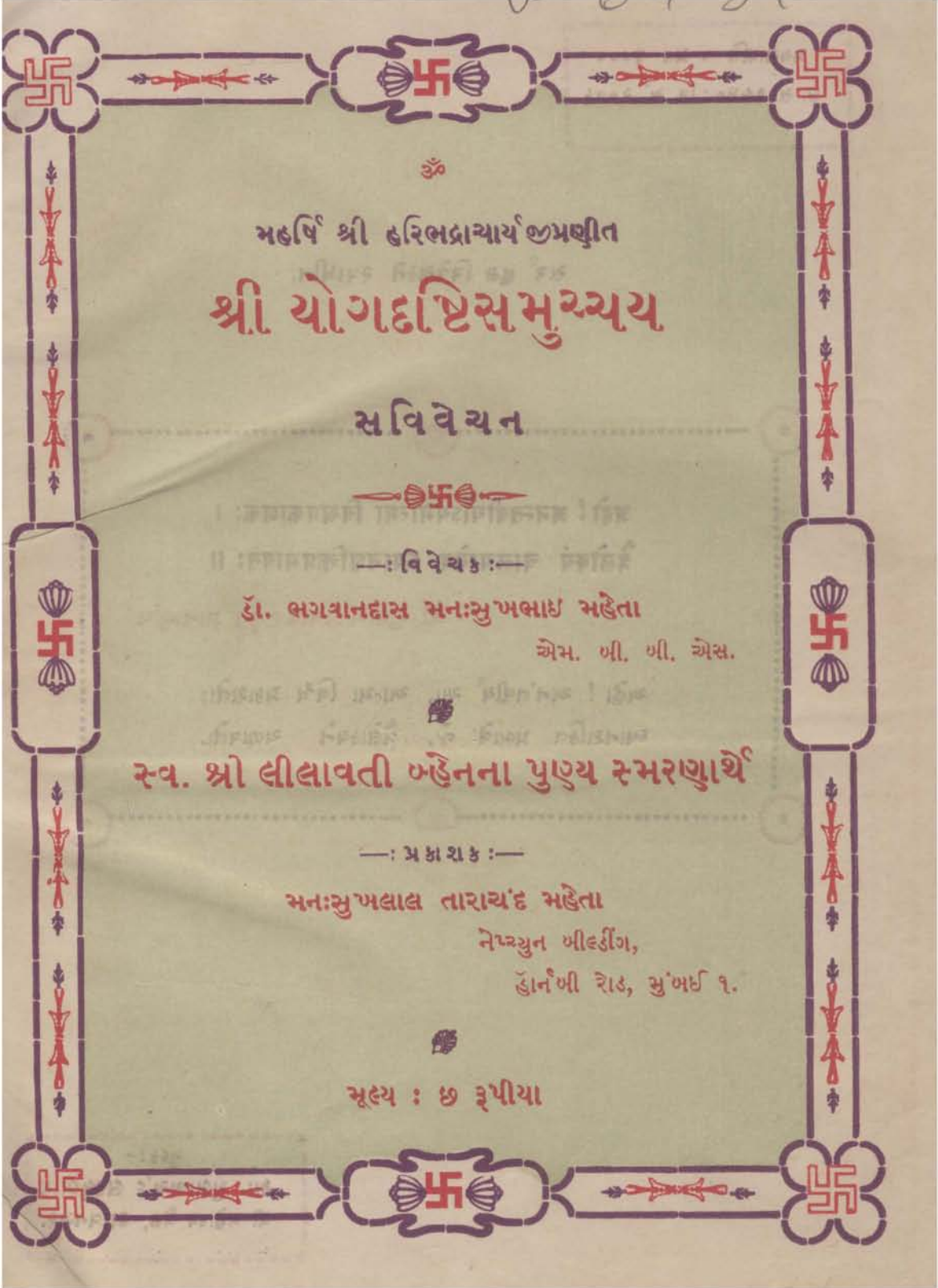
श्री हरिवंशप्रसरित् कृत योगभिरु.

योग कल्पतरु श्रेष्ठ छे, चिन्तामणि पर योग;
योग प्रधान न धर्माणां, सिद्धि स्वयंग्रह योग.

ॐ

महर्षि श्री हरिभद्राचार्य उग्रशीत
श्री योगदृष्टिसमुच्चय

सविवेचन

—: विवेचक:—

डॉ. भगवानदास मनःसुभलाध भड्डेता
जेम. जी. जी. जेस.

स्व. श्री लीलावती जडेनना पुण्य स्मरणार्थ

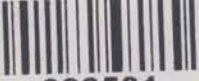
—: प्रकाशक:—

मनःसुभलाद ताराचंद भड्डेता
नेपथुन जीडीग,
डॉनंजी रोड, मुंभर् १.

मूल्य : छ ३पीया

प्रथमावृत्ति । अत १०००
च. स. १६५० : वि. सं. २००६

Serving Jinhshasan

023581

gyanmandir@kobatirth.org

सर्वं ह्येव विवेक्यते स्वाधीन.

अहो ! अनन्तवीर्योऽयमात्मा विश्वप्रकाशकः ।
त्रैलोक्यं चालयत्येव ध्यानशक्तिप्रभावतः ॥

श्री शुभाच्यंदायाय लघुत ज्ञानार्णव

अहो ! अनन्तवीर्यं आ, आत्मा विश्व प्रकाशतो;
ध्यानशक्ति प्रभावे न्, त्रैलोक्यने यणावतो.

मुद्रकः-

शा. शुभाच्यंदा लक्ष्मणा
श्री महोदय प्रेस, लावनगर.

સૌ. લીલાવતી મન:સુખલાલ તારાચંદ મહેતા.

સૌ. લીલાવતી મન:સુખલાલ

-: જન્મ :-
૧૮-૪-૧૯૦૮

જ્ઞેપનાં સ્મરણાર્થે

-: મૃત્યુ :-
૩-૧-૧૯૪૬

સ્વાસ્થ્ય યકર કરવામાં આવેલ છે.

श्री लीलावती ज्येष्ठनी उचरतरेभा

एक एव सहस्रमो मृतमप्यनुयाति यः ।

शरीरेण समं भाशं सर्वमन्यतु गच्छति ॥—श्री दण्डिबन्धुः।

तेना पुण्यम्भरणार्थं आ धरतुं प्रशान्तश्रेय प्राप्त प्रवृत्तानां आन्वुं हे. ते श्री लीलावती ज्येष्ठनेना कल्पस मन्त्राण्युक्तमो सां. १६२२मा धैव वदि र ने द्विने धयो इनेक सुप्रसिद्ध जन्मनि शिउ श्री हेवश्रक्षु भूलाशु ते तेमना विनाशेने अने श्री पुत्रादीनामो मन्त्रां. इतम धर्मसंस्कारसंपन्न दुलभां जन्मवानुं सहस्राण्य प्राप्त यवाणी अनुभवती धर्मसंस्कारना जीव तेमना उदयमां शेषया इता. तेमणे अत्रेण प्रक्षु आगदी सुपी अण्वासा कथो इतो. साथे साथे पंच प्रतिहमणु, नवस्मरणु आदिने। तेमनो धार्मिक अन्याय पणु इत्ये कोरिनेना इतो.

इ. स. १६२२ मा तेमो अमरेश्वरीनिवासी श्री मनसुण्डालसाई तारायंहे भोक्ता जन्मपुन ईन्त्यास उचया। साथे वधश्रिथी जेवया श्री मनसुण्डालसाई पणु अत्र इत्ये सोदशरी. कुशिलित अने धर्मरुचि आत्मा लोकी, जन्म दुलीन कुटुम्बिता नोकोपयो गीताना सुसंध जगता जेपुं थयुं. तेमनुं वागपाठ सुपभाव अन्यायदमय अने इतमेवम धर्मोपगती कृदि प्रवृत्ताने तेवदणुं. तेमना नोतानामां जे पुत्रा अने जे पुत्रीया थया. आनंदी, समतावान, अने वत्सल स्वभावने लीथे ते कुटुम्बमां सर्वना प्रोत्साहन शकं थया इता. तेमना परिश्रयमां आरनाश सर्व कोछने तेमना अंतरेना किमपाश्रयरी चान्दयनेना अनुभव थनो. इतजपणुं जे जेमनो विशिष्ट गुणु इतो.

तप प्रथे तेमने शास अमिरुचि इती. १६३३मां महाउमां तेमणे अह्लाड करी इती. १६४३मां वर्धमान अभिल तपनी जोगीनुं धाकुं शाशुं इतुं. आश तप साथे स्वाध्यायादि आभ्यांतप तप पणु वर्धमान इरवानो तेमनो लक्ष प्रशानापात्र इतो. तेमक तीर्थयात्रा प्रथेने। तेमनो उच्छ्रय अनन्य इतो. नानपणुमां नातापिता साथे श्री भगवतशिरशुनी यात्रा तेमणे करी इती; अने धर्मनिष्ठ श्री मनसुण्डालसाईना त्रुद्धधर्मधरिणी थया पती पुन १६३३मां श्री लमैवशिण्णरुछ, गुण्णुणरुछ, थयापुत्री, आणु, कुष्पाडरुछ, देशरीयाड आदि संतमज्जुकेपुत्री पावन तीर्थनी यात्रांते अनुपम लक्ष लक्ष आत्मानां धर्मशीरतुं अनिसिवात करी निष्ठ उचरनेने धन्य थयुं इतुं.

છેવટે શ્રી ગિરનારજીની યાત્રા નાહુસ્ત તપ્તીયત છતાં પૂર્ણ ઉત્સાહથી તેમણે કરી. આ યાત્રા પછી તરત ૧૯૪૨માં તેમને આ જીવનયાત્રા પૂર્ણ કરનારી હૃદયરોગની ગંભીર બીમારી લાગુ પડી. અને પછી તે, અનુક્રમે જલોદર આદિ તીવ્ર વેદનામય બિહોથી તે વ્યાધિએ અસહ્ય અને અસહ્યરૂપ ધારણ કર્યું. આ લગભગ ચાર વર્ષ જેટલી લાંબી અને અસહ્ય માંદગીમાં પણ લેશમાત્ર આત્મધ્યાનનો વીત્કાર નહિ કરતાં, સમતાભાવે વેદના સહન કરવારૂપ એક પ્રકારનો પરીવાહજ્ય તેમણે કર્યો હતો; તેમની શાંતિ અપૂર્વ અને સમતા અસાધારણ હતી. રોગશય્યા પર પણ તેમની ચિત્તવૃત્તિ ધર્મધ્યાનમાં જોડાયેલી રહેતી; નવસ્મરણ અને અન્ય ધર્મવૃથો પોતે રુચિથી વાંચતા અથવા તત્ત્વરસિક મનમુખલાલભાઈ પાસે વંચાવતા. જલમલાની પણ ખીરજની કસોટી કરે એવી આ ઉંચ અને દીર્ઘ વ્યાધિમાં પણ શ્રી મનમુખલાલભાઈએ સ્થિતપ્રજ્ઞની જેમ અનુદ્રિગ્નપણે એકનિષ્ઠ અનન્ય સેવાશુશ્રુષા કરી પોતાનો કર્તવ્યધર્મ પૂરપૂરો બજાવ્યો. પણ સર્વ ઉપાય છતાં ૧૯૪૬ ના જાન્યુઆરીની ૩ તા. વંથળીમાં શ્રી લીલાવતી જીએન આ ક્ષણભંજુર દોહનો ત્યાગ કરી ગયા.

મૃત્યુસમયે પણ તેમની સમાધિ અને ચિત્તશાંતિ કેવી અદ્ભુત હતી તેનું તાદૃશ્ય શબ્દચિત્ર શ્રી મનમુખલાલભાઈના જ શબ્દોમાં આ રહ્યું—“બરાબર એક માસ પૂર્વે એમને પોતાના મૃત્યુનો જાણર તો પડી ગઈ, પણ તેમ છતાં એની શાંતિ અને ખીરજમાં છેડેલું સુધી જરા પણ કન્ક પડેલો નહિ. ૨૦૦૨ના માગશસ્વદી અમાસને દિવસે જોપારના એ વાળે એક પ્રેમ મારી સાથે વાત કરતા હતા કે આજે અમાસ છે, અંટલે ‘ભારે’ દિવસ તો ખરો. હું જવાબ આપું છું કે—એવી તો માંદગી પછી ૫૦ અમાસો ગઈ અને કાંઈ ન થયું તો વળી આજે શું થવાનું છે? એને હનવું આવ્યું. પણ એ હાસ્ય છેડેલું જ હતું. નવકાર માંભળતાં સાંભળતાં એક મીનીટમાં હૃદય એકાં એકાં જ અંધ થઈ ગયું અને મૃત્યુ પામ્યાં.” આવું ધન્ય સમાધિમરણ જેણે જીવનમાં ધર્મની સાચી એકનિષ્ઠ આરાધના કરી હોય એવા પુણ્યાત્માને પ્રાપ્ત થાય છે. દોહપર્યાય ભલે નષ્ટ થાય, પણ અમૃતરૂપ ધર્મસંસ્કાર તો વક્ષતાર મિત્રની જેમ મૃતને પણ અનુસરે છે. દોહ ભલે જીવું થાય, પણ ધર્મરંગ જીવું થતો નથી. ઘાટ-ઘડામણ ભલે જાય, પણ મુવણું વણુસતું નથી.

સર્વ. રાજ નં ધર્મજી સહિતકરિયા. બીજો રંગ પતંગ. ૨ મુણવેકરિયાં
 ધર્મજી સમય નારી. સહિતકરિયાં વેદ તે જીવણ યાવ. મુણવે
 મેનુ ને મિણુને નારી. સહિતકરિયાં વાટ ઘડામણ યાવ. રે મુણવે શ્રી વરોવિજયજી

પ્રકાશકનું નિવેદન

પ્રસ્તુત ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ શાસ્ત્રકાર મહર્ષિ હરિભદ્રસૂરિજીના 'યોગદષ્ટિસમુચ્ચય'નું ડૉ. ભગવાનદાસે કરેલું સવિસ્તર ટીકાત્મક વિવરણ છે. આ ગ્રંથમાં આધ્યાત્મિક વિકાસના ક્રમનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. જૈન શાસ્ત્રોમાં આધ્યાત્મિક વિકાસનું વર્ણન મુખ્યત્વે કરીને ચૌદ ગુણસ્થાનરૂપમાં, ચાર ધ્યાનરૂપમાં અને બહિરાત્મા આદિ ત્રણ અવસ્થાઓના રૂપમાં આપવામાં આવ્યું છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં યોગાવસ્થાની ક્રમિક વૃદ્ધિને સમજાવતાં, તેને ઇચ્છાયોગ, શાસ્ત્રયોગ ને સામર્થ્યયોગ એવી ત્રણ ભૂમિકામાં તેમજ આઠ યોગદષ્ટિરૂપ આઠ વિભાગમાં વહેંચી નાખેલ છે. આ આઠ દષ્ટિ જેના નામ અનુક્રમે મિત્રા, તારા, બલા, દીપ્તા, સ્થિરા, કાંતા, પ્રભા, પરા, છે તેનો, મહર્ષિ પતંજલિના યોગના પ્રસિદ્ધ આઠ અંગ-ચમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ સાથે અનુક્રમે સમન્વય છે. પ્રથમની ચાર દષ્ટિઓ યોગની પ્રાથમિક દશા છે અને તેમાં અવિદ્યાનો થોડો અંશ હોય છે, પણ 'સ્થિરા' થી 'પરા' દષ્ટિ વચ્ચેના સાધકને અવિદ્યાનો અવકાશ નથી. છેવટમાં આચાર્યે યોગશાસ્ત્રના અધિકારી કોણ હોઈ શકે એ જણાવ્યું છે.

ડૉ. ભગવાનદાસભાઈએ પ્રસ્તુત ગ્રંથના વિવરણમાં સંસ્કૃત મૂળ શ્લોક, તેનો કાવ્યાનુવાદ, શબ્દશઃ અર્થ, વૃત્તિ અર્થ, અને તે ઉપર લંગાણુથી સરલ ભાષામાં સુંદર વિવેચન (ટીકા) કર્યું છે. વિવેચનમાં જરૂર જણાય ત્યાં ત્યાં જૈન આગમ ગ્રંથો, અન્ય ધર્મના પવિત્ર પુસ્તકો, અને તત્ત્વજ્ઞાનીઓના આધારભૂત અવતરણો પણ મૂકેલા છે. પુસ્તકની શરૂઆતમાં ડૉ. ભગવાનદાસે લખેલો આ ગ્રંથનો મહત્ત્વપૂર્ણ ઉપોદ્દ્યાત યોગના અભ્યાસીઓને ખાસ ઉપયોગી થઈ પડે તે રીતે આપવામાં આવ્યો છે. શ્રી યશોવિજયજી મહારાજે લખેલી યોગદષ્ટિની સન્નગય પુસ્તકને અંતે પરિશિષ્ટમાં મૂકેલી છે. દરેક દષ્ટિના અંતે શ્રી ભગવાનદાસભાઈએ પોતે રચેલા કલશકાવ્યો મૂકવામાં આવેલ છે.

અધ્યાત્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસી માટે આવેા યોગદષ્ટિસમુચ્ચય જેવો સુંદર ગ્રંથ મહારા જાણવામાં હજી સુધી આવેલ નથી. ૧૯૪૬ માં મહારા પત્નીના સ્વર્ગવાસ પછી ડૉ. ભગવાનદાસે પોતાના હસ્તલિખિત રૂપમાં આ પુસ્તક મને વાંચવા આપેલું. પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં આઠે દષ્ટિ પર એવું સરસ અને લાવપૂર્ણ વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે, કે એ વાંચતાં વાંચતાં અંતરમાં એક નવી જ દષ્ટિ ખૂલતી જોવામાં આવે છે, અને તેમાંથી કોઈ દિવ્ય પ્રકાશનો આભાસ થાય છે. શ્રીયુત્ ભગવાનદાસભાઈને, તેમનો આ ગ્રંથ મેં વાંચ્યો તે પહેલાં હું ડૉક્ટર અને લેખક તરિકે તે જાણતો જ હતો, પણ આ ગ્રંથ વાંચ્યા પછી મને ખાત્રી થઈ કે ડૉ. ભગવાનદાસ માત્ર શારીરિક રોગના ચિકિત્સક નથી, પણ માનવીના 'મન' અને 'લાવ'ની પણ એ સારી ચિકિત્સા કરી જાણે છે. આ ગ્રંથની હું પ્રશંસા કરું એ કરતાં વાચકવર્ગ એના સામે અભિપ્રાય આપે તે ઇષ્ટ છે. છતાં એટલું તેા ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે ઐહિક જાખતો દૂર રાખી જે શ્વેત કલ્યાણની આશા રાખતો હોય, આ સંસાર એક પંખીમેળો છે અને થોડા સમયમાં આ મર્ત્ય દેહનો ત્યાગ કરીશું, તેની જેને ખાત્રી હોય, અને જેને પોતાનું જીવન સારરૂપ, પવિત્ર અને દિવ્ય બનાવવાની ઝંખના હોય, તેના માટે જ આ પુસ્તક કિંમતી છે. આ ગ્રંથનું મુદ્રણકાર્ય શુદ્ધિપૂર્વક સુંદર રીતે કરી આપવા માટે શ્રી ગુલાબચંદલાઈનો (મહોદય પ્રેસ) અત્ર આભાર માનું છું.

હવે એક છેલ્લી વાત. પ્રસ્તુત ગ્રંથનું પ્રકાશન મહારી સ્વર્ગસ્થ પત્ની લીલાવતીના સ્મરણાર્થે કરવામાં આવેલ છે, અને આવેા અમૂલ્ય ગ્રંથ નિષ્કામભાવે પ્રગટ કરવાની રબ આપવા માટે હું ડૉ. ભગવાનદાસભાઈનો અત્યંત આભારી છું. જે વ્યક્તિ પાસેથી મેં અધિકમાં અધિક પ્રાપ્ત કર્યું છે, અને જેનો બદલો અલ્પમાં અલ્પ રીતે પણ હું વાળી શક્યો નથી, એવી મહારી પત્ની લીલાવતીના સ્મરણાર્થે કૂલ નહિં ને કૂલની પાંખડીરૂપ આ પ્રકાશન-સુકૃતથી હું ગમે તેટલો આત્મસંતોષ અનુભવું, તેાપણ તેના અસંખ્ય ઉપકારોના ઓળનો ભાર મહારી પર રહેલો જ છે અને રહેશે.

નેપથ્યુન ખીલ્ડીમ,
હોર્નબી રોડ, કોટ.
મુંબઈ
૨૩-૭-૫૦

મનમુખલાલ તારાચંદ મહેતા

આ ગ્રંથના વિવેચક ડૉ. ભગવાનદાસના પૂજ્ય પિતાશ્રી

સ્વ. શ્રી મનઃસુખભાઈ કિરત્ત્યંદ મહેતા.

શ્રી મહોદય પ્રેસ, -ભાવનગર.

ॐ

મહારા પૂજ્ય સદ્ગ પિતાશ્રીના ચરણકમળમાં
(શ્રી મનઃસુખભાઈ કિરતચંદ મહેતા)

આદર્શવિકીરિત

સદ્ગ શ્રી પૂજ્ય પિતાશ્રી ! આપ ચરણે આ શાસ્ત્ર વિવેચતી,
દીકા સન્મનનંદની મુજ કૃતિ અર્પી થઉં છું કૃતી;
દેવી હેમસુતે સુકાવ્ય કલશા ભગવાનદાસે કર્યા,
અર્પે તે મનસુખનંદન સદા સદ્ભક્તિભાવે ભર્યા.

શિખરિણી

સુસંસ્કારો રોપ્યા મુજ મનભૂમાં મનસુખ કરે,
કુલ્યા ક્ષણે તો આ નિત મુજ મનોનંદન ભરે;
પિતાશ્રી ! ઝેચા તે સુખદ ઉપકારો સ્મૃતિ કરી,
સ્વીકારો આ બાલે સમરપિત ભકતચંદ્રિ ધરી !

ભગવાનદાસ

(' મનોનંદન ')

સુધાસિન્ધુના બિન્દુ

જે એનું જાણૂંદ સે સઘનું જાણૂંદ । જોણું આત્મા જાણુંયો તેણું સર્વ જાણુંયું.—શ્રીઆચાર્યશંક.

અપ્પા નરૂં વેગરણી, અપ્પા મે કુડસામલી ।

અપ્પા કામદુધા ઘેણૂં, અપ્પા મે નંદનં વનં ॥ શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર.

મોક્ષપહે અપ્પાણં, ઠવેહિ તં ચેવ જ્ઞાહિ તં ચેય ।

તત્થેવ વિહર ણિચ્ચં, મા વિહરસુ અણ્ણદણ્ણેસુ ॥ શ્રી કુંડકુંદાચાર્યશંક.

આત્મપ્રવૃત્તાવતિજાગરૂકઃ, પરપ્રવૃત્તૌ વધિરાન્વમૂકઃ ।

સદા ચિદાનન્દપદોપયોગી, લોકોત્તરં સામ્યમુવૈતિ યોગી ॥ શ્રી યશોવિજયશંક

(અર્થાત્) નદી વૈતરણી આત્મા, આત્મા છે કૂર શાલ્મલી;
નંદન વન છે આત્મા, આત્મા કામદુધા લલી.
મોક્ષપથે આત્માને સ્થાપ, ધ્યાવ તે જ આત્માને આપ;
ત્યાં જ વિહર ચેતન ! સદાય, મ વિહર પરદ્રવ્યોભાંય.
આત્મપ્રવૃત્તે અતિ જાગનારો, પરપ્રવૃત્તે મૂક અંધ બહેરો;
સદા ચિદાનન્દપદોપયોગી, લહે અલૌકિક જ સામ્ય યોગી. (ભગવાનદાસ)

卐

બહિરાતમ તજ અંતર આતમ, રૂપ ધર્મ ચિર ભાવ;

પરમાતમનું હો આતમ ભાવવું, આતમ અરપણુ દાવ.—શ્રી આનન્દધનશંક.

જળ જાણુંયો નિજ રૂપકો, તળ જાણુંયો સળ લોક;

નહિં જાણુંયો નિજ રૂપકો, સળ જાણુંયો સો ફેક.

કાયાની વિસારી માયા, સ્વરૂપે શમાયા એવા,

નિર્ઘેનો પંથ ભવ, અંતનો ઉપાય છે.—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રશંક

જ્યાંલગી આતમા તત્ત્વ ચિન્થો નહિં, ત્યાંલગી સાધના સર્વ જૂઠી.—શ્રી તરસિંહ મહેતા.

ધ્યાત સુધારસ પાન મગનતા, ભોજન સ્વશુષ્ણ ઉપભોગ રે;

રીઝ એકત્વતા તાનમેં વાજે, વાજિંત્ર સન્મુખ યોગ રે.—શ્રી દેવચંદ્રશંક.

卐

उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् । आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ૩૧૮.

ય એવ મુક્ત્વા નયપક્ષપાતં, સ્વરૂપગુપ્તા નિવસન્તિ નિત્યમ્ ।

વિકલ્પજાલચ્યુતશાન્તચિત્તાસ્ત એવ સાક્ષાદમૃતં પિવન્તિ ॥ શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યશંક.

धर्मबीजं परं प्राप्य, मानुष्यं कर्मभूमिषु ।

न सत्कर्मकृषावस्य, प्रयतन्तेऽल्पमेधसः ॥ श्री योगदृष्टिसमुच्चय. श्लो. ८३.

नित्यमन्तर्मुखस्तिष्ठ, वीतरागो विवासनः ।

चिन्मात्रममलं शान्तकर्म सर्वत्र भावयन् ॥ श्री योगवासिष्ठ.

समयं गोयम मा पमायए । 'हे गौतम ! समयभात्रने पक्षु प्रभाद म कर !

जस्सद्धि मरुचुणा सरुखं, जस्स वद्धि पलायणं ।

जो जाणे न मरिस्सामि, सो हु कंखे सुए सिया ॥ श्री उत्तराध्ययन सूत्र.

मृत्युथी मैत्री छे नेने, वा ने लागी शके परे !

न हुं भरीश ने नल्ले, तेड सुणे सुन्ने लवे !

卐

अम नल्लीने रे ज्ञानदशा लल, रहीअे आप स्वइय;

परपरिक्षुतिथी रे धर्म न छांदिअे, नवि पडीअे लवकूप.—सवासो गाथा स्तवन.

सकल जगत ते अेठवत, अथवा स्वप्न समान;

ते कडिअे ज्ञानी दशा, भाडी वाया ज्ञान.

दया शांति सभता क्षमा, मत्य त्याग वैराग्य;

होय मुमुक्षु घट विषे, अेड सदा य सुभाग्य.—श्री आत्मसिद्धि.

मात्र भोक्षनी धंरछा मन विषे, भीलु केरु गमे नडिं वात....लुंयुं धन्य तेडतुं !

नेने काण ते डिंकर थध रह्यो, भृगतृण्णुा त्रैलोक....लुंयुं.

दासी आशा पिशाची थध रही, काम कोध ते केही दोक....लुंयुं.—वैष्णव कवि मनोरदास

पिया पर धर मत न्नेअे रे, करी करुणा मडाराज !

धर अपने वालम कडे रे, कोषु वस्तुकी पोट ?

इंगट तड किम दीलुअे प्यारे, शीश लरमकी पोट ?—श्रीचिदानंदल अडोतेरी

卐

विवेकिनो विरक्तस्य, शमादिगुणशालिनः ।

मुमुक्षोरेव हि ब्रह्मजिज्ञासायोग्यता मता ॥ श्री विवेकव्यूहामण्डि.

विरम विरम सङ्गान्मुञ्च मुञ्च प्रसङ्गं विसृज विसृज मोहं विद्धि विद्धि स्वतत्त्वम् ।

कलय कलय वृत्तं पश्य परय स्वरूपं, कुरु कुरु पुरुषार्थं निर्वृतानन्दहेतोः ॥—श्री ज्ञानार्णव.

परब्रह्मपरिणामनिदानं, स्फुटकेवलविज्ञानं रे ।

विरचय विनयविवेचितज्ञानं, शांतसुधारसपानं रे ॥ श्री शांतसुधारस.

परमार्थमार्ग अथवा शुद्ध आत्मपदप्रकाश

- धुंछे छे जे जेगीजन, अनंत सुख स्वइय; १
 मूख शुद्ध ते आत्मपद, सयोगि जिन स्वइय. २
 आत्मस्वभाव अजम्ब ते, अवलंजन आधार;
 जिनपदधी दर्शाविये, तेइ स्वइय प्रकार. २
 जिनपद निजपद जेकता, वेदभाव नहीं कंठ;
 दक्ष यजमाने तेइनेद, कछां शास्त्र सुखदायि. ३
 जिन प्रवचन दुर्गम्यता, धाके अति भतिमान;
 अवलंजन श्री सहशुरु, सुगम अने सुखभाषु. ४
 उपासना जिनथरखुनी, अतिशय लजित सद्धित;
 मुनिजन संगति रति अति, संयम योग घटित. ५
 गुणुप्रभेद अतिशय रहे, रहे अंतमुंख योग;
 प्राप्ति श्री सहशुरु वडे, जिन दर्शन अनुयोग. ६
 प्रवचन समुद्र जिंदुमां, उलटी आवे जेभ;
 योद पूर्वनी बधिनुं, उदाहरणु पणु तेम. ७
 विषय विकार सद्धित जे, रह्या भतिना योग;
 परिणामनी विषमता, तेने योग अयोग. ८
 मंद विषय ने सरणता, सह आसा सुविचार;
 करणु कोमणतादि गुणु, प्रथम भूमिका धार. ९
 शैक्या शब्दादिक विषय, संयम साधन राग;
 जगत छि नहीं आत्मधी, मध्य पात्र महाभाव्य. १०
 नहीं तृष्णुं लुब्धा तणी, मरणु योग नहीं क्षेण;
 महापात्र ते मार्गना, परम योग जितलोण. ११
 आंये भहु सम देशमां, छाया जय समार्ध;
 आंये तेम स्वभावमां, मन स्वइय पणु लार्ध. १
 उपजे भेइ विकल्पधी, समस्त आ संसार;
 अंतमुंख अवलोकतां, विषय यतां नहीं वार. २
 सुख धाम अनंत सुसंत यही, दिन रात्र रहे तद ध्यान भधी;
 पर शांति अनंत सुधाभय जे, प्रणुसुं पद ते वर ते जय ते. १

श्रीमद् राजचंद्र.

પ્રસ્તાવના

“ ભવવીજાહુરજનના રાગાદયઃ ક્ષયસુપાગતા યસ્ય ।
બ્રહ્મા વા વિષ્ણુર્વા હરો જિનો વા નમસ્તસ્મૈ ॥ ”-શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજી.

“ સઘણું પરવશ તે દુઃખસંક્ષણુ, નિજવશ તે સુખ લહિયે;
એ દષ્ટે આતમ શુણુ પ્રગટે, કહો સુખ તે કુણુ કહિયે? ”-શ્રી યશોવિજયજી.

૨૬ મી જાન્યુઆરી ૧૯૫૦ !—આજના આ મંગલ દિને આ પ્રસ્તાવના લખવાનો પ્રારંભ કરું છું. શ્રીમદ્ યોગીશ્વરોની પુણ્યભૂમિ આ ભારતવર્ષ આજે પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યનો અપૂર્વ ઉત્સવ ઉજવી રહ્યો છે. આ લૌકિક સ્વાતંત્ર્યની વાત પરથી અલૌકિક એવા આત્મસ્વાતંત્ર્યનું સહજ સ્મરણ થાય છે અને વિચાર સ્ફુરે છે કે—આ આત્મા અનાદિ અવિદ્યારૂપ પરશાસનના મહાભાર તળે દગાઈ ગયો છે, પરભાવરૂપ કર્મની જાંજીરોથી જકડાઈ ગયો છે, અને તેથી પારતંત્ર્યનું મહાદુઃખ અનુભવી રહ્યો છે. આ પરવશતા દુઃખના મૂળરૂપ અવિદ્યા-મોહના પરશાસનને ડગાવી દઈ, સુખધામરૂપ નિજવશ સ્વશાસનનો—આત્મરાજ્યનો ‘અપૂર્વ અવસર’ જીવને કેમ પ્રાપ્ત થાય ? કર્મપારતંત્રતાની શ્રાંખલામાંથી મુક્ત થઈ આ આત્મ-પુરુષ મુક્તત્વનો અનન્ય ઉદ્ધાસ ક્યારે અનુભવે ? પૂર્ણ આત્મસ્વાતંત્ર્યનો પરમ ધન્ય મહોત્સવ જીવને શી રીતે પ્રાપ્ત થાય ? ‘આતમ ઘર આતમ રમે’ ને ‘નિજ ઘર મંગલમાલ’ ક્યારે પ્રગટે ? ‘આનંદધન રસપૂર’થી આ જીવ-સરોવર છલકાઈ જઈ ‘વાજશે મંગલ તૂર’ ક્યારે થાય ?

“ તુજ મુજ અંતર અંતર લાંજશે, વાજશે મંગલ તૂર;
જીવ સરોવર અતિશય વાધશે, આનંદધન રસપૂર....
પદ્મપ્રભ જિન ! તુજ મુજ આંતરું કિમ લાંજે ભગવંત ? ”-શ્રી આનંદધનજી

“ આતમ ઘર આતમ રમે રે, નિજ ઘર મંગલ ધાય રે. ”-શ્રી દેવચંદ્રજી

આ સમસ્ત પ્રશ્નોનો ઉત્તર એક યોગમાં જ રહ્યો છે. કર્મપારતંત્ર્યમાંથી મુક્ત કરી આત્મસ્વાતંત્ર્યની અનુપમ સિદ્ધિ કરાવનાર, જીવને ‘શિવ’ બનાવનાર, આત્માને ‘ઈશ્વર’ છે જે જોગીજન’ એવું ‘મૂળ શુદ્ધ તે આત્મપદ’-પરમાત્મપદ પમાડનાર જો કોઈ હોય તો તે યોગ જ છે. અને આ આત્મસ્વભાવ-યુજનરૂપ યોગના સદુપાયનો સકલ અવિકલ

વિધિ સાંગોપાંગપણે જે પ્રદર્શિત કરે તે યોગશાસ્ત્ર છે. અને તેમાં પણ અનેક યોગશાસ્ત્રોના નવનીતરૂપ આ યોગદષ્ટિસમુચ્ચય શાસ્ત્રનું સ્થાન અનુપમ છે; અનેક નવીન અને મૌલિક વિચારધારાઓ રચી કરી અર્પૂર્વ 'યોગદષ્ટિ'રૂપ દિવ્ય નયનના ઉન્મીલનરૂપ નિર્મલ ઝાંધ પ્રકાશ રેલાવનાર આ અંધરતનનું સ્થાન અતન્ય છે. સાગરનું મથન કરી વિબુધોએ (દેવોએ) અમૃત વલ્લોચું હતું; તેમ શાસ્ત્રસમુદ્રનું મંથન કરી મહાવિબુધ (પ્રાણ) મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજીએ આ યોગામૃત વલ્લોચું છે, જેનું યથાપાત્ર યથેચ્છ પાન કરી આત્માર્થી મુમુક્ષુ 'જેગીજનો' અમૃતત્વને પામે છે.

અને આ નિર્વાણરૂપ અમૃતત્વ પામવું અને પમાડવું એ જ આ યોગપથ-પ્રદર્શક ગ્રંથનું વક્તા-શ્રોતા ઉભય આશ્રયી પરંપર (Ultimate) પ્રયોજન છે, એમ આના મંગલાચરણમાં જ આ મહાન્ યોગાચાર્યે સ્પષ્ટ પ્રકાશ્યું છે. આ પર-હિતૈકનિરત શાસ્ત્રકારે માન-પૂજા-કીર્તિ આદિ તુચ્છ કામનાથી રહિત એવા શુદ્ધ આશયથી કેવળ એક આત્માર્થે જ આ સત્ત્વહિતાર્થે પરમાર્થપ્રવૃત્તિ કરી છે, જે પરંપરાએ નિર્વાણનું અવંધ્ય ણીજ છે, મોક્ષનું અમોઘ કારણ છે. અને 'કામ એક આત્માર્થનું', ણીજને નહિં મન રોગ'—એ મહાસૂત્ર હૃદયમાં ધારણ કરી જે કોઈ સાચો આત્માર્થી મુમુક્ષુ શ્રોતાજન આ શાસ્ત્રનું પરિશીલન કરશે, તે પણ યથાચિતપણે અત્રે યોગમાં જ પ્રવૃત્તિ કરશે,—જે તેને પણ નિર્વાણના અવંધ્ય ણીજરૂપ થઈ પડશે; કારણ કે આ યોગદષ્ટિ આત્માના આધ્યાત્મિક વિકાસનું માપ છે, આત્મદશા માપક 'થર્મોમીટર' (Thermometer) છે. એટલે એનું સ્વરૂપ સમ્યક્ પ્રકારે જાણી વિચક્ષણ શ્રોતા તે પરથી પોતાના આત્માની આધ્યાત્મિક પ્રગતિનો, આત્મદશાનો, આત્માના શુણ્યસ્થાનનો કયાસ કાઢી શકશે. હું પોતે કથી દષ્ટિમાં વર્તુ' છું? મહારામાં તે તે દષ્ટિના કહ્યા છે તેવા શુણ્ય-લક્ષણ છે કે નહિં? ન હોય તો તે પ્રાપ્ત કરવા મહારે કેમ પ્રવર્તવું? ઇત્યાદિ પ્રકારે અંતર્મુખનિરીક્ષણ (Introspection) કરી આત્મશુણ્ય-વૃદ્ધિની પ્રેરણા પામવા માટે આ યોગદષ્ટિ આત્માર્થી શ્રોતાને પરમ ઉપયોગી-પરમ ઉપકારી થઈ પડશે, અને તથારૂપ યથાચોગ્ય આચરણરૂપ યોગપ્રવૃત્તિથી તેને પણ પરંપરાએ મોક્ષનું અચૂક કારણ થઈ પડશે. આમ આ સત્ત્વશાસ્ત્ર વક્તા-શ્રોતા ઉભયને આત્મકલ્યાણનો અમોઘ હેતુ છે, આત્મસ્વાતંત્ર્યનો અચૂક સદુપાય છે.

“પક્ષપાતો ન મે વીરે, ન દ્વેષઃ કપિલાદિષુ ।

યુક્તિમદ્વચનં યસ્ય, તસ્ય કાર્યઃ પરિગ્રહઃ ॥” —શ્રી હરિભદ્રસૂરિ

‘વીર પ્રત્યે મને પક્ષપાત નથી અને કપિલ આદિ પ્રત્યે મને દ્વેષ નથી, યુક્તિવાળું જેનું વચન હોય તેનું જ અહુણ કરવા યોગ્ય છે,’—એવા પ્રકારે નિષ્પક્ષ ન્યાયમૂર્તિ જેમ મધ્યસ્થ તત્ત્વપરીક્ષાની વીરગર્જના કરનારા અને મત-દર્શનના આશ્રહથી પર એવા આ પરમ પ્રામાણિક આચાર્ય આ પ્રાચીન ભારતવર્ષના ભૂષણરૂપ સમર્થ તત્ત્વજ્ઞાનીઓની

પ્રથમ પંક્તિમાં બિરાજનારા મહાન્ જ્યોતિર્ધર થઈ ગયા છે. ષડ્દર્શનનું પરમ પરમાર્થ-રહસ્ય સંવેદનારા આ સુપ્રસિદ્ધ ‘ષડ્દર્શનવેત્તા’ હરિભદ્રસૂરિએ, સર્વ મત-દર્શનનો આશ્રહ છોડાવનારી અને ‘ષડ્દર્શન જિન અંગ ભણીને’ એવી સર્વ દર્શનનો સમન્વય કરનારી યોગમાર્ગની નવીન દિશા અત્ર દાખવી છે. પોતાના ‘સાગરવરગંભીરા’ વિશાળ પટમાં સર્વને સુગમતાથી સમાવેશ કરતી પરમ ગંભીર ઉદાર આશયવાળી ‘દિવ્ય દ્રષ્ટિ’ અર્પણ કરી, આ તત્ત્વદ્રષ્ટા યોગાચાર્યે સર્વમાન્ય વિશાળ યોગભૂમિકા પર સર્વદર્શનવાદીઓને સમ્રેમ આમંત્રણ કરી સમાનધર્મી-સાધર્મિક અંધુત્વભાવે એકત્ર કર્યા છે; અને ધર્મને નામે કદાચહથી ચાલતા મિથ્યા ઝઘડાઓને* આત્યંતિક નિષેધ કરી, વિશ્વઅંધુત્વની અનન્ય ભાવના પ્રભાવનારા યોગિધર્મનો-સનાતન આત્મધર્મનો સફળોપ કર્યો છે. સુસ્ર વાંચકને એ જોઈને સ્નાનદાશ્ચર્ય થશે કે સર્વદર્શનસમભાવની-રાગદ્રેષ રહિત સદ્બિણ્ણતાની ઉદાત્ત ભાવના આજથી બારસો વર્ષ પૂર્વે આ દિવ્ય દ્રષ્ટા યોગીશ્વરે તાત્ત્વિક ભૂમિકા પર કેવી વિકસિત કરી છે ! અને એ જ આ અંધરતનની અનેકવિધ વિશિષ્ટતાઓ મધ્યેની મુખ્ય વિશિષ્ટતા છે.

ઈ. સ. ૧૯૪૩ ના વર્ષની કોઈ સુભગ પળે આવેા આ ઉત્તમ અંથ અવગાહવાનું સફલાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયું; અને તેનો સ્વાધ્યાય કરતાં, આ સત્શાસ્ત્ર પર વિશદ વિવેચન કરવાની મને સ્વયંભૂ સ્ફુરણા થઈ. એટલે આ સત્શાસ્ત્રનો આશય પરિસ્કુટ કરી તેનું ગુણુ-ગોરવ-અહુમાન વધારે એલું જૃહત્ ટીકારૂપ સવિસ્તર વિવેચન કરવાની આ મહારી અંતર પ્રેરણાને મૂર્ત આકાર આપવા આ ઉપક્રમ-યોજના મેં નિયત કરી: (૧) મૂળ શ્લોકનો કાવ્યાનુવાદ-ગૂજરાતી દોહરામાં. (૨) શ્લોકનો શબ્દશઃ અર્થ. (૩) શ્રી હરિભદ્રસૂરિની સ્વોપસ્ર વૃત્તિનો અક્ષરશઃ અનુવાદ કુટનોટમાં. (૪) શ્લોક અને વૃત્તિના આશયને પરિસ્કુટ અને પરિપુષ્ટ કરતું સળંગ સવિસ્તર વિવેચન (‘સુમનોનંદની’ જૃહત્ ટીકા નામક.). (૫) પ્રત્યેક અધિકાર પ્રાંતે તે તે અધિકારના સારસંદોહ અને પુષ્ટિરૂપ કલશકાવ્યોની નવ રચના.-આમ પંચાંગી યોજના નિયત કરી ઉક્ત ઉપક્રમ પ્રમાણે આ સત્પ્રવૃત્તિમાં હું પૂર્ણ ઉત્સાહથી પ્રવૃત્ત થયો, અને યથાવકાશ કવચિત્ તીવ્ર-કવચિત્ મંદ વેગે અખંડ પ્રયાણ કરતાં આ વિવેચનાદિ કાર્યની પૂર્ણાહુતિ મેં ૧૯૪૫ ના અંતભાગમાં કરી. તેના ફલપરિપાકરૂપ આ અંથ સુસ્ર વિવેકી તત્ત્વરસિક વાચકવૃન્દના કરકમલમાં મૂકતાં મને આનંદ થાય છે. આત્માર્થે કરવામાં આવેલા આ નમ્ર પ્રયત્નમાં વિગતમત્સર ગુણુદોષસ્ર સંજ્જનોને જો કંઈ પણ સફળતા ભાસ્યમાન થાય, તો તે કેવળ ગુણુનિધાન જ્ઞાની સત્પુરુષોના કૃપાપ્રસાદને જ આભારી છે,-જેના પરમ સમર્થ વચનામૃતની પ્રબળ ભિત્તિના અવલંબન વિના મહારો આ પ્રયત્ન ‘પ્રાંશુલભય’ ફલ પ્રત્યે પંગુચેષ્ટા જેવો જ બન્યો હોત !

આ અંથના હાથલખાણની શાહી હજુ સુકાઈ ન હતી, ત્યાં તો મહારા પરમાર્થ-સ્નેહી તત્ત્વરસિક શ્રી મનઃમુખલાલભાઈ તારાચંદ મહેતા (નેપ્થ્યુન ઇન્સ્ટિટ્યુટ-સવાળા) જિજ્ઞાસાવૃત્તિથી આ હાથલખાણ લઈ જતા, અને અપૂર્વ રસથી તે અવગાહી જતા એથી

* જ્ઞાતે નિર્વાણતત્ત્વે ડસ્મિન્નસમોદ્દેન તત્ત્વતઃ । પ્રેક્ષાવતાં ન તદ્જ્જ્ઞૌ વિવાદ ઉપપચતે ॥ યો.દ.સ.

એમને આ સત્શાસ્ત્ર પ્રત્યે પરમ પ્રેમ-પ્રમોદભાવ ઉદ્ભવવા માન થયા, અને તેના પ્રકાશનનું શ્રેય પોતાને પ્રાપ્ત થાય એવી સહજ વૃત્તિ ઉદ્ભવી. તે અરસામાં તેમના સુશીલ ધર્મપત્ની ધર્મનિષ્ઠ શ્રી લીલાવતીજીદેનને અકાળ સ્વર્ગવાસ થયો હોઈ, તેમના પુણ્ય સ્મરણાર્થે શ્રેય નિમિત્તે આ ગ્રંથ પ્રકાશિત કરવાની તેમની ભાવના બળવત્તર બની, અને મેં સાભાર સ્વીકારેલી તે અત્ર ફલવતી થયેલી દ્રશ્ય થાય છે. જેવા પરમાર્થપ્રેમથી મેં આ કાર્ય કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, તેવા જ પરમાર્થપ્રેમથી શ્રી મનઃસુખલાલભાઈએ જે આ પરમશ્રુતની પ્રભાવનાનો અપૂર્વ દહાવો લઈ અનન્ય શ્રેય સંપાદન કર્યું છે, તે બદલ તેમને પુનઃ પુનઃ અભિનંદન અને ધન્યવાદ ઘટે છે ! કારણ કે સત્શાસ્ત્રના લેખન, પૂજન, ઘન, પ્રકાશનાદિ અમોઘ મોક્ષફલ આપનારા અવંધ્ય 'યોગીજી' છે, એમ આ ગ્રંથમાં જ પ્રકાશ્યું છે:

“લેખન પૂજન આપવું, શ્રુત વાચના ઉદ્દાહરો રે;

ભાવવિસ્તાર સજ્જાચથી, ચિંતન ભાવન ચાહો રે.”— યોગી સજ્જાચ.

આ ગ્રંથની ણીજભૂત વસ્તુનો કંઈક નિર્દેશ મેં ઉપોદ્દાહમાં કર્યો છે. તેનો વૃક્ષરૂપ વિસ્તાર તે તે દૃષ્ટિના અધિકારમાં ચર્ચવામાં આવેલ છે,—જેના નિર્દેશ માટે અત્ર અવકાશ નથી. (જીઓ વિષયાનુક્રમણિકા). પ્રત્યેક અધિકારના પ્રાંતે તેનો સાર આપ્યો છે તે પરથી, તેમ જ તે તે અધિકારના સારસંદોહ અને પુષ્ટિરૂપ કુળશકાકાંચોની મેં કરેલી નવરચના પરથી પણ આ ગ્રંથની વસ્તુનો સુસૂ વાંચકને વિશેષ ખ્યાલ આવી શકશે. અત્રે નિર્દિષ્ટ કરેલ પ્રત્યેક વિષયનો સવિસ્તર વિચાર મેં વિવેચનમાં—‘સુમનોનંદની બૃહત્પીઠા’માં દાખવ્યો છે. તેમાં પણ ખાસ કરીને ઇચ્છાયોગ, શાસ્ત્રયોગ, સામર્થ્યયોગ, અહિંસાદિ યમ, નિમિત્ત અને ઉચાદાન, યોગીજી, અવંચકત્રયી, સમાપત્તિ, વેદસંવેદપદ, અવેદ-સંવેદપદ, વિષમ કુતર્ક અહ, સર્વજ્ઞ તત્ત્વ અલેહ, આક્ષેપક જ્ઞાન, અસંગ અનુષ્ઠાન, ધ્યાતા ધ્યાન અને ધ્યેય, સમાધિ, સુકૃત તત્ત્વ, ઇચ્છાયમાદિ, કુલયોગી, પ્રવૃત્તયકયોગી એ આદિ અત્યાંત રસમય ને મૌલિક નવીન વિષયો પરત્વે તે મેં અત્ર મ્હારી ‘સુમનોનંદની’ પીઠામાં વિશિષ્ટ મીમાંસા કરી છે,—જે તત્ત્વપિપાસુ ‘સુમનો’ને રસપ્રદ થઈ પડશે. તે તે વિષયો મૂળ ગ્રંથમાં પ્રાયઃ સૂત્રરૂપ સંક્ષેપ નિર્દેશમાત્ર હોઈ, તેના પરમ પરમાર્થગંભીર ‘આશય’નું સૂચનમાત્ર કરતાં આટલું ગ્રંથગૌરવ વધી ગયું છે ! તથાપિ આ ગ્રંથગૌરવ પણ પ્રસ્તુત ગ્રંથરત્નના ગુણગૌરવ બહુમાનરૂપ હોઈ ક્ષમ્ય છે. અત્રે સ્વાધ્યાયમય યથા-શક્તિ શ્રુતભક્તિ દાખવવાનો ‘અપૂર્વ અવસર’ મને પ્રાપ્ત થયો તેથી નિજ ધન્યતા અનુભવી, આ ભક્તિરસ જાહ્નવીમાં નિમજ્જન કરી તત્ત્વસુધારસપાનનો રસાસ્વાદ લેવાતું પ્રત્યેક તત્ત્વરસિક સજ્જનને સપ્રેમ આમંત્રણ કરું છું.

“ભલું થયું મેં પ્રભુ ગુણ ગાયા, રસનાનો ફલ લીધો રે;

દેવચંદ્ર કહે મ્હારા મનનો, સકલ મનોરથ સીધો રે.”—શ્રી દેવચંદ્રભ.

૫, ચોપાટી રોડ,
મુંબઈ, ૭

ભગવાનદાસ મનઃસુખભાઈ મહેતા.

“ યેનાત્માઽબુદ્ધયત્મૈવ પરત્વેનૈવ ચાપરમ્ ।

અક્ષયાનન્તવોધાય, તસ્મૈ સિદ્ધાત્મને નમઃ ॥ ” શ્રી પુન્યપાદસ્વામી

આ યોગદષ્ટિસમુચ્ચય શાસ્ત્રના અભિધેય વિષયનું સ્વરૂપ વિચારીએ તે પૂર્વે સામાન્ય પીઠિકારૂપે આત્માને દુઃખકારણરૂપ પારતંત્ર્ય શું? અને શાથી? તથા સુખ-કારણરૂપ સ્વાતંત્ર્ય શું અને શાથી? તે વિચારવાનું પ્રાપ્ત થાય છે,—કે જેથી યોગનું અને આ શ્રંથતા વિષયનું સ્વરૂપ સમજવું સુગમ થઈ પડે. અત્રે મુખ્ય ત્રણ વિભાગમાં વિચાર કરશું: (I) સામાન્ય પીઠિકા, (II) અભિધેય વિષય, (III) તાત્પર્ય યોધ.

I. પીઠિકા

૧. આત્મસ્વાતંત્ર્ય સુખ અને કર્મપારતંત્ર્ય દુઃખ.

સર્વ જીવને સુખ પ્રિય છે અને દુઃખ અપ્રિય છે. દુઃખ ટાળવા અને સુખ મેળવવા માટે સર્વનો પ્રયત્ન છે, છતાં તેને તે દુઃખ ટાળતું નથી અને સુખ મળતું નથી તેનું શું કારણ? એ પરથી અનેક સમર્થ તત્ત્વજ્ઞાનીઓના વિચારની ઉત્પત્તિ થઈ છે. પુનઃ પુનઃ જન્મવું, પુનઃ પુનઃ મરવું, પુનઃ પુનઃ માતાના ઉદરમાં શયન કરવું, ‘પુનરપિ જનનં પુનરપિ મરણં પુનરપિ જનની જઠરે શયનં,’—આ અનંત દુઃખમય જન્મ-મરણપરંપરારૂપ ભવબ્રાંતિનો અંત કેમ આવે? એનું પરમ ગંભીર તત્ત્વમંથન કરતાં ભગવાન્ મહાવીરાદિ પરમ સમર્થ તત્ત્વદ્રષ્ટાઓને જે યથાર્થ યોધરૂપ સમાધાન પ્રાપ્ત થયું, તે નિષ્કારણ કરુણારસસાગર તે ભગવંતોએ જગજીવોના કલ્યાણાર્થે યોધ્યું છે. તેઓએ સ્વાનુભવથી સમ્યક્ તત્ત્વ નિર્ણય કર્યો કે આ દેહાદિથી ભિન્ન એવી અજર અમર

અવિનાશી ચૈતન્ય સ્વરૂપ ‘આત્મા’*નામની વસ્તુ છે; અને તેને તેનાથી અન્ય (તદન્ય) એવી જડ વસ્તુના સંયોગથી જ આ ભવપરિભ્રમણ દુઃખ સાંપડયું છે. તે કર્મનામક અન્ય વસ્તુના સંયોગનો વિયોગ થાય તો જ આ આત્મા પરિભ્રમણ દુઃખથી છૂટે; દુઃખધામ કર્મપારતંત્ર્યરૂપ બંધથી મુક્ત થઈ સુખધામ આત્મસ્વાતંત્ર્યરૂપ મુક્તિ પામે.

“ કનકોપલવત્ પયડિ પુરુષ તણ્ણી, જોડી અનાદિ સ્વભાવ;
અન્ય સંયોગી જ્યાં લગી આતમા, સંસારી કહેવાય....પદ્મપ્રભ. ” શ્રી આનંદધનશ.

અત્રે સહજ પ્રશ્ન થવો સંભવે છે કે-આત્મા ચેતન છે અને કર્મ જડ છે, ચેતનના પરિણામ ચેતન હોય અને જડના પરિણામ જડ હોય. આમ આ બંને વસ્તુ ભિન્ન છે, તો પછી આ બેનો સંયોગ-બંધ કેમ ઘટે? અને તે બંધની વ્યવસ્થા કેવા પ્રકારે? તેનું સમાધાન એ છે કે-કર્મસંબંધને અતુકૂળ એવી આત્માની પરિણતિરૂપ કર્મસંબંધ-યોગ્યતાથી જ તેવા પ્રકારે બંધ ઘટે છે, તેવા પ્રકારની યોગ્યતા શિવાય ઘટતો નથી. આત્માની આ કર્મસંબંધ યોગ્યતાને ‘મલ’-ભાવમલ* કહે છે. આત્માના શુદ્ધ સ્વભાવ-તું મલન-વિષ્કંબન કરે છે, મલિનપણું કરે છે, એટલા માટે જ આ ‘મલ’ કહેવાય છે. ‘મલનાદ્ મલ ઉચ્યતે !’ આ મલ આત્માનો સ્વભાવભૂત હોઈ અનાદિ છે, એટલે તત્ત્વજન્ય કર્મબંધ પણ અનાદિ છે,-અતીતકાલની ક્ષણે અપરાપર ક્રમે પ્રવાહાપેક્ષાએ અનાદિ છે તેમ. (જુઓ યોગિનિન્દુ)

અને આ પરથી બંધની તાર્ત્વિક વ્યવસ્થા પણ અવિકલપણે ઘટે છે, કારણ કે પર-ભાવ પ્રત્યે આત્માની રુચિયુક્ત પરિણતિ-રમણતા એ જ ભાવમલતું સ્વરૂપ છે. આમ આ ભાવમલ આત્માના પરિણામરૂપ હોઈ ભાવકર્મ છે. એટલે આત્મા આ બંધની તાર્ત્વિક ભાવકર્મનો પરિણામ-પરિણામી ભાવે કર્તા છે. આ ચેતનરૂપ ભાવકર્મના વ્યવસ્થા નિમિત્તે જડ એવું પુદ્ગલ દ્રવ્ય જીવવીર્યની સ્કુરણા ગ્રહણ કરી સ્વયં જ્ઞાનાવરણીયાદિ આઠ દ્રવ્યકર્મરૂપે પરિણમે છે. શ્રી આત્મસિદ્ધિમાં કહ્યા પ્રમાણે ‘ભાવકર્મ નિજ કલ્પના, માટે ચેતનરૂપ; જીવવીર્યની સ્કુરણા, ગ્રહણ કરે

* (૧) આ આત્માને જૈન અને વેદાંતી ‘પુરુષ’ નામે ઓળખે છે, ખૌદ તેને ‘જન’ કહે છે, અને સાંખ્ય ‘ક્ષેત્રવિદ્’ કહે છે. (૨) તદન્ય-ને આત્માથી અન્ય એવી વસ્તુને જૈન ‘કર્મ’ કહે છે, ખૌદ અને વેદાંતી ‘અવિદ્યા’ કહે છે, અને સાંખ્ય ‘પ્રકૃતિ’ કહે છે. (૩) અને તેના સંયોગને જૈને ‘બંધ’ નામ આપ્યું છે, ખૌદ અને વેદાંતીએ ‘બ્રાતિ’ નામ આપ્યું છે, અને સાંખ્યે ‘પ્રવૃત્તિ’ નામ આપ્યું છે. (૪) આ કર્મસંબંધ યોગ્યતારૂપ ભાવમલને સાંખ્યો ‘દિદક્ષા’-પ્રકૃતિવિકારોને દેખવાની ઈચ્છા કહે છે, જૈનો ‘ભવબીજ’ કહે છે, વેદાંતીએ બ્રાતિરૂપ ‘અવિદ્યા’ કહે છે, સાંગતો અનાદિ કલેશરૂપ ‘વાસના’ કહે છે. આમ દર્શનબેદ પરિભ્રમણરૂપ નામબેદ છતાં વસ્તુબેદ નથી. આ સર્વ દર્શનસંમત વસ્તુતત્ત્વ છે.

“ આત્મા તદન્યસંયોગાત્સંસારી તદ્વિયોગતઃ ।

સ ય વ મુક્ત પતૌ ચ તત્સ્વાભાવ્યાત્તયોસ્તથા ॥ ” ઇ. (જુઓ શ્રી હરિભદ્રસૂરિકૃત યોગિનિન્દુ.)

જડ ધૂપ.' એટલે આત્મા આ દ્રવ્યકર્મનો નિમિત્ત-નૈમિત્તિકભાવે કર્તા છે. અત્રે સુવર્ણકાર શિશ્નીતું દષ્ટાંત ઘટે છે. સોની કુંડલાદિ ભાવનો નિમિત્ત-નૈમિત્તિકભાવે કર્તા છે, અને પોતાના સુખ-હર્ષ આદિ ભાવોનો પરિણામ-પરિણામીભાવે કર્તા છે. આ દ્રવ્યકર્મથી દેહાદિ ઉત્પન્ન થાય છે, અને દેહમાં સ્થિતિ કરતા આત્માને દ્રવ્યકર્મનો ઉદય થાય છે. તે ઉદય થયે જો આત્મા રાગ-દ્રેષ-મોહરૂપ વિભાવ ભાવે પરિણુમે તો તે ભાવમલરૂપ નવીન ભાવકર્મનો અંધ કરે છે, અને આ ભાવકર્મના નિમિત્તે પુનઃ દ્રવ્યકર્મ અંધાય છે, અને તેથી પુનઃ દેહધારણાદિ ભવપરિપાટી હોય છે. જૈન પરિભાષામાં ભાવકર્મને માટે 'મલ' અને દ્રવ્યકર્મને માટે 'રજ' એવી યથાર્થ સંજ્ઞા છે. જેમ મલ-ચીકાશ હોય તો રજ ચોટે, તેમ ભાવમલરૂપ આસક્તિ-સ્નેહ-ચીકાશને લીધે દ્રવ્યકર્મરૂપ રજ ચોટે છે. આમ પરસ્પરનિમિત્ત-નૈમિત્તિકભાવે અરઘટ્ટઘટ્ટીન્યાયે ભાવકર્મ-દ્રવ્યકર્મનો અનુઅંધ થયા કરે છે, ભાવકર્મથી દ્રવ્યકર્મ અને દ્રવ્યકર્મથી ભાવકર્મ એમ દુષ્ટ ચક્ર (Vicious circle) ચાલ્યા કરે છે, અને તેથી જન્મમરણના આવર્તરૂપ-ફેરારૂપ ભવચક્ર પણ ધૂમ્બા કરે છે.

આમ પરભાવમાં આસક્તિરૂપ ભાવમલ કર્મઅંધનું મૂળ કારણ છે, અને કર્મ એ ભવજન્મણનું કારણ છે, એટલે સંસારનું મૂળ કારણ અવિદ્યારૂપ આત્મજ્ઞાંતિ જ છે, આત્મસ્વરૂપનું અજ્ઞાન એ જ છે. દેહાદિ પરવસ્તુમાં આત્મજ્ઞાંતિ એ જ આ જીવની મોટામાં મોટી મૂલગત ભૂલ છે અને આ આત્મજ્ઞાંતિથી જ ભવજ્ઞાંતિ ઉપજી છે. કારણ કે એમ પરભાવને વિષે આત્મભાવની કલ્પનાને (Imagination) લીધે તે પરભાવ નિમિત્તે રાગ-દ્રેષ-મોહાદિ વિભાવ ઉપજ્યા, એટલે તે તે વિષયના યોગક્ષેમાર્થે-વિષય-સંરક્ષણાર્થે કષાય ઉપજ્યા, અને આ જ પ્રકારે અઠારે પાપસ્થાનકની ઉત્પત્તિ ઘર્ષ. દેહમાં આત્મભુક્તિરૂપ આ મૂલગત જ્ઞાંતિને લીધે મન-વચન-કાયાના યોગની પ્રવૃત્તિ પણ પરભાવ-વિભાવને અનુકૂળ થઈ. ઉપયોગ ચૂક્યો એટલે યોગ ચૂક્યો. મનથી પરભાવ-વિભાવના ચિંતનરૂપ દુષ્કિંતિત થવા લાગ્યું, વચનથી પરભાવ-વિભાવ મ્હારા છે એવું મૃષા વચનરૂપ દુર્ભાષિત ઉચ્ચરાવા લાગ્યું, અને કાયાથી પરભાવ-વિભાવની પ્રાપ્તિ માટેની પ્રવૃત્તિરૂપ દુષ્કેષિત આચરાવા લાગ્યું. આમ 'દુષ્કિંતિઞ્જ દુષ્માસિઞ્જ દુષ્કિંતિઞ્જ' રૂપ મન-વચન-કાયાના યોગની દુષ્ટ પ્રવૃત્તિરૂપ 'દુક્કંઠે' દુષ્ટૃત ઉભરાવા લાગ્યું.

“ પરપરિણુતિ રાગીપણે, પરરસ રંગે રક્ત રે;
પરઆહક રક્ષકપણે, પરભાવે આસક્ત રે. ”—શ્રી દેવચંદ્રણ.

આમ પરવસ્તુમાં સુંઝાવારૂપ મોહ-દર્શનમોહ ઉપજ્યો, દર્શન મિથ્યા થયું, એટલે સર્વ જ્ઞાન અજ્ઞાનરૂપ બન્યું, અને સર્વ ચારિત્ર પણ કુચારિત્ર થઈ પડ્યું. દર્શનમોહ ઉપજ્યો એટલે ચારિત્રમોહ ઉપજ્યો, અને અનંતાનુઅંધી આદિ તીવ્ર કષાય પ્રકારોની ઉત્પત્તિ થવા લાગી. આ દ્વિવિધ મોહરૂપ ઘાતિ પ્રકૃતિનો અંધ થયો, એટલે તેના અવ-

દાંબને ઈતર ઘાતી પ્રકૃતિ જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, અંતરાય પણ બંધાવા લાગી; તેમ જ વેદનીય, આયુ, નામ, ગોત્ર એ અઘાતિ પ્રકૃતિનો પણ બંધ થવા લાગ્યો. અને મૂળ શુદ્ધ સ્વભાવે સુક્ત આત્મા અષ્ટવિધ કર્મની બેડીના ગાઠા બંધને બંધાઈ સંસારચક્રમાં અનંત જન્મમરણપરંપરારૂપ પરિભ્રમણ દુઃખ પામી રહ્યો. આમ દર્શન-મોહ-મિથ્યાદર્શન(મિથ્યાત્વ) સેનાનાયકે પ્રવેશ કરતાં, તેની અનુગામિની સમસ્ત કર્મ-સેનાએ આત્મા પર આક્રમણ (Invation) કર્યું; આત્મપ્રદેશ પર જોરદાર હલ્લો કર્યો અને તેના ક્ષેત્રને ખેદાનમેદાન કરી નાંખ્યું! રાબાધિરાજ મોહ-રાયે દબદગાબરી રીતે ચૈતન્ય-પુરમાં પ્રવેશ કર્યો, એટલે તેની જ્ય પોકારતા સમસ્ત કર્મપરિવારે પોતાના તે અજ્ઞતાતાની પાછળ પાછળ અનુપ્રવેશ કરી આત્મપ્રદેશને ઘેરી લીધો! અને પોતાના પુદ્ગલ-ક્ષેત્રમાં અતિક્રમણ (Transgression, Trespass) કરવાના અપરાધ બદલ આત્માને અંદિવાન બનાવી સંસારની હેડમાં પૂર્યો! ને ‘વેરની વસુલાત’ કરી!

“ કર્મ અનંત પ્રકારના, તેમાં સુખ્યે આઠ; તેમાં સુખ્યે મોહનીય, હણાય તે કહું પાઠ. કર્મ મોહનીય લેદ બે, દર્શન^૧ ચારિત્ર^૨ નામ; હણે^૩ કોધ^૪ વીતરાગતા, અચૂક ઉપાય આમ ” શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

સ્વભાવરૂપ સ્વધર્મને છોડી આત્માએ પરભાવ પ્રત્યે ગમન કર્યું; તેથી વિભાવરૂપ અધર્મ તેને વળગ્યો, અને તેથી કરીને કર્મ-રાહુએ આત્મ-અંદ્રનું અહણુ-અસન કર્યું, તેનો દારુણ વિપાક આત્માને પોતાને જ લોગવવો પડયો; પારકા ક્ષેત્રમાં હસ્તક્ષેપ કરવારૂપ પાપ-અપરાધનો બદલો મળ્યો, ‘હાથના કર્યાં હૈયે વાગ્યાં!’ ‘વરઘર્મે મયાવહ:’ ધર્મ પડ્યો! આ જીવની ઘણી મોટી ભૂલ-‘એક તોલામાં મણનો ભૂલ’ જેવી ગંભીર ભૂલ થઈ! પોતે પોતાને ભૂડી ગયો, આનાથી તે મોટું બીજું અંધેર કયું? ‘આપ આપકું ભૂલ ગયા, ઇનસે કયા અંધેર?’ દેહમાં આત્મબુદ્ધિરૂપ આ ભૂલગત ભૂલને લઈને બીજી આનુષંગિક ભૂલોની પણ ભૂલભૂલામણીરૂપ જટિલ બલ બામી ગર્મ. ‘મૂલડો થોડો ને વ્યાજડો ઘણો’ વધી પડ્યો! એક જ ભૂલનું કેવું ભયંકર પરિણામ!

અથવા પ્રકારાંતરે વિચારીએ તો જગતની મોહ-માયાબલમાં લપટાવનાર નામચીન મોહનીય કર્મનાં બે લેદ છે. દર્શનમોહ અને ચારિત્રમોહ. તેમાં (૧) દેહાદિ પર-વસ્તુમાં આત્મજ્ઞાંતિરૂપ દર્શનમોહને લીધે જીવને મિથ્યાદર્શન અથવા મિથ્યાત્વ હોય છે, અને તેથી ચારિત્રમોહ પણ ઉપજે છે. (૨) એટલે પરભાવમાં આત્મબુદ્ધિ હોવાથી જીવ પરભાવથી વિરામ પામતો નથી ને અવિરતિ રહે છે. (૩) આમ પરભાવ પ્રત્યે ગમન-પરિણુમન કરતો હોવાથી તે સ્વરૂપ-બ્રહ્મતારૂપ પ્રમાદને પામે છે (૪) અને તે પરભાવની પ્રાપ્તિ-અપ્રાપ્તિના નિમિત્તે તે કોધાદિ કપાય કરી રાગદ્વેષાદિ વિભાવ ભાવને

જાણે છે. (૫) અને તેથી ક્ષોભ પામેલા તેના મન-વચન-કાયાના યોગની પ્રવૃત્તિ પણ તે પરભાવની પ્રાપ્તિ અર્થે તદનુકૂળપણે મુખ્યપણે પ્રવર્તે છે. આમ મૂળ અવિદ્યારૂપ આત્મ-જ્ઞાતિને લીધે જ મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગ એ પાંચ આશ્રવદ્વાર-કર્મઆગમનના ગરનાળા ખુલ્લા રહે છે. એટલે તે બંધહેતુઓથી આત્મા કર્મથી બંધાય છે, અને કર્મની ઊંડીથી બંધાયેલો આ જીવ ભવજ્ઞમણ્ડુઃખ પામે છે. આથી ઉલટું (૧) પરભાવમાં આત્મખુદ્ધિરૂપ જે આત્મજ્ઞાતિ છે, તે છોડી દઈ જીવ જે આત્મામાં જ આત્મખુદ્ધિ કરે, તેા મિથ્યાત્વ ટળે, દર્શનમોહ નષ્ટ થાય અને સ્વચ્ચગદર્શન પ્રગટે. (૨) એટલે પછી અવિરતિ દોષ ટળે ને સર્વ પરભાવમાંથી વિરામ પામે-ભાવવિરતિ થાય. (૩) એટલે તેનો આત્મસ્વરૂપથી જાણતારૂપ પ્રમાદ દોષ ટળે અને સ્વરૂપને વિષે અપ્રમાદ-અપ્રમત્ત સ્થિતિ હોય. (૪) એટલે પરભાવ નિમિત્તે કષાય કરે નહિ, રાગાદિ વિભાવથી રંગાય નહિ અને નિષ્કષાય-પૂર્ણ વીતરાગ થાય. (૫) અને કષાયજન્ય સંક્ષોભ નષ્ટ થવાથી મન-વચન-કાયાના યોગ પણ આત્મસ્થિરતાને અનુકૂળપણે વર્તે, અને છેવટે અયોગ દશા પ્રાપ્ત થાય. આમ કર્મને આવવાના આશ્રવ-દરવાજા બંધ થવારૂપ સંવર થાય છે. દર્શનમોહ નષ્ટ થતાં અનુક્રમે ચારિત્રમોહ પણ નષ્ટ થાય છે; દર્શનમોહને હણવાનો અચૂક ઉપાય બોધ છે, ને ચારિત્રમોહને હણવાનો અચૂક ઉપાય વીતરાગતા છે. આવી આ કર્મોના અગ્રણી દર્શનમોહ-ચારિત્રમોહ એમ દ્વિવિધ મોહનીય કર્મનો, અને તેના ઉપભોદરૂપ આ પાંચ બંધહેતુઓની વ્યવસ્થા પરથી ચૌદ ગુણુસ્થાનકેની સમગ્ર વ્યવસ્થા પણ શીઘ્ર સમજાઈ જાય છે; કારણ કે આ ગુણુસ્થાનકનું બંધારણ (Constitution) મુખ્યપણે આત્માના આ મોહઅપગમ પર રચાયેલું છે. મોહની માત્રા જેમ જેમ ઘટતી જાય ને આત્માની નિષ્કષાય વીતરાગ પરિણતિ જેમ જેમ વધતી જાય, તેમ તેમ આત્માના ગુણુવિકાસરૂપ સાચી સાધુતા-સાધકતા પ્રગટતી જાય છે.

આમ કર્મબંધની અને તેના બંધહેતુઓની સંકલના પરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે-આત્મજ્ઞાતિ એ જ આ ભવજ્ઞમણ્ડુઃખનું મૂળ છે. આ ભવજ્ઞાતિ ક્યારે ટળે? તેના મૂળ કારણરૂપ આ આત્મજ્ઞાતિ ટળે તેા. કારણ કે આપણે જોયું તેમ ભાવ-મોક્ષની તાર્ત્વિકે કર્મથી દ્રવ્યકર્મ અને દ્રવ્યકર્મથી ભાવકર્મ એમ સંકલના થયા કરે વ્યવસ્થા છે અને બંધનું દુષ્ટ ચક્ર (Vicious circle) ચાલ્યા કરે છે, અને તેથી ચક્રજ્ઞમણ્ડુન્યાયે ભવનો ચક્રાવેા પણ ચાલ્યા કરે છે. આવી આ કર્મબંધની સાંકળ (chain) ક્યારે તૂટે? આ દુષ્ટ ચક્રનો અંત ક્યારે આવે? આત્મ જ્ઞાતિરૂપ ભાવકર્મ તૂટે તેા આ સાંકળ તૂટે અને આ દુષ્ટચક્ર બંધ પડે. અર્થાત જીવ જે દેહાદિ અને રાગાદિ પરભાવ પ્રત્યે આત્મભાવ ધરવાની 'ના' પાડે, 'પ્રત્યાખ્યાન' કરે, રાગ-દ્રેષ-મોહરૂપ વિપરીત ભાવે પરિણમવારૂપ વિભાવ છોડી દીએ, તેા ભાવકર્મ ન બંધાય, એટલે તેના નિમિત્ત અભાવે દ્રવ્ય કર્મ પણ ન બંધાય, અને આ કર્મબંધની

સાંકળ ત્રૂટે. આમ આ બંધસંકલના ત્રોડવાની લગભ આત્માના હાથમાં છે; એ વિભાવ-રૂપ ભાવકર્મ પરિણામે નહિં પરિણમવાની બ્રેક (Brake) દબાવવારૂપ પુરુષાર્થની રહસ્ય ચાવી (Master-key) પુરુષના (આત્માના) પોતાના ગજવામાં જ છે. તાત્પર્ય કે જીવ પરભાવ નિમિત્તે રાગ-દ્રેષ-મોહ ન કરે, વિભાવભાવે ન પરિણમે તો મોક્ષ હથેળીમાં જ છે. આમ કર્મનિબદ્ધ આત્માના (પુરુષના) પુરુષાર્થનો માર્ગ સદાય સાવ ખુલ્લો પડ્યો છે. ભવસ્થિતિ આદિ ખોટા બહાના છોડી દર્ધ જીવ સત્ય પુરુષાર્થ કરે એટલી જ વાર છે. આ અનંત શક્તિના સ્વામી પુરુષ-સિંહનો હુંકાર કર્મ-શૂગાલને નસાડવા માટે બસ છે! માત્ર આત્મા ઊઠવો જોઈએ. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ વીરગર્જના કરી છે તેમ ‘જબ જાગેગે આતમા, તબ લાગેગે રંગ.’ ઉત્તિષ્ઠોત્તિષ્ઠ જાગ્રત! મોહનિકામાંથી જાગેલો આત્મા વિવેકપ્રયાતિવડે પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપનું ભાન પામી, વિભાવરૂપ અધર્મને ત્યજી આત્મસ્વભાવરૂપ સનાતન આત્મધર્મને ભજે, તો અવશ્ય મોક્ષ પામે, ‘પુરુષનું સ્વરૂપમાં અવસ્થાન થાય.’

“ જો છૂટો પરમાર્થ તો, કરો સત્ય પુરુષાર્થ;
ભવસ્થિતિ આદિ નામ લઇ, છેદો નહિં આત્માર્થ.” શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

આ બંધ-મોક્ષની વ્યવસ્થા પરથી લગવાનું મહાવીરે પ્રણીત કરેલા નવ તરવની અદ્ભુત અનિકલ સંકલના પણ સ્પષ્ટ સમજાઈ જાય છે: આ જીવ અજીવ એવા કર્મથી બંધાયેલો છે, પુણ્ય-પાપ આ અજીવ કર્મના અંતર્ગત જે ભેદ છે; કર્મના આવવાનું કારણ મિથ્યાત્વાદિ પાંચ આશ્રવ છે, આશ્રવ ધરે બંધ થાય છે; આશ્રવને-નવાં કર્મના આગમનને આશ્રવદ્વાર સંવૃત કરવારૂપ સંવરથી રોકી શકાય છે, અને જૂનાં કર્મોને ધ્યાનાદિ તપવડે નિર્જરાથી જેસ્વી શકાય છે, અને એમ નિર્જરા કરતાં કરતાં સર્વ કર્મનો ક્ષય ધરે શુદ્ધ આત્મસ્વભાવરૂપ મોક્ષ થાય છે, કેવલ એક શુદ્ધ ‘અદૈત’ આત્મા જ સાક્ષાત મોક્ષસ્વરૂપ બને છે.

“ તે ત્રિશલાતનયે મન ચિંતવી, જ્ઞાન વિવેક વિચાર વધારું;
નિત્ય વિશેષ કરી નવ તરવનો, ઉત્તમ બોધ અનેક ઉચ્ચારું.” શ્રી મોક્ષમાળા.

આ નવ તરવનો હૈયોપાદેય વિવેક સમજવા માટે ચિકિત્સાશાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ ચાર વાનાં જાણવા જોઈએ: પ્રથમ તો રોગ (Disease) શું? એ જાણવું જોઈએ, આ રોગ હૈય-ત્યજવા યોગ્ય છે. બીજું રોગનો હેતુ (Aetiology) શું? એ જાણવું જોઈએ; આ હૈય હેતુ છે. ત્રીજું આરોગ્ય (Normal healthy condition, cure)

* “ હૈયં દુઃખમનામતમ્ । દષ્ટૃદૃશ્યયોઃ સંયોગો હૈયહેતુઃ । તદભાવાત્ સંયોગાભાવો
હાનં તદ્ દશોઃ કૈવલ્યમ્ । વિવેકચ્યાતિરવિપ્લવા હાનોપાયઃ ।” પાતંજલ યોગસૂત્ર, ૨.

શું ? તેનું સ્વરૂપ બાણુનું જોઈએ; આ હાન છે. અને ચોથું રોગનું ઔષધ (Therapeutic treatment) શું ? એ બાણુનું જોઈએ; આ હાન હેતુ છે. તેમ અત્રે (૧) અણુવ કર્મ અને તાજજન્ય સંસાર એ રોગ છે, માટે હેય છે. (૨) હેય એવા આ કર્મ-રોગના હેતુ આશ્રવ અને બંધ છે, આ હેય હેતુ છે. (૩) આ કર્મ રોગના હાન હેતુ-મટાડવાના ઉપાય સંવર અને નિર્મૂલ છે. (૪) અને કર્મ રોગનું હાન-મટી જવું તે મોક્ષ અર્થાત આત્માનું આરોગ્ય છે. આવા પ્રકારે જીવના આ મહાભવરોગની અમોઘ ચિકિત્સા ભવવ્યાધિના લિપગૂવરો ભગવાન વીતરંગોએ બતાવી છે, અને આવા જગતતારક તીર્થરૂપ શુદ્ધ 'ધર્મચક્ર'નું પ્રવર્તન કરીને પોતાના 'તીર્થ'કર' નામને સાર્થક કર્યું છે.

“ કારણજોગે હો બાંધે બંધને, કારણુ મુગતિ મૂકાય;
આશ્રવ સંવર નામ અનુક્રમે, હેયોપાદેય મુણાય....પદ્મપ્રભૌ ” શ્રી આનંદધનજી.

આમ સંસાર એ જ આત્માનો મોટામાં મોટો રોગ છે અને તેનું કારણ કર્મ છે, એટલે કર્મપારતંત્ર્ય એ જ ભવરોગદુઃખનું મૂળ છે. આ કર્મપારતંત્ર્યથી-કર્મબંધથી છૂટવું-મુક્ત થવું એ જ આત્મસ્વાતંત્ર્યરૂપ પરમ સુખમય આરોગ્ય છે, અર્થાત આત્માની શુદ્ધ સ્વભાવરૂપ 'સ્વસ્થ' આરોગ્ય અવસ્થા એ જ સુખધામ મોક્ષ છે.

૨. યોગની મુખ્ય વ્યાખ્યા અને મોક્ષમાર્ગની એકતા

“ ઇચ્છે છે જે જોગીજન, અનંત સુખ સ્વરૂપ;
મૂળ શુદ્ધ તે આત્મપદ, સયોગી જિનસ્વરૂપ.
જિનપદ નિજપદ એકતા, ભેદભાવ નહિ કાંઈ;
લક્ષ થવાને તેહને, કહ્યાં શાસ્ત્ર સુખદાયિ. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર.

અને આત્માની આવી આ શુદ્ધ સ્વભાવમય 'સ્વસ્થ' આરોગ્ય અવસ્થારૂપ મોક્ષને યોગ પ્રાપ્ત કરાવે તેનું નામ જ 'યોગ'. યોગ શબ્દ 'યુજ્' ધાતુ પરથી નિકળ્યો છે. યુજ્ એટલે યોજવું-જોડવું (To unite). મોક્ષ સાથે યોજન-જોડાણ કરાવે છે તેટલા માટે તે 'યોગ' કહેવાય છે. 'મોક્ષેણ યોજનાદ્ યોગઃ' એમ તેની મુખ્ય વ્યાખ્યા છે. આમ જે પ્રક્રિયાવડે કરીને આત્મા શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિરૂપ મોક્ષપદ અથવા નિર્વાણપદને પામે તેનું નામ યોગ. આ મોક્ષરૂપ પરંતત્ત્વ ભલે ગમે તે નામે ઓળખાતું હોય-કોઈ તેને શિવપદ કહે કે કોઈ જિનપદ કહે, કોઈ બુદ્ધપદ કહે કે કોઈ સિદ્ધપદ કહે, કોઈ અર્હત્ કહે કે કોઈ પરબ્રહ્મ કહે, કોઈ પરમેષ્ઠિપદ કહે કે કોઈ પરમાત્મપદ કહે, કોઈ તથાતા કહે કે કોઈ સિદ્ધાત્મા કહે,—પણ શબ્દભેદ છતાં પરમાર્થથી તેના સહજાત્મસ્વરૂપમાં-સહજ એવા શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ પદમાં ભેદ પડતો નથી. એક જ ગંગા નદી છે, તેને કોઈ ભાગીરથી કહે, કોઈ સુરનદી કહે, કોઈ ત્રિપથગા કહે, કોઈ મંદાકિની કહે, કોઈ બહુવી

કહે, પણ તત્ત્વથી તે વસ્તુમાં કાંઈ ફેર પડતો નથી. તેમ અનંત ગુણનિધાન આ નિર્વાણુ-સંજ્ઞિત પદને તેના ગમે તે ગુણવાચક ગુણનિષ્પન્ન નામથી ઓળખવામાં આવે તોપણ તત્ત્વથી-પરમાર્થથી તેમાં ભેદ પડતો નથી.

“ શબ્દભેદ અથડો કિસ્મોળ ? જો પરમારથ એક;
કહો ગંગા કહો સુરતદીળ, વસ્તુ ફિરે નહિં છેક. ”—શ્રી યશોવિજયજી.

તાત્પર્ય કે સંસારથી પર અને જેનાથી પર કોઈ નથી એવા આ ‘ પરંતત્ત્વ ’ સાથે યોગ-જોડે તે યોગ એમ તેની સર્વદર્શનસંમત સર્વમાન્ય અવિસંવાદી વ્યાખ્યા છે. અને આનો ફલિતાર્થ એ છે કે આત્માનું નિજ શુદ્ધ સ્વભાવ સાથે—સહજાતમસ્વરૂપ સાથે યુજન થવું તે જ યોગનું પ્રમટ સ્પષ્ટ સ્વરૂપ છે. ‘ ઇચ્છે છે જે જોગીજન ’—જોગીજનો જે ઝંખે છે, એવું આ ‘ અનંત સુખ સ્વરૂપ ’ ‘ મૂળ શુદ્ધ તે આત્મપદ ’ પમાડવું એ જ આ યોગનું એક માત્ર પ્રયોજન છે. અને આવા શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ જિનપદની અને નિજપદની એકતા છે, એમાં કાંઈપણ ભેદભાવ નથી, એનો લક્ષ થવાને જ સુખદાયક એવા સર્વ શાસ્ત્રોનું પ્રયોજન છે.

આમ મોક્ષરૂપ પરમ શાંતિ પામવાનો માર્ગ એ જ યોગ છે, અને મોક્ષ એ જ સર્વ દર્શનોનું એક નિશ્ચિત સાધ્ય-કથેય (Goal) છે, એટલે તેના સત્ સાધનરૂપ આ યોગમાર્ગ પણ એક જ છે, અને તે તો શમપરાયણુ-શમનિષ્ઠ એવા મુમુક્ષુઓનો એક શાંતિમાર્ગ જ છે. આ શમ એટલે નિષ્ક્રપાય આત્મપરિણુતિ, એક જ શમનિષ્ઠ રાગદ્વેષ રહિતપણું, સમભાવ. શ્રી કુંદકુંદાચાર્યજીએ વ્યાખ્યા કરી છે શાંતિમાર્ગ તેમ ‘ મોહ-ક્ષોભ રહિત જે આત્માનો પરિણામ તે સમ કહેવાય છે. ’ અથવા શમ એટલે સામ્ય, અર્થાત્ જેમ છે તેમ યથાવત્ આત્મગુણની સમાન થવું તે સામ્ય. જે સામ્ય છે તે ધર્મ છે, અને ‘ વત્યુસહાવો ઘમ્મો ’ વસ્તુનો સ્વભાવ તે ધર્મ છે. આ ધર્મ છે તે ચારિત્ર છે, અને ‘ સ્વરૂપે ચરણં ચારિત્રં ’ સ્વરૂપમાં ચરવું—આત્મસ્વરૂપમાં વર્તવું તે ચારિત્ર છે. આમ ચારિત્ર=ધર્મ=સામ્ય=સમ=શમ એ શબ્દો સમાનાર્થવાચક છે. તાત્પર્ય કે સામ્યમાં અર્થાત્ સહજ આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરવી, સ્વરૂપ સમજી સ્વરૂપમાં શમાવું એ જ શમ છે, પરભાવ-વિભાવથી વિરામ પામી આત્મભાવમાં વિશ્રાંત થવું એ જ શાંતિ છે, અને તે જ શમનિષ્ઠ માર્ગ અથવા શાંતિમાર્ગ છે. મહાગીતાર્થ યોગીશ્વર આનંદઘનજીએ આ શાંતિમાર્ગનું અનુપમ સ્વરૂપ સંગીત કર્યું છે. જેમકે—

“ આપણો આત્મભાવ જે, શુદ્ધ ચેતનાધાર રે;
અવર સવિ સાથ સંયોગથી, એ નિજ પરિકર સાર રે....શાંતિ જિન૦ ”

તે પરં તત્ત્વ પ્રત્યે જવા ઇચ્છનારા સર્વ મુમુક્ષુઓ તે જ એક શાંતિમાર્ગ પામવાને

ઈએ છે, એટલે તે સર્વનો માર્ગ સાગરના તીરમાર્ગની પેઠે એક જ છે,—પછી ભલે અવસ્થાભેદના ભેદને લીધે કોઈ તે તીરની—મોક્ષની નિકટ હોય ને કોઈ દૂર હોય. અર્થાત્ તે સર્વ એક અખંડ અભેદ પરમ અમૃતરસસાગર સ્વરૂપ મોક્ષમાર્ગના ભક્તો—આરાધકો—ઉપાસકો છે, સાધર્મિક બંધુઓ છે.

“ એક એવ તુ માર્ગોઽપિ તેષાં શમપરાયણઃ ।

અવસ્થાભેદભેદોઽપિ જલઘૌ તીરમાર્ગવત્ ॥ ”—શ્રી યોગદ્વિસમુચ્ચય.

આ પરમ શાંતિમય મોક્ષમાર્ગની રત્નત્રયીરૂપ પરમ સુંદર યોજના જિન ભગવાને દાખવી છે. ‘સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ ।’ સમ્યગ્દર્શન—જ્ઞાન—ચારિત્ર એ ત્રણેની અભેદ એકતા એ જ જિનનો ‘મૂળ માર્ગ’ છે.

“ છે દેહાદિથી ભિન્ન આત્મા રે, ઉપયોગી સદા અવિનાશ....

મૂળ મારગ સાંભળો જિનનો રે.

એમ જાણુ સદ્ગુરુ ઉપદેશથી રે, કહ્યું જ્ઞાન તેનું નામ ખાસ....મૂળ
જે જ્ઞાને કરીને જાણિયું રે, તેની વર્તે છે શુદ્ધ પ્રતીત....મૂળ
કહ્યું ભગવતે દર્શન તેહને રે, જેનું બીજું નામ સમકિત....મૂળ
જેમ આવી પ્રતીતિ જીવની રે, જાણ્યો સર્વેથી ભિન્ન અસંગ....મૂળ
તેવો સ્થિર સ્વભાવ જે ઉપજે રે, નામ ચારિત્ર તે અણુલિંગ....મૂળ
તે ત્રણે અભેદ પરિણામથી રે, જ્યારે વર્તે તે આત્મારૂપ....મૂળ
તેહ મારગ જિનનો પામિયો રે, કિંવા પામ્યો તે નિજ સ્વરૂપ....મૂળ ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર.

આમ ભવાતીત-સંસારથી પર એવા પરંતરવ-મોક્ષ પ્રત્યે લઈ જનારો આ શમ-પરાયણ શાંતિમાર્ગ, યોગમાર્ગ, મોક્ષમાર્ગ, ‘જિનનો મૂળમાર્ગ’ છે. આવા મોક્ષમાર્ગના અધિકારી પણ જે ખરેખરા સુસુક્ષુ-ભવબંધનથી છૂટવાની નિર્દોષ અંતરંગ ઈચ્છાવાળા હોય તે જ હોય. જેને કષાયની ઉપશાંતતા થઈ હોય, માત્ર મોક્ષ શિવાય બીજી અભિલાષા જેને ન હોય, સંસાર પ્રત્યે જેને ખેદ-કંટાળો ઉપજ્યો હોય, અને સર્વ પ્રાણી પ્રત્યે જેને અનુકંપા વર્તતી હોય, એવો આત્માર્થી જીવ જ આ યોગમાર્ગ પામવાને યોગ્ય છે. આવી ‘જોગ’ દશા જ્યાંલગી જીવ પામે નહિ, ત્યાંલગી તે મોક્ષમાર્ગને પામે નહિ ને તેનો અંતરૂરોગ પણ મટે નહિ.

“ કષાયની ઉપશાંતતા, માત્ર મોક્ષ અભિલાષ;

ભવે ખેદ પ્રાણી દયા, ત્યાં આત્માર્થ નિવાસ.

દશા ન એવી જ્યાંલગી, જીવ લહે નહિ જોગ;

મોક્ષમાર્ગ પામે નહિ, મટે ન અંતરૂરોગ. ”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

આથી ઉલટું ભવાભિનંદી જીવો અત્ર અનધિકારી છે. ‘સંસાર ભલો છે, રૂડો

છે' એમ સંસારથી રાચનારા, ભવને અભિનંદનારા (Hailing) એવા વિષયાસક્ત ભવાભિનંદી જીવો આ મોક્ષમાર્ગ પામવા ધારે તોપણ પામી શકે નહિં. વળી યોગિનિન્દુમાં કહ્યું છે તેમ ભવાભિનંદી જીવ માનાર્થનો-લોકેષણનો ભૂખ્યો હોઈ 'લોકપંક્તિ'માં જ એસનારો હોય છે, અર્થાત્ લોકારાધન હેતુએ-લોકને રીઝવવા ખાતર મલિન અંતરાત્માથી સત્ક્રિયા કરે છે, અને તેથી તે એને મહાઅનર્થકર-દુરંત ફલદાયી થઈ પડે છે; કારણ કે જગતને રૂડું દેખાડી ધર્મીમાં ખપવા ખાતર ભવાભિનંદી જીવ, કેવળ આત્માર્થે જ કરવા યોગ્ય એવી ધર્મક્રિયાનો પણ માનાર્થે ઉપયોગ કરે છે, અને તુચ્છ એવા લોકિક માન-પૂજા-સંતકારાદિ ખાતર મહત્ એવી તે ધર્મક્રિયાનું લીલામ કરવા જેવો હીન ઉપયોગ કરે છે અને આમ તેનું ખુલ્લું અપમાન કરી ઘોર આશાતના કરે છે. આવી લોકેષણરૂપ લોકપંક્તિ અને લોકોત્તર એવું આત્મકલ્યાણ એ એને કદી મળતી પાણુ આવે નહિં. અને પરમાર્થ વિચારીએ તો લોકોત્તર કલ્યાણરૂપ આત્માર્થ પાસે લોકેષણરૂપ માનાર્થનું મૂલ્ય બે ખદામનું પણ નથી, છતાં મહદ્ આશ્ચર્ય છે કે એક ભવતા તુચ્છ કલ્પિત લાભની ખાતર અનંત ભવનું દુઃખ ઠંડાલું ગણી 'ભવાભિનંદી' પોતાના નામને સાર્થક કરે છે! એ જ પ્રકારે અંતરૂમાં જેને લોગદિની ને પૂજાદિની કામના બળ્યા કરે છે છતાં મુખેથી જે જ્ઞાનની ને 'અનાસક્ત' યોગી 'વાતો' કરે છે, તે સદ્ધ્યોગરહિત વિદ્વાનોની-પંડિત-મન્યોની પણ એ જ દશા છે! યોગિનિન્દુમાં હરિભદ્રસૂરિજીએ કહ્યું છે તેમ મૂઠ જનોનો જેમ પુત્ર-દારાદિ સંસાર છે, તેમ સદ્ધ્યોગ રહિત વિદ્વાનોનો* 'શાસ્ત્રસંસાર' છે! આમ મૂઠ હોય કે વિદ્વાન હોય, -જેને અંતરૂમાં ભવદુઃખ ઠંડાલું હોય અને પૂજાદિની કામના અંતરૂમાં વર્ત્યા કરતી હોય, એવો ભવાભિનંદી જીવ મોક્ષના આ મૂળ માર્ગના શ્રવણનો પણ અધિકારી કેમ હોય ?

“ મૂળ મારગ સાંભળો જિનનો રે, કરો વૃત્તિ અખંડ સન્મુખ...મૂળ
નોય પૂજાદિની જો કામના રે, નોય ઠંડાલું અંતર ભવદુઃખ....મૂળ ”

“ જગતને રૂડું દેખાડવા અનંતવાર પ્રયત્ન કર્યું; તેથી રૂડું થયું નથી, કેમકે પરિભ્રમણ અને પરિભ્રમણના હેતુએ હજી પ્રયત્ન રહ્યા છે એક ભવ જો આત્માનું રૂડું થાય તેમ વ્યતીત કરવામાં જશે, તો અનંત ભવનું સાદું વળી રહેશે; એમ હું લઘુત્વ-ભાવે સમજ્યો છઉં; અને તેમ કરવામાં જ મારી પ્રવૃત્તિ છે. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

“ પ્રીતિ અનંતી પર થકી, જે ત્રોડે તે જોડે એહ;
પરમ પુરુષથી રાગતા, એકત્વતા હો દાખી શુભુગેહ. ”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

x “લોકારાધનહેતોર્યા મલિનેનાન્તરાત્મના, ક્રિયતે સત્ક્રિયા સાત્ર લોકપંક્તિહદાહતા ॥
મવાભિનન્દિનો લોકપંક્તયા ધર્મક્રિયામપિ, મહતો હીનદષ્ટયોચ્ચૈર્દુરન્તાં તદ્વિદો વિદુઃ ॥ ”
* “ પુત્રદારાદિસંસારઃ પુંસાં સંમૂઢચેતસામ્ । વિદુષાં શાસ્ત્રસંસારઃ સઘોગરહિતાત્મનામ્ ॥ ”

તાત્પર્ય કે-ભવબંધનથી છૂટવા માગતો હોય તે જ છૂટે, પણ બંધાવા માગતો હોય તે કેમ છૂટી શકે? છૂટવા માગતો હોય તે સુમુક્ષુ જ છૂટવાના ઉપાયરૂપ આ મોક્ષમાર્ગને, યોગમાર્ગને શેવે, અને તેને જ તે સમ્યક્પણે પરિણમે. પરંતુ ખરેખર છૂટવા જ ન માગતો હોય અને શ્લેષમાં માંખીની જેમ આસક્તિથી ભવમાં બંધાવા માગતો હોય એવો વિદ્વાન્ કે અવિદ્વાન્ ભવાભિનંદી* જીવ તે યોગ સેવવાની ચેષ્ટા કરવા બંધ, તોપણ તેને વિષમિશ્રિત અજ્ઞની જેમ વિપરીતપણે પરિણમે. કારણ કે તેનો મતિના યોગ વિષયવિકારચુક્રા દુર્વાસનામય છે, અંતરંગ પરિણુતિ-વૃત્તિ વિભાવમાં રાચી રહી છે, પરિણામની વિષમતા વર્તે છે, એટલે તેને યોગ પણ 'અયોગ' ઘઈ પડે છે. આમ ભવાભિનંદીનો યોગક્રિયા પણ નિષ્ફળ હોય છે, અને 'વાસિત યોધ આધાર' રૂપ અસત્ પરિણામથી અનુવિદ્ધ હોવાથી તેનો યોધ પણ અયોધરૂપ હોય છે. એટલે જ ભવાભિનંદીના બધા મંડાણ નિષ્ફળ હોવાથી તેને આ ગ્રંથમાં 'નિષ્ફલ આરભી' કહેલ છે.

“વિષય વિકારસહિત જે, રહ્યા મતિના યોગ;
પરિણામની વિષમતા, તેને યોગ અયોગ.”—શ્રીમદ્ રાજવ્યંદ્ર.

“દ્રવ્ય ક્રિયા સાધન વિધિ યાચી, જે જિન આગમ વાંચી;
પરિણુતિ વૃત્તિ વિભાવે રાચી, તિણે નવિ થાયે સાર્યા.”—શ્રી દેવવ્યંદ્રજી.

આમ યોગx એ મોક્ષનો હેતુ છે અને તેના પાત્ર સુખ્યપણે સુમુક્ષુ છે એ સિદ્ધ થયું. આ બા. કોઈ પણ દર્શનના યોગશાસ્ત્રમાં ભેદ નથી; પરંતુ શ્રી યોગબિદુમાં કહ્યું છે તેમ આ યોગનું મોક્ષહેતુપણું સત્ત્વ અવા ગોચર, સ્વરૂપ ને ફલથી સાધ્ય સાધનાદિ સંશુદ્ધ છે કે કેમ તે આત્મહિતાર્થીએ અત્ર યત્નથી શોધવું જોઈએ. શુદ્ધિ અર્થાત (૧) પ્રથમ તો જેના સંબંધી આ બધો યોગસમારંભ છે, જે યોગનો ગોચર-વિષય છે, એવા આત્માનું 'સત્'—જેમ છે તેમ યથાવત્ શુદ્ધ સ્વરૂપ શોધવું જોઈએ. એકાંતે અનિત્ય-પરિણામી કે એકાંતે નિત્ય-અપરિણામી આત્મા માનવામાં આવે તો તેમાં યોગમાર્ગનો સંભવ નથી, પરિણામી નિત્ય આત્મા માનવામાં આવે તો જ યોગમાર્ગનો સંભવ છે. આમ ગોચરશુદ્ધિ જોવી જોઈએ. (૨) આપણે જે યોગસાધન કરવા માગીએ છીએ તે સ્વરૂપથી 'સત્' છે કે કેમ? અર્થાત આ યોગસાધન ખરેખર આત્મસાધક થાય છે કે કેમ? તે તપાસવું જોઈએ.

* “હુદ્રો લાભરતિર્દીનો મત્સરી મયવાન્ શઠઃ । બહ્નો ભવાભિનંદી સ્યાન્નિષ્ફલારમ્ભસંગતઃ ॥
ઇત્યસત્પરિણામાનુવિદ્ધો વોધો ન સુન્દરઃ । તત્સંગાદેવ નિયમાદ્વિવસંપૃત્કાન્નવત્ ॥”

x “મોક્ષહેતુર્યતો યોગો મિચતે ન તતઃ ક્વચિત્ । સાધ્યામેદાત્તથાભાવે તૂક્તિમેદો ન કારણમ્ ॥
મોક્ષહેતુત્વમેવાસ્ય કિંતુ યત્નેન ધીધનૈઃ । સદ્ગોચરાદિસંશુદ્ધં મુગ્યં સ્વહિતકાંક્ષિભિઃ ॥
ગોચરશ્ચ સ્વરૂપં ચ ફલં ચ યદિ યુજ્યતે । મસ્ય યોગસ્તતોઽયં યન્મુખ્યશબ્દાર્થયોગતઃ ॥”

(૩) આ યોગનું ફલ શુદ્ધ છે કે કેમ? અર્થાત્ મોક્ષરૂપ શુદ્ધ ફલનું 'સત્' સ્વરૂપ શું છે? અને આ યોગ તે શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિરૂપ સત્ફલ સમર્પે એવો છે કે કેમ? આ ચોકસી કરવી જોઈએ. આમ સાધ્ય, સાધન અને સિદ્ધિ એ ત્રણ પ્રકારની યોગશુદ્ધિ અત્ર અવશ્ય જોવી જોઈએ. કારણકે સત્ સાધ્ય લક્ષમાં રાખી, સત્ સાધન સેવે, તો સત્સિદ્ધિ થાય; શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપનો નિરંતર લક્ષ્ય રાખી, શુદ્ધ આત્મસાધન સેવે, તો શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિ થાય. અર્થાત્ સત્ એવા આત્મસ્વરૂપનો અવંચક યોગ-યોગાવંચક સાધી, તે આત્મસ્વરૂપની સાધક એવી સત્ અવંચક યોગક્રિયા-ક્રિયાવંચક કરે, તો શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિરૂપ સત્ અવંચક ફલ-ફલાવંચકની પ્રાપ્તિ થાય. આ ઉપરથી આ પરમાર્થ ફલિત થાય છે કે યોગસાધન કરવા ઇચ્છતા આત્માર્થી સાધકે એટલું અવશ્ય ગવેષવા યોગ્ય છે કે આપણે જે આ સાધન સેવીએ છીએ તે ખરેખર મોક્ષહેતુરૂપ થઈ પડે છે કે કેમ? ઇષ્ટ આત્મસિદ્ધિરૂપ સાધ્ય મધ્યગિન્દુ પ્રત્યે લઈ જાય છે કે કેમ? સાધ્ય લક્ષ્ય-ગિન્દુ ચૂકી જઈ, લક્ષ્ય વિનાના ખાણની પેઠે, આ મ્હારા યોગ-ક્રિયા-ફલ વંચક તો નથી થઈ પડતા ને? અવંચક જ રહે છે ને?

આમ ગોચરશુદ્ધિ, સ્વરૂપશુદ્ધિ અને ફલશુદ્ધિથી યુક્ત એવો યોગ હોય તો તેનું જ યથાર્થ મોક્ષહેતુપણું ઘટે. આ વસ્તુ સ્વીકારવામાં આવે તો પછી અત્રે યોગમાર્ગમાં કોઈ પણ દર્શનના યોગશાસ્ત્રનો લેદ રહેતો નથી. કારણ કે શુદ્ધ આત્મારૂપ સત્ સાધ્યનો અલેદ છે, તેના સત્સાધનરૂપ શમપરાયણ મોક્ષમાર્ગનો અલેદ છે, અને સાધનાના સત્કર્મરૂપ શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિનો-મોક્ષનો અલેદ છે, અને તેથી આત્મસિદ્ધિને સાધનારા શમનિષ્ઠ સર્વ સુમુક્ષુઓનો પણ અલેદ છે. નામાદિનો લેદ ભલે હો, પણ તેથી કોઈ યોગના પરમાર્થમાં લેદ પડતો નથી. અને આમ સત્ એવા સાધ્ય, સાધન અને સિદ્ધિની શુદ્ધિ જ્યાં વર્તે છે એવો યોગ જ સત્ યોગ-વાસ્તવિક યોગ છે; અને તેમાં જ 'મોક્ષેણ યોજનાદ્ યોગઃ' એવું મોક્ષહેતુપણારૂપ યોગનું સર્વદર્શનસંમત લક્ષણ સમ્યક્પણે ઘટે છે. આવી સમ્યક્ શુદ્ધિથી આ યથોક્ત યોગલક્ષણ જ્યાં ઘટે એ જ યોગની ખરેખરી કસોટી (Touch-stone) છે, અને યોગની ખીલ વ્યાખ્યાઓ પણ આ સુખ્ય વ્યાખ્યાની અંગભૂત હોઈ તેની કસોટી પણ આ જ છે. આ દષ્ટિ લક્ષમાં રાખી હવે આ ખીલ વ્યાખ્યાઓની પણ કંઈક સમીક્ષા કરીએ.

૩. વિવિધ યોગવ્યાખ્યાઓની મીમાંસા અને સમન્વય.

(૧) સર્વ પરિશુદ્ધ ધર્મવ્યાપાર તે યોગ

મોક્ષ સાથે યોજનને લીધે 'પરિશુદ્ધ એવો સર્વ ધર્મવ્યાપાર તે યોગ'—એમ શ્રી યોગવિશિકામાં શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ યોગની વ્યાખ્યા કરી છે, તેનો ફલિતાર્થ પણ એ જ છે. ધર્મ એટલે વસ્તુસ્વભાવ, 'વત્થુસહાવો ધમ્મો।' આ મહા તત્ત્વગંભીર સૂત્ર

પ્રમાણે આત્મવસ્તુનો સ્વભાવ તે આત્મધર્મ. આવા પરિશુદ્ધ-સર્વથા શુદ્ધ આત્મસ્વભાવ-રૂપ ધર્મનો xવ્યાપાર-પ્રવૃત્તિ-આચરણ તે યોગ. આત્મા પોતાના શુદ્ધ દર્શનજ્ઞાનમય સ્વભાવમાં વર્તે તે જ વાસ્તવિક ધર્મ છે, તે જ ચારિત્ર છે, અને તે જ યોગ છે. આ આત્મધર્મ આત્માનો સ્વભાવભૂત હોઈ સનાતન છે, શાશ્વત છે, ત્રિકાલાખ્યાયિત છે. વાસ્તવિક 'સનાતન ધર્મ' એ જ છે. જિનધર્મ એ એવું પર્યાય નામ છે, કારણ કે શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયેલા શુદ્ધ આત્મા તેવું તત્ત્વવાચક નામ જ 'જિન' અર્થાત્ વીતરાગ પ્રભુ છે. અને એવા તે જિન-વીતરાગનો-શુદ્ધ આત્માનો ધર્મ તે જ જિનધર્મ અથવા આત્મધર્મ છે. નિજ આત્મસ્વભાવમાં વર્તવારૂપ આ સનાતન આત્મધર્મ એ જ આત્માનો 'સ્વધર્મ'-સ્વસમય છે, અને આત્માથી અન્ય એવા પરભાવ-વિભાવમાં વર્તવું એ જ 'પરધર્મ'-પરસમય છે. આ આત્મસ્વભાવરૂપ 'સ્વધર્મ'માં વર્તતાં નિઘન-મૃત્યુ થાય તે શ્રેય છે, પણ પરભાવમાં વર્તવારૂપ 'પરધર્મ' ખરેખર 'લયાવહ' છે !

‘સ્વધર્મે નિઘનં શ્રેયઃ પરધર્મો મયાવહઃ ।’

“ધરમ ધરમ કરતો સહુ જગ ફિરે, ધર્મ ન જાણે હો મર્મ;
ધર્મ જિનેશ્વર ચરણ પ્રહ્યા પછી, કોઈ ન ખાંધે હો કર્મ.
શુદ્ધાત્મ અનુભવ સદા, તે સ્વસમય વિલાસ રે;
પર વડી છાંયડી જે પડે, તે પરસમય નિવાસ રે.”—શ્રી આનંદધનજી.

આ ધર્મ તો પોતાના આત્મામાં જ રહ્યો છે અને તેમાંથી જ આવિર્ભૂત-પ્રગટ કરવાનો છે, અથવા આ આત્મા પોતે જ ધર્મ છે, એટલી સીધી સાદી વાત લોક સમજતા નથી, અને પારકે ઘેર ધર્મ ઢૂંઢતા ફરે છે, પણ પોતાના ઘેર જ ધર્મ છે તે દેખતા નથી અને કસ્તૂરીઆ મૃગ જેવું આચરણ કરે છે ! આ ધર્મમૂર્તિ આત્મારૂપ ‘પરમ નિધાન પ્રગટ મુખ આગળે’ ખુલ્લો પડ્યો છે, તેને ઉલ્લાંઘી જઈને તેઓ તેની શોધમાં પહાર નીકળી પડ્યા છે !

“પર ઘરે જોતાં રે ધર્મ તુમે ફરો, નિજ ઘર ન લહો રે ધર્મ !
જેમ નવિ જાણે રે મૃગ કસ્તૂરીઓ, મૃગમઠ પરિમલ મર્મ.”—શ્રી યશોવિજયજી.

“પરમ નિધાન પ્રગટ મુખ આગળે, જગત ઉલ્લાંઘી હો જાય !
જયોતિ વિના જુઓ ! જગદીશની, અધોઅધ પડાય !”—શ્રી આનંદધનજી.

જેમ નિર્મલતા એ સ્ફટિકે રત્નનો સ્વભાવ હોઈ તેનો ધર્મ છે, તેમ કષાય અભાવરૂપ નિર્મલતા એ જ આત્માનો શુદ્ધ સ્વભાવ હોઈ આત્માનો ધર્મ છે. અર્થાત્

x“મુક્લેખ જોયણાઓ જોગો સઘ્યો વિ ધમ્મવાવારો ।
પરિસુદ્ધો વિજ્ઞેઓ. ઠાણાદ્ગઓ વિસેસેણ ॥”

નિષ્ક્રમ્ય શુદ્ધ આત્મા એ જ ધર્મ છે, આત્મશુદ્ધિ એ જ ધર્મ છે, તેથી વિપરીત તે અધર્મ છે. પણ સ્ફટિક રત્નનો સ્વભાવ નિર્મલ છતાં, પાસે રાતું ફૂલ વગેરે બાહ્ય ઉપાધિને લીધે તેની નિર્મલતામાં ઉપરાગરૂપ આવરણ આવે છે; તેમ કર્મરૂપ બાહ્ય ઉપાધિને લીધે રાગ-દ્રેવ-મોહાદિ વિભાવ પરિણામોની ઉત્પત્તિથી આત્માની નિર્મળતા અવરાય છે. તે ઉપાધિ દૂર થયે સ્ફટિક જેમ સ્વયમેવ શુદ્ધ સહજ સ્વરૂપે પ્રકાશે છે, તેમ રાગાદિ વિભાવ ઉપાધિ દૂર થયે આત્મા સ્વયં શુદ્ધ સહજ સ્વરૂપે પ્રકાશે છે. આત્માનો નિર્મલ શુદ્ધ સ્વભાવ તો ત્રિકાલાબાધિત ને સ્વયં સ્થિત જ છે, આવરણ દૂર થયું કે તે બસ પ્રગટ જ છે. આમ જેટલે જેટલે અંશે આવરણ દૂર થાય, વિભાવ ઉપાધિ ટળે, નિરુપાધિપણું આવે, તેટલે તેટલે અંશે આ આત્મધર્મની સિદ્ધિ છે; અને તેણે નિરુપાધિકપણું સમ્યગ્દષ્ટિ શુભસ્થાનથી માંડીને મોક્ષપામિ પર્યંત ઉત્તરોત્તર પ્રગટતું જાય છે. એટલે આમ પરિશુદ્ધ આત્મસ્વભાવને પ્રગટ કરતો સર્વ પરિશુદ્ધ ધર્મવ્યાપાર એ યોગ છે, એ વ્યાખ્યા સર્વથા યથાર્થ છે.

“ જિમ નિર્મલતા રે રત્ન સ્ફટિકતણી, તેમજ છવ સ્વભાવ;
તે જિન વીરે રે ધર્મ પ્રકાશિઓ, પ્રમળ કષાય અભાવ. શ્રી સીમંધર૦

જે જે અંશે રે નિરુપાધિકપણું, તે તે જાણે રે ધર્મ;
સમ્યગ્દષ્ટિ શુભકાણીયકી, જાવ લહે શિવશર્મ. ”—શ્રી યશોવિજયજી.

“ જે જે પ્રકારે આત્મા આત્મભાવ પામે તે તે પ્રકાર ધર્મના છે. આત્મા જે પ્રકારે અન્યભાવ પામે તે પ્રકાર અન્યરૂપ છે; ધર્મરૂપ નથી ” શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૩૨૬.

‘ મોક્ષની સાથે યોગે તે યોગ ’ એ મુખ્ય વ્યાખ્યા જ્યાં યથાર્થપણે લાગુ પડે છે એવા આ પરિશુદ્ધ ધર્મવ્યાપારનું જવલંત ઉદાહરણ જ્ઞેનશાસ્ત્રોક્ત આ પાંચવિધ યોગ છે: અધ્યાત્મ, ભાવના, ધ્યાન, સમતા અને વૃત્તિસંક્ષય એમ ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠ એવો આ પાંચ તત્ત્વકાવણો (kāvṛṇas) યોગ કહ્યો છે. (બુઓ યોગત્રિંદુ સ્ત્રો. ૩૫૮-૩૬૭)

“ નિજ સ્વરૂપ જે કિરિયા સાધે, તેહ અધ્યાતમ કહિયે રે;
જે કિરિયા કરી ચઉગતિ સાધે, તે ન અધ્યાતમ લહિયે રે....શ્રી ગ્રેયાંસ૦

નામ અધ્યાતમ ઠવણુ અધ્યાતમ, દ્રવ્ય અધ્યાતમ છડો રે;
ભાવ અધ્યાતમ નિજ ગુણ સાધે, તે તેહશું દહ મહો રે ”—શ્રી આનંદધનજી.

(૨) ચિત્તવૃત્તિનિરોધ તે યોગ

‘ યોગચિત્તવૃત્તિનિરોધ. ૧ ’ ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ તે યોગ, એવી મુનિ પતંજલિએ કરેલી યોગવ્યાખ્યા પણ એ જ પ્રયોજન દાખવે છે; કારણ કે ચિત્તનિરોધ થાય ત્યારે

દષ્ટાનું (પુરુષ-આત્માનું) સ્વરૂપમાં અવસ્થાન થાય ‘ તદા દૃષ્ટુઃ સ્વરૂપેઽવસ્થાનમ્ । ’ (પા. યો.) આમ આ વ્યાખ્યા પણ પૂર્વેક્રમ સર્વ અર્થને પુષ્ટ કરે છે. આ વ્યાખ્યાથી સંપ્રજ્ઞાત અને અસંપ્રજ્ઞાત એ બંને સમાધિનો યોગની વ્યાખ્યામાં સમાવેશ કરવાનો આશય છે. જૈનશાસ્ત્રોક્ત અધ્યાત્માદિ પાંચ ભેદવાળો યોગ ઉપરમાં કહ્યો, તેના પાંચમા વૃત્તિસંક્ષય ભેદમાં આ સંપ્રજ્ઞાત અને અસંપ્રજ્ઞાત એ બંને સમાધિનો અલ્પંત સુખમ-તાથી અવતાર થાય છે. સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ એવી આત્માની ચેષ્ટાઓ તે વૃત્તિઓ છે; તેઓનો મૂલ હેતુ કર્મસંયોગયોગ્યતા છે; આ આત્માની કર્મસંયોગયોગ્યતાનો અકરણનિયમથી અપગમ થવો, સમૂળશું દૂર થવું તે વૃત્તિસંક્ષય આવો વિશિષ્ટ વૃત્તિસંક્ષય જ્યાં થાય છે તે શુક્લધ્યાનના પ્રથમ એ ભેદમાં સંપ્રજ્ઞાત× સમાધિ અવતરે છે, કારણ કે ત્યાં વૃત્તિ અર્થોનું સમ્યક્ પ્રકર્ષણથી જ્ઞાન હોય છે. ક્ષપકચેષ્ટાની પરિસમાપ્તિ વેળાએ કેવલજ્ઞાન લાભ તે અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ છે, કારણ કે ત્યાં ગ્રાહ્ય-અહણ્યાકારવાળી ભાવમનોવૃત્તિઓના અવશ્યહાદિક્રમે સમ્યક્ પરિજ્ઞાનનો અભાવ હોય છે. ઇત્યાદિ પ્રકારે આ પાતંજલીક્રમ યોગ વ્યાખ્યાનો જૈનશાસ્ત્રોક્ત વ્યાખ્યા સાથે સુમેળ મળે છે, એટલું જ નહિં પણ કેટલાક પારિભાષિક શબ્દોનું* પણ આશ્ચર્યજનક સામ્ય દર્શય થાય છે ! ‘ સમત્વં યોગ ઉચ્યતે ’ એ ગીતામાં કહેલી વ્યાખ્યા પણ ઉક્ત પાંચ ભેદના ચોથા સમતા યોગ સાથે સમન્વય સાધે છે.

આ યોગની પ્રક્રિયા આ પ્રકારે: ચિત્ત જ્યારે ક્ષીણવૃત્તિવાળું થઈ જાય, ત્યારે તેમાં પરમાત્મસ્વરૂપની સમાપત્તિ થાય. સમાપત્તિ એટલે ધ્યાનદ્વારા સ્પર્શન. જેનું ધ્યાન કરવામાં આવે છે, તેના સ્વરૂપનું ધ્યાનથી સ્પર્શન-અનુભવન થવું, તદ્રૂપતાની સમ્યક્ આપત્તિ-પ્રાપ્તિ થવી, તદ્રૂપપણું પામવું તે સમાપત્તિ સ્ફટિક જેવું નિર્મલ ચિત્તરતન જેવું ધ્યાન ધરે છે, તેની તેવી છાયા તેમાં પડે છે કારણ કે ચિત્ત જ્યારે નિર્મલ ક્ષીણ-વૃત્તિવાળું, સ્ફટિક જેવું પારદર્શક સ્વચ્છ (Crystal-clear) થઈ જાય, ત્યારે તે અન્ય વૃત્તિ પ્રત્યે ઠોડતું નહિં હોવાથી સ્થિર થઈ એકાગ્રપણું પામે; અને આમ જ્યારે તે

× “ સમાધિરેષ ઇવાન્યૈઃ સંપ્રજ્ઞાતોઽભિધીયતે । સમ્યક્પ્રકર્ષરૂપેણ વૃત્ત્યર્થજ્ઞાનતસ્તથા ॥
અસંપ્રજ્ઞાત ઇષોઽપિ સમાધિર્નીયતે પરૈઃ । નિરુદ્ધાશોષવૃત્ત્યાદિતત્સ્વરૂપાનુવેષતઃ ॥ ”

વિશેષ માટે જુઓ શ્રી હરિભદ્રસૂરિયૃત યોગખિન્દુ, અને શ્રી યશોવિજયજીએ કરેલી પાતંજલ યોગ સૂત્રોની પરમ સૂક્ષ્મ વિવેકવાળી વ્યાખ્યા, -જેમાં એ મહાત્માઓએ મધ્યરથપણે કવચિત્ પાતંજલ સૂત્રોક્ત વ્યાખ્યાની વિકલતા દર્શાવી આપી, ગુણગ્રાહી વિશાસ તત્ત્વદ્વિતી જૈન શાસ્ત્રોક્ત યોગ સાથે તેનો અદ્ભુત સમન્વય સાધી ખતાવી, પોતાની કુશામયુદ્ધિનો અને મહાનુભાવ ઉદારતાનો આપણને પરિચય કરાવ્યો છે.

* ‘ ચિત્તર્કચિવારનન્દાસ્મિતારૂપાનુગમાસંપ્રજ્ઞાતઃ । ’ ૪૦ (પા. સૂ.) તેની સાથે સરખાવો શુક્લધ્યાનના નામ-(૧) પૃથક્ત્વવિતર્કસંચિત્તાર, (૨) એકત્વવિતર્કસંચિત્તાર. ઇત્યાદિ.

એકાગ્રપણું પામે ત્યારે જ તે તન્મય ભાવને પામે. તાત્પર્ય કે ચિત્ત નિર્મલ થાય તો સ્થિર થાય ને સ્થિર થાય તો તન્મય થાય, અને ત્યારે જ સમાપત્તિ થાય. બહિરાત્મભાવ ત્યજી દઈ, અંતરાત્મભાવ પામી, સ્થિર ભાવથી 'આત્મા તે પરમાત્મા' એવું ભાવન કરે તો અવિકાર એવા નિર્મલ ચિત્ત દર્પણમાં પરમાત્માનું અર્પણ થાય, પ્રતિબિંબ પડે, સમાપત્તિ થાય. આમ ચિત્તવૃત્તિનિરોધ—> સમાપત્તિ—> અધ્યાત્મપ્રસાદ—> ઋતંભરા પ્રજ્ઞા—> તત્ત્વસંસ્કાર—> અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ—> કૈરલ્ય, -યોગપ્રક્રિયાનો આ ક્રમ છે.*

“બહિરાત્મ તજ અંતર આત્મ, રૂપ થઈ ચિરભાવ;
પરમાત્મનું હો આત્મ ભાવવું, આત્મ અરપણુ દાવ.
સુમતિ ચરણકજ આત્મઅરપણા, દરપણુ જિમ અવિકાર.”—શ્રી આનંદચંદનજી.

(૩) સમિતિ ગુપ્તિ સાધારણુ ધર્મવ્યાપાર તે યોગ

મન, વચન, કાયાને માટે જૈનશાસ્ત્રમાં 'યોગ' એવી સંજ્ઞા પ્રયોજ્ય છે, તે પણ સૂચક અને તે જ અર્થની વાચક છે. તેમજ 'ઉપયોગ' એ જૈન પરિભાષાનો વિશિષ્ટ શબ્દ છે. દર્શનોપયોગ અને જ્ઞાનોપયોગ એમ બે પ્રકારે વિભક્ત થયેલો આ ઉપયોગ જીવનું સ્વલક્ષણ છે. 'ઉપયોગો લક્ષણં જીવસ્ય' (ત. સૂ.) આ યોગ-ઉપયોગનો પરસ્પર ઘનિષ્ઠ સંબંધ છે. આત્મા શુદ્ધ જ્ઞાન-દર્શનસ્વરૂપ ઉપયોગમાં સ્થિર થાય તો તેના મનાદિ યોગ સ્થિર હોય અને મનાદિ યોગ સ્થિર હોય તો ઉપયોગની અચલતાનું કારણ અસ્થિર યોગ દૂર થવાથી ઉપયોગ પણ સ્થિર થાય.

ઉપયોગસ્વરૂપ આત્મા આ દેહની સાથે ક્ષીરનીરવત એકક્ષેત્રાવગાહ સ્થિતિ કરી રહ્યો છે, છતાં તે દેહથી આ આત્મા મ્યાનથી તલવારની જેમ ભિન્ન છે, તેને કેમ પ્રાપ્ત કરવો? તો કે ઉપયોગ ન ચૂકાય એ રીતે મન-વચન-કાયાના સમ્યક્ યોગથી. આ મન-વચન-કાયાનો એવો સમ્યક્ યોગ કરવો, એવું કર્મકૌશલ દાખવવું, કે જેથી તે આત્માને સ્વરૂપસાધનમાં ગાઢક ન થતાં સાધક થઈ પડે 'યોગઃ કર્મસુ કૌશલમ્' (ગીતા). અને તેને માટેની વિધિ આ છે કે મન-વચન-કાયાના યોગની એવી સંક્ષિપ્તતા કરવી કે જેથી કરીને દેહ-પર્યંત આત્માની સ્વરૂપને વિષે મુખ્યપણે સ્થિરતા વર્તે; અને આ આત્મસ્થિરતા એવી હોય કે ગમે તેવા ઘોર પરીષદ કે ઉપસર્ગના ભયથી તેનો અંત આવે નહિં. આમ મન-વચન-કાયાના યોગને સંક્ષિપ્ત કરવા, ટુંકાવવા, તેને જ જૈન પરિભાષામાં મનોગુપ્તિ, વચનગુપ્તિ અને કાયાગુપ્તિ એવા યથાર્થ નામ આપ્યા છે. મન-વચન-કાયાના યોગનું

* “ક્ષીણવૃત્તેરમિજાતસ્યેવ મગેર્યૃદ્ધીતૃપ્રહણગ્રાહ્યેષુ તત્સ્થતદ્વજનતાસમાપત્તિઃ ।
x x x તા એવ સર્વીજઃ સમાધિઃ । નિર્વિચારવૈશારદ્યેડધ્યાત્મપ્રસાદઃ । ઋતમ્ભરા તત્ર પ્રજ્ઞા ।”
ઈ. પાતંજલ યો. સૂ. ૧. ૪૧-૫૧

એવું ક્રોશલયુક્ત ગુમપણું-સંરક્ષણ કરવું, યતના-બળવણી કરવી કે જેથી ઉપયોગસ્વરૂપ આત્મા સ્વરૂપને વિષે સ્થિર થાય, 'સ્વરૂપગુમ' થાય. હવે જ્યાંસુધી દેહ છે ત્યાંસુધી તો મન-વચન-કાયાના યોગની કંઈ ને કંઈ પ્રવૃત્તિ થવાની જ. ત્યારે તે કેમ કરવી કે જેથી કરીને આત્મસ્થિરતાને બાધ ન આવે ? તો કે મન-વચન-કાયાના યોગની પ્રવૃત્તિ કરવી પડે તે એવી સમ્યક્ કરવી કે જેથી આત્માનું સ્વરૂપને વિષે સંયમન રહે. એવા એકાંત આત્મસંયમના હેતુથી જ મન-વચન-કાયાની સમ્યક્ પ્રવૃત્તિ કરવી, અને તે પણ નિજ સ્વરૂપનેા નિરંતર લક્ષ રાખીને તથા આમ પુરુષની આજ્ઞાને આધીનપણે જ, -આત્મસ્વરૂપનેા લક્ષ ચૂકીને કે સ્વચ્છંદે નહિં જ. આવી જે સંયમહેતુક મન-વચન-કાયાની સમ્યક્ પ્રવૃત્તિ તેને 'સમિતિ' એવું યથાર્થ નામ આપ્યું છે. એટલે કે યતનાથી ચાલવું, યતનાથી બોલવું, યતનાથી ઈચ્છવું, યતનાથી લેવું-મૂકવું, યતનાથી ઉત્સર્ગ કરવો, તે ઈર્થાસમિતિ આદિ પાંચ સમિતિ પ્રસિદ્ધ છે. અને આવી જે સમ્યક્પ્રવૃત્તિ તે પણ ક્ષણ ક્ષણ ઘટતી જાય અને છેવટે નિજ સ્વરૂપને વિષે લીન થાય.

“ આત્મસ્થિરતા ત્રણ સંક્ષિપ્ત યોગની, મુખ્યપણે તો વર્તે દેહ પર્યંત જો;
 ઘોર પરીષદ કે ઉપસર્ગ ભયે કરી, આવી શકે નહિં તે સ્થિરતાનો અંત જો...અપૂર્વ
 સંયમના હેતુથી યોગ પ્રવર્તના, સ્વરૂપ લક્ષે જિનઆજ્ઞા આધીન જો;
 તે પણ ક્ષણ ક્ષણ ઘટતી જતી સ્થિતિમાં, અતે થાયે નિજ સ્વરૂપમાં લીન જો.

....અપૂર્વ અવસર એવો ક્યારે આવશે ? ”-શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

અને પરમાર્થથી વિચારીએ તો આત્માનું સ્વરૂપને વિષે સંવરથી સંવૃત થવું-ગુમ થવું તે જ શુભિ, આત્માનું સ્વરૂપને વિષે વિચરવું તે ઈર્થાસમિતિ, દેહાદિથી ભિન્ન એવો હું આત્મા છું એ નિરંતર દૃષ્ટિસન્મુખ રાખી સાપેક્ષ પરમાર્થસત સત્ય વચન ઉચ્ચારવું તે ભાવાસમિતિ, આત્મસ્વભાવ શિવાય અન્ય વસ્તુ ન ઈચ્છવી તે એષણાસમિતિ, સ્વભાવનું આદાન-પ્રહણ કરવું અને વિભાવ-પરભાવનો ત્યાગ કરવો તે આદાનનિક્ષેપ સમિતિ, અને આમ આત્માને સર્વથા શુદ્ધ સ્વભાવમાં પરિસ્થાપન કરી શુદ્ધ સ્વભાવસ્થિત આત્મવસ્તુનેા ઉત્સર્ગ કરવો-આત્મસિદ્ધિ કરવી તે પારિક્ષાપનિકા અથવા ઉત્સર્ગ સમિતિ. આ ત્રણ શુભિ અને પાંચ સમિતિ મળીને 'અષ્ટ પ્રવચન માતા' કહેવાય છે, અને તે સમસ્ત ધર્મવ્યાપારમાં સાધારણ-વ્યાપક છે, એટલે શ્રી યશોવિજયજીએ કરેલ વ્યાખ્યા પ્રમાણે 'સમિતિગુતિસાધારણ ધર્મવ્યાપારત્વં યોગત્વં' એ યોગનું ઉક્ત લક્ષણ સમ્યક્ છે.

× “ ત્યાગાદાને બહિર્મૂઢઃ કરોત્યધ્યાત્મમાત્મવિત્ ।

નાન્તર્બહિરુપાદાનં ન ત્યાગો નિષ્ઠિતાત્મનામ્ ॥ ”-સમાધિશતક.

(૪) મનઃસ્થિરતા-ચિત્તસમાધિ તે યોગ

અથવા સ્થિરપણું એ યોગ એમ પણ યોગની વ્યાખ્યા છે. કારણ કે યુજ્ઞ ધાતુનો સમાધિ પામવી એવો અર્થ પણ થાય છે. એટલે ચિત્તસમાધિ-મનઃસ્થિરતા તે યોગ. આ પણ યથાર્થ છે. ચિત્તવૃત્તિઓ જ્યાંસુધી જ્યાં ત્યાં હોજ્યા કરે ત્યાંસુધી ચિત્ત સ્થિર થાય નહિ, અને સ્થિર થાય નહિ ત્યાંસુધી સમાધિ-આત્મલીનતા પામે નહિ. ચિત્ત નિર્મલ થાય તો સ્થિર થાય ને સ્થિર થાય તો સમાધિ-આત્મલય પામે આ યોગમાં મનનો જય કરવો, મનને સાધવું એ જ મુખ્ય વસ્તુ છે. આ મન ખરેખર ! ' દુરાધ્ય ' છે, રીઝવવું-વશ કરવું મુશ્કેલ છે. *ગીતામાં કહ્યું છે કે ' આ ચંચલ મન મથન કરનારું ને અત્યંત બળવાનું છે. વાયુની જેમ તેનો નિગ્રહ કરવો ઘણો કઠિન છે. ' આ મનમર્કટના તરકટ ભારી છે ! આ ' મનદુ' છે તો નપુંસકલિંગી, પણ એ બધાય ' મરદ ' ને ઠેલે મારે છે-ઠેએ ચડાવે છે ! બીજી વાતે તો ' પુરુષ ' સમર્થ છે, પણ આ મનડાને કોઈ ' જર ' કરી શકતું નથી !

“ મનદું કિમહી ન બાઝે હો કુંચુજિન ! મનદું કિમહી ન બાઝે ;

જિમ જિમ જતન કરીને રાખું, તિમ તિમ અલશું ભાજે હો. કુંચુજિન !

મેં બણ્યું એ લિંગ નપુંસક, સકલ મરદને ઠેલે ;

બીજી વાતે સમરથ છે નર, એહને કોઈ ન જલે હો. કુંચુ. ”—શ્રી આનંદધનજી.

આ મનમર્કટને વશ કરવા માટે પ્રથમ તો એને ક્યાંક બાંધી રાખવું જોઈએ અથવા એના જોશું કાંઈ કામ સોંપી દેવું જોઈએ, એટલે એ વાંદરું બિચારું ભલે ચઢઉતર કર્યા કરે ! દા. ત. જેણે તે મનનો જય કર્યો છે એવા પરમાત્મા વીતરાગ પ્રભુના ચરણરૂપ ધાંભલા સાથે આ મનને પ્રેમની સાંકળથી બાંધી દેવું, એટલે એ બાપડું આડું અવળું ચસી શકે નહિ. અથવા તો એને શ્રુતસ્કંધમાં રમવા માટે છૂટું મૂકી દેવું, એટલે તેમાં તે ભલે આરોહણ-અવરોહણ કર્યા જ કરે ! ભલે આત્માર્થરૂપ રૂણ ધરાઈ ધરાઈને ખાવા હોય તેટલા ખાય ! ભલે વચનરૂપ પાંદડા ચૂંટી કાઢે ! ભલે નયરૂપ શાખાઓમાં લટકી લટકીને હીંચકા ખાય ! ભલે વિશાલમતિરૂપ મૂલભાગમાં નાચ્યા કૂધા કરે ! અથવા મનઃસમાધિનો સુગમ ને શ્રેષ્ઠ વિધિ સમાધિશતકમાં શ્રી પૂજ્ય પાદસ્વામીજીએ* પ્રદર્શિત કર્યા પ્રમાણે આ છે કે-આત્માને મનની સાથે યોજવો, વાકુ-કાયાથી વિયોજવો, અને વાકુ-કાયાએ યોજેલો વ્યવહાર મનથી છોડી દેવો. ઇત્યાદિ પ્રકારે વૈરાગ્ય-અભ્યાસના બલથી

*“વચ્ચલં હિ મનઃ કૃષ્ણ, પ્રમાથિ બલવદ્ વદમ્ । તસ્યાહં નિગ્રહં મન્યે, વાયોરિવ સુદુષ્કરમ્ ॥”

×“યુજ્જીત મનસાત્માનં, વાકુકાયાભ્યાં વિયોજયેત્ । મનસા વ્યવહારં તુ ત્યજેત્વાકુકાયાયોજિતમ્ ॥”

આ દુરારાધ્ય મનને જે ‘ઠેકાણું’ લાવે છે, સ્થિર એવા આત્મસ્થાનમાં જોડે છે, તે આ મનને સાધે છે, અને ‘મન સાધ્યું’ તેણે સધણું સાધ્યું.’ આમ બહુ સમ દેશમાં આવ્યે જેમ છાયા સમાઈ જાય છે, તેમ સમસ્ત પામી આત્મા સ્વભાવમાં આવે, એટલે મનનું સ્વરૂપ પણ જાય છે, અર્થાત્ ચિત્ત આત્મામાં લીનતારૂપ સમાધિ પામે છે.

“ આવ્યે બહુ સમ દેશમાં, છાયા જાય સમાઈ;
આવ્યે તેમ સ્વભાવમાં, મન સ્વરૂપ પણ જાય. ”—શ્રીમદ્ રાજવ્યંદ્રજી.

II. આ યોગદષ્ટિ સમુચ્ચય શાસ્ત્રનો અભિધેય વિષય.

૧. યોગદષ્ટિનું સામાન્ય દિગ્દર્શન

“ ચરમાવર્ત્ત ઠો ચરમ કરણ તથા રે, ભવપરિણુતિ પરિપાક;
દોષ ટળે ને દષ્ટિ જૂલે ભલી રે, પ્રાપતિ પ્રવચન વાક. ”—શ્રી આનંદધનજી.

આમ અત્રે પીઠિકારૂપે સામાન્યપણે, યોગની વ્યાખ્યાની મીમાંસા કરી, હવે આપણે આ યોગદષ્ટિસમુચ્ચય શાસ્ત્રના અભિધેય વિષય પર આવીએ:—આ બ્રંધની આદિમાં જ ભૂમિકારૂપે યોગનું ઉક્ત મોક્ષહેતુપણું ચરિતાર્થ કરતા એવા ઈચ્છાયોગ, શાસ્ત્રયોગ અને સામધર્મયોગનું પરમ હૃદયંગમ રસપ્રદ બોધપ્રદ સ્વરૂપ કહ્યું છે. તેનું અત્ર પિષ્ટ-પેવણું નહિં કરતાં સુજ્ઞ જિજ્ઞાસુને તે આપું ભૂમિકા પ્રકરણ (પૃ. ૧૨) અવલોકવાની બલામણ કરું છું. આ ઈચ્છાયોગાદિ યોગત્રયીનો સીધેસીધો આશ્રય કર્યા વિના પણ વિશેષે કરીને તેમાંથી જ ઉદ્ભવ પામેલી આ આઠ યોગદષ્ટિ અત્ર કહી છે: મિત્રા, તારા, બલા, દીપ્તિ, સ્થિરા, કાંતા, પ્રભા, પરા. આ યોગદષ્ટિના યથાર્થ નામ છે. જેમકે— સઠલ જગત્ પ્રત્યે મૈત્રી ભાવવાળી તે મિત્રા, ઇંઠ આ યોગદષ્ટિના ભેદ કેમ પડે છે તે સમજવા માટે ઓઘદષ્ટિનું દષ્ટાંત રજૂ કર્યું છે.

“ સઘન અઘન દિન રચણિમાં, બાલ વિકલ ને અનેરા રે;
અર્થ જૂએ જેમ જૂજૂઆ, તેમ ઓઘ નજરના ફેરા રે. ”—યો. સજ્ઞાય.

આમ એક જ લોકિક દર્શનના દર્શનમાં પણ ચિત્ર બાહ્ય ઉપાધિભેદથી ક્ષયોપશમ પ્રમાણે જેમ ઓઘદષ્ટિના ભેદ પડે છે, તેમ પારલોકિક પ્રમેયમાં પણ ક્ષયોપશમની વિચિત્રતાને કારણે જૂદો જૂદો પ્રતિપતિભેદ હોય છે, દષ્ટિભેદ-દર્શનભેદ હોય છે. જેમ કંઠેરાનો પડદો (Diaphragm) ઓઘોવત્તો ખુલ્લો, તેમ દષ્ટિમર્યાદાનું ક્ષેત્ર (Field of vision) વધઘટ થાય છે; તે જ પ્રકારે જેવી ક્ષયોપશમની વધઘટ-તરતમતા હોય, એટલું કર્મ આવરણુ ળર્યું હોય, કર્મનો પડદો ખૂલ્યો હોય, તેટલું ઓછુંવત્તું દર્શન યોગ-દષ્ટિવાળા પુરુષને થાય છે.

લૌકિક પ્રવાહમાં તથાતા અને સંસારને અભિનંદનારા ભવાભિનંદી પ્રાકૃત જનોનું જે લૌકિક પદાર્થ સંબંધી લૌકિક દૃષ્ટિએ ઓઘદર્શન-સામાન્ય દર્શન તે ઓઘદષ્ટિ (Vision of a layman) છે; અને ભવવિરક્ત મુમુક્ષુ સમ્યગ્દષ્ટિ યોગીપુરુષનું જે અલૌકિક પદાર્થ સંબંધી અલૌકિક દિવ્ય દર્શન તે યોગદષ્ટિ (Vision of Yogi) છે. ઓઘદષ્ટિની દર્શનપદ્ધતિ લૌકિક રીતિની, વ્યાવહારિક, પ્રવાહપતિત, ગતાનુગતિક ગાડરીઆ પ્રવાહ જેવી ને ભવમાર્ગાનુસારિણી હોય છે; યોગદષ્ટિની દર્શનપદ્ધતિ અલૌકિક, પારમાર્થિક, મોક્ષમાર્ગાનુસારિણી ને તત્ત્વશાહિણી હોય છે. ક્ષયોપશમની વિચિત્રતાને કારણે દર્શનભેદ થાય છે, તે ખાખત ઓઘદષ્ટિ મિથ્યાદષ્ટિ જનો પરસ્પર વિવાદ કરે, પણ યોગદષ્ટિસંપન્ન સમ્યગ્દષ્ટિ યોગીપુરુષો તેા વિવાદ કરતા જ નથી, આવો દર્શનભેદ તે મહાનુભાવોના મનમાં વસતો જ નથી, પ્રાકૃત જનોની જેમ તેઓ મત-દર્શનના આશ્રહમાં તથાઈ જતા નથી. તે સમ્યગ્દષ્ટિ મહાજનો તેા એક યોગમાર્ગને જ દેખે છે, યોગદર્શનને જ-આત્મદર્શનને જ દેખે છે. એક જ આત્મતત્ત્વના મૂળમાં આ સર્વ દર્શનો વ્યાપ્ત છે, માત્ર 'દષ્ટિ' નો જ ભેદ છે, એમ તેઓ ખરા અંતઃકરણથી માને છે. તેઓ ધડુદર્શનને જિનદર્શનના અંગરૂપ અથવા શુદ્ધ આત્મદર્શનના અંગરૂપ જાણે છે, એટલે તેના ખંડનમંડનની કઠાકૂટમાં ઉતરતા નથી, ઉલટા તે છએ દર્શનને આત્મબંધુરૂપ જાણી સમ્યગ્દષ્ટિથી આરાધે છે. કારણ કે તેઓને નયોની-અપેક્ષાવિશેષોની યથાર્થ મર્યાદાનું જ્ઞાન હોય છે, યથાયોગ્ય નયવિભાગ તેઓ કરી જાણે છે, એટલે આ પરમ ઉદાર અનેકાંત દષ્ટિવાળા નિષ્પક્ષપાત નિરાશ્રહી સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષોને તે તે દર્શનની મધ્યસ્થ પરીક્ષા કરતાં તે તે દર્શનો એક જિનદર્શન અથવા શુદ્ધ આત્મદર્શનરૂપ પુરુષના અંગરૂપ જ ભાસે છે.

“ ભિન્ન ભિન્ન મત દેખિયે, ભેદ દષ્ટિનો એહ;
એક તત્ત્વના મૂળમાં, વ્યાખ્યા માનો તેહ. ”

“ જે ગાયો તે સઘળે એક, સકળ દર્શને એ જ વિવેક;
સમજાવ્યાની શૈલી કરી, સ્યાદ્વાદ સમજણુ પણ ખરી. ”—શ્રીમદ્ રાજ્યદ્રણ.

“ ષ્ડ્ દરિશણુ જિન અંગ ભણીજે, ન્યાસ ષડંગ જે સાધે રે;
તમિ જિનવરના ચરણુ ઉપાસક, ષ્ડ્ દરિશત આરાધે રે. ”—શ્રી આનંદધનજી.

તેમજ શુદ્ધ યોધવંત, નિરાશ્રહી, મૈત્રી આદિ ભાવનાથી ભાવિતાત્મા અને પરમ ગંભીર ઉદાર આશયવાળા આ સમ્યગ્દષ્ટિ સંતજનોની પ્રવૃત્તિ પણુ પરાર્થે હોય છે. એટલે આ અવધૂત 'નિર્પક્ષ વિરલાઆ' સર્વ દર્શનના નય-સદંશ શ્રદ્ધે છે, અને 'આપ સ્વભાવમાં સદા મગ્ન' રહે છે, અને લોકોને કલ્યાણકારી એવો 'સંજીવની-ચાર ન્યાય' નો ચારો ચરાવી સન્માર્ગે ઉતારવાનો નિર્મળ પુરુષાર્થ સેવે છે. પોતાને

જે આત્માર્થનો-પરમાર્થનો લાભ થયો, તે અન્ય આત્માર્થી જીવોને પણ થાય એવા શુદ્ધ પરમાર્થ પ્રેમથી આ સમ્યગ્દષ્ટિ યોગીપુરુષો પરમ ધન્ય લોકહિતકર પરમાર્થ પ્રવૃત્તિ કરે છે.

“દર્શન સકલના નય થકે, આપ રહે નિજ ભાવે રે;

હિતકરી જનને સંજીવની, ચારો તેહ ચરાવે રે.”—યો. સજ્જાય.

આ સદ્દષ્ટિની દષ્ટિ અષ્ટ પ્રકારની છે, તેનું સ્વરૂપ બરાબર સમજાવવા માટે ઉદાહરણરૂપ આ ઉપમા આપી છે, જે ઉપરથી જ તે તે દષ્ટિનો ઘણાખરો અર્થ સહેજે સમજાઈ જાય છે. આ આઠ દષ્ટિઓને અનુક્રમે (૧) તૃણ અગ્નિકણ્ડની, (૨) છાણના અગ્નિકણ્ડની, (૩) કાષ્ટ અગ્નિકણ્ડની, (૪) દીપપ્રભાની, (૫) રત્નપ્રભાની, (૬) તારાપ્રભાની, (૭) સૂર્યપ્રભાની અને (૮) ચંદ્રપ્રભાની, એમ ઉપમા આપી છે. તૃણ અગ્નિકણ્ડથી માંડીને ચંદ્રપ્રભા સુધી ઉત્તરોત્તર પ્રકાશની તરતમતા છે, તેમ મિત્રા દષ્ટિથી માંડીને પરા દષ્ટિ સુધી ઉત્તરોત્તર યોધ-પ્રકાશની તરતમતા છે. આ ઉપમા પ્રત્યેક દષ્ટિમાં કેવી રીતે સાંગોપાંગ સંપૂર્ણપણે ઘટે છે તે અત્ર પરમ સુંદર રાચક શૈલીથી અંધકર્તાએ બતાવી આપ્યું છે (જુઓ પૃ. ૬૩-૬૪ ઇં). મહાસમર્થ તત્ત્વદ્રષ્ટા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ આ યોગદષ્ટિને થર્મોમીટરની (Thermometer)—ઉષ્ણતામાપક યંત્રની ઉપમા આપી છે, તે પણ યથાયોગ્યપણે અત્યંત બંધબેસતી છે. જેમ થર્મોમીટરથી શરીરની ઉષ્ણતાનું-ગરમીનું માપ નીકળી શકે છે, તેમ આ યોગદષ્ટિ ઉપરથી આત્માની આધ્યાત્મિક પ્રગતિનું, આત્મદશાનું, આત્માના ગુણસ્થાનનું માપ નીકળી શકે છે. ઓહ ગુણસ્થાનકની પ્રસિદ્ધ યોજના જેમ આત્માના ગુણવિકાસનું માપ છે, અને તે ગુણવિકાસ પણ મોહઅપગમ પર નિર્ભર હોઈ જેમ જેમ મોહાંધકાર ઓછો થતો જાય તેમ તેમ આત્માનું ગુણસ્થાન વધતું જાય છે; તેમ આ યોગદષ્ટિની યોજના પણ આધ્યાત્મિક ગુણવિકાસનું માપ છે, અને તે સમ્યગ્ જ્ઞાનદષ્ટિના ઉન્મીલન પર નિર્ભર હોઈ જેમ જેમ યોધપ્રકાશ વધતો જાય છે તેમ તેમ આત્માની ગુણદશા વધતી જાય છે. આ બન્ને ઉત્તમ યોજના એક સીક્કાના બે પાસા જેવી છે. મોહનાશ એ ગુણસ્થાનકની કૂટપટ્ટી (Yard-stick) અને યોધપ્રકાશ એ યોગદષ્ટિની કૂટપટ્ટી છે. તે તે દષ્ટિના યથોક્ત લક્ષણ પરથી અંતર્મુખ નિરીક્ષણ (Introspection) કરતાં આત્માર્થી મુમુક્ષુ પોતાની આત્મદશાનું માપ કાઢી શકે છે, અને તેથી આત્મગુણવૃદ્ધિની પ્રેરણા (Inspiration) પામી અપ્રાપ્ત ગુણના યોગ માટે તથા પ્રાપ્ત ગુણના ક્ષેમ માટે યથાયોગ્યપણે પ્રવર્તી શકે છે. આમ આ યોગદષ્ટિ આત્માર્થીને પરમ અમૃત લાભ આપનારી થઈ પડે છે.

આમાં પ્રથમ ચાર દષ્ટિ પર્યંત મુખ્ય-નિરુપચરિત એવું પહેલું ‘ગુણસ્થાનક’ હોય છે, અને તેનો પ્રકર્ષ-પરાકાષ્ટા ચોથી દીપ્તિ દષ્ટિમાં પ્રાપ્ત થાય છે. અત્રે

‘ગુણસ્થાન’ એટલે ખરેખર યથોક્ત ગુણતું સ્થાન એમ ભાવ સમજવો. એટલે મિત્રા વગેરે ચાર દૃષ્ટિમાં ઉત્તરોત્તર મિથ્યાત્વનું પ્રમાણ ઘટતું જાય છે ને તેથી ઉપજતા ગુણતું પ્રમાણ વધતું જાય છે. ત્યારપછી પાંચમી સ્થિરતા દૃષ્ટિથી માંડીને મિથ્યાત્વનો સર્વથા અભાવ હોય છે, સમ્યગ્દર્શન જ હોય છે. પાંચમી દૃષ્ટિનો સમ્યગ્દર્શનરૂપ બોધપ્રકાશ રત્નપ્રભા જેવો સ્થિર હોય છે, એટલા માટે જ એને ‘સ્થિરતા’ એવું યથાર્થ નામ આપ્યું છે. આ સમ્યગ્દર્શનરૂપ રત્નદીપક મનોમંદિરમાં પ્રગટ્યો કે બસ શત્રુબલ ખલાસ! મોહઅંધકારનો સર્વનાશ! ને અનુભવતેજનો ઝળહળાટ! સમ્યગ્દર્શન-રત્નનો હીવો જાગ્યો તે જાગ્યો! ઓલવાય જ નહિં! એટલું જ નહિં! પણ તેનું તેજ કાંતા, પ્રભા ને પરાદૃષ્ટિમાં તારા, સૂર્ય ને ચંદ્ર પ્રભાની જેમ ઉત્તરોત્તર સ્થિરતર ને બળવત્તર બની વધતું જ જાય છે!

“ સાહેલાં હે કુંથુ જિનેશ્વર દેવ! રત્નદીપક અતિ દીપતો હો લાલ:
સાં મુજ મનમંદિરમાંહિ, આવે જો અરિબલ છપતો હો લાલ.
સાં મિટે તો મોહ અંધાર, અનુભવ તેજે ઝળહળે હો લાલ,
સાં ધૂમ કષાય ન રેખ, ચરણ ચિત્રામણ નવિ ચળે હો લાલ ”—શ્રી યશોવિજયજી.

આમ મિત્રા આદિ પ્રથમ ચાર દૃષ્ટિ પર્યાંત મિથ્યાત્વ છતાં તેને સદ્દૃષ્ટિ-સમ્યગ્-દૃષ્ટિમાં કેમ ગણી? તેનું સમાધાન એમ છે કે મિત્રા આદિ ચાર દૃષ્ટિઓ છે, તે સમ્યગ્દૃષ્ટિના અમોઘ-અચૂક કારણરૂપ થાય છે. એટલા માટે કારણમાં કાર્યના ઉપચારથી તે મિત્રાદિની પણ સમ્યગ્દૃષ્ટિમાં ગણના કરી છે. આ સમજવા માટે ઇંક્ષુમાંથી શુદ્ધ સાકરની બનાવટનું દૃષ્ટાંત છે: શુદ્ધ સાકરની (Refined crystallised sugar) અવસ્થાએ પહોંચવામાં શેરડીથી માંડીને શુદ્ધ સાકર સુધીની સઘળી પ્રક્રિયામાંથી (Various processes) પસાર થવું જ પડે છે, ત્યારે જ બડી સાકરની નિષ્પત્તિ થાય છે. તેમ શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિને માટે મિત્રા આદિ આત્માના ક્રમિક ગુણવિકાસની અવસ્થાઓ પણ તેવા પ્રકારે ઉપયોગની છે, કારણ કે તે સમ્યગ્ દૃષ્ટિનું કારણ થાય છે. આ મિત્રા આદિ અવસ્થાઓ ખરેખર! ઇંક્ષુ આદિ જેવી છે, કારણ કે તેમાં પરમ અમૃત સમા સંવેગરૂપ માધુર્યની નિષ્પત્તિ થાય છે. આથી ઉલટું અજાણ્યો તો નલ જેવા-ખરૂ જેવા છે, તેથી કરીને જ તેમને કોઈ કાળે સંવેગમાધુર્ય નહિં નીપજતું હોઈ તેઓ મિત્રાદિ દૃષ્ટિ પામવા સર્વથા અયોગ્ય છે. અને ધીજાઓ-જાઓ પણ જ્યાંલગી સંવેગમાધુર્ય પામતા નથી ત્યાંલગી મિત્રાદિદૃષ્ટિ સ્પર્શતા નથી. જ્યારે સંવેગરંગથી રંગાય છે, ત્યારે જ-ચરમા-વર્ણમાં જ આ મિત્રાદિદૃષ્ટિ સ્પર્શે છે.

આ દૃષ્ટિ સકલ યોગિદર્શનોને સંમત છે. ‘એક આદિના પરિહારથી યમ આદિ યોગથી ચુકતને અનુક્રમે અદ્રેષાદિ ગુણતું સ્થાન એની આ દૃષ્ટિ મુનિઓને (પતંજલિ આદિને) સંમત છે. ’ જે આ અષ્ટ દૃષ્ટિ કહી તેના અહીં અનુક્રમે યમ, નિયમ, આસન,

પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ અષ્ટાંગ યોગ* આદિ સાથે સમન્વય દર્શાવ્યો છે. એટલે કે (૧) જ્યાં યોગનું પ્રથમ અંગ યમ હોય ત્યાં પ્રથમ મિત્રા દૃષ્ટિ હોય; જ્યાં યોગનું બીજું અંગ નિયમ હોય, ત્યાં બીજી તારા દૃષ્ટિ હોય, ઇં (જુઓ કોષ્ટક પૃ. ૮૩). (૨) ખેદ, ઉદ્વેગ, ક્ષેપ, ઉત્થાન, ખાંતિ, અન્યમુદ્, રુચ અને આસંગ એ આઠ ચિત્તદોષ છે. તેનો ત્યાગ કરવામાં આવતાં અનુક્રમે યોગના આઠ અંગની અને આઠ યોગદૃષ્ટિની પ્રાપ્તિ હોય છે. (૩) આ આઠ દૃષ્ટિ અનુક્રમે અદ્રેષ, જિજ્ઞાસા, શુશ્રૂષા, શ્રવણ, યોધ, મીમાંસા, પ્રતિપત્તિ અને પ્રવૃત્તિ એ આઠ ગુણનું સ્થાન છે. આ આઠ યોગાંગ, આઠ ચિત્તદોષ, આઠ ગુણના સ્વરૂપ માટે જુઓ પૃ. ૮૩ થી ૮૮.

આમ યોગાંગના સેવનથી, ચિત્તદોષના પરિહારથી અને યોગગુણના પ્રગટપણાથી આ 'યોગદૃષ્ટિ' અનુક્રમે વિકાસ પામતી જાય છે. આ દૃષ્ટિ એટલે દર્શન, સાક્ષાત્ દેખવું-સાક્ષાત્કાર છે, -પછી જલે આ થોડી ઉઘડી હોય કે ઝાઝી. અત્રે આંખનું-ચર્મચક્ષુર્નું દૃષ્ટાંત ઘટે છે. આ આંતરૂચક્ષુરૂપ દિવ્યચક્ષુ-યોગદૃષ્ટિ પણ જેમ જેમ ઉઘડતી જાય છે, ઉન્મીલન પામતી જાય છે, ખૂલતી જાય છે, તેમ તેમ તેની દૃષ્ટિમર્યાદાનું ક્ષેત્ર (Field of yogic vision) વધતું જાય છે, વધારે ને વધારે વિશાળ 'દર્શન' થતું જાય છે, ને છેવટે સંપૂર્ણ 'દૃષ્ટિ' ખૂલતાં અનંત 'દર્શન' થાય છે. આમ યોગદૃષ્ટિ અથવા દર્શન એકરૂપ છે, છતાં આવરણ ટળવાના લેહને લીધે તેના ઉન્મીલન અંશ પ્રમાણે-ઉઘડવા પ્રમાણે તેના આ આઠ સ્થૂલ વિભાગ પાડ્યા છે; ખાડી કર્મ આવરણના ક્ષયોપશમાદિ અનુસાર સૂક્ષ્મ લેહ તો ઘણા ઘણા છે, કે જે કહેતાં પાર ન આવે.

આ 'દૃષ્ટિ' શબ્દનો અર્થ શો? સત્શ્રદ્ધાસંગત યોધ તે દૃષ્ટિ કહેવાય છે, અને તે અસત્પ્રવૃત્તિના વ્યાધાતથી સત્પ્રવૃત્તિપદાવહ એવો હોય છે. અહીં 'સત્શ્રદ્ધા' એમ ખાસ કરીને કહ્યું, તે સ્વચ્છંદ મતિકલ્પનારૂપ અસત્ શ્રદ્ધાનો અપવાદ-નિષેધ કરવા માટે છે. સત્શાસ્ત્રના આધારવાળી, સત્શાસ્ત્રને અનુકૂળ, આત્મ પુરુષની આગમરૂપ આજ્ઞાને અનુસરનારી એવી સત્શ્રદ્ધા-સાચી તાર્ત્રિક શ્રદ્ધા હોય તો જ તે યોધને 'દૃષ્ટિ' નામ ઘટે છે. આથી ઉલટું સત્શ્રદ્ધા વિનાનો જે યોધ છે, અથવા સ્વચ્છંદ કલ્પનારૂપ અસત્ શ્રદ્ધાવાળો કે દૃષ્ટિ-રાગવાળો જે યોધ છે તે 'દૃષ્ટિ' અથવા 'દર્શન' કહી શકાય નહિં. કારણ કે આંખ ઉઘડી ન હોય ત્યાંસુધી જેમ અંધપણું જ છે, દેખવાપણું નથી, દર્શન નથી, અથવા મિથ્યાદર્શન કે દૃષ્ટિરાગ જ છે, તેમ સત્શાસ્ત્રશ્રદ્ધાથી જ્યાંલગી આંતરૂદૃષ્ટિ ઉઘડી નથી, ઉન્મીલન પામી નથી, ત્યાંસુધી દૃષ્ટિઅંધપણું જ છે, દેખવાપણું નથી, દર્શન નથી, અથવા મિથ્યાદર્શન કે દૃષ્ટિરાગ જ (coloured vision) છે. આ જીવને નેત્રરોગીની ઉપમા ઘટે છે, કારણ કે તેને દૃષ્ટિઅંધપણાનો-મિથ્યાદૃષ્ટિપણાનો ગાઠ રોગ લાગુ પડ્યો છે; તેને જે કોઈ તેવા દિવ્ય યોગદૃષ્ટિસંપન્ન 'દૃષ્ટા' સફ્શુરૂપ નિષ્ણાત (Expert) સફવેદનો જોગ મળે, ને તે

* "યોગાજ્ઞાનુષ્ઠાનાદશુદ્ધિક્ષયે જ્ઞાનદીપ્તિરાવિવેકજ્વાલે:।"—પાતાંજલ યો. સૂ. ૨-૨૮

તેના રોગનું ધરાધર નિદાન કરી યોગ્ય ચિકિત્સા કરે, જ્ઞાન-અંજન આંજે, તો ધીરે ધીરે તે દૃષ્ટિઅંધની દૃષ્ટિ ખૂલતી જાય, 'દિવ્ય નયન' ઉઘડે ને તે નેત્રરોગ સાવ મટી જાય. પણ ભૂલેચૂકે જો તે યાપડાને દૃષ્ટિવિહોણા આંધળા અસફુરુરૂપ ઊંટવૈદ્યને (Quack) ભેટો થઈ જાય તો તે તેની આંખ જ ફેડી નાંખે ને 'અંધાઅંધ પલાય' જેવી સ્થિતિ થાય !

આ સત્પદ્ધતિસંગત યોગરૂપ જ્ઞાનપ્રકાશવંતી યોગદૃષ્ટિના ફલરૂપે જીવની અસત્ પ્રવૃત્તિ અટકી જાય છે, અને સત્પ્રવૃત્તિપદ નિકટ આવે છે. આ સત્પ્રવૃત્તિપદ એટલે 'વેદસવેદ પદ' (આત્માનુભૂતિરૂપ સમ્યગ્દર્શન) અથવા 'શૈલેશીપદ' છે. આ યોગદૃષ્ટિ તે 'સત્પ્રવૃત્તિપદાવહા' છે. અહીં 'આવહ' એટલે લાવી આપનાર એ શબ્દ યોજાયો છે તે અત્યંત સૂચક છે. લોહચુંબકની જેમ આકર્ષણશક્તિવાળી આ યોગદૃષ્ટિનું આકર્ષણ જ એવું પ્રબળ છે કે તે 'પદ' (મોક્ષપદ) એની મેળે ખેંચાતું ખેંચાતું સમીપ પ્રાપ્ત થતું જાય છે. એક વખત આ યોગદૃષ્ટિરૂપ 'દિવ્ય નયન' નો સ્પર્શ કર્યો કે બેઠો પાર ! આ દૃષ્ટિરૂપ પારસમણિના સ્પર્શથી જીવરૂપ લોહ શુદ્ધ સુવર્ણ બની જાય છે ! આવી આ મહામહિમાવાન આઠ ભેદવાળી આ યોગદૃષ્ટિમાં મિત્રા આદિ પહેલી ચાર દૃષ્ટિ પ્રતિપાતી-આવીને પાછી પડી જાય એવી હોય કે અપ્રતિપાતી-ન પડે એવી હોય, એમ ભજના છે; પણ સ્થિરા આદિ છેલ્લી ચાર દૃષ્ટિ તો અપ્રતિપાતી જ હોય, આ નિયમ છે. પહેલી ચાર દૃષ્ટિ કહી તે જો પ્રતિપાત-બ્રંશ પામે, આવીને પાછી ચાલી જાય, તો તે સાપાય-નરકાદિ અપાયવાળી પણ હોય; જો પ્રતિપાત ન પામે, આગ્યા પછી પડે નહિ, તો નરકાદિ દુઃખરૂપ અપાય-ગાધા પણ ન હોય એટલે અપ્રતિપાતી-નહિ પડતી એવી સ્થિરા આદિ દૃષ્ટિ પ્રાપ્તિ થયે, મુક્તિમાર્ગ પ્રત્યેનું પ્રયાણ અખંડ-અખંડપણે ચાલ્યા જ કરે છે, યાવત મુક્તિની પ્રાપ્તિ હોય છે.

“ દૃષ્ટિ ચિરાદિક ચારમાં, મુગતિ પ્રયાણ ન ભાંજે રે;

રચણી શયન જિમ શ્રમ હરે, સુર નર સુખ તિમ છાજે રે. ”-શ્રી યો. સજ્ઞાય.

અત્રે રૂપકઘટના કરીએ તો યોગરૂપ અષ્ટ કમલદલવાળું કમલ છે. આ આઠ યોગદૃષ્ટિરૂપ તેની આઠ પાંખડી-કમલદલ છે, અને તે પાંખડીનું મિલનસ્થાન આત્મ-સ્વભાવચુંબનરૂપ યોગ-કર્ણિકા છે. તે આત્મસ્વભાવરૂપ કર્ણિકામાં ભગવાન આત્મા-ચૈતન્ય દેવ પરંબ્રહ્મ મિરાજે છે. યોગદૃષ્ટિરૂપ દલ જેમ જેમ વિકાસને પામે છે, તેમ તેમ યોગ-કમલ વિકાસ પામતું જાય છે. એકેક યોગદૃષ્ટિરૂપ પાંખડી ખૂલતાં અનુક્રમે એકેક ચિત્તદોષ નિવૃત્ત થતો જાય છે, એકેક ગુણ વિકાસ પામતો જાય છે, અને એકેક યોગાંગ પ્રગટતું જાય છે. આમ સંપૂર્ણ યોગદૃષ્ટિ ઉન્મીલન પામતાં યોગરૂપ અષ્ટદલ કમલ સંપૂર્ણ વિકાસને પામે છે. મિત્રા દૃષ્ટિમાં તૃણ અગ્નિકણ સમા યોગપ્રકાશથી શરૂ થયેલો યોગ-દૃષ્ટિવિકાસ ઉત્તરોત્તર વધતો જઈ, પરા દૃષ્ટિમાં પૂર્ણ અંદ્ર સમે સોળે કળાએ ખીલી બેઠે

છે; જ્ઞાન-જ્યોતસ્નામાં વિશ્વને નહવરાવનારા આ પૂર્ણ બોધ-ચંદ્રના સૌમ્ય દર્શને જાણે પ્રકુલ્લિત થયેલું આ યોગ-કમલ પૂર્ણ વિકસ્વરપણાને પ્રાપ્ત થયેલું દષ્ટ થાય છે। (જુઓ સુખ-પૃષ્ઠ પરની આકૃતિ.)

“બીજના ચંદ્રમા જેવી, યોગદૃષ્ટિ બુદ્ધ્યે કમે;
પૂર્ણ યોગકલા પામી, ભગવાન્ સ્વરૂપે રમે.”—યોગદૃષ્ટિકલશ (સ્વરચિત)

અથવા યોગરૂપ પુરુષ છે. તેના અષ્ટ યોગાંગરૂપ આઠ અંગ છે. તેમાં યમ-નિયમ-રૂપ એ ચરણ છે, આસન-પ્રાણાયામ એ હાથ છે, પ્રત્યાહાર ઉદર છે, ધારણા વક્ષઃસ્થળ (છાતી) છે, ધ્યાન શ્રીવા (ઠોક) છે, સમાધિ ઉત્તમાંગ-મસ્તક છે. આ આઠે અંગનું સંપૂર્ણપણું-અવિકલપણું થાય તો જ યોગપુરુષની અવિકલ સંપૂર્ણતા છે,—જેમ અવિકલ સંપૂર્ણ અગોપાંગવાળા પુરુષની હોય છે તેમ. એક પણ અંગની વિકલતાથી-અપૂર્ણતાથી યોગપુરુષની વિકલતા-અપૂર્ણતા છે,—જેમ હીન અંગવાળા, ખોડખાંપણવાળા પુરુષની હોય છે તેમ. પુરુષશરીરમાં પ્રત્યેક અંગનું જેમ યથાયોગ્ય સમુચિત સ્થાન ને ઉપયોગીપણું હોય છે, તેમ આ યોગશરીરમાં પણ પ્રત્યેક યોગાંગનું યથાયોગ્ય સમુચિત સ્થાન ને ઉપયોગી-પણું છે. જેમ શરીરના સર્વ અંગ-પ્રત્યંગ એક જીવ સાથે સહકારથી-સહયોગથી એક-પણે વર્તી (Co-ordination) એક શરીર સંગઘ્ની સર્વ ક્રિયા સાધે છે, તેમ યોગ-પુરુષના આ સર્વ અંગ એક જીવ સાથે સહકારથી-સહયોગથી એકપણે વર્તી (Organic unit) એક યોગ-પુરુષની સાધક એવી સર્વ પ્રક્રિયા કરે છે. વાયુ એ જ શરીરનો અને શરીરઅંગોનો પ્રાણ છે, તેમ આત્મા એ જ આ યોગ-પુરુષનો અને તેના યોગાંગોનો ભાવપ્રાણ છે. જેમ જેમ યોગદૃષ્ટિનો વિકાસ થતો જાય છે, અને એકેક યોગાંગ પ્રગટતા પામી જેમ જેમ પુષ્ટ થતું જાય છે, તેમ તેમ આત્મા ઉત્તરોત્તર સ્વભાવને વિષે ઓર ને ઓર સ્થિતિ કરતો જાય છે, યાવત્ આઠમી પરા દૃષ્ટિમાં અષ્ટાંગ યોગપુરુષનો વિકાસ પરાકાષ્ટાને પ્રાપ્ત થયે આત્મસ્વભાવમાં પૂર્ણ પ્રવૃત્તિ હોય છે.

“દૃષ્ટિ આઠમી સાર સમાધિ, નામ ‘પરા’ તસ જાણું જ;
આપસ્વભાવે પ્રવૃત્તિ પૂરણ, શશિ સમ બોધ વખાણું જ.”—શ્રી યો. દ. સંજ્ઞા.

અને આમ જ્યારે ચંદ્ર સમી યોગદૃષ્ટિ પૂર્ણ કળાએ ખીલી જાડે છે, અને યોગપુરુષ પૂર્ણ વિકાસને પામે છે ત્યારે યોગચક્રની પૂર્ણતા થતાં આ ભવચક્રની પણ ‘પૂર્ણતા’ થાય છે, અર્થાત્ આ ભવચક્રનો અંત આવે છે. અષ્ટ યોગાંગ એ આ યોગચક્રના આરા છે, તે આત્મસ્વભાવચુંજનરૂપ યોગનો ધરી સાથે ગાઠ સંગઠ્ઠ હોઈ તેની આસપાસ ફરે છે, અર્થાત્ તે આત્મસ્વભાવના જ સાધક ધર્મ પ્રવર્તે છે. આવું આ યોગચક્ર ખરેખર! ભવચક્રનો ઉચ્છેદ કરનાર અમાધ ‘સુદર્શન ચક્ર’ છે. ભવ-અરિને હણી નાંખનારું આ શુદ્ધ ‘ધર્મચક્ર’ પ્રયોજનારા પરમ યોગિનાથ ‘અરિહંત’ એવા યથાર્થ નામને પામે છે, અને આત્મસ્વરૂપની સિદ્ધિ કરીને ‘સિદ્ધ’ નામને સાર્થક કરે છે.

અત્રે મુખપૃષ્ઠ પર મેં યોગેલી આ અંથની સારભૂત મુખ્ય આકૃતિ પર દૃષ્ટિ ફેરવતાં સુસ વાંચકને પ્રથમ દર્શાવે જ આ અંથની સંપૂર્ણ વસ્તુનો ખ્યાલ આવી જશે. તેમજ જિજ્ઞાસુ અભ્યાસીની સુગમતાર્થે અત્રે અન્ય ૨૧ આકૃતિ અને ૧૬ કોષ્ટકની મેં યથાસ્થાને યોજના કરી છે, તે પણ તેને કંઈક ઉપયોગી થઈ પડશે. આમ સંક્ષેપમાં આ સુકલાત્મક સંકલનામય અંથની વસ્તુનું દિગ્દર્શન કર્યું, વિશેષ તો અંથ અવલોકનથી સુસ વાંચક સ્વયં જાણશે.

૨. યોગીજ્ઞ: ભક્તિયોગનું પ્રાધાન્ય.

“ જિનેષુ કુશલં ચિત્તં તન્નમસ્કાર એવ ચ ।

પ્રણામાદિ ચ સંશુદ્ધં યોગવીજમનુત્તમમ્ ॥ ”—શ્રી હુરિભદ્રાચાર્યજી.

“ જો જાણઈ અરિહંતે, દન્વગુણપજ્જવેહિં ય ।

સો જાણઈ નિય અપ્પા, મોહો સ્વલ્લુ જાઈય તસ્સ લયં ॥”—શ્રી કુંદકુંઢાચાર્યજી.

અને આ યોગમાર્ગ મુખ્યપણે ભક્તિપ્રધાન જ છે એ અત્રે શાસ્ત્રકર્તા મહર્ષિએ પ્રથમ મિત્રા દૃષ્ટિના પાયારૂપ કહેલા યોગીજ્ઞના વિશિષ્ટ વર્ણન પરથી જ સૂચિત થાય છે. તેનો અત્રે પ્રસંગથી કંઈક વિચાર કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રભુભક્તિ, સદ્ગુરુ-ભક્તિ, સત્શ્રુતભક્તિ, સહજ ભવવૈરાગ્ય આદિને અત્ર ઉત્તમ યોગીજ્ઞ કહ્યા છે,—કે જે નિર્વાણના અવધ્ય-અચૂક ઉત્તુ થઈ પડે છે. મુમુક્ષુની ચિત્તભૂમિમાં પ્રક્ષિપ્ત થયેલા આ અમોઘ યોગીજ્ઞ અંકુરિત થઈ અનુક્રમે મોક્ષરૂપ પરમ ઇષ્ટ અમૃત ફલ આપે જ છે. અને તે યોગીજ્ઞમાં સૌથી પ્રથમ અને સૌથી પ્રધાન એવું પરમ યોગીજ્ઞ પ્રગટ પરમાત્મસ્વરૂપ શ્રી જિનેશ્વરની-વીતરાગ દેવની ભક્તિ છે. ‘ શ્રી જિન ભગવાન પ્રત્યે કુશલ-શુભ ભાવસંપન્ન ચિત્ત રાખવું, નમસ્કાર અને સંશુદ્ધ પ્રણામાદિ કરવા તે અનુત્તમ યોગીજ્ઞ છે. ’ એવા પરમ યોગીશ્વર સાક્ષાત્ શુદ્ધ સ્વભાવમય મોક્ષને પામેલા સિદ્ધ આત્માને આદર્શસ્થાને સ્થાપી, તેની એકનિષ્ઠ આરાધના કરવી તે પ્રધાન યોગીજ્ઞ થઈ પડે એમાં જરાય આશ્ચર્ય નથી. ઘેટાના ટોળામાં ચિરકાલથી વસેલા સિંહશિશુનું દૃષ્ટાંત અત્ર ઘટે છે. પ્રભુના સ્વરૂપદર્શનથી ભક્તજનને નિજ સ્વરૂપનું ભાન થતાં, આવું જિન ભગવાન જેવું પરમાનંદમય શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ મને પ્રગટે તો કેવું સારું ? એવી અંતરંગ રુચિરૂપ તીવ્ર ઇચ્છાથી તે પરપરિણતિમાં નિરીહ-નિષ્કામ એવો અંતરાત્મા બની, આત્મપરિણતિ ભણી વળે છે. અને આદર્શ (Ideal) પરમાત્મસ્વરૂપની સાધના કરે છે. જેવો ઉપાસ્ય આદર્શ તેવી સિદ્ધિ થાય છે. કુશલ શિષ્યી જેમ આદર્શને (Model) નિરંતર દૃષ્ટિસન્મુખ રાખી પોતાની કલાકૃતિ ઘડે છે, તેમ મુમુક્ષુ આત્મા પણ પ્રતિઇંદ્રસ્થાનીય-આદર્શરૂપ શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિ પ્રભુને નિરંતર દૃષ્ટિસન્મુખ રાખી નિજ આત્મસ્વરૂપની પૂર્ણ કલામય ઘટના કરે છે. ‘ દર્પણ જિમ અવિકાર ’ પ્રભુના રૂપ દર્પણમાં નિજ સ્વરૂપનું દર્શન કરે છે.

“ પ્રતિછંદે પ્રતિછંદે જિનરાજના હોણ, કરતાં સાધક ભાવ;
 દેવચંદ્ર દેવચંદ્ર પદ અનુભવે હોણ, શુદ્ધાતમ પ્રાગુભાવ. ”—શ્રી દેવચંદ્રણ.

અત્રે ‘સંશુદ્ધ’ ભક્તિને જ યોગબીજ કહ્યું છે, નહિં કે અસંશુદ્ધ ભક્તિને. શ્રી હરિભદ્રસૂરિણ કહે છે—કે અત્રે અમે જે કહેવા માગીએ છીએ તે તો અલૌકિકરીતે આ અલૌકિક પ્રભુને સેવવાની વાત કહેવા માગીએ છીએ, આ લોકોત્તર પ્રભુની સેવાનો અંતર્ગત લેહ-રહસ્ય-મર્મ જાણીને સમજીને આધ્યાત્મિક ગુણપ્રકાશરૂપ સેવાની વાત કહેવા માગીએ છીએ. આ લોકોત્તર દેવને ઘણા જીવો તેમનું સ્વરૂપ સમજ્યા વિના લૌકિક રીતથી સેવે છે, આ લોક-પરલોક સંબંધી લૌકિક ફલની આકાંક્ષાથી-આશાથી સેવે છે. અથવા ક્રોધ-માન-માયા-લોભ આદિ દશ સંજ્ઞા સહિતપણે સેવે છે. આમ અલૌકિક દેવની લૌકિક ફલકામનાથી લૌકિકપણે કરાતી સેવા તે શુદ્ધ સેવા નથી, અને તે યોગબીજ નથી. શુદ્ધ સેવા તો (૧) પ્રભુ પ્રત્યે પરમ ઉપાદેય બુદ્ધિપૂર્વક, (૨) આહારાદિ દશ સંજ્ઞાના નિરોધ સહિતપણે, (૩) આ લોક-પરલોક-સંબંધી કામના રહિતપણે કરવામાં આવે તો જ થાય. આવી જે સંશુદ્ધ સેવા છે, તે જ અત્રે યોગબીજરૂપ થઈ પડે છે.

એટલે (૧) સૌથી પ્રથમ તો આ વીતરાગ પરમાત્મા આખા જગતમાં બીજા બધાય કરતાં વધારે આદરવા યોગ્ય છે, આરાધવા-ઉપાસવા યોગ્ય છે એવી પરમ ઉપાદેયબુદ્ધિ અંતરમાં પ્રગટવી જોઈએ; આખા જગત કરતાં પણ જેનું ગુણગૌરવ અનંતગુણ અધિક છે એવા તે પરમ જગદ્ગુરુ પરમેષ્ઠિ પરમ ઈષ્ટ લાગવા જોઈએ. ‘સંભવદેવ તે ધુર સેવો સવે રે.’ અર્થાત્ જગતના અન્ય કોઈપણ પદાર્થ કરતાં અનંત અનંતગણા મહિમાવાન એવા આ પરમ ઉપકારી કરુણાસિંધુ ‘અર્હત’ પ્રભુને પરમ પૂજના પાત્ર, પરમ પૂજ્ય, પરમ આરાધ્ય, પરમ ઉપાસ્ય, અને પરમ સેવ્ય ગણી, તેની પૂજમાં, તેની આરાધનામાં, તેની ઉપાસનામાં, તેની સેવનામાં બીજા બધા કાર્ય કરતાં સૌથી પ્રથમ તત્પર થઈ જવું જોઈએ. (૨) બીજું-આહાર, ક્રોધાદિ દશ સંજ્ઞાનું વિષકેલન-નિરોધ, ઉદય અલાવ હોવો એ સંશુદ્ધ ભક્તિનું બીજું લક્ષણ છે. જ્યાં ખાવા પીવાનું પણ ભૂલાઈ જાય, ભય ભાગી જાય, કામ નકામો થઈ પડે, મમતા મરી જાય, ક્રોધ શમી જાય, માનનું માન ન રહે, કપટનું કપટ ચાલે નહિં, લોભનો લોભ થાય નહિં, અંધશ્રદ્ધા ટળીને સાચો સમજણ હોય, અને લોકની વાહવાહની બીલકુલ પરવા ન હોય, એવી સંશુદ્ધ ભક્તિ જ મુમુક્ષુ જોગીજનો કરે. ‘શ્રી યશોવિજયણએ કહ્યું છે તેમ’ શ્રી શીતલ જિન ભેટિયે, કરી ભક્તે ચોક્ષુ ચિત્ત હો. (૩) ત્રીજું-આ લોક પરલોકસંબંધી ફલકામના રહિતપણું-નિષ્કામપણું હોવું જોઈએ. આ લોકસંબંધી ધન-કીર્તિ-પૂજાસત્કાર આદિ ફલકામનાથી જે કરવામાં આવે, તે સત્ચિત્તને મારી નાંખતું હોવાથી અને મહત્ એવાં સત્ અનુષ્ઠાનની આશાતનારૂપ થતું હોવાથી, આત્માને વિષરૂપે પરિણમી વિષઅનુષ્ઠાન થઈ પડે છે; અને પરલોકસંબંધી ફલકામનાથી કરવામાં આવતું અનુષ્ઠાન પણ તે જ કારણથી આત્માને ગરરૂપે (Slow poison) પરિ-

જુમી ગરબાનુષ્ઠાન થઈ પડે છે. માટે આ બંને પ્રકારના વિષયનુષ્ઠાનને હાલાકલ વિષ જેવા આત્મઘાતક બાણી ફરથી ત્યજી દઈ, સુમુક્ષુએ કેવળ નિષ્કામ ભક્તિ તાત્વિક સમજણપૂર્વક કરતા રહી, આત્માને અમૃતરૂપે પરિણમતું એવું તજ્જેતુ વા અમૃતાનુષ્ઠાન આદરવું જોઈએ, અને એવું સંશુદ્ધ ભક્તિ આદિ અનુષ્ઠાન જ યોગસિદ્ધિતું સાધક થાય છે.

“જ્ઞાન ગુણ અમૃત પાનથી રે....મનઃ અમૃત ક્રિયાને ઉપાય રે....ભવિઃ
અમૃત ક્રિયા અનુષ્ઠાનથી રે....મનઃ આતમ અમૃત થાય રે.”—દેવચંદ્રજી.

“સંભવ દેવ તે ધુર સેવો સવે રે, લહી પ્રભુ સેવન ભેદ;
સેવન કારણ પહેલી ભૂમિકા રે, અભય અદ્રેષ અખેદ.
ચિત્ત પ્રસન્ને રે પૂજન ફલ કહ્યું રે, પૂજા અખંડિત એહ;
કપટ રહિત થઈ આતમ અરપણા રે, આનંદધન પદ રેહ.”—શ્રી આનંદધનજી.

બાકી મુગ્ધ-લોભા જન તો એમ માને છે કે પ્રભુની સેવા સહેલી છે, સોહલી છે, મુગ્ધ છે. ‘જે જે જે જે’ કર્યા કે ટીલાં ટપકાં કે આંદલા કર્યા, કે નૈવેદ્ય લોગ ધર્યા એટલે બસ પત્યું! પ્રભુ પ્રસન્ન! પણ પ્રભુ કાંઈ એવા લોભા નથી ને એની સેવા પણ એવી સહેલી-સોહલી નથી, પણ ઘણી જ દોહલી છે; કારણ કે જીવના ‘દિલનું કપટ’ બધ નહિં ત્યાંલગી પ્રભુ પ્રસન્ન થાય નહિં; પરભાવ પ્રત્યેની પ્રીતિ ત્રોડાય નહિં ત્યાંલગી પ્રભુ સાથે પ્રીતિ જોડાય નહિં; માટે સુમુક્ષુએ તો જેમ અને તેમ પરપરિણતિને પરિત્યાગ કરી તે અહિંત-સિદ્ધ ભગવાનની ભક્તિના અવલંબને પણ શુદ્ધ સ્વરૂપચિંતન પર ચઢવાનું છે કે-જેવું આ ભગવાનનું સ્વરૂપ છે, તેવું જ આ મહારા આત્માનું સ્વરૂપ છે. આમ શુદ્ધ નિશ્ચયથી તો સર્વ જીવ સિદ્ધ સમાન છે, પણ તે તો જે સમ્યક્-પ્રકારે સમજે તે થાય. અને તેમ થવામાં નિમિત્ત કારણરૂપ સદ્ગુરુ આજ્ઞા, જ્ઞાનદશા આદિ છે. પણ ઉપાદાનનું નામ લઈ જે આ અનુપમ નિમિત્તને છોડી દે છે, તે કદી સિદ્ધપણું પામતા નથી અને જ્ઞાતિમાં જ સ્થિતિ કરે છે.

“સર્વ જીવ છે સિદ્ધ સમ, જે સમજે તે થાય;
સદ્ગુરુ આજ્ઞા જ્ઞાનદશા, નિમિત્ત કારણમાંય.
ઉપાદાનનું નામ લઈ, જે એ ત્યજે નિમિત્ત;
પામે નહિં સિદ્ધત્વને, રહે જ્ઞાતિમાં સ્થિત.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

કેટલાક લોકો સમજ્યા વિના ઉપાદાનની વાતો કર્યા કરે છે, અને જાણ્યે અજાણ્યે નિમિત્તની એકાંતે ગોણુતા ગણી તેનો અપલાય-નિહ્લવ કરે છે. તે તેમની અજ્ઞાસમજરૂપ મિથ્યા જ્ઞાતિનો દોષ છે; કારણ કે ઉપાદાન અને નિમિત્ત એ કાંઈ પરસ્પર વિરોધી નથી કે પ્રતિપક્ષી નથી, પણ અવિરુદ્ધ સહકારી અને સહયોગી છે. ઉપાદાનની જાગૃતિ અને શક્તિ તો અવશ્ય કર્તાવ્ય છે. અને શબ્દ નિશ્ચયના સેવનનો ઉદ્દેશ-લક્ષ્ય પણ તે જ

છે, પણ ઉપાદાનની શુદ્ધિ-અગતિ અર્થે, ઉપાદાનને ઉપાદાન-કારણપણે પ્રગટાવવા અર્થે પણ જિનભક્તિ આદિ પરમ ઉપકારી નિમિત્ત કારણના અવલંબનની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે, એ આ મહાતુભાવો ભૂલી જાય છે. પ્રભુસેવા એ આત્મારૂપ ઉપાદાનને ઉપાદાન-કારણપણે પ્રગટાવવા પુષ્ટ આલંબનરૂપ પુષ્ટ નિમિત્ત છે. શાસ્ત્રકારે તો પોકારી પોકારીને કહ્યું છે કે-સમતા અમૃતની ખાણ એવા જિનરાજ જ પરમ નિમિત્ત હેતુ છે, અને તેના અવલંબને જ 'નિયમા' સિદ્ધિ હોય છે. ભક્તશિરોમણિ મહાત્મા દેવચંદ્રજી આદિએ ભાવથી ગાયું છે કે—

“ ઉપાદાન આતમા સહી રે, પુષ્ટાલંબન દેવ....જિનવર પૂજે !
 ઉપાદાન કારણપણે રે, પ્રગટ કરે પ્રભુ સેવ....જિનવર પૂજે !
 નિમિત્ત હેતુ જિનરાજ, સમતા અમૃત ખાણી;
 પ્રભુ અવલંબન સિદ્ધિ, નિયમા એહ વખાણી. ”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

“ કારણ જોગે હો કારજ નીપજે, એમાં કોઈ ન વાદ;
 પણ કારણ વિષ્ય કહે કારજ સાધીએ, એ નિજ મત ઉન્માદ. ”—શ્રી આનંદધનજી.

આવા પ્રબલ નિમિત્ત અવલંબન વિના સીધેસીધું (Directly) સ્વરૂપશ્રેણીએ ચઢવું અતિ અતિ દુષ્કર છે. પણ જેને પ્રગટ આત્મસ્વરૂપ પ્રગટયું છે એવા સાક્ષાત્ સહજાત્મસ્વરૂપી અર્હંત-સિદ્ધ પ્રભુના ધ્યાનાલંબનથી તે શ્રેણીએ ચઢવું સુગમ થઈ પડે છે. કારણ કે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ કહ્યું છે તેમ ‘ ભગવાનતા સ્વરૂપનું ચિંતન કરવું તે પરમાર્થદષ્ટિવાન પુરુષોને જોણતાથી સ્વરૂપનું જ ચિંતવન છે. જેવું સિદ્ધ ભગવાનનું આત્મસ્વરૂપ છે, તેવું સર્વ જીવોનું આત્મસ્વરૂપ છે; તે માટે ભવ્ય જીવોએ સિદ્ધત્વને વિષે રુચિ કરવી. જે યથાર્થ મૂળ દષ્ટિથી જોઈએ તો જિનની પૂજા તે આત્મસ્વરૂપનું પૂજન છે. ’ શ્રી દેવચંદ્રસ્વામીએ કહ્યું છે કે ‘ જિનવર પૂજા રે તે નિજ પૂજના રે. ’ કેઈ કહેશે કે આ નિમિત્તનું શું કામ છે? આપણે તો સીધા ઉપાદાન આત્માને જ વળગીએ, માત્ર અધ્યાત્મસ્વરૂપનું જ ચિંતન કરીએ. પણ આ તેમનું માનવું ભૂલભરેલું છે, કારણ કે આલંબન વિનાનું તેવું અધ્યાત્મસ્વરૂપ ચિંતન તો અતિ ઉચ્ચ અપ્રમત્ત દશાને પામેલા ઉત્તમ અધિકારીઓ માટે છે; પણ તેવી તથારૂપ ઉચ્ચ અધિકાર દશા વિના અધ્યાત્મશાસ્ત્રો સ્વમતિકદવનાએ વાંચી, ઉપાદાનના નામે માત્ર અધ્યાત્મસ્વરૂપ ચિંતનની વાતો કરવામાં અનેક દોષરૂપ ભયસ્થાનો રહેલા છે. જેમકે-કવચિત્ તેથી જીવને વ્યામોહ ઉપજે છે. પોતાની તેવી આત્મદશા થઈ નહિં છતાં પોતાની તેવી દશાની ‘ કદવનારૂપ ’ બ્રાંતિ ઉપજે છે, ‘ અહં બ્રહ્માસ્મિ ’ને બદલે બ્રહ્માસ્મિ થઈ જાય છે! કવચિત્ ભક્તિરસની આર્દ્રતાના અભાવે શુષ્કતા આવી જાય છે, શુષ્ક અધ્યાત્મીપણું થાય છે, બંધ-મોહ તો કદવનાં છે એમ વાણીમાં બોલે છે, પણ પોતે તો મોહાવેશમાં વર્તે છે, એવું શુષ્કજ્ઞાનીપણું ઉપજે છે, અને તેથી સ્વચ્છંદાચાર-

પણુ હોય છે, અથવા જ્ઞાનના અણુરૂપ-અપરિણમનરૂપ ઉન્મત્ત પ્રલાપ થાય છે. અંતરૂનો મોહ છૂટ્યો નથી, 'સકલ જગત્ તે એકવત્ અથવા સ્વપ્ન સમાન' જાણ્યું નથી, અને એવી અમોહરૂપ જ્ઞાનદશા ઉપજી નથી, છતાં ઉન્મત્તની જેમ 'વાચાજ્ઞાન' દાખવે છે કે 'હમ તો જ્ઞાની હૈ, બધેલા જ નહિં તો મુક્ત કેસે હોવે?' તેમજ કૃત્રિમતા, દાંલિકતાદિ દોષ પણ ઉપજે છે. ઈત્યાદિ પ્રકારે અનેક દોષની ઉપપત્તિ એકલા નિરાલંબન અધ્યાત્મચિંતનમાં સંભવે છે. પણુ ભગવદ્ભક્તિના આલંબનથી તેવા કોઈ પણુ દોષની સંભાવના નથી હોતી, અને આત્મા સ્વાભાવિક એવી અધ્યાત્મ ગુણશ્રેણીએ આરોહણ કરતો જાય છે.

“સ્વરૂપ આકાંક્ષી મહાત્માએએ એમ જિન ભગવાનની તથા સિદ્ધ ભગવાનની ઉપાસના-સ્વરૂપ પ્રાપ્તિને હેતુ જાણ્યો છે. ક્ષીણમોહ શુભુસ્થાનક પર્યંત તે સ્વરૂપ ચિંતના જીવને પ્રબળ અવલંબન છે. x x x વગી માત્ર એકલું અધ્યાત્મસ્વરૂપ ચિંતવન જીવને વ્યામોહ ઉપજાવે છે; ઘણા જીવોને શુષ્કતા પ્રાપ્ત કરાવે છે, અથવા સ્વેચ્છાચારિપણું ઉત્પન્ન કરે છે; અથવા ઉન્મત્ત પ્રલાપ દશા ઉત્પન્ન કરે છે. ભગવાનના સ્વરૂપના ધ્યાનાવલંબનથી ભક્તિ-પ્રધાન દૃષ્ટિ થાય છે, અને અધ્યાત્મ દૃષ્ટિ ગોણુ થાય છે. જેથી શુષ્કતા, સ્વેચ્છાચારિપણું અને ઉન્મત્તપ્રલાપતા થતાં નથી. આત્મદશાબળ થવાથી સ્વાભાવિક અધ્યાત્મપ્રધાનતા થાય છે. આત્મા સ્વાભાવિક ઉચ્ચ ગુણોને ભજે છે, એટલે શુષ્કતાદિ દોષો ઉત્પન્ન થતા નથી. અને ભક્તિમાર્ગ પ્રત્યે પણુ બ્રુશુષ્પિસત થતા નથી. સ્વાભાવિક આત્મદશા સ્વરૂપક્ષીનતા પામતી જાય છે. જ્યાં અર્હંતાદિના સ્વરૂપ-ધ્યાનાવલંબન વગર વૃત્તિ આત્માકારતા ભજે છે.”

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૬૬૨.

મહર્ષિ કુંદકુંદાચાર્યજીએ પ્રવચનસારમાં કહ્યું છે કે ‘જે ભગવાન અર્હંતનું સ્વરૂપ, દ્રવ્ય, શુભુ અને પર્યાયથી જાણે, તે પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ જાણે અને તેને નિશ્ચયે કરીને મોહ નાશ પામે.’ એટલે આમ ભક્તિમય અધ્યાત્મ અથવા અધ્યાત્મમય ભક્તિના માર્ગે ચઢતાં ઉક્ત દોષરૂપ પતનસ્થાનો (Pit-falls) નથી હોતા. ભક્તિપ્રધાન પણુ વર્તતાં જીવ અનુક્રમે ઉચ્ચ ઉચ્ચ અધ્યાત્મ શુભુસ્થાનો સ્પર્શતો જાય છે, વ્યક્ત ગુણીના શુભુઆમથી ‘સહજ’ અધ્યાત્મ દશા પ્રગટે છે, અને છેવટે પૂર્ણ આત્મશુભુવિકાસને પામે છે. આમ ‘મુષ્ટ નિમિત્ત રૂપ પ્રભુનું આલંબન-ધ્યાન આત્માને સ્વરૂપારોહણ કરવાનો સુગમ ને શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે, રાજમાર્ગ છે. વાટ દીવાની ઉપાસના કરતાં પોતે દીવો બને છે, તેમ આત્મા પરમાત્માની* ઉપાસના કરતાં સ્વયં પરમાત્મા થાય છે. ઉપાસ્યની ઉપાસનાથી ઉપાસક પોતે ઉપાસ્ય બને છે. ‘નમો મુજ્ઞ! નમો મુજ્ઞ!’ એવી મહા ગીતાર્થ આનંદધનજીએ ગાયેલી પરમ ધન્ય દશા પ્રાપ્ત થાય છે. અથવા આત્મા પોતે આત્મમંથન કરી પરમાત્મા બને છે, જેમ ઝાડ પોતાને મથીને પોતે અગ્નિ

* “મિત્રાત્માનમુપાસ્યાત્મા પરો ભવતિ તાદૃશઃ ।

વર્ત્તિદીપં યથોપાસ્ય મિત્રા ભવતિ તાદૃશી ॥”—શ્રી પૂજ્યપાદ સ્વામી.

બને છે તેમ; પણ આ તો કોઈ સમર્થ યોગીવિશેષને યોગ્ય એવો એકપદીરૂપ માર્ગ છે, અને તેમાં અતિશય અસાધારણ બળ વાપરવું પડે છે. મથી મથીને મરી જાય તોપણ પ્રગટ પરમાત્મસ્વરૂપના અવલંબન વિના પોતાની મેળે પરમપદની પ્રાપ્તિ દુર્લભ છે; પણ તે પરમ પુરુષના અવલંબને તે સાવ સુઘટ-સુગમ થઈ પડે છે. જે સંસાર સમુદ્ર સમાન તરવો અતિ દુસ્તર છે, તે પ્રભુના અવલંબને ગોપ્પદ સમાન બની જાય છે! એટલા માટે શ્રી દેવચંદ્રે જેવા ભક્તશિરોમણિ મહાત્મા ગાઈ ગયા છે કે-જિનઆલંબની નિરાલંબતા પામી નિજ આલંબની થાય છે, તેથી અમે તો તે સમર્થ પ્રભુનું પ્રબળ અવલંબન ગ્રહી નિજ ગુણના શુદ્ધ નંદનવનમાં રમશું. તે એટલે સુધી કે નિજ સંપદાયુક્ત આત્મતત્ત્વ જ્યાંસુધી સંપૂર્ણ નહિં થાય ત્યાંસુધી હું આ જગશુરુ દેવના ચરણ સદાય સેવ્યા કરીશ, ચાવત ખારમા ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાનના અંતર્પર્યંત તેનું અવલંબન હું છોડીશ નહિં.

“અતિ દુસ્તર જે જલધિ સમે સંસાર જે, તે ગોપદ સમ કીધો પ્રભુ અવલંબને રે લો; જિન આલંબની નિરાલંબની થાયે જે, તિણે હમ રમશું નિજ ગુણ શુદ્ધ નંદનવને રે લો. શુદ્ધ તત્ત્વ નિજ સંપદા, જ્યાંલગી પૂર્ણ ન થાય રે; ત્યાંલગી જગશુરુ દેવના, એવું ચરણ સદાય રે.”—શ્રી દેવચંદ્રે.

આમ ભક્તિને સર્વ શાસ્ત્રકારોએ એકી અવાજે વખાણી છે. xગીતામાં પણ કહ્યું છે કે-‘સર્વ યોગીઓમાં પણ મને પામેલા અંતરાત્માથી જે શ્રદ્ધાવાન મને ભજે છે, તે મને યુક્તતમ મત છે.’ ભક્તિ એ મુક્તિનો રાજમાર્ગ છે. ‘જિનપતિ ભક્તિ મુક્તિનો મારગ’ એમ ભક્તરાજ દેવચંદ્રે કહે છે. ‘જિનપેં ભાવ વિના કબૂ’ નહિં છૂટત દુઃખદાવ’ એમ પરમ ભાવિતાત્મા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રેનું અનુભવવચન ભાષે છે. ‘શાસ્ત્રસમુદ્રનું અવગાહન કરતાં મને આ સાર મળ્યો કે ભગવતની ભક્તિ એ જ પરમાનંદ સંપદાઓનું ણીજ છે,’—એમ સર્વ શાસ્ત્રપારંગત શ્રી યશોવિજયેનું સુભાષિત છે.*

જેમ જિનભક્તિ ઉત્તમ યોગબીજ છે, તેમ સદ્ગુરુભક્તિ પણ ઉત્તમ યોગબીજ છે. શ્રી હરિભદ્રસૂરિે કહે છે કે ‘ભાવયોગી એવા ભાવ આચાર્ય, ભાવ ઉપાધ્યાય, ભાવસાધુ, ભાવ તપસ્વી આદિ પ્રત્યે પણ જે વિશુદ્ધ કુશલ ચિત્તાદિ હોવું તે યોગબીજ છે,—નહિં કે દ્રવ્યાચાર્ય આદિ પ્રત્યે.’ અહીં ‘ભાવ’ શબ્દ પર શાસ્ત્રકારે ખાસ ભાર મૂક્યો છે. ભાવથી—પરમાર્થથી જેના આત્મામાં યોગ પરિણમ્યો હોઈ જે સાચા ભાવયોગી છે, જે શુદ્ધ આત્મજ્ઞાની હોઈ સાચા ગુરુ છે, જેનામાં આચાર્ય આદિમાં હોવા યોગ્ય એવા શાસ્ત્રોક્ત યથાર્થ આદર્શ ભાવ-ગુણ વર્તે છે, એવા ખરેખરા ભાવાચાર્ય-ભાવસાધુ આદિ જ વંદન કરવા યોગ્ય ઉત્તમ પાત્ર છે,—નહિં કે દ્રવ્યાચાર્ય-દ્રવ્યસાધુ આદિ; માટે

x“યોગિનામપિ સર્વેષાં મદ્ગતેનાન્તરાત્મના । શ્રદ્ધાવાન્ મજ્જતે યો માં સ મે યુક્તતમો મતઃ॥” ગીતા
“સારમેતન્મયા લબ્ધં શ્રુતાબ્ધેરવગાહનાત્ । ભક્તિર્માગવતી ચીજં પરમાનંદસંપદામ્ ॥” ઠા. ઠા.

ભાવાચાર્ય આદિનું જ પરમ માન્યપણું-વંદ્યપણું શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ કહ્યું છે. એટલે જેને પંચ પરમેષ્ઠિમાં ગૌરવભર્યું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે એવા ભગવાન આચાર્યાદિની આત્મદશા-ગુણસ્થાનસ્થિતિ કેવી અદ્ભુત, કેવી વીતરાગ, કેવી પ્રશમપ્રધાન હોવી જોઈએ ? એની વિવેક વિચારપૂર્વક સમ્યક્ પરીક્ષા કરી વિચક્ષણ મુમુક્ષુ તો જેતામાં આત્મજ્ઞાનરૂપ ભાવ-દીવો પ્રગળ્યો છે, એવા ભગતી જ્યોત જેવા સાક્ષાત્ યોગીસ્વરૂપ ભાવઆચાર્યાદિ પ્રત્યે સંશુદ્ધ સેવાભક્તિ-વૈયાવચ્ચ કરે,-આ ઉત્તમ યોગીજ છે.

“આત્મજ્ઞાની શ્રમણ કહાવે, બીજા તો દ્રવ્યલિંગી રે;

વસ્તુગતે જે વસ્તુ પ્રકાશે, આતંદઘન મત સંગી રે.”—શ્રી આતંદઘનજી.

તેમજ સત્શ્રુત ભક્તિ એ પણ ઉત્તમ યોગીજ છે. સત્શાસ્ત્રનાં લેખન, પૂજન, દાન, શ્રવણ, પ્રકાશન, સ્વાધ્યાય આદિ એ યોગીજ છે. જ્ઞાનીઓ આપણા માટે અમૂલ્ય જ્ઞાનવારસો મૂકી ગયા છે. જગતનું મિથ્યાત્વ દારિદ્ર્ય દૂર કરી તેને પરમાર્થસંપત્તિથી સમૃદ્ધ કરનાર જ્ઞાની પુરુષોનું આ જગત્ કેટલું ગધું ઝાણી છે ? આપણે કેટલા ગધા ઝાણી છીએ ? આપણે આ પરમાર્થઝાણુ કેમ ચૂકાવી શકીએ ? એ વિચાર કર્તવ્ય છે. ‘દાનં ભોગો નાશસ્તિસ્તો ગતયઃ વિત્તસ્ય’ તેમ જ્ઞાનરૂપ પારમાર્થિક ધનની પણ એ જ સ્થિતિ છે. કાં તો એનું દાન થાય, ભોગ થાય, નહિં તો નાશ થાય. જ્ઞાનનું દાન પણ પોતે જ્ઞાનનો અભ્યાસી હોય તે જ કરી શકે, તો જ જ્ઞાનનો પ્રવાહ વહેતો રહે. ભોગ તો રસપૂર્વક તે જ્ઞાનના અધ્યાત્મરસનો ઉપભોગ કરી યથેચ્છ આતંદ લૂંટવાથી થઈ શકે. તેમ ન થાય તો તેની ત્રીજી ગતિ જ શેષ રહે છે. માટે આપણે જે જ્ઞાનીનો વારસો સાચવી રાખવો હોય, તો આપણે પરમ ગૌરવ-અહુમાનપૂર્વક તેનો રસાસ્વાદ લેવો જોઈએ. વૈદિક ધર્મવાળા કહે છે તેમ આપણે ઋષિઋણુ-જ્ઞાનીપુરુષો પ્રત્યેનું ઋણ માત્ર નિરંતર સ્વાધ્યાયથી ચૂકવી શકીએ. એટલે તે ચૂકવવા માટે આપણે પરમ ઉપકારી જ્ઞાનીઓના અદ્ભુત જ્ઞાનનિધાનનો પોતાના ઉપકારાર્થે આત્મહિતકારી સદુપયોગ કરી, જગતમાં ઉદારપણે તે પરમ શ્રુતની પ્રભાવના કરવી જોઈએ. અર્થાત્ નિરંતર નિયમપૂર્વક સ્વાધ્યાયથી-અર્થાંડ જ્ઞાનચતુષ્ઠી તે વચનામૃતોની પોતાના આત્મામાં પ્રભાવના-પ્રકૃષ્ટ ભાવના કરવી જોઈએ. અને આમ કર્યું હશે તો જ આવા ભાવિતાત્મા ધીમંત જનો આ જ્ઞાન-ભંડાર પોતાની પ્રજ્ઞારૂપ આત્મીથી ખોલી તેમાંથી ગ્રંથરત્નો સશોધીને જગતમાં તેની પ્રભાવના કરી શકશે. આવા પુણ્ય કાર્યમાં જ્યારે શ્રીમંત-ધીમંતનો ઉત્તમ સહકાર ભમશે, જ્યારે ધીમંતોની જ્ઞાનગંગા શ્રીમંતોની ધનચમુના સાથે લળી સરસ્વતીનો સંગમ સાધશે, ત્યારે તે ત્રિવેણી સંગમમાં નિમજ્જન કરી જગત્ પાવન બનશે, ત્યારે જગતમાં જ્ઞાનીની વાણીનો જ્યજ્ઞકાર થશે, અને આથી યોગીજનો પરમ લાભ પામેલા પુણ્યવંત આત્માઓનો પણ જ્યજ્ઞકાર થશે !-આ બોધ અત્રે કૃલિત થાય છે.

આમ ભક્તિ ઉપર શાસ્ત્રકાર ભગવાને સૌથી વિશેષ ભાર મૂક્યો છે. પ્રભુભક્તિ,

સદ્ગુરુભક્તિ અને શ્રુતભક્તિ એ યોગમાર્ગ પામવાના મુખ્ય સાધન છે. કારણ કે પૂર્ણ સિદ્ધસ્વરૂપ પ્રભુ-આરાધ્ય સદ્દેવ આદર્શસ્થાને હોઈ, જીવને ઇષ્ટ લક્ષ્યનું નિરંતર ભાન કરાવે છે; સદ્ગુરુ, મોક્ષમાર્ગરૂપ સન્માર્ગના પરમ સાધક સાધુચરિત સત્પુરુષ સાક્ષાત્ જીવંત મૂર્તિ પ્રત્યક્ષ જીવતા જાગતા જોગી હોઈ, જીવને પરમ અવલંબનરૂપ થઈ પડી પ્રેરણાબલ આપે છે; અને તથારૂપ સદ્ગુરુના વિરહે અથવા તેમની આજ્ઞાએ સત્શાસ્ત્ર પણ પરમ આલંબનરૂપ બની આત્માર્થી અધિકારી સુપાત્ર જીવને પરમ ઉપકારી થાય છે. જીવની નિર્મલ ચિત્તભૂમિમાં રોપાયેલા આ યોગબીજ સંવેગ-વૈરાગ્યબલથી અભિસિંચિત થઈ, અનુક્રમે વિકાસ પામી, અનુપમ મોક્ષફલ આપે છે. નહિં તો ‘મૂલં નાસ્તિ કુતો શાસ્ત્રા’ મૂળ ન હોય તો શાસ્ત્ર ક્યાંથી હોય? બીજા વિના ઝાડ કેમ થાય? કારણ કે ઝાડ પણ મકાન પાયા વિના અજાય નહિં, પ્રથમ ભૂમિકા બંધાય વિના ઉપલી ભૂમિકા બંધાય નહિં, આ નિયમ છે. તેમ યોગરૂપ મહાપ્રાસાદનું અણતર પણ તેનો આ મિત્રાદિષ્ટરૂપ પાયો યોગબીજથી પૂરાયા વિના થાય નહિં, તેની આ ‘અભય અદ્વેષ અખેદ’વાળી ‘સેવન કારણુ પહેલી ભૂમિકા’ વિના ઉપલી ભૂમિકા બંધાય નહિં. જો આ યોગરૂપ ભવ્ય પ્રાસાદ બંધવો હોય, તો સકલ જગત્ પ્રત્યે જ્યાં અનુપમ મૈત્રી વર્તે છે એવી મિત્રાદિષ્ટરૂપ તેનો મજબૂત પાયો નાંખવો જોઈએ, અને તેમાં આ સદ્ભક્તિમય યોગબીજનું પૂરણ કરી વજ્રલેપ દઢ પીઠિકાબંધ બંધવો જોઈએ; તો જ પછી તેનું સાનુબંધ અણતર થયા કરે, તો જ તેની ઉપલી ભૂમિકાઓનું સર્જન થાય નહિં તો આકાશમાં અદ્ભુત નિરાધાર-નિરવલંબ મકાન કેમ ઊભું થાય? માટે અહો! ભવ્યજનો! મોક્ષના કામી એવા મુમુક્ષુઓ! તમે પ્રથમ આ યોગપ્રાસાદની ભક્તિરૂપ દઢ ભૂમિકા બંધો, કે જેથી કરીને અનુબંધથી તે યોગરૂપ મહા દિવ્ય પ્રાસાદનું સાંગો-પાંગ નિર્માણ સંપૂર્ણ કરી, તેના પર મુકિતરૂપ કલશ ચઢાવી, વસ્તુસ્વરૂપની સિદ્ધિરૂપ ‘વાસ્તુ’ કરાવી, તે અનુપમ પ્રાસાદમાં નિરંતર નિવાસ કરવાનું પરમ સૌભાગ્ય તમે પ્રાપ્ત કરો!-એમ જાણે આ યોગબીજનું ઉદ્દેશોદ્ધન કરતો આ શાસ્ત્રકર્તા મહર્ષિનેા દિવ્ય ધ્વનિ મુમુક્ષુઓને સપ્રેમ આહ્વાન કરી રહ્યો છે!

આમ ભક્તિયોગ એ સર્વ યોગમાં શ્રેષ્ઠ અને પ્રથમ છે. ભક્તિયોગ, કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગ એ ત્રણે વાસ્તવિક રીતે વિરુદ્ધ કે વિભિન્ન નથી, પણ એક જ યોગના ત્રણ પાસા (Facets) છે, અને પરસ્પર ગાઢ સંબંધ હોઈ એક બીજાના પૂરક અને સમર્થક છે; કારણકે તાત્ત્વિક સમજણપૂર્વક પરંતરવની ભક્તિ તે ભક્તિયોગ, પરંતરવની ભક્તિપૂર્વક તાત્ત્વિક સમજણથી મોક્ષસાધક ધર્મક્રિયા-નિજ સ્વરૂપની સાધક એવી આત્મ-પરિણતિમય અધ્યાત્મ ક્રિયા તે કર્મયોગ, અને પરંતરવને પરમ નિધાન જેમ ભક્તિથી હૃદયમાં ધારણ કરી તથારૂપ અધ્યાત્મક્રિયા યુક્તપણે જ્ઞાનની-અનુભવયોગની અનન્ય ઉપાસના તે જ્ઞાનયોગ. જ્ઞાન અર્થાત્ તાત્ત્વિક સમજણ વગરની ભક્તિ-ક્રિયા જેમ અનનુષ્ઠાન-

રૂપ હોઈ યથાર્થ ફલદાયિની નથી, તેમ ભક્તિ-ક્રિયા વગરનું જ્ઞાન પણ યથાર્થ ફલદાયિ થતું નથી. આમ આ ત્રણે યોગનો સમન્વય છે.

૩. જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગ

અને આ ઉપરથી ‘જ્ઞાન-ક્રિયાથી મોક્ષ છે,’ ‘જ્ઞાનક્રિયાભ્યાં મોક્ષઃ’ એ મહા-રહસ્યપૂર્ણ સૂત્ર પણ ચરિતાર્થ બને છે. અર્થાત્ જ્ઞાન એટલે મુખ્યપણે ભાવશ્રુતજ્ઞાન-શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન અને ક્રિયા એટલે મુખ્યપણે આત્મપરિણતિમય ભાવક્રિયા-ભાવચારિત્ર-આત્મ-ચારિત્ર એ બન્નેનો જ્યારે સમન્વય થાય ત્યારે જ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય. x જ્ઞાન અને ક્રિયા એ બન્ને એક રચના બે ચક્ર જેવા છે; એમાંનું એક પણ ચક્ર ન હોય તો ધર્મરથ ચાલે જ નહિં. જ્ઞાન વિનાની ક્રિયા આંધળી છે ને ક્રિયા વિનાનું જ્ઞાન પાંગળું છે. દાવાનલ લાગ્યો હોય ત્યાં દેખતાં છતાં પાંગળો નષ્ટ થાય ને દોડતાં છતાં આંધળો નષ્ટ થાય; પણ પાંગળાને ખાંધે બેસાડી આંધળો જો તેના સૂચન મુજબ ચાલે, બન્ને સહકાર કરી સમન્વય સાધે તો બન્ને બચી જાય. તેમ ભવ-દાવાનલમાંથી બચવા માટે સાધકે જ્ઞાન અને તદનુસારી ક્રિયા એ બન્નેનો યથાયોગ્ય સમન્વય સાધવો જોઈએ. અત્રે જ્ઞાનનું સ્થાન પ્રથમ અને ક્રિયાનું સ્થાન પછી મૂક્યું તે એમ સૂચવે છે કે ક્રિયા જ્ઞાનને અનુકૂલ-અનુસરતી તાત્ત્વિક સમજણવાળી હોવી જોઈએ, અને એટલા માટે જ ક્રિયાનું ‘અનુષ્ઠાન’ એવું નામ પ્રસિદ્ધ છે. પહેલું જ્ઞાન અને પછી દયા ‘પદમં નાગં તઓ દયા’ એ મહા-સૂત્રનું રહસ્ય પણ એ જ છે.

દ્રવ્ય શ્રુતજ્ઞાન અને દ્રવ્યક્રિયાને પણ અત્રે એનું યથાયોગ્ય સ્થાન છે જ. કારણ કે જે દ્રવ્ય શ્રુતજ્ઞાન અને દ્રવ્ય ક્રિયા ભાવની ઉત્પત્તિનું કારણ થાય તે પણ પરંપરાએ મોક્ષના કારણરૂપ થઈ પડે છે, પણ જે તથારૂપ ભાવનું કારણ ન થાય તે જ્ઞાન-ક્રિયા તો મોક્ષ-પ્રત્યયી ફળ પરત્વે નિષ્ફળ જ છે. શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ પંચાશકશાસ્ત્રમાં ‘દ્રવ્ય’ શબ્દના બે અર્થ પ્રદર્શિત કર્યા છે તે પરથી આ જ પરમાર્થ ફલિત થાય છે: (૧) એક તો દ્રવ્ય એટલે અપ્રધાન, તથારૂપ ભાવવિહીન. જેમકે-આચાર્યમાં હોવા યોગ્ય શાસ્ત્રોક્ત ગુણથી રહિત હોય તે દ્રવ્યાચાર્ય કહેવાય, તેમજ ક્રિયાની બાબતમાં જોઈએ તો જે ક્રિયા યંત્રવત્ ક્રિયાજડપણે, અનુપયોગપણે, કંઈ પણ ભાવસ્ફુરણરૂપ અંતર્લેદ વિના કરવામાં આવે છે, તે પણ અપ્રધાન દ્રવ્યનું ઉદાહરણ છે. (૨) દ્રવ્યનો બીજો અર્થ ભાવજનન યોગ્યપણું છે; જે દ્રવ્ય ભાવનું કારણ થાય છે, જે દ્રવ્યથી ભાવ પ્રગટે છે, તે દ્રવ્યનો પ્રધાન એવો બીજો પ્રકાર છે. ભાવને ઉત્પન્ન કરનારું એવું આ પ્રધાન દ્રવ્ય પ્રશસ્ત હોઈ અત્રે મોક્ષમાર્ગમાં પ્રસ્તુત છે. એટલા માટે જ પ્રધાનરૂપ દ્રવ્ય સ્તવનો-દ્રવ્ય આજ્ઞાનો અધિકાર-હુકુમી, મંદકષાયી, મંદવિષયી, અતીનપરિણામી, અંતરંગ

x “ફલં જ્ઞાનક્રિયાયોગે સર્વમેવોપપચતે ।

તયોરપિ ચ તદ્ભાવપરમાર્થેન નાન્યથા ॥”-શાસ્ત્રવાર્તાસિમુચ્યય.

વૈરાગ્યવાસિત, સાચા માર્ગજિજ્ઞાસુ, તીવ્ર તત્ત્વપિપાસુ, એવા ઉત્તમ ગુણલક્ષણસંપન્ન અપુનર્બંધકાદિ દશાવિશેષને પામેલા મુમુક્ષુઓને જ છે એમ શ્રી હરિભદ્ર-સૂરિએ ચોકળે ચોકળું કહ્યું છે, કારણ કે તેવી પ્રધાનરૂપ દ્રવ્ય ક્રિયા જ તથારૂપ વિશિષ્ટ ભાવ ઉત્પન્ન કરવાને યોગ્ય એવી હોય છે. આ અપુનર્બંધકાદિ દશા પૂર્વે સદૃઢ બંધકાદિને તેા અપ્રધાનરૂપ દ્રવ્ય ક્રિયા હોય છે, કારણ કે તે દ્રવ્ય આજ્ઞાનું પાલન પણ અનુપયોગપણે-ક્રિયાજડપણે કરે છે, એટલે તેઓ દ્રવ્યથી પણ અત્રે મોક્ષ-માર્ગની યોગ્યતા ધરાવતા નથી. ‘અનુપયોગો દ્રવ્યં’ અનુપયોગ-ઉપયોગ રહિતપણું તે દ્રવ્ય એ વ્યાખ્યા પણ ઉક્ત સર્વ વસ્તુને પુષ્ટ કરે છે. આમ વિશિષ્ટ ભાવને ઉત્પન્ન કરનારી પ્રધાન દ્રવ્ય ક્રિયાને જ શાસ્ત્રકારે યોગમાર્ગમાં સ્થાન આપ્યું છે, નહિ કે અનુપયોગવંત ક્રિયાજડ એવી અપ્રધાન દ્રવ્ય ક્રિયાને. મિત્રાદૃષ્ટિ આદિ પહેલી ચાર દૃષ્ટિમાં દ્રવ્ય વંદનાદિ છતાં તેને યોગમાર્ગમાં ગણી તેનું રહસ્ય પણ એ જ છે કે તેમાં ભાવજનન યોગ્યતાવાળી પ્રધાન દ્રવ્ય ક્રિયા હોય છે. આમ આવી દ્રવ્ય ક્રિયાને પણ અત્રે યથાયોગ્ય સ્થાન છે જ, કારણ કે દ્રવ્યનો સાધ્ય લક્ષ્ય પણ ભાવ જ છે, દ્રવ્યના આલંબને પણ ભાવ પર જ ચઢવાનું છે, અને ભાવ પર આંચે જ છૂટકો છે. આ ભાવ એટલે આત્મભાવ, આત્મામાં તથારૂપ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રાદિ ગુણનું ભવન-પરિણમન, આત્મસ્વભાવ પરિણતિ. આખો જિનમાર્ગ મુખ્યપણે આ ભાવ પર રચાયેલો છે, ભાવ એ જ એનું જીવન છે, તે ન હોય તો ખાલી ખોખું જ રહે છે. ‘યસ્માત્ક્રિયાઃ પ્રતિફલંતિ ન ભાવશૂન્યાઃ ।’ દ્રવ્ય અને ભાવની તુલના કરતાં શ્રી યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયકારે કહ્યું છે કે શુદ્ધ ભાવ અને ભાવશૂન્ય ક્રિયા એ બેની વચ્ચે સૂર્ય અને આગીઆ જેટલું અંતર છે.

“શુદ્ધભાવ ને શૂની કિરિયા, બેહુમાં અંતર કેતોજી ?

ગળહળતો સૂરજ ને ખળુઓ, તાસ તેજમાં તેતોજી.”—ચો. દ. સબ્જાય.

“દ્રવ્ય ક્રિયા રુચિ જીવડા રે, ભાવ ધર્મ રુચિહીન;

ઉપદેશક પણ તેહવા રે, શું કરે જીવ નવીન ?...અંદ્રાનન.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

“અપુનર્બંધકથી માંડીને, જાવ ચરમ ગુણઠાણ;

ભાવ અપેક્ષાયે જિનઆણ્યા, મારગ ભાષે જાણ.”—શ્રી યશોવિજયજી.

જેટલું આ દ્રવ્ય ક્રિયા માટે સત્ય છે તેટલું જ દ્રવ્યશ્રુતજ્ઞાન માટે પણ છે; કારણ કે શાસ્ત્ર એ જ્ઞાનપ્રાપ્તિના ઉત્તમ નિમિત્તરૂપ-સાધનરૂપ હોઈ ઉપચારથી તેને જ્ઞાન કહ્યું છે, માટે એકલા દ્રવ્યશ્રુતજ્ઞાનના શુકપાઠ જેવા શુષ્ક જ્ઞાનથી કાંઈ જ્ઞાન થયું કહેવાતું નથી, પણ બે તેનું ઉત્તમ નિમિત્ત પામી આત્મા પોતે જ્ઞાનરૂપે પરિણમે અર્થાત

“વતે અહિગારિણો હહ જ સેસા દવ્વઓ વિ જં एस।

इयरीए जोगगयाए सैसाण उ अप्पहाणत्ति ॥” શ્રી પંચાશક.

આત્મામાં ભાવશ્રુતપણું પ્રગટે—આત્મજ્ઞાન ઉપજે, તો જ વાસ્તવિક જ્ઞાન થયું કહેવાય છે; નહિતો શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ કહ્યું છે તેમ સ્ત્રી-પુત્રાદિ જેમ મોહમૂઢ જનોનો સંસાર છે, તેમ શાસ્ત્ર એ વિદ્વાનોનો સંસાર છે! વગી એ પણ ખાસ યાદ રાખવા જેવું છે કે અધ્યાત્મરસ પરિણતિ વિનાનું જે શાસ્ત્રજ્ઞાન તે ભારરૂપ જ છે ગધેડો ચંદનનો ભાર ઉપાડે છે, પણ તેનો ભોગ તો કોઈ ભાગ્યશાળી જ પામે છે; તેમ શાસ્ત્રનો ભાર તો અનેક વહે છે, પણ તેનો અધ્યાત્મરસ તો કોઈ વિરત્તા જ ચાખે છે. ફરક માત્ર એટલો જ છે કે—ગધેડો પોતાના શરીર પર બોળે બિઠાવે છે, અને આ શાસ્ત્ર—ગર્હભ પોતાના મન પર બોળે બિઠાવે છે! પણ જાનેનું ભારવાહકપણું સરખું છે!

“વેદાન્યશાસ્ત્રવિત્કેસં, રસમધ્યાત્મશાસ્ત્રવિત્ ।

માગ્યમ્હ્રોગમાપ્નોતિ, વહતિ ચન્દનં સ્વરઃ ॥”—શ્રી યશોવિજયજી.

“તિમ શ્રુતપાઠી પંડિતકું પણ, પ્રવચન કહત અજ્ઞાન રે;

સાર લઘ્ના વિન ભાર કહ્યો શ્રુત, ખર દષ્ટાંત પ્રમાણુ.”—શ્રી ચિદાનંદજી.

પુસ્તકપંડિતરૂપ વિદ્વાનમાં અને આત્માનુભવી જ્ઞાનીમાં આકાશ-પાતાલનું અંતર છે. ખાકી અધુરું બાણુતો હોય, પણ એક આત્માને ન બાણુતો હોય, તો તે શાસ્ત્રવેત્તા વિદ્વાન પણ અજ્ઞાની છે. અને એક આત્માને બાણુતો હોય ને બીજું કંઈ ન પણ બાણુતો હોય તો તે અવિદ્વાન પણ જ્ઞાની છે. આમ વિદ્વાન ને જ્ઞાનીમાં પ્રગટ ભેદ છે. અથવા પરમાર્થથી આત્મજ્ઞાની એ જ સાચો વિદ્વાન અથવા પંડિતજન છે, ખાકી બીજા કહેવાતા વિદ્વાનોની ગણુના પણ અજ્ઞાની અથવા ખાલ જીવોમાં જ છે. નિરક્ષર પણ જ્ઞાની હોઈ શકે ને સાક્ષર પણ અજ્ઞાની હોઈ શકે એવી આ વિલક્ષણ વાત વિવેકી જનો જ સમજી શકે છે. આ અંધમાં પણ ઇન્દ્રિયોગતા લક્ષણમાં શ્રુતજ્ઞાની શબ્દ મૂક્યા છતાં ‘જ્ઞાની’ એવું ખાસ વિશેષણ થોજ્યું, તે પણ એમ સૂચવે છે કે શ્રુતજ્ઞાની—‘આગમધર’ હોય છતાં કદાચ અજ્ઞાની પણ હોય. એટલા માટે જ શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે—જે દ્રવ્યથી નવ પૂર્વ પણ ભણેલ હોય, પણ જે આત્માને ન બણેયો હોય, તો તે અજ્ઞાની છે. આમ જ્યાં નવ પૂર્વ જેટલું શ્રુત ભણેલો એવો અધ્યાત્મરસ પરિણતિ વિનાનો શુષ્કજ્ઞાની બહુશ્રુત પણ અજ્ઞાની કહ્યો છે, તો પછી અન્ય અદ્યપશ્રુત વાચાજ્ઞાનીઓની તો શી વાત કરવી? સર્વ શાસ્ત્રનું જ્ઞાન પણ જે એક આત્મવસ્તુ હાથ ન આવી તો શૂન્યરૂપ જ છે, મોટા મીંડારૂપ જ છે. ‘પક્ષો’—આત્મા હાથમાં ન આવ્યો તો તે બધા એકઠા વિનાના મીંડા છે! ‘જે ઇમં જાણઃ સે સર્વં જાણઃ ।’

આમ ઉક્ત સ્વરૂપવાળા જ્ઞાન-ક્રિયાના સમન્વયથી જ મોક્ષ છે, એમ જ્ઞાનીઓએ કહ્યું છે. છતાં કોઈ જીવો પ્રાયઃ કેવળ બાહ્ય ક્રિયાના આગ્રહી ‘ક્રિયાજડ’ થઈ રહ્યા

છે, તે કોઈ કેવળ 'શુબ્દજ્ઞાની' થઈ પડ્યા છે, ને પોતે મોક્ષમાર્ગ આરાધે છે એમ માને છે,—જે દેખી પરમ કૃપાળુ સહુદય સંતજનોને કરુણા ઉપજે છે. અત્રે જે ક્રિયાજડ લોકો છે તેઓ પ્રાયઃ બાહ્ય વ્યવહાર સાધનને સાધ્ય માની બેઠા છે ને મુખ્ય નિશ્ચય સાધ્યને ભૂલી ગયા છે. એટલે તેઓ અનુપયોગપણે—ક્રિયાજડપણે યંત્રવત્ બાહ્ય દ્રવ્ય ક્રિયા કર્યા કરે છે, પણ નિજ સ્વરૂપની સાધક એવી અંતરંગ આત્મપરિણતિરૂપ ભાવક્રિયાને—અધ્યાત્મક્રિયાને પ્રાયે સ્પર્શતા નથી, કંઈ પણ અંતર્લોક અનુભવતા નથી, વળી તેઓ જ્ઞાન-માર્ગનો નિષેધ કરે છે. અને જે શુબ્દજ્ઞાની જનો છે, તે શુબ્દજ્ઞાનની સુઝી લૂખી 'વાતો' જ કરે છે, બંધ-મોક્ષ આદિ કલ્પના છે એમ કહે છે, પણ પોતે તે મોહાવેશમાં ને સ્વચ્છંદે વર્તે છે; તેઓ નિશ્ચયનય 'માત્ર શબ્દની માંદ' ગ્રહે છે અને સદ્વ્યવહારનો લોપ કરે છે; તેઓ જ્ઞાન-દશા પામ્યા નથી ને સાધનદશા છોડી દે છે; આવા 'નામ અધ્યાત્મી' શુબ્દજ્ઞાનીઓનો જે સંગ પામે તે પણ ભૂડી જાય.

“ જ્ઞાનદશા પામ્યો નહિ, સાધન દશા ન કાંઈ;
પામે તેનો સંગ જે, તે બૂડે ભવમાંહિ.
નિશ્ચય વાણી સાંભળી, સાધન તજવાં નો'ય;
નિશ્ચય રાખી લક્ષમાં, સાધન કરવાં સોય. ”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

“ વચન નિરપેક્ષ વ્યવહાર જૂઠો કહ્યો, વચન સાપેક્ષ વ્યવહાર સાચો;
વચનનિરપેક્ષ વ્યવહાર સંસાર ફલ, સાંભળી આદરી કાંઈ રાચો. ”—શ્રી આનંદધનજી.

આમ ક્રિયાજડ જીવો વ્યવહારના આગ્રહી હોઈ નિશ્ચયનિરપેક્ષ હોય છે, તેથી મોક્ષમાર્ગના અનધિકારી છે; અને શુબ્દજ્ઞાની જીવો નિશ્ચયના આગ્રહી હોઈ વ્યવહાર-નિરપેક્ષ વર્તે છે, તેથી તેઓ પણ મોક્ષમાર્ગના અનધિકારી જ છે. આ ક્રિયાજડ અને શુબ્દજ્ઞાની જન્નેય 'મ્હારું તે સાચું' એમ માનનારા મતાર્થી જ છે, પણ 'સાચું તે મ્હારું' એમ માનનારા આત્માર્થી નથી. પણ સાચો આત્માર્થી હોય તે તો પરમાર્થરૂપ નિશ્ચય અને તેના સાધક સદ્વ્યવહારનો સુમેગ જ સાધે; નિશ્ચયવાણી સાંભળી સત્ સાધન છોડી દીએ નહિ, પણ નિશ્ચયને નિરંતર લક્ષ્યમાં રાખી, તે જ સત્ સાધનો સેવ્યાં કરે. અને આમ જ્ઞાન ને ક્રિયા એ જન્ને નયની પરસ્પર તીવ્ર મૈત્રી કરાવી, શુદ્ધ આત્મ-જ્ઞાન ને રાગદ્વેષરહિત નિષ્કષાય શુદ્ધ આત્મપરિણતિરૂપ ક્રિયાનો—ચારિત્રનો સમન્વય સાધે, તો અવશ્ય શુદ્ધ આત્મસ્વભાવરૂપ મોક્ષની સિદ્ધિ થાય. શ્રી યશોવિજયજીએ સુભાષિત કહ્યું છે તેમ 'કર્મયોગનો સમ્યક્ અભ્યાસ કરી, જ્ઞાનયોગને સમાશ્રિત થયેલો પુરુષ ધ્યાનયોગ પર ચઢી મોક્ષયોગને પામે. 'x

x “ કર્મયોગં સમમ્યસ્ય, જ્ઞાનયોગં સમાશ્રિતઃ । ધ્યાનયોગં સમાહૃત્વ, મોક્ષયોગં પ્રપચતે ॥ ”

III. તાત્પર્ય: યોગદૃષ્ટિથી દિવ્ય યોગમાર્ગદર્શન.

આમ ભક્તિયોગ, જ્ઞાનયોગ ને કર્મયોગની સમ્યક્ વ્યવસ્થારૂપ યોગમાર્ગનું યથાર્થ દર્શન સમ્યક્ એવી યોગદૃષ્ટિથી જ થાય છે; આ દિવ્ય નયનથી જ જ્ઞાનમાર્ગનું દિવ્ય દર્શન થાય છે. આ પરમાર્થદૃષ્ટિ વિના તે બધુંય અંધારું છે. ‘આંખ વિનાનું અંધારું રે’ એ લોકોક્તિ અહીં પરમાર્થમાર્ગમાં સાવ સાચી જણાય છે. દૃષ્ટિઅંધતા ટળી ન હોય ત્યાંસુધી આધ્યાત્મિક એવા મોક્ષમાર્ગનું અથવા જ્ઞાનના મૂળમાર્ગનું દર્શન થાય નહિ; જ્ઞાનનો આ અધ્યાત્મપ્રધાન પરમાર્થમાર્ગ દેખવા માટે તે આ દિવ્ય યોગદૃષ્ટિનું ઉન્મીલન થવું જોઈએ, અને જીવની દૃષ્ટિઅંધતા ટળવી જોઈએ. આ અંતરંગ માર્ગનું દર્શન ગાડરીઆ પ્રવાહ જેવી અહિરંગ ઓઘદૃષ્ટિથી ન જ થઈ શકે. એટલા માટે જીવોની એ ગતાનુગતિક ગાડરીઆ પ્રવાહ જેવી લૌકિક ઓઘદૃષ્ટિ દૂર કરાવી, દિવ્ય જ્ઞાનમાર્ગનાં યથાર્થ દર્શનાર્થે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ અર્પવા માટે જ, અને યોગજિન્દુના પ્રાંતે ‘લોક: સ્તાઘોગલોચન:’ લોક યોગદૃષ્ટિવાળો થાઓ!—એ પોતાના આશિર્વચનને જાણે ચરિતાર્થ કરવાને અર્થે જ આર્ષદ્રષ્ટા મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજીએ આ ‘યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય’ ગ્રંથનું નિર્માણ કરેલું દર્શ્ય થાય છે. કારણ કે તેવી દૃષ્ટિના અભાવે અલૌકિક આધ્યાત્મિક માર્ગને પણ ગતાનુગતિક લોકો લૌકિક દૃષ્ટિએ—ઓઘદૃષ્ટિએ દેખે છે! મહાત્મા આનંદધનજી પોકાર કરી ગયા છે કે ‘ચરમ નયણુ કરી મારગ જોવતો રે, ભૂદયો સયલ સંસાર.’

પણ જ્ઞાનનો—વીતરાગનો રતનત્રયીરૂપ મૂળમાર્ગ તે કૈવળ શુદ્ધ આત્મપરિણતિરૂપ હોઈ મુખ્યપણે આધ્યાત્મિક માર્ગ છે, પરમાર્થ માર્ગ છે, અંતરંગ ભાવમાર્ગ છે. જાતિ-વેષના ભેદ વિના જે કોઈપણ આ યથોક્ત મોક્ષમાર્ગ સાધે છે, આત્મામાં પરિણમાવે છે, તે જ મોક્ષ પામે છે. અર્થાત્ શુદ્ધ આત્માને જાણવો, શ્રદ્ધવો ને આચરવો એ જ એક સનાતન નિશ્ચય સાધ્ય લક્ષ્યમાં રાખી, સમસ્ત દ્વાદશાંગીના સારરૂપ ‘શુદ્ધ નયદીપિકા’ પ્રત્યે નિરંતર દૃષ્ટિ કેરવી, તેના સત્સાધનરૂપ પરમાર્થસાધક શુદ્ધ વ્યવહારને જે સેવે છે, નિશ્ચય—વ્યવહારનો સમન્વય સાધે છે, તે જ મોક્ષ પામે છે. કારણ કે સ્વરૂપબ્રહ્મ થવાથી જ આત્માનું સંસારપરિભ્રમણ થયું છે, અને સમસ્ત વ્યવહારનું પણ પ્રધાન ને એક જ પ્રયોજન આત્માને સ્વરૂપમાં આણી ‘નિજ ઘર’ પધરાવવાનું છે. એટલે વ્યવહાર સમ્યગ્-દર્શન—જ્ઞાનચારિત્રરૂપ વ્યવહાર રતનત્રયીનો ઉત્તરોત્તર શુદ્ધિ દ્વારા આ સ્વરૂપઆરોપણરૂપ પ્રથમ ભૂમિકા ‘નિજ પદ’ પ્રાપ્ત કરી, જીવ નિશ્ચયરતનત્રયીરૂપ મોક્ષમાર્ગનો સાધક—સાધુ બની, ઉત્તરોત્તર ઉચ્ચ ઉચ્ચ ભૂમિકાઓને—દશાઓને સ્પર્શતો સ્પર્શતો મોક્ષમાર્ગે આગળ

* “જહ જિણમયં પવજ્ઞહ મા વવહારણિચ્છપ મુયપ ।

एगेण विणा छिज्जइ तिरथं अण्णेण उण तच्च ॥”—આર્ષવચન.

“સુદ્ધો સુદ્ધાદેસો ણાયઘ્વો પરમભાવદરિસીહિં ।

ववहारदेसिदा पुण जे दु अपरमे द्विदा भावे ॥”—શ્રી સમયસાર.

વધતો જાય છે, અને છેવટે આત્મશુદ્ધિની પરમ પરાકાષ્ટાને પ્રાપ્ત કરી તે પરમ યોગી શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિરૂપ મોક્ષને પામે છે-સિદ્ધ અને છે. આ સમસ્ત યોગશાસ્ત્રનું નિરૂપણ એ જ વાત સિદ્ધ કરે છે.

“જેહ અહંકાર મમકારનું અંધન, શુદ્ધ નય તે દહે દહન જેમ ઈંધન;
શુદ્ધ નય દીપિકા સુક્તિ મારગ લક્ષી, શુદ્ધ નય આથિ છે સાધુને આપણી.
શુદ્ધ નય ધ્યાન તેહને સદા પરિણમે, જેહને શુદ્ધ વ્યવહાર હીયડે રમે;
મલિન વસ્ત્રે યથા રાગ કુંકુમ તણો, હીન વ્યવહાર ચિત્ત એહથી નવિ શુણો.”-શ્રી યશોવિજયજી.

આમ પરમાર્થપ્રત્યયી યોગમાર્ગનું યથાર્થ દર્શન આ યોગદંડિરૂપ દિવ્ય નયનથી જ થઈ શકે. પરમ ભાવિતાત્મા આનંદધનજીએ ભાખ્યું છે તેમ ‘જિણે નયણે કરી મારગ જોઈએ રે, નયન તે દિવ્ય વિચાર.’ આ દિવ્ય નયનની પ્રાપ્તિ કેમ થાય? જે પામેલો હોય તેની પાસેથી પમાય. દીવામાંથી દીવો થાય. કુવામાં હોય તો હવાડામાં આવે. દેખતો હોય તે જ માર્ગ દેખાડે, આંધળો કેમ દેખાડે? આંધળો તો પોતે ખાડમાં પડે ને બીજાને પાડે. એટલે આ દિવ્ય નયનની પ્રાપ્તિ તો યોગદંડિરૂપ દિવ્ય ચક્ષુને પામેલા સાક્ષાત્ દષ્ટા એવા ભાવયોગી સદ્ગુરુથી જ થાય, નહિ કે દષ્ટિઅંધ એવા અસદ્ગુરુથી. આંધળાની પાછળ આંધળા દોડ્યા જાય એવી અસદ્ગુરુરૂપ અંધપુરુષપરંપરા પાસેથી દિવ્ય નયનની આશા રાખવી તે આકાશકુસુમવત્ છે. શ્રી આનંદધનજીના શબ્દોમાં ‘પુરુષપરંપર અનુભવ જોવતાં રે અંધોઅંધ પલાય.’ કારણ કે જ્યાંલગી મિથ્યાત્વ ટળ્યું નથી, દર્શનમોહ દૂર થયો નથી અને સમ્યગ્દંડિ જૂઠી નથી, ત્યાંલગી પરમાર્થથી દષ્ટિઅંધપણું જ કહેવા યોગ્ય છે. આ મિથ્યાત્વરૂપ દષ્ટિઅંધપણું તો જન્માંધપણા કરતાં પણ ખરાબ છે; જન્માંધ તો અર્થને દેખતો જ નથી, પણ મિથ્યા-દષ્ટિ અંધ તો અર્થને અનર્થ દેખે છે! એટલે આવા દષ્ટિઅંધ અસદ્ગુરુ તો પોતે ઉન્માર્ગે જતા હોઈ બીજાને ઉન્માર્ગે દોરી ખાડમાં પાડે, દુર્ગતિની ગતીમાં નાંખે; માટે સન્માર્ગે જવા માટે તો સદ્ગુરુનું જ નયન-દોરવણી જોઈએ.

વળી દષ્ટિ દષ્ટિરોગથી રંગાયેલી હોય, કમળાવાળી હોય, અથવા આડો રંગીન કાચ ધર્યો હોય તો દર્શન પણ તેવું જ રંગાયેલું (Coloured vision) થાય છે, યથાર્થ થતું નથી. તેમ જીવની દષ્ટિ જે દષ્ટિરોગથી રંગાયેલી હોય, તો તેનું દર્શન પણ તેવું જ રંગાયેલું-વિપર્યસ્ત હોય છે, સમ્યક્ હોતું નથી. ઘણી વખત લોકો દષ્ટિરોગની પુષ્ટિને પણ સમ્યગ્દંડિપણું માની લેવાની બ્રાંતિગત ભૂલ કરે છે. પણ એ બન્ને કેવળ જૂઠી જ વસ્તુ છે, કારણ કે દષ્ટિરોગથી જે દર્શન થાય છે તે તેવા રોગભાવથી રંગાયેલું ને મલિન હોઈ અસમ્યક્ હોય છે, અને સમ્યગ્દંડિથી જે દર્શન થાય છે તે રોગભાવના અનુરંજન વિનાનું નિર્મલ ને સ્વચ્છ હોઈ સમ્યક્ હોય છે. દાખલા તરીકે-પોતાના કુલધર્મના

શુરુ, સદ્ગુરુમાં અવશ્ય હોવા યોગ્ય એવા આત્મજ્ઞાન-વીતરાગતા આદિ લક્ષણથી રહિત હોય, છતાં પોતાના મત-સંપ્રદાયના આગ્રહથી અને પોતાના માની લીધેલા કુલધર્મના મમત્વજન્ય રાગથી તેને શુરુ માનવા તે પ્રગટ દૃષ્ટિરાગપણું છે; અથવા જેના પ્રત્યે પોતાને રાગ છે એવા અમુક પુરુષવિશેષ જ સાચા છે ને તેમાં જ સર્વસ્વ છે, ઘીબ બધા ખોટા છે ને તેમાં કંઈ નથી તે પણ દૃષ્ટિરાગનો પ્રકાર છે. આ દૃષ્ટિરાગ છોડવો ઘણો મુશ્કેલ છે. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજીએ તો વીતરાગ પાસે પોકાર પાડ્યો છે કે-હે ભગવન્! સ્નેહરાગ છોડવો સહેલો છે, કામરાગ છોડવો સહેલો છે, પણ આ દુષ્ટ દૃષ્ટિ-રાગ છોડવો સંતોને પણ દોહિલો છે, દુસ્ત્યજ છે. પણ સમ્યગ્દૃષ્ટિપણામાં તેવો રાગ હોતો નથી, એટલે તેમાં તો વસ્તુનું વસ્તુસ્વરૂપે દર્શન થાય છે. સદ્દેવનું, સદ્ગુરુનું, સદ્ધર્મનું સમ્યક્ સ્વરૂપ સમજી તેનું તથારૂપ પ્રતીતિમય માન્યપણું હોય છે. તાત્પર્ય કે દૃષ્ટિરાગમાં ‘મત’નું માન્યપણું છે, અને સમ્યગ્દૃષ્ટિમાં ‘સત’નું માન્યપણું છે. દૃષ્ટિરાગી ‘મારું તે સાચું’ માને છે, અને સમ્યગ્દૃષ્ટિ ‘સાચું તે મારું’ માને છે. આમ એ બંનેનો પ્રગટ ભેદ છે. એટલે સુઝ તેમાં જ્ઞાંતિ પામે નહિં.

“ દૃષ્ટિરાગનો ષોષ તેહ સમકિત ગણું, સ્યાદવાદની રીત ન જાણું નિજપણું. ”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

માટે સમ્યગ્દૃષ્ટિ ઈચ્છનારા મુમુક્ષુએ તો દૃષ્ટિરાગ ને દૃષ્ટિઅંધપણારૂપ અંધ-શ્રદ્ધાને છોડી દઈ, દૃષ્ટિઅંધ એવા અજ્ઞાની અસદ્ગુરુને ત્યજી સમ્યગ્દૃષ્ટિસંપન્ન જ્ઞાની વીતરાગ સદ્ગુરુનું જ આલંબન ભજવું જોઈએ. કારણ કે અર્મચક્ષુને અગોચર એવી ‘ગિતા નયનકી ખાત’ ‘ગિતા નયન પાવે નહિં’-દિવ્ય નયન વિના પામે નહિં; પણ ‘સેવે સદ્ગુરુ કે ચરન, સો પાવે સાક્ષાત.’-આગમ પણ શુરુગમ વિના અગમ થઈ પડે છે. કારણ કે આગમ એ આત્માનુભવી જ્ઞાની પુરુષના વચન હોઈ, સાક્ષાત્ અનુભવજ્ઞાની-આત્માનુભવી એવા પારમાર્થિક સદ્ગુરુ જ તેના મર્મને-હૃદયને-રહસ્યને પામે છે, અને તે જ એક તે ખતાવવાને સમર્થ છે. એટલે પ્રજારૂપ શલાકામાં પ્રવચનરૂપ દિવ્ય અંજન લઈ સદ્ગુરુ આંજે, ‘જ્ઞાન-અંજનશલાકા’ કરે, તો જ જીવનો આ દૃષ્ટિરાગ દૂર થાય. તો જ આ દિવ્ય નયન ઉન્મીલન પામે, તો જ આ દિવ્ય ચક્ષુ ઉઘડે અને સન્માર્ગની પ્રાપ્તિ થઈ મેરુ સમા મહામહિમાવાનું પરમ શુભનિધાન શુદ્ધ આત્માનું સાક્ષાત્ દર્શન થાય.

“ પ્રવચન અંજન જો સદ્ગુરુ કરે, દેખે પરમ નિધાન;

હૃદય નયન નિહાળે જગધણી, મહિમા મેરુ સમાન. ”—શ્રી આનંદધનજી.

શાસ્ત્રમાં ગીતાર્થને જ શુરુપણાનો અધિકાર કહ્યો છે એમાં ઘણું રહસ્ય છે અને તે એ જ વાતને પુષ્ટ કરે છે; કારણ કે ગીતાર્થ એટલે કેટલાક લોકો માત્ર સૂત્રપાઠી સમજે છે એમ નહિં, પણ જેણે શાસ્ત્રનો-સૂત્રનો અર્થ-પરમાર્થ ગીત કર્યો છે, અત્યંત હૃદયગત-પરિણત કર્યો છે, સંગીતનો જેમ અવિસંવાદીપણે આત્મામાં તન્મય-એકતાર

કર્યો છે, આત્માકાર કર્યો છે, આત્માનુભૂતિમય કર્યો છે તે ‘ગીતાર્થ’; અર્થાત્ જેણે પરમ નિશ્ચયરૂપ પરમાર્થ આત્મતત્ત્વ ગીત કર્યું છે, અનુભૂત કર્યું છે તે ગીતાર્થ. એવા ગીતાર્થ આત્માનુભવી જ્ઞાની પુરુષ જ ગુરુ થવાને યોગ્ય છે. બાકી તથારૂપ યોગ્યતા વિનાના અજ્ઞાની ગુરુઓ તો કર્મભારથી ‘ગુરુ’ (ભારે) બને છે.

“ અજ્ઞાની નિજ છદ્દે ચાલે, તસ નિશ્રાએ વિહારી;
અજ્ઞાની જે ગચ્છને ચલવે, તે તો અનંત સંસારી રે. જિનશુ !
જિમ જિમ બહુશ્રુત બહુ જનસંમત, બહુ શિષ્યે પરવરિયો;
તિમ તિમ જિનશાસનનો વયરી, જે નવિ નિશ્ચય દરિયો રે. જિનશુ !
સમભાષી ગીતારથ નાણી, આગમમાંહે લહિયે રે;
આતમ અરથી શુભમતિ સજજન, કહો તે વિણ કેમ રહિયે રે ? ”-શ્રી યશોવિજયશુ.

આમ સાચા ગીતાર્થ, જ્ઞાની, આત્માનુભવી સદ્ગુરુ પાસેથી જ પારમાર્થિક ભાવ ગુરુગમ પ્રાપ્ત થાય છે. આ અંગે સુંદર અન્યોક્તિ છે કે-ગગનમંડલ-ચિદાકાશ તેની મધ્યે એક અમૃતનો કુવો છે, એટલે અમૃતસ્વરૂપી શાંતસુધારસમય આત્માનો ત્યાં વાસ છે. જેને સદ્ગુરુ મળ્યા છે, તે જ તે અમૃતકૂપમાંથી શાંતસુધારસ ભરી ભરીને પીએ છે, તેમની તૃષ્ણા છીપે છે અર્થાત્ ભવતૃષ્ણા શાંત થાય છે, અને તે અમૃતપાનથી તે અમૃત-પણાને પામે છે. બાકી જેને સદ્ગુરુનો યોગ નથી મળ્યો, તે તે અમૃતપાનના લાભથી વંચિત રહે છે, તરસ્યા ચાલ્યા બાય છે, એટલે તેમની ભવતૃષ્ણા બૂઝાતી નથી; અને તે મૃતપણાને જ પામે છે, અર્થાત્ જન્મમરણપરંપરા કર્યા કરે છે, તેના જન્મમરણનો છેડો આવતો નથી.

“ ગગન મંડળમેં અધભિચ કૂવા, ઉંહા હે અનીકા વાસા;
સગુરા હોએ સો ભર ભર પીવે, નગુરા બવે ધ્યાસા....
અવધૂ ! સો જોગી ગુરુ મેરા, ઉસ પદકા કરે રે નીવેહા. ”-શ્રી આનંદધનશુ.

“ વહ સત્ય સુધા દરશાવહિંગે, ચતુરંગુલ હે દગસે મિલ હે;
રસદેવ નિરંજનકો પિવહી, ગહીં જોગ જુગોબુગ સો જિવહી ”-શ્રીમદ્ રાજયંદ્રશુ.

શ્રી ગૌતમસ્વામીશુને ભગવાન મહાવીર દેવે સમ્યક્ નેત્ર આપ્યાં ત્યારે વેદના અર્થ પણ સમ્યક્પણે સમબધા દષ્ટિ સમ્યક્ હોય તો મિથ્યા શાસ્ત્ર પણ સમ્યક્પણે પરિણમે છે અને દષ્ટિ મિથ્યા હોય તો સમ્યક્શાસ્ત્ર પણ મિથ્યાપણે પરિણમે છે. વડદર્શનનું રહસ્ય પણ દષ્ટિ સમ્યક્ હોય તો સમબધ છે. માટે દષ્ટિ સમ્યક્ જોઈએ, અને તેની પ્રાપ્તિ તો ઉપર કહ્યું તેમ શ્રી સદ્ગુરુને આધીન છે. તેવા દષ્ટા પુરુષ જ દિવ્ય દષ્ટિ અર્પી વસ્તુનું યથાવત્ સ્વરૂપદર્શન કરાવવાને સમર્થ હોય છે. પણ આવા વસ્તુગને વસ્તુ કહેનારા આમ અનુભવજ્ઞાનીઓ તો વિરલ જ છે, જગત્માં તેમનો તો દુકાળ જ છે. આનંદધનશુએ

કહ્યું છે તેમ ‘અભિમતે વસ્તુ વસ્તુગતે કહે રે તે વિરલા જગ જોય.’ બાકી તથારૂપ તાત્વિક અનુભવ વિના વસ્તુની માત્ર ખાલી ઠલિપત વાતો કરનારા જનોનો કાંઈ તોટો નથી, તેમનો તો સર્વાત્ર સુકાળ જ છે.

“જેદ થાય છે કે નગદ માલરૂપે (Materially) અધ્યાત્મનું સ્વરૂપ જાણ્યા:- સમજ્યા વિના હાલ અધ્યાત્મીઓનો વ્યવહાર કોટિમાં અધોગતિ પામતા આ દેશમાં, આ કોમમાં રાફડો ફાટ્યો છે, કેવળ ખ્યાલ-જમણા-ગતાનુગતિકત્વને (sentimentalism) અનુસરી શુદ્ધ વસ્તુગતે વસ્તુરૂપને જાણ્યા સમજ્યા વિના અધ્યાત્મનું ‘પુંછડું’ પકડનારા આ જીવો, નથી આત્માને ઓળખવાના, પણ વ્યવહાર-પરમાર્થથી પતિત થઈ દેશને અને પોતાને પરિણામે ધક્કો જ પહોંચાડશે.”—શ્રી મન:સુખભાઈ કિરત્યંદ મહેતા.

કારણ કે વસ્તુવિચારની બાબતમાં દિવ્ય નયનનો વિરહ પડ્યો છે, ‘વસ્તુ વિચારે રે દિવ્ય નયન તણો, વિરહ પડ્યો નિરધાર,’ એટલે યથાર્થ વસ્તુવિચાર થતો નથી. જેમ સમ્યગ્દષ્ટિ (અક્ષુ) વિના બાહ્ય પદાર્થોનું યથાર્થ દર્શન થતું નથી, તેમ સમ્યગ્યોગદષ્ટિ વિના આત્માદિ અતીન્દ્રિય પદાર્થોનું સમ્યક્ સ્વરૂપદર્શન થતું નથી. એ દિવ્ય નયન વિના આખા બ્રહ્માંડ સંબંધી ગમે તેટલા કલ્પનારૂપ સ્વચ્છંદ વિચાર કરે તોપણ પરમાર્થથી શૂન્ય જ છે, મોડું મીડું જ છે. કારણ કે હું પોતે કોણ છું? મહાર્જ સ્વરૂપ શું છે? એ એક મૂળભૂત કેન્દ્રસ્થ વસ્તુનો જીવે શાંતભાવે વિવેકપૂર્વક ભાગ્યે જ વિચાર કર્યો છે. એટલે એ આખા લોકને જાણવાની ચેષ્ટા કરે છે, પણ દેહ-દેવળમાં ઘિરા-જમાન આત્મ-દેવના સ્વરૂપને જાણવાની તમા કરતો નથી! આ મુખ્ય પ્રયોજનભૂત આત્મવસ્તુના વિચારની સમ્યગ્દષ્ટિ પણ મુખ્યપણે સાચા જ્ઞાની સદ્ગુરુના અવલંબને ખૂલે છે; અને તે આધ્યાત્મિક યોગદષ્ટિથી જ યોગમાર્ગનું દિવ્ય દર્શન થાય છે.

એટલે પછી જેવી ‘દષ્ટિ તેવી સૃષ્ટિ’, જેવું દર્શન તેવું સર્જન એ ન્યાયે તે દષ્ટા ‘જોગીજન’ તે દિવ્ય યોગમાર્ગે ગમન કરવા ‘હચ્છે છે’ (હચ્છાયોગ). એટલે ‘દષ્ટિપૂતં ન્યસેત્વાદં’ એ સૂત્ર પ્રમાણે યોગમાર્ગે દષ્ટિપૂત પદન્યાસ કરતો કરતો તે ‘દષ્ટા’ પુરુષ અર્પૂર્વ આત્મપુરુષાર્થથી, અદમ્ય ઉત્સાહથી ને અનન્ય સંવેગથી તે સન્માર્ગે ગમન કરે છે, પ્રવૃત્તિ આદરે છે (પ્રવૃત્તિયોગ). વચ્ચે નડતા વિદ્યોનો આ વીર પુરુષ અફલુત શૌર્યથી સામનો કરી જય કરે છે અને શાંત સ્થિરપણે માર્ગે ચાલ્યો બાધ છે (સ્થિર-યોગ). અને અતે ઇષ્ટ ધ્યેય સ્થાને આવી પહોંચી તે યોગમાર્ગનો પ્રવાસ પૂરા કરી અનુપમ સિદ્ધિ સાધે છે (સિદ્ધિયોગ).

તાત્પર્ય કે-યોગમાર્ગે પ્રવર્તતો ‘જોગીજન’ પરલાવ-વિલાવથી આત્મસ્વરૂપનું હિંસન ન થવા દેવાનો નિરંતર જાગ્રત ઉપયોગ રાખી, દ્રવ્યથી અને ભાવથી અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને નિષ્પરિગ્રહ એ પાંચ યમનું પરિપાલન કરે છે; શૌચ,

સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય અને ઇશ્વરપ્રણિધાન એ પાંચ નિયમનું આસેવન કરે છે; પરભાવની બેઠકરૂપ દેહાધ્યાસ છોડી દઈ, આત્મભાવમાં આસન જમાવે છે; ખાદ્ય ભાવનું વિરચન કરી અંતરાત્મભાવના પૂરણ-કુંભનરૂપ ભાવપ્રાણાયામ સાધે છે; વિષયવિકારમાંથી ઇન્દ્રિયોને પ્રત્યાહુત કરી પરભાવમાંથી આત્માને પાછો ખેંચી લેવારૂપ પ્રત્યાહાર કરે છે; આત્મસ્વભાવમાં આત્માને ધારી રાખવારૂપ ધારણુ ધરે છે; સ્થિરચિત્ત અને સ્થિતપ્રજ્ઞ થઈ આત્માનું એકાગ્ર ધ્યાન ધ્યાવે છે અને શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં લીન થઈ જવારૂપ-સમાઈ જવારૂપ પરમ આત્મસ્તમાધિ અનુભવે છે. અને આમ જો અનંત સુખલાભ પદને ઇચ્છતા સુસંતો-યોગીન્દ્રો દિનરાત તેના ધ્યાનમાં રહે છે, અને જ્યાં અનંત એવી સુધામય પરમ શાંતિ પ્રવહે છે, એવા તે પરમ અમૃતસ્વરૂપ શુદ્ધ પરમ પદને આ યોગિરાજ સાક્ષાત પામે છે.

“ સુખ ધામ અનંત સુસંત ચહી, દિનરાત રહે તદ ધ્યાન મહી;

પર શાંતિ અનંત સુધામય જે, પ્રણમું પદ તે, વર તે, જય તે. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

(૨) શાસ્ત્રકર્તા મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજી.

આમ દિવ્ય યોગદૃષ્ટિથી પરમાર્થમય યોગમાર્ગનું યથાર્થ દર્શન કરાવનાર આ શાસ્ત્રકર્તા મહર્ષિના પવિત્ર ચરિત્ર સંબંધી જે શબ્દ કહી અંત્ય મંગલરૂપ ઉપસંહાર કરીએ:—આ ભારત ભૂમિમાં મત-દર્શનના આગ્રહથી પર એવા જે ગણ્યાગાંઠ્યા ‘નિર્પક્ષ વિરલા કોઈ’ સાચા સંત પુરુષો થયા છે, તેમાં શ્રી હરિભદ્રાચાર્ય કોઈ અનેરી ભાત પાડનારા વિલક્ષણ સંત તત્ત્વજ્ઞ થઈ ગયા; સર્વ દર્શનનો સાધર્મિક બંધુત્વભાવે સમન્વય કરનારી પરમ ઉદાર નિરાગ્રહ અનેકાંત દષ્ટિને યથાર્થપણે જીલનારા મહાપ્રભાવક જયેતિર્ધર આર્ષ દષ્ટા થઈ ગયા. વિક્રમના આઠમા નવમા સૈકામાં થઈ ગયેલા આ ‘યાકિનીમહત્તરા સૂનુ’ તરિકે સુપ્રસિદ્ધ હરિભદ્રસૂરિના જીવન સંબંધી જે અતિ અદ્ય માહિતી શ્રી પ્રભાવકચરિત્ર આદિ પરથી આપણને ઉપલબ્ધ થાય છે તે પ્રમાણે—તેઓશ્રી ચિત્રકૂટના (ચિત્તોડના) નિવાસી સર્વશાસ્ત્રપારંગત મહાપંડિત બ્રાહ્મણ હતા; અને ત્યાંના રાજા જિતારિના સંમાનિત પુરોહિત હતા તે ચતુર્દશ વિદ્યાસ્થાનોમાં પ્રકર્ષ-ને પામેલા હતા, પણ તેમને પોતાની વિદ્યાનો મદ ચલ્યો હતો. પોતાને કલિસકલણ-પણે માનતા આ ધમંડી વિષે દુસ્તર પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે ‘અત્રે જેનું કહેલું હું ન સમજી શકું, તેનો હું શિષ્ય થઈ જાઉં.’ આમ દ્વિજશ્રેષ્ઠ હરિભદ્ર પુરોહિત અભિમાની છતાં સરલતાની મૂર્તિ અને સત્યતત્ત્વજવેષક હતા. એક દિવસ તે મહાપંડિત કોઈ ઉપાશ્રય પાસેથી પસાર થતા હતા, ત્યાં એક ‘યાકિની’ મહત્તરા નામના વૃદ્ધ સાધ્વીજીને નીચેની ગાથાનો મધુર સ્વરે પાઠ કરતાં તેણે સાંભળ્યા—

“ ચક્કી દુગં હરિપગમં વણમં ચક્કીણ કેસવો ચક્કી ।

કેસવ ચક્કી કેસવ દુચક્કી કેસી ય ચક્કી ય ॥ ”

આ ગાથાનો અર્થ બેસાડવા હરિભદ્ર ધણું મથ્યા, પણ કાંઈ ઘડ બેઠી નહિં. એટલે તેમણે પાસે જઈને ઉપહાસમાં વૃદ્ધાને પૂછ્યું-અહો! માણ! આ તમે ચિદ્ ચિદ્ શું કર્યું? ત્યારે યોગિનીએ જવાબ આપ્યો-બેટા! નવું લિ'પેલું ચિદ્ ચિદ્ થાય. 'નવલિપં ચિક્ચિકાયતે।' (અર્થાત્ વ્યંગમાં તું પણ નવો નિશાળીઓ છે, શિખાઉ અણુઘડ છે, એટલે આ બધું તને ચિદ્ ચિદ્ લાગતું હશે, પણ તેમ નથી.) આવા માર્મિક ઉત્તરથી ઉપહાસ કરવા ગયેલા હરિભદ્રનો ઉપહાસ થઈ ગયો ને તે ચાટ પડી ગયા. એટલે ચમત્કાર પામેલા સત્યપ્રતિષ્ઠ સરલાત્મા હરિભદ્રે વિનમ્ર બની વિનયથી પૂછ્યું-અહો માતાણ! તમે જે આ પાઠ કર્યો તેનો અર્થ આપ સમજાવો, હું તે અર્થ સમજતો નથી, હું આપનો શિષ્ય છું. ત્યારે પવિત્ર સાધ્વીજીએ કહ્યું-હે ભદ્ર! પુરુષને શિષ્ય કરવાનો અમારો આચાર નથી, પણ ત્હારી જિજ્ઞાસા હોય તો તું અમારા ધર્માચાર્ય પાસે જા. એટલે હરિભદ્ર પુરોહિત જિનભટ્ટાચાર્ય પાસે જઈ તેમને સમસ્ત નિવેદન કરી તેમની પાસે દીક્ષિત થયા. પછી તો જિનદર્શનરૂપ પારસમણિને સ્પર્શ થતાં, સત્યતત્ત્વપરીક્ષક હરિભદ્રનો આત્મા તેના રંગથી હાડોહાડ રંગાઈ ગયો. આમ જેના નિમિત્તથી પોતાનો આ જીવનપલટો થયો, અને પરમ ધર્મબીજની પ્રાપ્તિરૂપ પરમ ઉપકાર થયો, એવા તે યોગિની 'ચાકિની' મહત્તરને પોતાને સહર્મસંસ્કારરૂપ ધર્મજન્મ આપનારા, સાચો પરમાર્થ 'દ્વિજ' બનાવનારા પોતાના ધર્મમાતા માની, કૃત-જ્ઞશિરોમણિ હરિભદ્ર પોતાને 'ચાકિની મહત્તરાચ્યુતુ' તરિકે ઓળખાવવા લાગ્યા, અને પોતાની અમર કૃતિઓમાં પણ તે પુણ્ય સ્મૃતિ તેમણે બાળવી રાખેલી અદ્યાપિ દર્શ્ય થાય છે. કુશાચ્ચુદ્ધિના સ્વામી હરિભદ્ર અદ્ય સમયમાં સમસ્ત જિનાગમના પારગામી થયા ને તેને યોગ્ય બાણી ગુરુએ સ્વપદે સ્થાપન કર્યાં.

તેમના બે ભાણેજ હંસ અને પરમહંસે તેમની સમીપે દીક્ષા લીધી. પ્રમાણ-શાસ્ત્રમાં પારંગત આ બે મહાબુદ્ધિમાન્ શિષ્યો, ગુરુનો અનુશા નહિં છતાં, બૌદ્ધ પ્રમાણ-શાસ્ત્રોના અભ્યાસાર્થે શુભ વેષે બૌદ્ધ નગરે ગયા. ત્યાં પાછળથી ખબર પડી જતાં બૌદ્ધોએ હંસને હણી નાંખ્યો, પણ પરમહંસ નાસી છૂટી માંડ ગુરુ પાસે પહોંચ્યો, અને હકીકત નિવેદન કરતાં તે પણ હુદ્દવિલેદથી મરણ પામ્યો. એટલે આવા બે ઉત્તમ શિષ્ય-સ્ત્રનોના વિરહથી શોકનિમગ્ન થયેલા હરિભદ્રસૂરિને ક્ષણિક આવેશરૂપ કોપ વ્યાપે છે; પણ તેમના ગુરુએ પાઠવેલી 'ગુણસેણ અગ્નિસમ્મા' ઇં ત્રણ ગાથાથી તેનું તત્ક્ષણ શમન થાય છે, અને તેમને પોતાના ક્ષણિક આવેશરૂપ કોપનો પારાવાર પશ્ચાતાપ થાય છે અને પ્રાયશ્ચિત્ત યાચે છે. પછી શિષ્યસંતતિને વિરહ જેને વેદાતો હતો અને આવા દુઃખમય સંસારસ્વરૂપ પ્રત્યે તીવ્ર વૈરાગ્યથી જે 'ભવવિરહ' ગવેષતા હતા, એવા આ ભાવિતાત્મા મહામુમુક્ષુ તીવ્ર સંવેગરંગી શ્રી હરિભદ્રાચાર્ય 'શાસ્ત્રસંતતિ'ના સર્જનાર્થે અનુપમ અતુલ પરમ આશ્ચર્યકારી પુરુષાર્થથી પ્રવૃત્ત થયા. ગુરુએ જે ત્રણ બીજભૂત ગાથા

મોકલી હતી તે પરથી તેમણે વિસ્તારથી સંવેગરંગતરંગિણી સમી 'સમશર્ધન્યકહા' (સમશરદિત્ય કથા) રચી, અને તદુપરાંત માત્ર માનસિક કોષાવેશના પ્રાયશ્ચિત્ત અર્થે આ પરમ ભવભીરુ મુમુક્ષુ મહાત્માએ ૧૪૦૦ પ્રકરણુ અંથોતુ અનન્ય સર્જન કર્યું! પોતાને વેદાયેલો સતશિષ્યવિરહ, અને પોતે જાંખેલો ભવવિરહ તેમણે પોતાની 'ચિંરજીવ' શાસ્ત્રસંતતિમાં 'વિરહ' અંકથી અમર કરેલો દશ્ય થાય છે. દા. ત. 'ભવચિરહવરં દેહિ મે દેવિ સારં,' અથવા આ જ અંકમાં 'માત્સર્યવિરહેણોચ્ચૈઃ.' તેમણે સર્વથા જર્જરિત મહાનિશીથ શાસ્ત્રનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો. (હજી સુધી તેમના લગભગ ૭૫ જેટલા અંથો જ ઉપલબ્ધ થયા છે.)

આવા આ સાધુચરિત સંતના અક્ષરદેહમાં એમનો અક્ષર આત્મા અક્ષરપણે અમર રહ્યો છે. 'જેની યશસ્કાયમાં જરામરણુજન્ય ભય લાગતો નથી એવા સુકૃતી કવિઓ જ્યવંત છે,' 'નાસ્તિ યેષાં યશઃકાયે જરામરણજં મયં' એ શ્રી ભર્તૃહરિની ઉક્તિ આ આર્ષ દેદા સંત કવિની અમૃતવાણી સંમંદમાં અક્ષરશઃ સાચી પડે છે. ઓહસો (૧૪૦૦) અંથ જેટલા મહાનુ અંથરાશિતું મૌલિક સર્જન કરનારા આ 'યાકિનીમહત્તરાસુતુ' હરિભદ્રસૂરિ, સાડા ત્રણ કોડ શ્લોકપ્રમાણુ સાહિત્યના સર્જક કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્યની જેમ, અસાધારણુ કોટિના સાહિત્યસ્વામી (Literary giant) ધર્ષ ગયા, વિરાટ (Collosus) કવિ-બ્રહ્મા, આર્ષ દેદા મહર્ષિ (Seer, great sage) ધર્ષ ગયા. એમની એક એકથી સરસ એવી અમર કૃતિઓમાં ગૂંજતો એમનો દિવ્ય ધ્વનિ એટલી બધી અમૃતમાધુરીથી ભર્યો છે કે તેનું પાત કરતાં તુમિ થતી નથી. શાંતસુધારસજ્વલનિધિ એવો આ હરિભદ્રસૂરિનો દિવ્ય નાદ અપૂટ રસવાણો અક્ષયનિધિ છે; આ દિવ્ય ધ્વનિ આ આર્ષ દેદાના અંતરાત્માનો નાદ છે; એમાં પદે પદે નિર્જરતી પરા શ્રુતભક્તિ એમના પરમ ભક્ત હૃદયનું પ્રતિબિંબ પાડનારું દર્ષણુ છે. સુસ્મિલિટ, સુશિષ્ટ અને સુમિષ્ટ શૈલીથી ઉત્તમ કલામય રીતે સુંદર શબ્દચિત્રમાં ગુથેલ એકેક અંથ આ મહાનિર્થ અંથ મુનીશ્વરનું અફલુત અંથનિર્માણુકૌશલ્ય દાખવે છે.

વળી એમનો આશય તો એટલો બધો પરમાર્થગંભીર છે કે સાગરની જેમ તેનું માપ કાઢવું કે તાગ લેવો તે અશક્ય વસ્તુ છે. કારણકે તેમના એકેક વચન પાછળ અગાધ શાસ્ત્રજ્ઞાન ને અનન્ય તત્ત્વચિંતન ઉપરાંત ઉત્તમ આત્માનુભવનું સમર્થ પીઠબળ રહ્યું છે. એટલે આવા ઉચ્ચ યોગદશાને પામેલા મહાત્માની કૃતિનો આશય યથાર્થપણે અવગાહી પ્રગટ કરવો, તે તો તેમના જેવી ઉચ્ચ આત્મદશાને પામેલા મહાત્મા યોગીશ્વરોનું કામ છે. તેઓ જ તેને યથાયોગ્ય ન્યાય આપી શકે, તેઓ જ તેનું યથાયોગ્ય મૂલ્યાંકન કરી શકે, સાચા રત્નની પરીક્ષા નિપુણુ રત્નપરીક્ષક જ કરી શકે; કારણુ કે સાગરવર-ગંભીર આશયવાળા સૂત્રાત્મક સંક્ષેપથી અંથ ગૂંથવાની અનન્ય કલામાં સિદ્ધહસ્ત શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજીએ, અત્રે અફલુત સમાસશક્તિથી ગિન્દુમાં પ્રવચન સિંધુ સમાવ્યો છે.

“ એક બુંદજળથી એ પ્રગલ્ભા, શ્રુતસાગર વિસ્તારા;
 ધન્ય જીનોને ઉલટ ઉદધિકું, એક બુંદમેં ડારા. ”—શ્રી ચિદાનંદજી.

એટલે આવા આશયગંભીર પ્રવચનસિંધુમાંથી અર્થરત્નો જોળી કાઢવાનું કામ બીડી વિચાર ડૂબકી મારનારા અવગાહક વિવેચકોનું છે. ‘પ્રીત્યાત્મવીર્યમવિચાર્ય’ આ મંદમતિ ટીકાકાર વિવેચકે પણ યથાશક્તિ-યથામતિ આ યોગદષ્ટિસમુચ્ચય ગ્રંથ-રત્નાકરમાં ‘સુમનોનંદની ટીકા’રૂપ ડૂબકી મારી અર્થરત્નો જોળવાનો ચત્કિંચિત્ પ્રયત્ન કર્યો છે, તે સુમન સજ્જનોના મનને આનંદિત કરો !

ગુણો જે કૈં ‘હ્યાં તે સકલ ગણજો સંતજનના,
 અને દોષો કૈં તે સકલ પણ હું પામર તણા;
 કરી દોષો ફરે સુગુણ ચરજો હંસ સુમતિ !
 અમી દષ્ટિ ધારી સુર્ણો જ ભગવાનદાસ વિનતિ.

૫, ચોપાટી રોડ, મુંબઈ.

ત્રેત્ર વહી પંચમી, વિ. સં. ૨૦૦૬

ભગવાનદાસ મન:સુખભાઈ મહેતા.

પ્રાસંગિક વક્તવ્ય

‘યોગ’ શબ્દ કાને પડે છે અને મહર્ષિ હરિભદ્રસૂરિજીની સાથેસાથે જ આપો-આપ મહર્ષિ પતંજલિનું પણ સ્મરણ થઈ આવે છે. તેનું કારણ મને એ લાગે છે કે હરિભદ્રસૂરિજીની જેમ પતંજલિની દૃષ્ટિવિશાલતા છે. તેમણે યોગમાર્ગમાં ઇશ્વરોપાસનાને સ્થાન આપીને નિપક્ષભાવે ઇશ્વરના સ્વરૂપનું એવું નિરૂપણ કર્યું છે કે એ માન્ય કરવામાં કોઈને પણ વાંધો આવે નહિ. એમણે વિચાર્યું કે જ્યારે લોકોનું સાધ્ય એક જ છે ત્યારે પ્રતીકોના ભેદ માટે વ્યર્થ ઝગડા શાને માટે? અને એટલા માટે જ એમણે ચોકબું કહ્યું કે, તમારું મન જેમાં લાગે તેનું જ ધ્યાન ધરો, પણ ધ્યેય તો મનને સ્થિર-એકાગ્ર કરવાનું રાખી પરમાત્મચિંતનના સાચા પાત્ર બનો. ‘ક્લેશકર્મવિપાકાશયૈરપરામૃષ્ટઃ પુરુષવિશેષ ईश्वरः।’^૧ જેને કલેશ, કર્મ, કર્મના પરિણામ તથા વાસના સ્પર્શ કરી શકતા નથી એવા કોઈ પણ પુરુષવિશેષને ઇશ્વર કહે છે.

પતંજલિએ યોગસૂત્રમાં યોગશ્ચિતવૃત્તિનિરોધઃ એટલે કે ચિત્તવૃત્તિનિરોધને જ યોગ કહેલ છે, જ્યારે શ્રીમદ્ હરિભદ્રસૂરિએ યોગને લગતા પોતાના બુદ્ધા બુદ્ધા પુસ્તકોમાં મોક્ષપ્રાપ્તિ કરાવનાર ધર્મવ્યાપારને જ યોગ કહેલ છે. શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યે યોગ એટલે સમ્યગ્ જ્ઞાન, સમ્યક્ શ્રદ્ધા અને સમ્યક્ ચારિત્રરૂપ રત્નત્રય એમ કહ્યું છે. ગીતાજીમાં યોગનો અર્થ સમગ્રવતાં કહ્યું છે કે ચિત્તની સમતા એ જ યોગ છે, અને ચિત્તની સમતા મન (ક્રિયા) અને બુદ્ધિ (જ્ઞાન)નું એકથ થાય ત્યારે જ શક્ય બને છે. આ બંધી વ્યાખ્યાઓમાં ઉપલક રીતે જોતાં ભિન્નતા જણાય છે, પણ બારીક રીતે જોતાં આપણને ખાત્રી થશે કે માત્ર શબ્દોમાં જ ભિન્નતા છે, અર્થમાં નહિ. ‘ચિત્તવૃત્તિનિરોધ’ એ શબ્દથી તે ક્રિયા અગર વ્યાપાર વિવક્ષિત છે કે જે મોક્ષમાર્ગ માટે અનુકૂલ હોય. મોક્ષ-પ્રાપ્તિ કરાવનાર ધર્મવ્યાપાર, એનો પણ અર્થ એ જ છે. શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યે તો ચોકબું જ જણાવ્યું છે કે ત્યાર પુરુષાર્થમાં મોક્ષ ઉત્તમ છે અને યોગ તેની પ્રાપ્તિમાં

૧. પા. યો. સમાધિપાદ, અ. ૧-૨૪

૨. બુદ્ધિયુક્તો જહાતીહ ઉમે સુકૃતદુષ્કૃતે ।

તસ્માદ્યોગાય યુજ્યસ્વ યોગઃ કર્મસુ કૌશલમ્ ॥ (૨-૫૦)

૩. ચતુર્ધર્મેઽપ્રણીર્મોક્ષો યોગસ્તસ્ય ચ કારણમ્ ।

જ્ઞાનશ્રદ્ધાનચારિત્રરૂપ-રત્નત્રયં ચ સઃ ॥—યોગશાસ્ત્ર (૧-૧૫)

કારણ છે, એટલે કે સમ્યક્ જ્ઞાન, સમ્યક્ શ્રદ્ધા અને સમ્યક્ ચારિત્ર એ રત્નત્રય એટલે જ મુક્તિ. ગીતાજીનો પણ એ જ ધ્વનિ છે. ચિત્તની સમતા થાય છે ત્યાં જ યોગ છે. અને ચિત્તની સમતા એજ મોક્ષનું દ્વાર છે. વર્તમાન પરિસ્થિતિને અનુકૂળ થઈ પડે એવી યોગની વ્યાખ્યા કરીએ તો એમ કહી શકાય કે ‘અજ્ઞાનરૂપી અંધકારમાંથી માણસને જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશ તરફ જે લઈ જાય તે જ યોગ.’ અને આ યોગ તે જ દુર્ગતિમાં પડતા પ્રાણીને ધારી રાખે, બચાવે, પકવા ન દે, એવો પ્રધાન ધર્મ છે.

હવે આપણે સંસારમાં યોગનું સ્થાન શું? યોગ શા માટે? યોગના અધિકારો કોણ? અને સાધકના કર્તવ્ય શા શા? એ માટે વિચાર કરીએ:-શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ યોગબિન્દુમાં જણાવ્યું છે કે ‘જ્યારે આત્માની ઉપર મોહનો પ્રભાવ ઘટવાનો આરંભ થાય છે ત્યારથી જ આધ્યાત્મિક વિકાસનો સૂત્રપાત થઈ જાય છે.’ અપુનર્જંધક (જે આત્માનો સંસાર પ્રવાસ ચરમ પુદ્ગલપરાવર્ત જેટલો બાકી રહે છે, તે આત્માને જૈન પરિભાષામાં અપુનર્જંધક કહેવામાં આવે છે) આત્માનો આંતરિક પરિચય એટલો જ કે તેવા આત્માની ઉપર મોહનું દબાણ ઓછું થઈ ભલટું મોહની ઉપર તેવા આત્માનું દબાણ શરૂ થાય છે. એ જ આધ્યાત્મિક વિકાસનું બીજરોપણ છે. અહીંથી જ યોગમાર્ગનો આરંભ થઈ જવાને લીધે તેવા વિકાસગામી આત્માની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાં સરલતા, ઉદારતા, નમ્રતા, પરાયકારપરાયણતા આદિ સદાચાર નજરે પડે છે, જે તેવા વિકાસગામી આત્માનો બાહ્ય પરિચય લેખાય.

યોગના સાચા અધિકારી થવા માટે સંસારનો બાહ્ય ત્યાગ એ કાંઈ અનિવાર્યપણે આવશ્યક વસ્તુ નથી, પણ સાચું મુમુક્ષુપણ એ આવશ્યક વસ્તુ છે. ગૃહસ્થાવાસમાં રહીને પણ સાચો મુમુક્ષુ યથાયોગ્યપણે યોગ સાધી શકે છે. આપણે ત્યાં ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક પ્રગતિ વચ્ચે ભેદ પાડવામાં આવ્યો છે, અને તેથી માણસમાં એક જાતની વિકૃતિ અને દંભ ઉત્પન્ન થતાં જોવામાં આવે છે. ઉપાશ્રય અને મંદિરમાં પૂર્ણભાવે ભક્તિ કરતો માણસ, તેની પેઠી, ઑફિસ અગર ઘરમાં તદ્દન બિજા સ્વરૂપ ધરાવતો હોય છે. એ ખરું છે કે, ભૌતિક જીવનને અવગણીને માત્ર આધ્યાત્મિક પ્રગતિનાં સાધકને હેરાન થવું પડે છે, તેવી જ રીતે આધ્યાત્મિક પ્રગતિ અવગણીને માત્ર ભૌતિક પ્રગતિની પાછળ પડનાર પણ હેરાન જ થાય છે. પણ માણસે વિવેક વાપરી ભૌતિક જીવન અને આધ્યાત્મિક જીવનનો સમન્વય કરવાનો છે. એકને વિચાર કરતી વખતે બીજને ભૂલવું એ દંભ છે. જીવનમાં બંનેને સ્થાન છે એટલું જ નહિ, પણ બંને વચ્ચે દેહ અને આત્માની જેવો ઘાટો સંબંધ છે, એમ માનીને જીવનવ્યવસાય નક્કી કરવામાં આવે તો જ માણસ પોતાના જીવનમાં સાચી પ્રગતિ સાધી શકે છે. યોગનો અંતિમ હેતુ સંસારનો ત્યાગ નથી, પણ આંતરિક અને બાહ્ય સ્થિતિ વચ્ચેનો સમન્વય એ જ યોગનો હેતુ છે. સમર્થ તત્ત્વજ્ઞાની અને મહાન યોગી શ્રી અરવિંદ આ બાબત પર લખતાં કહે છે કે “માણસને પોતાનો

આવિર્ભાવ કરવા માટે જે જીવન આપવામાં આવ્યું છે તેનો ત્યાગ કરવો એ માણસની પૂર્ણતા માટે અનિવાર્ય ગણાય જ નહિં, અને યોગનો તે હેતુ પણ હોઈ શકે નહિં. કેટલાક ખાસ સંજોગોમાં એવો જીવનનો ત્યાગ ધ્રુષ્ટ ગણાય, અથવા તો આખી માણસ જાતિની પ્રગતિ કરવા માટે વ્યક્તિને એ પ્રમાણે પ્રેરણા થાય તે જનવાજોગ છે. યોગનો ખરો હેતુ-પૂર્ણ હેતુ તો જ્યારે માણસનો યોગ, જીવન સાથે એક થાય અને કુદરતના સ્વાભાવિક યોગની પેઠે માણસ પોતાના આંતર જીવન પ્રત્યે દૃષ્ટિ કરી જ્ઞાનપૂર્વક એમ કહી શકે કે ‘આખું જીવન યોગ જ છે’ ત્યારે જ સિદ્ધ થયો ગણાય.”

ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં તો ત્યાંસુધી કહ્યું છે કે “સન્તિ યગેહિં મિકલ્લુહિં ગારત્યા સંજમુત્તરા” એટલે કે ઘણા કુસાધુઓ કરતાં સંયમી ગૃહસ્થો પણ ઉત્તમ હોય છે. વનમાં જઈને ત્યાં પવિત્ર ભાવથી રહેનાર યોગી, અગર ગિરનારજીની શુક્રામાં ધ્યાન ધરનાર યોગી, અગર તો હિમાલયનાં શિખર પર સમાધિયુક્ત યોગીનાં આચરણ કરતાં, વસ્તીમાં રહી વનવાસની પવિત્રતા, શુક્રાનું ધ્યાન, અને શિખર પરની સમાધિ જે આચરી જાણે છે તે જ સાચો યોગી. શ્રીમદ્દેહમચંદ્રાચાર્યનું યોગશાસ્ત્ર રાજર્ષિ કુમારપાલનાં માટે જ તૈયાર કરવામાં આવ્યું હતું, અને એક રાજવીનાં જીવનમાં જે યોગનું સ્થાન છે, તો ગૃહસ્થ જીવનમાં શા માટે યોગ અશક્ય હોય ?

‘સદાચાર’ એ યોગની પ્રાથમિક ભૂમિકા છે. વિચાર અને આચારની સંપૂર્ણ શુદ્ધિ એનું જ નામ સદાચાર. વિવેક એ સદાચારનો પાયો છે. સત્ અને અસત્ અથવા નિત્ય અને અનિત્યને જુદું પાડવાની શક્તિ તેનું નામ જ વિવેક. ‘લક્ષ્ણે કામે ણ પર્યેજ્ઞા, વિવેગે પવમાહિષા.’ અર્થાત્ પ્રાપ્ત થયેલા કામલોગોમાં પણ વિવેકીને ઇચ્છા નથી થતી. એટલે વૈરાગ્ય એ વિવેકનો સહચર છે. વૈરાગ્ય એટલે રાગનો નાશ. રાગ એટલે ભૌતિક વસ્તુઓને મેળવવાની કે ભોગવવાની ઇચ્છા. વૈરાગ્ય એટલે સંસાર અને જગત્ના પદાર્થો પ્રત્યે તિરસ્કાર નહિં, પણ તેના સાચા સ્વરૂપના ભાનથી ઉપજેલી વિરક્તિ એ જ વૈરાગ્ય. બળદના યગની પાછળ ગાડાનું પૈડું ચાલ્યું આવે છે, તેમ વિવેકના પ્રમાણમાં તેની પાછળ વૈરાગ્ય પણ આવે છે જ.

એ યાદ રાખવાનું છે કે જગત્ના માનવીઓ માટે યોગ-આધ્યાત્મિક પ્રગતિ તરફ વળવા માટેની જરૂરિયાત જે આજે જિલ્લી થઈ છે, તેવી જરૂરિયાત જગત્માં આગ્યે જ આ પહેલાં કોઈ વખતે થઈ હશે. આજુબોજની શોધને અર્થહીન બનાવવાનો માર્ગ હાઇડ્રોજન બોમ્બની શોધ નથી, પરંતુ માનવીનો આધ્યાત્મિક પ્રગતિ જ એ બોમ્બને અર્થહીન બનાવવા સફળ થશે. ત્યારે આપણે હવે સાધકનાં જીવનકાર્યનો વિચાર કરીએ.

યોગના માર્ગે જનારા ફરેક સાધકે પણ જીવનને યુદ્ધ તરીકે જ માનવાનું છે, પરંતુ એ યુદ્ધ પોતાની જાત સાથે જ લડવું જોઈએ, કારણ કે પોતાના બળથી પોતાની જાતને

જીતનારો સુખી થાય છે.^૧ સાધકે પોતાની ઇચ્છાઓ, વિષયવાસનાઓ, કામનાઓ અને કષાયો સાથે યુદ્ધ કરવાનું છે. સાધકે યાદ રાખવું કે, પાંચ ઇન્દ્રિયો, ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ, તથા સૌથી વિશેષ દુર્જન્ય એવું પોતાનું મન, એ જીતાયાં એટલે બધું જીતાયું.^૨ મન માંકડા જેવું છે અને તેને વશ કરવું મુશ્કેલ છે, પણ અશક્ય તો નથી જ. અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય, એ બંને, સાચુસાની માફક મનને પકડી શકે છે, અને એક વખત સાધકે એને પકડ્યું, એને વશ કર્યું, પછી આત્માની ઉન્નતિ માટે એ કેવું મદદરૂપ થઈ પડે છે, તે, સાધકે પ્રત્યક્ષ અનુભવથી સમજવાનું છે, કારણ કે કેટલીક વાતો સમજાવવાં માટે શબ્દો પૂરતા નથી, અને આ પણ એક એવી જ બાબત છે.

સાધકને ઉપદેશ આપતાં, શાસ્ત્રોમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, સાધકે સ્ત્રીઓ સાથેનાં પ્રસંગોનો ત્યાગ કરવો. ભલેને પુત્રી હોય, પુત્રવધૂ હોય, પ્રીટા હોય કે નાની કુમારી હોય, તોપણ સાધકે તેનો સંસર્ગ ન કરવો. ડાહ્યા પુરુષે સ્ત્રીઓનો પરિચય કે સહવાસ વધવા ન દેવો. સ્ત્રી સાથેના કામલોભો એ હિંસા, પરિશ્રદ્ધાદિ સર્વ મહાપાપોનાં મૂળ છે.^૩ બિલાડીના રહેઠાણ પાસે ઉદરોએ રહેવું એ જેમ ડહાપણ ભરેલું નથી, એમ સ્ત્રીઓવાળા મકાનમાં સાધક બ્રહ્મચારીએ રહેવું સલામતીભરેલું નથી. સ્ત્રીઓવડે સંકીર્ણ ઘર, મનોરંજક સ્ત્રીકથા, સ્ત્રીઓનો પરિચય, તેમની ઇન્દ્રિયોનું નિરીક્ષણ, તેનાં રુદન, ગીત, અને હાસ્ય, તેઓની સાથે લોજન અને બેઠક, રસદાર અને પ્રમાણથી વધારે ખાનપાન, શરીરની ટાપટીપ, આ બધી વસ્તુઓ માણસને પ્રિય છે, અને સાધકે તેનો ત્યાગ કરવો મુશ્કેલ છે. પરંતુ આત્માની શોધ કરનારા માણસને માટે તો આ તાલપુટ વિષ જેવી છે.^૩ આ ધર્મ ધ્રુવ છે, નિત્ય છે, શાશ્વત છે, અને જિને જતાવેલો છે. એ જ માર્ગવડે પૂર્વે કેટલાય જીવો સિદ્ધ થયા છે, થાય છે અને હજી થશે.

સાધકે ધન, વૈભવ કે સ્ત્રી જાતની પ્રત્યે તિરસ્કાર સેવવાં, એવો અર્થ આમાંથી કાઢવાનો નથી. આપણી ઇન્દ્રિયો, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ અને આપણા મનનું ઘડતર અને સ્વાભાવિક અંધારણુ એવું છે કે, જીવમાત્રને કામ, લોભો અને વિષય સેવવાને માટે બહારથી કોઈની પ્રેરણા કે આજ્ઞાની જરૂર નથી રહેતી. એટલે સ્ત્રી, વૈભવ કે ધન પ્રત્યે જ્યારે સાધકને આકર્ષણ ઉત્પન્ન થાય, (અને પૂર્વજન્મનાં કોઈ યોગબ્રહ્મ આત્માને બાદ કરીએ તો આવા આકર્ષણો ઉત્પન્ન થવાં એ બધા સાધકો માટે સ્વાભાવિક અને કુદરતી છે) એ વખતે, સાધકે દોષ સ્ત્રીમાં, વૈભવમાં કે ધનમાં જોવાનો નથી, પણ દોષ

૧ અપ્પાણમેવ જુજ્ઞાહિ કિં તે જુજ્ઞેણ વજ્જથો ।

અપ્પણમેવ મપ્પાણં જહત્તા સુહમેહર ॥ ઉ. સૂ. (૯-૩૫)

૨ પંચિન્દ્રિયાણિ કોહં માણં માર્યં તદ્દેવ લોહં ચ ।

દુજ્જર્યં ચેવ અપ્પાણં સઠ્ઠં અપ્પે જિણ જિર્યં ॥ ઉ. સૂ. (૯-૩૬)

૩. સૂત્રકૃતાંગ. (૧-૪). ૨. ઉત્તરાખ્યયન સૂત્ર, ૧૬-૩૨.

પોતાનો ઇન્દ્રિયોનો, પોતાનામાં છૂપાયેલી કામનાઓનો અને પોતાના જ મનનો છે એમ માનવાનું છે. સ્ત્રી ભતિ દોષિત નથી, સ્ત્રી માત્રમાં તો સાધક માતાનું સ્વરૂપ ભોંધ શકે છે. ખરાબ તત્ત્વ તો આપણા પોતામાં જ રહ્યું છે, એટલે દોષ સાધકે પોતાની ભતમાં જ ભેવાનો છે. ધન અને વૈશ્વ ખરાબ નથી, પણ આપણી ઇન્દ્રિયો અને મન તેને જે રીતે માગે છે, ઉપલોગ કરે છે, તે વસ્તુ ખરાબ છે. એટલે સાધકે, કોઈપણ પદાર્થ પ્રત્યે તિરસ્કાર સેવવાની જરૂર નથી, એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

સાધકે અભિમાનથી દૂર રહેવાનું છે. સાધક પોતાના સ્વભાવમાં થોડો ફેરફાર કરી પોતાની ભતને એમ સમજાવે કે પોતે પોતાની પ્રકૃતિ પર કાબુ મેળવ્યો છે તો તેમાં તે અવશ્ય ઠોકર ખાશે. સાધકે પોતાની ઇન્દ્રિયોનાં, પોતામાં રહેલા કષાયોના, અને પોતાના મનના ચોકીદાર બની, પળે પળ તેનાં 'સી. આઈ. ડી.' બનવાનું છે. સાધકને જે ઘડીએ એમ લાગે કે તે સંપૂર્ણ છે, અજ્ય છે, તે ઘડીથી જ તેના પતનની શરૂઆત થાય છે, અને તેનો વિનાશ થાય છે. સાધકમાત્ર અપૂર્ણ છે, જો કે તે પૂર્ણ યોગી બનવાનો અધિકાર ધરાવે છે તે ખરું છે. પરંતુ જીવનના અંત સુધી, મૃત્યુ વખતના છેલ્લામાં છેલ્લા શ્વાસ સુધી, અગર તો જીવન્ત અવસ્થામાં સયોગીની દશા પ્રાપ્ત થાય ત્યાંસુધી કોઈ પણ સાધક પોતે સંપૂર્ણ છે એમ માનવાની ધૃષ્ટતા ન કરે. આવી ઘેલછાને સાધકના જીવનમાં સ્થાન છે તેથી ભગવાન મહાવીરે શ્રી ગૌતમને કહ્યું છે કે—“આ જીવિત બહુ અપલ છે તથા વિઘ્નોથી ભરપૂર છે, માટે ક્ષણભર પણ પ્રમાદ કર્યા વિના હે ગૌતમ ! તું પૂર્વે કરેલાં કર્મ ખંજેરી નાખ.” મહાન યોગીઓનાં, મહાન જ્ઞાનીઓનાં પતન થયાં છે, એના મૂળ કારણો તપાસતાં જણાય છે કે તેઓનાં અભિમાનના કારણે તેમ બન્યું છે. પંબળી લોકોમાં એક પ્રચલિત કહેવત છે જેનો અર્થ એમ થાય છે કે, રાંધેલી રસોઈ અને જીવન્ત માણસનાં કઢી વખાણુ ન કરવાં, કારણ કે તે ક્યારે બગડી જશે એ કહેવાય નહિં. સાધકે આ કહેવતને ધ્યાનમાં રાખી યોગી બનવાનાં પ્રયત્નો કરવામાં જ પોતાનું ધ્યાન રાખવાનું છે, અને સાધક માત્રે એ પણ યાદ રાખવાનું છે કે, કોઈ પણ ધ્યેયની પ્રાપ્તિ અર્થેનાં પ્રયત્નોમાં જે આનંદ અને શાંતિ છે, તેટલા આનંદ અને શાંતિ તે ધ્યેયની પ્રાપ્તિ પછી મળતાં નથી. સાધકે તો પોતાનું ધ્યેય ઘાતી કર્મોના નાશ માટે રાખવાનું છે, તેથી જરા પણ ઉત્કળું નહિ; અને એ ધ્યેયની પ્રાપ્તિ સાથે સાધકનાં રાગ અને દ્રેષનો નાશ થયેલો હોય છે, એટલે પછી, તેમાં આનંદ કે શોકનો પ્રશ્ન જ વિચારવાનો નથી રહેતો.

દરેક સાધકે ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, આપણી અંદર એક એવી મહાન સત્તાનું

૧. “इह इत्तरियमि आउए, जीवियए बहुपच्चवायए ।

विहुणाहि रयं पुरा कडं, समयं गोयम मा पमायए ॥”-શ્રી, ઉ. સ. ૧૦-૩

૨ તેરમું ગુણમાણું-સયોગી કેવલી.

સામ્રાજ્ય વ્યાપ્ત છે, કે જે સત્તા સામે કોઈ પણ વિપલ વાસના, કામના કે ઇચ્છા ટકી શકતાં નથી. માણસ-મનુષ્યપણું તિર્યંચ અને નારકીનાં જીવો કરતાં મહાન છે એટલું જ નહિં પણ મનુષ્યપણું તેા દેવ કરતાં પણ ઉત્તમ છે. તેથી જ, માનવી તેા દેવોનાં માટે પણ વંદનીય ગણાય છે. સાધકે ધ્યાનમાં રાગવું કે મનુષ્ય યોનિ કરતાં બીજી કોઈ ઉત્તમ યોનિ છે જ નહિ.

સાધકને કામલોગોનાં વિચારો આવે ત્યારે પોતાની જાતને સમજાવવાનું કે, કામલોગો તેા દેવયોનિમાં શોભે, મનુષ્ય ગતિમાં નહિં. મનુષ્ય તેા દેવોનો દેવ છે, કારણ કે મનુષ્ય જીવન એટલે તેા સંયમ, ત્યાગ અને તપનું જીવન સુક્તિ એ મનુષ્ય માત્રનો અધિકાર છે, અને મનુષ્ય યોનિ પ્રાપ્ત કર્યા પછી, ત્રણ લોકમાં કોઈ એવી શક્તિ નથી કે જે સુક્તિ મેળવવાનાં આપણા માર્ગમાં અડચણ ઉત્પન્ન કરી શકે. પૂર્વ કર્મ-પ્રારબ્ધ કરતાં પુરુષાર્થ હંમેશ મળજ છે, એ સાધકે ભૂલવાનું નથી. Exertion is greater than destiny જે પરમાત્મ-પરમ આત્માની શોધ સાધકે કરવાની છે, તે પરમ આત્મા સાધકે પોતાની અંદર જ શોધવાનો છે-ઉત્પન્ન કરવાનો છે.

એમ કહેવાય છે, અને કદાપિ માનવામાં આવે કે આ જમાનામાં, આ ક્ષેત્રથી મનુષ્ય કર્મ રહિત બની સુક્તિ પામી શકતો નથી, કારણ કે આ જમાનાનાં માનવીના શરીરનું અધારણ એવું છે કે તેમાં શુકલ ધ્યાન સંલવિત નથી. પરન્તુ શ્રીમદ્ લેમચંદ્રાચાર્યે એમના યોગશાસ્ત્રમાં જણાવ્યું છે કે “ભલે મોક્ષ થયો કહેવાઓ કે ન કહેવાઓ, પરન્તુ જે પરમાનંદ છે તેનો અનુભવ તેા થાય જ છે, કે જેની આગળ સંસારનાં તમામ સુખ તુલ્ય જેવાં-નહિ જેવાં લાગે છે.*” સાધક આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે તેા એ સુક્તિ કરતાં કોઈ રીતે ઉતરતી દશા છે એમ નહિ કહેવાય.

યોગના માર્ગે જનારને સુખ, શાંતિ અને પરમ આનંદ મળે છે, પણ તે માટે સાધકે તેના યોગ્ય મૂલ્ય પણ આપવાં પડે છે. આપત્તિઓ, દુઃખો, વ્યાધિઓ, ચિંતાઓ, ન ગમતા બનાવો, હૃદયને હચમચાવી નાખે એવા પ્રસંગો, અને ધરતીકંપના જેવા આંચકા લાગે તેવા બનાવોનાં અનુભવ માટે સાધકે તૈયારી રાખવી જોઈએ.

પરન્તુ સાધકે તેમજ અન્ય માનવીઓએ યાદ રાખવાનું છે કે માનવીને જે હેરાન થવું પડે છે, અન્યાયો સહન કરવાં પડે છે, કુટુંબીજનો, પ્રિયજનો અને નિકટનાં સ્નેહી.

૧ દેવો, દાનવો અને ગાંધર્વો જાતિના દેવો, યક્ષો, રાક્ષસો અને કિત્તર જાતિના દેવો પણ જે દુષ્કર એવા બ્રહ્મચર્યને પાળે છે તેવા પુરુષને નમસ્કાર કરે છે. દેવો પણ બ્રહ્મચારીના દાસ અને છે.’ ઉત્તરાખ્યન સૂત્ર. ૧૬.

* મોક્ષોઽસ્તુ માસ્તુ યદિ વા પરમાનંદસ્તુ વેદ્યતે સ ચલુ ।

યસ્મિન્નિચ્છિલસુખાનિ પ્રતિભાસંતે ન કિંચિદિવ ॥ યોગશાસ્ત્ર ૧૨-૫૧

ઓનાં મૃત્યુના કારણે વિયોગની વેદનાઓ લોગવવી પડે છે, અનેક મુશ્કેલીઓ, માંદગીઓ અને ત્રાસમાંથી પસાર થવું પડે છે, એ એકાન્તે આપણા બુરા કાર્યોનું પરિણામ અગર પાપનું ફળ છે, એમ માનવાની કોઈએ ભૂલ કરવાની નથી. શ્રી કેદારનાથજી જેઓ શ્રી-નાથજીનાં શુભ નામે પ્રસિદ્ધ છે અને મહાન તત્ત્વજ્ઞાની છે, તેઓ પોતાના એક લેખમાં લખતાં જણાવે છે કે “ ઉન્નતિનો માર્ગ સુખ અને સગવડોમાં થઈને પસાર થતો નથી, એ વાત તેણે (શ્રેયાર્થીઓ) પોતાના મનને સારી રીતે શીખવવી જોઈએ. દુઃખ અને સંકટ સામે ઝઘડતા રહેવાની વૃત્તિ અને પુરુષાર્થ તેનામાં હોવા જોઈએ. ઉન્નતિ માટે પ્રયત્ન કરતાં કરતાં જે દુઃખ કે સંકટો આવી પડે તેમાં પોતાના મન-બુદ્ધિ-શરીરને જે તાણુ આપવી પડે છે, અડચણોમાંથી માર્ગ કાપતાં, સંકટોનો અસહ્ય ભાર ખેંચતા, મનો-ભાવનાઓને જે રીતે ક્યારેક અત્યંત કોમળ તો ક્યારેક અત્યંત કઠણ કરવી પડે છે, તે તે વખતે મનને કોમળ કે કઠણ કરતાં, મન, બુદ્ધિ અને શરીર દ્વારા જે અનુભવ થાય છે તે અનુભવોમાં જ સર્વ વિશેષતા રહેલી છે, તે અનુભવ દ્વારા જ મનુષ્યત્વનો ઘાટ ઘડાય છે, એવો શ્રેયાર્થીનો વિશ્વાસ હોવો જોઈએ. અનેક પ્રકારનાં વિકટ અને કઠણ પ્રસંગોમાંથી તવાઈને નિકળ્યા વિના આપણી સત્ત્વશીલતાની પરીક્ષા થતી નથી, અને પરીક્ષા વિના આત્મવિશ્વાસ ઉપજતો નથી. સાર્ત્વિક હેતુ માટે જે દુઃખો અને હાડમારીઓ સહન કરવા પડે છે તેથી જ આપણામાં રહેલી મલિનતા નિકળી જઈ આપણામાં રહેલી મનુષ્યતા પ્રગટ થાય છે, એવો વિશ્વાસ શ્રેયાર્થીનાં હૃદયમાં હોવો જોઈએ. ઉન્નતિને માર્ગે આલતાં ન્યાય અને કરુણાથી તરબોળ થયેલા હૃદયમાં સાર્ત્વિક સુખ તથા આનંદ પ્રાપ્ત થાય, તેના માટે જો અવકાશ હોય તો તેને તે ધિક્કારશે નહિં અને જે દુઃખ તથા હાડમારીઓ આવે તેને દુર્ભાગ્ય લેખશે નહિં.”

સ્વર્ગસ્થ સાક્ષરશ્રી આનંદશંકર ધ્રુવ પોતાનાં એક લેખમાં લખે છે કે, “પરમાત્માના મનુષ્ય ઉપરનાં પ્રેમની પહેલી નિશાની શું? આનો ઉત્તર જરા વિરોધાભાસી લાગશે, પણ તે વાસ્તવિક છે અને તે એ કે દુઃખ-સંસારનાં દુઃખ. પરમાત્માની જેના ઉપર કૃપા થાય છે તેના ઉપર જ એ દુઃખ નાખે છે. અસંખ્ય વિકટ પ્રસંગો અને આપત્તિ-ઓનો અનુભવ મેળવી એ અનુભવથી પવિત્ર થઈ કુન્તી કૃષ્ણ પ્રત્યે કહે છે: “વિપદઃ સન્તુ નઃ શશ્વત્ તન્ન તન્ન જગદ્ગુરો ” હે જગત્તા પ્રભુ! હું મેંશા અમારા ઉપર આવી વિપત્તિઓ જ હજો, જેથી અમોને તમારું નિત્ય દર્શન રહ્યાં કરે. જેઓનાં હૃદય કૃપણતા અને કાયરતાથી ભરેલાં છે, તેઓ સાંસારિક સુખનું એકેક ટપકું આઝ્યાં કરે છે, -કૂતરું હાડકું આઝ્યાં કરે તેમ! કહી જન્મારામાં જાણે એ જોયું જ ન હોય, -જે કે કરોડો જન્મો લોગવ્યાં કર્યું છે છતાં! એવા મનુષ્યોનાં ખાયલાપણાનો ખ્યાલ લાવો, અને તે સાથે ક્ષત્રિયમાતા કુન્તીની વીરત્વભરેલી ઉક્તિ સરખાવો અને કહો એ ભાવમાંથી કયો ભાવ વધારે ઉચ્ચ? પરમાત્માનાં

સાન્નિધ્યમાં જવું એ મનુષ્યનો મનુષ્ય તરીકે પરમ ધર્મ અને અધિકાર છે. મનુષ્યમાં જ એવી શક્તિ છે કે એ દુઃખ લોગવવાં, એટલું જ નહિં પણ એ દુઃખનો અર્થ કરવો એટલે કે એનું સ્વરૂપ સમજવું તથા પ્રયોજન તપાસવું, એની આગળ પાછળની કડીઓ તપાસી કાર્યકારણની સંકલવામાં એનું કયાં સ્થાન છે તથા એ શી ગરજ સારે છે એ નક્કી કરવું. દુઃખમાં ગરકાવ થઈ ન જતાં એના ભૂત-ભવિષ્ય તરફ નજર કરીશું તો તુરત જણાશે કે દુઃખ એ ભૂતકાળની મલિનતાનું વિશેષણ છે અને ભવિષ્ય કાળની આત્મોન્નતિ-નો અરુણોદય છે. જેને મનુષ્ય જીવન પામી એ જીવન સફળ કરવાની ઇચ્છા છે અને જેણે એ જીવનની સુઘટિત ઘટના ઉપર વિચાર કર્યો છે-એને સાંસારિક દુઃખ તે પરમાત્માની કૃપા સિવાય અન્ય રૂપે કદિ પણ લાસશે નહિ. ” સમર્થ તત્ત્વજ્ઞાની અને મહાન યોગી શ્રી અરવિંદ કહે છે કે “ It is not because there is something bad in you that blows fall on you—blows fall on all human beings, because they are full of desire for things that cannot last and they loose them or even if they get, it brings disappointment and cannot satisfy them. ” અર્થાત તમારી ઉપર દુઃખના ઘા પડે છે, એનું કારણ એ નથી કે તમારામાં કાંઈક ખરાબ તત્ત્વ છે, પણ દુઃખના ઘા દરેક માણસની પર પડે છે; કારણ કે તેઓ એની વસ્તુઓની પાછળ પડે છે કે જે વસ્તુ નિત્ય સંહતી નથી, અને તેથી માણસો તેને ગુમાવી દે છે, અગર તે વસ્તુ મેળાવ્યાં પછી તેમને તિરાસા ઉત્પન્ન થાય છે અગર તેઓને સંતોષ આપી શકતી નથી. સુપ્રસિદ્ધ કવિ અને મહાન જ્ઞાની શ્રી ખલિલ જિબ્રાને લખ્યું છે કે, “ Your pain is the breaking of the shell that encloses your understanding, ” અર્થાત તમારા જ્ઞાન ઉપર ઝાઝી ગયેલું જડત્વનું પડ હર કરવા માટે, તમને જે એક વસ્તુ કુદરત તરફથી આપવામાં આવે છે, એ તમારી વેદના.

આ કથનોની સત્યતા, ભગવાન નેમનાથનાં પૂર્વજન્મોની પત્ની રાજુકનાં જીવનમાંથી, અને ભગવાન મહાવીરનાં પ્રથમ જણધર શ્રી ગૌતમનાં જીવનમાંથી પણ આપણને મળી શકે છે. લગ્નનો રથ પાછો ફેરવીને ભગવાન નેમનાથ જ્યારે પાછા ફરે છે, અને પૌતાથી એક ઘડી પણ વિખૂટા ન પડનાર શ્રી ગૌતમને નિર્વાણસમયે ભગવાન મહાવીર દૂર કરે છે,—તેમાં બંને વિભૂતિઓએ રાજુક અને શ્રી ગૌતમને વેદના ઉપજાવેલ છે, અને તે જ વેદના અંતે એ બંનેની મુક્તિનાં માટે કારણભૂત બને છે, એ વાત સ્હેલાઈથી સૌ કોઈ સમજી શકે તેવી છે. ભગવાન નેમનાથે રાજુકમાં વેદના ઉપજાવીને પૂર્વભવોની પત્નીને મુક્તિ અપાવી સાચા પતિનું કામ કર્યું છે, કારણ કે જે પતિ મુક્તિનાં કાર્યમાં પત્નીને નિમિત્તરૂપ થાય તે જ સાચો પતિ ભગવાન મહાવીરે પૌતાના પરમ શિષ્યને વેદના આપીને તેને રાગમાંથી મુક્ત બનાવેલ છે, અને જે કેવળજ્ઞાન રાગસંહિત દશામાં અશક્ય હતું, તે કેવલજ્ઞાન, પેટ્ટી વેદનાથી રાગ સંહિત બંધાં એટલે પ્રાપ્ત થયું. શિષ્યને જે મુક્તિ અપાવે તે જ સાચા ગુરુ. આ બધા ઉપરથી સાધક એવો અર્થ ન તારવે કે આપણે બાળી-

ખૂઝીને આપણા પર દુઃખો વહોરી લાવવાં જોઈએ. દુઃખો આવે ત્યારે સમાધાન કરવા માટે આ બધી બાબતો સાધકે ધ્યાનમાં રાખવી.

સાધક માત્રે યોગી બનવાનું ધ્યેય રાખવાનું છે. સાચો યોગી તો એ જ કે જેનાં ઘાતિ કર્મો નાશ પામ્યા છે. જે મૃત્યુનાં પરિણામે સાધકે ફરી જન્મ લેવો પડે તેની બાબતમાં, તેટલા પૂરતી યોગની અપૂર્ણતા. સાધક એવો યોગી આ જન્મે થાય, કે પછીના જન્મે થાય, એ બહુ મહત્ત્વની વસ્તુ નથી કે જેટલી મહત્ત્વતા સાધકના માટે તેનાં પ્રયત્નો કરવામાં રહેલી છે. પરંતુ સાધકે એવું જીવન તો જીવવું જ જોઈએ કે, તેના અંતઃકાળે જ્યારે તેની આસપાસનાં માણસો તેને સંભળાવે કે:—

“ જન્મ જરા મરણે કરી એ, આ સંસાર અસાર તો;
કર્મા કર્મ સહુ અનુભવે એ, કોઈ ન રાખણહાર તો.
શરણ એક અરિહંતનું એ, શરણ સિદ્ધ ભગવંત તો;
શરણ ધર્મ શ્રી જૈનનો એ, સાધુ શરણ ગુણવંત તો.”

(આ ગ્રંથમાંથી પાન ૨૪૯)

એ વખતે સાધક મુખેથી નહિં તો પણ મનમાં પોતાની જાતને એવો જવાબ આપી શકે કે, ‘ આ સંસાર અસાર છે એટલે જ જીવન મરણનાં કેટલાંકે ફેરાઓ પુરુષાર્થ કરી આ જન્મે મેં ટાળી નાખ્યાં છે, અને સંસારમાં કોઈ કોઈનો રાખણહાર કે તારણહાર નથી, એટલે જ મારા આત્માને મારી જાતનાં તારણહાર તરીકે તૈયાર કરવા પ્રયત્નો કર્યાં છે. અરિહંત અને સિદ્ધનું શરણ હું કાંઈ દયા તરીકે યાચતો નથી, પણ અધિકાર અને લાયકાતની દૃષ્ટિએ એ માગવાનો મારો હક્ક છે એટલે જ હું માયું છું.’ જે સાધક, મૃત્યુ વખતે પોતાની જાતને આમ કહી શકવાને શક્તિમાન હોય, તે સાધક, મુક્તિ મેળવે કે ન મેળવે, વહેલી મેળવે કે મોડી મેળવે, તો પણ તેનું જીવન ધન્ય છે.

જગતનાં દરેકે દરેક સ્ત્રી અને પુરુષોએ યાદ રાખવાનું છે અને પોતાના હૃદયમાં સોનેરી અક્ષરોથી કેતરી રાખવાનું છે કે, સાચા અને શાશ્વતા સુખની પ્રાપ્તિ માટે, યોગને માર્ગે ગયા સિવાય—આધ્યાત્મિક પ્રગતિ સાધ્યા સિવાય બીજો કોઈ માર્ગ જ નથી. આ જ પંથે જઈને, આ જગતમાં અસંખ્ય માનવીઓએ શાશ્વતું સુખ પ્રાપ્ત કર્યું છે, કરે છે, અને કરશે. જે સ્ત્રી પુરુષો આ જગતની ભૌતિક વસ્તુઓની પ્રાપ્તિમાં અને તેને ભોગવવામાં સુખ માને છે, તેઓ સાચા સુખથી અબાણ છે. તેઓએ ધ્યાનમાં રાખવું કે

૧ યૌદ્ધ ગુણરથાન રૂપમાં, આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમમાં, તેરમે ગુણરથાને જેને સયોગી અવસ્થા કહેવામાં આવી છે તે—એ યોગીનો અર્થ અહિં ઘટાવ્યો છે.

તેઓનું સુખ દંભથી ભરેલું, અને અનેક ગરીબ માણસોનાં લોગે મેળવાયેલું છે. તેથી તે સુખ, પોકળ, નાશવંત અને અનિત્ય છે અને તેને અંતે, તેઓને માત્ર દુઃખ જ પ્રાપ્ત થવાનું છે. જ્ઞાનીઓ ઠહી ગયાં છે કે, શાશ્વતા સુખનો માર્ગ ભૌતિક વસ્તુઓની પ્રાપ્તિમાં અગર તેને લોગવવામાં નથી, પણ તેનું સ્વરૂપ સમજી તેને ત્યાગ કરવામાં છે, અને એટલે જ ભર્તૃહરિ અને બુદ્ધ જેવાં મહાન રાજવીઓ, ભૌતિક સુખોને અવગણીને, યોગના પંથે ચાલી નિકળ્યાં હતાં.

સાધકનાં માટે છેલ્લી અગત્યની વાત તે આ છે. સાધકે એમ નથી માનવાનું કે જગત્ અને આ સંસાર માત્ર દુઃખથી જ ભરેલાં છે. જે વૈરાગીઓને તમામ જગતને માટે ધિક્કાર ઉત્પન્ન થાય છે, તેમજ જે ધ્રુવડ જેવું મોઢું લઇને સદા નિરાશાવાદી રહે છે, તે વૈરાગી નહિ પણ મૂર્ખ છે. વૈરાગ્યનાં કારણે તો જીવનમાં પવિત્ર શાંતિ, દિવ્ય પ્રેમ, અખંડ આનંદ, સુદૃઢ મનોબળ તથા શરીર અને મનની તન્દુરસ્તી પ્રાપ્ત થાય છે, અને વૈરાગ્યની સાથે આવા બધા સાધનો જેને પ્રાપ્ત થાય છે તે જ સાચા સાધક કહેવરાવવાને લાયક છે, બીજા નહિં.

આ રીતે, યોગ-આધ્યાત્મિક પ્રગતિમાં જ માણસ માત્રનાં દુઃખ અને અશાંતિ ટાળવાનો ઉપાય છે, અને આ જગતમાં કોઈ એવા દુઃખ નથી, કોઈ એવા વ્યાધિઓ નથી, કોઈ એવા દર્દ નથી, કે જેનું મારણુ આપણને યોગમાંથી ન મળે. અને માનવી માત્રે યાદ રાખવાનું છે કે વહેલે કે મોડે, આ જન્મે અગર રખડપાટ કરીને અન્ય જન્મે, દરેક આત્માને આ માર્ગે જ અંતે તો જવાનું છે, કારણ કે, કર્મોથી સુક્રત બનવું એ કાંઈ આત્માને વિશિષ્ટ અધિકાર છે એવું નથી, પણ એનો આત્માનો સામાન્ય સ્વભાવ-મૂળ ધર્મ છે. આપણે જ્ઞાની નથી, એટલે જીવ માત્ર ભવ્ય છે એમ માનીને જ દરેકે યોગને પંથે જવાનું છે, જો વહેલે કે મોડે એ માર્ગે ગયા સિવાય ચાલે તેવું છે જ નહિં, તો શા માટે એ માર્ગે જવાની શરૂઆત અત્યારથી જ ના કરવી ?

નેચ્યુન ખીલ્ડોંગ,
હોર્નબી રોડ,
કોટ, મુંબઈ.
૨૩-૭-૫૦.

મનસુખલાલ તારાયંદ મહેતા.

શ્લોક અને વિવેચનની વિષય અનુક્રમણિકા

શ્લોક	વિષય	પૃષ્ઠ
	વિવેચનકાર-ટીકાકારનું મંગલાચરણ.	
૧-૨	મંગલાચરણ: પ્રયોજનાદિ. ઇચ્છાયોગાદિ ઉપન્યાસ. ૧-૧૧	૧-૧૧
	ભૂમિકા: ઇચ્છાયોગ, શાસ્ત્રયોગ, સામર્થ્યયોગ (શ્લો. ૩-૧૧) ... ૧૨-૫૩	૧૨-૫૩
૩	ઇચ્છાયોગ: નિર્દેશ ધર્મેચ્છા. શ્રુતરા, સમ્યગ્દષ્ટિ, છતાં પ્રમાદ... .. ૧૩	૧૩
૪	શાસ્ત્રયોગ: તીવ્ર શાસ્ત્રમોષ. સંપ્રલયાત્મક શ્રદ્ધા. કષ-છેદ-તાપ પરીક્ષા. આચાર્ય-પ્રધાન શ્રદ્ધા. અપ્રમત્ત યોગ. યથાસૂત્ર સાચા 'નિર્ગ્રંથ' મુનિ. ૧૮	૧૮
૫-૯	સામર્થ્યયોગ: શાસ્ત્રથી પર. શાસ્ત્રનું સામાન્ય દિગ્દર્શન. આત્મસામર્થ્યથી પ્રગતિ. સંયમથી શક્તિસંચય. શાસ્ત્રની મર્યાદા. આત્મઅનુભવ મિત્ર. પ્રાતિભા-ગાન-સંધ્યા જેવું. સર્વગતાદિનું સાધન. બે ભેદ:- ૨૬	૨૬
૧૦-૧૧	(૧) ધર્મસંન્યાસ યોગ-બીજા અપૂર્વકરણમાં. અધિભેદ. સમ્યગ્દર્શન. સમ્ય-કૃત્વના ચિહ્ન. તાત્ત્વિક ધર્મસંન્યાસ. અતાત્ત્વિક ધર્મસંન્યાસ. દીક્ષાનો અધિકારી. બીજું અપૂર્વકરણ → ક્ષપકપ્રેણી → કેવલજ્ઞાન. ૩૭	૩૭
	(૨) યોગસંન્યાસ યોગ-આયોજનકરણ. કેવલી સમુદ્ધાત. શૈલેશીકરણ. યથાપ્રવૃત્તકરણ આદિ અપૂર્વ પુરુષાર્થ. અયોગ પરમ યોગ. ૪૪	૪૪
	સારસમુચ્ચય. કળશકાવ્ય (ડૉ. ભગવાનદાસ વિરચિત નવરચના) ૫૧	૫૧
	આઠ યોગદષ્ટિનું સામાન્ય કથન (શ્લો. ૧૨-૨૦) ૫૪-૧૦૧	
૧૨-૧૪	આઠ યોગદષ્ટિ, યથાર્થ નામ. ઓષદષ્ટિ ને યોગદષ્ટિ: સમ્યગ્દષ્ટિની નિરાશ્રઠ મધ્યસ્થતા. સંતોની પરાર્થપ્રવૃત્તિ. ચારિસંજીવની ચાર ન્યાય. ૫૫	૫૫
૧૫	આઠ યોગદષ્ટિને ઉપમા: તુણ્યઅગ્નિકણુ સમ મિત્રા, ગોમય અગ્નિકણુ સમ તારા, કાષ્ઠઅગ્નિકણુ સમ બલા, દીપપ્રભા સમ દીપ્તિ, રત્નપ્રભા સમ સ્થિરા, તારાપ્રભા સમ કાંતા, સર્પપ્રભા સમ પ્રભા, ચંદ્રપ્રભા સમ પરા. પ્રત્યેક દષ્ટિનું સંક્ષેપ કથન.-દીપ્તિ પર્યંત મિથ્યાત્વ છતાં મિત્રાદિ ચાર દષ્ટિનું સદૃષ્ટિપણું કેમ? ઇક્ષુમાંથી શુદ્ધ સાકરની બનાવટનું દર્શાવે. મિત્રાદિ ઇક્ષુ આદિ સમાન → સંવેગમાધુર્ય. મિત્રાદિને પાત્ર બલ્યજ. અબલ્ય બર જેવા, મિત્રાદિને અપાત્ર. પરિણામી આત્મામાં જ યોગદષ્ટિનું ઘટમાનપણું ૬૩	૬૩
૧૬	સર્વદર્શનસંમત યોગદષ્ટિ: આઠ યોગદષ્ટિ, યમ-નિયમાદિ આઠ યોગાંગ, ખેદ-ઉદ્વેગાદિ આઠ ચિત્ત દોષ ત્યાગ, અદ્વેષ-ગિજ્ઞાસાદિ આઠ ગુણુ પ્રાપ્તિ-એ સર્વને પરસ્પર અનુક્રમે સંબંધ અને સ્વરૂપ. ૮૧	૮૧

૧૭-૧૮	‘દષ્ટિ’ શબ્દની વ્યાખ્યા-સત્પ્રકાસંગત બોધ તે દષ્ટિ-દર્શન; દષ્ટિઅંધપણું, નેત્રરોગીનું દષ્ટાંત. અસત્પ્રતિબિંબાવાત-યોગદષ્ટિ સત્પ્રતિબિંબવદા. આઠ સ્થૂલ બેદ, સૂક્ષ્મ બેદ અનંત. ૮૯	૮૯
૧૯-૨૦	મિત્રા આદિ પહેલી ચાર દષ્ટિ પ્રતિષાતી કે અપ્રતિષાતી એમ ભજના, સ્થિરાઃ આદિ છેલ્લી ચાર તે અપ્રતિષાતી જ-મુક્તિ પ્રતિ અભંગ પ્રયાણ. ... ૯૫	૯૫
	સામાન્ય કથનનો સાર સમુચ્ચયઃ કળશ કાવ્ય... .. ૯૯	૯૯

યોગદષ્ટિનું વિશેષ કથન.

પહેલી મિત્રા દષ્ટિ (શ્લોક. ૨૧-૪૦).

૧૦૨-૧૭૬

૨૧	મંદ દર્શન, પહેલું યોગાંગ ઈચ્છાદિ યમ, અખેદ, સર્વત્ર અદ્વેષઃ ‘મિત્તિ મે સવ્વમૂણુ’ મિત્રા નામની વચાર્થતા.-અહિંસાની મીમાંસા ૧૦૨	૧૦૨
૨૨-૨૫	અહીં યોગખીજ અહણુ-અવંધ્ય મોક્ષહેતુઃ ઉત્તમ યોગખીજઃ (૧) સંશુદ્ધ પ્રભુ ભક્તિ-‘જિનપદનિજપદ એકતા.’ ભક્તિ પ્રકાર.-ચરમાવર્ત-તથાભવ્યત્વપાક.-સંશુદ્ધ ભક્તિનું લક્ષણુ-પરમ ઉપાદેય યુદ્ધિ, દશ સંજ્ઞાનિરોધ, ફલકામના રહિત-પણું.-યોગખીજ ચિત્ત ૧૦૯	૧૦૯
૨૬	(૨) ભાવાચાર્ય આદિની જ ભક્તિ એ પણ યોગખીજ,-નહિ કે દ્રવ્યાચાર્ય આદિની. ભાવલિંગનું જ પ્રધાનપણું. ‘આતમજ્ઞાની શ્રમણુ કહાવે.’ સદ્ગુરુભક્તિ મહિમા. (૩) સંતની વૈયાવચ્ચ પણ યોગખીજ. વિધિ પ્રમાણુ એટલે શું? ... ૧૨૭	૧૨૭
૨૭-૨૯	(૪) સદગ ભવ ઉદ્દેગ-વરાગ્ય ભાવના (૫) દ્રવ્ય અભિગ્રહ પાલન, સાર્વજનિક દાનાદિ (૬) વિધિથી સિદ્ધાન્તલેખનાદિ (૭) ખીજ કયા પ્રીતિ-સવેગ શુદ્ધ શ્રદ્ધા, ઉપાદેય ભાવ,-એ સર્વ યોગખીજ છે. ભક્તિનો મહિમા ... ૧૩૩	૧૩૩
૩૦-૩૩	બહુ ભાવમલ ક્ષીણતા થયે ચરમ પુદ્ગલાવર્તમાં આ યોગખીજ અહણુ-પ્રાયે મનુષ્યોને.-ચરમાવર્તવર્તી જીવોનું લક્ષણુ અવંચક ઉદયથી શુભ નિમિત્ત સયોગ. નિમિત્ત અને ઉપાદાન ૧૪૫	૧૪૫
૩૪	યોગાવંચક, ક્રિયાવંચક, ફલાવંચક-બાણુની લક્ષ્યક્રિયાની ઉપમાઃ લક્ષ્ય એક જ, અલક્ષ્ય અનેક. વંચક યોગનું ઠગપણું. મોટું મીઠું! ‘વહ સાધન ચાર અનંત ક્રિયો, તદ્દપિ કછુ હાથ હણુ ન પર્યો.-જોગીન્દ્ર ગજના’ સંત ચરણુ આશ્રય વિના વંચક ૧૫૮	૧૫૮
૩૫-૩૭	અવંચકનું નિમિત્ત સંતભક્તિઃ ‘મિત્રા નયન પાવે નહિ’. ભાવમલ અલપતા થયે સત્પ્રતીતિ. મંદલોચન-અલ્પવ્યાધિના દષ્ટાંત. ધૃતિ આદિ ચાર વૃત્તિ ... ૧૬૫	૧૬૫
૩૮-૪૦	છેલા વચાપ્રતિકરણુમાં અલ્પમલત્વથી આમનપ્રતિબેદને આ બધું ઉપજે. છેલ્લું વચા પ્ર૦ ક૦ ‘અપૂર્વ’ જ. અત્રે ‘મુખ્ય’ પહેલું ‘ગુણરથાન.’ સાર બોધ. મિત્રાદષ્ટિનો સારઃ મિત્રાદષ્ટિના કળશ કાવ્ય ૧૭૩	૧૭૩

શ્લોક

વિષય

પૃષ્ઠ

બીજી તારા દષ્ટિ (શ્લો. ૪૧-૪૮)

૧૭૭-૨૦૭

૪૧	તારામાં પ્રાપ્ત થતો ગુણગણ: ગોમય અગ્નિકણ સમ દર્શનયોગનું ખીલું અંગ- નિયમ: શૈલ્ય સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય, ઇશ્વરપ્રશિધાન. અનુદ્વેગ. તત્ત્વજિજ્ઞાસા...	૧૭૭
૪૨-૪૫	યોગકથા પ્રત્યે અત્યંત પ્રીતિ, શુદ્ધ યોગીઓ પ્રત્યે અહુમાન: ચાર પ્રકારની ધર્મકથા. સતોતી વથાશકિત સેરા-યોગવૃદ્ધિ ફલ. સંતસેવાથી અન્ય લાભ ફલ. યોગ મહિમા. ભવભય રહિતપણું. ઉચિત કર્તવ્ય, અનુચિત અકર્તવ્ય. ...	૧૮૮
૪૬	અધિક ગુણી પ્રતિ તીવ્ર જિજ્ઞાસા: સાનંદાશ્ચર્ય. ' ધન્ય તે મુનિવરા રે ! ' સ્વ નિર્ગુણપણા પ્રત્યે ધૃગ્ના- ' હું તો દોષ અનંતનું ભાજન છું કરુણાળ ! '...	૧૯૭
૪૭-૪૮	દુ:ખરૂપ સર્વ સંસાર, તેનો ઉચ્છેદ કેમ થાય ? વેરાગ્ય ભાવના-સંતોનું ચિત્ર ચરિત્ર ! ' શાસ્ત્ર ધણા મતિ થોડલી.' ' શિષ્ટ કહે તે પ્રમાણુ '...	૨૦૧
	તારા દષ્ટિનો સારાંશ: તારા દષ્ટિના કવચ કાવ્ય.	૨૦૫

ત્રીજી બલા દષ્ટિ (શ્લો. ૪૯-૫૬)

પૃ. ૨૦૮-૨૩૩

૪૯	કાષ્ટઅગ્નિ સમ બોધ, ત્રીલું શોગાંગ વ્યાસન, પરા તત્ત્વશુદ્ધપા, અક્ષેપ: ' મનદું કિમહી ન બાજે. ' મનમકંટને કેમ ટેકાણે આણુવું ?	૨૦૮
૫૦-૫૧	અત્રે સર્વત્ર સુખાસન. અત્વરાપૂર્વક સર્વ ગમન અને કૃત્ય: પ્રશિધાનાદિ યુક્ત વંદનાદિ અધ્યાત્મ ક્રિયા.-પ્રાપ્ત યોગનું રત્ન જેમ જતન	૨૧૬
૫૨-૫૪	શુદ્ધપા: ' તરણુ સુખી સ્ત્રી પરિવર્યોજી 'નું દર્શાંત.-શ્રવણુજ્ઞાના દાખલા. શુદ્ધપા- બોધ સ્ત્રોતની સરવાણી શુદ્ધપા વિનાનું શ્રવણુ સરવાણી વિનાની ભૂમિમાં ફૂલો બોદવા જેમ અફળ.-શ્રવણુ વિનાની શુદ્ધપા પણુ સફળ, શુદ્ધપાથી કર્મક્ષય. ...	૨૨૩
૫૫-૫૬	યોગમાં અવિક્ષેપ, ઉપાય કૌશલ, ઉપકરણમાં અપ્રતિબંધ: સાધન તે બંધન ! આત્માર્થે જ સર્વ સાધનસેવન. સાવચ પરિહાર-મહોદય.	૨૨૮
	બલાદષ્ટિનો સાર: બલાદષ્ટિનાં કવચ કાવ્ય	૨૩૨

ચોથી દીપ્રા દષ્ટિ (શ્લો. ૫૭-૧૫૩)

પૃ. ૨૩૪-૪૫૨

૫૭	દીપ પ્રભા સમ જ્ઞાન, પ્રાણાયામ (ભાવપ્રાણાયામ), યોગનું અનુચાન, તત્ત્વ- શ્રવણુ, સુદમબોધ અભાવ....	૨૩૪
૫૮-૬૦	પ્રાણુ કરતાં ધર્મ પ્રિય, ધર્મ અર્થે પ્રાણુ લજ્જે: ધર્મ જ એક મિત્ર કે જે મૃતની પાછળ બન્ય છે; ' ધર્મપ્રેમ એ જ સાચો પ્રેમ છે. ' ' જે જ્યાંની તે ત્યાં રહીજી. ' સદાશયથી તત્ત્વશ્રવણુ. ધર્મનું શરણુ. વરતુ ધર્મ....	૨૩૮
૬૧-૬૩	તત્ત્વશ્રુતિથી યોગખીજ પ્રશૈલ સંસાર-ખાઈ પાણી. તત્ત્વશ્રુતિ-મધુર જલ: વેરાગ્ય ભાવના. તત્ત્વશ્રવણુથી સકલ શ્લયાણુ, શુરુભકિત સુખ....	૨૪૫
૬૪	શુરુભકિત પ્રભાવે તીર્થકર દર્શન: સમાપત્તિ સ્વરૂપ. અહિરાત્મા, અંતરાત્મા, પરમાત્મા. ' ભૃંગી ધલિકને ચટકાવે. ' તીર્થકરદર્શન.	૨૫૪

શ્લોક

વિષય

પૃષ્ઠ

૬૫-૬૬

સૂક્ષ્મબોધતું લક્ષણ: તત્વનિર્ણયની ન્યાયપદ્ધતિ. બોધતું સૂક્ષ્મપણું શી રીતે ? અનેકાંત વસ્તુસ્વરૂપ. અત્ર અવેદ્યસંવેદ્યપદ પ્રયત્ન, વેદ્યસંવેદ્ય અતાર્કિક. સ્થૂલ બોધ-સૂક્ષ્મબોધ રોધક અપાયશક્તિ માલિન્ય. આગમ-દીપક. અત્ર તત્વાભાસરૂપ સ્થૂલ બોધ. ૨૬૧

વેદ્યસંવેદ્યપદ અધિકાર (શ્લોક ૭૦-૭૪)

૨૭૨-૨૮૧

૭૦-૭૨

વેદ્યસંવેદ્યપદ સ્થિરા આદિ છેલ્લી ચાર દષ્ટિમાં, સમ્યગ્દષ્ટિની તમલોહપદ-ન્યાસ વૃત્તિ: કાયપાતી પણ ચિત્તપાતી નહિ. સમ્યગ્દષ્ટિતું સંસારક્રિયામાં નીરસપણું, ભાવ અપ્રતિબંધ.-છેલ્લી પાપવૃત્તિ, સંવેગાતિશય, પુનઃ દુર્ગતિ અયોગ. શ્રેણિક મહારાજતું દષ્ટાંત. સંવેગ શબ્દના ત્રણ અર્થ.-સમ્યગ્દર્શનનો અપૂર્વ મહિમા. ક્ષાયિક સમ્યગ્દષ્ટિને જ તિશ્ચય વેદ્યસંવેદ્યપદ. અવેદ્યસંવેદ્યપદ અપદ, વેદ્યસંવેદ્ય જ પદ-‘ ઇચ્છે છે જે જોગીજન.’... .. ૨૭૩

૭૩-૭૪

વેદ્યસંવેદ્યપદની વ્યાખ્યા: નારીનિંદા, આગમવિશુદ્ધ અપ્રવૃત્તિયુક્તિ. હેય ઉપાદેય વિવેક. બેદજ્ઞાન-મૂળ વસ્તુનું ખીજભૂત જ્ઞાન. વેદ્યસંવેદ્ય તે જ ‘ પદ ’, આત્મસ્વભાવ ‘ પદ ’. અપદ અનેક, ‘ પદ ’ એક જ. સ્વરૂપપદનો મહિમા-સમ્યગ્દષ્ટિની ચરણધારા. ‘ આત્મગ્રાહક થયે ટળે પરગ્રહણતા.’... .. ૨૮૩

અવેદ્યસંવેદ્યપદ અધિકાર (શ્લોક ૭૫-૮૫)

૨૮૧-૩૨૨

૭૫

સમારોપરૂપ અવેદ્ય સંવેદ્યપદ-ભવાભિનંદીને. ૨૮૨

૭૬-૮૨

ભવાભિનંદીના લક્ષણ: ભવાભિનંદીની યોગક્રિયા પણ અકળ. અસત્ પરિણામ યુક્ત બોધ અસત્-વિષમિત્ર અત્રવત્ ભવાભિનંદીનો બોધઅબોધ, ક્રિયા નિષ્ફળ. વિષયાસપરા ભવાભિનંદી વર્તમાનદર્શી, વિવેકબંધ. વેદની યોઠ-દેહમાં આત્મયુક્તિથીજ સંસાર. દુઃખમય ભવ છતાં ભવાભિનંદીનો મહામોહ: જન્મ મરણાદિ દુઃખ. કૃલાકૃલવિમૂઢતા, દુઃખમાં સુખયુક્તિ ! દુઃખમય આરંભ પરિગ્રહની ખલા. ખસ ખલુનારા જેમ વિષયસાધનેચ્છા.-પાપવૃત્તિથી પોતાના હાથે આત્માને ફાંસો ! ૨૯૫

૮૩-૮૪

કર્મભૂમિમાં મનુષ્યપણારૂપ ધર્મખીજની સત્કર્મ ખેતી અલ્પમતિ કરતા નથી: કર્મભૂમિ પામી કર્મયોગી ચાઓ ! દુર્લભ મનુષ્યપણાતું સાર્થકય કરો ! તુચ્છ વિષયાસક્તિના દારુણ વિપાક ૩૧૪

૮૫

અંધપણારૂપ અં વેં સંને સત્સંગ-આગમથી જય... .. ૩૨૦

વિષમ કુતર્ક ગ્રહ નિન્દા અધિકાર (શ્લોક ૮૬-૯૭)

૩૨૩-૩૪૫

૮૬-૮૯

અવેદ્યસંવેદ્ય જથે વિષમ કુતર્ક ગ્રહની સ્વતઃ નિવૃત્તિ. વિષમ ‘ ગ્રહ ’ જેવો વસમો કુતર્ક ગ્રહ.-કુતર્ક અનેક પ્રકારે ચિત્તને ભાવશત્રુ: કુગ્રહવંત બોધ અપાત્ર. કુતર્કમાં અભિનિવેશ મુમુક્ષુને અયુક્ત, શ્રુત-શીલ-સમાધિ ને પરોપ-કારમાં યુક્ત ૩૨૩

શ્લોક	વિષય	પૃષ્ઠ
૯૦-૯૭	અવિદ્યાસંગત વિકલ્પ, તેનો યોજક કુતર્ક. કુતર્ક દ્વયશુભાસ પ્રધાન, -પ્રતીતિ ફલપાષિત. કુતર્કનો છેવટનો જવાબ 'સ્વભાવ.' છદ્મસ્થ કલ્પનારૂપ કુતર્કનું અસમન્વસપણું. દષ્ટાંતપ્રધાન કુતર્કના સુધણાં । આવા દુષ્ટ કુતર્કથી સર્ચું !	૩૩૩
૯૮-૧૦૧	અતીન્દ્રિયાર્થ સિદ્ધિ ઉપાય: અતીન્દ્રિય અર્થ શુદ્ધ તર્કનો અવિષય, અગમ-ગોચર. ઈન્દ્રિયોનો ઈન્દ્ર આત્મા- 'જે દષ્ટા છે દષ્ટિનો.' આપત કોણુ ? અતીન્દ્રિય અર્થ આગમપ્રધાન સત્પ્રાદ્ શીલવાનુ યોગી જાણે. -પતંજલિએ કહેલો તત્ત્વપ્રાપ્તિનો આગમોદિ ત્રિવિધ ઉપાય.	૩૪૫
	સર્વજ્ઞતત્ત્વભેદ: સર્વજ્ઞવાદીઅભેદ અધિકાર (સ્ત્રો ૧૦૨-૧૩૩)	
૧૦૨-૧૦૬	બહુ સર્વજ્ઞોમાં તત્ત્વથી ભેદ નથી, છતાં ભેદબુદ્ધિ તે અતિભક્તોનો મોહ । પારમાર્થિક સર્વજ્ઞ વ્યક્તિભેદ છતાં એકજ. સામાન્યથી સર્વજ્ઞને માનનારા અભેદ. અસર્વદર્શી વિશેષ સંપૂર્ણ ન જાણે. રાજસેવકોવત્ સર્વજ્ઞ ભક્તો અભેદ. સર્વ સર્વજ્ઞવાદીઓનો અભેદ. નામાદિ ભેદ છતાં તત્ત્વથી સર્વજ્ઞ અભેદ. સર્વજ્ઞના યુજ્ઞ-તિષ્ઠપત્ર નામની અવિરુદ્ધતા. સર્વજ્ઞ અભેદ જા. બુદ્ધિતઓનો ઉપન્યાસ:— ...	૩૫૩
૧૧૦-૧૧૪	ચિત્ર-અચિત્ર દેવભક્તિ વિભાગ: સંસારી દેવના ભક્ત તત્ક.યગામી, મુક્તના ભક્ત સુમુક્ત. -સંસારી દેવની ભક્તિ ચિત્ર, મુક્તની અચિત્ર. -તે ચિત્ર દેવસ્થાનોનો સાધન ઉપાય ચિત્ર, -ભિન્ન નગરોના ભિન્ન માર્ગની જેમ ...	૩૬૫
૧૧૫-૧૧૯	કૃપાપૂર્ત કર્મો અને આશયભેદે ફલ ભેદ: ઇષ્ટનું સ્વરૂપ, યજ્ઞની ભાવના. બ્રહ્મયજ્ઞ, આધ્યાત્મિક ભાવયજ્ઞ. પૂર્તકર્મો: સમ અનુષ્ઠાનમાં પણ આશયભેદે ફલભેદ. રાગદિથી અને બુદ્ધિ આદિથી આશયભેદ:	૩૭૧
૧૨૦-૧૨૬	બુદ્ધિ જ્ઞાન અને અસંમોહ કર્મ: બુદ્ધિ અદિ ત્રિવિધ બોધથી કર્મભેદ, રત્ન દષ્ટાંત. સદ્બુદ્ધાન લક્ષણ. પાંચ પ્રકારનું અનુષ્ઠાન-વિષ, ગર, અનનુષ્ઠાન, તદ્ધેતુ, અમૃત. -બુદ્ધિકર્મ વિપાકવિરસ, ફલ સંસાર. જ્ઞાનકર્મ મુક્તિ અંગ, અમૃતસમી શ્રુતશક્તિ. -ત્રિવિધ અનુષ્ઠાન અને તેનું ફલ. અસંમોહ કર્મનું ફલ શીલ મોક્ષ	૩૭૮
૧૨૭-૧૩૩	પરતત્ત્વગામી સુમુક્તઓનો એક જ શમપરાયણ માર્ગ: ભવતીતિ અર્થગામી ભવભોગવિરક્ત. - 'શાંતિબિન । એક મુજ વિનતિ.' સાગરના તીર-માર્ગની જેમ મોક્ષનો શાંતિમાર્ગ એક જ. -એક જ નિર્વાણુ તત્ત્વના સદ્દાશિવાદિ અન્વર્થ નામ. નિર.આધ, નિરામય, નિષ્ક્રિય પરંતત્ત્વ. અભેદ પરંતત્ત્વવેદીને વિવાદ ન ધટે. મતભેદનું કારણુ તત્ત્વજ્ઞાનની ન્યૂનતા. -સર્વજ્ઞપૂર્વક જ નિર્વાણુ: સર્વજ્ઞ અભેદ સારાંશ	૩૯૨
	ચિત્રસર્વજ્ઞદેશના અભેદ અધિકાર (સ્ત્રો ૧૩૪-૧૩૮)	
૧૩૪-૧૩૫	શિષ્ય કિતાથે દ્રવ્યપ્રધાન-પર્યાયપ્રધાન દેશના: 'જે ગાયો તે સધળે એક'. 'સમગ્રજ્યાની શૈલી કરી.' અન્વય-વ્યતિરેકરૂપ વસ્તુ. 'સ્વાદ્વાદ સમ-	

श्लोक

विषय

पृष्ठ

	जलु पलु 'परी'—सर्वज्ञो लवव्याधिना लिपग्वरो. श्रीजघतादि थाय तेवो भोध. मालीनुं दष्टांत ४०८	
१३६-१३७	सर्वज्ञदेशना ऐक छतां अयिनत्य पुष्ट्य सामर्थ्यथी श्रोताभेदे यित्र भासे । वयनातिशय.—सर्वज्ञनी अवध्य देशना—यथाभव्य उपकार. औषधेना गुणु-रागादि त्रिदोषेना नाश.—'जिनेश्वरतष्ठी वाष्ठी जलष्ठी तेष्ठी जलष्ठी छे.' ४१५	
१३८	कालादि सापेक्ष यित्र ऋषिदेशानुं मूल पलु सर्वज्ञदेशना: 'अहो । ते सर्वोत्कृष्ट शांत रसमय सन्मार्ग ।' ४१८	
१३९-१४२	सर्वज्ञ प्रतिक्षेप निषेध: सर्वज्ञ प्रतिक्षेप महाअनर्थकर 'षड्दृशिलु जिन अंग लक्ष्मीजे.' ऐक संतनी आशातनामां सर्व संतनी आशातना—सर्वज्ञ प्रतिक्षेप ने सर्वज्ञभेद कल्पना अयुक्त-अंध दष्टांत. जन्मांध मनुष्यो ने ढाथी. 'ऐकान्तवाद ऐ ज्ञाननी अपूखुंतानी निशानी'.—सामान्यने प्रतिक्षेप पलु अयुक्त, आर्ध अथवाद् तो जिह्वःछेदथी पलु अधिक. संतजन केवुं भोले ? बाधासमिति ४२९	
१४३-१४८	सर्वज्ञादि अतीन्द्रिय अर्थ अनुमान अगोचर: अतीन्द्रिय अर्थने निश्चय योगिज्ञान विना न थाय; तेमां अंध समा छत्राथेना विवादथी शुं ? अतीन्द्रिय अर्थ युक्तिने अविषय.—युक्तिथी मंडन, युक्तिथी भंडन. तर्कवाद युद्धिने अभाडे. हेतुवादथी तत्त्वनिश्चय न थाय.—सुमुहुये शुष्क तर्क अह त्याज्य ज. शुष्क तर्क अह अनि रौद्र कथां जेय ? ने कथां वादी 'वृषभो' ? सुमुहुने कथांय पलु अह युक्त नथी. युक्तिमां प्राये धर्मा पलु त्याज्य. ४२६	
१४९-१५३	महुत पुरुषभाग. महाजनना भागंतुं अनुसरणु. सूक्ष्म परपीडानुं पलु प्रयत्नथी वरुंन. परोपकार गुरु-देव-द्विज-यतिनुं यथायोग्य पूजन—लुब्धकादि महापापी प्रत्ये पलु अनुकंपा ज. उपसंहार... .. ४३७ दीप्रा दष्टि सार: दीप्रा दष्टिना कलश काव्य ४४३	

पांचमी स्थिरा दष्टि (श्लो० १५४-१६१)

४५३-५१२

१५४	नित्य दर्शन, प्रत्याहार, अब्रांति, सूक्ष्म भोध: रत्नप्रज्ञा सम नित्य दर्शन. निरतियार स्थिरा, सातियार स्थिरा.—दष्टिरीग नष्ट. 'रत्नदीपके अति दीपते हो लाल'.— पांचमुं योगांग प्रत्याहार. ब्रांति दोषत्याग. पांचमे सूक्ष्म भोध गुणु. 'शुद्धात्म अनुभव सदा' ४५३	
१५५	अहो तमेअधिबिभेदथी आत्रधूझिगृहक्रीडा सभी सर्व लवयेष्टा भासे: अंधि- भेद सम्यग्दर्शन—पांच लक्ष्मि, दर्शनमोह उपशम. सम्यक्त्व प्राप्तिने क्म. सम्यग्दर्शन लक्ष्यु-श्रद्धान, ज्ञानादि आलु लक्ष्यु. आत्मानुभूति अने सम्य-	

	इत्थनी व्याप्ति. आत्मानुभूति सदित अद्धा सम्यक्त्व लक्षण्यु. अद्धा-आत्मानुभूति व्याप्ति. नवतत्त्वविवेकथी बोद्धान. प्रथमादि आद्ध लक्षण्यु. सवेगस्वरूप. प्रथमादि शुल्य आवश्यक. कल्याण्युभूति सम्यग्दर्शनतो भडिमा. ४६२	४६२
१५६	श्रुतविवेकथी सम्यग्दृष्टिनी वैराग्यभावना: 'मृगतृष्णा नल त्रैलोक,' 'आ तो स्वपनुं छे संसार,' गगन नगर जेवो संसार. श्रुतविवेक. 'तेह परभावने केम आपो?' निःशंक सम्यग्दृष्टि केवो होय?... .. ४७३	४७३
१५७	अथाद्ध केवल ज्येति परं तत्त्व, आधी उपप्लव: 'परम निधान प्रगट मुअ आगणे.' 'आप आपकुं लूख गया।' -कर्मव्यादि आत्माथी आद्ध, -निमित्त-नैमित्तिक व्यवहार, परिणाम-परिणामी निश्चय. अही अने जीतनुं दृष्टांत. अंद्र लूमिश्च यतो नथी, तेम आत्मा विश्वश्च यतो नथी.-आत्मानुं शुद्ध स्वश्च, आधी अधो उपप्लव. 'एगो मे सासओ अण्णा।' अनुभवज्ञानी-ज्योना धन्य उद्गार. ४७६	४७६
१५८	प्रत्याहारपरायण्यु धीर विवेकी धर्मआधापरित्यागमां यत्नवंतः विवेकज्याति, 'अनुभव हंस शुं पेअरे.' 'अित्रसारी न्यारी परअंक न्यारो.' 'सोडहं,' 'नेति नेति'. -सम्यग्दृष्टिनी धीरता-निर्कथता. सभ कय रडित ज्ञानीनुं परम निःशंकपण्यु. प्रत्याहार-सकण जगत ते ज्येवत'. 'विषय वासना त्यागो जेतन.' आदा ज्येगीने लोग केम गमे? धर्मयतना-धर्मतो भर्म. धर्मनुं वास्तविक स्वरूप. 'शुद्ध धर्म जे प्रगत्यो तुमयो, प्रगये तेह अमारो रे.' ४८७	४८७
१५९	पापसभा लोग: लोगनी उत्पत्ति आदि द्विसामय. कर्मदानी धंधा. ... ४९५	४९५
१६०	धर्मजन्य लोग पण्यु प्राये अनर्थहेतु: देवलोकना सुअ; देवीने प्रमादमां छयन व्यय. राणादितुं प्रमादछवन. श्रीमंतोना पण्यु जे न डाव.-अपचादश्च तीर्थंकरादि सत्पुरुषो-अज्ञानीने अध, ज्ञानी अअध. ज्ञान-वैराग्यनुं सामर्थ्य. 'मोक्षे चिचं भवे तनुः।' -आवा ज्ञानीनुं जवदंत दृष्टांत. अदंतो अग्नि पण्यु आणे, तेम धर्मजन्य लोग पण्यु अनिष्ट. 'जे आसवा से परिसवा।' ४९८	४९८
१६१	लोगथी धम्याविरति ते ज्येक आंधेथी जीछ आंधे आर लाहवा अराअर.-योग साधनाथी प्राप्त गुणगण्यु. ५०७	५०७
	स्थिरा दृष्टिने सार: स्थिरा दृष्टिना कणश काव्य ५१०	५१०

छट्टी कंता दृष्टि (श्लो. १६२-१६६)

१६२	अति सूक्ष्म बोध, प्रत्याहारादि अन्यने प्रतिकर: 'कंता' नामनी यथार्थता. 'तिडां ताराअ प्रकाश'. -छट्टं योगांग धारण्यु-छट्टा अन्यमुद्द होपतो नाश. 'जीज्जे मन्तमंदिरे आण्णं नद्धि.'-छट्टो भीमांसा गुण्यु ५१३	५१३
-----	---	-----

१६३	अर्हो धर्मभाहात्म्यथी सम्यक् आचारविशुद्धिथी धर्मैकाग्रमना योगी जनप्रिय होय. धर्मनो भर्मा: ' धरम धरम करतो सहु जग डिरे. ' इस्तूरी भृगनुं दष्टांत. स्मृटिक दष्टांत-नरुभाविपणुं ते धर्म. ' वत्थुसहावो घम्मो । ' विभाव ते कर्म, स्वभाव ते धर्म. ' घम्मो मंगलमुक्किइं । ' धर्मनो अपूर्व महिमा.-सम्यक् आचारविशुद्धि-आदर्श निर्ग्रथयथा. सम्यक् आरित्ररंतनी स्वयंभू जनप्रियता.-धर्मभां अेकाम मन.-दीर्घं योगसाधनानुं इण	५२०
१६४	श्रुत धर्मभां मन सदा, आक्षेपक ज्ञानथी भोगो लवहेतु नहि: ज्ञानाक्षेपक- वंत. ' मन महिलानुं वहुसा उपरे 'नो अहसुत परमार्थ. ज्ञानीने ' भोग नहि' लवहेत '. जलकमलयत निर्लेप अनासक्त ज्ञानी-' विचरे पूर्व प्रयोग. ' धार तलवारनी '	५२७
१६५-१६६	असंग ज्ञानीनुं भोग-भृगजल सोंसरुं परमपदगमन: विषय भृगजल ज्ञानीनो अनासक्त योग-त्रिकाल वैराग्य. आवा ज्ञानी अपवाद्दृप.-धीज्जनुं गणुं नथी. इंली अज्ञानीनो करणुं इंग । लाज अती ।-ज्ञानी भोगी छतां अयोगी । ' मन गुणु अचगुणु अेत. ' अलीपरी धर्मशकितने भोगशकित न हल्ले. ज्ञानी गृहस्थ पणुं लावसाधु.	५३१
१६७-१६८	भोगतत्त्व लवाग्निध न तरे: विषय-भृगजल. विषयांसि ' आप आपकुं लुल गया । '-सर्व लुलनी धीज्जलुत लुल.-विषयनो लीपारी-' निणुपयक रंक '. विषय कदन्नना मनोरथ.-भोगतत्त्वनी लवभां स्थिति, तेमज भोक्षभागे' पणुं ' स्थिति ' (अग्रगति). अद्विरात्मा-देदमा आत्मशुद्धि अे ज संसारदु:खनुं भूण. भोगासक्तनुं लवअमल्ल, भेक्षभागे' अग्रगति.	५३६
१६९	नित्य भीमांसाभावथी अत्रे अमेतह दशा, सदाय द्वितोदय: षट्पदभीमांसा, पुद्दर्शनभीमांसा, आत्मतत्त्वभीमांसा. आरित्र भोद्धपराग्य-' अथूर्व अचसर'... कांता दृष्टिनो सार: कांता दृष्टिना कणश काव्य... ..	५४७ ५५२

सातमी प्रला दष्टि (श्लो. १७०-१७७)

१७०	ध्यानप्रिया प्रला, अरुण, तत्त्वप्रतिपत्ति, सत्प्रवृत्तिपदावहा: योगनुं सातसुं अंग ध्यान. ध्याता स्वरूप: ज्ञानादि आर लावनाथी स्थिर चित स्थितप्रज ध्याता. ध्येय स्वरूप:-अरिहंत-सिद्ध आदितुं ध्यान. आ दृष्टिमां शुक्ल ध्याननी योग्यता. प्रलुनुं पिंडस्थ ध्यान. आत्मध्यान.-रोग दोषनो नाश. निर्दोष ' सन्निपात '.-तत्त्वप्रतिपत्ति, ' शुद्धात्म अनुलव सदा '	५५५
१७१	अर्हो विवेकमल्लजन्य ध्यानसुभ शमसार: छिद्रियसुभ ते दु:ख ज, ध्यानजन्य शमसुभ. प्रसांतवाहिता ' समलया ते शमाया '. शमना विविध अर्थनी अेकता.	५६८

શ્લોક	વિષય	પૃષ્ઠ
૧૭૨-૧૭૩	સર્વ પરવશ તે દુઃખ, સર્વ આત્મવશ તે સુખ: આકુલતા તે દુઃખ. ' પારકો પેકો વિનાશ કરે. ' ' પ્રતિક્રમણુ કર્યે છૂટકો. — ' પુણ્યાપેક્ષી સુખ તે પણ દુઃખ, ધ્યાનસુખ આત્માધીન ૫૭૩	૫૭૩
૧૭૪	અહીં નિર્મલ બોધે સદા આત્મધ્યાન,—હેમ સદા ' કલ્યાણુ. ' ૫૭૭	૫૭૭
૧૭૫-૧૭૭	અહીં સત્પ્રવૃત્તિપદ—' અસંગાનુષ્ઠાન: ' પ્રીતિ-ભક્તિ આદિ ચાર પ્રકારનું અનુષ્ઠાન. અનાલંબન યોગ. પરત્વદર્શનેચ્છા. અસંગ અનુષ્ઠાનનું તાત્પર્ય. અસંગાનુષ્ઠાનના વિવિધ નામ: ' પર શાંતિ અનંત સુધામય જે. ' અત્રે અસંગાનુષ્ઠાનસિદ્ધિ. ' પ્રણુમુ' પદ તે, વર તે, જય તે ' ૫૭૯	૫૭૯
	પ્રભાદષ્ટિનો સાર: પ્રભાદષ્ટિના કળશ કાવ્ય... .. ૫૮૮	૫૮૮

આઠમી પરા દષ્ટિ (શ્લો. ૧૭૮-૧૮૬) ૫૯૦-૬૨૭

૧૭૮	સમાધિનિષ્ઠ પરા દષ્ટિ, આસંગવર્જિત, સાત્મીકૃત પ્રવૃત્તિ: ' શશિસમ બોધ વખાણુજી. ' નિર્વિકલ્પ સમાધિદશા-શુકલ આત્મધ્યાન. સ્વરૂપચુપ્તનું અમૃતપાન.—આસંગદોષ ત્યાગ.—' આપ સ્વભાવે પ્રવૃત્તિ પૂરણુ. ' ૫૯૦	૫૯૦
૧૭૯	' નિરાચાર પદ એહમાં યોગી: ' અપ્રતિક્રમણુદિ અમૃતકુંભ. યોગારૂઢની વાત ન્યારી. કૃતકૃત્ય જ્ઞાનદશા—' લેવેકી ન રહિ ઠોર, ત્યાગિવેકી નાંહિ ઓર. ' ૫૯૫	૫૯૫
૧૮૦-૧૮૧	રત્નશિક્ષાદષ્ટિથી નિયોજનદષ્ટિ જેમ યોગારૂઢની તે જ આચારક્રિયા પણ ક્ષબ્દેથી ભિન્ન: નિષ્કપાય તે ' સાધુ. ' ' દેહ છતાં જેની દશા વર્તે દેહાતીત. '—ધર્મસંન્યાસથી મુનિ-રત્નવણિશ્ કૃતકૃસ. ૬૦૦	૬૦૦
૧૮૨	દ્વિતીય અપૂર્વકરણુમાં મુખ્ય ધર્મસંન્યાસયોગ>ક્ષપકચ્છેણી>કેવલત્રી-' શ્રીમહ ' જિનરાજરાજેશ્વર. ૬૦૪	૬૦૪
૧૮૩-૧૮૪	અંદ્ર જેમ જીવ ભાવશુદ્ધ પ્રકૃતિથી રિયત: આત્મ-અંદ્ર જ્ઞાન-અંદ્રિકા, કેવલજ્ઞાનાવરણુ-મેષ. મંદ પ્રકાશ, ક્ષયોપશમ અનંત ભેદ. ધર્મસંન્યાસ વાયુથી ધાતિ-અભ વિલયે જ્ઞાનકેવલી.—કર્મ રાજ્ય મોહનીય. ધાતિ-અધાતિ પ્રકૃતિ. ધર્મસં>ક્ષપકચ્છેણી>કેવલજ્ઞાન. ૬૦૭	૬૦૭
૧૮૫	ક્ષીણુદોષ સર્વજ સર્વલબ્ધિ ફલ ભોગી પરં પરાર્થ કરી યોગાંત પામે: ' ત્રિદોષ ' વિગ્નેતા ' મહાદેવ '. અઢાર દોષ રહિત શ્રીમહ જિનદેવ—' સેવક કિમ અવગણિયે હો મહિજિન! ' દોષ-આવરણુ ક્ષય, સર્વજ ' સર્વ લબ્ધિ ફલ ભોગીજી. ' ' અનંત અતુષ્કપદ પાગી. ' ' ધ્રુવપદરામી. '—દાનાદિ લબ્ધિનો અદ્ભુત પરમાર્થ.—' નિષ્કારણુ કરુણા રસસાગર ' પરમ કૃપાળુ જિનદેવનો પરમ પરાંપકાર. ૬૧૩	૬૧૩
૧૮૬	શૈલેશીકરણુ-અયોગ યોગસત્તમથી ભગવાનનું નિર્વાણુ ૬૨૨	૬૨૨
	સાર. અષ્ટાંગ યોગની પૂર્ણાહુતિ: રૂપક ઘટના. પરાદષ્ટિના કળશકાવ્ય. ૬૨૫	૬૨૫

શ્લોક

વિષય

પૃષ્ઠ

મુક્તતત્ત્વમીમાંસા (શ્લો. ૧૮૭-૨૦૬)

૬૨૮-૬૭૦

૧૮૭	લોકમાં વ્યાધિમુક્ત પુરુષ જોવો મુક્તઃ મુક્ત અભાવરૂપ નથી ઇ. ...	૬૨૮
૧૮૮-૧૮૯	ભવ એ જ મહાવ્યાધિઃ ભવરોગ અપ્રાકૃતિક વિકૃત અવસ્થા. ભવરોગ ચિહ્નોની તુલના. સાધ્યાસાધ્ય નિજુચ. રોગીની વિવિધતા ચિકિત્સા. આરોગ્ય-‘ સ્વાસ્થ્ય ’. ‘ મહા ’ રોગ કેમ ? મુમુક્ષુનું કર્તવ્ય. ભવવ્યાધિ મુખ્ય, અનાદિઃ આઠ કર્મની સામાન્ય સમજણ. દ્રવ્ય-ભાવ કર્મની સંકલના.	૬૩૧
૧૯૦-૧૯૨	મુક્ત પણ મુખ્ય જ, દોષ અભાવે અદોષ. તત્ત્વભાવ ઉપમર્દ છતાં તત્ત્વ-સ્વાભાવ્યરોગે ‘ તથાભાવ ’થી અદોષપણું.—આત્માનો સ્વભાવ તે જ સ્વ ભાવ. ‘ નિજ સત્તા નિજ ભાવથી રે. ’ ‘ મર્યાદા ધર્મ. ’ ...	૬૪૨
૧૯૩-૧૯૭	ક્ષણિકવાદ અસત્ઃ ‘ વદનારો તે ક્ષણિક નહિં ’. ક્ષણિકવાદનું એના જ ન્યાયે ખંડન. અસત્ ઉત્પાદાદિ દોષ. કાં તો સદા સ્થિતિ, કાં અસ્થિતિ ...	૬૪૮
૧૯૮-૨૦૩	એકાંત નિત્યવાદ અસત્તા એકાંત નિત્ય આત્મામાં મુક્ત કલ્પના અયુક્ત, તેથી સ્વભાવોપમર્દ તાસ્ત્રિક માનવો ઇષ્ટ.—દિદક્ષાદિથી પ્રધાનાદિનું પરિણમન. પ્રકૃતિપરિણતિ એ જ સંસાર. ભવનિત્યત્વ સતે મુક્ત અસંભવ.—અવસ્થાંતર સિદ્ધિ. વસ્તુસ્વભાવસાર	૬૫૫
૨૦૪-૨૦૬	વ્યાધિત આદિ જેમ સંસારી આદિ મુક્ત નથીઃ બ્રાંત માન્યતાઓ. અનેકાંતની પ્રમાણ્યતા.—ક્ષીણ વ્યાધિ તે વ્યાધિમુક્ત, તેમ ભવરોગક્ષયથી મુક્ત. ...	૬૬૫
	મુક્તતત્ત્વમીમાંસાનો સારઃ કળશ કાવ્ય	૬૬૮

ઉપસંહારઃ કુલયોગી આદિ સ્વરૂપ-

યોગ્યાયોગ્યવિચાર (શ્લો ૨૦૭-૨૨૮)

૬૭૧-૭૬૧

૨૦૭	અનેક યોગશાસ્ત્રોમાંથી સંક્ષેપે સમુદ્ધૃત આ યોગદષ્ટિ બ્રંથ-દૂષમાંથી માખણની જેમ.—‘ સમાસ ’નો પરમાર્થ. સૂત્ર સમું આ શાસ્ત્ર. સિંધુ-ખિંદુ ને વૃક્ષ-ખીજના દૃષ્ટાંત. વિસ્તારનો સંક્ષેપ દુષ્કર.—બ્રંથકારની મહત્તા-પરમ ઉદારતા. દષ્ટિજેદથી યોગકથન. આત્માતુરમૃતિ અર્થે-‘ કામ એક આત્માર્થનું, ખીજને નહિં મન રોગ. ’	૬૭૧
૨૦૮-૨૦૯	કુલયોગી આદિને આથી લેશ ઉપકાર. ‘ જોગ ’ વિના જોગ નહિં. ચાર પ્રકારના યોગી. સ્વપર ઉપકાર.—આ તો ‘ સાધુ ’નો મૂજો સ્વાધ્યાય છે. જીવતી જગતી જ્યોત જેવા આ જોગી.—કુલયોગી ને પ્રવૃત્તચક્રયોગી આના અધિકારી. ગાત્રયોગી, સિદ્ધયોગી અનધિકારી	૬૭૯

શ્લોક

વિષય

પૃષ્ઠ

૨૧૦

કુલયોગી સ્વરૂપ: આજન્મ યોગી-ઉદાહરણો. આધ્યાત્મિક સંસ્કાર જન્મ-યોગીધર્મ એટલે શું? 'વ્યતિ વેષનો ભેદ નહિ.' કુલયોગી યોગિધર્મના સાચા અનુયાયી. સાધર્મિક આત્મબંધુઓ.-'કુલયોગી' શબ્દનું રહસ્ય.-નામ માત્ર અનુયાયીઓ. મહાન્ 'યોગ'ની વિડંબના. ગોત્રયોગી તે કુલયોગી નથી.

૬૮૪

૨૧૧

કુલયોગી લક્ષણ: સર્વત્ર અદ્વેષી. મતાર્થી ને આત્માર્થી. દર્શનાચક્ર અભાવ.-ગુરુ-દેવ-દ્વિજનું પ્રિયપણું.-શ્રી સદ્ગુરુનો 'અહો! અહો! ઉપકાર!' રોગી આદિ દૃષ્ટાંત. ઉપકારી સદ્ગુરુનું સ્વરૂપ-દેવનું સ્વરૂપ-પર પ્રેમ પ્રવાહ બંદે પ્રભુસે'. 'ગુરુ' પદ પ્રથમ કેમ? 'દ્વિજ'નો પરમાર્થ. દયાળુપણું, વિનીતપણું- 'ગુણ પ્રમોદ અતિશય રહે,' 'એવો ભાગ' વિનયતણો.-એધવંતપણું. વતેન્દ્રિયપણું.-પડ્દર્શનસંમત પડ્લક્ષણ. તે જ સાચો 'જોગીજન' ... ..

૬૯૨

૨૧૨

પ્રવૃત્તચક્ર યોગીનું સ્વરૂપ: પ્રવૃત્તચક્ર એટલે શું? અહિંસાદિની સંકલના.-પટ્ટકારકચક્રનો પલટો. સાધ્ય દિશા ભણી પ્રગતિ. શુભ્રુપાદિ આઠ ગુણ ... ..

૭૦૩

૨૧૩

એઓ આ મહા યોગપ્રયોગના અનિકારીઓ. યોગ મહાપ્રયોગ. યોગરસાયન. દુર્ગંઠીત શસ્ત્રાદિનું દૃષ્ટાંત ... ..

૭૦૮

૨૧૪

અહિંસાદિ પાંચ યમ સર્વતંત્રસાધારણ: હિંસા-અહિંસા, સત્ય-અસ્તેય આદિ. ભાવ અહિંસા, ભાવ સત્યાદિ. અહિંસાદિની સંકલના ને મુમુક્ષુનું આચરણ

૭૧૨

૨૧૫-૨૧૮

ચાર યમનું-ધ્વંષ્ટા યમ સ્વરૂપ: 'ધ્વંષ્ટા'નું મહત્ત્વ. સચિ વિનાના ભોગનું દૃષ્ટાંત. કાર્યાસિદ્ધિનું રહસ્ય. યમવંત કથા પ્રત્યે પ્રીતિ. 'ધન્ય તે મુનિવરા રે!'. 'અપૂત્ર' અવસર એવો ક્યારે આવશે? અવિપરિણામિની ધ્વંષ્ટા. 'ઝોળ મજ્જનો રંગ'. પ્રવૃત્તિ યમ-ધ્વંષ્ટા પછી પ્રવૃત્તિ. ત્રણ પ્રકારના વિદ્વન. અહિંસાદિ છોડનું પાલન. સર્વત્ર શમસાર. સ્થિરચમ-અતિચારાદિ ચિંતારહિતપણું. અજ્ઞાસી આદિના દૃષ્ટાંત. વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમ. સિદ્ધિયમ-અચિન્ત્ય શક્તિયોગથી પરાર્થ-સાધક. શુદ્ધ અંતરાત્માની સિદ્ધિ. ... ..

૭૧૭

૨૧૯-૨૨૧

અવંચક સ્વરૂપ: યોગાવંચક-સંતનું તથાદર્શન, સ્વરૂપ ઝોળખાણ. સત્પુરુષ સ્વરૂપ. યોગાવંચકથી જીવનપલટો, સદ્ગુરુયોગે અવંચક. ક્રિયાવંચક-સત્પુરુષના યોગ વિનાની વંચક ક્રિયા. સ્વરૂપ લક્ષ્ય વિનાની ક્રિયા વંચક. ફૂલાવંચક-વંચક ફળ અનેક, અવંચક ફળ એક સાનુબંધ. સદુપદેશનો પ્રભાવ. સદ્ગુરુયોગે અવંચકત્રયી-દ્રવ્યથી અને ભાવથી... ..

૭૩૨

૨૨૨

કુલયોગી આદિને આધી કંઈક ઉપકાર. અધિકર્તાની લઘુતા...

૭૪૩

૨૨૩-૨૨૪

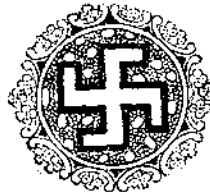
તાર્ત્વિક પક્ષપાત અને ભાવશન્ય ક્રિયાનું અંતર ભાનુ-ખઘોત જેવું ... ..

૭૪૬

સ્રલોક	વિષય	પૃષ્ઠ
૨૨૫	યોગ્યોને શ્રવણુર્થે પ્રાર્થવાની જરૂર નથી... .. .	૭૪૯
૨૨૬-૨૨૭	આ ગ્રંથ અયોગ્યોને દેવા યોગ્ય નથી એમ શ્રી હરિભદ્રજીવું સાદર કથન. અયોગ્યને નિષેધનું કારણ.-શ્રી હરિભદ્રજીની સિંહનાદ જેવી વીરવાણી.-મહત્તની લેશ પશુ અવગ્રાથી મહાઅનર્થ.	૭૫૧
૨૨૮	યોગ્યોને તો પ્રયત્નથી દેવા યોગ્ય: માત્સર્થ વિરહુથી પરમશ્રુતની ઉદાર પ્રભાવના. વિધિયુક્ત યાનદાતા. સદુપદેષ્ટા ગીતાર્થયાની. શ્રેયોવિમ્લપ્રશાંતિ અર્થે પરમ-શ્રુતની પ્રભાવના.	૭૫૬
	ઉપસંહાર. કળશકાવ્ય. ટીકાકાર-વિવેચનકારનો (ડૉ. ભગવાનદાસની) પ્રશસ્તિ. ૭૫૯	
	પરિશિષ્ટ: શ્રી યશોવિજયજીવું યોગદષ્ટિ સન્ગ્રામ	૭૬૨-૭૬૮

આકૃતિ	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩	૧૪	૧૫	૧૬	૧૭	૧૮	૧૯	૨૦	૨૧
પૃષ્ઠ	૪૭	૪૮	૫૦	૯૪	૯૭	૧૬૦	૧૭૦	૨૨૫	૨૨૫	૨૪૬	૩૭૦	૩૭૭	૪૨૧	૬૧૦	૬૪૧	૬૪૩	૬૪૬	૬૫૦	૬૫૨	૭૦૬	૭૪૦

ક્રાંતિક	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩	૧૪	૧૫	૧૬
પૃષ્ઠ	૫૦	૫૮	૮૩	૧૭૪	૨૦૫	૨૩૨	૩૨૨	૩૧૦	૩૬૨	૪૪૩	૫૧૧	૫૫૨	૫૮૮	૬૨૫	૬૪૨	૭૦૬

વિવેચનાન્તર્ગત વિશિષ્ટ વિષયોની અનુક્રમણિકા

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
ધર્મક્રમયોગ, શાસ્ત્રયોગ, સામર્થ્યયોગ	૧૨-૫૩	'હું' તેા દોષ અન્તનું બાજન છું કરુણાળી ।'	૧૯૯
કવ-હેદ-તાપ પરીક્ષા : સંપ્રલપાત્મક શ્રદ્ધા	૨૦	'મનહુ' કિમહી ન બાએ હો કુચુન્નિન !'	૨૧૨
પ્રાતિભ જ્ઞાન અરુણોદય સમાન	૩૩	પ્રાણિધાનયુક્ત વંદનાદિ અધ્યાત્મક્રિયા	૨૧૯
મંથિભેદ, સમ્યગ્દર્શન, પ્રશમાદિ ચિદ્ધ	૪૧, ૪૭૭	તત્ત્વશુશ્રૂષા-બોધસ્રોતની સરવાણી	૨૨૨
અતાર્તિક ધર્મ સં. : દીક્ષાનો અધિકારી	૪૨	'સહુ સઘન બંધન થયા !'	૨૩૦
બીજું અપૂર્વકરણ → ક્ષપકશ્રેણી → કેવલ	૪૩, ૧૦૪	ભાવપ્રાણાયામ : પ્રાણ કરતાં ધર્મપ્રિય	૨૩૬
યોગસંન્યાસયોગ : અયોગ પરમ યોગ	૪૪, ૬૨૧	તત્ત્વશ્રવણથી યોગબીજપ્રરોહ	૨૪૩
આયોજ્યકરણ : કેવલી સમુદ્ધાત	૪૪	ચુરુબકિતપ્રભાવે તીર્થકરદર્શન	૨૫૪
શલેરીકરણ : યથાપ્રવૃત્તકરણાદિ	૪૫, ૧૬૯	સમાર્પિત : બહિરાત્મા, અંતરાત્મા, પરમાત્મા	૨૫૮
ઓષદ્દષ્ટિ અને યોગદષ્ટિ	૫૭	સૂક્ષ્મબોધ અને રચૂત્રબોધ	૨૬૧-૨૭૧
સમ્યગ્દષ્ટિની નિરાશક મધ્યસ્થતા	૬૦	વેદસંવેદપદ : સ્વરૂપ 'પદ'નો મહિમા	૨૭૨-૨૯૧
આઠ યો. દ. ને ઉપમા : સક્ષેપ સ્વરૂપ	૬૩	સમ્યગ્દષ્ટિનું સંસારક્રિયામાં નીરસપણું	૨૭૪
પરિણામી આત્મામાં જ યો. દ. ઘટે	૭૯	સંવેગ શબ્દના તથા અર્થ	૨૭૭, ૪૭૭
૮ યોગાગ : ૮ આશયદોષ : ૮ ગુણ	૮૩	બેદજ્ઞાન : મૂઘ વસ્તુનું બીજબૂત જ્ઞાન	૨૮૬
દષ્ટિની વ્યાખ્યા : સત્ શ્રદ્ધાસંગત બોધ	૮૮	સમ્યગ્દષ્ટિની ચત્ત્વરધારા	૨૮૯
અહિસાની મીમાંસા	૧૦૫, ૭૧૩	અવેદસંવેદપદ : બવાબિનંદી	૨૯૨-૩૨૨
યોગબીજ : અવધ્ય મોક્ષહેતુ	૧૦૯-૧૪૮	કર્મભૂમિમાં મનુષ્યપણુરૂપ ધર્મબીજની સત્પ્રેતી	૩૧૪
સંચુદ્ધ પ્રભુબકિત : યોગબીજચિત	૧૧૦-૧૨૬	વિષયાસંકિતના દ્વારુણ વિપાક	૩૧૮
લાબાચાર્યાદિની ભકિત : લાવલિંગનું પ્રાધાન્ય	૧૨૭	સત્તમંગ-આગમથી અવેદ સં. નો જય	૩૨૧
વૈરાગ્ય ભાવના	૧૩૪, ૨૦૨	વિષમ કુતક 'ગ્રહ'	૩૨૩-૩૪૩
વિધિથી સિદ્ધાન્તલેખનાદિ	૧૩૮	અતીદ્રિય અર્થસિદ્ધિઉપાય	૩૪૫, ૪૨૯
જ્ઞાનદર્શનાદિ યોગબીજની દુર્ગભતા	૧૪૬	સર્વજ્ઞતત્ત્વઅભેદ : સર્વજ્ઞવાદી અભેદ	૩૫૩-૪૦૮
અરમાવર્તલક્ષણ	૧૪૮	ચિત્ર-અચિત્ર દેવભકિતવિભાગ	૩૬૫
નિમિત્ત અને ઉપાદાન	૧૫૫	બ્રહ્મવજ્ર : આધ્યાત્મિક ભાવવજ્ર	૩૭૩
યોગાવંચક, ક્રિયાવંચક, ફલાવંચક	૧૫૮, ૭૩૨	બુદ્ધિ, જ્ઞાન અને અસંમોહકર્મ	૩૭૮-૩૯૨
સંતભકિતથી ભાવમલઅદપતા	૧૬૬	વિષ આદિ પાંચ પ્રકારનું અનુજ્ઞાન	૩૮૩
શૌચ, સંતોષ, તપ : તપસ્વીનું વધતું જતું તેજ	૧૭૯	સુમુક્ષુઓનો એક જ શમપરાયણ સંતિમગ	૩૯૨
આર પ્રકારની ધર્મકથા : સ્વાધ્યાય	૧૪૧, ૧૮૯	પરં તત્ત્વ નિર્વાણ તત્ત્વથી એક જ	૩૯૯
શુદ્ધ યોગીઓ પ્રાયે બહુમાન-સેવા	૧૯૦	ચિત્ર સર્વજ્ઞ દેશના અભેદ	૪૦૮-૪૨૧
ઉચિત કર્તવ્ય : અનુચિત અકર્તવ્ય	૧૯૪	'પડ્દરિશન જ્ઞાન અંગ લક્ષ્મીને'	૪૨૨
ગુણપ્રભેદ : 'ધન્ય તે મુનિવરા રે ।'	૧૯૭, ૭૧૯	સુમુક્ષુએ ગ્રહ સર્વે લાભ્ય જ	૪૩૬

विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ
महत् पुरुषमात्रं	४३७	कृतपवृत्तिपदः असंगातुष्टान	५७६-५८८
'रत्नदीपक अति दीपतो हो लाव'	४५५	प्रोति-भक्तिआदि चार प्रकारतुं अनुष्ठान	५८०
प्रलाहारः 'सकल जगत ते ओठवत्'	४५६, ४६०	'अणुमुं पद ते, वर ते, न्य ते'	५८७
सूक्ष्मबोधः 'शुद्धातम अनुभव सदा'	४५६, ५६७	निर्विकल्प समाधिदशाः शुक्ल आत्मध्यान	५९२
लावधुल्लिख्युद्धोडा सम सर्वं लवयेष्टा	४६१	अप्रतिकमञ्जादि अमृतकुंभः योगादि दशा	५९७
सम्यग्दर्शनमीमांसा	२७६, ४६३	धर्मं संथी मुनि रत्नवलिङ्ग कृतकृत्य	६०३
श्रुतिविवेकः 'मृगतृणालाजल त्रैलोक्य'	४७४	श्रीमद् जिनराजराजेश्वरः	६०६
निःशंक सम्यग्दृष्टि केवो होव ?	४७८, ४८०	'आहु जिष्णुं दृष्टामयी'	७१४
'परम निधान प्रगट सुभ आगणे'	४८०	आत्म-संद्र प्रकृतिथी 'स्थित'	६०७
'आप आपकुं लूल गया !'-जानलूल लूल	४८१, ५४०	कर्मराज्य मोहनीयः क्षाति अधाति प्रकृति	६१०, ६४०
कर्म आदि आत्मलाहः शुद्ध आत्मस्वरूप	४८२	अदार दूषणरहित जिनदेव महादेव	६१४
विवेकध्यातिः 'अनुभव हंस शुं येभ रे'	४८७	दानादि लब्धिनो अहलुन परमार्थ	६२०
धर्मनो भर्मः धर्मनो अपूर्व महिमा	४९३, ५२१	शैलेशी-अयोग योगसतमथी निर्वाण	४५, ६२१
पापसभा लोग	४९५	अष्टांग योगनी पूर्णाहुतिः शकषटना	६२५
देवलोकना सुभः देवाहितुं प्रमाद जवन	४९६	मुकतत्वमीमांसाः जवनो लवराग	६२८-६७०
अपवादरूप तीर्थंकरादि सत्पुरुषो	५०२	विभाव परयकथी स्वभाव उपमर्द	६४४
योगसाधनाथी प्राप्त गुणगण	५०८	आत्मनो स्वभाव ते न स्वभावः भर्वाधर्म	६४६
धाराणाः भीमांसाः अतन्यसुद्ध	५१६-५१८	अेकांत क्षणिकवाद के निलवाद असत्	६४७-६६२
सम्यक् आचारशुद्धिः आदर्श निअथयथा	२४, ५२४	समासतो परमार्थः 'सूत्र' समुं आ शास्त्र	६७२
आक्षेपकज्ञानः 'मन महिलानुं वाहला उपरे'	५२७	'न्येग' यिना न्येग नहिः चार प्रकारना योगी	६७६
ज्ञानीनो अनासक्त योगः त्रिकाण वैराज्य	५३३	कुलयोगीस्वरूपः आध्यात्मिक संस्कारजन्म	६८६
विषयतो लिप्पारीः 'निष्पुण्यक रंक'	५४१	योगिधर्मः सनातन आत्मधर्म	६८७
अद्विरात्माः देहमां आत्मपुद्धि लवदुःखभूण	३०२, ५४३	प्रवृत्तयकयोगीः पट्टकारकयकनो पलटो	७०३
पट्टपदमीमांसा, पट्टदर्शनमीमांसादि		योग महाप्रयोगः योग रसायन	७०६
आत्मतत्त्वमीमांसा	५४७	धृज्जायम, प्रवृत्तयम, स्थिरयम, सिद्धियम	७१६-७३१
आरिभोडपराज्यः 'अपूर्व अपसर'	२४, ५५०	शुद्ध अंतरात्मानो सिद्धि अे न सिद्धि	७३०
ध्यान, ध्याता अने ध्येय	५५६-५६५	अथकतातुं लघुतादर्शन	६८१, ७४४
रोग होषनो नाशः त्रिदोष सन्निपात	५६६	तात्त्विक पक्षपात अने लावश्चन्य क्रिया	७४५
धीन्द्रियसुभ ते दुःख नः ध्यानजन्य शमसुभ	५६८	अयोग्यने निषेधः योग्यने देवा योग्य	७५०-७५६
शमना विविध अर्थनी अेकता	५७२	सिंहनाह नेवी हरिलद्वज्जनी वीरवाणी	७५२
सर्व परवश ते दुःख, आत्मवश ते सुभ	५७३	परमश्रुतप्रभावना	७५८

આ ગ્રંથમાં અવતરણ લીધેલા ગ્રંથોની સૂચિ. (Bibliography)

ગ્રંથ	ગ્રંથકર્તા	ગ્રંથ	ગ્રંથકર્તા
અણક	શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજી	પ્રવચનસાર ટીકા	શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજી
અધ્યાત્મસાર	શ્રી યશોવિજયજી	પ્રશમરતિ-તત્વાર્થસૂત્ર	શ્રી ઉમાસ્વાતિજી
અધ્યાત્મ ઉપનિષદ	"	પાતંજલ યોગસૂત્ર	મુનિ પતંજલિ
અણ પ્રાભુત	શ્રી કુંદકુંદાચાર્યજી	પુરુષાર્થસિદ્ધિ ઉપાય	શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજી
આચારંગ-સૂત્રકૃતાંગાદિ	શ્રી જિનાગમ	પંચાધ્યાયી	"
આત્મસિદ્ધિ	શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી	પંચાસ્તિકાય ટીકા	"
આત્માનુશાસન	શ્રી ગુણભદ્રસ્વામી	પંચાશક	શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજી
આનંદધન ચોવીશી-પદો	શ્રી આનંદધનજી	મૂઠદ્ દ્રવ્યસંગ્રહ	શ્રી નેમિચંદ્રાચાર્યજી
આપણો ધર્મ	પ્રો. આનંદશંકર ધ્રુવ	ભજનો	શ્રી નરસિંહ મહેતા,
આત્મીમાંસા	શ્રી સમંતભદ્રાચાર્યજી		શ્રી અખાલકત, પ્રીતમ આદિ
ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર	શ્રી જિનાગમ	ભાવનાભોધ	શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી
ઉપમિતિભવ પ્ર. કથા	શ્રી સિદ્ધર્ષિ	મોક્ષમાળા	શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી
કબીરવાણી	સંત કબીરજી	યોગદષ્ટિ સંગ્રહ	શ્રી યશોવિજયજી
કાવ્યો-પત્રો આદિ	શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી	યોગબિન્દુ	શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજી
ગીતા	શ્રી કૃષ્ણ	યોગવિશિકા	શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજી
ગોમટસાર	શ્રી નેમિચંદ્રાચાર્યજી	યોગશાસ્ત્ર	શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજી
ગિદાનંદ બહેતેરી	શ્રી ગિદાનંદજી	રત્નકરંડ શ્રાવકાચાર	શ્રી સમંતભદ્રાચાર્યજી
ચોવીશી-વીશી આદિ સ્તવનો	શ્રી દેવચંદ્રજી	વિવેકચૂડામણિ	શ્રી શંકરાચાર્ય
ચોવીશી-સ્તવનો	શ્રી યશોવિજયજી	વીતરાગ સ્તવ	શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજી
જ્ઞાનબિન્દુ	શ્રી યશોવિજયજી	વૈરાગ્યશતક	શ્રી ભટ્ટહરિ
જ્ઞાનાર્ણવ	શ્રી શુભચંદ્રાચાર્યજી	શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય	શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજી
જ્ઞાનાર્ણવ અનુવાદ	શ્રી દેવચંદ્રજી	શાંતસુધારસ	શ્રી વિનયવિજયજી
જ્ઞાનેશ્વરી ગીતા	સંત જ્ઞાનેશ્વરજી	શાંતસુધારસ વિવેચન	શ્રી મનઃસુખભાષ
દ્વાત્રિંશત્ દ્વાત્રિંશિકા	શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરજી		કિરતચંદ મહેતા
દ્વાત્રિંશત્ દ્વાત્રિંશિકા	શ્રી યશોવિજયજી	શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર	શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી
દ્વાનધર્મ-પંચાચાર	શ્રી મનઃસુખભાષ	પડુદશનસમુચ્ચય	શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજી
	કિરતચંદ મહેતા.	ષોડશક	"
ધર્મબિન્દુ	શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજી	સમયસાર	શ્રી કુંદકુંદાચાર્યજી
ન્યાયાવતાર	શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકરજી	સમયસાર હીંદી	કવિવર બનારસીદાસજી
નંદીસૂત્ર	શ્રી દેવદિં ગણી ક્ષમાશ્રણ	સમયસાર કલશ	શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજી
પરમાત્મ પ્રકાશ	શ્રી યોગીંદ્ર દેવ	સમાધિશતક	શ્રી પૂજ્યપાદસ્વામી
પદ્મનદિ પંચવિંશતિ	શ્રી પદ્મનદિ આચાર્યજી	સવાસો ગાથા સ્તવન	શ્રી યશોવિજયજી
પ્રતિક્રમણ સૂત્રાદિ	શ્રી જિનાગમ	સાડા ત્રણસો ગાથા સ્તવન	શ્રી યશોવિજયજી
પ્રવચનસાર	શ્રી કુંદકુંદાચાર્યજી		પત્યાદિ

शुद्धिपत्रक

शृङ्ख	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
४६		मोक्षजयोन	मोक्षयोजन
१०४	३०	अपरिग्रह	अपरिग्रह
११८	२७	प्रथम	प्रथम
१२७	२५	व्यापृत	व्यापृत
१५६	१४	कार्याधी	कार्याधी
१७६	१८	वंयकाता	वंयका ता
१८०	१४	ते	ते
१८३	१	आपे	आवे
२१७	२२	तृष्युथी तेनी आगणमां वास्यो—	'आत्मा पूर्वे के पररसीयो अथ पर'
२२४	६	तु	त
२५८	३०	बहिरन्तः	बहिरन्तः
२८८	७	वेधसवेध	वेधसवेध
३१५	२६	आराध्यातः	आराद् यातः
३२६	२५	निर्युक्ते	निर्युक्ते
३७३	२४-२५	ब्रह्मैव-जुहति	ब्रह्मैव-जुहति
४१०	२४-२५	नष्टे...न नष्टे	नष्टे...न नष्टं
४१२	२८	निवृत्तिये	निवृत्तये
४१६	२५	प्रकृष्ट	प्रकृष्ट
४१६	१८	विशेषाञ्चानु	विशेषाच्चानु
४२०	२६	प्रतिक्षपी	प्रतिक्षेपी
४२८	२८	निश्चित	निश्चित
४३२	२८	प्राज्ञैः	प्राज्ञैः
४६६	२८	दृङ्	दृङ्
५४४	१३	अकृत	अकृत
५६१	३०	सोऽहं	सोऽयं
६१७	५	निर्दूषय	निर्दूषय
६६४	४	भूषु	भूतेषु
७२५	४	प्रत्येणता	(आ शब्दो काही नांभो.)
७पोद्घात-५	१	बुध्यतामैव	बुध्यतामैव

ॐ

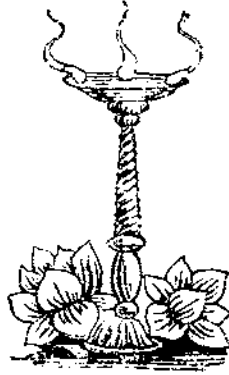
महर्षि श्री हरिभद्राचार्यजी प्रणीत

श्री योगदृष्टिसमुच्चय

स विवेच्यते

योगः कल्पतरुः श्रेष्ठः, योगश्चिंतामणिः परः ।

श्री हरिभद्रसूरि.

—: विवेचक :-

डॉ. बगवानदास मनःसुखबाध महेशा,

जेम जी. जी. जेस

प. व्यापारी रोड, मुम्बई, ७

વિવેચનકારનું મંગલાચરાણુ

માલિની

જિનવદન દિમાદિ ઉદ્ભવ સ્થાન જેનું,
ગણધર-હર શીર્ષે ઉર્ધ્વે ઉત્થાન જેનું;
સુરસ સલિલ પૂર્ણા સેવ્ય દુરો નરોને,
ભગવર્તી શુભગંગા રક્ષણે તે અમોને! ૧
પ્રશમરસ કરંતી આત્મજ્ઞાંતિ હરંતી,
જગત દ્વિત કરંતી પથ્ય સોને કરંતી;
ભવજલતરણી જે શ્રેષ્ઠ નૌકા સમાણી,
શિવસુખ જનની તે વંદું જોને ક વાણી. ૨

અનુક્રુપ

અનંતા સંતમાં એક, વિલસંતર્તી સંતતા;
સુધાસિંધુ સમી તેને, મનોનંદન વંદના. ૩

હૃપજ્ઞતિ

હૈન્દ્યા ચિદાવાચ વિધે ઉરંતા,
દે દેશા! દર્શનત્મ સ્વરૂપવંતા;
આત્મા વિદેશી પરને વમો છો,
સુસુક્ષ્મા માનસમાં રમો છો. ૪
સ્વામી તમે શુદ્ધ સ્વચેતનાના,
રામી તમે આતમ ભાવનાતા;
લોગી તમે આતમતણા શુભોના,
યોગી તમે આતમ અનુભવોના. ૫
હૃદે સ્મરી સદ્ગુરુરાજ એવા,
શ્રીમદ્ હરિભદ્રસૂરીક દેવા;
સદ્વૃત્તિ તેની અનુવર્તવાને,
મુશ્કી વિવેચુ' કંઈ એહ સ્થાને. ૬

ॐ नमः जिनाय.

श्री हरिभद्राचार्यं प्रणीत

श्री योगदृष्टिसमुच्चय

स वि वे च न

भंगलाचरण

योगतंत्रने निकटवर्ती अथवा योगदृष्टिसमुच्चयनी व्याख्या प्रारंभवाમાં आवे छे. अने अर्ही शङ्कातमां न आचार्य-शिष्ट संप्रदायना पादन अर्थे, विधन-अंतरायनी उपशांति अर्थे, अने प्रयोजन आदिना प्रतिपादन अर्थे, -^२द्वौकसूत्र उपन्यस्त (२७७) करे छे:-

नत्वेच्छायोगतोऽयोगं योगिगम्यं जिनोत्तमम् ।
वीरं वक्ष्ये समासेन योगं तद्दृष्टिभेदतः ॥ १ ॥

दोहरा

(काव्यानुवाद) छिच्छायोगे वीरं जिनं नमी, योगिगम्यं अयोगम्;
योगदृष्टिं भेदे करी, कडुं सक्षेपे योग. १

अर्थः—अयोगी, योगिगम्य, जिनोत्तम अथवा वीरने छिच्छायोगी नमी, हुं योग ते योगदृष्टिना भेदे करीने, सक्षेपथी कहीश.

વિવેચન

અંધ પ્રારંભે મંગલ, પ્રયોજન, અભિધેય વિષય, સંગંધ આદિ કહેવા બ્રહ્મએ, એવી શિષ્ટ પ્રણાલિકા છે. તેને અનુસરીને આ શિષ્ટ આચાર્યે આ પ્રથમ શ્લોકસૂત્ર રજૂ કર્યું છે. એટલે કે (૧) શિષ્ટ સંપ્રદાયના પાલન માટે, (૨) વિદ્વની ઉપશાંતિ માટે, (૩) વિચારવંતની પ્રવૃત્તિ માટે, (૪) પ્રયોજન-વિષય-સંગંધ એ ત્રણ બતાવવા માટે આ શ્લોક-સૂત્રનો ઉદ્દેશ છે. (બુઝો નીચે વૃત્તિ). તેમાં—

‘અયોગી, યોગિગમ્ય, જિનોત્તમ એવા વીરને ઇચ્છાયોગથી નમી’,—એ ઉપરથી ઇષ્ટદેવતા સ્તવ (મંગલ) કહ્યું; અને ‘યોગ તેના દષ્ટિભેદે કરીને સંક્ષેપથી કહીશ’,—એ ઉપરથી પ્રયોજનાદિ ત્રણ કહ્યાં. આમ આ શ્લોકસૂત્રનો સમુચ્ચયાર્થ છે. વિશેષાર્થ આ પ્રકારે:—

શ્રીહરિભદ્રાચાર્યજીકૃત વૃત્તિનો અનુવાદ:—

તેમાં (આ શ્લોક સૂત્રના ઉદ્દેશ આ પ્રમાણે છે:—)

૧. શિષ્ટ જનોનો આ સંપ્રદાય છે કે—‘ શિષ્ટો કયાંય ઇષ્ટ વસ્તુમાં પ્રવર્તતાં, ઇષ્ટ દેવતાના નમસ્કારપૂર્વક પ્રવર્તે છે. ’ આ આચાર્ય પણ શિષ્ટ નથી એમ નથી (શિષ્ટ જ છે), એથી કરીને તે સંપ્રદાયના પ્રતિપાલન અર્થે. અને તેવા પ્રકારે કહ્યું છે કે—

“ શિષ્ટાનામેવ સમયસ્તે સર્વત્ર શુભે કિલ ।
પ્રવર્તન્તે સદૈવેષ્ટદેવતાસ્તવપૂર્વકમ્ ॥ ” ઇત્યાદિ.

૨. તથા ‘ શ્રેયાંસિ બહુવિદ્વાનિ ’ શ્રેય કાર્યો બહુ વિધનવાળા હોય છે. કહ્યું છે કે:—

“ શ્રેયાંસિ બહુવિદ્વાનિ ભવન્તિ મહતામપિ ।
અશ્રેયસિ પ્રવૃત્તાનાં ક્વાપિ યાન્તિ વિનાયકાઃ ॥ ”

મહાજનોને પણ શ્રેય કાર્યોમાં ઘણા વિધનો હોય છે; અને અશ્રેયમાં પ્રવૃત્ત થયેલા જનોના વિધનો-અંતરાયો તો કયાંય ચાલ્યા જાય છે !

અને આ પ્રકરણ તો સમ્પૂર્ણજ્ઞાનના હેતુપણાએ કરીને શ્રેયભૂત-કલ્યાણરૂપ છે. એથી કરીને ‘ વિધન મ હો ’ એટલા માટે વિધન-અંતરાયની ઉપશાંતિને અર્થે.

૩. તથા પ્રેક્ષાવંતોની-બ્રેષ્ટ વિચારી વર્તનારા વિવેકીઓની પ્રવૃત્તિને અર્થે.

૪. અને પ્રયોજન આદિના પ્રતિપાલનને અર્થે. અને તેવા પ્રકારે કહ્યું છે કે—

“ સર્વેય શાસ્ત્રતું અથવા કોષ્ટ પણ કર્મતું ન્યાલગી પ્રયોજન ન કહેવામાં આવ્યું હોય, ત્યાંલગી તે કોનાથી મળણ થઈ શકે વારુ ?

અને અહીં જે અવિષય હોય તેતું પ્રયોજન કહેવું શક્ય નથી, જે વિષય હોય જ નહિ તેતું

અહીં 'નમી' એમ કહેતાંની સાથે જ સર્વ આત્મપ્રદેશનું તથા૩૫ પરિ-નમન (પરિણમન) થાય, સર્વ આત્મપ્રદેશ ભક્તિભાવે પરિણમે-સર્વથા નમી પડે, ને મન-વચન-કાયા તદ્દય બને,—એ સાચું ' નમન ' છે. એવો ભાવ નમન એક પણ સાચો નમસ્કાર થાય તો કલ્યાણ થઈ જાય છે. આ અંગે કહ્યું છે કે :—

“ इक्षोवि नमुष्कारो जिणवरवसहस्र वद्धमाणस ।

સંસારસાગરાઓ તારેહ નરં વ નારીં વા ॥”—શ્રી પ્રતિકમણુ સૂત્ર.

“ એક વાર પ્રભુ વંદના રે, આગમ રીતે થાય;
કારણ સત્યે કાર્યની રે, સિદ્ધિ પ્રતીત કરાય.
પ્રભુપણે પ્રભુ ઝોળખી રે, અમલ વિમલ ગુણુગેહ;
સાધ્યદષ્ટિ સાધકપણે રે, વંદે ધન્ય નર તેહ....શ્રી સંભવ૦” — શ્રી દેવચંદ્રણ.

અને શાસ્ત્રકારે પણ અત્રે તેવા જ પરમ ભાવથી નમસ્કાર કર્યો છે,—એ ' ઇચ્છા-

પ્રયોજન કેમ કહી શકાય ? કારણ કે કાગડાના ઠાંતની પરીક્ષા વગેરેની જેમ, તેના પ્રયોગની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી,—અસંભવ છે માટે. [આ ' કાકદંતપરીક્ષા ન્યાય ' કહેવાય છે. જ્યાં ક્યાંય અશક્ય, અસંભવ, નિરર્થક વાત હોય ત્યાં આ લાગુ પડે છે. આદિ શબ્દથી ' મૂલં નાસ્તિ કુતો શાસ્ત્રા ' ઇત્યાદિ.]

‘ આનું આ ફલ ’ એમ જે યોગ તે સંબંધ કહેવાય છે. અને તે કથનમાં—અભિધેય વિષયમાં અનતર્ગત છે—સમાપ્ત જાય છે, એટલા માટે કોઈ તે સંબંધને બૂઝેા કહેતા નથી, ઇત્યાદિ. ”

તેમાં—‘ નત્ત્વેચ્છાયોગતોડયોગં યોગિગમ્યં જિનોત્તમમ્ વીરં ’—અયોગી, યોગિગમ્ય, જિનોત્તમ એવા વીરને ઇચ્છાયોગથી નમી,—એ ઉપરથી ઇષ્ટ દેવતાનું સ્તવ કહ્યું.

‘ વક્ષ્યે સમાસેન યોગં તદ્દૃષ્ટિમેદતઃ ’—યોગ તેના દૃષ્ટિભેદ કરીને સંક્ષેપથી કહીશ,—એ ઉપરથી પ્રયોજન વગેરે ત્રણ કલા.

આમ શ્લોક સૂત્રનો સમુદાય અર્થ છે, અને અવયવ અર્થ (પદે પદનો છૂટો અર્થ) તો આ પ્રમાણે :—

નત્ત્વા-નમીને, પ્રણમીને, વીરં-વીરને, પ્રણમીને એમ સંબંધ છે. કેવા પ્રકારે પ્રણમીને ? તો ઇચ્છાયોગતઃ—ઇચ્છાયોગથી, એવું ક્રિયાવિશેષણ કહ્યું,—એટલે કે જેમ ઇચ્છાયોગ હોય તેમ. આ વિશેષણ શાસ્ત્રયોગ અને સામર્થ્યયોગના વ્યવચ્છેદ અર્થે (અપવાદ કરવા માટે) છે; અને તે યોગના અનધિકારીપણાએ કરીને આ વ્યવચ્છેદ-અપવાદ ઇષ્ટ છે. પ્રકરણ પ્રારંભે મૃપાવાદના ત્યાગવંક કરીને, સર્વત્ર ઔચિત્ય આરંભવાળી (ઉચિત-વચાયોગ્ય) પ્રવૃત્તિના પ્રદર્શનાર્થે આ વ્યવચ્છેદ-અપવાદ કહ્યો છે. અને આ ત્રણેય યોગોનું (ઇચ્છાયોગ, શાસ્ત્રયોગ અને સામર્થ્યયોગ) સ્વરૂપ હવે પછી તરતજ કહેશે.

‘યોગ’ શબ્દથી સૂચવ્યું છે. પ્રભુ પ્રત્યેની નમન ક્રિયામાં પ્રધાનપણે જે અંતરંગ ઇચ્છા, સાથે નિષ્કપટ ભક્તિભાવ, પરમ પ્રેમ જોઈએ, તે તો અમને અવશ્ય છે, એમ એમનેા અંતરાત્મા સાક્ષી પૂરે છે, તેથી ‘ઇચ્છાયોગથી’ એ શબ્દ બેધકકપણે કહ્યો છે. કારણ કે પ્રભુના પરમ અદ્ભુત ગુણથી રીઝી તેના પ્રત્યે પરમ પ્રેમ સ્કુરતાં, પ્રિયતમ એવા તે પ્રભુ પ્રત્યે સહજ આત્મભાવે નમસ્કાર કરવાની તેમને સહજ ઇચ્છા થઈ આવી છે.

“ અકપલ જિનેશ્વર પ્રીતમ માહરો રે, ઝોર ન ચાહું રે કંત; રીઝયો સાહિબ સંગ ન પરિહરે રે, ભાંગે સાદિ અનંત. ”—શ્રી આનંદધનજી

આ ‘ઇચ્છાયોગ’ શબ્દ અત્રે હેતુપૂર્વક યોજાયો છે. એથી કરીને શાસ્ત્રયોગ ને સામર્થ્યયોગ—એ જે યોગનો અપવાદ કર્યો છે. આ અંધકાર જેવા મહાત્મા, મહાશાસ્ત્રજ્ઞ, મહાસમર્થ યોગી પુરુષ યોતાના માટે માત્ર ‘ઇચ્છાયોગ’ ઇચ્છાયોગ એ શબ્દ યોજે છે, તે તેમની પરમ લઘુતા સાથે પરમ ગંભીર ઉદાર આશયવાળી મહાનુભાવતા પ્રગટ કરે છે. કારણ કે, તેઓશ્રી કહે છે કે—તેવા શાસ્ત્રયોગ—સામર્થ્યયોગનું તો મહાર્ અનધિકારીપણું છે, એટલે ખાસ ઇચ્છાયોગ

કેવા વિશિષ્ટ વીરને પ્રશ્નમને ? તે માટે કહ્યું—જિનોત્તમં જિનોત્તમને, એવું વસ્તુવિશેષણ છે. અહીં રાગાદિના જોતાપણાથી (જીતનારપણાથી) સર્વેય વિશિષ્ટ શ્રુતધર આદિ જિનો કહેવાય છે. જેમકે—શ્રુતજિનો, અવધિજિનો, મનઃપર્યાયજ્ઞાન જિનો, અને કેવલિ જિનો. તેઓમાં તે વીર કેવલિપણુને લીધે અને તીર્થંકરપણુને લીધે ઉત્તમ છે. આ ‘જિનોત્તમ’ વિશેષણ ઉપરથી ભગવંતની તીર્થંકર નામકર્મના વિપાક ફલરૂપ એવી પરમ પરાર્થ સંપાદન કરનારી કર્મકાય અવસ્થા કહી. તથાભવ્યત્વથી આક્ષિપ્ત (આકર્ષાયેલ) વર બોધિલાભ જેની અંદર હોય છે, એવા અહર્દ વાત્સલ્યથી ઉપાર્જન કરેલ અનુત્તર પુણ્યસ્વરૂપ તે તીર્થંકરનામકર્મનો વિપાક હોય છે. આને જ વિશેષણ આપે છે—

અયોગ—અયોગ એવા વીરને. ‘કાયવાહુમનાઃકર્મ યોગઃ’ મન-વચન-કાયાનું કર્મ તે યોગ છે. જેને યોગ વિભ્રમન નથી, તે અયોગ, એવા તે વીરને. અને આ ઉપરથી ભગવંતની—શૈલેશી અવસ્થાના ઉત્તરકાળે હોનારી, સમસ્ત કર્મના દૂર થવારૂપ, તથાભવ્યત્વના પરિક્ષયથી ઉદ્ભવેલ પરમ જ્ઞાનસુખરૂપ લક્ષણવાળી, અને કૃતકૃલતાથી નિષ્કિતાર્થ સ્વરૂપ એવી પરમ ફલરૂપ તત્ત્વકાય અવસ્થા કહી. એટલા માટે જ કહ્યું:—

યોગિગમ્ય—યોગિગમ્યને. યોગીએને ગમ્ય તે યોગિગમ્ય, એવા તે વીરને. યોગીએ અત્રે શ્રુતજિન આદિ ગ્રહ્યા છે. આ ઉપરથી યણી અયોગી (યોગી નહિં એવા) મિથ્યાદષ્ટિએને ભગવંતના ગમ્યપણુનેા વ્યવચ્છેદ કહ્યો (નિષેધ કર્યો). કારણકે એની જિજ્ઞાસાનું પણુ છેલ્લા યથાપ્રવૃત્તકરણુમાં હોવાપણું છે, એટલે અન્ય સમયે તેની અનુપપત્તિ છે (તે ઘટતું નથી). અને—

વીર—વીરને, આ અન્વર્થ સંજ્ઞા છે, (શબ્દના બરાબર અર્થ પ્રમાણે નામ છે). મહાવીર્યવડે વિરાજનથી, તપવડે કર્મના વિદારણથી, કષાય આદિ શત્રુઓના જ્યથી અને કેવલશ્રીના સ્વયંબ્રહ્મણથી જે વિકાંત-પરાક્રમવંત તે વીર, એવા તેને.

શબ્દથી જો તેનો અપવાદ ન કરું અથવા તેનાથી મહાઈં યુક્તપણું કહું, તો રખેને મુખાવાદ-અસત્ય ભાષણ થઈ જાય; અને તે તો મહારે કરવું યોગ્ય નથી, ફરથી પરિહરવું છે; નહિં તો વગર વિચાર્યું એક પણ અસત્ય વચન ઉચ્ચાઈં તો મહાઈં ‘ મુનિપણું ’ કેમ રહે ? એટલા માટે એ શબ્દપ્રયોગ કર્યો છે, તે ઉચિત જ છે, ઔચિત્ય પ્રવૃત્તિરૂપ જ છે; અને સર્વ સ્થળે આત્માથીં મુમુક્ષુએ ઉચિતપણે જ પ્રવર્તવું યોગ્ય છે એનું ઉદાહરણ બતાવવા માટે આ કહેલ છે. જ્યાં જ્યાં જો જેમ ઘટે, ઉચિત હોય, ત્યાં ત્યાં તે તે તેમ સમજવું અને આચરવું, તેનું નામ ઔચિત્ય અથવા ઉચિતપણું છે. કેવી અફભુત નિર્માનિતા ! કેવી ભવભીરુતા ! કેવી નિખાલસતા !

“ જ્યાં જ્યાં જો જો યોગ્ય છે, તિહાં સમજવું તેહ,
ત્યાં ત્યાં તે તે આચરે, આત્માથીં જન એહ. ”

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રભૂષણીત શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

આમ એક ‘ ઇચ્છાયોગ ’ શબ્દ યોગને અંધકાર મહર્ષિએ અત્યંત કુશળતાથી એકી સાથે અનેક હેતુ ગર્ભિતપણે સૂચવ્યા છે.

(૧) ઇચ્છાપ્રધાનપણાથી પરમ પ્રીતિયુક્ત ભક્તિ બતાવી.

(૨) ઇચ્છાયોગના લક્ષણ પ્રમાણે પોતાનું સમ્યગ્દષ્ટિ સહિત શ્રુતજ્ઞાનીપણું સૂચવ્યું.

(૩) તે ઉપરથી યોગદષ્ટિશાસ્ત્ર શુંધવાનું પોતાનું અધિકારીપણું ધ્વનિત કર્યું.

(૪) શાસ્ત્રયોગ ને સામર્થ્યયોગનું પોતાનું અનધિકારીપણું નિખાલસપણે કહી, પોતાની પરમ ભદ્રુતાનો, નિર્દોષ સરળતાનો ને પરમાર્થસત્ સત્યવાદિતાનો પરિચય કરાવ્યો.

(૫) સર્વત્ર ઉચિત પ્રવૃત્તિ કરવાનો દાખલો એસાડી ધીજને તેમ કરવાનો બોધ કર્યો.

આમ અત્રે નમસ્કાર કરી, શ્રી વીર ભગવાન કેવા છે ? એનું યથાર્થ સ્વરૂપ

આમ આ ઉપરથી, અન્યને અસાધારણ એવા યથાભૂત-જેવા છે તેવા ગુણોનું ઉત્કર્ષિતન એ ભાવસ્તવનું સ્વરૂપ હોવાથી—ઇષ્ટદેવતા સ્તવ કહ્યું. અને ગુણથી ઇષ્ટપણું ભગવંતના ગુણ પ્રકર્ષરૂપ-પણાથી (અતિશયવંતપણાથી) છે, અને દેવતાપણું પરમ ગતિની પ્રાપ્તિથી છે.

વક્ષ્યે સમાસેન યોગં તદ્દષ્ટિભેદતઃ—યોગ તેના દષ્ટિભેદે કરાને સંક્ષેપથી કહીશ,—એ ઉપરથી પ્રયોજન વગેરે તણું કહ્યા. કેવા પ્રકારે ? તે કહેવામાં આવે છે:—

વક્ષ્યે—કહીશ, યોગં—મિત્રા આદિ લક્ષણવાળો યોગ,

સમાસેન—સમાસથી, સંક્ષેપથી.—વિસ્તારથી તો પૂર્વાચાર્યથી જ ઉત્તરાધ્યયન-યોગનિર્ણય આદિમાં કહેવામાં આવ્યો છે.

દર્શાવતા વિશેષણ અહીં યોગ્યા છે. આ વીર ભગવંતને (૧) જિનોત્તમ, (૨) અયોગ, (૩) યોગિગમ્ય એ ત્રણ વિશેષણ આપ્યા છે, તેનું યથાર્થપણ આ પ્રમાણે:—

જિનોત્તમ—જિનોમાં જે ઉત્તમ તે. રાગ-દ્રેષ-મોહ આદિ આંતર શત્રુઓનો જેણે જય કર્યો છે તે જિન (અરિહંત-વીતરાગ) કહેવાય છે. ઉત્તરોત્તર આત્મશુભના પ્રગટ-પણા પ્રમાણે તે જિનના-શ્રુતજિન, અવધિજિન, મનપર્યાયજ્ઞાન જિન,

જિનોત્તમ કેવલી જિન-એમ ભેદ છે. અને તેમાં પણ વીર ભગવાન ઉત્તમ-ઉત્કૃષ્ટ-સર્વશ્રેષ્ઠ છે, કારણ કે તે કેવલી છે, તેમ જ તીર્થંકર પણ છે.

તે તીર્થંકર પદપ્રાપ્તિનો ઉપક્રમ આ પ્રકારે છે:—જીવની તથા રૂપ યોગ્યતાથી (તથાભવ્યતાથી) આકર્ષાઈને ઉત્તમ યોધિણીજ તેમને પૂર્વજન્મમાં પ્રાપ્ત થયું. અને ત્યારે અહર્હલક્રિત-પ્રવચનવાત્સલ્ય વગેરે ઉત્તમ સ્થાનકોની તેમણે ઉત્તમ સેવના કરી, ઉત્કૃષ્ટ આરાધના કરી. તથા ‘ આ મોહાંધકારથી ગહન સંસારમાં પરિભ્રમણ દુઃખ પામી રહેલા આ ગિયારા પ્રાણીઓને, હું આ ધર્મરૂપ તેજ-પ્રકાશવટે કરીને આ દુઃખમાંથી ગમે તેમ કરી યથાયોગપણે પાર ઉતારું, હું આ સર્વ જીવને સદ્ધર્મશાસન-રસિક કરું એવા પ્રકારે તે વર યોધિ* પામેલા ‘ યોધિસત્વ ’ ભાવના ભાવે છે. અને પછી ‘ કરુણા ’ વગેરે શુભથી

તદ્દષ્ટિમેદત:—તે યોગદષ્ટિના ભેદથી.

તેમાં અત્રે સંક્ષેપથી યોગકથન તે કર્તાતું અનંતર પ્રયોજન છે, પરંપરા પ્રયોજન તે નિર્વાણ જ છે, કારણ કે શુદ્ધ આશયથી આ તેવા પ્રકારની સત્વહિતપ્રવૃત્તિ છે, અને આ સત્વહિત પ્રવૃત્તિ નિર્વાણના અવધ્ય-અચૂક ખીજરૂપ છે.

અભિધેય—કહેવાનો વિષય યોગ જ છે. સાધ્ય-સાધનરૂપ લક્ષણવાળો તે સંબંધ છે. એમ આ માર્ગ ક્ષુબ્ધ છે-સારી પેઠે જાણીતો છે.

અને ઓતાઓનું અનંતર પ્રયોજન તે પ્રકરણના અર્થતું પરિજ્ઞાન છે; પરંપરા પ્રયોજન તે ઓઓનું પણ નિર્વાણ જ છે, કારણ કે પ્રકરણ અર્થના પરિજ્ઞાનને લીધે ઓચિત્યથી-ઉચિતપણાથી અત્રે જ પ્રવૃત્તિ હોય છે, અને આ પ્રવૃત્તિ પણ નિર્વાણના અવધ્ય-અમોઘ ખીજરૂપ હોય છે.

*“ મોહાન્ધકારગહને સંસારે દુઃખિતા વત ।

સત્ત્વાઃ પરિભ્રમન્ત્યુચ્ચૈઃ સત્યસ્મિન્ધર્મતેજસિ ॥

અહમેતાનતઃ ક્ષુદ્ધાચયાયોગં કથંચન ।

અનેનોત્તારયામીતિ વરબોધિસમન્વિતઃ ॥

કરુણાદિગુણોપેતઃ પરાર્થંવ્યસની સદા ।

તથૈવ ચેષ્ટતે ધીમાન્વર્ધમાનમહોદયઃ ॥

તત્તત્કલ્યાણયોગેન કુર્વેન્સત્ત્વાર્થમેવ સઃ ।

તીર્થંકૃત્ત્વમવાપ્નોતિ પરં સત્ત્વાર્થસાધનમ્ ॥ ”

શ્રી હરિભદ્રાચાર્યશ્રુત શ્રી યોગખિન્દુ.

યુક્ત એવો તે પરમ કૃપાળુ મહામતિ, સદા પરાર્થવ્યસની-પરોપકારનો અંધાણી બની, તેમ જ પ્રવૃત્તિ કરે છે. અને તેમ કરતાં તેનો મહોદય-પરમ પુણ્યરાશિ ને ગુણરાશિ વર્ધમાન થતો જાય છે. આમ તે તે કલ્યાણયોગવડે પ્રાણીઓ પ્રત્યે પરોપકાર કરતાં તે તીર્થંકરપણું પામે છે, કે જે તીર્થંકરપણું જીવોના પરોપકારનું પરમ સાધન છે. ભક્તશિરોમણિ મહાત્માઓ ગાઈ ગયા છે કે :—

“ ત્રીજે ભવ વર થાનક તપ કરી, જેણે આંધ્યું જિનનામ;
રે ભવિકા ! સિદ્ધવ્યકપદ વંદો. ”—શ્રી યશોવિજયજી—(શ્રી શ્રીપાળરાસ)

“ ભવ ત્રીજે સમકિત ગુણ રમ્યા, જિનભક્તિ પ્રમુખ ગુણ પરિણમ્યા;
તણ ઈંદ્રિય સુખ આશંસના, કરી સ્થાનક વીશની સેવના.
અતિ રાગ પ્રશસ્ત પ્રભાવતા, મન ભાવના એહવી ભાવતા;
સવિ જીવ કરું શાસનરસી, ઈસી ભાવદયા મન ઉલૂસી. ”

શ્રી દેવચંદ્રજીવૃત સ્નાત્રપૂજા.

આવા તીર્થંકરનામકર્મનો જ્યાં ઉદય છે, એવી કર્મકાય અવસ્થાનું એટલે કે કર્મજન્ય સાકાર દેહધારી સયોગી અવસ્થાનું આ ‘ જિનોત્તમ ’ વિશેષણથી ગ્રહણ કર્યું છે. અને આ દેહધારી અવસ્થા છતાં, ભગવાનની સહજાત્મસ્વરૂપ સ્થિતિવાળી પરમ જ્ઞાનદશા એવી તે અપૂર્વ હોય છે કે જાણે તેઓ દેહાતીત વર્તતા હોયની !

“ દેહ છતાં જેની દશા, વર્સે દેહાતીત;
તે જ્ઞાનીના ચરણમાં, હો વંદન અગણિત. ”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીવૃત પ્રણીત શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

અયોગ—મન-વચન-કાયાનું કર્મ તે યોગ છે. જેને તે યોગ નથી તે અયોગ છે. આ વિશેષણ ઉપરથી ભગવાનની તત્ત્વકાય અવસ્થાનું એટલે કે શુદ્ધ આત્મતત્ત્વ જ માત્ર જેની કાયા છે એવી સિદ્ધ અવસ્થાનું ગ્રહણ કર્યું. આ શુદ્ધ

અયોગ આત્મતત્ત્વમય અવસ્થા, શૈલેશીકરણ પછી તરતજ ઉપજે છે; અને ત્યારે તેમાં સમસ્ત કર્મ દૂર થઈ ગયા હોય છે, તથાભવ્યત્વના પરિ-

ક્ષયથી પરમ જ્ઞાનસુખ ઉપજ્યું હોય છે, સમસ્ત કૃત્ય કરી લીધાં હોવાથી ત્યાં કૃતકૃત્યતા અનુભવાય છે, અને મોક્ષરૂપ પરમ ફલની પ્રાપ્તિથી તે નિક્ષિતાર્થરૂપ-સિદ્ધદશારૂપ હોય છે. આવી નિષ્કર્મ, નિરાકાર, નિષ્કલ શુદ્ધ આત્મતત્ત્વમય દશા ‘ અયોગ ’ વિશેષણથી સૂચવી ભગવાનના સિદ્ધપદની સ્તુતિ કરી.

“ શૂરપણે આત્મ ઉપયોગી, ધાય તિણે અયોગી રે. ”—શ્રી આનંદધનજી.

યોગિગમ્ય—અને એવા તે અયોગી ભગવાન યોગીઓને—સમ્યગ્ જ્ઞાનદષ્ટિવાળા પુરુષોને જ ગમ્ય છે, પામી-જાણી શકાય એવા છે. યોગી એટલે જેને સમ્યગ્ જ્ઞાનદષ્ટિ ઉઘડી છે એવા શ્રુતજ્ઞિન વગેરે સમજવા. પણ જે હજુ યોગી નથી યોગિગમ્ય થયા એવા અયોગી મિથ્યાદષ્ટિને તો તે ગમ્ય છે જ નહિ; કારણ કે એના સંબંધી જિજ્ઞાસા-જાણવાની ઇચ્છા પણ છેલ્લા યથામત્વૃત્ત-કુરણુમાં ઉપજે છે, ધીજ સમયે ઉપજતી નથી, તો પછી એ જિનેશ્વરના સ્વરૂપને ઝોળા-ખવા-જાણવાની વાત તો ક્યાંય દૂર રહી. આમ સમ્યગ્ દષ્ટિ યોગીઓને જ તે ગમ્ય હોઈ, ‘યોગિગમ્ય’ વિશેષણ કહ્યું.+

એવા ભગવાન ‘વીર’ છે. આ અન્વર્થ નામ છે, એટલે કે ‘વીર’ શબ્દના વ્યુત્પત્તિ અર્થ પ્રમાણે તે બરાબર યથાર્થપણે ઘટે છે. તે સાચેસાચા ‘વીર’ છે, કારણકે તે વીર ભગવંત પરમ આત્મવીર્યથી વિરાજમાન છે; તપ-વીર વડે તેમણે કર્મનું વિહારણ કર્યું છે, કષાય વગેરે અંતરંગ વૈરીઓ ઉપર વિજય મેળવ્યો છે; અને એવા પરમ પરાક્રમવંતના ઉત્તમ શુભૃથી રીઝીને કેવલલક્ષ્મી તે પુરુષોત્તમને સ્વયં વસી છે. આમ વિક્રમવંત-આત્મપરાક્રમવંતના સમસ્ત લક્ષણ હોવાથી, ભગવંતને ‘વીર’ નામ બરાબર છે. કારણ કે—

“ વીરપણું તે આતમ ઠાણે, જાણ્યું તુમચી વાણે રે.
કામ વીર્ય વશે જિમ લોગી, તિમ થયો આતમલોગી રે.
વીરજીને ચરણે લાશું, વીરપણું તે માશું રે;
મિથ્યા મોહ તિમિર લય લાશું, જીત નગાઈ વાશું રે.”—શ્રી આનંદધનજી.

“ શુદ્ધતા એકતા તીક્ષ્ણતા લાવથી,
મોહ રિપુ જીતી જય પડહ વાયો.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

“ નમો દુર્વારરાગાદિવૈરિવારનિવારિણે ।

અર્હતે યોગિનાથાય મહાવીરાય તાયિને ॥ ”—શ્રીહિમચંદ્રાચાર્યજીકૃત શ્રીયોગશાસ્ત્ર.

+ વૃત્તિમાં પહે પદ વિવરીને તેનો યથાનુક્રમે અન્વય સંબંધ બતાવવાની શ્રીમાન હરિભદ્રસૂરિની આ કથનશૈલી મનન કરવા જેવી છે, અને અભ્યાસી વિદ્યાર્થીને બદ્ધ ઉપયોગી છે. શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ એકે એક અક્ષર તોલી તોલીને-માપી માપીને યોજ્યો છે, ઊંડા તરવચિંતનપૂર્વક લખ્યો છે, તેનો કાનો માત્રા પણ સપ્રયોજન છે. એટલે આ કથનપદ્ધતિ લક્ષમાં રાખી ધીરજથી સ્વસ્થપણે-શાંતપણે જેમ જેમ આ સત્શાસ્ત્રનો આશય ‘ચાવી ચાવીને’ વાંચવા-વિચારવામાં આવશે, તેમ તેમ અધિક આનંદ થશે, એવી સામાન્ય સૂચના છે. અને આ વૃત્તિનો આશય પણ અત્રે પ્રત્યેક શ્લોકના વિવેચનના પ્રારંભે પ્રાયઃ પ્રથમ પારિઆક્રમાં વણી દીધો છે અને પછી તે ઉપર સ્ફુટ વિવેચન કર્યું છે.

ઈષ્ટદેવસ્તવ—આમ આવા વીરને નમસ્કાર કરી અત્રે શાસ્ત્રપ્રારંભે મંગલરૂપ ઈષ્ટ દેવતાનું ભાવસ્તવ કર્ણું, કારણ કે અન્યને સાધારણ નહિં એવા અસાધારણ-અનન્ય યથાભૂત ગુણોનું સંકીર્તન કરવું તે ભાવસ્તવ કહેવાય છે; અને અત્રે ઈષ્ટદેવ સ્તવ પણ ભગવાનના જેવા છે તેવા ગુણવાચક વિશેષણોવડે ઈષ્ટ દેવનું ભાવસ્તવ કર્યું છે. આમાં ભગવાનનું ઈષ્ટપાણું અતિશયવંત એવા પરમોત્તમ ગુણગણને લીધે છે, અને દેવતાપાણું પરમ દિવ્ય ગતિની-સુક્રિાની પ્રાપ્તિને લીધે છે. આમ ભગવાન ખરેખરા ‘ઈષ્ટ દેવ’ છે. તેમજ મોક્ષસુખના કારણરૂપ આ યોગદષ્ટિ પણ આ વીર પ્રભુએ ઉપદેશી છે, તે ઉપકારની સ્મૃતિ અર્થે પણ અત્રે તે ભગવાનને નમસ્કાર કર્યો છે.

“ શિવસુખ કારણ ઉપદેશી, યોગતણી અઠ દિહી રે;
તે ગુણુ યુણી જિન વીરનો, કરશું ધર્મની પુહી રે.....વીર જિનેસર દેશના. ”

—શ્રી યશોવિજયજીવ્યકૃત યોગદષ્ટિસજ્જાપ.

પ્રયોજનાદિ—

આમ મંગલાચરણ કરી અહીં પ્રયોજન, વિષય, સંબંધ એ ત્રણ કહ્યા છે. અહીં કહેવાનો વિષય યોગ જ છે. સાધ્ય-સાધનરૂપ તે સંબંધ છે.

અંતઃકર્તાનું અનંતર-તાત્કાલિક (Immediate) પ્રયોજન સંક્ષેપમાં યોગનું કથન કરવું તે છે; અને પરંપરાપ્રયોજન (Remote, Ultimate) મોક્ષ છે, કારણકે શાસ્ત્ર-કાર શુદ્ધ આશયથી આ સત્વહિતરૂપ પરોપકાર પ્રવૃત્તિ કરે છે, અને માન-પૂજા-કીર્તિ આદિ કામનાથી રહિતપણે કેવળ શુદ્ધ આત્માર્થે કરવામાં આવતી આવી શુદ્ધ પ્રવૃત્તિ મોક્ષના અવધ્ય-અચૂક ળીજરૂપ છે. ળીજ હોય તો કાળાંતરે ફાલીફૂલીને વૃક્ષ થાય, તેમ શુદ્ધ આશયથી કરવામાં આવેલી આ સત્શાસ્ત્રરૂપ પરોપકાર પ્રવૃત્તિના ળીજમાંથી પરંપરાએ નિર્વાણ-મોક્ષ ફળની અવશ્ય પ્રાપ્તિ એ શાસ્ત્રકારનું પરંપરાપ્રયોજન છે.

અને શ્રોતાઓનું અનંતર પ્રયોજન તો આ યોગપ્રકરણના અર્થનું પરિજ્ઞાન થવું-સારી પેઠે સમજવું એ છે; એમનું પણ પરંપરાપ્રયોજન તો મોક્ષ જ છે, કારણ કે પ્રકરણ અર્થના જ્ઞાનથી જેમ ઘટે તેમ ઉચિતપણે અત્રે જ યોગમાં પ્રવૃત્તિ હોય છે, અને આ યોગપ્રવૃત્તિ પણ મોક્ષના અવધ્ય-અચૂક ળીજરૂપ છે, તેમાંથી પણ કાળાંતરે અવશ્ય મોક્ષરૂપ ફળ મળશે જ.

“એહનું ફળ હોય ભેદ સુણીજે, અનંતર ને પરંપર રે;
આણાપાલન ચિત્તપ્રસન્ની, સુગતિ સુગતિ સુરમંદિર રે.....સુવિધિ જિનેસર”

—શ્રી આનંદધનજી

આમ ઇષ્ટ દેવતાનું સ્તવ કરી, અને પ્રયોજન વગેરે કહી બતાવી, પ્રકરણમાં ઉપકારક એવું પ્રાસંગિક કથવા કહે છે:—

इहैवेच्छादियोगानां, स्वरूपमभिधीयते ।

योगिनामुપકારાય, व्यक्तं योगप्रसङ्गतः ॥ ૨ ॥

ઇચ્છા આદિક યોગનું, કથાય આંહિ સ્વરૂપ;
ઉપકારાર્થે યોગિના, પ્રસંગથી સ્ફુટ રૂપ. ૨.

અર્થ:—અહીં જ ઇચ્છા વગેરે યોગોનું સ્વરૂપ, યોગિઓના ઉપકાર માટે, યોગના પ્રસંગથી, વ્યક્તપણે-સ્પષ્ટપણે કહેવામાં આવે છે.

વિવેચન

હવે અહીં ચાલુ વિષયમાં ઉપયોગી એવા યોગભૂમિકારૂપ-યોગના હૃદયરૂપ ઇચ્છાયોગ, શાસ્ત્રયોગ ને સામર્થ્યયોગનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે. મિત્રા વગેરે યોગદષ્ટિ-ઓનો તેની સાથે નિકટનો સંબંધ છે, તે દષ્ટિઓ તેમાં અંતર્ભાવ પામે છે, તેથી તેના પ્રસંગથી અત્રે તેનું કથન આવશ્યક છે. એટલે તે કુલયોગી ને પ્રવૃત્તચક્ર એ બે પ્રકારના યોગીઓના ઉપકારાર્થે કહ્યું છે; અને તે પણ વ્યક્તપણે, સ્પષ્ટપણે, અગોપ્યપણે, પુસ્તક-પુસ્તકું કહ્યું છે. પણ નિષ્પન્ન-સિદ્ધ યોગીઓને આથી ઉપકાર થવો સંભવતો નથી.

આ સ્વરૂપ જે કહ્યું છે તે યોગીજનોના ઉપકારને માટે છે, તેઓને યોગનું સહસ્ય-મર્મ જાણવારૂપ થાય તે માટે છે. અહીં યોગીઓ એટલે કુલયોગી કુલયોગી આદિ ને પ્રવૃત્તચક્ર એ બે કોટિના યોગીઓ સમજવા, નહિં કે નિષ્પન્ન-સિદ્ધ યોગીઓ; કારણકે તેઓનું કાર્ય તો પરિપૂર્ણ સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું

વૃત્તિ:—इहैव-અહીં જ, પ્રક્રમમાં, ચાલુ વિષયમાં. શું? તો કે-इच्छादियोगानां-ઇચ્છા આદિ યોગોનું, ઇચ્છાયોગ, શાસ્ત્રયોગ અને સામર્થ્યયોગનું. એમાં શું? તો કે—

स्वरूपमभिधीयते—સ્વરૂપ-સ્વલક્ષણ કહેવામાં આવે છે. શા માટે? તો કે—

योगिनामुपकाराय—યોગીઓના ઉપકાર અર્થે. યોગીઓ અત્રે કુલયોગીઓ અને પ્રવૃત્તચક્ર-યોગીઓ ગણા છે, (જેનું લક્ષણ કહેવામાં આવશે) નહિં કે નિષ્પન્ન યોગીઓ-(જેનું લક્ષણ પણ કહેવામાં આવશે.) કારણકે તેઓને આના થકી ઉપકારનો અભાવ છે, એટલે તેઓથી અન્ય એવા કુલયોગી ને પ્રવૃત્તચક્રના ઉપકાર અર્થે. અને આ થકી ઉપકાર એટલે યોગના હૃદયનો (સહસ્યનો-મર્મનો) ખોલ થવો તે છે. કવી રીતે કહેવામાં આવે છે? તો કે—

व्यक्तं—વ્યક્તપણે, સ્પષ્ટપણે (અગોપ્યપણે), અને આ અપ્રસ્તુત (અસ્થાને) પણ નથી, એટલા માટે કહ્યું—योगप्रसङ्गतः—મિત્રા આદિ યોગના પ્રસંગથી. 'પ્રસંગ' નામની તંત્રયુક્તથી આક્ષિપ્ત-આકર્ષાઈને આ આવી પડેલું છે, એમ અર્થ છે.

છે, તેઓ તો યોગનું હૃદય પામી સિદ્ધહસ્ત યોગી બની ચૂક્યા છે, યોગ-ગિરિશૃંગ પર યોગારૂઢ થઈ ગયા છે. એટલે તેવા તે મહાનુભાવોને આથી કાંઈ ઉપકાર થવાનો અભાવ જ છે. પામેલાને પામવાનું શું? ચઢેલાને ચઢવાનું શું? જો કોઈને આથી ઉપકાર થવાનો સંભવ હોય, તો સાધક દશાવાળા એવા કુલયોગીઓને અને પ્રવૃત્તચક્ર યોગીઓને જ છે.

“કુલયોગી ને પ્રવૃત્તચક્ર જે, તેહ તણે હિત હેતે છ.”

“યોગદષ્ટિ અથે હિત હોવે, તિણે કહી એ વાત છ.”

“આરોહે આરૂઢે ગિરિને, તિમ એહની ગતિ ન્યારી છ.”—શ્રી યો. દ. સંજ્ઞાય.

આ ત્રણે પ્રકારના યોગીઓનું સ્વરૂપ અંધકાર મહર્ષિ આગળ ઉપર વિસ્તારથી કહેવાના છે. પણ સંક્ષેપથી—

‘કુલયોગી’ એટલે જેઓ યોગીઓના કુલમાં જન્મ્યા છે, એટલે કે જન્મથી જ જે તે યોગીના ધર્મને પામેલા છે, જે જન્મથી જ યોગી છે (Born Yogis) તે અને બીજાઓ પણ જે પ્રકૃતિથી યોગી-ધર્મને અનુગત હોય છે, અનુસરનારા હોય છે, તે પણ કુલયોગી છે,—બાકી બીજા નહિં.

“જ્ઞાનરૂપ અગ્નિમાં હવન કરનાર, અધ્યાત્મ શાસ્ત્રમાં નિષ્ણાત અને પરબ્રહ્મરૂપ આમના પતનહાર, જેઓ ‘એકમેવાદિતીય’ ના સિદ્ધાન્તમાં નિત્ય નિમગ્ન રહીને ત્રિભુવનનું રાજ્ય કરતા હોય છે, અને સંતોષરૂપ વનમાં કોકિલ સમાન મધુર ધ્વનિ કર્યા કરે છે, અને જેઓ વિચારવૃક્ષના મૂળમાં બેસીને બ્રહ્મરૂપ ક્ષણનું નિત્ય સેવન કરતા હોય છે, એવા યોગીના* કુળમાં તે યોગબ્રહ્મ પુરુષ જન્મ ધારણ કરે છે.” ઇત્યાદિ.

સંતશ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજકૃત જ્ઞાનેશ્વરી ગીતા.

“યોગીકુલે જ્યા તસ ધર્મે અનુગત તે કુલયોગીછ,

અદ્રેષી શુરુ-દેવ-દ્વિજ પ્રિય, દયાવંત ઉપયોગીછ.” ઇત્યાદિ—શ્રી યો. દ. સંજ્ઞાય.

* “અથવા યોગિનામેવ કુલે ભવતિ ધીમતામ્ ।

પતદ્વિ દુર્લભતરં લોકે જન્મ યદીદશમ્ ॥

તત્ર તં બુદ્ધિસંયોગં લભતે પૌર્વદેહિકમ્ ।

યત્તે ચ તતો મૂયઃ સંસિદ્ધૌ કુરુનંદન ॥”—ગીતા અ. ૬.

ભૂ મિ ઠા

ઈચ્છાયોગ શાસ્ત્રયોગ અને સામર્થ્યયોગ

ઈચ્છાયોગનું સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કરવા માટે કહે છે—

**કર્તુમિચ્છોઃ શ્રુતાર્થસ્ય, જ્ઞાનિનોઽપિ પ્રમાદતઃ ।
વિકલો ધર્મયોગો યઃ, સ ઇચ્છાયોગ ઉચ્યતે ॥ ૩ ॥**

ઈચ્છક શ્રુતજ્ઞ જ્ઞાનિનો, પણ પ્રમાદ પસાય;
વિકલ જે ધર્મયોગ તે, ઇચ્છાયોગ કથાય. ૩.

અર્થઃ—ધર્મ કરવાને ઇચ્છતા, અને આગમ-અર્થ જેણે શ્રવણ કર્યો છે એવા (શ્રુતાર્થ) જ્ઞાનિનો પણ, પ્રમાદને લીધે જે વિકલ-અસંપૂર્ણ ધર્મયોગ, તે ઇચ્છાયોગ કહેવાય છે.

વિવેચન

અહીં ઇચ્છાયોગનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટપણે કહ્યું છે. જ્યાં ધર્મ કર્તવ્ય કરવાની સાચી

વૃત્તિઃ—**કર્તુમિચ્છોઃ**—કરવાના ઇચ્છુ-ઈચ્છક, તેવા પ્રકારના ક્ષયોપશમ ભાવથી નિર્વ્યાજપણે જ-નિર્દેશપણે જ કરવાને ઇચ્છતા એવા કામ્પનો. આને જ વિશેષણ આપે છે: આ ચિકીર્ષુ-ધર્મ કરવાની ઇચ્છાવાળો કેવો વિશિષ્ટ હોય? તે કે—

‘શ્રુતાર્થસ્ય’—શ્રુતાર્થ, એટલે જેણે અર્થ-આગમ શ્રુત કર્યું છે, શ્રવણ કર્યું છે એવો. કારણકે અર્થ શબ્દનો અર્થ આગમ પચન છે, ‘અર્થયતે અનેન તત્ત્વં’ આનાવડે કરીને તત્ત્વ અર્થાય છે, શોધાય છે, એટલા માટે. આ શ્રુતાર્થ-શ્રુતજ્ઞની પણ કદાચિત્ અજ્ઞાની જ હોય-ક્ષયોપશમના વિચિત્ર-પણાને લીધે. એટલા માટે કહ્યું.—

જ્ઞાનિનોઽપિ—જ્ઞાનીનો પણ, અનુક્રમ કરવા યોગ્ય-આચરવા યોગ્ય તત્ત્વાર્થ-પરમાર્થ જેણે અણેલ છે, સમજેલ છે એવા જ્ઞાનીનો પણ. એવા પ્રકારનો હોતાં પણ શું? તે કે—

પ્રમાદતઃ—પ્રમાદને લીધે, વિકલા આદિ પ્રમાદે કરીને, **વિકલઃ**—વિકલ, કાળ વગેરે વિકલતાને આશી વિકલ-અસંપૂર્ણ, **ધર્મયોગઃ**—ધર્મયોગ, ધર્મવ્યાપાર, યઃ—જે, વંદન આદિ વિષયા,

સ ઇચ્છાયોગ ઉચ્યતે—તે ‘ઈચ્છાયોગ’ કહેવાય છે. અને આનું ઇચ્છાપ્રધાનપણું તેવા પ્રકારે અકાલ આદિમાં પણ કરવા થકી છે.

અંતરંગ ધ્રુવચોગનું પ્રધાનપણ્ય-મુખ્યપણ્ય છે, તેનું નામ 'ધ્રુવચોગ' છે. તેવા ધ્રુવચોગવાળા પુરુષ શાસ્ત્રવેત્તા અને સમ્યગ્જ્ઞાની હોય છે, પણ તેમ હોવા છતાં હવુ વિકલા વગેરે પ્રમાદને લીધે, તેનો તે ધર્મવ્યાપાર વિકલ એટલે કે ખોટખાંપણવાળો-અસંપૂર્ણ છે. આમ ધ્રુવચોગી પુરુષના મુખ્ય લક્ષણ આ છે:- (૧) ધર્મ કરવાની ધ્રુવચોગ, (૨) શ્રુતાર્થ-શ્રુતજ્ઞાનીપણ્ય, (૩) સમ્યગ્જ્ઞાનીપણ્ય-સમ્યગ્દષ્ટિપણ્ય, (૪) છતાં પ્રમાદજન્ય વિકલપણ્ય.

૧. ધર્મ કરવાની ધ્રુવચોગ—પ્રથમ તો તે પુરુષ ધર્મકાર્ય કરવાની સાચેસાચી, ખરેખરી, નિર્દોષ, નિષ્કપટ, નિર્વ્યાજ અંતરંગ ધ્રુવચોગવાળો હોવો ધર્મ કરવાની જોઈએ. કારણકે જેમ સંસાર-વ્યવહારમાં પ્રથમ કોઈ પણ કૃત્ય કરવાની ધ્રુવચોગ ધ્રુવચોગ થાય છે, ને તે પછી જ તેમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે, તેમ પરમાર્થમાં પણ પ્રથમ તો ધર્મકૃત્ય કરવાની સાચી અંતરંગ ધ્રુવચોગ ઉપજવી જોઈએ, તે ધર્મનું પહેલું પગથીયું છે. ધર્મ પ્રત્યેની એટલે કે મોક્ષસાધન પ્રત્યેની તેવી અંતરંગ ધ્રુવચોગ, પરમ રુચિ, પરમ પ્રીતિ, ભક્તિભાવ, પ્રશસ્ત રાગ, સાચો 'રંગ' જ્યાં લગી ન હોય, ત્યાં લગી ધર્મક્રિયામાં સાચો રસ ઉપજતો નથી, 'છાર પર લિંપણા' જેવી નીરસ શુષ્ક ક્રિયા યંત્રવત્ જડપણે થયા કરે છે, પણ તેમાં જોઈએ તેવી મન આવતી નથી. અમૃતસરોવર ભર્યું હોય, પણ તેની ઓર મીઠાશ તો તૃષાતુરને જ આવે છે. જોજનની ખરી મીઠાશ સાચી ભૂખ લાગી હોય તેને જ આવે છે, માટે ધર્મની સાચી ધ્રુવચોગ, તમન્ના, લગની લાગવી જોઈએ, એ સૌથી પ્રથમ જરૂરનું છે.

એટલે જે સાચા 'જોગીજન' છે, તેમનામાં તો તેવી સાચી ધ્રુવચોગ હોવી જ જોઈએ, એ યોગની પ્રથમ ભૂમિકા છે. અને તે જોગીજનને ધ્રુવચોગ પણ શી છે? 'મૂળ શુદ્ધ તે આત્મપદ' રૂપ શુદ્ધ ધર્મની-મોક્ષની પ્રાપ્તિ સિવાય બીજી ધ્રુવચોગ તે મુમુક્ષુ આત્માર્થી જોગીજનોને હોતી જ નથી. તેઓને તો એક આત્માર્થનું જ કામ હોય છે, બીજો મન-રોગ હોતો નથી.

“ધ્રુવચોગ છે જે જોગીજન, અનંત સુખસ્વરૂપ;

મૂળ શુદ્ધ તે આત્મપદ, સયોગી જિનસ્વરૂપ.”

“કામ એક આત્માર્થનું, બીજો નહિં મનરોગ.”

“પરિચયો! તમને હું લલામણ કરું છું કે તમે યોગ્ય થવાની તમારામાં ધ્રુવચોગ ઉત્પન્ન કરો.”

“તૃષાતુરને પાયાની મહેનત કરજો, અતૃષાતુરને તૃષાતર થવાની જિજ્ઞાસા ધેદા કરજો.”
ધ્રુવચોગ.

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

શ્રી પ્રતિક્રમાણુ વગેરે સૂત્રમાં ઘણાં xસૂત્રો ‘ઈચ્છામિ’ ‘ઈચ્છાકાર’ વગેરે ઇચ્છા-પ્રદર્શક પદથી શરૂ થાય છે, એની પાછળ પણ એ જ રહસ્ય રહેલું છે, કે પ્રત્યેક ધર્મ-દ્વિયામાં પ્રથમ ઇચ્છાયોગ હોવો જોઈએ. જેમકે-‘ઈચ્છામિ જ્ઞાતમાસમણો, ઈચ્છાકારેણ સંદિસહ મગવન્’ । ઇત્યાદિ. તેમજ આ અંધના મંગલાચરણમાં પણ તે ઇચ્છાયોગ જ કહ્યો છે, તે પણ ગર્ભિતપણે એમ સૂચવે છે કે ઇચ્છાયોગ એ જ યોગનું મંગલાચરણ છે, યોગનું પ્રથમ પગથિયું છે, યોગનું પ્રવેશદ્વાર છે.

અને આ ધર્મ-ઇચ્છામાં પણ બીલકુલ નિષ્કપટપણું, માયાચાર રહિતપણું હોવું જોઈએ; દાંભિક ડાળવાલુપણું, ધર્મદોંગીપણું, ગગલાભગતપણું, ન જ હોવું જોઈએ, ધર્મીમાં અપવા ખાતરનો દંભ ન જ હોવો જોઈએ; ને તો જ તે સાચી ધર્મઇચ્છા-સુસુક્ષ્મતા* કહી શકાય.

“કપટ રહિત થઈ આતમ અરપણા રે,
આનંદધન પદ રેહ.....”-શ્રી આનંદધનજી.

“દુર્બલ નગ્ન ને માસ ઉપવાસી, જે છે માયા રંગ રે;
તો પણ ગર્ભ અનંતા લેશે, બોલે બીજું અંગ રે.”

—શ્રી યશોવિજયજીકૃત સાડા ત્રણસો ગાથાનું સ્તવન.

“આત્માર્થિના તતસ્ત્યાજ્યો દંભોડનર્થનિબન્ધનમ્ ।

શુદ્ધિઃ સ્યાદ્જુમૂતસ્યેત્યાગમે પ્રતિપાદિતમ્ ॥”-શ્રી યશોવિજયજીકૃત અધ્યાત્મસાર.

અર્થાત્—એટલા માટે આત્માર્થીએ અનર્થના કારણરૂપ દંભ-દોંગીપણું છોડી દેવું જોઈએ. જાનુની-સરખતાવંત પુરુષની શુદ્ધિ હોય છે, એમ આગમમાં કહ્યું છે.

૨. શ્રુતજ્ઞાન—બીજું, તેનામાં શ્રુતજ્ઞાન હોવું જોઈએ. સદ્ગુરુમુખે કે સત્શાસ્ત્ર-મુખે તેણે શ્રુતનું-અર્થનું શ્રવણ કરેલું હોવું જોઈએ, તેને આગમનું જાણપણું હોવું જોઈએ. અત્રે ‘શ્રવણ’ એટલે માત્ર કર્ણોદ્વિયદ્વારા શબ્દનું સાંભળવું એમ નહીં, પણ સાંભળવાની સાથે ભાવથી અર્થશ્રહણ પણ કરી લેવું તે જ સાચું શ્રવણ છે. કારણ કે જેના દ્વારા તત્ત્વ અર્થાય-શોધાય તેનું નામ જ અર્થ અથવા આગમ-શ્રુત છે. એટલે આ અર્થ-આગમ-શ્રુત જે શ્રવણ કરે, તે તેના અર્થશ્રહણરૂપ શ્રવણ પણ કરે, એ સહેજે સમજાય એમ છે.

x “કાયોત્સર્ગાદિસૂત્રાણાં શ્રદ્ધામેઘાદિભાવતઃ ।

ઈચ્છાદિયોગે સાફલ્યં દેશસર્વવ્રતસ્પૃશામ્ ॥” —શ્રી અધ્યાત્મસાર.

* “હૃદિઅસ્સ જહાં જ્ઞાનમવિ વિચ્છિજ્જઈ ણેવ મોઝણે ઈચ્છા ।

एवं मोक्खत्थीणं છિજ્જઈ ઈચ્છા ણ કજ્જમિ ॥”

શ્રી યશોવિજયજીકૃત યતિલક્ષણસમુચ્ચય.

૩. સમ્યગ્દષ્ટિ-જ્ઞાની પણું—શાસ્ત્રજ્ઞાન હોય, સર્વ આગમ જાણતો હોય, છતાં કદાચને અજ્ઞાની પણ હોય; એટલા માટે ધ્રુવચોગી 'જ્ઞાની' હોવો સમ્યગ્દષ્ટિ- જ્ઞાની પણું એવું ખાસ વિશેષણ મૂક્યું. ધ્રુવચોગી સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષ હોય, સમ્યગ્દર્શનને પ્રાપ્ત થયેલ આત્મજ્ઞાની હોય સમ્યગ્દર્શન વિનાનું અર્ધુચ જ્ઞાન અજ્ઞાનરૂપ જ છે. કારણકે શાસ્ત્રસમુદ્રનો પાર પામીને વિકાન વિબુધ થયો હોય, પણ અનુષ્ઠાન કરવા યોગ્ય એવું આરાધ્ય ઈષ્ટ તત્ત્વ ન જાણ્યું હોય, તો તે અજ્ઞાની જ કહેવાય. વિબુધોએ (દેવોએ) મંદર પર્વતવડે સાગરમંથન કરી સારભૂત રત્નોત્તી ને તેમાં પણ સારભૂત અમૃતની પ્રાપ્તિ કરી, એમ પુરાણોક્તિ છે. તે રૂપકને અત્રે xઅધ્યાત્મ પરિભાષામાં ઘટાવીએ, તો વિબુધો (વિક્રજનો) અધ્યાત્મશાસ્ત્રરૂપ મંદરાચલવડે શાસ્ત્રસમુદ્રનું મંથન કરી, તેમાંથી સારભૂત તત્ત્વ-રત્ન ઝોળી કાઢી, પરમ અમૃતરૂપ આત્મતત્ત્વને ન પામે, તો તે તેમનું વિબુધપણું અબુધપણારૂપ જ છે, અજ્ઞાન-પણારૂપ જ છે. પાંચમા અંગમાં-શ્રી ભગવતીસૂત્રમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે 'નવ પૂર્વ સુધી જાણ્યો હોય, પણ જો જીવને ન જાણ્યો તો તે અજ્ઞાની છે.'

“ જો હોય પૂર્વ જાણેલ નવ પણ, જીવને જાણ્યો નહીં,
તો સર્વ તે અજ્ઞાન ભાખ્યું, સાક્ષી છે આગમ અહીં;
એ પૂર્વ સર્વ કહ્યા વિશેષે, જીવ કરવા નિર્મળો,
જિનવર કહે છે જ્ઞાન તેને, સર્વ જાણ્યો સાંભળો.
નહીં ધ્રંથમાંહિ જ્ઞાન ભાખ્યું, જ્ઞાન નહિં કવિ-ચાતુરી,
નહિં મંત્રતત્રો જ્ઞાન દાખ્યાં, જ્ઞાન નહિં ભાષા કરી;
નહિં અન્ય સ્થાને જ્ઞાન ભાખ્યું, જ્ઞાન જ્ઞાનીમાં કળો,
જિનવર કહે છે જ્ઞાન તેને, સર્વ જાણ્યો સાંભળો. ”

“ જળ જાણ્યો નિજ રૂપકો, તળ જાણ્યો સળ લોક;
નહિં જાણ્યો નિજ રૂપકો, સળ જાણ્યો સો ફોક ”-શ્રીમદ્ સગચંદ્રજી.

એટલા માટે ધ્રુવચોગી 'જ્ઞાની' પુરુષમાં આત્મજ્ઞાન અવશ્ય હોય; ધ્રુવચોગી પુરુષ સમ્યગ્દષ્ટિ, સમ્યગ્દર્શની, આત્મજ્ઞાની હોય.

૪. પ્રમાદજન્ય વિકલતા—આમ આ ધ્રુવચોગી સમ્યગ્દષ્ટિ આત્મજ્ઞને દર્શન-મોહ તો દૂર થયો છે, પણ ચારિત્રમોહની હજી સંભાવના છે, એટલે હજી તેને તેવી સંપૂર્ણ અવિકલ આત્મસ્થિતિ હોતી નથી, અખંડ આત્માનુચરણરૂપ ચારિત્ર હોતું નથી. કારણકે પ્રમાદનો સફાવ હોવાથી આત્મસ્વરૂપથી પ્રમત્ત-ચ્યુત ધર્મ જવાય છે, વિકથા વગેરે પ્રમાદના પ્રસં-

x “ અધ્યાત્મશાસ્ત્રહેમાદ્રિમયિતાદાગમોદયઃ ।

મૂયાંસિ ગુણરત્તાનિ પ્રાપ્યન્તે વિબુધૈર્ન કિમ્ ॥ ”-શ્રી યશોવિજયજીવિત અધ્યાત્મસાર.

ગથી તેના ચારિત્રભાવમાં વિકલપણું-ખામી આવી જાય છે, અને તેથી જ તેનો યોગ-ધર્મ-વ્યાપાર વિકલ-ખામીવાળો હોઈ, જ્ઞાનાચાર વગેરેના કાળ-વિનય વગેરે પ્રકારોમાં અતિ-ચાર-દોષથી તેની સ્ખલના થાય છે.

અને પ્રમાદ એટલે આજસુપણું એવો માત્ર સામાન્ય અર્થ નથી; પણ પ્રમાદ એટલે જે કંઈ વડે કરીને જીવ પોતાની આત્મસ્વરૂપ સ્થિતિથી પ્રમત્ત થાય, પ્રમાદના પ્રકાર જાણ થાય, સ્થુત થાય, તેવો વિશાળ અર્થ છે, અને જીવને સ્વરૂપજાણ કરનારા આ પ્રમાદના મુખ્ય પાંચ પ્રકાર છે: (૧) મદ, (૨) વિષય, (૩) ક્ષાય, (૪) નિદ્રા, (૫) વિકથા. અથવા પ્રકારાંતરે તેના આઠ ભેદ છે: (૧) અજ્ઞાન, (૨) સંશય, (૩) મિથ્યાજ્ઞાન, (૪) રાગ, (૫) દ્રેષ, (૬) મતિજ્ઞાન, (૭) ધર્મમાં અનાદર, (૮) મન-વચન-કાયાના યોગનું દુષ્પ્રણિધાન.

અને આ પ્રમાદને લીધે જ્ઞાનાચાર વગેરે પાંચ આચારના સમ્યક્પાલનમાં ક્ષતિ થવાનો સંભવ છે છતાં, ઇચ્છાયોગી મુમુક્ષુને ઇચ્છાપ્રધાનપણું તો અવશ્ય છે જ, એટલે તે મોક્ષસાધક ધર્મકર્તવ્ય કરવાની સતત અંતરંગ ઇચ્છા ધરાવે જ છે, અને તે ઇચ્છા પ્રમાણે યોગ-ધર્મવ્યાપાર-ધર્મપ્રવૃત્તિ પણ કરે છે, તેનો ધર્મ પુરુષાર્થ તો ચાલુ જ હોય છે. કારણ કે અન્ય સામાન્ય કૌટિના જીવો જેમ પ્રમાદી-આજસુ હોય છે, તેવા અર્થમાં તે જ્ઞાની પુરુષ પ્રમાદી હોતો નથી, તે કાંઈ પાદપ્રસારિકા કરીને આજસુ એસી રહેતો નથી. તેવા સામાન્ય-પ્રાકૃતજનો કરતાં તો તે અનંતગણો આગળ વધી ગયો હોય છે, કારણ કે તેના ક્ષાય પાતળા પડી ગયા હોય છે, વિષયરસ-વિષયાસક્તિ મંદ પડી ગયા હોય છે, રાગ-દ્રેષ આદિ પ્રમાદદોષ મોળા પડી ગયા હોય છે, અને આત્મસ્વરૂપ જાણ્યા-સમજ્યા પછી તે જ્ઞાની સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષનો પ્રયત્ન, પુરુષાર્થ, ઇચ્છા પણ પ્રમાદ દૂર કરવા લાગી જ હોય છે.

પરંતુ ઉપર કહેલા કારણોને લીધે ઉપજતો પ્રમાદનો અંશ પણ જ્યાંલગી હોય, ત્યાંલગી તે 'પ્રમાદી' જ-પ્રમત્ત જ કહેવાય છે. અને જેટલા જેટલા અંશે તેનો પ્રમાદ-દોષ દૂર થતો જાય છે, તેટલા તેટલા અંશે તેની આત્મસ્થિતિ-આત્મદશા વધતી જાય છે, તેનો ઇચ્છાયોગ બળવત્તર બનતો જાય છે. આમ પ્રમાદની ઉત્તરોત્તર ન્યૂનતા (ઓછાશ) પ્રમાણે તે ઇચ્છાયોગી સમ્યગ્દષ્ટિ આત્મજ્ઞાના ત્રણ વિભાગ પડે છે. (૧) અવિરતિ સમ્યગ્દષ્ટિ, (૨) દેશવિરતિ સમ્યગ્દષ્ટિ (ભાવશ્રાવક), (૩) સર્વવિરતિ સમ્યગ્દષ્ટિ (ભાવસાધુ).

“શ્રદ્ધા જ્ઞાન લક્ષ્યા છે તો પણ જો નવિ જાય પમાયો રે;
વંધ્ય તરુ ઉપમ તો પામે, સંયમ ઠાણ જો નાયો રે....
ગાયો ગાયો રે, બલે વીર જગતગુરુ ગાયો.”

× “ન પ્રમાદાદ્વર્થોઽન્યો જ્ઞાનિનો સ્વસ્વરૂપતઃ ।

તતો મોહસ્તતોઽહંધીસ્તતો વંધસ્તતો વ્યથા ॥”-શ્રી શંકરાચાર્યકૃત વિવેકચૂડામણિ.

“ પમાયં કમ્મમાહંસુ અપ્પમાયં તહાવરં ।

તદ્વાવાદેસઓ વાવિ વાલં પંઢિયમેવવા ॥ ”

—શ્રી સૂત્રકૃતાંગ.

“ પ્રમાદને તીર્થં કરદેવ કર્મ કહે છે, અને અપ્રમાદને તેથી ળીળું એટલે અકર્મરૂપ એવું આત્મસ્વરૂપ કહે છે. તેવા લેહના પ્રકારથી અજ્ઞાની અને જ્ઞાનીનું સ્વરૂપ છે. ”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર.

આમ ઈસ્ત્રાચોગના ચાર લક્ષણ કહ્યા, તે લક્ષણોના પરસ્પર સંબંધ છે. (૧) પ્રથમ તેા ધર્મની ઈસ્ત્રા ઉપજે, (૨) એટલે પછી તેનું સ્વરૂપ જાણવા માટે શ્રી સદ્ગુરુ મુખે શ્રવણ થાય, (૩) સમ્યક અર્થજહણરૂપ શ્રવણ થયા પછી જ્ઞાન થાય, (૪) જ્ઞાન થયા છતાં પણ હજી પ્રમાદને લીધે ચારિત્રમાં વિકલતા હોય.

અને આમ આ ઈસ્ત્રાચોગી પુરુષ—(૧) સાચો ધર્મ ઈસ્ત્રક, ખરેખરો મુમુક્ષુ, આત્માર્થી હોય, (૨) શાસ્ત્રશ્રાતા—શ્રુતજ્ઞ હોય, (૩) સમ્યગ્દષ્ટિ આત્મજ્ઞાની હોય, (૪) છતાં હજી પ્રમાદવંત—પ્રમત્ત હોય.

વળી અત્રે શબ્દની ખૂબીથી ગૂંથણી કરી શાસ્ત્રકાર મહર્ષિએ ‘ ઈસ્ત્રાચોગ ’ માં કર્મ-ચોગ ભક્તિચોગ ને જ્ઞાનચોગના અંશોને અત્યંત કુશળતાથી સમાવેશ કરી લીધો છે. તે આ પ્રકારે—(૧) કર્તુમ્—કરવા માટે એ શબ્દથી કર્મચોગનું જહણ છે, (૨) ‘ ઈસ્ત્રા ’ શબ્દથી ભક્તિચોગનું સૂચન છે, (૩) અને ‘ જ્ઞાની ’ શબ્દથી જ્ઞાનચોગનેા નિર્દેશ છે.

તે ઉપરાંત એ પણ સમજવાનું છે કે—મહુકાલવ્યાપી એવું મોક્ષસાધન જેવું પ્રધાન કાર્ય માથે લીધું હોય, તેમાં પ્રમાદવંત છતાં, જે તે થોડું પણ કર્મ x સાંગોપાંગપણે—અવિકલપણે—પરિશુદ્ધપણે કરતો હોય, તેા તેના પણ આ ઈસ્ત્રાચોગમાં સમાવેશ થાય છે. તેમ જ અત્રે ઈસ્ત્રાનું પ્રધાનપણું છે, એટલે એ ઉપરથી ઉપલક્ષણથી એ સમજવાનું છે કે—થોડું પણ શુદ્ધ ધર્મકર્તવ્ય કરવાની જે સાચી નિર્દોલ ઈસ્ત્રા પણ હોય, તેા તેના પણ વ્યવહારથી* અત્રે ઈસ્ત્રાચોગમાં ઉપચારથી અંતર્ભાવ થાય છે.

* “ સાક્કમપ્યેકકં કર્મ પ્રતિપન્ને પ્રમાદિનઃ ।

નત્વેચ્છાચોગત્ત્વમ્મજ્જતિ ॥ ”—શ્રી યશોવિજયશ્લોકત્ત્વ દ્વાત્રિંશત્ દ્વાત્રિંશિકા.

* “ તત્ત્વજ્ઞમગુણસ્થાનાદારમ્બ્યૈવતદિચ્છતિ ।

નિશ્ચયો વ્યવહારસ્તુ પૂર્વમપ્યુપચારતઃ ॥ ”—શ્રી અધ્યાત્મસાર ઇલાહ.

શાસ્ત્રયોગનું સ્વરૂપ કથવાની ઇચ્છાથી કહે છે:—

શાસ્ત્રયોગસ્તિવહ જ્ઞેયો યથાશક્ત્યપ્રમાદિનઃ ।

શ્રાદ્ધસ્ય તીવ્રબોધેન વચસાવિકલસ્તથા ॥ ૪ ॥

બીજા શ્રાદ્ધ અપ્રમાદીને, શક્તિ તણે અનુસાર;

તીવ્રબોધેન યુત શ્રુતચક્રી, વળી તે અવિકલ ધાર. ૪.

અર્થ:—અને શાસ્ત્રયોગ તે અહીં યથાશક્તિ અપ્રમાદી એવા શ્રાદ્ધને-શ્રદ્ધાવંતને બાણુવો; અને તે તીવ્ર બોધવાળા આગમ-વચનવડે કરીને તથા (કાલ આદિની અવિકલતા વડે કરીને) અવિકલ-અખંડ એવો હોય છે.

વિવેચન

અહીં યોગશાસ્ત્રની પરિભાષામાં બીજા 'શાસ્ત્રયોગ'નું સ્વરૂપલક્ષણ સ્પષ્ટપણે કહ્યું છે. શાસ્ત્રપ્રધાનયોગ તે શાસ્ત્રયોગ. શાસ્ત્રનું જ્યાં પ્રધાનપણું છે તે શાસ્ત્ર-શાસ્ત્રયોગ યોગ કહેવાય છે. આ શાસ્ત્રયોગમાં આગમજ્ઞાનનું-શ્રુતબોધનું એટલું બધું તીવ્રપણું-તીક્ષ્ણપણું હોય છે, એટલું બધું પટુત્વ-નિપુણપણું-કુશલપણું હોય છે, કે તે શાસ્ત્રજ્ઞાનવડે કરીને એ અવિકલ-અખંડ હોય છે. અને તેવા શાસ્ત્રપટુ-પણાને લીધે, સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ અતિચાર દોષનું પણ અહીં બાણુપણું હોય છે, તથા સૂક્ષ્મ ઉપયોગપૂર્વક-આત્મજાગૃતિપૂર્વક તે તે દોષ દૂર કરવામાં આવે છે. એટલે જ્ઞાનાચાર, દર્શનાચાર, ચારિત્રાચાર, તપાચાર, ને વીર્યાચાર એ ચત્ર આચારના કાલ, વિનય વગેરે સૂક્ષ્મ પ્રકારોનું પણ યથાવત્ત ધરાધર પાલન કરવામાં આવે છે. એથી કરીને પણ આ શાસ્ત્રયોગ અવિકલ-અખંડ હોય છે, ખોડખાંપણુ વિનાનો, નિરતિચાર હોય છે.

વૃત્તિ:—શાસ્ત્રયોગસ્તુ—શાસ્ત્રયોગ તે, શાસ્ત્રપ્રધાનયોગ તે શાસ્ત્રયોગ, એટલે પ્રક્રમથી (ચાલુ વિષયમાં) ધર્મવ્યાપાર જ, તે વળી-દ્રહ-અહીં, યોગતંત્રમાં, જ્ઞેય: બાણુવો. કોનો ? કેવો ? તે માટે કહ્યું—

યથાશક્તિ—યથાશક્તિ, શક્તિને અનુરૂપ, શક્તિ પ્રમાણે.

અપ્રમાદિનઃ—અપ્રમાદીનો, વિકથા વગેરે પ્રમાદથી રહિતનો, આનું જ વિશેષણ આપે છે —

શ્રાદ્ધસ્ય—શ્રાદ્ધનો-શ્રદ્ધાળુનો, તેવા પ્રકારનો મોલ દૂર ચવાથી સંપ્રત્યયાત્મિક-સમ્બંધ પ્રતીતિવાળી આદિ શ્રદ્ધા ધરાવનારનો-શ્રદ્ધાવંતનો.

તીવ્રબોધેન—તીવ્રબોધવાળા, હેતુશ્રુત એવા પટુ-નિપુણ બોધવાળા.

વચસા—વચનથી, આગમથી, અવિકલ:—અવિકલ, અખંડ.

તથા—તેમ જ કાલ આદિની વિકલતાની અબાધાએ કરીને પણ અવિકલ-અખંડ. કારણ કે અપટુ (અકુશળ) હોય તે અતિચાર દોષના જ્ઞાતા-બાણુનાર હોય નહિ, અતિચાર દોષ બાણુ નહિ.

આવો આ શાસ્ત્રયોગ કેને હોય છે ? કેવા પાત્રને હોય છે ? શ્રાદ્ધ-શ્રદ્ધાવંત એવા યથાશક્તિ અપ્રમાદીને તે હોય છે. આમ શાસ્ત્રયોગી પુરુષ (૧) ત્રીજા શાસ્ત્રબોધવાળો, (૨) શ્રાદ્ધ-શ્રદ્ધાળુ, (૩) યથાશક્તિ અપ્રમાદી હોય. તે આ પ્રકારે—

ત્રીજાશાસ્ત્રબોધવાળો—આ શાસ્ત્રયોગીને સિદ્ધાંતનો ત્રીજો બોધ-તીક્ષ્ણ બોધ હોય છે. કુશાબ્ર બુદ્ધિતા પ્રતાપે શાસ્ત્રનું સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ રહસ્યભૂત ગૂઠ જ્ઞાન ત્રીજો બોધ તેને હોય છે, ઊંડામાં ઊંડા આશયવાળી તેની સમજણ હોય છે. શાસ્ત્ર એટલે શાસ્ત્ર પુરુષનું—આમ પ્રમાણભૂત પુરુષનું વચન. જીવને કાર્યાકાર્ય વગેરે સંબંધી જે શાસન-આજ્ઞા કરે, અને તે નિર્દોષ શાસનવડે કરીને જે જીવનું ત્રાણ એટલે સંસારભયથી રક્ષણ કરે, તે ‘શાસ્ત્ર’ છે, એમ તેનો વ્યુત્પત્તિ અર્થ છે. અને આવું શાસ્ત્ર તેા નિર્દોષ એવા વીતરાગ સર્વજનું જે વચન હોઈ શકે—શીળ કોઈનું નહિં.

“શાસનાત્રાણશક્તેષુ બુદ્ધૈઃ જ્ઞાણં નિરુચ્યતે ।

વચનં વીતરાગસ્ય તત્ત્વ નાન્યસ્ય કસ્યચિત્ ॥”

—શ્રી યશોવિજયજીપ્રણીત અધ્યાત્મોપનિષદ્.

આ શાસ્ત્રસમુદ્રનો પાર પામવો ઘણો દુષ્કર છે. મોટા મોટા મતિમંતો પણ તેમાં થાકી જાય, અથવા ગોથું ખાઈ જઈ દિહ્મોહને પ્રાપ્ત થાય, એવી તે શાસ્ત્રસમુદ્ર ‘જિન પ્રવચનની દુર્ગમ્યતા’ છે. શ્રી સદ્ગુરુના કૃપાપ્રસાદથી, અવલંબનથી, ગુરુગમથી જ તે દુર્ગમ આગમ પણ સુગમ થઈ પડે છે.

“જિન પ્રવચન દુર્ગમ્યતા, થાકે અતિ મતિમાન;

અવલંબન શ્રી સદ્ગુરુ, સુગમ અને સુખખાણુ.” —શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

મહામતિર્મિનિઃશેષસિદ્ધાન્તપથપારગૈઃ ।

ક્રિયતે યત્ર દિગ્મોહસ્તત્ર કોઽન્યઃ પ્રસર્પતિ ॥”

—શ્રી શુભચંદ્રાચાર્યજીકૃત શ્રી જ્ઞાનાર્ણવ.

એવા દુર્ગમ આગમ-સાગરને પણ શ્રી સદ્ગુરુકૃપાપ્રસાદથી આ શાસ્ત્રયોગી ઉદ્ધંવી ગયેલો હોય છે, તેનું રહસ્યભૂત જ્ઞાન પામી ગયેલો હોય છે. અને સર્વશ્રુતનું રહસ્ય પણ કેવલ એક શુદ્ધ આત્માને જાણવો-એળખવો-પામવો એ જ છે. ‘દ્વાદશાંગીx શ્રી જિનેશ્વરે કહી છે તેમાં પણ એક આત્મા જ આદેય-શ્રદ્ધણુ કરવા યોગ્ય છે, અને બાકી બીજાં બધુંય હેય-ત્યાગવા યોગ્ય છે.’ એ જ પરમ સારભૂત મુખ્ય વાત કહી છે. આવું ભાવશ્રુતજ્ઞાન

x “ઉકં જિનેર્દ્વાદશમેદમજ્ઞં, શ્રુતં તતોઽપ્યન્યદનેકમેદકમ્ ।

તસ્મિન્નુપાદેયતયા ચિદાત્મા, શેષં તુ હેયત્વધિયામ્યઘાયિ ॥”

—શ્રી પદ્મનાભિ પંચવિંશતિકા.

એટલે કે શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન આ શાસ્ત્રયોગીના હૃદયમાં નિરંતર રમી રહ્યું હોય છે, અત્યંત પરિણમી ગયું હોય છે. આમ દ્રવ્ય-સાવ શ્રુતના તીવ્ર બોધવાળો આ શાસ્ત્રયોગી પુરુષ, આત્મજ્ઞાની સમ્યગ્દષ્ટિ એવો શાસ્ત્રજ્ઞાતા હોય છે.

“ જો હિ સુણ્ણહિગચ્છદ્ધ, અપ્પાણમિણં તુ કેવલં સુદ્ધં ।

તં સુયકેવલિમિસિણો ભણંતિ લોચપ્પઈવયરા ॥

જો સુયણાણં સવ્વં જાણદ્ધ, સુયકેવલિં તમાહુ જિણા ।

ણાણં અપ્પા સવ્વં જદ્ધા સુયકેવલી તમ્હા ॥ ”

—શ્રી કુંદકુંદાચાર્યજીવપ્રણીત શ્રીસમયસાર.

“ જો એમં જાણદ્ધ, સો સવ્વં જાણદ્ધ,

જો સવ્વં જાણદ્ધ, સો એમં જાણદ્ધ ॥ ”

—શ્રી આચારાંગસૂત્ર.

અર્થાત્—‘ જે શ્રુતવડે કરીને કેવલ શુદ્ધ એવા આ આત્માને બાણે છે, તેને લોક-પ્રદીપકર ઋષિઓ ‘શ્રુતકેવલી’ કહે છે. અને જે સર્વ શ્રુતજ્ઞાન બાણે છે તેને જિન ભગવાન ‘શ્રુતકેવલી’ કહે છે, કારણ કે સર્વ જ્ઞાન તે આત્મા છે, તેથી તે શ્રુતકેવલી છે.’

‘ જે એકને (આત્માને) બાણે છે તે સર્વને બાણે છે,

જે સર્વને બાણે છે, તે એકને (આત્માને) બાણે છે.’

અને આમ શ્રુતજ્ઞાનનો તીવ્ર બોધ હોવાથી જ, આ શાસ્ત્રયોગી જ્ઞાની પુરુષ, જ્ઞાનાચાર વગેરેના પાલનમાં સૂક્ષ્મ આત્મોપયોગપૂર્વક-સતત આત્મભાગ્યતિપૂર્વક અવિકલપણે પ્રવર્તી થકે છે, અને તેથી જ અત્રે આ શાસ્ત્રયોગને અવિકલ-અખંડ કહ્યો છે.

શ્રદ્ધ-શ્રદ્ધાવંત—આ શાસ્ત્રયોગી પુરુષ શ્રદ્ધ એટલે શ્રદ્ધાવંત હોય છે. જ્ઞાન હોય

પણ શ્રદ્ધા ન હોય તો શું કામનું ? પણ આ શાસ્ત્રયોગી પુરુષ તો તીવ્ર

પ્રતીતિવાળી શ્રુતબોધવાળો હોઈ, તેને પરમાર્થની-તત્ત્વાર્થની, આસની, આમ આગ-

શ્રદ્ધા મની ને સદ્ગુરુ સત્પુરુષની શ્રદ્ધાX અવશ્ય હોય છે. આમ તે સમ્યગ્-

દર્શની પુરુષ હોય છે એમ સ્પષ્ટ કર્યું છે.

અને શાસ્ત્રયોગીની તે શ્રદ્ધા સંપ્રત્યયાત્મક-સમ્યક્ તત્ત્વપ્રતીતિરૂપ અથવા અન્ય પ્રકારની-આજ્ઞાપ્રધાન હોય છે. સંપ્રત્યયાત્મક શ્રદ્ધા એટલે તત્ત્વની સમ્યક્ પ્રતીતિથી, ખરેખરી ખાત્રીથી ઉપજેલી શ્રદ્ધા. આવી શ્રદ્ધા તત્ત્વની બરાબર ચકાસણી-પરીક્ષા કરવાથી (Searching investigation), સોનાની જેમ કસોટી કરવાથી ઉપજે છે. કષ-છેદ-

x “ શ્રદ્ધાનં પરમાર્થાનામાત્માગમતપોમૃતામ્ ।

ત્રિમૂઢાપોઢમશ્ચાઙ્ગં સમ્યગ્દર્શનમસ્મયમ્ ॥ ”

—શ્રી સમંતભદ્રચાર્યજીવપ્રણીત શ્રી રત્નકરંડ શ્રાવકાચાર.

તાપથીx જેમ સોનાની ચોકસાઈ કરવામાં આવે છે, તેમ શાસ્ત્રતત્ત્વરૂપ સુવર્ણની ચોકસ પરીક્ષા વિચક્ષણુ પુરુષો કરે છે. અને આ શાસ્ત્રયોગી તો તીવ્ર બોધવાળો પ્રબળ ક્ષયોપ-શમી-પ્રતિભાસંપન્ન પુરુષ હોઈ, આવી પરીક્ષા કરવાને અત્યંત યોગ્ય હોય છે. તે આ પ્રકારે:- કષ-છેદ-તાપ પરીક્ષા.

સોનાને જેમ પ્રથમ તો ઉપર ઉપરથી કસોટી પત્થર પર કસી જુએ છે, તેમ કોઈ એક શાસ્ત્રના વિધિ-નિષેધ એક અધિકારવાળા (એક મોક્ષતત્ત્વને જોયર) છે કે નહિ, તેની તે પરીક્ષા કરે છે,-આ કષ પરીક્ષા છે.

કદાચ સોનું ઉપર ઉપરથી તો બરાબર હોય, પણ અંદરમાં દગો કે સેળસેળ હોય, ઉપરમાં સોનાનો ઢોળ હોય ને અંદર પીત્તળ હોય, તો શું બંધ પડે? એટલા માટે એનો છેદ (cross-section) કરવામાં આવે છે, કાપ મૂકવામાં આવે છે, અને એમ કરતાં પોલ હોય તો પકડાઈ જાય છે. તેમ આ પરીક્ષાપ્રધાની પુરુષ ચોકસાઈ કરે છે કે-એમાં જે વિધિ-નિષેધ બતાવ્યા છે, તેનો યોગ-ક્ષેમ કરે એવી ક્રિયા એની અંદર કહી છે કે કેમ? આ છેદપરીક્ષા છે.

કદાચ સોનું ઉપરની બંને કસોટીમાંથી પાર ઉતરે, તોપણ તેની પરીક્ષા હજી પૂર્ણ થતી નથી, કારણ કે સેળસેળ કરનારા એટલા બધા આલાક હોય છે કે સોનાની સાથે અણુએ અણુએ ખીણ ધાતુ (Alloy) લેળવી દે છે. આની પરીક્ષા તો સોનાને તપાવવાથી થાય; અગ્નિતાપથી સોનું ગાળવામાં આવે, તો તેની મેલાશની-અશુદ્ધિની બંધ પડે. તેમ પરીક્ષક ચોકસી પણ સર્વ નયનું અવલંબન કરતા વિચારરૂપ પ્રબલ અગ્નિવડે કરીને, શાસ્ત્રની તાવણી કરે છે, શાસ્ત્રને તાવી જુએ છે, અને તેમાં તાત્પર્યની અશુદ્ધિ કે મેલાશ છે કે નહિ તે તપાસે છે. આ તાપપરીક્ષા છે.

આમ કષ-છેદ-તાપવડે શાસ્ત્રરૂપ સોનાની પરીક્ષા આ વિચક્ષણુ પુરુષ કરે છે; અને તે પણ કોઈ પણ મત-દર્શનના આશ્રય વિના, અત્યંત મધ્યસ્થતાથી, કેવળ તત્ત્વગવેષક-પણે જ કરે છે. પ્રમાણિક ન્યાયાધીશની જેમ ન્યાયતુલા બરાબર બાળવીને, તે કોઈ પણ પ્રકારના પક્ષપાત વિના, સ્વચ્છ* અંતઃકરણથી તે પરીક્ષા કરે છે. આવી પરીક્ષા કરતાં

x “ પરીક્ષંતે કષ્ણછેદતાપૈઃ સ્વર્ણં યથા જનાઃ ।

શાસ્ત્રેऽપિ વર્ણિકાશુદ્ધિં પરીક્ષંતાં તથા બુચાઃ ॥ ” ઇત્યાદિ.

(વિશેષ માટે જુઓ) — શ્રી અધ્યાત્મઉપનિષદ.

* “ સાક્ષાદ્ વસ્તુવિચારેષુ નિકષ્ણાવસન્નિભાઃ ।

વિભજન્તિ ગુણાન્ દોષાન્ ધન્યાઃ સ્વચ્છેન ચેતસા ॥ ”

— શ્રી જ્ઞાનાર્ણવ.

“ પક્ષપાતો ન મે વીરે ન દ્વેષઃ કપિલાદિષુ ।

યુક્તિમદ્ વચનં યસ્ય તસ્ય કાર્યઃ પરિગ્રહઃ ॥ ” — પરમન્યાયમૂર્તિ શ્રી હરિભદ્રચરિ.

તેને તત્ત્વનિર્ણય-તત્ત્વવિનિશ્ચય થાય છે, અને તેથી કરીને તેને સમ્યક્ પ્રતીતિવાળી, ખરે-ખરી ખાત્રીવાળી (Real conviction) અંતરાત્મામાં-હૃદયમાં ઠસી બાય એવી સચોટ અંતરંગ શ્રદ્ધા ઉપજે છે. આતું નામ સંપ્રત્યયાત્મક શ્રદ્ધા છે.

અથવા તો આ શ્રદ્ધાનો ખીલો આજ્ઞાપ્રધાન પ્રકાર પણ આ શાસ્ત્રયોગીને હોય છે. અસુક પુરુષ આપ્ત છે, વિશ્વાસપાત્ર છે, વિશ્વાસ રાખવા યોગ્ય છે, એવા આજ્ઞાપ્રધાન પુરુષપ્રામાણ્યથી-પુરુષપ્રતીતિથી આ શ્રદ્ધા ઉપજે છે. અને તેવો આપ્ત પુરુષ તો રાગ-દ્રેષ-મોહ આદિ દોષથી રહિત એવો નિર્દોષ નિર્વિકાર વીતરાગ પુરુષ જ હોઈ શકે, એટલે એવા આપ્ત પુરુષનું વચન પરમ પ્રમાણ છે, પરમ પ્રતીતિ યોગ્ય છે, ‘તહત્તિ’ કરવા યોગ્ય છે, એવી તેને શ્રદ્ધા હોય છે. કારણ કે તે એમ ભાવે છે કે-‘વીતરાગે કહેલું તત્ત્વ+ સૂક્ષ્મ છે, હેતુઓથી તે હણી શકાતું નથી, અને તે આજ્ઞાશ્રદ્ધા (આજ્ઞાથી શ્રદ્ધા કરવા યોગ્ય) છે, કારણ કે વીતરાગ અન્યથા કહે નહિ.’ માટે મ્હારે એ વીતરાગ વચનમાં સંશયનું ખીજ પણ ઊગવા દેવું યોગ્ય નથી.

“કાળની હીનતાથી, ઉત્તમ જ્ઞાનના વિચ્છેદ જવાથી, ભુદ્ધિની મંદતાથી કે એવા કોઈ અન્ય કારણથી મારા સમજવામાં તે તત્ત્વ આવતું નથી, પરંતુ અહત ભગવંતે અંશ-માત્ર પણ માયાયુક્ત કે અસત્ય કહ્યું નથી જ. કારણ એઓ નિરાગી, ભાગી અને નિરપૂહી હતા. મૃષા કહેવાનું કંઈ કારણ એમને હતું નહિં. તેમ એઓ સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી હોવાથી અજ્ઞાનથી પણ મૃષા કહે નહિં.”

“તે પ્રાપ્ત કરવા વચન કોનું સત્ય કેવળ માનવું ?

નિર્દોષ નરનું કથન માનો તેહ જોણે અનુભવ્યું.”

“સંશય ખીજ ઉગે નહિં અંદર, જે જિનના કથનો અવધાઈ,

રાજ્ય સદા મુજ એ જ મનોરથ, ધાર થશે અપવર્ગ ઉતારું.”

—શ્રીમદ્ રાજ્યંદ્રશ્રણીત શ્રી મોક્ષમાળા.

“તો પણ નિશ્ચય રાજ્યંદ્ર મનને રહો;

“પ્રભુ આજ્ઞાએ ધારું તે જ સ્વરૂપ બે...અર્પૂર્વ અવસરો”-શ્રીમદ્ રાજ્યંદ્રશ્ર

“આજ્ઞા આરાધન વિના, કિમ શુભસિદ્ધિ થાય ?”

“દાન તપ શીલ વ્રત નાથ આણા વિના,

થઈ બાધક કરે ભવ ઉપાધિ.”

“દેવચંદ્ર આણામેં ખેલે, ઉત્તમ યુદ્ધિ પ્રસિદ્ધ રે.”

—શ્રી દેવચંદ્રશ્ર

+ “સૂક્ષ્મં જિનોદિતં તત્ત્વં હેતુમિનૈવ હન્યતે ।

આજ્ઞાગ્રાહ્યં હિ તદ્ ગ્રાહ્યં નાન્યથાવાદિનો જિનાઃ ॥”

—આસાપપદ્ધતિ.

“તમેવ સત્ત્વં નિઃસંકં જં જિણેહિં પવેદ્ધં ।”

—શ્રી આચારાંગસૂત્ર.

આમ પ્રભુની આજ્ઞાને જ પ્રધાન માની, તેને શિરસાવંદ ગણી માથે ચઢાવવી, એ જ યોગ્ય છે, એમ આ આજ્ઞાપ્રધાની પુરુષ માને છે. અને આ આજ્ઞાપ્રધાન શ્રદ્ધા પણ કાંઈ જેવી તેવી વસ્તુ નથી, તે ' સર્વસંપત્કરી '—સર્વ અર્થને સિદ્ધ કરનારી છે. તેમાં સ્વચ્છંદનો નાશ થાય છે, પરમ પુરુષતું પ્રબલ અવલંબન પ્રાપ્ત થાય છે, ઇત્યાદિ અનેક લાભ હોય છે. તેમ જ તેમાં કાંઈ પરીક્ષાનો અભાવ હોય છે એમ નથી, ગોણુપણે તે પણ યથાશક્તિ તેમાં હોય છે. જે કે પરીક્ષાપ્રધાનીની શ્રદ્ધા બળવત્તર હોય છે, પણ તેવી તથારૂપ પરીક્ષાતું સામર્થ્ય કાંઈ બઘાયતું હોતું નથી. વિરલા સમર્થ ક્ષયોપશમવંત પુરુષો જ તે કરી શકે છે, અને તેઓ પણ આજ્ઞાતું અવલંબન છોડી દેતા નથી, ગોણુપણે તે માન્ય રાખી તે પ્રયોગસિદ્ધ કરવા મથે છે એટલું જ.

આ ગમે તે પ્રકારે પણ શાસ્ત્રયોગીને સમ્યક તત્ત્વપ્રતીતિવાણી (સંપ્રત્યયાત્મક) શ્રદ્ધા અવશ્ય હોય છે જ. અને આ હોવી પરમ આવશ્યક છે. કારણ કે ત્યાંસુધી તેવી શ્રદ્ધા થોટે નહિં, સાચી આરથા ઉપજે નહિં, આત્મામાં ન ભૂંસાય એવી ' છાપ ' પડે નહિં, ત્યાંસુધી બધુંય બાણુવું—કરવું ' છાર પર લિંપણુ ' જેવું થઈ પડે છે.

“ દેવ શુરુ ધર્મની શુદ્ધિ કહો કિમ રહે ? કિમ રહે ? શુદ્ધ શ્રદ્ધા ન આણો ;
શુદ્ધ શ્રદ્ધાન વિણુ જેહ કિરિયા કરી, છાર પર લિંપણુ તેહ બાણુ.
ધાર તરવારની સોહલી, દોહલી ઓદમા જિનતણી ચરણુ સેવા.”

—શ્રી આનંદવનજી

અને આ શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત થવી પરમ દુર્લભ છે. શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં કહ્યું છે કે—
' શ્રદ્ધા પરમ દુર્લભ છે. મનુષ્યવર્ણુ, શ્રુતિ, શ્રદ્ધા અને સંયમમાં વીર્ય—એ ચાર વાનાં પ્રાણીઓને ઉત્તરોત્તર પરમ દુર્લભ છે.

“ સદ્ધા પરમદુહ્લા । ”

“ ચત્તારિ પરમંગાણિ દુહ્લાણિહ જંતુણો ।

માણુસન્ત સુહ સદ્ધા સંયમંમિ અ વીરિયં ॥ ” —શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર

આમાં શાસ્ત્રયોગી પુરુષને શ્રુતિ અને શ્રદ્ધા તો પ્રાપ્ત થઈ ચૂકયા છે, એ અત્રે ' ત્રીવ શ્રુતભોધવાણો ' અને ' શ્રદ્ધ ' એ બે વિશેષણથી બતાવી દીધું હવે સંયમમાં તેનું વીર્ય—આત્મસામર્થ્ય કેવું સ્ફુરે છે, તે બતાવવા માટે કહ્યું કે—

યથાશક્તિ અપ્રમાદી—અને એવો શ્રદ્ધાળુ હોવાથી જ આ શાસ્ત્રયોગી અપ્રમાદી હોય છે. અસ્થિમન્નપર્યંત હાડોહાડ વ્યાપી ગયેલી સાચી લજ્જલેપ અપ્રમાદ શ્રદ્ધા હોય, તો પછી તે પ્રમાણે અદમ્ય ઉત્સાહથી, પૂર્ણ ઉમંગથી, અપ્રમાદથી એ તથારૂપ ક્રિયામાં પ્રવર્તે, એમાં શું નવાઈ ? કારણ કે—

“શ્રદ્ધા જ્ઞાને જે શ્રદ્ધો રે, તેહી જ કાર્ય કરાય રે....દયાલરાય !
કાર્યકૃચિ કર્તા થયે રે, કારક સવિ પલટાય રે....દયાલરાય !
આતમ ઘર આતમ રમે રે, નિજ ઘર મંગલ થાય રે....દયાલ૦ શ્રી યુગમંધર વિનવું રે”

—શ્રી દેવચંદ્રજી

અને ઉપરમાં વ્યાખ્યા કરી હતી તે પ્રમાણે, જેનાવડે કરીને આત્મા સ્વરૂપસ્થિતિથી બ્રહ્મ-પ્રમત્ત થાય, તેનું નામ ‘પ્રમાદ’ છે. તે પ્રમાદ જેને નથી, જે આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરે છે, તે અપ્રમત્ત અથવા અપ્રમાદી છે. આવો અપ્રમત્ત પુરુષ મદ, વિષય, કષાય, વિકથા, રાગ-દ્વેષ વગેરે પ્રમાદ પ્રકારેથી પર હોય છે. કારણ કે પ્રમાદ ન સ્પર્શી શકે એવા ઊંચા, નિર્લેપ, ઉદાસીન, શુદ્ધ આત્મપદમાં તે ઝિરાજમાન હોય છે; અને એમાં જ તે નિત્ય રત, નિત્ય સંતુષ્ટ ને તૃપ્ત હોય છે; એમાં જ તેને પરમ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. આવા આત્મરામી પુરુષને પ્રમાદ ક્યાંથી હોય ?

“સચલ સંસારી ઈન્દ્રિયરામી, મુનિગણુ આતમરામી રે;
સુખ્યપણે જે આતમરામી, તે કહીયે નિષ્કામી રે....શ્રી એયાંસ૦” —શ્રીઆનંદધનજી

આવો આત્મરામી પુરુષ અત્યંત આત્મોપયોગવંત હોઈ, સતત આત્મજગૃતિમય હોઈ, પંચ મહામતના શુદ્ધ દ્રવ્ય-ભાવ પાલનમાં કંઈ પણ સ્થલના આવવા દેતો નથી, પંચ આચારમાં લેશ પણ અતિચાર લાગવા દેતો નથી, પંચ વિષયમાં રાગ-દ્વેષ સ્ફિત વર્તે છે, પંચ સમિતિ-ત્રિગુણિ આદિ ઝરાઝર સાચવે છે, કોઘાદિ ચાર કષાયનો પરાજય કરે છે, સર્વ પ્રમાદ આચરણ દૂરથી વર્જે છે, અને સર્વત્ર સમભાવ ભાવતો રહી યથાસૂત્ર સર્વ આચરણ કરે છે.

“સૂત્ર અનુસાર જે લવિક કિરિયા કરે,
તેહનો શુદ્ધ ચારિત્ર પરિષો....ધાર તરવારની૦” —શ્રી આનંદધનજી

અને આવો આદર્શ દ્રવ્ય-ભાવ નિર્ઞંથ અપ્રમત્ત યોગી, ચારિત્રમોહનો નાથ કરવામાં કેવા શૂરવીરપણે પ્રવર્તે છે, તેનું તાદશ પરમ સુંદર શબ્દચિત્ર રજૂ કરતું અપૂર્વ કાવ્ય અત્રે ટાંકવાની લાલચ રોકી શકાતી નથી:—

“સર્વ ભાવથી ઓદાસીન્ય વૃત્તિ કરી, માત્ર દેહ તે સંયમ હેતુ હોય જો;
અન્ય કારણે અન્ય કશું કદયે નહીં, દેહે પણ કિંચિત મૂર્છા નવ જોય જો....અપૂર્વ૦
અપૂર્વ અવસર એવો ક્યારે આવશે ?
ક્યારે થઈશું બાહ્યાંતર નિર્ઞંથ જો ?
દર્શનમોહ વ્યતીત થઈ ઉપજ્યો બોધ જે, દેહ લિલ કેવલ ચૈતન્યનું જ્ઞાન જો;
તેથી પ્રક્ષીણ ચારિત્રમોહ વિદોહિયે, વર્તે એવું શુદ્ધ સ્વરૂપનું ધ્યાન જો....અપૂર્વ૦

આત્મસ્થિરતા ત્રણ સંક્લિષ્ટ યોગની, મુખ્યપણે તે વર્તે દેહ પર્યાંત જો;
 ઘોર પરીષદ કે ઉપસર્ગ લયે કરી, આવી શકે નહીં તે સ્થિરતાને અંત જો....અપૂર્વં
 સંયમના હેતુથી યોગ પ્રવર્તના, સ્વરૂપલક્ષે જિન આજ્ઞા આધીન જો;
 તે પણ ક્ષણ ક્ષણ ઘટતી બતી સ્થિતિમાં, અંતે થાયે નિજ સ્વરૂપમાં લીન જો....અપૂર્વં
 પંચ વિષયમાં રાગદ્રેષ વિરહિતતા, પંચ પ્રમાદે ન મળે મનને ક્ષોભ જો;
 દ્રવ્ય ક્ષેત્ર ને કાળ ભાવ પ્રતિબંધ વણ, વિચરવું ઉદયાધીન પણ વીતલોભ જો....અપૂર્વં
 ક્રોધ પ્રત્યે તે વત ક્રોધ સ્વભાવતા, માન પ્રત્યે તે દીનપણાનું માન જો;
 માયા પ્રત્યે માયા સાક્ષી ભાવની, લોભ પ્રત્યે નહીં લોભ સમાન જો....અપૂર્વં
 બહુ ઉપસર્ગકર્તા પ્રત્યે પણ ક્રોધ નહીં, વંદે ચક્રી તથાપિ ન મળે માન જો;
 દેહ બંધ પણ માયા થાય ન રોમમાં, લોભ નહીં છો પ્રબળ સિદ્ધિ નિદાન જો....અપૂર્વં
 નગ્નભાવ મુંડભાવ સહ અસ્નાનતા, અદંતધોવન આદિ પરમ પ્રસિદ્ધ જો;
 કેશ, રોમ, નખ, કે અંગે જૂંગાર નહીં, દ્રવ્ય-ભાવ સંયમમય નિર્બંધ સિદ્ધ જો....અપૂર્વં
 શત્રુ મિત્ર પ્રત્યે વર્તે સમદર્શિતા, માન-અમાને વર્તે તે જ સ્વભાવ જો;
 જીવિત કે મરણે નહિં ન્યૂનાધિકતા, ભવ મોક્ષે પણ શુદ્ધ વર્તે સમભાવ જો....અપૂર્વં
 એકાકી વિચરતો વળી સ્મશાનમાં, વળી પર્વતમાં વાઘ સિંહ સંયોગ જો;
 અડોલ આસન ને મનમાં નહીં ક્ષોભતા, પરમ મિત્રનો બાણે પામ્યા યોગ જો....અપૂર્વં
 ઘોર તપશ્ચર્યામાં મનને તાપ નહીં, સરસ અન્ને નહીં મનને પ્રસન્ન ભાવ જો;
 રજકણુ કે રિદ્ધિ વૈમાનિક દેવની, સર્વે માન્યા પુદ્ગલ એક સ્વભાવ જો....અપૂર્વં
 એમ પરાજય કરીને ચારિત્રમોહનો, આવું ત્યાં જ્યાં કરણુ અપૂર્વ ભાવ જો;
 શ્રેણી ક્ષપકતણી કરીને આરૂઠતા, અનન્ય ચિંતન અતિશય શુદ્ધ સ્વભાવ જો....અપૂર્વં

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

આમ આવો અપ્રમત્ત યોગી ચારિત્રમોહનો પરાજય કરવાને માટે યથાશક્તિ-
 પોતાની સમસ્ત શક્તિ પ્રમાણે પ્રવૃત્ત થાય છે, પરમ આત્મપુરુષાર્થપૂર્વક પ્રમાદશત્રુનો
 સંહાર કરવાને કટિબદ્ધ થાય છે; 'લેક બાંધીને', 'રઠ લગાડીને' મંડી પડે છે.

અત્રે 'યથાશક્તિ' શબ્દ કહ્યો છે તે સહેતુક કહ્યો છે. યથાશક્તિ એટલે જેવી
 શક્તિ હોય તે પ્રમાણે, ન્યૂનાધિક નહિં એમ શક્તિને અનુસરીને.
 યથાશક્તિ આના બે અર્થ છે: (૧) એક તે પોતાની શક્તિનું ઉદ્ધંધન કરીને,
 એટલે? શક્તિ ઉપરવટ થઇને, પોતાના ગભા ઉપરાંત ન કરવું તે યથાશક્તિ છે.
 અશક્ય અનુષ્ઠાન ન કરવું, અને પોતાના મન-વચન-કાયાની શક્તિ
 લક્ષમાં રાખી શક્ય અનુષ્ઠાન કરવું, એ આ ઉપરથી સૂચ્યું છે. (૨) બીજો અર્થ એ છે

કે-નેટલી યોતાની શક્તિ છે તેટલી સર્વ ગરથી નાંખીને, સર્વાર્તમાથી કરવું, કંઈ પણ શક્તિ ગોપવ્યા વિના-‘અણિગૂહિઅવલઘીરિઓ’ યોતાનું ગર-વીર્ય ગોપવ્યા વિના-કરવું તે યથાશક્તિ છે.

આમ આ શાસ્ત્રયોગી પુરુષ-(૧) તીવ્ર શ્રુતબોધવાળો, (૨) શ્રદ્ધાવંત, (૩) યથાશક્તિ અપ્રમાદી હોય છે. આમાં ‘તીવ્ર શ્રુત બોધ’ ઉપરથી સમ્યગ્જ્ઞાન, ‘શ્રદ્ધાવંત’ ઉપરથી સમ્યગ્દર્શન, ‘અપ્રમાદી’ ઉપરથી સમ્યક્ચારિત્ર સૂચિત થાય છે. આમ આ શાસ્ત્રયોગી પુરુષ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ મોક્ષમાર્ગનો ઉત્તમ આરાધક-સાધક હોય છે. અને તેવા પુરુષનો આ શાસ્ત્રયોગ અવિકલ-અખંડ હોય છે.

સામર્થ્યયોગનું લક્ષણ કહે છે:—

શાસ્ત્રસંદર્શિતોપાયસ્તદતિક્રાન્તગોચરઃ ।

શક્ત્યુદ્ગ્રેકાદ્વિશેષેણ સામર્થ્યાર્યોઽયમુત્તમઃ ॥ ૫ ॥

શાસ્ત્રમાંહિ દર્શાવિયો, જે યોગનો ઉપાય;
ને તેથી પણ પર વળી, વિષય જેહનો જાય;
પ્રગણપણાથી શક્તિના, વિશેષે કરી આમ;
તે આ ઉત્તમ યોગ છે, સામર્થ્ય જેનું નામ. ૫.

અર્થ:—શાસ્ત્રમાં જેનો ઉપાય દર્શાવેલો છે, અને તે શાસ્ત્ર કરતાં પણ જેનો વિષય, -શક્તિના ઉદ્ગ્રેકને લીધે, પ્રગણપણાને લીધે, -પર છે, તે આ ‘સામર્થ્ય’ નામનો ઉત્તમ યોગ છે.

વિવેચન

હવે ત્રીજા સામર્થ્યયોગનું સ્વરૂપ અહીં ચોક્કમચોકળું કહું છે. સામર્થ્યયોગ એટલે સામર્થ્યપ્રધાન યોગ. આત્મસામર્થ્યનું-આત્માના સમર્થપણાનું જેમાં પ્રધાનપણું-મુખ્યપણું

વૃત્તિ:-શાસ્ત્રસંદર્શિતોપાય:-સામાન્યથી શાસ્ત્રમાં જેનો ઉપાય દર્શાવેલ છે, કહ્યો છે; કારણ કે શાસ્ત્રમાં તેનું કથન સામાન્યથી છે. તદતિક્રાન્તગોચર:-તે શાસ્ત્રથી જેનો વિષય અતિક્રાંત છે-પર છે. (શાસ્ત્ર કરતાં પણ જેનો વિષય આગળ વધી જાય છે). શા કારણથી? તે માટે કહું—

શક્ત્યુદ્ગ્રેકાત્-શક્તિના ઉદ્ગ્રેકથી, શક્તિના પ્રાગલ્ભ્યથી-પ્રગણપણાથી. વિશેષેણ-વિશેષથી, -નહિં કે સામાન્યથી તેનો વિષય શાસ્ત્રથી પર છે. કારણ કે શાસ્ત્રનું સામાન્યથી ફલપર્યવસાનપણું છે. સામર્થ્યાર્યોઽયમ-આ ‘સામર્થ્યયોગ’ નામનો યોગ, ઉત્તમ:-ઉત્તમ, સર્વપ્રધાન છે. કારણ કે તદ્ભાવના-યોગભાવના હોવાપણાને લીધે, તે અક્ષેપે કરીને-અવિલખે ન-શીઘ્રપણે પ્રધાનફલનું-મોક્ષનું કારણ હોય છે.

છે, તેનું નામ સામર્થ્યયોગ છે. આ યોગ સર્વ યોગમાં ઉત્તમ યોગ છે. આના બે લક્ષણ કહ્યા:—(૧) શાસ્ત્રમાં આનો ઉપાય સામાન્યપણે દર્શાવ્યો છે, (૨) વિશેષપણે તેા શાસ્ત્ર કરતાં પણ આ યોગનો વિષય પર છે,—શક્તિના પ્રબલપણાને લીધે. તે આ પ્રકારે:—

શાસ્ત્રમાં આ સામર્થ્યયોગનો ઉપાય બતાવ્યો તેા છે, પણ તે માત્ર સામાન્યપણે બતાવ્યો છે,—વિશેષપણે નહિં. આમાં શાસ્ત્રનું પ્રયોજન તેા માર્ગદર્શન-દિશાદર્શન પૂરતું છે. જેમ કોઈ વટેમાર્ગુ કોઈ બાણકારને રસ્તો પૂછે, તેા રસ્તો બતાવ-શાસ્ત્રનું સામાન્ય નાર તેને લાંબેથી આંગળી ચીંધીને તે બતાવે છે, પણ તે કાંઈ તેને ઠેક માર્ગદર્શન વળાવવા જતો નથી; તેમ શાસ્ત્ર પણ મુમુક્ષુ સામર્થ્યયોગીને આ યોગ-માર્ગમાં ગમન કરવાની સામાન્યથી દિશા સૂઝાડે છે કે—જુઓ! આ આ ઉપાય કરશે તેા આગળનો માર્ગ પામશે. પણ તેની સૂચના પ્રમાણે તે માર્ગે ચાલવાનું—ગમનનો પુરુષાર્થ કરવાનું કામ તેા તે નિર્મલ મતિવાળા મુમુક્ષુનું છે. અને તે તેમ કરે છે એટલે જ તે યોગમાર્ગમાં આગળ ને આગળ પ્રયાણ કરતો બન્ય છે, ઉત્તરોત્તર વધતી આત્મદશાને—શુણ્યસ્થાનને* પામતો બન્ય છે.

અને એમ કરતાં કરતાં તે શાસ્ત્રોક્ત મર્યાદાને પણ વટાવી બન્ય છે, અને વિશેષથી શાસ્ત્રને અગોચર-શાસ્ત્રથી પર એવા વિષયને પામતો પામતો આગળ વધતો બન્ય છે.

કારણ કે શાસ્ત્ર તેા અમુક હદ સુધી—સામાન્યપણે માર્ગ બતાવે છે કે—
આત્મસામર્થ્યથી ‘આ ફલાણી દિશાએ ચાલ્યા બન્યો.’ પછી વિશેષપણે તેા સામર્થ્ય-પ્રગતિ યોગીએ પોતાના આત્મસામર્થ્યથી જ માર્ગનું સ્વરૂપ બાણી આગળ વધવાનું રહે છે. અને એવા પ્રકારે આગળ વધવાનું સામર્થ્ય-સમર્થપણું આ યોગીમાં આવી ગયું હોય છે; યોગ-ગમનમાં મુક્તપણે વિહરનારા આ વિહંગમાં એટલું બધું આત્મબલ વૃદ્ધિ પામ્યું હોય છે, કે તે પોતાની મેળે જ ચથેચ્છ જાચે જીડવાને સમર્થ થાય છે. એટલે તે સડસડાટ યોગમાર્ગે ચાલ્યો બન્ય છે; અને તે જેમ જેમ વિશેષે કરીને આગળ જતો બન્ય છે, તેમ તેમ પોતાની મેળે જ તેને આગળનો માર્ગ પ્રત્યક્ષ દેખાતો બન્ય છે; જે માર્ગ લાંબેથી ઊરાબર નહોતો દેખાતો તે નિકટ આવતાં સાવ સ્પષ્ટ દેખાવા માંડે છે, અને જે માર્ગ પ્રત્યક્ષ આત્માનુભવગમ્યપણે ચોકખેચોકખે દેખાતો હોય, તેમાં પછી આત્મસામર્થ્ય સિવાય બીજી શી સહાયની તેને અપેક્ષા રહે? આમ આવા સમર્થ યોગીને પ્રત્યક્ષ સાચો માર્ગ મળી ગયો છે, ને સદેહ છટી ગયો છે, એટલે તે નિર્ભયપણે—નિ:શંકપણે—ઠઠ નિશ્ચયપણે, પોતાના જંઘાબલથી જ—પોતાના આત્મ-બલથી જ, યોગ-પર્વતની એક પછી એક ભૂમિકાએ કૂદાવતો બન્ય છે, ને એમ ચઢતો

* “દિશા દર્શિતયા શાસ્ત્રૈર્ગચ્છન્નચ્છમતિ: પથિ ।

જાનયોગં પ્રયુક્તીત તદ્વિશેષોપલબ્ધયે ॥ ”

શ્રી અધ્યાત્મોપનિષદ્

અહતો છેવટે યોગ-ગિરિના શ્રૃંગ પર પહોંચી જાય છે, અને તેના અંતરાત્મામાં અનુભવો-
દ્વારરૂપ ધ્વનિ ઊઠે છે કે:—

“મારગ સાચા મિલ ગયા, છૂટ ગયે સંદેહ;

હોતા સો તો જલ ગયા, ભિન્ન કિયા નિજ દેહ.” —શ્રીમદ્ રાજવ્યંદ્રજી

આવા આ સામર્થ્યયોગીમાં આમ આત્મબલથી જ આગળ વધવાનું સામર્થ્ય હોય છે, તેનું કારણ આત્મશક્તિનો ઉદ્વેક-પ્રબલપણું છે. તેનામાં એટલી બધી આત્મશક્તિ આવી ગઈ હોય છે કે તે ઉભરાઈ જાય છે. અને આ ઉભરાઈ જતી સામર્થ્ય શક્તિનું મૂલ કારણ પણ તેની અત્યાર સુધીની આદર્શ શાસ્ત્રોક્ત રીતિ શક્તિસંચય પ્રમાણેની યોગસાધના છે, આત્મસંયમના યોગે અત્યંત શક્તિસંચય કર્યો છે-શક્તિ જમા કરી છે તે છે.

કારણ કે આ સામર્થ્યયોગની ભૂમિકાએ પહોંચતા પહેલાં પ્રથમ તો તે સાચો ઇચ્છા-યોગી થયો હતો. ઇચ્છા-શ્રવણાદિ પ્રાપ્ત થયા, સમ્યગ્દર્શન થયું, આત્મજ્ઞાન ઉપજ્યું, પણ તથારૂપ ચારિત્રમાં-સંયમમાં હજી તેનો પ્રમાદ હતો, તે પ્રમત્ત યોગી હતો. પછી તે શાસ્ત્રયોગી બન્યો, શાસ્ત્રના સંપૂર્ણ રહસ્યનો જ્ઞાતા થયો, અત્યંત શ્રદ્ધાળુ ને અપ્રમાદી થયો, અપ્રમત્ત સંયત યોગી થઈ ગયો. આમ તે ઉત્તરોત્તર સંયમની વૃદ્ધિ કરતો ગયો. મન-વચન-કાયાના પ્રમત્ત યોગથી આત્માની વેકફાઈ જતી-ચારે કોર વેરણુછેરણુ થતી શક્તિને તેણે અટકાવી; અને જેમ અને તેમ આત્મસ્વરૂપમાં આત્માનું સંયમન કરી, આત્માને સંયમી રાખી-રોકી રાખી, તેણે આત્મવીર્યની અત્યંત જમાવટ (Mobilisation) કરી. અને હમણાં પણ આ સામર્થ્યયોગમાં યોગમાર્ગે પ્રયાણ કરતો તે તીક્ષ્ણ આત્મોપયોગ-વંત રહી, સમયે સમયે અનંતા સંયમ વર્ધમાન કરતો જઈ, આત્મવીર્યની ઉશ્ચ જમાવટ કરી રહ્યો છે. આમ તેનો શક્તિઉદ્વેક ઉપજ્યો છે, અને અંગમાં નહિં સમાતી તે શક્તિ જ તેને આગળ વધવાને પ્રેરે છે.

“સંયમના યોગે વીર્ય તે, તુમ્હે કીધો પંડિત દક્ષ રે;

સાધ્યરસી સાધકપણે, અભિસંધિ રમ્યો નિજ લક્ષ રે. મન મોહું અમારું પ્રભુગુણે.

અભિસંધિ અબંધક નીપને, અનભિસંધિ અબંધક થાય રે;

સ્થિર એક તત્વતા વરતતો, તે ક્ષાયિક શક્તિ સમાય રે....મન૦” શ્રીદેવવ્યંદ્રજી

“અનુક્રમે સંયમ સ્પર્શતોજી, પામ્યો ક્ષાયિક ભાવ;

સંયમશ્રેણી ફૂલડેજી, પૂણું પદ નિષ્પાવ.”

અને આવા આ સામર્થ્યયોગીને આ સામર્થ્યયોગ સર્વ યોગોમાં ઉત્તમ છે, પ્રધાન

છે, શ્રેષ્ઠ છે. કારણ કે 'મોક્ષની સાથે યોગે-જોડે તે યોગ,' એમ યોગ શબ્દની વ્યાખ્યા છે. એ પ્રમાણે આ સામર્થ્યયોગ વગર વિલંબે, કાળક્ષેપ વિના, ઉત્તમ યોગ મોક્ષરૂપ પ્રધાન ફલ સાથે યોગે છે, શીઘ્રપણે સુક્રિતનું કારણ થાય છે. એટલા માટે આ સામર્થ્યયોગ પરમ યોગ છે, યોગશિરોમણિ છે, યોગપર્વતનું શિખર છે.

આના સમર્થન અર્થે જ કહે છે:—

સિદ્ધ્યાઘ્યપદસંપ્રાપ્તિહેતુભેદા ન તત્ત્વતઃ ।

શાસ્ત્રાદેવાવગમ્યન્તે, સર્વથૈવેહ યોગિભિઃ ॥ ૬ ॥

સિદ્ધિપદ પ્રાપ્તિ હેતુના, ભેદ તત્ત્વથી આંહિ;

માત્ર શાસ્ત્રથી જ સર્વથા, ગમ્ય યોગિને નાંહિ. ૬.

અર્થ:—'સિદ્ધિ' નામના પદની સંપ્રાપ્તિના હેતુભેદો અહીં તત્ત્વથી, યોગીઓને શાસ્ત્રદ્વારા જ, સર્વથા જ જાણવામાં આવતા નથી.

વિવેચન

ઉપર જે કહ્યું તેના સમર્થન માટે—પુષ્ટિ માટે અત્રે કહે છે કે—મોક્ષપદની પ્રાપ્તિના જે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર વગેરે હેતુઓ છે, કારણવિશેષો છે, તેનું જ્ઞાન યોગીઓને-સાચા સંત સાધુપુરુષોને માત્ર શાસ્ત્રદ્વારા જ સર્વપ્રકારે થઈ શકે નહિં. શાસ્ત્રની મર્યાદા હા, કેટલાક પ્રકારે શાસ્ત્રથી અવશ્ય જાણી શકાય, પણ બધાય નહિં. કારણ કે તે સમ્યગ્દર્શનાદિ હેતુભેદોના ભેદ અનંત છે,—કે જે વાણીને અગોચર છે, 'યતો વાચો નિવર્તેતે' જ્યાંથી વાણી પાછી વળે છે. માટે સુક્રિતપ્રાપ્તિ સંબંધમાં શાસ્ત્ર સર્વથા સમર્થ નથી, તેમ જ વ્યર્થ પણ નથી.

મોક્ષના હેતુરૂપ સમ્યગ્દર્શનાદિના કેટલાક પ્રકારો જ શાસ્ત્રથી જાણી શકાય છે,—બધાય નહિં. આમ શાસ્ત્રનું વ્યર્થપણું પણ નથી, તેમજ સર્વથા સમર્થપણું પણ નથી, અસુક મર્યાદા સુધી તેનું દિગ્દર્શન છે, તેથી આગળ તો અનુભવ મિત્ર આત્મસામર્થ્યરૂપ સામર્થ્યયોગથી વધવાનું છે, એ તાત્પર્ય છે. શાસ્ત્રમર્યાદા જ્યાં પૂરી થાય છે, ત્યાં સામર્થ્યયોગ શરૂ થાય છે. કારણ

વૃત્તિ:—સિદ્ધ્યાઘ્યપદસંપ્રાપ્તિહેતુભેદા:—સિદ્ધિ નામના પદની સંપ્રાપ્તિના હેતુભેદો, મોક્ષ નામના પદની સંપ્રાપ્તિના કારણવિશેષો—સમ્યગ્દર્શનાદિ. શું? તે કે—ન તત્ત્વતઃ—નથી તત્ત્વભાવથી, પરમાર્થથી. શાસ્ત્રાદેવાવગમ્યન્તે—શાસ્ત્રથી જ જાણવામાં આવતા. અને એમ છતાં શાસ્ત્રનું વૈયર્થ્ય—વ્યર્થપણું—ફેગટપણું નથી, એટલા માટે કહ્યું—સર્વથૈવેહ યોગિભિઃ—સર્વથા જ અહીં યોગીઓને, એટલે સર્વે થ પ્રકારથી અહીં—લોકમાં સાધુઓને જાણવામાં આવતા નથી; કારણ કે તે સમ્યગ્દર્શનાદિ હેતુભેદોના અનંત ભેદ છે.

કે શાસ્ત્ર તો દિશાદર્શનથી આગળ ડગલુંચ ચાલતું નથી,—‘ભાઈ ! અમુક દિશાએ અમુક રીતે ચાલ્યા બાએ,’ એટલી જ દિશા સામાન્યપણે આ સમર્થ યોગીને સૂઝાડીને શાસ્ત્ર અટકી બાએ છે, વચન અગોચર વાત તે કહી શકતું નથી. એટલે ધણી તો આ સમર્થ યોગીને સામર્થ્યયોગનું—આત્માનુભવરૂપ જ્ઞાનયોગનું જ અવલંબન રહે છે, અને તે યોગ જ તેને ઠેક ઠેવલ્ય પદ સુધી પહોંચાડે છે; તે અનુભવ મિત્ર જ તેને સહજ આત્મસ્વરૂપ, શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વામી બનાવે છે.

“ પદમાત્રં હિ નાન્વેતિ શાસ્ત્રં દિગ્દર્શનોત્તરમ્ ।

જ્ઞાનયોગો મુનેઃ પાર્શ્વમાકૈવલ્યં ન મુંચતિ ॥ ” —શ્રી અધ્યાત્મોપનિષદ્

“ અનુભવગોચર માત્ર રહું તે જ્ઞાન બે....અર્પવ અવસર.” —શ્રીમદ્ રાજવ્યંદ્રજી

“ દિશિ દેખાડી રે શાસ્ત્ર સવિ રહે, ન લહે અગોચર વાત;

કારજ સાધક બાધક રહિત જે, અનુભવ મિત્ર વિખ્યાત. વીર જિનેશ્વર પરમેશ્વર જયો.

અહો ચતુરાર્થ રે અનુભવ મિત્રની, અહો તસ પ્રીત પ્રતીત;

અંતરબામી સ્વામી સમીપ તે, રાખી મિત્રશું રીત....વીર૦

અનુભવ સંગે રે રંગે પ્રભુ મળ્યા, સફળ ફળ્યાં સવિ કાજ;

નિજ પદ સંપદ જે તે અનુભવે રે, આનંદધન મહારાજ....વીર૦ ”

—યોગિરાજ આનંદધનજી

સર્વથા તેનો પરિચ્છેદ(પરિજ્ઞાન) શાસ્ત્રથી જ માનવામાં આવતાં, દોષ કહે છે:—

સર્વથા તત્પરિચ્છેદાત્સાક્ષાત્કારિત્વયોગતઃ ।

તત્સર્વજ્ઞત્વસંસિદ્ધેસ્તદા સિદ્ધિપદાત્તિતઃ ॥ ૭ ॥

સર્વથા જ બે શાસ્ત્રથી, જ્ઞાન તેહનું હોય;

તો સાક્ષાત્કારિત્વનો, બેગ તેહને રહોય;

વૃત્તિઃ—સર્વથા—સર્વથા, અક્ષેપે—અવિલંબે ફલસાધકપણા વગેરે સર્વ પ્રકારેથી, તત્પરિચ્છેદાત્—શાસ્ત્રથી જ તે સિદ્ધિ નામના પદની સંપ્રાપ્તિના હેતુભેદોના પરિચ્છેદને લીધે—પરિજ્ઞાનને લીધે, શું ? તો કે—સાક્ષાત્કારિત્વયોગતઃ—કેવલ તેથી જ સાક્ષાત્કારિત્વજ્ઞાને કરીને યોગથી—કારણથી, (પ્રત્યક્ષ-પણાના કારણે). તત્સર્વજ્ઞત્વસંસિદ્ધેઃ—તે શ્રીતા યોગીના સર્વજ્ઞપણાની સંસિદ્ધિને લીધે—પ્રસ્તુત હેતુ-ભેદોનો આનાવડે કરીને સર્વથા પરિચ્છેદરૂપ યોગ થશે એટલા માટે—અને તેથી કરીને તદ્વા—ભારે જ, શ્રવણ કાલે જ, સિદ્ધિપદાત્તિતઃ—સિદ્ધિપદની—મુક્તિપદની પ્રાપ્તિ થશે તેને લીધે, કારણ કે અયોગિ કવલીપણાનો પણ શાસ્ત્રથી જ સફળાવ ગણવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે એટલા માટે. અર્થાત્ અયોગિ કવલીપણું પણ શાસ્ત્રથી જ જણાશે, એટલે સિદ્ધિપદની પ્રાપ્તિ પણ થઈ જશે ! (આમ આ દોષ પ્રાપ્ત થાય છે).

તેથી સર્વજ્ઞાવની, સિદ્ધિ સાંપડતાં ય;
પ્રાપ્તિ સિદ્ધિ પદ તણી, ત્યારે જ થઈ જાય ! ૭

અર્થ:—સર્વથા શાસ્ત્રદ્વારા જ તે સમ્યગ્દર્શનાદિતું પરિજ્ઞાન થાય, તેા સાક્ષાત્કારિ-
પણાનો-પ્રત્યક્ષપણાનો યોગ થશે; અને તેમ થતાં તેને સર્વજ્ઞપણાની સંસિદ્ધિને લીધે
ત્યારે જ સિદ્ધિપદની પ્રાપ્તિ થઈ જશે ! (આમ દોષ આવે છે).

વિવેચન

હવે જે શાસ્ત્રથી જ તે સિદ્ધિપદની પ્રાપ્તિના કારણવિશેષોનું સર્વથા જ્ઞાન થાય
એમ માનવામાં આવે, તેા શેા વિરોધ આવે છે ? તેનો અહીં ખુલાસો કર્યો છે:—(૧) જે
એમ થાય તેા સર્વ જ્ઞાવનું પ્રત્યક્ષપણું થશે, (૨) એટલે ત્યારે જ સર્વજ્ઞપણું સાંપડશે,
(૩) અને તેવી જ રીતે ત્યારે શ્રવણ થતાં જ સુક્તિ પણ મળશે !

(૧) જે શાસ્ત્રથી જ સમ્યગ્દર્શન વગેરેના સર્વ પ્રકારે જાણવામાં આવી જાય, તેા
પછી તે સર્વ જ્ઞાવેનો સાક્ષાત્કાર થાય, તે સર્વ જ્ઞાવે પ્રત્યક્ષ દેખાય

(૨) એટલે પછી શ્રવણ કરતાં જ-સંભળતાં વેંત જ તે શ્રોતા યોગીને સર્વજ્ઞપણું
સાંપડી જાય ! શાસ્ત્રથી જાણ્યું-સંભળ્યું કે તરત કેવલજ્ઞાન ! ગીણ બધી પંચાત ને
માથાદૂટ મટી જાય !

(૩) અને તેમ થાય તેા ત્યારે જ-સંભળતી વેળાએ જ તેને સિદ્ધિપદની પ્રાપ્તિ
પણ થઈ જાય ! સાક્ષાત્ મોક્ષ મળી જાય ! કારણ કે શાસ્ત્રથી જ અયોગિકેવલિપણાને પણ
જાણવાનો પ્રસંગ બને છે. એટલે ઉક્ત ન્યાયે તેમ જાણતાં જ સિદ્ધિ થઈ જવી જોઈએ !

પણ તેમ બનતું દેખાતું નથી. અને આ બધું પ્રત્યક્ષ વિરુદ્ધ છે, અનિષ્ટ છે, દષ્ટ-
ઈષ્ટ બાધિત છે. કારણ કે (૧) શાસ્ત્રદ્વારા તે સર્વજ્ઞાવે સાક્ષાત્-પ્રત્યક્ષ એટલે આત્માનુભવ-
ગમ્યપણે દેખાતા નથી, પરોક્ષપણે જ દેખાય છે. શ્રુતજ્ઞાનનો વિષય પરોક્ષ છે, પ્રત્યક્ષ
નથી. (૨) આમ શાસ્ત્રથી પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થતું નથી, એટલે તે થકી સર્વજ્ઞપણું પણ ઘટતું
નથી. (૩) તેમ જ સિદ્ધિપદની પ્રાપ્તિ પણ થતી દેખાતી નથી.

માટે શાસ્ત્રદ્વારા જ સમ્યગ્દર્શનાદિ મોક્ષહેતુઓ સર્વથા-સર્વપ્રકારે જાણી શકાય
નહિં, એ સિદ્ધાન્ત દઢ થયો.

“શાસ્ત્રાદિકના જ્ઞાનથી નીવેડો નથી, પણ અનુભવજ્ઞાનથી નીવેડો છે.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

એ હશે, એમ પણ બલે હો, એમાં અમને શી બાધા છે ? એટલા માટે અત્રે કહે છે—

ન ચૈતદેવં યત્તસ્માત્પ્રાતિભજ્ઞાનસંગતઃ ।

સામર્થ્યયોગોઽવાચ્યોઽસ્તિ, સર્વજ્ઞત્વાદિસાધનમ્ ॥ ૮ ॥

ને આ એમ ન - તે થકી, સહિત પ્રાતિભ જ્ઞાન;
સામર્થ્યયોગ અવાચ્ય છે, સર્વજ્ઞતાદિ નિદાન. ૮

અર્થઃ—અને કારણ કે એ એમ નથી, તેટલા માટે પ્રાતિભ જ્ઞાનથી સંગત એવો સામર્થ્યયોગ અવાચ્ય—ન કહી શકાય એવો છે, કે જે સર્વજ્ઞપણા વગેરેના સાધનરૂપ છે.

વિવેચન

કોઈ કહેશે કે ‘ભલા! શાસ્ત્રથી જ સિદ્ધિપદની પ્રાપ્તિ ભલેન થઈ જતી હોય! એમાં આપણને શી હરકત છે?’ તેનો અહીં જવાબ આપ્યો છે કે—ભાઈ! એમ નથી. જે શાસ્ત્રથી જ સિદ્ધિ મળી જતી હોત, તેા અમને શી હરકત હોય? પ્રત્યક્ષ વિરોધ તેા એના જેવું રહેલું બીજું શું? એના જેવું રૂઠું શું? પણ એમ તેા થતું દેખાતું નથી, પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનેા તેમાં વિરોધ આવે છે. કારણ કે અયોગીપણાનું પરોક્ષ જ્ઞાન શાસ્ત્રથી થાય છે, પણ કોઈ તેથી કરીને સાક્ષાત અયોગીપણું—

વૃત્તિઃ—ન ચૈતદેવં—અને આ—હમણાં જ જે ઉપર કહ્યું તે એમ નથી. કારણ કે શાસ્ત્રથી અયોગી કેવલિપણાનો ઓધ થયે પણ, સિદ્ધિની અસિદ્ધિ છે. (સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી નથી). અને આમ છે તેટલા માટે—પ્રાતિભજ્ઞાનસંગતઃ—પ્રાતિભજ્ઞાનથી સંગત, માર્ગાનુસારી પ્રકૃષ્ટ ‘ભિદ’ નામના જ્ઞાનથી યુક્ત, શું? તેા કે—સામર્થ્યયોગઃ—સામર્થ્યપ્રધાન યોગ તે સામર્થ્યયોગ. એટલે પ્રક્રમથી—આતુ વિપવમાં ક્ષપકશ્રોણુગત ધર્મવ્યાપાર જ ગ્રહી છે. આ—અવાચ્યોઽસ્તિ—અવાચ્ય છે, કહી શકાય એવો નથી, તેના યોગીને સંવેદનસિદ્ધ અર્થાત આત્માનુભવગમ્ય છે, સર્વજ્ઞત્વાદિસાધનમ્—સર્વજ્ઞપણા આદિનું સાધન છે,—અક્ષેપે કરીને (વગર વિલંબે) આના થકી સર્વજ્ઞપણાની સિદ્ધિ હોય છે તેટલા માટે.

કોઈ શંકા કરે—‘આ પ્રાતિભજ્ઞાન પણ શ્રુતજ્ઞાન જ છે, નહિં તેા છઠ્ઠા જ્ઞાનનેા પ્રસંગ આવી પડશે. અને આ કેવલ પણ નથી, કારણ કે એ સામર્થ્યયોગના કાર્યરૂપ છે. અને આમ સિદ્ધિ નામના પદની સંપ્રાપ્તિના હેતુભેદે તત્ત્વથી શાસ્ત્રથી જ બાણ્યમાં આવે છે.’ અન્ને સમાધાન કરવામાં આવે છે:—

આ નથી શ્રુત, નથી કેવલ, કે નથી જ્ઞાનાંતર (બીજું કોઈ જ્ઞાન),—રાત્રી, દિવસ તે અરુણોદયની જેમ. કારણ કે અરુણોદય નથી રાત્રિ-દિવસથી જૂદો, તેમ જ નથી તે એમાંથી એક પણ કહી શકાતો. એમ આ પ્રાતિભજ્ઞાન પણ નથી તે એથી જૂદું, તેમ જ નથી તે એમાંથી એક પણ કહી શકાતું. કારણ કે તત્કાલે જ તેવા પ્રકારના ઉત્કૃષ્ટ ક્ષોષપક્ષમવાળા ભાવને લીધે, શ્રુતપણે તત્ત્વથી તેનું અસંવ્યવહાર્યપણું છે (શ્રુતરૂપે તેનો વ્યવહાર કરી શકાય એમ નથી), તેથી એ શ્રુત નથી. અને ક્ષોષપક્ષમિકપણાને લીધે, અશેષ દ્રવ્ય—પર્યાયના અવિષયપણાએ કરીને (સર્વ દ્રવ્ય—પર્યાય નથી જણાતા) તે કેવલ પણ નથી, એટલા માટે.

અને આ તારકજ્ઞાન—નિરીક્ષણ જ્ઞાન આદિ શબ્દથી વાચ્ય (એાળખાતું) એવું પ્રાતિભ જ્ઞાન બીજાએને (અ-વદર્શનીએને) પણ ઇષ્ટ છે. એટલા માટે અદોષ છે.

દેહરહિત સુક્ત અવસ્થા પામી, સિદ્ધિપદને પ્રાપ્ત થતો દીકો કે સાંભળ્યો નથી. અને જો શાસ્ત્રદ્વારા અયોગીપણાનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થતું હોત, તો તો પ્રત્યક્ષપણે તેને સિદ્ધિપદની પ્રાપ્તિ થવી જોઈતી હતી. પણ તેમ તો બનતું દેખાતું નથી.

અને આમ છે એટલા માટે જ, સામર્થ્યયોગ જે છે તે અવાચ્ય છે, કહ્યો જાય એવો નથી, શાસ્ત્રવાણીને અગોચર છે. કારણ કે શાસ્ત્રનો વિષય પરોક્ષ છે, અને સામર્થ્ય-યોગનો વિષય પ્રત્યક્ષ એટલે કે આત્માનુભવગોચર છે, સાક્ષાત્કારરૂપ અવાચ્ય છે. એટલે જ આ સામર્થ્યયોગ તેના યોગીને સ્વસંવેદનસિદ્ધ, આત્માનુભવગમ્ય કહ્યો છે. આ 'યોગ' એટલે ક્ષપકચ્છેણિગત યોગીનો ધર્મવ્યાપાર જ છે; અર્થાત્ ક્ષપકચ્છેણી જેણે આરંભેલો છે એવા સમર્થ યોગીનો આત્મસ્વભાવરૂપ ધર્મમાં વર્તનારૂપ જે ધર્મવ્યાપાર છે, તેનું નામ જ સામર્થ્યયોગ છે. એમાં આત્માનુભવનું-સ્વસંવેદનજ્ઞાનનું પ્રધાનપણું હોય છે, એટલે જ એને સામર્થ્યયોગ કહેલ છે.

“ પ્રગટે અનુભવ રસ આસ્વાદ. ”

“ વાસી અનુભવ નંદનવનના, જોગી આનંદવનના. ” —શ્રી દેવચંદ્રજી

આવો આ સામર્થ્યયોગ 'પ્રાતિભજ્ઞાન'થી સંગત-સંયુક્ત હોય છે, અને તે સર્વજ્ઞપણા આદિના સાધનરૂપ-કારણરૂપ થાય છે. તે આ પ્રમાણે:—

પ્રાતિભ જ્ઞાન એટલે પ્રતિભાથી ઉપજતું જ્ઞાન, પ્રતિભાસંપન્ન જ્ઞાન. પ્રતિભા એટલે અસાધારણ પ્રકાશ, ઝળક, ચમકારો. જેમાં અસાધારણ આત્માનુભવનો પ્રકાશ ઝળકે છે—ચમકે છે તે પ્રાતિભજ્ઞાન. જેમાં ચૈતન્યશક્તિનો અસાધારણ—અતિશય-પ્રાતિભ જ્ઞાન વંત ચમકાર, અપૂર્વ અનુભવ પ્રકાશ, પ્રતિભાસે છે, પ્રગટ જણાય છે—અનુભવાય છે, તેનું નામ 'પ્રાતિભ જ્ઞાન' છે. આવું પ્રાતિભ જ્ઞાન અત્રે સામર્થ્યયોગમાં હોય છે. એને માર્ગાનુસારી પ્રકૃષ્ટ 'ઊહ' (અનન્ય તત્ત્વચિંતન) નામનું જ્ઞાન પણ કહે છે, કારણ કે માર્ગાનુસારી એટલે સાક્ષાત્ મોક્ષમાર્ગે ચાલ્યા જતા 'હયા' યોગીનું અત્રે શુદ્ધ માર્ગને અનુસરતું અનન્ય તત્ત્વચિંતન હોય છે. જેમકે—

“ જડ ને ચેતન બન્ને દ્રવ્યનો સ્વભાવ ભિન્ન, સુપ્રતીતપણે બન્ને જેને સમજાય છે; સ્વરૂપ ચેતન નિજ જડ તે સંબંધ માત્ર, અથવા તે જોય પણ પર દ્રવ્યમાંથ છે; એવો અનુભવનો પ્રકાશ ઉદ્ઘાસિત થયો, જડથી ઉદાસી તેને આત્મવૃત્તિ થાય છે; કાયાની વિસારી માયા સ્વરૂપે શમાયા એવા, નિર્થકનો પંથ ભવ અંતનો ઉપાય છે. ”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

આ પ્રાતિભજ્ઞાનરૂપ મહાતેજસ્વી પ્રદીપતા (Search-Light) પ્રકાશથી આગળનો માર્ગ સ્વયં પ્રકાશમાન દેખાય છે—બળહુળી રહે છે, એટલે સામર્થ્યયોગી પ્રગટ માર્ગ દેખતો દેખતો આગળ ધપે છે, ક્ષપકઞ્ચેષ્ટી પર ચઢતો જાય છે, અને કર્મપ્રકૃતિઓનો ક્ષય કરતો જાય છે.

“એમ પરાજય કરીને ચારિત્રમોહનો, આલું ત્યાં જ્યાં કરણ અપૂર્વ લાવ જો;
શ્રેણી ક્ષપક તણી કરીને આરૂઠતા, અનન્ય ચિંતન અતિશય શુદ્ધ સ્વભાવ જો....
અપૂર્વ અવસર૦

મોહ સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર તરી કરી, સ્થિતિ ત્યાં જ્યાં ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાન જો;
અંતસમય ત્યાં પૂર્ણ સ્વરૂપ વીતરાગ થઈ, પ્રગટાલું નિજ કેવલજ્ઞાન નિધાન જો....
અપૂર્વ અવસર.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

વળી આ સામર્થ્યયોગ, સર્વજ્ઞપણું—સિદ્ધિપદ વગેરેનું સાધન છે, કારણ છે. કારણ કે એનાવડે કરીને વગર વિલંબે, સર્વજ્ઞપણા—કેવલજ્ઞાન વગેરેની સિદ્ધિ થાય છે. પ્રાતિભ જ્ઞાનથી સુક્ત એવા સામર્થ્યયોગથી ક્ષપકઞ્ચેષ્ટી પર ચઢતો ચઢતો આ યોગી, સર્વજ્ઞતાદિનું સાધન તે શ્રેણીના અંતે, કેવલજ્ઞાન પામે છે, ને કેવલજ્ઞાન ભાનુનો ઉદય થતાં તે સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શી બને છે. અને પછી આ છેલ્લા દેહનું આયુષ્ય પૂર્ણ થયે, તે અયોગી કેવલી—સિદ્ધ થાય છે, ‘દૈહિક પાત્ર મટી જાય છે.’

“ચાર કર્મ ઘનઘાતી તે વ્યવસ્થેદ જ્યાં, ભવના બીજ તણો આત્યંતિક નાશ જો;
સર્વભાવ જ્ઞાતા દષ્ટા સહ શુદ્ધતા, કૃતકૃત્ય પ્રભુ વીર્ય અનંત પ્રકાશ જો....અપૂર્વ૦
વેદનીયાદિ ચાર કર્મ વર્તે જહાં, બળી સોંદરીવત આકૃતિ માત્ર જો;
તે દેહાયુષ આધીન જેની સ્થિતિ છે, આયુષ પૂર્ણ મટિયે દૈહિક પાત્ર જો....અપૂર્વ૦”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

અત્રે કદાચ એમ શંકા થાય કે—આ છઠું જ્ઞાન—‘પ્રાતિભ જ્ઞાન’ ક્યાંથી કહ્યું ? તે તો ઘટે નહિં, કારણ કે જ્ઞાન તો પાંચ પ્રકારના જ છે. અને આ પ્રાતિભ જ્ઞાન કેવલજ્ઞાન પણ નથી, કારણ કે એ કેવલજ્ઞાન તો સામર્થ્યયોગના કાર્ય-સંધ્યા જેવું રૂપ-કૃણપરિણામરૂપ છે, કારણ ને કાર્ય બન્ને એક હોય નહિં. માટે આ પ્રાતિભજ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાન જ છે.

તેનું સમાધાન એમ છે કે-આ પ્રાતિભ જ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાન નથી, કેવલજ્ઞાન નથી, તેમ જ બીજું કોઈ પણ જ્ઞાન નથી. જેમ અરુણોદય રાત-દિવસથી જૂદો નથી, તેમ જ તે બેમાંથી એક પણ નથી; તેમ આ પ્રાતિભજ્ઞાન શ્રુત-કેવલની વચ્ચેની સંધિનું જ્ઞાન છે, તે તે બેથી જૂદું પણ નથી, તેમ જ તે બેમાંથી એક પણ નથી. (૧) તેને શ્રુતજ્ઞાન પણ ન કહી શકાય, કારણ કે તેમાં એવો કોઈ ઉત્કૃષ્ટ, પ્રતિભાસંપન્ન ક્ષયોપશમ હોય છે, કે તેનો શ્રુતજ્ઞાનપણે વ્યવહાર થઈ શકે નહિં. (૨) તેમ જ તે કેવલજ્ઞાન પણ ન કહેવાય. કારણ કે પ્રાતિભ જ્ઞાન ક્ષાયોપશમિક-ક્ષયોપશમ ભાવરૂપ છે, અને કેવલજ્ઞાન તો ક્ષાયિક ભાવરૂપ છે. તથા પ્રાતિભ જ્ઞાનમાં સર્વ દ્રવ્ય-પર્યાય બાણી શકાતા નથી, ને કેવલમાં બાણી શકાય છે. આમ એ બંનેનો પ્રગટ ચોક્ષો લેદ છે.

“યોગજ્ઞાદૃષ્ટજનિતઃ સ તુ પ્રાતિભસંજ્ઞિતઃ ।

સંધ્યેવ દિનરાત્રિભ્યાં કેવલશ્રુતયોઃ પૃથક્ ॥” — શ્રી અધ્યાત્મઉપનિષદ્

અને અન્ય દર્શનીઓને પણ આ ‘પ્રાતિભજ્ઞાન’ સંમત છે. તેઓ તેને ‘તારક’-‘નિરીક્ષણુ’ આદિ નામથી ઓળખે છે. તારક એટલે ભવસમુદ્રથી તારનારું. નિરીક્ષણુ એટલે દૃષ્ટા પુરુષનું સાક્ષાત્ દર્શન. આમ આ પ્રાતિભ જ્ઞાન માનવામાં કોઈ પણ દોષ નથી, એટલે કે તે માનવું યથાર્થ છે, સમ્યક્ છે.

સામર્થ્યયોગના લેદ કહી બતાવવા માટે કહે છે:—

દ્વિધાયં ધર્મસંન્યાસયોગસંન્યાસસંજ્ઞિતઃ ।

ક્ષાયોપશમિકા ધર્મા, યોગાઃ કાયાદિકર્મ તુ ॥ ૧ ॥

એહ સામર્થ્યયોગના, પ્રકાર બે આ ખાસ;

પહેલો ધર્મસંન્યાસ ને, બીજો યોગસંન્યાસ.

ક્ષાયોપશમિક હોય બે, ધર્મો તેહ કહાય;

કાય આદિનું કર્મ તે, યોગો અત્ર કથાય. ૯.

વૃત્તિ:—દ્વિધા—બે પ્રકારનો અર્થ—આ, સામર્થ્યયોગ છે. કેવા પ્રકારે ? તે કે-ધર્મસંન્યાસ-યોગસંન્યાસસંજ્ઞિતઃ—ધર્મસંન્યાસ અને યોગસંન્યાસ સંજ્ઞાથી (નામથી) યુક્ત. આની ‘ધર્મસંન્યાસ’ સંજ્ઞા ઉપજી છે, એટલા માટે ધર્મસંન્યાસસંજ્ઞિત. એમ ‘યોગસંન્યાસ’ સંજ્ઞા આની ઉપજી છે, એટલા માટે યોગસંન્યાસસંજ્ઞિત. અને અહીં તેવા પ્રકારે તે સંજ્ઞાત થાય છે—અરામર ઓળખાય છે, એટલા માટે તે તત્ત્વરૂપે જ મહાય છે. આ ધર્મો કયા ? તે માટે કહ્યું કે—

ક્ષાયોપશમિકા ધર્મા:—ક્ષાયોપશમિક તે ધર્મો. ક્ષાયોપશમથી નીપજેલા એવા ક્ષમા આદિ તે ધર્મો છે. યોગાઃ કાયાદિકર્મ તુ—અને યોગો તે કાયઆદિના વ્યાપારો છે,—કાયોત્સર્ગકરણુ આદિ.

અર્થ:—આ સામર્થ્યયોગ,— ધર્મસંન્યાસ અને યોગસંન્યાસ એવી સંજ્ઞાએ (નામે) કરીને બે પ્રકારનો છે. ક્ષાયોપશમિક (ક્ષયોપશમ લાવથી ઉપજતા) તે ‘ધર્મો’ છે, અને કાય વગેરેનું કર્મ તે ‘યોગો’ છે.

વિવેચન

આ સામર્થ્યયોગના બે ભેદ છે—(૧) ‘ધર્મસંન્યાસ’ એવી સંજ્ઞાવાળો, (૨) ‘યોગસંન્યાસ’ એવી સંજ્ઞાવાળો. અત્રે ધર્મો એટલે ક્ષાયોપશમિક ભાવો, અને યોગ એટલે મન-વચન-ક્રયાનું કર્મ-વ્યાપાર. અત્રે ‘સંજ્ઞા’ શબ્દ હેતુપૂર્વક કહ્યો છે, કારણ કે જેના વડે કરીને અસુક વસ્તુ તેના સ્વરૂપે સંજ્ઞાત થાય-સમ્યક્ પ્રકારે જાણવામાં આવે, બરાબર ઝોળખાય તે સંજ્ઞા.

‘ધર્મસંન્યાસયોગ’—જેમાં ધર્મોનો સંન્યાસ એટલે ત્યાગ હોય છે તે ધર્મસંન્યાસ. અહીં ‘ધર્મો’ એટલે સર્વ પ્રકારના ક્ષાયોપશમિક ભાવો-ક્ષયોપશમથી ઉપજતા ભાવો સમજવા ક્ષયોપશમ લાવથી ક્ષમા વગેરે જે જે ભાવો ઉપજે છે, તે તે ધર્મો છે. આ ક્ષયોપશમરૂપ ધર્મોનો અહીં સંન્યાસ-ત્યાગ હોય છે, કારણ કે આ મહાત્મા સામર્થ્યયોગી ક્ષયક્રોધી પર આરૂઠ થઈ, કર્મોને બપાવતો બપાવતો-ખતમ કરતો કરતો આગળ વધે છે, એટલે તેને કર્મક્ષયથી ઉત્પન્ન થતા ક્ષાયિકભાવો ઉપજે છે, ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ-દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર આદિ ગુણો પ્રગટે છે. આમ ક્ષાયિક ભાવ ઉપજતાં ક્ષયોપશમ ભાવો ત્યજતા જાય છે.

“ક્ષાયિક દરિસન જ્ઞાન, ચરણુ ગુણુ ઉપન્યા રે;

આદિક બહુ ગુણુ સચ, આતમધર નીપન્યા રે...શ્રી નમિ જિનવર સેવ, ધનાધન ઉનર્યો રે.”

—શ્રી દેવચંદ્રણ

યોગસંન્યાસ યોગ—યોગસંન્યાસ, એટલે જેમાં યોગોનો એટલે કે મન-વચન-ક્રયાના કર્મોનો સંન્યાસ-ત્યાગ હોય છે તે. મન-વચન-ક્રયાના યોગનો જ્યાં અભાવ છે, એવી ‘અયોગી’ અવસ્થા જ્યાં હોય છે, તે યોગસંન્યાસ છે.

“મન વચન ક્રયા ને કર્મની વર્ગણા, છુટે જહાં સકળ પુદ્ગલ સંબંધ જો;

એવું ‘અયોગી’ ગુણુસ્થાનક ત્યાં વર્તીતું, મહાભાગ્ય સુખદાયક પૂર્ણ અબંધ જો...અર્પવ.”

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રણ

આમ આ બન્ને નામ આપ્યા છે તે યથાર્થ છે.

એમ આ સામર્થ્યયોગ બે પ્રકારનો છે. તેમાં જે જ્યારે હોય છે, તે ત્યારે કહી જતાવવા માટે કહે છે:—

દ્વિતીયાપૂર્વકરણે પ્રથમસ્તાત્ત્વિકો ભવેત્ ।

આયોજ્યકરણાદૂર્ધ્વં, દ્વિતીય ઇતિ તદ્વિદઃ ॥ ૧૦ ॥

બીજા કરણ અપૂર્વમાં, પહેલો તાત્ત્વિક હોય;

આયોજ્યકરણની પછી, તબ્જો બીજો જોય. ૧૦

અર્થ:—બીજા અપૂર્વકરણમાં તાત્ત્વિક એવો પ્રથમ યોગ-ધર્મસંન્યાસયોગ હોય; અને આયોજ્યકરણથી આગળમાં બીજો યોગ-યોગસંન્યાસ યોગ હોય, એમ તેના જ્ઞાતાઓ-જાણકારો કહે છે.

વૃત્તિ:—દ્વિતીયાપૂર્વકરણે—બીજા અપૂર્વ કરણમાં, અધિભેદના કારણરૂપ પહેલા અપૂર્વ કરણના વ્યવચ્છેદ-અપનાદ અર્થે બીજાનું ગ્રહણ કર્યું; કારણ કે પહેલા અપૂર્વકરણમાં પ્રસ્તુત સામર્થ્ય-યોગની અસિદ્ધિ હોય છે.

‘અપૂર્વકરણ’ એ તો શુભ એવો અપૂર્વ પરિણામ કહેવાય છે,—કે જે અનાદિ સંસારમાં પણ તે ધર્મસ્થાનોમાં વર્તતા જીવને તેવા પ્રકારે પૂર્વે ઉપજ્યો હોતો નથી, અને જેનું ફલ અધિભેદ આદિ છે.

તેમાં—આ પ્રથમ અપૂર્વકરણમાં અધિભેદ તે ફલ છે, અને આ અધિભેદનું ફલ સમ્યગ્દર્શન છે. અને સમ્યગ્દર્શન છે તે પ્રશમ આદિ ક્ષિંગ-ચિન્હવાળો આત્મપરિણામ છે. કહ્યું છે કે—“પ્રશમ-સંવેગનિર્વેદાનુકમ્પાસ્તિક્ષ્યામિવ્યક્તિલક્ષણં તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનં સમ્યગ્દર્શનમ્ ।” —પ્રશમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકંપા અને આરિતક્રયની અભિગ્યક્તિ (પ્રગટપણું) એ જેનું લક્ષણ છે, એવું તત્ત્વાર્થ-શ્રદ્ધાન તે સમ્યગ્દર્શન છે. યથાપ્રાધાન્ય-પ્રધાનપણા પ્રમાણે આ ઉપન્યાસ (અનુક્રમે ગોઠવણી) છે, અને તે પશ્ચાત્પૂર્વોથી—બીજા ક્રમે સુંદર છે, એમ સમયવિદો-શાસ્ત્રજ્ઞો કહે છે.

અને આ બીજું અપૂર્વકરણ,—કે જે તેવા પ્રકારની કર્મસ્થિતિમાંથી તેવા સંખ્યેય સાગરો-પમ વ્યતીત થયે હોય છે,—તે બીજા અપૂર્વકરણમાં શું ? તો કે—

‘પ્રથમસ્તાત્ત્વિકો ભવેત્’—પ્રથમ તાત્ત્વિક હોય છે. પ્રથમ એટલે ધર્મસંન્યાસ નામથી જોળખાતો યોગ તાત્ત્વિક-પારમાર્થિક એવો હોય છે. અને એ ક્ષમકશ્રેણીવાળા યોગીને હોય છે, કારણ કે ક્ષાયોપશમિક એવા ક્ષમા વગેરે ધર્મોની એને નિવૃત્તિ હોય છે. (ક્ષમા વગેરે ક્ષયોપશમરૂપ ભાવો-ધર્મો દૂર થઈ ગયા હોય છે.) એટલા માટે આ આમ ઉપન્યાસ-રજૂઆત છે.

અતાત્ત્વિક એવો ધર્મસંન્યાસયોગ તો પ્રવચ્ચાકાળે પણ હોય છે, કારણ કે પ્રવૃત્તિલક્ષણ ધર્મોના ન્યાં સંન્યાસ-ત્યાગ છે, એવા પ્રવચ્ચા-દીક્ષા જ્ઞાનયોગની પ્રતિપત્તિરૂપ-અંગીકારરૂપ છે. એટલા માટે જ આ પ્રવચ્ચાનો ભવવિરક્તને જ અધિકારી કહ્યો છે. કહ્યું છે કે:—

“અથ પ્રવચ્ચાર્હ આર્યદેશોત્પન્નઃ, વિશિષ્ટજાતિકુલાન્વિતઃ, ક્ષીણપ્રાયકર્મમલઃ, અત एव

વિવેચન

સામર્થ્યયોગના ધર્મસંન્યાસ ને યોગસંન્યાસ એમ બે વિભાગ પાડ્યા, તે પ્રત્યેક ક્યારે હોય છે, તે અહીં જતાન્યું છે:—(૧) પ્રથમ પ્રકારનો સામર્થ્યયોગ-ત્વાર્ત્વિક એવો ધર્મસંન્યાસ યોગ દ્વિતીય અપૂર્વકરણમાં હોય છે, (૨) બીજા પ્રકારનો સામર્થ્યયોગ-યોગસંન્યાસ યોગ આયોજ્યકરણથી આગળમાં હોય છે.

વિમલબુદ્ધિઃ, 'દુર્લભં માનુષ્યં, જન્મ મરણનિમિત્તં, સંપદશ્ચપલાઃ, વિષયા દુઃખહેતવઃ, સંયોગે વિયોગઃ, પ્રતિક્ષણં મરણં, દારુણો વિપાકઃ,' इत्यवगतसंसारनैर्गुण्यः, तत एव तद्विरक्तः, प्रतनुकषायः, अल्पहास्यादिः, कृतज्ञः, विनीतः, प्रागपि राजामात्यपौरजनबहुमतः, अद्रोहकारी, कल्याणाङ्गः, श्राद्धः, समुपपन्नश्च । ” (અર્થ માટે જુઓ વિવેચન.)

કારણ કે આવો ન હોય તે જ્ઞાનયોગ આરાધે નહિ, અને આવો હોય તે ન આરાધે એમ હોય નહિ—(આરાધે જ), એમ સર્વજ્ઞવચન-આગમ ભાવવા યોગ્ય છે. તેથી આ અનિર્ણિત અર્થ નથી.

આયોજ્યકરણાદુર્ધ્વે—આયોજ્યકરણથી આગળમાં કેવલાભોગથી અચિન્સવીર્યપણાએ કરીને આયોજીને, તેવા તેવા પ્રકારે તત્કાલ ખપાવી દેવાય એમ ભવોપપ્રાહી કર્મની તથા પ્રકારના અવસ્થાન ભાવમાં કૃતિ, તે આયોજ્ય કરેણુ છે. (કેવલાભોગથી આયોજીને ભવોપપ્રાહી કર્મની સ્થિતિ તરત ખપાવી દેવાય એવી કરી દેવી તે આયોજ્યકરણુ છે). આતું ફલ શૈલેશી અવસ્થા છે. એટલા માટે જ કહ્યું:—

દ્વિતીય इति तद्विदः—બીજો 'યોગસંન્યાસ' નામનો સામર્થ્યયોગ હોય છે, એમ તેના જ્ઞાતાઓ-જ્ઞાણુકારો કહે છે, કારણ કે શૈલેશી અવસ્થામાં આનો ભાવ-હોવાપણું છે.

આ સર્વ આગમિક વસ્તુ છે. અને તેવા પ્રકારે એને સંવાદી (મળતો) અર્થ-આગમવચન છે:—

“ करणं अहापवत्तं अपुव्वमणियट्टिमेव भव्वाणं ।
इयरेसिं पढमं चिय भण्णइ करणं ति परिणामो ॥
जा गण्ठी ता पढमं गण्ठिं समइच्छओ भवे वीयं ।
अणियट्टीकरणं पुण सम्मत्तपुरकडे जीवे ॥
गण्ठिसिं सुदुव्वेओ कक्खडधणरूढगूढगण्ठिव्व ।
जीवस्स कम्मज्जणिओ घणरागदोसपरिणामो ॥
एत्तो विवज्जओ खलु भिण्णे एयम्मिं समणाणं तु ।
थोवं पि सुपरिसुद्धं सच्चासम्मोहहेउत्ति ॥
सम्मत्तंमि उ लद्धे पलियपुहत्तेण सावओ होइ ।
चरणोवसमखयाणं सागरसंखन्तरा होमि ॥ ”

પ્રસાદિ લેશથી આ પરિભાવિત અર્થવાણું છે. (અર્થ માટે જુઓ ઉપર વિવેચન.)

—: તાર્કિક ધર્મસંન્યાસ યોગ :—

તેમાં પ્રથમ, ધર્મસંન્યાસ અને તે પછી તાર્કિક-પારમાર્થિક કોટિનો ધર્મસંન્યાસ, બીજા અપૂર્વકરણના સમયે પ્રગટે છે. અહીં 'બીજા' અપૂર્વકરણમાં એમ જે કહ્યું છે તે સહેતુક છે. કારણ કે પહેલું અપૂર્વકરણ કે જે અંધિલેહનું કારણ છે, બીજા અપૂર્વકરણમાં આ પ્રસ્તુત ધર્મસંન્યાસ હોઈ શકે નહિં. એટલા માટે 'બીજા'માં એમ કહી તેનો અપવાદ સૂચવ્યો. આમ આ અપૂર્વકરણ બે છે:-
(૧) અંધિલેહના કારણરૂપ, (૨) ક્ષપકશ્રેણી વેળાનું.

આ અપૂર્વકરણ એટલે શું? 'અપૂર્વ' એટલે અનાદિ કાળના લવણમણમાં જે કદી પણ પૂર્વે પ્રાપ્ત થયો નથી, એવો શુભ-પ્રશસ્ત આત્મપરિણામ. અંધિલેહ વગેરે આ અપૂર્વકરણનું રૂપ છે. તેમાં પહેલા અપૂર્વકરણનું રૂપ અંધિલેહ છે, અને તે અંધિલેહનું રૂપ સમ્યગ્દર્શન છે.

અંધિલેહ—અંધિ એટલે ગાંઠ. વાંસની કઠણ ગાંઠ જેવી દુર્લેહ-લેહવી મુફકેલ, એવી ગાઠ રાગરૂપપરિણામરૂપ કર્મની ગાંઠ જ્યાં લેદાય છે, તેનું નામ અંધિલેહ છે. 'અને આ દુર્લેહ કર્મઅંધિરૂપ મહાબલવાન પર્વત જ્યારે અપૂર્વકરણરૂપ તીક્ષ્ણ ભાવ-વજ્રથી લેદાઈ બાય છે, ત્યારે આ મહાત્માને અત્યંત તાર્કિક આનંદ ઉપજે છે'—જેવો રાગીને ઉત્તમ ઔષધથી રોગ કાબૂમાં આવતાં ઉપજે છે તેવો. અને આ અંધિનો લેહ પણ એવો હોય છે કે તેનું પુનઃ તેવા પ્રકારે હોવાપણું હોતું નથી. તે એક વાર ત્રૂટી એટલે ખસ ત્રૂટી! ખલાસ! તે ફરીને તેવા સ્વરૂપમાં પાછી ઉભી થવા પામે જ નહિં; સંધાય જ નહિં; તેનું નામ લેહ છે; કારણ કે તેવો અંધિલેહ* થયા પછી તીવ્ર કષાયાદિનો ઉદય હોતો નથી. આવો આ અંધિલેહ સદાય કદયાણુનો-નિર્વાણુનો હેતુ થાય છે. જેમ જન્માંધ પુરુષને શુભ પુણ્યનો ઉદય થતાં ચક્ષુને લાભ થયે સફ્દર્શન થાય છે (બરાબર દેખાય છે), તેમ જ આને અંધિનો લેહ થતાં સફ્દર્શન-સમ્યગ્દર્શન થાય છે, એટલે વસ્તુનું યથાર્થ સ્વરૂપ દેખાય છે.'

* “ તથા ચ મિત્તે તુમૈદે કર્મગ્રન્થિમહાબલે ।
તીક્ષ્ણેન ભાવવ્રજ્ઞેણ વહુસંક્રેશકારિણિ ॥
આનન્દો જાયતેઽસ્યન્તં તાર્કિકોઽસ્ય મહાત્મનઃ ।
સદ્વ્યાધ્યભિભવે યદ્વદ્ વ્યાધિતસ્ય મહૌષઘાત્ ॥
ભેદોઽપિ ચાસ્ય વિજ્ઞેયો ન ભૂયો ભવનં તથા ।
તીવસંક્રેશવિગમાત્સદા નિઃશ્રેયસાવહઃ ॥
જાત્યન્ધસ્ય યથા પુંસશ્ચક્ષુર્લાભે શુભોદયે ।
સદ્દર્શનં તથૈવાસ્ય ગ્રન્થિભેદેઽપરે જગુઃ ॥ ”

—મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યશ્રુત યોગમિંદુ

સમ્યગ્દર્શન—આમ અધિલેહના ક્ષણ-પરિણામરૂપે સમ્યગ્દર્શન ઉપજે છે. તત્ત્વાર્થનું શ્રદ્ધાન તે સમ્યગ્દર્શન છે. જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ અને મોક્ષ એ નવ તત્ત્વ છે. તેના ભૂતાર્થનું-પરમાર્થનું શ્રદ્ધાન સમ્યગ્દર્શન થવું, શ્રદ્ધા ઉપજવી, પ્રતીતિ થવી તે સમ્યગ્દર્શન છે. x ‘આ નવ તત્ત્વરૂપ અનેક વર્ણુની માળામાં એક આત્મતત્ત્વરૂપ સુવર્ણસૂત્ર-સોનાનો દોરો પરાવાયેલો છે, ચિરકાળથી છૂપાઈને રહેલો છે, તેને ખોળી કાઢી સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષ શુદ્ધ આત્મતત્ત્વનું દર્શન કરે છે, અનુભવ કરે છે.’ આ જીવ, અજીવ કર્મથી બંધાયેલો છે; તેનું કારણ પુણ્ય-પાપ છે; પુણ્ય-પાપના આવવાનું કારણ આસ્રવ છે; આસ્રવ થયે બંધ થાય છે; આસ્રવને-નવા કર્મના આગમનને સંવરથી રોકી શકાય છે, જૂના કર્મેને નિર્જરાથી ખેરવી શકાય છે; અને એમ નિર્જરા કરતાં કરતાં સર્વ કર્મનો ક્ષય થયે, શુદ્ધ આત્મસ્વભાવરૂપ મોક્ષ થાય છે, કેવલ એક શુદ્ધ આત્મા જ મોક્ષરૂપ અને છે;—આવી તાત્ત્વિક પ્રતીતિ તે સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષને ઉપજે છે. આમ દેહાદિ સમસ્ત પરવસ્તુથી ભિન્ન, ઉપયોગવંત ને અવિનાશી એવા શુદ્ધ આત્માનું લેહજ્ઞાન થવું, અનુભૂતિ થવી, ‘આત્મખ્યાતિ’ થવી તે સમ્યગ્દર્શન છે, અને એનું ખીળું નામ સમકિત છે.

“છે દેહાદિથી ભિન્ન આત્મા રે, ઉપયોગી સદા અવિનાશ....

મૂળ મારગ સાંભળો જિનનો રે.

એમ બાણે સદ્ગુરુ ઉપદેશથી રે, કહ્યું જ્ઞાન તેનું નામ ખાસ....મૂળ

જે જ્ઞાને કરીને બાણિયું રે, તેની વર્તે છે શુદ્ધ પ્રતીત....મૂળ

કહ્યું ભગવંતે દર્શન તેહને રે, જેનું ખીળું નામ સમકિત....મૂળ”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

“ ન સમ્યક્ત્વસમં કિંચિત્ત્રૈકાલ્યે ત્રિજગત્યપિ ।

શ્રેયોઽશ્રેયશ્ચ મિથ્યાત્વસમં નાન્યત્તનૃમૃતામ્ ॥ ”

—શ્રી સમંતભદ્રાચાર્યજી

અર્થાત—‘ત્રણે કાળમાં, ત્રણે લોકમાં, સમ્યક્ત્વ સમું પ્રાણીએનું કંઈ શ્રેય નથી, અને મિથ્યાત્વ સમું કંઈ અશ્રેય નથી.’

x “ ચિરમિતિ નવતસ્વચ્છન્નમુચ્ચીયમાનમ્ ,
કનકમિવ નિમગ્નં વર્ણમાલાકલાપે ।
અથ સતતવિચિક્તં દૃશ્યતામેકરૂપમ્ ,
પ્રતિપદમિદમાત્મજ્યોતિરુદ્યોતમાનમ્ ॥ ”

શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજીકૃત સમયસારકલશ

અને આમ અધિભેદ થઈ, આત્માનુભૂતિરૂપ સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિથી જેને પરમ આનંદોદ્ઘોષ ઉપજ્યો છે, એવા સમ્યગ્દષ્ટિ યોગી પુરુષના આવા સહજ અનુભવ ઉદ્ઘાર નીકળી પડે છે:—

“આત્મા જ્ઞાન પામ્યો એ તો નિઃસંશય છે; અધિભેદ થયો એ ત્રણે કાળમાં સત્ય વાત છે. સર્વ જ્ઞાનીઓએ પણ એ વાત સ્વીકારી છે.”

“અનંત કાળથી જે જ્ઞાન ભવહેતુ થતું હતું, તે જ્ઞાનને એક સમય માત્રમાં જાત્યંતર કરી જેણે ભવનિવૃત્તિરૂપ કયું, તે કલ્યાણમૂર્તિ સમ્યગ્દર્શનને નમસ્કાર.” —શ્રીમદ્ રાજવ્યંદ્રજી

આવું કલ્યાણમૂર્તિ સમ્યગ્દર્શન અપૂર્વકરણવડે અધિભેદ થયા પછી પ્રાપ્ત થાય છે. અને આ સમ્યગ્દર્શનના પાંચ લિંગ એટલે પ્રગટ ચિહ્ન છે:—(૧) પ્રશમ, (૨) સંવેગ, (૩) નિર્વેદ, (૪) અનુકંપા, (૫) આસ્તિક્ય. પ્રધાનપણા પ્રમાણે સમ્યક્ત્વના આ લક્ષણોનો આમ પૂર્વાનુપૂર્વ અનુક્રમ છે, પણ પશ્ચાત્પૂર્વથી એટલે ચિહ્ન ઊલટા અનુક્રમે એ સુંદર-રૂડા છે, એમ શાસ્ત્રનું રહસ્ય જાણનારા કહે છે. કારણ કે આસ્તિક્ય ન હોય તો પ્રશમ આદિ સુંદર-સારા ન લાગે, શોભે નહિં, ઈત્યાદિ ઊલટા ક્રમે સમજવું. અને સુલટા ક્રમે પ્રથમનું લક્ષણ હોય તો પછીનું લક્ષણ આવે એમ સમજવું. તે આ પ્રકારે:—

પ્રથમ તો પ્રશમ એટલે કષાયનું ઉપશાંતપણું થાય, તો વિવેક વિચારનો અવકાશ થતાં સંવેગ એટલે માત્ર મોક્ષાભિલાષ પામે, તેથી નિર્વેદ એટલે સંસારથી કંટાળો ઉપજે, અને પછી સ્વદયા-પરદયારૂપ અનુકંપા આવે. આ ચાર ગુણ જ્યારે જીવમાં પરિણમે ત્યારે પાંચમો આસ્તિક્ય ગુણ પામવાની યોગ્યતા-પાત્રતા તેનામાં પ્રગટે. (આમ સુલટા ક્રમે છે.)

“કષાયની ઉપશાંતતા, માત્ર મોક્ષ અભિલાષ; ભવે ખેદ પ્રાણી દયા, ત્યાં આત્માર્થ નિવાસ. દશા ન એની જ્યાંલગી, જીવ લહે નહિં જોગ; મોક્ષમાર્ગ પામે નહિં, મટે ન અંતર રોગ.”

—શ્રીમદ્ રાજવ્યંદ્રજીપ્રણીત શ્રી આત્મસિદ્ધિ

અથવા ઊલટા ક્રમે આસ્તિક્ય એટલે જીવાજીવ આદિ તત્ત્વના અસ્તિત્વની-હોવા-પણાની આસ્થા-અંતર પ્રતીતિ ઉપજે, સ્વરૂપ જાણે, તો અનુકંપા ઉપજે; આ જીવાદિ જાણી તેને અનુસરતો કંપ આત્મામાં થાય, એટલે સ્વદયા-પોતાના આત્માની અનુકંપા

ઉપજે કે-અરે ! હું અત્યાર સુધી આ પરવસ્તુના સંસર્ગથી પરવસ્તુમાં રમ્યો ! તે રમવા યોગ્ય નહોતું. એવો શ્લોક-કંપ આત્મામાં થાય તે અનુકંપા. જેમકે:—

“હું છોડી નિજરૂપ રમ્યો પર પુદ્ગલે,
ઝીંઘ્યો ઊલટ આણી વિષય તૃષ્ણા જલે....વિહરમાન૦” —શ્રીદિવ્યદ્રશ

એવી સાચી અનુકંપા ઉપજે, એટલે નિર્વેદ-સંસારથી અત્યંત કંટાળો આવી જાય. ‘આ કાજળની કેટલી જેવા સંસારમાં મ્હારે હવે એક ક્ષણ પણ આત્મભાવે રહેવું નથી,’ એમ સંસારથી તે ઉભાગે. અને એવો નિર્વેદ-કંટાળો ઉપજતાં, સંવેગ એટલે મોક્ષનો તીવ્રવેગી અભિલાષ ઉપજે; આ સંસાર અંધનથી હું ક્યારે છૂટું એવી શુદ્ધ ભાવના ભાવતો તે હઠ સુસુક્ષ્મ અને. અને તેના પરિણામે પ્રશમ પ્રગટે, વિષય-કષાયતું પ્રશાંત-પણું થાય, પરભાવથી વિરતિ થાય, વીતરાગતા આવે અને તેનો આત્મા સ્વસ્વરૂપમાં શમાઈ જાય.

આવા પાંચ લક્ષણવાળું સમ્યગ્દર્શન જીવને પહેલા અપૂર્વકરણના પ્રતાપે અધિ-લેહ થયે સાંપડે છે. અને પછી કર્મસ્થિતિમાંથી સંજ્યાત સાગરોપમ વ્યતીત થયે, આ ધીજી અપૂર્વકરણ-અપૂર્વ આત્મપરિણામ પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે આ તાત્ત્વિક ધર્મ-તાત્ત્વિક ધર્મસંન્યાસયોગ ક્ષયકચ્છેણીમાં ચઢતા સામર્થ્યયોગીને સંન્યાસ હોય છે, કારણ કે તે ક્ષયક યોગી ક્ષમા વગેરે ક્ષયોપશમરૂપ ધર્મોથી નિવર્ત્યો છે, અને ક્રોધાદિ કષાયરૂપ સર્વ કર્મપ્રકૃતિઓને જડમૂળથી અપાવવારૂપ ક્ષાયિકભાવ લણી પ્રવર્ત્યો છે. અને આવો જે ‘ધર્મસંન્યાસ’ નામનો સામ-ર્થ્યયોગ છે, તે જ ખરેખર તાત્ત્વિક, પારમાર્થિક ‘ધર્મસંન્યાસ’ યોગ છે.

અતાત્ત્વિક ‘ધર્મસંન્યાસ’ તો પ્રત્યક્ષ-દીક્ષા અવસરે પણ હોય છે, કારણ કે જેમાં પ્રવૃત્તિરૂપ ધર્મોના સંન્યાસ-ત્યાગ હોય છે, તે નિવૃત્તિરૂપ પ્રત્યક્ષ-દીક્ષા કહેવાય છે. પાપોમાંથી પ્રકર્ષે કરીને શુદ્ધ ચરણયોગમાં પ્રજન-ગમન તે “પ્રત્યક્ષ” અતાત્ત્વિક છે. વિષયકષાયાદિ દુષ્ટ ભાવોનું મુંડન-છોલણક્રિયા તેનું નામ ‘દીક્ષા’ ધર્મ સં છે. આ પ્રત્યક્ષ (દીક્ષા-સંન્યાસ) જ્ઞાનયોગના અંગીકારરૂપ છે. એટલા માટે જ સંસારથી જે અંતરંગ પરિણામથી ખરેખરો વિરક્ત થયો હોય, ચિત્તમાં અત્યંત વૈરાગ્યવંત થયો હોય, તે જ તેવી જ્ઞાનયોગની પ્રતિપત્તિરૂપ દીક્ષાનો અધિકારી પાત્ર કહ્યો છે. દીક્ષાને યોગ્ય, મુનિધર્મ ગ્રહણ કરવાને યોગ્ય પાત્ર જીવ કેવા વિશિષ્ટ ખાસ લક્ષણવાળો હોવો જોઈએ, તે અહીં કહ્યા છે:—

(૧) જે આર્ય દેશમાં ઉત્પન્ન થયો હોય, (૨) વિશિષ્ટ જાતિ-કુલવાળો હોય, (૩) જેનો કર્મમલ ક્ષીણપ્રાય-લગભગ ક્ષીણ થવા આવ્યો હોય, (૪) એથી કરીને જ જે વિમલ-

દીક્ષાનો
અધિકારી

બુદ્ધિવાળો હોય, (૫) ‘ મનુષ્યપણું દુર્લભ છે, જન્મ મરણનું કારણ છે, સંપદાઓ ચપલ છે, વિષયો દુઃખના હેતુ છે, સંયોગમાં વિયોગ છે, પ્રતિક્ષણે મરણ છે, કર્મનો વિપાક દારુણ છે, ’-એમ જેણે સંસારનું નિર્ગુણપણું-નશુણાપણું, નિઃસારપણું, તુચ્છપણું બાણ્યું હોય, (૬) તેથી કરીને જ તે સંસારથી જે વિરક્ત થયો હોય, (૭) જેના કષાય અત્યંત કુશ, પાતળા, દ્રબળા પડી ગયા હોય-જે મંદકષાયી હોય, (૮) જેનામાં હાસ્ય-રતિ-અરતિ વગેરે અદ્ય હોય, (૯) જે કૃતઙ્ગ-કરેલા ઉપકારને, ગુણને બાણવાવાળો કદરદાન હોય, (૧૦) વિનીત-વિનયગુણસંપન્ન હોય, (૧૧) દીક્ષા લેતાં પહેલાં પણ જે રાજા, મંત્રી અને નગરજનોને બહુમત-માનીતો હોય, જેનું સમાજમાં પણ વજન પડતું હોય એવો પ્રતિષ્ઠિત-માનનીય હોય, (૧૨) અદ્રોહકારી-દેવ, ગુરુ, ધર્મ, રાજ, દેશ, સમાજ વગેરેનો જે દ્રોહ કરનાર ન હોય, (૧૩) જે કદયાણુ અંગવાળો-ભદ્રમૂર્તિ હોય, કે જેને દેખતાં જ છાપ પડે કે આ ભદ્ર-ભલો-રૂડો છવ છે, એવો હોય, (૧૪) શ્રાદ્ધ, સમ્યક્ શ્રદ્ધાવંત, શ્રદ્ધાળુ હોય, (૧૫) સ્થિર હોય, ચળવિચળ પરિણામી ન હોય, (૧૬) સમુપપન્ન હોય, એટલે સમ્યક્ પ્રકારે સફળરુને શરણે આવેલો-આત્મસમર્પણુ કરનારો હોય. જેમકે—

“ શું પ્રભુ ચરણ કને ધરું, આત્માથી સહુ હીન;
તે તો પ્રભુએ આપિઓ, વર્તું ચરણાધીન.
આ દેહાદિ આજથી, વરતો પ્રભુ આધીન;
દાસ દાસ હું દાસ છું, આપ પ્રભુનો દીન. ”

—શ્રીઆત્મસિદ્ધિ

આવા લક્ષણવાળો ન હોય તે જ્ઞાનયોગ આરાધે નહિ, ‘અને આવા લક્ષણવાળો હોય તે આરાધ્યા વિના રહે નહિ’, એમ શ્રી સર્વજ્ઞદેવનું વચન છે. તેથી આ ઉપર જે કહ્યું તે બધુંય ચથાર્થ છે. આમ પ્રવ્રજ્યા સમયે અતાર્ત્વિક ધર્મસંન્યાસ, અને ક્ષપકશ્રેણીમાં તાર્ત્વિક ધર્મસંન્યાસ હોય છે, એમ સ્પષ્ટ કર્યું.

અને આમ ક્ષપકશ્રેણીગત યોગીને ‘ યીજા અપૂર્વકરણુમાં ’ આ તાર્ત્વિક ધર્મસંન્યાસ નામનો સામર્થ્યયોગ હોય છે. આને અપૂર્વકરણુ એટલા માટે કહેવામાં આવે છે કે-તેમાં અપૂર્વ એવું આ પાંચ વસ્તુઓનું કરણ-નિર્વર્તન (કરવાપણું) હોય છે:- (૧) સ્થિતિઘાત, (૨) રસઘાત, (૩) ગુણશ્રેણી, (૪) ગુણસંક્રમ, (૫) સ્થિતિગંધ. તે આ પ્રકારે:—

(૧-૨) મોટા પ્રમાણવાળી જ્ઞાનાવરણીય વગેરે કર્મની સ્થિતિનું અહીં અપૂર્વ ધંડન-ઘાત કરવામાં આવે છે,-છેદ ઉડાવવામાં આવે છે; તથા કર્મોના પ્રચુર રસનું અપૂર્વ

ખંડન-ઘાત કરી અત્યંત અદ્વપણું કરી દેવામાં આવે છે. આમ વિશુદ્ધિના પ્રકૃષ્ટપણાથી આ સ્થિતિઘાત-રસઘાત એ બંને આગલા ગુણસ્થાનકોની અપેક્ષાએ અપૂર્વ હોય છે. (૩) તેમજ અત્રે અત્યંત વિશુદ્ધિના સામર્થ્યથી ગુણુશ્રેણીની વિરચના એવી અપૂર્વ કરે છે, કે કર્મના દળીઆ ઝપાટાબંધ ટપોટપ ઉડાવી દેવા માટે ગોઠવાઈ ગયા હોય છે. (૪) તથા બંધાતી શુભ પ્રકૃતિઓમાં અશુભ દળીઆતું પ્રતિક્ષણે અસંખ્યેય ગુણવૃદ્ધિથી લઈ જવું-સંકેમણુ કરવું, તે ગુણુસંકેમણુ અહીં અપૂર્વ હોય છે. (૫) અને કર્મોની સ્થિતિ પૂર્વે અશુદ્ધપણાને લીધે ઘણી લાંબી બાંધતો હતો, તે અહીં અપૂર્વકરણમાં અત્યંત વિશુદ્ધપણાને લીધે ઘણી ટૂંકી બાંધે છે. આમ આ પાંચે વાનાં અત્રે અપૂર્વ હોય છે, એટલા માટે 'અપૂર્વકરણુ' નામ સાર્થક છે.

આ અપૂર્વકરણુરૂપ અપૂર્વ આત્મસામર્થ્ય પામીને જે યોગી પુરુષ ક્ષપકશ્રેણી પર આરૂઢ થાય છે, તેને આ તાત્ત્વિક ધર્મસંન્યાસયોગ હોય છે, કારણુ કે તે ક્ષયોપ-શમરૂપ ધર્મોતું ક્ષપણુ કરતો કરતો આગળ વધે છે; કર્મપ્રકૃતિઓને ક્ષપકશ્રેણી સર્વથા ખપાવતો ખપાવતો, ખતમ કરતો કરતો, ઊડાવતો ઊડાવતો, ગુણસ્થાનકની શ્રેણી પર ચઢતો જાય છે. અને આમ કર્મશત્રુનો ક્ષય કરતો કરતો, આ પરમ સમર્થ વીર પુરુષ ૮-૯-૧૦-૧૨ ગુણસ્થાનને વટાવી જઈ, તેરમા સયોગી કેવલિ ગુણસ્થાને પહોંચી 'નિજ કેવલજ્ઞાન નિધાન' પ્રગટાવે છે.

—: યોગસંન્યાસ યોગ :—

અને બીજાં જે 'યોગસંન્યાસ' નામનો સામર્થ્યયોગ છે, તે આયોજ્યકરણુની પછી હોય છે. તે આ પ્રકારે:—

અચિંત્ય વીર્યપણાએ કરીને, અસાધારણ આત્મસામર્થ્યથી કેવલી ભગવાન સમુદ્ઘાત કરે છે, તે પહેલાં આયોજ્યકરણુ કરે છે. આયોજ્યકરણુ એટલે શું? આયોજ્યને કરવામાં આવતો યોગબ્યાપાર તે આયોજ્યકરણુ. આ=મર્યાદા, - કેવલીએ દીઠેલ આયોજ્યકરણુ મર્યાદા પ્રમાણે; યોજન=યોજવું તે, શુભ યોગનું બ્યાપારણુ-પ્રવર્તન; કરણુ=પરિણામવિશેષ, સામર્થ્યવિશેષ. કેવલી ભગવાને દીઠેલી મર્યાદા પ્રમાણે, ઉદીરણાઆવલિમાં ભવોપશ્રાહી કર્મોનો પ્રક્ષેપ કરવો તે આયોજ્યકરણુ છે. એટલે કે આ છેલ્લા ભવમાં ભોગવવાના જે બાકી રહેલા વેદનીય વગેરે ચાર કર્મ છે, તેમાં જે વેદનીય વગેરેની સ્થિતિ આયુષ્ય કરતાં વધારે હોય, તો તેને સમ-સરખી કરવા માટે કેવલી ભગવાન ઉદીરણા કરે છે, આયોજ્યકરણુ કરે છે, - કે જેથી કરીને સમુદ્ઘાતવડે તે તે કર્મોને જલ્દી ખપાવી દઈ સરખી સ્થિતિમાં લાવી મૂકાય.

આત્મ આયોજ્યકરણ કરીને કેવલી ભગવાન સમુદ્ધાત કરે છે. સર્વ કેવલી ભગવાન સમુદ્ધાત કરતા નથી, પણ જેના વેદનીય વગેરે કર્મની સ્થિતિ આયુષ્ય કરતાં વધારે હોય છે, તેઓ જ તે કર્મોના સમીકરણ માટે સમુદ્ધાત કરે છે, કે જેથી કરીને તે કર્મોને શીઘ્ર ભોગવી લઈ તેના તત્કાલ નિકાલ કરી દેવાય. મૂળ* શરીરને છોડ્યા વિના, ઉત્તર દેહરૂપ જીવિંડનું-આત્મપ્રદેશસમૂહનું દેહમાંથી બહાર નીકળવું તેનું નામ સમુદ્ધાત છે. સમુદ્ધાત એટલે સમ+ઉદ્ધાત, સમ=સમ્યક્પણે એટલે અપુનર્ભાવપણે, ફરી ન હોય એ રીતે; ઉત્=પ્રાગલ્ભ્યથી, પ્રબલપણાથી; ધાત=કર્મનું હનન, પ્રલય, ક્ષય. ફરી ન ઉપજે એવી રીતે પ્રબલપણે જે પ્રયત્નવિશેષમાં કર્મોનો પ્રલય થાય-ધાત થાય, તે સમુદ્ધાત છે. આ કેવલિસમુદ્ધાતમાં આત્મપ્રદેશનો વિસ્તાર કરી-વિરાટ સ્વરૂપ ધારણ કરી, તે આત્મપ્રદેશ વડે આખો લોક દંડ-કષાટ-પ્રતર આકારે પૂરી દેવામાં આવે છે; અને તે તે કર્મપ્રદેશોને સ્પર્શી, શીઘ્ર ભોગવી લઈ ખેરવી નાંખવામાં આવે છે; અને પછી તે આત્મપ્રદેશોનો ઊલટા કર્મે ઉપસંહાર કરાય છે. આ બધો વિધિ માત્ર આઠ સમયમાં પૂરો થાય છે! આવું પરમ અફલુત અચિંત્ય સામર્થ્ય આ પરમ સમર્થયોગી અત્ર વ્યક્ત કરે છે!!

અને આ આયોજ્યકરણ ને સમુદ્ધાતનું ફળ-પરિણામ શૈલેશીકરણ છે, એટલે કે તે પછી તરતમાં શૈલેશીકરણ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં મન-વચન-કાયાના યોગનો સર્વથા નિરોધ કરી, આ પરમ સમર્થ યોગી યોગી શુકલધ્યાન ધ્યાવતો સતો, શૈલેશીકરણ શૈલેશ-મેરુપર્વત જેવી નિષ્કંપ અટોલ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે. અથવા સર્વ સંવરૂપ-સમાધાનરૂપ જે શીલ, તેના ઇશ બને છે. આમ આ સ્વરૂપગુપ્ત પરમ યોગીની શૈલેશ-મેરુ જેવી નિષ્કંપ યોગનિરોધરૂપ અવસ્થા તે શૈલેશીકરણ. અથવા પરમ સમાધિ પામેલા આ શીલેશ યોગીશ્વરની અવસ્થા તે શૈલેશીકરણ. આ શૈલેશી અવસ્થા, પાંચ દૂરવ અક્ષર (અ, ઈ, ઉ, ઝ, લૂ) ઉચ્ચારાય તેટલો કાળ રહે છે; અને તેના છેલ્લા સમય પછી તરતજ આ પરમ અયોગી યોગી ઊર્ધ્વગમન કરી સિદ્ધપદમાં ઝિરાજે છે.

“ઉત્કૃષ્ટે વીરજ નિવેશે, યોગક્રિયા નવિ પેસે રે;

યોગ તણી ધ્રુવતા શૈલેશે, આતમશક્તિ ન ખેસે રે....વીરજને ચરણે લાગું.”

—શ્રી આનંદધનજી

* “મૂલસરીરમચ્છેદિય ઉત્તરદેહસ્સ જીવપિંડસ્સ ।

ગિમ્મમણં દેહાદો હવદિ સમુદ્વાદયં જામ ॥”

—શ્રી નેમિચંદ્ર સિદ્ધાંતચક્રવર્તી કૃત ગોમટસાર

“વીર્યં ક્ષાયિકં બલે ચપળતા યોગીની, શેધી ચેતન કયો શુચિ અલેશી;
ભાવ શૈલેશીમિં પરમ અક્રિય થઇ, ક્ષય કરી ચાર તલુ કર્મશેધી.”—શ્રી દેવચંદ્રભ
“મન-વચન-કાયા ને કર્મની વર્ગણા, છૂટે જહાં સકળ પુદ્ગલ સંબંધ જો;
એવું અયોગી શુભસ્થાનક ત્યાં વર્તતું, મહાભાગ્ય સુખદાયક પૂર્ણ અબંધ જો....અપૂર્વં
એક પરમાણુ માત્રની મળે ન સ્પર્શતા, પૂર્ણ કલંક રહિત અટોલ સ્વરૂપ જો;
શુદ્ધ નિરંજન ચૈતન્યમૂર્તિ અનન્યમય, અશુરુલધુ અમૂર્ત સહજ પદરૂપ જો....અપૂર્વં”
—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રભ

આમ આ ‘યોગસંન્યાસ’ યોગ શૈલેશી અવસ્થામાં પ્રાપ્ત થાય છે.

—: યથાપ્રવૃત્તકરણુ આદિ :—

બંધોને યથાપ્રવૃત્તકરણુ, અપૂર્વકરણુ અને અનિવૃત્તિકરણુ એમ ત્રણેય કરણુ પ્રાપ્ત થાય છે; અને બીજાએને એટલે કે અબંધોને પહેલું યથાપ્રવૃત્તકરણુ જ હોય છે, બીજા કરણુ તેને કદી પણ પ્રાપ્ત થઈ શકે નહિં. અત્રે કરણુ એટલે પરિણામ. (ગાથા ૧).

એમ ગિરિ-નદીનેા પત્થર ઘસાતાં પીસાતાં, કૂટાતાં, પીટાતાં, ઘર્ષણુ-ઘૂર્ણુન ન્યાયે ગોળ લીસો થાય છે; તેમ અનાદિ સંસારમાં રખડતા આથડતા જીવને ક્વચિત્ ક્વચિત્ ક્રમે કરીને ભાવમલની ક્ષીણતા થતાં તથાબંધતાનેા પરિપાક થયે યથાપ્રવૃત્તકરણુ એવો કોઈ વિશિષ્ટ આત્મપરિણામ થઈ આવે છે, એવી કોઈ કર્મ સ્થિતિ રસની મંદતા ઉપજે છે, કે તે શ્રંધિની નિકટ આવી પડે છે. ‘આશુસે અલી આતી હે’ એ રીતે અનાદિ કાળપ્રવાહમાં પ્રવર્તતાં પ્રવર્તતાં જીવને જે ક્વચિત્ ક્વચિત્ ભાવચમકારા જેવું સામાન્યપણે (Ordinarily) પ્રવર્તે છે એવું પૂર્વાત્-પૂર્વકરણુ તે યથાપ્રવૃત્તકરણુ છે. આલું યથાપ્રવૃત્તકરણુ તેા જીવ અનંતવાર કરે છે, ને અનંતવાર શ્રંધિની નિકટ આવે છે. પણ તે માત્ર સામાન્ય-સાધારણ પ્રયત્નરૂપ હોઈ આત્મવીર્યની મંદતાને લીધે તે શ્રંધિલેહ કર્યા વિના પાછો વળી જાય છે. આ કરણુ બંધ-અબંધ બંનેને પ્રાપ્ત થાય છે, પણ બીજા જે કરણુ એકલા બંધને જ પ્રાપ્ત થાય છે, અબંધને નહિં, એટલે જ તે મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવેશી શકતો નથી.

અને બંધ પણ જ્યાંલગી અપૂર્વ (Unprecedented) આત્મપરિણામરૂપ ભાવને પામી, અપૂર્વ આત્મપુરુષાર્થ સ્ફુરાવી, અનન્ય પ્રયત્નથી-અસાધારણ (Extra-ordinary effort) પ્રયાસથી, પોતાના સર્વ સામર્થ્યથી (With all his might) અપૂર્વ પુરુષાર્થ શૂરવીરપણે ‘યાહોમ કરીને’, શ્રંધિરૂપ દુર્લેહ દુર્ગનેા લેહ કરવા સર્વાત્માથી પ્રવર્તતો નથી, ત્યાંલગી તે પણ તે કાર્યમાં સફળ થતો નથી. કારણ કે શ્રંધિલેહરૂપ દુર્લેહ કાર્ય માટે અસામાન્ય-અસાધારણ પ્રયત્નની જરૂર છે. તેમાં

પૂર્વાનુપૂર્વ યથાપ્રવૃત્ત જોવો તેવો પ્રયત્ન કામ આવે નહિં. જેમ યુદ્ધમાં મજબૂત કિલ્લો સર કરવા માટે બળવાન શસ્ત્રોથી ભારી હલ્લો (Mass attack) કરવો પડે છે, તેમ અંધિરૂપ દુર્લેધ દુર્ગને છૂટવા માટે અપૂર્વ આત્મપુરુષાર્થરૂપ ભાવ-વજ્રનો જોરદાર હલ્લો લઈ જવો જ જોઈએ, નહિં તો તેમાં નિષ્ફળતા જ મળે છે, અર્થાત્ અંધિ આગળથી ' પીછેહઠ ' (Retreat) કરવી પડે છે.

“ અંધિ પહેલે ગુણસ્થાનકે છે, તેનું લેહન કરી આગળ વધી ચોથા સુધી સંસારી છવો પહોંચ્યા નથી. કોઈ છવ નિર્જરા કરવાથી ઊંચા ભાવે આવતાં, પહેલામાંથી નીકળવા વિચાર કરી, અંધિલેહની નછક આવે છે, ત્યાં આગળ ગાંઠનું એટલું બધું તેના ઉપર જોર થાય છે કે અંધિલેહ કરવામાં શિથિલ ધર્મ જઈ અટકી પડે છે; અને એ પ્રમાણે મોળો ધર્મ પાછો વળે છે. આ પ્રમાણે અંધિલેહ નછક અનંતીવાર આવી છવ પાછો ફર્યો છે. કોઈ છવ પ્રબલ પુરુષાર્થ કરી નિમિત્ત કારણનો જોગ પામી કરેડીઆં કરી અંધિલેહ કરી, આગળ વધી આવે છે, અને જ્યારે અંધિલેહ કરી આગળ વધ્યો કે ચોથામાં આવે છે, અને ચોથામાં આવ્યો કે વહેલો મોઠો મોક્ષ થશે, એવી તે છવને છાપ મળે છે. ”

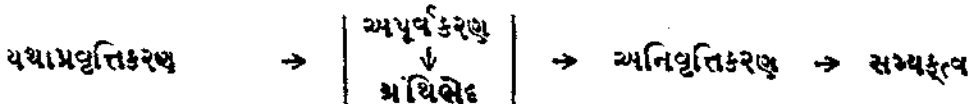
—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

પણ છવ જ્યારે છેલ્લા પુદ્ગલાવર્તમાં વર્તેલો હોય છે, ને તેમાં પણ ભાવ-મલની અત્યંત ક્ષીણતા થાય છે, ત્યારે ભવ્ય છવને છેલ્લું યથાપ્રવૃત્તકરણ પ્રાપ્ત થાય છે, અને તે અંધિલેહની અત્યંત નિકટ આવે છે. એટલે પછી તેને

અપૂર્વકરણ અપૂર્વ આત્મભાવનો ઉલ્લાસ થતાં, અપૂર્વ આત્મપુરુષાર્થની સ્ફુરણાથી અનિવૃત્તિકરણ અપૂર્વકરણ ને અનિવૃત્તિકરણની પ્રાપ્તિ થાય છે. અપૂર્વકરણ એટલે અનાદિકાળમાં પૂર્વે કદી પણ પ્રાપ્ત થયો નથી એવો અપૂર્વ આત્મપરિણામ. અને સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ કરાવ્યા વિના રહે નહિં—નિવર્તે નહિં, તે અનિવૃત્તિકરણ અપૂર્વકરણથી અંધિલેહ થાય છે, અને અનિવૃત્તિકરણથી સમ્યક્ત્વ થાય છે.

તેમાં જ્યાંસુધી અંધિ છે, ત્યાંસુધી યથાપ્રવૃત્તકરણ છે, અંધિ છેલ્લાં-ઉદ્ભવતાં અપૂર્વકરણ છે, અને અંધિલેહ કરીને છવ સમ્યક્ત્વને સન્નુખ થાય ત્યારે અનિવૃત્તિકરણ છે. (ગાથા-૨). આ અંધિ એટલે અત્યંત દુર્લેધ, લેહવી ઘણી ઠકણ એવી ગાંઠ. કર્કશ, ઘન, રૂઢ ને ગૂઢ એવી વાંસની ગાંઠ જેમ લેહવી મુરકેલ હોય છે, તેમ છવની આ ગાંઠ રાગ-દ્રેષ પરિણામરૂપ ગાંઠ લેહવી ઘણી દુષ્કર છે. (ગાથા-૩). એટલા માટે જ તેને લેહવા માટે છવે અપૂર્વ આત્મપુરુષાર્થ કરવો આવશ્યક છે. આ સર્વ આ આકૃતિ ઉપરથી સમજાશે:—

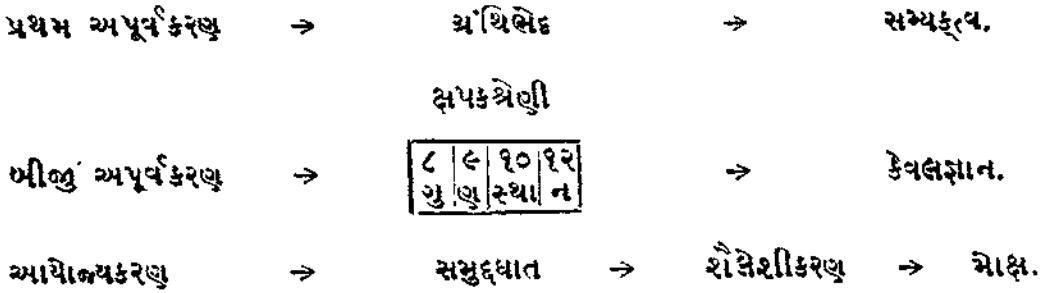
આકૃતિ — ૧

અને આમ આ ગાંઠ ભેદાઈ ગયા પછી, આ જીવ ગાઠ રાગ-દ્રેષ પરિણામ છોડી છે છે, તેના રાગાદિ મંદ પડી જાય છે, દુષ્ટ અનંતાનુભંધી કષાય ચોકડી સમ્યક્ત્વાદિ નષ્ટ થાય છે, દર્શનમોહ દૂર થાય છે અને સમ્યગ્દર્શન પ્રગટે છે. કારણ કે થોડું પણ સુપરિશુદ્ધ એવું સમ્યગ્જ્ઞાન સાથા અસંમોહનો હેતુ હોય છે. (ગાથા-૪).

સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયા પછી, પલ્લોપમપૃથક્ત્વમાં એટલે કે ચારિત્રમોહનીય કર્મમાંથી બેથી નવ પલ્લોપમ સુધીની સ્થિતિ ક્ષય થયે, દેશવિરતિપણું-સાચું ભાવશ્રાવકપણું પ્રાપ્ત થાય છે. અને તે ચારિત્રમોહમાંથી સંખ્યાતા સાગરોપમ સ્થિતિ ક્ષય થયે, સર્વ-વિરતિપણું-સાચું ભાવસાધુપણું, તથા ઉપશમશ્રેણી-ક્ષપકશ્રેણી અનુક્રમે પ્રાપ્ત થાય છે. (ગાથા-૫). ઇત્યાદિ અત્રે સંક્ષેપથી કહ્યું છે. વિશેષ જિજ્ઞાસુએ કર્મબંધ આદિ રચણો જોવા.

આકૃતિ — ૨

અત્રે એટલું લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે કે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયા પછી જીવ જો તીવ્ર-સંવેગથી અપૂર્વ પુરુષાર્થધારા ચાલુ રાખે ને વધારે, તો ઉપરોક્ત પલ્લોપમ-સાગરોપમાદિ જેટલી કર્મસ્થિતિ પણ શીત્ર ક્ષય કરી, ઝપાટાબંધ ભાવશ્રાવક, ભાવસાધુ આદિ દશાને પામે, અને ઉપશમ-ક્ષપકશ્રેણી પર આરૂઢ થઈ, અનુપમ કેવલજ્ઞાન પ્રગટાવી, યાવત તે જ ભવે પણ મોક્ષ પામે. જો જીવના પુરુષાર્થમાં મંદતા હોય તો તે પ્રમાણે મોક્ષની પ્રાપ્તિમાં પણ ઢીલ થાય. એટલે મોક્ષની પ્રાપ્તિ જીવના પુરુષાર્થબલને આધીન છે. જલદી પુરુષાર્થ સ્કુરાવે તો જલદી મોક્ષ પામે, માટે ભવસ્થિતિ આદિ ખોટા બહાના છોડી દઈ જીવે નિરંતર સત્ય પુરુષાર્થશીલ રહેવું જોઈએ એમ જ્ઞાની પુરુષોના ઉપદેશનો આશય સમજાય છે.

કારણ કે આયોજ્યકરણથી ભિર્વ-આગળમાં બીજો (યોગસંન્યાસ) યોગ હોય છે, એટલા માટે—

અતસ્ત્વયોગો યોગાનાં યોગઃ પર ઉદાહૃતઃ ।

મોક્ષયોજનભાવેન સર્વસંન્યાસલક્ષણઃ ॥ ૧૧ ॥

અર્થી અયોગ યોગમાં, યોગ કહ્યો પરરૂપ;

મોક્ષ સાથે યોજનથકી, સર્વસંન્યાસ સ્વરૂપ. ૧૧.

અર્થઃ—એટલા માટે તેને ‘અયોગ’ છે, તેને યોગોમાં પરમ યોગ કહ્યો છે. (કારણ કે) મોક્ષ સાથે તે યોજન-જોડાણ કરે છે; અને તે સર્વ સંન્યાસ લક્ષણવાળો છે.

વિવેચન

આમ યોગસંન્યાસ નામનો સામર્થ્યયોગ શૈલેશી અવસ્થામાં હોય છે એમ ઉપરમાં કહ્યું. તેમાં મન-વચન-કાયાના યોગનો અભાવ હોય છે, નિરોધ કરવામાં આવે છે, એટલે તે ‘અયોગ’ કહેવાય છે. અને આ ‘અયોગ’ પરમ યોગ યોગ સર્વ યોગોમાં પરમ છે, પ્રધાન છે. કારણ કે તે ‘યોજનાદ્ યોગઃ’—મોક્ષ સાથે સાક્ષાત્ યોજન કરાવનાર એવો ગરેગરા અર્થમાં ‘યોગ’ છે. અને તે સર્વસંન્યાસરૂપ લક્ષણવાળો છે, તેમાં ઉત્કૃષ્ટ પરિશુદ્ધિ હોય છે.

આને ‘પરમ’ યોગ કહ્યો તે યથાર્થ છે, કારણ કે સર્વ યોગોનું જે એક માત્ર અંતિમ સાધ્ય-ધ્યેય મોક્ષ છે, તેની સાથે આ અયોગ યોગ જ સાક્ષાત્ યોજન-જોડાણ કરાવે છે. મોક્ષ સાથે યોજન-જોડે તે યોગ કહેવાય, એમ વ્યુત્પત્તિથી આ ગરાગરા ઘટે છે. તેમ જ અત્રે સર્વસંન્યાસ હોય છે, અધર્મસંન્યાસ કે ધર્મસંન્યાસ કરતાં ઉત્કૃષ્ટ પરિશુદ્ધિ હોય છે, અને હવે કંઈ પણ ત્યજવાપણું બાકી રહેતું નથી. એટલે આ અયોગ પરમ શ્રેષ્ઠ યોગ છે.

અત્રે એક પરમાણુ માત્રનું પણ સ્પર્શવાપણું રહેતું નથી. સંપૂર્ણ નિઃકલંક એવું અટોલ આત્મસ્વરૂપ પ્રગટે છે. અનન્ય એવી શુદ્ધ નિરંજન ચૈતન્યમૂર્તિ વ્યક્ત થાય છે. અશુરલયુ એવું અમૂર્ત સહજાત્મસ્વરૂપ પદ સિદ્ધ થાય છે. આ સહજાત્મસ્વરૂપ પદને

વૃત્તિઃ-અત એવ—એટલા માટે જ, શૈલેશી અવસ્થામાં યોગસંન્યાસરૂપ કારણને લીધે,

અયોગો—અયોગ, યોગનો અભાવ (મન-વચન-કાયાના યોગનો અભાવ).

યોગાનાં—મિત્રા આદિ યોગની મધ્યે,—શું? તેા કે—યોગઃ પરઃ—પરમયોગ, પ્રધાનયોગ, ઉદાહૃતઃ—કહ્યો છે. કેવી રીતે? તે માટે કહ્યું—

મોક્ષયોજનભાવેન—મોક્ષ સાથે યોજન-ભાવરૂપ હેતુથી, જોડાણ કરવારૂપ ભાવથી.

‘યોજનાદ્ યોગઃ.’—યોજનને લીધે યોગ, એમ સમજીને. આનું સ્વરૂપ કહે છે:—

સર્વસંન્યાસલક્ષણઃ—સર્વ સંન્યાસરૂપ લક્ષણવાળો, કારણ કે અધર્મસંન્યાસ ને ધર્મસંન્યાસ કરતાં પણ અત્રે પરિશુદ્ધિનો ભાવ છે, એટલા માટે.

શ્રીસર્વજ્ઞ દેવે જ્ઞાનમાં દીઠું છે, પણ તે શ્રી ભગવાન પણ તેનું સ્વરૂપ વર્ણવી શકતા નથી, તે સ્વરૂપનું વર્ણન અન્ય વાણી તો કેમ કરી શકે ? તે જ્ઞાન તો માત્ર જ્ઞાનીને અનુભવગમ્ય છે.

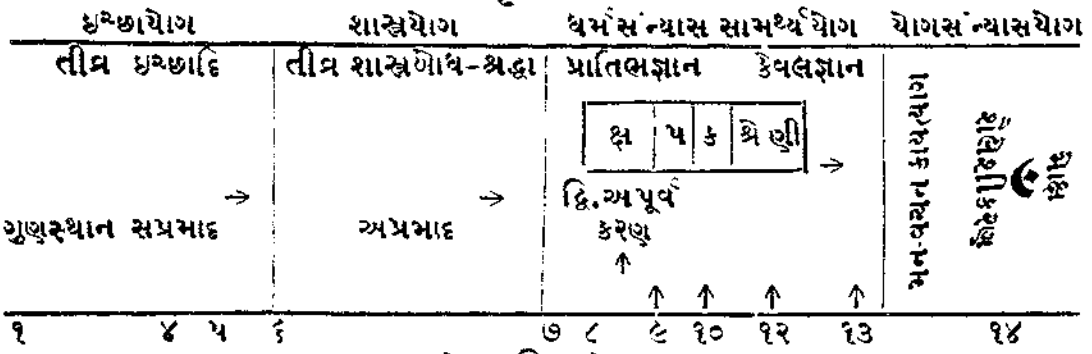
“ જો પદ દીઠું શ્રી સર્વજ્ઞે જ્ઞાનમાં, કહી શક્યા નહીં પણ તે શ્રી ભગવાન જો;

તેહ સ્વરૂપને અન્ય વાણી તે શું કહે ? અનુભવગોચર માત્ર રહું તે જ્ઞાન જો....અપૂર્વ”

—શ્રીમદ્ રાજવંદ્રજી

આમ ઇચ્છાયોગીએ શરૂ કરેલી મોક્ષરૂપ ઇષ્ટ સ્થાન ભાષીની મુસાફરી અહીં પૂરી થાય છે. યોગમાર્ગે અખંડ પ્રયાણ કરતાં, કવચિત્ મંદ-કવચિત્ તીવ્ર વેગે ચાલતાં ચાલતાં યોગી, શુભેચ્છાથી માંડી શૈલેશીકરણુ પર્યંતની સમસ્ત યોગભૂમિકાઓ વટાવી જઇને, અયોગ એવા શૈલેશીકરણુરૂપ મોક્ષનગરના ભવ્ય દરવાજા આવી ઊભો છે, અને પછી તત્ક્ષણ મોક્ષનગરમાં પ્રવેશ કરે છે.

આકૃતિ — ૩

ઇચ્છાયોગાદિનું કોષ્ટક - ૧

યોગનું નામ	કોનું મુખ્યપણું	મુખ્ય લક્ષણ	પાત્ર યોગી	ગુણસ્થાન
ઇચ્છાયોગ	ઇચ્છાપ્રધાન	સાચી ધર્મ ઇચ્છા, શાસ્ત્ર અવણુ-શુભઓધ-સમ્યગ્ દષ્ટિ, છતાં પ્રમાદબળ-ય વિકલતા	સાચો ધર્મ ઇચ્છક, આગમ શ્રોતા, સમ્યગ્ જ્ઞાની, પણ પ્રમાદયુક્ત	૪-૫-૬ (ઉપલક્ષણથી અવહારથી)
શાસ્ત્રયોગ	શાસ્ત્રપ્રધાન	શાસ્ત્રપટુતા, શ્રદ્ધા, અપ્રમાદ	શાસ્ત્રપટુ, શ્રદ્ધાળુ અપ્રમાદી	૬-૭
સામર્થ્યયોગ	ધર્મસંન્યાસ	શાસ્ત્રથી પર વિષય, પ્રાતિભ-સ્વસ વેદન-અનુભવજ્ઞાન. ક્ષયોપશમ ધર્મેનો ત્યાગ.	ક્ષપકશ્રેણીગત યોગી અને સયોગી કેવલી	૮-૯-૧૦-૧૨-૧૩
	યોગસંન્યાસ	મન-વચન કાયાના યોગનો ત્યાગ-અયોગ. પરમ યોગ	અયોગી કેવલી	૧૪ શૈલેશી અવસ્થામાં

સારસમુચ્ચય-(Summary)

આમ અત્રે ઇચ્છાચોગ, શાસ્ત્રચોગ, ને સામર્થ્યચોગ એ ત્રણ ચોગનું સ્વરૂપ કહ્યું. એનો સારસમુચ્ચય સમજવા માટે સ્વલ્પ રૂપક-ઘટના કરીએ:—

કોઈ ભયંકર અટવીમાં કોઈ સુસાક્ષર ભૂલો પડી ગયો હોય, ને ચારે કોરથી મુંઝાઈ ગયો હોય, તેને તેમાંથી છૂટવાનો કોઈ રસ્તો બતાવે એવી તેની કેવી તીવ્ર ઇચ્છા હોય ? કોઈ રોગી મહારોગના પંબમાં સપડાયો હોય, તે કોઈ કુશળ વૈદ્ય મળી બંધ ને આરોગ્ય પ્રાપ્તિ થાય, એમ કેવું ઇચ્છે ? ઉજ્જડ મરુભૂમિમાં ભર ઉન્હાળામાં કોઈ તરસ્યો થયો હોય, તે પાણી માટે કેટલું ઝંખે ?

તેમ આ સંસારરૂપ ભયંકર અટવીમાં ભૂલો પડેલો જીવરૂપ સુસાક્ષર પ્રથમ તો તેમાંથી છૂટવાની તીવ્ર ઇચ્છા રાખે છે, મોક્ષ મેળવવા ઇચ્છે છે, મોક્ષરૂપ ઇષ્ટ સ્થાને જવા ચાહે છે. એટલે પછી દૂંઢતો દૂંઢતો તે તેનો માર્ગ બાણકાર સદ્ગુરુને પૂછે છે.

ઇચ્છાચોગી તેની પાસેથી તે માર્ગની માહિતી મેળવી-સાંભળી, અસુક દિશામાં આ માર્ગ છે, એમ તે બાણીને સદ્હે છે. આમ તે શ્રુતાર્થ ને જ્ઞાની બને છે. પછી તે શ્રદ્ધાપૂર્વક તે ઉદ્દિષ્ટ માર્ગે ચાલવા પ્રયાસ કરે છે. પણ માર્ગની કઠિનતાથી તથા પોતાનો અનુભવ હજુ કાચો હોવાથી તેને કવચિત્ પ્રમાદ થઈ આવે છે. એટલે સુસાક્ષરી કવચિત્ અટકી બંધ છે કે ધીરી પડે છે, કવચિત્ વેગવંતી બને છે. આમ આ ઇચ્છા-ચોગી આગળ વધતો બંધ છે.

આ સુસાક્ષરી દરમ્યાન શાસ્ત્રરૂપ લોભીઓ (Jivāṅg) સદા તેની સાથે છે, એટલે તેની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલતાં તેને શાસ્ત્રનું સંપૂર્ણ અવિકલ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, અને તેની સહાયથી માર્ગ દેખતો દેખતો તે શ્રદ્ધાપૂર્વક આગળ ધપે છે.

શાસ્ત્રચોગી પોતાની શક્તિ પ્રમાણે, પોતાના પગમાં ભેર હોય તેટલા વેગથી, તે અપ્રમાદીપણે આગળ પ્રગતિ કરતો બંધ છે.

આમ આગળ ને આગળ પ્રયાણ કરતો તે ભયાનક અટવી વટાવી જઈને, સુંદર રાજમાર્ગ પર-ધોરી રસ્તા પર આવી બંધ છે. એટલે આગળનો મોક્ષસ્થાન બાણીનો રસ્તો ચોકખેચોકખો દેખાય છે. ત્યાં શાસ્ત્રરૂપ લોભીઓ તેને કહી દે છે કે-હે મહાનુભાવ શાસ્ત્રચોગી ! જુઓ, આ માર્ગ સીધો સડસડાટ મોક્ષસ્થાન પ્રત્યે બંધ છે. તે તરફ સીધા ચાલ્યા જાઓ ! તેમાં આ આ સામાન્ય સૂચના આપું છું, તે પ્રમાણે તમે ચાલ્યા જાઓ. વધારે વિગતની તમે જેમ જેમ આગળ જશો, તેમ તેમ તમને તમારી મેળે ખબર પડતી જશે. એટલે હવે મ્હારે તમને આગળ વળાવવા આવવાની જરૂર નથી. તમે પોતે 'સમર્થ' છો. માટે શિવસ્તે પન્થા: ।

એટલે તે યોગી વળતું કહે છે-હે પરમ ઉપકારી સત્શાસ્ત્ર ! આપનો હું કયા શબ્દોમાં આભાર માનું ? આપે મહારા પર અચિંત્ય ઉપકાર કર્યો છે. આટલી ભૂમિકાએ હું પહોંચ્યો છું, તે બધો આપનો પ્રતાપ છે. ને આગળ માટેની જે આપે કિંમતી સૂચના બતાવી તે માટે પણ હું આપનો ઋણી છું. હું આપની તે આજ્ઞાને અનુસરવા સદા તત્પર રહીશ, અને મને ખાત્રી છે કે આપની કૃપાથી હું મહારા ઇષ્ટ સ્થાને-મોક્ષનગરે હવે થોડા વખતમાં જહી પહોંચીશ. આપે મહારા માટે ઘણો શ્રમ લીધો છે, ને મેં પણ આપની આજ્ઞા ઉઠાવવાનો યથાશક્તિ પરિશ્રમ કર્યો છે, છતાં આજ્ઞાભંગ થયો હોય તો ક્ષમા ! વારુ, નમસ્કાર !

પછી તે સમર્થ યોગી આત્મસામર્થ્યથી યોગમાર્ગે તીવ્ર સંવેગથી-અત્યંત વેગથી અપાટાબંધ દોડ્યો જાય છે. પ્રાતિભ જ્ઞાન-અનુભવજ્ઞાન દૃષ્ટિથી તેને આગળ આગળનો માર્ગ ચોકખો દીવા જેવો દેખાતો જાય છે; અને જેમ જેમ તે ઇષ્ટ સામર્થ્યયોગી ધ્યેય પ્રતિ આગળ ધપતો જાય છે, તેમ તેમ તેનો ઉત્સાહ અત્યંત વધતો જાય છે. ક્ષયોપશમિક ધર્મેને-ક્ષયોપશમ ભાવેને કૃગાવી દઈ તે પોતાનો ભાર ઓછો કરતો જાય છે, એટલે તે ઓર ને ઓર વેગથી આગળ પ્રગતિ કરે છે. આમ અપૂર્વ આત્મસામર્થ્યથી ક્ષયકેન્દ્રોણી પર ચઢી, ધર્મસંન્યાસ કરતો કરતો, તે ૮-૯-૧૦-૧૨ ગુણુઠાણુ અપાટાબંધ વટાવી દીઝે છે, ને ૧૩ મા ગુણુઠાણુ પહોંચે છે, કેવલજ્ઞાન પામી સર્વ દ્રવ્ય-પર્યાય પ્રત્યક્ષ દેખે છે. ત્યાં તો મોક્ષનગર સાક્ષાત્ દેખાય છે. તે જાણે તેના પરામાં આવી પહોંચ્યો છે.

ત્યાં પછી તે થોડો વખત (આયુષ્ય પ્રમાણે) વિસામો ખાય છે, ને પોતાને થયેલા જ્ઞાનનો લાભ ખીંજને-જગતને આપી પરમ પરોપકાર કરે છે.

પછી આયુષ્યની મુદત પૂરી થવા આવ્યે, તે મન-વચન-કાયાના યોગોનો નિરોધ કરે છે-ત્યાગ કરે છે, ને આમ યોગસંન્યાસ કરી, મેરુ જેવી નિષ્કંપ શૈલેશી અવસ્થા-રૂપ ભવ્ય દરવાજામાંથી તે મોક્ષનગરમાં પ્રવેશ કરે છે, અને સિદ્ધ પુરુષ ણની સાદિ અનંતો કાળ અનંત સમાધિસુખમાં શાંત સ્થિતિ કરે છે.

“ પૂર્વ પ્રયોગાદિ કારણુના યોગથી, ઊર્ધ્વગમન સિદ્ધાલય પ્રાપ્ત મુસ્થિત બે;
સાદિ અનંત અનંત સમાધિ મુખમાં, અનંત દર્શન જ્ઞાન અનંત સહિત જો....અપૂર્વ ”

—શ્રીમદ્ રાજવ્યંદ્રજી

કલશ કાવ્યક

મંદાકાન્તા.

- ધ્વજા પૃથ્વા શ્રુતશ્રવણથી દર્શન જ્ઞાન પામે,
 શ્રદ્ધા સાથે ગમન કરતાં નિપ્રમાદત્વ જામે;
 ને સામર્થ્યે પરમ પ્રતિભા ધર્મસંન્યાસ ધામે,
 છોડી યોગો મન વચ તનુ પહોંચતા પૂર્ણ કામે. ૧.
- ધ્વજાયોગે શ્રુતયુત અને જ્ઞાનોં તોયે પ્રમાદી,
 શાસ્ત્રે હોયે શ્રુતપદુ અતિ શ્રાદ્ધ ને અપ્રમાદી;
 સામર્થ્યે તો અનુભવ બલે ધર્મસંન્યાસ સાધે,
 શૈલેશીમાં પરમ પ્રભુને યોગસંન્યાસ લાધે. ૨.

અનુદ્વપ

- ધ્વજતા પ્રીચ્છતા જોગી, જનો સાધક સીજતા;
 મનોનંદન શુદ્ધાત્મ, પદને પામી રીજતા ૩.
- ધ્વજારંગી શ્રુતાસંગી, સામર્થ્યયોગ શૃંગને;
 પામી શ્રીમદ્ હરિભદ્ર, પામે મોક્ષ અસંગને. ૪.
- શુદ્ધ ચૈતન્યના સ્વામી, સહજાત્મસ્વરૂપ તે;
 મુચશા ભગવાન્ પામે, બ્રહ્માનંદ અનૂપ તે. ૫.

* અન્ને પ્રત્યેક અધિકારના પ્રાંતે ઉક્ત વિષયના સારસંદોહ તેમજ પુષ્ટિરૂપે આ કલશકાવ્યની નવરચના કરવાનો મંદ પ્રયત્ન એ કર્યો છે.

—ભગવાનદાસ.

આઠ યોગદૃષ્ટિનું સામાન્ય કથન

(શ્લો. ૧૨-૨૦)

[આઠ યોગદૃષ્ટિના નામ—ઓષદૃષ્ટિ ને યોગદૃષ્ટિ-ઉપમા. આઠ યોગાંગ, આઠ આશ્રયદોષ, આઠ ગુણ, દૃષ્ટિની વ્યાખ્યા. આવરણ અપાયથી ભેદ.—પ્રતિપાતી કે અપ્રતિપાતી? પ્રતિપાતી તે સાપાય, અપ્રતિપાતી તે નિરપાય.—મુક્તિ પ્રતિ અખંડ પ્રયાણ.]

એમ એનું સ્વરૂપ કહી ખતાવી, પ્રકૃત-આલુ વિષયમાં ઉપયોગી કહે છે:—

एतत्त्रयमनाश्रित्य विशेषेणैतदुद्भवाः ।

योगदृष्टय उच्यन्त अष्टौ सामान्यतस्तु ताः ॥ १२ ॥

એ ત્રણને આશ્રય વિના, વિશેષથી તજ્જન્ય;

યોગદૃષ્ટિ કહું આઠ તે, સામાન્યથી મન્ય. ૧૨.

અર્થ:—એ ત્રણ યોગને આશ્રય કર્યા વિના, વિશેષ કરીને એમાંથી જ ઉદ્ભવ પામેલી (નીકળેલી) એવી યોગદૃષ્ટિઓ કહેવામાં આવે છે. અને તે દૃષ્ટિઓ સામાન્યથી આઠ છે.

વિવેચન

ઉપરમાં જે ઇચ્છાયોગ વગેરે ત્રણ યોગનું સ્પષ્ટ વર્ણન કર્યું, તેનો સીધેસીધો આશ્રય કર્યા વિના, પણ વિશેષ કરીને એ ત્રણ યોગમાંથી જ નિપજ્જ થતી—નીકળતી, એવી યોગદૃષ્ટિઓનું અહીં કથન કરવામાં આવે છે; અને સામાન્યથી તે આઠ છે. આ આઠ યોગદૃષ્ટિઓ એ ત્રણ યોગમાં અંતર્ભાવ-સમાવેશ પામે છે. આ યોગદૃષ્ટિરૂપ નદીઓ તે યોગ-પર્વતમાંથી જ નીકળેલી છે, એટલે તેની સાથે એનો ગાઠ સંબંધ છે, અને એટલા

વૃત્તિ:—एतत्त्रयम्—એ ત્રણને, એટલે ઇચ્છાયોગ, શાસ્ત્રયોગ અને સામર્થ્યયોગને, અનાશ્રિત્ય—આશ્રય કર્યા વિના, અંગીકાર કર્યા વિના, વિશેષેણ—વિશેષથી, 'આમાંથી આ' એવા લક્ષણવાળા વિશેષ કરીને. શું? તે કે—एतदुद्भवाः—એમાંથી ઉદ્ભવ પામેલી, એ ત્રણ યોગમાંથી જ ઉપજેલી, યોગદૃષ્ટય: उच्यन्ते—યોગદૃષ્ટિઓ—મિત્રા આદિ કહેવામાં આવે છે.

अष्टौ सामान्यतस्तु ताः—અને સામાન્યથી તે દૃષ્ટિઓ આઠ છે.

માટે જ આ યોગદૃષ્ટિની આધારરૂપ ભૂમિકા-પીઠિકા બરાબર સમજવા માટે પ્રથમ એ ઉક્ત ઇચ્છાયોગાદિ યોગોનું વર્ણન અત્યંત ઉપયોગી અને આવશ્યક હતું, એમ આ ઉપ-
રથી કલિત થયું.

અને તે આ છે:—

મિત્રા તારા ચલા દીપ્રા સ્થિરા કાંતા પ્રભા પરા ।
નામાનિ યોગદૃષ્ટીનાં લક્ષણં ચ નિબોધત ॥ ૧૩ ॥

મિત્રા તારા ને બલા, દીપ્રા સ્થિરા તેમ;
કાંતા પ્રભા અને પરા, દૃષ્ટિ આઠ છે એમ.
યોગદૃષ્ટિના નામ એ, અર્થતણુ અનુસાર;
લક્ષણુ તેનું સાંભળો, હુવે અહીં ક્રમવાર. ૧૩.

અર્થ:—મિત્રા, તારા, બલા, દીપ્રા, સ્થિરા, કાંતા, પ્રભા અને પરા—એમ આ યોગદૃષ્ટિઓના નામ છે. અને એઓનું લક્ષણુ સાંભળો !

તે ઓઘદૃષ્ટિ બતાવવા માટે કહે છે:—

સમેધામેધરાઝ્યાદૌ સગ્રહાચર્મકાદિવત્ ।
ઓઘદૃષ્ટિરિહ જ્ઞેયા, મિથ્યાદૃષ્ટીતરાશ્રયા ॥ ૧૪ ॥

વૃત્તિ:—નેમા—મિત્રા જેવી તે મિત્રા, તારા જેવી તે તારા; બલાદિ વ્યર્થ જ નામાનિ—નામ, યોગદૃષ્ટીનામ—યોગદૃષ્ટિઓના છે. અને એઓનું લક્ષણ—લક્ષણુ—જે કહેવામાં આવે છે તે, નિબોધત—
અવણુ કરો, સાંભળો એમ અર્થ છે. અહીં ઓઘદૃષ્ટિનો વ્યવચ્છેદ (અપવાદ) કરવા માટે ‘યોગદૃષ્ટિ’
એમ ગ્રહણુ કર્યું છે.

વૃત્તિ:—રિહ—અહીં ઓઘદૃષ્ટિ, જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મના ક્ષયોપશમની વિચિત્રતાને લીધે ચિત્ર-
નાના પ્રકારની હોય છે.

સમેધામેધરાઝ્યાદૌ—સમેધ—અમેધ, મેધવાળા કે મેધ વિનાના, રાત્રી આદિમાં. આદિ શબ્દથી
દિવસનું ગ્રહણુ છે; એટલે મેધવાળા કે મેધ વગરના રાત કે દિવસમાં.

સગ્રહાચર્મકાદિવત્—સગ્રહ આદિ અને અર્ભક આદિની જેમ. પહેલા આદિ શબ્દથી અગ્રહનું
ગ્રહણુ છે, બીજા આદિ શબ્દથી અનર્ભકનું ગ્રહણુ છે. એટલે ગ્રહસહિત કે ગ્રહરહિત, એવા બાલ કે
અબલની જેમ. (ગ્રહ=મૂત, ઝોડ વગેરે).

ઓઘદૃષ્ટિ:—ઓઘદૃષ્ટિ, સામાન્ય દર્શન. તે ભવાલિનંદી જીવવિષયી છે. એટલે કે ભવાલિનંદી-
સંસારથી રાચનારા જીવને આ હોય છે.

મિથ્યાદૃષ્ટીતરાશ્રયા—મિથ્યાદૃષ્ટિ આત્રથી કે અમિથ્યાદૃષ્ટિ આત્રથી કાચ (મોતીઓ—પડલ)
વગેરેથી જેની દૃષ્ટિ ઉપહત-આધિન છે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ, તેનાથી ઉપધાત નથી પામેલ તે અમિથ્યાદૃષ્ટિ
આમ અક્ષરગમનિકા (શબ્દાર્થની સમજૂતી) થઇ. અને ભાવાર્થ તે આ છે:—

મેઘસહિત મેઘે સહિત. રાત્રિ દિવસમાં તેમ;
 ગ્રહ સહિત ગ્રહ સહિત ને, ખાલ આદિની જેમ.
 અહીં જાણવા યોગ્ય છે, ઓઘદષ્ટિ તે તેમ;
 મિથ્યાદષ્ટિ આશ્રયી, ઇતર આશ્રયી એમ. ૧૪.

અર્થ:—મેઘવાળા કે મેઘ વિનાના રાત કે દિવસમાં, ગ્રહસહિત કે ગ્રહરહિત, એવા ખાલક કે અખાલકના જેવી અહીં ઓઘદષ્ટિ જાણવી; અને તે વળી મિથ્યાદષ્ટિ આશ્રયી કે અમિથ્યાદષ્ટિ આશ્રયી પણ હોય.

વિવેચન

“ સઘન અઘન દિન રચણીમાં, ખાલ વિકલ ને અનેરા રે;
 અરથ જુએ જેમ જૂજૂઆ, તિમ ઓઘ નજરના ફેરા રે....વીર. ”

શ્રી યો. દ. સંજ્ઞાય ૧-૨

એક તો સમેઘ-મેઘવાળી મેઘલી રાત્રીમાં દષ્ટિ, તે ક'ઇક માત્ર ગ્રહણ કરનારી હોય છે; ખીજી તો અમેઘ-મેઘ વિનાની રાત્રીમાં જરા વધારે અધિક ગ્રહણ કરનારી હોય છે; આદિ શબ્દથી દિવસનું ગ્રહણ છે. એટલે એક સમેઘ-મેઘલા દિવસમાં, તથા ખીજી અમેઘ-મેઘ વગરના દિવસમાં. અને આ બંમાં વિશેષ છે-તક્ષવત છે.

આ દષ્ટિ વળી સગ્રહ-ગ્રહગ્રસ્ત (જૂત વગેરે ભરાયેલા) દષ્ટાની હોય, અને આદિ શબ્દથી અગ્રહની એટલે ગ્રહગ્રસ્ત નથી એવા દષ્ટાની હોય. આ બેનો પણ તક્ષવત હોય છે, - ચિત્ર વિષ્ણુમ આદિના ભેદને લીધે.

આ વળી ખાલક દષ્ટાની હોય, અને આદિ શબ્દથી અખાલકની પણ હોય. આ બેનો પણ ત્રિવેક-વિકલતા આદિ ભેદને લીધે ભેદ હોય છે.

આ વળી મિથ્યાદષ્ટિની એટલે કાચ (પડત-મેતીઓ-નેત્રરાગ) વગેરેથી જેની દષ્ટિ ઉપહત-અવરાયેલી-દંકાયેલી છે એવાની હોય; અને તેનાથી-કાચ વગેરેથી જેની દષ્ટિ ઉપહત-અવરાયેલી નથી એવા અમિથ્યાદષ્ટિની હોય.

જેમ આ દષ્ટિભેદ, - એક જ દ્રશ્યમાં પણ, - ચિત્ર (જૂદા જૂદા પ્રકારના) ઉપાધિભેદને લીધે હોય છે; તેમ પારલૌકિક પ્રમેયમાં-પરલોક સંબંધી જ્ઞાનવિષયમાં પણ, સ્વપ્નાપશમની વિચિત્રતાને લીધે, ચિત્ર એટલે જૂદા જૂદા પ્રકારનો પ્રતિષ્ઠિતભેદ હોય છે. (માન્યતાભેદ-ગ્રહણભેદ હોય છે). આ કારણે આ દર્શનભેદ એટલે જૂદા જૂદા દર્શનોનો ભેદ છે, એમ યોગાચાર્યો કહે છે.

ખરખરા આ દર્શનભેદ તો સ્થિર આદિ દષ્ટિવાળા ભિન્નમંથિ યોગીઓને હોતો જ નથી, કારણ કે તેઓને યથાવિષય-યેતપેતાના વિષય પ્રમાણે નવના ભેદોનો અવબોધ-સાચી સમજણ હોય છે. એઓની પ્રવૃત્ત પણ પરાર્થે હોય છે, - તેમને શુદ્ધ બોધનું હોવાપણું છે તેથી કરીને, તેઓને આગ્રહ વિનવૃત્ત-અત્યંત દૂર થઈ ગયા હોય છે તેથી કરીને, તેઓનું મૈત્રી આદિને પરતંત્રપણું હોય છે તેથી કરીને, અને ચારિત્રિક સંજ્ઞાવની ચરકચારણ નીતિથી (ચારિ સંજ્ઞાવનીચાર ન્યાય પ્રમાણે) તેમના આશયનું ગંભીર ઉદારપણું હોય છે તેથી કરીને. અલં પ્રસંગેન.

‘ઓઘદષ્ટિ’ એટલે સામાન્ય દષ્ટિ, સામાન્ય દર્શન. ઓઘ એટલે પ્રવાહ. પ્રવાહ-પતિત દષ્ટિ તે ઓઘદષ્ટિ. આમ અનાદિ સંસારપ્રવાહમાં તણાઈ રહેલા અને તેમાં જ રાચનારા એવા ભવાભિનંદી સામાન્ય કોટિના જીવોની દષ્ટિ તે ઓઘ-ઓઘદષ્ટિ દષ્ટિ છે. લોકપ્રવાહને અનુસરતા પ્રાકૃત જનોનું જે લૌકિક પદાર્થ સંબંધી એટલે ? સામાન્ય દર્શન, તે ઓઘદષ્ટિ છે, (Vision of a layman). અને આ ઓઘદષ્ટિ પણ જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય વગેરે કર્મના ભિન્ન ભિન્ન ક્ષયોપશમને લીધે—(ન્યૂનાધિકતાને લીધે) જૂદા જૂદા પ્રકારની, વિચિત્ર પ્રકારની હોય છે. દાખલા તરિકે કોઈ એક દર્શ્ય હોય તે—

(૧) મેઘલી રાત્રે ઘણું ઘણું ઝાંખું કંઈક દેખાય, (૨) તેના કરતાં કંઈક વધારે મેઘ વિનાની રાત્રે દેખાય, (૩) તેના કરતાં પણ ઘણું વધારે મેઘલા દિવસે દેખાય, (૪) અને તેના કરતાં પણ ઘણું ઘણું વધારે મેઘ વગરના દિવસે દેખાય. અને તેમાં પણ, (૫) દષ્ટા-જેનારો જે ભૂત વગેરે ગ્રહથી અથવા ચિત્ર વિજ્ઞાન વગેરે ગ્રહથી ગ્રહાયેલો હોય તો તેના દેખવામાં, (૬) અને તેવા ગ્રહ રહિત જેનારના દેખવામાં પણ ચોકખો ભેદ-ફેર પડે; (૭) અથવા જેનારો ખાલક હોય તો તેના દેખવામાં, (૮) અને પુષ્પ ઉમરનો હોય તો તેના દેખવામાં પણ વિવેકના ઓછાવત્તા પ્રમાણને લીધે, તદ્વાવત હોય. અથવા (૯) કાચ (પડલ-મોતીઓ) વગેરે આડો હોવાથી જેનારની દષ્ટિ જે અવરાઈ-ઠંકાઈ હોય તો તેના દેખવામાં, (૧૦) અને કાચ (પડલ) આડો ન હોય, તો તેના દેખવામાં પણ જરૂર ફેર પડે.

આમ એક જ દર્શ્યમાં-જેવાની વસ્તુમાં પણ વિચિત્ર ઉપાધિભેદને લીધે જૂદા જૂદા દષ્ટિભેદ થાય છે. આ દષ્ટાંત પ્રમાણે, લૌકિક પદાર્થને, લૌકિક દષ્ટિએ દેખવાના જે જે ભેદ છે, તે તે ઓઘદષ્ટિના પ્રકાર છે.

યોગદષ્ટિ—આમ એક જ લૌકિક દર્શ્ય દેખવામાં પણ, જૂદી જૂદી જાતની ખાહ ઉપાધિને લીધે, જેમ ઓઘદષ્ટિના ભેદ પડે છે, તેમ પરલોક સંબંધી જ્ઞેયમાં-આત્મતત્ત્વ આદિના જ્ઞાનવિષયમાં પણ, ક્ષયોપશમની વિચિત્રતાને કારણે જૂદા

યોગદષ્ટિ જૂદા પ્રકારનો માન્યતાભેદ-દષ્ટિભેદ હોય છે, દર્શનભેદ હોય છે. જેમ કંમેશનો પડદો (Diaphragm) ઓછાવત્તો ખુલ્લો, તેમ દષ્ટિમર્યાદાનું ક્ષેત્ર (Field of vision) વધઘટ થાય છે. તે જ પ્રકારે જેવી ક્ષયોપશમની વધઘટ-તરત-મતા હોય, જેટલું કર્મનું આવરણ ખર્યું હોય-કર્મનો પડદો ખૂલ્યો હોય, તેટલું ઓછું-વત્તું દર્શન યોગદષ્ટિવાળા સમકિતી પુરુષને થાય છે. આમ ‘યોગદષ્ટિ’ એટલે યોગ સંબંધી દષ્ટિ, યોગમાર્ગને અનુસરતી એવી દષ્ટા યોગી-સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષની દષ્ટિ (Vision of Yogi), ઓઘદષ્ટિ ને યોગદષ્ટિનો આમ પ્રગટ ભેદ છે:—

“દર્શન જે થયા જૂજૂઆ, તે ઝોધ નજરને ફેર રે;
લેદ થિરાદિક આરમાં, સમકિત દષ્ટિને હેરે રે....વીર૦”

શ્રી યો, દ. સજ્જાય ૧-૩

ઝોધદષ્ટિ અને યોગદષ્ટિની તુલના: કોષ્ટક-૨

	ઝોધદષ્ટિ	યોગદષ્ટિ
દષ્ટા પાત્ર	સામાન્ય લવાલિતંદી જીવ	યોગી સમ્યગ્દષ્ટિ મુમુક્ષુ પુરુષ
દસ્ય વિષય	લૈકિક	પારલૈકિક, આત્મતત્ત્વઆદિ
દર્શનપદ્ધતિ	લૈકિક-વ્યાવહારિક, પ્રવાહપતિત, ગાડરીઆ પ્રવાહ જેવી	અલૈકિક, પારમાર્થિક, યોગમાર્ગાનુ-સારિણી, તત્ત્વગ્રહિણી
લેદ કારણ	ક્ષયોપશમની વિચિત્ર તરતમતા	ક્ષયોપશમની વિચિત્ર તરતમતા
વિશેષતા	દર્શનલેદ આખત વિવાદનો સંભવ	દર્શનલેદ આખત વિવાદનો અસંભવ

અને આમ ક્ષયોપશમની વિચિત્ર તરતમતાને લીધે દર્શનલેદ થાય છે, તેથી કરીને જ આ જૂદા જૂદા (વેદાંત-જૈન વગેરે) દર્શનોનો લેદ પડ્યો છે, ઝેમ યોગા-આર્યોનું કથન છે.

પણ સ્થિરા આદિ દષ્ટિવાળા લિન્નગ્રંથિ સમ્યગ્દષ્ટિ યોગીઝાને તો આવો દર્શન-લેદ મનમાં વસતો જ નથી. તેઝો આવા મત-દર્શનના લેદને લક્ષમાં લેતા નથી, તેને વજૂદ આપતા નથી. પ્રાકૃત જનોની જેમ તેઝો મત-દર્શનના આગ્ર-માત્ર દષ્ટિનો હમાં તણાઈ જતા નથી. તેઝો તો ઝેક યોગમાર્ગને જ દેખે છે, લેદ યોગદર્શનને જ-આત્મદર્શનને જ દેખે છે. ઝેક જ આત્મતત્ત્વના મૂળમાં ઝે સર્વ દર્શનો વ્યાપ છે, માત્ર ‘દષ્ટિ’નો જ લેદ છે,- ઝેમ તેઝો ધરા અંતઃકરણથી માને છે. તેઝો તો ષડ્દર્શનને જિનદર્શનના અથવા શુદ્ધ આત્મદર્શનના અંગરૂપ જાણે છે. ઝેટલે તેના ધંડનમંડનની કડાકૂટમાં ઉતરતા નથી, ઉલટા તે છઝે દર્શનને સમ્યગ્દષ્ટિથી આરાધે છે. કારણ કે—

“ જે ગાયો તે સઘળે ઝેક, સકળ દર્શને ઝે જ વિવેક;
સમજવ્યાની શૈલી કરી, સ્યાહવાદ સમજણુ પણ ધરી.
મૂળ સ્થિતિ જે પૂછો મને, તો સોંપી દઉં યોગી કને ”.

“લિલ્લ લિલ્લ મત દેર્ષીએ, લેહ દષ્ટિનો એહ;
એક તત્ત્વના મૂળમાં, વ્યાખ્યા માનો તેહ.”
“છોડી મત દર્શન તણો, આથહ તેમ વિકલ્પ;
કલ્પો માર્ગ આ સાધશે, જન્મ તેહના અલ્પ.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

“૫૬ દરશન જિન અંગ લણીએ, ન્યાસ વડંગ જો સાધે રે;
નમિ જિનવરના ચરણ ઉપાસક, ૫૭ દરશન આરધે રે.”

શ્રી આનંદધનજી

આમ તે મહાનુભાવ સમ્યગ્દષ્ટિ મહાત્માઓ વર્તે છે, તેનું કારણ એ છે, કે તેઓને નયની ખરાબર મર્યાદાનું જ્ઞાન હોય છે. યથાયોગ્ય નયવિભાગ તેઓ કરી જાણે છે. તે આ પ્રકારે:—નય એટલે અપેક્ષાલેહ, તે અનંત છે. અમુક વસ્તુને યથાર્થ અમુક અપેક્ષાએ-દષ્ટિજિન્દુથી (Angle of vision) જોવી તેનું નામ નયવિભાગ ‘નય’ છે. આમ સર્વ નયનું પોતપોતાના વિષય પ્રમાણેનું-મર્યાદાક્ષેત્ર પ્રમાણેનું સ્વરૂપ તેઓ ખરાબર સમજ્યા હોય છે. એટલે તેઓ એમ સમાધાન કરે છે કે—

આ જે જૂદા જૂદા દર્શનકારોએ જૂદા જૂદા દર્શન કર્યા છે, તે તે જૂદા જૂદા નયની અપેક્ષાએ, જૂદા જૂદા દષ્ટિજિન્દુથી કર્યા છે. તે તે નયની અપેક્ષાએ તે ખરાબર છે, માટે એમાં ઝઘડો શો? વિવાદ શો? નયોના સંયોગોથી (Permutations & combinations) ઉપજતો વિસ્તાર તો અનંત છે, શબ્દાલંકારરૂપ છે, માત્ર વાગ્જલલરૂપ છે. જેટલી વચ્ચનની સંખ્યા તેટલા નય છે, માટે આપણે તો બધેય નય પક્ષપાત છોડી દઈ, રાગ-દ્વેષ-મોહ રહિતપણે, એક શુદ્ધ આત્મતત્ત્વના સંશોધનમાં ‘રઠ લગાડીને મંડી પડવું,’ એટલું જ આપણું કામ છે. એમ કરશું એટલે એની મેળે બધી ખબર પડી જશે, માટે આ બધી વાગ્જલલ શી? એમ તે મહાનુભાવો બાવે છે.

“વળતું જગજુરુ ઈણી પરે જોલે, પક્ષપાત સળ છંડી;
રાગદ્વેષ મોહ પખ વર્જિત, આતમ શું રઠ મંડી....મુનિસુવ્રત૦
આતમ ધ્યાન ધરે જો કોઉ, સો ફિર ઈણમે નાવે;
વાગ્જલલ ધીજી સહુ જાણે, એહ તત્ત્વ ચિત લાવે....મુનિસુવ્રત૦”

શ્રી આનંદધનજી

વળી કોઈ એક નયનો જ એકાંત પક્ષ-આથહ ધરવામાં આવે, તો તે નય નથી, પણ નયાભાસ છે, મિથ્યાત્વ છે, એમ તે અનેકાંત દષ્ટિવાળા નિપક્ષપાત સમ્યગ્-

દષ્ટિ પુરુષો સારી પેઠે સમજે છે, અને એટલે જ તેઓ 'સ્થાત્' નિરાગ્રહ પદનો ન્યાસ કરીને-આગળ મૂકીને તે તે દર્શનની મધ્યસ્થ પરીક્ષા મધ્યસ્થતા કરે છે. અને એમ મધ્યસ્થ પરીક્ષા કરતાં તે સ્યાદ્રાદી મહાજનોને ચોક્કસ ભાસે છે કે-આ બધા દર્શનો એક દર્શનરૂપ જ છે, જિનદર્શન અથવા શુદ્ધ આત્મદર્શનરૂપ પુરુષના અંગરૂપ જ છે. તે આ પ્રકારે:—

કદપવૃક્ષ સમા તે જિનદર્શનના બે પગને સ્થાને સાંખ્યદર્શન ને યોગદર્શન છે; ઔદ્ધ અને મીમાંસક એ બે તેના બળવાન હાથ છે; લોકાયતિક 'ષડ દરિસણુ મત તેની કુક્ષિને સ્થાને છે; જૈન દર્શન બાહ્યાભ્યંતર પ્રકારે તેના જિનઅંગ મસ્તકને સ્થાને-ઉત્તમાંગરૂપે શોભે છે. આમ 'ધુરિ'-પ્રથમ 'સ્થાત્' ભાણીજે' પદરૂપ ન્યાસ અક્ષર મૂકીને, ષડ્ દર્શનની આરાધના જિન દર્શનના આરાધક પુરુષો કરે છે. તેથી જ તેઓ અત્યંત મધ્યસ્થ હોય છે. તેઓ પોતાના અંગનું ખંડન કેમ કરી શકે ?

“ જિન સુરપાદપ પાથ વખાણું, સાંખ્ય જોગ દોય લેદે રે;
આતમ સત્તા વિવરણુ કરતાં, લહો દુઃખ અંગ અખેદે રે....૫૩૦
લેદ અલેદ સૌગત મીમાંસક, જિનવર કર દોય ભારી રે;
લોકાલોક અવલંબન ભણ્યે, ગુરુગમથી અવધારી રે....૫૩૦
લોકાયતિક કૂખ જિનવરની, અંશ વિચાર જો કીજે રે;
તત્ત્વવિચાર સુધારસ ધારા, ગુરુગમ વિણુ કિમ પીજે રે ?....૫૩૦
જૈન જિનેશ્વર વર ઉત્તમ અંગ, અંતરંગ બહિરંગે રે;
અક્ષર ન્યાસ ધુરિ આરાધક, આરાધે ધરી સંગે રે....૫૩૦ ”

શ્રી આનંદધનજી

ઈત્યાદિ પ્રકારે જેની 'તત્ત્વવિચાર સુધારસધારા' અખંડપણે ચાલ્યા કરે છે, એવા આ મહાત્મા સમ્યગ્દષ્ટિ 'જોગીજનો'ને જૂદા જૂદા મત-દર્શનનો આગ્રહ કેમ હોઈ શકે ?

તેમ જ આ મહાજનોની પ્રવૃત્તિ પણ પરાર્થે-પરમાર્થે હોય છે. 'પરોપકારાય સતાં વિમૂલયઃ' આ સંતપુરુષોની વિભૂતિઓ પરોપકારને અર્થે હોય છે. જનકદયાણુના યજ્ઞની વેદી પર તેઓ પોતાના સર્વ અંગ હોમી દે છે, મન-વચન-કાયાની પરાર્થપ્રવૃત્તિ સમસ્ત શક્તિ ખર્ચી નાંખે છે. પોતાને જે આત્માર્થનો-પરમાર્થનો લાભ થયો, તે અન્ય જીવોને પણ થાય એવા નિર્મલ પરમાર્થ પ્રેમથી, આ સમ્યગ્દષ્ટિ સત્પુરુષો પરમાર્થ પ્રવૃત્તિ કરે છે.

“ જન પશુ લોક કલ્યાણ ચરૂ પર,
હોમું અંગ સહુ મ્હારાં. ” —સરસ્વતીચંદ્ર

અને તેઓની આવી પરમાર્થ પ્રવૃત્તિ હોય છે, તેના કારણ આ પ્રમાણે છે:—

૧. શુદ્ધ બોધનું હોવાપણું—તે સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષોનો બોધ શુદ્ધ હોય છે, રાગ-દ્રેષ-મોહની અશુદ્ધિથી રહિત હોય છે, પરભાવના સ્પર્શ વિનાનો નિર્મલ હોય છે.

૨. આગ્રહરહિતપણું—તેઓના સર્વ પ્રકારના મતાગ્રહો, દર્શનાગ્રહો, અભિનિવેશો સર્વથા દૂર થઈ ગયા હોય છે, તેઓ અત્યંત મધ્યસ્થ અને નિષ્પક્ષપાત હોય છે.

૩. મૈત્રી આદિને પરતંત્રપણું—તેઓ મૈત્રી, પ્રમોદ, કારુણ્ય, માધ્યસ્થ્ય—એ ચાર ભાવનાઓથી અત્યંત ભાવિતાત્મા હોય છે. તેઓ સમસ્ત જગત્ સાથે મૈત્રી ધરાવે છે. જ્યાં ક્યાંય શુભ દેખે ત્યાં તેઓ પ્રમોદ પામે છે. ‘ પર શુભના પરમાણુને પણ પર્વત જેવો કરી તે વિરલા સંતપુરુષો પોતાના હૃદયમાં અત્યંત વિકસિત થાય છે. ’ સંસાર દુઃખથી દુઃખી જીવોને જોઈને તેઓના પર તેમને કરુણાભાવ ઉપજે છે. આ જગત્ જીવો બિચારા સન્માર્ગને છોડી ઉન્માર્ગે ગમન કરી દુઃખી થઈ રહ્યા છે, તેઓને હું સન્માર્ગનો બોધ કરી તે દુઃખમાંથી છોડાવું, એવી કરુણા તે પરમ કૃપાળુને વછૂટે છે. અને કોઈ વિપરીત વૃત્તિવાળો હોઈ, સમજાવ્યો સમજે એમ ન હોય, તો ત્યાં તેઓ ઉપેક્ષા કરે છે, મધ્યસ્થ ભાવ ધારણ કરે છે.

૪. ગંભીર ઉદાર આશય—તેઓનો આશય—ચિત્તપરિણામ એટલો બધો ગંભીર હોય છે, એટલો બધો ઊંડો—અગાધ હોય છે, કે તે કળી શકાતો નથી, તેનો તાગ પમાતો નથી, સાગરની જેમ તેના ઊંડાણની ખબર પડતી નથી. તેમ જ તે આશય એટલો બધો ઉદાર હોય છે, એટલો બધો ઉદારતાવાળો વિશાળ હોય છે કે તે સમુદ્ર જેમ સર્વ કોઈને પોતાના વિશાળ પટમાં સમાવી દે છે; તે સમ્યગ્દષ્ટિ યોગીઓ આવા ‘ સાગરપેટા ’ ‘ સાગરવરગંભીરા ’ હોય છે.

૫. ચારિસંજીવની ન્યાયનું અનુસરણ—તેવા ગંભીર-ઉદાર આશયવાળા તે સમ્યગ્દષ્ટિઓ ‘ ચારિસંજીવની ન્યાય ’ને અનુસરે છે. તે આ પ્રમાણે:—

—: ચારિસંજીવનીચાર ન્યાય :—

“ ચારિસંજીવનીચારન્યાય एष सतां मतः ।

नान्यथात्रेष्टसिद्धिः स्याद्विशेषेणादिकर्मणाम् ॥ ” —શ્રી યોગબિન્દુ, ૧૧૯.

આ ચારિસંજીવનીચાર ન્યાય સત્પુરુષોને સંમત છે, નહિં તેા વિશેષે કરીને ધર્મ-કાર્યની શરૂઆત કરનારાઓને ઇષ્ટ સિદ્ધિ થાય નહિં.

અત્રે ચારિ=ચરો, સંજીવની=સંજીવન કરે એવો ઓષધિવિશેષ, ચાર=ચરવું તે. ચરામાં સંજીવની માટે ચરવું તે ચારિસંજીવનીચાર ન્યાય-દષ્ટાંત. આનો કાવાર્થ આ કથા ઉપરથી સમજી શકાય છે:—

‘સ્વસ્તિમતી’ નામની નગરજનોથી ભરેલી એવી નગરી હતી. તેમાં બ્રાહ્મણની કોઈ પુત્રી હતી, તથા તેની એક સખી હતી, અને તે જ તેના નિરવધિ પ્રેમનું પરમ પાત્ર હતી. પછી તે બંનેનો વિવાહ થયો, એટલે બંને જૂદા જૂદા સ્થાને રહેવા લાગી.

પછી એક દિવસ દિવ્યપુત્રોને ‘સખી કેમ હશે?’ એમ ચિંતા ઉપજી. એટલે તે પરાણા દાખલ તેને ત્યાં ગઈ, ને જોયું તો તેને વિષાદમાં-શોકમાં ડૂબી ગયેલી દીડી. એથી તેને પૂછ્યું—‘સખી! ત્હારું મુખ આટલું બધું કેમ લેવાઈ ગયું છે?’ તેણે કહ્યું—‘હું પાપણી પતિની બાબતમાં દુર્ભાગી-કમનશીબ છું.’ સખી દિવ્યપુત્રીએ કહ્યું—‘તું વિષાદ મ કર! આ વિષાદમાં ને વિષમાં કાંઈ ફેર નથી, વિષાદ (શોક) વિષ જેવો છે. હું ત્હારા પતિને મૂળિયાના પ્રભાવથી વૃષભ (બળદીઓ) બનાવી દર્શાવું. એમ કહી તેને મૂળિયું આપી તે પોતાના નિવાસસ્થાને ગઈ.

પછી તે નાખુશ મનવાળી બ્રાહ્મણપુત્રીએ તે મૂળિયું પોતાના પતિને આપ્યું, કે તરત જ તે ભરાવદાર બાંધવળો બળદ બની ગયો. એટલે પછી પશ્ચાત્તાપથી તે હૃદયમાં દીલગીર થઈ કે-હવે આ પુનઃ સર્વ કાર્યોમાં સમર્થ એવો પુરુષ કેમ થાય? પછી તે તેને બળદોના જૂથની સાથે રોજ બહાર ચારો ચરાવવા લાગી.

પછી એક દિવસ તે વૃષભ વડના ઝાડ નીચે વિશ્રામ લેતો હતો ત્યાં તેની શાખામાં વિશ્રાંતિ લઈ રહેલા વિદ્યાધર યુગલનો પરસ્પર વાર્તાલાપ ચાલવા લાગ્યો. તેમાં વિદ્યાધર બોલ્યો—‘અત્રે આ વૃષભ છે તે સ્વભાવથી નથી, પણ વિપરીત ગુણથી ઉપજ્યો છે.’ તેની પત્નીએ કહ્યું—‘તે પુનઃ પુરુષ કેમ થાય?’ તેણે કહ્યું—‘બીજા મૂળિયાના ઉપયોગથી.’ વિદ્યાધરીએ પૂછ્યું—‘તે ક્યાં છે?’ તેણે કહ્યું—‘તે આ ઝાડની નીચે છે.’

આ સાંભળીને,—જેને મનમાં પશ્ચાત્તાપ ઉપજ્યો હતો, એવી તે પશુ-પત્નીએ (બ્રાહ્મણીએ), લેહને નહિં બાણતા એવા તે વૃષભને તે બધો ચારો ચરાવવા માંડ્યો, તે ચરવા માટે છૂટો મૂકી દીધો. એટલે ચરતાં ચરતાં તે મૂળિયું આવ્યામાં આવતાં, તે વૃષભ તરત જ પુરુષ થઈ ગયો.

આમ પરમ નિબંધક્ષપાતપણું સૂચવતું આ દષ્ટાંત છે. આમાં કોઈ પણ દર્શનનો-મતનો આશ્રય નથી. પણ ચારકોર ચરી-ફરી સાચા તત્ત્વજિજ્ઞાસુને મધ્યસ્થતાથી ‘સંજીવની’ તત્ત્વ શોધી કાઢવાનો નિર્મલ ઓષ્ધ છે. ‘આદિ કર્મ’વંતોને એટલે ધર્મમાર્ગની શરૂઆત કરનારાને માર્ગે અવતારવા માટે આ નીતિ અતિ ઉત્તમ છે.

આવા 'ચારિસંજીવની ન્યાય'ના ઉપનય-પરમાર્થ પ્રમાણે આ સમ્યગ્દષ્ટિ સત્પુરુષો તત્ત્વનું પ્રતિપાદન કરનારી ઉત્તમ નિષ્પક્ષ નીતિને અનુસરે છે. આવા તે 'નિર્પક્ષ વિરલાઓ' સર્વ દર્શનના નય-સદંશ ગ્રહે છે; તે સંત અવધૂતો 'આપ નિર્પક્ષ વિરલા સ્વભાવમાં સદા મગ્ન' રહે છે, અને લોકોને હિતકારી-કલ્યાણકારી એવો 'સંજીવની ન્યાય'નો ચારો ચરાવી, સન્માર્ગે ઉતારવાનો નિર્મળ પુરુષાર્થ સેવે છે. આવી પરમ ધન્ય પ્રવૃત્તિ તે સમ્યગ્દષ્ટિ મહાત્મા યોગીઓ કરે છે.

“દર્શન સકલના નય ગ્રહે, આપ રહે નિજ ભાવે રે;

હિતકરી જનને સંજીવની, ચારો તેહ ચરાવે રે...વીર.”

શ્રી યો. દ. સજ્જાય. ૧-૪

પ્રકૃત-પ્રસ્તુત વિષય કહીએ છીએ, અને પ્રકૃત તો મિત્રા આદિ લેદથી ભિન્ન એવી યોગદષ્ટિ છે; અને આ આઠ પ્રકારની છે, એમ ઉદાહરણ માત્ર અંગીકાર કરીને કહે છે:-

તૃણગોમયકાષ્ટાગ્નિકણદીપપ્રભોપમા ।

રત્નતારાર્કચન્દ્રાભાઃ સદ્દષ્ટેર્દષ્ટિરષ્ટધા ॥ ૧૫ ॥

વૃત્તિ:-અહીં અધિકૃત-પ્રસ્તુત દષ્ટિનો બોધ સ્પષ્ટપણે તેના અર્થ ઉપરથી જ કહી દેવાય, એ રીતે તૃણના અગ્નિકણ આદિ ઉદાહરણના સાધર્મ્યથી નિરૂપવામાં આવે છે:-સામાન્યથી સદ્દષ્ટિવાળા યોગીની બોધલક્ષણા દષ્ટિ આઠ પ્રકારની હોય છે: તૃણ અગ્નિકણની ઉપમાવાળી મિત્રામાં, ગોમય અગ્નિકણની ઉપમાવાળી તારામાં, કાષ્ટ અગ્નિકણની ઉપમાવાળી ખલામાં, દીપપ્રભાની ઉપમાવાળી દીપ્રામાં; રત્નની પ્રભા જેવી સ્થિરામાં, તારાની પ્રભા જેવી કાંતામાં, સૂર્યની પ્રભા જેવી પ્રભામાં, ચંદ્રની પ્રભા જેવી પરામાં. તૃણગોમયકાષ્ટાગ્નિકણદીપપ્રભોપમા રત્નતારાર્કચન્દ્રાભાઃ-એવી ઉપમાવાળી આ આઠ દષ્ટિ છે. તેના પ્રકારના પ્રકાશ માત્ર વગેરેથી અહીં સાધર્મ્ય-સમાન ધર્મપણું છે.-જે કહે છે-

૧. મિત્રામાં બોધ તૃણ અગ્નિકણ સદશ-સરખો હોય છે, તત્ત્વથી ઇષ્ટ કાર્યક્ષમ નથી હોતો-ઇષ્ટ કાર્ય કરવા સમર્થ નથી હોતો. કારણ કે-(૧) સમ્યક્ પ્રયોગકાલ સુધી તેની સ્થિતિ નહિં હોવાને લીધે, અને તેના અદ્યપવીર્યપણાને લીધે, પટુ-દઢ સ્મૃતિ બીજના સંસ્કારાધાતની ઉપપત્તિ-ઘટના થતી નથી, નિપુણ-કુશલ સ્મૃતિસંસ્કાર રોપાતો નથી, તેથી; (૨) અને વિકલ પ્રયોગના હોવાપણાને લીધે, ભાવથી વંદનાદિ ક્રિયાનો અયોગ હોય છે, તેથી.

૨. તારામાં તો બોધ ગોમય એટલે છાણાના અગ્નિકણ સરખો હોય છે. આ પણ લગભગ એવો જ હોય છે,-તત્ત્વથી વિશિષ્ટ સ્થિતિ-વીર્યના વિકલપણાને લીધે, એથી કરીને વળી પ્રયોગકાળે સ્મૃતિપાટવની આસક્તિને લીધે, તેના અભાવે પ્રયોગની વિકલતાને લીધે, અને તેથી કરીને તથાપ્રકારે તેના કાવના અભાવને લીધે.

૩. ખલામાં પણ આ બોધ કાષ્ટ અગ્નિકણ જેવો, ને ઉક્ત બે બોધ કરતાં કંઈક વિશિષ્ટ હોય છે. તેથી અત્રે જરાક સ્થિતિ-વીર્ય હોય છે; એટલે અહીં પ્રયોગ સમયે પટુ-નિપુણ જેવી સ્મૃતિ હોય છે; અને તે હોતાં, અર્થપ્રયોગ માત્રની પ્રીતિથી યત્નલેશનો ભાવ હોય છે.

૪. દીપ્રામાં તો આ બોધ દીપપ્રભા તુલ્ય, ને ઉક્ત ત્રણ બોધ કરતાં ઘણું વધારે વિશિષ્ટ હોય છે, એથી કરીને અત્રે ઉદમ (ઉમ, આકરા) સ્થિતિ-વીર્ય હોય છે, તેથી પ્રયોગસમયે સ્મૃતિ પણ પટુ-કુશલ હોય છે. એમ ભાવ હોવા છતાં અત્રે વંદનાદિમાં દ્રવ્ય પ્રયોગ હોય છે,- તથાપ્રકારની ભક્તિને લીધે અત્રે ભેદપ્રવૃત્તિ હોય છે તેથી કરીને.

તુણુ ગોમય ને કાષ્ઠના, અગ્નિકુણુ સમ માન;
દીપપ્રભાતું પણુ વર્ણી, જિહ્વાં હોય ઉપમાન;
રત્ન તેમ તારા અને, રવિ ને શશિ સમાન;
દષ્ટિ એમ સદ્દષ્ટિની, અષ્ટ પ્રકારે જાણુ. ૧૫.

આટલો પ્રથમ ગુણુરથાકનો પ્રકર્ષ છે-પરાકાષ્ઠા, છેલ્લી હદ છે, એમ સમપવિદો-શાસ્ત્રજ્ઞો કહે છે.

૫. સ્થિરા તેા સ્થિરઅધિ-એટલે જેની અધિ ભેદાષ્ટ છે એવા સમ્યગ્દષ્ટિને જ-ભેદજ્ઞાનીને જ હોય છે. તેનો ઓષ રત્નપ્રભા સમાન હોય છે. તેનો ભાવ-(૧) અપ્રતિપાતી-પડે નહિં એવો, (૨) પ્રવર્ધમાન-વૃદ્ધિ પામતો જતો, (૩) નિરપાય-અપાય રહિત, આધા રહિત, (૪) ખીખને પરિતાપ નહિં પમાડનારો, (૫) પરિતાપનો હેતુ અને (૬) પરિજ્ઞાન આદિનું જન્મસ્થાન છે.

૬. કાંતામાં-આ ઓષ તારાની પ્રભા સમાન હોય છે. એટલા માટે એ પ્રકૃતિથી-સહજ સ્વ-ભાવથી સ્થિત જ હોય છે. અન્ને અનુષ્ઠાન-(૧) નિરતિચાર, (૨) શુદ્ધ ઉપયોગ અનુસારી, (૩) વિશિષ્ટ અપ્રમાદથી સંગત, (૪) વિનિયોગપ્રધાન, (૫) અને ગંભીર ઉક્તર આશયવાણું હોય છે.

૭. પ્રભામાં સૂર્યની પ્રભા સમાન ઓષ હોય છે. (૧) તે સર્વદા ધ્યાન હેતુ જ હોય છે, (૨) અહીં પ્રાયે વિકલ્પનો અવસર હોતો નથી, અને (૩) અહીં પ્રશમસાર (પ્રશમ જેનો સાર છે એવું) સુખ હોય છે. અન્ને-(૪) અન્ય શાસ્ત્રો અકિંચિત્કર હોય છે, -કંઈ નહિં કરી શકે એવા નકામા થઈ પડેછે, (૫) સમાધિનિષ્ઠ અનુષ્ઠાન હોય છે, (૬) તેની સંનિધિમાં વૈર આદિની નાશ હોય છે, 'તત્સંનિઘૌ વૈરાદિનાશઃ', (૭) પરાનુબલ-કર્તાપણું હોય છે, (૮) વિનેયો-શિષ્યો પ્રત્યે ઓચિત્યયોગ હોય છે, (૯) તથા અવધ્ય એવી સત્ક્રિયા હોય છે.

૮. પરામાં તે અંદ્રની ચદ્રિકાની પ્રભા સમાન ઓષ હોય છે. સર્વદા સદ્ધ્યાનરૂપ જ એવો તે વિકલ્પરહિત માનવામાં આવ્યો છે. (૧) તે વિકલ્પના અભાવથી ઉત્તમ સુખ હોય છે, (૨) આરૂઢના આરોહણની જેમ અન્ને પ્રતિકમણુ આદિ અનુષ્ઠાન નથી હોતું-ચઢેલાને ચઢવાનું શું? તેની પેઠે. (૩) પરાપકારીપણું-યથાભવ્યસ્વ પ્રમાણે, (૪) તથા પૂર્વવત્ અવધ્ય સત્ક્રિયા હોય છે.

એમ સામાન્યથી સદ્દષ્ટિદષ્ટિરષ્ટવા-સદ્દષ્ટિની-યોગીની દષ્ટિ અષ્ટ પ્રકારની છે. અન્ને—

શંકા—અધિભેદ થયે સદ્દષ્ટિપણું હોય. અને તે અધિભેદ તો દીર્ઘ ઉત્તરકાળે-આગળ ઉપર ધણા લાંબા વખતે હોય છે, તો પછી સદ્દષ્ટિની દષ્ટિ આઠ પ્રકારની શી રીતે?

સમાધાન—સદ્દષ્ટિના અવધ્ય-અચૂક હેતુપણાએ કરીને મિત્રા આદિ દષ્ટિઓનું પણુ સતીતવ-સત્પણું છે એટલા માટે. શુદ્ધ ખડી સાકરની નિષ્પત્તિમાં-ખનાવટમાં શેરડી, રસ, કાવો ને ગોળ જેવી આ મિત્રા આદિ છે; અને ખાંડ, સાકર, અશુદ્ધ સાકરના ગઢા, ને શુદ્ધ સાકરના ચોસલા બરાબર ખીજી ચાર દષ્ટિઓ છે, એમ આચાર્યો કહે છે. કારણ કે ઇક્ષુ (શેરડી) વગેરેનું જ તથાભવન-તેવા પ્રકારે પરિણમન થાય છે.

આ મિત્રા આદિ રુચિ આદિ જોતર જ છે, -આ મિત્રા વગેરેમાં રુચિ આદિ હોય જ છે, કારણ કે એઓને જ સંવેગ-માધુર્યની ઉપપત્તિ હોય છે, -એમના ઇક્ષુ સમાનપણાને લીધે. અને તલ વગેરે જેવા તથાપ્રકારના અભવ્યો છે, -સંવેગરૂપ માધુર્યના શૂ-યપણાને લીધે.

આ ઉપરથી સર્વથા અધરિણામી અથવા ક્ષણિક આત્મવાદમાં દષ્ટિભેદનો અભાવ કહ્યો. કારણ કે તેના તથાભવનની-તેવા પ્રકારે પરિણમનની અનુપપત્તિ છે, અષ્ટમાનપણું છે, તેવા પ્રકારે પરિણમન થટતું નથી, તેથી.

અર્થ:—તૃણનો અગ્નિકણ, ગોમય-છાણાનો અગ્નિકણ, કાષ્ટનો અગ્નિકણ, દીપકની પ્રભા, રત્નની પ્રભા, તારાની પ્રભા, સૂર્યની પ્રભા અને ચંદ્રની પ્રભાની ઉપમા જ્યાં (અનુક્રમે) ઘટે છે,—એવી સદૃશદષ્ટિવંતની દષ્ટિ આઠ પ્રકારની છે. જેમકે મિત્રામાં તૃણ અગ્નિકણ જેવી, તારામાં છાણાના અગ્નિકણ જેવી, ઇત્યાદિ.

વિવેચન

હવે અહીં આ શાસ્ત્રના મૂળ વિષય પર આવે છે. આનો મૂળ વિષય યોગદષ્ટિનું કથન છે. તે 'યોગદષ્ટિ' આઠ પ્રકારની કહી, તેની ઝરાઝર સમજણ પડવા માટે અહીં ઉદાહરણરૂપે ઉપમા આપેલ છે. અને તે ઉપમા અંધકાર મહર્ષિએ એટલી બધી ખૂબીથી-કુશળતાથી યોજી છે, કે તે ઉપમા ઉપરથી જ તે તે દષ્ટિનો ઘણોખરો અર્થ સ્હેજે સમજી જવાય, ઝરાઝર ખ્યાલમાં આવી જાય.

આ આઠ દષ્ટિઓને અનુક્રમે (૧) તૃણ અગ્નિકણની, (૨) છાણાના અગ્નિકણની, (૩) કાષ્ટ-લાકડાના અગ્નિકણની, (૪) દીપકની પ્રભાની, (૫) રત્નપ્રભાની, (૬) તારાપ્રભાની, (૭) સૂર્યપ્રભાની, (૮) અને ચંદ્રપ્રભાની, —એમ ઉપમા આપી છે. યોગદષ્ટિને તૃણથી માંડીને ચંદ્રપ્રભા સુધી ઉત્તરોત્તર પ્રકાશની તરતમતા છે, તેમ ઉપમા મિત્રા દષ્ટિથી માંડીને પરા દષ્ટિ સુધી ઉત્તરોત્તર યોગરૂપ પ્રકાશની તરતમતા છે. એટલે આ ઉપમા સાંગોપાંગ સંપૂર્ણ છે.

મહા સમર્થ તત્ત્વદષ્ટા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ આ યોગદષ્ટિને થર્મોમીટરની (Thermo-meter)—ઉષ્ણતામાપક યંત્રની ઉપમા આપી છે, તે પણ યથાયોગ્યપણે અત્યંત બંધબેસતી છે. જેમ થર્મોમીટરથી શરીરની ઉષ્ણતાનું-ગરમીનું માપ આત્મદશાનું થઈ શકે છે, તેમ આ યોગદષ્ટિ ઉપરથી આત્માની આધ્યાત્મિક માપક પ્રગતિનું, આત્મદશાનું, આત્માના ગુણસ્થાનનું માપ નીકળી થર્મોમીટર શકે છે. હું પોતે કથી દષ્ટિમાં વર્તું છું? મહારામાં તે તે દષ્ટિના કષ્ટા છે તેવા લક્ષણ છે કે નહિ? ન હોય તો તે પ્રાપ્ત કરવા મહારે કેમ પ્રવર્તવું? ઇત્યાદિ પ્રકારે અંતર્મુખ નિરીક્ષણ કરી, આત્મગુણવૃદ્ધિની પ્રેરણા પામવા માટે આ 'યોગદષ્ટિ' આત્માથી મુમુક્ષુને પરમ ઉપયોગી છે, પરમ ઉપકારી છે. આમ તેનું સ્વરૂપ સમજવા માટે સ્થૂલ દષ્ટાંત કહેલ છે, તેનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે:—

૧. મિત્રા દષ્ટિ

જિહાં મિત્રા તિહાં યોધ જે, તૃણ અગ્નિસો લહીયે રે. —શ્રી યો. દ. સબજાય.

મિત્રા દષ્ટિમાં યોધ તૃણના અગ્નિકણ સરખો હોય છે. જેમ તૃણ અગ્નિકણનો

પ્રકાશ ઇષ્ટ પદાર્થનું દર્શન કરાવવા સમર્થ થતો નથી, તેમ આ દષ્ટિનો ઓધ તત્વથી-
 પરમાર્થથી ઇષ્ટ પદાર્થનું દર્શન કરાવી શકતો નથી. કારણ કે-(૧) જેમ
 તૃણ અગ્નિ તૃણ અગ્નિનો પ્રકાશ પદાર્થની કંઈક બરાબર સૂઝ પડે તેટલો લાંબો
 સમ મિત્રા વખત ટકતો નથી, તેમ આ દષ્ટિનો ઓધ પણ તેના સમ્યક્પણે પ્રયોગ કરી
 શકાય એટલો વખત સ્થિતિ કરતો નથી-ટકતો નથી. (૨) જેમ તૃણ
 અગ્નિનો પ્રકાશ અદ્ય-મંદ વીર્યવાળો અત્યંત ઝાંખો હોય છે, તેમ આ દષ્ટિનો ઓધ
 મંદ વીર્યવાળો-અદ્ય સામર્થ્યવાળો હોય છે. (૩) જેમ તૃણ અગ્નિનો પ્રકાશ ક્ષણવારમાં
 હતો-ન હતો થઈ જાય છે, અને તેથી તેની દઢ-પટ્ટુ સ્મૃતિનો સંસ્કાર રહેતો નથી, તરત જ
 ભૂલાઈ જાય છે; તેમ અત્રે પણ ઓધ એવો અદ્યપણી ને અદ્યવોર્ય હોય છે કે-તેના
 દઢ સ્મૃતિભીજ્ઞ સંસ્કારનું રોપણ થવું ઘટતું નથી, તેની યાદરૂપ દઢ સંસ્કાર નીપજતો નથી.
 (૪) અને આમ સ્થિતિ ને વોર્યની મંદતાથી તથા પ્રકારે સ્મૃતિસંસ્કારના અભાવને લીધે, જેમ
 સર્વથા તૃણ અગ્નિ પ્રકાશનો પ્રયોગ વિકલ-પાંગળો હોઈ તેનાથી કરીને કંઈ ખરૂં કાર્ય બનવું
 સંભવતું નથી; તેમ આ દષ્ટિમાં ઓધનું એવું વિકલપણું-અપૂર્ણપણું, પાંગળાપણું હોય
 છે કે, તેથી અત્રે ભાવથી વંદન આદિ કાર્યનો યોગ બનતો નથી, દ્રવ્યવંદનાદિ હોય છે.

૨. તારા દષ્ટિ

“દર્શન તારા દષ્ટિમાં....મનમોહન મેરે, ગોમય અગ્નિ સમાન....મન.” —શ્રી યો. સજ્જાય.

તારા નામની બીજી દષ્ટિમાં જે ઓધ હોય છે, તેને છાણાના અગ્નિકણ સાથે સર-
 ખાવી શકાય છે, કારણ કે તૃણના અગ્નિ કરતાં છાણાના અગ્નિનો પ્રકાશ કંઈક વધારે
 હોય છે, તેમ મિત્રા કરતાં તારા દષ્ટિનો ઓધ કંઈક વધારે હોય છે,
 ગોમય અગ્નિ પણ તેના સ્વરૂપમાં ભેદ ન હોવાથી તે લગભગ તેના જેવો જ હોય છે.
 સમ તારા કારણ કે-(૧) જેમ છાણાનો અગ્નિપ્રકાશ ઝાંખો વખત ટકતો નથી
 અને મંદ બળવાળો હોય છે, તેમ મિત્રા દષ્ટિની પેઠે અત્રે પણ ઓધ
 તત્વથી ઝાંખી સ્થિતિવાળો હોતો નથી-લાંબો વખત ટકતો નથી, અને તેનું બળ-વીર્ય
 પણ મંદ હોય છે. (૨) અને તેથી કરીને જીવનમાં તે ઓધના આચરણરૂપ પ્રયોગ વેળાએ
 સ્મૃતિનું પટ્ટુપણું-નિપુણપણું હોતું નથી, દઢ સ્મરણ રહેતું નથી. (૩) અને તેવી સ્મૃતિ
 ન હોય તે પ્રયોગ પણ વિકલ-પાંગળો-ખોડખાંચણવાળો હોય છે. (૪) અને તેથી કરીને
 તેવા પ્રકારે ભાવથી વંદન આદિ કર્તવ્યની સિદ્ધિ થતી નથી, દ્રવ્ય વંદનાદિ હોય છે.
 આમ અત્રે અંશભેદ સિવાય બધુંય મિત્રા દષ્ટિને મળતું આવે છે.

૩. બલા દષ્ટિ

“ત્રીજી દષ્ટિ બલા કહી જી, કાષ્ટ અગ્નિ સમ ઓધ.” —શ્રી યોગો સજ્જાય

બલા નામની ત્રીજી દષ્ટિમાં જે યોધ છે; તેને કાષ્ઠના-લાકડાના અગ્નિકણુની ઉપમા ઘટે છે, કારણ કે મિત્રા ને તારા એ જે દષ્ટિ કરતાં અત્રે યોધ જરા વિશિષ્ટ-વધારે બળવાળો હોય છે, તેથી (૧) જેમ કાષ્ઠના અગ્નિકણુનો પ્રકાશ જરા કાષ્ઠ અગ્નિ વધારે વાર ટકે છે, અને જરા વધારે બળ-વીર્યવાળો હોય છે; તેમ સમ બલા આ દષ્ટિનો યોધ કંઈક વધારે સ્થિતિવાળો હોઈ વધારે વાર ટકે છે, અને કંઈક વધારે બળ-સામર્થ્યવાળો હોય છે. (૨) એટલે અહીં પ્રયોગસમયે પટુ-નિયુષ્ણ જેવી સ્મૃતિ હોય છે, લગભગ દૃઢ યાદગીરી હોય છે, (૩) અને તેથી અર્થપ્રયોગ-પ્રયોજનભૂત પ્રયોગની પ્રીતિથી સત્ક્રિયાનો કંઈક યત્ન હોય છે.

૪. દીપા દષ્ટિ

“યોગદષ્ટિ ચોથી કહીજી, દીપ પ્રભા સમ જ્ઞાન.”—શ્રી યોગો સન્ઝાય

ચોથી દીપા નામની દષ્ટિમાં જે યોધ હોય છે, તેને દીપ પ્રભાની ઉપમા ઘટે છે. જેમ દીપકનો પ્રકાશ તુણ, ગોમય (છાણા), ને કાષ્ઠના અગ્નિ કરતાં ઘણો વધારે હોય છે, તેમ આ દષ્ટિનો યોધ પણ ઉપર કહી તે મિત્રા, તારા ને બલા દીપપ્રભા એ ત્રણ દષ્ટિ કરતાં વધારે વિશેષતાવાળો હોય છે. એટલે (૧) આ જેવી દીપા યોધ વધારે લાંબી સ્થિતિવાળો હોય છે, લાંબો વખત ટકે છે અને વધારે બળવાન વીર્યવાળો-સામર્થ્યવાળો હોય છે. (૨) અને તેથી કરીને તથા-પ્રકારના આચરણરૂપ પ્રયોગ વખતે પટુ-નિયુષ્ણ સ્મૃતિ કહે છે. (૩) એમ છતાં હંબુ અહીં વંદન વગેરે ક્રિયા દ્રવ્યથી હોય છે, ભાવથી નહિ, કારણ કે તેવા પ્રકારના વિભાગથી દ્રવ્ય-ભાવનો પ્રગટ ભેદ છે:—

દ્રવ્ય સેવ વંદન નમનાદિક, અર્ચન વળી ગુણુઆમોજ;

ભાવ અભેદ થવાની ઈહા, પરભાવે નિઃકામોજ.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

વળી દીપકનો પ્રકાશ જેમ બાહ્ય કારણ પર અવલંબે છે, તેમાં તેલ હોય ત્યાં સુધી તે પ્રકાશે છે, તેલ ખટી જતાં ઓલવાઈ જાય છે; તેમ આ દષ્ટિનો યોધ પણ બાહ્ય પ્રેરક કારણોને અવલંબેતો હોવાથી, તે દૂર થતાં, તેને અપાય થવાનો સંભવ છે. દીપકનો પ્રકાશ અસ્થિર હોય છે, એક સરખો પ્રકાશતો નથી, તેમ આ દષ્ટિનો યોધ પણ અસ્થિર હોય છે, ક્ષયોપશમ પ્રમાણે ન્યૂનાધિક થયા કરે છે. દીપકનો પ્રકાશ વાયુના સપાટાથી ઓલવાઈ જવાનો સંભવ છે, તેમ અત્રે પણ વિષમ બાહ્ય કારણોના યોગથી યોધ આલ્યો જવાનો સંભવ છે. આમ અનેક પ્રકારે દીપપ્રભાની સાથે દીપા દષ્ટિનું સાધર્મ્ય છે.

આમ આ ચાર દષ્ટિ સુધી જ ‘પહેલું મિથ્યાત્વ ગુણુસ્થાનક’ હોય છે. તેમાં

પણ તે પ્રથમ ગુણસ્થાનકનો પ્રકર્ષ-પરાકાષ્ટા-છેદ્ધામાં છેલ્લી હદ આ ચોથી દષ્ટિમાં પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે મિત્રા વગેરે ચાર દષ્ટિમાં ઉત્તરોત્તર મિથ્યાત્વનું પ્રમાણ 'મિથ્યાત્વ ઘટતું જાય છે, ને તેથી ઉપજતા ગુણનું પ્રમાણ વધતું જાય છે. આમ ગુણસ્થાનક' ચોથી દષ્ટિમાં મિથ્યાત્વની માત્રા ઓછામાં ઓછી ને તત્કાલ ગુણની માત્રા વધારેમાં વધારે હોય છે. એટલે દીપ્ત દષ્ટિમાં ઓછામાં ઓછા મિથ્યાત્વવાળું જીવ્યામાં જીવું 'મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનક' હોય છે. ત્યાર પછી પાંચમી સ્થિરા દષ્ટિથી માંડીને મિથ્યાત્વનો સર્વથા અભાવ હોય છે.

૫. સ્થિરા દષ્ટિ

“દષ્ટિ સ્થિરામાંહિ દર્શન નિત્યે, રત્નપ્રભા સમ જલ્પો રે.”—શ્રી. યોગો સબ્ધાય

પાંચમી સ્થિરા દષ્ટિ તો જેને પ્રથિલેદ્ધ થયો છે, એટલે કે જેની રાગ-દ્રેષ પરિણામની ગાઠ કર્મની ગાંઠ છેદાઈ ગઈ છે, એવા સમ્યગ્દષ્ટિવંત પુરુષને જ-લેદ્ધજ્ઞાનીને જ હોય છે, આત્મજ્ઞાનીને જ હોય છે. દેહાદિ સર્વ પરવસ્તુથી સર્વથા રત્નપ્રભા સમ સિદ્ધ એવા શુદ્ધ આત્માના અનુભવરૂપ લેદ્ધજ્ઞાન-આત્મજ્ઞાન આ પુરુષને સ્થિરા હોય છે. ‘હું એક શુદ્ધ દર્શન-જ્ઞાનમય અને સદા અરૂપી એવો આત્મા છું’, અન્ય કંઈ પણ પરમાણુ માત્ર પણ મહાઈ નથી’—એવો અખંડ સ્થિર નિશ્ચય આ લેદ્ધજ્ઞાની આત્મદ્રષ્ટા પુરુષને હોય છે.

“અહમિક્કો સ્વલુ સુદ્ધો દંસજ્ઞાણમહ્ઓ સદારૂઠ્ઠી ।

જવિ અત્થિ મજ્ઞ કિંચિવિ અણ્ણં પરમાણુમિત્તંપિ ॥”

શ્રી કુંદકુંદાચાર્યજીપ્રણીત શ્રી સમયસાર

અને એટલા માટે જ આ દષ્ટિને ‘સ્થિરા’ કહી છે. તેમાં ઉત્પન્ન થતા બોધને રત્નની પ્રભા સમાન કહ્યો છે, તે પણ યથાયોગ્ય છે; કારણ કે રત્નનો પ્રકાશ પણ સ્થિર હોય છે, ડગમગ થતો નથી, તેમ સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષનો બોધ પણ સ્થિર રહે છે, ડગ મગતો નથી, ચળતો નથી. ‘જ્યારે વજ્રપાત* થતો હોય ને આખું ત્રૈલોક્ય ભયથી ધૂંજતું હોય ત્યારે પણ નિસર્ગ-નિર્ભયપણે સર્વ શંકા છોડીને, પોતાને ન હણાય એવા અવશ્ય

* “સમ્યગ્દષ્ટય એવ સાહસમિદં કર્તું ક્ષમંતે પરં,

યદ્દજ્ઞેડપિ પતત્યમી ભયચલત્ત્રૈલોક્યમુક્તાધ્વનિ ।

સર્વામેવ નિસર્ગનિર્ભયતયા શઙ્કાં વિદ્વાય સ્વયમ્,

જાનંતઃ સ્વમવધ્યવોધવપુષં વોધાજ્યવંતે ન હિ ॥”

શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજીપ્રણીત સમયસારકલશ

બોધ-દેહરૂપ સ્વયં બાણી રહેલા આ સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષો જ બોધથી મ્યુત થતા નથી ! આલું પરમ સાહસ તો સમ્યગ્દષ્ટિઓ જ કરી શકે !'

રત્નના સ્થિર પ્રકાશને જેમ વાયુ સ્પર્શી શકતો નથી કે ઓલવી શકતો નથી, તેમ સમ્યગ્દષ્ટિ આત્મજ્ઞાનીના સ્થિર બોધરત્નને ઉપસર્ગરૂપ વાયુ સ્પર્શી શકતો નથી કે ઓલવી શકતો નથી. અને એટલા માટે જ આ દષ્ટિનો બોધ—

૧. અપ્રતિપાતી—જેમ રત્નનો પ્રકાશ અપ્રતિપાતી હોય છે—કદી ચાલ્યો જતો નથી, તેમ આ દષ્ટિનો બોધ પણ અપ્રતિપાતી હોય છે, એક વાર આંખ્યા પછી પાછો પડી જતો નથી.

“જેહ ન મરુતને ગમ્ય, ચંચલતા જે નવિ લહે હો લાલ;
જેહ સદા છે રમ્ય, પુષ્ટ ગુણે નવિ કૃશ રહે હો લાલ.”—શ્રી યશોવિજયજી

૨. પ્રવર્ધમાન—પ્રયોગ વગેરેની કસોટીથી જેમ રત્નની કાંતિ ઓર ને ઓર ઝળકતી જાય છે, તેમ આ સમ્યગ્દષ્ટિના બોધને આત્માનુભવરૂપ કસોટીએ ચઢાવી પ્રયોગ-સિદ્ધ કરતાં તે ઉત્તરોત્તર ઝળવત્તર ઝનતો જાય છે, વૃદ્ધિ પામતો જાય છે.

“પાત્ર કરે નહિં હેઠ, સૂરજ તેજે નવિ છિપે હો લાલ;
સર્વ તેજનું તેજ, પહેલાંથી વાધે પછે હો લાલ.”—શ્રી યશોવિજયજી

૩. નિરપાય—તેલ ખૂટી જવાથી દીવો ઓલવાઈ જાય છે, પણ તેવો તેલ ખૂટી જવારૂપ અપાય (હાનિ) રત્નને નડતો નથી, તેથી તેનો પ્રકાશ નિરપાય-નિર્બાધ હોય છે, કદી ઓલવાતો નથી; તેમ અત્રે બોધ પરાવલંબની નહિં હોવાથી નિરપાય હોય છે, તેને કોઈ પણ હાનિ-બાધા પહોંચતી નથી, તે કદી ઓલવાતો નથી—બૂઝતો નથી; કારણ કે તેને કોઈ પર અવલંબન નથી કે જે ખસી જતાં તેને હાનિ પહોંચે, તે તો સ્વાવલંબની-આત્માવલંબની જ છે, એટલે તે સર્વથા બાધા રહિત છે. આવો રત્નદીપક મન-મંદિરમાં પ્રગલ્ભો કે બસ શત્રુબલ ખલાસ ! મોહ અંધકારનો સર્વનાશ ! ને અનુભવ તેજનો ઝળહળાટ ! તે દીવો જાગ્યો તે જાગ્યો ! ઓલવાય જ નહિં.

“સાહેલાં હે કુંથુ જિનેશ્વર દેવ, રત્નદીપક અતિ દીપતો હો લાલ
સાં મુજ મનમંદિરમાંહી, આવે જે અરિબલ જીપતો હો લાલ
સાં મિટે તો મોહ અંધાર, અનુભવ તેજે ઝળહળે હો લાલ
સાં ધૂમ કષાય ન રેખ, ચરણ ચિત્રામણ નવિ ચલે હો લાલ
સાં પુફ્ફલ તેલ ન ખેપ, જેહ ન શુદ્ધ દશા દહે હો લાલ
સાં શ્રી નયવિજય સુશિખ્ય, વાયક યશ ઈણી પરે કહે હો લાલ”

--શ્રી યશોવિજયજી

૪. ધીજ્ઞને પરિતાપ ન પમાડનાર—રત્નનો પ્રકાશ જેમ ઠંડો ને નિર્મલ હોઈ, ધીજ્ઞને પરિતાપ ઉપજવતો નથી; તેમ આ દૃષ્ટિનો ઓધ પણ કપાય-વિષય આદિની ઉપશાંતતાના કારણે શીતલ ને નિર્મલ હોઈ, ધીજ્ઞને પરિતાપ-કલેશ પમાડતો નથી. એટલું જ નહિં પણ અન્ય જીવોને પણ અહિંસા આદિવડે કરીને પરમ શાંતિનું કારણ થાય છે.

૫. પરિતોષહેતુ—રત્નના પ્રકાશથી પરિતોષ ઉપજે છે. તેની ક્ષાંતિ દેખીને આંખ ડરે છે, ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે, કાચ જેવી તુચ્છ વસ્તુ વગેરે દેખવાનું મન થતું નથી; તેમ આ દૃષ્ટિના ઓધથી આત્મા પરિતોષ પામે છે, ચિત્તપ્રસન્નતા ઉપજે છે, જે દૃષ્ટ્ય હતું-જે દેખવા યોગ્ય એવું પરમ આત્મદર્શન હતું તે દેખી લીધું, એટલે તુચ્છ બાહ્ય વસ્તુ દેખવાનું કુતૂહલ વ્યાવૃત્ત થઈ જાય છે-મટી જાય છે, ને આત્મા આત્મામાં જ નિત્ય રત રહી, તૃપ્ત થઈ જાય છે, સંતુષ્ટ થાય છે.

૬. પરિજ્ઞાનાદિનું જન્મસ્થાન—(અ) રત્નના યોગ્યતાના પ્રકાશથી તે રત્નની સર્વ બાબુ બરાબર દેખાય છે, તેમ જ ધીજ્ઞ પદાર્થોનું પણ પરિજ્ઞાન થાય છે. તેમ આ દૃષ્ટિના ઓધરૂપ પ્રકાશથી ઓધમૂર્તિ આત્માનું ને અન્ય વસ્તુનું બરાબર જ્ઞાન થાય છે. ઓધિ-રત્નના પ્રકાશથી સમ્યક્દૃષ્ટિ આત્મજ્ઞાનો પુરુષ વસ્તુને વસ્તુગતે દેખે છે.

“વસ્તુગતે જે વસ્તુ પ્રકાશે, આનંદધન મત વાસી રે.”—શ્રી આનંદધનજી

(વ) રત્ન દીકે જેમ ધીજ્ઞ કાચ વગેરેનું મૂલ્યાંકન થઈ જાય છે, સાચો હીરો દીકે કાચની કિંમત કેટલી છે તેની બરાબર બરાબર પડી જાય છે, તેમ ઓધિરત્ન દીકે અન્ય તુચ્છ પદાર્થનું મૂલ્યાંકન થઈ જાય છે, અનન્ય ચિંતામણિરત્ન સમાન આત્માની આગળ પર વસ્તુની કાંઈ કિંમત લાગતી નથી.

(ક) ઉત્તમ જાતિવાંત રત્નની પ્રાપ્તિ મંગલદાયી ગણાય છે, ઐશ્વર્ય-સુખ-સંપત્તિ આદિની વૃદ્ધિ કરે છે, અનિષ્ટને દૂર કરે છે. તેમ આ ઉત્તમ ઓધરત્નની પ્રાપ્તિ સર્વ મંગલનું મંગલ ને સર્વ કલ્યાણનું કારણ થઈ પડે છે.

‘સર્વમજ્જલમાજ્જલ્યં સર્વકલ્યાણકારણં ।’

“અચિન્ત્યશક્તિઃ સ્વયમેવ દેવશ્ચિન્માત્રચિન્તામણિરેવ યસ્માત્ ।

સર્વોર્થસિદ્ધાત્મતયા વિષત્તે, જ્ઞાની કિમન્યસ્ય પરિગ્રહેણ ॥”—શ્રી સમયસારકલશ

× “યસ્ત્વાત્મરતિરેવ સ્યાદાત્મતૃપ્તઃચ માનવઃ ।

આત્મન્યેષ ચ સંતુષ્ટસ્તસ્ય કાર્યં ન વિચ્ચતે ॥”—ગીતા

“પદહિ રવો ણિચ્ચં સંતુષ્ટો હોહિ ણિચ્ચમેદહિ ।

પદેણ હોહિ તિત્તો હોહદિ તુહ ઉત્તમં સોક્ષ્મં ॥”—શ્રી સમયસાર

ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારે રત્નપ્રભા સાથે આ સ્થિર દષ્ટિના યોધનું સમાનધર્મપણું-સરખાપણું છે, તે અત્રે યથામતિ સંક્ષેપમાં વિવેચ્યું છે. તથાપિ કેળના પત્રની અંદર પત્ર હોય છે, તેમ જ્ઞાનીની વાતની અંદર વાત હોય છે, તેનો વિસ્તાર કેમ કરી શકાય?

“જેસે કેલકે પાતમેં, પાત પાતમેં પાત;
તેસે જ્ઞાનીકી ખાતમેં, ખાત ખાતમેં ખાત.”

૬. કાંતા દષ્ટિ

“છટ્ટી દીટ્ટી રે હવે કાંતા કહું, તિહાં તારાભ પ્રકાશ.”—શ્રી યોગ૦ સબ્જાય

છટ્ટી કાંતા દષ્ટિમાં તારાની પ્રભા જેવો યોધ હોય છે. આ ‘કાંતા’ દષ્ટિમાં કાંતા એટલે પતિવ્રતા સ્ત્રી જેવો પરમાર્થભાવ હોય છે. જેમ પતિવ્રતા સ્ત્રી ધરનાં બીજાં સમસ્ત કામ કરતાં પણ પતિનું જ ચિંતન કરે છે, તેમ આ દષ્ટિવાળો કાંતા જેવી સમ્યક્દષ્ટિ પુરુષ ભલે બીજાં કામ કરતો હોય તોપણ તેનું ચિત્ત કાંતા સદા શ્રુતધર્મમાં જ લીન રહે છે. કર્મની પ્રેરણાથી ચિટ્ટીના આકરની જેમ તેને પરાણે સંસાર સંગ્રામી કર્મ કરવું પડે, તોપણ તેમાં તેની અનાસક્તિ જ હોય છે. તેની પરમ આસક્તિ-ભક્તિ, પરમ પ્રેમ તો કેવળ શ્રુતધર્મમાં જ એટલે ‘જ્ઞાની સંગ્રામી શ્રવણરૂપ જે ઉપદેશાદિ ધર્મ તેની પ્રત્યે’ જ હોય છે.

“મન મહિલાનું વહાલા ઉપરે, બીજાં કામ કરત રે;
તેમ શ્રુતધર્મે મન દઢ ધરે, જ્ઞાનાક્ષેપકવંત રે.....

ધન ધન શાસન શ્રી જિનવરતણું.”—શ્રી યોગ૦ સબ્જાય

આવી આ કાંતા દષ્ટિને તારાની પ્રભાની ઉપમા આપી છે, તે પણ અત્યંત સમુચિત છે, કારણ કે રત્નની પ્રભા કરતાં તારાનો પ્રકાશ અધિકતર હોય છે, તેમ સ્થિર દષ્ટિ કરતાં આ દષ્ટિનો યોધ વધારે પ્રકાશમાન-વધારે ગાઢ હોય છે. તારા પ્રભા તારાનો પ્રકાશ ગગનમાં ચમકારા કરતો રહી પ્રકૃતિથી-સ્વભાવથી સમી કાંતા સ્થિત જ હોય છે, ધ્રુવ હોય છે, સદાય અગાંડપણે મોજૂદ જ હોય છે; તેમ આ દષ્ટિનો યોધ પણ સદાય ચિદાકાશમાં ચમકતો રહી, સહજ સ્વભાવે સ્થિત જ હોય છે, ધ્રુવ રહે છે, સદાય અગાંડપણે હાજરાહજૂર જ હોય છે.

અને એટલા માટે જ અત્રે તથાપ્રકારનું ભાવ અનુષ્ઠાન-સત્ક્રિયા આચરણ હોય છે. જ્ઞાનને અનુસરતી જે સત્ક્રિયા તેનું નામ ‘અનુષ્ઠાન’ છે. એટલે આ સમ્યક્જ્ઞાનીને જે આત્મજ્ઞાન થયું છે, તે આત્મજ્ઞાનને અનુરૂપ છાજે એવી આત્માનુચરણરૂપ ભાવનિરતિચાર ક્રિયા કરવાનો-સચ્ચારિત્ર પાળવાનો આ પુરુષ સતત પ્રયત્નપૂર્વક પુરુષાર્થ સેવે છે. આ પુરુષના વંદન-ભક્તિ, પ્રતિક્રમણ, પ્રત્યાખ્યાન, આલોચના આદિ ભાવથી હોય છે. તેનો આત્મા પ્રભુ સાથે અભેદ થવાની ઇચ્છા

રાખે છે ને પરભાવમાં નિષ્કામ હોય છે,—આમ તેનો આત્મા જ લક્ષિતભાવમય બની જાય છે. ભૂતકાળના સમસ્ત કર્મદોષથી આત્માને પાછો વાળી—નિવર્તાવી, તેનો આત્મા પોતે પ્રતિક્રમણરૂપ થાય છે. ભવિષ્યકાળના સમસ્ત કર્મદોષથી આત્માને નિવર્તાવી—પાછો વાળી તેનો આત્મા પોતે પ્રત્યાખ્યાનરૂપ બને છે. વર્તમાનકાળના સમસ્ત દોષને દૃષ્ટાપણે દેખતો રહી—તેમાં આત્મભાવ છોડી આલોચનો રહી, તેનો આત્મા સાક્ષાત્ આલોચનારૂપ બની જાય છે. આમ નિત્ય પ્રત્યાખ્યાન કરતો, નિત્ય પ્રતિક્રમણ કરતો, નિત્ય આલોચના કરતો, તેનો આત્મા પોતે આરિત્રરૂપ બને છે.* આમ હોવાથી આ સત્પુરુષનું અનુષ્ઠાન—આચરણ—આરિત્ર આતું હોય છે:—

૧. નિરતિચાર—સમસ્ત પર ભાવના સ્પર્શ વિનાનું હોવાથી, તેમાં કોઈ અતિચાર દોષ હોતો નથી. પર ભાવમાં ગમનરૂપ અતિચરણ (Transgression) થતું નથી.

૨. શુદ્ધોપયોગ અનુસારી—શુદ્ધ ઉપયોગને—આત્મસ્વરૂપને અનુસરનાર આ આત્મદર્શી પુરુષનું અનુષ્ઠાન હોય છે. હું જલમાં કમલપત્રની જેમ અખંડરૂપ છું—નિર્લેપ છું, કોઈ પણ અન્ય ભાવનો મહારામાં પ્રવેશ નહિં હોવાથી હું અનન્ય છું, સમુદ્રની જેમ મહારો આત્મસ્વભાવ નિત્ય વ્યવસ્થિત હોવાથી હું નિયત છું, પર્યાયદષ્ટિ છોડીને દેખતાં હું અવિશેષ છું,—સુવર્ણની જેમ એક અખંડ દ્રવ્ય છું, મહારા બોધ-બીજ સ્વભાવને અપેક્ષીને જેતાં હું કર્મજન્ય મોહાદિથી અસંયુક્ત છું. એમ શુદ્ધ આત્માની ભાવના તે પુરુષ ભાવ્યા કરે છે, ને ‘શુદ્ધ નિરંજન એક’ આત્માનું ચિંતન કરતાં નિર્વિકલ્પ રસનું પાન કર્યા કરે છે.

“પર્યાયદષ્ટિ ન દીજિયે, એક જ કતક અભંગ રે,”

“નિર્વિકલ્પ રસ પીજિયે, શુદ્ધ નિરંજન એક રે.”—શ્રી આનંદધનજી

“આત્મ ભાવના ભાવતાં, જીવ લહે કેવલજ્ઞાન રે.”

૩. વિશિષ્ટ અપ્રમાદયુક્ત—આવી શુદ્ધ આત્મભાવનાથી ભાવિત હોવાથી, આ સત્પુરુષને સ્વરૂપચ્યુતિરૂપ—સ્વરૂપબ્રહ્મતારૂપ પ્રમાદ થતો નથી, અને વિષય-કષાય—રાગ-દ્વેષાદિની ક્ષીણતા વર્તે છે.

૪. વિનિયોગ પ્રધાન—જે જ્ઞાન-દર્શને કરી જાણ્યું, પ્રતીત્યું, આચર્યું, તેનો આ પુરુષ સમ્યક્ વિનિયોગ—યથારથાને નિયોજન કરી, (Practical application) બીજા જીવોને ધર્મમાં જોડે છે, જેથી પોતાનો ધર્મપરંપરા તૂટતી નથી.

* “ગિચ્છં પચ્ચક્ષણં કુલ્લવ્વ ગિચ્છં ય પલિક્કમદિ જો ।

ગિચ્છં આલોચેયદ્ધ સો હુ ચરિત્તં હવદ્ધ જેવા ॥”—શ્રી સમયસાર

× “જો પસ્સદિ અપ્પાણં અવદ્ધપુટ્ટં અણણયં ગિયદં ।

અવિસેસમસંજુત્તં તં સુદ્ધણયં વિયાણીદ્ધિ ॥”—શ્રી સમયસાર

૫. ગંભીર ઉદાર આશયવાળું—આ સમ્યગ્દષ્ટિ આત્મજ્ઞાની પુરુષનું આ ધર્માચરણ પરમ ગંભીર-ઉદાર આશયવાળું હોય છે. આ દષ્ટિવાળા યોગી 'સાગરવરગંભીરા' હોય છે.

“ જેમ આવી પ્રતીતિ જીવની રે,
જાણ્યો સર્વેથી ભિન્ન અસંગ....મૂળ મારગ સાંભળો જિનનો રે;
તેવો સ્થિર સ્વભાવ તે ઉપજે રે,
નામ ચારિત્ર તે અણલિંગ....મૂળ ”—શ્રીમદ્ રાજવંદ્ય

૬. પ્રભા દષ્ટિ

“ અર્ક પ્રભા સમ ઝોધ પ્રભામાં, ધ્યાનપ્રિયા એ દ્વિતી. ”—શ્રી યોગ૦ સજ્ઞાય સાતમી પ્રભા દષ્ટિમાં સૂર્યની પ્રભા સમો ઝોધ હોય છે. તારા કરતાં સૂર્યનો પ્રકાશ અનેકગણો અધિક હોય છે, તેમ છટ્ટી દષ્ટિ કરતાં સાતમી દષ્ટિનો ઝોધ અનેકગણો બળવાન હોય છે, પરમ અવગાઠ હોય છે. આને 'પ્રભા' નામ સૂર્ય પ્રભા આપ્યું છે તે પણ બરાબર છે, કારણ કે પ્ર+ભા=પ્રકૃષ્ટ પ્રકાશ જેનો છે સમ પ્રભા તે પ્રભા. જેમ સૂર્યની પ્રભા અતિ ઉચ્ચ તેજસ્વી હોય છે, તેમ આ દષ્ટિની ઝોધપ્રભા-પ્રકાશ પણ અતિ ઉચ્ચ તેજસ્વી હોય છે. સૂર્યપ્રકાશથી જેમ સર્વ પદાર્થનું બરાબર દર્શન થાય છે, વિશ્વ પ્રકાશિત થાય છે, તેમ આ દષ્ટિના ઝોધપ્રકાશથી સર્વ પદાર્થનું યથાર્થ દર્શન થાય છે. આમ આ ઉપમાનું યથાર્થપણું છે. અને આ દષ્ટિનો આવો પ્રકૃષ્ટ ઝોધપ્રકાશ હોય છે, એટલે જ અત્રે—

૧. સર્વદા ધ્યાનહેતુ—આ ઝોધ નિરંતર ધ્યાનનો હેતુ હોય છે. અહીં સ્થિતિ કરતો યોગી અખંડ આત્મધ્યાન ધ્યાવે છે.

૨. પ્રાયે નિર્વિકલ્પતા—તીક્ષ્ણ આત્મોપયોગવાળું આ આત્મધ્યાન હોવાથી, તેમાં પ્રાયે કોઈ પણ વિકલ્પ ઊઠવાનો અવસર હોતો નથી.

૩. પ્રશમસાર સુખ—અને આવું નિર્વિકલ્પ ધ્યાન હોવાથી જ અત્રે પ્રશમ જેનો સાર છે એવું પ્રશમસાર, પ્રશમપ્રધાન સુખ હોય છે. પ્રશમથી, પરમ આત્મશાંતિથી, વીતરાગતાથી અત્રે યોગીને પરમ સુખ ઉપજે છે. કારણ કે આ સુખમાં પરાવલંબન નથી, પરવશપણું નથી, એટલે દુઃખનું લેશ પણ કારણ નથી; અને કેવલ આત્માવલંબન છે, સ્વાધીનપણું જ છે, એટલે કેવલ સુખનો જ અવકાશ છે.

“ સઘળું પરવશ તે દુઃખલક્ષણ, નિજવશ તે સુખ લહીએ;

એ હજે આતમશુભ પ્રગટે, કહો સુખ તે કુણ કહીએ રે ?

લવિકા ! વીર વચન ચિત્ત ધરીએ. ”—શ્રી યોગ૦ સજ્ઞાય

“એકાંતિક આત્યંતિકો, સહજ અકૃત સ્વાધીન....હો જિનભ; નિરુપચરિત નિર્દંદ્ર સુખ, અન્ય અહેતુક પીન....હો જિનભ.”—શ્રી દેવચંદ્રભ

૪. અન્ય શાસ્ત્રો અદ્વિચિત્કર—નકામા, અભુખપના થઈ પડે છે, કારણ કે અહીં અનુભવજ્ઞાનનું—પ્રાતિભ જ્ઞાનનું અત્યંત પ્રબળપણું—સમર્થપણું હોય છે. શાસ્ત્ર તો માત્ર માર્ગનો લક્ષ કરાવી શકે છે, પણ અત્રે તો સાક્ષાત માર્ગની પ્રાપ્તિ છે, એટલે શાસ્ત્રોનું પ્રયોજન રહેતું નથી.

૫. સમાધિનિષ્ઠ અનુષ્ઠાન—અહીં સર્વ અનુષ્ઠાન સમાધિનિષ્ઠ હોય છે, સર્વ શુદ્ધ ભાવક્રિયા આત્મસમાધિમાં પરિણમે છે.

૬. તેની સંનિધિમાં વૈરનાશ—આ દષ્ટિમાં વર્તતા યોગિરાજની એવી યોગ-સિદ્ધતા થાય છે, એવો યોગપ્રભાવ પ્રવર્તે છે, કે તેના સન્નિધાનમાં—હાજરીમાં ડૂર હિંસક પ્રાણીઓના પણ વૈર-વિરોધ વગેરે નાશ પામી જાય છે, બંધિવૈર પણ ભૂલાઈ જાય છે !

૭. પરાનુગ્રહકર્તાપણું—આ દષ્ટિવાળો યોગી પરાનુગ્રહ-પરોપકારપરાયણ હોય છે, બીજા જીવો પ્રત્યે તે કદ્યાણુ માર્ગનો ઉપદેશ કરી ઉપકાર કરે છે, અનુગ્રહ કરે છે.

૮. વિનેયો (શિષ્યો) પ્રત્યે ઔચિત્યયોગ—ઉચિતતાવાળો પરમાર્થ સંબંધ હોય છે, કે તેથી તે વિનયવાન શિષ્યોનું અચૂક આત્મકદ્યાણુ થાય.

૯. આવંધ્ય સત્ક્રિયા—અત્રે ભાવરૂપ, પરમાર્થરૂપ જે શુદ્ધ આત્માનુચરણરૂપ સત્ક્રિયા હોય છે, તે આવંધ્ય-અમોહ હોય છે, કદી ખાલી જતી નથી, અચૂક સુક્રિયા-ફલ આપે છે.

૮. પરા દષ્ટિ

“દષ્ટિ આઠમી સાર સમાધિ, નામ પરા તસ જાણું જી.

આપ સ્વભાવે પ્રવૃત્તિ પૂરણુ, શશિ સમ જોધ વખાણું જી.”—શ્રી યોગો સન્નયાય

આઠમી પરા દષ્ટિમાં જોધ ચંદ્રની પ્રભા સરખો હોય છે. સૂર્યનો પ્રકાશ જો કે અધિક તેજસ્વી છે, પરંતુ તાપ પમાડે છે, ઉગ્ર લાગે છે; અને ચંદ્રનો પ્રકાશ તો કેવલ સૌમ્ય ને શાંત હોઈ શીતલતા ઉપજાવે છે, પરમ આહ્લાદ આપે છે.

ચંદ્રપ્રભા સમ જાણેનું વિશ્વપ્રકાશકપણું તો સમાન છે. એટલે ચંદ્રના પ્રકાશનું સ્થાન પરા સૂર્ય કરતાં અધિક માન્યું છે. આમ આ દષ્ટિ સર્વોત્કૃષ્ટ છે, પરમ છે, જીવ્યામાં જીવી છે, એનાથી પર કોઈ નથી, એટલે જ એને ‘પરા’ કહી છે.

ચંદ્રની જ્યોત્સ્ના (ચાંદની) જેમ વિશ્વમાં રેલાઈ રહી તેને પ્રકાશમય કરી મૂકે છે, પ્રકાશમાં નહવરાવે છે, તેમ અત્રે પણ જોધ-ચંદ્રની સોળે કળા ખીલી ઊઠતાં જ્ઞાન-ચંદ્રિકા

આખા વિશ્વમાં રેલાઈ રહે છે. તથાપિ ચંદ્ર જેમ ગગનમાં જ રહી ભૂમિને પ્રકાશે છે, કાંઈ ભૂમિરૂપ થઈ જતો નથી; તેમ ચિદાકાશમાં સ્થિતિ કરતો આ યોગ-ચંદ્ર પણ રોચરૂપ વિશ્વને પ્રકાશે છે, પણ વિશ્વરૂપ બની જતો નથી. કારણ કે ‘શુદ્ધ દ્રવ્યનું’* સ્વરસભવન-પરિભ્રમન થયું તો સ્વભાવનું શું બાકી રહ્યું? કાંઈ જ નહિ, તે જ પૂર્ણ સ્વભાવ થયો. અને અન્ય દ્રવ્યરૂપ તે જો થઈ જાય, તો તે શું એનો સ્વભાવ થયો? નહિં જ. કારણ કે અન્ય દ્રવ્યરૂપ થવું તે તો સ્વભાવ નહિં, પરભાવ જ છે. દષ્ટાંત-ચંદ્રની ભૂમિને નહવરાવે છે, પણ ભૂમિ કાંઈ તેની થઈ જતી નથી. તેમ જ્ઞાન પણ રોચને સદા જાણે છે, પણ રોચ વિશ્વ જ્ઞાનનું-આત્માનું કદી બની જતું નથી-’ આમ જ્ઞાની મહાત્માઓએ કહ્યું છે.

“ચંદ્ર ભૂમિને પ્રકાશે છે, તેના કિરણની કાંતિના પ્રભાવથી સમસ્ત ભૂમિ રોચેત થઈ જાય છે, પણ કાંઈ ચંદ્ર ભૂમિરૂપ કોઈ કાળે તેમ થતો નથી, એમ સમસ્ત વિશ્વને પ્રકાશક એવો આ આત્મા તે ક્યારે પણ વિશ્વરૂપ થતો નથી, સદાસર્વદા ચૈતન્યસ્વરૂપ જ રહે છે. વિશ્વમાં જીવ અભેદતા માને છે એ જ પ્રાંતિ છે.”

—સમર્થ તત્ત્વદષ્ટા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રણ(અંક-૭૬૦)

આમ આ ‘પરા’ દષ્ટિને ચંદ્રની ઉપમા ધરાબર ઘટે છે. કારણ કે ચંદ્રની જેમ સ્વરૂપમાં સ્થિત રહી અત્રે વિશ્વપ્રકાશકતા હોય છે, વિશ્વવ્યાપકતા હોતી નથી; આપ સ્વભાવમાં જ પરિપૂર્ણ પ્રવૃત્તિ હોય છે, પરભાવનો પ્રવેશ પણ થતો નથી; શુદ્ધ ‘અદ્વૈત’ અવસ્થા હોય છે. અને આમ હોવાથી આ પરા દષ્ટિનો યોગ—

સદા સદ્ધ્યાનરૂપ જ—હોય છે. અત્રે નિરંતરપણે પરમ આત્મસમાધિ જ વર્તે છે. આ યોગીશ્વરની સહજાત્મસ્વરૂપે અગ્રાંક સ્થિતિ હોય છે, કારણ કે નિર્વિકલ્પ પરભાવનું જે દ્વૈત હતું તે સર્વથા દૂર થયું છે, એટલે પરમ શુદ્ધ ધ્યાનસુખ અદ્વૈતભાવે કેવલ એક આત્મસ્વરૂપમાં જ સહજ નિઃપ્રયાસ રમણતા વર્તે છે.

“શુદ્ધ નિઃપ્રયાસ નિજ ભાવ ભોગી થતા, આત્મક્ષેત્રે નહિં અન્ય રક્ષણ તદા; એક અસહાય નિઃસંગ નિર્દ્વંદ્વતા, શક્તિ ઉત્સર્ગની હોય સહુ વ્યકતતા.... ધર્મ૦”-શ્રી દેવચંદ્રણ

નિર્વિકલ્પ—આ પરમ યોગ નિર્વિકલ્પ જ હોય છે. આમાં ક્યારેય પણ કોઈ પણ વિકલ્પ ઊઠવાનો અસંભવ છે. આમ અત્રે નિર્વિકલ્પ આત્મસમાધિ હોય છે. ધ્યાતા,

* “શુદ્ધ દ્રવ્યસ્વરસભવનાર્તિક સ્વભાવસ્ય શેષ-

મન્યદ્રવ્યં ભવતિ યદિ વા તસ્ય કિં સ્યાત્સ્વભાવઃ ।

જ્યોત્સ્નારૂપં સ્નપયતિ મુવં નૈવ તસ્યાસ્તિ ભૂમિ-

જ્ઞાનં જ્ઞેયં કલયતિ સદા જ્ઞેયમસ્યાસ્તિ નૈવ ॥”-શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યશ્રુત સમયસારકલશ

ધ્યાન ને ધ્યેય એ ત્રણનો ભેદ પણ મટી જાય છે; જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર એ ત્રણણુ પણ એક અભેદ આત્મસ્વરૂપે પરિણમે છે; સમસ્ત દ્વૈતભાવ અસ્ત પામી જાય છે.

“ ધ્યાતા ધ્યાન ધ્યેય ગુણ એકે, ભેદ છેદ કરશું હવે ટેકે;
ક્ષીર નીર પેરે તુમશું મળશું, વાયક યશ કહે હેજે હળશું.”—યશોવિજયજી
“ નિર્વિકલ્પ સુસમાધિમેં હો, ભયે હે ત્રિગુણ અભેદ. લલનાં
જિન સેવનથેં પાઠયે હો, શુદ્ધાતમ મકરંદ....લલનાં ”—ભક્તરાજ દેવચંદ્રજી

આ પરમ યોગી આવી નિર્વિકલ્પ દશા આવા અખંડ ધ્યાનથી પામે છે—

“ સર્વથી સર્વ પ્રકારે હું ભિન્ન છઉં, એક કેવલ શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ,
પરમેત્કૃષ્ટ, અચિંત્ય સુખસ્વરૂપ માત્ર એકાંત શુદ્ધ અનુભવરૂપ હું છઉં. ત્યાં
વિક્લેપ શો? વિકલ્પ શો? ભય શો? ખેદ શો? ખીજી અવસ્થા શી? શુદ્ધ શુદ્ધ,
પ્રકૃષ્ટ શુદ્ધ પરમ શાંત ચૈતન્ય હું માત્ર નિર્વિકલ્પ છઉં. નિજ સ્વરૂપમય
ઉપયોગ કરું છું. ત-મય થાઉં છઉં. શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ: . ”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પત્રાંક, ૭૬૦.

અને આમ વિકલ્પને: સર્વથા અભાવ હોય છે, એટલા માટે જ અત્રે—

૧. પરમસુખ—હોય છે. આ સમાધિનિષ્ઠ-પરંબ્રહ્મનિષ્ઠ યોગીશ્વર પરમ આત્મ-
સુખનો અનુભવ કરે છે; ‘આનંદઘન અવતાર’ બને છે.

૨. આરૂઢના આરોહણની જેમ અનુષ્ઠાન અભાવ—આરૂઢના આરોહણની
જેમ અહીં પ્રતિક્રમણાદિ અનુષ્ઠાન હોતું નથી. કારણ કે પર્વતના શિખરે ચઢી ગયેલાને
ચઢવાનું શું રહે? તેમ આ યોગિરાજરાજેશ્વર યોગ-ગિરિરાજના સર્વોચ્ચ શ્રૃંગ પર ચઢી
ગયા, તેને અનુષ્ઠાન વગેરેના અવલંબનની શી જરૂર રહે? કારણ કે તે તે અનુષ્ઠાન તો
આગળ આગળની ભૂમિકા પર ચઢવા માટેનું આલંબન સાધન છે. હવે આ દશામાં તો
તે આલંબન સાધન ‘વિષકુંભ’ સમાન છે, x અપ્રતિક્રમણાદિ જ ‘અમૃતકુંભ’ સમાન
છે. માટે આવા પરમ સત્પુરુષ તે ‘આલંબન સાધનને ત્યાગે છે, પરપરિણતિને ભાંગે છે,
કારણ કે અક્ષય દર્શન-જ્ઞાન-વૈરાગ્યથી તે આનંદઘન પ્રભુ બને છે. ’

x “ પઢિકમળં પઢિસરણં પરિહારો ધારણા ણિયત્તી ય ।

ણિંદા ગરહા સોહી અટ્ટચિહો હોહ વિસકુંભો ॥

અપઢિકમળં અપ્પઢિસરણં અપ્પરિહારો અધારણા ચેવ ।

અણિયત્તી ય અણિંદા ગરહા સોહી અમયકુંભો ॥ ”—શ્રી સમયસાર ગા૦ ૩૦૬-૩૦૭.

“ આરુઢક્ષોર્મુને યોગં કર્મ કારણમુચ્યતે ।

યોગારુઢસ્ય તસ્યૈવ શમઃ કારણમુચ્યતે ॥ ”—ગીતા, ૬-૩.

“ આલંબન સાધન જે ત્યાગે, પરપરિણતિને ભાગે રે;
અક્ષય દર્શન જ્ઞાન વૈરાગ્યે, આનંદધન પ્રભુ ભાગે રે.....વીરજીને ચરણે લાગું ”
—યોગિરાજ આનંદધનજી

૩. પરોપકારિપણું યથાભવ્યત્વ પ્રમાણે—આ પરમ સત્પુરુષ, પરમ સદ્ગુરુ, પરમકૃપાળુ દેવ પછી પોતાના કર્મ ઉદય પ્રમાણે, નિષ્કારણ કરુણાથી જગતજીવોને શુદ્ધ કથ્યાણુમાર્ગનો ઉપદેશ કરી, તેમના પર પરમ અનુબ્રહ્-ઉપકાર કરે છે. આ પરમ યોગી-શ્વરરૂપ મહામૈત્ર પરમાર્થ બોધામૃતની વૃષ્ટિ કરી, જગતમાં પરમાનંદરૂપ સુભિક્ષ-સુકાળ પ્રવર્તવે છે.

“ કર્મ ઉદય જિનરાજનો, ભવિજન ધર્મ સહાય રે....ખાહુ જિણુંદ દયામયી.
“ પ્રભુ દરિસણ મહામૈત્ર, તણે પરવેશમે' રે;
પરમાનંદ સુભિક્ષ, થયા મુજ દેશમે' રે....શ્રી નમિં ”—શ્રી દેવવંદ્રજી

અત્રે યથાભવ્યત્વ પ્રમાણે એટલે જેવું જેવું પોતાનું ભવ્યત્વ છે—હોવા યોગ્યપણું છે, પૂર્વ પ્રારબ્ધજન્ય શેષ કર્મનું ભોગવવાપણું વગેરે છે, તે યથાયોગ્યપણે ભોગવીને ક્ષીણ કરે છે. જેમકે-શ્રી તીર્થંકર ભગવાન, ગણુધર દેવ, મુંડકેવલી ભગવાન વગેરે.

અવંધ્ય સતક્રિયા—અત્રે પહેલાંની જેમ જ શુદ્ધ આત્માનુચરણરૂપ-આત્મચારિત્ર-રૂપ અવંધ્ય ક્રિયા હોય છે, અમોઘ-અચૂક મોક્ષફલદાયી ક્રિયા હોય છે. અને આમ આ યોગિરાજરાજેશ્વર—

ક્ષીણદોષ સર્વજ્ઞ મહામુનિ સર્વ લબ્ધિ ફલ ભોગીજી,
પર ઉપગાર કરી શિવસુખ તે, પામે યોગ અયોગીજી;
સર્વ શત્રુક્ષય સર્વ વ્યાધિલય, પૂરણ સર્વ સમીહાજી,
સર્વ અરથ યોગે સુખ તેહધી, અનંતગુણ નિરીહાજી.—શ્રી યોગં સજ્ઞાય

આમ આ આઠ દૃષ્ટિને યથાયોગ્ય ઉપમા આપી, શાસ્ત્રકાર મહર્ષિએ થોડા શબ્દોમાં ઘણું રહસ્ય અમત્કારિક રીતે બતાવી દીધું. અને તે થોડા શબ્દો પણ પરમ અર્થજાલીર હોવાથી, તેની રપષ્ટ સમજણ પડવા માટે સંક્ષેપથી આટલું વિવેચન કર્યું. આ ઉપરથી આ દૃષ્ટિઓનો સામાન્યપણે કંઈક ખ્યાલ આવી શકશે. વિશેષ વિસ્તારથી તેા પ્રત્યેક દૃષ્ટિનું સ્વરૂપ આગળ ઉપર કહેશે ત્યારે બરાબર સમજવામાં આવી જશે. આમ સામાન્યથી આ આઠ દૃષ્ટિ સદ્દૃષ્ટિવાળા યોગીને હોય છે.

શંકા-સમાધાન.

શંકા—સફદષ્ટિપણું-સમ્યગ્દષ્ટિપણું તો અધિલેદ થયા પછી હોય છે, અને તે અધિલેદ તો હલ્લુ આગળ ઉપર ઘણા લાંબા વખત પછી થવાનો છે, કારણ કે તે તો પાંચમી દષ્ટિમાં થાય છે. એટલે મિત્રા વગેરે ચાર તો મિથ્યાદષ્ટિ છે, તો પછી ‘સફદષ્ટિની-સમ્યગ્દષ્ટિની’ આઠ દષ્ટિ એમ કહેવાનું શું કારણ ?

સમાધાન—જે મિત્રા વગેરે ચાર દષ્ટિઓ છે, તે સમ્યગ્દષ્ટિના અમોઘ-અચૂક કારણરૂપ થાય છે, તેટલા માટે કારણમાં કાર્યના ઉપચારથી તે મિત્રા વગેરેનું પણ સમ્યગ્દષ્ટિપણું ઘટે છે, એટલે જ એને સમ્યગ્દષ્ટિની અંદર ગણી છે. આ સમજવા માટે આ દષ્ટાંત છે:—

શુદ્ધ સાકરના ચોસલાની-ખડી સાકરની બનાવટમાં તેની આગલી આગલી અવસ્થાઓ પણ કામની છે. કારણ કે તે ખડી સાકર બને છે, તે કાંઈ એમ ને એમ બની જતી નથી.

શેરડીથી માંડીને શુદ્ધ સાકર સુધીની સઘળી પ્રક્રિયામાંથી તેને પસાર થવું

શેરડીમાંથી પડે છે, ત્યારે જ ખડી સાકરની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે આ પ્રકારે:—(૧) પ્રથમ તો સાકર-દષ્ટાંત શેરડી હોય, (૨) પછી તેનો રસ કાઢવામાં આવે, (૩) તેને ઉકાળીને

કાવો બનાવાય, (૪) તેમાંથી ગોળ બને, (૫) ત્યારપછી તેને શુદ્ધ કરતાં કરતાં તેમાંથી બારીક ખાંડ થાય, (૬) પછી શર્કરા-ઝીણી સાકર બને, (૭) અશુદ્ધ સાકરના ગઠ્ઠા-પિંડા થાય, (૮) એને છેવટે શુદ્ધ સાકરના ચોસલા-ખડી સાકર (Refined crystallised sugar) બને. આમ શુદ્ધ સાકરની અવસ્થાએ પહોંચતાં પહેલાં બહુ બહુ પ્રક્રિયામાંથી (Various processes) પસાર થવું જ પડે છે.

તેમાં શેરડીથી માંડીને ગોળ બનવા સુધીની ચાર અવસ્થાઓ બરાબર મિત્રા વગેરે પહેલી ચાર દષ્ટિઓ છે. અને ખાંડથી ખડી સાકર સુધીની ચાર અવસ્થાઓ બરાબર સ્થિરા વગેરે છેલ્લી ચાર દષ્ટિઓ છે. એટલે જેમ શુદ્ધ સાકરની બનાવટમાં શેરડીથી માંડીને બધી અવસ્થાઓ ખપની-કામની છે, તેમ શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિને માટે મિત્રા દષ્ટિ વગેરે અવસ્થાઓ પણ તેવા પ્રકારે ઉપયોગની છે; કારણ કે તે સમ્યગ્દષ્ટિનું કારણ થાય છે. આમ મિત્રા વગેરે દષ્ટિને અત્રે યોગદષ્ટિમાં પોતપોતાનું યથાયોગ્ય સ્થાન છે જ.

આ મિત્રા વગેરે અવસ્થાઓ બરેબર! ઇંદુ-શેરડી વગેરે જેવી છે, કારણ કે તેમાંથી સવેગરૂપ માધુર્યની-મીઠાશની પ્રાપ્તિ થાય છે. મૂળ શેરડી જ ન હોય તો રસ ક્યાંથી નીકળે ? રસ ન હોય તો ગોળ વગેરે કેમ બને ? મીઠી સાકર કેમ નીપળે ? પણ આ મિત્રા વગેરે તો શેરડી વગેરે જેવી હોઈ, તેમાંથી અવશ્ય ચરમાર્થપ્રેમરૂપ રસાદિની નિબપ્તિ થાય છે, ને મીઠી સાકર જેવા-ચરમ અમૃત જેવા સવેગની મધુરતાનો અનુભવ થાય છે.

આથી ઉલટું, અભવ્યો તો નલ જેવા-ખરૂ જેવા છે, તેથી કરીને જ તેમને કોઈ કાળે સવેગરૂપ માધુર્ય નીપજતું નથી. 'નલ'—ખરૂ તો સાવ નીરસ હોય છે. એટલે એને ગમે તેટલો પીલો તોપણ તેમાંથી રસ નીકળતો નથી, તો પછી તેમાંથી અભવ્યો મીઠી સાકરની પ્રાપ્તિ તો ક્યાંય દૂર રહી! તેમ આ અભવ્યો પણ આ પાત્ર તેવા જ નીરસ, 'કેરાધાકોડ' હોય છે, તેમને ગમે તેટલા બોધથી પણ પરમાર્થપ્રેમરૂપ રસ ઉપજતો નથી, તો પછી સવેગરૂપ મીઠી સાકરની આશા ક્યાંથી હોય? આવા અભવ્યો ભલે પરમાર્થપ્રેમ વિનાની નીરસ-સાવ સુઠ્ઠી એવી અનંત દ્રવ્ય ક્રિયા કર્યા કરે, અથવા તો 'ખૂબ શાસ્ત્રો* ભણી મોટા પંડિત શ્રુતધર બને, પણ તેઓ પોતાની પ્રકૃતિને કદી છોડતા નથી, -ગોળવાળું દૂધ પીને સાપ નિર્વિષ થાય નહિ' તેમ. કારણ કે તેઓના હૃદયમાં-અંતરાત્મામાં કદી પણ પરમાર્થરસનો અંકુર કુટતો નથી. આમ હોવાથી તેઓ મોક્ષમાર્ગ પામવાને સર્વથા અયોગ્ય છે, એટલા માટે જ તે 'અભવ્ય' કહેવાય છે. એટલે અર્થાપત્તિન્યાયથી તેવા પુરુષો આ મિત્રા વગેરે દૃષ્ટિ પામવાને પણ યોગ્ય નથી હોતા, કારણ કે જો તે પામે તો તે 'અભવ્ય' ક્યાંથી રહે? આ મિત્રા વગેરે દૃષ્ટિ પામે તે ભવ્ય જ હોય, અભવ્ય હોય જ નહિં.

—: પરિણામી આત્મામાં જ યોગદષ્ટિનું ઘટમાનપણું :—

આમ જૂઠી જૂઠી દષ્ટિઓનું તેવા તેવા પ્રકારે પરિણમન થતાં થતાં, અવસ્થાઓ બદલાતાં બદલાતાં, શુદ્ધ આત્મારૂપ વસ્તુનો આવિભાવ થાય છે, પ્રગટપણું સિદ્ધ થાય છે. આ ઉપરથી વળી આ રૂલિત થાય છે કે—

(૧) જે સર્વથા અપરિણામી-પરિણામ નહિં પામતો એવો આત્મા માને છે, એવા અપરિણામી આત્મવાદમાં આ કહ્યો તે દષ્ટિભેદ ઘટતો નથી. તેમ જ, (૨) જે સર્વથા ક્ષણિક એવો આત્મા માને છે, એવા ક્ષણિક આત્મવાદમાં પણ ઉક્ત દષ્ટિભેદ ઘટતો નથી. કારણ કે તેમના જ અભિપ્રાય પ્રમાણે, તથાપ્રકારનું ભવન-પરિણમન ઘટતું નથી. તે આ પ્રકારે :-

૧. જો સર્વથા અપરિણામી એટલે એકાંત નિત્ય જ આત્મા માનવામાં આવે, તો ઉત્તરોત્તર દષ્ટિનો લાભ ક્યાંથી થશે? તે તે દષ્ટિઓ તથારૂપ પરિણમન વિના સંભવતી નથી, એટલે અપરિણામી આત્મામાં તથારૂપ પરિણમન વિના તે તે એકાંત અપરિ- દષ્ટિ ક્યાંથી આવે? માટે કાં તો પરિણામી આત્મા માનવો પડશે, ણામી વાદ ને કાં તો આ યોગદષ્ટિ લાભ છોડી દેવો પડશે. અને આ લાભ જો અચુકત જતો કર્યો, તો પછી આ અપરિણામવાદીનું યોગમાર્ગમાં સ્થાન ક્યાં રહેશે? તેઓએ મુક્તિ અર્થે કદપેલો યોગમાર્ગ પણ 'કલ્પનામાત્ર

* "જ મુચ્ચ પચડિમભવ્યો સુદુચિ અજ્ઞાદુજ્ઞ સત્થાણિ ।

મુદ્ધદુદ્ધંપિ પિંબતા જ પળ્ળયા ણિવિવસા હુંતિ ॥"—શ્રી કુંદકુંદાચાર્યજીવિત સમયસાર

ભદ્રક' થઈ પડશે! કલ્પનામાત્ર રૂઠો લાગશે! તેઓને આ યોગમાર્ગમાં ઉભવાનું સ્થાન જ નહિં રહે; કારણ કે આ અપરિણામી વાદમાં ભવ-મોક્ષનો મુખ્ય ભેદ પણ ઘટશે નહિં, કાં તો ભવ ને કાં તો મોક્ષ એ બેમાંથી એક જ અવસ્થા રહેશે. જો એક ભવ અવસ્થા જ રહે છે એમ માનશો, તો મોક્ષસાધક યોગમાર્ગનું પ્રયોજન નિષ્ફળ થશે; ને જો એક મોક્ષ અવસ્થા જ રહે છે એમ માનશો તો પછી આ મોક્ષસાધક યોગમાર્ગની જરૂર જ ક્યાં રહી? આમ કૃતનાશ અને અકૃતાગમ વગેરે અનેક દૂષણ આવશે. એટલે આ એકાંત અપરિણામવાદ-એકાંત કૂટસ્થ નિત્ય આત્મા માનવો તે અચુક્ત છે.

“ एवं च योगमार्गोऽपि मुक्तये यः प्रकल्प्यते ।

सोऽपि निर्विषयत्वेन कल्पनामात्रभद्रकः ॥ ”—(જુઓ) યોગબિન્દુ, શ્લોક ૪૭૮-૪૮૬.

“ એક કહે નિત્ય જ આતમતત્ત્વ, આતમ દરિસણ હીનો; કૃતવિનાશ અકૃતાગમ દૂષણ, નવિ દેખે મતિહીણો. ”—શ્રી આનંદધનજી

૨. સર્વથા ક્ષણિકવાદ એટલે આત્માને જો એકાંત અનિત્ય જ માનવામાં આવે, તો અખંડ એક વસ્તુ વિના પરિણમન કોનું થશે? ક્ષણ પછી તો આત્મા વિનાશ પામી જશે, એટલે વસ્તુ જ નહિં રહે. તો પછી તથાગ્નિ પરિણમન વિના ક્ષણિકવાદ આ યોગદષ્ટિ પણ કોને પ્રાપ્ત થશે? ક્ષણ પછી ક્ષણનું અનુસંધાન-અચુક્ત અન્વય માનવામાં આવે, તો ક્ષણિકવાદ છોડી દેવો પડશે. આમ કાં તો પરિણામી આત્માને એક નિત્ય અખંડ વસ્તુરૂપ માનવો પડશે, ને કાં તો યોગદષ્ટિનો લાભ જતો કરવો પડશે. આ યોગદષ્ટિનો લાભ જો જતો કર્યો, તો યોગમાર્ગમાં ક્ષણિકવાદને ઉભવાનું સ્થાન જ રહેશે નહિં; ગંધ-મોક્ષ, સુખ-દુઃખ આદિ વ્યવસ્થા પણ ઘટશે નહિં.

“ સૌગત મતિ રાગી કહે વાદી, ક્ષણિક એ આતમ જાણો;

ગંધ મોક્ષ સુખ દુઃખ ન ઘટે, એહ વિચાર મન આણો. ”—શ્રી આનંદધનજી

વળી જો ક્ષણિક છે એમ જાણીને જો કહે છે, તે કહેનારો પોતે ક્ષણિક નથી, એ અનુભવથી પણ આત્મા નિત્ય છે એમ નિશ્ચય થાય છે. ક્યારેય પણ કોઈ પણ વસ્તુનો કેવળ સર્વથા નાશ થતો નથી, માત્ર અવસ્થાંતર થાય છે. અને ચેતનનો જો અવસ્થાંતર-રૂપ નાશ થતો હોય તો તે કેમાં ભળે? તે તપાસી જુઓ.

* “ ક્ષણિકત્વં તુ નૈવાસ્ય ક્ષણાદૂર્ધ્વં વિનાશતઃ ।

અન્યસ્યામાવતોઽસિદ્ધેરન્યથાઽન્વયમાવતઃ ॥ ”—(જુઓ) યોગબિન્દુ, શ્લોક ૪૫૮-૪૭૭.

“અથવા જ્ઞાન ક્ષણિકતું, જે બાણી વદનાર;
વદનારો તે ક્ષણિક નહિ, ઠર અનુભવ નિર્ધાર.
ક્યારે કોઈ વસ્તુનો, કેવળ હોય ન નાશ;
ચેતન પામે નાશ તો, કેમાં ભણે ? તપાસ.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રણપ્રણીત શ્રી આત્મસિદ્ધિ

પરિણામીવાદ જ યુક્ત—

+ આમ એકાંત નિત્ય કે એકાંત અનિત્ય આત્મા માનવામાં આવે, તો તે પક્ષમાં આ યોગદષ્ટિ લાભરૂપ યોગમાર્ગ ઘટતો નથી. એટલે અર્થાપત્તિ ન્યાયથી ‘નાના પ્રકારના પર્યાય-વાળા પરિણામી આત્મામાં* અવસ્થાલેહની સંગતિવડે કરીને યોગમાર્ગનો સંભવ છે.’

આત્મા દ્રવ્યથી નિત્ય છે, ને પર્યાયથી-અવસ્થાંતરથી પલટાય છે, અનિત્ય છે; તેનું પ્રગટ દષ્ટાંત-બાલ, યુવાન ને વૃદ્ધ એ ત્રણે અવસ્થાતું જ્ઞાન એક જ પુરુષને થાય છે.

“આત્મા દ્રવ્યે નિત્ય છે, પર્યાયે પલટાય;

બાલાદિ વય ત્રણ્યતું, જ્ઞાન એકને થાય.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ

આમ પરિણામી આત્મતત્ત્વ માનવામાં આવે તો જ તેમાં આ તથારૂપ પરિણમન-વાળી યોગદષ્ટિ ને યોગમાર્ગની સમસ્ત ઘટના અવિકલપણે ઘટે છે, એમ આ ઉપરથી ક્લિત થયું. અસ્તુ ! એ ગમે તેમ હો ! આપણે હવે ‘યોગદષ્ટિ’ના ‘ઉન્મીલન’ સાથે આગળ વધીએ, એટલે એ આત્મતત્ત્વ કેવું છે, તેની આપોઆપ ખબર પડશે. એમાં વાદ-વિવાદનો અવકાશ નથી.

અને આ ‘દષ્ટિ’ સકલ યોગિદર્શનોને સાધારણ છે, એટલા માટે જેવાઓને જેવા પ્રકારે હોય છે, તેવાઓને તેવા પ્રકારે કહી બતાવવા માટે કહે છે:—

યમાદિયોગયુક્તાનાં શ્વેદાદિપરિહારતઃ ।

અદ્વેષાદિશુણસ્થાનં ક્રમેણૈષા સતાં મતા ॥ ૧૬ ॥

વૃત્તિ:-યમાદિયોગયુક્તાનાં—યમ વગેરે યોગથી યુક્તને. અહીં ‘યમ’ વગેરે, યોગના અંગ-પણાને લીધે ‘યોગ’ કહેવાય છે. કહ્યું છે કે:—“યમનિયમાસનપ્રાણાયામપ્રત્યાહારધ્યાનધ્યાનસમા-ધયોઽષ્ટાવક્કાનિ ।” (પાતંજલ યો. સૂ. ૨, ૨૯). ‘યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધ્યાન, ધ્યાન અને સમાધિ એ યોગના આઠ અંગ છે.’ તે એમ યમ વગેરે, યોગના પ્રત્યક્-વિરોધી એવા આશયોના પરિહાર ૮ (ત્યાગ)વડે કરીને હોય છે. અને આ આશયો પણ આઠ જ છે. અને તેવા પ્રકારે કહ્યું છે કે:—

+ “નાસતો વિદ્યતે ભાવો નાભાવો વિદ્યતે સતઃ ।

ઉમયોરપિ દષ્ટોઽન્તસ્ત્વતયોસ્તત્ત્વદર્શિભિઃ ॥ ”—ગીતા

* “પરિણામિન્યતો નીત્યા ચિત્રભાવે તથાત્મનિ ।

અવસ્થાભેદસંગત્યા યોગમાર્ગસ્ય સંભવઃ ॥ ”—શ્રીયોગભિન્દુ

યમાદિ યોગયુતને થયે, ખેદાદિ પરિહાર; અદ્રેષાદિ ગુણુસ્થાન આ, સંત સંમત કમપાર. ૧૬.

અર્થ:—ખેદ આદિના પરિહારથી—ત્યાગથી યમ આદિ યોગથી યુક્ત એવા જનોને અનુક્રમે અદ્રેષાદિ ગુણુનું સ્થાન, એવી આ દૃષ્ટિ સંતોને સંમત છે.

વિવેચન

જે આ આઠ દૃષ્ટિ કહી, તે અનુક્રમે યમ-નિયમ વગેરે યોગના આઠ અંગથી યુક્ત યોગીઓને હોય છે. એટલે કે-(૧) જ્યાં યોગનું પ્રથમ અંગ યમ હોય, ત્યાં પ્રથમ મિત્રા દૃષ્ટિ હોય છે; જ્યાં યોગનું બીજું અંગ નિયમ હોય, ત્યાં બીજી યોગાંગ તારા દૃષ્ટિ હોય છે. એમ યાવત્ આઠેનો પરસ્પર સંગ્રંધ સમજવો. યત્તદોષ તેમ જ-(૨) ખેદ, ઉદ્વેગ વગેરે આઠ પ્રકારના દુષ્ટ આશય-ચિત્તવૃત્તિ છે, તેનો ત્યાગ કરવામાં આવતાં, અનુક્રમે યોગનાં આઠ અંગની પ્રાપ્તિ થાય છે. એટલે પહેલા ખેદ દોષને ત્યાગ થતાં, યોગનું પહેલું અંગ યમ અને પહેલી મિત્રા દૃષ્ટિ હોય છે; બીજા ઉદ્વેગ દોષને ત્યાગ થતાં, યોગનું બીજું અંગ નિયમ અને બીજી તારા દૃષ્ટિ હોય છે, ઇત્યાદિ. અને (૩) આ આઠ દૃષ્ટિ અનુક્રમે અદ્રેષ, જિજ્ઞાસા વગેરે ગુણુનું સ્થાન છે. એટલે પહેલા અદ્રેષ ગુણુ પ્રગલ્બે પહેલી મિત્રા દૃષ્ટિ હોય છે, બીજા જિજ્ઞાસા ગુણુ પ્રગલ્બે બીજી તારા દૃષ્ટિ હોય છે. આમ યાવત્ આઠેનો સંગ્રંધ જોડવો.

“ સ્વેદોદ્વેગક્ષેપોત્થાનધ્રાન્નવન્યમુદ્ગાસક્તૈઃ ।

યુક્તાનિ હિ ચિત્તાનિ પ્રપન્નતો વર્જયેન્મતિમાન્ ॥ ”

ખેદ, ઉદ્વેગ, ક્ષેપ, ઉત્થાન, ક્રાંતિ, અન્યમુદ્, રુગૂ (રોગ) ને આસંગથી (આસક્તિ) યુક્ત ચિત્તને મતિમાન્ નિશ્ચયે કરીને પ્રપન્નથી વર્જે-છોડી દીએ.

તથા એમ, સ્વેદાદિપરિહારતઃ—તે ખેદ આદિના પરિહારથી—ત્યાગથી પણ ક્રમે કરીને આ દૃષ્ટિ આઠ પ્રકારની છે.

આ દૃષ્ટિ અદ્રેષાદિગુણસ્થાન—અદ્રેષાદિ ગુણુનું સ્થાન છે એટલા માટે પણ એમ છે, કારણ કે આ પણ આઠ છે. કહ્યું છે કે:—

“ અદ્રેષો જિજ્ઞાસા શુશ્રૂષા શ્રવણવોધમીમાંસાઃ ।

પરિશુદ્ધા પ્રતિપત્તિઃ પ્રવૃત્તિરશ્રાત્મિકા તત્ત્વે ॥ ”

૧. અદ્રેષ, ૨. જિજ્ઞાસા, ૩. શુશ્રૂષા, ૪. શ્રવણ, ૫. બોધ, ૬. મીમાંસા, ૭. પરિશુદ્ધ પ્રતિપત્તિ, ૮. પ્રવૃત્તિ—એમ તત્ત્વમાં આઠ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ છે.

એમ ક્રમેણ-ક્રમે કરીને દષ્ટા—આ સદૃષ્ટિ, સતાં-સંતોને, મુનિઓને—ભગવત્ પતાંજલિ, ભદંત ભાસ્કરબંધુ, ભગવત્ અંતવ (૧) આદિ યોગીઓને, મતા-છેલ-સંમત છે. અને એનું સાકલ્ય-સંપૂર્ણ વિસ્તાર પ્રત્યેક દૃષ્ટિમાં અમે દર્શાવશું.

આમ આ આઠ યોગદષ્ટિ, આઠ યોગ અંગ, આઠ દોષ ત્યાગ, ને આઠ ગુણસ્થાનનો અનુક્રમે પરસ્પર સંબંધ છે. પહેલી દષ્ટિમાં પહેલું યોગઅંગ, પહેલા ચિત્ત દોષનો ત્યાગ, પહેલા ગુણની પ્રાપ્તિ હોય છે. એમ યાવત્ આઠેનું સમજવું. આમ આ યોગાંગી ઘટે છે. અહીં યમઆદિ યોગના અંગરૂપ છે તેથી તેને 'યોગ' કહ્યા છે.

કોષ્ટક—૩

	યોગદષ્ટિ	યોગઅંગ	દોષત્યાગ	ગુણસ્થાન	બોધની ઉપમા	વિશેષતા
૧	મિત્રા	યમ	ખેદ	અદ્વેષ	તૃણ અગ્નિકણ	મિથ્યાત્વ
૨	તારા	નિયમ	ઉદ્વેગ	જિરાસા	ગોમય અગ્નિકણ	,,
૩	બલા	આસન	ક્ષેપ	શુશ્રૂષા	કાષ અગ્નિકણ	,,
૪	દીપ્રા	પ્રાણાયામ	ઉત્થાન	શ્રવણ	દીપ પ્રભા	,,
૫	સ્થિરા	પ્રભાહાર	બ્રાંતિ	બોધ	રત્નપ્રભા	સમ્યક્ત્વ
૬	કાંતા	ધારણા	અન્યમુદ્ધ	મીમાંસા	તારા પ્રભા	,,
૭	પ્રભા	ધ્યાન	રુગ્ (રોગ)	પ્રતિપત્તિ	સૂર્ય પ્રભા	,,
૮	પરા	સમાધિ	આસંગ	પ્રજ્ઞતિ	ચંદ્ર પ્રભા	,,

—: યોગના આઠ અંગનું સ્વરૂપ :—

૧. યમ—તેને વ્રત પણ કહે છે. તે પાંચ છે:—અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, અપરિગ્રહ. તે પ્રત્યેકના પણ તરતમતાના કારણે ચાર પ્રકાર છે: ઇચ્છાચમ, પ્રવૃત્તિચમ, સ્થિરચમ, સિદ્ધિચમ.

૨. નિયમ—શોચ, સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય ને ઇશ્વરધ્યાન—એ પાંચ નિયમ છે.

૩. આસન—દ્રવ્યથી કાયાની ચપલતા રોકી એક સ્થાને સ્થિરતારૂપ પદ્મ, વીર આદિ આસન. ભાવથી તેા પરભાવનું આસન-અધ્યાસ-એકક છોડી, આત્મભાવમાં એસવું-એકક કરવી તે આસન.

૪. પ્રાણાયામ—સ્થૂલ શારીરિક પ્રાણાયામ નામની હઠયોગની ક્રિયા અત્ર ઇષ્ટ નથી. કારણ કે તેમાં વાયુને ળહાર કાઢવામાં આવે છે (રેચન), પૂરવામાં આવે છે (પૂરણ) અને કુંભમાં પાણીની જેમ સ્થિર કરવામાં આવે છે (કુંભન); આ આ પ્રક્રિયાઓ શરીર-

ને આયાસરૂપ અને મનને ચંચલતાકારણરૂપ હોઈ કલેશરૂપ થાય છે, માટે આ બાહ્ય પ્રાણાયામ અત્રે વિવક્ષિત નથી. અત્રે તેો આધ્યાત્મિક-ભાવ પ્રાણાયામ જ પ્રસ્તુત છે-કે જેમાં બાહ્ય ભાવ-પરવસ્તુ ભણી જતા ભાવને રેચ દેવામાં આવે છે, બૂલાળ દેવાય છે, બહાર કઢાય છે તેવી રેચક્રિયા હોય છે; જેમાં અંતરભાવ પૂરાય છે-અંતરાત્મ-ભાવ ભરાય છે, તે-રૂપ પૂરક ક્રિયા અને તે અંતરાત્મભાવની સ્થિરતારૂપ કુંભક ક્રિયા હોય છે. આવો આત્મસ્વભાવરૂપ ભાવપ્રાણાયામ જ અત્રે અધ્યાત્મરૂપ યોગ-માર્ગમાં ઈષ્ટ છે.

“બાહ્ય ભાવ રેચક ઈહાંભ, પૂરક અંતર ભાવ;

કુંભક ધિરતા ગુણે કરીભ, પ્રાણાયામ સ્વભાવ....

મનમોહન જિનભ! મીઠી તાહરી વાણ. ” શ્રી યોગ૦ દ. સબ્જાય

૫. પ્રત્યાહાર—વિષયવિકારોમાંથી ઈન્દ્રિયોને પાછી ખેંચવી તે પ્રત્યાહાર, પંચ વિષ-યના વિકારોમાં ઈન્દ્રિયોને ન બેઠવી તે પ્રત્યાહાર.

“વિષયવિકારે ન ઈન્દ્રિય બેઠે, તે ઈહાં પ્રત્યાહારોભ.”—શ્રી યોગ૦ સબ્જાય

૬. ધારણા—‘દેશબન્ધચિત્તસ્ય ધારણા ।’ (પા. યો.) ચિત્તનો દેશબંધ તે ધારણા. ચિત્તને અમુક તત્ત્વચિંતાદિ મર્યાદિત સ્થળે ધારી રાખવું-બાંધી રાખવું, રાકી રાખવું તે ધારણા.

૭. ધ્યાન—‘તત્ત્વ પ્રત્યયૈકતાનતા ધ્યાનં ।’ તેમાં પ્રત્યયની એકતાનતા તે ધ્યાન. એકાગ્ર ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરવો તે ધ્યાન. તત્ત્વસ્વરૂપને એકાગ્રપણે ધ્યાવવું તે ધ્યાન.

૮. સમાધિ—આત્મતત્ત્વરૂપ જ થઈ જવું, તત્ત્વને પામવું, તત્ત્વમાં લીન થઈ જવું તે સમાધિ. જ્યાં ધ્યાતા, ધ્યાન ને ધ્યેયનો ભેદ રહે નહિ, ત્રણેય એકરૂપ થઈ જાય, તે સમાધિ.

“ધ્યાતા ધ્યાન ધ્યેય ગુણ એકે, ભેદ છેદ કરશું હવે ટેકે....”—શ્રી યશોવિજયભ

—: આઠ આશય દોષ :—

આઠ દોષથી યુક્ત આશયને-ચિત્તના દુષ્ટ અધ્યવસાયને જ્યારે છોડી દીએ, ત્યારે અનુક્રમે તે તે દષ્ટિની પ્રાપ્તિ હોય છે. પહેલો દોષ છોડતાં, પહેલી મિત્રા દષ્ટિ હોય છે, ઇત્યાદિ. મતિમાન આત્માર્થી જીવે જેમ અને તેમ સર્વ પ્રયાસથી તે તે દોષો દૂર કરવા આવશ્યક છે, કારણ કે યોગની સિદ્ધિમાં મનના જયની જરૂર છે, ને મનોજયમાં આ આઠ દોષ નહે છે. તે દોષ ટળે તો ગુણ પ્રગટે. તેનું સંક્ષેપ સ્વરૂપ આ પ્રમાણે:—

૧. ખેદ—થાકી જવું તે. શુભ સન્માર્ગે પ્રવર્તતાં થાકવું તે. તે દોષ દૂર થતાં મિત્રા દષ્ટિ હોય છે.

“ ખેદ પ્રવૃત્તિ કરતાં થાકીએ રે. ”—શ્રીઆનંદધનજી

આવા ખેદથી ધર્મક્રિયામાં મનની દૃઢતા રહેતી નથી, કે જે દૃઢતા, ખેતીમાં પાણીની જેમ, ધર્મનો સુખ્ય હેતુ છે.

“ કિરિયામાં ખેદે કરી રે, દૃઢતા મનની નાંહિ રે;

સુખ્ય હેતુ તે ધર્મનો રે, જેમ પાણી કૃષિમાંહિ રે....પ્રભુ તુજ વાણી મીઠડી રે.”

—શ્રી યશોવિજયજીવિત સા. ત્ર. ગા. સ્ત.

૨. ઉદ્દેગ—સન્માર્ગસાધક ક્રિયા પ્રત્યે માનસિક કંટાળો—અણુગમે ઉપજવો, સન્માર્ગ-થી ઉદ્ભવન થવું—ઉભવવું તે. એટલે ખેડા ખેડા પણ ક્રિયામાં ઉદ્દેગ—અણુગમે ઉપજે છે. આમ યોગના દ્રેષને લીધે તે ક્રિયા કરે તો પણુ રાજવેઠની જેમ અપાટાખંધ આટોપી લે છે—જેમ તેમ પતાવી દે છે!

“ ખેડા પણ જે ઉપજે રે, કિરિયામાં ઉદ્દેગરે;

યોગદ્રેષથી તે ક્રિયારે, રાજવેઠ સમ વેગ રે....પ્રભુ તુજ. ”

૩. ક્ષેપ—ચિત્તનો વિક્ષેપ, અસમાધાન ડામાડોળ વૃત્તિ. અમુક ક્રિયામાંથી વચ્ચે વચ્ચે બીજી ક્રિયામાં મનનું ફેંકાવું—ચાલ્યા જવું, ઝાંવાં—ઉઘામા તે ક્ષેપ. જેમ શાલિને ઊખણતાં—વારંવાર ઊખેડી ઊખેડીને વાવે તો ફલ ન થાય, તેમ આવી ક્ષેપવાળી ક્રિયાનું નિર્મલ ફળ મળતું નથી.

“ વિચે વિચે બીજા કાજમાં રે, જાયે મન તે ક્ષેપ રે;

ઊખણતાં જિમ શાલિનું રે, ફલ નહિં તિહાં નિર્લેપ રે....પ્રભુ તુજ. ”

૪. ઉત્થાન—ઊઠી જવું તે ઉત્થાન. સન્માર્ગમાંથી એટલે કે મોક્ષસાધક યોગમાર્ગ-ક્રિયામાંથી ચિત્તનું ઊઠી જવું તે ઉત્થાન. આમ થવાનું કારણ શાંતવાહિતાનો એટલે કે ચિત્તના એક અખંડ શાંત પ્રવાહનો અભાવ છે. આવા ઠરેલપણાના અભાવે જ્યાંથી મન ઊઠી ગયું છે એવી તે યોગક્રિયા છોડી દેવા યોગ્ય છે; પણ લોકલભાદિથી છોડી શકાતી નથી. આ ઉત્થાન દોષ છે. મમતથી તે પકડી રાખે, આ ઉત્થાન દોષ છે.

“ શાંતવાહિતા વિણ હોવે રે, જે યોગે ઉત્થાન રે;

ત્યાગયોગ છે તેહથી રે, અણુછંડાતું ધ્યાન રે....પ્રભુ તુજ. ”

૫. બ્રાંતિ—ભ્રમવું તે, ભ્રમ ઉપજવો તે. પ્રસ્તુત યોગક્રિયાને છોડી ચિત્તનું ચારે કોર ભ્રમણ—ભ્રમક વૃત્તિ, તે બ્રાંતિ. અથવા છીપમાં રૂપાની જેમ ભ્રમણા થવી, તત્ત્વને અતત્ત્વ માનવારૂપ વિપર્યાસ થવો તે બ્રાંતિ. અથવા અમુક ક્રિયા કરી કે ન કરી એ ભ્રમથી ન સાંભરે, એટલે એવી શુભ ક્રિયાયત્રી પણ અર્થવિરોધી એવું અકાજ થાય, ઇષ્ટ ફલરૂપ પરમાર્થકાર્ય ન થાય. આમ બ્રાંતિનું સ્વરૂપ છે.

“ ભ્રમથી જેહ ન સાંભરે રે, કાંઈ અદૃત કૃત કાજ રે;
તેહથી શુભ કિરિયાધરી રે, અર્થવિરોધી અકાજ રે....પ્રભુ તુજ.”

૬. અન્યસુદ્ધ—બીજે ઠેકાણે આનંદ-મોદ પામવો તે. આત્મતત્ત્વ કરતાં અન્ય-સ્થળે આનંદિત થવું તે અન્યસુદ્ધ. અથવા આમ માંડેલી યોગક્રિયા અવગણીને બીજે ઠામે હર્ષ ધરવો, તે પરમાર્થરૂપ ઈષ્ટ કાર્યમાં અંગારાના વરસાદ જેવો છે.

“ માંડી કિરિયા અવગણી રે, બીજે ઠામે હર્ષરે;
ઈષ્ટ અર્થમાં બાણીયે રે, અંગારાનો વર્ષ રે....પ્રભુ તુજ.”

૭. રુગ—રોગ, રાગ-દ્વેષ-મોહ એ ત્રિદોષરૂપ મહારોગ-લાવરોગ. અથવા સાચી સમજણ વિના ક્રિયા કરવામાં આવે, તો શુદ્ધ ક્રિયાનો ઉચ્છેદ થાય, એટલે શુદ્ધ ક્રિયાને પીડારૂપ અથવા લાંગરૂપ એવો ‘રોગ’ ઉપજે. આવી રોગિષ્ટ અશુદ્ધ ક્રિયાનું ફલ વાંઝિયું છે.

“ રોગ હોયે સમજણ વિના રે, પીડા-લાંગ સુરૂપ રે;
શુદ્ધ ક્રિયા ઉચ્છેદથી રે, તેહ વધ્ય ફલરૂપ રે....પ્રભુ તુજ.”

૮. આસંગ—આસક્તિ. પરદ્રવ્ય તથા પરભાવના સંગમાં આસક્તિ ઉપજવી તે. અથવા અમુક એક જ યોગક્રિયાના સ્થાનમાં રંગ લાગવાથી, તે સ્થાનમાં જ-તે જ ક્રિયામાં આસક્તિ થઈ જવી તે આસંગ છે. જે ક્રિયા કરતો હોય, તેમાં ‘ઈદમેવ સુંદર’ આજ સુંદર છે-રૂડું છે, એવો જે રંગ લાગવો, તેમાં જ ગુંદરીઆ થઈને ચોંટ્યા રહેવું, તે આસંગ દોષ છે, કારણ કે એમ એક જ સ્થળે જીવ જો ચોંટી રહે-મંડ્યો રહે, તો પછી ત્યાં જ ગુણઠાણે સ્થિતિ રહે, આગળ ન વધે, પ્રગતિ (Progress) ન થાય. તેથી પરમાર્થરૂપ સુંદર ફળ(મોક્ષ) ન મળે.

“ એક જ ઠામે રંગથી રે, કિરિયામાં આસંગ રે;
તેહ જ ગુણઠાણે થિતિ રે, તેહથી ફલ નહીં અંગ રે....પ્રભુ તુજ.”

આમ સન્માર્ગરૂપ યોગમાર્ગની સાધનામાં ચિત્તને પ્રથમ ખેદ ઉપજે, થાક લાગે, દૃઢતા ન રહે, એટલે તેમાં ઉદ્વેગ ઉપજે-અભુગમો આવે, વેડીઆની જેમ પરાણે કરે. એથી કરીને ચિત્તવિક્ષેપ થાય, ડામાડોળ વૃત્તિ ઉપજે, મન બીજે આઠ દોષની બીજે દોહ્યા કરે. એટલે ચાલુ કામમાંથી મન ભીડી જાય, ઉત્થાન સંકલના થાય, ને ચારે કોર ભગ્યા કરે, પ્રાંતિ ઉપજે. એમ ભમતાં ભમતાં કોઈ અન્ય સ્થળે તેને લીજીવત આવે-અન્યસુદ્ધ થાય. એટલે શુદ્ધ ક્રિયાનો ઉચ્છેદ થાય, પીડારૂપ-લાંગરૂપ રોગ લાગુ પડે, ક્રિયા માંડી પડે, ને તે અમુક સ્થળે આસંગ-આસક્તિ ઉપજે, ‘અટ્ટેહી દારકા’ જ થઈ જાય! આમ આ આઠ આશય-દોષનો પૂર્વોપર સંબંધરૂપ સંકલના ઘટાવી શકાય છે. તે દોષ જેમ જેમ છોડાય, તેમ તેમ અનુક્રમે આઠ દષ્ટિરૂપ આત્મગુણનો અવિભાવ થતો જાય છે, પ્રગટપણું થતું જાય છે.

અથવા બીજી રીતે અધ્યાત્મ પરિભાષામાં આ દોષ ઘટાવીએ તો—(૧) આત્મતત્ત્વની સાધનામાં જીવની દૃઢતા ન રહે-ખેદ ઉપજે, (૨) તે સાધનામાં ઉદ્દેગ-અજીગમો આવે, (૩) એટલે ચિત્તવિક્લેપ પામી પરવસ્તુમાં-પરભાવમાં દોહ્યા કરે, ઉધામા નાખે, (૪) અને આત્મભાવમાંથી ઊઠી જાય (ઉત્થાન), (૫) એટલે પછી જ્ઞાતિ-વિપર્યાસ પામી ચારે કોર પરભાવમાં ભગ્યા કરે, (૬) ને એમ કરતાં તેમાં આનંદ પામે-રમણતા અનુભવે (અન્યસુદ્ધ), (૭) એટલે રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ ત્રિદોષ-સન્નિપાત (રોગ) લાગુ પડે, (૮) અને પરવસ્તુમાં-પરભાવમાં આસંગો-આસક્તિ ઉપજે. ઈત્યાદિ પ્રકારે આની યથામતિ ઘટના કરી શકાય છે. અને આ દોષ દૂર થવાનો ક્રમ પણ પરસ્પર સંકળાયેલો છે, તે આ પ્રમાણે:—

(૧) ધર્મક્રિયામાં પ્રથમ તો મનની દૃઢતા રહે, ખેદ ન થાય, (૨) તો ઉદ્દેગ-અજીગમો ન ઉપજે, વેદરૂપ ન લાગે; (૩) એટલે વિક્લેપ ન ઉપજે, (૪) અને ચિત્ત તેમાંથી ઊઠી ન જાય; (૫) એટલે ચારે કોર ભમે નહિં, (૬) અને અન્ય સ્થળે આનંદનો પ્રસંગ બને નહિં; (૭) એટલે પછી ક્રિયાને રોગ લાગુ પડે નહિં, (૮) અને અસુક સ્થળે આસક્તિ-આસંગો પણ ઉપજે નહિં.

—: આઠ ગુણુનું સ્વરૂપ :—

૧. અદ્વેષ—દ્વેષ ન હોવો તે અદ્વેષ. સત્ તત્ત્વ પ્રત્યે દ્વેષ-મત્સરનો અભાવ એ પ્રથમ ગુણુ છે, સન્માર્ગશ્રેણીનું પ્રથમ પગથિયું છે, પ્રથમ ભૂમિકા છે.

“ સેવન કારણુ પહેલી ભૂમિકા રે, અભય અદ્વેષ અખેદ. ”

“ દ્વેષ અરોચક ભાવ. ” — અવધૂત શ્રી આનંદધનજી

આમ ‘સત્’ પ્રત્યે અરુચિભાવ-અજીગમો તે દ્વેષ, અને તેવી અરુચિનો-અજીગમોનો અભાવ તે અદ્વેષ. આ નકારાત્મક (Negative) પણ ગુણુ છે. તે ઉપજે તો પછી—

૨. જિજ્ઞાસા—સત્ તત્ત્વને જાણવાની અંતરંગ ઈચ્છા, ઉત્કંઠા, તાલાવેલી, તમન્ના ઉપજે. એટલે પછી—

૩. શુશ્રૂષા—તત્ત્વને સાંભળવાની ઉત્કટ ઈચ્છા પ્રગટે, એટલે પછી—

૪. શ્રવણુ—સત્તત્ત્વને સાંભળવાનું બને. એટલે પછી—

૫. યોધ—તત્ત્વનો યોધ-જ્ઞાન થાય, ઉપદેશ લાગે-ચાંટે, પ્રતિયોધ પામે-બૂઝે. એટલે પછી—

૬. મીમાંસા—થયેલા તત્ત્વયોધનું મીમાંસન-સૂક્ષ્મ વિચારણા-ચિંતન-ઊઠાપોઠ થાય. હેય, ઉપાદેય આદિનો સૂક્ષ્મ વિવેક પ્રગટે. એટલે પછી—

૭. પ્રતિપત્તિ—આદેય તત્ત્વનું અવગાઠ ગ્રહણુ-અંગીકરણુ થાય, અંતરાત્માથી તત્ત્વ-વિનિશ્ચયરૂપ માન્યપણું થાય, અનુભવન થાય. એટલે પછી—

૮. પ્રવૃત્તિ—તત્ત્વરૂપ પ્રવૃત્તિ, તદ્દૂપ પ્રવૃત્તિ, આચરણ, અનુષ્ઠાન, ચારિત્ર, રમણુ ધાય. આત્મા સ્વસ્વરૂપમાં રમણુ કરે.

“આય સ્વભાવે પ્રવૃત્તિ પૂરણુ.”—શ્રી યોગ૦ સબ્ધાચ

“તેવો સ્થિર સ્વભાવ તે ઉપજે રે,

નામ ચારિત્ર તે અણુલિંગ....મૂળ મારગ.” —શ્રીમદ્ રાજવ્યંદ્રજી

આમ આ આઠ ગુણોનો ઉત્તરોત્તર ક્રમ છે, અને તે આઠ દષ્ટિમાં અનુક્રમે એકેક-પણે પ્રગટે છે.

સારાંશ—(Summary)

— દોહરા :-

- (૮ યોગાંગ)—યોગ અંગ-યમ નિયમ ને, આસન પ્રાણાયામ;
પ્રત્યાહાર ને ધારણા, ધ્યાન સમાધિ—આમ.
- (૮ દોષ) — દોષ-ખેદ ઉદ્વેગ ને, ક્ષેપ તેમ ઉત્થાન;
ખાંતિ અન્યમુદ્દ રોગ ને, આસંગો ઇમ બાણુ.
- (૮ ગુણુ) — અદ્રેષ જિજ્ઞાસા અને, શુશ્રૂષા શ્રવણુ યોધ;
મીમાંસા પ્રતિપત્તિ ને, પ્રવૃત્તિ ગુણુ શોધ.
- (૮ દષ્ટિ) — મિત્રા તારા ને બલા, દ્વીપ્રા સ્થિરા તેમ;
કાંતા પ્રભા અને પરા, દષ્ટિ આઠ છે એમ.
પ્રથમ દષ્ટિમાં યોગતું, અંગ પ્રથમ યમ હોય;
પ્રથમ દોષનો ત્યાગ ને, પ્રથમ ગુણુ પણુ જોય.
આઠ દષ્ટિમાં એ ક્રમે, અંગ યોજવા આઠ;
દોષ આઠ પરિવર્જવા, ગુણુ જોડવા આઠ,
હવે ‘દષ્ટિ’ શબ્દનો અર્થ બતાવવા માટે કહે છે:—

સચ્છદ્ધાસંગતો બોધો દષ્ટિરિત્યભિધીયતે ।

અસત્પ્રવૃત્તિવ્યાઘાતાત્સત્પ્રવૃત્તિપદાવહઃ ॥ ૧૭ ॥

વૃત્તિ:—સચ્છદ્ધાસંગતો બોધ:—સત્શ્રદ્ધાસંયુક્ત યોધ. આ ઉપરથી અસત્ શ્રદ્ધાનો વ્યવચ્છેદ-અપવાદ કલો. અને અહીં અસત્ શ્રદ્ધા એટલે શાસ્ત્રબાહ્ય એવી, પોતાના અભિપ્રાયથી તથા પ્રકારના અસદ્ બિહરૂપ-વિકલપરૂપ શ્રદ્ધા પ્રહવામાં આવી છે. એવી તે અસત્ શ્રદ્ધાનાં વિકલપણાથી-રહિતપણાથી ‘સત્ શ્રદ્ધાસંગત.’ એવા પ્રકારનો જે યોધ-અવગમ (સમજણુ) તે શું? તે કુ-દષ્ટિરિત્યભિ-ધીયતે-‘દષ્ટિ’ કહેવાય છે.-દર્શન તે દષ્ટિ એમ જાણીને-નિષ્પ્રત્યપાયપણાએ કરીને, (તેમાં કોઈ આવલ અવલ આવતી નથી એથી કરીને). ફક્તથી આ જ કહે છે—

સત્ શ્રદ્ધાયુક્ત બોધ જે, તે 'દષ્ટિ' કહેવાય;
અસત્ પ્રવૃત્તિ બાધથી, સત્પ્રવૃત્તિ પદદાય. ૧૭.

અર્થ:—સત્શ્રદ્ધાથી સંગત એવો જે બોધ તે 'દષ્ટિ' કહેવાય છે. અને તે અસત્ પ્રવૃત્તિના વ્યાઘાતથી (અટકવાથી) સત્પ્રવૃત્તિપદાવહ એટલે સત્પ્રવૃત્તિપદ પમાડનારો એવો હોય છે.

વિવેચન

અહીં 'દષ્ટિ' એટલે શું? તેની સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા કહી છે. સત્શ્રદ્ધાથી યુક્ત એવો જે બોધ તેનું નામ 'દષ્ટિ' છે. અહીં 'સત્ શ્રદ્ધા' એમ ખાસ કરીને કહ્યું, તે અસત્ શ્રદ્ધાનો અપવાદ-નિષેધ કરવા માટે છે. સત્શાસ્ત્રનો આધાર છોડી સત્શ્રદ્ધાયુક્ત પોતાના અભિપ્રાયે કરીને-પોતાના સ્વચ્છંદે કરીને, પોતાની મતિકલ્પના બોધ તે દષ્ટિ પ્રમાણે જ્યાં અસત્ ખોટા તર્કવિતર્ક-વિકલ્પ કરવામાં આવે છે, એવી શાસ્ત્રબાહ્ય જે શ્રદ્ધા તે અસત્શ્રદ્ધા છે. આવી અસત્ શ્રદ્ધા આ 'દષ્ટિ' માં હોતી નથી. એમાં તો સત્શાસ્ત્રના આધારવાળી, સત્શાસ્ત્રને અનુકૂળ, આંત પુરુષની આગમરૂપ આજ્ઞાને અનુસરનારી, એવી સત્શ્રદ્ધા-સાચી શ્રદ્ધા જ હોય છે. આવી સત્ શ્રદ્ધા હોય તો જ તે બોધને 'દષ્ટિ' નામ ઘટે છે.

'દષ્ટિ' એટલે દર્શન-દેખવું તે છે. આમાં નિષ્પ્રત્યપાયપણું હોય છે, કોઈ પણ આડખીલી હોતી નથી, એટલા માટે તે 'દર્શન' અથવા 'દષ્ટિ' કહેવાય છે. પછી ભલે આ થોડી ઉઘડી હોય કે ઝાઝી ઉઘડી હોય, પણ તે ખૂલતાં જે કાંઈ દષ્ટિ એટલે દેખાય છે તે દેખાય છે, દીકું એટલે બસ દીકું, તેમાં કોઈ પ્રત્યપાય દર્શન નડતો નથી. આમ 'દષ્ટિ' એટલે 'દર્શન' એમ કહ્યું તે યથાર્થ છે. આ બરાબર સમજવા આંખનો-ચર્મચક્ષુનો દાખલો લઈએ:—

આંખ અંધ હોય તો કાંઈ દેખાતું નથી, પછી આંખ જરાક ઉઘડે તો પાસેનો પદાર્થ આંખો આંખો દેખાય છે, પછી વધારે ઉઘડે તો તેથી વધારે દેખાય છે, એમ જેમ જેમ આંખ ખૂલતી જાય છે, તેમ તેમ વધારે ને વધારે દેખાતું જાય છે, છેવટે સંપૂર્ણ આંખ

અસત્પ્રવૃત્તિવ્યાઘાતાત્—અસત્ પ્રવૃત્તિના વ્યાઘાતથી (અટકી જવાપણાથી). એટલે કે તેવા પ્રકારની શ્રદ્ધાથી-શ્રદ્ધાવંતપણાથી શાસ્ત્રવિરુદ્ધ પ્રવૃત્તિના વ્યાઘાતથી-અટકી જવાપણાને લીધે, શું? તો કે-

સત્પ્રવૃત્તિપદાવહ:—સત્પ્રવૃત્તિપદને આણુનારો, લાવનારો. એટલે શાસ્ત્રથી અવિરુદ્ધ એવા પ્રવૃત્તિપદને આણી આપનારો. અવેદ્યસંવેદ્યપદના પરિત્યાગવડે કરીને વેદ્યસંવેદ્યપદ પમાડનારો એમ અર્થ છે. સ્થિર આદિ દષ્ટિનું વેદ્યપદરૂપપણું જતાં આના સામાન્ય લક્ષણપણાને લીધે એમ પણ અદોષ છે. અથવા સત્ પ્રવૃત્તિપદ એટલે પરમાર્થથી શૈલેશીપદ છે. એટલે આ દષ્ટિના તત્પદાવહપણામાં-તે પદ પમાડવાપણામાં કોઈ દોષ નથી.

ખૂલતાં અનંત આકાશ પણ તે નાની સરખી આંખથી દેખાય છે ! તેમ આ આંતરચક્ષુ-રૂપ 'યોગદષ્ટિ' પણ જેમ જેમ ઉઘડતી જાય છે, ઉન્મીલન પામતી જાય છે, ખૂલતી જાય છે, તેમ તેમ તેમ તેની દષ્ટિમર્યાદાનું ક્ષેત્ર વધતું જાય છે, વધારે ને વધારે વિશાળ 'દર્શન' થતું જાય છે, ને છેવટે સંપૂર્ણ 'દષ્ટિ' ખૂલતાં અનંત 'દર્શન' થાય છે. પણ આ થોડું કે ઝાઝું જે કાંઈ દેખાય છે, તે બધું જ 'દર્શન' અથવા 'દષ્ટિ' કહેવાય છે; એમાં માત્ર માત્રાનો-અંશનો ભેદ (Difference of degree) છે, દર્શનભેદ નથી. આ દર્શનની જાતિ એક છે. એટલા માટે 'જાતૌ એકવચનં' એ સૂત્ર પ્રમાણે 'દષ્ટિ' એમ એકવચની પ્રયોગ કર્યો છે. આમ યોગદષ્ટિ અથવા દર્શન એક છે, છતાં તેના ઉન્મીલન અંશ પ્રમાણે-ઉઘડવા પ્રમાણે તેના વિભાગ પાડ્યા છે. આણું દર્શન કે દષ્ટિ ક્યારે ઉઘડી કહેવાય ? તેની અત્રે સ્પષ્ટ મર્યાદા જતાવી છે કે- 'જ્યારે સત્શાસ્ત્રની શ્રદ્ધાવાળો બોધ હોય ત્યારે.'

આથી ઊલટું, સત્શ્રદ્ધા વિનાનો જે બોધ છે, અથવા સ્વચ્છંદ કલ્પનારૂપ અસત્ શ્રદ્ધાવાળો જે બોધ છે, તે 'દષ્ટિ' અથવા 'દર્શન' કહી શકાય નહિં, કારણ કે આંખ ઉઘડી ન હોય ત્યાંસુધી જેમ અંધપણું જ છે, દેખવાપણું નથી, દષ્ટિઅંધપણું દર્શન નથી, તેમ સત્શાસ્ત્ર શ્રદ્ધાથી જ્યાં લગી આંતરદષ્ટિ ઉઘડી નથી, ઉન્મીલન પામી નથી, ત્યાંસુધી દષ્ટિઅંધપણું જ છે, દેખવાપણું નથી, દર્શન નથી.

આ જીવને નેત્રરોગીની ઉપમા ઘટે છે. નેત્રરોગી એટલે કે જેને આંખનો રોગ છે, એવો પુરુષ આંખ ઉઘાડી શકતો નથી, આંખ મીચી જ રાખે છે, તેને ઉભસ પણ મમતો નથી. તેની જો કોઈ નિષ્ણાત નેત્રવૈદ્ય (Eye-specialist) બરાબર ચિકિત્સા કરી યથા-યોગ્ય અંજન વગેરે આંજીને દવા (Treatment) કરે, તો ધીરે ધીરે નેત્રરોગીનું દષ્ટાંત તેનો રોગ મટવાનો સંભવ છે. તે સફવૈદ્યનો ને તેને આધીન ઔષધનો જોગ ન બને ત્યાંસુધી તેનો રોગ કેમે કરીને મટે નહિં. તેમ આ જીવને દષ્ટિઅંધપણુનો-મિથ્યાદષ્ટિપણુનો ગાઠ રોગ લાગુ પડ્યો છે. તે આંખ મીચીને જ પડ્યો છે. તેનાથી જ્ઞાન-પ્રકાશ પણ દેખી શકતો નથી ! હવે તેને કોઈ મહાપુણ્યના જોગાનુજોગે કોઈ તેવા સફશુરૂપ નિષ્ણાત સફવૈદ્યનો જોગ મળે, ને તે તેના રોગનું બરાબર નિદાન કરી, યોગ્ય ચિકિત્સા કરે, જ્ઞાનરૂપ અંજન આંજે, તો ધીરે ધીરે તે દષ્ટિઅંધની દષ્ટિ ખૂલતી જાય, ને છેવટે તે નેત્રરોગ સાવ મટી જાય. પણ આમાં માત્ર શરત એટલી જ છે કે-સફવૈદ્યરૂપ સફશુરૂને શોધી કાઢી, તેની દવા હઠ શ્રદ્ધાથી, યથાવિધિ પથ્ય અનુપાન સાથે કરવામાં આવે, તો જ તે આત્મજ્ઞાતિરૂપ મોટામાં મોટો રોગ જાય. તે આ પ્રમાણે—

“આત્મજ્ઞાતિ સમ રોગ નહિં, સદ્ગુરુ વૈધ સુખાણુ;
ગુરુઆજ્ઞા સમ પથ્ય નહિં, ઓષધ વિચાર ધ્યાન.”

—શ્રીમદ્ રાજવ્યંદ્રજી પ્રણીત શ્રી આત્મસિદ્ધિ

“અજ્ઞાનતિમિરાન્ધાનાં જ્ઞાનાંજનશલાકયા ।

નેત્રમુન્મીલિતં યેન તસ્મૈ સદ્ગુરવે નમઃ ॥”

“પ્રવચન અંજન જે સદ્ગુરુ કરે, દેખે પરમ નિધાન;

હૃદય નયન નિહાળે જગદાણી, મહિમા મેરુ સમાન.” —શ્રી આનંદધનજી

અત્રે સત્શાસ્ત્રની શ્રદ્ધા કહી છે, તેમાં તે શાસ્ત્રના મૂળ પ્રણેતા આપ્ત પુરુષની, તેમજ તે શાસ્ત્રનો આશય સમબળવતારા સદ્ગુરુની શ્રદ્ધા પણ ગર્ભિતપણે સમાર્થ બન્ય છે.

કારણ કે બાગતી જ્યેાત જેવા સદ્ગુરુ વિના તે શાસ્ત્ર સમબળવશે કેાણુ ? આપ્તની-સદ્-શાસ્ત્ર કાંઈ એની મેળે સમબળ જતું નથી ! તે તો જેને જ્ઞાનદષ્ટિ ઊઘડી ગુરુની શ્રદ્ધા છે એવા પ્રગટ યોગિસ્વરૂપ જ્ઞાની સદ્ગુરુમુખેથી સમજવામાં આવે, તો જ સમબળ; તેવા ગુરુગમ વિના તે આગમ તો અગમ થઈ પડે છે ! કારણ કે ‘બિના નયનક્રી યાત’, ‘બિના નયન’—સદ્ગુરુની દોરવણી વિના સમબળ નહિં; ને તે ‘દિવ્ય નયન’ તો સદ્ગુરુના ચરણ સેવે તો સાક્ષાત્ ખૂલે.

“બિના નયન પાવે નહિં, બિના નયનક્રી યાત;

સેવે સદ્ગુરુકે ચરન, સો પાવે સાક્ષાત.

ખૂઝી ચહત જે પ્યાસકી, હૈ ખૂઝનક્રી રીત;

પાવે નહિં ગુરુગમ બિના, ચેહી અનાદિ સ્થિત.”—શ્રીમદ્ રાજવ્યંદ્રજી

“ચરમ નયન કરી મારગ જેવતો રે, બૂદ્યો સયલ સંસાર;

જિણે નયણે કરી મારગ જેઈએ રે, નયન તે દિવ્ય વિચાર.

પંથડો નિહાળું રે.”—શ્રી આનંદધનજી

આમ અત્રે શાસ્ત્રકાર ભગવંતે અર્થાપત્તિન્યાયથી બોધ કર્યો કે—આ યોગદષ્ટિમાં પ્રવેશ કરવાનું પ્રથમ દ્વાર સત્શાસ્ત્રની શ્રદ્ધા છે. શાસ્ત્ર એટલે આમપુરુષનું વચન. તેની આજ્ઞાને શ્રદ્ધાથી અનુસરવું એ જ યોગમાર્ગનું પ્રથમ પગથિયું છે, તો જ ‘દષ્ટિ’ ખૂલશે, નહિં તો અંધપણું જ છે; માટે જીવે સ્વચ્છંદરૂપ અસત્શ્રદ્ધાનો ત્યાગ કરી, પોતાની સ્વચ્છંદ મતિકલ્પના છોડી દઈ, સત્શાસ્ત્રને-સત્પુરુષ સદ્ગુરુની આજ્ઞાને પ્રધાનપણે અનુસરી, સત્શ્રદ્ધાથી આ યોગમાર્ગની આરાધના કરવી, એમ ઉપદેશનો ધ્વનિ છે.

“રોકે જીવ સ્વચ્છંદ તો, પામે અવશ્ય મોક્ષ;

પામ્યા એમ અનંત છે, લાખયું જિન નિર્દોષ.”—શ્રીમદ્ રાજવ્યંદ્રજી પ્રણીત શ્રીઆત્મસિદ્ધિ

“દાન તપ શીલ મત નાથ આણ્યા વિના,
થઈ બાધક કરે ભવ ઉપાધિ.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

અને આવા સત્શ્રદ્ધાવાળા બોધનું એટલે દષ્ટિનું ફલ શું છે? તે માટે કહ્યું કે—

(૧) અસત્ પ્રવૃત્તિનો વ્યાધાત, (૨) અને તેથી કરીને સત્પ્રવૃત્તિ પદની પ્રાપ્તિ. તે આ પ્રકારે:—

૧. અસત્ પ્રવૃત્તિ વ્યાધાત—સત્શ્રદ્ધાવાળો બોધ જો ઉપજ્યો, તો પછી તથા-પ્રકારે પ્રવૃત્તિ થવાનો પ્રત્યેક સંભવ છે. એટલે સત્શાસ્ત્રના બોધથી પ્રતિકૂળ-વિકૃદ્ધ આચરણનો વ્યાધાત થાય છે—અંત આવે છે, અસત્ પ્રવૃત્તિ અટકી પડે છે, અસત્પ્રવૃત્તિ થંભી જાય છે. અસત્પ્રવૃત્તિને એટલો બધો વ્યાધાત લાગે છે કે તે વ્યાધાત બિચારી તસ્મર બાધને પડી જાય છે! મૂર્છાવશ થાય છે! કારણ કે—‘આ શ્રદ્ધાધનવાળો* આસન્નભવ્ય (નિકટ મોક્ષગામી) મતિમાન્ પુરુષ પરલોકવિધિમાં શાસ્ત્ર કરતાં બીજાની પ્રાયે અપેક્ષા રાખતો નથી.’ તેને જ પ્રમાણ ગણી અસત્ પ્રવૃત્તિ છોડી દીએ છે, કારણ કે ‘આ મોહાંધકારભર્યા લોકમાં શાસ્ત્રપ્રકાશ જ સન્માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનાર છે.’ અને આમ અસત્ પ્રવૃત્તિ અટકી પડે છે, એટલા માટે જ આ બોધ—

૨. સત્પ્રવૃત્તિપદાવહ—હોય છે. સત્પ્રવૃત્તિપદને લાવી આપનારો—પમાડનારો હોય છે. જેમ જેમ અસત્ પ્રવૃત્તિ અટકતી જાય છે, તેમ તેમ સત્પ્રવૃત્તિપદ નિકટ આવતું જાય છે, પાસે ને પાસે ખેંચાતું જાય છે. અહીં ‘આવહ’ સત્પ્રવૃત્તિપદ એટલે લાવી આપનાર એ શબ્દ યોજ્યો છે તે અત્યંત સૂચક છે. આ પ્રાપ્તિ યોગદષ્ટિનું આકર્ષણ જ એવું પ્રમળ છે કે તે ‘પદ’ એની મેળે ખેંચાતું ખેંચાતું સમીપ પ્રાપ્ત થાય છે. જાણે નજરબંધીનું અજબ જાદૂ કર્યું હોયની! એમ આ યોગદષ્ટિ તે ‘પદ’ને ખેંચી લાવે છે! લોહચુંગકની જેમ અદ્ભુત આકર્ષણશક્તિથી આકર્ષે છે! એક વખત આ યોગદષ્ટિરૂપ દિવ્ય નયનનો સ્પર્શ કર્યો કે એકો પાર!

અને સત્પ્રવૃત્તિપદ એટલે ‘વેદસંવેદ્ય પદ’ (સમ્યક્ત્વ) સમજવું. આ દષ્ટિના

* “પરલોકવિધૌ શાસ્ત્રાત્ પ્રાયો નાન્યદ્વેક્ષતે ।
આસન્નમવ્યો મતિમાન્ શ્રદ્ધાધનસમન્વિતઃ ॥
તસ્માત્સંદૈવ ધર્માર્થી શાસ્ત્રયત્નઃ પ્રશસ્યતે ।
લોકે મોહાન્ધકારેઽસ્મિન્શાસ્ત્રાલોકઃ પ્રવર્તકઃ ॥ ”

—મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજીકૃત શ્રીયોગબિંદુ

પ્રતાપે ‘અવેદસંવેદ પદ’ (મિથ્યાત્વ) છૂટી જઈ, ‘વેદસંવેદ પદ’ પ્રાપ્ત થાય છે. જો કે ‘વેદસંવેદ પદ’ પાંચમી સ્થિતિ રાહિયી શરૂ થાય છે, તોપણ અહીં દષ્ટિનું-બાધનું સામાન્યથી કથન હોઈ, આ કહ્યું છે એમાં દોષ નથી. અથવા તો સત્પ્રવૃત્તિપદ એટલે શૈલેશીપદ ગણીએ તોપણ વિરોધ નથી, કારણ કે પરમાર્થથી તો તેની પ્રાપ્તિ થવી એ જ પરમાર્થ કાર્યરૂપ સત્પ્રવૃત્તિપદ છે. ‘પદ’ એટલે કદી પણ ન ખસે એવું સ્થિર નિશ્ચલ સ્થાન. આમ અવશ્ય કરીને આ ‘દષ્ટિ’ના પ્રભાવે ‘વેદસંવેદપદ’ કે શૈલેશી-પદરૂપ નિશ્ચલ સ્થાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ દષ્ટિરૂપ પારસમણિના બદ્ધ સ્પર્શથી આ છવરૂપ લોહ શુદ્ધ સુવર્ણ બની જાય છે !

“નિયમા કાંચનતા લહે રે....મન મોહના રે લાલ.

લોહ જયું પારસ પામ રે....ભવિ જોહનારે લાલ.”—શ્રી કેવચંદ્ર

અને આ દષ્ટિ પરિસ્થૂલ ભેદથી આઠ પ્રકારની છે, નહિ તો બહુ ભેદવાળી છે, એમ બતાવવા માટે કહે છે—

इयं चावरणापायभेदादष्टविधा स्मृता ।

सामान्येन विशेषास्तु भूयांसः सूक्ष्मभेदतः ॥ १८ ॥

આવરણ અપાય ભેદથી, છે આ આઠ પ્રકાર;

સામાન્યથી—વિશેષ તો, સૂક્ષ્મ ભેદ બહુ ધાર. ૧૮

અર્થ:—અને આ દષ્ટિ,—આવરણ અપાયના એટલે કે આવરણ ટળવાના ભેદને લીધે,—સામાન્યથી આઠ પ્રકારની કહી છે. અને વિશેષ ભેદો તો સૂક્ષ્મભેદથી ઘણા ઘણા છે.

।ववेचन

ઉપરમાં જે ‘દષ્ટિ’ એમ એકવચની પ્રયોગ કર્યો તે દષ્ટિ, આવરણ ટળવાના ભેદને

વૃત્તિ:—इयं च—અને આ એટલે હમણાં જ કહ્યા તે લક્ષણવાળી દષ્ટિ, આવરણાપાયભેદત:—આવરણ અપાયના ભેદથી, આવરણ દૂર થવાના ભેદને લીધે,—પરિસ્થૂલ નીતિથી, અષ્ટવિધા સ્મૃતા—પૂર્વાચાર્યોએ આઠ પ્રકારની કહી છે.

सामान्येन—સામાન્યથી,—સૂક્ષ્મભેદકાનો, સૂક્ષ્મદષ્ટિનો અનાદર કરીને (ધારીકાથી બેધા વિના). विशेषास्तु—વિશેષ તો, સદ્દષ્ટિના વિશેષ ભેદો તો, भूयांसो—અતિ બહુ, ઘણા ઘણા છે, सूक्ष्मभेदतः—સૂક્ષ્મભેદને લીધે,—દર્શન આદિના અનંતભેદપણાને લીધે, કારણ કે પરસ્પર પટ્ટસ્થાનપતિતપણાએ કરીને તેઓનું કથન છે.

લીધે, આઠ પ્રકારની સામાન્યથી કહી છે; અને તે પણ અત્યંત સ્થૂલ લેદની અપેક્ષાએ કહેલ છે. દાખલા તરીકે—

આંખ આડેનો પડદો જેમ જેમ દૂર થતો જાય, તેમ તેમ વધારે ને વધારે ચોકસું દેખાતું જાય છે, છેવટે સંપૂર્ણ પડદો ટળી જતાં પૂરેપૂરું દેખાય છે. આમ પડદો દૂર થવાની અપેક્ષાએ એક જ દષ્ટિના-દર્શનના જૂદા જૂદા લેદ પડે છે. આવરણ અપાય તે જ પ્રકારે કર્મપ્રકૃતિઓના ઉપશમ, ક્ષયોપશમ, ક્ષય આદિ પ્રમાણે જેમ જેમ કર્મનું આવરણ ખસતું જાય છે, પડદો દૂર થતો જાય છે, તેમ તેમ વધારે ને વધારે સ્પષ્ટ નિર્મલ દર્શન થતું જાય છે, ને છેવટે સંપૂર્ણ આવરણ-પડદો ટળી જતાં સંપૂર્ણ દર્શન થાય છે. આમ આવરણ ટળવાના લેદથી, આ દષ્ટિના આઠ સ્થૂલ લેદ સામાન્યથી પડ્યા છે.

પણ સૂક્ષ્મલેદની અપેક્ષાએ જે બારીકીથી જોઈએ, તો તેના વિશેષ લેદ ઘણા ઘણા છે, અનંત છે, કે જેનો કહેતાં પાર ન આવે. કારણ કે મિત્રાથી માંડી પરાદષ્ટિ સુધી, કર્મના ક્ષયોપશમ આદિ પ્રમાણે, દર્શનના પ્રકાર અનંત છે. પટસ્થાન-અનંત લેદ પતિત-પડગુણવૃદ્ધિનો નિયમ અહીં લાગુ પડે છે. જેમકે-(૧) અનંત-લાગવૃદ્ધિ, (૨) અસંખ્યાતલાગવૃદ્ધિ, (૩) સંખ્યાતલાગવૃદ્ધિ, (૪) સંખ્યાત-ગુણવૃદ્ધિ, (૫) અસંખ્યાતગુણવૃદ્ધિ, (૬) અનંતગુણવૃદ્ધિ. આમ મિત્રાના કનિષ્ઠમાં કનિષ્ઠ પ્રકારમાં ઓછામાં ઓછું (Minimum) એક અંશ (Unit) દર્શન માનીએ, તો પછી તેમાં આ નિયમ પ્રમાણે વૃદ્ધિના અનંત સંયોગો (Permutations & Combinations) થતાં, અનંત લેદ થાય. આમ યોગના સ્થાન પણ અસંખ્ય છે.

“અદ્વૈતીય ક્ષયોપશમ અછે, અવિભાગ વર્ગણારૂપ રે;
પડગુણ એમ અસંખ્યથી, થાયે યોગસ્થાન સ્વરૂપ રે....

મન મોહું અમારું પ્રભુગુણે.

સુદૂમ નિજોદી જીવથી, જાવ સન્ની વર પજ્જત રે;

યોગના ઠાણ અસંખ્ય છે, તરતમ મોહે પરાયતરે. મન૦”—શ્રી દેવચંદ્ર

આકૃતિ — ૪

દષ્ટિ

આવરણ અપાય.

અને અહીં દષ્ટિસમુચ્ચયમાં—

પ્રતિપાતયુતાશ્ચાઘાશ્ચતસ્રો નોત્તરાસ્તથા ।
સાપાયા અપિ ચૈતાસ્તત્પ્રતિપાતેન નેતરાઃ ॥ ૧૯ ॥

પ્રથમ ચાર પ્રતિપાતિ છે, બીજી ચાર ન તેમ;
અપાયયુત પ્રતિપાતથી, આ પણુ-અન્ય ન એમ. ૧૯

અર્થ:—પહેલી ચાર દષ્ટિઓ પ્રતિપાતયુક્ત (પડી જાય એવી) છે, પાછલી ચાર દષ્ટિઓ તેમ નથી; અને તેના પ્રતિપાતે કરીને આ પહેલી ચાર દષ્ટિ અપાયવાળી પણુ હોય છે,—બીજી તેમ નથી.

વિવેચન

આ જે આઠ દષ્ટિ કહી, તેમાંની મિત્રા આદિ પહેલી ચાર પ્રતિપાતી પણુ હોયછે, આવીને પાછી પડી જાય એવી ‘પણુ’ હોય એટલે કે પડી પહેલી ચાર પ્રતિ-જાય જ એમ નહિં, પણ પડે પણ ખરી, એવી હોય છે. અને સ્થિરા પાતી પણુ હોય વગેરે જે પાછલી ચાર દષ્ટિ છે, તે તો અપ્રતિપાતી જ છે, આગ્યા પછી પડે જ નહિં, બ્રહ્મ થાય જ નહિં, સ્થિર જ રહે એવી હોય છે.

અને જે પહેલી ચાર કહી, તેમાં જે કદાચ પ્રતિપાત થાય-બ્રંશ થાય, એટલે કે તે દષ્ટિ આવીને જે પાછી ચાલી જાય, તો અપાય એટલે નરકાદિ દુઃખરૂપ બાધા-હાનિ

વૃત્તિ:—પ્રતિપાતયુતા—પ્રતિપાત યુક્ત, બ્રંશયુક્ત (પાછી પડી જાય એવી), આઘાશ્ચતસ્રો-આઘ ચાર, મિત્રા આદિ પહેલી ચાર દષ્ટિઓ. આ પણુ તથાપ્રકારના કર્મવૈચિત્ર્યને લીધે, પ્રતિપાતયુક્ત પણુ હોય છે, પરંતુ પ્રતિપાતયુક્ત જ હોય એમ નથી. તેઓથી-તેના ઉત્તર ભાવથી-જ ઉત્તરાસ્તથા-ઉત્તર એટલે પાછળની ચાર દષ્ટિ તેમ નથી. એટલે સ્થિરા આદિ ચાર તે પ્રકારે પ્રતિપાતયુક્ત નથી (પડતી નથી). કારણ કે આમ છે, તેથી કરીને-સાપાયા અપિ-અપાયયુક્ત પણુ છે,—દુર્ગતિના હેતુ-પણુએ કરીને, ઘ્તા:—તે આ જ (પહેલી ચાર દષ્ટિ) છે. કેવી રીતે? તો કે-પ્રતિપાતેન-પ્રતિપાતથી, બ્રંશવડે કરીને; નેતરાઃ-છતર તેમ નથી, એટલે સ્થિરા આદિ બીજી દષ્ટિઓ અપાયયુક્ત નથી.

સંકા—શ્રેણિક આદિને આનો અપ્રતિપાત છતાં, અપાય કેમ થયો ?

સમાધાન—આ દષ્ટિના અભાવમાં (પૂર્વે) ઉપાર્જેલા કર્મના સામર્થ્યથી. એટલા માટે જ પ્રતિ-પાતવડે કરીને સંભવમાત્રને અપેક્ષીને ‘ સાપાય પણુ ’ એમ કહ્યું. તથાપિ પ્રાયોવૃત્તિના વિષયપણુથી-બ્રહ્મ કરીને આમ હોય છે, એટલા માટે સૂત્રનો એમ ઉપ-માસ-ગોઠવણી છે.

અથવા સદ્દષ્ટિનો અધાત હોતાં અપાય પણુ અનપાય જ છે, કારણ કે પાકવડે કરીને વજ્જ-તંદુલની જેમ તેના આશયને કાયદુ:ખના સદ્ભાવમાં પણુ, ક્રિયાની ઉપપત્તિ હોતી નથી. એટલા માટે એમ ઉપ-ન્યાસ (રજૂઆત) છે. યોગાચાર્યો જ અત્ર પ્રમાણુ છે. (પાકથી વજ્જતંદુલ ન પાકે, તેમ તેના ચિત્તને-આશયને દુઃખ ઉપગતું નથી.) એટલે પ્રતિપાતવડે કરીને બીજી ચાર દષ્ટિ અપાયયુક્ત નથી એમ સિદ્ધ થયું.

પણ ઉપજે. જે પ્રતિપાત ન થાય, આત્મા પછી પડે નહિ, તેા નરકાદિ પ્રતિપાતી હોય દુઃખરૂપ અપાય-બાધા પણ ન હોય. આમ પહેલી ચાર દષ્ટિમાં જે તેા જ સપાય વિકલ્પ છે-કાં તેા તે પ્રતિપાતી હોય, કાં તેા અપ્રતિપાતી હોય, અને પ્રતિપાતી હોય, તેા જ સાપાય-અપાયવાળી હોય; અપ્રતિપાતી તેા નિરપાય જ-અપાય રહિત જ, નરકાદિ બાધા રહિત જ હોય.

અત્રે કોઈ પ્રશ્ન કરે કે-શ્રેણિક મહારાજ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વના ધણી છતાં, સ્થિરારૂપ અપ્રતિપાતી દષ્ટિમાં વર્તતાં છતાં, નરક વગેરે દુઃખરૂપ અપાય-બાધા કેમ પામ્યા ? તેા તેના ઉત્તર એ છે કે-પ્રસ્તુત દષ્ટિના અભાવમાં પૂર્વે તેમણે તેવા પ્રકારે શંકા-સમાધાન કર્મ ઉપાભર્યા હતા, તેના વિપાક વશે તેવા તે સમ્યગ્દષ્ટિ મહાત્માને તેવી નરકાદિ દુઃખરૂપ અપાયની પ્રાપ્તિ થઈ. અને આમ સ્થિરાદિ દષ્ટિ-વાળાને ક્વચિત તેવો અપાય હોય, તેા પણ તે કાંઈ પ્રતિપાતથી હોતો નથી, પણ અપ્રતિપાત છતાં પૂર્વે બાંધેલા કર્મને લીધે હોય છે. વળી અત્રે જે અપાય ન હોય એમ કહ્યું છે તે પ્રાયે-બાણું કરીને અપાય ન હોય, એ દષ્ટિએ કહ્યું છે; એટલે ક્વચિત્ અપવાદ-વિશેષે તેમ હોય પણ ખરું. પણ કોઈ પણ સંજોગોમાં સ્થિરાદિ દષ્ટિનેા પ્રતિપાત તેા ન જ હોય.

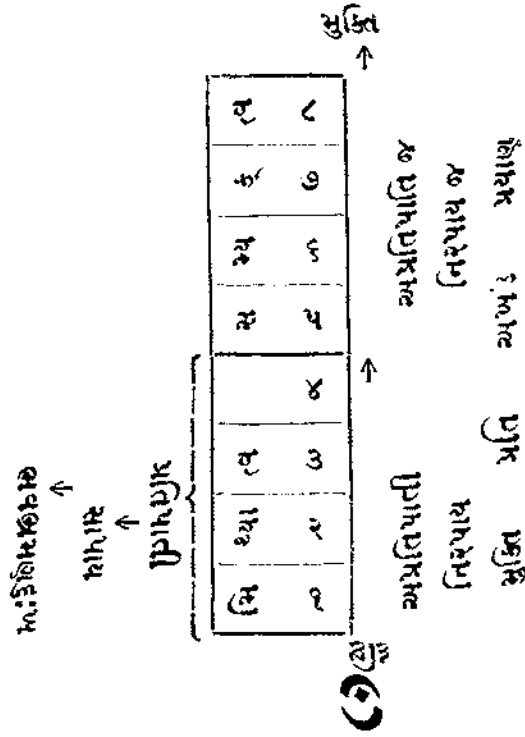
અથવા તેા બીજી રીતે જોઈએ તેા તેવા શ્રેણિકાદિ જેવા મહાતુભાવોને આ અપાય-બાધા તે અનપાય જ છે, અપાય જ નથી, બાધારૂપ જ નથી. કારણ કે વજ્જના ચોખાને પકાવવાથી કાંઈ તેના પર પાકરૂપ અસર થાય નહિ, તે પાકે નહિ; અપ્રતિપાતી તેમ શરીરદુઃખરૂપ પાક હોવા છતાં, તેવા મહાજનોના ચિત્તને-નિરપાય જ આશયને કાંઈ પણ દુઃખરૂપ અસર પહોંચતી નથી. તે અવધૂતો તેા 'સદા મગનમાં' રહે છે ! એટલે પરમાર્થથી તેવા સમ્યગ્દષ્ટિ સમતાવંત જોગીજનોને તેવો કોઈ પણ અપાય સ્પર્શતો નથી, જલમાં કમલની જેમ તેઓ નિર્લેપ જ રહે છે. કારણ કે તેઓ સર્વ અપાયથી-બાધાથી પર 'ઉદારસીન' એવી આત્મદશાની ઉચ્ચ કક્ષાએ ધિરાજમાન હોય છે, કે તેવો અપાયરૂપ દુઃખભાવ તેમને પહોંચી શકતો નથી.

“સુખકી સહૈલી હૈ, અકેલી ઉદારસીનતા,
અધ્યાત્મકી જનની, અકેલી ઉદારસીનતા.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

“સુખ દુઃખરૂપ કરમ ફલ બાણો,
નિશ્ચય એક આનંદો રે.”—શ્રી આનંદધનજી

આમ જે દષ્ટિ પ્રતિપાતી નથી, આત્મા પછી પડતી નથી, અપ્રતિપાતી જ રહે છે, તે તેા અપાયરહિત, હાનિ-બાધારહિત, દુઃખરહિત જ હોય, એમાં કાંઈ પ્રશ્ન જ રહેતો નથી, એમ સાબીત થયું. આ આકૃતિ ઉપરથી સમજાશે.

આકૃતિ — ૫

અહીં પણ—

પ્રયાણમજ્જાભાવેન નિશિ સ્વાપસમઃ પુનઃ ।
 વિઘાતો દિવ્યભાવતશ્ચરણસ્યોપજાયતે ॥ ૨૦ ॥

પ્રયાણ લંગ અભાવથી, રાત્રે શયન સમાન;
 વિઘાત ઉપજે ચરણનો, મુરભય ભાવ નિદાન. ૨૦

વૃત્તિ:—પ્રયાણમજ્જાભાવેન—પ્રયાણ લંગના અભાવથી, કન્યકુબ્જ વગેરે પ્રત્યે ગમનમાં અન-વરત-નિરંતર પ્રયાણથી (અખંડ-અલંગ પ્રયાણ કરતાં), આથી વળી નિશિ-નિશામાં, રાત્રિને વિષે, **સ્વાપસમઃ**—નિદ્રા, શયન સમાન. શું? તેા કે-**વિઘાતઃ**—વિઘાત, પ્રતિબંધ (રોકાણ, અટકાવત), **દિવ્યભાવતઃ**—દિવ્યભાવ થકી-જન્મને લીધે, **ચરણસ્ય**—ચરણનો, ચારિત્રનો, **ઉપજાયતે**—ઉપજે છે, તથા પ્રકારના ઔદયિક ભાવના યોગથી. તેના અભાવે તેા પુનઃ—ફરીથી તેમાં જ પ્રવૃત્તિ હોય છે. જેમ નિદ્રા દૂર થતાં, કન્યકુબ્જે જતારની નિરંતર પ્રયાણમાં ગમનપ્રવૃત્તિ હોય છે તેમ, (નિદ્રા ભીડી જતાં તે પાછા આગળ ચાલવા માંડે છે તેમ).

અર્થ:—પ્રયાણભંગના અભાવને લીધે, રાત્રે નિદ્રા જેવો ચરણનો વિઘાત, દિવ્ય-ભાવથી-દેવજન્મના કારણે, ઉપજે છે.

વિવેચન

અને અપ્રતિપાતી-નહિં પડતી એવી દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થયે, મુક્તિમાર્ગ પ્રત્યેનું પ્રયાણ-ગમન તે અખંડપણે અભંગપણે ચાલ્યા જ કરે છે, યાવત મુક્તિની પ્રાપ્તિ હોય છે. પણ જો કર્મનો ભોગવટો કંઈ બાકી હોય, તે તે ભોગવી લેવા માટે વચમાં અભંગ પ્રયાણ વિસામારૂપ દેવ-મનુષ્યના ભવ કદાચ ધરવા પણ પડે, આમ ચારિત્રમાં વિઘાત-વિદ્વરૂપ પ્રતિબંધ આવી પડે; પરંતુ તે તે ભવનો તે તે કર્મ-ઉદય વ્યતીત થતાં, પુનઃ મુક્તિમાર્ગે પ્રયાણ આગળ ધપે છે.

જેમ કોઈ એક મનુષ્ય કોનોજ જવા નિકળ્યો હોય, તેને લાંબું છેટું હોઈ વચમાં જો, ચાર કે વધારે વિસામા કરવા પડે, રાત્રિવાસ કરવો પડે, અને તે રાતવાસાથી તેનો માર્ગશ્રમ પણ દૂર થઈ જાય, પાછું સહવારે પ્રયાણ ચાલુ થાય, અને રાતવાસા જેવા ભવ અમ અખંડ-અભંગ પ્રયાણ કરતાં કરતાં તે છેવટે કોનોજ પહોંચે; તેમ અપ્રતિપાતી એવી આ સ્થિતિ આદિ દૃષ્ટિમાં વર્તતો યોગી મુક્તિ-નગરે જવા નીકળ્યો છે; તેને કદાચ કર્મનો ભોગ અવશેષ-બાકી રહ્યો હોય, તે દેવ-મનુષ્યના બે-ચાર કે વધારે ભવ કરવારૂપ શયનવડે રાત્રિવાસ કરવો પડે; પાછો તે કર્મનો ઉદય દૂર થતાં, મુક્તિમાર્ગે પ્રયાણ પુનઃ ચાલુ થાય, અને એમ અખંડ-અભંગ ગમન કરતાં તે છેવટે મુક્તિપુરે પહોંચે, ‘સ્વરૂપ સ્વદેશે જાય જ.’

“જાશું સ્વરૂપ સ્વદેશ રે” —મહાતત્ત્વશ્રીમદ્ રાજચંદ્રશ

“એ સાચી સમજ (સમ્યક્ત્વ) ઉપજ્યા પછી, સ્થિતિ દૃષ્ટિ પામ્યા પછી જીવ ભવ ભલે કરે, પણ તે ભવ તેને મુક્તિ પ્રતિ જતાં ન જ રોકે; તે ભવ બીજા ભાવી ભવની પરિપાટી ન જ ઉપજાવે. સાચી સમજ ન થઈ હોય, સમ્યક્દૃષ્ટિ ન થઈ હોય ત્યાં-સુખી પ્રત્યેક ભવ બીજા નવા ભવ કરવાનાં કારણ થાય જ; અનંત અનુબંધ થયા જ કરે. પણ સાચી સમજ આવ્યે એ અનંત અનુબંધ નાશ પામે; અને પૂર્વે ઉપાર્જીલાં કર્મ સમ્યક્પ્રકારે સાધ્યદૃષ્ટિએ, ભોગવી લેવા, ખેરવી નાંખવા, આગળું કર્મ પુદ્ગલનું લીધેલું પાછું સર્વથા સુકાવી આપવા, તેના દેણાથી મોકળા થવા, એકાદ જો કે વધારેમાં વધારે પંદર ભવ કરવા પડે તે ભલે, પણ તેથી મુક્તિની અટકાયત ન જ થાય. મુક્તિના રસ્તે તે તે પડી ચૂક્યો છે. સાચી સમજ આવ્યે, સત્યનું સત્યરૂપે ભાન થયે, અસત્યનું અસત્ય-રૂપે ભાન થયે, તેને લાઇનકલીઅર (Line-clear) મળી જ ચૂકી છે.”

શ્રી મનઃસુખલાઇ કીરતચંદ્રકવ શાંતસુધારસ વિવેચન

“ દષ્ટિ ચિરાદિક ચારમાં, સુગતિ પ્રયાણ ન ભાંગે રે;
રચણીશયન જિમ શ્રમ હરે, સુરનર સુખ તિમ છાજે રે....વીર૦ ”

—શ્રી યોગ૦ સંગ્રહાય. ૧-૫

સારસમુચ્ચય-(Summary)

પ્રારંભમાં જે ધ્રુવછાયોગ આદિ ત્રણ યોગ કહ્યા, તેમાં અંતર્ભાવ-સમાવેશ પામતી સામાન્યથી આ આઠ દષ્ટિ છે: મિત્રા, તારા, બહા, દીપ્તિ; સ્થિરતા, કાંતા, પ્રભા, પરા. તેમાં ઉત્તરોત્તર વધતો જતો બોધ,—તૃણ અગ્નિ, ગોમયઅગ્નિ, કાષ્ઠઅગ્નિ, દીપક, રત્ન, તારા, સૂર્ય અને ચંદ્રના પ્રકાશ સાથે,—અનુક્રમે સરખાવી શકાય છે. આ આઠમાં પહેલી ચાર સુધી મિથ્યાત્વ હોય છે, પાંચમી સ્થિરતા દષ્ટિથી સમ્યક્ત્વનો પ્રારંભ થાય છે.

મિત્રા આદિ ચારમાં મિથ્યાત્વ હોવા છતાં તેને સદ્દષ્ટિમાં ગણી, તેનું કારણ એ છે કે તે સમ્યક્ત્વના કારણરૂપ થાય છે, એટલે કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરવામાં આંચો છે. જેમ શુદ્ધ સાકરની ગનાવટમાં શેરડી વગેરે અવસ્થાઓ આવશ્યક છે, તેમ શુદ્ધ આત્માની નિષ્પત્તિમાં—સિદ્ધિમાં મિત્રા વગેરે અવસ્થાઓ—આત્મદશાઓ અવશ્ય ઉપયોગી હોય છે. મિત્રા આદિ દષ્ટિ શેરડી જેવી છે, કારણ કે તેમાંથી સંવેગરૂપ માધુર્યની—મીઠાશની પ્રાપ્તિ થાય છે.

આ આઠ દષ્ટિમાં, યમ-નિયમ વગેરે યોગના આઠ અંગની અનુક્રમે એકેક એમ પ્રાપ્તિ હોય છે; ખેદ-ઉદ્વેગ વગેરે આઠ પ્રકારના ચિત્ત-આશય દોષનો ત્યાગ થતાં, અનુક્રમે આ આઠ દષ્ટિ સાંપડે છે; અને અદ્વેષ-જિજ્ઞાસા વગેરે આઠ ગુણમાંથી એકેક અનુક્રમે આ આઠ દષ્ટિમાં આવિર્ભાવ પામે છે—પ્રગટે છે.

અત્રે ‘દષ્ટિ’ શબ્દનો અર્થ સત્શાસ્ત્ર શ્રદ્ધાથી યુક્ત, સદાગમની આજ્ઞાને અનુકૂલ એવો બોધ છે; અને તેના ફળરૂપે અસત્પ્રવૃત્તિ અટકે છે, ને સત્પ્રવૃત્તિપદ પ્રગટે છે.

આ દષ્ટિ આઠ કહી, તે તો કર્મના આવરણ ટળવાની અપેક્ષાએ, સ્થૂલ દષ્ટિ-ગિન્દુથી કહી છે. બાકી સૂક્ષ્મ રીતે જોઈએ તો યોગના સ્થાન અસંખ્ય છે.

આ આઠ દષ્ટિમાંથી મિત્રા આદિ જે પહેલી ચાર છે, તેનો પ્રતિપાત-જ્ઞાંશ થાય પણ ખરો; આવીને ચાલી પણ જાય, અને જો તેમ થાય તો નરકાદિ અપાય પણ ઉપજે. આમ પહેલી ચાર દષ્ટિ પ્રતિપાતી-પાછી પડનારી કે અપ્રતિપાતી-પાછી ન પડનારી હોય. એમ વિકલ્પરૂપ ભજના છે. પણ છેલ્લી ચાર સ્થિરતા આદિ દષ્ટિ તો અપ્રતિપાતી જ હોય—આંચા પછી પાછી પડે જ નહિ એવી હોય, અને તેથી તેમાં નરકાદિ અપાય પણ હોય નહિં.

અને આવી અપ્રતિપાતી-પાછી નહિં પડતી દૃષ્ટિ સાંપડ્યા પછી, મુક્તિનગર પ્રત્યેનું પ્રયાણ-ગમન અખંડ અભંગપણે ચાલ્યા કરે. વચ્ચેમાં કદાચ કર્મનો ભોગ બાકી હોય તો ઉત્તમ દેવ-મનુષ્યના અદ્ભુત ભવ કરવારૂપ રાતવાસો કરવો પડે તો ભલે, પણ છેવટે તો મુક્તિપુરે પહોંચે જ, 'સ્વરૂપ સ્વદેશે' બધ જ.

કળશકાવ્ય

—: મંદાકાંતા :—

મિત્રામાંહિ ત્રિભુવનસખા યોગી મેત્રીં પાવે,
ને તારા તે બલવર્તીં કરી દીપતો સ્થિર ધાવે;
કાંતા જેવી પર પ્રીતિ ધરી, ભાનુ શું તેજ ધારી,
શેણે યોગી શશિ શું શીતલો સૌમ્ય ને શાંતિકારી. ૬

પામી ઇશુ સમ સરસ સદ્દૃષ્ટિ મિત્રા અનૂપી,
ભવ્યો પામે રસ સુમધુરો મિષ્ટ સંવેગરૂપી;
શુદ્ધિ તેની થઈ જઈ પરા શર્કરા શુદ્ધ પાવે,
ને આસ્વાદે અનુભવ સુધા નિત્ય આનંદ ભાવે. ૭

આત્મામાંહી યમ-નિયમ આસંત તો સ્થિર સાધે,
પ્રાણાયામે પરકૃપ ત્યજી આત્મનો ભાવ વાધે;
પ્રત્યાહારે વિષયથી હઠી ધારણા ધીર સાધી,
આત્મધ્યાને અચલ ભગવાન પૂર્ણ પામે સમાધિ. ૮

એહ ત્યાગી મન દઢ ધરે, યોગ ઉદ્દેગ ત્યાગે,
વિક્ષેપે ના ખળભળીં ઉઠે, જ્ઞાંતિ તો દૂર ભાગે;
અન્ય સ્થાને મુદ્દ નવ લહે, રોગનો અંત આવે,
ને આસંગા વિષ્ણુ પ્રગતિથી મોક્ષ નિઃસંગ પાવે. ૯

અદ્વેષી તો પ્રથમ સુણવા જાણવા તત્ત્વ ઇચ્છે,
શ્રોતા સાચો શ્રવણથીં યુગ્મી ચિંતને તત્ત્વ પ્રીચ્છે;
સર્વાત્માથીં શરણુ ભજતો તત્ત્વનું પૂર્ણુ ભાવે,
તેમાં નિત્યે પ્રવૃત્તિ કરતાં તત્ત્વ તદ્દૂપ ધાવે. ૧૦

યોગદૃષ્ટિ નયન ખુલતાં યોગનો માર્ગ ભાળે,
સત્સંપ્રદાથીં યુત થઈ અતિ યોગ સાચો નિહાળે;

ખોટી સર્વે પ્રવૃત્તિ અટકી સત્પ્રવૃત્તિ જ થાવે,
આકર્ષાતું શિવપદ સ્વયં પાસ ને પાસ આવે. ૧૧

મુક્તિમાર્ગે ગમન કરવા ઇચ્છી યોગી પ્રવાસી,
માંડે મિત્રામહિં મજલ તે શુદ્ધ ભાવે ઉલાસી;
વચ્ચે વચ્ચે કવચિત કરતો દિવ્ય જન્મે વિસાસા,
ખેંડાંચે છે તે પ્રગતિ કરતો સન્નિવહાનંદ ધામા. ૧૨

અતુલ્કૃષ્ણ

દષ્ટિ પામી ગુણે જામી, વામી સ્વદોષ શામને;
આત્મારામી મુનિ પામે, મનોનંદન ધામને. ૧૩

ખીજના અંદ્રમા જેવી, યોગદષ્ટિ ખુલ્લે કમ્બે;
પૂર્ણ યોગકલા પામી, ભગવાન્ સ્વરૂપે રમે. ૧૪

યોગદૃષ્ટિનું વિશેષ કથન

૧. મિત્રા દૃષ્ટિ :

હવે પ્રત્યેક દૃષ્ટિએ યોગ-યોજના ઉપદર્શિત કરતાં કહે છે:—

મિત્રાયાં દર્શનં મન્દં યમ હચ્છાદિકસ્તથા ।

અખેદો દેવકાર્યાદાવદ્વેષશ્ચાપરત્ર તુ ॥ ૨૧ ॥

દર્શન મંદ મિત્રામહી, યમ ઇચ્છાદિક અત્ર;

અખેદ દેવકાર્યાદિમાં, ને અદ્વેષ અન્યત્ર. ૨૧

અર્થ:—મિત્રા દૃષ્ટિમાં (૧) મંદ દર્શન, (૨) ઇચ્છા આદિક યમ, (૩) દેવકાર્ય વગેરેમાં અખેદ, (૪) અને અન્યત્ર-અન્ય સ્થળે અદ્વેષ હોય છે.

વિવેચન

આ દૃષ્ટિનું મુખ્ય લક્ષણ સકલ જગત પ્રત્યે મિત્રભાવ-નિર્વેર યુક્તિ હોવાથી, તેને 'મિત્રા' નામ યથાર્થપણે ઘટે છે. 'મિત્તિ મે સન્વભૂપસુ વેરં મજ્જં ન કેણઈ' એવી

વૃત્તિ:—મિત્રાયાં—મિત્રા દૃષ્ટિમાં, દર્શનં મન્દં—દર્શન મંદ, સ્વદેષ યોધ,—તણ અગ્નિકણના ઉલ્લોત-પ્રકાશ સરખો હોય છે. યમ:—યમ, અહિંસા આદિ લક્ષણવાળો, હચ્છાદિકસ્તથા—તથા ઇચ્છા આદિ ભેદવાળો હોય છે. કહ્યું છે કે—“અહિંસાસરયાસ્તેયબ્રહ્મચર્યાપરિગ્રહા: યમા:”—અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, અપરિગ્રહ એ પાંચ યમ (વ્રત) છે. અને આ યમના ઇચ્છા, પ્રવૃત્તિ, સ્થૈર્ય, સિદ્ધિ—એ ભેદ છે, તે આગળ ઉપર કહેશે.

અખેદો દેવકાર્યાદૌ—દેવકાર્ય વગેરેમાં અખેદ, આદિ શબ્દથી ગુરુકાર્યનું ગ્રહણ છે. તેવા તેવા પ્રકારે આવી પલ્લે, તથાપ્રકારના પરિતોષને લીધે અહીં ખેદ નથી હોતો, પણ પ્રવૃત્તિ જ હોય છે;—જેમ શિરોગુરુત્વ-માયું દુ:ખનું વગેરે દોષના સદ્ભાવમાં પણ ભવાભિનંદીની ભોગકાર્યમાં પ્રવૃત્તિ હોય છે તેમ. અદ્વેષશ્ચ—અને અદ્વેષ, અમત્સર, અપરત્ર તુ—અન્યત્ર તો, અ-દેવકાર્ય વગેરે અન્ય સ્થળે અદ્વેષ હોય છે. કારણ કે તેવા પ્રકારે તત્ત્વના અભણપણાએ કરીને માત્સર્ય-વીર્યબીજનું હોવાપણું છતાં, તે માત્સર્ય-ભાવના અંકુરના અનુદયને લીધે (મત્સરનો ઉદય થતો નથી તેથી), તત્ત્વાનુક્રાનને આશ્રીને ક્રમમાં એને આશય હોય છે. એથી કરીને એને અન્યત્ર ચિંતા હોતી નથી, અને તે ચિંતાના હોવાપણામાં પણ કરુણા અંશના બીજનું જ જરા રકુરણ હોય છે.

ખરેખરી વૃત્તિ અત્ર હોય છે. આ મિત્રા નામની પહેલી દષ્ટિમાં જે મંદ દર્શન દર્શન-સત્શ્રદ્ધાવાળો બોધ હોય છે, તે મંદ-સ્વરૂપ શક્તિવાળો હોઈ, એને તૃણ અગ્નિકણુની ઉપમા ઘટે છે: જેમ તૃણ અગ્નિકણુનો પ્રકાશ ઈષ્ટ પદાર્થનું દર્શન કરાવવા સમર્થ થતો નથી, તેમ આ દષ્ટિનો બોધ તત્ત્વથી-પરમાર્થથી ઈષ્ટ પદાર્થનું દર્શન કરાવી શકતો નથી. કારણ કે જેમ તૃણઅગ્નિનો પ્રકાશ પદાર્થની કંઈક ધરાબર સૂઝ પડે તેટલો વખત ટકતો નથી, જોતજોતામાં વિલય પામી જાય છે, તેમ આ દષ્ટિનો બોધ પણ તેનો સમ્યક્ષણે પ્રયોગ કરી શકાય એટલો વખત સ્થિતિ કરતો નથી-ઝાઝીવાર ટકતો નથી. જેમ તૃણ અગ્નિનો પ્રકાશ અદ્ય-મંદ-ઝાંખો હોય છે, તેમ આ દષ્ટિનો બોધ મંદ વીર્યવાળો-અદ્ય સામર્થ્યવાળો હોય છે. જેમ તૃણ અગ્નિ-પ્રકાશ અમક્રીને આદ્યો જાય છે, હઠ સ્મૃતિસંસ્કાર રહેતો નથી, તેમ અત્રે પણ બોધ અદ્યજીવી ને અદ્યવીર્ય હોવાથી તેનો પટુ સ્મૃતિસંસ્કાર રહેવા પામતો નથી. અને આમ તૃણ અગ્નિપ્રકાશ સર્વથા વિકલ-પાંગળો હોઈ તેનાથી કંઈ ખરૂં કાર્ય બનવું સંભવતું નથી, તેમ આ દષ્ટિમાં બોધનું વિકલપણું-અપૂર્ણપણું હોઈ અત્રે ભાવથી વંદન આદિ કાર્ય બનતા નથી,-દ્રવ્ય વંદનાદિ હોય છે.

“ એહ પ્રસંગથી મેં કહ્યું, પ્રથમ દૃષ્ટિ હવે કહીએ રે;

જિહાં મિત્રા તિહાં બોધ જે, તૃણ અગ્નિસો લહીએ રે...વીર....”

—શ્રી યોગ૦ દ. સજ્જાય ૧-૫

અને આ મિત્રા પ્રથમ દષ્ટિ છે, એટલે એમાં પૂર્વે કહેલા નિયમ પ્રમાણે (૧) યોગનું પ્રથમ અંગ-યમ, (૨) ખેદ નામના પ્રથમ દોષનો ત્યાગ-અખેદ, (૩) અને અદ્વેષ નામનો પ્રથમ ગુણ પ્રાપ્ત થાય છે. તે આ પ્રકારે:—

૧. પહેલું યોગાંગ : યમ

યમનું બીજું નામ વ્રત છે. તે પાંચ છે—અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય ને અપરિ-શ્રદ્ધ; અને તે પ્રત્યેકના વળી તરતમતાના કારણે—વધતા ઝોછા દશાલેહને લીધે ચાર ચાર પ્રકાર છે: ઇન્દ્રિયાયમ, પ્રવૃત્તિયમ, સ્થિરયમ, ને સિદ્ધિયમ. (આનું સ્વરૂપ આગળ ઉપર અંધના છેડે મહાત્મા અંધકાર કહેવાના છે.) પ્રથમ દષ્ટિવાળો યોગી દેશથી કે સર્વથી આ અહિંસાદિ યમનું અવશ્ય પાલન કરનારો હોય, અભુવતી કે મહાવતી હોય. તે ખરે-ખરો અહિંસક, સત્યવાદી, અસ્તેયવંત, બ્રહ્મચર્યધારક અને નિષ્પરિશ્રદ્ધી હોય. આ અહિં-સાદિ યમસંપન્ન યોગીના અહિંસાદિ યમ કેવા હોય, તેનું સ્વરૂપ સમજવા માટે તેનું શાસ્ત્રીય લક્ષણ અવશ્ય જાણવું જોઈએ. એટલે અત્રે પ્રસંગથી પ્રથમ પાતંજલ યોગસૂત્ર અનુસાર તેની કંઈક વ્યાખ્યા કરવામાં આવે છે:—

પ્રાણવિયોગના પ્રયોજનરૂપ વ્યાપાર તે હિંસા, તેનો અભાવ તે અહિંસા. મન-વચનનું યથાર્થપણું તે સત્ય. પરધનનું અપહરણ તે સ્તેય-ચોરી, તેનો અભાવ તે અસ્તેય. ઉપસ્થનો સંયમ તે બ્રહ્મચર્ય. લોગસાધનોનો અસ્વીકાર-અગ્રહણ તે અપરિ-ગ્રહ-અધિચનતા. આ પાંચ વ્રત દિશા, કાળ, જાતિ આદિથી અનવચ્છિન્ન-અમર્યાદિત (Undemarcated) ને સાર્વભૌમ (Universal & absolute) હોય તે તે મહાવ્રત* કહેવાય છે.

આ યમને યોગનું અંગ શી રીતે કહ્યું ? તે કે-હિંસાદિ જે છે તે યોગના વિરોધી છે, અને આ હિંસાદિ તેનાથી વિરુદ્ધ પ્રતિપક્ષી એવા અહિંસાદિના ભાવનથી+ બાધા પામે છે, એટલે કે અહિંસાદિ હિંસાદિને ઊઠવા દેતા નથી અથવા ઊઠે યમનું યોગાંગ- તે તેનો ઉપઘાત કરે છે-નાશ કરે છે. આ પ્રકારે અહિંસાદિવડે કરીને પણું શી રીતે ? હિંસાદિનું બાધન થાય છે, તેથી કરીને યોગસામગ્રીની પ્રાપ્તિનું સુગમ-પણું હોય છે, અર્થાત્ એવી ચિત્તશુદ્ધિરૂપ યોગ્યતા ઉપજે છે કે જેથી યોગસામગ્રી પામવી સુલભ થાય છે. આમ આડકતરી રીતે (Indirectly) અહિંસાદિનું યોગાંગપણું છે, પણ ધારણા આદિની જેમ સાક્ષાત્ ઉપકારકપણાથી તેનું સીધેસીધું (Directly) યોગાંગપણું નથી.

આ હિંસાદિ વિતર્કો ૨૭ છે : ક્રોધથી, લોભથી, મોહથી; કૃત, કારિત, અનુમોદિત-પણાથી; અને મૃદુ, મધ્યમ અને અધિમાત્રપણાથી, એમ પરસ્પર સંયોગથી હિંસાદિના (૩×૩×૩=૨૭) પ્રકાર થાય છે. એવા આ હિંસાદિ વિતર્કોનું દુઃખ-અજ્ઞાનરૂપ અનંત ફલ છે એવું વિભાવન કરતાં, અહિંસાદિ યમો પ્રકર્ષ પામે છે, ઉત્કૃષ્ટ કોટિના બને છે. અને એવા પ્રકૃષ્ટ અહિંસાદિનું ફલ આ પ્રકારે કહ્યું છે : અહિંસાના અભ્યાસવંતની સન્નિધિમાં (હાજરીમાં) વૈરનો ત્યાગ હોય છે, સહજ વિરોધી-જન્મવૈરી એવા સાપ-નોળીઆ વગેરેના હિંસપણાનો ત્યાગ હોય છે. ‘અહિંસાપ્રતિષ્ઠાયાં તત્સન્નિધૌ વૈરત્યાગઃ (પાતં, ૨-૩૫ ઇત્યાદિ*). આમ પાતંજલ યો. સૂ. પ્રમાણે અહિંસાદિનો વિચાર કર્યો.

* ‘પતે તુ જાતિવેશકાલસમયાનવચ્છિન્નાઃ સાર્વભૌમા મહાવ્રતમ્ ।’ —પાતંજલ યોગ૦ સૂ૦ ૨-૩૧.

+ “વિતર્કબાધને પ્રતિપક્ષમઃવનમ્” —પાતં. યોગ૦ સૂ૦ ૨-૩૩, ૪આદિ.

“બાધનેન વિતર્કાણાં પ્રતિપક્ષસ્ય ભાવનાત્ ।

યોગસૌકર્યતોડમીષાં યોગાઙ્ગત્વમુદાહૃતમ્ ॥” —શ્રી યશોવિજયશુક્રત ઢા. ઢા. ૨૨-૩.

* “સત્યપ્રતિષ્ઠાયાં ક્રિયાફલાશ્રયત્વમ્ । અસ્તેયપ્રતિષ્ઠાયાં સર્વરત્નોપસ્થાનમ્ । બ્રહ્મચર્ય-પ્રતિષ્ઠાયાં વીર્યલાભઃ । અપરિગ્રહસ્થૈર્યે જન્મકર્થતાસંબોધઃ ।” —પા. યો. ૨-૩૧-૩૬.

“વૈરત્યાગોડન્તિકે તસ્ય ફલં ચાકૃતકર્મણઃ ।

રત્નોપસ્થાનસદ્વીર્યલાભો જનુરનુસ્મૃતિઃ ॥” —ઢા. ઢા. ૨-૨૪.

જૈન દર્શનમાં પણ આ અહિંસાદિનેા ઘણો સૂક્ષ્મ તાત્ત્વિક વિવેક કરવામાં આવ્યો છે, અને તેની આ વ્યાખ્યા કરી છે:-(૧) પ્રમત્ત યોગથી પ્રાણુનું વ્યપરોપણ (હરવું) તે હિંસા. (૨) અસત્ કથન તે અનૃત-અસત્ય. અસત્ એટલે સફલાવ-જૈન દર્શનાનુ- પ્રતિષેધ, અર્થાન્તર અને ગહા. અ. સફલાવપ્રતિષેધ એટલે સફભૂત સાર વ્યાખ્યા નિહવ, સત્ વસ્તુ છુપાવવી-ઓળવવી તે; અથવા અભૂતઉફલાવન, અસફભૂત વસ્તુનું ઉફલાવન કરવું. અર્થાત્ 'સત્'ને અસત્ કહેવું 'અસત્'ને સત્ કહેવું તે સફલાવપ્રતિષેધ. વ. એકને ગદલે ણીજી વસ્તુ કહેવી તે અર્થાન્તર. ક. ગહા એટલે હિંસા, પારુણ્ય (કઠોરતા), પૈશુન્ય આદિથી યુક્ત વચન ભલે સત્ય હોય છતાં ગહિંત-નિંદા હોય અસત્ય જ છે. (૩) અદત્તાદાન તે સ્તેય. અર્થાત્ ચોરીની છુદ્ધિથી પારડી અણુદીધેડી તૃણાદિ વસ્તુનું પણ આદાન-ગ્રહણ કરવું તે સ્તેય. (૪) મૈથુન તે અબ્રહ્મચર્ય. (૫) મૂર્છા (મમત્વબુદ્ધિ) તે પરિગ્રહ. ચેતન કે અચેતન એવા બાહ્ય-અભ્યંતર દ્રવ્યોમાં મૂર્છા તે પરિગ્રહ. 'મૂર્છા પરિગ્રહઃ'. આવા આ હિંસા, અનૃત, સ્તેય, અબ્રહ્મ ને પરિગ્રહમાંથી મન-વચન-કાયાથી વિરતિ તે વ્રત. 'હિંસાનૃતસ્તેયા-બ્રહ્મપરિગ્રહેભ્યો વિરતિર્વ્રતમ્' (ત. સૂ.) આ વિરતિ (વિરમવું તે) દેશથી હોય કે સર્વથી હોય; દેશવિરતિ તે અણુવ્રત અને સર્વવિરતિ તે મહાવ્રત. આ એકેક વ્રતની સ્થિરતા અર્થે પાંચ પાંચ ભાવના કહી છે. આ અહિંસાદિ વ્રત ધરનારો પુરુષ મનથી, વચનથી કે કાયાથી હિંસાદિ કરે નહિં, કરાવે નહિં કે અનુમોદે નહિં; અને તે નિઃશક્ય હોય, 'નિઃશક્યો વ્રતી' (ત. સૂ.), અર્થાત્ માયાશક્ય, મિથ્યાત્વશક્ય અને નિદાનશક્યથી રહિત હોય; નિર્દોભી, નિષ્કામી અને સમકિતી હોય. (અને એટલા માટે જ આ વ્રતોને સમ્યક્ત્વમૂલ કહ્યા છે, એના મૂલ આધારભૂત (Basis) સમ્યક્ત્વ હોય તો જ એનું ખરેખરું વ્રતપણું ઘટે છે.) આ એકેક વ્યાખ્યા કેવી પરમ અર્થગંભીર છે, તેના ઉદાહરણરૂપે અહિંસાની વ્યાખ્યાની મીમાંસા કરીએ:—

“ પ્રમત્તયોગાત્ પ્રાણવ્યપરોપણં હિંસા । ”—શ્રી તત્ત્વાર્થસૂત્ર

પ્રમત્ત યોગથી પ્રાણુનું વ્યપરોપણ-હરવું તે હિંસા, એમ તેની સર્વગ્રાહી વિશાલ વ્યાખ્યા છે. પ્રમત્ત=રાગ, દ્વેષ, કષાયાદિ પ્રમાદથી યુક્ત, યોગ=મન, વચન, કાયાના વ્યાપાર, પ્રાણુ=દ્રવ્યપ્રાણુ કે ભાવપ્રાણુ, -પોતાના કે પરના. ૫ ઈન્દ્રિય, શ્વાસો-અધ્વાસ, મનબલ, વચનબલ, કાયબલ ને આયુ એ દશ દ્રવ્યપ્રાણુ છે. અહિંસાની મીમાંસા જ્ઞાન, દર્શન આદિ આત્મગુણુ તે ભાવપ્રાણુ છે. એટલે પ્રમાદ વશે કરીને મન-વચન-કાયાના યોગથી, પોતાના કે પરના, દ્રવ્યપ્રાણુનું કે ભાવપ્રાણુનું હરવું, તેનું નામ હિંસા છે. દ્રવ્યપ્રાણુનું હરવું તે દ્રવ્ય હિંસા ને ભાવપ્રાણુનું હરવું તે ભાવહિંસા છે. આમાં સુખ્ય ચાવી આત્મપરિણામના હાથમાં છે. એટલે

આત્મપરિણામનું જો હિંસન થતું હોય, ઘાત થતી હોય, તો આ સર્વ હિંસા છે. દ્રવ્ય-હિંસા પણ જો ભાવહિંસા થતી હોય તો જ હિંસા છે, નહિં તો નહિં. ભાવહિંસા હોય, તો દ્રવ્યહિંસા હોય કે ન હોય, તોપણ હિંસા જ છે; ભાવહિંસા ન હોય, તો દ્રવ્યહિંસા હોય કે ન હોય, તોપણ અહિંસા જ છે. આત્મપરિણામનું સ્વસ્વરૂપમાં ન હોવું, સ્વસ્વરૂપથી સ્થુત થવું-બ્રહ્મ થવું, પ્રમત્ત થવું, અથવા રાગ-દ્રેષ-મોહ આદિ પ્રમાદથી વિકૃતભાવને પામવું તે આત્મસ્વરૂપની ઘાત અથવા ભાવહિંસા છે. એટલે અસત્ય, ચોરી, અપ્રહ્મચર્ય, પરિશ્રદ્ધ વગેરે પણ આત્માના વિકારભાવના કારણ છે, માટે તે અસત્યાદિ સર્વ પાપસ્થાનક પણ હિંસાના અંગભૂત છે.* એથી ઊલટું આત્માનું સ્વસ્વભાવમાં વર્તવું, સ્વસ્વરૂપથી સ્થુત ન થવું, રાગાદિથી વિકૃત ભાવને ન પામવું તે અહિંસા છે, અને સત્ય આદિ પણ તેના અંગરૂપ છે. દુઃકામાં રાગાદિનેા અપ્રાદુર્ભાવ-ન ઉપજવું તે અહિંસા છે, તેની ઉત્પત્તિ તે હિંસા છે.

“સત્ય શીલ ને સઘળાં દાન, દયા હોઇને રહ્યા પ્રમાણુ;
દયા નહિં તો એ નહિ એક, વિના સૂર્ય કિરણુ નહિ દેખ.”—મોક્ષમાળા

“આતમભાવ હિંસનથી હિંસા, સઘળાયે પાપસ્થાનુ;

તેહ થકી વિપરીત અહિંસા, તાસ વિરહનું ધ્યાન....મન.”—સા. ત્ર. ગા૦ સ્ત.

આમ સર્વત્ર આત્મભાવનું પ્રધાનપણું હોવાથી, એ જ હિંસા-અહિંસા નિશ્ચિત કરવાની સુખ્ય કસોટી છે. અને આ ઉપરથી કેટલાક મુદ્દા નીકળે છે:—‘યુક્ત’ આચરણુવાળા યતનાર્વાંતને રાગાદિ ન હોય, તો પ્રાણના વ્યપરોપણુ (હરવા) માત્રથી જ હિંસા લાગતી નથી; પણ રાગાદિને વશ એવી પ્રમાદ અવસ્થા હોય, તો જીવ મરે કે ન મરે તોપણુ હિંસા ચોક્કસ આગળ દોડે છે; કારણ કે સકષાય હોઈ આત્મા પ્રથમ તો આત્માને (પોતાને) આત્માથી હણુ છે, પછી બલે ધીજ પ્રાણીની હિંસા થતી હોય વા ન થતી

* “આત્મપરિણામહિંસનહેતુત્વાત્સર્વમેવ હિંસૈતત્ ।
અનૃતવચનાદિ કેવલમુદાહૃતં શિષ્યવોધાય ॥
યત્ સ્તુ કષાયયોગાત્ પ્રાણાનાં દ્રવ્યમાવરૂપાણામ્ ।
વ્યપરોપણસ્ય કરણં સુનિશ્ચિતા ભવતિ સા હિંસા ॥”

—મહર્ષિ શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યશુક્ર પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય

× “યુક્તાચરણસ્ય સતો રાગાદ્યાવેશમંતરેણાપિ ।
ન હિ ભવતિ હિંસા પ્રાણવ્યપરોપણાદેવ ॥
વ્યુત્થાનાવસ્થાયાં રાગાદીનાં વશપ્રવૃત્તાયામ્ ।
મિચિતાં જીવો મા વા ધાવત્યગ્રે ધ્રુવં હિંસા ॥
યસ્માત્સકષાયઃ સન્દ્હન્યાત્મા પ્રથમમાત્મનાત્માનમ્ ।
પશ્ચાજ્ઞાયેત ન વા હિંસા પ્રાણ્યંતરાણાં તુ ॥”—પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય

હોય.' એટલે કે હિંસા કરનારો સૌથી પહેલી પોતાની જ હિંસા કરે છે, પછી બીજાની કરે કે ન કરે. આમ હિંસામાં અવિરમણ કે હિંસામાં પરિણમન તે હિંસા છે. તેથી પ્રમત્ત યોગમાં પ્રાણવ્યપરોપણ સદા હોય છે.

અને આણું હિંસા-અહિંસાનું તાર્ત્વિક સ્વરૂપ સમજાવવા માટે તેના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે-હેતુ અહિંસા, સ્વરૂપ અહિંસા, અનુબંધ અહિંસા. જીવ-ચતના-જયણા કરવી, જીવ બચાવવાની કાળજી રાખવી તે અહિંસાનો હેતુ છે, માટે તે હેતુ અહિંસાના અહિંસા છે. જીવનો ઘાત ન કરવો, પ્રાણ ન હરવા તે સ્વરૂપ અહિંસા ત્રણ પ્રકાર છે. અનુબંધથી અહિંસા ક્ષણરૂપે જે પરિણમે તે અનુબંધ અહિંસા છે. તેમાં હેતુ અહિંસા ને સ્વરૂપ અહિંસા અનુબંધ (પરંપરા) વિનાનું શુભ ક્ષણ આપે છે, પણ દઢ અજ્ઞાનને લીધે હિંસાનો અનુબંધ કરે છે. અને સ્વરૂપથી જે નિરવઘ હોય અથવા સાવધ હોય, તે ક્રિયા જ્ઞાનશક્તિવડે કરીને અનુબંધે અહિંસા આપે છે, અર્થાત તેથી અહિંસાની પરંપરા ચાલ્યા કરે છે. એટલા માટે જ કહ્યું છે કે-‘ પદમં નાણં તઓ દયા ’ પહેલું જ્ઞાન ને પછી દયા.

“હેતુ અહિંસા જયણારૂપે, જંતું અઘાત સ્વરૂપ;
ફલરૂપે જે તેહ પરિણમે, તે અનુબંધ સ્વરૂપ....

મનમોહન જિનજી ! તુજ વચણે મુજ રંગ.”

હેતુ-સ્વરૂપ અહિંસા આપે, શુભ ફલ વિણ અનુબંધ;
દઢ અજ્ઞાન થકી તે આપે, હિંસાનો અનુબંધ....મન૦
સ્વરૂપથી નિરવઘ તથા જે, છે ક્રિયા સાવધ;
જ્ઞાનશક્તિથી તેહ અહિંસા, દિગ્ધે અનુબંધે સઘ....મન૦”-સા. ત્ર. ગા. સ્ત.

ઇલાહિ પ્રકારે અહિંસા આદિની તલસ્પર્શી મીમાંસા જૈનદર્શનમાં કરવામાં આવી છે. તેમાં ભાવનું મુખ્યપાણું છે; અને એના ઉપરથી હિંસા-અહિંસાદિ અંગે ઉપજતા અનેક કોયડાનો સરલતાથી નિકાલ થાય છે. વિશેષ જિજ્ઞાસુએ શ્રીપુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય, સાડા ત્રણસો ગાથાનું સ્તવન, તત્ત્વાર્થ સૂત્ર, ઉપદેશપદ વગેરે સ્થળો જોવા.

૨. અખેદ

ખેદ નામનો પ્રથમ આશયદોષ અત્રે ટળે છે, એટલે અખેદ હોય છે. પ્રવૃત્તિ કરતાં ન થાકવું તેનું નામ અખેદ છે. અત્રે આવો અખેદ દેવકાર્ય, ગુરુકાર્ય, ધર્મકાર્ય આદિમાં ઘટે છે. સદ્દેવ, સદ્ગુરુ, કે સદ્ધર્મ સંબંધી કંઈ પણ કર્તવ્ય આવી પડે ત્યારે આ દષ્ટિવાળો પુરુષ તે તે કર્તવ્યમાં અદમ્ય ઉત્સાહથી, પૂર્ણ ઉદ્ધાસથી, અત્યંત ઉછરંગથી પ્રવર્તે છે, અને તેમ પ્રવર્તતાં થાકતો નથી, દૃઢપણે મંડ્યો જ રહે છે. જેમ સંસારમાં

રાચનારો-સ્વયોપચયો રહેનારો ભવાભિનંદી જીવ, માથું લારી હોય-દુઃખનું હોય તોપણ વિષયલોગ વગેરે સાંસારિક પ્રયોજનમાં પ્રવર્તે જ છે; તેમ આ દષ્ટિમાં સ્થિતિ કરતો યોગી ધર્મનો દઢ અવિહ્વડ રંગ લાગ્યો હોવાથી, ધર્મકાર્યમાં સ્વયોપચયો જ રહે છે.

“સેવન કારણ પહેલી ભૂમિકા રે, અભય અદ્રેષ અખેદ.”

“ખેદ પ્રવૃત્તિ કરતાં થાકીએ રે, દ્રેષ અરોચક લાવ”—શ્રી આનંદધનજી

“સાચો રંગ તે ધર્મનો....સાહેલડીઆં, બીજો રંગ પતંગ રે....ગુણવેલડિઆં.

ધર્મ રંગ જીવણ નહિ—સાહેં દેહ તે જીવણ થાય રે. ગુણું

સોનું તે વિણુસે નહિ....સાહેં ઘાટ ઘડામણુ બાય રે. ગુણું”—શ્રીયશોવિજયજી

“જબ બગેંગે આતમા, તબ લાગેંગે રંગ.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

૩. અદ્રેષ

દેવકાર્ય વગેરેમાં અખેદ છતાં, દેવકાર્ય વગેરે ન હોય તેમાં અહીં અદ્રેષ-અમત્સર હોય છે. એટલે કે બીજો કોઈ દેવ-ગુરુ-ધર્મકાર્યમાં ન પ્રવર્તતો હોય તો તેવા જીવ પ્રત્યે અત્રે દ્રેષ-મત્સર હોતો નથી, તિરસ્કાર હોતો નથી, પણ મધ્યસ્થ એવી ઉપેક્ષા વૃત્તિ હોય છે. જો કે હજી અહીં તેવા પ્રકારનું તત્ત્વબાણપણું નથી, એટલે માત્સર્ય-દ્રેષનું બીજ નાશ પામ્યું નથી-સત્તામાં છે, તોપણ તે મત્સર-બીજનો અંકુરો-ફળુગો ફૂટતો નથી, ઉદય થતો નથી, તે દળાઈ રહે છે. કારણ કે અહીં જીવનું ચિત્ત તો તત્ત્વઅનુષ્ઠાનનો આશ્રય કરી સત્કર્મમાં લાગ્યું રહે છે, તે પોતે પોતાના કાર્યમાં સાવધાન-મશગૂલ રહે છે. ‘સબ સગકી સંભાજિએ, મૈં મેરી ફેડતા હું’ એમ સમજી તે પોતે પોતાની સંભાજે છે, એટલે તેને પારકી પંચાતનો-ચિંતાનો અવકાશ રહેતો નથી; અને જો રહેતો હોય તો તેને બીજા પ્રત્યે દ્રેષ, મત્સર, અસહિષ્ણુતા કે તિરસ્કાર તો ઉપજતો જ નથી, પણ બલટો કંઈક કરુણાભાવ સ્ફુરે છે કે-અરે ! આ બિચારા જીવો સન્માર્ગને આદરતા નથી, તેથી અનંત દુઃખપરંપરાને પામશે. એમ તેને ‘પરદુઃખ-છેદન ઇચ્છાઈપ કરુણા’ ઉપજે છે. અથવા દ્રેષ એટલે અરોચક લાવ-અરુચિ-અણુગમો; સફેદવ, સદ્ધર્મ, સન્માર્ગ આદિ પ્રત્યે તેવો દ્રેષ-અરોચક લાવ-અણુગમો ન હોવો તે અદ્રેષ આવે. આ નકારાત્મક (Negative) પ્રકારનો પણ ‘ગુણ’ છે. તે કાંઈ નાનીસૂતી વાત નથી. આ અદ્રેષ ગુણ અહીં પ્રગટે છે. અને આમ—

“મત પણુ યમ અહીં સંપજે, ખેદ નહીં શુભ કાળે રે;

દ્રેષ નહિં વળી અવરણું, એહ ગુણુ અંગ વિરાજેરે ....વીર૦”—શ્રી યોગ૦ સબજાય, ૧-૭

આ દષ્ટિમાં વ્યવસ્થિત યોગી જે સાધે છે, તે ખતાવવા માટે કહે છે:—

કરોતિ યોગબીજાનામુપાદાનમિહસ્થિતઃ ।
અવન્ધ્યમોક્ષહેતૂનામિતિ યોગવિદો વિદુઃ ॥ ૨૨ ॥

એહ દષ્ટિમાં સ્થિત કરે, યોગ બીજ આદાન;
મોક્ષહેતુ અવન્ધ્ય જે, જાણે યોગ મુજાણ. ૨૨

અર્થ:—અહીં સ્થિતિ કરનારો યોગી યોગના બીજોને ગ્રહણ કરે છે, કે જે મોક્ષના અવન્ધ્ય-અચૂક હેતુ છે, એમ યોગવેત્તાઓ જાણે છે.

વિવેચન

“યોગના બીજ ઇહાં ગ્રહે” —શ્રી યોગો ૬. સજ્ઞાય

આ મિત્રા દષ્ટિમાં સ્થિતિ કરતો યોગી, આ નીચે કહ્યા છે તે યોગબીજોને ગ્રહણ કરે છે. આ યોગ-બીજો મોક્ષના અવન્ધ્ય-અમોઘ કારણ છે. જેમ બીજમાંથી વૃક્ષ નીપજે તે કાળાંતરે ચોક્કસ ફળની પ્રાપ્તિ થાય, તેમ અહીં એવા યોગબીજો ગ્રહણ કરાય છે, ચિત્તભૂમિમાં રેપાય છે, કે જે મોક્ષમાર્ગરૂપ વૃક્ષસ્વરૂપે વિકાસ પામી-ફાલીફૂલી, મોક્ષરૂપ ચોક્કસ ફલ આપેજ છે. એક નાનું સરખું વડનું બીજ પણ યોગ્ય ભૂમિ-જલ વગેરેનો યોગ પામી, કેવા વિશાલ વટવૃક્ષરૂપે ફાલેફૂલે છે? એક નાની સરખી આંબાની ગોટલી વાની હોય, તે પણ વખત જતાં કેવડા મોટા આમ્રવૃક્ષરૂપે પરિણમી મિષ્ટ આમ્રફળ આપે છે? તેમ અહીં પણ એવા યોગબીજો ગ્રહાય છે, કે જે યોગ્ય ભાવ-જલસિંચન વગેરેવડે આગળ જતાં મોક્ષતરુમાં પરિણમી પરમ અમૃત ફળ ચોક્કસ આપશે જ. આમ આ યોગ-બીજ ‘અવન્ધ્ય’ છે-વાંઝિયા નથી, પણ અવશ્ય મોક્ષરૂપ સત્ફળ આપનારા થઈ પડે છે.

“બીજે વૃક્ષ અનંતતા રે લાલો, પસરે જૂ-જલ યોગ રે;

તિમ મુજ આતમસંપદા રે લાલો, પ્રગટે પ્રભુ સંયોગો” —શ્રી રૂપચંદ્રણ

“વાચક યશ કહે સાંકશું, ફલશે એ મુજ સાચું રે.” —શ્રી યશોવિજયણ

આવા આ યોગબીજના ઉપાદાનરૂપ-ગ્રહણરૂપ નિમિત્ત પામીને, આ યોગીપુરુષનું ‘ઉપાદાન’ જ સુધરી જાય છે! આત્મભાવ જ પલટી જાય છે! બાધકપણું મટીને સાધકપણું થાય છે. અત્યાર સુધી જે ભાવ બાધક થતા હતા, તે હવે આ યોગબીજના પ્રતાપે

વૃત્તિ:—કરોતિ—કરે છે, નત્તવકરણવડે, યોગબીજાનામ્-યોગબીજોને, જેનું લક્ષણ કહેવામાં આવશે તે યોગબીજોને, ઉપાદાન-ગ્રહણ, હિહસ્થિતો-અહીં મિત્રા દષ્ટિમાં સ્થિત, એવ યોગી, એમ અર્થ છે. કેવા વિશિષ્ટ યોગબીજો? તે માટે કહ્યું કે-અવન્ધ્યમોક્ષહેતૂનામ્-અવન્ધ્ય મોક્ષહેતુઓનું, મોક્ષના જે અમોઘ-અચૂક કારણ છે તેનું. કારણ કે યોગ-બીજ યોગ-ફળવાળું નથી એમ નથી (અપિતુ યોગફળવાળું છે જ). અને જે યોગ છે તેનું ફળ મોક્ષ છે. इति યોગવિદો-એમ યોગવિદો, યોગના જાણકાર એવા વિશિષ્ટ જ યોગીઓ, વિદુઃ-જાણે છે.

સાધક થઈ જાય છે. કારણ કે આ યોગીને 'દષ્ટિ' પ્રાપ્ત થઈ છે, અને તે જો કે મંદપણે ઉઘડી છે, તોપણ 'દષ્ટિ'ના કહેલા લક્ષણ પ્રમાણે તેને 'સત્શ્રદ્ધાસંગત યોધ' હોય છે. એટલે તેને સત્પુરુષની, સદ્ગુરુની, સત્શાસ્ત્રની શ્રદ્ધા અવશ્ય હોય છે; તેની આજ્ઞાને પ્રધાન ગણી તેને અનુકૂળ પ્રવૃત્તિ તે કરે છે, અસત્પ્રવૃત્તિ છોડી દીએ છે, કે જેથી સત્-પ્રવૃત્તિપદ નિકટ ખેંચાતું જાય છે.

“સખળા સાહિબ ઝોળગે, આતમ સખળો થાય રે;

બાધક પરિણુતિ સવિ ટળે, સાધક સિદ્ધિ કહાય રે....જગતારક પ્રભુ વિનવું.”

—શ્રી દેવચંદ્રજી

આમ આ યોગીજનના રોપણથી આ જીવનો અવતારજ જાણે ફરી જાય છે! અવળી પાઠ સવળી થાય છે! જીલટું ચક્રે સૂલટું થાય છે. આ બીજથી તે 'દ્વિજ' બને છે! સંસ્કારરૂપ નવો જન્મ ધારણ કરે છે! અને તારક એવા તીર્થરૂપ યોગીજનના સેવનથી છેવટે આ 'જોગીજન' તરીકે જાય છે, ને તીર્થરૂપ સારભૂત તત્ત્વરૂપ ફળ પામે છે.

“ચક્રી ધરમ તીરથ તણો, તીરથ ફલ તત્ત સાર રે;

તીરથ સેવે તે લહે, આનંદધન નિરધાર રે....

ધરમ પરમ અરનાથનો.”—શ્રી આનંદધનજી

હવે યોગીજનો ઉપન્યાસ-રજૂઆત કરતાં કહે છે:—

જિનેષુ કુશલં ચિત્તં તન્નમસ્કાર એવ ચ ।

પ્રણામાદિ ચ સંશુદ્ધં યોગબીજમનુત્તમમ્ ॥ ૨૩ ॥

જિન પ્રતિ ચિત્ત કુશલ અને, તેહને નમસ્કાર;

પ્રણામાદિ સંશુદ્ધ-એ, પરમ યોગબીજ સાર. ૨૩

અર્થ:—જિનો પ્રત્યે કુશલ-શુભભાવવાળું ચિત્ત, તેમના પ્રત્યે નમસ્કાર, અને સંશુદ્ધ એવા પ્રણામઆદિ-એ અનુત્તમ (પરમ) યોગબીજ છે.

વૃત્તિ:—જિનેષુ—જિનો પ્રત્યે, ભગવાન અર્હંતો પ્રત્યે, કુશલં ચિત્ત—કુશલ ચિત્ત, દ્રેષ આદિના અભાવથી પ્રીતિ આદિવાળું ચિત્ત. આ ઉપરથી મનોયોગની વૃત્તિ કહી. તન્નમસ્કાર એવ ચ—અને તે જિનો પ્રત્યે નમસ્કાર, તથા પ્રકારના મનોયોગથી પ્રેરિત એવો નમસ્કાર. આ ઉપરથી વચનયોગની વૃત્તિ કહી.

પ્રણામાદિ ચ—અને પ્રણામ આદિ. પંચાંગ પ્રણામ આદિ લક્ષણવાળા. આદિ શબ્દથી મંડલ-પ્રદક્ષિણા આદિતું પ્રદક્ષ્ય છે. સંશુદ્ધં-સંશુદ્ધ,—આ અસંશુદ્ધના વ્યવચ્છેદ અર્થે કહેલ છે, કારણ કે તે અસંશુદ્ધ તો સામાન્યથી યથાપ્રવૃત્તિકરણના ભેદરૂપ હોય, તેના યોગબીજપણાની અનુપપત્તિ-અષ્ટ-માનપણું છે,—તેનું યોગબીજપણું ઘટતું નથી. (અસંશુદ્ધ પ્રણામાદિ યોગબીજ નથી) આ સર્વજ સમસ્તપણે કે પ્રત્યેક ભાવપણે—યોગબીજ—યોગબીજ, મોક્ષયોગક અનુષ્ઠાનનું કારણ, અનુત્તમ—અનુત્તમ-સર્વ પ્રધાન છે,—વિષયના પ્રાધાન્યને લીધે. (જેનાથી ઉત્તમ કોઈ નથી તે અનુત્તમ, શ્રેષ્ઠ.)

વિવેચન

“ જિનવર શુદ્ધ પ્રભુમો રે ”—શ્રી યોગો સન્નયાય

રાગ-દ્રેષ-મોહ વગેરે અંતરંગ વૈરીઓનો જેણે સર્વથા જય કર્યો છે, એવા વીતરાગ જિન ભગવંત, સર્વ જગતની પૂજના પરમપાત્ર-પરમપૂજનીય ‘અહૃંત’ છે. એવા જિન ભગવંત પ્રત્યે કુશલ એટલે શુભભાવસંપન્ન ચિત્ત રાખવું, લેશ પણ દ્રેષ-અરોચક ભાવ રાખ્યા વિના અંતરંગ પ્રીતિ-ભક્તિ આદિ ધારણ કરવા, ચિત્તપ્રસન્નતાથી તેમની ભક્તિ-આરાધના-સેવના-ઉપાસના કરવી,—એ ઉત્તમ યોગીજ છે. જેમકે—

“ ઉપાસના જિન ચરણુની, અતિશય ભક્તિ સહિત. ”

“ પર પ્રેમ પ્રવાહ અઢે પ્રભુસેં, સખ આગમલેહ સુઠર ખસે. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

“ ઋષભ જિનેશ્વર પ્રીતમ માહરો રે, ઓર ન ચાહું રે કંત;

રીઝયો સાહિખ સંગ ન પરિહરે રે, ભાંગે સાદિ અનંત.

ચિત્ત પ્રસન્ને રે પૂજન કૃદ કહું રે, પૂજા અખંડિત એહ;

કપટ રહિત ધર્મ આતમ અરપણા રે, આશનંદધન પદ રેહ. ”—શ્રીઆનંદધનજી

“ અજિત જિણુંદ શું પ્રીતકી, મને ન ગમે હો ભીજનો સંગ કે;

માલતી કૂલે મોહિઓ, કિમ બેસે હો બાવળ તરુ ભુંગ કે. ”

“ શ્રી શીતલ જિન લેટિએ, કરી ભક્તે ચોકખું ચિત્ત હો;

તેહશું કહો છાતું કિશયું, જેહને સોખ્યા તન મન વિત્ત હો. ”—શ્રી યશોવિજયજી

“ પ્રીતિ અનંતી પરથકી, જે તોડે તે જોડે એહ;

પરમ પુરુષથી રાગતા, એકત્વતા હો દાખી ગુણુગેહ....

ઋષભ જિણુંદ શું પ્રીતકી. ”—શ્રી દેવચંદ્ર

અને તેવા ઉત્તમ ભક્તિભાવભર્યા મનગી પ્રેરણાને લીધે, જિનોને નમસ્કાર હો, સત્પુરુષોને નમસ્કાર હો, ‘ નમો અરિહંતાર્ણ ’ ‘ નમો જિણાણં જિદમવાણં ’—એવા જે સહજ સ્વાભાવિક વચનોદ્વારા નીકળી પડે તે પણ યોગીજ સૂચવે છે અને મન વચન કાયા-કાયાએ કરીને પંચાંગ પ્રણિપાત, સાષ્ટાંગ દંડવત્, દ્વાદશાવર્ત વંદન થી સંશુદ્ધભક્તિ વગેરે જે ભક્તિભાવ સૂચવનારા વંદનપ્રકારો છે, તે યોગીજ છે, કારણ કે તે અંતરંગ ભક્તિના બાહ્ય આવિષ્કારો—સૂચનો છે. આ પ્રભુમ વગેરે ‘ સંશુદ્ધ ’ હોય તો જ યોગીજ છે. અસંશુદ્ધને અહીં સ્થાન નથી, કારણ કે તે તો સામાન્યથી યથાપ્રવૃત્તિકરણના ભેદરૂપ હોઈ, તેને યોગીજપણું ઘટતું નથી. આમ (૧) મનથી જિન પ્રત્યે શુભ ભક્તિભાવવાળું સંશુદ્ધ ચિત્ત, (૨) વચનથી તેમને નમસ્કાર, (૩) અને કાયાથી શુદ્ધ પ્રભુમ વગેરે,—એ અનુત્તમ-સર્વોદ્કૃષ્ટ યોગીજ છે. આને સર્વમાં પ્રધાન-ઉત્કૃષ્ટ કહેવાતું કારણ એ છે કે—જેના પ્રત્યે તે ભક્તિ-નમસ્કાર આદિ

કરાય છે, તે જિન અહીંત સર્વ જગતમાં પરમ પ્રધાન-ઉત્કૃષ્ટ વ્યક્તિ છે, વિશ્વની વિશિષ્ટ શ્રેષ્ઠ વિભૂતિ છે. એટલે ઉત્તમ પુરુષની ભક્તિ ઉત્તમ યોગપ્રીત્ત ધર્મ પડે છે, કારણ કે તે મોક્ષ સાથે યોજનાર-જોડનાર અનુષ્ઠાનનું કારણ થાય છે. કહ્યું છે કે:—

“ ઉત્તમ ગુણ અનુરાગથી સાહેં, લહીએ ઉત્તમ ઠાણ રે...ગુણ
ઉત્તમ નિજ મહિમા વધે સાહેં, દીપે ઉત્તમ ધામ રે...ગુણ ”—શ્રી યશોવિજયજી

“ ઉત્તમ સંગે રે ઉત્તમતા વધે, સધે આનંદ અનંતોણ; ”
નીરાગીથી રે રાગનું જોડવું, લહીએ ભવનો પારોણ. ”—

“ નિમિત્ત હેતુ જિનરાજ, સમતા અમૃત ખાણી;
પ્રભુ અવલંબન સિદ્ધિ, નિયમા એહ વખાણી. ”—શ્રી દેવચંદ્રજી

આમ અત્રે યોગમર્ગમાં-મોક્ષમર્ગમાં ભગવાન શાસ્ત્રકારે પ્રભુભક્તિને પ્રથમ સ્થાન આપ્યું છે. જેણે પરમ આત્મસ્વરૂપને પ્રગટપણે પ્રાપ્ત કર્યું છે; જેને પરમ પૂજ્ય એવો શુદ્ધ આત્મસ્વભાવ પ્રગટ્યો છે, એવા ગુણનિધાન વીતરાગ પરમાત્માની યથાશક્તિ ભક્તિ કરવી, એ યોગ-પ્રાસાદનું પ્રથમ પગથિયું છે, મોક્ષવૃક્ષનું ઉત્તમ ખીજ છે. જે શુદ્ધ ભાવે પ્રભુભક્તિ કરે છે, તે અવશ્ય મોક્ષકર્મ પામે જ છે.

“ જિનપતિ ભક્તિ મુક્તિનો મારગ, અનુપમ શિવસુખ કંદો રે. ”—શ્રી દેવચંદ્રજી

“ ભક્તિ વિના નવિ મુક્તિ હુવે કો ભક્તને,
રૂપી વિના તો તે ન હુવે કોઈ વ્યક્તને. ”—શ્રી રૂપવિજયજી

કારણ કે પ્રભુને ભજવાથી, પ્રભુનું નામ જપવાથી, પ્રભુના ગુણનું સ્મરણ કરવાથી, પ્રભુનું સ્તવન કરવાથી, પ્રભુના ચરિત્રનું સંકીર્તન કરવાથી, પ્રભુનું સ્વરૂપ ચિંતવવાથી, પ્રભુનું ધ્યાન ધરવાથી, ને પ્રભુ સાથે અલેદપણું ભાવવાથી, ભજનાર ‘જિનપદ નિજ- ભક્તજનને પોતાના આત્મસ્વરૂપનું ભાન થાય છે. ઘેટાના ટોળામાં પદ એકતા’ રહેલો સિંહશિશુ પોતાનું સ્વરૂપ ભૂલી ગયો હોય છે, પણ જેવો તે સિંહને દેખે છે કે તરત તેને પોતાના સાચા સ્વરૂપનું ભાન થાય છે. તેમ ભક્તજનને પ્રભુ સાથે તન્મયતા સાધતાં પોતાનું મૂળ શુદ્ધ સદ્જ આત્મસ્વરૂપ સ્મૃતિમાં આવે છે. એટલે ખરી રીતે પરમાર્થથી પ્રભુની ભક્તિ-આરાધના તે પોતાના આત્મસ્વરૂપની ભક્તિ-આરાધના છે. આ અંગે મહાત્માએના સુભાષિત છે કે:—

“ વ્યવહારસે દેવ જિન, નિહચેસે હૈ આપ;
ચેહી ખચનસે સમજ લે, જિન પ્રવચનકી છાપ.
“ જિનપદ નિજપદ એકતા, લેહભાવ નહિ કાંઈ,
લક્ષ થવાને તેહનો, કહ્યાં શાસ્ત્ર સુખદાઈ. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

“જિનવર પૂજા રે તે નિજ પૂજના રે.”

“અજકુલગત કેસરી લહે રે, નિજ પદ સિંહ નિહાળ; ”

તિમ પ્રભુભકતે ભવિ લહે રે, આતમ શક્તિ સંભાળ. ”

“દીઠો સુવિધિ જિજ્ઞાંસ સમાધિરસે ભર્યો રે,

ભાસ્યો આતમસ્વરૂપ અનાદિનો વિસર્યો રે.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

પ્રભુએ શુદ્ધ આતમસ્વરૂપ વ્યક્તપણે પ્રગટ કર્યું છે, અને અન્ય જીવોને તે શક્તિ-રૂપે રહ્યું છે. એટલે પ્રગટ વ્યક્ત સ્વરૂપી પરમાત્મા પ્રતિછંદ સ્થાને છે, આદર્શરૂપ છે, (Ideal). જેમ કુશલ શિલ્પી પ્રતિછંદ-આદર્શ (Model) દેખી, તે પ્રમાણે પોતાની કલાકૃતિ બનાવે છે; તેમ ભક્તિ-કલામાં કુશલ ભક્તજન પ્રતિછંદરૂપ પ્રભુનો આદર્શ નિરંતર દષ્ટિ સમક્ષ રાખી, પોતાના શુદ્ધ આત્માની સાંગોપાંગ સકલ કલાપૂર્ણ નિષ્પત્તિ થાય એમ કરવા મથે છે.

“પ્રતિછંદે પ્રતિછંદે જિનરાજને હોજી, કરતાં સાધક ભાવ; ”

દેવચંદ્ર દેવચંદ્ર પદ અનુભવે હોજી, શુદ્ધાતમ પ્રાગ્ભાવ.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

ભક્તજન પ્રભુની ભક્તિ અનેક પ્રકારે કરે છે. પ્રભુનું શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, ચરણ-સેવન, અર્ચન, વંદન, દાસ્ય (દાસપણું), સખ્ય (સખા-મિત્રભાવ), અને આત્મનિવેદન-એમ નવધા ભક્તિ અન્ય શાસ્ત્રોમાં કહી છે. જૈનશાસ્ત્રમાં દ્રવ્ય ને ભક્તિ પ્રકારે ભાવ એમ બે મુખ્ય વિશાળ ભેદોમાં તેનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. વંદન, નમન, અર્ચન, પૂજન, ગુણગામ વગેરે દ્રવ્યભક્તિ છે. પ્રભુ સાથે અભેદ થવાની ઇચ્છા, પરભાવમાં નિઃકામપણું, પોતાના આત્મામાં તથારૂપ આત્મગુણ-ભાવનું પરિણમનું-પ્રગટપણું થવું તે ભાવભક્તિ છે. દ્રવ્યભક્તિ ભાવભક્તિનું કારણ થાય છે, માટે અવશ્ય કર્તવ્ય છે. અત્રે મિત્રા દષ્ટિમાં મુખ્યપણે દ્રવ્યભક્તિ હોય છે.

“દ્રવ્ય સેવ વંદન નમનાદિક, અર્ચન વળી ગુણ ગ્રામોજી;

ભાવ અભેદ થવાની ઇચ્છા, પરભાવે નિઃકામોજી—શ્રી ચંદ્રપ્રભો”—શ્રી દેવચંદ્રજી

પ્રભુની આરાધનાનો શ્રેષ્ઠ ઉપાય તો તેની આજ્ઞાનું આરાધન કરવું એ જ છે, એ જ એની મોટામાં મોટી પૂજા છે. પ્રભુની આજ્ઞા* પાળવી એ જ એની ઉત્તમ સેવા છે.

* “યસ્ય ચારાધનોપાયઃ સદાજ્ઞાભ્યાસ एव हि ।

યથાશક્તિ વિધાનેન નિયમાત્સ ફલપ્રદઃ ॥

અહિંસાસત્યમસ્તેયં બ્રહ્મચર્યમસજ્જતા ।

ગુરુભક્તિસ્તપો જ્ઞાનં સત્પુષ્પાણિ ચચક્ષતે ॥”—શ્રી હરિભદ્રસૂરિકૃત અષ્ટક

કામ નોકર હાથ તે શેઠની આજ્ઞા ન પાળે, ને કહે કે હું તેનો સેવક
આજ્ઞારાધન: છું, એ કેમ બને? આ તો 'ચાકર તેરા, કહ્યા નહિં કરું' એના
સેવા દોહલી જેવો ઘાટ થયો! સાચો સેવક હોય, તે તો ખડે પળે શેઠની સેવામાં-
 ખીજમતમાં હાજર રહી, તેની આજ્ઞા કદી ઉત્થાયે નહિં. તેમ સાચો
 ભક્ત સેવક પણ પ્રભુની આજ્ઞાનું પાલન કરવા સદા તત્પર રહે છે; ને અહિંસા, સત્ય,
 અસ્તૈય, પ્રદાયર્થ, અસંગતા, ગુરુભક્તિ, તપ, જ્ઞાન એ સત્પુણ્યોથી પ્રભુની પૂજા કરે છે.

“સારી વિધિ સેવા સારતાં, આણુ ન કાંઈ ભાંજે;
 હુકમ હાજર ખીજમતી કરતાં, સહેજે નાથ નિવાજે.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

બાકી સુગઘ લોખા જન તો એમ માને છે કે પ્રભુની સેવા રહેલી છે, સોહલી છે,
 સુગમ છે. 'જે જે, જે જે' કર્યા કે ટીલાં ટપકાં કે ચાંદલા કર્યા, કે નૈવેદ્ય લોખા ધર્મી
 એટલે બસ પત્યું! પ્રભુ પ્રસન્ન! પણ પ્રભુ કાંઈ એવા લોખા નથી, ને એની સેવા પણ
 એવી રહેલી નથી, સોહલી નથી, પણ ઘણી જ દોહલી છે. કારણ કે—

“સુગઘ સુગમ કરી સેવન આદરે, સેવન અગમ અનૂપ;
 દેજો કદાચિત સેવક યાચના, આનંદઘન રસરૂપ...સંભવ.—શ્રી આનંદઘનજી

“શિવગતિ જિનવર દેવ, સેવ આ દોહલી હો લાલો,
 પરપરિણુતિ પરિત્યાગ કરે, તમુ સોહલી હો લાલો
 આશ્રવ સર્વ નિવારી, જેહ સંવર ધરે હો લાલો,
 જે જિન આણુ લીન, પીન સેવન કરે હો લાલો”—શ્રી દેવચંદ્રજી

આવી આ ભગવંતની ભક્તિ-ઉપાસના એ સૌથી મોટી વસ્તુ છે, એટલા માટે
 ભક્તિનો અપૂર્વ મહિમા સર્વ ધર્મોમાં ઘણો ગાવામાં આવ્યો છે. ગીતામાં કહ્યું છે
 કે-‘સર્વ યોગીઓમાં* પણ મને પામેલા-મહારામાં રહેલા અંતરાત્માથી જે શ્રદ્ધાવાન
 મને ભજે છે, તે મહારે મન યુક્તતમ છે.’ અને પરમ ધર્મધુરંધર ન્યાયાચાર્ય શ્રીમાન
 યશોવિજયજીએ તો એટલે સુધી કહ્યું છે કે-‘મેં શાસ્ત્રસમુદ્રનું** અવગાહન કર્યું’, તેમાંથી
 મને આટલો જ સાર મળ્યો છે કે-ભગવંતની ભક્તિ એ જ પરમાનંદ સંપદાઓનું ખીજ છે.’

* “યોગિનામપિ સર્વેષાં મદ્ગતેનાન્તરાત્મના ।
 શ્રદ્ધાવાન્ ભજતે યો માં સ મે યુક્તમો મતઃ ॥ ”—ગીતા.

** “સારમેતન્મયા લબ્ધં શ્રુતાબ્ધેરવગાહનાત્ ।
 મક્તિર્ભગવતી વીજં પરમાનંદસંપદામ્ ॥ ”—શ્રી યશોવિજયજીકૃત દ્વા૦ દ્વા૦

જ્યારે આ હોય છે, તેના સમય કથવા માટે કહે છે—

ચરમે પુદ્ગલાવર્તે તથાભવ્યત્વપાકતઃ ।

સંશુદ્ધમેતન્નિયમાન્નાન્યદાપીતિ તદ્વિદઃ ॥ ૨૪ ॥

ચરમાવર્ત વિષે થયે, તથાભવ્યતા પાક;

સંશુદ્ધ એહ-ન અન્યદા, તન્નોની એ વાક. ૨૪

અર્થ:—છેલ્લા પુદ્ગલાવર્તમાં, તથાભવ્યત્વના પાકયકી, આ (કુશલ ચિત્તાદિ) નિયમથી સંશુદ્ધ હોય છે,—નહિં કે અન્ય વખતે પણ,—એમ તેના બાણકારો કહે છે.

વિવેચન

ઉપરમાં જે જિન પ્રત્યે સંશુદ્ધ કુશલ ચિત્ત વગેરે યોગળીજ કહ્યું, તે ક્યારે નીપજે છે, તેનો સમય અહીં બતાવ્યો છે. એ સંશુદ્ધ ચિત્ત આદિ ચરમ-છેલ્લા પુદ્ગલપરાવર્તમાં પ્રાપ્ત થાય છે. તે આ પ્રકારે:—

જ્યારે જીવથી શ્રદ્ધા-ત્યાગવડે, લેવા-મૂકવાવડે કરીને, લોકમાં રહેલા સમસ્ત પુદ્ગલો એક વાર સ્પર્શાઈ ચૂકે છે, લોગવાઈ બાધ છે, ત્યારે એક પુદ્ગલપરાવર્ત થયું કહેવાય છે. પુદ્ગલપરાવર્ત એટલે પુદ્ગલનો ફેરા-ચક્રાવો (Revolution of Pudgala cycle). આમ એક પુદ્ગલપરાવર્તમાં અનંત દુઃખથી ભરેલા એવા અસંખ્ય જન્મમરણ થઈ ચૂકે છે; અને આ અનાદિ સંસારમાં જૂદી જૂદી ગતિમાં પરિભ્રમણ કરતાં, ચક્રભ્રમણ ન્યાયે, આ જીવે એવા અનંત પુદ્ગલપરાવર્તો વ્યતીત કર્યા છે. કહ્યું છે કે:—

“ જે સ્વરૂપ સમજ્યા વિના, પામ્યો દુઃખ અનંત;

સમજાવ્યું તે પદ નમું, શ્રી સદ્ગુરુ ભગવંત.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રપ્રણીત શ્રી આત્મસિદ્ધિ

વૃત્તિ:—ચરમે પુદ્ગલાવર્તે—ચરમ એટલે છેલ્લા પુદ્ગલાવર્તમાં. તેના પ્રકારે તેના તેના શ્રદ્ધા-ત્યાગથી પુદ્ગલાવર્તો (પુદ્ગલના ફેરા) હોય છે. અને “ **વત્તે ચાનાદૌ સંસારે તથાભવ્યત્વાક્ષિપ્તાઃ કસ્યચિત્કિયન્તોઽપિ** ”—આ અનાદિ સંસારમાં તથાભવ્યત્વથી આક્ષિપ્ત થયેલા આ પુદ્ગલાવર્તો કોઈને કેટલાક હોય છે, એવા વચનના પ્રામાણ્યથી. ચરમ પદમાં ચરમાવર્તનું નામ ઘટે છે. અત્રે પણ કારણ કહ્યું—**તથાભવ્યત્વપાકતઃ**—તથાભવ્યત્વના પાકથી. એટલે તેમાંથી મિથ્યાત્વરૂપ કટુતાની નિવૃત્તિથી (કડવાશ દૂર થતાં) જરાક માધુર્યની સિદ્ધિ થાય છે તેથી કરીને, **સંશુદ્ધમેતત્**—સંશુદ્ધ એવું આ,—જિનો પ્રત્યે કુશલ ચિત્ત આદિ,—હોય છે. **નિયમાત્**—નિયમથી,—તથાપ્રકારે કર્મોના તથાભવ્યત્વપાકના ભાવે કરીને;—અન્ય સમયે સંશુદ્ધની જેમ, અત્રે અસંશુદ્ધની અનુપપત્તિને લીધે. (એટલે કે જીને વખતે જેમ સંશુદ્ધ ન ઘટે, તેમ અહીં ચરમાવર્તમાં અસંશુદ્ધ ન ઘટે; સંશુદ્ધ જ ઘટે.) એટલા માટે જ કહ્યું—**નાન્યદાપિ**—નહિં કે અન્ય કાળે પણ,—પૂર્વે કે પછી પણ નહિં. કારણ કે પૂર્વે કિલજ આશયનો અને પછી વિશુદ્ધતર આશયનો યોગ હોય છે. **इति तद्विदो**—એમ તેના જ્ઞાતાઓ—તન્નોને કહે છે, યોગવેતાઓ કહે છે.

“તુજ દરિસણુ વિણુ હું ભર્યો, કાળ અનંત અપાર રે;
સુહૃમ નિગોદ ભવે વર્યો, પુદ્ગલ પરિઅટ્ટ અનંત* રે;
અવ્યવહારપણે ભર્યો, ક્ષુભક ભવ અત્યંત રે.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

“એમ અનેક થલ જાણીએ....સખી! દેખણુ દે।

ચતુર ન ચઢિયો હાથ રે....સખી.”—શ્રી આનંદધનજી

આમ પુદ્ગલાવર્ત કરતાં કરતાં તથાભવ્યત્વના પાકથી કોઈ જીવને ગણત્રીમાં આવે તેમ કેટલાક બાકી રહે છે; અને તે કેટલાકમાં પણ જે છેલ્લો પરાવર્ત-ફેરો છે, તે ચરમ પુદ્ગલાવર્ત કહેવાય છે. અને આ છેલ્લા પરાવર્તનું કારણ પણ તથાભવ્યત્વને। પરિ પાકે, ભવપરિણતિના પરિપાક છે; એટલે કે જ્યારે જીવમાં તથાપ્રકારની ભવ્યતા પાકે, તેવા પ્રકારની યોગ્યતા-પાત્રતા પરિપકવ થાય, ત્યારે મિથ્યાત્વરૂપ વિષની કડવાશ દૂર થાય અને કંઈક માધુર્યની-મીઠાશની સિદ્ધિ સાંપડે. કહ્યું છે કે:—

“યોગ્યતા ચેહ વિજ્ઞેયા બીજસિદ્ધચાષ્ટપેક્ષયા ।

આત્મનઃ સહજા ચિત્રા તથાભવ્યત્વમિત્યતઃ ॥ ”—શ્રી યોગમિન્દુ, ૨૭૮

અર્થાત્-બીજસિદ્ધિ વગેરેની અપેક્ષાએ આત્માની જે સહજ એવી નાના પ્રકારની યોગ્યતા, તે તથાભવ્યત્વ કહેવાય છે. જીવોની તેવા તેવા પ્રકારની યોગ્યતા તેનું નામ તથાભવ્યત્વ.

આમ તેવી યોગ્યતાના-તથાભવ્યતાના પાકથી જ્યારે છેલ્લો પુદ્ગલપરાવર્ત વર્તતો હોય, ત્યારે જિન પ્રત્યે આ સંશુદ્ધ ચિત્ત આદિ પ્રાપ્ત થાય, એવો નિયમ છે. તે સિવાયના બીજા સમયે, તેની પૂર્વે કે તેની પાછળ, આ સંશુદ્ધ ચિત્તાદિ ન હોય. કારણ કે તેની પૂર્વે કિલ્લ આશય હોય છે, અને તેની પાછળમાં વધારે વિશુદ્ધ આશય હોય છે,—એમ યોગના જાણકારોનું કથન છે. યથાયોગ્ય યોગ્યતા-પાત્રતા વિના કોઈ કાર્ય બનવું સંભવતું નથી. એટલે જ્યાંલગી જીવમાં તેવા પ્રકારની તથા૨૫ યોગ્યતા-પાત્રતા ન આવી હોય, ત્યાંલગી જીવને ગુણની પ્રાપ્તિ થવી શક્ય નથી. પ્રભુભક્તિ વગેરે ઉત્તમ યોગબીજની પ્રાપ્તિ થવી, એ કાંઈ જેવી તેવી કે નાની સૂની વાત નથી, પણ જીવના મોટા ભાગ્યની વાત છે. એવો ભાગ્યોદય તો જીવનો જ્યારે છેલ્લો ભવ-ફેરો હોય, ત્યારે સાંપડે છે; કારણ કે ત્યારે જીવનો તથાપ્રકારની ભવ્યતા-યોગ્યતા પરિપકવ થાય છે, એટલે મિથ્યાત્વરૂપ ઝેરની કડવાશનું પ્રમાણ ઓછું થાય છે, અને પરિણામની કંઈક મીઠાશ નીપજે છે, જેથી કરીને પ્રભુ પ્રત્યે અપૂર્વ ભક્તિભાવ સ્ફુરે છે.

* “અનાદિરેષ સંસારો નાનાગતિસમાશ્રયઃ ।

પુદ્ગલાનાં પરાવર્ત્તા અત્રાનન્તાસ્તથા ગતાઃ ॥ ”—શ્રી યોગમિન્દુ, ૫૪.

“ ચરમાવર્ત્ત હો ચરમ કરણ તથા રે, ભવ પરિણુતિ પરિપાક;
દોષ ટળે વળી ઠષ્ટિ ખૂલે ભલી રે, પ્રાપતિ પ્રવચન વાક. ”—શ્રી આનંદધનભ

“ દેવચંદ્ર પ્રભુની હો કે, પુષ્પે ભક્તિ સધે;
આતમ અનુભવની હો કે, નિત નિત શક્તિ વધે. ”—શ્રી દેવચંદ્રભ

એમ આ સમસ્તનો સમય કહી દેખાડી, આ કથવાની ધ્યાયી કહે છે:—

उपादेयधियात्यन्तं संज्ञाविष्कम्भगान्वितम् ।

फलाभिसन्धिरहितं संशुद्धं ह्येतदीदृशम् ॥ ૨૫ ॥

ઉપાદેય મતિથી અતિ, સંજ્ઞા સ્થંભન સાથે;

ફલ અભિસંધિ રહિત આ, સંશુદ્ધ એવું યથાર્થ. ૨૫

વૃત્તિ:—ઉપાદેયધિયા—ઉપાદેય શુદ્ધિથી, મદ્ય કરવા યોગ્ય—આદરવા યોગ્ય એવી શુદ્ધિવડે કરીને, અત્યન્ત—અત્યંતપણે, સર્વના અપોહથી—ત્યાગથી (ખીજ બધાને એક કાર મૂકી દબને, ગોણ ગણીને) તથા પ્રકારના પરિપાક થકી, સમ્યગ્જ્ઞાનના પૂર્વરૂપણુએ કરીને.

સંજ્ઞાવિષ્કમ્ભગાન્વિતં—સંજ્ઞાના વિષ્કંભણુથી યુક્ત, સંજ્ઞાના સ્થંભનથી—નિરોધથી યુક્ત, ક્ષયો-પક્ષમતી વિચિત્રતાથી આહારઆદિ સંજ્ઞાના ઉદય અભાવથી યુક્ત. સંજ્ઞા આહાર આદિ ભેદથી દશ છે. અને તેના પ્રકારે આર્ષ વચન છે—

“કહચિહા ણં મંતે સન્ના પન્નત્તા । ગોયમા દસવિહા । આહારસન્ના, મયસન્ના, મેહુણ-સન્ના, પરિગ્ગહસન્ના, કોહસન્ના, માણસન્ના, માયાસન્ના, લોભસન્ના, ઓહસન્ના, લોગસન્ના ।”

“હે ભગવંત ! સંજ્ઞા કેટલા પ્રકારની કહી છે ? ‘હે જાતમ ! દશ પ્રકારની: આહારસંજ્ઞા, ભવ-સંજ્ઞા, મૈથુનસંજ્ઞા, પરિમદસંજ્ઞા, ક્રોધસંજ્ઞા, માનસંજ્ઞા, માયાસંજ્ઞા, લોભસંજ્ઞા, ઓહસંજ્ઞા, લોકસંજ્ઞા. ”

આ સંજ્ઞાથી સયુક્ત આશયવાળું અનુક્રાન સુંદર છતાં અબ્યુદય (પુણ્યોદય) અર્થે થાય, પણ નિ:શ્રેયસ—મોક્ષ પ્રાપ્તિ અર્થે ન થાય,—પરિશુદ્ધિના અભાવને લીધે. આ નિ:શ્રેયસ—મોક્ષ તો ભવભોગમાં નિ:સ્પૃહ આરાય થકી જન્મે છે—નીપજે છે, એમ યોગીઓ કહે છે.

ફલાભિસંધિરહિતં—ફલની અભિસંધિથી રહિત,—ભવાન્તર્ગત (સાંસારિક) ફલની અભિસંધિના-અભિપ્રાયના અભાવે કરીને, ફલની કામના વિનાનું (નિષ્કામ).

પ્રશ્ન—સંજ્ઞાનું વિષ્કંભન—સ્થંભન થયે પૂર્વોક્ત ફલની અભિસંધિ અસંભવિત જ છે.

ઉત્તર—તદ્ભવઅન્તર્ગત એટલે કે તે ભવસંબંધી ફલની અપેક્ષાએ આ સત્ય છે; પણ અહીં તે તૈનાથી અન્ય ભવાન્તર્ગત (ખીજ ભવ સંબંધી) એવા સામાનિક દેવ આદિ લક્ષણવાળા કૃપને પણ અપેક્ષને અર્હું છે. કારણ કે તેની અભિસંધિના—કામનાના અસુંદરપણાને લીધે, તેનાથી ઉપાર્જન થયેલા આ ફલનું પણ સ્વતઃ—આપોઆપ પ્રતિગ્રંથપ્રધાનપણું છે.

અને એ અભિસંધિથી રહિત એવું આ સંશુદ્ધ કુશલચિત્ત આદિ અપવર્ગ—મોક્ષનું સાધન છે; પણ સ્વપ્રતિગ્રંથસારે એવું તે તો તથાસ્વભાવપણુએ કરીને તે સ્થાનમાં જ સ્થિતિ કરાવનારું હોય છે,—ગૌતમસ્વામીના ભગવાન પ્રત્યેના બહુમાનની જ્ઞેમ;—એવું હોય તેનું જ યોગનિષ્પાદકપણું છે—યોગ-સાધકપણું છે તેટલા માટે. અરેઅર ! શક્તિમીજ ન હોય તેમાંથી કાળે કરીને પણ શાલિને અંકુર હોય નહિં.

અર્થ:—અત્યંતપણે ઉપાદેય બુદ્ધિવડે કરીને, સંજ્ઞાના વિષ્કંભન-નિરોધ સહિત, અને ફલની અભિસંધિથી-કામનાથી રહિત,-એવું આ સંશુદ્ધ આવું હોય છે.

વિવેચન

ઉપરમાં જે સંશુદ્ધ ચિત્ત વગેરેની વાત કહી, તેમાં સંશુદ્ધ કેવું હોવું જોઈએ, તે અહીં સ્પષ્ટ કર્યું છે. સંશુદ્ધ હોવામાં આ ત્રણ મુખ્ય લક્ષણ છે:-(૧) અત્યંત ઉપાદેય બુદ્ધિ, (૨) સંજ્ઞાનિરોધ, (૩) ફલાભિસંધિ રહિતપણું-નિષ્કામપણું.

૧. પરમ ઉપાદેય બુદ્ધિ

પ્રથમ તો પ્રભુ પ્રત્યે અત્યંત ઉપાદેય બુદ્ધિ હોવી જોઈએ. એટલે કે શ્રી જિનેશ્વર દેવ-વીતરાગ પરમાત્મા આખા જગતમાં બીજા બધાય કરતાં વધારે આદરવા યોગ્ય છે, શ્રદ્ધા કરવા યોગ્ય છે, આરાધવા-ઉપાસવા યોગ્ય છે,-એવી પરમ ઉપાદેય બુદ્ધિ ઉપજવી જોઈએ; આખા જગત કરતાં પણ જેનું ગુણગોરવ અનંતગુણ અધિક છે એવા તે પરમ જગદ્ગુરુ પરમેષ્ઠિ પરમ ઈષ્ટ લાગવા જોઈએ; અને તેમના પ્રત્યે પરમ આદર પ્રગટવો જોઈએ. આવી ઉપાદેયબુદ્ધિ-પરમ આદરભાવવાળી પ્રભુભક્તિ અહીં ચરમાવર્તમાં ઉપજે છે, કારણ કે તેવી ભવ્યતા-યોગ્યતાના પાકને લીધે અહીં સમ્યગ્જ્ઞાનનું પૂર્વરૂપ-પૂર્વ અવસ્થા હોય છે. અને તેથી કરીને જ આ દૃષ્ટિવાળા ભક્ત જોગીજનને ભગવાન આવા પરમપ્રિય-પ્રિયતમ, પરમ ઠહાલા લાગે છે.

“ઋષભ જિનેશ્વર પ્રીતમ માહરો રે, એર ન આહું રે કંત.”

“બીજો મન મંદિર આણું નહિં, એ અમ કુલવટ રીત.”—શ્રી આનાંદધનજી

“પરમ ઈષ્ટ વાલ્હા ત્રિભુવન ધણી રે, વાસુપૂજ્ય સ્વયંબુદ્ધ.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

“સુમતિનાથ ગુણ શું મિલીજી, વાધે મુજ મન પ્રીતિ;

તેલ બિન્દુ જ્યમ વિસ્તરેજી, જલમાંહે ભલી રીતિ....

સોભાગી જિન શું લાગ્યો અવિહડ રંગ”—શ્રી યશોવિજયજી

પરંતુ આ-અભિસંધિ રહિત કુશલચિત્તાદિ તો અભિજ્ઞપ્રિયને પણુ લારે ચરમ યથાપ્રવૃત્તિકરણના સામર્થ્યથી તથાપ્રકારના ક્ષયોપશમસારપણાને લીધે, એવું હોય છે;-આ સરાગ એવા અપ્રમત્ત યતિના વીતરાગ ભાવ જેવું છે.-જે પ્રકારે યોગાચાર્યોએ કહ્યું છે:—

“યોગવીજ્ઞવિચિંત્તં ભવસમુદ્રનિમગ્નસ્યેષદુન્મજ્જનાભોગઃ તત્સત્તયતિશયશૈથિલ્યકારી પ્રકૃતેઃ પ્રથમવિપ્રિયેક્ષા તવાકૂતકારિણી સમુજ્ઞાસનાગમોપાયનં ચ ઇતસ્તદુચિત્તચિન્તાસમા-વેશકુદ્રન્થિપર્વતપરમવજ્રં નિયમાત્તદ્વેદકારિ માવચારકપલાયનકાલઘણ્ટા તદપસારકારિણી ।” ઇત્યાદિ સંક્ષેપથી છે. (અર્થ માટે જુઓ વિવેચન)

એટલા માટે સંશુદ્ધં હોતદીદશમ્—આ જિન પ્રત્યે કુશલ ચિત્તાદિ સંશુદ્ધ આવું હોય છે. અને આ તેવા પ્રકારના કાલ આદિ ભાવથી તે તે સ્વભાવપણાએ કરીને, ફલપાકના આરંભ સરખું છે. (ફલ પાકવાની શરૂઆત જેવું છે.)

બીજા બધાં કામ એક કોરે મૂકી દઈ--પડતા મૂકી, પ્રભુલક્ષિતને પરમ આદરવા યોગ્ય માની, શુદ્ધ આશયથી પ્રભુલક્ષિતમાં લીન થવાની બુદ્ધિ રાખવી, તેનું નામ ઉપાદેય બુદ્ધિ છે. સાચા લક્ષ્તના હૃદયમાં બીજાં બધાં કાર્ય કરતાં પ્રભુલક્ષિતનું સ્થાન ઊંચામાં ઊંચું હોઈ, આવી પરમ ઉપાદેય બુદ્ધિ પ્રગટે છે.

“શુદ્ધાશય ધિર પ્રભુ ઉપયોગે, જે સમરે તુમ નામજી;

અવ્યાબાધ અતંતું પામે, પરમ અમૃતરસ ધામજી....શીતલમ”—શ્રી દેવચંદ્રજી

૨. સંજ્ઞા નિરોધ

સંશુદ્ધનું બીજું લક્ષણ એ છે કે તેમાં દશ પ્રકારની સંજ્ઞાનો નિરોધ—ઉદય અભાવ હોવો જોઈએ. દશ સંજ્ઞા આ છે—આહારસંજ્ઞા, લયસંજ્ઞા, મૈથુનસંજ્ઞા, પરિશ્વસંજ્ઞા, ક્રોધસંજ્ઞા, માયાસંજ્ઞા, લોકસંજ્ઞા, ઓધસંજ્ઞા અને લોકસંજ્ઞા. આમાંની કોઈ પણ સંજ્ઞાનો ઉદય લક્ષિત આદિ કાર્યમાં ન જ થાય, તે જ તે લક્ષિત આદિ સંશુદ્ધ ગણાય છે. તે સંજ્ઞા ટાળવાની ભાવના આ પ્રકારે:—

આહારસંજ્ઞા—લક્ષિતમાં એવી તલ્લીનતા, તન્મયતા થઈ જાય કે આહાર વગેરે પણ જૂલાઈ જાય, ખાવા-પીવાનું પણ ભાન ન રહે, એવી પ્રભુલક્ષિતની ધૂન આ લક્ષ્ત જોગીજનને લાગે છે.

“પિયુ પિયુ કરી તુમને જપું રે, હું ચાતક તુમ મેહ.”—શ્રી યશોવિજયજી

લયસંજ્ઞા—લક્ષિતમાં તે લયને જ લય લાગી તે લાગી જાય! દૂરથી જ પલાયન કરી જાય! તે પછી પરમ સમર્થ પરમાત્મા જેવાનું જેણે પરમ નિર્ભય ચરણ-શરણ શ્રદ્ધું છે, એવા લક્ષ્તરાજને લય શાનો? કારણ કે—

“હુઃખ દોહગ દરે ટળ્યા રે, સુખ સંપદ શું લેટ;

“ધોંગ ધણી માથે કિયો રે, કુણ ગંજે નર ખેટ?....વિમલજિનમ

સાહિંગ સમરથ તું ધણી રે, પામ્યો પરમ ઉદાર;

મનવિશરામી વાલડો રે, આતમયો આધાર....વિમલજિનમ”

“સપ્ત મહાભય ટાળતો રે, સપ્તમ જિનવર દેવ.”—શ્રી વ્યાનંદધનજી

“જસુ ભગતે નિરભય પદ લહીએ, તેહની સેવામાં ધિર રહીએ....દીકો”—શ્રી દેવચંદ્રજી

“મીતામયપ્રદમનિન્દિતમલ્લિપદ્મમ્ ।”—શ્રી કલ્યાણમંદિર સ્તોત્ર.

“તસ્યાશુ નાશમુપચાતિ મયં મિયેવ ।”—શ્રી લક્ષ્મણસ્તોત્ર.

મૈથુનસંજ્ઞા—તુરંત કામવિકારનો તે લક્ષિત વેળાએ ઉદભવ ઘટે જ નહિ. કારણ કે નિષ્કામ એવા પરમાત્માનું નામસ્મરણ પણ કામનો નાશ કરનારું છે, એટલે એ યોગી પુરુષ તે કામનું સ્મરણ પણ કરે નહિ.

“પરમાત્મ પદ કામના, કામનાશન એહ.”

“જોતાં પણ જગીજ્જંતુને, ન વધે વિષયવિરામ.”—શ્રી દેવવ્યંદ્રજી

“જિહાં કામ ત્યાં રામ ના, રામ તિહાં નહિં કામ.”

પરિશ્વડસંજ્ઞા—પરિશ્વડની મૂર્છા, પરવસ્તુને પોતાની માનવારૂપ મમત્વબુદ્ધિ અને દૂર થઈ જાય, કારણ કે પરવસ્તુ પ્રત્યેની-પુદ્ગલાદિ પ્રત્યેની પ્રીતિ છોડ્યા વિના, પ્રભુ સાથે પ્રીતિ જોડાય નહિં. અને સાચો ભક્તજન તો પ્રભુને નિરંતર પ્રાર્થે છે કે-હે પરમકૃપાળુ દેવ! આપ મને આ પરપરિણતિરંગમાંથી ઉગારો! આ પરવસ્તુની જલભાંધી છોડાવો! આવા પુરુષને ભક્તિકાર્યમાં પરિશ્વડ સાંભરે પણ શેનો ?

“એ પરપરિણતિ રંગથી રે, મુજને નાથ ઉગાર રે....દયાલરાય!”

“પ્રીતિ અનંતી પર થકી, જે તોડે તે જોડે એહ....ઋષભ.—શ્રી દેવવ્યંદ્રજી

ક્રોધસંજ્ઞા—ક્રોધનો ઉદય અહીં હોય નહિં. કારણ કે ક્રોધ અને પરમ શાંત-સુધારસમાં નિમજ્જનરૂપ ભક્તિને બને નહિં. પ્રશમરસનિમજ્જન પરમાત્માના દર્શનથી જ ક્રોધ શમી જાય, ને આત્મા શાંત અમૃતરસમાં ઝીલે.

“અમિયભરી મૂરતિ રચી રે, ઉપમા ન ઘટે કોય;

શાંત સુધારસ ઝીલતી રે, નીરખત તૃપતિ ન હોય....વિમલ”—શ્રી આનંદધનજી

“ઉપશમરસભરી, સર્વજનશંકરી, મૂર્તિ જિનરાજની આજ લેટી”—શ્રી દેવવ્યંદ્રજી

માનસંજ્ઞા—લોકિક માન-મોટાઈની કે કીર્તિ-પૂજા વગેરેની સ્પૃહા અહીં સંશુદ્ધ ભક્તિ આદિમાં ઘટે નહિં. જે લોકમાં મનાવા-પૂજાવાની કામનાએ તે કરવામાં આવે, અથવા હું કેવી ભક્તિ કરું છું એવું દુષ્ટ અભિમાન ધરવામાં આવે, તો તે ચિંતામણિ-રત્નને* કાણી કોડી જેવું કરી મૂકે છે! કારણ કે અમૂલ્ય એવા ઉત્તમ ભક્તિકર્તવ્યને ગોણ કરી તે પામર, તુચ્છ નિર્માલ્ય માનની પાછળ દોડે છે; એટલે કે પરમ મહત્ત્વ એવા ભક્તિ આદિ ધર્મકાર્યનું ખુલ્લું અપમાન કરી આશાતના કરે છે. પણ સાચો ભક્તજન તો કેવલ એક આત્માર્થે જ-આત્મકર્યાણુને માટે જ પ્રભુભક્તિ આદિ કરે ને છે.

“લહું સ્વરૂપ ન વૃત્તિનું, ગ્રહું મત અભિમાન;

ગ્રહે નહિં પરમાર્થને, લેવા લોકિક માન.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ

માયાસંજ્ઞા—શુદ્ધ ભક્તિમાં માયા-કપટ ન હોય, ખગલા ભગત જેવી કુટિલતા-માયાચાર ન હોય, દંભ ન હોય, પોતાના દોષના આચ્છાદનરૂપે-ઠાંકણરૂપે ધર્મને ડાળ-

* “સામ્યં વિના ચસ્ય તપઃ ક્રિયાદેનિષ્ઠા પ્રતિષ્ઠાર્જનમાત્ર एव ।

સ્વર્વેનુચિતામણિકામકુંભાન્ કરોત્યસૌ કાળકપર્દીમૂલ્યાન્ ॥”—શ્રીઅધ્યાત્મોપનિષદ્

+ “ભવામિનન્દિનો લોકપંક્ત્યા ધર્મક્રિયામપિ ।

મહતો દીનદશ્ચોચ્છૈર્દુરન્તાં તદ્વિદો વિદુઃ ॥”—શ્રી યોગબિન્દુ, ૯૯.

ઢાંગીપણું ન હોય, ઢાંલિક, છેતરપીંડીવાળી ઠગબાણું ન હોય, પોતાને ને પરને વંચવારૂપ આત્મવંચના ન હોય, ‘હાથમાં માળા ને મનમાં લાળા’ એવી વંચક વૃત્તિ ન હોય, ઠીલાં ટપકાં તાણી જગતને છેતરવાની ચાલબાણું ન હોય. સાચો ભક્ત બેગીજન તો ચોકબા ચિત્તે, નિખાલસ સરળ હૃદયે, શુદ્ધ અંતઃકરણથી, નિષ્કપટપણે, પ્રભુચરણ પ્રત્યે આત્માર્પણ કરવાની ભાવના ભાવે, ને તેમ કરવા પ્રવર્તે.

“અવશુણુ ઢાંકણુ કાજ, કરું જિતમત ક્રિયા !

છંડું ન અવશુણુ ચાલ, અનાદિની જે પ્રિયા!...વિહરમાન૦”—શ્રી દેવચંદ્રજી

“કપટ રહિત યઇ આતમ અરપણા રે, આનંદલનપદ રેહ.”—શ્રી આનંદલનજી

“જ્યાંસુધી ચિત્તમાં ણીજો ભાવ હોય ત્યાંસુધી તમારા સિવાય ણીજામાં મારે કંઈ પણ ભાવ નથી એમ દેખાડીએ તો તે વૃથા જ છે અને કપટ છે; અને જ્યાંસુધી કપટ છે ત્યાંસુધી ભગવાનના ચરણમાં આત્માનું અર્પણ ક્યાંથી થાય ? જેથી સર્વ જગતના ભાવ પ્રત્યે વિરામ પમાડી, વૃત્તિને શુદ્ધ ચૈતન્યવાળી કરવાથી જ તે વૃત્તિમાં અન્યભાવ રહ્યો ન હોવાથી શુદ્ધ કહેવાય અને તે નિષ્કપટ કહેવાય. એવી ચૈતન્યવૃત્તિ ભગવાનમાં લીન કરવામાં આવે તે જ આત્મઅર્પણતા કહેવાય. x x x જે પોતે ણીજો સ્થળે લીન છે, તેના અર્પણ થયેલા ણીજા જક પદાર્થ ભગવાનમાં અર્પણ ક્યાંથી થઇ શકે ? માટે ભગવાનમાં ચિત્તવૃત્તિની લીનતા એ જ આત્મઅર્પણતા છે.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક, ૬૯૨.

“પ્રભુ તને પ્રસન્ન તે કેમ થાય ? ત્હારા દિલનું કપટ નવ બાય.”—શ્રી નરસિંહ મહેતા

લોભસંજ્ઞા—મને આ ભક્તિ આદિથી આ સાંસારિક લાભ હો, એવી લોભવૃત્તિ-લાલચ સંશુદ્ધ અનુષ્ઠાનમાં ઘટે નહિં. કારણ કે જો એવા તુચ્છ ક્ષણિક નમાલા ફલની ઇચ્છા રાખે, તો તે અનંતગણું મોટું ફલ હારી બાય છે, ચિંતામણિ વેચી કાંકરો ખરીદે છે ! તે તો ભક્તિ નહિં, પણ ભાડાયત જ છે ! પણ સાચો ભક્તજન તો તેવી કોઈ પણ લાલચ રાખે નહિં, તે તો અનાસક્તપણે કોઈ પણ ફળનીx આશા વિના ભક્તિ આદિ કર્તવ્ય કર્યા કરે. “ભક્તિ નહિં તે તો ભાડાયત, જે સેવા ફળ બાયે.”—(શ્રી દેવચંદ્રજી)

ઓધસંજ્ઞા—સામાન્ય પ્રાકૃત જનપ્રવાહને અનુસરવારૂપ ગાડરીઆ પ્રવાહ જેવી વૃત્તિ અત્ર ન હોય, ગતાનુગતિકપણું ન હોય, આંધળાની પાછળ આંધળો દોડ્યો બાય એવું અંધશ્રદ્ધાળુપણું ન હોય; પરંતુ સાચી તત્ત્વસમજણુપૂર્વકની ભક્તિ હોય. “નિર્મળ તત્ત્વરૂચિ યઇ રે, કરજો જિતપતિ ભક્તિ.”—(શ્રી દેવચંદ્રજી)

લોકસંજ્ઞા—લોકને રીઝવવા માટે, લોકના રંજન-આરાધન અર્થે ક્રિયા કરવી તે

x “કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન ।”—શ્રી ભગવદ્ગીતા

લોકસંજ્ઞા છે. તેવી લોકસંજ્ઞા-લોકેષણા આ શુદ્ધ ભક્તિ આદિમાં ઘટે નહિં. કારણ કે લોકેષણારૂપ લોકપંક્તિ* અને લોકોત્તર એવું આત્મકલ્યાણ એ બેને કદી મળતી પાણુ આવે નહિં. જો આત્માર્થ જોઈતો હોય તો માનાર્થ છોડવો જોઈએ, ને માનાર્થ જોઈતો હોય તો આત્માર્થ છોડવો જોઈએ. એક મ્યાનમાં જેમ બે તલવાર સમાય નહિં, ‘ભસવું ને લોટ ફાકવો’ એ બંને ક્રિયા જેમ સાથે બને નહિં, તેમ આત્માર્થ ને માનાર્થનો કદી મેળ બાધ નહિં. અને પરમાર્થ વિચારીએ તો આત્માર્થ પાસે લોકેષણાનું મૂલ્ય બે બદામનું પણ નથી. તેમજ લોક પણ દુરારાધ્ય છે-રીઝવેલો મુસ્કેલ છે. જે એક વાર પ્રશંસાના પુષ્પ વેરે છે, તે જ નિંદાના ચાબખા મારે છે! મારે પ્રભુને રીઝવવા હોય-શુદ્ધ ભક્તિ કરવી હોય તો લોકને રીઝવવાનો પ્રયાસ છોડી દેવો જોઈએ, લોકોત્તર દેવને લોકિક ભાવથી ભજવાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. આમ સમજીને આ યોગીપુરુષ લોકસંજ્ઞાનો સ્પર્શ પણ કરતો નથી.

“જનમનરંજન ધર્મનું, મૂલ ન એક બદામ.”—શ્રી ચિદાનંદજી

“મહિનાય તુજ રીઝ, જન રીઝે ન હુએરી.”

“લોક લોકોત્તર વાત, રીઝ છે હોય જુધરી,
તાત ચક્ર ધુર પૂજ્ય, ચિંતા એહ હુધરી.”—શ્રી પરોવિજયજી

“જેહ લોકોત્તર દેવ, નમું લોકિકથી !”

“આદર્યો આચરણ લોક ઉપચારથી, શાસ્ત્રઅભ્યાસ પણ કાંઈ ક્ષીધો;
શુદ્ધ શ્રદ્ધાન વળી આત્મ અવલંબ વિણ, તેહવો કાર્ય તિણુ કે ન સીધો.”—શ્રીદેવચંદ્રજી

“લોકસંજ્ઞાથી લોકાથે જવાતું નથી.”

“જગતને રૂડું દેખાડવા અનંતવાર પ્રયત્ન કર્યું; તેથી રૂડું થયું નથી.
કેમકે પરિબ્રમણ અને પરિબ્રમણના હેતુઓ હજી પ્રત્યક્ષ રહ્યા છે. એક ભવ જો આત્માનું રૂડું થાય તેમ વ્યતીત કરવામાં જશે, તો અનંત ભવનું સાદું વળી રહેશે; એમ હું લઘુત્વભાવે સમજ્યો છઉં.”—મહાતત્ત્વજ્ઞ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

આમ આ દશ પ્રકારની સંજ્ઞાને થંભાવી દેવામાં આવે, તો જ સંશુદ્ધ ભક્તિ આદિ ગણાય. નહિં તો તે અનુષ્ઠાન સુંદર છતાં ભલે પુણ્ય-અભ્યુદયરૂપ દેવાદિ ગતિ આપે, પણ મોક્ષનું કારણ તો ન જ થાય, કારણ કે પરિશુદ્ધિનો અભાવ છે. મોક્ષની પ્રાપ્તિ તો સાંસારિક ભોગોમાં નિઃસ્પૃહ એવા શુદ્ધ આશયમાંથી ઉપજે છે, એમ યોગીજનો કહે છે. અને એટલા મારે જ, -જ્યાં આવાપીવાનું પણ બૂલાઈ જાય, ભય ભાગી જાય, કામ નકામે થઈ પડે, મમતા મરી જાય, ક્રોધ શમી જાય, માનનું માન ન રહે, કપટનું કપટ આલે

* “લોકારાધનદેતોર્યા મલિનેનાન્તરાત્મના ।

ક્રિયતે સત્ક્રિયા સાત્ર લોકપંકિરુદાહતા ॥”—શ્રીયોગભિન્દુ, ૮૮.

નહિં, લોભનો લોભ થાય નહિં, અંધશ્રદ્ધા ટળીને સારી સમજણ હોય, અને લોકની વાહવાહની કે લૌકિક રીતની ખીલકુલ પરવા ન હોય,—એવી સંશુદ્ધ ભક્તિ જ આ યોગદર્શિવાળા ખરેખરા વૈરાગી જોગીજનો કરે છે. ‘શ્રી શીતલ ત્રિન ભેટિયે, કરી ભક્તે ચોક્યું ચિત્ત હો.’—(શ્રી યશોવિજયણ)

૩. નિષ્કામપણું

સંશુદ્ધનું ત્રીણું લક્ષણ ફક્ત અભિસંધિ રહિતપણું છે. સંશુદ્ધ અનુષ્ઠાન ફક્તની કામના વિનાનું હોય. ભક્તિ વગેરે નિદાન રહિત, નિષ્કામ હોય, તો જ સંશુદ્ધ લેખાય. ઉપરમાં સંજ્ઞાનિરોધ કહ્યો, તેમાં લોભસંજ્ઞાના અભાવે ફલકામનાનો અભાવ છે, તો પછી આ જ્યુદ્ધ ફલશ્રદ્ધણ કેમ ક્યું? તેનો ઉત્તર એ છે કે—પહેલાં જે કહ્યું હતું, તે તે ભવ-સંબંધી ફલની અપેક્ષાએ કહ્યું હતું, અને આ જે કહ્યું તે પરભવ સંબંધી ફલની અપેક્ષાએ કહ્યું છે. એટલે કે—‘પરભવમાં મને આ ભક્તિ વગેરેના પ્રભાવે, સામાનિક દેવ વગેરેની ઋદ્ધિ સાંપડે’—ઈત્યાદિ પરભવ સંબંધી ફલની કામના, નિદાન, નિયાણું ન હોય, તો જ સંશુદ્ધ ભક્તિ આદિ કહેવાય; ફલની કામના—દાનત હોય, તો સંશુદ્ધ ન કહેવાય. કારણ કે તેવી કામના સારી નથી, તેથી તેનાથી પ્રાપ્ત થતું ફલ પણ સાઈ નથી, અને તે મોક્ષ-પ્રાપ્તિમાં આડા પ્રતિબંધરૂપ—અટકાયતરૂપ થઈ પડે છે. કોઈ પણ પ્રકારની કામના વિનાનું-ફળની આશા વિનાનું, એવું જે નિષ્કામ ભક્તિ આદિ અનુષ્ઠાન છે, તે જ મોક્ષનું સાધન છે.

પણ તેમાં જે સ્વપ્રતિબંધ હોય, એટલે કે પ્રભુભક્તિના કુશલ ચિત્ત આદિમાં જ પ્રતિબંધ કરાય, ત્યાં જ આસંગો—આસક્તિ રખાય, તો તે કુશલચિત્તાદિ પણ તે જ સ્થાને સ્થિતિ કરાવનાર થઈ પડે, ત્યાં જ અટકાવી દે, જીવની આત્મદશા વધવા ન દે. અત્રે શ્રી ગૌતમસ્વામીજીનું પ્રસિદ્ધ દ્વંદ્વંત છે. x તેમને ભગવાન મહાવીર પ્રત્યે અત્યંત કુશલ ચિત્ત, બહુમાન, પ્રશસ્ત રાગ હતા. પણ તે રાગ જ ઉલટો તેમને મુક્તિ પ્રાપ્તિમાં અવ-રોધરૂપ—પ્રતિબંધરૂપ થઈ પડ્યો! જ્યાંલગી તેમનો તે રાગ ગયો નહિં, ત્યાંલગી તેમને કેવળજ્ઞાન થયું નહિં. જેવો રાગ ગયો કે તરત કેવળજ્ઞાન થયું. આ ઉપરથી સાર એ સમજવાનો છે કે—પ્રભુપ્રત્યે પણ પ્રશસ્ત રાગ માત્રથી અટકી જવાનું નથી, પણ નીરાગીને સેવી નીરાગિતા પ્રાપ્ત કરવાનો સતત લક્ષ રાખી આગળ વધવાનું છે. ‘વીતરાગ શું હો જે રાગ વિશુદ્ધ કે, તેહી જ ભવ ભય વારણો.’—(શ્રી કેવચંદ્રણ)

આમ આતું નિષ્કામ ભક્તિ આદિ અનુષ્ઠાન જ યોગસિદ્ધિનું સાધક થાય છે. કારણ કે જે શાલિનું ખીજ ન હોય તેમાંથી કોઈ કાળે શાલિનો અંકુરો ફૂટે નહિ; અને શાલિ—

x “પ્રતિબન્ધૈકનિષ્ઠં તુ સ્વતઃ સુન્દરમપ્યદઃ ।

તત્સ્થાનસ્થિતિકાર્યેવ વીરે ગૌતમરાગવત્ ॥”—શ્રી યશોવિજયજીકૃત દ્વા૦ દ્વા૦

બીજા હોય તેમાંથી શાલિનો અંકુરો કૂટ્યા વિના રહે નહિ. તેમ યોગબીજ ન હોય તેમાંથી યોગનો અંકુર કૂટે નહિ; અને યોગબીજ હોય તેમાંથી યોગ-અંકુર કૂટ્યા વિના રહે નહિ.

“ભક્તિપ્રધાન દશાએ વર્તવાથી જીવના સ્વચ્છંદાદિ દોષ સુગમપણે વિલય થાય છે; એવો પ્રધાન આશય જ્ઞાની પુરુષોનો છે. તે ભક્તિને વિષે નિષ્કામ એવી અલ્પ પણ ભક્તિ જો જીવને ઉત્પન્ન થઈ હોય છે, તો તે ઘણા દોષથી નિવૃત્ત કરવાને યોગ્ય એવી હોય છે.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

“આત્મજ્ઞાનવડે જે પૂર્ણ ભરાયેલો છે, અને જેને કર્મફળનો સર્વથા કંટાળો આવી ગયેલો છે, તેને આ જગતમાં ઘેર ઘેઠાં જ શાંતિ આવીને વરે છે, પરંતુ હે અર્જુન! બીજો જે સંસારી હોય છે, તે કર્મબંધનવડે બંધાઈને અભિલાષાનો ગાંઠથી ફળલોગના ખીલા સાથે જકડાઈ જાય છે. + x x તેઓ સ્વર્ગની ઇચ્છા મનમાં રાખે છે, યજ્ઞલોકતા જે ઇશ્વર તેને વિસરી જાય છે. જેમ કપૂરનો ઢગલો કરી તેમાં અગ્નિ લાવી મૂકવો, અથવા મિષ્ટાન્નમાં કાળકૂટનો સંચાર કરવો, અથવા દૈવયોગે અમૃતકુંભ મળે અને તેને લાત મારી ઊંધો વાળી નાંખવો, તેમ ફળપ્રાપ્તિના હેતુથી પ્રાપ્ત થયેલા ધર્મને લોકો હાથે કરીને નષ્ટ કરી નાંખે છે.”—શ્રી જ્ઞાનેશ્વરી ગીતા.

આમ આ સંશુદ્ધ ભક્તિમાં—(૧) પરમાત્મા પ્રત્યે પરમ ઉપાદેય ભુદ્ધિ, (૨) સંજ્ઞા અનુદય, (૩) અને નિષ્કામપણું હોય છે. અને આવું સંશુદ્ધ કુશલ ચિત્ત આદિ અહીં છેલ્લા પુદ્ગલાવર્તમાં, ઐથિલેદ હજી નહિ થયા છતાં, હોય છે. કારણ સંશુદ્ધ ભક્તિ કે છેલ્લા યથાપ્રવૃત્તિકરણના સામર્થ્યથી—પ્રભાવથી અહીં તેવા પ્રકારનો ક્ષયોપશમ હોય છે. જેમ સરાગ એવા અપ્રમત્ત સંયમીનો વીતરાગભાવ ઘટે છે, તેમ અહીં ઐથિલેદ વિના પણ સંશુદ્ધભાવ ઘટે છે, યોગબીજવાળું કુશલ ચિત્તાદિ ઘટે છે. અને તેથી કરીને જ આ મિત્રા દષ્ટિમાં વર્તેલો યોગીપુરુષ અનન્યભાવે, અતિશય ભક્તિ સહિત, શ્રી જિનેશ્વર ભગવાનની નિષ્કામ ઉપાસના કરે છે. ‘ઉપાસના જિન ચરણની, અતિશય ભક્તિ સહિત’—(શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી)

યોગબીજ ચિત્ત

યોગબીજવાળું જે ચિત્ત છે તે કેવું છે? તે અંગે યોગાચાર્યોએ કહ્યું છે કે:—

(૧) તે સંસારસમુદ્રમાં નિમગ્નનો—ડૂબેલાનો જરા ઉન્મજ્જન વિદ્યાસ— છે, જરા ઉપર સપાટીએ આવવારૂપ પ્રયાસ છે; અને તે આ ઉન્મજ્જન સંસારની

+ “યુક્તઃ કર્મફલં ત્યક્ત્વા શાંતિમાપ્નોતિ નૈષ્ટિકીમ્ ।

અયુક્તઃ કામકારેણ ફલે સત્કો નિબધ્યતે ॥”—ગીતા, અ. ૫.

અતિશયx આસક્તિને શિથિલ-ઢીલી કરી નાંખે એવું છે, મોળી પાડી નાંખે એવું છે. જેમ કોઈ દરીઆમાં ડૂબ્યો હોય તે જરા ઉપર સપાટીએ આવે, તો તેને ડૂબેલી અવસ્થા ને ઉપરની અવસ્થા એ બંનેનો સ્પષ્ટ તફાવત જણાય, રાહત અનુભવાય, એટલે ડૂબેલી અવસ્થાના તેના મોહની પકડ ઢીલી પડે; તેમ સંસાર-સાગરમાં ડૂબેલો જીવ જ્યારે યોગબીજને પામે છે, ત્યારે તે ઉપર કંઈક ઉચ્ચદશાએ આવવારૂપ રાહત અનુભવે છે, અને તેની સંસાર સંબંધી આસક્તિ મંદ-શિથિલ-ઢીલી બની જાય છે.

(૨) તે યોગબીજ ચિત્ર પ્રકૃતિનું પ્રથમ વિચિત્ર દર્શન છે. જ્યારે યોગબીજની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે પ્રકૃતિનું-માયાબલનું-સંસારનું પ્રથમ અપ્રિય દર્શન થાય છે; જે સંસાર પહેલાં મીઠો લાગતો હતો, તે જ હવે કડવો-ખારો-અકારો લાગવા માંડે છે. જેમ સમુદ્રમાં ડૂબેલા માણસને ડૂબ્યો હોય ત્યાંસુધી આસપાસનું કંઈ પણ ભાન હોય નહિ, પણ ઉન્મત્તજન થતાં જેવો ઉપર સપાટી પર આવે કે તરત તેને આસપાસની પ્રકૃતિનું કંઈક દર્શન થવા લાગે; તેમ અહીં પણ આ જીવ જ્યાંસુધી સંસારસમુદ્રની અંદર ડૂબેલો હોય, ત્યાંસુધી તો તેને વસ્તુસ્થિતિનું કંઈ પણ ભાન નથી હોતું, પણ યોગબીજની પ્રાપ્તિ થતાં જેવો તે સંસારસાગરની સપાટી પર જરા ઊંચો આવે કે તરત તેને પ્રકૃતિનું-વિષમ કર્મવિપાકરૂપ સંસારનું અકારૂં દર્શન થવા માંડે છે; અને તે દર્શન થતાં, તે તે સંબંધી ઊઠાપોઠામાં-વિચારમાં પડી જાય છે કે આ બધું ચિત્ર-વિચિત્ર સંસારસ્વરૂપ શું હશે ? આમ તેની વિચારદશા જાગ્રત થાય છે.

(૩) તે યોગબીજ ચિત્ર પછી તે સંસારનો સમુદ્ધેદ જાણવા-પામવાના ઉપાયનો આશ્રય કરે છે. જે સંસારસમુદ્રનું પાણી મીઠું જાણી તેણે અત્યાર સુધી હોંસે હોંસે પીધું હતું, તે હવે ખારૂં ઝેર જેવું લાગતાં, તે સંસારનો ઉદ્ધેદ કેમ થાય ? તેનો ઉપાય જાણવા માટે તે પ્રવર્તે છે, અને તેને યોગ્ય એવા તત્ત્વચિંતનમાં પડે છે. 'તત્ત્વ-જ્ઞાનની ઊંડી ગુફા'ના દર્શન કરવા તે પ્રેરાય છે. જેમકે—

“હું કોણ છું ? ક્યાંથી થયો ? શું સ્વરૂપ છે મ્હારું ખરું ?
કોના સંબંધી વળગણું છે ? રાખું કે એ પરિહરું ?
એના વિચાર વિવેકપૂર્વક શાંત ભાવે જો કર્યા,
તો સર્વ આત્મિક જ્ઞાનના સિદ્ધાંતતત્ત્વ અનુભવ્યા.”

—શ્રીમદ્ રાજ્યંદ્રજી પ્રણીત શ્રી મોક્ષમાળા

(૪) એટલે પછી તે યોગબીજવાળું ચિત્ર રાગ-દ્રેષ-મોહની ગાઢ વ્રથિરૂપ પર્વત પ્રત્યે પરમ વજ્ર જેવું બને છે, અને નિયમથી તે વ્રથિપર્વતને ભેદે છે-ચૂરી નાંખે છે. આમ તેને સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ થાય છે. એટલે—

x પાસંતર—શક્યતિશય પાક હોય, સાં સંસારના શક્તિ અતિશયની શિથિલતા કરે એમ અર્થ કરવો. એટલે સંસારની શક્તિ મોળી પડી જાય, એવું બાહ્ય જોર ન આવે.

“મોહાદિની ધૂમિ અનાદિની ઉતરે હો લાલ
અમલ અખંડ અલિપ્ત, સ્વભાવ જ સાંભરે હો લાલ
તત્ત્વરમણ્ય શુચિ ધ્યાન, લાણી જે આદરે હો લાલ
તે સમતારસ ધામ, સ્વામી મુદ્રા વરે હો લાલ....
દીઠો સુવિધિ જિજ્ઞંસ સમાધિરસે ભર્યો હો લાલ” —મુનિવર્ધ શ્રી દેવચંદ્રજી

“દર્શન દીઠે જિનતણે રે, સંશય ન રહે વેધ;
દિનકર કરભર પ્રસરતાં રે, અંધકાર પ્રતિવેધ....વિમલ જિન
મુજ મન તુજ પદ પંકજે રે, લીનો ગુણ્ય મકરંદ;
રંક ગણે મંદર ધરા રે, ઇંદ્ર અંદ્ર નાગેંદ્ર....વિમલ જિન” —યોગીરાજ આનંદધનજી

આવું નિર્મલ આત્મદર્શન અત્ર થાય છે.

(૫) અને પછી તે યોગીજીવાણું ચિત્ત ભવરૂપ ભાવ કારાગૃહને પલાયનની કાલઘંટા બને છે. સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થયું, એટલે પછી ભવરૂપ કારાગૃહને—ખંદીખાનને દૂર કરનારી નાશની કાલઘંટા વાગી એમ સમજવું, સંસારતું આવી બન્યું એમ જાણવું. કારણ કે:—

“તરસ ન આવે હો મરણ્ય જીવન તણે, સીઝે જો દરિશન કાજ;
દરિશન દુર્લભ સુલભ કૃપા થકી, આનંદધન મહારાજ.”

“તુજ મુજ અંતર અંતર ભાંજશે, વાજશે મંગલ તૂર;
જીવ સરોવર અતિશય વાધશે, આનંદધન રસપૂર.” —શ્રી આનંદધનજી

“આતમ ઘર આતમ રમે રે, નિજ ઘર મંગલમાલ રે....દયાલરાય!” —શ્રી દેવચંદ્રજી

આવા સંશુદ્ધ યોગીજી ચિત્તનો અત્રે ચરમાવર્તમાં પ્રારંભ થાય છે. કારણ કે તેવા પ્રકારની કાળલઘ્નિધ વગેરેનો પરિપાક થયો હોય છે, તેથી તેના તે સ્વભાવપણાએ કરીને આ સંશુદ્ધ ચિત્ત આદિ ક્ષણ પાકવાની શરૂઆત જેવા છે. જેમ આગ્રકૃણ તેનો કાળપરિપાક થતાં પાકવા માંડે છે, તેમ મોક્ષરૂપ ક્ષણ અહીં છેલ્લા પુણ્યલાવર્તમાં પાકવાની શરૂઆત થાય છે.

“કાળલઘ્નિધ લહી પંથ નિહાળશું રે, એ આશા અવલાંબ;
એ જત જીવે રે જિનજી! જાણજો રે, આનંદધન મત અંબ...પંથહો”

—શ્રી આનંદધનજી

આવી કાળલઘ્નિધનો પાક અત્રે પ્રારંભાઈ ચૂક્યો છે, એટલે આનંદધનમતરૂપ આંગાને હવે મોક્ષરૂપ ફલ પાકવાની ઝાઝી વાર નથી. એ કાળલઘ્નિધતું ગમે તેમ હો, પણ ભક્તજન તે ભક્તિના આવેશમાં ગાય છે કે—

“કાળલઘ્નિ મુજ મત ગણો, ભાવલઘ્નિ તુમ હાથે રે;
લડથડતું પણ ગજ બચ્યું, ગાજે ગજવર સાથે રે.”—શ્રી યશોવિજયજી

અને આ જ કેવલ યોગીજ નથી, માટે તેનાથી બીજું બતાવવાને કહે છે—

આચાર્યાદિષ્વપિ હ્યેતદ્વિશુદ્ધં ભાવયોગિષુ ।
વૈયાવૃત્ત્યં ચ વિધિવચ્છુદ્ધાશયવિશેષતઃ ॥ ૨૬ ॥

ભાવયોગી આચાર્યજી, આદિ પ્રતિ ય આ શુદ્ધ;
શુદ્ધ આશય વિશેષથી, વૈયાવૃત્ત્ય વિધિશુદ્ધ. ૨૬

અર્થ:—અને ભાવયોગી એવા આચાર્ય આદિ પ્રત્યે પણ, વિશુદ્ધ એવું આ જ કુશલચિત્ત આદિ, તે યોગીજ છે. તેમજ શુદ્ધ આશયવિશેષથી તેમના પ્રત્યે વિધિયુક્ત વૈયાવૃત્ત્ય (વૈયાવચ્ચ-સેવા) તે પણ યોગીજ છે.

વિવેચન

“ભાવાચાર જ સેવના” —શ્રી યોગ ૦ ૬૦ સજ્ઞાય.

ભાવયોગી એવા ભાવઆચાર્ય, ભાવઉપાધ્યાય, ભાવસાધુ, ભાવતપસ્વી વગેરે પ્રત્યે પણ જે શુભભાવસંપન્ન ભક્તિભાવભર્યું વિશુદ્ધ કુશલ ચિત્ત વગેરે હોતું, તે પણ યોગીજ છે. અહીં ‘ભાવ’ શબ્દ ઉપર ખાસ ભાર મૂક્યો છે.

ભાવાચાર્ય ભાવથી—પરમાર્થથી જેના આત્મામાં યોગ પરિણમ્યો છે, જે સાચા આદિ પ્રત્યે આત્મજ્ઞાની હોઈ સાચા ગુરુ છે, જેનામાં આચાર્ય આદિમાં હોવા યોગ્ય ભક્તિ એવા શાસ્ત્રોક્ત યથાર્થ ભાવ-ગુણ વર્તે છે, એવા ખરેખરા ભાવાચાર્ય, ભાવસાધુ વગેરે જ વંદનના અધિકારી છે,—નહિ કે દ્રવ્યલિંગ ધારણ

વૃત્તિ:—આચાર્યાદિષ્વપિ—આચાર્ય આદિ પ્રત્યે પણ, આચાર્ય-ઉપાધ્યાય-તપસ્વી આદિ પ્રત્યે પણ; ષત્-આ જ, કુશલચિત્ત આદિ, વિશુદ્ધ-સંશુદ્ધ જે હોય, એમ અર્થ છે. તે આચાર્યાદિ કેવા વિશિષ્ટ (ખાસ ગુણવાળા) હોય, તેના પ્રત્યે? તે કે-ભાવયોગિષુ-ભાવયોગીઓ એવા પ્રત્યે,—નહિ કે અધર્મજન્ય લક્ષણવાળા દ્રવ્યઆચાર્ય આદિ પ્રત્યે; કારણ કે કૃતરૂપમાં અકૃતભુદ્ધિનું પણ ખચિત અસુંદર-પણું છે, તેટલા માટે. (કુઠાને રૂકું માનવું તે રૂકું નથી તેટલા માટે). આ જ કેવલ યોગીજ નથી, ત્યારે શું?—વૈયાવૃત્ત્યં ચ-વૈયાવૃત્ત્ય, વ્યાવૃત્ત્ય ભાવ જેવું લક્ષણ છે એવું વૈયાવૃત્ત્ય (વૈયાવચ્ચ),—આહાર આદિવડે કરીને. વિધિવત્-વિધિ પ્રમાણે, સત્રોક્ત વિધિયુક્તપણે-પુરુષ આદિની અપેક્ષાએ, એમ અર્થ છે. કહ્યું છે કે:—

“પુરિસં તસ્સુવચારં ઉચચારં ચપ્પજો ય ણાઙ્ગં ।

કુજ્ઞા વૈયાવહિયં આણં કાઙ્ગં નિરાસંસો ॥ ”—ઇલાદિ.

અર્થાત્—‘પુરુષને, તેના ઉપકારને, અને પોતાના આત્માના ઉપકારને બહુને, આજ્ઞા પાળવા ખાતર, નિરાસંસ (કોઈ પણ રૂળની આશા રહિત) રહી વૈયાવૃત્ત્ય કરે.’ એટલા માટે જ કહ્યું—શુદ્ધાશયવિશેષતઃ-શુદ્ધ આશયવિશેષથી, શુદ્ધ ચિત્તપ્રમદવિશેષથી.

કરનારા, વેષધારી-નામધારી એવા દ્રવ્યઆચાર્ય, દ્રવ્યઉપાધ્યાય, દ્રવ્યસાધુ, દ્રવ્યતપસ્વી વગેરે ભાવાચાર્ય વગેરેની ભક્તિ કરવી એ જ યોગભીજ છે, નહિં કે દ્રવ્યાચાર્ય વગેરેની. દ્રવ્યાચાર્ય-દ્રવ્યસાધુ વગેરે તો ખોટા રૂપીઆ જેવા છે, તેને માનવા તે તો કૂડાને રૂડા માનવા જેવું છે, અને તે રૂડું નથી. માટે ભાવાચાર્ય આદિનું જ માન્યપણું છે. બાહ્યદષ્ટિવાળા પ્રાકૃત જનો તો બાહ્ય વેષાદિ દેખીને સાધુપણું કહ્યે છે, મુગ્ધ હોઈ ઉપર ઉપરના દેખાવથી ભ્રાજવાઈ જાય છે, અને જ્ઞાનરહિત એવા દ્રવ્યલિંગીઓને ગુરુ માની બેસી આરાધે છે! ખોટા રૂપીઆને વટાવવા જતાં કોડીની કિંમત ઉપજતી નથી! કારણ કે-‘ભાવ જx પ્રથમ લિંગ છે, દ્રવ્યલિંગ પરમાર્થરૂપ નથી, ગુણ-દોષનું કારણ ભાવ છે એમ જિન ભગવાન કહે છે. ભાવની વિશુદ્ધિ નિમિત્તે બાહ્ય પ્રથમે ત્યાગ કરાય છે, પણ અભ્યંતર એવા રાગદ્વેષાદિ ગ્રંથ યુક્તને બાહ્ય ત્યાગ નિષ્ફલ છે.’

પણ જે યોગદષ્ટિવાળા ભેગીજનો છે તેઓ તો ભાવવિહીન દ્રવ્યલિંગને કંઈ પણ વળૂદ આપતા નથી, તેઓ તો ભાવ-આત્મપરિણામ પ્રત્યે જ દષ્ટિ કરે છે, ભાવિતાત્મા એવા *ભાવલિંગીને જ મહત્ત્વ આપે છે, દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર-તપ ભાવલિંગનું જ આદિ આત્મભાવના પ્રગટપણાના માપ ઉપરથી મૂલ્યાંકન કરે છે, સાચા પ્રધાનપણું નગદ રૂપીઆને જ સ્વીકારે છે કારણ કે તે સારી પેઠે જાણે છે કે-ઘાતુ ખોટી અને છાપ ખોટી, અથવા ઘાતુ ખોટી અને છાપ સાચી, એ બે પ્રકાર કલર્ષના રૂપીઆ જેવા બનાવટી (Counterfeit) મૂલ્યહીન દ્રવ્યલિંગી સાધુઓના છે, તે તો સર્વથા અમાન્ય-અસ્વીકાર્ય છે; અને ઘાતુ સાચી પણ છાપ ખોટી, અથવા ઘાતુ સાચી અને છાપ પણ સાચી, એ બે પ્રકાર આંદીના રૂપીઆ જેવા સાચા મૂલ્યવાન ભાવલિંગી સાધુજનોના છે, અને તે જ સર્વથા માન્ય છે. એટલે દ્રવ્યથી તેમ જ ભાવથી જે સાધુ છે, અથવા દ્રવ્યથી નહિં છતાં ભાવથી જે સાધુ છે, -એ બન્ને પ્રકારના ભાવસાધુને જ તે માન્ય કરે છે. અમુક પુરુષમાં કેટલો આત્મગુણ પ્રગટ્યો છે? તે યોગમાર્ગે કેટલો આગળ વધ્યો છે? તે કેવી યોગદશામાં વતે છે? તેનું ગુણસ્થાન કેવું છે? તેની અંદરની મુંડ (કષાય મુંડન-રૂપ) મુંડાઈ છે કે નહિં? તેનો આત્મા પરમાર્થે સાધુ ‘મુનિ’ બન્યો છે કે નહિં? ઇત્યાદિ તે તપાસી જુએ છે. કારણ કે તેના લક્ષણનું તેને બરાબર જ્ઞાન છે. તે જાણે છે

× “ભાવો હિ પદમલિંગં જ દવ્વલિંગં ચ જાણ પરમત્યં ।

ભાવો કારણભૂદો ગુણદોસાણં જિજ્ઞાસિતિ ॥”

—મહાદેશી કુંદકુંદાચાર્યજીવિત ભાવપ્રાભૂત

* “તત્ર વાલો રતો લિંગે વૃત્તાન્વેષી તુ મધ્યમઃ । પંડિતઃ સર્વયત્નેન શાસ્ત્રતરુવં પરીક્ષતે । ગૃહત્યાગાદિકં લિંગં વાહ્યં શુદ્ધિં વિના વૃથા । ન ભેષજં વિનારોગ્યં વૈદ્યવેષેણ રોગિણઃ ॥”

શ્રી યશોવિજયજીવિત કા૦ કા૦

કે-જે આત્મજ્ઞાની સમદર્શી વીતરાગ પુરુષ હોય, જે પૂર્વ પ્રારબ્ધ પ્રમાણે સર્વથા ઇચ્છા-રહિતપણે અપ્રતિબંધ ભાવથી વિચરતા હોય, અને પરમશ્રુત એવા જે પુરુષની વાણી કદી પૂર્વે ન સાંભળી હોય એવી અપૂર્વ હોય, તે જ સાચા સદ્ગુરુ છે. ‘છત્તીસ ગુણો ગુરુ મજ્જા’* તે બાણે છે કે-જે આત્મજ્ઞાની આત્માનુભવી હોય, જે નિરંતર આત્મભાવમાં રમણુ કરનારા, આત્મારામી હોય, જે વસ્તુગતે વસ્તુતું સ્વરૂપ પ્રકાશનારા હોય, જ્ઞાની સત્પુરુષોના સનાતન સંપ્રદાયને અનુસરનારા જે સદા અવંચક હોય, અને જે સમક્રિતી પુરુષ સારભૂત એવી સંવર ક્રિયાના આચરનારા હોય, તે જ સાચા શ્રમણુ છે, તે જ સાચા સાધુ છે, તે જ સાચા મુનિx છે, તે જ સાચા નિર્ઘંધ છે, બાકી બીજા તો ‘દ્રવ્યલિંગી’ વેષધારીઓ છે. આમ તે બાણુતા હોઈ, તેવા સાચા ભાવયોગીઓને જ, ભાવાચાર્ય આદિને જ તે માને છે, તેમના આદર-ભક્તિ કરે છે. તે નથી જોવા બેસતા કે આણે સફેદ કપડા પહેર્યા છે કે પીળા ? પીતાંબર છે કે શ્વેતાંબર ? લંગોટી છે કે દિગંબર છે ? કારણુ કે ધર્મ કાંઈ કપડામાં સંતાઈ ગયો નથી ! એટલે તેમાં તે ખોળવા જતા નથી ! તેઓ તો ગમે ત્યાં સાચું ભાવ-સાધુપણું દેખે ત્યાં નમી પડે છે અને આવા ભાવયોગીને જ મુખ્યપણે આ યોગમાર્ગમાં સ્થાન છે. ભાવયોગીનો જ ‘ભાવ’ અહીં પૂછાય છે; દ્રવ્યાચાર્ય આદિતું કાંઈ ‘દ્રવ્ય’ અહીં ઉપજતું નથી ! કારણુ કે—

“આત્મજ્ઞાની શ્રમણુ કહાવે, બીજા તો દ્રવ્યલિંગી રે;

વસ્તુગતે જે વસ્તુ પ્રકાશે, આનંદધન મત સંગી રે....વાસુપૂજ્ય.”

“સચલ સંસારી ઈંદ્રિયરામી, મુનિ ગુણુ આત્મરામી રે;

મુખ્યપણે જે આત્મરામી, તે કહિયે નિષ્કામી રે....શ્રી શ્રેયાંસ૦”

“આગમધર ગુરુ સમક્રિતી, કિરિયા સંવર સાર રે;

સંપ્રદાયી અવંચક સદા, શુચિ અનુભવ આધાર રે. શાંતિજિન૦”—શ્રીઆનંદધનજી

“આત્મજ્ઞાન સમદર્શિતા, વિચરે ઉદય પ્રયોગ;

અપૂર્વવાણી પરમશ્રુત, સદ્ગુરુ લક્ષણુ યોગ્ય.”

“આત્મજ્ઞાન ત્યાં મુનિપણું, તે સાચા ગુરુ હોય;

બાકી કુલગુરુ કલ્પના, આત્માર્થી નહિં જોય.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ

“જં સંમંતિ પાસહ, તં મોળંતિ પાસહં ।”—શ્રી આચાર્યસૂત્ર

“કારજ સિદ્ધ ભયો તિનકો જિણે, અંતર મુંક મુંડાય લિયા રે.”—શ્રી ચિદાનંદજી

* “પરમદ્વો ચલુ સમઓ સુદ્ધો જો કેવલી મુળી ણાળી ।

તહિ દ્વિદા સહાવે મુળિણો પાવંતિ જિવ્વાણં ॥”—શ્રી કુંદકુંદાચાર્યજીકૃત સમયસાર

* “પર્ણવિહસમ્મચરણવયવહારાયારસમિદ્ધસજ્ઞાણ ।

દ્વિગસંવેગો અ રઓ, છત્તીસગુણો ગુરુ જયડ ॥”

આમ જેનામાં ભાવ-દીવો પ્રગટ્યો છે, એવા બાગલી જ્યોત જેવા સાક્ષાત્ યોગી-સ્વરૂપ ભાવઆચાર્યાદિ પ્રત્યે સંશુદ્ધ એવું કુશલ ચિત્ત રાખવું, તેમને ભાવથી નમન વગેરે કરવું, એ ઉત્તમ યોગીની જ છે. જેમ જિનભક્તિ ઉત્તમ યોગીની સદ્ગુરુ-ભક્તિ છે, તેમ સદ્ગુરુભક્તિ પણ ઉત્તમ યોગીની જ છે, એમ મહાત્મા અંથ-પરમ યોગીની જ કારનો આશય છે. આ સદ્ગુરુભક્તિનો મહિમા શાસ્ત્રકારોએ અત્યંત અત્યંત ગાયો છે, તે એટલે સુધી કે શ્રી સદ્ગુરુને જિન તુલ્ય કહ્યા છે—

‘તિથ્યરસમો સૂરી સમ્મં જો જિનમયં મળઈ’ (શ્રી ગણ્ધાર પયજ્ઞા), ને કોઈ અપેક્ષાએ જિનતું સ્વરૂપ સમબલવનાર પણ શ્રી સદ્ગુરુ છે, એટલે તેનો ઉપકાર અધિક છે એમ સમજીને તેથી પણ અધિક કહ્યા છે. પંચપરમેષ્ઠિમાં અરિહંતપદ સિદ્ધ પહેલાં મૂક્યું, તે પણ પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુનો મહિમા સૂચવે છે. કારણ કે જીવને આત્મકલ્યાણનો મુખ્ય ધોરી રાજમાર્ગ એ જ છે, જીવના સ્વચ્છંદ આદિ અનેક મહાદોષ સદ્ગુરુશરણમાં જતાં અદ્ય પ્રયાસે બંધ છે, માન આદિ જે આત્માના પરમ વૈરી છે તે પણ તેથી સહેજે ટળે છે; સંતચરણના આશ્રય વિના, અનંત સાધન કરતાં છતાં, જે અનંત ભવજામણુ અટકતું નથી, તેનો સંતચરણ આશ્રયથી અદ્ય સમયમાં અંત આવે છે. આવો જ્ઞાની પુરુષોનો ઠઠ નિરૂધાર હોવાથી, તેઓએ સદ્ગુરુભક્તિને પરમ યોગીની ગણ્યું છે. કારણ કે—

“સેવે સદ્ગુરુ ચરણને, ત્યાગી દર્ષ નિજ પક્ષ;
તો પામે પરમાર્થને, નિજ પદનો લે લક્ષ.
પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુ સમ નહિં, પરોક્ષ જિન ઉપકાર;
એવો લક્ષ થયા વિના, જોગે ન આત્મ વિચાર.
સદ્ગુરુના ઉપદેશ વિણ, સમજાય ન જિનરૂપ;
સમજ્યા વિણ ઉપકાર ક્યો? સમજ્યે જિનસ્વરૂપ.
પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુ યોગી, સ્વચ્છંદ તે રોકાય;
અન્ય ઉપાય કર્યાથકી, પ્રાયે જમણો થાય.
સ્વચ્છંદ મત આગ્રહ તણ, વર્તે સદ્ગુરુલક્ષ;
સમકિત તેને ભાખિયું, કારણ ગણી પ્રલક્ષ.
માનાદિક ક્ષત્રુ મહા, નિજ છંદે ન મરાય;
બાતાં સદ્ગુરુ શરણમાં, અદ્ય પ્રયાસે બંધ.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રણપ્રણીત શ્રીઆત્મસિદ્ધિ

અને આવા મહામહિમાવંત પરમ ઉપકારી ભાવાચાર્યા, ભાવમુનિ વગેરેનું વૈયા-વૃત્ત્ય કરવું, વૈયાવચ્ચ-સેવાશુશ્રૂષા કરવી, તે પણ ઉત્તમ યોગીની જ છે, એમ સહેજે સમજી

શકાય છે. એવી સેવાનો સુઅવસર મળવો એ પરમ અહોભાગ્યની વાત વૈયાવચ્ચ પણ છે. વ્યાવૃત્ત ભાવ એ વૈયાવૃત્ત્યનું લક્ષણ છે. વ્યાવૃત્તભાવ એટલે જેમાંથી યોગબીજ અહંત્વ-મમત્વ આદિ ભાવો વ્યાવૃત્ત-નિવૃત્ત થયા છે, પાછા હડી ગયા છે તે. વૈયાવચ્ચ-સેવાધર્મ એવો હોવો જોઈએ કે તેમાં અહંકાર, મમકાર, આશંસા (ફલ-આશા) વગેરે દુષ્ટ ભાવો હૂર થઈ ગયા હોય. અથવા તો ‘તેઓને વ્યાધિ* વગેરે આવી પડ્યે, તેનો યોતાની શક્તિ પ્રમાણે સમ્યક્ પ્રતીકાર કરવો, નિવારણ કરવું, તેનું નામ વૈયાવૃત્ત્ય-વૈયાવચ્ચ છે.’ આલું વૈયાવચ્ચ સદ્ગુરુ-સત્સાધુ આદિ પ્રત્યે આહાર-ઓપધદાન વગેરેવડે શાસ્ત્રમાં કહેલ વિધિ પ્રમાણે કરવા યોગ્ય છે. આ વિધિમાં ખાસ કરીને નીચેના મુદ્દા વિવેકપૂર્વક લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે:—

(૧) એક તો પુરુષવિશેષ—જે પુરુષ પ્રત્યે વૈયાવચ્ચ કરવાનું છે, તેની વય, શરીર-પ્રકૃતિ, અવસ્થા-દશા વગેરે ધ્યાનમાં રાખવા જોઈએ. (૨) બીજું તેનો ઉપકાર કેવા પ્રકારે થઈ શકે? કેમ કર્યું હોય તો આ સત્પુરુષ આત્મસાધનમાં નિરાબાધપણે પ્રવર્તી શકે? ઇત્યાદિ અપેક્ષા પણ લક્ષમાં લેવી જોઈએ. (૩) તે પ્રકારે પરમ વિધિ પ્રમાણે નિરપેક્ષ, દેહાદિમાં પણ સર્વથા નિરપૃહ-નિરીહ મુનિ આદિ પ્રત્યે એટલે શું? ઉપકાર કરતાં વાસ્તવિક રીતે હું આ મહારા યોતાના આત્માનો જ ઉપકાર કરું છું, હું આ વડે કરીને મહારા આત્માનો જ આ સંસાર-સમુદ્રમાંથી ઉદ્ધાર કરું છું; હું ધન્ય છું કે આજે મને આવા પરમ સુપાત્ર મહારામા સત્પુરુષની સેવા કરવાનો પરમ સુઅવસર સાંપડ્યો,—ઇત્યાદિ પ્રકારે યોતાના જ આત્માનો ઉપકાર ચિંતવવો જોઈએ. (૪) આ જે વૈયાવચ્ચ-સેવા હું કરું છું, તે ભગવાનની આજ્ઞાનું પાલન કરું છું, એમ ભાવવું જોઈએ. (૫) આ વૈયાવચ્ચ સર્વથા નિરાશંસપણે કોઈ પણ જાતનો આ લોક-પરલોકની કામના સિવાય, ફલની અભિસંધિ વિના, ફલ તાક્યા વગર, કરવું જોઈએ. હું સેવા કરીશ તો આ મુનિ આદિ મને કંઈ લગ્નિધ-સિદ્ધિ બતાવી આપશે, મને કોઈ ન્યોતિપ્-મંત્ર-તંત્ર વગેરે અમત્કાર દેખાડશે, મને એવો કોઈ રૂડો આશીર્વાદ આપશે કે—‘જા જન્મ્યા! ત્હારું કલ્યાણ થશે,’—કે જેથી કરીને હું ધન-પુત્ર આદિ ઐહિક સિદ્ધિ પામીશ, અથવા પરલોકમાં મને આથી કરીને આલું આલું ફલ પ્રાપ્ત થશે;—ઇત્યાદિ પ્રકારે આ ભવ-પરભવ સંબંધી આશંસા, દુષ્ટ ખોટી આશા વૈયાવચ્ચમાં-સેવાધર્મમાં ન હોવી ઘટે. અને એટલા માટે જ અહીં કહ્યું કે આમાં ખાસ કરીને શુદ્ધ આશય હોવો જોઈએ, શુદ્ધ ચિત્તવૃત્તિ જ હોવી જોઈએ.

આ સદ્ગુરુના સેવા-ભક્તિ અંગે સંત જ્ઞાનેશ્વરજી કહે છે કે—“એ ગુરુસેવા તે સર્વ ભાગ્યોની જન્મભૂમિ જ છે. કારણ કે શોકવડે ગ્રસાયેલા જીવને એ પ્રહ્લાસ્વરૂપ

* “વાધ્યાદ્યુપનિપાતેऽપિ તેષાં સમ્યગ્ વિધીયતે ।

સ્વશક્ત્યા યત્પ્રતીકારો વૈયાવૃત્ત્યં તદુચ્યતે ॥”

—શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજીકૃત તત્ત્વાર્થસાર.

ગુરુસેવાની પ્રશંસા બનાવે છે. જેવી રીતે પોતાના સમગ્ર જળરાશિને લઈ ગંગા સસુદ્રમાં મળે છે, કિંવા શ્રુતિ બ્રહ્મપદમાં પ્રવિષ્ટ થાય છે, અથવા પતિવ્રતા સ્ત્રી પોતાનું જીવિત અને પોતાના ગુણાવગુણ સર્વ પોતાના પ્રિયતમ પતિને સમર્પી દે છે, તે જ પ્રમાણે પોતાનું અંતઃકરણ અંતર્બાહ્ય, ગુરુકુળમાં અર્પણ કરી દીધું છે, અને પોતાના શરીરને ગુરુકુળના આગારરૂપ બનાવ્યું છે.—ગુરુકુળમાં જેની એવી અનન્ય પ્રીતિ રહેલી તારા જેવામાં આવે, તેની આગળ જ્ઞાન તેની સેવા કરતું ઉલ્લેહું હોય છે. ગુરુકૃપા જ અમૃતની વૃદ્ધિ છે, અને આપણે ગુરુસેવા વૃત્તિરૂપ રાપા છીએ.” ઇત્યાદિ.

“ આવા પવિત્ર સત્પાત્રની આપણે શોધી શોધી અન્ન-પાન-વસ્ત્ર-પાત્ર-ઓષધ-આવાસ આદિવડે સંભાળ લેવી જોઈએ; તેઓની ભક્તિ-શુશ્રૂષા કરવી જોઈએ. એવા સુપાત્ર જીવો, જેઓ કેવળ પોતાના અને પારકા જીવોના હિતમાં જ પ્રવર્તી રહ્યા છે, અને જેઓ પોતાના દેહની પણ અપેક્ષા નથી રાખતા, તેવા મહાપુરુષોને દાન દઈ તેઓની ભક્તિ કરી, તેઓનો યોગ મેળવી, મારી શક્તિઓનો લાભ તેઓને આપી અહો! હું ક્યારે કૃતાર્થ થઈશ ? એવી સહભાવના આપણે સદા ભાવવી ઘટે છે.”

શ્રી મનઃસુખલાઘ કીર્ત્યંદ્રકૃત દાનધર્મ-પંચાચાર.

આમ આ શ્રીમદ્ સદ્ગુરુ ભગવાનનો અતંત અપાર ઉપકાર જાણી, આ દૃષ્ટિવાળો યોગીપુરુષ તેની અનન્યભાવે સેવા-ભક્તિ કરે છે. તે ચિંતવે છે કે આ પરમ કૃપાળુ-કરુણાસિંધુ સદ્ગુરુ ભગવાને આ હું પામર પર પરમ આશ્રિયકારક શું પ્રભુચરણ ઉપકાર કર્યો છે! હું તે ઉપકારનો બદલો વાળવા સર્વથા અસમર્થ છું, કને ધરું? તો પછી હું આ પ્રભુને ચરણે શું ધરું? કારણ કે આત્માથી બીજી બધી વસ્તુ ઉતરતી છે અને તે આત્મા તો આ પ્રભુએ જ મને આપ્યો છે, માટે એમના ચરણાધીનપણે વર્તું એ જ એક ઉપાય છે. એમ ચિંતવી તે સદ્ગુરુ-ચરણે આત્માર્પણ કરે છે-આત્મનિવેદન કરે છે, આજ્ઞાધીન થઈ રહે છે, દાસાનુદાસ ચરણરેણ બની જાય છે.

“ અહો! અહો! શ્રી સદ્ગુરુ, કરુણાસિંધુ અપાર;
આ પામર પર પ્રભુ કર્યો, અહો! અહો! ઉપકાર.
શું પ્રભુ ચરણ કને ધરું? આત્માથી સૌ હીન;
તે તો પ્રભુએ આપ્યો, વર્તું ચરણાધીન.
આ દેહાદિ આજથી, વર્તો પ્રભુ આધીન;
દાસ, દાસ, હું દાસ છું, તેહ પ્રભુનો દીન.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ

અને આ શુદ્ધ આશયવિશેષ તથાપ્રકારના કાલભાવથી હોય છે, એટલા માટે લગભગ કહેવાઈ ચૂકેલું બીજાનંતર કહે છે:—

भवोद्वेगश्च सहजो द्रव्याभिग्रहपालनम् ।
तथा सिद्धान्तमाश्रित्य विधिना लेखनादि च ॥ २७ ॥

ભવઉદ્દેગ સહજ અને, દ્રવ્ય અભિગ્રહ તેમ;
સિદ્ધાન્ત આશ્રી વિધિવડે, લેખનાદિ પણ એમ. ૨૭

અર્થ:—અને સહજ એવો ભવઉદ્દેગ (સંસાર પ્રત્યે વૈરાગ્ય), દ્રવ્ય અભિગ્રહનું પાલન, તથા સિદ્ધાન્તને આશ્રીને વિધિથી લેખન આદિ પણ યોગબીજ છે.

વિવેચન

“ભવ ઉદ્દેગ સુઠામોરે.”—શ્રી યોગ ૦ ૬. સજ્ઞાય

ઉપરમાં જે પ્રભુભક્તિ ને સદ્ગુરુભક્તિ એ યોગબીજ બતાવ્યા, તે ઉપરાંત બીજા પણ યોગબીજ છે: (૧) સહજ ભવઉદ્દેગ, (૨) દ્રવ્ય અભિગ્રહપાલન, (૩) વિધિથી સિદ્ધાંતના લેખનાદિ.

૧. સહજ ભવઉદ્દેગ

સંસાર પ્રત્યે ઉદ્દેગ, અત્યંત કંટાળો, અંતરંગ વૈરાગ્ય ઉપજવો એ પણ ઉત્તમ યોગબીજ છે. અને આ વૈરાગ્ય પણ સહજ એટલે કે સ્વાભાવિક હોવો જોઈએ,—નહિં કે ઇષ્ટવિયોગ, અનિષ્ટસંયોગ, રોગઆપત્તિ વગેરે દુઃખના કારણોથી ઉપજતો દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્ય. તે તો એક પ્રકારનો દ્રેષ છે. એવા દુઃખગર્ભિત ‘મસાણીઆ’ વૈરાગ્યને ‘વૈરાગ્ય’ નામ જ ઘટતું નથી. કારણ કે તેવો દુઃખજન્ય વૈરાગ્ય તો આર્તધ્યાનનો પ્રકાર છે, માટે તેવા કંટાળારૂપ વૈરાગ્યને યોગબીજપણું ઘટતું નથી. પણ જન્મ, જરા, મૃત્યુ, રોગ, શોક

વૃત્તિ:—भवोद्वेगश्च—સંસાર પ્રત્યે ઉદ્દેગ, કંટાળો, અભુગમો,—આના (સંસારના) જન્મદર્શનપણાએ કરીને,—હોય છે. सहजो—સહજ, નહિં કે ઇષ્ટવિયોગ આદિ નિમિત્તવાળો, કારણ કે તેનું તો આર્તધ્યાનરૂપપણું છે, (ઇષ્ટવિયોગ વગેરે કારણે ઉપજતો વૈરાગ્ય આર્તધ્યાનરૂપ છે). કહ્યું છે કે—“प्रत्युत्पन्नात्तु दुःखान्निर्वेदो द्वेष ईदृशः । न वैराग्यम्” ઇત્યાદિ, ‘પ્રત્યુત્પન્ન દુઃખ થઈ નિર્વેદ, કંટાળો તે તો દ્રેષ છે, વૈરાગ્ય નથી.’ સહજ ભવોદ્દેગ એ યોગબીજ છે, એમ સંબંધ આલ્યો આવે છે. તથા द्रव्याभिग्रहपालनम्—દ્રવ્ય અભિગ્રહનું પાલન,—ઔષધ વગેરેના સંપ્રદાનને આશ્રીને. विशिष्ट क्षयोपशमलावરૂપ ભાવ અભિગ્રહને અભિગ્રહિતે અસંભવ છે, તેથી દ્રવ્ય અભિગ્રહનું ગ્રહણ છે. આ પણ યોગબીજ છે. तथा सिद्धान्तमाश्रित्य—તથા સિદ્ધાન્તરૂપ અર્થને—વિધિને આશ્રીને,—નહિં કે કામ આદિ શાસ્ત્રોને, શું? તો કે—विधिना—વિધિથી, ન્યાયોપાર્જિત ધનના સત્પ્રયોગ આદિ લક્ષણવાળા વિધિવડે કરીને; ચં? તો કે—लेखनादि च—લેખન આદિ પણ અનુત્તમ યોગબીજ છે.

આદિ દુઃખમય સંસારનું સાચું યથાતથ્ય સ્વરૂપ વિચારતાં, જે સાહજ-સ્વાભાવિક ભવો-
દ્રેગ-સંસાર પ્રત્યે અણુગમો ઉપજે, ખરો વૈરાગ્ય જન્મે, તેને જ યોગબીજ કહેવા યોગ્ય
છે; અને તે જ અત્રે પ્રસ્તુત છે. કારણ કે આ યોગદષ્ટિવાળા વિવેકીને મન સંસારનું આવું
સ્વરૂપ સ્પષ્ટપણે સંવેદાય છે:—

“ જન્મ જરા મરણે કરી એ, એ સંસાર અસાર તો;
ઠ્યાં કર્મ સહુ અનુભવે એ, કોઈ ન રાખણહાર તો. ”

—શ્રી વિનયવિજયશુક્રત પુણ્યપ્રકાશ સ્તવન.

“ પુહવીને જે છત્ર પરે કરે, મેરુનો કરે દંડ રે;
તે પણુ ગયા હાથ ધસંતા, મૂકી સર્વ અખંડ...માયાબલ રે.”—શ્રીપદ્મવિજયશુ
“ શરીરમાં વ્યાધિ પ્રત્યક્ષ થાય, તે કોઈ અન્યે લઈ ના શકાય;
તે ભોગવે એક સ્વ આત્મ પોતે, એકત્વ એથી નય સુઝ ગોતે.
વિદ્યુત લક્ષ્મી પ્રભુતા પતંગ, આયુષ્ય તે તો જળના તરંગ;
પુરંદરી આપ અનંગ રંગ, શું રાચિયે ત્યાં ક્ષણનો પ્રસંગ ?”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રશુ

આમ સંસાર સ્વરૂપને વેદી રહેલો તે મહાનુભાવ પોતાના આત્માને સંબોધીને ભાવે
છે કે—હે જીવ ! તેં અનંત જન્મોની અંદર જૂદી જૂદી જનનીઓનું એટલું ધાવણું* પીધું
છે કે તે ભેગું કરીએ તો સમુદ્રના જલ કરતાં પણ વધી જાય ! ત્હારું
વૈરાગ્ય ભાવના મરણ થતાં જૂદી જૂદી માતાઓની આંખોમાંથી એટલું પાણી વહીટયું
છે કે તે એકઠું કરીએ તો સાગરજલ કરતાં પણ વધી જાય ! આમ
હે જીવ ! ત્હારા અનંત જન્મ-મરણ થયા છે. તેમાં કોનો પુત્ર ને કોનો પિતા ? કોની

* “ વીઓસિ થળચ્છીરં અણંતજમ્મંતરાઈ જળળીણં ।
અળળણણ મહાજસ ! સાયરસલિલાહુ અહિયયરં ॥
તુહ મરણે દુક્કલેણ અળળણણણં અણેયજળળીણં ।
રુળળણ ણયળળીરં સાયરસલિલા હુ અહિયયરં ॥”—શ્રી કુંદકુંદાચાર્યશુક્રત ભાવપ્રાભૂત
“ કસ્યાપત્યં પિતા કસ્ય કસ્યામ્બા કસ્ય મેહિની ।
એક એવ મવામ્બોઘૌ જીવો ભ્રમતિ દુસ્તરે ॥ ”
—શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યશુક્રત શ્રી તત્ત્વાર્થસાર

“ મવાચ્છિમ્મવા. સર્વે સંવંધા વિપદાસ્પદમ્ ।
સંભવતિ મનુષ્યાણાં તથાડન્તે સુષ્ટુ નીરસાઃ ॥
ગગનતગરકલ્પં સક્કમં વલ્લભાનામ્, જલદપટલતુલ્યં યૌવનં વા ધનં વા ।
સ્વજનસુતશરીરાદીની વિદ્યુચ્છલાનિ, ક્ષણિકમિતિ સમસ્તં વિદ્ધિ સંસારવૃત્તમ્ ॥ ”
—શ્રી શુભચંદ્રાચાર્યશુક્રત શ્રી જ્ઞાનાર્ણવ.

“ જન્મતાલ દ્રુમાજ્જન્તુફલાનિ પ્રચ્યુતાન્યઘઃ ।
અગ્રાપ્ય મૃત્યુભૂમાગમન્તરે સ્યુઃ કિયચ્ચિરમ્ ॥ ”—શ્રી આત્માનુશાસન.

માતા ને કોની સ્ત્રી ? આ દુસ્તર સંસાર-સાગરમાં આ જીવ એકલો જ ભમે છે. આ સંસારસમુદ્રમાં ઉપજતા સર્વ સંબંધો મનુષ્યોને વિપત્તિના સ્થાન થઈ પડે છે ને અંતે અત્યંત નીરસ નિવડે છે, એમ હે જીવ ! તું ત્હારા રાજના અનુભવો પરથી નજરે નથી જોતો ? આ જગતમાં જે પ્રીત-સગાઈ છે તે પણ કેટલી બધી જૂઠી, માયાવી, ને સ્વાર્થ-પ્રપંચમય છે, એનો કડવો અનુભવ શું તને નથી થયો ? પ્રિયજનોનો સંગમ ગગનનગર જેવો છે, યૌવન ને ધન વાદળા જેવા છે, સ્વજન-પુત્ર-શરીર વગેરે વિજળી જેવા અંચલ છે, આમ આખું સંસારચરિત્ર ક્ષણિક છે, એમ હે જીવ ! તું બાણે છે, છતાં આ ત્હારો તુચ્છ વૈભવ ને પરિવાર દેખીને તું મનમાં શાનો મલકાય છે ? ડાહ્યાની આણી પર રહેલા જલમિન્દુ જેવું આ ત્હારું જીવન ક્ષણિક છે. જન્મરૂપ તાડ-વૃક્ષમાંથી જાદ થયેલાં આ ત્હારા જીવન-ફલને મૃત્યુ-મૂમિએ પહોંચતાં કેટલો વખત લાગશે ? માટે હે મૂઠ જીવ ! મોહ મ પામ ! મોહ મ પામ ! હવે તો આ અતંત ખેદમય સંસારથી વિરામ પામ ! વિરામ પામ !

“ મૂઠ મુહ્યસિ મુધા, મૂઠ મુહ્યસિ મુધા, વિભવમનુચિંત્ય સપરિવારમ્ ।

કુશશિરસિ નીરમિવ ગલદનિલકંપિતં, વિનય જાનીહિ જીવિતમસારમ્ ॥ મૂઠ૦ ॥ ”

—શ્રી શાંતમુધારસ.

ઇત્યાદિ પ્રકારે ભાવના ભાવતાં તેને સહજ વૈરાગ્યની સ્ફુરણા થાય છે, તે ભવથી ખેદ પામે છે—થાકી જાય છે, ને આ જન્મમરણ પરંપરાની જાળમાંથી છૂટવાની તીવ્ર ઇચ્છા કરે છે—મોક્ષની અભિલાષા કરે છે, ને સાચો ‘ મુમુક્ષુ ’ બને છે. એટલે વૈરાગ્યથી પછી તે મોક્ષનો ઉપાય બાણુવા માટે ઘણા પ્રયાસથી સાચા સદ્ગુરુની ચિત્તભૂમિની શોધ કરે છે; અને પરમ દુર્લભ એવા તેની પ્રાપ્તિ થયે, તેના પરમ આર્દ્રતા ઉપકાર ઘણી મન-વચન-કાયાની એકાગ્રતાથી તેના આજ્ઞાધીનપણે વર્તે છે. એટલે સદ્ગુરુનો યોગ તેવા વૈરાગ્યવાસિત જીવને લાગતાં, તેને સમ્યગ્જ્ઞાન આદિ કલ્યાણપરંપરાની પ્રાપ્તિ થાય છે; કારણ કે વૈરાગ્ય-જલથી તેની ચિત્ત-ભૂમિ પોચી થઈ ઢોવાથી તેમાં યોગ ઊભી નીકળે છે. આમ સાચો અંતરંગ વૈરાગ્ય તેને ઉત્તમ યોગીજરૂપ થઈ પડે છે. અને તેવા અંતરંગ વૈરાગ્યનો રંગ જ્યાંલગી ચિત્તમાં ન લાગ્યો હોય, ત્યાંલગી જીવમાં જ્ઞાન પામવાની યોગ્યતા પણ આવતી નથી. જ્યાંલગી ચિત્ત-ભૂમિ કદળ હોય ત્યાંલગી સિદ્ધાંતજ્ઞાન તેમાં પ્રવેશી શકતું નથી, ઉપરછલું થઈને ચાલ્યું જાય છે. પણ જ્યારે વૈરાગ્યજલના સિંચનવડે તે ચિત્ત-ભૂમિ આર્દ્ર થઈ પોચી બને છે, ત્યારે જ તેમાં સમ્યગ્જ્ઞાન-ળીજનો પ્રવેશ થઈ શકે છે. સ્વ. શ્રી મનઃસુખભાઈએ (આ વિવેચકના પૂ. પિતાશ્રી) શાંતમુધારસ પ્રસ્તાવનામાં યથાર્થ જ કહ્યું છે કે—

“ જ્યાંસુધી વૈરાગ્યરૂપી રેચક દ્રવ્યથી ચિત્તવૃત્તિનો મલિન વાસનારૂપ મળ સાફ થયો નથી, ત્યાંસુધી જીવને સિદ્ધાંત યોગરૂપ-રસાયણરૂપ પૌષ્ટિક ઓષધ ગુણ ન કરે, નિષ્કળ

બધ, અથવા ચિત્તચંચળતારૂપ વિકાર ઉપબંધે. ત્યાંસુધી વૈરાગ્યજનતા સિંચનથી ચિત્ત-ભૂમિ યથેચ્છ ભીંન્નઈ ન હોય, ત્યાંસુધી તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ સિદ્ધાંત બોધનું ણીજ તેમાં ક્યાંથી વાવી શકાય ? ન જ વાવી શકાય; છતાં તે ત્યાં પ્રણેપવામાં આવે તો તે ઠરે નહિં, વ્યર્થ બધ. ”

“ ત્યાગ વિરાગ ન ચિત્તમાં, થાય ન તેને જ્ઞાન;
અટકે ત્યાગ વિરાગમાં, તો ભૂલે નિજ જ્ઞાન.
વૈરાગ્યાદિ સફળ તો, જો સહ આતમજ્ઞાન;
તેમ જ આતમજ્ઞાનની, પ્રાપ્તિ તણાં નિદાન. ”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ

એટલા માટે આ સહજ ભવ ઉદ્દેગને—સાચા અંતરંગ વૈરાગ્યને પણ ઉત્તમ યોગીજ કહ્યું તે યથાર્થ છે. અને આમ અત્યારસુધી જે યોગીજ કહ્યા તે આ પ્રમાણે—

“ યોગના ણીજ ઈહાં ગ્રહે, જિનવર શુદ્ધ પ્રણામો રે;
ભાવાચારજ સેવના, ભવ ઉદ્દેગ સુઠામો રે....વીરો ”—શ્રી યોગો સજ્જાય ૧-૮

૨. દ્રવ્ય અભિગ્રહ પાલન

તથા દ્રવ્ય અભિગ્રહનું પાલન-સેવન એ પણ ઉત્તમ યોગીજ છે. નિર્દોષ આહાર, ઓપધ, શાસ્ત્ર, ઉપકરણ આદિનું સુનિ વગેરે સત્પાત્રને સંપ્રદાન કરવું, સમ્યક્પ્રકારે વિધિ પ્રમાણે દાન કરવું, ઇત્યાદિ દ્રવ્ય અભિગ્રહ છે, શુભ સંકલ્પ છે. સુપાત્ર-ક્ષેત્રે ભાવ અભિગ્રહ તો અધિભેદ થયા પછી વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમવંતને હોય દાન-ખીજ છે, અને આ દષ્ટિવાળાને હજી અધિભેદ થયો નથી, એટલે તેને ભાવ અભિગ્રહ સંભવતો નથી, તેથી અહીં દ્રવ્ય અભિગ્રહનું ગ્રહણ કર્યું છે. આત્મધ્યાનમાં નિમગ્ન, દેહમાં પણ કિંચિત્ મૂર્છા નહિં ધરાવનારા, અને સંયમના હેતુથી જ દેહયાત્રામાત્ર નિર્દોષ વૃત્તિ ધરાવનારા, એવા એકાંત આત્માર્થને જ સાધનારા સાચા સાધુ સુનિવરોને, યથાશક્તિ વિધિપૂર્વક યોગ્ય દાન વગેરે દેવું, તેનો અત્યંત મહિમા શાસ્ત્રમાં વર્ણવવામાં આવ્યો છે. જેમ પૃથ્વીમાં પડેલું નાનું સરખું વડનું ણીજ કાળે કરીને, છાયાથી શોભતું ને ઘણા ફળથી મીઠું એવું મોટું ઝાડ ણી બધ છે; તેમ સુપાત્ર સત્પુરુષને યોગ્યકાળે ભક્તિથી આપેલું અલ્પ દાનરૂપ ણીજ પણ કાળે કરીને, મોટા વૈભવ-રૂપ છાયાથી શોભતા તથા ઘણા ફળથી મીઠા, એવા મહા મોક્ષમાર્ગરૂપ વૃક્ષમાં પરિણમી મોક્ષ ફલ આપે છે.x

× “ક્ષિતિગતમિવ વટવીજં પાત્રગતં દાનમલ્લપમપિ કાલે ।
ફલતિ ઇચ્છાયાવિમ્બં બહુફલમિષ્ટં શરીરમૃતામ્ ॥ ”

—શ્રી સમંતભદ્રાચાર્યશ્લોક રત્નકરંડશ્રાવકાચાર

“જેમ સારા ક્ષેત્રમાં વાવેલું એક બીજ ઊગી નીકળી અસંખ્ય ફળ આપી, અનંતા બીજ પેદા કરી, તે તે બીજેમાં પાછી અનંતા બીજ પેદા કરવાની, એમ પરંપરાએ અનંતાનંત ફળની યોગ્યતા આપે છે, તેમ સુપાત્રને આપેલું દાન અનંત કલ્યાણનું કારણ થાય છે. એક સુપાત્ર મહર્ષિને ખાનપાનનું ભક્તિપૂર્વક દાન દીધું હોય, તો તે સુપાત્રના દેહનો યથેચ્છ નિર્વાહ થાય છે; અને તે સુપાત્ર પછી જીવોને કલ્યાણમય ઉપદેશ આપી બીજા અનેક સુપાત્રો બનાવે છે; જે પાછા પ્રત્યેક અનેક અનેક કરી, ઘણા જીવોને સુપાત્ર થવાનાં કારણિક થાય છે. આમ એક સુપાત્રને દાન આપવાથી પરંપરાએ અનેક સુપાત્રો નીપજે છે,—જે જીવોનાં અમોઘ કલ્યાણનાં કારણરૂપ જ છે.”

—શ્રી મનઃસુખભાષ્ય કિરત્ત્યંદ્ર મહેતાકૃત દાનધર્મ-પંચાચાર

એક રીતે જોઈએ તો મોક્ષમાર્ગનું પ્રવર્તન દાનથી જ થાય છે. કારણ કે મોક્ષ-માર્ગ સમ્યગ્જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રરૂપ છે, તેને ધારણ કરનારા મહામુનીશ્વરો છે, અને દેહવડે કરીને તેઓ તે ધર્મમાર્ગને આરાધે છે. દેહ પણ આહાર હોય તો ટકે છે, માટે નિર્દોષ આહાર-પાન-ઓષધ-શાસ્ત્ર આદિનું દાન જે સત્પાત્ર મુનિ આદિને કરે છે, તે મોક્ષમાર્ગને ધારી રાખે છે—ટકાવે છે, એમ પદ્મનંદિપંચવિંશતિકામાં દાન અધિકારે મહાનિર્જીથ મુનીશ્વર પદ્મનંદિજીએ કહ્યું છે. અને આવું સત્પાત્ર પ્રત્યે દેવામાં આવતું દાનાદિ આત્મામાં તેવા પ્રકારની યોગ્યતાનું રોપણ કરે છે, તેથી તેને યોગબીજ કહ્યું છે. સુપાત્ર દાનના પ્રભાવે ઘણા જીવો સંસારસાગર તરી ગયા છે, એના પુષ્કળ દૃષ્ટાંતો શાસ્ત્રમાં મળી આવે છે. જેમકે—શ્રી શ્રેયાંસકુમાર, શ્રી શાલિભદ્રજી મહામુનિ આદિ.

અથવા તો સાર્વજનિક ઉપયોગને માટે દાનાદિ કર્મ કરવું, તેનો પણ અત્ર સમા-વેશ થાય છે. દીન-દુઃખી જનતા માટે વિવેકપૂર્વક પોતાના દ્રવ્યનો યથાશક્તિ વ્યય

કરવો, દાન દેવું, નિર્દોષ ઓષધ આદિનો પ્રબંધ કરવો, દેશ-કાલને

સાર્વજનિક અનુસરી દવાખાના-ઘરિપતાલ વગેરે કરાવવા, આહાર-પાણીની જોગવાઈ

દાનાદિ

કરી આપવી, દાનશાલા ઉઘાડવી; તેમજ રોગચાળો ફાટી નીકળે ત્યારે

અથવા કુદરતી કોપ થાય ત્યારે, સંકટસમયે પોતાના તન-મન-ધનની સર્વ શક્તિ ખર્ચીને જનતાની-દરિદ્રનારાયણની જેટલી અને તેટલી સેવા કરવી;—આ બધું ય પ્રશસ્ત હોઈ પરંપરાએ યોગબીજનું કારણ થાય છે. કારણ કે પુષ્ટ આલંબનને આશ્રીને કરવામાં આવેલા તે દાનાદિ કર્મને લીધે પ્રવચનની ઉન્નતિ થાય છે, અને તેથી કરીને લોકોને બીજાધાન આદિ ભાવની પ્રાપ્તિ થાય છે. આમ ઘણા જીવોના ઉપકારથી અનુ-કંપાનું નિમિત્ત બને છે, તેથી અત્રે મુખ્ય એવો શુભાશયરૂપ હેતુ હોય છે* અને આ

* “પુષ્ટાલમ્બનમાશ્રિત્ય દાનશાલાદિકર્મ યત્ । તત્તુ પ્રવચનોન્નત્યા બીજાધાનાદિભાવતઃ ॥
 બહુનામુપકારેણ નાનુકંપાનિમિત્તતામ્ । અતિક્રામતિ તેનાત્ર મુખ્યો હેતુઃ શુભાશયઃ ॥”

દાનનું ધર્મગપણું રુકુટ કરવાને ભગવાને પોતે પણ પ્રવ્રજ્યા પૂર્વે સંવત્સર દાન દીધું હતું. અરે! દીક્ષા લીધા પછી પણ તે પરમકૃપાળુ મહાવીર દેવે અનુકંપાવિશેષથી પ્રાક્ષણને દેવદૂધ વચ્ચે આપી દીધું હતું! *

૩. વિધિથી સિદ્ધાન્ત લેખનાદિ

સિદ્ધાન્ત, સદાગમ, સત્શાસ્ત્રરૂપ વિષયને આશ્રીને લેખન આદિ કરવા, કરાવવા તે પણ ઉત્તમ યોગળીજ છે; પણ કામશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર વગેરે અસત્શાસ્ત્રને આશ્રીને લખવું-લખાવવું વગેરે તે યોગળીજ નથી, એટલા માટે ‘સિદ્ધાન્તને આશ્રી’ એમ કહ્યું. ‘અસત્શાસ્ત્ર તેા મનને વ્યામોહ પમાડી એકદમ મોહસાગરમાં ફેંકી દે છે, તે ક્ષણભર કાનને મીઠું લાગે છે, પણ પછી તેા અવિદ્યાનું ઝેર ફેલાવી જીવને મૂર્ચ્છિત કરે છે; એવા અસત્શાસ્ત્રનું આત્માર્થીને શું પ્રયોજન? જગત્પૂજ્ય એવું સત્શાસ્ત્ર વિદ્યમાન સતે કયેા સુબુદ્ધિ પુરુષ કુશાસ્ત્રોથી પોતાના આત્માની વિડંબના કરે?’ એમ શુભચંદ્રાચાર્યજીએ શ્રી જ્ઞાનાર્ણવમાં કહ્યું છે. એટલા માટે અત્રે તે અસત્શાસ્ત્રનો નિષેધ કર્યો. આત્માર્થી તેા સત્શાસ્ત્રના જ લેખનાદિવડે તેના ભક્તિ-બહુમાન કરે.

આ સિદ્ધાન્તના લેખનાદિ પણ વિધિથી હોવા જોઈએ. વિધિથી એટલે ન્યાયો-પાર્જિત-ન્યાયથી સાચી પ્રમાણિક નીતિથી કમાયેલા ધનનો જ આવા સત્કાર્યમાં સદુપયોગ થવો જોઈએ. લોકોને લૂંટીને, ચંસીને, છેતરીને, કાળા બબ્બર કરીને, અનેક પ્રકારના કૂટવટાવ-અપ્રમાણિકતા આચરીને કમાયેલા ધનને આવા સત્કાર્યમાં સ્થાન જ નથી. કોઈ એમ બાણુતો હોય કે હું અનેક પ્રકારે છળપ્રપંચ કરી હમણાં તેા પૈસા લેગો કરૂં, અને પછી આવા ધર્મ-કાર્યમાં વાપરીશ, તેા તે જાતિમાં જ રમે છે, મૂર્ખના સ્વર્ગમાં જ (Fool's paradise) વસે છે! કારણ કે ન્યાયોપાર્જિત ધન એ તેા સન્માર્ગને અનુસરનાર માર્ગાનુસારીનું પ્રાથમિકમાં પ્રાથમિક લક્ષણ છે, પ્રથમ પગથિયું છે, પ્રથમ ભૂમિકા છે, કબ્જાનો પહેલો અક્ષર છે. એ જ અત્રે વિધિ કહ્યો છે. અને તે ધનનો પણ વિવેકપૂર્વક સત્પ્રયોગ-ઉત્તમ સદુપયોગ થવો જોઈએ. જે જે પ્રકારે તે સિદ્ધાન્ત-શાસ્ત્રનું બહુમાન, ભક્તિ, ગોરવ, માહાત્મ્ય વધે, જે જે પ્રકારે આત્મામાં તેમજ જગત્માં તેની પ્રભાવના થાય, તે તે પ્રકારે તે તે સદ્ગ્રથોને અનુરૂપ-છાજે એવા બાહ્ય-અભ્યંતર સર્વાંગસુંદર સાધનો, લેખનાદિમાં યોજવાનો વિવેક વાપરવો જોઈએ;—એ વિધિ છે. આ અંગે શ્રી મન:સુખભાઈએ બહુ મનનીય શબ્દો કહ્યા છે:—

* “ધર્માન્નૃત્વં સ્ફુટીકર્તું દાનસ્ય ભગવાનપિ । અત एव व्रतं ब्रह्मन् ददौ संवत्सरं वसु ॥”

—શ્રી દ્રો ૦ દ્રો ૦

“જ્ઞાપકં चात्र भगवान्निष्कान्तोऽपि द्विजन्मने । देवदूष्यं ददद्धीमाननुकंपाविशेषतः ॥”

—શ્રી હરિભદ્રસરિજીકૃત અષ્ટક.

“આપણા પુણ્ય મુજબ આપણને પ્રાપ્ત થયેલ શબ્દગાર, ઘરેણાં, પૈસા, મણિ, માણિ-ક્યાદિ જવાહીર સાચવવા આપણે શેલીતા કબાટ, પેટી, પટારા કે તેજુરી વસાવીએ છીએ, તેા ચિંતામણિરત્ન સમાન શબ્દો જેમાં રહેલા છે, તે અર્થને જાણવી રાખવા કેવા સુંદર કાગળ, છાપ, પુંઠા, બાઈડીંગ આદિ સાધન જોઈએ? બહુ સુંદર, શેલનીક, ટકાઈ, મનહર, અંધનું ગૌરવ જાળવે-વધારે એવાં, જ્ઞાનના બહુમાન-લક્ષિતભાવસૂચક-આવાં કાગળ, છાપ પુંઠાં આદિ જોઈએ. જીવ અર્થમાં પ્રવેશ કરી બોધ પામે તે પહેલાં આ બહારના દેખાવથી જ બોધ પામી, ઠરી જાય છે. હાલ પવિત્ર અર્થોની ખરાબ કાગળ, ખરાબ શાહી-છાપ, નમાલાં પુંઠાં એ વગેરેથી પરિણામે ઠેર ઠેર આશાતના થતી દેખાય છે. x x x સુવર્ણ અક્ષરે હબરો બદકે લાખો રૂપિયા અર્થી સૂત્રની એક પ્રત પૂર્વના કોઈ ભાગ્ય-શાળી પુરુષે (સંઘામ સોનીએ) લખાવી આપણે સાંભળીએ છીએ, એ શું સૂચવે છે? જ્ઞાન-બહુમાન.”—શ્રી શાંતસુધારસ પ્રસ્તાવના.

આમ સિદ્ધાન્ત-શાસ્ત્રનું ગૌરવ-બહુમાન-લક્ષિત વધે, પ્રભાવના થાય, એવી સુંદર વિધિથી સિદ્ધાન્ત લખાવવા વગેરે પણ ઉત્તમ યોગળીજ છે.

“દ્રવ્ય અભિગ્રહ પાળવા, ઓષધ પ્રમુખને દાને રે;

આદર આગમ આસરો, લિખનાદિક બહુમાને રે. વીર૦”—શ્રી યોગ૦ સબજ્ઞાય, ૧-૯

‘આદિ’ શબ્દનો અર્થ કહે છે—

લેખના પૂજના દાનં શ્રવણં વાચનોદ્ગ્રહઃ ।

પ્રકાશનાથ સ્વાધ્યાયશ્ચિન્તના ભાવનેતિ ચ ॥ ૨૮ ॥

લેખન પૂજન દાન ને, શ્રુતિ વાંચન ઉદ્ગ્રહ;

પ્રકાશના સ્વાધ્યાય ને, ચિંતન ભાવન ચાહ. ૨૮

અર્થ:—લેખના, પૂજના, દાન, શ્રવણ, વાંચન, ઉદ્ગ્રહણ, પ્રકાશના, સ્વાધ્યાય, ચિંતના અને ભાવના—એમ લેખનાદિથી સમજવું.

વિવેચન

સિદ્ધાન્તને આશ્રીને, પરમ શ્રુતજ્ઞાનના વિષયમાં, શું શું કર્યું હોય? તેા યોગળીજ ગણાય, તે અહીં સ્કુટ કર્યું છે:—

વૃત્તિ:—લેખના—લેખના, સત્ પુસ્તકોમાં લખાવવું તે; પૂજના—પુણ્ય વસ્તુઓથી પૂજન કરવું તે પૂજના. દાન—દાન—પુસ્તક આદિનું. શ્રવણ—શ્રવણ, આખ્યાનનું; વાચના—વાચના, સ્વયમેવ વાંચવું તે; આનો ઉદ્ગ્રહ:—ઉદ્ગ્રહ, વિધિથી ગ્રહણ. આની જ પ્રકાશના—પ્રકાશના, ગ્રહણ કરેલા સિદ્ધાંતોનું ભગ્યે સમક્ષ પ્રકાશવું તે. અથ સ્વાધ્યાય: અને સ્વાધ્યાય, વાચના આદિ. આની જ ચિન્તના—ચિંતના—અર્થના અર્થથી; આની જ—ભાવનેતિ ચ—ભાવના, આ જ સિદ્ધાંત સંબંધી ભાવના, આ યોગળીજ છે, એમ સંબંધ છે.

લેખના—સત્ પુસ્તકોમાં, સુંદર ગ્રંથોમાં તે સત્શાસ્ત્રો લખાવવા. તે તે સિદ્ધાન્તોને છાજે એવા અનુરૂપ કાગળ, શાહી, છાપ, પુંકાં વગેરે, શાસ્ત્રનું ગૌરવ દીપાવે એવા બાહ્ય આકર્ષણોરૂપ શુભોચી; તેમ જ અક્ષર, વર્ણ, શબ્દ, અર્થ આદિની શુદ્ધિ-સુસંકલના વગેરે અભ્યંતર શુભોચી યુક્ત, એવા સર્વાંગસુંદર સદ્ગ્રંથોમાં સત્શાસ્ત્રોનું લખવું-લખાવવું તે લેખના. અને આ યોગદષ્ટિ પામેલો મુમુક્ષુજન તો સત્શ્રુતનો પરમ ઉપકાર ગણી જેમ અને તેમ તેની પ્રભાવના કરવા ઇચ્છે છે, એટલે તે લેખનાદિમાં યથાશક્તિ પ્રવર્તે છે. કારણ કે તે સારી પેઠે સમજે છે કે—‘પાપ વ્યાધિનું ઓષધ શાસ્ત્ર છે, પુણ્યનું નિર્બંધન શાસ્ત્ર છે, સર્વત્ર ગમન કરનારું ચક્ષુ શાસ્ત્ર છે, સર્વ અર્થનું સાધન શાસ્ત્ર છે.’

“વાપામયૌષધં શાસ્ત્રં શાસ્ત્રં પુણ્યનિવન્ધનમ્ ।

ચક્ષુઃ સર્વત્રગં શાસ્ત્રં શાસ્ત્રં સર્વાર્થસાધનમ્ ॥”—શ્રી યોગબિન્દુ, ૨૫૫.

પૂજના—પુષ્પ, વસ્ત્ર, ધૂપ, દીપ આદિવડે સત્શાસ્ત્રની-પરમશ્રુતની પૂજા કરવી તે પૂજના. આ બાહ્ય પૂજના અંતરંગ બહુમાન-ભક્તિની સૂચક છે, કારણ કે મુમુક્ષુ જોગી-જનના મનમાં એવો ભાવ ઉપજે છે કે—આ સત્પુરુષના વચનામૃતને માટે હું મહારૂં સર્વસ્વ એવારી નાંખું તોપણ એાછું છે, આ સત્પુરુષના વચનામૃત મહારા હૃદયમાં અખંડ જ્ઞાન-દીપક પ્રગટાવો! આમ નિર્મલ અંતઃકરણથી સત્શાસ્ત્રના શુભાશ્રમ કરવા તે પણ પૂજનો પ્રકાર છે. જેમકે—

“અનંત અનંત ભાવ લેદથી ભરેલી લલી, અનંત અનંત નય નિક્ષેપે વ્યાખ્યાની છે;
સકલ જગત હિતકારિણી હારિણી મોહ, તારિણી ભવાબ્ધિ મોક્ષચારિણી પ્રમાણી છે;
ઉપમા આખ્યાની જેને તમા રાખવી તે વ્યર્થ, આપવાથી નિજ મતિ મપાઈ મેં મानी છે;
અહો રાજચંદ્ર! બાલ ખ્યાલ નથી પામતા એ, જિનેશ્વર તણી વાણી બાણી તેણે બાણી છે.
—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રપ્રણીત શ્રીમોક્ષમાળા.

દાન—અન્ય આત્માથી મુમુક્ષુને અથવા સત્પાત્ર નિર્જંથ મુનીશ્વર આદિને સત્શાસ્ત્ર આપવું તે દાન. સત્શાસ્ત્રનો નિઃસ્વાર્થપણે પ્રચાર કરવો, પરમશ્રુતની એકાંત આત્મ-કલ્યાણાર્થે પ્રભાવના કરવી, તે આમાં સમાય છે. આમ જ્ઞાનનું તો દાન કરવાનું છે, તો પછી જ્ઞાન વેચીને દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરવાની અધમ વૃત્તિની વાત તો કયાંય હર રહી!

વાંચના—સત્શાસ્ત્રનું પોતે વાંચન કરવું તે. આ પણ આશાતના ટાળી, વિનય-વિવેકપૂર્વક, દ્રવ્ય-ભાવ શુદ્ધિ બાળવી થવું જોઈએ. સદ્ગુરુના વિરહે સત્શાસ્ત્રનો અભ્યાસ સુપાત્ર મુમુક્ષુ જીવને પરમ આલંબનભૂત થાય છે. કારણ કે—

“તે પુરુષનાં વચનો આગમસ્વરૂપ છે, તોપણ વારંવાર પોતાથી વચનયોગની પ્રવૃત્તિ ન થાય તેથી, તથા નિરંતર સમાગમનો યોગ ન અને તેથી, તથા તે વચનનું શ્રવણ

તાદૃશ્ય સ્મરણુમાં ન રહે તેથી, તેમ જ કેટલાક ભાવોનું સ્વરૂપ જાણવામાં પરાવર્તનની જરૂર હોય છે તેથી, અને અનુપ્રેક્ષાનું બળ વૃદ્ધિ પામવાને અર્થે વીતરાગશ્ચુત-વીતરાગ શાસ્ત્ર એક બળવાન ઉપકારી સાધન છે.”—શ્રીમદ્ રાજવ્યદ્ર, પત્રાંક ૬૯૪.

ઉદ્દેશ્ય—વિધિપૂર્વક શાસ્ત્ર-સિદ્ધાંતનું ઉદ્દેશ્યહય. આમાં ઉપધાન ક્રિયાનો સમાવેશ થાય છે. તે તે શાસ્ત્રના અધિકારી થવા માટે, આત્મશુદ્ધિ અર્થે કરવામાં આવતી તે જ્ઞાનપૂર્વકની શુદ્ધ ક્રિયા છે. તેમાં સિદ્ધાંતના બહુમાનપૂર્વક જ્ઞાનારાધનનો પરમ ઉદ્દાર હેતુ રહેલો છે. પણ જો માત્ર બાહ્ય આડંબર ને ક્રિયાજડપણામાં જ તેની પર્યાપ્તતા માનવામાં આવતી હોય, તો તેનો મૂળ ઇષ્ટ ઉદ્દેશ વિસરાઈ જાય છે, ને ‘સાપ ગયા ને લીસોટા રહ્યા’ તેના જેવું થાય છે ! ‘ધામધૂમે ધમાધમ ચલી, મોક્ષમારગ રહ્યો દૂર રે’ (શ્રી યશોવિજયજી)—તેના જેવી કરુણ સ્થિતિ ઘટ પડે છે !

પ્રકાશના—પોતાને જે સિદ્ધાંતનો બોધ થયો હોય, તે બીજા સુપાત્ર જિજ્ઞાસુ, સુમુક્ષુ, આત્માર્થી જીવ પાસે પ્રકાશવો, કહી દેખાડવો-પ્રગટ કરવો તે કોઈ જીવનો ક્ષયોપશમ પ્રબળ હોય, સમજણ સારી હોય, તો નિરભિમાનપણે ઉચ્ચેથી સ્વાધ્યાય કરતો હોય એવી રીતે તે તેના અર્થનું વિવેચનાદિરૂપે પ્રકાશન કરે, તો વક્તા-શ્રોતા બન્નેને લાભકર્તા થાય છે, સ્વ-પરને ઉપકારી થાય છે.* શ્રોતાને લાભ થાય કે ન થાય, પણ વક્તાને તો થાય જ છે; આ ગ્રંથના અર્થનું પ્રકાશન એ જ એને પરમાર્થલાભનું કારણ છે.

સ્વાધ્યાય—એટલે સજ્ઞાય તેના વાચના આદિ આ ચાર પ્રકાર છે:—

“(૧) વાંચના—એટલે વિનય સહિત નિર્જરા તથા જ્ઞાન પામવાને માટે સૂત્ર સિદ્ધાંતના મર્મના જાણનાર ગુરુ કે સત્પુરુષ સમીપે સૂત્ર તત્ત્વનું વાંચન લઈએ, તેનું નામ વાંચના આલંબન. (૨) પૃચ્છના—અપૂર્વ જ્ઞાન પામવા માટે, જિનેશ્વર ભગવંતનો માર્ગ દ્વીપાવવાને તથા શંકાશલ્ય નિવારવાને માટે, તેમ જ અન્યના તત્ત્વની મધ્યસ્થ પરીક્ષા માટે, યથાયોગ્ય વિનય સહિત ગુર્વાદિકને પ્રશ્ન પૂછીએ તેને પૃચ્છના કહીએ. (૩) પરાવર્તના—પૂર્વે જિનભાષિત સૂત્રાર્થ જે લખ્યા હોઈએ તે સ્મરણુમાં રહેવા માટે, નિર્જરાને અર્થે, શુદ્ધ ઉપયોગ સહિત શુદ્ધ સૂત્રાર્થની વારંવાર સજ્ઞાય કરીએ, તેનું નામ પરાવર્તનાલંબન. (૪) ધર્મકથા—વીતરાગ ભગવાને જે ભાવ જેવા પ્રણીત કર્યા છે, તે ભાવ તેવા લઈને, શ્રદ્ધીને, વિશેષે કરીને, નિશ્ચય કરીને, શંકા, કંબા અને વિતિગિચ્છા રહિતપણે, પોતાની નિર્જરાને અર્થે સભા મધ્યે તે ભાવ તેવા પ્રણીત કરીએ, કે જેથી સાંભળનાર, સદ્દહનાર બન્ને ભગવંતની આજ્ઞાના આરાધક થાય, એ ધર્મકથાલંબન કહીએ.”—શ્રી મોક્ષમાળા, પાક ૭૫.

* “ ન ભવતિ ધર્મઃ શ્રોતુઃ સર્વસ્વૈકાન્તતો હિતશ્રવણાત્ ।

વૃવતોડનુગ્રહબુદ્ધયા વક્તુસ્ત્વૈકાન્તતો ભવતિ ॥ ”—શ્રી ઉમાસ્વાતિ મહારાજ

ચિંતના—જે સિદ્ધાંત વાંચ્યા હોય, શ્રવણ કર્યા હોય, ગ્રહણ કર્યા હોય, તેનું તરવચિંતન કરવું, સૂક્ષ્મ વિચારણા કરવી, ઊઠાપોઠ કરવો, હેયોપાદેય વિવેક વિચારવો તે ચિંતના.

ભાવના—તે ને તે સિદ્ધાંતનું પુનઃ પુનઃ ભાવન કરવું, રટણ કરવું, ફરી ફરી ફેરવવું, ધૂન લગાવવી, કે જેથી કરીને તેના સંસ્કારની ઠઠ છાપ આત્મામાં પડે, તેના ઠઠ ભાવ-અવિહટ રંગ આત્મામાં લાગી જાય.

“ભાવના એટલે પુટ. જેમ સુવર્ણને સાવ ચોકળું કરવું હોય તો સંપુટમાં, કુલડીમાં મૂકી, ફરી ફરી તપાવવારૂપ ભાવના-પુટ દેતાં તે શુદ્ધ થાય છે, અથવા સુંઠ આદિને શુદ્ધ કરવા, કમાવવા, નિમક અને લિંબુના રસના ફરી ફરી પુટ આપી ફરી ફરી સુકવવારૂપ ભાવના દેતાં શુદ્ધ થાય છે; x x x તેમ આ જીવને પણ જૂઠી જૂઠી રીતે વસ્તુ વિચારતાં જ્ઞાનનિર્મળતા થાય છે, વસ્તુસ્થિતિ યથાર્થ સમજાય છે.”

—શ્રી મનઃસુખલાઈ કિરત્યંદ્રકૃત શાંતમુધારસ વિવેચન.

આમ ભાવના એ આત્મશુદ્ધિનો ઉત્તમ પ્રયોગ છે. તે એટલે સુધી કે તેથી સંપૂર્ણ આત્મસિદ્ધિ સાંપડે છે, આત્મભાવના ભાવતાં જીવ કેવલજ્ઞાન પામે છે: તે માટે પરમ અદ્ભુત મંત્રરૂપ સૂત્રવચન છે—

“આત્મ ભાવના ભાવતાં જીવ લહે કેવલજ્ઞાન રે.”

આમ સિદ્ધાંતના લેખન, વાંચનાદિ પણ ઉત્તમ યોગબીજ છે.

“લેખન પૂજન આપવું, શ્રુત વાચના ઉદ્દાહો રે;

ધ્યાન વિસ્તાર સજ્જાયથી, ચિંતન ભાવન ચાહો રે....વીર૦”—શ્રી યોગ૦ સજ્જાય, ૧-૧૦

તથા—

વીજશ્રુતૌ ચ સંવેગાત્પ્રતિપત્તિઃ સ્થિરાશયા ।

તદુપાદેયભાવશ્ચ પરિશુદ્ધો મહોદયઃ ॥ ૨૧ ॥

બીજ શ્રવણે સંવેગથી, સ્થિરઆશય શ્રદ્ધાન;

ઉપાદેય તસ ભાવ જે, શુદ્ધ મહોદયવાન. ૨૯

વૃત્તિ:—વીજશ્રુતૌ ચ—અને બીજશ્રુતિ થતાં, યથોક્ત યોગબીજ સંબંધી શ્રવણ થતાં, સંવેગાત્-સંવેગથી, શ્રદ્ધાવિશેષને લીધે, પ્રતિપત્તિઃ—‘આ એમ છે’ એવા રૂપે પ્રતિપત્તિ-માન્યતા; સ્થિરાશયા-સ્થિર આશયવાળી,—તથાપ્રકારના ચિત્તપ્રત્યંધની વિસ્તોતસિકાના (ઉલટા વહેણના) અભાવથી કરીને. તદુપાદેયભાવશ્ચ—અને તેનો ઉપાદેય ભાવ,—એ બીજશ્રુતિનો ઉપાદેયતા ભાવ, (આ બીજશ્રુતિ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય—આદરવા યોગ્ય છે એવો ભાવ), પરિશુદ્ધઃ—પરિશુદ્ધ,—ફલ ઔત્સુક્યના, ફલની ઉત્સુકતાના અભાવથી, મહોદયઃ—તે જ મહા ઉદયવાળો હોય છે; આનુષંગિક એવા અબ્યુદયથી,—નિઃશ્રેયસના (મોક્ષના) સાધનને લીધે.

આથઃ—અને યોગબીજનું શ્રવણ થતાં, સંવેગથી સ્થિર આશયવાળી પ્રતિપત્તિ-માન્યતા; અને તેનો પરિશુદ્ધ એવો મહોદયવાળો ઉપાદેયભાવ;—(આ પણ યોગબીજ છે.)

વિવેચન

“બીજકથા લઘી સાંભળી, રોમાંચિત હોય દેહ રે;
એહ અવંચક યોગથી, લહિએ ધરમ સનેહ રે....નીરો” —શ્રી યો. ૧-૧૧

ઉપરમાં જે યોગબીજ કહ્યા, તે યોગબીજનું શ્રવણ થતાં, તે યોગ વિષયની કયા વાર્તા સાંભળતાં, સંવેગથી-પરમ ભાવોદ્ધાસથી ‘આ એમ જ છે’ એવી જે માન્યતા થવી, પ્રતિપત્તિ થવી. તે પણ યોગબીજ છે. તે કથા સાંભળતાં એવો સંવેગ-બીજકથાનો પ્રેમ ભાવાવેશરૂપ શ્રદ્ધાવિશેષ ઉપજે, એવો પ્રેમ સ્ફુરે કે-‘આ મેં જે શ્રવણ શુદ્ધ શ્રદ્ધા કર્યું તે એમ જ છે, તહતિ છે,’ એવા સદ્બળ ઉદ્દગાર નીકળી પડે. આવી પ્રતિપત્તિ, માન્યતા, સદ્બળા, અંતરાત્માથી સ્વોકાર થવો, તે પણ યોગબીજ છે. અને આ પ્રતિપત્તિ-શ્રદ્ધા પણ સ્થિર આશયવાળી હોય. કારણ કે આ યોગ-દૃષ્ટિમાં વર્તનારા સુમુક્ષુના ચિત્તની સ્થિતિ એવી હોય છે કે તેમાં વિસૌતસિકાનો એટલે કે ઉપર કહ્યું તેથી ઊલટા પ્રવાહનો અભાવ-અપ્રભવ હોય છે; તેના ચિત્તનું ઠંડેણુ એક-ધારે પ્રસ્તુત માન્યતા ભાણી સ્થિરપણે વધ્યા કરે છે; તેથી ઉલટું-ઊંધું ઠંડેણુ થતું નથી.

અને એટલા માટે જ આ સુમુક્ષુ જોગીજન, -જ્યારે કયાંય પણ પ્રભુભક્તિની, ગુરુ-ભક્તિની કે શ્રુતભક્તિની વાર્તા ચાલતી હોય, ત્યારે તે પ્રેમમય ભક્તિરસમાં નિમગ્ન થાય છે, પરમ ભાવોદ્ધાસમાં આવી જાય છે, તેના શરીરમાં રોમાંચ ઉલ્લસે છે-રૂંવાંડા ખડા થાય છે, અને સંવેગમાં-અત્યંત આવેગમાં આવી જઈને તે ઝોલી ઊઠે છે-આ જે કહેવામાં આવે છે તે ઊંધું જ એમ જ છે. પ્રભુભક્તિ આદિનો ખરેખર! એવો જ અતુલ અચિંત્ય પ્રભાવ છે. અને આમ તે સાચા અંતઃકરણથી માને છે, શ્રદ્ધે છે. આવી અંતરંગ શ્રદ્ધા-સદ્બળા અત્યંત આવશ્યક છે. કારણ કે તેવી શ્રદ્ધા વિનાનું યોગબીજનું સેવન શું ફળ આપે? શુદ્ધ શ્રદ્ધા વિનાની જે કંઈ ક્રિયા કરવામાં આવે છે તે તો ‘છાર પણ લિંપણા’ જેવું છે, ‘એકડા વિનાના મીંડા’ જેવું છે. યોગિરાજ આનંદઘનજીએ ગર્જના કરી છે કે-

“દેવ ગુરુ ધર્મનો શુદ્ધિ કહો કિમ રહે? કિમ રહે? શુદ્ધ શ્રદ્ધાન આણો;
શુદ્ધ શ્રદ્ધાન વિણુ જેહ કિરિયા કરે, છાર પર લિંપણો તેહ જાણો....ધાર તરવારની”

અંધકાર મહર્ષિ તો હજી એક ડગલું આગળ વધીને કહે છે કે બીજશ્રુતિમાં શ્રદ્ધાની વાત તો દૂર રહી, પણ તેના પ્રત્યે ઉપાદેય ભાવ થવો-આ શ્રદ્ધણુ કરવા યોગ્ય છે એવો

આદરભાવ ઉપજવો, એ પણ યોગબીજ છે, એ પણ મોટી વાત છે. ઉપાદેય ભાવ એટલે કે યોગબીજનું શ્રવણ કરવા યોગ્ય છે, યોગબીજની કથા-વાર્તા પણ યોગબીજ સાંભળવા યોગ્ય છે, એવી પણ જે આદરબુદ્ધિ ઉપજવી તે પણ પ્રશસ્ત છે. જિનભક્તિની કથા કે સદ્ગુરુ-સત્શાસ્ત્રનો મહિમા સાંભળવા પ્રત્યે આદરભાવ પ્રગટવો, તે પણ યોગબીજ છે. કારણ કે સંવેગરંગથી જ્યારે આવો ઉપાદેય-ભાવ ઉપજે છે, ત્યારે ભાવથી અને સાચી ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે પછી તે પોતાની શક્તિનો ઠઠ વિચાર કરીને તેના ગ્રહણમાં પ્રવર્તે છે. x

આ ઉપાદેયભાવ પરિશુદ્ધ-સર્વથા શુદ્ધ હોવો જોઈએ. એટલે કે આ લોક-પરલોક સંબંધી કેઈ પણ પ્રકારના ફલની ઉત્સુકતા વિનાનો, ઉતાવળે ફળપ્રાપ્તિની આકાંક્ષા-ઈચ્છા વિનાનો, નિષ્કામ હોવો જોઈએ. કારણ કે સર્વ કાર્યમાં ધીરજની પ્રથમ જરૂર છે. ‘ઉતાવળે આંખા પાકતા નથી.’ અને આવા નિરુત્સુક નિષ્કામ શુદ્ધ ઉપાદેયભાવનું ફલ પણ મહોદય-રૂપ અવશ્ય હોય છે, મોટા અભ્યુદયનું કારણ હોય છે. કારણ કે તે મોક્ષના સાધનરૂપ છે, એટલે આનુષંગિકપણે-સાથે સાથે પુણ્યોપાર્જનના ફળરૂપે ઉત્તમ દેવાદિ ગતિરૂપ અભ્યુદયની પ્રાપ્તિ પણ થાય, એ કાંઈ મોટી નવાઈની વાત નથી. જેમ જારની પાછળ સાંઠા તો હોય જ, તેમ ઈંદ્રપણું-ચકવર્તિપણું એ વગેરે પુણ્યોદય, મોક્ષસાધનના આનુષંગિક ફળરૂપે સાંપડે છે. આમ આ યોગબીજના શ્રવણ પ્રત્યેનો ઉપાદેયભાવ પણ છેવટે પરમ કલ્યાણકારી થાય છે, તો પછી શ્રી સત્પુરુષની, સદ્ગુરુની, જે તેમણે યોગદેવા સન્માર્ગની ભક્તિ તો કેટલી બધી કલ્યાણકારી થાય ?

“શુભ્ર અનંત હો પ્રભુ! શુભ્ર અનંતનો વૃંદ, નાથ હો પ્રભુ! નાથ અનંતને આદરે જ;
દેવચંદ્ર હો પ્રભુ! દેવચંદ્રને આનંદ, પરમ હો પ્રભુ! પરમ મહોદય તે વરે જ.”
“નિર્મળ તત્ત્વરુચિ ધર્મ રે, મનમોહના રે લાલ૦ કરજો જિનપતિ ભક્તિ રે ભવિષોહના રે લાલ.
દેવચંદ્ર પદ પામશે રે....મન૦ પરમ મહોદય યુક્તિ રે ભવિ૦”—શ્રી દેવચંદ્રજી

આમ આ મિત્રાદર્શિમાં આટલા ઉત્તમ યોગબીજની પ્રાપ્તિ થાય છે: (૧) જિનો પ્રત્યે કુશલચિત્ત, નમસ્કાર, સંશુદ્ધ પ્રણામોદિ. (૨) ભાવયોગી એવા ભાવાચાર્ય-ભાવ-સાધુ આદિ પ્રત્યે કુશલચિતાદિ. (૩) ભાવાચાર્ય-ભાવસાધુ આદિની વૈયાવચ્ચ-સેવા. (૪) સહજ એવો ભવઉદ્દેગ-અંતરંગ વૈરાગ્ય. (૫) દ્રવ્ય અભિચ્છ પાલન. (૬) (જ) સિદ્ધાન્તના લેખનાદિ-લેખન, પૂજન, દાન, શ્રવણ, વાચન, ઉદ્દ્યમક્રમ, પ્રકાશના, સ્વાધ્યાય, ચિંતના, ભાવના. (ઘ) બીજકથાના શ્રવણપ્રતિ સ્થિર માન્યપણું. (ક) તેનો શુદ્ધ ઉપાદેયભાવ.

આમાનું એકેક યોગબીજ પણ પરમ ઉત્તમ છે, તો પછી તે સમસ્ત સાથે મળ્યા

x “ધર્મોપાદયતાં જ્ઞાત્વા સંજાતેચ્છોઽજ ભાવતઃ । દઢં સ્વશક્તિમાલોચ્ય ગ્રહણે સંપ્રવર્તેતે ॥”
—શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજીકૃત ધર્મચિન્દુ.

હોય તે પૂછવું જ શું? અત્રે ભક્તિ ઉપર શાસ્ત્રકાર ભગવાને સૌથી વિશેષ ભાર મૂક્યો છે, કારણ કે પ્રારંભકને-શરૂઆત કરનારને માર્ગસન્નિધિ કરવાનો એ જ ભક્તિનો શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે. પ્રભુભક્તિ, સદ્ગુરુભક્તિ, ને શ્રુતભક્તિ એ યોગમાર્ગ મહિમા પામવાના મુખ્ય સાધન છે. કારણ કે પૂર્ણ સિદ્ધસ્વરૂપ પ્રભુ આદર્શ-સ્થાને હોઈ, જીવને ઇષ્ટ લક્ષ્યનું નિરંતર ભાન કરાવે છે. સદ્ગુરુ, સન્માર્ગના પરમ સાધક સાધુપુરુષ સાક્ષાત્ જીવંતમૂર્તિ પ્રત્યક્ષ જીવતા જાગતા જોગી હોઈ, જીવને પરમ અવલંબનરૂપ થઈ પડી પ્રેરણાબલ આપે છે. અને તેમના વિરહે અથવા તેમની આજ્ઞાએ સત્શાસ્ત્ર પણ પરમ આલંબનરૂપ બની પરમ ઉપકારી થાય છે.

એમ આ યોગબીજનું ઉપાદાન-ગ્રહણ જેવા પ્રકારે ઉપજે છે, તેવા પ્રકારે કહી બતાવવા માટે કહે છે:—

एतद्भावमले क्षीणे प्रभूते जायते नृणाम् ।
करोत्यव्यक्तचैतन्यो महत्कार्यं न यत्क्वचित् । ૩૦ ॥

ભાવમલ બહુ ક્ષીણ થયે, નરને આ ઉપજત;
કાર્ય મહત્ ન કરે કદી, અવ્યક્ત ચૈતનવંત. ૩૦

અર્થ:—આ યોગબીજ ગ્રહણ, ઘણું ઘણું ભાવમલ ક્ષીણ થઈ ગયે, મનુષ્યોને ઉપજે છે; કારણ કે અવ્યક્ત ચૈતનવાળો હોય, તે કદી પણ મહત્ કાર્ય કરે નહિં.

વિવેચન

ઉપરમાં જે યોગબીજ-શુદ્ધ દેવ-ગુરુની ભક્તિ વગેરે કહી દેખાડ્યા, તેનું ગ્રહણ ક્યારે થાય, તે અહીં બતાવ્યું છે:—જ્યારે આત્માનો ભાવમલ, અંદરનો મેલ ઘણું ઘણું ક્ષીણ થયો હોય, ધોવાઈ ગયો હોય ત્યારે આ યોગબીજનું ગ્રહણ-ચિત્ત-બહુ ભાવમલ જૂમિમાં રોપણ થાય છે, નહિં કે થોડો ક્ષીણ થયો હોય ત્યારે. તે તે પુદ્ગલ ક્ષીણતા કર્મ વગેરે સાથે સંબંધની યોગ્યતા તે સહજ એવો 'ભાવમલ' કહેવાય છે. જીવની આ કર્મ સંબંધ-યોગ્યતા અનાદિ ને સ્વાભાવિક જ છે, અને

વૃત્તિ:—एतद्—આ, હમણાં જ કહ્યું તે યોગબીજનું ગ્રહણ, ભાવમલે-તે તે પુદ્ગલાદિના સંબંધની યોગ્યતારૂપ લક્ષણવાળો ભાવમલ, ક્ષીણ-ક્ષીણ થયે; તે થોડો નહિં પરંતુ પ્રભૂતે-પુષ્કળ, ઘણું પુદ્ગલ પરવર્તનો અક્ષેપક એવો. જાયતે-ઉપજે છે, પ્રાદુર્ભાવ-પ્રગટપણું પામે છે, નૃણામ્-નરોને, પુરુષોને, પ્રાપ્તે એવો અધિકારી છે, એટલા માટે નરનું ગ્રહણ છે, નહિં તે આ આરે ગતિમાં હોય છે. ઘણું ભાવમલ ક્ષીણ થયે, નહિં કે અદ્ય, એટલા માટે કહ્યું-કરોત્યવ્યક્તચૈતન્ય:—ચૈતન્ય અવ્યક્ત છે એવો હિતાહિત વિવેકશૂન્ય બાલ કરે ન-નહિં, મહત્ કાર્ય-મહત્ કાર્ય, અર્થાનુકાન આદિ મોટું કામ, યત્ક્વચિત્-કરણ્ય કે ક્વચિત્; પરંતુ વ્યક્ત ચૈતન્યવાળો જ કરે છે, કે જ્યારે આનો (ઘણું ભાવમલનો) ક્ષય અભિમત છે.

તે આત્મસ્વભાવનું મલન-સ્થંભન કરે છે, એટલા માટે તે 'મલ' કહેવાય છે.* તેમાં પણ ઘણા પુદ્ગલપરાવર્તો કરાવે એટલો ભાવમલ દૂર થયો હોય ત્યારે જ આ યોગબીજની પ્રાપ્તિ થાય છે. આવો આ આત્મમલિનતારૂપ ભાવમલ જ્યારે ઘણો ઘણો ક્ષીણ થઈ ગયો હોય, ને ચિત્તભૂમિ ચોક્ષી થઈ હોય, ત્યારે જ પ્રાયે મનુષ્યોને આ યોગબીજ સાંપડે છે. અહીં 'મનુષ્યોને' એમ કહ્યું, તેનું કારણ-ઘણું કરીને તેઓ જ આના સુખ્ય અધિકારી હોય છે, એ છે. બાકી તો ચારે ગતિમાં આ ભાવમલની ક્ષીણતા સંભવે છે. એટલે ચારે ગતિમાં યોગબીજનું ગ્રહણ હોઈ શકે છે.

અને આમ આત્માનો અંદરનો મેલ ઘણો ઘણો સાફ થઈ ગયે, ચિત્ત-ભૂમિમાં યોગ-બીજનું વાવેતર થાય છે; એટલા માટે જ અહીં કહ્યું કે- 'અવ્યક્ત ચૈતન્ય મહત્ કાર્ય કરે નહિ'; અર્થાત્ જેનું ચૈતન્ય હજી અવ્યક્ત છે-પ્રગટ્યું નથી, એવો બાલ જીવ ક્યારે ય પણ આ યોગબીજ ગ્રહણ કરવા જેવું મોટું કાર્ય કરવા સમર્થ થાય નહિ. કારણ કે જેનામાં હજી ચૈતન્યની સ્પષ્ટ સ્ફુરણા-જાગૃતિ થઈ નથી, જેનામાં હિત-અહિતના વિવેકનું જ્ઞાન આવ્યું નથી, જેનો આત્મા હજી ગાઠ મોહનિદ્રામાં પડ્યો છે, જેનો આત્મા જાગ્યો નથી, એવો બાલ અજ્ઞાની જીવ ક્યારે ય મોટું કામ કેમ કરી શકે? આહાર-નિદ્રા-ભય-મૈથુન આદિ સંજ્ઞાને પરવશ તે જિજ્ઞાસો પૈતામાંથી જ પરવારતો ન હોય, તો બીજું શું કરી શકે? તે આ પ્રકારે—

નિગોદમાં તેમ જ એકેંદ્રિયમાં જીવ અત્યંત મૂર્ચ્છિત અવસ્થામાં હોય છે. એકેંદ્રિય, તેકેંદ્રિય, ચક્રેંદ્રિય એ વિકૃત અવસ્થામાં પણ ચૈતન્યની અવ્યક્ત દશા હોય છે. અસંજ્ઞી પંચેંદ્રિયમાં પણ તે જ સમૂર્ચ્છિત જેવી સ્થિતિ હોય છે. સંજ્ઞી પંચેંદ્રિયનાદિ દ્રિયમાં જલચર, સ્થલચર, ને ખેચર વગેરે તિર્યચ પર્યાયોને વિષે પણ યોગબીજની હિતાહિતનું જ્ઞાન પ્રાયે હોતું નથી, પામર ગમારપણું હોય છે. દેવમાં સુખવિલાસનિમગ્નતા-સુખમાં ગરકાવપણું હોય છે; અને નરકમાં દુઃખ-નિવાસનિમગ્નતા-દુઃખમાં ડૂબવાપણું હોય છે; એટલે એ આડે બીજું કંઈ સૂઝતું નથી, તેમ જ ધર્મપ્રાપ્તિના ઉત્તમ નિમિત્તો પણ ત્યાં મળવા દુર્લભ છે. મનુષ્યમાં પણ અનાર્યજાતિને વિષે તેની પ્રાપ્તિ અસંભવિત છે. આર્યજાતિમાં પણ ઊંચું ધર્મસંસ્કારસંપન્ન કુલ પામવું દુર્લભ છે. તે મળે તો પણ સત્ય ધર્મનું શ્રવણ પ્રાપ્ત થવું મહાદુર્લભ છે. શ્રવણ થાય તો પણ તે પ્રત્યે શ્રદ્ધા ચોંટવી ઘણી ઘણી દુર્લભ છે. શ્રદ્ધા ચોંટે તો પણ તે પ્રમાણે સંયમમાં વીર્યની સ્ફુરણા થવી પરમ દુર્લભ છે. આમ ઉત્તરોત્તર દુર્લભતા છે. તેમાં ઘણો ભાવમલ ક્ષીણ થયો હોય, પરમ પુણ્યોદય પ્રગટ્યો હોય,

* “સહજં તુ મલં વિદ્યાત્કર્મસંબન્ધયોગ્યતામ્ । આત્મનોડનાદિમત્ત્વેડપિ નાયમેનાં વિના યતઃ ॥ તસ્માદવશ્યમેષ્ટવ્યા સ્વાભાવિક્યેવ યોગ્યતા । તસ્યાનાદિમત્તી સા ચ મલનાન્મલ ઉચ્યતે ॥”

—શ્રી યોગબિન્દુ, શ્લોક ૧૬૪-૧૭૦.

ત્યારે જ આ ઉત્તમ યોગખીજની પ્રાપ્તિ સંભવે છે; ત્યારે જ પરમ દુર્લભ એવું જિન ભગવાનનું દર્શન સાંપડે છે; ત્યારે જ સદ્ગુરુનો યોગ વગેરે સામગ્રી મળે છે. આમ સર્વત્ર જિનદર્શન-જિનભક્તિ આદિ યોગખીજની પરમ દુર્લભતા છે, એટલા માટે જ જાગતી જ્યોત જેવા શ્રીમાન્ આનંદઘનજી, શ્રીમાન્ દેવચંદ્રજી, શ્રીમાન્ યશોવિજયજી, શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી આદિ પરમ સંતો-પરમ ભક્ત યોગિરાજો પરમ ભક્તિ ઉદ્ધાસથી ગાઈ ગયા છે કે—

“સુહૃમ નિગોઢ ન દેખિયો....સખી! દેખણુ દે! બાદર અતિહિ વિશેષ....સખી૦
 પુઠવી આઉ ન લેખિયો....સખી૦ તેઉ વાઉ ન લેશ....સખી૦
 વનસપતિ અતિ ઘણુ દિહા....સખી૦ દીઠો નહિં ય દીદાર....સખી૦
 ખિ તિ ચઉરિંદી જલ લિહા....સખી૦ ગતિ સન્નિ પણુ ધાર....સખી૦
 સુર તિરિ નિરય નિવાસમાં....સખી૦ મનુજ અનારજ સાથ....સખી૦
 અપજજતા પ્રતિભાસમાં....સખી૦ અતુર ન અઢિયો હાથ....સખી૦
 એમ અનેક થલ જાણિયે....સખી૦ દરિસણુ વિણુ જિન દેવ....સખી૦
 આગમથી મતિ આણિયે....સખી૦ કીજે નિર્મલ સેવ....સખી૦—શ્રી આનંદઘનજી

“જગતારક પ્રભુ વિનવું, વિનતડી અવધાર રે;
 તુજ દરિસણુ વિણુ હું ભમ્યો, કાળ અનંત અપાર રે....જગ૦
 આયર ભમ્યો પ્રભુ નવિ મદયા, મિથ્યા અવિરતિ જોડી રે....જગ૦
 પરપરિણુતિ રાગીપણુ, પરસરંગે રક્ત રે;
 પરગ્રાહક રક્ષકપણુ, પરલોગે આસક્ત રે....જગ૦”—શ્રીદેવચંદ્રજી

“જિનપે ભાવ વિના કખૂ, છૂટત નહિં દુઃખદાવ.”

“જળ જાગેગે આતમા, તખ લાગેગે રંગ.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

“દીઠી હો પ્રભુ દીડી જગગુરુ તુજ, મૂરતિ હો પ્રભુ મૂરતિ મોહનવેલડી જ;
 કલિયુગે હો પ્રભુ કલિયુગે દુલહો તુજ, દરિશણુ હો પ્રભુ દરિશણુ લહું આશા ફલીજ.”

—શ્રી યશોવિજયજી

મનુષ્ય જન્મની મહત્વતા—

આમ સર્વત્ર જિનદર્શન-ભક્તિ આદિ ઉત્તમ યોગખીજની અત્યંત દુર્લભતા હોવા છતાં, તેની પ્રાપ્તિનો સંભવ મુખ્ય કરીને મનુષ્ય ગતિમાં હોય છે. એટલા માટે જ જ્ઞાની-પુરુષોએ મનુષ્ય જન્મને સર્વશ્રેષ્ઠ કહ્યો છે. કારણ કે—

“એ મોક્ષ બીજ કોઈ દેહથી મળતો નથી. દેવ, તિર્યંચ, કે નરક એ અછે ગતિથી મોક્ષ નથી, માત્ર માનવ દેહથી મોક્ષ છે. x x કોઈ પણ અન્ય દેહમાં પૂર્ણ સદ્વિવેકનો ઉદય થતો નથી, અને મોક્ષના રાજમાર્ગમાં પ્રવેશ થઈ શકતો નથી, એથી આપણને

મળેલો આ બહુ દુર્લભ માનવદેહ સદૃશ કરી લેવો એ અવશ્યનું છે. કેટલાક મૂર્ખો દુરાચારમાં, અજ્ઞાનમાં, વિષયમાં, અને અનેક પ્રકારના મદમાં આવેા માનવદેહ વૃથા ગુમાવે છે; અમૂલ્ય કૌસ્તુભ હારી બેસે છે. આ નામના માનવ ગણાય, બાકી તો વાનરરૂપ જ છે.”

“બહુ પુણ્ય કરેા પુન્જથી શુભ દેહ માનવનો મળ્યો,
તોયે અરે! ભવચક્રનો આંટો નહિં એછે ટળ્યો;
સુખ પ્રાપ્ત કરતાં સુખ ટળે છે લેશ એ લક્ષે લહો,
ક્ષણ ક્ષણ ભયંકર ભાવમરણે કાં અહો! રાચી રહો?”—શ્રી મોક્ષમાળા

અને આમ પરમ દુર્લભ ને પરમ અમૂલ્ય એવા મનુષ્ય જન્મમાં જ પ્રાયે યોગ-બીજરૂપ સન્માર્ગની પ્રાપ્તિનો સુઅવસર સાંપડે છે, એમ જાણી મુમુક્ષુ જીવે પ્રભુભક્તિ-સદૃશ્યુક્તિવા આદિ સાધનોની પરમ ભક્તિથી ઉપાસના કરી, જેમ અને તેમ ઉતાવળે આ માનવદેહની સાર્થકતા કરી લેવી,—એવો ધ્વનિરૂપ આલકતરો સાર ખોધ અત્રે મહાત્મા શાસ્ત્રકારે આપ્યો છે.

તે ઉપદર્શવતાં કહે છે—

ચરમે પુદ્ગલાવર્તે ક્ષયશ્ચાસ્યોપપચ્ચતે ।
જીવાનાં લક્ષણં તત્ર યત ઇતદુદાહતમ્ ॥ ૩૧ ॥

ચરમ પુદ્ગલાવર્તમાં, ક્ષય તો એનો હોય;
કારણ જીવોનું તિહાં, લક્ષણ આપું જોય:—૩૧

અર્થ:—અને છેલ્લા પુદ્ગલાવર્તમાં આ ભાવમલનો આવો ક્ષય ઉપજે છે; કારણ કે તેમાં વર્તતા જીવોનું લક્ષણ આ (નીચે કહેવામાં આવતું) કહ્યું છે:—

જે કહ્યું છે, તે બતાવવા માટે કહે છે—

દુઃખિતેષુ દયાત્યન્તમદ્રેષો ગુણવત્સુ ચ ।
ઔચિત્યાત્સેવનં ચૈવ સર્વત્રૈવાવિશેષતઃ ॥ ૩૨ ॥

વૃત્તિ:—ચરમે પુદ્ગલાવર્તે—ચરમ પુદ્ગલાવર્તમાં, યથેક્ત લક્ષણવાળા છેલ્લા પુદ્ગલાવર્તમાં, ક્ષયશ્ચાસ્યોપપચ્ચતે—આ ભાવમલનો ક્ષય ઉપજે છે. જીવાનાં લક્ષણં તત્ર—ત્યાં છેલ્લા પુદ્ગલાવર્તમાં જીવોનું લક્ષણ, યત ઇતદુદાહતમ્—કારણ કે આ (કહેવામાં આવે છે તે) કહ્યું છે.

વૃત્તિ:—દુઃખિતેષુ—શરીરઆદિ દુઃખથી દુઃખીઆઓ પ્રત્યે, દયાત્યન્તં—અલંતપણે દયા. સાનુ-શયપણું, અનુકંપાભાવ; અદ્રેષઃ—અદ્રેષ, અમત્સર. કોના પ્રત્યે? તો કે ગુણવત્સુ ચ—વિદ્યા વગેરે ગુણોથી યુક્ત એવા ગુણવંતો પ્રત્યે. ઔચિત્યાત્સેવનં ચૈવ—તેમ જ ઔચિત્યથી સેવન, શાસ્ત્ર અનુસારે ઉચિતપણાએ કરીને સેવન; સર્વત્રૈવ—સર્વત્ર જ, દીન વગેરે પ્રત્યે, અવિશેષતઃ—અવિશેષથી, સામાન્યથી.

દુઃખિઆ પ્રતિ દયા અતિ, શુભુવત્ પ્રતિ અદ્રેષ;
ઉચિતપણે સેવન વળી, સર્વાત્ર જ અવિશેષ. ૩૨

અર્થ:—દુઃખીઆએ પ્રત્યે અત્યંત દયા, અને શુભુવંતો પ્રત્યે અદ્રેષ, અને સર્વાત્ર જ અવિશેષથી ઓચિત્ય પ્રમાણે સેવન,—આ છેલ્લા પુદ્ગલાવર્તનું લક્ષણ છે.

વિવેચન

છેલ્લા પુદ્ગલાવર્તનમાં—પુદ્ગલદ્વૈરામાં વર્તતા જીવના મુખ્ય લક્ષણ આ છે:—(૧) દુઃખીઆ પ્રત્યે અત્યંત દયા, (૨) શુભુવાન જનો પ્રત્યે અદ્રેષ, (૩) અને સર્વાત્ર ઓચિત્યથી સેવન. તે આ પ્રમાણે:—

૧. દુઃખીઆ પ્રત્યે અત્યંત દયા

રાગ વગેરે શારીરિક દુઃખથી, તેમ જ દરિદ્રતા-દૌર્ભાગ્ય વગેરેથી ઉપજતા માનસિક દુઃખથી,—આધિ-વ્યાધિ-ઉપાધિથી જે જીવો મિચારા દુઃખીઆ હોય, પરિતાપ પામી આકુલ-વ્યાકુલ થતા હોય, તેઓ પ્રત્યે અત્યંત દયા-અનુકંપા કરવી, તે અત્રે પ્રથમ લક્ષણ છે. એટલે કે તે તે દુઃખથી તે જીવને જેવો કંપ-આત્મપ્રદેશપરિસ્પંદ થતો હોય, તેવો તેને અનુસરતો કંપ પોતાના આત્માને વિષે થાય, તેનું નામ ‘અનુકંપા’ છે. તે દુઃખ જાણે પોતાનું જ હોય એવી ભાવના ઉપજે, જેમ શરીરના એક ભાગને દુઃખ થતાં ખીબા ભાગમાં પણ અનુકંપા ઉઠે છે, તેમ ખીબાના દુઃખે પોતે દુઃખી થવું તે અનુકંપા છે. અને પોતાનું દુઃખ દૂર કરવાને જેમ પોતે સદા તત્પર હોય, તેમ પરદુઃખ-ભંજન કરવાને સદા તત્પર હોવું, તે જ ખરી અનુકંપા અથવા દયા છે. કારણ કે પરદુઃખ છેલ્લાની જે ઇચ્છા તેનું નામ જ કરુણા-દયા છે.

“ પરદુઃખ છેલ્લા ઇચ્છા કરુણા. ”—શ્રી આનંદધનજી

“ વૈષ્ણુવ જન તો તેને કહીએ, પીડ પરાઈ જાણે રે.—શ્રી નરસિંહ મહેતા

આવી ઉત્તમ દયા જે પાળવા ઇચ્છતો હોય, તે પર જીવને દુઃખ કેમ આપી શકે ? પીડા કેમ ઉપજાવી શકે ? સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ જીવને પણ જે દુઃખવવા ઇચ્છે નહિં, તે નાના-મોટા કોઈ પણ જીવને કેમ દુઃખી શકે ? તેની લાગણી પણ કેમ દુઃખની શકે ? તે તો ક્યારેય પણ કોઈ પણ જીવની મન-વચન-કાયાથી હિંસા કરવાથી જેમ બને તેમ દૂર જ રહે. એટલું જ નહિં પણ જેમ બને તેમ સર્વ પ્રયત્નથી તેની રક્ષામાં જ પ્રવર્તે.

આ દયા ધર્મવૃક્ષનું મૂળ છે, સર્વ સિદ્ધાન્તનો સાર છે, સર્વ દર્શનને સંમત છે, સર્વ વ્રતમાં પ્રથમ છે, સર્વ સુખસંપદાની જનની છે, સર્વ પ્રાણીનું હિત કરનારી છે. એના જેવો ખીજો એકે ધર્મ નથી. ‘ અહિંસા પરમો ધર્મ: ’—અહિંસા પરમ ધર્મ છે.

સત્ય, શીલ, દાન વગેરે પણ દયાની રક્ષા કરનારા અંગરક્ષક જેવા છે, દયા વિના એ બધા અપ્રમાણ છે. મહાત્મા સત્પુરુષો કહી ગયા છે કે—

“ ધર્મતત્ત્વ જો પૂછ્યું મને, તો સંભળાવું સ્નેહ તને,
જે સિદ્ધાંત સકળનો સાર, સર્વ માન્ય સહુને હિતકાર.
ભાખ્યું ભાષણમાં ભગવાન, ધર્મ ન બીજો દયા સમાન,
અભયદાન સાથે સંતોષ, ઘો પ્રાણીને દળવા દોષ.
સત્ય શીલ ને સઘળાં દાન, દયા હોઈને રહ્યા પ્રમાણ;
દયા નહિં તો એ નહિં એક, વિના સૂર્ય કિરણ નહિં દેખ.”—શ્રી ભાક્ષમણા

“ જિસકે હિરદે હય ભૂતદયા, વાને સાધન એર કિયો ન કિયો. ”—મહાત્મા કબીરજી

“ તુલસી દયા ન છાંડિએ, જગ લગ ઘટમેં પ્રાન. ”—શ્રી તુલસીદાસજી

૨. ગુણવંત પ્રત્યે અદ્વેષ

ગુણવાન જન પ્રત્યે અદ્વેષ-અમત્સર હોવો, ઈર્ષ્યા રહિતપણું હોવું, તે આ છેલ્લા પુણ્યલાવર્તનું બીજું લક્ષણ છે. ગુણનો દ્વેષ તે મત્સર કહેવાય છે, તે અહીં ન હોય. વિદ્યા, વિનય, વિવેક, જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર; તથા વગેરે ગુણોથી જો કોઈ પણ પોતાના કરતાં અધિક-અઠીયાતો દેખાય, તો તેના પ્રત્યે અદેખાઈ ન કરે; પરંતુ તે તે ગુણ જોઈ ભલટો મનમાં પ્રસન્ન થાય, રાજી થાય, પ્રમોદભાવ ધરે કે—‘ ધન્ય છે આને ! આનામાં વિદ્યા-વિનય-વિવેકનો કેવો વિકાસ છે ! આ કેવો જ્ઞાનવાન, કેવો ચારિત્રવાન છે ! ’ આમ ધરના પરમાણુ જેવડા ગુણને પણ પર્વત જેવો ગણી પોતાના હૃદયમાં સદાય વિકાસ પામે, પ્રકુલ થાય, સાચો સદ્ગુણાનુરાગી બને, તો સમજવું કે આ છેલ્લા પુણ્યલાવર્તનું ચિહ્ન છે.

“ પરગુણવરમાણૂપર્વતીકૃત્ય નિત્યં,
નિજહૃદિ વિકસંતઃ સંતિ સંતઃ કિયન્તઃ । ”—શ્રી ભર્તૃહરિ

“ ગુણ પ્રમોદ અતિશય રહે, રહે અંતર્બુજ યોગ. ”—શ્રીમદ્ રાજવંદ્રજી

પરગુણ દેખી પ્રમોદ પામવો, ખુશી થવું, રાજી થવું એ જ સંજ્ઞનનું લક્ષણ છે. સંજ્ઞન તો પ્રમોદભાવથી કેવી ભાવના કરે છે, તેનું સુંદર શબ્દચિત્ર અત્ર આપ્યું છે—

x “ જિહ્વે પ્રહ્લીભવ ત્વં સુકૃતિસુચરિતોચ્ચારણે સુપ્રસન્ના,
ભૂયાસ્તામન્યકીર્તિશ્રુતિરસિકતયા મેઽધ કર્ણો સુકર્ણો ।
વીક્ષ્યાન્યપ્રૌઢલક્ષ્મીં દ્રુતમુપચિનુતાં લોચને રોચનત્વં,
સંસારેઽસ્મિન્નસારે ફલમિતિ ભવતાં જન્મનો મુલ્યમેવ ॥ ”—શ્રી શાંતસુધારસ.

“હે જીભ! તું પુણ્યશાળી જીવોનાં સુચરિત્રો ઉચ્ચારી પવિત્ર થા, સુપ્રસન્ન થા! જીભની કીર્તિ સાંભળવાનો રસ પામી મારા બને કાનો આજે સુકર્ણ અર્થાત્ સફળ થાએ! અહો! જીભની ઉત્તમ લક્ષ્મી, જીભનું ઐશ્વર્ય દેખી મારાં લોચનો ઠરા, દ્રવો, એમાંથી હર્ષાશ્રુ આવો! હે જીભ! હે કાન! હે ચક્ષુ! અસાર સંસારમાં આવી ભાવના એ જ તમારા જન્મનું પરમ સાર્થક છે.”

—શ્રી મન:સુખભાઈ કીરત્યંદ્રકૃત શાંતસુધારસ વિવેચન.

“ધન્ય ધન્ય તે જીવ પ્રભુ પદ સેવી હો, જે દેશના સુભે; જ્ઞાન ક્રિયા કરે શુદ્ધ, અનુભવયોગે હો નિજ સાધકપણે, સેવો ઈશ્વર દેવ” —શ્રી દેવચંદ્રજી

“મૈત્રી ભૂતોમાં, ગુણીમાં પ્રમેદ, દુઃખી જીવોમાં કરુણા પ્રયોગ; માધ્યસ્થ્ય વૃત્તિ વિપરીત પ્રત્યે, હે દેવ! ધારો મુજ આત્મ નિત્યે.”

—શ્રી અમિતગતિ આચાર્યકૃત *સમ્ભાષિક પાઠ (૩૧ ભગવાનદાસ અનુવાદિત)

૩. ઔચિત્યથી સર્વ ત્ર અવિશેષપણે સેવન

શાસ્ત્રમાં જે પ્રમાણે કહ્યું છે તે પ્રમાણે ઔચિત્યથી, ઉચિતપણાથી, જ્યાં જેમ ઘટે તેમ સેવા કરવી તે ત્રીભું લક્ષણ છે. ‘ઉચિતપણાને અનુસરવાથી અસત્પ્રવૃત્તિ દૂર થાય છે, ને સત્પ્રવૃત્તિમાં પ્રવર્તન થાય છે, તેથી કરીને ચોક્કસ કર્મક્ષય થાય છે.’ x માટે જ આત્માથી હોય તે જ્યાં જ્યાં જે જે કરવું ઘટે છે, તે તે કરે, અને જ્યાં જ્યાં જે જે સમજવું ઘટે છે, તે તે સમજે.

“જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય છે, તિહાં સમજવું તેહ;

ત્યાં ત્યાં તે તે આચરે, આત્માથી જન એહ.” —શ્રી આત્મસિદ્ધિ

અને તેમાં પણ અવિશેષથી—કોઈ પણ જાતના ભેદભાવ વિના, સામાન્યપણે દીન-દુઃખી વગેરે સર્વ કોઈની પણ યથાયોગ્ય સેવા કરવી, એ ઉચિત સેવા છે. અત્રે ઉચિતપણું, યથાયોગ્યપણું આમ સમજવું; મુનિ-સાચા સાધુગુણથી યુક્ત એવા સત્પાત્ર સત્પુરુષ પ્રત્યે જે સેવા કરવામાં આવે, ત્યાં ભક્તિભાવનું પ્રધાનપણું ઉચિત છે. દુઃખી, દીન, અપંગ વગેરે પ્રત્યે કંઈ સેવા કરવામાં આવે તેમાં અનુકંપા ભાવનું પ્રધાનપણું ઉચિત છે.* આ

(મૂળ શ્લોક)* “સત્ત્વેષુ મૈત્રીં ગુણિષુ પ્રમોદં, ક્ષિણેષુ જીવેષુ કૃપાપરત્વં ।
માધ્યસ્થ્યવૃત્તિં વિપરીતવૃત્તૌ, સદા મમાત્મા વિદધાતુ દેવ ॥”

x “અસ્યૌચિત્યાનુસારિત્વાત્પ્રવૃત્તિર્નાસતી ભવેત્ ।

સત્પ્રવૃત્તિશ્ચ નિયમાદ્ભ્રુવઃ કર્મક્ષયો યતઃ ॥” —શ્રી યોગબિન્દુ.

* “અનુકંપાઽનુકંપ્યે સ્યાદ્ભક્તિઃ પાત્રે તુ સજ્જતા ।

અન્યધાઘીસ્તુ દાતૃણામતિચારપ્રસજ્જિકા ॥” —શ્રી યશોવિજયજીકૃત ક્ષાં ક્ષાં

દીન-દુઃખી વગેરે ગમે તે હોય, ગમે તે મતસંપ્રદાયનો હોય, ગમે તે જાતિનો હોય, તે પણ અલેદલાવે સાચી અનુકંપાથી સેવા કરવા યોગ્ય છે. આ અનુકંપા દાનનો જિનેન્દર ભગવાને કહી પણ નિવેધ નથી કર્યો. દીન, દુઃખી, રોગી આદિની સેવા-શુશ્રૂષાર્થે દાનશાલા, ઔષધાલય, ઇસ્પિતાલ વગેરેનો પ્રબંધ કરવો, તે ઘણા જીવોને ઉપકારી થઈ પડી, અનુકંપાનો હેતુ છે, શુભ આશયનું કારણ છે. પુષ્ટ આલંબનને આશ્રી આવી દાનાદિ સેવાથી પ્રવચનની ઉજ્જતિ થાય છે, અને તે કલ્યાણનું કારણ થઈ પડે છે.

આ દાનાદિ કાર્યમાં પણ ઉચિતપણું જાળવવાની બહુ બહુ જરૂર છે. દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, ભાવ વગેરે ધરાબર જોઈ વિચારીને જેમ ઘટે તેમ કરવા યોગ્ય છે. દાન આપવું તે પણ-‘લે રાંકા! લેતો જા!’ એવા તુચ્છ ભાવથી, અથવા ‘ઉપર દાનાદિમાં હાથ રાખવા’ના ભાવથી આપવું, એ ઉચિત નથી, પણ અનુચિત છે. યથા-ઉચિતપણું યોગ્ય પાત્રને યોગ્ય દાન યોગ્ય રીતે આદરથી આપવું, તે પાત્રને પોતાનું દીન-લાચારપણું ન લાગે-ન વેદાય, એશીઆળાપણું ન લાગે, એમ ‘જમણો હાથ આપે ને ડાળો હાથ ન જાણે’ એવી રીતે આપવું, તે ઉચિતપણું છે. ઇસ્પિતાલ-ઔષધાલય વગેરેમાં પણ દીન-દુઃખી દરદીઓ પ્રત્યે અનાદર બતાવવામાં આવે, ‘આ તો મફતીઆ છે’ એમ જાણી તેની ધરાબર કાળજી ન લેવામાં આવે, એ ઓચિત્ય નથી. પણ ગરીબ દરદીઓ પ્રત્યે તો ખાસ હમદર્દી બતાવી, તેનો એર વિશેષ કાળજી લેવી, નિઃસ્વાર્થ સેવા બજાવવી, એ જ ખરું ઉચિતપણું છે. આવું ઉચિતપણું જાળવવું એ દાતા સદ્ગૃહસ્થની ફરજ છે, અને તે જળવાશે તો જ સાચો સેવાધર્મ બજાવી શકશે. તેમાં પણ યોગ્ય દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-ભાવમાં યોગ્યકાળે કરેલી થોડી દાનાદિ સેવા પણ, જેટલી લાભકારી થાય છે, જેટલી જીવી નીકળે છે, તેટલી અકાળે કરેલી ઘણી સેવા પણ થતી નથી. વરસાદમાં એક દાણાની પણ અનેકગણી વૃદ્ધિ થાય છે, વરસાદ વગર કરોડો દાણા નકામા જાય છે.* માટે સેવાધર્મમાં પણ યોગ્ય અવસર જાળવવો, એ ઉચિત છે. આ બધા સ્થૂળ દષ્ટાંત છે. આમ સર્વત્ર યથાયોગ્યપણે જેમ ઘટે તેમ સેવાધર્મ આદરવો, યથારાકિત જનતાની સેવા કરવી, એ પણ ચરમાવર્તનું ચિહ્ન છે.

“દીન કહ્યા વિષુ દાનથી, દાતાની ગાંધે મામ;

જલ દીએ આતક ખીજવી રે, મેઘ હુએ તિણે શ્યામ....ચંદ્રપ્રભ.”—શ્રી યશોવિજયજી

આમ અત્રે ત્રણ મુખ્ય લક્ષણ કહ્યાં, -દુઃખીઆની દયા, શુભી પ્રત્યે અદ્રેષ, સર્વની અલેદપણે ઉચિત સેવા. આ લક્ષણ જેનામાં વર્તે છે, તે ચરમ આવર્તમાં વર્તે છે, તેને

* “કાલેડલ્પમપિ લાભાય નાકાલે કર્મ વહ્નપિ ।

વૃષ્ટૌ વૃદ્ધિઃ કણસ્યાપિ કણકોટિર્વૃથાન્યથા ॥ ”—શ્રી યશોવિજયજીકૃત શ્લોક ૬૧૦

“ઘર્માન્નુચ્યાપનાર્થં ચ દાનસ્યાપિ મહામતિઃ ।

અવસ્થૌચિત્યયોગેન સર્વસ્યૈવાનુકમ્પયા ॥ ”—શ્રી હરિભદ્રસૂરિકૃત અષ્ટક,

લવચકનો છેલ્લો આંટો છે, એમ જાણવું. આ બાહ્ય ચિહ્નો પરથી લવ-સાર બોધ ચક્રનો છેલ્લો ફેરો બાકી છે, એવું અનુમાન થઈ શકે છે. બાકી વિશેષ તો અર્તીદ્રિય એવા યોગીજ્ઞાનને ગમ્ય છે, માટે ચરમાવર્તમાં આવવું હોય, લવનો છેલ્લો ફેરો કરવો હોય, ને યોગબીજની વાવણી કરવી હોય, તો આ લક્ષણો-શુભો આત્મામાં પરિણમવાવા જોઈએ; દુઃખીની અત્યંત દયાથી હૃદયને કોમળ-આર્દ્ર કરવું જોઈએ; શુભુ-અદ્રેષથી ચિત્તભૂમિ ચોકબી કરવી જોઈએ, ને સર્વ જીવની યથોચિત સેવા કરી વિશ્વવત્સલ બનવું જોઈએ. એમ આ ઉપરથી મહાત્મા શાસ્ત્રકારે બોધ આપ્યો.

અને આ ઉપરથી એટલું પણ ખાસ લક્ષમાં લેવા યોગ્ય છે કે-કાળસ્થિતિ પાકશે, લવપરિણતિ પરિપાક થશે, લવની મુદત પૂરી થશે, ત્યારે આપણે માર્ગ પામશું, માટે આપણે તો તેની રાહ જોયા કરશું, એવું ખોટું આલંબન પકડી આજસુ-પ્રમાદી થવા યોગ્ય નથી, પાદપ્રસારિકા અવલંબવા યોગ્ય નથી, હાથ જોડી એસી રહી પુરુષાર્થહીન થવા યોગ્ય નથી. જ્ઞાનીપુરુષોએ કાળલઘ્નિપરિપાક વગેરે કહ્યા છે, તેનો ભક્ષ્ટો અનર્થકારી અર્થ કરવા યોગ્ય નથી. જ્ઞાની પુરુષનો ઉપદેશ કદી પણ પુરુષાર્થહીનતા પ્રેરે જ નહિ; પુરુષાર્થની જાગૃતિ જ પ્રેરે. માટે જ્ઞાનીનો આશય સમજવો જોઈએ.

આપણી પોતાની તથાલબ્યતા કેવી છે, તે આપણે જાણવું નથી. પણ તે લબ્યતાનો પરિપાક કરવાનો પુરુષાર્થ તો આપણા હાથમાં છે. એટલે કે આપણી લબ્યતા-યોગ્યતા કેમ જલદી પકાવવી તેનો પ્રયાસ આપણે કરી શકીએ એમ છીએ. પુરુષાર્થ પ્રેરણા આપણી પાત્રતા-યોગ્યતા વધારીએ, એટલે એની મુદત એની મેળે પાકશે, આપણે એની ચિંતા કરવાની જરૂર નથી. દાખલા તરીકે-મગમાં પાકવાની યોગ્યતા છે, પણ તે ચૂલે ચડાવીએ તો પાકે, એની મેળે કોઈ કાળે પાકે નહિ. તેમ ભય એવા આત્મામાં પણ લબ્યતા-યોગ્યતા આણવાનો પ્રયાસ ન કરીએ, તો એની મેળે યોગ્યતા આવે નહિ. એટલા માટે જો પરમાર્થની ઈચ્છા હોય, તો કાળસ્થિતિ જેમ પાકે, લવપરિણતિ પરિપાક થાય, આત્મામાં યોગ્યતા-પાત્રતા જેમ આવે તેવા ઉપાય લેવાનો સત્ય પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ; અને તેવા ઉપાયોમાં પ્રાથમિકમાં પ્રાથમિક જે ઉપાય-દયા વગેરે અહીં સ્પષ્ટ બતાવ્યા છે, તેનો આશ્રય કરી આત્માર્થ સાધવો જોઈએ; શુદ્ધ નિમિત્તકારણના પ્રબળ અવલંબનથી ઉપાદાન પ્રગટાવવું જોઈએ, -કે જેથી કરીને લવ-પરિણતિ છેલ્લા પુટ્ટગલાવર્તમાં આવી ઉભી રહે, લવનો છેલ્લો ફેરો બાકી રહે, ને તેમાં પણ જેમ અને તેમ ઓછા લવ કરવા પડે. આમ અત્રે ધ્વનિ છે. આની સાથે સંવાદી એવા પરમ પુરુષાર્થ પ્રેરક વીરગર્જનારૂપ સત્ય વચનો વર્તમાનયુગના પરમ સંત-ભાવયોગી શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી જેવા જ્ઞાતાવતાર પુરુષે ઉચ્ચાર્યા છે:—

“જો ઇચ્છો પરમાર્થ તો, કરો સત્ય પુરુષાર્થ,
ભવસ્થિતિ આદિ નામ લઈ, છેદો નહિં આત્માર્થ.
દયા, શાંતિ, સમતા, ક્ષમા, સત્ય ત્યાગ વૈરાગ્ય;
હોય મુમુક્ષુ ઘટ વિષે, એહ સદાય સુખાગ્ય.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ

અને કારણ કે એમ છે, એથી કરીને—

एवंविधस्य जीवस्य भद्रमूर्तेर्महात्मनः ।

शुभो निमित्तसंयोगो जायतेऽवञ्चकोदयात् ॥ ૩૩ ॥

ભદ્રમૂર્તિ મહાત્મ તે, એવા જીવને જોગ;
અવંચક ઉદયે ઉપજે, શુભ નિમિત્તસંયોગ. ૩૩

અર્થ:—એવા પ્રકારના ભદ્રમૂર્તિ મહાત્મા જીવને, અવંચકના ઉદય થકી, શુભ નિમિત્ત સંયોગ ઉપજે છે.

વિવેચન

“ચાહે ચક્રાર તે ચંદને, મધુકર માલતી જોગી રે;

તિમ ભવિ સહજ ગુણે હોવે, ઉત્તમ નિમિત્ત સંયોગી રે. વીરો”—શ્રી યો. સ૦ ૧-૧૩

ઉપરમાં જે હમણાં જ દયા વગેરે લક્ષણ કહ્યા તે લક્ષણવંતો યોગી પુરુષ કેવો હોય ? તે ભદ્રમૂર્તિ—ભદ્રમૂર્તિવાળો હોય, કદયાણુરૂપ ભક્તી આકૃતિવાળો હોય. તેને દેખતાં જ તે ભદ્ર, ભક્તો, રૂડો જીવ છે એવી સ્વાભાવિક છાપ પડે. તે પ્રિયદર્શન શુભ નિમિત્ત હોય, તેનું દર્શન પ્રિય-બહાલું લાગે એવું હોય, તેને દેખતાં જ તેના સંયોગ પ્રત્યે કુદરતી પ્રેમ સ્ફુરે એવો તે પ્રિયદર્શી ‘દેવાનાં પ્રિય’ હોય. અને તે ‘મહાત્મા’ કહેવા યોગ્ય છે, કારણ કે સદ્વૈર્યનો-ઉત્તમ આત્મ-વૈર્યનો તેને યોગ બન્યો છે. આવા ભદ્રમૂર્તિ મહાત્મા જીવને શુભ નિમિત્તનો સંયોગ ઉપજે છે, તેને સદ્દેયોગ વગેરેનો જોગ બાહે છે. ઉત્તમને ઉત્તમ નિમિત્ત સહેજે મળી આવે છે, તેવું તેવાને જોયે, ‘Like attracts like’ તે ન્યાયે યોગ્ય સુપાત્ર જીવને તેના પુણ્યપ્રાણભારથી ખેંચાઈને તથા રૂપ યોગ્ય નિમિત્ત સાંપડે છે, અને તે ઉત્તમ નિમિત્તો

વૃત્તિ:—एवंविधस्य जीवस्य—એવા પ્રકારના જીવને, હમણાં જ કહેલા લક્ષણવાળા યોગીને, ભદ્રમૂર્તે:—ભદ્રમૂર્તિ, પ્રિયદર્શન, જેનું દર્શન પ્રિય-બહાલું લાગે એવાને, મહાત્મન:—મહાત્માને-સદ્વૈર્ય-ના યોગે કરીને, શું? તો કે-શુભ-શુભ, પ્રશસ્ત, શું? તો કે-નિમિત્તસંયોગ:—નિમિત્ત સંયોગ, સદ્દેયોગ આદિનો સંયોગ, -કારણ કે સદ્દેયોગ આદિનું જ નિ:શ્રેયસસાધનનું-મોક્ષસાધનનું નિમિત્તપણું છે, જાયતે-ઉપજે છે. ક્યાંથી? તે માટે કહ્યું-अवञ्चकोदयात्-અવંચકના ઉદયથકી. કહેવામાં આવતા સમાધિવિશેષના-યોગવિશેષના ઉદયને લીધે, એમ અર્થ છે.

મોક્ષના અમોઘ સાધનરૂપ થઈ પડે છે. જેમ ચક્રોર કુદરતી રીતે જ ચંદ્રને ચાહે છે, જેમ ભમરો સ્વભાવથી જ માલતીનો જોગી બને છે, તેમ ભવ્ય-યોગ્ય સુપાત્ર જીવ પણ સહજ યુક્તે કરીને ઉત્તમ નિમિત્તનો સંયોગ પામે છે.

“વ્યસન ઉદય જે જલધિ અનુહરે, શશિને તેજ સંબધે;
અણુસંબધે કુમુદ અનુહરે, શુદ્ધ સ્વભાવ પ્રબધે....થાશું” —શ્રી યશોવિજયજી
“ઉત્તમ સંગે રે ઉત્તમતા વધે, સધે આનંદ અનંતોજી.” —શ્રી દેવચંદ્રજી

અને આ ઉત્તમ નિમિત્તનો યોગ પણ શા કારણથી થાય છે? તે પણ અહીં સ્પષ્ટ કર્યું છે. ત્રણ અવચક્રના ઉદયથી આ નિમિત્ત મળી આવે છે આ અવચક્ર એક પ્રકારનો યોગવિશેષ છે. તેનું સ્વરૂપ હવે પછી કહે છે. આ અવચક્રરૂપ કારણનો યોગ બને તો તેવા નિમિત્તનો યોગ બને છે.

નિમિત્ત અને ઉપાદાન

“કારણુ જોગે હો કારણ નીપજે, એમાં કોઈ ન વાદ;
પણુ કારણુ વિણુ કારણ સાધિયે, એ નિજ મત ઉનમાદ. સંભવ૦” —શ્રી આનંદધનજી
“કારણુથે કારણ સધે હો, એહ અનાદિકી ચાલ....લલના૦
દેવચંદ્ર પદ પાઈયે હો, કરત નિજ ભાવ સંભાલ....લલના૦” —શ્રી દેવચંદ્રજી

કારણુ વિના કાર્ય થાય જ નહિં, આ સનાતન નિયમ છે, પણ એ કારણુ વિના કાર્ય સાધવાની જે વાત કરે છે, તે તો કેવળ ચોતાના મતનો ઉનમાદ જ છે. છતાં કેટલાક લોકો અસમજસ ભાવે ઉપાદાન અને નિમિત્તના યથાયોગ્ય વિભાગ-સંબંધની મર્યાદાનું જ્ઞાન નહિં હોવાથી, અથવા બાંધી લીધેલા જ્ઞાનને લીધે ઊંધું વિપર્યસ્ત સમજતા હોવાથી, એકાંતિક પક્ષ ગ્રહીને, ઉપાદાનને નિમિત્ત જાણે એક ધીબ્ધના વિરોધી પ્રતિરૂપથી હોય, એમ અર્થવિહીન શુષ્કજ્ઞાનરૂપ વાતોથી પરમ ઉપકારી નિમિત્તનો અપભાવ કરતા રહી, ‘ઉપાદાન ઉપાદાન’ એમ શબ્દ માત્ર કહેતા રૂરે છે, તે શ્રી આનંદધનજીના શબ્દોમાં ‘નિજ મત ઉનમાદ’ જ છે. કારણુ કે એકલા ઉપાદાનનો કે એકલા નિમિત્તનો એકાંતિક પક્ષ-આગ્રહ કરવો તે કેવલ વિપર્યાસરૂપ-બ્રાંતિરૂપ પ્રગટ મિથ્યાત્વ જ છે જે એવો એકાંતિક પક્ષ ગ્રહે છે, તે ઉપાદાન ને નિમિત્તનો પરસ્પર સાપેક્ષ પૂર્ણ અવિરોધ સહકારરૂપ સંબંધ જાણુતો જ નથી, અને એકાંતિક મિથ્યા અસત્ ઉત્સૂત્ર પ્રરૂપણા કરી જ્ઞાનીના સનાતન માર્ગનો લોપ કરે છે-તીર્થનો ઉચ્છેદ કરે છે. કારણુ કે ઉપાદાનને ભૂલી એકલા નિમિત્તને પકડ્યાથી જેમ કાંઈ વળતું નથી, તેમ નિમિત્તને છોડી એકલા ઉપાદાનથી પણ કાંઈ વળતું નથી.

શાસ્ત્રમાં ઉપાદાનની વાત કહી છે તે વાત ખરી, પણ તે કાંઈ નિમિત્તનો નિષેધ કરવા માટે કે એનું ઓછું મૂલ્યાંકન કરવા માટે કહી નથી, પણ જીવને પુરુષાર્થબ્રથતિ અર્થે સાપેક્ષપણે કહી છે, એટલે કે શુદ્ધ નિમિત્તના પ્રબળ અવલંબનપૂર્વક આત્મપુરુષાર્થ બ્રથત રાખવા માટે કહી છે. તે એટલે સુધી કે શ્રુતજ્ઞાનનું—આજ્ઞાર્તુ અથવા જ્ઞાન ભગવાનનું અવલંબન બારમા શુભકાળના છેલ્લા સમય પર્યંત કહ્યું છે, તે પણ શુદ્ધ નિમિત્તનું સેવન કેટલું પ્રશસ્ત ને ઉપકારી છે એ સૂચવે છે. માટે યુક્ત પક્ષ એ છે કે શુદ્ધ નિમિત્તના આશ્રયથી ઉપાદાનની શુદ્ધિ પ્રગટ કરતા રહી જીવે આગળ વધવું જોઈએ, આત્મવિકાસ સાધવો જોઈએ. અને એ જ જ્ઞાન ભગવાનનો સનાતન રાજમાર્ગ છે. આ અંગે શ્રી વિશેષાવશ્યકમાં પ્રજ્ઞાનિધિ શ્રી જ્ઞાનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણજીએ તથા શ્રી અરનાથ-મહિલાનાથ-મુનિસુવ્રત જ્ઞાન સ્તવનોમાં પરમ અધ્યાત્મરસપરિણત મહાત્મા દેવચંદ્રજી મહામુનિએ સૂક્ષ્મ મીમાંસા કરી સાંગોપાંગ નિર્ણય બતાવ્યો છે, તે મુમુક્ષુને અત્યંત મનનીય છે. અને વિસ્તારભયથી તેનો પ્રાસંગિક નિર્દેશ માત્ર કર્યો છે:—

“ કર્તા કારણુ યોગ કારણ સિદ્ધિ લહેરી,

કારણુ ચાર અનૂપ કાર્યાથી તેહ ગહેરી....પ્રણમે શ્રી અરનાથ” —શ્રી દેવચંદ્રજી

કર્તા કારણુના યોગે કાર્યસિદ્ધિ પામે છે, માટે કાર્યનો અર્થી હોય તે ચાર અનુપમ કારણો ગ્રહે છે. તેમાં મુખ્ય એ કારણુ છે—ઉપાદાન અને નિમિત્ત. વસ્તુનો નિજ સત્તાગત ધર્મ તે ઉપાદાન છે. તે ઉપાદાન પોતે ઉપાદાનકારણુપણે ન પ્રગટે ત્યાંસુધી કાર્યસિદ્ધિ-રૂપ વસ્તુસ્વરૂપ પ્રગટતું નથી, અને ઉપાદાનકારણુ પણ નિમિત્તકારણુ વિના પ્રગટતું નથી. અર્થાત્ કર્તાના પ્રયોગે નિમિત્તકારણુના અવલંબન—ઉપકારથી ઉપાદાન ઉપાદાનકારણુપણે પરિણમે છે અને તેથી જ કાર્યસિદ્ધિ થાય છે. વળી ઉપાદાનપણું ન થતું હોય તો નિમિત્તનું નિમિત્તકારણુપણું પણ રહેતું નથી, અર્થાત્ નિમિત્ત નિમિત્તકારણુ કહેવાતું નથી. જ્યારે તથારૂપ ઉપાદાનકારણુ પ્રગટતું જતું હોય, ત્યારે જ તે ખરેખર નિમિત્તકારણુ કહેવાય છે, નહિં તો નહિં. આમ કર્તા પોતે કાર્યકૃત્રિ થઈ કાર્ય કરવા પ્રવર્તે—પુરુષાર્થ કરે અને શુદ્ધ પુષ્ટ નિમિત્ત કારણુનો વિધિપૂર્વક આશ્રય કરતો રહી, ઉપાદાનને ઉપાદાનકારણુપણે પ્રગટાવતો જાય તો કાર્યસિદ્ધિ થાય; નિમિત્ત અને ઉપાદાનના સહકાર-સહ-યોગથી જ કાર્ય નીપજે.

“ નિજ સત્તાગત ધર્મ તે ઉપાદાન ગણેરી. ”

“ ઉપાદાન ઉપાદાન પરિણતિ નિજ વસ્તુની રે, પણ કારણુ નિમિત્ત આધીન;

પુષ્ટ અપુષ્ટ દુવિધ તે ઉપદિશ્યો રે, ગ્રાહક વિધિ આધીન....ઓલગડીં મુનિસુવ્રત”

—શ્રી દેવચંદ્રજી

દાખલા તરીકે— ઘડો બનાવવામાં માટી છે તે ઉપાદાન છે, પણ ઢંઠ—ચક વગેરે નિમિત્ત ન મળે તો તે એની મેળે ઉપાદાનકારણુપણે પરિણમે નહિં, અને માટીમાંથી ઘડો કદી

પણ અને નહિં. તેમ જીવનો નિજ સત્તાગત ધર્મ તે ઉપાદાન છે. નિજ સત્તાએ સર્વ જીવ સિદ્ધ સમા છે, પણ તે શક્તિથી છે. તે ઉપાદાનની વ્યક્તિ માટે-પ્રગટપણા માટે અર્થાત્ ઉપાદાન ઉપાદાનકારણપણે પરિણમે તે માટે તેા નિમિત્ત કારણની અવશ્ય જરૂર છે. શુદ્ધ એવું પુષ્ટ નિમિત્તકારણ વિધિપૂર્વક ન સેવે તેા અનંતકાળે પણ કદી સિદ્ધિ થાય નહિં, ઉપાદાન પ્રગટે નહિં. તેમ જ ઉપાદાનનું દુર્લભ્ય કરી માત્ર નિમિત્ત સેવ્યાથી પણ કાર્યસિદ્ધિ થાય નહિં. બનેના સહકારથી જ સિદ્ધિ નીપજે.

“ઉપાદાન આતમ સહી રે, પુષ્ટાલંબન દેવ....જિનવર પૂજે.

ઉપાદાન કારણપણે રે, પ્રગટ કરે પ્રણુ સેવ...જિન૦ શ્રી સંભવ૦”

“નિમિત્ત હેતુ જિનરાજ, સમતા અમૃત ખાણી,

પ્રણુ અવલંબન સિદ્ધિ, નિયમા એહ વખાણી....પ્રણુમે૦”—શ્રી દેવચંદ્રજી

માટે તાત્પર્ય કે ઉપાદાનનું નામ લઈ, જે એ નિમિત્ત છોડી દીએ, તેઓ સિદ્ધિ પામતા નથી, ને જ્ઞાતિમાં ભૂલા ભમે છે. આ અચલ સિદ્ધાંત જ્ઞાની પુરુષોએ કહ્યો છે. સદ્ગુરુની આજ્ઞા, જિનદશા અને પ્રસ્તુતમાં આ અવંચકત્રય એ નિમિત્તકારણ છે. તે નિમિત્તકારણ સેવ્યા વિના-આરાધ્યા વિના આત્મજાગૃતિ આવે નહિં. આ અંગે પરમ તત્ત્વદષ્ટા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીના ટકોટકીર્ણ વચનામૃત છે કે:—

“સર્વ જીવ છે સિદ્ધ સમ, જે સમજે તે થાય;

સદ્ગુરુ આજ્ઞા જિનદશા, નિમિત્ત કારણમાંય.

ઉપાદાનનું નામ લઈ, જે એ ત્યજે નિમિત્ત;

પામે નહિં સિદ્ધત્વને, રહે જ્ઞાતિમાં સ્થિત”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ

અર્થાત્—“સદ્ગુરુ આજ્ઞા આદિ તે આત્મસાધનનાં નિમિત્તકારણ છે, અને આત્માનાં જ્ઞાનદર્શનાદિ ઉપાદાન કારણ છે; એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે; તેથી ઉપાદાનનું નામ લઈ જે કોઈ તે નિમિત્તને તજશે તે સિદ્ધપણાને નહીં પામે, અને જ્ઞાતિમાં વર્ત્યા કરશે, કેમકે સાચા નિમિત્તના નિષેધાર્થે તે ઉપાદાનની વ્યાખ્યા શાસ્ત્રમાં કહી નથી, પણ ઉપાદાન અજાગૃત રાખવાથી તાં સાચા નિમિત્ત મળ્યા છતાં કામ નહીં થાય, માટે સાચા નિમિત્ત મળ્યે તે નિમિત્તને અવલંબીને ઉપાદાન સન્મુખ કરવું, અને પુરુષાર્થરહિત ન થવું; એવો શાસ્ત્રકારે કહેલી તે વ્યાખ્યાનો પરમાર્થ છે.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

‘અવંચકે ઉદયથી’ એમ કહ્યું, એટલે એનું સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કરવા કહે છે—

યોગક્રિયાફલાઘ્યં યચ્છૂયતેઽવચ્ચક્રત્રયમ્ ।

સાધૂનાશ્રિત્ય પરમમિષુલક્ષ્યક્રિયોપમમ્ ॥ ૩૪ ॥

અવંચક્રત્રય પરમ જે, યોગ ક્રિયા ફલ નામ;

સાધુ આશ્રી-તે ખાણુની, લક્ષ્ય ક્રિયા સમ આમ. ૩૪

અર્થ:—સાધુઓને-સત્પુરુષોને આશ્રીને, યોગ ક્રિયા ને ફલ નામનું પરમ અવંચક્ર-ત્રય (ત્રિપુટી) સંભળાય છે; તેને ખાણુની લક્ષ્યક્રિયાની ઉપમા છે.

વિવેચન

“નિર્મલ સાધુ ભગતિ લહી....સખી૦ યોગ અવંચક હોય....રે સખી૦

ક્રિયાવંચક તિમ સહો સખી૦ ફલ અવંચક જોય રે સખી૦ ચંદ્રપ્રભુ૦”-શ્રી આનંદધનજી

યોગાવંચક, ક્રિયાવંચક અને ફલાવંચક એ ત્રણ પ્રકારના અવંચકની ત્રિપુટી શાસ્ત્રમાં કહેલ છે. આ અવંચક એક પ્રકારનો અન્યક્ત સમાધિવિશેષ-યોગવિશેષ છે, નાના પ્રકારના ક્ષયોપશમને લીધે ઉપજતો તેવા પ્રકારનો આશયવિશેષ-ત્રણ અવંચક ચિત્તપરિણામવિશેષ છે. ‘અવંચક’ એટલે શું? અવંચક એટલે વંચે નહિં, છેતરે નહિં તે. જે કદી ખાલી ન બન્ય, ચૂકે નહિં, આટોઅવળો-વાકો બન્ય નહિં, એવો અમોઘ, અચૂક, અવિસંવાદી, સમખાણુ તે અવંચક. યોગ એવો કે કદી વંચે નહિં-ચૂકે નહિં-વાકો બન્ય નહિં તે યોગાવંચક. ક્રિયા એવી કે કદી વંચે નહિં-દ્વેગટ બન્ય નહિં-વાકો બન્ય નહિં તે ક્રિયાવંચક. ફલ એવું કે કદી વંચે નહિં-ખાલી બન્ય નહિં-વાકું બન્ય નહિં, તે ફલાવંચક.

આ પરમ-ઉત્તમ એવું અવંચકત્રય સાધુઓને એટલે કે સાચા સાધુગુણથી શોભતા સત્પુરુષોને આશ્રીને છે, સાચા ‘મુનિ’ એવા જ્ઞાની પુરુષોને અવલંબીને છે, એમ તેનો સંબંધ સમજવાનો છે. એટલે કે સાચા સાધુસ્વરૂપ સત્પુરુષનો-સદ્ગુરુનો યોગ, જોગ, તથાસ્વ ઓળખાણુ તે યોગાવંચક છે; તે યોગ કદી વંચે નહિં, અમોઘ હોય, અવશ્ય

વૃત્તિ:-યોગક્રિયાફલાઘ્યં યસ્માચ્છૂયતેઽવચ્ચક્રત્રયમ્—કારણુ કે યોગ, ક્રિયા ને ફલ નામનું અવંચકત્રય આગમમાં સંભળાય છે, ‘યોગાવચ્ચક: ક્રિયાવચ્ચક: ફલાવચ્ચક:’ એ વચન ઉપરથી. આ અન્યક્ત સમાધિ જ છે, તેના અધિકારમાં પાઠ છે તેથી. આ ચિત્ર (જૂદા જૂદા) ક્ષયોપશમચક્રી તથાપ્રકારનો આશયવિશેષ છે. અને આ સાધૂનાશ્રિત્ય-સાધુઓને આશ્રીને, સાધુઓ એટલે મુનિઓ; પરમમ્-પરમ એવું અવંચકત્રય. સ્વરૂપથી તો આ ઇષુલક્ષ્યક્રિયોપમમ્-ખાણુની લક્ષ્યક્રિયાની ઉપમા-વાણું છે. ખાણુની લક્ષ્યક્રિયા, તેની પ્રધાનતાએ કરીને, તેનાથી અવિસંવાદીની જ હોય, નહિં તે લક્ષ્ય-ક્રિયાપણુનો અયોગ હોય તેટલા માટે. (ખાણુ અરાઅર તાકે એ જ લક્ષ્યક્રિયા, નહિં તે લક્ષ્ય ક્રિયા અને નહિં) એમ સાધુઓને આશ્રીને યોગાવંચક તે, તેના યોગનો અવિસંવાદી હોય છે; એમ તેની વંદનાદિ ક્રિયા અને તેના ફલને આશ્રીને, આ એમ જ, દ્રવ્યથી છે.

અવિસંવાદી હોય. અને પછી સત્પુરુષને તેવા સત્પુરુષસ્વરૂપે ઝોળખી, તેના પ્રત્યે જે વંદન, નમસ્કાર, વૈધાવન્ય વગેરે ક્રિયા કરવામાં આવે તે ક્રિયાવંચક કહેવાય; તે ક્રિયા કદી વંચે નહિ—ફેાગટ જાય નહિ, અચૂકપણે અવશ્ય ધર્મલાભદાયી થાય જ. અને આમ સત્પુરુષ સદ્ગુરુને તથારૂપે ઝોળખી, તેના પ્રત્યે જે વંદનાદિ ક્રિયા કરવામાં આવી, તેનું ફલ પણ કદી વંચે નહિ, અમોઘ હોય, અચૂકપણે પ્રાપ્ત થાય, તે ફલોવંચક જાણવું. આ ત્રણ અવંચક અહીં આ દષ્ટિમાં દ્રવ્યથી હોય છે.

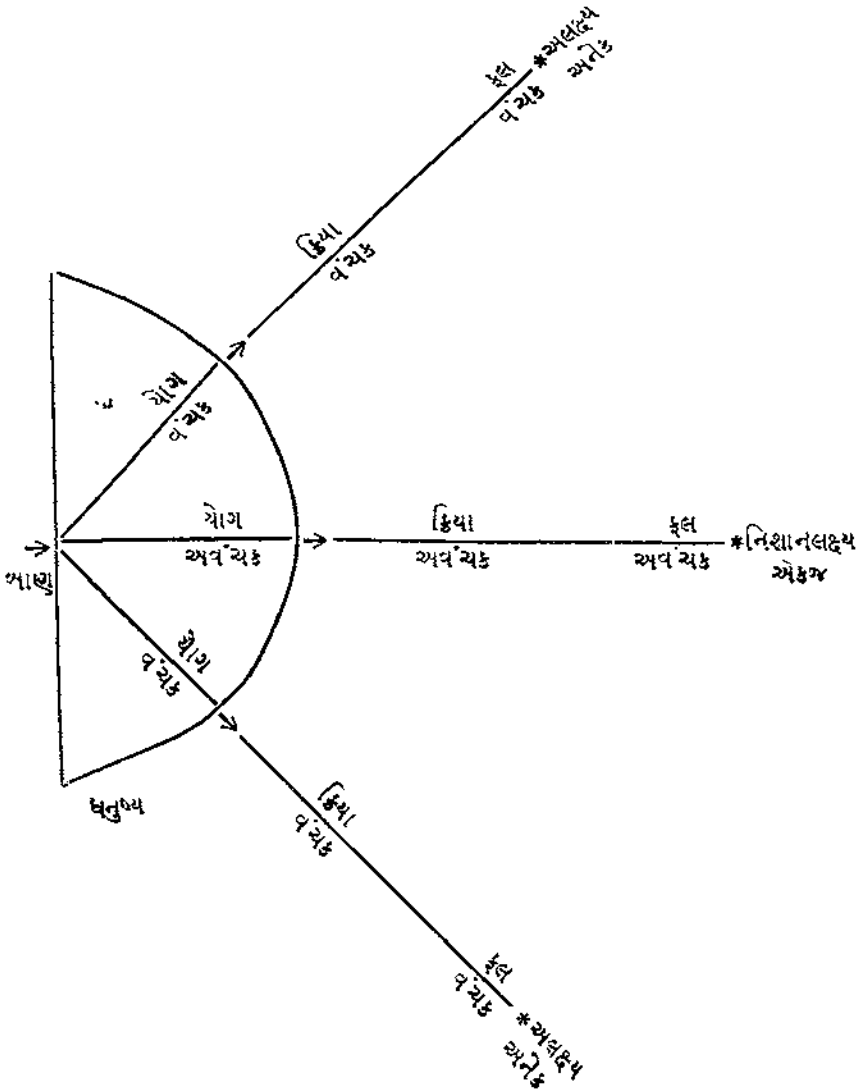
“સદ્ગુરુ યોગે વંદન ક્રિયા, તેહથી ફલ હોય જેહો રે;

યોગ ક્રિયા ફલ લેહથી, ત્રિવિધે અવંચક એહો રે....વીર૦”—શ્રી યોગ૦ સન્નઅય ૧-૧૨

આ અવંચક ત્રિપુટીને જાણુની લક્ષ્યક્રિયાની ઉપમા ધરાબર ઘટે છે. જેમ લક્ષ્યને-નિશાનને ધરાબર તાકીને છોડેલું જાણુ લક્ષ્યને અવશ્ય વિધે, ચૂકે નહિ, ખાલી જાય નહિ—અફળ થાય નહિ; નિજ ડાર્યની સિદ્ધિ કરે; તેમ શુદ્ધ જાણુની લક્ષ્ય-આત્મસિદ્ધિરૂપ લક્ષ્યને અનુલક્ષીને—તાકીને કરવામાં આવેલા યોગ, ક્રિયા ક્રિયાની ઉપમા ને ફળ અવંચક હોય, અવશ્ય પોતાના સાધ્યરૂપ લક્ષ્યને સાધે, અમોઘ અચૂક હોય, અવિસંવાદીપણે સ્વકાર્યની ચોક્કસ સિદ્ધિ કરે. આમાં નિશાનને ધરાબર તાકીને જાણુનો ધનુષ્ય સાથે યોગ-જોડાણ થવું, અનુસંધાન થવું, તેની ધરાબર યોગાવંચક છે. આમ ધરાબર તાકેલા જાણુની નિશાન પ્રત્યે ગમન કરવાની જે ક્રિયા, તેની ધરાબર ક્રિયાવંચક છે. અને નિશાનને વિંધતારૂપ જે કાર્યસિદ્ધિ થવી, તેની ધરાબર ફલોવંચક છે. આ દષ્ટાંત ઘણું અર્થરહસ્ય ભરેલું છે, ને તેના પરથી નીચેના સુદા તારવી શકાય છે:—

(૧) જાણુનો યોગ-અનુસંધાન ધરાબર નિશાનને તાકીને ન હોય, તો નિશાન પ્રત્યેની ગમનક્રિયા પણ આદીઅવળી—વાંકીચૂકી હોય, ને નિશાન ચૂકી જવાય; તેમ આત્મસિદ્ધિનો લક્ષ્ય ધરાબર તાક્યા વિના જે યોગ વંચક હોય, તો તેની સાધક ક્રિયા પણ વંચક હોય અને ફલ પણ વંચક હોય. (૨) જાણુનો યોગ-જોડાણ ધરાબર નિશાનને તાકીને કરવામાં આવેલ હોય, તો જ નિશાન પ્રત્યેની તેની ગમનક્રિયા સીધી સડસડાટ હોય, ને નિશાન વિંધાય, ચૂકે નહિ; તેમ આત્મસિદ્ધિનો લક્ષ્ય ધરાબર તાકીને જે યોગ અવંચક કરવામાં આવે, તો પછી તેની સાધક ક્રિયા પણ અવંચક હોય, અને સિદ્ધિરૂપ ફળ પણ અવંચક જ હોય. આમ આ ઉપરથી ચોભાંગી ફલિત થાય છે:—(૧) યોગ અવંચક હોય, તો ક્રિયા-ફલ અવંચક હોય. (૨) યોગ અવંચક હોય, તો પછીના ક્રિયા-ફલ વંચક ન હોય. (૩) યોગ વંચક હોય, તો ક્રિયા-ફલ પણ વંચક હોય. (૪) યોગ વંચક હોય, તો ક્રિયા-ફલ અવંચક ન હોય. આ સર્વનો નીચેની આકૃતિ પરથી ધરાબર ખ્યાલ આવી શકશે:—

આકૃતિ — ૬

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાશે કે એક યોગ જ ને બરાબર ન હોય તો બધી બાણ બગડી જાય છે. અને આ યોગ સદ્ગુરુ સત્પુરુષને આશ્રીને છે; એટલે સાચા સાધુ પુરુષનો, સદ્ગુરુનો જોગ બરાબર ન બને, તો ક્રિયા ને ફલનો ઘાણ પણ બગડી જાય છે. તે આ રીતે-(૧) સદ્ગુરુ સત્પુરુષ મળ્યા હોય, પણ તે યોગભાય નહિ, તો તેનો યોગ અયોગરૂપ થઈ પડે છે, નિષ્ફળ જાય છે. (૨) અથવા અસદ્ગુરુને સદ્ગુરુ માની લીધા હોય, તો પણ યોગ અયોગરૂપ થાય છે, ટેલીફોનમાં ખોટો નંબર જોડાઈ ગયા જેવું થાય

છે ! (૩) અથવા સદ્ગુરુ મળ્યા હોય, પણ પોતાનામાં તેવી યોગ્યતા ન હોય, તો યોગ ન મળ્યા બરાબર થાય છે. ‘લગન વેળા ગઈ ઊંઘમાં’ તેના જેવું થાય છે !

અને બીજું એ સમજવાનું છે કે બાણુનું નિશાન-લક્ષ્ય એક જ હોય છે. તે નિશાનથી આડુંઅવળું-વાકુંચુંકું, ઉપર નીચે બાણુ જાય, તો નિશાન વિંધાતું નથી, ખાલી જાય છે, અફળ જાય છે, અથવા આડા-અવળા અલક્ષ્ય વિંધવારૂપ અનેક લક્ષ્ય એક જ ફળ થાય છે, પણ એક ઈષ્ટ લક્ષ્ય પામવારૂપ ફળ મળતું નથી. તેમ પરમાર્થમાં પણ એક જ નિશાન છે, એક જ લક્ષ્ય છે. અને તે શુદ્ધ આત્માની સિદ્ધિ અથવા મોક્ષ એ જ એક લક્ષ્ય છે. એટલે જે યોગ, જે ક્રિયા તે એક મોક્ષ પ્રત્યે લઈ જાય, તે જ સફળ છે, બાકી બીજી બધી અફળ છે. અથવા તો એક મોક્ષરૂપ ફળને ચૂકી જઈ, ચારે ગતિમાં રખડવારૂપ અનેક ફળ* આપનારી છે. આમ અવચ્યક એવા યોગ, ક્રિયા ને ફલની એકતા છે, અને વાચ્યક એવા યોગ, ક્રિયા ને ફલની અનેકતા છે.

“એક કહે સાધિયે વિવિધ કિરિયા કરી, ફલ અનેકાંત લોચન ન દેખે;

ફલ અનેકાંત કિરિયા કરી બાપડા, રડવડે ચાર ગતિમાંહે લેજે....ધાર તરવારની”

—શ્રી આનંદધનજી

આમ એક જ લક્ષ્યના અનુસંધાન-જોડાણરૂપ જો યોગ બને, તેના જ અનુસંધાનરૂપ ક્રિયા જો કરવામાં આવે, અને તેના જ સંધાનરૂપ એક મોક્ષફળ જો મળે, તો એ ત્રણે અવચ્યક છે. પણ એક જ લક્ષ્યના અનુસંધાનરૂપ યોગ ન હોય, વિવિધલક્ષી અનેકાંત ક્રિયા હોય, અને તેથી કરીને વિવિધ અનેકાંત ફળ-ચારે ગતિમાં રડવડવારૂપ ફળ મળે, તો એ ત્રણે વાચ્યક છે. અને આ લક્ષ્યનું ભાન પણ સદ્ગુરુ સત્પુરુષના સમાગમ યોગથી થાય છે, માટે સાચા સદ્ગુરુનો યોગ-તથારૂપ જોળખાણુ તે કારણુનું પણ કારણુ હોવાથી યોગાવચ્યક છે, તે સત્પુરુષ સદ્ગુરુના સેવા ભક્તિ આદિ કરવા તે ક્રિયાવચ્યક છે, અને પરંપરાએ તેના ફલરૂપે મોક્ષની પ્રાપ્તિ થવી તે ફલાવચ્યક છે.

“જીવને જ્ઞાની પુરુષનું જોળખાણુ થયે તથા પ્રકારે અનંતાનુબંધી ક્રોધ, માન, માયા, લોભ મોળાં પડવાનો પ્રકાર બનવા યોગ્ય છે, કે જેમ બની અનુક્રમે તે પરિક્ષીણુપણાને પામે છે. સત્પુરુષનું જોળખાણુ જેમ જેમ જીવને થાય છે, તેમ તેમ મતાભિગ્રહ, દુરાચક્ર-તાદિ ભાવ મોળા પડવા લાગે છે, અને પોતાના દોષ જોવા લાણી ચિત્ર વળી આવે છે. વિકથાદિ ભાવમાં નીરસપણું લાગે છે કે જીવુષ્ણા ઉત્પન્ન થાય છે. x x x જીવને

* “જે અબુદ્ધા મહાભાગા વીરા અસમત્તદંસિણો । અસુદ્ધં તેસિં પરકંતં સફલં હોદ સવ્વસો ॥
જે ચ બુદ્ધા મહાભાગા વીરા સમ્મત્તદંસિણો । સુદ્ધં તેસિં પરકંતં અફલં હોદ સવ્વસો ” ॥

—શ્રી સૂયગસંગ સૂત્ર (પરમાર્થ માટે જીવ્યા-શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક, ૩૬૧.)

સત્પુરુષનો યોગ થયે તો એવી ભાવના થાય કે અત્યાર સુધી જે મારાં પ્રયત્ન કહ્યાણુને અર્થે હતાં તે સૌ નિષ્ફળ હતાં-લક્ષ વગરના બાણુની પેઠે હતા. પણ હવે સત્પુરુષનો અપૂર્વ યોગ થયો છે, તો મારાં સર્વ સાધન સફળ થવાનો હેતુ છે.” ઈત્યાદિ.

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૪૩૩.

“પરિચય પાતક ઘાતક સાધુ શું, અકુશલ અપચય ચેત;

અંત અધ્યાતમ શ્રવણુ મનન કરી, પરિશીલન નય હેત...સંભવ”—શ્રી આનંદધનજી

“સાધ્યરસી સાધકપણે, અભિસંધિ રમ્યો નિજ લક્ષ રે.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

આમ વંચક-અવંચક શબ્દના પ્રયોગમાં ભગવાન શાસ્ત્રકારે ઘણો પરમાર્થ સમજાવ્યો છે. વંચક એટલે છેતરનાર, ઠગનાર, છળનાર; અવંચક એટલે નહિં છેતરનાર, નહિં ઠગનાર, નહિં છળનાર. ઠગ જેમ માણસને ભૂલાવામાં નાંખી દર્ધ, વંચક યોગનું થાપ આપે છે, તેમ આ વંચક યોગાદિ જીવને ભૂલાવામાં-બ્રમણમાં ઠગાપણું નાંખી દર્ધ, ઠગે છે, છેતરે છે, છળે છે! કારણ કે મૂળ લક્ષ્યનું જ્ઞાન ન હોવા છતાં, જીવ જિયારો ગફમમાં ને ગફમમાં એમ માને છે કે હું યોગ સાધું છું, હું ક્રિયા કરું છું, મને ફળ મળશે. પણ તે જિયારો ઠગાય છે! ને અનંત યોગ સાધતાં છતાં, અનંત ક્રિયા કરતાં છતાં, તે જીવે રવાડે ચડી ગયો હોવાથી અનંત ફળ પામતો રહી, ચારે ગતિમાં રડવડે છે-રખડે છે! આવી ને આવી બ્રમણમાં આ જીવે વંચક એવા અનંત યોગ-સાધન કરવામાં કાંઈ બાકી રાખી નથી, વંચક એવી અનંત ક્રિયા કરવામાં કાંઈ મણા રાખી નથી, અનંત પરિશ્રમ જીઠાવવામાં કાંઈ પાછી પાની કરી નથી! પણ તે બાપડાની આ બધી મહેનત પાણીમાં ગઈ છે, ‘છાર પર લિંપણા’ જેવી નકામી થઈ છે, ને પરમાર્થે તેનું પરિણામ મોટું મીંડું આવ્યું છે!!

કારણ કે અનંતકાળના પરિબ્રમણમાં આ જીવે અનંતવાર દીક્ષા ગ્રહણ કરી હશે, સાધુ-સંન્યાસી-બાવો બન્યો હશે! મેરુપર્વત જેટલા ઓઘા-મુહપત્તિ વાપર્યા હશે! યમ, નિયમ, સંયમ, ત્યાગ, વૈરાગ્ય વગેરે અયાગ આદર્યા હશે; વનવાસ મોટું મીંડું! લઈને, મૌન ધારણ કરી દૃઢ પદ્માસન લગાવીને બેસી ગયો હશે! પ્રાણાયામ વગેરે હંકયોગના પ્રયોગો કરી સમાધિ ચઢાવી ગયો હશે! સ્વરોહય વગેરે જાણી અને મંત્ર-તંત્રાદિના ચમત્કાર બતાવી સુગંધનોને લોળવ્યા હશે! અનેક પ્રકારના જપ-તપ કર્યા હશે. સર્વ શાસ્ત્રનો પારંગત બની આગમધર, શ્રુતધર, શાસ્ત્રજ્ઞમાં ગણ્યો હશે! સ્વમતના મંડનમાં ને પરમતના ખંડનમાં પાવરધો બની ‘દિગ્-વિજય’ કરવા પણ નીકળી પડ્યો હશે! અરે! પોતાનું કાંઈ પણ ઠેકાણું નહિં છતાં, જીવ્યા વ્યાસપીઠ પરથી મોક્ષ સુધીના ઉપદેશરૂપ મોટા મોટા વ્યાખ્યાનો આપી, સાક્ષાત્ વાચસ્પતિના જેવી વક્તાબાજી કરી, વ્યાખ્યાનધરાઓ ધૂળવોને સલાઓ ગળાવી હશે!

આટલું બધું એ બિચારાએ અનંતવાર કર્યું હશે! પણ તેના હાથમાં હજી કાંઈ આર્થું નહિં! તેના હાથ તો ખાલી ને ખાલી! મોક્ષ તો હતો એટલો જ દૂર પડ્યો છે! કારણ કે એક મૂળભૂત કારણ બે કરવાતું સૌથી પ્રથમ અગત્યતું હતું, 'તદપિ કછુ હાથ તેનો તેને યોગ ન બન્યો; સાચા સદ્ગુરુનો તેને યોગ ન મળ્યો, હજી ન પર્યો' એટલી એક ખામી રહી ગઈ! એટલે એના એ બધાં સાધન સ્વરૂપે સાચા છતાં, તેને તો બંધનરૂપ બની એળે ગયા, શૂન્યમાં પરિણમ્યા! હજારો કે લાખો વિજળીની બત્તી ગોઠવી હોય, પણ એક 'મેઇન સ્વીચ' (મુખ્ય ચાવી) ચાલુ ન હોય, તો બત્તી પ્રગટે નહિં, અંધારું જ રહે; તેમ અનંત સાધનો કરે, પણ સદ્ગુરુનો યોગ ન હોય, તો જ્ઞાન-દીવો પ્રગટે નહિં, અંધારું જ રહે. આ અંગે-બધે સાક્ષાત્ જોર્ગોદ્ર ગર્જના કરતા હોય, એવો પ્રગટ ભાસ આપતા પરમ વેદક વચનો શ્રીમદ્ રાજચંદ્રએ પ્રકાર્યા છે:—

“યમ નિયમ સંયમ આપ કિયો, યુનિ ત્યાગ બિરાગ અધાગ દિયો;
વનવાસ દિયો મુખ મોન રિયો, હઠ આસન પદ્મ લગાય દિયો.
મન-પોન નિરોધ સ્વર્જોધ કિયો, હઠ જોગ પ્રયોગ સુતાર લયો;
જપલેહ જપે તપ ત્યોહિ તપે, ઉરસેહિ ઉદાસિ લહી સખપે.
સખ શાસ્ત્રન કે નય ધારિ દિયે, મતમંડન બંડન લેહ દિયે;
વહ સાધન ખાર અનંત કિયો, તદપિ કછુ હાથ હજી ન પર્યો.
અબ કયોં ન બિચારત હે મનસેં, કછુ એર રહા ઉન સાધનસેં;
બિન સદ્ગુરુ કોય ન લેહ લહે, મુખ આગલ હૈં કહ બાત કહે?
કરુના હમ પાવત હે તુમકી, વહ બાત રહી સુગુરુમકી;
પલમેં પ્રગટે મુખ આગલસેં, જબ સદ્ગુરુચર્ન સુપ્રેમ બસે.
તનસેં, મનસેં, ધનસેં, સખસેં, ગુરુદેવકિ આન સ્વઆત્મ બસે;
તબ કારજ સિદ્ધ બને અપનો, રસ અમૃત પાવહિ પ્રેમઘનો.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

આમ સંતચરણના આશ્રય વિના સમસ્ત સાધન-ક્રિયાદિ પરમાર્થે નિષ્ફળ ગયા છે, વંચક બન્યા છે, ઠંગનારા બન્યા છે. ભાવયોગી એવા સાચા સત્પુરુષનો-ભાવસાધુનો આશ્રય કરવામાં આવે, તો જ સત્સ્વરૂપનો લક્ષ થવાથી અવંચક યોગ, અવંચક ક્રિયા ને અવંચક ફલ થાય. એટલા માટે જ અત્રે મહાત્મા સંતચરણ શાસ્ત્રકારે 'સાધુને આશ્રીને'-સંતનો આશ્રય કરીને, એ શબ્દો આશ્રય વિના વંચક પર ખાસ ભાર મૂક્યો છે. કારણ કે આ અવંચક ત્રિપુટીની પ્રાપ્તિ થયા પૂર્વેના જીવને જે જે યોગ થયા છે, જીવે જે જે ક્રિયા આચરી છે, જીવને જે જે ફળ મળ્યા છે, તે બધાય ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે વંચક-હેતુનારા થયા છે;

મૂળ આત્મલક્ષ્યથી ચુકાવનારા હોઈ લક્ષ્ય વિનાના બાણ જેવા થયા છે! કારણ કે જીવને કદાચ સત્પુરુષ સદ્ગુરુનો સમાગમ યોગ થયો હશે, પણ તેને તે સ્વરૂપે નહિં ઓળખવાથી, તે વચક થયો છે, ફેગટ ગયો છે. તેમ જ અનંત સાધન ક્રિયા પણ જીવે અનેક વાર કરી હશે, પણ તે તથારૂપ ઓળખાણ વિના અને સાધ્યરૂપ સ્વરૂપલક્ષ્યને જાણ્યા વિના એટલે તે પણ વચક થઈ છે, ઈષ્ટ કાર્યસાધક થઈ નથી, ઉલટી બાધક થઈ છે! સાધન હતા તે બીધી સમજણને લીધે, અથવા મમત્વને લીધે, અથવા દુષ્ટ અભિમાનને લીધે બંધન થઈ પડ્યા છે! અને આમ ફલ પણ વચક થયું છે.

“ અનંત કાળથી આથજ્યો, વિના લાન લગવાન;

એવ્યા નહિં ગુરુ સંતને, મૂક્યું નહિં અભિમાન.

સંત ચરણ આશ્રય વિના, સાધન કર્યાં અનેક;

પાર ન તેથી પામિયો, જિગ્યો ન અંશ વિવેક.

સો સાધન બંધન થયા, રહ્યો ન કોઈ ઉપાય;

સત્ સાધન સમજ્યો નહિં, ત્યાં બંધન શું બધ ?—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

આવા વચક યોગ ક્રિયા ને ફલ દૂર થઈ, અત્રે આ પ્રથમ મિત્રાદષ્ટિમાં વર્તતા મુમુક્ષુ યોગીને અવચક યોગ-ક્રિયાફલની પ્રાપ્તિ (દ્રવ્યથી) થાય છે,—અને તે પણ સંત-ચરણના શરણરૂપ આશ્રયને લઈને, એ મુદ્દો ખાસ લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે.

આ અવચકવ્રય પણ જેના નિમિત્તે હોય છે, તે કથવા માટે કહે છે:—

एतच्च सत्प्रणामादिनिमित्तं समये स्थितम् ।

अस्य हेतुश्च परमस्तथा भावमलाल्पता ॥ ૩૫ ॥

સત્પ્રણામાદિ નિમિત્ત આ, સ્થિત સિદ્ધાંતે કલ્પ;

ને એનો હેતુ પરમ, તથા ભાવમલ અલ્પ. ૩૫

અર્થ:—અને આ અવચકત્રિપુટી સત્પ્રણામ આદિના નિમિત્તે હોય છે, એમ સમયમાં એટલે સિદ્ધાંતમાં સ્થિત છે; અને આ સત્પ્રણામાદિનો પણ પરમ હેતુ તથાપ્રકારે ભાવમલની અલ્પતા એ છે.

વૃત્તિ:—**एतच्च**—અને આ અવચકત્રિપુટી, **सत्प्रणामादिनिमित्तं**—સત્ પ્રણામાદિ નિમિત્તે, સાધુઓ પ્રત્યે વન્દનાદિના નિમિત્તે હોય છે, એમ અર્થ છે. **समये स्थितं**—સમયમાં સ્થિત છે, સિદ્ધાંતમાં પ્રતિષ્ઠિત છે. **अस्य**—આનો, સત્ પ્રણામ આદિનો, **हेतुश्च परमः**—પરમ હેતુ વર્ણી, કયો? તે માટે કહ્યું—**तथा भावमलाल्पता**—તથાપ્રકારે ભાવમલની અલ્પતા—એ છે. એટલે કર્મસંબંધની યોગ્યતાની અલ્પતા—એ છે, રત્ન વગેરેનો મલ દૂર થયે, જ્યોત્સ્ના—પ્રકાશ વગેરેની પ્રવૃત્તિની જેમ, એવું યોગાચાર્યો કહે છે.

વિવેચન

ઉપરમાં જે ત્રણ અવંચક કહ્યા, તેની પ્રાપ્તિ પણ કયા નિમિત્ત કારણથી થાય ? તે અહીં બતાવ્યું છે. સત્પુરુષ, સાચા સાધુ ગુણસંપન્ન સાચા સાધુપુરુષ પ્રત્યે વંદન, નમન, વૈયાવચ્ચ, સેવા-શુશ્રૂષા વગેરે નિમિત્તથી તે અવંચકની પ્રાપ્તિ હોય છે. અવંચકનું પ્રથમ તો સદ્ગુરુ સત્પુરુષનો, સાચા સંતનો જોગ થતાં, તેના પ્રત્યે નિમિત્ત સંત વંદનાદિ કરવામાં આવે. એમ કરતાં કરતાં પરિચયથી તે સત્પુરુષના ભક્તિ સ્વરૂપની ઓળખાણ થાય, એટલે યોગાવંચક નીપજે. પછી તેની તથા રૂપ ઓળખાણ થયે, જે તેના પ્રત્યે વંદન-નમસ્કાર-વૈયાવચ્ચ વગેરે ક્રિયા કરાય, તે ક્રિયાવંચકરૂપ હોય. અને સત્પુરુષ, સાચા ભાવસાધુ પ્રત્યેની તેવી વંદનાદિ ક્રિયાનું રૂપ પણ અમોઘ-અચૂક હોય, એટલે ફેલાવંચક હોય. આમ આ બધાનું મૂળ સાચા ભાવાચાર્યરૂપ સદ્ગુરુ સત્પુરુષની નિર્મળ ભક્તિ છે.

આ પ્રકારે જ ઉત્તમ નિમિત્તના સંયોગથી ઉપર કહેલા અવંચકત્રયની પ્રાપ્તિ હોય છે, એમ આત્મપુરુષપ્રણીત સિદ્ધાંતમાં-આગમમાં દઢપણે સ્થાપવામાં આવ્યું છે, એવો સિદ્ધાંત નિશ્ચિતપણે પ્રતિષ્ઠિત છે, એવી શાસ્ત્રમર્યાદા-સમય છે. એ 'બિના નયન સિદ્ધાંત અખંડ નિશ્ચયરૂપ હોઈ, કોઈ કાળે ફેરે નહિં. સાક્ષાત પાવે નહિં' સત્પુરુષ સદ્ગુરુના યોગે જ જીવનો કલ્યાણમાર્ગમાં-મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવેશ થાય, એમ ત્રણે કાળમાં સ્થિતિ છે, એમ ત્રણે કાળમાં પરમાર્થ પામવાનો માર્ગ એક જ છે. કારણ કે 'વિના નયનની વાત' એટલે કે ચર્મચક્ષુને અગમ્ય ને જ્ઞાનરૂપ દિવ્ય ચક્ષુને ગમ્ય એવી જે વાત છે, તે 'વિના નયન'-સદ્ગુરુની દોરવણી વિના પ્રાપ્ત થાય નહિં; અને જે સદ્ગુરુના ચરણ સેવે, તે સાક્ષાત પ્રાપ્ત થાય. જે તરસ છીપાવવાની ઇચ્છા હોય, તે તે છીપાવવાની રીત પણ છે, અને તે પણ ગુરુગમ વિના કદી પ્રાપ્ત થાય નહિં;-એમ અનાદિ સ્થિતિ છે. અને તેવા પ્રકારે પરમ જ્ઞાની સત્પુરુષોએ ભાષ્યું છે:—

“બિના નયન પાવે નહિં, બિના નયનકી ખાત;

સેવે સદ્ગુરુ કે ચરન, સો પાવે સાક્ષાત.

બુઝી ચહત જે પ્યાસકી, હૈ બુઝનકી રીત;

પાવે નહિં ગુરુગમ વિના, એહી અનાદિ સ્થિત.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

“પ્રવચન અંબન જે સદ્ગુરુ કરે, દેખે પરમ નિધાન;

હૃદય નયન નિહાળે જગદણી, મહિમા મેરુ સમાન.”—શ્રી આનંદધનજી

અને એવા ઉત્તમ સાચા સાધુ પુરુષની-ભાવયોગીરૂપ સાચા સદ્ગુરુની સંગતિનો લાભ પણ કયારે મળે ? તેવો ઉત્તમ 'જોગ' કયારે બને ? તેનું કારણ પણ અહીં કહ્યું

કે-જ્યારે તેવા પ્રકારની ભાવમલની અદ્યતા થાય, ત્યારે તેવો 'ભેગ' ભાલમલ જીવને બાજે, જ્યારે અંદરનો મેલ (આત્મમલિનતા) ધોવાઈ જઈને અદ્યતા ઓછો થાય, ત્યારે તેવું નિમિત્ત મળી આવે. આવા 'પુણ્ય પંડૂર જ્યારે પ્રકટે', ત્યારે સત્પુરુષનો સમાગમયોગ થાય. 'એહવો સાહિબ સેવે તેહ હજૂર, જેહના પ્રગટે રે કીધાં પુણ્ય પંડૂર' (યશોવિજયજી). રત્નનો મલ જેમ જેમ દૂર થાય, તેમ તેમ તેની કાંતિ-ચળકાટ ઝળહળી ઊઠે છે; તેમ આત્માનો ભાવમલ-અંદરનો મેલ જેમ જેમ ધોવાતો જાય છે, તેમ તેમ તેની ધર્મપ્રાપ્તિની યોગ્યતારૂપ કાંતિ ઓર ને ઓર ખીલતી જાય છે, આત્મપ્રકાશ ઓર ને ઓર ઝળકતો જાય છે.

“કલ્યાણને વિષે પ્રતિબંધરૂપ જે જે કારણો છે, તે જીવે વારંવાર વિચારવા ઘટે છે. તે તે કારણોને વારંવાર વિચારી મટાડવાં ઘટે છે, અને એ માર્ગને અનુસર્યા વિના કલ્યાણની પ્રાપ્તિ ઘટતી નથી. મળ, વિક્ષેપ અને અજ્ઞાન એ અનાદિ જીવના ત્રણ દોષ છે. જ્ઞાની પુરુષોનાં વચનની પ્રાપ્તિ થયે તેના યથાચોગ્ય વિચાર થવાથી અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ હોય છે. x x x સરળપણું, ક્ષમા, પોતાના દોષનું જોવું, અદ્યપારંભ, અદ્યપરિચ્છેદ એ આદિ મળ મટવાનાં સાધન છે. જ્ઞાની પુરુષનો અત્યંત ભક્તિ એ વિક્ષેપ મટવાનું સાધન છે.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

આમ માંહેનો મલ ધોવાતાં, જેમ જેમ આત્મા નિર્મલ બને, તેમ તેમ તેનામાં સન્માર્ગ પામવાની પાત્રતા આવતી જાય છે, અને તે પાત્રતારૂપ લોહચુંબકથી આકર્ષાઈને તેને સત્પુરુષના ભેગરૂપ ઉત્તમ નિમિત્ત સાંપડે છે. તાત્પર્ય કે-આત્મમલિનતા દૂર કરતો રહી જીવ જો પોતાની યોગ્યતા-પાત્રતા વધારે, અને સદ્ગુરુ આદિ ઉત્તમ નિમિત્તનું સેવન-ઉપાસન કરતો રહે, તો માર્ગની પ્રાપ્તિ થાય.

“અશુદ્ધ નિમિત્તે એ સંસરતા, અત્તા કત્તા પરનો;

શુદ્ધ નિમિત્ત રમે જળ ચિદધન, કત્તા લોહતા ધરનો....શ્રી સીમંધર.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

પ્રકૃત વસ્તુના સમર્થન અર્થે વ્યતિરેકપ્રધાનપણે કહે છે—

નાસ્મિન્ ઘને યતઃ સત્સુ તત્પ્રતીતિર્મહોદયા ।

કિં સમ્યગ્ રૂપમાદત્તે કદાચિન્મન્દલોચનઃ ॥ ૩૬ ॥

વૃત્તિઃ-નાસ્મિન્-ન હોય, આ-ભાવમલ, ઘને-ઘન, પ્રગલ હોતાં, યતઃ-કારણ કે, સત્સુ-સાધુઓ પ્રત્યે, તત્પ્રતીતિઃ-તેની પ્રતીતિ. (આ ભાવમલ ઘન-પ્રગલ હોય ત્યારે સાધુઓ પ્રત્યે તેની પ્રતીતિ ન હોય). તે પ્રતીતિ કેવી વિશિષ્ટ હોય ? તે માટે કહ્યું-મહોદયા-મહોદયવાળી, અબુદય આદિના સાધકપણાએ કરીને મહાઉદયવાળી, પ્રતિવસ્તુપ્રમાથી આજ અર્થ કહ્યો-કિં સમ્યગ્ રૂપમાદત્તે-શું સમ્યગ્ રૂપ પ્રહણુ કરે ?-લક્ષણ, વ્યંજન વગેરેના સંપૂર્ણ પણાએ કરીને. કદાચિન્મન્દલોચનઃ-કદી પણ મંદ લોચનવાળો-દષ્ટિવાળો, -દ્વિદયદોષને લીધે, ન જ ગ્રહે એમ અર્થ છે.

આ ઘન હોતાં સત્ પ્રતિ, પ્રતીત મહોદય તોય;

સમ્યગ્ રૂપ શું થહે કદી, મંદોદ્યનો કોય ? ૩૬

અર્થ:—કારણ કે આ ભાવમલ ઘન-ગાઠ હોય ત્યારે, સત્પુરુષો પ્રત્યે તેની મહોદય-વંતી એવી પ્રતીતિ હોય નહિં. શું મંદોદ્યનવાળો કદી પણ બરાબર રૂપ ગ્રહણ કરે ખરો ?

વિવેચન

ઉપરમાં જે કહ્યું કે ભાવમલની અલ્પતા થયે તેવા ઉત્તમ નિમિત્તની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે જ વાતને વ્યતિરેકથી એટલે નિષેધાત્મક ઉક્તિથી (Negative Affirmation) અહીં દઢ કરી છે:—આ ભાવમલની જ્યારે ઘનતા હોય, ગાઠપણું-પ્રબલપણું હોય, ત્યારે સત્પુરુષો પ્રત્યે તેવી મહોદયવાળી પ્રતીતિ હોય નહિં, શ્રદ્ધા-આસ્થા ઉપજે નહિં. આત્માને અંદરનો મેલ જ્યાંસુધી ગાઠ હોય, ત્યાંસુધી સંતની પ્રત્યે વિશ્વાસ બેસે નહિં. જ્યાંસુધી જીવ શુરુકર્મી-ભારેકર્મી હોય ત્યાંસુધી સત્પુરુષની તેવી પીછાન, ઓળખાણ થાય નહિં. તેવી પ્રતીતિ-અંતર આસ્થા ખરેખર ! જીવને મહા ઉદ્ય કરનારી છે-ઉત્તરોત્તર ચઢતી કળા કરનારી છે. આ વાતનું તુલ્ય ઉપમા દ્વારા સમર્થન કરે છે કે-જેની આંખનું તેજ ઓછું છે. મંદ છે, જે દષ્ટિદોષથી આંખું આંખું દેખે છે, એવો પુરુષ શું બરાબર વસ્તુ સ્વરૂપ દેખી શકે ખરો ? ન જ દેખી શકે. તેમ ભાવમલ ઘણો હોવાથી જેના ભાવચક્ષુ ઉઘડ્યા નથી, તે સત્પુરુષના સ્વરૂપને બરાબર ન ઓળખી શકે, ન પીછાની શકે; ને ઓળખે નહિં તે પ્રતીતિ પણ ક્યાંથી કરે ? આમ ‘સત્પુરુષો પ્રત્યે સત્પણાની બુદ્ધિ તીવ્ર મલ હોય ત્યાંસુધી ઉપજે નહિં. કારણ કે ઘણા ઊંચા આડની શાખાને પાંગળો કદી આંગળીથી સ્પર્શી શકે નહિં.’ *

હવે અન્વયપ્રધાનપણે અધિકૃત વસ્તુના સમર્થન અર્થે જ કહે છે:—

અલ્પવ્યાધિર્યથા લોકે તદ્વિકારૈર્ન વાધયતે ।

ચેષ્ટતે ચેષ્ટસિદ્ધયર્થ વૃત્ત્યૈવાયં તથા હિતે ॥ ૩૭ ॥

વૃત્તિ:—અલ્પવ્યાધિ:—અલ્પ વ્યાધિવાળો, જેનો રોગ ક્ષીણપ્રાય-લગભગ ક્ષીણ જેવો થઈ ગયો છે એવો કાર્મ, યથા લોકે-જેમ લોકમાં, તદ્વિકારૈ:—તેના વિકારોથી, કંડૂ-ખજવાળ વગેરેથી, ન વાધયતે-વ્યાધિના અલ્પપણાએ કરીને આધિત થતો નથી. તેમ જ શું ? તે કે-ચેષ્ટતે ન-અને ચેષ્ટા કરે છે, રાજસેવા આદિમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે, હૃષ્ટસિદ્ધયર્થ-હૃષ્ટ સિદ્ધિને અર્થે, કુટુંબ વગેરેના પાલન અર્થે. આ દૃષ્ટાંત છે. આ એનો અર્થોપનય છે એટલા માટે કહ્યું—

વૃત્ત્યૈવ—વૃત્તિથી જ, ધર્મધોનિરૂપ વૃત્તિવડે કરીને જ. અને આ—“ ધૃતિ: શ્રદ્ધા સુવિવિદિષા વિશ્વસિતિરિતિ ધર્મયોનય: ”—એ વચન ઉપરથી છે. એટલે ધૃતિ, શ્રદ્ધા, સુવિવિદિષા (જાણવાની ઉત્કટ ધૃત્તા-જિજ્ઞાસા), અને વિશ્વસિ એ ધર્મધોનિઓ છે (ધર્મની જન્મભૂમિઓ છે, ધર્મના ઉદ્ભવસ્થાનો છે). તેથી આ હેતુબૂત એવી વૃત્તિવડે કરીને જ અર્થ-આ યોગી, તેના અલ્પવ્યાધિવાળા પુરુષની જેમ, સ્થિર એવા અર્થ વૃત્તિના નિરોધથી, હિતે-હિતમાં, દાન આદિ હિત વિષયમાં ચેષ્ટા કરે છે, (પ્રવર્તે છે).

* “ સત્સુ સત્ત્વધિયં હન્ત મલે તીવ્રે લભેત ક: ।

અહુલ્યા ન સ્પૃશેત્ પક્કુ: શાસ્ત્રાં સુમહતસ્તરો: ॥ ”—શ્રી યશોવિજયજીવ્યકૃત દ્વા૦ દ્વા૦

સાજો રોગવિકારથી, બાધિત થાય ન જેમ;

ઈષ્ટાર્થે પ્રવર્તે-વૃત્તિથી, હિતમાં આ પણ તેમ. ૩૭

અર્થ:—અદ્યવ્યાધિવાળો પુરુષ જેમ લોકમાં તેના વિકારોથી બાધા પામતો નથી, અને ઈષ્ટ સિદ્ધિને અર્થે પ્રવૃત્તિ કરે છે, તેમ આ (યોગી) વૃત્તિથી જ હિતમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે.

વિવેચન

ઉપરમાં જે ઘણા ભાવમલની ક્ષીણતા થયે, અવંચક પ્રાપ્તિની વાત કહી, તેનું અહીં અન્વયથી એટલે કે વિધિરૂપ પ્રતિપાદનપદ્ધતિથી (Positive Affirmation) સમર્થન કર્યું છે. તેમાં પ્રથમ આ દષ્ટાંત રજૂ કર્યું છે:—કોઈ એક મનુષ્ય છે. તે મોટી બિમારી-માંથી ભિક્ષો છે. તેનો રોગ લગભગ નષ્ટ થયો છે. તે લગભગ સાજો થઈ ગયો છે. માત્ર ખૂબ્લી વગેરે નાનાસૂના સુદ્ધ-નજીવા મામૂલી વિકારો બાકી છે, પણ તે રહ્યાસહ્યા તુચ્છ વિકારો તેને ઝાઝી બાધા કરતા નથી, બહુ હેરાન કરતા નથી, તેમ જ તેના રોજના કામમાં આડખીલી-અટકાયત કરતા નથી. અને આવો અદ્ય વ્યાધિવાળો, લગભગ સાજો થઈ ગયેલો પુરુષ પોતાના કુટુંબના ભરણપોષણ ખાતર રાજસેવા, વેપાર વગેરે ઈષ્ટ કાર્યની સિદ્ધિ અર્થે પ્રવર્તે છે.

તે જ પ્રકારે આ મિત્રા દષ્ટિમાં વર્તતો યોગી વૃત્તિધરી જ ઈષ્ટ સિદ્ધિ અર્થે પ્રવર્તે છે. આ વૃત્તિ ધર્મયોગિ-ધર્મના જન્મસ્થાનરૂપ છે, ધર્મની જન્મદાત્રી જનનીઓ છે. અને

તે વૃત્તિ ચાર છે:—(૧) ધૃતિ, (૨) શ્રદ્ધા, (૩) સુવિવિદિષા, (૪) વિજ્ઞપ્તિ.

વૃત્તિ ચાર આવી ચાર પ્રકારની વૃત્તિનો આ મિત્રા દષ્ટિવાળા યોગીને સંભવ હોય છે.

એટલે એને પ્રથમ તો ધર્મકાર્યમાં ધૃતિ હોય છે, ધીરજ હોય છે. પ્રભુના ‘ચરણ શરણે’ તે ‘મરણ સુધીની છેક’ દૈવ ધીરજ ધારણ કરે છે; ઈશની તાર્કાલિક અપ્રાપ્તિથી પણ તે નિરાશ થઈ અધીરજ ધરતો નથી; કારણ કે તેને દૈવ શ્રદ્ધા છે કે આ પ્રભુભક્તિ આદિ ધર્મકૃત્યનું ઈશ અવશ્યમેવ મોક્ષ છે, માટે એની સાધનાનો પુરુષાર્થ કર્યા કરવો એ જ ઉચિત છે. એવી શ્રદ્ધાવાળો હોવાથી તે ધર્મનું વિશેષ ને વિશેષ સતસ્વરૂપ જાણવાની ઉત્કંઠા ધરાવે છે, વિવિદિષા રાખે છે. અને તેવી જિજ્ઞાસાથી પ્રેરિત થઈને તે જાણવા માટે સદ્ગુરુને વિજ્ઞપ્તિ-વિનતિ કરે છે, અને તેથી કરીને તેને વિજ્ઞપ્તિ-વિશેષ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. આમ ધર્મની માતા જેવી ઉત્તરોત્તર શુભ વૃત્તિઓ આ મહાત્મા સુસુક્ષ્મ જોગીજનને ઉદ્ભવે છે.

આ શુભ વૃત્તિઓનો અહીં સંભવ હોવાથી, અદ્ય વ્યાધિવાળા પુરુષની જેમ આ યોગી અકાર્યવૃત્તિઓનો દૈવ નિરોધ કરે છે, દુષ્ટ અશુભ વૃત્તિઓને રોકે છે, ને શિષ્ટ

શુભ પ્રવૃત્તિ કલ્યાણ થાય એવા શુભ કાર્ય કરે છે. તે યથાશક્તિ દ્વાન દીએ છે, સદાચાર આદિરૂપ શીલ પાળે છે, અને ‘સર્વ જગતનું’ કલ્યાણ

થાઓ !x સર્વ પ્રાણીગણો પરહિત નિસ્ત થાઓ ! સર્વ દોષો નાશ પામો ! સર્વત્ર લોકો સુખી થાઓ !' ઇત્યાદિ શુભ ભાવના તે ભાવે છે. કારણ કે આ જોગીજનનો ભાવરોગરૂપ ભાવમલ ઘણોખરો ક્ષીણ થઈ ગયો છે, લગભગ ધોવાઈ જવા આવ્યો છે, તેથી કરીને માંદગીમાંથી ઊઠેલા, લગભગ સાજા થઈ ગયેલા પુરુષને જેમ રહી સહી ઝીણી ઝીણી ફરિયાદો હરકત કરતી નથી, તેના રોજીંદા કામની આડે આવતી નથી; તેમ આ થોડા ભાવમલવાળા જોગીજનને સદ્યા સદ્યા વિકારો ઝાઝી બાધા ઉપભવતા નથી; ને આત્મહિતરૂપ કાર્યમાં પ્રવર્તતાં અટકાવતાં નથી, રોકતા નથી. એટલે તે અવશ્ય અહિત પ્રવૃત્તિમાંથી નિવર્તે છે, અને હિત પ્રવૃત્તિમાં પ્રવર્તે છે. આમ અન્વય-વ્યતિરેકવડે, હકાર-નકારાત્મક ફલીલથી, ભાવમલની અદ્યતા થયે, અવંચક્રમ્યની પ્રાપ્તિ હોય છે,—એ સિદ્ધાંતને અત્યંત દઢ કર્યો.

આ જે હમણાં કહ્યું તે અધુ ય જ્યારે ઉપજે છે, તે દર્શાવવા માટે કહે છે—

યથાપ્રવૃત્તિકરણે ચરમેડલ્પમલત્વતઃ ।

આસન્નગ્રન્થિમેદસ્ય સમસ્તં જાયતે હ્યદઃ ॥ ૩૮ ॥

ચરમ યથાપ્રવૃત્તિમાં, અદ્યમલત્વ પ્રભાવ;

અંથિભેદની નિકટને, ઉપજે આ સહુ ભાવ. ૩૮

અર્થ:—છેલ્લા યથાપ્રવૃત્તિ કરણમાં, અદ્યમલપણાને લીધે, જેનો અંથિભેદ નિકટમાં છે, એવા પુરુષને આ સમસ્ત નિશ્ચયે ઉપજે છે.

વિવેચન

“એહ અવંચક યોગ તે, પ્રગટે ચરમાવર્તે રે;

સાધુને સિદ્ધશા સમું, જીજનું ચિત્ત પ્રવર્તે રે....વીરં”—શ્રી યોગો સબ્જાયા ૧-૧૪

ઉપરમાં જે આ અધુ ય કહેવામાં આવ્યું તે ક્યારે ઉપજે છે ? છેલ્લા યથાપ્રવૃત્તિકરણમાં ઉપજે છે. કયા કારણથી ઉપજે છે ? ભાવમલના અદ્યપણારૂપ કારણથી. કેને ઉપજે છે ? અંથિભેદ નિકટ છે—પાસેમાં છે, એવા સંત જોગીજનને. આમ છેલ્લા યથાપ્રવૃત્તિકરણમાં, આત્માનો મેલ ઘણો ઘણો ધોવાઈ ગયો હોય ત્યારે અંથિભેદ પાસે આવેલા જીવને, આ ઉપરમાં કહેલું અધુ ય પ્રાપ્ત થાય છે. તેના પ્રાપ્તિક્રમ આ પ્રકારે:—

વૃત્તિ:—યથાપ્રવૃત્તિકરણે—પૂર્વે જેનું સ્વરૂપ વર્ણવવામાં આવ્યું છે એવા યથાપ્રવૃત્તિકરણમાં, ચરમે—ચરમ, છેલ્લા, પર્વતવર્તી એવા, અલ્પમલત્વતઃ—અદ્યમલપણારૂપ કારણને લીધે, આસન્નગ્રન્થિમેદસ્ય—જેનો અંથિભેદ નિકટ છે એવા સંતને, સમસ્તમ્—સમસ્ત હમણાં જે કહ્યું તે, જાયતે હ્યદઃ—આ નિશ્ચય ઉપજે છે.

x “શિવમસ્તુ સર્વજગતઃ પરહિતનિરતા ભવંતુ ભૂતગણાઃ ।

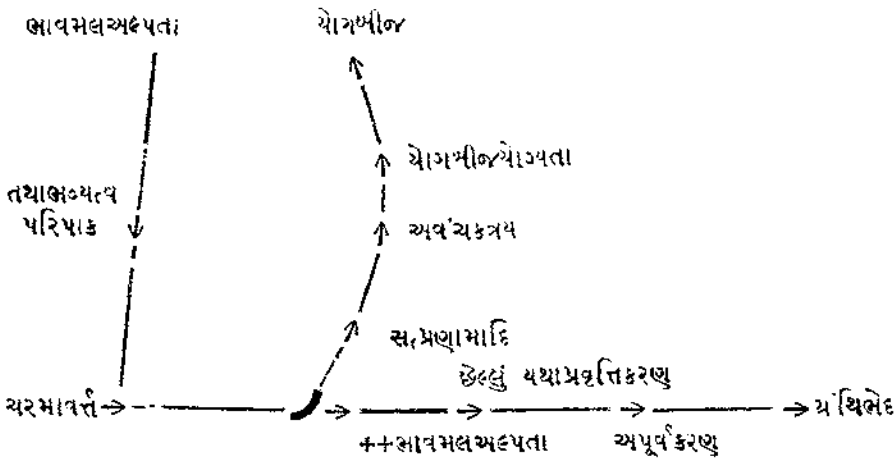
દોષાઃ પ્રયાન્તુ નાશં સર્વત્ર સુખિનો ભવંતુ લોકાઃ ॥ ”—શ્રી ષૂદ્ધત્ શાંતિસ્તોત્ર

(૧) ભાવમલની ક્ષીણતા થતાં થતાં, તથાભવ્યત્વનો--આત્માની યોગ્યતાનો પરિપાક થયે, જીવ છેલ્લા પુદ્ગલાવર્તમાં આવે, ત્યારે યોગળીજનું ગ્રહણ થાય છે. (૨) ચરમ છેલ્લા પુદ્ગલાવર્તમાં વર્તતા જીવને, તે યોગળીજ પ્રાપ્ત થવાના શુભ નિમિત્તરૂપ ત્રણ અવંચકની પ્રાપ્તિ થાય છે,--યોગાવંચક, ક્રિયાવંચક, ફલાવંચક. (૩) તે અવંચકત્રય પણ સત્પુરુષ સદ્ગુરુ પ્રત્યે પ્રણામ આદિથી પ્રાપ્ત થાય છે. (૪) તે પ્રણામાદિને હેતુ પણ ભાવમલની ક્ષીણતા છે. (૫) તે ભાવમલની ક્ષીણતાથી છેલ્લું યથાપ્રવૃત્તિકરણ પ્રાપ્ત થાય છે. (૬) અને છેલ્લું યથાપ્રવૃત્તિકરણ પ્રાપ્ત થયે, જીવ અંધિભેદની પાસે આવે છે.

આમ જીવનો અંદરનો મેલ-ભાવમલ ક્ષીણ થતાં થતાં, તથાભવ્યતા પાકે છે, એટલે તે છેલ્લા ભવ-ફેરામાં આવે છે. ત્યારે વળી તેનો અંદરનો મેલ ઝોર ને ઝોર ધોવાતો જાય છે, અને છેલ્લું યથાપ્રવૃત્તિકરણ પામી તે અંધિભેદની પાસે પહોંચે છે; અને આમ મલ દૂર થતાં, સાચા સંતપુરુષનો જોગ મળ્યે તે તેના પ્રત્યે પ્રણામાદિ કરે છે. એથી કરીને એને યોગાવંચક, ક્રિયાવંચક, ને ફલાવંચકરૂપ શુભ નિમિત્તનો યોગ જાને છે. આમ માંહેનો મેલ ધોવાતાં ધોવાતાં તેની યોગ્યતા-પાત્રતા વધતી જાય છે, દોષ દૂર થાય છે, ને તેની ચિત્તભૂમિ ચોકળી થતી જઈ યોગળીજના ગ્રહણ માટે-વાવેતર માટે તૈયાર થાય છે, એટલે તે યોગળીજ ગ્રહે છે, ને તેની ભક્તી એની 'દાષ્ટ' ખુલ્લે છે, ઉઘડે છે. યોગીરાજ આનંદઘનજીના અનુભવોદ્ગાર છે કે—

“ચરમાવર્ત હો ચરમ કરણ તથા રે, ભવપરિણુતિ પરિપાક;
દોષ ટળે વળી દૃષ્ટિ ખુલ્લે ભક્તી રે, પ્રાપતિ પ્રવચન વાક....સંભવ”

આકૃતિ — ૭

અથવા આ ચરમ (છેલ્લું) યથાપ્રવૃત્ત 'અપૂર્વ'જ છે, એટલા માટે કહે છે—

અપૂર્વાસન્નભાવેન વ્યભિચારવિયોગતઃ ।

તત્ત્વતોડપૂર્વમેવેદમિતિ યોગવિદો વિદુઃ ॥ ૩૯ ॥

અપૂર્વના નિકટ ભાવથી, વળી વિના વ્યભિચાર;

એહ અપૂર્વ જ તત્ત્વથી, જાણે યોગજ્ઞાતાર. ૩૯

અર્થ:—અપૂર્વકરણના નિકટભાવથી, તથા વ્યભિચારના અભાવને લીધે, તત્ત્વથી આ-છેલ્લું યથાપ્રવૃત્તકરણ 'અપૂર્વ' જ છે, એમ યોગવેદાન્તો જાણે છે.

વિવેચન

અને આ જે છેલ્લું યથાપ્રવૃત્તકરણ કહ્યું, તે અપૂર્વકરણની નિકટમાં-પાસેમાં વર્તે છે તેથી કરીને, તે 'અપૂર્વ' જ છે એમ યોગના જાણકાર પુરુષો કહે છે. કારણ કે તેમાં કદી વ્યભિચાર થતો નથી, આડો-અવળો ફેરફાર થતો નથી, એટલે કે તે છેલ્લા યથાપ્રવૃત્તકરણ પછી અપૂર્વકરણ નિયમથી આવે જ છે, એટલા માટે પરમાર્થથી તે 'અપૂર્વ' જ એટલે કે પૂર્વે કદી પ્રાપ્ત નહિ થયેલું એવું કહેવા યોગ્ય છે. કારણમાં કાર્યને ઉપચાર કરવો એ ન્યાયની રીતિ છે. આવું 'અપૂર્વ' યથાપ્રવૃત્તકરણ અનાદિ કાળથી આ જીવને પૂર્વે કદી પણ પ્રાપ્ત થયું નથી, આવો અપૂર્વ આત્મવીર્યોદ્ધાસ પૂર્વે કદી આવ્યો નથી, આવો 'અપૂર્વ અવસર' કદી પણ સાંપડ્યો નથી, પણ હમણાં આ દષ્ટિમાં આવતાં સાંપડ્યો છે. માટે આ છેલ્લા યથાપ્રવૃત્તકરણને 'અપૂર્વ' નામ આપ્યું તે સાર્થક છે.

અહીં જ ગુણસ્થાનનું યોજન કહે છે:—

પ્રથમં યદુગસ્થાનં સામાન્યેનોપવર્ણિતમ્ ।

અસ્યાં તુ તદવસ્થાયાં મુખ્યમન્વર્થયોગતઃ ॥ ૪૦ ॥

સામાન્યથી વર્ણવ્યું, જેહ પ્રથમ ગુણસ્થાન;

અન્વર્થ યોગથી મુખ્ય તે, એહ અવસ્થા સ્થાન. ૪૦

વૃત્તિ:—અપૂર્વાસન્નભાવેન—અપૂર્વકરણના નિકટભાવરૂપ હેતુવડે, તથા વ્યભિચારવિયોગતઃ—વ્યભિચારના વિયોગરૂપ કારણને લીધે, (વ્યભિચાર ન થતો હોવાથી), તત્ત્વતઃ—તત્ત્વથી, પરમાર્થથી, અપૂર્વમેવેદમ્—આ છેલ્લું યથાપ્રવૃત્ત અપૂર્વ જ છે, इति યોગવિદો વિદુઃ—એમ યોગવિદો જાણે છે, એવો ભાવ છે.

વૃત્તિ:—પ્રથમં—પ્રથમ, આલ, પહેલું, યદુગસ્થાનં—જે ગુણસ્થાન, મિથ્યાદષ્ટિ નામનું ગુણસ્થાન, સામાન્યેનોપવર્ણિતમ્—સામાન્યથી આગમમાં વર્ણવવામાં આવ્યું છે. “મિચ્છદ્વિટ્ટી સાસા-યણાઈ”—એ વચન ઉપરથી. અસ્યાં તુ તદવસ્થાયાં—તે આ અવસ્થામાં જ, મુખ્યં—મુખ્ય, નિરુપ-ચરિત એવું. કયા કારણથી? તે કે—અન્વર્થયોગતઃ—અન્વર્થ યોગથી, અર્થને અનુસરતા શબ્દના યોગથી, (શબ્દના અરેખરા અર્થમાં). એવા ગુણના ભાવથી—હોવાપણાએ કરીને 'ગુણસ્થાન'ની ઉપપત્તિ છે એટલા માટે, (ગુણસ્થાન નામ ધરે છે એટલા માટે). इति મિત્રાદષ્ટિઃ ॥

અર્થ:--સામાન્યથી જે પ્રથમ ગુણુસ્થાન વર્ણવવામાં આવ્યું છે, તે આ અવસ્થામાં તેા અન્વર્થ યોગથી-શબ્દના બરાબર અર્થ પ્રમાણે, 'મુખ્ય' એવું હોય છે.

વિવેચન

આ મિત્રા નામની પહેલી દષ્ટિમાં કયું ગુણુસ્થાનક હોય, તેનું અહીં સૂચન કર્યું છે. શાસ્ત્રમાં જે 'મિથ્યાદષ્ટિ' નામનું પ્રથમ 'ગુણુસ્થાન' કહ્યું છે, તે અહીં મુખ્ય-પણે ઘટે છે. એટલે આ મિત્રા દષ્ટિની દશામાં સાચેસાચું પ્રથમ 'ગુણુસ્થાન' તે શબ્દના બરેબરા અર્થમાં-નિરુપચરિતપણે ઘટે છે. કારણ કે ગુણુની ઉત્પત્તિનું-પ્રાપ્તિનું સ્થાનક તે 'ગુણુસ્થાનક' કહેવાય. અને તેમાં પ્રાથમિક અવસ્થાના ગુણુનું જ્યાં સ્કુરણ હોય તે 'પ્રથમ ગુણુસ્થાન' યથાર્થપણે કહેવાય. આવા તથાડપ ગુણુની પ્રાપ્તિનું મંડાણ-પ્રારંભ પ્રથમ દષ્ટિમાં થાય છે, યોગમાર્ગમાં પ્રવેશનું શુભ મુહૂર્ત આ પ્રથમ દષ્ટિ છે, સન્માર્ગપ્રાપ્તિની યોગ્યતાનું આ મંગલાચરણ છે, મોક્ષની નીસરણીનું આ પહેલું પગ-થિયું છે, મહાન્ યોગ-પ્રાસાદની આ પ્રથમ ભૂમિકા છે, યોગ-પર્વત પર ચઢવાનો આ પ્રથમ પ્રયાસ છે. આમ મુખ્યપણે અર્થાત્ નિરુપચરિતપણે આ દષ્ટિમાં પ્રથમ ગુણુસ્થાનક વર્તે છે.

આ દષ્ટિ પ્રાપ્ત થયા પૂર્વે પણ સર્વ મિથ્યાદષ્ટિ જીવોની ગણતરી પ્રથમ ગુણુસ્થાનકમાં કરાય છે, પણ તે ઉપચરિતપણે, ગૌણપણે, -મુખ્યપણે નહિ. એઓનું એ 'ગુણુસ્થાનક' નામનું હોય છે, બરેબરું નહિ. કારણ કે તેમાં ગુણુનું પ્રગટપણું નથી, ગુણુનું સ્થાનક નથી, એટલે શબ્દના બરા અર્થ મુજબ તે ગુણુસ્થાનક નથી, કહેવા પૂરતું નામ માત્ર ગુણુસ્થાન છે. આમ એ બંને પ્રકારમાં પ્રગટ ઘણે ફેર છે, આકાશ-પાતાલનું અંતર છે. જેમ કોઈ માણસ 'રાજા' કહેવાતો હોય, ને કોઈ બરેબરો રાજસત્તા ધરાવતો રાજા હોય, તે બેમાં જેટલો તફાવત છે, તેટલો આગલા ગુણુવગરના પ્રથમ ગુણુસ્થાનમાં ને ગુણુ-સંપન્ન એવા મિત્રાદષ્ટિવાળા પ્રથમ ગુણુસ્થાનમાં છે.

અને અત્રે મિત્રાદષ્ટિમાં જે કે હજુ મિથ્યાત્વ ટળ્યું નથી ને સમ્યક્ત્વ મળ્યું નથી, છતાં પણ કેવા અદ્ભુત ઉત્તમ ગુણુ અત્રે પ્રગટે છે, તે ઉપરમાં વિસ્તારથી વિવેચવામાં આવ્યું છે. કારણ કે આપણે જોયું કે-આ જોગીજનની આત્મમલિનતા મિત્રામાં ઘણી ઘણી દૂર થઈ હોય છે. એને સદ્ગુરુનેા યોગ મળતાં, અવંચક-ગુણુપ્રાપ્તિ ત્રયની પ્રાપ્તિ થાય છે. એની ચિત્તભૂમિ ચોકખી બને છે, વૈરાગ્યજલના સિંચનથી પોચી થાય છે, ને તેમાં યોગજીજનેા નિક્ષેપ થાય છે. પરમાત્મા પ્રત્યે તેને શુદ્ધ લક્ષિત પ્રગટે છે, સદ્ગુરુની તે ઉત્તમ ઉપાસના કરે છે, ને સત્શાસ્ત્રની વિવિધ આરાધના કરે છે. દયા, અદ્રેષ, ગુણુનુરાગ, જનસેવા વગેરે મંગલ ગુણુનું તે ધામ બને છે. અને છેલ્લું યથાપ્રવૃત્તિકરણ પામી, તે અંથિલેદની નિકટ આવીને ઉભો છે. આમ અનેક ગુણુના આવિર્ભાવથી-પ્રગટપણાથી આ જોગીજનને 'સુચશ વિલાસનું ટાણું' મળ્યું છે-ઉત્તમ યશપ્રાપ્તિનેા 'અપૂર્વ અવસર' સાંપડ્યો છે.

આ ગુણો ઉપર પુખ્ત વિચાર કરી, પોતાના આત્મામાં તેવા તેવા ગુણો પ્રગટ્યા છે કે નહિ, તેનું જો આત્મનિરીક્ષણ કરવામાં આવે, તો પોતાનામાં તેવા ગુણ નહિં પ્રગટ્યા છતાં, પોતાનું સમકિતીપણું કે છટ્ટા ગુણઠાણાપણું માની બેસનારા લોકોના આત્મનિરીક્ષણ કેટલાક બૂલભરેલા મિથ્યા જ્ઞાત જ્યાલો હર થવાનો સંભવ છે. સારબોધ સમ્યગ્દષ્ટિની મંજલ તો હજી ઘણી લાંબી છે, પણ પ્રવાસની શરૂઆત પણ હજી થઈ છે કે નહિં, ‘પાશોરામાં પહેલી પૂણી’ પણ કંતાઈ છે કે નહિં, પહેલા ગુણઠાણાનું પણ ઠેકાણું છે કે નહિં, તે આ મિત્રા દષ્ટિના ગુણો ઉપરથી આત્માર્થીએ વિચારવાનું છે, અને તે તે ગુણની પ્રાપ્તિ કરી ‘સુયશ વિલાસનું ટાણું’ જેમ જલ્દી મળે તેમ કરવાનું છે !

“કરણ અપૂર્વતા નિકટથી, જે પહેલું ગુણઠાણું રે;
સુખ્યપણે તે ઇલાં હોયે, સુયશ વિલાસનું ટાણું રે...વીર૦”—શ્રી યોગ૦ સન્ન્યાય ૨-૧૫

મિત્રાદષ્ટિનો સાર—(Summary)

સમસ્ત જગત પ્રત્યે મિત્રભાવ, અદ્રેષભાવ, નિર્વૈર બુદ્ધિ અહીં પ્રગટે છે, એટલે આને ‘મિત્રા’ નામ ઘટે છે. અત્રે દર્શન-બોધ તૃણ અગ્નિકણના પ્રકાશ જેવો મંદ હોય છે, યોગનું પ્રથમ અંગ-યમ પ્રાપ્ત થાય છે, ખેદ નામના પ્રથમ આશયદોષનો ત્યાગ હોય છે, અને અદ્રેષ નામનો પ્રથમ ગુણ પ્રગટે છે.

અહીં સ્થિતિ કરતો યોગી પુરુષ ઉત્તમ યોગીજ્ઞેતુ ગ્રહણ કરે છે. સુખ્ય યોગીજ્ઞ આ છે:-(૧) વીતરાગ પ્રભુની મન-વચન-કાયાથી શુદ્ધ ભક્તિ, (૨) ભાવયોગી એવા ભાવાચાર્યરૂપ સદ્ગુરુ આદિની ઉપાસના, વૈયાવચ્ચ, (૩) સંસાર પ્રત્યે સહજ એવો અંતરંગ વૈરાગ્ય, (૪) દ્રવ્ય અભિગ્રહનું પાલન, (૫) લેખનાદિવડે સત્શાસ્ત્રની આરાધના, (૬) યોગીજ્ઞકથાના શ્રવણ પ્રત્યે સ્થિર આશયવાળી માન્યતા, અને તેનો શુદ્ધ ઉપાદેય ભાવ.—આ ઉત્તમ યોગીજ્ઞેતુ ગ્રહણ, આત્માનો ઘણો ભાવમલ્લ હર થયે, પ્રાયે મનુષ્યોને હોય છે. અને આવો ભાવમલ્લનો ક્ષય છેલ્લા પુદ્ગલાવર્ત્તમાં તથાભવ્યતાના પરિપાકથી ઉપજે છે. આ છેલ્લા પુદ્ગલાવર્ત્તમાં વર્ત્તતા જીવના સુખ્ય લક્ષણ આ છે—(૧) દુઃખીઆ પ્રત્યે અત્યંત દયા, (૨) ગુણવાન્ પ્રત્યે અદ્રેષ, (૩) સર્વ કોઈની અલ્લેહભાવે યથોચિત સેવા.

આવા લક્ષણવાળા ભદ્રમૂર્તિ મહાત્મા જીવને અવંચકત્રયના ઉદયરૂપ શુભ નિમિત્ત મળે છે; સદ્ગુરુ સત્પુરુષના યોગથી યોગાવંચક, ક્રિયાવંચક, ને ફલાવંચક પ્રાપ્ત થાય છે. આને જાણીને લક્ષ્યક્રિયાની ઉપમા ઝરાઝર ઘટે છે. આ અવંચકની પ્રાપ્તિ પણ સત્પુરુષ સદ્ગુરુ પ્રત્યે પ્રણામ આદિથી થાય છે. અને તે પ્રણામ આદિનું કારણ પણ ભાવમલ્લની અદ્વિપતા છે.—આમ ભાવમલ્લની અદ્વિપતાથી સત્પુરુષ પ્રત્યે પ્રણામાદિની પ્રાપ્તિ, તે પ્રણામા-

દ્વિતી અવંચકપ્રાપ્તિ, અવંચકપ્રાપ્તિથી શુભ નિમિત્તનો સંયોગ, અને તેથી કરીને યોગબીજ વગેરેની પ્રાપ્તિ-એમ અત્ર કારણપરંપરા છે.

અને આ બધું ઇલા પુદ્ગલાવર્ત્તમાં, 'અપૂર્વ' એવા ઇલા યથાપ્રવૃત્ત-કરણમાં ઉપજે છે,-કે જ્યારે ભાવમલની અલ્પતા હોય છે, અને જીવ અંશિભેદની નજીકમાં આંચો હોય છે. આ ઇલેલું યથાપ્રવૃત્તકરણ અપૂર્વકરણના નિકટપણાને લીધે ખરેખર! પરમાર્થથી 'અપૂર્વ'જ છે. આવી આ મિત્રા દષ્ટિમાં 'ગુણસ્થાન' શબ્દના ખરેખરા અર્થ પ્રમાણે, સુખ્ય એવું પહેલું ગુણસ્થાનક વર્તે છે.

મિત્રાદષ્ટિનું કોષ્ટક — ૪

દર્શન	યોગાંગ	દોષ ત્યાગ	ગુણ પ્રાપ્તિ	યોગબીજઅહણ	પ્રાપ્તિક્રમ	સમય	ગુણસ્થાનક
તૃણઅગ્નિ જેવું મંદ	યમ	અપેદ	અદ્રેષ	(૧) જિન ભક્તિ (૨) સદ્ગુરુસેવા, (૩) ભવ ઉદ્દેશ (૪) દ્રવ્ય અભિ- મહ પાલન (૫) સિદ્ધાંતના લેખનાદિ, બીજ કથાનું માન્ય- પણું, ઉપાદેય ભાવ.	ભાવમલઅલ્પતા ↓ સંતને પ્રણામોદિ ↓ અવંચક પ્રાપ્તિ ↓ શુભ નિમિત્ત ↓ યોગબીજ આદિ	ઇલા પુદ્. ૫૦માં ઇલા યથા પ્ર૦ ક. માં અંશિભેદ નિકટ હોય ત્યારે	સુખ્ય એવું પહેલું ગુણસ્થાનક (ખરેખર યથાર્થ ગુણકાણું)

કળશ કાવ્ય

—: મંદાકાંતા :—

મિત્રામાંહી તૃણ અગ્નિ શો બોધ તો મંદ હીસે,
ઝાંખું ઝાંખું દરશન થતું, માર્ગ ચોકખો ન ભાસે;
તોયે શ્રદ્ધા શ્રુત પ્રતિ ધરી યોગિ આ ભક્તિભાવે,
સુક્તિમાર્ગે ગમન કરવા તીવ્ર ઇચ્છા ધરાવે. ૧૫.

મિત્રામાંહી પ્રથમ કરીને યોગ સન્મિત્ર મૈત્રી,
નિર્વૈરી આ સકલ ઈવની સાથ સાધે સુમૈત્રી;
વિના ખેદે મન દહ ધરે દેવગુર્વાદિ કૃત્યે,
ને અદ્રેષી કર્હો પણ કરે દ્રેષ ના કોઈ પ્રત્યે ૧૬.

રાગાદિથી જીવ ન હણુતો આત્મહિંસા કરે ના,
સાચું ખોલે પર નિજ કહી ખોટું તો ઉચ્ચરે ના;
વસ્તુ ચેરે નહિં પર કદી, પ્રહ્લાચર્યે ચરે છે,
મૂર્છાભાવે પર પરિચહે ના પ્રસક્તિ ધરે છે. ૧૭.

મિત્રાયોગી ચિત્તભૂમિ મહીં યોગના ખીજ વાવે,
વૃદ્ધિ પામી ફલ અચૂક જે મોક્ષરૂપી જ લાવે;
જેવી રીતે વડ ખીજ વધી વૃક્ષ વિશાલ થાવે,
થાયે ભાવી ત્યમ શિવપ્રદા ખીજ આવા સ્વભાવે. ૧૮.

અત્રે યોગી પ્રભુ પ્રતિ પરા પ્રીતિ ભક્તિ ધરાવે,
પૂજે અર્ચે શુભગુણ સ્તવે સ્તોત્ર સંગીત ગાવે;
ચોકખા ચિત્તે પ્રભુમન કરે શુદ્ધ નિષ્કામ ભાવે,
સંજ્ઞા સર્વે ભૂલી જઇ પ્રભુ ધ્યાન એકાગ્ર થાવે. ૧૯.

આત્મારામી શુભગુણગુરૂ ભાવ આચાર્ય સાચા,
ને સત્સાધુ અવધૂત મુનિ ભાવયોગી જ બચ્યા;
તે સૌ પ્રત્યે તન મન વચે શુદ્ધ ભક્તિ લહે છે,
ને સેવામાં વિધિયુતપણે તત્પરો થૈ રહે છે. ૨૦.

જન્મ મૃત્યુ દુઃખ ત્યમ જરા રોગ ને શોક દ્વારા,
આ સંસાર સ્વર્ગ સહજે ખૂબ લાગે અકારા;
ને તે કારાગૃહ ધર્કો સદા છૂટવાને ચહે છે,
ઉદ્દેશને ભવભય પ્રકી મોક્ષ ઈચ્છા વહે છે. ૨૧.

દાનાદિના અભિગ્રહ ધરી સાધુસેવા કરે છે,
ને લોકાર્થે તન-મન-ધને શક્તિ સર્વે ધરે છે;
રોગી દુઃખી દીન પ્રમુખને ઓષધાદિ દીએ છે,
સાચા ભાવે સુકૃત કરતાં પુણ્ય વહાવો લિએ છે. ૨૨.

સત્શાસ્ત્રોને લખીં લખવોને ભક્તિ ભારી લહે છે,
પૂજે અર્ચે શ્રવણ ગ્રહણે અર્થ તેનો ગ્રહે છે;
ભયો પાસે પ્રગટ કરતો તેહ સજ્જાય દાવે,
ચિંતે ભાવે પરમશ્રુતને વિશ્વમાંહી પ્રભાવે. ૨૩.

જ્યારે તે તે ધર્મ તર્ણી કથા યોગી આ સાંભળે છે,
શ્રદ્ધાવેગે તરત સદહી માન્ય તેને કરે છે;
ને તે પ્રત્યે પરમ ધરતો શુદ્ધ આદેય ભાવ,
સંચે છે તે મહતઉદ્યમી ભારી પુણ્ય પ્રભાવ. ૨૪.

પાકી જ્યારે ભવપરિણતિ મંદ મિથ્યાત્વ થાવે,
છેલ્લો જ્યારે પુદ્ગલતણ્ણો અત્ર આવર્ત આવે;
જ્યારે પ્રાયે મનુજગતિમાં યોગળીજો બ્રહે આ,
ળીજા આવું મહત કરવા વ્યક્તિ કયાંથી લહે આ? ૨૫.

દુઃખી દેખી દિલ દ્રવો દયાભાવ ધારે દયાળુ,
તે પોતાનું દુઃખ ગળી અનુકંપ પામે કૃપાળુ;
રીઝે ભ્રષ્ટ શુભ ઉચિત તે સેવ સૌની કરે છે,
છેલ્લા ફેરા મહિં ભવતણ્ણા ભવ્ય આવો ઠરે છે. ૨૬.

ત્યારે તેને શુભ નિમિત્તનો સાંપડે યોગ સારો,
જેથી આશ્રી સદશુરુ લહે યોગ નિર્વચનારો;
તેના ક્રિયા ફલ પણ પછી વચનારા ન થાવે,
લક્ષ્ય પ્રત્યે અચૂક શરનું જેમ સંધાન પાવે. ૨૭.

અંતરૂ મેલ ક્ષીણુ બહુ થયે સંત સેવા કરતાં,
યોગ ક્રિયા ફલ પરમ એ વચકાના હવતાં;
પામે આવા સુશુભ ભગવાન્ યોગી અત્ર સ્વભાવે,
આકર્ષાતું શિવપદ સ્વયં પાસમાં જેમ આવે. ૨૮.

અનુબંધ ૩

વાવી યોગળીજો ચિત્તે, ભાવી મોક્ષફલપ્રદા;
લાવે સમ્યક્ત્વને પાસે, મનોનંદન સર્વદા. ૨૯.
યોગ-ળીજ કલા પામી, આ યોગીરાજ અંદ્ર શા;
ભગવાન્ પૂર્ણતા પામે, હરિભદ્ર મહાયશા. ૩૦.

॥ इति सुमनोदनीबृहत्टीकारूपविवेचनेन सप्रपञ्चं विवेचिते
श्रीयोगदृष्टिसमुच्चयशास्त्रे प्रथमा मित्रादृष्टिः ॥

૨ તારા દૃષ્ટિ

હવે તારા દૃષ્ટિ કહેવામાં આવે છે. તેથી અત્રે કહે છે—

તારાયાં તુ મનાક્ સ્પષ્ટં નિયમશ્ચ તથાવિધઃ ।
અનુદ્વેગો હિતારમ્ભે જિજ્ઞાસા તત્ત્વગોચરા ॥ ૪૧ ॥

તારા મહિં દર્શન સ્પષ્ટ કંઈ, નિયમ તેહવો ખાસ;
અનુદ્વેગ હિત કાર્યમાં, તત્ત્વવિષય જિજ્ઞાસા. ૪૧.

અર્થ:—તારા દૃષ્ટિમાં દર્શન જરાક સ્પષ્ટ હોય છે; અને તેવા પ્રકારનો નિયમ, હિત પ્રવૃત્તિમાં અનુદ્વેગ, તથા તત્ત્વવિષય સંબંધી જિજ્ઞાસા હોય છે.

વિવેચન

“દર્શન તારા દૃષ્ટિમાં....મનઠ ગોમય અગ્નિ સમાન.... મનઠ”—યો ૧૦ સ૦ ૨-૧

આ બીજી તારા નામની દૃષ્ટિમાં દર્શન-બોધ પહેલી મિત્રા દૃષ્ટિ કરતાં કંઈક વધારે સ્પષ્ટ-ચોકખો હોય છે. એને ગોમયના એટલે છાણાના અગ્નિકણની ઉપમા ઘટે છે.

વૃત્તિ:—તારાયાં તુ—તારા દૃષ્ટિમાં તો, શું? તો કે-મનાક્ સ્પષ્ટ-કંઈક સ્પષ્ટ એવું દર્શન હોય છે. નિયમશ્ચ તથાવિધઃ—અને તથાપ્રકારનો નિયમ, શૈય આદિ; ઇચ્છા આદિ રૂપ જ નિયમ પણ હોય છે. શૈય, સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય અને ઇશ્વરપ્રજ્ઞિધાન એ પાંચ નિયમ છે. ‘શૌચસંતોષતપઃસ્વાધ્યાયેશ્વરપ્રજ્ઞિધાનાનિ નિયમાઃ’—એ વચન ઉપરથી. તેથી અત્રે બીજા યોગ્યકી પ્રતિપાત પણ હોય છે; પણ મિત્રામાં તો આનો અભાવ જ છે,—તથાપ્રકારના ક્ષયોપશમના અભાવને લીધે. તથા અનુદ્વેગો હિતારમ્ભે—પારલૌકિક હિત આરંભમાં અનુદ્વેગ. પરલોક સંબંધી હિત કાર્યના આરંભમાં-પ્રવૃત્તિમાં અનુદ્વેગ, ઉદ્વેગ રહિતપણું. આ અબેદ સહિત હોય, એથી કરીને જ તેની સિદ્ધિ હોય છે. તથા જિજ્ઞાસા તત્ત્વગોચરા—તત્ત્વગોચર જિજ્ઞાસા. તત્ત્વવિષય સંબંધી જિજ્ઞાસા—અણવાની ઇચ્છા,—અદ્વેષયકી જ તેનો પ્રતિપત્તિનું આનુગુણ્ય છે. (અદ્વેષ ગુણ પહેલાં આવ્યો છે, એટલે તેના અનુગુણ્યપણે—તેના પછીનો જિજ્ઞાસા ગુણ આવે છે.)

છાણના અગ્નિ તણખલાના અગ્નિ કરતાં કંઈક વધારે પ્રકાશવંત, વધારે સ્થિતિવાળો, વધારે સ્પષ્ટ હોય છે, તેમ આ દષ્ટિનો યોગ પણ પ્રથમ કરતાં કંઈક વધારે વિશદ-ચોક્કો હોય છે. તોપણ તે લગભગ મિત્રા દષ્ટિ જેવો જ છે, માત્ર માત્રાનો જ ફેર છે. એટલે જેમ છાણના અગ્નિકણનો પ્રકાશ ઈષ્ટ પદાર્થનું ઝરાણર દર્શન કરાવી શકતો નથી, તેમ આ દષ્ટિનો યોગ તરવથી-પરમાર્થથી ઈષ્ટ એવા આત્મતત્ત્વાદિનું દર્શન કરાવી શકતો નથી, ઝાંખો ખ્યાલ માત્ર આપે છે; કારણ કે છાણનો અગ્નિ લાંબો વખત ટકતો નથી, થોડી-વારમાં બઝાઈ જાય છે, તેમ આ દષ્ટિનો યોગ પણ તેનો સમ્યક્ ઝરાણર પ્રયોગ કરી શકાય એટલો વખત સ્થિતિ કરતો નથી-ઝાંખીવાર ટકતો નથી. છાણના અગ્નિનો પ્રકાશ મંદ-ઝાંખો હોય છે, તેમ આ દષ્ટિનો યોગપ્રકાશ પણ અદ્ય-મંદ વીર્યવાળો હોય છે. છાણનો અગ્નિ જોતજોતામાં એલવાઈ જાય છે, તેની દૃઢ સ્થિતિ રહેવા પામતી નથી, તેમ અત્રે પણ અદ્ય વીર્ય-સ્થિતિવાળા યોગનો દૃઢ સ્મૃતિસંસ્કાર રહેતો નથી, એટલે જીવનમાં આચરણરૂપ પ્રયોગ વેળાએ પટ્ટ-નિપુણ એવી સ્મૃતિ હોતી નથી. અને આમ છાણના અગ્નિનો પ્રકાશ સાવ પાંચળો હોવાથી, તેનાવડે કરીને કંઈ ખરૂં પદાર્થ દર્શન-રૂપ કાર્ય જનવું સંભવતું નથી, તેમ આ દષ્ટિમાં યોગનું વિકલપણું-હીનપણું હોવાથી, અત્રે ભાવથી વંદનાદિ કાર્ય જનતા નથી, દ્રવ્ય વંદનાદિ હોય છે.

તેમ જ આ ણીજ યોગદષ્ટિ છે, એટલે આગળ કહેલા નિયમ પ્રમાણે, તેમાં-
(૧) યોગનું ણીજ અંગ નિયમ, (૨) તથા ણીજ કોષના ત્યાગરૂપ અનુદ્રેગ, (૩) અને ણીજ જિજ્ઞાસા નામના ગુણની પ્રાપ્તિ થાય છે.

૧. યોગનું ણીજ અંગ : નિયમ

“શૌચ સંતોષ ને તપ ભવું....મનં સજ્જાય ઇશ્વર ધ્યાન રે....મનં

નિયમ પંચ ઈહાં સંપન્ને.....મનં”-યોગો દ૦ સજ્જાય-૨,-૧

યમ નામનું યોગનું પ્રથમ અંગ પ્રાપ્ત થયા પછી, કેમ પ્રમાણે, તેનું ણીજ અંગ નિયમ અહીં સાંપડે છે. અહિંસા વગેરે જે યમ છે, તે યાવજીવ-જીવે ત્યાંલગી ધારણ કરવાના હોય છે; અને જે નિયમ છે તે પરિમિત-મર્યાદિત કાલ પર્યાંતના, અમુક મુકરર નિયત વખત માટેના હોય છે. ‘નિયમઃ પરિમિતકાલો યાવજીવં યમો ધ્રિયતે ।’ (સ્ત-કરંડ શ્રાવકાચાર). જેમકે-સ્વાધ્યાય, તપ વગેરે અમુક ચોક્કસ અવધારિત સમય માટે હોય છે, યાવજીવ હોતા નથી, માટે તે નિયમ કહેવાય છે. તે નિયમ મુખ્ય એવા પાંચ છે: (૧) શૌચ, (૨) સંતોષ, (૩) તપ, (૪) સ્વાધ્યાય, (૫) ઇશ્વર પ્રતિધ્યાન. અને તેના વળી તરતમતાના કારણે, કક્ષાલેદે કરીને, દુષ્ટિ વગેરે ચાર પ્રકાર છે-ઇન્દ્રિયાનિયમ, પ્રવૃત્તિનિયમ, સ્થિરનિયમ, સિદ્ધિનિયમ.

૧. શૌચ-એટલે શુચિપણું, શુદ્ધિ, પવિત્રપણું; મનનો મેહ સાફ કરવો-ધોવો,

અંતઃશુદ્ધિ કરવી, આત્મમલિનતા દૂર કરવી, તે જ ખરું શોચ છે. કેટલાક લોકો જલથી જ શોચ માને છે, તે યુક્ત નથી. તેથી તો કદાચ શરીરનો મેલ સાફ શોચ=અંતઃશુદ્ધિ થાય, અને તે પણ ખરેખરી રીતે બનવા યોગ્ય નથી; કારણ કે શરીર પોતે જ અશુચિની ખાણ છે, અશુચિનો ઉકરડો છે. તે હબરો વર્ષ સુધી સાગર જેટલાં જલથી પણ સ્નાન કરતાં શુદ્ધ ન થાય ! એમ તો માછલાં પણ બિચારા ચોવીસે કલાક પાણીમાં પડ્યા રહે છે ! તેમ જમે તેટલા તીર્થસ્નાન કર્યે પણ શોચ થતું નથી. આ બાહ્ય શોચ અહીં પ્રસ્તુત નથી, પણ અંતરંગ શોચ જ વિવક્ષિત છે. ભાવશુદ્ધિરૂપ આધ્યાત્મિક શોચને છોડી, જે જલ આદિ શોચ છે, તે ભલે મૂઠ જનને વિસ્મય પમાડે, પણ બુધ જનને નહિ. કારણ કે—

“ અહો ! મૂઠ જીવો એક વાર નાહ્યા, બીજી વાર નાહ્યા, ત્રીજી વાર નાહ્યા, એમ ફરી ફરી શુદ્ધ જળવડે નહાય છે; અને મલના સ્થાનરૂપ આ શરીરને ચંદન-સુખડથી ચર્ચે છે; અને હવે અમે પવિત્ર છીએ એમ ગણી એના પર પ્રીતિ-મોહ ધરે છે; પણ વાસ્તવિક રીતે એમ નથી. એ શરીર કદી શુદ્ધ નથી થતું. ઉકરડો કદી શુદ્ધ થાય ખરો ? ન જ થાય.”

—શ્રી મનઃસુખસાઈ કી. કૃત શાંતસુધારસ વિવેચન

બુધજનો તો આવા બાહ્ય શોચને તેની કવચિત્ યોગ્યતા કરતાં ઝાઝું મહત્વ આપતા નથી. તેઓની દૃષ્ટિ તો મુખ્યપણે અંતરંગ શુદ્ધિ ભણી જ ડોાય છે. તેઓ તો ધ્યાનરૂપ જલવડે, કર્મમલની શુદ્ધિ કરવારૂપ ભાવસ્નાન કરે છે. ‘ધર્મરૂપ+ દ્રહની અંદર પ્રહાર્યર્થ-રૂપ નિર્મલ શાંતિતીર્થમાં તેઓ સ્નાન કરી વિમલ વિશુદ્ધ થાય છે, દોષનો ત્યાગ કરી શીતલ થાય છે.’

“ ધ્યાનાંભસા તુ જીવસ્ય સદા ચચ્છુદ્ધિકારણમ્ ।

મલં કર્મં સમાશ્રિત્ય સાવસ્તાનં તદુચ્યતે ॥ ”—શ્રી હરિભદ્રસુરિકૃત અષ્ટક.

“ ધર્મ જગનાથનો ધર્મ શુચિ ગાંધ્યે, આપણો આત્મા તેહવો ભાવીએ.”

“ પરપરિણુતિ રજ ધોય કે, નિર્મલ સિદ્ધિ વરંત.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

x “ શૌચમાધ્યાત્મિકં ત્યક્ત્વા ભાવશુદ્ધયાત્મકં શુભમ્ ।

જલાદિશૌચં યત્રેદં મૂઢવિસ્માપનં હિ તત્ ॥ ”—વાચકચર્ચશ્રી ઉભાસ્વાતિજી

* “ સ્નાયં સ્નાયં પુનરપિ પુનઃ સ્નાતિ પુણ્યામિરદ્ધિઃ, પારંવારં વન મલતનું ચંદનૈશ્ચર્ચયંતે । મૂઢાત્માનો વયમપમલા પ્રીતિમિત્યાશ્રયંતે । નો શુદ્ધયંતે કથમવકરઃ શક્યંતે શોધ્યુમેવમ્ ॥ ”

—શ્રી વિનયવિજયજીમહારાજકૃત શાંતસુધારસ

+ “ ધમ્મે હરણ વંમે સંતિતિત્યે, અણાહલે અસપસજ્જલેસે ।

જહિંસિ પ્હાઓ વિમલો વિસુદ્ધો, સુસીતિભૂઓ પજહામિ દોસં ॥ ”—શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર

“ આત્મા નદી સંધમતોયપૂર્ણા, સત્યાવહા શીતતટા દગ્ધોમિઃ ।

તત્ત્રામિષેકં કુરુ પાણ્ડુપુત્ર ! ન શારિણા શુદ્ધયન્તિ ચાન્તરાતમા ॥ ”—શ્રી મહાભારત.

આમ ગૃહસ્થાદિને કારણવિશેષે કંઈક ઉપયોગિતા છતાં બાહ્ય શૌચનો આશ્રય સર્વથા મિથ્યા છે. આત્માનો પરપરિણતિરૂપ અંદરનો મેલ જેમ અને તેમ સાફ કરવો, અને આત્માનો શુચિ-નિર્મલ-પવિત્ર શુદ્ધ સ્વભાવરૂપ સ્વધર્મ પ્રગટ કરવો,—એ જ સાચું ભાવ શૌચ સર્વ સંતજનોને સંમત છે.

અથવા શૌચ એટલે નિર્લોભતા, નિર્લોભીપણું. આ પણ અંતઃશુદ્ધિરૂપ છે; કારણ કે લોક સર્વ પાપનું મૂળ કહેવાય છે. લોક વધે તેમ લોક વધે એમ શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં કહ્યું છે.

‘જહા લાહો તહા લોહો.’ માટે જેમ અને તેમ લોકને મર્યાદિત કરવો, શૌચ=નિર્લોભતા અમુક ચોક્કસ નિયમમાં આણવો તે શૌચ છે. પરપદાર્થને ઇચ્છવો, પરપરિણતિમાં લોભાવું, પરવસ્તુની લાલચ રાખવી તે લોભના લક્ષણ છે. પરપરિણતિનો રંગ જેમ જેમ ધોવાતો જાય, તેમ તેમ નિર્લોભપણાંરૂપ શૌચ પ્રગટતું જાય છે. આવો પરવસ્તુનો લોભ-લાલસા ભાવ જેમ જેમ ઘટે તેમ તેમ શૌચ એટલે આત્માનું શુચિપણું-પવિત્રપણું પ્રગટે, અંતઃશુદ્ધિ વધતી જાય. આમ જાત્રે એકાર્થવાચી છે.

અથવા શૌચ એટલે પ્રમાણિકતા (Honesty) છે. જે પ્રમાણિક માણસ હોય, તે પારકી વસ્તુ અંકે નહિ, સ્પર્શે પણ નહિ, તે આબાલવૃદ્ધ સર્વ કોઈ સમજી શકે છે, માટે પરપદાર્થને જેમ અને તેમ હાથ પણ ન લગાડવો તે શૌચ છે; પારકી વસ્તુ ભૂલથી પણ લીધી હોય તે તે પાછી આપી પ્રમાણિકતા દેવી એ પ્રમાણિકપણાંરૂપ શૌચ છે. જેમ જેમ પરવસ્તુનો ને પરપરિણતિનો સંસર્ગરંગ છૂટતો જાય, તેમ તેમ શૌચ શુભ સ્ફુટ થતો જાય છે. આમ આ ત્રણે વ્યાખ્યાની એકવાક્યતા છે.

“હું કરતા હું કરતા પરભાવનો હોણ, લોકતા પુદ્ગલરૂપ;
કારક કારક આહક એહનો હોણ, રાચો જડ ભવભૂપ....નમિપ્રલભ—શ્રી દેવચંદ્રણ

“આણ મૂત્ર ને મળની, રોગ જરાનું નિવાસનું ધામ;
કાયા એવી ગણીને, માન ત્યજીને કર સાર્થક આમ.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રણ

આ શૌચની ભાવનાથી આટલા ફળ આવે છે:-(૧) *સ્વાંગભુગુપ્સા-પોતાની કાયાના રૂપનો વિચાર કરતાં તેનું અશુચિપણું જણાય છે, એટલે તે મલમૂત્રની ખાણ પ્રતિ ભુગુપ્સા-ધૃણા ઉપજે છે, સૂગ આવે છે, અને આ કાયા અશુચિ છે, માટે એમાં લેશ માત્ર મિથ્યા મોહ-માન-આશ્રય કર્તવ્ય નથી. (૨) અન્ય સાથે અસંગમ-બીજ કાય-

* “શૌચાત્ સ્વાજ્ઞે જુગુપ્સા પરૈરસંસર્ગઃ ।

સુસત્ત્વશુદ્ધિસૌમનસ્યૈકાગ્રયેન્દ્રિયજયાત્મદર્શનયોગ્યત્વાનિ ચ ॥”—પા. થો. ૨, ૪૦-૪૧.

“શૌચભાવનયાં સ્વાજ્ઞજુગુપ્સાઽન્યૈરસંગમઃ । સત્ત્વશુદ્ધિઃ સૌમનસ્યૈકામ્યાક્ષયયોગ્યતા ॥”

—શ્રી યશોવિજયજીકૃત દ્વા. ૬૫.

વંતો-દેહધારીઓ સાથે અસંગમ એટલે તેના સંપર્કનું પરિવર્જન થાય છે. જે ખરેખર ! પોતે જ અશુચિમય પોતાની કાયાને બુદ્ધિએ છે, તે તેવી જ અશુચિમય પારકી કાયાઓ સાથે સંસર્ગ કેમ અનુભવે ? (૩) સત્વવૃદ્ધિ-પ્રકાશ-સુખાત્મક સુસત્વની શુદ્ધિ થાય છે, એટલે કે રજસ્-તમસ્ રહિતપણું થાય છે. (૪) સૌમનસ્ય-ખેદના અનનુભવથી માનસી પ્રીતિ ઉપજે છે, ચિત્તપ્રસન્નતા થાય છે. (૫) ઐકાગ્ર્ય-એકાગ્રપણું, એટલે નિયત વિષયમાં ચિત્તનું સ્થિરપણું થાય છે. (૬) ઈન્દ્રિયજય-ઈન્દ્રિયોના જય થાય છે. (૭) આત્મદર્શન-યોગ્યતા-વિષયપરાહુસુખનું એટલે જે વિષયથી વિમુખ થયો હોય તેનું સ્વાત્મામાં અવસ્થાન-સ્થિતિ થાય છે; અને વિવેકખ્યાતિરૂપ આત્મદર્શનમાં યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે, સમર્થપણું સાંપડે છે.

૨. સંતોષ-પ્રાપ્ત સ્થિતિમાં તુષ્ટ રહેવું, પ્રસન્ન-રાજી રહેવું, સદા બુદ્ધિમંત્રમાં રહેવું તે સંતોષ છે. આ સંતોષથી લોભોપલોભ પદાર્થનો મર્યાદા અંધાય છે, પરિગ્રહ પરિમાણનું નિયમન કરાય છે, આરંભની નિવૃત્તિ થાય છે. બાકી ‘તૃષ્ણા તો આકાર જોવી અનંત છે.’ ‘પ્રત્યેક પ્રાણી દીઠ તૃષ્ણારૂપ ઊંડા ખાડો છે, તેમાં આણું વિંવ એક અણુ જેટલું છે, તો પછી કેના ભાગે કેટલું આવશે ?’* આમ તૃષ્ણાનો ખાડો કદી પૂરાતો નથી. ચક્રવર્તીની ઋદ્ધિથી કે મેરુ જેવડા સોનાના ડુંગરથી પણ જે તૃષ્ણા છીપતી નથી, તે પામર મનુષ્યોનો પામર સંપત્તિથી શી રીતે છીપવાની હતી ? જેમ જેમ આ જીવ તૃષ્ણાતરંગમાં તણાતો જાય છે, તેમ તેમ તે વધારે ને વધારે ઊંડા તૃષ્ણાજલમાં ઉતરતો જાય છે ! સત્કર્મીશ્વર શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ સાચું જ કહ્યું છે કે—

“હતી દીનતાઈ ત્યારે તાકી પટેલાઈ અને,
મળી પટેલાઈ ત્યારે તાકી છે શેઠાઈને;
સાંપકી શેઠાઈ ત્યારે તાકી મંત્રિતાઈ અને,
આવી મંત્રિતાઈ ત્યારે તાકી નૃપતાઈને;
મળી નૃપતાઈ ત્યારે તાકી દેવતાઈ અને,
દીઠી દેવતાઈ ત્યારે તાકી શંકરાઈને;
અહો! રાજચંદ્ર માનો માનો શંકરાઈ મળી,
વધે તૃષ્ણાઈ તોય જાય ન મરાઈને.”—શ્રી મોક્ષભાષા

આ વિષયતૃષ્ણાનું નિવારણ-નિયમન કરનાર સંતોષ છે. જેમ જેમ પર વસ્તુની મૃગતૃષ્ણાનો-ઝાંઝવાના જળનો મોહ ઓછો થતો જાય છે, તેમ તેમ સંતોષ ગુણની

* “તિષ્ઠા હુ આગાસસમા અર્ણતિયા ॥” —શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સુત્ર.

“આશામર્તઃ પ્રતિપ્રાણિ યસ્મિન્ વિશ્વમણ્પમમ્ । કસ્ય કિં કિયદાયાતિ વૃધા વો વિષયૈષિતા ॥”

—શ્રી ગુણભદ્રસ્વામીજીકૃત શ્રી આત્માનુશાસન.

“સંતોષાદનુત્તમઃ સુલલામઃ ॥” —પાતાં ૧૦ ૨-૪૨.

માત્રા વધતી જાય છે. જેમ જેમ પંચ ઈન્દ્રિયના વિષયમાંથી વિરામ પામતો જઈ, પર-તૃષ્ણાથી પરિતપ્ત થયેલો આત્મા પરતૃષ્ણા છોડતો જાય છે, તેમ તેમ તે આત્માથી પરિતૃપ્ત થઈ સંતોષજન્ય આત્મશાંતિ અનુભવતો જાય છે. એટલે જ આ દષ્ટિવાળો સુમુક્તુ જોગી-જન જેમ અને તેમ ઈન્દ્રિયોની વિષયતૃષ્ણામાંથી^x પાછો હઠી, આત્માધીન એવું સંતોષ-સુખ મેળવવા ઈચ્છે છે.

“મુજ્ઞ જ્ઞાયકતા પરરસી રે લાલ૦ પર તૃષ્ણાએ તપ્તરે;
તે સમતા રસ અનુભવે રે લાલ૦ સુમતિ સેવન વ્યાપ્તરે.”—શ્રીદેવચંદ્રૅ

૩. તપ—કર્મના ક્ષય અર્થે, નિર્જરા અર્થે જે તપવામાં આવે, તે તપ* છે. અથવા જે તપ—તેજવડે આત્માનું સ્વરૂપમાં પ્રતપવું—અત્યંત પ્રતાપવંત હોવું, નિજ સ્વરૂપતેજે ઝળહળવું, તે ‘તપ’ કહેવાય છે. જેમ આમ્ર-ફળુસ વગેરે ફળ ગરમી વગેરેથી જલ્દી પાકે છે, તેમ કર્મ પશુ તપ-અગ્નિના તાપથી શીઘ્ર પાકીને નિર્જરે છે. આ તપના અનેક પ્રકાર છે, પણ તેમાં મુખ્ય બાર ભેદ છે,—ઉપવાસ, ઊભોદરી વગેરે છ બાહ્ય તપ છે, અને પ્રાયશ્ચિત્ત, સ્વાધ્યાય વગેરે છ અભ્યંતર તપ છે. બાહ્ય તપ, અભ્યંતર તપને ઉપ-કારી થાય છે, અનુકૂળતા કરી આપે છે, સહાયકારી કારણરૂપ થાય છે. કારણ કે—જ્યારે ઉપવાસાદિ હોય છે, ત્યારે ઘણી બાહ્ય પંચાત મટી જાય છે, મન સ્વચ્છ રહે છે, પ્રમાદ થતો નથી, અને સ્વાધ્યાય—લક્ષિત આદિમાં પ્રવર્તવાની અનુકૂળતા—અનુકૂળ તક મળે છે. આ ઉપવાસ વગેરેમાં પણ જેમ અને તેમ વિષયકષાયનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, ઉઘવું—પાના રમવા વગેરે પ્રમાદ ન હોવો જોઈએ, આભ્યંતર તપની વૃદ્ધિ ભણી નિરંતર લક્ષ રાખવો જોઈએ, ને જેમ અને તેમ આત્માની ઉપ—પાસે વાસ કરવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ, તો જ તે ખરેખરો ‘ઉપવાસ’ કહી શકાય. નહિં તો લાંઘણુ જ છે!

“કષાયવિષયાહારત્યાગો યત્ર વિધીયતે ।

ઉપવાસઃ સ વિજ્ઞેયો શેષં લાઙ્ગનકં વિદુઃ ॥ ”—શ્રી મોક્ષભાર્ગ પ્રકાશ.

“યત્રઃ રોધઃ કષાયાણાં બ્રહ્મચ્યાનં જિનસ્ય ચ ।

જ્ઞાતવ્યં તત્તપઃ શુદ્ધમવશિષ્ટં તુ લઙ્ગનમ્ ॥ ”—શ્રી અધ્યાત્મસાર.

આમ બાહ્ય તપ, આભ્યંતર તપને પુષ્ટિ આપે છે, તેના સાધનની નિરાકુલતા કરી આપે છે, તેથી તે કર્તવ્ય છે જ,—પરંતુ ક્રિયાજડપણે નહિં; પણ સમજણપૂર્વક—જ્ઞાન-

x “યદા સંહરતે ચાયં કૂર્મોઽજ્ઞાનીવ સર્વશઃ । ઈન્દ્રિયાણીન્દ્રિયાર્થેભ્યસ્તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ”

—શ્રી ગીતા.

* “પરં કર્મક્ષયાર્થે યત્તપ્યતે તત્ તપ સ્મૃતમ્ ॥ ”

“સ્વરૂપે પ્રતપનાત્તપઃ ॥ ”—શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યૅ.

પૂર્વક કરવામાં આવે, પોતાની શક્તિની મર્યાદા-ગળું ખ્યાલમાં રાખીને જ જ્ઞાનપૂર્વક કરવામાં આવે, તો જ તે કલ્યાણકારી થાય છે. બાકી ગબ્બ ઉપરવટ યથાર્શિક્તા તપ યદને મમતની ખાતર અથવા દેખાદેખીથી મહિના મહિનાના ઉપવાસ 'એવંચામાં' આવે, અથવા મનમાં માયાનો રંગ રાખી અજ્ઞાનપણે માસખમણ વગેરે તપશ્ચર્યા કરવામાં આવે, તોપણ જન્મમરણ દુઃખ ટળતું નથી. એટલે જ શાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે- 'અજ્ઞાનીx કોડો વર્ષ તપ કરતાં પણ જે કર્મ ક્ષીણ કરી શકતો નથી, તે જ્ઞાની એક વાસોચ્છવાસ માત્રમાં ક્ષીણ કરે છે.' કેવલ કાયકલેશરૂપ તપ તે બાલ તપ છે, અજ્ઞાન તપ છે, માટે તપ જ્ઞાનપૂર્વક હોય તો જ કલ્યાણ થાય છે.

“કષ્ટ કરો સંયમ ધરો, ગાળો નિજ દેહ;

જ્ઞાનદશા વિશ્વ જીવને, નહિં દુઃખનો છેહ.”—સવાસો ગાથાનું સ્તવન

“દુર્બલ નગ્ન ને માસ ઉપવાસી, પણ જે માયા રંગ રે;

તોપણ ગર્ભ અનંતા લેશે, બોલે બીજી અંગ રે”—સા. ત્ર. ગા. સ્ત.

ખરેખર મુખ્ય તપ તો આલ્યંતર તપ છે. સ્વાધ્યાય, પ્રાયશ્ચિત્ત, વૈયાવન્ય, વ્યુત્સર્ગ, વિનય, ને ધ્યાન એ અંતરંગ તપના છ પ્રકાર છે. તેના વળી અનેક ઉત્તર લેહ છે. આ તપથી અંતરાત્માની શુદ્ધિ થતી જાય છે, કર્મમલ ગળાતો જાય છે, નિર્જરતો જાય છે. જેમ અગ્નિમાં તપાવવાથી સોનાનો મેલ ગળાઈ જઈ તે ચોકખું થતું જાય છે, તેમ જ્ઞાનપૂર્વક તપથી આત્માનો અંદરનો મેલ ગળાતો જઈ આત્મા ચોકખો બને છે. તપથી કલેશાદિ અશુચિના ક્ષયથી કાય-ઈન્દ્રિયની સિદ્ધિ થાય છે. 'કાયેન્દ્રિયસિદ્ધિર-શુચિક્ષયાત્ તપસઃ' (પા. યો. ૨-૪૩).

અને જેમ જેમ આ જ્ઞાનપૂર્વક તપનું અંતસ્તેજ વધતું જાય છે, તેમ તેમ આત્મા 'રવિ'ની જેમ પ્રતાપી તેજથી ઝળહળતો જાય છે. તે સાધીને તે 'સોમ' (ચંદ્ર જેવો સૌમ્ય-શીતલ) બને છે. એટલે તે મહાન્ 'મંગલ' પંક્તિ પામે છે.

તપસ્વીનું

વધતું તેજ

એટલે પછી તે 'સુધ' જનોના પ્રણામનું પાત્ર- 'અર્હત' થાય છે, ને નિર્જંથ જ્ઞાતા સિદ્ધિદાતા 'ગુરુ' બને છે, અથવા તો પરિપૂર્ણ આત્મ-વીર્યથી વિરાજતો 'શુક' થાય છે, અને ત્યાં ત્રિયોગ-મન વચન કાયાના

યોગ કેવળ મંદ (શનિ) થાય છે, ને પછી સ્વરૂપસિદ્ધિમાં વિચરી તે વિરામ પામે છે! આવો આ તપનો અપૂર્વ મહિમા છે. આ જ ભાવ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ મોક્ષમાળામાં પોતાની અનન્ય લાક્ષણિક શૈલીમાં પ્રદર્શિત કર્યો છે:—

x “અજ્ઞાની તપસા જન્મકોટિભિઃ કર્મ યન્નયેત્ ।

અન્તં જ્ઞાનતપોયુક્તસ્તત્ ક્ષણેનૈવ સંહરેત્ ॥”—શ્રી અધ્યાત્મસાર

“તથોપધ્યાને સ્વરૂપ થાય, તે સાર્ધાને સોમ રહી સુહાય;
મહાન તે મંગળ પંક્તિ પામે, આવે પછી તે યુધના પ્રજામે.
નિર્ગ્રંથ જ્ઞાતા શુરુ સિદ્ધ દાતા, કાં તો સ્વયં શુકે પ્રપૂર્ણ ખ્યાતા;
ત્રિયોગ ત્યાં કેવળ મંદ પામે, સ્વરૂપ સિદ્ધે વિચરી વિરામે.”

૪. સ્વાધ્યાય—સન્ન્યાય, પ્રણવપૂર્વક મંત્રોનો જપ; અથવા સત્શાસ્ત્રનું વાંચન, મનન, નિદિધ્યાસન કરવું, પરિશીલન કરવું તે સન્ન્યાય. આત્મતત્ત્વનો અભ્યાસ કરવો, ચિંતન કરવું તે સ્વાધ્યાય છે. દેહાદિ સમસ્ત પર વસ્તુથી હું સર્વથા ભિન્ન એવો શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિ આત્મા છું, એવી આત્મભાવના ભાવતા રહી, દેહમાં આત્મબુદ્ધિ છોડી દેવી, દેહાધ્યાસ છોડી દેવો, અને આત્મામાં આત્મબુદ્ધિ કરવી, એ ઉત્તમ પ્રકારનો સ્વાધ્યાય છે. અથવા તેવી આત્મભાવનાને પુષ્ટ કરે, એવા અધ્યાત્મ ગ્રંથો વાંચવા-વિચારવા; વૈરાગ્ય-ભક્તિવાહી પદો, ભજનો, સ્તવનો ગાવા, લલકારવા; શંકાસમાધાન અર્થે પૃચ્છા કરવી; નિરભિમાનપણે બાણે પેતાના આત્માને યોધ દેતા હોય એવી રીતે ધર્મકથા-વ્યાખ્યાન કરવું; વૈરાગ્ય ભાવના ભાવવી, -એ વગેરે સ્વાધ્યાયના પ્રકાર છે. સ્વાધ્યાયથી ઇષ્ટ દેવતાનું દર્શન થાય છે. સ્વાધ્યાયાદિષ્ટદેવતાસંપ્રયોગઃ ।’ (પા૦ યો૦ ૨-૪૪).

“શ્રંથ અધ્યાત્મ શ્રવણુ મનન કરી રે, પરિશીલન નય હેત.”—શ્રી આનાંદધનજી

“આત્મ ભાવના ભાવતાં, જીવ લહે કેવલજ્ઞાન રે.”

૫. ઇશ્વરપ્રણિધાન—એકાગ્ર ચિત્તે પરમાત્મા પરમેશ્વરનું ધ્યાન ધરવું, ચિંતન કરવું તે ઇશ્વરપ્રણિધાન. તેના સ્વરૂપ સાથે ચિત્તનું અનુસંધાન-એકાગ્ર કરવું, ચિત્તનું લીનપણું કરવું, તન્મયપણું કરવું તે ઇશ્વરપ્રણિધાન કહેવાય છે. ઇશ્વર એટલે જેનામાં જ્ઞાનાદિ અનંત ઐશ્વર્ય આવિર્ભૂત થયું છે-પ્રગટ થયું છે, જે અનંત આત્મઝડિના સ્વામી-પ્રભુ-ઇશ્વર બન્યા છે તે. જેણે પરમ એવા પરમાત્મપદને પ્રાપ્ત કર્યું છે, એવા શુદ્ધ સિદ્ધ આત્મા તે ઇશ્વર.

“સેવો ઇશ્વર દેવ, જેણે ઇશ્વરતા હો નિજ અદભુત વરી;

તિરોભાવની શક્તિ, આવિર્ભાવે હો સકલ પ્રગટ કરી.”

“જેહના ધર્મ અનંતા પ્રગટ્યા, જે નિજ પરિણુતિ પરિયો;

પરમાત્મ જિનદેવ અમોહી, જ્ઞાનાદિક શુણુ દરિયો રે....સ્વામી ! વિનવિયે મનરંગે.”

—શ્રી દેવચંદ્રજી

એવા પરમાત્મ-પરમેશ્વર પદને પ્રાપ્ત થયેલ ઇશ્વરનું પ્રણિધાન કરવું, એકાગ્ર ચિત્તે ધ્યાન-ચિંતન કરવું તે ઇશ્વરપ્રણિધાન છે. પછી તે ઇશ્વરને ભલે પ્રભુ, જિન, અર્હત, શિવ, શંકર, બુદ્ધ વગેરે અનેક નામે ઓળખવામાં આવતો હોય. કારણ કે નામભેદ છતાં અર્થભેદ નથી. તથારૂપ યથાર્થ શુણુવાળું ઇશ્વરપણું હોય એટલે બસ. તે ઇશ્વરપણું જ પૂજ્ય છે, પછી જમે તે નામે સ્મરો. જેમકે—

“શિવ શંકર જગદીશ્વર, ચિદાનંદ ભગવાન;
જિન અરિહા તીર્થંકર, જયોતિ સ્વરૂપ અસમાન....શ્રી સુપાર્શ્વં
અલખ નિરંજન વલ્લભ, સકલ જંતુ વિશરામ;
અભયદાન દાતા સદા, પૂરણ આતમરામ...શ્રી સુપાર્શ્વં
વિધિ વિરચિ વિશ્વંભર, હૃષીકેશ જગનાથ;
અધહર અધમોચન ઘણી, સુક્રિત પરમપદ સાથ....શ્રી સુપાર્શ્વં
એમ અનેક અભિધા ધરે, અનુભવગમ્ય વિચાર;
જે બાણે તેહને કરે, આનંદધન અવતાર....શ્રી સુપાર્શ્વં”—શ્રી આનંદધનજી

એ ઈશ્વરને શા માટે આરાધવા જોઈએ? જેવું તે ઈશ્વરનું સ્વરૂપ છે, તેવું આ આત્માનું સ્વરૂપ છે, તેવું ભાન થવા માટે. પ્રભુ પોતે તો શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને પામેલા હોઈ, આદર્શરૂપ છે. તે આદર્શ દેખીને, જીવને પોતાના સ્વરૂપનો લક્ષ આરાધન હેતુ થાય એ જ ભક્તિ-ઉપાસનાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ-હેતુ છે. જેમ ઘેટાના ટોળામાં ઉછરેલા સિંહશિશુને પોતાના સ્વરૂપનું વિસ્મરણ હોય છે, પણ જેવો તે સિંહને દેખે કે તરત તેને સ્વરૂપનું ભાન આવે છે, તેમ પરમાત્માના સ્વરૂપ ચિંતનથી આત્માને નિજ સ્વરૂપનું ભાન થાય છે. એટલે પરમેશ્વરના અવલંબન-રૂપ સેતુબંધથી-પૂલથી આ જીવ સહેલાઈથી ભવસાગર તરી જાય છે, દુસ્તર ભવસમુદ્ર ગોપદ જેવો બની જાય છે! પ્રભુભક્તિનો આવો અફલુત મહિમા છે, એટલા માટે એનું પરમ પૂજ્યપણું છે, એમ બાણી આ દૃષ્ટિવાળો યોગી પુરુષ જેમ બને તેમ ભક્તિપરાયણ થાય છે, સાવધાન-એકાગ્ર ચિત્તે તેનું નામસ્મરણ, ભજન, સ્તવન, ચિંતન, શુભસંકીર્તન, ધ્યાન વગેરે કરે છે. આ ઈશ્વરપ્રણિધાનથી સમાધિની પ્રાપ્તિ થાય છે.

“શ્રી સુપાસ જિન વંદિયે, સુખ સંપત્તિનો હેતુ;
શાંત સુધારસ જલનિધિ, ભવસાગરમાં સેતુ.
સાવધાન મનસા કરી, ધારો જિનપદ સેવ.”—શ્રી આનંદધનજી

આવા આ પાંચ નિયમનો અહીં બીજી દૃષ્ટિમાં સંભવ હોય છે અને પ્રથમ દૃષ્ટિનું અંગ જે યમ તે તો હોય જ, ઉપરાંત આ નિયમ પણ હોય. પરંતુ પ્રથમ દૃષ્ટિમાં

* તપ, સ્વાધ્યાય ને ઈશ્વરપ્રણિધાનથી ક્લેશ કાર્યના પ્રતિબંધદ્વારા સમાધિનું અનુકૂલપણું થાય છે. કહ્યું છે કે—

“તપ:સ્વાધ્યાયેશ્વરપ્રણિધાનાનિ ક્રિયાયોગ: ।
સમાધિભાવનાર્થ: ક્લેશતનુકરણાર્થશ્ચ ।”—પા. યો. ૨-૧.
“સમાધિસિદ્ધિરીશ્વરપ્રણિધાનાત્ ॥”—પા. યો. ૨-૪૫.

નિયમ ન હોય, કારણ કે તેવા ક્ષયોપશમનો અભાવ છે. એટલે કે પાછલી દૃષ્ટિમાં આગલી દૃષ્ટિનો શુભ હોય જ, પણ આગલીમાં પાછલીનો શુભ ન હોય.

૨. અનુદ્રેગ.

“નહિં કિરિયા ઉદ્દેગ રે....મનમોહન ચેરે” —યોગ ૬૦ સબઅય-૨

તેમજ અત્રે ઉદ્રેગ નામનો ખીન્ને ચિત્તદોષ ટળે છે, અનુદ્રેગ હોય છે. એટલે આત્મહિતના કાર્યમાં, પરલોક સંબંધી હિતસાધનના કાર્યમાં ઉદ્રેગ, કંટાળો, અણુગમે ઉપજતો નથી. બેઠા બેઠા પણ ક્રિયા પ્રત્યે જે અણુગમે-અભાવ થવો તેનું નામ ઉદ્રેગ છે. (બુચ્ચો પૃ. ૮૫). એટલે ઉદ્રેગવાળો પુરુષ તે યોગક્રિયાથી ઉભગે છે-દૂર ભાગે છે, અને કદાચ પરાણે કરવી પડે તો તે ક્રિયા રાજવેડંગી જેમ ઉતાવળે ઉતાવળે આટોપી દ્યે છે, અટપટ પતાવી દે છે! એથી ઉલટું, આ દૃષ્ટિવાળા પુરુષને અનુદ્રેગ હોય છે. ધર્મક્રિયા પ્રત્યે ઉદ્રેગ-અણુગમે હોતો નથી, યોગસાધન પ્રત્યે દ્રેષ હોતો નથી, એટલે તે ધર્મ-કાર્યમાં વેઠ કાઠતો નથી, રાબના હુકમથી મન ન હોય છતાં પરાણે કરવું પડતું હોય એવું તે કરતો નથી, અટઅટ ઉતાવળે ઉતાવળે ધર્મક્રિયા પતાવી દેતો નથી! ભગવાનને બે હાથ જોડ્યા-ન જોડ્યા, ચોખાની બે-ત્રણ ઢગલી મૂકી-ન મૂકી, ને તે ભાગતો નથી!

પરંતુ એને તો યોગક્રિયા-ધર્મક્રિયા પ્રત્યે પરમ પ્રેમ હોય છે. તે બાણે છે કે આ હું જે ધર્મકૃત્ય કરવા ઇચ્છું છું, તે મહારા યોતાના જ આત્મકટયાણુ માટે છે, આ યોગ સાધનથી મહારે મહારૂં પરિભ્રમણ દુઃખ ટાળવું છે. આમ હોવાથી યોગક્રિયા પ્રીતિ તે આત્માથી મુમુક્ષુ પુરુષ પ્રત્યેક ધર્મક્રિયા પરમ ઉદ્ધાસ ભાવથી કરે છે, અદમ્ય ઉત્સાહથી ને શાંતિથી કરે છે. તે પ્રભુભક્તિ કરતો હોય તો ભક્તિતન્મયપણે પરમ પ્રેમથી કરે છે. તે સદ્ગુરુ-સત્પુરુષની સેવા-શુશ્રૂષા કરતો હોય, તો પરમ આદરથી વિનયપૂર્વક કરે છે. તે સત્શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરતો હોય તો ધ્યાન ઢઈને કરે છે. તે સામાયિક, પ્રતિક્રમણ આદિ કરતો હોય તો યથાવિધિ શુદ્ધભાવે કરે છે. અને આવા આ મુમુક્ષુ જોગીજનનો આ અનુદ્રેગ પણ અખેદ સહિત હોય છે. કારણ કે અખેદ હોય તો જ પછી અનુદ્રેગ આવે. એટલે પ્રથમ દૃષ્ટિમાં જે ખેદ દોષ દૂર થયો, તે પણ અહીં તેમ જ છે. આમ આ યોગી પુરુષ ધર્મપ્રવૃત્તિ કરતાં ખેદ પામતો નથી-થાકતો નથી.

૩. તત્ત્વજિજ્ઞાસા

જિજ્ઞાસા નામનો ખીન્ને શુભ અહીં પ્રગટે છે. જિજ્ઞાસા એટલે તત્ત્વ બાણવાની ઇચ્છા, ઉત્કંઠા, ઇતેજરી. તત્ત્વનું સ્વરૂપ બાણવાની તમજા ઉપજવી, તાલાવેલી લાગવી તે ખરી જિજ્ઞાસા છે. સાચી જિજ્ઞાસા વિનાનું જે બાણવું છે-જ્ઞાન છે, તે ઉપરછલું હોય છે,

હૃદયમાં પ્રવેશતું નથી. આ દષ્ટિવાળા મુમુક્ષુને તો સાચી તત્ત્વજિજ્ઞાસા પ્રગટે છે. જેમ ચાતક મેઘની ઉત્કંઠા ધરાવે, જેમ તૃષાતુર પુરુષ પાણી માટે ચોતરફ અંવાં નાંખે, તેમ આ મુમુક્ષુને તત્ત્વ જાણવાની તરસ લાગે છે, ઉત્કંઠા જાગે છે, તાલાવેલી ઉપજે છે. મરુદેશ જેવી ભૂમિમાં, ઉંઢાળાના સમયમાં ચાલ્યો જતો વટેમાર્ગી જેવો તરસ્યો થઈને પાણીને ઈચ્છે, ‘પાણી પાણી’ કરે, તેવો તરસ્યો આ જીવ તત્ત્વદર્શન પામવા માટે થાય છે. આવી તીવ્ર તત્ત્વપિપાસા આ જિજ્ઞાસુ પુરુષને ઉપજે છે, એટલે એને અનેક સહજ પ્રશ્ન ઊઠે છે. જેમકે—

“હું કોણ છું? ક્યાંથી થયો? શું સ્વરૂપ છે મહાઈં ખરૂં? કોના સંબંધી વળગણા છે? રાણું કે એ પરિહરૂં?”—શ્રી મોક્ષમાળા

“જેહને પિપાસા હો અમૃતપાનની, કિમ લાંજે વિષપાન? અસિનંદન જિન દરિશન તરસિયે.”—શ્રી આનંદધનજી

અને આવી જ્યારે તરવની કે તત્ત્વદર્શનની સાચી તરસ લાગે છે, ત્યારે તે જૂઝવવાની-છીપવવાની રીત પણ તેને મળી આવે છે. તેની તરસ ન લાગી હોય, તો તે તરસ જૂઝવવાને ઈચ્છે પણ કેમ? ને તે જૂઝવવાની રીત પણ કેમ મળે? પરમ સમર્થ તત્ત્વવેત્તા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ અત્યંત માર્મિક ભાવવાહી શબ્દો કહ્યા છે—

“જૂઝી ચહત જો પ્યાસ કો, હૈ જૂઝનકી રીત;
પાવે નહિં ગુરુગમ ગિના, એહી અનાદિ સ્થિત.”

“તૃષાતુરને પાયાની મહેનત કરજો, અતૃષાતુરને તૃષાતુર થવાની જિજ્ઞાસા પેદા કરજો. જેને તે પેદા ન થાય તેકું હોય, તેને માટે ઉદાસીન રહેજો.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

આ જિજ્ઞાસા ગુણ પણ, પ્રથમ અદ્રેષ ગુણ પ્રગટ્યો હોય તો જ ઉપજે. એટલે પ્રથમ દષ્ટિમાં જે અદ્રેષ ગુણ પ્રગટ્યો હતો, તેના અનુગુણપણે-અનુકૂળપણે આ જિજ્ઞાસા પ્રગટે છે. જિજ્ઞાસા એ અદ્રેષનું ઉત્તર પરિણામ છે. આ જિજ્ઞાસામાં સાચું તત્ત્વસ્વરૂપ જાણવાની ઈચ્છા હોય છે, પણ પોતાનો કક્રો ખરો છે એવો હઠાચહ હોતો નથી. આમ આ દષ્ટિમાં—

“દર્શન તારા દષ્ટિમાં....મનમોહન મેરેં ગોમય અગ્નિ સમાન રે....મનં શોચ સંતોષ ને તપ ભયું....મનં સજ્જાય ઈશ્વર ધ્યાન રે....મનં નિયમ પંચ ઈહાં સંપજે....મનં નહિં કિરિયા ઉદ્દવેગ રે....મનં જિજ્ઞાસા ગુણ તત્ત્વની....મનં પણ નહિં નિજ હઠ ટેગ રે....મનં”—યોગ સજ્જાય ૨, ૧-૨

આ દષ્ટિમાં જે ઘીજો ગુણસમૂહ હોય છે તે કહે છે—

भवत्यस्यां तथाच्छिन्ना प्रीतिर्योगकथास्वलम् ।
शुद्धयोगेषु नियमाद्बहुमानश्च योगिषु ॥ ४२ ॥

યોગકથામાં પ્રીતિ અતિ, અવિચ્છિન્ન આ સ્થાન;
શુદ્ધયોગ યોગી પ્રતિ, નિયમથી બહુમાન. ૪૨

અર્થ:—આ દષ્ટિમાં યોગકથાઓ પ્રત્યે તેવા પ્રકારે અવિચ્છિન્ન-અખંડ એવી અત્યંત પ્રીતિ હોય છે; અને શુદ્ધ યોગવાળા યોગીઓ પ્રત્યે નિયમથી બહુમાન હોય છે.

વિવેચન

“એહ દષ્ટિ હોય વસ્તતાં....મનઠ યોગકથા બહુ પ્રેમ રે....મનઠ”—યોગ સંબંધાય, ૨

ઉપરમાં જે આ દષ્ટિના મુખ્ય ગુણ કહ્યા, તે ઉપરાંત બીજા ગુણનો પણ અહીં સફલાવ હોય છે. તે આ છે:—(૧) યોગકથાઓ પ્રત્યે અખંડ-અવિચ્છિન્ન એવી અત્યંત પ્રીતિ. અને (૨) શુદ્ધ યોગવાળા યોગીઓ પ્રત્યે બહુમાન. તે આ પ્રમાણે:—

૧. યોગકથા પ્રત્યે અત્યંત પ્રીતિ—

આ દષ્ટિમાં વર્તનાર યોગી પુરુષને યોગ સંબંધી કથાઓ પ્રત્યે અખંડ એવી અત્યંત પ્રીતિ હોય છે, અવિચ્છિન્ન એવો પરમ પ્રેમ હોય છે; કારણ કે તેવી કથાઓ પ્રત્યે તેને ભાવપ્રતિબંધ થયો છે, તેનો ભાવ-અંતરંગ પ્રેમ બંધાયો છે, તેનું ચિત્ત આકર્ષાયું છે—ચોટયું છે. તેને અવિહ્વલ દૃઢ રંગ લાગ્યો છે. એટલે તેવી કથા-વાર્તામાં તેને રસ પડે છે. આ યોગકથા એટલે શું? મોક્ષની સાથે અથવા પરમ તત્ત્વની સાથે યોગ-એકે તેનું નામ યોગ છે. એટલે મોક્ષના સાધનરૂપ જે જે છે તે યોગ છે. તે યોગ સંબંધી જે કથા તે યોગકથા.

તે યોગના મુખ્ય કરીને બે પ્રકાર છે—સાધક યોગ ને સિદ્ધ યોગ. ઉપશમ, ક્ષયો-પશમ કે ક્ષાયિક ભાવપણે જે નિજ આત્મગુણનું પ્રગટપણું થાય, અને જેનાથી ક્રમે કરીને પૂર્ણ અવસ્થાની પ્રાપ્તિ થાય, તે બંધાય આત્મસ્વભાવરૂપ ધર્મના યોગના પ્રકાર સાધનભૂત એવા સાધક યોગ છે. પહેલી યોગદષ્ટિથી માંડીને છેલ્લી યોગદષ્ટિની પ્રાપ્તિ સુધીની જે સાધના છે તે સાધક યોગ છે. અથવા સમક્રિતથી માંડીને શૈલેશી અવસ્થા પર્યંત આત્મભાવને અનુસરતી જે યોગભૂમિકાઓ છે

વૃત્તિ:—भवत्यस्यां—આ દષ્ટિમાં હોય છે, तथा—તેવા પ્રકારે, अच्छिन्ना—અવિચ્છિન્ન, (અખંડ),—ભાવપ્રતિબંધસારપણાએ કરીને, प्रीति:—પ્રીતિ, योगकथासु—યોગકથાઓ પ્રત્યે, अलम्—અત્યંતપણે. तथा शुद्धयोगेषु—શુદ્ધ યોગવાળા પ્રત્યે, नियमाद्—નિયમથી, बहुमानश्च योगिषु—યોગીઓ પ્રત્યે બહુમાન.

તે સાધક યોગ છે. તે સાધકયોગની પરાકાષ્ટા-છેવટની હદ તે સિદ્ધ યોગ છે. તે સિદ્ધ યોગમાં સકલ કર્મનો ક્ષય હોય છે, પૂર્ણાનંદમય સહજાત્મસ્વરૂપ પ્રગટે છે, આત્મગુણની સંપૂર્ણતા નીપજે છે, ને યોગી આત્મલોગી થઈ સ્વસ્વરૂપમાં રમણુ કરે છે.*

આવા મોક્ષસાધક યોગ સંજ્ઞાથી જે કાંઈ કથન હોય, અથવા આવા યોગને સાધનારા સત્પુરુષોની જ્યાં જ્યાં કથા-વાર્તા ચાલતી હોય, ત્યાં ત્યાં આ દષ્ટિવાળા મુમુક્ષુને પરમ પ્રીતિ ઉદ્ભવે છે, પરમ પ્રેમ પ્રવહે છે. તેમજ સન્માર્ગ પ્રત્યે ચાર પ્રકારની આકર્ષનારી એવી આક્ષેપણી ધર્મકથા તેને અમૃત જેવી મીઠી લાગે ધર્મકથા છે. અસન્માર્ગ પ્રત્યે વિક્ષેપ ઉપજાવનારી વિક્ષેપણી કથા તે રુચિથી સાંભળે છે. કર્મવિપાકતું વિરસપણું બતાવી સંવેગ-મોક્ષાભિલાષ જન્માવનારી સંવેજની કથા તેને ખૂબ ગમે છે. પાપકર્મનો કડવો વિપાક દેખાડી નિર્વેદ-ભવ-વૈરાગ્ય પેદા કરનારી નિર્વેજની કથા તેને રુચે છે. ટૂંકામાં, જ્યાં ક્યાંય આત્મકલ્યાણની કથા-વાર્તા ચાલતી હોય, જ્યાં ક્યાંય નિર્મલ ભક્તિ અમૃતરસતું પાન થતું હોય, જ્યાં ક્યાંય સદ્ગુણના ગુણગણતું ગૌરવ ગાન ગવાતું હોય, ત્યાં આ આત્માર્થી યુરુષ પરમ પ્રેમરસમાં નિમજ્જન કરે છે. કારણ કે આત્મહિતકર યોગકથાને તે પરમ દુર્લભ બાણ છે. તે બાણ છે કે-આ જગતમાં સર્વત્ર અર્થની કથા, કામની કથા અત્યંત સુલભ છે. એક ઘીબ પ્રત્યે આચાર્યપણું-ગુરુપણું કરતાં ‘જીવે કામલોગ-અર્થની કથા અનંતવાર સાંભળી છે, અનંતવાર પરિચિત કરી છે, અનંતવાર અનુભવેલી છે.’* પણ મોક્ષના સાધનરૂપ સત્કથા, યોગકથા, ધર્મકથા તેણે કદી સાંભળી નથી, પરિચિત કરી નથી, અનુભવી નથી. આમ તે બાણતો હોઈ, એવી ઝેર જેવી લોગકથામાં તેને રસ કેમ પડે ? ને પરમ અમૃત જેવી પરમ દુર્લભ યોગકથા પ્રત્યે તેને પરમ પ્રેમ કેમ ન રકુરે ?

“જિન ગુણ અમૃતપાનથી મનઠ અમૃત ક્રિયા સુપસાય રે...ભવિઠ

અમૃત ક્રિયા અનુષ્ઠાનથી મનઠ આતમ અમૃત થાય રે...ભવિઠ”—શ્રી દેવચંદ્રણ

“ગિરુઆ રે ગુણુ તુમ તણુ, શ્રીવર્ધમાન જિન રાયા રે;

સુણતાં શ્રવણે અમી ઝરે, મહારી નિર્મળ થાયે કાયા રે.”—શ્રી યશોવિજયજી

* “ઉપશમ ભાવ હો મિત્ર ક્ષાયિકપણે, જે નિજ ગુણુ પ્રાગ્ભાવ;
પૂર્ણાવસ્થાને નીપજાવતો, સાધન ધર્મ સ્વભાવ...સ્વામી સ્વયંપ્રભાને બાઉ ભામણે.
સમકિત ગુણુથી હો શૈલેશી લગે, આતમ અનુગત ભાવ;
સંવર નિર્જરા હો ઉપાદાનહેતુતા, સાધ્યાલંબન દાવ...સ્વામીઠ—શ્રી દેવચંદ્રણ

* “સુદપરિચિદાણુમૂદા સદ્વસ્સ વિ કામમોગબંધકહા ।

પયત્તસ્સુવલંમો જવરિ ણ સુલહો વિહત્તસ્સ ॥”—શ્રી સમયસાર

૨. શુદ્ધ યોગીઓ પ્રત્યે બહુમાન-

અને યોગકથા પ્રત્યે પણ જે આવે પરમ પ્રેમ હોય, તે પછી તે શુદ્ધ યોગને સાક્ષાત્ ધારણ કરનારા મૂર્તિમાન્ યોગસ્વરૂપ એવા યોગીઓ પ્રત્યે તેને બહુમાન હોય, પરમ આદર હોય, એમાં નવાઈ શું ? મોક્ષસાધક યોગમાર્ગનું નિર્દોષપણે આરાધન કરનારા જે જે સાધકો હોય, સાચા સાધુજનો હોય, તેના પ્રત્યે આ મુમુક્ષુ પુરુષ ચોક્કસ બહુમાન ધરાવે જ. યોગની સંપૂર્ણ સિદ્ધિ કરી જે સિદ્ધ યોગી બન્યા છે, તેઓ પ્રત્યે તે અત્યંત આદરભાવ રાખે જ. પોતાનાથી અધિક દશાવાળા, ઉચ્ચ ગુણસ્થિતિવાળા કોઈ પણ પ્રત્યે તેના આત્મા ભક્તિથી નમી પડે. કોઈ પણ યોગદષ્ટિમાં વર્તતો ગુણીજન તે દેખે કે તરત તેના પ્રત્યે તેના હૃદયમાં પરમ પ્રેમપ્રવાહ પ્રવહે.

સહજ ભક્તિ ઉદ્દગાર:-

મુમુક્ષુ જોગીજન હોય કે માર્ગાનુસારી આત્માર્થી હોય, સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષ હોય કે સાચો ભાવશ્રાવક હોય, ભાવસાધુ હોય કે ભાવ ઉપાધ્યાય હોય, ભાવ આચાર્ય હોય કે ભાવ-યોગી હોય, કેવલી ભગવાન હોય કે સિદ્ધ ભગવાન હોય, -તે સર્વ કોઈ પ્રત્યે તેના આત્મા પરમ પૂજ્યભાવ ધરાવે છે, ને તેના અંતરના ઊંડાણમાંથી સહજ ઉદ્દગાર નીકળી પડે છે કે:-

“ નમો અરિહંતાણં । — અરિહંતોને નમસ્કાર હો !
 નમો સિદ્ધાણં । — સિદ્ધોને નમસ્કાર હો !
 નમો આચર્યાણં । — આચાર્યોને નમસ્કાર હો !
 નમો ઉવજ્ઞાયાણં । — ઉપાધ્યાયોને નમસ્કાર હો !
 નમો લોષ સ્વસાહૂણં । ” — લોકમાં સર્વ સાધુઓને નમસ્કાર હો !

“ શાંતિકે સાગર અરૂ, નીતિકે નાગર નેક,
 દયાકે આગર ગ્યાન, ધ્યાનકે નિધાન હો;
 શુદ્ધ બુદ્ધિ બ્રહ્મચારી, મુખ બાનિ પૂર્ણ ખ્યારી,
 સગનકે હિતકારી, ધર્મકે ઉદ્ધાન હો;
 રાગ-દ્રેષસે રહિત, પરમ પુનિત નિત,
 ગુનસે અચિત ચિત્ત, સન્નજન સમાન હો;
 રાયચંદ્ર ધૈર્યપાળ, ધર્મઢાલ કોષકાલ,
 મુનિ ! તુમ આગે મેરે, પ્રનામ અમાન હો. ” — શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

કેવલ આ બહુમાન જ હોય છે એમ નહિ, પણ—

યથાશક્ત્યુપચારશ્ચ યોગવૃદ્ધિફલપ્રદઃ ।

યોગિનાં નિયમાદેવ તદનુગ્રહધીયુતઃ ॥ ૪૨ ॥

યોગવૃદ્ધિ ફલ આપતો, યથાશક્તિ ઉપચાર;

યોગીઓને નિયમથી, તસ અનુગ્રહ મતિ ધાર. ૪૩

અર્થ:—અને યથાશક્તિ ઉપચાર,—કે જે યોગીઓને નિયમથી જ યોગવૃદ્ધિરૂપ ફલ આપનારો, અને તેની અનુગ્રહ બુદ્ધિથી યુક્ત એવો હોય છે.

વિવેચન

“વિનય અધિક ગુણીનેા કરે....મનઃ દેષે નિજ ગુણુહાણુ રે....મનઃ” —યો ૦ સ૦

ઉપરમાં જે શુદ્ધ યોગવાળા યોગીજનો, યોગમાર્ગમાં આગળ વધેલા યોગીપુરુષો કહ્યા, તે પ્રત્યે અંતરંગ બહુમાન હોય એટલું જ નહિં; પણ તે બહુમાનને સાર્થક બનાવે, આચરણમાં મૂકી વ્યવહારૂ (Practical) બનાવે, એવો પોતાનાથી સતોની યથા-બની શકે તેટલો ઉપચાર-સેવાભાવ પણ તેમના પ્રત્યે હોય. એટલે આ શક્તિ સેવા સુમુક્ષુ પુરુષ તે સાચા સત્પુરુષો પ્રત્યે પોતાનાથી બની શકે તેટલી સેવા વિનયપૂર્વક બળવે છે; તેઓને યથાવિધિ પરમ આદરથી નિર્દોષ આહાર-પાન-ઓષધ આદિનું દાન કરે છે; સત્શાસ્ત્ર વગેરે ધર્મઉપકરણો તે સત્પાત્રોને આપે છે; રોગ આદિ આપત્તિ આવી પડ્યે સાચી ભક્તિથી તેમની સેવા-શુશ્રૂષા, વૈયાવચ્ચ કરે છે; તે મહાત્મા સંતજનો નિરાકુલપણે ધર્મારાધન કરી શકે, એવી બધી જોગવાઈ કરી આપવા તે સદા તત્પર રહે છે.

કારણ કે તે જાણે છે કે—આ સાચા ભાવસાધુઓ તો પોતાના દેહ પ્રત્યે પણ નિરપૃહ છે—મમતારહિત છે, આ અવધૂતો તો સર્વ પરભાવને ફગાવી દઈ ઉદાસીન થઈને બેઠા છે, નિબ્બનંદમાં નિમગ્ન રહેલા આ નિર્ગ્રંથ સંન્યાસીઓ સંયમના હેતુથી જ દેહ ધારણ કરી રહ્યા છે, બીજા કોઈ પણ કારણે બીજા કોઈ પણ ઈચ્છા આ યોગીપુરુષો રાખતા

વૃત્તિ:—યથાશક્તિ—યથાશક્તિ, શક્તિના ઔચિત્યથી,—શક્તિના ઉચિતપણા પ્રમાણે. શું? તેા કે—ઉપચારશ્ચ—ઉપચાર, આસ-આહાર આદિના સંપાદનવડે કરીને—યથેક્ત યોગીઓ પ્રત્યે એમ પ્રક્રમ છે—ચાલુ સંબંધ છે. તેનું જ વિશેષણ આપે છે—યોગવૃદ્ધિફલપ્રદઃ—યોગવૃદ્ધિરૂપ ફલ આપનારો,—તેના સમ્યક્ પરિણામવડે કરીને; યોગિનાં નિયમાદેવ—યોગીઓને નિયમથી જ. અન્યથા—અન્ય પ્રકારે તેનો વિઘાતહેતુ હોય નહિં. (આ શુદ્ધ યોગીઓ પ્રત્યેની સેવા, યોગીજનોને યોગવૃદ્ધિ ફલ નિયમથી જ આપે છે,—યોગવિઘાત હેતુ હોય નહિં.) તદનુગ્રહધીયુતઃ—તેની અનુગ્રહ બુદ્ધિથી યુક્ત એવો. ઉપચાર સંપાદકના અનુગ્રહની—ઉપકારની બુદ્ધિથી યુક્ત એવો. (જે ઉપચાર-સેવા કરે છે તે એમ માને કે હું આ વહારા પોતાના આત્મા પર ઉપકાર કરી રહ્યો છું, આ સદ્ચુરુપસાદ છે.)

નથી. તોપણ તેવા સર્વથા નિઃસ્પૃહ મહાજનોની બનતી સેવા કરવી, તે સુસુક્ષ્મ આત્મા-
થીનો ધર્મ છે, જીવનનો અર્પણ લઠાવો છે, તેઓના ચરણે જે કંઈ પણ અર્પણ કરીએ
તે ઓછું છે, કારણ કે તેઓનો પરમ ઉપકાર છે, એમ જાણતો હોઈ, તે પોતાથી બનતી
સેવારૂપ ફૂલપાંખડી-‘પત્રં પુષ્પં ફલં તોયં’-ભક્તિથી તેમના ચરણકમલમાં અર્પણ કરે છે.

“શું પ્રભુ ચરણ કને ઘરૂં? આત્માથી સહુ હીન;
તે તો પ્રભુએ આપ્યો, વરતું ચરણાધીન.
આ દેહાદિ આજથી, વરતો પ્રભુ આધીન;
દાસ દાસ હું દાસ છું, તેહ પ્રભુનો દીન.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ

અને આવા સત્પાત્ર ભાવયોગીઓ પ્રત્યેનો આ ઉપચાર-વિનયાન્વિત સેવાધર્મ જોગી-
જનોને ચોક્કસ યોગશુભની વૃદ્ધિરૂપ ફૂલ આપે છે. જેમ ઉત્તમ ક્ષેત્રમાં વાવેલું એક પણ
બીજ પરંપરાએ અનંતગણું ફૂલ આપનારૂં થઈ પડે છે, તેમ આવા
યોગવૃદ્ધિ ફૂલ સત્પાત્ર સંતજનોની સેવા અનંતગણું ફૂલ આપનારી થઈ પડે છે,
આત્માને ઉત્તરોત્તર ધર્મવૃદ્ધિનું-ખરેખરા ‘ધર્મલાભ’નું કારણ થાય
છે. નિષ્કામ સેવાનો લાભ આપી પોતે યોગવૃદ્ધિરૂપ પ્રતિલાભ પામે છે, અને એટલા
માટે જ આ આત્મારામી સત્પુરુષોની સેવા-ભક્તિવડે હું પોતાનો જ અનુગ્રહ કરું છું,
મહારા પોતાના આત્મા પર જ ઉપકાર કરી રહ્યો છું, એમ સેવા કરનારે ચોક્કસ ભાવતું
જોઈએ. આનાથી હું મહારા આત્માને જ સંસારસમુદ્રથી તારું છું, એવી આત્મ અનુગ્રહ
બુદ્ધિ ઉગવી જોઈએ. આમ આ દષ્ટિમાં વર્તતો યોગી શુદ્ધ યોગીઓ પ્રત્યે બહુમાન ધરા-
વવા ઉપરાંત, યથાશક્તિ-ઉચિતપણે તેમની સેવાભક્તિ કરે, અને તે પણ પોતાના
આત્માની અનુગ્રહ બુદ્ધિથી જ.

આ ઉપચારને જ વિશેષણ આપે છે—

લાભાન્તરફલશ્ચાસ્ય શ્રદ્ધાયુક્તો હિતોદયઃ ।
ક્ષુદ્રોપદ્રવહાનિશ્ચ શિષ્ટસમ્મતતા તથા ॥ ૪૪ ॥

અન્ય લાભ ફૂલ તસ દોંએ, શ્રદ્ધાયુત આ એમ;
નિરૂપદ્રવતા હિત ઉદય, શિષ્ટ સંમતતા તેમ. ૪૪

વૃત્તિ-લાભાન્તરફલશ્ચાસ્ય—અને આ ઉપચારકર્તાને લાભાન્તર ફૂલવાળો,-શુદ્ધ ઉપચારના
પુણ્યથકી તથાપ્રકારના વિપાકભાવને લીધે. એટલા માટે જ-શ્રદ્ધાયુક્તો-શ્રદ્ધાયુક્ત એવો ઉપચાર, એમ
ચાલુ સંબંધ છે. હિતોદયઃ-જેમાં હિતનો ઉદય હોય છે એવો, આગળની જેમ. ક્ષુદ્રોપદ્રવહાનિશ્ચ-
અને ક્ષુદ્ર ઉપદ્રવોની હાનિ હોય છે. એથી કરીને જ વ્યાધિ આદિનો નાશ હોય છે. શિષ્ટસમ્મતતા
તથા-તથાપ્રકારે શિષ્ટસમ્મતતા, શિષ્ટજનોનું માન્યપણું. એથી કરીને જ એનું અતિ સુંદર બહુ-
માન હોય છે.

અર્થ:—અને એ ઉપચાર એને બીજા લાભરૂપ ફલ આપનારો અને શ્રદ્ધાથી યુક્ત એવો હિતોદયરૂપ હોય છે. અને તેમાં ક્ષુદ્ર ઉપદ્રવોની હાનિ તથા શિષ્ટજનોનું સંમતપણું-માન્યપણું હોય છે.

વિવેચન

ઉપરમાં જે ઉપચાર અથવા સેવાધર્મ કહ્યો તે વગી કેવો વિશિષ્ટ હોય છે, કેવા વિશેષ ગુણવાળો હોય છે, તે અહીં કહ્યું છે. તેવા પ્રકારે સત્પુરુષની સાચા ભાવથી સેવા-ભક્તિ કરનારને બીજા લાભરૂપ ફળ પણ મળે છે. કારણ કે તેવા સેવા-યોગમહિમા ભક્તિથી પુણ્યોદયની પ્રાપ્તિ હોય છે, અને તેના વિપાકથી મુરપતિ-નર-પતિ સંપદા વગેરે અન્ય લાભરૂપ ફળ સાંપડે છે. જેમ જાગી પાછળ સાંઠા તો હોય જ, જેમ ફળ પહેલાં ફૂલની પ્રાપ્તિ હોય જ, તેમ સત્સેવાના યોગવૃદ્ધિરૂપ ફલની સાથે સાથે ઇદ્ર-ચકવર્તીપદ આદિ આનુષંગિક ફળરૂપ પુણ્યપરિપાકની પ્રાપ્તિ હોય છે. કારણ કે ‘યોગ* છે તે ઉત્તમ કલ્પવૃક્ષ છે, પરમ ચિંતામણિરત્ન છે, સર્વ ધર્મોમાં પ્રધાન છે, સિદ્ધિનો સ્વયંગ્રહ છે.’ તેનાથી શું શું ફલ પ્રાપ્ત ન થાય? આમ કલ્પવૃક્ષની જેમ વાંચિત લાભ આપનારો આ સંતજન પ્રત્યેનો સેવાધર્મ શ્રદ્ધાથી યુક્ત હોય છે. કારણ કે શુદ્ધ શ્રદ્ધા વિનાનો વિનયોપચાર શા કામનો? માટે આ મુમુક્ષુ તો શ્રદ્ધાથી સત્પુરુષોની સેવા કરે છે.

અને આવો આ શ્રદ્ધાયુક્ત હોય છે, તેથી કરીને આ મુમુક્ષુ જોગીજનને હિતનો ઉદય થાય છે. એટલે તે આત્મહિતના-આત્મકલ્યાણના કાર્યમાં પ્રવર્તે છે, ને તેમાં તેની ચઢતી કળા થતી જાય છે. જેમ ઉદય પામતો સૂર્ય ઉત્તરોત્તર વધારે પ્રકાશમાન થતો જાય છે, જેમ શુકલ* પક્ષનો ચંદ્ર દિન-પ્રતિદિન ચઢતી કળાને પામતો જાય છે, તેમ આ આત્માર્થી પુરુષને ઉત્તરોત્તર વધારે ને વધારે જળવાન આત્મહિતની પ્રાપ્તિ થતી જાય છે, હિતપરંપરાથી હિતનો અનુબંધ થયા કરે છે.

“શુકલ બીજ શશિ રેહ, તેહ પુરણ હુવે હો લાલ” —શ્રી કેવચંદ્રણ

એથી કરીને જ એને ક્ષુદ્ર ઉપદ્રવની હાનિ થાય છે. એટલે આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિ વગેરે નાના નાના તુચ્છ ઉપદ્રવો આ જીવને હેરાન કરતા નથી, કનડતા નથી. માટે ભવરૂપ ઉપદ્રવનો નાશ થવાની જ્યાં પૂર્વ તૈયારી ચાલી રહી છે, ત્યાં પછી આ મગતરા

* “યોગઃ કલ્પતરુઃ શ્રેષ્ઠો યોગશ્ચિન્તામણિઃ પરઃ ।

યોગઃ પ્રધાનં ધર્માણાં યોગઃ સિદ્ધેઃ સ્વયંગ્રહઃ ॥ ” —શ્રી યોગબિન્દુ

x “યમઃ સચોગમૂલસ્તુ ઋચિવૃદ્ધિર્નિબંધનમ્ ।

શુક્લપક્ષદ્વિતીયાયા યોગશ્ચન્દ્રમસો યથા ॥ ” —દ્વા૦ દ્વા૦

જેવા તુચ્છ નમાલા ઉપદ્રવો-કનકગતો એને કેમ બાધા કરી શકે? જ્યાં નદીના પ્રબળ પ્રવાહપૂરમાં હાથીના હાથી તણાઈ જાય, ત્યાં તુચ્છ તણુખલાનો ભાર શો?

અને આવા આ સુસુક્ષ્મ પુરુષને શિષ્ટજનોનું સંમતપણું હોય છે. એટલે કે તે શિષ્ટજનને સદા પરમ પ્રમાણુ માને છે, તેમના વચનને-તેમની આજ્ઞાને શિરસાવંધ ગણે છે-માથે ચઢાવે છે. શિષ્ટ એટલે પરમ સંસ્કારી સુશિક્ષિત પંડિતજન, સંસ્કારસ્વામી, સાધુ-જનને સંમત એવા પુરુષો. જેણે શુદ્ધ આત્મધર્મની શિક્ષા સમ્યક્પણે પ્રાપ્ત કરી છે, જેના હૃદયમાં સત્ય ધર્મના શુદ્ધ સંસ્કાર દઢપણે લાગ્યા છે, જે તત્વાતત્વના વિવેકમાં નિપુણ હોઈ 'પંડિત' કહેવાય છે, અને તેથી કરીને જ સંતજનોને સંમત છે-માન્ય છે, એવા સત્પુરુષો 'શિષ્ટ' કહેવાય છે. એવા શિષ્ટજનને આ દષ્ટિવાળો યોગી પરમ માનનીય માને છે.

તથા—

ભયં નાતીવ ભવજં કૃત્યહાનિર્ન ચોચિતે ।
તથાનામોગતોઽપ્યુચ્ચૈર્ન ચાપ્યનુચિતક્રિયા ॥ ૪૫ ॥

ભવભય ના અર્થ-ઉચિતમાં, કૃત્યહાનિ પણ નાઈ;
અભાણુતાં પણ હોય ના, ક્રિયા અનુચિત કોય. ૪૫

અર્થ:—આ દષ્ટિવાળા પુરુષને ભવજન્ય અત્યંત ભય હોય નહિં, ઉચિતમાં કૃત્ય-હાનિ હોય નહિં, તથા અભાણુતાં પણ અનુચિત ક્રિયા પણ સર્વથા હોય નહિં.

વિવેચન

આવા આ દષ્ટિવાળા યોગીને ભવભય અત્યંત હોતો નથી, સંસારનો ઝાઝો ડર રહેતો નથી; કારણ કે અશુભ કાર્યમાં તેની પ્રવૃત્તિ હોતી નથી, એટલે તે નિર્ભય રહે છે. જે ખોટું કે ખરાબ કામ કરતો હોય, જે અશુભ આચરણ કરતો હોય, જે દુષ્ટ પાપી હોય, ભયભય તેને જ ડરવાપણું હોય, એમ બાલક સુદાં સર્વ કોઈ જાણે છે. વળી આ રહિતપણું આત્માર્થી પુરુષ તો પ્રભુભક્તિ-શુભક્તિ આદિ શુભ પ્રવૃત્તિમાં પ્રવર્તે છે, તેથી કરીને પણ તેને સવિશેષ નિર્ભયતા પ્રાપ્ત થાય છે. કારણ કે તે ભગવાનની ભક્તિમાં શુદ્ધ ભાવથી લીન થાય છે ને પ્રભુનું ચરણ-શરણ ગ્રહી ભાવે છે કે-હે ભગવાન! હે પરમકૃપાળુ દેવ! હું તો અનંત દોષનું ભાજન છું, છતાં પણ આપના અવલંબનથી મેં આ અપાર ભવસાગરને ગોપદ જેવો કરી દીધો છે. જો કે મોહાદિ શત્રુ

વૃત્તિ:-ભયં નાતીવ ભવજં—ભવજન્ય-સંસારજન્ય અત્યંત ભય હોતો નથી-, તથાપ્રકારે અશુભમાં અપ્રવૃત્તિને લીધે. (અશુભ પ્રવૃત્તિ કરે નહિં, તેથી સંસારનો ડર પણ લાગે નહિં) કૃત્ય-હાનિર્ન ચોચિતે-અને સર્વ જ ઉચિતમાં કૃત્યહાનિ ન હોય,-ધર્મ આદરને લીધે. તથાનામોગતો-ઽપ્યુચ્ચૈર્ન-તેમ જ અનાભોગથી પણ,-અભાણુતાં પણ અત્યંતપણે, ન ચાપ્યનુચિતક્રિયા-સર્વત્ર જ અનુચિત ક્રિયા પણ ન હોય. (અભાણુતાં પણ અનુચિત ક્રિયા કરે નહિં.)

હજી મને છળી રહ્યા છે, ને હું પરપરિણતિમાં અબૂઝપણે ભળી રહ્યો છું; પણ હવે તમારા જેવો સાહેબ મને મળ્યો છે, એટલે એ મ્હારો ભવભય પણ ટળ્યો છે, એમ હું માનું છું. હે વીતરાગ દેવ ! તમારું તત્ત્વ-રસાયન મેં પીધું છે, ભક્તિથી મેં તમને મ્હારા ચિત્તમાં વસાવ્યા છે, એટલે મ્હારો ભવરૂપ ભાવરોગ મટી ગયો છે, એમ મને લાગે છે. હે પ્રભુ ! આપનું દર્શન થતાં મ્હારા દુઃખ-દૌર્ભાગ્ય દૂર થયા છે, અને મને સુખસંપત્તિ મળી છે. તમારા જેવો 'ધીંગો ધણી' મેં 'માથે કિયો' છે, તેા પછી મ્હારો વાળ પણ કોણ વાંકો કરી શકે એમ છે ?

“દુઃખ દોહગ દૂરે ટળ્યા રે, સુખ સંપદ શું ભેટ;
ધીંગ ધણી માથે કિયો રે, કુણું ગંજે નર ખેટ ?....વિમલજિન !”—શ્રી આનંદધનજી

“જે અતિ દુસ્તર જલધિ સમો સંસાર જે,
તે ગોપદ સમ કીધો પ્રભુ અવલંબને રે લોભ”

“યદપિ હું મોહાદિકે છલિયો, પરપરિણતિ શું ભગિયો રે....પ્રભુ
પણ હવે તુજ સમ સાહેબ મળિયો, તિણે ભવભય સવિ ટળિયો રે....પ્રભુ

પણ નવિ ભય જિનરાજ પસાયે, તત્ત્વરસાયન પાયે રે....પ્રભુ અંતરભામી !

પ્રભુ ભગતે નિજ ચિત્ત વસાયે, ભાવરોગ મિટ જાયે રે....પ્રભુ”—શ્રી દેવચંદ્રજી

આમ અશુભમાંથી નિવૃત્તિથી અને શુભમાં પ્રવૃત્તિથી આ મુમુક્ષુ પુરુષ નિર્ભય-નીહર હોય છે.

અને તેને ઉચિત કૃત્યમાં હાનિ હોતી નથી, કરવા યોગ્ય એવા ઉચિત ધર્મકર્તવ્યમાં તે કાંઈ ખામી આવવા દેતો નથી; કારણ કે તે જિનચરણની ઉપાસના અતિશય ભક્તિ-પૂર્વક કરે છે, મુનિજનની સંગતિ પ્રત્યે અત્યંત પ્રીતિ રાખે છે, યથા-ઉચિત કર્તવ્ય શક્તિ સંયમનું પાલન કરે છે, દાન દે છે, શીલ-સદાચાર સેવે છે, તપ આચરે છે, શુભ ભાવના ભાવે છે, અને તેમાં કાંઈ ખામી-ઊણપ આવવા દેતો નથી. તે સર્વ જગજગતુંને પોતાના મિત્ર માનતો હોઈ, જેમ બને તેમ મન-વચન-કાયાથી અહિંસક રહેવાનો પ્રયત્ન કરે છે; હિત મિત્ર ને પ્રીત એવું સત્ય વચન બોલે છે; પ્રમાણિક અને ન્યાયપ્રિય રહી પરદ્રવ્ય હરવાની કે ચોરવાની ઈચ્છાથી પણ દૂર રહે છે; પરસ્ત્રી પ્રત્યે મા-ખંડેનની દષ્ટિ રાખી સ્વદારાસંતોષી થાય છે, અથવા સર્વથા બ્રહ્મચર્ય ધારણ કરે છે; જેમ બને તેમ આરંભ-પરિગ્રહનું સંક્ષેપપણું કરે છે, પરિગ્રહનું પરિમાણ-મર્યાદા ઠરાવે છે. તે શુદ્ધ દેવ, શુદ્ધ ગુરુ ને શુદ્ધ ધર્મનું આલંબન લે છે; બાકી બીજી બધી જગલ છોડી દે છે. તે સર્વ તામસી વૃત્તિઓને ત્યજી દર્ષ, સાત્ત્વિકી વૃત્તિઓને ભજે છે. દયા, શાંતિ, સમતા, ક્ષમા, સત્ય, ત્યાગ, વૈરાગ્ય,—ઈત્યાદિ સાત્ત્વિક વૃત્તિઓ આ મુમુક્ષુના ઘટમાં સદાય સુભવત હોય છે.

“ઉપાસના નિન ચરણુની, અતિશય ભક્તિ સંહિત;
મુનિજન સંગતિ રતિ અતિ, સંયમ યોગ ઘટિત.
દયા શાંતિ સમતા ક્ષમા, સત્ય ત્યાગ વૈરાગ્ય;
હોય મુમુક્ષુ ઘટ વિષે, એહ સદાય સુખગ્ય.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

“શુદ્ધ આલંબન આદરે, ત્યજી અવર જાલ રે;
તામસી વૃત્તિ સવિ પરિહરી, ભજે સાર્વિકી શાલ રે...શાંતિ”—શ્રી આનંદધનજી

અને આમ આ મુમુક્ષુ પુરુષ જેમ ઉચિત કર્તવ્ય કરવા ચૂકતો નથી, તેમ તે અનુચિત ક્રિયા પણ કરતો નથી. તે બાણી બૂઝીને સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ જીવને પણ હણતો નથી, તેા મોટા સ્થૂળ જીવને તેા કેમ જ હણે ? અબજીતાં પણ કોઈ જીવને અનુચિત તે ફલવવા ઇચ્છતો નથી, તેા બાણીને તેા કોઈની લાગણી પણ કેમ અકર્તવ્ય ફલવે ? તે સ્વપ્નમાં પણ ખોટું બોલવા ઇચ્છતો નથી, તેા બાણી બૂઝીને પ્રતિજ્ઞાલંગ કેમ કરે ? અન્યાયથી અપ્રમાણિકપણે ધન કમાઈને પાપનો ગાંસડો કાના માટે બાંધી જવો છે, એવો જે વિચાર કરે છે, તેને પરદ્રવ્યની ચોરી કરવાની ઇચ્છા પણ કેમ થાય ? વ્યભિચાર આદિથી ઉપજતા ધનહાનિ, માનહાનિ, રોગાપિત્ત વગેરે દોષ પ્રત્યક્ષ દેખતાં છતાં, તે પરસ્પ્રો પ્રત્યે આડી આંખે જુએ પણ કેમ ? આરંભ પરિગ્રહની પ્રપંચબલમાંથી જેમ બને તેમ જે જલ્દી છૂટવા ઇચ્છતો હોય, તે એનો લાંબો પથારો શું કામ પાથરે ?

આમ જેને સંસારનો ગાંઠો ભય હવે રહ્યો નથી, એવો આ મુમુક્ષુ પુરુષ ઉચિત કૃત્ય કરે છે, ને અનુચિત કરતો નથી; કારણ કે તે એવો સરણપરિણામી હોય છે, કે તે સોનાની પેઠે જેમ વાળીએ તેમ વળે છે.

“અનુચિત તેહ ન આચરે મનઠ વાહયો વળે નિમ હેમ રે મનઠ”—શ્રી યોગઠ સબઝાય ૨-૩

એમ—

કૃત્યેઽધિકેઽધિકગતે જિજ્ઞાસા લાલસાન્વિતા ।

તુલ્યે નિજે તુ વિકલે સંત્રાસો દ્વેષવર્જિતઃ ॥ ૪૬ ॥

વૃત્તિઃ—કૃત્યે—કૃત્યમાં, ધ્યાન આદિ કૃત્યમાં, અધિકે—અધિકમાં,—પોતાની ભૂમિકાની અપેક્ષાએ અધિક એવા કૃત્યમાં,—અધિકગતે—અધિકગત એટલે આચાર્ય આદિ અધિક—ચઢીયાતા (ગુણવંતમાં) વર્તતા, એવા કૃત્યમાં, જિજ્ઞાસા—આતી જિજ્ઞાસા, આ આમ કેમ એવી બાણવાની ઇચ્છા હોય છે; લાલસાન્વિતા—લાલસા સંહિત, એટલે કે અભિલાષના અતિરેકથી યુક્ત એવી જિજ્ઞાસા. (પોતાનાથી ચઢીયાતી દશાવાળાની ચઢીયાતી ક્રિયા દેખી, આ આમ કેમ હશે તે બાણવાની તીવ્ર ઇચ્છા). તુલ્યે—વંદનાદિ તુલ્ય—સરખા કૃત્યમાં, નિજે તુ—પોતાના જ, વિકલે—વિકલ, કાર્યોત્સર્ગકરણ વગેરેવડે વિકલ-ખામીવાળા, સંત્રાસો—સંત્રાસ આત્મામાં હોય છે. હું હાનિનો વિરોધક છું એમ આત્મામાં અત્યંત ત્રાસ છૂટે છે. દ્વેષવર્જિતઃ—દ્વેષ રહિત,—અધિક પ્રત્યે દ્વેષ રહિત એવો સંત્રાસ,—પ્રસ્તુત દષ્ટિના સામર્થ્યને લીધે. (જાતેની એક સરખી ક્રિયા છતાં, પોતાની ક્રિયા ખામીવાળી દેખી, પોતાના આત્મામાં ત્રાસ છૂટે છે, અને તેમાં અધિક ગુણવંત પ્રત્યે દ્વેષ હોતો નથી.)

અધિકના આધિક કૃત્યમાં, સલાહસા જિજ્ઞાસ; તુલ્ય વિકલ નિજ કૃત્યમાં, દ્રેષ રહિત સંત્રાસ. ૪૬

અર્થ:—ગુણથી અધિકના અધિક કૃત્ય પ્રત્યે લાલસાયુક્ત એવી જિજ્ઞાસા હોય, અને તુલ્ય એવા પોતાના વિકલ-ખામીવાળા કૃત્ય પ્રત્યે દ્રેષ વિનાનો સંત્રાસ હોય.

વિવેચન

વળી આ દષ્ટિમાં વર્તતો મુમુક્ષુ પોતાના કરતાં અધિક ગુણવંત, ચઢીયાતી આત્મદશાવાળા એવા આચાર્યાદિનો પોતાના કરતાં ચઢીયાતી ક્રિયા દેખી, એમ ભાવે છે કે—
જિજ્ઞાસા: અહો ! આ મહાજનોની આ ક્રિયા આવી ઉત્તમ પ્રકારની, આવી ઉચ્ચ કેટિની શી રીતે હોતી હશે ? એમ તેનું કારણ જાણવાની તેને તીવ્ર દશાભેદ અભિલાષાવાળી-ઉત્કંઠાવાળી જિજ્ઞાસા ઉપજે છે; કારણ કે યોગના સ્થાન અસંખ્ય છે, અને મોહકર્મની તરતમતાના કારણે, ન્યૂનાધિકતાના કારણે, ઓછાવત્તાપણાને લીધે, જીવની દશાના અસંખ્ય ભેદ પડે છે. આમ ક્ષયોપશમનો ભિન્નતાના કારણે, કેટલાક જીવો પોતાનાથી હીન-ઉતરતી પંક્તિના હોય, કેટલાક પોતાની સમાન પંક્તિના હોય, ને કેટલાક પોતાનાથી ચઢીયાતી પંક્તિના હોય. આમ સન્માર્ગે પ્રયાણ કરતા, આગળ વધતા, આત્મવિકાસ સાધતા જીવોની દશાના ભેદ હોય છે. એટલે તેઓની ધર્મક્રિયા પણ તેવા પ્રકારની તરતમતાવાળી હોય છે, ઊંચી-નીચી કક્ષાની હોય છે.

તેમાં આ દષ્ટિમાં સ્થિતિ કરતો યોગી જ્યારે પોતાનાથી ચઢીયાતી આત્મદશાવાળા મહાનુભાવ મહાત્માઓને દેખે છે, પોતાનાથી ગુણમાં અધિક એવા ભાવાચાર્યને, ભાવ ઉપાધ્યાયને, ભાવસાધુને, ભાવશ્રાવકને કે અન્ય કોઈ મુમુક્ષુને ભાળે છે, **સાનંદાશ્ચર્ય:** ત્યારે તે વિસ્મયમાં પડી જાય છે. જ્યારે તે તેઓનું પોતાના કરતાં ધન્ય ! ધન્ય ! વધારે વિશુદ્ધિવાળું ધર્મધ્યાન જુએ છે, જ્યારે પોતાના કરતાં વધારે બળવાળો દૃઢ ધર્મરંગ નીરખે છે, જ્યારે પોતાના કરતાં વધારે ભક્તિ ઉદ્ઘાસવાળી ભગવંતની ભાવભક્તિ ભાળે છે, જ્યારે પોતાના કરતાં વધારે આત્મવીર્યોદ્ઘાસવાળી તપ-સ્વાધ્યાય-પ્રતિક્રમણ-વંદનાદિ સત્ક્રિયા નીંહાળે છે, જ્યારે પોતાના કરતાં અધિક વિકાસ પામેલા તેઓના અહિંસા-સત્ય આદિ સાક્ષાત્ દેખે છે, અને જ્યારે પોતાના કરતાં અધિક આત્મપરિણતિ પામેલા તેઓના સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર આદિ ગુણ પ્રત્યક્ષ કરે છે,—ત્યારે આ યોગદષ્ટિવાળો યોગી સાનંદાશ્ચર્ય અનુભવી વિચારમાં પડી જાય છે કે—અહો ! આ મહાત્માઓનું ધર્મધ્યાન ! અહો ભાવભક્તિ ! અહો ધર્મરંગ ! અહો તપ-સ્વાધ્યાય ! અહો અહિંસા-સત્ય ! અહો દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર ! અહો એમની પ્રાણી સ્થિતિ ! અહો એમની અપૂર્વ આત્મપરિણતિ ! આ અદ્ભુત પ્રદાનિષ્ઠ મહાત્માઓ આવી અદ્ભુત આત્મદશા કેમ પામ્યા હશે ? આવી આશ્ચર્યકારક આત્મસાધના એમણે કેમ

સાધી હશે ? આવી અપૂર્વ આત્મસામર્થ્યવાળી પરમ ધન્ય સત્ક્રિયા તેઓ શી રીતે કરી શકતા હશે ?

“ધન્ય ધન્ય નર તેહ, પ્રભુપદ વંદી હો જે દેશના સુષ્ટે;
જ્ઞાન ક્રિયા કરે શુદ્ધ, અનુભવ યોગે હો નિજ સાધકપણે.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

“ધન્ય તે મુનિવરા રે, જે આલે સમભાવે;
ભવસાયર લીલાએ ઉતરે, સંયમ કિરિયા નાવે....ધન્ય૦
ભોગપંક તણ ઉપર બેઠા, પંકજ પરે જે ન્યારા;
સિંહ પરે નિજ વિક્રમ શૂરા, ત્રિભુવન જન આધારા....ધન્ય૦
જ્ઞાનવંત જ્ઞાની શું મલતા, તન મન વચને સાચા;
દ્રવ્ય ભાવ સૂધા જે ભાખે, સાચી જિનની વાચા....ધન્ય૦”—સા. ત્ર. ગા. સ્ત.

ઇત્યાદિ પ્રકારે તે આત્મારામી મહાત્માઓની પરમ ધન્યતા તે ભાવે છે, અને ગુણી-જન પ્રત્યેના પ્રશસ્ત રાગથી ચિંતવે છે કે—આ મહાનુભાવોની આવી આશ્ચર્યકારક આત્મ-સ્થિતિ કેમ પ્રગટી હશે ? આ બાણવાની તેને તીવ્ર ઈચ્છા-જિજ્ઞાસા ઉપજે છે.

અને આ મુમુક્ષુ જોગીજનને આવી સાચી જિજ્ઞાસા ઉપજે છે, એટલું જ નહિં, પણ તે મહાત્માઓ જેવી જ પોતાની વંદનાદિ ક્રિયામાં પોતાની હીનતા દેખી, તેને પોતાના પ્રત્યે મનમાં અત્યંત ત્રાસ છૂટે છે, પોતાના આત્મા પ્રત્યે ગુણુસા-પોતા પ્રત્યે ઘૃણા ઘૃણા ઉપજે છે કે—અરે ! હું તે કેવો અધન્ય કે આ મહાજનો જેવી ઉત્તમ ધર્મક્રિયા કરી શકતો નથી ! ખરેખર ! ‘હું તો દોષ અનં-તનું ભાજન છું’; અને મહારામાં ગુણુ તો એક્રે દેખાતો નથી; કારણ કે મહારામાં આ મહાત્માઓ જેવો નથી શુદ્ધ ભાવ કે નથી પ્રભુ સ્વરૂપભાવ, નથી લઘુતા કે હીનતા, નથી ગુરુ આજ્ઞા આરાધકતા કે નથી નિશ્ચલતા, નથી પ્રભુનો દઢ વિશ્વાસ કે નથી પરમાહર, નથી સત્સંગનો ભોગ કે નથી સત્સેવા ભોગ, નથી કેવળ આત્માર્પણતા કે નથી દઢઆશ્રય-ભાવ, નથી ‘હું પામર શું કરી શકું ?’ એવો વિવેક કે નથી પ્રભુ પ્રત્યે અચળ આસક્તિ, નથી પ્રભુવિરહનો તાપ કે નથી પરમ દુર્લભ એવી પ્રભુકથાનો પરિતાપ, નથી ભક્તિમાર્ગમાં પ્રવેશ કે નથી ભજનનું દઢ ભાન, નથી નિજ ધર્મની સમજણ કે નથી શુભ દેશે સ્થિતિ, નથી સેવાને પ્રતિકૂળ બંધનનો ત્યાગ કે નથી દેહદમન-ઈન્દ્રિયદમન, નથી પ્રભુવિયોગની સ્ફુરણા કે નથી વચન-આગમ જ્ઞાન, નથી દિવ્ય નયનની પ્રાપ્તિ કે નથી યમ-નિયમાદિ, નથી ઉદા-સીનતા કે નથી નિરભિમાનપણું, નથી સ્વધર્મસંચય કે નથી પરધર્મનિવૃત્તિ. આમ અનંત પ્રકારથી હું સાધન રહિત છું. મહારામાં એક પણ સફળુ નથી. હું મોહું શું બતાવું ? સકળ જગત્માં હું જ અધમાધમ ને અધિકમાં અધિક પતિત છું.

“હે પ્રભુ! હે પ્રભુ! શું કહું? દીનાનાથ દયાળ !
હું તો દોષ અનંતનું, ભાજન છું કરુણાળ !
શુદ્ધ ભાવ સુખમાં નથી, નથી સર્વ તુજ રૂપ;
નથી લઘુતા કે દીનતા, શું કહું પરમ સ્વરૂપ.
નથી આજ્ઞા ગુરુદેવની, અચળ કરી ઉરમાંહિ;
આપ તણો વિશ્વાસ દઢ, ને પરમાદર નાંહિ.
ભોગ નથી સત્સંગનો, નથી સત્સેવા ભોગ;
કેવળ અર્પણતા નથી, નથી આશ્રય અનુયોગ.
હું પામર શું કરી શકું? એવો નથી વિવેક;
ચરણ શરણ ધીરજ નથી, મરણ સુધીની છેક.
અચિંત્ય તુજ મહાત્મ્યનો, નથી પ્રકુલિલત ભાવ;
અંશ ન એકે રનેહનો, ન મળે પરમ પ્રભાવ.
અચળ રૂપ આસક્તિ નહિં, નહિં વિરહનો તાપ;
કથા અલભ્ય તુજ પ્રેમની, નહિં તેનો પરિતાપ.
લક્ષિતમાર્ગ પ્રવેશ નહિં, નહિં ભજન દઢ ભાન;
સમજ નહિં નિજ ધર્મની, નહિં દુઃખ દેશે સ્થાન.
કાળ દોષ કળિથી થયો, નહિં મર્યાદા ધર્મ;
તોય નહિં વ્યાકુળતા, જુઓ પ્રભુ સુખ કર્મ.
સેવાને પ્રતિકૂળ જે, તે બંધન નથી ત્યાગ;
દેહેન્દ્રિય માને નહિં, કરે જાણ પર રાગ.
તુજ વિયોગ સ્કુરતો નથી, વચન નયન યમ નાંહિ;
નહિં ઉદાસીન અભક્તથી તેમ ગૃહાદિક માંહિ.
અહંભાવથી રહિત નહિં, સ્વધર્મ સંચય નાંહિ;
નહિં નિવૃત્તિ નિર્મળપણે, અન્ય ધર્મની કાંઈ.
એમ અનંત પ્રકારથી, સાધન રહિત હુંય;
નહિં એક સફળ પણ, મુખ બતાવું શુંય ?
કેવળ કરુણામૂર્તિ છો, દીનબંધુ દીનનાથ !
પાપી પરમ અનાથ છું, ગ્રહો પ્રભુજી! હાય
અધમાધમ અધિકો પતિત, સકળ જગતમાં હુંય;
એ નિશ્ચય આળ્યા વિના, સાધન કરશે શુંય ?
પડી પડી તુજ પદ પંકજે, ફરી ફરી માશું એ જ;
સફળ સંત સ્વરૂપ તું જ, એ દઢતા કરી દેજ.”—શ્રીમદ્ રાજવ્યંદ્રજી

“હું છોડી નિજ રૂપ રમ્યો પર પુદ્ગલે;
 ઝીંદ્યો ઊલટ આણી વિષય તૃષણા જલે;
 આશ્રવ બંધ વિભાવ કરું રુચિ આપણી,
 ભૂદ્યો મિથ્યા વાસ દોષ દઉં પર ભણી....વિહરમાન.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

ઈત્યાદિ પ્રકારે પોતાના દોષ દેખી, પોતાની ધર્મક્રિયાની વિકલતા-ખામી જોઈ, આ યોગદષ્ટિવાળા મુમુક્ષુ યોગી પુરુષને પોતા પ્રત્યે ખેદ ઉપજે છે, ત્રાસ છૂટે છે કે-આ જીવનું આ તે કેવું હીનવીર્યપણું? કેવું શિથિલાચારીપણું? કેવું પ્રમાદીપણું? કેવું નિર્ગુણ-ચક્રવર્તીપણું? પણ આવો સંત્રાસ ઉપજે છે, તેમાં તે શુષ્ણીજનો પ્રત્યે અદ્રેષ જ હોય છે, બીલકુલ દ્રેષ-મત્સર ભાવ તેા હોતો જ નથી, એવા શુષ્ણનિધાન પ્રશસ્ત પુરુષો પ્રત્યે ઈર્ષ્યા-અદેખાઈ આવતી જ નથી, પણ કેવળ પ્રમોદ ભાવ જ ઉદભવે છે. એટલું જ નહિ પણ પોતાની શુષ્ણહીનતાથી નિરાશ થવાને બદલે, તે મહત્ પુરુષોના ઉત્તમ શુષ્ણ દેખી આગળ વધવાની પ્રેરણા મેળવે છે. આમ—

“વિનય અધિક શુષ્ણીનો કરે....મન૦ દેખે નિજ શુષ્ણ હાણુ રે....મન૦” —યો૦ સજ્જાય ૨-૩

દુઃસ્વરૂપો ભવઃ સર્વ ઉચ્છેદોઽસ્ય કુતઃ કથમ્ ।

ચિત્રા સતાં પ્રવૃત્તિશ્ચ સાશોષા જ્ઞાયતે કથમ્ ॥ ૪૭ ॥

દુઃખરૂપ ભવ સર્વ આ, ક્યાંથી કેમ ઉચ્છેદ ?

ચિત્ર પ્રવૃત્તિ સંતોની, ક્યમ જણાય સહુ ભેદ ? ૪૭

અર્થઃ—સર્વ સંસાર દુઃખરૂપ છે, આનો ઉચ્છેદ કયા કારણથી કેવી રીતે થાય ? અને સંતોની ચિત્ર-વિવિધ આશ્ચર્યકારી પ્રવૃત્તિ છે, તે બધીય કેવી રીતે જણાય ?

વિવેચન

“ત્રાસ ધરે ભવભય થકી....મન૦ ભવ માને દુઃખઆણુ રે....મન૦”—યો૦ સજ્જાય ૨-૪

વળી આ દષ્ટિવાળો યોગી પુરુષ સમસ્ત સંસારને દુઃખરૂપ માને છે; કારણ કે જન્મ, જરા, મરણ, રોગ, શોક વગેરે દુઃખથી ભરેલો આ સંસાર આધિ-વ્યાધિ-ઉપાધિરૂપ

વૃત્તિઃ—દુઃસ્વરૂપો ભવઃ સર્વઃ—બધીય સંસાર દુઃખરૂપ છે,—જન્મ-જરા આદિ રૂપરૂપને લીધે. ઉચ્છેદોઽસ્ય—આ સંસારનો ઉચ્છેદ, કુતઃ—ક્યાંથી ? કયા હેતુથી ? ક્ષાંતિ આદિથકી. કથં—કેમ ? કેવા પ્રકારે ? ચિત્રા—ચિત્ર, (વિવિધ પ્રકારની, અથવા આશ્ચર્યકારી), સતામ્—સંતોની, મુનિઓની, પ્રવૃત્તિશ્ચ—પ્રવૃત્તિ, ચૈત્ય કર્મ આદિ પ્રકારથી, સાશોષા જ્ઞાયતે કથમ્—તે અશોષ કેમ જણાય ? તે બધીય કેમ જણવામાં આવે ?—તેથી અન્યના અપોહથી, (તેથી બીજાના ત્યાગથી).

ત્રિવિધ તાપથી નિરંતર બળી રહ્યો છે, એમ તે પ્રત્યક્ષ દેખે છે; આ ભયાકુલ સંસાર સંસારમાં સર્વત્ર ભય ભય ને ભય જ વ્યાપી રહેલ છે, એમ તેને જણાય છે. તે જુએ છે તો 'લોગમાં' રોગનો ભય છે, કુલને પડવાનો ભય છે, લક્ષ્મીમાં રાજનો ભય છે, માનમાં દીનતાનો ભય છે, બલમાં શત્રુનો ભય છે, રૂપથી સ્ત્રીને ભય છે, શાસ્ત્રમાં વાદનો ભય છે, ગુણમાં ખલનો ભય છે, અને કાયા પર કાળનો ભય છે. એમ સર્વ વસ્તુ તેને ભયવાળી દેખાય છે, માત્ર એક વૈરાગ્ય જ અભય છે, એવું તેને પ્રતીત થાય છે. આમ આખો સંસાર ભયાકુલ હોઈ કેવલ દુઃખરૂપ જ છે, સંસારમાં જે જે સુખસાધન મનાય છે તે પણ અધાય પરમાર્થથી સુખાભાસરૂપ હોઈ દુઃખરૂપ જ છે, ઈંદ્ર-ચક્રવર્તી આદિની પદવી પણ દુઃખરૂપ જ છે, એમ તેના આત્મામાં નિશ્ચય થાય છે. કારણ કે—

“ પ્રત્યેક વખત મૃત્યુના ભયવાળો, રોગના ભયવાળો, આજીવિકાના ભયવાળો, યશ હશે તો તેની રક્ષાના ભયવાળો, અપયશ હશે તો તેને ટાળવાના ભયવાળો, લેણું હશે તો તેને લેવાના ભયવાળો, ઢેણું હશે તો તેની હાયવોચના ભયવાળો, સ્ત્રી હશે તો તેની.....ના ભયવાળો, નહિં હોય તો તેને પ્રાપ્ત કરવાના ખ્યાલવાળો, પુત્ર-પુત્રાદિક હશે તો તેની કડાકૂટના ભયવાળો, નહિં હોય તો તેને મેળવવાના ખ્યાલવાળો, ઝાંધી ઋદ્ધિ હશે તો વધારેના ખ્યાલવાળો, વધારે હશે તો તેને બાથ ભરવાના ખ્યાલનો, એમ જ પ્રત્યેક સાધનો માટે અનુભવ થશે. ”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

એટલે તે સુમુક્ષુ પુરુષ ભાવે છે કે-હે જીવ ! આ ભયરૂપ સંસારમાં ચારે ગતિમાં જમણ કરતાં તું અનંત દુઃખ પાર્યો છે. ભીષણ નરક ગતિમાં, તિર્યંચ ગતિમાં, કુદેવ ગતિમાં, ને કુમનુષ્ય ગતિમાં તું તીવ્ર દુઃખને પ્રાપ્ત થયો છે, દારુણ અસદ્ધ દુઃખ વૈરાગ્યભાવના તેં ચિરકાળ સદ્ધા છે, શારીરિક માનસિક દુઃખ તેં વારંવાર અનુભવ્યા છે. હે જીવ ! અશુચિ ધીભત્સ ને મલમલિન એવા અનેક જનનીઓના ગર્ભાવાસમાં તું ચિરકાળ વસ્યો છે. સમુદ્રના પાણી કરતાં પણ વધારે માતાના ધાવણ તું ધાવ્યો છે. તારા મરણસમયે સાગરજલ કરતાં પણ વધારે આંસુડા તારી માતાઓએ સાર્યા છે. મૈરુપર્વત કરતાં પણ વધારે તારા કેશ-નખ વગેરે કપાયા છે. હે જીવ ! આ

x “ મોગે રોગમયં કુલે જ્યુતિમયં વિષ્ણુ નૃપાલાન્નયં;
માને દૈન્યમયં બલે રિવુમયં રૂપે તરુણ્યા મયં ।
શાસ્ત્રે વાદમયં ગુણે સ્વલમયં કાયે કૃતાન્તાન્નયં,
સર્વં વસ્તુ મયાન્વિતં મુવિ નૃણાં વૈરાગ્યમેવામયમ્ ॥ ”—શ્રી ભર્તૃહરી

(અર્થ માટે જુઓ-શ્રીમદ્ રાજચંદ્રકૃત ભાવનાખોષ).

“ વેદિકં વત્સુલં નામ સર્વં વૈષયિકં સ્મૃતમ્ । ન તત્સુલં સુખાભાસં કિન્તુ દુઃખમસંશયમ્ ॥ ”

—શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજીકૃત શ્રી પંચાધ્યાયી

ત્રિભુવન મધ્યે તેં સર્વં સ્થાનમાં વારંવાર ગમનાગમન કથું છે, સર્વં જીવો સાથે સર્વ પ્રકારના સંબંધો તેં અનેક વાર કર્યા છે, ભુવનોદરમાં વર્તતા સર્વ પુદ્ગલો તેં ફરી ફરી શ્રવ્યા છે ને મૂક્યા છે,—જગતની એક તેં વારંવાર હોંસે હોંસે ખાધી છે, તોપણ તું તૃપ્તિ પામ્યો નથી! તૃષ્ણાથી પીડિત થઈને તેં ત્રણે ભુવનનું પાણી પીધું છે, તોપણ ત્હારી તૃષ્ણાનો છેદ થયો નથી! માટે હે જીવ! હવે તો તું વિરામ પામ! વિરામ પામ!

“જડ ચલ જગની એંઠનો, ન ઘટે તુજને ભોગ હો મિત્ત.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

આમ દુઃખમય સંસારસ્વરૂપ ભાવતાં તેના અંતરૂમાં વૈરાગ્યનો રંગ લાગે છે, એટલે તે ચિંતવે છે કે આ દુઃખદ સંસારનો કયા કારણથી, કેવી રીતે ઉચ્છેદ થાય? હું આ ભવભયથી ઉભગ્યો છું. આ દુઃખપ્રચુર અધુવ અશાશ્વત સંસારમાં હું એવી શું કરણી કરું? કે જેથી કરીને હું દુર્ગતિ પ્રતિ ન જઉં.* ‘ભવભયથી હું ઉભગ્યો, હવે ભવ પાર ઉતાર હો’—(યશોવિજયજી)

વળી તે સુસુક્ષ્મ સત્પુરુષોની, સંત સુનિજનોની વિવિધ પ્રકારની સત્પ્રવૃત્તિ જોઈને દિંગ થઈ જાય છે. તેઓની પરમ અદ્ભુત ભક્તિ, પરમ અદ્ભુત આત્મશક્તિ, પરમ વિશુદ્ધ નિર્મલ તપશ્ચર્યા, પરમ ઉત્કૃષ્ટ ધર્મધ્યાન, પરમ પ્રશાંત ગંભીર વાગ્ધારા, સંતોનું ચિત્ર પરમ જ્ઞાનસંપન્ન શુદ્ધ ક્રિયાકલાપ, અને મેરુ જેવા મહાન્ સંયમભારતું ચરિત્ર! લીલાથી ધારણ,—એ વગેરે તે સાધુપુરુષોની સત્પ્રવૃત્તિ નિહાળી તે તો આશ્ચર્યમાં લીન થઈ જાય છે; અને ચિંતવે છે કે—આ આત્મારામી પ્રકાશિત મહાત્માઓનું સમસ્ત ચિત્ર ચરિત્ર કેમ જાણી શકાય? કારણ કે આ સત્પુરુષોનું ચરિત્ર ચિંતવવામાં આવે તો કવચિત્ કરુણા-કોમળતા દેખાય છે, કવચિત્ તીક્ષ્ણતા દેખાય છે, કવચિત્ ઉદાસીનતા દેખાય છે! આમ પરસ્પર વિરોધાભાસી ગુણોનું એઓમાં દર્શન થાય છે! કારણ કે આ મહાજનો સર્વ જીવોનું હિત કરવાવાળી કરુણા ધરાવે છે, કર્મનું વિદારણ કરવામાં તીક્ષ્ણતા રાખે છે, અને ગ્રહણ-ત્યાગ પરિણામ વિનાની દષ્ટા-સાક્ષી-ભાવરૂપ ઉદાસીનતા દાખવે છે! વળી એઓ યોગી પણ છે ને ભોગી પણ છે! વક્તા પણ છે ને મૌનધારી પણ છે! ત્રિભુવનના પ્રભુ પણ છે ને નિર્ગુણ પણ છે! આમ વિવિધ

* “મીસળણરયગઈપ તિરિયગઈપ કુદેવમણુમહપ ।

પત્તોસિ તિવ્વદુઃખં ભાવહિ જિણભાવણા જીવ ॥

તિહુયણસલિલં સયલં વીયં તિણ્હાહ પોડિણ્ણ તુમે ।

તો વિ ણ તણ્હાહેઓ જાઓ ચિંતેહ ભવમહણમ્ ॥ ઇલાદિ—

(ભુએ) શ્રીકુંદકુંદાચાર્યજીવૃત શ્રી ભાવપ્રાભુત.

* “અધુવે અસાસયમિ સંસારંમિ દુઃખપડરાપ ।

કિં નામ દુષ્યંતકમ્મયં જેણાહં દુગ્ગઈં ન ગચ્છેધ્યા ॥”—શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર

વિરોધાભાસી તેમની ચિત્ર પ્રવૃત્તિ જણાય છે ! એમ પરમ આશ્ચર્યકારક એવી સત્પુરુષોની સમસ્ત ચિત્ર-વિચિત્ર આત્મચેષ્ટા, ચૈતન્ય ચમત્કારો મહારાથી કેમ જાણી શકાય વારુ ?

“ કરુણા કૌમલતા તીક્ષ્ણતા, ઉદાસીનતા સોડે રે....શીતલ
સર્વ જંતુ હિતકરણી કરુણા, કર્મ વિદારણ તીક્ષ્ણ રે;
હાનાદાન રહિત પરિણામી, ઉદાસીનતા વીક્ષણ રે....શીતલ
શક્તિ અક્તિ ત્રિભુવન પ્રભુતા, નિર્ઞયતા સંયોગે રે;
યોગી લોગી વક્તા મૌની, અનુપયોગી ઉપયોગે રે....શીતલ
ઈત્યાદિક બહુભંગ ત્રિભંગી, ચમતકાર ચિત્ત દેતી રે;
અચરિત્કારી ચિત્ર વિચિત્રા, આનંદધન પદ લેતી રે....શીતલ”-શ્રી આનંદધનજી

“ તાહરી શૂરતા ધીરતા તીક્ષ્ણતા, દેખી સેવક તણા ચિત્ત રાખ્યો;
રાગ સુપ્રશસ્તથી ગુણી આશ્ચર્યતા, ગુણી અહભુતપણે જીવ માખ્યો.”-શ્રી દેવચંદ્રજી

કારણ કે—

નાસ્માકં મહતી પ્રજ્ઞા સુમહાન્ શાસ્ત્રવિસ્તરઃ ।

શિષ્ટાઃ પ્રમાણમિહ તદિત્યસ્યાં મન્યતે સદા ॥ ૪૮ ॥

નથી અમારી મતિ મહા, શાસ્ત્રવિસ્તાર મહાન;

શિષ્ટો અહીં પ્રમાણ એ, માને નિત આ રથાન. ૪૮

અર્થ:—અમારામાં મોટી બુદ્ધિ નથી, અને શાસ્ત્રવિસ્તાર તેમ ઘણો મોટો છે; તેથી અહીંઆ તે શિષ્ટ જનો પ્રમાણ છે,—એમ આ દષ્ટિમાં સદા માને છે.

વિવેચન

ઉપરમાં જે કહ્યું કે ‘આ સાધુજનોની ચિત્ર પ્રવૃત્તિ બધીય ન જાણી શકાય,’ તેનું અહીં કારણ બતાવ્યું છે. આ દષ્ટિવાળો યોગી બાવે છે કે-મહારામાં તે તેવી મોટી બુદ્ધિ નથી કે તે કદી વિસંવાદ ન પામે-મોટી ન પડે. અને પોતાની બુદ્ધિએ-ક્યાં મહારી સ્વચ્છંદ મતિકલ્પનાએ કલ્પેલા વિષયમાં તે વિસંવાદ આવ્યા વિના મંદ મતિ? રહેતો નથી. આમ મહારી મતિ તે અતિ પામર છે-અલ્પવિષયા છે, અને શાસ્ત્રનો વિસ્તાર તે ઘણો ઘણો મોટો છે. શ્રુતસાગરનો પાર

વૃત્તિ:-નાસ્માકં મહતી પ્રજ્ઞા—અમારી પ્રજ્ઞા-બુદ્ધિ મોટી નથી, સંવાદિની નથી; કારણ કે સ્વપ્રજ્ઞાથી વિકલ્પિતમાં વિસંવાદનું દર્શન થાય છે, તેટલા માટે. તથા-સુમહાન્ શાસ્ત્રવિસ્તરઃ—શાસ્ત્રવિસ્તાર અત્યંત મહાન-મોટો છે,—તે તે પ્રવૃત્તિના હેતુપણાએ કરીને. આમ-શિષ્ટાઃ-સાધુજનોને સંમત એવા શિષ્ટ પુરુષો, પ્રમાણમિહ-આ વ્યતિકરમાં-પ્રસંગમાં પ્રમાણશૂત છે. તદિતિ-તેટલા માટે આમ, અસ્યાં મન્યતે સદા-આદષ્ટિમાં સદા માને છે. જે તેઓએ આવ્યું છે તે જ યથાશક્તિ સામાન્યથી કરવું યુક્ત છે, એમ અર્થ છે.

પામતાં મહામતિવાળા મહાજનો પણ થાકી જાય છે; ત્યાં મહારા જેવા પામરનું શું ગળું? મહારી ચાંચ તેમાં કેમ ખૂંટી શકે? ‘અનંત ગમ, પર્યાય, અર્થ, હેતુ, નય, ને શબ્દરૂપ રત્નોથી ધનાઢ્ય-સમૃદ્ધ એવા સર્વજ્ઞ શાસન-પુરમાં પ્રવેશવું અબહુશ્રુતોને દુષ્કર છે. તેા પછી શ્રુત-બુદ્ધિ× વિભવથી પરિહીન એવો હું કે જે પોતાની અશક્તિ વિચાર્યા વિના તેમાં પ્રવેશ કરવા ઇચ્છું છું, તે તેા વેરાઈ ગયેલા દાણાના કણ વીણવા ઇચ્છતા રંકે ભીખારી જેવો છું! ત્રિપદીમાત્રના ગ્રહણથી જેને દ્વાદશાંગીનું જ્ઞાન થતું હતું, એવા પૂર્વ પુરુષસિંહાનો અનંત સાગર જેવો, જ્ઞાનાતિશય જ્યારે સાંભળીએ છીએ ત્યારે બિન્દુ જેવા પણ નહિં એવા જ્ઞાનથી ‘આગમધર-શ્રુતધર’ કહેવાતા વર્તમાનકાળના પુરુષોને પણ મદનો અવકાશ નથી, તેા મહારા જેવા મદમતિનું તેા તેમાં સ્થાન જ ક્યાં છે?

“સૂત્રો જેમાં અમલ જલ છે અર્થગંભીર મીઠાં,
સિદ્ધાન્તોના પ્રબળ ઉછળે જ્યાં તરંગો ગરીઠાં;
યુક્તિરૂપી સરસ સરિતા સંગમસ્થાન યત્ર,
ચાડે એવો શ્રુતજલનિધિ વર્ણુવા કૌણ શક્ત ?
ધીમંતોની પણ મતિગતિ તાગ જેનો ન લાવે,
બુદ્ધિ જેમાં બુધ જન તણી ક્યાંય નિરુદ્ધ થાવે;
દેખીને જ્યાં ગુણ ગણમણિ ચિત્ત થાયે પ્રસક્ત,
ચાડે એવો શ્રુત જલનિધિ વર્ણુવા કૌણ શક્ત ?” —મનોનંદન. (ડૉ. ભગવાનદાસ)

આમ મહારી અદ્વપમતિ અપાર શાસ્ત્રસમુદ્રનો પાર પામી શકે એમ નથી, માટે અત્રે તેા સંતજનોને સંમત એવા શિષ્ટ પુરુષો જ મહારે પ્રમાણ કરવા યોગ્ય છે, તેઓએ જેમ કહ્યું છે તેમ જ તથ્ય હોવા યોગ્ય છે, તેઓએ જે આચર્યું છે તે જ યથાશક્તિ સામાન્ય-પણે મહારે આચરવા યોગ્ય છે, મહારે મન તેા તેઓનું વચન જ મનનીય ને માનનીય છે; માટે મહારે મહાર્ને બૂઠું ડફાણુ-દોઢડહાપણુ કરવા યોગ્ય નથી. ‘મહાજનો ચેન ગતઃ સ પન્થાઃ’—મહાજન જે માર્ગે ગયા તે માર્ગને અનુસરવું એ જ મહાર્ને કર્તવ્ય છે, અને એમ ભાવથી કરીશ તેા સુચશાની પ્રાપ્તિ મને અવશ્ય થશે.*

× “યદ્યપ્યનન્તગમપર્યયાર્થહેતુનયશબ્દરત્નાઢ્યમ્ ।
સર્વજ્ઞશાસનપુરં પ્રવેષ્ટુમબહુશ્રુતૈર્દુઃસ્વમ્ ॥
શ્રુતવુદ્ધિવિમવપરિહીણકસ્તથાપ્યહમશક્તિમવિચિન્ત્ય ।
દ્રમક દ્વાવયવોઙ્ગકમન્વેષ્ટું તત્પ્રવેશેષ્ણુઃ ॥
પૂર્વપુરુષસિંહાનાં વિજ્ઞાનાતિશયસાગરાનન્ત્યમ્ ।
શ્રુત્વા સાંપ્રતપુરુષાઃ કથં સ્વબુદ્ધયા મદં યાન્તિ ॥” —શ્રી ઉમાસ્વાતિવાચકપ્રણીત પ્રશમરતિ

* “તસ્માત્ શાસ્ત્રં પ્રમાણં તે, કાર્યાકાર્યવ્યવસ્થિતૌ ।
જ્ઞાત્વા શાસ્ત્રવિધાનોક્તં કર્મ કર્તુમિહાર્હસિ ॥” —ગીતા-અ. ૧૬

“ શાસ્ત્ર ઘણા મતિ થોડલી....મન૦ શિષ્ટ કહે તે પ્રમાણુ રે....મન૦
સુયશ લહે એ ભાવથી....મન૦ મ કરે જૂક ડકાણુ રે....મન૦” —યોગ૦ સંજ્ઞાય-૨-૫

તારાદષ્ટિનો સારાંશ

આ તારાદષ્ટિમાં—

(૧) દર્શન, છાણાના અગ્નિકણુ જેવું મંદ વીર્ય—સ્થિતિવાળું હોય. (૨) યોગનુ ણીજી અંગ નિયમ હોય. (૩) ઉદ્દેગ નામના ણીજી ચિત્તદોષનો ત્યાગ હોય. (૪) જિજ્ઞાસા નામનો ણીજી ગુણ પ્રગટે.

તે ઉપરાંત આ ગુણસમૂહ પણ હોય—(૧) યોગકથાઓ પ્રત્યે પરમ પ્રેમ. (૨) શુદ્ધ યોગીઓ પ્રત્યે બહુમાન, તેઓનો યથાશક્તિ ઉપચાર. તેથી હિતોદય, ક્ષુદ્ર ઉપદ્રવહાનિ અને શિષ્ટસન્મતતા. (૩) ભવભય પલાયન. (૪) ઉચિત આચરણ, અનુચિત અનાચરણ. (૫) અધિક ગુણવંત પ્રત્યે જિજ્ઞાસા. (૬) નિજ ગુણહીનતાથી ખેદ—ત્રાસ. (૭) ભવવૈરાગ્ય સંસારથી છૂટવાની કામના. સત્પુરુષોની ચિત્ર પ્રવૃત્તિથી આશ્ચર્ય. (૮) ‘શિષ્ટ કહે તે પ્રમાણુ’ એવી ભાવના, સ્વછંદ ત્યાગ.

તારાદષ્ટિનું કોષ્ટક — ૫

દર્શન	યોગાંગ	દોષત્યાગ	ગુણપ્રાપ્તિ	ણીજી ગુણસમૂહ
છાણાના અગ્નિકણુ જેવું	નિયમ	ઉદ્દેગ ત્યાગ (અનુદ્દેગ)	જિજ્ઞાસા	{ યોગકથાપ્રીતિ, યોગીજન પ્રતિ { બહુમાન—ઉપચાર. { હિતોદય, ઉપદ્રવનાશ, શિષ્ટ- { સંમતતા, ભવભય પલાયન. { ઉચિત આચરણ, અનુચિત { અનાચરણ. { ગુણવંત પ્રતિ જિજ્ઞાસા, નિજ { ગુણહાનિથી ખેદ. { ભવવૈરાગ્ય, શિષ્ટપ્રમાણુતા.

કળશ કાવ્ય

—: મંદાકાંતા :—

તારામાંહી પ્રથમ કરતાં દષ્ટિ ખૂદ્યે વધારે,
યોગી ઉચું દરશન કંઈ ગૌમયાગ્નિ શું ધારે;
સત્શ્રદ્ધાથી શ્રુત શ્રુતપથે તે સદા સંચરે છે,
મુમુક્ષુ તે સિંહશિશુ સમો મોક્ષમાર્ગે ચરે છે.

સદ્ધ્યોગોના અમલ જલથી ચિત્તનો મેલ ધોવે,
 શોચાચારે શુચિ રુચિ અતિ યોગી આ શુદ્ધ હોવે;
 સૂગાતો તે અશુચિ તનથી, શુદ્ધ નિર્લોભ ભાવે,
 સત્ત્વવૃદ્ધિ સુમનપણું ને યોગ્યતા યોગ પાવે. ૩૨.

સંતોષી આ ક્ષણ પણ તણાયે ન તૃણા-તરંગે,
 આત્મામાંહી નિત રત રહે તુષ્ટ સંવેગ રંગે;
 મર્યાદા તે પરિશ્રદ્ધ તણી નિયમે નિત્ય આણે,
 તૃણા ખાડો કઠિન પૂરવો જાણી સંતોષ માણે. ૩૩.

સમ્યગ્જ્ઞાને યુત તપ તપે શક્તિ શું આ યશસ્વી,
 ને આત્મામાં તપથી પ્રતપે આ પ્રતાપી તપસ્વી;
 સત્શાસ્ત્રોનું મનન કરતો એહ સ્વાધ્યાય ધ્યાવે,
 દેહાધ્યાસ ત્યજી જપ જપે ભાવના આત્મભાવે. ૩૪.

જેનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટયું, જ્ઞાન ઐશ્વર્ય જેનું,
 યોગીન્દ્રોયે ધીર મન ધરી ધારતા ધ્યાન જેનું;
 એવા સાચા ઇશવર ગુણે ચિત્તસંધાન જામે,
 ગાતાં ધ્યાતાં ભજન કરતાં આત્મનું ભાન પામે. ૩૫.

યોગે ધારે નહિં અણુગમો, વેઠ તો ના જ કાઢે,
 કિંતુ તેમાં દિન દિન પ્રતિ ભક્તિ ઉદ્ધાસ વાધે;
 હું છું કોણ? સ્વરૂપ સુજ શું? જાણવા તત્ત્વ અંગે,
 ઉત્કંઠાથી તરસ છુટવા ચાતકો જેમ કંખે. ૩૬.

સદ્ધ્યોગોની અમૃત સરખી સત્કથાઓ ગમે છે,
 જાણી તેને દુરલભ અતિ ચિત્ત તેમાં રમે છે;
 કામાદિની વિષ સમ કથામાંહિ ના ચિત્ત ચોટે,
 સૌએ ચાખી ફરી ફરી ફરી એકને કોણુ યોટે? ૩૭.

સાચા જોગીજન મહત જે શુદ્ધ સદ્ધ્યોગ સાધે,
 તેના પ્રત્યે નિત નિત બહુ ભક્તિ સન્માન વાધે;
 સેવા તેની વિનયથી કરે શક્તિશું ભક્તિભાવે,
 ને આત્માને અનુશ્રદ્ધ કરે ચિત્તમાં એમ ધ્યાવે. ૩૮.

તેથી તેને સુફળ મળતું યોગવૃદ્ધિ સ્વરૂપી,
લાલો બીજા પણ બહુ મળે આનુષંગી અનૂપી;
કદ્યાણોનો ઉદય વધતો, હાણ ઉપદ્રવોની,
માની શિષો શિર પર ધરે આણ તે સજ્જનોની. ૩૯.

આ સુમુક્ષુ ભવ થકો બહુ ના હવે તો ડરે છે,
'માથે ધીંગો ધણી' પ્રભુ-ન કો વાળ વાંકો કરે છે;
તે તે કૃત્યે ઉચિત મહિં તો આવવા ઘે ન ખામી,
ના ક્રિયાયે અનુચિત કરે તે અભાણ્યે નકામી. ૪૦.

જાથી યોગસ્થિતિમય દશા ધારતા યોગિઓની,
જાથી ક્રિયા નિરખો તલસે જાણવા તે જુઓની ।
તે સંતોનું ધન ધનપણું ચિંતવે, દ્રેષ ત્રૂટે,
ને પોતાની વિકલ કરણી દેખો સંત્રાસ છૂટે. ૪૧.

ભારી દુઃખસ્વરૂપ સઘળો એહ સંસાર ભાસે,
કયા હેતુથી ? કઈ જ રીતથી તાસ ઉચ્છેદ થાશે ?
આ સંતોની કયમ વિવિધ આ સત્ક્રિયાઓ જણાશે ?
એવું એવું બહુ તલસતો આ સુમુક્ષુ વિભાસે. ૪૨.

મહારામાં તો નર્યો મતિ મહા, શાસ્ત્ર વિસ્તાર ખોટો,
તેથી અત્રે મતિકલપનારૂપ સ્વચ્છંદ ખોટો;
શિષો સાચા સતજનમતા સર્વથા છે પ્રમાણ,
એવું માની મન મહિં સદા ડોળતો ના ડકાણ. ૪૩.

અનુકંપ

વાધે યોગ કથાપ્રીતિ, સાધે સફયોગ સાધના;
સત્ સેવા સંતની લાધે, ખાધે દુષ્ટ કુવાસના. ૪૪.
ત્યજંતો ભવલોગોને, સજંતો યોગસાધને;
ભજંતો ભગવાન્ યોગી, તે મન:સુખનંદનો. ૪૫.

॥ इति सुमनोनंदनीबृहट्टीकारूपविवेचनेन सप्रपञ्चं विवेचिते
श्रीयोगदृष्टिसमुच्चयशास्त्रे द्वितीया तारादृष्टिः ॥

૩ બલા દૃષ્ટિ

તારાદૃષ્ટિ કહી. હવે 'બલા' કહેવામાં આવે છે, તેથી અત્રે કહે છે.

સુખાસનસમાયુક્તં બલાયાં દર્શનં દૃઢમ્ ।

પરા ચ તત્ત્વશુશ્રૂષા ન ક્ષેપો યોગગોચરઃ ॥ ૪૯ ॥

સુખ આસન સહ દર્શન, દૃઢ હોય બલામાંહિ;
તત્ત્વશુશ્રૂષા પરમ ને, ક્ષેપ યોગમાં નાહિ. ૪૯

અર્થ:—બલા દૃષ્ટિમાં સુખ આસન સંયુક્ત દૃઢ દર્શન, અને પરમ તત્ત્વશુશ્રૂષા-તત્ત્વ સાંભળવાની ઈચ્છા હોય છે. તથા યોગ વિષયમાં ક્ષેપ હોતો નથી.

વિવેચન

“ત્રીણ દૃષ્ટિ બલા કહીણ, કાષ્ટ અગ્નિ સમ બોધ;
ક્ષેપ નહિ આસન સધેણ, શ્રવણ સમીહા શોધ રે....

જિનણ! ધન ધન તુજ ઉપદેશ.”—યોગો સંખ્યાય ૩-૧

ત્રીણ બલા નામની દૃષ્ટિમાં આગળ કહેલા અનુક્રમ પ્રમાણે આ પ્રકારે ચોલંગી હોય છે:—(૧) દર્શન, કાષ્ટ અગ્નિકણ સમાન, (૨) યોગનું ત્રીણું અંગ આસન, (૩) ક્ષેપ નામના ત્રીજા આશય દોષનો ત્યાગ, (૪) શુશ્રૂષા નામના ત્રીજા શુણની પ્રાપ્તિ હોય છે.

વૃત્તિ:—સુખાસનસમાયુક્તં—સુખાસનથી સમાયુક્ત, સ્થિર સુખાસનવાળું, બલાયાં—બલા દૃષ્ટિમાં, દર્શન—દર્શન, પૂર્વે કહ્યું હતું તે (સત્ શ્રદ્ધાવાળો બોધ તે દર્શન), દૃઢ—દૃઢ,—કાષ્ટ અગ્નિકણની ઉપમાવાળું છે એટલા માટે. પરા ચ તત્ત્વશુશ્રૂષા—અને પરમ તત્ત્વશુશ્રૂષા, તત્ત્વ સાંભળવાની પરમ ઈચ્છા, ઉત્કંઠા, ન ક્ષેપો યોગગોચરઃ—યોગગોચર-યોગવિષયક ક્ષેપ હોતો નથી,—તે અનુદ્વેગજન્ય હોય છે, એટલા માટે.

૧. દર્શન : કાષ્ઠઅગ્નિ સમ યોધ

બલવાળી તે બલ્લા. આ દષ્ટિમાં દર્શન એટલે કે સત્શ્રદ્ધાવાળો યોધ પણ આગલી બે દષ્ટિ કરતાં વધારે બળવાન દૃઢ હોય છે, કંઈક વિશિષ્ટ પ્રકારનો હોય છે, અને તેને કાષ્ઠ અગ્નિકણના પ્રકાશની ઉપમા છાજે છે. કાષ્ઠનો-લાકડાનો અગ્નિ, તૃણ ને છાણના અગ્નિ કરતાં વધારે પ્રકાશવાળો, વધારે સ્થિતિવાળો ને વધારે વીર્યવાળો હોય છે. તેમ આ દષ્ટિનો યોધ પણ મિત્રા ને તારા દષ્ટિ કરતાં અધિક દૃઢતાવાળો, અધિક સ્થિતિવાળો ને અધિક બલ-સામર્થ્યવાળો હોય છે. એથી કરીને તેનો જીવનમાં આચરણરૂપ પ્રયોગ કરતી વેળાએ પટુ-નિપુણ જેવી સ્મૃતિ રહે છે, કારણ કે તેનો સંસ્કાર લાંબો વખત ટકે છે, અને તેથી કરીને પ્રયોજનભૂત પ્રયોગની એટલે કે અર્થપ્રયોગની માત્ર પ્રોતિથી કંઈક યત્નનો સંભવ હોય છે. આમ અપેક્ષાએ અત્રે દૃઢ-બળવાન દર્શન હોય છે. એટલે આગળ કહેલા દષ્ટિ-દર્શન શબ્દના લક્ષણ પ્રમાણે, અહીં સત્પુરુષની ને સત્પુરુષના વચનામૃતજીની-સત્શાસ્ત્રની બળવત્તર શ્રદ્ધા હોય છે, અને એવી સત્શ્રદ્ધાથી સંયુક્ત યોધ પણ વધારે બળવાળો હોય છે. એટલે આ દષ્ટિવાળો સુસુક્ષ્મ સત્પુરુષ સફળરુનો પરમ ભક્ત હોય છે, સત્શાસ્ત્રની આજ્ઞાનો દૃઢ આરાધક હોય છે. એથી કરીને તે સત્શાસ્ત્રને અનુકૂળ પ્રવૃત્તિ કરે છે, અસત્પ્રવૃત્તિથી વિરામ પામે છે, અને સત્પ્રવૃત્તિપદને પાસે ને પાસે ખેંચતો જાય છે.

૨. ત્રીજું યોગાંગ : આસન

અત્રે યોગનું ત્રીજું અંગ આસન પ્રાપ્ત થાય છે; સુખાસન, સ્થિર આસન હોય છે, આસનની દૃઢતા હોય છે, આગલી બે દષ્ટિમાં યમ, નિયમ એ બે યોગાંગની પ્રાપ્તિ પછી સ્વાભાવિક રૂમે અહીં દૃઢ આસનની પ્રાપ્તિ હોય છે. કારણ કે જેમ જેમ યમ-નિયમની દૃઢતા થતી જાય છે, જેમ જેમ યમ-નિયમ આત્મામાં પરિણામ પામતા જાય છે, તેમ તેમ જીવ યોગમાર્ગમાં દૃઢ સુખાસન જમાવતો જાય છે, દૃઢ બેઠક કરતો જાય છે, સ્થિર થતો જાય છે.

અહીં પદાસન, પર્યંકાસન આદિ બાહ્ય આસન ઉપરાંત મુખ્યપણે અભ્યંતર આસનની વાત સમજવાની છે. આ જીવ અનાદિ કાળથી પર વસ્તુમાં અધ્યાસ-આસન કરી બેઠો છે, પરવસ્તુને પોતાની માની તે ઉપર ચઢી બેઠો છે ! એવી અનાદિની પરવસ્તુની બેઠક ઉઠાવી લઈ, પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં આસન કરવું-બેઠક લેવી તે પરમાર્થથી સુખાસન છે. તેની સાથે મનની ને શરીરની અપજાતા દૂર કરવા માટે બાહ્ય દૃઢ આસનની સાધના પણ સહકારીપણે-આલંબનપણે ઉપકારી થાય છે, કારણ કે જીવ એક સ્થળે સ્થિર થઈને બેસે તો તેનો મનોયોગ અચપળ થાય છે, ને તેને ધર્મધ્યાનની અનુકૂળતા મળે છે. આસન-

દૃઢતાથી અંતરાયનો વિન્ય યાય છે, x દ્વંદ્વોનો અભિઘાત થતો નથી, અને દૃષ્ટ દોષનો પ્રણિધાનપૂર્વક પરિત્યાગ થાય છે.

આ 'સુખાસન' શબ્દ સમજવા જેવો છે. 'સ્થિરસુખમાસનમ્' (પા૦ થા૦ ૨-૪૬). સુખાસન એટલે જ્યાં સુખેથી-આરામથી-લહેરથી બેસી શકાય એવું સ્થિર હોય તે આસન. ઉદ્વેગ ન પમાડે એવું સ્થિર આસન તે સુખાસન. જે આસન સુખાસન ડગમગતું હોય, અસ્થિર હોય, જ્યાં સુખેથી-આરામથી બેસી શકાય એવું ન હોય, તે સુખાસન ન કહેવાય જેમ ડગમગતા પાયાવાળી કે ભાંગી તૂટી કે ખૂંચે એવી ખુરશી સુખાસન ન કહેવાય, પણ સ્થિર પાયાવાળી, અખંડ સુંદર ગાદીવાળી હોય તે સુખાસન કહેવાય; તેમ પરમાર્થમાં, અધ્યાત્મ પરિભાષામાં પણ, પર વસ્તુનું જે આસન તે અસ્થિર, ડગમગતું, બેસતાં ખૂંચે એવું દુઃખદાયક છે, માટે તે સુખાસન નહિં, પણ દુઃખાસન છે! સાચું 'સુખાસન' તો એક નિજ સહજ આત્મસ્વરૂપદ છે. કારણ કે તે જ અત્યંત સ્થિર, નહિં ડગમગતું, ને બેસતાં સુખદાયક પરમ આનંદ ઉપજાવનારું છે, માટે તે જ પારમાર્થિક સુખાસન છે. જેમ જેમ તેવા ભાવ સુખાસનમાં જીવ બેસે છે, તેમ તેમ તેને સુખની-પરમાનંદની ચોર લહરીઓ છૂટતી જાય છે. આમ જેમ અને તેમ દેહાધ્યાસ છોડતા જઈ, આત્મારામી બનતા જવું, તે આસન નામના ત્રીજા યોગ અંગની સિદ્ધિ છે.

“છૂટે દેહાધ્યાસ તો, તું કર્તા નહિં કર્મ;”

તું ભોક્તા નહિં તેહનો, એજ ધર્મનો મર્મ.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ

“આતમબુદ્ધે હો કાયાદિકે શ્રદ્ધો, બહિરાતમ અધરૂપ....સુગ્યાની૦

કાયાદિકે હો સાખીધર થઈ રહ્યો અંતર આતમરૂપ....સુ૦”—શ્રી આનંદધનજી

૩. ક્ષેપ

ત્રીજો જે 'ક્ષેપ' નામનો ચિત્તદોષ કહ્યો હતો, તેનો અહીં ત્યાગ હોય છે. કારણ કે આગલી બે દૃષ્ટિમાં ખેદ અને ઉદ્વેગ નામના બે દોષ દૂર થયા પછી આ દોષ પણ દૂર થાય છે. પ્રથમ ખેદ એટલે યોગક્રિયા પ્રત્યે મનનું અક્રમપણું-થાકી જવું તે દૂર થાય છે. એટલે પછી તે યોગક્રિયા પ્રત્યેના દ્રેષરૂપ-અભુગમારૂપ ઉદ્વેગ દોષ ટળે છે, વેઠિયાપણું દૂર થાય છે. અને પછી સ્વાભાવિક ક્રમે 'ક્ષેપ' દોષ પણ ટળે છે. ક્ષેપ એટલે ફેંકાવું તે (ક્ષિપ્ ધાતુ પરથી). ચિત્તનું જ્યાં ત્યાં ફેંકાવું-દોડવું તેનું નામ ક્ષેપ. કોઈ પણ ક્રિયા કરતાં કરતાં વચ્ચે વચ્ચે ત્યાંથી ઉખડી ઉખડીને ચિત્ત બીજે બીજે સ્થળે આડું-અવળું

x “અતોડ્વન્તરાયચિજયો દ્વન્દ્વાનભિદ્ધતિસ્તથા ।

દૃષ્ટદોષપરિત્યાગઃ પ્રણિધાનપુરઃસરઃ ॥ ”—શ્રી યશોભૂત દ્વા૦ દ્વા૦

“તતો દ્વન્દ્વાનભિઘાતઃ ॥ ”—શ્રી પાતાંજલ યો. સૂ. ૨-૪૮

ગયા કરે તે ક્ષેપ. જેમ શાલિને ઉખેડી ઉખેડીને બીજે વાવવાથી તેનું ક્ષણ હોતું નથી, તેમ ઉખેડી ઉખેડીને અન્યત્ર દોડતા-ઝાંવાં નાંખતાં ચિત્તથી થતી ક્રિયાનું શુદ્ધ ક્ષણ હોતું નથી. (બુચ્ચો પૃ. ૮૫).

આવી ચિત્તની ડામાડોળ અવસ્થા તે ક્ષેપ છે. આ ક્ષેપ દોષનો અહીં ત્યાગ થતાં અક્ષેપ હોય છે. આ વિક્ષેપ વિનાનું એવું* અવિક્ષિપ મન તેજ આત્માનું તત્ત્વ છે, વિક્ષિપ મન તે આત્માની બ્રાંતિ છે. એમ બાણીને આ દૃષ્ટિવાળો યોગી પુરુષ જેમ બને તેમ મનને અવિક્ષેપ રાખે છે, વિક્ષેપ પામવા દેતો નથી. તે પ્રતિક્રમણ કરતો હોય કે સામાયિક કરતો હોય, તે પ્રભુભક્તિ કરતો હોય કે સદ્ગુરુવંદન કરતો હોય, પણ તેનું મન બીજે આડુંઅવળું જતું નથી, ડામાડોળ થઈ પર વસ્તુમાં ગમન કરતું નથી. સામાયિક કરતાં ઢેઢવાડે ગયેલા શેઠની જેવું તે નથી કરતો:—

એક ગૃહસ્થ હતા. તે સામાયિકમાં બેઠેલા. દરમ્યાન વિચારચક્રે ચડી જઈ, આમ-ડાના વેપારી અમુક ચમારને ત્યાં જવું છે ને એની સાથે આમ આમ વાત કરવી છે એવી તે મનમાં ઘડલાંજ કરવા લાગ્યા ! ને તેમ બડબડવા પણ માંડ્યા ! તે છોકરાની વિચક્ષણ વહુએ સાંભળ્યું. તેવામાં કોઈ આંચું ને પૂછ્યું કે શેઠ ઘરમાં છે કે ? વહુએ પાધરો જવાબ આપ્યો-ઘરમાં નથી, ઢેઢવાડે ગયા છે ! પછી સામાયિક પૂરી થયે, શેઠે વહુને પૂછ્યું—હું તે ઘરમાં હતો, છતાં તું ખોટું કેમ બોલી ? ડાહી વહુએ જવાબ આપ્યો—સસરાણ ! આપનું શરીર ઘરમાં હતું ને સામાયિકમાં બેઠું હતું, પણ આપનું મન શું ઢેઢવાડે નહોતું ગયું ? તે સાંભળી શેઠને પોતાની ભૂલનું ભાન આંચું ને પોતાના ચિત્તની ચંચલતા માટે પશ્ચાત્તાપ થયો.

આ સુસુક્ષ્મ પુરુષ જેમ બને તેમ પરલાવમાંથી મનને પાછું વાળે છે, કારણ કે તેને અવિદ્યાબ્યાસના સંસ્કાર દૂર થઈ રહ્યા છે, ને જ્ઞાનસંસ્કાર પ્રાપ્ત થઈ રહ્યા છે. એટલે રાગ-દ્વેષ-મોહાદિ ભાવો તેને ઝાંઝો ક્ષોભ પમાડી શકતા નથી; તીવ્ર કષાયો તેની ચિત્ત-ભૂમિને ખૂંદી નાંખી બળભળાટ મચાવતા નથી; વિષયોનું આકર્ષણ તેના મનને ડામાડોળ કરતું નથી; માન-અપમાન, સુખ-દુઃખ, હર્ષ-શોક વગેરે દ્રવ્યો તેના ચિત્તને વિક્ષેપ ઉપ-ભવતા નથી; અર્થકથા, કામકથા કે કોઈ પણ પ્રકારની વિકથા તેના ચિત્તને આકર્ષતી નથી.

* “ અવિક્ષિપ્તં મનસ્તત્ત્વં વિક્ષિપ્તં ભ્રાન્તિરાત્મનઃ ।

ઘારયેત્તદવિક્ષિપ્તં વિક્ષિપ્તં નાશ્ચયેત્તતઃ ॥

અવિદ્યાભ્યાસસંસ્કારૈરવશં ક્ષિપ્યતે મનઃ ।

તદેવ જ્ઞાનસંસ્કારૈઃ સ્વતસ્તત્ત્વેઽવતિષ્ઠતે ॥

અપમાનાદયસ્તસ્ય વિક્ષેપો યસ્ય ચેતસઃ ।

નાપમાનાદયસ્તસ્ય ન ક્ષેપો યસ્ય ચેતસઃ ॥ ”—શ્રી પૂજ્યપાદસ્વામીશ્રી સમાધિશતક

કારણ કે આ મહાનુભાવ મુમુક્ષુ આ મન-મર્કટના તરકટને સારી પેઠે જાણે છે. કોઈ પણ કાર્ય કરતાં આ મનરૂપ વાંદરૂં જ્યાં ત્યાં દોડ્યા કરે છે-ફેંકાયા કરે છે, વિદ્યેષ પામે છે. માટે તેને છૂટું-રેટું ન મૂકવું જોઈએ, એમ તે સમજે છે. ‘મનહું કિમહી કારણ કે તે ચિંતવે છે કે-રાત્રે કે દિવસે, વસતિમાં કે ઉજ્જડ સ્થાનમાં, ન જાણે’ ગમે ત્યારે આ મન ઘડીકમાં આકાશમાં ને ઘડીકમાં પાતાલમાં જાય છે! મુક્તિના અભિલાષી એવા તપસ્વીઓ જ્ઞાન-ધ્યાનનો અભ્યાસ કરે છે, ત્યાં તો આ દુશ્મન જેવું મન કંઈક એવું ચિંતવે છે કે જેથી તે અવળે પાસે નાંખી દે છે-ઉધે રવાડે ચઢાવી દે છે! મોટા મોટા શાસ્ત્રના જાણકાર જે ‘આગમધર’ કહેવાય છે, તેમના હાથે પણ આ મનહું કોઈ પણ પ્રકારે અંકાતું નથી-મદોન્મત્ત હાથીની જેમ અંકુશમાં આણી શકાતું નથી! અને ક્યાંક જો તેને હઠ કરીને હટકાવવામાં આવે છે-તિરસ્કાર કરીને કૂતરાની જેમ હડધૂત કરવામાં આવે છે, તો તે વ્યાલની જેમ વાંકું થઈને બેસે છે, ઉલટું આડું ફાટે છે! આ મનને જો ઠગ કહીએ તો ઠગતું દેખાતું નથી, ને શાહુકાર પણ તે છે નહિં! તે બધાયમાં છે ને બધાયથી અલગું છે! એ આશ્ચર્ય મનમાં ઉપજે છે! ને મનમાં સમાય છે! હું જે જે કહું છું તે તે આ દુર્જન કાને ધરતો નથી, ને ‘કાલો’ આપમતે રહે છે! ગમે તે સુર, નર કે પંડિતજન સમજાવે તોપણ આ મહારો શાળો-મહા રોશાળો સમજાવ્યો સમજે એમ નથી! હું તો જાણતો હતો કે આ મન નપુંસકલિંગી છે, પણ આ તો બધાય ‘મરદ’ને ઠેલે મારે છે-ઠેલે ચડાવે છે! બીજી વાતમાં તો ‘પુરુષ’ સમર્થ છે, પણ આ મનહાને કોઈ જેર કરી શકતું નથી! મન આવું દુરાસાધ્ય છે, રીઝવવું-વશ કરવું મુશ્કેલ છે, માટે ‘મન સાધ્યું તેણે સઘળું સાધ્યું’ એ વાત હું ખોટી માનતો નથી. આવા મનને હું જેમ જેમ જતન કરીને રાખવા જઈ છું, તેમ તેમ તે અળગું ને અળગું ભાગતું જાય છે! કોઈ રીતે જાણતું નથી! ઠેકાણે આવતું નથી!

“મનહું કિમહી ન જાણે હો કુંથુ જિન! મનહું કિમહી ન જાણે;
જિમ જિમ જતન કરીને રાણું, તિમ તિમ અળગું ભાજે....હો કુંથું
રજની વાસર વસતિ ઉજડ, ગયણ પાચાલે જાય.
સાપ ખાય ને મુખહું થોથું, એહ ઉખાણો ન્યાય....હો કુંથું
મુક્તિ તણા અભિલાષી તપિયા, જ્ઞાન ને ધ્યાન અભ્યાસે;
વયરીહું કાંઈ એહવું ચિંતે, નાંખે અવળે પાસે....હો કુંથું
આગમ આગમધરને હાથે, નાંખે કિણવિધિ આંકું
કિહાં કણે જો હઠ કરી હટકું, તો વ્યાલ તણી પરે વાંકું....હો કુંથું
ઠગ કહું તો ઠગતું ન દેખું, શાહુકાર પણ નાંહિ;
સહુ માંહે ને સહુથી અળગું, એ અચરિત મનમાંહિ....હો કુંથું

જે જે કહું તે કાન ન ધારે, આપ મતે રહે કાલો;
સુર નર પંડિત જન સમજાવે, સમજે ન મહારો શાળો....હો કુંથુ
મેં જાણ્યું એ લિંગ નપુંસક, સકલ મરદને ઠેલે;
બીજી વાતે સમરથ છે, નર, એહને કોઈ ને જલે....હો કુંથુ
મન સાધ્યું તેણે સઘળું સાધ્યું, એહ વાત નહિં ખોટી;
એમ કહે તે નવિ માનું, એ કહી વાત છે મોટી....હો કુંથુ”—શ્રી આનંદધનજી

એમ ચિંતવી તે વિચારે છે કે-આવા ચંચલ દુરારાધ્ય મનને મહારે શી રીતે ઠેકાણે આણવું? કારણ કે પાણીમાં પથરો પડતાં પાણી જેમ ડોળાઈ જાય છે, તેમ આ મહારું દુષ્ટ મન પણ જ્યાં ત્યાં ગમનરૂપ વિશ્લેષનો પથરો પડતાં ડોળાઈ મનમર્કટને કેમ જાય છે. ‘આ ચંચલ મન તો મથન કરનારું ને અત્યંત બળવાન છે. ઠેકાણે આણવું? વાયુની જેમ તેનો નિશ્ચય કરવો ઘણો કઠિન છે.’x માટે હવે મહારે કેમ કરવું? વૈરાગ્ય ને અભ્યાસનો ઉચ્ચ પ્રયાસ નહિં કરવામાં આવે તો આ મન કઢી વશમાં આવવાનું નથી, એ તો એના સ્વભાવ પ્રમાણે ચારે કોર લટક્યા કરવાનું છે; માટે આ મનરૂપ વાંદરાને ક્યાંક બાંધી રાખું તો ઠીક! અથવા એના જોશું કોઈ કામ સોંપી દઉં એટલે એ બિચારું ભલે ચઢ-ઉતર કર્યા કરે! એમ વિચારી તે, જેણે તે મનનો જય કર્યો છે, એવા પરમાત્મ પ્રભુના ચરણરૂપ થાંભલા સાથે આ મનને પ્રેમની સાંકળથી બાંધી રાખે છે! એટલે એ બાપડું આડું અવળું ચસી શકતું નથી! અથવા તો એને શ્રુત-સ્કંધમાં* રમવા માટે છૂટું મૂકી દે છે, એટલે તેમાં તે ભલે આરોહણ-અવ-રોહણ કર્યા જ કરે! ભલે આત્માર્થરૂપ દુષ્ટ ધરાઈ ધરાઈને ખાવા હોય તેટલા ખાય! ભલે વચનરૂપ પાંદડાને ચૂંટી કાઢે! ભલે નયરૂપ શાખાઓમાં લટકીને હીંચકા ખાય! ભલે વિશાલ મતિરૂપ મૂલ ભાગમાં નાચ્યા કરે-કૂઠા કરે!

“મનડું દુરારાધ્ય તે વશ આણ્યું, આગમથી મતિ આણું;
આનંદધન પ્રભુ મહારું આણો જો, તો સાચું કરી જાણું....હો કુંથુ”—શ્રી આનંદધનજી

૪. તત્ત્વ-શુશ્રૂપા

આ દષ્ટિમાં શુશ્રૂપા નામનો ત્રીજો ગુણ પ્રગટે છે, કારણ કે બીજો જિજ્ઞાસા ગુણ

x “ચંચલં હિ મનઃ કૃષ્ણ પ્રમાથિ બલવત્ દૃઢમ્ ।
તસ્યાહં નિગ્રહં મન્યે વાયોરિવ સુદુષ્કરમ્ ॥
અસંશયં મહાબાહો મનો દુર્નિગ્રહં ચલમ્ ।
અભ્યાસેન તુ કૌન્તેય વૈરાગ્યેણ ચ ગૃહ્યતે ॥”—ગીતા.

* “અનેકાન્તાત્માર્થપ્રસવફલભારાતિવિનતે, વચઃપર્ણાકીર્ણે વિપુલનયશાશ્વતયુતે ।
સમુત્તુંગે સમ્યક્ પ્રતતમતિમૂલે પ્રતિદિનં, શ્રુતસ્કંધે ધીમાન્ રમયતુ મનોમર્કટમમુમ્ ॥”
—શ્રી ગુણભદ્રસ્વામીજીકૃત શ્રી આત્માનુશાસન

પ્રગટ્યા પછી સ્વાભાવિક ક્રમે શુશ્રૂષા એટલે શ્રવણ કરવાની-સાંભળવાની ઇચ્છા ઉપજે છે. અને આ શ્રવણેચ્છા પણ તત્ત્વ સંબંધી જ હોય છે. વસ્તુ તત્ત્વ શું છે? હું કોણ છું? મહાર્જ સ્વરૂપ શું છે? આ બીજાં બધુંય શું છે? તેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ શું છે? તેની સાથે મહારે શો સંબંધ છે? આ જગત શું છે? તેનું ચિત્ર-વિચિત્ર સ્વરૂપ કેમ છે? ધર્મ શું છે? ધર્મનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ શું છે? તેની પ્રાપ્તિ કેમ થાય? ઇત્યાદિ તત્ત્વ સંબંધી અનેક પ્રશ્નોના ખુલાસા કરતી તત્ત્વવાર્તા સાંભળવાની આ દષ્ટિવાળા મુમુક્ષુ પુરુષને તીવ્ર ઉત્કંઠા ઉપજે છે, અંતરંગ ઇચ્છા પ્રગટે છે. આવી અંતરંગ ઉત્કંઠા ઇચ્છા વિનાનું કર્ણેન્દ્રિયદ્વારા જે શ્રવણ, તે નામ માત્ર શ્રવણ છે, એક કાને સાંભળી બીજે કાનેથી કાઠી નાંખ્યા બરાબર છે! એમ તો આ જીવે અનંતવાર કથા-વાર્તા સાંભળી છે, ને સાંભળી સાંભળીને તેના કાન પણ ફૂટી ગયા છે! તોપણ હજી તેને બ્રહ્મજ્ઞાન-સાચું તત્ત્વજ્ઞાન થયું નથી! કારણ કે તેણે અંતરાત્માથી, -અંતર શ્રવણેન્દ્રિયથી, ભાવ શ્રોત્રેન્દ્રિયથી શ્રવણ કર્યું નથી. માત્ર દેખાવ પૂરતું જ સાંભળ્યું છે.

“કથા સુણી સુણી કૂટ્યા કાન, તોય ન આવ્યું બ્રહ્મજ્ઞાન.”—શ્રી અખાભક્ત

“આત્મા વા અરે શ્રોતવ્યો મન્તવ્યો નિદિધ્યાસિતવ્યો ।”—શ્રી વેદશ્રુતિ

“કેટલીક વાર એક ભૂલ તો એ થાય છે કે તે ‘શ્રવણ’નો અર્થબ્રહ્મણ સાથેનો તાત્ત્વિક સંબંધ વસ્તુતઃ ધ્યાનમાં લેવાતો જ નથી. ‘શ્રવણ’ એટલે સાંભળવું અને સાંભળવું એટલે કાનમાં શબ્દો પડવા દેવા; અને આટલું થતાં શ્રવણ થયું એમ ઘણીવાર કૃતકૃત્યતા માની લેવાય છે. x x x શબ્દને કર્ણમાં લઈ તેની સાથે અર્થબ્રહ્મણ પણ કરી લેવું તેનું નામ ‘શ્રવણ’, એમ શ્રવણ શબ્દનો વાસ્તવિક અને પ્રાચીન શાસ્ત્રસંમત અર્થ છે.”

—વિદ્વૃવર્ષ શ્રી આનંદશંકર બાપુભાઈ ક્રુવ

અને આ જે શ્રવણેચ્છા છે તેમાં પરની અપેક્ષા રહે છે, કારણ કે સાંભળવાનું બીજાનાં બોલ્યા કે ઉપદેશ્યા વિના સંભવે નહિં; માટે શ્રવણ અન્ય દ્વારા, અન્ય મુખે હોય છે. એટલે કે મુખ્યપણે તે શ્રવણ પુરુષવિશેષરૂપ બ્રહ્મનિષ્ઠ સદ્ગુરુ સદ્ગુરુમુખે કરવાનું છે; અને તેના જોગ ન હોય તો પૂર્વકાલીન મહાત્મા-શ્રવણ ઓના સત્શાસ્ત્રમુખે શ્રવણ કરવાનું છે, કારણ કે મહાયોગબલ-સંપન્ન એવા તે તે મહાશુરુઓનો ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા ‘અક્ષર’ સ્વરૂપે વ્યક્ત થઈ, તેમની કૃતિઓમાં પ્રગટપણે અક્ષરસ્વરૂપે રહ્યો છે. પ્રત્યક્ષ આત્મજ્ઞાની સદ્ગુરુના અભાવે, આવા પરોક્ષ આત્મારાત્રી સદ્ગુરુઓના વચનનું અવલંબન જ શ્રેયસ્કર થઈ પડે છે, પરમ ઉપકારી આધારભૂત થઈ પડે છે. સદ્ગુરુના અભાવે, અન્ય સામાન્ય કોટિના જે તે પ્રાકૃત જનને શુરુ સ્થાપી-માની બેસી તેના મુખે શ્રવણ કરવા કરતાં, આવા પરોક્ષ સદ્ગુરુઓના સદ્બંધમુખે શ્રવણ કરવું, તે અનેકગણું વધારે લાભદાયી છે, એમ વિદ્વાનેનું માનવું છે. તથાસ્વ શુરુશુરુરહિત ગમે તેને શુરુ કલ્પવા કરતાં, આમ કરવું તે જ યોગ્ય છે.

“આત્માદિ અસ્તિત્વના, જેહ નિરૂપક શાસ્ત્ર;
પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુ યોગ નહિ, ત્યાં આધાર સુપાત્ર.
અથવા સદ્ગુરુએ કહ્યા, જે અવગાહન કાજ;
તે તે નિત્ય વિચારવા, કરી મતાંતર ત્યાજ.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ

“કેવળ સાધારણ વર્ગના પુરુષ પાસેથી પ્રત્યક્ષ ઉપદેશ લેવો એ ઠીક, કે અસાધારણ પુરુષ પાસેથી એના ગ્રંથો દ્વારા જે પરોક્ષ ઉપદેશ મળે એ ઠીક? આ પ્રશ્નોના એક જ ઉત્તર ઘટે છે. અસાધારણ પુરુષો પોતાના અનુપમ આત્માને ગ્રંથમાં કેવી સારી રીતે સંક્રાંત કરી શકે છે, એ વાત જે ધ્યાનમાં લેવામાં આવે તો સહજ સમબદ્ય એમ છે કે આ ણીને માર્ગ જ ઉત્તમ છે.”—શ્રી. આનંદશંકર ક્રુવ.

એટલા માટે આ દષ્ટિવાળો મુમુક્ષુ યોગી પુરુષ તત્ત્વશ્રવણની તીવ્ર ઉત્કંઠા ઉત્પન્ન થતાં, શ્રી સદ્ગુરુનો યોગ મેળવવા પ્રયાસ કરી તેમના શ્રીમુખે તત્ત્વ સાંભળવા ઇચ્છે છે.

અને તેમનો યોગ જે બની શકે એમ ન હોય તો સત્શાસ્ત્ર મુખે શું સાંભળવાની શ્રવણ કરવા ઇચ્છે છે. તે કોઈ પણ પ્રકારે પોતાના હૃદયમાં મંથાઈ રહેલા ઇચ્છા? તત્ત્વપ્રશ્નોનું સમાધાન પામવા ઇચ્છે છે. તે ક્વચિત્ શાંતિનું સ્વરૂપ સાંભળવા ઇચ્છે છે, તો ક્વચિત્ આત્મતત્ત્વ કેવું હશે તે શ્રવણ કરવા ઉત્કંઠિત બને છે. આ જીવે પૂર્વે એવી તે શી વિરાધના કરી હશે? કે જેથી તેના મોહાદિ દોષ હજી ટળતા નથી, એવી શંકાનું સમાધાન પામવા તે ક્વચિત્ ઇચ્છે છે; તો ક્વચિત્ ભગવાનને હાજરા-હજૂર કલ્પી, સાક્ષાત્ ખડા કરી, આટલા બધા કારણ પામ્યા છતાં આ જીવ હજી કેમ તરી જતો નથી, તેનું કારણ આપ કહો, એમ બધા સાક્ષાત્ ભગવાનને પૂછી, તે સાંભળવા માટે એકતાન થઈ રહે છે. જેમકે—

“શાંતિ જિન! એક મુજ વિનતિ, સુણો ત્રિભુવન રાય રે!

શાંતિ સ્વરૂપ કિમ બલિયે? કયમ અહો! મન પરણાય રે?...શાંતિ૦

“આત્મતત્ત્વ કયું બલ્યું જગત ગુરુ! એહ વિચાર મુજ કહિયો;

આત્મતત્ત્વ બલ્યા વિણુ નિર્મલ, ચિત્ત સમાધિ ન લહિયો....મુનિસુમત.”—શ્રી આનંદધનજી

“પૂછું પૂર્વ વિરાધના, શી કીધી ઇણુ જીવ લાલ રે;

અવિરતિ મોહ ટલે નહીં, દીઠે આગમ દીવ લાલ રે.”

“કારણુ જોગે હો સાધે તત્ત્વને, નવિ સમયો ઉપાદાન રે....જિણુદંણુ

શ્રીજિનરાજ પ્રકાશો મુજ પ્રતે, તેહનો કોણુ નિદાન....જિણુદંણુ.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

આ જ અર્થ કહે છે—

નાસ્વાં સત્યામસત્તૃષ્ણા પ્રકૃત્યૈવ પ્રવર્તતે ।
તદભાવાચ્ચ સર્વત્ર સ્થિતમેવ સુખાસનમ્ ॥ ૬૦ ॥

પ્રકૃતિથી જ તૃષ્ણા અસત્, પ્રવર્તતી નહિં અત્ર;
તાસ અભાવે સ્થિત વર્ણી, સુખાસન જ સર્વત્ર. ૫૦

અર્થ:—આ દષ્ટિ હોતાં, અસત્ તૃષ્ણા પ્રકૃતિથી જ પ્રવર્તતી નથી; અને તેના અભાવને લીધે સર્વત્ર-સર્વસ્થળે સુખાસન રહે જ છે.

વિવેચન

પૂર્વે જે સુખાસન કહ્યું, તે કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે, તેનું અહીં વિવરણ કર્યું છે. જ્યારે આ દષ્ટિ વર્તતી હોય છે, ત્યારે જ્યાં સ્થિતિ કરી હોય ત્યાંથી ઊભી સ્થળે ચિત્ત દોડતું નથી. એટલે સ્વભાવથી જ અસત્ તૃષ્ણા પ્રવર્તતી નથી; અને અસત્ તૃષ્ણા તેના અભાવથી સર્વત્ર જ સુખાસન હોય છે. આમ આ દષ્ટિમાં વર્તતા અભાવ સુમુક્ષુ જોગીજનની અસત્ તૃષ્ણા દૂર થાય છે. મૃગજળ-ઝાંઝવાના પાણી જેવી પરવસ્તુની પ્રાપ્તિ માટે ઝાંવાં નાંખવા જેવી જૂઠી તૃષ્ણા તેને હવે ઉપજતી નથી. અત્યાર સુધી તેા વિષયરૂપ મૃગતૃષ્ણાની પાછળ ખુવાર થવામાં તેણે બાકી રાખી નહોતી, તેની પાછળ તેણે દોડાય એટલું દોડ્યા જ કર્યું હતું, 'દોડત દોડત દોડિયો, જેતી મનની રે દોડ', પણ હવે તે કાંઈક થાક્યો છે, વિરામ પામ્યો છે.

કારણ કે આ સકલ જીવલોક* સંસારચક્રને ચાકડે ચડેલ છે. તે અનંત દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, ભવ ને ભાવના પરાવર્તોથી નિરંતર ભમી રહ્યો છે. વિધનું એકછત્રી સામ્રાજ્ય ધરાવતા મહામોહરૂપ ગ્રહથી બળદીઆની પેઠે તે હંકારાઈ રહ્યો છે. એમ ભમતાં ભમતાં તેને તૃષ્ણાની તીવ્ર પીડા ઉપજે છે. એટલે તે તરસ છીપાવવા માટે બળદની પેઠે ઉછળી

વૃત્તિ:—ન નથી, અસ્વાં, આ અધિકૃત-પ્રસ્તુત દષ્ટિ, સત્યાં-હોતે સતે, અસત્તૃષ્ણા-અસત્ તૃષ્ણા, -સ્થિતિ કારણથી અતિરિક્ત ગોચર-વિષય સંબંધી, પ્રકૃત્યૈવ-પ્રકૃતિથી જ, સ્વભાવથી જ, પ્રવર્તતે-પ્રવર્તતી, -વિશિષ્ટ શુદ્ધિના યોગને લીધે; તદભાવાચ્ચ-અને તેના, -અસત્ તૃષ્ણાના અભાવથી, સર્વત્ર-બ્યાપ્તિથી સર્વસ્થાને, સ્થિતમેવ સુખાસનમ્-સુખાસન સ્થિત જ હોય છે, -તેવા પ્રકારના પરિભ્રમણના અભાવને લીધે.

* “इह सकलस्यापि जीवलोकस्य संसारचक्रकोडाधिरोपितस्याभ्रांतमनंतद्रव्यक्षेत्र-कालभवभावपरावर्तैः समुपकांतभ्रांतैरेकेछत्रीकृतविश्वतया महता मोहग्रहेण गोरिव बाह्य-मानस्य प्रसभोज्ज्वमिततृष्णातंकत्वेन व्यक्तांतराधेरुक्तम्योत्तम्य मृगतृष्णायमानं विषयग्राम-मुपकंचानस्य परस्परमाचार्यत्वमाचरतोऽनंतशः श्रुतपूर्वानंतशः परिचितपूर्वानंतशोऽनुभूतपूर्वा चैकत्वविरुद्धत्वेनात्यंतविसंवादिन्यपि कामभोगानुबद्धा कथा ॥ ”

—આચાર્યચૂડામણિ શ્રી અમૃતચંદ્રસૂરિજી સમયસાર ટીકા.

ઉછળીને તે મૃગજળ જેવા વિષયબ્રામમાં મોઢું નાંખે છે ! પણ તે ઝાંઝવાના પાણીથી તેની તરસ છીપતી નથી, છતાં તે તેની પાછળ દોડ્યા જ કરે છે.

“ જેવી રીતે કોદિયા માણસને પોતાના ગળેલા હાથવડે અન્ન ખાવામાં સંકોચ થતો નથી, તેવી રીતે વિષયોને જેનો કંટાળો આવવા છતાં વિષયોનો જેને કંટાળો આવતો નથી અને કર્મકૃળ વિષે નિરિચ્છ થતો નથી. ગધેડો ગધેડીની પાછળ લાગતાં તે ગધેડી લાતો ઉછાળીને તેનું નાક ફેાડી નાંખે છે, તેમ તે તેની પાછળ નકટો થઈને આડ્યો જ બચ છે ! તે પ્રમાણે જે વિષયો માટે બળતા અગ્નિની જ્વાળામાં ડૂકતાં પણ આગળ પાછળ જોતો નથી અને પોતાના વ્યસનને દૂષણ નહિં પણ ભૂષણ માને છે ! જેમ મૃગજળની લાલસાથી દોડતાં દોડતાં મૃગની છાતી તૂટી બચ, તોપણ તેની ઉત્કંઠા ઓછી ન થતાં સ્કામી વધતી જ બચ છે ! પરંતુ એ મૃગજળને તે મિથ્યા માનતો નથી ! ”

—શ્રી જ્ઞાનેશ્વરી ગીતા

આમ આ તૃષ્ણાથી આ જીવ અત્યંત અત્યંત વ્યાકુલ થઈ રહ્યો હતો. જેમ જેમ તે તૃષ્ણાને તૃપ્ત કરવા પ્રયાસ કરતો હતો, તેમ તેમ તે તૃષ્ણા બળવત્તર બનતી જતી હતી.

અગ્નિમાં ઈંધન નાંખતાં તે જેમ પ્રજ્વલતો બચ, તેમ વિષયરૂપ આહુ વિષયથી તૃષ્ણા-તિથી આ તૃષ્ણા અગ્નિ ઉલટો પ્રજ્વલિત થઈ જીવને પરિતાપ પમાડ્યા વૃદ્ધિ કરતો હતો. ગમે તેટલા પાણીના પૂરથી સમુદ્ર પૂરાય નહિં, તેમ ગમે તેટલી વિષય નદીઓના પૂરથી આ તૃષ્ણાસમુદ્રનો ખાડો પૂરાતો નહોતો.

સાગર જેટલા દેવલોકાદિના મહાસુળ આ જીવે અનંતવાર ભોગવ્યા, છતાં જે તૃષ્ણા શમાઈ નહિં, તે સાગર જેટલા મનુષ્યના તુચ્છ ભોગોથી શી રીતે શમાવાની હતી ? પણ ગઈ તે ગઈ ! હવે તો આ સુસુક્ષ્ણ જીવ બગ્યો છે, ને તેને વૈરાગ્યનો દઢ રંગ લાગ્યો છે. એટલે તે તેવા અસત્ તૃષ્ણારૂપ મૃગજળ પાછળ દોડતો નથી, ને નકામો ડુઃખી થતો નથી. તેનો તૃષ્ણાથી તમ થતો હતો, તે હવે સ્વ-રસીયો બની સ્વાત્મામાં સંતોષથી તૃપ્ત થાય છે, આત્મા પૂર્વે જે પર-રસીયો થઈ, પર સદ્બુદ્ધિના-સુમતિના સેવનથી સમતારસ અનુભવે છે. તો હવે તે ફરીથી ડુઃખી થવા માટે વિષયરૂપ મૃગજળ પાછળ દોડે જ કેમ ? તે ઓકેલું અન્ન ફરી ખાવા ઈચ્છે જ નહિં; જીવવા માટે વિષપાન કરે જ નહિં.

અને આમ અસત્તૃષ્ણાનો અલાવ થતાં આ સુસુક્ષ્ણ જોગીજનને આત્મસંતોષનો અનુભવ થાય છે. એટલે પછી આ સુસુક્ષ્ણ પુરુષ ગમે તે સ્થળે, ગમે તે પરિસ્થિતિમાં, ગમે તે વાતાવરણમાં, ગમે તે સંયોગોમાં હોય, તોપણ તેને સર્વાત્ર સુખઆસનની સ્થિરતા વર્ષે છે. કારણ કે યોગીપુરુષ તે તે પરિસ્થિતિને અનુકૂળ થઈ, પ્રાપ્ત સંજોગોમાં સંતુષ્ટ બની, સુખે જ રહે છે, આરામથી-લહેરથી-સુખચેતથી મોજમાં જ રહે છે, સદા મસ્તરાજ બનીને જ રહે છે. તેના મનની બધી દોડાદોડ અત્ર ગંધ થઈ બચ છે, અને

આસનની દૃઢતા-ચિત્તની સ્થિરતા નીપજે છે. મનની બેઠક જે બાહ્ય વસ્તુમાં હુતી, તેમાંથી નિવૃત્ત થઈ આત્મામાં આસન લેવા લક્ષ્મી પ્રવર્તે છે. આમ આ ‘અવધૂત સદા મગનમાં’ રહે છે !

“અબધૂ સદા મગનમેં રહેના, કયા તેરા કયા મેરા? અબધૂ૦
તેરા હે સો તેરી પાસે, અવર સબહી અનેરા....અબધૂ૦”—શ્રી આનંદધનજી

“જેને બોધબીજની ઉત્પત્તિ હોય છે, તેને સ્વરૂપ-સુખથી કરીને પરિવૃત્તપણું વર્તે અને વિષય પ્રત્યે અપ્રયત્ન દશા વર્તે છે.”—શ્રીમદ્ રાજવ્યંદ્ર, પત્રક, ૨૬૭.

એ જ કહે છે—

અત્વરાપૂર્વકં સર્વં ગમનં કૃત્યમેવ વા ।

પ્રણિધાનસમાયુક્તમપાયપરિહારતઃ ॥ ૫૧ ॥

ત્વરા વિનાનું ગમન ને, કૃત્ય જ તેમ સમસ્તઃ
અપાયના પરિહારથી, સહ પ્રણિધાન પ્રશસ્તઃ ૫૧.

અર્થઃ—સર્વ ગમન ત્વરા-ઉતાવળ વિનાનું અને સર્વ કૃત્ય પણ અપાયના પરિહાર થકી પ્રણિધાન સંયુક્ત એવું હોય છે.

વિવેચન

ઉપરમાં જે સુખાસન કહ્યું તેનું અત્ર વધારે સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે. આ દષ્ટિવાળા મહાનુભાવને ચિત્તની એટલી બધી સ્વસ્થતા વર્તે છે—એટલી બધી સ્થિરતા રહે છે કે—
તેની બધી ઢોડાઢોડ મટી જાય છે, સર્વત્ર તેને સુખાસન જ રહે છે,
ઉતાવળનો તે ગમે ત્યાં નીરાંતે હેઠા મનથી જોસે છે. આનું સીધું પરિણામ એ આવે
અભાવ છે કે તે ગમે તે સ્થળે જતો હોય અથવા ગમે તે ક્રિયા કરતો હોય, તોપણ
તે તે કર્તવ્યમાં તેને લેશ પણ ઉતાવળ-ત્વરા હોતી નથી, ઢોડધામ
હોતી નથી. તેની સર્વ ક્રિયા મનના પ્રણિધાન સંયુક્ત હોય છે, અને તે દષ્ટિ આદિમાં
અપાય-ખામી આવવા દેતો નથી. એટલે તે દેવમંદિરે જતો હોય કે ઉપાશ્રયે જતો હોય,
સંસાર વ્યવહારના કામ માટે જતો હોય કે પરમાર્થના કામ માટે જતો હોય, દેહચિંતા
અર્થે જતો હોય કે અન્ય કાર્ય અર્થે જતો હોય, તોપણ તે ઉતાવળે ગમન કરતો નથી,

વૃત્તિઃ—અત્વરાપૂર્વકમ્—અત્વરાપૂર્વક, ત્વરા-ઉતાવળ વગરનું, એટલે અનાકુલ, સર્વ-સર્વ-
સામાન્યથી, તે શું? તો કે-ગમન-ગમન, જવું તે, દેવકુલ આદિ પ્રત્યે. કૃત્યમેવ વા-તેમ જ કૃલ
પણ, વંદનાદિ કૃત્ય પણ, પ્રણિધાનસમાયુક્ત-મનના પ્રણિધાનપુરઃસર, (મનની સાવધાનતા યુક્ત),
અપાયપરિહારતઃ—અપાયના પરિહારથકી,—દષ્ટિ આદિમાં અપાયના પરિહારવડે કરીને, (દષ્ટિ આદિમાં
દોષ પણ હાનિ-ખામી ન આવે એવા પ્રકારે દોષનાં ત્યાગથી).

ખોટી ધમાલ કરતો નથી; પણ સર્વત્ર શાંતિથી અનાકુલપણે જાય છે, યતનાપૂર્વક ઇવહિંસા ન થાય, એમ ધીર-ગંભીર ગતિએ જાલે છે, ને સર્વ વિધિ બરાબર સાચવે છે. જેમકે—

“ દ્રવ્ય ભાવ શુચિ અંગ ધરીને, હરખે દેહરે જઈએ રે;
દહ તિગ પણ અહિગમ સાચવતાં, એકમના ધુરિ થઈએ રે....સુવિધિ” —શ્રી આનંદધનજી
“ સ્વામી સ્વયંપ્રભને જઈ ભામણે, હરખે વાર હજાર” —શ્રી દેવચંદ્રજી

હાય! ભાગી જશે, પેલો લૂંટી જશે ને હું રહી જઈશ. અમુક પહેલી પૂજા કરી લેશે ને હું મોટો પડી પાછળ રહી જઈશ, દર્શન ખૂલ્યા છે ને તરત બંધ થઈ જશે, માટે ચાલ દોડતો જઉં. ચાલ ચાલ! મ્હારે ફલાણે ઠેકાણે જલ્દી જવાનું છે, માટે આ ભગવાનની પૂજા જેમ તેમ પતાવી દઉં, આ ભગવાનને જલ્દી જલ્દી બે ચાર ચાંદલા કરી પૂજાવિધિ ઝટઝટ આટોપી લઉં, આ ચોખાની ત્રણ ઢગલી મૂકી ‘લે તારો લોગ ને મૂક મારો કેડો’ એમ કરતોકને એકદમ સ્વાના થઈ જાઉં! —ઈત્યાદિ પ્રકારે વ્યક્ત થતી ક્ષુદ્ર વિચારણાવાળી ખોટી ઉતાવળ આ મુમુક્ષુ પુરુષને ઉપજતી નથી. તે તો સર્વત્ર હેડા મને, નીરાંતે, નિરાકુલપણે ગમન કરે છે.

અને આમ તેની અત્યંત સ્વસ્થતા હોવાથી, આ મુમુક્ષુ જોગીજન પ્રત્યેક ક્રિયા ચિત્તના પ્રણિધાનપૂર્વક કરે છે, સાવધાન મનથી કરે છે, એકાગ્રપણે કરે છે. દાખલા તરિકે— તે દેવ-ગુરુ આદિનું વંદન* કરતો હોય, તો સ્થાન-કાળ વગેરેનો પ્રત્યેક ક્રિયામાં ક્રમ બરાબર જાળવે છે, જે ભક્તિસૂત્ર-સ્તવન વગેરે બોલતો હોય તેના સાવધાનપણું શબ્દના અર્થમાં સાવધાન ઉપયોગ રાખે છે, ખસૂરા રાગડા તાણી બીજા ભક્તિ કરનારાઓને સંમોહ-વિશ્લેષ ઉપજાવતો નથી, પણ યોગ્ય રાગમાં બીજાઓને પણ કર્ણપ્રિય મીઠું લાગે એમ, શ્રદ્ધા ને સંવેગ-અત્યંત ભક્તિરાગ સૂચવે એવી રીતે, સૂત્ર-સ્તવનાદિ લલકારે છે. તથા તે ભક્તિકૃત્ય કરતાં તેના ભાવ-રોમાંચ ઉદ્ભવે છે, ખરેખરા રૂંવાડા ઉભા થાય છે; તેનો શુભાશય વર્ધમાન થતો જાય છે-તેના ભાવ-પરિણામ ચઢતા જાય છે; પ્રણામ આદિ વિધિ તે બરાબર સાચવે છે. આમ તે ઈષ્ટ દેવ-ગુરુ વંદન આદિ ભક્તિ તન્મયપણે કરે છે. જેમકે—

* “ સ્થાનકાલક્રમોપેતં શબ્દાર્થાનુગતં તથા ।
અન્યાસંમોહજનકં શ્રદ્ધાસંવેગસૂચકમ્ ॥
પ્રોલ્લસદ્ભાવરોમાઞ્ચં વર્ધમાનશુભાશયમ્ ।
અવનામાદિસંશુદ્ધમિષ્ટં દેવાદિવંદનમ્ ॥
પ્રતિક્રમણમધ્યેવં સતિ દોષે પ્રમાદતઃ ।
તૃતીયૌષધકલ્પત્વાદ્ દ્વિસન્ધ્યમથવાસતિ ॥ ” —શ્રી યોગબિંદુ, ૩૯૭-૯૯.

“તે માટે ઉભા કર જોડી, જિનવર આગળ કહીએ રે.
સમય ચરણુ સેવા શુદ્ધ દેહો, જિમ આનંદધન લહીએ રે.—શ્રી આનંદધનજી

“પરમ ગુણી સેવન તન્મયતા, નિશ્ચય ધ્યાને ધ્યાવેજી;
શુદ્ધાતમ અનુભવ આસ્વાદી, દેવચંદ્ર પદ પાવેજી.”

“દાસ વિભાવ અપાય, નાસે પ્રભુ સુપસાય;
જે તન્મયતાએ ધ્યાય, સહી તેહને રે દેવચંદ્ર પદ થાય રે....

જિજ્ઞાંસા તોરા નામથી મન ભીનો.”—શ્રી દેવચંદ્રજી

“પ્રભુ પદ વલગ્યા તે રહ્યા તાબ, અલગા અંગ ન સાબ રે;
વાચક યશ કહે અવર ન ધ્યાઈ, એ પ્રભુના ગુણ ગાઈ રે.”—શ્રી યશોવિજયજી

તે પ્રતિક્રમણુ કરતો હોય, તે પૂર્ણ ભાવથી એકાગ્રચિત્તે કરે છે. પ્રમાદના વશે ફરી પોતાના સ્વરૂપથી રચુત થઈ, પરભાવમાં ગમનરૂપ જે કાંઈ પોતાના દોષ થયા હોય, તેનો તે પશ્ચાત્તાપ કરે છે, અને તે દોષ ફરીને ન થાય એવી ભાવનાપૂર્વક સાચા અંતઃકરણથી ક્ષમા માગે છે, ‘નિંદામિ ગરિહામિ અપ્પાણં વોસિરામિ’ કરે છે, આત્માને નિન્દે છે, ગર્હી છે ને વોસરાવે છે—દોષથી મુક્ત કરે છે, અને દોષ જો ન થયો હોય તોપણ આ પ્રતિક્રમણુ ત્રીજા ઔષધ જેવું હોવાથી તેને આત્મધર્મની પુષ્ટિરૂપ ગુણુ જ કરે છે, કારણુ કે ઔષધ ત્રણુ પ્રકારના છે:—(૧) એક રોગ હોય તો દૂર કરે, ન હોય તો ઉભો કરે, (૨) બીજું રોગ હોય તો દૂર કરે, ન હોય તો ગુણુ કે દોષ ન કરે, (૩) ત્રીજું રોગ હોય તો દૂર કરે, ન હોય તો રસાયનપણે પરિણમે. આમ આ પ્રતિક્રમણુ ત્રીજા ઔષધ જેવું હોવાથી તેને લાભકારી જ થાય છે.

અને આ પ્રતિક્રમણુ ક્રિયામાં પણ જે છ આવશ્યક સમાઈ જાય છે, તેમાં પણ તે સાવધાનપણું રાખે છે. સામાયિકની પ્રતિજ્ઞા લઈ તે સમભાવમાં સ્થિતિ કરે છે; પ્રત્યાખ્યાન કરતી વેળાએ પરભાવને પરચ્ચએ છે—ત્યાગે છે; સ્વાધ્યાય કરતાં તે આત્મભાવમાં વર્તે છે; ચતુર્વિંશતિ સ્તવ કરતાં પ્રભુનો સહજાત્મસ્વરૂપ ભાવ સ્મરી, તેમના ગુણમાં ચિત્તનું અનુસંધાન કરે છે; સદ્ગુણવંદન કરતાં તેમનું પરમ અદ્ભુત આત્મારાત્રીપણું ચિંતવી, તેમના પરમ ઉપકારનું અનુસ્મરણુ કરે છે; કાર્યોત્સર્ગ કરતી વેળાએ જાણુ દેહમાં વર્તેતો ન હોય, એવી દેહાતીત શુદ્ધ આત્મદશા અનુભવે છે; આલોચના કરતાં તે પોતાના દોષ નિષ્કપટપણે—નિર્દોષપણે પ્રકાશે છે; ક્ષમાપના વેળાએ સર્વ જીવની સાચા ભાવથી ક્ષમા ઇચ્છી, તે સકલ જગજ્જંતુ સાથે મૈત્રી ભાવે છે. જેમકે—

“સ્વામેમિ સઠ્વે જીવા, સઠ્વે જીવા સ્વમંતુ મે ।

મિત્તિ મે સઠ્વમૂણુ, વેરં મજ્જં ન કેણહ ॥ ”—શ્રી પ્રતિક્રમણુ સત્.

આમ પ્રત્યેક ક્રિયા તે સાવધાનપણે કરે છે, કારણ કે તે દૃષ્ટિ આદિમાં અપાય-હાનિ આવવા દેતો નથી, ખામી-ભિણ્ણ સર્વ દૂર કરી દે છે, તેમ જ આ દૃષ્ટિમાં હોવા યોગ્ય ગુણની તે ખરાબર સાધના કરે છે, એટલે તે તે સત્ક્રિયાઓ તે કોઈ પણ જાતની ખોટી ઉતાવળ વિના અત્યંત સ્વસ્થતાથી, એકાગ્ર ચિત્તે, શુદ્ધ પ્રણિધાનથી કરે છે, અને પરમ આનંદમય શાંતિનો અનુભવ કરે છે.

“ શાંતિ સ્વરૂપ એહ ભાવશે, જે ધરી શુદ્ધ પ્રણિધાન રે;
આનંદધન પદ પામશે, તે લેશે બહુમાન રે....શાંતિ જિન૦ ”

“ સપ્ત મહાભય ટાળતો રે, સપ્તમ જિનવર દેવ....લલના૦
સાવધાન મનસા કરી રે, ધારો જિનપદ સેવ....લલના૦ ”—શ્રી આનંદધનજી

ઉપરમાં આ દૃષ્ટિ આદિને આ મુમુક્ષુ પુરુષ અપાય-હાનિ આવવા દેતો નથી એમ કહ્યું, તે આ પ્રકારે:—અત્યાર સુધીની ભૂમિકાએ પહોંચતાં સુધીમાં આ યોગી પુરુષે જેટલી યોગસાધના કરી છે, તેમાં તે કોઈ જાતની ખોટ-ખાંપણ-ભિણ્ણ આવવા પ્રાપ્ત યોગનું રત્ન દેતો નથી, અને તેને કાંઈ નુકશાન ન પહોંચે એવું ખાસ ધ્યાન રાખે જેમ જ્ઞાન છે. જેમ કોઈ મહામૂલ્યવાળું રત્ન મળ્યું હોય, તો તેને જીવની જેમ જાળવી રાખે, તેમ આ જોગીજન પોતાને પ્રાપ્ત થયેલ અમૂલ્ય દૃષ્ટિરૂપ-સદ્બોધરૂપ ચિંતામણિરત્નને પ્રાણાધિકપણે જાળવી રાખે છે, તેને હાનિ-નુકશાન પહોંચવા દેતો નથી. જેમ મૂલ્યવાન રત્નને કાંઈ ડાઘ ન લાગે એવી કાળજી રાખે છે, ને તેને મજબૂત કખાટ કે તેજુરીમાં સંઘરી રાખે છે; તેમ આ મુમુક્ષુ પુરુષ બોધરત્નને બાધારૂપ ડાઘ ન લાગે તેની ખાસ કાળજી રાખે છે, અને બોધ-રત્નને પોતાના દૃઢ ચિત્તરૂપ કખાટ-માં-તેજુરીમાં સાચવીને સંઘરી રાખે છે. એટલે મિત્રા દૃષ્ટિમાં તેમ જ તારા દૃષ્ટિમાં પ્રાપ્ત થયેલ યોગ-ગુણ સમૂહ તે સાચવી રાખે છે, એટલું જ નહિ પણ આ દૃષ્ટિમાં પ્રાપ્ત થઈ રહેલા ગુણરત્નનું પણ ખૂબ જ્ઞાન કરે છે.

કારણ કે-(૧) તે મિત્રા દૃષ્ટિમાં પ્રાપ્ત થયેલ યોગબીજને જલસિંચન કરે છે, તેને અંકુર ઉગાડે છે, એટલે કે તે પ્રભુભક્તિમાં વિશેષ દૃઢ બને છે, સદ્ગુરુ સેવામાં સદા તત્પર રહે છે, સત્શાસ્ત્રની અધિક આરાધના કરે છે, વૈરાગ્યતરંગિણીમાં વિશેષ નિમજ્જન કરતો બન્ય છે; દાનાદિ અભિવ્રહ્મનું પાલન વિશેષપણે આદરે છે; અને આ યોગબીજ કથા પ્રત્યે સ્થિર માન્યપણું તથા ઉપાદેય ભાવ રાખે છે; યોગાવંચક, ક્રિયાવંચક ને ફલાવંચક એ અવંચક ત્રિપુટીને બળવત્તર બતાવે છે; ભાવમલની ઓર ને ઓર ક્ષીણતા કરી, તથાભવ્યતાનો-યોગ્યતાનો વધારે પરિપાક કરે છે; અને આમ મિથ્યાત્વ અંશની બાદખાકી કરતો જઈ, સમ્યક્ત્વની વધારે ને વધારે નિકટમાં આવતો બન્ય છે. વળી તે અહિંસા વગેરે પાંચ યમનું-વ્રતનું દૃઢ પાલન કરે છે, ધર્મકાર્યમાં ખેદ પામતો નથી,

કે દ્રેષ ધરતો નથી. (૨) અને તારા દષ્ટિમાં ધારણ કરેલ શૌચાદિ પાંચ નિયમ તે બરાબર પાળે છે, ઉદ્દેગનો ત્યાગ કરે છે, ને જિજ્ઞાસા વધારે પ્રદીપ્ત કરે છે. યોગકથા પ્રત્યેની તેની પ્રીતિ વધતી જાય છે, શુદ્ધ યોગીઓ પ્રત્યેના બહુમાન-સેવા આદિ વધારે સક્રિય બનતા જાય છે. તે ઉચિત આચરે છે ને અનુચિત આચરતો નથી. અધિક શુભ-વંત પ્રત્યે તે જિજ્ઞાસા રાખી, પોતાની શુભહીનતાથી ત્રાસ પામે છે. તે સંસારથી અત્યંત વૈરાગ્ય ધરી, તેથી છૂટવાની તીવ્ર ઇચ્છા કરે છે. શિષ્યજનોને પ્રમાણુ ગણી તે પોતાનું ડહાપણ ડહોળતો નથી. આમ આ યોગી પુરુષ આગળની જુની મૂડી સાચવી રાખે છે, ને તેમાં પણ આ દષ્ટિમાં નવી મૂડી ઉમેરે છે. એટલે આ બધા દષ્ટિમાં તેનો બોધ વધારે બળવાન બનવાથી, તે તે ધર્મક્રિયામાં તેનું મન વધારે સાવધાનપણે વર્તે છે, એમ જે કહ્યું હતું તે બરાબર છે.

આસન કહ્યું. આની જ શુશ્રૂષા કહે છે—

કાન્તકાન્તાસમેતસ્ય દિવ્યગેયશ્રુતૌ યથા ।

યુનો ભવતિ શુશ્રૂષા તથાસ્યાં તત્ત્વગોચરા ॥ ૫૨ ॥

રમણી યુક્ત યુવાનને, સાંભળવા સુર ગાન;

જ્યમ ઇચ્છા ત્યમ હોય તે, તત્ત્વવિષય આ રથાન. ધર.

અર્થ:—રમણીય રમણીથી યુક્ત એવા તરુણને જેવી દિવ્ય સંગીત સાંભળવાની ઇચ્છા-શુશ્રૂષા થાય, તેવી આ દષ્ટિમાં તત્ત્વ સંબંધી શુશ્રૂષા હોય.

વિવેચન

“તરુણ સુખી સ્ત્રી પરિવર્થેણ, જિમ ચાહે સુરગીત;

ત્યમ સાંભળવા તત્ત્વનેણ, એહ દષ્ટિ સુવિનીત રે....જિનણ!”—યોગ૦ સંજ્ઞાય ૩-૨

અહીં શુશ્રૂષા એટલે સાંભળવાની ઇચ્છા કેવી ઉત્કટ હોવી જોઈએ, તે બતાવવા માટે દૃષ્ટાંત આપ્યું છે:—કોઈ એક તરુણ-ભર યુવાનીમાં આવેલો સુંદર યુવાન પુરુષ છે. તે શરીરે નીરોગી, હૃદય-પુષ્ટ, ને સંપૂર્ણ ઇન્દ્રિયસંપન્ન છે. મહાસ્વરૂપવાન સુંદર લાવણ્યમયી રમણી તેની બાબુમાં છે. ધન-વૈભવ આદિની તેને કોઈ કમીના નથી. પંચ વિષયના ઉપ-લોગની સમસ્ત સામગ્રી તેની સેવામાં સદા હાજર છે. આમ સર્વ પ્રકારે સુખી એવો તે

વૃત્તિ:—કાન્તકાન્તાસમેતસ્ય—કાંત કાંતાથી યુક્ત, કમનીય-સુંદર પ્રિયતમાથી યુક્ત એવાને, દિવ્યગેયશ્રુતૌ યથા—જેમ દિવ્ય ગીતના શ્રવણ પ્રત્યે, જેમ કિન્નર વગેરેના ગીતના શ્રવણ પ્રત્યે, યુનો-યુવાનને, વયરથને, ભવતિ-હોય છે, શુશ્રૂષા-શુશ્રૂષા, શ્રવણ કરવાની ઇચ્છા, ને સંગીત સંબંધી જ; તથાસ્યાં-તેમ આ દષ્ટિમાં વ્યવસ્થિત હોવાને, તત્ત્વગોચરા-તત્ત્વગોચર, તત્ત્વવિષયી જ, તત્ત્વસંબંધી જ શુશ્રૂષા-સાંભળવાની ઇચ્છા હોય છે.

કોઈ નંદનવન જેવા રમ્ય ઉપવનમાં વિલસી રહ્યો છે. અને સુખસમુદ્રમાં નિમજ્જન કરી રહેલા આવા તરુણને એવો ઇચ્છાતરંગ ઉત્પન્ન થાય કે-આપણે તો હવે દિવ્ય સંગીત સાંભળવું છે. કોઈ કોકિલકંઠી કિન્નર પોતાનું મધુર ગાયન સાંભળાવે તો કેવું સાડું? ગાંધર્વોના મધુર આલાપવાળા સંગીતનો ભોગ જાની આવે તો કેવું સાડું? વીણા, વેણુ વગેરે વાદ્યોના રણકારથી ગુંજતું અને દિવ્યાંગનાઓના નૃત્ય ઠણકારથી રચતું, એવું દિવ્ય સંગીત સાંભળવાનું સૌભાગ્ય જો મને પ્રાપ્ત થાય તો કેવું સાડું? આમ તે રંગમાં આવી જઈને ઇચ્છે છે. ત્યાં દેવાનુયોગે જો કોઈ કિન્નર કે ગાંધર્વ આદિ આવી ચડે, ને હૃદયના તાર હલમલાવી નાંખે એવું દિવ્ય સંગીત છેડે, દિવ્ય સંગીતની રમઝટ બોલાવે, તો તે તરુણ પુરુષ તે દિવ્ય સંગીત કેટલા ઉલ્લાસથી સાંભળવા ઇચ્છે? જાણે ચિત્રમાં આલેખાયેલો હોય એમ કેવી સ્થિર તન્મયતાથી તે હૃદયહારી ગાનનું કર્ણપુટથી પાન કરે? જાણે થીણ ગયેલું પૂતળું હોય એમ કેવી એકતાનથી તે શ્રવણ કરવાની હોંસ ધરાવે?

તેમ આ દૃષ્ટિમાં સ્થિત કરતો યોગી પુરુષ તત્ત્વ શ્રવણ કરવા માટે તેવી તીવ્ર ઇચ્છા-ઉત્કંઠા ધરાવે છે, તાલાવેલી રાખે છે. જેવા ઉલ્લાસથી તે ભોગી દિવ્ય સંગીતનું શ્રવણ ઇચ્છે છે, તેવા ગદકે તેથી વધારે ઉલ્લાસથી આ યોગી દિવ્ય તત્ત્વ શ્રવણેચ્છાના અમૃતનું શ્રવણેન્દ્રિયદ્વારા પાન કરવા ઇચ્છે છે. તે તરુણ પુરુષ જેમ દાખલા ચિત્રવત્ સ્થિર થઈને સાંભળવા ચાહે છે, તેમ આ શ્રવણપિપાસુ ભોગી-જન સ્થિર તન્મયપણે તત્ત્વવાર્તા સાંભળવાની સહજ ઇચ્છા-ઉલટ ધરાવે છે. અને તે સહજ શ્રવણેચ્છા સ્વાભાવિક અંતરોદ્ગારદ્વારા સરી પડે છે. જેમકે—

હે પરમ કૃપાળુ સદ્ગુરુ દેવ! જીવ તો દૃષ્ટિમાં આવતો નથી. તેનું કોઈ રૂપ જણાતું નથી. બીજો પણ કંઈ અનુભવ થતો નથી. માટે જીવનું સ્વરૂપ જ નથી. માટે આત્મા છે નહિં. એટલે મોક્ષનો ઉપાય મિથ્યા છે. આ મ્હારી અંતર શંકાનો આપ સહુપાય સમજાવો.

હે ભગવાન! આત્મતત્ત્વનું સ્વરૂપ શું છે? આપે તે કેવું જાણ્યું-અનુભવ્યું છે? તે તત્ત્વસ્વરૂપ સાંભળવા હું ઇચ્છું છું. કારણ કે નિર્મલ આત્મતત્ત્વ જાણ્યા વિના મ્હારું ચિત્ત કોઈ રીતે સમાધિ પામે એમ નથી. આ ભિન્ન ભિન્ન વાદીઓ તેનું સ્વરૂપ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે કહે છે, તે સાંભળીને તો મ્હારી મતિ મુંઝાઈ ગઈ છે. માટે સમાધાન કરવા આપ જ સમર્થ છો, કૃપા કરો! હે પરમ પ્રભુ! આપનો પરમ ધર્મ હું શી રીતે જાણું? સ્વસમય શું? અને પરસમય શું? તે આપના શ્રીમુખે શ્રવણ કરવા હું ઇચ્છું છું. હે મહિમાવંત મહંત! તે સમજાવવા કૃપા કરો!

હે પુરુષોત્તમ! તે બ્રહ્મ શું છે? તે કર્મ શું છે? તે અધ્યાત્મ શું છે? તે અધિ-

ભૂત શું છે ? તે અધિદેવ શું છે ? આ દેહમાં રહેલો તે અધિયજ્ઞ કોણ કેવી રીતે છે ? નિયતાત્મા યોગીઓથી તમે પ્રયાણકાલે કેવી રીતે જાણી શકાઓ છો ? *

“ નથી દૃષ્ટિમાં આવતો, નથી જણાતું રૂપ;
જીજ્ઞે પણ અનુભવ નહિ, તેથી ન જીવ સ્વરૂપ.
માટે છે નહિ આત્મા, મિથ્યા મોક્ષ ઉપાય;
એ અંતર શંકા તણો, સમજવો સદુપાય. ” — શ્રી આત્મસિદ્ધિ

“ મુનિસુવ્રત જિનરાજ ! મુજ એક વિનતિ નિસુભો !
આત્મતત્ત્વ કયું જાણ્યું જગતશુરુ ! એહ વિચાર મુજ કહિયો;
આત્મતત્ત્વ જાણ્યા વિણ નિર્મલ, ચિત્ત સમાધિ નુ લહિયો....મુનિસુવ્રત૦”

“ ધરમ પરમ અરનાયનો, કિમ જાણું ભગવંત રે;
સ્વપર સમય સમજવિયે મહિમાવંત મહંતરે-ધરમ૦ ” — શ્રી આનંદધનજી

કંત્યાદિ પ્રકારે આ સાચો તત્ત્વવિપાસુ-તત્ત્વરસિક પુરુષ પોતાની શ્રવણે જીવ્યા વ્યક્ત કરે છે. અને આ પરમ અમૃત જેવી તત્ત્વવાર્તાના શ્રવણમાં આ મુમુક્ષુ યોગીને જેટલો આનંદ આવે છે, તેનો અનંતમો ભાગ પણ તે ભવાલિનંદી લોગીને દિવ્ય સંગીત સાંભળવામાં આવતો નથી !

અને આ (શુશ્રૂષા) આવા પ્રકારની હોય છે, એટલા માટે કહે છે—

બોધામ્મઃ સ્ત્રોતસશ્રૈષા સિરાતુલ્યા સતાં મતા ।
અભાવેઽસ્યાઃ શ્રુતં વ્યર્થમસિરાવનિકૂપવત્ ॥ ૫૩ ॥

બોધ સ્ત્રોત સરી તુલ્ય આ, એ વિણ શ્રવણ પૃથા જ;
સરવાણી વિણ અવનિમાં, કૂંપ બોધવો યથા જ. ૫૩.

વૃત્તિ:-બોધામ્મઃ સ્ત્રોતસો—બોધરૂપ જલ-સ્ત્રોતની, બોધરૂપ પાણીના પ્રવાહની, જૈવા-અને આં, શુશ્રૂષા, સિરાતુલ્યા-સિરા તુલ્ય, સરવાણી સમાન, -અર્થે તે અક્ષય એવા તેના બીજના તુલ્ય-પણાએ કરીને, સતાં મતા-સંતોને, મુનિઓને મત છે, ઇષ્ટ છે. અભાવેઽસ્યાઃ-આના, શુશ્રૂષાના અભાવે, શું ? તો કે-શ્રુતં વ્યર્થ-સાંભળેલું વ્યર્થ છે, શ્રમ-ફલવાળું છે. કાતી જેમ ? તો કે-અસિરાવનિકૂપવત્-સરવાણી વિનાની પૃથ્વીમાં ફૂવાતી જેમ. તેમાં ફૂવો બોધવો તે ન બોધા અરામર જ છે. કારણ કે તેલું રૂપ નથી તેટલા માટે.

* “ કિં તદ્ બ્રહ્મ કિમધ્યાત્મં કિં કર્મ પુરુષોત્તમ ।
અધિભૂતં ચ કિં પ્રોક્તમધિદૈવં કિમુચ્યતે ॥
અધિયજ્ઞઃ કથં કોઽત્ર દેહેઽસ્મિન્મધુસૂદન ।
પ્રયાણકાલે ચ કથં જ્ઞેયોઽસિ નિયતાત્મભિઃ ॥ ” — ગીતા અ. ૮. લોક ૧-૨

અર્થ:—અને આ શુશ્રૂષા બોધ જલના પ્રવાહની સરવાણી સમાન સંતોએ માનેલી છે. એના અભાવે સાંભળેલું વ્યર્થ-ફેાગટ છે,—જેમ સરવાણી વિનાની ભૂમિમાં કૂવો ખોદવો વ્યર્થ છે તેમ.

વિવેચન

“સરી એ બોધપ્રવાહનીલ, એ વિષ્ણુ શ્રુત થલ કૂપ;

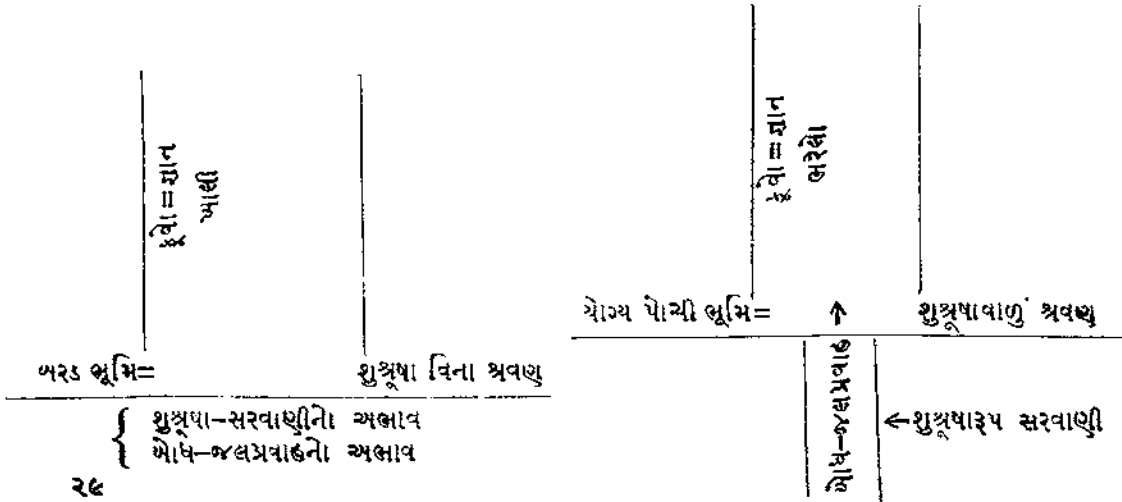
શ્રવણ સમીહા તે કિસીલ, શયિત સુણે જિમ ભૂપ....ધન૦”—યો૦ સજ્જાય, ૩-૩

અહીં જે આવી શુશ્રૂષા-સાંભળવાની ઇચ્છા હોય છે, તે બોધરૂપ જલપ્રવાહની સરવાણી સમાન છે. જેમ કૂવામાં સરવાણી હોય, તે તે વાટે પાણી આવ્યા જ કરે, તેમ આવી ઉત્કટ શ્રવણેચ્છારૂપ સરવાણી જે હોય, તે તે વાટે બોધરૂપ પાણીનો પ્રવાહ એકધારે અક્ષયપણે આવ્યા જ કરે. પણ જેમ કૂવામાં સરવાણી ન હોય, તે પાણી આવે નહિ, તેમ જે આવી શુશ્રૂષારૂપ સરવાણી અવંચ્ય-અક્ષય સરવાણી ન હોય, તે બોધરૂપ પાણીનો પ્રવાહ આવે જ નહિ, તે જ્ઞાનરૂપી કૂવો ખાલી જ રહે. આમ શુશ્રૂષા વિનાનું બધું

શ્રવણ ક્યું તે ધૂળ થાય છે, સાંભળ્યું ન સાંભળ્યા જેવું થાય છે, એક કર્ણછિદ્રથી પેસી સોંસરૂં વીજેથી નીકળી જાય છે, હૃદયમાં પ્રવેશતું નથી, ફેાગટ જાય છે. જેમ કોઈ એવી બરડ ભૂમિ-કે જેમાં પાણીની સરવાણી આવતી ન હોય, તે ભૂમિમાં ગમે તેટલો ઊંડો કૂવો ખોદા કરીએ (Tapping), તે પણ પાણી આવે જ નહિ, કૂવો ખોદવો ન ખોદા બરાબર જ થાય, શ્રમમાત્ર જ ફળ મળે, મહેનત માથે પડે, તેમ સાચી શુશ્રૂષા વિનાનું બધુંય શ્રવણ નિઃફળ જાય છે, બોધરૂપ ફળ આપતું નથી, એણે જાય છે. તેવા શ્રવણમાં તે વાયુના તરંગોથી (Air-waves) શબ્દો કર્ણપટ પર અથડાઈ પાછા વાયુમાં-હવામાં મળી જાય છે! આનો નીચેની આકૃતિ પરથી બરાબર ખ્યાલ આવશે—

આકૃતિ-૮

આકૃતિ-૯

એમ કેઈ એક રાજા રાત્રે શયન કરતી વેળાએ વાર્તા સાંભળતો હોય, ઉંઘમાં ને ઉંઘમાં તે હોંકારો પણ દેતો જાય, પણ તેનું લક્ષ તેમાં હોય નહિં, શું સાંભળ્યું તે તેના ખ્યાલમાં રહે નહિં! અને સવારે ભેડીને જાય પૂછે કે અધ્યા! રાત્રે કઈ વાર્તા કરી હતી? તેમ પ્રસ્તુત શુશ્રૂષા વિનાનું શ્રવણ કરતો હોય તે જાણે ઉંઘમાં હોય એમ સાંભળે છે! તે મોટેથી ઘાંટો પાડી ‘ભૂ! મહારાજ!’ એમ હોંકારો પણ દીએ છે! પણ શું સાંભળ્યું તેનું તેને જ્ઞાન હોતું નથી! તે ઘેર આવીને પૂછે છે કે આજ મહારાજ વખાણમાં શી વાત કરતા હતા! આમ સાચી શુશ્રૂષા વિનાનું શ્રવણ ફેગટ-નકામું છે, હૃદયને સ્પર્શતું નથી, એક કાનથી બીજા કાને કાઢી નાંખ્યા જેવું થાય છે! ખરૂં શ્રવણ તો ત્યારે થાય કે જ્યારે મન રીએ-પ્રસન્નતા પામે, તન ઉદ્ભવે-શરીરમાં રોમાંચ-ફવાડા ઊભા થાય. એવી શ્રવણેચ્છા વિના જે ગુણકથા સાંભળવામાં આવે, તે ખડેરા માણસ આગળ સંગીત કરવા બરાબર છે! લેંસ આગળ ભાગવત છે! અંગ્રેજી કહેવત પ્રમાણે-ફૂલર પાસે મોતીનો ચારો નાંખવા બરાબર છે! ‘Casting pearls before swine.’

“મન રીએ તન ઉદ્ભવે, રીએ જુએ એક તાન;

એ ઇચ્છા વિણ ગુણકથા જ, ખડેરા આગળ ગાન રે....

જિનજી! ધન ધન તુજ ઉપદેશ.”—યોગો સંબંધ ૩-૪

અહીં જ વ્યતિરેક કહે છે—

શ્રુતાભાવેડપિ ભાવેડસ્યાઃ શુભભાવપ્રવૃત્તિઃ ।

ફલં કર્મક્ષયાહ્યં સ્યાત્પરબોધનિવન્ધનમ્ ॥ ૬૪ ॥

શ્રવણ અભાવે ય આ સતે, શુભભાવે આ સ્થાન;

ફલ કર્મક્ષય નામનું, ઉત્તમ બોધ નિવંધન. ૫૪

અર્થ:—શ્રવણના અભાવે પણ આ શુશ્રૂષા-સાંભળવાની ઇચ્છા હોતાં, શુભ ભાવની પ્રવૃત્તિને લીધે કર્મક્ષય નામનું ફળ હોય છે, -કે જે પરમ બોધનું નિબંધન-કારણ થાય છે.

વિવેચન

ઉપરમાં જે શુશ્રૂષાની પ્રશંસા કરી, તે વ્યતિરેકથી એટલે કે નકારાત્મક ઉક્તિથી વિશેષ દઢ કરે છે. ધારો કે તેવી શુશ્રૂષા-તત્વ સાંભળવાની તીવ્ર ઇચ્છા છે, પણ શ્રવણને

વૃત્તિ:—શ્રુતાભાવેડપિ—શ્રવણના અભાવે પણ, ભાવેડસ્યાઃ—આ શુશ્રૂષાનો ભાવ-સહભાવ હોતાં, (આ શુશ્રૂષા હોય તો), શું? તો કે—શુભભાવપ્રવૃત્તિઃ—શુભ ભાવની પ્રવૃત્તિને લીધે, -તે શુશ્રૂષા ભાવના જ શુભપણાકી, ફલં કર્મક્ષયાહ્યં સ્યાત્—કર્મક્ષય નામનું ફલ હોય, -વચનના પ્રામાણ્યથી (આગમવાણીના પ્રમાણપણથી). અને આ-પરબોધનિવન્ધનમ્—પરમ બોધનું નિબંધન, પ્રધાન બોધનું કારણ હોય છે, -વચનપ્રામાણ્યથી જ.

જોગ ન હોય તો શું ? તેનો અહીં ખુલાસો કર્યો છે કે-શુશ્રૂષા છતાં શુશ્રૂષાથી શ્રવણ ન બને, તોપણ તે શુશ્રૂષા થવી એ શુભલાવમાં પ્રવૃત્તિ છે, કર્મક્ષય એટલે તેથી કરીને કર્મક્ષયરૂપ ફળ ઉપજે છે, અને તે કર્મક્ષય ઉત્તમ પ્રકારના યોગનું નિબંધન-કારણ હોય છે. આમ કેવલ શુશ્રૂષા-સાંભળવાની સાચી અંતરંગ ઇચ્છા થવી તે પણ ઘણી મોટી વાત છે, પ્રશસ્ત છે, અને પરંપરાએ તે પણ લાભદાયક થાય છે. કારણ કે તેવા શુભલાવથી આગમના પ્રમાણપણાને લીધે કર્મનો ક્ષય થાય છે, અને તેના પરિણામે પરમ યોગના નિમિત્ત મળી આવે છે. જે સાચો તત્ત્વપિપાસુ મુમુક્ષુ હોય છે, તેને તેના લાગ્યોદયથી જે આધને ઉત્તરોત્તર પ્રધાન યોગના કારણો પ્રાપ્ત થાય છે; સત્પુરુષ સદ્ગુરુનો જોગ બની આવે છે, ને સત્શ્રુત વગેરેની પ્રાપ્તિ થાય છે. લોહચુંબક જેમ લોહને ખેંચે, તેમ તેવું તેવાને ખેંચે છે (Like attracts like). આ શુશ્રૂષામાં પણ એવું કોઈ અજબ આકર્ષણ છે, કે સાચા વક્તા સત્પુરુષનો સમાગમ ગમે ત્યાંથી થઈ આવે છે. જે તરસ ખૂઝાવવાની ઇચ્છા છે, તો તે ખૂઝાવવાની રીત પણ મળી આવે છે.

આમ શુશ્રૂષા વિનાનું શ્રવણ નિષ્ફળ છે, પણ શ્રવણ વિનાની શુશ્રૂષા નિષ્ફળ નથી, પરંતુ કર્મક્ષયરૂપ ફળથી સફળ છે. સાચી ભૂખ લાગી હોય ને ખાધું હોય તો જેમ ભાવે, રુચે, મીઠું લાગે ને પચે; ખૂબ તરસ લાગી હોય ને પાણી શુશ્રૂષાનો જેમ મીઠું અમૃત જેવું લાગે, ને તરસ છીપે; તેમ જો તત્ત્વ સાંભળવાની સાચી ભૂખ લાગી હોય, તત્ત્વસુધારસ-પાનની સાચી તરસ લાગી હોય, તો જ તે શ્રવણ ભાવે છે, રુચે છે, ને જીવને અમૃતરૂપે પરિણમે છે; નહિં તો કાણા માટલાની જેમ ળીબા કહ્લું-છિદ્ર વાટે બહાર નીકળી જાય છે ! હૃદયમાં ઠરતું નથી ! માટે આ શુશ્રૂષા ગુણનું માહાત્મ્ય ઘણું છે. “ખૂઝી ચહત જો પ્યાસકી, હૈ ખૂઝન કી રીત.” (રાજઅંદ્રજ)

યોગમાં અક્ષેપ શુભ કહે છે—

શુભયોગસમારમ્ભે ન ક્ષેપોઽસ્થ્યાં કદાચન ।

ઉપાયકૌશલં ચાપિ ચારુ તદ્વિષયં ભવેત્ ॥ ૫૫ ॥

શુભ યોગ સમારંભમાં, કદી ક્ષેપ અહિં નોંચ;

ને તે વિષયો ઉપાયનું, કૌશલ સુંદર હોય. ૫૫.

વૃત્તિ:-શુભયોગસમારમ્ભે—શુભ યોગના સમારંભમાં, તથા પ્રકારના ધ્યાન આદિમાં, ન ક્ષેપો-ઽસ્થ્યાં કદાચન-આ અધિકૃત દષ્ટિ સતે કદી પણ ક્ષેપ હોતો નથી. ઉપાયકૌશલં ચાપિ-તેમજ ઉપાયનું કૌશલ-કુશલપણું પણ, -તથા પ્રકારના દેશ આદિ, આસન આદિ સંબંધી, ચારુ-શાબન, સુંદર, તદ્વિષય-તેના વિષયે, શુભ યોગસમારંભ વિષયનું, ભવેદ્-હોય.

અર્થ:—આ દષ્ટિને વિષે, શુભ યોગના સમારંભમાં કદી પણ ક્ષેપ હોતો નથી; અને તેના વિષયનું ઉપાય-કૌશલ પણ સુંદર હોય છે.

વિવેચન

અહીં અક્ષેપ ગુણનું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે. આગલી દષ્ટિમાં ઉદ્દેગ દોષનો ત્યાગ કર્યો, એટલે તે પછી અનુક્રમે ક્ષેપ દોષ પણ જાય છે. એથી કરીને આ દષ્ટિમાં વર્તતો યોગી પુરુષ જ્યારે ધ્યાન વગેરે શુભ યોગનો સમારંભ કરે છે, ત્યારે યોગમાં તેમાં કદી કોઈ પણ વિક્ષેપ આવી પડતો નથી, કોઈ પણ આડખીલી અવિક્ષેપ કે અંતરાય નડતો નથી, અહીં તહીં જાંવાં નાંખી ચિત્ત ડામાડોળ થતું નથી, સંક્ષુબ્ધ થતું નથી. એટલે તે ધ્યાન કરતો હોય, તો એકાગ્ર ચિત્તે શુદ્ધ ભાવે કરે છે, પરીષદ-ઉપસર્ગથી દ્વેષભ પામતો નથી; પ્રભુભક્તિ કરતો હોય તો શુદ્ધ પ્રણિધાનથી તન્મયભાવે કરે છે,—અહીંતહીં ચિત્તવિક્ષેપથી ડામાડોળ થતો નથી; સામાયિક-સ્વાધ્યાય કરતો હોય તો સમતાભાવે અત્યંત સ્વસ્થતાથી કરે છે,—તેમાં આકાશ પાતાલના ઘાટ ઘડતો નથી; પ્રતિક્રમણુ આદિ સત્ક્રિયા કરતો હોય, તો ઉપયોગપૂર્વક નિજ દોષ-દર્શનના સાચા પશ્ચાત્તાપ ભાવથી કરે છે,—પણ મનને બીજે ભમવા દેતો નથી; બીજે કોઈ પણ શ્રેયસાધક યોગ સાધતો હોય, કે બીજું કોઈ પણ શુદ્ધ તપશ્ચર્યાદિક ધર્મકૃત્ય કરતો હોય, તો આત્મજાગૃતિપૂર્વક નિર્મલ ભાવે કરે છે, પણ આ લોક-પર-લોકની ફલાકાંક્ષાથી વિક્ષેપ પામતો નથી.

તેમજ તે તે ધ્યાન આદિ શુભ યોગ સંબંધી ઉપાયમાં પણ આ મુમુક્ષુ પુરુષ કૌશલ-કુશલતા ધરાવે છે, કલાકારના જેવી નિપુણતા દાખવે છે. તે તે યોગ કેમ ઉત્તમ રીતે સાધી શકાય, તેનું તેને નિપુણ જ્ઞાન હોય છે. અને આમ ઉપાય-ઉપાય કૌશલ પદ્ધતિ હોવાથી તે તે યોગને તે સુંદર રીતે સાધી શકે છે. કારણ કે જે શસ્ત્રવ્યાપારમાં નિષ્ણાત હોય, તે અટાપટાના ખેલ ખેલવામાં પદ્ધતિ હોય; તેમ જેને તે ધ્યાન આદિની વિધિનું બરાબર જાણપણું હોય, તે તે ધ્યાનાદિની સાધનામાં કુશલ હોય છે. વ્યાયામમાં જે સારી પેઠે કસાયેલો હોય, તે જેમ કુસ્તી વગેરે પ્રયોગોમાં હોશીયાર હોય છે; તેમ તે તે ધ્યાનાદિનો ઉપાય જે બરાબર જાણતો હોય, તે ધ્યાનાદિ સિદ્ધ કરવામાં નિપુણ હોય છે. દાખલા તરીકે—ધ્યાન કરવું હોય તો તેને યોગ્ય દેશ આદિ જાણવા જોઈએ, આસનાદિ વિધિ જાણવી જોઈએ. તે જાણેલ હોય, તો જ તેના ઉપાયમાં બરાબર પ્રવર્તી શકાય. કુશલ કારીગર પોતાની કામગીરી બરાબર બનાવી શકે છે, પણ અજ્ઞાત તેમ કરી શકતો નથી; તેમ ઉપાયપદ્ધતિ પુરુષ ધ્યાનાદિ કુશલપણે કરી શકે છે, અપદ્ધતિ તેમ કરી શકતો નથી. ગીતામાં કહ્યું છે કે—‘યોગઃ કર્મસુ કૌશલમ્ ।’

“હવે જિનવચન પ્રસંગથી, જાણી સાધક નીતિ....નાથ રે;

સાધ્યરસી સાધકપણે, કરીએ સાધન રીતિ....નાથ રે.”—શ્રી દેવચંદ્રણ

અને આ દૃષ્ટિમાં જ અભ્યુચ્ચય કહે છે—

परिष्कारगतः प्रायो विघातोऽपि न विद्यते ।

अविघातश्च सावद्यपरिहारान्महोदयः ॥ ૫૬ ॥

ઉપકરણ વિષયમાં વળી, પ્રાયે ના'ય વિઘાત;

પાપતણા પરિહારથી, મહોદયો અવિઘાત. ૫૬.

અર્થ:—ઉપકરણ વિષયમાં વિઘાત પણ પ્રાયે અત્રે હોતો નથી; અને સાવધ પરિહારથી એટલે કે પાપકર્મના પરિત્યાગથી મહોદયવાળો અવિઘાત હોય છે.

વિવેચન

અહીં બીજે જે શુણ્ણસમૂહ હોય છે, તે અત્રે સમુચ્ચયરૂપે (Generalisation) કહ્યો છે:—(૧) અહીં ઉપકરણ સંબંધી પ્રાયે વિઘાત-ઇચ્છાપ્રતિબંધ ઉપજતો નથી, (૨) અને પાપકર્મના પરિહારથી મહોદયવાળો અવિઘાત-અપ્રતિબંધ હોય છે. તે આ પ્રકારે:—

આ દૃષ્ટિમાં વર્તતા મુમુક્ષુ યોગીને ઉપકરણ બાબતમાં પ્રાયે કોઈ પણ જાતનો વિઘાત-ઇચ્છાપ્રતિબંધ ઉપજતો નથી. ઉપકરણ એટલે ધર્મસિદ્ધિમાં ઉપકાર કરે એવા

ઉપસાધન. તેવા ઉપકરણ સંબંધી ઇચ્છાના પ્રતિબંધે કરી-આશંકે કરી

ઉપકરણમાં આ મહાનુભાવ વિઘાત પામતો નથી, વિદ્ય પામી અટકી જતો નથી.

અપ્રતિબંધ કારણ કે ઉપકરણ એ તો સાધન માત્ર છે, સાધ્ય નથી, એમ તે બંધે

છે. એટલે તે સાધનમાં જ સર્વસ્વ માની બેસી રહેતો નથી, સાધનના જ

કુડાળામાં રમ્યા કરતો નથી, પણ તે દ્વારા જે આત્મસિદ્ધિરૂપ સાધ્યની સિદ્ધિ કરવાની છે,

તે ભણી જ પોતાનો સતત લક્ષ રાખે છે, સદાય સાધ્યરુચિ રહી તે સાધન કરે છે.

એટલે ઉપકરણ સંબંધી મિથ્યા આશંક, ટંટા, સાધન ધર્મના ઝઘડા એને આપોઆપ

નિવર્તી બાય છે. સાધનમાં-ઉપકરણમાં તે મૂર્છા પામતો નથી, કારણ કે શુદ્ધ સાધ્યરુચિપણે

સાધન-સેવાં એ તેણે જિનવચન પ્રસંગથી જાણ્યું છે.

“પંચ મહાવ્રત ધાન્ય તણા, કર્ષણ વધ્યા રે;

સાધ્યભાવ નિજ થાપી, સાધનતાએ સધ્યા રે....શ્રી નમિ૦”

“સાધ્યરસી સાધકપણે, અભિસંધિ રમ્યો નિજ લક્ષ રે.”—શ્રી જ્વલ્યંદ્રજી

વૃત્તિ:—પરિષ્કારગત:—પરિષ્કાર સંબંધી, ઉપકરણ સંબંધી, એમ અર્થ છે, પ્રાયો-પ્રાયે, ઘણું કરીને, આહુલ્યથી, વિઘાતોઽપિ-વિઘાત પણ, ઇચ્છા પ્રતિબંધ પણ, ન વિદ્યતે-નથી હોતો, અસ્થાં-આ દૃષ્ટિ હોતે સતે, અવિઘાતશ્ચ-અને અવિઘાત હોય છે. કેવા પ્રકારને હોય છે? તે માટે કહ્યું કે-સાવચપરિહારાત્-સાવધના પરિહારથી, પ્રતિષિદ્ધના પરિહારથી-ત્યાગથી, મહોદય:—મહોદયવાળો, અભ્યુચ્ચ-નિઃશ્રેયસનો હેતુ એવો, એમ અર્થ છે.

પણ મૂઠ આગ્રહી જીવો જેમ, ધર્મના ઉપકરણ જે આત્મસાધન માત્ર નિમિત્ત જ છે, તેનો લક્ષ્ય ચૂકી જઈ, તે તે સાધનના મિથ્યા આગ્રહોમાં, તુચ્છ મતભેદોમાં, નાના નાના ગઘડાઓમાં, નાના નાના વાડાઓમાં રાચી રહી,—તેમાં જ ઇતિકર્તવ્યતા મૂર્છાથી માને છે; તેમ આ મહાનુભાવ વિશાલદષ્ટિવાળો યોગીપુરુષ માનતો અપકરણ નથી. કારણ કે તે સારી પેઠે સમજે છે કે—જ્ઞાની પુરુષોએ બાહ્ય-અભ્યંતર જે કાંઈ ઉપકરણ કહ્યા છે, દ્રવ્ય-ભાવ જે કાંઈ સાધન બતાવ્યા છે, તે કેવળ જીવનો ઉપકાર થવા માટે કહ્યા છે, અપકાર થવા માટે નહિં. પણ તેમાં પણ જે જીવ મમત્વભાવ રાખે, ઇચ્છારૂપ પ્રતિબંધ કરે, મૂર્છા ધરાવે, તો તે ઉપકરણો ઉલટા અપકરણોરૂપ થઈ પડે છે! અધિકરણો થઈ પડે છે! સાધન તે બંધન બને છે! જેમકે—

મંદિર, ઉપાશ્રય આદિ ઘણા જીવોને લક્ષિત-સ્વાધ્યાય આદિની સુગમતા-અનુકૂળતા ખાતર કરવામાં આવ્યા છે, પણ તેમાં પણ જે ચડસાચડસી, હોંસાતોંસી કરવામાં આવે, મારા-તારાપણું કરવામાં આવે, નીરાગી નિઃસંગી વીતરાગ પ્રભુ અંગે સાધન તે પણ પરિચ્છેદરૂપ મમત્વ બુદ્ધિ ધારવામાં આવે, કોર્ટે ચઢવા જેવા મોટા બંધન! ગઘડા કરી રાગદ્રેષની વૃદ્ધિ કરવામાં આવે, તો ઈષ્ટ ઉદ્દેશ માર્યો જાય છે; સાધન તે બંધન થઈ પડે છે! અને ઉપાશ્રય પણ અસુક વખત માટે, ગૃહસ્થની અનુજ્ઞાથી, પક્ષીની જેમ અપ્રતિબંધપણે વિચરતા ફરતારામ મુનિના કામ-ચલાઉ વપરાશ માટે છે. પણ તેમાં પણ આ ફલાણીનો અપાસરો ને આ ખીજનો અપાસરો એમ જે મમત્વરૂપ ક્ષેત્રપ્રતિબંધ કરવામાં આવે, તો તે ઉપાશ્રય પણ અપાશ્રયરૂપ થઈ પડે! ગચ્છ-ગણુ આદિ પણ મૂળ તો વ્યવસ્થા (Organisation) અને સહકાર (Co-ordination) ખાતર કરવામાં આવ્યા છે, પણ તે પણ જે મમત્વનું સ્થાન થઈ પડે, કદાચહોતું નિવાસધામ બને, કલેશ-ગઘડાનું રણાંગણ બની જાય, કે વાડારૂપ સંકુચિતતાનું પ્રદર્શન બને, તો તે પણ બંધનરૂપ થઈ પડે છે! આત્માને વિશ્વાસરૂપ થઈ પડે છે!

“ગચ્છના ભેદ બહુ નયન નિહાળતાં, તરવની વાત કરતાં ન લાગે!

ઉદરભરણાદિ નિજ કાજ કરતાં થકા, મોહ નડિઆ કલિકાલ રાગે....ધાર.”—શ્રી આનંદધનજી

શાસ્ત્ર તો કેવળ આત્માર્થે પઠન-પાઠન માટે ને સાર્વજનિક ઉપયોગ માટે કહ્યા છે. તેને બદલે કોઈ પોતાનો માલીકી હક્ક કરી કંજૂસની જેમ તેનો સંગ્રહ-સંચય કરે, ને તેમાં પોતાનું મમત્વ સ્થાપે તો અપકરણરૂપ થઈ પડે છે. અથવા હું કેવો પંડિત છું, હું કેવું સરસ વ્યાખ્યાન કરી શકું છું, હું કેવો વક્તા છું, એમ અભિમાન ધરી શાસ્ત્રનો મનાર્થે ઉપયોગ કરવામાં આવે, તો તે જીવને પ્રતિબંધરૂપ થઈ પડે છે. અથવા શાસ્ત્રનો આગ્રહરૂપ બંડન-મંડનાર્થે કે ખોટા વાદવિવાદ માટે ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તે પણ

બંધનને અર્થે થાય છે. મૂઠ* જનોને જેમ સ્ત્રી-પુત્રાદિ સંસાર હોય છે, તેમ સહયોગ રહિત-અધ્યાત્મરહિત વિક્રાનોને પણ શાસ્ત્ર સંસારરૂપ થઈ પડે છે ! !

તે જ પ્રકારે યમ, નિયમ, સંયમ, ત્યાગ, વૈરાગ્ય વગેરે અભ્યંતર સાધનો પણ જો લોકરંજનાર્થે કરવામાં આવતા હોય, અથવા ઇષ્ટ સાધ્ય લક્ષ્યને જૂલી જઈ સાધનની આતર સાધન કરવામાં આવતા હોય, અથવા સાધનને સાધ્ય માની સેવવામાં આવતા હોય, તો તે પણ બંધનરૂપ બને છે. શ્રી રત્નાકરપચ્ચીરીમાં કહ્યું છે કે:—

“વૈરાગ્યરક્તઃ પરવચ્ચનાય, ધર્મોપદેશો જનરક્તનાય ।

વાદાય વિદ્યાધ્યયનં ચ મેડમૂત્, ક્રિયદ્વજ્જુવે હાસ્યકરં સ્વમીશ ॥ ”

આમ જાણુ તો હોઈ આ મુમુક્ષુ પુરુષ તે તે ઉપકરણોને ઉપકરણરૂપે આરાધે છે, તે તે સાધનોને સાધનરૂપે સેવે છે, અને તેમાં મમત્વરૂપ ઇચ્છા-પ્રતિબંધ કરી તેને બંધન બનાવતો નથી; કારણ કે તે યમ, નિયમ, સંયમ, ત્યાગ, વૈરાગ્ય, ભક્તિ, આત્માર્થે જ જપ, તપ, વ્રત, શાસ્ત્ર આદિ અભ્યંતર ઉપકારી સાધનોને પણ કેવળ સાધન સેવન આત્માર્થે જ સેવે છે, શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિનો સતત નિશ્ચય લક્ષ્ય રાખી આરાધે છે. જેમ રાધાવેધ સાધનારા બાણાવળીનો લક્ષ રાધાની (પૂતળીની) કીકી પર જ હોય છે, તેમ આ આત્માર્થી મુમુક્ષુ પુરુષનો નિરંતર લક્ષ શુદ્ધ આત્મારૂપ પરમાર્થ પર જ હોય છે; આમ હોવાથી એને ઉપકરણ વિષયમાં કોઈ પણ વિઘાત ઉપજતો નથી, ઇચ્છાપ્રતિબંધરૂપ વિઘ્ન નડતું નથી.

તેમ જ આ મુમુક્ષુ પુરુષ સાવધનો પરિહાર કરે છે, સર્વ પાપકર્મનો ત્યાગ કરે છે, નિષિદ્ધ આચરણ કરતો નથી. એટલે તે અઢાર પાપસ્થાનક પ્રયત્નપૂર્વક વર્જે છે. આથી કરીને પણ તેને યોગસાધનમાં અવિઘાત હોય છે, ઇચ્છાપ્રતિબંધ રહિતપણું હોય છે, કોઈ પણ વિઘ્ન નડતું નથી. તે નિર્વિઘ્નપણે, નિરાકુલપણે યોગસાધના કર્યા કરે છે.

અને આ યોગસાધનનો અવિઘાત મહોદયરૂપ ફળવાળો છે. એટલે આ નિર્વિઘ્ન યોગસાધનથી મુમુક્ષુને મોટો અભ્યુદય-પુણ્યોદય પ્રાપ્ત થાય છે, તેમજ નિઃશ્રેયસ-મોક્ષની સિદ્ધિ સાંપડે છે. આવો મહોદયવાળો મુયશ તેને મળે છે !

“વિઘન ઇહાં પ્રાયે નહીં જી, ધર્મ હેતુમાં કોય;

અનાચાર પરિહારથી જી, સુયશ મહોદય હોય....રે જિનજી! ધન૦”-શ્રી યોગ ૬૦ સ૦ ૩-૫

* “પુત્રદારાદિસંસારઃ પુંસાં સમૂહચેતસામ્ ।

વિદુષાં શાસ્ત્રસંસારઃ સઘોગરહિતાત્મનામ્ ॥ ”-યોગબિંદુ.

બલાદૃષ્ટિનો સાર

અહીં દર્શન ૬૬-કાષ અગ્નિકણુ જેવું હોય છે, અને યોગનું ત્રીણું અંગ આસન પ્રાપ્ત થાય છે. અસત્ તૃણાના અભાવથી સર્વત્ર સુખાસન જ હોય છે. અત્વરાપૂર્વક સર્વત્ર ગમન હોય છે, અને અપાયપરિહારથી સર્વ કૃત્ય પ્રણિધાનયુક્ત હોય છે.

શુશ્રૂષા નામનો ત્રીજો ગુણ અહીં પ્રાપ્ત થાય છે. આ યુવાન સુખી પુરુષની દિવ્ય ગાન શ્રવણેન્દ્રિયા જેવી તીવ્ર હોય છે. આ શુશ્રૂષા બોધ જલપ્રવાહની સરવાણી જેવી છે, એ વિનાતું શ્રવણ સરવાણી વિનાની ભૂમિમાં કૂવો ખોદવા જેવું-ફાગટ છે. શ્રવણ ન થાય તોપણ આ શુશ્રૂષાના પ્રભાવે શુભ ભાવથી કર્મક્ષયરૂપ ફલ થાય છે, -જે ઉત્તમ બોધનું કારણ થાય છે.

ક્ષેપ નામનો ત્રીજો ચિત્તદોષનો અહીં ત્યાગ હોય છે. એટલે યોગ સંબંધી અક્ષેપ હોય છે, અને તે યોગ ઉપાયનું કૌશલ-કુશલપણું હોય છે. તેમજ ઉપકરણ વિષયમાં ધણું કરી કોઈ વિદ્ય અહીં નહતું નથી, અને પાપકર્મના પરિત્યાગથી મહોદયવંત અવિદ્ય હોય છે.

બલાદૃષ્ટિનું કોષ્ટક — ૬

દર્શન	યોગાંગ	દોષત્યાગ	ગુણપ્રાપ્તિ
૬૬-કાષ અગ્નિ સમ	આસન તૃણા અભાવે સર્વત્ર સુખાસન. અત્વરાપૂર્વક સર્વ ગમન-કૃત્ય.	ક્ષેપ દોષ ત્યાગ. ઉપકરણ વિષયે અવિદ્ય.	શુશ્રૂષા. બોધ પ્રવાહ સરવાણી સમી. તરણ સુખી જેવી તીવ્ર. યોગ ઉપાય કૌશલ.

કબીરા કાવ્ય

—: ભૂજંગી :—

બલા દૃષ્ટિમાં કાષ અગ્નિ સમાણું, બલી દર્શને યુક્ત બોધત્વ મારું;
પરા શુશ્રૂષા તરવ કેરી ધરાવે, ન યોગે કદી યોગીને ક્ષેપ થાવે. ૪૬.

અનાદિ તણો દેહ અધ્યાસ છોડી, નિબધ્યાસમાં તેહ અધ્યાસ બેડી;
સુખાસનમાં સ્થિતિ યોગી કરે છે, પરાનંદમાં મગ્નતા તે ધરે છે. ૪૭.

- સ્વભાવે કરીને જ આ દષ્ટિમાંહી, ન તુષ્ણા અસત્ યોગીને હોય ક્યાંહી;
સુખાસેનમાં સ્થિત સર્વત્ર તેથી, રમે આત્મ આરામમાં તે સુખેથી. ૪૮.
- ગમે ત્યાં જતાં કે ગમે તે કરતાં, ત્વરા ના નિરાકુલ યોગી ધરતાં;
પ્રહ્લિધાન ધારી સદા આત્મરામી, ન દે આવવા દષ્ટિમાં કાંઈ ખામી. ૪૯.
- સુખી કાંત કાંતા યુતો કો યુવાન, અહો સૂણવા જેમ ગંધર્વ ગાન;
અહીં શુશ્રૂષા તત્વની તેમ ધારે, પિપાસુ અહો પાણીને જે પ્રકારે. ૫૦.
- હું છું કોણુ? ક્યાંથી વળી હું થયો છું? ખરા કયા સ્વરૂપે અહો! હું રહ્યો છું?
મને બાંધતા આ સંબંધો બધા શા? મહા સૂણવા તત્ત્વ એવા પિપાસા. ૫૧.
- અહીં બોધ પાણીનીં સિરા સમાણી, ખરી શુશ્રૂષા તત્ત્વની આ વખાણી;
વિના શુશ્રૂષા સાંભળ્યું સૌ વૃથા જ, અસિરા ભૂમાં દૂપ ખોદો યથા જ. ૫૨.
- કદી શ્રુતનો ભોગ નોયે છતાં યે, ખરો શુશ્રૂષા ભાવ જો ચિત્તમાંયે;
રુડા ભાવથી કર્મ તો ક્ષીણ થાયે, પરં બોધનો હેતુ જેથી જ પાયે. ૫૩.
- રુડા યોગ આરંભતો-અત્ર યોગી, કદી હોપનો ભોગ નોયે અલોગી;
સુયોગો તણા શ્રેષ્ઠ ઉપાયમાંહિ, સુકોશલ્ય તે દાખવે છે જ આંહિ. ૫૪.
- કદી સાધને મૂર્છના ના ધરાવે, ન તો બંધનો સાધનોને બનાવે;
સદા પાપથી ભાગતો તે ફરે છે, મનોનંદી ભાગ્યેહયોને વરે છે. ૫૫.

—: ચોટક :-

- ૬૯ દર્શન આસન સ્થિર વસે, અતિ તત્ત્વ તણા શ્રવણે તલસે;
અવિદ્યોપપણે શુભ યોગ લસે, મનનંદન અભ્યુદયો ઉલસે. ૫૬.

॥ इति महर्षिश्रीहरिभद्राचार्यविरचिते किरत्तचंद्रसूनुमनःसुखनंदनेन भगवानदासेन सुमनोनंदनी
बृहत्टीकारूपविवेचनेन सप्रपञ्चं विवेचिते श्रीयोगदृष्टिसमुच्चयशास्त्रे तृतीया बलादृष्टिः ॥

૪

દીપ્રા દૃષ્ટિ

બહા કહી. હવે દીપ્રા કહે છે.

પ્રાણાયામવતી દીપ્રા ન યોગોત્થાનવત્યલમ્ ।
તત્ત્વશ્રવણસંયુક્તા સૂક્ષ્મબોધવિવર્જિતા ॥ ૫૭ ॥

પ્રાણાયામ દીપ્રામહી, ન યોગનું ઉત્થાન;
શ્રવણ તત્ત્વનું હોય પણ, ન સૂક્ષ્મ બોધ સ્થાન. ૫૭.

અર્થ:—દીપ્રા દૃષ્ટિમાં પ્રાણાયામ હોય છે, યોગનું ઉત્થાન સર્વથા હોતું નથી; અને તે તત્ત્વશ્રવણથી સહિત, પણ સૂક્ષ્મ બોધથી રહિત એવી હોય છે.

વિવેચન

“યોગદૃષ્ટિ ચેથી કહીશ, દીપ્રા તિહાં ન ઉત્થાન;
પ્રાણાયામ તે ભાવથીશ, દીપ પ્રભા સમ જ્ઞાન....
મનમોહન જિનશ! મીઠી તાહરી વાણ.”—યોગ૦ ૬૦ સંખ્યા ૪-૨

આ દીપ્રા નામની ચેથી યોગદૃષ્ટિ છે. એટલે આગળ કહેલા અનુક્રમે યોગનું ચેથું અંગ-પ્રાણાયામ અહીં હોય છે, ઉત્થાન નામના ચેથા આશયદોષનો પરિત્યાગ થાય છે, અને શ્રવણ નામનો ચેથો ગુણ પ્રગટે છે; પરંતુ દર્શન તો હજી પણ સૂક્ષ્મ બોધ વિનાનું હોય છે, અને તેને દીપકના પ્રકાશની ઉપમા ઘટે છે. તે આ પ્રકારે:—

વૃત્તિ:—પ્રાણાયામવતી—પ્રાણાયામવતી, પ્રાણાયામવાળી,—અનુક્રમે અંગના ભાવથી,—ભાવ રેચક આદિ ભાવધર્મી, દીપ્રા—દીપ્રા, ચેથી દૃષ્ટિ. ન યોગોત્થાનવતી—યોગના ઉત્થાનવાળી નથી હોતી,—તથાપ્રકારના પ્રશાંતવાહિતાના ભાવથી, અલમ્—અત્યંત. તત્ત્વશ્રવણસંયુક્તા—તત્ત્વશ્રવણથી સંયુક્ત,—સુશ્રૂયાના ફલભાવથી. સૂક્ષ્મબોધવિવર્જિતા—સૂક્ષ્મ બોધથી વિવર્જિત, સૂક્ષ્મ—નિપુણ બોધથી રહિત એવી.

દર્શન—આ દષ્ટિમાં દર્શન-બોધ સ્થૂલ પ્રકારનો હોય છે, સૂક્ષ્મ-નિપુણ હોતો નથી. જો કે આગલી ત્રણ દષ્ટિ કરતાં વધારે સ્થિતિવાળો ને વધારે સામર્થ્યવાળો હોઈ, તેને દીપકના પ્રકાશની ઉપમા આપવામાં આવી છે, તોપણ સ્થિરતા આદિ 'દીપપ્રભા દષ્ટિની અપેક્ષાએ આ બોધનું હલ્લુ સ્થૂલપણું છે. કારણ કે દીપકનો 'સમ જ્ઞાન' પ્રકાશ તૃણ-ગોમય-કાષ્ટના અગ્નિ કરતાં અનેકગણો બળવાન ને વધારે સ્થિતિવાળો હોય છે, પણ રતન-તારા વગેરેની અપેક્ષાએ ઘણો અદ્ય-વીર્ય ને મંદ છે; તેમ આ દીપ્રાદહિનો બોધ-પ્રકાશ મિત્રા આદિ કરતાં વધારે બળવાન ને વધારે સ્થિતિવાળો હોય છે, પણ સ્થિરતા આદિ કરતાં મંદ ને અદ્ય સ્થિતિવાળો હોય છે. દીપકના સાન્નિધ્યમાં તેના પ્રકાશ-વર્તુલમાં આવતા પદાર્થોનું દિગ્દર્શન થાય છે, પણ તેની બહારમાં હરવર્તી સૂક્ષ્મ વ્યવહિત પદાર્થોનું દર્શન થતું નથી, તેમ ક્ષયોપશમ-રૂપ તેલના પ્રમાણમાં આ દષ્ટિમાં પદાર્થનો સ્થૂલ બોધ થાય છે, પણ હરવર્તી સૂક્ષ્મ અંતરિત પદાર્થોનું દર્શન થતું નથી. દીવો તેલ હોય ત્યાંસુધી પ્રકાશે છે, તેલ ખૂટી ગયે ઓલવાઈ જાય છે; તેમ આ દષ્ટિનો બોધ તથા રૂપ ક્ષયોપશમ હોય ત્યાંસુધી પ્રકાશે છે, પછી પ્રકાશતો નથી—ઓલવાઈ જાય છે. દીવો વાયરાના સપાટાથી ઓલવાય છે, અથવા અસ્થિર થાય છે, તેમ આ દષ્ટિનો બોધ પણ તથા પ્રકારના બાહ્ય નિમિત્તોરૂપ વાયુના સપાટાથી ઓલવાઈ જવાનો—પડી જવાનો ભય રહે છે, અથવા અસ્થિર-ચંચલ થવાનો સંભવ રહે છે, ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારે આ દષ્ટિના બોધને દીપકની ઉપમા બરાબર ઘટે છે. અત્રે 'દષ્ટિ'ના અગાઉ કહેલા લક્ષણ પ્રમાણે સત્પ્રવૃત્તિસંગત બોધ હોય છે, તેથી કરીને અસત્ પ્રવૃત્તિનો વ્યાઘાત થતો જાય છે, ને સત્પ્રવૃત્તિપદ નિકટ આવતું જાય છે.

—: પ્રાણાયામ :-

“બાહ્ય ભાવ રેચક ઈંદ્રાંજી, પૂરક અંતર ભાવ;

કુંભક ધિરતા ગુણે કરીજી, પ્રાણાયામ સ્વભાવ. મન૦”—શ્રી યો૦ ૬૦ સંજ્ઞાયા ૪-૨

અત્રે મુખ્યપણે આધ્યાત્મિક ભાવપ્રાણાયામનો જ નિર્દેશ છે. પણ પ્રાણાયામ નામનો શ્વાસના રુંધનરૂપ જે બાહ્ય એવો હઠયોગનો પ્રકાર છે, તે અત્રે મુખ્યપણે પ્રસ્તુત નથી, કારણ કે તે તો કાયકલેશરૂપ માત્ર હોઈ ચિત્તચંચલતાનું કારણ થવાનો દ્રવ્ય પ્રાણાયામ સંભવ છે. આ બાહ્ય પ્રાણાયામના ત્રણ પ્રકાર છે:—(૧) શ્વાસને બહાર કાઢવો, તે રેચક* પ્રાણાયામ છે. (૨) શ્વાસને અંદર પૂરવો, તે પૂરક પ્રાણાયામ છે. (૩) શ્વાસને કુંભમાં જલની જેમ નિશ્ચલપણે થંભી રાખવો, તે કુંભક પ્રાણાયામ છે.

* “રેચકઃ સ્યાદ્દહિર્વૃત્તિરન્તર્વૃત્તિશ્ચ પૂરકઃ । કુંભકઃ સ્તંભવૃત્તિશ્ચ પ્રાણાયામસ્ત્રિધૈત્યયમ્ ॥
ધારણાયોગ્યતા તસ્માત્ પ્રકાશાવરણક્ષયઃ । અન્યૈરુક્તઃ ક્વચિન્ચૈત્યુજ્યતે યોગ્યતાનુગમ્ ॥”
(આધાર માટે જુઓ) યશી૦ કૃત દ્વા૦ દ્વા૦

પતંજલિ આદિને અભિપ્રાય છે કે-‘પ્રાણાયામથી પ્રકાશના આવરણને ક્ષય થાય છે, અને ધારણામાં મનની યોગ્યતા થાય છે.’ એટલે કે ચિત્તસત્ત્વગત પ્રકાશનું જે કલેશરૂપ આવરણ છે તેનો ક્ષય થાય છે, અને પ્રાણાયામથી સ્થિર કરાયેલું ચિત્ત સુખે કરીને નિયત દેશમાં ધારી રખાય છે. અને આ જે પતંજલિ આદિએ કહ્યું છે તે કવચિત્ પુરુષવિશેષમાં યોગ્યતા પ્રમાણે યુક્ત છે, કારણ કે યોગીઓનું નાનારુચિપણું છે. તેથીx પણ ભગવત્ જિનપ્રવચનમાં* તો શ્વાસોચ્છવાસનો રોધ વ્યાકુલતાનો હેતુ થઈ પડે છે માટે નિષિદ્ધ જ છે, કારણ કે જેમ યોગસમાધાન થાય એમ જ પ્રવૃત્તિ કરવી શ્રેયસ્કર છે અને પ્રાણરોધરૂપ મથામણનું બહુ ઝાઝું પ્રયોજન પણ નથી.

બાકી ભાવથી જોઈએ તો બાહ્ય ભાવોના રચનથી, અંતરુભાવના પૂરણથી, ને નિશ્ચિત અર્થના કુંભનથી પરમાર્થરૂપ ભાવ પ્રાણાયામ+ થાય છે. તે આ પ્રકારે:-(૧) જેમ પ્રાણાયામની બાહ્ય સ્થલ ક્રિયામાં શ્વાસને બહાર કાઢવારૂપ રેચક ક્રિયા કરવા ભાવ પ્રાણાયામ વામાં આવે છે, તેમ આ ભાવ પ્રાણાયામમાં બાહ્યભાવ-પરભાવને બહાર કાઢવારૂપ-રેચ દેવારૂપ રેચક ક્રિયા કરવામાં આવે છે. એટલે સ્ત્રી-કુટુંબ આદિના મમત્વરૂપ બાહ્ય ભાવોને કાઢી નાંખવામાં આવે છે. (૨) જેમ બાહ્ય પ્રાણાયામમાં શ્વાસ અંદર ભરવારૂપ પૂરક ક્રિયા કરવામાં આવે છે, તેમ ભાવ પ્રાણાયામમાં અંતરાત્મભાવ અંતરુમાં ભરવારૂપ પૂરક ક્રિયા કરાય છે. એટલે કે શ્રવણથી ઉપજેલા વિવેકરૂપ અંતરુભાવ ભરાય છે. (૩) જેમ હૃદયોગિક પ્રાણાયામમાં શ્વાસને અંદર ભર્યા પછી તેને કુંભમાં જલની જેમ સ્થિર કરવારૂપ-થંભાવી રાખવારૂપ કુંભક ક્રિયા કરાય છે, તેમ અત્રે ભાવ પ્રાણાયામમાં અંતરુભાવની સ્થિરતારૂપ-સ્થંભનરૂપ કુંભક ક્રિયા કરવામાં આવે છે. એટલે નિશ્ચિત અર્થનું કુંભન-સ્થિરીકરણ થાય છે. આમ ભાવ પ્રાણાયામ તે આત્મભાવરૂપ સ્વભાવ છે, અને એ જ અવ્યભિચારથી યોગનું અંગ છે. અર્થાત્ બાહ્ય પ્રાણાયામ યોગનું અંગ થાય કે ન પણ થાય, પણ આ ભાવ પ્રાણાયામ તો ચોક્કસ યોગનું અંગ છે જ. માટે આ આધ્યાત્મિક પ્રાણાયામ એ જ ઉત્કૃષ્ટ-શ્રેષ્ઠ પ્રાણાયામ છે.

“શ્વાસપ્રશ્વાસયોર્ગતિવિન્હેદઃ પ્રાણાયામઃ । સ તુ વાહ્યાભ્યંતરસ્તંભવૃત્તિર્દેશકાલ-સંખ્યાભિઃ પરિદૃષ્ટો દીર્ઘસૂક્ષ્મસંભઃ । વાહ્યાભ્યંતરવિષયાપેક્ષી ચતુર્થઃ । તતઃ ક્ષીયતે પ્રકાશાવરણમ્ । ધારણાસુ ચ યોગ્યતા મનસઃ । ”—પાતાં ૨, ૪૯-૫૩.

x “उस्सासं ण णिरुंमह् वाभिग्गहीओवि किमु अचेह्वा ।

પસજ્ઞ મરણં ણિરોહે મુહુમુસ્સાસં ચ જયણાપ ॥ ”—શ્રી જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણી.

+ “रेचनाद्वाह्यभावानामन्तर्भावस्य पूरणात् ।

कुंभनाञ्जितार्थस्य प्राणायामश्च भावतः ॥ ”—શ્રી યશોવિંકત ૬૧૦ ૬૧૦

“ અહિતરામ તજ અંતર, આતમરૂપ થઈ ચિર ભાવ;
પરમાતમનું હો આતમ ભાવનું, આતમ અરપણુ દાવ.”—શ્રી આનંદધનજી

“ શુદ્ધ દેવ અવલંબન ભજતાં, પરહરીએ પરભાવ. ”

“ અંતર અંતર આતમતા લહી હોજી, પરપરિણતિ નિરીહ. ”—શ્રી દેવચંદ્રજી

યોગનું ઉત્થાન-ઊઠી જવું તે અત્ર થતું નથી, કારણ કે તેવા પ્રકારની પ્રશાંતવાહિતા હોય છે, એટલે કે એવા પ્રકારનો પ્રશાંત રસનો પ્રવાહ પ્રવહે છે કે યોગમાંથી ચિત્ત ઊઠતું નથી. જેમ શાંત સરિતાનો પ્રવાહ અખંડ શાંતપણે વહ્યા કરે, અનુત્થાન તેમાં તરંગ ઊઠે નહિં, તેમ અત્રે યોગસરિતાના શાંત રસનો પ્રવાહ અખંડપણે વહ્યા કરે છે, તેમાં ઉત્થાનરૂપ તરંગ ઊઠતો નથી. કારણ કે આગલી દૃષ્ટિમાં ક્ષેપ નામનો દોષ ટળ્યો, એટલે કોઈ પણ પ્રકારે ચિત્તમાં વિદ્વેષ ઉપજતો નથી, તેથી ચિત્તમાં શાંતરસ પ્રવહે છે, અને યોગને પોતાના સ્થાનમાંથી ઊઠવાનું બનતું નથી, આરંભેલી યોગક્રિયામાં જ ચિત્ત ચોટ્યું રહે છે. આમ અનુત્થાન ઘટે છે. પણ આવી આ શાંતવાહિતા-કરેલપણું ન હોય, તો યોગમાં ઉત્થાન થાય છે, એટલે કે પ્રારબ્ધ યોગક્રિયામાંથી મન ઊઠી જાય છે, ઉચ્ચ થાય છે, ઉન્મત્ત થાય છે, ચિત્ત ચોંટતું નથી-કરતું નથી. છતાં તેવી ઉન્મત્ત સ્થિતિમાં ત્યાગવા યોગ્ય એવી તે યોગક્રિયા છાંડાવી પણ નથી. જેમકે-કોઈએ દીક્ષા લીધી હોય, અને તે પાળવાને સર્વથા અસમર્થ હોઈ તેમાંથી તેનું મન ઊઠી ગયું હોય, તેવાને તે દીક્ષા છોડી શ્રાવકનું લિંગ ધરવું વધારે યોગ્ય છે,* તથાપિ તે લોકનિંદા આદિ ભયથી તે મુનિલિંગ છાંડતો નથી. આ ઉત્થાન દોષનું ઉદાહરણ છે. આવો ઉત્થાનદોષ અહીં ટળે છે.

“ શાંતવાહિતા વિષ્ણુ હોવે રે, જે યોગે ઉત્થાન રે;

ત્યાગ યોગ છે તેહથી રે, અણુછાંડાતું ધ્યાન રે....પ્રભુ૦”—સા૦ ત્ર૦ ગા૦ રત૦લા.-૧૦

આગલી દૃષ્ટિમાં શુશ્રૂષા-સાંભળવાની ઈચ્છાનો ગુણ પ્રગટ્યો છે, એટલે તેના પછી સ્વાભાવિક ક્રમે અત્રે તત્ત્વનું શ્રવણ બને છે. આગળમાં કહ્યું હતું તેમ શુશ્રૂષા એટલે સાંભળવાની ઉત્કંઠા-અંતરંગ જિજ્ઞાસા વિનાનું શ્રવણ વૃથા છે, એ ખાસ તત્ત્વશ્રવણ લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે. કદાપિ શ્રવણ વિનાની શુશ્રૂષા કલ્યાણકારી થાય, પણ શુશ્રૂષા વિનાનું શ્રવણ કલ્યાણકારી થતું નથી. માટે શુશ્રૂષાના અનુવેધવાણું-અનુસંધાનવાણું શ્રવણ જ ઉપકારી થાય છે. અને આ શ્રવણ એટલે કર્ણેન્દ્રિય પર શબ્દોનું અથડાવું ને સાંભળવું એમ નથી; પરંતુ અંતરાત્માથી અંતઃકર્ણેન્દ્રિયદ્વારા શબ્દનું અર્થગ્રહણ-ભાવગ્રહણ કરવું, તેનું નામ શ્રવણ છે. એમ તો આ જીવે કર્ણપટ

* “ જઈ ન તરસિ ઘારેડં મૂલગુણમરં ઉત્તરગુણમરં ચ ।

મોક્ષૂણ તોત્તિ મૂર્ધિ સુસાવગત્તં વરતરાગં ॥ ”—શ્રી ઉપદેશભાલા.

પર અથડાવારૂપ શબ્દ શ્રવણ તો એટલું બધું કર્યા કર્યું છે કે તેના કાનના પડદા પણ તૂટી ગયા છે! તોપણ તેને બ્રહ્મજ્ઞાન થયું નથી! કારણ કે ખરું તત્ત્વશ્રવણ થયું જ નથી, અર્થગ્રહણ-ભાવગ્રહણરૂપ અંતરાત્માથી શ્રવણ થયું જ નથી. શ્રી અખાલકતે માર્મિક વચન કહ્યું છે કે- ‘કથા સૂણી સૂણી કૂટ્યા કાન, તોય ન આબ્યું બ્રહ્મજ્ઞાન.’

ભાવરેચક આદિ ગુણ કહે છે—

પ્રાણેભ્યોઽપિ ગુરુર્ધર્મઃ સત્યામસ્યામસંશયમ્ ।

પ્રાણાંસ્ત્યજતિ ધર્માર્થં ન ધર્મ પ્રાણસંકટે ॥ ૫૮ ॥

પ્રાણથીય મોટો ગણે, નિઃસંશય આહિં ધર્મ;

ધર્મ અર્થ પ્રાણે ત્યજે, પ્રાણસંકટે ન ધર્મ. ૫૮.

અર્થ:—આ દષ્ટિ હોતાં, પ્રાણે કરતાં પણ ધર્મને નિઃસંશય ગુરુ-મોટો માને; ધર્મને અર્થે પ્રાણ છોડે, પણ પ્રાણસંકટ આવી પડ્યે ધર્મ ન છોડે.

વિવેચન

“ધર્મ અર્થ અહીં પ્રાણને જ, છોડે-પણ નહિં ધર્મ;

પ્રાણ અર્થ સંકટ પડે જ, બુઝો! એ દષ્ટિનો મર્મ....મન” —યો ૧૦ સ્વચ્ચ ૪-૩

આ દષ્ટિમાં વર્તનાર યોગીને મન નિઃસંશયપણે પ્રાણ કરતાં પણ ધર્મ ઘણો વધારે મોટો લાગે છે, ધર્મનું માહાત્મ્ય પ્રાણ કરતાં પણ અધિક બાસે છે. આખા જગતમાં

વહાલામાં વહાલી વસ્તુ પ્રાણ ગણાય છે, તે પ્રાણની બાળવણી અર્થે પ્રાણથીય સમસ્ત જગત્ પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યું છે, ને તેની રક્ષા માટે ગમે તે કરવા ધર્મ પ્રિય તે તૈયાર રહે છે. પણ આ જોગીજનને તો આવા પ્રિયતમ પ્રાણ કરતાં પણ ધર્મ વધારે પ્રિય બાસ્યમાન થાય છે. એટલે જ તે ધર્મની ખાતર

પ્રાણ પણ છોડી દેવા પડે-ચોચાવર કરવા પડે, તો તે આંચકો ખાતો નથી; અને પ્રાણ-સંકટ આવી પડે, પ્રાણ જવાનો પ્રસંગ આવી પડે, તોપણ તે પ્રાણ બચાવવાની ખાતર ધર્મને છોડતો નથી. પ્રાણની કે ધર્મની રક્ષા કરવાની હોય, તો તેની પ્રથમ પસંદગી ધર્મરક્ષા પર ઉતરે છે, પ્રાણના લોભે પણ તે ધર્મનું પરિપાલન કરે છે. જેમકે—

“સ્થુકુલ રીતિ સદા ચલી આઈ,

પ્રાન બચ અરુ બચન ન બઈ.” —શ્રી તુલસીદાસજી રામાયણ.

વૃત્તિ:—પ્રાણેભ્યોઽપિ—પ્રાણથી પણ, ઈન્દ્રિય આદિ પ્રાણે કરતાં પણ. ગુરુર્ધર્મઃ—ધર્મ ગુરુ, મહત્તર, વધારે મોટો હોય, સત્યામસ્યામ્—આ અધિકૃત દષ્ટિ-દીપ્તિ હોતે સતે, અસંશયમ્—અસંશયપણે, આ ક્યાંથી? તે માટે કહ્યું—પ્રાણાંસ્ત્યજતિ ધર્માર્થં—ધર્મ અર્થે પ્રાણે ત્યજે, તત્ત્વઉત્સર્ગ પ્રવૃત્તિવડે કરીને, (પણ) ન ધર્મ પ્રાણસંકટે—પ્રાણસંકટે ધર્મ ન ત્યજે, —તત્ત્વઉત્સર્ગ પ્રવૃત્તિવડે કરીને જ.

આવો તે દૃઢધર્મી હોય છે, આવો દૃઢ ધર્મરંગ—' ચોળ મજીઠનો રંગ '—તેને લાગેલો હોય છે. અને આ ધર્મનો રંગ જ સાચો રંગ છે, બાકી બીજો બધો રંગ પતંગ સમાન છે—ચાર દિવસનો ચટકી છે. ' સાચો રંગ તે ધર્મનો '. દેહ ભલે જીર્ણ થાય, સડી જાય, પડી જાય, વિશ્વંસ પામી જાય, પણ ધર્મરંગ કદી જીર્ણ થતો નથી, સડતો નથી, પડતો નથી, વિશ્વંસ પામતો નથી.

“ શ્રી અનંતજિન શું કરો....સાહેલડીઆ, ચોળ મજીઠનો રંગ રે....ગુણવેલડીઆ
સાચો રંગ તે ધર્મનો....સાહેં બીજો રંગ પતંગ રે....ગુણ
ધર્મ રંગ જીરણ નહિં....સાહેં દેહ તે જીરણ થાય રે....ગુણ
સોનું તે વિણસે નહિં....સાહેંઘાટ ઘડામણ જાય રે....ગુણ
ત્રાંબું જે રસવેધિયું....સાહેં હોય તે જાયું હેમ રે....ગુણ
ફરો તે ત્રાંબું નવિ હુવે....સાહેંતિમ પ્રભુ શું મુજ પ્રેમ રે....ગુણ”—શ્રીયશોવિજયજી

અને આવો સાચો ધર્મરંગ—ધર્મપ્રેમ લાગવાનું કારણ, તે ધર્મનું પરમ માહાત્મ્ય તેને મન વસ્યું છે તે છે. જેમકે—

“ ચાતુરો ચોંપેથી આહી ચિંતામણિ ચિત્ત ગણે, પંડિતો પ્રમાણે છે પારસમણિ પ્રેમથી;
કવિયો કલ્યાણકારી કલ્પતરુ કથે જેને, સુધાનો સાગર કથે સાધુ શુભ ક્ષેમથી;
આત્મના ઉદ્ધારને ઉમંગથી અનુસરો જો, નિર્માળ થવાને કાજે, તમો નીતિ નેમથી;
વદે રાયચંદ વીર, એવું ધર્મરૂપ જાણી, ધર્મવૃત્તિ ધ્યાન ધરો, વિલખો ન વે'મથી.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

તેમ જ આ મુમુક્ષુ જોગીજન જાણે છે કે—' આ સંસારને વિષે વિશુદ્ધ ધર્મ જ બુધ-જનોને મુક્તિઅર્થે સદા ઉપાદેય છે—આદરથી ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે, કારણ કે બીજું બધું ય દુઃખનું કારણ છે. આ સંસારમાં બધુંય પ્રકૃતિથી અસુંદર છે, ધર્મજ ઉપાદેય સ્વભાવથી અસુંદર છે. એટલા માટે અત્રે ધર્મ શિવાય બીજો કયાંય વિવેકીએને આસ્થા ધરવી શું યુક્ત છે? તે હે જીવ! તું કહે. અને તે ધર્મ તો જગદ્ગવંધ છે, નિષ્કલંક છે, સનાતન છે, પરાર્થનો સાધક છે, અને શીલવંત ધીરજનોએ તે સેવેલો છે. માટે તે ધર્મ સિવાય અન્યત્ર કયાંય આસ્થા કરવી યુક્ત નથી.'x

x “उपादेशश्च संसारे धर्म एव सदा बुधैः । विशुद्धो मुक्तये सर्वं यतोऽन्यहुःखकारणम् ॥
प्रकृत्यसुंदरं ह्येवं संसारे सर्वमेव हि । अतोऽत्र वद किं युक्ता कविदास्था विवेकनाम् ॥
मुक्त्वा धर्मं जगद्व्यमकलङ्कं सनातनम् । परार्थसाचकं धीरैः सेवितं शीलशालिभिः ॥ ”

મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજી પ્રણીત શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય

આમ પરમ કલ્યાણકારી, દુઃખહારક ને સુખકારક, એવા નિર્મલ ધર્મનું માહાત્મ્ય તેના હૃદયમાં વસ્યું હોવાથી, આ મુમુક્ષુ પુરુષ તે ધર્મની ખાતર પોતાના પ્રાણનો પણ ભોગ આપી દેવો પડે, પોતાના પ્રાણની પણ કુરબાની કરવી પડે, તોપણ પાછું વાળીને જીએ નહિ, એમાં શું નવાઈ? કારણ કે તે ધર્મને જ પોતાનો ભાવ-પ્રાણ બાંધે છે, તે ધર્મ જો ગયો તો તે પોતાને મુવેલો જ સમજે છે, તે ધર્મ જો રક્ષાયો તો પોતાનો પ્રાણ પણ રક્ષાયો એમ તે ખરા અંતઃકરણથી માને છે. એટલે આવા ભાવપ્રાણરૂપ ધર્મનો સંચય કરતો રહી, સંરક્ષણ કરતો રહી, તે ભાવ પ્રાણાયામની વૃદ્ધિ કરતો રહે છે; અને તે ધર્મને અર્થે પ્રાણ ત્યજે છે. અર્થાત્ જેમ બને તેમ આત્મતત્ત્વનો ઉત્સર્ગ થાય, જેમ બને તેમ આત્મતત્ત્વના પ્રગટપણારૂપ કાર્યસિદ્ધિ-તત્ત્વનિષ્પત્તિ થાય એવી સત્પ્રવૃત્તિમાં જીવન અર્પણ કરે છે; અને તેમ કરતાં કવચિત્ પ્રાણસંકટ આવી પડે, તોપણ તે તત્ત્વઉત્સર્ગ પ્રવૃત્તિ-કરતો જ રહી-આત્મસિદ્ધિ સાધતો જ રહી કદી ધર્મને છોડતો નથી, -એવો તે દૃઢધર્મા હોય છે.

અત્ર પ્રતિબંધન કહે છે—

एक एव सुहृद्धर्मो मृतमप्यनुयाति यः ।

शरीरेण समं नाशं सर्वमन्यत्तु गच्छति ॥ ૫૨ ॥

એક જ સુહૃદ્ધર્મ જો, મુવા પાછળે જાય;

અન્ય સર્વ તો દેહની, સાથે નાશ જ થાય. ૫૨.

અર્થ:—ધર્મ જો એક જ સુહૃદ્-મિત્ર છે, કે જે મરેલાની પાછળ પણ જાય છે. બાકી બીજું બધું તો શરીરની સાથે જ નાશ પામી જાય છે.

વિવેચન

ધર્મ જ એક સાથે-ખરેખરો 'મિત્ર' છે. કારણ કે જે મૈત્રી એટલે કે સહવાસ-સહયોગીપણું ન છોડે તે મિત્ર કહેવાય. સુખમાં કે દુઃખમાં, સંપત્તિમાં કે વિપત્તિમાં, સારી સ્થિતિમાં કે માઠી સ્થિતિમાં જે સાથ ન છોડે, સદા પોતાના ધર્મજો એક હૃદયરૂપ રહી 'સુહૃદ્' ભાવ ન ત્યજે, તે ખરેખરો મિત્ર અથવા સુહૃદ્ કહેવાય છે. એવા 'મિત્ર' શબ્દના યથાર્થ અર્થમાં જો કેઈને પણ 'મિત્ર' નામ છાજતું હોય તો તે ધર્મને જ છે. કારણ કે મૃત્યુ પામ્યા પછી પણ એક ધર્મ જ તે ધર્મ કરનારને અનુસરે છે, એની પાછળ પાછળ જાય છે, સદા એનો સંગાથી રહે છે.

વૃત્તિ:-एक एव सुहृद्धर्मो—એક જ સુહૃદ્-મિત્ર ધર્મ છે, અન્ય નથી, -તેના લક્ષણના યોગને લીધે. તેથી કહ્યું-मृतमप्यनुयाति यः-જો મૃત-મરેલાની પાછળ પણ જાય છે. शरीरेण समं नाशं-શરીરની સાથે નાશ-અન્ય, सर्वमन्यत्तु गच्छति-બીજું બધું-સ્વજનતાઈ તો પામે છે.

બાકી બીજા બધા કહેવાતા સ્વજન-સંબંધી તો દેહના સંબંધી હોઈ, દેહ નષ્ટ થતાં તેની સાથે જ નષ્ટ થાય છે, દેહપર્યાય છૂટી જતાં તે તે સંબંધ પણ છૂટી જાય છે. સ્વજનાદિ તો મૃતદેહને બાળી-બળી સ્મશાનમાંથી પાછા વળે છે, સ્નાન-સૂતક કરી, ઘાંટો-પત્રાટો કરી, થોડો વખત સાચો-ખોટો સ્વાર્થમય ખેદ કરી, મરનારના નામની મોટી પોક મૂકી પોતાના સ્વાર્થને રડતા રહી, થોડા વખત પછી મરનારના નામને પણ વિસરી જાય છે ! અરે ! એટલું જ નહિ, પણ કેટલીક વાર તો મરનારના નામે, મરનારની મિલકત માટે અનેક પ્રકારના ઝઘડા કરે છે, કોર્ટ-કજીઆ ઊભા કરે છે, ને મરનાર પાછળ ભવાડા કરી તેના નામને જગબત્રીશીએ ચઢાવે છે ! ફજેતી કરે છે ! સાક્ષરવર્ષ શ્રી સ્વૉ મનઃસુખભાઈએ વેધક શબ્દોમાં આ અંગેનો આબેહૂબ ચિતાર ખડો કર્યો છે કે—

“ ચેતન ! તારા જવા પછી એ શું કરે છે ? તું જે તેઓને માટે આપો ભવ ધૂળ ઘાટી રહ્યો, અપ્યો, તેનું તેા ગમે તે થાઓ; સારી ગતિ થાઓ કે માઠી ગતિ થાઓ, તેનો તો તેઓને વિચાર પણ નથી. પણ ઉલટા તારા જવા પછી તારાં દ્રવ્યની ભાંગફાડ કરે છે; તે બંહેચી લે છે; તે બંહેચણીમાં તોફાન કરે છે; કોઈને ઓછું મળે છે, કોઈને વધારે મળે છે,—આથી વિરોધ થાય છે. કોઈ તને જશ આપે છે, કોઈ તારાથી ચેડાં કાઢે છે. આમ પછવાડે તારા પ્રતિ વીતક થાય છે, વીતે છે. પોતાનું સુખ ગયું બાણી સ્ત્રીઓ લાંબા કાળ સુધી રડાપીટ કરે છે, તારા નામનો છેડો તાણે છે. પુરુષો પણ તારા સંબંધરૂપ નામ યાદ કરી, કોઈ ભાઈ કહી, કોઈ બેટા કહી, તને લાંબા સાદે યાદ કરે છે; પણ કોઈ એમ નથી વિચારતું કે તારી શી ગતિ થઈ ? તું કઈ ગતિમાં પડ્યો ? તારું શું થયું ? તું સુખી છે કે દુઃખી ? એનો ચેતન ! કોઈ વિચાર કરતું નથી. ” (ઇત્યાદિ)*-શાંતસુધારસ વિવેચન, મૃત્યુ સુધારક બોધ, પૃ. ૪૬.

“ આપ સુખા પીછે, ડૂબ ગઈ દુનીઆ. ”—સંત કબીરજી.

આમ પોતપોતાના સ્વાર્થને આશ્રીને જગત્માં સર્વ કોઈ પ્રીત-સગાઈ કરે છે, પણ તે બધી પ્રીત-સગાઈ સાચી નથી-ખોટી છે, માયાબદ્ધરૂપ છે, એ સોપાધિક પ્રીતમાં કાંઈ માલ નથી-કાંઈ કિંમત નથી. ખરી પ્રીત-સગાઈ તો નિરુપાધિક છે, સ્વાર્થ આદિ ઉપાધિથી રહિત છે, કેવળ પરમાર્થ પ્રેમમય છે.

“ પ્રીત સગાઈ રે જગમાં સહુ કરે રે, પ્રીત સગાઈ ન કોય,
પ્રીત સગાઈ રે નિરુપાધિક કહો રે, સોપાધિક ધન ખોય—ઝપસ. ” શ્રી આનંદધનજી

* “ પ્રતાપેર્વાપચં ગલિતમથ તેજોમિરુદિતૈર્ગતં ધૈર્યોઘોમેઃ સ્થયિતમથ પુષ્ટેન વપુષાં ।
પ્રવૃત્તં તદ્દ્રવ્યગ્રહણવિષયે વાંધવજનૈર્જને કીનાશોન પ્રસમસુપનીતે નિજવશમ્ ॥ ”

શ્રી વિનયવિજયજીકૃત શ્રી શાંતસુધારસ.

અને એવી નિરુપાધિક, નિઃસ્વાર્થ, કેવળ પરમાર્થ પ્રેમમય પ્રીત-સગાઈ તો ધર્મની જ છે. ' ધર્મપ્રેમ એ જ સાચો પ્રેમ છે. ' કારણ કે ધર્મ જ પરમ મિત્ર-સુહૃદની જેમ જ્યાં જ્યાં આ જીવ જાય છે ત્યાં ત્યાં સર્વત્ર તેનો અનુ-
 " ધર્મ પ્રેમ ગામી થઈ, સાચું મિત્રપણું અદા કરે છે; સર્વત્ર હિતસ્વી રહી આત્મ-
 એજ સાચો કલ્યાણ સાધી, સાચો નિર્વાજ મિત્રભાવ બનાવતો રહે છે. એટલા
 પ્રેમ છે " માટે આવા પરમાર્થપ્રેમી ધર્મરૂપ પરમ કલ્યાણમિત્રનો સંસર્ગ
 કદી પણ છોડવા યોગ્ય નથી, એમ આ ઉપરથી સાર બોધ કલિત થાય છે. કારણ કે સર્વ શાસ્ત્રો પોકારીને કહે છે કે- ' પાપથી દુઃખ ને ધર્મથી સુખ છે, એટલા માટે પાપ કરવું નહિં, ને ધર્મનો સંચય કરવો x '

કારણકે મનુષ્ય ગમે તેટલા છળપ્રપંચો કરી, ગમે તેટલા કાળા ધોળા કરી, ગમે તેટલું ધન સંચય કરે, ગમે તેટલી ' દો-લત ' એકઠી કરે, ગમે તેટલા વાડીવજીશ ને બાગ-બંગલા બંધાવે, ગમે તેટલી ઋદ્ધિ-સમૃદ્ધિ મેળવે, અરે !
 ' જે જ્યાંની તે સકલ શત્રુદલને પદદલિત કરી વિશ્વનું એકછત્રો સામ્રાજ્ય સાધી ત્યાં રહીજી ' ચક્રવર્તી પદવી પણ પ્રાપ્ત કરે, તોપણ જ્યારે મૃત્યુવેળા આવી પહોંચે છે, ત્યારે તે બધુંય એમને એમ ધર્યું રહે છે, જે જ્યાંનું છે તે ત્યાંનું ત્યાં જ પડ્યું રહે છે, ને યમરાજની આજ્ઞાથી આ કાયારૂપ કોટડી એક ક્ષણની પણ નોટીસ વિના તાબડતોબ ખાલી કરી, એ બધાય પરિશ્રદ્ધ પરાણે મૂકીને જેવા આઠ્યા તેવા ખાલી હાથે પાછા આવ્યા જવું પડે છે. મહાપરાક્રમી વિજેતા અંબેકાંડર (સીકંદર) અંગે કહેવાય છે કે-તે જ્યારે મૃત્યુશય્યા પર હતો, ત્યારે તેણે એવા આદેશ કર્યો હતો કે મહારી ઠાઠડી જ્યારે લઈ જવામાં આવે ત્યારે મહારી સુઠી ખુદલી રાખજો, ને જગતને બતાવજો કે આ સીકંદર ખાલી હાથે આવ્યો હતો ને ખાલી હાથે જાય છે.

“ પરિશ્રદ્ધની મમતા કરીજી, ભવભવ મેટ્રી રે આય;

જે જ્યાંની તે ત્યાં રહીજી, કોઈ ન આવી સાથ રે...જિનજી ! મિચ્છા દુક્કડ આજ. ”

શ્રી વિનયવિજયજીકૃત શ્રી પુણ્યપ્રકાશસ્તવન

“ પુહવીને જે છત્ર પરે કરે, મેરુનો કરે દંડ રે;

તે પણ ગયા હાથ ધસંતા, મૂકી સર્વ અખંડ. માયાબાહરે.”—શ્રી રૂપવિજયજી.

x “ દુઃખં પાપાત્ સુખં ધર્માત્સર્વશાસ્ત્રેષુ સંસ્થિતિઃ ।

ન કર્ત્ત્વ્યમતઃ પાપં કર્ત્ત્વ્યો ધર્મસંચયઃ ॥ ”—શાસ્ત્રપાર્તાસમુચ્ચય

“ પાપાદુઃખં ધર્માત્સુખમિતિ સર્વજનસુપ્રસિદ્ધમિદમ્ ।

તસ્માદ્દિહાય પાપં ચરતુ સુખાર્થી સદા ધર્મમ્ ॥ ”—આત્માતુશાસન.

સાથે આવે છે માત્ર એક ધર્મમિત્ર જ, એટલે ‘હાથે તે સાથે’ એમ સમજી આત્માથી વિવેકી પુરુષ પોતાના હાથે જોટું અને તેટલું ધર્મનું આરાધન કરે છે.

इत्थं सदाशयोपेतस्तत्त्वश्रवणतत्परः ।

प्राणेभ्यः परमं धर्मं बलादेव प्रपद्यते ॥ ६० ॥

આમ સદાશય યુક્ત તે, તત્ત્વ શ્રવણ તૈયાર;
પ્રાણોથી પરમ ધર્મને, કરે બળે જ સ્વીકાર. ૬૦

અર્થ:—આમ સદાશયથી યુક્ત એવો તે, તત્ત્વ શ્રવણમાં તત્પર રહી, પ્રાણો કરતાં પરમ એવા ધર્મને બળથી જ અંગીકાર કરે છે, માન્ય કરે છે.

વિવેચન

આમ ઉપરમાં કહ્યું તેમ આ દૃષ્ટિવાળો યોગી પુરુષ ધર્મને પરમ મિત્ર-સુહૃદ્ બાણે છે, એટલે તેને ધર્મની ગાઢ મૈત્રી બને છે, દૃઢ ધર્મરંગ લાગે છે, અને ‘જેને જેવો સંગ, તેને તેવો રંગ’ એ ઉક્તિ પ્રમાણે તે ધર્મની સંગતિના પ્રભાવથી તે પોતે સાથે ધર્મ-ધર્મ-ધર્મની બની જાય છે, તે ધર્મના સંસ્કાર તેને અસ્થિમજ્જા પર્યંત હાડોહાડ વ્યાપી જાય છે. કારણ કે—

“ઉત્તમ ગુણ અનુરાગથી....સાહેબ લહીએ ઉત્તમ ઠામરે....ગુણ.

ઉત્તમ નિજ મહિમા વધે....સાહેબ દીપે ઉત્તમ ધામ રે....ગુણ.” શ્રી યશોવિજયજી.

“ઉત્તમ સંગે રે ઉત્તમતા વધે, સધે આનંદ અનંતોજી.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

અને તેથી કરીને તેનો ચિત્ત આશય સ્પીત-ઉજ્જવલ થાય છે. સદ્-શુભ પરિણામવાળો થાય છે, તેની ચિત્તભૂમિકા સ્ફટિકના જેવી સ્વચ્છ ને ચોક્કસ થાય છે, કે જેથી તે તત્ત્વરૂપ નિર્મલ જલને ઝીલવા માટે યોગ્ય પાત્ર (Receptacle)

સદાશય: અને છે. સારા મિત્રની સોબતથી અવગુણ-દોષ દૂર થાય છે ને સદ્ગુણ તત્ત્વશ્રવણ આવે છે, તેમ આ ધર્મ સન્નિત્રની સંગતિથી અશુભ આચરણરૂપ દોષ ટળે છે ને શુભ આચરણરૂપ સદ્ગુણની પ્રાપ્તિ થાય છે, ચિત્ત ચોક્કસ નિર્મળ ને નિર્વિકાર બને છે. અને આમ ચિત્ત ચોક્કસ થાય ત્યારે જ તેમાં ભક્તિ પ્રમુખ ગુણ પરિણમે છે—કરે છે.

વૃત્તિ:—इत्थं—એમ, સદાશયોપેત:—સદાશયથી સંયુક્ત હોઇ, તત્ત્વશ્રવણતત્પર:—તત્ત્વશ્રવણમાં તત્પર, આ તત્ત્વશ્રવણ—પ્રધાન એવો તે, પ્રાણેભ્યો પરમં ધર્મં બલાદેવ પ્રપદ્યતે—પ્રાણો કરતાં પરમ એવા ધર્મને બળથી જ માન્ય કરે છે,—તેના સ્વભાવપણાને લીધે. સ્વત એવ (પોતાની મેળે જ) યોગનું ઉદ્ધાન આને હોતું નથી.

“શ્રી શીતલ જિન લેટિયે, કરી ભક્તે ચોકખું ચિત્ત હો.”—શ્રી યશોવિજયજી.

“શુદ્ધાશય પ્રભુ ધિર ઉપયોગે, જે સમરે તુજ નામજી;

અન્યાબાધ અનંતું પામે, પરમ અમૃત રસ ધામજી.”—શ્રી દેવવંદ્રજી.

અને આમ જ્યારે ચિત્તની પાટી ચોકખી (Clean Slate) થાય છે, ત્યારે જ તેમાં તત્ત્વશ્રવણરૂપ અક્ષર લખાય છે, ત્યારે જ જીવ તત્ત્વશ્રવણનું યોગ્ય પાત્ર બને છે. એટલે તે સુસુક્ષ્મ ભૈગીજન તત્ત્વશ્રવણમાં તત્પર-ઉદ્યુક્ત થાય છે, ધર્મતત્ત્વ સાંભળવાનો રચીઓ થાય છે. આ આખું જગત ‘ધર્મ ધર્મ’ એમ કહેતું ફરે છે, પણ આ ધર્મનો મર્મ કોઈ બાણતું નથી, માટે આ ધર્મ એટલે શું? ધર્મનું વાસ્તવિક તત્ત્વસ્વરૂપ શું? ઇત્યાદિ તત્ત્વવાર્તા સદ્ગુરુમુખે શ્રવણ કરવામાં એ સદા ઉત્કંઠિત રહે છે.

એટલે શ્રી સદ્ગુરુ ભગવાન્ પ્રકાશે છે કે—‘વત્થુસહાવો ધમ્મો’—‘વસ્તુનો સ્વભાવ તે ધર્મ.’ આત્મવસ્તુનો સ્વભાવ તે આત્મધર્મ, એટલે કે આત્માનું સ્વસ્વભાવમાં વર્તવું તેનું નામ ધર્મ. જે જે પ્રકારે આત્મા સ્વસ્વભાવમાં વર્તવું આવે તે ધર્મનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે. ઉપશમ, ક્ષયોપશમ કે ક્ષાયિક ભાવરૂપે જે નિજ ગુણનું પ્રગટપણું છેવટે પૂર્ણ અવસ્થા નીપજાવે છે, તે સ્વભાવરૂપ આત્મધર્મના સાધન છે, માટે તે પણ સાધનરૂપ ધર્મ છે. સમકિત ગુણથી માંડીને શૈલેશી અવસ્થા સુધી જે આત્માને અનુગત-અનુસરતા ભાવ છે, તે આત્મધર્મરૂપ સાધ્યને અવલંબતા હોઈ, સંવર-નિર્જરાતા હેતુ થઈ પડી ઉપાદાન કારણને પ્રગટ કરે છે, માટે તે અધાય ધર્મના પ્રકાર છે. અને પછી સર્વ પ્રદેશે કર્મનો અભાવ થઈ, પૂર્ણાનંદસ્વરૂપ જે આત્મગુણની સંપૂર્ણતા થવી, સહજાત્મસ્વરૂપની પૂર્ણ પ્રગટતા થવી, તે અનુપમ એવો સિદ્ધ સ્વભાવરૂપ ધર્મ છે. આમ સાધ્ય એવા વસ્તુ ધર્મનું સાધન કે સિદ્ધિ તે જ અરો ભાવધર્મ છે. બાકી નામધર્મ, સ્થાપનાધર્મ, દ્રવ્યધર્મ, ક્ષેત્રધર્મ, કાલધર્મ, વગેરે જે ધર્મના પ્રકાર છે, તે તો જે ભાવધર્મના હેતુરૂપ થતા હોય તો ભલા છે-રૂડા છે, નહિ તો ભાવ વિના એ અધાય ‘આલ’ છે, મિથ્યા છે, વ્યર્થ છે. આવા શુદ્ધ વસ્તુધર્મને-આત્મધર્મને અથવા તે શુદ્ધ ધર્મ જેને પ્રગટ્યો છે એવા ધર્મમૂર્તિ પ્રભુને જે બાણી, સદ્ગીને આરાધે છે, તે પછી ઠર્મ બાંધતો નથી, ને તેને વસ્તુ સ્વભાવરૂપ ધર્મ પ્રગટે છે.

“સ્વામી સ્વયંપ્રભને હો બહુ ભામણે, હરખે વાર હબાર;

વસ્તુધર્મ પૂરણ જસુ નીપનો, ભાવ કૃપા કિરતાર....સ્વામી.

નામ ધર્મ હો ઠવણ ધર્મ તથા, દ્રવ્ય ક્ષેત્ર તિમ કાલ;

ભાવ ધર્મના હો હેતુપણે ભલા, ભાવ વિના સહુ આલ....સ્વામી.

શ્રદ્ધા ભાસન હો તત્ત્વ સમણપણે, કરતાં તન્મય ભાવ;
દેવચંદ્ર હો જિનવર પદ સેવતાં, પ્રગટે વસ્તુ સ્વભાવ....સ્વામી.—શ્રી દેવચંદ્રજી.

“ ધરમ ધરમ કરતોઃ જગ સહુ કિરે, ધર્મ ન જાણે હો મર્મ....જિનેસર !
ધર્મ જિનેસર ચરણ ગઢ્યા પછી, કોઈ ન ખાંધે હો કર્મ....જિનેસર !
ધર્મ જિનેસર ગાઉ રંગશું. ”—શ્રી આનંદધનજી.

“ જે જે પ્રકારે આત્મા આત્મભાવ પામે તે તે પ્રકાર ધર્મના છે....જીવે ધર્મ પોતાની કલ્પનાવડે અથવા કલ્પનાપ્રાપ્ત અન્ય પુરુષવડે શ્રવણ કરવા જોગ, મનન કરવા જોગ કે આરાધના જોગ નથી. માત્ર આત્મસ્થિતિ છે જેની એવા સત્પુરુષથી જ આત્મા કે આત્મધર્મ શ્રવણ કરવા જોગ છે, યાવત્ આરાધવા જોગ છે. ”—શ્રીમદ્ સજ્જયંદ્રજી.

ઈત્યાદિ પ્રકારે જ્યારે સદ્ગુરુ ધર્મની વ્યાખ્યા કરે છે, ધર્મનું તત્ત્વસ્વરૂપ પ્રગટ કરે છે, ત્યારે આ સુમુક્ષુ શ્રોતા પુરુષ તન્મયપણે—તત્પરપણે તે શ્રવણ કરે છે, અને પ્રાણથી પણ પરમ એવા તે ધર્મને બલથી જ માન્ય કરે છે, તે ધર્મ પ્રત્યે એને એવો પ્રેમપ્રવાહ વહૂટે છે કે તેના સ્વીકાર વિના તેને ચાલતું નથી. કારણ કે તેવો તેનો સ્વભાવ છે, એટલે તે અનાયાસે જ—સહજ સ્વભાવે જ પ્રાણાધિક ધર્મનું શરણુ ગ્રહે છે, અને ભાવે છે કે ‘ શાઘિ માં ત્વાં પ્રપન્નં ’ હે ધર્મ ! હું ત્હારે શરણુ આંગ્યો છું, તું મ્હારું રક્ષણ કર. અને આમ જે ધર્મની રક્ષા કરે છે, તેને ધર્મ રક્ષે છે. ‘ ધર્મો રક્ષતિ રક્ષિતઃ ’

“ સર્વજ્ઞનો ધર્મ સુશર્ણુ જાણી, આરાધ્ય ! આરાધ્ય ! પ્રભાવ આણી;
અનાથ એકાંત સનાથ થાશે, એના વિના કોઈ ન ખાંધ મ્હારો. ”—શ્રીમદ્ સજ્જયંદ્રજી.

તે શ્રવણ ગુણ કહે છે—

ક્ષારામ્મસ્ત્યાગતો યદ્વન્મધુરોદકયોગતઃ ।

વીજ્ઞં પ્રરોહમાધત્તે તદ્વત્તત્ત્વશ્રુતેર્નરઃ ॥ ૬૧ ॥

ખારા જલના ત્યાગથી, મધુરાં યોગે જેમ;
પામે ખીજ પ્રરોહને, તત્ત્વશ્રવણથી તેમ. ૬૧

વૃત્તિ:—ક્ષારામ્મસ્ત્યાગતો યદ્વત્ મધુરોદકયોગતઃ—ખારા પાણીના ત્યાગથી, મધુર—મીઠાં પાણીના યોગથી જેમ,—તેના મધુર્યનું સ્પષ્ટ સંચિતિથી—સંવેદનાથી અજાણ્યપણું છતાં, વીજ્ઞં પ્રરોહ—માધત્તે—ખીજ પ્રરોહ ધારે છે—પામે છે, (ખીજ જોગી નીકળે છે), તદ્વત્ તત્ત્વશ્રુતેર્નરઃ—તેની જેમ તત્ત્વશ્રુતિથી તર. (પ્રરોહ પામે છે),—તત્ત્વશ્રુતિના અચિન્ત્ય સામર્થ્યથી મહાપ્રભાવપણાને લીધે.

અર્થ:—ખારા પાણીના ત્યાગથી અને મીઠા પાણીના યોગથી જેમ બીજ પ્રરોહ પામે છે-ઊગી નીકળે છે, તેમ તત્ત્વશ્રવણથી નર પ્રરોહને પામે છે.

વિવેચન.

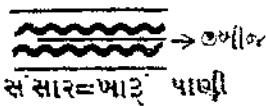
“ તત્ત્વશ્રવણ મધુરોદકેણ, ઈલાં હોય બીજ પ્રરોહ;

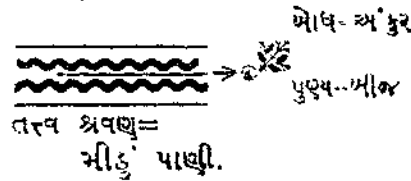
ખાર ઉદક સમ ભવ ત્યજેણ, શુરુ ભક્તિ અદ્રોહ....મન.”—શ્રી. યો. દ. સન્ન્યાય ૪-૪

તત્ત્વશ્રવણને મહિમા અહીં બતાવ્યો છે. આ ‘ તત્ત્વશ્રવણ મધુરોદકેણ ’- તત્ત્વશ્રવણરૂપ મીઠા પાણીના જોગથી, અહીં બીજનો પ્રરોહ થાય છે, અંકુર ફૂટે છે. ખારું પાણી હોય તો બીજ ઊગે નહિ; પણ જો ખારું પાણી છોડી, મીઠા પાણીના જોગ અને તો બીજ ઊગી નીકળે, -ભલે તેની મીઠાશતું સ્પષ્ટ સંચેતન વડે ભાન-અણુપણું ન હોય, તો પણ અંકુર ફૂટી નીકળે. તે જ પ્રકારે સંસાર સમુદ્રના ખારા પાણીનો જોગ જ્યાંસુધી હોય, ત્યાંસુધી બોધતું બીજ ઊગે નહિ; પણ તે ખારું પાણી છોડી, તત્ત્વશ્રવણ-રૂપ મધુર જલનો જોગ જો બની આવે તો બોધરૂપ બીજ ઊગી નીકળે-‘ પ્રરોહ પામે. ’ ભલે તે તત્ત્વશ્રુતિના માધુર્યનું સ્પષ્ટ સંચેતન-સવેદન હજી ન હોય, તો પણ તેને અંકુર તો જરૂર આવે.

અત્રે ‘ પ્રરોહ ’ શબ્દ બંને અર્થમાં ઘટે છે (સ્લેષ). પ્રરોહ એટલે ઊગી નીકળવું તે, અથવા ઉત્તરોત્તર ચઢતી પહાવી પામવી તે. તત્ત્વશ્રવણના અચિંત્ય મહાપ્રભાવથી નર ઉત્તરોત્તર પ્રરોહ-ચઢતી કળા પર આરૂઢ થતો બન્ય છે, તે વાર્તા સ્પષ્ટ છે. અહીં ‘ નર ’ શબ્દનું શ્રદ્ધણ કર્તું છે, તે સુખ્યપણે મનુષ્ય જ તત્ત્વશ્રવણનું પાત્ર અને છે, એ સૂચવવા માટે છે, કારણ કે મનુષ્ય પર્યાયમાં જ પૂર્ણ સદ્વિવેકનો ઉદય થઈ, યાવત્ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. આવું તત્ત્વશ્રવણનું અચિંત્ય સામર્થ્ય હોય છે, આવે મોટો પ્રભાવ હોય છે.

આકૃતિ—૧૦

સંસાર=ખારું પાણી

તત્ત્વ શ્રવણ= મીઠું પાણી.

“ જિનવર વચન અમૃત અનુસરિયે, તત્ત્વરમણ આદરિયે રે;

દ્રવ્ય-ભાવ આશ્રવ પરહરિયે, દેવચંદ્રપદ વરીએ રે ”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

“ વચનામૃત વીતરાગના, પરમ શાંતરસ મૂળ; બોધ જો ભવરાગના, કાયરને પ્રતિફૂળ. ”

“ તેહ તત્ત્વરૂપ વૃક્ષતું, આતમધર્મ છે મૂળ; સ્વભાવની સિદ્ધિ કરે, તે જ ધર્મ અનુકૂળ. ”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

આમ આગલી મિત્રા આદિ દૃષ્ટિઓમાં જે યોગ-બીજોનું ચિત્તભૂમિમાં રોપણ થયું હતું, તેને અત્રે અંકુર કુટે છે, અર્થાત તે પરિપોષણથી વૃદ્ધિ પામે છે. એટલે-
પ્રભુભક્તિ-પરમાત્મા અર્હત ભગવંત પ્રત્યેની ભક્તિ ઉત્તરોત્તર અધિક માત્રા પામતી જાય છે. આ ભક્તિ પ્રભુ પ્રત્યે પરમ ઉપાદેય ભાવવાળી, આહારાદિ દશ સંજ્ઞાથી સહિત, અને ફલકામના વિનાની-નિષ્કામ એવી હોય છે. અને તે ભક્તિ કરનાર ભક્ત જોગીજનનું ચિત્ત અત્યંત ચોક્યું હોય છે, સંશુદ્ધ-નિર્મલ હોય છે. આવી અકુંઠિત ભક્તિથી મન એ જ વૈકુંઠ-સ્વર્ગ થઈ પડે છે, એમ યોગી જનોનો અનુભવ કહે છે, અને એવા શુદ્ધચિત્ત યોગીજનો પરમ પ્રેમાવેશમાં પ્રભુને કહે છે કે-હૈ પ્રભુ! અમે તમને અમારા મન-ઘરમાં પધરાવશું એટલે તેની શોભા દેખીને તમે ત્યાં જ રિથર થઈ જશો!

“મન ઘરમાં ધરિયા ઘર શોભા, દેખત નિત્ય રહેશો ધિર શોભા; સાહેબા વાસુ;”
 “મન વૈકુંઠ અકુંઠિત ભક્તે, યોગી ભાષે અનુભવ યુક્તે. સાહેબા વાસુ”-શ્રી યશોવિજયજી.

સદ્ગુણભક્તિ-સન્માર્ગે ચઢાવનાર શ્રીમદ્ સદ્ગુણ ભગવાન પ્રત્યે અત્રે અત્યંત ભક્તિ ઉદભવે છે; ભાવયોગી એવા ભાવાચાર્યાદિ પ્રત્યે પરમાદર યુક્ત વિનય-બહુમાન હોય છે. અને તે પરમ ઉપકારી પ્રત્યે નિષ્કામ એવા શુદ્ધ આશયથી ભક્તજન વિધિ પ્રમાણે યથાશક્તિ વૈયાવચ્ચ-સેવા કરે છે, તન-મન-ધનથી તેની ઉપાસનામાં તત્પર રહે છે. **સત્-શાસ્ત્રભક્તિ**-પરમ ઉપકારી એવા સન્માર્ગદર્શક સદાગમ પ્રત્યે અધિકાધિક ભક્તિ સ્કુરતી જાય છે. સત શ્રુતતા લેખન-પૂજન-દાન-ચિંતન-ભાવન-સ્વાધ્યાય આદિ પરમ ગૌરવ-બહુમાન યુક્તપણે અત્રે કરાય છે. જિનભક્તિ આદિ પરમ યોગબીજ પ્રત્યે અત્રે પરમ ઉપાદેય ભાવ પ્રગટે છે. તેમજ ભવ વૈરાગ્ય-સંસાર પ્રત્યે તેના સ્વરૂપદર્શનથી ઉપજતો સહજ વૈરાગ્ય અત્રે બળવત્તર બને છે, જન્મ-મરણાદિ દુઃખથી દુઃખમય એવા સંસાર પ્રત્યે અત્યંત ઉદ્દેગ ઉપજે છે. ઇત્યાદિ યોગબીજ અત્રે પરિપોષણ પામી યોગ-અંકુરપણાને પામે છે.

આનોજ ભાવાર્થ કહે છે-

ક્ષારામ્ભસ્તુલ્ય इह च भवयोगोऽखिलो मतः ।
 मधुरोदकयोगेन समा तत्त्वश्रुतिस्तथा ॥ ૬૨ ॥

વૃત્તિ:-ક્ષારામ્ભસ્તુલ્ય इह च भवयोगोऽखिलो मतः-અને અહીં સમસ્ત સંસારયોગ ખારા પાણી અરાખર માનવામાં આવ્યો છે, -અતત્ત્વશ્રવણરૂપ પથ (તેમજ છે). **મધુરોદકયોગેન समा तत्त्वश्रुतिस्तथा**-તથા મધુર જલના યોગ સમાન તત્ત્વશ્રુતિ (તત્ત્વશ્રવણ) માનેલ છે. તેના અંગ-પણથી તત્ત્વશ્રુતિ પથ (તેમજ છે).

ખારા પાણી સમ ખવો, લવયોગ અહીં જાણુ;
તત્ત્વશ્રુતિ તે તો મોઠા, જલના યોગ સમાન. ૬૨

અર્થ :—અને અહીં ખારા પાણી સરખો સકલ સંસાર યોગ માન્યો છે, તથા તત્ત્વશ્રુતિને મધુર જલના યોગ સમાન માની છે.

વિવેચન.

‘ખાર ઉઠક સમ ભવ ત્યજેશ્’—શ્રી યો. ૬. સ.

ઉપરમાં જે ખાંડે પાણી-મીઠું પાણી વગેરે કહ્યું, તે શું? તેનું અન્ન સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે. સમસ્ત સંસાર યોગ-સકલ સંસારપ્રસંગ છે, તે ખારા પાણી ખરાખર છે.

અતત્ત્વશ્રવણરૂપ સંસારપ્રસંગ પણ તેમજ ખારા પાણી જેવો છે. ખારા પાણીના યોગે ઊંજ ઊંજે નહિં, બગી જાય, તેમ સંસારપ્રસંગ અથવા ખાંડે પાણી અતત્ત્વશ્રવણરૂપ ખારા પાણીના યોગથી પુણ્યબીજ વા બોધબીજ ઊંજે નહિં, પણ બગી જાય. જ્યાંલગી આ સંસાર સમુદ્રનું ખાંડે પાણી પીવાની હોંસ મનુષ્ય ધરાવે, ત્યાં લગી બોધબીજ પામવાની આશા રાખવી તે આકાશકુસુમવત્ છે. જ્યાં લગી આ ખાંડે પાણી પીવાનું છેડી દઈ, ચિત્તમાં દૃઢ વૈરાગ્યરંગ ન લાગે, ભવોદ્દેગ ન ઉપજે, ત્યાંલગી જ્ઞાનનો ઉદ્ભવ થવો સંભવતો નથી.

“ત્યાગ વિરાગ ન ચિત્તમાં, થાય ન તેને જ્ઞાન;

અટકે ત્યાગ વિરાગમાં, તો ભૂલે નિજ લાન.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રશ્ચ પ્રણીત શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

અને વિવેકીને મન તો આ સંસારસાગર ખરેખર ખારોજ લાગે છે, પ્રતિક્ષણે તેને તેનો તેવો કડવો અનુભવ થાય છે, એટલે તે ક્ષણભર પણ તે સંસારમાં રહેવાને ઇચ્છતો નથી. કારણકે તે વૈરાગ્યભાવના ભાવે છે કે—

આ સંસાર સમુદ્રમાં* ઉપજતા સર્વ સંજોધો મનુષ્યોને વિપદાના સ્થાન થઈ પડે

* “ભવાઘ્નિપ્રમથાઃ સર્વે સંવંધા વિપદાસ્પદમ્ । સંભવન્તિ મનુષ્યાણાં તથાન્તે સુષ્ટુ નીરસાઃ ॥
વસ્તુજાતમિદં મૂઢ પ્રતિક્ષણવિનશ્વરમ્ । જાનન્નપિ ન જાનાસિ ગ્રહઃ કોઽયમનોષઠઃ ॥
યદ્વદ્દેશાન્તરાદેત્ય વસન્તિ વિહગા નમે । તથા જન્માન્તરાન્મૂઢ પ્રાણિનઃ કુલપાદપે ॥
પ્રાતસ્તદ્દં પરિત્યજ્ય યથૈતે યાન્તિ પત્રિણઃ । સ્વકર્મવશગાઃ શશ્વત્તથૈતે ક્વાપિ દેહિનઃ ॥
શરીરં શીર્યંતે નાશા ગલત્યાયુર્ન પાપધીઃ । મોહઃ સ્ફુરતિ નાત્માર્થઃ પશ્ય વૃત્તં શરીરિણામ્ ॥”

શ્રી શુભચંદ્રાચાર્યશ્રુત જ્ઞાનાર્ણવ.

આ ભાવનાઓનું પરમ સુંદર હૃદયગમ સ્વરૂપ શુભચંદ્રાચાર્યશ્રુત શ્રી જ્ઞાનાર્ણવમાં, શ્રીમદ્ રાજચંદ્રશ્રુત ભાવનાવબોધમાં, અને શ્રી વિનયવિજયશ્ચ ઉપાખ્યાયશ્રુત શ્રી શાંત-સુધારસમાં અલંકૃત વિસ્તારથી વર્ણવ્યું છે. વિશેષ જિજ્ઞાસુઓ તે તે સ્થળે જોવું. અને તેના આધારે સક્ષેપમાં કહ્યું છે.

છે, અને અતે અત્યંત નીરસ નીવડે છે. આ શરીર રોગથી આક્રાંત થયેલું છે, યોવન જરાથી આક્રાંત છે, ઐશ્વર્ય અતે વિનાશ છે, અને જીવનના અતે મરણ છે. ઈંદ્રિય વિષયથી ઉપજતા એવા ક્ષણભંગુર સુખમાં રતિ કરીને ત્રિભુવન નષ્ટ થયું છે. આ વસ્તુ-માત્ર પ્રતિક્ષણે વિનશ્ચર છે, તે બલ્યતાં છતાં તું બલ્યતો નથી ! તે હે મૂઠ ! ત્હારો કેવો બહ છે કે જેનું એસડ નથી ! જે પૂર્વે ત્હારા શત્રુઓ હતા તે આ જન્મમાં કર્મવશે ત્હારા બંધુઓ બન્યા છે ! અને પૂર્વ જન્મમાં જે ત્હારા બંધુઓ હતા, તે આ જન્મમાં ત્હારા શત્રુપણે ઉપજ્યા છે ! જેમ દેશાંતરથી આવીને પક્ષીઓ વૃક્ષમાં વાસ કરે છે, તેમ પ્રાણીઓ જન્માંતરથી આવીને કુલરૂપ વૃક્ષમાં વસે છે. પછી પ્રકાત થતાં આ પંખીઓ જેમ ઝાડને છોડીને પોતપોતાની દિશામાં ચાલ્યા બાય છે, તેમ આ પ્રાણીઓ પણ આયુ-પૂર્ણતારૂપ પ્રાતઃકાળ થતાં પોતપોતાના કર્મ પ્રમાણે જૂઠી જૂઠી ગતિમાં કયાંય ચાલ્યા બાય છે ! આમ આ બધાય પંખીમણો છે. છતાં પ્રાણીઓનું આ ત્રિચિત્ર ચરિત્ર તો જીવો ! શરીર શીર્ણું (જીર્ણું) થાય છે, પણ આશા શીર્ણું થતી નથી ! આયુષ્ય ગળે છે, પણ પાપબુદ્ધિ ગળતી નથી ! મોહ સ્ફુરે છે, પણ આત્માર્થ સ્ફુરતો નથી ! ખરેખર ! આયુ+ તો વાયુના તરંગ જેવું તરલ-ચંચલ છે, સંપદાઓ આપદાઓ સાથે જોડાયેલી છે, સર્વ ઈંદ્રિય વિષયો સંધ્યાસમયના વાદળાના રંગ જેવા છે, મિત્ર-સ્ત્રી-સ્વજનાદિના સંગમનું સુખ સ્વપ્ન-ઈંદ્રજાલ સમાન છે. તેથી આ સંસારમાં એની તે કર્મ વસ્તુ છે કે જે સંતજનોને આનંદનું કારણ થાય ?

આ ત્રિભુવનમાં એવો કોઈ પણ શરીરધારી નથી કે જેના કંઠમાં કૃતાન્તનો પાશ નહિં આવી પડે. યમ-કેસરીના પાછા ન ઠેલાય એવા પગલાં જ્યારે પડે છે, ત્યારે મૂઠામહેનત કરતાં દેવોથી પણ પ્રાણી રક્ષી શકાતો નથી, તો પછી માનવ-કીડાનું શું જન્વું ?

“ જન્મ જરા મરણે કરી એ, આ સંસાર અસાર તો;
કયાં કર્મ સહુ અનુભવે એ, કોઈ ન રાખણહાર તો.
શરણ એક અરિહંતનું એ, શરણ સિદ્ધ ભગવંત તો;
શરણ ધર્મ શ્રી જૈનનો એ, સાધુ શરણ શુણવંત તો.”

શ્રી વિનયવિજયશુક્રત શ્રી પુણ્યપ્રકાશ સ્તવન

*“ આયુર્વાયુતરત્તરંગતરલં લગ્નાપદઃ સંપદઃ,
સર્વેડપીન્દ્રિયગોચરાશ્ચ ચટુલાઃ સન્ધ્યાભ્રરાગાદિવત્ ।
મિત્રસ્ત્રીસ્વજનાદિસજ્જમસુખં સ્વપ્નેદ્રજાલોપમમ્,
તત્કિં વસ્તુ ભવે ભવેદિહ મુદામાલમ્બનં યત્ સતામ્ ॥ ”

શાંતસુધારસ (જીવો શ્રી મનઃસુખભાઈ કીરત્યંદ્રકૃત વિવેચન.)

“ છ ખંડના અધિરાજ જે ચડે કરીને નીપજવા,
 બ્રહ્માંડમાં બળવાન થઈને ભૂપ ભારે ઉપજ્યા;
 એ ચતુર ચક્રી આલિયા હોતા ન હોતા હોઈને,
 જન જાણીએ મન માનીએ નવ કાળ મૂકે કોઈને.

મણિમય મુગટ માથે ધરીને કર્ણુ કુંડલ નાંખતા,
 કાંચન કડા કરમાં ધરી કશીએ કચાશ ન રાખતા;
 પળમાં પડ્યા પૃથ્વીપતિ એ ભાન ભૂતળ ખોઈને,
 જન જાણીએ મન માનીએ નવ કાળ મૂકે કોઈને.”

“ વિદ્યુત લક્ષ્મી પ્રભુતા પતંગ, આયુષ્ય તે તે જળના તરંગ;
 પુરંદરી ચાપ અનંગ રંગ, શું રાચિએ ત્યાં ક્ષણનો પ્રસંગ? ”
 ના મારાં તન રૂપ કાંતિ યુવતી ના પુત્ર કે ભાત ના,
 ના મારાં ભૂત સ્નેહીએ સ્વજન કે ના ગોત્ર કે જ્ઞાત ના;
 ના મારાં ધન ધામ યોવન ધરા એ મોહ અજ્ઞાતના,
 રે રે જીવ ! વિચાર એમજ સદા અન્યત્વદા ભાવના.”

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

વળી તે મુમુક્ષુ જોગીજન ભાવે છે કે—

“ આ સંસાર પ્રતિ જીવે લેશમાત્ર મોહ કરવા જેવું નથી. જ્ઞાનીઓએ આ સંસારને
 અનંત ખેદમય, અનંત દુઃખમય, અવ્યવસ્થિત, ચળ-વિચળ અને અનિત્ય કહ્યો છે. અનંત તાપ,
 અનંત શોક, અનંત દુઃખ જોઈને એઓએ આ સંસારને પુંક દીધી છે,
 દુઃખમય તે સત્યજ છે. એ બાણી પાછું વાળી જોવા જેવું નથી. ત્યાં દુઃખ, દુઃખ
 સંસાર ને દુઃખજ છે. દુઃખનો એ સમુદ્ર છે. કારણ કે જીવ પ્રથમ તે માતાની
 કૂળમાં-ગર્ભમાંજ અનેક સંતાપ સહન કરે છે. પછી જન્મ પામી
 અનેક પ્રકારના મહાકષ્ટો પામી મોટો થઈ, હાશ, હવે દુઃખનો અંત આવ્યો, હવે નિરાંત
 થઈ, એમ જ્યાં દેખીતાં સુખ, કાલ્પનિક સુખનો સ્પર્શ કરે છે, ત્યાંજ મૃત્યુની બેનપણી
 જરા અવસ્થા કાયાનો કોળિયો કરી જાય છે; અર્થાત્ વડપણ આવે છે, દેહ જર્જરિત
 થવા માંડે છે, અને કાળ આવી એચિંતે પ્રાણ હરી લે છે આવો દુઃખરૂપ આ સંસાર
 છે. ગર્ભના દુઃખથી માંડી મૈરણ પર્યંત જીવ દુઃખીજ છે.”x—

શ્રી મનઃસુખલાઠ કિ. કૃત શાંતસુ. વિવેચન

x “ મલત્યેકા ચિંતા ભવતિ પુનરન્યા તદ્ધિકા, મનોવાક્ષાયે હા વિકૃતિરતિરોષાત્તરજસઃ ।
 વિપદ્ગતાવર્સે જ્ઞાતિ પતયાલોઃ પ્રતિપદ્, ન જંતોઃ સંસારે ભવતિ કથમપ્યાસિવિરતિઃ ॥
 સહિત્વા સંતાપાનશુચિજનનીકુક્ષિકુહરે, તતો જન્મ પ્રાપ્ય પ્રચુરતરકષ્ટક્રમદ્વતઃ ।
 સુખામાસૈર્યાવત્સ્પૃશતિ કથમપ્યર્તિવિરતિઃ, જરા તાવત્કાયં કવલયતિ મૃત્યોઃ સહચરી ॥ ”
 —શાંતસુધારસ.

‘ ચાર ગતિરૂપ જ્યાં મોટા આવતો છે અને દુઃખરૂપ દાવાનલ જ્યાં પ્રજ્વલી રહ્યો છે, એવા આ ભવસાગરમાં પ્રાણીઓ બિચારા નિરંતર ભરી રહ્યા છે. એક રૂપ છોડીને બીજા અહણ કરતો આ યંત્રવાહક જીવ, રંગભૂમિ પર નાટકીઆની જેમ નિરંતર નવનવા વેષ ધારણ કરી, આ ભવમંડપમાં નાટક નાચી રહ્યો છે. દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, ભવ ને ભાવ એમ પાંચ પ્રકારના પરાવર્તનોવડે આ સંસાર દુઃખથી ઠાંસી ઠાંસીને ભરેલો છે. અનાદિ કાળથી ભ્રમણ કરતા આ જીવે ત્રસ-સ્થાવર ચોનિઓમાં સર્વની સાથે સર્વ સંબંધો પ્રાપ્ત કર્યા છે. દેવલોકમાં કે મનુષ્ય લોકમાં, તિર્યંચમાં કે નરકમાં એવી એક પણ ચોનિ નથી, એવું એક પણ રૂપ નથી, એવો એક પણ દેશ નથી, એવું એક પણ કુલ નથી, એવું એક પણ દુઃખ નથી, એવું એક પણ સુખ નથી, એવો એક પણ પર્યાય નથી કે જ્યાં નિરંતર ગમનાગમન કરી આ જીવ ખંડિત ન થયો હોય. ’*

‘ આ વિચિત્ર સંસારમાં દેવ આકંઠ કરતો નીચે પડે છે ને જ્ઞાન સ્વર્ગે ચડે છે ! શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણ કૂતરો બને છે, વા કૃમિ કે શ્વપાક ચાંડાલ ઈદ્ર બને છે ! રાજા કીડો થાય છે ને કીડો ઈદ્ર બને છે ! આમ કર્મથી બલાતુકારે પ્રાણીના પરાવર્તન થાય છે ! અરે ! આ વિષમ સંસારમાં માતા હોય તે મૃત્યુ પામીને પુત્રી બને છે ! બહેન હોય તે સ્ત્રી થાય છે ! તે સ્ત્રી વળી પુત્રી તરીકે અવતરે છે ! પિતા હોય તે પુત્રરૂપે જન્મે છે ! તે પુત્ર વળી મરીને પૌત્ર પણ બને છે ! ’ આમ આ સંસાર ખરેખર ! સાવ અસાર છે. આવા અનિત્ય, અશરણુ, દુઃખમય, વિચિત્ર ને વિષમ સંસારને ધિક્કાર હો ! ધિક્કાર હો !

ઈત્યાદિ પ્રકારે આ વિવેકી વૈરાગ્યવંત પુરુષ ભાવે છે. એટલે તેને સમસ્ત સંસાર સંબંધ ખારો લાગે એમાં શું નવાઈ ? અને તેથી ઉભગીને, વિરક્ત થઈ, તે આ સંસાર-સમુદ્રના ખારા પાણીને ત્યાગ કરવાને પ્રવર્તે એમાં શું આશ્ચર્ય ?

વળી જે અતત્વશ્રવણુ છે તે પણ ખારા પાણી સમાન છે. અનાદિ કાળથી આ જીવે અતત્વશ્રવણરૂપ ખાડું પાણી પીધા કર્યું છે, તેથી જ તેના અંતરમાં સદ્ધયોગનું બીજ રોપાયું નથી, કારણ કે મિથ્યાત્વવાસનાથી વાસિત એવું અતત્વ અતત્વશ્રવણુ- જ્યાંસુધી જીવ સાંભળ્યા કરે, ત્યાંસુધી જીવને સત્સંસ્કાર ઊગે જ કેમ ? ખાડું જલ આ જીવે શ્રવણ કરવામાં તો કાંઈ બાકી રાખ્યું નથી, પણ તે તો તેણે

* “ ચતુર્મતિમહાવર્તે દુઃખવાહવદીપિતે । ભ્રમન્તિ ભવિનોઽજસં વરાકા જન્મસાગરે ॥
રૂપાણ્યેકાનિ ગૃહ્ણાતિ ત્યજત્યન્યાનિ સન્તતમ્ । યથા રજ્જેઽન્ન શૈલૂષસ્તથાયં યન્નવાહકઃ ॥
સર્વૈઃ સર્વેઽપિ સમ્બન્ધા સંપ્રાપ્તા દેહધારિભિઃ । અનાદિકાલસંચ્રાન્તેસ્ત્રસસ્થાવરયોનિષુ ॥
મૂપઃ કૃમિર્ભવત્યત્ર કૃમિશ્ચામરનાયકઃ । શરીરી પરિવર્તેત કર્મણા વચ્ચિતો બલાત્ ॥
માતા પુત્રી સ્વસા માર્યા સૈવ સંપદ્યંતેઽજ્જા । પિતા પુત્રઃ પુનઃ સોઽપિ લભતે પૌત્રિકં પદં ॥ ”

—શ્રી જ્ઞાનાર્જુન.

કામલોગઅનુબદ્ધ-વિષય સંબંધી અસત્કથા જ શ્રવણ કરી છે, પણ તેણે કદી 'સત્' સુષ્ટ્યું નથી. તેથી જ તેનું અત્યારસુધી અકલ્યાણ થયું છે. પણ હવે અત્રે આ દષ્ટિને પામતાં જીવ આ અતત્ત્વશ્રવણરૂપ ખારા જલને તિલાંજલિ આપે છે.

અને જેવો આ ખારા પાણીના ત્યાગ થાય છે, તેની સાથે સાથે તત્ત્વશ્રુતિ-તત્ત્વશ્રવણરૂપ મીઠા પાણીનો જોગ પણ બને છે, એટલે અહીં બોધ-બીજ જીગી નીકળે છે. અત્રે તત્ત્વશ્રુતિ એટલે તત્ત્વના પ્રતિપાદક એવા તત્ત્વશ્રુતિ તત્ત્વશાસ્ત્ર-પરમાર્થશાસ્ત્ર તે મધુરાં-મીઠા જલના જોગ સમાન છે; અને મધુર જલ તેના બીજા અર્થમાં લઈએ તો તત્ત્વશ્રુતિ (= તત્ત્વશ્રવણ) તે પણ તત્ત્વશ્રુતિના-તત્ત્વશાસ્ત્રના અંગરૂપ હોઈ, મધુર જલના જોગ ખરાખર છે. આમ તત્ત્વશાસ્ત્ર તથા તત્ત્વશાસ્ત્રદ્વારા થતું તત્ત્વશ્રવણ તે બન્ને મીઠા પાણી જેવા છે. અને તત્ત્વશ્રુતિદ્વારા જે તત્ત્વશ્રવણ કર્યું, તેમાં સદ્ગુરુત્વું ગ્રહણ અંતર્ભાવ પામે છે. કારણ કે સાંભળવાની ક્રિયા તો કોઈ બોલે ત્યારે થાય, એટલે તત્ત્વશ્રુતિના-પરમાર્થશાસ્ત્રના આશયના યથાર્થ વક્તા તો શ્રીમદ્ સદ્ગુરુ જ હોઈ, તેના શ્રીમુખે જ સુખ્ય કરીને તત્ત્વશ્રવણનો જોગ બની શકે છે. અથવા સદ્ગુરુ વિરહે અર્થગ્રહણરૂપ શ્રવણ પરોક્ષ સદ્ગુરુ સત્પુરુષે પ્રણીત કરેલા વચનામૃત-પરમશ્રુત દ્વારા પણ થાય છે.

“ તત્ત્વ વિચાર સુધારસ ધારા, ગુરુગમ વિષ્ણુ કિમ પીજે રે ? ”—શ્રી આનંદધનજી.

“ આત્માદિ અસ્તિત્વના, જેહ નિરૂપક શાસ્ત્ર;
પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુ યોગ નહિં, ત્યાં આધાર સુપાત્ર.
અથવા સદ્ગુરુએ કહ્યાં, જે અવગાહન કાચ;
તે તે નિત્ય વિચારવાં, કરી મતાંતરં ત્યાજ. ”

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીપ્રણીત શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

આનો (તત્ત્વશ્રુતિનો) જ ગુણ કહે છે—

અતસ્તુ નિઘમાદેવ કલ્યાણમશ્ચિલં નૃણામ્ ।

ગુરુભક્તિસુખોપેતં લોકદ્વયહિતાવહમ્ ॥૬૩॥

વૃત્તિ:—અતસ્તુ—અને આથી કરીને જ, એટલે કે તત્ત્વશ્રુતિ થકી જ, શું? તો કે—નિઘમા-દેવ કલ્યાણં-નિઘમથી જ કલ્યાણ, પરાપકાર આદિ, અશ્ચિલં નૃણાં-અધુન નરોને-મનુષ્યોને હોય છે,—તત્ત્વશ્રુતિ થકી તથાપ્રકારના આશયબાવને લીધે. તેનું જ વિશેષણ કરે છે:—ગુરુભક્તિસુખોપેતં-ગુરુભક્તિના સુખથી યુક્ત એવું કલ્યાણ. તેની આજ્ઞાથી તેના કરણત્વું-કરવાતું તત્ત્વથી કલ્યાણપણું છે તેટલા માટે. એટલા માટે જ કહ્યું:—લોકદ્વયહિતાવહમ્—ઉભય લોકમાં હિતાવહ-હિત આણનારું—અનુ-અધુનું ગુરુભક્તિદ્વારા સાધ્યપણું છે, તેને લીધે.

નિયમથીજ એથી કરી, નરને સકલ કલ્યાણુ;
ગુરુભક્તિ સુખ યુક્ત જે, ઉભય લોક હિત સ્થાન. ૬૩

અર્થ :—અને એ-તત્ત્વશ્રુતિ થકીજ મનુષ્યોને નિયમથીજ સકલ કલ્યાણુ હોય છે,—કે જે ગુરુભક્તિના સુખથી યુક્ત અને બન્ને લોકમાં હિતાવહ-હિત કરનાર એવું હોય છે.

વિવેચન

“ તનસેં મનસેં ધનસેં સખસેં, ગુરુદેવકી આન સ્વ આત્મ બસેં;
તબ કારજ સિદ્ધ બને અપનો, રસ અમૃત પાવહિ પ્રેમધનો. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

અને એ તત્ત્વશ્રુતિ-તત્ત્વશ્રવણ થકીજ નિયમથીજ મનુષ્યોને પરોપકાર વગેરે સકલ કલ્યાણુની પ્રાપ્તિ થાય છે. કારણ કે સત્શાસ્ત્રના સદ્ગુણશ્રવણથીજ ને પરોપકાર, દયા, દાન, શીલ આદિના કલ્યાણુકારી સંસ્કાર બીજા આત્મામાં રોપાય છે; તત્ત્વશ્રવણથી અને તેથી કરીનેજ તેવા પ્રકારનો નિર્મલ ચિત્ત-આશય પ્રગટે છે, સકલ કલ્યાણુ મન:શુદ્ધિ થાય છે, અને તેના પરિણામે પરોપકાર આદિ કલ્યાણુપદ પ્રવૃત્તિ સંભવે છે. અર્થ-કામનીx બાબતમાં તેા લોકો વિના ઉપદેશે પણ પદ્મ-હોશિયાર હોય છે, પણ ધર્મ તેા શાસ્ત્ર-શ્રુતિ વિના થઈ શકતો નથી, એટલે તેમાં-તે કલ્યાણુકર શાસ્ત્રમાં-આસ સત્પુરુષના વચનમાં આદર કરવો તે હિતકારક છે, પરમ કલ્યાણુકારી છે. પરમ ભાવિતાત્મા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનું વચનામૃત છે કે—

“ અહો! સત્પુરુષના વચનામૃત, સુદ્રા અને સત્સમાગમ. સુષુપ્ત ચેતનને જાગ્રત કરનાર, પડતી વૃત્તિને સ્થિર રાખનાર, દર્શન માત્રથી નિર્દોષ, અપૂર્વ સ્વભાવને પ્રેરક, સ્વરૂપપ્રતીતિ, અપ્રમત્ત સંયમ, અને પૂર્ણ વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સ્વભાવના કારણજાત,— છેલ્લે અયોગી સ્વભાવ પ્રગટ કરી, અનંત અવ્યાબાધ સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરાવનાર, ત્રિકાળ જયવંત વર્ત્તો ! ॐ શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ: .”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર.

અને તે કલ્યાણુ પણ ગુરુભક્તિના સુખથી યુક્ત એવું હોય છે. કારણ કે શ્રી સદ્ગુરુની આજ્ઞાથીજ કલ્યાણુ હોય છે. પરોપકારાદિ કલ્યાણુકાર્ય પણ શ્રીમદ્ સદ્ગુરુ ભગવાનની આજ્ઞાપૂર્વક કરવામાં આવે તેાજ તત્ત્વથી-પરમાર્થથી વાસ્તવિક કલ્યાણુરૂપ થાય છે; સ્વછંદે કરવામાં આવે તે વાસ્તવિક કલ્યાણુરૂપ થતું નથી. એમ ભગવાન શાસ્ત્રકારનેા

x“ ઉપદેશં વિનાપ્યર્થકામૌ પ્રતિ પદ્મર્જન: ।

ધર્મસ્તુ ન વિના શાસ્ત્રાદિતિ તન્નાદરો દિત: ॥ ”—શ્રી યોગબિન્દુ.

અભિપ્રાય છે. કારણકે—‘ ગુરુઆજ્ઞાનો ત્યાગ કર્યો એટલે ભગવાનની આજ્ઞાનો* ત્યાગ કર્યો, અને ભગવાનની આજ્ઞાનો ત્યાગ કર્યો એટલે ઉભય લોકનો ત્યાગ કર્યો. ’

“ દાન તપ શીલ વ્રત, નાથ આણુ વિના, થઈ બાધક કરે ભવ ઉપાધિ....

ધન્ય તું ! ધન્ય તું ! ધન્ય જિનરાજ તું ! ”

“ આણુરંગે ચિત્ત ધરીને, દેવચંદ્ર પદ શીઘ્ર વરીને. ”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

આવું જે ગુરુઆજ્ઞાપૂર્વક કલ્યાણ કાર્ય હોય છે, તે અનુબંધવાળું હોય છે. એટલે કે તેથી ઉત્તરોત્તર વિશિષ્ટતર કલ્યાણની પરંપરા પ્રાપ્ત થયાજ કરે છે, પુણ્યાનુબંધી પુણ્યની ઉત્તરોત્તર ચઢતી કળા-અભ્યુદય થયા જ કરે છે. આમ આ કલ્યાણકાર્ય આ લોક-પરલોકમાં હિતનું કારણ થાય છે, ‘ લોકદ્વયહિતાવહ ’—ઉભય લોકમાં હિતને ખેંચી લાવનારું બને છે.

“ આણવ ધમ્મો, આણવ તવો ”—શ્રી જિનપ્રવચન.

આનું (ગુરુભક્તિનું) જ વિશેષથી પરમ ફલ કહે છે—

ગુરુભક્તિપ્રભાવેન તીર્થક્રુદર્શનં મતમ્ ।

સમાપત્યાદિભેદેન નિર્વાણેકનિબન્ધનમ્ ॥ ૬૪ ॥

પ્રભાવથી ગુરુભક્તિના, તીર્થકર દર્શન માન; સમાપત્તિ આદિ ભેદથી, મોક્ષનું એક નિદાન. ૬૪

અર્થ :—ગુરુભક્તિના પ્રભાવથી સમાપત્તિ આદિ ભેદે કરીને તીર્થકર દર્શન માન્યું છે,—કે જે મોક્ષનું એક નિબંધન-કારણ છે.

વૃત્તિ :—ગુરુભક્તિપ્રભાવેન-ગુરુભક્તિના પ્રભાવથી, સામર્થ્યથી, તેનાથી ઉપાજેલા કર્મવિપાકથી, શું ? તો કે-તીર્થક્રુદર્શનં મતમ્-તીર્થકરનું દર્શન, ભગવંતનું દર્શન માન્યું છે-કષ્ટ ગણ્યું છે. કેવી રીતે ? તો કે-સમાપત્યાદિભેદેન-સમાપત્તિ આદિ ભેદથી. સમાપત્તિ એટલે જ્ઞાનશક્તિ સ્પર્શના, તે વડે કરીને. આદિ શબ્દથી તે નામકર્મના અંધ, વિપાક અને તદ્ભાવ આપત્તિની ઉપપત્તિનું પ્રહણ છે. (એટલે કે તીર્થકરનામકર્મનો અંધ, ઉદય અને તીર્થકરભાવની પ્રાપ્તિની ચુક્તિચુક્તતાનું-યોગ્યતાનું પ્રહણ છે.) તે તીર્થકર દર્શન આવું વિશિષ્ટ છે-નિર્વાણેકનિબન્ધનમ્-નિર્વાણનું એક નિબંધન-કારણ છે, અસાધારણ એવું અવંચ્ય (અચૂક) મોક્ષ કારણ છે.

*“ ગુરુ આણવ ત્વાપ જિણવર આણા ન હોહ ણિયમેણ ।

સચ્છંદવિહારાણં હરિભદ્દેણ જઓ મ્મણિએ ॥

एअग्मि परिचत्ते आणा खलु भगवओ परिच्चत्ता ।

तीए अ परिच्चाए दुण्ह वि लोमाण चाओत्ति ॥ ”

શ્રી યશોવિજયજીવિત શ્રી યતિલક્ષણસમુચ્ચય.

વિવેચન

“ પ્રભુ ભક્તિ ત્યાં ઉત્તમ જ્ઞાન, પ્રભુ મૈળવવા ગુરુ ભગવાન;
ગુરુ ઐળખવા ઘટ વૈરાગ્ય, તેહ ઉપજવા પૂર્વિત ભાગ્ય. ”—શ્રીમદ્દ રાજચંદ્રજી.

ઉપરમાં જે ગુરુભક્તિ કહી તેનો મહાપ્રભાવ-માહાત્મ્ય-સામર્થ્ય અત્ર ખતાવ્યું છે. ગુરુભક્તિના પ્રભાવથી શ્રી તીર્થકરતું દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે, એમ સત્યરૂપોતું માનવું છે. તે કેવી રીતે? તેને માટે કહ્યું કે સમાપત્તિ વગેરે લેદથી તે દર્શન સાંપડે છે. સમાપત્તિ એટલે ધ્યાનથી સ્પર્શના, પ્રભુના સ્વરૂપની અર્થાત શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપની ધ્યાનથી જે ફરસના થવી, તેથી કરીને તીર્થકર ‘દર્શન’ સાંપડે છે, અથવા તે તીર્થકરનામકર્મ અંધાય છે, અને તેનો વિપાક થયે તીર્થકર ભાવનો પ્રાપ્તિ થાય છે. આમ પણ તીર્થકર દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે. અને આવું જે ભગવાન તીર્થકરતું-ધર્મ તીર્થસંસ્થાપકતું દર્શન છે, તે મોક્ષતું એક અદ્વિતીય કારણ છે, અમોઘ-અચૂક એવું અસાધારણ અનન્ય કારણ છે.

આમ ગુરુભક્તિનો મહિમા અપૂર્વ છે. સદ્ગુરુની ભક્તિથી-સેવાથી-ઉપાસનાથી શ્રી જિનેશ્વર ભગવાંતતું સ્વરૂપ સમબલ્ય છે, તેમતું સ્વરૂપદર્શન થાય છે, જેથી અમોઘ મોક્ષકળ અવશ્ય મળે છે; અને જે ‘દર્શન’ છે તે ‘દૃષ્ટિ’ ‘ખિના નયન વિના-નયન વિના થતું નથી, ‘ખિના નયન પાવે નહિ;’ વિના નયનની પાવે નહિ’ જે વાત છે, અર્થાત યર્મચક્ષુને અગોચર એવી જે વાત છે, તે ‘નયન’ વિના અર્થાત સદ્ગુરુની દોરવણી વિના અથવા સદ્ગુરુએ અર્પેલા દિવ્ય આંતર ચક્ષુ વિના પ્રાપ્ત થતી નથી. પણ જે સદ્ગુરુના ચરણ સેવે છે, તે તે ‘ખિના નયનકી ખાત’ સાક્ષાત્ પામે છે. વિનયવંત વિનેય-શિષ્ય સદ્ગુરુના નયનથી દિવ્ય નયન પામી જિનસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. આમ અતોદ્રિય એવા પ્રભુના શુદ્ધ સહબંધ સ્વરૂપતું દર્શન સદ્ગુરુએ અર્પેલા દિવ્ય નયનદ્વારા થાય છે, -એ શ્રીમદ્ સદ્ગુરુ ભગવાનનો પરમ ઉપકાર છે.

“ મૂળ સ્થિતિ જો પૂછો મને, તો સોંપી દઉં યોગી કને. ”—શ્રીમદ્દ રાજચંદ્રજી

—: સમાપત્તિનું સ્વરૂપ :—

ઉપરમાં જે સમાપત્તિ કહી તેનું સ્વરૂપ રસપ્રદ-મોઘપ્રદ હોઈ ખાત સમજવા જેવું છે. સમાપત્તિ એટલે ધ્યાનદ્વારા સ્પર્શના. જેનું ધ્યાન કરવામાં આવે છે તેના સ્વરૂપતું ધ્યાનથી સ્પર્શન-અનુભવન થવું, તદ્રૂપતાની સમ્યક્ આપત્તિ-પ્રાપ્તિ થવી, તદ્રૂપપણું પામવું તે સમાપત્તિ. અથવા જેનું ધ્યાન કરવામાં આવે છે તેના સ્વરૂપની સમ-તુલ્ય આપત્તિ-પ્રાપ્તિ થવી, તેની સમાન તદ્રૂપ આત્માનુભવ થયો તે સમાપત્તિ આ સમજવા માટે સ્ફેટિકે રત્નનું દૃષ્ટાંત છે: બતવંત એવું નિર્મલ સ્ફેટિક રત્ન રાતા કે કાળા ફૂલની

ઉપરમાં રાખ્યું હોય, તો તેમાં તેની તેવી જાંઠ-છાયા પડે છે, તેવી રંગછાયાથી તદ્દુપા-પત્તિ-તદ્દુપપણાની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેમ નિર્મલ ચિત્ત-રત્ન જેવું ધ્યાન કરે છે, તેની તેવી છાયા તેમાં પડે છે, તે તે ભાવવામાં આવતી વસ્તુના ઉપરાગથી તેને તદ્દુપાપત્તિ-તદ્દુપ-પણું પ્રાપ્ત થાય છે. આમ જાતિવંત નિર્મલ સ્ફટિક રત્નની જેમ ક્ષીણવૃત્તિવાળાને (૧) 'તાત્સ્થ્યથી' અર્થાત તેમાં સ્થિતિરૂપ એકાગ્રપણાથી અને (૨) 'તદંજનપણાથી' અર્થાત તેવું અંજન-રંગ લાગવારૂપ તન્મયપણાથી સમાપત્તિ હોય છે.

આ સમાપત્તિ^x થવામાં ત્રણ મુખ્ય આવશ્યક શરત છે-(૧) પ્રથમ તો સ્ફટિક રત્નની જેમ ચિત્ત ક્ષીણવૃત્તિવાળું નિર્મલ હોવું જોઈએ. એમ હોય તો જ સમાપત્તિ થવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય. (૨) એક કૂલની પાસે મૂકેલા સ્ફટિકની જેમ, ભાવવામાં આવતા વિષય પ્રત્યે ચિત્તનું સ્થિર એકાગ્રપણું કેમ થાય? થવું જોઈએ. આ ન હોય તો સમાપત્તિ થાય જ કેમ? (૩) અને પછી કૂલની રંગ-છાયા સ્ફટિકમાં પડે, તેમ તન્મયપણું થવું જોઈએ, ધ્યાન વિષયનો દૃઢ ભાવરંગ લાગી જવો જોઈએ. આમ થાય ત્યારે જ સમાપત્તિ થાય. તેમજ આ સમાપત્તિ થવામાં આવશ્યક એવી જે આ ત્રણ શરત (Essential conditions) કહી, તેમાં આગલી હોય તે પાછલીનું કારણ થાય છે. કારણ કે સૌથી પ્રથમ તો ચિત્ત-સત્ત્વ સ્ફટિક જેવું અત્યંત નિર્મલ-શુદ્ધ થવું જોઈએ, અર્થાત્ ચિત્ત અત્યંત સાત્ત્વિક પરિણામી થઈ જવું જોઈએ. આમ જો ન થાય તો પરથરમાં જેમ કૂલની છાયા ન પડે, તેમ મલિન ચિત્તમાં પણ ભાવવા યોગ્ય વસ્તુની છાયા ન પડે, સમાપત્તિ ન થાય. પણ જ્યારે ચિત્ત નિર્મલ-ક્ષીણવૃત્તિવાળું, સ્ફટિક જેવું પારદર્શક સ્વચ્છ (Crystal-clear) થઈ જાય, ત્યારે તે અન્ય વૃત્તિ પ્રત્યે ઘોડતું નહિં હોવાથી સ્થિર થઈ એકાગ્રપણું પામે; અને આમ જ્યારે તે એકાગ્રપણું પામે ત્યારે જ તે તન્મય ભાવને પામે. તાત્પર્ય કે ચિત્ત નિર્મલ થાય તો સ્થિર થાય ને સ્થિર થાય તો તન્મય થાય. આમ સમાપત્તિને* ઉપક્રમ

× “મણેરિવાભિજાતસ્ય ક્ષીણવૃત્તેરસંશયમ્ ।

તાત્સ્થ્યાત્તદજનત્વાચ્ચ સમાપત્તિઃ પ્રકીર્તિતા ॥”-શ્રી યશો. કૃત દ્વા૦ દ્વા૦ ૨, ૧૦

*પાતંજલ યોગશાસ્ત્રની પરિભાષા પ્રમાણે ગ્રાહ્ય, ગ્રહણ અને ગૃહીત્ એમ ત્રણ પ્રકારની સમાપત્તિ છે. તેમાં ગ્રાહ્ય સમાપત્તિ નિર્વિચાર સમાધિ પર્યંતે, ગ્રહણ સમાપત્તિ સાનંદ સમાધિ પર્યંતે, અને ગૃહીત્ સમાપત્તિ સારિમત સમાધિ પર્યંતે ત્રિરામ પામે છે. વળી તેના ચાર પ્રકાર છે: (૧) સવિતર્ક, (૨) નિર્વિતર્ક, (૩) સવિચાર, (૪) નિર્વિચાર. આ સમાપત્તિઓ સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ (સવિકલ્પ) છે, અને તે જ 'સખીજ' સમાધિ કહેવાય છે. તેમાં છેલ્લી નિર્વિચાર સમાપત્તિનું નિર્મલપણું થયે અધ્યાત્મપ્રસાદ થાય છે, તેથી ઋતંજરા પ્રજ્ઞા ઉપજે છે, કે જે શ્રુત-અનુમાન કરતાં અધિક હોય છે. તે ઋતંજરા પ્રજ્ઞાથી સંસ્કારાંતરનો આધક એવો તત્ત્વસંસ્કાર ઉપજે છે, અને તેના નિરોધથી અસંપ્રજ્ઞાત (નિર્વિકલ્પ) નામે સમાધિ ઉપજે છે. વિરામ પ્રલયના અભ્યાસથી અને 'નેતિ નેતિ' એવા સંસ્કારગેષથી તે અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિથી કેવલ્ય પ્રગટે છે-આત્માનું કેવલ સ્વરૂપપ્રતિષ્ઠા થાય છે. આમ નિર્વિચાર સમાપત્તિ → અધ્યાત્મપ્રસાદ → ઋતંજરા પ્રજ્ઞા → તત્ત્વસંસ્કાર → અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ → કેવલ્ય, -આ ક્રમ છે. (વિશેષ માટે જુઓ પાતં, તથા યશોવિજયજીકૃત દ્વા. દ્વા. ૨૦).

છે. આમાં ચિત્તસ્થિરતા એ મધ્યવર્તી ગુણ છે, તેની કેટલી બધી મહત્વતા છે એ સૂચવતું શ્રીમદ્દેવગણેશપ્રભુનું પરમ તત્ત્વગંભીર વચન છે કે—

“ ણીજી સમજણુ પછી કહીશ, જ્યારે ચિત્તે સ્થિર થઈશ ”

હવે સમાપત્તિ કેની? કયા ધ્યાનવિષયની? તેનો વિચાર કરવા યોગ્ય છે. ધ્યાન-વિષય એ જડ હોય ને ધ્યાતા ચેતન હોય તો એનો એકત્વપરિણામરૂપ મેળ કેમ બને? માટે જડ વસ્તુના ધ્યાનથી તાર્ત્વિકનું સમાપત્તિ થાય નહિ. તાર્ત્વિક તાર્ત્વિકી સમાપત્તિ તેા આત્મા એ ભાવનાવિષય હોય તો જ થાય. અને પરમાત્મા એ શુદ્ધ આત્મા જ છે, એટલે પરમાત્માની* સમાપત્તિ જીવાત્મામાં સમાપત્તિ યુક્તા છે. હું છું તે પરમાત્મા છું, પરમાત્મા છે તે હું છું, ‘ પરમાત્માનું હો આત્મ ભાવણુ ’-એવું અભેદ ધ્યાન ધરવાથી જીવાત્માને પરમાત્માની સમાપત્તિ થાય છે, કારણ કે દ્રવ્યથી આત્માની ને પરમાત્માની તાર્ત્વિક એકતા છે, એક ચેતન સ્વરૂપપણાથી સમાનતા છે, એટલે તેની સમરસીભાવરૂપ સમાપત્તિ-અભેદ એકતા થવા યોગ્ય છે. એટલા માટે જ ‘ જે અર્હંતને (શુદ્ધ આત્માને) સ્વદ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયથી જાણે છે, તે જ સ્વ આત્માને જાણે છે, અને તેનો મોહ નિશ્ચય લય પામે છે, ’ એમ મહાપિ કુંદકુંદાચાર્યજીએ કહ્યું છે.

“ જો જાણઈ અરહંતે, દવ્વત્તગુણત્તપજ્જયસેહિં ।

સો જાણઈ અપ્પાણં, મોહો સ્વલ્લુ જાઈ તસ્સ લયં ॥ ” —શ્રી પ્રવચનસાર.

“ જે ઉપાય બહુવિધની રચના, યોગમાયા તે જાણેા રે; શુદ્ધ દ્રવ્ય ગુણ પર્યાય ધ્યાને, શિવ દિવે પ્રભુ સપરાણો રે...શ્રીઅર૦ ”—યશોવિજયજી.

“ પ્રગટ તત્ત્વતા ધ્યાવતાં, નિજ તત્ત્વનો ધ્યાતા થાય રે. ”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

આમ પરમાત્માની સમાપત્તિ થાય છે તેનું કારણ એમ છે કે જીવમાં પોતાની અંતરંગ ઉપાદાનભૂત તેવી પરમાત્મ શક્તિ રહેલી છે. તેની વ્યક્તિ અર્થાત્ પ્રગટપણું વ્યક્ત-પ્રગટ પરમાત્માના તેવા પ્રકારે ધ્યાનરૂપ સામગ્રીસંયોગથી હોય છે, પ્રગટ પરમાત્માનું ધ્યાનાલંબનરૂપ ઉત્તમ નિમિત્ત પામી જીવની તે ઉપાદાનશક્તિ પ્રગટ પરમાત્મપણે પરિણમે છે.

+“ સંપ્રજ્ઞાતોઽવતરતિ ધ્યાનભેદેઽચ તત્ત્વતઃ ।

તાર્ત્વિકી ચ સમાપત્તિર્નાત્મનો ભાવ્યતાં વિના ॥ ”—દ્દા. દ્દા. ૨૦-૧૫

*“ પરમાત્મસમાપત્તિર્જીવાત્મનિ હિ યુજ્યતે ।

અભેદેન તથાધ્યાનાદન્તરજ્જસ્વશક્તિઃ ॥ ”—દ્દા. દ્દા. ૨૦

અને જીવાત્મામાં તેવા પ્રકારે પરમાત્માનું સત્ત્વ-શક્તિ છે, તેની ઉપપત્તિ માટે ત્રણ પ્રકારના આત્મા યોગવાહ્યમયમાં પ્રસિદ્ધ છે:× બહિરાત્મા, અંતરાત્મા અને પરમાત્મા.

તેમાં (૧) કાયામાં જેને આત્મબુદ્ધિ છે અને તેથી 'હું' સ્થૂલ, હું કૃશ' ત્રિવિધ આત્મા ઇત્યાદિ પ્રકારે જે પ્રતીત થાય છે, તે કાય અથવા બહિરાત્મા છે.

(૨) કાયાદિકમાં જેને આત્મબુદ્ધિ નથી પણ આત્મામાં જ આત્મબુદ્ધિ છે, એટલે કાયાદિકમાં જે સાક્ષીરૂપ રહી તેના અધિષ્ઠાતા થઈને રહે છે, તે અધિષ્ઠાયક અથવા અંતરાત્મા છે. (૩) જ્ઞાનાનંદે જે પૂર્ણ પાવન અને સર્વ ઉપાધિથી રહિત છે, અને જે અતીન્દ્રિય ગુણરત્નના આકર છે, તે પરમાત્મા છે. આ ત્રણ પ્રકારના આત્મામાં બહિરાત્મા ધ્યાનનો અનધિકારી હોઈ ધ્યાતા થઈ શકતો નથી, અંતરાત્મા અધિકારી હોઈ ધ્યાતા હોય છે, અને પરમાત્મા તો ધ્યાનમાં ભાવવા યોગ્ય એવા ધ્યેય છે. આમ ધ્યાનનો ઉપયોગ હોય છે. અથવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો બહિરાત્મભાવ ત્યજી, અંતરાત્મરૂપ થઈ, સ્થિર ભાવે પરમાત્માનું જે આત્મારૂપ ભાવવું, તે જ સમાપત્તિનો વિધિ છે, આત્મ અર્પણનો દાવ છે, 'આત્મ અરપણુ દાવ.' જેમ અવિકાર એવા નિર્મલ અર્પણમાં પુરુષનાં સ્વરૂપનું અર્પણ થાય છે, તેમ નિર્વિકાર એવા નિર્મલ અંતરાત્મામાં પરમપુરુષ પરમાત્માના સ્વરૂપનું અર્પણ થાય છે, અર્થાત્ તે પરમાત્મસ્વરૂપ તેમાં પ્રગટ અનુભવરૂપે દેખાય છે. આ જ સમાપત્તિ છે.

“કાયાદિકે હો આત્મ બુદ્ધે શક્તો, બહિરાત્મ અધરૂપ....સુગ્યાની;
કાયાદિકે હો સાખીધર થઈ રહ્યો, અંતર આત્મરૂપ....સુગ્યાની.
જ્ઞાનાનંદે હો પૂરણુ પાવનો, વર્જિત સકલ ઉપાધિ....સુગ્યાની;
અતીન્દ્રિય ગુણગણમણિ આગરુ, ઇમ પરમાત્મ સાધ....સુગ્યાની.
બહિરાત્મ તજ અંતર, આત્મરૂપ થઈ ધિર ભાવ....સુગ્યાની;
પરમાત્મનું હો આત્મ ભાવવું, આત્મ અરપણુ દાવ....સુગ્યાની.
સુમતિ અરણુકજ આત્મ અરપણુ, દરપણુ જિમ અવિકાર....સુગ્યાની ”—શ્રી આનાંદધનજી

આ સર્વ પરથી ફલિત થાય છે કે બહિરાત્મા-અંતરાત્મામાં શક્તિથી પરમાત્મપાણું છે, તેથી યથાયોગ્ય કારણયોગે તેની વ્યક્તિનો-આવિર્ભાવનો સંભવ છે. એટલે કે બહિરાત્મભાવ ત્યજી દઈ, નિર્મલ ને સ્થિર ધ્યેયે અંતરાત્મા બંધે પરમેશ્વર-પરમાત્માનું એકાગ્ર ધ્યાન કરે, તો તેના અવલંબને ધ્યાતા ને ધ્યેયનો અભેદ થાય, અર્થાત્ ધ્યાન

× “બાહ્યાત્મા ચાન્તરાત્મા ચ પરમાત્મેતિ ચ ત્રયઃ ।

કાયાધિષ્ઠાયકધ્યેયાઃ પ્રસિદ્ધા યોગવાહ્યમયે ॥”—શ્લોક ૬૧૦

“બહિરત્નઃ પરશ્ચેતિ ત્રિધાત્મા સર્વદેહિષુ ।

ઉપેયાસત્ર પરમં મધ્યોપાયાદ્દહિસ્ત્યજેત્ ॥”—સમાધિશતક.

કરનાર પોતે જ ધ્યેય એવા પરમાત્મસ્વરૂપ થઈ જાય, ધ્યેયની સમાપ્તિ થાય અને સાધ્યની અખંડ સિદ્ધિ સાંપડે.

“ પરમેશ્વર અવલંબને રે....મનઠ ધ્યાતા ધ્યેય અભેદ રે....ભવિઠ
ધ્યેય સમાપ્તિ હુવે રે....મનઠ સાધ્ય સિદ્ધિ અવિચ્છેદ રે....ભવિઠ ”—શ્રી દેવચંદ્રજી

“ તારું ધ્યાન તે સમકિતરૂપ, તેહી જ જ્ઞાન ને ચારિત્ર તે જ છેજી,
તેથી જાણે સઘળા હો પાપ, ધ્યાતા ધ્યેય સ્વરૂપ હોયે પછેજી. ”—શ્રી યશોવિજયજી

આમ દ્રવ્યના-તત્ત્વના સાધર્મ્યથી અંતરાત્માને પરમાત્માની સમાપ્તિ થાય છે, અર્થાત્ સમ્યક્પ્રકારે તદ્રૂપતાપત્તિ, તદ્રૂપપણું, તન્મયપણું થાય છે, કારણ કે જે જેને ધ્યાવે તે તેવો થાય, એવો નિયમ છે. અત્રે ભમરી ને ઇંચળનું દૃષ્ટાંત પ્રસિદ્ધ છે. ઇંચળ ભમરીનું ધ્યાન ધરે છે, તે ઇંચળ ભમરી બને છે. શ્રી આનંદદાસજીએ પરમ ભાવોદ્ભાસથી લલકાર્યું છે કે:—

“ જિન થઈ જિનને જે આરાધે, તે સહી જિનવર હોવે રે;
ભૂંગી ઇલિકાને ચટકાવે, તે ભૂંગી જગ જોવે રે...ષડ્દરિશણ જિન અંગ ભણીજે. ”

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી આ વચનોનો ઉત્તમ પરમાર્થ સમબળવતાં કહે છે કે—“ જિન થઈને એટલે સાંસારિક ભાવને વિષેથી આત્મભાવ ત્યાગીને, જે કોઈ જિનને એટલે કેવલ્ય જ્ઞાનીને, વીતરાગને આરાધે છે, તે નિશ્ચયે જિનવર એટલે કેવલ્યપદે યુક્ત હોય છે. તેને ભમરી અને ઇંચળનું પ્રત્યક્ષ સમબળ્ય એવું દૃષ્ટાંત આપ્યું છે. ”

“ દાસ વિભાવ અપાય, નાસે પ્રભુ સુપસાય;
જે તન્મયતાએ ધ્યાય, તેહને સહી દેવચંદ્ર પદ થાય રે....જિણુંદા તોરા નામથી મન ભીનો. ”
“ પરમગુણી સેવન તન્મયતા, નિશ્ચય ધ્યાને ધ્યાવેજી;
શુદ્ધાતમ અનુભવ આસ્વાદી, દેવચંદ્ર પદ પાવેજી. ”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

આમ સમાપ્તિ આદિ ભેદથી આ તીર્થંકરદર્શન-પરમાત્મદર્શન શુરુભક્તિના પ્રભાવથી સાંપડે છે એમ કહ્યું છે. અર્થાત્ શુરુભક્તિના પ્રભાવથી ઉપાર્જીલા પુણ્યપરિપાકથી ઉપરમાં વિવર્યું તેમ સમાપ્તિથી પરમાત્મદર્શન થાય છે; અથવા શુરુભક્તિથી તીર્થંકર નામકર્મ બંધાય છે, તેનો ઉદય થાય છે, અને તીર્થંકર-દર્શન ભાવની પ્રાપ્તિ થાય છે. અને આમ પણ તીર્થંકરદર્શન-પરમાત્મ-દર્શન સાંપડે છે. આ તીર્થંકરદર્શન-પરમાત્મદર્શન જ નિર્વાણનું એક નિબંધન અર્થાત્ મોક્ષનું અદ્વિતીય કારણ છે. તે પ્રાપ્ત થયા વિના કહી પણ

નિર્વાણ થતું નથી. જેની પ્રાપ્તિ પરમ દુર્લભ છે, એવું આ પરમાત્મદર્શન પરમ દુર્લભ છે. આ પરમાત્મદર્શનની પ્રાપ્તિથી પરમ લાવાવેશમાં આવી જઈ શ્રી આનંદઘનશ્રીએ ગાયું છે કે—

“ચંદ્રપ્રભુ મુખ ચંદ રે....સખી! દેખણ દે!
ઉપશમ રસનો કંદ....સખી. સેવે સુર નર ઈદ....સખી.
ગતકલિમલ દુઃખ દ્રંદ્ર.....રે સખિ.
સુહુમ નિગોદ ન દેખિયો....સખિ. બાદર અતિહિ વિશેષ....રે સખી.
પુઢવી આઉ ન પેખિયો....સખિ.
તેઉ વાઉ ન લેશ રે....સખી.” ઇત્યાદિ, (ભુગ્ગો. પૃ. ૧૪૭).

આ તીર્થંકરદર્શનની પ્રાપ્તિ વિનાજ આ શ્રવ અનાદિ કાળથી આ સંસારમાં રખણ્યો છે, અને તેની પ્રાપ્તિ થયે જ આ શ્રવનો સંસારથી નિસ્તાર થાય છે. અને તેની પ્રાપ્તિ પણ નિર્મલ સાધુભક્તિ વિના-અંત સદ્ગુરુની ભક્તિ વિના થતી નથી.

“જગતારક પ્રભુ વિનવું, વિનતડી અવધાર રે;
તુજ દરિશણુ વિણુ હું ભખ્યો, કાળ અનંત અપાર રે.”—શ્રી કવચંદ્રશ

“નિર્જંથ ભગવાને પ્રણીતેલા પવિત્ર ધર્મ માટે જે જે ઉપમા આપીએ તે તે ન્યૂન જ છે. આત્મા અનંત કાળ રખણ્યો તે માત્ર એના નિકુપમ ધર્મના અભાવે. XXX શી એની શૈલી!”
—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૩૧.

આવું પરમ અદ્ભુત ને પરમ દુર્લભ તીર્થંકરદર્શન એટલે શું? તેના અનેક અર્થ ઘટે છે. જેમકે—(૧) પ્રભુની સુદ્રાનું-વીતરાગભાવસૂચક તદાકાર સ્થાપનારૂપ પ્રતિમાનું દર્શન, (૨) તીર્થંકરના શુણ્ણસ્વરૂપનું સામાન્યપણે સ્થૂલ દર્શન, (૩) તીર્થંકર દર્શન- તત્ત્વનું યથાર્થ દર્શન કરી તત્ત્વદ્રષ્ટા તીર્થંકરે યથાવત પ્રરૂપેલ તત્ત્વ- નના વિવિધ દર્શન, (૪) તેમના પરમાત્મ સ્વરૂપનું સાક્ષાત્ દર્શન-સાક્ષાત્કાર. અર્થ ઇત્યાદિ પ્રકારે આ દર્શનનો પ્રત્યેક પ્રકાર અનંતર કે પરંપર રીતે પરમ ઉપકારી છે. તેમાં પ્રથમના ત્રણ પ્રકાર પણ અનુક્રમે ચૈથા પ્રકારના કારણરૂપ થવાથી ઉપકારી થાય છે. અને આવું આ પરમ ઉપકારી તીર્થંકરદર્શન પણ પરમ પરમ ઉપકારી શ્રીમદ્ સદ્ગુરુથી જ સમજાય છે, માટે મોટામાં મોટો ઉપકાર શ્રીમદ્ સદ્ગુરુ ભગવાનનો જ છે.

“સદ્ગુરુના ઉપદેશ વણ, સમજાય ન જિનરૂપ;
સમજ્યા વિણુ ઉપકાર રયો? સમજ્યે જિનસ્વરૂપ.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રશ્રીપ્રણીત શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

અહીં પ્રતિષેધ કરેલા સૂક્ષ્મ બોધનું લક્ષણ બતાવવા માટે કહે છે—

સમ્યગ્હેત્વાદિભેદેન લોકે યસ્તત્ત્વનિર્ણયઃ ।

વેદ્યસંવેદ્યપદતઃ સૂક્ષ્મબોધઃ સ યચ્યતે ॥ ૬૫ ॥

સમ્યગ્ હેતુ આદિથી જે, તત્ત્વનિર્ણય જનમાંય;
વેદ્યસંવેદ્ય પદથી—તે, સૂક્ષ્મ બોધ કહેવાય. ૬૫

અર્થઃ—સમ્યક્ હેતુ વગેરે ભેદે કરીને, લોકમાં જે વેદ્યસંવેદ્ય પદ થકી તત્ત્વ-નિર્ણય થાય છે, તે સૂક્ષ્મ બોધ કહેવાય છે.

વિવેચન

“ સૂક્ષ્મબોધ તોપણ ઈહાંજી, સમકિત વિષુ ન હોય;

વેદ્યસંવેદ્ય પદે કહોજી, તે ન અવેદ્યે જ્યે....મનમોહન. ”—શ્રી ચો. ૬. સંજ્ઞાય. ૪-૫

ઉપરમાં સૂક્ષ્મબોધ હજી આ દષ્ટિમાં ન હોય એમ કહ્યું હતું, તેનો ખુલાસો કરવા માટે ‘ સૂક્ષ્મબોધ ’ એટલે શું ? તેનું અર્થ કથન છે. હેતુ સ્વરૂપ અને ફળથી કરીને વિદ્યત્ સમાજમાં, પડિત જનોના સમુદાયમાં, વેદ્યસંવેદ્યપદથી જે સમ્યક્-પ્રકારે તત્ત્વનિર્ણય કરવામાં આવે, એટલે કે પરમાર્થનો પરિચ્છેદ કરાય, પરમાર્થનું પરિજ્ઞાન થાય, તેને ‘ સૂક્ષ્મ બોધ ’ કહ્યો છે.

તત્ત્વનિર્ણયની ન્યાયપદ્ધતિ

કોઈપણ તત્ત્વનો નિર્ણય કરવો હોય, તો તે કામ સાચા પડિત જનોનું—ખરેખરા વિદ્વાનોનું છે, કારણ કે તેઓ જ હેતુથી, સ્વરૂપથી અને ફળથી તત્ત્વની સમ્યક્ પરીક્ષા કરી, કષ-છેદ-તાપ આદિ પ્રકારથી સમ્યક્ કસોટી કરી, તત્ત્વનો—પરમાર્થનો નિર્ણય કરવાને સમર્થ હોય છે. તેઓ સર્વ આશ્રહથી પર હોઈ, તત્ત્વની મધ્યસ્થપણે ન્યાય-પદ્ધતિથી ચકાસણી કરે છે જેમ કુશલ ન્યાયાધીશ—ન્યાયમૂર્તિ ન્યાયતુલા બરાબર બાળવીને પક્ષપાતરહિતપણે ન્યાય તોલે છે, તેમ આ ન્યાયપ્રિય વિદ્વજનો પણ નિષ્પક્ષપાતપણે તત્ત્વની તુલના કરે છે, કારણ કે તેઓ ન્યાયપદ્ધતિમાં નિષ્ણાત હોય છે. તે આ પ્રકારે:—

વૃત્તિ:—સમ્યગ્—સમ્યક્પણે, અવિપરીત વિધિથી, હેત્વાદિભેદેન—હેતુ આદિ ભેદથી; હેતુ, સ્વરૂપ ને ફળના ભેદથી, લોકે—લોકમાં, એટલે કે વિદ્યત્ સમાજમાં યસ્તત્ત્વનિર્ણયઃ—જે તત્ત્વનિર્ણય, પરમાર્થ પરિચ્છેદ. કયા કારણથી ? તો કે—વેદ્યસંવેદ્યપદતઃ—વેદ્યસંવેદ્યપદથી, જેનું લક્ષણ કહેવામાં આવે છે એવા વેદ્યસંવેદ્યપદથી, સૂક્ષ્મબોધઃ સ યચ્યતે—તે સૂક્ષ્મબોધ, નિપુણ બોધ કહેવાય છે, એમ અર્થ છે.

૧. તત્ત્વનો નિર્ણય કરવામાં ન્યાયવેત્તાઓ પ્રથમ તો (અ) સાધ્ય નક્કી કરે છે,* સાધ્યના સ્વીકારરૂપ અમુક પક્ષ સ્થાપે છે, અને તે પ્રત્યક્ષ આદિથી અબાધિત એવો હોય છે. તે હેતુનો વિષય પ્રકાશે છે, માટે તેનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ, સાધ્ય, હેતુ નહિં તો લક્ષ્ય વિનાના બાણ જેવી સ્થિતિ થઈ પડે, એમ તેઓ અને દર્શાવે છે. (બ) આમ સાધ્ય નિશ્ચિત કરી તેઓ તેનો હેતુ વિચારે છે. સાધ્યનો અવિનાભાવી, એટલે સાધ્યને સાધ્યા વિના ન રહે-અવશ્ય સાધે જ, તે હેતુ કહેવાય છે. સાધ્ય અને હેતુનો સંબંધ અવિનાભાવી એટલે કે એક બીજા વિના ન ચાલે એવો છે. તથા પ્રકારે ઉપપત્તિથી અને અન્યથા પ્રકારે અનુપપત્તિથી, એમ બે પ્રકારે હેતુના પ્રયોગવડે કરીને સાધ્યની સિદ્ધિ થાય છે. આમ અન્યથા અનુપપન્ન-પણું એટલે કે આ જ પ્રકારે ઘટે, બીજા પ્રકારે ન ઘટે, એ હેતુનું લક્ષણ છે. તેની અપ્રતીતિ, સંદેહ કે વિપર્યાસ હોય, તો હેત્વાભાસ કહેવાય છે. તે હેત્વાભાસને આ વિચક્ષણ પુરુષો પ્રચત્તથી વર્જે છે. (ક) આમ હેતુવડે સાધ્યની સિદ્ધિ કરી, તેઓ તેની દર્શાવતી પુષ્ટિ કરે છે. જેમાં સાધન-સાધ્યની વ્યાપ્તિ વિશેષે કરીને સંબંધસ્મરણથી વિનિશ્ચિત કરવામાં આવે તે, સાધર્મ્યથી દર્શાવે છે; અને જ્યાં સાધ્ય નિવૃત્ત થતાં સાધનનો પણ અસંભવ કહેવામાં આવે, તે વૈધર્મ્યથી દર્શાવે છે. અંતરૂ વ્યાપ્તિથી જ સાધ્યની સિદ્ધિ હોય, તો બાહ્ય ઉદ્દારણ સાર્થક છે, નહિં તો તેના અભાવે વ્યર્થ છે. (૩) આવા દર્શાવતી પુષ્ટિ કરતાં આ ન્યાયવિશારદો અસિદ્ધ, અપ્રતીત, અન્યથોપપન્ન, વિરુદ્ધ, ને અનૈકાંતિક એવા સાધર્મ્યથી ઉપજતા દર્શાવે દોષો આવવા દેતા નથી, તેમજ અપલક્ષણ હેતુથી ઉપજતા સાધ્યવિકલ વર્ગે દોષો પણ આવવા દેતા નથી, અને વૈધર્મ્યથી ઉપજતા દર્શાવે દોષો દૂરથી પરિહારે છે. આમ આ વિચક્ષણ જનો અનુમાન+ પ્રમાણથી નિર્દોષણ એવા સમ્યક્ હેતુવડે સાધ્યની સિદ્ધિ કરી, ને નિર્દોષ દર્શાવતી તેની પુષ્ટિ કરી, તત્ત્વનું અસ્તિત્વ સ્થાપે છે.

૨. તત્ત્વનિર્ણયમાં બીજી વસ્તુ તત્ત્વનું સ્વરૂપ વિચારવાની છે. એટલે તત્ત્વનું સ્વરૂપ-સ્વલક્ષણ શું છે? તેના સામાન્ય-વિશેષ ગુણ શું છે? એનો તેઓ વિચાર કરે છે. પ્રત્યેક વસ્તુ અનેકાંતસ્વરૂપ છે. તેના એક દેશને-અંશને ગ્રહણ કરે તે નય કહેવાય છે. 'તે એકનિષ્ઠ નયોની શ્રુતમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ થકી, સંપૂર્ણ અર્થનો વિનિશ્ચય કરાવનારું

*“ સાધ્યાવિનાભુવો હેતોર્વચો યત્ પ્રતિપાદકમ્ । પરાર્થમનુમાનં તત્ પક્ષાદિવચનાત્મકમ્ ॥
અન્યથાનુપપન્નત્વં હેતોર્લક્ષણમીરિતમ્ । તદપ્રતીતિસન્દેહવિપર્યાસૈસ્તદામતા ॥ ”
ધત્યાદિ.

(વિશેષ માટે જુઓ) શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરકૃત શ્રી ન્યાયાવતાર.

+“ સાધ્યાવિનાભુવો લિજ્ઞાત્સાધ્યનિશ્ચાયકં સ્મૃતમ્ ।
અનુમાનં તદ્બ્રાન્તં પ્રમાણત્વાત્ સમક્ષવત્ ॥ ” — ન્યાયાવતાર.

સ્યાદ્વાદશ્રુત કહેવાય છે. ' એવા પ્રમાણભૂત સ્યાદ્વાદ શ્રુતનો તેઓ વસ્તુ સ્વરૂપ સમજવા માટે આશ્રય કરે છે.

“ શ્રુતજ્ઞાને નયપથ લીને, અનુભવ આસ્વાદન કીને. ” —શ્રી દેવચંદ્રણ.

૩. તત્ત્વનિર્ણયમાં ત્રીણ વસ્તુ ફળ શુ તે નિર્ધારવાનું છે. એટલે અમુક તત્ત્વનું સ્વરૂપ નક્કી કર્યું, નિશ્ચિત કર્યું, તેનું ફળ શુ, પરિણામ શુ, અને પ્રસ્તુત તત્ત્વની ફળરૂપ પ્રાપ્તિ કેવા પ્રકારે થાય, પ્રસ્તુત તત્ત્વ કેમ નિષ્પન્ન-સિદ્ધ થાય, તેની ફલ વિચારણા તેઓ કરે છે. પ્રમાણભૂત એવા સર્વજ્ઞાનનું* ફલ સાક્ષાત્ અજ્ઞાનનું દૂર થવું તે છે, કેવલ-જ્ઞાનનું ફલ સુખ ને ઉપેક્ષા છે, અને બાકીના જ્ઞાનનું ફલ બ્રહ્મ-ત્યાગ બુદ્ધિ ઉપજવી તે છે, એટલે કે સત્તા બ્રહ્મ અને અસત્તા ત્યાગરૂપ વિવેકબુદ્ધિ ઉપજવી તે છે.

“ અંધકાર અજ્ઞાન સમ, નાશે જ્ઞાન પ્રકાશ. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રણ.

આમ વિદ્રવજનો હેતુથી સ્વરૂપથી અને ફલથી તત્ત્વનો સમ્યક્, યથાસ્થિત, અવિ-સંવાદી એવો નિર્ણય કરે છે, પરમાર્થનો સુવિનિશ્ચય કરે છે; અને તે કરી શકે છે તેનું કારણ વેદસંવેદ પદની પ્રાપ્તિ છે. વેદ એટલે બાણવા યોગ્ય જ્યાં સંવેદાય છે, સમ્યક્ પ્રકારે જણાય છે, અનુભવાય છે, તે વેદસંવેદ પદ કહેવાય છે. આનું સ્વરૂપ હવે પછી અંધકાર મહર્ષિ કહેશે. આવો જ અવિસંવાદી તત્ત્વનિર્ણય વેદસંવેદ પદથી થાય છે, તેને જ 'સૂક્ષ્મ ઓધ' એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

અહીંજ વિશેષથી પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત કહે છે—

भवाम्भोधिसमुत्तारात्कर्मवज्रविभेदतः ।

ज्ञेयव्याप्तेश्च कात्स्नर्येन सूक्ष्मत्वं नायमत्रतु ॥ ૬૬ ॥

વૃત્તિ:—ભવામ્ભોધિસમુત્તારાત્-ભવસમુદ્રમાંથી સમુત્તારણથી, સંસારસાગરમાંથી પાર ઉતારવા વડે કરીને, -લોકોત્તર પ્રવૃત્તિના હેતુપણાને લીધે. તથા કર્મવજ્રવિભેદતઃ-કર્મરૂપ વજ્રના વિભેદથી, -અપુનરૂહણથી વિભેદવડે કરીને. જ્ઞેયવ્યાપ્તેશ્ચ કાત્સ્નર્યેન-અને જ્ઞેયવ્યાપ્તિના કાત્સ્નર્યથી-સંપૂર્ણપણાથી; -અનંત ધર્માત્મક તત્ત્વની પ્રતિપત્તિ વડે કરીને, સૂક્ષ્મત્વં-સૂક્ષ્મત્વ, સૂક્ષ્મપણું, ઓધનું નિપુણપણું. નાયમત્ર તુ-પણું (આવે) આ સૂક્ષ્મ ઓધ અત્રે નથી હોતો. અત્રે એટલે દીપ્રા દષ્ટિમાં અને તેની નીચેની દષ્ટિઓમાં નથી હોતો, -તત્ત્વથી પ્રથિભેદની અસિદ્ધિને લીધે.

x “ નયાનામેકનિષ્ઠાનાં પ્રવૃત્તેઃ શ્રુતવર્ત્મનિ ।

સમ્પૂણાર્થવિનિશ્ચાયિ સ્યાદ્વાદશ્રુતમુચ્યતે ॥—ન્યાયાવતાર.

* “ પ્રમાણસ્ય ફલં સાક્ષાદજ્ઞાનવિનિવર્ત્તનમ્ ।

કેવલસ્ય સુખોપેક્ષે શેષસ્યાદાનહાનધીઃ ॥ ”—ન્યાયાવતાર.

ભવસાગર નિસ્તારથી, કર્મ વળ ભેદે જ;
જેય સકલ વ્યાપ્તિ થકી, સૂક્ષ્મતા, -અહિં ન એ જ. ૬૬

અર્થ:—ભવસમુદ્રના સમુત્તારણ થકી, કર્મરૂપ વજ્રના વિભેદ થકી, અને જેય વ્યાપ્તિના સંપૂર્ણપણા થકી સૂક્ષ્મપણું હોય છે. પણ (આવો) આ સૂક્ષ્મ બોધ અને- આ દષ્ટિમાં હોતો નથી.

વિવેચન

ઉપરમાં જે બોધનું સૂક્ષ્મપણું કહ્યું, તે શા કારણથી હોય છે, તે અત્ર વિવર્યું છે: (૧) સંસારસાગરના નિસ્તારને લીધે, (૨) તથા કર્મરૂપ વજ્રના વિભેદને લીધે, (૩) તથા અનંત ધર્માત્મક એવું જે જેય વસ્તુતત્ત્વ તેના સંપૂર્ણપણાને લીધે-સમગ્રપણાને લીધે, આ સૂક્ષ્મપણું કહ્યું છે. તે આ પ્રકારે:—

બોધનું સૂક્ષ્મપણું શી રીતે ?

(૧) જ્યારે આવો સૂક્ષ્મ બોધ ઉપજે છે, ત્યારે જીવ અનંત અપાર એવો ભવ-સાગર તરી જાય છે, તેનો ભવનિસ્તાર થાય છે, સંસારસમુદ્ર યોગપદ જેવો સુખેથી લીલામાં યોગીની જવાથ એવો બની જાય છે. આમ આ સૂક્ષ્મબોધ

ભવસાગર નિસ્તારથી ભવનિસ્તાર કરે છે, કારણ કે તે લોકોત્તર પ્રવૃત્તિનો હેતુ થઈ પડે છે. અથવા તે જ્યારે જીવનો ભવનિસ્તાર થવાનો હોય છે, જીવ જ્યારે ભવસમુદ્રના કાંઠા પાસે આવી પહોંચે છે, ત્યારે લોકોત્તર પ્રવૃત્તિનો હેતુભૂત એવો આ સૂક્ષ્મબોધ પ્રાપ્ત થાય છે. અને આમ એના શીઘ્ર તારકપણાને લીધે એનું સૂક્ષ્મપણું ઘટે છે.

(૨) તથા કર્મરૂપ વજ્રનો વિભેદ થાય છે, તેથી પણ આ બોધનું સૂક્ષ્મપણું છે. વજ્ર (હીરો) જેમ ભેદવો-ચૂરવો મુશ્કેલ છે, તેમ કર્મની મહામોહરૂપ ત્રિધિ દુર્લેધ-ભેદની દુષ્કર છે, તેનો અત્ર વિભેદ થાય છે. વિભેદ એવો કે જેથી

કર્મવજ્ર વિભેદથી અપુનર્પ્રવૃત્તિ હોય છે, એટલે કે એવા પ્રકારે ભેદ થાય કે ફરીને તેનું તેવા પ્રકારે વ્રહ્મણ કરવાપણું હોય નહિ. આવા કર્મવજ્રના વિભેદથી 'તીવ્ર સંકલેશ-દૃઢ કષાયોદય થતો નથી, તેથી કરીને તે સદા નિઃશ્રેયસાવહ'—નિર્વાણહેતુ થાય છે. અને આમ તે સૂક્ષ્મ બોધનું કારણ થઈ પડે છે.

+ "ભેદોऽપિ चास्य विज्ञेयो न भूयो भवनं तथा ।

तीव्रसंक्लेशविगमात् सदा निःश्रेयसावहः ॥"—શ્રી યોગશિક્ષુ.

(૩) તેમજ અનંતધર્માત્મક એવા અખંડ વસ્તુ-તત્ત્વનું અત્ર સમગ્રપણે (Comprehensive & Collective) ગ્રહણ થાય છે, તેથી કરીને પણ આ બોધનું સૂક્ષ્મપણું નીપજે છે. કારણ કે *સ્વાદ્વાદ જ એ સમસ્ત વસ્તુતત્ત્વનું સાધક અનેકાંત એવું એક અસ્ખલિત અર્હત સર્વજનું શાસન છે. અને તે સર્વ અને-વસ્તુના સમગ્ર કાંતાત્મક છે એમ અનુશાસન કરે છે, કારણ કે સર્વ વસ્તુનો અનેકાંત ગ્રહણથી સ્વભાવ છે. તેમાં જે તત્ છે, તે જ અતત છે; જે એક છે તે જ અનેક છે; જે સત્ છે, તે જ અસત્ છે; જે નિત્ય છે, તે જ અનિત્ય છે,—એમ એક વસ્તુના વસ્તુતત્ત્વનું સાધનાર એવું જે પરસ્પર વિરુદ્ધ બે શક્તિનું પ્રકાશન તે અનેકાંત છે. એમ તત્ત્વવ્યવસ્થિતિથી પોતે પોતાને વ્યવસ્થાપિત કરતો અનેકાંત જૈન શાસનને અવલંબી વ્યવસ્થિત છે. આ ‘ અનેકાંત તો પરમાગમનો જીવ-પ્રાણ છે. અને જન્માંધ પુરુષોના હાથીના સ્વરૂપ વિષેના અધકાને શમાવનારો, તથા સકલ નયવિલસિતોના વિરોધને મથી નાંખનારો, ’ એવો પરમ ઉદાર ગંભીર ને સર્વગ્રાહી છે. કારણ કે તે બિન્ન ભિન્ન નય-અપેક્ષા લક્ષમાં રાખી જૂદા જૂદા દૃષ્ટિકોણથી સમગ્ર-સંપૂર્ણ વસ્તુનું સ્વરૂપ તપાસે છે, તેથી પરસ્પર કલહ કરતા નયોની તકરારનો અંત આવે છે, અને કોઈ પણ પ્રકારના મતાગ્રહને ઉભવાનું સ્થાન રહેતું નથી. તત્ત્વના જીવનરૂપ આ અનેકાંતના આવા પરમ અદ્ભુત અત્કારિક સર્વસામાધાનકારી સ્વરૂપથી મુગ્ધ થઈને, પરમ તત્ત્વજ્ઞોએ ઉદાર-ધોષા+ ઉદ્ધોષણા કરી છે કે—“ અનેકાંત શિવાય તત્ત્વવ્યવસ્થા નથી, ” તે અત્યંત સત્ય છે.

* “ સ્વાદ્વાદો હિ સમસ્તવસ્તુતત્ત્વસાધકમેવમેકમસ્ખલિતં શાસનમર્હતસર્વજ્ઞસ્ય । સ તુ સર્વમેનેકાંતાત્મકમિત્યનુશાસ્તિ સર્વસ્યાપિ વસ્તુનોઽનેકાંતસ્વભાવત્વાત્ । + + તત્ત્વ યદેવ તત્ત્વદેવાતત્, યદેવૈકં તદેવાનેકં, યદેવ સત્ત્વદેવાસત્, યદેવ નિત્યં તદેવાનિત્યમિત્યેકવસ્તુવસ્તુ-ત્વનિષ્પાદકં પરસ્પરવિરુદ્ધશક્તિદ્વયપ્રકાશન મનેકાંતઃ । ” (ઇત્યાદિ, અનેકાંતની પરમ વિશદ હૃદયગમ વિવેચના માટે જુઓ)—શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજી વિરચિત સમયસાર ટીકા પરિશિષ્ટ.

× “ પરમાગમસ્ય જીવં નિષિદ્ધજાત્યંઘસિંધુરવિધાનમ્ ।
સકલનયવિલસિતાનાં વિરોધમથનં નમામ્યનેકાંતમ્ ॥ ”

—શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજી પ્રણીત શ્રી પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય.

“ ઇવં તત્ત્વવ્યવસ્થિત્યા સ્યં વ્યવસ્થાપયન્સ્વયમ્ ।
આલંબ્ય શાસનં જૈનમનેકાંતો વ્યવસ્થિતઃ ॥ ”

શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજી કૃત સમયસાર ટીકા-પરિશિષ્ટ.

+ “ ઇમાં સમક્ષં પ્રતિપક્ષસાક્ષિણા મુદારઘોષામુદ્ઘોષણાં વ્રુવે ।
ન વીતરાગાત્પરમસ્તિ દૈવતં ન ચાપ્યનેકાન્તમૃતે નયસ્થિતિઃ ॥ ”

—કવિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજી કૃત અન્યયોગવ્યવ. ડ્રા.

આમ અનંત ધર્માત્મક અખંડ વસ્તુતત્ત્વનું સંપૂર્ણપણે-સમગ્રપણે (as a whole) અત્ર ગ્રહણ થાય છે. એટલે કે પ્રત્યેક વસ્તુમાં-ધર્મીમાં અનંત ધર્મ રહ્યા છે, વસ્તુતત્ત્વ અનેકાંત છે, છતાં વસ્તુ એક અખંડ ને અલેદ છે,-એમ સમગ્રપણે-સંપૂર્ણપણે અહીં વસ્તુતત્ત્વ સમબ્ધય છે. તેથી પણ આ બોધનું સૂક્ષ્મપણું હોય છે.

“ સ્યાદ્રાહી વસ્તુ કહીને, તસુ ધર્મ અનંત લહીને;
સામાન્ય વિશેષનું ધામ, તે દ્વ્યાસ્તિક પરિણામ....સ્વામી સુન્નત. ”—શ્રી દેવચંદ્રજી

“ અનંત ધર્માત્મક વસ્તુ અત્ર, સ્યાદ્રાહનું યાસન એક છત્ર;
સ્યાદ્રાહ સુદ્રા જન જેહ લોષે, સર્વસ્વ તેનું નૃપ લેજ કોષે. ”—(ડા. ભગવાનદાસ)

આમ ભવસમુદ્રના નિસ્તારને લીધે, કર્મવજ્જના વિભેદને લીધે, તથા જેય વસ્તુ-તત્ત્વના સમગ્રપણે ગ્રહણને લીધે,-આ બોધનું સૂક્ષ્મપણું કહ્યું છે, પરંતુ આવા સૂક્ષ્મપણાવાળો બોધ હજી આ દૃષ્ટિમાં પ્રગટતો નથી, તેમજ તેની નીચેની દૃષ્ટિઓમાં પણ હોતો નથી, કારણ કે તેમાં તત્ત્વથી પ્રથિભેદનો અભાવ હોય છે.

અવેદ્યસંવેદ્યપદં યસ્માદાસુ તથોલ્લવણમ્ ।

પક્ષિચ્છાયાજલચરપ્રવૃત્ત્યામમતઃ પરમ્ ॥૬૭॥

પદ અવેદ્યસંવેદ્ય તે, તેનું પ્રબલ આ સ્થાન;
ખીજી પક્ષિચાયા વિષે, જલચર પ્રવૃત્તિ સમાન. ૬૭.

અર્થ:—કારણ કે આ પહેલી ચાર દૃષ્ટિઓમાં અવેદ્યસંવેદ્ય પદ તથાપ્રકારે ઉદભણ-પ્રબળ હોય છે; અને આનાથી ખીજી એવું જે વેદ્યસંવેદ્ય પદ છે, તે તે અહીં પંખીના પડછાયામાં જલચરની પ્રવૃત્તિ જેવું હોય છે.

વિવેચન

સૂક્ષ્મ બોધ આ મિત્રા વગેરે ચાર દૃષ્ટિઓમાં નથી હોતો એમ ઉપરમાં કહ્યું, તેનું કારણ એમ છે કે-અત્રે અવેદ્યસંવેદ્ય પદ ઉદભણ-પ્રબલ હોય છે. અને આનાથી

વૃત્તિ:—અવેદ્યસંવેદ્યપદં—અવેદ્યસંવેદ્યપદ,-જેનું લક્ષણ કહેવામાં આવનાર છે તે, યસ્માદાસુ કારણ કે આમાં-મિત્રા આદિ ચાર દૃષ્ટિઓમાં, તથોલ્લવણ-તેનું ઉદભણ, તે નિવૃત્તિઆદિ પદના પ્રકારથી પ્રબલ-ઉદ્ભવ, પક્ષિચ્છાયાજલચરપ્રવૃત્ત્યામમ-પક્ષીની છાયામાં જલચરની પ્રવૃત્તિ જેવું, પક્ષીના પડછાયામાં તે પક્ષીની ભુક્ષિથી જલચરની પ્રવૃત્તિ જેવું, અતઃ પરમ્-આનાથી પર-ખીજી, એટલે વેદ્યસંવેદ્યપદ, આ દૃષ્ટિઓમાં તાર્કિક નથી હોતું, એમ અર્થ છે. કારણ કે પ્રથિભેદની અસિદ્ધિ છે તેથી કરીને. આ અતાર્કિક વેદ્યસંવેદ્યપદ પણ આ મિત્રા આદિ ચાર દૃષ્ટિઓમાં ચરમ યથાપ્રવૃત્તિકરણથી જ હોય છે,-એમ આચાર્યો વદે છે.

બીજું—ઉલટું એવું જે વેદ્યસંવેદ્ય પદ તે અત્રે તાર્કિક હોતું નથી, પરંતુ પક્ષીની છાયા પ્રત્યે જલચરની પ્રવૃત્તિ જેવું મિથ્યા-અતાર્કિક હોય છે.

જેમ આકાશમાં પંખી ઉડતું હોય, તેનો પડછાયો પાણીમાં પડે, અને તે પડછાયોને પંખી જાણી કોઈ જલચર તેને પકડવાની ચેષ્ટા કરે—તેની પાછળ દોડે, પણ તેના હાથમાં કાંઈ આવતું નહિં હોવાથી તે ચેષ્ટા જેમ નિષ્ફળ-મિથ્યા જાય; વે. સં. પદ તેમ આ ચાર દષ્ટિઓમાં પણ વેદ્યસંવેદ્ય પદ તે જલચરની પડછાયા પડછાયારૂપ પાછળ દોડવારૂપ ખોટી નિષ્ફળ પ્રવૃત્તિ જેવું હોઈ, યથાર્થ, તાર્કિક (Real, Genuine) હોતું નથી, મિથ્યા પડછાયારૂપ (shadow-like) હોય છે, માત્ર તદાભાસરૂપ હોય છે. કારણ કે હબ્બુસુધી અત્ર અંધિલેદ થયો નથી, એટલે તાર્કિક વેદ્યસંવેદ્યપદની પ્રાપ્તિ હોતી નથી, પણ અતાર્કિક એવું વેદ્યસંવેદ્યપદ અત્રે આ મિત્રાદિ પહેલી ચાર દષ્ટિમાં હોય છે, અને તે પણ છેલ્લા યથાપ્રવૃત્તકરણુવડે કરીને જ સાંપડે છે, એમ આચાર્ય ભગવંતોનું કથન છે, કારણ કે કર્મવિવરરૂપ પોળિયો-દ્વારપાલ જ્યારે પોળ અર્થાત તત્ત્વમંદિરનું મુખદ્વાર ઉઘાડે ત્યારે જ ખરેખરું તત્ત્વદર્શન થાય છે.

“ ભવ અનંતમાં દર્શન દીકું, પ્રભુ એહવા દેખાડેજી;

વિકટ અંધ જે પોળ પોળિયો, કર્મવિવર ઉઘાડેજી....

સેવો ભવિયાં વિમલ જિજ્ઞેસર. ”—શ્રી યશોવિજયજી.

આ યથાપ્રવૃત્તકરણુ આદિનું સ્વરૂપ આગળ પહેલી દષ્ટિના વર્ણનમાં કહેવાઈ ચૂક્યું છે. જીવનો ભાવમલ જ્યારે ધણો ક્ષીણ થાય છે, ત્યારે છેલ્લા પુદ્ગલાવર્તમાં વર્તતા જીવને આ છેલ્લું યથાપ્રવૃત્તકરણુ-આત્મપરિણામ વિશેષ સાંપડે છે. યથાપ્રવૃત્ત કરણાદિ તેથી કરીને અપૂર્વ આત્મવીર્યનો ઉલ્લાસ થઈ ‘અપૂર્વકરણુ’ થાય છે. અને તે પછી સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ કરાવ્યા વિના રહેજ નહિં-નિવર્તેજ નહિં, એવું ‘અનિવૃત્તકરણુ’ હોય છે. તેમાં જીવ અંધિ સુધી આવે ત્યાંસુધી યથાપ્રવૃત્તકરણુ, અંધિલેદ કરતાં. અપૂર્વકરણુ, અને અંધિલેદ કરી જીવ સમ્યક્ત્વાભિમુખ થાય ત્યારે અનિવૃત્તકરણુ હોય છે. આમાં આ ચરમ યથાપ્રવૃત્ત કરણુ પહેલી ચાર દષ્ટિઓમાં સાંપડે છે. પણ સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ તો પાંચમી દષ્ટિથી જ હોય છે, ત્યાર પહેલાંની ચાર દષ્ટિ સુધી તો મિથ્યાત્વજ હોય છે. (જુઓ પૃ. ૪૬, ૧૭૦).

આમ પહેલી ચાર દષ્ટિઓમાં મિથ્યાત્વનો સફભાવ હોવાથી ‘અવેદ્યસંવેદ્ય પદ’ ઉદ્ભવણુ-ઉત્કટ પ્રકારનું હોય છે, બહુ ગળવાન હોય છે,—જેથી દર્શનમોહને લીધે જીવની મોહદશા હબ્બુ હોય છે. અને અત્રે વેદ્યસંવેદ્યપદ જે હોય છે તે સ્થૂલ ભોધ તાર્કિક-વાસ્તવિક હોતું નથી, પણ તદાભાસરૂપ-પડછાયારૂપ અતાર્કિક

ત્વિકે એવું હોય છે, એટલે જીવની જ્ઞાનદશા હોતી નથી. એટલા માટે જ આ પહેલી ચાર દષ્ટિઓમાં જીવને જે કાંઈ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઓધ થતો દેખાય છે, તે માત્ર ઉપરછલો ને ઉપરટપકાનો હોય છે, સ્થૂલ પ્રકારનો હોય છે, પણ ઊંડો ને તત્ત્વરહસ્યગામી એવો સૂક્ષ્મ હોતો નથી.

આ ઉપરથી—પુસ્તકો વાંચીને કે અહીંથી તહીંથી કંઈક જાણીને ઉપરછલા તત્ત્વ-ઓધથી પોતાનું જ્ઞાનીપણું માની બેસનારા પંડિતમન્યોએ કે જ્ઞાનીઓના અનુભવની મલા-ઈરૂપ ‘તૈયાર માલ’ પર બેસી ગયેલા કુષ્ક અધ્યાત્મીઓએ ઘણો આ ઉપરથી ઘડો લેવા જેવું છે, ઘણો ઓધ લેવા જેવું છે. કારણ કે સમ્યક્ત્વની લેવા યોગ્ય ઘડો પ્રાપ્તિ તો ઉપર કહ્યું તેમ પાંચમી દષ્ટિમાં ઘણી ઊંચી દશા પ્રાપ્ત થયે હોય છે, અને તેની પ્રાપ્તિ પૂર્વે પ્રથમ ચાર દષ્ટિમાં કેવો અપૂર્વ શુભ-ગણ પ્રાપ્ત કરવો પડે છે, તે તે પ્રત્યેક દષ્ટિમાં વિસ્તારથી વર્ણવ્યું છે. તે યથોક્ત ‘ગુણસ્થાન’ પ્રાપ્ત કર્યા વિના સમ્યક્ત્વની યોગ્યતા પણ પ્રાપ્ત થતી નથી. છતાં તથાઈપ આત્મભાવની પ્રાપ્તિ વિના, મોહભાવ રહિત એવી તથાઈપ જ્ઞાનદશા વિના, પોતાને ‘જ્ઞાની’ માની બેસવાની ‘કલ્પના’ કરવી તે ‘કલ્પના’ જ છે, અને તે પોતાના આત્માને વંચવા-છેતરવા બરાબર છે. કારણ કે ‘દશાનું ક્ષણ છે, માન્યાનું ક્ષણ નથી’—એ પરમ તત્ત્વદષ્ટા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનું ટકોટકીર્ણ વચનામૃત અત્ર બરાબર લાગુ પડે છે.

“મોહભાવ ક્ષય હોય જ્યાં, અથવા હોય પ્રશાંત; તે કહિયે જ્ઞાની દશા, બાકી બીજી બ્રાંત. સકળ જગત્ તે એકંવત્, અથવા સ્વપ્ન સમાન; તે કહિયે જ્ઞાની દશા, બાકી વાચાજ્ઞાન.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીપ્રણીત આત્મસિદ્ધિ.

આ એમ કેમ છે ? તે માટે કહે છે—

અપાયશક્તિમાલિન્યં સૂક્ષ્મબોધવિવંધકૃત્ ।

નૈતદ્વતોડયં તત્તત્ત્વે કદાચિદુપજાયતે ॥ ૬૮ ॥

અપાયશક્તિ માલિન્ય કરે, સૂક્ષ્મ બોધ પ્રતિબંધ;
એહ-વંતને તત્ત્વમાં, કંઠી ન આ ઉપજાત, ૬૮.

અર્થ:—અપાય શક્તિનું મલિનપણું સૂક્ષ્મબોધને પ્રતિબંધ કરનારું છે, તેથી કરીને આ અપાયશક્તિના મલિનપણાવાળાને તત્ત્વવિષયમાં આ સૂક્ષ્મ બોધ કંઠી ઉપજતો નથી.

વૃત્તિ:—અપાયશક્તિમાલિન્યં—અપાયશક્તિનું માલિન્ય, તરકાદિ અપાયશક્તિનું મલિનપણું શું ? તે કે—સૂક્ષ્મબોધવિવંધકૃત્—સૂક્ષ્મ બોધનો વિવંધ-પ્રતિબંધ કરનારું છે, કારણ કે અપાયહેતુ-ઓના આસેવનરૂપ કિલ્લ જીજ્ઞાનો ભાવ-હોવાપણું છે, તેથી કરીને. નૈતદ્વતોડયં—એ અપાયશક્તિના મલિનપણાવાળાને આ-સૂક્ષ્મ બોધ નથી હોતો, તત્-તેથી કરીને, તત્ત્વે-તત્ત્વ વિષયમાં, કદાચિદુ-પજાયતે—કંઠી ઉપજતો,—અવંધ એવા સ્થૂલ બોધજીજ્ઞાના ભાવથી-હોવાપણથી.

વિવેચન

ઉપરમાં એમ જે કહ્યું કે આ મિત્રા આદિ ચાર દૃષ્ટિમાં અવેદસવેદ પદ પ્રબળ હોય છે, પણ તાત્વિક એવું વેદસવેદ પદ હોતું નથી, અને તેથી કરીને સૂક્ષ્મ બોધ અત્ર હોતો નથી, તે શા કારણથી એમ હોય છે, તેનો અહીં સ્પષ્ટ અપાય શક્તિ બુલાસો કર્યો છે. નરક વગેરે અપાયતું જે શક્તિરૂપ મલિનપણું છે, તે માલિન્ય સૂક્ષ્મ બોધનો વિબંધ-પ્રતિબંધ કરનારું, રોધનારું-અટકાવનારું છે. કારણ કે નરક વગેરે આપે એવા અપાયહેતુઓનું-કિલષ્ટ કર્મના કારણેનું આસેવનરૂપ કિલષ્ટ બીજ હળુ અહીં સત્તામાં છે, શક્તિરૂપે રહ્યું છે. આ અપાય એટલે શું ? 'નિરુપક્રમ નામથી ઓળખાતું એવું પૂર્વ કર્મ જ અપાય છે, એમ નિરપાય પુરુષો કહે છે; આ અપાયરૂપ વિચિત્ર કર્મ પાપ આશય ઉપજાવે છે.

અને પાપ આશય ઉપજાવનારું આ અપાયરૂપ કિલષ્ટ કર્મનું બીજ જ્યાંસુધી શક્તિરૂપે પણ હોય છે, ત્યાંસુધી તે સૂક્ષ્મ બોધ ઉપજવા દેતું નથી; કારણ કે તે ચિત્તનું એવું મલિનપણું ઉપજાવે છે કે તેમાં સૂક્ષ્મ બોધનો અંતઃપ્રવેશ થઈ સૂક્ષ્મબોધ શકતો નથી. મેલી પાટી પર જેમ ચોકખા અક્ષર લખી શકાતા નથી, રોધક તેમ ચિત્તની પાટી જ્યાંસુધી મલિન હોય ત્યાંસુધી તેમાં સૂક્ષ્મ બોધરૂપ ચોકખા અક્ષર લખી શકાતા નથી. જેમ ચીકાશવાળી સપાટી (Greasy surface) પર પાણી ઠરતું નથી, તેમ કિલષ્ટ કર્મમલથી ચીકણી ચિત્તભૂમિ પર સૂક્ષ્મ બોધરૂપ નિર્મલ જલ ઠરતું નથી-પ્રવેશતું નથી. આ અપાયબીજરૂપ ક્રીડા અંદરથી જ્યાંસુધી અંતરૂને કોરી ખાતો હોય, ત્યાંસુધી તત્ત્વસંબંધી સૂક્ષ્મબોધ ઉત્પત્તિની આશા રાખવી આકાશકુસુમવત્ ક્ષેગટ છે, ત્યાંસુધી જે બોધ થાય તે પોલો જ-પોકળ જ રહેવાનો.

કારણ કે તે શક્તિરૂપે રહેલું અપાય-બીજ પણ જ્યાંસુધી હોય, ત્યાંસુધી તે સૂક્ષ્મ બોધને આડા અંતરાયરૂપ થઈ પડે છે, એટલું જ નહિ, પણ તથારૂપ નિમિત્ત પામી તેમાંથી વૃક્ષ થઈ તેવા વ્યક્ત ફલપરિણામની પણ સંભાવના રહે છે. બીજમાંથી જ્યાંસુધી રોગનું બીજ ન ગયું હોય, રોગ નિર્મૂળ ન થયો હોય, વૃક્ષ ત્યાંસુધી રોગ ક્યારે ઉભરી નોકળશે, ક્યારે ઉથલો મારશે, તે કહી શકાતું નથી; તેમ અપાયબીજ પણ જ્યાંસુધી હોય, ત્યાંસુધી તે ક્યારે ઉભરી આવી-વ્યક્ત સ્વરૂપે ફૂલીફાલી આત્માના સ્વાસ્થ્યને બગાડી નાંખશે, તે કળી શકાતું નથી. આમ આ અપાયશક્તિનું મલિનપણું ખરેખર ! અપાયરૂપ જ થઈ પડે છે, કારણ કે તેના થકી અપાય (અપ+આય) થાય છે, આવેલો લાભ હાથમાંથી ચાલ્યો

x " અપાયમાહુઃ કમૈવ નિરપાયાઃ પુરાતનમ્ ।
પાપાશયકરં ચિત્રં નિરુપક્રમસંજ્ઞકમ્ ॥ " — યોગબિન્દુ.

બધ છે, એટલે કે જે કાંઈ બોધનો લાભ થાય, તે સૂક્ષ્મબોધરૂપ ઈષ્ટ પરિણામ આપ્યા વિના ચાલ્યો બધ છે.

અને આમ આવા અપાયનું—કિલ્લ કર્મદોષનું બીજરૂપ—શક્તિરૂપ મલિનપણું જેનામાં હોય, તેને સૂક્ષ્મબોધની પ્રાપ્તિ હોતી નથી, એટલે કે તત્ત્વવિષયનું અંતર્ગત રહસ્યભૂત જ્ઞાન હોતું નથી, તત્ત્વની ભાંડી યથાર્થ સાંગોપાંગ સમજણ હોતી સ્થૂલબોધ તો નથી. તોપણ આ મિત્રાદિ ચાર દષ્ટિમાં તત્ત્વસંબંધી સ્થૂલ બોધ તો હોય જ અવશ્ય હોય છે, કારણ કે અવધ્ય-અમોઘ-અચૂક એવા સ્થૂલ બોધ-બીજનું અન્ન હોવાપણું છે; અને તે અવધ્ય હોઈ, આગળ ઉપર ભાવી શુભ ફળ પરિણામનું એટલે કે ભાવી સૂક્ષ્મ બોધનું કારણ થઈ પડે છે.

“સૂક્ષ્મ બોધ તોપણ ઈહાંજી, સમકિત વિષ્ણુ ન હોય” —યો. સંજ્ઞાય.

આમ છે તેથી કરીને—

અપાયદર્શનં તસ્માચ્છ્રુતદીપાન્ન તાત્ત્વિકમ્ ।

તદાભાલંબનં ત્વસ્ય તથા પાપે પ્રવૃત્તિતઃ ॥ ૬૯ ॥

શ્રુતદીપર્થો તાત્ત્વિક ના, અપાય દર્શન તાસઃ;
તેવી પાપ પ્રવૃત્તિ થી, તે હોય તદાભાસ. ૬૯.

અર્થ :—તેથી કરીને ુતરૂપ દીપકથી એનું અપાય દર્શન તાત્ત્વિક હોતું નથી, પણ એને તેની આભાનું—તદાભાસનું અવલંબન હોય છે, કારણ કે તેવા પ્રકારે પાપમાં એની પ્રવૃત્તિ હોય છે.

વિવેચન

આમ અપાયશક્તિના મલિનપણાને લીધે સ્થૂલ બોધ અત્રે હોય છે, પણ સૂક્ષ્મબોધ નથી હોતો, તેથી કરીને આગમરૂપ દીપકવડે કરીને આ દષ્ટિવાળાને અપાયદર્શન એટલે

વૃત્તિઃ અપાયદર્શનમ્—અપાયદર્શન, અપાયનું—દોષનું દર્શન, તસ્માત્—તેથી કરીને, શ્રુતદીપાન્—શ્રુતરૂપ દીપથી, આગમથી, ન તાત્ત્વિકમ્—તાત્ત્વિક નથી હોતું, પારમાર્થિક નથી હોતું, અસ્ય-આનું—એમ સંબંધ છે. તદાભાલંબનં તુ—પણ તેની આભાના અવલંબનવાળું તો, પરમાર્થઆભાનિષથી તો શ્રાંતિથી હોય છે. (એટલે કે તત્ત્વાભાસ, પરમાર્થાભાસરૂપ અપાયદર્શન હોય છે, તત્ત્વદર્શન નહિં). શા કારણથી? તો કે—તથા પાપે+ પ્રવૃત્તિતઃ—તેવા પ્રકારે પાપમાં પ્રવૃત્તિથી, તેવા પ્રકારે વિચિત્ર અનાભોગ-અગજુતા પ્રકારથી પાપમાં પ્રવૃત્તિ હોય છે તેટલા માટે.

+પાહાંતર-અપાયે-અર્થાત અપાયમાં, પાપરૂપ દાપમાં.

કે કિલષ્ટ કર્મદોષનું જે દર્શન થાય છે, તે તાત્ત્વિક-પારમાર્થિક હોતું નથી, પરંતુ તત્ત્વના-પરમાર્થના આભાસરૂપ, તત્ત્વાભાસરૂપ, પરમાર્થાભાસરૂપ હોય છે, તદાભાસરૂપ હોય છે.

આગમરૂપ દીવો મોહાંધકાર ભર્યા આ લોકમાં સર્વ પદાર્થનું યથાર્થ દર્શન કરાવે છે, અને આત્મસ્વરૂપને અપાય-હાનિ પહોંચાડનાર એવા કિલષ્ટ કર્મરૂપ અપાયનું સમ્યગ્ સ્વરૂપ દેખાડી તે કર્મદોષને કેમ દૂર કરવો તેના સાચો રસ્તો બતાવે છે. આગમ-દીપક જેમકે-આ આત્મા સ્વરૂપથી શુદ્ધ, બુદ્ધ, ચૈતન્યધન સ્વયંભ્યોતિ ને સુખધામ છે. પણ અજ્ઞસ્વરૂપ જડ કર્મના દોષથી તેનું તે શુદ્ધ સ્વરૂપ અવરાયું-ઠંકાઈ ગયું છે. તેના સહજાત્મસ્વરૂપને અપાય-હાનિ પહોંચેલ છે, અને આ પુણ્ય-પાપરૂપ કર્મ અપાયથી તે નરકાદિ ચાર ગતિરૂપ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે. અવત-વિષય-કષાય આદિથી તે કર્મનો આશ્રય થાય છે ને પછી બંધ થાય છે. દશવિધ ધર્મ આદિ સૂંવરથી નવાં કર્મો આવતા અટકી જાય છે, ને તપથી જૂના કર્મોની નિર્જરા થાય છે-ખરી જાય છે. અને આમ સર્વ કર્મોનો ક્ષય થયે, આત્માના શુદ્ધ સ્વભાવના પ્રગટપણારૂપ મોક્ષ થાય છે.

“ કર્મ ભાવ અજ્ઞાન છે, મોક્ષ ભાવ નિજ વાસ;
અંધકાર અજ્ઞાન સમ, નાશે જ્ઞાન પ્રકાશ.

આત્મા સત્ ચૈતન્યમય, સર્વાભાસ રહિત;
જેથી કેવળ પામિયે, મોક્ષપંથ તે રીત.

જે જે કારણ બંધના, તેહ બંધનો પંથ;
તે કારણ છેદક દશા, મોક્ષપંથ ભવ અંત.

મોક્ષ કહ્યો નિજ શુદ્ધતા, તે પામે તે પંથ;
સમજાવ્યો સંજ્ઞેપમાં, સકળ માર્ગ નિર્જંથ.

શુદ્ધ બુદ્ધ ચૈતન્યધન, સ્વયંભ્યોતિ સુખધામ;
બીજું કહિયે કેટલું, કર વિચાર તો પામ. ”

—શ્રીમદ્ રાજવ્યંદ્રજીવણીત શ્રી આત્મસિદ્ધિ

ઇત્યાદિ પ્રકારે સદાગમરૂપ દીપક તત્ત્વનું સમ્યક્ સ્વરૂપ પ્રકાશે છે, કર્મ-આત્માનો સંબંધ દર્શાવી તે કર્મ-અપાય દૂર કરવાનો શુદ્ધ માર્ગ સ્પષ્ટપણે દેખાડે છે. તથાપિ આ જીવની તેવા સૂક્ષ્મ બોધની ઊણપને લીધે તેને યથાર્થ તત્ત્વદર્શન થતું નથી. આગમ-રૂપ દીપકના પ્રકાશથી જે કે આ જીવને કર્મરૂપ અપાય દોષનું સ્થૂલ સ્વરૂપ ભાસ્યમાન થાય છે, તે પણ બોધની દૃષ્ટિમંદતાને લીધે તેને તેનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ-પરમાર્થ સ્વરૂપ હજી સમજતું નથી, અરાજર લક્ષમાં આવતું નથી.

એટલે તેનો આ સ્થૂલ બોધ તત્ત્વાભાસરૂપ, પરમાર્થાભાસરૂપ હોય છે, ઉપર-છત્તો ને યડછાયા જેવો (Shadow-like) હોય છે. આમ આ સ્થૂલ બોધ તત્ત્વનો-પરમાર્થનો આભાસ આપે એવો હોય છે, પણ તત્ત્વથી ચિત્તમાં અંતઃ-તત્ત્વાભાસરૂપ પ્રવેશરૂપ-સજ્જડ છાપ લાગી જાય એવો હોતો નથી. એથી કરીને સ્થૂલ બોધ ઉપર ઉપરથી તે આ જીવને આત્મા-કર્મ અપાય આદિનો બોધ હોય એવું દેખાય છે, એવો આભાસ ઉપજે છે. કારણ કે શ્રુત ગ્રવણાદિદ્વારા તેવા સ્થૂલ પ્રકારે જાણી તેવી વાતો પણ કરે છે; પરંતુ તેનો તે બોધ તત્ત્વથી નહિં હોઈ, જ્ઞાતિરૂપ હોય છે, ખરેખરી અંતઃપ્રતીતિરૂપ હોતો નથી. કારણ કે આ દષ્ટિમાં વર્તતો જીવ હજી અજ્ઞાતાં પણ તેવા પ્રકારના નાનાવિધ પાપમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે, તેથી કરીને એમ જણાય છે કે હજી તેને નરકાદિ અપાયનું તત્ત્વથી દર્શન થયું નથી, જે થયું હોત તો તે જીવણુ નરકાદિ ગતિના અનંત દુઃખથી ભય પામીને તે તે પાપથી ડરતો રહી-પાપભીરુ રહી, તથાપ્રકારનો પાપપ્રવૃત્તિમાં અજ્ઞાણ્યે પણ પ્રવર્તત નહિં, તેથી દૂરથીજ ભાગત.

અતોડન્યદુત્તરાસ્વસ્માત્પાપે કર્માગસોડપિ હિ ।

તત્ત્વલોહપદન્યાસતુલ્યા વૃત્તિઃ ક્વચિચ્ચદિ ॥ ૭૦ ॥

પદ અવેદ્ય સંવેદથી, અન્ય વેદ્યસંવેદ્ય;
તે તો છેલ્લી ચાર તે, દષ્ટિમાંજ સંવેદ્ય.

આર્થો કર્મ અપરાધથી, પાપકર્મમાં કોય;
તમ લોહપદ ન્યાસ સમ, વૃત્તિ ક્વચિત્ જો હોય. ૭૦

અર્થઃ—આ અવેદ્યસંવેદ્ય પદથી અન્ય એવું જે વેદ્યસંવેદ્ય પદ છે, તે પાછલી ચાર દષ્ટિઓમાં હોય છે. અને આ વેદ્યસંવેદ્ય પદને લીધે, કર્મના અપરાધથી પણ પાપમાં જો ક્વચિત્ પ્રવૃત્તિ હોય, તો તે પણ તપેલા લોહા પર પગ મૂકવા જેવી હોય છે.

વિવેચન

“એ પદ અથિ વિલેદથીજ, છેલ્લી પાપ પ્રવૃત્તિ;

તમ લોહપદ વૃત્તિ સમીજ, અંતસમય નિવૃત્તિ. મનમોહન૦—યો. સંજ્ઞા. ૪-૭

વૃત્તિઃ—અતોડન્યદ્ ઉત્તરાસુ—આનાથી એટલે પ્રસ્તુત અવેદ્યસંવેદ્ય પદથી અન્ય તે વેદ્ય-સંવેદ્ય પદ, ઉત્તર એટલે સ્થિર આદિ પાછલી ચાર દષ્ટિઓમાં હોય છે. અસ્માત્—આના થકી, આ વેદ્યસંવેદ્ય પદ થકી, પાપે પાપકર્મમાં, દિસા આદિમાં, કર્માગસોડપિ હિ—કર્મના અપરાધથી પણ, (કર્મના દોષે કરીને પણ), શું ? તો કે—તત્ત્વલોહપદન્યાસતુલ્યાવૃત્તિઃ—તત્ત્વલોહપદન્યાસ તુલ્ય વૃત્તિ, એટલે તપેલા લોહા પર પગ મૂકવા જેવી વૃત્તિ, અપાયમાં—અપાય થાય ત્યારે સંવેગસાર—સંવેગપ્રધાન એવી, ક્વચિચ્ચદિ—ક્વચિત્ હોય તો હોય, પણ પ્રાયે તો હોતી જ નથી.

ઉપરમાં જે અવેદસવેદ પદ કહ્યું, તેનાથી ઇતર-ળીજીં એવું જે વેદસવેદ પદ છે, તે સ્થિરા વગેરે પાછલી ચાર દષ્ટિઓમાં હોય છે. અને આ વેદસવેદપદના પરમ પ્રભાવથી આ દષ્ટિવાળો ભોગીજન અપાયમાં અથવા પાપમાં તમલોહપદ પ્રાયે પ્રવૃત્તિ કરતો જ નથી; અને પૂર્વ કર્મના દોષે કરીને પણ જે ન્યાસવૃત્તિ ક્વચિત્ કરે, તે તેની તે પાપ પ્રવૃત્તિ, તમલોહપદન્યાસ જેવી, એટલે કે તપેલા લોહા પર મૂકવા જેવી હોય છે. જેમ તપેલા લોહા પર પગ મૂકતાં તરત જ આંચકો અનુભવાય છે, પગ ત્યાં ઝાઝો વખત સ્થિતિ કરતો નથી, તરત જ આપોઆપ પાછો જેંચી લેવાય છે; તેમ આ દષ્ટિવાળો મહાત્મા સમ્યગ્-દષ્ટિ પુરુષ એટલો બધો પાપલ્લીરુ હોય છે, એટલો બધો પાપથી ડરતો રહે છે, કે ક્વચિત્ કર્મના અપરાધને લીધે પણ જે બળ્ણતાં-અબળ્ણતાં પણ તેની હિંસાદિ પાપમાં કંઈ પ્રવૃત્તિ થઈ જાય, તે તે તરત એકદમ આંચકો અનુભવે છે, પાપમાં તે ઝાઝો વખત ટકતો નથી, લાંથી તે તત્ક્ષણ જ પાછો વળી જાય છે-પ્રતિક્રમી જાય છે.

અને તે પ્રવૃત્તિ પણ તે અત્યંત નીરસપણે-અંતરંગ એદપણે કરે છે, આત્મભાવથી તે કરતો જ નથી; નિર્વિંસ પરિણામથી કરતો નથી, પૂર્વ કર્મથી પ્રેરાઈને પરાણે-ન છૂટકે કરવી પડે તે કરે છે. આ સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ કાયપાતી જન કાયપાતી, પણ હોય છે, કાયાથી જ એનું પતન થાય છે, એટલે કે કાયા માત્રથી જ ચિત્તપાતી નહીં તે ક્વચિત્ પાપમાં પડે-પાપક્રિયા કરે; પણ તે ચિત્તપાતી તે હોતો જ નથી, ચિત્તથી તે તેનું કદી પાપમાં પતન થતું જ નથી. કારણ કે તે ભિન્નઅંચિ સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષનું ચિત્ત મોક્ષમાં હોય છે ને શરીર સંસારમાં હોય છે. 'મોક્ષે ચિત્તં ભવે તનુઃ.' એટલે તેનો સર્વ જ યોગ-ધર્મ અર્થાદિ સંબંધી વ્યાપાર યોગરૂપ જ હોય છે.

“ શ્રી કૃષ્ણાદિકની ક્રિયા ઉદાસીન જેવી હતી. જે જીવને સમ્યક્ત્વ ઉત્પન્ન થાય, તેને સર્વ પ્રકારની સંસારી ક્રિયા રસરહિતપણે થવી સંભવે છે. ઘણું કરી એવી કોઈ પણ ક્રિયા તે જીવની હોતી નથી કે જેથી પરમાર્થને વિષે ભ્રાંતિ થાય; સંસારક્રિયામાં અને જ્યાંસુધી પરમાર્થને વિષે ભ્રાંતિ થાય નહીં ત્યાંસુધી નીરસપણું જીજી ક્રિયાથી સમ્યક્ત્વને બાધ થાય નહીં. x x x સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ તે સંસારને બજતો દેખાય છે, તે પૂર્વે નિબંધન કરેલાં

+ “ કાયપાતિન ઈવેહ્ બોધિસસ્વાઃ પરોદિતમ્ ।
 ન ચિત્તપાતિનસ્તાવદેતદ્વ્રાપિ યુક્તિમત્ ॥
 ભિન્નગ્રન્થેસ્તુ યત્પ્રાયો મોક્ષે ચિત્તં ભવે તનુઃ ।
 તસ્ય તત્સર્વં ઈવેહ્ યોગો યોગો હિ ભાવતઃ ॥ ”--શ્રી યોગબિંદુ.

એવાં પ્રારબ્ધ કર્મથી દેખાય છે. વાસ્તવ્યપણે ભાવથી તે સંસારમાં તેનો પ્રતિબંધ ઘટે નહિં. પૂર્વ કર્મના ઉદયરૂપ ભયથી ઘટે છે. જેટલે અંશે ભાવપ્રતિબંધ ન હોય તેટલે અંશે જ સમ્યક્દષ્ટિપણું તે જીવને હોય છે.

“અનંતાનુબંધી ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ સમ્યક્ત્વ સિવાય ગયાં સંભવે નહિં, એમ જે કહેવાય છે તે યથાર્થ છે. x x x પરમાર્થમાર્ગનું લક્ષણ એ છે કે અપરમાર્થને ભજતાં જીવ બધા પ્રકારે કાયર થયા કરે, સુખે અથવા દુઃખે. દુઃખમાં કાયરપણું કદાપિ બીજા જીવોનું પણ સંભવે છે. પણ સંસારસુખની પ્રાપ્તિમાં પણ કાયરપણું, તે સુખનું અણુગમવાપણું, નીરસપણું પરમાર્થમાર્ગી પુરુષનું હોય છે.”

(વિશેષ માટે જુઓ)—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૩૭૫.

આમ સમ્યક્દષ્ટિ પુરુષની સમસ્ત સંસાર ચેષ્ટા, ભાવપ્રતિબંધ વિનાની હોય છે, અનાસક્ત ભાવવાળી હોય છે. આનું ઉત્તમ દષ્ટાંત શ્રી જિનેશ્વર ભગવાન છે. તેઓ ગૃહસ્થાવાસમાં હતા ત્યારે પણ પરમ વૈરાગ્યથી વાસિત હતા. લોગી છતાં યોગી હતા, સંસારમાં અનાસક્તભાવે જલકમલવત્ નિર્લેપ રહ્યા હતા. આવું તેમનું લોકોત્તર ચિત્ર ચરિત્ર આચાર્યોના આચાર્ય જેવા સમર્થ કવિવર યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયજીએ સુંદર ભાવવાહી શબ્દોમાં આલેખ્યું છે કે—

“રાગ ભરે જન મન રહો, પણ તિહું કાળ વૈરાગ;

ચિત્ત તમારા રે સમુદ્રનો, કોઈ ન પામે હો તાગ...શ્રીએચાંસ કૃપા કરો.” શ્રીયશોવિજયજી.

“યદા મહાન્નરેન્દ્રશ્રીસ્ત્વયા નાથોપમુજ્યતે ।

યત્ર તત્ર રતિર્નામ વિરક્તત્વં તદાપિ તે ॥” શ્રી હુમચંદ્રાચાર્યજીકૃત શ્રી વીતરાગસ્તવ.

અને એવું જ ઉજ્જવલ જીવનું જાગતું જ્વલંત દષ્ટાંત વર્તમાનયુગમાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી જેવા પરમ અધ્યાત્મયોગી સમ્યક્દષ્ટિ વીતરાગ પુરુષે પોતાના ઉત્તમ અધ્યાત્મચરિત્રથી પૂરું પાડ્યું છે. તે તેમનું અધ્યાત્મ જીવન જેમાં ઓતપ્રોત ગુંથાયેલું છે એવા તેમના વચનામૃતને મધ્યસ્થ ભાવથી સાદાંત અવલોકનારને સહજે પ્રતીત થાય છે. દાખલા તરિકે—

“રાત્રિ અને દિવસ એક પરમાર્થ વિષયનું જ મનન રહે છે. આહાર પણ એ જ છે, નિદ્રા પણ એ જ છે, શયન પણ એ જ છે, સ્વપ્ન પણ એ જ છે, ભય પણ એ જ છે, ભોગ પણ એ જ છે, પરિશ્રદ્ધ પણ એ જ છે, ચલન પણ એ જ છે, આસન પણ એ જ છે.

અધિક શું કહેવું ? હાડ, માંસ અને તેની મિંબને એક જ એ જ રંગનું રંગન છે. એક રોમ પણ એનો જ જાણે વિચાર કરે છે.

“ ચિત્તની દશા ચૈતન્યમય રહ્યા કરે છે, જેથી વ્યવહારના બધાં કાર્ય ઘણું કરીને અવ્યવસ્થાથી કરીએ છીએ. ”

“ અમને તો એવી જાનના વિષે ઉદાસીનપણું વર્તે છે. અમારે વિષે વર્તે તો પરમ વૈરાગ્ય વ્યવહારને વિષે ક્યારેય મન મળવા દેતો નથી.

“ જો કે અમારું ચિત્ત નેત્ર જેવું છે. નેત્રને વિષે ખીબા અવચવની પેઠે એક રજકણુ પણ સહન થઈ શકે નહીં. ખીબા અવચવોરૂપ અન્ય ચિત્ત છે. અમને વર્તે છે એવું ચિત્ત તે નેત્રરૂપ છે. x x x આવી સ્થિતિ છતાં ઉપાધિભેગ તો બળવાનપણે આરાધિયે છે. એ વેદવું વિકટ એણું લાગતું નથી, કારણ કે આંખની પાસે જમીનની રેતી ઉપડાવવાનું કાર્ય થવારૂપ થાય છે; તે જેમ દુઃખે, અત્યંત દુઃખે થવું વિકટ છે, તેમ ચિત્તને ઉપાધિ તે પરિણામરૂપ થવા બરાબર છે. સુગમપણાએ સ્થિત ચિત્ત હોવાથી વેદનાને સમ્યક્પ્રકારે વેદે છે, અખંડ સમાધિપણે વેદે છે. ” ઇત્યાદિ. (વિશેષ માટે જુઓ) શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર.

આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે સમ્યક્દષ્ટિ જીવ પ્રાયે પાપ આચરે જ નહિ, અને કદાચને પૂર્વ કર્મની પ્રેરણાથી-પ્રારબ્ધ ઉદયથી તે કિંચિત્માત્ર પણ ક્ષયિત આચરે, તો તે નિર્ધ્વંસ પરિણામથી તો તેમ કરે જ નહિ, તેથી કરીને તેને બંધન સમ્યક્દષ્ટિને પણ અદ્ય હોય છે. તે પાપકર્મ આચરતાં પણ તેને તપાવેલા લોહા પર અદ્ય બંધ પગ મૂકવાની જેમ એકદમ આંચકો લાગે છે, અરેરાટી ઉપજે છે, ને હૃદયના ઊંડાણમાંથી ચિત્તના સાચા ભાવથી અત્યંત અત્યંત ખેદ થાય છે. કારણ કે જેણે સમકિત અમૃત રસનો લેશ પણ સ્વાદ ચાખ્યો, તેને બાકસબુકસ જેવા ખીબા રસ કેમ ગમે ?

“ તુજ સમકિત રસ સ્વાદનો જાણુ, પાપ કુભકતે હો બહુ દિન સેવિયુંજ; સેવે જો કરમને જોગે તોહિ, વાંછે તે સમકિત અમૃત ધુરે લખ્યુંજ. જાણ્યો રે જેણે તુજ ગુણુ લેશ, ખીબા રે રસ તેહને મન નવિ ગમેજ. ચાખ્યો રે જેણે અમી લવ લેશ, બાકસબુકસ તસ ન રુચે કિમેજ. ”-શ્રી યશોવિજયજી

આ એવા પ્રકારની કેમ હોય છે ? તે માટે કહે છે:—

x “ સમ્મવિટ્ઠી જીવો જહ્વિ હુ પાવં સમાચરે કિંચિ ।
જ્ઞપ્પોસિ હોદ્ધ વંધો જેગ ન નિહ્વંચસં કુણદ્ધ ॥ ”-શ્રી પ્રતિકમજુસૂત્ર-વંદિતા સૂત્ર

વેદ્યસંવેદ્યપદતઃ સંવેગાતિશયાદિતિ ।

ચરમૈવ ભવત્યેષા પુનર્દુર્ગત્યયોગતઃ ॥ ૭૧ ॥

સંવેગાતિશયે કરી, વેદ્યસંવેદ્ય પ્રભાવ;

પુનઃ દુર્ગતિ અયોગથી, છેલ્લો હોય આ સાવ. ૭૧

અર્થઃ—વેદ્યસંવેદ્ય પદ્યકી સંવેગાતિશયને લીધે, આ પાપપ્રવૃત્તિ છેલ્લી જ હોય છે, કારણકે (તેને) કરીને દુર્ગતિનો યોગ હોતો નથી.

વિવેચન

ઉપરના શ્લોકમાં એમ કહ્યું કે વેદ્યસંવેદ્ય પદવાળાને કદાચ પાપપ્રવૃત્તિ જો થાય, તો તે તપેલા લોઠા પર પગ મૂકવા જેવી હોય છે, એટલે કર્મદોષ વશે તે કરતાં તેને અંતરંગ ખેદ-પશ્ચાત્તાપરૂપ તીવ્ર બળતરા થાય છે. આવી વિલક્ષણ પ્રકારની મંદતમ રસવાળી આ પ્રવૃત્તિ કેમ હોય છે? તેનો અહીં ખુલાસો હોય છે. પ્રથમ તો વેદ્ય-સંવેદ્યપદની પ્રાપ્તિ થઈ હોવાને લીધે જ આવી પ્રવૃત્તિ હોય છે. આ વેદ્યસંવેદ્યપદ (સમ્યગ્દર્શન) પ્રાપ્તિલેદથી પ્રાપ્ત થાય છે, તેનું સ્વરૂપ નીચે કહેવામાં આવશે. ‘અત્યંત દારુણ્ય એવી કર્મપ્રાપ્તિને શુભ ભાવવડે લેદી નાંખીને કદાચિત કોઈક જ તે દર્શનને* પામે છે.’

વૃત્તિઃ—વેદ્યસંવેદ્યપદતો—વેદ્યસંવેદ્ય પદ થકી, જેનું લક્ષણ કહેવામાં આવશે તે વેદ્યસંવેદ્ય પદને લીધે, સંવેગાતિશયાત્—સંવેગ અતિશયથી, અતિશય સંવેગને લીધે, ચરમૈવ ભવત્યેષા—આ (પાપપ્રવૃત્તિ) છેલ્લી જ હોય છે. શા કારણથી? તો કે પુનર્દુર્ગત્યયોગતઃ—પુનઃ—કરીને દુર્ગતિના અયોગથી, કરીને દુર્ગતિનો યોગ થતો નથી તેટલા માટે. શ્રેણિક આદિના ઉદાહરણ ઉપરથી.

શંકા—જેનું સદ્દર્શન પ્રતિપતિત (આવીને પાછું પડી ગયું છે) થયું છે, એવા અનંત સંસારીઓને અનેકવાર દુર્ગતિ હોય છે. સમાધાન—એમ કહેવું તે વાતમાં કોઈ સાર નથી—માલ નથી. કારણકે અમારા અભિપ્રાયનું પરિજ્ઞાન નથી—અમારો અભિપ્રાય બરાબર સમજાયો નથી. ક્ષાયિક સમ્યગ્દષ્ટિને જ નૈશ્ચયિક વેદ્યસંવેદ્ય પદનો ભાવ હોય છે, એવા અભિપ્રાયથી એ (સમ્યગ્દર્શન) આવહારિક છે. તેમજ—

આ જ (નિશ્ચય વેદ્યસંવેદ્ય પદ) ચારુ-સુંદર છે, કારણ કે એ હોતાં, પ્રાપ્તે દુર્ગતિમાં પણ માનસદુઃખનો અભાવ હોય છે,—વજ તંદુલની જેમ (વજના ચોખ્ખાની જેમ) આને ભાવ પાડતો અયોગ હોય છે તેને લીધે, પણ આનાથી ત્રીજું એવું વ્યાવહારિક વેદ્યસંવેદ્ય પદ તો એકાંતથી જ અચારુ-અસુંદર છે.

* “ તદ્દર્શનમવાપ્નોતિ કર્મપ્રેરિં સુદારણમ્ ।

નિર્મિચ શુભભાવેન કદાચિત્કશ્ચિદેવ હિ ॥

સતિ ચાસ્મિન્નસૌ ધન્યઃ સમ્યગ્દર્શનસંયુતઃ ।

તસ્વથ્રજ્ઞાનપૂતાત્મા ન રમતે મનોદયૌ ॥ ”

—મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યશ્રુત શાસ્ત્રપાર્તાસુખ્યય.

બીજું તેો સંવેગાતિશય-અતિશય સંવેગને લીધે આવી પ્રવૃત્તિ હોય છે. અને આ સંવેગાતિશય પણ વેદ્યસંવેદ્યપદની પ્રાપ્તિનું ક્ષણ પરિણામ છે. કારણ કે સમ્યગ્દર્શન થતાં, ભવસાગરનું સાચેસાચું સ્વરૂપ પ્રતીત થાય છે, સંસારનું સંવેગ=અત્યંત દારુણ અનંત દુઃખમય સ્વરૂપ સાક્ષાત્ જણાય છે; અને આત્માનું વેગ અનંત સુખમય સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ પ્રગટ અનુભવગોચર થાય છે. એટલે તે જીવ આવા દુઃખમય ભયરૂપ સંસારમાં રમતો નથી, પણ જેમ ભયસ્થાનથી કોઈ મૂઠીઓ વાળીને વેગે દૂર ભાગી જાય, તેમ આ સમ્યગ્દર્શિ સુમુક્ષુ જીવ પણ સંવેગથી-અત્યંત વેગથી તે સંસારથી ભડકીને ભાગે છે. ક્ષણભર તેને સંસારની મોહિની રુચિકર લાગતી નથી. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનું પરમ સંવેગભાવમય વચનામૃત છે કે—

“ હે નાથ ! સાતમી તમતમપ્રભા નર્કની વેદના મળી હોય તો વખતે સમ્મત કરત. પણ જગતની મોહિની સમ્મત થતી નથી. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

અથવા સંવેગ એટલે અત્યંત મોક્ષાભિલાષ, તીવ્ર સુમુક્ષુપણું. સમ્યગ્દર્શિ પુરુષે સહજ આત્મસ્વરૂપનો પરમાનંદમય રસાસ્વાદ કર્યો છે, અફલુત સમકિત અમૃતરસ આજ્યો છે, એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ તેની સહજ આત્મપરિણતિ અત્યંત સંવેગ=મોક્ષા-સંવેગથી-અત્યંત અત્યંત વેગથી સહજાત્મસ્વરૂપે સ્થિતિરૂપ મોક્ષ ભણી દોડે છે. એટલે કે જેમ અને તેમ ત્વરાથી સમસ્ત સંસારબંધનથી છૂટી, સકલ કર્મજાલમાંથી મુક્ત થઈ, આત્મસ્વભાવરૂપ મોક્ષ પામવાની તેને ઉત્કટ-અતિશય ઇચ્છા હોય છે. કારણ કે તે ભાવે છે કે—‘ જન્મ, મૃત્યુ, જરા, વ્યાધિ, રોગ, શોક વગેરેથી ઉપદ્રવ પામી રહેલો આ ભયંકર ભવસાગર પુરુષોને કેવળ કલેશનું જ કારણ થાય છે, અને સુખનું કારણ તો માત્ર મોક્ષ જ છે, કે જે મોક્ષ જન્મ વગેરે કલેશથી રહિત, ભયશક્તિથી વિમુક્ત અને સદા વ્યાબાધથી વર્જિત છે. ’+

અને આવો તીવ્ર મોક્ષાભિલાષરૂપ સંવેગ હોવાથી, ઉપલક્ષણથી તે મોક્ષના સાધનરૂપ-કારણરૂપ અર્હંત્વ-ભક્તિ-વાત્સલ્ય વગેરે સત્સાધન પ્રત્યે પણ સંવેગ-પરમ રુચિભાવ ધરાવે છે. કારણ કે કારણથી જ કાર્યનિષ્પત્તિ-કાર્યસિદ્ધિ થાય છે, એવો અખંડ સનાતન સિદ્ધાંત, ત્રિકાલાખ્યાત નિશ્ચલ નિશ્ચય તે હૃદયમાં અવધારે છે. એટલે તે ભગવાન અર્હંતોની ભક્તિ-વાત્સલ્ય આદિ પ્રત્યે સંવેગથી-અત્યંત વેગથી, પૂર્ણ ઉત્સાહથી, પરમ આત્મોલ્લા-

+ “ જન્મમૃત્યુજરાવ્યાધિરોગશોકાણુપદ્મુતઃ ।
ક્લેશાય કેવલં પુંસામહો મીમો ભવોદધિઃ ॥
સુખાય તુ પરં મોક્ષો જન્માદિક્લેશવર્જિતઃ ।
મયશક્ત્યા વિનિર્મુક્તો વ્યાબાધાવર્જિતઃ સદા ॥” —શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય.

સથી, અત્યંત ચિત્તપ્રસન્નતાથી પ્રવર્તે છે. અને જેમ પાણીનું પૂર રોક્યું રોકાતું નથી, તેમ સમ્યગ્દર્શિને આ સત્સાધન પ્રત્યેના અત્યંત વેગ-સંવેગ-અદમ્ય ઉત્સાહ રોક્યો રોકાતો નથી.

“ યથા સમ્યક્ત્વભાવસ્ય સંવેગો લક્ષણં ગુણઃ ।

સ ચોપલક્ષ્યતે મક્તિવાત્સલ્યેનાઽથવાર્હતામ્ ॥

—મહર્ષિ અમૃતચંદ્રાચાર્યજીકૃત પંચાધ્યાયી.

“ કારણથી કારજ હુવે, એ શ્રી જિન મુળ વાણુ...જિનવર !

પુષ્ટ હેતુ મુજ સિદ્ધિના, જાણી કીધ પ્રમાણુ...જિનવર ! ”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

“ જિનસેં ભાવ વિના કબૂ, નહિં છૂટત દુઃખદાવ. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

આમ વેદસંવેદ પદના પ્રતાપે, ઉપરોક્ત ત્રણે અર્થમાં સંવેગની પ્રાપ્તિ હોય છે. એટલે આ સમ્યગ્દર્શિ મુમુક્ષુ આત્માર્થી જીવ અત્યંત સંવેગથી-અત્યંત અત્યંત વેગથી સંસારથી દૂર ભાગે છે, અત્યંત સંવેગથી મોક્ષ પ્રત્યે દોડે છે, અત્યંત સંવેગથી-પરમોદ્લાસથી-પરમ ભક્તિરાગથી જિનભક્તિ આદિ મોક્ષસાધનને આરાધે છે. અને આમ વેદસંવેદ પદની પ્રાપ્તિ થઈ હોવાથી, તથા સંવેગાતિશય ઉપજ્યો હોવાથી, ઉપરમાં કહી તે તમલોહપદન્યાસ જેવી પાપપ્રવૃત્તિ કદાચ હોય તો હોય; અને તે પણ ચરમ-એટલે છેદલી જ, છેવટની જ હોય છે, હવે પછી ભવિષ્યમાં કોઈ કાળે તેનાથી તેવી પાપપ્રવૃત્તિ ફરીથી થવી સંભવતી નથી.

આ પાપ પ્રવૃત્તિ છેદી જ કહી, તેનું કારણ એ છે કે ત્યાર પછી પુનઃ કહી પણ દુર્ગતિનો-માઠી ગતિનો તે સમ્યગ્દર્શિ પુરુષને યોગ થવાનો નથી. અત્રે શ્રીમાન્ શ્રેણિક રાજર્જુ ઉદાહરણ સુપ્રસિદ્ધ છે. તે મહાતુભાવ મહાત્માને ક્ષાયિક પુનઃ દુર્ગતિ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયું હતું, છતાં પૂર્વ કર્મપ્રયોગથી-પ્રારબ્ધવશે કરીને અયોગ તેમની છેદી પાપપ્રવૃત્તિ હતી, ત્રત-પચ્ચખાણુ આદિ તે ગ્રહી શકતા નહોતા, અવિરતિ સમ્યગ્દર્શિ હતા. અને જે કે સમ્યગ્દર્શન પૂર્વે અધિક આયુર્કર્મના પ્રભાવે તેમને નરકગતિની પ્રાપ્તિ થઈ છે, તો પણ તે છેવટની જ છે. તે પછી તો તે આગામી ચોવીશીમાં મહાપદ્મ નામના તીર્થંકર થવાના છે. આવો અપૂર્વ મહિમા વેદસંવેદ પદરૂપ-સ્વસંવેદનરૂપ સમ્યગ્દર્શનનો છે. પરમ સત્કવિવર શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ ગાયું છે કે:—

“ ત્રત નહીં પચ્ચખાણુ નહીં, નહીં ત્યાગ વસ્તુ કોઈનો;

મહાપદ્મ તીર્થંકર થશે, શ્રેણિક ઠાણુંગ જેમ્મ હ્યો.

જિનવર કહે છે જ્ઞાન તેને, સર્વ ભગ્યો સાંભળો. ”

આ વચન કાંઈ અવિરતિપણાતી પ્રશંસારૂપ નથી, પરંતુ બાહ્ય-દ્રવ્ય અવિરતિ છતાં પણ સમ્યગ્દર્શનનો, આત્મજ્ઞાનનો, આત્માનુભૂતિનો કેટલો બધો અચિન્ત્ય અપૂર્વ મહિમા છે, તે સૂચવવા માટે જ છે. વળી ભાવથી જોઈએ તો તેવા સાચા સમ્યગ્દર્શનનો સમ્યગ્દર્શિ પુરુષો અંતરાત્માથી પરભાવથી વિરામ-વિરતિ પામ્યા જ અપૂર્વ મહિમા હોય છે. બાકી સમ્યગ્દર્શન ને બાહ્ય વિરતિનો સુમેળ તે તો સોનામાં સુગંધ ભળ્યા બરાબર છે. પણ સમ્યગ્દર્શન વિનાનું જે જ્ઞાન બાહ્ય તે ન બાહ્ય બરાબર છે; મોટા મીંડારૂપ-શૂન્યરૂપ છે; તેમજ સમ્યગ્દર્શન વિનાનું જે આરિત્ર-વિરતિ-વ્રતપથ્યબાણુ તે પણ મોક્ષપ્રાપ્તિ અર્થે શૂન્યરૂપ-મોટા મીંડા જેવું છે-એમ શ્રી ભગવતી સૂત્રમાં બાખ્યું છે. એનો જ ભાવ સૂચવતા પરમ રહસ્યપૂર્ણ પરમાર્થ-ગંભીર શબ્દોમાં એ જ સ્થળે ઉવિરાજ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી વદે છે કે—

“ જો હોય પૂર્વ જાણેલ નવ પણ જીવને જાણ્યો નહિં,
તો સર્વ તે અજ્ઞાન બાખ્યું સાક્ષી છે આગમ અહીં;
એ પૂર્વ સર્વ કહ્યા વિશેષે જીવ કરવા નિર્મળો,
જિનવર કહે છે જ્ઞાન તેને, સર્વ ભયો સાંભળો.

નહિં અંધમાંહિ જ્ઞાન બાખ્યું, જ્ઞાન નહિં કવિ ચાતુરી,
નહીં મંત્ર તત્રો જ્ઞાન દાખ્યાં, જ્ઞાન નહિં ભાષા ઠરી;
નહીં અન્ય સ્થાને જ્ઞાન બાખ્યું, જ્ઞાન જ્ઞાનીમાં કળો,
જિનવર કહે છે જ્ઞાન તેને, સર્વ ભયો સાંભળો.

આ જીવ ને આ દેહ એવો લેદ જો ભાર્યો નહીં,
પથબાણુ કીધાં ત્યાંસુધી મોક્ષાર્થ તે બાખ્યાં નહીં;
એ પાંચમે અંગે કહ્યો ઉપદેશ કેવળ નિર્મળો,
જિનવર કહે છે જ્ઞાન તેને, સર્વ ભયો સાંભળો.

શાસ્ત્રો વિશેષ સહિત પણ જો જાણિયું નિજ રૂપને,
કાં તેહવે આશ્રય કરજો ભાવથી સાચા મને;
તો જ્ઞાન તેને બાખિયું, જો સમ્મતિ આદિ સ્થળો,
જિનવર કહે છે જ્ઞાન તેને, સર્વ ભયો સાંભળો. ”શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

આત્માનુભૂતિથી અવિનાભાવી એટલે કે નિશ્ચયથી જેમાં આત્માનુભવ હોય જ એવા સમ્યગ્દર્શનનો આવો પરમ પ્રભાવ છે. એટલે તે પ્રાપ્ત થયા પછી ફરીને દુર્ગતિનો યોગ થતો નથી અત્રે કોઈને શંકા ઉદ્ભવવાનો સંભવ છે કે-જેનું સમ્યગ્દર્શન આવીને ચાલી ગયું છે, પ્રતિપાતી થયું છે, પડી ગયું છે, એવા અનંત સંસારીઓને અનેકવાર દુર્ગતિનો યોગ હોય છે, તેનું કેમ ?

એનું સમાધાન એમ છે કે એવી શંકા કરનાર અભિપ્રાય-આશય સમજ્યો નથી, કારણકે ક્ષાયિક સમ્યગ્દષ્ટિને જ નિશ્ચયથી વેદસંવેદ પદ હોય છે, તેને અપેક્ષીને અત્ર કથન છે, તેણે માનેલા વ્યાવહારિક વેદસંવેદ પદની-અવહાર નિશ્ચય વેદ- સમ્યગ્દર્શનની વાત અહીં છે નહિં. તે વ્યવહારિક સમ્યગ્દર્શન સુંદર સંવેદ પદ નથી, કારણકે તેથી ભવજમણનો અંત આવતો નથી. ભવજમણનો અંત તો નિશ્ચય વેદસંવેદ પદની પ્રાપ્તિ પછી જ આવે છે. માટે આ નિશ્ચય વેદસંવેદ પદ જે છે, તે જ સુંદર છે, રૂડું છે, ભડું છે, નિર્વાજ સાચેસાચું કલ્યાણકર છે, તે જ શીઘ્ર મોક્ષગતિ પ્રાપ્ત કરાવનાર છે. અને એ પ્રાપ્ત થયે, પ્રાયે દુર્ગતિમાં જવું જ પડતું નથી, પણ ક્વચિત્ કર્મવશે કરીને છેવટને માટે એકાદવાર જ જો જવું પડયું (મહાનુભાવ મહાત્મા શ્રેણિક મહારાજની જેમ જે), તોપણ ત્યાં નરકમાં પણ તેવા ક્ષાયિક સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષને માનસિક દુઃખનો અભાવ હોય છે; વજના ચોખા જેમ પાકે નહિં, તેમ માનસિક દુઃખના તાપથી તેના ભાવનો પાક થતો નથી, તેના ભાવ તપતા નથી, તેને ઉન્હી આંચ પણ આવતી નથી, તે તો નિરાકુરુપણે સ્વસ્વભાવમાં જ સમવસ્થિત રહી સમતાભાવે સર્વ સુખ-દુઃખ વેદે છે.

“ જ્ઞાની કે અજ્ઞાની જન, સુખ દુઃખ રહિત ન કોય;
જ્ઞાની વેદે ધૈર્યથી, અજ્ઞાની વેદે રોય. ”—શ્રીમદ્ રાજ્યંદ્રજી

કારણકે તે આત્માનુભવી નિશ્ચય સમ્યગ્દષ્ટિ સંતજન બાણે છે, વેદે છે, અનુભવે છે, ને આત્મ ભાવના ભાવે છે કે—

“ અબધૂ ! કયા તેરા ? કયા મેરા ?
તેરા હે સો તેરી પાસે, અવર સખ અનેરા....અબધૂં ”—શ્રી આનંદધનજી

“ હું નિશ્ચય એક, શુદ્ધ, દર્શનજ્ઞાનમય, સદા અરૂપી એવો આત્મા છું. ણીભું કંઈ પણ, પરમાણુ માત્ર પણ, મ્હારું નથી. હું અબદ્ધસ્પૃષ્ટ, અનન્ય, નિયત, અવિશેષ, ને અસંયુક્ત એવો શુદ્ધ આત્મા છું. ”

“ સર્વ તરફથી સ્વરસથી નિર્ભર ભાવવાળા એક એવા સ્વને-આત્માને હું અહીં સ્વયં અનુભવી રહ્યો છું. મ્હારે કોઈ મોહ છે નહિં-છે નહિં. હું શુદ્ધ ચિદ્ધન તેજોનિધિ છું. ”

“ અહમિક્કો સ્વલુ સુદ્ધો વંસણણામહો સદારૂવી ।
ળવિ અરિથ મજ્ઞ કિંચિવિ અણ્ણં પરમાણુમિત્તંપિ ॥
જો પરસદિ અણ્ણાણં અવદ્ધપુટ્ટમણ્ણયં ણિયદં ।
અવિસેસમસંજુત્તં શુદ્ધનયં તં વિયાણીહિ ॥ ”—શ્રી સમયસાર

“ સર્વતઃ સ્વરસનિર્ભરભાવં, ચેતયે સ્વયમહં સ્વમિહૈકમ્ ।

નાસ્તિ નાસ્તિ મમ કશ્ચન મોહઃ, શુદ્ધચિદ્ધનમહોનિધિરસ્મિ ॥ ”—સમયસારકથાશ

“ પર્યાયદ્વિ ન દીજ્યએ, એક જ કનક અભંગ રે. ”

નિવિંકદય રસ પીજ્યએ, શુદ્ધ નિરંજન એક રે. ”—શ્રી આનંદધનજી.

ઇત્યાદિ પ્રકારે આત્મભાવના ભાવતો આ પ્રસ્તુત પરમ ભાવિતાત્મા નિશ્ચય સમ્યગ્દ્વિ જીવ ક્યારેય પણ કોઈ પણ પ્રકારની આકુલતા પામતો નથી, સદાય ઉદાસીન ભાવથી સ્વસ્થ રહે છે, નિરંતર આત્માના નિજાનંદમાં નિમગ્ન રહે છે.

પણ આવા આ નિશ્ચય વેદસંવેદપદથી અન્ય એવું જે વ્યાવહારિક વેદસંવેદ-પદ છે, તે તે એકાંતેજ અસુંદર છે, ભહું નથી, રૂડું નથી. કારણકે ઉપર કહ્યું તેમ તેનાથી ભવબ્રમણની રખડપટ્ટી બંધ થતી નથી, સંસાર પરિબ્રમણ ચાલુ જ રહે છે. હા, પુણ્યબંધ થાય છે, પણ ભવવિન્છેદ થતો નથી, માટે તેના અવલંબને પણ પરમ સુંદર નિશ્ચય વેદસંવેદપદ પામવાનો નિરંતર લક્ષ આત્માર્થીએ રાખવો જોઈએ.

જે કહે છે—

અવેદસંવેદપદમપદં પરમાર્થતઃ ।

પદં તુ વેદસંવેદપદમેવ હિ યોગિનામ્ ॥ ૭૨ ॥

અપદ જ છે પરમાર્થથી, પદ અવેદસંવેદ;

પદ તો નિશ્ચય યોગિનું, પદ જ વેદસંવેદ. ૭૨

અર્થઃ—અવેદસંવેદ પદ એ પરમાર્થથી અપદ જ છે. નિશ્ચે યોગીઓનું પદ તો વેદસંવેદ પદ જ છે.

વિવેચન

અવેદસંવેદ પદ જે ઉપરમાં એકાંતે જ અસુંદર કહ્યું, સાડું રૂડું નથી એમ કહ્યું, તે શા કારણથી એમ છે, તેનું અહીં સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે. અવેદસંવેદ પદ જે પરમાર્થથી

વૃત્તિઃ—અવેદસંવેદપદમ્—અવેદસંવેદ પદ, મિથ્યાદ્વિ આશયરચાન. એટલા માટે જ કહ્યું કે—અપદં પરમાર્થતઃ—પરમાર્થથી અપદ છે.—યથાવસ્થિત વસ્તુ તત્ત્વના અપદનથી—અબ્રહ્મણ્યપણાથી. પદં તુ—પણ પદ તો, વેદસંવેદપદમેવ—વેદસંવેદ પદ જ,—જેનું લક્ષણ કહેવામાં આવે છે તે,—અન્વર્થ યોગથી, (શબ્દના યથાર્થ અર્થ પ્રમાણે એજ ‘ પદ ’ છે), હિ—નિશ્ચય, યોગિનામ્—યોગીઓનું.

વિચારીએ તો 'અપદ' જ છે, એને 'પદ' નામ જ ઘટતું નથી. વેદસંવેદજ કારણકે તે મિથ્યાદષ્ટિવાળું આશયસ્થાન છે, એટલે સમ્યગ્દષ્ટિ એવા 'પદ' યોગીજનોને તે પદ (પગ) મૂકવાતું ઠેકાણું જ નથી, સ્થાન જ નથી. ત્યાં તો શ્રીમાન્ આનંદઘનજીના વચન પ્રમાણે 'ચરણ ધરણ નહિ હાય' એવી સ્થિતિ છે. પણ યોગીઓતું ખરું પદ તો,—પગ મૂકવાતું સ્થાન તો, વેદસંવેદ પદ જ છે; કારણકે તે જ 'પદ' શબ્દના યથાર્થ અર્થ પ્રમાણે 'પદ' કહેવાને યોગ્ય છે, તેને જ 'પદ' નામ ઘટે છે.

અવેદસંવેદ પદ અથવા વ્યાવહારિક વેદસંવેદ પદ જે છે તે સ્થિર નથી, અસ્થિર છે, તેને પતનનો ભય છે, અને તે પોતે ભવબ્રમણનો અંત કરી શકતું નથી. પણ જે તે પરંપરાએ નિશ્ચય વેદસંવેદ પદનું કારણ થાય, એટલે કે તેના ' ઇચ્છે છે જે દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલી યોગ્યતાથી—પાત્રતાથી જીવને જે નિશ્ચય વેદસંવેદ જોગીજન ' પદ પ્રાપ્ત થાય, તો જ અને ત્યારે જ જીવને ભવબ્રમણનો અંત આવે છે, અને મોક્ષનો યોગ થાય છે. આ નિશ્ચય વેદસંવેદ પદ અસ્થિર નથી, સ્થિર જ હોય છે, તેને પતનનો ભય હોતો નથી, અને તેથી શીઘ્ર ભવબ્રમણ અટકી પડી મુક્તિ સાંપડે છે. આમ નિશ્ચય વેદસંવેદ પદ જ મોક્ષનો અવિલાંબે યોગ કરાવે છે, એટલે મોક્ષના અર્થી યોગીજનો સદાય આ નિશ્ચય વેદસંવેદ પદને જ ઇચ્છે છે, પરમાર્થથી તેને જ પરમ ઇષ્ટ ગણે છે; અને બાકી ણીજન બધા પદને અપદ બાણી, એક નિશ્ચય વેદસંવેદ પદને જ પોતાનું પદ માને છે; તેને જ પરમ પૂજ્ય—આરાધ્ય—ઉપાસ્ય સમજી આરાધે છે—ઉપાસે છે.

અને તેવા પ્રકારે કહે છે—

વેદ્યં સંવેદ્યતે યસ્મિન્નપાયાદિનિબન્ધનમ્ ।

તથાપ્રવૃત્તિબુદ્ધ્યાપિ સ્વ્યાગ્રાગમવિશુદ્ધયા ॥૭૩॥

વૃત્તિઃ—વેદ્ય, વેદનીય, વેદવા યોગ્ય વસ્તુ. વસ્તુસ્થિતિથી તથાપ્રકારના ભાવયોગી સામાન્યથી અવિકલ્પક જ્ઞાન વડે ગ્રાહ્ય એવી વસ્તુ, એમ અર્થ છે. સંવેદ્યતે—સંવેદ્ય છે, ક્ષયોપશમને અનુરૂપણે નિશ્ચય બુદ્ધિથી પણ જણાય છે, યસ્મિન્—જેમાં, જે પદમાં—આશયસ્થાનમાં. તે કેવું વિશિષ્ટ ? તે માટે કહ્યું—અપાયાદિનિબન્ધનમ્—અપાય આદિનું નિબંધન—કારણ, નરક—સ્વર્ગ વગેરેનું કારણ, સ્વ્યાદિ—સ્ત્રીઆદિ, તથા—તેવા પ્રકારે, જેથી સામાન્યથી અનુવિદ્ય (સામાન્ય સાથે સંકળા-યેકું), અપ્રવૃત્તિબુદ્ધ્યાપિ—અપ્રવૃત્તિબુદ્ધિથી પણ, એટલે કે તેના ઉપાદાન—સાગ આશયાત્મક બુદ્ધિથી, તેના ઉપાદાન—સાગ (મહણુ—સાગ) આશયવાળી બુદ્ધિવડે કરીને, સંવેદ્યતે—સંવેદ્ય છે, (સ્ત્રીઆદિ વેદ), આગમવિશુદ્ધયા—આગમથી વિશુદ્ધ એવી, એટલે યુતથી જેનો વિપર્યયમલ દૂર કરાયો છે એવી બુદ્ધિથી. પ્રેક્ષાવંતોને—વિચારવાનું જીવેને પણ આ જ પ્રધાન અંકારણુ છે, એટલા માટે સ્ત્રીઆદિ મહણુ કહ્યું.

અપાય આદિ નિદાન જ્યાં, સ્ત્રી આદિ વેદ વેદાય;
આગમવિશુદ્ધ તેહવી, અપ્રવૃત્તિ મતિ છતાંય; ૭૩.

અર્થ—જેમાં,—અપાય આદિના કારણરૂપ સ્ત્રી આદિ વેદ-વેદવા યોગ્ય વસ્તુ, આગ-મથી વિશુદ્ધ એવી તેવા પ્રકારે અપ્રવૃત્તિ બુદ્ધિથી પણ, સંવેદાય છે,—(આ શ્લોકનો ઉત્તર સંબંધ નીચેના શ્લોકમાં છે.)

વિવેચન

નરક-સ્વર્ગ વગેરે અપાયના નિબંધનરૂપ-કારણરૂપ સ્ત્રી વગેરે વેદ જ્યાં આગમથી વિશુદ્ધ એવી તેવા પ્રકારની અપ્રવૃત્તિ બુદ્ધિથી પણ સંવેદાય છે—સમ્યક્ પ્રકારે વેદાય છે—અનુભવાય છે, (તેનું નામ વેદસંવેદ પદ છે, એમ પછીના શ્લોકમાં સંબંધ છે.) તે આ પ્રકારે:—

વેદ એટલે વેદનીય, વેદવા યોગ્ય, અનુભવા યોગ્ય. એટલે કે વસ્તુસ્થિતિથી તથા પ્રકારના ભાવયોગી સામાન્યથી અવિકલ્પક જ્ઞાનવડે શ્રાદ્ધ-શ્રદ્ધ થાય એવું વેદવા યોગ્ય વસ્તુસ્વરૂપ. ભાવયોગીને સામાન્યપણે વસ્તુસ્વરૂપનું જે દર્શન-જ્યાં સ્ત્રી આદિ અનુભવન-વેદન થવા યોગ્ય છે, તેનું નામ વેદ છે. અત્રે વેદ એટલે વેદ સંવેદાય સ્ત્રી વગેરે પદાર્થ,—કે જે નરક-સ્વર્ગ વગેરેના કારણ થાય છે. આ સ્ત્રી તે વે. સં. આદિ પદાર્થનું, તેના તેના તેવા તેવા યથાવસ્થિત સ્વરૂપે, વસ્તુસ્થિતિ પ્રમાણે જેમ છે તેમ, ભાવયોગીને સામાન્યપણે વેદન અનુભવન થવું, તે વેદ છે. આ સ્ત્રી આદિ વેદ-અનુભવ યોગ્ય વસ્તુ જ્યાં પોતપોતાના ક્ષયોપશમને અનુરૂપપણે, નિશ્ચયબુદ્ધિથી સંવેદાય છે, સમ્યક્ પ્રકારે જેમ છે તેમ વેદાય છે, અનુભવાય છે, બાણવામાં આવે છે, તે (વેદસંવેદ પદ કહેવાય છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં સંબંધ છે.) એટલે કે નરકાદિ અપાયના કારણરૂપ સ્ત્રી આદિનું જેવું વાસ્તવિક સાચું સ્વરૂપ છે, તેનું તેવા યથાર્થ સ્વરૂપમાં, ત્રિકાળમાં ન ફરે એવી નિશ્ચય બુદ્ધિથી સંવેદન થવું, ભાન થવું, દર્શન થવું, અનુભવન થવું તે વેદસંવેદ પદ છે.

આ નિશ્ચયબુદ્ધિ આગમથી-સત્શાસ્ત્રથી વિશુદ્ધ થયેલી એવી હોય છે, તેનો વિપર્યય મલ-વિપર્યાસ મલ આગમરૂપ નિર્મલ જલથી ધોવાઈ ગયો હોય છે. અને આ નિશ્ચયબુદ્ધિમાં સ્ત્રીઆદિ પદાર્થ પ્રત્યે તથાપ્રકારની અપ્રવૃત્તિબુદ્ધિ આગમવિશુદ્ધ હોય છે, એટલે કે વેદસંવેદપદ-સમ્યક્દર્શન પ્રાપ્ત થવા પછી, આ અપ્રવૃત્તિબુદ્ધિ સ્ત્રીઆદિ પદાર્થ હોય છે, ત્યાગવા યોગ્ય છે, છોડી દેવા યોગ્ય છે, અનાદેય છે—શ્રદ્ધ કરવા યોગ્ય નથી, એવો દઢ નિશ્ચય-ત્રણે કાળમાં કદી ન ફરે એવો નિર્ધાર અંતરાત્મામાં સ્થિર થાય છે. અને એવા નિશ્ચયને લીધે સમ્ય-

ગુહ્ય પુરુષને, પૂર્વકર્મથી કદાચ ત્યાગ ન કરી શકાય તોપણ, સ્ત્રીઆદિ અપાયહેતુ પ્રત્યે અંતરાત્માથી સદાય અપ્રવૃત્તિબુદ્ધિ જ હોય. તે તે પદાર્થ પ્રત્યે તે કદી પણ આત્મભાવે પ્રવર્તે નહિં જ. કારણ કે—

“સંસાર સ્પષ્ટ પ્રીતિથી કરવાની ઇચ્છા થતી હોય, તો તે પુરુષે જ્ઞાનીનાં વચન સાંભળ્યા નથી, અથવા જ્ઞાની પુરુષના દર્શન પણ તેણે કર્યા નથી, એમ તીર્થંકર કહે છે. જ્ઞાની પુરુષને જોયા પછી સ્ત્રીને જોઈ જો રાગ ઉત્પન્ન થતો હોય તો જ્ઞાની પુરુષને જોયા નથી, એમ તમે જાણો. જ્ઞાની પુરુષનાં વચનને સાંભળ્યા પછી સ્ત્રીનું સજીવન શરીર અજીવનપણે ભાસ્યા વિના રહે નહીં. ખરેખર પૃથ્વીનો વિકાર ધનાદિ સંપત્તિ ભાસ્યા વિના રહે નહીં. જ્ઞાની પુરુષ શિવાય તેનો આત્મા બીજે ક્યાંય ક્ષણવાર સ્થાયી થવાને વિષે ઇચ્છે નહીં.” (વિશેષ માટે જુઓ) શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૩૭૧.

અત્રે સ્ત્રીનું મુખ્યપણું કહ્યું, તેનું કારણ એ છે કે બલભલા મોટા વિચારશીલ જીવને પણ સ્ત્રી એ મોટામાં મોટા પ્રતિબંધનું કારણ થઈ પડે છે. દુર્બલ કામ-આંડાલ પંડિતોને પણ પીડે છે. ‘સ્ત્રી વગેરે મોટા ક્ષંસાથી ખૂબ જકડાયેલા સંસારી મુસાફરો ‘ભવ’ નામના મોટા અંધારા દૂવામાં પડે છે.’ માટે મુખ્ય એવો આ સ્ત્રી-પ્રતિબંધ ટળતાં, બીજા પ્રતિબંધો પણ સહેજે તૂટવાનો અવકાશ મળે છે. x

“આ સઘળા સંસારની, રમણી નાયકરૂપ;
એ ત્યાગી ત્યાગ્યું બધું, કેવળ શોક સ્વરૂપ.
એક વિષયને જીતતાં, જીતિએ સૌ સંસાર;
નૃપતિ જીતતાં જીતિએ, દળ પુર ને અધિકાર.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી પ્રણીત શ્રી મોક્ષમાળા.

જીવને આ જગતમાં જો મોટામાં મોટું અપાયનું—આત્મહાનિનું કોઈ પણ કારણ હોય, કલ્યાણનું મોટામાં મોટું પ્રતિબંધક કોઈ પણ કારણ હોય, તો તે સ્ત્રી જ છે. એટલા માટે જ જ્ઞાની પુરુષોએ આ સ્ત્રીની નિંદા કરવામાં કાંઈ બાકી રાખી નથી. નારી નિંદા જેમ કે—‘વાણીમાં* જે અમૃત અને હૃદયમાં હાલાહલ વિષ ધારે છે એવી આ નિસર્ગ-કુટિલ સ્ત્રી કોણે નિર્માણ કરી છે તે અમે જાણતા નથી !

x “નિર્દયઃ કામચંડાલઃ પંડિતાનપિ પીડયેત્ ।
યદિ નાધ્યાત્મશાસ્ત્રાર્થબોધયોઘરૂપા ભવેત્ ॥” —શ્રી અધ્યાત્મસાર.
“અજ્ઞનાદિમહાપાશૌરતિગાઠં નિયંત્રિતાઃ ।
પતસ્યંધમહાકૂપ મવાણ્યે મવિનોઽશ્વમાઃ ॥”

—શ્રી શુભચંદ્રાચાર્યજી પ્રણીત શ્રી જ્ઞાનાર્ણવ.

* “ધારયન્ત્યમૃતં વાચિ હૃદિ હાલાહલં વિષમ્ । નિસર્ગકુટિલા નાર્યો ન વિદ્મઃ કેન નિર્મિતાઃ ॥
વજ્રજ્વલનલેણેવ મોગિદંષ્ટ્રેવ કેવલમ્ । ઘનિતેયં મનુષ્યાણાં સંતાપમયદાયિની ॥

વજ્રાગ્નિની લેખાની જેમ અને સાપની દાઠની જેમ આ વનિતા મનુષ્યોને કેવળ સંતાપ અને ભય આપનારી છે. સંતોના પણ ચિત્તમાં વસતિ બાંધતી એવી આ નિઃશંક સ્ત્રી જગત્પૂજ્ય એવા ગુણસમૂહને ઉદ્દેશિત કરે છે-દેશવટો છે છે. ક્રોધ પામેલી કુંદાડા ભારતી નાગણને આલિંગન કરવું સારું, પણ નરકપદ્ધતિરૂપ નારીને કૌતુકથી પણ આલિંગવું સારું નહિં. ઇન્દ્રિયાર્થોનો પ્રકોપ કરનારી સ્ત્રી પુરુષોના હૃદયમાં એવો દાહ ઉપજાવે છે કે જેવો સ્પર્શવામાં આવેલી અગ્નિશિખા ઉપજાવતી નથી. સ્ત્રી સંધ્યાની પેઠે ક્ષણરાગવંતી છે, નિમ્નગા (નદી) જેમ નીચ-પ્રિયા છે, તથા ણીજના ચંદ્રમાની પેઠે વક-વાંકી હોય છે. ' ઇત્યાદિ.

અને આમ સ્ત્રીનું સ્વરૂપ જેમ અત્યંત હેયબુદ્ધિથી સંવેદાય છે, તેમ ' આદિ ' શબ્દથી અન્ય સર્વ વસ્તુસ્વરૂપ પણ તેના યથાર્થ સ્વરૂપે અત્ર સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષને સંવેદાય છે. તેથી તે સર્વ હેય-ઉપાદેય વિવેક બરાબર જાણે છે. આ વસ્તુ હેય-ઉપાદેય ત્યાગવા યોગ્ય છે, અને આ વસ્તુ આદરવા યોગ્ય-અહણ કરવા યોગ્ય વિવેક છે, એવો સ્પષ્ટ વિવેક, નિર્ધાર, નિશ્ચય બુદ્ધિ, સંવેદન તેના આત્મામાં દઢ છાપણે અંકિત થઈ ગયેલ હોય છે. એટલે જલે કદાચ તે તે પ્રમાણે આચરણ ન પણ કરી શકે, અર્થાત્ સ્ત્રીઆદિ હેય છે, તેનો તે ત્યાગ ન કરી શકતો હોય, અથવા વિરતિ-પ્રત્યાખ્યાન આદિ આદેય છે, તેનું તે ઉપાદાન-અહણ ન કરી શકતો હોય, તોપણ આ વસ્તુ ચોક્કસ છોડી દેવા યોગ્ય છે, અને આ વસ્તુ ચોક્કસ આદરવા યોગ્ય છે, એવી જે તેની અંતરંગ લાગણી, સંવેદના, પ્રતીતિ, અખંડ નિશ્ચયતા તેમાં કંઈ પણ ફેર પડતો નથી. કર્મદોષ વશે તેમ કરવાની કદાચ પોતાની અશક્તિ-નિર્બળતા હોય, તો તેને માટે પણ તેને નિરંતર ખરેખરો આત્મસંવેદનમય ખેદ રહે છે કે અરે ! હું આ હેય વસ્તુ ત્યાગી શકતો નથી, આ વિરતિ આદિ હું આદરી શકતો નથી. આમ તે જ્ઞાનીના અંતરમાં ભેદ પડી જાય છે. અજ્ઞાનોને તેવો સંવેદનરૂપ અંતર-ભેદ હોતો નથી. આમ જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીની દષ્ટિમાં, વૃત્તિમાં અને પ્રવૃત્તિમાં આકાશ-પાતાલનું અંતર હોય છે.

કારણ કે સમ્યગ્દષ્ટિ જ્ઞાનીને ભેદવિજ્ઞાન થયું છે. સ્વ-પર વસ્તુનો ભેદ તેણે જાણ્યો છે. સર્વ અન્ય દ્રવ્યથી ભિન્ન એવો હું શુદ્ધ આત્મા છું, એવા ણીજભૂત-મૂળભૂત જ્ઞાનનું અંતઃપ્રતીતિમય અખંડ સંવેદન-અનુભવન તેને વર્તે છે. સ્વપરના ભેદવિજ્ઞાનરૂપ

उद्भासयति निःशङ्का जगत्पूज्यं गुणव्रजम् । बध्नती वसतिं चित्ते सतामपि नितम्बिनी ॥
 वरमालिङ्गिता क्रुद्धा चलहोलाऽत्र सर्पिणी । न पुनः कौतुकेनापि नारी नरकपद्धतिः ॥
 हृदि दत्ते तथा दाहं न स्पृष्टा हुतभुक्शिखा । वनितयं यथा पुंसामिन्द्रियार्थप्रकोपिनी ॥
 सन्ध्येव क्षणरागाह्या निम्नगेवाधरप्रिया । वक्त्रा बालेन्दुलेखेव भवन्ति नियतं स्त्रियः ॥ ”

— જ્ઞાનાર્ણવ,

આ આત્મસંવેદન સર્વ ભાવયોગીને સામાન્ય (Common) છે. એટલે કે અવિકલ્પક જ્ઞાનવડે (દર્શનવડે) ગ્રાહ્ય એવી વેદ્ય વસ્તુનું આ સામાન્ય દર્શન સર્વ ભાવયોગીને હોય છે, અને તેઓને આ વેદ્ય વસ્તુ યોતયોતાના ક્ષયોપશમ પ્રમાણે નિશ્ચયબુદ્ધિથી સંવેદાય છે. પણ સામાન્ય દર્શન જે થયું તેનું સમ્યગ્ દર્શન-શ્રદ્ધાન-આત્મસંવેદન-અનુભવન-સંપ્રતીતિ તો તે સર્વને સામાન્ય છે. અર્થાત્ જે કોઈ ભાવયોગી છે, તેને આ સમ્યગ્દર્શનરૂપ વેદ્યસંવેદ્ય પદ હોય છે; અને જેને આ સમ્યગ્દર્શનરૂપ વેદ્યસંવેદ્ય પદ છે, તે જ ભાવયોગી છે. સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષ એ જ ભાવયોગી છે.

આ ઉપરથી પરમ પરમાર્થભૂત તાત્પર્ય એ નીકળે છે કે-ઓષ્ઠીજભૂત-મૂળભૂત આત્મસંવેદનવાળું, આત્માનુભૂતિવાળું જઘન્ય જ્ઞાન પણ હોય, તો ત્યાં વેદ્યસંવેદ્ય પદ છે. પણ તે ણીજભૂત જ્ઞાન વિનાનું-આત્મસંવેદન વિનાનું-બીજું બધું મૂળ વસ્તુનું ગમે તેટલું ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન હોય, તો ત્યાં વેદ્યસંવેદ્ય પદ નથી. એટલા ણીજભૂત જ્ઞાન માટે જ સ્વ-પર લેદવિજ્ઞાનરૂપ મૂળ ણીજભૂત આવશ્યક તત્ત્વમય જ્ઞાન જેને હતું, પણ બીજું કંઈ પણ જ્ઞાન જેને નહોતું, એવા 'તુષમાપ' જેવા અતિ મંદ ક્ષયોપશમી પણ તરી ગયા છે; અને ચોદ પૂર્વ કંઈક ઊણા જાણનારા અતિમહા ક્ષયોપશમી શાસ્ત્રપારંગતો પણ રખડ્યા છે, તેનું કારણ આ ણીજભૂત સંવેદન જ્ઞાન નહોતું એ છે. તેમણે સર્વ શાસ્ત્રો જાણ્યા, પણ મૂળ ણીજભૂત જે આ વેદ્યસંવેદ્ય પદ તે ફરસ્યું નહિ, આ જીવ અને આ દેહ એવા સ્પષ્ટ આત્મસંવેદનરૂપ નિશ્ચય તેમણે કર્યો નહિ, તેથી તેમ થયું. આમ મૂળ ણીજભૂત જ્ઞાન જ્યાં આવશ્ય છે એવા વેદ્યસંવેદ્ય પદના સદ્ભાવે થોડું જઘન્ય જ્ઞાન પણ શીઘ્ર મહાકલ્યાણકારી થાય છે, અને તેના અભાવે ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન પણ તેવું કલ્યાણકારી થતું નથી. આ વેદ્યસંવેદ્ય પદનો-સમ્યગ્ દર્શનનો અતિ અતિ અદ્ભુત મહિમા બતાવે છે. આ અંગે અતિ અદ્ભુત ચમત્કારિક રહસ્યમય સમાધાન શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ પ્રકાશિત કર્યું છે:—

“ બીજું પ્રશ્ન ચોદ પૂર્વધારી કંઈ જ્ઞાને ઊણા એવા અનંત નિગોદમાં લાલે અને જઘન્ય જ્ઞાનવાળા પણ અધિકમાં અધિક પંદર ભવે મોજે જાય એ વાતનું સમાધાન કેમ?—એનો ઉત્તર જે મારા હૃદયમાં છે તે જ જણાવી દઉં છઉં કે એ જઘન્ય જ્ઞાન બીજું અને એ પ્રસંગ પણ બીજો છે. જઘન્ય જ્ઞાન એટલે સામાન્યપણે પણ મૂળ વસ્તુનું જ્ઞાન, અતિશય સંક્ષેપમાં છતાં મોક્ષના ણીજરૂપ છે. એટલા માટે એમ કહું. અને એક દેશે જાણું એવું ચોદ પૂર્વધારીનું જ્ઞાન તે એક મૂળ વસ્તુનાં જ્ઞાન શિવાય બીજું બધું જાણનાર થયું; પણ દેહદેવળમાં રહેલો શાશ્વત પદાર્થ જાણનાર ન થયું. અને એ ન થયું તો પછી લક્ષ વગરનું ફેંકેલું તીર લક્ષ્યાર્થનું કારણ નથી તેમ આ પણ થયું. જે વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવા ચોદ પૂર્વનું જ્ઞાન જિને ઓધ્યું છે તે વસ્તુ ન મળી તો પછી ચોદ પૂર્વનું જ્ઞાન અજ્ઞાનરૂપ જ થયું. અહીં દેશે જાણું ચોદ પૂર્વનું જ્ઞાન સમજવું. દેશે જાણું કહેવાથી

આપણી સાધારણ મતિથી એમ સમજાય કે ચોદપૂર્વને છેડે મળી ભણી આવી પહોંચતાં એકાદ અધ્યયન કે તેવું રહી ગયું અને તેથી રણજ્યા, પરંતુ એમ તો નહીં. એટલા બધા જ્ઞાનનો અભ્યાસી એક અદ્ય ભાગ મારે અભ્યાસમાં પરાભવ પામે એ માનવા જેવું નથી. અર્થાત્ કંઈ ભાષા અઘરી, અથવા અર્થ અઘરો નથી કે સ્મરણમાં રાખવું તેમને હુલ્લ પડે. માત્ર મૂળ વસ્તુનું જ્ઞાન ન મળ્યું એટલી જ ઉણાઈ, તેણે ચોદ પૂર્વનું બાકીનું જ્ઞાન નિષ્ક્રમ કર્યું. એક નયથી એવી વિચારણા પણ થઈ શકે છે કે શાસ્ત્રો (લખેલાંનાં પાના) ઉપાડવાં અને ભણવાં એમાં કંઈ અંતર નથી, જે તત્ત્વ ન મળ્યું તો. કારણ જેએ એએ જ ઉપાડ્યો. પાનાં ઉપાડ્યાં તેણે કાયાએ એએ ઉપાડ્યો, ભણી ગયા તેણે મને એએ ઉપાડ્યો, પરંતુ વાસ્તવિક લક્ષ્યાર્થ વિના તેનું નિરુપયોગીપણું થાય એમ સમજણ છે. જેને ઘેર આખો લવણ સમુદ્ર છે તે તૃષાતુરની તૃષા મટાડવા સમર્થ નથી; પણ જેને ઘેર એક મીઠા પાણીની વીરકી છે, તે પોતાની અને ણીબ કૈટલાકની તૃષા મટાડવા સમર્થ છે. અને જ્ઞાન દષ્ટિએ એતાં મહત્વનું તે જ છે.

તો પણ હવે ણીબ નય પર હવે દષ્ટિ કરવી પડે છે. અને તે એ કે કોઈ રીતે પણ શાસ્ત્રાભ્યાસ હશે તો કંઈ પાત્ર થવાની જિજ્ઞાસા થશે, અને કાળે કરીને પાત્રતા પણ પામશે, અને પાત્રતા ણીબને પણ આપશે. એટલે શાસ્ત્રાભ્યાસનો નિષેધ અહીં કરવાનો હેતુ નથી. પણ મૂળ વસ્તુથી દૂર જવાય એવા શાસ્ત્રાભ્યાસનો તો નિષેધ કરીએ તો એકાંતવાદી નહીં કહેવાઈએ. ” ઇત્યાદિ.—(બુએ) શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૧૨૫.

તત્પદં સાધ્વવસ્થાનાદ્વિન્નગ્રન્થ્યાદિલક્ષણમ્ ।

અન્વર્થયોગતસ્તન્ત્રે વેદસંવેદ્યમુચ્યતે ॥ ૭૪ ॥

તે પદ સમ્યક્ સ્થિતિ થકી, ભિન્ન ગ્રન્થ્યાદિરૂપ;
‘વેદસંવેદ્ય’ શાસ્ત્રમાં, કહ્યું અર્થ અનુરૂપ. ૭૪

અર્થ:—તે ભિન્નગ્રંથિ વગેરે લક્ષણવાળું પદ, સમ્યક્ અવસ્થાનને—સ્થિતિને લીધે, શબ્દના યથાર્થ અર્થ પ્રમાણે, શાસ્ત્રમાં ‘વેદસંવેદ્ય’ કહેવાય છે.

વિવેચન

ઉપરમાં કહ્યા પ્રમાણે, જ્યાં સ્ત્રી આદિ વેદ યથાવસ્થિતપણે, જેમ છે તેમ, સંવેદાય

વૃત્તિ:—તત્પદમ્—તે પદ. પદન થકી, પદરૂપ થવાથી પદ, એટલે આશ્વસ્થાન, સાધ્વવસ્થાનાત્ સાધુ અવસ્થાનને લીધે, પરિચ્છેદથી સમ્યક્ અવસ્થાનને લીધે, સમ્યક્ સ્થિતિથી. ભિન્નગ્રન્થ્યાદિલક્ષણમ્—ભિન્નગ્રંથિઆદિ લક્ષણવાળું. ભિન્નગ્રંથિ—દેશવિસ્તારરૂપ. શું ? તો કે—અન્વર્થયોગત:—અન્વર્થ યોગથી, તંત્રે—તંત્રમાં, સિદ્ધાંતમાં, વેદસંવેદ્યમુચ્યતે—વેદસંવેદ્ય કહેવાય છે,—આના વડે કરીને વેદ સંવેદાય છે, એટલા માટે.

છે, આત્માનુભવગોચર થાય છે, તે પદ 'વેદસંવેદ્ય પદ' નામથી શાસ્ત્રમાં ઓળખાય છે.

સમ્યક્ પ્રકારે અવસ્થાનવાળું, સ્થિતિવાળું, સ્થિરતાવાળું હોવાથી તેને વેદસંવેદ્ય તેજ 'પદ' નામ બરાબર ઘટે છે, કારણ કે 'પદ' એટલે પદ-પગ મૂકવાનું યથાર્થ 'પદ' સ્થાન; અને તે સ્થિરતાવાળું હોય, ડગમગતું ન હોય, તો જ ત્યાં પદ (પગ) મૂકી શકાય; નહિં તો ત્યાં 'ચરણ ધરણ નહિં ઠાય,' - ત્યાં પગ મૂકી શકાય જ નહિં. પણ અત્રે તો ભાવથી તેવી સ્થિરતા હોય જ છે, એટલે આ પદને 'વેદસંવેદ્ય પદ' નામ આપ્યું, તે તે શબ્દના યથાર્થ અર્થમાં બરાબર ઘટે છે, પરમાર્થથી તેમ જ છે.

કારણ કે આ વેદસંવેદ્ય પદ સ્વસંવેદનરૂપ-આત્માનુભવપ્રધાન છે. અને આ આત્મ પદ જ વાસ્તવિક પદ છે, બાકી બીજા બધા અપદ છે. કારણ કે જે સહજ આત્મસ્વરૂપ છે, સહજ આત્મસ્વભાવ છે, તેજ ત્રિકાલાબાધિતપણે સ્થિર આત્મસ્વભાવ હોય છે, એટલે તે સહજઆત્મસ્વરૂપ પદનું-શુદ્ધ આત્મસ્વભાવનું જે 'પદ' નિશ્ચયરૂપ ભાન થવું, અનુભવન થવું, સંવેદન થવું, તે પણ ત્રણે કાળમાં ફેર નહિં એવું સ્થિર નિશ્ચલ હોઈ 'પદ' નામને યોગ્ય છે.

તે શિવાયના-આત્મસ્વભાવ પદથી અતિરિક્ત એવા બીજા બધાય કહેવાતા પદ તે પદ નથી, પણ અપદ છે, કારણ કે તે સ્વભાવરૂપ ન હોવાથી, અસ્થિર છે, અનિયત છે. એટલે આ અસ્થિરરૂપ દ્રવ્ય-ભાવ અપદોને મૂકી દઈ, નિશ્ચય સમ્યક્દષ્ટિ પુરુષ આ એક, નિયત, સ્થિર, એવો સ્વભાવથી પ્રાપ્ત થતો ભાવ (પદ) શ્રદ્ધા કરે છે.

“ આદમ્હિ દ્વંભાવે અપદે મોક્ષણ મિષ્ઠ ત્હ ગિયદં ।

થિરમેગમિમં ભાવં ઉલ્લભંતં સહાવેણ ॥ ” —શ્રી સમયસાર, ગા. ૨૦૩

કારણ કે * આ ભગવાન આત્મામાં બહુ દ્રવ્ય-ભાવોની મધ્યે જે અતત્ સ્વભાવથી ઉપલબ્ધ થતા-અનુભવાતા, અનિયતપણાની અવસ્થાવાળા, અનેક, ક્ષણિક, એવા વ્યભિચારી ભાવો છે, -તે સર્વેય પોતે અસ્થાયીપણાને લીધે સ્થિતિ કરનારનું સ્થાન થવાને અશક્ય હોવાથી અપદરૂપ છે. અને જે તત્ સ્વભાવથી-આત્મસ્વભાવથી ઉપલબ્ધ અપદ અનેક, થતો-અનુભવાતો, નિયતપણાની અવસ્થાવાળો, એક, નિત્ય, એવો પદ એક જ અવ્યભિચારી ભાવ છે, -તે એક જ, પોતે સ્થાયીપણાને લીધે સ્થિતિ

* “ ઇહ સ્વલુ ભગવચ્યાત્મનિ બહુનાં દ્રવ્યભાવાનાં મધ્યે યે કિલ અતસ્વભાવેનોપલભ્યમાનાઃ, અનિયતત્વાવસ્થાઃ, અનેકે, ક્ષણિકાઃ, વ્યભિચારિણો ભાવાઃ તે સર્વેઽપિ સ્વયમસ્થાયિત્વેન સ્થાતુઃ સ્થાનં ભવિતુમશક્યત્વાત્ અપદ્ભૂતાઃ । યસ્તુ તત્સ્વભાવેનોપલભ્યમાનઃ, નિયતત્વાવસ્થાઃ, એકઃ, નિત્યઃ, અવ્યભિચારીભાવઃ, સ એક એવ સ્વયં સ્થાયિત્વેન સ્થાતુઃ સ્થાનં ભવિતું શક્યત્વાત્ પદ્ભૂતઃ । તતઃ સર્વાનેવાસ્થાયિભાવાન્ સુક્ત્વા સ્થાયિભાવભૂતં, પરમાર્થરસતયા સ્વદમાનં જ્ઞાનમેકમેવેદં સ્વાદ્યં ॥ ” -અમૃતચંદ્રાચાર્યજીની સમયસારટીકા. ગા. ૨૦૩

કરનારનું સ્થાન થવાને શક્ય હોવાથી, પદરૂપ છે. તેથી કરીને સર્વેય અસ્થાયી ભાવેને મૂકીને, સ્થાયી ભાવરૂપ, પરમાર્થ રસપણે સ્નાહમાં આવતું, એવું આ જ્ઞાન એક જ સ્વાદ-સ્વાદ લેવા યોગ્ય છે’-(સવેદ છે).

તાત્પર્ય કે સહજ સ્વભાવરૂપ જ્ઞાયક એવો એક આત્મભાવ જ-આત્મપદ જ સ્થાયી છે, સ્થિર છે, એટલે ત્યાં જ સ્થિતિ-સ્થિરતા થઈ શકે, માટે તે જ પરમાર્થથી ખરેખરું પદ છે. બાકી એ આત્મભાવ સિવાયના બીજા બધાય ભાવો પોતે જ અસ્થાયી છે, અસ્થિર છે, ડગમગતા છે, એટલે ત્યાં સ્થિતિ-સ્થિરતા થઈ શકતી સંભવતી નથી, માટે તે બધાય અપદ છે.

અને આ આત્મપદરૂપ પારમાર્થિક પદ તો સ્વસવેદનજ્ઞાની સમ્યગ્દષ્ટિને સાક્ષાત્ અનુભવગોચર હોય જ છે, એટલે તે સ્થિર પદમાં તેની સ્થિતિ હોવાથી, એના એ વેદ્યસંવેદ્ય પદને ‘પદ’ કહ્યું તે સર્વથા યથાર્થ છે. આ શુદ્ધ સહજઆત્મસ્વરૂપ પદની પરમ સમ્યગ્દષ્ટિ આત્મજ્ઞાની સત્પુરુષોએ ઠેર ઠેર મુક્તકંઠે સ્તુતિ કરી, તે સ્વરૂપ પદનો ખૂબ મહિમા ગાયો છે. જેમકે—

“ જે સ્વરૂપ સમજ્યા વિના પામ્યો દુઃખ અનંત,
સમજાવ્યું તે પદ નમું, શ્રી સદ્ગુરુ ભગવંત.
ઈચ્છે છે જે જોગીજન, અનંત સુખ સ્વરૂપ;
મૂળ શુદ્ધ તે આત્મપદ, સયોગી જિન સ્વરૂપ. ”—શ્રીમદ્ રાજવંદ્ય.

“ ચરણ કમલ કમલા વસે રે, નિર્મલ ધિર પદ દેખ;
સમલ અધિર પદ પરિહરી રે, પંકજ પામર દેખ....વિમલજિન દીઠા લોચણ આજ.
મુજ મન તુજ પદ પંકજે રે, લીનો ગુણ મકરંદ;
રંક ગણે મંદર ધરા રે, ઈંદ્ર ચંદ્ર નાગેંદ્ર....વિમલ
અમિય ભરી મૂરતિ રચી રે, ઉપમા ન ઘટે કોય
શાંત સુધારસ ઝીલતી રે, નીરખત તૃપતિ ન હોય....વિમલ ”—યોગિરાજ આનંદલન.

“ શ્રી ચંદ્રપ્રભ જિન પદ સેવા, હેવાએ જે હુજિયાણ;
આતમ અનુભવ ગુણથી મળિયા, તે ભવભયથી ટળિયાણ. ”—તત્તરંગી મુનિવર્ધ શ્રી દેવચંદ્ર.

આમ આ સ્વસવેદનરૂપ-આત્માનુભવરૂપ વેદ્યસંવેદ્ય પદ સમ્યક્ સ્થિતિવાળું હોય છે; અને પ્રાથિભેદ, દેશવિરતિ આદિ લક્ષણોથી તે સૂચિત થાય છે. ‘ આ કર્મ-પ્રાથિ જે અત્યંત કલેશ ઉપજાવનારી અને પર્વત જેવી મહાબલવાળી હોઈ લેઃવી હુંકર છે,

તે જ્યારે તીક્ષ્ણ ભાવ વજ્રથી ભેદાઈ જાય છે, ત્યારે આ સમ્યગ્દષ્ટિ મહાત્માને અત્યંત તાત્વિક આનંદ ઉપજે છે,—જેમ રોગીને ઔષધવડે કરીને રોગ દૂર થતાં ઉપજે છે તેમ.' (યોગબિન્દુ)

દેશવિરતિ,—સમ્યગ્દર્શન જેનું મૂલ છે એવી ભાવ દેશવિરતિ, ભાવ સર્વ-વિરતિ આદિ પણ આ વેદસંવેદ્ય પદ્ધતું લક્ષણ છે, કારણ કે વસ્તુસ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન થયા પછી જીવ સ્વયમેવ સ્વાભાવિક રીતે જ પરપરિણતિથી-પરભાવથી ભાવ દેશવિરતિ ઓસરતો જાય છે, અને સ્વભાવપરિણતિ ભણી ઢળતો જાય છે—સંચરતો આદિ જાય છે. સમાધિરસ ભર્યા શુદ્ધ નિજ સહજ આત્મસ્વરૂપનું અથવા જિનસ્વરૂપનું દર્શન થયા પછી, અનાદિકાળથી વિસરાઈ ગયેલા આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન આવ્યા પછી, જીવ અવશ્યમેવ સકલ વિભાવ ઉપાધિથી ભાવથી પાછો હઠે છે, ઓસરે છે, પ્રતિક્રમે છે; અને શુદ્ધ આત્મસત્તાની સાધના પ્રત્યે પ્રવર્તે છે.

અને આમ અનાદિની મોહાદિની ધૂમિ (ધૂમાવો-જમણા) ઉતરી જતાં ને અમલ અખંડ અલિપ્ત એવો આત્મસ્વભાવ સાંભરી આવતાં, તત્ત્વરમણરૂપ શુચિ-પવિત્ર-શુકલ-શુદ્ધ ધ્યાનને જીવ આદરે જ છે, અને સમતારસના ધામરૂપ જિનમુદ્રાને-સમ્યગ્દષ્ટિની શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને વરે છે, પ્રાપ્ત કરે છે. જિનદર્શન આદિ શુદ્ધ ઉત્તમ ચરણધારા નિમિત્તની પ્રાપ્તિ થકી, વસ્તુના સાધર્મ્યથી આત્મસ્વરૂપની યથાર્થ યોગબાણ થતાં, તે પ્રત્યે બહુમાનયુક્ત રુચિ ઉપજે છે, એટલે પછી તે રુચિને અનુયાયી-અનુસરતું વીર્ય-આત્મસામર્થ્ય પ્રવર્તે છે, અને તે 'ચરણધારા' આત્મચરિત્રની અખંડ પરંપરા સાધે છે. આમાં દેશવિરતિ-સર્વવિરતિ આદિનો ભાવથી સમાવેશ થઈ જાય છે. મહાન્ તત્ત્વદષ્ટા શ્રીમાન્ દેવચંદ્રજીએ સાક્ષાત્ જિનદર્શનનો અનુભવ થતાં પરમ ભાવાવેશથી લલકાર્યું છે કે—

“ દીઠો મુવિધિ જિણુંદ સમાધિરસે ભર્યો....હો લાલો
ભાર્યો આત્મસ્વરૂપ અનાદિનો વિસર્યો.... ”
સકલ વિભાવ ઉપાધિ થકી મન ઓસર્યો.... ”
સત્તા સાધન માર્ગ ભણી એ સંચર્યો.... ” દીઠો
મોહાદિની ધૂમિ અનાદિની ઉતરે.... ”
અમલ અખંડ અલિપ્ત સ્વભાવ જ સાંભરે.... ”
તત્ત્વરમણ શુચિ ધ્યાન ભણી જે આદરે.... ”
તે સમતારસ ધામ સ્વામી મુદ્રા વરે.... ” દીઠો

* જહ મૂલાઓ खंधो साहापरिवारबहुगुणो होइ ।

तह जिणदंसणमूलो णिदिहो मोक्खमग्गस्स ॥—શ્રી કુંદકુંદાચાર્યજી કૃત શ્રી અષ્ટપ્રાભૂત.

પ્રભુ મુદ્રાને યોગ પ્રભુ પ્રભુતા લખે....કો લાલ.
 દ્રવ્ય તણે સાધમ્ય સ્વ સંપત્તિ ઝોળખે.... ,, ,,
 ઝોળખતાં બહુમાન સહિત રુચિ વધે.... ,, ,,
 રુચિ અનુયાયી વીર્ય ચરણધારા સધે....કો લાલ૦ દીકો૦ ”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

આમ આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન થતાં પરભાવ પ્રવૃત્તિ ઘટે છે, ને સ્વભાવ પ્રવૃત્તિ વધે છે, એટલે શ્રી આદિ સમસ્ત પરભાવ હોય છે—ત્યાગવા યોગ્ય છે, અને એક શુદ્ધ આત્મભાવ જ આદેય છે—અહણુ કરવા યોગ્ય છે, એવો નિશ્ચલ નિશ્ચયરૂપ વિવેક ‘આત્મગ્રાહકે આત્મામાં થાય છે. તેથી કરીને ખરેખરા ભાવથી આ જીવના દેશ-થયે ટળે પર-વિરતિ, સર્વવિરતિ આદિ પરિણામ અવશ્ય ઉપજે છે. અને આ ગ્રહણુતા’ સમસ્તની પરમ રહસ્યભૂત મુખ્ય ચાવી (Master-Key) આ છે કે—આત્માનો ગ્રાહક થાય એટલે પરનું ગ્રહણુપણું એની મેળે છૂટી જાય છે, તત્ત્વનો લોગી થાય એટલે પરનું લોગ્યપણું આપોઆપ ટળે છે.

“આત્મગ્રાહક થયે ટળે પરગ્રહણુતા,
 તત્ત્વલોગી થયે ટળે પરલોગ્યતા.” ધર્મ૦ શ્રી દેવચંદ્રજી.

આ ઉપરથી તાત્પર્ય એ છે કે—શાયિક સમ્યગ્દષ્ટિપણું એ જ નિશ્ચય વેદ્યસંવેદ્ય પદ છે, એ જ સાચું સમકિત, પારમાર્થિક સમ્યગ્દર્શન છે. એ ‘પદ’ની પ્રાપ્તિ વિના અવહાર સમ્યગ્દર્શન માત્રથી પોતાનું સમકિતીપણું માની ઝેસનારા જ્ઞાતિમાં રમે છે, અને તેવી જ્ઞાતિથી આગળ આધ્યાત્મિક પ્રગતિ કરતાં અટકે છે. પણ જે અવહાર સમ્યગ્દર્શન માત્રથી સંતોષ ન માનતાં, નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શનનો નિરંતર લક્ષ રાખી—વેદ્યસંવેદ્ય પદને અંખતા રહી તેની પ્રાપ્તિ વિના જંપતા નથી, તે અવશ્ય આધ્યાત્મિક પ્રગતિ કરતા રહે છે. એ આ ઉપરથી સહેજે સમજાય છે.

। इति वेद्यसंवेद्यपदाधिकारः ।

અવેદ્યસંવેદ્ય પદ અધિકાર

તેનાથી અન્ય કહે છે—

अवेद्यसंवेद्यपदं विपरीतमतो मतम् ।

भवाभिनन्दिविषयं समारोपसमाकुलम् ॥ ७५ ॥

વૃત્તિ:—અવેદ્યસંવેદ્યપદં વિપરીતમ્—અવેદ્યસંવેદ્ય પદ વિપરીત, અતો—આનાથી, આ વેદ્ય-સંવેદ્ય પદથી, મતમ્—મત છે, ઈષ્ટ છે, માનેલું છે.

તે આ પ્રકારે—‘અવેદ્ય’ એટલે અવેદનીય—ન વેદી શકાય તે, વસ્તુસ્થિતિથી તથાપ્રકારના ભાવયોગી સામાન્યથી પણ અવિકલ્પક જ્ઞાનવડે ગ્રાહ્ય નહિં તે—અહણુ ન કરી શકાય એવું,—તથાપ્રકારના

પદ અવેદસંવેદ તો, એહ થકી વિપરીત;
ભવાભિનંદી વિષયી તે, સમારોપણુ સહિત. ઉપ.

અર્થ:—એનાથી વિપરીત તે અવેદસંવેદ પદ કહ્યું છે. તેનો વિષય ભવાભિનંદી છે,—(ભવાભિનંદી જીવને તે હોય છે), અને તે સમારોપથી સમાકુલ એવું હોય છે.

વિવેચન

“એહ થકી વિપરીત છેજી, પદ તે અવેદસંવેદ;
ભવાભિનંદી જીવનેજી, હોય તે વજ્ર અલેદ....મન૦—શ્રી યો. દ. સબજાય. ૪-૮

ઉપરમાં જે વેદસંવેદ પદનું લક્ષણ કહ્યું, તેનાથી વિપરીત—ઉલટા પ્રકારનું જે છે, તે ‘અવેદસંવેદ પદ’ કહ્યું છે. તેનું કારણ આ પ્રમાણે છે:—

‘અવેદ’ એટલે અવેદનીય,—ન વેદાય, ન અનુભવાય એવું. વસ્તુસ્થિતિ પ્રમાણે તથાપ્રકારના ભાવયોગી સામાન્યથી પણ અવિકલ્પક જ્ઞાનવડે જે શાદ્ય-બ્રહ્મ કરી શકાય એવું નથી, તે અવેદ છે. કારણ કે તેવા પ્રકારના સમાન પરિણામનું અત્ર ઉપજવું થતું નથી. એટલા માટે જ આ ‘અવેદ’ કહ્યું છે. એટલે શું? ભાવયોગીએને સામાન્યપણે વસ્તુસ્થિતિનું અમુક પ્રકારનું સામાન્ય-સમાન ભાવવાળું સંવેદન, અનુભવન, સમ્યગ્દર્શન હોય છે. જેથી તેઓને સમાન પરિણામરૂપ સ્વસંવેદન, સમ્યગ્દર્શન, અનુભૂતિ હોય છે. જેમકે—‘છે દેહાદિથી ભિન્ન આતમા રે’—એવા ભેદજ્ઞાનરૂપ સમાન અનુભવનો નિશ્ચય સામાન્ય-પણે સર્વ ભાવયોગીએને હોયજ છે. એવો અનુભવ અવિકલ્પરૂપ—નિર્વિકલ્પ યોધરૂપ હોય છે, એમાં કોઈ પણ વિકલ્પ હોતો નથી, એટલે તત્ત્વવિનિશ્ચયરૂપ આ નિર્વિકલ્પ અનુભવ સમ્યગ્દર્શનસ્વરૂપ છે. કારણ કે ‘દર્શન’ અવિકલ્પરૂપ કહ્યું છે, ને જ્ઞાન

સમાન પરિણામની અનુપપત્તિને લીધે. (તેવું સમાન પરિણામ ધટતું નથી તેથી).

આવું જે ‘અવેદ’ તે સંવેદાય છે, એટલે કે અજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશ્ચમને અનુરૂપપણે ઉપશ્લવ-સાર-વિષયાંસરૂપ (ગોટાળાવાળી) એવી નિશ્ચયશુદ્ધિ વડે કરીને મૃગતૃષ્ણા જન્મની જેમ જે પદમાં જણાય છે, તે તથાપ્રકારનું અવેદસંવેદ છે. એટલા માટે જ કહ્યું—

મવાભિનંદિવિષયં—ભવાભિનંદી જેનો વિષય છે એવું, ભવાભિનંદીરૂપ વિષયવાળું. એનું લક્ષણ કહેવામાં આવશે. (ભવાભિનંદી એટલે ભવને—સંસારને અભિનંદનારો, વખાણનારો, સંસારમાં રાખનારો).

સમારોપસમાકુલમ્—સમારોપથી સમાકુલ—અસંત આકુલ મિથ્યાત્વના દોષથી અપાય પ્રત્યે ગમનાભિમુખ એવા સમારોપથી તેવા પ્રકારે પણ તે ગલિત છે, જેમ અર્થ છે.

વિકલ્પરૂપ છે. પણ 'અવેદ્ય'માં તો તેવા પ્રકારનું ભાવયોગીગમ્ય એવું કોઈ પણ સામાન્ય સંવેદન-દર્શન હોતું નથી. તેથી જ તેને 'અવેદ્ય' નામ આપ્યું છે.

અથવા બીજી રીતે ઘટાવીએ તો ભાવયોગીઓની સામાન્યપણે યોતયોતાની આત્મદશા અનુસાર જૂઠી જૂઠી સમાન કક્ષાઓ હોય છે, કે જેમાં સામાન્યપણે વસ્તુ-સ્થિતિ પ્રમાણે અમુક વસ્તુનું અમુક પ્રકારનું સમાન સંવેદન, દર્શન, અનુભવન હોય છે. પણ આ 'અવેદ્ય'માં તો એવી કોઈ સમ્યગ્દૃષ્ટિની કક્ષાના સમાન સંવેદન પરિણામની ઉપપત્તિ થતી નથી, 'અવેદ્ય' એવી કોઈ જઘન્ય યોગકોટિમાં પણ આવતું નથી-પ્રાપ્ત થતું નથી, એટલે જ એને 'અવેદ્ય' કહ્યું છે.

સંવેદ્ય એટલે એવું અવેદ્ય જ્યાં સંવેદાય છે, જણાય છે, અનુભવાય છે તે. અત્રે મિથ્યાત્વનો સફલાવ હોવાથી જ્ઞાન અજ્ઞાનરૂપ જ હોય છે. એટલે તે અજ્ઞાનનું આવરણ જેટલું ખરચું હોય, તેટલા ક્ષયોપશમ પ્રમાણે ઉપલવરૂપ-વિપર્યાસરૂપ-અજ્ઞાનરૂપ ગડખડગોટાળારૂપ નિશ્ચયબુદ્ધિથી જે અજ્ઞાનરૂપ જ્ઞાન-બળપણું મિથ્યા સંવેદન અત્રે થાય છે, તે મૃગતૃષ્ણા જેવું જોટું હોય છે. મૃગતૃષ્ણા (અંજવાનું જલ) જેમ જૂઠી હોય છે, મિથ્યા હોય છે, તેમ આ અવેદ્યસંવેદન પણ જૂઠું છે, મિથ્યા છે; કારણ કે મિથ્યાભાસરૂપ જોટા અંજવાના પાણીને સાચા માનવારૂપ મિથ્યા પ્રાંતિ-બ્રમણા અહીં હોય છે. પરમ* તાર્ત્વિકશેખર શ્રીમાન અમૃત-ચંદ્રાચાર્યજી કહે છે કે—

‘અજ્ઞાનથી મૃગતૃષ્ણાને-અંજવાના જલને જલબુદ્ધિથી પીવાને મૃગલાઓ દોડે છે, અજ્ઞાનથી અંધકારમાં રબજીને વિષે સર્પની પ્રાંતિથી લોકો ભાગે છે અને અજ્ઞાનથી વિકલ્પચક્રના કરવાવડે કરીને આ (આત્માઓ), યોતે શુદ્ધ જ્ઞાનમય છતાં, વાયુથી જેમાં તરંગ ભેદે છે એવા સમુદ્રની પેઠે, કર્તા થઈ આકુલ બને છે’.

આવા અજ્ઞાનથી અંજવાના જલ જેવું મિથ્યાભાસરૂપ સંવેદન જ્યાં થાય છે, તે અવેદ્યસંવેદ્ય પદ છે, અને વાસ્તવિક રીતે તો તે ઉપર કહ્યું તેમ 'પદ' નામને પણ યોગ્ય નથી. આવું આ અવેદ્યસંવેદ્ય પદ ભવાભિનંદી જીવને હોય છે. ભવાભિનંદી એટલે ભવને-સંસારને અભિનંદનારો, સંસારને પ્રશંસનારો-વખાણનારો, સંસારથી રાચનારો, સંસારમાં રચ્યોપચ્યો રહેનારો, સંસાર જેને મીઠો લાગે છે (Hails) એવો વિષયકપાયનો કીડો, ક્ષુદ્ર જંતુ. આનું લક્ષણ હવે પછી કહેશે.

* “ અજ્ઞાનાન્મૃગતૃષ્ણિકાં જલધિયા ઘાંવંતિ પાતું મૃગાઃ ।

અજ્ઞાનાન્તમસિ દ્રવંતિ મુજગાધ્યાસેન રજ્ઞૌ જનાઃ ॥

અજ્ઞાનાન્ત વિકલ્પચક્રકરણાદ્વાતોત્તરજ્ઞાન્ધિવત્ ।

શુદ્ધજ્ઞાનમયાં અપિ સ્વયમમી કર્ત્રીભવંત્યાકુલાઃ ॥ ” શ્રી સમયસારકલશ, ૫૮

વળી આ અવેદ્યસંવેદ્ય પદ સમારોપથી સમાકુલ હોય છે, એટલે કે આમાં એક વસ્તુનું બીજી પર આરોપણ હોય છે, ઉપચાર હોય છે, એકની ટોપલી બીજાને માથે ઓઢાડવામાં આવે છે, પરવસ્તુમાં સ્વતુ-પોતાનું આરોપણ કરાય છે, સમારોપ સ્વવસ્તુમાં પરતુ આરોપણ કરાય છે. એટલે અવેદ્યસંવેદ્ય પદમાં સ્થિતિ સમાકુલ કરતો ભવાભિનંદી જીવ પરવસ્તુને પોતાની માની બેસે છે, દેહાદિમાં આત્માનો અધ્યાસ-આત્મખુદિ કરે છે, બીજાની બેઠક ઉપર પોતે ચઢી બેસે છે, પારડી ગાદી પોતે પચાવી પાડે છે ! આત્મા પોતે જ સુખસ્વરૂપ છતાં તે સુખનો આરોપ પુફગલ-વિષયમાં કરે છે ! અને તે સમારોપની આકુલતાનું ફલ પણ પોતે આકુલતામય દુઃખસ્વરૂપે લોગવે છે ! કારણ કે આ સમારોપણ મિથ્યાત્વદોષથી અપાય-ગમનાભિમુખ-નરકાદિ અપાય પ્રત્યે જનારા જીવને હોય છે; તેથી આત્મસ્વરૂપની હાનિરૂપ અપાય થાય છે, અને નરકાદિ અપાયની પ્રાપ્તિથી આકુલતારૂપ દુઃખ ઉપજે છે.

આ જે સમારોપણ ઉપચાર છે તે વ્યવહાર નયનો વિષય છે. એટલે અવેદ્યસંવેદ્ય પદવાળો જીવ વ્યવહારપ્રધાન દૃષ્ટિવાળો હોય છે. અને વ્યવહારમાં જ જેની દૃષ્ટિ રહ્યા કરે છે, તેને નિશ્ચયરૂપ પરમાર્થનો લક્ષ થતો નથી, તે તે વ્યવહારના વ્યવહારે 'કાંઈ અનંત ભેદરૂપ કુંડાળામાં જ રખ્યા કરે છે, ચકાવામાં જ ભમ્યા કરે છે, ન આવે પણ તેને એક નિશ્ચયરૂપ અખંડ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થતી નથી; કારણ કે હાથ રે' ઉપચારરૂપ-સમારોપરૂપ વ્યવહારનો જ લક્ષ રાખ્યા કરે, તેના હાથમાં કાંઈ વસ્તુ આવતી નથી; એક પરમાર્થનો જ લક્ષ રાખી જે પ્રવર્તે, તેને જ વસ્તુગતે વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય છે, જેમ વેદ્યસંવેદ્ય પદવંતને થાય છે તેમ.

“ પરમારથ પંથ જે વહે, તે રંજે એક તંત રે;
વ્યવહારે લખ જે રહે, તેહના ભેદ અનંત રે.—ધરમ પરમ અરનાથનો
વ્યવહારે લખ દોહિલો, કાંઈ ન આવે હાથ રે;
શુદ્ધ નય થાપના સેવતાં, રહે ન દુવિધા સાથ રે.—ધરમ ” શ્રી આનંદધનજી.

આવું સમારોપવાળું અવેદ્યસંવેદ્ય પદ મિથ્યાત્વદોષથી ઉજપતું હોઈ ગલત છે, મિથ્યા છે, મિથ્યાભાસરૂપ છે, અને તેનું પાત્ર ભવાભિનંદી જીવ છે.

ભવાભિનંદીનું લક્ષણ કહે છે:—

શુદ્ધો લાભરતિર્દીનો મત્સરી ભયવાન્ શઠઃ ।

અજ્ઞો ભવાભિનન્દી સ્યાન્નિષ્ફલારમ્ભસંગતઃ ॥ ૭૬ ॥

વૃત્તિ:—શુદ્ધ:—શુદ્ધ, રૂપણ, લાભરતિ:—લાભરતિ, લાભમાં રતિ-પ્રીતિવાળો, ભોભી, યાંચાશીલ (માગણી સ્વભાવવાળો), દીન:—દીન, સદાય અકલ્યાણુદર્શી, મત્સરી-મત્સરવંત, પર કલ્યાણુમાં દુઃસ્થિત-

ક્ષુદ્ર લોભી દૈન મત્સરી, શઠ તેમજ લયવંત,
ભવાલિનંદી અજ ને, આરંભ અક્રમવંત. ૭૬.

અર્થ:—ક્ષુદ્ર, લોભી, દીન, મત્સરવંત, લયવાળો, શઠ, અજ્ઞાની એવો ભવાલિનંદી નિષ્ફલ આરંભથી સંયુક્ત હોય છે.

વિવેચન

સંસારમાં રાચનારો—રચ્યોપચ્યો રહેનારો ભવાલિનંદી જીવ કેવો હોય ? તેના મુખ્ય લક્ષણ અહીં સૂચવ્યા છે:—

તે ક્ષુદ્ર એટલે કે કૃપણ, પામર, તુચ્છ હોય છે; કારણ કે તુચ્છ—પામર સાંસારિક વિષયને તે બહુમાનનારો હોઈ, તેના આદર્શો ને વિચારણાઓ પણ તુચ્છ, પામર, કંબૂસ જેવા અનુદાર ને છોછરા હોય છે; એટલે તે પોતે પણ તેવો પામર, ક્ષુદ્ર-લોભી તુચ્છ, ક્ષુદ્રવૃત્તિવાળો હોય છે. તુચ્છ, ક્ષુદ્ર, ક્ષણિક સાંસારિક લાભથી તે મલકાઈ જાય છે, હર્ષવિશમાં આવી કાકીડાની જેમ નાચવા કૂદવા મંડી જઈ પોતાની પામરતાનું પ્રદર્શન (Vanity fair) કરે છે ! અને રખેને તે ચાક્યો જશે એમ જાણી તેને કૃપણની જેમ સાચવી રાખવા મથે છે ! પણ આત્માની અનંત ગુણ-સંપત્તિનું તેને જ્ઞાન પણ નથી !

તે લાભરતિ-લોભી હોય છે. તે સદાય લાભમાં રતિ-પ્રીતિવાળો હોય છે, એટલે કે મને લાભ સદાય મળ્યા કરો એવો તે લોભી-લાલચુ હોય છે. પાંચ મળે તો પચીશ, પચીશ મળે તો સો, સો મળે તો હજાર, હજાર મળે તો લાખ, લાખ મળે તો કોડ, કોડ મળે તો અબજ,—એમ ઉત્તરોત્તર તેના લોભનું પ્રમાણ વધતું જાય છે. ‘દીનતાઈ હોય ત્યારે તે પટેલાઈ ઈચ્છે છે, પટેલાઈ મળે એટલે તે શેઠાઈ ઈચ્છે છે, શેઠાઈ મળે એટલે મંત્રિતાઈ ઈચ્છે છે, મંત્રિતાઈ મળે એટલે નૃપતાઈ (રાજપણું) ઈચ્છે છે, નૃપતાઈ મળે એટલે દેવતાઈ ઈચ્છે છે, દેવતાઈ મળે એટલે ઈંદ્રતાઈ ઈચ્છે છે.’ એમ તેના લોભને થોભ નથી. જેમ લાભ વધે તેમ લોભ વધતો જાય છે.

અને આવો લોભી-લાલચુ હોવાથી તે યાંચાશીલ એટલે કે યાચના કરવાના શ્વભાવવાળો, માગણ્યવૃત્તિવાળો ભીખારી હોય છે, કારણ કે સાંસારિક વિષયની ભૂખથી પીડાતો હોઈ, તે ભૂખ ભાંગવાને મારે—વિષય ખુલુક્ષાને ટાળવાને મારે તે ‘નિષ્પુણ્યક રંક’

દુઃખીઓ, (એટલે કે ખીજનું લડું દેખીને દુઃખી થનારો). મયવાન-ભયવાન, નિલ જીત, સદા ડરનારો, શ્વટઃ-શઠ, માયાવી, કપટી, અજ્ઞઃ-અજ્ઞાની, મૂર્ખ, મવામિનન્દી-મવાલિનંદી, સંસાર બહુ-માની, સંસારને બહુ માનનારો, સ્યાદ્-એવો હોય તે, નિષ્ફલારમ્ભસંગતઃ-નિષ્ફલ આરંભથી સંગત-સંયુક્ત હોય,—સર્વત્ર અતસ્વાભિનિવેશને લીધે.

કરમાં ઘટપાત્ર લઈને ભીખ માંગતો ફરે છે ! વિષયતૃષ્ણા છીપાવવા માટે મૃગતૃષ્ણા પાછળ દોડે છે ! પણ પોતામાં જ રહેલી આત્માની અનંત ક્ષતિને તે ઉલ્લાંઘી જાય છે !

“ ભવનગરીમાં જીવ બિખારી, કરમાં લઈ ઘટપાત્ર;
વિષયબુલુક્ષુ ભીખ માંગતો, ભમે દિવસ ને રાત્ર. ”—મનોનંદન (ડૉ. ભગવાનદાસ)

તે દીન હોય છે. તે સદાય અકલ્યાણદર્શી, હમિશાં ભૂકું જ દેખનારો (Pessimistic) હોય છે. તે દીન, ગરીબડો, રાંક જેવો થઈ સદા અકલ્યાણ દેખે છે, ખૂરં જ જીએ છે, નિરાશાવાદી જ હોય છે. હાય ! આ મહારા આ દીન-મત્સરવંત ઠીબડામાં રહેલું વિષય કદાચ આલ્યું જશે તો ? કોઈ ઉપાડી જશે તો ? કોઈ પડાવી લેશે તો ? એમ ઈંદ્ર જેવા પુરુષ પ્રત્યે પણ સદા આશંકા રાખતો હોઈ તે બાપડો-બિચારો સર્વત્ર અકલ્યાણ-અમંગલ દેખતો ફરે છે; સર્વત્ર ભય-દર્શી હોઈ, ભયાકુલ રહી, નિરંતર ફફડાટમાં રહ્યા કરે છે; અને હાથે કરીને દીન, લાચાર બિચારો, બાપડો, રાંકો થઈને ફરે છે ! કારણ કે કલ્યાણમૂર્તિ એવા સહજાત્મસ્વરૂપને તેને લક્ષ નથી.

વળી આ ભવાભિનંદી જીવ મત્સરવંત-અદેખો હોય છે. એટલે તે પરતી ગુણ-અંપત્તિ પ્રત્યે દ્રેષવાળો હોય છે. પારકાનું ભદું દેખી કે પારકાનો ગુણ દેખી તેને મનમાં બળતરા થાય છે, આગ જીઠે છે, પરસુખે તે દુઃખી થાય છે. કારણ કે તેને મન તુચ્છ સાંસારિક વિષયનું માહાત્મ્ય ભાસ્યું છે, તે સાંસારિક વિષયથી રીએ છે; ને પોતાને પ્રાપ્ત ન થયેલા, પણ ણીજીને પ્રાપ્ત એવા વિષયાદિ સુખ દેખી, અથવા પરના પ્રશસ્ત શુભ ગુણ દેખી, તેને મનમાં ઈર્ષ્યા ઉપજે છે કે-આ લઈ ગયો ને હું રહી ગયો. આવો પુણ્યદ્રેષી ને ગુણદ્રેષી તે હોય છે.

તે ભયવાનું હોય છે. તે સદા ભયાકુલ રહ્યા કરે છે. આ લોક પરલોક સંબંધી ભય, વેદના ભય, અશરણભય, અશુભિભય, મૃત્યુભય, આદિ ભય તેને નિરંતર સતાવ્યા કરે છે, ડરાવ્યા કરે છે. હાય ! આ મહારું લૂંટાઈ જશે તો ! હાય ! ભયવાનું- મને વેદના આવી પડશે તો ! હાય ! મહારું મૃત્યુ આવી પડશે તો ! શક-અજ્ઞ ઈત્યાદિ પ્રકારે તે સદાય ભયથી ફફડતો રહે છે; કારણ કે પરમ નિર્ભય એવા શાશ્વત આત્મસ્વરૂપનું તેને જ્ઞાન નથી.

તે શક એટલે માયાવી, કપટી હોય છે. જગત્ને છેતરવાનો, જગત્ની આંખમાં ધૂળ નાંખવાનો તે પ્રયાસ કરે છે. તેની મન-વચન-કાયાની એકતા હોતી નથી, મનમાં કાંઈ, વચનમાં કાંઈ અને વર્તનમાં કાંઈ-એમ તેના ત્રણે યોગની વચકતા હોય છે. તે પોતે દુર્ગુણી છતાં સદ્ગુણી દેખાવાનો ડોળ કરે છે, દંભ કરે છે ! તેની ચેષ્ટા દાંભિક

હોય છે, ને જગતને હું કેવો વંચું છું-છેતરું છું, એમ માની તે મનમાં મલકાય છે. પણ ખરી રીતે તો તે પોતે જ છેતરાય છે, આત્મવંચના જ કરે છે, તે તે મૂર્ખ બાણુતો નથી.

“ અવગુણુ ઢાંકણુ કાજ, કરું જિનમત ક્રિયા,
છંડું ન અવગુણુચાલ, અનાદિની જે પ્રિયા....વિહરમાન ભગવાન૦ ”—શ્રી દેવચંદ્રજી

તે આજુ એટલે અજાની, મૂર્ખ હોય છે, સારાસારના ભાન વિનાનો, અખૂઝ, અક્કલ વગરનો હોય છે.

અને આવા લક્ષણવાળો હોઈ, તે નિષ્કૃણ આરંલી હોય છે, એટલે કે તેના સર્વ આરંભ નિષ્કૃણ-અકૃણ બાય છે, કારણ કે તેની સમસ્ત પ્રવૃત્તિ અતત્વાભિનિવેશવાળી હોય છે, એટલે અતત્વમાં તત્વબુદ્ધિરૂપ મિથ્યા અભિનિવેશને લીધે નિષ્કૃણ તેની સમસ્ત ક્રિયા આદિ કાર્યકારી થતી નથી, કારણત થતી નથી, આરંલી ફોગટ બાય છે, એળે બાય છે. એનું અધુયં કચું-કારબું ધૂળ થાય છે, પાણીમાં બાય છે. ‘આંધળો વણે ને પાડો આવે’ એના જેવું થાય છે. આમ તેના બધા આરંભ-મંડાણુ નિષ્કૃણ જતા હોઈ, તે તો કેવળ નિષ્કૃણ ખેદ ને મિથ્યા શ્રમ જ બંધારે છે. શુદ્ધ શ્રદ્ધાન વિનાની તેની સકલ ક્રિયા ‘છાર પર લિંપણા’ જેવી થાય છે.

“ શુદ્ધ શ્રદ્ધાન વિણુ જેહ કિરિયા કરી, છાર પર લિંપણો તેહ જાણો. ”—શ્રી આનંદધનજી

“ આળેકો ઢુંકત ધાય, પાછે બછરા ચરાય, જૈસે દગલીન નર જેવરી વટતુ હૈ;
તૈસે મૂઢ ચેતન સુકૃત કરતુતિ કરી, શેવત હસત ફલ ખોવત ખટતુ હૈ. ”—શ્રીખનારસીદાસજી.

આમ તેની સમસ્ત પ્રવૃત્તિ-સમસ્ત આરંભ નિષ્કૃણ થાય છે, એટલું જ નહિ પણ તેની યોગપ્રવૃત્તિ+ પણ પરમાર્થથી તેવી જ નિષ્કૃણ હોય છે. કારણ કે તે ધર્મવ્યાપારરૂપ યોગપ્રવૃત્તિ મોહગભવૈરાગ્યથી ઉપજતી હોઈ, અપાયજનની મોહ-ભવાભિનંદીની વાસના ઉત્પન્ન કરે છે. અને તેનાથી જે પુણ્યબંધ થાય છે તે પણ યોગક્રિયા પણ પાછળથી અપાયવાળો હોય છે, એટલે કે તે પુણ્ય પાપાનુબંધી પુણ્ય અકૃણ હોય છે. અને આમ ‘અવેશસંવેશ પદમાં સ્થિતિ કરતા ભવાભિનંદી જંતુએને પુણ્ય જે હોય છે, તે નિરનુબંધ હોય છે, અને પાપ જે હોય છે તે સાનુબંધ હોય છે.’ એટલે પુણ્યની પરંપરા ચાલુ રહેતી નથી, પાપની

x “ પ્રવૃત્તિરપિ યોગસ્ય વૈરાગ્યાન્મોહગર્મતઃ । પ્રસૂતેઽપાયજનનીમુક્તતાં મોહવાસનામ્ ॥
અવેશસંવેશપદે પુણ્યં નિરનુબંધકમ્ । મવાભિનંદિજન્તૂનાં પાપં સ્યાત્સાનુબંધકમ્ ॥ ”

પરંપરા ચાલુ રહે છે, કારણ કે રાગદ્રેષાદિનું આ ભવાભિનંદીને પ્રબલપણું હોય છે. આમ ભવાભિનંદી બિચારો જે કાંઈ ધર્મકરણી કરવા બંધ છે, તે પણ તેને નિષ્ક્રમ થઈ પડે છે!—આવો આ ભવાભિનંદી જીવ, સંસારને અભિનંદનારો—બહુ માનનારો, સંસારમાં રાચનારો, સંસારમાં રચ્યોપચ્યો મશગૂલ-તન્મય રહેનારો, સંસારનો કીડો હોય છે.

“લોભી કૃપણ દયામણોજી, માથી મચ્છર ઠાણુ;
ભવાભિનંદી ભય ભર્યોજી, અફલ આરંભ અચાણુ....મન.”—યો. ૬. સબગ્રામ ૪-૯

જો ખરેખર એમ છે, તેથી શું ? તે માટે કહે છે—

इत्यसत्परिणामानुविद्धो बोधो न सुंदरः ।
तत्संगादेव नियमाद्विषसंपृक्तकान्नवत् ॥ ७७ ॥

યુક્ત અસત્ પરિણામથી, બોધ ન સુંદર એમ;
તાસ સંગથી જ નિયમથી, વિષસંપૃષ્ટ અન્ન જેમ. ૭૭

અર્થ:—એમ અસત્ પરિણામથી અનુવિદ્ધ-(સંકળાયેલો) બોધ, તેના સંગથી જ, નિયમથી સુંદર નથી, -વિષમિશ્રિત-વિષથી ખરડાયેલા અન્નની જેમ.

વિવેચન

ઉપરમાં જે ભવાભિનંદીના લક્ષણ બતાવ્યા, તે ઉપરથી શું ફલિત થાય છે, તે અહીં સ્પષ્ટ કર્યું છે. ભવાભિનંદીના-સંસારથી રાચનારા જીવના જે જે પરિણામ હોય છે, તે અસત્ હોય છે. એટલે તેને જે કાંઈ સ્થૂળ બોધ હોય છે, તે પણ અસત્ પરિણામ અસત્ પરિણામથી અનુવિદ્ધ-સંકળાયેલો-બેડાયેલો હોય છે. યુક્ત બોધ સોયમાં પરોવાયેલા દોરાની જેમ, તેનો બોધ પણ અસત્ પરિણામમાં અસત્ પરોવાયેલો છે, એટલે અસત્ પરિણામના સંગથી જ તેનો તે બોધ પણ નિયમથી અસત્ હોય છે, સુંદર-સારો નથી હોતો, રૂડા-બલો નથી હોતો. કારણ કે જેવો સંગ તેવો રંગ લાગે છે. આમ અસત્ પરિણામને લીધે તેના બોધનો બધો ઘાણુ બગડી બંધ છે. અત્રે વિષથી ખરડાયેલા, સ્પર્શાયેલા, લેણ-

વૃત્તિ.—હતિ-એમ ભવાભિનંદી પરિણામ સતે-આના અસત્ પરિણામપણાને લીધે, અસત્પરિણામાનુવિદ્ધ-અસત્ પરિણામથી અનુવિદ્ધ, પરોવાયેલો, બેડાયેલો, સંકળાયેલો, બોધ:-બોધ,-સામાન્યથી, ન સુંદર-સુંદર નથી. શા કારણથી ? તે કે-તત્સંગાદેવ-તેના સંગથી જ, વિવક્ષિત અસત્ પરિણામના સંબંધથી જ, નિયમાત્-નિયમથી, દોની જેમ ? તે કે-વિષસંપૃક્તકાન્નવત્-વિષસંપૃક્ત અન્નની જેમ, વિષથી સ્પર્શાયેલા-ખરડાયેલા અન્નની જેમ. એમ નિદર્શન માત્ર-દર્શન માત્ર છે.

વાયેલા વિષમિશ્રિત અજનું દૃષ્ટાંત ઘટે છે. સુંદર પક્વાજી હોય, પણ તે જે વિષથી દૂષિત હોય, તેને વિષનો સંગ લાગ્યો હોય, તે તે આખું લોજન વિષરૂપ થવાથી અસુંદર થઈ પડે છે, ભક્ષણ કરવા યોગ્ય રહેતું નથી. તેમ ભવાભિનંદી જીવને પણ સ્વભાવથી સુંદર એવા શાસ્ત્ર આદિનો જે કંઈ યોધ હોય છે, તે પણ તેના અસત્-મિથ્યા આત્મ-પરિણામથી દૂષિત હોવાથી, વાસિત હોવાથી, અપ્રશસ્ત થઈ જાય છે, અસુંદર થઈ જાય છે; અસત્ પરિણામરૂપ વિષથી બધી આજી બગડી જાય છે. તે પરમ અમૃતરૂપ આગમ-યોધ પણ તે અસત્ પરિણામવંત અનધિકારી જીવને અભિમાનાદિ વિકાર ઉપજાવી વિષ-રૂપ પરિણમે છે.

એટલે આ ઉપરથી એ સ્પષ્ટ ફલિત થાય છે કે-**ભવાભિનંદી જીવ** ભલે ગમે તેટલો પંડિત હોય, ગમે તેટલો દ્રવ્ય શ્રુતજ્ઞાની હોય, ગમે તેવો આગમવેત્તા-આગમધર-શાસ્ત્રવિશારદ કહેવાતો હોય, ગમે તેવો વાક્યપટુ હોઈ વાચસ્પતિ યોધ પણ કહેવાતો હોય, ગમે તેવો શાસ્ત્રયોધ ધરાવતો હોય, તોપણ તેના અયોધ પરિણામ અસત્ હોવાથી, મિથ્યા વાસનાથી વાસિત હોવાથી, તે અજ્ઞાની જ છે, તેનો તે સર્વ યોધ અયોધરૂપ જ છે. ક્ષયોપશમની તરતમતા પ્રમાણે ભલે તેનામાં તરતમ ક્ષયોપશમ હોય, તોપણ તેનો આધાર વાસનામય યોધ હોવાથી, 'વાસિત યોધ આધાર' હોવાથી, તેનો તે યોધ વાસ્તવિક રીતે અયોધ જ છે. કારણ કે—

“ વસ્તુ વિચારે રે ! દિવ્ય નયન તણો રે, વિરહ પડ્યો નિરધાર;
તરતમ યોગે રે તરતમ વાસના રે, વાસિત યોધ આધાર. પંચડાં ”—શ્રી આનંદધનજી

વળી આ ઉપરથી એ પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે જ્યાંલગી અસત્ પરિણામની વાસના હોય છે, ત્યાંલગી ગમે તેટલું શાસ્ત્રજ્ઞાન પણ અજ્ઞાનરૂપ જ હોય છે, ગમે તેટલો દ્રવ્ય શ્રુતયોધ પણ અયોધરૂપ જ હોય છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે—‘ અભવ્ય સારી ભવાભિનંદીના પેઠે શાસ્ત્રો અભ્યાસીને પણ પ્રકૃતિ છોડતો નથી,—સાકરવાણું દૂધ પીને જ્ઞાન-ક્રિયા પણ પત્તગો (વિષધર-સાપ) નિર્વિષ-ઝેર વગરના નથી હોતા તેમ. ’ નિબંધના (જુઓ પૃ. ૭૬). આ અભવ્યના દૃષ્ટાંત ઉપરથી એ સૂચિત થાય છે કે અભવ્ય તો કદી પણ અનાદિ અસત્ વાસના છોડતો નથી, સ્વ-પરનો ભેદ જાણવારૂપ ભેદજ્ઞાન પામી આત્મજ્ઞાન કદી પામતો નથી, તેથી તેનો કદી મોક્ષ થતો નથી. તેમ અન્ય જીવ પણ-ભવ્ય પણ-જ્યાંલગી અનાદિ કુવાસના-અસત્ વાસના છોડતો નથી, જ્યાંલગી સ્વ-પરનો ભેદ જાણવારૂપ ભેદ જ્ઞાન પામી આત્મજ્ઞાનને પામતો નથી, ત્યાંલગી તે પણ અજ્ઞાની હોઈ સંસારમાં રખાયા કરે છે. અર્થાત્ જ્યાંલગી જીવનું ભવાભિનંદીપણું ટળે નહિ ત્યાંલગી ભવભ્રમણું પણ ટળે નહિ; કારણ કે

જ્યાંલગી પર વસ્તુમાં આત્મબુદ્ધિ ટળતી નથી, પરભાવ-વિભાવ પ્રત્યેની અંતરંગ રમણતા-રૂપ દુષ્ટ દુર્નાસના જ્યાંલગી દૂર થતી નથી, જીવની પરિણતિ અને વૃત્તિ જ્યાંલગી પરભાવ-વિભાવમાં રાચી રહી છે, ત્યાંલગી તેનું સમસ્ત જ્ઞાન પણ અજ્ઞાન છે, અને તેની અનંત દ્રવ્ય ક્રિયા પણ નિષ્ક્રમ-નકામી છે.

“ દ્રવ્ય ક્રિયા સાધન વિધિ યાંચી, જે જિન આગમ વાંચી;
પરિણતિ વૃત્તિ વિભાવે રાચી, તિણે નવિ થાયે સાચી....રે મતમોહતા૦ ”-શ્રી રવચંદ્રજી

ફલ થકી આ જ કહે છે—

एतद्वन्तोऽत एवेह विपर्यासपरा नराः ।

हिताहितविवेकान्धा खिद्यन्ते सांप्रतेक्षिणः ॥ ૭૮ ॥

એટલી જ કારણથી અહીં, અવેદસવેદવંત; વિપર્યાસમાં તત્પરા, એવા નરો હવંત.
વળી તે હિત-અહિતના, વિવેકમાંહિ અંધ; ખેદ પ્રાપ્ત કરતા રહે, વર્તમાન દેખંત. ૭૮

અર્થ:—એટલા માટે જ અહીં આ અવેદપદવાળા મનુષ્યો વિપર્યાસપરાયણ હોય છે; એટલે હિત-અહિતના વિવેકમાં અંધ એવા તેઓ વર્તમાનને જ દેખનારા હોઈ, ખેદ પામે છે.

વિવેચન

એટલા માટે જ, ઉપરમાં જે કહ્યું તે કારણને લીધે, આ અવેદસવેદ પદમાં જે વર્તે છે, એવા મનુષ્યો આ લોકમાં વિપર્યાસપરાયણ હોય છે, એટલે કે વસ્તુસ્થિતિથી વિપરીત-ઉલટી બુદ્ધિ ધરાવે છે. તેઓ સતને અસત જાણે છે, અસતને વિપર્યાસ સત જાણે છે; તત્ત્વને અતત્ત્વ જાણે છે, અતત્ત્વને તત્ત્વ જાણે છે; નિત્યને અનિત્ય જાણે છે, અનિત્યને નિત્ય જાણે છે; ધર્મને અધર્મ જાણે છે, અધર્મને ધર્મ જાણે છે; હિતને અહિત જાણે છે, અહિતને હિત જાણે છે; હેયને આદેય જાણે છે, આદેયને હેય જાણે છે; જ્ઞાને જ્ઞાન જાણે છે, જ્ઞાનને જ્ઞેય જાણે છે; આત્માને અનાત્મા જાણે છે, અનાત્માને આત્મા જાણે છે. ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારે તે વિપર્યાસનો-ઊંધી બુદ્ધિનો આચિંકાર થાય છે, પ્રગટ ભાવ દેખાય છે. તાત્પર્ય કે વસ્તુ-સ્થિતિથી વિપરીત-ઉલટી માન્યતા તેનું નામ વિપર્યાસ છે.

વૃત્તિ:—एतद्वन्तो-આ અવેદપદવાળા, અત एव-આજ કારણથી, इह-અહીં, લોકમાં, विपर्यासपरा-વિપર્યાસપ્રધાન, नराः-નરો, મનુષ્યો, शुं? તેા કે-हिताहितविवेकान्धा:-હિતાહિત વિવેકમાં અંધ, આથી રહિત એમ અર્થ છે. એટલા માટે જ કહ્યું કે:—खिद्यन्ते सांप्रतेक्षिणः-સાંપ્રતેક્ષીઓ ખેદ પામે છે, વર્તમાનદર્શી હોઈ ખેદ પામે છે.

“પણ પદાર્થના નિર્ણયને પામવા જીવને અંતરાયરૂપ તેની અનાદિ વિપર્યાસભાવને પામેલી એવી બુદ્ધિ છે, કે જે વ્યક્તપણે કે અવ્યક્તપણે વિપર્યાસપણે પદાર્થ સ્વરૂપને નિરધારી લે છે. જેને વૈરાગ્ય ઉપશમ સંબંધી ઉપદેશ બાધ થયો નથી, તેને બુદ્ધિનું વિપર્યાસપણું વર્ત્યા કરે છે, અને જ્યાંસુધી બુદ્ધિનું વિપર્યાસપણું હોય ત્યાંસુધી સિદ્ધાંતનું વિચારવું પણ વિપર્યાસપણે થયું જ સંભવે છે. ગૃહ-કુટુંબ પરિચ્છાદિ ભાવને વિષે જે અહંતા મમતા છે, અને તેની પ્રાપ્તિ અપ્રાપ્તિ પ્રસંગમાં જે રાગદ્વેષ કષાય છે, તે જ વિપર્યાસબુદ્ધિ છે.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૪૧૮.

અને આવી વિપર્યાસબુદ્ધિ-ઉલટી મતિ હોવાથી, તે જીવ હિત-અહિત વિવેકમાં અંધ-આંધળા હોય છે, હિત-અહિતનું તેને ભાન હોતું નથી, એટલે તે હિત છોડી અહિતમાં પ્રવૃત્તિ કરી હાથે કરીને દુઃખી થાય છે.

“ હિતં હિત્વાહિતે સ્થિત્વા દુર્ઘર્તુઃસ્વાયસે મૃશમ્ ।

વિપર્યયે તયોરેધિ ત્વં સુખાયિષ્યસે સુધીઃ ॥ ”

—શ્રી ગુણભદ્રસ્વામીજીકૃત શ્રી આત્માનુશાસન.

અર્થાત્ હિતને છોડી, અહિતમાં સ્થિતિ કરી તું દુર્બુદ્ધિ અત્યંત દુઃખી થાય છે. અને તે બંનેના વિપર્યયને તું પામ, એટલે કે અહિતને છોડી હિતમાં સ્થિતિ કર, એટલે સુબુદ્ધિ એવો તું સુખી થશે.

“ જે વાટે સુખ મળે છે તે વાટે સુખ નહિં મળે, એવી ખોટી મતિ જીવને થાય તો તે સારી વાટે પ્રયત્ન કરતો તે અટકે છે. અને આ વાટે સુખ નહિં મળે, સુખ તો બીજી વાટે મળશે, આથી તે ખરી વાટે પ્રયત્ન કરતો અટકે છે. અને સત્ય સુખનો અંતરાય પામે છે...આ ખોટી મતિને જ્ઞાનીઓ મિથ્યાત્વ કહે છે. ”

—શ્રી મનઃસુખભાષિ કિ. કૃત શાંતસુધારસ વિવેચન.

એથી કરીને જ તેઓ માત્ર સાંપ્રતેક્ષી હોય છે, વર્તમાનદર્શી જ હોય છે, માત્ર વર્તમાનકાળને જ દેખે છે, આગળ પાછળનો વિચાર કરતા નથી. તે તો ‘ આ ભવ મીઠા, પરભવ કોણુ દીઠા ’ એમ માની માત્ર વર્તમાનને જ વિચારે છે. એટલે વર્તમાનદર્શી પરલોકને ભૂલી જઈ, વિસારી મૂકી, આ ભવાભિનંદી જીવો આ દેહાશ્રિત સમસ્ત કર્તવ્યમાં જ ઇતિકર્તવ્યતા માની, સર્વસ્વ માની, તેની પ્રવૃત્તિમાં જ આંખો મીંચીને રમ્યા-પર્યા રહે છે. અને તેમ કરતાં તે હિતાહિત-અંધ જનો કુલ્યા-કુલ્યનું, ગમ્યાગમ્યનું, ખાણાખાણનું, પેયાપેયનું ભાન ભૂલી જાય છે. તથા જડ દેહથી સર્વથા બ્હૂદા શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિ આત્માના અભાનપણાથી, દેહ-આત્માનો એકત્વ અધ્યાસ રાખી તે એભાનપણે-મોહમૂર્છિતપણે દેહની વેઠ કર્યા જ કરે છે.

અને જે જડ દેહના સંબંધની ખાતર આ બિચારા આટલી બધી વેઠ બિઠાવે છે, આટલી બધી જહેમત કરે છે, તે દેહનો સંબંધ તો ઉલટો તેને બંધરૂપ નીવડે છે !

કારણ કે જે દેહનો તેણે આટલો બધો ગાઠ સંબંધ રાખ્યો, તે દેહ વેઠની પેઠે પણ બદલામાં બંધરૂપ સંબંધ કેમ ન રાખે ? શું તે કંઈ અકૃતજ છે-શું કૃતજ છે વારુ ? એટલે દેહમાં આત્મબુદ્ધિથી તેને દેહનો બંધ-સંબંધ છૂટતો નથી; તે બંધ છે ત્યાંસુધી જન્મ-મરણ છૂટતા નથી; જન્મ મરણ છૂટતા નથી ત્યાંસુધી દુઃખ છૂટતું નથી; અને આ જન્મ મરણ દુઃખ છૂટતું નથી, ત્યાંસુધી સંસાર પરિભ્રમણ છૂટતું નથી. આમ પોતાના માનેલા સંબંધી એવા દેહનો સંબંધ બળવવા ખાતર (!) પોતે પોતાને બાંધી પાપનો પોટલો માથે ચઢાવી, વેઠની પેઠે બિઠાવી, આ વેઠીઆ બળદ જેવા બવાબિનંદી જીવ સંસારમાર્ગમાં નિરંતર પરિભ્રમણનો ખેદ પામ્યા કરે છે ! શ્રીમાન્ પૂજ્યપાદ સ્વામીજીએ પ્રકાશ્યું છે કે—

‘દેહમાં xઆત્મબુદ્ધિ આત્માને એ દેહ સાથે નિશ્ચયે યોજે છે; અને સ્વ આત્મામાં જ આત્મબુદ્ધિ તે દેહથી આત્માને વિયોજે છે-વિખૂટો પાડે છે. દેહમાં આત્મબુદ્ધિથી પુત્ર-સ્ત્રી વગેરે કલ્પનાઓ (Unrealities, Imaginations, Illusions) દેહમાં આત્મ-બુદ્ધિથી જ આ અભાગીયું જગત અરેરે ! હજીયું ગયું છે ! આ સંસાર દુઃખનું સંસાર મૂલ દેહમાં આત્મબુદ્ધિ એ જ છે, તેથી આ દેહાત્મબુદ્ધિ છોડીને, બહારમાં ઈંદ્રિયને પ્રવૃત્ત નહિ કરતાં, અંતરમાં પ્રવેશ કરવો.’

પણ બવાબિનંદી જીવને તો દેહમાં આત્મબુદ્ધિ હોય છે. અને આવી વિપર્યાસરૂપ ઉલટી બુદ્ધિથી તે દેહ સાથે બંધાઈને સંસાર પરિભ્રમણ દુઃખ પામે છે. આમ વિપર્યાસથી અવિવેક, અવિવેકથી વર્તમાનને જ દેખનારી મિથ્યા પ્રવૃત્તિ, અને મિથ્યા પ્રવૃત્તિથી સંસારખેદ ઉપજે છે, એમ સ્પષ્ટ થયું.

જન્મમૃત્યુજરાવ્યાધિરોગશોકાણુપદ્રૃતમ્ ।

વીક્ષમાણા અપિ ભવં નોદ્વિજન્તેઽતિમોહતઃ ॥ ૭૯ ॥

વૃત્તિ:—જન્મ-જન્મ, પ્રાદુર્ભાવ-જન્મવું જેવું લક્ષણ છે તે, મૃત્યુ:—મૃત્યુ, પ્રાણુસાગરૂપ, જરા-જરા, ધાપણુ, વયહાનિરૂપ વૃદ્ધાવસ્થા, વ્યાધિ:—વ્યાધિ કાઠ વગેરે લક્ષણવાળો, રોગ: રોગ, વિશુષ્ટિકા વગેરે આતંક-અત્યંત તીવ્ર આવેગવાળી પીડા, શોક:—શોક ઇષ્ટ વિયોગ વગેરેથી ઉપજતો મનોવિકાર, આદિ-આદિ શબ્દથી મહ આદિનું ગ્રહણ છે, એઓથી- ઉપદ્રુતમ્-ઉપદ્રવ પામી રહેલ,

x “દેહે સ્વબુદ્ધિરાત્માને ગુનક્તયેતેન નિશ્ચયાત્ । સ્વાત્મન્યેવાત્મધીસ્તસ્માદ્વિયોજયતિ દેહિનમ્ ॥

દેહેસ્વાત્મધિયા જાતાઃ પુત્રભાર્યાદિકલ્પનાઃ । સમ્પત્તિમાત્મનસ્તાભિર્મૃગ્યંતે દ્વા દૃતં જગત્ ॥

મૂલં સંસારદુઃખસ્ય દેહ પત્વ આત્મધીસ્તતઃ । ત્યક્તવૈનાં પ્રવિશેદન્તર્વહિરવ્યાપૃતેન્દ્રિયઃ ॥ ”

—શ્રી સમાધિશતક.

જન્મ મરણ વ્યાધિ જરા, રોગ શોક દુઃખવંત;
ભવ જોતાંય ઉદ્દેગ ના, અતિ મોહથી લહંત. ૭૯

અર્થ:—જન્મ, મરણ, જરા, વ્યાધિ, રોગ, શોક વગેરેથી ઉપદ્રવ પામતા સંસારને દેખતાં છતાં, તેઓ અતિ મોહને લીધે ઉદ્દેગ પામતા નથી !

વિવેચન

“ જન્મ જરા ને મૃત્યુ, મુખ્ય દુઃખના હેતુ;
કારણ તેના એ કહ્યા, રોગ દ્રેષ અણહેતુ.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

ઉપરમાં ભવાલિનંદી જીવ વિપરીત મતિવાળા, ઊંધી બુદ્ધિવાળા હોઈ, હિત-અહિતના વિવેકમાં અંધ હોય છે, અને માત્ર-વર્તમાનને જ જોનારા હોય છે,—એમ કહ્યું. આમ અવિવેકી ને વર્તમાનદર્શી હોવાથી જ, સંસારનું પ્રગટ દુઃખદ સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ દેખતાં છતાં, તેઓ તેથી ઉદ્દેગ પામતા નથી, કંટાળતા નથી, મહામોહનું વિલસિત ઉલટા તેમાં જ ગાઢ મોહ પામે છે ! પુનઃ પુનઃ જન્મવું, પુનઃ પુનઃ મરવું, પુનઃ પુનઃ જનનીતા જઠરમાં ગર્ભવાસ કરવો, પુનઃ પુનઃ ચારે ગતિમાં રખડવું, એવી અત્યંત પ્રગટ દુઃખમય અવસ્થાઓ પુનઃ પુનઃ આ સંસારમાં પ્રત્યક્ષ અનુભવવી પડે છે. છતાં આ સંસારથી આ જીવ ઉદ્દેગ પામતા નથી, તેમાંથી ઉદ્દેગ એટલે અત્યંત વેગથી ભાગી છૂટવાનો વિચાર કરતા નથી, એટલું જ નહિ પણ તેને ઉલટા દૃઢ આસક્તિથી વળગી રહે છે, એ કાંઈ જોવું તેવું આશ્ચર્ય નથી. ખરેખર આ બધું મહામોહનું વિલસિત છે. કારણ કે—

અશુચિમય માતાના ઉદરમાં જાણે તપશ્ચર્યા કરતો હોય એમ નવ માસ પર્યાંત ઉંધે માથે લટકતો રહી, આ જીવ જ્યારે જન્મ પામે છે, તે સમયે જે વેદના થાય છે, તે અતિ અતિ તીવ્ર, અતિ અતિ અસહ્ય, અકલ્પ્ય ને અવર્ણ્ય હોય છે. એવી જન્મ દુઃખ વેદના પ્રત્યેક જન્મમાં-ભવમાં વેદવી પડે છે. કહ્યું છે કે—‘જેના બન્ને છેડે અગ્નિ સળગાવેલો છે એવા લાકડાની અંદરમાં રહેલા કીડાની જેમ, હે જીવ ! તું જન્મ-મૃત્યુથી ભેટાયેલા શરીરમાં અરેરે ! સીદાય છે !’ * શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનું પરમ સવેગરંગી વચનામૃત છે કે—

કર્થના-હેરાનગતી અનુભવતા, વીક્ષમાણા અપિ-દેખતાં છતાંય મર્વ-સંસારને, નોદ્વિજન્તે-ઉદ્દેગ પામતા નથી,—આના ચક્રી ઉદ્દેગ પામતા નથી એમ પ્રક્રમ છે—ચાલુ સંબંધ છે, અતિમોહનો-અતિ મોહરૂપ હેતુને લીધે.

* “ દીપ્તોમયાગ્રવાતારિદારુદરગકીટવત્ ।

જન્મમૃત્યુસમાશ્લિષ્ટે શરીરે વત્ સીદસિ ॥ ”—શ્રી ગુણભદ્રરામીકૃત આત્માનુશાસન
“ પુનરપિ જનનં પુનરપિ મરણં, પુનરપિ જનનીજઠરે શયનં । ”—શ્રી શંકરાચાર્ય

“ અંતર્જાનથી સ્મરણ કરતાં એવો કોઈ કાળ જણાતો નથી વા સાંભરતો નથી કે જે કાળમાં, જે સમયમાં આ જીવે પરિભ્રમણ ન કર્યું હોય, અને એ વડે સમાધિ ન ભૂલ્યો હોય, નિરંતર એ સ્મરણ રહ્યા કરે છે, અને એ મહા-વૈરાગ્યને આપે છે.

“ વળી જેનું મુખ કોઈ કાળે પણ નહિં જોઈ; જેને કોઈ કાળે હું ગ્રહણ નહીં જ કરું; તેને ઘેર પુત્રપણે, સ્ત્રીપણે, દાસપણે, દાસીપણે, નાના જંતુપણે શા માટે જન્મ્યો ? અર્થાત્ એવા દ્વેષથી એવારૂપે જન્મવું પડ્યું ! અને તેમ કરવાની તો ઇચ્છા નહોતી ! કહો, એ સ્મરણ થતાં આ કલેશિત આત્મા પરત્વે જુગુપ્સા નહીં આવતી હોય ? અર્થાત્ આવે છે. ”

—(જુઓ) શ્રીમદ્ રાજવ્યંદ્ર. પત્રાંક ૧૧૫.

વળી જ્યારે મૃત્યુ આવે છે ત્યારે પણ આ જીવને તેવીજ અસદ્ગ તીવ્ર વેદના થાય છે. તેમજ જે દેહમાં આયુષ્ય પર્યાંત આખો જીવ સ્થિતિ કરી તે દેહને અને તે દેહને-આશ્રિત એવી અન્ય વળગણાઓનો સંબંધ વગર નોટિસે તાજડ-મરણ દુઃખ તોજ છોડતી વેળાએ, આ જીવ અત્યંત આંતરિક-માનસિક વ્યથા અનુભવે છે. પ્રત્યેક દેહ છોડતી વેળાએ તે તે દેહના મમત્વથી આવી અસદ્ગ આંતર વેદના લોગવવી પડે છે. અને તે તે ભવનો પરિગ્રહ તે છોડવા ઇચ્છતો નથી, છતાં તેને પરાણે છોડવો પડે છે. તેથી તેનું અંતર કપાઈ જાય છે. પણ તે તેણે પોતાની માનેલી બધી સંપત્તિ ત્યાંની ત્યાં જ પડી રહે છે, કોઈ સાથે આવતી નથી.

“ વળી સ્મરણ થાય છે કે જેના વિના એક પણ પણ હું જીવી નહીં શકું એવા કેટલાક પદાર્થો (સ્ત્રિયાદિક) તે અનંતવાર છોડતાં તેનો વિયોગ થયાં અનંત કાળ પણ થઈ ગયો; તથાપિ તેના વિના જીવાયું એ કંઈ થોડું આશ્ચર્યકારક નથી. અર્થાત્ જે જે વેળા તેવો પ્રીતિભાવ કર્યો હતો તે તે વેળા તે કલ્પિત હતો. એવો પ્રીતિભાવ કાં થયો ? એ ફરી ફરી વૈરાગ્ય આપે છે. ”

—શ્રીમદ્ રાજવ્યંદ્ર, પત્રાંક ૧૧૫.

આવા ઘેર મૃત્યુ-આદ્યથી સુધાયેલા પ્રાણીને દેવો પણ શરણરૂપ થતા નથી, તો

x “ ઉવગ્નાતસ્ય ઘોરેણ મૃત્યુવ્યાજ્ઞેણ દેહિનઃ ।

દેવા અપિ ન જાયન્તે શરણં કિમુ માનવાઃ ॥ ”—શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજી કૃત શ્રી તત્ત્વાર્થસાર.

“ જન્મતાલદ્દુમાજ્જન્તુફલાન્તિ પ્રચ્યુતાન્યથઃ ।

અપ્રાપ્ય મૃત્યુમૂભાગમન્તરે સ્યુઃ કિચ્ચિરમ્ ॥ ”—શ્રી આત્માનુશાસન.

પછી માનવોનું શું ગણું ? જન્મરૂપ તાડવૃક્ષમાંથી નીચે જઇ થયેલા જંતુરૂપ કૃષો મૃત્યુ-રૂપ ભૂમિભાગે પહોંચતાં પહેલાં વચ્ચેમાં કેટલીકવાર રહેશે ? તાડના ઝાડમાંથી છૂટા પડેલા કૃષને ભૂમિ પર પહોંચતાં વાર લાગતી નથી, તેમ જન્મમાંથી જીવને મૃત્યુ પામતા વાર લાગતી નથી.

“ નચુલ્લી કાયા તેરા કયા ચુલ્લુ ગાવું ? મહેલ રચ્યો તિમે રહેત ન પાવું ;
જા મુખ ચાવત પાનકી ખીરી, તા મુખ તેરે સંગત કીરી. ”—સંત કબીરજી

આમ જન્મ મૃત્યુ પરંપરા-શૃંગલા ચાલ્યા જ કરે છે. જન્મ પછી મરણ, ને મરણ પછી જન્મ,—એમ અનંત અનુબંધ-પરંપરા ચાલ્યા જ કરે છે. અને તેથી આ જીવ અરઘદૃષ્ટી ન્યાયે, દૂવાના રેંટ જેવી આ સંસારની રખડપટ્ટીમાં, અનંત દુઃખપરંપરા અનુભવ્યા કરે છે. વળી પ્રત્યેક જન્મમાં પણ ણીજ શા શા મુખ્ય દુઃખ ભોગવવા પડે છે, તેનો પણ અહીં નિર્દેશ કર્યો છે. તે આ પ્રમાણે—

જ્યારે જરા—ઘડપણ આવે છે ત્યારે પણ આ જીવના હાલહવાલ થવામાં કાંઈ બાકી રહેતી નથી. જ્યારે પાંચે ઈંદ્રિયોની શક્તિ શિથિલ-ઢીલી થઈ જાય છે, વિડલ-પાંગળી બની જાય છે, ઊઠવાની શક્તિ અંગમાં રહેતી નથી, હાથમાં લાકડીને ઠેકે ચાલવું પડે છે, કેડ વાંકી વળી જાય છે, શરીરમાં કરોચલી પડે છે, વળીઆ-પળીઆ આવે છે, અને જ્યારે પરાધીન-પરવશ થઈને રહેવું પડે છે, ણીજના મેણા-ટોણા સહન કરવા પડે છે, ને આ ડોકરો ‘મરતો નથી ને માંચો મૂકતો નથી’ એવા કડવા વચન સાંભળવા પડે છે,—એવી વૃદ્ધાવસ્થા પણ કાંઈ એાછી દુઃખદાયક નથી. વળી આ ‘વૃદ્ધાવસ્થામાં’ ણીજઓનાં તિરસ્કાર વેણ જાણે સાંભળવાને ઈચ્છતા ન હોય એમ કાન ખડેરા થઈ જાય છે ! પોતાની દુષ્ટ ભાચાર દશા દેખવાને જાણે અસમર્થ હોય એમ આંખ અંધપણાને પામે છે ! સામે આવેલા યમરાજની ભીતિથી જાણે આ કાયા પણ ખૂબ કંપે છે ! તેપણ જરાથી બખડી ગયેલ આ પ્રદીપ ભવનમાં પણ અહો ! આ જીવ નિષ્કંપ રહે છે !’ સત્ કવીશ્વર શ્રીમદ્દેવરાજચંદ્રજીએ તાદૃશ્ય વર્ણન કર્યું છે કે :—

“ કરોચલી પડી દાઢી ડાયા તણેા ડાટ વળ્યો, કાળી કેશપટ્ટી વિષે સ્વેતતા છવાઈ ગઈ ;
સુંઘવું સાંભળવું ને દેખવું તે માંડી વળ્યું, વળી દાંત આવલિ તે ખરી કે ખવાઈ ગઈ ;

+ “ અશ્રોત્રીવ તિરસ્કૃતા પરતિરસ્કારશ્રુતીનાં શ્રુતિઃ
ચશ્રુર્વીક્ષિતુમક્ષમં તવ દશાં દૂષ્યામિવાન્ધ્યં ગતમ્ ।
મીત્યેવામિમુખાન્તકાદતિતરાં કાયોઽપ્યયં કમ્પતે,
નિન્કમ્પસ્ત્વમહો પ્રદીપ્તમવનેઽપ્યાસે જરાજર્જરે ॥ ”—શ્રી આત્માનુશાસન

વળી કેડ વાંકી હાડ ગયા અંગ રંગ ગયો, ઊઠવાની આય જતાં લાકડી લેવાઈ ગઈ, અહો રાજ્યચંદ્ર ! એમ યુવાની હરાઈ પણ, મનથી ન તોય સંક મમતા મરાઈ ગઈ. ”

તેમજ કોઈ વગેરે અનેક જાતના દુઃસાધ્ય અસાધ્ય વ્યાધિઓ (Chronic diseases) અથવા વિસ્ફોટિકા (Cholera) વગેરે અનેક તીવ્ર આત્યંતિક પીડા ઉપજાવનારા-વેદનામય રોગો (Acute Ailments) જ્યારે આ શરીર પર આક્રમણ કરે છે, જ્યારે આ શરીર પર જોરથી હલ્લો લાવી તેને ચોતરફથી ઘેરી વળે છે, ત્યારે આ પોતાનો વહાલો દેહ પણ અત્યંત અકારો થઈ પડે છે, અને તે છોડવાનું મન પણ ક્યારેક થઈ આવે, એવું અસહ્ય દુઃખ અત્ર વેદાય છે.

“ જ્યારે એ રોગી જણાશે, મૂકવાનું મન થાશે,
તન તું ગણુ છે તારું રે, તે નથી તારું. ”—કવિ શ્રી દલપતરામ.

તથા ઇષ્ટ વસ્તુનો વિયોગ થતાં કે અનિષ્ટનો સંયોગ થતાં, તેનો શોક કરવારૂપ આંતરુ દુઃખ અત્રે હૃદયને અત્યંત સંતાપ આપે છે. કોઈ ઇષ્ટ-મનોવાંચિત વસ્તુ ન મળી, તો અરેરે ! આ મને ન મળી, આવો લાગ આવ્યો હતો તે મારા શોક હાથમાંથી હાથતાળી દઈને ચાલ્યો ગયો, એમ આંતરતાપ થાય છે. અથવા સ્વજનાદિ કોઈ ઇષ્ટ-પ્રિય જનનો મૃત્યુ આદિ કારણે વિયોગ થાય તો તેનો શોક થયા કરે છે કે-અરે ! આ તો ગયો, એના વિના હું કેમ જીવીશ ? અથવા રોગાપત્તિ, ધનહાનિ, કે માનહાનિ આદિ કોઈ અનિષ્ટ પ્રસંગ આવી પડે, ત્યારે પણ એ ઝૂંઝૂં કરે છે કે-અરે ! આ અનિષ્ટ પ્રસંગ કેમ દૂર થશે ? આ મુશ્કેલીમાંથી ક્યારે આરો આવશે ? ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારે આ સંસારમાં ઇષ્ટના અસંયોગથી કે વિયોગથી, અથવા અનિષ્ટના સંયોગથી કે અવિયોગથી આત્મીયનારૂપ શોકથી ઉપજતું આંતરુ દુઃખ જીવના હૃદયને કીડાની જેમ ફેરી ખાય છે. આ બધાના સારસુચ્યરૂપ જીવંત શબ્દચિત્ર આ છે:—

“એક તરુણ સુકુમારને રોમે રોમે લાલચોળ સુયા વેંચવાથી જે અસહ્ય વેદના ઉપજે છે, તે કરતાં આડશુભી વેદના ગર્ભસ્થાનમાં જીવ જ્યારે રહે છે ત્યારે પામે છે. લગભગ નવ મહિના મળ, મૂત્ર, લોહી, પરુ આદિમાં અહોરાત્ર મૂર્છાગત સ્થિતિમાં વેદના દુઃખ દુઃખ લોગવી લોગવીને જન્મ પામે છે. ગર્ભસ્થાનની વેદનાથી અનંતશુભી વેદના ને દુઃખ જન્મસમયે ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યારપછી બાળાવસ્થા પમાય છે. મળ, મૂત્ર, ધૂળ, અને નગ્નાવસ્થામાં અણુસમજથી રજળી રડીને તે બાળાવસ્થા પૂણ થાય છે; અને યુવાવસ્થા આવે છે. ધન ઉપાર્જન કરવા માટે નાના પ્રકારના પાપમાં પડવું પડે છે. જ્યાંથી ઉત્પન્ન થયો છે ત્યાં એટલે વિષય વિકારમાં વૃત્તિ જાય છે. ઉન્માદ, આગસ, અભિમાન, નિંદ્ર દષ્ટિ, સંયોગ, વિયોગ, એમ ઘટમાળમાં યુવાવય આદ્યું જાય છે.

ત્યાં વૃદ્ધાવસ્થા આવે છે. શરીર કંપે છે, સુખે લાળ ઝરે છે; ત્વચા પર કરોચલી પડી જાય છે; સુંઘવું, સાંભળવું અને દેખવું એ શક્તિઓ કેવળ મંદ થઈ જાય છે, કેશ ધવળ થઈ ખરવા માંડે છે; ચાંદવાની આય રહેતી નથી, હાથમાં લાકડી લઈ લટથડીમાં ખાતાં ચાલવું પડે છે; કાં તે જીવન પર્યંત ખાટલે પડ્યા રહેવું પડે છે; ઘાસ, ખાંસી ઈત્યાદિક રોગ આવીને વળગે છે, અને થોડા કાળમાં કાળ આવીને કોળીઓ કરી જાય છે. આ દેહમાંથી જીવ ચાલી નીકળે છે. કાયા હતી ન હતી થઈ જાય છે. મરણ સમયે પણ કેટલી બધી વેદના છે ? ચતુર્ગતિના દુઃખમાં જે મનુષ્ય દેહ શ્રેષ્ઠ તેમાં પણ કેટલાં બધાં દુઃખ રહ્યા છે ! તેમ છતાં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે અનુક્રમે કાળ આવે છે, એમ પણ નથી. ગમે તે વખતે તે આવીને લઈ જાય છે, માટે જ વિચક્ષણ પુરુષો પ્રમાદ વિના આત્મ-કથ્યાણને આરાધે છે.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રણપ્રણીત મોક્ષમાળા પાઠ ૧૮.

આ સર્વાંગસુંદર શબ્દચિત્રમાં સંસારદુઃખનું તાદૃશ્ય આજેહુબ ચિત્ર દોર્યું છે. અને આમ પ્રગટપણે જન્મ-મરણાદિ દુઃખના ઉપદ્રવેથી હેરાન હેરાન એવું સંસાર સ્વ-રૂપ પ્રત્યક્ષ દેખતાં છતાં, આ જીવો તેનાથી કેમ ઉદ્દેગ નહિં પામતા છતાં ઉદ્દેગ હોય ? તેમાંથી અત્યંત વેગથી કેમ નાશી છૂટતા નહિં હોય ? આ નહિં ! બળતા ધરમાં રહેવાને કેમ ધ્રુવતા હશે ? એવો સ્વાભાવિક પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે. તેનું સમાધાન મહાત્મા ગ્રંથકારજ સ્વયં કહે છે કે—‘ અતિમો-હથી ’, મોહના અતિશય પ્રબળપણારૂપ હેતુથી, આ મહા મોહમૂઢ જીવો તે સંસારથી ઉદ્દેગ-કંટાળો પામતા નથી, સૂગ પામતા નથી, તેથી ત્રાસી જઈ તેનો અંત લાવવાને ધ્રુવતા નથી ! ઉલટા મોહથી સુંઝાઈ જઈને તેને જ હઠ આસક્તિથી વળગી રહે છે ! તેમાં જ રાથે છે ! સંસારસમુદ્રનું ખારું પાણી હોંસથી મીઠું માનીને પીએ છે ! ને પોતાના ‘ ભવાભિનંદી ’ નામને સાર્થક કરે છે ! !

દાખલા તરીકે, એઓને શું હોય છે ? તે કહે છે—

કુકૃત્યં કૃત્યમાભાતિ કૃત્યં ચાકૃત્યવત્સદા ।

દુઃખે સુખધિયાકૃષ્ટા કચ્છકણ્ડૂયકાદિવત્ ॥ ૮૦ ॥

વૃષ્ટિ:—કુકૃત્યં—કુકૃત્ય, પ્રાણુતિપાત—આરંભ આદિ કુકૃત્ય, કૃત્યમાભાતિ—કૃત્ય બાસે છે,—મોહને લીધે, કૃત્યં ચ—અને કૃત્ય, અદિંસા—અનારંભ આદિ કૃત્ય, અકૃત્યવત્ સદા—અકૃત્ય જેવું સદા બાસે છે,—મોહથી જ. દુઃખે—દુઃખમાં, સમારંભ આદિમાં, સુખધિયા—સુખ બુદ્ધિથી આકૃષ્ટા—આકર્ષણેલા, કોની જેમ ? તેા કે—કચ્છકણ્ડૂયકાદિવત્—કચ્છ કંડૂયક આદિની જેમ, ખસને ખણુનારા વગેરેની જેમ. કચ્છ—પામા, ખસ તેના કંડૂયકો, કંડૂ—ખમવાળા કરે તે કંડૂયક, ખજવાળનારા, ખણુનારા, તેની જેમ. આદિ શબ્દથી કૃમિથી હેરાન થઈ રહેલ એવા અમિસેવક—અમિ સેવનારા ક્રોદીઆતું મહણુ છે.

કુકૃત્ય કૃત્ય ભાસે સદા, કૃત્ય અકૃત્ય જ તેમ;
દુઃખમાં સુખબુદ્ધિ પ્રેરે, ખસ ખણનારા જેમ. ૮૦

અર્થ:—એઓને કુકૃત્ય સદા કૃત્ય ભાસે છે, તેમજ કૃત્ય અકૃત્ય જેવું ભાસે છે; અને ખસને ખણનારા વગેરેની જેમ તેઓ દુઃખમાં સુખબુદ્ધિથી આકર્ષાયેલા હોય છે.

વિવેચન

અતિ મોહમૂઢ એવા ભવાભિનંદી જીવોની વિપર્યાસ મતિ ઉલટી બુદ્ધિ કેવા કેવા પ્રકારે વ્યક્ત થાય છે, તે અહીં જાતાવ્યું છે:—હિંસા, આરંભ વગેરે જે દુષ્ટ કૃત્યો છે, કુકૃત્યો છે, અકૃત્યો છે, તે તેઓને મત સદા કૃત્યરૂપ, કરવા યોગ્ય કૃત્યાકૃત્ય લાગે છે! અને અહિંસા, અનારંભ વગેરે જે શિષ્ટ કૃત્યો છે, સુકૃત્યો વિમૂઢતા છે, તે તેઓને અકૃત્યરૂપ, નહિં કરવા યોગ્ય લાગે છે! આમ હોવાથી તેઓ દુઃખને સુખ માની જોસે છે, અને તેવી મિથ્યા સુખબુદ્ધિથી આકર્ષાઈને તેઓ તે દુઃખમાં જ પ્રવૃત્તિ કરે છે, રાચે છે, તન્મય થાય છે! જેમ ખસવાળો મનુષ્ય ખસને ખણવાથી સુખ માને છે, અને તેથી ખણવાની પ્રવૃત્તિ કર્યા કરે છે; તથા જેને કીડા પડ્યા હોય એવો કોઠીયો અગ્નિના સેવનથી સુખ માની તેમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે; તેમ આ વિપરીત મતિવાળા ભવાભિનંદી પણ દુઃખમય સંસારમાં કૃત્યાકૃત્યનું ભાન ભૂલી જઈ દુઃખદાયક એવા હિંસાદિ કુકૃત્યમાં પ્રવર્તે છે, અને સુખકારક એવા અહિંસાદિ સુકૃત્યથી નિવર્તે છે! એ અતિ આશ્ચર્યકારક વિષમ ઘટના છે!

અને આ આશ્ચર્યકારક વિષમ ઘટનાનું કારણ પણ આ છે, કે આ જીવને સુખના સાચા વાસ્તવિક સ્વરૂપનું ભાન નથી. સર્વ જીવને સુખ પ્રિય છે અને દુઃખ અપ્રિય છે, પણ તેઓ સુખનો સાચો માર્ગ જાણતા નથી, ને દુઃખના માર્ગને દુઃખમાં સુખ- સુખનો માર્ગ માની જોસી-કલ્પી જોસી તેને પકડે છે. અનાકુલતા એ બુદ્ધિ! સુખનું લક્ષણ છે, આકુલતા એ દુઃખનું લક્ષણ છે. પ્રાણાતિપાત-હિંસા, અસત્ય, ચોરી આદિ અનાર્થ કાર્યો આકુલતાના કારણરૂપ હોઈ દુઃખના કારણ છે. કારણ કે જે હિંસા કરે છે, અસત્ય બોલે છે, ચોરી કરે છે, અબ્રહ્મચર્યરૂપ દુઃશીલ સેવે છે, પરદ્રવ્ય ગ્રહણ કરે છે-હરે છે, તે સ્થૂલ દષ્ટિએ ઉપલક રીતે જોતાં પણ યોતે અપરાધી હોઈ, નિરંતર આકુલ રહ્યા કરે છે, ને તેથી અત્યંત દુઃખી થયા કરે છે-એ સર્વ કોઈને સતત પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે. તે હિંસા-ચોરી આદિ કરનારને અંતરમાં કદી પણ શાંતિ હોતી નથી, હાય! કદાચ પકડાઈ જઈશ તો!-એમ સદાય ફફડાટ રહ્યા કરે છે. તેથી ઉલટું જે પ્રાણાતિપાત નથી કરતો, અસત્ય નથી બોલતો, ચોરી નથી કરતો, દુઃશીલ નથી સેવતો, પરદ્રવ્ય નથી ગ્રહતો, તે યોતે નિરપરાધી હોઈ, નિરંતર નિરાકુલ રહ્યા કરે છે, ને તેથી અત્યંત સુખી વર્ત્યા કરે છે. અહિંસક, સત્ય વક્તા,

સુશીલ પુરુષને અંતરૂમાં સદાય શાંતિ હોય છે-નિરાંત હોય છે,-આ સર્વ કોઈને પ્રત્યક્ષ સ્વાનુભવ છે. પણ આ જીવે તો વિપર્યાસને લીધે ઉલટી બુદ્ધિ ધરી છે, ને તેથી તે ઉલટો માર્ગ પકડે છે. તે હિંસા આદિ કરીને સુખ પામવાની ઇચ્છા રાખે છે ! તેથી સુખને માટે ઝાંવા નાંખતો તે ગિચારો દુઃખી થાય છે ! અને અહિંસાદિ સુખનો માર્ગ છોડીને હિંસાદિ દુઃખનો માર્ગ પકડી સુખ પામવાને ફાંફાં મારે છે, પણ સુખથી બ્રહ્મ યર્ષ દુઃખ જ અનુભવે છે ! આ જીવને જવું છે ઉત્તર ભણી, ને પકડે છે દક્ષિણનો માર્ગ ! આ જીવને નોઈએ છે સુખઅમૃત, પણ પીએ છે દુઃખવિષ !

તેમજ આરંભ એ પ્રગટ આકુલતાનું કારણ છે અને નિરાંત પ્રગટ નિરાકુલતાનું કારણ છે. જેટલી આરંભ ઉપાધિ, તેટલી આકુલતા ને દુઃખ; જેટલી નિરાંત નિરુપાધિ, તેટલી નિરાકુલતા ને સુખ, એ પ્રત્યક્ષસિદ્ધ એવી નિર્વિવાદ વાત છે. છતાં વિપર્યાસ આરંભ એ બુદ્ધિવાળો જીવ એથી જ ઉંધું કલ્પી ઉંધું જ પ્રવર્તન કરે છે, ઉલટું જ દુઃખ આચરણ કરે છે. તે તો એમ જ સમજે છે કે આરંભ સમારંભ કરવાથી મને સુખ સાંપડશે. એટલે તે હિંસાપ્રધાન કૃત્યો-આરભો આદરી, પાપાચરણ આચરી, પાપોપાર્જન કરે છે, પાપની કમાણી કરે છે. દાખલા તરીકે-તેણે ધનમાં સુખ માન્યું છે, એટલે યેન કેન પ્રકારે જાય તે પ્રકારે તે ધન મેળવવા માટે તે નાના પ્રકારના મહાપાપી કર્મોદ્દાની ધંધા-આરંભ આદરે છે. જેમકે-અગ્નિકર્મ, વનકર્મ, શકટકર્મ, ભાટક કર્મ, દંત વાણિજ્ય, લાખ વાણિજ્ય, રસ વાણિજ્ય, કેશ વાણિજ્ય, વિષ વાણિજ્ય ઇત્યાદિ. x

અને જેમ જેમ આરંભ વધે છે, તેમ તેમ આરંભનો મિત્ર પરિવ્રહ પણ સાથેસાથ વૃદ્ધિ પામે છે. આ નામચીત 'પરિવ્રહ' પણ પોતાના નામ પ્રમાણે, જીવને 'પરિ' એટલે ચેતરફથી ગ્રહે છે, પકડી લે છે, જકડી લે છે. પછી તો આ પરિવ્રહની 'ગ્રહ' (ભૂત અથવા દુષ્ટ ગ્રહ અથવા મગર) જેવા પરિવ્રહની જીવ બલા પર જકડ-પકડ એવી તો મજબૂત હોય છે, કે તેમાંથી જીવને છૂટવા ધારે તો પણ છૂટવું ભારે પડે છે. તે પરિવ્રહ-બલા વળગી તે વળગી, કાઢવી સુફકેલ પડે છે. મોટા વ્યવસાયો આરંભનારા અથવા મોટી મોટી રાજ્યાદિ ઉપાધિ ધારણ કરનારા જનોનો આ રોજનો જાતિઅનુભવ છે. પરિવ્રહની જંજલમાં ફસેલા તે બાપડાઓને રાતે નીરાંતે ઊંઘ પણ આવતી નથી. આમ જીવે હાથે કરીને ઠંડોરેલી આરંભ ઉપાધિ જીવને પોતાને જ પરિવ્રહરૂપ આકુલતા ઉપભવી દુઃખનું કારણ યર્ષ પડે છે ! હાથના કર્યાં હૈયે વાગે છે ! ભેંસના શીંગડા ભેંસને જ ભારી પડે છે !

આમ દુઃખમાં સુખબુદ્ધિથી ખેંચાઈને આ જીવો દુઃખદાયક એવા હિંસાદિ કુકૃત્યમાં

x " ઈંગાલી વળ સાડી માડી ફોડી સુવજ્જર કમ્મં ।

વાણિજ્ઞં જેવં દંતલક્ષ્મરસકેસવિસવિસયં ॥ " -શ્રી પ્રતિકમણ્ણ સૂત્ર.

તથા આરંભ-પરિબ્રહ્માં પ્રવર્તે છે; પણ સુખદાયક એવા અહિંસાદિ સુકૃત્યમાં તથા નિરારંભમાં પ્રવર્તતા નથી. તે માટે અહીં એ પ્રસિદ્ધ દષ્ટાંત રજૂ કર્યા છે:—
 ખસ ખાણનારો (૧) કૈંઈને ખસતું દરદ હોય તેને ચીડી ખૂજલી આવે, એટલે તે
 જેમ ખસને ખણ્યા કરે છે, પણ પરિણામે તેને ખજતરા જ ભડે છે, લાલ્હ
 ખળે છે. (૨) કૌઠીયાને કીડા પડ્યા હોય તે અગ્નિસેવનથી—શેક
 વગેરેથી દૂર થશે એમ માને છે, પણ તેમ કરતાં તેનો વ્યાધિ ઉલટો વધી પડે છે.

“ શારીરિક, માનસિક અનંત પ્રકારના દુઃખોએ આકુલવ્યાકુલ જીવોને તે દુઃખોથી છૂટવાને બહુ બહુ પ્રકારે ઇચ્છા છતાં, તેમાંથી તે મુક્ત થઈ શકતા નથી તેનું શું કારણ ? એવો પ્રશ્ન અનેક જીવોને ઉત્પન્ન થયા કરે; પણ તેનું યથાર્થ સમાધાન કૈંઈ વિરલ જીવને જ પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યાંસુધી દુઃખનું મૂળ કારણ યથાર્થપણે જાણવામાં ન આવ્યું હોય ત્યાંસુધી તે ટાળવાને માટે ગમે તેવો પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો પણ દુઃખનો ક્ષય થઈ શકે નહીં. અને ગમે તેટલી અરુચિ, અપ્રિયતા અને અભાવ તે દુઃખ પ્રત્યે હોય છતાં તેને અનુભવ્યા જ કરવું પડે.

“ અત્યંત સુપ્રસિદ્ધ છે કે પ્રાણી માત્રને દુઃખ પ્રતિકૂળ, અપ્રિય અને સુખ અનુકૂળ તથા પ્રિય છે. તે દુઃખથી રહિત થવા માટે અને સુખની પ્રાપ્તિ માટે પ્રાણી માત્રનું પ્રયત્ન છે. પ્રાણી માત્રનું એવું પ્રયત્ન છતાં તેઓ દુઃખનો અનુભવ જ કરતાં દષ્ટિગોચર થાય છે. કવચિત્ કંઈક સુખના અંશ કૌંઈક પ્રાણીને પ્રાપ્ત થયા દેખાય છે, તો પણ દુઃખની બાહુલ્યતાથી કરીને જોવામાં આવે છે.” ઇત્યાદિ —શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પૃષ્ઠ ૬૯૪

આમ વિપર્યાસથી સુખદુઃખના સાચા સ્વરૂપનું જ્ઞાન નહિ હોવાથી ભવાક્ષિતંઠી જીવની ઉલટી પ્રવૃત્તિ હોય છે. અસત્ આચરણ હોય છે. આજ અર્થને સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે—

યથા કણ્ઠ્યને પલેષાં ધીર્ન કચ્છનિવર્તને ।

મોગાક્ષેષુ તથૈતેષાં ન તદિચ્છાપરિક્ષયે ॥ ૮૧ ॥

વૃત્તિ:—દષ્ટાંત-કોમ્પ એક ખસને ખણનારો દરદી હતો. ખજવાળના અતિરેકથી એના નખ વસાઈ ગયા. પછી રેતાળ ભૂમિમાં નિવાસને લીધે, તેને ખજવાળ દૂર કરવા માટે કામે કરીને તણખણું મળ્યું નહિં. ત્યાં બિલાપુટિકા (જોળી) વગેરે સાથે જોણે તણખણે પૂજો લીધો હતો એવા વેલ પચિકતું તેને દર્શન થયું. તેની પાસે તેણે એક તણખણું ને જોણે તેને તે દીધું. એટલે તે હૃદયમાં પરિતુષ્ટ થયો અને તોષ પામી ચિંતવવા લાગ્યો—અહા! આ ખરેખર ધન્ય છે! કે જેની પાસે આટલા બધા ખજવાળવાના કંડેપનો (સાધનો) છે! પછી તેણે તેને પૂછ્યું—વારુ, આ આમ આટલા બધા કયાં મળે છે? તેણે કહ્યું—લાટ દેશ આદિમાં. ત્યારે એનું શું પ્રયોગન છે? તેણે કહ્યું—ખસની ખજવાળ દૂર કરવાનું (કચ્છકંઈનોદ). પચિક-જો એમ છે તો આનું શું કામ છે? હું ત્યારી ખસને જ સાન

મતિ એની ખજવાળમાં, ખસ મટાડવા નાંહિ;
ત્યમ તસ મતિ ભોગાંગમાં, ન તદિચ્છા ક્ષયમાંહિ !

અર્થ:—આ ખસને ખણુનારાએની ખુદ્ધિ જેમ ખજવાળમાં જ હોય છે, પણ ખસના મટાડવામાં હોતી નથી; તેમ આ ભવાભિનંદી જીવેની મતિ પણ ભોગના અંગરૂપ વિષયોમાં જ હોય છે, પણ તે ભોગાંગની (વિષયની) ઇચ્છાના નાશમાં હોતી નથી.

વિવેચન

અત્રે જે સુંદર આબેદૂખ દૃષ્ટાંત આપ્યું છે, (બુએ વૃત્તિ) તે ખડુ મનન કરવા જેવું છે, ને તેનો ઉપનયયુક્ત આ સાર ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે:—

ખસના દરહીને ખજવાળ-ચળ ઘણી જ મીઠી લાગે છે, અને તેથી તે ખણુવામાં-ખોદી નાંખવામાં તેને એટલો અધો આનંદ આવે છે કે ખજવાળતાં ખજવાળતાં તેના નખ ઘસાઈ જાય, તો પણ તેની ખજવાળ ખૂટતી નથી ! પછી તે ખજવા-

દૃષ્ટાંત: જવા માટે તૃષ્ટ વિગેરે બીજા સાધન પણ શોધે છે. હવે તેને જે કોઈ

ઉપનય વૈધરાજ મળી આવે અને તેને કહે કે-ભાઈ ! ત્હારો સમૂળગો ખસ-

રોગ જ હું કાઢી નાંખું, મને ત્રિક્ષણનો પ્રયોગ કરવા દે, પછી ત્હારે ખજવાળવાની પણ પંચાત નહિં રહે. તો એ સામું કહેશે-ત્હારે તો આ મ્હારી ખજવાળ જ ભલી છે, તે જ મને મીઠી લાગે છે, માટે જરાબર ખજવાળાય તેવો તેનો ઉપાય હોય તો કરો. જે કે આ ખજવાળથી તાત્કાલિક કલિપત મીઠાશ લાગતાં છતાં પરિણામે તો બળતરાજ ઊઠે છે, ખજવાળ ઉલટી વધે જ છે, ને રોગ ઊંડા મૂળ નાખે છે. પણ પશુ જેવો મૂર્ખ તે ગામડીએ ગમાર તેમ સમજતો નથી. તે જ પ્રકારે ભવાભિનંદીરૂપ રોગીને ભવરૂપ ખસનો મહારોગ લાગુ પડ્યો છે. તેથી આ સંસારના કીડાને વિષયેચ્છા-રૂપ મીઠી ખુજ્જી-ખજવાળ આવે છે, અને વિષયસેવનથી તે ખજવાળ દૂર કરવા મથે છે, પણ ગમે તેટલા વિષયભોગથી તે મટતી નથી, અગ્નિમાં આહુતિની જેમ ઉલટી વધતી જાય છે, ને અંતસ્તાપરૂપ બળતરા ઊઠે છે. વિષય ભોગથી સંસાર રોગ ઊંડા મૂળ

રાતમાં દૂર કરી દઉં. તું ત્રિક્ષણનો યોગ કર. તેણે કહ્યું—ખસ મટી મથે, કંડૂવિનોદના અભાવે (ખજવાળના અભાવે) જીવવાનું રૂબ શું? તેથી ત્રિક્ષણથી સચું ! આ ક્યાં મળે છે એ જ કહો !

એમ શ્લોકનો ગર્ભાર્થ છે. અક્ષરગમનિકા (શબ્દાર્થ) તો—યથા કણ્ડૂયનેષ્વેષાં ધીર્ને કચ્છૂનિ-વર્તને તથૈતેષાં ભોગાંગેષુ ન તદિચ્છાપરિક્ષયે-જેમ એએની મતિ કંડૂવેનોમાં (ખજવાળના સાધનોમાં) હોય છે, પણ તે ખસના નિવર્તનમાં-મટાડવામાં હોતી નથી; તેમ આ ભવાભિનંદીએની મતિ ભોગાંગમાં હોય છે, પણ તેની ઇચ્છાના પરિક્ષયમાં-ભોગેચ્છાની નિવૃત્તિમાં નથી હોતી; તરવના અનભિનુપણથી જ (અજણપણથી) વચનો પરિપાક થયે પણ, તાજીકરણમાં આદર હોવાથી. અહીં ઇચ્છાનું ગ્રહણ ભોગક્રિયાના ઉપલક્ષણવાળું છે.

નાંખતો જાય છે. વિષયથી તૃપ્તિ થવાને ગદ્દલે વિષયતૃષ્ણા વધતી જાય છે. ‘ ઈંધનથી-ખજાણથી અગ્નિ જેમ ક્ષીણ થતો નથી, તેમ વિષયોથી કામ ક્ષીણ થતો નથી, ઉલટો વિશેષ ખજાણાન જની વૃદ્ધિ પામે છે. કારણ કે અનંત વાર પ્રાપ્ત થયા છતાં જાણે કદી પ્રાપ્ત ન થયા હોય એવા જમને લીધે કામલોભોને વિષે મૂઠ જનની ઈચ્છા ઉપશમતી નથી !+ ’

પછી તેને દૈવાનુયોગે-સદ્ભાગ્યના ઉદયથી કેઈ સદ્ગુરુરૂપ સદ્વૈદ્યનો આકર્ષક લેટો થઈ જાય, તો તે વિષયેચ્છારૂપ ખજવાળ-ચળનો સાધન-ઉપાય (પુણ્યરૂપ) પૂછે છે. અને તે પણ વિષયસાધનથી જ થાય એમ ઈચ્છે છે. એટલે શ્રી સદ્ગુરુ તેને કહે છે-હે ભદ્ર ! આ ખજવાળ ખજવાળ શું કરે છે ? ચાલ, હું ત્હારો આ ખજવાળના મૂળરૂપ ભવરોગ જ અદ્ય સમયમાં મટાડી દઉં, આ સમ્યક્ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ ત્રિકેલાનું તું સેવન કર, એટલે આપોઆપ તે ખજવાળ પણ એનું મૂળ કારણ દૂર થતાં મટી જશે.

પણ તે મોહમૂઠ જીવ વળતું એમ બોલે છે-હે મહાનુભાવ ! ત્હારો એ રોગ છો રહ્યો ! ત્હારે તો આ મારી વિષયેચ્છાની ખજવાળ-ચળનું સાધન જોઈએ છે, તે ખણવામાંજ -તેને જોઈ નાંખવામાંજ મને તો ચીકાશ લાગે છે, માટે તેને ખાધ વિષય સાધન ન આવે એવું સાધન હોય તો કહો. આમ તે વસ્તુતત્ત્વથી અનભિજ્ઞ- ઈચ્છા અજ્ઞાણ હોઈ, લોભસાધનોમાં આસક્ત રહી, ભવરોગનું નિવારણ ઈચ્છતો નથી, અને વિષયને જ ઈષ્ટ માની તેમાં જ સ્વયોપચયો રહે છે, તેમાંજ નિમગ્ન થાય છે, તેમાં જ ડૂબી જાય છે ! અને આમ તેની લોભેચ્છાની નિવૃત્તિ થતી નથી, તે એટલે સુધી કે ઉંમર પાકી ગઈ હોય, પોતે ઘરડોખખ ખૂટાં બેલ જેવો થઈ ગયો હોય, છતાં વિષયાભિલાષતા અતિરેકથી પુનઃ જીવાનીનું જેમ પ્રાપ્ત કરવાને તે ‘ વાજકરણુ ’ પ્રયોગ,-ઘાતુપુષ્ટિનો વૈષક પ્રયોગ કરે છે, રસાયન સેવે છે, ને ઘોડા જેવી તાકાત મેળવવા ઈચ્છતો તે વિષયનો ગર્થેહો બને છે ! આશા જીર્ણ થતી નથી, તે જ જીર્ણ થાય છે ! વય જાય છે, પણ વિષયાભિલાષ જતો નથી ! !

‘ આશા ન જીર્ણાં વયમેવ જીર્ણાં ’—શ્રી ભર્તૃહરિ.

‘ ગતં વયો નો વિષયાભિલાષઃ । ’—શ્રી રત્નાકર પચ્ચીશી.

+ “ વિષયૈઃ ક્ષીયતે કામો નૈઘનેરિવ પાવકઃ । પ્રત્યુત પ્રોહ્લસચ્છકિર્મ્ય પવો પવર્હતે ॥
અપ્રાપ્તવધ્રમાદુષ્કૈરવાપ્તેષ્વપ્યનંતશઃ । કામભોગેષુ મૂઢાનાં સમીઢા નોપશામ્યતિ ॥ ”
શ્રી યશોવિજયજીવિત અધ્યાત્મસાર.

“ ન હિ કેનાપ્યુપાયેન જન્મજાતઙ્કસંભવા । વિષયેષુ મહાતૃષ્ણાં પદ્ય પુંસાં પ્રશામ્યતિ ” ॥
શ્રી શુભચંદ્રાચાર્યજીવિત શ્રી જ્ઞાનાર્ણવ

અને લોગસાધનનો ઇચ્છાપરિક્ષય નથી એમ કહ્યું, તે ઉપરથી લોગ ક્રિયાનો પરિક્ષય પણ નથી થતો એમ ઉપલક્ષણથી સમજવાનું છે, કારણ કે લોગક્રિયા પણ લોગ-ઇચ્છા વિના ઉપજતી નથી, એટલે લોગઇચ્છાનો પરિક્ષય-નાશ ન હોય તો લોગક્રિયાનો પણ પરિક્ષય નથી થતો. ઇચ્છા-વાસના ટળે નહિ ત્યાં સુધી લોગપ્રવૃત્તિ પણ ટળે નહિ.

“ જ્ય ઇચ્છાકા નાશ તમ, મિદે અનાદિ ભૂત ”—શ્રીમદ્ રાજવ્યંદ્રજી.

અને કારણ એમ છે તેથી—

આત્માનં પાશયન્ત્યેતે સદાસચ્છેષ્ટયા મૃશમ્ ।

પાપધૂલ્યા જડાઃ કાર્યમવિચાર્યૈવ તત્ત્વતઃ ॥ ૮૨ ॥

કુચ્છેષ્ટાથી જડ એ સદા, નાંખે જીવને પાશ;

પાપ ધૂળથી-તત્ત્વથી, વિના કાર્ય વિમાસ. ૮૨.

અર્થ:—આ જડ જીવો, તત્ત્વથી કાર્ય વિચાર્યા વિના જ, અત્યંતપણે અસત્ ચેષ્ટાથી આત્માને પાપધૂલિવડે સદા પાશ નાંખે છે.

વિવેચન

ઉપરમાં કહ્યું તેમ સ્થિતિ હોવાથી, આ ભવાભિનંદી જીવ ક્ષણિક વિષયરૂપ કુસુખમાં-ખોટા માગી લીધેલા કદિપત સુખમાં આસક્ત હોઈ, તે વિષયની પ્રાપ્તિ અર્થે હિંસા કરે છે, અસત્ય બોલે છે, ચોરી કરે છે, કુશીલ સેવે છે, પરિગ્રહ વધારે પોતાના હાથે છે, આરંભ આદિ કરે છે, અને તે તે પાપસ્થાનકોના સેવનથી તે ફરો! જ્ઞાનાવરણાદિ પાપકર્મરૂપ ધૂલિ-રજ આત્મામાં નાંખી પોતાના આત્માને મલિન કરે છે! તે પાપધૂલિથી આત્માને પાશ નાંખે છે, પોતે પોતાને આંધે છે, પોતે પોતાનો વૈરી શ્રદ્ધ આત્મઘાતી બને છે! અને આમ જે પોતાના હાથે ગળે ફરો નાંખે છે, આત્મામાં ધૂળ નાંખે છે, તે મૂર્ખ, જડ, મંદબુદ્ધિ કહેવા યોગ્ય છે. કારણ કે કોઈ માણસ પોતાના હાથે માથામાં ધૂળ નાંખતો હોય, તો આપણે તેને મૂર્ખ દિવાનો માનીએ છીએ, ગાંડાની ઇસ્પીતાલને લાયક ગાંડો પાગલ

વૃત્તિ:—આત્માનં-આત્માને, જીવને, પાશયન્તિ-પાશ આંધે છે, જડી લ્યે છે, ગંડી લ્યે છે, ઇતે-આ અધિકૃત-પ્રસ્તુત પ્રાણીઓ, સદા સદા-સર્વકાલ અસચ્છેષ્ટયા-અસત્ ચેષ્ટાથી, પ્રાણતિપાત-આરંભરૂપ એવી હેતુભૂત અસત્ ચેષ્ટાવડે કરીને, મૃશમ્-અત્યંત. કોનાવડે પાશ આંધે છે? તે માટે કહ્યું કે-પાપધૂલ્યા-પાપધૂલિવડે, જ્ઞાનાવરણ આદિ લક્ષણરૂપ પાપધૂલિવડે, જડાઃ જડો, મદો, કાર્ય-મવિચાર્યૈવ-કાર્ય વિચાર્યા વિના જ, તત્ત્વતઃ-તત્ત્વથી, પરમાર્થથી. ક્ષણિક કુસુખમાં સક્તપણથી તેઓ આત્માને પાશ નાંખે છે.

ગણીએ છીએ, ને તેની મૂર્ખતાપર હસીએ છીએ. તે પછી આ તે અમૂલ્ય ચિન્તામણિ રત્ન કરતાં પણ અધિક એવા આત્મામાં પાપધૂલ નાંખી તેને મલિન કરવો, તે તે કેટલી બધી મૂર્ખતાનું કામ ગણવું જોઈએ? ખરેખર! વિષયાસક્તિથી પાપધૂલિ આત્મામાં નાંખનારા મોહમૂઠ ભવાલિનદ્વી છવો મૂર્ખ, દિવાના, પાગલ જ છે, ગાંડાની પ્રસ્પિતાલને લાયક મનુષ્યો જ છે. કારણ કે તેઓ મોહમદિરાથી મસ્ત થઈ ઉન્મત્ત બન્યા છે!

“પીત્વા મોહમયીમિમાં ચ મદિરામુન્મત્તીમૂત્તં જગત્ ।”—ભર્તૃહરિ.

દાખલા તરીકે—

ધર્મવીજં પરં પ્રાપ્ય માનુષ્યં કર્મભૂમિષુ ।

ન સત્કર્મકૃષાવસ્ય પ્રયતન્તેऽલ્પમેધસઃ ॥ ૮૩ ॥

કર્મ ભૂમિમાં લહોં પરમ, ધર્મબીજ તર જન્મ;

તસ સત્ કર્મ કૃષિ વિષે, મંદ કરે ન પ્રયત્ન. ૮૩.

અર્થ:—કર્મભૂમિમાં પરમ ધર્મબીજરૂપ મનુષ્યપણું પાસીને, એની સત્કર્મરૂપ કૃષિમાં (ખેતીમાં) અલ્પ મતિવાળાઓ પ્રયત્ન કરતા નથી.

વિવેચન

“જહુ પુણ્ય કેરા પુંજથી કુલ દેહ માનવનો મળ્યો,

તોયે અરે! ભવચક્રનો આટો નહિં એકે ટળ્યો.”—શ્રી ભાક્ષમાળા.

કર્મભૂમિમાં ધર્મબીજની સત્ કર્મખેતી.

ધર્મની પ્રાપ્તિમાં બીજરૂપ પ્રધાન કારણ-પરમ ધર્મબીજ મનુષ્યપણું છે. બીજ હોય તો જ અંકુર ફૂટવાનો સંભવ છે, કારણ કે મનુષ્યપણું હોય તો જ બીજ આનુ-ષંગિક કારણોનો જોશ બની શકે છે, અને મનુષ્યપણામાં જ પૂર્ણ સફલિતક્રમે ઉદય થઈ મોક્ષના રાજમાર્ગમાં પ્રવેશ થઈ શકે છે.—બીજ કોઈ દેહથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી. એટલા માટે આ માનવ દેહ સર્વથી ઉત્તમ છે. જ્ઞાનીઓ કહે છે કે ઘણા ઘણા પુણ્યનો પુંજ ભેગો થાય-મોટો પુણ્યરાશિ એકઠો થાય, ત્યારે આ મનષો અવતાર મળે છે, આ માનવદેહ પરમ દુર્લભ છે. આવું મનુષ્યપણું પણ પુણ્યભેગે મળ્યું હોય, પણ

વૃત્તિ:—ધર્મવીજં-ધર્મ બીજ, ધર્મ કારણ, પરં-પર, પ્રધાન, પ્રાપ્ય-પ્રાપ્ત કરી; તે કયું? તો કે-માનુષ્ય-મનુષ્યપણું. કયાં? તો કે-કર્મભૂમિષુ-ભરત આદિ કર્મભૂમિઓમાં. શું? તો કે-સત્કર્મકૃષી-સત્ કર્મ કૃષિમાં, ધર્મ બીજપ્રધાન આદિરૂપ સત્કર્મની ખેતીમાં, અસ્ય-આની, આ ધર્મબીજની, ન પ્રયતન્તે-અલ્પમતિવાળા પ્રયત્ન કરતા નથી.

ને અનાર્થ ક્ષેત્રભૂમિમાં જન્મવું થયું હોય, તો તે મનુષ્યપણું પણ અફળ બન્યું છે; કારણ કે એવી અનાર્થ ભૂમિમાં ધર્મસંસ્કારનું દુર્લભપણું છે, ઉલટું ત્યાં તો ધર્મ-સંસ્કાર હોય તોપણ ચાલ્યા જવાનો સંભવ છે, માટે ધર્મની પ્રાપ્તિમાં આર્યક્ષેત્રની પણ તેટલી જ આવશ્યકતા છે. 'આર્ય' એટલે સર્વ હેય-ત્યાગતા યોગ્ય ધર્મોની જે જલ્દી ચાલ્યા ગયેલા છે, તે માનનીય જન. હિંસા-ચેરી-પરહારાગમન વગેરે અનાર્થ કાર્ય જે આવરતા નથી, અને ખાધાખાધ, પેષાપેષ, ગમ્યાગમ્ય વગેરે વિવેક જે કરે છે, એવા સંસ્કારી આર્ય સંજ્ઞન જ્યાં વસે છે તે આર્યક્ષેત્ર છે. આર્ય છ પ્રકારના છે-ક્ષેત્ર આર્ય, જાતિ આર્ય, કુલ આર્ય, કર્મ આર્ય, શિષ્ય આર્ય અને ભાષા આર્ય. પંદર કર્મભૂમિઓમાં જન્મેલા તેક્ષેત્ર આર્ય છે, ઇત્યાદિ.

દેવકુરુ*, ઉત્તરકુરુને ખાદ કરી, પાંચ ભરત, પાંચ ઐરવન ને પાંચ વિદેહ-એ પંદર કર્મભૂમિઓ કહેવાય છે, કારણ કે સંસાર દુર્ગનો અંત કરનારા સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ મોક્ષમાર્ગના જ્ઞાતા, કર્તા ને ઉપદેષ્ટા એવા ભગવાન પરમર્ષિ તીર્થ-કરૌ અત્રે ઉપજે છે. અત્રે જ જન્મેલા સિદ્ધ થાય છે, અન્યત્ર નહિં. એટલા માટે મોક્ષાર્થ કર્મની જે સિદ્ધિભૂમિઓ છે, તે કર્મભૂમિઓ છે. જ્યાં મોક્ષ માટેનો પુરુષાર્થ કર્મયોગ સફળ થાય છે-સિદ્ધ થાય છે, તેને 'કર્મભૂમિ' નામ ધરાવે છે.

પણ આવું પ્રધાન ધર્મબીજરૂપ ઉત્તમ મનુષ્યપણું મળ્યું હોય, અને ભરત-ક્ષેત્રાદિ કર્મભૂમિરૂપ આર્યક્ષેત્ર પણ સાંપડ્યું હોય, છતાં એ ધર્મબીજને વાવી, ઊગાડી, તેમાંથી સત્કર્મરૂપ ખેતી ન કરે, તેને ખેડવાનો પ્રયત્ન ન કરે, તો શું કામનું? તેવા મનુષ્યો તો ખચિત અદ્યમતિવાળા કહેવા યોગ્ય છે, કારણ કે તે તેવું ઉત્તમ મનુષ્યપણું હારી બન્યું છે, તેનો યોગ પામી આત્માર્થ-આત્મકલ્યાણ સાધતા નથી, પોતાનું કામ કાઢી લેતા નથી.

કોઈ બીજ હોય, તેને યોગ્ય ભૂમિમાં જે વાવવામાં ન આવે, ઊગાડવામાં ન આવે, ને તેને નકામું પડ્યું રહેવા દેવામાં આવે, તો તે પડ્યું પડ્યું સહી બન્યું ને નાશ પામે.

પણ જે તેને સુયોગ્ય ભૂમિમાં વાવ્યું હોય, તો તે એક બીજમાંથી બીજમાંથી લાખો, કરોડો, અબજો, અસંખ્ય, અનંત બીજ ઊગી નીકળે. દાખલા તરીકે-વડનું એક નાનું સરખું બીજ વાવ્યું હોય, તેમાંથી મોટું વટવૃક્ષ ફાલીફૂલી નીકળે છે. તે વટવૃક્ષમાં અનંત બીજ હોય છે, તે પ્રત્યેકમાંથી પાછા અનંત બીજ નીપજે છે. એમ અનંત પરંપરા ચાલ્યા જ કરે છે. તેમ

* 'આરાધ્યાતઃ સર્વહેયધર્મૈર્યો ઇતિ આર્યઃ'—શ્રી શીલાંકાર્યાર્યકૃત સુયગસંગ ટીકા.

* "મરતૈરાવતવિદેહાઃ કર્મભૂમયોઽન્ન દેવકુરુત્તરકુરુમ્ભઃ ।"

શ્રી તત્ત્વાર્થસૂત્ર.

ધર્મબીજરૂપ મનુષ્યપણું સાંપડ્યું હોય, તેને સત્કર્મયોગ વડે કરીને કર્મક્ષેત્રરૂપ યોગ્ય ભૂમિમાં વાળ્યું હોય, તો તેમાંથી અનંત કલ્યાણપરંપરાનો અનુબંધ થયા જ કરે છે. આ ધર્મ ક્ષેત્રરૂપ+ કુરુક્ષેત્રમાં-કર્મક્ષેત્રમાં શુભવૃત્તિરૂપ પાંડવો અને અશુભ વૃત્તિરૂપ કૌરવોનું સનાતન યુદ્ધ ચાલ્યા કરે છે. તેમાં સત્કર્મયોગરૂપ સત્ય પુરુષાર્થથી-આત્મપરાક્રમથી જ્યારે અસદ વૃત્તિઓને દબાવી દઈ સદ્વૃત્તિઓ વિજયી બને છે, ત્યારે પરમાર્થથી ધર્મબીજની ખેતી શરૂ થાય છે એમ સમજવું, અને યજ્ઞી ઉત્તરોત્તર કલ્યાણની શ્રેણી પ્રાપ્ત થયા કરે છે.

અને ‘કર્મભૂમિ’ એમ જે શબ્દ ભરતાદિ ક્ષેત્રને માટે યોજાયે છે, તે ઘણો અર્થસૂચક છે, અને તે એમ સૂચવે છે કે-જેમ કર્મભૂમિમાં ધાન્ય આદિની ખેતી કરવી પડે છે, બીજને વાવી તેનું પરિપોષણ કરી તેની વૃદ્ધિ કરવી પડે છે, કર્મભૂમિ પામી તેમ હે મનુષ્યો! તમે પણ આ કર્મભૂમિમાં જન્મ્યા છો, તો સત્કર્મ-કર્મયોગી રૂપ પુરુષાર્થમાં પ્રયત્ન કરો! પ્રયત્ન કરો! સત્કર્મયોગ સાધી સાચા થાઓ! કર્મયોગી બનો! આ ઉત્તમ ધર્મબીજરૂપ મનુષ્યપણાને વાવી સત્કર્મરૂપ ખેતી કરો, સદ્ધર્મ આરાધનારૂપ જલસિંચનવડે તેનું પરિપોષણ કરી વૃદ્ધિ પમાડો,-એથી કરીને તે ધર્મ બીજ ભગી નીકળી, ફાલીફૂલી અનંતગણો ફળ પરિપાક આપશે.

“ જો ઇચ્છો પરમાર્થ તો, કરો સત્ય પુરુષાર્થ;
ભવસ્થિતિ આદિ નામ ભર્ષ, ઇંદો નહિ આત્માર્થ.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી પ્રણીત શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

અહો મનુષ્યો! નિજ સ્વરૂપનું સાધ્યપણું લક્ષમાં રાખી જો તમે પંચ-મહાવ્રતરૂપ ધ્યાનની ખેતી કરશો, તો ક્ષાયિક દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર વગેરે ગુણરૂપ ધ્યાન્ય નિષ્પન્ન થઈ આત્માના ઘરને ભરી દેશે, અને પછી તમારા આત્મપ્રદેશમાં પરમાનંદ રૂપ સુભિક્ષ-સુકાળ વર્તશે, એટલે તમે સાદિ અનંતકાલ આત્મસુખ ભોગવશો.-આમ આ કર્મભૂમિ બાણે આ કર્મભૂમિના મનુષ્યોને સંદેશો આપી રહી છે!

“ પંચ મહાવ્રત ધ્યાન્ય તણાં કર્ષણ વધ્યા રે, સાધ્યભાવ નિજ થાપી, સાધનતાએ સંધ્યા રે;
ક્ષાયિક દરિસન જ્ઞાન, ચરણ ગુણ ઉપન્યા રે, આદિક બહુ ગુણ સસ્ય, આતમ ઘર નીપન્યા રે.
પ્રભુદરિસણ મહામેહ તણે પરવેશમે રે, પરમાનંદ સુભિક્ષ થયા સુજ દેશમે રે;
દેવચંદ્ર જિનચંદ્ર તણે અનુભવ કરો રે, સાદિ અનંતો કાળ આતમ સુખ અનુસરો રે.
....શ્રી નમિ જિનવર સેવ ઘનાઘન ઉત્તર્યો રે ”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

+ “ ધર્મક્ષેત્રે કુરુક્ષેત્રે સમવેતા યુયુત્સવઃ । મામકાઃ પાણ્ડવાશ્ચૈવ કિમકુર્વત સંજય ॥ ”

શ્રી ભગવદ્ ગીતા, ૨-૧

ખરેખર ! મનુષ્યપણું એ ધર્મપ્રાપ્તિમાં-આત્મસિદ્ધિમાં અપેક્ષા કારણ છે. પ્રભુદર્શન આદિ નિમિત્ત કારણ પાત્રી, આત્મ પરિણામરૂપ ઉપાદાન કારણ જે પ્રગટે તો જ તે અપેક્ષા કારણનું સંજ્ઞાપણું છે, તો જ તે લેખે છે. તદિં તો સંમૂર્ચ્છિમ જેમ જન્મ્યો તોયે શું ? ને મુઓ તોયે શું ? તેનો કાંઈ હિસાબ નથી. માટે સર્વકર્મરૂપ નિમિત્ત પાત્રી આત્મારૂપ ઉપાદાનને પ્રગટાવવો, એજ આ ધર્મળીજરૂપ મનુષ્યપણાની ખેલી છે.

“ નર ગતિ પદમ સંઘયણુ તે અપેક્ષા જાણી;
નિમિત્તાશ્રિત ઉપાદાન, તેહને લેખે આણી....પ્રણમો શ્રી અરનાથ.
નિમિત્ત હેતુ જિનરાજ, સમતા અમૃત ખાણી;
પ્રભુ અવલંબન સિદ્ધિ, નિયમા એહ વખાણી....પ્રણમો.

“ જન્મ કૃતાર્થ તેહનો રે, દિવસ સફલ પણુ તાસ;
જગત શરણુ જિન ચરણુને રે, વંદે ધરિય ઉદ્ધાસ. ”—શ્રી દેવચંદ્રણ.

“ દશ હાંતે દુર્લભ માનવદેહ આ, પ્રાપ્ત થાય છે મહા પુણ્ય સંયોગ જો;
ઉતાવળે કરવું તો સાર્થક એહનું, ફરી ફરી ખાજે નહિં એવો જોગ જો. ”—(ડા. ભગવાનદાસ.)

પણુ મૂર્ખશિરોમણિ એવા મંદબુદ્ધિ ભવાભિનંદી જીવો આમ ધર્મળીજરૂપ મનુષ્યપણાનું સાર્થક્ય કરવાને ખદલે તે બીજને વેડપી તાંખે છે ! અનેક પ્રકારના દુરાચારમાં, મિથ્યાભિમાનમાં, પ્રમાદમાં, વિષયમાં ને કષાયમાં તેઓ અમૂલ્ય ચિન્તામણિ રત્ન સમાન મનુષ્ય જીવન ગુમાવી દે છે ! ને કાગડાને ઉડાડવા માટે ચિન્તામણિ રત્ન ફગાવી દેનાર મૂર્ખ જેવું કાર્ય કરે છે ! તેથી તેમનો ‘ એળે ગયો અવતાર ’ થાય છે.

“ લક્ષ્મી અને અધિકાર વધતાં શું વધ્યું ? તે તો કહો,
શું કુટુંબ કે પરિવારથી વધવાપણું ? એ નય પ્રહો;
વધવાપણું સંસારનું નરદેહને હારી જવો,
એનો વિચાર નહિં અહોહો ! એક પણ તમને હવો ! ”—શ્રી ભાક્ષમાળા

ત્યારે શું ?

વડિશામિષવત્તુચ્છે કુસુખે દારુણોદયે ।

સક્તાસ્ત્યજન્તિ સચ્ચેષ્ટાં ધિગહો દારુણં તમઃ ॥ ૮૪ ॥

વૃત્તિ:—વડિશામિષવત્—વડિશામિષ એવા, એ નિદર્શન-ઉદ્ઘાટરણુ છે; એટલે કે માછલાના ગળાના માંસ જેવા, તુચ્છે-તુચ્છ, અદ્ય, કુસુખે-કુસુખમાં, કુષ્ટ ભોગથી ઉપજતા કુસુખમાં, દારુણોદયે-દારુણ ઉદયવાળા, રોદ્ર વિપાકરાણા,—આ સમય (આગમ) પરિભાષા છે, સક્તાઃ—સક્ત, યદ્ર, લોકુપી. શું ? તો કે-ત્યજન્તિ સચ્ચેષ્ટાં—સત્યેષ્ટા ત્યજે છે, ધર્મસાધન ત્યજે છે. આ કર્મનો દોષ છે, તે

દારુણ ઉદયી ગલ સમા, તુચ્છ કુસુખે સક્ત;
ત્યજે સુચેષ્ટા-ચિક્ષ અહો, દારુણ તમને અત્ર ! ૮૪

અર્થ:—ખડિશામિષ એટલે માછલાના ગળાના માંસ જેવા તુચ્છ, તથા દારુણ ઉદય-વિપાકવાળા કુસુખમાં સક્ત થયેલા તેઓ સત્ચેષ્ટા તમને છે ! અહો ! દારુણ તમને-અગ્નિ અંધકારને ચિક્ષાર હો !

વિવેચન

તે ભવાભિનંદી જીવો મનુષ્ય જન્મનું સાર્થક તો કરતા નથી, પણ ઉલટું તેને વેડપી નાંખે છે; મનુષ્ય અવતારરૂપ ધર્મબીજની ખેતી કરવી તો ફર રહી, પણ તે બીજને જ સડાવી નાંખે છે ! કમાણી કરવી તો ફર રહી, ઉલટી મૂડી શુભાવી ગલની લાલચે નુકશાની જ કરે છે ! નફાના બદલે ખોટનો વ્યાપાર કરે છે ! દારુણ ખૂરા હાલ કે તેઓ માછલાના ગળાના માંસ જેવા તુચ્છ અને દારુણ-ભયંકર વિપાકવાળા દુષ્ટ લોગજન્ય વિષયમુખમાં સક્ત થાય છે. માછલાને લલચાવવા માટે મચ્છીમારો માછલાના ગળાનું માંસ-ગલ આરમાં ભરાવીને મૂકે છે. માછલું તે તુચ્છ માંસ ખાવાની લાલચે, તેની પાછળ દોડી, તે આરમાં સપડાઈ જાય છે, અને પછી તેના ખૂંડા હાલહવાલ થાય છે, પ્રાણાંત દારુણ દુઃખ તે અનુભવે છે. તેમ મોહરૂપ મચ્છીમાર જીવરૂપ માછલાને લલચાવવા માટે દુષ્ટ વિષયમુખરૂપ ગલ મૂકે છે, તે તુચ્છ અસત સુખની આશાએ તે તેની પાછળ દોડી તેમાં સપડાઈ જાય છે, આસક્ત થાય છે, અને પછી તેના ખૂરા હાલહવાલ થાય છે, નરકાદિના દારુણ દુઃખ વિપાક તેને વેદવા પડે છે. આમ રસનેદ્રિયની લોહુપતાથી જેમ માછલું સપડાઈને દુઃખી થાય છે તેમ સ્પર્શેન્દ્રિયને વશ થવાથી મદોન્મત્ત હાથી પણ અંધન પામે છે, અક્ષુર્ષન્દ્રિયને વશ થવાથી પતંગીઓ દીપકમાં અંપલાવી જળી મરે છે, પ્રાણેન્દ્રિયને વશ થવાથી ભમરો કમળમાં પૂરાઈ જઈ પ્રાણાંત દુઃખ પામે છે, શ્રોત્રેન્દ્રિયને વશ થવાથી મૃગલાં પારધિની જાલમાં સપડાઈ જાય છે. આમ એકેક ઈન્દ્રિય વિષયના પરવશપણથી પ્રાણી દારુણ વિપાક પામે છે, તો પછી પાંચ ઈન્દ્રિય જ્યાં મોકળી હોય, એવો ભવાભિનંદી જીવ તો કેટલું દુઃખ પામે એમાં પૂછવું જ શું ?

“ કરિહ્ણવમ્મુપા રે શલ્ભમ્મુગાદયો, વિષયવિનોદરસેન ।

હંત્ત લમંતે રે વિવિધા વેદના, વત પરિણતિવિરસેન ।।

પરિહરણીયા રે સુકૃતિમિરાશ્રવા । ”—શાંતસુધારસ.

માટે કહ્યું—ધિગહો દારુણ તમઃ—અહો ! દારુણ તમને ચિક્ષાર હો ! આ દારુણ અગ્નિ અંધકારને ચિક્ષાર હો ! આ કષ્ટરૂપ અગ્નિ છે, એમ અર્થ છે.

“ મનમથ વશ માતંગ જગતમે, પરવશતા દુઃખ પાવે રે;
રસના લુપ્થ હોય જખ મૂરખ, બળ પડયો પછતાવે રે....
વિષય વાસના ત્યાગો ચેતન, સાચે મારગ લાગો રે.

ધ્રાણુ સુવાસ કાજ સુન ભમરા, સંપુટમાંહે ણંધાવે રે;
તે સરોજ સંપુટ સંયુત કુન, કરટીકે સુખ જાવે રે....વિષય૦

રૂપ મનોહર દેખ પતંગા, પડત દીપમાં બંધ રે;
દેખો યાકું દુઃખ કારતમે, નયન ભયે હે સહાઈ રે....વિષય૦

શ્રોત્રેદ્રિય આસકત મિરગલા, છિનમે શિશ કટાવે રે;
એક એક આસકત જીવ એમ, નાનાવિધ દુઃખ પાવે રે....વિષય૦

પંચ પ્રબળ વર્તે નિત્ય બાકું, તાકું કહા જ્યું કહીએ રે;
ચિદાનંદ એ વચન સુષ્ણીને, નિજ સ્વભાવમે રહીએ રે....વિષય૦ ”

ચિદાનંદજી

આમ હોવાથી જ્ઞાની પુરુષોએ આ વિષય સુખને નાગની ફેણનીx અથવા કિંપાક-ફલની ઉપમા આપી છે, અને તેને કુસુખ-અસત સુખ કહ્યું તે યથાર્થ છે, -અથવા તેના જેવા પરિણામે દુઃખ છે તે વાસ્તવિક રીતે સુખ જ નથી, દુઃખ જ છે. ‘ એ ત્યાગવા સિદ્ધાંત કે પશ્ચાત્ દુઃખ તે સુખ નહિ ’ (શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી).

આને અત્રે તુચ્છ ને દારુણ કહ્યું તે યથાર્થોચ્ચ છે. કારણ કે તે તુચ્છ, સાર વિનાનું ને જગત્ની એક જેવું છે. જે પુણ્યલો અનંત જીવોએ વારંવાર લોગ્યા છે, તેના ઉચ્છિદ-એકા એવા પુણ્યલ પરમાણુઓના લોગથી વિષયા-
‘ ધિગહો શ્વણં સક્ત-ભવાભિનંદી જીવ આનંદ માને છે! ને તેવા ઝાંઝવાના જલ જેવા તમઃ ’ તુચ્છ કુસુખ પાછળ દોડી સન્માર્ગથી બ્રહ્મ ધાય છે, ધર્મ કર્તવ્યરૂપ સત્પ્રવૃત્તિ છોડી દે છે! એ માટે શાસ્ત્રકાર મહર્ષિ આચાર્યજી એક વ્યક્ત કરે છે-બરે! આ તમસ્ને, અજ્ઞાન અંધકારને ધિક્કાર હો! કે જેને લઈને આ જીવ પોતાનું ભાન ભૂલી જઈને આમ વિપરીત પ્રવૃત્તિ કરે છે, ખોટું આચરણ કરે છે. આમાં એ બિચારાનો દોષ નથી, પણ તેના મોહનીય કર્મનો દોષ છે. તે જ અંધકાર-રૂપ હોવાથી, તેને સાચી દિશા સૂઝતી નથી, સાચો માર્ગ ભાસતો નથી, એટલી સુંઝાઈ જઈ તે સન્માર્ગ છોડી ઉન્માર્ગે જાય છે.

x “ મોગા મુજ્જમોગામાઃ સઘઃ પ્રાણાવહારિણઃ ।

સેવ્યમાનાઃ પ્રજાયન્તે સંસારે ત્રિદશૈરપિ ॥ ”—શ્રી જ્ઞાનાર્જુન.

“ ઈદ્રિયના વિષયરૂપી ક્ષેત્રની જમીન જીતવાને આત્મા અસમર્થપણું બતાવે છે, અને આખી પૃથ્વી જીતવામાં સમર્થપણું ધારે છે, એ કેવું આશ્ચર્યરૂપ છે ? ”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

ઉપસંહાર કરતાં કહે છે.—

અવેદ્યસંવેદ્યપદમાન્ધ્યં દુર્ગતિપાતકૃત્ ।
સત્સંગાગમયોગેન જૈયમેતન્મહાત્મભિઃ ॥ ૮૫ ॥

પદ અવેદ્ય એ આંધ્યરૂપ, કરતું દુર્ગતિ પાત;
સત્સંગાગમ યોગથી, જેય મહાત્મથી માત્ર. ૮૫.

અર્થ:—એ અવેદ્યસંવેદ્ય પદ આંધ્યરૂપ-અંધપણુરૂપ હોઈ, દુર્ગતિમાં પાત કરનારું-પાડનારું છે; એ સત્સંગ-આગમના યોગથી મહાત્માઓથી જીતી શકાય એવું છે.

વિવેચન

આમ ઉપરમાં જેનું સ્વરૂપ વિસ્તારથી કહેવામાં આવ્યું, તે અવેદ્યસંવેદ્ય પદ આંધ્યરૂપ એટલે કે-અંધપણુરૂપ છે, અને તે દુર્ગતિમાં પાત કરનારું-પાડનારું છે. આવું આ અવેદ્યસંવેદ્ય પદ આ જ ભૂમિકામાં મહાત્મા જોગીજનોથી જ અ. વે. સં. નો સત્સંગ-આગમના યોગે કરીને જીતાય એવું છે. તે આ પ્રકારે:—જેમ સત્સંગ-આગ-કોઈ આંધળો અંધપણુને લીધે માર્ગ ન દેખતો હોઈ ઊંડા ખાડામાં મથી જાય પડી જાય, તેમ અવેદ્યસંવેદ્યરૂપ અંધપણુને લીધે આ જીવને સન્માર્ગ ન સૂઝતો હોઈ તે નરકાદિ દુર્ગતિરૂપ ગર્તામાં-ખાડામાં પડી જાય છે. પણ તે આંધળાને જે સાચો માર્ગદર્શક દોરનારો મળી આવે, તો તે ખાડામાં ન પડતાં સીધે માર્ગે ચાલ્યો જાય છે; તેમ આ જીવને પણ સાચો રસ્તો દોરનાર સત્સંગ-સત્પુરુષનો અને આગમનો-સત્શાસ્ત્રનો યોગ જાહે, તો તેવા માર્ગદર્શકના પ્રભાવે તેને સન્માર્ગનું જ્ઞાન થાય, અને દુર્ગતિના ખાડામાં ન પડતાં તે સન્માર્ગે ચાલ્યો જાય.

વૃત્તિ:—અવેદ્યસંવેદ્યપદમ્-ઉક્ત લક્ષણનાળું અવેદ્યસંવેદ્ય પદ, આન્ધ્ય-આન્ધ્ય ભાવરૂપ, અંધપણુરૂપ છે. એટલા માટે જ કહ્યું—દુર્ગતિપાતકૃત્-દુર્ગતિમાં પાત કરવાના શીલવાળું-સ્વભાવ-વાળું છે. સત્સંગાગમયોગેન-સત્સંગ-આગમના યોગથી, વિશિષ્ટ સંગ-આગમના સંગથી એમ અર્થ છે. એકરૂપ ભાવ પુરુષપ્રાધાન્ય પ્રખ્યાપન કરે છે. જૈયમેતદ્-આ અવેદ્યસંવેદ્યપદ જીતાવા યોગ્ય છે, મહાત્મભિઃ-મહાત્મા પુરુષોથી, આ જ ભૂમિકામાં; અન્યથા જીતવાનું અશક્યપણું છે તેથી કરીને, એથી કરીને જ આગમ પણ અનુભવપર (આમ જ અનુકૂળ કહેનાર) છે, એમ યોગાચાર્યો કહે છે. ‘અયોગ્યનિયોગાસિદ્ધે:’—અયોગ્યના નિયોગની અસિદ્ધિને લીધે.

“ પરિચય પાતકઘાતક સાધુ શુ, અકુશલ અપચય ચેત;
શ્રંથ અધ્યાતમ શ્રવણ મનન કરી, પરિશીલન નય હેત....સંભવ. ”

“ દુષ્ટજન સંગતિ પરિહરી, જજે સુગુરુ સંતાન રે. ”—શ્રી આનંદધનજી.

અને સત્સંગ-આગમ યોગથી એમ એકવચનરૂપ પ્રયોગ કરી એકલાવ કહ્યો છે, તે સહેતુક છે, કારણ કે માર્ગના દર્શનમાં સત્પુરુષનું જ આધ્યાન્ય-પ્રધાનપણું છે. માર્ગ-દષ્ટા સત્પુરુષ સદ્ગુરુ જ માર્ગ દેખાડી શકે, તે જ અજ્ઞાનાંધ જીવનું ‘ નયન ’ એટલે કે સન્માર્ગે દોરવણી કરી શકે. અને તે સત્પુરુષનો સમાગમ જોગ બને તો તેના અનુ-સંધાનમાં જ સત્શ્રુતના શ્રવણનો જોગ પણ બની આવે છે. અથવા તેમની આજ્ઞા પ્રમાણે અધ્યાત્મશાસ્ત્ર વાંચવા-વિચારવાની-અવગાહવાની પ્રેરણા મળે છે. આમ અગમ એવું આગમજ્ઞાન પણ ગુરુગમને આધીન છે, માટે બંને કારણની એકતા કહી.

જ્ઞાની સત્પુરુષોએ આ સત્સંગનો મહિમા ઠેર ઠેર ખૂબ ગાયો છે. સત્સંગ એ જીવને તરવાનું ઉત્તમ સાધન છે. ‘ ક્ષણ પણ સજ્જનની સંગતિ× થઈ તો તે ભવસમુદ્ર તરવામાં નોકા સમાન થઈ પડે છે, ’ એમ મહાજનો કહે છે. કારણ કે સત્સંગથી જીવના સ્વચ્છંદાદિ દોષ સહેજે દૂર થાય છે. ને આત્મગુણની વૃદ્ધિ થાય છે. આમ સત્સંગનો આશ્રય જીવને પરમ આધારરૂપ, અવલંબરૂપ, આથરૂપ થઈ પડે છે, ને તેના અવલંબને સંસારસાગર ખાબોચીઆ જેવો થઈ જઈ લીલાથી પાર ઉતરાય છે. જીવના પરમ બાંધવરૂપ આ સત્સંગની જેટલી પ્રશંસા કરીએ તેટલી ઓછી છે, માટે તેમાં સર્વાત્માથી આત્માર્પણ કરવું યોગ્ય છે એમ સત્પુરુષો ઉપદેશે છે.

“ માટે જેની પ્રાપ્ત કરવાની દૃઢ મતિ થઈ છે, તેણે પોતે કંઈ જ બાણતો નથી એવો દૃઢ નિશ્ચયવાળો પ્રથમ વિચાર કરવો. અને પછી ‘ સત્ ’ની પ્રાપ્તિ માટે જ્ઞાનીને શરણે જવું. તો જરૂર માર્ગની પ્રાપ્તિ થાય. આ જે વચનો લખ્યા છે, તે સર્વ સુસુક્ષ્ણને પરમ બંધવરૂપ છે, પરમ રક્ષકરૂપ છે. અને એને સમ્યક્ પ્રકારે વિચાર્યેથી પરમપદને આપે એવાં છે, એમાં નિર્શંક પ્રવચનની સમસ્ત દ્રાઢશાંખી, ષટ્ દર્શનનું સર્વોત્તમ તત્ત્વ અને જ્ઞાનીના બોધનું બીજ સંક્ષેપે કહ્યું છે.

“ સર્વ પરમાર્થના સાધનમાં પરમસાધન તે સત્સંગ છે. સત્પુરુષના ચરણ સમીપનો નિવાસ છે. બધા કાળમાં તેનું દુહ્ણલપણું છે, અને આવા વિષમ કાળમાં તેનું અત્યંત દુહ્ણલપણું જ્ઞાની પુરુષોએ બાણ્યું છે. જે પુરુષ સદ્ગુરુની ઉપાસના વિના તિજ કલ્પનાએ આત્મસ્વરૂપનો વિદ્યાર કરે તે માત્ર પોતાના સ્વચ્છંદના ઉદ્ધયને વેદે છે, એમ વિચારવું ઘટે છે. અવશ્ય આ જીવે પ્રથમ સર્વ સાધનને ગોણ ગણી, નિર્વાણનો સુખ્ય હેતુ એવો

× “ ક્ષણમપિ સજ્જનસંગતિરેકા, ભવતિ ભવાર્ણવતરણે જૌકા । ”—શ્રી શંકરાચાર્ય.

“ પાતયન્તિ ભવાવર્તે યે ત્વાં તે નૈવ વાંઘવાઃ ।

૪૧ “ બંધુતાં તે કરિષ્યન્તિ હિતમુદ્દિશ્ય યોગિનઃ ॥ ”—શ્રી જ્ઞાનાર્ણવ.

સત્સંગ જ સર્વાર્થણ્યપણે ઉપાસવો યોગ્ય છે; કે જેથી સર્વ સાધન સુલભ થાય છે, એવો અમારો આત્મસાક્ષાત્કાર છે.”-(જુઓ) શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પત્રાંક ૧૮૧-૪૨૮-૫૧૮ છં

આવા ઉત્તમ સત્સંગ આગમના યોગથી આ અવેદ્યસંવેદ્ય પદ આ યોથી દૃષ્ટિવાળા મહાત્મા પુરુષોથી જ જીતી શકાય છે, કારણ કે આ જ ભૂમિકામાં તેનો જય કરી શકાય એમ છે. અન્યત્ર તેમ જાની શકવું સંભવતું નથી, કારણ કે તથાપ્રકારની યોગ્યતાનો-પાત્રતાનો અભાવ હોય છે. પૂર્વે તે જીતવા જેટલું આત્મબલ હોતું નથી, અને પછી તેનો ઉદય હોતો નથી, તે જીતાઈ ગયું હોય છે. આગમમાં પણ આનું સમર્થન છે કે ‘અયોગ્યને નિયોગની અસિદ્ધિ છે.’ માટે આ દૃષ્ટિમાં જ અવેદ્યસંવેદ્ય પદને જીતવાની યોગ્યતા આ મહાત્મા જોગી જનને સાંપડે છે. અને એટલા માટે જ કહ્યું કે—

“એવા અવશુણ્યવંતનુંજ, પદ એ અવેદ્ય કઠોર;

સાધુ સંગ આગમતણોજ, તે જીત્યો ધુરધોર....મનમોહન.”-શ્રી યો. દ. સ. ૪-૧૦

અવેદ્યસંવેદ્ય અને વેદ્યસંવેદ્ય પદની તુલના: કોષ્ટક ૭.

નામ	અવેદ્યસંવેદ્ય પદ	વેદ્યસંવેદ્ય પદ
કષ્ટ દૃષ્ટિમાં	પહેલી ચારમાં અ. સં. પદ પ્રત્યક્ષ; વેદ્યસંવેદ્ય અતાર્ત્વિક	છેલ્લી ચારમાં-અવેદ્ય સં. ન હોય, વેદ્યસંવેદ્ય પદ તાર્ત્વિક
કારણ	ત્રિધિ અભેદ	ત્રિધિભેદ
વ્યાખ્યા	વેદ્ય ન સંવેદાય, પરમાર્થથી અપદ	વેદ્ય સંવેદાય. પરમાર્થથી પદ
પાત્ર	ભવાભિનંદી, સાંપ્રતદર્શી મિથ્યાદૃષ્ટિ	મુમુક્ષુ, નિશ્ચય સમ્યગ્દૃષ્ટિ
બોધ	સ્થૂલ-અસત્. કારણ અપાય શક્તિ માલિન્ય, અપાય દર્શન અતાર્ત્વિક	સૂક્ષ્મ-સત્. કારણ અપાય શક્તિ માલિન્ય ન હોય, અપાયદર્શન તાર્ત્વિક
પાપ પ્રવૃત્તિ	પાપ પ્રવૃત્તિ હોય	હોય નહિ. ક્વચિત્ હોય તો છેલ્લી ને તમલોહપદન્યાસ જેવી
લક્ષણ	વિપર્યાસ, વિવેકાંધતા, અતિમોહ, વિષમ કુતર્ક ગ્રહ	અવિપર્યાસ, સદ્વિવેક, અમોહ, મહરહિતપણું
પરિણામ	સંસાર પ્રતિ અનુદેગ, ભોગાસક્તિ, કૃત્યાકૃત્યબ્રાંતિ	સંવેગાતિશય-પરમ વૈરાગ્ય, અનાસક્તિ, અબ્રાંતિ
પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ	અસત્ ચેષ્ટાપ્રવૃત્તિ, સત્ ચેષ્ટાનિવૃત્તિ	સત્ ચેષ્ટાપ્રવૃત્તિ, અસત્ ચેષ્ટાનિવૃત્તિ
સ્વરૂપ	અંધપણુરૂપ	સમ્યગ્દર્શનરૂપ
ફલ	આત્મમંધન, દુર્ગતિપાત	અમંધ, સુગતિપ્રાપ્તિ
ગુણુરચાન	પ્રથમ	ચતુર્થ-દેશવિરતિ આદિ

[। इति अवेद्यसंवेद्यपदाधिकारः ।]

વિષમ કુતર્કગ્રહ નિન્દા અધિકાર

એટલા માટે જ્યલિંગો (જયના ચિહ્નો) કહે છે—

जीयमाने च नियमादेतस्मिंस्तत्त्वतो नृणाम् ।

निवर्तते स्वतोऽत्यन्तं कुतर्कविषमग्रहः ॥ ૮૬ ॥

એહ જીતાતાં નિયમથી, તત્ત્વ-થી નરનો સાવ;
સ્વયં નિવર્તે ગ્રહ સમો, વિષમ કુતર્ક ભાવ. ૮૬.

અર્થ:—અને આ અવેદસવેદન્યે જય કરાતાં નિયમથી મનુષ્યોનો કુતર્ક વિષમ ગ્રહ તત્ત્વથી અત્યંતપણે આપોઆપ નિવૃત્ત થાય છે-ટળે છે.

વિવેચન

“ તે જીતે સહેજે ટળેજી, વિષમ કુતર્ક પ્રકાર;

ફર નિકટ હાથી હજીજી, કરે એ બંધર વિચાર....મનમોહન૦ ”—શ્રી. ચો. ઇ. સ. ૪-૧૨

અને આ અવેદસવેદન્ય પદ કે જે મહામિથ્યાત્વનું કારણ છે, અને પશુપણા આદિ શબ્દથી વાચ્ય-ઓળખાવા યોગ્ય છે, તે જ્યારે જીતાતું જાય છે ત્યારે પરમાર્થથી પુરુષનો વિષમ કુતર્કગ્રહ ગ્રહ પોતાની મેળેજ ચોક્કસ નિવર્તી જાય છે. ઉપ-મહામિથ્યાત્વ રમાં અત્યંત વિસ્તારથી અવેદસવેદન્ય વર્ણન કર્યું, તે ઉપરથી નિબંધન સ્પષ્ટ છે કે મહામિથ્યાત્વનું કારણ જે કોઈ હોય, તે તે અવેદસવેદન્ય જ છે. તેના પ્રભાવથી જ જીવ અનાતમજ્ઞ હોય છે, અનાતમામાં આત્મભુદ્ધિ ધરે છે, સ્વ-પરનો એકત્વ અધ્યાસ કરે છે, દેહને જ આત્મા માની આત્માનું ભાન ભૂલી જાય છે, સત્ને અસત્ અને અસત્ને સત્ ચિંતવે છે. ઇત્યાદિ પ્રકારે ગાઢ મિથ્યાપણાનું-અસત્પણાનું કારણ આ અવેદસવેદન્ય પદ છે. અને આવા અબૂજપણાને લીધે જ એને ‘પશુપણું’, ગમારપણું, અબૂજપણું, મૂઢપણું ઇત્યાદિ નામ છાજે છે. કારણ કે ‘પશુ’ જેવા અબૂજનું જ્ઞાન બાહ્ય પદાર્થથી સર્વથા પીવાઈ જાય છે ને નિજ પ્રવ્યક્તિ અર્થાત્ સ્વસ્વરૂપનું પ્રગટપણું છોડી લીધાથી બાહી થતું જાય છે. આમ પરરૂપમાં જ

વૃત્તિ:—જીયમાને ચ નિયમાદેતસ્મિન્—અને આ અવેદસવેદન્ય પદ નિયમથી જીતાતાં; એટલે

કે આ મહામિથ્યાત્વના નિબંધનરૂપ, પશુત્વ આદિ શબ્દથી વાચ્ય એવું અવેદન્ય પદ જીતાતી વેળાએ, તત્ત્વત:—તત્ત્વથી, પરમાર્થથી, નૃણાં—નરોનો, પુરુષોનો, નિવર્તતે સ્વત:—સ્વત: નિવર્તે છે; આત્માથી જ, પોતાની મેળે જ, પરના ઉપદેશ વિના નિવર્તે છે, ટળી જાય છે,—નિમિત્તના અભાવે નૈમિત્તિકના અભાવને લીધે. અત્યંત—અત્યંતપણે,—સમ્બજ્ઞાનયોગને લીધે, અગમ પ્રામાણ્યના જાણપણા થકી. કુતર્ક-વિષમગ્રહ:—કુતર્કરૂપ વિષમ ગ્રહ,—દષ્ટ એવા અપાય હેતુપણાથકી. (અપાય હેતુપણું પ્રગટ લીધામાં આવતું હોવાથી.) ગ્રહ જેવો ગ્રહ (ગ્રહ=સૂર્ય ચંદ્રાદિ, અથવા ભૂત-પિરાચ, અથવા મગર.)

વિશ્રાંત થયેલું પશુતું જ્ઞાન ચોતરફથી સીદાય છે. પણ જે તત-તે છે, તે તત અહીં સ્વરૂપથી છે, એવું સ્યાદ્વાદીતું જ્ઞાન તો અત્યંત ઉન્મગ્ન-ઉપર તરી આવતા ધન સ્વભાવ-ભરથી પૂર્ણ થઈ સમુન્મગ્ન પામે છે, ઉદ્ભવસી આની ઉપર તરતું રહે છે.'x

આવું અખંડ-ગમાર પશુપણા જેવું મિથ્યાત્વકારણ અવેશવેદ્યપદ જેમ જેમ જીતાય છે, તેમ તેમ તે મિથ્યાત્વને આધીન-તે મિથ્યાત્વથી જ ઉદ્ભવતા એવા વિષમ કુતર્કરૂપ ગ્રહો પોતાની મેળે જ નિવર્તી જાય છે, દૂર થાય છે; કારણ મિથ્યાત્વજયે કે નિમિત્તનો અભાવ થાય એટલે નૈમિત્તિકનો અભાવ થાય જ એવો નિયમ કુતર્કગ્રહ- છે. કુતર્કોતું જન્મસ્થાન મિથ્યાત્વ છે. એટલે જેવું મિથ્યાત્વ દૂર થાય, નિવૃત્તિ કે તેની સાથેસાથ જ કુતર્ક પણ ચાલ્યો જાય છે, કારણ કે મૂળ કારણ નિર્મૂલ થતાં ઉત્તર કારણ નિર્મૂલ નિરાધાર થાય છે. મુખ્ય આધાર-સ્થાન ત્રૂટી પડતાં જેમ મકાન જમીનદોસ્ત થાય છે, તેમ મિથ્યાત્વનો આધાર ત્રૂટી પડતાં કુતર્કની ધમારત એકદમ ત્રૂટી પડે છે. કુતર્કના હવાઈ કિલ્લા (Castles in the air) અપાટાબંધ ઊડી જાય છે. જેમ રાજા જીતાઈ જતાં આખી સેના જીતાઈ જાય છે, તેમ મિથ્યાત્વનો જય થતાં તેના પરિવારરૂપ કુતર્ક-સેના પણ જીતાઈ જાય છે. અને આમ આ કુતર્ક નષ્ટ થાય છે તે આપોઆપ જ, પોતાની મેળે જ; એમાં પછી ઓળના ઉપદેશની પણ જરૂર રહેતી નથી.

કુતર્ક એટલે કુત્સિત તર્ક, અસત-ખોટા તર્ક. જે સ્વરૂપથી પોતે જ દુષ્ટ છે, ખોટા છે, અસત છે, મિથ્યા છે તે કુતર્ક. આ કુતર્કનો ગ્રહ એટલે કુટિલ આવેશરૂપ પકડ, અભિનિવેશ 'વિષમ' કહ્યો તે યથાર્થ છે. કારણ કે તે ગરેખર વસમો છે, જીવને હેરાન હેરાન કરી મૂકે છે; વળી તે કુતર્કોતું કોઈ જાતનું ઠેકાણું નથી, ઢંગધડો નથી, આમ પણ કૂદે ને તેમ પણ કૂદે, વાણીઆની પાછડી જેમ ગમે તેમ ફેરવાય ! ખોટાનું સાચું ને સાચાનું ખોટું કરવું એ એનું કામ છે. ઇત્યાદિ પ્રકારે કુતર્કોતું વિષમપણું પ્રગટ છે.

આવા કુતર્કને વિષમ 'ગ્રહ' ની ઉપમા અનેક પ્રકારે ઘટે છે:—(૧) ગ્રહ એટલે સૂર્ય, ચંદ્ર, રાહુ આદિ ગ્રહ. તેમાં દુષ્ટ ગ્રહ-અનિષ્ટ ગ્રહ જેમ મનુષ્યને પીડાકારી વસમો થઈ પડે છે, નડે છે, તેમ કુતર્કરૂપ દુષ્ટ ગ્રહ મનુષ્યને હેરાન વિષમ 'ગ્રહ' હેરાન કરી નાંખી વસમો પીડાકારી થઈ પડે છે, કનડે છે. અથવા જેવો કુતર્ક રાહુ જેવો પાપગ્રહ જેમ ચંદ્રને ગ્રસી તેને ઉત્તાપકારી થાય છે, તેમ આ કુતર્કરૂપી વિષમ પાપગ્રહ આત્મારૂપ ચંદ્રને ગ્રસી લઈ તેને અત્યંત

+ “**बाह्यायैः परिपीतमुज्झितनिजप्रव्यक्तिरिक्कीभव—**

द्विधातं पररूप एव परितो ज्ञानं पशोः सीदति ।

यत्तत्तद्विद्व स्वરूपत इति स्याद्वादिनस्तत्पुन—

दूरोन्मग्नघनस्वभावभरतः पूर्णं समुन्मज्जति ॥ ”—સમયસારકલશ,

તાપ પમાડે છે. આમ તે ભારે 'વસમો' ગ્રહ છે. (૨) અથવા 'ગ્રહ' એટલે ભૂત-પિશાચ-ઝોડ. જેમ કોઈને વસમું ભૂત, પિશાચ કે ઝોડ વળગ્યું હોય, તે તેનો કેટો ન મૂકે, તેને ગ્રહી રાખે, પકડી-જકડી રાખે, અને તેને હેરાનપરેશાન કરી નાંખે; તેમ આ કૃતક્રમ ભૂત, પિશાચ કે ઝોડ જીવને જે વળગ્યું હોય, તે તે તેનો કેટો મૂકતું નથી, તેને ગ્રહી-પકડી-જકડી રાખે છે, કાઢવું મુશ્કેલ થઈ પડી તેને ખૂબ કનડે છે. જેના મનમાં કૃતક્રમ ભૂત (Obsession, Delusion) ભરાઈ ગયું હોય, તેને તે કાઢવું ભારી વસમું થઈ પડે છે, એ જલાને કાઢવી ભારી વિકટ થઈ પડે છે! આમ પણ કૃતક્રમ 'વિષમ ગ્રહ' છે. (૩) અથવા 'ગ્રહ' એટલે મગર. મગર જે કોઈને ગ્રહે, પકડે, તે તેની પકડમાંથી છૂટવું બહુ મુશ્કેલ-વસમું છે, તેમ કૃતક્રમ ગ્રહના-મગરના પંજામાં જે સપડાયો, તેની દાઢમાં જે ભીડાયો, તેને પણ તેના સકંજામાંથી છૂટવું ભારી વસમું થઈ પડે છે. આ રીતે પણ કૃતક્રમ ખરેખર! વિષમ ગ્રહ છે.—આમ દુષ્ટ ગ્રહ, ભૂત, કે મગર—એમ ગ્રહના કોઈ પણ અર્થમાં કૃતક્રમે 'ગ્રહ' નામ આપ્યું તે યથાર્થ છે, અને તે પણ 'વિષમ' ગ્રહ છે, વસમો-શમાવવો વિકટ, સમ કરવો-સીધો પાંસરો કરવો દુર્ધટ એવો છે.

આવો જીવને ગ્રહી રાખનારો, પકડી-જકડી રાખનારો કૃતક્રમ પાપગ્રહ, અથવા ભૂત, અથવા મગરમચ્છ, અવેદ્યસંવેદ્યપદનો જ્યથતાં, આપોઆપ પોતાની પકડ મૂકી દે છે. જેમ ગ્રહશાંતિના પાઠથી પાપગ્રહનો ઉપદ્રવ વિરામ પામે છે, જેમ ભુવાના મંત્ર-પાઠથી ભૂતનો આવેશ-ઝોડ ઉતરી જાય છે, જેમ મર્મસ્થળમાં પ્રહાર આદિથી મગરની પકડ છટી જાય છે; તેમ અવેદ્યસંવેદ્યપદના જ્યથરૂપ ગ્રહશાંતિથી, મંત્રપાઠથી, શસ્ત્ર-પ્રહારથી કૃતક્રમ વિષમ ગ્રહ (યથાસંભવ ત્રણે અર્થમાં) પોતાનો ગ્રહ-પકડ આપોઆપ છોડી દે છે.

આ કૃતક્રમ કેવો વિશિષ્ટ છે? તે માટે કહે છે—

**બોધરોગઃ શમાપાયઃ શ્રદ્ધામજ્જોઽભિમાનકૃત્ ।
કૃતક્રમચ્ચેતસો વ્યક્તં ભાવશત્રુરનેકથા ॥ ૮૭ ॥**

વૃત્તિઃ—બોધરોગઃ—બોધને રોગરૂપ,—તે યથાવરિધતના ઉપધાત ભાવને લીધે, શમાપાયઃ—શમને અપાયરૂપ—હાનિ કરનાર,—અસદ્ અભિનિવેશના જનકપણા થકી. શ્રદ્ધામજ્જઃ—શ્રદ્ધાભંગરૂપ,—આગમ અર્થની અપ્રતિપતિને લીધે, અભિમાનકૃત્—અભિમાન કરનાર,—મિથ્યાભિમાનના જનકપણાથી. એમ

× “જીયમાનેઽવ રાજીવ ચમુચરપરિચ્છદઃ ।

નિવર્તેતે સ્વતઃ શીઘ્રં કૃતક્રમવિષમગ્રહઃ ॥”—શ્રી યશો. કૃત દ્વા. દ્વા.

“નૃપતિ જીવતાં જીવિએ દળ પુર ને અધિકાર.”—શ્રી ભોક્ષમાળા.

બોધરોગ શમહાણુ ને, શ્રદ્ધાભંગ મહકાર;
કુતર્ક ભાવરિપુ ચિત્તનો, પ્રગટ અનેક પ્રકાર. ૮૭

અર્થ:—બોધને રોગરૂપ, શમને અપાયરૂપ, શ્રદ્ધાને ભંગરૂપ, અને અભિમાન કરનારો એવો કુતર્ક વ્યક્તપણે ચિત્તનો અનેક પ્રકારે ભાવશત્રુ છે.

વિવેચન

આ વિષમ કુતર્ક ગ્રહ જે કહ્યો, તે કેવો અનિષ્ટ ને દુષ્ટ છે, તેનું વિશેષ સ્વરૂપ અહીં કહ્યું છે. આ કુતર્ક (૧) બોધ પ્રત્યે રોગ જેવો છે, (૨) શમને અપાયરૂપ-હાનિરૂપ છે, (૩) શ્રદ્ધાનો ભંગ કરનારો છે, (૪) અને અભિમાનને ઉપબવનારો છે. આમ તે અનેક પ્રકારે ચિત્તનો ભાવશત્રુ-પરમાર્થરિપુ છે.

ચિત્તનો ભાવશત્રુ કુતર્ક

૧. બોધરોગ—આ કુતર્ક ગ્રહ બોધ પ્રત્યે-સમ્યગ્ જ્ઞાન પ્રત્યે રોગરૂપ છે, કારણ કે યથાવસ્થિત બોધનો-સાચી સમજણનો તે ઉપઘાત કરે છે. રોગ જેમ શરીરને હાનિ પહોંચાડે છે, નિર્ગલ કરે છે, તેમ કુતર્ક પણ યથાર્થ બોધને નુકશાન પહોંચાડી નબળો બનાવે છે. જેમ રોગથી શરીરની શક્તિ ક્ષીણ થાય છે, અંગોપાંગ ઢીલા પડી જાય છે, ને શરીર કૃશ થઈ જાય છે, તેમ કુતર્કથી મનની ચિંતનશક્તિ કુંઠિત થવાથી બોધની શક્તિ ક્ષીણ થાય છે, બોધ શિથિલ-ઢીલો-પોચો બને છે, ને કૃશ થાય છે-હજીવો પડી જાય છે. આમ કુતર્કથી બોધ 'માંદો' પડે છે.

એટલે માંદો માણસ જેમ ભારી ખોરાક પચાવી શકતો નથી-જીરવી શકતો નથી, તેમ કુતર્કગ્રહરૂપ રોગ જેને લાગુ પડ્યો છે એવો કુતર્કી જીવ ઉત્તમ શ્રુતજ્ઞાનરૂપ પરમાજ્ઞ પચાવી શકતો નથી-જીરવી શકતો નથી, જિવદુનું તેનાથી તો તેને અપચો-કુચ્છવંત અજીર્ણ થાય છે! એટલા માટે જ્ઞાની સત્પુરુષો કહે છે કે- 'જેનો બોધ અપાત્ર અસદ્ગ્રહ નાશ પામ્યો નથી, એવાને શ્રુતજ્ઞાન આપવું વખાણવા લાયક નથી, -જેમ ખોડખાંપણવાળાને મોટી રાજ્યલક્ષ્મી આપવી યોગ્ય નથી તેમ. કાચા ઘડામાં રાખેલું પાણી જેમ પોતાનો અને ઘડાનો તરત નાશ કરે છે, તેમ અસદ્ગ્રહવંતને આપવામાં આવેલું શ્રુત તે જનનેનો નાશ કરે છે. અસદ્ગ્રહથી અસાચેલને જે વિમૂઢ હિતોપદેશ આપવા જાય છે, તે મહાઉપકારી (!) દૂતરીના શરીર પર કસ્તૂરીનો લેપ કરે છે! કષ્ટથી પ્રાપ્ત થયેલ આગમ અર્થ જે અસદ્ગ્રહથી હિતને

કુતર્ક: કુતર્ક, -આગમનિરપેક્ષ એમ અર્થ છે. તે શું? તો કે-જ્ઞેતસઃ-ચિત્તનો, અંતઃકરણનો, વ્યકં-વ્યક્તપણે, માવશત્રુ:-ભાવશત્રુ, પરમાર્થરિપુ. અનેકઘા-અનેક પ્રકારે, -આર્થના અપવાદ આદિ કારણવડે કરીને.

આપે છે, તે સેંકડો ચત્રથી મેળવેલું બીજા બીપર ભૂમિમાં વાવતાં ખેદ પામે છે ! કારણ કે અસદ્ગ્રહવાન ગુને પાસેથી શાસ્ત્રો સાંભળે છે, પણ તેમની આજ્ઞા કદી પાળતો નથી, અને તે અસારઆહી ચાલણીની જેમ યોતાનું વિવેચકપણું માને છે ! જેમ ચાલણી અસાર જેવા કાંકરા પકડી રાખે છે, તેમ આ અસદ્ગ્રહવાન કાંકરા જેવા અસાર દોષ પકડી રાખે છે ! ને ઉલટું તેનું અભિમાન રાખે છે કે હું કેવો વિવેચક છું ! ‘આમ તેની ચતુરાઈ પણ દંભને માટે હોય છે, શાસ્ત્રજ્ઞાન પણ પાપને માટે હોય છે, પ્રતિભા-સંપન્નપણું પણ પ્રતારણા માટે—છેતરપીડીને માટે હોય છે, ધીરપણું પણ ગર્વને માટે હોય છે ! અહો ! અસદ્ગ્રહવંતના ગુણોની વિપરીત સૃષ્ટિ હોય છે !’ એટલા માટે જ અસદ્ગ્રહવંત રોગી બોધરૂપ દૂધપાક પચાવવાને યોગ્ય નથી.*

૨. શમાપાય—કુતર્ક શમને એટલે આત્મશાંતિને અપાયરૂપ—હાનિરૂપ થાય છે, ખલેલ પહોંચાડે છે, કારણ કે તે અસત્ અભિનિવંશ—કદાચહ જન્માવે છે, ખોટા ખોટા મનના તરંગો કે તુરંગો ઉપજાવે છે, તેથી તે ચિત્તની શાંતિને ડોળી નાંખે છે, બળ-બળાવી મૂકે છે, ને જીવને વિજ્રમ દશામાં પાડી નાંખે છે, હાવરો—જહાવરો બનાવી દે છે. ‘શમરૂપ સુંદર ને શીતલ બાગને આ કુતર્કરૂપ આગની જવાલા બાળી નાંખે છે, ને ઉજાડ વેરાન કરી મૂકે છે. આવા અસદ્ગ્રહરૂપ અગ્નિથી જેનું અંતર બળી ગયું છે, ત્યાં તત્ત્વનિશ્ચયરૂપ વેલી ક્યાંથી બગે ? તો પછી પ્રશાંતિ—પુષ્પો અને હિતોપદેશ—ફલો તો બીજે જ શોધી લેવા ! આ અસદ્ગ્રહથી જેની મતિ છવાઈ ગઈ છે એવો મનુષ્ય કુતર્કરૂપ દાતરડાવડે તત્ત્વ-વલ્લીને કાપી નાંખે છે, રસથી દોષવૃક્ષને સિંચે છે, ને શમરૂપ સ્વાદિષ્ટ ફલને નીચે ફેંકી દે છે !’

૩. શ્રદ્ધાભંગ—કુતર્ક શ્રદ્ધાનો ભંગ કરે છે, કારણ કે તેથી આગમ અર્થની અપ્રતિયત્તિ—અસ્વીકાર થાય છે, સત્શાસ્ત્રની આસ્થામાં ભંગાણ પડે છે, આસ્થા ત્રટે છે. કુતર્કરૂપ શબ્દ હોય છે, ત્યાંલગી હૃદયમાં શ્રદ્ધા ચોંટતી નથી. જેમ પત્થરવાળી ભૂમિમાં પાણી પ્રવેશતું નથી ને અંકુરો ફૂટતો નથી, તેમ અસદ્ગ્રહરૂપ પત્થરમય ચિત્તમાં સદ્-

* “અસદ્ગ્રહો યસ્ય ગતો ન નાશં, ન દીયમાનં શ્રુતમસ્ય શસ્યમ્ ।
ન નામ વૈકલ્યકલંકિતસ્ય, પ્રૌઢા પ્રદાતું ઘટતે નૃપશ્રીઃ ॥
આમે ઘટે વારિ ધૃતં યથા સહ્નિનાશયેત્ સ્વં ચ ઘટં ચ સઘઃ ।
અસદ્ગ્રહગ્રસ્તમતેસ્તથૈવ, ધૃતાત્પ્રદત્તાદુભયોર્વિનાશઃ ॥” ઇત્યાદિ.

(વિશેષ આધાર માટે જુઓ)—શ્રી યશો ૦ કૃત. શ્રી અધ્યાત્મસાર.

+ “અસદ્ગ્રહાગ્નિજ્વલિતં યદંતઃ, ક્વ તત્ર તસ્વબ્યવસાયવહ્નિઃ ।
પ્રશાંતિપુષ્પાણિ હિતોપદેશફલાનિ ચાન્યત્ર ગવેષયન્તુ ॥
કુતર્કદાત્રેણ જુનાતિ તસ્વવહ્નીં રસાર્તિસચતિ દોષવૃક્ષમ્ ।
ક્ષિપત્યથઃ સ્વાદુફલં શમાખ્યમસદ્ગ્રહછન્નમતિર્મનુષ્યઃ ॥”—શ્રી અધ્યાત્મસાર.

ભાવ રસનો પ્રવેશ થતો નથી, ને વિશુદ્ધ બોધરૂપ અંકુરો ઉગતો નથી, એમાં સિદ્ધાંત વાણીનો શો અપરાધ વારુ? વ્રત આચરે, તપ પશુ તપે, અને પ્રયત્નથી પિંડશુદ્ધિ કરે, તોપશુ નિહ્લવોને ફળ નથી મળતું, તે અસદ્બ્રહ્મનો જ અપરાધ છે, કારણ કે તેઓને શ્રદ્ધા નથી.' થાળીમાં લાડવા પીરસ્યા હોય, પણ કોઈ ગળું દબાવે તો કેમ ખાઈ શકાય? તેમ 'સ્વબુદ્ધિરૂપ થાળી છે, તેમાં સદ્ગુરુરૂપ પીરસનારે કોઈ બોધરૂપ મોઢક પીરસ્યા છે, પણ અસદ્બ્રહ્મરૂપ કોઈ એવો દુષ્ટ ગળચી દબાવનાર છે કે તે ગળે ઉતરવા દેતો જ નથી।' એટલે કે શ્રદ્ધા ઉપજવા દેતો જ નથી.*

૪. અભિમાનકાર—કુતર્ક અભિમાન કરનાર છે, મિથ્યાભિમાન ઉપજાવે છે. તે આગમથી નિરપેક્ષ હોય છે. કુતર્ક કરનારને પોતાની કુતર્કશક્તિનું અભિમાન ઉપજે છે કે હું કેવો બડો હોશિયાર છું, કેવો ડાહ્યો (દોઢ) છું, આગમમાં કહેલી વાતને પણ હું મહારા તર્કબળથી કેવી ખોટી પાડું છું! ઈત્યાદિ પ્રકારે તે ખોટો ફાંકો રાખી આગમ-શાસ્ત્રની પણ પરવા કરતો નથી! પણ આ બધું તેનું મિથ્યા-ખોટું અભિમાન છે. કારણ કે x 'કાંઈક ભણીને ને કાંઈક સાંભળીને અસદ્બ્રહ્મથી જે પંડિતમાની-પોતાને પંડિત માને છે, તે ભલે વાણીનું સુખ યુએ, પણ તેનું લીલારહસ્ય તે અવગાહતો નથી.'

આમ આ વિષમ કુતર્ક-ગ્રહ બોધને રોગ ઉપજાવનારો, આત્મશાંતિમાં ખલેલ પહોંચાડનારો, શ્રદ્ધાને ભાંગનારો, અને મિથ્યાભિમાનને જન્મવાનારો હોય છે. અન્યત્ર પણ કહ્યું છે કે:—

“શમારામાનલજ્વાલા હિમાની જ્ઞાનપક્કજે ।

શ્રદ્ધાશલ્યં સ્મયોજ્જાસઃ કુતર્કઃ સુનયાર્ગલા ॥” શ્રી યશોવિજયશુક્રત, ઢા. ઢા. ૨૩

અર્થાત્—કુતર્ક શમરૂપ બગીચા પ્રત્યે અગ્નિજ્વાલા છે, જ્ઞાનરૂપ કમળને કરમાવવામાં હિમ જેવો છે, શ્રદ્ધાને શૂળરૂપ છે, ગર્વના ઉદ્ભાસરૂપ છે, ને સુનય પ્રત્યે આગળીઆરૂપ છે.

અને આમ છે એટલા માટે જ આ કુતર્ક ચિત્તનો-અંતઃકરણનો અનેક પ્રકારે

* “અસદ્બ્રહ્મગ્રાવમયે હિ ચિત્તે, ન ક્વાપિ સદ્ભાવરસપ્રવેશઃ ।

ઈહાંકુરશ્ચિત્તવિશુદ્ધબોધઃ, સિદ્ધાંતવાચાં વ્રત કોડપરાધઃ ॥

સ્થાલં સ્વબુદ્ધિઃ સુગુરોશ્ચ દાતુરુપસ્થિતા કાચન મોદકાલી ।

અસદ્બ્રહ્મઃ કોડપિ ગલેગ્રહીતા, તથાપિ ભોક્તું ન દદાતિ દુષ્ટઃ ॥”—શ્રી અધ્યાત્મસાર

x “અધીત્ય કિંચિન્ન નિશમ્ય કિંચિદસદ્બ્રહ્મત્પંડિતમાનિનો યે ।

મુલં સુલં ચુંવિતમસ્તુ વાચો લીલારહસ્યં તુ ન તૈર્જગાહે ॥”—શ્રી અધ્યાત્મસાર.

ભાવશત્રુ છે, પરમાર્થરિપુ છે. બાહ્ય શત્રુ જેમ ભૂંડું કરે છે, અહિત કરે છે, તેમ આ ભાવશત્રુ જીવનું અકલ્યાણ કરવામાં કાંઈ બાકી રાખતો નથી, કારણ કુતર્ક ચિત્તનો કે એના કારણે આર્ય પરમપૂજ્ય એવા સત્પુરુષ-સદાગમ આદિનો પ્રગટ ભાવશત્રુ અનાદર થાય છે, આશાતના-અવિનય-અપવાદ વગેરે નીપજે છે, અને તેથી જીવનું ભારી અકલ્યાણ થાય છે. શત્રુ જેમ સર્વનાશ કરવામાં સદા તત્પર હોય છે, તેમ જીવનો આ ભાવશત્રુરૂપ કુતર્ક સદાય ચિત્તશક્તિનો હાસ કરતો રહી, સર્વનાશ કરવા સદાય તત્પર રહ્યા કરે છે. એટલે જે કુતર્ક કરે છે, તે પોતે પોતાના દુશ્મનનું કામ કરે છે! પોતે પોતાનો વૈરી બને છે!

અને કારણ કે એમ છે, તેથી શું ? તે માટે કહે છે—

કુતર્કેઽભિનિવેશસ્તન્ન યુક્તો મુક્તિવાદિનામ્ ।

યુક્તઃ પુનઃ શ્રુતે શીલે સમાધૌ ચ મહાત્મનામ્ ॥ ૮૮ ॥

કુતર્કે અભિનિવેશ ના, મુક્તિવાદીને યુક્ત;

પણ શ્રુત શીલ સમાધિમાં, મહાત્મને એ યુક્ત. ૮૮

અર્થ:—તેથી કરીને મુક્તિવાદીઓને-મુમુક્ષુઓને કુતર્કમાં અભિનિવેશ કરવો યુક્ત નથી; પણ શ્રુતમાં, શીલમાં અને સમાધિમાં અભિનિવેશ કરવો એ મહાત્માઓને યુક્ત છે.

વિવેચન

આવા જે ઉપરમાં કહ્યા તે લક્ષણવાળા કુતર્કમાં અભિનિવેશ કરવો તે મુક્તિવાદી-ઓને-સંન્યાસીઓને-મુમુક્ષુઓને કોઈ પણ રીતે યુક્ત નથી, કારણ કે યુક્તિમાં મતિને ન જોડવી* અને મતિમાં યુક્તિને પરાણે જોડવી એ અસદ્બુદ્ધરૂપ અભિ-

વૃત્તિ:-કુતર્કે-ઉક્ત લક્ષણવાળા કુતર્કમાં, અભિનિવેશ:-અભિનિવેશ, તેવા પ્રકારે તેના પ્રદર્શન શું ? તે કે-ન યુક્ત:-યુક્ત નથી. કેવે ? તે કે-મુક્તિવાદીનામ્-મુક્તિવાદીઓને, સંન્યાસીઓને. યુક્તઃ પુનઃ-પણ યુક્ત છે, શ્રુતે-શ્રુતમાં, આગમમાં, શીલે-શીલમાં, પરદ્રોહથી વિરતિ લક્ષણવાળા શીલમાં, સમાધૌ ચ-અને સમાધિમાં, ધ્યાનના દ્વલ્ભૂત સમાધિમાં, મહાત્મનામ્-મહાત્માઓને, મુક્તિવાદીઓને અભિનિવેશ યુક્ત છે.

* “નિયોજયત્યેવ મતિં ન યુક્તૌ યુક્તિં મતૌ યઃ પ્રસમં નિયુક્તે ।

અસદ્ગ્રહાદેવ ન કસ્ય દ્વાસ્યોઽજલે ઘટારોપણમાદ્ધાનઃ ॥—શ્રી અધ્યાત્મસાર.

“આગ્રહી ચત નિનીષતિ યુક્તિં, તન્ન ચન્ન મતિરસ્ય નિવિષ્ટા ।

પક્ષપાતરહિતસ્ય તુ યુક્તિર્વન્ન તન્ન મતિરેતિ નિવેશં ॥”—શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજી

“મનોવસ્તો યુક્તિગર્વી મધ્યસ્થસ્યાનુઘાવતિ ।

તામાકર્ષતિ પુચ્છન્ન તુચ્છાગ્રહમનઃકપિઃ ॥”—શ્રી યશોવિજયજીકૃત અધ્યાત્મોપનિષદ્.

સુસુક્ષુને કુતર્ક નિવેશનું લક્ષણ છે, અને તે પાણી ન હોય ત્યાં ઘડો નાંખવા જેવું અયુક્તા હાર્યાસ્પદ છે! ‘ મધ્યસ્થ પુરુષનું મનરૂપી વાછડું યુક્તિરૂપી ગાયની પાછળ દોડે છે—યુક્તિને અનુસરે છે, પણ તુચ્છ આચ્છીનું મનરૂપા વાંદરું તે યુક્તિરૂપી ગાયને પુંછડાથી ખેંચે છે! ’—યુક્તિની ખેંચતાણ કરે છે! આવો તુચ્છ આશ્વરૂપ અભિનિવેશ સુસુક્ષુ જીવે કરવા યોગ્ય નથી, કારણ કે સુસુક્ષુ તો માત્ર મોક્ષનો જ અભિલાષી હોય છે, આત્માર્થ શિવાય બીજી કોઈ ઇચ્છા કે મનરોગ તેને હોતો નથી.

‘ કામ એક આત્માર્થનું, બીજો નહિં મનરોગ. ’ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

અને આ કુતર્કનો અભિનિવેશ તો મોક્ષનો પ્રતિપક્ષી ને આત્માર્થનો વિરોધી છે—બાધક છે, કારણ કે સુસુક્ષુ જીવ સદ્બોધને ઇચ્છે છે, ને કુતર્ક તો બોધને રોગરૂપ થઈ પડી તેનો હાસ અથવા ધ્વંસ કરે છે. સુસુક્ષુ શમને—આત્મશાંતિને કુતર્ક સંતિમગ્નને જાંખે છે, ને કુતર્ક તો શમને અપાયરૂપ હોઈ હાનિ પહોંચાડે છે. સુસુક્ષુ જીવ શ્રદ્ધાને સન્માર્ગનું પ્રથમ પગથોડું માની તેમાં સ્થિર થવાનો પ્રયત્ન કરે છે, ને કુતર્ક તો શ્રદ્ધા બાંગ કરાવી તેને ડગમગાવી મૂકે છે. સુસુક્ષુ તો ‘ આણાપ ધમ્મો આણાપ તવો ’ ‘ આજ્ઞાએ ધર્મ ને આજ્ઞાએ તપ ’ એમ બાણી અત્યંત નમ્રપણે સદા આજ્ઞાપ્રધાન રહેવા મથે છે; ને કુતર્ક તો સ્વ-ચ્છંદપ્રધાન હોઈ જીવને મિથ્યાભિમાન ઉપજાવે છે. આમ કુતર્ક અનેક પ્રકારે જીવનો ભાવશત્રુ છે. એટલે સુસુક્ષુપણાને ને કુતર્કને ક્યારેય પણ કોઈ પણ પ્રકારની કંઈ પણ મળતી પાણુ આવતી નથી, બન્નેમાં આકાશ-પાતાલનું અંતર છે, પ્રકાશ-અંધકાર જેવો પ્રગટ ભેદ છે, એ બન્નેનો કોઈ કાળે મેળ ખાય એમ નથી.

માટે સાચો સુસુક્ષુ હોય તે પોતાના ઇષ્ટ પ્રયોજનમાં વિદ્વર્ત્તા એવા કુતર્કને કેમ ગ્રહણ કરે વારુ? અને ગ્રહણ ન કરે—દૂરથી પણ ન સ્પર્શે, તો પછી તેમાં અભિનિવેશ—આશ્વરૂપ પકડ તો કેમ જ કરે? ખરેખર! સાચો મોક્ષાભિલાષી હોય, તે તો કુતર્કરૂપ અસદ્ગ્રહને આત્મચંદ્ર પ્રત્યે રાહુરૂપ બાણુતો હોઈ, તે કુતર્ક—ગ્રહજીને ગ્રહવા ઇચ્છે જ નહિં; કુતર્કગ્રહને ભૂત વિશાચરૂપ બલાનો વળગાડ બાણુતો હોઈ, તે બલાને વળગવા ઇચ્છે જ નહિં; કુતર્ક ગ્રહને આહરૂપ—મગરરૂપ બાણુતો હોઈ, તેનાથી ગ્રહાવા—તેના સર્ક-બામાં આવવા ઇચ્છે જ નહિં. તે તો તે કુતર્કબલાથી સદા દૂર જ ભાગે, કદી પણ તેમાં અભિનિવેશ કરે જ નહિં. અને એમ જ કરવું સુસુક્ષુને યુક્ત છે, કારણ કે યોગમાર્ગના શાતાપુરુષોએ ભાવિકાળના યોગીજનોના હિત અર્થે મોહાંધકાર પ્રત્યે આ લાલચત્તીરૂપ વચન કહ્યું છે કે—‘ તેવા તેવા પ્રકારે વાદોx અને પ્રતિવાદો કરતાં તત્ત્વનો અંત પમાતો

x “ વાદાંશ્ચ પ્રતિવાદાંશ્ચ વદન્તો નિશ્ચિતાંસ્તથા ।

તત્ત્વાન્તં નૈવ ગચ્છન્તિ તિલપીલકવદ્ગતૌ ॥ ” શ્રી યોગબિંદુ.

નથી,-ઘાણીના બેલની જેમ. ' આજે પાટા બાંધેલો ઘાણીનો બેલ આજે વખત ભર્યા કરે, પણ કેટલું ચાલ્યો તેનું તેને ભાન નથી હોતું; તેમ પોતપોતાના પક્ષના અભિનિવેશથી અંધ થયેલા વાદીઓ વિચિત્ર પ્રકારે વાદ વદે છે, છતાં બોલાઈ રહેલા તત્વને તો તેઓ યામતા નથી !

“ તર્ક વિચારે રે વાદપરંપરા રે, પાર ન ખોલે કોય;

અભિમત વસ્તુ વસ્તુગને કહે રે, તે વિરલા જગ ભેય.

....પંથકાં નિહાળું રે ખીજા જિનતણેા. ”—શ્રી આનંદધનજી

એટલા માટે મુમુક્ષુ જીવે કુતર્કમાં ખીલકુલ અભિનિવેશ કરવો યોગ્ય નથી. પણ આ મહાત્મા મુમુક્ષુઓને જો ક્યાંય પણ અભિનિવેશ કરવો યોગ્ય હોય, તો તે શ્રુતમાં-સદાગમમાં કરવો યોગ્ય છે, પરદ્રોહથી વિરતિ લક્ષણવાળા શીલમાં-

શીલાદિમાં
અભિનિવેશ
યુક્ત

શુદ્ધ ચારિત્રમાં કરવો યોગ્ય છે, અને ધ્યાનના ફલરૂપ સમાધિમાં કરવો યોગ્ય છે. કારણ કે શ્રુત, શીલ ને સમાધિ જ એવા શુભ સ્થાનક છે, કે જ્યાં અભિનિવેશ કરવો એટલે કે અંતઃપ્રવેશ કરવો, દૃઢ આચરૂં ધરવો, દૃઢતાથી વળગી રહેવું, મજબૂત પકડ કરવી,-એ આત્માર્થી

મુમુક્ષુને હિતાવહ હોઈ યુક્ત છે, પરમ પ્રશસ્ત છે. જો કે આચરૂં-કદાચરૂં, મતાચરૂં અભિનિવેશ તો સર્વથા અનિષ્ટ હોઈ સર્વત્ર વર્ચ્ય જ-ત્યાગવા યોગ્ય જ છે; તો પણ અત્રે જે શ્રુત આદિમાં અભિનિવેશ કહ્યો, તે કદાચરૂંના અર્થમાં નથી, પણ સદાચરૂં-સત્યાચરૂં પ્રશસ્ત અર્થમાં છે; અત્રે અભિનિવેશ એટલે અત્યંત અંતઃપ્રવેશ એમ અર્થ ધટે છે. આમ શ્રુતમાં અભિનિવેશ કરવો એટલે શ્રુતને દૃઢ ભક્તિથી આરાધવું, શ્રુત સાગરમાં ઊંડો પ્રવેશ કરી તેના અર્થનું અવગાહન કરવું. શીલમાં અભિનિવેશ કરવો એટલે શીલને-શુદ્ધ ચારિત્રને દૃઢપણે, ચુસ્તપણે, મક્કમપણે વળગી રહેવું, ચીટકી રહેવું, શીલને અખંડ અભંગપણે સેવવું. સમાધિમાં અભિનિવેશ કરવો એટલે દૃઢતાથી સમાધિમાં પ્રવેશી અક્ષોભ રહેવું, ' ઘોર* પરીષદ કે ઉપસર્ગ ભયે કરી, આની શકે નહિ' તે સ્થિરતાનો અંત જો, '-એવી અખંડ આત્મસમાધિ પ્રાપ્ત કરવી.

આમ પ્રશસ્ત અર્થમાં-શ્રુત, શીલ ને સમાધિની દૃઢ આરાધનાના સમર્થ અર્થમાં, શ્રુત-શીલ-સમાધિ પ્રત્યે અભિનિવેશ કરવો તે મુમુક્ષુને સર્વથા યોગ્ય છે; કારણ કે તે શ્રુત-શીલ-સમાધિ મુમુક્ષુ જોગીજનના મોક્ષરૂપ ઈષ્ટ પ્રયોજનની સિદ્ધિના ઉત્તમ સાધન છે, માટે તેની દૃઢ લગનીરૂપ આરાધના કરવી, રૂઢ લગાડીને તેની પાછળ મંડી પડવું, તેમાં અભિનિવેશ-અત્યંત તનમયતારૂપ પ્રવેશ કરવો તે મુમુક્ષુને અત્યંત યોગ્ય છે.

* જુઓ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીવે અપૂર્વ અવસરવાળું અત્યંત સુખસિદ્ધ અમર કાવ્ય.

વીજં ચાસ્ય પરં સિદ્ધમવન્ધ્યં સર્વયોગિનામ્ ।
પરાર્થકરણં ચેન પરિશુદ્ધમતોઽત્ર ચ ॥ ૮૨ ॥

આતું ણીજ સહુ યોગિને, સિદ્ધ અવન્ધ્ય પ્રધાન;
પરોપકાર પરિશુદ્ધ જે, એથી એહ આ સ્થાન. ૮૬

અર્થ:—અને આ શુત આદિતું પરમ ણીજ, સર્વ યોગીઓને સિદ્ધ એવું અવન્ધ્ય-અચૂક ફલ દેનારું પરિશુદ્ધ પરાર્થકરણ (પરોપકાર) છે; એટલા માટે અત્રે પણ અભિ-નિવેશ કરવો યુક્ત છે.

વિવેચન

“ પ્રભુ ભજો, નીતિ સમજો, પરઠો પરોપકાર. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

અને આ ઉપરમાં જે અભિનિવેશ કરવા યોગ્ય-લગની લગાડવા યોગ્ય, એવા શુત, શીલ ને સમાધિ કહ્યા, તેતું પણ સર્વ યોગીઓને સિદ્ધ થયેલું-પ્રતિષ્ઠિત થયેલું પરમ કારણ શું છે? તે અહીં પ્રગટ કર્યું છે:—એ શ્રુતાદિતું પણ પરમ શુદ્ધ ણીજરૂપ પ્રધાન કારણ પરાર્થકરણ છે, એટલે કે પર પ્રયોજનના પરોપકારમાં નિષ્પાદનરૂપ પરોપકાર છે. એમ કુલયોગી વગેરે સર્વ યોગીઓએ અભિનિવેશ સંમત કરેલું છે, પ્રતિષ્ઠિત કરેલું છે. અને આ પરોપકારરૂપ ણીજ યુક્ત શ્રુતાદિની પ્રાપ્તિરૂપ અમોઘ-અચૂક ફલ આપનારું છે. આ પરોપકાર કાર્યમાં અન્ય કોઈનો ઉપધાત ન થવો જોઈએ, ણીજ કોઈને બાધા ન ઉપજવી જોઈએ, એવું તે સર્વથા પરિશુદ્ધ હોવું જોઈએ. આવા પરિશુદ્ધ પરોપકારમાં અભિનિવેશ કરવો, લગની લગાડવી, તે સુમુક્ષુ મહાત્માઓને યુક્ત છે, કારણ કે આ પરોપકાર શ્રુતાદિ કારણતું પણ કારણ છે. એટલા માટે સુમુક્ષુએ પરોપકારી થવું, પરોપકાર કાર્યના વ્યસની થવું, એમ સત્પુરુષોનો ઉપદેશ છે. શ્રી વ્યાસજીએ ભાગવતમાં કહ્યું છે કે—‘પરોપકાર: પુણ્યાય વાપાય પરવીડનમ્ ।’

એટલે મોક્ષાભિલાષી સુમુક્ષુ જીવે પોતાના તન, મન, ધન ને વચનની સમસ્ત શક્તિ

વૃત્તિ:—વીજં ચાસ્ય—અને આતું-શ્રુતાદિતું ણીજ, પરં સિદ્ધં-પરમ સિદ્ધ, પ્રધાન પ્રતિષ્ઠિત, અવન્ધ્ય-અવન્ધ્ય, નિયત ફલદાયી, ચોક્કસ ફલ આપનારું, સર્વયોગિનામ્-સર્વયોગીઓને, કુલયોગી પ્રમુખ સર્વ યોગીઓને. તે શું? તે માટે કહ્યું-પરાર્થકરણ-પરાર્થકરણ, પરપ્રયોજનતું નિષ્પાદન, (પરોપકાર) ચેન-જેથી, જે કારણથી, પરિશુદ્ધં-પરિશુદ્ધ, અન્યના અનુપધાતથી, ણીજનો ઉપધાત નહિં કરવા થકી, અતો-આથી, આ કારણ થકી, અત્ર ચ-અત્રે પણ, આ પરાર્થકરણમાં (પરોપકારમાં) પણ અભિનિવેશ યુક્ત છે.

અન્ય જીવોના ઉપકારને અર્થે અર્થવી એજ ઉચિત છે. પોતાના શરીરને તે પોતાનાથી અને તેટલી પર સેવા કાર્યમાં અર્પણ કરે, પોતાના મનને તે પરહિત-તન,મન,ધનથી ચિંતાના કાર્યમાં વ્યાપ્ત કરે, પોતાના વચનને તે પરતું લહું થાય પરોપકાર એવા સત પ્રયોજનમાં પ્રયુક્ત કરે, પોતાના ધનને તે દીન-દુઃખીના દુઃખદલનમાં વિનિયોજિત કરે, અને જનકલ્યાણના ઉત્કર્ષરૂપ સેવા કાર્યમાં પોતાનો અનતો ફાળો આપે, કારણ કે સંતજનોની વિભૂતિઓ પરોપકારાર્થે હોય છે. 'પરોપકારાય સતાં વિમૂતયઃ।' અને આણું જે પરોપકાર કૃત્ય છે તે 'પરિશુદ્ધ' અર્થાત્ સર્વથા શુદ્ધ હોણું જોઈએ. એટલે આમાં ણીજા જીવનો ઉપધાત ન થાય, એકના લોગે ણીજાનો ઉપકાર ન થાય, એ ખાસ જોણું જોઈએ. કોઈ પણ જીવને કંઈપણ દુઃખ-કિલામણા ઉપજાવ્યા વિના જે કરવામાં આવે તે જ પરિશુદ્ધ પરોપકાર છે. તેમજ આ પરોપકાર કૃત્યમાં આ લોક-પરલોક સંબંધી કંઈ પણ ફલ અપેક્ષા નજ હોવી જોઈએ, પરોપકાર કૃત્ય સર્વથા નિઃકામ જ હોણું જોઈએ, અને તો જ તે 'પરિશુદ્ધ' ગણાય.

કુતર્કની અસારતા જ જતાવવા માટે કહે છે—

અવિદ્યાસંગતાઃ પ્રાયો વિકલ્પાઃ સર્વ એવ યત્ ।
તદ્યોજનાત્મકશ્ચૈષ કુતર્કઃ કિમનેન તત્ ॥ ૧૦ ॥

અવિદ્યાસંગત પ્રાય તો, હોય વિકલ્પ તમામ;
તસ યોજકજ કુતર્ક આ, તેથી એણું શું કામ? ૨૦

અર્થ:—જાણું કરીને સર્વેય વિકલ્પો અવિદ્યાસંયુક્ત હોય છે, અને તે વિકલ્પના યોજનરૂપ આ કુતર્ક છે. તેથી કરીને આ કુતર્કથી શું ?

વિવેચન

“જહાં કલપના જલપના, તહાં માનેઃ દુઃખ છાંઈ;
મિટે કલપના જલપના, તખ વસ્તુ તિન પાઈ.”—શ્રીમદ્ રાજવ્યંદ્રજી

સર્વેય વિકલ્પો-શબ્દવિકલ્પો ને અર્થવિકલ્પો પ્રાયે કરીને અવિદ્યાસંગત હોય

વૃત્તિઃ-અવિદ્યાસંગતાઃ-અવિદ્યાસંગત, જ્ઞાનાવરણીય આદિથી સંપૃક્ત-સંયુક્ત, પ્રાયો-પ્રાયે, આહુત્યથી, વિકલ્પાઃ સર્વ એવ-વિકલ્પો સર્વેય, -શબ્દ વિકલ્પો, અને અર્થ વિકલ્પો, યત્-કારણ કે, તદ્યોજનાત્મકશ્ચ-અને તેનો યોજનાત્મક, તે વિકલ્પનો યોજનાત્મક, ષ્ચઃ-આ, -ગોમય-પાયસ આદિ વિકલ્પ કરવાવડે કરીને, કુતર્કઃ-કુતર્ક-ઉક્ત લક્ષણવાળો છે. કિમનેન તત્-નેથી કરીને એનાથી શું ? એણું શું કામ છે ? કંઈ નહિં, એમ અર્થ છે.

છે, એટલે કે જ્ઞાનાવરણીય અદિથી સંયુક્ત હોય છે. જ્યાં જ્યાં વિકલ્પ છે ત્યાં ત્યાં તેની સાથે અવિદ્યા અવશ્ય જાય જ છે, ને ત્યાં ત્યાં અવશ્ય જ્ઞાનાવરણીય વિકલ્પનો આદિનો ઉદય હોય જ છે. અને તે અવિદ્યાસંગત વિકલ્પોનો યોગક કુતર્ક યોગક-યોજનારો-ગોઠવનારો આ કુતર્ક છે. આ છાણ છે તે દ્રવ્ય કેમ નહિ? આ દ્રવ્ય છે તે છાણ કેમ નહિ? ઈત્યાદિ પ્રકારના અસમજસ વિકલ્પનો ઉત્પાદક કુતર્ક જ છે. અવિદ્યારૂપ શિલ્પી-કઠીઓ વિકલ્પરૂપ કલ્પનાની શિલા ઘડે છે! અને કુતર્ક તે કલ્પનાની શિલાની યોજના કરે છે, ગોઠવે છે, એક બીજા સાથે સલાડે છે! એટલે મૂળ શિલ્પકાર જ ખોટો! તેનું શિલ્પ-ઘડતર પણ કલ્પનારૂપ, બધુંય હવામાં! હવાઈ કિલ્લા જેવું! Castles in the air! ને તે હવાઈ કિલ્લાની શિલાને સલાડનારો પાછો કુતર્ક! એટલે પછી બધુંય અણતર ખોટામાં ખોટું કલ્પિત ને હવાઈ જ હોય ને! અને તે બાંધવા જાય તેના પણ ભાંગીને ભુક્ષા જ થાય કે બીજું કંઈ?

“ મૂરખ જીવ ધરે ચિત્તમેં કહા, જલ્પ વિકલ્પ સદા દુઃખદાયી;
ધ્યાનહુ ધ્રુવ સદા અતિ ઉજ્જવલ, હર તને સળ સોજ પરાઈ. ”

શ્રી કેવલ્યંદ્રલકૃત દ્રવ્યપ્રકાશ

તો પછી આવા અવિદ્યાપ્રેરિત વિકલ્પને ગોઠવનારા કુતર્કનું શું કામ છે? શું પ્રયોજન છે? કંઈ જ નહિ. વિકલ્પનું મૂળ અવિદ્યા છે ને તેને પોષનારો કુતર્ક છે, તો પછી આવા દુષ્ટ અનિષ્ટ અનર્થકારક ને હળાહળ ખોટા કુતર્કને કયો વિબુધ બજે વારુ? અવિદ્યાજન્ય વિકલ્પથી જ આ સંસારની ઉત્પત્તિ થાય છે, તો પછી સંસારનો અંત ઇચ્છનારો મુમુક્ષુ વિકલ્પનો આશ્રય કેમ કરે? સમસ્ત તત્ત્વજ્ઞાનના ઉત્તમ નિષ્કર્ષરૂપ-નિચોડરૂપ અત્યંત સમર્થ અનુભવવચન તાત્ત્વિકશેખર શ્રીમદ્ રાજવ્યંદ્રજીએ ઉચ્ચાર્યા છે કે-

“ ઉપજે મોહ વિકલ્પથી, સમસ્ત આ સંસાર;
અંતર્મુખ અવલોકતાં, વિલય થતાં નહિં વાર. ”

તેમજ—

जातिप्रायश्च सर्वोऽयं प्रतीतिफलबाधितः ।

हस्ती व्यापादयत्युक्तौ प्राप्ताप्राप्तविकल्पवत् ॥ ૧૧ ॥

વૃત્તિ:— જાતિપ્રાયશ્ચ—અને જાતિપ્રાય, દૂષણભાસપ્રધાન, સર્વોઽયં—આ સર્વ કુતર્ક, પ્રતી-
તિફલબાધિત:—પ્રતીતિ-ફલથી આધિત છે એટલા માટે. એ જ કહે છે—હસ્તી વ્યાપાદયત્યુક્તૌ-
હાથી મારી નાંખશે એવું વચન મહાવતે કહે,—કાની જેમ? તે માટે કહ્યું—પ્રાપ્તાપ્રાપ્તવિકલ્પવત્—પ્રાપ્ત-
અપ્રાપ્તના વિકલ્પની જેમ.

× “ વિકલ્પકલ્પનાશિલ્પં પ્રાયોઽવિદ્યાવિનિર્મિતમ્ ।

તદ્યોજનામયશ્ચાત્ર કુતર્કઃ કિમનેન તત્ ॥—૬૫. ૬૧

પ્રતીતિ-ફલ બાધિત આ, જાતિપ્રાય સહુ જલ્પ;
જ્યમ ' હાથી હણશે ' કહ્યે, પ્રાપ્ત-અપ્રાપ્ત વિકલ્પ. દી.

અર્થ:—અને પ્રતીતિફલથી બાધિત એવો આ સર્વ કુતર્ક જાતિપ્રાય છે-દૂષણભાસ-પ્રધાન છે. ' હાથી મારી નાંખશે ' એવું કહ્યે, હાથી પામેલાને-પાસે રહેલાને હણશે ? કે નહિં પામેલાને-ફર રહેલાને હણશે ?—એવા વિકલ્પની જેમ.

વિવેચન

અને જે આ સર્વ કુતર્ક છે તે સર્વ જાતિપ્રાય છે, દૂષણભાસપ્રધાન છે. જ્યાં હોય ત્યાં દૂષણભાસ શોધી કાઢવું એ એતું કામ છે ! દૂષણ નહિં-પણ દૂષણ જેવો આભાસ આપતું, દૂષણ જેવું દેખાતું કંઈ પણ છિદ્ર શોધી કાઢવું એ કુતર્કનું કામ છે ! ' દૂધમાંથી પેરા કાઢવા ' જેવું છલ નિદોષ નિરવધ વસ્તુમાં પણ શોધી કાઢવું એ ખલ કુતર્કનું કુશલપણું છે !

“ વાયુકે સાધને પ્રોક્તદોષાણામુદભાવનમ્ ।

દૂષણં નિરવધે તુ દૂષણાભાસનામકમ્ ॥ ” શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકરકૃત ન્યાયાવતાર

આવો આ કુતર્ક પ્રતીતિથી અને ફલથી બાધિત છે, એટલે કે ગમે તેવા કુતર્કથી પણ પ્રતીતિ ઉપજતી નથી, અને તે માન્યામાં આવતો નથી, સર્વદા સંશયાત્મકતા જ રહે છે. ને ' સંશયાત્મા વિનશ્યતિ ' સંશયી જીવ વિનાશ પામે છે. કુતર્ક પ્રતીતિ- તેમજ તેથી કાંઈ ફલ પ્રયોજન સિદ્ધ થતું નથી. ખાલી નકામી માયા-ફલ બાધિત ફાડ થાય છે. એ માટે અત્રે રમૂજ દૃષ્ટાંત રજૂ કર્યું છે કે-હાથી મારી નાંખશે એમ મહાવતે કહ્યે, હાથી પાસે રહેલાને હણે ? કે ફર રહેલાને હણે ? એવો વિકલ્પ જેમ કોઈ બઠર-બડ કરે, તેની જેમ અત્રે સમજવાતું છે. ' ફર નિકટ હાથી હણેજી, જ્યમ એ બઠર વિચાર. ' આ દૃષ્ટાંતનો સાર આ પ્રમાણે:-

કોઈ નૈયાયિક જાત્ર (વિદ્યાર્થી) ક્યાંકથી આવ્યો. અવશ-નિરંકુશ થઈ ગયેલા ગાંડા હાથી પર ચઢેલા કોઈએ ખૂમ મારી ' અરે ! અરે ! બહી ફર ખસી જા ! (નહિં તો) હાથી મારી નાંખશે. ' એટલે તેવા પ્રકારે જેને ન્યાયસાત્ર પરિચીત-હોતું-જે ભણ્યો પચુ ગણ્યો નહોતો એવા તેણે કહ્યું- ' રે રે ! બઠર ! આમ યુક્તિબાહુ કેમ પ્રલપે છે ? કારણ કે, શું આ પ્રાપ્તને હણે છે ? કે અપ્રાપ્તને ? આજ પક્ષમાં ત્હારી જ વ્યાપતિનો (મરણનો) પ્રસંગ છે, -પ્રાપ્તિઆવને લીધે. એમ જ્યાં તે કહે છે, ત્યાં તો તેને હાથીએ ચઢી-પકડ્યો. તેને માંડ માંડ મહાવતે મૂકાવ્યો.

જાતિપ્રાયતા તો સર્વ સિત્ત અર્થ ગ્રહણ સ્વભાવવાળા સંવેદનના વેદનમાં હોય છે;-તદ્ગત (તેમાં પ્રાપ્ત થતા) આકારરૂપ વિકલ્પનના એતપ્રાયપણાને લીધે, એમ અન્યત્ર અર્થવામાં આવ્યું છે.

કોઈ એક નૈયાયિક-ન્યાયશાસ્ત્રનો વિદ્યાર્થી ક્યાંકથી આવી ચઢ્યો. ત્યાં રસ્તામાં નિરંકુશ ગાંડા થયેલા હાથી પર ચઢેલા મહાવતે બૂમ મારી-અરે અરે! જલદી દૂર હટી જા! દૂર હટી જા! નહિં તો હાથી મારી નાંખશે. એટલે ભણ્યો પણ ગણ્યો નહિં એવો તે વેદીઓ દોઢચતુર દોઢડહાપણ કરી, પોતે ભણેલા ન્યાયશાસ્ત્રની પદ્ધતિએ ન્યાયનો પ્રયોગ કરવા લાગ્યો કે-રે રે મૂર્ખા! આમ તું યુક્તિબાદ્ય-યુક્તિ વગરનું શું બકે છે? કારણ કે આ હાથી શું પામેલાને-પાસે આવેલાને હણે? કે નહિં પામેલાને હણે? પામેલાને હણે એમ કહે તો તને જ હણે,-એમ જ્યાં તે હણુ પોતાનું સંભાષણ આગળ ચલાવે છે, ત્યાં તો હાથી પાસે આવી પહોંચ્યો, ને તેને પકડ્યો. પછી મહાવતે તેને માંડમાંડ છોડાવ્યો. તેમ તેવા પ્રકારે વિકલ્પ કરનારો એવો તે તે દર્શનમાં સ્થિત જીવ પણ કુતર્ક-હસ્તીથી અહાયેલો હોય છે, તે સદ્ગુરુ-મહાવતથી જ મૂકાવાય છે. આના જેવું બીજું રમૂલ દર્શન-વૃતાધારે પાત્રં કિંવા પાત્રાધારે વૃતમ્। ધીના આધારે પાત્ર છે? કે પાત્રના આધારે ધી છે? એ પ્રયોગસિદ્ધ કરવા માટે વેદીઆ પંડિતે પાત્ર ઊંધું વાજ્યું એટલે ધી ઢાળાઈ ગયું!

આમ સર્વત્ર જૂદો જ અર્થ ગ્રહણ કરવાના સ્વભાવવાળું સંવેદન જ્યાં જ્યાં હોય છે, ત્યાં ત્યાં ભતિપ્રાયતા હોય છે. એટલે કે કહેવાના આશયથી-મતલબથી જૂદો જ અવળો જ આશય ગ્રહણ કરવો, 'ઝોડનું ચોડ વેતરવું' તે ભતિપ્રાયતા છે, દૂષણા-ભાસપ્રધાનતા છે. અને તે સંબંધી વિકલ્પ કરવો તે પણ તદ્દૂપ હોવાથી તેવા પ્રકારનો ભતિપ્રાય-દૂષણાભાસપ્રધાન હોય છે. 'જાતયો દૂષણામાસાઃ પક્ષાદિર્દૂષ્યતે ન ચૈઃ।' તાત્પર્ય કે જે વાત કહેવા માગતા હોય, તેનાથી ભિદ્દો જ-ભેદો જ અર્થ પકડવો અને તેવો વિકલ્પ કરવો તે ભતિ અથવા દૂષણાભાસ કહેવાય છે. અંગ્રેજી કહેવાત પ્રમાણે Chalk ને બદલે Cheese સમજવી, તેની જેમ.

“હું પામ્યો સંશય નહીંજી, મૂરખ કરે એ વિચાર;

આજસુઆ ગુરુ શિષ્યનોજી, એ તો વચન પ્રકાર....મન.”—શ્રી યો. દ. સજ્જાય. ૪-૧૨

તેમજ વળી—

સ્વભાવોત્તરપર્યન્ત एषोऽसावपि तत्त्वतः।

नार्वाग्दृग्गोचरो न्यायादन्यथान्येन कल्पितः ॥ ९२ ॥

વૃત્તિઃ—સ્વભાવોત્તરપર્યન્ત एषः—આ કુતર્ક પર્વતે સ્વભાવ ઉત્તરનાળો હોય છે, છેવટે 'સ્વભાવ' એ જ કુતર્કનો ઉત્તર હોય છે. અને અત્રે 'वस्तुस्वभावैरुत्तरं वाच्यं' વસ્તુસ્વભાવો વડે કરીને ઉત્તર કહેવા યોગ્ય છે, એ વચન ઉપરથી. આમ અગ્નિ દહે છે, પાણી ભોંજવે છે, એવો એઓનો સ્વભાવ છે. અસાવપિ—આ સ્વભાવ પણ, તત્ત્વતઃ—તત્ત્વથી, પરમાર્થથી, નાર્વાગ્ગોચરઃ—અર્વાગ્ગોચર નથી, હ્રસ્વસ્થનો વિષય નથી; ન્યાયાત્—ન્યાયથી, પરપ્રસિદ્ધ એવા ન્યાયથી. કેવા પ્રકારનો હોઈને?

સ્વભાવ આવી ઉભો રહે, છેવટનો જ જવાબ;
કુતર્ક એવો હોય એ, એવી એહની છાપ.
એ સ્વભાવ પણ તત્ત્વથી, છદ્મસ્થગોચર નાંવ;
કારણુ ન્યાયથી અન્યથા, અન્યથી કદિપત હોય. ૯૨.

અર્થ:—સ્વભાવ જ જ્યાં છેવટનો જવાબ છે એવો આ કુતર્ક છે; અને આ સ્વભાવ પણ તત્ત્વથી અર્વાગ્દષ્ટિવાળાને-છદ્મસ્થને ગોચર હોતો નથી, કારણુ કે ન્યાયથી એ બીજાથી બીજા પ્રકારે કદપવામાં આવે છે.

વિવેચન

આ જે કુતર્ક કહ્યો, તેનું વિશેષ સ્વરૂપ અહીં કહ્યું છે:—આ કુતર્ક એવો હોય છે કે તેમાં છેવટનો જવાબ 'સ્વભાવ' હોય છે. જ્યારે બીજી કોઈ પણ દલીલ કે યુક્તિ ન ચાલે, ત્યારે છેલ્લે એમ કહેવાય કે આ તો આ વસ્તુનો સ્વભાવ છે. કહ્યું છે કે—'વસ્તુસ્વભાવૈરુત્તરં વાચ્યં' 'વસ્તુસ્વભાવથી ઉત્તર કહેવો.' આમ અગ્નિ બાળે છે-દગાડે છે, પાણી ભીંજાવે છે, કારણુ કે એવો એનો સ્વભાવ છે.

અને તે સ્વભાવ પણ તત્ત્વથી-પરમાર્થથી અર્વાગ્દષ્ટિને એટલે કે છદ્મસ્થને ગોચર નથી. અસુક વસ્તુનો સ્વભાવ શો છે? તે તત્ત્વથી જાણવું એ છદ્મસ્થનો એટલે કે જ્ઞાનાવરણવંતનો વિષય નથી. જેને સંપૂર્ણ છદ્મ-જ્ઞાનાવરણુ ટળ્યું નથી, તે છદ્મસ્થની તે જાણી શકવાને સમર્થ નથી. શાથી? પર દર્શનીઓને પ્રસિદ્ધ એવા અન્યથા કદપના ન્યાયથી. કેવા પ્રકારે? તેા કે-અન્યવાદીથી તે અન્યથા-બીજા જ પ્રકારે કદપવામાં આવે છે. કોઈ અસુક પ્રકારે વસ્તુસ્વભાવની કદપના કરે, તેા

તે માટે કહ્યું-અન્યથા-અન્યથા, પ્રકારાન્તરથી, બૂઠા જ પ્રકારે, અન્યેન-અન્યથી, બીજા વાદીથી, કલ્પિત:-કદિપત હોઇ, કદપવામાં આવેલો હોઇ. દાખલા તરીકે-'વસ્તુસ્વભાવૈરુત્તરં વાચ્યં' વસ્તુ સ્વભાવો પરથી ઉત્તર કહેવો, એમ સર્વત્ર જ તથાપ્રકારે તેની તેની સિદ્ધિમાં કહી શકાય છે. કેવા પ્રકારે?—જેનાવડે તેનો અર્થક્રિયા કરવાનો સ્વભાવ છે, તેના વડે તે અર્થક્રિયા કરે છે,--નહિં કે ક્ષણિકતાથી. કારણુ કે તેનો (અર્થક્રિયાનો) સર્વ ભાવોમાં જ સ્વીકાર છે તેટલા માટે. કારણુ કે મને ત્યાંથી તેના અર્થક્રિયાભાવના પ્રસંગથી તેના કારણુનો અવિશેષ હોય છે,--તદ્વાત હોતો નથી, તેથી.

આમ અગ્નિ, જલની સંનિધિમાં (નિકટ હાજરીમાં) ભીંજાવે છે,--તથાપ્રકારના સ્વભાવપણાને લીધે. તથા જલ અગ્નિની સંનિધિમાં દહે છે,--તથાપ્રકારના સ્વભાવપણાને લીધે જ,--સ્વભાવના વૈચિત્ર્યથી-વિચિત્રપણાને લીધે. તેમાં પણ લોકગાથા શિવાય વળી બીજા સ્વભાવ હોય છે, દષ્ટાંતમાત્રનું સર્વત્ર સુલભપણું હોય છે. તેથી આમ કુતર્ક અસમજસકારી (અયુક્ત) છે, એમ એકંપર્થ છે, આ કહેવાનું તાત્પર્ય છે.

વળી બીજી વાદી પ્રકારાંતરથી-બ્રૂદા જ પ્રકારથી તેની કલ્પના કરે છે. આમ જેનું જ્ઞાનાવરણ ટક્યું નથી એવા છદ્ધસ્થાનું જ્ઞાન કલ્પનારૂપ (Imaginary) હોવાથી, છદ્ધસ્થાની ચિત્રવિચિત્ર કલ્પનાનો મેળ ખાતો નથી! ને 'મુંડે મુંડે મતિમિત્તા' 'મગજે મગજે બ્રૂદી મતિ' જેવું થાય છે! એક કલ્પના કરશે ઉત્તરની, તો બીજી કરશે દક્ષિણની! Diametrically Opposite! છદ્ધસ્થને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન તો છે નહિં, એટલે તેને બધો આધાર વિકલ્પરૂપ કલ્પના ઉપર રાખવો પડે છે, અને કલ્પિત જ્ઞાનથી અનેક કલ્પિત કલ્પનાતરંગો ઊઠ્યા કરે છે; કારણ કે 'વસ્તુસ્વભાવો ઉપરથી ઉત્તર કહેવો,' એ સૂત્ર પ્રમાણે સર્વત્ર જ તેવા પ્રકારે તેની સિદ્ધિ કહી શકાય છે. તે આ પ્રકારે-જેના વડે કરીને તેનો અર્થક્રિયા કરવાનો સ્વભાવ છે, તેના વડે તે અર્થક્રિયા કરે છે, નહિં કે ક્ષણિકતાથી. અને કોઈ પણ અર્થક્રિયા તેવા પ્રકારના તે વસ્તુના સ્વભાવથી થાય છે. આ અર્થક્રિયાનો સર્વ ભાવોમાં જ સ્વીકાર કરાય છે, અને ગમે ત્યાંથી તેવી અર્થક્રિયાનો પ્રસંગ ઊભો કરી શકાય છે, કારણ કે તેના કારણમાં કોઈ તક્ષવત નથી.

આમ કોઈ કહેશે કે અગ્નિ, પાણીની નિકટ હાજરીમાં, ભીંભવે છે; કારણ કે તેનો તેવા પ્રકારનો સ્વભાવ છે! તથા પાણી, અગ્નિની નિકટ હાજરીમાં, ગાળે છે-દઝાડે છે, કારણ કે તેનો તેવા પ્રકારનો સ્વભાવ છે! અથવા તો સ્વભાવનું વિચિત્રપણું હોવાથી, લોક-બાધા ન ઉપજે એવા બીજા પ્રકારના પણ તથાસ્વભાવપણાની વિચિત્ર કલ્પના કરી શકાય છે! કારણ કે તેવા તેવા સ્વભાવને પુષ્ટ કરે એવા દૃષ્ટાંત માત્રનું સર્વત્ર સુલભપણું હોય છે! ગમે ત્યાંથી તેવું અનુકૂળ દૃષ્ટાંત મેળવવું સહેલું છે!

આવા પ્રકારે કુતર્ક કરનાર પોતાના મંતવ્યની-પોતાની કલ્પનાની સિદ્ધિ માટે હંમેશાં વસ્તુસ્વભાવનો આશ્રય લે છે, અને આ વસ્તુસ્વભાવ છે એમ છેવટનો જવાબ

આપી સામા માણસને નિરુત્તર કરવાનો-મુખ બંધ કરવાનો પ્રયાસ કરે છે! અને યેન કેન પ્રકારેણ-ગમે તે પ્રકારથી ક્યાંયથી પણ તેને

દૃષ્ટાંતનો
તોટો નથી

પોતાની કલ્પનાને અનુકૂળ એવો સ્વભાવ મળી પણ આવે છે! કારણ કે સ્વભાવનું વિચિત્રપણું હોય છે, અને તેને બંધબેસ્તું દૃષ્ટાંત મેળવવું પણ બધેય સુલભ હોય છે! તે મેળવતાં ઝાઝી તકલીફ પડતી નથી! દાખલા તરીકે-અગ્નિ તો મૂળ ઉષ્ણસ્વભાવી હોઈ દઝાડનાર છે એમ સર્વ કોઈ જાણે છે, છતાં કુતર્ક કરનારો એમ સાબિત કરવાનો પ્રયાસ કરશે કે બુએ! અગ્નિનો સ્વભાવ પાણીની હાજરીમાં ભીંભવવાનો છે, કારણ કે ઉંહું પાણી ભીંભવે પણ છે! તેમજ પાણીનો મૂળ સ્વભાવ શીતલ હોઈ ભીંભવવાનો છે, છતાં કુતર્ક કરનાર એવી દલીલ કરશે કે-પાણીનો સ્વભાવ, અગ્નિની હાજરીમાં દઝાડવાનો છે, કારણ કે ઉંહું પાણી દઝાડે છે! એ પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે. કારણ કે તે તેનો સ્વભાવ છે. આ રીતે વસ્તુસ્વભાવના એઠા હેઠળ કુતર્ક કરનાર મારી મચકીને પોતાને મનક્ષવતો અર્થ બંધ બેસાડે છે! આમ દૃષ્ટાંતનો તોટો નથી ને

કુતર્કનો આરો નથી ! માટે આવો કુતર્ક સર્વથા અસમંજસ, અયોગ્ય, અનુચિત છે, ઠંગથડા વિનાનો-ઠામઠેકાણા વિનાનો છે, એમ તાત્પર્ય છે. અને એટલા માટે જ આત્માથીં સુમુક્ષુ જોગીજને તેનો સવ થા હરથી પરિત્યાગ કરવો યોગ્ય છે.

આ જ અર્થને વિશેષથી કહી દેખાડવા કહે છે—

અતોઽગ્નિઃ ક્લેદયત્યમ્બુસન્નિધૌ દહતીતિ ચ ।
અમ્બવગ્નિસન્નિધૌ તત્સ્વાભાવ્યાદિત્યુદિતે તયોઃ ॥ ૧૨ ॥

એથીં જલ સન્નિધાનમાં, અનલ ભીંજવે વાહ !
સન્નિધાનમાં અનલના, જલ ઉપજવે દાહ;
એમ તેહ બને તણા, તથા સ્વભાવે થાય;
એમ કોઇ વાદિ થકી, જ્યારે કથન કરાય; ૯૩.

અર્થ:—એટલા માટે પાણીની હાજરીમાં અગ્નિ ભીંજવે છે, ને અગ્નિની હાજરીમાં પાણી દહાડે છે,—એમ તે બન્નેના તેવા સ્વભાવપણાને લીધે થાય છે, એવું કોઈથી જ્યારે કથવામાં આવે ત્યારે—

વિવેચન

ઉપરમાં કહેલી વાતને વિશેષથી કહી દેખાડે છે—પ્રસ્તુત વસ્તુસ્વભાવ અર્વાગૂદ્દેષ્ટિ-છન્દસ્થને ગોચર નથી, છન્દસ્થ તે સ્વભાવને યથાર્થ જાણી શકતો નથી. એટલા માટે જ અગ્નિ, પાણીની સન્નિધિમાં-નિકટ હાજરીમાં, ભીંજવે છે; અથવા પાણી, અગ્નિની સન્નિધિમાં-નિકટ હાજરીમાં દહાડે છે; કારણ કે અગ્નિનો ને પાણીનો તેવો તેવો સ્વભાવ છે,—એમ કોઈ વાદી જ્યારે દલીલ કરે છે. ત્યારે શું ? તેહું અનુસંધાન નીચેના શ્લોકમાં કહું છે.

અગ્નિનો અસલ સ્વભાવ ઉજ્જ્વલ છે, અને તેથી દહાય છે એમ આબાલવૃદ્ધ સર્વ કોઈ જાણે છે, છતાં કુતર્ક કરનારો કહેશે કે-અગ્નિનો સ્વભાવ ભીંજવવાનો છે, કારણ કે અગ્નિ પાણીની હાજરીમાં ભીંજવે છે, ઉજ્જ્વલ જલ ભીંજવે છે, એ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે.

વૃત્તિ:—કારણ કે અધિકૃત-પ્રસ્તુત સ્વભાવ અર્વાગૂદ્ગોચર-છન્દસ્થની દષ્ટિને ગોચર નથી, અતો-એથી કરીને, એ કારણથી, અગ્નિઃ ક્લેદયતિ-અગ્નિ ભીંજવે છે; પ્રત્યક્ષ વિરોધના પરિહાર અર્થે કહું કે-અમ્બુસન્નિધૌ-જલની સન્નિધિમાં, નિકટ હાજરીમાં. દહતિ વામ્બુ-અથવા પાણી દહાડે છે. પ્રતીતિ બાધા નથી એટલા માટે કહું કે-અગ્નિસન્નિધૌ-અગ્નિની સન્નિધિમાં (અગ્નિની નિકટ હાજરીમાં). આ એમ કેમ છે ? તે માટે કહું-તત્સ્વાભાવ્યાત્તયોઃ-તે બન્નેના તે સ્વભાવપણાને લીધે. અગ્નિનો ને પાણીનો તેવો સ્વભાવ છે તેથી કરીને, ઉદિતે-પરવાદથી કહેવામાં આવ્યે,—એમ એમ જ્યારે કોઈ પર વાદી કહે છે ત્યારે—

તેમજ જલ મૂળ શીતલ સ્વભાવી છે, અને તેથી ભીંભવાય છે, છતાં કુતર્ક કરનાર એમ સાબિત કરવા પ્રયત્ન કરશે કે-પાણીનો સ્વભાવ દઝાડવાનો છે, કારણ કે પાણી અગ્નિની હાજરીમાં દઝાડે છે, ઉબ્બુ જલ દઝાડે છે, એ પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે. આમ વસ્તુસ્વભાવના ઓઠા નીચે કુતર્ક કરનાર પોતાને મનકાવતો અર્થ એક જ વાતમાંથી ઉતારી શકે છે!

શું ? તે કહે છે—

કોશપાનાહતે જ્ઞાનોપાયો નાસ્ત્યત્ર યુક્તિઃ ।

વિપ્રકૃષ્ટોડ્પ્યસ્કાન્તઃ સ્વાર્થકૃદ્દશ્યતે યતઃ ॥ ૧૪ ॥

કોશપાન !વના ખીંબે, હોય ન જ્ઞાન ઉપાય;
એવું પણ યુક્તિ થકી, અત્રે સ્થાપિત થાય !
કારણ દૂર રહ્યો છતાં, લોહયુગ્મ પાપાણ;
સ્વાર્થ કાર્ય કરતો સદા, દેખાયે આ ઠાણ. ૯૪

અર્થ:—અત્રે યુક્તિથી કોશપાન શિવાય જ્ઞાન ઉપાય છે નહિ; કારણ કે વિપ્રકૃષ્ટ (દૂર રહેલો) લોહયુગ્મક પણ સ્વાર્થ કરનારો (પોતાનું કાર્ય કરનારો) દેખાય છે.

વિવેચન

ત્યારે કોઈ વળી એમ કહેશે કે કોશપાન (શબ્દકોષ પી જવો-ગોખી જવો તે) શિવાય જ્ઞાનનો ખીંબે ઉપાય નથી ! એમ અત્રે સ્વભાવના પ્રસંગમાં શુદ્ધ તર્કની યુક્તિથી સ્થાપિત થઈ શકશે. જે સ્વભાવની જ વાત કર્યા કરશે, તે કોઈ વળી એ જ સ્વભાવની યુક્તિ આગળ ધરીને ઉપર પ્રમાણે ફલીલ કરશે. તેમાં વળી કોઈ વિપ્રકર્ષનો (Far-fetched argument) એટલે દૂરપણાનો-છેટાપણાનો વાંધો લેશે, તે તે પણ આ લોહયુગ્મક દષ્ટાંતથી દૂર કરી શકાશે:—દૂર રહેલો અચસ્કાંત-લોહયુગ્મક પત્થર પણ સ્વાર્થ સાધે છે, અર્થાત્ લોહાનું આકર્ષણ વગેરે પોતાનું કાર્ય કરવાનો સ્વભાવ ધરાવતો દેખાય છે.

વૃત્તિઃ-કોશપાનાહતે—કોશપાન શિવાય, **જ્ઞાનોપાયો નાસ્ત્યત્ર-જ્ઞાનઉપાય** અત્રે-સ્વભાવ બ્ય-તિકરમાં (પ્રસંગમાં) છે નહિ, **યુક્તિઃ-યુક્તિથી**, શુદ્ધ તર્કયુક્તિથી. કોઈ ખીંબું દષ્ટાંત પણ આ અર્થનું સમર્થક એવું વિદ્યમાન છે જ, એટલા માટે કહ્યું-**વિપ્રકૃષ્ટોડ્પ્યસ્કાન્તઃ-વિપ્રકૃષ્ટ-દૂર રહેલો** એવો અચસ્કાંત-લોહાકર્ષક પત્થરવિશેષ, **સ્વાર્થકૃત્-સ્વાર્થ** કરનારો, લોહાકર્ષણ આદિ સ્વકાર્ય કરણ-રૂપ સ્વભાવવાળો, **દશ્યતે યતઃ-કારણ** કે દેખાય છે.

તે જ વિપ્રકૃષ્ટ-દૂર રહેલો જ એવો તે સનિકૃષ્ટ લોહને જ, નહિ કે તાત્રાદિને, આકર્ષે જ છે, નહિ કે કાપે છે. તેથી આમ આત્મ જેમ આમ આદિનું તથાસ્વભાવ કલ્પન કોનાથી આધિત થાય વારુ ? કોઈથી નહિ, એમ ભાવના યોગ્ય છે.

કારણ કે તે દૂર રહ્યો રહ્યો જ લોઢાને જોએ છે, નજીક હોય તો નહિં; લોઢાને જ જોએ છે, તાંબા વગેરેને નહિં; લોઢાને જોએ જ છે, કાપતો નથી. કારણ કે લોહચુંબકનો તેવો જ સ્વભાવ છે.

તેથી આમ આની પેઠે અગ્નિ વગેરેના તથાસ્વભાવનું કલ્પન કોનાથી ખાંધી શકાય વારુ? કોઈથી નહિં, એમ ભાવવા યોગ્ય છે. ગમે તેવો સ્વભાવ કુયુક્તિથી ને દષ્ટાંતબલથી સ્થાપિત કરી શકાય એમ છે, માટે એવા કુતર્કના ચુંથણા કરવામાં કાંઈ સાર નથી, કાંઈ માલ નથી. તત્ત્વગવેષક મુમુક્ષુએ તો આ દુષ્ટ કુતર્કને નવ ગજના નમસ્કાર જ કરવા યોગ્ય છે !

ઉપસંહાર કરતાં કહે છે—

દષ્ટાન્તમાત્રં સર્વત્ર યદેવં સુલભં ક્ષિતૌ ।

एतत्प्रधानस्तत्केन स्वनीत्यापोद्यते ह्ययम् ॥ ૧૬ ॥

એમ દષ્ટાંતમાત્ર અહીં, સર્વત્ર સુલભ જોય;
તત્પ્રધાન આ કોણથી, સ્વનીતિથી બાધિત હોય ? ૯૫

અર્થ:—આમ પૃથ્વીમાં સર્વત્ર દષ્ટાંતમાત્ર સુલભ છે. તેટલા માટે એ દષ્ટાંતપ્રધાન એવો આ કુતર્ક કોનાથી પોતાની નીતિ વડે કરીને બાધિત થઈ શકે વારુ ?

વિવેચન

આમ ઉપરમાં જે કહ્યું તે પ્રમાણે આ પૃથ્વીમાં સવિશેષપણે સર્વ કોઈ સ્થળે સર્વત્ર દષ્ટાંતમાત્ર સુલભ છે; કોઈ પણ સાધ્ય વસ્તુ વિષે, લોકપ્રતીતિથી બાધિત એવું, દષ્ટાંત મેળવવું સહેલું છે. પોતાના સાધ્યને અનુકૂળ-બંધમેસ્તું એવું દષ્ટાંત દષ્ટાંતપ્રધાન મળી આવવું મુશ્કેલ નથી. પછી લલેને તે લોકને પ્રતીત ન થાય એવું, કુતર્ક માન્યામાં ન આવી શકે એવું હોય ! ગમે તેમ મારી મચરડીને, તાણી જોએને, પોતાની માન્યતાની ડાબલી બંધ બેસાડવા ખાતર ઊભું કરેલું હોય ! માટે આવું દષ્ટાંત જ્યાં પ્રધાન છે, આવા દષ્ટાંત પર જ જેનો બધો મદાર છે, આવા દષ્ટાંતના પોલા થાંભલા પર જ જેની હવાઈ ઇમારત અદ્દર ઉભી છે, એવા આ કુતર્કને કોણ પોતાની નીતિથી વારી શકે ? કોણ બાધિત કરી શકે વારુ ? કોઈ નહિં.

વૃત્તિ:—દષ્ટાંતમાત્ર—દષ્ટાંતમાત્ર, સાધ્ય વસ્તુમાં, લોક-પ્રતીતિથી બાધિત એવું, સર્વત્ર—સર્વત્ર અવિશેષથી, યદેવમ્—કારણ કે એમ, ઉક્ત નીતિથી, સુલભ—સુલભ, ક્ષિતૌ—પૃથ્વીમાં છે. एतत्प्रधान-નોડવં—એ દષ્ટાંતપ્રધાન આ કુતર્ક, केनापोद्यते—કોનાથી બાધિત થાય ? કોઈનાથી સ્વનીતિના વિરોધને લીધે, એમ અર્થ છે.

કદાચ કોઈ એમ કહેશે કે કલ્પનાગૌરવ આદિથી આ કુતર્કને બાધા પડે છે. જેમકે અગ્નિસંનિધિમાં પાણીનો ઢાહ સ્વભાવ કલ્પવો તેમાં કલ્પનાગૌરવ (Monstrous imagination) છે, ઘણી બારી કલ્પના છે, તે ગળે ઉતરે એમ નથી; કલ્પના- માટે તે બાધક છે. એમ કોઈ કહેશે તો તેનો ઉત્તર એ છે કે યુક્તિથી ગૌરવાદિ સિદ્ધ સ્વભાવના બાધનમાં કલ્પનાગૌરવાદિક સમર્થ નથી, કારણ કે બાધક નથી હબારો કલ્પનાઓથી પણ સ્વભાવનું અન્યથા કલ્પવું શક્ય નથી. એટલા માટે જ કલ્પનાલાઘવથી-નાનીસૂની કલ્પનાથી પણ સ્વભાવાંતર કલ્પવો શક્ય નથી, એમ સમજી લેવું. ગૌરવ છતાં અપ્રામાણિક હોય તો તેનું દુર્બલપણ છે; અને પ્રામાણિક હોય તો ગૌરવાદિ થકી પણ અદોષપણ છે. તાત્પર્ય કે કલ્પનાગૌરવ હોય કે કલ્પનાલાઘવ હોય, તેથી કોઈ કુતર્કને બાધા પડે છે નથી; માટે આવો આ દષ્ટાંત-પ્રધાન× કુતર્ક સર્વથા પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય જ છે એમ નિશ્ચિત થયું.

અહીં જ દષ્ટાંત કહે છે—

દ્વિચન્દ્રસ્વપ્નવિજ્ઞાનનિદર્શનવલોત્થિતઃ ।

નિરાલમ્બનતાં સર્વજ્ઞાનાનાં સાધયન્યથા ॥ ૧૬ ॥

દ્વિચન્દ્ર સ્વપ્નવિજ્ઞાનના, ઉદાહરણ બલ દાવઃ
જ્યમ સહુ જ્ઞાનની સાધતો, નિરાલમ્બતા સાવ. ૯૬

અર્થઃ—જેમ બે ચંદ્રના અને સ્વપ્નવિજ્ઞાનના ઉદાહરણ બલથી બઠતો એવો આ કુતર્ક, સર્વ જ્ઞાનોની નિરાલમ્બનતા સાધતો સતો, કોનાથી બાધિત થાય વારુ ?

વિવેચન

ઉપરમાં કુતર્કની દષ્ટાંતપ્રધાનતા કહી, ને આવા દષ્ટાંતપ્રધાન કુતર્કને કોણ બાધિત કરી શકે એમ કહ્યું. તે સ્પષ્ટ બતાવવા માટે અહીં દષ્ટાંત રજૂ કર્યું છે:—ચંદ્ર એક છે, છતાં ત્રાંસી આંખે બે દેખાય છે. સ્વપ્ન મિથ્યા છે—ખોટું છે, છતાં તેનું વિજ્ઞાન—બાણપણું થાય છે. આમ બે ચંદ્રનું જ્ઞાન, તેમ જ સ્વપ્નવિજ્ઞાન વાસ્તવિક રીતે મિથ્યા છે, ખોટા

વૃત્તિઃ—દ્વિચન્દ્રસ્વપ્નવિજ્ઞાનનિદર્શનવલોત્થિતઃ—બે ચંદ્રના અને સ્વપ્નવિજ્ઞાનના નિદર્શનના—ઉદાહરણના બલથી—સામર્થ્યથી બઠેલો—ઉપજેલો એવો કુતર્ક, નિરાલમ્બનતામ્—નિરાલમ્બનતા, આલમ્બનશૂન્યતા, સર્વજ્ઞાનાનામ્—સર્વ જ્ઞાનોની, મૃગતૃણ્યા આદિ ગોચર સર્વ જ્ઞાનોની, અવિશેષથી, સામાન્યે કરીને, સાધયન્યથા—સાધતો સતો જેમ,—આવો કુતર્ક કોનાથી બાધી શકાય વારુ ?

× “ દષ્ટાન્તમાત્રસૌલભ્યાત્તદ્યં કેન બાધયતામ્ ।

સ્વભાવબાધને નાલં કલ્પનાગૌરવાદિકમ્ ॥ ” ઢા ઢા. ૨૩-૧૦

છે, આલંબન વિનાના, આધાર વિનાના, નિર્મૂળ છે. આ દષ્ટાંતના સામર્થ્યથી, આ દષ્ટાંત આગળ ધરીને કોઈ એમ કુતર્ક કરે કે જેમ આ જ્ઞાન નિરાલંબન હોઈ મિથ્યા-ખોટા છે, તેમ મૃગતૃષ્ણાદિ ગોચર બીજા બધા જ્ઞાન નિરાલંબન હોઈ મિથ્યા-ખોટા છે. અંજવાના જલ નિરાલંબન છે, વાસ્તવિક છે નહિ, પણ મિથ્યા આભાસરૂપ દેખાય છે, તેમ સર્વ જ્ઞાનો નિરાલંબન હોઈ મિથ્યા છે. આમ કુતર્ક કરી દષ્ટાંતના બદ્ધે કરીને સર્વ જ્ઞાનોનું નિરાલંબનપણું, નિરાધારપણું, નિર્મૂળપણું કોઈ સાબિત કરવા બંધ, તે તેને કોણ બાધિત કરી શકે વારુ ? કોઈ નહિ. કુતર્ક કોઈ રીતે બાધિત કરવો શક્ય નથી, એનું આ ઉદાહરણ માત્ર રબૂ કર્યું; માટે આવા ઉંધા રવાડે ચડાવી દેનાર, ઉન્માર્ગે લઈ જનાર, ઉત્પથે દોરી જનાર કુતર્કનો કયો વિવેકી પુરુષ આશ્રય કરે ?

અને એમ તત્ત્વસિદ્ધિ નથી એટલા માટે કહે છે—

सर्व सर्वत्र चाप्नोति यदस्मादसमञ्जसम् ।

प्रतीतिबाधितं लोके तदनेन न किञ्चन ॥ ૧૭ ॥

એથી અસમંજસ બધું, પ્રાપ્ત થાય સર્વત્ર;
પ્રતીતિ બાધિત લોકમાં, એથી કાંઈ ન અત્ર. ૯૭

અર્થ:—કારણ કે આ કુતર્કથી સર્વ સર્વત્ર પ્રાપ્ત થાય છે, કે જે અસમંજસ (અયથાર્થ) અને લોકમાં પ્રતીતિથી બાધિત એવું હોય છે. તેટલા માટે આ કુતર્કથી કાંઈ નથી, એવું કાંઈ પ્રયોજન નથી.

વિવેચન

અને આમ કુતર્ક કરવાથી કોઈ પ્રકારે તત્ત્વસિદ્ધિ થતી નથી, કારણ કે આ કુતર્કથી તે સર્વ સર્વત્ર પ્રાપ્ત થાય છે, ગમે ત્યાં ગમે તે કાંઈ સાધ્ય થઈ શકે છે. કોઈ એક અમુક દષ્ટાંતના બલથી અમુક વાત સિદ્ધ કરી, કુતર્કથી તે દષ્ટાંત સર્વત્ર લાગુ પાડવામાં આવે છે ! એક લાકડીએ બધાયને હાંકવામાં આવે છે ! આ અતિપ્રસંગરૂપ હોઈ અસમંજસ છે, અયથાર્થ છે, અયોગ્ય છે. વળી આ કુતર્ક તે લોકમાં પણ પ્રતીતિથી બાધિત

વૃત્તિ:—સર્વ-સર્વ, નિરવશેષ સાધ્ય એમ પ્રક્રમ છે, સર્વત્ર ચ-સર્વત્ર વળી, સર્વત્ર જ વસ્તુમાં પ્રાપ્નોતિ-પ્રાપ્ત થાય છે, યદસ્માત્-જે આ કુતર્કથી, અસમંજસમ્-અસમંજસ, (અયથાર્થ),-અતિપ્રસંગને લીધે. પ્રતીતિબાધિતં લોકે-લોકમાં પ્રતીતિથી બાધિત થતું એવું,-તેવા પ્રકારના દષ્ટાંતમાત્ર સારવંતપણાથી, તદનેન ન કિંચન-તેથી આથી-આ કુતર્કથી કાંઈ નથી, (એવું કાંઈ કામ નથી.)

થાય છે, એટલે કે લોકમાં પણ તે માટે પ્રતીતિ ઉપજતી નથી, ખાત્રી થતી નથી. કુતર્કથી સિદ્ધ કરાતી વાત લોકોને પણ માન્યામાં આવતી નથી. કારણ કે તેમાં માત્ર દષ્ટાંત શિવાય બીજા કંઈ સાર હોતો નથી. આમ સર્વથા આવા નિઃસાર તુચ્છ કુતર્કથી કંઈ નથી, એમાં કંઈ માલ નથી. એટલે આવા અસમંજસકારી લોકપ્રતીતિથી બાધિત કુતર્કથી સર્વ !

“ તત્કુતર્કેણ પર્યાપ્તમસજ્જસકારિણા ।

અતીન્દ્રિયાર્થસિદ્ધ્યર્થ નાવકાશોઽસ્ય કુત્રચિત્ ॥ ઢા. ઢા. ૨૨-૧૨.

માટે જે સત્યતત્ત્વનો જિજ્ઞાસુ છે એવા તત્ત્વગવેષક આત્માર્થીએ તો ક્યારેય પણ, કંઈ પણ પ્રકારના કંઈ પણ કુતર્કને બીલકુલ કોહું આપવા યોગ્ય નથી જ, એમ તાત્પર્ય છે. આ અંગે પ્રત્યેક મુમુક્ષુએ પરમ આત્માનુભવી શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીના આ ટકોટકીર્ણુ વચન હૃદયમાં સદા કોતરી રાખવા યોગ્ય છે—

“ છોડી મત દર્શન તણો, આગ્રહ તેમ વિકલ્પ;

કહ્યો માર્ગ આ સાધશે, જન્મ તેહના અલ્પ ”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

કુતર્ક નિંદાનો સારાંશ

અને આ વચનનો બાણે પ્રતિધ્વનિ કરતા હોય-પડવો પાડતા હોય, એમ ભગવાન શાસ્ત્રકાર મહર્ષિ હરિભદ્રસૂરિજીએ આ કુતર્કરૂપ વિષમ ગ્રહના ત્યાગ પર આટલો બધો ભાર મૂક્યો છે, સર્વ પ્રકારના અગ્રહ-અભિનિવેશનો અત્યંત નિષેધ કર્યો છે. કારણ કે આ કુતર્ક વિષમ ગ્રહની ખૂબ નિંદા કરતાં, તેઓશ્રીએ સ્પષ્ટ દર્શાવ્યું કે-આ કુતર્ક, (૧) યોગ પ્રત્યે રોગરૂપ છે, (૨) શમને-આત્મશાંતિને અપાયરૂપ છે, (૩) શ્રદ્ધાનો ભંગ કરનાર છે, (૪) મિથ્યા અભિમાન ઉપજાવનાર છે, અને (૫) આમ તે ચિત્તનો અનેક પ્રકારે ભાવશત્રુ-પરમાર્થરિપુ છે, માટે તેમાં અભિનિવેશ કરવો મુમુક્ષુને યોગ્ય નથી. (૬) સર્વ વિકલ્પો અવિદ્યાસંગત છે, અને તેની યોજના-ગોઠવણી કરનાર આ કુતર્ક છે, માટે તેથી શું કામ છે? (૭) આ સર્વ કુતર્ક બહુપ્રાય એટલે દૂષણા-ભાસપ્રધાન છે, પ્રતીતિથી અને કૃત્યથી બાધિત છે દૂર રહેવાને હાથો હણે? કે નિકટ રહેવાને? તેના જેવા વેદિયાવેડાની જેમ. (૮) વળી આ કુતર્કમાં છેવટનો જવાબ ‘સ્વભાવ’ છે. અને આ સ્વભાવ તો તત્ત્વથી છદ્મસ્થાને ગોચર નથી, કારણ કે અન્યથી તે અન્ય પ્રકારે કલ્પવામાં આવે છે. જેમકે અગ્નિ લોજીવે છે, પાણી બાળે છે, ધત્યાદિ. (૯) આમ સર્વત્ર લોકપ્રતીતિથી બાધિત એવું દષ્ટાંત સુલભ છે, તે પછી આવા દષ્ટાંતપ્રધાન કુતર્કને કોણ વારી શકે? જેમકે-એ ચંદ્ર ને સ્વપ્નવિજ્ઞાનના ઉદાહરણના બલ ઉપરથી જીઠતો કુતર્ક સર્વ જ્ઞાનેતુ નિરાલંબનપણું સાધે છે! (૧૦) આમ લોકપ્રતીતિથી બાધિત એવું સર્વ કંઈ પણ અસમંજસ કુતર્કથી સર્વત્ર પ્રાપ્ત થાય છે. કુતર્કથી ગમે તેવું અગડ-અગડ ગમે ત્યાં સાબીત થઈ શકે છે! તે પછી આવા અનિષ્ટ દુષ્ટ કુતર્કનું શું પ્રયોજન છે?

માટે આવા કુતર્કગ્રહનો-કદાગ્રહનો તૃણુની જેમ ત્યાગ કરવો એ જ ઉદારબુદ્ધિ સુસુક્ષ્મજનને ઉચિત છે, અને એમ જ કરે છે, ' તેને પતિવ્રતા કુલીન સ્ત્રીની જેમ ગુણા-નુરુપ્ત યશલક્ષ્મી+ કદી છોડતી નથી. ' અને આવો નિંદ્ર આ દુષ્ટ, અનિષ્ટ, અસત્ એવો કુતર્ક વિષમ ગ્રહ, અત્રે આ દષ્ટિમાં અવેદ્યસંવેદ્યપદનો જ્ય થતાં આપોઆપ ટળે છે.

। इति कुतर्कविषमग्रहनिन्दाधिकारः ।

અતીન્દ્રિય અર્થસિદ્ધિઉપાય

અને અહીં આ એમ છે, એટલા માટે કહે છે—

अतीन्द्रियार्थसिद्ध्यर्थं यथालोचितकारिणाम् ।

प्रयासः शुष्कतर्कस्य न चासौ गोचरः क्वचित् ॥ ૧૮ ॥

સિદ્ધ્યર્થ અતીન્દ્રિયાર્થની, પ્રેક્ષાવંત પ્રયાસ;

ને તે ગોચર ક્યાંય ના, શુષ્ક તર્કને ખાસ. ૯૮

અર્થ:—જોઈ વિચારીને વર્તનારા પ્રેક્ષાવંત જનોનો પ્રયાસ અતીન્દ્રિય અર્થની સિદ્ધિને અર્થે હોય છે; અને તે અતીન્દ્રિય અર્થ તો ક્વચિત્ પણ શુષ્ક તર્કનો ગોચર (વિષય) હોતો નથી.

વિવેચન

જે પ્રેક્ષાવંત વિચારવાન જીવો છે, તે વિવેકીઓનો પ્રયાસ અતીન્દ્રિય અર્થની સિદ્ધિ અર્થે હોય છે. ધર્મ, આત્મા આદિ અતીન્દ્રિય અર્થ છે, એટલે કે ઇન્દ્રિયને અગોચર છે, ઇન્દ્રિયજ્ઞાનવડે બાણી શકાતા નથી. ત્યાં ગો-ચર નથી, અર્થાત્ ગો એટલે ઇન્દ્રિય, તેનો ચર-સંચાર નથી, ગતિ-પ્રસર નથી. આવા અતીન્દ્રિય, ઇન્દ્રિયજ્ઞાનથી પર એવા ધર્મ-આત્મા આદિ અર્થતું સ્વરૂપ વાસ્તવિક રીતે કેવું છે? તે બાણુવા માટે, સમજવા માટે ને સિદ્ધ કરવા માટે વિચારવંત વિવેકી પુરુષો સતત પ્રયત્નશીલ રહે છે,

વૃત્તિ:—અતીન્દ્રિયાર્થસિદ્ધ્યર્થ—અતીન્દ્રિય અર્થની સિદ્ધિને અર્થે, ધર્મ આદિની સિદ્ધિ અર્થે એમ અર્થ છે, યથાલોચિતકારિણામ્—યથાલોચિતકારીઓનો, પ્રેક્ષાવંતોનો, પ્રયાસ:—પ્રયાસ, પ્રવૃત્તિ ઉત્કર્ષે હોય છે. શુષ્કતર્કસ્ય—અધિકૃત શુષ્ક તર્કનો, ન ચાસૌ—અને નથી હોતો તે અતીન્દ્રિય અર્થ, ગોચર—ગોચર, વિષય, ક્વચિત્—ક્વચિત્, ક્યાંય પણ.

+ “ इदं विदंस्तत्त्वमुदारबुद्धि रसद्गहं यस्तृणवज्जहाति ।

जहाति नैनं कुलजेव योषिद् गुणानुरक्ता दयितं यज्ञःश्रीः ॥ ”—શ્રી અધ્યાત્મસાર.

મથે છે. અને એમ કરતાં તેઓને આત્મા-ધર્મ આદિ પદાર્થના અતીન્દ્રિયપણાની વિશેષ પ્રતીતિ થાય છે. તે આ પ્રકારે:—

‘ઇન્દ્રિય’ એટલે ઇન્દ્ર સંબંધિની. ઇન્દ્ર એટલે આત્મા જેનો સ્વામી છે તે ઇન્દ્રિય. અથવા જે પોતપોતાના નિયત ક્ષેત્રમાં અહ્મિન્દ્રની જેમ સર્વસત્તાધીશ થઈને વર્તે છે તે ઇન્દ્રિય. તેના ક્ષેત્રમાં ણીજનું કંઈ ચાલતું નથી ને ણીજના ક્ષેત્રમાં ઇન્દ્રિયોનો ઇન્દ્ર તેનું કંઈ ચાલતું નથી. પોતપોતાની ક્ષેત્રમર્યાદાની બહાર કોઈ ઇન્દ્રિયની આત્મા સત્તા ચાલતી નથી. જેમકે-આંખ દેખવાનું જ કામ કરી શકે છે, કાન સાંભળવાનું જ કામ કરી શકે છે. આંખથી સંભળાતું નથી, કે કાનથી દેખાતું નથી. આમ પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયની સત્તા નાના ઠાકરડાની જેમ પોતાના નાનકડા સ્વક્ષેત્ર પૂરતી જ મર્યાદિત છે. આવી સર્વ ઇન્દ્રિયોની સત્તાથી જે પર છે, તે ઇન્દ્રિયોનો પણ જે ઇન્દ્ર-અધિષ્ઠાતા સ્વામી છે, તે ‘આત્મા’ નામથી ઓળખાતી વસ્તુ છે.

અત્રે કોઈ એમ શંકા કરે કે-આત્મા જેવી કોઈ વસ્તુ જ નથી, કારણ કે તે દષ્ટિમાં આવતો નથી-નજરે ચડતો નથી, તેનું કોઈપણ રૂપ જણાતું નથી, તેમજ તેનો ણીજે કોઈ પણ અનુભવ થતો નથી. માટે જીવનું સ્વરૂપ છે જ નહિં. અથવા ‘નથી દષ્ટિમાં આવતો’ દેહ જ આત્મા છે, અથવા ઇન્દ્રિય-પ્રાણ એ આત્મા છે, આત્મા જૂદો માનવો એ મિથ્યા છે, કારણ કે તેનું જૂદું એંધાણ નથી. વળી જે તે આત્મા હોય તો તે કેમ જણાતો નથી? જે તે હોય તો ઘટ-પટ વગેરેની જેમ જણાવો જોઈએ, માટે આત્મા જેવા કોઈ પદાર્થ નથી. અને તો પછી મોક્ષનો ઉપાય પણ મિથ્યા છે-શ્રેયઃ છે.

“ નથી દષ્ટિમાં આવતો, નથી જણાતું રૂપ;
 ણીજે પણ અનુભવ નહિં, તેથી ન જીવસ્વરૂપ.
 અથવા દેહ જ આત્મા, અથવા ઇન્દ્રિય પ્રાણ;
 મિથ્યા જૂદો માનવો, નહિં જૂદું એંધાણ.
 વળી જે આત્મા હોય તો, જણાય તે નહિં કેમ ?
 જણાય જે તે હોય તો, ઘટ પટ આદિ જેમ.
 માટે છે નહિં આત્મા, મિથ્યા મોક્ષ ઉપાય;
 એ અંતર શંકાતણો, સમજવો સદુપાય.”

શ્રીમદ્ રાજવંદ્રજી પ્રણીત શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

આમ કોઈ દેહાત્મવાદી કે જડવાદી દલીલ કરે તે કેટલી બધી પોકળ છે, એ ઉપર કહેલા ઇન્દ્રિયના સ્વરૂપ પરથી સહેજે સમજી શકાય છે. કારણ કે જે દ્રષ્ટિનો પણ દ્રષ્ટા

‘જે દ્રષ્ટા છે દ્રષ્ટિનો’ છે, જે રૂપને જાણનારો છે, તેને દ્રષ્ટિ કેમ દેખી શકશે વારુ? સર્વ ઈન્દ્રિયોથી પર એવો અબાધ્ય અનુભવ જે બાકી રહે છે, તે જ જીવનું સ્વરૂપ છે. પ્રત્યેક ઈન્દ્રિયને તો પોતપોતાના વિષય પૂરતું જ જ્ઞાન હોય છે, પણ આત્માને તો પાંચે ઈન્દ્રિયના વિષયનું જ્ઞાન હોય છે. દેહ તે આત્માને જાણતો નથી, ઈન્દ્રિય કે પ્રાણ તેને જાણતા નથી, પણ યુદ આત્માની સત્તા વડે કરીને જ તે દેહ ઈન્દ્રિય ને પ્રાણ પોતપોતાના નિયત કાર્યમાં પ્રવર્તે છે. આત્મા એ બધા યંત્રનો ચલાવનારો યંત્રવાહક છે. આમ સર્વ અવસ્થામાં જે સદાય ન્યારો-જૂદો જ જણાય છે, જૂદો જ તરી આવે છે, જે પ્રગટરૂપ ચૈતન્યમય છે, તે આત્મા છે; અને એ જ એનું સદાય એંધાણ છે-એળખવાની નીશાની છે. બાકી દેહાધ્યાસને ક્ષીણે આત્મા દેહ સમાન લાસે છે, પણ તે બન્ને પ્રગટ લક્ષણ ઉપરથી ભિન્ન છે, ‘જેમ અસિ ને મ્યાન’ ભિન્ન છે-જૂદા છે તેમ.

“જે દ્રષ્ટા છે દ્રષ્ટિનો, જે જાણે છે રૂપ;
અબાધ્ય અનુભવ જે રહે, તે છે જીવસ્વરૂપ.

છે ઈન્દ્રિય પ્રત્યેકને, નિજ નિજ વિષયનું જ્ઞાન;
પંચ ઈન્દ્રિયા વિષયનું, પણ આત્માને જ્ઞાન.

દેહ ન જાણે તેહને, જાણે ન ઈન્દ્રિય પ્રાણ;
આત્માની સત્તા વડે, તેહ પ્રવર્તે જાણ.

સર્વ અવસ્થાને વિષે, ન્યારો સદા જણાય;
પ્રગટરૂપ ચૈતન્યમય, એ એંધાણ સદાય.

બાસ્થો દેહાધ્યાસથી, આત્મા દેહ સમાન;
પણ તે બન્ને ભિન્ન છે, પ્રગટ લક્ષણે જ્ઞાન.

બાસ્થો દેહાધ્યાસથી, આત્મા દેહ સમાન;
પણ તે બન્ને ભિન્ન છે, જેમ અસિ ને મ્યાન.”

(જુઓ) શ્રીમદ્ રાજવંદનકૃત શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

આમ આત્માદિ અર્થનું અતીન્દ્રિયપણ સાબિત થાય છે. અને તે અતીન્દ્રિય પદાર્થ તો ક્વચિત પણ પ્રસ્તુત શુબ્ધ તર્કનો વિષય નથી હોતો. સુક્ષ્મા, નીરસ, વિતંડાવાદ જેવા ઠેરાધાકેાડ તર્કથી કદી પણ અતીન્દ્રિય અર્થનો સિદ્ધિ થતી નથી. માટે એવા અપ્રયોજનભૂત, ઇષ્ટ સિદ્ધિને નહિં સાધનારા, અને ઉલટા આત્માર્થને હાનિરૂપ-બાધારૂપ થઈ વ્યામોહ ઉપજાવનારા શુબ્ધ તર્કને કયો વિચારવાંત આત્માર્થી પુરુષ સેવે? આદરે? કોઈ વિચારવાન વિવેકી જીવ તો તેને દૂરથી પણ સ્પર્શે જ નહિં.

ગોચરસ્ત્વાગમસ્યૈવ તતસ્તદુપલબ્ધિતઃ ।

ચન્દ્રસૂર્યોપરાગાદિસંવાદ્યાગમદર્શનાત્ ॥ ૧૧ ॥

પણ અતીન્દ્રિય અર્થ તે, આગમ ગોચર હોય;
તેહ થકી તે અર્થની, ઉપલબ્ધિ અહિં જોય;
ચંદ્ર-સૂર્ય ગ્રહણાદિને, મળતું આવે જેહ;
એવા આગમદર્શને, હોય નહિં સંદેહ. ૯૯

અર્થ:—પરંતુ તે અતીન્દ્રિય અર્થ આગમને જ ગોચર હોય છે,—તેના થકી તે અતીન્દ્રિય અર્થની ઉપલબ્ધિ (જાણપણું) થાય છે તેટલા માટે. કારણ કે ચંદ્ર-સૂર્યના ગ્રહણ વગેરેને સંવાદી-મળતા આવતા આગમનું દર્શન થાય છે.

વિવેચન

ઉક્ત અતીન્દ્રિય અર્થ જે કોઈને પણ ગોચર હોય તો તે આગમને જ છે. કારણ કે અતીન્દ્રિય એટલે કે ઇન્દ્રિયોને અગમ્ય એવા વિષયનું જાણપણું આગમથી થાય છે. જેમકે આગમદ્વારા એમ જાણવામાં આવે છે કે અમુક દિવસે, અમુક વખતે અતીન્દ્રિય અર્થ ચંદ્રગ્રહણ થશે, સૂર્યગ્રહણ થશે, ઇત્યાદિ. અને તે જ આગમવાણી આગમગોચર પ્રમાણે તેને મળતા આવતા જ સમયે ચંદ્રગ્રહણ-સૂર્યગ્રહણ (Eclipse) આદિ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. આમ આગમકથનને પ્રત્યક્ષ સાથે સંવાદ આવે છે, મેળ ખાય છે. એટલે આ સ્થૂલ દૃષ્ટાંત ઉપરથી અતીન્દ્રિય અર્થની વાત એ આગમને વિષય છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. જે કે આ ચંદ્રગ્રહણાદિ લૌકિક અર્થ છે, એમ ભાવના યોગ્ય છે; છતાં અતીન્દ્રિય હોઈ દૃષ્ટાંતરૂપે અને રજૂ કરેલ છે.

જે જે વિષયમાં નિષ્ણાત હોય તે વિષયમાં તેનું વચન જ પ્રમાણભૂત ગણાય, તે સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે અતીન્દ્રિય વિષયમાં અતીન્દ્રિય જ્ઞાની એવા આત્મ પુરુષ પ્રમાણ-ભૂત હોઈ, તેનું જ વચન પ્રમાણ છે. અને આત્મ પુરુષનું વચન તેનું નામ જ 'આગમ' છે. તેની પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિ આપે એવું ગ્રહણનું દૃષ્ટાંત અત્ર આપ્યું છે. પણ આ તો લૌકિક પદાર્થ છે. પણ અલૌકિક એવા અતીન્દ્રિય આત્મપદાર્થના સંબંધમાં પણ આ આત્મ જ પ્રમાણભૂત છે. કારણ કે તે યોગીશ્વરે આત્મસ્વરૂપનું સાક્ષાત્ દર્શન કરી તેની પ્રાપ્તિ કરી

વૃત્તિ:—ગોચરસ્તુ—પણ ગોચર તો, આગમસ્યૈવ—આગમને જ, અતીન્દ્રિય અર્થ તો આગમને જ ગોચર હોય છે. ક્યાંથી? તે માટે કહ્યું—તતસ્તદુપલબ્ધિતઃ—તેના થકી—આગમ થકી તે અતીન્દ્રિય અર્થની ઉપલબ્ધિને લીધે. એ જ કહે છે—ચન્દ્રસૂર્યોપરાગાદિસંવાદ્યાગમદર્શનાત્—ચંદ્ર-સૂર્યના ઉપરાગ (ગ્રહણ) આદિને સંવાદી-મળાવત મળતા આવતા એવા આગમના દર્શન ઉપરથી. આ લૌકિક અર્થ છે એમ ભાવવું.

છે, અને તથા રૂપ અનુભવ કરી પોતે સહજ આત્મસ્વરૂપ એવા સાક્ષાત્ 'પ્રભુ' બન્યા છે. અને જેવું આત્મસ્વરૂપ તેમણે દીકું તેવું યથાર્થપણે તેમણે કહી દેખાડ્યું છે. એટલે આવા આ આત્મદ્રષ્ટા નિર્દોષ આત્માનુભવી પ્રાપ્ત પુરુષ આ બાબતમાં પ્રમાણભૂત છે, આપ્ત છે, પરમ વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય છે. લોકવ્યવહારમાં પણ જેમ કોઈ સાચા પ્રમાણિક મનુષ્યને લોકો વગર વિચાર્યે પણ વિશ્વાસ રાખે, તેમ પરમાર્થમાં પણ આ સાચા પ્રમાણિક સત્પુરુષ વગર વિચાર્યે પણ વિશ્વાસ રાખવા યોગ્ય છે, 'તદ્વત્તિ' કરવા યોગ્ય છે. પરમ તત્વલક્ષ્યા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રભાઈએ લખ્યું છે કે—

“ તે પ્રાપ્ત કરવા વચન કોનું સંત્ય કેવળ માનવું ?

નિર્દોષ નરનું કથન માનો તેહ જેણે અનુભવ્યું. ”—મોક્ષમાળા પાઠ ૬૭

અને આપ્ત પણ તે જ કે જેના દોષ* ને આવરણ ટળ્યા હોય. જેના રાગ-દ્વેષ-મોહાદિ દોષ અને જ્ઞાન-દર્શન આવરણ ટળ્યા છે, તે જ પુરુષ 'આપ્ત' હોવા યોગ્ય છે. કારણ કે જ્ઞાનને આવરણ હોય તો અપૂર્ણ જ્ઞાનને લીધે તેનું વચન 'આપ્ત કોણુ?' અસત્ય પણ હોય, ને તેના પર વિશ્વાસ મૂકી શકાય નહિં. અને રાગ-દ્વેષ-મોહાદિ હોય તો તેથી પણ અસત્ય વદવાને પ્રસંગ આવે, એટલે પણ વિશ્વાસ રાખી શકાય નહિં. પણ નિરાવરણ જ્ઞાન હોય અને રાગદ્વેષરહિતપણું-નિર્દોષપણું હોય, તો જ તેનું વચન સંપૂર્ણ સત્ય હોઈ વિશ્વાસપાત્ર હોય—આપ્ત હોય. એટલે જે કોઈ સર્વજ્ઞ વીતરાગ હોય તે જ આપ્ત છે, ને તેનું વચન જ આપ્ત છે, અર્થાત્ પરમ પ્રમાણભૂત હોઈ પરમ વિશ્વાસપાત્ર છે. અને આવું જે આપ્તવચન તે જ આગમ અથવા વિશ્વાસપાત્ર એવું શાસ્ત્ર છે.

ઉપસંહાર કરતાં કહે છે—

एतत्प्रधानः सच्छ्राद्धः शीलवान् योगतत्परः ।

जानात्यतीन्द्रियानर्थस्तथा चाह महामतिः ॥ ૧૦૦ ॥

વૃત્તિ:—પત્તપ્રધાન:—આ આગમપ્રધાન, સચ્છ્રાદ્ધ:—સત્પ્રાદ્, સત્પ્રદાવંત પ્રાગ્, શીલવાન્—શીલવાન્, પરદ્રોહથી વિરતિમાન્, યોગતત્પર:—યોગતત્પર. સદા તેમાં અભિયુક્ત-તત્પર, એવા પ્રકારનો હોઈ, જાનાત્યતીન્દ્રિયાનર્થાન્—અતીન્દ્રિય અર્થોને, ધર્માદિને બાણે છે, તથા આહ મહામતિ:—અને તેવા પ્રકારે મહામતિએ-પત્તજ્ઞિએ કહ્યું છે:—

* “ દોષાવરણયોર્હાનિર્નિ:શેષાસ્ત્યતિશાયનાત્ ।

ક્વચિચથા સ્વહેતુભ્યો બહિરન્તર્મલક્ષય: ॥ ”

—સમંતલદ્રાચાર્યજીકૃત આપ્તમીમાંસા.

શ્રુતપ્રધાન સત્શ્રાદ્ધ ને, યોગપર શીલવાન;
અર્થ અતીન્દ્રિય જાણતો,-કહે મહામતિમાન:- ૧૦૦

અર્થ:—આ આગમપ્રધાન, સત્શ્રાદ્ધ (સત્શ્રદ્ધાવંત), શીલવાન એવો યોગ-
તત્પર પુરુષ, અતીન્દ્રિય અર્થોને જાણે છે. અને તેવા પ્રકારે મહામતિએ (પતંજલિએ)
કહ્યું છે:—

વિવેચન

આ આગમપ્રધાન એટલે કે આગમ જેને મન પ્રધાન-મુખ્ય છે, એવો સત્શ્રાદ્ધ
શીલવાન ને યોગતત્પર થઈ અતીન્દ્રિય અર્થોને જાણે છે. અને તેવા પ્રકારે મહામતિ
પતંજલિએ પણ કહ્યું છે. ઉપરમાં અતીન્દ્રિય વિષયમાં પ્રમાણભૂત
અતીન્દ્રિય અર્થો એવું જે આગમ અર્થાત્ આમવચન કહ્યું, તે જેને મન પ્રધાન છે, મુખ્ય
કોણ જાણે ? છે, સર્વોપરિ છે, એવો પુરુષ સત્શ્રાદ્ધ અથવા સત્શ્રદ્ધાવંત કહેવાય
છે. એવો સત્શ્રાદ્ધ શીલવાન થાય છે એટલે કે પરદ્રોહથી વિરામ
પામે છે, અને યોગસાધનમાં તત્પર રહી ધર્મ-આત્મા આદિ અતીન્દ્રિય અર્થોને જાણે છે.

આગલા શ્લોકમાં અતીન્દ્રિય વિષયની જાગૃતમાં બ્રહ્મજ્ઞના દૃષ્ટાંત ઉપરથી આગમનું-
આત્મ વચનનું પ્રમાણભૂતપણું જતાવ્યું. આવું આગમવચન જેને મન પ્રધાન છે, તે આજ્ઞા-
પ્રધાન પુરુષ સત્ શ્રાદ્ધ કહેવાય છે કારણ કે તે સત્ વચન પ્રત્યે
આજ્ઞાપ્રધાન સત્ શ્રદ્ધા-દૃઢ વિશ્વાસ-સ્થિર આસ્થા ધરાવે છે, અને સર્વત્ર સત્-
સત્શ્રાદ્ધ પુરુષના વચનને આજ્ઞા કરી પ્રવર્તવાની ઉત્કટ ઇચ્છા ધરાવે છે. આમ
આત્મકલ્યાણના ઇચ્છાતાર મુમુક્ષુએ સૌથી પ્રથમ 'આજ્ઞાપ્રધાન'
થવું જોઈએ, કારણ કે 'આજ્ઞાથી ધર્મ અને આજ્ઞાથી તપ'—એમ શાસ્ત્રવચન છે.
સત્પુરુષની આજ્ઞા વિનાની આ જીવની દાન-તપ-શીલ આદિ ક્રિયા પણ જીવને બાધક
થઈ ઉલટી ભવઉપાધિ કરે છે, માટે અત્રે શાસ્ત્રકાર મહર્ષિએ આજ્ઞાપ્રધાનપણા ગુણને
સૌથી પ્રથમ મૂક્યો છે. આવો આજ્ઞાપ્રધાન હોય તે જ 'સત્ શ્રાદ્ધ'—સત્ શ્રદ્ધાળુ થઈ શકે છે.

“ પ્રભુ આજ્ઞા ભક્તે લીન, તિણે દેવચંદ્ર કીન. ”

“ આજ્ઞા રંગે ચિત્ત ધરીજે, દેવચંદ્ર પદ શીઘ્ર વરીજે. ”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

આવો જે સત્શ્રાદ્ધ હોય છે તે પછી યથાશક્તિ આગમની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલવા
તત્પર જાને છે. અને આગમની મુખ્ય આજ્ઞા તો 'શીલ' સેવવાની છે. 'શીલ' એટલે
આત્મસ્વભાવ; પરભાવ-વિભાવ પ્રત્યે ગમન કરવાથી-વ્યભિચાર કરવાથી
શીલસેવન તે શીલનો ભંગ થાય છે, માટે પરભાવ-વિભાવ પ્રત્યે વ્યભિચારથી
શીલ ભંગ ન કરતાં, આત્મસ્વભાવમાં રહી 'શીલ' ધાળવું એવી મુખ્ય
શાસ્ત્ર આજ્ઞા છે. અને તેવા શીલના ચાલન માટે અહિંસા-સત્ય આદિ પંચ શીલ પરમ

ઉપકારી છે, માટે તેનું પાલન કરવું એવી શાસ્ત્રઆજ્ઞા છે. આ આજ્ઞાને અનુસરીને સત્શ્રાદ્ધ મુમુક્ષુ પુરુષ યથાશક્તિ અહિંસા-સત્યાદિ શીલના પાલનમાં તત્પર બને છે, અને જેમ બને તેમ પરભાવ-વિભાવનો ત્યાગ કરી આત્મસ્વભાવમાં રહેવા પ્રયત્નશીલ બને છે. આમ તે 'શીલવાન' હોય છે.

અને આમ જે સત્શ્રાદ્ધ શીલવાન-સંયમી હોય છે, તે પછી યોગનો અધિકારી બની યોગતત્પર હોય છે, આત્મસ્વભાવ સાથે યુગ્જનરૂપ યોગને સાધવા પ્રવર્તે છે. અને તેમ યોગતત્પર થતાં તેને દિવ્ય યોગીજ્ઞાનની પ્રાપ્તિથી અતીન્દ્રિય અર્થોનું જ્ઞાન થાય છે, સાક્ષાત્કાર થાય છે.

શું ? તો કે—

આગમેનાનુમાનેન યોગાભ્યાસરસેન ચ ।

ત્રિધા પ્રકલ્પયન્પ્રજ્ઞાં લભતે તત્ત્વમુત્તમમ્ ॥ ૧૦૧ ॥

આગમથી અનુમાનથી, યોગાભ્યાસ રસે ય;
પ્રજ્ઞા ત્રિવિધે યોજતાં, ઉત્તમ તત્ત્વ લહે ય. ૧૦૧.

અર્થ:—આગમથી, અનુમાનથી અને યોગાભ્યાસના રસથી,—એમ ત્રણ પ્રકારે પ્રજ્ઞાને પ્રકલ્પતાં-પ્રયોજતાં ઉત્તમ તત્ત્વને પામે છે.

ત્રિવેચન

મુનિ પતંજલિ કહે છે કે—' ઉત્તમ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ ત્રણ પ્રકારે પ્રજ્ઞાને પ્રયોજતાં થાય છે: (૧) આગમથી, (૨) અનુમાનથી, અને (૩) યોગાભ્યાસના રસથી. ' પ્રજ્ઞાને-ભુદ્ધિને આગમમાં યોજવાથી, આપ્ત પુરુષના વચનમાં બેઠવાથી ઉત્તમ ઉત્તમ તત્ત્વ-તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. અનુમાન એટલે ક્લિંગ ઉપરથી ક્લિંગીનું પ્રાપ્તિ ત્રણ જ્ઞાન, તેમાં પણ પ્રજ્ઞાને પ્રયોજતાં ઉત્તમ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. અને પ્રકારે યોગાભ્યાસ એટલે વિહિત અનુષ્ઠાનના અભ્યાસરસમાં પણ પ્રજ્ઞાને પ્રયોજિત કરતાં ઉત્તમ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. આમ ત્રણ પ્રકારે આગમથી, અનુમાનથી અને યોગાભ્યાસરસથી,—એ ઉક્ત અનુક્રમે જ પ્રજ્ઞાને પ્રયોજતાં

વૃત્તિ:—આગમેન-આગમથી, આત્મવચનરૂપ લક્ષણવાળા આગમથી, અનુમાનેન-અનુમાનથી, ક્લિંગ ઉપરથી ક્લિંગીના જ્ઞાનરૂપ અનુમાનથી, યોગાભ્યાસરસેન ચ-અને યોગાભ્યાસના રસથી, વિહિત અનુષ્ઠાનરૂપ યોગાભ્યાસના રસથી, ત્રિધા પ્રકલ્પયન્પ્રજ્ઞાં-ત્રણ પ્રકારે પ્રજ્ઞાને પ્રકલ્પતો,—ઉક્ત ક્રમે જ, કારણ કે અન્યથા તો પ્રવૃત્તિની અસિદ્ધિ છે, તેથી કરીને. તો શું ? તો કે-લભતે તત્ત્વમુત્તમમ્-ઉત્તમ તત્ત્વ પામે છે,—પાપ-સંભોલની નિવૃત્તિને લીધે, શ્રુતાદિ ભેદે કરીને.

ઉત્તમ તત્ત્વને પામે છે, એટલે કે પાપ-સંમોહની નિવૃત્તિ થકી શ્રુતાદિના લેદે કરીને ઉત્તમ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. બીજી રીતે પ્રવૃત્તિ કરતાં તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

૧. અત્રે તત્ત્વપ્રાપ્તિનો સૌથી પ્રથમ ઉપાય આગમ છે, કારણ કે આગમ એ તત્ત્વનું સાક્ષાત્ દર્શન જેણે કર્યું છે એવા આત્માતુલવી સત્પુરુષનું વચન છે. તેવા પરમ પ્રજ્ઞાવંત તત્ત્વદ્રષ્ટાના વચનામૃતમાં બુદ્ધિને યોગવાથી અર્થાત્ સત્પુરુષના વચનની બુદ્ધિ-પૂર્વક-સમજણપૂર્વક આરાધનાથી ઉત્તમ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ જરૂર થાય.

૨. તત્ત્વપ્રાપ્તિનો બીજો ઉપાય અનુમાન અર્થાત્ સન્ન્યાયસંપન્ન યુક્તિવાદ છે. આ યુક્તિવાદમાં પ્રજ્ઞાનો પ્રયોગ કરવાથી અર્થાત્ સન્મતિયુક્ત તર્ક કરવાથી તત્ત્વનો વિશેષ પરીક્ષા થાય છે, વિશેષ ચકાસણી થાય છે, અને યુક્તિની કસોટીમાંથી પાર ઉતરતાં તત્ત્વની અત્યંત દૃઢતા થાય છે, સન્મતિતર્કનું યથાયોગ્ય સમાધાન થતાં તત્ત્વવિનિશ્ચય થાય છે. પણ આ યુક્તિવાદ સન્ન્યાયસંપન્ન હોવો જોઈએ. જેમ ન્યાયમૂર્તિ નિપક્ષપાત-પણે-નિરાગ્રહપણે-મધ્યસ્થતાથી સત્ય ન્યાય તોલે, તેમ સન્મતિ પરીક્ષકે નિપક્ષપાતપણે, નિરાગ્રહપણે, મધ્યસ્થતાથી તત્ત્વને તોલ કરી, સન્ન્યાયસંપન્ન યુક્તિયુક્ત પક્ષનો જ મુક્ત કંઠે સ્વીકાર કરવો જોઈએ, -જેમ આ યોગદષ્ટિસમુચ્ચય શાસ્ત્રના કર્તા મહર્ષિ હરિભદ્રસૂરિએ કહી દેખાડ્યું છે ને કરી દેખાડ્યું છે તેમ; અથવા મોક્ષમાળા નામક દર્શનપ્રભાવક ગ્રંથમાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્રએ પ્રદર્શિત કર્યું છે તેમ.

“ પક્ષપાતો ન મે વીરે ન દ્વેષઃ કપિલાદિષુ ।

યુક્તિમદ્વચનં યસ્ય તસ્ય કાર્યઃ પરિગ્રહઃ ॥ ” —શ્રી હરિભદ્રાચાર્યેભ્ય.

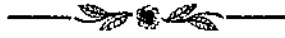
તેમજ આ યુક્તિવાદ આગમથી વિરુદ્ધ ન હોવો જોઈએ, પણ અવિરુદ્ધ હોવો જોઈએ, આગમને અનુકૂળ હોવો જોઈએ. કારણ આગમ એ સાક્ષાત્ તત્ત્વદ્રષ્ટા પુરુષનું વચન હોઈ, તેનું સ્થાન યુક્તિ કરતાં ઘણું ઉંચું છે. એટલે આગમોક્ત તત્ત્વનું સુયુક્તિથી પ્રતિષ્ઠાપન કરવામાં બાધ નથી, પણ ઉત્થાપન કરવામાં જરૂર બાધ છે. અને એટલા માટે જ અત્રે આગમનું સ્થાન પ્રથમ મૂક્યું છે.

૩. તથા તત્ત્વપ્રાપ્તિનો ત્રીજો ઉપાય યોગાભ્યાસ રસ છે. સત્શાસ્ત્રમાં જે યોગ-અનુષ્ઠાન વિહિત છે, તેના રસપૂર્વક અભ્યાસથી ઉત્તમ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. શાસ્ત્રમાં જે યોગસાધન અર્થાત્ ધર્મવ્યાપાર વિધાન બતાવ્યા છે, તેના પુનઃ પુનઃ આસેવનરૂપ અભ્યાસમાં રસ લઈ મતિ જોડવાથી આત્માની પરિણતિ વિશુદ્ધ થાય છે, અને પ્રજ્ઞા નિર્મલ બને છે, તેથી તત્ત્વના ચમત્કારો તેમાં ભાસ્યમાન થાય છે. અત્રે ‘રસ’ શબ્દથી યોગાભ્યાસમાં એકરસતારૂપ-તન્મયતારૂપ ભાવ સૂચવ્યો છે. આ યોગાભ્યાસનું સ્થાન અત્રે

ત્રીભું મૂક્યું છે, તેનું કારણ આ યોગાભ્યાસ શાસ્ત્રઆજ્ઞા પ્રમાણે તેમાં ગતાવેલ વિધિ અનુસાર હોવો જોઈએ; તેમજ આગમને અનુકૂળ યુક્તિથી યુક્ત એવો હોવો જોઈએ, સ્વચ્છંદ પ્રમાણે ન હોવો જોઈએ.

આમ તત્ત્વપ્રાપ્તિમાં આ ત્રણ ઉપાયનું ઉક્ત અનુક્રમે પૂર્વાપર પ્રધાનપણું છે: પ્રથમ સ્થાન આગમનું, પછી અનુમાનનું, અને પછી યોગાભ્યાસરસનું છે, કારણ કે આગળ આગળનું સ્થાન હોય તો જ પાછલું શોભે છે. માટે સુમુક્ષુ આગમવચનને દૃઢ શ્રદ્ધાથી માન્ય કરી, યુક્તિથી તેની ચકાસણી કરી બુદ્ધિપૂર્વક ભરાબર સમજીને, તદનુસાર જો રસપૂર્વક યોગાભ્યાસ કરે તો તેને અવશ્ય ઉત્તમ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય, એમ તાત્પર્ય છે. પહેલાં શ્રદ્ધા, પછી બુદ્ધિ, અને પછી રસપૂર્વક પ્રવૃત્તિ,--આ અનુક્રમે ત્રણે મળે, તો તત્ત્વકાર્યની સિદ્ધિ સાંપડે.

। इति अतीन्द्रियार्थसिद्धयुपायाधिकारः ।

સર્વજ્ઞ તત્ત્વ અભેદ: સર્વજ્ઞવાદી અભેદ અધિકાર*

આ જ અર્થ કહે છે—

न तत्त्वतो भिन्नमताः सर्वज्ञा बहवो यतः ।

मोहस्तदधिमुक्तीनां तद्भेदाश्रयणं ततः ॥ ૧૦૨ ॥

સર્વજ્ઞો બહુ તત્ત્વથી, નથી ભિન્ન મતવાસ;

ભેદ માનવો મોહ છે, અતિભક્તોનો તાસ. ૧૦૨

અર્થ:—કારણ કે ઘણા સર્વજ્ઞો તત્ત્વથી ભિન્ન મતવાળા નથી; તેથી કરીને તેના ભેદનો આશ્રય કરવો તે તેના અતિભક્તોનો-દાસોનો મોહ છે.

વૃત્તિ:—ન તત્ત્વતઃ—ન તત્ત્વથી, પરમાર્થથી, ભિન્નમતા:—ભિન્ન મતવાળા, ભિન્ન અભિપ્રાયવાળા, સર્વજ્ઞા બહવો યતઃ—કારણ કે બહુ સર્વજ્ઞો, મોહસ્તદધિમુક્તીનાં—મોહ છે તેના અતિભક્તોનો, સર્વાતિશય શ્રાદ્ધનો, તદ્ભેદાશ્રયણં—તેના ભેદનો આશ્રય કરવો તે, સર્વજ્ઞા ભેદનું અંગીકરણ, તતઃ—તેથી કરીને.

* આ દીપ્રાદહિનું વર્ણન અનેક હૃદયંગમ શાસ્ત્રીય ચર્ચાવાળું ઘણું લાંબું હોઈ, વિષયની વિશદતા અને વાંચકની સુગમતા અર્થે અત્રે આ મુખ્ય અધિકારો અને તેના અંતરાધિકારોના વિભાગની યોગ્યતા મેં પ્રયોજી છે.

—ભગવાનદાસ.

વિવેચન

“ તહિં સર્વજ્ઞો જ્યૂજ્યૂઆણ, તેહના વળી દાસ. ”—યો. દ. સજ્ઞા. ૪-૧૪.

ઉપરમાં આગમની અથવા શાસ્ત્રની પ્રધાનતા અને તેની શ્રદ્ધા પર ખાસ ભાર મૂક્યો, તો પછી કયા શાસ્ત્રની શ્રદ્ધા કરવી ? કારણ કે શાસ્ત્રોતું પણ ભિન્નપણું છે, એમ સ્વાભાવિક પ્રશ્ન ઊઠવાનો સંભવ છે. તેના અત્ર ઉત્તર આપ્યો છે કે તત્ત્વથી ધર્મવાદની અપેક્ષાએ જોઈએ તો શાસ્ત્રનો ભેદ પણ નથી, કારણ કે તેના શાસ્ત્રાઓમાં ભેદ નથી. પણ સ્થૂલબુદ્ધિ જનોને તેના ભેદનું અભિમાન થાય છે, તે તે તે તે નયની અપેક્ષાએ દેશનાભેદને લીધે જ છે. આમ તે તે ધર્મ-શાસ્ત્રના પ્રણેતા જે સર્વજ્ઞ ભેદ અનેક સર્વજ્ઞો છે, તે તત્ત્વથી-પરમાર્થથી વિચારતાં કાંઈ ભિન્ન મતવાળા, કલ્પના અતિ ભિન્ન અભિપ્રાયવાળા નથી; તેઓમાં કોઈ પણ જાતનો મતભેદ કિંવા ભક્તોનો મોહ અભિપ્રાયભેદ નથી. તેટલા માટે તે તે સર્વજ્ઞોને ભજનારા જે સર્વજ્ઞ-ભક્તો છે, શ્રદ્ધાળુ શ્રદ્ધાજનો છે, તે સર્વમાં કોઈ પણ પ્રકારના મતભેદનો અવકાશ રહેતો નથી. છતાં પણ તે તે સર્વજ્ઞના કોઈ અતિભક્તો-અતિશ્રદ્ધાળુઓ જે તે સર્વજ્ઞોમાં ભેદની કલ્પના કરે, ભિન્નતા-જ્યૂદાઈ માને, તો તે કેવલ તે અતિભક્તોનો મોહ જ-અજ્ઞાન જ છે, એમ કહેવું પડશે. કારણ કે તેઓ ભક્તિના અતિરેકમાં ને શ્રદ્ધાની અંધતામાં ધર્મજનૂનતા આવેશથી વિવેક ભૂટી જઈ તેવા પ્રકારે મિથ્યા કલ્પના કરે છે. પણ વાસ્તવિક રીતે જોઈએ તો અનંત સર્વજ્ઞો પણ એકે અભિન્ન સ્વરૂપ છે. માટે તેમાં ભિન્નતા* કલ્પવી તે માત્ર મોહનો વિલાસ છે, કેવલ પ્રાંતિ જ છે. માટે જે આરાધ્ય-ઉપાસ્ય એવા સર્વજ્ઞમાં ભેદ નથી, તો પછી આરાધક એવા સર્વજ્ઞ ભક્તોમાં પણ કોઈ ભેદ હોવો ઘટતો નથી.

પોતાના આરાધ્ય-પૂજ્ય પુરુષને સર્વજ્ઞ ને સર્વોત્કૃષ્ટ માનવાનો માનવસ્વભાવ છે, માનવસુલભ નબળાઈ છે. એટલે પોતે માનેલા સર્વજ્ઞનું સ્થાન ખીજા બધાથી ચઢી-યાતું છે એમ સાબિત કરવા ઇચ્છતો તે તેનું ભિન્નપણું કલ્પવાને સહેજે લલચાય છે, અને પોતાના ઇષ્ટ દેવ પ્રત્યેના દષ્ટિરાગથી અંધ થઈ તથાપ્રકારે ભિન્ન કલ્પનાનો આચ્છ કરે છે. આ દષ્ટિરાગમાંથી શ્રદ્ધા-ભક્તિના અતિરેકને લીધે વધારે પડતા ઉત્સાહી અતિ-ભક્તોને આંધળું ધાર્મિક જનૂન પ્રગટે છે; અને તેથી ધર્મને નામે નાના પ્રકારના ઝઘડા ઉત્પન્ન થાય છે. આમ આ ભેદકલ્પના અનિષ્ટપરંપરાનું મૂલ થઈ પડે છે.

“ અભિનંદન ઝિન દરિશણ તરસિયે, દરિશણ દુર્લભ દેવ;
મત મત ભેદે રે જે જઈ પૂછિયે, સો થાપે અહુમેવ. ”—શ્રી આનંદધનજી.

*“ તત્ત્વતઃ શાસ્ત્રમેદશ્ચ ન શાસ્તૃણામમેદતઃ ।

મોહસ્તદધિમુક્તીનાં તજ્ઞેદાશ્રયણં તતઃ ॥ ” ઢા. ઢા. ૨૩-૧૪

કેવી રીતે ? તે માટે કહે છે—

સર્વજ્ઞો નામ યઃ કશ્ચિત્પારમાર્થિક એવ હિ ।

સ એક એવ સર્વજ્ઞ વ્યક્તિભેદેઽપિ તત્ત્વતઃ ॥ ૧૦૩ ॥

સર્વજ્ઞ નામે જેહુ કો, પારમાર્થિક જ અત્રઃ;
વ્યક્તિ ભેદે પણ તત્ત્વથી, તે એકજ સર્વજ્ઞ. ૧૦૩

અર્થ:—‘ સર્વજ્ઞ ’ નામનો જે કોઈ પારમાર્થિક જ એવો છે, તે વ્યક્તિભેદ છતાં, તત્ત્વથી સર્વજ્ઞ એક જ છે.

વિવેચન

ઉપરમાં કહ્યું કે સર્વજ્ઞોમાં ભેદ નથી, તે કેવી રીતે ? તેનું અહીં સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે:—‘ સર્વજ્ઞ ’ નામથી ઓળખતો જે કોઈ પણ પારમાર્થિક જ, સાચેસાચો, નિરુપચરિત સર્વજ્ઞ હોય, તે વ્યક્તિભેદ છતાં તત્ત્વથી સર્વજ્ઞ એક જ છે. વ્યક્તિભેદ છતાં તે સાચા પારમાર્થિક સર્વજ્ઞને લદ્દે પછી અહર્તા, જિન, બુદ્ધ, શિવ, સર્વજ્ઞ અભેદ શંકર વગેરે ગમે તે નામ આપવામાં આવ્યું હોય, છતાં તત્ત્વથી સર્વજ્ઞપણાએ કરીને તે સર્વજ્ઞ એકજ છે. તે ઋષભ જિન આદિ વ્યક્તિભેદની અપેક્ષાએ લદ્દે મિત્ર મિત્ર હોય, તોપણ પારમાર્થિક સર્વજ્ઞપણારૂપ એક સામાન્ય લક્ષણથી જોઈએ તો તે તત્ત્વથી જાતેની અપેક્ષાએ સર્વ સ્થળે એક જ છે, તેમાં ભેદનો અવકાશ છેજ નહિં.

“ મુક્તો બુદ્ધોઽર્હન્વાપિ ચદૈશ્વર્યેણ સમન્વિતઃ ।

તદૈશ્વરઃ સ એવ સ્યારસંજ્ઞાભેદોઽત્ર કેવલમ્ ॥ ” —શ્રી યોગબિન્દુ.

“ શિવ શંકર જગદીશ્વર, ચિદાનંદ ભગવાન....લલના,

જિન અરિહા તીર્થંકર, જ્યોતિસરૂપ અસમાન....ત્રલના. શ્રી સુપાસજિન વંદીએ. ”

—શ્રી આનંદધનજી.

નામ ગમે તે હોય કે વ્યક્તિ ગમે તે હોય, પણ સાચું પરમાર્થસત્ સર્વજ્ઞપણું હોય, તો અનંત સર્વજ્ઞો પણ એક સ્વરૂપ છે. આમ અનંત કેવલજ્ઞાનીના પણ

વૃત્તિ —સર્વજ્ઞો નામ યઃ કશ્ચિત્—સર્વજ્ઞ નામે જે કોઈ અહર્તા આદિ, પારમાર્થિક એવ હિ—પારમાર્થિક જ છે, નિરુપચરિતજ છે, સ એક એવ સર્વજ્ઞ—તે સર્વજ્ઞ એકજ છે,—સર્વજ્ઞપણું થઈ, વ્યક્તિભેદેઽપિ તત્ત્વતઃ વ્યક્તિભેદ છતાં,—તત્ત્વથી. ઋષભાદિરૂપ વ્યક્તિભેદ છતાં.

કેવલજ્ઞાનસ્વરૂપમાં ભેદ નથી, કારણકે કેવલજ્ઞાની સર્વજ્ઞ સર્વ કાંઈ બાણ છે. તેના અસંખ્ય પ્રદેશાત્મક આત્મજ્ઞેવમાં અનંત પર્યાયનું સ્થાન છે, અને તેની અશેષ-સંપૂર્ણ જ્ઞાયક શક્તિ પૂર્ણ કલાએ પ્રગટી છે, તેથી તે સર્વ કાંઈ વિશેષ બાણ છે, સર્વ પ્રમેય-પ્રમાણ તેનું કેવલજ્ઞાન હોય છે.

“ ક્ષેત્ર અસંખ્ય પ્રદેશ, અનંત પર્યાય નિવેશ;
બાણુગ શક્તિ અશેષ, તેહથી બાણુરે કાંઈ સકલ વિશેષ રે....
જિણુંદા તોરા નામથી મન લીનો.

સર્વ પ્રમેય પ્રમાણ, જસ કેવલનાણુ પહાણુ;
તિણુ કેવલનાણી અભિહાણુ, જસ ધ્યાવે રે કાંઈ મુનિવર જાણુ રે....જિણુંદા.”
—શ્રી દેવચંદ્રજી.

પ્રતિપત્તિસ્તતસ્તસ્ય સામાન્યેનૈવ યાવતાં ।

તે સર્વેઽપિ તમાપન્ના ઇતિ ન્યાયગતિઃ પરા ॥ ૧૦૪ ॥

તેથી પ્રતિપત્તિ તેહની, જેહની સામાન્યે જ;
તે સર્વ આશ્રિત તેહને, પરા ન્યાયગતિ એજ. ૧૦૪

અર્થ:—તેથી કરીને તે મુખ્ય સર્વજ્ઞની જેટલાઓને સામાન્યથીજ પ્રતિપત્તિ (માન્યતા) છે, તે સર્વેય તેને આશ્રિત છે, એમ પરા ન્યાયગતિ છે.

વિવેચન

આમ વ્યક્તિભેદ છતાં સર્વજ્ઞ એક જ છે, તેથી કરીને આ સર્વજ્ઞનો સામાન્યથીજ જેટલાઓ સ્વીકાર કરતા હોય, તે સર્વ તે સર્વજ્ઞને જ આપત્ત છે, આશ્રિત છે, એવી ન્યાયની પરા ગતિ છે. કારણ કે જેમ મનુષ્ય લક્ષણ જેના જેનામાં હોય, મુખ્ય સર્વજ્ઞના તેનો તેનો સામાન્યથીજ ‘ મનુષ્ય ’ તરીકે સ્વીકાર કરવો એ ન્યાયની ભક્ત અભેદ પદ્ધતિ છે; તેમ સર્વજ્ઞનું લક્ષણ જેના જેનામાં હોય, તેનો તેનો સામાન્યથી ‘ સર્વજ્ઞ ’ તરીકે સ્વીકાર કરવો એ ન્યાયની રીતિ છે. અને આમ જેટલા જેટલા ભિન્ન ભિન્ન મતવાદીઓ-દાર્શનિકો સામાન્યપણાથીજ તે સર્વજ્ઞનો સ્વીકાર કરતા હોય, માન્યતા ધરાવતા હોય, તે સર્વેય મુખ્યજ-પારમાર્થિકજ એવા તે

વૃત્તિ:—પ્રતિપત્તિઃ તતઃ—તેથી કરીને પ્રતિપત્તિ, તસ્ય—તેની, સર્વજ્ઞની, સામાન્યેનૈવ સામાન્યથીજ, યાવતાં—જેટલાઓની, જેટલા તંત્રાન્તરીયોની (અન્ય અન્ય દર્શનીઓની) પણ, તે સર્વેઽપિ—તે સર્વેય, તમાપન્ના—તે મુખ્ય સર્વજ્ઞને જ આપત્ત—આશ્રિત છે, ઇતિ ન્યાયગતિઃ પરા એવી પરા ન્યાયગતિ છે,—તે શિવાય તેની પ્રતિપત્તિની અસિદ્ધિ છે માટે.

એક સર્વજ્ઞને જ માન્ય કરે છે, માને છે, એમ ન્યાયથી સાબિત થાય છે. માટે સર્વજ્ઞને માનનારા જૂદા જૂદા દર્શનવાદીઓ પણ સર્વ કોઈ એક સ્વરૂપ જ છે, અભેદ સ્વરૂપ જ છે. આમ સર્વજ્ઞને ભજનારા ભક્તોમાં પણ ભેદ હોવો સંભવતો જ નથી.

**વિશેષસ્તુ પુનસ્તસ્ય કાત્સ્ન્યૈનાસર્વદર્શિભિઃ ।
સર્વૈર્ન જ્ઞાયન્તે તેન તમાપન્નો ન કચ્ચન ॥ ૧૦૫ ॥**

અસર્વદર્શી સર્વને, વિશેષ પણ તેનો ય;
પૂર્ણ જણાય ન-તે થકી, તેને પ્રાપ્ત ન કોવ. ૧૦૫

અર્થ:—અને તે સર્વજ્ઞનો વિશેષ-ભેદ તો સંપૂર્ણપણે સર્વ અસર્વદર્શીઓને જાણવામાં આવતો નથી; તેથી કરીને તે સર્વજ્ઞને પ્રાપ્ત થયેલો એવો કોઈ (અસર્વદર્શી) છે નહિ.

વિવેચન

ઉપરમાં સામાન્યથી સર્વજ્ઞનું એકપણું કહ્યું. હવે કોઈ કહેશે કે વિશેષથી તેમાં ભેદ હશે. તેનો ઉત્તર અત્રે કહે છે:—તે સર્વજ્ઞનો વિશેષ-ભેદ તો અસર્વદર્શી એવા સર્વ પ્રમાતૃઓના જાણવામાં સંપૂર્ણપણે આવી શકતો નથી. કારણ કે તે પોતે અસર્વદર્શી અસર્વજ્ઞ હોવાથી, તેનું સર્વ દર્શન તેઓને થતું નથી, વિશેષ સંપૂર્ણ એટલે તે સર્વજ્ઞના વિશેષનું-ભેદનું જ્ઞાન તેઓને કેમ થઈ શકે? અને કેમ જાણે? સામાન્ય એવું દર્શન થતું હોય તોપણ વિશેષ એવા તેના જ્ઞાનમાં તેઓની ગતિ હોતી નથી. આમ સર્વજ્ઞનું સ્વરૂપ ચિંતવનારા સર્વ અસર્વદર્શીઓને તેના સંપૂર્ણ વિશેષ સ્વરૂપનું જ્ઞાન થવું સંભવતું નથી. કારણ કે સંપૂર્ણને સંપૂર્ણનો ખ્યાલ આવી શકે, પણ અપૂર્ણને સંપૂર્ણનો ખ્યાલ કેમ આવી શકે?

એટલે તે તે દર્શન પ્રમાણે આ સર્વજ્ઞ સંબંધી જે ભેદ કદપના કરવામાં આવે છે, તે પણ નિરર્થક છે. જેમકે-શૈવ લોકો તેને અનાદિશુદ્ધ ને સર્વગત કહે છે; જૈનો સાદિ ને અસર્વગત કહે છે; ખોદો પ્રતિક્ષણ ભંજુર કહે છે, મત્યાદિ જે ભેદ કદપાય છે તે નકામો છે. કારણ કે-(૧) તેના વિશેષનું પરિજ્ઞાન એટલે કે સર્વથા સર્વ પ્રકારે જ્ઞાન છક્કસ્થને થઈ શકતું નથી. (૨) યુક્તિઓના જાતિવાદને લીધે પ્રાયે વિરોધ હોય છે,

વૃત્તિ:—વિશેષસ્તુ-વિશેષ તો, ભેદ તો. પુન:—વળી, તસ્ય-તે સર્વજ્ઞનો, કાત્સ્ન્યૈન-કાતર-યથી, સંપૂર્ણપણે, અસર્વદર્શિભિઃ-અસર્વદર્શી પ્રમાતૃઓથી, સર્વૈર્ન-સર્વે, ન જ્ઞાયન્તે-નથી જાણવામાં આવતો, તેના અદર્શનને લીધે; દર્શન સતે પણ તેના જ્ઞાનની અગતિને લીધે, દર્શન હોય તો પણ તેના જ્ઞાન પ્રત્યે ગતિ હોતી નથી તેથી કરીને, તેન-તે કારણથી, ત્ત-તે સર્વજ્ઞને, આપન્નઃ-પ્રતિપત્ર, પ્રાપ્ત થયેલો, ન કચ્ચન-કોઈ અસર્વદર્શી નથી.

એટલે અનુમાનરૂપ યુક્તિઓના પરસ્પર વિરુદ્ધપણાથી એક બીજાનું ખંડન કરે છે. સાંખ્ય ને શૈવ બૌદ્ધનું ખંડન કરે છે, તો બૌદ્ધ સાંખ્ય ને શૈવનું પ્રતિખંડન કરે છે. આમ ખંડનખંડન પરંપરા ચાલ્યા કરે છે, ને આ પ્રશ્નનો નિવેડો કોઈ રીતે આવતો નથી, અને ઘાણીનો બેલ જ્યાંનો ત્યાં પડ્યો રહે છે ! (૩) અને ભાવથી ફલનો અભેદ છે. એટલે કે પરમાર્થથી કૃણમાં ભેદ પડતો નથી. x કારણ કે સર્વજનું વિશેષ સ્વરૂપ ગમે તે હો, પણ તે શુણ્ણપ્રકર્ષરૂપ સર્વજની આરાધનાનું સાધ્ય કૃણ તો એક જ છે, અને તે કલેશક્ષયરૂપ મોક્ષફલ છે. એટલે તે સર્વજ ભગવાન પ્રત્યેના બહુમાનનું જ ફલદાયકપણું હોવાથી જે કોઈ પણ તે સર્વજની સાચા ભાવથી ભક્તિ કરશે તેને જ તે ફલ મળશે, માટે તે સર્વજના વિશેષ સ્વરૂપ સંબંધી મિથ્યા વાદવિવાદ શો ? નકામો ઝઘડો શો ?

આમ વિશેષથી તે સર્વજને પ્રતિપત્ત થયેલો-પામેલો એવો કોઈ પણ અસર્વદર્શી છે નહિ, તો પછી સર્વજમાં ભેદ છે એમ કોણ દેખી-બાણી શકે વારુ ? માટે તેની એકતા જે સિદ્ધ છે તે માન્ય કરી, વિશેષની વાત હાલ જતી કરવી, એ જ સર્વ અસર્વ-દર્શી છદ્મસ્થાને સાંપ્રત ને શ્રેયસ્કર છે, અને પરમાર્થથી આત્માર્થી મુમુક્ષુ જ્ઞેગીજનને તેમજ કરવું ઉચિત છે.

તસ્માત્સામાન્યતોऽપ્યેનમભ્યુપૈતિ ય એવ હિ ।

નિર્વ્યાજં તુલ્ય એવાસૌ તેનાંશેનૈવ ધીમતામ્ ॥ ૧૦૬ ॥

(તેથી) સામાન્યથી પણ એહને, માને અદંભ જેહ;
તે અંશે જ ધીમંતને, તુલ્ય જ હોયે તેહ. ૧૦૬

અર્થ:—તેટલા માટે સામાન્યથી પણ આ સર્વજને જે નિર્વ્યાજપણે-સાચેસાચી રીતે માન્ય કરે છે, તે તેટલા અંશે કરીને જ મતિમંતોને મત તુલ્ય જ-સરખો જ છે.

વિવેચન

તેટલા માટે સામાન્યથી પણ આ સર્વજને જે કોઈપણ માને છે, સ્વીકારે છે, તે તે

વૃત્તિ:—તસ્માત્સામાન્યતોऽપ્યેનમ્—તેથી કરીને સામાન્યથી પણ આ સર્વજને, અભ્યુપૈતિ ય એવ હિ—જે કોઈ અસર્વદર્શી માન્ય કરે છે, નિર્વ્યાજમ્-નિર્વ્યાજપણે (સાચેસાચી રીતે), ઔચિત્ય યોગથી તેણે કહેલના પાલનમાં તત્પર યર્ધને, તુલ્ય એવાસૌ-તે તુલ્યજ છે, તેનાંશેન-તે સર્વજપ્રતિપતિ લક્ષણ અંશથી, ધીમતામ્-ધીમંતોને, અતુપહત યુદ્ધિવંતોને, એમ અર્થ છે.

x “ અનાદિશુદ્ધ હત્યાદિર્યશ્ચ ભેદોઽસ્ય કલ્પયતે ।

તત્તત્તન્વાનુસારેણ મન્યે સોઽધિ નિરર્થકઃ ॥

વિશેષસ્યાપરિહાનાયુક્તીનાં જ્ઞાતિવાદતઃ ।

પ્રાયો વિરોધતઃચૈવ ફલાભેદાચ્ચ ભાવતઃ ॥ ”—શ્રી યોગબિન્દુ.

માન્યતા પૂરતા અંશથી ધીમંતોને મન સરખા જ છે. એટલે કે નિર્વ્યાજપણે, નિર્દોષપણે, નિષ્કપટપણે, સાચેસાચી રીતે તે સર્વજ્ઞની આજ્ઞાના પાલનમાં યથોચિતપણે તત્પર થઈ, તેને જે કોઈ માન્ય કરે છે, તે સર્વજ્ઞ માન્યતારૂપ સામાન્ય અંશે કરીને બુદ્ધિમાન પ્રાજ્ઞનોને મન તુલ્ય જ છે, સમાન જ છે, -પછી તે ભલે ગમે તે મતનો, સંપ્રદાયનો કે દર્શનનો અનુયાયી હોય. અત્રે સર્વજ્ઞને માનવું, એટલે નિષ્કપટ, નિર્દોષપણે તેની ભાષેલી આજ્ઞાનું પાલન કરવામાં તત્પર રહેવું, એમ અર્થ સ્પષ્ટ કર્યો છે. કારણ કે મુખેથી માન્યપણું કહીએ, પણ આજ્ઞા આરાધન ન કરીએ, તો તે માન્યપણાની મશ્કરી વા વિડંબના કરવા બરાબર છે! એ તો 'ચાકર તેરા, કદ્યા નહિં કરું!' -એના જેવો ઘાટ થયો! માટે અહિંસા, સત્ય આદિના પાલન સંબંધી એની આજ્ઞાના પાલનમાં સદા ઉદ્યુક્ત રહેવું, એજ એ સર્વજ્ઞ ભગવાનની આરાધનાનો શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે. અને તેવા પ્રકારે શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ અષ્ટકમાં કહ્યું છે. +

“ સારી વિધિ સેવા સારતાં, આણુ ન કાંઈ ભાંજે;

હુકમ હાજર ખીજમતિ કરતાં, સહેજે નાથ નિવાજે.

સેવા સારજ્યો રે જિનની મન સાચે ”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

તાત્પર્ય કે-જે કોઈપણ સર્વજ્ઞ તત્ત્વને સ્વીકારી, નિર્દોષપણે-નિષ્કપટપણે, સાચા ભાવથી તેની આજ્ઞાના આરાધનમાં તત્પર હોય છે, તે સર્વ તેટલી માન્યતા પૂરતા સમાન અંશથી x તુલ્ય જ છે, સમાન જ છે. ચાહે તો જૈન હોય કે અજૈન સર્વજ્ઞ ભક્તોનો હોય, બૌદ્ધ હોય કે બ્રાહ્મણ હોય, શૈવ હોય કે વૈષ્ણવ હોય, સાંખ્ય હોય કે નૈયાયિક હોય, વેદાંતી હોય કે સિદ્ધાંતી હોય, ઈસ્લામી હોય કે ઇસાઈ હોય, ગમે તે મત સંપ્રદાયનો અનુસર્તા હોય, પણ જે તે સર્વજ્ઞને (omniscient) માનતો હોય તો તે એકરૂપ-અભેદરૂપ જ છે. આમ સર્વને સામાન્ય એવી સર્વજ્ઞ માન્યતા જગતના સમસ્ત સંપ્રદાયોનું એક અનુપમ મિદ્ધનસ્થાન છે, માટે એક અભેદસ્વરૂપ સર્વજ્ઞને માનનારા સેવક ભક્તજનોમાં કોઈ પણ ભેદ ઘટતો નથી, એમ સિદ્ધ થયું.

આ જ અર્થ નિદર્શનર્ભપણે કહે છે—

+ “ यस्य चाराधनोपायः सदाज्ञाभ्यास एव हि ।

यथाशक्ति विधानेन नियमात्स फलप्रदः ॥ ”

x “ सर्वज्ञप्रतिपत्त्यंशमाश्रित्यामलया धिया ।

निर्व्याजं नुल्यता भाव्या सर्वतंत्रेषु योगिनाम् ॥ ” ઠા. ઠા. ૨૩-૧૭

यथैवैकस्य नृपतेर्बहवोऽपि समाश्रिताः ।

दूरासन्नादिभेदेऽपि तद्भृत्याः सर्व एव ते ॥ १०७ ॥

જેમ એક રાજા તણા, આશ્રિત હોય ધણાય;
દૂર-નિકટ ભેદેય તે, તસ સેવક સઘણાય. ૧૦૭

અર્થ:—જેમ કોઈ એક રાજાના ધણાય આશ્રિતો હોય, પણ દૂર-નિકટ આદિનો ભેદ છતાં, તેઓ સર્વેય તેના ભૂત્યો-સેવકો છે;

વિવેચન

ઉપરમાં સુચુક્તિથી જે સર્વજ્ઞભક્તોનું અભેદપણું ઘટાવ્યું, તેનું અહીં લોક-પ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાંતવડે સમર્થન કર્યું છે:—જેમ કોઈ એક અમુક રાજા હોય, અને તેના આશ્રિત એવા સેવા કરનારા અનેક પુરુષો હોય. તે આશ્રિતમાં કોઈ રાજાની નિકટનો સેવક હોય, કોઈ દૂરનો હોય. કોઈ પ્રધાન હોય, તો કોઈ મંત્રી હોય; કોઈ સરદાર હોય તો કોઈ સીપાઈ હોય; કોઈ કારકુન હોય, તો કોઈ પટાવાળો હોય. મૃત્યાદિ પ્રકારે તે તે પુરુષની નિમણૂક પ્રમાણે દરજ્જાનો ભેદ હોય છે. પણ રાજાના આશ્રિત એવા તે બધાય પુરુષો તે એક જ રાજાના ભૂત્યો તો છે જ, દાસો-સેવકો તો છે જ. તેઓના ભૂત્યપણામાં-સેવક-પણામાં કાંઈ ભેદ પડતો નથી. કોઈનો હોદ્દો ઊંચો તો કોઈનો નીચો, પણ તે બધાયની ગણતરી ભૂત્યવર્ગમાં જ-દાસવર્ગમાં જ થાય છે. તે સર્વ એક વર્ગ તરીકે રાજસેવક (Government Servant) કહેવાય છે.

દાષ્ટાંતિકે યોજન કહે છે—

सर्वज्ञतत्त्वाभेदेन तथा सर्वज्ञवादिनः ।

सर्वे तत्तत्त्वगा ज्ञेया भिन्नाचारस्थिता अपि ॥ १०८ ॥

વૃત્તિ:—यथैवैकस्य नृपते:—જેમ કોઈ એક વિવક્ષિત રાજાના, બહવોઽપિ સમાશ્રિતા:— ધણાય સમાશ્રિત પુરુષો, દૂરાસન્નાદિભેદેઽપિ—દૂર-આસન્ન આદિ ભેદ હોતાં છતાં, તેવા પ્રકારે નિયોગ ભેદ (નીમણૂકનો ભેદ) કરવામાં આવે પણ, તદ્ભૃત્યા:—તે વિવક્ષિત રાજાના ભૂત્યો-સેવકો, સર્વે એવ તે—તે સમાશ્રિત સર્વેય હોય છે.

વૃત્તિ:—सर्वज्ञतत्त्वाभेदेन—વથોક્ત નીતિથી હેતુભૂત એવા સર્વજ્ઞતત્ત્વના અભેદથી, तथा—તેવા પ્રકારે, રાજાના સમાશ્રિત અહુ પુરુષોની જેમ, सर्वज्ञवादिनः सर्वे—સર્વે સર્વજ્ઞવાદીઓ, भिन्न आदि भतभेद अवलम्बीઓ, तत्तत्त्वगा:—તે સર્વજ્ઞતત્ત્વગામી, ज्ञेया:—બુણવા, भिन्नाचारस्थिता अपि—ભિન્ન આચારમાં રિયત છતાં, તેવા પ્રકારના અધિકારભેદથી.

સર્વજ્ઞતત્વ અભેદથી, સર્વજ્ઞવાદી બધાય;
સર્વજ્ઞતત્વગ બાણુવા, ભિન્નાચાર છતાં. ૧૦૮

અર્થ:—તેમ સર્વજ્ઞ તત્વના અભેદથી, સર્વજ્ઞવાદીઓ સર્વે, ભિન્ન આચારમાં સ્થિત છતાં, તે સર્વજ્ઞ તત્વગામી બાણુવા.

વિવેચન

ઉપરમાં કહી તે નીતિ પ્રમાણે, એટલે કે ઉક્ત દષ્ટાંત અનુસાર એક રાજાના આશ્રયે રહેલા ઘણા પુરુષોની જેમ, સર્વેય સર્વજ્ઞવાદીઓ તે સર્વજ્ઞતત્વ પ્રત્યે જનારા-ગમન કરનારા છે; કારણકે સર્વજ્ઞ તત્વનો ઉપરમાં કહ્યા પ્રમાણે અભેદ છે. તેમ સર્વ સર્વજ્ઞ- પછી ભલે તે સર્વજ્ઞવાદીઓ તેવા તેવા પ્રકારના અધિકારભેદે ભિન્ન વાદી અભેદ ભિન્ન આચારમાં સ્થિત હોય. તાત્પર્ય કે-જેમ એક રાજાના આશ્રિત એવા ઘણા પુરુષો હોય, તેઓ પોતપોતાની યોગ્યતા અનુસાર નાના મોટા ભિન્ન ભિન્ન અધિકાર ધરાવતા હોય, ઊંચા નીચા હોદ્દા સંભાળતા હોય, પણ તે એકજ રાજાના આશ્રિત રાજસેવક ગણાય છે, તેઓના દાસભાવમાં ભેદ પડતો નથી; તેમ ભગવાન સર્વજ્ઞદેવનો આશ્રય કરનારા, સર્વજ્ઞને માનનારા-ભજનારા જૈન કે જૈનેતર બધાય સર્વજ્ઞવાદીઓ તે એક સર્વજ્ઞતત્વ પ્રત્યે ગમન કરનારા હોઈ, સર્વજ્ઞના આશ્રિત સેવક ભક્ત છે. પછી તે સર્વજ્ઞ તત્વનો સ્વીકાર કરનારો ભલે જૈન હોય કે બૌદ્ધ હોય, શૈવ હોય કે વૈષ્ણવ હોય, પારસી હોય કે ખ્રીસ્તી હોય, અને ભલે તે પોતપોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે અધિકારભેદથી ભિન્ન ભિન્ન આચારમાં વર્તતો હોય, ઊંચી દશાવાળો હોય કે નીચી દશાવાળો હોય, ઉત્તમ કોટિનો હોય કે અધમ કોટિનો હોય, ગમે તેમ હોય, પણ તે સર્વેય એકજ આરાધ્ય સર્વજ્ઞને ભજનારા આરાધકો-ભક્તો છે, સર્વજ્ઞસેવકો જ છે. એના દાસભાવમાં કોઈ ભાવનો ભેદ નથી, તે બધાય સર્વજ્ઞ ભગવાન-દાસ છે.

આ સર્વજ્ઞના સાચા સેવક ભક્ત પણ કોણ કહેવાય ? તે ઉપર સ્પષ્ટ કર્યું છે, તે અહીં નૃપસેવકના દષ્ટાંતથી વિશેષ દઢ કર્યું છે. સામાન્ય લોકવ્યવહારમાં પણ રાજસેવક હોય તેણે રાજાની આજ્ઞા ઊઠાવવામાં સદા તત્પર રહેવું જોઈએ, એવી સેવકે ભક્ત રીતિ છે, તે પછી આ તે લોકોત્તર દેવ સર્વજ્ઞ મહારાજની આજ્ઞાના આજ્ઞા પાલકે પાલનમાં સાચા સેવકને કેટલા તત્પર રહેવું જોઈએ, તે સહેજે સમજી શકાય એમ છે. અને તેની સેવાભક્તિ કરતાં સાચા સેવક ભક્તજને સેવાઈની આશા પણ ન રાખવી જોઈએ, ને તે જ તે સાચી ભક્તિ કહી શકાય; નહિં તે તેની જ આશા રાખવામાં આવે તે ભક્તિ નહિં, પણ ભાડુતી કામ જેવું થયું !

“ સેવા સારભ્યો રે જ્ઞાનગી મન સાચે, પણ મત માગો ભાઈ !
મહિનતનો ફળ માગી લેતાં, દાસભાવ સવિ બાઈ...સેવા૦
ભક્ષિત નહિં તે તો ભાડાયત, જે સેવા ફળ બાચે;
દાસ તિકે જે ઘન ભરિ નિરખી, કેકીની પરે નાચે....સેવા૦ ”-શ્રી દેવચંદ્રજી.

અને આ સર્વજ્ઞ દેવતા આવા જે સાચા સેવક ભક્તજનો હોય, તેઓ સમાનધર્મી હોવાથી, સર્વેય સાધર્મિક છે. એટલે તેઓને એક બીજા પ્રત્યે પરમ વાત્સલ્ય હોવું જોઈએ, પરમ પ્રેમ સ્કુરવો જોઈએ, વિશ્વબંધુત્યગી (Universal Brotherhood) ભાવના દૃઢપણે વિકસવી જોઈએ, એમ આ ઉપરથી સહેજે ક્લિત થાય છે. અને આમ છે તો પછી એક બીજા પ્રત્યે કોઈ પણ પ્રકારના દ્રેષને, મત્સરને કે અસહિષ્ણુતાને ઉભવાવું સ્થાન પણ ક્યાં રહે છે ?

ઉપસંહાર કરતાં કહે છે—

ન ભેદ एव तत्त्वेन सर्वज्ञानां महात्मनाम् ।
तथा नामादिभेदेऽपि भाव्यभेतन्महात्मभिः ॥ ૧૦૯ ॥

મહાત્મા સર્વજ્ઞો તણા, તત્ત્વથી ભેદ જ નોંધ્ય;
નામાદિ ભેદેય આ, ભાવ્ય સુજ્ઞને હોય. ૧૦૯

અર્થ:—મહાત્મા સર્વજ્ઞોનો તત્ત્વથી ભેદ જ નથી,—તેવા પ્રકારે નામ વગેરેનો ભેદ છતાં પણ,—આ મહાત્માઓએ ભાવવા યોગ્ય છે.

વિવેચન

“ રામ કહો રહેમાન કહો કોઈ,
કાન કહો કોઈ કૃષ્ણ કહોરી. ”-શ્રી આનંદધનજી.

“ ઈશ્વર અલ્લા તેરે નામ, સબકો સન્મતિ દે ભગવાન ! ”

ઉપરમાં જે સર્વજ્ઞ સંબંધી વિવરણ કર્યું, તેનો ઉપસંહાર કરતાં મહાનુભાવ મહાત્મા શાસ્ત્રકાર મહર્ષિ કહે છે કે તત્ત્વથી-પરમાર્થથી જોઈએ તો મહાત્મા સર્વજ્ઞોમાં એટલે કે ખરેખરા ભાવ્ય સર્વજ્ઞોમાં ભેદ જ નથી. ભલે તેવા તેવા પ્રકારે ઇષ્ટ-અનિષ્ટ

વૃત્તિ:— ન ભેદ एव-ભેદ જ નથી, તત્ત્વેન-તત્ત્વથી, પરમાર્થથી, સર્વજ્ઞાનાં મહાત્મનામ્-સર્વજ્ઞ મહાત્માઓનો, ભાવ્ય સર્વજ્ઞોનો એમ અર્થ છે, તથા-તેવા પ્રકારે, નામાદિભેદેऽપિ-ઇષ્ટ-અનિષ્ટ નામ આદિનો ભેદ છતાં, भाव्यभेतन्महात्मभिः-આ મહાત્માઓએ ભાવવા યોગ્ય છે,—શ્રુત-મેધા-અસંભોહસાર પ્રતાવડે કરીને.

નામ વગેરેના લેદ હોય, તેપણ તત્ત્વથી તે તેમાં કંઈ પણ લેદને અભાવ છે. આમ મહાત્મા જનોએ શ્રુતથી, મેધાથી ને અસંમોહથી સાર-પ્રધાન એવી પ્રજ્ઞાવડે ભાવવા યોગ્ય છે.

કારણકે પરમાર્થ દૃષ્ટિથી વિચારતાં, સાચા ખરેખરા ભાવ-સર્વજ્ઞોમાં કોઈપણ ભતનો લેદ સંભવતો નથી, એમ બુદ્ધજનોને સ્પષ્ટ જણાય છે. 'સર્વ જાણે તે સર્વજ્ઞ' એમ તેની વ્યાખ્યા પરથી આ યુક્તિસિદ્ધપણે પ્રતીત થાય છે. ભલે પછી નામલેદ ભલે હો એ સર્વજ્ઞને મત-સંપ્રદાય આદિના લેદે કરીને પોતપોતાના ઇષ્ટ એવા ભિન્ન ભિન્ન નામ આપવામાં આવતા હોય, ભિન્ન ભિન્નપણે તેનું સ્વરૂપ વર્ણવવામાં આવતું હોય, ભિન્ન ભિન્નપણે તેનો મહિમા ગવાતો હોય, ભિન્ન ભિન્નપણે તેનું ચરિત્ર સંકીર્તન કરાતું હોય, પણ તેના સર્વજ્ઞપણારૂપ લક્ષણમાં લેદ પડતો નથી. કોઈ તેને જિન કહે કે શિવ કહે, કોઈ બુદ્ધ કહે કે અર્હત કહે, કોઈ વિષ્ણુ કહે કે બ્રહ્મા કહે, કોઈ ઇશ્વર કહે કે બુદ્ધા કહે, કોઈ રામ રહે કે રહેમાન કહે, કોઈ પરમાત્મા કહે કે સર્વશક્તિમાનુ 'ગોડ' (God Almighty) કહે, ઇત્યાદિ ગમે તે ઇષ્ટ દેવના નામે તેને સર્વ કોઈ ભજતા હોય, પણ તેમાં નામલેદથી અર્થલેદ નથી. જેમ ગંગાનદીને કોઈ સુરનદી કહે, કોઈ ભાગીરથી રહે, કોઈ ત્રિપથગા કહે, કોઈ મંદાકિની કહે, પણ ગંગા નદી તો એકજ છે, તેમાં ફેર પડતો નથી; તેમ એકસ્વરૂપ સર્વજ્ઞના અપેક્ષાલેદે ભલે જૂદા જૂદા નામ આપવામાં આવે, પણ તેના તાત્ત્વિક સ્વરૂપની એકતામાં ફેર પડતો નથી. સર્વજ્ઞતત્ત્વ તે પરમાર્થથી એક ને અભિન્ન જ છે, એવું બુદ્ધજનોએ મેધાથી, શ્રુતથી ને અસંમોહથી પાવન એવી પ્રજ્ઞાવડે ભાવન કરવા યોગ્ય છે, પુનઃ પુનઃ ચિંતન કરવા યોગ્ય છે.

અને આવા આ એક સ્વરૂપ સર્વજ્ઞને જે વિવિધ નામ આપવામાં આવ્યા છે, તે પણ તેના વિવિધ ગુણના વાચક છે, અને જૂદી જૂદી અપેક્ષાએ તેના અપૂર્વ અચિંત્ય મહિમાને વર્ણવતા હોઈ સાર્થક છે. જેમકે-તે 'અર્હત' એટલે પૂનર્હ-પૂનને યોગ્ય, જગતપૂજ્ય, વિશ્વવંદ છે. કર્મશત્રુનેા નાશ કરવાથી તે 'જિન'-વીતરાગ છે. અધિદેવપણાથી તે 'મહાદેવ' છે. સુખાવહપણાથી એટલે કે ત્રણે ભુવનના શંકરપણાથી તે 'શંકર' છે. બ્રહ્મરૂપણાથી-આત્મરૂપણાથી તે 'બ્રહ્મા' છે. હુઃખ હરવાથી તે 'હરિ' છે. વિબુધાથી તેના બુદ્ધિ-બોધ અર્ચાય છે, માટે તે 'બુદ્ધ' છે. શિવમાર્ગની વિધિનું વિધાન કરવાથી તે 'વિધાતા' છે. આવા હોવાથી તે વ્યક્તપણે પ્રગટ 'પુરુષોત્તમ' છે. ઇત્યાદિ અનેક નામ ધરાવતાં છતાં તે સ્વલક્ષણથી અનેક નથી, કારણકે અનંત ગુણાત્મક એક આત્મદ્રવ્ય પ્રસિદ્ધ છે. એટલે વિવિધ ગુણ અપેક્ષાએ વિવિધ નામ પરસ્પર વિરુદ્ધ નથી, પણ એકજ અર્થના-સ્વરૂપના ઘોતક હોઈ, એકબીજાના પૂરક-પોષક છે, અને એક જ તત્ત્વસ્વરૂપની પુષ્ટિ કરે છે.

“ શિવ શંકર જગદીશ્વર, ચિદાનંદ ભગવાન....લલનાં
જિન અરિહા તીર્થંકર, જ્યોતિસરૂપ અસમાન....લલનાં
શ્રી સુપાસં ” ઇત્યાદિઃ

“ એમ અનેક અભિધાન ધરે રે, અનુભવગમ્ય વિચાર....લલનાં
જે જાણે તેહને કરે રે...., આનંદધન અવતાર રે લલના. શ્રી સુપાસં. ”
શ્રી આનંદધનજી.

આમ સર્વજ્ઞ પરમાત્માના અનેક અભિધાન છે, અને તેનો વિચાર અનુભવગમ્ય છે. જે તેને પરમાર્થથી જાણે છે, તેનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણખે છે, તેને તે ‘આનંદધન અવતાર’ કરે છે, તદ્રૂપ સર્વજ્ઞપદની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. અને આ એક ઇષ્ટ પરમાર્થ હેતુની સિદ્ધિને અર્થે, આ સર્વજ્ઞ ભગવાનને ગમે તે નામે લજવામાં આવે, તેમાં વિરોધ શો? જે પરમાર્થ એક છે, તે શબ્દભેદનો ઝઘડો શો?

“ શબ્દભેદ ઝઘડો કિશ્યેજી, જે પરમારથ એક;
કહો ગંગા કહો સુરનદીજી, વસ્તુ ફરે નહિં છેક.
મનમોહનં ” યોગ સંજ્ઞાય. ૪-૨૧.

અને આવા આ સર્વજ્ઞને લજનારા લક્ષ્મીજનો તે પ્રભુથી હૂર* હોય કે નિકટ હોય, તેાપણુ તે સર્વેય તે સર્વજ્ઞના સેવક-ઉપાસક જ છે. પછી લલે તે ઉપાસકો પોત-

“ અર્હંચિતિ જગત્પૂજ્યો જિનઃ કર્મારિશાતનાત્ ।
મહાદેવોઽધિદેવત્વાચ્છ્રોક્તોઽપિ સુખાવહાત્ ॥
વિષ્ણુર્જાનેન સર્વાર્થવિસ્તૃતત્વાત્ કથંચન ।
બ્રહ્મ બ્રહ્મરૂપત્વાદ્દરિદુઃસ્વાપનોદનાત્ ॥
इत्याद्यनेकनामापि नानेकोऽस्ति स्वलक्षणात् ।
यतोऽनन्तगुणात्मैकद्रव्यं स्यात् सिद्धसाधनात् ॥ ”

શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજી (?) પ્રણીત પંચાધ્યાયી.

“ બુદ્ધસ્ત્વમેવ વિવુધાચિત્તબુદ્ધિવોધાત્ । ત્વં શક્કરોઽસિ ભુવનત્રયશક્કરત્વાત્ ।
ધાતાસિ ધીર શિવમાર્ગવિધેર્વિધ્યાનાત્ । વ્યક્તં ત્વમેવ ભગવન્પુરુષોત્તમોઽસિ ॥ ”

ભક્તામરસ્તોત્ર.

“ નિર્મલઃ શાશ્વતો શુદ્ધઃ નિર્વિકલ્પો નિરામયઃ । નિઃશરીરો નિરાતંકો સિદ્ધઃ સૂક્ષ્મો નિરંજનઃ ॥
મહાદેવો મહાવીરો મહામોહવિનાશકઃ । મહાભાવો મહાદર્શીઃ મહામુક્તિપ્રદાયકઃ ॥ ”

શ્રી ભદ્રાબાહુસ્વામીકૃત જિનલલુપસહસ્રનામ.

*“ દૂરાસન્નાદિભેદોઽપિ તદ્ભુત્યત્વં નિહન્તિ ન । एको नामादिभेदेन भिन्नाचारेष्वपि प्रभुः ॥ ”
દા. દા. ૨૩-૧૮.

પોતાના અધિકારલેહથી ભિન્ન ભિન્ન આચાર પાળતા હોય, નાના પ્રકારના અનુકાન આદરતા હોય, પોતાની ઉંચી નીચી આત્મદશા અનુસાર વિવિધ રીતે તે પ્રભુને ભજતા હોય, પણ તે ઉપાસ્ય-આરાધ્ય પ્રભુ બે એક જ છે તો તેના ઉપાસકો-આરાધકો પણ એક જ છે.

ચિત્ર અચિત્ર દેવભક્તિ વિભાગ

શાસ્ત્રગર્ભ જ (શાસ્ત્રમાં કહેલ) બીજી ઉપપત્તિ-યુક્તિ કહે છે:—

ચિત્રાચિત્રવિભાગેન યચ્ચ દેવેષુ વર્ણિતા ।

ભક્તિઃ સદ્યોગશાસ્ત્રેષુ તતોઽપ્યેવમિદં સ્થિતમ્ ॥ ૧૧૦ ॥

ચિત્ર અચિત્ર વિભાગથી, ભક્તિ દેવની બેક; સદ્યોગ શાસ્ત્રે વર્ણવી, તેથી પણ સ્થિત એહ. ૧૧૦.

અર્થ:—અને દેવો પ્રત્યેની ભક્તિ, ચિત્ર અને અચિત્ર એ બે વિભાગથી સદ્યોગ-શાસ્ત્રોમાં વર્ણવવામાં આવી છે,—તે ઉપરથી પણ આ (બે કહ્યું તે) એમ જ સ્થિત છે.

વિવેચન

ઉપરમાં બે કહ્યું કે સર્વજનું એકપણું છે, તેનું સમર્થન કરવા માટે શાસ્ત્રોક્ત બીજી યુક્તિ અહીં કહી છે:—અધ્યાત્મ વિષયનું ચિંતન કરનારા સદ્યોગશાસ્ત્રોમાં વર્ણવવામાં આવ્યું છે કે-લોકપાલ, સુકૃત વગેરે દેવોની ભક્તિના બે સ્પષ્ટ વિભાગ પડે છે:—(૧) ચિત્ર એટલે ભિન્ન, જૂદા જૂદા પ્રકારની, (૨) અચિત્ર એટલે અભિન્ન અથવા જૂદા જૂદા પ્રકારની નહિં તે. આ સત્શાસ્ત્રની પુષ્ટિ ઉપરથી પણ, પ્રસ્તુત સર્વજન તેના ભક્તોની એકતા છે, તે એમ જ સ્થિત છે, એમ જ સંસિદ્ધ થાય છે.

“ નહિં સર્વજ્ઞો જ્યુજ્યુઆણ, તેહના વળી દાસ;

ભક્તિ દેવની પણ કહીણ, ચિત્ર અચિત્ર પ્રકાશ....મન૦ ”—ગો. સત્યસાચ ૪-૧૪

આજ અર્થને સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે:—

વૃત્તિ:— ચિત્રાચિત્રવિભાગેન-ચિત્ર-અચિત્ર વિભાગથી,—જેનું લક્ષણ કહેવામાં આવશે, યચ્ચ-અને બે, દેવેષુ વર્ણિતા-દેવો પ્રત્યે, લોકપાલ-સુકૃત આદિ દેવો પ્રત્યે વર્ણવવામાં આવી છે, ભક્તિ:—ભક્તિ, સદ્યોગશાસ્ત્રેષુ-સદ્યોગશાસ્ત્રોમાં, સર્વ અધ્યાત્મચિંતા શાસ્ત્રોમાં, તતોઽપિ તે કારણ થકી પણ, એવમિદં સ્થિતમ્-આ પ્રસ્તુત એમ સ્થિત છે.

સંસારિષુ હિ દેવેષુ ભક્તિસ્તત્કાયગામિનામ્ ।
તદતીતે પુનસ્તત્ત્વે તદતીતાર્થયાયિનામ્ ॥ ૧૧૧ ॥

સંસારી દેવો પ્રતિ, ભક્તિ નિશ્ચયે જ્ઞેય;
તે સંસારી દેવના, કાયગામિની હોય.
સંસારાતીત તત્ત્વમાં, ભક્તિ પરંતુ સોય;
સંસારાતીત અર્થમાં, ગમનકારોની હોય. ૧૧૧

અર્થ:—કારણકે સંસારી દેવો પ્રત્યે, તે કાયમાં જનારાઓની ભક્તિ હોય છે; પણ તે સંસારથી અતીત-પર એવા તત્ત્વ પ્રત્યે, સંસારાતીત અર્થ પ્રત્યે જનારાઓની ભક્તિ હોય છે.

વિવેચન

કોની કોની ભક્તિ કેવા કેવા દેવ પ્રત્યે હોય છે, તેના સ્પષ્ટ વિભાગ અત્રે કર્યો છે: લોકપાલ વગેરે જે સંસારી દેવો છે, તેના પ્રત્યેની ભક્તિ તે સંસારી દેવની કાયમાં જનારાઓને હોય છે; તે તે સંસારી દેવની ગતિમાં જે ગમન મુક્તના ભક્ત કરનારા છે-જવાવાળા છે, તેવાઓ તે સંસારી દેવોના ભક્ત-સેવક મુમુક્ષુ હોય છે; તેઓ જ તેને ભજે છે.* (૨) પરંતુ તે સંસારથી અતીત-પર તત્ત્વ પ્રત્યેની ભક્તિ તે સંસારાતીત અર્થ પ્રત્યે જનારાઓને હોય છે. સંસારથી અતીત-પર એવા યોગમાર્ગે જે ગમન કરનારા છે, એવા યોગીજનોની ભક્તિ તે સંસારથી અતીત, સંસારને પાર પામેલા, એવા પર તત્ત્વમાં જ હોય છે. આમ સંસારી દેવોના ભક્ત, સંસારગામી સંસારી જીવ હોય છે; અને મુક્ત સર્વજ્ઞ દેવના ભક્ત મુક્તિગામી મુમુક્ષુ જોગીજનો હોય છે. કારણકે 'યાદશી ભાવના તાદશી સિદ્ધિ:' જેવી ભાવના તેવી સિદ્ધિ, અથવા યથા મતિ: તથા ગતિ: જેવી મતિ

વૃત્તિ:—સંસારિષુ હિ દેવેષુ-કારણકે સંસારી દેવોમાં, લોકપાલ આદિ દેવો પ્રત્યે, ભક્તિ:—ભક્ત, સેવા, તત્કાયગામિનામ્—તે કાયગામીઓની, એટલે કે તે સંસારી દેવની કાયમાં જનારાઓની, (હોય છે), તદતીતે પુન:—પણ તેથી અતીત, સંસારથી અતીત-પર, તત્ત્વે તત્ત્વમાં, તત્ત્વ પ્રત્યે, તદતીતાર્થયાયિનાં—તેનાથી અતીત અર્થગામીઓની, તેનાથી અતીત-પર અર્થ પ્રત્યે જનારાઓની, એટલે કે સંસારાતીત માર્ગે જનારા યોગીઓની ભક્તિ હોય છે.

* “ બહૂનાં જન્મનામન્તે જ્ઞાનવાન્માં પ્રપચ્ચતે ।
વાસુદેવ: સર્વમિતિ સ મહાત્મા સુદુર્લભ: ॥
કામૈસ્તૈસ્તૈર્હૃતજ્ઞાના: પ્રપચ્ચન્તેઽન્યદેવતા: ।
તં તં નિયમમાસ્થાય પ્રકૃત્યા નિયતા: સ્વયા ॥ ”—ગીતા.

તેવી ગાંત. જે જેને ભજે તે તેવો થાય. સંસારીને ભજે તે સંસારી થાય; મુક્તને ભજે તે મુક્ત થાય. આ પરિણામી આત્મા જેવા જેવા ભાવે પરિણમવા ઈચ્છે, તેવા તેવા ભાવે તે પરિણમી શકે છે. ઈચ્છા ભમરીનું ધ્યાન ધરતાં, પોતે ભમરી બને છે.

“ જિનસ્વરૂપ થઈ જિન આરાધે, તે સહી જિનવર હોવે રે;
ભૂંગી ઇલિકાને ચટકાવે, તે ભૂંગી જગ જોવે રે....પડ્ડર્શન ”—શ્રી આનંદધનજી.

આ બેનો વિશેષ કહે છે—

ચિત્રા ચાત્રેષુ તદ્રાગતદન્યદ્વેષસજ્જતા ।

અચિત્રા ચરમે ત્વેષા શમસારાચ્ચિલૈવ હિ ॥ ૧૧૨ ॥

તસ રાગ પર દ્વેષથી, ભક્તિ આદ્યમાં ચિત્ર;
શમસારા એ ચરમમાં, હોય સમસ્ત અચિત્ર. ૧૧૨

અર્થ:—અને તેમાં પહેલા-તે સંસારી દેવો પ્રત્યેની ભક્તિ, તેના પ્રત્યેના રાગથી ને તેનાથી અન્ય પ્રત્યેના દ્વેષથી સંગત હોઈ, ચિત્ર (ભિન્ન) હોય છે. અને છેલ્લા-તે સંસારાતીત તત્ત્વ પ્રત્યેની જે ભક્તિ તે બીજીય શમસાર (શમપ્રધાન) હોઈ, અચિત્ર (અભિન્ન) હોય છે.

વિવેચન

ઉપરમાં જે એ પ્રકારના દેવના ભક્તના એ વિભાગ પાડ્યા, તેની ભક્તિમાં પણ તેવા એ ભેદ પડે છે, તે અહીં બતાવ્યું છે:—તેમાં પ્રથમ જે લોકપાલ વિગેરે સાંસારિક દેવો છે, તેઓ પ્રત્યેની ભક્તિ ચિત્ર એટલે નાના પ્રકારની હોય છે; અને સંસારી દેવની મોહગર્ભપણાને લીધે તે પોતાના ઇષ્ટ દેવ પ્રત્યે રાગવાળી ને અનિષ્ટ ભક્તિ ચિત્ર દેવ પ્રત્યે દ્વેષવાળી હોય છે. જેમકે કૌર્મ, કે શંકરનો, કે વિશ્ણુનો, કે સૂર્યનો, કે વરુણનો, કે અન્યનો ભક્ત હોય, તે તેવા પ્રકારના મોહભાવને લીધે પોતાના ઇષ્ટ દેવ પ્રત્યે રાગ રાખી, ઇતર પ્રત્યે દ્વેષ રાખે છે. આમ તે ભક્તિ જૂદા જૂદા દેવને અપેક્ષીને જૂદા જૂદા પ્રકારની ને રાગ-દ્વેષવાળી હોય છે. એમાં સહિષ્ણુતાનો પ્રાયઃ અભાવ હોય છે, અને હું માનું છું તે જ દેવ સાચા ને બાકી બીજા બધા ખોટા, એવી માન્યતા મુખ્યપણે હોય છે.

વૃત્તિ:—ચિત્રા ચ-અને ચિત્ર, નાના પ્રકારની, આદ્યેષુ-આલોમાં, સાંસારિક દેવો પ્રત્યે, તદ્રાગતદન્યદ્વેષસજ્જતા-પોતાના અભીષ્ટ દેવતાના રાગથી અને અનભીષ્ટના દ્વેષથી સંયુક્ત એવી હોય છે, મોહગર્ભપણાને લીધે. અચિત્રા-અચિત્ર, એકાકાર, એક પ્રકારની, ચરમે તુ-પણ ચરમમાં એટલે કે તદ્દતીત-સંસારાતીત તત્ત્વમાં, ણ્ણા-આ ભક્તિ; અને તે, શમસારા-શમસાર-શમપ્રધાન, અચિલૈવ હિ અખિલ જ હોય છે, -તેવા પ્રકારના સંમોહના અભાવને લીધે.

અને ધીબું જે સંસારાતીત-સંસારથી પર એવું મુક્ત તત્ત્વ કહ્યું, તેના પ્રત્યેની જે ભક્તિ તે તો અચિત્ર એટલે કે એકાકાર જ હોય છે, એક જ પ્રકારની હોય છે; કારણ કે તે પરતત્ત્વનું એકપણું-અભેદપણું ઉપરમાં સિદ્ધ કરાઈ ચૂક્યું છે. મુક્ત તત્ત્વની અને આ એકસ્વરૂપ પરતત્ત્વની ભક્તિ શમસાર-શમપ્રધાન હોય છે. ભક્તિ અચિત્ર તેમાં એક પ્રત્યે રાગ ને ધીબા પ્રત્યે દ્રેષ, એમ હોતું નથી; પણ સર્વત્ર રાગદ્રેષરહિત એવો સમભાવ હોય છે, અને અખંડ શાંતરસનો પ્રવાહ વહે છે, એટલે દ્રેષ-અસહિષ્ણુતા આદિ દુષ્ટ લાવેના ઉદ્ભવનો અસંભવ છે, કારણ કે સંમોહનો અત્ર અભાવ હોય છે. આમ અનેક એવા સંસારી દેવોની ભક્તિ વિચિત્ર અને એક એવા સંસારાતીત પર તત્ત્વની ભક્તિ અચિત્ર હોય છે.

“ દેવ સંસારી અનેક છે જ, તેહની ભક્તિ વિચિત્ર;

એક રાગ પર દ્રેષથીજ, એક મુક્તિની અચિત્ર....મત૦ ”—યેા. દ. સજ્જાયા. ૪-૧૫

અત્રે જ હેતુ કહે છે—

સંસારિણાં હિ દેવાનાં યસ્માચ્ચિત્રાણ્યનેકથા ।

સ્થિત્યૈશ્વર્યપ્રભાવાદૈઃ સ્થાનાનિ પ્રતિશાસનમ્ ॥ ૧૧૩ ॥

સ્થાન સંસારિ દેવના, ચિત્ર અનેક પ્રકાર;

સ્થિતિ ઐશ્વર્યાદિકથી, પ્રતિશાસને ધાર. ૧૧૩

અર્થ:—કારણ કે સંસારી દેવોના સ્થાનો સ્થિતિ-ઐશ્વર્ય-પ્રભાવ વગેરે વડે કરીને, પ્રત્યેક શાસનમાં, અનેક પ્રકારે ચિત્ર (બૂદા બૂદા) હોય છે.

વિવેચન

સંસારી દેવો ચિત્ર-બહુબતના અને તેની ભક્તિ પણ ચિત્ર હોય છે એમ કહ્યું, તેનું કારણ આ પ્રમાણે:—ભૂર્વ, મધ્ય ને અધોલોકરૂપ આ ત્રિવિધ બ્રહ્માંડમાં જે સંસારી દેવો છે, તેઓના સ્થાનો પ્રત્યેક શાસનમાં અનેક પ્રકારે ચિત્ર એટલે સંસારી દેવોના નાના પ્રકારના-બહુ બહુતના કહ્યા છે. કારણ કે તેઓની સ્થિતિ, ઐશ્વર્ય, ચિત્ર સ્થાન પ્રભાવ, સહજ રૂપ વગેરેથી તેઓના વિમાન આદિ સ્થાનોમાં બહુ બહુતનો તફાવત-ભેદ હોય છે. જેમકે (૧) હિંદુ ધર્મમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ,

વૃત્તિ:—સંસારિણાં હિ દેવાનાં-કારણ કે સંસારી દેવોના-લોકપાલ આદિના, યસ્માચ્ચિત્રાણિ-કારણ કે ચિત્ર-અનેક આકારવાળા, અનેકથા-અનેક પ્રકારે,-કાના વડે? કયા? તે માટે કહ્યું-સ્થિત્યૈશ્વર્યપ્રભાવાદૈઃ-સ્થિતિ, ઐશ્વર્ય, પ્રભાવ આદિ વડે કરીને, આદિ શબ્દથી સહજ રૂપ આદિનું બ્રહ્મ છે, સ્થાનાનિ-સ્થાનો, વિમાન આદિ, પ્રતિશાસન-પ્રતિશાસને, પ્રત્યેક શાસનમાં,-બ્રહ્માપદના ત્રૈવિધ્યના અનુભેદથી.

મહેશ, ઈંદ્ર, સૂર્ય, ચંદ્ર, પવન, અગ્નિ, વરુણ વગેરે દેવો ગણાય છે. તેઓના સ્વાભાવિક સ્વરૂપ, સ્થિતિ, ઐશ્વર્ય, પ્રભાવ, સામર્થ્ય વગેરેમાં તેવો તેવો યથોક્ત વર્ણન પ્રમાણે લેઈ હોય છે. (૨) જૈન ધર્મમાં ચાર પ્રકારના સંસારી દેવનિકાય કહ્યા છે: ભુવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષી ને વૈમાનિક. તેઓના વળી અનેક પ્રતિલેહ વિસ્તારથી વર્ણવ્યા છે. તેમાં કોઈની સ્થિતિ ઓછી હોય છે, કોઈની વધારે હોય છે. કોઈનું ઐશ્વર્ય અધિક હોય છે, કોઈનું ન્યૂન હોય છે. કોઈનો પ્રભાવ મંદ હોય છે, કોઈનો ઉચ્ચ-તેજસ્વી હોય છે. કોઈનું સહજ રૂપ આકર્ષક હોય છે, કોઈનું અનાકર્ષક હોય છે. આમ રૂપ, રસ, ગંધ, વર્ણના વિભિન્ન લેહે કરીને તરતમતાના અનેક પ્રકાર હોય છે. (૩) બૌદ્ધ ધર્મમાં, ખ્રિસ્તી ધર્મમાં, અને ણીજા ધર્મમાં પણ પૌતપૌતાની માન્યતા અનુસાર સંસારી દેવોનું વર્ણન કર્યું છે. આમ પ્રત્યેક શાસનની અપેક્ષાએ સંસારી દેવોના સ્થાનો-વિમાન આદિ પણ ચિત્ર પ્રકારના હોય છે.

કારણ કે એમ છે--

તસ્માત્ત્સાધનોપાયો નિયમાચ્ચિત્ર એવ હિ ।

ન ભિન્નનગરાણાં સ્યાદેકં વર્તમ ક્વદાચન ॥ ૧૧૪ ॥

(તેથી) સાધન ઉપાય તેહનો, નિયમથી ચિત્રજ હોય;
કદી ભિન્ન નગરો તણા, મારગ એકજ નોય. ૧૧૪

અર્થ:—તેથી કરીને તે દેવોના સ્થાનોની સાધનાનો ઉપાય. નિયમથીજ, ચિત્ર-જૂદા જૂદા પ્રકારનો હોય છે; કારણકે ભિન્ન નગરોનો માર્ગ કદી પણ એક હોય નહિં.

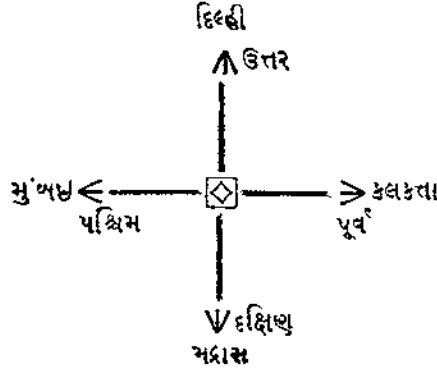
વિવેચન

અને આમ તે તે સંસારી દેવોના સ્થાનો ભિન્ન ભિન્ન છે, જૂદા જૂદા છે, એટલા માટે તે તે દેવસ્થાનોની સાધનાનો જે ઉપાય છે, તે પણ નિયમથી ચિત્ર હોય છે, ભિન્ન-જૂદા જૂદા પ્રકારનો હોય છે. આ માટે અત્રે લોકમાં જાણીતું ઉદાહરણ આપ્યું છે કે જૂદા જૂદા નગરો પ્રત્યે જવાનો માર્ગ કદી પણ એક હોય નહિં. સુંબઈ, કલકત્તા, મદ્રાસ, દિલ્હી વગેરે જૂદી જૂદી દિશામાં આવેલા શહેરો ભણી જવું હોય, તો તેનો રસ્તો પણ જુદી જુદી દિશામાં જતો હોય, એક ન હોય નહિં તો તે તે નગરોનું ભિન્નપણું ઘટે

વૃત્તિ:—તસ્માત્—તે કારણ થકી, તસ્માદનોપાય:—તેના સાધનોનો ઉપાય, તે સંસારી દેવોના સ્થાનના સાધનોનો ઉપાય, નિયમાચ્ચિત્ર એવ હિ—નિયમથી ચિત્રજ હોય છે. આ જ વસ્તુ લોકપ્રસિદ્ધ ઉદાહરણ દ્વારા કહે છે—ન ભિન્નનગરાણાં સ્યાદ્—ભિન્ન નગરોનો ન હોય, એક વર્તમ ક્વદાચન—એક માર્ગ કદી પણ, —તેના પ્રકારે તેના ભેદની અનુપપત્તિને લીધે.

નહિં. આમ સાદી સમજથી બિન્ન નગરોના માર્ગ પશુ બિન્ન છે, તેમ બિન્ન સંસારી દેવસ્થાનોના સાધનોપાય પણ બિન્ન છે. એટલે ચિત્ર દેવોની ભક્તિ ચિત્ર પ્રકારની છે એમ સાબિત થયું.

આકૃતિ ૧૧

ચિત્રાચિત્ર ભક્તિનું કોષ્ટક: ૮.

	ચિત્ર ભક્તિ	અચિત્ર ભક્તિ
દેવ	લોકપાલાદિ સંસારી દેવ	મુક્ત પરમાત્મા
ભક્ત	સંસારી દેવ કાયગ્રામી, ભવાભિનંદી સંસારાસક્ત	સંસારાતીત અર્થગ્રામી, ભવભોગ-વિરક્ત મુમુક્ષુ
લક્ષણ	મોહભ્રમ'પણાને લીધે ઇષ્ટદેવમાં રાગ, અનિષ્ટમાં દ્વેષ	અસંમોહભાવને લીધે શ્વસારપણું-સમભાવ
ચિત્રાચિત્રતા કારણ	(૧) સંસારી દેવના ચિત્રસ્થાનના સાધન ઉપાય ચિત્ર (૨) ચિત્રઆશયથી ચિત્રફલભેદ	સદાશિવ, પરંબ્રહ્મ, સિદ્ધાત્મા આદિ નામભેદ છતાં નિર્વાણતત્ત્વનું-પરં-પદનું અભેદપણું
ફલ	સંસાર	મોક્ષ

[। इति चित्राचित्रदेवभक्त्यंतराधिकारः ।]

ઇષ્ટાપૂર્ત કર્મો અને આશયભેદે ફલભેદ.

તથા—

ઇષ્ટાપૂર્તાનિ કર્માણિ લોકે ચિત્રાભિસંધિતઃ ।

નાનાફલાનિ સર્વાણિ દૃષ્ટવ્યાનિ વિચક્ષણૈઃ ॥ ૧૧૫ ॥

લોકે ચિત્ર અભિસંધિથી, કર્મો ઇષ્ટાપૂર્ત;
વિચક્ષણે સહુ દેખવા, નાના ફલથી યુક્ત. ૧૧૫

અર્થ:—જે ઇષ્ટાપૂર્ત કર્મો છે, તે સર્વેય લોકમાં ચિત્ર (જૂદા જૂદા) અભિસંધિને લીધે-અભિપ્રાયને લીધે, નાના પ્રકારના ફલવાળા છે, એમ વિચક્ષણોએ દેખવા યોગ્ય છે.

વિવેચન

ઉપરમાં તે તે દેવોના સ્થાનનું ચિત્રપણું અને તેના સાધનોપાયનું પણ ચિત્રપણું કહ્યું, તેનું વળી પ્રકારાંતરથી સમર્થન કરવા માટે અહીં બીજી યુક્તિ રજૂ કરી છે:—
ઇષ્ટાપૂર્ત વગેરે કર્મો જે લોકમાં કરવામાં આવે છે, તેમાં પણ જૂદા અભિપ્રાયભેદે જૂદા પ્રાણીઓનો જૂદો જૂદો અભિસંધિ-અભિપ્રાય હોય છે, આશય-ફલભેદ વિશેષ હોય છે. અને તેથી તે સર્વના ફલ પણ જૂદા જૂદા હોય છે, એમ વિચક્ષણ પુરુષોએ-કાદ્યા વિદ્વજ્ઞોએ જાણવું યોગ્ય છે. જેનું સ્વરૂપ નીચે કહેવામાં આવશે એવા ઇષ્ટાપૂર્ત વગેરે કર્મો કરવામાં જેવો જેવો અભિપ્રાયભેદ હોય છે, તેવો તેવો તેનો ફલભેદ પણ પ્રાપ્ત થાય છે, એ વાત બુદ્ધજનોને સાવ સ્પષ્ટ બાસે છે. જેવી મતલબ-ઇરાદો (Intention) તેવું ફલ, 'જેવી ભાવના તેવી સિદ્ધિ'.

ઇષ્ટાપૂર્તનું સ્વરૂપ કહે છે—

ઋત્વિગ્નિમંત્ર સંસ્કારૈર્બ્રાહ્મણાનાં સમક્ષતઃ ।

અન્તર્વેદ્યાં હિ યદ્દત્તમિષ્ટં તદભિધીયતે ॥ ૧૧૬ ॥

વૃત્તિ:—ઇષ્ટાપૂર્તાનિ કર્માણિ-ઇષ્ટાપૂર્ત કર્મો, જેનું લક્ષણ કહેવામાં આવશે, તે ઇષ્ટાપૂર્ત કર્મો, લોકે-લોકમાં, પ્રાણિગણમાં, ચિત્રાભિસંધિતઃ-ચિત્ર અભિસંધિથી-અભિપ્રાયરૂપ કરણથી. શું ? તે ક-નાનાફલાનિ-નાના પ્રકારના ફલવાળા, ચિત્ર ફલવાળા છે એમ, સર્વાણિ-સર્વે, દૃષ્ટવ્યાનિ-દેખવા યોગ્ય છે, -હેતુભેદને લીધે. કાનાથી ? તે માટે કહ્યું-વિચક્ષણૈઃ-વિચક્ષણોથી, વિદ્વાનોથી.

વૃત્તિ:—ઋત્વિગ્નિમંત્ર-પદમાં અધિકૃત એવા ઋત્વિગોથી, મંત્રસંસ્કારૈઃ-કરણભૂત એવા મંત્ર-સંસ્કારો વડે કરીને, બ્રાહ્મણાનાં સમક્ષતઃ-બ્રાહ્મણોની સમક્ષમાં, તેનાથી અન્યને, અન્તર્વેદ્યાં-વેદોની અંદર, હિ-સ્પષ્ટપણે, નિશ્ચયે, યદ્દત્ત-જે દિરણ્ય (સુવર્ણ) આદિ દેવામાં આવે છે, ઇષ્ટં તદભિધીયતે-તે 'ઇષ્ટ' કહેવાય છે, -વિશેષ લક્ષણના યોગને લીધે.

આદ્ય સમક્ષ ઋત્વિગે, કરી મંત્ર સંસ્કાર;
વેદીમાંહિ દેવાય જે, ઇષ્ટ તેહ અવધાર. ૧૧૬.

અર્થ:—ઋત્વિગો દ્વારા, મંત્ર સંસ્કારો વડે કરીને, આદ્યોની સમક્ષમાં, વેદીની અંદર, જે આપી દેવામાં આવે, તે 'ઇષ્ટ' કહેવાય છે.

વિવેચન

ઇષ્ટાપૂર્તમાં 'ઇષ્ટ' એટલે શું ? તેનું સ્વરૂપ અહીં કહ્યું છે:—યજ્ઞમાં જે અધિકૃત-અધિકારી આદ્યો હોય, તે 'ઋત્વિગો' કહેવાય છે. એવા ઋત્વિગો દ્વારા, ણીબ આદ્યોની હાજરીમાં, વેદીની અંદર મંત્રસંસ્કારો વડે વિધિપૂર્વક જે સુવર્ણ વગેરેનું દાન આપવામાં આવે, તે 'ઇષ્ટ' કહેવાય છે. કારણ કે તેમાં 'ઇષ્ટ' શબ્દનો અર્થ બરાબર ઘટે છે. 'હું અમુક દાન દેવા ઇચ્છું છું' એવા ઇષ્ટ સંકલ્પપૂર્વક યજ્ઞમાં દાન દેવાનો વિધિ હોવાથી, તેને 'ઇષ્ટ' નામ આપવામાં આવ્યું છે. આમાં મહાજનની સમક્ષ ઇષ્ટ દાનની ગંભીર પ્રતિજ્ઞા લેવામાં આવે છે, માટે આ 'ઇષ્ટ' છે.

અત્રે બાહ્ય યજ્ઞમાં જે વિધિ પ્રચલિત છે તેને અનુસરીને કહ્યું છે. યજ્ઞ શબ્દ 'યજ્' ધાતુ પરથી નીકળ્યો છે. એનો મૂળ અર્થ 'યજ્' એટલે યજ્વું-પૂજવું; એ ઉપરથી યજ્ એટલે ઇષ્ટ દેવનું યજન, પૂજન કરવું તે છે; અને તે પૂજનમાં અર્પણ યજ્ઞની ભાવના: કરવાની-હોમી દેવાની ભાવના હોય છે, એટલે હોમી દેવું, અર્પણ કરવું અર્થે એવો ણીબો અર્થ પણ થાય છે. અર્થાત સ્વાર્પણ બુદ્ધિથી દાનાદિ સદનુષ્ઠાન કરવું તે યજ્ઞ. પોતાપણની-મમત્વની બુદ્ધિ હોમી દષ્ટ, આત્માર્પણ ભાવથી કેવળ નિઃસ્વાર્થપણે-નિષ્કામપણે જે કંઈ આત્મલોગ (Self-sacrifice) આપવામાં આવે, જે કંઈ ઇષ્ટ સંકલ્પિત દાનાદિ દેવામાં આવે, તે યજ્ઞ ને તે જ ઇષ્ટ; નહિ કે અન્ય પશુ આદિનો લોગ આપવામાં આવે તે યજ્ઞ, તે તો યજ્ઞની વિકૃતિ ને વિડંબના છે. પોતાનો ને પોતાની વસ્તુનો લોગ-બલિદાન આપવાની વાત જ અત્ર મુખ્ય છે. મમત્વ વિસર્જનરૂપ-આત્માર્પણ ભાવરૂપ સાચો સ્વાર્થલોગ એજ યજ્ઞની પાછળની પ્રશસ્ત ભાવના છે. વર્તમાનમાં પણ અપેક્ષાએ કંઈક ઉપમારૂપ તુલના કરીએ તો શિષ્ટ જનોની (આદ્યો) સભા સમક્ષ, દાતા સદ્ગૃહસ્થો (ઋત્વિગો), આસપીઠ (વેદી) પરથી, ગંભીર પ્રતિજ્ઞાવિધિરૂપ બહેરાતથી (મંત્રસંસ્કારોથી) જે પોતાના ઇષ્ટ દાનનો સંકલ્પ બહેર કરે છે (announcement), તે સમસ્ત વિધિ પણ એક પ્રકારે ઉક્ત યજ્ઞવિધિને કંઈક અંશે મળતો આવે છે, તે બધું તેની ન્હાનકડી આવૃત્તિ સમા લાગે છે! અસ્તુ! આ તો બાહ્ય યજ્ઞની વાત થઈ. બાકી યજ્ઞ પારમાર્થિક યજ્ઞ તો આંતરિક છે,

આધ્યાત્મ ચર્ય છે, બ્રહ્મચર્ય છે, અને તેજ પ્રશસ્ત હોઈ સર્વ સત્પુરુષોને સંમત છે.

મહાત્મા જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે કે—

“ હે પાર્થ ! એવી રીતે કોઈ પોતાના સર્વ દોષોનું ક્ષાલન કરી નાંખે છે; કોઈ હૃદયરૂપી અરણ્યમાં વિચારરૂપ મંથન કરીને, અને તેને ઘેર્યરૂપ ભારથી દાળીને, તથા શાંતિરૂપ દોરીથી હૃદયમત્સ્યાવીને ગુરુવાક્યરૂપ મંત્રવડે મંથન કરે છે. એવી રીતે સર્વ વૃત્તિઓનું ઐક્ય કરીને મંથન કરવાથી ત્યાં તત્કાળ કાર્યસિદ્ધિ થાય છે. તે કાર્યસિદ્ધિ એ કે, ત્યાં તરત જ્ઞાનરૂપ અગ્નિ પ્રજ્વલિત થાય છે. અર્થાત્ પ્રથમ ઋદ્ધિસિદ્ધિના મોહરૂપ ઉત્પન્ન થયેલા ધૂમાડાનો લોપ થતાં અગ્નિની સૂક્ષ્મ ચિત્તગારી ઉત્પન્ન થાય છે. એ પછી યમ-નિયમના યોગે સહજ તૈયાર થયેલા મનરૂપ કોયલાની સહાયતાથી તે અગ્નિને સળગાવવામાં આવે છે. એની સાહ્યથી મોટી જ્વાળા ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યારપછી વાસનારૂપ સમિધોને અનેક પ્રકારના મોહરૂપ ધૂતનું લેપન કરીને તેમને જાળી નાંખવામાં આવે છે. ત્યારપછી જીવરૂપ દીક્ષિત, પ્રદીપ કરેલા જ્ઞાનરૂપ અગ્નિમાં ઈન્દ્રિય-કર્મોની આહુતિ આપી દે છે. અંતે પ્રાણુકર્મના ‘ સુવા ’ નામક ચર્યપાત્રની સહાયથી અગ્નિમાં પૂર્ણ આહુતિ કર્યા પછી ઐક્યબોધરૂપ અવલૂથ સ્નાનનો લાભ પ્રાપ્ત થાય છે; અને સંયમાગ્નિમાં ઈન્દ્રિય આદિક હોમદ્રવ્યોનું હવન કરી દીધા પછી જાકી રહેલા આત્મસુખનો પુરોડાશ તરીકે સ્વીકાર કરવામાં આવે છે. ”

“ પ્રથમ વૈરાગ્યરૂપ ઈંધનની પૂર્ણતાથી ઈન્દ્રિયરૂપ અગ્નિને પ્રજ્વલિત કરીને તેમાં વિષયરૂપ દ્રવ્યની આહુતિ આપવામાં આવે છે; ત્યાર પછી વજ્રાસનરૂપ ભૂમિકાને શુદ્ધ કરીને તેની ઉપર મૂળબંધ સુદ્રાનો ઓટલો બાંધવામાં આવે છે, અને તેની ઉપર શરીર-રૂપ મંડપ ઉભો કરાય છે. તે સ્થાને ઈન્દ્રિયનિગ્રહરૂપ અગ્નિના કુંડમાં ઈન્દ્રિયરૂપ હોમદ્રવ્યો અર્પીને યોગમંત્રવડે હવન કરાય છે. એ પછી મન અને પ્રાણુના નિગ્રહરૂપ હોમદ્રવ્યોની તૈયારીથી ધૂમાડા વિના જ નિદોષ જ્ઞાનાગ્નિને સંતુષ્ટ કરવામાં આવે છે. એવી રીતે એ સાહિત્યોને જ્ઞાનમાં અર્પણ કરીને, પછી તે જ્ઞાન પોતે બ્રહ્મમાં લય પામે છે, અર્થાત્

× “ બ્રહ્માર્પણં બ્રહ્મ હવિર્બ્રહ્માગ્નૌ બ્રહ્મણા હુતમ્ । બ્રહ્મૈવ તેન ગન્તવ્યં બ્રહ્મકર્મસમાધિના ॥
સર્વાર્ણીન્દ્રિયકર્માણિ પ્રાણકર્માણિ જ્વાપરે । આત્મસંયમયોગાગ્નૌ જુહાતિ જ્ઞાનદીપિતે ॥
શ્રેયાન્દ્રવ્યમયાચજ્ઞાનયજ્ઞઃ પરંતપ । સર્વં કર્માંચિલં પાર્થ જ્ઞાને પરિસમાપ્યતે ॥ ”—ગીતા.

અર્થાત્—(૧) જે બ્રહ્મને અર્પણ કરવામાં આવે છે, તે બ્રહ્મરૂપ હવિ (હોમ દ્રવ્ય), બ્રહ્મ અગ્નિમાં, બ્રહ્મથી હોમવામાં આવે છે; અને બ્રહ્મ કર્મ સમાધિથી તેને બ્રહ્મ પ્રત્યે જ જવાનું છે,—બ્રહ્મને જ પામવાનું છે. (૨) ખીન્નઓ વળી સર્વ ઈન્દ્રિય કર્મોને અને પ્રાણુકર્મોને જ્ઞાનથી પ્રદીપ્ત થયેલા આત્મસંયમરૂપ યોગ-અગ્નિમાં હોમી છે છે. (૩) હે પરંતપ ! દ્રવ્યમય વજ્ર કરતાં જ્ઞાનચર્ય શ્રેયસ્કર છે. હે પાર્થ ! સમ્પૂર્ણ સર્વ કર્મ જ્ઞાનમાં પરિસમાપ્ત થાય છે.

એમ થતાં અંતે કેવલ એકલું બ્રહ્મ અને બ્રહ્મ જ અવશિષ્ટ રહે છે. એને જ અધિયજ્ઞ એટલે બ્રહ્મ માનવામાં આવે છે. ”—જ્ઞાનેશ્વરી ગીતા.

શ્રી ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રના ૧૨ મા અધ્યયનમાં પણ સંક્ષેપથી આવે જ શ્રી જ્ઞાનેશ્વરજીને મળતો ભાવ બતાવ્યો છે:—બ્રાહ્મણો જન્મથી ચંડાલ એવા હરિકેશિબલ મુનિને પૂછે છે*—‘હે મુનિ ! તમારી જ્યોતિ (અગ્નિ) શું છે ? તમારું આધ્યાત્મિક-જ્યોતિસ્થાન-અગ્નિસ્થાન શું છે ? તમારી સુવા (કડછી) કંઈ છે ? તમારા ભાવયજ્ઞ ઈંધન (છાણાં-લાકડાં) કયા છે ? તમારા સમિધો કયા છે ? કયા હોમથી તમે જ્યોતિને હોમો છો ? ’ મુનિ જવાબ આપે છે—‘તપ મારી જ્યોતિ (અગ્નિ) છે, જીવ મહાર્ગ જ્યોતિસ્થાન છે, યોગો મહારી સુવા (કડછી) છે, શરીર મહાર્ગ ઈંધન (છાણાં-લાકડાં) છે. કર્મ મહારા સમિધ છે, સંજમ ભોગ શાંતિ છે, ઋષિ સંબંધી એવો પ્રશસ્ત હોમ હું હોમું છું.’ મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજી પણ ‘અગ્નિકારિકા’ અષ્ટકમાં વદે છે કે—‘કર્મઈન્ધનનો આશ્રય કરીને જેમાં સદ્ભાવનાની આહુતિ આપવામાં આવે છે, એવી દૃઢ અગ્નિકારિકા ધર્મધ્યાનરૂપ અગ્નિવડે દીક્ષિતે કરવી.’

“ કર્મૈન્ધનં સમાશ્રિત્ય દૃઢા સદ્ભાવનાહુતિઃ ।

ધર્મધ્યાગ્નિના કાર્યા દીક્ષિતેનાગ્નિકારિકા ॥ ”

આમ સાચો પ્રશસ્ત યજ્ઞ તો ભાવયજ્ઞજી છે, અધ્યાત્મ યજ્ઞ જ છે, બ્રહ્મયજ્ઞ જ છે. બાકી જે બાહ્ય યજ્ઞ-ઇષ્ટ છે, તે તો સકામને હોય છે, તે મોક્ષના અંગરૂપ નથી. અકામ મુમુક્ષુને તો ઉપરમાં કહેલી x અગ્નિકારિકા જ ન્યાય્ય છે, એને તો એવી જ ‘ધૂણી’ સદાય ધબાવવી ઘટે છે.

તથા—

વાપીકૂપતહાગાનિ દેવતાયતનાનિ ચ ।

અન્નપ્રદાનમેતત્તુ પૂર્ત તત્ત્વવિદો વિદુઃ ॥ ૧૧૭ ॥

વૃત્તિ:—વાપીકૂપતહાગાનિ-વાવ, ફૂવા, તળાવો વોકપ્રસિદ્ધજ છે, દેવતાયતનાનિ ચ-અને દેવતાયતનો, વસતિકા આદિ. તથા અન્નપ્રદાનં અન્નદાન (લોકિકજ) છે. અને આવા પ્રકારનું તે શું ? તે માટે કહું કે-પૂર્ત તત્ત્વવિદો વિદુઃ-‘પૂર્ત’ પરિભાષાથી તત્ત્વવિદો જણે છે.

* “ કે તે જોઈ કિં વ તે જોઈટાળં ? કા તે સુઆ કિં વ તે કારિસંગં ?
પદ્મા ય તે કયરા સંતિ મિક્ષ્ ! કયરેણ હોમેણ હુણાસિ જોઈ ? ”
મુનિ ઉત્તર આપે છે—

“ તવો જોઈ જીવો જોઈટાળં, જોગા સુઆ સરીરં કારિસંગં ।

કર્મ્મે પદ્મા સંજમજોગ સંતી, હોમં હુણામિ ઇસિણં પસત્યં ॥ ”

x “ ઈષ્ટાપૂર્તં ન મોક્ષાઙ્ગં સકામસ્યોપવર્ણિતમ્ ।

અકામસ્ય પુનર્યોક્તા સૈવ ન્યાગ્યાગ્નિકારિકા ॥ ”-શ્રી હરિભદ્રસૂક્ત અષ્ટકજી.

વાવ તળાવ કૂવા અને, દેવસ્થાન અન્નદાન;
એહ સર્વને પૂર્ત્તો તો, જાણે તત્ત્વ સુખાણુ. ૧૧૭

અર્થ:—વાવ, કૂવા, તળાવ અને દેવતાયતનો-દેવમંદિરો, તથા અન્નપ્રદાન-આને તત્ત્વવિદો ' પૂર્ત્ત ' કહે છે.

વિવેચન

વાવો કરાવવી, કૂવા ખોદાવવા, તળાવ બંધાવવા, દેવમંદિરો ચણાવવા, અન્નદાન આપવું, એ બધા પૂર્ત્તકર્મ છે, એમ પૂર્ત્તની પરિભાષા ઉપરથી તત્ત્વવેત્તાઓ જાણે છે. (૧) વાવ વગેરે જલાશય કરાવવા, એ સાર્વજનિક લોકકલ્યાણના કોઈ અપેક્ષાએ ઉપયોગી સુકૃત્યો છે. કોઈપણ તરસ્યો ત્યાં આવીને પોતાની તરસ બુઝાવે ને પોતાની આંતરડી ઠરતાં જલાશય કરાવનારને અંતરૂના આશીર્વાદ આપે, તેથી કોઈ રીતે કંઈ પુણ્યબંધ સંભવે છે. જો કે તેમાં હિંસા આદિ દોષ પણ છે, તથાપિ જલ વિના જીવન ટકતું નથી, એટલે તેની જ્યાં ખોટ હોય ત્યાં તે પૂરી પાડવી, તે લોકોપયોગી ' પૂર્ત્ત કર્મ ' છે. (૨) તેમજ ભૂખ્યાને અન્નદાન દેવું, તે માટે જ્યાં જરૂર હોય ત્યાં દાનશાલાઓ કરાવવી, સદાવતો ખોલવા, ઇત્યાદિ સુકૃત પણ જનસેવાના પ્રકારો છે. અન્ન વિના જીવી શકાતું નથી, તેથી દીન-દુઃખી-દરિદ્રોને પેટનો ખાડો પૂરવા માટે અન્નપ્રદાનનો પ્રબંધ કરવો તે પુણ્ય એવું ' પૂર્ત્ત ' કર્મ છે. દુષ્કાળ, અતિવૃષ્ટિ, અનાવૃષ્ટિ વગેરે લયંકર પ્રસંગોમાં જનતાની રાહત માટે યથાશક્તિ રાહતકેન્દ્રો ખોલી અન્નની ત્રુટિનો ' પૂર્ત્ત ' કરવી તે પણ પૂર્ત્ત કર્મનો પ્રકાર છે. (૩) તેજ પ્રકારે ઉપલક્ષણથી ઔષધદાન દેવું, રોગીઓની સારામાં સારી માવજત માટે જ્યાં જ્યાં જરૂર હોય ત્યાં ઇસ્પિતાલો બંધાવવી, ઔષધાલયો-દવાખાનાં ખોલવાં, અનાથાલયો-અપંગાલયો ખોલવાં, તે પણ પૂર્ત્ત કર્મના પ્રકાર છે, આમ જનતાના ઇહલોકિક કલ્યાણ માટેના સાધનોની જ્યાં ઊણપ હોય, ત્યાં તેની પૂર્ત્ત કરવી તે ' પૂર્ત્ત ' કર્મ છે. (૪) તેમજ લોકના પારલૌકિક કલ્યાણ માટેના સાધનોની પણ જ્યાં જ્યાં ઊણપ હોય, ત્યાં ત્યાં તેની પૂર્ત્ત કરવી, તે પૂરા પાડવા, તે પણ પૂર્ત્ત કર્મ. જેમકે-દેવમંદિરો કરાવવા, ધર્મશાળાઓ કરાવવી, સ્વાધ્યાયગૃહો-પૌષ્ઠાલયો-ઉપાશ્રયો કરાવવા વગેરે.

આન્તરહેતુને અધિકૃત કરી (સુખ્ય કરીને) કહે છે—

અભિસંધેઃ ફલં ભિન્નમનુષ્ઠાને સમેઽપિ હિ ।

પરમોતઃ સ એવેહ વારીવ કૃષિકર્મણિ ॥ ૧૧૮ ॥

વૃત્તિ:—અભિસંધેઃ-તથાપ્રકારના આશયરૂપ લક્ષણવાળા અભિસંધિ યદી-અભિપ્રાય યદી. શું ? તો કે-ફલં ભિન્નં-ફલ ભિન્ન છે, સંસારી દેવના સ્થાનાદિરૂપ ફળ ભિન્ન છે, અનુષ્ઠાને સમેઽપિ હિ-છટ્ટ આદિ અનુષ્ઠાન સમ (સરખું) છતાં, પરમઃ-પરમ, પ્રધાન, અતઃ-આ કારણથી, સ એવ-તે જ, અભિસંધિ જ, રૂઢ-અહીં, રૂઢભિદ્ધિમાં, કોની જેમ ? તે માટે કહ્યું કે-વારીવ કૃષિકર્મણિ-કૃષિકર્મમાં-ખેતીમાં જલની જેમ. એમ લોકરૂઢિથી પરમ દર્શાવે છે.

ફલ ભિન્ન અભિસંધિથી, સમ અનુષ્ઠાન છતાંય;
એથી તે જ પરમ અહીં, જલ જેમ કૃષિમાંય. ૧૧૮.

અર્થ:—અનુષ્ઠાન સમાન છતાં, અભિસંધિને (આશયને) લીધે ફળ ભિન્ન હોય છે. તેથી કરીને તે અભિસંધિ જ અહીં ફલસિદ્ધિમાં પરમ (કારણ) છે,—જેમ કૃષિકર્મમાં જલ છે તેમ.

વિવેચન

ઉપરમાં જે ઇષ્ટાપૂર્તનું સ્વરૂપ કહ્યું, તે અનુષ્ઠાન સમાન—એકસરખું હોવા છતાં, અભિસંધિ પ્રમાણે આશય અનુસાર તેનું ફલ ભિન્ન હોય છે, જૂઠું જૂઠું હોય છે. દાખલા તરીકે—કાંઈ પાંચ મનુષ્ય એકસરખી યજ્ઞ-દાનાદિ ક્રિયા કરે, અભિસંધિ અથવા વાવ-ફૂવા વગેરે કરાવે, પણ તે પ્રત્યેકનો જેવો જેવો આશય-પ્રમાણે ફલભેદ વિશેષ હોય છે, જેવો જેવો અંતર પરિણામ હોય છે, તેવો તેવો ફલમાં પણ ભેદ પડે છે, આમ અભિસંધિ-આશયવિશેષ પ્રમાણે ફલભેદ હોય છે, એટલા માટે આ અભિસંધિ જ અહીં ફલસિદ્ધિ બાબતમાં પરમ છે, પ્રધાન છે, મુખ્ય છે. અત્રે લોકરૂઢિથી પ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાંત આપ્યું છે કે—જેમ કૃષિકર્મમાં, ખેતીવાડીમાં પાણી જ મુખ્ય કારણ છે, તેમ પ્રસ્તુતમાં પણ સમજવું. યોગ્ય જમીન હોય, સારા ખીજ વાળ્યા હોય, સારી પેટે ખેડવામાં આવેલ હોય, પણ પાણી જ ન હોય, તે એ બધા ફેગટ છે; પાણીનો ભોગ હોય તે જ એ બધા સફળ છે. તે જ પ્રકારે યજ્ઞ-દાનાદિ સમાન અનુષ્ઠાનમાં—ક્રિયામાં પણ સર્વત્ર અભિસંધિનું-આશયનું પ્રધાનપણું છે.

અભિસંધિના આશયના ભેદના કારણે કહે છે—

રાગાદિભિરયં ચેહ ભિચ્ચતેઽનેકઘા નૃણામ્ ।
નાનાફલોપમ્બોકૃણાં તથા બુદ્ધ્યાદિભેદતઃ ॥ ૧૧૯ ॥

ચિત્ર ફલભોગી લોકનો, રાગાદિથી આ એમ;
બહુ પ્રકારે ભિન્ન અહિં, બુદ્ધિયાદિ ભેદે તેમ. ૧૧૯.

અર્થ:—અને રાગ આદિ વડે કરીને આ અભિસંધિ (આશય) નાના પ્રકારના ફલના ઉપભોક્તા નરોને તથા પ્રકારે બુદ્ધિ આદિના ભેદથી ભિન્ન હોય છે.

વૃત્તિ:—રાગાદિભિઃ—રાગાદિ દોષોથી, અયં ચ—આ અભિસંધિ વળી, હૃહ—આ લોકમાં, ભિચ્ચતેઽનેકઘા નૃણામ્—મનુષ્યોનો—અનેક પ્રકારે ભેદ પામે છે,—તેના મદુ, મધ્ય, આધમાત્ર ભેદ કરીને. કેવો વિશિષ્ટ મનુષ્યોનો? તે માટે કહ્યું—નાનાફલોપમ્બોકૃણાં—નાના પ્રકારના ફલના ઉપભોક્તા એવા મનુષ્યોનો, તથા બુદ્ધ્યાદિભેદતઃ—તેના પ્રકારે બુદ્ધિ આદિના ભેદથી (કહેવામાં આવનારા) અભિસંધિ ભેદ પામે છે.

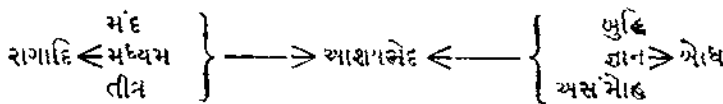
વિવેચન

અને આ આશયમાં પણ ભેદ પડે છે, તેનું કારણ શું ? તેનો અહીં યુલાસો કર્યો છે કે-રાગાદિ પ્રમાણે તેવો ભેદ પડે છે. જેવા જેવા રાગ, દ્રેષ, મોહ આદિ પરિણામ હોય છે, તેવો તેવો આશયવિશેષ-અલિસંધિ નીપજે છે. એટલે કોઈના રાગાદિથી રાગાદિ પરિણામ મંદ-મોળા હોય, કોઈના મધ્યમ પ્રકારના હોય, આશયભેદ કોઈના વધારે પડતી માત્રાવાળા-અધિમાત્ર તીવ્ર હોય. આમ એક સરખી ક્રિયા કરવામાં પણ રાગાદિની તરતમતા પ્રમાણે આશયના ભેદ પડે છે; અને આશય પ્રમાણે ક્રિયામાં પણ ભેદ પડે છે, જેવો આશય તેવું ક્રિયા મળે છે.

દાખલા તરીકે—કોઈ વ્રણ ગૃહસ્થો છે, ને તે દરેક એકસરખી રકમનું ધર્મદા દાન કરે છે, અથવા ધર્મસ્થાનક કે હાસ્પીટલ બંધાવે છે; પણ તેમાંનો એક કીર્તિનો લાલસુ છે, નામનો ભૂખ્યો છે, ને લોકો મહારી વાહવાહ કરશે, મહારા નામની તખ્તી ચોડશે, મહારું પૂતળું બેસાડશે, એમ સમજીને દાનાદિ કરે છે. બીજો કંઈક કીર્તિલોભી છે, પણ સાથે સાથે સેવાભાવનાથી પ્રેરાઈને તેમ કરે છે. ત્રીજો એકાંત પરોપકાર અર્થે કેવળ પરમાર્થપ્રેમથી પ્રેરિત થઈને તે જ કાર્ય કરે છે. આમ એક જ કાર્યમાં ત્રણેના રાગાદિ પરિણામ જૂદા છે, તેથી આશય જૂદા છે, અને તેથી ક્રિયા પણ જૂદા છે. પડેલાને કીર્તિ તો મળે છે, પણ ક્રિયા તેથી આગળ વધતું નથી; બીજાને કીર્તિ સાથે કંઈ વિશેષ પુણ્ય ક્રિયા પણ મળે છે; ત્રીજાને પરમ પુણ્યરાશિનો સંચય થાય છે, અને બીજાની પાછળ સાંઠા તો હોય જ, તેમ આનુષંગિક કીર્તિ આદિ પણ મળે છે, પણ તેની તેવા મહાનુભાવ શુદ્ધ સેવાભાવીને પરવા પણ હોતી નથી.

તેમજ યુદ્ધિ વગેરેના ભેદથી આશયમાં ભેદ પડે છે. જેવો જેવો જેનો ભાષ હોય છે, તેવો તેવો તેનો આશય હોય છે. તે યુદ્ધિ આદિ ભેદનું સ્વરૂપ નીચે કહ્યું છે.

આકૃતિ: ૧૨

[। इति इष्टापूर्तान्तर्गत आशयभेदे फलभेदान्तराधिकारः ।]

બુદ્ધિ, જ્ઞાન અને અસંમોહ કર્મ અધિકાર.

આ જ કહે છે—

વુદ્ધિજ્ઞાનમસંમોહસ્ત્રિવિધો વોધ ઇષ્યતે ।
તદ્ગેદાત્સર્વકર્માણિ મિચન્તે સર્વદેહિનામ્ ॥ ૧૨૦ ॥

બુદ્ધિ જ્ઞાન અસંમોહ એ, બોધ ત્રિવિધ કથાય;
સર્વ દેહિના કર્મ સાહુ, તસ ભેદ ભેદાય. ૧૨૦.

અર્થ:—બુદ્ધિ, જ્ઞાન ને અસંમોહ, એમ ત્રણ પ્રકારનો બોધ કહ્યો છે; અને તેના ભેદથી સર્વ પ્રાણીઓના સર્વ કર્મો ભેદ પામે છે.

વિવેચન

શાસ્ત્રમાં બોધ ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો છે:—(૧) બુદ્ધિરૂપ બોધ, (૨) જ્ઞાનરૂપ બોધ, (૩) અસંમોહરૂપ બોધ આ ત્રણેનું લક્ષણ હવે પછી કહેવામાં આવશે. આ બુદ્ધિ આદિરૂપ બોધના ભેદને લીધે સર્વ દેહધારી પ્રાણીઓના ઇષ્ટ આદિ સર્વ કર્મોમાં પણ ભેદ પડે છે. જેવો જેવો જેનો બોધ, જેની જેવી જેની સમજણ, તેવો તેવો તેના કર્મોમાં ભેદ હોય છે; કારણ કે હેતુભેદ હોય તો ફલભેદ પણ હોય, એ ન્યાયની રીતિ છે. કારણ જ્યૂદ્ધ, તો કાર્ય પણ જ્યૂદ્ધ હોય જ, એ ન્યાય પ્રસિદ્ધ છે. આમ એક જ કર્મમાં, બોધની તરતમતા પ્રમાણે, કર્મની તરતમતાના ભેદ પડે છે.

તેમાં—

इन्द्रियार्थाश्रया वुद्धिर्ज्ञानं त्वागमपूर्वकम् ।
सदनुष्ठानवच्चैतदसंमोहोऽभिधीयते ॥ १२१ ॥

બુદ્ધિ ઇન્દ્રિયાર્થાશ્રયી, આગમપૂર્વક જ્ઞાન;
સદનુષ્ઠાનવત્ જ્ઞાનનું, અસંમોહ અભિધાન. ૧૨૧

વૃત્તિ:—વુદ્ધિ:—બુદ્ધિ, જેનું લક્ષણ કહેવામાં આવશે, જ્ઞાનમ્—જ્ઞાન પણ એમ જ, અસંમોહ:—અસંમોહ પણ એમ, ત્રિવિધો વોધ:—ત્રણ પ્રકારનો બોધ, ઇષ્યતે—શાસ્ત્રમાં કહ્યો છે, તદ્ગેદાત્—તે બુદ્ધિ આદિના ભેદ ઉપરથી, સર્વકર્માણિ—ઇષ્ટ આદિ સર્વ કર્મો, મિચન્તે ભેદ પામે છે, સર્વદેહિનામ્—સર્વ દેહધારીઓના, પ્રાણીઓના,—તેના હેતુભેદ થઈ ફલભેદ હોય છે એટલા માટે.

વૃત્તિ:—इन्द्रियार्थाश्रया वुद्धि:—ઇન્દ્રિય અર્થનો આશ્રય કરે તે બુદ્ધિ છે,—તીર્થયાત્રાણુનું દર્શન થતાં જેમ ત્યાં જવાની બુદ્ધિ થાય તેમ; જ્ઞાનં ત્વાગમપૂર્વકમ્—અને જ્ઞાન આગમપૂર્વક હોય છે,—તીર્થયાત્રાની વિધિના વિચારની જેમ; सदनुष्ठानवच्चैतत्—અને સદનુષ્ઠાનવાણું આ જ્ઞાન, શું? તો કે—असंमोहोऽभिधीयते—અસંમોહ કહેવાય છે, બોધરાજ છે.

અર્થ:—ઈન્દ્રિય અર્થનો આશ્રય કરે તે 'બુદ્ધિ' છે, આગમપૂર્વક (શ્રુતપૂર્વક) હોય તે 'જ્ઞાન' છે, અને સદ્બુદ્ધાનવાળું આ જ્ઞાન તે 'અસંમોહ' કહેવાય છે.

વિવેચન

તેમાં (૧) જે બુદ્ધિ છે તે ઈન્દ્રિય અર્થનો આશ્રય કરનારી છે. ઈન્દ્રિયદ્વારા જાણતો પદાર્થ તે બુદ્ધિનો વિષય છે. ઈન્દ્રિય થકી જે જાણપણું થાય છે, તે બુદ્ધિરૂપ બોધ છે. જેમકે-કોઈ તીર્થયાત્રાળુને દેખીને તીર્થગમનની બુદ્ધિ ઉપજે, તે બુદ્ધિજન્ય બોધ છે. આમાં તીર્થના સ્વરૂપની ગતાગમ નથી, માત્ર અન્યને તીર્થે જતો દેખી, ત્યાં તીર્થે જઇએ તો કેવું સારું? એવી યોતાને બુદ્ધિ ઉપજે છે. (૨) જ્ઞાન જે છે તે આગમપૂર્વક છે. શાસ્ત્ર અથવા શ્રુતદ્વારા જે બોધ ઉપજે છે, જે જાણપણું થાય છે, જે સમજાણ આવે છે, તે જ્ઞાનરૂપ બોધ છે. જેમકે-તીર્થયાત્રાની વિધિનું વિજ્ઞાન આગમદ્વારા થાય છે. તીર્થ એટલે શું? તીર્થનું સ્વરૂપ શું? તીર્થયાત્રા કેમ કરવી? એ વગેરે વિધિ બાબત શાસ્ત્ર થકી જાણાય છે. ભવસાગરથી તારે તે તીર્થ. તેના વળી દ્રવ્યતીર્થ, ક્ષેત્રતીર્થ, કાળતીર્થ ને ભાવતીર્થ એવા ભેદ છે. તે પ્રત્યે કેવા વિનય, વિવેક, ભક્તિ, આદર, બહુમાન આદિ દાખવવા બોધે, એ બધી વિધિ શાસ્ત્ર વિસ્તારથી બતાવે છે. (૩) અને સદ્બુદ્ધાનવાળું આ જે જ્ઞાન તે અસંમોહ અથવા 'બોધરાજ' કહેવાય છે. આગમદ્વારા જે જાણપણું-સમજાણ તે જ્ઞાન થયું. તદ્બુદ્ધિ તે જ્ઞાનસહિતપણે તથા રૂપ સત્ પ્રવૃત્તિ-આચરણ કરવું તે, બોધમાં શિરોમણિ, બોધરાજ, એવો અસંમોહરૂપ બોધ છે. આમ બુદ્ધિમાં ઈન્દ્રિયદ્વારા જાણપણું છે, જ્ઞાનમાં શાસ્ત્રથકી જાણપણું છે, અને અસંમોહમાં જ્ઞાન સહિત સદ્આચરણપણું છે. અને તેથી કરીને તેના ફલમાં પણ ભેદપણું છે.

“ ઈન્દ્રિયાર્થગત બુદ્ધિ છેજી, જ્ઞાન તે આગમ હેત;

અસંમોહ શુભ કૃતિ ગુણેજી, તિણે ફલભેદ સંકેત. મન૦ ”—શ્રી યો. દ. સ. ૪-૧૬.

એમ એઓનું લક્ષણ વ્યવસ્થિત સતે, લોકસિદ્ધ ઉદાહરણ કહે છે—

રત્નોપલમ્બતજ્ઞાનતત્પ્રાપ્યાદિ યથાક્રમમ્ ।

इहोदाहरणं साधु ज्ञेयं बुद्ध्यादिसिद्धये ॥ ૧૨૨ ॥

વૃત્તિ:—રત્નોપલમ્બ:—રત્નનું સામાન્યથી જાણપણું તે ઈન્દ્રિય અર્થના આશ્રયવાળી બુદ્ધિ છે, તજ્ઞાન-આગમપૂર્વક તે રત્નનું જ્ઞાન તે રત્નજ્ઞાન છે, તત્પ્રાપ્યાદિ-તેની પ્રાપ્તિ આદિ તે અસંમોહ છે-એના બોધગર્ભપણુને લીધે, યથાક્રમમ્-આમ યથાક્રમે, ઉક્ત અનુક્રમે, હ્રદ્-અહીં, બુદ્ધિ વિષયમાં, ઉદાહરણ-ઉદાહરણ, સાધુ-સાધુ છે, (સમ્યક્ છે),-ઈષ્ટ અર્થના સાધકપણુને લીધે. એટલા માટે જ કહું-જ્ઞેયં બુદ્ધ્યાદિસિદ્ધયે-બુદ્ધિ, જ્ઞાન, ને અસંમોહની સિદ્ધિ અર્થે જાણવું.

રત્ન તણા ઉપલંબ ને, તેહ તણું વળી જ્ઞાન;
પ્રાપ્તિ આદિ પણ એહના, જેમ હોય આ સ્થાન;
એહ કમ અનુસારથી, ઉદાહરણ અહીં જાણ;
બુદ્ધિ આદિની સિદ્ધિને, કાળે સાધુ પ્રમાણ. ૧૨૨.

અર્થ:—રત્નની જાણ (ખબર) થવી, તેનું જ્ઞાન થવું, અને તેની પ્રાપ્તિ વગેરે થવી,—જેમ અનુક્રમે અહીં બુદ્ધિ વગેરેની સિદ્ધિ અર્થે સાધુ (સમ્યક્-સાધક) ઉદાહરણ જાણવું.

વિવેચન

રત્નનો ઉપલંબ એટલે કે આંખથી દેખીને આ રત્ન છે એવી સામાન્યથી ખબર પડવી, તે ઈન્દ્રિય અર્થનો આશ્રય કરતી બુદ્ધિ છે. તેનું જ્ઞાન એટલે કે આગમપૂર્વક તે રત્નનું જાણપણું થવું તે જ્ઞાન છે. અને તે રત્નની પ્રાપ્તિ આદિ તે રત્નનું દૃષ્ટાંત યોગગર્ભપણાને લીધે અસંમોહ છે. આમ અનુક્રમે અહીં બુદ્ધિ આદિ પરત્વે સાધુ-સમ્યક્ ઉદાહરણ છે; કારણ કે તે અભિપ્રેત-ઈષ્ટ અર્થનું ખરાબર સાધક છે. એટલા માટે જ બુદ્ધિ, જ્ઞાન, અસંમોહનું ખરાબર સચોટ સ્વરૂપ સમજવા માટે અત્રે આ લૌકિક રત્નનું દૃષ્ટાંત રજી કર્યું છે: (૧) જેમ કોઈ એક રત્ન હોય, તેને દેખી સામાન્યથી અશુદ્ધિન્દ્રિયના વિષયથી 'આ રત્ન છે' એવું જે જાણપણું, તે બુદ્ધિરૂપ યોગ છે. (૨) અને રત્નના લક્ષણ દર્શાવનારા પ્રતિપાદક શાસ્ત્ર દ્વારા, તેના આધારે, તે રત્ન સંબંધી લક્ષણનું વિશેષ જાણપણું, તે જ્ઞાનરૂપ યોગ છે. (૩) અને તે રત્નનું નિશ્ચિત સ્વરૂપ જાણી, તેને તથાસ્વરૂપે ઓળખી, તે રત્નની પ્રાપ્તિ વગેરે થવી, તે અસંમોહરૂપ યોગ છે. અસંમોહમાં તથાસ્વરૂપ જ્ઞાન તો અંતર્ભૂત હોય જ છે, કારણપણે તથાસ્વરૂપ યથાર્થ જ્ઞાન ન હોય તો અસંમોહ કેમ ઉપજે? ઓળખ્યા વિના, સ્વરૂપ સમજ્યા વિના શ્રદ્ધ કેમ કરે? એટલે સમ્યક્પણે ઓળખી, સાક્ષાત્ પ્રાપ્તિ આદિ જ્યાં હોય, ત્યાં સંમોહ ક્યાંથી હોય? અસંમોહ જ હોય.

સદનુદ્ધાનનું લક્ષણ કહે છે—

આદર: કરણે પ્રીતિરવિગ્ન: સંપદાગમ: ।

જિજ્ઞાસા તજ્ઞસેવા ચ સદનુદ્ધાનલક્ષણમ્ ॥ ૧૨૩ ॥

વૃત્તિ:—આદર:—આદર, યત્નાતિશય (અતિશય યત્ન), કરણે-ઇષ્ટ આદિ કરણમાં-ક્રિયામાં, પ્રીતિ:—પ્રીતિ, અભિષ્વંગરૂપ પ્રીતિ (પ્રેમ, ગાઢ સ્નેહ), અવિગ્ન:—અવિગ્ન,—તેના કરણમાં જ, તે ઈષ્ટ આદિ કરવામાં અવિગ્ન-અદૃષ્ટના સામર્થ્યને લીધે, સંપદાગમ:—સંપદ આગમ, સંપત્તિની પ્રાપ્તિ,—તેથી કરીને જ શુભભાવરૂપ પુણ્યસિદ્ધિને લીધે, જિજ્ઞાસા—જિજ્ઞાસા, જાણવાની ઇચ્છા, ઈષ્ટ આદિ વિષયની જ જિજ્ઞાસા, તજ્ઞસેવા ચ—અને તજ્ઞની—તેના જાણકાર જ્ઞાતા પુરુષની સેવા, ઈષ્ટ ઉચિત સેવા, ચ—શબ્દ ઉપરથી અનુબંધનું પ્રહણ છે, સદનુદ્ધાનલક્ષણમ્—આ સદનુદ્ધાનનું લક્ષણ છે. કારણ કે એનું અનુબંધસારપણું છે,—(અનુબંધપ્રધાનપણું છે, પરંપરાએ એનો ઉત્તરોત્તર શુભ અનુબંધ થયા કરે છે)

આદર પ્રીતિ અવિદ્ન ને, સંપદ પ્રાપ્તિ તેમ;
જિજ્ઞાસા તજ્ઞ સેવના, સત્કૃતિ લક્ષણ એમ. ૧૨૩

અર્થ:—ક્રિયાને વિષે આદર, પ્રીતિ, અવિદ્ન, સંપત્તિની પ્રાપ્તિ, જિજ્ઞાસા અને તજ્ઞની—તેના જ્ઞાતા પુરુષની સેવના,—આ સત્ અનુષ્ઠાનનું (ક્રિયાનું) લક્ષણ છે.

વિવેચન

ઉપરમાં જે સદનુષ્ઠાન કહ્યું, તેનું લક્ષણ અહીં બતાવ્યું છે: (૧) ક્રિયામાં આદર, (૨) પ્રીતિ, (૩) અવિદ્ન, (૪) સંપત્તિ પ્રાપ્તિ, (૫) જિજ્ઞાસા, (૬) તજ્ઞસેવા, (૭) તેનો અનુગ્રહ.

સદનુષ્ઠાનનું લક્ષણ

૧. ક્રિયા આદર—ઇષ્ટ આદિ કરવામાં આદર એટલે કે યત્નાતિશય હોય. જે ઇષ્ટ વગેરે ક્રિયા કરવામાં આવે તે બહુમાનપૂર્વક, અત્યંત આદરથી, અતિશય યતનથી કરવામાં આવે, તે સદનુષ્ઠાનનું લક્ષણ છે. ક્રિયામાં વેઠ નહિ કાઢતાં ખૂબ બાળવીને, ઉપયોગ-બાધિતપૂર્વક ક્રિયા કરવી, તે સદનુષ્ઠાન સૂચવે છે. દાખલા તરિકે ભક્તિ કાર્યમાં—

“ સુવિધિ જિનેશ્વર પાય નમીને, શુભ કરણી એમ કીજે રે;
અતિ ઘણો ઉલટ અંગ ધરીને, પ્રહ બાઠી પૂજીને રે....સુવિધિ
દ્રવ્ય ભાવ શુચિ અંગ ધરીને, હરખે દેહરે જઇએ રે;
દહ તિગ પણ અહિગમ સાચવતાં, ઇકમના ધુરિ થઇએ રે....સુવિધિ ”—શ્રી આનાંદધનજી

૨. પ્રીતિ—તે ક્રિયા-અનુષ્ઠાન પ્રત્યે પ્રીતિ, અંતરંગ પ્રેમ, અભિષ્વંગ-સ્નેહરૂપ પ્રીતિ હોવી તે સદનુષ્ઠાનનું લક્ષણ છે. કોઇ પણ ક્રિયામાં અંતરની પ્રીતિ-પ્રેમ-ઉમળકા જ્યાંલગી ન હોય, ત્યાંલગી તે ક્રિયા નીરસ, પીકી, ને લૂખી લાગે છે, વેઠ કાઢવારૂપ થઇ પડે છે. જ્યારે તેના પ્રત્યે અંતરનો પ્રેમ-ઉદ્ઘાસ પ્રગટે છે, ત્યારે તે જ ક્રિયા અત્યંત સરસ, આહ્લાદક ને રોમાંચક નિવડે છે, ત્યારે આત્મા તેમાં તનમય થઇ એકરસ બને છે. દાખલા તરિકે-પ્રભુભક્તિ કરવામાં આવે, તેમાં પ્રીતિની પ્રથમ આવશ્યકતા છે. પ્રભુ પ્રત્યે પર પ્રેમ પ્રવાહ પ્રગટે, અતન્ય પ્રીતિ બાળે, ત્યારે જ પ્રભુ ભક્તિની ઓર મળાહ-લીજાત અનુભવાય છે, ત્યારે જ જીવ પ્રભુભક્તિમાં તનમય થઇ એકરસપણું-એકતાનપણું અનુભવે છે.

“ અજિત જિણુંદ શુ પ્રીતકી, મને ન ગમે હો ણીબનો સંગ કે;
માલતી કૂલે મોહિયો, કિમ બેસે હો આવળ તરુ ભુંગ કે....અજિત૦

કોકિલ કલ કૂજિત કરે, પામી મંજરી હો પંજરી સહકાર કે;
 ઊંછા તરુવર નવિ ગમે, ગિરુઆ શું હોયે શુભનો પ્યાર કે....અજિત૦
 કમલિની દિનકર કર થહે, વળી કુમુદિની હો ઘરે ચંદ શું પ્રીત કે;
 ગોરી ગિરીશ ગિરિધર વિના, નવિ ચાહે હો કમલા નિજ ચિત્ત કે....અજિત૦
 તિમ પ્રભુ શું સુજ મન રમ્યું, ણીબા શું હો નવિ આવે દાય કે;
 શ્રી નયવિજય વિબુધ તલો, વાયક જસ હો નિત નિત શુભ ગાય કે....અજિત૦ ”

શ્રી યશોવિજયજી

“ સ્વામી સ્વયંપ્રભને જાઉં ભામણે, હરખે વાર હજાર;
 વસ્તુ ધર્મ પૂરણ જસુ નીપનો, ભાવ કૃપા કિરતાર.—સ્વામી૦ ”—શ્રી દેવચંદ્રજી

૩. અવિદ્ય—ક્રિયામાં અવિદ્ય-નિર્વિદ્યપણું એ સદનુષ્ઠાનનું લક્ષણ છે. આ નિર્વિદ્યપણું અદ્ય એવા પૂર્વોપાર્જિત શુભ કર્મના સામર્થ્યથી ઉપજે છે. નિર્વિદ્યને સદનુષ્ઠાન થાય તે પૂર્વ પુણ્યનો પસાય છે. જેમકે—પ્રભુભક્તિથી સર્વ વિદ્ય દૂર નાસે છે.

“ શ્રી નમિ જિનની સેવા કરતાં, અલિય વિધન ભવિ દૂર નાસે જી;
 અદ્ય મહાસિદ્ધિ નવનિધિ લીલા, આવે જહુ મહમૂર પાસે જી. ”—શ્રી યશોવિજયજી

૪. સંપદાગમ—સંપદનું આવવું, સંપત્તિની પ્રાપ્તિ થવી એ પણ સદનુષ્ઠાનનું લક્ષણ છે. સંપત્તિ પણ શુભભાવથી ઉપાર્જેલા પુણ્યકર્મથી આવી મળે છે. કોઈ ક્રિયા ફલ વિનાની હોતી નથી, તેમ સત્ક્રિયા પણ સત્ફલ વિનાની હોતી નથી. એટલે સત્ક્રિયાના ફલ પરિણામે દ્રવ્ય-ભાવ સંપત્તિની પ્રાપ્તિ થાય એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. દ્રવ્યસંપત્તિ એટલે અર્થ-વૈભવ વગેરે લૌકિક સંપત્તિ, અને ભાવસંપત્તિ એટલે વિદ્યા-વિનય-વિવેક-વૈરાગ્ય-વિજ્ઞાન વગેરે સદ્ગુણોની આધ્યાત્મિક સંપત્તિ. આવી સંપત્તિની પ્રાપ્તિ દેખાય, તે આ સદનુષ્ઠાનનું ફલ છે એમ સમજવું. દાખલા તરીકે—પ્રભુભક્તિ અંગે કવિવર યશોવિજયજી કહે છે—

“ ચંદ્ર કિરણ ઉજવલ યશ ઉલસે, સૂરજ તુલ્ય પ્રતાપી હીપે જી;
 જે પ્રભુભક્તિ કરે નિત વિનયે, તે અરિયણ જહુ પ્રતાપી હીપે જી. શ્રી નમિ૦
 મંગલ માલા લક્ષ્મી વિશાલા, ગાલા જહુલે પ્રેમ રંગે જી;
 શ્રી નયવિજય વિબુધ પયસેવક, કહે લહીએ સુખ પ્રેમ અંગે જી. શ્રી નમિ૦ ”

૫. જિજ્ઞાસા—તે તે ક્રિયા સંગ્રહી જાણવાની તીવ્ર ઈચ્છા, ઉત્કંઠા, ઉત્સુકતા થવી, ભક્તિ આદિ સદનુષ્ઠાનનું ચતુર્થ સ્વરૂપ સમજવાની તાલાવેલી લાગણી, તમન્ના ઉપજવી, તે સદનુષ્ઠાનનું લક્ષણ છે.

૬. તજ્જ સેવા—તજ્જ એટલે તેના જ્ઞાતા પુરુષની-બાણકારની સેવા તે પણ સદનુષ્ઠાનનું લક્ષણ છે. જે સાચો જિજ્ઞાસુ-તત્ત્વવિપાસુ હોય છે, જેને તત્ત્વ બાણવાની તરસ લાગી છે, ને તે તરસ યુગાવવાને જે ઇચ્છે છે, તે તેના બાણકાર જ્ઞાતા પુરુષને શોધે છે, ને નિબાલસપણે નિર્માનીપણે તેની પાસેથી પોતાની જિજ્ઞાસા સંતોષવા ઇચ્છે છે, એટલે તે તજ્જોની સેવા-ઉપાસના કરે છે, તેમના ચરણકમલ પ્રત્યે ‘ઉપનિષદ્’ (સમીપ-પાસે બેસવું તે) કરે છે, જેથી તેને ‘ઉપનિષદ્’-રહસ્યમૂત જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, માટે જ્ઞાની સત્પુરુષની સેવા-પર્યુપાસના કરવી તે સદનુષ્ઠાનનું સૂચક લક્ષણ છે.

“ સેવે સદ્ગુરુ ચરણુને, ત્યાગી દર્ષ નિજ પક્ષ;
પામે તે પરમાર્થને, નિજ પદને લે લક્ષ. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

૭. તજ્જ અનુગ્રહ—તેના જ્ઞાતા પુરુષના અનુગ્રહ-કૃપાપ્રસાદ પણ સદનુષ્ઠાનનું લક્ષણ છે. તજ્જની સેવા કરતાં, તે પ્રસન્ન થાય છે, અને તેથી તેનો અનુગ્રહ ઉપજે છે. જે કે જ્ઞાની પુરુષ તેવી સેવાના બીલકુલ અભિલાષી હોતા જ નથી, પણ જિજ્ઞાસુને તેથી આત્મલાલ થાય છે, તેથી તેની યથોચિત સેવા કરવી એ તેના પોતાના જ હિતની વાત છે. એટલે જ્ઞાનીની સેવાથી જિજ્ઞાસા સંતોષાવારૂપ અનુગ્રહ હોય છે, અને આમ જ્ઞાનીની કૃપાદષ્ટિની વૃદ્ધિથી જીવના સર્વ અર્થની સિદ્ધિ થાય છે. આમ સદનુષ્ઠાનનું લક્ષણ છે.

“ આદર કિરિયા રતિ ઘણી જી, વિધન ટળે મિલે લચ્છી;
જિજ્ઞાસા બુધ સેવના જી, શુભ કૃતિ ચિહ્ન પ્રત્યચ્છી. ” મન૦—યો. દ. સ. ૪-૧૭

આને ‘સદનુષ્ઠાન’ કહેવાનું કારણ એ કે તેનું અનુબંધસ્થાપણું છે, અનુબંધ-પ્રધાનપણું છે. તેથી ઉત્તરોત્તર શુભ અનુબંધપરંપરા થયા કરે છે, અને ઉત્તરોત્તર પુણ્યાનુબંધ પુણ્યની માત્રા વધતી જાય છે.

અત્રે સદનુષ્ઠાનનું સ્વરૂપ સમજવા માટે અનુષ્ઠાનના પ્રકાર સમજવા યોગ્ય છે, કારણ કે એક જ અનુષ્ઠાનમાં કર્તાના લેહથી લેહ પડે છે, જેમ રોગી અને નીરોગી લોકતાના લેહથી લોજનાદિ બાળતમાં લેહ પડે છે તેમ; રોગીને અમુક લોજન ‘પાંચ પ્રકારનું’ વગેરે રોગવૃદ્ધિના હેતુ થાય છે, અને નીરોગીને તે જ લોજનાદિ અલોપચયનું-પુષ્ટિનું કારણ થાય છે તેમ. આમ આ અનુષ્ઠાન સામાન્યથી અનુષ્ઠાન પાંચ પ્રકારનું કહ્યું છે:—(૧) વિષ, (૨) ગર, (૩) અનુષ્ઠાન, (૪) તહેતુ, (૫) અમૃત-શુભ આદિના પૂજનુષ્ઠાનમાં અપેક્ષાદિ વિધાનથી આમ લેહ પડે છે. તેમાં (૧) આ લોકમાં લગ્નિ-ક્રીતિ આદિનો અપેક્ષાથી જે કરવામાં આવે છે તે વિષ અનુષ્ઠાન છે. કારણ કે આ સંવિચિતને મારી નાખે છે અને મહત્ત એવા અનુષ્ઠાનનું અદ્યપ રપૃહણથી લઘુત્વ સંપાદન કરે છે. તેથી આ ખરેખર વિષ છે. (૨) દિવ્ય લોગના અભિ-

લાવથી જે કરવામાં આવે છે તે 'ગર' અનુષ્ઠાન છે. કારણ ઉપરમાં કહી તે જ નીતિથી આ કાલાંતરે નિપાતન કરે છે, હણી નાંખે છે, લવાન્તરમાં અનર્થ સંપાદન કરે છે, અને આમ ગરની જેમ ધીરે ધીરે મારે છે, તેથી આ ખરેખર 'ગર' અનુષ્ઠાન^x છે. (૩) અનાભોગવંતનું-એળખરનું જે સંમૂર્છનજ તુલ્ય પ્રવૃત્તિથી અનુષ્ઠાન* છે, તે અનનુષ્ઠાન છે, ક્યું ન કર્યા ખરાખર છે. કારણ કે આનું મન અત્યંત મુગ્ધ છે, એટલા માટે આ આવું કહ્યું છે. (૪) સદનુષ્ઠાન પ્રત્યેના રાગથી-ખલુમાનથી જે કરવામાં આવે છે, તે સદનુષ્ઠાન ભાવનો શ્રેષ્ઠ હેતુ હોવાથી 'તદ્દેતુ' અનુષ્ઠાન છે, કારણ કે આમાં શુભ ભાવાંશનો યોગ છે. (૫) આ જિનોક્ત છે એમ જાણી કરવામાં આવતું એવું ભાવસાર જે અત્યંત સંવેગગર્ભ અનુષ્ઠાન છે, તેને મુનિયુગવો 'અમૃત' અનુષ્ઠાન કહે છે.

“ જિનોદિતમિતિ ત્વાહુર્માવસારમદઃ પુનઃ ।

સંવેગર્ભમત્યન્તમમૃતં મુનિપુજ્જનાઃ ॥ ” —શ્રી યોગબિન્દુ

“ જિનગુણ અમૃતપાનથી રે....મનઃ અમૃત ક્રિયાને પસાય. રે ભવિઠ

અમૃત ક્રિયા અનુષ્ઠાનથી રે....મનઃ આતમ અમૃત થાય રે ભવિઠ ” —શ્રી દેવચંદ્રશ

આમ આ પાંચ પ્રકારના અનુષ્ઠાનમાંથી પ્રથમના ત્રણ તો અપ્રશસ્ત છે,—અસત્ છે, હેય છે; ચોથું કંઈક અશે પ્રશસ્ત—સત્ છે; અને છેલ્લું અમૃત અનુષ્ઠાન તો પરમ પ્રશસ્ત છે, પરમ સત્ છે, એટલે તે જ મુખ્યપણે સદનુષ્ઠાન છે, એ જ મુમુક્ષુને પરમ આદેય છે, અને એ જ અત્ર વિવક્ષિત છે.

તેમાં—

બુદ્ધિપૂર્વાણિ કર્માણિ સર્વાણ્યેવેહ દેહિનામ્ ।

સંસારફલદાન્યેવ વિપાકવિરસત્ત્વતઃ ॥ ૧૨૪ ॥

વૃત્તિઃ—બુદ્ધિપૂર્વાણિ કર્માણિ સર્વાણ્યેવ—સામાન્યથી સર્વેય બુદ્ધિપૂર્વક કર્મો, રૂહ-અહીં લોકમાં, દેહિનામ્—દેહધારીઓના, પ્રાણીઓના. શું ? તે કે—સંસારફલદાન્યેવ—સંસારફલદાયક જ છે, કારણ કે તેઓનું શાસ્ત્રપૂર્વકપણું નથી. (એટલે કે શાસ્ત્રને પ્રથમ આગળ કરી તે કરવામાં આવતા નથી). અને તેમજ કહે છે—વિપાકવિરસત્ત્વતઃ—તેઓનું નિયોગથી જ—નિયમથી જ વિપાકવિરસપણું છે તેથી કરીને, વિપાકમાં—પરિણામે તેઓનું વિરસપણું છે તેટલા માટે.

x “ વિષં લબ્ધ્યાદ્યપેક્ષાતઃ ર્દં સચ્ચિત્તમારણાત્ ।

મહતોડલ્પાર્થનાજ્ઞેયં લઘુત્વાપાદનાત્તથા ॥

દિવ્યભોગાભિલાષેણ ગરમાહુર્મનીષિણઃ ।

પતદ્વિહિતનીસ્યૈવ કાલાન્તરનિપાતનાત્ ॥ ” —શ્રી યોગબિન્દુ

* “ અનાભોગવતશ્ચૈતદનુષ્ઠાનમુચ્યતે । સંપ્રમુગ્ધે મનોડસ્યેતિ તતશ્ચૈતદ્યથોદિતમ્ ॥

પતદ્રાગાદિદં દેતુઃ શ્રેષ્ઠો યોગવિદો વિદુઃ । સદનુષ્ઠાનભાવસ્ય શુભભાવાંશયોગતઃ ॥ ”

—શ્રી યોગબિન્દુ

બુદ્ધિપૂર્વક કર્મ સહુ, દેહધારીના આંહિ;
વિપાક વિરસપણા થકી, સંસારકલ્પદાયિ. ૨૨૪.

અર્થ:—અહીં પ્રાણીઓના જે બુદ્ધિપૂર્વક કર્મો છે તે સર્વેય, વિપાક વિરસપણાને લીધે, સંસારકલ્પ જ દેનારા છે.

વિવેચન

આ લોકમાં દેહધારી પ્રાણીઓના સામાન્યથી સર્વેય કર્મો બુદ્ધિપૂર્વક હોય છે, અને વિપાકવિરસપણાએ કરીને તે સંસારકલ્પ જ આપનારા હોય છે.

અત્રે સામાન્યથી જોઈએ તો પ્રાણીઓ સર્વેય કર્મો બુદ્ધિપૂર્વક એટલે કે ઈન્દ્રિયજન્ય યોગદ્વારા કરે છે; આંખથી, કાનથી, નાકથી, જીભથી કે ત્વચાથી જે કાંઈ બાહ્યવામાં આવે છે, તેનાથી પ્રેરાઈને તેઓ સમસ્ત પ્રવૃત્તિ કરે છે. દાખલા તરિકે- ઈન્દ્રિયપ્રવૃત્તિ આંખથી કોઈ પદાર્થ દેખવામાં આવ્યો, બાહ્યવામાં આવ્યો, તે પદાર્થ અને સ્મૃતિ- ઈષ્ટ લાગતાં તે ગ્રહણ કરવાનું મન થાય છે, અનિષ્ટ લાગતાં ત્યજવાનું સંસ્કાર મન થાય છે અને પછી તેવા પ્રકારે પ્રવૃત્તિ થાય છે. આંખનો સંદેશો મગજને પહોંચ્યો, મગજે બુદ્ધિને પહોંચાડ્યો, અને બુદ્ધિએ પગને હુકમ કર્યો કે 'આ લેવા તું જા', તથા હાથને આદેશ દીધો કે 'આ તું લે'. આ બધી સૂક્ષ્મ પ્રક્રિયા આંખના પલકારામાં બની જાય છે. વળી તે ઈષ્ટાનિષ્ટ પદાર્થ સંબંધી સ્મૃતિસંસ્કાર-ધારણા પણ રહી જાય છે, જેથી આગામી કાળે તેની ગ્રહણ-ત્યાગરૂપ પ્રવૃત્તિનો નિર્ણય થાય છે. તે જ પ્રકારે કાન વગેરે બીજી ઈન્દ્રિયો દ્વારા ઉપજતા બુદ્ધિરૂપ યોગથી તે તે પ્રકારનું ઈષ્ટ-અનિષ્ટપણું જણાય છે, અને પછી મનથી તેનું મનન થતાં તેના ગ્રહણ-ત્યાગ કરાય છે, તથા ભાવિકાળે પણ તેના રહી ગયેલા સ્મૃતિસંસ્કારની વાસનાથી તથા પ્રકારે પ્રવૃત્તિ થાય છે. આમ ઈન્દ્રિયજન્ય યોગથી પ્રાણીઓના સામાન્યપણે સર્વ કર્મોની ઘટમાળ ચાલ્યા કરે છે. ખાવું, પીવું, દેખવું, સાંભળવું, સુંઘવું, ચાખવું, સ્પર્શવું, લેવું, મૂકવું એ વગેરે વિષયલોગ પ્રવૃત્તિ, વગર શિખવ્યે પણ, પ્રાણીઓ કર્યા કરે છે. એમાં કાંઈ નવી નવાઈ નથી.

અને આ વિષયલોગ પ્રવૃત્તિરૂપ જે બુદ્ધિજન્ય કર્મો છે, તેનું વિપાક વિરસપણું છે, વિપાક-પરિણામે તે અવશ્ય વિરસ નીવડે છે. જે વિષયો પ્રથમ સરસ લાગે છે, તે જ પરિણામે વિરસ-રસહીન-લૂખા લાગે છે. જે વિષયો પ્રારંભમાં મીઠા ને વિષયનું વિપાક આકર્ષક ભાસે છે, તે જ પ્રાંતે તેનો મોહ ઉતરી જતાં કડવા ને વિરસપણું અનાકર્ષક જણાય છે. જે પુદ્ગલોના રૂપ-રસ-ગંધ-સ્પર્શ પ્રથમ સરસ ને મનોહર હતા, તે જ પુદ્ગલતા સ્વભાવ પ્રમાણે વિપરિણામ પામતાં-

વિરસ ઘઈ જતાં અમનોહ-અકારા લાગે છે. કારણ કે પૂરાવું ને ગળવું જ્યાં નિરંતર થયા કરે છે તે પુદ્ગલ છે, અને સડવાનો-વિશ્વંસ પામવાનો તેનો સ્વભાવ છે. આવા પુદ્ગલરૂપ વિષયો ભોગવતાં તેા પ્રારંભે મીઠાં લાગે છે, પણ પરિણામે માઠા દુર્ગતિકારણ થાય છે, એટલે તેનું વિપાક વિરસપણું છે. કિંપાકફલ-ઈદ્રવારણાના કૃળ દેખાવે સુંદર જણાય છે, પણ ખાધા પછી શીઘ્ર પ્રાણહારી થાય છે, તેમ આ વિષયો ભોગવતાં સરસ લાગે છે, પણ પરિણામે વિરસ થઈ પડે છે. જ્ઞાનીઓએ આ ‘ભોગોને ભુજંગના ભોગ જેવા-સાપની કૃષ્ણા જેવા કઠ્ઠા છે, તે શીઘ્ર પ્રાણ હરે છે, ને તે ભોગવતાં દેવોને પણ સંસારમાં રણડવું પડે છે.’ આમ આ વિષયસેવનરૂપ બુદ્ધિપૂર્વક કર્મોનું વિપાકવિરસપણું છે.

“હૃષીકાર્થસનુત્પન્ને પ્રતિક્ષણવિનશ્ચરે । સુલે કૃત્વા રતિ મૂઢ વિનષ્ટં ભુવનત્રયમ્ ॥
ભોગા ભુજ્જભોગાભાઃ સઘઃ પ્રાણાપહારિણઃ । સેવ્યમાના પ્રજાયન્તે સંસારે ત્રિદશૈરપિ ॥”
—જ્ઞાનાર્ણવ.

અને આવા આ વિપાકવિરસ બુદ્ધિપૂર્વક કર્મો સંસારફલ જ આપે છે, કારણ કે તે કર્મો શાસ્ત્રપૂર્વક નથી, શાસ્ત્રને-આમવચનને આગળ કરી તે કરવામાં આવતા નથી, શાસ્ત્રાજ્ઞાને અનુસરી કરાતા નથી, એટલે તેનું ફલ-પરિણામ એકાંત ભવજમલુ-રૂપ સંસાર જ છે.

“સયલ સંસારી ઇદ્રિયરામી, મુનિ શુભુ આતમરામી રે”.—શ્રી આનંદધનજી.

જ્ઞાનપૂર્વાણિ તાન્યેવ મુક્તયજ્ઞં કુલયોગિનામ્ ।
શ્રુતશક્તિસમાવેશાદનુબંધફલત્વતઃ ॥ ૧૨૫ ॥

મુક્તિ અંગ કુલયોગિને, જ્ઞાનપૂર્વ તે કર્મઃ
શ્રુતશક્તિ સમાવેશથી, અનુબંધે શિવ શર્મ. ૧૨૫.

અર્થઃ—જ્ઞાનપૂર્વક એવા તે જ કર્મો કુલયોગીઓને મુક્તિના અંગરૂપ હોય છે; કારણ કે એમાં શ્રુતશક્તિના સમાવેશને લીધે અનુબંધફલપણું હોય છે.

વૃત્તિઃ—જ્ઞાનપૂર્વાણિ—જ્ઞાનપૂર્વક, યથોક્ત જ્ઞાન-નિબંધનવાળા, (ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જ્ઞાનરૂપ કારણવાળા). તાન્યેવ—તે જ કર્મો. શું ? તેા કે—મુક્તયજ્ઞં—મુક્તિનું અંગ હોય છે, કુલયોગિનામ્—કુલયોગીઓને, જેનું લક્ષણ કહેવામાં આવશે. કુલયોગીઓનું ગ્રહણ, અન્યને અસંભવ જણાવવા માટે છે. શા કારણથી ? તેા કે—શ્રુતશક્તિસમાવેશાત્—શ્રુતશક્તિના સમાવેશરૂપ હેતુથી. આ (શ્રુતશક્તિ) અમૃત શક્તિ જેવી છે. એના અભાવે મુખ્ય એવું કુલયોગીપણું હોતું નથી. એટલા માટે જ કહ્યું કે—અનુબંધફલત્વતઃ—અનુબંધફલપણુ થકી,—મુક્તિ અંગની સિદ્ધિમાં તાર્કિક અનુબંધના એવંભૂતપણુને લીધે. (મુક્તિના અંગરૂપ થાય તે જ તાર્કિક અનુબંધનું સ્વરૂપ છે એટલા માટે).

વિવેચન

જે જ્ઞાનપૂર્વક કર્મો છે, તે સુક્તિ અંગરૂપ છે, અને તે કુલયોગીઓને જ હોય છે; કારણ કે શ્રુતશક્તિના સમાવેશથી તેઓને અનુબંધફલપણું હોય છે.

જ્ઞાનપૂર્વક કર્મો એટલે આગમપૂર્વક જે કર્મો કરવામાં આવે છે, શાસ્ત્ર આજ્ઞાને આગળ કરી-અનુસરી જે કર્મો કરવામાં આવે છે, તે સુક્તિના અંગરૂપ છે, મોક્ષના કારણરૂપ થઈ પડે છે. કારણ કે આમ અર્થાત્ પ્રમાણુભૂત પુરુષની આજ્ઞાને અનુસરવું તે મોક્ષનો પ્રધાન હેતુ છે, મોક્ષનો ધોરી રસ્તો-રાજમાર્ગ છે. એટલે તથારૂપ આમ પુરુષથી પ્રણીત શાસ્ત્ર-આજ્ઞાને પ્રમાણ માની, શિરસાવંધ ગણી, માથે ચઢાવી, જે કોઈ સતકર્મ કરે છે, તે મોક્ષમાર્ગ સાધે છે.

“ તુમ આણા હો આરાધન શુદ્ધ કે, સાધું હું સાધકપણા. ”

“ આણા રંગે ચિત્ત ધરીજે, દેવચંદ્ર પદ શીઘ્ર વરીજે. ”—શ્રી દેવચંદ્રજી

આમ જેમાં આમ આજ્ઞાનું અનુસરણ મુખ્ય છે એવા આ સુક્તિઅંગરૂપ જ્ઞાનપૂર્વક કર્મો કુલયોગીઓને જ હોય છે,—ગીઝને નહિં. આ કુલયોગીનું લક્ષણ આગળ ઉપર કહેવામાં આવશે. આ કુલયોગીઓને જ આ જ્ઞાનપૂર્વક કર્મોનો સંભવ અમૃત સમી કહ્યો, તેનું કારણ એ છે કે તેથી હેઠલી અવસ્થામાં બુદ્ધિપૂર્વક કર્મો શ્રુતશક્તિ હોય છે, ને ઉપલી અવસ્થામાં અસંમોહરૂપ કર્મો હોય છે. એટલે કુલયોગી શિવાય અન્યને આ જ્ઞાનપૂર્વક કર્મોનો અસંભવ કહ્યો. અને કુલયોગીઓને આનો સંભવ કહ્યો, તેનું કારણ પણ તેઓને શ્રુતશક્તિનો સમાવેશ હોય છે, અને તેથી કરીને અનુબંધફલપણું હોય છે, તે છે. આ શ્રુતશક્તિ અમૃતશક્તિ જેવી છે. એ ન હોય તો મુખ્ય એવું કુલયોગીપણું હોતું નથી. અમૃત જેમ મરેલાને કે મૂર્ચ્છિતને જીવડે છે, સજીવન કરે છે, અમર કરે છે, તેમ અમૃત સમી આ શ્રુતશક્તિ પણ મહામોહથી મૃતપ્રાય અથવા મૂર્ચ્છિત બનેલા જીવને જીવડે છે, સજીવન કરે છે, પરમાર્થમય લાવ-જીવન બક્ષે છે, અને ક્ષણ ક્ષણ લયંકર લાવ-મરણમાંથી ઉગારી અમૃતત્વ આપે છે. આ સંજીવની જેવી પરમ અમૃતસ્વરૂપ શ્રુતશક્તિના સમાવેશથી અર્થાત્ સમ્યક અંતઃપ્રવેશથી, દૃઢ ભાવરંગથી મુખ્ય એવું કુલયોગીપણું પ્રાપ્ત થાય છે.

“ જિનવર વચન અમૃત અનુસરિયે, તત્તરમણુ આદરિયે રે;

દ્રવ્ય ભાવ આશ્રવ પરહરિયે, દેવચંદ્ર પદ વરિયે રે....પણુ અંતરજામી. ”—શ્રી દેવચંદ્રજી

“ વચનામૃત વીતરાગના, પરમ શાંતરસ મૂળ;

ઔષધ જે લવરોગના, કાયરને પ્રતિકૂળ ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

અને આવી આ અમૃત સમાણી શ્રુતશક્તિના મહાપ્રભાવથી અનુભંધ ફેલ પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે કે ઉત્તરોત્તર અધિકાધિક શુભ ફલપરંપરા સાંપડે છે; એક શુભ ફલ ળીબ વધારે શુભ ફલનું કારણ થાય છે, એમ ને એમ શુભ ફલની સંકલના અત્રૂટપણે-અખંડપણે આટલા કરે છે, યાવત્ પરમ મોક્ષફળ પ્રાપ્ત થાય છે. આમ શ્રુતશક્તિના પ્રભાવે ફલયોગીઓને તાત્ત્વિક અનુભંધ થયા કરે છે, તેથી જ આ જ્ઞાનપૂર્વક કર્મો તેઓને સુક્તિઅંગરૂપ થઈ પડે છે.

આમ ફલયોગીઓનું અનુષ્ઠાન અનુભંધ ફલવાળું હોય છે, કારણ કે તે અનુભંધ-શુદ્ધ હોય છે. આ બરાબર સમજવા માટે ત્રણ પ્રકારના અનુષ્ઠાનનું સ્વરૂપ સમજવા યોગ્ય છે. અનુષ્ઠાન ત્રણ પ્રકારનું કહ્યું છે: (૧) વિષયશુદ્ધ, (૨) ત્રિવિધ અનુષ્ઠાન સ્વરૂપશુદ્ધ, (૩) અનુભંધશુદ્ધ. આ ત્રણ અનુષ્ઠાનનું ઉત્તરોત્તર અને તેનું ફેલ પ્રધાનપણું છે. (૧) તેમાં સુક્તિને અર્થે-મને સુક્તિ મળશે એમ સુઘપણે-ભોળા ભાવે માનીને જે ભૂયુપાત આદિ પણ કરવામાં આવે છે, તે વિષયશુદ્ધ અનુષ્ઠાન છે. અને તે સુક્તિના લેશ ઉપાદેયભાવથી શુભ કહ્યું છે, પણ અત્યંત સાવધરૂપપણાને (પાપરૂપપણાને) લીધે તે સ્વરૂપથી શુદ્ધ નથી. (૨) સ્વરૂપ-શુદ્ધ અનુષ્ઠાન તો લોકકલ્પિથી વ્યવસ્થિત એવા યમાદિ જ છે, અર્થાત્ તાત્ત્વિક સ્વરૂપ સમજ્યા વિના જે અહિંસા-સત્ય વિગેરે યમ આદિ લૌકિક રીતે-સ્થૂલ લોકરૂઢિ પ્રમાણે કરવામાં આવે છે, તે સ્વરૂપશુદ્ધ અનુષ્ઠાન છે. પણ તે યથાશાસ્ત્ર નથી, શાસ્ત્ર અનુસાર નથી, કારણ કે સમ્યગ્ જ્ઞાન-શ્રદ્ધાન આદિનો અભાવ છે. આ અનુષ્ઠાન સ્વરૂપથી તો શુદ્ધ છે, પણ વિધિથી શુદ્ધ નથી. (૩) જે અનુભંધશુદ્ધ અનુષ્ઠાન છે તે આ યમાદિ જ છે, પણ તે તત્ત્વસંવેદનથી અનુગત હોય છે, સમ્યક્ તત્ત્વપરિજ્ઞાનથી યુક્ત હોય છે, તત્ત્વની બરાબર સમજણવાળું હોય છે; તથા પ્રજ્ઞાંત-નિષ્કવાય વૃત્તિવઢે કરીને તે સર્વત્ર અત્યંતપણે ઉત્સુકતા રહિત હોય છે. આ અનુભંધશુદ્ધ અનુષ્ઠાન સ્વરૂપથી અને વિધિથી પણ શુદ્ધ હોય છે.

“ તૃતીયમવ્યદઃ કિન્તુ તત્ત્વસંવેદનાનુગમ્ ।

પ્રજ્ઞાંતવૃત્ત્યા સર્વત્ર દૃઢમૌત્સુક્યવર્જિતમ્ ॥ ”—શ્રી યોગબિન્દુ

આ ત્રણેનું ફળ અનુક્રમે આ પ્રમાણે છે:- (૧) વિષયશુદ્ધ અનુષ્ઠાનથી દોષવિગમ થતો નથી, અર્થાત્ મોક્ષલાભને બાધક એવો દોષ દૂર થતો નથી. કારણ કે તમસ્નું-અજ્ઞાન અંધકારનું બાહુલ્ય-મળલપણું છે, તેથી જ આવી આત્મઘાતરૂપ કુમતિ સૂઝે છે. (૨) સ્વરૂપશુદ્ધ અનુષ્ઠાનથી દોષ દૂર તો થાય છે, પણ એકાંત અનુભંધથી દૂર થતો નથી. ભસ્મ કરાયેલા દેડકાના ચૂર્ણનો જે નાશ કરવામાં આવ્યો હોય તો તેમાંથી દેડકાની ઉત્પત્તિ ન થાય, પણ અત્રે તો તેની જેમ દોષનો સાનુભંધ નાશ થતો નથી કે જેથી ળીબ ભાવિ

દોષ ન ઉપજે. દોષ દૂર તો થાય છે, પણ તે દૂર થવાની પરંપરા ચાલુ રહેતી નથી. એક દોષ દૂર થાય, ત્યાં બીજા ઉભા જ છે. ‘આંધળો વણે ને પાટો ચાવે’ એના જેવી પરિસ્થિતિ થાય છે! કારણ કે તેમાં ગુરુલાઘવ-ચિંતાદિ નિયમથી હોતા નથી; અર્થાત્ ગુણ-દોષના ગુરુ-લઘુભાવના પ્રમાણનું ભાન અત્ર હોતું નથી. એટલે આર્યજનો એને બાહ્ય-અપ્રધાન માને છે, કારણ કે તે અંદરખાનેથી મેલું છે, મલિન છે; અને દુષ્ટ રાજાના પુરને સુંદર કિલ્લાના યતન જેવું તે છે. કિલ્લાથી બહારના આક્રમણ સામે રક્ષણ મળે છે, પણ અંદરખાનેથી રાજા જ પોતે પ્રબળને લૂંટીને પીડે છે! ત્યાંની પ્રબળની આબાહી કેમ થાય? તેમ આ સ્વરૂપશુદ્ધ અનુષ્ઠાનમાં બાહ્ય દોષનો અભાવ છતાં, અંદરખાનેથી આ કુરાળ જેવા તત્ત્વજ્ઞાનરહિત પુરુષના અજ્ઞાન દોષને લીધે શુભવૃદ્ધિ થતી નથી. (૩) ત્રીજી દોષવિગમ થાય છે, દોષ દૂર થાય છે, અને નિયમથી તે સાનુબંધ હોય છે, અર્થાત્ દોષ દૂર થવાની પરંપરા ચાલુ કરે છે, એક પછી એક દોષ દૂર થવાનું અનુસંધાન ચાલુ રહે છે. આ દોષ-વિગમને ઘરની આઘ ભૂમિકાના આરંભ સાથે સરખાવવામાં આવ્યો છે. ઘરનો પાયો મજબૂત હોય, તો તેના ઉપર માળના માળ ઉપરાઉપર ચણી શકાય છે, તેમ આ અનુષ્ઠાનમાં ઉત્તરોત્તર દોષ દૂર થવાનો અનુબંધ થયા જ કરે છે. આવું આ અનુષ્ઠાન ગુરુલાઘવ ચિંતાથી યુક્ત હોઈ, ગુણદોષના પ્રમાણના ધરાબર ભાનવાળું હોઈ, તેનું અનુબંધવાળું ઉદાર ફલ આપે છે. એથી કરીને અત્રે સર્વેય પ્રવૃત્તિ સદૈવ મહોદયવાળી હોય છે. આવું આ અનુબંધશુદ્ધ અનુષ્ઠાન કુલયોગીઓને હોવાથી તેઓને સાનુબંધ ફલ પ્રાપ્તિ હોય છે.

અસંમોહસમુત્થાનિ ત્વેકાન્તપરિશુદ્ધિતઃ ।

નિર્વાણફલદાન્યાશુ ભવાતીતાર્થયાયિનામ્ ॥ ૧૨૬ ॥

એકાંતે પરિશુદ્ધિથી, અસંમોહરૂપ કર્મઃ;
ભવાતીત અર્થેગામિને, શીઘ્ર દીઝે શિવશર્મ. ૧૨૬.

વૃત્તિ:—અસંમોહસમુત્થાનિ—અસંમોહથી ઉદ્ભવેલા, યથોક્ત અસંમોહરૂપ નિબંધન-કારણ-વાળા, તે જ કર્મો તુ-તો, વળી, **एकान्तपरिशुद्धितः**—એકાંત પરિશુદ્ધિરૂપ કારણથી, -પરિપાક વશે કરીને; શુ? તો કે-**निर्वाणफलदान्याशु**-શીઘ્ર નિર્વાણ ફલ દેનારા છે. કોને? તે માટે કહ્યું-**भवतीतार्थयायिनाम्**-સંસારાતીત અર્થ પ્રત્યે ગમન કરનારાઓને, એટલે સમ્બદ્ધ પરતત્ત્વવેદીઓને-પરતત્ત્વ ભણનારાઓને, એમ અર્થ છે.

x “**तृतीयाद्दोषविगमः सानुबंधो नियोगतः । गृहाद्यभूमिकापाततुल्यः कैश्चिदुदाहृतः ॥**
एतद्ध्युदप्रफलदं गुरुलाघवचितया । अतः प्रवृत्तिः सर्वैव सदैव हि महोदया ॥
—(આધાર માટે જુઓ) યોગબિન્દુ

અર્થ:—અને અસંમોહથી ઉપજતા એવા તે જ કર્મો, એકાંત પરિશુદ્ધિને લીધે, સંસારાતીત—પર અર્થ પ્રત્યે ગમન કરનારાઓને (પરતત્ત્વવેદીઓને) શીઘ્ર નિર્વાણુ ફલ દેનારા હોય છે.

વિવેચન

અસંમોહથી ઉપજેલા એવા કર્મો, એકાંત પરિશુદ્ધિને લીધે, ભવાતીત—સંસારાતીત અર્થગામીઓને શીઘ્ર નિર્વાણુ ફલ આપનારા એવા હોય છે.

ઉપરમાં કહ્યા પ્રમાણે સદ્અનુષ્ઠાન સહિત જે જ્ઞાન તે અસંમોહ કહેવાય છે. એવા અસંમોહથી એટલે કે સદ્અનુષ્ઠાનયુક્ત જ્ઞાનથી જે કર્મો કરવામાં આવે છે, તે શીઘ્ર નિર્વાણુફલ આપે છે; એમાં કાળક્ષેપ કે વિલંબ થતો નથી, કારણ અસંમોહ કર્મ કે અત્રે એકાંત પરિશુદ્ધિ હોય છે, પરિપાકવશે કરીને સર્વથા શુદ્ધિ શીઘ્ર મોક્ષદાયી હોય છે. જેમ સુવર્ણને અગ્નિથી તપાવતાં તપાવતાં મેલરૂપ અશુદ્ધિ દૂર થતી જાય છે તે છેવટે પરિપાક થતાં શુદ્ધ સુવર્ણ ઉત્તીર્ણ થાય છે; તેમ અત્રે પણ યોગાનલથી તપાવતાં તપાવતાં આત્માની કર્મમેલરૂપ અશુદ્ધિ દૂર થતી જાય છે, અને છેવટે શુદ્ધિનો પરિપાક થતાં શુદ્ધ આત્મારૂપ સુવર્ણ જ નિષ્પન્ન થાય છે. અને આમ જ્યારે આત્માની એકાંત પરિશુદ્ધિ થઈ, એટલે પછી મોક્ષફલને આવતાં વાર શી ? આત્મા શુદ્ધોપયોગવંત થયો એટલે મોક્ષ હથેળીમાં જ છે, કારણ કે ‘ જે xશુદ્ધો-પયોગવંત છે, તેના આવરણુ—અંતરાય ને મોહરજ દૂર થઈ જતાં, તે સ્વયમેવ પ્રગટ આત્મારૂપ—સ્વયંભૂ થઈ, જ્ઞેયમાત્રના પારને પામે છે, અર્થાત્ કેવલજ્ઞાન પામે છે.’ તે આ પ્રકારે:—‘ જે ચૈતન્યપરિણામરૂપ લક્ષણવાળા ઉપયોગવડે કરીને યથાશક્તિ વિશુદ્ધ થઈને વર્તે છે, તેની વિશિષ્ટ વિશુદ્ધિ શક્તિ પદે પદે ઉદ્ભેદ પામતી જાય છે—ખૂલતી જાય છે. એટલે તેની અનાદિની બંધાયેલી અતિ ઢઢ મોહબંધિ ઉદ્બંધિત થાય છે—ઉકેલાઈ જાય છે, અને તે અત્યંત નિર્વિકાર ચૈતન્યરૂપ થાય છે. એટલે પછી તેના સમસ્ત જ્ઞાનાવરણુ, દર્શનાવરણુ ને અંતરાય સર્વથા દૂર થાય છે. અને આમ નિષ્પ્રતિઘ—અપ્રતિહત આત્મ-શક્તિ ઉદ્ભસિત થતાં, સ્વયમેવ પ્રગટ આત્મારૂપ થઈ જ્ઞેયમાત્રના અંતને પામે છે, * કેવલજ્ઞાન પામે છે. આમ ઉપયોગની એકાંત પરિશુદ્ધિ થઈ ચાલત મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે.

x “ ઉવઓગચિસુદ્ધો જો વિગદાવરણંતરાયમોહરઓ ।

મૂદો સયમેવાદા જાદિ પરં જેયમૂદાણં ॥ ”—શ્રી કુંકુંદાચાર્યજીવ પ્રવચનસાર.

* “ યો હિ નામ ચૈતન્યપરિણામલક્ષણેનોપયોગેન યથાશક્તિ વિશુદ્ધો મૂત્વા વર્તતે સ સ્વલુ પ્રતિપદમુદ્ધિચમાનવિશિષ્ટવિશુદ્ધિશક્તિરુદ્ધનિથતાસંસારબદ્ધદહતરમોહગ્રનિથતયાત્યન્ત-નિર્વિકારચૈતન્યો નિરસ્તસમસ્તજ્ઞાનદર્શનાવરણાન્તરાયો નિ:પ્રતિઘવિજૃમ્ભિતાત્મશક્તિશ્ચ સ્વયમેવ મૂતો જ્ઞેયત્વમાપજ્ઞાનામન્તમવાપ્નોતિ । ”—શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજીવ પ્રવચનસારવૃત્તિ.

આવા શીઘ્ર મોક્ષફલ આપનારા અસંમોહ કર્મો કાને હોય છે ? તે માટે અત્ર કહ્યું કે-‘ ભવાતીત અર્થગામીઓને, ’ એટલે સંસારથી અતીત-પર એવા અર્થ પ્રત્યે ગમન કરનારાઓને, સમ્યક્ પર તત્ત્વને બાણુનારા પર તત્ત્વવેદીઓને આ અસંમોહ કર્મો હોય છે એમ તાત્પર્ય છે. જેને આ પર તત્ત્વની ગમ-સમજણ પડે છે, તેઓ જ આ પર તત્ત્વ પ્રત્યે ગમન કરનારા હોય છે.

આમ અનુક્રમે બુદ્ધિક્રિયાનું ફલ સંસાર છે; જ્ઞાનક્રિયાનું ફલ મુક્તિના અંગરૂપ છે-પરંપરાએ મુક્તિ છે; અને અસંમોહ ક્રિયાનું ફલ શીઘ્ર અવિલંબપણે મોક્ષ છે, અનંતર મુક્તિ છે.

“ બુદ્ધિક્રિયા ભવફલ દીએણ, જ્ઞાનક્રિયા શિવઅંગ;

અસંમોહ કિરિયા દીએણ, શીઘ્ર મુગતિફલ અંગ મનઠ ”—શ્રી યો. દ. સ. ૪-૧૮

ત્રિવિધ યોધનો સાર સંક્ષેપ

આશયના-અભિપ્રાયના ભેદ કરીને ફલમાં ભેદ પડે છે. અને આશયનો ભેદ રાગાદિની તરતમતાથી, તેમજ બુદ્ધિ-જ્ઞાન-અસંમોહરૂપ યોધના કારણભેદથી પડે છે. યોધ ત્રણ પ્રકારનો હોય છે-બુદ્ધિરૂપ, જ્ઞાનરૂપ અને અસંમોહરૂપ. આ યોધના ભેદથી સર્વ જીવોના સર્વ કર્મોના પ્રકારમાં ભેદ પડે છે. (૧) ઈન્દ્રિયના આલંબને ઉપજતો યોધ તે ‘બુદ્ધિ’ કહેવાય છે. (૨) શ્રુતના-શાસ્ત્રના આધારે ઉપજતો યોધ તે ‘જ્ઞાન’ કહેવાય છે. (૩) અને સદનુષ્ઠાનયુક્ત જ્ઞાન તે ‘અસંમોહ’રૂપ યોધ કહેવાય છે; તે યોધ જ સર્વોત્કૃષ્ટ હોઈ ‘યોધરાજ’ કહેવાય છે. જેમકે-યાત્રાળુને દેખી તીર્થે જવાની બુદ્ધિ થાય, તે બુદ્ધિ છે; તીર્થયાત્રાની વિધિનું વિજ્ઞાન, તે જ્ઞાન છે; અને તીર્થયાત્રાની વિધિના વિજ્ઞાન પ્રમાણે તીર્થગમન-તીર્થફરસણ તે અસંમોહ છે. ‘આ રત્ન છે’ એવું રત્નનું સામાન્ય બાણુપણું તે બુદ્ધિનું ઉદાહરણ છે; આગમ આધારે આ રત્નનું આ સ્વરૂપ છે એમ બાણુનું તે જ્ઞાનનું ઉદાહરણ છે; અને તે જ્ઞાનગર્ભિતપણે જ્ઞાનથી તે રત્નનું સ્વરૂપ ઓળખી તે રત્નની પ્રાપ્તિ આદિ થવી તે અસંમોહનું સમ્યક્ સાધક ઉદાહરણ છે. ક્રિયામાં આદર, પ્રીતિ, અવિદ્ધ, સંપત્તિપ્રાપ્તિ, જિજ્ઞાસા, અને તજ્જસેવા એ સદનુષ્ઠાનના લક્ષણ છે.

તેમાં (૧) પ્રાણીઓના સર્વેય કર્મો સામાન્યપણે બુદ્ધિપૂર્વક હોય છે, ઈન્દ્રિયજન્ય યોધવાળા હોય છે; અને તે વિપાકવિરસ હોઈ, તેનું ફલ પરિણામ સંસાર છે. (૨) કુલયોગીઓના સર્વ કર્મો જ્ઞાનપૂર્વક એટલે કે શ્રુત-શાસ્ત્રને અનુસરનારા હોય છે, અને શાસ્ત્રનું સામર્થ્ય અમૃત જેવું છે, તેથી ઉત્તરોત્તર ઉત્તમ ફલપરંપરા સાંપડે છે. માટે શાસ્ત્રાનુગામી એવા કુલયોગીઓના કર્મ મુક્તિના અંગરૂપ છે, પરંપરાએ મુક્તિના કારણરૂપ થઈ પડે છે. (૩) અને સંસારાતીત-સંસારથી પર એવા પર તત્ત્વ પ્રત્યે ગમન

કરનારા પરમાર્થવેતાઓના જે કર્મો છે તે અસંમોહજન્ય હોય છે. એટલે એકાંતે-નિર્લેખ-પણે પરિશુદ્ધિવાળા હોઈ, તેઓનું ફલ શીઘ્ર-અવિલંબે મુક્તિ છે, અનંતર મુક્તિ છે.

ત્રિવિધ યોધનું કોષ્ટક: ૯

	બુદ્ધિ	જ્ઞાન	અસંમોહ
લક્ષણ	ઇદ્રિયાર્થ આશ્રયી	આગમપૂર્વક	સંદુષ્ટાન યુક્ત જ્ઞાન. ક્રિયા આદર, પ્રીતિ, અવિવેન, સંપત્તિ પ્રાપ્ત, જિજ્ઞાસા, તજ્જ સેવા.
ઉદાહરણ	રતનનું સામાન્ય જાણુપણું	આગમથી રતનનું જ્ઞાન.	રતનની પ્રાપ્તિ આદિ.
પાત	સામાન્યથી સર્વ પ્રાણી.	કુલયોગીઓ	ભવાતીત અર્થગામી.
વિશિષ્ટ પરિણામ	વિપાકવિરસપણું	અમૃતસમી શ્રુતશક્તિથી સાનુબંધ ફલપણું	એકાંત પરિશુદ્ધિ.
ફલ	સંસાર	મુક્તિ અંગ-પરંપરાએ મોક્ષ.	શીઘ્ર મુક્તિ-અનંતર મોક્ષ.

[। इति बुद्धिज्ञानासंमोहकर्मन्तराधिकारः ।]

પરંતત્ત્વગામીનો એક જ શમપરાયણ ભાગ

એઓનું જ (ભવાતીત અર્થગામીનું) લક્ષણ કહે છે—

પ્રાકૃતેષ્વિહ ભાવેષુ યેષાં ચેતો નિરુત્સુકમ્ ।

ભવભોગવિરક્તાસ્તે ભવાતીતાર્થયાયિનઃ ॥ ૧૨૭ ॥

વૃત્તિ:—પ્રાકૃતેષ્વિહ ભાવેષુ—અહીં પ્રાકૃતભાવો પ્રત્યે, બુદ્ધિમાં જેનું પર્યાવસાન છે એવા શબ્દાદિ ભાવોમાં, (આ શબ્દાદિ ભાવો છેવટે બુદ્ધિમાં સમાય છે,—બુદ્ધિજન્ય ભાવો છે તેમાં), યેષાં ચેતો નિરુત્સુકમ્—જેઓનું ચિત્ત નિરુત્સુક છે,—નિઃસંગતાના સમાવેશને લીધે, ભવભોગવિરક્તાસ્તે—ભવભોગથી વિરક્ત એવા તેઓ, સંસારના ભોગથી વિરક્ત એવા સ્વરૂપવાળા (એવંભૂત) તે જીવો મુક્ત જેવા, ભવાતીતાર્થયાયિનઃ—‘ ભવાતીતઅર્થગામી ’ કહેવાય છે,—ભવમાં ચિત્તના અસંસ્પર્શને લીધે. (સંસારમાં તેઓનું ચિત્ત સ્પર્શાતું નથી—લેપાતું નથી, તેથી કરીને).

પ્રાકૃત ભાવોમાં અહીં, નિરુત્સુક જસ ચિત્ત;
ભવાતીત અર્થગામિ તે, ભવભોગમાં વિરક્ત. ૧૨૯

અર્થ:—અહીં પ્રાકૃત ભાવો પ્રત્યે જેઓનું ચિત્ત નિરુત્સુક (ઉત્સુકતા રહિત) હોય છે, તે ભવભોગથી વિરક્ત થયેલાઓ, ભવાતીત અર્થગામી છે.

વિવેચન

ઉપરમાં ભવાતીતઅર્થગામી એવા મહામુમુક્ષુ કહ્યા, તે કોણ ને કેવા હોય ? તેનું લક્ષણ અહીં સ્પષ્ટ કહ્યું છે. અહીં શબ્દાદિ વિષયોરૂપ પ્રાકૃત ભાવોમાં જેઓનું ચિત્ત ઉત્સુકતા રહિત હોય છે, તે સાંસારિક ભોગથી વિરક્ત જનો ભવાતીતઅર્થગામી છે.

પ્રાકૃત ભાવો એટલે બુદ્ધિમાં જેનું પર્યાવસાન છે એવા શબ્દાદિ ભાવો. પ્રાકૃત એટલે પ્રકૃતિનો વિકાર, પુદ્ગલનો વિકાર. શબ્દાદિ વિષયો પ્રાકૃત ભાવ છે અર્થાત્ જડ પ્રકૃતિના વિકારરૂપ છે, પુદ્ગલના વિકારરૂપ છે; અને તે બુદ્ધિમાં પર્યા-
મુમુક્ષુ ભવભોગ વસાન પામે છે, ઊંચે બુદ્ધિમાં સમાય છે, અર્થાત્ બુદ્ધિગમ્ય ભાવો છે.
વિરક્ત આવા આ શબ્દાદિ વિષયોરૂપ પ્રાકૃત ભાવોમાં જેઓનું ચિત્ત અના-સક્તપણાને દીધે ઉત્સુકતા વિનાનું હોય છે, તે ભવભોગથી વિરક્ત થયેલા જનો 'ભવાતીત અર્થગામી' કહેવાય છે. શબ્દાદિ વિષયોમાં તેઓ રાચતા નથી, આસક્ત થતા નથી, વિષયોમાંથી તેઓનું ચિત્ત ભીઠી ગયું છે, સાંસારિક ભોગ તેઓને દીઠા ગમતા નથી; એટલે ભવભોગથી વિરક્ત-સાચો અંતરંગ વૈરાગ્ય પામેલા આ જીવો અરેખરા 'ભવાતીતઅર્થગામી' છે. કારણ કે તે મહાનુભાવ મહાત્માઓનું ચિત્ત ભવમાં-સંસારમાં સ્પર્શતું નથી, લેપાતું નથી, અસ્પૃષ્ટ રહે છે, જળા-કેમળાવત્ અલિપ્ત રહે છે. વિવિધ સ્વપ્ન-ઈંદ્રજાલ જેવી પુદ્ગલરચના તેઓને કારમી-અકારી લાગે છે, અને જગત્ની એઠરૂપ તે પુદ્ગલ વિષયનું સેવન કરવું તે તેવા પરમ વૈરાગ્યવંત સાચા સંવેગરંગી મહાત્માઓને આંખ પાસે રેતી ઉપડાવવા જેવું અત્યંત, અસહ્ય લાગે છે. દાખલા તરીકે-પરમતત્ત્વજ્ઞ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ પોતાના સ્વાનુભવોદ્ધાર કાઢ્યા છે કે—

“ જોકે અમારું ચિત્ત નેત્ર જેવું છે; નેત્રને વિષે બીજા અવયવની પેઠે એક રજકણ પણ સહન થઈ શકે નહીં. બીજા અવયવોરૂપ અન્ય ચિત્ત છે. અમને વર્તે છે એવું જે ચિત્ત તે નેત્રરૂપ છે. તેને વિષે વાણીનું ઉઠવું, સમજાવવું, આ કરવું અથવા આ ન કરવું, એવી વિચારણા કરવી તે માંડમાંડ બને છે. x x x કારણકે આંખની પાસે જમીનની રેતી ઉપડાવવાનું કાર્ય થવારૂપ થાય છે. ”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

આવા પરમ ઉત્કૃષ્ટ વૈરાગ્યવંત સંવેગરંગી સાચા પરિણત-ભાવિતાત્માઓ બુદ્ધિદ્વંદ્વૃપ શબ્દાદિ વિષયોમાં-પ્રાકૃત ભાવોમાં કેમ રાચે ? આ પ્રાકૃત ભાવોમાં તેા સામાન્ય પ્રાકૃત જનો જ રાચે, પુદ્ગલાનંદી ભવાભિનંદી જીવોજ આસક્ત થાય; પણ સાચા અંતરંગ વૈરાગ્યવાનુ મુમુક્ષુ જીવો કદી પણ ઉત્કંઠા ધરાવે નહિં, આસક્ત થાય નહિં. આવા વૈરાગ્યવાસિત આત્મા, સાચા 'વૈરાગીઓ' જ સંસારથી પર એવા અર્થ-તત્ત્વ પ્રત્યે ગમન કરનારા છે, પર તત્ત્વને બાજીનારા ને પામનારા હોય છે. કારણકે સંસારમાં રહ્યા છતાં, તે મહાનુભાવ મહાત્માઓનું ચિત્ત સંસારી ભાવોને-વાસનાને લેશમાત્ર સ્પર્શતું નથી. તેથી તેઓ મુક્ત જેવા છે, દેહ છતાં નિર્વાણ પામેલા છે, જીવન્મુક્ત છે.

“ મોહભાવ ક્ષય હોય જ્યાં, અથવા હોય પ્રયાંત;
તે કહિયે જ્ઞાની દશા, બાકી ણીજ બ્રાંત.
સકલ જગત્ તે એઠવત્, અથવા સ્વપ્ન સમાન;
તે કહિયે જ્ઞાનિદશા, બાકી વાચાજ્ઞાન. ”

—શ્રીમદ્ રાજવ્યંદ્રજીપ્રણીત શ્રી આત્મસિદ્ધ

एक एव तु मार्गोऽपि तेषां शमपरायणः ।

अवस्थाभेदभेदेऽपि जलधौ तीरमार्गवत् ॥ ૧૨૮ ॥

એકજ હોયે તેહુનો, પ્રશમપરાયણુ માર્ગ;
અવસ્થાભેદ છતાં યથા, સાગરમાં તીરમાર્ગ. ૧૨૮

અર્થ:—અને તેઓનો શમપરાયણુ માર્ગ પણ, અવસ્થાભેદનો ભેદ છતાં, એકજ છે, સમુદ્રમાં તીરમાર્ગની-કાંઠાના માર્ગની જેમ.

વિવેચન

અને એવા તે ભવાતીતઅર્થગામીઓનો એટલે કે પરમતત્ત્વવેદીઓનો માર્ગ પણ, અવસ્થાભેદનો ભેદ છતાં, એક જ છે, -સાગરમાં તીરમાર્ગની-કાંઠાના માર્ગની જેમ. ઉપરમાં જેટું સ્પષ્ટ લક્ષણ કહ્યું, એવા સાચા ભવવિરક્ત વૈરાગ્યવાસિત સંવેગી

વૃત્તિ:—एक एव तु मार्गोऽपि—અને માર્ગ પણ એકજ, ચિત્તવિશુદ્ધિરૂપ લક્ષણવાળો માર્ગ પણ એકજ છે, તેષાં-તેઓનો, એટલે કે ભવાતીતઅર્થગામીઓનો, શમપરાયણ:—શમપરાયણુ, શમનિષ્ઠ, અવસ્થાભેદભેદેऽपि—અવસ્થાભેદનો ભેદ છતાં, -ગુણસ્થાનકવા ભેદની અપેક્ષાએ, (તેમની દશાનો ભેદ છતાં), જલધौ तीरमार्गवत्—સમુદ્રની આંતરમાં તીરમાર્ગની જેમ, એ દર્શાવે છે. અને અહીં તે સમુદ્રથી દૂર-નિકટપણા આદિના ભેદથી અવસ્થાભેદ હોય છે. (સમુદ્રના કાંઠાના માર્ગ તે તીરમાર્ગ છે. તેમાં કોઈ દૂર હોય, કોઈ નિકટ હોય, એમ ભેદ છતાં તે અધાય 'તીરમાર્ગ' જ છે.)

મુમુક્ષુનો માર્ગ એકજ મુમુક્ષુ આત્માઓ ભવાતીત અર્થગામી અથવા પરતત્ત્વવેદી કહેવાય છે. અને તેઓનો ચિત્તવિશુદ્ધિરૂપ લક્ષણવાળો માર્ગ પણ એક જ છે. કોઈપણ પ્રકારે ચિત્તવિશુદ્ધિ કરી, આત્માને શુદ્ધ કરવો, એજ માર્ગ છે, અને તે એક જ છે, તેમાં કોઈ પણ ભેદ નથી. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનું ટંકાતકીર્ણ વચનામૃત છે કે—

“ મોક્ષ કહ્યો નિજ શુદ્ધતા, તે પામે તે પંથ;
સમજાવ્યો સંજ્ઞેપમાં, સકળ માર્ગ નિર્ગ્મથ. ”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

મોક્ષનો એક જ શમપરાયણ માર્ગ-શાંતિમાર્ગ

અને આ માર્ગ શમપરાયણ છે-શમનિષ્ઠ છે: (૧) શમ એટલે નિષ્ક્રયાય આત્મ-પરિણતિ, રાગદ્વેષ રહિતપણું, સમભાવ. ‘ મોહ-ક્ષોભરહિત જે આત્માને પરિણામ તે સમચ કહેવાય છે. ’ આ માર્ગમાં શમની પ્રાપ્તિ કરવી, શમપરાયણ થવું, એજ એક નિષ્ઠા છે-છેવટની નિતાંત સ્થિતિ છે, એજ અંતિમ સાધ્ય છે. (૨) અથવા શમ એટલે સામ્ય; યથાવસ્થિત આત્મગુણને પામવું-જેમ છે તેમ આત્મગુણની સમાન થવું તે સામ્ય છે. જે સામ્ય છે તે ધર્મ છે, અને ‘ વસ્તુસહાવો ઘમ્મો ’ એ લક્ષણ પ્રમાણે વસ્તુને સ્વભાવ તે ધર્મ છે. આ ધર્મ છે તે ચારિત્ર છે, અને ચારિત્ર એટલે ‘ સ્વરૂપે ચરણં ચારિત્રં ’ એ લક્ષણ પ્રમાણે સ્વરૂપમાં ચરવું, આત્મસ્વરૂપમાં વર્તવું, તે ચારિત્ર છે. આમ ચારિત્ર, ધર્મ, સામ્ય, સમ, શમ એ શબ્દો સમાનાર્થવાચક છે. તાત્પર્ય કે સામ્યમાં અર્થાત્ સહજ આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા તત્પર થવું એજ શમનિષ્ઠ માર્ગ છે. (૩) અથવા શમ એટલે શાંતિ. ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, રાગ, દ્વેષ, મોહ આદિની શાંતિ થવી તે શમ છે. પરભાવથી વિરામ પામી આત્મભાવમાં આવવું તેનું નામ શાંતિ છે, અને તેજ શમનિષ્ઠ માર્ગ અથવા શાંતિ માર્ગ છે. આ શાંતિમાર્ગનું

શાંતિમાર્ગ અત્યંત હૃદયંગમ સ્વરૂપ મહાજ્ઞાની યોગીશ્વર શ્રીમાન આનંદધનજીએ શ્રી શાંતિનાથજીના સ્તવનમાં સંજ્ઞેપમાં પ્રદર્શિત કર્યું છે. તેમાં શ્રી આનંદધનજી ભગવાનને સાક્ષાત્ હાજરાહજૂર દેખતા હોય એમ તેમની સાથે ગોષ્ઠિ-વાર્તાલાપ કરતાં પૂછે છે—

“ શાંતિજિન ! એક મુજ વિનતિ, મુણે ત્રિભુવન રાય રે;
શાંતિ સ્વરૂપ કિમ જાણીએ ? કહેા કિમ મન પરખાય રે ?....શાંતિ. ”

x “ ચારિત્તં સ્વલુ ઘમ્મો ઘમ્મો જો સો સમોત્તિ ણિવિહો ।
મોહક્ષોહવિહીણો પરિણામો અવ્વણો હુ સમો ॥ ”

—શ્રી કુંદકુંદાચાર્યજીપ્રણીત શ્રી પ્રવચનસાર.

ત્યારે ભગવાન તેનો જવાબ આપે છે કે-જેને આવા પ્રશ્નનો અવકાશ છે એવા હે આનંદધન ! તારા આત્માને ધન્ય છે ! તું મનમાં ધીરજ ધરીને સાંભળ ! હું તને શાંતિસ્વરૂપ જેમ પ્રતિભાસ્યું છે તેમ કહું છું :

“ ધન્ય તું આતમ જેહને, એહવે પ્રશ્ન અવકાશ રે;
ધીરજ મન ધરી સાંભળો, કહું શાંતિ પ્રતિભાસ રે....શાંતિ ”

૧. અવિશુદ્ધ ને સુવિશુદ્ધ જે જે ભાવો ભગવાન જિનવરે-પરમ વીતરાગદેવે કહ્યા છે, તે તેમજ અવિતથ્ય અર્થાત્ અત્યંત સાચા બાણીને સદેહે, શ્રદ્ધે, દૃઢ આત્મપ્રતીતિથી માન્ય કરે, તે શાંતિપદની પ્રથમ સેવા છે, શાંતિમાર્ગનું પ્રથમ પદ-પગથિયું છે.

૨. અને આગમના પરમાર્થ રહસ્યને ધારણ કરનારા, સમ્યક્વચંત અર્થાત્ આત્મ-જ્ઞાની, સારભૂત એવી સંવર ક્રિયા કરનારા, જ્ઞાનીઓના સનાતન મોક્ષમાર્ગના સંપ્રદાયને અનુસરનારા, સદાય અવંચક, સર્વથા ઝળુ-સરલ, અને શુદ્ધ આત્માનુભવના આધારરૂપ, એવા સદ્ગુરુનું જે સેવન તે શાંતિપદની સેવાનું પરમ અવલંબન છે. તેમજ અન્ય પણ શુદ્ધ આલંબન આદરવા ને બીજી બધી જબંબલ છોડી દેવી, તથા સર્વ તામસી વૃત્તિઓ પરિહરી સુંદર સાત્ત્વિકી વૃત્તિઓ ભજવી,-એ શાંતિ સ્વરૂપને પામવાનો માર્ગ છે.

“ ભાવ અવિશુદ્ધ સુવિશુદ્ધ જે, કહ્યા જિનવર દેવ રે;
તે તેમ અવિતથ્ય સદેહે, પ્રથમ એ શાંતિપદ સેવ રે....શાંતિ
આગમધર ગુરુ સમક્રિતી, કિરિયા સંવર સાર રે;
સંપ્રદાયી અવંચક સદા, શુચિ અનુભવ આધાર રે....શાંતિ
શુદ્ધ આલંબન આદરે, તણ અવર જબંબલ રે;
તામસી વૃત્તિ સવિ પરિહરી, ભજે સાત્ત્વિકી શાલ રે....શાંતિ ”

૩. તેમજ-જેમાં ફલનો વિસંવાદ છે નહિ, અચૂકપણે જે ઈષ્ટ મોક્ષફલ આપે જ છે; જેમાં શબ્દ છે તે બરાબર અર્થ સાથે સંબંધ-સુમેળ ધરાવે છે, અર્થાત્ શબ્દનયે ખરેખરા પરમાર્થ અર્થમાં તે તે સત્ સાધન સેવાય છે-પ્રયોજાય છે; અને જેમાં સકલ નયવાદ વ્યાપી રહે છે, અર્થાત્ સર્વ નય જેમાં અવિરોધી-અવિસંવાદીપણે એક પરમાર્થ સાધકપણે પ્રવર્તે છે; એવા શિવસાધનની-સમ્યગ્દર્શનાદિ મોક્ષસાધનની સંધિ કરવી, એવા સમ્યક્ મોક્ષસાધન ભેડવા-પ્રયોજવા, તે શિવસ્વરૂપ-મોક્ષસ્વરૂપ પરમ શાંતિમાર્ગનો શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે.

“ ફલ વિસંવાદ જેહમાં નહિ, શબ્દ તે અર્થ સંબંધી રે;
સકલ નયવાદ વ્યાપી રહ્યો, તે શિવસાધન સંધિ રે....શાંતિ ”

૪. આત્મપદાર્થને વિરોધ ન આવે એવો વિધિ-પ્રતિષેધ કરી, મહાજને ગ્રહેલો એવો આત્માનો ગ્રહણવિધિ આદરવો,-એ આગમમાં કહેલો શાંતિમાર્ગનો બોધ-ઉપદેશ છે.

૫. દુષ્ટ જનની સંગતિ છોડી દર્ષ, સુચુરુના સંતાનની સંગત કરવી, અને સુક્રિતના હેતુરૂપ યોગ-સમાધિમય ચિત્તભાવને ભજવું, એ શાંતિનો સન્માર્ગ છે.

“ વિધિ પ્રતિષેધ કરી આત્મા, પદારથ અવિરોધ રે;
 શ્રદ્ધા વિધિ મહાજને પરિશ્રદ્ધો, ધૃશ્યો આગમે યોધ રે....શાંતિ
 દુષ્ટ જન સંગતિ પરિહરી, ભજે સુચુરુ સંતાન રે;
 યોગ સમાધિ ચિત્ત ભાવ જે, ભજે સુગતિનિદાન રે....શાંતિ ”

૬. માન-અપમાનને સમાન જાણે, વંદક-નિંદકને સમ ગણે, કનક-પાપાણને સરખા માને, સર્વ જગતજંતુને સમ ગણે, તૃણ-મણિને તુલ્ય જાણે, સુક્રિત-સંસારને સમ ગણે, - આ ભવસાગર તરવા માટે નૌકા સમાન શાંતિમાર્ગ છે.

“ માન-અપમાન ચિત્ત સમ ગણે, સમ ગણે કનક પાપાણ રે;
 વંદક નિંદક સમ ગણે, ધૃશ્યો હોય તું જાણ રે....શાંતિ
 સર્વ જગજંતુને સમ ગણે, સમ ગણે તૃણ મણિ ભાવ રે;
 સુક્રિત સંસાર યેહુ સમ ગણે, મુને ભવજલનિધિ નાવ રે....શાંતિ ”

૭. તેમજ-આપણો આત્મભાવ જે શુદ્ધ ચેતનાધાર છે, તે જ નિજ પરિકર (પરિવાર) યીજા બધા સાથસંયોગ કરતાં સાર છે, માટે તે શુદ્ધ આત્મભાવમાં આવી તેમાં શમાર્થ જવું, એ જ શાંતિસ્વરૂપ પામવાનો શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે.

“ આપણો આત્મ ભાવ જે, શુદ્ધ ચેતનાધાર રે;
 અવર સર્વ સાથ સંયોગથી, એ નિજ પરિકર સાર રે....શાંતિ ”

ઇત્યાદિ પ્રકારે આ શમપરાયણ માર્ગનું-શાંતિ માર્ગનું સ્વરૂપ શાસ્ત્રમાં વર્ણવ્યું છે.

“ ક્રોધાદિક કષાયોનું શમાર્થ જવું, ઉદય આવેલા કષાયોમાં મંદતા થવી, વાળી લેવાય તેવી આત્મદશા થવી અથવા અનાદિ કાળની વૃત્તિઓ શમાર્થ જવી તે શમ. ”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૧૨૨

સર્વ સુમુક્ષુઓ તે જ એક શાંતિમાર્ગને પામવાને ઇચ્છે છે, એટલે તે સર્વનો માર્ગ એક જ છે. જેમ સાગરકાંઠાના સર્વ માર્ગ ‘તીરમાર્ગ’ છે, માટે તે એક જ સ્વરૂપ છે, તેમ આ સર્વ સુમુક્ષુઓના માર્ગ પણ ‘ભવ-તીરમાર્ગ’-મોક્ષમાર્ગ છે, માટે તે એક જ છે. પછી ભલે અવસ્થાલેદના લેદને લીધે કોઈ તે માર્ગ એક જ માર્ગની નિકટ હોય ને કોઈ દૂર હોય. જેમ સાગરમાં કોઈ તીરમાર્ગ કાંઠાની નિકટ હોય, ને કોઈ દૂર હોય, પણ તે ‘તીરમાર્ગ’ જ છે;

તેમ કોઈ સુમુક્ષુ ભવસમુદ્રના તીરની-ભવપારની-મોક્ષની અત્યંત નિકટ હોય, ને કોઈ દૂર હોય, પણ તે સર્વનો માર્ગ તો એક જ ‘મોક્ષમાર્ગ’ છે. આમ શુભસ્થાનકની અપેક્ષાએ દશાવિશેષ પ્રમાણે ભલે તેઓમાં દૂર-નિકટપણનો ભેદ હોય, તો પણ મોક્ષમાર્ગનો તો અભેદ જ છે. અર્થાત્ તે સર્વ એકે અખંડ અભેદ પરમ અમૃતરસસાગરસ્વરૂપ મોક્ષમાર્ગના ભક્તો-આરાધકો-ઉપાસકો છે, સાધર્મિક બંધુઓ છે.

“ મોક્ષના માર્ગ બે નથી. જે જે પુરુષો મોક્ષરૂપ પરમ શાંતિને ભૂતકાળે પામ્યા, તે તે સઘળા એક જ માર્ગથી પામ્યા છે; વર્તમાન કાળે પણ તેથી જ પામે છે; ભવિષ્ય-કાળે પણ તેથી જ પામશે. તે માર્ગમાં મતભેદ નથી, અસરળતા નથી, ઉન્મત્તતા નથી, ભેદાભેદ નથી, માન્યામાન્ય નથી. તે સરળ માર્ગ છે, તે સમાધિ માર્ગ છે, તથા તે સ્થિર માર્ગ છે. અને સ્વાભાવિક શાંતિસ્વરૂપ છે. સર્વ કાળે તે માર્ગનું હોવાપણું છે. એ માર્ગના મર્મને પામ્યા વિના કોઈ ભૂતકાળે મોક્ષ પામ્યા નથી, વર્તમાનકાળે પામતા નથી, અને ભવિષ્યકાળે પામશે નહીં.

“ શ્રી જિને સહસ્રગમે ક્રિયાઓ અને સહસ્રગમે ઉપદેશો એ એક જ માર્ગ આપવા માટે કહ્યાં છે. અને તે માર્ગને અર્થે તે ક્રિયાઓ અને ઉપદેશો ગ્રહણ થાય તો સફળ છે, અને એ માર્ગને ભૂલી જઈ તે ક્રિયાઓ અને તે ઉપદેશો ગ્રહણ થાય તો તે સૌ નિષ્ફળ છે.

“ શ્રી મહાવીર જે વાટેથી તર્યા તે વાટેથી શ્રી કૃષ્ણ તરશે. જે વાટેથી શ્રી કૃષ્ણ તરશે તે વાટેથી શ્રી મહાવીર તર્યા છે. એ વાટ ગમે ત્યાં બેઠાં, ગમે તે કાળે, ગમે તે શ્રેણીમાં, ગમે તે યોગમાં જ્યારે પામશે, ત્યારે તે પવિત્ર, શાશ્વત, સત્પદના અનંત અતીન્દ્રિય સુખનો અનુભવ થશે. તે વાટ સર્વ સ્થળે સંભવિત છે.” ઇત્યાદિ.

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૩૨

પર તત્વના કથનની ઇચ્છાથી કહે છે—

સંસારાતીતતત્ત્વં તુ પરં નિર્વાણસંજિતમ્ ।
તદ્વ્યેકમેવ નિયમાચ્છબ્દભેદેડપિ તત્ત્વતઃ ॥ ૧૨૯ ॥

લલાતીત પર તત્વ તો, નિર્વાણ કહેવાય;
તત્વથી એકજ તેહ છે, શબ્દે ભેદ છતાંય. ૧૨૯

વૃત્તિ:—સંસારાતીતતત્ત્વં તુ-અને સંસારાતીત તત્ત્વ તો, શું? તો કે-પરં-પર, પ્રધાન, નિર્વાણસંજિતમ્-નિર્વાણ નામનું છે, નિર્વાણ સંગ્રા એની ઉપજ છે એટલા માટે, તદ્વ્યેકમેવ-તે નિશ્ચયે એક જ સામાન્યથી છે, નિયમાત્-નિયમથી, નિયમે કરીને, શબ્દભેદેડપિ-શબ્દભેદ (જેવું લક્ષણ કહેવામાં આવે છે) છતાં, તત્ત્વતઃ-તત્ત્વથી, પરમાર્થથી.

અર્થ:—અને સંસારાતીત તત્ત્વ તો ‘નિર્વાણ’ સંજ્ઞાથી ઓળખાતું એવું પર તત્ત્વ છે; અને તે તો શબ્દભેદ છતાં તત્ત્વથી નિયમે કરીને એકજ છે.

વિવેચન

ઉપરમાં જે સંસારાતીત-સંસારથી પર એવું પર તત્ત્વ કહ્યું, તે શું? તેનું અહીં સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે:—તે પર તત્ત્વ ‘નિર્વાણ’ એવી સંજ્ઞાથી ઓળખાય છે. અને તે તો સામાન્યથી નિયમે કરીને એકજ છે. નીચે કહેવામાં આવે છે એવો શબ્દભેદ છતાં તત્ત્વથી-પરમાર્થથી તે નિર્વાણ તત્ત્વ એકજ છે. ગમે તે નામે ઓળખવામાં આવે, પણ પરમ એવા તે નિર્વાણ તત્ત્વમાં કોઈ ભેદ છે જ નહિ. તે તત્ત્વથી પર કોઈ છે નહિં ને સર્વથી પર તે છે, તેટલા માટે તે ‘પરં તત્ત્વ’ છે. કર્મરૂપ તેલ ખૂટી જવાથી સંસારરૂપ દીવો ત્યાં ખૂઝાઈ જાય છે-નિર્વાણ પામે છે, તેટલા માટે તે તત્ત્વને ‘નિર્વાણ’ નામ ઘટે છે.

એજ કહે છે—

સદાશિવઃ પરં બ્રહ્મ સિદ્ધાત્મા તથાતેતિ ચ ।

શબ્દૈસ્તદુચ્યતેઽન્વર્થાદિકમેવૈવમાદિભિઃ ॥ ૧૩૦ ॥

સદાશિવ પરં બ્રહ્મ ને, સિદ્ધાત્મ તથાતા ય;

આદિ શબ્દે અન્વર્થથી, એકજ તેહ કથાય. ૧૩૦

અર્થ:—સદાશિવ, પરંબ્રહ્મ, સિદ્ધાત્મા, તથાતા, ઇત્યાદિ શબ્દોથી તે ઓળખાય છે; તે અન્વર્થથી (શબ્દના ઝરાઝર અર્થ પ્રમાણે) એકજ છે.

વૃત્તિ:—સદાશિવ:—સદાશિવ, એટલે સર્વકાળ શિવ, કદી પણ અશિવ નહિં તે,—ત્રિકાલ પરિશુદ્ધિ થકી સર્વ અશિવના અભાવને લીધે, પરં-પરમ, પ્રધાન, બ્રહ્મ-બલ,—તથાપ્રકારે પૃથક્ અને પૃથક્તત્ત્વને કરીને સદ્ભાવનું અવલંબનપણું હોવાથી, સિદ્ધાત્મા—સિદ્ધ આત્મા, કૃતકૃત્ય આત્મા, નિષ્ઠિતાર્થ એમ અર્થ છે, તથાતેતિ ચ—અને તથાતા, આકાલ એટલે સર્વકાલ તથાભાવથી, સદાકાલ તેવા પ્રકારનો ભાવ હોવાને લીધે, ‘તથાતા’ કહેવાય છે. કહ્યું છે કે—

“ઉપાદાનનિમિત્તાભ્યામધિકારિત્વતા ક્રુવા । સર્વકાલે તથાભાવાત્થાનેત્યભિચીયતે ॥

વિસંયોગાત્મિકા ચેયં ત્રિદુઃખપરિવર્જિતા । મૂતકોટિઃ પરાત્યન્તં મૂતાર્થફલદેતિ ચ ॥”

અર્થાત—ઉપાદાન ને નિમિત્તથી તેની અધિકારિત્વતા ક્રુવ છે, અને સર્વકાલ તથાભાવને લીધે તે ‘તથાતા’ કહેવાય છે અને આ અધિકારિત્વતા-તથાતા વિસંયોગરૂપ ને ત્રણ પ્રકારના દુઃખથી પરિવર્જિત-સર્વથા રહિત એવી છે; તે પરા ભૂતકોટિ છે, અને અત્યંત ભૂતાર્થ ફલ દેનારી છે. ઇત્યાદિ શબ્દૈ:—શબ્દોથી, તંત-તે નિર્વાણ, ઉચ્યતે-કહેવાય છે, ઓળખાય છે, અન્વર્થાત્-અન્વર્થથી, અર્થને અનુસરતા, શબ્દના યથાર્થ અર્થ પ્રમાણે, ઉક્ત નીતિથી, એકમેવ-તે એકજ હોઈ, એવાદિભિઃ એ આદિ શબ્દોથી.

વિવેચન

“ શબ્દ ભેદ ઝઘડો કિર્યોણ, જે પરમારથ એક;
કહો ગંગા કહો સુરનદીણ, વસ્તુ ફિરે નહિં છેક....મનમોહન૦ ”—શ્રીયો. દ. સ. ૪-૨૨

તે પરમ ‘નિર્વાણ’ નામના તત્ત્વને જે જૂદે જૂદે નામે ઓળખવામાં આવે છે, તેનો પરમાર્થ જેતાં કાંઈ અર્થભેદ નથી. તે ભિન્ન ભિન્ન નામોમાંથી કેટલાક અત્ર બતાવ્યા છે: (૧) સદાશિવ, (૨) પરંબ્રહ્મ, (૩) સિદ્ધાત્મા, (૪) તથાતા. પરમાર્થથી તે નામોનું એકપણું આ પ્રકારે—

સદાશિવ—કોઈ તેને ‘સદાશિવ’ કહે છે. આ ‘સદાશિવ’ એટલે સદાય શિવ, સર્વકાળ શિવ, કદી પણ અશિવ નહિં તે. ત્રણે કાળને વિષે સર્વથા પરિશુદ્ધિ વડે કરીને સર્વ અશિવના-અકલ્યાણના અભાવને લીધે આને ‘સદાશિવ’ નામ બરાબર ઘટે છે. કારણ કે શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપ હોવાથી, આ ‘નિર્વાણ’ સદા શિવસ્વરૂપ-કલ્યાણસ્વરૂપ-મંગલસ્વરૂપ છે, સર્વ કલ્યાણનું-મંગલનું ધામ છે, શંકર સ્વરૂપ અર્થાત્ શમ-આત્મ-સુખકર સ્વરૂપ છે.

“ શિવશંકર જગદીશ્વર રે, ચિદાનંદ ભગવાન....લલના૦ ”—શ્રી આનંદધનળ

પરંબ્રહ્મ—વળી એ ‘પરંબ્રહ્મ’ નામથી ઓળખાય છે. પરં એટલે પરમ, પ્રધાન. અને તથા પ્રકારે જૂહત્ત્વ-જૂહકત્ત્વથી સફલાવ અવલંબનપણાને લીધે તે ‘બ્રહ્મ’ છે. જૂહત્ત્વ એટલે જગત્માં અન્ય કોઈ પણ વસ્તુ કરતાં જેનું જૂહત્ત્વ-મહત્ત્વ છે તે બ્રહ્મ. અથવા જૂહકત્ત્વ એટલે આત્મશુભનું અત્યંત વૃદ્ધિંગતપણું-અત્યંત પુષ્ટપણું જ્યાં વર્તે છે તે બ્રહ્મ. આવા જૂહત્ત્વ-જૂહકત્ત્વ વડે કરીને જ્યાં આત્મસ્વરૂપના સફલાવનું અવલંબન છે, અર્થાત્ જ્યાં શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપનું વિદ્યમાનપણું વર્તે છે, જે સહજાત્મસ્વરૂપ છે, તે ‘પરં બ્રહ્મ’ છે.

“ બ્રહ્મ શબ્દ વૃદ્-વૃદ્ધૌ (વધવું, to grow) એ ઉપરથી થયો છે, એમ મનાય છે. અને એ રીતે જેતાં વિશ્વની વૃદ્ધિનો, વિશ્વના વિકાસનો જેથી ખુલાસો થઈ શકે છે, રહસ્ય સમજાય છે, એ આન્તર તત્ત્વનું નામ ‘બ્રહ્મ’ છે. x x x પણ બ્રહ્મ શબ્દની એક બીજી વ્યુત્પત્તિ-જે પૂર્વના જેટલી જ પ્રાચીન છે-તે વિચારતાં નિર્વિશેષ સ્વરૂપ પણ ફલિત થઈ શકે છે. અતિ પ્રાચીન સમયથી-ઋક્ સંહિતાના સમયથી-વૃદ્ધ શબ્દ વિશાળ, મહોદ્, અનવચ્છિન્ન એ અર્થમાં વપરાય છે, અને એ શબ્દ વ્રહ્મ શબ્દનો સહોદર છે, તેથી વ્રહ્મ એટલે અનવચ્છિન્ન વસ્તુતત્ત્વ એમ અર્થ પણ નીકળે છે. ”

—શ્રી. આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ.

સિદ્ધાત્મા—તેને સિદ્ધાત્મા નામ પણ આપવામાં આવ્યું છે. જેનો આત્મા સિદ્ધ છે, જેણે શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી છે તે સિદ્ધાત્મા. જેનો આત્મા કૃતકૃત્ય છે, જેને કાંઈ કર્તવ્ય અવશેષ રહ્યું નથી તે સિદ્ધાત્મા. જે નિષ્ઠિતાર્થ છે અર્થાત્ જેના સર્વ અર્થની નિષ્ઠા-છેવટની હદ પ્રાપ્ત થઈ છે, એટલે કે જેના સર્વ અર્થ-પ્રયોજન સિદ્ધ થયા છે, તે સિદ્ધાત્મા. આમ જેણે શુદ્ધ આત્મ સ્વરૂપ સિદ્ધ કર્યું છે, નિષ્પન્ન કર્યું છે, એવા સહજાત્મસ્વરૂપ સ્વામી શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિ તે સિદ્ધાત્મા છે.

“ યેનાત્માબુઘ્યતાત્મૈવ પરત્વેનૈવ ચાપરમ્ ।

અક્ષયાનન્તબોધાય તસ્મૈ સિદ્ધાત્મને નમઃ ॥ ”

—શ્રી પૂજ્યપાદસ્વામીશ્રુત સમાધિશતક.

“ સકળ પ્રદેશે હો કર્મ અભાવતા, પૂર્ણાનંદ સ્વરૂપ;

આતમશુણી હો જે સંપૂર્ણતા, સિદ્ધ સ્વભાવ અનૂપ.

....સ્વામી સ્વયં પ્રભને જાઉં ભામણે.

અચળ અપ્રાધિત હો જે નિઃસંગતા, પરમાતમ ચિદ્રૂપ;

આતમભોગી હો રમતા નિજ પદે, સિદ્ધ રમણ એ રૂપ....સ્વામી૦—શ્રી દેવચંદ્રણ.

તથાતા—વળી કોઈ તેને ‘ તથાતા ’ નામથી ઓળખે છે. આકાલ એટલે કે સર્વકાલ તથાભાવ વડે કરીને તે તથાતા કહેવાય છે; સદાકાળ તથાપ્રકારનો ભાવ હોવાને લીધે તે ‘ તથાતા ’ છે. જેનું શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપ જેમ છે તેમ શાશ્વત વર્તે છે, તે તથાતા છે. તે માટે કહ્યું છે કે—

ઉપાદાન ને નિમિત્તથી તેની અધિકારિત્વતા ધ્રુવ છે—નિશ્ચલ છે. ઉપાદાન અને નિમિત્ત બન્ને તેના હાથમાં છે, તેને આધીન છે. ઉપાદાન આત્મા છે અને તેને પ્રગટ કરનાર નિમિત્ત પણ શુદ્ધ આત્માજ છે. એટલે તેનું ‘ સ્વસ્વરૂપનું ’ અધિકારીપણું, સ્વામીપણું, ઇશ્વરપણું, સત્તાધીશપણું ધ્રુવ છે, અચલ છે, કઠી ન ફેરે એવું છે. શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપનું ઉપાદાન પણ તે જ છે, ને નિમિત્ત પણ તે જ છે.

આ ‘ તથાતા ’ વિસંયોગાત્મિકા છે, અને ત્રણ પ્રકારના હુઃખથી પરિવર્જિત છે. સર્વ અન્ય ભાવનો જ્યાં વિસંયોગ છે, અર્થાત્ સમસ્ત પર ભાવનો જ્યાં વિયોગ થયો છે, વિસ્ત્રેષ થયો છે, પરમાણુ માત્ર પણ કર્મનો જ્યાં સ્પર્શ રહ્યો નથી, કેવલ શુદ્ધ આત્માજ જ્યાં વર્તે છે, એવી આ તથાતા વિસંયોગાત્મિકા છે—વિસંયોગસ્વરૂપ છે. અને એટલા માટેજ શારીરિક, માનસિક ને વાચિક હુઃખથી, અથવા આધિ-વ્યાધિ-ઉપાધિરૂપ ત્રિવિધ

તાપથી, અથવા આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક ને આધિભૌતિક એ ત્રિવિધ દુઃખથી તે પરિવર્જિત છે, સર્વાથા રહિત છે.

“ સંગ પરિહારથી સ્વામી નિજ પદ લહું,
શુદ્ધ આત્મિક આનંદપદ સંગ્રહું....
ધર્મ જગનાથનો ધર્મ શુચિ ગાઠએ. ”—શ્રી દેવચંદ્રજી

વળી આ તથાતા પરા ભૂતકોટિ છે, અને અત્યંતપણે ભૂતાર્થ ફલ દેનારી છે. પ્રાણી-ઓની-ભૂનોની પરમ કોટિરૂપ-ઉચ્ચતમ વર્ગરૂપ બે છે તે પરા ભૂતકોટિ છે, અર્થાત્ બે પરમાત્મસ્વરૂપ છે, શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપ છે, ઉત્કૃષ્ટ કોટિના આત્મા છે, તે તથાતા છે.

“ જ્ઞાનાનંદે હો પૂરણ પાવનો, વરજિત સકલ ઉપાધિ;
અતીન્દ્રિય શુભુગણુમણિ આગરુ, ઇમ પરમાત્મ સાધ.
સુખ્યાની ! સુમતિ ચરણકજ આત્મ અરપણા. ”—શ્રી આનંદધનજી

અને તે ભૂતાર્થ ફલ-પરમાર્થ ફલ આપનાર છે; અર્થાત્ ખરેખરું સત્ય ફલ, મોક્ષરૂપ પરમાર્થસત્ ફલ આપે છે. તથાતાની અર્થાત્ શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપ પરમ પ્રભુજીની-પરમાત્માની સેવા-ભક્તિ તથાતારૂપ નિર્વાણ ફલ અવશ્ય આપનારી છે. આમ તથાતાનું સ્વરૂપ અન્યત્ર કહ્યું છે, તે શ્લોક શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિમાં ટાંકેલ છે, તેનો ભાવાર્થ અત્ર કંઈક વિચાર્યો છે.

ઇત્યાદિ શબ્દોથી તે નિર્વાણને અન્યર્થથી એટલે કે શબ્દને પ્રરાખર અનુસરતા અર્થ પ્રમાણે તે તે નામ આપેલ છે. એ આદિ શબ્દોથી ઓળખાતું તે નિર્વાણ તત્ત્વ એક જ છે, નામભેદ માત્ર છે, અર્થભેદ નથી. કારણ કે શુદ્ધ સહજાત્મ-નિર્વાણતત્ત્વ સ્વરૂપ એવું તે નિર્વાણ, આપણે જોયું તેમ, સદા શિવસ્વરૂપ હોવાથી એક જ સદાશિવ છે, પરમ આત્મસ્વરૂપ હોવાથી પરબ્રહ્મ છે, શુદ્ધ આત્મ-સિદ્ધિના નિષ્પન્નપણાથી સિદ્ધાત્મા છે, સહજાત્મસ્વરૂપપણે શાશ્વત સ્થિતિથી તથાતા છે. ઇત્યાદિ અર્થને અનુસરતા અન્ય અન્ય નામોથી પણ તેનું અભેદ સ્વરૂપ જ પ્રગટ થાય છે, વ્યક્ત થાય છે; તેનો પરમાર્થ જો સમજે, તે આનંદધન અવતારને પામે છે.

“ એમ અનેક અભિધા ધરે રે, અનુભવગમ્ય વિચાર....લલના૦
જે જાણે તેહને કરે રે, આનંદધન અવતાર....લલના૦ ”—શ્રી આનંદધનજી

તે કેવું છે ? તે કહે છે—

તલ્લક્ષણાવિસંવાદાન્નિરાધાધમનામયમ્ ।

નિષ્ક્રિયં ચ પરં તત્ત્વં યતો જન્માદ્યયોગતઃ ॥ ૧૩૧ ॥

લક્ષણ અવિસંવાદથી, નિરાધાધ નીરિગ્ગ,
ને નિષ્ક્રિય પર તત્ત્વ તે, જન્મઆદિને અયોગ. ૧૩૧

અર્થ:—તે નિર્વાણના લક્ષણના અવિસંવાદને લીધે, તે પરમ તત્ત્વ નિરાધાધ,
નિરામય અને નિષ્ક્રિય એવું છે; કારણ કે જન્મ આદિનેા અયોગ છે.

વિવેચન

“ અધ્યાધાધ અગાધ, આતમસુખ સંગ્રહો હો લાલ. ”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

ઉપરમાં જે નિર્વાણ તત્ત્વ કહ્યું, અને તેના વાચક જે વિવિધ નામ કહ્યા, તેના લક્ષણમાં અવિસંવાદ છે, સંવાદ-મળતાપણું છે, તેમાં વિસંવાદ-અસુરાપણું નથી, તેથી કરીને તે એકસ્વરૂપ છે. કારણ કે-‘નિર્વાણ’ એટલે શું? (૧) નિર્વાણ સ્વરૂપ નિર્વાણ એટલે બૂઝાઈ જવું, શાંત થઈ જવું, નિર્વૃત્તિ પામવી તે. જેમ તેલ હોય ત્યાંસુધી દીવો બળે છે, તેલ ખૂટી જાય એટલે તે તરત બૂઝાઈ જાય છે-નિર્વાણ પામે છે; તેમ જ્યાંસુધી કર્મરૂપ તેલ હોય ત્યાંસુધી સંસારનો દીવો બળ્યા કરે છે, પણ જેવું કર્મરૂપ તેલ ખૂટ્યું કે તરત તે સંસાર-દીપક બૂઝાઈ જાય છે, હોલવાઈ જાય છે, નિર્વાણ પામે છે. આમ જ્યાં સંસાર-દીપક બૂઝાઈ જાય છે-નિર્વાણ પામે છે, તે પદ નિર્વાણપદ છે. (૨) અથવા નિર્વાણ એટલે શાંતિ, શાંત થઈ જવું તે. જ્યાં સર્વ સંસારભાવ શાંત થઈ જાય છે, સર્વ પરભાવ-વિભાવ વિરામ પામે છે, તે નિર્વાણ છે. આત્મા જ્યાં સ્વ સ્વભાવમાં વિશ્રાંત થાય છે, નિસ્તરંગ સમુદ્રની જેમ પરમ શાંત થઈ સ્વ સાહુબ્દાત્મસ્વરૂપમાં શમાઈ જાય છે, તે પરમ શાંતિસ્વરૂપ એવું પદ તે નિર્વાણ છે. (૩) અથવા જ્યાં સર્વ વૃત્તિઓનો સંક્લય થયો છે, અર્થાત સર્વ સંસાર-વૃત્તિઓ જ્યાં નિવૃત્ત થઈ છે, નિર્વૃત્તિ પામી ગઈ છે, અને કેવલ શુદ્ધ આત્મસ્વભાવમાં જ વર્તનારૂપ વૃત્તિ જ્યાં વર્તે છે, અર્થાત શુદ્ધ આત્મપદરૂપ સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રમાં નિરંતર રમણતા છે,—તે નિર્વૃત્તિપદ અથવા નિર્વાણ છે. અને ઉપરમાં જે સદાશિવ વગેરે શબ્દનો પરમાર્થ દર્શાવવામાં આવ્યો, તે તત્ત્વથી વિચારતાં, જેવો નિર્વાણનો અર્થ છે, તેવોજ તે તે શબ્દનો

વૃત્તિ:—તલ્લક્ષણાવિસંવાદાત્-તેના-નિર્વાણના લક્ષણના અવિસંવાદને લીધે. એ જ કહે છે-નિરાધાધ-નિરાધાધ, ‘નિર્ગતં આવાચામ્ય.’—આ બાધાઓથી નિર્ગત-ખદાર નીડણી ગયેલ. (લેશ પણ બાધા જ્યાં નથી એવું) અનામય-અનામય, જ્યાં દ્રવ્ય-આવ રોગ અવિદ્યમાન છે એવું, નિષ્ક્રિય-અને નિષ્ક્રિય છે, નિષ્ક્રિયતા-કારણના અસાધે કર્તવ્યતા અસાધ્યથી નિષ્ક્રિય છે. પરં તત્ત્વ-એવંભૂત તે પરં તત્ત્વ, યતો-જે કારણ થકી, જન્માદ્યયોગતઃ-જન્મ, જરા, મરણના અયોગ થકી.

અર્થ છે, માટે નિર્વાણના લક્ષણમાં અને સદાશિવ આદિના લક્ષણમાં વિસંવાદ નથી, અવિસંવાદરૂપ એકતા છે. અર્થાત્ નિર્વાણ, સદાશિવ આદિ એકસ્વરૂપ છે, એક જ છે, એમ અત્યંત પ્રસિદ્ધ થયું.

અને આમ એક એવું આ નિર્વાણતત્ત્વ કેવું છે? તે કે નિરાબાધ, નિરામય અને નિષ્ક્રિય એવું તે પરમ તત્ત્વ છે. તે આ પ્રકારે-(૧) નિરાબાધ—સર્વ અબાધાઓમાંથી તે બહાર નીકળી ગયેલું છે; આબાધા અર્થાત્ લેશમાત્ર બાધાથી પણ તે રહિત છે, અબ્યાબાધ સ્વરૂપ છે. અને આણું અબ્યાબાધ સ્વરૂપ તે પદ હોવાથી, ત્યાં એકાંતિક, આત્યંતિક, સહજ, સ્વાધીન એવું અનુપમ અબ્યાબાધ આત્મસુખ નિરંતર અનુભવાય છે. (૨) નિરામય—આમય એટલે કોઈપણ બાતના દ્રવ્ય-ભાવરોગનો ત્યાં અભાવ છે. દેહનો અભાવ છે, એટલે શરીર સંબંધી કોઈપણ દ્રવ્ય રોગનો ત્યાં સંભવ જ નથી. અને આત્માની અત્યંત પરિશુદ્ધિ વર્તે છે, એટલે રાગ-દ્વેષ-મોહ આદિ ભાવરોગનો પણ બીલકુલ અભાવ છે. આમ દ્રવ્યથી ને ભાવથી આ પદ નિરામય, નીરોગી છે, અને અત્રે આત્માનું પરમ ભાવ આરોગ્ય, સ્વરૂપસ્થિતિરૂપ પરમ સ્વાસ્થ્ય વર્તે છે. (૩) નિષ્ક્રિય છે. નિબંધનનો કારણનો અભાવ છે, એટલે કાર્યનો અભાવ છે. અત્રે સર્વ કર્મનો નિઃશેષ નાશ થઈ ગયો હોવાથી કર્મરૂપ પ્રેરક કારણ નથી, એટલે કાંઈ કર્તવ્ય પણ રહ્યું નથી. કારણ હોય તો કાર્ય હોય, કારણ ન હોય તો કાર્ય પણ ન હોય, એ સનાતન સામાન્ય નિયમ છે. આમ તે નિષ્ક્રિય છે.

“ એકાંતિક આત્યંતિકો સહજ અકૃત સ્વાધીન હો જિનશ્ચ !

નિરુપચરિત નિર્દોદ્ર સુખ, અન્ય અહેતુક પીન હો જિનશ્ચ !

“ શુદ્ધ પરિણામતા, વીર્ય કર્તા થઈ, પરમ અક્રિયતા અમૃત પીધા. ”—શ્રી કેવચંદ્રશ્ચ

“ દેહાદિક સંયોગનો, આત્યંતિક વિયોગ;

સિદ્ધ મોક્ષ શાશ્વત પદે, નિજ અનંત સુખ ભોગ. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રશ્ચ

આણું નિરાબાધ, નિરામય, ને નિષ્ક્રિય એવું તે પરમ તત્ત્વ છે, કારણ કે જન્મ જરા-મરણનો ત્યાં અયોગ છે, સર્વથા અભાવ છે. એટલે સર્વ દુઃખોનો ત્યાં આત્યંતિક અભાવ છે, કારણ કે ‘ જન્મ-જરા ને મૃત્યુ ’ એ જ ‘ મુખ્ય દુઃખના હેતુ ’ છે. અને ‘ કારણ તેના એ કહ્યા, ’ ‘ રાગ દ્વેષ અણહેતુ. ’ પણ અત્રે તો મુખ્ય દુઃખહેતુ આ જન્માદિ નથી, અને તેના કારણ રાગદ્વેષનો પણ સર્વથા અભાવ છે. એટલે જ આ નિર્વાણરૂપ પરમ પદમાં કોઈ પણ પ્રકારની બાધાનો, રોગનો અને સંસરણરૂપ ક્રિયાનો-સંસારનો સર્વથા અસંભવજ છે.

ઐહંપર્ય (તાત્પર્ય) ઠહે છે—

જ્ઞાતે નિર્વાણતત્ત્વેઽસ્મિન્નસંમોહેન તત્ત્વતઃ
પ્રેક્ષાવતાં ન તદ્ભક્તૌ વિવાદ ઉપપદ્યતે ॥ ૧૩૨ ॥

અસંમોહથી તત્ત્વથી, જાણ્યે તત્ત્વ આ ઉક્તઃ
તસ ભક્તિમાં વિવાદ ના, યુદ્ધિવંતને યુક્ત. ૧૩૨

અર્થઃ—આ નિર્વાણ તત્ત્વ અસંમોહે કરીને તત્ત્વથી જાણવામાં આવ્યે, પ્રેક્ષાવંતોને (વિચારવંતોને) તેની ભક્તિ યાજતમાં વિવાદ ઘટતો નથી.

વિવેચન

આવું જે નિરાભાધ, નિરામય અને નિષ્ક્રિય એવું પરમ નિર્વાણતત્ત્વ ઉપરમાં વર્ણવ્યું, તેવું સ્વરૂપ અસંમોહ બોધવડે તત્ત્વથી-પરમાર્થથી જાણવામાં આવ્યે, સમ્યક્ પરિચ્છેદ કરવામાં આવ્યે, વિચારવાન છવેને તેની ભક્તિના તત્ત્વદષ્ટિને વિષયમાં વિવાદ ઘટતો નથી, કારણ કે તત્ત્વજ્ઞાનમાં ભેદને અભાવ છે. વિવાદ ન ઘટે નહિં તે બે વિવાદ કરવામાં આવે તે પ્રેક્ષાવંતપણાને-વિચારવંતપણાને વિરોધ આવે. જે સુઝ વિચારક જનો છે, તે તે નિરંતર તત્ત્વ ભણી જ દષ્ટિ રાખે છે. તત્ત્વ બે અભેદ હોય તે પછી તેની ભક્તિ-આરાધના વિધિમાં ગમે તેટલો ભેદ હોય, તે પણ તેની તેઓ બીલકુલ પરવા કરતા નથી. સાધ્ય બે એક છે, તે તેના સાધકે સાધન ગમે તે હોય, તેના પ્રત્યે તેઓ દુર્લભ્ય કરે છે, અર્થાત્ ઇષ્ટ સાધ્યરૂપ મધ્યબિંદુ પ્રત્યે જ દોરી જતા વિવિધ સાધનમાર્ગો પ્રત્યે તેઓ કટાક્ષદષ્ટિએ ભેદતા નથી. દાખલા તરીકે-નાગપુર જવું હોય, તે જૂદી જૂદી દિશામાં આવેલા મુંગમ, દિલ્હી, મદ્રાસ વગેરે શહેરોથી ભિન્ન ભિન્ન માર્ગો ત્યાં પહોંચી શકાય, પણ ઇષ્ટ મધ્યબિંદુ એક જ છે. તેમ ભિન્ન ભિન્ન દર્શન સંપ્રદાયવાળાઓ નિર્વાણ તત્ત્વને માન્ય કરી ભલે તેને ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે આરાધતા હોય, પણ તેઓતું ઇષ્ટ લક્ષ્ય સ્થાન બે એક જ છે, તે પછી તેની ભક્તિ યાજતમાં કોઈ વિવાદનો અવકાશ રહેતો નથી. એટલે તત્ત્વગ્રાહી દષ્ટિવાળા સુઝજનો તે તે સાધનધર્મના મિથ્યા ઝઘડામાં પડતા નથી. કારણ કે સાચા તત્ત્વજ્ઞાનીઓ કે જેઓને નિર્વાણ તત્ત્વનું પૂરેપૂરું જ્ઞાન છે, તેઓ તે કદી પરસ્પર ઝઘડે જ નહિં; એટલું જ નહિં, પણ પોતાના પરમ આરાધ્ય એવા તે ઇષ્ટ નિર્વાણ પદને જે અન્ય કોઈ ભક્તિથી આરાધતા હોય, તે સર્વને પોતાના સાધમિકે જ માને, સ્વધર્મબંધુ જ ગણે. પણ નિર્વાણતત્ત્વનું જેને જ્ઞાન નથી, એવા અજ્ઞાનીઓ પોતે તેથી અત્યંત દૂર છતાં, તે

વૃત્તિઃ—જ્ઞાતે-પરિચ્છેદ થયે, નિર્વાણતત્ત્વેઽસ્મિન્-આ એવજ્યુત નિર્વાણ તત્ત્વ, અસંમોહેન-અસંમોહરૂપ બોધથી, તત્ત્વતઃ-પરમાર્થથી. શું ? તે કે-પ્રેક્ષાવતાં-યુદ્ધિવંતોને, ન તદ્ભક્તૌ-તેની ભક્તિમાં, નિર્વાણ તત્ત્વની સેવા યાજતમાં, શું ? તે કે વિવાદ ઉપપદ્યતે-વિવાદ ઘટતો-તત્ત્વજ્ઞાનમાં ભેદના અભાવને લીધે, નહિં તે પ્રેક્ષાવંતપણાને વિરોધ આવે, એટલા માટે.

નિર્વાણ તત્ત્વની આરાધના બાબત પરસ્પર ઝઘડે છે, એ મહાઆશ્ચર્ય છે ! એમાં તત્ત્વજ્ઞાનની શૂન્યતાનો જ દોષ છે. મહાસમર્થ તત્ત્વજ્ઞાની શ્રીમદ્ રાજચંદ્રએ દર્શન-પ્રભાવક શ્રી મોક્ષમાળા ગ્રંથમાં અત્યંત મનનીય એવું પરમ સત્ય જ લખ્યું છે કે—

“ મહાવીર ભગવંતના શાસનમાં બહુ મતમતાંતર પડી ગયા છે, તેનું સુખ્ય આ એક કારણ પણ છે કે તત્ત્વજ્ઞાન ભણીથી ઉપાસક વર્ગનું લક્ષ ગયું. માત્ર ક્રિયાભાવ પર રાચતા રહ્યા; જેનું પરિણામ દુષ્ટિગોચર છે. વર્તમાન શોધમાં આવેલી પૃથ્વીની વસતિ લગભગ દોઢ અબજની ગણાઈ છે; તેમાં સર્વ ગરુડની મળીને જૈન પ્રજા માત્ર વીસ લાખ છે. એ પ્રજા તે શ્રમણોપાસક છે. એમાંથી હું ધારું છું કે નવતત્ત્વને પઠનરૂપે જે હજાર પુરુષો પણ માંડ બાણતા હશે; મનન અને વિચારપૂર્વક તે આંગળીને ટેરવે ગણી શકીએ તેટલા પુરુષો પણ નહીં હશે. જ્યારે આવી પતિત સ્થિતિ તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી થઈ ગઈ છે, ત્યારે જ મતમતાંતર વધી પડ્યાં છે. એક લૌકિક કથન છે કે ‘સો શાણે એક મત,’ તેમ અનેક તત્ત્વવિચારક પુરુષોના મતમાં ભિન્નતા બહુધા આવતી નથી, માટે તત્ત્વાવબોધ પરમ આવશ્યક છે. ”—શ્રી મોક્ષમાળા.

ઉપરમાં જે વિવર્ણુ, તે ઉપરથી આટલું તાત્પર્ય ક્ષિત થાય છે કે—તે નિર્વાણુ-તત્ત્વને સમ્યક્પણે જાણનારા વિવેકી વિવાદ કરે નહિ, અને વિવાદ કરે તે વિવેકી નહિં. સુરેષુ કિં બહુના ?

। इति परंतस्वामेद मार्गान्तराधिकारः ।

सर्वज्ञपूर्वकं चैतन्नियमादेव यत्स्थितम् ।

आसन्नोऽयमृजुमार्गस्तद्भेदस्तत्कथं भवेत् ॥ ૧૩૩ ॥

સર્વજ્ઞપૂર્વક આ વળી, નિયમથી જ છે સ્થિત;
નિકટ આ ઋજુ માર્ગે તો, તેનો ભેદ શૌ રીત ? ૧૩૩

અર્થ:—અને કારણ કે આ નિર્વાણુ તત્ત્વ સર્વજ્ઞપૂર્વક નિયમથી જ સ્થિત છે. અને નિર્વાણુને સમીપ એવો આ સર્વજ્ઞરૂપ માર્ગ ઋજુ-સરલ છે, તો પછી તેનો ભેદ કેમ હોય ?

વૃત્તિ:—સર્વજ્ઞપૂર્વકં ચૈતદ્—અને સર્વજ્ઞપૂર્વક આ—નિર્વાણુ તામનું અધિકૃત તત્ત્વ, નિયમાદેવ યત્સ્થિતમ્—કારણ કે નિયમથી જ સ્થિત છે, —અસર્વજ્ઞને નિર્વાણુની અનુપપત્તિને લીધે. આસન્નોઽયમ્—નિર્વાણુને આસન્ન-સમીપનો, આ સર્વજ્ઞ લક્ષણવાળો, ઋજુમર્ગ:—ઋજુ—અવક, માર્ગ—પંથ, તદ્ભેદ:—સર્વજ્ઞ ભેદ,—મતભેદરૂપ લક્ષણવાળો, તન્ તેથી, કથં ભવેત્—કેમ હોય ? ન જ હોય.

વિવેચન

“ બિન્ન બિન્ન મત દર્ખાયે, ભેદ દષ્ટિનેા ઁહ;
 ઁક તત્વના મૂળમાં, વ્યાખ્યા માનેા તેહ. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રણ.

અને આ પ્રસ્તુત નિર્વાણુ તત્વ નિયમથી જ સર્વજ્ઞપૂર્વક હોય, ઁમ સ્થિતિ છે, કારણ કે અસર્વજ્ઞને કદી નિર્વાણુ ઘટે જ નહિં, અર્થાત્ સર્વજ્ઞ થયા વિના નિર્વાણુ પામે જ નહિં ઁવેા નિયમ છે. ઁટલે સર્વજ્ઞપણું ઁ નિર્વાણુ પૂર્વેની અવિના-
સર્વજ્ઞપૂર્વક ભાવી આવશ્યક સ્થિતિ છે, સર્વજ્ઞ થયા પછી જ નિર્વાણુ પામે, ઁ નિર્વાણુ નિયમમાં ત્રણે કાળમાં ફેરફાર થાય ઁમ નથી, ઁવેા નિશ્ચલ નિશ્ચય-સિદ્ધાંત સ્થિત છે. આમ આ સર્વજ્ઞપણું નિર્વાણુને અત્યંત નિકટની સ્થિતિરૂપ માર્ગ છે, અને તે માર્ગ ઁહુ છે, સરલ-સીધો છે, વક્ર-વાંકાયુકો નથી, ઁટલે તે ઁકરૂપ જ છે. આવા અભેદરૂપ સર્વજ્ઞ માર્ગમાં મતભેદરૂપ સર્વજ્ઞભેદ કેમ હોય તારું? ન જ હોય, ન જ હોય. અને સર્વજ્ઞમાં ભેદ જો નથી જ, તેા પછી તેના આરાધક ભક્તોમાં કેમ ભેદ હોઈ શકે? ન જ હોય, ન જ હોય, ઁ આ ઉપરથી વિશેષે કરીને પૂરવાર થયું, સંસિદ્ધ થયું.

તાત્પર્ય કે સર્વજ્ઞ થયા પછી જ નિર્વાણુપદની પ્રાપ્તિ થાય, ઁમ નિયમથી સિદ્ધ છે. ઁટલે નિર્વાણુને નિકટમાં નિકટ જો કોઈ હોય તેા તે સર્વજ્ઞ છે, અને મોક્ષનેા નિકટમાં નિકટ જો કોઈ માર્ગ હોય તેા તે સર્વજ્ઞદશા છે. આ માર્ગ ઁહુ-
તેા સર્વજ્ઞ- સરલ છે, સીધો છે, વાંકાયુકો નથી; અને જે સીધો સરલ માર્ગ હોય ભક્તમાં ભેદ તે ઁક જ હોય; કારણ કે કોઈ અસુક સ્થળે જવાનેા સીધો-સીધી કેમ? લીટીઁ જતો (Straight-line) માર્ગ ઁક જ હોય, વાંકાયુકા-આડા-અવળા માર્ગ અનેક હોય, ઁ પ્રત્યક્ષસિદ્ધ છે; તેમ મોક્ષ પ્રત્યે સીધો લઈ જતો આ સર્વજ્ઞતારૂપ ઁહુ માર્ગ ઁક જ છે. આવા નિર્વાણુને નિકટમાં નિકટના સરલ સર્વજ્ઞમાર્ગને ભજવું, તે નિર્વાણુનેા નિકટતમ માર્ગ છે, અને તેમાં કોઈ પણ ભેદ નથી, તેા પછી તેને ભજનારા સાચાઆરાધક ભક્ત જનોમાં કેમ ભેદ હોઈ શકે વારું?

“ આગળ જ્ઞાની થઈ ગયા, વર્તમાનમાં હોય;
 થાશે કાળ ભવિષ્યમાં, માર્ગભેદ નહિં હોય. ”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રણકૃત શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

સર્વજ્ઞ અને સર્વજ્ઞભક્તોની ઁકતા-સારાંશ.

સર્વજ્ઞ અને સર્વજ્ઞભક્તોની ઁકતા પ્રાગત અત્રે જે યુક્તિઁ-દલીલોા ગતાવી, તેનેા સાર આ પ્રમાણે—(૧) પારમાર્થિક સર્વજ્ઞ વ્યક્તિભેદ છતાં સામાન્યથી સર્વત્ર

તત્ત્વથી એક છે; અને તેનો વિશેષ સંપૂર્ણપણે અસર્વદર્શીને ગમ્ય નથી. એટલે સામાન્યથી તે સર્વજ્ઞને નિર્દોષપણે યથાશક્તિ તેના આજ્ઞાપાલનપૂર્વક જે કોઈ માનતા હોય તે સર્વ તુલ્ય જ છે, અર્થાત્ સર્વજ્ઞમકતો એક જ છે—જેમ એક રાખના અનેક સેવકો તેના એક ભૂત્યવર્ગમાં જ ગણાય છે. તેમ (૨) દેવોની ભક્તિ ચિત્ર-અચિત્ર બે પ્રકારની છે. તેમાં સંસારી દેવ પ્રત્યેની ભક્તિ ચિત્ર, અને સંસારાતીત અર્થ-પર તત્ત્વ-મુક્ત દેવની ભક્તિ અચિત્ર છે. એટલે તે એક મુક્ત તત્ત્વ પ્રત્યે ગમન ઇચ્છનારા મુમુક્ષુ જોગીજનોનો માર્ગ એકજ છે. (૩) તે મુમુક્ષુઓનો માર્ગ એક જ-શમપરાયણ એવો છે, અને તે સાગરમાં કાંઠાના માર્ગની પેઠે અવસ્થાભેદનો ભેદ છતાં એક જ છે. (૪) નિર્વાણુ નામનું પરં તત્ત્વ નામભેદ છતાં એકજ છે. સદાશિવ, પરંબ્રહ્મ, સિદ્ધાત્મા, તથાતા આદિ યથાર્થ નામોથી ઓળખાતું તે નિર્વાણુ તત્ત્વ સ્વરૂપથી એકજ છે. આણું નિર્વાણુ તત્ત્વ નિરાયાધ, નિરામય, નિષ્ક્રિય ને જન્મમરણાદિ રહિત એણું એકસ્વરૂપ છે. આ નિર્વાણુતત્ત્વને બાણુનારા ને માનનારા મુમુક્ષુ યોગીઓ નિવાહ કેમ કરે ? (૫) આ નિર્વાણુતત્ત્વ સર્વજ્ઞપૂર્વક છે. સર્વજ્ઞત્વ જ એને પામવાનો ઋણુ અને નિકટ એવો એકજ માર્ગ છે, તેના વિના તેની પ્રાપ્તિ નથી થતી. આમ એકસ્વરૂપ નિર્વાણુનો સર્વજ્ઞત્વરૂપ માર્ગ પણ એકજ છે, તે પછી સર્વજ્ઞમાં ભેદ કેમ હોય ? અને તેમાં ભેદ ન હોય તો તે સર્વજ્ઞના સાચા ભક્ત એવા મુમુક્ષુ જોગીજનોમાં પણ ભેદ કેમ હોય ?

। इति सर्वज्ञतत्त्वाभेदप्रतिष्ठापको महाधिकारः ।

ભિન્ન સર્વજ્ઞદેશના અભેદ અધિકાર

દેશનાભેદ કેમ છે ? એમ આશંકીને કહે છે—

चित्रा तु देशनैतेषां स्याद्विनेयानुगुण्यतः ।

यस्मादेते महात्मानो भवव्याधिभिषग्वराः ॥ ૧૩૪ ॥

વૃત્તિ:—ચિત્રા તુ-વળી ચિત્ર નાના પ્રકારની, દેશના-દેશના, 'આત્મા નિત્ય છે,' અને 'અનિત્ય છે,' ઇત્યાદિરૂપે, **एतेषां-એઓની,**-કપિલ, સુગત આદિ સર્વજ્ઞોની, **स्याद्-હોય,** વિનેયાનુ-**गुण्यतः-તથાપ્રકારના** વિનેયોના-શિષ્યોના આનુકૂળપથી-અનુકૂળપણાને લીધે. કાલાન્તર અપાયથી બીરુ એવા શિષ્યને આશીને પર્વાવને ઉપસર્જન-ગોણુ કરતી એવી દ્રવ્યપ્રધાન નિત્ય દેશના; અને ભોગઆસ્વાદને આશીને દ્રવ્યને ઉપસર્જન કરતી એવી પર્યાયપ્રધાન અનિત્ય દેશના. અને તેઓ અન્વય-વ્યતિરેકવાળી વસ્તુના બાણુનારા ન હોય એમ નથી, કારણ કે તો તો સર્વજ્ઞપણુની અનુપપત્તિ હોય, (સર્વજ્ઞપણું ઘટે નહિ). એવા પ્રકારે દેશના તો તથાપ્રકારે મુખ્યદર્શનથી અદુષ્ટ જ છે-નિર્દોષ જ છે. તે માટે કહ્યું-**यस्मादेते महात्मानः-કારણુ કે આ મહાત્માઓ, સર્વજ્ઞો. શું? તો કે-भवव्याधि-भिषग्वराः-ભવવ્યાધિના ભિષગ્વરો છે. સંસારવ્યાધિના પેલોમાં પ્રધાન છે.**

ચિત્ર દેશના એહની, શિષ્ય આનુગણ્ય કાળ;
કારણ એહ મહાત્મ તે, ભવન્યાધિ વૈધરાજ. ૧૩૪

અર્થ :—પરંતુ એઓની ચિત્ર-જૂદા જૂદા પ્રકારની દેશના તે શિષ્યોના આનુગુણ્યથી-અનુકૂળપણાથી હોય; કારણ કે આ મહાત્માઓ ભવન્યાધિના ભિષ્ગૂવરો છે.

વિવેચન

“ જો ગાયો તે સઘળે એક, સકલ દર્શને એજ વિવેક;
સમજાવ્યાની શૈલી કરી, સ્યાદ્વાદ સમજણુ પણ ખરી. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

ત્યારે હવે પ્રશ્ન ઊઠે છે કે જો ઉપરમાં પ્રતિપાદન કર્યું તેમ સર્વજ્ઞોનો અભેદ છે, તો પછી એઓની દેશના ચિત્ર-વિચિત્ર કેમ છે? જૂદા જૂદા પ્રકારની કેમ છે? તેનો અહીં જવાબ આપ્યો છે કે આ કપિલ, બુદ્ધ આદિ સર્વજ્ઞોની દેશના ‘જો ગાયો તે સઘળે એક’ તથા પ્રકારના શિષ્યોના આનુગુણ્યથી-અનુકૂળપણાથી ચિત્ર એટલે કે જૂદા જૂદા પ્રકારની હોવી સંભવ છે; કારણ કે આ મહાત્માઓ ભવન્યાધિના ભિષ્ગૂવરો છે, સંસાર રોગના વૈધરાજો છે.

કપિલ, સુગત-બુદ્ધ આદિને તે તે દર્શનવાદીઓ સર્વજ્ઞ માને છે, પણ તેઓની દેશનામાં-ઉપદેશપદ્ધતિમાં ભેદ પડે છે, તેનું શું કારણ? તેનું યુક્તિસંગત સમાધાન અત્ર મહાનુભાવ શાસ્ત્રકાર મહર્ષિએ આપ્યું છે. અને તે એ છે કે-જોવો ‘સમજાવ્યાની શૈલી કરી’ માફક આવે, તેના આત્માને ગુણુ કરે, એવો બોધ કરવો, ઉપદેશ કરવો યોગ્ય જાણી, તે તે સર્વજ્ઞોએ તેમ કર્યું છે. એટલે કે તથાવિધ શિષ્ય-વિશેષના આનુગુણ્યથી, તેને જેમ ગુણુ ઉપજે તેમ, તેના આત્માનું જે રીતે કલ્યાણ થાય તે રીતે, તેઓએ તેને વિવિધ પ્રકારે ‘સમજાવ્યાની શૈલી કરી’ છે. પાત્રવિશેષને લક્ષમાં લઈ કોઈ પણ પ્રકારે શિષ્યને ઠેકાણુ આણુવો-સ્વસ્થાને લાવવો-‘સમજાવવો,’ એ જ તેઓનો એકાંત હિત હેતુ હોઈ, તેઓની દેશના શૈલી જૂદી પડે છે. દાખલા તરિકે-

કોઈ અનિત્યવાદી શિષ્ય એમ કહે કે-આ દેહાદિ અનિત્ય છે, જગતમાં વસ્તુમાત્ર ક્ષણિક છે, ક્ષણભંગુર છે, તેમ આ આત્મા પણ અનિત્ય છે, તો પછી આ ધર્મ-મોક્ષ આદિ કોના માટે? ને શા માટે કરવા? એમ અનિત્યપણાથી ભીરુ દ્રવ્યપ્રધાન દેશના હોય, ડરતો હોય, તેવા શિષ્યને બોધ કરવાનો હોય-સમજાવવાનો હોય, ત્યારે તેઓએ પર્યાયને ગોણુ કરી, દ્રવ્યપ્રધાન દેશના દીધી કે-અહો ભગ્ય! પ્રત્યેક વસ્તુ દ્રવ્યથી નિત્ય છે, તેમ આ આત્મા પણ

દ્રવ્યથી નિત્ય છે, પર્યાયથી પલટાય છે. ' કંઈ સમુદ્ધ પલટાતો નથી, માત્ર મોળાં પલટાય છે, તેની પેઠે. ' બાલ, વૃદ્ધ ને યુવાન એ ત્રણે અવસ્થાતું સ્મરણ-જ્ઞાન એક જ આત્માને થાય છે, એ પ્રગટ સૂચવે છે કે આત્મા નિત્ય છે. જેમ જૂના વસ્ત્રો બદલીને મનુષ્ય નવાં પહેરે છે, તેમ જીર્ણ ધરેલા દેહને છોડી આત્મા નવા દેહને ગ્રહે છે, જોખીયું બદલાય છે, આત્મા બદલાતો નથી, માટે આત્મા અજર, અમર ને અવિનાશી છે એમ જાણી તું લય મ પામ. x

“ આત્મા દ્રવ્યે નિત્ય છે, પર્યાયે પલટાય;
બાલાદિ વય ત્રણયતું, જ્ઞાન એકને થાય.
અથવા જ્ઞાન ક્ષણિકતું, જે જાણી વદનાર;
વદનારો તે ક્ષણિક નહિ, કર અનુભવ નિરધાર.
કચારે કોઈ વસ્તુને, કેવળ હોય ન નાશ;
ચેતન પામે નાશ તો, કેમાં ભજો? તપાસ. ”

—શ્રીમદ્ રાજવ્યંદ્રણપ્રણીત શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

વળી લોગ પ્રત્યે આસ્થાવંત-આસક્તિ ધરાવતો કોઈ શિષ્ય હોય, તેને ઓધ કરવાના પ્રસંગે, તેઓએ દ્રવ્યને ગૌણ કરી, પર્યાયપ્રધાન એવી અનિત્યદેશના દીધી કે*— ‘ અહો! આ અનિત્ય લોગોમાં ત્હારે આસ્થા કરવી યોગ્ય પર્યાયપ્રધાન નથી. આ બધું જગત્ ક્ષણભંગુર છે. પ્રતિક્ષણે વિનશ્વર છે. ઈર્ષ્યા ને દેશના શોકથી ભરેલો એવો પ્રિયસંયોગ અનિત્ય છે. કુત્સિત આચરણતું સ્થાનક એવું યૌવન અનિત્ય છે. તીવ્ર કલેશ-સમૂહથી ઉપજેલી એવી સંપદાઓ અનિત્ય છે. અને સર્વભાવના નિબંધનરૂપ-કારણરૂપ એવું જીવન પણ અનિત્ય છે. પુનઃ પુનઃ જન્મ, પુનઃ પુનઃ મૃત્યુ, અને પુનઃ પુનઃ ઉચ્ચ-નીચ આદિ સ્થાનનો આશ્રય કરવો પડે છે, એટલે અત્રે સુખ છે નહિ. આમ આ સંસારમાં બધું જ પ્રકૃતિથી

x “ વાસાંસિ જીર્ણાનિ યથા વિહાય, નવાનિ શૃણ્ણાતિ નરોડપરાણિ ।
તથા શરીરાણિ વિહાય જીર્ણાન્યન્યાનિ સંયાતિ નવાનિ દેહી ॥ ”—શ્રી ભગવદ્ગીતા

“ નષ્ટે વસ્ત્રે યથાત્માનં ન નષ્ટં મન્યતે તથા ।

નષ્ટે સ્વદેહેડપ્યાત્માનં ન નષ્ટે મન્યતે બુધઃ ॥ ”—શ્રી પૂજ્યપાદસ્વામીજીકૃત શ્રી સમાધિશતક

* “ અનિત્યઃ પ્રિયસંયોગ દ્વેષ્પર્યાશોકસંકુલઃ । અનિત્યં યૌવનં ચાપિ કુત્સિતાચરણાસ્પદમ્ ॥
અનિત્યાઃ સંપદસ્તીવ્રક્લેશવર્ગસમુદ્ભવાઃ । અનિત્યં જીવિતં ચેહ સર્વભાવનિબંધનમ્ ॥
પુનર્જન્મ પુનર્મૃત્યુર્હીનાદિસ્થાનસંશ્રયઃ । પુનઃ પુનશ્ચ યદતઃ સુખમત્ર ન વિચ્યતે ॥
પ્રકૃત્યસુંદરં હૈવં સંસારે સર્વમેવ યત્ । અતોડત્ર વદ કિં યુક્તા ક્વચિદાસ્થા વિવેકિનામ્ ॥
મુક્ત્વા ધર્મે જગદ્વંચમકલહ્કં સનાતનમ્ । પરાર્થસાધકં ધીરૈઃ સેવિતં શીલશાલિભિઃ ॥

—શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજીકૃત શ્રી શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય. સ્તબક ૧.

અસુંદર છે. એટલા માટે, કહે, એક જગદ્વંદ સનાતન શુદ્ધ ધર્મ શિવાય અત્રે કયાંય વિવેકીઓએ આસ્થા કરવી યુક્ત છે ?' આમ પાત્રલેદે તે તે શિષ્યના ઉપકાર હેતુએ તે સર્વજ્ઞોની દેશનાનો ભેદ પડ્યો હોય એમ સંભવે છે.

વળી તે સર્વજ્ઞો કાંઈ અન્વય-વ્યતિરેકવાળી વસ્તુને બાણુનારા ન હોય એમ નથી, બાણુનારા હોય જ એ નિશ્ચય છે, નહિં તો તેમનું સર્વજ્ઞપણું ઘટે નહિ. કારણ કે અન્વયરૂપ દ્રવ્ય અને વ્યતિરેકરૂપ પર્યાય, એ બન્નેથી યુક્ત એવું વસ્તુસ્વરૂપ તેઓ ન બાણુતા હોય, તો તેઓનું સર્વજ્ઞપણું શી રીતે ? અને અન્યોન્ય વ્યાપ્તિથી તે અન્વય-વ્યતિરેક અર્થાત્ દ્રવ્ય-પર્યાય એ બન્ને મળીને ભેદાભેદ વૃત્તિવાળી જ વસ્તુ છે, એ યુક્તિ-સુસંગત વાત તે સામાન્ય ભુદ્ધિવાળા ભુધજન પણ સમજી શકે છે, તો પછી આ સર્વજ્ઞો ન બાણુતા હોય, એમ કેમ બને ? કારણ કે 'દ્રવ્ય વિનાનો પર્યાય નથી અને પર્યાય વિનાનું દ્રવ્ય નથી,'-એમ અન્યોન્ય વ્યાપ્તિ પ્રસિદ્ધ છે. આ દ્રવ્ય-પર્યાયની અન્યોન્ય વ્યાપ્તિ પણ તેનો એકાંત ભેદ કે અભેદ માનવામાં આવતાં ઘટતી નથી. કારણ કે દ્રવ્ય-પર્યાયનો એકાંત ભેદ માનવામાં આવે, તો અતિપ્રસંગની પ્રાપ્તિ થશે; એકાંત અભેદ માનવામાં આવે, તો તે બન્નેનું એકચ-એકપણું થશે, તો પછી દ્રવ્ય-પર્યાય જૂદા માનવાની શી જરૂર પડી ? અને આમ એકાંત ભેદ કે અભેદ માનવામાં આવશે, તો શબ્દાર્થ પણ ઘટશે નહિં; કારણ કે સર્વત્ર અનુવર્તે-આદ્યો આવે તે અન્વય નામે ઓળખાય છે, અને એકત્ર વર્તી જૂદો તરી આવે તે વ્યતિરેક કહેવાય છે. આમ શબ્દાર્થ પણ એકાંત પક્ષમાં ઘટશે નહિં. વળી 'અન્યોન્ય વ્યાપ્તિ' એમાં 'અન્યોન્ય' એ શબ્દો ભેદ સૂચવે છે, અને 'વ્યાપ્તિ' એ અભેદ બતાવે છે. માટે એ બન્નેનો ભેદાભેદ માનવામાં આવે તો જ અન્યોન્ય વ્યાપ્તિનો સંભવ થાય. તાત્પર્ય કે-અન્વય-વ્યતિરેકની* અન્યોન્ય વ્યાપ્તિથી વસ્તુ ભેદાભેદરૂપ જ છે, અર્થાત્ દ્રવ્ય-પર્યાયની અન્યોન્ય વ્યાપ્તિથી ભેદાભેદ વૃત્તિવાળી વસ્તુ છે, વસ્તુ દ્રવ્ય-પર્યાયમય છે, એમ ન્યાયથી અવિરુદ્ધપણે સિદ્ધ છે.

અન્વય-
વ્યતિરેકરૂપ
વસ્તુ

‘સ્વાદ્વાદ
સમજાણુ પાણુ
ખરી’

* “અન્વયો વ્યતિરેકશ્ચ દ્રવ્યપર્યાયસંજ્ઞિતૌ । અન્યોન્યવ્યાપ્તિતો ભેદાભેદવૃત્તયેવ વસ્તુ તૌ ॥
નાન્યોઽન્યવ્યાપ્તિરેકાંતભેદેઽભેદે ચ યુજ્યતે । અતિપ્રસંગાદૈકયાચ્ચ શબ્દાર્થાનુપપત્તિતઃ ॥
અન્યોઽન્યમિતિ ઘજ્ઞેદં વ્યાપ્તિશ્ચાહ વિપર્યયમ્ । ભેદાભેદે દ્વયોસ્તસ્માદન્યોન્યવ્યાપ્તિસંભવઃ ॥
एवं न्यायाविरुद्धेऽस्मिन् विरोधोद्भावनं नृणाम् । व्यसनं वा जडत्वं वा प्रकाशयति केवलम् ॥”
પ્રલાદિ. (વિશેષ માટે જુઓ) શ્રી હરિશ્વરસૂરિકૃત શાસ્ત્રવાર્તાસિમુચ્યય, સ્તબક ૭.
“ णत्थि विणा परिणामं अत्थो अत्थं विणह परिणामो ।
द्वयगुणपज्जयत्थो अत्थो अत्थित्तणिव्वत्तो ॥ ”
—શ્રી કુંદકુંદાચાર્યજીપ્રણીત પ્રવચનસાર.

અર્થાત્—પરિણામ વિનાનો અર્થ નથી, અને અર્થ વિનાનો પરિણામ નથી. દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય-સ્થિત અર્થ અસ્તિતવથી સિદ્ધ થાય છે.

આવું સદ્બુદ્ધિગમ્ય ન્યાયપ્રસિદ્ધ વસ્તુસ્વરૂપ જ્ઞાની એવા સર્વજ્ઞોની જાણ જ્ઞાપક હોય, એમ કેમ અને ? ન જ અને. તેવું યથાર્થ વસ્તુસ્વરૂપ તેઓ અવશ્ય જાણતા જ હોવા જોઈએ, પરંતુ શિષ્યના હિતહિતુએ તેઓએ તેવા તેવા પ્રકારે ગોણુ-પ્રધાન ભાવથી જૂદી જૂદી દેશના કરી છે, માટે તે અદુષ્ટ જ છે, નિર્દોષ જ છે; કારણ કે નિત્ય દેશના કરતાં પર્યાયનો ગોણુભાવ, અને અનિત્ય દેશના કરતાં દ્રવ્યનો ગોણુભાવ, તે મહા-નુભાવોના હૃદયમાં હોવો જ જોઈએ. કોઈ પણ દેશના અમુક નય-અપેક્ષાના પ્રધાનપણથી ને અન્ય અપેક્ષાના ગોણુપણથી જ યર્ષ શકે; કારણ કે વચનમાં એક વખતે એક અપેક્ષા જ આવી શકે, અને જ્ઞાનમાં તો સર્વ અપેક્ષા એકી સાથે ભાસ્વમાન થાય, છતાં વચનથી તો અનુક્રમે એક એક અપેક્ષા જ ગોણુ-મુખ્યભાવે કહી શકાય. એટલે તે મહાનુભાવોનું કથન એકાંતિક નથી, એમ આશય સમજાય છે.

“કુંથુનાથ પ્રભુ દેશનારે, સાધક સાધન સિદ્ધિ;
ગોણુ મુખ્યતા વચનમાં રે, જ્ઞાન તે સકલ સમૃદ્ધિરે. કુંથુ જિનેસર !
વસ્તુ અનંત સ્વભાવ છે રે, અનંત કથક તસુ નામો;
આહક અવસર ઓધથી રે, કહેવે અર્પિત કામો રે. કુંથુ” —શ્રી દેવચંદ્રશ.

અને તેવા પરમ ઉપકારી મહાત્મા મહાપુરુષો આમ કરે એમાં આશ્ચર્ય નથી, કારણ કે કોઈ પણ પ્રકારે આ જીવનો સંસારરૂપ મહારોગ મટે એ જ તેમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો. એટલે ભવવ્યાધિના ભિષગવરો-વૈદ્યરાજો જેવા આ સર્વજ્ઞોએ ભવવ્યાધિના તે તે જીવની પ્રકૃતિ ઓળખી, તેને માફક આવે, અનુકૂળ પડે, ગુણ ભિષગવરો કરે, એવી દેશના ઔષધિ તેઓને આપી. વ્યવહારમાં પણ કુશળ વૈદ્યરાજ હોય તે રોગીની પ્રકૃતિ ઓળખી, રોગનું નિદાન પારખી, બરાબર ચિકિત્સા કરી, તેને યોગ્ય અનુપાનયુક્ત ઔષધાદિ આપે છે. તેમાં પિત્ત પ્રકૃતિવાળાને જે ઔષધ માફક આવે, તે કફવાળાને ન આવે; કફવાળાને સદે, તે પિત્ત પ્રકૃતિને ન કાવે; વાત પ્રકૃતિને ગુણુ કરે, તે કફપ્રકૃતિને અવગુણુ કરે; ઇત્યાદિ અપેક્ષા લક્ષમાં રાખી તે ઔષધપ્રયોગ કરે છે. તેમ આ ભવરોગના વૈદ્યરાજ મહાત્મા સર્વજ્ઞોએ પણ તેવા તેવા પ્રકારે જીવની પ્રકૃતિ પ્રમાણે વિવેક કરીને તેવી ભિન્ન ભિન્ન દેશના-ઔષધિને* પ્રયોગ કર્યો છે, એમ સમજાય છે.

આ ઉપરથી શું ? તે કહે છે—

* “વિજ્ઞાનમાત્રમયેવં વાહ્યસંગનિવૃત્તિયે । વિનેયાન્ કાંશ્ચિદ્દાશ્રિત્ય યદ્વા તદ્દેશનાર્હતઃ ॥
ન ચૈતદપિ ન ન્યાસ્ત્યં યતો બુદ્ધો મહામુનિઃ । સુવૈદ્યવદ્વિના કાર્યં દ્રવ્યાસત્યં ન ભાષતે ॥”
“અન્યે ત્વમિદધત્યેવમેતદાસ્થાનિવૃત્તયે । ક્ષણિકં સર્વમેવેતિ બુદ્ધેનોક્તં મહાત્મના ॥”
—શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય.

યસ્ય યેન પ્રકારેણ બીજાધાનાદિસંભવઃ ।

સાનુબન્ધો ભવત્યેતે તથા તસ્ય જગુસ્તતઃ ॥ ૧૩૫ ॥

સાનુબન્ધ ધીજ આદિનો, સંભવ જેને જેમ;
તેને એઓએ અહીં, યોધ કર્યો છે તેમ. ૧૩૫

અર્થઃ—જેને જે પ્રકારે સાનુબન્ધ ધીજધાન આદિનો સંભવ થાય, તેના પ્રત્યે તેવા પ્રકારે તેઓએ તેટલા માટે કહ્યું છે.

વિવેચન

“ ભવરોગના વૈધ જિનેશ્વરે, ભાવોષધ તુજ ભક્તિ;
દેવચંદ્રને શ્રી અરિહંતનો, છે આધાર એ વ્યક્તિ. ”—શ્રી દેવચંદ્રજી

અને આમ ઉપરમાં કહ્યું તેમ આ મહાત્મા સર્વજ્ઞે ભવવ્યાધિના લિપિગૂવરો છે—સંસારરોગના વૈધરાજે છે, એટલા માટે જ જે પ્રાણીને જે પ્રકારે સાનુબન્ધ ધીજધાન આદિનો સંભવ થાય, તેવા પ્રકારે તેઓએ, કુશલ ધીજધાનાદિ માલીની પેઠે, તેના પ્રત્યે ઉપદેશકાર્ય કર્યું. તે આ પ્રકારે—વનસ્પતિ-થાય તેવો યોધ શાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે કોઈ છોડને ઊગવા માટે અમુક જાતનું ખાતર જોઈએ છે. કોઈ ધીજ છોડને માટે ધીજ જાતનું ખાતર ખપે છે. આમ જૂદા જૂદા છોડને માટે જૂદી જૂદી જાતનું ખાતર નાંખવું પડે છે. આ મુદ્દો લક્ષમાં રાખીને કુશલ માલી યોગ્ય ભૂમિમાં ધીજધાન થાય, ધીજ રોપાય, ઊગી નીકળે, એવું ખાતર નાંખે છે. તેમ આ કુશલ લિપિગૂવરો પણ યોગ્ય પાત્રવિશેષરૂપ શિષ્યની ચિત્તભૂમિમાં સમ્યગ્ યોધ-ધીજનું આધાન થાય, રોપણ થાય, તેવું ભવોદ્દેગ ઉપજે એવું ઉપદેશરૂપ ખાતર નાંખે છે.

માળી જેમ ધીજધાન થયા પછી પણ, ધીજ રોપાયા પછી પણ, તેમાંથી અંકુર-ફણ્ગો ફૂટે તેમ જલસિંચન કરે છે; તેમ આ નિપુણ વૈધરાજે પણ તે તે શિષ્યને તે યોધધીજ ઊગી નીકળી તેમાંથી અંકુર ફૂટે એવું સદુપદેશજલ સિંચે છે. પછી માળી જેમ તે કુમળા છોડને રક્ષવા માટે તેની આસપાસ વૃત્તિ-વાડ કરે છે, ક્યારે ખાધે છે, અને તેને પાણી પાયા કરે છે; તેમ આ નિષ્ણાત વૈધવરો શિષ્યના ઊગતા યોધરૂપ

વૃત્તિઃ-યસ્ય—જે પ્રાણીને, યેન પ્રકારેણ—નિત્યદેશના આદિ લક્ષણત્રણા જે પ્રકારે, બીજાધાનાદિ-સંભવઃ—ધીજધાન આદિનો સંભવ,—તથાપ્રકારે ભવોદ્દેગ આદિ ભાવે કરીને, સાનુબન્ધો ભવતિ—સાનુબન્ધ થાય,—તેવા પ્રકારે ઉત્તર ગુણ્યવૃદ્ધિ વડે કરીને, યતે—આ સર્વજ્ઞોએ તથા—તેવા પ્રકારે, તસ્ય—તેને, તેના પ્રત્યે, જગુઃ—કહ્યું છે, ગાયુઃ છે, તતઃ—તેટલા માટે.

છોડને રક્ષવા માટે વ્રત-વૃત્તિરૂપ વાડનો પ્રબંધ કરી આપી, તેને તેવા પ્રકારનું સફળોદ-જલ પાયા કરી પરિવૃદ્ધિ પમાડે છે.

અને પછી ખૂબ કાળજીથી-માવજતથી છોડને ઉછેરીને જેમ માલી તે છોડ ફૂલ-ફૂલથી શોભતું વૃક્ષ થાય તેવું કરે છે; તેમ આ ભિષગ્વરો પણ શિષ્યનો ઓધરૂપ છોડ

મોક્ષવૃક્ષરૂપ બને એમ કરે છે. આમ જેમ કુશલ માલી બીજાધાનથી વૃક્ષ માંડીને ફૂલભારથી નમ્ર વૃક્ષ થવા પર્યંત છોડની કાળજીભરી સંભાળ લે છે; તેમ આ મહાનિયુક્ત વૈદ્યરાજે શિષ્યને સાનુબંધ બીજા-ધાનાદિ થાય, અર્થાત્ સમ્યક્ ઓધબીજ ભગી નીકળી, ઉત્તરોત્તર શુભવૃદ્ધિ પામી, યાવત્ મોક્ષરૂપ પ્રાપ્ત થાય, તેમ ઉપદેશામૃત જલધારા વહાવી નિષ્કારણ કરુણાથી કાળજીભરી સંભાળ લે છે.

કારણ કે આવા પરમ વિવેકી, પરમ કૃપાળુ, પરમ કૃપાનિધાન આ ભાવ-વૈદ્યરાજેનો એકાંત હેતુ ગમે તેમ કરીને શિષ્યનું કલ્યાણ કરવાનો છે. જેમ સફૂલનો હેતુ રોગીને જેમ બને તેમ જલદી રોગસુક્રમ કરવાનો-સાજે કરવાનો જ હોય છે; એકાંત શિષ્ય પછી ગમે તે ઓસડથી સારો થતો હોય, તો તે ઓસડ તે નિઃસંકોચ-કલ્યાણ હેતુ પણ અજમાવે છે. તેમ આ ભાવરોગના ભિષગ્વરો પણ જે ઉપદેશ ઓષધિથી આ જીવનો ભવરોગ મટે, તેની આત્મજ્ઞાંતિ ટળે, તે ઓષધિનો નિઃશંક પ્રયોગ કરતાં અચકાતા નથી, કારણ કે તેઓનો એકાંત હેતુ જેમ બને તેમ જલદી જીવનો ભવરૂપ ભાવરોગ મટાડવાનો છે, જીવની આત્મજ્ઞાંતિ ને તેથી થતી ભવજ્ઞાંતિ દૂર કરવાનો છે; એટલે નિત્યપ્રધાન દેશનાથી શિષ્યને ગુણુ થાય એમ છે એવું લાગ્યું, તો તેઓએ નિત્યદેશના ઉપર ભાર મૂક્યો; અને અનિત્યપ્રધાન દેશનાથી લાભ થાય એમ છે એવું દેખ્યું તો અનિત્યદેશના પર ભાર મૂક્યો. જ્યાં જેમ ઘટે તેમ વિવેક વાપરી તેઓએ યથાયોગ્ય ઉપદેશ દીધો. આમ પરમાર્થહેતુએ કરીને સર્વજ્ઞોની દેશનામાં ભેદ પડ્યો હશે, એમ આશય સમજાય છે.

“ આત્મજ્ઞાંતિ સમ રોગ નહિ, સદ્ગુરુ વૈદ્ય સુબળુ;
ગુરુ આજ્ઞા સમ પથ્ય નહિ, ઓષધ વિચાર ધ્યાન. ”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ

પરિહારાન્તર-બીજા પ્રકારનો શંકાનો પરિહાર (સમાધાન) કહે છે—

एकापि देशनैतेषां यद्वा श्रोतृविभेदतः ।

अचिन्त्यपुण्यसामर्थ्यात्तथा चित्रावभासते ॥ ૧૩૬ ॥

વૃત્તિ:-एकापि देशना—દેશના એક છતાં, તેઓના મુખમાંથી વિનિર્ગમને-નીકળવાને આશ્રીને એક છતાં, વૈતેષાં-આ સર્વજ્ઞોની, यद्वा-અથવા તો, श्रोतृविभेदतः-શ્રોતાઓના વિભેદથી, तथा-ભવ્યતાના ભેદ કરીને, अचिन्त्यपुण्यसामर्थ्यात्-અચિન્ત્ય પુણ્યના સામર્થ્યથી, એટલે કે પર ઓષધના આશ્રયથી ઉપાર્જીલા કર્મના વિપાકને લીધે, એમ અર્થ છે, तथा-તેવા નિલ આદિ પ્રકારે, चित्रावभासते-ચિત્ર અવભાસે છે.

એક છતાં તસ દેશના, શ્રોતાએદથી તેમ;
અચિન્ત્ય પુણ્ય સામર્થ્યથી, ચિત્ર ભાસતી એમ. ૧૩૬

અર્થે:—અથવા તો એઓની (સર્વજ્ઞોની) દેશના એક છતાં, શ્રોતાઓના વિલેદે કરીને, અચિન્ત્ય પુણ્ય સામર્થ્યને લીધે, તથાપ્રકારે ચિત્ર-જૂદી જૂદી અવભાસે છે.

વિવેચન

અથવા તો સર્વજ્ઞોની વાણીમાં લેદ કેમ પડે છે? એ વિરોધનો પરિહાર કરવા માટે બીજો યુક્તિસંગત સુલાસો અહીં કર્યો છે:—એઓની દેશના એક છતાં, શ્રોતાઓના વિલેદે કરીને, અચિન્ત્ય પુણ્ય સામર્થ્યના પ્રભાવને લીધે, તેવા સર્વજ્ઞ દેશના પ્રકારે ચિત્ર ભાસે છે! અર્થાત્ એ સર્વજ્ઞોના મુખવિનિર્ગમને અપેક્ષાને એક છતાં ચિત્ર એટલે કે એઓના મુખમાંથી નીકળી તે અપેક્ષાએ તો તેઓની દેશના ભાસે! એક છે, છતાં તથાભવ્યત્વના લેદથી શ્રોતાઓના લેદને લીધે તે ચિત્ર ભાસે છે! આમ તે સર્વજ્ઞોના મુખમાંથી ઝરેલી વાણી તો એક જ પ્રકારની છે, પરંતુ શ્રોતાઓમાં તથાભવ્યત્વનો લેદ હોય છે, જૂદી જૂદી ભવ્યતા-યોગ્યતા હોય છે, એટલે શ્રોતાઓનો લેદ પડે છે, તેથી કરીને તે સર્વજ્ઞવાણી એઓના અચિન્ત્ય પુણ્ય પ્રભાવથી તે તે શ્રોતાને ચિત્ર-જૂદી જૂદી પ્રતિભાસે છે! એટલે પોતપોતાની ભવ્યતા પ્રમાણે પ્રત્યેક શ્રોતા સર્વજ્ઞવાણીને પોતપોતાને ઉપકારી એવી અનુકૂળ અપેક્ષામાં સમજી જાય છે, પોતપોતાને કલ્યાણકારી અનુકૂળ અર્થમાં ગ્રહણ કરી જાય છે, એટલે પ્રત્યેક સાંભળનાર જાણે એમજ સમજે કે ભગવાન આ જાણે મનેજ ઉદ્દેશીને કહી રહ્યા છે! એમજ કહેવાય છે કે સમવસરણમાં બિરાજી ભગવાન તીર્થ કર સર્વજ્ઞદેવ દેશના આપે છે, ત્યારે પશુ-પક્ષી, મનુષ્યાદિ સર્વ કોઈ પોતપોતાની ભાષામાં તેનો ભાવ સમજી જાય છે, તેનો અર્થ ગ્રહણ કરી લે છે! આવો અફલુત સર્વજ્ઞનો વચનાતિશય હોય છે, તે એ જ પરમાર્થ સૂચવે છે.

અને આમ એક વાણી પણ અનેકરૂપે-ચિત્રરૂપે ભાસ્યમાન થાય છે, તે ભગવાન સર્વજ્ઞના અચિન્ત્ય પુણ્ય *સામર્થ્યનો જ પ્રભાવ છે. કારણ કે ‘સવિ ભવ કર્ણ શાસન-રસી’ એવી પરમ ઉદાત્ત પરોપકાર ભાવનાના બલથી, પરોપદેશના કારણે કરી, તેઓએ મહાપુણ્યસંભાર સંચિત કર્યો હતો. તે પુણ્યના પરિપાકવશે કરીને આવો અમત્કારકારી અતિશયવંત મહાપ્રભાવ તેઓનો વર્તે છે! જેમ મેઘવૃષ્ટિ તો એક જ હોય છે, પણ ભૂમિ પર પડતાં, તે તે ભૂમિના આકાર પ્રમાણે જૂદા જૂદા વહેળા વહે છે, તેમ આ સર્વજ્ઞાએ વર્ષાવેલ બોધધારામય ઉપદેશવૃષ્ટિ એક જ પ્રકારની છે, છતાં બિન્ન બિન્ન શ્રોતા પાત્રની

x “તેષામેવ સ્વસ્વમાષાપરિણામમનોહરમ્ ।

અપ્યેકરૂપં વચનં યત્તે ધર્માવબોધકૃત્ ॥” —શ્રી હુમયંદ્રાચાર્યજીકૃત પીતરાગસ્તવ.

ચિત્તભૂમિમાં પડતાં તે ભિન્ન ભિન્ન અર્થપ્રવાહ ધારણ કરે છે ! આ તેમનો અપૂર્વ વચનાતિશય સૂચવે છે !

“ વાણી ગુણ પાંત્રીશ અનોપમ, અવિસંવાદ સરૂપે રે;
ભવ દુઃખવારણ શિવસુખ કારણ, સૂધો ધર્મ પ્રરૂપે રે. ”—શ્રી દેવચંદ્ર

અને એમ પણ ગુણ નથી એમ નથી, તે કહે છે—

यथाभव्यं च सर्वेषामुपकारोऽपि तत्कृतः ।
जायतेऽवन्ध्यताप्येवमस्याः सर्वत्र सुस्थिता ॥ १३७ ॥

એવી ઉપજે સર્વનો, યથાભવ્ય ઉપકાર;
અવન્ધ્યતા સ્થિત એહની, સર્વત્ર એહ પ્રકાર. ૧૩૭

અર્થ:—અને યથાભવ્ય (ભવ્ય પ્રમાણે) સર્વનો તેનાથી કરાયેલો ઉપકાર ઉપજે છે; આમ આ દેશનાની આ અવન્ધ્યતા (સફળતા) પણ સર્વત્ર સુસ્થિત એવી છે.

વિવેચન

“ વચનામૃત વીતરાગના, પરમ શાંત રસમૂળ;
ઓષધ જે ભવરોગના, કાયરને પ્રતિકૂળ. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

અને આમ સર્વજ્ઞદેશના એક છતાં ભિન્ન ભિન્ન શ્રોતાને ભિન્ન ભિન્ન ભાસે છે, તેપણુ વિશેષ આશ્ચર્યકારી તે એ છે કે તેનાથી તે સર્વનો યથાભવ્યત્વ પ્રમાણે ઉપકાર પણ થાય છે. આમ સર્વજ્ઞ વાણીની સર્વત્ર સુસ્થિત એવી અવન્ધ્યતા-અનિષ્ફળતા ઉપજે છે.

શ્રી સર્વજ્ઞવાણી એકરૂપ છતાં ચિત્રરૂપે ભાસે છે, એટલું જ નહિ પણ, તે પાવન અમૃતવાણી જે સાંભળે છે, તે સર્વ સાંભળનાર શ્રોતાનો તેના ધરી ઉપકાર પણ થાય છે;

વૃત્તિ:—યથાભવ્યં ચ-અને યથાભવ્ય, ભવ્યને સદશ, સર્વેષાં-સર્વોનો, ઉપકારોઽપિ-ઉપકાર પણ, ગુણ પણ, તત્કૃતઃ-તેનાથી કરાયેલો, દેશનાથી નિષ્પન્ન-નીપજેલો, જાયતે-ઉપજે છે, પ્રાદુર્ભવે છે, પ્રગટે છે, અવન્ધ્યતાઽપિ-અવન્ધ્યતા પણ, અનિષ્ફળતા પણ, एवम्-એમ, ઉક્ત નીતિથી અસ્યા:-આની આ દેશનાની, સર્વત્ર સુસ્થિતા-સર્વત્ર સુસ્થિત એવી.

* “ પ્રકૃષ્ટપુણ્યસામર્થ્યાત્પ્રાતિહાર્યસમન્વિતઃ ।

अवन्ध्यदेशनः श्रीमान्यथाभव्यंनि योगतः ॥ ”

—યોગબિન્દુ.

સર્વજ્ઞની અવધ્ય દેશના અને તે ઉપકાર, સાંભળનારનું જેવું જેવું ભગ્યસ્વ-યોગ્યપણું હોય તે પ્રમાણે થાય છે. જેવી જેવી જેની જેની યોગ્યતા-પાત્રતા છે, તેવો તેવો તેને તેને ઉપકાર થાય છે, ગુણ ઉપજે છે, આત્મલાભ થાય છે. જેવી જેવી જેની જેની ક્ષીણવાની શક્તિ, જેવો જેવો જેનો ક્ષયોપશમનિષેષ, તેવો તેવો ઝોધ તે ક્ષીણે છે જેમ કોઈ અમૃતસરોવર ભર્યું હોય, તેમાંથી જેવડું પાત્ર હોય, તેવડું પાત્રપ્રમાણુ થકણુ થાય છે. તેમ આ સર્વજ્ઞ વચનામૃત સાગરમાંથી તથાવિષ પાત્રપ્રમાણુ થકણુ થાય છે તે અમૃતસિંધુમાંથી જેનાથી જેટલું અને તેટલું યથાશક્તિ અમૃતપાત્ર યથેચ્છપણે સર્વ કોઈ ઓતા કરે છે, અને તેથી તેને તથાપ્રકારનો આત્મગુણુ થાય છે, તે ચોક્કસ.

“ ભવ ઉપાધિ ગદ ટાળવા, પ્રભુજી છો વેઠ અમોઘ રે;
રત્નત્રયી ઓષધ કરી, તમો તાર્યાં ભવિજન ઝોધ રે.
દેવ વિશાલ ભિણુંદની, તુમે ધ્યાવો તત્ત્વસમાધિ રે. ”—શ્રી દેવચંદ્રજી

કારણ કે રોગીને સાચો વૈદ્ય મળ્યો છે, અને અમોઘ અમૃત ઓષધિનો જોગ મળ્યો છે, તો તેનો રોગ દૂર કેમ ન થાય ? તેમ આત્મજ્ઞાંતિથી ઉપજેલો આ ભવરૂપ મહારોગ જેને લાગુ પડ્યો છે, એવા આ ભવ્ય શ્રોતાજનેને શ્રી સર્વજ્ઞરૂપ પરમ ઓષધનો ગુણુ: સફવૈદ્યનો જોગ લાભ્યો છે, ને તેઓએ પ્રયોજેલી પરમ ઓષધિરૂપ ત્રિદોષનો નાશ અમૃતવાણી કાને પડી છે, તો પછી તેઓને તે રોગ કેમ ન મટે ? કેમ ન હઠે ? રોગીનો રોગ હઠે છે કે નહિં, તેને ગુણુ થાય છે કે નહિં, તે તેના દોષ દૂર થવારૂપ ચિહ્નથી પરખાય છે. જેમ વાત, પિત્ત ને કફની વિષમતાથી ઉપજેલા ત્રિદોષથી કોઈ પીડાતો હોય, તેને ઓષધ આપવામાં આવતાં જો તેનો ત્રિદોષ દૂર થતો દેખાય તો સમજવું કે આ ઓષધથી તેને ગુણુ થયો; તેમ આ ભવરોગી રાગ, દ્રેષ ને મોહરૂપ ત્રિદોષ સન્નિપાતથી પીડાઈ રહ્યો છે, તેનો આ રાગ-દ્રેષ મોહરૂપ ત્રિદોષ જો ‘પરમ શાંત રસમૂગ સર્વજ્ઞ વચનામૃત’થી દૂર થયો, વા ઝોઝો થયો, તો જાણવું કે આ ઓષધનો આ ગુણુ છે. અને આ સર્વજ્ઞ વચનામૃત શ્રવણથી તે ત શ્રોતાના રાગ-દ્રેષ-મોહરૂપ ત્રિદોષ અવશ્ય દૂર થાય છે, દૂર હઠે છે, મોળા પડે છે, એ નિક્ષિત છે. એમ કહેવાય છે કે, સર્વજ્ઞદેશના સાંભળી મોહપટલ દૂર થતાં કંઈક જીવોને સર્વવિરતિ પરિણામ-ભાવ ઉપજે છે, કંઈક જીવો દેશવિરતિભાવને પામે છે, કંઈક જીવોને સમ્યગ્દર્શન સાંપડે છે, અને કંઈક જીવો શુભભાવમાં સ્થિતિ કરે છે.

“ મોહી જીવ લોહકો કાંચન, કરવે પારસ ભારી હો;
સમકિત સુરતરુ વન સેચનમેં, વર પુષ્કર જલધારી હો. ”—શ્રી દેવચંદ્રજી

કારણ કે અનંત અનંત ભાવલેહથી ભરેલી, તથા અનંત અનંત નયનિક્ષેપે વ્યાખ્યાન કરેલી, એવી સર્વજ્ઞવાણી સકલ જગત્ની હિતકારિણી છે, મોહની હારિણી છે, ભવસાગરની તારિણી છે, અને મોક્ષની આરિણી છે. એવી સર્વજ્ઞવાણીને ‘જિનેશ્વરતણી ઉપમા આપવાની તમા રાખવી તે ફોગટ છે, અને ઉપમા આપવાની વાણી, જાણી કોઈ ધૃષ્ટતા કરે તો તેના ઉપરથી તેની પોતાની મતિનું માપ નીકળી તેણે જાણી છે’ જાય છે ! આવી પરમ શુભકારિણી સર્વજ્ઞવાણીનો જાલ જીવો ખ્યાલ નથી પામતા, તે શુભજ્ઞાણી વાણી તો જેણે જાણી તેણે જ જાણી છે. અને તેવા પ્રકારે શ્રી ‘જિનેશ્વરની વાણી’ની અનન્ય ભાવથી પરમ પ્રશંસા કરતા અમર કાવ્યમાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ લલકાર્યું છે:—

“ અનંત અનંત ભાવલેહથી ભરેલી ભરી, અનંત અનંત નય નિક્ષેપે વ્યાખ્યાની છે; સકળ જગતહિતકારિણી હારિણી મોહ, તારિણી ભવાઘ્નિ મોક્ષ આરિણી પ્રમાણી છે; ઉપમા આખ્યાની જેને, તમા રાખવી તે વ્યર્થ, આપવાથી નિજ મતિ, મપાઈ મેં માની છે; અહો રાજચંદ્ર! જાલ, ખ્યાલ નથી પામતા એ, જિનેશ્વર તણી વાણી જાણી તેણે જાણી છે.”
— મોક્ષમાળા.

આમ સર્વજ્ઞવાણી શ્રીતાએને યથાર્થેભ્ય ઉપકારરૂપ શુભ અવશ્ય કરે છે, એટલા માટે એનું સર્વત્ર અવધ્યપણું છે, અનિષ્ફળપણું છે, અમોઘપણું છે, અર્થાત્ સર્વદા સર્વથા સર્વત્ર સફળપણું છે, એ નિશ્ચિત સ્થિતિ છે. સર્વજ્ઞવાણી રામજાણુ જેવી અમોઘ છે, કદી પણ ખાલી જતી નથી.

પ્રકારાન્તર (બીજો સમાધાન પ્રકાર) કહે છે:—

યદ્વા તત્તન્નયાપેક્ષા તત્કાલાદિનિયોગતઃ ।

ઋષિભ્યો દેશના ચિત્રા તન્મૂલૈષાપિ તત્ત્વતઃ ॥ ૧૩૮ ॥

તત્કાલાદિ નિયોગથી, તે તે નયસાપેક્ષ;

ચિત્ર દેશના ઋષિથી, તન્મૂલ આ પણ પેખ. ૧૩૮

અર્થ:—અથવા તો તે તે નયની અપેક્ષાવાળી ચિત્ર દેશના તે કાલ આદિ નિયોગથી ઋષિઓ થકી પ્રવર્તી છે; આ પણ તત્ત્વથી તે સર્વજ્ઞમૂલવાળી છે.

વૃત્તિ:—યદ્વા-અથવા તો, તત્તન્નયાપેક્ષા-તે તે નયની અપેક્ષાવાળી, દ્રવ્યારિતકાય આદિને અધિકૃત કરી-આશ્રીને, તત્કાલાદિનિયોગતઃ-તે કાલ આદિના નિયોગથી, દુષ્પમ આદિના યોગથી, ઋષિભ્યઃ-ઋષિઓ થકી, કપિલ આદિ યકી જ, દેશના ચિત્રા-દેશના ચિત્ર છે. અને આ પણ નિર્મૂલ નથી, એટલા માટે કથું-તન્મૂલૈષાપિ-તે સર્વજ્ઞદેશનામૂલ આ પણ, તત્ત્વતઃ-તત્ત્વથી, પરમાર્થથી, તેના પ્રવચનના અનુસાર થકી તથાપ્રકારે પ્રવર્તિતને લીધે.

વિવેચન

“ રચના જિન ઉપદેશકી, પરમોત્તમ તિલુ કાલ;
ઈનમેં સબ મત રહત હૈ, કરતેં નિજ સંભાલ. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

અહીં વળી પ્રસ્તુત વાતનો ખીબ પ્રકારે ખુલાસો કર્યો છે. તે કાળ આદિના નિયોગથી તે તે નયની અપેક્ષાવાળી આ ચિત્ર દેશના કૃષિલ આદિ ઋષિઓ થકીજ પ્રવર્તી છે; અને આ ઋષિદેશનાનું મૂલ પણ તત્વથી સર્વજ્ઞદેશના જ છે; કાલાદિ સાપેક્ષ કારણ કે સર્વજ્ઞપવચનના અનુસારે જ તેની તથાપ્રકારે પ્રવૃત્તિ છે. આમ ચિત્ર ઋષિદેશના તે તે દેશના ચિત્ર-જૂરી જૂરી ભાસે છે, તેનું પ્રકારાંતરે આ યુક્તિયુક્ત કારણ પણ સંભવે છે કે—તેવી જૂરી જૂરી દેશના સ્વયં ઋષિઓ થકી જ આલી આવી છે, અર્થાત્ કૃષિલ આદિ ઋષિઓએ જ તેની ભિન્ન ભિન્ન દેશના પ્રવૃત્તિ કરી છે. અને તેમ કરવામાં તેઓ દેશ-કાલ આદિ જોઈ વિચારીને પ્રવર્ત્યા છે. સર્વત્ર દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, ભાવ આદિ જોઈને પ્રવર્તવું એ વિચક્ષણનું કર્તવ્ય છે એવો નિયમ છે. એટલે એ મહાનુભાવોએ દુઃખમ કાળ-કરાલ કલિકાલ વગેરે પરિસ્થિતિ લક્ષમાં લઈને, અને જીવોના સત્ત્વ-સંવેગ ને વિજ્ઞાનવિશેષ ખ્યાલમાં રાખીને અનુયાસન કર્યું છે, દ્રવ્યાસ્તિક આદિ નયની અપેક્ષાએ જાતજાતની દેશના કરી છે. શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકર સૂરીશ્વરે કહ્યું છે કે—

“ દેશકાલાન્વયાચારવયઃ પ્રકૃતિમાત્મનામ્ ।

સત્ત્વસંવેગવિજ્ઞાનવિશેષાઞ્જાનુશાસનમ્ ॥ ”—દ્વાત્રિંશત્ દ્વાત્રિંશિકા.

દેશકાલાદિ જોતાં જો નિત્યદેશના ઉપકારી લાગી, તે તેઓએ દ્રવ્યાસ્તિકે નયના પ્રધાનપણે ઉપદેશ કર્યો; જો અનિત્ય દેશના ઉપયોગી લાગી, તે પર્યાયાસ્તિકે નયની મુખ્યતાથી ઉપદેશ કર્યો; અથવા અન્ય કોઈ અપેક્ષા કાર્યકારી લાગી, તે તેને પ્રધાનપદ આપી ઉપદેશ કર્યો. આમ તે તે નયને—અપેક્ષાવિશેષને આશ્રીને તેઓએ સર્વત્ર તેવી તેવી ઉપદેશ પદ્ધતિ અંગીકાર કરી છે; કારણ કે ગમે તેમ કરી જીવની આત્મજાંતિ દૂર કરી, તેને નિજ આત્મસ્વરૂપનો લક્ષ કરાવી ‘ ઠેકાણું આણુવો, ’ એ જ એક એમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો. એટલે એ જ એક વિવેક તેઓએ સર્વત્ર નિજ નિજ દર્શનમાં ગાયો છે, અને તે સમજાવવા માટેની જૂઠી જૂઠી શૈલી—કથનરીતિ અખત્યાર કરી છે.

“ જો ગાયો તે સઘળે એક, સકળ દર્શને એજ વિવેક;
સમજાવ્યાની શૈલી કરી, સ્થાઈવાદ સમજણુ પણ ખરી. ”

—પરમ તત્ત્વદષ્ટા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

અને 'નય' શબ્દનો પરમાર્થ પણ એ જ સૂચવે છે, કારણ કે 'ની' ધાતુ ઉપરથી નય એટલે વસ્તુસ્વરૂપ અંશ પ્રત્યે દોરી જાય તે. અથવા 'નાના સ્વભાવોમાંથી વ્યાવૃત્ત કરી એક સ્વભાવમાં વસ્તુને દોરી જાય-પહોંચાડે તે નય.' અથવા 'પ્રકૃત વસ્તુના અંશનું અદ્ભુ કરતો પણ તેના ઇતર-બીજા અંશનો પ્રતિક્ષેપ-વિરોધ નહિં કરતો અધ્યવસાય-વિશેષ તે નય.* જો ઇતર અંશનો અપલાપ કરે-પ્રતિક્ષેપ કરે, તો તે નય નહિં, પણ દુર્નય+ અથવા નયાભાસ અને છે. અથવા નય એટલે ન્યાય. નયરૂપ ન્યાય-પદ્ધતિથી નિષ્પક્ષપાતપણે અનંતધર્માત્મક વસ્તુસ્વરૂપના અંશોનું અનુક્રમે પરીક્ષણ-તોલન થઈ શકે છે. અને 'ઉપદેશ છે તે નય છે,' 'ઝવણો સો ગણો ગામ', અર્થાત નયજન્ય ઉપદેશમાં નય પદનો ઉપચાર થાય છે. કારણ કે ઉપદેશ પણ અમુક અપેક્ષાવિશેષના પ્રધાનપણાથી થઈ શકે છે. એટલે ઉપદેશ છે તે પણ નય છે, અપેક્ષા-વિશેષથી જીવને સન્માર્ગે દોરવણીરૂપ છે, 'સમજાવવાની શૈલી'રૂપ છે, માટે તે તે ઋષિ-દેશનાને પણ નયસાપેક્ષ કહી તે યથાર્થ છે.

આવી સાપેક્ષ ઋષિદેશનાનું મૂલ પણ તત્વથી-પરમાર્થથી સર્વજ્ઞદેશના જ છે, કારણ કે પરમ પ્રમાણભૂત સર્વજ્ઞવાણી જ પ્રત્યેક વસ્તુને-કોઈ નય ન હોવાય એમ-અનંત નય અપેક્ષાએ પરીક્ષે છે. સર્વજ્ઞવાણીમાં નયવિહીન એવું કોઈ સૂત્ર ઋષિદેશનાનું કે અર્થ નથી,+ પણ શ્રોતાને આશ્રીને નયવિશારદ નય કહે-પ્રકાશે. મૂલ સર્વજ્ઞદેશના એટલે પરમાર્થથી તે તે નય અપેક્ષાએ શ્રોતાવિશેષને આશ્રીને કરવામાં આવેલી સર્વ ઋષિદેશનાઓનું મૂલ ઉદ્ભવસ્થાન સર્વજ્ઞ-વાણી જ છે, એમ સ્વયંસિદ્ધ થાય છે. જેમ અનેક નદીઓનું મૂલ પ્રભવસ્થાન પર્વત છે, તેમ વિવિધ દેશના-સરિતાઓનું મૂલ જન્મસ્થાન સર્વજ્ઞવચન છે. પરમ ભાવિતાત્મા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનું આ સર્વજ્ઞવાણીને પરમ ભક્તિભાવાંજલિ અર્પણું ટંકોટ્ટીજી વચનામૃત છે કે—

“ અહો ! તે સર્વોત્કૃષ્ટ શાંતરસમય સન્માર્ગ !

અહો ! તે સર્વોત્કૃષ્ટ શાંતરસપ્રધાન માર્ગના મૂળ સર્વજ્ઞ દેવ !

* “ નાનાસ્વભાવેભ્યો વ્યાવૃત્તૈકસ્મિન્સ્વભાવે વસ્તુ નયતિ પ્રાપ્નોતીતિ નયઃ । ”

“ પ્રકૃતવસ્ત્વંશગ્રાહી તદ્દિતરાંશાપ્રતિક્ષેપી અધ્યવસાયવિશેષો નયઃ । ”

—શ્રી યશોવિજયજીવૃત નયરહસ્ય.

+ “ ચેદેકાન્તકલંકવંકકલુપાસ્તે સ્યુસ્તદા દુર્નયાઃ । ”—શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી પંચાશત.

x “ નરિથ નરહિં વિદ્વુષં સુત્તં અત્યો અ જિગમપ કિંચિ ।

આસજ્જ ડ સોયારં નય નયવિસારથો વૂયા ॥ ”—શ્રી જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમજીવૃત

વિશેષાવશ્યક સૂત્ર.

અહો ! તે સર્વોત્કૃષ્ટ શાંતરસ સુખતીત કરાવ્યો એવા પરમ
કૃપાળુ સદ્ગુરુ દેવ !

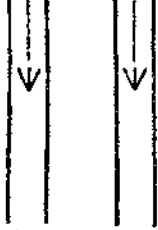
તમે આ વિશ્વમાં સર્વકાળ જયવંત વર્તો ! જયવંત વર્તો ! ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

આમ સર્વજ્ઞ પ્રવચન^x અનુસારે જ પ્રવર્તેલી તે તે ઋષિદેશનાઓ એક જ વતસલ માતાની સંપીલી પુત્રોઓ જેવી છે, વિવિધ છતાં મૂલ તો એક જ આશ્રયવાળી છે. એટલે પરમાર્થથી તે પણ અભિન્ન છે.

“ શિષ્ય ભણી જિન દેશનાણ, કહે જન પરિણુતિ ભિજ્જ;
કહે મુનિની નય દેશનાણ, પરમાર્થથી અભિન્ન....મન” —શ્રી યો. સ. ૪-૨૦.

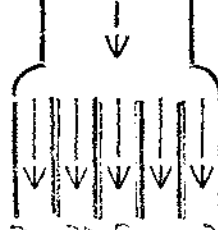
આકૃતિ ૧૩

(૧) સર્વજ્ઞદેશના ચિત્ર

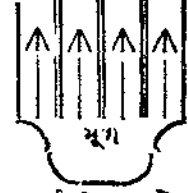
પર્યાયપ્રધાન દ્રવ્યપ્રધાન
અનિત્યદેશના નિત્યદેશના
(શિષ્યકલ્યાણાર્થ)

(૨) સર્વજ્ઞદેશના એક

ચિંતાભેદે ચિત્ર ભાસે

(૩) ઋષિદેશના ચિત્ર
(દેશકાલાદિ પ્રમાણે)

સર્વજ્ઞદેશના એક

। इति चित्रसर्वज्ञदेशनाऽभेदाधिकारः ।

સર્વજ્ઞ પ્રતિક્ષેપ નિષેધ અધિકાર.

પ્રકૃત ઋષિઓથીયે જો જન કહે છે—

तदभिप्रायमज्ञात्वा न ततोऽर्वाग्दृशां सताम् ।

युज्यते तत्प्रतिक्षेपो महानर्थकरः परः ॥ ૧૩૧ ॥

વૃત્તિ:—તદભિપ્રાયમ્—તેઓનો અભિપ્રાય, સવરોનો અભિપ્રાય, અજ્ઞાત્વા—અણપા વિના, ન-
નથી, તત:—તે કારણથી, અર્વાગ્દૃશાં સતાં—અર્વાગ્દૃષ્ટિ (હમ્મસ્ય) સતોને, પ્રમાતૃઓને. ધું ? તે
કે—યુજ્યતે તત્ પ્રતિક્ષેપ:—તેઓનો પ્રતિક્ષેપ યુક્ત, કેવો વિશિષ્ટ ? તે માટે કહ્યું—મહાનર્થકર:—મહા
અનર્થકરણશીલ, મહા અનર્થ કરવાના સ્વભાવવાળો, પર:—પર, પ્રધાન.

x “ સુનિશ્ચિતં ન: પરતંત્રયુક્તિષુ, સ્ફુરંતિ યા: કાશ્ચન સૂક્સંપદ: ।

તવૈવ તે પૂર્વમહાઠ્ઠવોત્થિતા:; જગદ્ધમાણં જિનવાક્યવિપ્રુષ: ॥ ”

શ્રી સિદ્ધરોન દિવાકરજી કૃત ઠા. ઠા.

તસ અભિપ્રાય લભ્યા વિના, છદ્મસ્થને લગાર;
પ્રતિક્ષેપ તસ યુક્ત ના, પર મહાઅનર્થકાર. ૧૩૯

અર્થ:—તેથી કરીને તેનો—સર્વજ્ઞનો અભિપ્રાય જાણ્યા શિવાય, અર્વાગૃહ્ણિ છદ્મસ્થ સંતોને તેનો પ્રતિક્ષેપ (વિરોધ) યુક્ત નથી,—કે જે પરમ મહાઅનર્થ કરનાર છે.

વિવેચન

“ સખ શાસ્ત્રન કે નય ધારિ હિયે, મત મંડન ખંડન ભેદ લિયે;
વહ સાધન ખાર અનંત કિયો, તદપિ કછુ હાથ હજુ ન પર્યો. ”—શ્રીમદ્ રાજવ્યંદ્રજી.

ઉપરમાં કહેવામાં આવ્યા તે તે કારણોને લીધે તે સર્વજ્ઞનો અભિપ્રાય જાણ્યા વિના અર્વાગૃહ્ણિવાળા છદ્મસ્થ સંતોનોએ તેઓનો પ્રતિક્ષેપ કરવો—વિરોધ કરવો યુક્ત નથી.

તે પ્રતિક્ષેપ કેવો છે? તેા કે મોટામાં મોટો અનર્થ કરનાર એવો છે. સર્વજ્ઞપ્રતિક્ષેપ સર્વજ્ઞદેશનાતા ભેદના સમાધાન અંગે જે જે ઉપરમાં કહેવામાં આવ્યું, મહાઅનર્થકર તે સર્વ લક્ષમાં લઈને વિચારીએ તેા—તે સર્વજ્ઞનો આશય શો છે?

તેની સમજણ વિના અર્વાગૃહ્ણિ પ્રમાતૃઓએ અર્થાત્ તત્ત્વગવેષક છદ્મસ્થ સંતોનોએ તેનો પ્રતિક્ષેપ કરવો—વિરોધ કરવો ઘટતો નથી. કારણ કે છદ્મસ્થનું જ્ઞાન આવરણવાળું હોઈ ઘણું જ અર્થાદિત છે, અત્યંત પરિમિત છે. કેવલજ્ઞાન વિનાના છદ્મસ્થો અરેખર! અચક્ષુ-અક્ષુ વિનાના છે, એટલે આધણાની લાકડી જેવા પરોક્ષ શાસ્ત્રજ્ઞાનવડે તેઓનો વ્યવહાર ચાલે છે. આધણો જેમ હાથ લગાડીને વસ્તુ પારખે, તેમ આ શાસ્ત્રજ્ઞાન ચક્ષુઅધના હસ્તસ્પર્શ સમુ છે. તેના વડે છદ્મસ્થો યથાવત્ કેમ દેખી—જાણી શકે? માટે સર્વજ્ઞતા વિષયમાં સંસ્થિત અર્થોને છદ્મસ્થો પ્રકાશી શકતા નથી, એમાં આશ્ચર્ય નથી, પણ તે કંઈ પણ જાણે છે તે જ અતિ અદ્ભુત—આશ્ચર્ય છે!

“ સર્વજ્ઞવિષયસંસ્થાંઞ્છદ્મસ્થો પ્રકાશયત્વર્થાન્ ।

નાશ્ચર્યમેતદત્યજ્ઞુતં તુ ચત્કિચિદપિ વેત્તિ ॥ ”

—શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરજી કૃત કા. કા. ૮-૨૧

વળી ઉપલક્ષણથી તે તે દર્શનભેદવાળી દેશનાઓ પણ સર્વજ્ઞમૂલક છે, મૂલ તેમાંથી ઉદ્ભવેલી છે, એટલે તે પણ સર્વજ્ઞવાણીના અંગરૂપ છે. આમ મુખ્ય એવા ષડ્દર્શન પણ સર્વજ્ઞપ્રવચનના અંગભૂત હોઈ, તેનો પ્રતિક્ષેપ કરવો તે પણ સર્વજ્ઞવાણીનો છેદ કરવા બરાબર છે. શ્રી આનંદધનજીની અમૃત વાણી છે કે—

x “ અંતરા કેવલજ્ઞાનં છદ્મસ્થા સત્ત્વચક્ષુષઃ । હસ્તસ્પર્શસમં શાસ્ત્રજ્ઞાનં તદ્વ્યવહારકૃત્ ॥ ”

—શ્રી યશોવિજયજી કૃત અધ્યાત્મોપનિષદ્

“ પદ્ દરિસણુ જિન અંગ ભણીજે, ન્યાસ પડંગ જે સાર્થે રે;
 નમિ જિનવરના અરણુ ઉપાસક, પદ્ દરિસણુ આરાધે રે...પદ્ દરિસણુ.
 જિન સુરપાદપ પાય વખાણું, સાંખ્ય જોગ દોય લેદે રે;
 આતમ સત્તા વિવરણુ કરતાં, લહો દુઃખ અંગ અખેદે રે...પદ્
 લેદ અલેદ સૌગત મીમાંસકે, જિનવર કર દોય ભારી રે;
 લોકાલોક અવલંબન ભણુએ, ગુરુગમથી અવધારી રે...પદ્
 લોકાયતિકે કુખ જિનવરની, અંશ વિચાર જે કીજે રે;
 તત્ત્વ વિચાર સુધારસ ધારા, ગુરુગમ વિણુ કિમ પીજે રે ? પદ્
 જૈન જિનેશ્વર વર ઉત્તમ અંગ, અંતરંગ ખહિરંગે રે;
 અક્ષર ન્યાસ ધુરિ આરાધક, આરાધે ધરી સંગે રે...પદ્
 જિનવરમાં સઘળાં દરિસણુ છે, દર્શન જિનવર ભજનારે;
 સાગરમાં સઘળી તટિની સહી, તટિની સાગર ભજનારે. પદ્ ”

માટે તે તે દર્શનો વિચારતાં, 'સ્થાત્' પદાંકિત અપેક્ષાવિશેષનો 'ધુરિ' -પ્રથમ ન્યાસ કરી, સર્વજ્ઞના આરાધક સંતજનોએ તેનો પણ પ્રતિક્ષેપ-વિરોધ કરવા યોગ્ય નથી; એટલું જ નહિં પણ, સ્થાત્ પદના ન્યાસપૂર્વક-સ્થાત્ પદ આગળ જોડીને 'પદ્ દરિશન જિન અંગ ભણીજે' કદપવૃક્ષ સમા જિનદર્શનના અંગભૂત પદ્દર્શન પણ આરાધવા યોગ્ય છે. અને આ પદ્દર્શનનું જ્ઞાન પણ કાંઈ અંડનમંડનમાં ઉતરવા માટે નથી, પણ તત્ત્વનો વિનિશ્ચય કરવા માટે છે, પર સિદ્ધાંત જાણીને સ્વ સિદ્ધાંતના બલનોx નિશ્ચય જાણવા માટે છે, સ્વપક્ષનું બલ ચકાસવા માટે છે, અને એમ કરીને પણ કેવલ આત્માર્થ સાધવા માટે છે. વળી સર્વશાસ્ત્રના નય હૃદયમાં ધારણ કરી, આ જીવે અનંતવાર મત અંડનમંડનના લેદ જાણ્યા, તોપણ તેનું કદયાણ થયું નથી ! એ સાધનો અનંતવાર કર્યા છતાં, હજુ કાંઈ તત્ત્વ હાથમાં આણ્યું નથી ! હાથ હજુ ખાલી ને ખાલો છે ! માટે આત્માર્થી સંતજનોએ કોઈપણ પ્રકારે પ્રતિક્ષેપમાં અંડનમંડનમાં ઉતરવું યોગ્ય નથી. અને તેમાં પણ સર્વજ્ઞનો કે સર્વજ્ઞ વાણીનો પ્રતિક્ષેપ કરવો તે તો અત્યંત દુષ્ટ છે, મહા અનર્થકર છે, યોગમાં મોટો અનર્થ કરનાર છે. કારણ કે પરમ પૂજ્ય આરાધ્ય સર્વજ્ઞની આશાતના જીવને સ-માર્ગપ્રાપ્તિમાં મહા અંતરાયરૂપ થઈ પડી, પરમ અકદયાણનો હેતુ થાય છે. પ્રત્યેક સુમુક્ષુએ આ નિરંતર લક્ષમાં #રાખવા

x “ જ્ઞેયઃ પરસિદ્ધાન્તઃ સ્વપક્ષવલનિશ્ચયોપલબ્ધ્યર્થમ્ ।

પરપક્ષક્ષોભણમન્યુપેત્ય તુ સત્તામનાચારઃ ॥ ”—શ્રી સિદ્ધસેત દિવાકરજીવ દા. દા. ૮-૨૬

* “ एकस्याशातनाप्यत्र सर्वेषामेव तत्त्वतः ।

अन्योन्यमनुविद्धा हि तेषु ज्ञानादयो गुणाः ”—શ્રી યજ્ઞો. ૩૧ દા. દા. ૨૯-૨

યોગ્ય છે કે એક સંતની આશાતનામાં સર્વ સંતની આશાતના છે, ને એક સંતની પૂજનામાં સર્વ સંતની પૂજના છે.

અહીં જ નિદર્શન (દર્શાવ) કહે છે—

નિશાનાથપ્રતિક્ષેપો યથાન્ધાનામસંગતઃ ।

તદ્ગ્રેહપરિકલ્પશ્ચ તથૈવાર્વાગ્દશામયમ્ ॥ ૧૪૦ ॥

ચંદ્ર તણા પ્રતિક્ષેપ ને, ભેદ કલ્પના જેમ;
હાથ અસંગત અંધના, છદ્મસ્થના આ તેમ. ૧૪૦

અર્થ:—જેમ ચંદ્રનો પ્રતિક્ષેપ અને તેના ભેદનો પરિકલ્પ (કલ્પના) આંધળાઓને અસંગત-અયુક્ત છે, તેમજ અર્વાગ્દશોને-છદ્મસ્થોને આ સર્વજ્ઞપ્રતિક્ષેપ અને તેના ભેદનો પરિકલ્પ અસંગત-અસંયુક્ત છે.

વિવેચન

જેમ ચક્ષુવિકલ એવા આંધળાઓને ચંદ્રનો પ્રતિક્ષેપ કરવો, નિષેધ કરવો, તે નીતિથી અસંગત છે-અયુક્ત છે, અને ચંદ્રના ભેદની પરિકલ્પના કરવી તે પણ અયુક્ત છે; તેમજ છદ્મસ્થોને સર્વજ્ઞનો પ્રતિક્ષેપ કરવો કે તેના ભેદની પરિકલ્પના સર્વજ્ઞપ્રતિક્ષેપ કરવી અસંગત છે-અયુક્ત છે. અંધકારને દૂર કરનારો નિશાનાથ-ચંદ્ર અયુક્તઃ અંધનું દર્શાવે છે; છતાં ચક્ષુવિકલ આંધળા તેને દેખી શકતા નથી. ચંદ્ર પ્રગટ છે, છતાં જો આ અંધજનો 'ચંદ્ર છેજ નહિં' એમ કહી વાંધો ઉઠાવે, તેનો પ્રતિક્ષેપ કરે, તો તે ણીલકુદ્દ બેહૂકું છે, અણુઘટતું છે, નીતિથી અસંગત છે. કારણ કે તેઓ પોતે જ દેખતા નથી, તે આ નથી એમ કેમ કહી શકે? તેમ મોહાંધકારને દૂરનારા સર્વજ્ઞ-ચંદ્ર જ્ઞાન-જ્યોત્સ્ના વિસ્તારી સમસ્ત વિશ્વ વસ્તુને પ્રકાશિત કરે છે, છતાં દષ્ટિવિકલ છદ્મસ્થો તેને દેખી શકતા નથી, સર્વજ્ઞ પ્રગટ છે, છતાં જો આ અર્વાગ્-દષ્ટિ છદ્મસ્થો, 'સર્વજ્ઞ જ નથી' એમ કહી પ્રતિવાદ કરે-પ્રતિક્ષેપ કરે, તો તે સર્વથા અયુક્ત છે, સન્ન્યાયથી અસંગત છે, કારણ કે પોતે જ જો દેખતા નથી, તે આ નથી એમ કહેવાની ધૃષ્ટતા કેમ કરી શકે વારુ?

વૃત્તિ:-નિશાનાથપ્રતિક્ષેપ:-ચંદ્રનો પ્રતિક્ષેપ, યથાન્ધાનામ્-જેમ અંધોનો, ચક્ષુવિકલોનો, અસંગત:-અસંગત છે, નીતિથી અસંગત છે, તદ્ગ્રેહપરિકલ્પશ્ચ-અને તેના ભેદનો પરિકલ્પ, ચંદ્રના ભેદનો પરિકલ્પ, વક્રપણું, ચોરસપણું વગેરે, તથૈવ-તેમજ, અર્વાગ્દશામ્-અર્વાગ્ દષ્ટિરાજાઓનો, એટલે કે છદ્મસ્થોનો, અયં-આ, સર્વજ્ઞ પ્રતિક્ષેપ, અને તેના ભેદનો પરિકલ્પ અસંગત-અયુક્ત છે.

વળી આ અંધજનોમાં કોઈ ચંદ્ર વાંકો છે, કોઈ ત્રાંસો છે, કોઈ ચોરસ છે, એમ કહી તેના લેહની પરિકલ્પના કરે, તો તે પણ અયુક્ત છે, નીતિથી વિરુદ્ધ છે. કારણ કે જે ચંદ્રને દીકો જ નથી, તેના સ્વરૂપ સંબંધી ગમે તે કલ્પના કરવી લેહ કલ્પના તે કલ્પના જ છે, સત્ય નથી. તેમ છદ્મસ્થ જનો, સર્વજ્ઞ આવા છે કે અયુક્ત તેવા છે વગેરે તેના લેહ સંબંધી પરિકલ્પના કરે, તો તે પણ અયુક્ત છે, બેહૂદું છે; કારણ કે જે સર્વજ્ઞને પોતે દીકો જ નથી, તેના સંબંધી ગમે તે કલ્પનાના ઘોડા દોડાવવા તે મિથ્યા કલ્પનારૂપ જ છે, સત્ય નથી. અને જે ચંદ્ર પોતાને દેખાતો નથી, તે ચંદ્રના વિવિધ લેહ કલ્પી, આંધળાઓ તે સંબંધી ઝંઘડો કરે, તો તે તો કેટલું બધું બેહૂદું કહેવાય ? તેમ જે સર્વજ્ઞ પોતે દીકો નથી, તે સર્વજ્ઞના જૂદા જૂદા લેહ કલ્પી, છદ્મસ્થો તે લેહ સંબંધી મિથ્યા વાદવિવાદ કરે, સામસામા પ્રતિક્ષેપ કરે, પરસ્પર ખંડન-મંડનમાં ઉતરી પડે, તે તો અત્યંત અયુક્ત છે જ, એ આ ઉપરથી ક્લિત થાય છે. અને જન્માંધ મનુષ્યો ને હાથીનું દુષ્ટાંત ઘણું બંધબેસતું છે. તે આ પ્રકારે:—

જન્માંધ મનુષ્યો ને હાથી

કોઈ એક સ્થળે એક હાથી આંધ્યો. એને જોવા માટે છ જન્માંધ પુરુષો ગયા. તે આંધળાઓએ હાથીને હાથ લગાડીને તપાસી જોયો. એકના હાથમાં હાથીની સૂંઠ આવી એટલે તેને હાથી સાંભેલા જેવો લાગ્યો. બીજાના હાથમાં દંતૂશળ આંધ્યું એટલે તેને તે ભૂંગળા જેવો લાગ્યો. ત્રીજાના હાથમાં કાન આંધ્યો, એટલે તેને તે સૂપડા જેવો લાગ્યો. ચોથાના હાથમાં પગ આંધ્યો, એટલે તેને હાથી થાંભલા જેવો જણાયો. પાંચમાના હાથમાં હૃદય આંધ્યું, એટલે તેને તે મષક જેવો જણાયો. છઠ્ઠાના હાથમાં પૂંછડું આંધ્યું, એટલે તેને તે સાવરણી જેવો જણાયો. આ ઉપરથી તેઓએ પોતપોતાનો અભિપ્રાય બાંધ્યો અને પછી એક બીજાને જણાવ્યો. પછી દરેક પોતપોતાના અભિપ્રાયમાં મજ્જમ હોઈ, પોતે જ સાચો છે ને બાકીના બીજા બધા ખોટા છે, એમ આગ્રહ કરી પરસ્પર ઝંઘડો કરવા લાગ્યા, મિથ્યા ચર્ચામાં ઉતરી પડ્યા, ને તકરાર વધી પડી !

ત્યાં કોઈ એક દેખતો દુષ્ટિવાળો મનુષ્ય આવી ચઢ્યો, અને તે તેઓને નિવારીને બોલ્યો કે—અરે ! ભલા માણસો ! આ તમે ફેાગટ ઝંઘડો શા માટે કરો છો ? તમે બધાય ખોટા છો ને તમે બધાય સાચા છો ! કારણ કે હાથી આવો જ છે એવા તમારા આગ્રહથી તમે ખોટા છો, અને અમુક અંગની અપેક્ષાએ હાથી આવો છે એ રીતે તમે સાચા છો. જુઓ ! હાથીની સૂંઠનો આકાર સાંભેલા જેવો છે, દંતૂશળનો આકાર ભૂંગળા જેવો છે, કાન સૂપડા જેવો છે, પગ થાંભલા જેવો છે, પેટ મષક જેવું જણાય છે, અને પૂંછડું

સાવરણી જેવું દેખાય છે. એક એક અંગને સ્પર્શવાથી તમને હાથી તેવો તેવો લાગ્યો, તે તે અંગની અપેક્ષાએ ખરાબર છે, પણ તે ઉપરથી કાંઈ આખા હાથીનો ખ્યાલ આપ્યો આવે છે ! સમગ્ર અંગ મળીને જ હાથી બને છે. માટે તેનું સાંગોપાંગ સ્વરૂપ ખરાબર સમજવું હોય તો તેનો સમગ્રપણે જ વિચાર કરવો જોઈએ, તમારો આગ્રહરૂપ ‘જ’કાર-એકાંતવાદ છોડી દેવો જોઈએ. એમ સમજી હવે તમારો ઝઘડો અંધ કરો ! અંધ કરો ! એમ તે ડાહ્યા દેખતા દૃષ્ટા પુરુષે સમજાવ્યા, એટલે તે વાદીઓ ટાઢા પડ્યા, ને મિથ્યા ચર્ચા છોડી દઈ સમજીને શાંત થયા.*

આ દૃષ્ટાંત ઉપરથી એટલું ક્લિત થાય છે કે આ આમ ‘જ’ છે એમ વદનારા એકાંતવાદી આગ્રહી હોય, પણ સર્વસમન્વયકારી અનેકાંતવાદી તો સર્વથા સર્વત્ર નિરાગ્રહી જ હોય. થોડા પણ મહાઅગ્રણીર શબ્દમાં સમસ્ત એકાંતવાદીનું પરમ સમર્થ નિરસન કરતું શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનું ચમત્કારિક સુભાષિત છે કે—

“ એકાંતવાદ એ જ જ્ઞાનની અપૂર્ણતાની નિશાની હે વાદીઓ ! મને તમારે માટે દર્શાવે છે. કાચુ શિખાઉ કવિઓ કાવ્યમાં જેમ તેમ ખામી દાખવા ‘જ’ શબ્દનો ઉપયોગ કરે છે, તેમ તમે પણ ‘જ’ એટલે નિશ્ચયતા શિખાઉ જ્ઞાનવડે કહો છો. મહારો મહાપીર એમ કોઈ કામે કહે નહિં; એ જ એની સત્કવિની પેઠે ચમત્કૃતિ છે. ”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૬

તેમજ—

न युज्यते प्रतिक्षेपः सामान्यस्यापि तत्सताम् ।
आर्घापवादस्तु पुनर्जिह्वाछेदाधिको मतः ॥ १४१ ॥

પ્રતિક્ષેપ સામાન્યનો, પણ સંતને ન યુક્ત;
અધિકો જિહ્વાછેદથી, આર્થ અપવાદ ઉક્ત. ૧૪૧

અર્થ:—સામાન્ય જનનો પણ પ્રતિક્ષેપ યુક્ત નથી. તેથી કરીને આર્થ સર્વજનો અપવાદ તો સંતોને મન જિહ્વાછેદ કરતાં અધિક છે.

વૃત્તિ:—ન યુજ્યતે—નથી યુક્ત, પ્રતિક્ષેપ:—નિરાકરણરૂપ પ્રતિક્ષેપ સામાન્યસ્યાપિ—કોઈ સામાન્ય પુરુષ આદિનો પણ, તત્-તેથી કરીને, સતામ્-સંતોને, સુમિએને, આર્ધાપવાદસ્તુ પુન:—આર્થનો અપવાદ તો વળી, સર્વજનો પરિભવ તો એમ અર્થ છે. શું ? તો કે—જિહ્વાછેદાધિકો મત:—જિહ્વાછેદ કરતાં (જીભ કપાઈ જવા કરતાં) અધિક મત છે, —તથાવિધ પ્રત્યપાયતા ભાવે કરીને.

* “ परमागमस्य जीवं, निषिद्धजातंघसिन्धुरविधानम् ।

सकलनयविलसितानाम्, विरोधमधनं नमाम्यनेकांतम् ॥ ”

—શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજીનું પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય.

વિવેચન

કોઈ સામાન્ય પુરુષનો પણ પ્રતિક્ષેપ-વિરોધ કરવો યુક્ત નથી; તેટલા માટે આર્ય એવા સર્વજનો વિરોધ કરવો તે તો સંતજનોને મન જીમ કપાઈ જવા કરતાં પણ અધિક છે.

કોઈ સામાન્ય-સાધારણ મનુષ્ય હોય, તેનો પણ નિરાકરણરૂપ પ્રતિક્ષેપ કરવો, પ્રતિવાદ કરવો, વિરોધ કરવો, તે સંજનોને ઘટતો નથી. કારણ કે આપણા મનમાં કાંઈ હોય ને એના મનમાં કાંઈ હોય. ‘અપને મન કહ્યું એર હે, ઉનકે સામાન્યનો મન કહ્યું એર.’ આપણે એનો આશય-અભિપ્રાય જાણી શકતા નથી, પ્રતિક્ષેપ પણ એટલે તે જણ્યા વિના તેના જાંડનમાં ઉતરી પડવું, તેને તોડી પાડવાનો યુક્ત નથી. વિકલ્પ સુદ્ધાં કરવો, તે સાવ બેહૂદું છે. તે પ્રતિક્ષેપ કરતાં પણ, સામા માણસ કાંઈ પોતાનો અભિપ્રાય છોડી દેતો નથી, ઊંચટો ઘણીવાર તેને બેવડા ભેરથી વળગી રહે છે. વળી તેવા પ્રતિક્ષેપથી વિરોધની વૃદ્ધિ થાય છે, સામા માણસનું મન દુઃખાય છે, વૈમનસ્ય ખંધાય છે, રાગદ્રેષની ગાંઠ પડે છે, નાર્ત-રોદ્ધ્યાન થાય છે, પોતાને પણ અશાંતિ રહે છે. આમ અનેક અનર્થ નીપજે છે, માટે સંતો-મુનિઓ તેવો વિરોધ કરે જ નહિં.

તો પછી અસામાન્ય, અસાધારણ વિભૂતિરૂપ, મહાઅતિશયવંત એવા આર્ય સર્વ-જનો અપવાદ કરવો-અવર્ણવાદ બોલવા તે તો અત્યંત અત્યંત અયુક્ત જ હોય, એમાં પૂછવું શું? એટલા માટે એવા પરમ પૂજ્ય આર્ય સર્વજનો અપવાદ આર્ય અપવાદ કરવો, પરિભવરૂપ વિરોધ કરવો, તેને સંત મુનિજનો તો જિહ્વાછેદ જિહ્વાછેદથી કરતાં અધિક માને છે. એટલે કે પરમ અર્હત સર્વજ માટે એક અધિક પણ અપવાદ વચન બોલતાં, તેમને જીમ કપાઈ જવા કરતાં વધારે દુઃખ થાય છે. અને જીમ કપાઈ જતાં બોલાય જ કેમ? અને પોતાની જીમ કપાય તેવું બોલવા ઇચ્છે પણ કોણ? તાત્પર્ય કે સંતજનો કદી પણ આર્ય સર્વજનું અપવાદ વચન ઉચ્ચારવાનો પ્રારંભ પણ કરે નહિં, તેવું વચન ઉચ્ચારતાં તેમની જીમ ઉપડે જ નહિં; કારણ કે પરમ સત્પુરુષ એવા આર્ય સર્વજનો અવર્ણવાદથી મહા અનર્થ-પરંપરા નિષ્ક્રમે છે, જીવ અનંત સંસારી થાય છે.

તેમજ—

+ “ આર્ત્તધ્યાનોપગતો વાદી પ્રતિવાદિનસ્તથા સ્વસ્ય ।

ચિન્તયતિ પક્ષનયહેતુશાસ્ત્રવાગ્બાણસામર્થ્યમ્ ॥ ”—શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકરજીવિત્. ૬૧. ૮-૧૦

કુદૃષ્ટયાદિવન્નો સન્તો ભાવન્તે પ્રાયશઃ ક્વચિત્ ।
નિશ્ચિતં સારવચ્ચૈવ કિંતુ સત્ત્વાર્થકૃત્ સદા ॥ ૧૪૨ ॥

કુદૃષ્ટયાણું વેણુ તો, ભાષે કદી ન સંત;
નિશ્ચિત પરંહિતકર સદા, સારવંત જ વદંત. ૧૪૨

અર્થ:—કુદૃષ્ટિ આદિવાણું કુલ્સ્ય વચન સંતો ક્વચિત્ યોલતા નથી; પરંતુ સદાય નિશ્ચિત, સારવાણું અને સત્ત્વાર્થ કરનારૂં—પ્રાણીઓનું હિત કરનારૂં એવું વચન યોલે છે.

વિરેચન

સંતજનો કુદૃષ્ટિ આદિની પેઠે કદી કુદૃષ્ટિવાણું—કુલ્સિત—નિંદ્ય વચન યોલતા નથી, અને યોલે છે તો નિશ્ચિત, સારવાણું અને પરતું હિત કરનારૂં એવું જ વચન સદા યોલે છે.

કુદૃષ્ટિવંત અજ્ઞાની અવિવેકી જનો હોય તે કુલ્સિત—નિંદ્ય ભાષણુ કરે છે, કાવે તેમ ઠેકાણા વિનાનું યોલે છે, યદ્રાતદ્રા ઠંગધડા વિનાનો અસંબદ્ધ પ્રલાપ કરે છે, સાર વગરનું તમાલું ખડે છે, અને બીજા જીવોને દુઃખ થાય, અનર્થ થાય, અહિત થાય એવું સાવધ વચન ઉચ્ચારે છે. પણ જે સાચા સંત—મુનિજનો બેગીજનો છે, તેઓ તેમ કદી કરતા નથી, તેવું સાવધ વચન કદી ઉચ્ચારતા નથી. તેઓ યોલે છે તો વિવેકપૂર્વક ભાષાસમિતિ સાચવીને, ભાષાનો વિવેક આચાર બરાબર બાળવીને જ સદા યોલે છે. એટલે જ તેઓનું વચન સદા નિશ્ચિત—અસંદિગ્ધ—સુસંબદ્ધ હોય છે,—સંદેહવાણું, ઠેકાણા વિનાનું, અસંબદ્ધ પ્રલાપ જેવું હોતું નથી; સારપૂર્ણ હોય છે,—નિઃસાર નિષ્પ્રયોજન કે નિર્માલ્ય હોતું નથી; અને સત્ત્વાર્થ કરનારૂં હોય છે, અન્ય જીવોનું હિત કરવાના સ્વભાવવાણું જ હોય છે,—બીજા જીવોને દુઃખ થાય, અનર્થ થાય, અહિત થાય, એવું સાવધ કદી પણ હોતું નથી. આમ સંત જનોને સદા નિશ્ચિત, સારબૂત, ને પરોપકારી એવું નિરવધ—નિર્દોષ વચન ઉચ્ચારવાની ટેવ પડી હોય છે.

“ સાધુજી સમિતિ બીજી આદરો, વચન નિર્દોષ પરકાશ રે;
શુભિ ઉત્સર્ગનો સમિતિ તે, માર્ગ અપવાહ સુવિલાસ રે. ”

—શ્રી દેવચંદ્રજીકૃત અષ્ટપ્રવચનમાતાની સજ્જાયા.

। इति सर्वज्ञप्रतिक्षेपनिषेधाधिकारः ।

વૃત્તિ:—કુદૃષ્ટયાદિવત્ કુદૃષ્ટિ આદિવાણું, કુલ્સ્ય ઇત્યાદિ, નો સન્તો—ન સંતો, મુનિઓ, ભાવન્તે ક્વચિત્—ભાષે ક્વચિત્, ત્યારે કેવું ભાષે?, તે માટે કલ્પે—નિશ્ચિતમ્—નિશ્ચિત, અસંદિગ્ધ, સારવચ્ચૈવ—અને સારવાણું જ, ન અપાર્થક—અર્થ નહિં એવું, કિંતુ સત્ત્વાર્થકૃત્—પરંતુ સત્ત્વાર્થકર, પરાર્થકરણીય એવું, સદા—સદા ભાષે છે.

સર્વજ્ઞાદિ અતીન્દ્રિય અર્થ અનુમાન અગોચરત્વ અધિકાર

ઉપસંહરતાં કહે છે—

નિશ્ચયોડતીન્દ્રિયાર્થસ્ય યોગિજ્ઞાનાદતે ન ચ ।

અતોડપ્યત્રાન્ધકલ્પાનાં વિવાદેન ન કિંચન ॥ ૧૪૩ ॥

નિશ્ચય અતીન્દ્રિયાર્થનો, ન યોગિજ્ઞાન શિવાય;
અર્થોંધ અંધ સમાનતા, વિવાદથી નહિ કાંઈ. ૧૪૩

અર્થ:—અને અતીન્દ્રિય અર્થનો નિશ્ચય યોગિજ્ઞાન શિવાય થતો નથી; એથી કહીને પણ અત્રે સર્વજ્ઞની બાબતમાં અંધ જેવાઓના વિવાદથી કાંઈ નથી.

વિવેચન

અને સર્વજ્ઞ આદિ અતીન્દ્રિય અર્થનો નિશ્ચય યોગિજ્ઞાન શિવાય થતો નથી, કારણકે તેના થકી જ તેની સિદ્ધિ થાય છે, એટલા માટે અત્રે સર્વજ્ઞ અધિકારમાં અંધ જેવા છદ્મસ્થોના વિવાદથી શું ?

સર્વજ્ઞ આદિ વિષય અતીન્દ્રિય છે, ઇન્દ્રિય અને મનને અગોચર છે, અને માત્ર યોગીઓને જ જ્ઞાનગમ્ય થઈ શકે એવા છે. એ સંબંધી યથાર્થ નિશ્ચયની બાબતમાં છદ્મસ્થોનો અધિકાર નથી, કારણ કે વિશેષથી તત્ત્વને નહિ દેખનારા એવા અંધ સમા તે છદ્મસ્થો અંધ જનો જેવા છે. માટે એ એમના અધિકાર બહારના છદ્મસ્થોના વિષયમાં—તત્ત્વનિશ્ચય બાબતમાં તેઓનો વિવાદ નકામો છે, તેઓની વિવાદથી શું ? ચર્ચાની અર્થા અક્રિયિત્કર છે. કારણ કે જે વસ્તુ આપણે દેખતા નથી—બાણુતા નથી, તેના સ્વરૂપ બાબતમાં સ્વછંદે કલ્પના કરી, મિથ્યા અધકો કરવો, નિઃસાર વાગ્યુદ્ધ કરવું, વાદ—પ્રતિવાદ કરી થૂંક વલોવવું, ખંડનમંડનમાં પકી વૈમનસ્ય વધારવું, તે મૂર્ખતાની નિશાની છે; ચંદ્રના આકાર વિષે અંધજનોની કલ્પના જેવું હાસ્યાસ્પદ છે; પેલા આંધળાઓ જેમ હાથીના સ્વરૂપ બાબત ખોટો ટંટો કરતા હતા, તેના જેવું ફેગટ છે. તેવા મિથ્યા વિવાદથી લાભ થવાને બદલે ઊલટી હાનિ થાય છે. કારણ કે તેથી પોતાના સત્ ચિત્તનો નાશ થવારૂપ અનિષ્ઠ ફલ નીપજે છે. અર્થાત્

વૃત્તિ:—નિશ્ચયોડતીન્દ્રિયાર્થસ્ય-સર્વજ્ઞ આદિ અતીન્દ્રિય અર્થનો નિશ્ચય, યોગિજ્ઞાનાદતે ન ચ-યોગિજ્ઞાન શિવાય નથી હોતો,—કારણ કે તેના થકી જ તેની સિદ્ધિ થાય છે. અતોડપિ-આ કારણ થકી પણ, અત્ર-અત્રે, સર્વજ્ઞ અધિકારમાં, અન્ધકલ્પાનાં-અંધ જેવાઓના,—વિશેષથી તેના તત્ત્વને નહિ દેખનારાઓના, વિવાદેન ન કિંચન-વિવાદથી કંઈ નથી,—સમ્યક્તાનાશરૂપ ફલવાળા વિવાદથી કાંઈ નથી.

સફલાવવાળો ચિત્ત આશય નષ્ટ થઈ દુષ્ટ આશય જન્મે છે, રાગદ્રેષાદિ દોષનો વૃદ્ધિ થાય છે, ચિત્તને અશાંતિ ને સંશોભ ઉપજે છે. આવા સત્ચિત્તનો નાશ કરનારા વિવાદનું સંતજનને શું પ્રયોજન છે? કંઈ જ નહિં, કંઈ જ નહિં.

ન ચાનુમાનવિષય एषोऽर्थस्तत्त्वतो मतः ।

न चातो निश्चयः सम्यगन्यत्राप्याह धीघनः ॥ ૧૪૪ ॥

યુક્તિ વિષય આ તત્ત્વથી, નહિં-એથી અન્યત્ર;
સમ્યક્ નિશ્ચય થાય ના, કંઈયું બુદ્ધિધન અત્ર-૧૪૪

અર્થ:-અને આ સર્વજ્ઞરૂપ અર્થ તત્ત્વથી અનુમાનનો વિષય નથી માનવામાં આવ્યો. અને આ અનુમાનથી અન્યત્ર પણ સમ્યક્પણે નિશ્ચય થતો નથી. બુદ્ધિધન ભર્તૃહરિએ કહ્યું છે:—

વિવેચન

ઉપરમાં એમ કહ્યું કે સર્વજ્ઞાદિ અતીન્દ્રિય અર્થ યોગિજ્ઞાન વિના જણાતો નથી, એટલે આ વિષયે અંધ સમા છદ્મસ્થોના વિવાદથી કંઈ પ્રયોજન સિદ્ધ નથી થતું. ત્યારે કોઈ એમ કહે કે આપ એવું કેમ કહો છો? અનુમાનથી-યુક્તિથી પણ અતીન્દ્રિય તે કેમ ન જાણી શકાય? તેનો અહીં જવાબ આપ્યો છે કે-આ અર્થ યુક્તિનો સર્વજ્ઞરૂપ અતીન્દ્રિય અર્થ તત્ત્વથી અનુમાનનો-યુક્તિનો વિષય નથી. અવિષય ગમે તેવા મહામતિમાન તાર્કિકની યુક્તિનો ત્યાં ગતિ નથી; ગમે તેટલા યુક્તિવાદથી સાક્ષાત્ સર્વજ્ઞ તત્ત્વ ગમ્ય થઈ શકતું નથી. કારણ કે તે તત્ત્વ અતીન્દ્રિય એટલે મન ને ઈન્દ્રિયથી પર છે-અગમ્ય છે, અને તર્કવાદ બુદ્ધિનો વિષય હોઈ બુદ્ધિગમ્ય છે. એટલે તે અતીન્દ્રિય વિષયમાં મતિની ગતિ કુંકિત થતાં યુક્તિવાદ ભોંટા પડે છે. વળી આ અતીન્દ્રિય વિષયનો વાત જવા દઈએ, તો પણ અન્ય સામાન્ય અર્થનો પણ અનુમાન થકી સમ્યક્પણે નિશ્ચય થતો નથી; યુક્તિવાદથી સામાન્ય-સાધારણ બાબતનો પણ બરાબર નિર્ણય પ્રાપ્ત થતો નથી, તો પછી અતીન્દ્રિય અર્થનું તો પૂછવું જ શું? આના સમર્થનમાં અહીં મહામતિ ભર્તૃહરિવું વચન ટાંક્યું છે.

શું કહ્યું છે? તે કહે છે:—

વૃત્તિ:—ન ચાનુમાનવિષયો-અને અનુમાનનો વિષય નથી, યુક્તિગોચર નથી, एषोऽर्थः-આ સર્વજ્ઞવિશેષ લક્ષણવાળો અર્થ, તત્ત્વતો મતઃ-તત્ત્વથી માનવામાં આવેલ, પરમાર્થથી દષ્ટ, न चातो-અને આ અનુમાનથી નથી હોતો, निश्चयः सम्यक्-નિશ્ચય સમ્યક્પણે, अन्यत्रापि-અન્યત્ર પણ, સામાન્ય અર્થમાં પણ-આહ ધીઘન.-ને બુદ્ધિધન ભર્તૃહરિએ કહ્યું છે:—

યત્નેનાનુમિતોઽપ્યર્થઃ કુશલૈરનુમાતૃભિઃ ।
અભિયુક્તરૈરન્યૈરન્યથૈવોપપાચતે ॥ ૧૪૫ ॥

યત્નથી પટુ અનુમાતૃથી, અર્થ અનુમિત થાય,
તેય યુક્તર અન્યથી, અન્યથા સમર્થાય. ૧૪૫

અર્થઃ—કુશલ અનુમાનકારોથી યત્નથી અનુમાનવામાં આવેલો અર્થ પશુ, વધારે યુક્તિયુક્ત એવા બીજાઓથી બીજી જ રીતે સાબિત કરાય છે.

વિવેચન

તે બુદ્ધિધનવાળા શ્રી ભતૃહરિએ શું કહ્યું છે? તે કહે છે—'કુશળ અનુમાનકારોએ યત્નથી અનુમાનેલો અર્થ પશુ વધારે સબળ યુક્તિવાળા બીજાઓથી બીજી જ રીતે ઉપ-પાદન કરાય છે'—સાબિત કરાય છે.

અન્વય—વ્યતિરેક વગેરે ન્યાયપદ્ધતિમાં પારંગત એવા નિપુણ યુક્તિવાદીઓ અન્વય-વ્યતિરેક આદિ અનુસારે તત્વપરીક્ષા કરે છે. તેમાં અન્વય એટલે આ આમ હોય તો આ આમ હોય એવી વિધાનરૂપ હકારાત્મક ઉક્તિ; અને વ્યતિરેક એટલે યુક્તિથી મંડન: આ આમ ન હોય તો આ આમ ન હોય, એવી નિષેધરૂપ નકારાત્મક યુક્તિથી ખંડન. ઉક્તિ (૧) આ અન્વય—વ્યતિરેક પ્રમાણે કોઈ કુશલ યુક્તિવાદીઓ પ્રયત્નપૂર્વક અનુમાનથી—યુક્તિથી અસુક અર્થ સ્થાપિત કરે, અને કહે કે જુઓ! આ અર્થ આ હેતુથી આ રીતે જ ઘટે છે, આમ એની તથોપપત્તિ છે; આ અર્થ આથી અન્ય રીતે ઘટતો નથી—આમ એની અન્યથાનુપપત્તિ છે. (૨) તો ત્યાં તેનાથી ચઢીયાતા એવા બીજા પ્રખર તાર્કિકો—યુક્તિવાદીઓ, વળી એ જ અન્વય—વ્યતિરેક આદિનો આશ્રય કરી, તે જ અર્થને અન્યથા પ્રકારે ઉપપાદિત કરે છે, સાબિત કરી બતાવે છે, અને કહે છે કે જુઓ! તમે કહો છો તે પ્રકારે આ અર્થ ઘટતો નથી—એની અત-થોપપત્તિ છે; અને આ અમે કહીએ છીએ તે બીજા પ્રકારે જ એ ઘટમાન થાય છે—એની અન્યથોપપત્તિ છે. આમ એક જ અર્થને અસુક વાદી સ્થાપે છે, તો બીજો ઉત્થાપે છે! એક જ અર્થને સમર્થ તાર્કિકો પોતપોતાના મતિબલથી જૂદા જૂદા પ્રકારે પૂરવાર કરી આપે છે!

વૃત્તિઃ—યત્નેનાનુમિતોઽપ્યર્થો—અન્વય આદિ અનુસારે યત્નથી અનુમાનવામાં આવેલો અર્થ પશુ, કુશલૈરનુમાતૃભિઃ—અન્વય આદિના બાજુનારા કુશલ અનુમાનકારોથી—યુક્તિવાદીઓથી, અભિ-યુક્તરૈરન્યૈઃ—અન્વય આદિના ઘાતા જ એવા અભિયુક્તર—વધારે યુક્તિવાળા બીજાઓથી, અન્યથૈવો-પપાચતે—અન્યથા જ ઉપપાદન કરાય છે. અતયાસિદ્ધિ આદિ પ્રકારે બીજી રીતે જ પૂરવાર કરાય છે.

આમ આ તર્કવાદ તો બુદ્ધિનો અખાડો છે! અખાડામાં જેમ શરીરનો વ્યાયામ થાય છે, કસરત કરાય છે, અટાપટા ખેલાય છે, દાવપેચ રમાય છે, તર્કવાદ બુદ્ધિનો તેમ આ યુક્તિવાદરૂપ વ્યાયામશાળામાં બુદ્ધિનો વ્યાયામ થાય છે, અખાડો યુક્તિની કસરત કરાય છે, તર્કના અટાપટા ખેલાય છે, છલ-બલિના દાવપેચ રમાય છે! 'સાક્ષરા વિપરીતા રાક્ષસા ભવન્તિ!' અખાડામાં જેમ વધારે બળવાન મૂલ્ય અદ્ય બળવાળા પ્રતિમૂલ્યને મહાત કરે છે, શિક્ષત આપે છે, તેમ આ યુક્તિવાદની કસરતશાળામાં વધારે પ્રખર બુદ્ધિમાન વાદી અદ્ય બુદ્ધિવાળા પ્રતિવાદીને પરાજિત કરે છે, હાર આપે છે! વળી 'શેરને માથે સવાશેર' એ ન્યાયે તે વિજેતા મૂલ્યને પણ જેમ વધારે બળવાન મૂલ્ય જીતે છે, તેમ વિજયથી મલકાતા ને કૂલાતા તે વાદીને પણ બીજા અધિક તર્કપટુ પ્રતિવાદી હરાવે છે! આમ જેમ કુસ્તીની પરંપરા આલ્યા કરે છે, મૂલ્યબુદ્ધનો છેડો આવતો નથી, તેમ તર્કવાદની પરંપરા આલ્યા કરે છે ને બુદ્ધિબુદ્ધનો આરો આવતો નથી! પણ આમ અનંત તર્કવાદ કરતાં પણ કોઈ અભિમત વસ્તુ વસ્તુગતે કહી શકવા સમર્થ થતો નથી! ઉલટું 'પાડે પાડા લડે તેમાં ઝાડનો ખો નીકળી જાય,' એ ન્યાયે આ તાર્કિકોની સાઠમારીમાં તસ્વવૃક્ષ બાપડું કયાંય છુંદાઈ આવે છે! તસ્વ વસ્તુ કયાંય હાથ લાગતી નથી. મહાતમા આનંદધનજીનું માર્મિક વચનામૃત છે કે:-

“ તર્ક વિચારે રે વાદ પરંપરા રે, પાર ન ખોંચે કોય;
અભિમત વસ્તુ વસ્તુગતે કહે રે, તે વિરલા જગ જોય.

....પંથડો નિહાળું રે બીજા જિન તણે રે. ”—શ્રી આનંદધનજી.

અભ્યુચ્ચય કહે છે—

જ્ઞાયેરન્હેતુવાદેન પદાર્થા યચ્ચતીન્દ્રિયાઃ ।

કાલેનૈતાવતા પ્રાજ્ઞૈઃ કૃતઃ સ્યાત્તેષુ નિશ્ચયઃ ॥ ૧૪૬ ॥

પદાર્થો અતીન્દ્રિય જ્ઞે, હેતુવાદર્થો જણાત;
આટલા કાળે પ્રાજ્ઞથી, નિશ્ચય તિહાં કરાત. ૧૪૬

અર્થઃ—જે હેતુવાદથી અતીન્દ્રિય પદાર્થો જણાતા હોત, તે આટલા કાળે પ્રાજ્ઞથી તે વિષયમાં નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો હોત.

વૃત્તિઃ—જ્ઞાયેરન્ હેતુવાદેન-હેતુવાદથી-અનુમાનવાદથી જણવામાં આવતા હોત, પદાર્થો યચ્ચતીન્દ્રિયાઃ-જે સર્વ આદિ અતીન્દ્રિય પદાર્થો, કાલેનૈતાવતા-આટલા કાળે કરીને, પ્રાજ્ઞૈઃ-પ્રાજ્ઞથી, તાર્કિકથી, કૃતઃ સ્યાત્-કરાયો હોત, તેષુ-તે વિષયોમાં,-નિશ્ચયઃ-નિશ્ચય, અવગમ.

વિવેચન

“ હેતુ વિવાદે હો ચિત્ત ધરી જોઈએ, અતિ દુર્ગમ નયવાદ;
આગમવાદે હો ગુરુગમ કો નહીં, એ સખલો વિખવાદ.

અભિનંદન જિન દરિશણુ તરસિયે. ”—શ્રી આનંદધનજી.

જો યુક્તિવાદથી અતીન્દ્રિય પદાર્થોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ શકતું હોત, તો આટલા કાળે પ્રાણ જનોએ તે સંબંધી નિશ્ચય કરી નાંખ્યો હોત. જો યુક્તિ વડે કરીને ઈન્દ્રિયોને અગમ્ય એવા અતીન્દ્રિય પદાર્થો જાણવામાં આવતા હોત, તો ઘણા હેતુવાદથી લાંબા કાળથી આ મહાબુદ્ધિશાળી પ્રાણજનો-મહાતાર્કિકો જે તેવી તત્ત્વનિશ્ચય યુક્તિ લડાવતા આવ્યા છે, તેઓને આટલા બધા કાળે તે અતીન્દ્રિય પદાર્થનો નિશ્ચય થઈ જવો જોઈતો હતો. પણ તેવું તો થયું દેખાતું નથી, હજી તેનો કાંઈ નીવેડો આવ્યો જણાતો નથી. કારણ કે આ વાદી-પ્રતિવાદીઓ હજી તેવા ને તેવા જોરશોરથી તે જ વાદવિવાદ ચલાવી રહ્યા છે! હજી પણ તે બાબતમાં નવા નિશાળીઓને જેમ તેવા ને તેવા ડોરાધાકોડ રહેલા જણાય છે! તેઓની વાદ-કંડુ હજી તેવી ને તેવી છે! આટલા બધા મહાસમર્થ વાદી મહારથીઓએ આટલો બધો કાળ પ્રખર યુક્તિમલ અજમાવ્યું, પણ તે મહાતુભાવોનો આ મહા પ્રયાસ પાણીમાં ગયો હોય એમ જણાય છે! કારણ કે યોગમિંદુમાં કદા પ્રમાણે ‘નિશ્ચિત એવા વાદો ને પ્રતિવાદો કરતાં છતાં તેઓ ગતિમાં ઘાણીના એકની પેઠે, હજી તત્ત્વના અંતને પામ્યા નથી!’

ન ચૈતદેવં ચત્તસ્માત્શુષ્કતર્કગ્રહો મહાન્ ।

મિથ્યાભિમાનહેતુત્વાત્યાજ્ય એવ સુમુક્ષુભિઃ ॥ ૧૪૭ ॥

ને આ એમ ન તે થકી, શુષ્ક કુગ્રહ મહાન;
ત્યાગ્યજ હોય સુમુક્ષુને, મિથ્યા માન નિદાન. ૧૪૭

અર્થ:—અને કારણ કે આ એમ નથી, તેટલા માટે મહાન એવો શુષ્ક તર્ક ગ્રહ મિથ્યાભિમાનના હેતુપણને લીધે, સુમુક્ષુએને ત્યાગ્ય જ છે-હોડી જ દેવો યોગ્ય છે.

વૃત્તિ:—ચૈતદેવં-અને આ એમ નથી, ચદ્-જે કારણથી, તસ્માત્-તે કારણથી, શુષ્કતર્કગ્રહો-શુષ્કતર્કગ્રહ, મહાન્-મહાન, અતિરોદ, મિથ્યાભિમાનહેતુત્વાત્-મિથ્યાભિમાનહેતુપણરૂપ કારણથી, ત્યાજ્ય એવ-ત્યાગ્ય જ છે, સુમુક્ષુભિઃ-સુમુક્ષુઓએ, મુકાવા ઈચ્છનારાઓએ.

વિવેચન

અને આ એમ તો છે નહિં અર્થાત ઘણા ઘણા કાળે પણ હેતુવાદથી અર્તાદ્રિય તત્વનો નિશ્ચય હજી પ્રાણજનોથી પણ થઈ શક્યો નથી; તેથી કરીને મિથ્યાભિમાનના હેતુરૂપ આ શુબ્ધ તર્કનો મહા રોદ્ર-ભયંકર ગ્રહ, ભવબંધનથી શુબ્ધ તર્ક ગ્રહ ખરેખર છૂટવા ઇચ્છનારા સુસુક્ષ્મનોએ છોડી જ દેવો ભેદ્યે, કારણ સુસુક્ષ્મને કે આ શુબ્ધ તર્કવાદ ખરેખર! 'શુબ્ધ જ' છે. એમાં કાંઈ રસ-આર્દ્રતા ત્યાંજ જ નથી. સુક્ષ્મ, હૃદય સ્પર્શ વિનાની યુક્તિઓની વાગ્બલમય લડાઈ જ એમાં છે. વેળુને ગમે તેટલું પીલતાં પણ જેમ તેમાંથી તેલરૂપ સાર નીકળે નહિં, તેમ ગમે તેટલું પીલતાં પણ-પિષ્ટપેષણ કરતાં પણ શુબ્ધ તર્કવાદમાંથી તત્વરૂપ સાર નીકળે નહિં. અને સુસુક્ષ્મ તો તત્વનો જ બધી છે, તે આવા નિઃસાર નીરસ શુબ્ધ તર્કને કેમ ગ્રહ વાકુ? વળી આ શુબ્ધ તર્ક ગ્રહ ખરેખર! ગ્રહ જેવો જ છે. પૂર્વે કહ્યું હતું તેમ ગ્રહ એટલે ભૂતપિશાચ, અથવા અનિષ્ટ ગ્રહ, અથવા મગરમંચ. (૧) ભૂતપિશાચરૂપ ગ્રહથી જે ગ્રસ્ત હોય, જેને ઝોડ વળગ્યું હોય, તેના ભુંડા હાલહવાલ થાય છે તે તેને તે ગ્રહમાંથી છૂટવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે; તેમ આ શુબ્ધ તર્કવાદરૂપ ગ્રહથી-ભૂતથી જે આવિષ્ટ થયો હોય, એ ભૂત જેને ભરાયું હોય, તેની ભારે ખૂરી દશા થાય છે, તે તેના ગ્રહમાંથી-પક્કડમાંથી છૂટવું ભારી થઈ પડે છે. (૨) અથવા અનિષ્ટ પાપ ગ્રહ જેને નડતો હોય, તેને ભારી વસતી પીડા સહવી પડે છે; તેમ આ તર્કવાદરૂપ અનિષ્ટ ગ્રહથી જે પીડાતો હોય, તેને પોતાને હાથે વ્હોરેલી ભારી કનડગત ભોગવવી પડે છે, અને તેની અસરમાંથી તે રહેલાઈથી છૂટી શકતો નથી. (૩) અથવા જે મગરથી ગસાયો હોય, તેને તેના જડખામાંથી છટકવું ભારી કઠિન થઈ પડે છે; તેમ શુબ્ધ તર્કરૂપ મગરના ગ્રહથી જે ગ્રહાયો હોય, તેને તેની ચુંગાલમાંથી છૂટવું અતિ દુષ્કર થઈ પડે છે. આમ ત્રણે અર્થમાં પોતે ગ્રહેલા શુબ્ધ તર્કરૂપ ગ્રહથી શુબ્ધતર્કગ્રાહી પોતાની મેળે જ દુઃખી થાય છે. આવા અનિષ્ટ દુષ્ટ શુબ્ધતર્ક ગ્રહને આત્માર્થગ્રાહી સુસુક્ષ્મ કેમ ગ્રહે?

તેમજ આ શુબ્ધ તર્ક ગ્રહ મહાન્ છે, અતિ રોદ્ર છે, મહા ભયંકર છે. એનું પરિણામ પોતાને માટે ને પરને માટે મહા રોદ્ર છે-દારુણ છે. કારણ કે આર્ત-રોદ્ર ધ્યાનથી વાદી-પ્રતિવાદી બન્નેને હાનિ થાય છે. મહા તાર્કિકશિરોમણિ શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરજીએ પોતાની લાક્ષણિક શૈલીમાં વર્ણવ્યું છે તેમ- 'જે કોઈ પ્રકારે પોતાનો વિજય થાય છે તો તે એટલો બધો પરિતોષ પામે છે કે મર્યાદાને ભંગ કરી એ પોતાની બડાઈ હાંકી ત્રણે લોકોને બલ બનાવે છે! અને પોતે જે કોઈ પ્રકારે બીજાથી છતાઈ બચે તો તે કૌપાંધ થઈ જઈ, પ્રતિવાદી પ્રત્યે ઘાંટા પાડી-બરાડા પાડી, આક્રમણ કરતો સતો પોતાનું

વિલખાપણું દૂર કરે છે.* તે વાદ કયા ખરી શક્તો નથી, અને માનભંગથી ઉબ્ધ એવા લાંબા નિસાસા નાખે છે! રમ્ય વસ્તુમાં પણ તેને અરતિ-નવર લાગુ પડે છે-રમ્ય વસ્તુ પણ તેને ગમતી નથી, અને સુહૃદો પ્રત્યે પણ તેના વચન વજ જેવા કઠોર નીકળે છે! અને દુઃખ અહંકારમાંથી ઉપજે છે, એવો આ સર્વ તંત્રનો સિદ્ધાંત છે, તેના પર બાણે આરૂઢ થઈને તે ખરેખર! તત્ત્વપરીક્ષા કરે છે! અર્થાત્ અહંકારજન્ય દુઃખનો સાક્ષાત્ અનુભવ કરે છે! ઈત્યાદિ પ્રકારે શુષ્ક તર્કવાદ રોદ્ર પરિણામનું કારણ થાય છે. વળી શુષ્ક તર્કવાદ મિથ્યાભિમાનનો હેતુ થાય છે. શુષ્ક તર્કવાદી પોતાને બડો હોશિયાર માને છે! તેને પોતાની પ્રબુદ્ધિનું-તર્કશક્તિનું ઘણું અભિમાન હોય છે. મેં કેવી ક્ષુદ્રક યુક્તિ લડાવી ફલાણુને છક્કડ મારી તોડી પાડયો-હરાબ્યો, એવો ફાંકો રાખી તે અકકડ રહે છે!

આમ મહારોદ્ર પરિણામવાળો શુષ્ક તર્કગ્રહ મિથ્યાભિમાનનો હેતુ હોવાથી, આત્મ-હિતથી સુમુક્ષુએને સર્વથા ત્યાજ્ય જ છે. કારણકે સાચા સુમુક્ષુએનો મુખ્ય ને એક જ હેતુ ગમે તેમ કરીને ભવબંધનથી છૂટવાનો છે. તેએને કેવળ એક આત્માર્થનું જ કામ છે, માન-પૂજા-લખિ-સત્કાર આદિ બીજો મન-રોગ તેએને હોતો નથી, અને ઉપરમાં જોયું તેમ શુષ્ક તર્કથી કોઈપણ પ્રકારનો આત્માર્થ સિદ્ધ થતો નથી, બિલટો માનાર્થને લીધે અત્યંત હાનિ પામે છે. ક્યાં સાચા સુમુક્ષુ જોગીજનનું એકાંત આત્માર્થપણું? અને ક્યાં શુષ્ક તર્કવાદીનું મતાર્થીપણું-માનાર્થીપણું? ‘શ્રેય તો એક બાળુએ રહ્યા છે, ને વાદિશ્રેયો અથવા વાદીરૂપ બળદીઆ બીજી બાળુએ વિચરી રહ્યા છે! મુનિએ વાદવિવાદને ક્યાંય પણ મોક્ષ-ઉપાય કહ્યો નથી.’ આમ વાદને અને મોક્ષને લાખો ગાઉનું અંતર છે, માટે માત્ર મોક્ષનો અર્થો એવો સુમુક્ષુ જોગીજન વાદવિવાદમાં કેમ પડે? શુષ્ક તર્કગ્રહને કેમ ગ્રહે?

* “યદિ વિજયતે કથંચિત્તતોઽપિ પરિતોષમ્મનમર્યાદઃ ।
સ્વગુણવિકત્થનદૂષિક્લ્મ્બીનપિ લોકાન્ સલીકુરુતે ॥
ઉત્ત જીયતે કથંચિત્ પરિપત્પરિવાદિનં સ કોપાન્ધઃ ।
ગલગર્જનાક્રામન્ વૈલક્ષ્યવિનોદનં કુરુતે ॥
વાદકથાં ન ક્ષમતે દીર્ઘં નિઃશ્વસિતિ માનમ્જ્ઞોષ્ણમ્ ।
રમ્યેઽપ્યરતિજ્વરિતઃ સુહૃસ્વપિ વજ્રીકરણવાક્યઃ ॥
દુઃસ્ખમહંકારપ્રભવમિત્યયં સર્વતંત્રસિદ્ધાંતઃ ।
અથ ચ તમેવારૂઢસ્તરવપરીક્ષાં કિલ કરોતિ ॥ ”

શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકરજી કૃત દ્વા. દ્વા. ૮ ૧૫-૧૮

x “અન્યત ઇવ શ્રેયાંસ્યન્યત ઇવ વિચરન્તિ વાદિવૃષાઃ ।
વાક્સંરંભઃ ક્વચિદપિ ન જગાદ મુનિઃ શિવોપાયઃ ” ॥

શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરજી કૃત દ્વા.-દ્વા. ૮-૭

તેમજ—

ग्रहः सर्वत्र तत्त्वेन मुमुक्षूणामसंगतः ।

मुक्तौ धर्मा अपि प्रायस्त्यक्तव्याः किमनेन तत् ॥ ૧૪૮ ॥

મુમુક્ષુઓને તત્ત્વથી, ગ્રહ અયુક્ત સર્વત્ર;

ધર્મોય પ્રાયે મુક્તિમાં, ત્યાજ્ય-એથી શું અત્ર ? ૧૪૮

અર્થ:—સર્વત્ર ગ્રહ તત્ત્વથી મુમુક્ષુઓને અસંગત-અયુક્ત છે. મુક્તિને વિષે ધર્મો પણ પ્રાયે ત્યજવાના હોય છે, તો પછી આ ગ્રહથી શું ?

વિવેચન

“ છોડી મત દર્શન તણો, આગ્રહ તેમ વિકલ્પ;

કહ્યો માર્ગ આ સાધશે, જન્મ તેહના અલ્પ. ”—શ્રીમદ્ રાજવ્યંદ્રજી પ્રણીત આત્મસિદ્ધિ.

મુમુક્ષુએ તત્ત્વથી ક્યાંય પણ ગ્રહ રાખવો યુક્ત નથી. કારણ કે મુક્તિમાં ધર્મો પણ પ્રાયે છોડી દેવા પડે છે. તો પછી આ ગ્રહથી શું ?

મોક્ષાભિલાષી આત્માર્થી જીવે શુદ્ધ તર્કગ્રહ છોડી દેવો યોગ્ય છે, એટલું જ નહિ, પણ ક્યાંય પણ કોઈ પણ વસ્તુનો ગ્રહ પણ ત્યજી દેવો જોઈએ. માટે સર્વ મત-દર્શનનો આગ્રહ તેમ વિકલ્પ છોડી દઈ, તેમ જ અન્ય સર્વ પ્રકારનો ક્યાંય પણ ગ્રહ ગ્રહ પણ વિસર્જન કરી મુમુક્ષુએ યથોક્ત મોક્ષમાર્ગ જ આરાધવો યુક્ત નથી યોગ્ય છે, કારણ કે મુમુક્ષુનો એકાંત હેતુ કોઈ પણ પ્રકારે મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરવી તે જ છે. અને મોક્ષમાં તો શુદ્ધ આત્મસ્વભાવરૂપ ક્ષાયિક ધર્મો સિવાય બધુંય છોડયે જ છટકો છે. અરે ! ક્ષમાદિક ક્ષાયોપશમિક ધર્મો પણ મોક્ષમાં છોડી દેવા પડે છે, ત્યાં આ તુલ્ય અનિષ્ટ ગ્રહોની તો શી વાત કરવી ? સર્વ ગ્રહથી મુક્ત થયા વિના માર્ગસન્મુખ પણ ન થવાય, તો મુક્ત તો કેમ જ થવાય ? તો પછી આ ‘રાખના પડીકા’ જેવા દુષ્ટ ગ્રહોને મુમુક્ષુ શા હેતુએ ગાંઠે ગાંધે ? ને એ ગ્રહ જેવા ગ્રહોને ગ્રહીને હાથે કરીને શું કામ નિષ્કારણે દુઃખથી ગૃહીત થાય ?

“ ધર્મ ક્ષમાદિક પણ મિટેજી, પ્રગટે ધર્મ સંન્યાસ;

તો ઝઘડા ઝંઝા તણોજી, મુનિને કવણ અભ્યાસ. ”

....મનમોહન જિનજી ! મીઠી તાહરી વાણ. ”—યો. દ. સજ્જા. ૪-૨૨

। इति सर्वज्ञादि अतीन्द्रियार्थानुमानागोचरत्वाधिकारः ।

વૃત્તિ:—ગ્રહ:—ગ્રહ, સર્વત્ર-સર્વત્ર, સર્વ વસ્તુમાં, તત્ત્વેન-તત્ત્વથી, પરમાર્થથી, મુમુક્ષૂણામ-સંગત.—મુમુક્ષુઓને અસંગત છે-અયુક્ત છે કયા કારણથી ? તો કે-મુક્તૌ ધર્મા અપિ પ્રાયસ્ત્યક્ત-વ્યા:—મુક્તિને વિષે ધર્મો પણ પ્રાયે ત્યજવા પડે છે,—પ્રાય:તું ગ્રહણ ક્ષાયિક ધર્મોના અવરૂહેદ (અપવાદ) અર્થે છે, કિમનેન તત્-તો પછી આ ગ્રહથી શું ? કંઈ નહિ, એમ અર્થ છે.

મહત્પુરુષ માર્ગ અધિકાર.

કારણ કે એમ છે તેથી—

તદત્ર મહતાં વર્ત્મ સમાશ્રિત્ય વિચક્ષણૈઃ ।
વર્તિતવ્યં યથાન્યાયં તદતિક્રમવર્જિતૈઃ ॥ ૧૪૨ ॥

પ્રાજ્ઞે અત્ર મહત્તનો, માર્ગ આર્થને સાર;
તસ અતિક્રમ વિણ વર્તવું, ન્યાય તણે અનુસાર. ૧૪૯

અર્થ:—તેથી કરીને અત્રે મહત્ પુરુષોના માર્ગનો સમ્યક્ આશ્રય કરી, વિચક્ષણોએ તેનો અતિક્રમ વર્જીને, યથાન્યાય વર્તવું યોગ્ય છે.

વિવેચન

“ મોક્ષ કલ્પો નિજ શુદ્ધતા, તે પામે તે પંથ;
સમજાવ્યો સંક્ષેપમાં, સકળ માર્ગ નિર્મથ. ”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રણ પ્રણીત શ્રી આત્મસિદ્ધિ

તેની અત્રે આ બાબતમાં મહાપુરુષોના માર્ગનો સમ્યક્ આશ્રય કરી, નિરીક્ષણ કરી મુમુક્ષુજનોએ તે ધર્મનો અતિક્રમ ન થાય એ રીતે, યથાન્યાયે વર્તવું યોગ્ય છે.

તો પછી મુમુક્ષુ આત્માર્થી જીવે શું કરવું યોગ્ય છે તે અહીં સ્પષ્ટ કર્યું છે. વિચક્ષણ મુમુક્ષુએ તો બીજી બધી માયાફાલ છોડી દઈને, બીજી બધી મહાજનના ભંજબલ ફગાવી દઈને, મત-દર્શન આગ્રહનો સમસ્ત પ્રપંચ વિસર્જન માર્ગને કરી, સર્વ ગ્રહની ચુંગાલમાંથી મુક્ત થઈ, મહત્ પુરુષોના માર્ગનું અનુસરવું સમ્યક્ અવલંબન કરવું યોગ્ય છે. ‘મહાજનો યેન ગતઃ સ પન્થાઃ’ મહાજન જે માર્ગે ગયા તે માર્ગ છે. અને મહાજનોનો માર્ગ તો કેવળ આત્મવિશુદ્ધિરૂપ મોક્ષમાર્ગ છે. એટલે મહાજનોના નિર્દેષ માર્ગે તેમના પગલે ચાલવું એ જ મુમુક્ષુનું કર્તવ્ય છે. અને તે માર્ગે ચાલતાં, મહત્ પુરુષોએ પ્રણીત કરેલા નિર્દેષ ધર્મમાર્ગનો જેમ અતિક્રમ ન થાય અતિચાર ન થાય, ઉલ્લંઘન ન થાય, ભંજ ન થાય, તેમ ઉપયોગપૂર્વક સન્નોતિ પ્રમાણે ચાલવું યોગ્ય છે. આમ મહાજનના માર્ગે નિરતિચારપણે યથાન્યાય પ્રવર્તવું-ગમન કરવું એ જ મુમુક્ષુ ઓગીજનનું કર્તવ્ય છે.

વૃત્તિ:—તદત્ર-તેથી અત્ર વ્યતિકરમાં, આ પ્રસંગમાં, મહતાં વર્ત્મ-મહત્પુરુષોના માર્ગને, સમાશ્રિત્ય-સમાશ્રય કરી, અંગીકાર કરી, વિચક્ષણૈઃ-વિચક્ષણોએ, પડિનોએ, વર્તિતવ્યં યથાન્યાયં-યથાન્યાય-ન્યાય પ્રમાણે વર્તવું યોગ્ય છે તદતિક્રમવર્જિતૈઃ-તે મહત્ ધર્મના અતિક્રમથી-અતિચારથી રહિત એવાઓએ.

એજ કહે છે—

પરપીઢેહ સૂક્ષ્માપિ વર્જનીયા પ્રયત્નતઃ ।
તદ્વત્તદુપકારેઽપિ યતિતત્ત્વ્યં સદૈવ હિ ॥ ૧૫૦ ॥

પરપીડા અહિં સૂક્ષ્મ પણ, વર્જનીય સપ્રયત્ન;
તેમજ તસ ઉપકારમાં, કરવો સદૈવ યત્ન. ૧૫૦

અર્થ:—અહીં સૂક્ષ્મ પણ પરપીડા પ્રયત્નથી વર્જની; તેમજ તેના ઉપકારમાં પણ સદૈવજ યત્ન કરવો.

વિવેચન

“ પરોપકારઃ પુણ્યાય, પાપાય પરપીડનમ્ ”—વ્યાસજી.

તે મહત્ પુરુષોએ આચરેલો માર્ગ કયો છે? તે અહીં કહ્યો છે: આ લોકમાં સૂક્ષ્મ પણ પરપીડા વર્જની, તેમજ પર ઉપકારમાં પણ નિરંતર યત્ન કરવો.

આ જગતમાં પોતાનાથી બીજા જીવને સૂક્ષ્મ પીડા પણ ન થાય, સૂક્ષ્મ બાધા પણ ન ઉપજે, એમ પ્રયત્નથી—યતનાથી વર્તવું, એ સુસુક્ષ્મ આત્માર્થીનું કર્તવ્ય છે. સુસુક્ષ્મ બીજા જીવોને સૂક્ષ્મ પીડા પણ વર્જી, તો પછી મોટી પીડાની વાત તો કયાંય દૂર રહી! મનથી, વચનથી કે કાયથી કોઈપણ પ્રકારે કોઈપણ જીવને પોતાનાથી કંઈપણ પીડા-બાધા ન ઉપજે, એવી સતત જાગૃતિ આત્માર્થી જીવ રાખે.

“ અનુબંધે આત્મા દ્વિભાય, જિનવરની ત્યાં નહિ આજ્ઞાય;
સર્વ જીવનું ઇચ્છે સુખ, મહાવીરની શિક્ષા સુખ્ય.
સર્વ દર્શને એ ઉપદેશ, એ એકાંતે નહિ વિશેષ;
સર્વ પ્રકારે જિનનો બોધ, દયા દયા નિર્મળ અવિરોધ.
એ ભવતારક સુંદર રાહ, ધરિયે તરિયે કરી ઉત્સાહ;
ધર્મ સકળનું એ શુભ મૂળ, એ વિષ્ય ધર્મ સદા પ્રતિકૂળ.
તત્ત્વપથી એ ઓળખે, તે જન પહોંચે શાશ્વત સુખે;
શાંતિનાથ ભગવાન પ્રસિદ્ધ, રાજચંદ્ર કલ્યાણે સિદ્ધ. ”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી પ્રણીત મોક્ષમાળા

વૃત્તિ:—પરપીડા—પર પીડા, પર બાધા, ઇહ—અહીં, લોકમાં, સૂક્ષ્માપિ—સૂક્ષ્મ પણ, મોટી તો દૂર રહો! શું? તો કે વર્જનીયા—વર્જવા યોગ્ય છે, પરિત્યજવા યોગ્ય છે, પ્રયત્નતઃ—પ્રયત્નથી, સૂક્ષ્મ આભોગથી, તદ્વત્—તેની જેમજ, પ્રયત્નથીજ, તદુપકારેઽપિ—તેના ઉપકારમાં પણ, યતિતત્ત્વ્યં—યત્ન કરવો યોગ્ય છે, અનુબંધ દ્વારાએ (આચરણવડે કરીને), સદૈવ હિ—સદૈવજ.

અને બીજા જીવોના ઉપકારમાં પણ સુમુક્ષુ જીવ સદૈવ યત્ન કરે. અન્ય જીવોનું આ લોકમાં ને પરલોકમાં જે રીતે હિત થાય એવા પ્રકારે તન-મન-ધનથી પોતાથી ખનતું બધુંય સુમુક્ષુ જીવ સદાય સક્રિય આચરણ દ્વારા કરી ચૂકે. આમ સુમુક્ષુ જોગીજન પરમદયાળુ ને પરોપકારનો વ્યસની-અંધાણી હોય.

તથા—

ગુરવો દેવતા વિપ્રા યતયશ્ચ તપોધનાઃ ।

પૂજનીયા મહાત્માનઃ સુપ્રયત્નેન ચેતસા ॥ ૧૫૧ ॥

ગુરુ દેવતા વિપ્ર ને, તપોધન યતિરાજ્ઞ;
પૂજ્ય સુપ્રયત્ન ચિત્તથી, મહાત્માઓ સહુ આજ્ઞ. ૧૫૧

અર્થ:—ગુરુઓ, દેવતાઓ, વિપ્રો અને તપોધન યતિઓ-એ સર્વ મહાત્માઓ સુપ્રયત્નવાળા ચિત્તથી પૂજનીય છે-પૂજવા યોગ્ય છે.

વિવેચન

તેમજ-ગુરુઓ, દેવતા, દ્વિજો અને તપોધન યતિઓ,-એ સર્વ મહાત્માઓ સુપ્રયત્નવંત ચિત્તે યથાયોગ્યપણે પૂજનીય છે, પૂજવા યોગ્ય છે:-ગુરુઓ એટલે માતા, પિતા, કલાચાર્ય, એઓના જ્ઞાતિઓ-ભાઈ બહેન વગેરે, તથા ધર્મનો ગુરુ-દેવાદિ ઉપદેશ કરનારા વૃદ્ધો-જ્ઞાનવૃદ્ધ અને વયોવૃદ્ધ જનો. આ શિષ્ટ જનોને પૂજન એવો ગુરુવર્ગ છે. તેનું પૂજન આ આ પ્રકારે થાય:-(૧) ત્રણ સંધ્યા સમયે તેને નમનક્રિયા કરવી, અને તેવો અવસરજોગ ન હોય તો ચિત્તમાં તેને અભ્યંતરપણે આરોપીને નમનક્રિયા કરવી. (૨) તે આવે ત્યારે અભ્યુત્થાનાદિ કરવું, અર્થાત ઊઠીને સામા જવું, આસન દેવું તે ખેસે એટલે પર્યુપાસના કરવી, ઈત્યાદિ વિનય આચરણ કરવું; તેની સમીપમાં અપ્રગલ્ભપણે-અનુદતપણે ખેસવું; અસ્થાને તેનું નામ ન લેવું; કવચિત્ પણ તેનો અવર્ણવાદ ન સાંભળવો. (૩) સારામાં સારા વચ્ચાદિતું તેને યથાશક્તિ નિવેદન-સમર્પણ કરવું, અને તેના હાથે સદા પરલોક ક્રિયાઓનું કરાવવું. (૪) તેને અનિષ્ટ એવા વ્યવહારોને ત્યાગ કરવો, અને ઈષ્ટ એવા વ્યવહારોમાં પ્રવર્તન કરવું, અને આ ધર્માદિને પીડા× ન ઉપજે એમ ઓચિત્યથી-ઉચિતપણે કરવું, અર્થાત

વૃત્તિ:—ગુરવો-ગુરુઓ, માતા-પિતા પ્રમુખ, દેવતા-દેવતા, સામાન્યથી જ, વિપ્રા:-વિપ્રો, દ્વિજો, યતયશ્ચ-અને યતિઓ, પ્રવર્જિતો, તપોધના:-તપોધન, તપશ્ચ ધનવાળા, પૂજનીયા:-પૂજનીય છે, પૂજવા યોગ્ય છે, મહાત્માનઃ-મહાત્માઓ, એ સર્વેય, યથાર્હપણે-યથાયોગ્યપણે. કેવી રીતે તે કે-સુપ્રયત્નેન ચેતસા-સુપ્રયત્નવંત ચિત્તથી, આજ્ઞાપ્રધાન ચિત્તથી, એમ અર્થ છે.

× “ ત્યાગશ્ચ તદનિષ્ઠાનાં તદિષ્ટેષુ પ્રવર્તનમ્ । ઔચિત્યેન ત્વિદં જ્ઞેયં પ્રાહુર્ધર્માચપીડયા ॥ ”
(આધાર માટે જુઓ) શ્રી યોગબિન્દુ. શ્લો. ૧૧૦-૧૧૫.

તેને અનિષ્ટથી નિવર્તતાં અને ઇષ્ટમાં પ્રવર્તતાં જે ધર્માદિ પુરુષાર્થને બાધા ઉપજતી હોય, તેા તેમ ન કરતાં પુરુષાર્થ-આરાધનપરાયણ રહેવું. (૫) તેના આસનાદિનો અલોચન કરવો, અર્થાત્ શુરુના આસનાદિ વાપરવા નહિં. અને તેના દ્રવ્યનું તીથમાં નિયોજન કરવું, અર્થાત્ તીર્થક્ષેત્રમાં વાપરી નાંખવું, નહિં તેા તે પોતે ગ્રહણ કરે તેા તેના મરણાદિમાં અનુમતિનો પ્રસંગ આવે. (૬) તેમજ તેના પ્રતિગિમ્બની* સ્થાપનાનો ધૂપ-પુષ્પાદિ પૂજારૂપ સંસ્કાર કરવો. અને તેની પરમ-ઉત્કૃષ્ટ એવી ઉર્ધ્વદેહક્રિયા કરવી, મૃતકાર્ય કરવું.

પુષ્પોષ્થી, બલિષ્થી, વસ્રોષ્થી, અને શોભન સ્તોત્રોષ્થી શોચ-બ્રહ્મા સમન્વિત એવું દેવોનું પૂજન કરવું. ઇત્યાદિ પ્રકારે યથાયોગ્યપણે શુરુ-દેવની પૂજા કરવી.

વિપ્રો એટલે દ્વિજો-બ્રાહ્મણો. વિદ્યા વડે જે પ્રકૃષ્ટ છે, અર્થાત્ જે વિદ્યાના પ્રકર્ષને પામેલા છે તે વિપ્ર. જે વાર જેનો જન્મ થયો છે, અર્થાત્ એક તેા સ્થૂલ દેહજન્મની અપેક્ષાએ અને બીજો સંસ્કારની અપેક્ષાએ એમ જે જન્મ જેના થયા છે તે દ્વિજ. બ્રહ્માને આત્મસ્વરૂપને જે બાણે છે, તે બ્રાહ્મણુ. આવા વિદ્યાવંત, સંસ્કારસ્વામી, બ્રહ્મવેતા વિદ્વજ્જનોરૂપ દ્વિજો યથાયોગ્યપણે પૂજવા યોગ્ય છે, સન્માનવા યોગ્ય છે,

તેમજ તપોધન એવા યતિઓ પણ પૂજનીય છે. યતિ એટલે સંયમી પુરુષ, સાધુ-જન. જેણે મનનો ને ઈન્દ્રિયોનો સંયમ કર્યો છે તે 'યતિ' અથવા 'જતિ'. જે જીવ-રક્ષામાં ને ઈન્દ્રિયનિગ્રહમાં યતનવંત છે તે યતિ. તપ જેનું ધન છે તે તપોધન. અનન્યનાદિ બાધ તપ, અને પ્રાયશ્ચિત્ત સ્વાધ્યાયાદિ આભ્યંતર તપ નિરંતર તપતા રહી તપરૂપ ધનની જેણે વૃદ્ધિ કરી છે, એવા તપોધન યતિઓ નિરંતર પરમાદરથી પૂજવા યોગ્ય છે.

આમ શુરુઓ, દેવતાઓ, વિપ્રો, અને તપોધન યતિઓ—આ સર્વ મહાત્માઓ જેમ ઉચિત હોય તેમ યથાયોગ્યપણે પૂજવા યોગ્ય છે. અને તે પૂજના પણ સુબ્રહ્મચર્યવંત ચિત્તથી હોવી જોઈએ. અર્થાત્ તેના આજ્ઞાપાલનમાં તત્પર એવા આજ્ઞાપ્રધાન ચિત્તથી કરવી જોઈએ.

પાપવત્સ્વપિ ચાત્યન્તં સ્વકર્મનિહતેષ્વલમ્ ।

અનુકમ્પૈવ સત્ત્વેષુ ન્યાય્યા ધર્મોઽયમુત્તમઃ ॥ ૧૫૨ ॥

સ્વકર્મથી જ હણાયલા, પાપી પ્રતિ અત્યંત;

ન્યાય્ય અનુકંપા જ-આ, ઉત્તમ ધર્મ મહંત. ૧૫૨

વૃત્તિઃ—પાપવત્સ્વપિ ચાત્યન્તં—અને અત્યંત પાપવંતો પ્રત્યે પણ,—સુબ્રહ્મ-શિકારી આદિ પ્રત્યે પણ, સ્વકર્મનિહતેષ્વલમ્—અત્યંતપણે સ્વકર્મથી હણાયેલા એ ત, અનુકમ્પૈવ સત્ત્વેષુ—સત્ત્વો પ્રત્યે અનુકંપા, ન્યાય્યા—ન્યાય્ય છે,—નહિં ક મત્સર, ધર્મોઽયમુત્તમઃ—આ ધર્મ ઉત્તમ છે,—કારણમાં કાર્યના ઉપચારથી.

* “ તદાસનાચમોગશ્ચ તીર્થે તદ્વિત્તયોજનમ્ ।

તદ્વિમ્બન્યાસસંસ્કાર ઊર્ધ્વદેહક્રિયા પરા ॥ ”

—શ્રી યોગબિંદુ

અર્થ:—અને સ્વકર્મથી અત્યંત હણાયેલા એવા અત્યંત પાપવંત જીવો પ્રત્યે પણ અતુકંપા જ ન્યાય્ય છે,—આ ધર્મ ઉત્તમ છે.

વિવેચન

“ શાંતિનાથ ભગવાન પ્રસિદ્ધ, રાજચંદ્ર કરુણાએ સિદ્ધ. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

અને પોતાના જ કર્મોથી અત્યંત હણાયેલા એવા મહાપાપી જીવો પ્રત્યે પણ અતુકંપા જ ન્યાય્ય છે—આ ધર્મ ઉત્તમ છે.

મુમુક્ષુ જીવને સર્વ જીવ પ્રત્યે દયા—અતુકંપા હોય એમાં તો પૂછવું જ શું? પણ શિકારી, મચ્છીમાર વગેરે જેવા મહાપાપી જીવો પ્રત્યે પણ તે મહાપાપી પ્રત્યે અતુકંપા જ રાખે અને એ જ ન્યાય્ય છે—ન્યાયયુક્ત છે. તેઓના પણ દયા. પ્રત્યે ઘૂણા રાખવી કે તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી જોવું એ યોગ્ય નથી, કારણ કે એ બિચારા પામર જીવો અજ્ઞાનના વશે કરીને મહા કુકર્મોમાં પડી ગયા છે, પતિત થયા છે, અને પોતાના દુષ્ટ કર્મોથી જ અત્યંત હણાઈ ગયેલા છે. એવા મરેલાને મારવું શું? ‘ પડતા ઉપર પાટુ ’ શી? એ બિચારા પાપી જીવો તો અત્યંત દયાનું, અતુકંપાનું જ સ્થાન છે. આ કુકર્મોથી આ જીવો બાપડા કેવી દુર્ગતિ પામશે? એ નિચારતાં મુમુક્ષુને તેના પ્રત્યે અતુકંપા જ છૂટે. અને તેથી પ્રેરત થઈ પોતાનાથી અને તો તેમાંથી તેને નિવારવાનો પ્રયત્ન પણ કરે. આ જ ધર્મ ઉત્તમ છે.

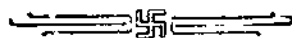
“ તુલસી દયા ન છાંડીએ, જબ લગ ઘટમે પ્રાન. ”—તુલસીદાસજી

“ પરહિત એ જ નિજ હિત સમજવું, અને
પરદુઃખ એ પોતાનું દુઃખ સમજવું. ”

“ પ્રભુ ભજો, નીતિ સજો, પરઠો પરોપકાર. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

આમ (૧) પરપીડાવર્જન, (૨) પરોપકાર વ્યસન, (૩) ગુરુદેવાદિપૂજન, (૪) પાપીની પણ અતુકંપા,—આ ધર્મ ઉત્તમ છે, આ મહત્ પુરુષોનો માર્ગ છે. આ ઉત્તમ ધર્મ મહાજનોએ આચર્યો છે, ને દર્શાવ્યો છે, તેને જ અનુસરવું એ જ યથાન્યાય વર્તન છે.

। इति महत्पुरुषमार्गाऽधिकारः ।

ઉપસંહાર કરતાં કહે છે:—

કૃતમત્ર પ્રસંગેન પ્રકૃતં પ્રસ્તુમોઽધુના ।
તત્પુનઃ પચ્ચમી તાવચોગદષ્ટિર્મહોદયા ॥ ૧૫૨ ॥

સર્ધું અત્ર પ્રસંગથી, હવે કહીએ પ્રસ્તુત;
તે તો પાંચમી યોગની, દષ્ટિ મહોદય યુક્ત. ૧૫૩

અર્થ:—અત્રે પ્રસંગથી બસ થયું. હવે અમે પ્રકૃત વાત પ્રસ્તુત કરીએ છીએ; અને તે પ્રકૃત તો પાંચમી મહોદયવંતી યોગદષ્ટિ છે.

વિવેચન

ઉપરમાં આ જે બધું ય કહ્યું તે પ્રસંગવશાત્ કહ્યું છે. તે માટે આટલું બસ છે! વધારે કહેવાની જરૂર નથી. શાણા તો સાનમાં સમજી ન્વય. એટલે સાચા સુમુક્ષુ વિચક્ષણ જનો આટલામાંથી બધું સમજી જશે, ‘ચોડું કહ્યું ઝાઝું કરી જાણશે.’ એટલે હવે અમે પ્રકૃત-ચાલુ વાતનો પ્રસ્તાવ રજૂ કરીએ છીએ. અને તે પ્રસ્તુત વાત તો પાંચમી ‘સ્થિરા’ નામની યોગદષ્ટિ છે. અને તે કેવી વિશિષ્ટ છે? તો કે મહોદયવાળી છે. માટે અહો સુમુક્ષુ જોગીજનો! સર્વ અભિનિવેશ છોડી દઇને ચાર દષ્ટિની મર્યાદા વટાવી જઇને, તમે હવે આ ‘સુચશ’ અમૃત ઘનવૃષ્ટિ કરનારી પાંચમી ‘સ્થિરા’ દષ્ટિ સંબંધી યોગ કથા ભાવથી એકચિત્તે શ્રવણ કરો!

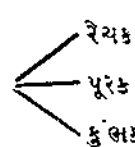
“ અભિનિવેશ સઘણો ત્યજી, ચાર લહી જેણે દષ્ટિ;

તે લેશે હવે પાંચમીજી, સુચશ અમૃત ઘન વૃષ્ટિ....

મનમોહન જિનજી! મીઠી તાહરી વાણુ—”શ્રી યો. દ. સજ્જા ૪-૨૩

વૃત્તિ:—કૃતં—પર્યાપ્ત થયું, બસ થયું, અત્ર-અત્ર વ્યતિકરમાં, પ્રસંગેન-પ્રસંગથી, પ્રકૃતં પ્રસ્તુમોઽધુના—હવે અમે પ્રકૃત (ચાલુ વાત) કહીએ છીએ, તત્પુનઃ-પુનઃ તે પ્રકૃત તો, પચ્ચમી તાવચોગદષ્ટિ:—પાંચમી યોગદષ્ટિ-સ્થિરા નામની છે. તે કેવી વિશિષ્ટ છે? તે માટે કહ્યું-મહોદયા-મહોદયવાળી છે, નિર્વાણરૂપ પરમ ફલવાળી છે, એમ અર્થ છે.

દીપ્તિનું કોષ્ટક : ૧૦

નામ	ચોથી દષ્ટિમાં	તેથી.
દર્શન	દીપ્તિપ્રભા સમખોધ	અવેશસંવેદ્ય પદને લીધે ખોધ સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ નહિ.
યોગાંગ	ભાવ પ્રાણાયામ 	પરભાવને રેચ, આત્મભાવની પૂર્તિ ને સ્થિરતા.
દોષત્યાગ	ઉત્થાન દોષત્યાગ	પ્રશ્નાંતવાહિતાને લીધે યોગમાં ઉત્થાનદોષ ન હોય.
ગુણપ્રાપ્તિ	તત્ત્વશ્રવણ	→ ધર્મશ્રવણ → ખીજપ્રવેશ → ગુરુભક્તિ → તીર્થંકરદર્શન → નિર્વાણ.
વિશિષ્ટતા	અવેશસંવેદ્ય પદ જ્ય	→ વિષમ કૃતકંત્રહ નિવૃત્તિ.
ગુણસ્થાન	પહેલું ગુણસ્થાન	પહેલા 'ગુણસ્થાન' નો પ્રકર્ષ-હેલામાં છેલ્લી હદ અહીં પ્રાપ્ત થાય.

દીપ્તિનો સાર.

ચોથી દીપ્તિ દષ્ટિમાં તેના નામ પ્રમાણે દીપ્તિ સમાન ખોધ પ્રકાશ હોય છે, અને યોગનું ચેતુ અંગ પ્રાણાયામ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમજ અત્રે ઉત્થાન નામના ચોથા ચિત્ત-દોષનો નાશ તથા તત્ત્વશ્રવણ નામના ચોથા ગુણની પ્રાપ્તિ હોય છે, -છતાં અત્રે હલ્લુ સૂક્ષ્મ ખોધ હોતો નથી.

અત્રે આ પ્રાણાયામ જે હોય છે, તે ભાવથી હોય છે. એટલે જાણ ભાવને રેચ દેવારૂપ રેચકે પ્રાણાયામ, અંતરુભાવને પૂરવારૂપ પૂરક પ્રાણાયામ, અને તેને સ્થિરતા ગુણથી સ્થિર કરવારૂપ કુંભક પ્રાણાયામ, -એમ સ્વભાવરૂપ ભાવ પ્રાણાયામ હોય છે. આ દષ્ટિવાળો યોગી પુરુષ પ્રાણ કરતાં પણ ધર્મને નિઃસંશય ગુરુ-મેટો ગણે છે, એટલે તે ધર્મની ખાતર પ્રાણ છેડે, પણ પ્રાણસંકટ આવી પડ્યે પણ પ્રાણની ખાતર ધર્મ છોડતો નથી, એવો તે હૃદયધર્મ હોય છે.

આમ સદાશયવાળા તે સુસુક્ષ્મ તત્ત્વશ્રવણમાં તત્પર બની પ્રાણો કરતાં પણ પરમ એવા ધર્મને જલાતુકારે જ બને છે. જેમ ખાંડ પાણી છોડી મીઠા પાણીના યોગથી ખીજ ઊગી નીકળે છે, તેમ તત્ત્વશ્રુતિથી નરને યોગ ખીજ ઊગી નીકળે છે-પ્રરોહ પામે છે; અહીં સર્વ સંસારયોગ છે તે ખારા પાણી બરાબર છે, અને તત્ત્વશ્રુતિ તે મધુર જલના જોગ સમાન છે. એથી કરીને આ તત્ત્વશ્રુતિથી મનુષ્યને સર્વ કલ્યાણ સાંપડે છે, કે જે ગુરુમક્ષિતાના સુખથી યુક્ત અને જન્મે લોકમાં હિતાવહ એવું હોય છે. આ ગુરુમક્ષિતાના પ્રભાવથી તીર્થકરદર્શન કહ્યું છે, કે જે સમાપત્તિ આદિ લેદથી નિર્વાણનું એક કારણ છે.

“તત્ત્વશ્રવણ મધુરોદકેણ, ઇહાં હોય ખીજ પ્રરોહ;

ખાર ઉદક સમ ભવ ત્યજેણ, ગુરુ ભક્તિ અદ્રોહ....મનમોહન૦”

છતાં અત્રે સૂક્ષ્મ બોધનો નિષેધ કહ્યો તેનું કારણ આ છે કે-સમકિત વિના તેવો બોધ હોતો નથી. તેવો બોધ વેદસંવેદ પદ થકી હોય છે, તે અવેદસંવેદ પદમાં જોવામાં આવતો નથી. વેદ એટલે બંધ-મોક્ષહેતુરૂપ વેદનીય વસ્તુ, તે વેદસંવેદ પદ જ્યાં સંવેદાય છે તેવેદસંવેદ પદ છે; તેથી કરીને સમ્યક્ હેતુ આદિ લેદથી વિદ્રત સમાજમાં જે તત્ત્વનિર્ણય થાય છે તે સૂક્ષ્મબોધ કહેવાય છે. તેવો સૂક્ષ્મબોધ હવુ આ દષ્ટિમાં હોતો નથી, કારણ કે અહીં પહેલી ચાર દષ્ટિમાં અવેદસંવેદ પદ પ્રબળ હોય છે ને વેદસંવેદ પદ પંખીની છાયામાં જલચરની પ્રવૃત્તિ જેવું પડછાયારૂપ-તદાભાસરૂપ અતાત્વિક હોય છે. અને અવેદસંવેદ પદ જે છે તે તેા પરમાર્થથી અપદ જ છે, યોગીઓનું પદ તેા વેદસંવેદ પદ જ છે. કારણ કે સ્ત્રી આદિ વેદનું જ્યાં સમ્યક્ સંવેદન તથાપ્રકારની નિર્મલ અપ્રવૃત્તિ ખુદિથી થાય છે, એવું તે પદ સમ્યક્ સ્થિતિવાળું હોઈ તે ‘પદ’ નામને બરાબર યોગ્ય છે. આવું આ વેદસંવેદ પદ ભિન્નશ્રંધિ, દેશવિરતિ આદિ લક્ષણવાળું છે. આ નૈશ્ચયિક વેદસંવેદ પદ ક્ષાયિક સમ્યગ્દષ્ટિને જ હોય છે. અને તેના મહાપ્રભાવને લીધે કર્મના અપરાધવશે કરીને પણ જે ક્વચિત્ પાપમાં પ્રવૃત્તિ થઈ જાય તેા તે તપ્તલોહપદન્યાસ જેવી હોય, અર્થાત્ તપેલા લોહા પર પગ મૂકતાં જેમ તરત પાછો ખેંચાઈ જાય છે, તેમ આ સમ્યગ્દષ્ટિને પણ પાપ કરતાં તરત આંચકો લાગે છે, તેમાં ઝાઝી સ્થિતિ થતી નથી, અને આ પાપ પ્રવૃત્તિ પણ છેલ્લી જ હોય છે, કારણ કે નિશ્ચય સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષને શ્રેણિકે મહારાજની જેમ પુનઃ દુર્ગતિનો યોગ હોતો નથી.

“તે પદ શ્રંધિ વિલેદથીણ, છેલ્લી પાપ પ્રવૃત્તિ;

તપ લોહપદ ધૃતિ સમીણ, તિહાં હોય અંત નિવૃત્તિ....મનમોહન૦”

તેનાથી વિપરીત તે અવેદસંવેદ પદ છે. અને વળ જેવું અલેદ તે પદ ભવા-ભિનંદી જીવને હોય છે. આ ભવાભિનંદી ક્ષુદ્ર, લોભી, દીન, મત્સરવંત, બયાકુત્ત, શક,

અજ્ઞાની અને નિષ્ફલ આરંભથી સંગત એવો હોય છે. એવા અવગુણ-
અવેદસવેદ વંતનો બોધ અસત્ પરિણામથી અનુવિદ્ય-પરોવાયેલો હોઈ વિષમિશ્રિત
પદ અન્ન જેમ સુંદર નથી હોતો. એટલે આ અવેદસવેદ પદવાળા મનુષ્યો
 વિપર્યાસપરાયણ ને વર્તમાનદર્શી હોઈ હિતાહિતના વિવેકમાં અંધ
 હોય છે; એટલે સંસારનું પ્રગટ દુઃખમય સ્વરૂપ દેખતાં છતાં તેઓ અતિમોહને લીધે
 તેથી ઉદ્દેગ-કંટાળો પામતા નથી; અને ભોગમાં આસક્ત રહી આ જડ જનો પાપધૂલિથી
 આત્માને પાશ નાંચે છે-ગાંધે છે. કર્મભૂમિને વિષે મનુષ્યપણાસ્વરૂપ પરમ ધર્મગીજ પામીને
 પણ આ અદ્યમતિ જનો આ બીજની સત્કર્મસ્વરૂપ ખેતીમાં પ્રયત્ન કરતા નથી, પણ ગલ
 જેવા તુચ્છ ને દારુણ ઉદયવાળા કુસુખમાં સક્ત થઈ સત્ચેષ્ટા-સત્આચરણ છોડી દે છે!
 અહો! આવા આ દારુણ તમસ્ને ધિક્કાર છે! આવું આ અવેદસવેદ પદ અંધપણાસ્વરૂપ
 હોઈ દુર્ગતિમાં પાત કરનારું-પાડનારું છે, અને તે સત્સંગ-આગમ યોગવડે ધુરંધર
 મહાત્માઓથી જ આ જ ભૂમિકામાં જતાવા યોગ્ય છે, -અન્ય સમયે જતાવું અશક્ય છે.

“ એવા અવગુણવંતનું જી, પદ જે અવેદ કઠોર;
 સાધુસંગ આગમ તણોજી, તે જીત્યો ધુરંધાર...મનમોહન૦ ”

અને આ અવેદસવેદ પદ જીતાયું હોય છે ત્યારે મનુષ્યના વિષમ કુતર્કગ્રહ
 આપોઆપ નિયમથી ટળે છે. આ કુતર્ક બોધને રોગસ્વરૂપ છે, શમને અપાયસ્વરૂપ છે, શ્રદ્ધાને
 બાંધ કરનાર અને અભિમાન ઉપજાવનાર છે. આમ આ કુતર્ક પ્રગટપણે
વિષમ કુતર્કગ્રહ ચિત્તને અનેક પ્રકારે ભાવશાન્નુ છે. એટલા માટે મુમુક્ષુઓને આવા
નિવૃત્તિ દુષ્ટ કુતર્કમાં અભિનિવેશ-આગ્રહ કરવો ચુક્ત નથી; પણ શુભમાં,
 શીલમાં, સમાધિમાં અને પરોપકારમાં તે કરવો ચુક્ત છે. તેમજ-
 સર્વેય વિકલ્પો અવિદ્યાસંગત છે. અને તેઓની યોજનાસ્વરૂપ આ કુતર્ક છે, તો એથી
 શું પ્રયોજન છે? વળી આ સર્વ કુતર્ક જાતિપ્રાય છે-દ્વિષણભાસપ્રધાન છે, અને પ્રતી-
 તિથી-ફલથી બાધિત છે. હાથી મારવા દોડતો હોય ત્યારે આ હાથી દૂર રહેલાને હલુશે
 કે નિકટ રહેલાને હલુશે? એવા મૂર્ખ વિકલ્પ જેવો આ કુતર્ક છે. ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારના
 દોષ આ કુતર્કથી ઉપજે છે. તેથી આવા દુષ્ટ અનિષ્ટ કુતર્કનું શું કામ છે?

અને વિચારવંત જીવોનો પ્રયાસ તો અતીન્દ્રિય અર્થની સિદ્ધિ અર્થે હોય છે, અને
 તે અતીન્દ્રિય અર્થ કદી શુદ્ધ તર્કને ગોચર હોતો નથી, પણ આગમને જ ગોચર હોય
 છે. એટલે આ આગમપ્રધાન, સત્શ્રાદ્ધ, શીલવાન એવો યોગતત્પર પુરુષ અતીન્દ્રિય અર્થોને
 બાંધે છે, અને તેવા પ્રકારે મહામતિ પતંજલિએ પણ કહ્યું છે-‘ આગમથી, અનુમાનથી
 અને યોગાભ્યાસરસથી એમ પ્રજ્ઞાને ત્રણ પ્રકારે પ્રયોજતાં પુરુષ ઉત્તમ તત્ત્વને પામે છે.’

અને તત્ત્વથી ધણી સર્વજ્ઞો ભિન્ન મતવાળા નથી, તેથી તેનો ભેદ માનવો તે તેના

અતિલક્ષ્મીને મોહ છે. કારણકે સર્વજ્ઞ નામનો જે કોઈ પારમાર્થિક જ છે, તે વ્યક્તિલેદ છતાં તત્ત્વથી સર્વત્ર એક જ છે. તેથી તેની સામાન્યથી જ નેટલાઓની સર્વજ્ઞ તત્ત્વ અલેદ પ્રતિપ્રતિ-માન્યતા છે, તે સર્વેય તેને પામેલા છે એવી યરા ન્યાયગતિ અલેદ છે. અને તેનો વિશેષ તો સંપૂર્ણપણે સર્વ અસર્વદર્શીઓથી જણાતો નથી, તેથી સામાન્યથી પણ એ સર્વજ્ઞને જે નિર્વ્યાજપણે-નિષ્કપટપણે તેના આજ્ઞાપાલનમાં તત્ત્વર થઈ માનતા હોય, તે તેટલા અંશથી જ ધીમંતોને મન તુલ્ય જ છે,—એક રાજાના ઘણા સેવકોની જેમ. અત્રે ણીજી યુક્તિ પણ છે:—દેવોની લક્ષિ એ પ્રકારની છે—ચિત્ર અને અચિત્ર. તેમાં જે સંસારી દેવો છે તેની લક્ષિ વિચિત્ર પ્રકારની છે, કારણ કે તેઓનું સ્વરૂપ વિચિત્ર પ્રકારનું છે, અને તે લક્ષિમાં મોહગર્ભપણુને લીધે પોતાના ઇંદ્ર દેવ પ્રત્યે રાગ અને અનિદ્ર દેવ પ્રત્યે દ્રેષ હોય છે. પણ સંસારાતીત એવા પર મુક્ત તત્ત્વની જે લક્ષિ છે, તે અચિત્ર છે, અને તે સંમોહના અભાવને લીધે શમસારા જ-શમપ્રધાન જ હોય છે.

“ નહિં સર્વજ્ઞો જૂજૂઆજી, તેહના વળી દાસ;
લક્ષિત દેવની પણ કહીજી, ચિત્ર અચિત્ર પ્રકાશ....મનમોહન૦ ”

તેમજ-સમાન અનુષ્ઠાનમાં પણ અલિસંધિ-આશય પ્રમાણે લિજ્ઞ ડ્ઞ હોય છે, અને તે જ આશય અહીં કૃષિ કર્મમાં પાણીની પેઠે પરમ છે-પ્રધાન છે. આ આશય પણ રાગાદિની તરતમતા પ્રમાણે તથા બુદ્ધિ આદિ બોધના લેદ પ્રમાણે બુદ્ધિ-જ્ઞાન- અનેક પ્રકારના લેદવાળો હોય છે, કારણકે બોધ ત્રણ પ્રકારનો હોય છે: અસંમોહ (૧) બુદ્ધિ, (૨) જ્ઞાન, (૩) અસંમોહ. તે બોધથી સર્વ કર્મોમાં લેદ પડે છે. તેમાં ઇંદ્રિયાર્થોને આશ્રય કરે તે બુદ્ધિ છે, આગમપૂર્વક હોય તે જ્ઞાન છે, અને સદનુષ્ઠાન યુક્ત જે જ્ઞાન તે અસંમોહ છે. ક્રિયામાં આદર, પ્રીતિ, અવિદ્, સંપત્તિપ્રાપ્તિ, જિજ્ઞાસા, તજ્ઞ બુધજનની સેવા, અને તેમનો અનુબ્રહ- એ આ સદનુષ્ઠાનનું લક્ષણ છે. પ્રાણીઓના સર્વ કર્મો સામાન્યથી બુદ્ધિપૂર્વક હોય છે, અને વિપાકવિરસપણુને લીધે તે સંસારજલ આપનારા છે. કુલયોગીઓના જે કર્મ છે તે જ્ઞાનપૂર્વક હોય છે, અને તે અમૃત સમી શ્રુતશક્તિના સમાવેશથી અનુબંધકલપણુ- થકી મુક્તિના અંગરૂપ હોય છે. અને અસંમોહથી ઉપજતા કર્મો એકાંત પરિશુદ્ધિથી શીઘ્ર મોક્ષજ્ઞ આપનારા હોય છે; આ અસંમોહ કર્મ ભવાતીત અર્થગામી મુમુક્ષુઓને જ હોય છે.

“ બુદ્ધિ ક્રિયા ભવકલ દીએજી, જ્ઞાનક્રિયા શિવ અંગ;
અસંમોહ ક્રિયા દીએજી, શીઘ્ર મુગતિકલ અંગ....મનમોહન૦ ”

અહીં પ્રાકૃત ભાવોમાં-કારમી પુદ્ગલ રચનામાં જેનું ચિત્ત નિરુત્સુક છે, તે ભવ-

લોગવિરક્ત જનો ભવાતીત અર્થગામી છે. તેઓનો માર્ગ એક જ શમપરાયણુ એવો છે, અને અવસ્થાલેદનો લેદ છતાં તે સાગર પરના તીરમાર્ગની જેમ સુમુક્ષુનો એક જ એક જ છે, કારણ કે સંસારાતીત પર તત્ત્વ 'નિર્વાણુ' નામનું છે, તે શમમાર્ગ શબ્દલેદ છતાં તત્ત્વથી નિયમથી એક જ છે. સદાશિવ, પરંબ્રહ્મ, સિદ્ધાર્થ, તથાતા આદિ શબ્દોથી અન્વર્થથી ઓળખાતું તે એક જ છે. કારણકે તેના લક્ષણના અવિસંવાદથી નિરાબાધ, નિરામય અને નિર્ગ્કય એવું આ પરં તત્ત્વ જન્મહિના અયોગથી હોય છે. એટલે અસંમોહથી તત્ત્વથી આ નિર્વાણુતત્ત્વ જાણવામાં આવ્યે, પ્રેક્ષાવંતોને તેની ભક્તિની બાબતમાં વિવાદ ઘટતો જ નથી.

નિર્વાણુ અને આ નિર્વાણુ તત્ત્વ નિયમથી જ સર્વજ્ઞપૂર્વકે સ્થિત છે. આ તત્ત્વ એકે જ સર્વજ્ઞરૂપ ઋણુ માર્ગ નિર્વાણુને નિકટમાં નિકટ માર્ગ છે, તો તે સર્વજ્ઞનો લેદ કેમ હોય ? અને તે ન હોય તો તેના ભક્તોનો લેદ કેમ હોય ?

“ પુદ્ગલ રચના કારમીલ, તિહાં જસ ચિત્ત ન લીન;
એક માર્ગ તે શિવ તણોલ, લેદ લહે જગ દીન.....મન૦ ”

ત્યારે સહેજે શંકા થશે કે તો પછી તે સર્વજ્ઞોની દેશનાનો લેદ કેમ છે ? તેનું સમાધાન એમ છે કે શિષ્યના આનુશુણ્યથી-શુભ થાય એવા અનુકૂળપણાથી તે ચિત્ર-નાના પ્રકારની છે. કારણ કે ભવરોજના આ લિષગૂવરોએ જેને જે પ્રકારે દેશના ભિન્ન-ભીજધાન આદિનો સંભવ થાય તેને તેવા પ્રકારે ઉપદેશ લીધો છે. તાનો ખુલાસો અથવા તો ણીણું કારણ એમ છે કે એઓની દેશના એક છતાં શ્રોતાઓના વિલેદથી તેઓના અચિન્ત્ય પુણ્યસામર્થ્યને લીધે ચિત્ર ભાસે છે, અને તેનાથી તે સર્વનો યથાભવ્ય-યોગ્યતા પ્રમાણે ઉપકાર પણ થાય છે. અથવા તો તે તે દેશ-કાલાદિના નિયોગથી તે તે નયઅપેક્ષાવાળી ચિત્ર દેશના ઋષિઓ થકી જ પ્રવર્તી છે, અને આ ઋષિદેશનાનું મૂલ પણ તત્ત્વથી સર્વજ્ઞ જ કુતર્કગ્રહ છે. એટલા માટે તે સર્વજ્ઞનો અભિપ્રાય જાણ્યા વિના તેનો પ્રતિક્ષેપ-ત્યાજ્ય વિરોધ કરવો સુક્ત નથી, કારણ કે તે પ્રતિક્ષેપ પરમ મહા અનર્થકર છે. એટલે આ સર્વજ્ઞ વિષયમાં અંધ જેવા છદ્મસ્થોએ વાદવિવાદ કરવો સુક્ત નથી, માટે મિથ્યાભિમાનના હેતુપણાને લીધે શુક તર્ક ગ્રહ સુમુક્ષુએ સર્વથા છોડી દેવા યોગ્ય જ છે. સુમુક્ષુને તો તત્ત્વથી સર્વત્ર ગ્રહ અચુક્ત છે. કારણ કે મુક્તિમાં પ્રાયે ધર્મો પણ છોડી દેવા પડે છે, તો પછી આ તુચ્છ શુક કુતર્ક ગ્રહથી શું ?

“ ધર્મ ક્ષમાદિક પણ મટેલ, પ્રગટે ધર્મ સંન્યાસ;
તો ગ્રહડા ગંગા તણોલ, મુનિને કવણુ અભ્યાસ ?....મન૦ ”

તેથી મહત્ પુરુષોના માર્ગને સમ્યક્પણે આશ્રી વિચક્ષણોએ તેના અતિક્રમ રહિતપણે યથાન્યાય વર્તવા યોગ્ય છે. તે મહત્ પુરુષોનો માર્ગ સામાન્યથી સંક્ષેપમાં આ છે:-
 (૧) અહીં સૂક્ષ્મ પણ પરપીડા પ્રયત્નથી વર્જવી, (૨) પરોપકારમાં સદૈવ ચત્ન કરવો, શુરુઓ, દેવતા, વિષ્ણુ, અને તપોધન યતિઓ-એ મહાત્માઓને સુપ્રયત્ન ચિત્તથી યથા-યોગ્યપણે પૂજવા, (૪) પોતાના કર્મોથી જ અત્યંત હણાયેલા એવા મહાપાપી પ્રાણીઓ પ્રત્યે પણ અત્યંત અનુકંપા રાખવી,-નહિ કે મત્સર. આ ધર્મ ઉત્તમ છે.

હત્યાદિ શુભગણુ પ્રાપ્ત કરી, જે સર્વ કૃતર્ક-અભિનિવેશ ત્યજી ચાર દષ્ટિ પામ્યો છે, તે હવે અમૃત ધનવૃષ્ટિ સમી પાંચમી સ્થિરા દષ્ટિ પામશે.

“ અભિનિવેશ સઘળો ત્યજી, ચાર લક્ષી જેણે દષ્ટિ;

તે લેશે હવે પાંચમી, સુયશ અમૃત ધન વૃષ્ટિ.

...મનમોહન જિનજી! મીઠી તાહરી વાણુ. ”—ધો. દ. સજ્જાય

કળીશ કાવ્ય

: શાલિની :

દીપ્રામાંહી દીપ શા બોધ દીપે, દીપંતો તે ચિત્ત ઉત્થાન ઝીપે;
 પ્રાણાયામે આત્માને તે ભરે છે, ને પ્રીતેથી તત્ત્વશ્રુતિ કરે છે. ૫૭
 બાહિરુભાવો રચકે જહાર કાઢે, અંતરુભાવો પૂરકે ગાઢ વાધે;
 તેને યોગી કુલકે સ્થિર ધારે, ભાવે પ્રાણાયામ તે આમ ત્યારે. ૫૮
 પ્રાણાયામે પૂર્ણ તે એક સ્થાને, પ્રાણોશ્ચીયે ધર્મ મોટો જ માને;
 પ્રાણોને તે ધર્મ અર્થે ત્યજે છે, ના પ્રાણાર્થે ધર્મને તે ત્યજે છે. ૫૯
 સુહૃદ સાથે એકલો ધર્મ થાયે, મૂઆનીયે પાછળે જેહ જાયે;
 બાકી બીજું તો બધુંયે બળે છે, કાયા સાથે બાળમાંહી ભળે છે. ૬૦
 આવી રૂઠી ધર્મની ભાવનાથી, તત્ત્વશ્રુતિ તત્પરો થાય આથી;
 પ્રાણોશ્ચીયે ધર્મ મોટો લહે છે, શર્ણુ તેનું ભક્તિભાવે ગ્રહે છે. ૬૧
 આરૂં પાણી છોડી મીઠા જલેથી, આવે બીજે અંકુરા જે રીંતેથી;
 તેવી રીતે તત્ત્વશ્રુતિ પ્રભાવે, અંકુરા તો યોગના બીજ પાવે. ૬૨
 આરા પાણી તુલ્ય સંસાર પાણી, તત્ત્વશ્રુતિ મિષ્ટ વારિ સમાણી;
 કલ્યાણો સૌ એ થકી સાંપડે છે, શુરુભક્તિ સૌખ્ય લ્હાવો મળે છે. ૬૩
 શ્રી સદ્ગુરુ ભક્તિ કેરા પ્રભાવે, તીર્થસ્વામી દર્શન પ્રાપ્ત થાયે;
 ધ્યાને સ્પર્શી તે સમાપત્તિ ભાવે,-નિર્વાણુ જે એક હેતુ ધરાવે. ૬૪

ઉપજાતિ

તોયે ન હોયે અહિં સૂક્ષ્મ ઝોધ, તે વેદસંવેદ પદે સુઝોધ; તે વેદસંવેદ ન અત્ર હોય, અવેદસંવેદ જ ઉત્ર જોય. ૬૫

જે વેદસંવેદ પદે ઠરે છે, ભવાંબુધિ શીલ જ તે તરે છે; ને વજ તે કર્મરૂપી વિભેદે, સત્તત્ત્વથી જ્ઞેય સમથ વેદે. ૬૬

આ વેદસંવેદ પદ પ્રભાવે, પાપે પ્રવૃત્તિ કર્દોયે ન થાવે; ને કર્મદોષે યદિ તે પ્રવૃત્તિ, તો તસલોહપદન્યાસ વૃત્તિ. ૬૭

જે વેદસંવેદ પદે વસે છે, સંવેગરંગે અતિ તે લસે છે; તેથી જ છેદ્દી તસ પાપવૃત્તિ, ના દુર્ગતની કર્તન પ્રવૃત્તિ. ૬૮

આ વેદસંવેદ તણા અભાવે, અવેદસંવેદ તણા જ ભાવે; ના અત્ર તત્ત્વે કહી સૂક્ષ્મ ઝોધ, પરંતુ હોયે કર્મ રચૂલ ઝોધ. ૬૯

ના તત્ત્વથી તો 'પદ' છે અવેદ, છે યોગીઓનું પદ એક વેદ; સમ્યક્ સ્થિતિથી 'પદ' તે જ સાચું, ને અધિભેદાદિ સ્વરૂપ જાચું. ૭૦

અવેદ તો છે વિપરીત તેથી, ભવાલિનંદી તસ પાત્ર એથી; અસત પરિણામી ન ઝોધ ચારુ, જ્યું વિપસંપૃક્ત ન અત્ર સારં. ૭૧

એથી વિપર્યાસી અવેદવંતા, હિતાહિતે હોય વિવેક અંધા; આ લોક મીઠા પર કોણુ દીઠા? એવું વિચારે જન મોહ મૂઠા. ૭૨

સંસાર જન્માદિથી દુઃખી દેખે, ઉદ્દેજતા તોય ન મોહ લેખે! કુકૃત્ય તો કૃત્ય અકૃત્ય કૃત્ય, ભાસે-સ્વ પાશે કરી તે કુકૃત્ય. ૭૩

લૈ કર્મલોભ નર ધર્મખીજ, સત્ કર્મ ખેતી મૂઠ ના કરે જ; દારુણુ કૂડા કુસુખે જ રાચી, ચેષ્ટા ત્યજે તે જડ સર્વ સાચી. ૭૪

અવેદ આ અંધપણું નઠારું, છે દુર્ગતિમાંહિ જ પાડનારું; તે તો જીતે આ જ સુદષ્ટિ યોગે, સત્સંગ સત્ આગમના સુયોગે. ૭૫

ને આ જીતાતાં નિયમે નકી જ, સ્વતઃ નરોનો અતિ તત્ત્વથી જ; કુતર્ક શ્રાહો વસમો ટળે છે, જે જીવને તો અહ શો નડે છે. ૭૬

આ રોગ ઝો ઘે, શમહાણુકારી, શ્રદ્ધાપહારી અભિમાનકારી; કુતર્ક પ્રત્યક્ષ અનેક રીતે, છે ચિત્તનો ભાવરિપુ જ નિત્યે. ૭૭

તેથી કુતર્કે અહ ના જ યુક્ત, સમાધિ ને શીલ શ્રુતે સુયુક્ત; પદોપકારે પણ સુવિશુદ્ધ, જે યોગીને ખીજ અવંધ્ય સિદ્ધ. ૭૮

સુસુક્ષ્મ તો શ્રાદ્ધ શુભપ્રધાન, યે યોગમાં તત્પર શીલવાન; પદાર્થ અતીન્દ્રિય અત્ર જાણે, પ્રજ્ઞાબલે ઉત્તમ તત્ત્વ પામે. ૭૯

ઈદ્રિવંશા (વંશસ્થ)

સર્વજ્ઞ ઝાઝા નથી ભિન્ન તત્ત્વથી, તદ્ભેદ માને અતિભક્ત મોહથી;
 સર્વજ્ઞ જે કોઈ ખરેખરો જ છે, તે વ્યક્તિ ભેદે પણ એક સર્વ છે. ૮૦
 તેને જ સામાન્યતા જેહ માનતા, ધીમંતને તે સહુની સમાનતા;
 જ્યું એક રાજાશ્રિત સેવકો બહુ, નિયુક્તિ ભેદે પણ ભૂલ્ય તે સહુ. ૮૧
 સર્વજ્ઞ સત્ તત્ત્વ તણા અભેદથી, સર્વજ્ઞવાદીમહિં ભેદે તેા નથી;
 ઉપાસ્ય ને એક ઉપાસકો મહીં, આચાર ભેદે પણ ભિન્નતા નહિં. ૮૨
 સર્વેય સર્વજ્ઞ મહાત્મનેા ખરે! તેથી નથી તત્ત્વથી ભેદ આખરે;
 નામાદિનું ભિન્નપણું બલે હવું, સમ્યક્ મહાત્મા જન એહ ભાવવું. ૮૩

શાલિની

ચિત્રાચિત્રા ભક્તિ જે દેવ કેરી, સત્તશાસ્ત્રોમાં યોગના વર્ણવેલી;
 તેથીયે આ વસ્તુ તેા પુષ્ટિ પાવે, સર્વજ્ઞોની એકતા સિદ્ધ થાવે. ૮૪
 જે સંસારી દેવકાયે જનારા, તે સંસારી દેવમાં ભક્તિ ધારા;
 જે સંસારાતીત અર્થે જનારા, તે તેા તેહી તત્ત્વમાં ભક્તિકારા. ૮૫
 તે સંસારી દેવની ભક્તિ ચિત્ર, તેના રાગે અન્ય દ્રવ્યે સહિત;
 ને સંસારાતીત તત્ત્વે અચિત્ર, ભક્તિ સર્વે શંભસારા પવિત્ર. ૮૬
 તે સંસારી દેવના સ્થાન ચિત્ર, સ્થિતિ આદિ સો પ્રકારે વિચિત્ર;
 તેથી તેનો સાધનોપાય ચિત્ર, રસ્તો જ્યૂદા પુરનો ના અચિત્ર. ૮૭
 કાર્યે એકે આશયોનો ત્રિભેદ, તેથી તેવો તત્ત્વ ક્ષેત્રોનાય ભેદ;
 હોયે હેતુ આશયો મુખ્ય આહી, જેવી રીતે પાણી તેા ખેતીમાંહિ. ૮૮
 ભોક્તા નાના તત્ત્વ ક્ષેત્ર એહ ઠામે, તે લોકોના આશયો ભેદ પામે;
 રાગાદિના તારતમ્ય પ્રમાણે, ને પુદ્ગલાદિ યોધભેદ પ્રમાણે. ૮૯
 બુદ્ધિ જ્ઞાને ને અસંમોહદ્વારા, ભાખ્યા શાસ્ત્રે યોધના ત્રિપ્રકારા;
 તેના ભેદે સર્વ પ્રાણીગણોના, કર્મો સર્વે પામતા ભેદ નાના. ૯૦
 ઈદ્રિયાર્થો બુદ્ધિ તેા આશ્રનારી, હોયે અત્રે જ્ઞાન શાસ્ત્રાનુસારી;
 ને સત્ ક્રિયા યુક્ત જે જ્ઞાન આમ, તેને આપ્યું છે 'અસંમોહ' નામ. ૯૧
 ક્રિયા પ્રત્યે આદર પ્રીતિ ભારી, નિર્વિદ્ધ શ્રી સંપદાલબ્ધિ સારી;
 જિજ્ઞાસા ને તજ્ઞ સેવા સુખણો! સત્ક્રિયાના લક્ષણો એહ જાણો. ૯૨
 બુદ્ધિપૂર્વ પ્રાણીના કર્મ સર્વ, તે તેા સંસારી ક્ષેત્રો યે જ સર્વ;
 શાસ્ત્રાનુસારીપણું નોય જ્યાંહિ, વિપાકે તે વિરસા હોય આંહિ. ૯૩

ને કર્મો જે જ્ઞાનપૂર્વા જુઓને ! તે મુક્ત્યંગા દુલયોગી જનોને ;
 સુધા જેવી શ્રુતશક્તિ પ્રભાવે, સાનુગંધી સતક્રતો તે જ પાવે. ૯૪
 કર્મો હોયે જે અસંમોહજન્ય, તે તો આપે શીઘ્ર નિર્વાણુ ધન્ય ;
 જે સંસારાતીત તત્ત્વગામી, તે એકાંતે શુદ્ધિથી સિદ્ધિ સ્વામી. ૯૫
 જેનું ચિત્ત પ્રાકૃતાર્થે ન સક્ત, જે સંસારી લોગ પ્રત્યે વિરક્ત ;
 એવા જીવનમુક્ત જે આત્મરામી, તે સંસારાતીત તત્ત્વગામી. ૯૬
 એવા તે સંતો તણો માર્ગ એક, 'સંતિમગ્નો' શંભનિષ્ઠો જ છેક ;
 હોયે ઝાઝા તદ્દ દશા લેદ તોયે, અબ્ધિમાં જ્યું તીરનો માર્ગ હોયે. ૯૭
 તે સંસારાતીત તત્ત્વ પરં તે, છે નિર્વાણું નામ સંજ્ઞાધરં તે ;
 તે તો નિષ્ણે તત્ત્વથી એક હોયે, સિદ્ધાત્માદિ શબ્દલેદો છતાંયે. ૯૮
 આ નિર્વાણુ તત્ત્વને તત્ત્વથી જ, સમ્યક્ જાણ્યે એ અસંમોહથી જ ;
 તેની ભક્તિમાં વિવેકી જનોને, વિવાદો તો ના ઘટે રે ! જુઓને ! ૯૯
 ને નિર્વાણુ હોય સર્વજ્ઞપૂર્વ, મુક્તો પૂર્વે હોય સર્વજ્ઞ સર્વ ;
 આ સર્વજ્ઞ ઋણુ નિર્વાણુમાર્ગ, તેથી તેનો કેમ રે ! હોય લેદ ? ૧૦૦
 સર્વજ્ઞોની દેશના ચિત્ર જેહ, કલ્યાણુાર્થે શિષ્યના ઉક્તા તેહ ;
 જેને ઊગે ઓધળીઝાદિ જેમ, તેને ઓધ્યું જન્મવૈદ્યે જ તેમ. ૧૦૧
 શ્રોતાલેદે દેશના એક તોયે, ચિત્રા બાસે ! પુણ્ય સામર્થ્યે જો એ !
 સો ભન્યોનો તેથી ઉપકાર હોયે, ને આ રીતે તદ્દ અવધ્યત્વ સ્હોયે. ૧૦૨
 વા ઋષિની દેશના ચિત્ર હોયે, તે તો કાલાક અપેક્ષાજ નોયે ;
 ને તેનુંયે મૂલ સર્વજ્ઞ જાણો, સર્વજ્ઞવાક્ય સિંધુ જિન્દુ પ્રમાણો. ૧૦૩
 વિના જાણ્યે આશયો તાસ આંહિ, તેનો પ્રત્યાશોપ તો મુક્ત નાંહિ ;
 આર્યોનો દુર્વાક બાળે કહી હો, તે તો જિહ્વાછેદથી છે અવિકો. ૧૦૪
 સર્વજ્ઞાદિ આ અર્તીદ્રિય હોયે, વિના યોગીજ્ઞાન નિર્ણીત નોયે ;
 એથી અત્રે અંધ જેવા જનોના, વિવાદોનું કામ કાંઈ જ છે ના. ૧૦૫

અનુષ્ટુપ

શુક તર્ક તણો તેથી, ગ્રહ રોદ મહા અતિ ;
 મિથ્યાભિમાનનો હેતુ, ત્યજે મુમુક્ષુ સન્મતિ. ૧૦૬
 તત્ત્વથી ગ્રહ સર્વત્ર, મુમુક્ષુને ઘટે નહિ ;
 ધર્મોચ મુક્તિમાં ત્યાજ્ય, તો આ ગ્રહથી શું અહિં ? ૧૦૭

વૈતાલીય-

અહિં આત્મ જ એક શાશ્વતો, તસ છે ધર્મ જ એક શાશ્વતો;
 ભણ ધર્મ જ તે સનાતનો, જન યોગી પદ લે સનાતનો. ૧૦૮
 મત દર્શન આગ્રહો ત્યજી, પથ સત્ સંત મહંતનો ભણ;
 સત ભક્તિપરાયણ થવું, અનુકંપામય ચિત્ત ધારવું. ૧૦૯
 પરપીડન સૂક્ષ્મ વર્જવું, ઉપકારે નિત ચિત્ત અર્પવું;
 પૂજવા શુરુ આદિ સાદરા, થવું પાપી પ્રતિથે દયાપરા. ૧૧૦
 વિષ આગ્રહવું જ વામશે, સમક્રિતામૃત તેહ પામશે;
 મનનંદન ધામ જામશે, ભગવાનુદાસ અમૃતત્વ પામશે. ૧૧૧

॥ इति महर्षिःश्रीहरिभद्राचार्यविरचिते किरत्चंद्रसूनुमनःसुखनंदनेन भगवानदासेन
 *सुमनोदनीबृहत्तीकाख्यविवेचनेन सप्रपञ्चं विवेचिते श्रीयोगदष्टिसमुच्चयशास्त्रे चतुर्थी
 दीप्रादष्टिः ॥

* આ મત્કૃત વિવેચનવું આ 'સુમનોત્તંદની બૃહત્ ટીકા' નામ રાખ્યું છે.-

- ભગવાનુદાસ ('મનોતંદન')

૫

સ્થિરા દષ્ટિ

એમ સપ્રપંચ ચોથી દષ્ટિ કહી, પાંચમી કહી દેખાડવા માટે કહે છે—

સ્થિરાયાં દર્શનં નિત્યં પ્રત્યાહારવદેવ ચ ।

કૃત્યમબ્રાન્તમનઘં સૂક્ષ્મબોધસમન્વિતમ્ ॥ ૧૫૪ ॥

દર્શન નિત્ય સ્થિરામહીં, પ્રત્યાહારથી યુક્ત;
કૃત્ય અબ્રાંત અદોષ ને, સૂક્ષ્મ બોધ સંયુક્ત. ૧૫૪.

અર્થ:—સ્થિરા દષ્ટિમાં દર્શન નિત્ય અને પ્રત્યાહારવાળું જ હોય છે; તથા કૃત્ય અબ્રાંત, અનઘ (નિર્દોષ), ને સૂક્ષ્મબોધ સંયુક્ત એવું હોય છે.

વિવેચન

“ દષ્ટિ ધિરામાંહિ દર્શનં નિત્યે, રત્નપ્રભા સમ બલ્લો રે;
બ્રાંતિ નહિં વળી બોધ તે સૂક્ષ્મ, પ્રત્યાહાર વખાલ્લો રે.

તે શુભ વીર તલ્લો ન વિસાડ. ” શ્રી યો. દ. સંજ્ઞાય. ૬-૧.

સ્થિરા નામની પાંચમી યોગદષ્ટિમાં—નિરતિચારમાં દર્શન નિત્ય—અપ્રતિપાતી હોય છે, અને સાતિચારમાં અનિત્ય પણ હોય છે; અને તે દર્શન પ્રત્યાહારથી યુક્ત એવું

વૃત્તિ:—સ્થિરાયાં—સ્થિરા દષ્ટિમાં, દર્શન—દર્શન,—બોધવક્ષણવાળું, નિત્ય—નિત્ય, અપ્રતિપાતી,—નિરતિચાર એવી દષ્ટિમાં; અને સાતિચારમાં તે,—જેનો નયનપટલનો (આંખના પડાનો) ઉપદ્રવ પ્રકીર્ણ છે તેને તેના ઉલ્કાપાદિના અનવબોધ જેવું,—અનિત્ય પણ હોય છે,—તેવા પ્રકારના અતિચારના ભાવને કીધે. રત્નપ્રભામાં પણ ધૂલિ આદિનો ઉપદ્રવ હોય છે. પ્રત્યાહારવદેવ ચ—અને પ્રત્યાહારવાળું જ. સ્વવિષયના અસંપ્રયોગે સ્વચિત્તરવરૂપનો અનુકારી એવો ઇન્દ્રિયોનો પ્રત્યાહાર, તેનાથી યુક્ત એવું આ દર્શન છે. કૃત્યમ્—કૃત્ય, વંદનાદિ ક્રિયા. અબ્રાન્તં—અબ્રાંત,—કમને અધિકૃત કરીને—આશ્રીને, એટલા માટે જ અનઘ—અનઘ, નિષ્પાપ—નિર્દોષ,—અનતિચારપણાને કીધે. એને જ વિશેષજ્ઞ આપે છે. સૂક્ષ્મ-બોધસમન્વિતમ્—સૂક્ષ્મબોધ સંયુક્ત,—ત્રિચિન્મેદ થકી વેદસંવેદ્યપદની ઉપપતિને કીધે.

હોય છે. તથા અત્રે વંદનાદિ ક્રિયા કમની અપેક્ષાએ અબ્રાંત, નિર્દોષ-નિરતિચાર હોય છે; અને એટલે જ તે સૂક્ષ્મઝોધ સહિત એવી હોય છે. કારણ કે અધિભેદથી અહીં વેદ-સંવેદ્યપદની પ્રાપ્તિ હોય છે. આમ આગળ કહેલા કમ પ્રમાણે અહીં પાંચમી દષ્ટિમાં- (૧) દર્શન રત્નપ્રભા સમાન હોય છે, (૨) યોગતું પાંચમું અંગ પ્રત્યાહાર સાંપડે છે, (૩) ભ્રાંતિ નામનો પાંચમો ચિત્તદોષ નષ્ટ થાય છે, (૪) ઝોધ નામનો પાંચમો શુભ પ્રગટે છે.

નિત્ય દર્શન: રત્નપ્રભા સમ

સ્થિરા દષ્ટિ એ પ્રકારે છે-(૧) નિરતિચાર, (૨) સાતિચાર. નિરતિચાર દષ્ટિમાં જે દર્શન થાય છે તે નિત્ય-અપ્રતિપાતી હોય છે, જેમ છે તેમ અવસ્થિત રહે છે; અને સાતિચારમાં જે દર્શન થાય છે, તે અનિત્ય પણ હોય છે, ન્યૂનાધિક થયા કરે છે, જેમ છે તેમ અવસ્થિત રહેતું નથી.

આ દષ્ટિના દર્શન-ઝોધને રત્નપ્રભાની ઉપમા છાજે છે, કારણ કે રત્નની પ્રભા દીપપ્રભા કરતાં અધિક હોય, તેમ આ દષ્ટિનો ઝોધ એથી દીપ્રા દષ્ટિ કરતાં ઘણો વધારે હોય છે. દીપકની પ્રભા તેલ વગેરે બાહ્ય કારણોને અવલંબીને હોય છે, 'રત્નપ્રભા જ્યાંલગી તેલ હોય ત્યાંસુધી દીપક પ્રકાશે છે, એટલે તે અસ્થિર હોય સમ જાણો રે' છે, પણ રત્નની પ્રભા તેવા બાહ્ય કારણોને અવલંબતી નથી, તે તે સ્વાવલંબી છે, એટલે તે સ્થિર રહે છે-કદી નાશ પામતી નથી. તેમ આ દષ્ટિનો ઝોધ આત્માવલંબી છે, પર કારણને અપેક્ષતો નથી-પરાવલંબી નથી, અપ-શક્ષ છે, અને આમ આ ઝોધ આત્માલંબી પ્રત્યક્ષ આત્માનુભવરૂપ હોવાથી સ્થિર રહે છે, કદી નાશ પામતો નથી. તેમાં-(૧) નિરતિચાર સ્થિરા દષ્ટિનો ઝોધ નિર્મલ રત્નપ્રભા જેવો હોઈ, નિર્મલપણાએ કરીને નિત્ય-સદા સ્થિર એકરૂપ હોય છે, અપ્રતિપાતી હોય છે, જેવો છે તેવો અવસ્થિત રહે છે. અને (૨) સાતિચાર સ્થિરા દષ્ટિનો ઝોધ સમલ રત્નપ્રભા જેવો હોઈ, અતિચારરૂપ સમલપણાને લીધે અનિત્ય-અસ્થિર હોય છે, સદા એકરૂપ રહેતો નથી, મલાપગમ પ્રમાણે ન્યૂનાધિક થયા કરે છે. રત્ન ઉપર જેમ ધૂલ વગેરે ઉપદ્રવ સંભવે છે, અને તે ધૂલ વગેરેને લીધે તેની પ્રભા પણ અસ્થિર આંદોલનવાળી હોય છે-ન્યૂનાધિક ઝાંખી વધારે થાય છે, પણ મૂલથી નષ્ટ થતી નથી એટલે સ્થિર રહે છે; તેમ આ દષ્ટિનો ઝોધ અતિચારરૂપ મલને લીધે અસ્થિર આંદોલન-વાળો-અનિત્ય હોય છે, ક્ષયોપશમ પ્રમાણે ન્યૂનાધિક થયા કરે છે, પણ મૂલથી નષ્ટ થતો નથી, એટલે સ્થિર રહે છે.

જેમ કાંઈની આંખ ભીડી હોય ને તે મટવા આવી હોય, તેને તેના ઉઠોપ આદિની અસર માલૂમ પડતી નથી, તેની આંખ હવે ખૂબ લાલઘૂમ દેખાતી નથી, તેને પીડા પણ

થતી નથી, છતાં હજુ કંઈક વિકારની અસરથી તે આંખ મટમટાવ્યા કરે છે, ને વચ્ચે વચ્ચે આંખું આંખું દેખે છે; તેમ સાતિચાર દૃષ્ટિવાળાનો દૃષ્ટિરોગ મટવા આવ્યો છે, એટલે તેને તેના ઉત્ક્રાંપ આદિની અસર માલૂમ પડતી નથી, દૃષ્ટિરોગ પણ દેખાતો નથી, અને તન્નજન્ય પીડા પણ થતી નથી, છતાં હજુ કંઈ અતિચારરૂપ વિકારને લીધે દર્શનમાં ક્ષયોપશમ થયા કરે છે, વધઘટ થયા કરે છે. આમ સાતિચાર સ્થિરા દૃષ્ટિમાં દર્શનની ન્યૂનાધિકતારૂપ અસ્થિરતા,—અનિત્યતા નીપજે છે.—છતાં આ 'સ્થિરા' દૃષ્ટિ તો એના નામ પ્રમાણે સ્થિર જ રહે છે, અપ્રતિપાતિ જ હોય છે, આવ્યા પછી કદી પડતી નથી, એ પૂર્વોક્ત નિયમ તો કાયમ રહે છે. કારણ કે પ્રારંભમાં કહેવામાં આવ્યું હતું કે સ્થિરા આદિ છેલ્લી ચાર દાષ્ટે અપ્રતિપાતી છે. આમ આ સ્થિરા દૃષ્ટિ અપ્રતિપાતી છે, છતાં તેમાં—નિરતિચારમાં પ્રાપ્ત થતું દર્શન કંઈ રીતે નિત્ય—અપ્રતિપાતી છે અને સાતિચારમાં પ્રાપ્ત થતું દર્શન કંઈ રીતે અનિત્ય—પ્રતિપાતી પણ છે, એનો આશય ઉપરમાં વિવરવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી સ્પષ્ટ થઈ જશે.

આ દૃષ્ટિમાં થતું દર્શન, નેત્રરોગ દૂર થતાં ઉપજતા દર્શન જેવું છે. જેમ આંખનો રોગ મટી જતાં—આંખનું પડળ ખસી જતાં, તત્કાળ પદાર્થનું ચક્રાર્થ દર્શન થાય છે; તેમ અત્રે આ દૃષ્ટિમાં અનાદિ મોહસંતાનથી ઉપજેલો દેહ—આત્માની દૃષ્ટિરોગ નષ્ટ એકચક્ષુરૂપ દૃષ્ટિરોગ દૂર થતાં ને દર્શનમોહનો પડદો હટી જતાં, તત્કાલ જ પ્રતિબુદ્ધ થયેલા જીવને પદાર્થનું સમ્યગ્ દર્શન થાય છે. એટલે આ સાક્ષાત્ દષ્ટા એવા સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષને સ્વપર પદાર્થના વિવેકરૂપ ભેદજ્ઞાન પ્રગટે છે, અને તે સમજે છે કે—'હું એક શુદ્ધ દર્શન—જ્ઞાનમય અને સદા અરૂપી એવો આત્મા છું. અન્ય કંઈ પણ પરમાણુ માત્ર પણ મ્હારું નથી.' (જુઓ પૃ. ૬૮)

આ દર્શન—બોધને રત્નદીપકની ઉપમા બરાબર બંધ બેસે છે. કારણ કે (૧) રત્નપ્રદીપથી જેમ શાંત પ્રકાશ પથરાય છે ને અંધકાર વિખરાય છે, તેમ અત્રે સમ્યગ્-દર્શનરૂપ રત્નપ્રદીપ મનમંદિરમાં પ્રગટતાં પરમ શાંતિમય અનુભવ 'રત્નદીપક પ્રકાશ પ્રકાશે છે, મોહ અંધકાર વિલય પામે છે, 'મિટે તો મોહ અતિ દીપતો અંધાર.' (૨) રત્નપ્રદીપમાં જેમ ધૂમાડાની રેખા હોતી નથી ને 'હો લાલ' ચિત્રામણ ચળતું નથી, તેમ સમ્યગ્દર્શન રત્ન બ્યારે 'અનુભવ—તેજે ઝળાડળે' છે, ત્યારે કષાયરૂપ ધૂમાડાની રેખા પણ દેખાતી નથી, 'ધૂમ કષાય ન રેખ' અને ચારિત્રરૂપ ચિત્રામણ ચળતું નથી. 'ચરણુ ચિત્રામણુ નવિ ચળે હો લાલ.' (૩) રત્નદીપ બીજા દીવાની પેઠે પાત્ર નીચે કરતું નથી, 'પાત્ર કરે નહિં હેક,' તેમ આ સમ્યગ્દર્શન રત્ન તેના પાત્રને અધઃ—નીચે કરતું નથી, અર્થાત્ તેનું પાત્ર અધોગતિને પામતું નથી. (૪) રત્નદીપ તો કદાચ સૂર્યના તેજમાં છૂપાઈ બાય, પણ સમ્યગ્દર્શન રત્નનું તેજ તો સૂર્યતેજથી છૂપાતું નથી. (૫) રત્નદીપનું

તેજ તો સ્થિર-જેમ છે તેમ અવસ્થિત રહે છે, પણ 'સર્વ તેજનું તેજ' એવું આ સમ્યગ્દર્શનરતનું તેજ તો અનુભવપ્રયોગની બળવત્તરતાથી પહેલાં કરતાં પાછળથી વધતું જાય છે. (૬) રત્નદીપક જેમ પવનથી ઓલવાતો નથી અને ચંચલતા-અસ્થિરતા પામતો નથી, તેમ આ સમ્યગ્દર્શનરૂપ રત્નદીપ મોહરૂપ વાયુને ગમ્ય નથી કે તેથી ચંચલતા-અસ્થિરતા પામતો નથી. 'ઘોર પરીષદ કે ઉપસર્ગ ભયે કરી, આવી શકે નહિ તે સ્થિરતાનો અંત જો.' (જુઓ કૂટનોટ પૃ. ૬૮). (૭) રત્નદીપક સદા સમ્ય-સુંદર દેખાય છે અને ક્ષીણ-કૃશ થતો નથી, તેમ આ સમ્યગ્દર્શનરૂપ રત્નદીપ સદા સમર્પ્ણીય-સુંદર દેખાય છે, તથા 'પુષ્ટ ગુણે નવિ કૃશ રહે હો લાલ'—પુષ્ટ ગુણે કરીને કદી પણ કૃશ-ક્ષીણ થતો નથી, દૂબળો પડતો નથી, પણ આત્મધર્મની ઉત્તરોત્તર પુષ્ટિથી નિરંતર પુષ્ટ જ થયા કરે છે. (૮) રત્નદીપકમાં જેમ તેજ નાંખવું પડતું નથી તથા 'દશા' અર્થાત્ વાટ બળતી નથી, તેમ આ સમ્યગ્દર્શનરૂપ રત્નદીપમાં પુદ્ગલરૂપ તેજ નાંખવું પડતું નથી અર્થાત્ પરમાત્મનું આલંબન હોતું નથી, તથા શુદ્ધ આત્મદશા બળતી નથી, 'જેહ ન શુદ્ધ દશા દહે હો લાલ,' અર્થાત્ શુદ્ધ આત્મભાવમાં સ્થિતિ રહે છે.—રત્નદીપકના રૂપક પરથી ક્લિત થતો આ સર્વ ચમત્કારિક ભાવ કવિવર યશોવિજયજીએ યોગતાના આ અમર કાવ્યમાં અદ્ભુત રીતે સંગીત કર્યો છે:—

“સાહેલાં હે કુંથુ જિનેશ્વર દેવ! રત્નદીપક અતિ દીપતો હો લાલ;

સાઠ મુજ મનમંદિરમાંહી, આવે જો અરિબલ ઝીપતો હો લાલ.” ઇ. (જુઓ પૃ. ૬૯)

તેમજ-રત્નતા પ્રકાશની જેમ આ દષ્ટિનો યોગ પણ (૧) અપ્રતિપાતી, (૨) પ્રવર્ધ્માન, (૩) નિરપાય, (૪) અન્યને અપરિતાપહેતુ, (૫) પરિતાપહેતુ, (૬) પરિજ્ઞાન આદિનું જન્મસ્થાન, (૭) પરમ મંગલરૂપ હોય છે. (સ્પષ્ટીકરણ માટે જુઓ પૃ. ૬૯-૭૦). ધૃત્યાદિ અનેક પ્રકારે રત્નપ્રભા સાથે આ સ્થિરા દષ્ટિના દર્શનનું-યોગનું સમાનધર્મપણું છે, સરખાપણું ચટાવી શકાય છે. આ ઉપમાને જેમ જેમ વિશેષ વિચારીએ, તેમ તેમ તેમાંથી ઓર ને ઓર ચમત્કૃતિ ભાસે છે, ને જ્ઞાનીની વાણીની પરમ અદ્ભુતતાની પ્રતીતિ કરાવી બહુમાન ઉપજાવે છે. અત્રે સંક્ષેપમાં તેનું દિગ્દર્શન કર્યું છે. સ્વમતિથી વિશેષ વિચારવું.

યોગનું પાંચમું અંગ-પ્રત્યાહાર

“વિષય વિકારે ન ઇદ્રિય જોડે, તે ઇહાં પ્રત્યાહારો રે.”—યો. સજ્જાય, ૬-૪.

યોગનું ચોથું અંગ પ્રાણાયામ ચોથી દષ્ટિમાં પ્રાપ્ત થયા પછી, સ્વાભાવિક ક્રમે પ્રત્યાહારે નામનું પાંચમું યોગાંગ અત્રે સાંપડે છે. પ્રત્યાહાર (પ્રતિ+આહાર) એટલે ઇદ્રિયોનું વિષયોમાંથી પ્રત્યાહુત થવું-પાછું ઝેંચાવું તે. 'વિષયોનો અસંપ્રયોગ થતાં

સ્વચિત્તસ્વરૂપનેા અનુકારી તે પ્રત્યાહાર છે. ’ અર્થાત્ ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયને ગ્રાહ્ય એવા રૂપ આદિ વિષયોનેા અસંપ્રયોગ થતાં, એટલે કે વિષયો સાથે જોડાણ નહિં થતાં તેનું અહણુભિમુખપણું છોડી દીધાથી સ્વરૂપમાત્ર અવસ્થાન થાય. ઇન્દ્રિયો પોતાના વિષયોમાંથી પાછી ફરે, એટલે જેમ છે તેમ છાનીમાની બેસી બાય, અને એમ થાય એટલે અંતઃસ્વરૂપનું અનુકરણ થાય, અર્થાત્ ચિત્તનિરોધ કરવા માટેની સામગ્રી સાંપડે. આનું નામ ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોનેા પ્રત્યાહાર છે. આ પ્રત્યાહાર કેવો છે? તેા કે ઇન્દ્રિયોના વશીકરણરૂપ એક ફલવાળો છે. પ્રત્યાહારનેા અભ્યાસ થતાં, ઇન્દ્રિયો એવી આયત્ત-આધીન-તાબેદાર થઈ બાય છે, કે બાહ્ય વિષયો પ્રત્યે લઈ જવામાં આવતાં પણ તે જતી નથી.*

ચોથી દષ્ટિમાં પ્રાણાયામ વડે કરીને બાહ્ય ભાવને રેચ દીધો, અંતરભાવનું પૂરણ કર્યું, અને તેનું કુંભન-સ્થિરીકરણ કર્યું; આમ યોગમાર્ગે આગળ વધતા સુમુક્ષુ જોગી-જનની વૃત્તિ બાહ્ય ભાવમાં રમતી નથી, અને અન્તર ભાવમાં પરિણમે છે. એટલે હવે આ પાંચમી દષ્ટિ પ્રાપ્ત થતાં, આ યોગાભ્યાસી સુમુક્ષુ જનની ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયો પ્રત્યે પ્રવર્તતી નથી, અને તેના તેના વિષયોમાંથી વ્યાવૃત્ત થઈ પાછી ખેંચાઈ આવે છે- પ્રત્યાહૃત થાય છે, અને અંતઃસ્વાપારમાં વ્યાપૃત-પ્રવૃત્ત થઈ ચિત્તનિરોધમાં ખપ લાગે છે, અને ચિત્તસ્વરૂપનું અનુકરણ કરે છે.

જે ઇન્દ્રિયો પૂર્વે હરાયા ઢોરની જેમ છૂટી ફરતી હતી ને રથવાઈ થઈને સ્વચ્છંદે વિચરતી હતી, તે હવે નિયમમાં આવી જઈ, પાછી ખેંચાઈને, પોતાના ચિત્ત-ધરના ખીલે બંધાય છે. વિષયઅહણુ માટે જ્યાં ત્યાં મુખ નાંખવારૂપ બહિ-‘વિષય વિકારે મુખ વૃત્તિ છોડી દઈ, તે હવે ડાહીડમરી બની અંતર અભિમુખ થાય છે. ન ઇન્દ્રિય જોડે’ એટલે જેની આંખો બાહ્ય રૂપને દેખતી હતી તે યોગી હવે ભાવથી અંતઃસ્વરૂપને દેખે છે. જે કાન બાહ્ય શબ્દો શુણ્ણતા હતા તે હવે અંતઃનાદ સાંભળે છે. જેનું નાક બાહ્ય સુગંધથી લોભાતું હતું, તે હવે ભાવ-સૌરભથી સંતોષાય છે. જેની રસના બાહ્ય રસથી રીઝતી હતી, તે હવે અંતઃચૈતન્યરસના પાનથી પ્રસન્ન થાય છે. જેનો સ્પર્શ બાહ્ય સ્પર્શથી સુખ માનતો હતો, તે હવે ચૈતન્ય સ્વરૂપની સ્પર્શનાથી આનંદ અનુભવે છે. આમ ઇન્દ્રિયોની બાહ્ય વૃત્તિ વિરામ પામી ભાવરૂપ આભ્યંતર વૃત્તિ વર્તે છે, કારણ કે પાંચે ઇન્દ્રિયોરૂપ તોફાની ઘોડાની લગામ હવે બંધત આત્માના

* “ વિષયાસંપ્રયોગેન્તઃસ્વરૂપાનુકૃતિઃ કિલ । પ્રત્યાહારઃ હૃષીકાણામેતદાયત્તાફલઃ ॥ ”

—શ્રી યશો૦ કૃત દ્વા૦ દ્વા૦ ૨૪-૨.

“ સ્વવિષયાસંપ્રયોગે ચિત્તસ્વરૂપાનુકાર ઇવેન્દ્રિયાણાં પ્રત્યાહારઃ ।

તતઃ પરમા વશ્યતેન્દ્રિયાણામ્ ॥ ”

—શ્રી પાતંજલ યો. સુ. ૨-૫૪-૫૫.

એક ચિત્ત-સારથિના હાથમાં આવી છે, અને આમ બાવથી અનુપમ ચૈતન્યરસનો અનુભવ આસ્વાદ થાય છે, એટલે પછી ઈન્દ્રિયો એવી તો વશ થઈ જાય છે, એવી તો ગરીબડી ગાય જેવી આધીન થઈ જાય છે, કે તેને પછી બાહ્ય વિષયોમાં રસ પડતો નથી, ને તે પ્રત્યે પરાણે લઈ જવામાં આવતાં પણ તે જતી નથી ! એવું તો તેને આ ચિત્ત-ધર ગોડી જાય છે ! એટલે આ ચૈતન્ય અમૃતરસનો આસ્વાદ છોડીને યોગી તે ‘બાહ્યલુકક્ષ’રૂપ પુણ્યલલોચને ઈચ્છતો નથી !—આમ આ દષ્ટિમાં સ્થિતિ કરતા સમ્યગ્દષ્ટિ યોગીપુરુષનું દર્શન અવશ્ય પ્રત્યાહારવાળું જ હોય છે, કારણ કે પ્રત્યાહાર-ખરેખરે અંતરંગ વિષયવૈરાગ્ય ન હોય તો સમ્યગ્દષ્ટિપણું પણ ઘટે નહિં, માટે સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષને વિષયો પ્રત્યે અત્યંત અનાસક્તિ જ હોય, પરમ વૈરાગ્ય જ વર્તે.

બ્રાંતિ દોષ ત્યાગ.

“ બીજી સમજણ પછી કહીશ, જ્યારે ચિત્તે સ્થિર થઈશ. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

ચોથો ઉત્થાન નામનો ચિત્તદોષ ચોથી દષ્ટિમાં નાશ પામ્યા પછી, સ્વાભાવિક ક્રમે બ્રાંતિ નામનો પાંચમો દોષ અત્રે ટળે છે. કારણ કે (૧) અત્રે એવી પ્રશાંત-વાહિતા હોય છે, ચિત્તને એવો અખંડ એકધારો શાંત પ્રવાહ પ્રવહે છે, ચિત્તનું એવું ઠરેલપણું હોય છે કે મોક્ષસાધક યોગમાર્ગ—ક્રિયામાંથી ચિત્ત ઊઠતું નથી. અને જો ચિત્ત સ્વસ્થાનમાંથી ઊઠે જ નહિં, તો તેની બ્રાંતિ પણ કેમ થાય ? તે આડુંઅવળું કેમ બને ? એટલે અત્રે ચિત્ત અબ્રાંત હોય છે—સ્થિર હોય છે. (૨) અથવા પ્રસ્તુત યોગક્રિયાને છોડી ચિત્તનું ચારેકોર બ્રમણુ-બ્રમક વૃત્તિ તે બ્રાંતિ. પણ અત્રે તો શાંતપણાને લીધે ચિત્તસ્થિરતા વર્તે છે, એટલે તેવી બ્રાંતિ હોતી નથી, અબ્રાંતિ જ હોય છે. (૩) અથવા છીપમાં રૂપાની જેમ બ્રમણુ થવી, તરવને અતરવ માનવારૂપ વિપર્યાસ થવો તે બ્રાંતિ. પણ અત્રે તો તરવના યથાર્થ નિશ્ચયને લીધે તેવી વિપર્યાસરૂપ બ્રાંતિ હોતી નથી, અબ્રાંતિ જ વર્તે છે. (૪) અમુક ક્રિયા કરી કે ન કરી, એ બ્રમથી ન સાંભરે, એટલે એવી શુભ ક્રિયાથી પણ અર્થવિરોધી એવું અકાજ થાય, ઈષ્ટરૂપ પરમાર્થ કાર્ય ન થાય. (બુઓ પૃ. ૮૬) આ પણ બ્રાંતિ છે. પણ અત્રે આ દષ્ટિમાં તો સમ્યગ્ ઉપયોગવંતપણાને લીધે બ્રમતિવાળા સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષને તેવી બ્રાંતિ પણ ઉપજતી નથી. આમ શાંતપણાને લીધે, વિપર્યાસરહિતપણાને લીધે, અને ઉપયોગવંતપણાને લીધે અત્રે ચિત્ત સર્વ પ્રકારે અબ્રાંત હોય છે—સ્થિર હોય છે. એટલે સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષ જે વંદનાદિ ક્રિયા કરે છે તે પણ અબ્રાંત હોય છે, અર્થાત્ યથોક્ત ક્રમને બરાબર સાચવીને તે તે ક્રિયા બ્રાંતિરહિતપણે કરે છે; પૂર્ણ બાવપૂર્વક પરમ શાંતિથી, તાત્વિક લક્ષ્યથી, ને તનમય સ્થિર ઉપયોગથી કરે છે. જેમ કે—

“ શુદ્ધાશય ચિર પ્રભુ ઉપયોગે, જે સમરે તુમ નામણ;
અન્યાબાધ અનંતું પામે, પરમ અમૃતરસ ધામણ. શીતલન ”—શ્રી દેવચંદ્રણ.

તે વંદનાદિ કરે છે તેો સ્થાન, કાળ ને ક્રમ બરાબર સાચવે છે, સૂત્ર શબ્દના અર્થમાં ઉપયોગ રાખે છે, બીજાને સંમોહ ન ઉપજે—વિક્ષેપ ન થાય તથા શ્રદ્ધા—સંવેગ સૂચવે એવા યુક્ત સ્વરે સૂત્રોચ્ચાર કરે છે; અને તે વંદનાદિ કરતાં તેના બાવ—રોમાંચ ‘ શુદ્ધાશય ચિર ઉલ્લસે છે, શુભાશય વર્ધમાન થાય છે, ને પ્રણામાદિની સંશુદ્ધિ બરાબર પ્રભુ ઉપયોગે ’ જળવાય છે. આમ તેની વંદનાદિ ક્રિયા નિરતિચારપણાને લીધે અનઘ-નિર્દોષ-નિષ્પા પહોંચે છે. (જુઓ પૃ. ૨૧૯-૨૨૦). તેમજ આ વંદન-પ્રતિક્રમણાદિક્રિયા સૂક્ષ્મ બોધથી સંયુક્ત એવી હોય છે. સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષ જે કોઈ ક્રિયા કરે છે, તે તેની તાત્ત્વિક સમજણપૂર્વક સમ્યક્પણે કરે છે; કારણ કે તેને તત્ત્વનું સમ્યક્ સંવેદન હોય છે, એટલે તેને અનુસરીને સર્વ ક્રિયા પ્રશાંત વૃત્તિથી, સર્વત્ર અત્યંત ઓત્સુક્ય-રહિતપણે, ત્વરા રહિતપણે કરે છે. આમ સમ્યગ્દષ્ટિનું અનુષ્ઠાન અનુબંધશુદ્ધ હોય છે. કાળલા તરિકે-સમ્યગ્દષ્ટિ પ્રભુભક્તિ કરે છે તે તાત્ત્વિક ભક્તિનું સ્વરૂપ સમજીને કરે છે. તે એમ જાણે છે કે આ પ્રભુ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને પામ્યા છે, માટે મહારા પરમ પૂજ્ય છે. જે આ પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે તે મહારા આત્માનું સ્વરૂપ છે. એટલે મહારી શુદ્ધ આત્મસત્તાની પૂર્ણતા પામવા માટે, શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિ કરવા માટે, આ પ્રતિચ્છંદ-સ્થાનીય-શુદ્ધ આદર્શરૂપ પ્રભુ પરમ હેતુ હોઈ, મહારે તેનું પરમ પ્રબળ અવલંબન લેવા યોગ્ય છે.

“ પામ્યા શુદ્ધ સ્વભાવને, છે જિન તેથી પૂજ્ય;
સમજો જિન સ્વભાવ તો, આત્મજાનનો ગુજ્ય. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રણ.

“ માહરી શુદ્ધ સત્તા તણી પૂર્ણતા, તે તણો હેતુ પ્રભુ તુંહી સાચો;
દેવચંદ્રે સ્તંભો મુનિગણે અનુભવ્યો, તત્ત્વભક્તે ભવિક સકલ રાચો. ”—શ્રી દેવચંદ્રણ

સૂક્ષ્મ બોધ ગુણની પ્રાપ્તિ

અત્રે બોધ નામનો પાંચમો ગુણ પ્રગટે છે, કારણ કે ચોથી દષ્ટિમાં તત્ત્વશ્રવણનો ગુણ પ્રગટ્યો, એટલે તેના ફલ પરિપાકરૂપે આ પાંચમી દષ્ટિમાં બોધ ગુણ સ્વાભાવિક ક્રમે પ્રગટવો જોઈએ. અને તે બોધ પણ અત્રે સૂક્ષ્મતાવાળો હોય છે. કારણ કે અત્રે અધિલેહને લીધે વેદસંવેદપદની પ્રાપ્તિ હોય છે અને આ વેદસંવેદપદમાં જ સૂક્ષ્મ-બોધ ધટે છે, એમ આગળ ચોથી દષ્ટિના વેદસંવેદપદ અધિકારમાં વિસ્તારથી કહેવાઈ ચૂક્યું છે, તેપણ સંક્ષેપમાં ભાવનાર્થે તેની પુનરાવૃત્તિ કરી જઈએ, તો તેનું લક્ષણ આ પ્રમાણે કહું હતું:—સમ્યક્પણે હેતુ સ્વરૂપ ને ફલના લેહે કરીને વિદ્રત

સમાજમાં જે વેદસંવેદપદ થકી તત્વનો નિર્ણય થાય, પરમાર્થ પરિચ્છેદ કરાય, તે ‘સૂક્ષ્મ યોધ’ કહેવાય છે. અને ભવસમુદ્રમાંથી પાર ઉતારવામાં આ યોધનું કુશલપણું છે એ જ એનું સૂક્ષ્મપણું છે; અથવા કર્મ વળનો વિલેદ કરવામાં એનું તીક્ષ્ણપણું છે એ જ એનું સૂક્ષ્મપણું છે; અથવા અનંત ધર્માત્મક સમગ્ર વસ્તુતત્વનું વ્યાપકપણું નિપુણ માન્યપણું એ જ એનું સૂક્ષ્મપણું છે. આમ અનેક પ્રકારે આ યોધનું સૂક્ષ્મપણું ઘટે છે. (બુઓ સ્ત્રો. ૬૫-૬૬, વિવેચન પૃ. ૨૬૧-૨૬૬).

અત્રે વેદસંવેદપદની પ્રાપ્તિ હોય છે. અર્થાત્ જ્યાં વેદ-સંવેદનીય વસ્તુ વસ્તુ-સ્થિતિ પ્રમાણે સંવેદાય છે તે વેદસંવેદપદ છે. એટલે સ્ત્રી આદિ પદાર્થ જે અપાય આદિના કારણરૂપ છે, તે તેના યદ્યર્થ સ્વરૂપમાં અત્રે આગમથી વિશુદ્ધ ‘શુદ્ધાતમ એવી તથાપ્રકારે અપ્રવૃત્તિ બુદ્ધિથી સંવેદાય છે. અર્થાત્ સ્ત્રી આદિ અનુભવ સદા’ પદાર્થ ભવહેતુ છે, માટે હેય જ છે, ત્યાજ્ય જ છે, એવી નિશ્ચયબુદ્ધિ-પ્રતીતિ-સમજણ-છાપ આત્માને વિષે ઉપજે છે. (બુઓ-સ્ત્રો. ૭૦-૭૫, વિવેચન પૃ. ૨૭૨-૨૯૧) તથા જ્ઞાન-દર્શન-આચિત્રરૂપ લક્ષણવાળો એક શુદ્ધ જ્ઞાયકસ્વભાવી આત્મા જ માત્ર આદેય છે-અહણુ કરવા યોગ્ય છે, બાકી બીજાં બધું ય હેય છે-ત્યજવા યોગ્ય છે, એવો અખંડ નિશ્ચય આત્મામાં પ્રગટે છે. શુદ્ધ આત્માનો જે અનુભવ છે તે સ્વસમયનો વિલાસ છે, અને જ્યાં પુદ્ગલ કર્મપ્રદેશમાં સ્થિતિરૂપ પરલાવની છાંયડી પડે છે, તે પરસમય નિવાસ છે, એમ વસ્તુગતે વસ્તુ અત્રે પ્રકાશે છે.

“ શુદ્ધાતમ અનુભવ સદા, તે સ્વસમય નિવાસ રે;

પરવડી છાંડડી જે પડે, તે પરસમય નિવાસ રે....

ધરમ પરમ અરનાથનો. ”—શ્રી આનંદધનજી.

મ્યાનથી તરવારની જેમ, દેહાદિથી આત્મા ભિન્ન છે, સદા ઉપયોગવંત અને અવિનાશી છે, એમ સદ્ગુરુ ઉપદેશથી બાણીને અત્રે તેની સમ્યક્ પ્રતીતિ ઉપજે છે, આત્મસ્વરૂપનું સંવેદન થાય છે. આવું જે સૂઠજ આત્મસ્વરૂપપદ સમજ્યા વિના અર્થાત્ બાણીને પ્રતીત્યા વિના પૂર્વે અનંત દુઃખ પામ્યો હતો, તે આત્મસ્વરૂપ ‘પદ’ શ્રી સદ્ગુરુ ભગવાને સમજાવ્યાથી હવે આ જીવને અનુભવગોચર થાય છે, સ્વસંવેદનથી પ્રત્યક્ષ જણાય છે, અને તે જ વેદસંવેદપદ છે.

“ સદ્ગુરુના ઉપદેશથી, આંચું અપૂર્વ ભાન;

નિજ પદ નિજમાંહિ લહું, દૂર થયું અજ્ઞાન. ”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

અને આ જે આત્મસ્વરૂપ અનુભવ પદ અથવા વેદસંવેદ પદ છે તે જ શબ્દના ખરેખરા અર્થ પ્રમાણે ‘પદ’ છે, કારણ કે જ્યાં સ્થિરપણે પદ માંડી શકાય

એવું સ્થિર સમ્યક્ સ્થિતિવાળું જે હોય તેને જ ' પદ ' નામ ઘટી શકે. અને આ આત્મસ્વરૂપ અનુભવ પદ-વેદસંવેદ્ય પદ સ્વભાવભૂત હોઈ તેવું સમ્યક્ સ્થિતિવાળું છે, એટલે તેને જ ' પદ ' નામ બરાબર ઘટે છે. (જુઓ વિવેચન પૃ. ૨૮૮ થી ૨૯૧).

આવું સ્થિર આત્મસ્વભાવ અનુભવરૂપ વેદસંવેદ્ય પદ શ્રંથિભેદથી આ સ્થિરા દષ્ટિમાં પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી કરીને અત્રે સૂક્ષ્મ ઓધની સંપ્રાપ્તિ હોય છે. અને એવા સૂક્ષ્મઓધસંપન્ન સમ્યક્દષ્ટિ યુરુષના આવા સહજ ઉદ્ગાર નીકળી પડે છે કે-આમ નિર્મલ સમ્યક્દર્શનના પ્રતાપે કરીને જેણે સંભારું પશુરૂપપણું ટાળીને દેવરૂપપણું કર્યું, દિવ્ય સહજ આત્મસ્વરૂપ પ્રગટ કર્યું, તે ભગવાન વીરનેઃ અમાપ ઉપકાર હું કદી વિસરું નહિં, રાત દિવસ સંભારું છું.

“ એ ગુણુ વીર તણો ન વિસારું, સંભારું દિન રાત રે;
પશુ ટાળી મુરરૂપ કરે જે, સમકિતને અવદાત રે. ”-શ્રી યો. દ. સજ્જાય. ૫-૨.

“ અનંતકાળથી જે જ્ઞાન ભવહેતુ થતું હતું, તે જ્ઞાનને એક સમય માત્રમાં જાત્યંતર કરી, જેણે ભવનિવૃત્તિરૂપ કર્યું, તે કલ્યાણમૂર્તિ સમ્યક્-દર્શનને નમસ્કાર. ”-શ્રીમદ્ રાજચંદ્રણ.

બાલધૂલીગૃહક્રીડાતુલ્યાસ્યાં ભાતિ ધીમતામ્ ।
તમોશ્રંથિવિમેદેન ભવચેષ્ટાશ્ચિલૈવ હિ ॥ ૧૫૫ ॥

બાલ ધૂલિગૃહ રમત શી, ભવચેષ્ટા જ સમસ્ત;
તમોશ્રંથિભેદે હૌંસે, બુદ્ધિમંતને અત્ર. ૧૫૫

અર્થ:—આ દષ્ટિમાં તમોશ્રંથિના વિભેદને લીધે બુદ્ધિમંતોને અખિલ જ ભવ-ચેષ્ટા બાલકોની ધૂલિગૃહક્રીડા તુલ્ય ભાસે છે.

વિવેચન

“ બાલધૂલિ ગૃહ ક્રીડા સરખી, ભવ ચેષ્ટા ઈહાં ભાસે રે;
ઋદ્ધિ સિદ્ધિ સતિ ઘટમાં પેસે, અષ્ટ મહાસિદ્ધિ પાસે રે...તે ગુણુ વીર૦ ”

—શ્રી યો. દ. સજ્જાય. ૫-૩

વૃત્તિ:—બાલધૂલીગૃહક્રીડાતુલ્યા-આલક્ષી ધૂલિ ગૃહક્રીડા સરખી,-પ્રકૃતિ અસુંદરપણાથી ને અસ્થિરપણાથી, અસ્યાં-આમાં, આ સ્થિરા દષ્ટિમાં, ભાતિ-ભાસે છે, ધીમતાં-ધીમંત-બુદ્ધિમંત પુરુષોને, તમોશ્રંથિવિમેદેન-તમોશ્રંથિના વિભેદરૂપ હેતુથી, ભવચેષ્ટાશ્ચિલૈવ હિ-અખિલ જ ભવચેષ્ટા નિશ્ચયે -ચક્રવર્તી આદિ ચેષ્ટારૂપ પણુ,-પ્રકૃતિઅસુંદરપણાથી ને અસ્થિરપણાથી.

આ દષ્ટિમાં વર્તતા યોગીને તમોશ્રયિનો વિલેદ થયો હોય છે, એટલે તેને સમસ્ત સંસારચેષ્ટા બાલકની ધૂલિગૃહ ક્રીડા જેવી માસે છે, કારણ કે પ્રકૃતિથી અસુંદરપણાથી ને અસ્થિરપણાથી તે બન્નેનું સમાનપણું છે. બાલક ધૂળના કૂબા (ધર) બાલ ધૂલિ ઘર બનાવવાની રમત રમે છે. તે કૂબા પ્રકૃતિથી-સ્વભાવથી અસુંદર અને ક્રીડા સમી હાથ લગાડતાં કે ઠેસ મારતાં પડી બય એવા અસ્થિર હોય છે. તેમ સર્વ ભવચેષ્ટા આ સર્વ સંસારચેષ્ટા પણ પ્રકૃતિથી અસુંદર-અરમણીય અને અસ્થિર છે, ક્ષણમાત્રમાં શીર્ષવિશીર્ષ ધર્ષ બય એવી ક્ષણભંગુર છે. આમ એ બન્નેનું તુલ્યપણું છે. અરે! ચક્રવર્તી આદિની ઋદ્ધિ કે જે સંસારમાં સર્વોત્કૃષ્ટ ગણાય છે, તે પણ તત્ત્વથી જોતાં વિષમિશ્રિત અન્ન જેવી અસુંદર અને અસ્થાયી છે. જે પ્રચંડ પ્રતાપે ઠરીને છ ખંડના અધિરાજ બન્યા હતા, ને બ્રહ્માંડમાં બળવાન, થર્કને 'ભારી ભૂપ' ઉપજ્યા હતા, 'એ ચતુર ચક્રી ચાલિયા હોતા ન હોતા હોઈને, હાથ ખંખેરીને આબ્યા હતા તેવા ખાલી હાથે ચાલી નીકળ્યા છે. આ જગતમાં એટલા બધા ચક્રવર્તીઓ થઈ ગયા છે, કે જ્યારે કોઈ નવો ચક્રવર્તી થાય છે, ત્યારે કિકિણીરતથી ઝકપભકૂટ પર્વત પર પોતાનું નામ ઉત્કીર્ણ કરતી વેળાએ તેને એક નામ બૂંસી નાંખવું પડે છે, ત્યારે તે તેના નામ માટે જગ્યા થાય છે! આમ આ પૃથ્વીના અનંત સ્વામી થઈ ગયા છે, ને આ પૃથ્વી કોઈ સાથે ગઈ નથી કે જવાની નથી. આમ આ જગતની સર્વોચ્ચ પદવીની પણ આ દશા છે, તે પછી એનાથી ઉતરતી એવી અન્ય કક્ષાઓની શી વાત કરવી? (જુઓ પૃ. ૨૪૯-૨૫૦).

આમ બાલકના કૂબા જેમ સાવ તકલાદી ને ક્ષણવારમાં હતા ન હતા થઈ બય છે, તેમ આ સર્વ સંસારનો ખેલ પણ ક્ષણવારમાં ખતમ થઈ બય છે, હતો ન હતો થઈ બય છે. આ સંસારમાં જ્યાં જુઓ ત્યાં સર્વત્ર ક્ષણભંગુરતા ને અરમ્યતા જ ભરી છે. તે તો બાલકના કૂબાની જેમ બાલજીવોને જ રુચે છે-ગમે છે, પણ તેવી બાલકની રમત રમવી જેમ મોટા માણસને ન રુચે-ન ગમે, અથવા શરમાવા જેવી લાગે, તેમ આ ભવચેષ્ટારૂપ ધૂલિગૃહક્રીડા પણ પંડિત જનને-જ્ઞાની સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષને રુચતી નથી, અને બૂલેચુકે તેમાં રમવું-આનંદ માનવો તે લજ્જાનું કારણ લાગે છે! શરમાવા જેવું લાગે છે. અને આ સકલ ભવચેષ્ટા તેને બાલધૂલિગૃહક્રીડા જેવી લાગે છે, તેનું કારણ તેને તમોશ્રયિનો વિલેદ થયો છે, તે છે. આ તમોશ્રયિના વિલેદથી તેને વેદસંવેદ્યપદ-રૂપ સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ્યુ છે, તેથી તેને સંસારનું યથાર્થ દુઃખદ સ્વરૂપ સંવેદ્ય છે, માટે આ શ્રંથિલેદનું તથા તેના ફલરૂપે પ્રાપ્ત થતા સમ્યગ્દર્શનનું સ્વરૂપ સંક્ષેપમાં બાણવું અત્ર પ્રસંગથી પ્રાપ્ત થાય છે:—

શ્રંથિલેદ

આ પાંચમી સ્થિરા દષ્ટિને પામેલા સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષને તમોશ્રયિનો એટલે

અજ્ઞાન અંધકારરૂપ અધિનો વિભેદ થયો હોય છે, અજ્ઞાનમય મોહાંધકારનો પડદો ચીરાઈ ગયો છે. આ અજ્ઞાન ખરેખર ! તમસરૂપ-અંધકારરૂપ જ છે, કારણ કે અંધકારમાં જેમ પદાર્થનું દર્શન થઈ શકતું નથી, તેમ અજ્ઞાન અંધકારમાં પદાર્થનું દર્શન થઈ શકતું નથી. આ અંધકાર સમું અજ્ઞાન જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશ થતાં શીઘ્ર નાશી જાય છે-એકદમ પહાચન કરી જાય છે. લાંબા વખતનું અંધારું પણ હીવો પેટાવતાં તરત જ દૂર થાય છે, તેમ અનાદિનો મોહાંધકાર પણ જ્ઞાન-પ્રહીપ પ્રગટતાં તત્ક્ષણ જ નાશ પામે છે. એટલે સમસ્ત વસ્તુસ્વરૂપ જેમ છે તેમ યથાસ્થિત સ્વરૂપે આ યોગીને દેખાય છે. આમ આ યોગી સમ્યગ્દર્શની, સમ્યગ્દષ્ટિ જ્ઞાની હોય છે.

“ કર્મભાવ અજ્ઞાન છે, મોક્ષભાવ નિજ વાસ;
અંધકાર અજ્ઞાન સમ, નાશે જ્ઞાન પ્રકાશ.
રાગ દ્રેષ અજ્ઞાન એ, મુખ્ય કર્મની અંધ,
થાય નિવૃત્તિ જેહથી, તે જ મોક્ષનો પંથ. ”—આત્મસિદ્ધિ.

આ તમોઅધિ જીવનો કર્મજનિત ઘન-ગાઠ રાગદ્રેષ પરિણામ છે; અને તે વાંસની ઠક્કશ, ઘન, રૂઢ ને ગૂઢ ગાંઠ જેવો અત્યંત દુર્લેહ છે. એટલા માટે જ એને ‘અધિ’-ગાંઠ કહેલ છે. તે કઠણ અટપટી (Complex) પર્વત જેવી મહાબલવાન તમોઅધિ અત્રે અપૂર્વ આત્મપુરુષાર્થની સ્કુરણથી અપૂર્વકરણરૂપ તીક્ષ્ણ ભાવવજ-વડે લેહાઈ જાય છે. એટલે પછી સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ કરાવ્યા વિના રહે નહિં-નિવર્તે નહિં એવા અનિવૃત્તિકરણવડે કરીને સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ થાય છે, જેથી વસ્તુનું યથાર્થ-સમ્યક્ સ્વરૂપ દેખાય છે. (વિશેષ માટે જુઓ-પૃ. ૩૬ અને ૪૬-૪૭).

સમ્યગ્દર્શન

“ છે દેહાદિથી બિન્ન આતમા રે, ઉપયોગી સદા અવિનાશ;....
મૂળ મારગ સાંભળો જિનનો રે !
એમ જાણે સદ્ગુરુ ઉપદેશથી રે, કહ્યું જ્ઞાન તેનું નામ ખાસ....મૂળ૦
જે જ્ઞાને કરીને જાણિયું રે, તેની વર્તે છે મુદ્ધ પ્રતીત;....મૂળ૦
કહ્યું ભગવતે દર્શન તેહને રે, જેનું ખીળું નામ સમકિત....મૂળ૦”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

આમ ઉક્ત અધિભેદના ફલ-પરિણામરૂપે સમ્યગ્દર્શન ઉપજે છે. આ સમ્યક્ત્વ અથવા સમ્યગ્દર્શન આત્માનો ગુણ છે, અને તે નિર્વિકલ્પ છે. આ સૂક્ષ્મ ગુણ કેવલજ્ઞાનગોચર છે તથા પરમાવધિ અને મન:પર્યાય જ્ઞાનનો વિષય છે, મતિજ્ઞાનનો કે શ્રુતજ્ઞાનનો કે દેશાવધિનો વિષય નથી. એટલે આ ગુણ પ્રગચ્છો છે કે નહિં તે તેવા

વિશિષ્ટ જ્ઞાની જ બાણે છે. આ શુભ અનાદિથી દર્શનમોહના ઉદયથી મિથ્યા સ્વાદરૂપ થઈ પડ્યો છે, -કહવી તૂંબડીમાં નાંખેલા દૂધની જેમ. દૈવયોગે કાલાદિ લઘિ સંપ્રાપ્ત થયે ભવસમુદ્રનો છેડો નણકમાં હોય ત્યારે ભવભાવના વિપાકથી-જીવની યથાયોગ્યતાથી જીવ સમ્યક્ત્વ પામે છે. આ સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિમાં આ પાંચ લઘિ કારણભૂત છે:—

(૧) ક્ષયોપશમક લઘિ-કર્મોના ક્ષયોપશમની પ્રાપ્તિ. (૨) વિશુદ્ધિ લઘિ-કર્મોના ક્ષયોપશમથી આત્માની જે વિશુદ્ધતા ઉપજે તે. (૩) દેશના લઘિ-સફુરુ આદિના ઉપદેશનો યોગ. (૪) પ્રાયોગિકી લઘિ-કે જેથી કરીને પાંચ લઘિ: કર્મોની સ્થિતિ ઘટીને અંત:કોટાકોટિમાત્ર રહી જાય. (૫) કરણ દર્શનમોહ લઘિ-આત્મસામર્થ્યવિશેષ કે જેથી કરીને કર્મોની સ્થિતિનું ને રસનું ઉપશમ ખંડન કરવાની શક્તિ ઉપજે છે. કરણ લઘિ ત્રણ પ્રકારની છે—અધ:કરણ, અપૂર્વકરણ, અનિવૃત્તિકરણ. આ કરણનું સ્વરૂપ પૂર્વે કહેવાઈ ચૂક્યું છે. આ કરણલઘિ પછી અંત:સુંહૂર્તમાં દર્શનમોહના ઉપશમથી અવરથ સમ્યક્-દર્શન ઉપજે છે, અર્થાત્ દર્શનની મિથ્યા અવસ્થા સમ્યક્ અવસ્થારૂપ થાય છે. પણ જ્યાં સુધી અનંતાનુબંધી કષાયનો ઉદય હોય ત્યાં સુધી આ સમ્યક્દર્શનનો લાભ થતો નથી. કારણ કે તીવ્ર ક્રોધ-માન-માયા-લોભરૂપ આ દુષ્ટ અનંતાનુબંધી કષાય-ચોકડી જ સમ્યક્ત્વનો ઘાત કરનાર છે, અવરોધનાર છે. તે અનંત સંસારના મૂળ કારણરૂપ મિથ્યાત્વને-દર્શનમોહને ઉદયમાં આણે છે, એટલા માટે એને ‘અનંતાનુબંધી’ એવી યથાર્થ સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે. આમ અનંત સંસારનો અનુબંધ કરનાર આ મહા રોદ્ર ને દારણ પરિણામી અનંતાનુબંધી કષાય ટળ્યે જ દર્શનમોહ ટળે છે, એટલા માટે અનંતાનુબંધીનું આ વ્યવહારૂ સ્વરૂપ સમજી આત્માર્થીએ તેને ટાળવાનો પ્રત્યેક પ્રયત્ન કરવો જોઈએ:

“ જે સંસાર અર્થે અનુબંધ કરે છે, તે કરતાં પરમાર્થને નામે, જ્ઞાતિગત પરિણામે અસફુરુ, દેવ, ધર્મને ભાણે છે તે જીવને ઘણું કરી અનંતાનુબંધી ક્રોધ, માન, માયા, લોભ થાય છે; કારણ કે ખીજી સંસારની ક્રિયાઓ ઘણું કરી અનંત અનુબંધ કરવાવાળી નથી. માત્ર અપરમાર્થને પરમાર્થ જાણી આગ્રહે જીવ ભજ્યા કરે, તે પરમાર્થ જ્ઞાની એવા પુરુષ પ્રત્યે, દેવ પ્રત્યે, ધર્મ પ્રત્યે નિરાદર છે એમ કહેવામાં ઘણું કરી યથાર્થ છે. તે સફુરુ, દેવ, ધર્મ પ્રત્યે અસત્શુરુવાદિકના આગ્રહથી, માઠા બોધથી, આસાતનાએ, ઉપેક્ષાએ પ્રવર્તે એવો સંભવ છે. તેમજ તે માઠા સંજથી તેની સંસારવાસના પરિષ્કેદ નહીં થતી

* “ જ્યુવસમ વિસોહી દેસણા વાડગ્ગ કરણહઠ્ઠીણ ।

ત્રત્તારિવિ સામણ્ણા કરણં પુણ હોદિ સમ્મત્તે ॥ ”

શ્રી નેમિચંદ્ર સિદ્ધાંત ચક્રવર્તીકૃત શ્રી ગોમ્બઠસાર.

હોતાં છતાં તે પરિચ્છેદ માની પરમાર્થ પ્રત્યે ઉપેક્ષક રહે છે. એ જ અનંત ક્રોધ, માન, માયા, લોભનો આકાર છે.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૩૭૫, ૫૨૩.

વળી આ ઉક્ત પાંચ લઙ્ઘિના સ્વરૂપ પરથી એ સ્પષ્ટ સમજાય છે કે આમાં મધ્યવર્તિની દેશના લઙ્ઘિ સમ્યક્ત્વપ્રાપ્તિની રહસ્ય ચાવી (Master-key) છે. કારણ કે કર્મના ક્ષયોપશમથી જીવની વિશુદ્ધતા થાય અને તેને સદ્ગુરુના ઉપદેશની પ્રાપ્તિને ભોગ બને, તો પછી તેને અનુક્રમે સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય. એટલે પ્રથમ તો જીવની વિશુદ્ધતા થવી જોઈએ. અને તે કેમ થાય ? સત્ય પુરુષાર્થથી પ્રશમાદિ ગુણની પ્રાપ્તિથી. જ્યારે કષાયનું ઉપશાંતપાણું થાય, માત્ર મોક્ષ શિવાય બીજી અભિલાષા હોય નહિં, સંસાર પ્રત્યે ખેદ હોય અને અંતરમાં દયા વર્તે, ત્યારે આ જીવ વિશુદ્ધિને પામે, અને તે જ ખરેખરો મોક્ષમાર્ગનો ‘જિજ્ઞાસુ’ કહેવાય. આવા વિશુદ્ધિપ્રાપ્ત સુપાત્ર જિજ્ઞાસુ જીવને જો સદ્ગુરુનો યોગ થાય તો તે સમકિત પામે અને અંતરની શોધમાં વર્તે; એટલે પછી સદ્દેવ-ગુરુ-ધર્મની સમ્યક્ પ્રતીતિરૂપ વ્યવહાર સમકિત, અને તેના ફલરૂપે શુદ્ધ આત્માનુભવરૂપ પરમાર્થ સમકિત-એમ સાનુબંધપણે ઉત્તરોત્તર વધતી જતી સમ્યક્ત્વની કક્ષાઓને તે સ્પર્શતો જાય.

“ કષાયનો ઉપશાંતતા, માત્ર મોક્ષ અભિલાષ;
લવે ખેદ અંતર દયા, તે કહિયે જિજ્ઞાસ.
તે જિજ્ઞાસુ જીવને, થાય સદ્ગુરુ યોગ;
તો પામે સમકિતને, વર્તે અંતર શોધ.
મત દર્શન આગ્રહ ત્યજી, વર્તે સદ્ગુરુ લક્ષ;
લહે શુદ્ધ સમકિત તે, જેમાં લેદ ન પક્ષ.
વર્તે નિજ સ્વભાવનો, અનુભવ લક્ષ પ્રતીત;
વૃત્તિ લહે નિજ ભાવમાં, પરમાર્થ સમકિત.
વર્ધમાન સમકિત થઈ, ટાળે મિથ્યા ભાસ;
ઉદય થાય ચારિત્રનો, વીતરાગ પદ વાસ.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

“ આત્મસિદ્ધિમાં ત્રણ પ્રકારનાં સમકિત ઉપદેશ્યાં છે:—(૧) આત્મ પુરુષનાં વચનની પ્રતીતિરૂપ, આજ્ઞાની અપૂર્વ રુચિરૂપ, સ્વછંદનિરોધપણે આત્મ પુરુષની ભક્તિરૂપ એ પ્રથમ સમકિત કહ્યું છે. (૨) પરમાર્થની સ્પષ્ટ અનુભવાંશે પ્રતીતિ તે સમકિતનો બીજો પ્રકાર કહ્યો છે. (૩) નિર્વિકલ્પ પરમાર્થ અનુભવ તે સમકિતનો ત્રીજો પ્રકાર કહ્યો છે. પહેલું સમકિત બીજા સમકિતનું કારણ છે. બીજું સમકિત ત્રીજા સમકિતનું કારણ છે. ત્રણે સમકિત વીતરાગ પુરુષે માન્ય કર્યાં છે. ત્રણે સમકિત ઉપાસવા યોગ્ય છે, સત્કાર કરવા યોગ્ય છે, ભક્તિ કરવા યોગ્ય છે.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૬૮૯

આ સર્વ પરથી ફલિત થાય છે કે-સ્વચ્છંદનો ત્યાગ કરી શ્રી સદ્ગુરુના ચરણનું સસુપાસન કરતાં આત્માર્થી મુમુક્ષુ જીવને અનંતાનુબંધી દુષ્ટ કષાય-ચોકડી નષ્ટ થયે દર્શનમોહનો ઉપશમ થાય છે; અને ત્યારે-જેમ સૂર્યકિરણોથી અંધકારનો નાશ થયે દિશાઓ પ્રસન્નતા પામે છે અને ચોતરફ નિર્મલ થઈ જાય છે, તેમ સર્વ આત્મ-પ્રદેશમાં શુદ્ધપણું હોય છે, ચિત્તપ્રસન્નતા-નિર્મલતા ઉપજે છે, કે જેથી ત્રણ પ્રકારનો અંધ દૂર થાય છે. અથવા જેમ કોઈએ મદિરા કે ઘતૂરો પીધો હોય તેને મૂર્છા આવે છે, પણ થોડા વખત પછી તેનો નશો ઉતરી જતાં તે મૂર્છારહિત નીરોગી થઈ જાય છે; તેમ દર્શનમોહના ઉદયથી જીવને મૂર્છા ઉપજે છે, વૈચિત્ય હોય છે-ચિત્તનું ઠેકાણું હોતું નથી, બેભાનપણું હોય છે, તથા જમ હોય છે, પણ તે દર્શનમોહ શાંત થયે મૂર્છાનો નાશ થતાં જીવ નીરોગી બને છે.

“ દર્શન મોહ વ્યતીત થઈ ઉપજ્યો મોઘ જે,
દેહ ભિન્ન કેવળ ચૈતન્યનું જ્ઞાન જો....(અપૂર્વ અવસર)—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

તે સમ્યક્દર્શનનું લક્ષણ શું ? શ્રદ્ધાનાદિ* ગુણ સમ્યક્દષ્ટિનું બાહ્ય લક્ષણ છે. તે શ્રદ્ધાનાદિ જ સમ્યક્ત્વરૂપ નથી, પણ જ્ઞાનના પર્યાયો છે. વળી આત્માનુભૂતિ-આત્માનુભવ પણ જ્ઞાન છે, કારણ કે તે જ્ઞાનનો પર્યાય છે. માટે તે શ્રદ્ધાન-જ્ઞાનાદિ પણ સમ્યક્ત્વનું લક્ષણ નથી. અર્થાત્ જ્ઞાન છે તે સમ્યક્ત્વ નથી અને બાહ્ય લક્ષણ બે છે એમ કહો તો તે બાહ્ય લક્ષણ કહી શકાય. કારણ કે જેમ નીરોગતા હર્લદ્ય છે, પણ મન-વચન-કાયાના ઉત્સાહાદિક ગુણરૂપ સ્થૂલ લક્ષણોથી બાણી શકાય છે; તેમ સમ્યક્દર્શન હર્લદ્ય છે, પણ તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન, આત્માનુભૂતિ આદિ બાહ્ય લક્ષણોથી લક્ષિત થાય છે, બાણી શકાય છે. નિર્વિકલ્પ વસ્તુ કહી શકાય એમ નહિ હોવાથી તેનો ઉદ્દેશ જ્ઞાનદ્રારા કરાય છે, કારણ કે જ્ઞાન જ એક એવો ગુણ છે કે જે સ્વિકલ્પ-સાકાર હોઈ હીપકની જેમ સ્વ-પરનો ગ્રાહક છે, સ્વ-પરનો આવેદક છે, સ્વ-પરનો નિશ્ચાયક-નિશ્ચય કરાવનાર છે. બીજા અથવા ગુણ નિર્વિકલ્પ હોઈ સ્વ-પર આવેદક છે. એટલે સમ્યક્ત્વ પણ નિર્વિકલ્પ-નિરાકાર હોઈ વસ્તુતઃ વચનને અગોચર એવો સૂક્ષ્મ ગુણ છે. તેથી વિધિ-ક્રમે કોઈથી કહી કે સાંભળી શકાય તેમ નથી, માટે આત્માની સાધનાદિ વિધિમાં જ્ઞાન જ એક પ્રસિદ્ધ છે, અને તે સ્વાનુ-

× “ તત્રોલ્લેખસ્તમોનાશે તમોડરેરિચ રશ્મિભિઃ । દિશઃ પ્રસન્તિમાલેદુઃ સર્વતો વિમલાશયાઃ ॥
દહ્મોદ્દોષશમે સમ્યગ્દષ્ટેરુલ્લેખ પ્વ સઃ । શુદ્ધત્વં સર્વદેશેષુ ત્રિધા વચ્ચાપહારિ ચત્ ॥ ”

(આધાર માટે જુઓ) શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજી (?) કૃત શ્રી પંચાધ્યાયી.

* “ શ્રદ્ધાનાદિ ગુણા બાહ્યં લક્ષમ સમ્યગ્દગાત્મનઃ ।

ન સમ્યક્ત્વં તદેવેતિ સંતિ જ્ઞાનસ્ય પર્યાયાઃ ॥ ”—શ્રી પંચાધ્યાયી.

ભૂતિનો એક હેતુ હોઈ તે જ પરમ પદ છે—પરમ આશ્રયસ્થાન છે. જ્ઞાન જ અન્ય ગુણોનો લક્ષ્ય કરાવનાર છે.

“ નિરાકાર અલેહ સંગ્રાહક, ભેદ ગ્રાહક સાકારો રે;

દર્શન જ્ઞાન દુભેદ ચેતના, વસ્તુગ્રહણ વ્યાપારો રે....વાસુપૂજ્ય૦ ”—શ્રી આનંદધનજી

અને જે આત્માનુભૂતિ—આત્માનુભવ છે તે આત્માનો જ્ઞાનવિશેષ છે. આ આત્માનુભૂતિનો સમ્યક્ત્વની સાથે અન્વય-વ્યતિરેકથી અવિનાશાવી સંબંધ છે, એક ણીજા વિના ન ચાલે એવો સંબંધ છે. અર્થાત્ સમ્યક્ત્વ હોય તો આત્માનુભૂતિ હોય, આત્માનુભૂતિ હોય તો સમ્યક્ત્વ હોય; સમ્યક્ત્વ ન હોય તો આત્માનુભૂતિ ન હોય, આત્માનુભૂતિ ન હોય તો સમ્યક્ત્વ ન હોય. આમ બંનેની પરસ્પર વ્યાપ્તિના સફલાવધો કહી શકાય છે કે સમ્યક્ત્વ તે સ્વાનુભૂતિ છે,—તે સ્વાનુભૂતિ જો શુદ્ધ ત્યાત્મક હોય તો. અર્થાત્ શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ જ્યાં વર્તે છે ત્યાં સમ્યક્ત્વ છે એમ સમજવું. આમ શુદ્ધ આત્માનુભૂતિ એ સમ્યક્ત્વનું અવિસંવાદી મુખ્ય લક્ષણ છે.

વળી સમ્યક્શ્રદ્ધાન આદિ ગુણ પણ સમ્યગ્દર્શનના લક્ષણ કેવી રીતે છે તે તપાસીએ:—‘ તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનં સમ્યગ્દર્શનં ’—તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન તે સમ્યગ્દર્શન છે એવું લક્ષણ શ્રી તત્ત્વાર્થ સૂત્રમાં કહ્યું છે. આ યથામ્નાય તત્ત્વાર્થગોચર શ્રદ્ધાનના આત્માનુભૂતિ ચાર પ્રકાર છે—(૧) શ્રદ્ધા—તત્ત્વાર્થ અભિમુખી બુદ્ધિ તે. (૨) સહિત શ્રદ્ધા રચિ—સાત્મ્ય, આત્મભાવ, (૩) પ્રતીતિ—‘ તથા ’ ‘ તદ્દત્તિ ’ એમ સમ્યક્ત્વલક્ષણ સ્વીકાર તે, (૪) ચરણુ—તેને અનુકૂલ આચરણુ—ક્રિયા. આમ ઉત્તરે-તર અનુક્રમ છે. આમાં પ્રથમ ત્રણ તો જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, જ્ઞાનના જ પર્યાય છે; અને આચરણુ મન-વચન-કાયાનો શુભ કર્મમાં વ્યાપાર છે. આ ચારે સમસ્ત કે વ્યસ્ત-છૂટા છૂટા સમ્યગ્દર્શનના લક્ષણ હોય કે ન પણ હોય, તે સમ્યક્ત્વ સાથે પણ હોય ને મિથ્યાત્વ સાથે પણ હોય, અથવા આ શ્રદ્ધાદિક સાથે સમ્યગ્દર્શન હોય કે ન પણ હોય, એટલે આ શ્રદ્ધાદિ પોતે કાંઈ સમ્યગ્દર્શનના લક્ષણ નથી, પણ જો તે સ્વાનુભૂતિ સહિત હોય તો જ ગુણુ છે—સમ્યગ્દર્શનના લક્ષણુ છે, સ્વાનુભૂતિ વિના ગુણુભાસ છે અર્થાત્ ગુણુ જ નથી. આમ શ્રદ્ધાદિ સર્વે સ્વાનુભૂતિ સહિત હોય તો સમ્યક્ત્વ છે, પણ શ્રદ્ધાભાસ આદિ મિથ્યા શ્રદ્ધાદિની જેમ સમ્યક્ત્વ નથી. તાત્પર્ય કે શ્રદ્ધા આદિ હોય પણ શુદ્ધ આત્માનુભૂતિ ન હોય, તો સમ્યક્ત્વ નથી; શ્રદ્ધા આદિ હોય અને શુદ્ધ આત્માનુભૂતિ હોય તો સમ્યક્ત્વ છે.

આ શ્રદ્ધાદિના બે પ્રકાર છે—સમ્યક્ અને મિથ્યા. (૧) આત્માનુભૂતિ સહિત હોય તે સમ્યક્ શ્રદ્ધાદિ છે, અને તે જ વાસ્તવિક શ્રદ્ધાદિ કહેવા યોગ્ય છે. (૨) આત્માનુ-

ભૂતિ રહિત હોય તે મિથ્યા શ્રદ્ધાદિ છે, અર્થાત્ તે શ્રદ્ધાદિ નથી.-
શ્રદ્ધા-આત્મા- આમ લેદ પાડવાનું કારણ એ છે કે શ્રદ્ધા અને સ્વાતુભવની સમ
નુભૂતિ વ્યાપ્તિ વ્યાપ્તિ છે, કારણ કે અનુપલબ્ધ અર્થમાં એટલે કે જોનો અનુભવ નથી
 થયો એવા અનુભૂત અર્થમાં શ્રદ્ધા હોવી તે ખરવિધાજી જેવી-ગૃધેડાના
 શિંગડા જેવી છે, અર્થાત્ નહિં અનુભવેલા પદાર્થમાં નિશ્ચયથી શ્રદ્ધા સંભવતી નથી.
 વળી આત્માનુભૂતિ વિના જે શ્રદ્ધા શ્રુતમાત્રથી-શાસ્ત્રમાત્રથી છે, તે પણ તત્ત્વાર્થને અનુ-
 સરતી છતાં અર્થથી શ્રદ્ધા નથી, કારણ કે અનુપલબ્ધિ છે-આત્માનુભવ નથી. તાત્પર્ય કે
 જ્યાં ખરેખરી નિશ્ચયાત્મક શ્રદ્ધા છે ત્યાં આત્માનુભવ છે; અને જ્યાં આત્માનુભવ છે
 ત્યાં જ ખરેખરી નિશ્ચયાત્મક શ્રદ્ધા છે. આમ બન્નેની વ્યાપ્તિ છે-અવિનાભાવી સંબંધ છે.
 એટલા માટે જ શ્રદ્ધાને સમ્યક્ત્વનું લક્ષણ કહેવાની યોગિકી રૂઢિ પડી છે. તેમાં પણ
 સ્વાત્માનુભૂતિ સહિત હોય તે જ વાસ્તવિક શ્રદ્ધા છે, એમ આશય સમજવો.
 અને આ જ ‘તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનં સમ્યક્ગૃહર્શનં’-‘તત્ત્વાર્થનું શ્રદ્ધાન એ સમ્યક્ગૃહર્શન છે’ એ
 મહાસૂત્રનું રહસ્ય છે. કારણ કે આત્માનુભૂતિ-આત્માનુભવ એ જ શ્રદ્ધાનનું અંતસ્તત્ત્વ છે,
 આત્માનુભૂતિ વિનાની શ્રદ્ધા એ ખરી શ્રદ્ધા જ નથી.

આમ શુદ્ધ આત્માનુભૂતિ વિના સમ્યક્ગૃહર્શન હોય નહિં, અને આત્માનુભૂતિ વિના સાચી
 શ્રદ્ધા હોય નહિં, એટલે (૧) આત્માનુભૂતિ એ જ સમ્યક્ગૃહર્શનનું સુખ્ય લક્ષણ
 છે, (૨) અથવા આત્માનુભૂતિજન્ય સમ્યક્ શ્રદ્ધા જ સમ્યક્ગૃહર્શનનું લક્ષણ છે, એમ કહિત
 થાય છે. અત્રે આત્માનુભૂતિ એટલે શુદ્ધનયથી*-ભૂતાર્થથી ઉપજતી શુદ્ધ આત્માનુભૂતિ
 સમજવી. એટલા માટે જ શ્રી સમયસારમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે-‘ભૂતાર્થથી+ જાણેલા અનુ-
 ભવેલા જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આશ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ ને મોક્ષ એ સમ્યક્ત્વ છે.’

“જીવ અજીવ પદાર્થો, પુણ્ય, પાપ, આશ્રવ તથા બંધ;
 સંવર નિર્જરા, મોક્ષ, તત્ત્વ કદ્યાં, નવ પદાર્થ સંબંધ.
 જીવ, અજીવ વિષે તે, નવે તત્ત્વનો સમાવેશ થાય;
 વસ્તુ વિચાર વિશેષે, ભિન્ન પ્રબોધ્યા મહાન્ મુનિરાય.”—શ્રીમદ્ રાજવંદન.

“કારણ જોગે હો બાંધે બંધને, કારણ સુગતિ મૂકાય;
 આશ્રવ-સંવર નામ અનુક્રમે, હેયોપાદેય સુણાય....પદ્મપ્રભુ” —શ્રી આનંદવન.

આમાં (૧) જીવ તત્ત્વ ઉપાદેય છે-શ્રદ્ધા કરવા યોગ્ય છે, (૨-૩-૪) અજીવ

* “વવહારોઽભૂયત્થો ભૂયત્થો દેસિદો દુ સુદ્ધણઓ ।
 ભૂયત્થમસ્સિદો ચલુ સમ્માદ્દટ્ટી હવહ જીવો ॥” —શ્રી સમયસાર.

+ “ભૂયત્થેણાભિગદા જીવાજીવા ય પુણ્ણપાવં ચ ।
 આસવસંવરણિજ્જરવંધો મોક્ષો ય સમ્મત્ત ॥” —શ્રી સમયસાર.

અને તેના અંગભૂત પુણ્ય-પાપ હેય છે-ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. (૫-૬) હેય એવા અણુવ તત્ત્વનો ઉપાદાનહેતુ આસ્રવ છે, અને તેના આદાનરૂપ-અહણુરૂપ અંધ નવતત્ત્વ વિવે- છે, એટલે એ અસ્રેય હેય-ત્યજવા યોગ્ય છે. (૭-૮-૯) સંવર અને કૃથી ભેદજ્ઞાન નિર્જરા એ હેય એવા અણુવ તત્ત્વના હાનના-ક્ષીણપણાના હેતુ છે, અને તે હેયના પ્રહણુરૂપ-આત્યંતિક ક્ષીણતારૂપ જીવનો મોક્ષ છે, એટલે આ ત્રણેય તત્ત્વ ઉપાદેય છે.-આવેા હેયોપાદેય વિવેક સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષ કરે છે (જીઓ-શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજીકૃત તત્ત્વાર્થસાર). આમ ભૂતાર્થથી-પરમાર્થથી દેહાદિ સમસ્ત પર વસ્તુથી ભિન્ન એવી પ્રત્યગ્ જ્યોતિ પ્રકાશે છે કે જે ‘અનેક વર્ણમાળામાં સુવર્ણસૂત્રની જેમ નવતત્ત્વગત છતાં એકત્વ છોડતી નથી.’ આ ભિન્ન જ્યોતિરૂપ શુદ્ધ આત્માનું ભેદજ્ઞાન ઉપજવું, અનુભૂતિ થવી, આત્મજ્યાતિ પ્રગટવી તે સમ્યગ્દર્શન છે, સમ્યક્ત્વ અથવા સમકિત છે. (જીઓ પૃ. ૪૦)

“ ઉદયતિ ન નયશ્રીરસ્તમેતિ પ્રમાણં, કવિદપિ ચ ન વિદ્મો યાતિ નિક્ષેપચક્રં ।

કિમપરમમિદધ્મો ધાન્નિ સર્વેકષેઽસ્મિન્નનુભવમુપયાતે ભાતિ ન દ્વૈતમેવ ॥ ”

શ્રી સમયસારકલશ

“ નય નિક્ષેપે રે જેહ ન જ્ઞણિયે, નવિ ત્રિહાં પ્રસરે પ્રમાણુ;
શુદ્ધ સ્વરૂપે રે તે પ્રક્ષ્ણ દાખવે, કેવળ અનુભવ ભાણુ..વીર જિનેશ્વર પરમેશ્વર જ્યો.
અલખ અગોચર અનુપમ અર્થનો, કેણુ કહી જાણુ રે ભેદ ?
સહજ વિશુદ્ધ રે અનુભવ વયણુ જે, શાસ્ત્ર તે સઘળો રે ખેદ....વીર.”—શ્રી આનંદધનજી

આવા આત્માનુભવરૂપ સમ્યગ્દર્શનના બીજા બાહ્ય લિંગો-પ્રગટ ચિહ્નો પણ છે; અને તે પ્રશમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકંપા ને આસ્તિક્ય એ પાંચ છે (જીઓ-પૃ.

૪૧-૪૨). આ પ્રશમાદિ ગુણુ પણ ખદિર દષ્ટિથી સમ્યગ્દર્શનના લક્ષણુ છે; આત્માનુભૂતિ અથવા સમ્યક્ત્વ સાથે જો તે હોય તે તે ગુણુ છે, પ્રશમાદિ બાહ્ય લક્ષણુ નહિં તેા ગુણુભાસ છે. અર્થાત આત્માનુભૂતિ ન હોય તેા પ્રશમાદિ સમ્યગ્ દર્શનના લક્ષણુ નથી. તેનું સંક્ષેપ સ્વરૂપ આ પ્રકારે: (૧)

પ્રશમ—વિષય કષાયમાં શિથિલ મન તે, અર્થાત વિષય કષાયનું ઉપશાંતપણું તે પ્રશમ છે. અથવા કૃતાપરાધી જીવો પ્રત્યે તેને બાધા ઉપજાવવાની બુદ્ધિ ન થવી, ક્રોધનું ઉપ-શમન કરી ક્ષમા ધરવી તે પ્રશમ છે.

(૨)સંવેગ—(અ) આત્મધર્મમાં અને ધર્મફલમાં પરમ ઉત્સાહ, (બ) સાધર્મિકોમાં અનુરાગ, (ક) પરમેષ્ટીઓ પ્રત્યે પ્રીતિ, તે સંવેગ છે. જેમકે—(અ)સમ્યક્ત્વમાત્ર આત્મા એ જ ધર્મ છે, અથવા શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ તે જ ધર્મ છે, અને તેનું ફળ

અતીન્દ્રિય અક્ષય ને ક્ષાયિક એવું મોક્ષપદ છે. આવા આ આત્મધર્મ અને આત્મધર્મના ફલરૂપ મોક્ષ પ્રત્યે સંવેગ (સં + વેગ) - અત્યંત વેગ ધરવો, અદ્વય પરમ ઉત્સાહ ધરાવવો, પરમ ઉછરંગ ધરાવવો તે સંવેગ છે. (બ) આવા આત્મધર્મને સાધનારા- આરાધનારા જે સાધર્મિકો છે, તેના પ્રત્યે કેવળ ગુણોના અનુરાગથી પરમ પ્રેમ ધરાવવો તે સંવેગ છે. પણ તેના ગુણ ન હોય એવા નામમાત્ર સાધર્મિકો પ્રત્યે અનુરાગ હોવો તે સંવેગ નથી, પણ મોહ છે. કારણ કે અત્રે અનુરાગ એટલે અભિલાષ એવો અર્થ નથી, પણ ગુણપ્રેમ અર્થ છે, અથવા અધર્મથી કે અધર્મફલથી નિવૃત્તિ થવી તે અનુરાગ છે. (ક) અથવા આવા આત્મધર્મને ને તેના ફળલાભને જેણે સિદ્ધ કર્યો છે, અથવા તેની સાધનાની ઉચ્ચ દશા જેણે સાધી છે, એવા પંચ પરમેષી ભગવંતો પ્રત્યે પરમ પ્રીતિ હોવી, પરમ ભક્તિ હોવી તે સંવેગ છે. અર્થાત્ સંવેગથી-અત્યંત વેગથી, પરમ ઉદ્ધાસથી અરિહંત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય ને સાધુની આરાધના- ઉપાસના કરવી તે સંવેગ છે.-આમ આત્મધર્મ ને આત્મધર્મના ફલરૂપ મોક્ષપદની સાધના સિવાય બીજી કોઈ જ્યાં અભિલાષા નથી, તે સંવેગ છે. 'માત્ર મોક્ષ અભિલાષ' તે વિધિરૂપ સંવેગ છે, અને સર્વ અભિલાષનો ત્યાગ તે નિષેધરૂપ સંવેગ અથવા નિર્વેદ* છે, એમ પરમ તત્ત્વદષ્ટા શ્રી પંચાધ્યાયીકાર વિભાગ પાડે છે. આ સંવેગ છે તે જ ધર્મ છે, કારણ કે મોક્ષ સિવાય બીજા અભિલાષયુક્ત-ઈચ્છાયુક્ત હોય તે ધર્મવાન નથી. અને ક્રિયા માત્ર છે તે ધર્મ નથી, મિથ્યાદષ્ટિ પણ ક્રિયા કરે છે, પણ તેની ક્રિયા નિત્ય રાગાદિના સફલાવથી ઉલટી અધર્મરૂપ જ છે, કારણ કે મિથ્યાદષ્ટિ સદા રાગી જ હોય છે, સમ્યગ્દષ્ટિ સદા વૈરાગી જ હોય છે, સદા સંવેગી જ હોય છે. (જુઓ પૃ. ૨૭૭).

“ સંવેગઃ પરમોત્સાહો ધર્મે ધર્મફલે ચિત્તઃ ।

સધર્મેષ્વનુરાગો વા પ્રીતિર્વા પરમેષ્ટિષુ ॥

ધર્મઃ સમ્યક્માત્રાત્મા શુદ્ધરયાનુભવોઽથવા ।

તત્કલં સુખમત્યક્ષમક્ષયં ક્ષાયિકં ચ યત્ ॥ ” —શ્રી પંચાધ્યાયી.

(૩) નિર્વેદ—એટલે સંસાર સંગંધી સર્વ અભિલાષનો-ઈચ્છાનો ત્યાગ, વૈરાગ્ય, સંસારથી થાકી જવું-કંટાળવું તે, સંસારથી ખેદ પામવો તે. (૪) અનુકંપા—એટલે સર્વ પ્રાણી પ્રત્યે અનુશ્રદ્ધ બુદ્ધિ-ઉપકાર બુદ્ધિ, અથવા મૈત્રીભાવ, અથવા માધ્યસ્થ્ય, અથવા વૈરત્યાગથી નિઃશલ્યપણું. સર્વ પ્રાણી પ્રત્યે જે સમતા છે તે પર અનુકંપા છે, અને અર્થથી તે સ્વાનુકંપા છે, -શલ્યવર્જનથી શલ્યની જેમ. આ સ્વાનુકંપા જ પ્રધાન છે.

* “ ત્યાગઃ સર્વાભિલાષસ્ય નિર્વેદો લક્ષણાત્તથા ।

સ સંવેગોઽથવા ધર્મઃ સામિલાષો ન ધર્મવાન ॥ ”

(ઈત્યાદિ આધાર માટે જુઓ)—પંચાધ્યાયી.

રાગાદિ અશુદ્ધ ભાવોના સફલાવે બંધ થાય છે, તેના અસફલાવે બંધ નથી થતો, એમ જાણી રાગાદિ ત્યજી આત્મા ન બંધાય એમ કરવું તે સ્વાનુકંપા-પોતાના આત્માની દયા છે. (૫) આસ્તિક્ય—સ્વતઃસિદ્ધ એવા તત્ત્વના સફલાવમાં-હોવાપણામાં, ધર્મમાં, ધર્મના હેતુમાં અને ધર્મના ફળમાં,—આત્મા આદિનો જેવો ધર્મ છે તેવો યથાવત્ વિનિશ્ચય કરવો તે આસ્તિક્ય છે. આ આસ્તિક્ય જો આત્માનુભૂતિ સહિત હોય તો જ સમ્યક્દર્શન છે, નહિં તો મિથ્યા આસ્તિક્ય છે.

“ આત્મા છે તે નિત્ય છે, છે કર્તા નિજ કર્મ;
છે લોકતા વળી મોક્ષ છે, મોક્ષ ઉપાય સુધર્મ. ”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

“ ક્રોધાદિક કષાયોનું શમાર્થ જવું, ઉદય આવેલા કષાયોમાં મંદતા થવી, વાળી લેવાય એવી આત્મદશા થવી, અથવા અનાદિ કાળની વૃત્તિઓ શમાર્થ જવી તે શમ. સુક્ત થવા શિવાય બીજી કોઈ પણ પ્રકારની ઈચ્છા નહીં, અભિલાષા નહિ તે સંવેગ. જ્યારથી એમ સમજાયું કે પ્રાંતિમાં જ પરિબ્રમણ કર્યું ત્યારથી હવે ઘણી થઈ! અરે જીવ! હવે થોભ, એ નિર્વેદ. મહાત્મ્ય જેતું પરમ છે એવા નિઃસ્પૃહો પુરુષોનાં વચનમાં જ તહીનતા તે શ્રદ્ધા-આસ્થા. એ સઘજાંવડે જીવમાં સ્વાત્મતુલ્ય પુદ્ધિ તે અનુકંપા. આ લક્ષણો અવશ્ય મનન કરવાં યોગ્ય છે, સ્મરવાં યોગ્ય છે, ઈચ્છવાં યોગ્ય છે, અનુભવવાં યોગ્ય છે. ”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પનાંક ૧૨૨.

આવા આ પ્રશ્નાદિ ગુણુ પણ જો આત્માનુભૂતિ-આત્માનુભવ સહિત હોય તો સમ્યક્દર્શનના બાહ્ય લક્ષણુ છે; આત્માનુભૂતિ સહિત ન હોય તો સમ્યક્દર્શનના લક્ષણુ નથી. આમ સર્વત્ર શુદ્ધ આત્માનુભૂતિનું જ પ્રાધાન્ય છે, શુદ્ધ આત્માનુ-પ્રશ્નાદિ ગુણુ ભવનુંજ સુખ્યપણું છે. તથાપિ આ પ્રશ્નાદિ ગુણુ સમ્યક્દર્શનની આવશ્યક પ્રાપ્તિમાં કારણરૂપ છે, કારણુ કે જીવમાં જેમ જેમ પ્રશ્નાદિ ગુણુની વૃદ્ધિ થાય છે, તેમ તેમ તેનામાં સમ્યક્દર્શન પામવાની યોગ્યતા-પાત્રતા વધતી જાય છે. જ્યારે વિષયકષાયનું ઉપશાંતપણું થાય, માત્ર મોક્ષ શિવાય બીજો અભિલાષ ન હોય, સંસાર પ્રત્યે તીવ્ર વૈરાગ્ય વર્તે, તથા સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે ને પોતાના આત્મા પ્રત્યે અનુકંપા ભાવ હોય, ત્યારે તેવી વિશુદ્ધ દશા પામેલો જીવ સફ્ફરુના ઉપદેશને પાત્ર બને છે; અને તે ઉપદેશ બોધથી સફ્ફિચારણાની સ્કુરણા થાય છે, એટલે આત્માના અસ્તિત્વથી માંડીને મોક્ષપદ સુખીના છ અસ્તિપદ સમજાય છે—આસ્તિક્ય ઉપજે છે, અને આત્માનુભૂતિ-આત્મજ્ઞાન પ્રગટી સમ્યક્દર્શન સાંપડે છે, અને તેથી મોક્ષ ક્ષય થઈ નિર્વાણપદ પામે છે. માર્ગપ્રાપ્તિનો આ અવિકલ ક્રમ મહાસમર્થ તત્ત્વવેદતા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ શ્રી આત્મસિદ્ધિમાં અત્યંત મનનીય સુભાષિતમાં સ્પષ્ટ પ્રકાશ્યો છે—

“ કષાયની ઉપશાંતતા, માત્ર મોક્ષ અભિલાષ; ભવે એદ પ્રાણી દયા, ત્યાં આત્માર્થ નિવાસ. દશા ન એવી જ્યાં લગી, જીવ લહે નહિં જોગ; મોક્ષમાર્ગ પામે નહિં, મટે ન અંતર રોગ. જ્યાં આવે એવી દશા, સદ્ગુરુ યોધ સુહાય; તે યોધે સુવિચારણા, ત્યાં પ્રગટે સુખદાય. જ્યાં પ્રગટે સુવિચારણા, ત્યાં પ્રગટે નિજજ્ઞાન; જે જ્ઞાને ક્ષય મોહ થઇ, પામે પદ નિર્વાણ. ”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

આમ પ્રશમ-ત્યાગ-વૈરાગ્યાદિ આત્મજ્ઞાન હોય તો સફળ છે, અને આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિના ઉત્તમ હેતુ પણ છે. કારણકે ત્યાગ-વૈરાગ્ય જેના ચિત્તમાં-અંતરંગમાં નથી, અસ્થિમજ્જાપર્યાંત હાડોહાડ વ્યાપ્યા નથી, તેને આત્મજ્ઞાન થાય નહિં; અને ત્યાગ-વૈરાગ્યમાં જો જો જીવ અટકી પડે-આત્મજ્ઞાનના ઇષ્ટ લક્ષ્ય ભણી આગળ વધે નહિં, તો તે પોતાનું ભાન ભૂટી જાય, અર્થાત્ જે આત્મજ્ઞાન પામવાના મૂળ હેતુ અર્થે ત્યાગ-વૈરાગ્યાદિ અત્યંત આવશ્યક છે, તે મૂળ હેતુ જ તે ચૂકી જાય છે.

“ વૈરાગ્યાદિ સફળ તો, જો સહ આતમ જ્ઞાન; તેમજ આતમજ્ઞાનની, પ્રાપ્તિ તણા નિદાન. ત્યાગ વિરાગ ન ચિત્તમાં, થાય ન તેને જ્ઞાન; અટકે ત્યાગ વિરાગમાં, તો ભૂલે નિજ ભાન. ”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

આ પરમ ઉપકારી પ્રશમાદિ ગુણુ જ્યાં પ્રગટ્યા છે, પરમાર્થથી-તત્ત્વાર્થનું સમ્યક્ શ્રદ્ધાન જ્યાં ઉપજ્યું છે, અને જ્યાં પ્રગટ આત્મજ્ઞાન-શુદ્ધ આત્માનુભવ થયો છે, એવું આ પરમ ધન્ય, પરમ વંધ, પરમ દુર્લભ એવું કલ્યાણમૂર્તિ સમ્યગ્દર્શન આ પાંચમી સ્થિતિમાં સ્થિતિ કરતા યોગીને તમોચ્ચિતા વિભેદથી સાંપડે છે. અને આમ જેનો દર્શનમોહ નષ્ટ થયો છે, ને સ્પષ્ટ આત્મજ્ઞાન પ્રકાશ સાંપડ્યો છે, એવા આ મહાબુદ્ધિમાન વિવેકી સમ્યગ્દષ્ટિ દષ્ટા યોગીને આ સંસારનું મહાભયંકર દુઃખદ અસ્થિર સ્વરૂપ સંવેદાય છે, સાક્ષાત્ અનુભવાય છે. એટલે જ આ પરમ ધન્ય સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષને સમસ્ત સંસારચેષ્ટા બાલધૂલિગૃહક્રીડા જેવી ભાસે એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. કારણ કે—

“ એનું સ્વપ્ને જો દર્શન પામે રે, તેનું મન ન ચઢે ધીજે ભામે રે; થાય કૃબ્ણનો લેશ પ્રસંગ રે, તેને ન ગમે સંસારનો સંગ રે. હસતાં રમતાં પ્રગટ હરિ દેખું રે, મારું જીવ્યું સફળ તવ લેખું રે; મુક્તાનંદનો નાથ વિહારી રે, યોધા જીવનદોરી અમારી રે. ”—શ્રી મુક્તાનંદજી.

આમ સંતજનોએ આત્મજ્ઞાનનો—સમ્યક્ દર્શનનો ખૂબ મહિમા ગાયો છે. શ્રીમાન્ યશોવિજયજી કહે છે કે—'આત્મજ્ઞાનનું ફલ ક્યાન છે, અને આત્મજ્ઞાન સુક્તિ આપનારું છે, માટે મહાત્મા આત્માર્થીએ આત્મજ્ઞાનને અર્થે નિત્ય યતન કરવા યોગ્ય છે, કારણ કે આત્માનેx જાણ્યે, પછી જાણવાનું, બાકી રહેતું નથી; અને આ આત્મા ન જાણ્યો, તો પછી બીજું જ્ઞાન ફોગટ છે.' પરમ આત્મજ્ઞાની શ્રીમહ રાજચંદ્રજી આનો પડઘો પાડે છે:—

“ જળ જાન્યો નિજ રૂપકો, તળ જાન્યો સળ લોક;
નહિં જાન્યો નિજ રૂપકો, સળ જાન્યો સો ફોક. ”—શ્રીમહ રાજચંદ્ર.

માયામરીચિગન્ધર્વનગરસ્વપ્નસંનિમાન્ ।

બાહ્યાન્ પદ્યતિ તત્ત્વેન ભાવાન્ શ્રુતવિવેકતઃ ॥ ૧૫૬ ॥

મૃગજલ ગંધર્વનગર ને, તેમજ સ્વપ્ન સમાન;
બાહ્ય ભાવ તત્ત્વથી જીવ્યે, શ્રુતવિવેકથી સુજાણ. ૧૫૬.

અર્થ:—આ દૃષ્ટિવાળો યોગી શ્રુતવિવેક થકી બાહ્ય ભાવોને તત્ત્વથી માયાજલ, ગંધર્વનગર ને સ્વપ્ન જેવા દેખે છે.

વિવેચન

“ જેનો કાળ તે કિંકર થઈ રહ્યો, મૃગતૃણા જલ ત્રૈલોક...જીવ્યું ધન્ય તેહતું !
દાસી આશા પિશાચી થઈ રહી, કામ ક્રોધ તે કેહી લોક...જીવ્યું ધન્ય તેહતું ! ”

આ દૃષ્ટિવાળા યોગીને શ્રુતવિવેક પરિણત હોય છે, એથી તે દેહ-ગૃહાદિ બાહ્ય ભાવોને પરમાર્થથી મૃગતૃણા જેવા, ગંધર્વનગર જેવા, સ્વપ્ન જેવા દેખે છે.

આ સમ્યક્દૃષ્ટિ પુરુષ ભાવે છે કે—આ સર્વ જગજ્જલ મૃગતૃણા જેવી છે, મૃગજલ જેવી—ઝાંઝવાના પાણી જેવી મિથ્યા છે (જીવ્યો પૃ. ૨૧૬). ભર ઉંઢાળામાં જંગલને

વૃત્તિ:—માયામરીચયો—મૃગતૃણિકા, ગન્ધર્વનગર—ગન્ધર્વનગર, હરિશ્ચંદ્રપુર આદિ, સ્વપ્ન:—સ્વપ્ન, પ્રતીત જ છે, સંનિમાન્—તેના આકારવાળા, બાહ્યાન્—બાહ્ય, દેહ-ગૃહ આદિ, પદ્યતિ—દેખે છે, તત્ત્વેન—તત્ત્વથી, પરમાર્થથી, ભાવાન્—ભાવોને, પદાર્થોને, શા કારણથી ? તો કે—શ્રુતવિવેકતઃ—શ્રુત વિવેક થકી, સમ્યક્ એવા શ્રુતજ્ઞાને કરીને.

x “ જ્ઞાતે હ્યાત્મનિ નો ભૂયો જ્ઞાતવ્યમવશિષ્યતે । અજ્ઞાતે પુનરેતસ્મિન્ જ્ઞાનમન્યન્નિરર્થકમ્ ॥ ”
શ્રી અધ્યાત્મસાર, આત્મનિશ્ચયાધિકાર.

વિષે તરસ્યા થયેલા મૃગને હર હર પાણીનો આભાસ થાય છે, ને તે ‘ મૃગતૃષ્ણા જલ ત્રૈલોક ’ પાણી પીવાની આશાએ પૂરપાટ દોડ્યો જાય છે ! પણ તે મૃગજલ તો વસ્તુતઃ નહિં હોવાથી, ખાલી આભાસમાત્ર હોવાથી, હાથતાલી દર્શને આધું ને આધું ભાગતું જાય છે ! ને તે મૃગ બિચારો તેની ખોટી ને ખોટી આશામાં દોડીદોડીને નાહકનો લોથપોથ થાય છે ! અથવા મધ્યાહ્ને રણભૂમિમાં પસાર થતા મુસાફરને હર હર ક્ષિતિજમાં પાણીનો આભાસ (Mirage) થાય છે, એટલે તરસ્યો થયેલો તે તે મેળવવાની આશાએ દોડે છે, પણ તે પાણી તો હતું તેટલું જ હર રહે છે ! કારણ કે તે જલ ખોટું છે, મિથ્યા કલ્પનારૂપ છે, સૂર્યકિરણોથી ઉપજતો મિથ્યાભાસરૂપ દર્શનવિભ્રમ (Illusion of vision) છે, એટલે તે બિચારાને નિરાશ થવું પડે છે ! તેમ આ દેહ-ગૃહાદિ ભાવો મૃગજળ જેવા છે, તે પોતાના નથી, છતાં અવિવેકરૂપ દેહાધ્યાસથી-મિથ્યાભાસથી-અસત્ કલ્પનાથી પોતાના ભાસે છે ! એટલે મૃગ-પશુ જેવો મૂઠ જીવ તેને પોતાના ગણી, તે મેળવવાની દુરાશાથી, તેની પાછળ ‘ જેતી મનની રે દોડ ’-જેટલું દોડાય તેટલું દોડે છે ! પણ જે વસ્તુ વસ્તુતઃ પોતાની છે જ નહિં, તે કેમ હાથમાં આવે ? જેમ જેમ આ જીવ તેની પાછળ દોડે છે, તેમ તેમ તે હાથતાલી દર્શને હર ને હર ભાગતી જાય છે ! ને આ જીવની જાણે કૂર મશ્કરીરૂપ વિડંબના કરે છે, ઠેકડી કરે છે !

કારણ કે આ અનાદિ સંસારમાં આ જીવે અનંત દેહપર્યાય ધારણ કર્યા, તેમાં કયો દેહ આ જીવનો ગણવો ? જે દેહપર્યાયને આ જીવ મિથ્યા દેહાધ્યાસથી પોતાનો માનવા જાય છે, તે દેહ તો ખલજનની માફક તેનો ત્યાગ કરીને-દગો દર્શને ચાલ્યો જાય છે ! ને આ જીવ મેંઠાની જેમ ‘મે મે’ (મહાર્ મહાર્) કરતો હાથ ધસતો રહે છે ! આ ંહાલામાં ંહાલો દેહ પણ જ્યાં જીવનો થતો નથી, તો પછી તે દેહને આશ્રયે રહેલી-દેહ હોઇને રહેલી એવી ઘરખાર વગેરે પરિવ્રહરૂપ વળગણા તો તેની ક્યાંથી થાય ? જે દેહમાં હૃદય ને પાણીની જેમ એક ક્ષેત્રાવગાહપણે આ આત્મા રહ્યો છે, તે દેહ પણ જે આ આત્માનો નથી થતો, તો પછી પ્રગટપણે અત્યંત અત્યંત ભિન્ન એવા અન્ય પદાર્થ તો આ આત્માના ક્યાંથી બને ? માટે આ દેહાદિ બાહ્ય ભાવો તત્ત્વથી મિથ્યાભાસરૂપ છે, મૃગતૃષ્ણા જેવા જ છે, એમ આ સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષ પ્રત્યક્ષ દેખે છે.

“ મહાત્મા પુરુષો-દેહધારીરૂપે વિચરતા મહાત્મા પુરુષોનો લક્ષ સદૈવ દેહને વિષે અધિષ્ઠિત અજર અમર અનંત એવો જે દેહી-આત્મા તે પ્રતિ હોય છે. એ દેહીએ દેહ તો અનેક ધર્યાં હોય, ત્યાં કયા દેહને પોતાનો ગણે ? ”

શ્રી મનઃસુખભાઈ કિરત્વંદ કૃત શ્રીમદ્ રાજવ્યંદ્રની જીવનરંખા.

અથવા તો આ દેહ-ગૃહ આદિ ભાવો ગગનનગર જેવા છે, આકાશમાં રચાયેલા

શહેર જેવા છે ! ઇંદ્રબલીયા આકાશમાં નગરરચનાનો ખોટો ભાસ ઉભો કરાવે છે, પણ તે મિથ્યાભાસરૂપ નગર તો ક્ષણવારમાં ક્યાંય 'હુ' થઈ જાય છે ! ગગનનગર ક્યાંનું ક્યાંય અલોપ થઈ જાય છે ! અથવા તો આકાશમાં અદ્ધર જેવો સંસાર નિરાધારપણે એવું નગર રચવું અશક્ય છે ! હવામાં કિલ્લા બાંધવા (Castles in air) અસંભવિત છે, શેખરચઢીના વિચાર જેવા મિથ્યા કલ્પનાના થોડા છે ! તેની જેમ આ દેહ-ગૃહ આદિ બાહ્ય પદાર્થો ક્ષણભંગુર ને મિથ્યા-ભાસરૂપ છે, ક્ષણવારમાં હતા ન હતા થઈ જાય છે. આ દેહાદિ ખરેખર ! આત્માથી બાહ્ય છે, પરભાવ છે, તેની સાથે પરમાર્થથી આ આત્માને કંઈ લેવાદેવા નથી. શ્રી દેવચંદ્રજીના શબ્દોમાં 'દ્રવ્યે દ્રવ્ય મિલે નહિ', ભાવ તે અન્ય વ્યાપ્ત હો મિત. ' જડ તે જડ ને ચેતન તે ચેતન એમ ત્રણે કાળમાં અખંડ સ્થિતિ છે. એટલે દેહાદિ સાથે કંઈ પણ સંબંધની કલ્પના તે આકાશમાં નગરરચના જેવી મિથ્યા કલ્પનામાત્ર છે. શ્રી પૂજ્યપાદ સ્વામીજીએ કહ્યું છે તેમ 'દેહોમાં આત્મબુદ્ધિથી પુત્ર, સ્ત્રી આદિ કલ્પનાઓ ઉપજી છે અને તેનાવડે આત્માની સંપત્તિ માનતું જગત અરે હણુઈ ગયું છે !'

“વિદ્યુત લક્ષ્મી પ્રભુતા પતંગ, આયુષ્ય તે તો જળના તરંગ;
પુરંદરી ચાપ અનંગ રંગ, શું રાચિયે ત્યાં ક્ષણનો પ્રસંગ ?”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

અથવા આ દેહ-ગૃહ આદિ આત્મ-બાહ્ય પદાર્થો સ્વપ્ન સમાન છે. સ્વપ્નમાં દીઠેલી વસ્તુ જેમ જાગ્રત અવસ્થામાં દેખાતી નથી, મિથ્યા જણાય છે, તેમ અજ્ઞાનરૂપ સ્વપ્ન દશામાં દેખાતી આ દેહાદિ કલ્પના આત્મજાગૃતિરૂપ જ્ઞાનદશામાં 'આ તો સ્વપ્નું' વાસ્તવિક દેખાતી નથી, મિથ્યાભાસરૂપ જણાય છે. અથવા ગમે તેવું છે સંસાર' સુંદર સ્વપ્ન આંચું હોય અને તેમાં ગમે તેવા ઉત્તમ ભોગ ભોગવ્યા હોય, છતાં તેને ક્ષણવારમાં વિલય થતાં વાર લાગતી નથી; અને હાય ! તે ભોગ આલ્યા ગયા ને અમારા ભોગ મર્યા!—એવો મિથ્યા ખેદ મનમાં બાકી રહે છે ! તેમ આ દેહ-ગૃહાદિને સુંદર યોગ થયો હોય અને ચકવર્તી આદિની ઋદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ ઉત્તમ ભોગોની વિપુલતા સાંપડી હોય, તો પણ તે સર્વ ક્ષણવારમાં સ્વપ્નની જેમ જ્ઞેતજ્ઞેતામાં દહનદ થઈ જાય છે, ને હાય ! આ મહારા ભોગ આલ્યા ગયા, એવો વસવસો મનમાં રહી જાય છે ! 'ભીખારીનો ખેદ' એ મનનીય દષ્ટાંત શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ મોક્ષમાળામાં તાદશ્ય રીતે વર્ણવ્યું છે, તે અત્રે બરાબર બરાબર લાગુ પડે છે. કોઈ એક ભીખારીને સ્વપ્નમાં ઉત્તમ રાજવૈભવ સાંપડ્યો છે, ને પછી તે સ્વપ્નમાં ને સ્વપ્નમાં રામાંચ અનુભવે છે, ત્યાં અકુસોસ ! વચ્ચમાં વિભ્ર આવે છે—ગાજવીજનો મડમડાટ થાય છે, ને તેનું સ્વપ્ન અધૂરું રહે છે, તેનો ખેદ માત્ર અવશેષ રહે છે ! આમ આ સંસાર ખરેખર ! સ્વપ્ન જેવો છે, માટે જ સાદા વેધક શબ્દોમાં ચામળા મારનારા ભોજા ભગતે ભોજા ભાવે સાચું જ ગાયું છે કે—'પ્રાણીઆ ! ભજી લેને કિરતાર, આ તો

સ્વપન્નું છે સંસાર. ’—ઇત્યાદિ પ્રકારે નિરંતર ભાવતા આ સમ્યગ્દષ્ટિ જ્ઞાની પુરુષને આ સમસ્ત સંસાર સ્વપ્ન જેવો, મૃગજળ જેવો, ગગનનગર જેવો, ને ઉપલક્ષણથી એક જેવો, ધૂળ-રાખ જેવો, કાજળની કોટડી જેવો લાસે છે. કારણકે સ્વપ્નરૂપ અજ્ઞાન દશા વ્યતીત થઈ, તેને જ્ઞાનરૂપ ભક્ષત દશા પ્રાપ્ત થઈ છે.

“ જાગીને જોઈ તો જગત દીસે નહિ, જાગ્યાં અટપટા લોગ લાસે;
ચિત્ત ચૈતન્ય વિલાસ તદ્રૂપ છે, બ્રહ્મ લટકાં કરે બ્રહ્મ પાસે. ”—શ્રી નરસિંહ મહેતા.

“ સકળ જગત્ તે એકવત્, અથવા સ્વપ્ન સમાન;
તે કહીયે જ્ઞાનિદશા, જાગી વાચા જ્ઞાન. ”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

“ આ લોક ત્રિવિધ તાપથી આકુળવ્યાકુળ છે. આંજવાના યાજ્ઞીને લેવા દોડી તૃષા છીપાવવા ઇચ્છે છે, એવો દીન છે. અજ્ઞાનને લીધે સ્વરૂપનું વિસ્મરણ થઈ જવાથી ભયંકર પરિબ્રમણ તેને પ્રાપ્ત થયું છે. સમયે સમયે અતુળ ખેદ, જ્વરાદિ રોગ, મરણાદિક ભય, વિયોગાદિક દુઃખને અનુભવે છે; એવી અશરણતાવાળા આ જગતને એક સત્પુરુષ જ શરણ છે; સત્પુરુષની વાણી વિના કોઈ એ તાપ અને તૃષા છેદી શકે નહીં એમ નિશ્ચય છે. માટે ફરી ફરી તે સત્પુરુષના ચરણનું અમે ધ્યાન કરીએ છીએ. ”—શ્રીમદ્ રાજવ્યાઢ્ર, પત્રાંક ૧૮૪.

આમ આ સંસાર પ્રત્યે આ સમ્યગ્દષ્ટિ યોગી પુરુષને અત્યંત તીવ્ર અંતરંગ વૈરાગ્ય વર્તે છે. આવા ગાઠ સંવેગરંગથી જ્ઞાનીપુરુષ રંગાયેલા હોય છે, તેનું કારણ એમને શ્રુતવિવેક ઉપજ્યો છે તે છે, સમ્યક્ષણે શ્રુતજ્ઞાન પરિણુત થયું છે તે છે (જુઓ શ્રુતવિવેક પૃ. ૧૬-૨૦). અર્થાત્ આ સમ્યગ્દષ્ટિ દષ્ટા પુરુષને સત્પુરુષ સદૃશુક સમીપે શ્રવણ કરેલા ‘શ્રુત’ જ્ઞાનથી વિવેક ઉપજ્યો છે, શ્રુતજ્ઞાન સમ્યક્ષણે પરિણુમ્યાથી સદ્-અસદ્નું ભાન થયું છે, વસ્તુ સ્વરૂપ જેવું છે તેવું સમજવામાં આવ્યું છે, સ્વ-પરનું ભેદજ્ઞાન પ્રગટ્યું છે, આત્મા-અનાત્માનો પ્રગટ ભેદ અનુભવવામાં આવ્યો છે, કેવલ શુદ્ધ આત્માની અનુભૂતિરૂપ વિવેકખ્યાતિ ઉપજ્યો છે, શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન થયું છે.

જેમકે-હું આ દેહાદિ પરવસ્તુથી ભિન્ન એવો શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપ અવિનાશી અજર અમર આત્મા છું. આ નાશવંત દેહાદિ પરભાવ તે હું નથી. એક શુદ્ધ સંહજાત્મ-સ્વરૂપજ મ્હારું છે, ણીજી કંઈ પણ મ્હારું નથી. હું આ દેહાદિ ભાવનો નથી, ને આ દેહાદિ ભાવ મ્હારા નથી, એવો વિવેકરૂપ નિશ્ચય તેના આત્મામાં દઢ થયો છે.

“ ભાસ્તું નિજ સ્વરૂપ તે, શુદ્ધ ચૈતનારૂપ;
અજર અમર અવિનાશી ને, દેહાતીત સ્વરૂપ. ”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

“ શ્રી સદ્ગુરુએ કહ્યાં છે એવા નિર્ઝાંચ માર્ગનો સહાય આશ્રય રહો. હું દેહાદિ સ્વરૂપ નથી, અને દેહ, સ્ત્રી, પુત્રાદિ કોઈપણ મહારાં નથી. શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપ અવિનાશી એવો હું આત્મા છઉં. એમ આત્મભાવના કરતાં રાગદ્વેષનો ક્ષય થાય. ”—શ્રીમદ્ રાજવ્યંદજી.

માટે મહારે આ મહારો એક શુદ્ધ આત્મભાવ જ આદેય છે—અહણુ કરવા યોગ્ય છે, બાકી આ બીજા બધા ભાવ હેય છે, ત્યજવા યોગ્ય છે; માટે હું મહારા આત્મભાવને જ ભણું ને સમસ્ત પરભાવપ્રપંચને ત્યજું એ જ યોગ્ય છે. આપણો આત્મભાવ જે એક ચેતનાધાર છે, તે નિજ પરિકર-પરિવારરૂપ ભાવ જ આ બીજા બધા સાથે સંયોગ કરતાં સાર છે. ‘એ નિજ પરિકર સાર રે.’ માટે હે ચેતન ! તું શાંત થઈ આ સર્વ પરભાવથી વિરામ પામ ! વિરામ પામ ! હે આનંદઘન ! એ જ આ પરમ શાંતિમાર્ગ પામવાનો પરમ ઉપાય છે. એનો આશ્રય કર ! આશ્રય કર !

“ આપણો આત્મ ભાવ જે, શુદ્ધ ચેતનાધાર રે;

અવર સવિ સાથે સંયોગથી, એ નિજ પરિકર સાર રે....શાંતિનિત્યં ”—શ્રી આનંદઘનજી.

આમ જ્ઞાની સમ્યક્દષ્ટિ પુરુષ સ્વભાવનો આશ્રય કરવાનો ને પરભાવનો ત્યાગ કરવાનો વિવેકજન્ય નિશ્ચય કરે છે, તેમાં ધોળીના ઘેરથી આણેલા બહલાઈ ગયેલ વસ્તુનું આ દષ્ટાંત બરાબર ઘટે છે:—જેમ કોઈ એક પુરુષ જ્ઞાંતિથી ધોળીના ‘તેહ પરભાવને ઘેરથી વસ્તુ લઈ આવી, પોતાનું માની ખેરીને સૂઈ ગયો. તે પોતે કેમ ચાખે ?’ અજ્ઞાની હોઈ, બીજાએ તેનો છેડો પકડી તેને બળથી નક્ક કરવા માંડયો અને કહ્યું કે ‘અથા ! જલ્દી ઊઠ ! આ મહારૂં બહલાઈ ગયેલું વસ્તુ આપી દે !’ એમ વારંવાર વચન સાંભળીને તેણે બધા ચિહ્નોથી સારી પેઠે પરીક્ષા કરી, ચોક્કસ આ તો પારકું છે એમ જાણ્યું, એટલે જ્ઞાની થઈ તેણે તે વસ્તુ એકદમ મૂકી દીધું. તેમ જ્ઞાતા પણ સંજ્ઞાંતિથી પારકા ભાવો અહણુ કરીને આત્મીય પ્રતિપત્તિથી—પોતાના માની એસી પરમાં અધ્યાસ કરીને સૂતો હતો. તે સ્વયં અજ્ઞાની હોઈ, ગુરુ પર ભાવવિવેક કરી તેને ‘એક’ કરવા માંડે છે ને ઉપદેશ છે કે—‘અરે ! પ્રતિબોધ પામ ! જાગ ! આ આત્મા નિશ્ચયથી એક છે.’ એમ વારંવાર શ્રોત-શ્રુત સંગંધી વચન સાંભળી તે સર્વ ચિહ્નોથી સારી પેઠે પરીક્ષા કરી, નિશ્ચિત આ પરભાવો છે એમ જાણ્યું છે, એટલે જ્ઞાની થઈ તે સર્વ ભાવોને શીઘ્ર મૂકી દે છે. કારણ કે—

× “ જહ જામ કોવિ પુરિસો પરદષ્ટમિપંતિ જાણિદું ચયદિ ।

તહ સઘે પરભાવે જાઝુણ વિમુંચદે જાણી ॥ ”

(આધાર માટે જુઓ)—શ્રી સમયસાર અને અમૃતચંદ્રાચાર્યની ટીકા.

“ જીવ નવિ પુગ્ગલી નૈવ પુગ્ગલ કદા, પુગ્ગલાધાર નવિ તાસ રંગી;
પરતથો ઇશ નહિં અપર ઐશ્વર્યતા, વસ્તુધર્મે કદા ન પર સંગી....

અહો! શ્રી સુમતિ જિન શુદ્ધતા તાહરીં

સંબંધે નહિં આપે નહિં પર ભણી, નવિ કરે આદરે પર ન રાખે;
શુદ્ધ સ્યાદ્વાદ નિજ ભાવ લોગી જિકે, તેહ પરભાવને કેમ આપે ?....અહો શ્રી સુમતિં
તાહરી શુદ્ધતા ભાસ આશ્ચર્યથી, ઉપજે કચિ તિણ્ણે તત્ત્વ ઇંદે;
તત્ત્વરંગી થયે દોષથી ઉભાગ્યે, દોષ ત્યાગે ઠણે તત્ત્વ લીડે....અહો! શ્રી સુમતિં
શ્રી દેવચંદ્રણ.

આમ શ્રુતજ્ઞાન પરિણુત થવાથી, તત્ત્વવિવેક ઉપજ્યો હોવાથી, સ્વ-પરનું લેહજ્ઞાન પ્રગટ્યું હોવાથી, આત્મસ્વરૂપપદ સમગ્રયું હોવાથી, ને શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન સાંપડ્યું હોવાથી,— આ સમ્યગ્દષ્ટિ યોગી પુરુષને દેહ-ગૃહાદિ બાહ્ય ભાવો-પરપદાર્થી મૃગતૃણ્યુદિ જેવા ભાસે એ અત્યંત સ્વાભાવિક છે, કારણ કે જ્ઞાની સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષની આત્મદશા ઉત્કટ વૈરાગ્યમય ને પરમ સ્વેગરંગથી રંગાયેલી હોય છે. ખરેખર! આત્મારામી સમ્યગ્દષ્ટિ મહા-ત્માની દશા પરમ અદ્ભુત હોય છે. જેમકે—

‘ કર્મબંધની શંકા ઉપજવનારા મિથ્યાત્વાદિ ચાર પાદને છેદે છે, તે નિશંક *આત્મા સમ્યગ્દષ્ટિ જાણવો. જે કર્મફલોમાં તથા સર્વધર્મોમાં કાંક્ષા કરતો નથી, તે નિષંકાંક્ષ આત્મા સમ્યગ્દષ્ટિ જાણવો. જે સર્વેય ધર્મોમાં જુગુપ્સા કરતો નથી, નિશંક સમ્યગ્ તે નિર્વિચિકિત્સ આત્મા સમ્યગ્દષ્ટિ જાણવો. જે સર્વ ભાવોમાં દષ્ટિ કેવો હોય? અસંમૂઢ હોઈ સદ્દષ્ટિવાન છે, તે અમૂઢદષ્ટિ સમ્યગ્દષ્ટિ જાણવો. સિદ્ધભક્તિયુક્ત એવો જે સર્વ પરવસ્તુના ધર્મોનું ઉપગૂહન-ગોપન કરે છે, અથવા સર્વ આત્મધર્મોનું-આત્મશક્તિઓનું ઉપગૂહણ કરે છે-વૃદ્ધિ કરે છે, તે ઉપગૂહનકારી-ઉપગૂહનકારી સમ્યગ્દષ્ટિ જાણવો. ઉન્માર્ગે જતા પોતાના આત્માને જે માર્ગે સ્થાપે છે તે સ્થિતિકરણયુક્ત આત્મા સમ્યગ્દષ્ટિ જાણવો. મોક્ષમાર્ગને વિષે ત્રણ સાધુઓનું અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રનું જે પોતાનાથી અલેહબુદ્ધિથી વાત્સલ્ય કરે છે, તે વત્સલભાવયુક્ત એવો માર્ગવત્સલ સમ્યગ્દષ્ટિ જાણવો. વિદ્યારથમાં આરૂઢ થયેલો જે મનોરથપથોમાં ભમે છે, તે ચેતયિતા-આત્મા જિનજ્ઞાનની પ્રભાવના કરનાર સમ્યગ્દષ્ટિ જાણવો.’x

* “જો ચત્તારિવિ પાણ ઝિંદદિ તે કમ્મબંધમોહકરે ।

સો ણિસ્સંકો ચેદા સમ્મવિટ્ઠી મુજેયઘ્ઠો ॥ ”

—(જુઓ) શ્રી સમયસાર, ગા. ૨૨૬-૨૩૬.

x “વિજ્ઞારહમારૂઢો મણોરહપણુ મમમ્ જો ચેદા ।

સો જિણણાણપહાવી સમ્માવિટ્ઠી મુજેયઘ્ઠો ॥ ”—શ્રી સમયસાર.

અવાહ્યં કેવલં જ્યોતિર્નિરાવાધમનામયમ્ ।

યદત્ર તત્પરં તત્ત્વં શેષઃ પુનરુપપ્લવઃ ॥ ૧૫૭ ॥

અબાહ્ય કેવલ જ્યોતિ જે, નિરામય નિરાબાધ;
પરમ તત્ત્વ તેહી જ અહીં, શેષ ઉપપ્લવ બાધ. ૧૫૭

અર્થઃ—અબાહ્ય એવી કેવલ, નિરાબાધ, નિરામય જ્યોતિ જે અત્રે છે તે પરમ તત્ત્વ છે; બાકી શેષ તેા ઉપપ્લવ છે.

વિવેચન

“ કેવલ જ્યોતિ તે તત્ત્વ પ્રકાશે, શેષ ઉપાય અસારો રે. ”—શ્રી યો. ૬. સબ્જા. ૫-૪

અત્રે અબાહ્ય એવી જે નિરાબાધ ને નિરામય કેવલ જ્ઞાનજ્યોતિ છે, તે જ પરમ તત્ત્વ છે. તે જ અમૂર્તપણાને લીધે નિરાબાધ અને અનામય છે. એટલા માટે જ તે પરમ તત્ત્વ છે. એ શિવાયનું બાકી બીજું બધુંય ઉપપ્લવરૂપ છે.

આ જગત્માં જે કોઈ પરમ, સર્વોત્કૃષ્ટ, પરમેત્તમ તત્ત્વ હોય તેા તે અંતરૂમાં અબાહ્ય રહેલી કેવલ એક જ્ઞાન જ્યોતિ જ છે. એ તત્ત્વ અબાહ્ય છે, અંતરૂમાં અબાહ્ય રહ્યું છે. તે નિરાબાધ છે, કોઈ પણ પ્રકારની બાધાથી-પીડાથી સહિત અબાહ્ય કેવલ છે, કારણ કે તે અમૂર્ત-અરૂપી છે, એટલે તેને કોઈ બાધા સ્પર્શી જ્યોતિ પરં શક્તી નથી. વળી તે નિરામય-આમય-રોગ સહિત, અરોગી છે, તત્ત્વ ભાવઆરોગ્યસંપન્ન છે. કારણ કે તે અરૂપી-અમૂર્ત છે. આમ નિરાબાધ ને નિરામય હોવાથી તે પરમ સુખમય, પરમ આનંદમય છે. કોઈ પણ બાધા-પીડા વિનાનો અને રોગ વિનાનો સ્વસ્થ મનુષ્ય જેમ પોતાના સહજ (Normal & Natural) કુદરતી સંપૂર્ણ આરોગ્યમય સ્વરૂપમાં દીપી નીકળી પૂર્ણ ખુશ-મીઠાજમાં-આનંદોદ્દાસમાં દેખાય છે, તેમ કોઈ પણ પ્રકારની બાધાથી ને રોગથી સહિત, એવી આ કેવલ જ્ઞાનજ્યોતિ પોતાના સહજ સંપૂર્ણ અબ્યાબાધ આરોગ્યમય-સ્વાસ્થ્યમય સ્વરૂપમાં પ્રકાશી નીકળી પરમ નિર્ભય સુખમય-પરમ આનંદમય દીસે છે. આ અબ્યાબાધ આરોગ્યમય એવા સહજાત્મસ્વરૂપે સ્થિત કેવલ એક જ્ઞાનજ્યોતિ જ પરમ તત્ત્વ છે. ' નેતિ નેતિ ' એમ બીજું બધુંય બાધ્ય બાધ કરતાં, તે છેવટ-પરમ અબાધ્ય અનુભવરૂપ રહે છે,

વૃત્તિઃ—અવાહ્યં-અબાહ્ય, આનંતર, કેવલં-કેવલ, એક, જ્યોતિઃ-જ્યોતિ, જ્ઞાન, અનાવાહ્યં-અનાબાધ-અમૂર્તતાથી, પીડાસહિત, અનામયં-અનામય, અરોગી,-એટલા માટે જ, યદત્ર-જે અત્રે-લોકમાં, તત્ત્વપરં તત્ત્વં-તે પરં તત્ત્વ પરો છે,-સદા તથાભાવને લીધે, શેષઃ પુનઃ-શેષ-બાકીનો પુનઃ, ઉપપ્લવઃ-ઉપપ્લવ છે,-તથાસ્વરૂપે ભાવથી.

તેટલા માટે તે પરમ છે; અથવા એનાથી પર-મોટું કોઈ નથી. એ જ સર્વોત્કૃષ્ટ છે, એ જ સર્વોત્તમ છે, તેટલા માટે તે પરમ છે.

અને ત્યાં કેવલ માત્ર, એક, શુદ્ધ, અદ્વૈત એવી તે જ્ઞાનજ્યોતિ જ છે, એક ચૈતન્ય ચમત્કાર શિવાય બીજું કંઈ નથી. ‘અખંડ અનાકુલ ને અનંત એવી તે પરમ જ્યોતિ અંદરમાં ને બહારમાં સદા સહજ વિલસી રહી છે; ચૈતન્યના ઉછાળાથી તે નિર્ભર હોઈ, મીઠાના ગાંગડાની પેઠે સદાકાલ એકરસને આલંબે છે.’ xમીઠાનો ગાંગડો ગમે ત્યાંથી આખો પણ સદા એક લવણરસરૂપ જ લાગે છે, તેમ આ ચૈતન્યધન જ્ઞાનજ્યોતિ સદા એક ચૈતન્યરસરૂપજ અનુભવાય છે.

“ શુદ્ધ બુદ્ધ ચૈતન્યધન, સ્વયંજ્યોતિ સુખધામ;
બીજું કહિયે કેટલું ? કર વિચાર તો પામ. ”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

અને આણું આ પરમ જ્યોતિર્મય તત્ત્વ અખાલ્ય છે, અંતરમાં જ વર્તે છે, આત્મામાં જ સ્થિત છે, પોતામાં જ રહેલ છે, આત્માથી બાહ્ય-બહાર નથી. એ આત્માનું અંતસ્તત્ત્વ છે, અને તે જ પોતાનું છે. તે કંઈ બહાર ખોળવા જવાની ‘પરમ નિધાન’ જરૂર નથી. તે તો આત્મામાં જ રહેલું હોઈ, આત્મામાંથી જ ઓળખીને પ્રગટ સુખ ખોળી કાઢવાનું છે. પરંતુ કસ્તૂરી જેમ મુગની નાભિમાં જ છે, પણ આગળે’ અજ્ઞાન મૃગને તેનું જ્ઞાન નહિ હોવાથી તે ટુંઢવા માટે બીજે દોડે છે ! તેમ અજ્ઞાની જીવને આ પરમ તત્ત્વ જે પોતાના આત્માની અંદરમાં જ રહેલું છે, જે આત્મા પોતે જ છે, તેનું જ્ઞાન નહિ હોવાથી, તે તેની શોધમાં બહાર ભ્રમ્યા કરે છે ! પણ અંતર્મુખ થઈ પોતાની અંદર અવલોકતા નથી ! આમ પરમ નિધાન જે પ્રગટ સુખ આગળે રહ્યો છે, તેને આ અજ્ઞાની જગત ઉદ્દાંધી જાય છે ! ને તેની શોધમાં બહાર નીકળી પડે છે ! ‘કેડે છોકરું ને શોધવા ચાલી’ એના જેવો ઘાટ થાય છે ! ખુલ્લો ખબનો આવે છે, ત્યાં આંખો મીંચીને ચાલતા, છતી આંખે આંધળા બનેલા મૂર્ખ જનોના જેવી આ વાત બને છે ! તેઓ નિકળ્યાં તો ખબનો શોધવા, પણ જ્યાં ખબનો આવે છે, ત્યાં ‘આંધળા શી રીતે ચાલતા હશે તે જોઈએ તો ખરા !’ એમ તુકો ભક્તતાં તેઓ આંખો મીંચીને ચાલવાનો અખતરો કરે છે ! એમ કરતાં તેઓ ખબનો ઉદ્દાંધી જાય છે—ટપી જાય છે ! અને તે શોધવા માટે આગળ દોડ્યા જાય છે ! પણ પ્રગટ મોઢા આગળ ઉઘાડો પડેલો ખબનો દેખતા નથી ! તેમ અનંત જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર-વીર્ય-આનંદ આદિ ગુણરત્નોનો પરમ નિધાન, સૌથી મોટામાં મોટો ને કિમતીમાં

x અસ્ખણ્ડિતમનાકુલં જ્વલદનન્તમન્તર્વદિ-ર્મહઃ પરમમસ્તુ નઃ સહજમુદ્ધિલાસં સદા ।

ચિદુચ્છલનનિર્ભરં સકલકાલમાલમ્બતે, યદેકરસસમુલ્લસહૃવળખિલ્યલીલાયિતં ॥ ”

—શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યશ્રુત સમયસારકલશ.

કિંમતી ખમનો, એવો આ આત્મા મુખ આગળ પ્રગટ ઉઘાડો પડ્યો છે-સાવ ખુલ્લો પડ્યો છે, છતાં આ અજ્ઞાની જગત અંધની જેમ તેને ઉલ્લંઘી જાય છે! તે આમ કરે છે તેનું કારણ તેને આ પરમ જ્ઞાનજ્યોતિનો પ્રકાશ સાંપડ્યો નથી તે છે, એટલે અજ્ઞાન-રૂપ અંધકાર વ્યાપી રહ્યો હોઈ, તે ત્રિચાર્ડ આ પરમ નિધાન દેખતું નથી, અને ‘ અધો અંધ પલાય ’ અંધજાની પાછળ અંધજા દોડતા હોય એવી એટા કરે છે!

“ પરમ નિધાન પ્રગટ મુખ આગળે, જગત ઉલ્લંઘી હો જાય....જિનેસર!
જ્યોતિ વિના જુઓ! જગતીશની, અંધો અંધ પલાય....જિનેસર! ધર્મ૦ ”

—શ્રી આનંદધનજી.

પણ આ ચોગદષ્ટિવાળા સમ્યક્દષ્ટિ પુરુષને તો અખાહ્ય એવી આંતર જ્યોતિવું પ્રગટ દર્શન થયું છે, જગતીશની જ્યોતિનો પ્રકાશ સાંપડ્યો છે, એટલે તેણે તો આ ‘ પરમ નિધાન પ્રગટ મુખ આગળે ’ દીઠો છે. એના સમ્યક્દષ્ટિ પુરુષને તો પોતાની પૂર્વ અજ્ઞાન અવસ્થાનું સ્મરણ થતાં પોતાના પ્રત્યે હસવું આવે છે! તે વિચારે છે કે ‘ આપ આપકું ભૂલ ગયા! ’ પોતે પોતાને ભૂલી ગયો એનાથી તે ખીચું મોઢું અંધેર કયું? એ ફરી ફરી યાદ કરતાં કરતાં અમને હસવું આવે છે! પણ હવે તો અમે ફરીથી નહિં ભૂલીએ! પરમ ભાવયોગી શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ અત્યંત માર્મિક વચનો કહ્યા છે કે:—

“ આપ આપકું ભૂલ ગયા, કનસે કયા અંધેર ?
સુમર સુમર અગ હસત હે, નહિં ભૂલેજે ફેર. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

આ કેવલ જ્ઞાનજ્યોતિ જ અખાહ્ય છે, બાકી ખીનું બધુંય બાહ્ય છે; અર્થાત્ કર્મ, નોકર્મ આદિ આત્માથી બાહ્ય છે, તેનો આત્મામાં અંતઃપ્રવેશ નથી. કારણ કે X* પ્રગટપણે અનંત શક્તિવાળો વસ્તુ પણ બસે ખહાર આગે. ટ્યા કરે, પણ વસ્તવ-

x “ બદ્ધિલુઠતિ યદ્યપિ સ્ફુટદનંતશક્તિઃ સ્વયમ્,
તથાપ્યપરવસ્તુનો વિશતિ નાન્યવસ્તવન્તરમ્ ।
સ્વભાવનિયતં યતઃ સકલમેવ વસ્તિવપ્યતે,
સ્વભાવચલનાકુલઃ કિમિહ મોહિતઃ ક્લિશ્યતે ॥
વસ્તુ વૈકમિહ નાન્યવસ્તુનો, યેન તેન ચલુ વસ્તુ વસ્તુ તત્ ।
નિશ્ચયોડયમપરોડપરસ્ય કઃ, કિં કરોતિ હિ બદ્ધિલુઠન્નપિ ॥
યત્તુ વસ્તુ કુલતેડન્યવસ્તુન, કિંચનાપિ પરિણામિતઃ સ્વયં ।
વ્યાવહારિકહસૈવ તન્મતં, નાન્યદસ્તિ કિમપીહ નિશ્ચયાત્ ॥ ”

—શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજી કૃત સમયસાર કલશ.

કર્મઆદિ તરની-બીજી વસ્તુની અંદર પ્રવેશી શકતી નથી, કારણ કે સકલ જ આત્માથી બાહ્ય વસ્તુ સ્વભાવનિયત કહી છે, પોતાના સ્વભાવથી મર્યાદિત કહી છે, તે પછી ઓહ પામી તે સ્વભાવ ફેરવવા માટે આકુલ થઇ શાને કલેશ પામવામાં આવે છે? કારણ કે અહીં કોઈ વસ્તુ અન્ય વસ્તુની નથી, તેથી વસ્તુ તે વસ્તુ જ છે, આ નિશ્ચય છે. જહાર લોટતાં છતાં અન્ય અન્યતું શું કરે છે? અને સ્વયં પરિણામી એવી અન્ય વસ્તુનું અન્ય વસ્તુ કંઈ પણ કરે છે, તે તો વ્યવહાર દૃષ્ટિથી માન્યું છે, નિશ્ચયથી તો અહીં બીજું કંઈ પણ નથી. આમ કર્મ આદિ આત્માથી બાહ્ય છે, તો પછી આત્માને અને જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મનો, શરીરાદિનો તથા રાગ-દ્વેષાદિ લાવકર્મનો પરસ્પર શો સંબંધ છે? તે પ્રસંગથી અત્ર સમજવા માટે સંક્ષેપ વિચાર કર્તાવ્ય છે.

અત્રે શિલ્પીનું*—કારીગરનું દષ્ટાંત ઘટે છે:—જેમ કોઈ સોની વગેરે કારીગર કુંડલાદિ પરદ્રવ્ય પરિણામરૂપ કર્મ કરે છે, હથોડી વગેરે પરદ્રવ્ય પરિણામરૂપ કરણોવડે કરે છે, હથોડી વગેરે પરદ્રવ્ય પરિણામરૂપ કરણો ગ્રહે છે, અને કુંડલાદિ નિમિત્ત નૈમિ- કર્મના ફળરૂપે પરદ્રવ્ય પરિણામરૂપ આમાદિ લોગવે છે, પણ અનેક ત્તિક વ્યવહાર દ્રવ્યપણાને લીધે તેનાથી અન્યપણું-જૂનાપણું હોઈ તનમય થતો નથી. તેથી નિમિત્ત-નૈમિત્તિક ભાવ માત્રથી જ તેમાં કર્તૃ-કર્મત્વનો ને લોકતૃ-લોગ્યત્વનો વ્યવહાર છે. તેમ આત્મા પણ પુણ્ય-પાપાદિ પુણ્યલ પરિણામરૂપ કર્મ કરે છે, પુણ્યલ દ્રવ્ય પરિણામરૂપ મન-વચન-કાય કરણોવડે કરે છે, પુણ્યલ દ્રવ્ય પરિણામરૂપ મન-વચન-કાય કરણો ગ્રહે છે, અને પુણ્ય પાપાદિ કર્મફલરૂપ પુણ્યલ દ્રવ્ય પરિણામાત્મક સુખ દુઃખાદિ લોગવે છે, પણ અનેક દ્રવ્યપણાએ કરીને તેનાથી અન્યપણું-લિજ્જપણું હોઈ તનમય થતો નથી. તેથી નિમિત્ત નૈમિત્તિક ભાવ માત્રથી જ તેમાં કર્તૃ-કર્મત્વનો ને લોકતૃ-લોગ્યત્વનો વ્યવહાર છે.

અને જેમ તે જ કારીગર કામ કરવાને ઇચ્છતો સતો, ચેષ્ટાને અનુરૂપ આત્મ-પરિણામરૂપ કર્મ કરે છે, અને ચેષ્ટાને અનુરૂપ દુઃખલક્ષણવાળું આત્મપરિણામરૂપ કર્મફળ લોગવે છે, અને એક દ્રવ્યપણાએ કરીને તેનાથી અન્યપણું-પરિણામ-પરિ- અલિજ્જપણું હોઈ તનમય થાય છે, તેથી પરિણામ-પરિણામી ભાવથી ણામી નિશ્ચય તેમાં જ કર્તૃ-કર્મત્વનો ને લોકતૃ લોગ્યત્વનો નિશ્ચય છે. તેમ આત્મા પણ કરવા ઇચ્છતો સતો, ચેષ્ટારૂપ આત્મપરિણામરૂપ કર્મ કરે છે,

* “ જહ સિલ્પિઓ ડ કમ્મં કુવ્વહ ણ ય સો ડ તમ્મઓ હોહ ।
તહ જીવોવિ ય કમ્મં કુવ્વદિ ણ ય તમ્મઓ હોહ ॥ ”

(આધાર માટે જુઓ)—શ્રી સમયસાર ગા. ૩૪૯-૩૫૫ અને શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યની ટીકા.

ચેષ્ટારૂપ દુઃખલક્ષણવાળું આત્મપરિણામરૂપ કર્મફળ ભોગવે છે, અને એક દ્રવ્યપણ્યાએ ઠરીને તેનાથી અનન્યપણું-અભિન્નપણું હોઈ તન્મય થાય છે. તેથી પરિણામ-પરિણામી ભાવથી તેમાં જ કર્તૃ-કર્મત્વનો ને ભોક્તૃ-ભોગ્યત્વનો નિશ્ચય છે. આમ દ્રવ્ય કર્મ સાથે જીવનો વ્યવહારથી નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ છે. અને અશુદ્ધ નિશ્ચયથી ભાવકર્મ સાથે પરિણામ-પરિણામી સંબંધ છે. પણ શુદ્ધ નિશ્ચય નયથી તો આત્મા સર્વ કર્મ-કલંક-પંકથી રહિત એવો શુદ્ધ સ્વભાવી 'દેવ સ્વયં શાશ્વત' છે.

વળી જેમ ભીંત પર જ્હાર લગાડેલી ખડી ભીંતરૂપ નથી, ભીંતથી બાહ્ય છે, ભીંતથી જૂદી છે, એટલે ખડી ભીંતની નથી, ખડી તે ખડી જ છે; તેમ જ્ઞાયક એવા આત્માનું વ્યવહારથી પુદ્ગલાદિ દ્રવ્ય જ્ઞેય છે, પણ તે જ્ઞાયક જ્ઞેયથી બાહ્ય છે, ખડી અને જ્ઞેયથી જૂદો છે, એટલે તે જ્ઞાયક જ્ઞેય એવા પરદ્રવ્યનો નથી, જ્ઞાયક ભીંતનું દષ્ટાંત તે જ્ઞાયક જ છે, એમ નિશ્ચય છે. જેમ સ્વેત ગુણવાળી ખડીનો સ્વભાવ ભીંતને સ્વેત કરવાનો છે, તેમ જ્ઞાનગુણવાળા આત્માનો સ્વભાવ જ્ઞેયને બાણવાનો છે. ખડી જેમ વ્યવહારથી ભીંતરૂપ પરદ્રવ્યને સ્વેત કરે છે, તેથી તે કાંઈ ભીંતની ધર્મ જતી નથી, અર્થાત્ ભીંતરૂપ બની જતી નથી, પણ નિશ્ચયથી ખડીની ખડી જ રહે છે; તેમ આત્મા પણ વ્યવહારથી જ્ઞેય એવા પરદ્રવ્યને બાણ છે, તેથી તે કાંઈ પરદ્રવ્યનો ધર્મ જતો નથી, અર્થાત્ પરદ્રવ્યરૂપ બની જતો નથી, પણ નિશ્ચયથી જ્ઞાયકનો જ્ઞાયક જ રહે છે. કારણકે એજ એનો સ્વભાવ છે. (આધાર માટે જુઓ સમયસાર ગા. ૩૫૬-૩૬૫ અને શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજીની ટીકા).

“ જહ સેહિયા દુ ણ પરસ્સ સેહિયા સેહિયા ચ સા હોહ ।

તહ જાણઓ દુ ણ પરસ્સ જાણઓ જાણઓ સો દુ ॥—શ્રી સમયસાર

“ ભાવ સંયોગબા કર્મ ઉદ્યાગતા, કરમ નવિ જીવ નવિ મૂલ તે નવિ છતા; ખડીયથી ભીતિમાં જેમ હોએ સ્વેતતા, ભીતિ નવિ ખડીય નવિ તેહ બ્રમસંગતા; દેહ નવિ વચન નવિ જીવ નવિ ચિત્ત છે, કર્મ નવિ રાગ નવિ દ્રેષ ન વિચિત્ત છે; પુદ્ગલિ ભાવ પુદ્ગલપણે પરિણમે, દ્રવ્ય નવિ જૂઓ જૂઓ એક હોવે કિમે. ”

—શ્રી યશોવિજયજી કૃત સાડા ત્ર૦ ગા. સ્ત.

અને જ્ઞાયકપણું આત્માનો સ્વભાવ હોઈ તે વિશ્વને પ્રકાશે છે, તેથી તે કાંઈ વિશ્વરૂપ ધર્મ જતો નથી, -વિશ્વપ્રકાશક 'ચંદ્ર ભૂમિરૂપ થતો નથી' તેમ (જુઓ પૃ. ૭૫). જ્ઞાન જ્ઞેયને સહા બાણ છે, પણ જ્ઞેય કદી તેનું ધતું નથી. આમ જ્ઞેય-જ્ઞાયક સંબંધની વ્યવસ્થા છે. જ્ઞાન સ્વભાવી આત્મા સ્વરૂપસ્થિત રહી વિશ્વરૂપ જ્ઞેયને બાણ છે. -આમ જીવ દેહ નથી, વચન નથી, મન નથી, કર્મ નથી, રાગ નથી, દ્રેષ નથી, પુદ્ગલ નથી, કે અન્ય દ્રવ્યરૂપ નથી. જીવ આ સર્વથી જૂદો છે-ભિન્ન છે. આ સર્વ તો બાહ્ય ભાવો છે,

એક કેવલજ્ઞાનજ્યોતિ જ આત્માનો અખાલ્ય ભાવ છે; કારણ કે નિશ્ચયથી-શુદ્ધનયથી આ આત્મા અખદ્વરપૃષ્ઠ, અનન્ય, નિયત, અવિશેષ ને અસંયુક્ત છે. (બુઝો ગાથા, કુટનોટ પૃ. ૭૨)

“દેહ પ્રત્યે જેવો વસ્ત્રનો સંબંધ છે તેવો આત્મા પ્રત્યે જેણે દેહનો સંબંધ યથાતથ્ય દીઠો છે, મ્યાન પ્રત્યે તરવારનો જેવો સંબંધ છે તેવો દેહ પ્રત્યે જેણે આત્માનો સંબંધ દીઠો છે, અખદ્વરપૃષ્ઠ આત્મા જેણે અનુભવ્યો છે, તે મહત્ પુરુષોને જીવન અને મરણ બંને સમાન છે.”—શ્રીમદ્ રાજવ્યંદ્રજી.

(૧) અનાદિ બંધ પર્યાયની અપેક્ષાએ આત્મા ખદ્વરપૃષ્ઠ છે, છતાં એકાંતે પુદ્ગલથી અસ્પૃશ્ય એવા આત્મસ્વભાવને અપેક્ષાને આત્મા જલમાં કમલની જેમ અખદ્વરપૃષ્ઠ છે.

(૨) નરનરકાદિ અન્યાન્ય પર્યાય ધારણ કર્યાથી અન્યરૂપ છતાં સર્વત્ર આત્માનું શુદ્ધ અખડ એવા આત્મસ્વભાવની અપેક્ષાએ, ઘટ આદિ સર્વ પર્યાયમાં સ્વરૂપ વર્તતા અખડિત મૃત્તિકા સ્વભાવની જેમ, આત્મા અનન્ય છે. (૩)

સમુદ્રની જેમ આત્માના વૃદ્ધિ-હાનિ પર્યાયથી અનિયત છતાં, સમુદ્ર-સ્વભાવ જેવા નિત્ય અવસ્થિત આત્મસ્વભાવની અપેક્ષાએ આત્મા નિયત છે. (૪) ભારી, પીણું, ચીકણું એમ સોનું અનેક પર્યાયરૂપ દીસે છે, પણ પર્યાયદષ્ટિ ન દઈએ ને દ્રવ્ય-દષ્ટિથી જોઈએ તો એક અભંગ સોનું જ દેખાય છે. તેમ પર્યાય દષ્ટિથી આત્મા જ્ઞાન-દર્શનાદિ અનેક પર્યાયવિશેષરૂપ દીસે છે, પણ અવિશેષ એવા આત્મસ્વભાવને અપેક્ષાને જોઈએ ને નિર્વિકલ્પ રસનું પાન કરીએ તો શુદ્ધ નિરંજન એક આત્મા જ ભાસ્યમાન થાય છે. (૫) જેમ અગ્નિસંયોગે પ્રાપ્ત ઉષ્ણત્વ પર્યાયની અપેક્ષાએ જલમાં ઉષ્ણપણાનું સંયુક્તપણું છે છતાં, એકાંતે જલના શીત સ્વભાવની અપેક્ષાએ તેવું સંયુક્તપણું નથી; તેમ કર્મસંયોગે પ્રાપ્ત મોહપર્યાયની અપેક્ષાએ આત્માનું મોહસંયુક્તપણું છે, છતાં એકાંતે આત્માના સ્વયં બોધબીજ સ્વભાવની અપેક્ષાએ તેવું સંયુક્તપણું નથી, અર્થાત્ આત્મા અસંયુક્ત છે. આમ પર્યાયદષ્ટિ ઊંડી દઈ, શુદ્ધ દ્રવ્ય દષ્ટિથી જોતાં આત્મા અખદ્વરપૃષ્ઠ, અનન્ય, નિયત, અવિશેષ ને અસંયુક્ત છે.

(આધાર માટે બુઝો સમયસારીકા ગા. ૧૪-૧૫)

“ભારી પીણો ચીકણો, કનક અનેક તરંગ રે;
પર્યાયદષ્ટિ ન દીજીએ, એકજ કનક અભંગ રે...ધરમ પરમ અરનાથનો
દરશન જ્ઞાન ચરણથકી, અલખ સ્વરૂપ અનેક રે;
નિર્વિકલ્પ રસ પીણએ, શુદ્ધ નિરંજન એક રે...ધરમ” —શ્રી આનંદવનજી

આવી શુદ્ધ, નિરંજન, એક, અદ્વૈત એવી કેવલ જ્ઞાનજ્યોતિ જ અખાલ્ય છે, આત્માનું પરમ એવું અંતસ્તત્ત્વ છે. એ શિવાયના શેષ ભાવો તો બાહ્ય છે, આત્માથી

પર છે, ને તે ઉપ્પલવરૂપ છે. ઉપ્પલવ એટલે અંધાધુધી, આકૃત, બાકી બધો આપત્તિ, દુર્ભાગ્ય, વિદ્ધ, ભય, ક્ષોભ-ખળભળાટ, અરિષ્ટ, ગ્રહ ઇત્યાદિ.

ઉપ્પલવ કેવલ જ્ઞાનબ્યેતિ શિવાયના જે જે ભાવો છે-પરભાવો છે, તે તે ખરેખર !

ઉપ્પલવરૂપ જ છે. જેમ કોઈ પરચક્રના આક્રમણથી નગરમાં ઉપ્પલવ મચી રહે, અંધાધુધી ફેલાઈ જાય, ખળભળાટ વ્યાપી જાય, નાશભાગ થઈ રહે, સંપત્તિ લૂંટાઈ જાય, ને ભવપતિનો પાર રહે નહિ; તેમ પરવસ્તુના આક્રમણથી આ ચૈતન્યમય પુરુષના ચૈતન્યપુરમાં ઉપ્પલવ મચે છે, આત્મપ્રદેશપરિસ્પંદરૂપ સંક્ષોભ ઉપજે છે, અજ્ઞાનની અંધાધુધી વ્યાપે છે, આત્માના જ્ઞાન-દર્શનાદિ શુભરત્નોનો ખળનો લૂંટાય છે, અને અનંત ભવપરિભ્રમણરૂપ આપત્તિનો પાર રહેતો નથી. ' પારકો પેઠો વિનાશ કરે ' તે કહેવત અત્ર સાચી પડે છે !

“ પર: प्रविष्ट: कुरुते विनाशम्, लोकोक्तिरेषा न मृषेति मन्ये ।

निर्विश्य कर्माणुभिरस्य किं किं, ज्ञानात्मनो नो समपादि कष्टम् ॥ ”—શાંતસુધારસ.

આ કર્મોદિ પરભાવો તો બાહ્ય ભાવો છે, ખરેખર ! પર છે-અર્થાત શત્રુનું કામ કરતા હોવાથી ' પર ' છે, આત્માના ભાવશત્રુ છે. પરમાર્થથી આત્માને એની સાથે કાંઈ દેવાદેવા નથી. પણ અતાદિ અધ્યાસની કુનાસનાથી તેમાં અહંત્વ-મમત્વ કરીને તે અંધાય છે. તે એટલે સુધી કે પરપરિણુતિના રાગીપણે, તે પરરસના રંગથી રક્ત થાય છે, પરરસરંગે રંગાઈ જાય છે, અને પરનો શ્રાહક તથા રક્ષક બની પરલોગમાં આસક્ત બને છે ! આ પરપરિણુતિના રંગથી જ આ જીવ અનંત દુઃખ પામે છે. એટલે આ પરભાવરૂપ પરચક્રનું આક્રમણ ખરેખર ! ઉપ્પલવરૂપ છે, આકૃત છે, આપત્તિ છે, દુર્ભાગ્યરૂપ છે, વિદ્ધરૂપ-બાધારૂપ છે, અરિષ્ટ-અનિષ્ટરૂપ છે, ગ્રહરૂપ છે, અંધાધુધીરૂપ છે.

“ પર પરિણુતિ રાગીપણે, પર રસ રંગે રક્ત રે;

પર શ્રાહક રક્ષકપણે, પરલોગે આસક્ત રે....જગતારક પ્રભુ વિનવું.” શ્રી દેવચંદ્રજી.

“ एगो मे सासओ अण्पा ज्ञानदंसणलक्खणो ।

सेसा मे बाहिरा भावा सव्वे संजोगलक्खणा ॥ ”—શ્રી આર્ષ વચન.

પણ જેને કેવલ જ્ઞાનબ્યેતિનો પ્રકાશ સાંપડ્યો છે, એવો સ્વચ્છગૃહ્ણિ જીવ તો એમ ભાવે છે કે-જ્ઞાનદર્શન લક્ષણવાળો એક શાશ્વત આત્મા જ મહારો છે, બાકીના સંજોગલક્ષણ ભાવો તો બાહ્ય છે-આત્મબાહ્ય છે, મહારા આત્માને તેની ' एगो मे सासओ ' સાથે કંઈ દેવાદેવા નથી-કંઈ નિસ્ખત નથી. એમ સમજી તે પરપરિણુતિ અણ્પા ' ત્યજે છે, ને આત્મપરિણુતિને લાજે છે; પરમાત્મસ્વરૂપ શુદ્ધ સ્વભાવિ તત્ત્વના બહુમાનમાં તદ્દીન બની, વિરસ એવા વિભાવિ પરભાવ રસને છોડી દે છે, ને સરસ એવા સ્વસ્વરૂપ રસના પાનથી પીન-પુષ્ટ થાય છે, ધીંગોધડ્યો બને છે !

“ શુદ્ધ સ્વભૂતિ તત્ત્વને, બહુમાને તક્ષીન રે;
તે વિભતિ રસતા તણ, સ્વસ્વરૂપ રસ પીન રે....જગતારકો ”—શ્રી દેવચંદ્રણ.

અને આવા કેવલજ્ઞાન-જ્યોતિર્મય પરમ આત્મતત્ત્વનું જેને દર્શન સાંપડ્યું છે, આત્મસાક્ષાત્કાર થયે છે, એવા સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષને પછી કોઈ પણ પ્રકારનો સંશયનો અંશ પણ રહેતો નથી. ‘ જ્ઞાન તિહાં શંકા નહિં થાપ. ’ જેમ સૂર્યનો કિરણસમૂહ પ્રસરતાં અંધકાર રહેતો નથી, તેમ પરમાત્મદર્શન થયે લેશ પણ સંશય રહેતો નથી, સર્વથા પરમ નિઃશંકતા-નિર્ભયતા વર્તે છે, અને ‘ દુઃખ દોહગ દૂરે ટળે ’ છે. કારણ કે જ્યાં શંકા છે ત્યાં જ સંતાપ છે, અને જ્યાં જ્ઞાન છે ત્યાં શંકા નથી.

“ જ્યાં શંકા ત્યાં ગણુ સંતાપ, જ્ઞાન તિહાં શંકા નહિં થાપ. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રણ.

“ દરશન દીઠે જિનતણો રે, સંશય ન રહે વેધ;
દિનકર કરસર પ્રસરતાં રે, અંધકાર પ્રતિષેધ....વિમલો ”—શ્રી આનંદધનણ.

એવું નિઃશંક સાહજાત્મસ્વરૂપનું દર્શન થતાં પરમ નિર્ભયપણાને પ્રાપ્ત થયેલા મહાત્મા અનુભવજ્ઞાની સમ્યગ્દષ્ટિઓના આવા પરમ ધન્ય ઉદ્દગાર નીકળી પડે છે:-

“ મારગ સાચા મિલ ગયા છૂટ ગયે સંદેહ;
હોતા સો તો જલ ગયા, ભિન્ન કયા નિજ દેહ. ”

“ જ્યોગણીસસેં ને સુડતાલીસેં, સમકિત શુદ્ધ પ્રકાશ્યું રે;
શ્રુત અનુભવ વધતી દશા, નિજ સ્વરૂપ અવભાસ્યું રે.
ધન્ય દિવસ આ અહો ! જાગી જે રે શાંતિ અપૂર્વ રે. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રણ.

“ દુઃખ દોહગ દૂરે ટળ્યા રે, સુખ સંપદશું લેટ;
ધોગ ધણી માથે કિયો રે, કુણુ ગંજે નર ખેટ ?
વિમલ જિન દીઠા લોયણુ આજ, મહારા સિજગ્યાં વંચિત કાજ.

અમિય ભરી મૂરતિ રચો રે, ઉપમા ન ઘટે કોય;
શાંતસુધારસ ઝીલતી રે, નિરખત તૃપતિ ન હોય....વિમલો ”—શ્રી આનંદધનણ.

एवं विवेकिनो धीराः प्रत्याहारपरायणाः ।

धर्मबाधापरित्यागयत्नवन्तश्च तत्त्वतः ॥ ૧૫૮ ॥

વૃત્તિ:-વચ્ચમ્—એમ, ઉક્ત નીતિ પ્રમાણે, વિવેકિન:-આ વિવેકીઓ, ધીરા:-ધીર, અચ્ચપલ, પ્રત્યાહારપરા:-ઉક્ત લક્ષણવાળા પ્રત્યાહારપ્રધાન, તથા-તે પ્રકારે, ધર્મબાધાપરિત્યાગયત્નવન્તશ્ચ-અને ધર્મબાધાના પરિત્યાગમાં યત્નવંત, તત્ત્વતઃ-તત્ત્વથી, એમ ઉક્ત નીતિથી વિવેકવડે કરીને પરિશુદ્ધિને લીધે તત્ત્વથી-પરમાર્થથી. કારણ કે તેઓ મિત્રપ્રતિપણાયકી ઉત્તમ શ્રુતપ્રધાન હોઈ એમ આલોચે છે.

એમ વિવેકી ધીર આ, પ્રત્યાહાર કરંત;
તત્ત્વથી ધર્મબાધના, ત્યાગે પ્રયત્નવંત. ૧૫૮

અર્થ:—એમ વિવેકી એવા એ ધીરજનો તેવા પ્રકારે પ્રત્યાહારપરાયણ હોય છે, અને તત્ત્વથી ધર્મબાધના પરિત્યાગમાં યત્નવંત હોય છે.

વિવેચન

ઉપરમાં કહી તે નીતિ પ્રમાણે વિવેકી એવા આ ધીર-અચપલ જનો ઉક્ત લક્ષણવાળા પ્રત્યાહારમાં તત્પર હોય છે; અને તે વિવેકથી ઉપજેલી પરિશુદ્ધિને લીધે તેઓ તત્ત્વથી-પરમાર્થથી ધર્મની બાધના પરિત્યાગમાં યત્નવંત હોય છે. તે આ પ્રકારે:—

વિવેકખ્યાતિ

ઉપરમાં સ્વ-પર ભાવનો સ્પષ્ટ વિવેક બતાવ્યો કે: દેહ-ગૃહાદિ ભાવ બાહ્ય છે; મૃગજલાદિ જેવા અનિત્ય, અશરણ ને અશુચિ છે; પર છે-પારકા છે, પોતાના નથી. અને નિરાબાધ નિરામય એવી કેવલ એક જ્ઞાનજ્યોતિ જ અબાહ્ય છે; શાશ્વત, શરણરૂપ ને શુચિ ભાવ છે; આત્મીય-પોતાનો છે, પારકો નથી; અને એ જ પરમ તત્ત્વ છે, બાકી બીજું બધુંય ઉપદ્ભવરૂપ-આક્રમણ-અંધાધુધીરૂપ છે. માટે એક આ કેવલજ્ઞાનજ્યોતિ જ આદેય છે, ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે, બાકી બીજું બધુંય હેય છે-ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. બૂલથી ધેબીને ઘેરથી પારકું વસ્ત્ર આવી ગયું હોય તો તેના મૂળ ઘણીને પાછું આપી દેવું જોઈએ, એ ન્યાયે પ્રમાણિક વિવેકી સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષ એમ જાણે છે કે આ સર્વ પરભાવનો-પરવસ્તુનો મ્હારે ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ; તેમાં સ્નેહરૂપ 'આસક્તિથી હું અંધારો છું; માટે મ્હારે તે આસક્તિ છોડી દેવી જોઈએ. કારણ કે દેહમાં સ્વબુદ્ધિ આત્માને એ દેહ સાથે નિશ્ચય જોડે છે, સ્વાત્મામાં આત્મબુદ્ધિ એ દેહથી આત્માને વિયોજે છે-વિખૂટો પાડે છે. દેહમાં આત્મબુદ્ધિ એ જ સંસાર દુઃખતું મૂળ છે', માટે હું દેહાદિમાં આત્મબુદ્ધિરૂપ દેહાધ્યાસ છોડી દઈ આત્મામાં જ આત્મબુદ્ધિ કરું. (બુઓ પૃ. ૩૦૨).

આમ સ્વ-પરભાવનો વિવેક ઉપજ્યો હોવાથી, ભેદજ્ઞાન પ્રગટયું હોવાથી, શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન થયું હોવાથી, તેને નિર્મલ આત્માનુભવ સાંપડે છે. એટલે- 'ભૂત, વર્તમાન

× “ મૂતં માન્તમમૂતમેવ રમસા નિર્મિચ વંધં સુધી-
ર્યંચન્તઃ કિલ કોઽપ્યહો કલયતિ વ્યાહત્ય મોહં દ્વઠાત્ ।
આત્માત્માનુભવૈકગમ્યમહિમા વ્યક્તોઽયમાસ્તે ધ્રુવં,
નિત્યં કર્મકલ્કપ્લવિકલો દેવઃ સ્વયં શાશ્વતઃ ॥ ”

—શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યશ્રુત સમયસાર કલશ.

ને ભાવી બંધને એકદમ નિર્લોહીને આ સુખુદ્ધિવંત મોહને હઠથી 'અનુભવ હંસે' હઠાવી અંતરમાં નિહાળે છે, તો એક આત્માનુભવથી જ જેનો મહિમા શું 'પેખ રે' ગમ્ય છે એવો આ પ્રગટ આત્મા ધ્રુવપણે 'સ્થિત' છે, અને તે નિત્ય કર્મકલંક પંકથી રહિત એવો સ્વયં શાશ્વત દેવ છે'. આમ હંસ જેમ ક્ષીર-નીરનો વિવેક કરે છે, દૂધ ને પાણી જૂદા કરે છે, તેમ આ આત્માનુભવી સમ્યગ્-દષ્ટિ પુરુષ આત્મા-અનાત્માનો વિવેક કરે છે, સ્વ-પરને જૂદા પાડે છે. દેહથી જેમ વસ્ત્ર જૂદું છે, મ્યાનથી જેમ તલવાર જૂદી છે, તેમ જઠથી ચેતનસ્વરૂપ આત્મા પ્રગટ લક્ષણે જૂદો છે, એમ તે અનુભવે છે; સર્વ અવસ્થામાં જે સદાય ન્યારો-જૂદો ને જૂદો જણાય છે અને જે પ્રગટ ચેતન્યમય સ્વરૂપ છે, એવો આત્મા તે સાક્ષાત્ સંવેદે છે. ચિત્રશાળા ન્યારી-જૂદી છે, તેમાં પલંગ ન્યારો જૂદો છે, તેમાં સેજ-પથારી ન્યારી છે, તેની ચાદર પણ ન્યારી છે, આવો પરવસ્તુ સાથેનો મહારો સંગંધ છે, એમાં મહારી સ્થાપના કરવી-આત્મખુદ્ધિ કરવી જૂદી છે, -એમ સમગ્ર સમ્યગ્દષ્ટિ ભેદજ્ઞાની પુરુષ અચેતનતાભાવ ત્યાગીને, ત્યાગી ચેતન બની, દષ્ટિ ખોલીને દેખે છે, તો પૈતાનું-આત્માનું સ્વરૂપ દેખે છે.

“નિજ ગુણ સગ નિજમાં લખે, ન ચખે પરગુણની રેખ રે;

ખીર નીર વિવરો કરે, અનુભવ હંસે શું 'પેખ રે'...પણુકું પદપંકજ પાર્શ્વતા.”

—શ્રી આનંદધનજી.

“ચિત્રસારી ન્યારી, પરજંક ન્યારો, સેજ ન્યારી, ચાદર ભી ન્યારી, ધંડાં જૂદી મેરી થપતા; અતીત અવસ્થા સૈન, નિદ્રા વડી કોડે પૈન, વિદ્યમાન પલક ન, યામે અજ છપતા; શ્વાસ ઓ સુપન દોડ, નિદ્રાકી અલગ બુઝે, સૂઝે સગ અંગ લખી, આતમ દરપતા; ત્યાગી બયો ચેતન, અચેતનતાભાવ ત્યાગી, ભાલે દષ્ટિ ખોલિકે, સંભાલે રૂપ અપતા.”

—ધનિવર બનારસીદાસજી.

અને તે દેખે છે તે સ્વરૂપ કેવું છે? આત્માથી જ, આત્મામાં, આત્માને હું જે અનુભવું છું તે હું છું, 'સોડહં'. તે નથી નપુંસક, નથી નર, નથી નારી, નથી એક, નથી બે, નથી બહુ, નેતિ નેતિ. જેના અભાવે હું સુખમ-સૂનો હતો, અને જેના સહભાવે હું ભગ્વત થયો:-ભિક્ષો, તે અતીન્દ્રિય અનિર્દેશ્ય એવો સ્વસંવેદ્ય હું છું. (બુઓ પૃ. ૨૮૦-૮૧) આમ સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષને નિજ સ્વરૂપનું ભાન પ્રગટતાં અનાદિની પ્રમાદ નિદ્રા ટળી છે, અને સમ્યગ્ જ્ઞાનસુધારસંધામ એવો આત્મા જાગ્યો છે ને ખોલી ભેઠે છે કે—

*“યેનાત્મનાડનુભૂયેડહમાત્મનૈવાત્મનાત્મનિ । સોડહં ન તન્ન સા નાસૌ નૈકો ન દ્વૌ ન વા વહુઃ ॥
યદમાવે સુષુપ્તોડહં યદ્ભાવે વ્યુત્થિતઃ પુનઃ । અતીન્દ્રિયમનિર્દેશ્યં તત્સ્વસંવેદ્યમસમ્યદ્હં ॥”

—શ્રી સમાવિશતકં.

“ જગત દિવાકર શ્રી નમીશ્વર સ્વામ જો, તુજ મુખ દીઠે નાહી ભૂડ અનાદિની રે લો.
જગ્યો સમ્યગ્ જ્ઞાન સુધારસ ધામ જો, છાંડી દુર્જય મિથ્યા નિંદ પ્રમાદની રે લો.
સહજે પ્રગટ્યો નિજ પરલાવ વિવેક જો, અંતર આતમ ઠહર્યો સાધન સાધને રે લો.
સાધ્યાલંબી થઈ જ્ઞાયકતા છેક જો, નિજ પરિણુતિ થિર નિજ ધર્મરસ ઠવે રે લો. ”

—શ્રી દેવચંદ્રજી

ધીરતા-નિર્ભયતા.

“ ધીંગ ધણી માથે કિયો રે, કુણ જંજે નર ખેટ ? વિમલો ”—શ્રી આનંદધનજી.

આ સમ્યગ્દષ્ટિ મહાત્માઓ આવા વિવેકી હોય છે, એટલા માટે જ ધીર હોય છે, અચપલ-અચંચલ હોય છે, પરમ નિર્ભય હોય છે, કારણ કે ભય-ચંચલતાનું કારણ આત્મસ્વરૂપનું અજ્ઞાન છે, પણ જેને પોતાના સ્વરૂપનું ભાન પ્રગટ્યું છે, એવા સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષો તેો ઠઠ નિશ્ચયપણે જાણે છે કે મ્હારું કાંઈ આલ્યું જવાનું નથી, મ્હારું છે તે તેો મ્હારી પાસે જ છે, બાકી બીજાનું બધુંય અનેરું છે. ‘ અવધ કયા તેરા ? કયા મેરા ? તેરા હે સો તેરી પાસે, અવર સગડી અનેરા ’ માટે મ્હારે ભય શો ? ચિંતા શી ? વિકલ્પ શો ?

“ સર્વથી સર્વ પ્રકારે હું ભિન્ન છઉં, એક કેવલ શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ, પરમેત્કૃષ્ટ, અચિત્ય સુખસ્વરૂપ માત્ર એકાંત શુદ્ધ અનુભવરૂપ હું છઉં. ત્યાં વિક્ષેપ શો ? વિકલ્પ શો ? ભય શો ? ખેદ શો ? બીજી અવસ્થા શી ? શુદ્ધ શુદ્ધ, પ્રકૃષ્ટ શુદ્ધ પરમ શાંત ચૈતન્ય હું માત્ર નિર્વિકલ્પ છઉં. નિજ સ્વરૂપ-મય ઉપયોગ કરું છઉં. તન્મય થાઉં છું. શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ: ”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રિક ૭૬૦

આવા સમ્યગ્દષ્ટિઓ જ આ પરમ સાહસ કરવાને સમર્થ થાય છે કે—‘ જ્યારે વજ્ર પડતું હોય ને ભયથી કંપાયમાન થતું ત્રૈલોક્ય તેનો માર્ગ છોડતું હોય, ત્યારે નિસર્ગ-

નિર્ભયતાથી સર્વ જ શંકા છોડી દર્ષ, તેઓ સ્વયં પોતાને ન હણી સમ ભયરહિત શકાય એવા અવધ્ય જ્ઞાનદેહરૂપ જાણતા હોઈ ઓધથી મ્યુત થતા જ્ઞાનીનું પરમ નથી. ’ (જુઓ પૃ. ૬૮, કુટનેટ) અને આમ જેને જ્ઞાનદેહમય નિજ નિઃશંકપણું સહજાત્મસ્વરૂપનો પરમ અખંડ નિશ્ચય ઉપજ્યો છે એવા ધીર સમ્યગ્દષ્ટિને સાત ભયમાંથી કેઈ પણ પ્રકારનો કંઈ પણ ભય રહેતો નથી. એવો તે પરમ નિઃશંક હોય છે, કારણ કે (૧-૨) સર્વથી* જૂદા એવા આ

* આ સાત ભયનું વિસ્તારથી પરમ મનોરાજ વર્ણન શ્રીઅમૃતચંદ્રાચાર્યજી(?)૩૨ પંચાધ્યાયીમાં આપ્યું છે. ત્યાં જિજ્ઞાસુએ જોવું. તેનું સારભૂત સંક્ષેપ પણ સંપૂર્ણ વર્ણન શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજીએ પરમ સુંદર રીતે અત્રે આધારરૂપ લીધેલા સમયસારકલ્પશમાં લલકાર્યું છે. જેમકે—

“ લોક: શાશ્વત ઇષ એક સકલત્યકો વિવિકાત્મન-

શ્ચિલ્લોકે સ્વયમેવ કેવલમયં ચલ્લોકયત્યેકક: ।

લોકો યદ્વ તવાપરસ્તવ પરસ્તસ્યાસ્તિ તદ્ગ્ની: કુતો,

નિઃશંક: સતતં સ્વયં સ સહજં જ્ઞાનં સદા વિન્દતિ ॥ ” ઇત્યાદિ

વિવિક્ત આત્માનો તો સર્વથી રહિત એવો આ એક શાશ્વત લોક છે. એવા આ કેવલ ચૈતન્ય લોકને એકાકી સ્વયમેવ જે અનુભવે છે, અને આ અપર લોક કે પર લોક તહારો નથી એમ જે ચિંતવે છે, તેને તે ઈહલોકલીતિ કે પરલોકલીતિ ક્યાંથી હોય ? આમ સતત નિઃશંક એવો જ્ઞાની તો સ્વયં સહજ જ્ઞાન સદા અનુભવે છે. (૩) નિર્લોદપણે ઉદિત-ઉદય પામેલા એવા વેદ-વેદકના બલથી એક અચલ એવું જ્ઞાન સદા અનાકુલ જનોથી જે સ્વયં વેદાય છે, તે આ એકજ વેદના છે, બીજી આવી પહેલી વેદના હોયજ નહિં, તેથી જ્ઞાનીને તે વેદનાલીતિ ક્યાંથી હોય ? (૪) જે 'સત્' છે તે નિશ્ચય નાશ પામતું નથી, એવી પ્રગટ વસ્તુ-સ્થિતિ છે અને જ્ઞાન સ્વયમેવ સત્ છે, તો પછી એનું બીજાંએથી શું ત્રાણ કરાયું છે ? એટલા માટે એનું અત્રાણ એવું કંઈ નથી, તો પછી તે અત્રાણ લીતિ જ્ઞાનીને ક્યાંથી હોય ? (૫) 'સ્વ રૂપ' એજ ખરેખર ! વસ્તુની પરમ ગુણિ છે, કારણ કે સ્વરૂપમાં કોઈ પણ બીજાં પ્રવેશવા શક્ત નથી, અને અકૃત-અકૃત્રિમ એવું સહજ જ્ઞાનજ સ્વરૂપ છે. એટલે પછી એની અગુણિ કોઈ હોય નહિં. તેથી અગુણિ લીતિ જ્ઞાનીને ક્યાંથી હોય ? (૬) પ્રાણના ઉચ્છેદને મરણ કહે છે, અને આ આત્માના પ્રાણ તો નિશ્ચયથી જ્ઞાન છે. તે સ્વયમેવ શાશ્વતતાએ કરીને કદી પણ ઉચ્છેદાતું નથી, એથી કરીને તેનું મરણ કંઈ હોય નહિં, તો પછી જ્ઞાનીને મૃત્યુલીતિ ક્યાંથી હોય ? (૭) એક એવું જ્ઞાન અનાદિ-અનંત ને અચલ છે, અને એ ખરેખર ! સ્વતાઃસિદ્ધ છે. ગમે ત્યાં આ સદૈવ જ છે, અને બીજાનો-દ્વિતીયનો ઉદય નથી. તેથી આકસ્મિક એવું કાંઈ અત્રે હોય નહિં. તો આકસ્મિક લીતિ જ્ઞાનીને ક્યાંથી હોય ? સતત નિઃશંક એવો જ્ઞાની તો સ્વયં સહજ જ્ઞાન સદા અનુભવે છે.—આમ ઈહલોકાદિ સાત ભય જેને ટળ્યા છે, એવો સમ્યગ્દષ્ટિ જ્ઞાની તો સદા પરમ નિર્ભય, પરમ નિઃશંકજ હોય છે. ભયનેજ ભય લાગી તેમનાથી દૂર ભાગી બાય છે !*

પ્રત્યાહાર.

“ પરપરિણામિકતા અછે, જે તુજ પુદ્ગલ લોગ હો મિત્ત !

જડ ચલ જગની એકનો, ન ઘટે તુજને લોગ હો મિત્ત ! ”—શ્રી દેવચંદ્રણ.

સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષ આવા વિવેકી ને ધીર હોય છે, તેટલા માટેજ તેઓ પ્રત્યાહારમાં તત્પર અને છે, અર્થાત્ વિષયવિકારમાં ઈદ્રિય જોડતા નથી, વિષયવિકારમાંથી ઈદ્રિયને પ્રત્યાહૃત કરે છે—પાછી ખેંચી લે છે, પરભાવમાંથી આત્માને પાછો 'સકળ જગત્ વાણી સ્વચિત્તસ્વરૂપને અનુકારી કરે છે, પરપરિણતિને વખી આત્મ-તે એઠવત્' પરિણતિમાં રમે છે. તેઓ પોતાના આત્માને સંખ્યાથીને કહે છે કે-હે આત્મન્ ! હે મિત્ર ! જે તું પુદ્ગલલોગ કરે છે, તે પરપરિણતિપણું છે,

* “ સમ્મદિદ્ધી જીવા ણિસ્સંકા હોતિ નિબ્બયા તેણ ।

સત્તમયવિવ્વમુક્કા જમ્હા તમ્હા હુ ણિસ્સંકા ॥ ”—શ્રી સમયસાર.

પરપરિણતિભાવ છે. આ જડ ને ચલ જગત્ની એકનો હે મિત્ર ! તને ભોગ ઘટતો નથી. આ પુદ્ગલો સર્વ જીવોએ અનંત વાર ભોગવીને મૂકી દીધેલા છે, તે તેઓના ઉચ્છિદ્ધ ભોજન જેવા છે, એક જેવા છે. આવી પ્રગટ અશુચિરૂપ એક કોણુ ખાય ? ને પોતાના પરમ શુચિ આત્મસ્વરૂપને કોણુ ભ્રષ્ટ કરે ? વળી હે ચેતન ! આ પુદ્ગલભોગ અનિત્ય છે, ક્ષણવિધ્વંસી છે. જે પૌદ્ગલિક વિષયભોગ સરસ ને પ્રિય લાગતા હતા, તે ક્ષણવારમાં વિરસ અને અપ્રિય થઈ પડે છે, કારણ કે રૂપ-રસ-ગંધ-વર્ણના વિપરિણામથી પુદ્ગલમાં તેવા તેવા વિકાર-ફેરફાર થયા જ કરે છે. રાજસંપદાથી કે સ્વર્ગસંપદાથી પ્રાપ્ત થતા ભોગ પણ દુર્ગંધી કદવ્રજ જેવા છે, માટે નિત્ય સરસ એવા ચેતન્યરસમય નિજાત્મસ્વરૂપનો આસ્વાદ છોડીને તેવા અનિત્ય વિરસ પુદ્ગલ કદવ્રજને કોણુ આખે ?

“ કરો સાચા રંગ જિનેશ્વર, સંસાર વિરંગ સહુ અન્ય રે;
સુરપતિ નરપતિ સંપદા, તે તો દુર્ગંધિ કદવ્રજ રે....કરો સાચાં
આસ્તાગ જિન ગુણરસ રમી, વિષય વિકાર વિરૂપ રે;
વિષ્ણુ સમકિત મત અભિલષે, જિણે ચાખ્યો શુદ્ધ સ્વરૂપ રે....કરો સાચાં ”—શ્રી દેવચંદ્રણ.

પાંચે ઈન્દ્રિયના વિષયભોગ પરિણામે અત્યંત દુઃખદાયી છે. ‘ જે આપાતમાત્રે-આરંભ માત્રે સુખદાયક લાગે છે, તે વિષયભોગ વિપાકે ક્રિંપાક ફલ જેવા દારુણ પરિણામી છે.

આ ભોગ ખરેખર ! સાપની ફેણુ જેવા આત્મઘાતી છે. વિષયમાં ને ‘વિષયવાસના કાલકૂટ વિષમાં મેરુ ને સર્પવ જેટલું અંતર છે.’ એકેક ઈન્દ્રિયને ત્યાગો ચેતન !’ પરવશપણથી હાથી આદિને પ્રાપ્ત થતા આ પ્રત્યક્ષ ભયંકર પરિણામ તું

જે ! (જુઓ. પૃ. ૩૧૮-૩૧૯) તો પછી પાંચે ઈન્દ્રિયના પ્રગળપણથી તો કેટલું બધું દુઃખ થાય ? માટે હે સચ્ચિદાનંદ આત્મન ! તું વિષયવાસના છોડીને નિઃસ્વભાવમાં સ્થિતિ કર ! વળી હે ચેતન ! આ અનાદિ સંસારમાં તેં અનેક વાર દેવ-લોકાદિના અનંત સુખ ભોગવ્યા, છતાં તને તૃપ્તિ ઉપજી નથી, અને હજુ ભુખાળવાની જેમ જાણે કોઈ દિવસ દીઠા ન હોય એમ તું આ મનુષ્યલોકના તુચ્છ કામભોગની વાંચ્છા કરે છે ! તો તેથી તને શી રીતે તૃપ્તિ ઉપજશે ? સાગરજલથી જે તૃષ્ણા નથી છીપી, તે ગાગરજલથી કેમ છીપશે ? પાણીના પૂરથી સમુદ્ર કોઈ રીતે તૃપ્તિ પામે, ઈંધનોથી અગ્નિ તૃપ્તિ પામે, પણ અતિ ચિરકાળ ભોગવેલ અનંત કામભોગથી પણ પ્રાણી તૃપ્તિ પામતો નથી, માટે આવા તૃષ્ણા-તાપ ઉપજવનારા દારુણ વિષયસુખથી સર્ચું x-આમ આ પુદ્ગલભોગ સર્વથા અશુચિ, અનિત્ય, દુઃખમય અને તૃષ્ણાતાપ ઉપજવનાર છે. અને ત્હારું સ્વરૂપ તો હે ચેતન ! પરમ શુચિ, નિત્ય, પરમ સુખમય, ને આત્મતૃપ્તિજન્ય પરમ શાંતિ ઉપજવનારું છે, માટે હવે તું પરપરિણતિરસરૂપ પુદ્ગલ ભોગની આસક્તિ છોડી દે, ને સ્વસ્વરૂપરસના ભોગનો આસ્વાદ લે !

* વિશેષ આધાર માટે જુઓ જ્ઞાનાર્ણવ, અધ્યાત્મસાર આદિ ગ્રંથરત્નો.

“ ત્યાગીને સહુ પરપરિણુતિરસ રીઝ જો, જાગી છે નિજ આતમ અનુભવ ઇષ્ટતા રે લોઁ
સહેજે છૂટી આશ્રવ ભાવની આલ જો, અલિમ એ પ્રગટી છે સંવર શિષ્ટતા રે લોઁ ”

—શ્રી કેવચંદ્ર

ઇત્યાદિ પ્રકારે વિષયોમાંથી ઇદ્રિયોને પાછી ખેંચનારા આ સમ્યગ્દષ્ટિ જોગીજનને જોગ પ્રત્યે અત્યંત અનાસક્તિ જ હોય છે, પરમ વૈરાગ્ય જ વર્તે છે; કારણ કે—(૧) જેનું મન મૂંગો અનાહત નાદ સાંભળી રહ્યું છે, એવા આ જોગીજનને આવા જોગીને કોકિલનો કલ સ્વર કેમ આનંદ આપે? અનુભૂતિ નદીએ લલકારેલા જોગ કેમ ગમે? પ્રિય સંગીતમાં જે રત થયા છે, તે કામિનીના કોમલ કરકંકણના અવાજથી કેમ ઘૂણ્યાયમાન થાય? (૨) અવિનાશી ને નિસર્ગ-નિર્મલ એવા સ્વરૂપને જે દેખે છે, તે યોગીપુરુષને નાશવંત ને શુક-શોણિતથી ઉપજેલું રૂપ કેમ ગમે? (૩) શીલ સોરભથી જે પ્રસન્ન થાય છે, તેને કરતૂરી-ચંદનાદિ સુગંધી દ્રવ્યોથી કેમ આનંદ ઉપજે? કારણ કે બીજી સુગંધી તો ગાઝીવાર ટકતી નથી, વાયુથી શીઘ્ર ભીડી જાય છે, પણ શીલસોરભ તો લાંબા વખત ઉપયોગમાં આવે છે અને તેને વિભાવરૂપ વાયરો હરી શકતો નથી. (૪) જેનું મન સતત અવિકારી એવા નવમા શાંત રસમાં મગ્ન થયું છે, તે યોગીજન આરંભે સુખરૂપ પણ પરિણામે વસમા એવા રસોથી કેમ રીઝે? જે મધુર રસને ચાખતાં રસલોહીપીની રસનામાંથી રસ પડે છે-જીભમાં પાણી છૂટે છે, તે રસનો ભયંકર વિપાક ચિંતવતાં આ વિરક્તજનોની આંખમાંથી પાણી પડે છે-આંસુ આવે છે. (૫) જ્યાં ગુણપુષ્પો^x ખીછાવેલા છે એવી નિર્મલ સુવિકલ્પરૂપ તળાઈમાં જે ધૃતિ-પત્નીને આલિંગીને સૂતા છે, તે સમ્યગ્દષ્ટિજનો બાહ્ય સ્પર્શમાં કેમ રત થાય? આમ આ લોકના વિષયો આ વિરક્તચિત્ત સમ્યગ્દષ્ટિ જનોને આનંદદાયી થતા નથી, અરે! આ મહાનુભાવો પરમાનંદરસનું પાન કરીને ધર્મગાધકર્મા બની એટલા બધા આજીવુ બની ગયા છે, કે તેઓ પરલોક સુખમાં પણ નિઃસ્પૃહ હોય છે!

ધર્મચિંતના

આવા વિવેકી ધીર ને વિષયવિરક્ત સમ્યગ્દષ્ટિ મહાજનો ધર્મ બાધાના પરિત્યાગમાં યત્નવંત હોય છે. આત્મધર્મમાં જેમ બાધા ન ઉપજે તેમ પ્રવર્તવા તેઓ સતત યત્નશીલ રહે છે, અર્થાત્ જેમ બને તેમ આત્મપરિણુતિમાં વર્તવા પ્રયાસ કરે છે; પરભાવમાંથી

x “ इह ये गुणपुष्पपूरिते, धृतिपत्नीमुपगुह्य शेरते ।

विमले सुविकल्पतल्पके, क्व बहिः स्पर्शरता भवंतु ते ॥

तदिमे विषयाः किलैहिका, न मुदे केऽपि विरक्चेतसाम् ।

परलोकसुखेऽपि निःस्पृहाः परमानंदरसालसा बभूवुः ॥ ”

(ઇત્યાદિ આધારરૂપ હૃદયગમ વર્ણન માટે જુઓ) અધ્યાત્મસાર વૈરાગ્યઅધિકાર:

આત્માને પ્રત્યાહુત કરી—પાછો ખેંચી લઈ, તે સ્વભાવરૂપ ધર્મમાં સ્થિતિ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, ને તેમાં બાધા-હાનિ આવવા દેતા નથી. પરમ ધર્મભૂતિ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ પોતાનો તાદૃશ્ય આત્માનુભવ આલેખ્યો છે કે:—

“ એક આત્મપરિણતિ શિવાયના ધીજા જે વિષયો તેને વિષે ચિત્ત અવ્યવસ્થિતપણે વર્તે છે. x x x અચલિત આત્મરૂપે રહેવાની સ્થિતિમાં જ ચિત્તેચ્છા રહે છે. x x x એક આત્મપરિણામ શિવાય સર્વ ધીજાં પરિણામને વિષે ઉદાસીનપણું વર્તે છે. ”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૪૬૨.

ધર્મ એટલે વસ્તુનો સ્વભાવ—‘વસ્થુસદ્ભાવો ધર્મો ।’ વસ્તુનો સ્વભાવ તે ધર્મ. આત્મવસ્તુનો સ્વભાવ તે આત્મધર્મ. જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર અથવા ટંકોતકીર્ણું એક શુદ્ધ જ્ઞાયક ભાવ એ આત્માનો સ્વભાવ છે, માટે તેમાં વર્તવું તે જ ‘ધર્મ’ એટલે? વાસ્તવિક ખરેખરો ધર્મ છે. અથવા શ્રી પ્રવચનસારમાં કહ્યું છે તેમ ‘ચારિત્ર એ જ ધર્મ છે, જે ધર્મ છે તે સામ્ય છે, અને જે સામ્ય છે તે મોહ-ક્ષોભ વિનાનો આત્માનો પરિણામ છે.’ આમાં ‘સ્વરૂપમાં ચરણ તે ચારિત્ર છે, અર્થાત્ સ્વસમયપ્રવૃત્તિ તે ચારિત્ર છે. તે જ વસ્તુસ્વભાવપણાથી ધર્મ છે. અર્થાત્ શુદ્ધ ચૈતન્ય પ્રકાશન તે ધર્મ છે. અને તે જ યથાવસ્થિત આત્મશુણ્યપણાથી સામ્ય છે. અને સામ્ય તો દર્શનમોહનીય ને ચારિત્રમોહનીયતા ઉદયથી ઉપજતા સમસ્ત મોહ-ક્ષોભના અભાવથી અત્યંત નિર્વિકાર એવો જીવનો પરિણામ છે.’ આમ ચારિત્ર, ધર્મ ને સામ્ય એ ત્રણે એકાર્થવાચક છે.

આમ આત્માનું જ્ઞાન, આત્માનું દર્શન, ને આત્માનું ચારિત્ર—એ રતનત્રયીરૂપ શુદ્ધ આત્મધર્મમાં જેમ બાધા ન પહોંચે, તેમ વર્તવાનો સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ સતત ઉપયોગ રાખે છે. તાત્પર્ય કે જેમ અને તેમ આત્મા શુદ્ધ ઉપયોગમાં સ્થિતિ કરે તેમ કરવા મથે છે. ધર્મનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ એ જ છે. બાકી વ્યવહારધર્મના પ્રકારો પણ જે ઉપરોક્ત નિશ્ચયરૂપ ભાવધર્મના સાધક થતા હોય તો જ ભલા છે, રૂઠા છે,—ભાવ વિના તો એ બધાય ક્ષેાગટ છે. (જીએ: પૃ. ૨૪૪-૨૪૫) સકલ જગત ‘ધરમ ધરમ’ કરતું ફરે છે, પણ તે ધર્મનો મર્મ જાણતું નથી. તે તો કોઈ વિરલા જ જાણે છે. ધર્મનો મર્મ તો ઉપર કહ્યો તે—આત્મસ્વભાવમાં વર્તવું તે છે. જે દેહાધ્યાસ છૂટે, દેહમાંથી આત્મબુદ્ધિ

x “ સ્વરૂપે ચરણં ચારિત્રં સ્વસમયપ્રવૃત્તિરિત્યર્થઃ । તદેવ વસ્તુસ્વભાવત્વાદ્ધર્મઃ । શુદ્ધ ચૈતન્યપ્રકાશનમિત્યર્થઃ । તદેવ ચ યથાવસ્થિતાત્મગુણત્વાત્સામ્યમ્ । સામ્યં તુ દર્શન-ચારિત્રમોહનીયોદયાપાદિતસમસ્તમોહક્ષોભાભાવાદત્યન્તનિર્વિકારો જીવસ્ય પરિણામઃ । ”

—શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજીવિત પ્રવચનસાર ટીકા.

જ્ય ને આત્મામાં જ આત્મબુદ્ધિ થાય, તો તું કર્મનો કર્તા અને લોકતા પણ નથી—
એ જ ધર્મનો મર્મ છે.

“ છૂટે દેહાધ્યાસ તો, તું કર્તા નહિં કર્મ;
તું લોકતા નહિં તેહનો, એ જ ધર્મનો મર્મ. ”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

આમ આત્માનું સ્વસ્વભાવમાં વર્તવું તે ધર્મ છે, અને વિભાવમાં વર્તવું તે અધર્મ છે. જે વિભાવ છે તે નૈમિત્તિક છે—નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે નિમિત્ત વિષયસંગાદિક છે. આ અશુદ્ધ નિમિત્તથી આત્મા સંસારમાં સંસરે છે—રૂઝે છે, અને પરભાવનો કર્તા થાય છે. પણ જ્યારે આ શુદ્ધ બુદ્ધ ચૈતન્યઘન આત્મા શુદ્ધ નિમિત્તમાં રમે છે, ત્યારે તે નિજ ભાવનો કર્તા થાય છે.

“ પારિણામિક જે ધર્મ તમારો, તેવો અમથો ધર્મ;
શ્રદ્ધા ભાસન રમણુ વિયોગે, વળગ્યો વિભાવ અધર્મ.—
....રે સ્વામી ! વિનવિયે મન રંગે.

જેહ વિભાવ તેહ નૈમિત્તિક, સંતતિ ભાવ અનાદિ;
પરનિમિત્ત વિષયસંગાદિક, હોય સંયોગે સાદિ....રે સ્વામી !—

અશુદ્ધ નિમિત્તે એ સંસરતા, અત્તા કત્તા પરનો;
શુદ્ધ નિમિત્ત રમે જબ ચિદ્ધન, કર્તા લોકતા ઘરનો...રે. ”—શ્રી દેવચંદ્રણ

આવું ધર્મ—અધર્મનું પરમ સારભૂત પરમાર્થસ્વરૂપ જાણી સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષ વિભાવરૂપ અધર્મના નિમિત્તોનો ત્યાગ કરે છે, અને સ્વભાવરૂપ ધર્મના સાધક કારણોનો—સત્ સાધનોનો આશ્રય કરે છે. અર્થાત્ સમ્યગ્ જ્ઞાન—દર્શન—ચારિત્રની ‘ પ્રગટો તેહ વૃદ્ધિના ઉપાયોનું અવલંબન લે છે; આત્મસ્વરૂપના યાધક કારણોને અમારો રે ! ’ ત્યજે છે ને સાધક કારણોને ભજે છે, અને તેમાં પણ જેને એવો શુદ્ધ સ્વભાવરૂપ વસ્તુ ધર્મ પ્રગટ્યો છે, એવા પરમાત્મા પ્રભુની હદ આશ્રયભક્તિ પરમ અવલંબનભૂત—આધારભૂત ગણીને તે પરમપ્રેમે ભજે છે. અને તે પ્રભુને ભજતાં તે, ‘ હે પ્રભુ ! હે સહજાત્મસ્વરૂપ સ્વામી ! આપને જેવો શુદ્ધ ધર્મ પ્રગટ્યો છે, તેવો શુદ્ધ ધર્મ અમને પ્રગટો ! ’ એમ નિરંતર અજંપા જાપ જપે છે. તે પ્રભુને અવલંબતાં પરભાવ પરિહારે છે, અને આત્મધર્મમાં રમણુતા અનુભવતાં તેનો આત્મભાવ પ્રગટે છે.

“ શ્રી સીમંધર જિનવર સ્વામી, વિનતડી અવધારો;
શુદ્ધ ધર્મ જે પ્રગટ્યો તુમથો, પ્રગટો તેહ અમારો રે....સ્વામી !
શુદ્ધ દેવ અવલંબન ભજતાં, પરહરિયે પરભાવ;
આત્મધર્મરમણુ અનુભવતાં, પ્રગટે આત્મભાવ રે....સ્વામી !—શ્રી દેવચંદ્રણ.

અને સમ્યગ્દષ્ટિની આવી પ્રવૃત્તિ તત્ત્વથી-પરમાર્થથી હોય છે, કારણ કે તેને નિશ્ચય-પણે પ્રથિભેદ થયો છે. એટલે વિવેકની પરિશુદ્ધિને લીધે તે ઉત્તમ શ્રુતપ્રધાન હોઈ એમ વિચારે છે.

**ન હ્યલક્ષ્મીસખી લક્ષ્મીર્યથાનન્દાય ધીમતામ્ ।
તથા પાપસખા લોકે દેહિનાં ભોગવિસ્તરઃ ॥ ૧૫૯ ॥**

અલક્ષ્મીસખી લક્ષ્મી નદ, ધીમંતને આનંદ;
પાપસખા ત્યમ પ્રાણિને, અહીં ભોગનો વૃદ્ધ. ૧૫૯.

અર્થ:—ખરેખર અલક્ષ્મીની સખી એવી લક્ષ્મી પુદ્ધિમંતોને આનંદ માટે થાય જ નહિ; તેમ લોકમાં પાપનો સખા એવો ભોગવિસ્તર પ્રાણીઓને આનંદ માટે થતો નથી.

વિવેચન

અલક્ષ્મી જેની સખી છે, એવી લક્ષ્મી પુદ્ધિમંતોને આનંદદાયક થતી નથી; તેમ પાપ જેનો સખા છે એવો ભોગવિસ્તર પ્રાણીઓને આનંદદાયક થતો નથી.

સામાન્ય લોકવ્યવહારમાં પણ મનાય છે કે અલક્ષ્મી જેની ખડેનપણી છે અર્થાત્ જે લક્ષ્મીની સાથે અલક્ષ્મી સહચરીરૂપે જોડાયેલી છે, જે લક્ષ્મીના પરિણામે અલક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે, તેવી લક્ષ્મી ડાહ્યા માણસોને આનંદનું કારણ થતી નથી.

પાપસખા કારણ કે જે લક્ષ્મી અનુબંધે અલક્ષ્મી આપે, જે કરેલી કમાણી
ભોગ ધૂળધાણી ઘર્ષ નિર્ઘનપણું આપે, ને અંતરૂમાં દાહ દઈને ચાલી જાય,
તેવી લક્ષ્મીથી પુષ્કળ કેમ રાચે? તેમ સમસ્ત પ્રકારનો જે ભોગ-વિસ્તાર છે તેનો સખા-મિત્ર પાપ છે. ભોગની અને પાપની એવી ગાઠ મૈત્રી છે, એવી દિલોબ્ધન દોસ્તી છે કે, જ્યાં જ્યાં ભોગપ્રવૃત્તિ છે, ત્યાં ત્યાં તેનો સહચર દિલોબ્ધન દોસ્ત પાપ અવશ્ય હાજર હોય જ છે. અર્થાત્ ભોગપ્રવૃત્તિ પાપ વિના થઈ શકતી નથી, એવો એ બંનેનો એક ણીબ વિના ન ચાલે એવો-ચેન ન પડે એવો અવિનાભાવી સંબંધ છે. આવો પાપરૂપ મિત્રવાળો અથવા પાપનો મિત્ર-ગોઠીઓ ભોગવિસ્તર પ્રાણીઓને આનંદદાયક થતો નથી, અને જૂતોપધાતથી પાપ છે, એમ ભાવના છે. અને પાપથી તે

વૃત્તિ:—નહિ-નહિ જ, **અલક્ષ્મીસખી લક્ષ્મી:**—અલક્ષ્મીની સખી એવી લક્ષ્મી, અથવા અલક્ષ્મી જેની સખી છે એવી લક્ષ્મી,—તથાપ્રકારે ઉભવના પરિભોગથી, **યથાનન્દાય ધીમતામ્**—જેવા પ્રકારે ધીમંતોના આનંદાર્થે,—**તથા**—તેવા પ્રકારે, **પાપસખા**—પાપનો સખા, અથવા પાપ જેનો સખા છે એવો, **લોકે**—લોકમાં,—તેના અવિનાભાવથી, **દેહિનાં ભોગવિસ્તરઃ**—પ્રાણીઓના ભોગવિસ્તર, આનંદાર્થે થતો નથી,—જૂતોને ઉપધાત કર્યા વિના ભોગ સંભવતો નથી, અને જૂતોપધાતથી પાપ છે એમ ભાવના છે.

(૪૯૬)

દુઃખ જ છે, તે પછી જેનાથી પાછળ દુઃખ છે એવા પાપસખા લોગથી મુખ કેમ થાય ? શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનું ટંકોત્કીર્ણ અમૃત વચન છે કે:—

“ પરવસ્તુમાં નહિં મુંઝવે, એની દયા મુજને રહી;
એ ત્યાગવા સિદ્ધાંત કે પશ્ચાત્ દુઃખ તે મુખ નહિં. ”—શ્રી મોક્ષમાળા

સવ પ્રકારનો લોગવિસ્તર પાપમય જ છે. કારણ કે તેની ઉત્પત્તિમાં, તેની પ્રાપ્તિમાં, અને તેના ઉપલોગમાં સર્વત્ર પાપ, પાપ ને પાપ જ છે: (૧) સર્વ પ્રકારના વિષયલોગની ઉત્પત્તિ જીવેના ઉપઘાત-હિંસા વિના થઈ શકતી નથી. હિંસાદિ પાપ- કામલોગની ઉત્પત્તિ માટે આરંભ-પરિગ્રહ સેવવા પડે છે, કારણ કે મય લોગ પંચ વિષયની કોઈ પણ સામગ્રી આરંભ-પરિગ્રહ વિના ઉપજતી નથી. સ્પર્શેન્દ્રિયનો વિષય લ્યો કે રસનેન્દ્રિયનો વિષય લ્યો, ઘ્રાણેન્દ્રિયનો વિષય લ્યો કે ચક્ષુરિન્દ્રિયનો વિષય લ્યો, શ્રોત્રેન્દ્રિયનો વિષય લ્યો કે અન્ય કોઈ વિષય લ્યો, પણ કોઈ પણ લોગ્ય વસ્તુ પ્રાણીઓના ઉપમર્દ-ઉપઘાત વિના ઉપજતી નથી. આ માટે ખાનપાનનો એક દાખલો જ બસ છે. આ બે ઈચની જીભડીને રાજી રાખવા ખાતર જગતમાં કેટલી બધી હિંસા થાય છે ? રસનેન્દ્રિયના રસને સંતોષવા માટે કેટલા બધા મુંગા નિર્દોષ જીવેના ઘાત કરાય છે ? માંસાહારીઓના ક્ષણિક સ્વાદની ખાતર રોજ લાખો-કરોડો પ્રાણીઓની કતલ આ સુધરેલું કહેવાતું જગત કરી રહ્યું છે ! મદિરા આદિની બનાવટમાં પણ તેવી જ ભયંકર હિંસા થાય છે, છતાં તેનું હોંસે હોંસે પાન કરી ઉન્મત્ત લોક મોહમદિરામાં મસ્ત બની પોતાને સંસ્કારી (Civilised) માનતાં શરમાતા નથી ! તે જ પ્રકારે રેશમી વગેરે મુલાયમ વસ્ત્રો માટે, કોશેટાના કીડાની કેટલી કારમી હિંસા કરવામાં આવે છે, તે તો તેની વિધિ જાણનારા સહુ કોઈ જાણે છે. જિન-ચામડા વગેરેની વસ્તુઓ માટે, પીંછાવાળી-રૂંછાવાળી ટોપીઓ માટે, ફેટ હૅટ (મર્કટ-મુકુટ) સાહેબ ટોપી વગેરે માટે હજારો-બેઠે લાખો પ્રાણીઓના ઘાતકીપણે બલિદાન લેવાય છે, ત્યારે અંગપરિધાન કરી આ બેશરમ માનવ-પશુ પોતાની વિકૃત વિરૂપતા-ખેડાળપણું ઢાંકે છે, અને તેમ કરી પોતે કેવું રૂડું રૂપાણું દીસે છે એમ અરિસામાં મોહું જોઈ મલકાય છે ! પણ તે બાપડાને ખબર નથી કે—

“ મુખડા કયા દેખે દરપનમેં, દયા ધરમ નહિં દિલમેં.... મુખડા૦ ”—શ્રી કબીરજી.

વળી પોતે રોગનો લોગ ન બને તેટલા ખાતર લાખો નિર્દોષ પ્રાણીઓનો લોગ લઈ બનાવવામાં આવતી કોડલિવર, ચીકન ઇસે-સ વગેરે હિંસાહિંસિત દવાઓનો આ લોક હોંસથી ઉપલોગ કરે છે ! ને આથી જાણે અમરપણું પામી જવાના હોય, એમ આંખો મીંચીને જાટલાના જાટલા પેટની ગટરમાં ગટગટાવતાં છતાં માનવમર્કટો ગમે તેટલા ઉપાય કર્યે પણ છેવટે મરણશરણુ થાય છે !—આ બધા સ્થૂલ દૃષ્ટાંતો છે, પણ કોઈ પણ

નહાનામાં નહાની લોગસામગ્રી એવી નથી કે જેની ઉત્પત્તિમાં હિંસા ન હોય. આમ લોગસામગ્રીમાં સર્વત્ર હિંસા વ્યાપ્ત છે; અને હિંસા એ મોટામાં મોટું પાપ છે. એટલે સમસ્ત લોગોત્પત્તિ સાથે પાપ સદા સંકળાયેલું હોય છે.

(૨) વળી આ પાપ-સખાવાળી લોગસામગ્રીની-વિષયસાધનની પ્રાપ્તિ કરવા માટે મનુષ્યોને પ્રાયે પાપોપાર્જનથી ધનપ્રાપ્તિ કરવી પડે છે, આરંભપરિશ્રદ્ધ સેવવા પડે છે, અને તેથી પણ મહાપાપ થાય છે. પૈસાની કમાણી માટે લાગ્યે જ કોઈ એવો ધંધો હશે કે જે સર્વથા પાપયુક્ત ને અનવદ્ય હોય. તેમાં પણ અગ્નિકર્મ-વનકર્મ વગેરે પંદર કર્મોદ્દાની ધંધા તો વિશેષ વિશેષ પાપના કારણ હોઈ અત્યંત નિંદ્ય છે, અને આત્માર્થીને સર્વથા વર્જ્ય છે—હરથી ત્યજવા યોગ્ય છે. આમ લોગસાધન એવા ધનના ઉપાર્જનમાં પણ મહાપાપ છે. (૩) તેમજ લોગના ઉપલોગમાં પણ મહાપાપ છે, કારણ કે તે તે લોગસામગ્રી લોગવતી વેળાએ રૂપ-રસાદિ વિષયોના અભિલાષથી જીવના રાગ-દ્રેષ-મોહ આદિ વિકારની વૃદ્ધિ થાય છે. તેથી નિજ આત્માના ગુણનો ઘાત થવાથી આત્મઘાતરૂપ ભાવહિંસા થાય છે, આત્માનું ક્ષણે ક્ષણે ભયંકર ભાવમરણ થાય છે. આ પ્રગટ પાપ છે.

“ સુખ પ્રાપ્ત કરતાં સુખ ટળે છે, લેશ એ લક્ષે લહો;

ક્ષણ ક્ષણ ભયંકર ભાવમરણે, કાં અહો રાચી રહો ? ”—શ્રી મોક્ષમાળા.

આમ લોગની ઉત્પત્તિમાં પાપ છે, લોગની પ્રાપ્તિમાં પાપ છે અને લોગના ઉપલોગમાં પણ પાપ છે. એટલે લોગનો સખા પાપ છે એમ કહ્યું તે સર્વથા યથાર્થ છે, અને એટલા માટે જ આત્માર્થી સુમુક્ષુને સમસ્ત લોગપ્રવૃત્તિ વર્જ્ય છે, તેમજ લોગસાધનરૂપ આરંભ-પરિશ્રદ્ધ પણ ત્યાજ્ય છે, એમ જાણી સંવેગરંગી સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષો સમસ્ત વિષયલોગ પ્રવૃત્તિથી સતત દૂર રહેવા પ્રયત્નશીલ રહે છે, અને જેમ જાને તેમ આરંભપરિશ્રદ્ધનો સંક્ષેપ કરે છે.

ધર્મલોગ સુંદર છે એવી પણ આશંકા દૂર કરવા માટે કહે છે—

ધર્માદપિ ભવન્ ભોગઃ પ્રાયોઽનર્થાય દેહિનામ્ ।

ચન્દનાદપિ સંભૂતો દહત્યેવ હુતાશનઃ ॥ ૧૬૦ ॥

વૃત્તિ:—ધર્માદપિ ભવન્ ભોગઃ—ધર્મથી પણ ઉપજતો ભોગ,—દેવલોકાદિમાં, પ્રાયો—પ્રાયે, આહુત્યથી, અનર્થાય દેહિનામ્—પ્રાણીઓને અનર્થ અર્થે થાય છે,—તથાપ્રકારે પ્રમાદવિધાનથી. પ્રાય:નું ગ્રહણ શુદ્ધ ધર્માક્ષેપી (શુદ્ધ ધર્મને આકર્ષનારા—એવી લાવનારા) ભોગના નિરાસ અર્થે છે,—તેના પ્રમાદજીવત્વના અયોગને લીધે, અત્યંત અનવદ્ય તીર્થકરોદિ ક્લશુદ્ધિને લીધે, તથા પુણ્યશુદ્ધિ આદિમાં આગમાભિનિવેશ થકી ધર્મસાર ચિત્તની ઉપપત્તિને લીધે. સામાન્યથી દૃષ્ટાંત કહ્યું—ચન્દનાદપિ સંભૂતઃ—તથાપ્રકારે શૈલ્ય પ્રકૃતિવાળા શીતલ ચંદનથી પણ ઉપજેલો, યુ ? તો કે—દહત્યેવ હુતાશનઃ—હુતાશન-અગ્નિ દહે જ છે, દહાડે જ છે,—તથાસ્વભાવપણુને લીધે. પ્રાયઃ આ આમ જ છે, (તથાપિ) કોઈ નથી પણ દહતો,—સત્ય મંત્રથી અભિસંસ્કૃત અગ્નિથી દાહની અસિદ્ધિને લીધે. આ સકલ લોકસિદ્ધ છે.

ધર્મધકી પણ ભોગ તે, અનર્થકર પ્રાપ્તે જ;
અંદનથી પણ ઉપજતો, અગ્નિ અહીં આજે જ. ૧૬૦

અર્થ:—ધર્મધકી પણ ઉપજેલો ભોગ પ્રાણીઓને પ્રાપ્તે અનર્થ અર્થે થાય છે.
અંદનથી પણ ઉપજેલો અગ્નિ દગ્ગાડે જ છે.

વિવેચન

“ શીતલ અંદનથી પણ ઉપનો, અગ્નિ દહે જિમ વનને રે;
ધર્મજનિત પણ ભોગ ઇંહાં તિમ, લાગે અનિષ્ટ તે મનને રે....તે શુભ૦ ”

શ્રી યો૦ સજ્જા૦ ૫-૫.

ઉપરમાં ભોગમાત્રને પાપસખા કહ્યો ને તેથી ગર્ભિતપણે મુમુક્ષુને તેનો નિષેધ કર્યો, પણ ધર્મથી-પુણ્યથી પ્રાપ્ત થતા ભોગનું શું? એ પ્રશ્નનું અત્ર સમાધાન કર્યું છે કે- ધર્મથી એટલે શુભકર્મરૂપ ધર્મકૃત્યથી ઉપાર્જન કરેલ પુણ્યના ઉદયથી ધર્મજન્ય ભોગ પણ દેવલોક-મનુષ્યલોક આદિમાં જે ભોગવિસ્તરની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે પણ અનર્થહેતુ પણ ઘણું કરીને પ્રાણીઓને અનર્થરૂપ થઈ પડે છે, કારણ કે તે તેવા પ્રકારે પ્રમાદ ઉપજાવે છે. અહીં ‘ઘણું કરીને’ એમ કહ્યું તે શુદ્ધ ધર્મને આક્ષેપનારા-એંચી આણુનારા ભોગનો અપવાદ સૂચવવા માટે છે, કારણ કે તેવા ભોગ પ્રમાદજીવી નથી, અને તેમાં અત્યંત નિર્દોષ એવા તીર્થંકરાદિ ફલની શુદ્ધિ હોય છે, તેમજ આગમાભિનિવેશ વડે કરીને ધર્મસાર-ધર્મપ્રધાન ચિત્તનું હોવાપણું છે. અત્રે લોકપ્રસિદ્ધ દષ્ટાંત આપ્યું કે, અંદન શીતલ પ્રકૃતિવાળું છે, છતાં તેથી પ્રગટેલો અગ્નિ જરૂર બાળે જ છે-દગ્ગાડે જ છે. કદાપિ કોઈ સાચા મંત્રથી સંસ્કારેલ અંદનનો અગ્નિ નથી પણ બાળતો,-આ લોકમાં પ્રતીત છે.

તેમાં પ્રથમ દેવલોકમાં કેવી રીતે પ્રમાદાચરણ થાય છે તે તપાસીએ:—‘xદેવલોકમાં જીવ શુભ ધર્મકરણીના પુણ્યોદયથી ઉપજે છે. ત્યાં અતિ ભવ્ય વિમાનને વિષે કુંદ જેવા કોમલ ઉપપાદ શિલા-ગર્ભમાં દેવો સ્વયં ઉત્પન્ન થાય છે. તે સ્થાન દેવલોકના સર્વ ઇંદ્રિયોને સુખ આપનારું એવું રમ્ય છે, નિત્ય ઉત્સવથી વિરાજમાન છે, ગીત-વાજિંત્રની લીલાથી ભરચક છે, ‘જય’ ‘જીવ’ શબ્દથી ગાજતું છે. ત્યાં દિવ્ય આકૃતિ-રૂપ મુસંસ્થાનવાળા, સાત ધાતુથી રહિત, અને દેહકાંતિજ્વલના પૂરેથી દિગંતરોને પ્રસાદિત કરતા એવા વજ્રકાય ને મહાખલવાનું સર્વાંગમુદર દેવો અચિન્ય પુણ્યયોગથી ઉત્તમ દિવ્ય શરીર ધારણ કરે છે. બાણે સુખા-

x “ તન્નાતિમવ્યતાધારે વિમાને કુન્દકોમલે । ઉપપાદિશિલાગર્ભે સંભવન્તિ સ્વયં સુરાઃ ॥ ”
(ઇત્યાદિ આધાર માટે જુઓ) શ્રી શુભવ્યંદ્રાચાર્યકૃત શ્રી જ્ઞાનાર્ણવ, પ્ર૦ ૩૫.

મૃતના મહાસાગરની મધ્યેથી ઝહાર નિકળ્યા હોય એમ તે દેવો તરત જ ક્ષણમાં નવયોવનવાળા થાય છે. જેમ કેાઈ સુખનિદ્રામાંથી આજસ મરડીને ઊઠે, તેમ આ દેવો ઉપપાદશ્યામાંથી ઊઠી આંખ ઉઘાડીને જુએ છે તો પરમ રમણીય સ્વર્ગભૂમિ ને તેની વિપુલ લોગસામગ્રી નજરે પડે છે. એટલે તે આશ્ચર્યચકિત થઈ ચિંતવે છે, અહો ! મેં પૂર્વે અન્ય જનોને દુશ્વર એવું તપ આચર્યું હતું, અને જીવિતાર્થી પ્રાણીઓને અભયદાન દીધું હતું; મનઃ-શુદ્ધિથી દર્શન-જ્ઞાનાદિ ચતુષ્ટય આરાધ્યું હતું, અને જગત્ના નાથ સર્વસ પરમેશ્વરને આરાધ્યા હતા; વિષય અરણ્યને મેં બાળી નાંખ્યું હતું, કામ વૈરીને હણ્યો હતો, કષાય તરુઓને છેદી નાંખ્યા હતા, ને રાગશત્રુને નિયંત્રિત કર્યો હતો. આ બધો તેનો પ્રભાવ છે કે જેનાથી આજે દુર્ગતિમાંથી ઉદ્ધરીને મને દેવવંદિત સ્વર્ગરાજ્યમાં સ્થાપવામાં આવ્યો છે. ’

“ નિત નિત નવ નવ રંગ, ગીત જય જય સદા હો લાલં ગીતં
સાત ધાતુ વિણુ દેહ, રૂપ સુખકર મુદા હો લાલં રૂપં
અતિ સુકુમાલ શરીર, ચતુર પંડિતવરુ હો લાલં ચતુરં
દોષ કલેશ ભયહીન, શાંત જિમ નિશકરુ હો લાલં શાંતં
પુણ્ય ઉદે લહે સુખ, સદા મન ઊમહે હો લાલં સદાં
દેવલોકની ભૂમિ સદા, સુખ શુભ ગહે હો લાલં સદાં
સુરપતિ ચેતન તામ, કામ એ પુણ્યના હો લાલં કામં
પૂરવકૃત તપ શીલ, ચરણુ વર દાનના હો લાલં ચરણુ
પિણુ શિવસાધક માગ, એણુ ગમે નહીં હો લાલં એણુ
એહ વિનાશી સુખ, દુઃખ ગિણુજે સહી હો લાલં દુઃખં ”

—શ્રી દેવચંદ્રજીવ શ્રી જ્ઞાનાર્ણવ અનુવાદ.

અને પછી આમ શુભકરણીજન્ય પુણ્યોદયથી સાંપડેલી સ્વર્ગસંપત્તિનો ઉપલોગ દેવો કરે છે. ત્યાં પંચવિષયના સુખોપલોગ સાધનોની એટલી બધી વિપુલતા હોય છે, અને દેવો લોગસાગરમાં એટલા બધા નિમગ્ન થઈ જાય છે—મશગુલ બની પ્રમાદમાં જાય છે, કે તે આડે તેઓને બીજું કાંઈ સૂઝતું નથી. રાતદિવસ જીવનચય ! કયાં જાય છે તેની પણ તેમને ખબર પડતી નથી ! અરે ! અનેક સાગરોપમ જેટલું તેમનું દીર્ઘ આયુષ્ય પણ એમ ને એમ પાણીના રેલાની માફક કયાં વ્યાપ્યું જાય છે તેનું પણ તેમને ભાન રહેતું નથી ! આયુષ્યના માત્ર છેલ્લા છ માસ બાકી રહે છે ત્યારે એમની કૂલની માળા કરમાવા લાગે છે, નેત્રોનું અનિમેષપણું ટપે છે—અક્ષુ મટમટે છે, ત્યારે તેમની આંખ ઉઘડે છે કે—અરે ! મ્હારો અંતકાળ હવે નજીકમાં છે. અરે રે ! આ મ્હારું આયુષ્ય મેં વિષયતદલીન બની પ્રમાદમાં શુમાવ્યું ! ‘ આ સુરમ્ય સ્વર્ગભૂમિ ! આ સર્વાંગસુંદર દેવાંગનાઓ ! આ પરમ પ્રણયી મિત્ર

હેવો ! આ સ્વામીભક્ત સેવકો ! આ નંદનવન ! આ કલ્પવૃક્ષો ! આ પંચ વિષયની સંપૂર્ણ સામગ્રી ! અરે રે ! આ બધું ય છોડીને મ્હારે હવે ચાલ્યા જવું પડશે. આના મને પુનઃ ક્યારે દર્શન થશે ?' ઇત્યાદિ અંતસ્તાપપૂર્વક ચિંતવતા તે ચિંતાસાગરમાં નિમગ્ન થઈને છેલ્લા છ માસ યુગોની જેમ અફસોસમાં ને અફસોસમાં કેમે કરીને વિતાવે છે. આમ દેવલોકમાં પ્રાયઃ ધર્મથી પ્રાપ્ત થયેલ લોગ લોગવતાં પ્રમાદમાં જીવન વ્યતીત થાય છે, અને સ્વરૂપબ્રહ્મતાથી તે આત્માને અનર્થનો હેતુ થઈ પડે છે.

આ સ્વર્ગલોકની વાત જવા દઈએ, અને પ્રત્યક્ષ દૃશ્યમાન એવા મનુષ્યાદિની સ્થિતિનો વિચાર કરીએ, તો પણ તેમજ પ્રતીત થાય છે. પ્રબળ પુણ્યોદયથી ઉત્તમ રાજ્યલક્ષ્મીને પામેલ એવા રાજદિનું આંતરુ જીવન જે તપાસીએ, તો રાજદિનું તે લોગવિલાસાદિમાં કે રાજ્યચિંતાદિમાં એટલા બધા વ્યથ થઈ પ્રમાદ જીવન ગયેલા દેખાય છે, એટલા બધા પ્રમાદમાં પતિત—‘ પડી ગયેલા ’ જણાય છે, કે તેઓને ‘ ધર્મકાર્ય ’ માટે ‘ કુરસદ ’ મળતી નથી ! નવરાશ જડતી નથી ! એટલું જ નહિ પણ રાજ્યભારરૂપ પુષ્પશય્યામાં નહિ—પણ કંટકશય્યામાં પોલી ગયેલા તે મહાનુભાવોને ‘ ધર્મ ’ જેવી કોઈ વસ્તુ જગતમાં છે કે નહિ તેની પણ ભાગ્યે જ ખબર પડે છે ! જે ધર્મના જ પ્રસાદથી આ પુણ્યવૈભવ સાંપડ્યો છે, તે ઉપકારી મૂળ ધર્મનું જ વિસ્મરણ કરી આ બાપડા દુઃખીઆ જીવો કૃતજ્ઞપણું આચરે છે ! ને પ્રમાદમાં અવતાર એજે શુભાવે છે ! ‘ Unhappy lies the head, that wears the crown. ’

અથવા તો મહાઐશ્વર્યસંપન્ન એવો કોઈ શ્રીમંત ધનાઢ્ય હોય, તો તેની પણ એજ ખૂરી દશા છે. કારણ કે લાડી, વાડી ને ગાડીનું સુખ જેને ઘેર હોય છે, ગાગ, બંગલા ને બગી સદા જેની તહેનાતમાં હોય છે, પાણી માગતાં દૂધ જેની પાસે શ્રીમંતોના હાજર થાય છે, એવા શ્રીમંત ધનાઢ્ય જનોની જીવનચર્યા નીરખીએ પણ એ જ તો તે પણ એવી જ પ્રમાદાચરણથી ભરેલી હોય છે. કારણ કે નકલિ-હાલ ! ગારવ, રસગારવ ને શાતાગારવના ગારામાં શુચીને ગરકાવ થઈ ગયેલા હોઈ, તેઓ કાં તો એશઆરામમાં ને વૈભવવિલાસમાં એટલા બધા ‘ પડી ગયા ’ હોય છે, ચાર દિવસની ચાંદની જેવા જીવનની ‘ જે ઘડી મોજ ’ માણવામાં એટલા બધા અપ્રમાદી બની ગયા હોય છે, હાય ! રહી જશે એમ બાણી જીવનનો દ્હાવો લૂંટવાની તાલાવેલીમાં એટલા બધા લદ્દુ બની ગયા હોય છે, કે ધર્મ જેવી કોઈ ચીજ જગતમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે કે કેમ, તેનું પણ તેમને ભાન રહેતું નથી ! કાં તો તેઓ ધનના મદમાં એટલા બધા છાકી ગયા હોય છે, દોલતની દો-લત એમની છાતીમાં એટલા બધા જોરથી લાગી હોય છે, ‘ ચિત્તસ્તબ્ધતા ’ નામનું વિલેપન છાતી પર લગાવી તેઓ બાણે આકાશના તારા નિહાળતા હોય એમ એટલા બધા અક્કડ ને

ક્રક્રક બનીને ચાલે છે, કે તેઓ સમસ્ત જગતને પોતાની પાસે તુલ્યવત તુલ્ય ગણે છે ! અરે ! પોતે મૂર્ખશિરોમણિ છતાં સાચા પંડિત સમર્થ વિદ્વજ્જનોને પણ હસે છે— અપમાને છે ! અને કાં તો આ બિચારા શ્રીમંત જને પોતે પાથરેલી પરિચ્છિન્ની જલમાં એટલા બધા શુંઘાઈ ગયા હોય છે, મિલ-કારખાના વગેરે પાપોપાદાનરૂપ કર્માદાની ધંધાઓની ધાંધલમાં ને પરોજ્જુમાં એટલા બધા પરોવાઈ ગયા હોય છે, પારકે પરસેવે સંચય કરેલો ધનરાશિ કઈ ગાંઠે બાંધવો ને ક્યાં રોકવો તેના પ્રપંચની વિમાસણમાં એટલા બધા એતપ્રોત થઈ ગયા હોય છે, શેરસટ્ટાની ઉથલપાથલની ગડમથલમાં અહીંના અહીં જ પાછળ મૂકી જવા માટેના ધનના ઢગલા શીઘ્ર ભેગા કરવાની વેતરણમાં એટલા બધા વ્યથ બની ગયા હોય છે,—કે આ બાપડા ગદ્ગાવૈતરૂં કરનારા શ્રીમંતો શાંતિથી સોજન પણ લેતા નથી ! ચિંતામગ્ન થઈ રાતે નિરાંતે ઊઘતા પણ નથી ! અને આવી આ ધન-મધની મધમાખીઓ જે ધન-મધનો પોતે સંચય કરે છે, તેના આસ્વાદ લેવાથી પોતે જ વંચિત રહે છે ! જે ધનના મધપુડા પોતે બાંધે છે, તે જણે પારકા માટે 'મૂકી જવાને' જ હોયની એમ પરગણુ-પરોપકારી બને છે ! વેઠીઆ પોઠીઆ બની પારકી વેઠ કરે છે ! પણ પ્રમાદ છોડી, જે ધર્મથી આ ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ થઈ છે, થાય છે, ને થવાની છે, તેને સંભારતા પણ નથી ! અરેઅર ! શ્રીમંત ધનવાન જેવું બીજું કોઈ વધારે દયાપાત્ર પ્રાણી દુનિયામાં જડવું સુસ્કેલ છે. સોયના નાકામાંથી ઊંટ નીકળી બચ એ બનવાબેગ છે, પણ શ્રીમંતનો પ્રભુના ધામમાં પ્રવેશ થવો સંભવતો નથી, એવા આશયનું મહાત્મા ઈસુ ખ્રીસ્તનું વચન બાઈબલમાં છે, તે અત્રે બરાબર લાગુ પડે છે:— 'It is easier for a camel to pass through the eye of a needle than for a rich man to enter the kingdom of heaven.'

“ સાદ્યબી સુખદ હોય, માત તણો મદ હોય, ખમા ખમા ખુદ હોય, તે તે કશા કામનું ? બુવાનીનું ભેર હોય, એશનો અકોર હોય, દોલતનો દોર હોય, એ તે સુખ નામનું ; વનિતા વિલાસ હોય, પ્રોઠતા પ્રકાશ હોય, દક્ષ જેવા દાસ હોય, હોય સુખ ધામનું, વહે રાયચંદ એમ, સદ્ધર્મને ધાર્યા વિના, જાણી લેજે સુખ, એ તો બેએ જ બદામનું.”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

આમ સ્વર્ગમાં કે મનુષ્યમાં જ્યાં ધર્મપસાયે પુણ્યોદયથી લોગસંપત્તિ સાંપડે છે, ત્યાં જીવન પ્રાયે વિશિષ્ટ ધર્મસાધન વિના પ્રમાદમાં વ્યતીત થાય છે, ને આત્મસ્વરૂપ ભૂલાઈ જાય છે. એટલે પરિણામે આ ધર્મજનિત લોગસંપત્તિ પણ પરમાર્થથી આત્માને અનર્થકારક થઈ પડે છે, અહિંતરૂપ બને છે, આત્માર્થથી ચૂકાવી દેનાર-વંચિત કરનાર નીવડે છે; માટે આ ધર્મજનિત લોગ પણ પ્રાયે અનિષ્ટ છે, પરમાર્થથી દુઃખરૂપ જ છે.

અત્રે પ્રાયે—ઘણું કરીને એમ કહ્યું છે તે શુદ્ધ ધર્મને આદોષનારા-આઠર્ષનારા

એવા પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય ફલના લોગનો અપવાદ સૂચવવા માટે છે, કારણ કે તેમાં પ્રમાદનો અયોગ હોય છે, આત્મસ્વરૂપના ભાનથી બ્રહ્મપણું હોતું નથી. અપવાદરૂપ તીર્થંકર આદિ ઉત્તમ સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષવિશેષની વાત ન્યારી છે. સત્પુરુષો તેઓને અચિંત્ય પુણ્યસંભારથી તીર્થંકર પદવી આદિ પુણ્યફલ પ્રાપ્ત થાય છે, અને ગૃહસ્થાવાસમાં પણ તેઓ પુણ્યાનુબંધી પુણ્યથી પ્રાપ્ત થાયેલ લોગસામગ્રીનો ઉપલોગ લે છે, તે પણ તેઓનો તે ઉપલોગ અત્યંત અનાસક્ત ભાવે હોવાથી તેઓ બંધાતા નથી. જેમ સુક્ષ્મ ભીંત પર માટીનો ગોગો ચોંટતો નથી, તેમ નિઃસ્નેહ-અનાસક્ત એવા તેઓને કર્મબંધ થતો નથી, પણ નિર્જરા જ થાય છે, ને લોગકર્મથી તે છૂટે છે. કારણ કે લોગ-પંકની મધ્યે રહ્યા છતાં તેઓ જલમાં કમલની જેમ સર્વથા અલિપ્ત જ રહે છે, એ એમનું આશ્ચર્યકારક ચિત્ર ચરિત્ર છે! બીજા પ્રાકૃત સામાન્ય જનોને જે લોગ બંધનું કારણ થાય છે, તે આ અસામાન્ય-અસાધારણ અતિ-શયવંત તીર્થંકરાદિ સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષવિશેષને નિર્જરાનું કારણ થાય છે! એટલે સામાન્ય પ્રાકૃત કોટિના જનોનો નિયમ આવા અસામાન્ય પુરુષોત્તમોને લાગુ પડતો નથી. તેઓ તેમાં અપવાદરૂપ છે. 'Exception proves the rule'-અપવાદ નિયમને સિદ્ધ કરે છે, એ અજ્ઞેય કહેવત અત્ર ઘટે છે. રાજમાર્ગે-ધારીમાર્ગે તો સહુ કોઈ ચાલી શકે છે, પણ સાંકડી કેડી-એકપદી પર ચાલવું તે કોઈ વિરલાઓનું જ કામ છે. માટે આજન્મ પરમ વૈરાગી એવા તીર્થંકરાદિ સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષો લોગ લોગવતાં છતાં, તેમનું ચિત્ત તેા ધર્મસાર જ હોય છે-ધર્મપ્રધાન જ હોય છે, આત્મધર્મની ભાવનાથી જ ભાવિત ને વાસિત હોય છે. x (જુઓ પૃ. ૨૭૪-૨૭૫).

“ રાગ ભરે જન મન રહો, પણ તિહું કાળ વૈરાગ;

ચિત્ત તુમારા રે સમુદ્રનો, કોઈ ન પામે હો તાગ....શ્રી શ્રેયાંસ કૃપા કરો! ”

શ્રી યશોવિજયજી

આ ઉપરથી એ ફલિત થાય છે કે વિષયનું સેવન-અસેવન એ વૈરાગ્યનું મુખ્ય લક્ષણ નથી, પણ અનાસક્ત ભાવ એ જ મુખ્ય લક્ષણ છે; કારણ કે વિષયનું સેવન ન કરે, પણ અનાસક્ત ભાવ ન હોય ને અંતરમાં લોગાદિની કામના-વાસના હોય તો વૈરાગ્ય નથી; અને વિષયનું સેવન કરે, પણ અનાસક્તભાવ હોય ને અંતરમાં લોગાદિની કામના-વાસના ન હોય તો વૈરાગ્ય છે. તેમાં પણ વિષયના અસેવન સાથે અનાસક્ત ભાવ હોય તો તે સર્વોત્તમ છે, તથાપિ કોઈ અપવાદરૂપ વિશિષ્ટ સમ્યગ્દષ્ટિ સમર્થ જ્ઞાની પુરુષને અનાસક્તભાવ છતાં પૂર્વ પ્રારબ્ધાદયથી વિષયસેવન હોય, તોપણ તેના

x “ અત एव महापुण्यविपाकोपहितश्रियाम् ।

गर्भादारभ्य वैराग्यं नोत्तमानां विहन्यते ॥ ” શ્રી અધ્યાત્મસાર

વૈરાગ્યને બાધ આવતો નથી; એટલે 'વિષયોના બંધ ઉત્પાદનમાં નિયમ છે નહિં. અજ્ઞાનીઓને તેનાથી બંધ છે, જ્ઞાનીઓને કદી બંધ નથી-નિર્જરા જ છે; કારણ કે જ્ઞાની સેવતાં છતાં સેવતા નથી' -લોગવતાં છતાં લોગવતા નથી ! અને 'અજ્ઞાની નહિં સેવતાં છતાં સેવે છે' -નહિં લોગવતાં છતાં લોગવે છે ! આ આશ્ચર્યકારક પણ સત્ય ઘટના છે.* કારણ કે જેમ કોઈ વાણીતર શેઠની વતી વ્યાપાર કરે-લેવડદેવડ કરે, પણ તે કાંઈ લાભહાનિને સ્વામી થતો નથી, તેના નફા-ટોટામાં તેને કાંઈ લેવાદેવા નથી, તે તે માત્ર ચીઠ્ઠીનો ચાકર છે; અને શેઠ પોતે બેસી રહે છે, ને કાંઈ કરતો નથી, છતાં તે નફા-ટોટાનો માલીક છે, લાભ-હાનિને સ્વામી છે; તેમ સમ્યગ્દષ્ટિ જ્ઞાની પુરુષ પૂર્વ કર્મોદયથી સાંપડેલા વિષયો સેવતાં છતાં, રાગાદિ ભાવોના અભાવે વિષયસેવનફલના સ્વામિત્વના અભાવથી અસેવક જ-નહિં સેવનારો છે; અને ત્રિશ્યાદષ્ટિ તે વિષયો નહિં સેવતાં છતાં રાગાદિ ભાવોના સફલાવે વિષયસેવનફલના સ્વામિત્વને લીધે સેવક-સેવનારો છે.

આમ સમ્યગ્દષ્ટિ જ્ઞાની પુરુષ લોગ લોગવે છે છતાં બંધાતા નથી ને કર્મ નિર્જરે જ છે ! ને અજ્ઞાની લોગવતાં બંધાય છે ! કારણ કે 'પરદ્રવ્ય ઉપલોગવતાં સતાં તેના નિમિત્તે સાત-અસાત વેદનાના ઉદયથી જીવનો સુખરૂપ વા દુઃખરૂપ જ્ઞાન-વૈરાગ્યનું સામર્થ્ય' ભાવ નિયમથી ઉદયમાં આવે છે. પણ તે જ્યારે વેદાય છે ત્યારે ત્રિશ્યાદષ્ટિને રાગાદિ ભાવોના સફલાવથી બંધનિમિત્ત થઈને નિર્જરાતો છતાં અજીર્ણ હોઈ બંધ જ થાય છે; પણ સમ્યગ્દષ્ટિને રાગાદિ ભાવના અભાવથી બંધનિમિત્ત થયા વિના કેવળ નિર્જરાતો સતો જીર્ણ થઈને નિર્જરા જ થાય છે.* આમ કોઈ કર્મ લોગવતાં છતાં કર્મોથી બંધાતો નથી ! તે જ્ઞાનનું જ સામર્થ્ય છે કે વિરાગનું જ સામર્થ્ય છે : (૧) જેમ વિષ ખાતાં વૈદ્ય પુરુષ મરણ્ય નથી પામતો, તેમ પુણ્યલ કર્મનો ઉદય જ્ઞાની લોગવે છે પણ બંધાતો નથી. કોઈ વિષ વૈદ્ય, બીજાઓને મરણ્યનું કારણ એવું વિષ ખાતાં છતાં, અમોઘ વિદ્યાના સામર્થ્યવડે તેની

* "વિષયાણાં તતો બંધજનને નિયમોઽસ્તિ ન । અજ્ઞાનિનાં તતો બંધો જ્ઞાનિનાં તુ ન કર્હિચિત્ ॥
સેવતેઽસેવમાનોઽપિ સેવમાનો ન સેવતે । કોઽપિ પારજનો ન સ્વાચ્છ્યન્ પરજનાનપિ ॥"
શ્રી અધ્યાત્મસાર

“ સેવંતોવિ જ સેવહ અસેવમાણોવિ સેવગો કોઈ ।

પગરખચેટ્ટા કસ્સવિ જ ય પાયરણોત્તિ હોઈ ॥ ”-શ્રી સમયસાર

* આ વિષય વિસ્તારથી સમજવા માટે અત્રે આધારરૂપ લીધેલ શ્રી સમયસારની ગા. ૧૬૪-૧૬૮ તથા તે પરની શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજીની પરમસુંદર ટીકા અવગાહવી, -તેમજ શ્રી અધ્યાત્મસારનો વૈરાગ્ય અધિકાર અવલોકવો.

† “ તદ્ જ્ઞાનસ્યૈવ સામર્થ્યં વિરાગસ્ય ચ વા કિલ ।

યત્કોઽપિ કર્મભિઃ કર્મં મુજ્ઞાનોઽપિ ન વચ્યતે ॥ ” -શ્રી સમયસાર કલશ.

શક્તિની નિરુદ્ધતાથી ભરતો નથી; તેમ અજ્ઞાનીઓને રાગાદિ ભાવોના સદ્ભાવથી અંધ-કારણ એવો પૂર્વ કર્મનો ઉદય ઉપલોગવતાં છતાં, અમોઘ જ્ઞાનસામર્થ્યવડે કરીને રાગાદિ ભાવોનો અભાવ સતે તેની શક્તિની નિરુદ્ધતાથી જ્ઞાની અંધાતો નથી—આમ જ્ઞાનનું સામર્થ્ય છે.* (૨) જેમ મઘ પીતો પુરુષ અરતિભાવે કરીને મદવાળો થતો નથી, તેમ દ્રવ્યના ઉપલોગમાં અરત એવો જ્ઞાની અંધાતો નથી. ડોઠ પુરુષ મઘ પ્રતિ તીવ્ર અરતિભાવ પ્રવર્ત્તો ડોઠ મઘ પીતાં છતાં તીવ્ર અરતિના સામર્થ્યથી મદવાળો થતો નથી, તેમ રાગાદિ ભાવોના અભાવે સર્વ દ્રવ્યોપલોગ પ્રતિ તીવ્ર વિરાગભાવ પ્રવર્ત્તો ડોઠ, વિષયો ઉપલોગવતાં છતાં, જ્ઞાની તીવ્ર વિરાગભાવના સામર્થ્યથી, અંધાતો નથી.—આ વૈરાગ્યનું સામર્થ્ય છે.’

આમ તીર્થંકરાદિ સમ્યગ્દ્દિ સમર્થ જ્ઞાની પુરુષોની વાત ન્યારી છે. તેઓ પૂર્વ કર્મથી પ્રેરાઈને પ્રારબ્ધોદયથી સંસારમાં રહ્યા હોય તોપણ તે સંસારથી પર-અસંસારી છે, ને લોગ લોગવતાં છતાં નથી લોગવતા,—એવો પરમ અદ્ભુત ‘મોક્ષે ચિત્તં વૈરાગ્ય તેમને હોય છે ! કારણ કે તેમનું શરીર-ખોળીયું સંસારમાં છે, મઘે તનુ:’ પણ ચિત્ત તો મોક્ષમાં જ છે. શ્રીમાન્ હરિભદ્રસૂરિએ કહ્યું છે તેમ ‘મોક્ષે ચિત્તં મઘે તનુ:’. ‘લોકમાં વર્તતા જ્ઞાની યોગીની પ્રવૃત્તિઓ કાષ્ટચંદ્રની પૂતળીઓના નૃત્ય જેવી હોઈ તેમને બાધાર્થે થતી નથી; અને લોકાનુગ્રહના હેતુપણથી આ ‘યોગમાયા’ છે, એમ અન્ય દર્શનીઓ પણ કહે છે, અને એમાં પણ દૂષણ નથી.’

“ દારુચંદ્રસ્થપાંચાલીનૃત્યતુલ્યાઃ પ્રવૃત્તયઃ ।

યોગિનો નૈવ બાધાયૈ જ્ઞાનિનો લોકવર્તિનઃ ॥ ”—શ્રી અધ્યાત્મસાર.

અને આવા અપવાદરૂપ પરમ સમર્થ જ્ઞાની સમ્યગ્દ્દિ આત્માનું દૃષ્ટાંત શોધવાને આપણે વધારે દૂર જવાની જરૂર નથી. હવે હમણાં જ વર્તમાન યુગમાં થઈ ગયેલા પરમ તત્ત્વદ્રષ્ટા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના પરમ અધ્યાત્મમય જીવનવૃત્તમાંથી આનું જ્વલંત ઉદાહરણ મળી આવે છે. એ પરમ સમ્યગ્દ્દિ જ્ઞાની પુરુષને પૂર્વ પ્રારબ્ધોદયથી અનિચ્છતાં છતાં સંસારપ્રસંગમાં રહેવું પડ્યું હતું, છતાં પ્રતિક્ષણે તેમને તેનો અલ્પાંત

* “ જહ વિસમુવમુજ્જંતો વેજો પુરિસો ણ મરણમુવયાદિ ।
પોગ્ગલકમ્મસ્સુદયં તહ મુંજદિ ણેવ વજ્જણ ણાણી ॥
જહ મજ્જં પિવમાણો અરદિભાવેણ મજ્જદિ ણ પુરિસો ।
દઘ્ઘુવમોગે અરદો ણાણી વિ ણ વજ્જણદિ તદ્દેવ ॥ ”—શ્રી સમયસાર.

“ જહા વિસં કુટ્ટમયં, મંતમૂલવિસારયા ।
વિજ્ઞા હ્ણંતિ મંતેહિં, તો તં હવદ નિવ્વિસં ॥—શ્રી વંદિતાસૂત્ર.

અત્યંત ખેદ વર્તતો હતો, અને મહામુનિવરોને પણ દુર્લભ એવી પરમ ઉદાસીન અદ્ભુત વૈરાગ્યમય ભાવનિર્ઝંથદશા ને ઉત્કટ આત્મસ્થિતિ તેમને વર્તતી હતી, અખંડ આત્મસમાધિ અનુભવાતી હતી, -એ એમના આત્માનુભવમય વચનામૃત પરથી નિષ્પક્ષ-પાત અવસૌક્યનારને પદે પદે સુપ્રતીત થાય છે. પણ આવા અપવાદરૂપ (Exceptional -Extraordinary) જલકમલવત્ નિર્લેપ મહાનુભાવ સમ્યગ્દષ્ટિ મહાત્માઓ વિરલ જ હોય છે, અતિ અતિ અદ્ય હોય છે. ત્રિકાળ વૈરાગ્યવંત તેમના ચિત્તસમુદનો તામ લેવાનું કે અનુકરણ કરવાનું ખીજનું ગળું નથી; તેમ કરવા જતાં ખીજ પ્રાકૃત જનો તો ખત્તા જ ખાય ! આ અંગે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીવું જ મનનીય વચનામૃત છે કે:—

“ વિષયાદિ ઇચ્છિત પદાર્થ લોગવી તેથી નિવૃત્ત થવાની ઇચ્છા રાખવી અને તે ક્રમે પ્રવર્તવાથી આગળ પર તે વિષયમૂર્છા ઉત્પન્ન થવી ન સંભવે એમ થવું કઠણ છે, કેમકે જ્ઞાનદશા વિના વિષયનું નિર્મૂળપણું થવું સંભવતું નથી. માત્ર ઉદય વિષયો લોગવ્યાથી નાશ થાય; પણ જો જ્ઞાનદશા ન હોય તો વિષય આરાધતાં ઉત્સુક પરિણામ થયા વિના ન રહે; અને તેથી પરાગ્નિત થવાને બદલે વિષય વર્ધમાન થાય. જેને જ્ઞાનદશા છે તેવા પુરુષો વિષયાકાંક્ષાથી અથવા વિષયનો અનુભવ કરી તેથી વિરક્ત થવાની ઇચ્છાથી તેમાં પ્રવર્તતા નથી, અને એમ જો પ્રવર્તવા જાય તો જ્ઞાનને પણ આવરણ આવવા યોગ્ય છે. માત્ર પ્રારબ્ધ સંબંધી ઉદય હોય એટલે છૂટી ન શકાય તેથી જ જ્ઞાની પુરુષની લોગપ્રવૃત્તિ છે. તે પણ પૂર્વપશ્ચાત્ પશ્ચિતાપવાળી અને મંદમાં મંદ પરિણામ સંયુક્ત હોય છે. સામાન્ય મુમુક્ષુ જીવ વૈરાગ્યના ઉદ્ભવને અર્થે વિષય આરાધવા જતાં તો ઘણું કરી બંધાવા સંભવ છે, કેમકે જ્ઞાની પુરુષ તે પ્રસંગને માંડ માંડ જીતી શકયા છે, તો જેની માત્ર વિચારદશા છે એવા પુરુષનો ભાર નથી કે તે વિષયને એરા પ્રકારે જીતી શકે.—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૪૯૯

આમ સામાન્યપણે ધર્મજનિત લોગ પણ અનર્થરૂપ થઈ પડે છે એ નિયમ છે, છતાં સમ્યગ્દષ્ટિ જ્ઞાની પુરુષવિશેષને તેમ નથી પણ થતો એ અપવાદ છે. અત્રે ચંદનનું દર્શાવેલ છે. ચંદન જો કે સ્વભાવથી શીતલ જ છે, છતાં ચંદનનો ચંદનનો અગ્નિ અગ્નિ વતને બાળે જ છે, કારણ કે તેવો તેનો સ્વભાવ છે. તેમ ધર્મ પણ બાળે પણ સ્વભાવે શીતલ-શાંતિપ્રદ છતાં, ધર્મજનિત લોગ પણ અંતરૂદાહ ઉપજાવે જ છે. કવચિત્ અપવાદે ચંદનનો અગ્નિ મંત્રથી સંસ્કારવામાં આવતાં મંત્રસિદ્ધ વિદ્યાધર પુરુષને નથી પણ દગાડતો. તેમ કોઈ અપવાદરૂપ તીર્થંકરોદિ સમ્યગ્દષ્ટિ જેવા ઉત્તમ પુરુષવિશેષને ધર્મજનિત લોગ અનર્થહેતુ નથી પણ થતો. કારણ કે તેવા ભાવિતાત્મા તે આત્મ-વિદ્યાધર પુરુષોએ અનાસક્ત ભાવથી વાસનાનું વિષ કાઢી નાંખ્યું હોય છે, એટલે તેમને લોગનું ઝેર ચડતું નથી ! ખીજ અજ્ઞાની જનોને

જે આશ્રવનું-કર્મઆગમનનું કારણ થાય છે, તે જ તેઓને પરિશ્રવનું-કર્મનિર્ગમનનું કારણ થાય છે !

“ જે આસવા સે પરિસવા, પરિસવા સે આસવા ॥ ”—શ્રી આચાર્ય સૂત્ર

“ હોત આસવા પરિસવા, નહિં ઇનમેં સંદેહ; માત્ર દષ્ટિ કી ભૂત હૈ, ભૂત ગયે ગત એહ. ”—શ્રીમદ્ રાજવ્યંદ્રજી

આ ઉપરથી ફલિતાર્થ એ છે કે સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષને ધર્મજનિત લોગ પણ મનને અનિષ્ટ લાગે છે, પુણ્યોદયથી સાંપડેલ લોગ પણ અકારો લાગે છે, કારણ કે તે સારી પેઠે સમજે છે કે—આ વિષયલોગ આત્માને પ્રમાદના-સ્વરૂપબદ્ધ કરવાના ધર્મજન્ય લોગ કારણ છે, માટે એની અંકાસે પણ ઉતરવા યોગ્ય નથી. એમ સમજી પણ અનિષ્ટ તે વિષયલોગ ઇચ્છતો જ નથી અને તેથી ભાગતો જ ફરે છે. પણ પૂર્વ પ્રારબ્ધોદયથી ક્વચિત્ તેમ ન બની શકે, તો સતત ચેતતો રહી અનાસક્રાભાવે-અનાત્મભાવે લોગવી તે કર્મને ખેરવી નાંખે છે, પણ અંધાતો નથી ! તે અવિનાશી જાણે પુણ્યલબ્ધનો તમાસો જોઈ રહ્યો હોય એમ કેવળ દષ્ટાભાવે-સાક્ષીભાવે વર્તે છે.

તથા—

भोगात्तदिच्छाविरतिः स्कंधभारापनुपत्तये ।

स्कंधान्तरसमारोपस्तत्संસ્कारविधानतः ॥ ૧૬૧ ॥

વૃત્તિ:—ભોગાત્-ભોગથકી, તદિચ્છાવિરતિ:—તેની-ભોગની ઇચ્છાની વિરતિ, -તાત્કાલિકી, શું ? તો કે-સ્કંધભારાપનુપત્તયે-સ્કંધભાર દૂર કરવા માટે, સ્કંધાન્તરસમારોપ:—સ્કંધાન્તર સમારોપ વર્તે છે, બીજી આંધ પર લાદવા બરાબર છે, -શા કારણથી ? તો કે-તત્સંસ્કારવિધાનત:—તેના સંસ્કાર-વિધાનથી. તથાપ્રકારે કર્મજન્યથી અનિષ્ટ એવા ભોગસંસ્કારના વિધાનથી, તત્ત્વથી તેની ઇચ્છાની અનિવૃત્તિને લીધે.

એમ પાંચમી દષ્ટિ કહી. આ દષ્ટિ સતે, બીજા યોગાચાર્યોએ પણ અલૌક્ય-અલોભુપતા આદિ ગુણો કહ્યા છે. કહ્યું છે કે—

“ અલૌક્યમારોગ્યમનિષ્કુરત્વમ્, ગન્ધ: શુભો મૂનપુરીવમલ્પમ્ ।

કાન્તિ: પ્રસાદ: સ્વરસીમ્યતા ચ, યોગપ્રવૃત્તે: પ્રથમં દ્વિ ચિહ્નમ્ ॥

મૈટ્ર્યાદિયુક્તં વિષયેષ્વચેત:; પ્રભાવવજ્રૈર્યસમન્વિતં ચ ।

દ્વન્દ્વૈરધૃષ્યત્વમમીષ્ટલાભ:; જનપ્રિયત્વં ચ તથા પરં સ્યાત્ ॥

દોષવ્યપાય: પરમા ચ તૃપ્તિ-તૈચ્છિત્યયોગ: સમતા ચ ગુર્વી ।

વૈરાદિનાશોઽથ ક્રતંભરા ધી-નિષ્પન્નયોગસ્ય તુ ચિહ્નમેતત્ ॥ ” ઇત્યાદિ.

અર્થાત—(૧) અલૌક્ય-અલોભુપપણ; (૨) આરોગ્ય, (૩) અનિષ્કુરપણ-અકઠોરપણ;

લોગથી ઇચ્છા-વિરતિ તે, તસ સંસ્કાર પ્રરોપ;
સ્કંધભાર ઉતારવા, સ્કંધાન્તર આરોપ. ૧૬૧.

અર્થ:—લોગથી તેની ઇચ્છાવિરતિ તે ખાંધ પરનો ભાર દૂર કરવા માટે બીજી ખાંધ પર લાદવા બરાબર છે,—તેના સંસ્કાર વિધાનને લીધે.

વિવેચન

ત્યારે કોઈ કહેશે કે—વિષયલોગથી તેની ઇચ્છાની નિવૃત્તિ થશે, લોગ લોગવ્યાથી એના પ્રત્યે કંટાળો-વૈરાગ્ય આવશે, તો તે માનવું પણ ખોટું છે. કારણ કે લોગથી તેની ઇચ્છાવિરતિ થવી, તે તો એક ખાંધથી ભાર ઉતારી બીજી ખાંધે ભાર આરોપવા બરાબર છે, કારણ કે તેનો સંસ્કાર તો ચાલુ જ છે. જેમ કોઈ ભારવાહક એક ખાંધે ભાર ઉપાડતાં થાકી જાય, એટલે બીજી ખાંધે ભાર આરોપે છે, પણ ભાર મૂકી દેતો નથી; તેમ લોગવાંચ્છક એક વિષયથી યાકે-કંટાળે એટલે તેની ઇચ્છાથી વિરામ પામી બીજો વિષય પકડે છે, પણ મૂળભૂત વિષયવાસનાને મૂકી દેતો નથી, માટે લોગથી તેની ઇચ્છાવિરતિ થવી શક્ય નથી. કારણ કે લોગસંસ્કાર છૂટ્યો નથી—વાસના ટળી નથી, એટલે વિષયમાંથી વિષયાંતર થયા જ કરે છે. આમ લોગ થકી જે ઇચ્છાવિરતિ થવી તે તો તત્ત્વથી ઇચ્છા અનિવૃત્તિરૂપ જ છે, કારણ કે વાસનાનો અનુબંધ ચાલુ જ છે ।x

આમ જાણી આ સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષ લોગેચ્છાથી દૂર રહે છે, વિષયવાંચ્છા ત્યજે છે, વિષયવાસનાનો ત્યાગ કરે છે; અને કદાચિત્ પૂર્વકર્મયોગે પુણ્યાનુબંધી પુણ્યના પ્રભાવે પ્રાપ્ત લોગસંપત્તિને ઉપલોગ કરે છે, તો પણ અનાસક્તભાવે—અનાત્મ-‘પુહ્ગલ્લ જાલ્લ ભાવે જલકમલવત્ નિર્લેપ રહીને જ કરે છે; એટલે તે તેમાં બંધાતો તમાસી રે’ નથી અને કર્મ લોગવીને છૂટી જાય છે. આ સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષની

(૪) શુભ ગંધ, (૫) અલ્પ મૂત્ર-પુરીષ,—આ યોગપ્રવૃત્તિનું પ્રથમ ચિહ્ન છે. (૬) મૈત્રી આદિથી યુક્ત ચિત્ત, (૭) વિષયોમાં અચેત્ એવું ચિત્ત, (૮) પ્રભાવવંત ચિત્ત, (૯) અને ધૈર્યથી યુક્ત એવું ચિત્ત, (૧૦) દ્વન્દ્વોથી અધૃષ્યત્વ,—ષ્ટ અનિષ્ટ, લાભ-અલાભ આદિ દ્વન્દ્વોથી નહિં જભરાવાપણું, (૧૧) અને જનપ્રિયપણું,—આ બીજું ચિહ્ન છે. (૧૨) દોષનો વ્યપાય-દૂર થવું તે, (૧૩) અને પરમ તૃપ્તિ, (૧૪) ઔચિત્ય યોગ, (૧૫) અને ભારી સમરા, (૧૬) વૈરાગ્યનો નાશ, (૧૭) અને ઋત્નભરા શુદ્ધિ,—આ ત્રિવિધ યોગનું ચિહ્ન છે.—અહીં પણ આ અકૃત્રિમ ગુણસમૂહ અહીંથી જ (આ દષ્ટિથી જ) આરંભીને જોડવો.

x “ સિદ્ધ્યા વિષયસૌખ્યસ્ય વૈરાગ્યં વર્ણયંતિ ચે । મત્તં ન યુજ્યતે તેષાં યાવદર્થપ્રસિદ્ધિતઃ ।
અપ્રાપ્તત્વભ્રમાદુચ્ચૈરવોત્તેષ્વપ્યનંતશઃ । કામભોગેષુ મૂઢાનાં સમીહા નોપશામ્યતિ ॥
વિષયૈઃ સ્ત્રીયતે કામો નૈથનૈરિવ પાવકઃ । પ્રત્યુત મોહ્લસચ્છકિર્ભૂય યવોપવર્ધતે ॥ ”
—શ્રી અધ્યાત્મસાર.

આશ્ચર્ય ઘટના છે. કારણ કે તે શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપનો દષ્ટા-ગ્રાતા હોઈ, પુદ્ગલની બાજીમાં સપડાતો નથી, અને આ બધા રૂપ-રસ-ગંધ-સ્પર્શ-શબ્દમય પુદ્ગલનો તમાસો છે, ‘અવધૂં નટ નાગરની બાજી’ છે એમ જાણી, માત્ર દષ્ટારૂપે-સાક્ષીભાવે તે તમાસો જોયા કરે છે, અને મદ્દતમાં આનંદ માણે છે! કારણ કે જે ચિદાનંદધનના સુયશનો વિલાસી છે, તે પર વસ્તુની આશા કેમ રાખે ?

“અશે હોય ઇહાં અવિનાશી, પુદ્ગલ જલ તમાસી રે;

ચિદાનંદધન સુયશ વિલાસી, તે કિમ પરનો આશો રે ? તે શુભ૦”-યો. દ. સંબંધા. ૫-૬

“જગતને, જગતની લીલાને બેઠા બેઠા મદ્દતમાં જોઈએ છીએ.”-શ્રીમદ્ રાજવ્યંદ્રજી.

યોગ સાધનાર્થી પ્રાપ્ત ગુણુગણુ

આ પાંચમી દષ્ટિમાં વળી અલોહ્યાદિ બીજા શુભો જે અન્ય યોગાચાર્યોએ પણ કહ્યા છે, તે પણ ઘટે છે, તે આ પ્રકારે:-(૧) અલોહુપતા-સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષને વિષય-વાસના નષ્ટ હોય છે, અથવા અતિ અતિ મંદ હોય છે, મોળી પડી યોગપ્રવૃત્તિના ગયેલી હોય છે, એટલે તેને વિષયલોહુપતા સંભવતી નથી. સમ્યગ્-પ્રથમ ચિદ્દ દષ્ટિ જીવ વિષય માટે ઝાંવાં નાંખનો નથી કે તે માટે તત્ત્વપાપક થતો નથી. પૂર્વ પ્રારબ્ધોદયથી પ્રાપ્ત લોગ પણ તે અનાસક્તપણે-અમૂર્ચિત-પણે ભોગવે છે. (૨) આરોગ્ય-યોગસાધના પ્રભાવથી સમ્યગ્દષ્ટિને આરોગ્ય વર્તે છે. મન-વચન-કાયાના યોગની શુદ્ધિથી તથા વિષય અલોહુપતાથી રોગ હોય તો નાબુદ થાય છે ને નવો થતો નથી, આરોગ્ય સાંપડે છે. (૩) અનિન્દુરપણું-સમ્યગ્દષ્ટિના મન-પરિણામ અત્યંત કોમળ થઈ જાય છે, દયા-અનુકંપાથી આર્દ્ર-બીના બને છે એટલે તેનામાં કોઈ પણ પ્રકારનું નિન્દુરપણું-કઠોરપણું હોતું નથી; પણ કુસુમ સસુ કોમળપણું, મૃદુપણું ને દયાર્દ્રપણું જ હોય છે. શ્રી દેવચંદ્રજીએ ગયું છે તેમ ‘ભાવ દયા પરિણામનો એહ જ છે વ્યવહાર.’ (૪) શુભગંધ-યોગી પુરુષને યોગસિદ્ધિના પ્રભાવથી શરીરનો પરિમલ પણ સુગંધી-સુસાસિત બની જાય છે, ક્રાંતિ-પ્રસન્નતા આદિ પણ વધે છે. (૫) અદ્ય મૂત્ર-પુરીષ-યોગસાધનાથી શરીરમાં કોઈ એવી પ્રક્રિયા થાય છે કે જેથી શરીરના મદ્દ સુકાઈ જઈ મદ્દ-મૂત્ર પણ થોડા થાય છે, લઘુભિતિ-વહીતિ અદ્ય બને છે. ઇત્યાદિ યોગપ્રવૃત્તિના પ્રથમ ચિદ્દ છે, પ્રથમ વાનકીરૂપ છે. આ બધા લક્ષણો યોગસાધનાના પ્રારંભમાં જણાય છે.

“અયપદ્દ રોગ રહિત નિન્દુર નહિ, અદ્ય હોય હોય નીતિ;

ગંધ તે સારો રે ક્રાંતિ પ્રસન્નતા, સુસ્વર પ્રથમ પ્રવૃત્તિ....

ધન ધન શાસન શ્રી જિનવરતણું!”-શ્રી યો. સ. ૬-૧.

(૬) મૈત્રી આદિ યુક્ત ચિત્ત—આગલી દષ્ટિઓમાં કરેલી યોગસાધનાથી ચિત્ત મૈત્રી આદિ ભાવથી ભાવિત હોય છે. (૭) વિષયો પ્રત્યે અચેત—વિષયો પ્રત્યે ચિત્ત અચેત હોય છે. (૮) પ્રભાવવંતપણું—યોગ પ્રભાવથી યોગી પુરુષને બીજાનું ચિહ્ન કોઈ એવું પ્રભાવ ઝળકે છે. જેથી સામે માણસ અંબઈ જાય છે, ને તેના પર અમત્કારની સ્વાભાવિક છાપ પડે છે. યોગી પુરુષને જોતાં જ આ કોઈ પ્રભાવિક પુરુષ છે એવી સ્વયંભૂ સહજ અસર ઉપજે છે. (૯) ધૈર્યવંતપણું—પરમ આત્મનિર્ભયતાથી યોગી સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષનું ધૈર્ય અસાધારણ—અલોકિક હોય છે. (૧૦) દ્રન્દ્ર અધૃષ્યત્વ—સુખ દુઃખ, રાગ-દ્રેષ, લાલ-હાનિ, માન-અપમાન, હર્ષ-શોક, જન્મ-મૃત્યુ આદિ દ્રન્દ્રોથી યોગીનું અધૃષ્યપણું હોય છે. અર્થાત્ તે તે દ્રન્દ્રોથી સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષ ક્ષોભ પામતા નથી, ચલાયમાન થતા નથી, ગાંજ્યા જતા નથી, ડરતા નથી, ગભરાતા નથી. તે તે દ્રન્દ્રોનો ભાર નથી કે યોગી પુરુષનો વાળ વાંકો કરી શકે. (૧૧) જનપ્રિયત્વ—આવા સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષ લોકપ્રિય હોય છે. એમનું દર્શન થતાં લોકોને આનંદ ઉપજે છે, અને કુદરતી પ્રેમ સ્ફુરે છે, એવા તે પ્રિયદર્શન હોય છે.—આ બધા યોગના બીજા ચિહ્ન છે.

“ ધીર પ્રભાવો રે આગલે યોગથી, મિત્રાદિક યુત ચિત્ત;

લાભ ઇષ્ટનો રે દ્રન્દ્ર અધૃષ્યતા, જનપ્રિયતા હોય નિત્ય....ધન ધન૦ ”—શ્રી યો. સ. ૬-૨.

(૧૨) દોષ વ્યપાય—રાગ, દ્રેષ-મોહ આદિ દોષ દૂર થાય છે, અથવા અત્યંત મંદ થાય છે, મોળા પડે છે. જેમ જેમ સમ્યગ્દર્શનની દૃઢતા થાય છે, તેમ તેમ રાગ-દ્રેષ-મોહ એ ત્રિદોષનું જોર ઓછું થતું જાય છે. (૧૩) પરમતૃપ્તિ-નિષ્પન્ન યોગના આત્માધીન એવા આત્માનુભવથી ઉપજતા સુખથી સમ્યગ્દષ્ટિને પરમ ચિહ્ન તૃપ્તિ ઉપજે છે. શુદ્ધ ચૈતન્યરસના આસ્વાદથી તે એટલા બધા આત્મતૃપ્ત થઈ ગયેલ હોય છે,—એટલા બધા ધરાઈ ગયેલ હોય છે, કે તેને પછી બાકસબુકસ જેવા બીજા રસ ગમતા નથી. (૧૪) ઔચિત્ય યોગ—સમ્યગ્દષ્ટિ સર્વત્ર ઔચિત્યથી—ક્રિયતપણે, ઘટિતપણે પ્રવર્તે છે. જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય છે ત્યાં ત્યાં તે તે આચરે છે. (૧૫) ભારી સમતા—સમ્યગ્દષ્ટિને સર્વત્ર કોઈ અપૂર્વ સમતા વર્તે છે. (૧૬) વૈરાદિ નાશ—સમ્યગ્દષ્ટિને વૈર-વિરોધ, કલેશ આદિનો નાશ સહજમાં થઈ જાય છે, કારણ કે વૈર-વિરોધાદિ કરીને કઈ ગાંઠે બાંધવા છે ? એમ સમ્યગ્દષ્ટિ વિચારે છે. તેમજ અહિંસક સમ્યગ્દષ્ટિના સન્નિધાનમાં વૈરાદિનો નાશ થાય છે, એવો તેમનો ઉચ્ચ મહાપ્રભાવ વર્તે છે. યોગી પુરુષોની હાજરીમાં હિંસક પ્રાણીઓ પણ પોતાના બલિવૈર ભૂટી શાંત થઈ જાય છે. (૧૭) ઋતંભરા યુદ્ધિ—‘ઋતં વિમર્તીતિ ઋતંભરા’ અર્થાત્ ઋત એટલે સત્યને જ જે ધારણ કરે છે, કહી પણ વિપર્યયથી આચ્છાદિત થતી નથી તે ઋતંભરા

બુદ્ધિ સમ્યગ્દૃષ્ટિને પ્રગટે છે. આ ઋતંબરાx બુદ્ધિને પ્રાતિભ જ્ઞાન પણ કહે છે. તે શ્રુતજ્ઞાન ને અનુમાન કરતાં અધિક છે, કારણ કે શ્રુત ને અનુમાનનો વિષય સામાન્ય છે, ઋતંબરાનો વિષય વિશેષ છે. આ ઋતંબરા બુદ્ધિ અધ્યાત્મની પ્રસન્નતાથી ઉપજે છે—અત્યંત આત્મશુદ્ધિથી પ્રગટે છે.—આ બધા નિષ્પન્ન-સિદ્ધ યોગના લક્ષણ છે. અને તે પાંચમી દૃષ્ટિથી માંડીને પ્રગટતા પામે છે.

“ નાશ દોષનો રે તૃપ્તિ પરમ લહે, સમતા ઉચિત સંયોગ;
નાશ વૈરનો રે બુદ્ધિ ઋતંબરા, એ નિષ્પન્નહ યોગ....ધન ધન૦
ચિદ્ધ યોગના રે જે પરબ્રંધમાં, યોગાચાર જ દીક;
પાંચમી દૃષ્ટિકી સવિ જોડીએ, એહવા તેહ ગરીક....ધન ધન૦ ”

શ્રી યો૦ સજ્જા૦ ૬-૩-૪

પાંચમી સ્થિરા દૃષ્ટિનો સાર.

આ સ્થિરા દૃષ્ટિમાં—(૧) દર્શન રત્નપ્રભા સમાન, નિત્ય-અપ્રતિપાતી એવું હોય છે, (૨) પ્રત્યાહાર નામનું પાંચમું યોગાંગ પ્રાપ્ત થાય છે, (૩) જ્ઞાતિ નામનો પાંચમો ચિત્તદોષ ટળે છે, અને (૪) સૂક્ષ્મબોધ નામનો પાંચમો શુભ સાંપડે છે.

આ દૃષ્ટિવાળા સમ્યગ્દર્શની જ્ઞાની પુરુષને અજ્ઞાનાંધકારરૂપ તમોબ્રંથિનો વિલેદ થયો હોય છે, એટલે તેને સમસ્ત સંસારસ્વરૂપ તેના ધરા સ્વરૂપમાં દેખાય છે. આ સર્વ બવચેષ્ટા તે બુદ્ધિમંતને મન બાલકની ધૂલિગૃહકીડા જેવી અસાર અને અસ્થિર ભાસે છે. સમ્યક્ પરિણુત શ્રુતજ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થયેલા વિવેકને લીધે તે સર્વ બાહ્ય ભાવોને મુગજલ જેવા, ગંધર્વનગર જેવા, અને સ્વપ્ન જેવા દેખે છે. અણાહ્ય-આંતરૂ એવી કેવલ નિરાબાધ ને નિરામય જે જ્ઞાનજ્યોતિ છે તે જ અત્રે પરમ તત્ત્વ છે, બાકી બીજો બધો ઉપલ્લવ છે.—એમ જેને વિવેક ઉપજ્યો છે એવા આ સમ્યગ્દૃષ્ટિ ધીર સત્પુરુષો તથા-પ્રકારે પ્રત્યાહારપરાયણ હોય છે; અર્થાત્ વિષયોમાંથી ઈદ્રિયોને પાછી ખેંચી લે છે—વિષયવિકારોમાં ઈદ્રિયોને જોડતા નથી; અને ધર્મને બાધા ન ઉપજે એમ તત્ત્વથી યત્નવંત રહે છે.

અલક્ષ્મીની સખી એવી લક્ષ્મી જેમ બુદ્ધિમંતોને આનંદદાયી થતી નથી, તેમ પાપનો સખા એવો લોગવિસ્તર પ્રાણીએને આનંદદાયી થતો નથી, કારણ કે પાપનો અને લોગનો સંબંધ એક બીજા વિના ન ચાલે એવો અવિનાભાવી છે, અર્થાત્ લોગ છે ત્યાં પાપ હોય છે જ. પ્રાણીએના ઉપદ્રાવ સિવાય લોગ સંભવતો

x “ અધ્યાત્મં નિર્વિચારત્ત્વવૈશારદ્યે પ્રવીરતિ । ઋતંબરા તતઃ પ્રજ્ઞા શ્રુતાનુમિત્તિતોઽધિકા ॥ ”

—શ્રી યશો૦કૃત ૬૧૦ ૬૧૦

નથી, માટે લોગથી પાપ જ છે, એમ જાણી ધર્મિષ્ઠ એવા સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષ વિષયલોગથી વિરામ પામવા જ ઇચ્છે છે. વળી ધર્મથી પણ ઉપજતો લોગ પ્રાપ્તિ અનર્થકારી થઇ પડે છે, કારણ કે તે તેવા પ્રકારે આત્મસ્વરૂપથી જાણતારૂપ પ્રમાદ ઉપજાવે છે. જેમ શીતલ અદનથી ઉપજેલો અગ્નિ પણ દગાડે છે, તેમ ધર્મજનિત લોગ પણ તાપ પમાડતો હોઇ સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષને અનિષ્ટ લાગે છે. તેમ જ-લોગથી લોગ-ઇચ્છાવિરતિ માનવી, તે તો એક ખાંધેથી બાર ઉતારી બીજી ખાંધે લાદવા બરાબર છે. તેથી કાંઈ બાર ઉતરતો નથી, પણ બારનો સંસ્કાર ચાલુ જ રહે છે. તેમ લોગથી લોગની ઇચ્છા વિરામ પામશે એમ માનવું તે જાતિ છે, કારણ કે તેથી તો ભલટો લોગેચ્છાનો નવો નવો સંસ્કાર ચાલુ રહે છે, અને વિષયવૃણ્ણાને લીધે લોગેચ્છાની નિવૃત્તિ થતી નથી.—એમ સમજી સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષ જેમ જને તેમ લોગને દૂરથી વર્જવા પ્રયત્નશીલ રહે છે, અર્થાત્ વિષયોમાંથી ઇન્દ્રિયોને પાછી ખેંચી લેવારૂપ પ્રત્યાહાર કરે છે.

વળી યોગસાધનાથી પ્રાપ્ત થતા બીજા અલોલુપતાદિ ચિહ્ન પણ જે અન્ય યોગા-ચાર્યોએ કહ્યા છે, તે પણ આ પાંચમી દષ્ટિથી માંડીને પ્રગટે છે (જુઓ પૃ ૦ ૫૦૬).

સ્થિરાદષ્ટિનું કોષ્ટક ૧૧

દર્શન	યોગાંગ	દોષયાગ	ગુણપ્રાપ્તિ	ગુણસ્થાન
રત્નપ્રભાસમ- નિત્ય	પ્રત્યાહાર	જ્ઞાતિયાગ	સૂક્ષ્મબોધ — અલોલુપતાદિ	૪-૫-૬

—: કળશ કાવ્ય :—

ચોપાઈ

દર્શન રત્નપ્રભા સમ નિત્ય, પ્રત્યાહારે ઇન્દ્રિય છૂટ;
કૃત્ય કરે સહુ જ્ઞાતિ રહિત, યોગી સૂક્ષ્મ સુબોધ સહિત. ૧૧૨

અધિભેદ તણે સુપ્રભાવ, વેદસંવેદ પદે સ્થિર ભાવ;
વીતી મોહ અંધારી રાત, ભેદજ્ઞાનનું ધ્યુ પ્રભાવ. ૧૧૩

ક્ષીર-નીર જ્યમ જાણી ભેદ, સ્વપર વસ્તુનો કરી વિભેદ;
યોગી હંસ શુદ્ધ માનસ રમે, પરપરિણુતિ આત્માની વમે. ૧૧૪

માલ ધૂલિગૃહકોડા સમી, ભવચેષ્ટા લાગે વસમી;
મુગજલ ને સ્વપ્નાદિ સમાન, દેખે જાયો માઠા સુખજ. ૧૧૫

અબાહ્ય કેવલ જ્યોતિ એક, નિરાબાધ નિરામય છેક;	
તેજ પરમ અહિં તત્ત્વ પ્રમાણ, આક્રી બધો ઉપસ્તવ બાણ.	૧૧૬
એમ વિવેકી ધીર મહાંત, પ્રત્યાહાર સદાય કરાંત;	
વિષયોમાંથી ઈંદ્રિય હરે, આસક્તિ ભોગે ના ધરે.	૧૧૭
જેહ હરાયા ઠોરો જેમ, વિષયોમાં ધરતી બહુ પ્રેમ;	
હઠથી હઠાવી ઈંદ્રિય તેહ, સ્વરૂપમાં જોડે ગુણગેહ.	૧૧૮
પાપ તણો મિત્ર જ છે ભોગ, યોગ પ્રત્યે રોગ જ છે ભોગ;	
ભોગ ભુજાંગ તણો છે ભોગ, ઈચ્છે કયમ યોગી તે ભોગ ?	૧૧૯
ધર્મથી પણ સાંપડતો ભોગ, તેનો પણ ગમે નહિં યોગ;	
ઉપજ્યો શીતલ ચંદન થકો, તે અગ્નિય વન બાળે નકો.	૧૨૦
ભોગથી ઈચ્છા તણો વિરામ, કદી ન થાયે-વધે જ કામ;	
એક આંધેરો ઉતારો ભાર, બીજે લાદવો તે અવધારા	૧૨૧
એમ ચિંતે યોગી નિષ્કામ, આત્મારામી તે ગુણધામ;	
વિષયવિષને દૂરથી ત્યજે, આત્મસ્વરૂપ અમૃતને ભજે.	૧૨૨
અષ્ટ મહાસિદ્ધિ નવ નિધિ, યોગીને હોયે સંનિધિ;	
વિભૂતિ સૌ દાસી થઈ ફરે, આવી સ્વયં યોગીને વરે.	૧૨૩
તે સામી નવ દૃષ્ટિ કરે, યોગી સમ્યગ્દષ્ટિ બરે!	
અનંત જ્યાં આત્માની ઋદ્ધિ, ત્યાં કૃણુ માત્રજ લગ્નિ સિદ્ધિ ?	૧૨૪
બેસી સ્વરૂપના ધરમાંહિ, યોગી સાક્ષી ભાવે આંહિ;	
પુદ્ગલબલ તમાસો બુવે, લીલા લહેર મફત અનુભવે.	૧૨૫
ધર્મતણી બાધા પરિહરે, તરવથી ધર્મે યતન જ કરે;	
આત્મધર્મમાં સ્થિરતા ધરે, ભગવાન મનનંદન પદ વરે.	૧૨૬

॥ इति महर्षिभद्राचार्यविरचिते किरत्चंद्रसूनुमनःसुखनंदनेन भगवानदासेन सुमनो-
नंदनीबृहट्टीकाख्यविवेचनेन सम्पञ्चं विवेचिते श्रीयोगदष्टिसमुच्चयशास्त्रे पञ्चमी स्थिरादष्टिः ॥

૬

કાંતા દૃષ્ટિ

અને તથાપ્રકારે છઠ્ઠી દૃષ્ટિ કહી દેખાડવા માટે કહે છે:—

કાન્તાયામેતદન્યેષાં પ્રીતયે ધારણા પરા ।
અતોઽત્ર નાન્યમુન્નિત્યં મીમાંસાઽસ્તિ હિતોદયા ॥ ૧૬૨ ॥

કાંતા દૃષ્ટિ છઠ્ઠીમાં, જેહ કહ્યું હમણાં જ;
તેહ ખહુથે હોય છે, અન્ય પ્રીતિને કાજ.
હોય પરા અહિં ધારણા, એથી અન્યમુદ નાથ;
મીમાંસા વળી સર્વદા, હિતોદયયુત હોય. ૧૬૨

અર્થ:—કાંતા દૃષ્ટિમાં આ નિત્ય દર્શનાદિ અન્યને પ્રીતિ કારણ થાય છે, તથા પરા ધારણા હોય છે; એથી અત્રે અન્યમુદ હોતી નથી ને નિત્ય હિતોદયી મીમાંસા હોય છે.

વિવેચન

“ છઠ્ઠી દિઠ્ઠી રે કહેવે કાંતા કહું, તિહાં તારામ પ્રકાથ;
તત્ત્વમીમાંસા રે દહ હોય ધારણા, નહિ અન્ય શ્રુત વાસ....
ધન ધન શાસન શ્રી જિનવરતણું ! ”—શ્રી ચૈ. દ. સજ્જાય ૬-૫

વૃત્તિ:—કાન્તાયામ્—કાન્તા દૃષ્ટિમાં, પત્તદ્-આ, અનંતર-હમણાં જ કહેલું નિત્યદર્શનાદિ, અન્યેષાં પ્રીતયે-મીમંસાની પ્રીતિ અથે થાય છે, નહિ કે દ્વેષ અથે. તથા ધારણા પરા-પરા-પ્રધાન ધારણા હોય છે. ‘ચિત્તનો દેશખંધ’ એ ધારણાનું લક્ષણ છે. કહ્યું છે કે-‘દેશવન્ધસ્તિત્તસ્ય ધારણા’ (પા. ૩. ૧). અતો-આ ધારણાયકી, અત્ર-આ દૃષ્ટિમાં, નાન્યમુદ્-અન્યમુદ નથી હોતી, અન્યત્ત્વ હવે નથી હોતો, ત્યારે તે તે પ્રતિકાસના અયોગને લીધે. તથા-નિત્ય-નિત્ય, સર્વકાળ, મીમાંસાઽસ્તિ-સદ્વિચારાત્મિકા મીમાંસા હોય છે, એટલે જ કહ્યું-હિતોદયા-હિતોદયયામી, સમ્યગ્-માનના રૂપપણાએ કરીને.

૬૫

આ છઠ્ઠી કાંતા દષ્ટિમાં (૧) આ જે હમણાં જ કહ્યું તે નિત્ય દર્શનાદિ બધું જ હોય છે, અને તે બીજાઓને પ્રીતિ ઉપભવે છે—નહિં કે દ્રેષ. (૨) પરમ ધારણા હોય છે. ધારણા એટલે ચિત્તનો દેશબંધ. (૩) અને આ ધારણાને લીધે અત્રે અન્યમુદ્ધ હોતી નથી, અર્થાત્ અન્યત્ર હર્ષ હોતો નથી, કારણકે ત્યારે તે તે પ્રતિભાસનો અયોગ હોય છે. (૪) તથા નિત્ય—સર્વકાળ સદ્વિચારાત્મક **મીમાંસા**—તત્ત્વવિચારણા હોય છે, કે જે સમ્યગ્જ્ઞાનના ફળપણાએ કરીને હિતોદયવંતી હોય છે.

આ દષ્ટિને ‘કાંતા’ નામ આપ્યું છે, તે યથાર્થ છે. કારણકે આ દષ્ટિમાં કાંતા એટલે પતિવ્રતા સ્ત્રી જેવો પરમાર્થભાવ હોય છે. જેમ પતિવ્રતા સ્ત્રી ઘરના બીજાં બધાં કામ કરતાં પણ પતિનું જ ચિંતન કરે છે, તેમ આ દષ્ટિવાળો સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષ બલે બીજાં સંસાર સંબંધી કામ કરતો હોય, તોપણ તેનું ચિત્ત સદાય શ્રુતધર્મમાં જ લીન રહે છે. અથવા કાંતા એટલે પ્રિયા—ગ્હાલી લાગે તે. આ દષ્ટિમાં સ્થિતિ કરતો પુરુષ કાંત—કમનીય—પરમ રમ્ય ભાસે છે, એટલે અન્ય જીવોને બહુ પ્રિય—ગ્હાલી લાગે એવો જનપ્રિય હોય છે, એટલે આ દષ્ટિને પણ ‘કાંતા’ નામ ઘટે છે. અથવા આ દષ્ટિ યોગિજનોને બહુ પ્રિય છે, એટલે પણ તે કાંતા છે. આમ ખરેખર ‘કાંતા’ એવી આ છઠ્ઠી દષ્ટિમાં પાંચમી દષ્ટિનો જે નિત્ય દર્શનાદિ ગુણગણ્ય કહ્યો, તે તો હોય જ છે, પણ તે વિશેષ નિર્મળપણે. એટલે નિત્ય દર્શન, સૂક્ષ્મ બોધ, પ્રત્યાહાર, પ્રાંતિત્યાગ આદિ અત્રે અવશ્ય અનુવર્તે છે જ, અને તેની ઓર બળવત્તરતા વર્તે છે.

અત્રે જે દર્શન થાય છે તે સ્થિર દષ્ટિની પેઠે નિત્ય—અપ્રતિપાતી હોય છે, પણ વધારે નિર્મલ અને બળવાન હોય છે. તેને તારાની ઉપમા ઘટે છે, કારણ કે તારાનો પ્રકાશ રત્નની જેમ સ્થિર હોય છે, પણ તેના કરતાં વધારે બળવાન ‘તિહાં તારાભ તેજસ્વી હોય છે. તારાનો પ્રકાશ આકાશમાં નિત્ય ચમકે છે, સદા પ્રકાશ’ સ્થિર હોય છે, તેમ આ દષ્ટિવાળા સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષનો સમ્યગ્ દર્શન-મય બોધ—પ્રકાશ ચિદાકાશમાં નિત્ય જગદ્ગે છે, સદા સ્થિર પ્રકૃતિથી સ્થિત જ વર્તે છે. અત્રે દર્શન અર્થાત્ આત્માનુભવજન્ય સત્ શ્રદ્ધાવંત બોધ એટલો બધો સ્પષ્ટ હોય છે કે તે તારાની પેઠે ચિદાકાશને નિરંતર ઉદ્યોતમય કરી મૂકે છે. વળી તારા જેમ આકાશમાં નિરાલંબન છતાં નિત્ય પ્રકાશી રહે છે, તેમ આ દષ્ટિનો બોધ પણ નિરાલંબન છતાં સદા ચિદાકાશને પ્રકાશમાન કરે છે. અને જ્ઞાનીનું આ નિરાલંબન-પણું પણ પ્રથમ તો પરમ જ્ઞાની એવા પ્રભુનું—પરમાત્માનું અવલંબન લેવાથી પ્રગટે છે, કારણ કે આ દુસ્તર ભવસમુદ્ર પણ તે શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપ પ્રભુના પ્રબલ અવલંબનથી ગોપદ સમાન બની જાય છે, અને તે પ્રભુના જ અવલંબનબલથી આત્મા નિરાલંબન-પણું પામી નિજ ગુણરૂપ શુદ્ધ નંદનવનમાં રમે છે.

એટલે જ આવા આ સમ્યગ્દર્શની પુરુષનો બોધ અત્યંત સૂક્ષ્મ હોય છે. દ્રવ્યાનુ-

યોગ ને તેના સર્મરૂપ રહસ્યને સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષ તત્ત્વથી સમ્યક્પણે જાણે છે. તેની શ્રુત-અનુભવની દશા પ્રતિસમય વધતી જાય છે ને તેને શુદ્ધ સહજાતમ-સૂક્ષ્મ બોધ સ્વરૂપનો અવભાસ થાય છે. સ્વ-પર ભાવના પરમ વિવેક કરવારૂપ સૂક્ષ્મ બોધ અત્રે અધિક ગળવત્તર હોય છે, અત્યંત સ્થિર હોય છે. હું દેહાદિથી ભિન્ન એવો શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપી આત્મા છું, એવું પ્રગટ ભેદ જ્ઞાન અત્ર અત્યંત દૃઢ ભાવનાવાળું હોય છે. એટલે તે સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષ ભાવે છે કે-‘ચૈતન્યશ્ચ શક્તિમાં જેનો સર્વસ્વ સાર વ્યાપ છે એવો આ આત્મા આટલો જ છે, એનાથી અતિરિક્ત (જ્યુદા) આ સર્વેય ભાવો પોદ્ગલિક છે. આ અનાદિ અવિવેકરૂપ મહાનાટ્યમાં વર્ણાદિ-માન પુદ્ગલ જ નાચે છે-અન્ય નહિ; અને આ જીવ તો રાગાદિ પુદ્ગલ-વિકારથી વિરુદ્ધ એવી શુદ્ધ ચૈતન્ય ધાતુમય મૂર્તિરૂપ છે’.-એની દૃઢ આત્મભાવનાને લીધે ‘ચૈતન્યથી રિક્ત-ખાલી એવું અધુન્ય એકદમ છોડી દઈ, અત્યંત સ્ફુટ એવા ચિત્શક્તિમાત્ર આત્માને અવગાહીને તેઓ વિશ્વની ઉપર તરતા રહી, આ અતંત એવા સાક્ષાત્ પરમાત્મસ્વરૂપ આત્માને આત્મામાં અનુભવે છે.’-આવો સૂક્ષ્મ બોધ હોવાથી સમ્યગ્દષ્ટિને ક્યારનીયે મિથ્યાત્વજન્ય પ્રાંતિ ટળી છે અને પરમ શાંતિ મળી છે, કારણ કે અનાત્મ એવી પર વસ્તુમાં આત્મબુદ્ધિ એ જ મુખ્ય પ્રાંતિ છે, એ જ મિથ્યાત્વ અથવા અવિદ્યા છે; આત્મામાં જ આત્મબુદ્ધિ એ જ સમ્યક્ત્વ અથવા વિદ્યા છે, એ જ વિશ્રાંતિ છે, એ જ આરામ છે, એ જ વિરામ છે, એ જ વિરતિ છે, અને એ જ શાંતિ છે. પર વસ્તુમાં આત્મપ્રાંતિ એ જ જીવનો મોટામાં મોટો રોગ છે, અને તે આત્મપ્રાંતિથી જ ચિત્પ્રાંતિ અને ભવપ્રાંતિરૂપ અતંત દુઃખ ઉપજે છે. સમ્યગ્દષ્ટિ જ્ઞાની પુરુષને તો આ આત્મપ્રાંતિ-રૂપ મહારોગ સર્વથા દૂર થયો છે, એટલે તેઓ સ્વસ્વરૂપમાં વિશ્રાંત થઈ, સ્વરૂપેકનિષ્ઠ બની પરમ આત્મશાંતિ અનુભવે છે.

આમ પરભાવમાં આત્મબુદ્ધિરૂપ મૂલગત પ્રાંતિ ટળી હોવાથી, અને આત્મામાં જ આત્મબુદ્ધિરૂપ સ્વરૂપવિશ્રાંતિમય પરમ શાંતિ મળી હોવાથી, આ જ્ઞાની સમ્યગ્દષ્ટિ સત્પુરુષ પરભાવમાંથી આત્માને પાછો ખેંચી લે છે-પ્રત્યાહુત કરે છે. એટલે તે પ્રત્યાહાર પરપરિણુતિમાં રમતા નથી, પરવસ્તુમાં આત્માને મુંઝવવા દેતા નથી-મોહમૂર્છિત થવા દેતા નથી, પણ તિજ આત્મપરિણુતિમાં જ રમે છે.

*“વિચ્છલ્કિવ્યાપ્તસર્વસ્વસારો જીવ જ્યાનયમ્ । અતોડતિરિક્તાઃ સર્વેડપિ ભાવાઃ પૌદ્ગલિકા અમી ॥

“ અસ્મિન્નનાદીનિ મહત્યવિવેકનાટ્યે, વર્ણાદિમાન્નટતિ પુદ્ગલ ઇવ નાન્યઃ ।

રાગાદિપુદ્ગલવિકારવિરુદ્ધશુદ્ધ-ચૈતન્યધાતુમયમૂર્તિરયં તુ જીવઃ ॥

સકલમપિ વિદ્યાયાહ્વાય વિચ્છલ્કિરિક્તમ્, સ્ફુટતરમવગાહ્ય સ્વં ચ વિચ્છલ્કિમાત્રમ્ ।

ઇમમુપરિ તરન્તં ચાક વિશ્વસ્ય સાશ્નાત્, કલયતુ પરમાત્માત્માનમાત્મન્યનન્તમ્ ॥ ”

—શ્રી સમ્યસાર કલશ.

તેઓ પૌદ્ગલિક વિષયલોગથી નિરંતર દૂર દૂર ભાગે છે, અને કાચબાની જેમ વિષયોમાંથી ઈદ્રિયોનો પ્રત્યાહાર કરે છે—પાછી ખેંચી લે છે. એટલે એમની આશ્રવભાવની ચાલ સહેજે-અનાયાસે છૂટી જાય છે, અને ઉચ્ચ સંવર દશા પ્રગટે છે. જેથી તેઓનો આત્મા પોતેજ સાક્ષાત્ સંવરરૂપ થાય છે, સ્વરૂપગુપ્ત બને છે.—આમ નિત્યદર્શન-પ્રત્યાહાર આદિ પાંચમી દષ્ટિના શુભગણનો આત્મલાભ અત્ર છઠ્ઠી દષ્ટિમાં વિશેષ પ્રગળપણે—નિર્મળપણે અનુવર્તે છે જ. આવા પરમ ઉદાર શુભસંપન્ન સમ્યગ્ દષ્ટિ સત્પુરુષને દેખીને અન્ય જીવોને પણ તેમના પ્રત્યે સ્વાભાવિક પ્રેમ સ્ફુરે એવી તેમની જનપ્રિયતા હોય છે. આ મહત્તોના સ્વરૂપાચરણરૂપ ચારિત્રનો કોઈ એવો મુંગો મહાપ્રભાવ સ્વયં સ્ફુરે છે, કે તેમને જોતાંજ ખીજા જીવોને તેમના પ્રત્યે કુદરતી પ્રેમ-મહુમાન ઉપજે છે.

યોગનું છઠું અંગ—ધારણા.

“ જિનરાજની સેવના કરવી, ધ્યેય ધ્યાન ધારણા ધરવી. ”—શ્રી હરવ્યંદજી.

આ દષ્ટિમાં ધારણા નામનું છઠું યોગ અંગ પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે પ્રત્યાહાર નામનું પાંચમું અંગ સાંપડ્યા પછી સ્વાભાવિક ક્રમે ધારણા થાય છે. ધારણા એટલે ચિત્તનો દેશબંધ, ચિત્તને અમુક મર્યાદિત દેશમાં-ક્ષેત્રમાં બાંધી રાખવું-વિભાવ નિવૃત્તિ ધારી રાખવું તે ધારણા, એમ તેની વ્યાખ્યા છે. મનોમર્કટ ચારે કોર સ્વભાવ પ્રવૃત્તિ જમણ કરવાનો અતિ ચંચલ સ્વભાવ ધરાવે છે, તેને નાસાચ આદિમાં સ્થિર કરવું, અથવા શ્રુતસ્કંધના નિરંતર આરોહણ-અવરોહણમાં રોકી રાખવું, પ્રભુમક્ષિરૂપ ખીલામાં પ્રેમની સાંકળથી બાંધી રાખવું, અથવા શુદ્ધ આત્મ-ચિંતનના વ્યાપારમાં ધારી રાખવું તે ધારણા છે. (જુઓ પૃ. ૨૧૨-૨૧૩) આત્માને પરભાવમાંથી પ્રત્યાહૃત કરવો—પાછો ખેંચવો તે પ્રત્યાહારનું કામ છે, ને તેને આત્મ-ભાવમાં ધારી રાખવો તે ધારણાનું કામ છે. આમ ચિત્તને વિષયોમાંથી વ્યાવૃત્ત કરી આત્મભાવમાંજ પ્રવૃત્ત કરવું, આત્મસ્વરૂપ ધર્મમાંજ ધારી રાખવું એવી શુદ્ધ ધારણા સમ્યગ્ દષ્ટિ યોગી પુરુષ ધરે છે, કે જે અંતે તત્વાનંદમય પૂર્ણ સમાધિમાં લયને પામે છે. આવી ઉત્તમ આત્મધારણાવાળા સમ્યગ્ દષ્ટિ જ્ઞાની પુરુષ ‘ પરપરિણુતિ* ઓડી દર્મ, લેહ-વાદોનું ખંડન કરી, ઉદિત અખંડ એવા પ્રચંડ જ્ઞાનમય સ્વભાવમાં સ્થિતિ કરે છે, તો પછી તેને બીજા કર્તા-કર્મ પ્રવૃત્તિનો અવકાશ ક્યાંથી હોય ? અથવા પૌદ્ગલિક કર્મબંધ ક્યાંથી હોય ? ’ આવી અદ્ભુત આત્મસ્વભાવ ધર્મમય ધારણાવાળા લેહજ્ઞાની સમ્યગ્ દષ્ટિ

* “ પરપરિણતિમુજ્જન્તુ સંહયદ્મેદવાદા-નિદમુદિતમક્ષણં જ્ઞાનમુષ્ણ્ણમુષ્ણે : ।

નનુ કથમવકાશઃ કર્તૃકર્મપ્રવૃત્તેરિહ ભવતિ કથં વા પૌદ્ગલઃ કર્મવન્ધઃ ॥ ”

(ઇત્યાદિ વિશેષ માટે જુઓ)—શ્રી સમયસારકલરા.

પુરુષ આત્મપ્રવૃત્તિમાં અતિ જાગરૂક-જાગતા હોય છે, અને પરપ્રવૃત્તિમાં ઠંડેરા, આંધળા ને મૂંગા હોય છે ।

‘આત્મપ્રવૃત્તાવતિ જાગરૂકઃ, પરપ્રવૃત્તૌ બધિરાન્ધમૂકઃ ।’—અધ્યાત્મોપનિષદ્.

અનન્યમુદ્ધ દોષનો નાશ.

“ ધર્મ જિનેસર ગાઉ રંગશું, ભંગ મ પડશે હો પ્રીત....જિનેસર ।

બીજો મન મંદિર આણું નહિં, એ અમ કુલવટ રીત....જિં ”—શ્રી આનંદધનજી.

અને અત્રે આવી સ્વસ્વરૂપમાં દૃઢ અવધારણરૂપ ધારણા હોય છે, એટલા માટે જ આ દષ્ટિમાં સ્થિતિ કરતા દૃઢ યોગીને અનન્યમુદ્ધ હોતી નથી, અન્ય સ્થળે હર્ષ ઉપજતો નથી, એક આત્મા શિવાય બીજે કયાંય આનંદ થતો નથી. કારણ ‘બીજો મન- કે પરમ આનંદના નિધાન સચ્ચિદાનંદરૂપી ભગવાન આનંદધન મંદિર આણું આત્માના પરમ અમૃત સુખનો રસાસ્વાદ જેણે ચાખ્યો હોય, તેને નહિં’ તેનાથી અન્ય એવા ‘બાકસ બુકસ’ જેવા તુચ્છ વિષયસુખમાં કેમ રસ પડે ? આત્મા અને આત્મધર્મ શિવાય તેને બીજું કંઈ પણ કેમ ગમે ? આવા આત્મારાત્રી સમ્યગ્દષ્ટિ જ્ઞાની પુરુષને કેવળ આત્મનિમગ્નતામાં જ આનંદ ઉપજે છે. એક ક્ષણ પણ એ સુખનો વિરહ તે ખમી શકતા નથી. અને અનિચ્છતાં છતાં કદાપિ કર્મજન્ય બાહ્ય ઉપાધિ પ્રસંગથી તે અમૃતસુખસિંધુના અખંડ અનુભવનમાં વિદ્ધ આવે, તો તેથી તેનો આત્મા અત્યંત સંવેદનવાળો પ્રશસ્ત એક અનુભવે છે.—એવી ઉત્કૃષ્ટ આત્માકારતા જ્ઞાની પુરુષની વર્તે છે.

“ મનમોહન તુમ સનમુખ નિરખત, આંખ ન તૃપતી અમચી;

મોહ તિમિર રવિ હર્ષ અંદ છવિ, મૂરત એ ઉપશમચી....

હું તો વારિ પ્રભુ ! તુમ મુખની. ”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

કારણ કે જ્ઞાની સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષ પરમ આત્મતત્ત્વના એવા પરમ ભક્ત હોય છે, તેના પ્રત્યે એમને એવી અનન્ય પ્રીતિ પ્રગટી હોય છે, એવો પરમ પ્રેમપ્રવાહ પ્રવહતો હોય છે, કે એ શિવાય બીજે કયાંય એમનું ચિત્ત રચમાત્ર પણ રતિ ‘મને ન ગમે હો પામતું નથી શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપ પ્રભુ પ્રત્યે તેમને એવી અર્પણ બીજાનો સંગ’ પ્રીતથી બંધાણી છે, કે તેને બીજાનો સંગ ગમતો નથી. માલતી કુલે જે મોહો હોય તે ભમરો બાવળની ડાળ પર કેમ બેસે ? પવિત્ર પ્રવાહી ને શીતલ સુગંધી ગંગાજલમાં જે હંસ ઝીંક્યો હોય, તે અશુચિ બંધિયાર ને દુઃખદ દુર્ગંધી બાબોચિઆના પાણીમાં કેમ રમે ? અત્યંત ઉત્કંઠાથી જે ‘પીડ પીડ’ જપી

જલધરના જલની પ્રતીક્ષા કરતો હોય, તે ચાતક બીજા જલ સામું પણ કેમ જુએ ? શીતલ છાયાપ્રદ ને ફલભારથી નમ્ર એવા આમ્રની પંજરી મંજરી પામી જે મધુર ટહુકા કરતી હોય, તે કોકિલને ફલફૂલ સંહિત ઉછા ને ઉચા તાડ જેવા ગાડ કેમ ગમે ? કમલિની દિનકરના કર વિના બીજાનો કર કેમ ગ્રહે ? કુમુદિની ચંદ્ર શિવાય બીજાની પ્રીતિ કેમ કરે ? ગોરી ગિરીશ વિના ને લક્ષ્મી ગિરિધર વિના પોતાના ચિત્તમાં અન્યને કેમ ચાહે ? તેમ જ્ઞાની પુરુષનું ચિત્ત પણ એક પરમાત્મ તત્ત્વ શિવાય અન્યત્ર પ્રીતિ કેમ ધરે ? (જુઓ પૃ. ૩૮૧-૩૮૨) આમ આ પરમ આત્મતત્ત્વના અનન્ય પ્રેમને લીધે જ્ઞાની પુરુષને તેમાં એટલું બધું તન્મયપણું-એકાગ્રપણું થઈ જાય છે, કે તેથી તેની દષ્ટિમાં અન્ય વિષયનો પ્રતિભાસ પણ થતો નથી ! સમ્યગ્દષ્ટિ સત્પુરુષોનું ચિત્ત સ્વરૂપ-સ્વદેશમાં એટલું બધું રોકાયેલું રહે છે કે તે આડે બીજે ક્યાંય શું બની રહ્યું છે, તેનું પણ તે પરમ સંત અવધૂતોને જ્ઞાન રહેતું નથી !-આવા પરમ અદ્ભુત અનન્યમુદ્ધ ભાવનું જીવનું જાગવું જવતંત ઉદાહરણ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીના સ્વાનુભવજન્ય સહજ વચનોદ્વારામાં સ્થળે સ્થળે સુર વિવેકીને પ્રત્યક્ષ થાય છે. જેમકે—

“ રાત્રી અને દિવસ એક પરમાર્થ વિષયનું જ મનન રહે છે, આહાર પણ એ જ છે, નિદ્રા પણ એ જ છે, શયન પણ એ જ છે, સ્વપ્ન પણ એ જ છે, બધ પણ એ જ છે, ઘોગ પણ એ જ છે, પરિશ્રદ્ધ પણ એ જ છે, ચલન પણ એ જ છે, આસન પણ એ જ છે. અધિક શું કહેવું ? હાડ માંસ અને તેની મિંજને એક જ એ જ રંગનું રંગન છે. એક રોમ પણ એનો જ જાણે વિચાર કરે છે, અને તેને લીધે નથી કંઈ જોવું ગમતું, નથી કંઈ સુંઘવું ગમતું, નથી કંઈ સાંભળવું ગમતું, નથી કંઈ ચાળવું ગમતું, કે નથી કંઈ સ્પર્શવું ગમતું, નથી ખોલવું ગમતું કે નથી મૌન રહેવું ગમતું, નથી ખેસવું ગમતું કે નથી ઉઠવું ગમતું, નથી સુવું ગમતું કે નથી જાગવું ગમતું, નથી ખાવું ગમતું કે નથી ભૂખ્યું ગમતું, નથી અસંગ ગમતો કે નથી સંગ ગમતો, નથી લક્ષ્મી ગમતી કે નથી અલક્ષ્મી ગમતી; એમ છે. ઇત્યાદિ ” (જુઓ) શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૧૨૦.

ખરેખરા જ્ઞાની સમ્યગ્દષ્ટિ સત્પુરુષનો અનન્યમુદ્ધભાવ આવી પરાકાષ્ટને પ્રાપ્ત થયેલો વર્તે છે, તેનું આ દિગ્દર્શન માત્ર છે. આમ આ છઠ્ઠી દષ્ટિમાં અનન્યમુદ્ધ નામનો છઠ્ઠો ચિત્તદોષ નષ્ટ થાય છે. આત્મતત્ત્વ કરતાં અન્ય સ્થળે આનંદ-મોહ પામવો તે અનન્યમુદ્ધ. અથવા આમ માંડેલી યોગક્રિયા અવગણીને બીજે ઠામે હર્ષ ધરવો, તે પરમાર્થ-રૂપ ઈષ્ટ કાર્યમાં અંગારાના વરસાદ જેવો છે. (જુઓ પૃ. ૮૬)

મીમાંસા-

તથા આ છઠ્ઠી દષ્ટિમાં મીમાંસા નામનો છઠ્ઠો ગુણ પ્રગટે છે. પાંચમી દષ્ટિમાં સૂક્ષ્મબોધ નામનો ગુણ પ્રગટ્યા પછી સ્વાભાવિક રૂમે મીમાંસા ગુણ ઉપજવો જોઈએ.

કારણ કે જેને સૂક્ષ્મબોધ ઉપજે છે, તે પછી તે બોધનું મીમાંસન કરે છે, તલસ્પર્શી સદ્વિચારણા કરે છે, અહોનિશ બિહાયોહ કરે છે, નિત્ય મનન-નિદિધ્યાસન કરે છે, નિરંતર તત્ત્વચિંતન કરે છે. જેમ કોઈ ધોરાક ખાય તે ધરાગર રસપૂર્વક આવે તો હોજરીમાં પાચક રસની ધરાગર ઉત્પત્તિ થાય, ને તેની પાચનક્રિયા ઉત્તમ થાય, અને પછી તે રસ હોહીમાં એકરસ થઈ સર્વ અંગને માંસક કરે, પુષ્ટ-ભરાવદાર બનાવે; તેમ સમ્યગ્-બોધરૂપ આહાર પણ રસપૂર્વક ધરાગર આવવામાં આવે, અર્થાત્ પુનઃ પુનઃ મનન કરવામાં આવે તો ઉત્તમ ભાવરૂપ રસની નિષ્પત્તિ થાય, ને શુદ્ધ આત્મપરિશુદ્ધિરૂપ ઉત્તમ પાચનક્રિયા થાય, અને પછી તે પરિશુદ્ધ રસ આત્માના અંગેઅંગમાં-પ્રદેશેપ્રદેશમાં વ્યાપ્ત થઈ તેને શુદ્ધ આત્મધર્મની પુષ્ટિથી માંસક કરે, પુષ્ટ-ભરાવદાર બનાવે. આ દૃષ્ટાંતથી મીમાંસાનો પરમાર્થ સમજાય છે.

એટલે જ્ઞાની સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષ દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાય, તેના ભંગ, નય, પ્રમાણ, સત્ સ્વરૂપ, ઉત્પાદ-વ્યય-ક્રોધરૂપ ત્રિપદી, સપ્તભંગી, આત્મા, કર્મ, યોગ આદિ દ્રવ્યાનુ-યોગાંતર્ગત સૂક્ષ્મ વિષયોની તલસ્પર્શિની અવગાહના કરે છે; સ્વદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવથી આત્માનું અસ્તિપણું છે, પરદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવથી આત્માનું નાસ્તિપણું છે, એવું જોડું ગંભીર તત્ત્વચિંતન કરે છે. આ દ્રવ્યાનુયોગના પરમ રહસ્યભૂત-કળશરૂપ પરમ આત્મતત્ત્વનું-ભગવાન સમયસારનું અર્થાત્ શુદ્ધ આત્માના સહજ સ્વરૂપનું પરિશીલન કરી, તેને આત્મસ્વભાવભૂત કરી મૂકે છે.

“ ગુણ પર્યાય અનંતતા રે, વળી ચ સ્વભાવ અગાહો રે;

નય ગમ ભંગ નિક્ષેપના રે, હયોપાદેય પ્રવાહો રે....કુથુ જિનેસક !

નિજ ભાવે સીય અસ્તિતા રે, પર નાસ્તિત્વ સ્વભાવ;

અસ્તિપણે તે નાસ્તિતા રે, સીય તે ઉભય સ્વભાવો રે....કુથુ ”—શ્રી દેવચંદ્રભ.

અને આવી સૂક્ષ્મ મીમાંસા-તત્ત્વવિચારણા હિંતાદયવાળી હોય છે, આથી હિંતાદય-સર્વ પ્રકારના આત્મકલ્યાણની સંપ્રાપ્તિ થાય છે. ઉદય એટલે ચઢતી કળા. જેમ સૂર્યનો ઉદય થઈ તે ઉત્તરોત્તર વધતી તેજસ્વિતાને પામી મધ્યાહ્ને પૂર્ણપણે પ્રતપે છે, તેમ અત્રે પણ આત્મહિતરૂપ સૂર્યનો ઉદય થઈ, ઉત્તરોત્તર ચઢતી આત્મદશાને પામી, પૂર્ણ આત્મસ્વરૂપ મધ્યાહ્ને પામે છે. અથવા જેમ ણીજનો ચંદ્ર ઉત્તરોત્તર ચઢતી કળાને પામી, પૂર્ણિમાએ પૂર્ણસ્વરૂપને પામે છે, તેમ અત્રે પણ આત્મહિતરૂપ ચંદ્ર ઉત્તરોત્તર ચઢતી કળાને પામી, પૂર્ણ શુદ્ધ સહઆત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિમાં પર્યાપ્તિ પામે છે. સહસ્રકલ કમલકલિકા જેમ ઉત્તરોત્તર વિકાસને પામી, પૂર્ણપણે ખીટી બિઠે છે, તેમ અત્રે હિંતાદયરૂપ સહસ્રકલ કમલ સાનુબંધ વિકાસને પામી પૂર્ણ સ્વરૂપે ખીટી નીકળે છે. નવે નિધાન અને અષ્ટ મહાસિદ્ધિ આદિ કિંકર થઈને જ્ઞાનીપુરુષને અનુસરે છે, પણ અવધૂત નિરપેક્ષ જ્ઞાની તો તેની સામું પણ

પાછું વાળીને જોતા નથી, તેની તમા પણ કરતા નથી ! એવો પરમ અફલુત ગુણુવૈરાગ્ય જ્ઞાની પુરુષને હોય છે !

“ તે આત્મસ્વરૂપથી મહત્ એવું કંઈ નથી. એવો આ સૃષ્ટિને વિષે કોઈ પ્રભાવજોગ ઉત્પન્ન થયો નથી, છે નહીં, અને થવાનો નથી કે જે પ્રભાવજોગ પૂર્ણ આત્મસ્વરૂપને પણ પ્રાપ્ત ન હોય; તથાપિ તે પ્રભાવ જોગને વિષે વર્તવામાં આત્મસ્વરૂપને કંઈ કર્તવ્ય નથી, એમ તો છે, અને જો તેને તે પ્રભાવજોગને વિષે કંઈ કર્તવ્ય બાસે છે તો તે પુરુષ આત્મસ્વરૂપનાં અત્યંત અજ્ઞાનને વિષે વર્તે છે, એમ જાણીએ છીએ. ”

“ બાકી જેટલાં સમ્યક્ત્વનાં સ્થાનક છે, અને જ્યાંસુધી સમ્યક્ પરિણામી આત્મા છે ત્યાંસુધી તે એકે જોગને વિષે જીવને પ્રવૃત્તિ ત્રિકાળે સંભવતી નથી. ”—શ્રીમદ્ રાજવ્યંદ, પત્રક ૩૩૭, ૩૬૯.

આ જ અર્થ સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે—

अस्यां तु धर्ममाहात्म्यात्समाचारविशुद्धितः ।
प्रियो भवति भूतानां धर्मैकाग्रमनास्तथा ॥ ૧૬૩ ॥

આમાં ધર્મમાહાત્મ્યથી, હોય વિશુદ્ધાચાર;
તેથી હોય પ્રિય પ્રાણીને, ધર્મ એકમન ધાર. ૧૬૩

અર્થ:—અને આ જ દૃષ્ટિમાં ધર્મના માહાત્મ્યથી સમ્યક્ આચારની વિશુદ્ધિને લીધે, યોગી પ્રાણીઓને પ્રિય હોય છે, તથા ધર્મમાં એકાગ્ર મનવાળો હોય છે.

વિવેચન

આ કાંતા દૃષ્ટિમાં જ નિયમે કરીને ધર્મના માહાત્મ્યરૂપ કારણ થકી સમ્યક્ આચારવિશુદ્ધિ હોય છે; અને તેથી કરીનેજ અત્રે સ્થિતિ કરતો સમ્યક્દૃષ્ટિ યોગી પુરુષ પ્રાણીઓને આપોઆપ પ્રિય થઈ પડે છે, તથા તે ધર્મમાં એકાગ્ર ચિત્ત ધરાવે છે.

धर्मनो भर्मः धर्मनो अपूर्व भडिमा.

“ જિન સોહી હે આતમા, અન્ય હોઈ સો કર્મ;
કર્મ કટે સો જિન જચન, વત્તજ્ઞાનીકો મર્મ. ”—શ્રીમદ્ રાજવ્યંદજી.

વૃત્તિ:—અસ્યાં તુ—આ જ કાંતા દૃષ્ટિમાં—નિયમથી, નિયમથી, ધર્મમાહાત્મ્યાત્—ધર્મ માહાત્મ્યરૂપ કારણ થકી, સમાચારવિશુદ્ધિતઃ—સમ્યક્ આચારવિશુદ્ધિરૂપ હેતુને લીધે, શું? તો કે—પ્રિયો ભવતિ ભૂતાનામ્—ભૂતાને—પ્રાણીઓને પ્રિય હોય છે, ધર્મૈકાગ્રમનાસ્તથા—તથા ધર્મમાં એકાગ્ર મનવાળો હોય છે.

ધર્મનો મહિમા કોઈ અપૂર્વ છે. આ ધર્મનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમજવા યોગ્ય છે. અત્રે ‘ધર્મ’ એટલે સનાતન-શાશ્વત એવો આત્મધર્મ સમજવો. જિનધર્મ એ એનું પર્યાય નામ છે, કારણ કે શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયેલા શુદ્ધ આત્મા તેનું નામ જ ‘જિન’ અર્થાત્ વીતરાગ પ્રભુ છે; અને એવા તે જિનનો અર્થાત્ શુદ્ધ આત્માનો ધર્મ તે જ જિનધર્મ છે, અને તેનાથી અન્ય તે કર્મ છે. તે કર્મને જે કાટે-કાપે તે જિનવચન છે. આમ તત્ત્વજ્ઞાનીઓનો મર્મ છે. આ આત્મધર્મ આત્માનો સ્વભાવભૂત હોઈ સનાતન છે, શાશ્વત છે, ત્રિકાલાગ્રાધિત છે. આવા આત્મભાવમાં સ્થિતિ કરવી, આત્માને ધારી રાખવો તેનું નામ ‘ધર્મ’ છે; અને તે જ વાસ્તવિક એવો વસ્તુ ધર્મ છે. કારણ કે જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રાદિ આત્માના સ્વભાવભૂત ગુણ છે, અથવા તે જેમાં અંતર્ભાવ પામે છે એવો શુદ્ધ એક ટકોટરીણું જ્ઞાયક ભાવ એ જ આત્માનો સ્વભાવ છે, તેમાં વર્તવું, તેમાં સ્થિતિ કરવી, આત્માને ધારી રાખવો તે આત્મ વસ્તુનો ધર્મ છે. ‘વત્થુસહાવો ધમ્મો’ વસ્તુનો સ્વભાવ તે ધર્મ. આત્મવસ્તુનો સ્વભાવ તે આત્મધર્મ. આમ નિર્મલ જ્ઞાન દર્શનમય આત્મસ્વભાવમાં વર્તવું તે જ ધર્મ છે. પણ ધર્મના આ વાસ્તવિક સ્વરૂપનું જગતને ભાન નથી. ‘ધરમ ધરમ કરતો સહુ જગ કિરે’ આખું જગત ‘ધર્મ’ ‘ધર્મ’ કરતું ફરે છે, પણ તેને ધર્મના મર્મની ખબર નથી. નહિં તો આ ધર્મ જિનેશ્વરનું ચરણ શ્રદ્ધા પછી કોઈ કર્મ બાધે જ નહિં, -એમ મહાગીતાર્થ મહાત્મા આનંદધનજી ગાઈ ગયા છે.

લોકો પારકે ઘેર ધર્મ શોધતા ફરે છે, પણ પોતાના ઘેર જ ધર્મ છે તે જ્ઞેતા નથી. આ તો તેઓ કસ્તૂરીઆ મૃગ જેવું આચરણ કરે છે! કસ્તૂરીઆ મૃગની નાભિમાં જ કસ્તૂરીનો વાસ છે, છતાં તે મૃગને તેનો પરિમલ ક્યાંથી આવે છે કસ્તૂરી મૃગનું તેનું ભાન નથી. એટલે તે જિચારે તેની શોધમાં ખંડાર ચોતરફ દર્શાવે લખ્યા કરે છે! તેમ આ ધર્મ તો પોતાના આત્માની અંદર જ રહ્યો છે, કાંઈ ગામ ગયો નથી, છતાં અહીંથી મળશે કે તહીંથી મળશે એવી ખોટી આશાએ અજ્ઞાન લોક તેને દૂંઢવા માટે ચારકોર ઝાંવા નાંખી નકામા હેરાન થાય છે, ને નિષ્ફળ ખેદ ધરે છે. પોતાના મુગની આગળ જ જે પરમ નિધાન પ્રગટ ખુલ્લો પડ્યો છે, તેને ઉલ્લાંધી જઈને, તેઓ તેની શોધમાં ખંડાર નીકળી પડે છે!! (બુઓ પૃ. ૪૮૦).

“ પર ઘરે જ્ઞેતાં રે ધર્મ તુમે ફરો, નિજ ઘર ન લહો રે ધર્મ;

જેમ નવિ જાણે રે મૃગ કસ્તૂરીઓ, મૃગમદ પરિમલ મર્મ.

....શ્રી સીમંધર સાહેબ સાંભળો. ”—શ્રી યશોવિજયજી કૃત સ. ગા. સ્ત.

આમ આ ધર્મ તો પોતાના આત્મામાં જ રહ્યો છે, અથવા આ આત્મા પોતે જ

ધર્મ છે, એટલી સીધી સાદી વાત લોક સમજતા નથી. જેમ નિર્મલતા એ સ્ફટિક રતનનો સ્વભાવ હોઈ, તેનો ધર્મ છે, તેમ કષાયઅભાવરૂપ નિર્મલતા એ જ સ્ફટિક દ્રવ્યો: આત્માનો શુદ્ધ સ્વભાવ હોઈ આત્માનો ધર્મ છે. અર્થાત્ શુદ્ધ આત્મા નિરુપાધિપણું એ જ ધર્મ છે, આત્મશુદ્ધિ એ જ ધર્મ છે, તેથી વિપરીત તે તે ધર્મ અધર્મ છે. પણ સ્ફટિક રતનનો સ્વભાવ નિર્મલ છતાં, પાસે રાતું ફૂલ હોય તો તેમાં રાતી ઝાંઝ-છાયા પડે છે, કાણું ફૂલ હોય તો કાળી ઝાંઝ પડે છે. આમ બાહ્ય ઉપાધિને લીધે સ્ફટિકની નિર્મલતામાં ઉપરાગરૂપ આવરણ આવે છે, તેમ કર્મરૂપ બાહ્ય ઉપાધિને લીધે રાગ-દ્રેષ-મોહાદિ વિભાવ પરિણામોની ઉત્પત્તિથી આત્માની નિર્મળતા અવરાય છે. તે ઉપાધિ દૂર થાય એટલે સ્ફટિક જેમ સ્વયમેવ શુદ્ધ સહજ સ્વરૂપે પ્રકાશે છે, તેમ રાગાદિ વિભાવ ઉપાધિ દૂર થયે આત્મા સ્વયં શુદ્ધ સહજ સ્વરૂપે પ્રકાશે છે. આત્માનો નિર્મલ શુદ્ધ સ્વભાવ તો ત્રિકાલાબધિત ને સ્વયસ્થિત છે જ, આવરણ દૂર થયું કે તે બસ પ્રગટ જ છે. આમ જેટલે જેટલે અંશે આવરણ દૂર થાય, વિભાવ ઉપાધિ ટળે, નિરુપાધિપણું આવે, તેટલે તેટલે અંશે આત્મ-ધર્મની સિદ્ધિ છે. અને તેવું નિરુપાધિકપણું સમ્યગ્દષ્ટિ ગુણસ્થાનથી માંડીને મોક્ષપ્રાપ્તિ પર્યંત ઉત્તરોત્તર પ્રગટતું જાય છે.

“ જિમ નિર્મલતા રે રતન સ્ફટિક તણી, તેમજ જીવ સ્વભાવ;
 તે જિન વીરે રે ધર્મ પ્રકાશીઓ, પ્રમળ કષાય અભાવ....શ્રી સીમંધર.
 જેમ તે રાતે રે ફૂલે રાતડું, શ્યામ ફૂલથી રે શ્યામ;
 પાપ પુણ્યથી રે તેમ જગજીવને, રાગ દ્રેષ પરિણામ...શ્રી સીમંધર.
 ધર્મ ન કહીએ રે નિત્યે તેહને, જેહ વિભાવ વડ વ્યાધિ;
 પહેલે અંગે રે એણી પેરે ભાગિયું, કરમે હોયે ઉપાધિ....શ્રી સીમંધર.
 જે જે અંશે રે નિરુપાધિકપણું, તે તે જાણે રે ધર્મ;
 સમ્યગ્દષ્ટિ રે ગુણઠાણાધકી, જાવ લહે શિવશર્મ....શ્રી સીમંધર.

—શ્રી યશોવિજયજી.

જેમ જેમ પરપરિણતિ ત્યજતી જાય છે અને આત્મપરિણતિ ભજતી જાય છે, તેમ તેમ આ શુદ્ધ આત્મધર્મ ઉન્મીલન પામતો જાય છે—વિકસતો જાય છે, યાવત મોક્ષમાં શુદ્ધ ધર્મમૂર્તિસ્વરૂપ આત્મા સિદ્ધ થાય છે, સંપૂર્ણ આત્મ-વિભાવ તે કર્મ: સિદ્ધિરૂપ મોક્ષને પામે છે. તાત્પર્ય કે શુદ્ધ આત્માની સિદ્ધિ એ જ સ્વભાવ તે ધર્મ ધર્મ છે. જેમ જેમ કર્મ-ઉપાધિ ટળે છે, તેમ તેમ ધર્મ-સમાધિ પ્રગટે છે; કારણ કે વિભાવપરિણતિરૂપ ઉપાધિ તે કર્મ છે અને સ્વભાવપરિણતિરૂપ સમાધિ તે ધર્મ છે. આમ ધર્મની સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા છે. ધર્મના દ્રવ્ય

ધર્મ આદિ યોગ્ય પ્રકારે પણુ આ ઉક્ત ભાવધર્મની-આત્મધર્મની ઉત્પત્તિમાં-સિદ્ધિમાં જેટલે જેટલે અંશે કારણભૂત થાય તેટલે તેટલે અંશે જ તેની સફળતા છે; નહિં તો વસ્તુના સ્વભાવ ધર્મની સિદ્ધિ વિના નિષ્ફળતા છે. મહામુનીશ્વર શ્રી દેવચંદ્રજીએ કહ્યું છે તેમ 'ભાવ વિના સહુ આલ.'

આવે! આ આત્મનિર્મલતારૂપ સ્વભાવ-ધર્મ આ દષ્ટિમાં સ્થિતિ કરતા યોગીને અત્યંત આવિભૂત થયો હોય છે, અત્યંત પ્રગલ્ભો હોય છે; કારણકે આ દષ્ટિવાળા સમ્યક્-દષ્ટિ યોગીપુરુષ અત્યંત આત્મસ્થિતિમાં સ્થિત હોય છે, પરપરિણતિને ત્યજી આત્મસ્વરૂપને ભજે છે, એવા તે ધર્મભૂતિ મહાત્મા હોય છે.

“ ધર્મો મંગલમુક્ષિઠું, અહિંસા સંજમો તવો ।

દેવા વિ તં ણમંસંતિ, જસ્સ ધર્મો સયા મણો ॥ ”—શ્રી દશવૈકાલિક સૂત્ર.

આ ઉક્ત આત્મસ્વભાવરૂપ ધર્મનો મહિમા કોઈ અપૂર્વ છે. ચિંતામણિ, કામકુંભ, કલ્પવૃક્ષ* આદિનો મહિમા તેની પાસે તુરંજ છે. આ ધર્મ જ્યારે ખરેખરા સ્વરૂપમાં આત્મામાં પ્રગટે છે, ત્યારે સર્વ લાભિ-સિદ્ધિ, સર્વ વિભૂતિ તેની પાસે ધર્મનો અપૂર્વ દાસી ધર્મને કર જોડી ભજી રહે છે. છતાં આ આત્મનિમગ્ન અવધૂત મહિમા મહાત્મા તેની પરવાહ પણુ કરતા નથી! તેની સામું જોવાની પણુ તકલીફ લેતા નથી! ખરેખર! ધર્મમાં જેતું મન સદા લીન હોય છે, એવા મહાત્મા યોગીને દેવો પણુ નમસ્કાર કરે છે. કારણકે અહિંસા, સંયમ અને તપ એ ધર્મના પ્રકાર છે; અને તેની આ મહાત્માએ અત્યંત સિદ્ધિ કરી હોય છે. પરભાવ-વિભાવ પરિણતિથી તે આત્મસ્વરૂપની ઘાતરૂપ હિંસા થવા દેતા નથી, અને સ્વસ્વરૂપમાં નિરંતર સ્થિતિ કરે છે, તેથી તે અત્યંત અહિંસક હોય છે. આત્માને તે સ્વસ્વરૂપમાં જ સંયમી રાખે છે—દાખી રાખે છે, ઝહાર પરવસ્તુમાં જવા દેતા નથી, તેથી તે પૂરા સંયમી હોય છે. આમ પરભાવમાં નહિં જવારૂપ અહિંસનથી, અને સ્વભાવમાં સ્થિતિરૂપ સંયમનથી સમર્થ આત્મવીર્યનો સંચય થાય છે, અને તેથી આ યોગી પુરુષ સ્વસ્વરૂપના પરમ તેજથી પ્રત્યે છે, પરમ તપોધન હોય છે. આવા અહિંસક, સંયમી અને તપસ્વી સાચા સંત સંપુરુષને દેવો પણુ નમસ્કાર કરે એમાં શી નવાઈ ?

* “ ધર્મઃ શ્રીવશમંત્ર ણ પરમો ધર્મશ્ચ કલ્પદ્રુમો,

ધર્મઃ કામગવીપ્સિતપ્રદમણિર્ધર્મઃ પરં દૈવતમ્ ।

ધર્મઃ સૌખ્યપરંપરામૃતનદીસંભૂતિસત્પર્વતો,

ધર્મો ભ્રાતરુપાસ્યતાં કિમપરૈઃ શ્વૈરસત્કલ્પનૈઃ ”—શ્રી પદ્મનદિપંચવિંશતિકા.

સમ્યક્ આચારવિશુદ્ધિ-

અને આવા શુદ્ધ ધર્મની સિદ્ધિના મહિમાથી સમ્યક્ આચારવિશુદ્ધિ હોય છે, અર્થાત્ જ્ઞાનાચાર, દર્શનાચાર, ચારિત્રાચાર, તપાચાર અને વીર્યાચારની યથોક્ત વિશુદ્ધિ થાય છે. એટલે (૧) ‘જ્ઞાનચરણાર્થે’+ આ યોગી પુરુષ સ્વાધ્યાય કાલ અવલોકે છે, અનેક પ્રકારે વિનય પ્રપન્ને છે, દુર્દર ઉપધાન વિધિપૂર્વક આદરે છે, સારી પેઠે અહુમાન વિસ્તારે છે, નિહ્વેય દોષાપત્તિ અત્યંત નિવારે છે, અર્થ-વ્યંજન અને તદુભય શુદ્ધિમાં નિતાંત સાવધાન રહે છે. (૨) દર્શનચરણાર્થે પ્રશમરસનિમગ્ન, દઢ સંવેગરંગી, પરમ વૈરાગ્યસંપન્ન, અનુકંપાપરાયણ અને આસ્તિક્યવંત એવા તેઓ શંકા, કાંક્ષા, વિચ્છિદ્ધિસા અને મૂઠદષ્ટિતાને ઊઠતાં વેંત જ દાળી દેવા માટે નિત્ય બદ્ધપરિકર-લેઠ બાંધીને તૈયાર રહે છે; અને ઉપબંધણુ, સ્થિતિકરણુ, વાત્સલ્ય, તથા પ્રભાવનાને ભાવતાં વારંવાર ઉત્સાહની અભિવૃદ્ધિ કરે છે. (૩) ચારિત્રચરણાર્થે હિંસા, અસત્ય, સ્તેય, અબ્રહ્મ અને પરિબ્રહ્મથી સમસ્ત વિરતિરૂપ પંચ સહાત્મોમાં તેઓ તન્નિષ્ઠવૃત્તિવાળા હોય છે; સમ્યગ્ યોગનિબ્રહ્મરૂપ લક્ષણવાળી ગુપ્તિઓમાં અત્યંત ઉદ્યોગી હોય છે; ઈર્ષ્યા, ભાષા, એષણા, આદાનનિક્ષેપ અને ઉત્સર્ગરૂપ સંમિતિઓમાં અત્યંત પ્રયત્નશીલ રહે છે. (૪) તપ આચરણાર્થે તેઓ અનશન, અવમેહર્થ, વૃત્તિપરિસંખ્યાન, રસપરિત્યાગ અને વિવિક્ત શય્યાસનમાં પ્રતિક્ષણે ઉત્સાહ ધરાવે છે; પ્રાયશ્ચિત્ત, વિનય, વૈયાવૃત્ય, વ્યુત્સર્ગ, સ્વાધ્યાય અને ધ્યાનપરિકરથી તેઓ પોતાના અંતઃકરણને અંકુશમાં લાવે છે. (૫) વીર્યાચરણાર્થે તેઓ કર્મકાંડમાં સર્વશક્તિથી વ્યાપૃત થાય છે. ‘આમ કંઈ પણ અતિચાર દોષ ન લાગે એમ તેઓ પંચાચારનું આદર્શ પરિપાલન કરે છે. આવું તેઓનું નિરતિચાર ભાવ અનુષ્ઠાન, સત્ક્રિયાચરણુ હોય છે.

“ માર્ગાભિમુખ થયેલા સમ્યગ્દષ્ટિ જીવેને એ આચરણો પરમ કલ્યાણના ઉત્તરૂપ છે. માટે તેઓએ તે અવશ્ય આચરવાં ઘટે છે, આચરવાનો ખંતથી પ્રયાસ કરવો ઘટે છે. અભ્યાસે કરી વિશુદ્ધ આચરણુ થશે. અહો! કેવા અનુપમ આચાર! ” (આ પંચાચારનું હૃદયંગમ સ્પષ્ટ સ્વરૂપ વિસ્તારથી સમજવા માટે જુઓ)—શ્રી મનઃસુખભાઈ કીરતચંદ્રકૃત જ્ઞાનધર્મ-પંચાચાર.

જ્ઞાનને અનુસરતી-અનુકૂળ જે સત્ ક્રિયા તેનું નામ ‘અનુષ્ઠાન’ છે. એટલે આ સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષને જે આત્મજ્ઞાન ઉપજ્યું છે, તે અત્મજ્ઞાનને અનુરૂપ-છાજે એવી આત્માનુચરણરૂપ ભાવક્રિયા કરવાનો-સંચારિત્ર પાળવાનો આ યોગી સત્પુરુષ સતત પ્રયત્નપૂર્વક પરમ પુરુષાર્થ કરે છે. આ સાચા સાધુપુરુષના વંદનાદિ અનુષ્ઠાન ઉત્તમ ભાવવાળા હોય છે.

+ “ જ્ઞાનચરણાય સ્વાધ્યાયકાલમવલોકયન્તો, વહુધા વિનયં પ્રપન્નયન્તો ”—(ઇલાદિ આધારરૂપ પરમસુંદર વર્ણન માટે જુઓ)—શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજીકૃત પંચાસ્તિકાય ટીકા. ગા. ૧૭૨.

એટલે જ આ દષ્ટિવાળા પરમ ભાવિતાત્મા યોગીપુરુષનું સમસ્ત આચરણ-ચારિત્ર નિરતિચાર, શુદ્ધ ઉપયોગને અનુસરનારું, વિશિષ્ટ અપ્રમાદથી યુક્ત, વિનિયોગપ્રધાન અને ગંભીર ઉદાર આશયવાળું હોય છે. (જુઓ પૃ. ૭૨, તથા પૃ. ૨૫ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનું ' અપૂર્વ અવસર ' વાળું અપૂર્વ કાવ્ય.)

‘ તે અણુગારક ભગવંતો ઇર્થાસમિત, ભાષાસમિત, એષણાસમિત, આદાનભંડમાત્ર નિક્ષેપણા સમિત, પારિષ્ઠાપનિકા સમિત, મનસમિત, વચનસમિત, કાયસમિત, મનશુભ, વચનશુભ, કાયશુભ, શુભ, શુભેન્દ્રિય, શુભ બ્રહ્મચારી, અક્રોધ, અમાન, અમાય, અલૌભ, શાંત, પ્રશાંત, ઉપશાંત, પરિનિર્વૃત, અનાશ્રવ, અથંથ, છિન્નશ્રોત, નિરુપલેપ, કાંચપાત્ર જેવા મુક્તજલ, શંખ જેવા નિરંજન, જીવ જેવા અપ્રતિહતગતિ, ગગનતલ જેવા નિરાલંબન, વાયુ જેવા અપ્રતિગંધ, શારદજલ જેવા શુદ્ધહૃદય, પુષ્કરપત્ર જેવા નિરુપલેપ, કૂર્મ જેવા શુભેન્દ્રિય, વિહંગ જેવા વિપ્રમુક્ત, ગેંડાના શીંગડા જેવા એકબળત, ભારંડપક્ષી જેવા અપ્રમત્ત, કુંજર જેવા શૌંડીર, વૃષભ જેવા સ્થિર, સિંહ જેવા દુર્ધર્ષ, મંદર જેવા અપ્રકંપ, સાગર જેવા ગંભીર, ચંદ્ર જેવા સૌમ્યલેશ્યાવંત, સૂર્ય જેવા દિપ્તતેજ, ભત્ય સુવર્ણ જેવા ભતરૂપ, વસુંધરા જેવા સર્વસ્પર્શવિષહ, સુહૃત હૃતાશન જેવા તેજથી ભવલંત હોય છે. તે ભગવંતોને ક્યાંય પણ પ્રતિગંધ હોતો નથી. ’

અને આવી સમ્યક્ આચારવિશુદ્ધિને લીધે આવો શુદ્ધોપયોગમય નિર્ગ્થવ્ય શ્રમણ આષોઆષ જનતાને પ્રિય થઈ પડે છે. આ સ્વયંભૂ (spontaneous) પ્રીતિ સંપાદન કરવા માટે તેને કાંઈ બોલવું પડતું નથી, કે બીજો કોઈ કૃત્રિમ પ્રયાસ કરવો પડતો નથી. માત્ર આ નિર્ગ્થવ્ય મહાત્માનું સહજ સ્વભાવે સિદ્ધ એવું શુદ્ધ આત્માનુચરણરૂપ પવિત્ર ચારિત્ર જ બાજી લોકોને યોગ્યતાને યોગ્ય આપી આકર્ષે છે ! સેંકડો વાચાલોની વાણી જે બોધી નથી શકતી, તે એક જ્ઞાની મુનિનું મોન બોધે છે ! પુસ્તક પંડિતોના વાગ્બલરૂપ હજારો ઉપદેશો કે વાચસ્પતિઓના લાખો વ્યાખ્યાનો જે બોધ નથી આપી શકતા, તેનાથી અનંતગણો સમર્થ બોધ એક સાચા સત્પુરુષનું શુદ્ધ સહજભવસ્વરૂપમય નિર્મલ આત્મચારિત્ર મૂક વાણીથી આપે છે ! અને તેથી તેના પ્રત્યે લોકોનો નૈસર્ગિક પ્રેમ પ્રવાહ પ્રવહે છે.

ધર્મમાં એકાગ્ર મન-

અને આવા શુદ્ધ આચારસંપન્ન, ધર્મભૂતિ, પરમાર્થના અવતાર સમા આ સમ્યક્-દષ્ટિ યોગીપુરુષનું ચિત્ત સદાય ધર્મમાં એકાગ્ર જ હોય, એમાં પૂછવું જ શું ? ધર્મ તો

× ‘ સે જહાં ણામય ઇણગારાં મગવંતો ઇરિયાસમિયા માસાસમિયા । ’ ઇ. (જુઓ નિર્મલચર્યાના આ પરમ સુંદર હૃદયંગમ વર્ણન માટે શ્રી સૂત્રકૃતાંગ, દિ. શુ. સ્કં. સૂત્ર. ૭૦)

એના પ્રાણરૂપ જ હોય છે, જીવનરૂપ જ થઈ પડે છે, એવો અસ્થિ-મજ્જા પર્યંત અવિહત-પાકો ધર્મરંગ તેમને લાગ્યો હોય છે. આતું જવલંત ઉદાહરણ આ રહ્યું—

“ ધર્મ જ જેનાં અસ્થિ અને ધર્મ જ જેની મિંજા છે, ધર્મ જ જેનું લોહી છે, ધર્મ જ જેનું આમિષ છે, ધર્મ જ જેની ત્વચા છે, ધર્મ જ જેની ઇન્દ્રિયો છે, ધર્મ જ જેનું ચલન છે, ધર્મ જ જેનું બેસવું છે, ધર્મ જ જેનું ઉભું રહેવું છે, ધર્મ જ જેનું શયન છે, ધર્મ જ જેની જાગૃતિ છે, ધર્મ જ જેનો આહાર છે, ધર્મ જ જેનો વિહાર છે, ધર્મ જ જેનો નિહાર (?) છે, ધર્મ જ જેનો વિકલ્પ છે, ધર્મ જ જેનો સંકલ્પ છે, ધર્મ જ જેનું સર્વસ્વ છે, એવા પુરુષની પ્રાપ્તિ દુર્લભ છે. અને તે મનુષ્ય દેહે પરમાત્મા છે. એ દશાને શું આપણે નથી ઇચ્છતા ? ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પૃષ્ઠાંક ૧૧૭.

આમ આ યોગી પુરુષ ધર્મ-ધારણામાં આવો પરમ દૃઢ ધીર હોય છે, તે તેની અત્યાર સુધીની દીર્ઘ યોગસાધનાનું ફળ છે. કારણ કે આપણે પૂર્વે આગલી દષ્ટિઓમાં પ્રાપ્ત થતા આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમમાં જોયું તેમ, તેણે પ્રથમ તો મૈત્રી દીર્ઘ યોગ-આદિ ભાવનાઓવડે ચિત્તપરિકર્મથી-ચિત્તસુધારણાથી પોતાના અંતઃ-સાધનાનું ફળ કરણને વાસિત કર્યું; પછી યમ-નિયમનો સારી પેઠે અભ્યાસ કર્યો; આસનનો જય કર્યો-દેહાધ્યાસ છોડી આત્મભાવમાં આસન જમાવ્યું; પ્રાણવિક્ષેપને પરિહર્યો-આત્મભાવની સ્થિરતારૂપ ભાવ પ્રાણુયામ સાધ્યો; ઇન્દ્રિય-શ્રામને વિષયોમાંથી પાછી જેચી લેવારૂપ પ્રત્યાહાર કરી કાયાને જાણુ કરી-સીધી કરી; રાગ-દ્વેષ, સુખ-દુઃખ આદિ દ્રંદ્રોનો જય કર્યો, સંપ્રજ્ઞાત સમાધિના અભ્યાસમાં અત્યંત પ્રવેશ કર્યો; અને નાભિચક્ર-નાસાથ આદિ દેશમાં ચિત્તનો બંધ કર્યો, -વિષયાન્તર પરિહારથી અર્થાત ધીલે બધો વિષય છોડી દર્ઢ ચિત્તના સ્થિરીકરણરૂપ ધારણા કરી.-આવો ધારણામાં સુસ્થિત-સમ્યક્પણે વ્યવસ્થિત મહાયોગી શ્રીમદ્ સત્પુરુષ જગજ્જનને પ્રિય કેમ ન હોય ? તથા ધર્મમાં એકાગ્રમતા કેમ ન હોય ? x એ જ કહે છે—

શ્રુતધર્મે મનો નિત્યં કાયસ્ત્વસ્યાન્યચેષ્ટિતે ।

અતસ્ત્વાક્ષેપકજ્ઞાનાન્ન મોગા ભવહેતવઃ ॥ ૧૬૪ ॥

વૃત્તિ:—શ્રુતધર્મે-શ્રુતધર્મમાં, અગમમાં, મનો નિત્યં-મન નિલ હોય છે,-તેની ભાવનાની ઉપપત્તિને લીધે. કાયસ્તુ-કાય જ, અસ્ય-આ અધિકૃત દષ્ટિવંતની, અન્યચેષ્ટિતે-અન્ય ચેષ્ટિતમાં, સામાન્ય એવા બીજા કાર્યમાં. અતસ્તુ-આ જ કારણથી, આક્ષેપકજ્ઞાનાત્-હેતુભૂત એવા સમ્યક્ આક્ષેપક જ્ઞાનયક્ષી, મોગા:-મોગો, ઇન્દ્રિયાથ સંબધો, ભવહેતવઃ-સંસારહેતુઓ, ન-નથી હોતા.

x “ દેશબન્ધો હિ ચિત્તસ્ય ધારણા તત્ર સુસ્થિતઃ ।

પ્રિયો ભવતિ ભૂતાનાં ધર્મકાગ્રમનાસ્તથા ॥ ”

—(આધાર માટે જુઓ) શ્રી ડા. ડા. ૨૪-૯.

શ્રુતધર્મે મન તસ સદા, અન્ય કાર્ય તન યોગ;
એર્થો આક્ષેપક જ્ઞાનથી, ભવહેતુ નહિં ભોગ. ૧૬૪

અર્થ:—એનું મન નિત્યે શ્રુતધર્મમાં હોય છે, કાચ જ અન્ય કાર્યમાં હોય છે; આથી કરીને જ આક્ષેપક જ્ઞાનને લીધે એને ભોગો ભવહેતુ થતા નથી.

વિવેચન

આ પ્રસ્તુત દૃષ્ટિવાળા યોગીનું મન શ્રુતધર્મની દૃઢ ભાવનાને લીધે શ્રુતધર્મમાં-આગમમાં હોય છે, અને એની કાચા જ સામાન્ય એવા અન્ય કાર્યમાં હોય છે. આ જ કારણથી આક્ષેપક જ્ઞાનને લીધે ભોગો એને ભવહેતુ-સંસારકારણ થતા નથી.

આ દૃષ્ટિમાં સ્થિતિ કરતા સમ્યગ્દૃષ્ટિ યોગી પુરુષને આત્મધર્મની એવી દૃઢ ભાવના ઉપજી હોય છે, કે તેનું મન શ્રીમદ્ સત્પુરુષ સદ્ગુરુ ભગવાન પાસેથી શ્રવણ કરેલા તે શ્રુતધર્મમાં-આગમમાં નિરંતર લીન રહે છે. ભલે તેનું શરીર સંસાર આક્ષેપક જ્ઞાન સંબંધી બીજા સામાન્ય કાર્યમાં પ્રવૃત્ત હોય, પણ તેનું ચિત્ત તો તે આજ્ઞારૂપ શ્રુતધર્મમાં જ ચોટેલું હોય છે. આ ધર્મનું તેને કાંઈ એવું અજબ આકર્ષણ-આક્ષેપણ હોય છે, કે ગમે તે કાર્ય કરતાં પણ તેના ચિત્તનો પોતાના ભણી આક્ષેપ-આકર્ષણ કરે છે. લોકચુંબક જેમ લોકોને ખેંચી રાખે છે, તેમ શ્રુતધર્મ પ્રત્યે આવું સહજ સ્વભાવે આક્ષેપનારૂ-આકર્ષનારૂ-ખેંચી રાખનારૂ જ્ઞાન આક્ષેપક જ્ઞાન કહેવાય છે. અને તેનું સહજ સ્વભાવસિદ્ધ જ્ઞાન ધરાવનારા આ જ્ઞાની પુરુષ ‘ જ્ઞાનાક્ષેપકવંત ’ કહેવાય છે. અને આ લોકપ્રસિદ્ધ ઠાંટાં ઘટે છે: મહિલાતુ અર્થાત્ પતિવ્રતા સ્ત્રીનું મન ઘર સંબંધી બીજાં બધાં કામ કરતાં પણ પોતાના પ્રિયતમમાં જ લગ્ન થયેલું હોય છે. તેમ જ્ઞાનાક્ષેપકવંત જ્ઞાની પુરુષનું ચિત્ત પણ સંસાર સંબંધી અન્ય કાર્ય કરતાં છતાં, કે ભોગ ભોગવતાં છતાં પણ નિરંતર શ્રુતધર્મમાં જ લીન હોય છે, આસક્ત હોય છે. આ મહાસુસુક્તું મન મોક્ષમાં અને ખોળીઉં સંસારમાં—એવી સ્થિતિ હોય છે.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ પ્રકાશેલો પરમાર્થ.

“ મન મહિલાતુ’ વહાલા ઉપરે, બીજા કામ કરંત રે;
તિમ શ્રુત ધર્મે મન દૃઢ ધરે, જ્ઞાનાક્ષેપકવંત રે....ધન૦ ”—શ્રી યો. દ. સબ્જાચ ૬-૬.

આ વચન ઉપર સૂક્ષ્મ મીમાંસન કરતાં પ્રખર તત્ત્વવેત્તા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ પરમ મનનીય વિવેચન કર્યું છે કે—“ ઘર સંબંધી બીજા સમસ્ત કાર્ય કરતાં થકાં પણ જેમ પતિવ્રતા (મહિલા શબ્દનો અર્થ) સ્ત્રીનું મન પોતાના પ્રિય એવા ભર્તારને વિષે લીન છે, તેમ સમ્યગ્દૃષ્ટિ એવા જીવનું ચિત્ત સંસારમાં રહી સમસ્ત કાર્ય પ્રસંગે વર્તવું પડતાં છતાં, જ્ઞાની સંબંધી શ્રવણ કર્યો છે એવો જે ઉપદેશ ધર્મ તેને વિષે લીનપણે

વર્ત્ત છે. સમસ્ત સંસારને વિષે સ્ત્રી પુરુષના સ્નેહને પ્રધાન ગણવામાં આવ્યો છે. તેમાં પણ પુરુષ પ્રત્યેનો સ્ત્રીનો પ્રેમ એ કોઈ પ્રકારે પણ તેથી વિશેષ પ્રધાન ગણવામાં આવ્યો છે. અને એમાં પણ પતિવ્રતા એવી સ્ત્રીનો પતિ પ્રત્યેનો સ્નેહ તે પ્રધાનને વિષે પણ પ્રધાન એવો ગણવામાં આવ્યો છે. તે સ્નેહ એવો પ્રધાન-પ્રધાન શા માટે ગણવામાં આવ્યો છે ? ત્યારે જેણે સિદ્ધાંત ગણવાનપણે દર્શાવવા તે દૃષ્ટાંતને બ્રહ્મણ કયું છે, એવો સિદ્ધાંતકાર કહે છે કે તે સ્નેહને એટલા માટે. અમે પ્રધાનને વિષે પણ પ્રધાન ગણીએ છીએ, કે બીજાં બધાં ઘર સંબંધી (અને બીજાં પણ) કામ કરતાં છતાં, તે પતિવ્રતા એવી મહિલાનું ચિત્ત પતિને વિષે જ લીનપણે, પ્રેમપણે, સ્મરણપણે, ધ્યાનપણે, ઇચ્છાપણે વર્તે છે, એટલા માટે. પણ સિદ્ધાંતકાર કહે છે કે એ સ્નેહનું કારણ તો સંસારપ્રત્યયી છે, અને અત્ર તો તે અસંસારપ્રત્યયી કરવાને અર્થે કહેવું છે; માટે તે સ્નેહ લીનપણે, પ્રેમપણે, સ્મરણપણે, ધ્યાનપણે, ઇચ્છાપણે, જ્યાં કરવા યોગ્ય છે, જ્યાં તે સ્નેહ અસંસાર પરિણામને પામે છે તે કહીએ છીએ. તે સ્નેહ તો પતિવ્રતારૂપ એવા મુમુક્ષુએ જ્ઞાની સંબંધી શ્રવણરૂપ જે ઉપદેશાદિ ધર્મ તેની પ્રત્યે તે જ પ્રકારે કરવા યોગ્ય છે; અને તે પ્રત્યે તે પ્રકારે જે જીવ વર્તે છે, ત્યારે 'કાંતા' એવા નામની સમકિત સંબંધી જે દૃષ્ટિ તેને વિષે તે જીવ સ્થિત છે, એમ જાણીએ છીએ.

એવા અર્થને વિષે પૂરિત એવાં એ બે પદ છે. તે પદ તો ભક્તિપ્રધાન છે. x x x ભક્તિપ્રધાન દશાએ વર્તવાથી જીવના સ્વચ્છંદાદિ દોષ સુગમપણે વિલય થાય છે, એવો પ્રધાન આશય જ્ઞાનીપુરુષોનો છે. તે ભક્તિને વિષે નિષ્કામ એવી અલ્પ પણ ભક્તિ જે જીવને ઉત્પન્ન થઈ હોય છે તો તે પણ દોષથી નિવૃત્ત કરવાને યોગ્ય એવી હોય છે. અલ્પ એવું જ્ઞાન અથવા જ્ઞાનપ્રધાન દશા તે અસુગમ એવા અર્થ પ્રત્યે, સ્વચ્છંદાદિ દોષ પ્રત્યે, અથવા પદાર્થ સંબંધી જ્ઞાંતિ પ્રત્યે પ્રાપ્ત કરે છે. ઘણું કરીને એમ હોય છે. તેમાં પણ આ કાળને વિષે તો ઘણા કાળ સુધી જીવનપર્યાંત પણ જીવે ભક્તિપ્રધાન દશા આરાધવા યોગ્ય છે, એવો નિશ્ચય જ્ઞાનીઓએ કર્યો જણાય છે. (અમને એમ લાગે છે, અને એમ જ છે). ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૩૨૦

વળી 'તેમ શ્રુતધર્મે મન દઢ ધરે, જ્ઞાનાક્ષેપકવંત રે' એ પદ પર પુનઃ પરમ પરમાર્થમય તદ્વસ્પર્શી વિવેચન કરતાં તેઓશ્રી—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી પ્રકાશે છે કે— “વિક્ષેપ રહિત એવું જેનું વિચારજ્ઞાન થયું છે, એવો જ્ઞાનાક્ષેપકવંત આત્મકલ્યાણની ઇચ્છાવાળો પુરુષ હોય, તે જ્ઞાની મુખેથી શ્રવણ થયો છે એવો જે આત્મકલ્યાણરૂપ ધર્મ તેને વિષે નિશ્ચય પરિણામે મનને ધારણ કરે, એ સામાન્ય ભાવ ઉપરનાં પદોનો છે. અત્યાંત સમર્થ એવો સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કરતાં જીવના પરિણામમાં તે સિદ્ધાંત સ્થિત થવાને અર્થે સમર્થ એવું દૃષ્ટાંત ઘટે છે, એમ જાણી અંતઃકર્તા તે સ્થળે જગત્માં, સંસારમાં પ્રાયે મુખ્ય એવો જે પુરુષ પ્રત્યેનો કલેશાદિ ભાવ રહિત એવો કામ્ય પ્રેમ સ્ત્રીનો, તે જ પ્રેમ

સત્પુરુષથી શ્રવણ થયો હોય જે ધર્મ તેને વિષે પરિણુમિત કરવા કહે છે. તે સત્પુરુષદ્વારા શ્રવણ પ્રાપ્ત થયો છે જે ધર્મ તેમાં સર્વ બીજા જે પદાર્થ પ્રત્યે પ્રેમ રહ્યો છે, તેથી ઉદાસીન થઈ એક લક્ષ્યપણે, એક ધ્યાનપણે, એક લયપણે, એક સ્મરણપણે, એક શ્રેણીપણે, એક ઉપયોગપણે, એક પરિણામપણે સર્વ વૃત્તિમાં રહેલો જે કામ્ય પ્રેમ તે મટાડી, શ્રુતધર્મરૂપ કરવાનો ઉપદેશ કર્યો છે; એ કામ્ય પ્રેમથી અનંતશુભવિશિષ્ટ એવો શ્રુત પ્રત્યે પ્રેમ કરવો ઘટે છે, તથાપિ દૃષ્ટાંત પરિસીમા કરી શક્યું નથી, જેથી દૃષ્ટાંતની પરિસીમા જ્યાં થઈ ત્યાંસુધીનો પ્રેમ કહ્યો છે, સિદ્ધાંત ત્યાં પરિસીમાપણાને પમાડ્યો નથી. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પર્વાક ૩૨૧

અત્રે બીજા લોકપ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાંત પણ ઘટે છે. જેમકે—ગાય વનમાં ચારો ચરવા બંધ છે, ચારે દિશામાં ફરે છે, પણ તેનું મન તો પોતાના પરમ પ્રિય વત્સ-વાછડામાં જ હોય છે. ચાર પાંચ સાહેલીઓ હુળીમળીને પાણી ભરવા બંધ છે, તે પાણીનું એકું માથા પર મૂકીને ઝપાટાબંધ રુનાબસેર ચાલે છે, વાતો કરતી બંધ છે, તાલી દીએ છે ને ખડખડાટ હસે પણ છે, પણ તેની નજર તો 'ગજુરિઆમાંય'—તેની ગાગરમાં જ હોય છે. તેમ પરલાવના વિદ્યેપથી રહિત એવા જ્ઞાનાક્ષેપકર્તા જ્ઞાનીનું મન પણ સંસાર સંબંધી અન્ય કાર્ય કરતાં થકાં પણ સદાય શ્રુતધર્મના જ ધ્યાનમાં લીન હોય છે.

“ જિન ચરને ચિત્ત લાવ, વૈસે જિન ચરને ચિત્ત લાવ,
ચારો ચરનકે કારણે રે, ગૌઆ બનમેં બંધ;
ચારો ચરે ફિરે ચિહું દિશિ, વાંકી નજર ગજુરિઆ માંદા....વૈસે જિન૦
ચાર પાંચ સાહેલિઆં મિલી, હિલમિલ પાની બંધ;
તાલી દીએ ખડખડ હસે, વાંકી નજર ગજુરિઆ માંદા....વૈસે૦ ”—શ્રી આનંદધનજી.

“ નિશદિન સુતાં બગતાં, હાંડાથી ન રહે દૂર રે;
જબ ઉપગાર સંભારીએ, તવ ઉપજે આનંદપૂર રે. ”—શ્રી યશોવિજયજી.

અને આવા સહજ સ્વભાવભૂત આક્ષેપક જ્ઞાનના પ્રભાવને લીધેજ આ જ્ઞાની સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષને લોગો પણ ભવહેતુ થતા નથી—સંસારકારણ બનતા નથી! જે સાંસારિક લોગો બીજા સામાન્ય પ્રાકૃત જનને સંસારહેતુ હોય છે, તે 'લોગ નહિ લોગો પણ આ દૃષ્ટિવાળા જ્ઞાની પુરુષને સંસારકારણ થતા નથી, એ ભવહેત' અત્યંત આશ્ચર્યકારક પણ પરમ સત્ય ઘટના છે. આનો ખુલાસો એમ છે કે—સામાન્ય સંસારી અજ્ઞાની જીવોને વિષયોનું આક્ષેપણ—આકર્ષણ હોય છે, અને આ જ્ઞાની પુરુષને તો નિરંતર શ્રુતધર્મનું જ આક્ષેપણ—આકર્ષણ હોય છે. અજ્ઞાની જીવ સદાય વિષયાર્ત હોઈ, વિષયાકાર વૃત્તિને ભજતો રહી વિષયને જ ઇચ્છે છે ને તે પ્રત્યે દોડે છે. અને જ્ઞાની પુરુષ તો ઉપરમાં બેયું તેમ સદાય શ્રુત

ધર્મનેજ-આજ્ઞાપ્રધાન સ્વભાવ ધર્મને જ ઇચ્છે છે, એ વિષયને નહિં ઇચ્છતાં તેથી દૂર ભાગે છે, છતાં પૂર્વ પ્રારબ્ધોદયથી ભોગવવા પડે તો અલોપપણે-અનાસક્ત ભાવે ભોગવી નિર્જરી નાંખે છે. જ્યારે અજ્ઞાની જીવ તો અલ્પાંત લોપપણે-આસક્ત ભાવે ભોગવી પુનઃ અંધાય છે. આમ જ્ઞાની-અજ્ઞાનીની વૃત્તિમાં ને દૃષ્ટિબિન્દુમાં આકાશ-પાતાલનું અંતર છે. એટલે જ ભોગને નિરંતર ઇચ્છતો એવો અજ્ઞાની ભોગ નહિં ભોગવતાં છતાં અંધાય છે ! અને ભોગને અનિચ્છતો એવો જ્ઞાની આવી પડેલ ભોગ ભોગવતા છતાં અંધાતો નથી ! એ આશ્ચર્યકારક ઘટના સત્ય બને છે. (જુઓ પૃ. ૫૦૨-૫૦૪).

કારણ કે યંત્રની પૂતળીઓ જેમ દોરીસંચારથી નાચે છે, તેમ નિરિચ્છ એવા જ્ઞાની પુરુષની બધી પ્રવૃત્તિ પૂર્વ પ્રારબ્ધના સૂત્રસંચારથી જ ચાલે છે. એટલે તે કવચિત્ પૂર્વ પ્રારબ્ધોદય પ્રમાણે સાંસારિક ભોગાદિ પ્રવૃત્તિ પણ કરે, તોપણ 'વિચરે પૂર્વ- જલકમલવત્ નિર્લેપ એવા તે જ્ઞાનીનું ચિત્ત તો મોક્ષમાં જ લીન પ્રયોગ' રહે છે. સંસારમાં રહેલા જ્ઞાની પુરુષ બધે યોગમાયા પ્રકટ કરતા હોય, એમ જણાય છે ! અને લોકાનુગ્રહના હેતુપણથી આમાં પણ દૃષણ નથી. આમ લોકવર્તી જ્ઞાની યોગી પુરુષ કવચિત્ અપવાદવિશેષે સંસારમાં-ગૃહ-વાસાદિમાં રહ્યા છતાં, સાંસારિક ભોગાદિ ભોગવતાં છતાં પણ અંધાતા નથી, અને અજ્ઞાની નહિં ભોગવતાં છતાં પણ અંધાય છે ! એ વિલક્ષણ વાત આજ્ઞેપકે જ્ઞાનને મહાપ્રભાવ સૂચવે છે. ભોગ ભોગવતાં છતાં પણ જ્ઞાની અંધાતા નથી, તેનું કારણ તેમનામાં આસક્તિનો-સ્નેહનો અભાવ એ છે. જેમ રેણુમુદુલ્લઃ વ્યાયામશાળામાં કોઈ સ્નેહાભ્યાસક્ત-તેલ ચોપડેલો મનુષ્ય વ્યાયામ કરે તો તેને રજ ચોંટી છે; પણ સ્નેહાભ્યાસક્ત ન હોય-તેલ ચોપડેલ ન હોય, તેને સ્નેહરૂપ-તેલરૂપ ચીકાશના અભાવે રેણુ ચોંટતી નથી; તેમ અજ્ઞાનીને સ્નેહરૂપ, આસક્તિરૂપ, રાગરૂપ ચીકાશને લીધે કર્મપરમાણુરૂપ રજ ચોંટી છે, પણ નિઃસ્નેહ-વીતરાગ-અનાસક્ત એવા 'કોરા ધાકોડ' જ્ઞાની સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષને સ્નેહરૂપ-આસક્તિરૂપ ચીકાશના અભાવે કર્મરજ વગળી શકતી નથી. આમ સમર્થ એવા જ્ઞાનીની વાત ન્યારી છે, તે જલમાં કમલની જેમ અલિપ્ત જ રહી શકવાનું અદ્ભુત સામર્થ્ય ધરાવે છે, મૂર્ખ અજ્ઞાનીમાં તેનું અનુકરણ કરવાનું ગળું નથી, ને તેમ કરવા બાધ તો ખત્તા જ પાય !

“ ધાર તરવારની સોહલી, દોહલી ઓદમા જિનતણી ચરણુ સેવા;

ધાર પર નાચતા દેખ જાણગરા, સેવના ધાર પર રહે ન દેવા. ”—શ્રી આનંદધનજી.

સંસારમાં રહીને પણ સર્વથા નિર્લેપ રહેવાનું આવું મહાપરાક્રમ તો કોઈક વિરલા અપવાદરૂપ અસાધારણ જ્ઞાની જ કરી શકે; આવી ઐધારી તલવાર પર ચાલવાનું કામ

x “ एवं सम्मादिष्टी वदंतो बहुविहेसु जोगेसु, अकरंतो उचओगे रागाइ ण छिण्पइ रयेण ॥ ”
(જુઓ) શ્રી સમયસાર-ગા. ૨૪૨-૨૪૬.

તો સમર્થ યોગી પુરુષો જ કરી શકે. બાહ્ય ઉપાધિ મધ્યે રહ્યા છતાં 'ધાર તરવારની' અખંડ આત્મસમાધિ બાળવની એ કાંઈ જેવું તેવું વિકટ કાર્ય નથી, પણ 'આંખ પાસે રેલી ઉપડાવવા જેવું મહાવિકટ છે'—એમ પરમ અધ્યાત્મરસનિમગ્ન સમર્થ મહાયોગી શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ આત્માનુભવથી યથાર્થ જ કહ્યું છે,—જેમના વચનામૃતમાં આ આક્ષેપક જ્ઞાનના ચમત્કાર પદે પદે દૃગ્ગોચર થાય છે. બાહ્ય ઉપાધિ મધ્યે પણ એ મહાત્મા જ્ઞાની પુરુષની આત્મસમાધિ કેવી અખંડ હતી, શુદ્ધોપયોગમય આત્મભૃતિ કેવી અપૂર્વ હતી, સંસારસંગમાં પણ અસંગતા કેવી અફલુત હતી, તે તેમના આત્માનુભવમય વચનામૃતમાં સ્થળે સ્થળે નિષ્પક્ષપાતી વિચક્ષણ વિવેકી જનોને સ્વયં પ્રત્યક્ષ થાય છે. 'અક્ષિપાત્રકલ્પો દિ વિદ્વાન્' એ 'પાત'જલ યોગભાષ્યનું વચન પણ આવી જ્ઞાનાક્ષેપકવંત જ્ઞાનીદશાની સાક્ષી પૂરે છે.

આ જ અર્થ દર્શાવતે આશ્રીને કહે છે—

માયામ્મસ્તત્ત્વતઃ પદ્યન્નનુદ્વિગ્નસ્તતો દ્રુતમ્ ।
તન્મધ્યેન પ્રયાત્યેવ યથા વ્યાઘાતવર્જિતઃ ॥ ૧૬૬ ॥

મૃગજલ તત્ત્વથી દેખતો, તે તો વિષ્ણુ ઉદ્દેગ;
તે મધ્યે વ્યાઘાત વિષ્ણુ, જાય જ જેમ સવેગ; ૧૬૫

અર્થ:—માયાજલને તત્ત્વથી દેખતો પુરુષ તેનાથી અનુદ્વિગ્નપણે તેની મધ્યેથી જેમ વ્યાઘાત પામ્યા વિના શીઘ્ર ચાલ્યો જ જાય છે,—

વિવેચન

માયાજલને-મૃગજલને જે તત્ત્વથી માયાજલપણે દેખે છે, તે તેનાથી ઉદ્દેગ પામતો નથી-ગભરાતો નથી. એટલે તે તો તેની મધ્યેથી અપાટાળંધ ચાલ્યો જ જાય છે; અને તેમ કરતાં તેને વ્યાઘાત-આધ ઉપજતો નથી, કારણ કે માયા-
'માયા પાણી રે જલ તત્ત્વથી વ્યાઘાત-આધ ઉપજવવાને અસમર્થ છે. મૃગજલ-જાંઝવાતું જાણી તેહને' પાણી એ વાસ્તવિક રીતે મિથ્યા છે-ખોટું છે. એવા માયાજલનું તત્ત્વથી કોઈ સ્વરૂપ અસ્તિત્વ છે જ નહિ, તે મિથ્યાભાસરૂપ હોઈ ખોટું જ છે, એમ જે જાણે છે, તે તેથી ઉદ્દેગ-ક્ષોભ પામતો નથી, રખેને હું આમાં

વૃત્તિ:—માયામ્મ:—માયાજલને, તત્ત્વતઃ પદ્યન્ન-તત્ત્વથી માયાજલપણે દેખતો, અનુદ્વિગ્ન-સ્તતો-તે માયાજલથી અનુદ્વિગ્ન હોઈ, દ્રુતમ્-શીઘ્ર, તન્મધ્યેન-તે માયાજલ મધ્યેથી, પ્રયાત્યેવ-ચાલ્યો જ જાય છે, યથા-જેમ, એ ઉદાહરણના ઉપ-યાસ અર્થે છે, વ્યાઘાતવર્જિતઃ-વ્યાઘાત પામ્યા વિના,—માયાજલના તત્ત્વથી વ્યાઘાતના અસમર્થપણાને કીધે.

ખૂડી જઈશ એમ ડરતો નથી. એટલે તે તો તે માયાજલ મધ્યેથી સોસરા અપાટાબંધ બેધડકપણે ચાલ્યો જતાં આંચકો ખાતો નથી, નિર્ભીકપણે તેને ઉલ્લંઘીને ચાલ્યો જ જાય છે. અને તેમ કરતાં તેને કોઈ પણ વ્યાઘાત-બાધારૂપ અંતરાય ઉપજતો નથી, કંઈ પણ આલબવલ આવતી નથી.

“ માયા પાણી રે બાણી તેહને, લંબી જાય અટોલ;
સાચું બાણી રે તે ખીતો રહે, ન ચલે ડામાડોલ. ધન૦ ધન૦ ”

—શ્રી યો. દ. સબ્ધાય ૬-૮.

**મોગાન્ સ્વરૂપતઃ પદ્યંસ્તથા માયોદકોપમાન્ ।
મુજ્જાનોઽપિ હ્યસન્નઃ સન્ પ્રયાત્યેવ પરં પદમ્ ॥ ૧૬૬ ॥**

ત્યમ ભોગો મૃગજલ સમા, તસ્વથી જે દેખેજ;
ભોગવતાંય અસંગ તે, પર પદને પામેજ. ૧૬૬

અર્થઃ—તેમ ભોગોને સ્વરૂપથી માયાજલ સરખા દેખતો પુરુષ, ભોગવતાં છતાં, અસંગ હોઈ, પરમ પદ પ્રત્યે જાય જ છે.

વિવેચન

તે જ પ્રકારે ભોગોને સમારોપ શિવાય તેના સ્વરૂપે કરીને જે મૃગજલ જેવા અસાર દેખે છે, તે કર્મથી આકર્ષાઈને પરાણે આવી પડેલા ભોગોને ભોગવતાં પણ અસંગ હોઈ, પરમપદ પ્રત્યે જાય જ છે—કારણકે અનલિપ્તવંગથી—અનાસક્તિથી પરવશ બાવ છે માટે.

ભોગો અર્થાત્ ઇન્દ્રિયાર્થ સંબંધોને કોઈપણ પ્રકારના સમારોપ શિવાય તેના વસ્તુસ્વરૂપે જોઈએ તો માયાજલ સરખા—મૃગજલ જેવા મિથ્યા છે. મૃગજલ માત્ર મિથ્યાભાસરૂપ છે, વસ્તુતઃ સ્વરૂપથી તેનું કંઈ અસ્તિત્વ નથી, એટલે વિષય મૃગજલ તેમાં જલબુદ્ધિને સમારોપ કરવો મિથ્યા છે, ખોટો છે; તેના પ્રત્યે પ્રાપ્તિની આશાએ દોડવું તે પણ મિથ્યા છે; તેનાથી કોઈકાળે તૃપ્તિ પાવાની નથી; અને તે મિથ્યા હોવાથી જ તેને ઉલ્લંઘીને ચાલ્યા જતાં—તેની મધ્યેથી સોસરા પસાર થતાં ડૂબાતું પણ નથી. તેમ વિષયભોગ મૃગજલ જેવા છે, નિઃસાર છે. આત્મસ્વરૂપની અપેક્ષાએ તે કોઈ ચીજ છે નહિ,—પરમાર્થથી આત્મસ્વરૂપને તેની સાથે

વૃત્તિઃ—મોગાન્—ભોગોને, ઇન્દ્રિયાર્થ સંબંધોને, સ્વરૂપતઃ પદ્યન્ સમારોપ શિવાય સ્વરૂપથી જોતો, તથા—તેમ, માયોદકોપમાન્—માયાજલ જેવા અસાર, મુજ્જાનોઽપિ—કર્માક્ષિપ્ત—કર્મથી આકર્ષાઈને આવી પડેલા ભોગો ભોગવતાં પણ, અસન્નઃ સન્—અસંગ હોઈ, પ્રયાત્યેવ પરં પદમ્ પરમ પદ પ્રત્યે જાય જ છે,—અનલિપ્તવંગતાથી (અનાસક્તિથી) પરવશ બાવને લીધે.

કાંઈ લેવાદેવા નથી. એટલે એવા નિઃસાર મિથ્યા વિષયલોગમાં આત્મબુદ્ધિનો સમારોપ કરવો મિથ્યા છે-ખોટો છે; તેના પ્રત્યે તેની પ્રામિની તૃણાએ-દુરાશાએ દોડવું તે પણ મિથ્યા છે, કારણ કે જે વસ્તુ પોતાની નથી તે કદી હાથમાં આવવાની નથી અને તેનાથી કોઈ કાળે તૃણા છીપાવાની નથી. અને આમ તે સર્વથા નિઃસાર-મિથ્યા હોવાથીજ તેમાં આત્મબુદ્ધિ કર્યા વિના, અસંગ રહીને, તેની મધ્યેથી તેને ઉલ્લંઘીને સોંસરા ચાલ્યા જતાં પણ ડળાતું નથી. એટલે વિષયોનું આવું મૃગજલ જેવું મિથ્યાભાસ સ્વરૂપ જે તત્ત્વથી બનેલું છે, તે અસંગ-અનાસક્ત જ્ઞાની પુરુષ તેમાં ડૂળતો નથી, પણ અવશ્ય ભોગ્ય કર્મ ક્વચિત્ આવી પડે તોપણ તેની મધ્યેથી સોંસરા બેઘડકપણે અવિષમ ભાવે પસાર થઈ જાય છે.

અત્રે ભોગોને ‘મિથ્યા’ કહ્યા છે, તેનો અર્થ કાંઈ સ્વરૂપાસ્તિત્વ ન હોવું એવો કરે છે તેમ નથી. પણ અત્રે ‘મિથ્યા’ શબ્દનો અર્થ સ્વરૂપાસ્તિત્વ હોવા છતાં પર-માર્થથી નિઃસાર એવો સ્પષ્ટ કર્યો છે. જેમ મૃગજલમાં કાંઈ જલરૂપ જ્ઞાનીનો અનાસક્ત યોગ સ્વરૂપ ભોગોમાં કાંઈ આત્મતત્ત્વરૂપ સાર નથી, અને તે પ્રત્યે અનુધાવનથી-દોડવાથી આત્માનું કાંઈ વળતું નથી. અથવા ‘મિથ્યા’ એટલે નહિં હોવાપણારૂપ અસતપણું નહિં, પણ ખોટાપણારૂપ અસતપણું. કારણ કે આત્મતત્ત્વની અપેક્ષાએ પરવસ્તુરૂપ ભોગ અસત્ અર્થાત્ ખોટા છે, વિષયાસરૂપ છે. આત્મતત્ત્વને વસ્તુતઃ તે પરવસ્તુની સાથે લેવાદેવા છે નહિં, છતાં તેવી અસત્-ખોટી પરવસ્તુમાં આત્મબુદ્ધિ કરીને રાગદ્વેષજન્ય ઇષ્ટાનિષ્ઠ ભાવથી મોહમૂઢ આત્મા નિષ્કારણ મુંઝાય છે ને બંધાય છે. પણ અમોહસ્વરૂપ એવા વીતરાગ જ્ઞાની પુરુષ તો તેમાં આત્મબુદ્ધિ નહિં કરતાં, ઇષ્ટાનિષ્ઠ ભાવનાનો ત્યાગ કરી મુંઝાતા નથી ને બંધાતા નથી. આ ઉપરથી તાત્પર્ય એ છે કે-જે ભોગોને સ્વરૂપથી માયાજલ જેવા નિઃસાર ને ખોટા બને છે, તે જ્ઞાની પુરુષ ક્વચિત્ પૂર્વ કર્મના-પ્રારબ્ધના યોગથી આશ્લિપ્ત-ખેંચાઈને આવી પડેલા ભોગો ભોગવતાં છતાં પણ અસંગ હોઈ, પરમપદને પામે જ છે. સાચા જ્ઞાની પુરુષ ભોગપંકની મધ્યે પણ કદી ખરડાતા નથી-લેવાતા નથી, જલમાં કમલની જેમ અલિપ્ત જ રહે છે, મોહમલથી અસ્પર્શ્ય એવા પરમ ઉદાસીન જ રહે છે. આનું નામ જ ગીતામાં કહેલો અનાસક્ત યોગ છે.

“ભોગ પંક ત્યજી ઉપર બેઠા, પંકજ પરે જે ન્યારા;

સિંહ પરે નિજ વિક્રમ શૂરા, ત્રિભુવન જન આધારા.

ધન્ય તે મુનિવરા રે જે ચાલે સમભાવે.”—સા. ત્ર. ગા. સ્ત.

આત્મજ્ઞાની પુરુષ આવી રીતે અનાસક્તિ-અસંગ ભાવ રાખી શકે છે, તેનું કારણ એમ છે કે-તે સાચા અંતરાત્માથી નિશ્ચય બનેલું છે અને નિરંતર ભાવે છે કે-આ

પરવસ્તુમાં પરમાણુ માત્ર પણ મ્હારું નથી. હું તેા એક શુદ્ધ દર્શન-જ્ઞાનમય ચૈતન્યસ્વરૂપી અરૂપી આત્મા છું. આ સમસ્ત પરવસ્તુની સાથે મ્હારે કંઈ પણ લેવાદેવા નથી. પૂર્વે મોહથી આ પરવસ્તુમાં આત્મબુદ્ધિ બાંધીને હું જે પુદ્ગલ કર્મબાંધથી બાંધાયો છું તે આ કર્મપુદ્ગલો પોતાનું બ્યૂનું લેણું વસુલ કરવા આબ્યા છે, તે ભલે પોતાનું લેણું લઈ લઈ મને ઝટ ઋણુસુક્ત કરો ! બાકી 'હું× તે પરવસ્તુ નથી ને પરવસ્તુ તે હું નથી. તે મ્હારી નથી ને હું ત્હોનેા નથી.' હું તે હું છું, તે તે તે છે. મ્હારું તે મ્હારું છે, તેનું તે તેનું છે. હે ચેતન ! ત્હારું છે તે ત્હારી પાસે છે, બાકી બીજું બધું ય અનેરું છે, માટે આ પરવસ્તુમાં તું હુંકાર હુંકાર શું કરે છે ? મારું મારું શું કરે છે ? આત્માનો હુંકાર કરી એ હુંકારનો હુંકાર તું તોડી નાંખ. 'મારું'ને મારું એમ નિશ્ચય કર.

આવી પરમ ઉદાસીન વૃત્તિવાળી અખંડ આત્મભાવનાના મહાપ્રભાવને લીધે જ જ્ઞાની પુરુષ પરવસ્તુના લોગ મધ્યે રહ્યા છતાં પણ લોગથી લિપ્ત થતા નથી, પરંતુ કાજબળી કોટડીમાં પણ અસંગ રહી, ડાઘ લાગવા દીધા વિના લોગકર્મને લોગથી જ્ઞાનીનો ત્રિકાલ નિર્જરી નાંખે છે, પણ બંધાતા નથી ! એ પરમ આશ્ચર્ય છે. પરમ વૈરાગ્ય જ્ઞાની તીર્થ કર ભગવાનના લોગાવલી કર્મના લોગવટાનું આ જ પરમ રહસ્ય છે. આજન્મ પરમ વૈરાગી એવા તીર્થ કર દેવને પૂર્વ પ્રારબ્ધાદયથી અનિચ્છતાં છતાં કંઈક વખત મૂઢાવાસમાં સ્થિતિ કરવાનો પ્રસંગ પણ પડે છે, પણ શ્રુતધર્મમાં દઢ જ્ઞાનાક્ષેપકવંત પરમ આત્મજ્ઞાની એવા તે પરમ પુરુષ લોગકર્મને લોગવતાં છતાં પણ બંધાતા નથી, -ઉલટા તે લોગાવલી કર્મ લોગવીને નિર્જરી નાંખે છે, ખેરવી નાંખે છે. આ વાત શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ છે. (જુઓ, પૃ. ૨૭૩-૨૭૪).

એ જ પ્રકારે એવા કોઈ અપવાદરૂપ સમર્થ જ્ઞાનીવિશેષને પૂર્વ પ્રારબ્ધના યોગથી, અરેખરા અંતઃકરણથી અનિચ્છતાં છતાં, સંસારવાસમાં રહેવાનો પ્રસંગ પરાણે આવી પડે, તો તે પરમ સમર્થ યોગી અત્યંત આત્મબુદ્ધિપૂર્વક તે સંસારપ્રસંગમાં આવા જ્ઞાની પણ અસંગ રહી, તેમાંથી નિર્લેપપણે ઉત્તીર્ણ થવાનો પરમ પુરુષાર્થ અપવાદરૂપ કરે છે; અને ' ધાર તરવારની સોહલી-દોહલી ચોદમા જિન-તાણી ચરણુસેવા 'ની જેમ, સંસારઉપાધિ મધ્યે સ્થિત છતાં પરમ આત્મસમાધિ બાળવી, શુદ્ધ આત્માનુચરણમય ચારિત્રની બેધારી તલવાર પર આલવાનું અદ્ભુત બાણગરપાણું દાખવી, પોતે સાધેલા પરમ અદ્ભુત આત્મસામર્થ્યયોગનેા પરચો બતાવે છે અને સાતંદાશ્ચર્ય ઉપબવે છે. પણ આવા અપવાદરૂપ યોગીઓ તો કોઈક વિરલા જ હોય છે, કારણ કે ત્યાગ અવસ્થામાં આત્મસમાધિ બાળાવી દુબકર છતાં સુકર-

× " અહમેદં પદમહં અહમેદસ્તેવ હોમિ મમ પદમ્ । અર્ણં જં પરદર્શં સાચ્ચિત્તાચ્ચિત્તમિસ્સં વા ॥
 પ્યત્તુ અસંમૂદં આદવિયપ્પં કરેદિ સંમૂદો । મૂદત્થં જ્ઞાણંતો ન કરેદિ હુ તં અસંમૂદો ॥ "

—શ્રી સમયસાર ગા ૨૦-૨૨.

સોહલી છે, પણ ગૃહસ્થાવસ્થામાં તથારૂપ આત્મસમાધિ જાળવવી તે તો દુષ્કર દુષ્કર ને ઠોહલી છે. ચોખ્ખા ચોરડામાં ડાઘ ન લાગે એ દેખીતું છે, પણ કાજળની કોટડીમાં રહીને પણ જરા પણ ડાઘ ન લાગવા દેવો, એ કાંઈ જેવા તેવા પુરુષાર્થકોશલ્યનું કામ નથી. પણ પુનઃ કહેવાનું કે આવા અપવાદરૂપ પરમ યોગીઓ તો કોઈક વિરલા જ હોય છે. આનું જ્વલંત ઉદાહરણ વર્તમાનમાં પરમ યોગસિદ્ધિસંપન્ન શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીના જીવન-ચરિત્રમાંથી મળી આવે છે. અનિચ્છતાં છતાં પૂર્વ પ્રારબ્ધોદયથી પરાણે સંસારઉપાધિ મધ્યે રહીને પણ, તેમણે કેવી અખંડ આત્મસમાધિદશા જાળવી છે, તે તેમના વચના-મૃતમાં ઠોકિયું કરતાં કોઈ પણ નિષ્પક્ષપાત વિવેકી વિચારકને સહેજે સુપ્રતીત થાય છે. અન્ય દર્શનીઓમાં પણ જનક વિદેહી-શ્રી કૃષ્ણ આદિના કષ્ટાંત સુપ્રસિદ્ધ છે.

પણ આવું બેધારી તલવાર પર ચાલવા જેવું પરમ દુર્ઘટ કાર્ય તો કોઈ વિશિષ્ટ સામર્થ્યના સ્વામી એવા સિદ્ધહસ્ત-યોગારૂઠ પુરુષો જ કરી શકે. બાકી બીજા સામાન્ય પ્રાકૃત જનો, કે સામાન્ય કોટિના યોગિજનો, કે યોગપ્રારંભક આરોહક બીજાનું ગળું સાધકો, તેનું બે આંધળું અનુકરણ કરવા જવાની ધૃષ્ટતા કરે, તો તેનું તો અધઃપતન થવાનું જ નિર્માણ થયેલું છે, કારણ કે તેમ કરવાનું તેનું ગળું નથી, સામર્થ્ય નથી. એટલે સંસાર પ્રસંગમાં રહી કેવળ અસંગ રહેવાનો અખતરો સામાન્ય પ્રાકૃત જનો અજમાવવા બંધ, તો તે પ્રાયે નિષ્કૃળ થવાને જ સર્જાયેલો છે, એટલું જ નહિ પણ તેને ઉલટો મહાઅનર્થકારક ઘઈ પડવાનો પ્રત્યેક સંભવ છે. હાલમાં સ્વચ્છંદ મતિકલ્પનાએ અધ્યાત્મશાસ્ત્રો વાંચી તથારૂપ દશા વિના અનાસક્ત યોગની દાંલિક વાતો કરનારા અને ખોટો ફાંકો રાખનારા ઘણા જનો દુષ્ટિગોચર થાય છે, પણ તે મહાનુભાવો ક્ષણભર બે પોતાનો દંભ અને ફાંકો છોડી દઈ સ્વસ્થ અંતરાત્માથી વિચારે તો તેઓને આ ઉપરથી ઘણો ઘટો લેવાનું પ્રાપ્ત થાય એમ છે. કારણ કે છઠ્ઠી દષ્ટિ જેટલી ઉંચી પરિપકવ યોગદશાને પામેલા જ્ઞાનાક્ષેપકવંત યોગીવિશેષ જ બે કાર્ય કરવાને સમર્થ છે, તે કાચી દશાવાળા યોગ્યતાવિહીન જનો કેમ કરી શકે ? જેને હળુ એકડો પણ આવડતો નથી એવો બાલ, સ્નાતક પદવીને પામેલા વિદ્યાપારંગત પંડિતને કેમ પહોંચી શકે ? મોટા માણસના બેડામાં જેમ ન્હાનાનો પગ ન મૂકાય, તેમ મહાજ્ઞાની મહાપુરુષના આચરણનું અનુકરણ સામાન્ય મનુષ્યો નજ કરી શકે, અને યોગ્યતા વિના કરવા બંધ તો ઉલટું અહિતકારકજ થઈ પડે. શ્રી નરસિંહ મહેતાને કહેવું પડ્યું છે કે:—

“ અમારું ગાયું ગાશે, તે ઝાઝાં ખાસડાં ખાશે;
જે સમજીને ગાશે, તે બહેલો વૈકુંઠ બશે. ”

માટે સાંકડી કેડી-એકપટ્ટીમાંથી તો કોઈ વિરલ મનુષ્યજ જઈ શકે છે ને રાજમાર્ગે

તો સહુ કોઈ જઈ શકે છે, એમ જાણી, ભોગ મધ્યે પણ નિર્લેપ રહેવારૂપ એકપત્ની પર ચાલવાનું દુર્ઘટ કાર્ય કોઈ વિશિષ્ટ જ્ઞાનીવિશેષને માટે રહેવા હર્ષ, ઇતર જનોએ તો વિષયત્યાગરૂપ રાજમાર્ગે જ ચાલવામાં પોતાનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવા યોગ્ય છે, એ જ અત્ર તાત્પર્ય છે. (બુદ્ધો, અધ્યાત્મસાર).

એટલે જ્ઞાની પુરુષોના અધ્યાત્મ વચનો વાંચી પોતાની તથારૂપ આત્મદશા થયા વિના, પોતાની તેવી દશા કદાપી લઈ, જે શુભક જ્ઞાનીઓ સંસારમાં રહીને ભોગ ભોગવતાં છતાં નિષ્કામપણું ભજવાનો ખોટો ઢોળ-દંભ કરે છે, તે અજ્ઞાનીઓ દંભી અજ્ઞાનીનો ખરેખર ! આત્મવંચના જ કરે છે, અને યોગ-અધ્યાત્મની હાસી-વિડંકરુણુ ફેંજ ! બના જ માત્ર કરે છે ! કારણ કે સકામપણુના બાહ્ય નિમિત્તો તેને નિષ્કામ રહેવા દેતા નથી, એટલુંજ નહિ પણ તેનું ઘેર અધઃપતન કરે છે. માટે ખરેખર એ નિષ્કામપણું ભજવું જ હોય તો તેના બાહ્ય નિમિત્ત પ્રસંગનો પણ ત્યાગ કરવો અત્યંત આવશ્યક છે. સંસાર પ્રસંગમાં પણ અસંગ રહી નિષ્કામવૃત્તિ અખંડપણે બાળવનારા પરમ પુરુષો તો અત્યંત અત્યંત વિરલા જ છે, અપવાદરૂપજ છે, એમ જાણી મુમુક્ષુએ સાંસારિક ભોગ પ્રસંગનો જેમ અને તેમ પરિભાગ કરતાં જ રહેવું એ ઉત્સર્ગમાર્ગ છે. આ અનાસક્ત યોગ તો કોઈક વિરલા પરમ યોગ-સિદ્ધ પુરુષો જ સાધી શકે છે. બાકી તથારૂપ યોગ્યતા વિનાના જે તે સાધવાની ધૃષ્ટતા વા સાહસ કરવા બાંધ છે, તે તો બિચારા ખત્તા જ ખાય છે, આમોહ ઉપબાવનારા બાહ્ય નિમિત્તો તેને સત્સ્વરૂપથી બ્રહ્મ કરે છે-પાડી નાંખે છે, અને માયાની ભૂલભૂલામણીમાં ભૂલા પડી તે યોગીને બદલે ' ભોગી ' બને છે ! એટલા માટે જ જ્ઞાની પુરુષોએ વિષયભોગ સાધનને પતનસ્થાન જાણી બાહ્ય સંગનો પણ સર્વથા નિષેધ કર્યો છે, તે સહેતુક છે. પરમાણુ માત્ર પણ પરવસ્તુનો લેશ પણ સંગ કરવા યોગ્ય નથી, એ એમનો નિરંતર ઉપદેશ છે. અને એટલા માટે જ અનાસક્ત નિષ્કામ યોગ સાધવા પ્રવર્તવાની ચેષ્ટા કરનારને ચેતવણીરૂપ ' લાલખત્તી ' તેઓએ આગળ ધરી છે. જેમકે—

હે જ્ઞાની ! કહી પણ કંઈ કર્મ^x કરવું ઉચિત નથી. તથાપિ જો તું એમ કહે કે ' હું તો ભોગવું છું, પણ પરદ્રવ્ય કહી ત્હારું નથી, ' તો અરે ! તું દુર્ભુક્ત જ છે, અર્થાત્ જે ત્હારું નથી તે તું ભોગવે છે, એટલે તું હુષ્ ભોગ ભોગવનાર છે. અને જો તું કહે કે ' ઉપભોગથી બંધ નથી, કારણ કે પરદ્રવ્યના ઉપભોગથી બંધ નથી એમ

x “ જ્ઞાનિન્ કમ્ ન જાતુ કર્તુમુચ્ચિતં કિંચિત્તથાપ્યુચ્યતે,
મુંક્ષવે હંત ન જાતુ મે યદિ પરં દુર્ભુક્ત વ્વાસિ મોઃ ।
વંધઃ સ્યાદુપભોગતો યદિ ન તર્કિક કામચારોઽસ્તિ તે,
જ્ઞાનં સન્વસ વંધમેષ્યપરથા સ્વસ્વાપરાઘાદ્ધ્રુવમ્ ॥ ”

શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે, 'તો શું આ ત્હારી ભોગપ્રવૃત્તિ કામચાર છે—ક્રમ્હાપ્રવૃત્તિ છે ? અને એમ છે તો શું બંધ નથી ? માટે હે જ્ઞાની ! તું જ્ઞાનરૂપ ધર્મને વસ, નહિં તો ચોક્કસ ત્હારા પોતાના અપરાધથી તું બંધને પામીશ. તેમજ—'કર્મનયના અવલંબનમાં પરાયણ-ક્રિયામાં સ્વ્યાપસ્વા સહેનારા એવા ક્રિયાજ્ઞ જે જ્ઞાનને નથી બાણતા તે મગ્ન છે, સંસારસમુદ્રમાં ડૂબી ગયેલા છે. જ્ઞાનનયને ક્રમ્હાનારાઓ પણ જે સ્વચ્છંદથી મંદ અને અધમ છે તે પણ મગ્ન છે, સંસારસાગરમાં ડૂબેલા જ છે. વિશ્વ ઉપર તો તે તરે છે, કે જે સતત સ્વયં જ્ઞાન ધર્મ—જ્ઞાનરૂપે પરિણમી કર્મ કદી પણ કરતા નથી, અને કદી પણ પ્રમાદને વશ થતા નથી.' +

વગી અત્રે જ્ઞાનાક્ષેપકવંત કવચિત્ ભોગ ભોગવતાં છતાં પણ અસંગ હોઈ નિર્લેપ રહી શકે છે એમ કહ્યું, તે તેની અહ્લુત યોગસિદ્ધિનું સામર્થ્ય સૂચવવા માટે કહ્યું છે, તે ભોગ ભોગવે જ એમ કહેવા માટે કહ્યું નથી, પણ કવચિત્ જ્ઞાની ભોગી હોઈ યોગીનિશેષને પૂર્વ પ્રારબ્ધોદયથી તેની સંભાવનાની અપેક્ષા લક્ષમાં છતાં અભોગી ! રાખી, તેનું અસાધારણ અતિશયવંત દૃઢયોગીપણું દર્શાવવા માટે કહ્યું છે.

કારણ કે જ્ઞાની સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષ વિષયોને પર પદાર્થ બાણ છે, તેમાં આત્મભાવ કરતા નથી, તે પોતાના નથી જ એમ દૃઢ આત્મપ્રતીતિથી માને છે, અને તેમાં સ્વપ્નાંતરે પણ પરમાણુ માત્ર પણ આસક્તિ રાખતા નથી. એટલે મુક્કો યોગી જેમ ભીંતને લાગતો નથી, તેમ ખરેખરા અનાસક્ત જ્ઞાની પુરુષ વિષયોથી બંધાતા નથી, કેવળ અલિપ્ત જ રહે છે. પૂર્વ પ્રારબ્ધોદયથી કદાચને ભોગ ભોગવવા પડે, તો પણ તેમાં સર્વથા અસંગપણુને લીધે જ્ઞાની લેપાતા નથી, એવી અપૂર્વ ઉપયોગજાગૃતિ રાખે છે. આ ખરેખર ! તેઓના જ્ઞાનનું જ સામર્થ્ય અથવા વૈરાગ્યનું જ સામર્થ્ય છે. તેમજ—

વિષયો જે છે તે પોતે તેના સ્વરૂપથી ગુણરૂપ પણ નથી કે દોષરૂપ

'મન ગુણુ પણ નથી. એટલે 'વિષયોનો બંધ ઉત્પાદનમાં નિયમ નથી; અજ્ઞાનીને અવગુણુ ખેત' તેથી બંધ થાય છે, જ્ઞાનીને કદી થતો નથી. જે સેવતાં કદી જેની અશુદ્ધિ થાય છે, તેનાથી જ તેની કદાચિત્ શુદ્ધિ થાય છે, એમ શાસ્ત્ર-

વચન છે.' (બુઓ અધ્યાત્મસાર) પણ તે વિષયોના નિમિત્તે જે ઇષ્ટ-અનિષ્ટ બુદ્ધિ ઉપજે છે, તે જ બંધનું કારણ છે. તેથી મત જ ગુણ-અવગુણનું ક્ષેત્ર છે, ઉત્પત્તિસ્થાન છે.

'મન एव मनुष्याणां कारणं बंधमोक्षयोः।' અને વીતરાગ જ્ઞાની પુરુષને તો એવો પરમ વૈરાગ્ય વર્તે છે કે તેને વિષયોમાં લેશમાત્ર પણ ઇષ્ટાનિષ્ટ બુદ્ધિ હોતી જ નથી, નિર્મૂળ જ

+ "मग्नाः कर्मनयावलम्बनपरा ज्ञानं न जानन्ति ये,

मग्नाः ज्ञाननयैषिणोऽपि यदतिस्वच्छंदमंदाधमाः ।

विश्वस्योपरि ते तरन्ति सततं ज्ञानं भवंतः स्वयं,

ये कुर्वन्ति न कर्म जातु न वशं याति प्रमादस्य च"—શ્રી સમયસાર કલશ.

થયેલી હોય છે, એટલે પૂર્વ કર્મવશાત્ કવચિત્ વિષયો ભોગવતાં છતાં પણ તે પરમ ઉદાસીન રહી, તે વિષયભોગના શુભ-દોષથી લેપાતા નથી, એવા તે પરમ સમર્થ હોય છે. “ કલેશે વાસિત મન સંસાર, કલેશ રહિત મન તે ભવપાર. ”—શ્રી યશોવિજયજી.

“ એવા જ્ઞાને રે વિઘ્ન નિવારણે, ભોગ નહિં ભવહેત; ”

નવિ શુભ દોષ ન વિષય સ્વરૂપથી, મન શુભ અવશુભ એત....ધન૦”—શ્રી યો. સમગ્રાય ૬-૭

આમ જે ભોગસાગરમાં ભોગી ડૂબી મરે છે, તેને સમર્થ યોગી શીઘ્ર તરી બચ છે ! જે ભોગથી બીભ્નતા ભોગ મરે છે, તે ભોગ પણ આવા ઉત્તમ યોગીને યોગબાધક થતા નથી, ભવહેતુ થતા નથી ! કારણ કે ‘ આ કાંતા દષ્ટિમાં કર્મક્ષિપ્તપણથી ભોગશક્તિ નિર્બલ હોય છે; તે નિરંતર સ્વરસથી પ્રવર્તતી એવી બલીયસી ધર્મશક્તિને હણતી નથી,—દીપને જે વાયરો બૂઝાવી નાંખે છે, તે પ્રજ્વલિત એવા દાવાનલને બૂઝાવી શકતો નથી, ’ પણ ઉલટો તેને સહાયતા જ કરે છે. તેમ અત્રે ભોગબ્યા વિના છૂટકો જ નથી એવા કર્મનો ક્ષય થતો હોવાથી બળવાન ધર્મશક્તિને ભોગશક્તિ સહાયતા જ કરે છે, પણ નિર્બળપણને લીધે તેનો વિરોધ કરતી નથી. હાથીને મગતરું શું કરી શકે ? મહામલ્લને નિર્બલ બાલક શું કરી શકે ? જે કે સ્થિરા દષ્ટિમાં પણ જ્ઞાનીની તાકાત એટલી બધી હોય છે કે તેને ભોગો કંઈ કરી શકે એમ નથી, તોપણ ત્યારે હળુ કંઈક અંશે પણ પ્રમાદની સંભાવના છે. પરંતુ આ કાંતા દષ્ટિમાં તો ધારણુ જ્ઞાની ગૃહસ્થ વડે કરીને જ્ઞાનનું એવું પરમ બળવાનપણું થયું હોય છે, કે તે ભોગો પણ ભાવસાધુ પણ લેશ પણ પ્રમાદ ઉપભવી શકતા નથી ! અર્થાત્ ભોગ મધ્યે પણ તેવો વિશિષ્ટ જ્ઞાની સ્વસ્વરૂપથી પ્રમત્ત-બ્રહ્મ થતો નથી, સ્વરૂપસ્થિત અપ્રમત્ત જ રહે છે, એવો તે બળવાન સામર્થ્યસંપન્ન હોય છે. આવો અપ્રમત્ત ગૃહસ્થ યોગી પણ ભાવસાધુ જ છે. અને આમ હોવાથી અસ્થિત અસંગ જ્ઞાની યોગીપુરુષ નિર્વિઘ્ને-નિર્બાધપણે પરમ પદ પ્રત્યે અખંડ પ્રયાણ કરતો આગળ વધે જ છે.

“ તે એ દષ્ટિ રે ભવસાયર તરે, લહે મુનિ સુયશ સંયોગ. ”—યો. સમગ્રાય.

મોગતત્ત્વસ્ય તુ પુનર્ન મવોદધિલક્ષ્ણમ્ ।

માયોદકદ્વાવેશસ્તેન યાતીહ કઃ પથા ? ॥ ૧૬૭ ॥

વૃત્તિઃ—મોગતત્ત્વસ્ય તુ—મોગતત્ત્વને તો, મોગપરમાર્થને તો, અર્થાત્ મોગ જેને મન પરમાર્થ છે એવાને, પુનઃ—પુનઃ, ન મવોદધિલક્ષ્ણમ્—મવોદધિનું લંબન નથી, ભવસાગર ઉત્તરંક્રાંતો નથી,—તેવા પ્રકારની ક્ષુદ્ધિથી તેના ઉપાયમાં અપ્રવૃત્તિને લીધે, અને એજ કહે છે—માયોદક-દ્વાવેશઃ—માયાબલમાં જેને દહ આવેશ છે એવો,—તેવા પ્રકારના વિષયાસને લીધે, જેને મુગ્ધબલમાં દહ અભિનિવેશ છે એવો, તેન યાતીહ કઃ પથા—કાણુ અહીં તે પથે—માર્ગે જાય, કે જ્યાં માયામાં જ ક્ષુદ્ધિ છે.

x “ ધર્મશક્તિં ન હન્યસ્થ્યાં મોગશક્તિર્બલીયસીમ્ ।

હનિત દીપાપદ્મો વાયુર્જ્વલન્તં ન દવાનલમ્ ॥ ”—યશો૦ કૃત દ્વા. દ્વા. ૨૪-૧૫

ભોગતત્ત્વને ભવાબ્ધિનું, લંઘન તો નજ થાય;
મૃગજલે દહાવેશ તે, તે માર્ગે કુણુ જાય? ૧૬૭

અર્થ:—પણ જેને મન ભોગ એ તત્ત્વ છે, એવાને તો ભવસમુદ્રનું ઉલ્લંઘન થતું નથી. જેને મૃગજલમાં દહાવેશ છે, એવો કોણુ અહીં તે માર્ગે—કે જ્યાં માયામાં જલબુદ્ધિ છે ત્યાં—જાય ?

વિવેચન

“ સાચું જાણી રે તે જીતો રહે, ન અલે ડામાડોલ....ધન ધન૦
ભોગતત્ત્વને રે એ ભય નવિ ટળે ”—શ્રી યો. દ. સજ્જાય.

પણ ભોગને જે તત્ત્વરૂપ-પરમાર્થરૂપ માને છે, એવા ભોગતત્ત્વ પુરુષને તો ભવસાગરનું ઉલ્લંઘન થતું નથી. કારણકે તેવા પ્રકારના વિપર્યાસને લીધે, માયાજલમાં જેને દહાવેશ અભિનિવેશ છે એવો કોણુ અહીં—જ્યાં માયામાં જલબુદ્ધિ છે એવા તે માર્ગે જાય ?

ભોગ જેને મન તત્ત્વરૂપ છે, પરમાર્થરૂપ લાગે છે, સાચા ભાસે છે, એવો ભોગતત્ત્વ પુરુષ કદી ભવસમુદ્ર ઓળંગી શકતો નથી. કારણ કે તેની મિથ્યાભાસરૂપ બુદ્ધિને લીધે તે તેના ઉલ્લંઘનના ઉપાયમાં પ્રવર્ત્તો નથી. અને તેનું કારણ પણ ભોગતત્ત્વ એમ છે કે જેને માયાજલમાં દહાવેશ—ગાઠ અભિનિવેશ હોય, ભવાબ્ધિ ન તરે તે તે માર્ગે કેવી રીતે જાય ? વિપર્યાસને લીધે તેને સાચું જાણતો હોય તે તેને ઉલ્લંઘી જવાની હામ કેમ લીડે ? એટલે રખેને હું ડૂબી જઈશ એમ ડરતો રહી, ડામાડોળ બની, તે માયાજલને ઓળંગી જવાનો પુરુષાર્થ કરતો નથી, અને ત્યાં જ પડ્યો રહે છે. તેમ વિપર્યાસથી—વિપરીત મતિથી જે માયાજલ સમા વિષયભોગને સાચા માને છે, તે તેમાંથી નિર્બાધપણે પાર ઉતરવાનો પુરુષાર્થ કરતો નથી, અને ત્યાં જ પડ્યો રહે છે. તેમ વિપર્યાસથી—વિપરીત મતિથી જે માયાજલ સમા વિષયભોગને સાચા માને છે, તે તેમાંથી નિર્બાધપણે પાર ઉતરવાનો પુરુષાર્થ કરતો નથી, તેને નિઃસાર અસત્ય જાણી તેની સોસરો નિર્બાધપણે પસાર થઈ જતો નથી, પણ તેમાં જ નિમગ્ન બની ડૂબી જાય છે, શુચી જાય છે, રમ્યોપચ્યો રહે છે.

અત્રે વિષયોને જે મૃગજલની-ઝાંઝવાના પાણીની ઉપમા આપવામાં આવી છે, તે અત્યંત યુક્ત છે. કારણ કે ઓઘમાં, દૂર દૂર ક્ષિતિજમાં—જ્યાં પૃથ્વી ને આકાશ મળતા દેખાય છે ત્યાં દષ્ટિમર્યાદાના છેડે જલનો આભાસ થાય છે, તેને મૃગ-વિષય મૃગજલ: જલ કહે છે. તે જલ કાંઈ વસ્તુત: છે જ નહિ, પણ દષ્ટિવિભ્રમથી વિપર્યાસ (Illusion of vision) તેનો આભાસ માત્ર થાય છે. એવા તે મૃગજલને સાચું જલ માનીને તૃષાતુર મૃગ તે પીવાની આશાએ તે

પ્રત્યે દોડે છે, પણ તે મિથ્યા જલ તો બાજુ હાથતાલી દઇને આધુ' ને આધુ' ભાગતું જ બાય છે! કાંઈ હાથમાં આવતું નથી, અને દોડવાના નિષ્ફળ શ્રમથી બિચારા મૃગની તૃષ્ણા છીપવાને બદલે ઉલટી વધતી જાય છે! તેમ જડ એવા વિષયપદાર્થ અને ચેતન એવા આત્માને! સંબંધ થવો અસંભવિત છે, તથાપિ વિપર્યાસરૂપ દષ્ટિવિબ્રમથી (Illusion & Delusion) તે જડપદાર્થમાં આત્મબુદ્ધિના સમારોપથી તેવો સંબંધ બાંધે છે. તે જ વિષય મૃગજલ છે. એવા તે ઝાંઝવાના પાણીને સાચું માનીને, વિષય-તૃષ્ણાથી આકુલ બનેલો મોહમૂઢ જીવરૂપ મૃગ તેનું પાન કરવાની દુરાશાથી પૂર વેગે તે પ્રત્યે દોડે છે, તે ઝાંઝવાના પાણીને માટે ખૂબ ઝાંવાં નાંખે છે, પણ મહામાયાની એવું તે માયાજલ તો લાંબેથી લટક સલામ કરી બાજુ જીવની વિડંબના કરતું હોય, એમ દૂર ને દૂર ભાગતું જ બાય છે! અને આ નિષ્ફળ વિષયાનુધાવનથી ભવજનમણ્જન્ય ખેદને લીધે, પશુ સમા વિષયપિપાસુ જીવની તૃષ્ણા શમવાને બદલે ઉલટી અભિવૃદ્ધિ પામે છે, અને તેથી મહા ભવજનમણ્જન્ય દુઃખ સહવું પડે છે.

આ વિપર્યાસ જ સર્વ દુઃખનું મૂળ છે, તે જ જીવને ઉઘા પાટા બંધાવે છે, અનાત્મમાં આત્મબુદ્ધિ ઉપજાવે છે, પર વસ્તુમાં સ્વબુદ્ધિનો વિબ્રમ કરાવે છે. આ અનાદિ અવિદ્યારૂપ વિપર્યાસથી લોગસાધનરૂપ દેહાદિમાં આત્મબુદ્ધિ ઉપજે છે, 'આપ આપકું' દેહાદિથી આત્માને અસ્મિન્ન માની હું દેહાદિરૂપ છું એવી મિથ્યામતિ ભૂલ ગયા!' ઉદ્ભવે છે. એટલે પછી સ્વસ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ થયેલો આત્મા ઈન્દ્રિયદારોથી પ્રવર્તતા રહી વિષયોમાં પડી જાય છે, અને તે વિષયોને પામીને પોતે પોતાને તરવથી બાજુતો નથી, પોતે પોતાને ભૂલી જાય છે! શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ લાક્ષણિક શૈલીમાં ભાષ્યા પ્રમાણે 'આપ આપકું' ભૂલ ગયા, ઇનસે કયા અધેર ?' એના જેવી મહાહાસ્યારૂપ વાર્તા બને છે!

“ હું છોડી નિજ રૂપ, રમ્યો પર પુદ્ગલે;
ઝીલ્યો ઊલટ આણી, વિષય તૃષ્ણાજલે. ”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

“ વિચારની ઉત્પત્તિ થયા પછી વર્દ્ધ માનસ્વામી જેવા મહાત્મા પુરુષે ફરી ફરી વિચાર્યું કે આ જીવનું અનાદિકાળથી ચારે ગતિ વિષે અનંતથી અનંતવાર જન્મવું મરવું થયાં છતાં, હજી તે જન્મ-મરણાદિ સ્થિતિ ક્ષીણ થતી નથી; તે હવે કેવા પ્રકારે ક્ષીણ કરવાં? અને એવી કંઈ ભૂલ આ જીવની રહ્યા કરી છે કે, જે ભૂલનું આટલાં સુધી પરિણમવું થયું છે? આ પ્રકારે ફરી ફરી અત્યંત એકાગ્રપણે સર્વોપાધનાં વર્દ્ધમાન પરિણામે વિચારતાં વિચારતાં જે ભૂલ ભગવાને દીઠી છે તે જિનાગમમાં ઠામ ઠામ કહી છે; કે જે ભૂલ બાણીને તેથી રહિત મુમુક્ષુ જીવ થાય. જીવની ભૂલ એતાં તો અનંત વિશેષ લાગે છે; પણ સર્વ ભૂલની ખીજભૂત ભૂલ જે જીવે પ્રથમમાં પ્રથમ વિચારવી ઘટે છે,

કે જે ભૂલનો વિચાર કર્યાથી સર્વે ભૂલનો વિચાર થાય છે; અને જે ભૂલના મટવાથી સર્વે ભૂલ મટે છે. કેાઇ જીવ કદાપિ નાના પ્રકારની ભૂલનો વિચાર કરી તે ભૂલથી છૂટવા ઇચ્છે, તોપણ તે કર્તવ્ય છે, અને તેની અનેક ભૂલથી છૂટવાની ઇચ્છા મૂળ ભૂલથી છૂટવાનું સહેજે કારણ થાય છે.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૪૧૩.

આ સર્વ ભૂલની બીજભૂત ભૂલ તે આત્મસ્વરૂપનું અજ્ઞાન અથવા પરવસ્તુમાં આત્મભુદિરૂપ વિષયસ છે. ‘ આપ આપકું ભૂલ ગયા ! ’ એ જ મોટામાં મોટી કેન્દ્રસ્થ ભૂલ છે. તે મૂલગત ભૂલથી બીજી ભૂલોની પરંપરા નીપજે છે, તે વિષયનો ભિખારી: બની જાય છે. પંચ ઇન્દ્રિયના વિષયોમાં તે એટલો બધો તન્મય થઇ નિબુણુચક રંક જાય છે કે તે પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ સાવ ભૂલી જઇ, વિષયોમાં જ સર્વસ્વ માની તેની ગવેષણામાં અહોનિશ મંજ્યો રહે છે ! અને વિષયતૃષ્ણાથી આર્ત ને તપ્ત બની નિરંતર દુઃખ અનુભવે છે, છતાં તે વિષયોનો કીડો વિષયોનો કેડો મૂકતો નથી ! ને વિદ્યાના ભ્રમરની પેઠે તેની પાછળ પાછળ ભગ્યા કરે છે ! આવો તે વિષયભુલુક્ષુ જીવ શ્રી ઉપમિતિ ભવપ્રપંચ કથામાં મહાત્મા સિદ્ધર્ષિએ અનુપમ શૈલીથી તાદૃશ્ય વર્ણવેલા તે નિબુણુચક રંકના જેવું સમસ્ત ચેદિત કરે છે, ને કરમાં ઘટપાત્ર ભઈ રાતદિવસ વિષયકદન્નની ભિક્ષાર્થે ભમે છે ! જેમકે—

“ આ જીવ આ સંસાર-નગરમાં અપરાપર જન્મ લક્ષણરૂપ ઊંચા-નીચા ગૃહોમાં વિષય-કદન્નના આશાપાશને વશ થઇ અવિરામપણે ભગ્યા કરે છે.

“ ક્ષુધાથી જસ દુર્ગલ દેહ, ગૃહે ગૃહે ભિક્ષાર્થે તેહ;
કરમાંહિ ગૃહોને ઘટપાત્ર, નિન્દાતો ભમતો દિનરાત્ર.
સર્વાંગી મહાઘાત ઉતાપ, તિહાં અનુગત ચેતન આપ;
‘ વોચ માડી ! રે કરજો ત્રાણુ ! ’ પોકારે એવી દીન વાણુ.
જવર કુષ્ઠ ઉન્માદ સંયુક્ત, શૂલપીડિત ને પામા યુક્ત;
સર્વ રોગનો તેહ નિવાસ, વેદનાવેગે વિહ્વલ ખાસ.
‘ પામીશ ભિક્ષા તે તે ગેહ, ’ ધૃત્યાદિક ચિંતવતો એહ;
વિકલપાકુલ મનમાં યાય, રોદ્રધ્યાન ભરતો જાય.
સંતોને કરુણાનું સ્થાન, માનીએને હાસ્ય નિદાન;
બાલોને કીડન આવાસ, ઉદાહરણુ પાપીને ખાસ. ”

—શ્રી ઉ. ભ. પ્ર. કથા, પ્ર. ૧ (ડૉ. ભગવાનદાસકૃત સપ્તમઘ અનુવાદ)

‘ સંસારને વિષે અહોનિશ પર્યટન કરતા આ જીવના જે આ શબ્દાદિ વિષયો અને જે આ બંધુવર્ગ-ઘન-મુવર્ણાદિ, અને જે કીડા-વિકથા આદિ અન્ય પણ સંસાર-

કારણ હોય, તે મૃદ્ધિહેતુપણાથી રાગાદિ ભાવરોગોના કારણપણાને લઈને વિષય કદબ્ધના અને કર્મસંચયરૂપ મહા અજ્ઞાના નિમિત્તપણાને લઈને કદબ્ધ બળવા મનોરથ યોગ્ય છે. ' (ઉ. ભ. પ્ર. કથા) એવી તે કદબ્ધરૂપ બિક્ષા ભક્ષણ કરવા ઇચ્છતો આ જીવ નાના પ્રકારના વિષય સંબંધી મનોરથો કરે છે, - યાવત્ તે ચક્રવર્તીપણાના મનોરથ પણ કરે છે. અને આ ચક્રવર્તી પણુ ' ભગવાન્ સત્ સાધુઓને ક્ષુદ્ર રંક જેવો પ્રતિભાસે છે, તો પછી શેષ અવસ્થાઓનું તો પૂછવું જ શું ? '

“ અને આવા કદબ્ધ જેવા આ ધન-વિષય-કલત્રાદિથી પૂરાઈ રહ્યા છતાં આ જીવને અભિલાષાનો વિચ્છેદ થતો નથી, એટલું જ નહિં પણ તેની તૃષ્ણા વિશેષ ગાઢપણે અભિવૃદ્ધિ પામે છે. કારણ કે જેમ ગાઢ શ્રીમમાં દવદાહથી તાપ પામેલ શરીરવાળા, પિપાસાથી-તરસથી અભિભૂત ચેતનાવાળા, મૂર્છાથી ઢળી પડેલા એવા કોઈ પચિકને ત્યાં જ સ્વપ્નદર્શનમાં, પ્રબલ કલ્પલભાલાથી આકુલ એવા ઘણા ઘણા મહા જલાશય-સમૂહો પીતાં પણ જરાય તૃષ્ણાની ન્યૂનતા ઉપભવતા નથી; તેમ આ જીવને પણ આ વિષયાદિ વર્તે છે. તે આ પ્રકારે:-અનાદિ સંસારમાં પરાવર્તન કરી રહેલા આ જીવે પૂર્વે દેવભવોને વિષે અનંતીવાર નિરુપચરિત એવા શબ્દાદિ લોગો પ્રાપ્ત કરેલા છે, અનંત અમૂલ્ય રત્નરાશિઓ મેળવેલા છે, રતિના વિભ્રમોને ખંડિત કરે એવા વિલાસિની-વૃદ્ધો સાથે વિલાસ કરેલા છે, ત્રિભુવનાતિશાયિની નાના પ્રકારની ક્રીડાઓથી ક્રીડન કરેલું છે. તથાપિ બધું મહાબુભુક્ષાથી-બૂખથી કૃશ ઉદરવાળો હોય એમ આ જીવ શેષ દિનના બુક્ત વૃત્તાંતને કાંઈ પણ બળુતો નથી !! કેવલ તેના અભિલાષથી શોષાય છે !!! તેથી તૃપ્તિ ન તેને થાય, પણ બુભુક્ષા વધતી જાય ! ”

—શ્રી ઉ. ભ. પ્ર. કથા (ડૉ. ભગવાનદાસ કૃત અનુવાદ.)

આવી કદબ્ધરૂપ આ વિષય મૃગતૃષ્ણાની પાછળ દોડવાથી આ જીવને આ બધી અનર્થપરંપરા સાંપડે છે, અને તેને ભવસાગરનું ઉલ્લંઘન થતું નથી, કારણ કે માયા-બલરૂપ તે માયાજલમાં તેને ગાઢ અભિનિવેશ-મિથ્યા આગ્રહ છે, એટલે તે તેને ઉલ્લંઘી જવાની હામ ભીડતો નથી, અને જ્યાં છે ત્યાંનો ત્યાં એટલે કે વિષય-કાદવમાં ડુકરની જેમ પડ્યો રહે છે !!

સ તત્રૈવ भवोद्विग्नो यथा तिष्ठत्यसंशयम् ।

મોક્ષમાર્ગેઽપિ હિ તથા ભોગજમ્બાલમોહિતઃ ॥ ૧૬૮ ॥

વૃત્તિ:-સ:-તે, માયામાં જેને જલનો દદ આવેશ છે તે, તત્રૈવ-ત્યાં જ, પથમાં, માર્ગમાં, મવોદ્વિગ્ન:-ભવોદ્વિગ્ન હોઈ, યથા-જેમ, એ ઉદાહરણના ઉપ-યાસ અર્થે છે, તિષ્ઠત્યસંશયમ્ નિ:સંશય સ્થિતિ જ કરે છે, -જલબુદ્ધિના સમાવેશથી, મોક્ષમાર્ગેઽપિ હિ-જાનાદિ લક્ષણવાળા મોક્ષમાર્ગમાં પણ, તથા-તેમ અસંશય સ્થિતિ કરે છે, ભોગજમ્બાલમોહિત:-ભોગજમ્બાલથી-ભોગનિબંધન દેહાદિ પ્રપંચથી મોહિત એવો તે એમ અર્થ છે.

ત્યાંજ નિઃશંક સ્થિતિ કરે, ભવોદ્વિગ્ન તે જેમ;
લોગજ'બાલે મોહિયો, મોક્ષપથે પણ તેમ. ૧૬૮

અર્થ:—તે જેમ ત્યાંજ-માર્ગમાં, ભવોદ્વિગ્ન હોઈ, નિઃસંશય સ્થિતિ કરે છે, તેમ મોક્ષમાર્ગમાં પણ લોગજ'બાલથી મોહિત એવો તે સ્થિતિ કરે છે.

વિવેચન

માયાજલમાં જેને જલનો દૃઢ અભિનિવેશ છે, એવો તે લોગતત્ત્વ પુરુષ જેમ જલબુદ્ધિના આવેશથી, ભવોદ્વિગ્ન રહી, ત્યાં જ માર્ગમાં અસંશય સ્થિતિ કરે છે, તેમ જ્ઞાનાદિ લક્ષણવાળા મોક્ષમાર્ગમાં પણ લોગના કારણરૂપ દેહાદિ પ્રપંચથી મોહિત એવો તે નિઃસંશય 'સ્થિતિ' કરે છે.

આનો આશય એમ સમજાય છે કે-માયાજલમાં જેને જલબુદ્ધિનો અભિનિવેશ છે, એવો લોગતત્ત્વ પુરુષ, આ જલ સાચું છે-અરેખરૂં છે, એવા બાંધી લીધેલા પૂર્વગ્રહરૂપ મિથ્યાભાવને લીધે, સંસારથી ઉદ્દેગ-દુઃખ પામતો રહી, ત્યાંજ માર્ગમાં ભવમાં સ્થિતિ: સ્થિતિ કરે છે; પણ આમાં કાંઈ સાર નથી એમ જાણી તે સંસાર-મોક્ષમાર્ગે સાગરને ઓળંગી જવા આગળ વધતો નથી, પુરુષાર્થ કરતો નથી, પણ 'સ્થિતિ' એટલે તે લોગમાં જ સ્થિતિ કરે છે, લોગમાં જ રખ્યો-પચ્યો રહે છે. તેમજ લોગકારણરૂપ દેહાદિ પ્રપંચથી મોહમૂઢ બનીને, તે જ્ઞાનાદિ લક્ષણવાળા મોક્ષમાર્ગમાં પણ 'સ્થિતિ' કરે છે, એટલે કે જ્યાં છે ત્યાંનો ત્યાં અટકી રહે છે-થોભી રહે છે, પચ્યો રહે છે, પણ આગળ વધતો નથી. તાત્પર્ય કે જેમ તે ભવમાર્ગમાં નિવાસરૂપ સ્થિતિ કરે છે, તેમ મોક્ષમાર્ગમાં પણ આગળ પ્રગતિ ન કરવારૂપ 'સ્થિતિ' કરે છે. અર્થાત્ તે ભવસમુદ્રમાં નિમગ્ન રહે છે, અને મોક્ષમાર્ગે આગળ વધતો નથી. તે આ પ્રકારે:—

આ આત્મા અનાદિથી પોતાના મૂળ સહજ શુદ્ધ સ્વરૂપને ભૂલી ગયો છે. આ સ્વરૂપઅજ્ઞાનરૂપ અવિદ્યા અથવા મિથ્યાત્વથી તે પરપકાર્થમાં આત્મબુદ્ધિ કરી રહ્યો છે. અનાદિ કાળના અધ્યાસથી દેહાદિ પરવસ્તુમાં તેની આત્મબુદ્ધિ એટલી બહી સજ્જડ થઈ ગઈ છે, એટલા બધા ઊંડા મૂળ ઘાલી ગઈ છે કે 'દેહાદિ તે જ હું' એવી વિપર્યાસ બુદ્ધિ-વિપરીત મતિ તેને ઉપજી છે. જડના દીર્ઘકાલના સહવાસથી તે જાણે જડ જેવો થઈ ગયો છે! આમ કાયાદિકમાં આત્મબુદ્ધિથી બહાપેક્ષો જીવ બહિરાત્મા કહેવાય છે. 'આત્મજ્ઞાનથી પરાડ્મુખ એવો આ બહિરાત્મા પોતાના સ્વરૂપનું ભાન ભૂલી, ઈદ્રિયદ્વારોથી સ્કુરાચમાન થઈ, પોતાના દેહને આત્માપણે માની જોસે છે. મનુષ્ય દેહમાં

રહેલા આત્માને તે મનુષ્ય માને છે, તિર્યંચ દેહમાં રહેલા આત્માને તિર્યંચ માને છે, દેવ દેહમાં રહેલા આત્માને દેવ માને છે, અને નારક દેહમાં રહેલા આત્માને તે નારક માને છે. પણ તત્ત્વથી હું પોતે તેવો નથી, તે તે દેહપર્યાયરૂપ નથી, હું તો અનંતાનંત જ્ઞાનશક્તિનો સ્વામી સ્વસંવેદ્ય એવો અચલ સ્થિતિવાળો શાશ્વત આત્મા છું, એમ તે મૂઠ જાણતો નથી. ' આમ પોતાના દેહમાં આત્માનો અધ્યાસ કરતો એવો આ બહિરાત્મા ' પરના આત્માનો જ્યાં વાસ છે એવા સ્વદેહ સદૃશ અચેતન પરદેહને આ પારકો દેહ એમ માની બેસે છે. અને આમ દેહોમાં સ્વપરના સિથ્યા અધ્યવસાયને-માન્યતાને લીધે, જેને આત્માનું જ્ઞાન નથી એવા અનાત્મજ જનને સ્ત્રી-પુત્રાદિ સંબંધી વિષ્ણમ વર્તે છે, અને તેમાંથી અવિદ્યા નામનો દૃઢ સંસ્કાર જન્મે છે, -કે જેથી લોક પુનઃ દેહ એ જ આત્મા એવું અભિમાન ધરે છે. આ દેહમાં આત્મબુદ્ધિ એ જ સંસાર દુઃખનું મૂળ છે. '

“ જડ ચલ જડ ચલ કર્મ જે દેહને હોણ, જાણ્યું આતમ તત્ત્વ;

બહિરાતમ બહિરાતમતા મેં ગ્રહી હોણ, ચતુરંગે અક્તવ. નમિપ્રમ૦ ”-શ્રી દેવચંદ્રણ.

દેહમાં આ આત્મબુદ્ધિને લીધે જ જીવ તેના લાલન-પાલનારો વિષયોમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે, અને તે વિષયપ્રાપ્તિના સાધનરૂપ ધનાદિના ઉપાર્જનમાં પ્રવૃત્ત થાય છે; તેની પ્રાપ્તિમાં અનુકૂળ થાય તે પ્રત્યે રાગ કરે છે, પ્રતિકૂળ પ્રત્યે દ્વેષ ધરે છે. તેમાં કાંઈ વચ્ચે આડું આવે તેના પ્રત્યે ક્રોધ કરે છે, તુચ્છ કદમ જેવા કંઈક વિષયની પ્રાપ્તિ થતાં તે અનંતગણું અભિમાન ધરી કાકીડાની જેમ નાચે છે, અને વિશેષ વિશેષનો લોભ ધરતો રહી તેના લાભ માટે અનેક પ્રકારના છળપ્રપંચ-માયાકપટ કરી પોતાને અને પરને છેતરે છે. ઈત્યાદિ પ્રકારે જીવ વિષયને અર્થે કષાય કરે છે, અને તેથી હાથે કરીને આખો ભવપ્રપંચ ઉભો કરીને, સંસાર પરિભ્રમણદુઃખ પામી, તે ભવોદ્વિગ્ન બને છે. આમ દેહમાં આત્મબુદ્ધિરૂપ મૂળથી ઉપજતા વિષય-કષાયથી આ જીવનું સંસારચક્ર ચાલ્યા કરે છે.

x “ બહિરાત્મેન્દ્રિયદ્વારૈરાત્મજ્ઞાનપરાઙ્મુખઃ । સ્ફુરિતશ્ચાત્મનો દેહમાત્મત્વેનાધ્યવસ્યતિ ॥
 નરદેહસ્થમાત્માનમવિદ્વાન્મન્યતે નરમ્ । તિર્યંચં તિર્યગ્જ્ઞસ્થં સુરાઙ્ગસ્થં સુરં તથા ॥
 નારકં નારકાઙ્ગસ્થં ન સ્વયં તસ્વતસ્તથા । અનંતાનંતધીશકિઃ સ્વસંવેદ્યોઽચલસ્થિતિઃ ॥
 સ્વદેહસદૃશં દૃષ્ટ્વા પરદેહમચેતનમ્ । પરાત્માધિષ્ઠિતં મૂઢઃ પરત્વેનાધ્યવસ્યતિ ॥
 સ્વપરાધ્યવસાયેન દેહેષ્વવિદિતાત્મનામ્ । વર્ત્તે વિષ્ણમઃ પુંસાં પુત્રમાર્યાદિગોચરઃ ॥
 અવિદ્યાસંજ્ઞિતસ્તસ્માત્સંસ્કારો જાયતે દૃઢઃ । યેન લોકોઽઙ્ગમેવ સ્વં પુનરપ્યભિમન્યતે ॥
 મૂલં સંસારદુઃખસ્ય દેહ પવ આતમધીસ્તતઃ । ત્યક્તૈવૈનાં પ્રવિશેદન્તર્બહિરબ્યાપૃતેન્દ્રિયઃ ॥ ”

—શ્રી પૂજ્યપાદસ્વામીશુક્રત શ્રી સમાધિશતક.

“રાગ દ્રેષે ભયો મોહ વૈરી નહ્યો, લોકની રીતમાં ઘણુંય રાતો;
ક્રોધ વશ ધમધમ્યો, શુદ્ધ ગુણુ નવ રમ્યો, ભમ્યો ભવમાંહિ હું વિષય માતો....
તાર હો તાર પ્રભુ ! મુજ સેવક ભણી.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

“વળી સ્મરણુ થાય છે કે એ પરિશ્રમણુ કેવળ સ્વચ્છંદથી કરતાં જીવને ઉદાસીનતા કેમ ન આવી ? બીજા જીવો પરત્વે ક્રોધ કરતાં, માન કરતાં, માયા કરતાં, લોભ કરતાં કે અન્યથા કરતાં તે માહું છે એમ યથાયોગ્ય કાં ન જાણ્યું ? અર્થાત્ એમ જાણવું જોઈતું હતું, છતાં ન જાણ્યું એ વળી ફરી પરિશ્રમણુ કરવાનો વૈરાગ્ય આપે છે.” ઇ. —શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૧૧૫.

અને પછી તો તે તુચ્છ કદમ્બ જેવા વિષયસુખમાં આ મોહમૂહ જીવને એટલો બધો રંગ લાગી જાય છે, એટલો બધો તન્મય રસ જામે છે, કે તે તેની પ્રાપ્તિમાં નિરંતર નિમગ્ન રહે છે, અને તેને જ સુંદર માને છે, બીજું કાંઈ તે બાપડો જાણતો નથી. કારણ કે સુસ્વાદુ લોજનનો સ્વાદ તેને સ્વપ્ને પણ લાગ્યો નથી. એટલે ડુક્કરને જેમ કાદવમાં પડ્યા રહેવું ગમે છે, તેમ તેને વિષય-કદમ્બમાં સ્વ્યા-પ્વ્યા રહેવું ગમે છે. તે વિદ્યાના ભ્રમરને જેમ વિદ્યાની સુગંધી જ સારી લાગતી હતી, તેમ આ વિષયના ભ્રમરને વિષયની ગંધ જ સારી લાગે છે !

“તેને સુંદર માને રાંક, બીજું ન જાણે તેહ વરાક;
સુસ્વાદુ લોજનનો સ્વાદ, સ્વપ્ને પણ એને ન પ્રાપ્ત.”

ઉ. ભ. પ્ર. કથા, પ્ર. ૧ (ડૉ. ભગવાનદાસકૃત અનુવાદ)

આમ પરપરિણુતિના રાગીપણુ, પર રસરંગે રક્ત થયેલો આ જીવ, પર વસ્તુનો શ્રાહક અને રક્ષક બની, પરવસ્તુના લોગમાં આસક્ત થઈને અતંત કાળ પર્યંત સંસારમાં રખડે છે. અને આમ પોતાનું આત્મહિત ચૂકી, આ મહામોહમૂહ જીવ વેઠીઆ પોઠીઆની પેઠે પારકી વેઠ ઉઠાવી, હાથે કરીને નાહકનો હેરાન હેરાન થાય છે ! ભાવિ-તાત્મા મહાત્માઓના વચનામૃત છે કે—

“પરપરિણુતિ રસ રંગતા, પરશ્રાહકતા ભાવ....નાથ રે !

પર કરતા પર લોગતા, શ્યો થયો એહ સ્વભાવ ?....નાથ રે !”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

“જે ક્રિયાને વિષે જીવને રંગ લાગે છે, તેને ત્યાં જ સ્થિતિ હોય છે, એવો જ જિનનો અભિપ્રાય તે સત્ય છે. ત્રીશ મહામોહનીયનાં સ્થાનક શ્રી તીર્થકરે કહ્યાં છે તે સાચા છે.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૧૪૮

અને આમ લોગરૂપ નિઃસાર માયાજલમાં જ જેને દઠ રંગ લાગ્યો છે, દઠ અભિ-
નિવેશ ઉપજ્યો છે, એવા લોગતત્ત્વ પુરુષને પોતાના શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપનું દર્શન હોતું
નથી, એટલે મોક્ષમાર્ગમાં તેના પ્રવેશ પણ ક્યાંથી હોય ? દેહાદિની
મોક્ષમાર્ગો
અપ્રગતિ-
સ્થિતિ
ભૂલભૂલામણીભરી જંગાલમાં જે ફસાઈ ગયો છે, દેહાદિ માયાપ્રપંચમાં
આત્મબુદ્ધિના વ્યામોહથી જે મુગ્ધાઈ ગયો છે, માયાજલરૂપ વિષયની
અટપટી માયાવી જાલમાં જે અટવાઈ પડ્યો છે, તેના નિમિત્તે રાગદ્વેષ
કરતો જે કષાયરંગથી રંગાઈ રહ્યો છે, અને તેથી જે ભવપ્રપંચના
અનંત ચક્રાવામાં પકી ગયો છે, -એવા આ મહામોહમૂઢ જીવને મોક્ષમાર્ગ પામવો પણ
સુશ્કેલ થઈ પડે છે. તેની મિથ્યાત્વમાં જ સ્થિતિ હોય છે, તેથી તે આગળ વધતો નથી,
પ્રગતિ કરતો નથી; કારણ કે જ્યાંલગી કષાયની ઉપશાંતતા ન થઈ હોય, વિષયાદિ પ્રત્યે
અંતરંગ વૈરાગ્ય ન વર્તતો હોય, મોક્ષ શિવાય બીજી કોઈ અભિલાષા ન હોય, ત્યાંલગી
મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવેશ કરવા યોગ્ય યોગ્યતા પણ પ્રાપ્ત થતી નથી, સાચું મિથ્યાત્વ
'ગુણુસ્થાનક' પણ પ્રાપ્ત થતું નથી, ને પ્રથમ મિત્રાદષ્ટિ પણ ખૂટતી નથી, તો પછી
ઉક્ત લોગતત્ત્વ પુરુષનો મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવેશ ક્યાંથી હોય ? ને તેમાં તે આગળ ક્યાંથી
વધે ? ઉત્તરોત્તર ગુણુસ્થાનની પ્રાપ્તિથી પ્રગતિ કેમ કરે ?

આમ જેને લોગમાં તત્ત્વબુદ્ધિ છે એવો લોગતત્ત્વ પુરુષ સંસારમાં 'સ્થિતિ'
કરે છે, અર્થાત્ અનંત કાળસ્થિતિ પર્યંત અનંત પરિબ્રમણ દુઃખને પામે છે. અને
મોક્ષમાર્ગમાં પણ તે 'સ્થિતિ' જ કરે છે, અર્થાત્ ગુણુવિકાસ પામી આગળ પ્રગતિ
કરતો નથી, ગળીયા ગળદની જેમ જ્યાંનો ત્યાં પડ્યો રહે છે ! અને આમ તેનું પરિબ્રમણ
દુઃખ ચાલુ રહે છે, ને તેના નિવારણનો ઉપાય તેને મળતો નથી. એટલે બંને રીતે તે
દુઃખી થાય છે.

મીમાંસાભાવતો નિત્યં ન મોહોઽસ્થ્યાં યતો ભવેત્ ।

અતસ્તત્ત્વસમાવેશાત્સદૈવ હિ હિતોદયઃ ॥ ૧૬૯ ॥

નિત્ય મીમાંસા ભાવથી, મોહ એહમાં નહોય;

એથી તત્ત્વ સમાવેશથી, સદા હિતોદય હોય. ૧૬૯

અર્થ:-નિત્ય મીમાંસા ભાવને લીધે આ દષ્ટિમાં મોહ હોતો નથી, એથી કરીને
તત્ત્વ સમાવેશને લીધે સદૈવ હિતોદયજ હોય છે.

વૃત્તિ:-મીમાંસાભાવતો-મીમાંસા ભાવથી, સહવિચાર ભાવથી, નિત્ય-નિત્ય, સર્વકાળ, ન
મોહોઽસ્થ્યાં યતો ભવેત્-કારણકે આ દષ્ટિમાં મોહ હોતો નથી, અતઃ-એથી કરીને, તત્ત્વસમાવેશાત્
તત્ત્વસમાવેશરૂપ કારણ થઈ, સદૈવ હિ હિતોદયઃ-આ દષ્ટિમાં મોહસ સદૈવ હિતોદયજ હોય છે.

વિવેચન

વળી નિત્ય મીમાંસાના સદ્ભાવથી આ દષ્ટિમાં મોહ હોતો નથી. એથી કરીને તત્ત્વના સમાવેશરૂપ કારણ થકી નિશ્ચય એને સદાય હિતોદયજ્ઞ હોય છે.

તત્ત્વ મીમાંસા

આ દષ્ટિમાં સ્થિતિ કરતો સમ્યગ્દષ્ટિ જ્ઞાની પુરુષ સમર્થ તત્ત્વચિંતક-તત્ત્વમીમાંસક હોય છે. એટલે નિરંતર સદ્વિચારરૂપ મીમાંસાના-સૂક્ષ્મ તત્ત્વ-પર્યેષણાના હોવાપણાને લીધે અત્રે કોઈપણ મોહનો સંભવ હોતો નથી. કારણકે જે તત્ત્વ સમજે છે, તે મોહ પામતો નથી. અને સમ્યગ્દષ્ટિને દર્શનમોહ તો ક્યારનો ક્ષય થઈ ચૂક્યો છે, તથા યોગમાર્ગમાં આગળ વધતાં એને ચારિત્રમોહની પણ ઉત્તરોત્તર ક્ષીણતા થતી જાય છે, એટલે સર્વથા મોહનો અભાવ હોય છે. સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષ અનેક પ્રકારે તત્ત્વનો સૂક્ષ્મ વિચાર કરે છે. જેમકે—

“ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને પામ્યા છે એવા જ્ઞાની પુરુષોએ નીચે કહ્યાં છે તે છ પદને સમ્યગ્દર્શનનાં નિવાસનાં સર્વોત્કૃષ્ટ સ્થાનક કહ્યાં છે:—(૧) પહેલું પદ— આત્મા છે. જેમ ઘટપટ આદિ પદાર્થો છે તેમ આત્મા પણ છે. ષટ્પદ મીમાંસા અમુક ગુણ હોવાને લીધે જેમ ઘટપટ આદિ હોવાનું પ્રમાણ છે; તેમ સ્વપરપ્રકાશક એવી ચૈતન્ય-સત્તાનો પ્રત્યક્ષ ગુણ જેને વિષે છે એવો આત્મા હોવાનું પ્રમાણ છે. (૨) બીજું પદ—આત્મા નિત્ય છે. ઘટપટ આદિ પદાર્થો અમુક કાળવર્ત્તિ છે. આત્મા ત્રિકાળવર્ત્તિ છે. ઘટપટાદિ સંયોગે કરી પદાર્થ છે. આત્મ સ્વભાવે કરીને પદાર્થ છે, કેમકે તેની ઉત્પત્તિ માટે કોઈપણ સંયોગો અનુભવ યોગ્ય થતા નથી. કોઈ પણ સંયોગી દ્રવ્યથી ચૈતન-સત્તા પ્રગટ થવા યોગ્ય નથી, માટે અનુત્પન્ન છે. અસંયોગી હોવાથી અવિનાશી છે, કેમકે જેની કોઈ સંયોગથી ઉત્પત્તિ ન હોય, તેનો કોઈને વિષે લય પણ હોય નહિ. (૩) ત્રીજું પદ—આત્મા કર્તા છે. સર્વ પદાર્થ અર્થક્રિયાસંપન્ન છે. કંઈ ને કંઈ પરિણામ ક્રિયા સહિત જ સર્વ પદાર્થો જેવામાં આવે છે. આત્મા પણ ક્રિયાસંપન્ન છે, માટે કર્તા છે. તે કર્તાપણું ત્રિવિધ શ્રી જિને વિવેચ્યું છે; પરમાર્થથી સ્વભાવપરિણુતિએ નિજ સ્વરૂપનો કર્તા છે. અનુપચરિત (અનુભવમાં આવવા યોગ્ય વિશેષ સંબંધ સહિત) વ્યવહારથી તે આત્મા દ્રવ્ય કર્મનો કર્તા છે. ઉપચારથી ઘર, નગર આદિનો કર્તા છે. (૪) ચોથું પદ—આત્મા ભોક્તા છે. જે જે કંઈ ક્રિયા છે તે તે સર્વ સફળ છે, નિરર્થક નથી. જે કંઈ પણ કરવામાં આવે તેનું ફળ ભોગવવામાં આવે એવો પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે. વિષ ખાધાથી વિષનું ફળ; સાકર ખાવાથી સાકરનું ફળ; અગ્નિસ્પર્શથી અગ્નિસ્પર્શનું ફળ; હીમને સ્પર્શ કરવાથી હીમસ્પર્શનું જેમ ફળ થયા વિના રહેતું નથી, તેમ કષાયાદિ કે અકષાયાદિ જે કંઈ પરિણામે આત્મા પ્રવર્તે તેનું ફળ પણ

થવા યોગ્ય જ છે, અને તે થાય છે. તે ક્રિયાનો આત્મા કર્તા હોવાથી લોકતા છે. (૫) પાંચમું પદ—મોક્ષપદ છે.—જે અનુપચરિત વ્યવહારથી કર્મનું કર્તાપણું નિરૂપણ કર્યું; કર્તાપણું હોવાથી લોકતાપણું નિરૂપણ કર્યું; તે કર્મનું ટળવાપણું પણ છે, કેમકે પ્રત્યક્ષ કષાયાદિનું તીવ્રપણું હોય, પણ તેના અનભ્યાસથી, તેના અપરિચયથી, તેને ઉપશમ કરવાથી તેનું મંદપણું દેખાય છે, તે ક્ષીણ થવા યોગ્ય દેખાય છે; ક્ષીણ થઈ શકે છે. તે તે અંધભાવ ક્ષીણ થઈ શકવા યોગ્ય હોવાથી તેથી રહિત એવો જે શુદ્ધ આત્મસ્વભાવ તે રૂપ મોક્ષપદ છે. (૬) છઠ્ઠું પદ—તે મોક્ષનો ઉપાય છે.—જે કદી કર્મઅંધ માત્ર થયા કરે એમ જ હોય તો તેની નિવૃત્તિ કોઈ કાળે સંભવે નહીં; પણ કર્મઅંધથી વિપરીત સ્વભાવવાળાં એવા જ્ઞાન, દર્શન, સમાધિ, વૈરાગ્ય, લક્ત્યાદિ સાધન પ્રત્યક્ષ છે. જે સાધનના અળે કર્મઅંધ શિથિલ થાય છે, ઉપશમ પામે છે, ક્ષીણ થાય છે. માટે તે જ્ઞાન, દર્શન, સંયમાદિ મોક્ષ પદના ઉપાય છે. ”

—(વિશેષ માટે જુઓ) શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૪૦૬.

“ આત્મા છે તે નિત્ય છે, છે કર્તા નિજ કર્મ;
 છે લોકતા વળી મોક્ષ છે, મોક્ષ ઉપાય સુધર્મ.
 પટ સ્થાનક સંક્ષેપમાં, પટ દરશન પણ એહ;
 સમજવા પરમાર્થને, કહ્યાં જ્ઞાનિએ એહ. ”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

“ મુનિસુવ્રત જિનરાજ ! મુજ એક વિનતિ નિસુણો;
 આતમ તત્ત્વ ક્યું બાણ્યું જગતગુરુ ! એહ વિચાર મુજ કહિયો;
 આતમ તત્ત્વ બાણ્યા વિણ નિર્મલ, ચિત્તસમાધિ નવિ લહિયો. મુ. ”—શ્રીઆનાંદધનલ્લ.

વળી આ આત્મતત્ત્વ સંબંધી પડ્દર્શનની તે તત્ત્વજ્ઞ પુરુષ આ પ્રમાણે વિશેષ પર્યાલોચના કરે છે: (૧) કોઈ આત્મતત્ત્વને અજાંઘ માને છે, પણ આ આત્મા ક્રિયા કરતો દેખાય છે, તો તે ક્રિયાનું ફળ કોણુ લોગવશે ? (૨) જડ-ચેતન પડ્દર્શન આ બંને એક જ આત્મારૂપ છે, સ્થાવર-જંગમ બંને સરખા છે એમ સીમાંસા કોઈ કહે છે. પણ તેમાં સુખ-દુઃખ વ્યવસ્થા નથી ઘટતી, અને સંકર નામનું રૂપણ આવે છે, એમ ચિત્તમાં વિચારી પરીક્ષા કરતાં જણાય છે. (૩) આત્મદર્શનમાં લીન એવો કોઈ કહે છે કે ‘ આત્મતત્ત્વ નિત્ય જ છે, ’ પણ તેમાં તો કરેલા કર્મના વિનાશરૂપ કૃતવિનાશ દોષ, અને નહિં કરેલા કર્મના આગમનરૂપ અકૃતાગમ દોષ આવે છે, તે મતિહીનને દેખાતા નથી.

“ કોઈ અજાંઘ આતમ તત્ત માને, કિરિયા કરતો હીસે;
 ક્રિયાતણું ફલ કહો કુણુ લોગવે ? ઈમ પૂછ્યું ચિત્ત રીસે. મુનિસુવ્રત. ”

જડ ચેતન આ આતમ એક જ, સ્થાવર જંગમ સરિખો;
દુઃખ સુખ સંકર દ્રવણ આવે, ચિત્ત વિચારી જો પરિખો. મુનિ
એક કહે નિત્ય જ આતમ તત્ત્વ, આતમ દરિશણુ લીનો;
કૃતવિનાશ અકૃતાગમ દ્રવણ, નવિ દેખે મતિહીણો. મુનિ ”—આનંદધનજી.

(૪) કોઈ કહે છે કે ‘આ આત્મા ક્ષણિક છે એમ જાણો.’ પણ તેમ માનતાં બંધ-મોક્ષ કે સુખ-દુઃખની વ્યવસ્થા નહિં ઘટે, એ વિચાર મનમાં લાવવા યોગ્ય છે. (૫) કોઈ વળી એમ કહે છે કે ‘ચાર જૂન શિવાયની અબગી-જૂદી એવી આત્મસત્તા ઘટતી નથી.’ પણ આંધળો ગાડું નજરે ન લાગે તેમાં ગાડાંનો શો દોષ?—એમ અનેક વાદીઓના મતવિભ્રમરૂપ સંકટમાં પડી ગયેલું ચિત્ત સમાધિ પામતું નથી, અને યથાર્થપણે આત્મતત્ત્વ સમજ્યા વિના તે સમાધિ ઉપજે એમ નથી, તેા મુમુક્ષુએ કેમ કરવું ?

“સોગત મતિરાગી કહે વાદી, ક્ષણિક એ આતમ જાણો;
બંધ મોક્ષ સુખ દુઃખ નવિ ઘટે, એહ વિચાર મન આણો. મુનિ
જૂત ચતુષ્ક વર્જિત આતમતત્ત્વ, સત્તા અલગી ન ઘટે;
આંધ શકટ જો નજર ન દેખે, તેા શું કીજે શકટે ? મુનિ
એમ અનેક વાદિ મતવિભ્રમ, સંકટ પરિચો ન લહે;
ચિત્તસમાધિ-તે માટે પૂછું, તુમ વિષ્ય તત્ત્વ કોઈ ન કહે. મુનિ ”—શ્રી આનંદધનજી.

ત્યારે તેનો અંતરાત્મા (અથવા પરમાત્મા) જાણે જવાબ આપે છે કે—અહો આત્મનં! તું સર્વ પક્ષપાત છોડી દઇ, રાગ-દ્રેષ-મોહ પક્ષથી વર્જિત એવા એક આત્મ-તત્ત્વમાં રહ લગાડીને મંડી પડ! જે કોઈ આ આત્માનું ધ્યાન કરે છે તે ફરી આમાં આવતો નથી, અને ખીનું બધુંય વાગૂબલ છે એમ જાણે છે, આ તત્ત્વ ચિત્તમાં લાવે છે, માટે જેના વડે કરીને દેહ-આત્માનો વિવેક ઉપજે તે જ પક્ષ ગ્રહણ કરવો યોગ્ય છે, અને તે જ તત્ત્વજ્ઞાની કહેવાય. એટલે એનો અંતરાત્મા પુનઃ બોલી બેઠે છે કે હે આત્મસ્વરૂપ આનંદધન પ્રભુ! ‘મુનિસુત્રત! જે કૃપા કરો તેા, ‘આનંદધન પદ લહીએ.’

“વળતું જગજુર ઇણિ પેરે લાખે, પક્ષપાત સખ છંડી;
રાગ-દ્રેષ-મોહ પખ વર્જિત, આતમ શું રહ મંડી....મુનિસુત્રત
આતમધ્યાન ધરે જો કેાઉ, સો ફિર ઇણમે તા’વે;
વાગૂબલ ખીનું સહુ જાણે, એહ તત્ત્વ ચિત્ત લાવે. મુનિ
જિણે વિવેક ધરિયે પખ ગૃહિયે, તત્ત્વજ્ઞાની તે ઠહિયે:
મુનિસુત્રત જે કૃપા કરો તેા, આનંદધન પદ લહિયે.” મુનિ—શ્રી આનંદધનજી.

ઇત્યાદિ પ્રકારે ષટ્પદની અને તે પરથી ફલિત થતા પડ્દર્શનની મીમાંસા કરનારો

આ મહાતત્ત્વજ્ઞાની પુરુષ બીજી બધી પંચાત છોડી દઈ, શુદ્ધ આત્મધ્યાનમાં લીન થાય છે, અને ધ્યાને છે કે:-હું દેહાદિથી ભિન્ન એવો શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મતત્ત્વ આત્મા છું. 'આ મહારા સ્વરૂપથી* સ્યુત થઈ હું ઈન્દ્રિયદ્વારોથી મીમાંસા વિષયોમાં પતિત-પડી ગયો હતો. તે વિષયોને પામીને 'હું' એમ મને મેં પૂર્વે તત્ત્વથી ઓળખ્યો નહિં! જે અગ્રાહ્યને શ્રદ્ધાંતું નથી ને શ્રદ્ધાને મૂકતું નથી, જે સર્વથા સર્વ જાણે છે, એવું સ્વસંવેદ્ય તે 'તત્' હું છું. તત્ત્વથી બોધાત્મા-બોધસ્વરૂપ એવા મને સમ્યક્ષપણે પેખતાં, રાગાદિ અત્રેજ ક્ષીણ થાય છે; તેથી કોઈ મહારો શત્રુ નથી, કે કોઈ મહારો પ્રિય મિત્ર નથી. મને નહિં દેખતો એવો આ લોક નથી મહારો શત્રુ કે નથી મારો મિત્ર.' આમ બહિરાત્માને ત્યજી અંતરાત્મામાં અવસ્થિત થયેલો જ્ઞાની પુરુષ ભાવે છે કે-'જે પરમાત્મા છે તે હું છું, ને જે હું છું તે પરમ છું. તેથી હુંજ મહારાથી ઉપાસ્ય છું, અન્ય કોઈ નહિં એમ સ્થિતિ છે. વિષયોમાંથી મને પ્રસ્યુત કરાવી, મહારાથીજ મહારામાં સ્થિત એવા પરમાનંદમય બોધાત્માને હું પ્રપન્ન થયેલો છું, પ્રાપ્ત થયેલો છું.' ઈત્યાદિ પ્રકારે આત્મભાવનાના પરિભાવનથી તે દર્શનમોહનો ક્ષય કરે છે. અને તેથી કરીને દેહથી ભિન્ન એવા કેવલ શુદ્ધ ચૈતન્યનું આત્માનુભવમય જ્ઞાન જ્યાં વર્તે છે, એવો પરમ સૂક્ષ્મબોધ તેને ઉપજે છે. એટલે પછી તેને તે શુદ્ધ સ્વરૂપનું એવું ધ્યાન પ્રવર્તે છે કે તે ચારિત્રમોહને પ્રક્ષીણ-અત્યંત ક્ષીણ કરવા ભણી પ્રવર્તે છે. જેમકે—

ચારિત્ર મોહ પરાજય

સર્વ ભાવથી તે ઓદાસીન્ય વૃત્તિ-ઉદાસીન ભાવ કરે છે, અને તેનો દેહ માત્ર સંયમના હેતુએ જ હોય છે; બીજા કોઈ કારણે તેને બીજું કંઈ કદપતું નથી, અને દેહમાં પણ તેને કિંચિત્ મૂર્છા હોતી નથી. મન, વચન, કાયાના સર્વાંત્ર ઓદા- યોગને તે જેમ અને તેમ સંક્ષિપ્ત કરે છે, અને તે ત્રણે સંક્ષિપ્ત યોગની સીન્યઃ ગુમિ- આત્મામાં સ્થિરતા કરે છે; તે પણ મુખ્યપણે તે દેહની સ્થિતિ પર્યાંત- સમિતિ યાવજીવ વર્તે છે. તે આત્મસ્થિરતા એટલી બધી દૃઢ હોય છે કે ઘોર પરીષદ કે ઉપસર્ગના ભયથી પણ તેનો અંત આવી શકતો નથી.

*“મત્તશ્ચ્યુત્વેન્દ્રિયદ્વારૈઃ પતિતો વિષયેષ્વહમ્ । તાન્પ્રપચાહમિતિ માં પુરા વેદ ન તત્ત્વતઃ ॥
 યદગ્રાહ્યં ન ગૃહ્ણાતિ ગૃહ્ણીતં નાપિ મુચ્ચતિ । જાનાતિ સર્વથા સર્વં તત્ત્વસંવેદ્યમસ્મ્યહમ્ ॥
 ક્ષીયન્તેડૅત્રૈવ રાગાદ્યાસ્તત્ત્વતો માં પ્રપચ્યતઃ । બોધાત્માનં તતઃ કશ્ચિન્ન મે શત્રુર્ન ચ પ્રિયઃ ॥
 મામપચ્યન્નયં લોકો ન મે શત્રુર્ન ચ પ્રિયઃ । માં પ્રપચ્યન્નયં લોકો ન મે શત્રુર્ન ચ પ્રિયઃ ॥
 યઃ પરાત્મા સ ઇવાહં યોડહં સ પરમસ્તતઃ । અહમેવ મયોપાસ્યો નાન્યઃ કશ્ચિદિતિ સ્થિતિઃ ॥
 પ્રચ્ચાવ્ય વિષયેભ્યોડહં માં મયૈવ મયિ સ્થિતમ્ । બોધાત્માનં પ્રપન્નોડસ્મિ પરમાનન્દનિવૃત્તમ્ ॥”

—શ્રી સમાધિશતક.

અને તે સંક્ષિપ્ત મન-વચન-કાયાના યોગની પ્રવૃત્તિ કરવી પડે તો તે માત્ર સંયમના હેતુથી જ કરે છે, અને તે પણ નિજ આત્મસ્વરૂપનો નિરંતર લક્ષ રાખીને અને ભગવાન વીતરાગ દેવની આજ્ઞાને આધીનપણે રહીને. તે સંક્ષિપ્ત પ્રવૃત્તિ પણ ક્ષણ ક્ષણ ઘટતી બતી સ્થિતિમાં હોય છે, અને છેવટે નિજ સ્વરૂપમાં લીન થાય છે. (બુઓ પૃ. ૨૫, શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ સંગીત કરેલું ‘અપૂર્વ અવસર’વાળું અનન્ય કાવ્ય).

“ સર્વ ભાવથી ઓઠાસીન્ય વૃત્તિ કરી, માત્ર દેહ તે સંયમ હેતુ હોય બે;

અન્ય કારણે અન્ય કશું કદપે નહિ, દેહ પણ ક્રિયિત મૂર્છા નવ બેય બે.

અપૂર્વ અવસર એવો ક્યારે આવશે ? ” ઇ૦—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

પંચ ઇન્દ્રિયા વિષયમાં તેને રાગદ્રેષ વિરહિતપણું હોય છે, ઇષ્ટ-અનિષ્ટ બુદ્ધિ હોતી નથી; પાંચ પ્રકારના પ્રમાદથી એના મનને ક્ષોભ ઉપજતો નથી; દ્રવ્યથી, ક્ષેત્રથી, કાળથી તે ભાવથી કયાંય પ્રતિબંધ કર્યા વિના તે નિર્લોભપણે પૂર્વ પ્રારબ્ધ વિષય ક્રયાયજયઃ કર્મના ઉદયને આધીન થઈને વિચરે છે. ક્રોધ પ્રત્યે તો તેને ક્રોધસ્વ-અપ્રમાદ-ભાવપણું વર્તે છે! માન પ્રત્યે ત્રીનપણાનું માન હોય છે! માયા પ્રત્યે અપ્રતિબંધ તે સાક્ષીભાવની-દૃષ્ટાભાવની માયા કરે છે! અને લોભ પ્રત્યે તે લોભ સમાન થતો નથી! કોઈ બહુ ઉપસર્ગ કરનારો હોય તો તેના પ્રત્યે તે કોપતો નથી. ચક્રવર્તી આવીને વંદન કરે તો પણ તેનામાં માન ગોત્યું જડતું નથી. દેહ છૂટી જાય તો પણ તેના રોમમાં પણ માયા ઉપજતી નથી. પ્રબળ લબ્ધિ-સિદ્ધિ પ્રગટે તો પણ તેને લોભને અંશ પણ સ્પર્શતો નથી.

શત્રુ-મિત્ર પ્રત્યે તેને સમદર્શિપણું વર્તે છે, માન-અપમાનમાં પણ તેનો તે જ સ્વભાવ વર્તે છે, જીવિતમાં કે મરણમાં તે ન્યૂનાધિકપણું-ઓછાવત્તાપણું માનતો નથી અને સંસાર હો કે મોક્ષ હો તે પ્રત્યે તેને શુદ્ધ સમભાવ વર્તે છે. સર્વત્ર સમભાવ: તે એકાકીપણે સ્મશાનને વિષે વિચરે છે, વળી પર્વતમાં કે જ્યાં વાઘ-જિનકદંબીવત્ સિંહનો સંયોગ હોય છે ત્યાં પણ વિચરે છે; છતાં તેનું આસન ચર્ચા અડોલ રહે છે ને મનમાં કોઈપણ પ્રકારનો ક્ષોભ ઉપજતો નથી, પણ જાણે પરમ મિત્રનો યોગ પામ્યા હોય એમ તે જાણે છે. ઘોર તપશ્ચર્યા કરતાં પણ તેના મનને તાપ થતો નથી, અને સરસ અન્નથી તેના મનને પ્રસન્નભાવ ઉપજતો નથી. રજકણુ હો કે વૈમાનિક દેવની ઋદ્ધિ હો, -તે સર્વેય એક પુણ્યલ-સ્વભાવરૂપ છે એમ તે માને છે.

આમ તે ચારિત્રમોહનો પણ પરાજય કરે છે, એટલે સર્વથા મોહના અભાવથી તત્ત્વસમાવેશરૂપ કારણને લીધે-અત્યંત તત્ત્વપરિણતિને લીધે તેને સદાય હિતોદય જ

હોય છે. મોહાંધકાર હરનારી મીમાંસાદીપિકાનાં તત્વપ્રકાશવડે સદાય હિતોદય કરીને તેને સદાય આત્મકલ્યાણની-ધર્મની વૃદ્ધિ થયા જ કરે છે. તેનો વસ્તુસ્વભાવરૂપ આત્મધર્મ અધિકાધિક અંશે ઉન્મીલન પામતો જાય છે, પ્રગટતો જાય છે. આમ તેની આત્મદશા ઉત્તરોત્તર ચઢતી કળાને પામતી જાય છે, તે ઉત્તરોત્તર ઉત્તમ આત્મશુભની શ્રેણી પર આરૂઢ થતો જાય છે. જેમ ધીજનો અંદ્રમા ઉત્તરોત્તર ચઢતી કળાને પામી પ્રાંતે પૂર્ણતાને પામે છે, તેમ આ સમ્યક્દષ્ટિ મહાત્મા યોગીનો હિતરૂપ અંદ્ર ઉત્તરોત્તર ચઢતી કળાને પામી પૂર્ણસ્વરૂપપણાને પામે છે.

“લોગ તત્વને રે એ ભય નવિ ટળે, જૂઠા જાણે રે લોગ;

તે એ દષ્ટિ રે ભવસાધર તરે, લહે મુનિ સુચર સંયોગ.

ધન ધન શાસન શ્રી જિનવરતણ્ !”—શ્રી યો. દ. સજ્જા. ૬૮

કાંતા દષ્ટિ: કોષ્ટક ૧૨

દર્શન-તારા સમાન	અન્યમુદ્ધ ચિત્તદોષ સાગ
યોગાંગ-ધારણા	મીમાંસા-શુભપ્રાપ્તિ

—: કાંતા દષ્ટિનો સાર :—

છટ્ટી કાંતા દષ્ટિમાં, આગલી દષ્ટિમાં જે નિત્યદર્શન, પ્રત્યાહાર, અભ્રાંતિ, સૂક્ષ્મબોધ વગેરે કહ્યું, તે તો હોય જ છે, અને તે ધીજાઓને પ્રીતિ ઉપજાવે એવું હોય છે. તે ઉપરાંત અત્રે ધારણા નામનું છર્હું યોગાંગ પ્રાપ્ત થાય છે. એ પરમ ધારણાને લીધે અત્રે અન્યમુદ્ધ નામનો ચિત્તદોષ હોતો નથી, અર્થાત્ ચિત્ત ધર્મ શિવાય કોઈ અન્ય રથજે આનંદ પામતું નથી. અને હિતોદય કરનારી એવી નિત્ય મીમાંસા-સદ્વિચારણા અત્રે હોય છે.

આ દષ્ટિમાં ધર્મના માહાત્મ્યને લીધે સમ્યક્ આચારવિશુદ્ધિ હોય છે. અને તેથી કરીને આ દષ્ટિવાળો યોગી સત્પુરુષ પ્રાણીઓને પ્રિય થઈ પડે છે, અને તે ધર્મમાં એકાગ્ર મનવાળો હોય છે. એનું મન સદાય શ્રુતધર્મમાં લીન રહે છે, અને કાયા જ ધીજા કામમાં હોય છે, જેમ પતિવ્રતા સ્ત્રીનું ચિત્ત ઘરનાં ધીજા બધાં કામ કરતાં પણ

+ “મીમાંસાદીપિકા ચાસ્યાં મોહધ્વાન્તવિનાશિની ।

તત્ત્વાલોકેન તેન સ્યાન્ન કદાપ્યસમજ્જસમ્ ॥—શ્રી દ્વા. દ્વા. ૨૪-૧૫.

પોતાના પતિમાં જ લીન રહે છે, તેમ. એથી કરીને આક્ષેપક જ્ઞાનને લીધે એને લોગો બવહેતુ-સંસારકારણ થતા નથી.

માયાજલને તત્ત્વથી-તેના સ્વરૂપથી દેખનારો પુરુષ જેમ ઝેધકકપણે શીઘ્ર તેની મધ્યેથી, વ્યાઘાત પામ્યા વિના, આલ્યો બાંધ જ છે; તેમ માયાજલની ઉપમા જેને ઘટે છે, એવા લોગોને તેના સ્વરૂપથી દેખનારો સમ્યગ્દષ્ટિ દષ્ટા પુરુષ, તે લોગવતાં છતાં, અસંગ-અનાસક્ત હોઈ, પરમપદ પ્રત્યે બાંધ જ છે. પણ લોગ જેને મન તત્ત્વરૂપ-સાથે સાચા ભાસે છે, એવા લોગતત્ત્વ પુરુષને તો બવસમુદ્વનું ઉલ્લંઘન થતું નથી. કારણ કે તેની તથાપ્રકારની બુદ્ધિથી તેના ઉપાયમાં તેની અપ્રવૃત્તિ હોય છે. માયાજલમાં જેને તેવા વિપર્યાયને લીધે દઠ અભિનિવેશ-આશ્રય છે, એવો કોણ અહીં માયામાં-જ્યાં જલબુદ્ધિ છે તે માર્ગે બાંધ ? એટલે તે તો બવોદિગ્મ-બવથી દુઃખ પામતો રહી, જેમ ત્યાં જ-માર્ગમાં જ નિઃસંશય સ્થિતિ કરે છે, તેમ લોગજંબાલથી મોહિત એવો તે મોક્ષમાર્ગમાં પણ 'સ્થિતિ' કરે છે, જ્યાં છે ત્યાંનો ત્યાં જ પડ્યો રહે છે, પણ આગળ પ્રગતિ કરતો નથી.

સદા સદ્વિચારરૂપ મીમાંસા ભાવથી આ દષ્ટિમાં કદી મોહ હોતો નથી, એથી કરીને 'અમોહસ્વરૂપ' એવા 'બોધમૂર્તિ' જ્ઞાની પુરુષને સદૈવ હિતોદય જ હોય છે, અર્થાત્ ઉત્તરોત્તર આત્મહથાની પ્રગતિરૂપ હિતનો-આત્મકલ્યાણનો સમુદય થયા જ કરે છે.

કળશ કાવ્ય

હરિગીત

કાંતા સમી નિત કાંત કાંતા દષ્ટિ યોગિજન તણી,
 તારા સમી દર્શનપ્રભાથી અમકતી નિત્યે ઘણી;
 સૂક્ષ્મબોધ પ્રકાશ કાંતિ ચિદાકાશ અગાવતી,
 પુષ્ટ તત્ત્વવિચારણામય મીમાંસા બલથી અતિ. ૧૨૭
 મ્યાનથી અસિ જેમ આત્મા ભિન્ન દેહાદિ થકી,
 અવિનાશી ને ઉપયોગવંતો દેખતો નિત્યે નકી;
 યોગી પરા ધીર ધારણા આત્મસ્વરૂપે ધારતો,
 પરભાવ તેમ વિભાવમાં કદી મોહ તે ન ધરાવતો. ૧૨૮
 આત્મ સ્વભાવે વર્તનારૂપ ધર્મમાં વર્તન થકી,
 આચારની શુદ્ધિ પરા આ પામતો યોગી નકી;
 ધર્મમાં એકાગ્રમન આ ધર્મમૂર્તિ મહાત્મને,
 આ ધર્મના મહિમા થકી હોયે અતિ પ્રિયતા જને. ૧૨૯

શ્રુત ધર્મમાં નિત ચિત્ત ધારે, કામ કાર્ય ખીજા મહી,
સન જેમ મહિલાનું સદાયે લીન વ્હાલામાં અહીં;
જ્યમ ગાય વનમાં જાય, ચારે ચરે, ચાર દિશા કરે,
પણ દષ્ટિ તો તેની સદા નિજ વસ વ્હાલા પર ધરે. ૧૩૦

શ્રુત ધર્મ જેનું ચિત્ત આમ જ નિત્ય આક્ષેપે અહીં,
તે જ્ઞાનાક્ષેપકવંતને લોગોય જવહેતું નહિં !
મોહમયી માયામહી પણ અમોહસ્વરૂપી સદા,
કુશ્કરકશ તે કમલવત્ જલમાં ન લેપાયે કદા. ૧૩૧

મૃગજલ અહીં મૃગજલપણે જે તરવથી જન પેખતો,
તે સોંસરો બેધકક તે બાધા વિના ચાલ્યો જતો;
ત્યમ લોગ માયાજલ સમા જે સ્વરૂપથી અહીં દેખતો,
લોગતાંચ અસંગ રહી તે પદ પરમ પ્રત્યે જતો. ૧૩૨

લોગ તરવ જ માનતો તે જવસમુદ્ર તરે નહિં,
માયાજલે આવેશ હદ તે તે પથે વિચરે નહિં;
તે ત્યાં જ જવઉદ્દિગ્ન જ્યમ માયાજલે સ્થિતિ ધારતો,
ત્યમ મોક્ષમાર્ગે પણ કરે 'સ્થિતિ' લોગમલ મોહિત ધતો. ૧૩૩

હું એક શુદ્ધ જ જ્ઞાનમય, બાકી બધુંય અનિષ્ટ છે,
એ પુષ્ટ તરવ સુધાતણા રસપાનથી નિત પુષ્ટ છે;
તે યોગી અનનંદન ધરે કયમ મોહ કેં પરભાવમાં ?
હિત ઉદય તે પામે સદા જાગવાનદાસ સ્વભાવમાં. ૧૩૪

॥ इति महर्षि श्रीहरिभद्राचार्यविरचिते किरत्चंद्रसुमनःसुखनंदनेन भगवानदासेन
सुमनोदनीहृद्दुहतीकाव्यविवेचनेन समपञ्चं विवेचिते श्रीयोगदृष्टिसमुच्चयशास्त्रे पष्ठी
कान्तादृष्टिः ॥

૭

પ્રભા દૃષ્ટિ

૭ઠ્ઠી દૃષ્ટિ પ્રતિપાદન કરવામાં આવી. હવે સાતમી કહેવામાં આવે છે:—

ધ્યાનપ્રિયા પ્રભા પ્રાયો નાસ્ત્યાં રુગત એવ હિ ।
તત્ત્વપ્રતિપત્તિયુતા સત્પ્રવૃત્તિપદાવહા+ ॥ ૧૭૦ ॥

ધ્યાન પ્રિયા પ્રાયે પ્રભા, એથી અત્ર ન રીગ; તત્ત્વ પ્રતિપત્તિ અહીં, સત્પ્રવૃત્તિ પદ યોગ. ૧૭૦

અર્થ:—પ્રભા દૃષ્ટિ પ્રાયે ધ્યાનપ્રિયા હોય છે, એથી કરીનેજ આમાં 'રોગ' નામનો દોષ હોતો નથી. આ દૃષ્ટિ તત્ત્વપ્રતિપત્તિ યુક્ત અર્થાત્ યથાર્થ આત્માનુભવયુક્ત હોય છે, અને સત્પ્રવૃત્તિ પદને આણનારી હોય છે.

વિવેચન

" અર્કપ્રભા સમ ઘોષ પ્રભામાં, ધ્યાન પ્રિયા એ દિઠ્ઠી,

તત્ત્વતણી પ્રતિપત્તિ વળી ઈકાં, રોગ નહિં સુખ પુઠ્ઠી—

રે ભવિકા ! વીર વચન ચિત્ત ધરીએ. " —શ્રી યો. દ. સંસ્કૃ. ૭-૧

આ સાતમી પ્રભા દૃષ્ટિમાં પૂર્વોક્ત નિયમાનુસાર સૂર્યપ્રભા સમાન ઘોષ, શાત્રુ યોગાંગ ધ્યાન, સાતમા 'રુગ્' દોષનો અભાવ ને સાતમા તત્ત્વપ્રતિપત્તિ શ્રુત્તનો સફલાવ હોય છે. આવી આ દૃષ્ટિ પ્રાયે ધ્યાનપ્રિયા હોય છે, તથા વિશેષે કરીને શમસંયુક્ત અને તેથી સત્પ્રવૃત્તિપદાવહા-સત્પ્રવૃત્તિપદ આણનારી હોય છે.

વૃત્તિ:—એમ આ દૃષ્ટિ 'સત્પ્રવૃત્તિપદાવહા' છે એમ પિંકાર્થ છે, અર્થાત્ સત્પ્રવૃત્તિપદને આણનારી છે.

+ પાઠાંતર:—વિશેષેણ શમાન્વિતા । અર્થાત્ વિશેષે કરીને શમ સંયુક્ત એવી હોય છે. અને વૃત્તિ પદ્ય અપૂર્ણ અથવા અંકિત નશ્ચાય છે.

આ દહિને સૂર્યપ્રભાની ઉપમા આપી, તે યથોચિત છે. કારણ કે તારા કરતાં સૂર્યનો પ્રકાશ અનેકગણો બળવાન હોય છે, તેમ છઠ્ઠી કાંતા દહિ કરતાં સાતમી પ્રમા દહિનું દર્શન-બોધપ્રકાશ અનેકગુણવિશિષ્ટ બળવાન, પરમ અવગાઢ હોય છે. આને 'પ્રભા' નામ આપ્યું તે પણ યથાર્થ છે: પ્રમા અર્થાત્ પ્રકૃષ્ટ બોધપ્રકાશ જેનો છે તે પ્રભા જેમ સૂર્યની પ્રભા અતિ ઉચ્ચ તેજસ્વી છે, તેમ આ દહિની બોધ-પ્રભા અતિ ઉચ્ચ તેજસ્વી, બળવાન ક્ષયોપશમસંપન્ન હોય છે. સૂર્ય પ્રકાશથી જેમ સર્વ પદાર્થનું બરાબર દર્શન થાય છે, સમસ્ત વિષય પ્રકાશિત થાય છે, તેમ આ દહિના બોધપ્રકાશથી સર્વ પદાર્થસાર્થનું યથાર્થ દર્શન થાય છે.

યોગનું સાતમું અંગ: ધ્યાન

અને આ દહિનો આવો પ્રકૃષ્ટ બોધ-પ્રકાશ હોય છે, તેથી જ આ બોધ નિરંતર ધ્યાનનો હેતુ યદ્ય પડે છે, કારણ કે જ્ઞાનપ્રમાણ ધ્યાન થાય છે; જેવું જ્ઞાન બળવાન તેવું ધ્યાન પણ બળવાન હોય છે. આમ આ દહિ ધ્યાનપ્રિયા હોય છે, ધ્યાનની ંહાલી પ્રિયતમા જેવી હોય છે, જ્યાં ધ્યાન યોગીને અત્યંત પ્રિય હોય છે એવી હોય છે. એટલે અહીં સ્થિતિ કરતો યોગી જ્ઞાની પુરુષ પોતાને પરમ પ્રિય એવું આખંડ આત્મધ્યાન ધ્યાવે છે. અને આ આત્મધ્યાન તીક્ષ્ણ આત્મોપયોગવાળું-આત્મજાગૃતિવળું હોવાથી, તેમાં પ્રાયે-બહુ કરીને કોઈ પણ વિકલ્પ ઊઠવાનો અવકાશ હોતો નથી, એવું તે નિવિકલ્પ હોય છે.

ધારણા નામનું છઠું યોગાંગ સાંપડ્યા પછી સ્વાભાવિક ક્રમે સાતમું ધ્યાન નામનું યોગાંગ પ્રાપ્ત થાય છે. કારણ કે ધારણા એટલે અમુક વિષયમાં-પ્રદેશમાં ચિત્તબંધ થાય, એટલે તેના પુનઃ પુનઃ સંસ્કારથી તેના અંતસ્સ્વરૂપ પ્રત્યે ચિત્ત ઢોરાય છે, અને તેમાં જ એકાગ્ર થાય છે. આત્માને આત્મસ્વભાવ અભિમુખ ધારી રાખવારૂપ ધારણાથી આત્મામાં એકાગ્રતારૂપ ધ્યાન પ્રગટે છે. 'યોગશ્ચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ' (પાઠ ૧-૧). ધારણામાં સ્વરૂપાભિમુખ પ્રવૃત્તિમાં ચિત્તનું અવધારણ હોય છે, અને ધ્યાનમાં શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ સંસ્કાર અનુસંધાન હોય છે. 'તન્ન પ્રત્યયૈકતાનતા ધ્યાનમ્ ।' (પાઠ ૨-૨). ચિત્તના ધારણા-પ્રદેશમાં પ્રત્યયની એકતાનતા થવી અર્થાત્ ધારણા પ્રદેશમાં એક સરખા અખંડ પરિણામની ધારા રહેવી તે ધ્યાન છે. (જુઓ. દ્રા. દ્રા.) 'જે સ્થિર અધ્યવસાય તે ધ્યાન છે, અને અસ્થિર ચિત્ત તે ભાવના, અનુપ્રેક્ષા, વા ચિંતા એમ ત્રણ પ્રકારે છે. એક અર્થમાં મનની અંતર્મુદૂર્ત સ્થિતિ તે ધ્યાન છે. અનેક અર્થસંક્રમમાં લાંબી પણ સ્થિતિ હોય, તે અભિજ્ઞ-અખંડ એવી ધ્યાનસંતતિ છે.' (જુઓ અધ્યાત્મસાર).

૧- ધ્યાનના મુખ્ય ચાર લેટ છે-(૧) આર્ત, (૨) રોદ્ર, (૩) ધર્મ, (૪) શુકલ. તેમાં આર્ત-રોદ્ર એ બે દુર્ધ્યાન સંસારના કારણ હોઈ અપ્રથક્ અને અનિષ્ટ છે,

અને આત્માથી સુમુક્તને સર્વથા હેય છે-ત્યજવા યોગ્ય છે. ખાકીના એ ધર્મ અને શુકલે મોક્ષના કારણ હોઈ પ્રશસ્ત અને ઈષ્ટ છે, અને આત્માથી સુમુક્તને સર્વથા આદેય છે, પરમ આદરથી આદરવા યોગ્ય છે. અથવા પદસ્થ, પિંડસ્થ, રૂપસ્થ અને રૂપાતીત એમ ધ્યાનતા ચાર પ્રકાર પણ સમજવા યોગ્ય છે. આ સર્વ ધ્યાનપ્રકાર વિસ્તારથી સમજવા માટે જિજ્ઞાસુએ શ્રી જ્ઞાનાર્ણવ, અધ્યાત્મસાર, યોગશાસ્ત્ર, મોક્ષમાળા આદિ ગ્રંથરત્ને અવલોકવા. આ સર્વ પ્રકારના ધ્યાનનો અંતિમ ઉદ્દેશ શુદ્ધ આત્માના ધ્યાન પર આરૂઢ થવાનો છે. એટલે આત્મધ્યાન એજ મુખ્ય ધ્યાન છે. અત્રે ધ્યાનનું સ્વરૂપ ધરાણર સમજવા માટે ધ્યાતા-ધ્યેય આદિનું સ્વરૂપ સમજવા યોગ્ય છે:—

ધ્યાતા સ્વરૂપ

આ ધ્યાન ધરનાર ધ્યાતા યોગી પુરુષ પણ તે માટેની યથાયોગ્ય યોગ્યતાવાળો હોવો જોઈએ, અને તે માટે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને વૈરાગ્ય એ ચાર ઉત્તમ ભાવનાઓથી+ ભાવિતાત્મા હોવો જોઈએ-હૃદ ભાવરંગી હોવો ચાર ભાવનાથી જોઈએ. કારણ કે જ્ઞાનભાવનાથી નિશ્ચલપણુ થાય છે, દર્શનભાવનાથી સ્થિર ચિત્ત અસંમોહ હોય છે, ચારિત્રભાવનાથી પૂર્વ કર્મોની નિર્જરા થાય છે અને વૈરાગ્ય ભાવનાથી સંગનેા આશંસાનેા ને ભયનેા ઉચ્છેદ થાય છે; અર્થાત્ વૈરાગ્યને દ્વીધે ચિત્ત કયાંય પણ સંગ-આસક્તિ કરતું નથી, અને આ લોક-પરલોકાદિ સંગંધી કોઈ પણ આશંસા-ઈચ્છા કરતું નથી, અને કોઈ પણ પ્રકારના ભયકારણથી હોભ પામતું નથી. આમ જે ચાર ભાવનાથી ભાવિત હોય છે, તેનું ચિત્ત સ્થિર થાય છે. અને આવો જે સ્થિરચિત્ત હોય છે, તે જ ધ્યાનની યોગ્યતા પામે છે, બીજાને-અસ્થિરચિત્તને તેની યોગ્યતા હોતી નથી. ધ્યાનની સિદ્ધિ માટે ચિત્તસ્થિરતા એ સૌથી પ્રથમ આવશ્યક છે. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનું પરમ ગંભીર તત્ત્વવચન છે કે 'ગીજી સમજણુ પછી કહીશ, જ્યારે ચિત્તે સ્થિર થઈશ.' તેમજ ગીતામાં પણ કહ્યું છે કે- 'અસંયતાત્માએને યોગ પામવો દુર્લભ છે એમ ચ્હારી મતિ છે, પણ જેને આત્મા-મન વશ છે તે યતનવંતને યોગ ઉપાયવડે કરીને પામવો શક્ય છે.'-આ બધુંય ઉપરોક્ત ભાવનાથી ભાવિતાત્મામાં ધરાણર ઘટે છે. શ્રી નેમિચંદ્રાચાર્યજીએ બૃહદ્ દ્રવ્યસંગ્રહમાં ભાષ્યું છે કે- 'જે તમે વિચિત્ર પ્રકારના ધ્યાનની પ્રસિદ્ધિને અર્થે

+ " નિશ્ચલત્વમસંમોહો નિર્જરા પૂર્વકર્મણામ્ । સજ્ઞાશંભામયોચ્છેદઃ ફલાન્યાસાં યથાક્રમમ્ ॥ સ્થિરચિત્તઃ કિલૈતાભિચીતિ ધ્યાનસ્ય યોગ્યતામ્ । યોગ્યતૈવ દિ નાન્યસ્ય તથા ચોકં પૈરૈવિા ॥ "

—શ્રી અધ્યાત્મસાર.

* " અસંયતાત્મનો યોગો દુઃપ્રાપ્ય ઇતિ મે મતિઃ ।

વશ્યાત્મના તુ યતતા શક્યોડવાપ્તુમુવાયતઃ ॥ " —ગીતા અ. ૬.

ચિત્તને સ્થિર કરવા હોય, તે હવે અનિષ્ટ અર્થોમાં મોહ ન પામે, રાગ ન કરે, દેવ ન કરે. ’

“ મા મુજ્જહ મા રજ્જહ મા દુસ્સહ દ્વઠ્ઠિણિદ્વઠ્ઠ્યેસુ ।

ચિરમિચ્છહ જહ ચિત્તં વિચિત્તજ્ઞાણપસિદ્ધિય ॥ ”—બુદ્ધ દ્રવ્યસંમહ.

આમ મનના અને ઈદ્રિયાના જયથી જે નિર્વિકાર બુદ્ધિવાળો હોય છે, તે શ્યાતા શાંત અને દાંત એવો હોય છે, અર્થાત્ કષાયની ઉપશાંતતાથી તે શાંત હોય છે, અને ઈદ્રિયાદિના દમનથી તે દાંત હોય છે. ગીતામાં કહેલા ચીત્તસ્થિતમજ્જના શાંત, દાંતઃ લક્ષણ આ શાંત-દાંત યોગીમાં સંપૂર્ણપણે ઘટે છે:—‘ હે અર્જુન ! ચીત્તસ્થિતમજ્જ ન્યારે સર્વ મનોગત કામોને-ઈચ્છાઓને છોડી દે છે, ત્યારે આત્માથી આત્મામાં જ તુષ્ટ એવો તે સ્થિતમજ્જ કહેવાય છે. દુઃખોમાં તેના મનને ઉદ્વેગ ઉપજતો નથી અને સુખોમાં તે રુદ્ધા કરતો નથી. વીતરાગ, વીતલ્પ, વીતક્રોધ હોય એવો તે મુનિ સ્થિતમજ્જ કહેવાય છે. ’ આત્મારામપણાએ સ્થિત એવો શાંત-દાંત પુરુષ ખરેખર ! આવા લક્ષણવાળો હોય છે.

અને આ સાતમી દષ્ટિવાળા યોગી પુરુષ તે આવા ઉત્તમ કોટિના શ્યાતા હોય જ છે, કારણ કે આત્માર મુખીનો ઉત્તમ યોગસાધનાથી તે અત્યંત સ્થિરચિત્ત અને સ્થિતમજ્જ થઈ ચૂક્યા છે. (૧) સૂક્ષ્મ તત્ત્વબોધ અને તેની મીમાંસાથી-સૂક્ષ્મ આ દષ્ટિવાળો સદ્વિચારણાથી તેને જ્ઞાન-દર્શનની ઉત્તમ ભાવના થઈ હોય છે. (૨) ઉત્તમ શ્યાતા અહિંસાદિ પાંચ યમના પાલનથી, શોચ સંતોષાદિ નિયમના સેવનથી, ચિત્ત સમાધાનકારી સુખાસનની દઢતાથી, બાહ્ય ભાવના વિરચન અને અંતર આત્મભાવના પૂરણ-કુંભનરૂપ પ્રાણાયામથી, ઈદ્રિયોને વિષયોમાંથી પાછી ખેંચી લેવારૂપ પ્રત્યાહારથી, અને ચિત્તને ધર્મધ્યાનમાં ધારી રાખવારૂપ દઢ ધારણાથી,— આમ યોગાંગોના નિરંતર અભ્યાસથી-પુનઃ પુનઃ ભાવનથી તેની ચારિત્રભાવના ઉત્તમ પ્રકારની થઈ હોય છે. (૩) અને જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રની આવી ઉત્તમ ભાવનાવાળા આ સમ્યક્દષ્ટિ જ્ઞાની પુરુષ પરમ વૈરાગ્ય ભાવનાથી રંગાયેલા હોય છે, તેથી પરમ ઉદાસીન એવા તે વીતરાગ પુરુષ ક્યાંય પણ સંગ-આસક્તિ કરતા નથી, આ લોક-પરલોક સંબંધી કાર્ષણ્ય ઈચ્છા ધરતા નથી, જીવવાની તેમને તૃષ્ણા નથી ને મરણ્યોગથી તે શ્લોક પામતા

*“ પ્રજ્ઞહાતિ યદા કામાન્સર્વાન્પાર્થ મનોગતાન્ । આત્મન્યેવાત્મના તુષ્ટઃ સ્થિતમજ્જસ્તદોચ્યતે ॥
દુઃખેષ્વનુદ્વિગ્નમનાઃ સુખેષુ વિગતરુદ્ધઃ । વીતરાગમયક્રોધઃ સ્થિતધીર્મુનિરુચ્યતે ॥”ગીતા.

“ સુવિદિપવસ્થસુત્તો સંજમતવસંજુદો વિગતરાગો ।

સમખો સમસુદ્ધુક્ષ્નો મણિયો સુદ્ધોબમોગોત્તિ ॥ ”—શ્રી પ્રવચનસાર.

નથી, એવા તે સર્વ ભયથી સુકૃત-પરમ નિર્ભય અવધૂત હોય છે. યોગીશ્વર રાજચંદ્રજીવં
ટંકોતકીર્ણ વચનામૃત છે કે:—

“ નહિં તૃષ્ણા છૈવ્યા તણ્ણી, મરણ્ય યોગ નહિં શ્લોક;
મહાપાત્ર તે માર્ગના, પરમ યોગ જિતલોક. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

અને આમ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, વૈરાગ્યની ઉત્કૃષ્ટ ભાવનાઓથી અસ્થિમજ્જા પર્યંત
હાડોહાડ રંગાયેલા, ને આત્મભાવનાથી અત્યંતપણે ભાવિતાત્મા એવા આ યોગીને, ચિત્ત
વિક્ષેપ ઉપભવનારા કોષો નિવૃત્ત થઈ ગયા હોવાથી, ચિત્તની અત્યંત સ્થિરતા વર્તે છે.
એટલે આ આવા સ્થિરચિત્ત, સ્થિતપ્રજ્ઞ, આત્મારામી, શાંત-કાંત, વીતરાગયોગીશ્વર
સમગ્ર ધ્યાનસામગ્રીથી સંપન્ન હોઈ, કયાંય પણ ઇષ્ટ-અનિષ્ટ અર્થમાં મોહ પામતા નથી,
રાગ ધરતા નથી, દ્વેષ કરતા નથી અને એટલે જ આ પરમ નિર્ગ્રંથ વીતરાગ સુનીશ્વર
પરમ નિશ્ચય ધ્યાનને માટે-શુદ્ધ આત્મધ્યાનને માટે પરમ યોગ્ય હોય છે.

ધ્યેય સ્વરૂપ

ધ્યેય એટલે ધ્યાન કરવાનો વિષય-આલંબન. કોઈ પણ ધ્યેય ચિંતવવાનો અંતિમ
(Ultimate) હેતુ આત્મધ્યાન પર આરૂઠ થવાનો છે. જે કંઈ ચિંતવતાં આત્મા
નિરીહ વૃત્તિને પામી એકાગ્રપણ્યને પામે તે ધ્યેય છે. તેમાં મુખ્ય ધ્યેય આ છે:—(૧)
ચેતન કે અચેતન એવી મૂર્ત-અમૂર્ત વસ્તુ, (૨) પંચ પરમેષ્ઠિ, (૩) આત્મા.

૧. વસ્તુ ચેતન-અચેતન એમ બે ભાગમાં વિભક્ત છે. તે ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ-લયરૂપ
સત્ સ્વરૂપસંપન્ન છે. નિજ નિજ ગુણપર્યાયથી યુક્ત એવું પ્રત્યેક દ્રવ્ય પોતપોતાની
સ્વરૂપ સત્તામાં અવસ્થિત છે. સ્વ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવથી અસ્તિરૂપ એવી પ્રત્યેક વસ્તુ,
પર દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવથી નાસ્તિરૂપ છે. અર્થાત કોઈ વસ્તુ સ્વરૂપ છોડી પરરૂપને ભજતી
નથી, સ્વસમયની મર્યાદા ઉલ્લંઘી પરસમયમાં જતી નથી. જડ છે તે જડ ભાવે જ
પરિણમે છે, અને ચેતન છે તે ચેતન ભાવે જ પરિણમે છે. એમાં કોઈ પોતાનો સ્વભાવ
છોડી પક્ષટતું નથી. જડ તે ત્રણે કાળમાં જડ છે, અને ચેતન તે ત્રણે કાળમાં ચેતન છે.
આ પ્રગટ અનુભવરૂપ છે, એમાં સંશય કેમ હોય? ક્રિયાદિ પ્રકારે કોઈ પણ ધ્યેય
વસ્તુના સ્વરૂપચિંતન પરથી આત્મા શુદ્ધ સ્વવસ્તુના સ્વરૂપચિંતન પ્રત્યે ઢળે છે, અને
શુદ્ધ આત્માના ધ્યાન પર ચઢે છે.

“ જડ ભાવે જડ પરિણમે, ચેતન ચેતન ભાવ;

કોઈ કોઈ પલટે નહિં, છોડી આપ સ્વભાવ.

જડ તે જડ ત્રણ કાળમાં ચેતન ચેતન તેમ;

પ્રગટ અનુભવરૂપ છે, સંશય એમાં કેમ? ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

૨. અથવા પાંચ પરમેષ્ઠિનો પરમેષ્ઠિવાચક નામમત્રોથી જપ કરવો (પદ્મસ્થ ધ્યાન) તે પણ ધ્યાનનો ઉત્તમ વિષય છે, ઉત્તમ ધ્યેય છે.

“ નમો અરિહંતાણં, નમો સિદ્ધાણં, નમો આચરિયાણં, નમો ઉવજ્ઞાયાણં, નમો છોવ સમ્બસાહ્ણણં । ”

(૧) ‘ જેના આર શ્રાતિકર્મ નષ્ટ થયા છે, અને તેથી કરીને જ અનંત દર્શન, અનંત જ્ઞાન, અનંત વીર્ય, અનંત આનંદમય છે, એવો જે શુભદેહસ્થક શુદ્ધ આત્મા તે ‘ અર્હત્ ’ ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે. ’ ધ્યાનના ફલરૂપ પરમ આત્મ-સમાધિને પામી જે દેહ છતાં દેહાતીત કાયોત્સર્ગ દશાએ વિચરે છે, ધ્યાન એવા સહજાત્મસ્વરૂપે સ્થિત શુદ્ધ આત્મા તે જ અર્હત-જિન ભગવાન-સર્વજ્ઞ પરમાત્મા છે. આ જીવન્મુક્ત દેહધારી પરમાત્માનું તાત્ત્વિક શુદ્ધ સ્વરૂપ આત્માથી મુમુક્ષુને પરમ ધ્યેય છે, ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે; કારણ કે આ સહજાત્મસ્વરૂપી શુદ્ધ આત્માના ધ્યાનથી આત્મા શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપના ધ્યાન પર આરૂઢ થાય છે. એટલે આ ‘ પરમેષ્ઠિ ’નું ધ્યાન મુમુક્ષુને હસ્તાવલંબનરૂપ હોવાથી પરમ ઇષ્ટ છે. જિનવરના આલંબનથી આત્મા આત્માવલંબની થઈ નિજ સ્વરૂપનો ધ્યાતા થાય છે.

“ નેમિ પ્રભુ ધ્યાને રે એકત્વતા, નિજ તત્ત્વે એકતાનોજ; ”

શુકલ ધ્યાને રે સાધી સુસિદ્ધતા, લહિયે મુક્તિ નિદાનોજ. ” —શ્રી દેવચંદ્રજી.

“ દેહ તોય જેહની દશા અદેહ વર્તી, વૃત્તિ આત્મભાવમાં સદા સ્વયં પ્રવર્તી; યોગિનાથ જે ધરી રહ્યા જીવન્વિમુક્તિને, વિશ્વની વિશિષ્ટ શ્રેષ્ઠ વંદું એ વિભૂતિને. ”
—શ્રી અરિહંતસ્તોત્ર (ડૉ. ભગવાનદાસ વિરચિત)

(૨) ‘ જેના અષ્ટ+ કર્મ અને દેહ નષ્ટ થયા છે, લોકાલોકના જે જ્ઞાયક ને દૃષ્ટા છે, એવા પુરુષાકાર સિદ્ધ આત્મા લોકશિખર સ્થિત છે તે ધ્યાવવા. ’ સર્વ કર્મકલંકનો ક્ષય કર્યાથી જેણે શુદ્ધ આત્મા સિદ્ધ કર્યો છે, દેહ રહિત એવો શુદ્ધ આત્મા સિદ્ધનું ધ્યાન પ્રગટ કર્યો છે, સહજાત્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત એવા જે શુદ્ધ આત્મા થયા છે, કેવલ ચૈતન્યમય આત્મતત્ત્વ અવસ્થાના પ્રગટપણાથી જે સ્વરૂપ-પ્રતિષ્ઠત્વરૂપ કૈવલ્યને પામ્યા છે, —એવા શુદ્ધ આત્મારૂપ સિદ્ધ ભગવાન તે પરમ ધ્યેય છે—

× “ જટુલ્લુચાઈકમ્મો દંસણસુહ્ણાણવીરિયમઈઓ ।

સુહ્ણેદ્દત્થો અપ્પા સુહ્ણો અરિહો વિચિત્તિજ્ઞો ॥ ”

—શ્રી નેમિચંદ્ર સિદ્ધાંતચક્રવર્તીજી. શ્રી બૃહદ્ દ્રવ્યસંબંધ.

+ “ જટુલ્લુચ્ચમ્મદેહો લોયાલોયસ્સ જાણઓ દદ્ધા । પુરિસાચારો અપ્પા સિદ્ધો જ્ઞાપહ લોયસિહરત્થો ॥ ”

—શ્રી બૃહદ્ દ્રવ્યસંબંધ.

પરમ ધ્યાન ધરવા યોગ્ય છે. કારણકે તે ભગવાનને શુદ્ધ આત્મવસ્તુ-ધર્મ પ્રગટ્યો છે, સર્વ આત્મગુણની સંપૂર્ણ શુદ્ધતા પ્રાપ્ત થઈ છે, નિજ સ્વરૂપના કર્તા-લોકતા થઈ તે તેમાં રમણતા-પરિણામતા અનુભવી રહ્યા છે, સર્વ આત્મપ્રદેશનો શુદ્ધતા તેમને ઉપજી છે, ચૈતન્યમય તત્ત્વપણું તેમને પ્રગટ પ્રાપ્ત થયું છે, તેમને ગ્રાહ્ય પણ ચૈતન છે ને ગ્રાહક પણ ચૈતન છે, વ્યાપ્ય પણ ચૈતન છે ને વ્યાપક પણ ચૈતન છે,—એવી ચૈતન્યમય તત્ત્વ અવસ્થા—સિદ્ધ દશા પ્રગટી છે.

“ ધર્મ પ્રાગ્ભાવતા, સકલ ગુણ શુદ્ધતા, કર્તૃતા લોગ્યતા, રમણ પરિણામતા; શુદ્ધ સ્વપ્રદેશતા, તત્ત્વ ચૈતન્યતા, વ્યાપ્ય વ્યાપક તથા ગ્રાહ્ય ગ્રાહકગતા.... ધર્મ જગનાથનો ધર્મ શુચિ ગાંધ્યે, આપણો આત્મા તેહવો ભાવીએ! ”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

“ પ્રભુપદ વળગ્યા તે રહ્યા તાબ, અદગા અંગ ન સાબ રે; વાચક યશ કહે અવર ન ધ્યાઉ, એ પ્રભુના ગુણ ગાઉ રે. ”—શ્રી યશોવિજયજી.

“ આતાં કરી ખતમ કર્મતણા સમસ્ત, પાપ્યા પતિજ અપુનર્ભવ જે પ્રશસ્ત; જેણે ચૈત્યા અઉગતિ રથ ચક્ર ચારે, તે સિદ્ધના ચરણ હો શરણું અમારે! ”

—શ્રી સિદ્ધસ્તોત્ર (ડૉ. ભગવાનદાસ વિરચિત)

આવા પ્રગટ સહજાત્મસ્વરૂપ સિદ્ધ પ્રભુના ધ્યાનથી આત્મા નિજ સ્વરૂપને ધ્યાતા થાય છે, કારણકે તે પરમાત્માની ને આત્માની આત્મત્વ ભતિ એક છે. જેવો તે ધર્મભૂતિ ધર્મનાથ પરમાત્માનો શુદ્ધ ધર્મ છે, તેવો જ આ આત્માનો ‘તિણે મનમદિરે મૂળ સ્વભાવ ધર્મ છે. આમ જે વસ્તુની ભતિએકતા છે, તે કહી ધર્મ પ્રભુ પલટતી નથી—ફરતી નથી. મુક્ત પરમાત્મામાં સર્વ સંગના પરિહારથી ધ્યાઈએ’ તે પરમ આનંદમય પરમાત્મ તત્ત્વ વ્યક્તપણે રહ્યું છે, અને સંસારી આત્મામાં ઉપાધિરૂપ પરલાવના પ્રસંગને લીધે તે આવૃત હાવાથી અવ્યક્તપણે-શક્તિરૂપે રહ્યું છે. અર્થાત્ સંસારી જીવમાં શક્તિથી પરમાત્મપણું છે, અને સિદ્ધમાં વ્યક્તિથી પરમાત્મપણું છે. એટલે તે શક્તિરૂપ પરમાત્મપણાની વ્યક્તિ માટે, જેને તેની વ્યક્તિ-પ્રગટતા પ્રાપ્ત થઈ છે એવા સાક્ષાત્ પરમાત્મ તત્ત્વની ભક્તિમાં રંગ લગાડી, તેનું તન્મય ધ્યાન કરવું જોઈએ. તેવા તન્મય ધ્યાનથી સમાપાત્ થાય છે, એટલે કે સમરસીભાવ ઉપજે છે, એકીકરણ થાય છે, કે જ્યાં આત્મા અપૃથક્પણે-અભિન્નપણે પરમાત્મામાં લય પામે છે. આમ શુદ્ધ પરમાત્માના ધ્યાનથી શુદ્ધ આત્મા પ્રગટે છે, તેથી આ સિદ્ધ પરમેષ્ઠિનું ધ્યાન મનોમદિરમાં સુમુક્ષુને સદા ધ્યાવવા યોગ્ય છે—પરમ ઇષ્ટ છે.

x“ મમ શક્ત્યા ગુણગ્રામો વ્યક્ત્યા ચ પરમેષ્ઠિનઃ। પતાવાનાવયોર્મૈદઃ શક્તિવ્યક્તિસ્વભાવતઃ ॥ સોઽહં સમરસીભાવસ્તદેકીકરણં સ્મૃતમ્। અપૃથક્ત્વેન યત્રાત્મા લીયતે પરમાત્મનિ ॥ ”

—શ્રી શુભચંદ્રાચાર્યજીવૃત શ્રી જ્ઞાનાર્ણવ.

“તિણે મુજ આતમા તુજ થકી નીપજે, માહરી સંપદા સકળ મુજ સંપજે;
તિણે મનમંદિરે ધર્મ પ્રભુ ધ્યાઈએ, પરમ દેવચંદ્ર નિજ સિદ્ધિ સુખ પાઈએ.”

“પ્રગટ તત્વતા ધ્યાવતાં, નિજ તત્વનો ધ્યાતા થાય રે;
તત્વરમણ એકાગ્રતા, તેહ પૂરણ તત્વ સમાય રે.”

“ઈણી પરે વિમલ જિનરાજની વિમલતા, ધ્યાન મનમંદિરે જેહ ધ્યાવે;

ધ્યાન પૃથક્ત્વ સવિકલપતા રંગધી, ધ્યાન એકત્વ અવિકલપ આવે.

ધન્ય તું! ધન્ય તું! ધન્ય જિનરાજ તું!”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

(૩-૪-૫) તેમજ—‘દર્શન-જ્ઞાનપ્રધાન* એવા ઉત્તમ વીર્યાચાર, ચારિત્રાચાર અને તપાચારમાં જે આત્માને અને પરને યોજે છે, એવા તે આચાર્ય મુનિ ધ્યેય છે— ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે. જે રત્નત્રયયુક્ત છે તે નિત્ય ધર્મોપદેશનમાં આચાર્યાદિ નિરત છે, યતિવરવૃષભ એવા ઉપાધ્યાય આત્મા છે, તેને નમસ્કાર હો! ધ્યેય (તે પણ ધ્યેય છે) દર્શન-જ્ઞાનસમથ એવું મોક્ષના માર્ગરૂપ નિત્ય શુદ્ધ ચારિત્ર જે સાથે છે તે સાધુ એવા મુનિ છે, તેને નમસ્કાર હો!’ આ પણ ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે.—આ આચાર્ય, ઉપાધ્યાય ને સાધુ એ શુદ્ધ આત્માના સહજાત્મસ્વરૂપની સાધનામાં—સહજ શુદ્ધ સ્વભાવભૂત આત્મસ્વરૂપની આરાધનામાં નિરંતર પ્રવૃત્ત થયેલા અને ઉચ્ચ ગુણુસ્થાને સ્થિતિ કરતા, એવા આત્મારામી મહાત્માઓ છે. એટલે એવા એ શુદ્ધ આત્મારૂપ પરમેષ્ઠિઓનું સ્વરૂપધ્યાન આત્માર્થીને આત્મધ્યાનારૂઠ થવામાં અપૂર્વ પ્રેરણાદાયી હોવાથી પરમ ઇષ્ટ છે—આમ પંચપરમેષ્ઠિ આદિ આ સર્વ ધ્યેય—આલંબનનો હેતુ આત્મસ્વરૂપતા ધ્યાનપર આરૂઠ થવાનો—ચઢવાનો છે, કારણ કે ‘જે કંઈ ચિંતવતાં સાધુ જ્યારે એકત્વ પામી નિરીહ વૃત્તિવાળો થઈ જાય છે, ત્યારે તેને નિશ્ચય ધ્યાન હોય છે,’ અર્થાત્ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપનું ધ્યાન હોય છે. પ્રાસાદ પર ચઢવા માટે જેમ નીસરણી વગેરે આલંબનની જરૂર પડે છે, તેમ આત્મધ્યાનરૂપ નિશ્ચય ધ્યાન પર ચઢવા માટે પરમેષ્ઠિ આદિ ધ્યેયનું આલંબન પરમ ઉપકારી થાય છે.

૩. અથવા આત્મા એ જ મુખ્ય ધ્યેય છે—ધ્યાનનો વિષય છે. ઉપરોક્ત અન્ય સર્વ ધ્યેયનું અંતિમ લક્ષ્ય અને ફળ પણ આ આત્મધ્યાન જ છે. કારણ કે એ અરિહંત, સિદ્ધ આદિ શુદ્ધ આત્મારૂપ ધ્યેયતા ચિંતનથી ચિંતની શુદ્ધિ અને સ્થિરતા—એકાગ્રતા

* “દંસળળાણપદાજે વીરિયચારિત્તવચાયોરે । અપ્પં પરં ચ જુજ્જહ સો અચરિઓ મુણી જ્ઞેઓ ॥
જો રચણત્તયજુત્તો ણિચ્છં ધમ્મોવણ્ણણે ણિરત્તો । સો ઉવજ્જાઓ અપ્પા જદિવરવસહો ણમો તસ્સ ॥
દંસળળાણસમ્મગ્ગં મગ્ગં મોક્કલસ્સ જો હુ ચરિત્તં । સામ્મયદિ ણિચ્છસુદ્ધં સાહુ સ મુણી ણમો તસ્સ ॥
જ્ઞં કિંચિવિ ચિંતંતો ણિરીદ્ધવિત્તી હવે જદા સાહુ । લધ્ધૂળવ યયત્તં તદાહુતં તસ્સ ણિચ્છયં જ્ઞાણ ॥”

—શ્રી બૃહદ્ દ્રવ્યસંમહ.

થાય છે, -જેથી સર્વત્ર નિરીહ એવા યોગી પુરુષ શુકલ આત્મધ્યાનરૂપ નિશ્ચય ધ્યાનને માટે પરમ યોગ્ય થાય છે. એટલે તે પરમ શુભ્રવંત પરમાત્માતુ' તન્મય ધ્યાન જે નિશ્ચય ધ્યાનમાં ધ્યાવે છે, તે શુદ્ધાત્માનો અનુભવ આસ્વાદી તે પરમાત્મપદને પામે છે.

“ પરમશુભ્રી તન્મયતા સેવન, નિશ્ચય ધ્યાને ધ્યાવેશ્ચ;
શુદ્ધાત્મ અનુભવ આસ્વાદી, દેવચંદ્ર પાવેશ્ચ.—શ્રી દેવચંદ્રશ્ચ.

અને આ દૃષ્ટિવાળો મહાયોગી તો શુકલ એવા આ શુદ્ધ આત્મધ્યાનના પ્રારંભ માટે પરમ યોગ્ય થઈ ગયો હોય છે, કારણ કે અત્યાર સુધીની ધર્મધ્યાનની ઉત્કૃષ્ઠ આરાધનાથી આ આત્મજ્ઞાની સમ્યગ્દૃષ્ટિ યોગીપુરુષ એવો શાંત, દાંત આ દૃષ્ટિમાં ને અપ્રમત્ત થઈ ગયો હોય છે. આત્મભાવનાથી એવો ભાવિતાત્મા શુકલધ્યાનની અને સ્થિતપ્રજ્ઞ આત્મારામી થઈ ગયો હોય છે, કે તેણે શુદ્ધ આત્માના યોગ્યતા ધ્યાનરૂપ શુકલધ્યાનની શ્રેણીએ ચઢના માટે આવશ્યક ઉપયોગી એવા અપૂર્વ આત્મવીર્યનો-આત્મસામર્થ્યનો આશુભ સંચય કરી લીધો હોય છે. એટલે આ આત્મધ્યાની પુરુષ અપૂર્વ આત્મવીર્યની સ્ફુરણાથી ભાવે છે કે- ‘અનંત શુભ્ર-કમલનો વિકાસ કરનાર એવો હું સૂર્ય સમાન છતાં અહો! આ મહા-ભવારણ્યમાં પૂર્વે કર્મ-વૈરિઓથી વચિત કરાયો! આત્મજ્ઞાતિથી ઉપજેલા રાગાદિ અતુલ બંધનોથી બંધાયેલો હું અનંતકાળ આ દુર્ગમ ભવ-વનમાં વિડંબિત થયો! હવે આજ મહારો રાગ-જ્વર નષ્ટ થયો છે, આજ મહારી મોહનિદ્રા ત્યાડી ગઈ છે, તેથી ધ્યાનરૂપ ખર્જીધારાથી હું કર્મશત્રુને હણી નાંખું.*’

વગી તે ભાવે છે કે- ‘જેના અભાવે હું સૂનો હતો, અને જેના સહભાવે હું ભણ્યો છું, તે અતીન્દ્રિય અનિર્દેશ્ય સ્વસંવેદ્ય હું છું. જે પરાત્મા છે તે જ હું છું, જે હું છું તે પરમ છે, તેથી હું જ મહારાથી ઉપાસ્ય છું, અન્ય કોઈ નહિં, એમ સ્થિતિ છે. ’+
‘ નમો મુજ આમ જે આત્મભાવના ભાવે છે, તે કયાંય રાગ-દ્રેષ કરતો નથી. નમો મુજ રે’ કારણકે તે ચિંતવે છે કે- ‘આ અચેતનજ છે તે દશ્ય છે, ને ચેતન છે તે અદશ્ય છે. તો હું કયાં રોષ કરું? કયાં તોષ કરું? એથી હું

* “અનન્તગુણરાજીવચન્દુરવ્યત્ર વચ્ચિતઃ । અહો ભવમહાકલ્પે પ્રાગહં કર્મવૈરિભિઃ ॥
સ્વવિભ્રમસમુદ્ભૂતૈ રાગાચતુલવન્ધનૈઃ । વદ્ધો વિડંબિતઃ કાલમનન્તં જન્મદુર્ગમે ॥
અથ રાગજ્વરો જીર્ણો મોહનિદ્રાદ્ય નિર્ગતા । તતઃ કર્મરિપું હૃન્મિ ધ્યાનનિસ્ત્રિંશધારયા ॥ ”

—શ્રી શુભચંદ્રાચાર્યકૃત શ્રી જ્ઞાનાર્ણવ.

x “અચેતનમિદં દશ્યમદશ્યં ચેતનં તતઃ ।
કવ દષ્યામિ કવ તુષ્યામિ મધ્યસ્થોઽહં ભવામ્યતઃ ॥ ”—શ્રી સમાવિશતક.

મધ્યસ્થ થઈ છું.’ અને સર્વત્ર વીતરાગ એવો તે આત્મામાં જ રત થઈ શુકલ એવા આત્મધ્યાનને પામે છે, ને તેના પરમ ધન્ય ઉદ્દગાર નીકળી પડે છે કે—

“અહો ! અહો ! હું મુજને કહું, નમો મુજ નમો મુજ રે;
અમિત ફલ દાન દાતારની, જેહને લેટ થઈ તુજ રે.

...શાંતિજિન ! એક મુજ વિનતિ.”—શ્રી આનંદધનજી.

આ આત્મા જેમાં ધ્યેય છે, તેને શાસ્ત્રપરિભાષામાં પિંડસ્થ ધ્યાન કહે છે. દેહ-પિંડમાં સ્થિતિ કરતા આત્માનું, દેહ-દેવળમાં બિરાજમાન આત્મ-દેવતું જ્યાં ધ્યાન ધરાય છે તે પિંડસ્થ ધ્યાન છે. પરમેષ્ઠિવાચક નમસ્કારાદિ મંત્ર વાક્યનો જપ ધ્યેય લેદે ચાર જ્યાં ધ્યેય છે, તે પદસ્થ ધ્યાન છે. જ્યાં સદેહે વર્તીતા, સાકાર-રૂપી ધ્યાન લેદ એવા સર્વજ્ઞ પરમાત્મા ધ્યાનનો વિષય છે, તે રૂપસ્થ ધ્યાન છે. અને જ્યાં દેહાતીત-રૂપાતીત એવા નિરંજન નિરાકાર સિદ્ધ પરમાત્મા ધ્યાનનો વિષય છે, તે રૂપાતીત ધ્યાન કહેવાય છે.*

“દેહાદેવલિ જો વસઈ, દેવ અગાઈ અણંતુ । કેવલગણફુરંતતણુ, સો પરમવુ ગિમંતુ ॥”

—શ્રી યોગીન્દ્રદેવવિરચિત પરમાત્મપ્રકાશ. ગા. ૩૩.

એમાં પણ ખાસ કરીને જીવંતમૂર્તિ એવા રૂપી-દેહપિંડસ્થ સર્વજ્ઞ ભગવાનનું ધ્યાન જીવને પરમ ઉપકારી થાય છે. કારણ કે આ દેહ છતાં દેહાતીત દશાવાળા પરમ આત્મસમાધિમય પ્રભુનું અનુપમ રૂપ દેખીને ભક્ત જનનું મન ચપળ પ્રભુનું પિંડસ્થ સ્વભાવ છોડીને ઠરી જાય છે—સ્થિર થાય છે. એટલે એ ભક્ત જન ધ્યાન ભાવાવેશમાં ગાય છે કે—હૈ ભગવાન્ ! જે આ ત્હારું રૂપી સ્વરૂપ જગતમાં ન દેખાયું હોત, તો અમારું મન કેના ઉપર હીંસત-હર્ષ પામત ? હીંસ્યા વિના શુદ્ધ સ્વભાવને કેમ ઈચ્છત ? ઈચ્છ્યા વિના ત્હારા પ્રગટ ભાવને કેમ પ્રીચ્છત-ઓળખત ? પ્રીચ્છ્યા વિના ધ્યાન દશામાં તે કેમ ભાવત ? લાગ્યા વિના રસસ્વાદ તે કેમ પામત ? માટે અમે તો માનીએ છીએ કે હૈ પ્રભુ ! ત્હારી ભક્તિ વિના કેમ ભક્તને સુક્રિત હોતી નથી. હૈ સર્વજ્ઞ પરમાત્મા ! અમારા સત્ પુણ્યના યોગથી તમે રૂપી-દેહધારી થયા ને અમૃત સમાણી ધર્મની વાણી કહી ગયા. આમ હૈ ભગવાન્ ! આ ત્હારો દેહ-પિંડ ઘણા ગુણનું કારણ છે, અને તે સેવનામાં આવતાં મહાભયનું વારણ થઈ પડે છે. માટે હૈ પ્રભુ ! અમે તો ત્હારું પિંડસ્થ ધ્યાન એકમના થઈને કરવાનો નિશ્ચય કરીએ છીએ. “રૂપ અનૂપ નિહાળી સુમતિ જિન તાહરું, છાંડી ચપલ સ્વભાવ ઠર્યું મન માહરું; રૂપી સરૂપ ન હોત જે જગ તુજ દીસતું, તો કુણુ ઉપર મન કહો અમ હીંસતું.

* “પદસ્થં મન્ત્રવાક્યસ્થં પિણ્ડસ્થં સ્વાત્મચિંતનમ્ ।
રૂપસ્થં સર્વચિદ્રૂપં રૂપાતીતં નિરંજનમ્ ॥”

હિંચ્યા વિણુ કિમ શુદ્ધ સ્વભાવને ઇચ્છતા ? ઇચ્છા વિણુ તુજ ભાવ, પ્રગટ કિમ પ્રીછતા ? પ્રીછ્યા વિણુ કિમ ધ્યાન, દશામાહિ લાવતા ? લાવ્યા વિણુ રસસ્વાદ, કહો કિમ પાવતા ? ભક્તિ વિના નવિ મુક્તિ, હુવે કોઈ ભક્તને, રૂપી વિના તો તે ન, હુવે કોઈ વ્યક્તને. અમ સત્પુણ્યને યોગે, તુમે રૂપી થયા, અમિય સમાણી વાણી, ધરમની કહી ગયા. તે માટે તુજ પિંડ, ઘણા ગુણ કારણો, સેવ્યો ધ્યાયો હુવે, મહાભયવારણો. શાંતિવિનય બુધ શિષ્ય, કહે ભવિકાજના ! પ્રભુનું પિંડસ્થ ધ્યાન, કરો થઈ એકમતા. ”

—શ્રી રૂપવિજયજી.

“ ત્હારું ધ્યાન તે સમકિત રૂપ, તેહજ જ્ઞાન ને ચારિત્ર તેહ છેજી;
તેહથી જાથે સઘળા હો પાપ, ધ્યાતા ધ્યેય સ્વરૂપ હુવે પછેજી. ”—શ્રી યશોવિજયજી.

આ સર્વજ્ઞ પરમાત્માને પરમ શાંત, પ્રશમરસનિમગ્ન વીતરાગ ભાવ જેમાં મૂર્તિમંત થાય છે, એવી તેની તદાકાર સ્થાપનારૂપ જિનપ્રતિમા પણ ધ્યાન માટે તેટલી જ ઉપકારી થાય છે. જિન અને જિનપ્રતિમા બન્ને નિમિત્ત ‘જિનપડિમા સમાન છે, એવી આગમ વાણી છે. એટલે આ સ્થાપનારૂપ જિનપ્રતિમા ‘જિન સારિખી’ સાથે પણ જો અભેદતા વધી, તો આ આત્માના સ્વસ્વભાવ ગુણની વ્યક્ત-પ્રગટ યોગ્યતા સાધી એમ જાણવું. અને આવા આ રૂપી ભગવંતનું અદ્ભુત રૂપ દેખીને આશ્ચર્ય છે કે ભવ્યજન-યોગ્ય એવા યોગીજન અરૂપીપદ વરે છે !

“ નિમિત્ત સમાન સ્થાપના જિનજી, એ આગમની વાણી રે. ”

“ જિનપડિમા જિન સારિખી, કહી સૂત્ર મઝાર. ”

“ ઠવણા સમવસરણુ જિન સેંતી, જો અભેદતા વાધી રે;

એ આતમના સ્વસ્વભાવ ગુણ, વ્યક્ત યોગ્યતા સાધી રે. ”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

“ દેખી રે અદ્ભુત તાહરું રૂપ, અચરિત્ર ભવિકા અરૂપી પદ વરેજી;

ત્હારી ગત તું જાણે હો દેવ ! સમરણુ ભજન તો વાચક યશ કરેજી. ”—શ્રી યશોવિજયજી.

તેમજ રૂપાતીત આદિ ધ્યાન પ્રકારો પણ આત્માને સ્વરૂપાવલંબનમાં પરમ ઉપકારી થઈ આત્મધ્યાને ચઢાવે છે. આ આત્મધ્યાન જ મુખ્ય એવું યોગસાધન છે, કારણ કે તેનાથી જ યોગનો મુખ્ય ઉદ્દેશ સિદ્ધ થાય છે, શુદ્ધ સ્વભાવરૂપ મોક્ષ સાથે યુજન થાય છે, શુદ્ધ આત્મતત્ત્વના અનુસંધાનરૂપ યોગ નીપજે છે. આ ધ્યાન કરનારો ધ્યાતા પોતે ધ્યેયરૂપ-પરમાત્મારૂપ બની જાય છે. ‘કર્મયોગનો સમ્યક્ અભ્યાસ કરી, જ્ઞાનયોગથી સમાહિત એવો યોગી, ધ્યાનયોગ પર ચઢી, મુક્તિયોગને પામે છે.’x

x“ કર્મયોગં સમમ્યસ્ય જ્ઞાનયોગસમાહિતઃ । ધ્યાનયોગં સમારુહ્ય મુક્તિયોગં પ્રપદ્યતે ॥ ”

—શ્રી વ્યધ્યાત્મસાર.

“ધ્યાનના ઘણા ઘણા પ્રકાર છે, એ સર્વમાં શ્રેષ્ઠ એવું તેા આત્મા જેમાં મુખ્યપણે વર્તે છે તે ધ્યાન કહેવાય છે; અને એજ આત્મધ્યાનની પ્રાપ્તિ ઘણું કરીને આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ વિના થતી નથી, એવું જે આત્મજ્ઞાન તે યથાર્થ યોધની પ્રાપ્તિ પ્રિવાય ઉત્પન્ન થતું નથી. એ યથાર્થ યોધની પ્રાપ્તિ ઘણું કરીને કષ્ટ કરીને ઘણા જીવને થાય છે, અને તેનો મુખ્ય માર્ગ તે યોધસ્વરૂપ એવા જ્ઞાની પુરુષનો આશ્રય કે સંગ અને તેને વિષે બહુમાન, પ્રેમ એ છે.” (જુઓ) શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૩૪૨.

રોગ દોષનો નાશ

“ધ્યાતા ધ્યેય સમાધિ અલેદે, પરપરિણતિ ઉચ્છેદે.”—શ્રી રવચંદ્રજી.

‘રોગ’ નામનો સાતમે ચિત્તદોષ અને નષ્ટ થાય છે. રોગ એટલે રાગ-દ્રેષ-મોહ એ ત્રિદોષરૂપ મહારોગ-ભાવરોગ તેનો અગ્ર અભાવ થાય છે. અથવા સાચી યથાર્થ સમજણ વિનાની ક્રિયા કરવામાં આવે તેા શુદ્ધ ક્રિયાનો ઉચ્છેદ થાય, એટલે શુદ્ધ ક્રિયાને જે પીડારૂપ અથવા ભંગરૂપ થાય, તે રોગ છે. (જુઓ ત્રિદોષ સન્નિપાત પૃ. ૮૬) અને આવી માંદલી અશુદ્ધ ક્રિયાનું ક્ષણ વાંઝાયું છે. (૧) આત્મસ્વરૂપના અજ્ઞાનથી જીવ પરભાવમાં મુગ્ધાય છે, મૂર્છિત થાય છે,—આ જ મોહ છે. અને તેને લીધે પરવસ્તુમાં આત્મબુદ્ધિના કારણે આ જીવ રાગ-દ્રેષ કરે છે. એટલે એ પરભાવ પ્રત્યે ગમન કરે છે, પરપરિણતિને બને છે. આમ મોહ-રાગ-દ્રેષ એ જ જીવનો મોટામાં મોટો રોગ છે. જેમ ત્રિદોષ સન્નિપાતનો રોગી પોતાનું જ્ઞાન ભૂલી જાય છે, જેમાનપણે કાવે તેમ ગડે છે, પોતાનું તે પારકું ને પારકું તે પોતાનું એવું યદ્રાતદ્રા અસમજસ યોલે છે, ટૂંકામાં જાણે બદલાઈ ગયેા હોય એમ પોતાના મૂળ અસદ્ધ સ્વભાવથી વિપરીતપણે-વિભાવપણે વર્તે છે, અને પોતાના સત્ સ્વરૂપથી નિપાતને પામી પોતાના ‘સન્નિપાતી’ નામને યથાર્થ કરે છે; તેમ રાગ-દ્રેષ-મોહરૂપ ત્રિદોષ સન્નિપાત જે જીવને લાગુ પડ્યો હોય છે, તે જીવ પોતાના આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન ભૂલી જાય છે, પારકું તે પોતાનું ને પોતાનું તે પારકું એવું જેમાનપણે કાવે તેમ પ્રલપે છે—લવે છે, પોતાના મૂળ અસદ્ધ સદ્ધ સ્વભાવથી વિપરીતપણે-વિભાવપણે વર્તે છે. આમ ત્રિદોષ સન્નિપાતથી જીવનો નિજ સ્વરૂપથી નિપાત-અધઃપાત થાય છે. એટલે તેના આત્મપરિણમનમાં ભંગ પડી, તે પરભાવ પ્રત્યે-વિભાવ પ્રત્યે ગમન, પરિણમન ને રમણ કરે છે. આ જ જીવનો મુખ્ય મહારોગ છે. (૨) અથવા યથાર્થ સાચી સમજણ વિનાની જે ક્રિયા કરવામાં આવે તે પણુ રોગ છે, કારણ કે તેથી શુદ્ધ ક્રિયાનો ઉચ્છેદ થાય છે, એટલે કે શુદ્ધ ક્રિયાને પીડા ઉપજે છે અથવા તેનો ભંગ થાય છે. માંદા માણસની ગમતાદિ ક્રિયા જેમ માંદલી હોય છે, તેમ આ રોગ દોષવંતની કોઈ પણ ક્રિયા માંદલી-રોગિષ્ટ હોય છે. તાત્પર્ય કે શુદ્ધ ક્રિયા એટલે શુદ્ધ આત્મપરિણતિને જે પીડા ઉપજે,

શુદ્ધ સ્વરૂપરમણતારૂપ ચારિત્રને જે ભંગ થાય તે જ રોગ છે. આ બંને વ્યાખ્યાનો તાત્પર્યાર્થ એક જ છે. આમ શુદ્ધ આત્મપરિણતિના ભંગરૂપ અથવા પરપરિણતિમાં ગમનરૂપ રોગનો અત્ર નાશ થાય છે—એટલે પરપરિણતિમાં ગમન થતું નથી અને આત્મપરિણતિમાં જ રમણ થાય છે.—આ ‘ પ્રભા ’ દષ્ટિમાં સ્થિતિ કરતો મહાયોગી પરભાવને પરિહરી નિરંતર શુદ્ધ આત્મપરિણતિને જ ભજ્યા કરે છે, શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપી શુદ્ધ આત્મદેવને અવલંબતાં પરભાવને પરિહરે છે, અને આત્મધર્મમાં રમણ અનુભવતાં આત્મભાવને પ્રગટાવે છે. આવી ઉચ્ચ આત્મદશાના સ્વાનુભવનું તાદૃશ્ય આલેખન આ રહ્યું:—

એક આત્મપરિણતિ સિવાયના બીજા જે વિષયો તેને ત્રિપે ચિત્ત અભ્યવસ્થિતપણે વર્તે છે. ” “ અત્રે આત્માકારતા વર્તે છે. ” ઇત્યાદિ. (જુઓ) શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર.

તત્ત્વપ્રતિપત્તિ

“ એ આશ્ચર્ય જાણે તે જાણ, જાણે જ્યારે પ્રગટે જાણ. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર.

છઠ્ઠી દષ્ટિમાં ‘ મીમાંસા ’—સૂક્ષ્મ તત્ત્વવિચારણા નામનો ગુણ પ્રકટ્યા પછી તેના સ્વાભાવિક પરિણામરૂપે સાતમી દષ્ટિમાં તત્ત્વપ્રતિપત્તિ નામના ગુણનો અવિભાવ થાય છે. તત્ત્વપ્રતિપત્તિ એટલે યથાસ્થિત-જેમ છે તેમ આત્મતત્ત્વનો અનુભવ. ‘ શુદ્ધાત્મ અનુભવ સદા ’. આમ અત્રે આત્માનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ-સાક્ષાત્કાર થાય છે. એટલે જેમાં તેનું પરોક્ષ વર્ણન છે, એવા અન્ય શાસ્ત્રો અકિંચિત્કર થઈ પડે છે, નકામા-અણબપના થઈ પડે છે, કારણ કે શાસ્ત્ર તો માત્ર માર્ગનું દિશાદર્શન કરાવે છે, અને જે આત્મવસ્તુતત્ત્વનો લક્ષ કરાવવા માટે શાસ્ત્રનું સુખ્ય પ્રયોજન છે, તે વસ્તુતત્ત્વ તો અત્રે સાક્ષાત્ અનુભૂતિમાં-અનુભવમાં આન્યું છે, એટલે હવે તેનું શું કામ છે? તેનું હવે કંઈ પ્રયોજન રહ્યું નથી.

“ અગમ અગોચર અનુપમ અર્થનો, કોણ કહી જાણે રે લેહ ?

સહજ વિશુદ્ધ રે અનુભવ વયણ જે, શાસ્ત્ર તે સધયો રે ખેદ....વીર જિનેશ્વર પરમેશ્વર જયો.

જેહ અગોચર માનસ વચનને, તેહ અતીન્દ્રિય રૂપ;

અનુભવ મિતે રે વ્યક્તિ શક્તિ શું, જાણ્યું તાસ સ્વરૂપ....વીરો ”—શ્રી આનંદધનજી.

જે મન-વચનને અગોચર છે, જ્યાં વાણી અને મનને મોન ભજવું પડે છે, જ્યાં વિકરૂપ-જડપનો અવકાશ નથી, એવું અતીન્દ્રિય આત્મસ્વરૂપ અનુભવ મિત્રતા પ્રસાદથી અત્રે સાક્ષાત્ જણાય છે. જે તય-નિક્ષેપથી જણાતું નથી, અને જ્યાં પ્રમાણનો પ્રસર નથી, ગતિ નથી, તે શુદ્ધ સ્વરૂપી બ્રહ્મને કેવળ અનુભવ-લાભ જ દેખાડે છે. (જુઓ પૃ. ૩૦)

ધ્યાનજં સુખમસ્યાં તુ જિતમન્મથસાધનમ્ ।
વિવેકબલનિર્જાતં શમસારં સદૈવ હિ ॥ ૧૭૧ ॥

ધ્યાનજન્ય સુખ એહમાં, મન્મથને જીતનાર;
વિવેકબલથી ઉપજતું, સદૈવ જે શમસાર. ૧૭૧

અર્થ:—અને આ દૃષ્ટિમાં કામના સાધનને જીતનારું એવું ધ્યાનજન્ય સુખ હોય છે, કે જે વિવેકબલથી ઉપજેલું હોઈ સદૈવ શમસાર જ હોય છે.

વિવેચન

“ કાયાની વિસારી માયા, સ્વરૂપે શમાયા એવા,
નિર્થકનો પંથ ભવઅંતનો ઉપાય છે. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

આ પ્રસ્તુત સાતમી દૃષ્ટિમાં જ ધ્યાનજન્ય સુખ હોય છે. અને તે કેવું વિશિષ્ટ હોય છે? તોકે મન્મથના-કામના સાધનોને જીતનારું, અર્થાત્ શબ્દાદિ વિષયોનો જ્ય કરનારું એવું હોય છે. વળી તે વિવેકબલથી-જ્ઞાનસામર્થ્યથી ઉત્પન્ન હોઈ, સદાય શમસાર-શમપ્રધાન જ હોય છે; કારણકે વિવેકનું ફળ શમ છે.

આ દૃષ્ટિમાં જ ધ્યાનનું ખરેખરું સુખ અનુભવાય છે; શુદ્ધ આત્માના ધ્યાનથી કેવો નિર્વાજ સાચેસાચો આનંદ ઉપજે છે, તે અત્ર સંવેદાય છે. નિર્વિકલ્પ ધ્યાનરૂપ પરમ અમૃતરસસાગરમાં નિમગ્ન થયેલ યોગિરાજ જે સહજાત્મસ્વરૂપના ધ્યાન સુખ આનંદની શીતલ લહરીઓ અનુભવે છે, તેનું અવાન્ય સુખ તો તે અનુભવ પોતે જ જાણે છે. આ ધ્યાનજન્ય સુખ વિષયજન્ય સુખથી ઉલટા પ્રકારનું છે. કારણ કે અત્રે તો કામના સાધનરૂપ શબ્દાદિ વિષયોનો X

વૃત્તિ:—ધ્યાનજં સુખમસ્યાં તુ-આમાં અધિકૃત દૃષ્ટિમાં જ ધ્યાનજન્ય સુખ હોય છે. કેવું વિશિષ્ટ? તોકે જિતમન્મથસાધન-મન્મથના-કામના સાધનને જીતનારું, શબ્દાદિ વિષયને વ્યુદરત કરનારું-ક્રાવી દેનારું. આને જ વિશેષ આપે છે-વિવેકબલનિર્જાતમ્-વિવેકના બલથી ઉપજેલું, જ્ઞાનસામર્થ્યથી ઉત્પન્ન, એટલા માટે જ શમસારં સદૈવ હિ-સદૈવજ શમસાર-શમપ્રધાન, વિવેકના શમફલપણને લીધે.

X ઇન્દ્રિયસુખમાજનેષુ હિ પ્રધાનાઃ દિવ્યીકલઃ । તેષામપિ ન ચલુ સ્વામાવિકં સુખમસ્તિ, પ્રત્યુત તેષાં સ્વામાવિકં દુઃખમેવાવલોક્યતે । યતસ્તે પચ્છેન્દ્રિયાત્મકશરીરપિશાન્ત્વીડયા પરવશા મૃગુપપાતસ્થાનીયાન્મનોક્ષવિષયાનભિપતન્તિ । XXX તદ્દુઃખવેગમસહમાનં અનુભવન્તિ ચ વિષયાન્ જલયૂક્તા ઇવ તાવદાવાત્ ક્ષયં યન્તિ । ” ૪૦ (વિશેષ માટે જુઓ!)

—શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજી કૃત પ્રવચનસારટીકા ગા. ૭૧-૭૭.

જય હોય છે, જિતેન્દ્રિયપણાંરૂપ ‘જિનત્વ’ હોય છે. શબ્દાદિ વિષયો જે લોકમાં સુખ-સાધન મનાય છે તે તો પરમાર્થદૃષ્ટિથી જ્ઞેતાં દુઃખસાધન જ છે, અથવા કદિપત સુખાભાસ જ છે. કારણ કે પુણ્યપરિપાકને લીધે દેવતાઓને ઉત્કૃષ્ટ ઈંદ્રિયસુખની પ્રાપ્તિ હોય છે, ‘તેઓને પણ સ્વાભાવિક સુખ નથી, ઉલટું સ્વાભાવિક દુઃખ જ દેખાય છે. કારણ કે તેઓ પચ્ચેન્દ્રિયાત્મક શરીર-પિશાચની પીડાથી પરવશ થઈ ભૃગુપ્રપાત સમા મનગમતા વિષયો પ્રત્યે ઝાંવાં નાંખી અંપલાવે છે.’ પુણ્ય બલથી ઈચ્છા સુજળ હાજર થતા ભોગોથી તેઓ સુખીઆ જેવા પ્રતિભાસે છે, પરંતુ ‘દુષ્ટ રુઢિરમાં જોની પેઠે’ તેઓ વિષયોમાં અત્યંત આસક્ત હોઈ વિષયતૃણ્યાદુઃખ અનુભવે છે. ખરાબ લોહી પીવા ઈચ્છતી લોહીતરસી જો બેમ રુઢિર પાન કરતાં પોતે જ પ્રલય પાગી કલેશ ભોગવે છે; તેમ વિષયતૃણ્યાવંત આ પુણ્યશાળીઓ પણ વિષયોને ઈચ્છતા અને ભોગવતા રહી પ્રલય-આત્મનાશ પામી કલેશ અનુભવે છે. આમ શુભોપયોગજન્ય પુણ્યો પણ સુખાભાસરૂપ દુઃખના જ સાધનો છે. જ્યાં મહા પુણ્યશાળી દેવાદિના સુખ પણ પરમાર્થથી દુઃખરૂપ જ છે, ત્યાં બીજા સુખતું તો પૂછવું જ શું ?

વળી પુણ્યજન્ય ઈંદ્રિયસુખ સુખાભાસરૂપ છે એટલું જ નહિં, પણ બહુ પ્રકારે દુઃખ સ્વરૂપ પણ છે. કારણ કે ‘તે પરાધીન છે, બાધા સહિત છે, વિચ્છિન્ન-ખંડિત છે. અંધ-કારણ છે, વિષમ છે. એટલા માટે ઈંદ્રિયોથી જે સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, તે દુઃખ જ છે.’-આત્માથી અતિરિક્ત-બ્લૂદા એવા પર નિમિત્તથી ઉપજતું હોવાથી, તે ઈંદ્રિયસુખ પરાધીન^x છે. ક્ષુધા-તૃષ્ણાદિ તૃણ્યાપ્રકારોથી અત્યંત આકુલતાને લીધે તે બાધાસહિત છે. એક સરખો અખંડ શાતાવેદનીયનો ઉદય રહેતો ન હોઈ, શાતા-અશાતા વેદનીયતા ઉદયથી તે અંડખંડ થાય છે, એટલે તે વિચ્છિન્ન-ખંડિત છે. ઉપભોગમાર્ગમાં રાગાદિ દોષસેના તો પાછળ પાછળ લાગેલી જ છે, અને તેના અનુસારે ઘન કર્મરજપટલ પણ સાથે સાથે હોય જ છે, તેના વડે કરીને તે અંધકારણ છે. અને સદા વૃદ્ધિ-હાનિ પામવાથી વિષમપણાએ કરીને તે વિષમ છે. આમ પુણ્ય પણ પાપની જેમ દુઃખસાધન સિદ્ધ થયું.

“ સપરં ત્રાધાસહિદં વિચ્છિળ્લણં બંધકારણં ત્રિસમં ।

જં ઈંદિણ્હિં લઢ્ઢં તં સોક્ષ્મં દુઃક્લમેવ તથા ॥ ”—શ્રી પ્રવચનસાર.

અને ‘આમ પુણ્ય-પાપમાં તફાવત નથી એમ જે નથી માનતો તે મોહાચ્છાદિત જીવ અપાર ઘેર સંસારમાં બને છે.’^x કારણકે સોનાની બેડી હોય કે લોહાની બેડી હોય, પણ બન્ને અંધનરૂપ બેડીજ છે; તેમ પુણ્યઅંધ હોય કે પાપઅંધ હોય, પણ બન્ને

^x જુઓ—શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજી કૃત પ્રવચનસાર ટીકા, ગા. ૭૬.

ભવબંધનરૂપ એટી જ છે, એટલે પુણ્ય-પાપમાં કોઈ ફલભેદ નથી, અર્થાત્ પુણ્યફલરૂપ સુખ પણ કર્મફલરૂપ હોઈ દુઃખજ છે; ‘ પરિણામથી* તાપથી, સંસ્કારથી, અને શુભવૃત્તિના વિરોધથી પુણ્યજન્ય સુખ તે દુઃખજ છે. ’ જેનો વધ કરાવાનો છે એવા ઘેટાની દેહ-પુષ્ટિનું પરિણામ જેમ અતિ દારુણ હોય છે, લોહીતરસી જળો જેમ અંતે દારુણ દશાને પામે છે, તેમ પુણ્યજન્ય વિષયલોભનો વિપાક પણ અતિ દારુણ હોય છે. ઔત્સુક્યને લીધે જ્યાં વિષય તૃષ્ણાતાપથી ઈંદ્રિયોનું સંતપ્તપણું રહે છે, ત્યાં સુખ શેનું હોય? એક ખાંધેથી બીજી ખાંધે ભાર આરોપવાની પેઠે ઈંદ્રિયનો આહ્વાદ છતાં તત્ત્વથી દુઃખનો સંસ્કાર દૂર થતો નથી. સુખ દુઃખ અને મોહ એ ત્રણેય શુભવૃત્તિઓ વિરુદ્ધ છે, છતાં એ ત્રણેય દુઃખરૂપજ છે.

ઈત્યાદિ પ્રકારે પુણ્યજન્ય વિષયસુખનું જે પ્રગટ દુઃખરૂપપણું જાણે છે, એવા પરમ વૈરાગ્યવાનુ જ્ઞાની યોગીપુરુષ આ તુચ્છ વિષયસુખમાં કેમ રાજે? મનમથના સાધનરૂપ શબ્દાદિ વિષયનો જ્ય કૈમ ન કરે? ‘ જડ ચલ જગની એક ’ ‘ જિન ’ નો જેવા પુદ્ગલ લોભને દૂરથી કેમ ક્રમાવી ન દે? પરમ અમૃત જેવા ધ્યાનસુખનો રસાસ્વાદ જેણે ચાખ્યો હોય, તે તુચ્છ ખાકસખુકસ જેવા દુર્ગંધિ વિષય-કદનને કેમ ચાખે? કારણકે વિષયસુખ પરાધીન છે, ત્યારે ધ્યાનસુખ સ્વાધીન છે. વિષયસુખ બાધા સહિત છે, ત્યારે ધ્યાનસુખ બાધા સહિત છે. વિષયસુખ વિચ્છિન્ન-ખંડિત છે, ત્યારે ધ્યાનસુખ અવિચ્છિન્ન-અખંડિત છે. વિષયસુખ બંધકારણ છે, ત્યારે ધ્યાનસુખ મોક્ષકારણ છે. વિષયસુખ વિષમ છે, ત્યારે ધ્યાનસુખ સમ છે. આવું પરમોત્તમ ધ્યાનસુખ જેને પ્રાપ્ત થયું હોય, તે પછી તુચ્છ વિષય ભણી નજર પણ કેમ નાંખે?

આવું ધ્યાનસુખ વળી વિવેકના બળથી-જ્ઞાનના સામર્થ્યથી ઉત્પન્ન થયેલું હોય છે. સ્વપર વસ્તુના ભેદવિજ્ઞાનથી જે વિવેક ઉપજે છે, આત્મજ્ઞાન સાંપડે છે, તેના સામર્થ્યથી આ ધ્યાન પ્રાપ્ત થાય છે. આ વિવેકજન્ય જ્ઞાનની ક્ષયોપશમની જેવી વિવેક બલજન્ય તીવ્રતા હોય છે, તેવીજ ધ્યાનની તીવ્રતા નીપજે છે; અને જેવી ધ્યાન સુખ ધ્યાનની તીવ્રતા નીપજે છે, તેવી આત્મસુખની તીવ્રતા ઉપજે છે.

x “ જ હિ મળ્લણદિ જો ઇવં જત્થિ વિસેસોત્તિ પુળ્લણવાવાણં ।
હિંદદિ ઘોરમપારં સંસારં મોહસંછળ્લો ॥ ”—શ્રી પ્રવચનસાર.

“ ન હ્યાયસસ્ય બંધસ્ય તપનીયમયસ્ય ચ ।
પારતંત્ર્યાવિશેષેણ ફલભેદોઽસ્તિ કચ્ચન ॥ ”

—(ઈત્યાદિ જુઓ) શ્રી અધ્યાત્મસાર, આત્મનિશ્ચયાધિકાર, શ્લો. ૬૦-૭૪

* “ પરિણામાચ તાપાચ સંસ્કારાચ બુધૈર્મતમ્ ।
ગુણવૃત્તિવિરોધાચ દુઃખં પુણ્યમ્ત્રં સુખમ્ ॥ ”—શ્રી અધ્યાત્મસાર.

કારણકે હંસ જેમ ક્ષીર-નીરનો વિવેક કરે છે, દૂધ ને પાણી જૂદા પાડે છે, અને પછી પાણીને છોડી દૂધ શ્રદે છે; તેમ મુનિરૂપ પરમહંસ યોગિરાજ આત્મા-અનાત્માનો વિવેક કરે છે, અને અનાત્મારૂપ સમસ્ત પરભાવને હેય-ત્યજવા યોગ્ય જાણી તેનો ત્યાગ કરે છે, તથા જ્ઞાનદર્શનમય શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને પરમ આદેય-શ્રદ્ધા કરવા યોગ્ય જાણી આત્મસ્વભાવમાં ચિત્તવૃત્તિને જોડે છે. આ આત્મસ્વરૂપના એકાગ્ર ચિંતનમાં અનુસંધાનરૂપ ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ થવો, તે જ મુખ્યપણે 'યોગ' છે, અને તેને જ જૈન પરિભાષામાં 'ધ્યાન' નામથી ઓળખવામાં આવે છે. અને એ શુક્લ ધ્યાનરૂપ હોળીની જવાળા કઠોર કર્મ પણ બાળી નાંખે છે.

“ શુક્લ ધ્યાન હોરીકી જવાલા, જાલે કર્મ કઠોર રે....નિજ સુખકે સધૈયા;
શેષ પ્રકૃતિ દલ ક્ષીરણુ નિર્જરા, ભસ્મ ખેલ અતિ ભેર રે....નિજ૦ ”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

આમ આ ધ્યાનસુખ વિવેકબલથી-જ્ઞાન સામર્થ્યથી ઉત્પન્ન હોય છે, એટલા માટે જ તે સદાય શમસાર-શમપ્રધાન હોય છે. કારણ કે 'સમજ્યા તે શમાયા.' જ્ઞાનતું અર્થાત્ વિવેકતું ફલ વિરતિ-શમ છે. 'જ્ઞાનસ્ય ફલં વિરતિઃ'—એ જિતપ્રવચનતું મહાસૂત્ર છે.

“ જેમ છે તેમ આત્મસ્વરૂપ જાણ્યું તેનું નામ સમજવું છે. તેથી ઉપયોગ અન્ય વિકલ્પ રહિત થયો તેનું નામ શમાવું છે. વસ્તુતાએ જાને એક જ છે. જેમ છે તેમ સમજવાથી ઉપયોગ સ્વરૂપમાં શમાયો, અને આત્મા સ્વભાવમય ધર્મ રહ્યો એ પ્રથમ વાક્ય 'સમજીને શમાઈ રહ્યા' તેનો અર્થ છે. અન્ય પદાર્થના સંયોગમાં જે અધ્યાસ હતો, અને તે અધ્યાસમાં આત્માપણું માન્યું હતું, તે અધ્યાસરૂપ આત્માપણું શમાઈ ગયું. એ બીજું વાક્ય 'સમજીને શમાઈ ગયા' તેનો અર્થ છે. જે જે સમજ્યા તેણે તેણે માઈ તાઈ એ આદિ અહત્વ મમત્વ શમાની દીધું; કેમકે કોઈ પણ નિજ સ્વભાવ તેવો દીઠો નહિ; અને નિજ સ્વભાવ તો અચિંત્ય અવ્યાબાધસ્વરૂપ, કેવળ ન્યારો જોયો. એટલે તેમાં જ સમાવેશ પામી ગયા. ” (જુઓ)—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૫૬૧.

આમ સ્વરૂપમાં જે શમાયા છે, એવા જ્ઞાની પુરુષના ચિત્તની પ્રશાંતવાહિતા હોય છે. જેમ તરંગ રહિત શાંત સરિતાનો પ્રવાહ અખંડ એકધારો વહ્યા કરે, તેમ અત્રે યોગીની શાંત ચિત્ત-સરિતાનો પ્રવાહ એવો અખંડ એકધારો પ્રશાંતવાહિતા શાંતપણે પ્રવહ્યા કરે છે, કે તેમાં કોઈ પણ વિકલ્પતરંગ ઊડતો નથી, વિદ્વેષ દૂર કર્યો હોવાથી સદૃશ એક સરખા પ્રવાહવાળી પરિણુમિતા હોય છે. આ પ્રશાંતવાહિતા નિરોધજન્ય સંસ્કારથી ઉપજે છે. (આની વિશેષ સમજૂતી માટે જુઓ પાત. યો. ૩, ૬-૧૦, તથા દ્વા. દ્વા. ૨૪.)

“ તસ્ય પ્રશાંતવાહિતા સંસ્કારાત । ”—પાતજલ યો. ૩-૧૦

શમ એટલે (૧) કષાયનું શમન, (૨) વિરતિ, (૩) વીતરાગભાવ, (૪) સમભાવ, (૫) સામ્યભાવ, (૬) ધર્મ, (૭) ચારિત્ર, (૮) આત્મશાંતિ-વિશ્રાંતિ.

આમ શમ શબ્દનો લક્ષ્યાર્થ એક છે. તે આ પ્રકારે:—(૧) વિવેકને શમના વિવિધ લીધે વસ્તુસ્વરૂપની યથાર્થ સમજણ આવે, સ્વ-પરનો ભેદ પરખાય, અર્થની એકતા તો પછી આત્મા શિવાયની સમસ્ત વસ્તુ પારકી છે એમ જાણે, એટલે

તે વિષયરૂપ પરવસ્તુને નિમિત્તે નિષ્કારણ કષાયની ઉત્પત્તિ ન થાય, 'રાગ દ્રેષ અણુહૈતુ' ન ઉપજે, અને ક્રોધ-માન-માયા-લોભનું શમન થાય, શાંતપણું થાય, મંદપણું થાય. આમ વિવેકથી કષાયશમન થાય છે. (૨) વિવેકથી સ્વ-પરનો ભેદ જાણે, એટલે પછી પરભાવથી વિરામ પામે-વિરતિ પામે. જે વિષયને માટે જાંવાં નાંખવારૂપ મનની દોડાદોડ થતી હતી, તે ઝંધી અટકી જાય, વિરમી જાય. આમ 'જ્ઞાનનું ફલ વિરતિ' એ સૂત્ર ચરિતાર્થ અને છે. (૩) સ્વ-પર ભેદ જાણે, એટલે પર વસ્તુમાં મુંઝાય નહિં, મોહ પામે નહિં, જોશું ખાય નહિં. એટલે પરભાવ પ્રત્યેનો રાગ છટી જાય, આસક્તિ છૂટે, સ્નેહાનુબંધ ત્રુટે. આમ વીતરાગ ભાવરૂપ શમ પામે. (૪) આમ વીતરાગ ભાવ પામે, સર્વત્ર રાગ-દ્રેષ વિરહિત અને, એટલે સર્વત્ર સમભાવી થાય, કયાંય પણ ઇષ્ટ-અનિષ્ટ ખુદ્ધિ ચિંતવે નહિ, સમદર્શી અને, 'વંદક નિંદક સમ જણે'—ઈત્યાદિ પ્રકારે સમભાવને પામે. (૫) આમ સમભાવને પામે એટલે સામ્યભાવને પામે. જેવું આત્મસ્વરૂપ છે, તેવું સમાનપણું-સદશપણું પામવું તેવું નામ સામ્ય છે, એટલે સ્વરૂપસ્થિતિરૂપ સામ્યને પામે. (૬) અને આ સામ્ય પામે એટલે ધર્મ પામે. કારણ કે ધર્મ એટલે વસ્તુનો સ્વભાવ. 'વત્યુસહાવો ધમ્મો।' આત્મસ્વભાવને પામવો તેવું નામ ધર્મ, માટે સ્વરૂપસામ્ય થયું એટલે આત્મધર્મ પામ્યો. (૭) આત્મધર્મ પામ્યો એટલે ચારિત્ર યુક્ત થયો. કારણ કે 'સ્વરૂપે ચરણં ચારિત્રં'—આત્મસ્વરૂપનું અનુચરણ તે ચારિત્ર. જેવું આત્માનું સ્વરૂપ ખ્યાત છે, પ્રસિદ્ધ છે, તેવું યથાખ્યાત ચારિત્ર અર્થાત સ્વ સ્વરૂપમાં રમણપણું આમ પ્રાપ્ત થાય. (૮) અને આપણો આત્મભાવ જે એક જ ચૈતન્ય આધારરૂપ છે, તે જ નિજ પરિકર-નિજ પરિવાર બીજા સર્વ સાથ સંયોગ કરતાં સાર છે. તે જ નિજ પરિકરરૂપ આત્મભાવની સાક્ષાત્ અત્ર પ્રાપ્ત થઈ, એટલે પરમ આત્મશાંતિ ઉપજી, અને આત્મા સ્વરૂપમાં વિશ્રાંત થયો, સ્વરૂપવિશ્રાંતિ પામ્યો, સ્વરૂપમાં શમાઈ ગયો. આમ સમજ્યો એટલે શમાયો.

“શત્રુ મિત્ર પ્રત્યે વર્તે સમદર્શિતા, માન અમાને વર્તે તે જ સ્વભાવ જો;

જીવિત કે મરણે નહિં ન્યૂનાધિકતા, ભવ મોક્ષે પણ વર્તે શુદ્ધ સમભાવ જો.

અર્પૂ અવસર એવો કયારે આવશે ?”—શ્રીમદ્ રાજ્યંદ્રજી.

આમ સ્વ-પરનો ભેદ જાણ્યો-વિવેક થયો, એટલે કષાય ઉપશાંતિ થઈ, વિરતિ થઈ, આસક્તિ ગઈ, વીતરાગતા આવી, સમતા ઉપજી, સ્વરૂપ સામ્ય થયું, આત્મધર્મની સિદ્ધિ

થઈ, યથાખ્યાત ચારિત્ર પ્રગટ્યું, આત્મા પરમ શાંતિમાર્ગને પારખ્યો, 'સ્વરૂપે શમાયા સ્વરૂપમાં વિશ્રાંત થયો, સ્વરૂપ સમજીને તેમાં જ શમાઈ ગયો. આ એવા' બધા 'શમ'ના પ્રકાર છે. અથવા તો સરવાળે પરિણામે એક જ છે. આવા અપૂર્વ શમની અત્ર પ્રાપ્તિ હોય છે. એટલે જ આ ધ્યાનસુખને શમસાર-શમપ્રધાન કહ્યું છે. તેમજ—

सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम् ।
एतदुक्तं समासेन लक्षणं सुखदुःखयोः ॥ ૧૭૨ ॥

પરવશ સઘળું દુઃખ છે, નિજવશ સઘળું સુખ;
લક્ષણુ એ સુખ દુઃખનું, કહ્યું સંક્ષેપે મુખ્ય. ૧૭૨

અર્થ:—પરવશ હોય તે બધુંય દુઃખ છે, અને આત્મવશ હોય તે બધુંય સુખ છે, આ સંક્ષેપમાં સુખદુઃખનું લક્ષણુ કહ્યું છે.

વિવેચન.

“ સઘળું પરવશ તે દુઃખલક્ષણુ, નિજવશ તે સુખ લક્ષણુ;
એ હોટે આતમગુણુ પ્રગટે, તે વિણ સુખ કુણુ કહીએ ? ”—શ્રી યો. સબ્જાય ૭-૨

જે કાંઈ પરવશ છે—પરાધીન છે, તે બધુંય દુઃખ છે; અને જે સ્વવશ છે—આત્મવશ છે. તે બધુંય સુખ છે; કારણકે તેમાં સુખ—દુઃખના લક્ષણુનો યોગ છે. આ સંક્ષેપમાં સુખ—દુઃખનું લક્ષણુ—સ્વરૂપ મુનિએ કહ્યું છે.

સામાન્ય લોકવ્યવહારમાં પણ કહેવાય છે કે ' પારકી આશ તે સદા નિરાશ. ' પરાધીનતા—પરતંત્રતા જેવું કોઈ દુઃખ નથી ને સ્વાધીનતા—સ્વતંત્રતા જેવું કોઈ સુખ નથી. કોઈ પારકી આશે ઓશીયાળો થઈને પજ્યો હોય, તેનું દુઃખ તે 'સઘળું' પરવશ પોતે જ બાણુ છે. પરાધીન—પરતંત્ર રાષ્ટ્ર કે પ્રજાને કેવું દુઃખ ભોગવવું તે દુઃખલક્ષણુ' પડે છે, તે હાલના જમાનામાં સર્વ કોઈ બાણુ છે. આમ જેમ વ્યવહારમાં, તેમ પરમાર્થમાં પણ પરાધીનતા—પરતંત્રતા એ દુઃખ છે, સ્વાધીનતા—સ્વતંત્રતા એ સુખ છે. પરમાર્થથી પરાધીનતા એટલે આત્માથી અતિરિક્ત—બ્લૂદી એવી પરવસ્તુને આધીનપણું—પરતંત્રપણું, સ્વાધીનતા એટલે નિજ આત્મસ્વરૂપને આધીન-પણું—સ્વતંત્રપણું. જેમાં પર વસ્તુરૂપ વિષયની અપેક્ષા રહે છે, તે વિષયજન્ય સુખ તે

વૃત્તિ:—સર્વે પરવશં દુઃખમ્—પરવશ તે સર્વ દુઃખ છે,—તેના લક્ષણુના યોગ થકી, સર્વમાત્મવશં સુખમ્—આત્મવશ તે સર્વ સુખ છે—એ જ હેતુથકી. एतदुक्तं—આ કહ્યું છે મુનિએ, समासेन—સમાસથી, સંક્ષેપથી, लक्षणम्—લક્ષણુ, સ્વરૂપ, सुखदुःखयोः—સુખ—દુઃખનું.

સુખ નથી, પણ દુઃખ જ છે, અથવા કેવલ સુખાભાસ જ છે, એમ આપણે પૂર્વે વિસ્તારથી વિચારી ગયા. જેમાં એક શુદ્ધ આત્મવસ્તુનું જ અવલંબન છે, એવું નિરપેક્ષ આત્મસુખ એ જ વાસ્તવિક સુખ છે કારણકે ' સાપેક્ષં અસમર્થં, નિરપેક્ષં સમર્થ ' સાપેક્ષ તે અસમર્થ છે, નિરપેક્ષ તે સમર્થ છે, આમ પરમાર્થ પરિભાષા છે.

“ આશા એરનકી કયા કીને ? ગ્યાન સુધારસ પીને....આશા૦
બટકે દાર દાર લોકનકે, કુકર આશા ધારી....આશા૦
આશા દારીકે જે બચે, તે જન જગકે દાસ....આશા૦ ”—શ્રી આનંદધનજી.

અથવા આકુલતા એ દુઃખનું લક્ષણ છે, અને નિરાકુલતા એ સુખનું લક્ષણ છે, એ વ્યાખ્યા પણ ઉપરોક્ત વ્યાખ્યા સાથે અંધએસતી છે, ને તેને પુષ્ટ કરે છે; કારણ કે જ્યાં એક કરતાં વધારે મળે-બળે, જ્યાં દ્વૈત છે ત્યાં આકુલતા છે; આકુલતા તે અને જ્યાં એક શુદ્ધ નિર્લેખ વસ્તુ હોય છે, જ્યાં અદ્વૈત છે ત્યાં નિરાકુલતા છે. એટલે પરવસ્તુના સંયોગ સંબંધથી જ્યાં પરાધીનતા છે ત્યાં આકુલતા છે; અને જ્યાં આકુલતા છે, ત્યાં દુઃખ છે,—એ સર્વ કોઈનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે. તથા પરવસ્તુના સંયોગ સંબંધથી રહિત એવી જ્યાં સ્વાધીનતા છે ત્યાં નિરાકુલતા છે; અને જ્યાં નિરાકુલતા છે ત્યાં સુખ છે. આ પણ સર્વનો સાક્ષાત્ અનુભવ છે. આમ આ બંને વ્યાખ્યાનો સુમેળ છે.

આત્માથી અતિરિક્ત-બુદ્ધિ એવી જે અન્ય વસ્તુ-કર્મ, તેના વડે કરીને જ આ આત્માને અનંત સંસાર પરિભ્રમણ દુઃખ પ્રાપ્ત થયું છે. બેડીથી જકડાયેલા પરાધીન કેદીને જ્યાં લઈ જવો હોય ત્યાં પરાણે લઈ જવાય છે, તેમ કર્મબંધરૂપ ' પારકો પેઠો બેડીથી બંધાયેલા પરાધીન જીવને કર્મ જમે ત્યાં ઘસડી બંધ છે, અને વિનાશ કરે ' જન્મ-જરા-મરણાદિ અનંત દુઃખોથી દુઃખી કરે છે. આમ ' પારકો પેઠો વિનાશ કરે '—' પરઃ પ્રવિષ્ટઃ કુરુતે વિનાશ '—એ લોકોક્તિ સાચી કરે છે. આત્માએ સ્વસમયને અર્થાત્ આત્મવસ્તુની સ્વરૂપમર્યાદાને ઉલ્લંઘી, પરસમયમાં—પારકા પુદ્ગલ ક્ષેત્રમાં—પારકી હદમાં પ્રવેશ કર્યો, અતિક્રમણ (Transgression, Trospass) કર્યો. અનાદિથી આત્માએ પરપુદ્ગલ પ્રદેશમાં માથું માર્યું—હસ્તક્ષેપ કર્યો, પરવસ્તુમાં આસક્તિ કરી, તેની સાથે સ્નેહસંબંધ (!) બાંધ્યો. એટલે તે પુદ્ગલ બલાએ બદલામાં કર્મરૂપ ભૂત તે આત્માને વળગાડ્યું, અને આત્માને પોતાના ક્ષેત્રમાં આક્રમણના ગુન્હાના બદલામાં પોતાના વિષય-ક્ષેત્રમાં પૂરી રાખવારૂપ દાંડ ઠીધો ! અથવા તેા સ્નેહ-સંબંધના બદલામાં તેને ગાઢ બંધને બાંધી સંસારરૂપ હેડમાં પૂરી રાખ્યો ! આમ પરાધીનતાથી જ બધી મ્હોકાણુ થઈ છે !

પણ જ્યારે આત્મા પરક્ષેત્રમાં આક્રમણરૂપ અતિક્રમણ પ્રાયશ્ચિત કરે છે, ને પોતાના

ક્ષેત્રમાં પાછા જવારૂપ પ્રતિક્રમણુ કરે છે, પુનઃ પરક્ષેત્રમાં નહિં જવાનું પ્રત્યાખ્યાન કરે છે; સ્વરૂપમાં સમવસ્થિત રહી શુદ્ધ સામાયિકરૂપ આત્મસ્વભાવને 'પ્રતિક્રમણુ' ભજે છે; સ્વસ્વરૂપતા સ્પર્શનરૂપ સાચું આત્મવંદન કરે છે; 'નમો કર્યે છૂટકો મુજ ! નમો મુજ !' એમ આત્મસ્તુતિની પરમ ધન્ય યોગ્યતાને પ્રાપ્ત થાય છે; અને 'કાયાની વિસારી માયા, સ્વરૂપે શમાયા એવા' નિર્ઘંચતા પંથને પામે છે, અર્થાત્ દેહ છતાં દેહાતીત દશાને પામી નિરંતર કાર્યોત્સર્ગી ભાવને સાધે છે;—ત્યારે આ આત્મા સ્વાધીન—આત્માધીન એવા પરમ સુખને અનુભવે છે. અને આવી આ કાર્યોત્સર્ગી દશાને પામેલો આ દૃષ્ટિમાં સ્થિત યોગી તો પરવશપણાથી દુઃખસ્વરૂપ એવા સર્વ વિષયનો ત્યાગ કરે છે, અને સ્વવશપણાથી સુખ-સ્વરૂપ એવા શુદ્ધ આત્મધ્યાનનો આશ્રય કરે છે, તેથી તે પરમાનંદ લહરીઓમાં નિરંતર નિમજ્જન કરે છે.

પુણ્યાપેક્ષમપિ હ્યેવં સુખં પરવશં સ્થિતમ્ ।

તતશ્ચ દુઃસ્ખમેવૈતત્તલ્લક્ષણનિયોગતઃ ॥ ૧૭૩ ॥

પુણ્ય અપેક્ષક સુખ પણ, પરવશ સ્થિત છે આમ;
તસ લક્ષણુ નિયોગથી, દુઃખજ એહ તમામ. ૧૭૩

અર્થઃ—એમ પુણ્યની અપેક્ષાવાળું સુખ પણ પરવશ સ્થિત છે, અને તેથી કરીને આ તેના લક્ષણુના નિયોગથી દુઃખ જ છે. (અને ધ્યાનજન્ય સુખ જ તાત્ત્વિક સુખ છે.)

વિવેચન.

એમ ઉપર કહી તે નીતિ પ્રમાણે પુણ્યની અપેક્ષાવાળું સુખ પણ પરવશ રહ્યું છે, કારણકે પુણ્યનું પરપણું છે, એટલે તે પણ તેના લક્ષણુના નિયોગથી દુઃખ જ છે. તેથી આમ ધ્યાનજન્ય સુખ એ જ તાત્ત્વિક સુખ છે, કારણકે તેનું અપરાધીનપણું છે અને કર્મ વિયોગ માત્રથી ઉપજવાપણું છે.

ઉપરમાં જે સામાન્ય નિયમથી કહ્યું કે જેટલું પરવશ છે તેટલું બધુંય દુઃખ છે, અને સ્વવશ છે તેટલું બધુંય સુખ છે, તે નિયમની નીતિ પ્રમાણે જે સુખમાં પુણ્યની અપેક્ષા

વૃત્તિઃ—પુણ્યાપેક્ષમપિ—પુણ્યાપેક્ષી પણ, પુણ્યની અપેક્ષાવાળું પણ, હ્યેવમ્—એમ, ઉક્ત નીતિથી, સુખં પરવશં સ્થિતમ્—સુખ પરવશ સ્થિત છે, પુણ્યના પરપણાને લીધે. તતશ્ચ દુઃસ્ખમેવૈતત્ તલ્લક્ષણનિયોગતઃ—અને તેથી કરીને આ તેના લક્ષણુના નિયોગને લીધે દુઃખ જ છે. તેથી આમ—ધ્યાનજં તાત્ત્વિકં સુખં—ધ્યાનજન્ય એજ તાત્ત્વિક સુખ છે—અપરાધીનપણાને લીધે, કર્મ વિયોગ માત્ર જન્યપણાને લીધે. [ધ્યાનજં તાત્ત્વિકં સુખમ્—એ પાઠાંતર છે.]

રહે છે, અર્થાત્ પુણ્યોદયથી જે જે સુખપ્રાપ્તિ થાય છે, તે પણ પુણ્યાપેક્ષી સુખ દુઃખ જ છે. કારણકે તે પુણ્ય પણ પરવસ્તુ છે, એટલે તેને પરાધીન તે દુઃખ એવું સુખ તે તો દુઃખ જ છે, એ દુઃખનું લક્ષણ અત્ર પ્રાપ્ત થાય છે.

પુણ્યને પરવસ્તુ કહેવાનું કારણ એ કે-પુણ્ય એ શુભ કર્મ છે અને શુભ કર્મ એ આત્મથી અતિરિક્ત-જ્યોત્ષ્ણ એવી પરવસ્તુ છે. આમ પરવસ્તુરૂપ પુણ્યના ઉદયથી દેવેન્દ્ર-મનુજેન્દ્ર આદિના જે જે સુખ સાંપડે છે, તે પરમાર્થથી દુઃખ જ છે, અથવા સુખાભાસ જ છે. ઇન્દ્ર-ચક્રવર્તી આદિની અઢળક ઋદ્ધિ અને તેથી પ્રાપ્ત થતા પંચ વિષય સંબંધી કહેવાતા સુખ તે દુઃખ જ છે. અત્રે શ્રી ઉપમિતિભવપ્રપંચ કથામાં કહેલ નિઃપુણ્યકે રંકેતું તાદૃશ્ય ચિતાર ખડો કરતું પ્રસ્તુત દૃષ્ટાંત યાદ આવે છે. તેમાં પુણ્યોદયથી ચક્રવર્તીની ઋદ્ધિ પામેલાને પણ પરમાર્થથી ' નિઃપુણ્યક ' અર્થાત્ ધર્મ-ધનથી રહિત એવો નિર્ધનીઓ મહાદરિદ્રી ને દુઃખી કહ્યો છે. તે સમસ્ત અફલુત રૂપક વર્ણન (Allegory) મહાત્મા સિદ્ધિર્ષિની જેમ પોતાના આત્મા ઉપર ઘટાવી આત્માર્થી સુમુક્ષુ શ્વે પુનઃ પુનઃ મનન કરવા યોગ્ય છે. જે કહી બંધનને સુખ માની શકાય તો પુણ્યને સુખ માની શકાય, પણ તેમ તો મૂર્ખ ગમાર પણ માને નહિ. કારણકે પુણ્ય એ સોનાની એડી ને પાપ એ લોઠાની એડી, પણ બન્ને બંધન તો છે જ છે. પોપટને સોનાના પાંજરામાં પૂર્યો હોય કે લોઠાના, પણ તે બન્ને બંધનરૂપ પાંજરા છે જ. એટલે જે પુણ્યબંધથી સંસારબંધન ચાલુ રહે છે, વિષય તૃષ્ણા ઉદીર્ણુ રહે છે, તેને સુખ કેમ કહી શકાય ? આ વગેરે ઉપરમાં વિસ્તારથી વિવેચાઈ ચૂક્યું છે.

આ ઉપરથી સારરૂપ તાત્પર્ય એક જ છે કે-તાર્કિક-પારમાર્થિક સુખ કેવળ ધ્યાનથી જ ઉપજે છે; કારણ કે આત્મધ્યાનમાં પરાવલંબનની અપેક્ષા નથી, અથવા

પ્રગટ શુદ્ધ આત્મારૂપ પરમાત્માના જ અવલંબનની અપેક્ષા છે, એટલે

ધ્યાનસુખ તે કેવલ આત્માધીન છે; અને તે કર્મવિયોગમાત્રથી ઉપજે છે,

આત્માધીન એટલે તેમાં કર્મનું પરવશપણું નથી. આમ સ્વાધીન એવા આત્મધ્યાનમાં આત્મા ધ્યાતા છે, ધ્યેય આત્મા છે, ને ધ્યાન આત્મા છે. ધ્યાતા-

ધ્યાન-ધ્યેયની ત્રિપુટીની અત્ર એકતા થાય છે, પરમ શુદ્ધ અદ્વૈત થાય છે. સહજાત્મસ્વરૂપ એ જ સાધ્ય, સહજાત્મસ્વરૂપ એ જ સાધન, ને સહજાત્મસ્વરૂપ એ જ સિદ્ધિ-એમ અભેદ એકતા અત્ર થાય છે. એટલે કોઈ પણ પ્રકારની કોઈ પણ વિકલ્પરૂપ આકુલતા થતી નથી, પરમ નિર્વિકલ્પ શાંતિ થાય છે, પરમ સ્વસ્થતા ઉપજે છે, તે જ પરમ સુખ છે, તે જ પરમ આનંદ છે. એવા પરમોત્તમ ધ્યાન સુખની તુલ્ય વિષયસુખમાં રાચનારા પામર જનેને શી ખગર પડે ? નગરમાં રહેનારા નાગર જનના સુખની ગમાર ગામડીઆને શી ગમ પડે ? તેમ અનુભવ વિના તે ધ્યાનસુખ કેમ કહી શકાય ?

“ નાગર સુખ પામર નવિ જાણે, વલ્લભ સુખ કુમારી રે;

અનુભવ વિણ ત્યમ ધ્યાનતાણું સુખ, કુણુ લહે નર નારી રે. ”-શ્રી યો. સંજ્ઞા. ૭-૩.

‘ આ ધ્યાન^x જ્યારે પરમ પરિપાકને પામે છે ત્યારે તેની પાસે ઈદ્રપદ તૃણ સરખું છે. સ્વપ્રકાશમય-સુખમય-બોધમય એવું આ ધ્યાન જ ભવનો નાશ કરનારું છે. આત્માનો પરમાત્મામાં જે ભેદબુદ્ધિકૃત વિવાદ હતો, એને આ ધ્યાનરૂપ સંધિકાર ઝટ દૂર કરી, એ બેનો અભેદ કરી આપે છે. ’ અર્થાત્ આત્મા-પરમાત્માની અભેદતા થતાં આત્માનો પરમાત્મામાં લય થાય છે.

“ ધ્યાન સુધારસ પાત મગતતા, ભોજન સ્વગુણ ઉપલોગ રે....નિજ સુખકે સધેયા;
રીઝ એકત્વતા તાનમે વાજે, વાજિત્ર સન્મુખ યોગ રે....નિજ૦ ”—શ્રી દેવચંદ્રણ.

ધ્યાનં ચ નિર્મલે બોધે સદૈવ હિ મહાત્મનામ્ ।
ક્ષીણપ્રાયમલં હેમ સદા કલ્યાણમેવ હિ ॥ ૧૭૪ ॥

નિર્મલ ઝોધ સતે સદા, મહાત્માઓને ધ્યાન;
ક્ષીણપ્રાય મલ હોય તે, હેમ સદા જ કલ્યાણ. ૧૭૪.

અર્થ:—અને નિર્મલ ઝોધ સતે, મહાત્માઓને સદૈવ જ ધ્યાન હોય છે. ક્ષીણપ્રાય મલવાળું સોતું સદાય કલ્યાણ જ હોય છે.

વિવેચન

“ એહ દષ્ટિમાં નિર્મલ ઝોધે, ધ્યાન તે હોયે સાચું;
દૂષણ રહિત નિરંતર જ્યોતિ, રત્ન તે ક્ષીણે બાચું. ”—શ્રી યો. સજ્જા. ૭-૪

૨૫૪ ક્ષયોપશમથી ઉપજેલો નિર્મલ ઝોધ હોતાં, મહાત્મા મુનિઓને સદૈવ જ ધ્યાન હોય છે. અત્રે પ્રતિવસ્તુઉપમા આપી છે કે-ક્ષીણપ્રાય મલવાળું સોતું સદાય કલ્યાણ જ હોય છે. કારણ કે તેની તથાપ્રકારની અવસ્થાની ઉપપત્તિ છે.

“ જેટલું આત્મજ્ઞાન થાય તેટલી આત્મસમાધિ પ્રગટે. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર.

વૃત્તિ:—ધ્યાનં ચ નિર્મલે બોધે—અને ૨૫૪ ક્ષયોપશમથી ઉપજેલો નિર્મલ ઝોધ સતે ધ્યાન, શું ? તો કે-સદૈવ હિ મહાત્મનામ્—સદૈવ જ મહાત્માઓને, મુનિઓને હોય છે. આ જ પ્રતિવસ્તુપ-માથી કહે છે-ક્ષીણપ્રાયમલં હેમ-ક્ષીણપ્રાય મલવાળું હેમ-સોતું, સદા કલ્યાણમેવ હિ—સદા કલ્યાણ જ હોય છે,—તથાપ્રકારની અવસ્થાની ઉપપત્તિને લીધે.

x “ યત્ર ગચ્છતિ પરં પરિપાકં, પાકશાસનપદં તૃણકલ્પમ્ ।
સ્વપ્રકાશસુખબોધમયં તદ્ધ્યાનમેવ ભવનાશિ મજધ્વમ્ ॥
આત્મનો હિ પરમાત્મનિ યોઽમૂદ્ધેદબુદ્ધિકૃત યવ વિવાદઃ ।
ધ્યાનસંધિકૃદમું વ્યવનીય દ્રાગમેદમનયોર્વિતનોતિ ॥ ”—શ્રી અધ્યાત્મસાર, અ૦ ૧૭.

આ સાતમી પ્રભા દૃષ્ટિમાં બોધ એટલો બધો નિર્મલ થઈ ગયો હોય છે, સ્પષ્ટ ક્ષયોપશમનું બલ એટલું બધું વધી ગયું હોય છે, કે આ દૃષ્ટિવાળા મહાત્મા યોગી મુનીશ્વરોને સદાય-નિરંતર ધ્યાન વર્તે છે. આ આત્મારામી જ્ઞાની આત્મધ્યાનથી પુરુષો નિરંતર આત્મધ્યાનમાં નિમગ્ન રહે છે, એવી અદ્ભુત સહજ આત્મપ્રાપ્તિ ધ્યાનદશા તેમની વર્તે છે; કારણ કે જ્ઞાનપ્રમાણ ધ્યાન થાય છે. અને અત્રે યોગીનો જ્ઞાનાવશ્યકીય કર્મનો ક્ષયોપશમ એટલો બધો વધી ગયો હોય છે, સત્શ્રદ્ધાસંગત બોધ એટલો બધો સ્પષ્ટ ને ઉત્કૃષ્ટ થઈ ગયો હોય છે, જ્ઞાનદશા એટલી બધી આકરી-તીવ્ર થઈ ગઈ હોય છે, કે એવા યોગીશ્વરોને સહજ સ્વભાવે નિરંતર અંબડ આત્મધ્યાન વર્તે છે. આ આત્મધ્યાનીx પુરુષ ‘ પુણ્ય-પાપ યોગ વિષયમાં આત્માને આત્માથી રૂંધી, તથા પરવસ્તુ પ્રત્યેની ઇન્છાથી વિરત થઈ, દર્શન-જ્ઞાનમાં સ્થિત થાય છે. અને સર્વ સંગથી મુક્ત એવા તે આત્માને આત્માથી ધ્યાવે છે, કર્મને કે નોકર્મને ધ્યાવતા નથી, અને ચેતયિતા-આત્માનુભવી એવા તે એકત્વને ચિંતવે છે. આમ દર્શન-જ્ઞાનમય ને અનન્યમય એવા જ્ઞાની પુરુષ આત્માને ધ્યાવતાં કર્મવિપ્રમુક્ત એવા આત્માનેજ શીઘ્ર પ્રાપ્ત કરે છે. ’ આ આત્મધ્યાનની સિદ્ધિમાં જેણે શુદ્ધ આત્માની સાક્ષાત્ પ્રાપ્તિ કરી છે, એવા પરમાત્માનું અવલંબન પરમ ઉપકારી થાય છે. શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ પરમાત્માની ભજનાથી પોતાનો શુદ્ધ આત્મા પ્રગટે છે, એટલા માટે યોગી પુરુષો પોતાના મનોમંદિરમાં પરમાત્માનું નિરંતર ધ્યાન ધરે છે, કારણ કે એવા પુષ્ટ નિમિત્ત આલંબનરૂપ પરમાત્માના ધ્યાનથી લય સ્થાને સ્વાલંબન-આત્માલંબન થાય છે, અને આમ ‘ દેવચંદ્ર ’ પરમાત્માના શુભની સાથે એકતાનતા થતાં, આત્મા પૂર્ણસ્થાને પહોંચે છે, પરમાત્મપદને પામે છે.

“ પુષ્ટ નિમિત્તાલંબન ધ્યાને, સ્વાલંબન લય ઠાને;
દેવચંદ્ર શુભને એક તાને, પહોંચે પૂરણ થાને. ”

“ મોરા સ્વામી હો તોરો ધ્યાન ધરિને, ધ્યાન ધરિને હો;
સિદ્ધિ વરીને, અનુભવ અમૃત પીને. ”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

અત્રે લોકપ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાંત આપ્યું છે કે-જેમાંથી મેલ લગભગ ગાળી નાંખાયો હોય, શુદ્ધ કરાયો હોય, એવું હેમ-સોનું ‘ કલ્યાણ ’ તરીકે ઓળખાય છે, અને તે સદાય

x “ અપ્પાણમપ્પણા હંધિડણ દો પુણ્ણપાવજોવસુ ।

દંસણણાણહિ ઠિદો ઇચ્છાવિરઓ ય અપ્પણહિ ॥

જો સવ્વસંગમુક્કો જ્ઞાયદિ અપ્પાણમપ્પણો અપ્પા ।

ણવિ કમ્મં ણોકમ્મં ચેદા ચિંતેદિ પયત્તં ॥

અપ્પાણં જ્ઞાયંતો દંસણણાણમઓ અણ્ણમઓ ।

લહ્હઈ અચિરેણ અપ્પાણમેવ સો કમ્મપવિમુક્કં ॥ ”—શ્રી સમયસાર ગા. ૧૮૭-૧૮૯.

‘ કલ્યાણ ’ સ્વરૂપ જ રહે છે, તેમ અત્રે પણ કર્મમલ લગભગ ક્ષીણ કલ્યાણ સુવર્ણ થયો હોવાથી-ક્ષીણપ્રાય હોવાથી, નિર્મલ એવા ઉત્કૃષ્ટ ક્ષયોપશમથી જે ઓધ યાય છે, તે પરમ કલ્યાણસ્વરૂપ જ હોય છે, કારણકે તે પરમ કલ્યાણસ્વરૂપ ઉત્કૃષ્ટ સાચા જ્ઞાનનો હેતુ થઈ પડે છે. જેમ દૂષણ વિનાનું, નિરંતર જયોતિવાળું રત્ન ખરેખર દીપે છે-ઝગારા મારે છે, તેમ આ નિર્મલ ઓધરૂપ સાચું રત્ન અંતરમાં ઝગારા મારે છે, અત્યંત ઝળકી ઊઠે છે. આવો પરમ પ્રકાશમય-પ્રકાશ ધામરૂપ ઓધ સદાય પરમ કલ્યાણસ્વરૂપ જ છે, કારણકે પરમ કલ્યાણમય સ્વસ્વભાવરૂપ મોક્ષપદની પ્રાપ્તિ અત્રે નિકટમાં નિકટ વર્તે છે. વળી જેમ શુદ્ધ ‘ કલ્યાણ ’ સુવર્ણ કઠી બગડે નહિં, વિપરિણામ પામે નહિં, પણ જેમ છે તેમ કલ્યાણસ્વરૂપ જ રહે; તેમ શુદ્ધ કલ્યાણમય નિર્મલ ઓધ કઠી વિણસે નહિં, વિપરિણામ પામે નહિં, પણ જેમ છે તેમ શુદ્ધ કલ્યાણસ્વરૂપ જ રહે. એટલે આવો નિર્મલ ઓધ સતે અત્રે નિરંતર ધ્યાન વર્તે છે, એ યથાર્થ કહ્યું છે.

સત્પ્રવૃત્તિપદં ચેહાસંગાનુષ્ઠાનસંજ્ઞિતમ્ ।

મહાપથપ્રયાણં યદનાગામિપદાવહમ્ ॥ ૧૭૫ ॥

ને સત્પ્રવૃત્તિપદ અહીં, છે અસંગ અનુષ્ઠાન;

મહાપથતણું પ્રયાણ જે, આપે પદ નિર્વાણ. ૧૭૫

અર્થ:—અને અહીં-તત્ત્વમાર્ગમાં, ‘ અસંગાનુષ્ઠાન ’ એ સંજ્ઞાએ ઓળખાતું એવું સત્પ્રવૃત્તિપદ વર્તે છે, કે જે મહાપથ-પ્રયાણરૂપ હોઈ, અપુનરાવર્ત પદ-નિત્ય પદ પમાડનારું છે.

વિવેચન

અને અહીં તત્ત્વમાર્ગને વિષે, ‘ અસંગાનુષ્ઠાન ’ એ સંજ્ઞાએ ઓળખાતું એવું સત્પ્રવૃત્તિ પદ પ્રાપ્ત વર્તે છે. કારણ કે તથાપ્રકારે સ્વરસપ્રવૃત્તિ હોય છે. તે અસંગાનુષ્ઠાન નામનું સત્પ્રવૃત્તિપદ મહાપથના પ્રયાણરૂપ છે, અને અનાગામિપદાવહ છે, અર્થાત્ અપુનરાવર્ત પદ પમાડનારું-નિત્ય પદ પમાડનારું છે.

અસંગ અનુષ્ઠાન.

ઉપરમાં જે સત્પ્રવૃત્તિપદ કહ્યું તે શું ? તેનું અર્થ સ્વરૂપ કહ્યું છે. અહીં તત્ત્વ-

વૃત્તિ-સત્પ્રવૃત્તિપદં ચેહ—અને અહીં એટલે કે તત્ત્વમાર્ગમાં સત્પ્રવૃત્તિ પદ, શું ? તેકે અસંગાનુષ્ઠાનસંજ્ઞિતમ્-અસંગાનુષ્ઠાન સંજ્ઞિત-સંજ્ઞાવાળું વર્તે છે, તથાપ્રકારે સ્વરસપ્રવૃત્તિને લીધે. મહાપથપ્રયાણં યદ્-જે અસંગાનુષ્ઠાન મહાપથ પ્રયાણ છે. અનાગામિપદાવહમ્-અનાગામિ પદાવહ છે, (અપુનરાવર્ત પદ પમાડનાર છે), નિત્યપદ પ્રાપક-પમાડનાર છે.

માર્ગમાં અર્થાત્ શુદ્ધ આત્મતરની સિદ્ધિ સાધનારા યોગમાર્ગમાં, સત્પ્રવૃત્તિપદને 'અસંગાનુષ્ઠાન' સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે. આ 'અસંગાનુષ્ઠાન' સંજ્ઞા-નામ ઉપરથી એવું સ્વરૂપ સંજ્ઞાત થાય છે, સમ્યક્પ્રકારે જણાય છે, એટલે એને 'અસંગાનુષ્ઠાન' સંજ્ઞા બરાબર ઘટે છે. 'સંજ્ઞાયતે એનેન ઇતિ સંજ્ઞા.' આ અસંગ અનુષ્ઠાન એટલે શું? તે બરાબર સમજવા માટે આ ચાર પ્રકારના અનુષ્ઠાનતું સ્વરૂપ જણવું જોઈએ: (૧) પ્રીતિ અનુષ્ઠાન, (૨) ભક્તિ અનુષ્ઠાન, (૩) વચન અનુષ્ઠાન, (૪) અસંગ અનુષ્ઠાન.

જે અનુષ્ઠાનમાં પરમ આદર-પ્રયત્નાતિશય હોય છે, પરમ પ્રીતિ ઉપજે છે, અને શેષત્યાગથી એટલે કે બીજાં બધાં કામ એક કોર મૂકી દઈ જે કરાય છે, તે પ્રીતિ અનુષ્ઠાન છે. x એ પ્રીતિ અનુષ્ઠાનની તુલ્ય છતાં, પૂજ્યપણાની બુદ્ધિથી પ્રીતિ-ભક્તિ જે વિશુદ્ધતર વ્યાપારવાળું હોય છે, તે ભક્તિ અનુષ્ઠાન છે. એટલે અનુષ્ઠાન બીજી બધી રીતે પ્રીતિ અનુષ્ઠાન બરાબર છતાં, આ ભક્તિ અનુષ્ઠાનમાં પૂજ્યભાવનો અંશ વિશેષ હોય છે, તેથી તે વધારે વિશુદ્ધયોગ-વ્યાપારવાળું હોય છે. આ પ્રીતિ-ભક્તિ એ બંને અનુષ્ઠાનતું સ્વરૂપ સમજવા માટે પત્નીતું અને માતાતું ઉદાહરણ છે. પત્ની છે તે અત્યંત વલ્લભ-પ્રિય છે, તેમજ જનની હિતરૂપ છે. પત્નીને જે લોજન-વસ્ત્રાદિ આપવામાં આવે છે તે પ્રીતિથી અપાય છે, અને માતાને જે આપવામાં આવે છે તે ભક્તિથી અપાય છે. આટલો એ બંને વચ્ચે ફેર છે.

શાસ્ત્ર અર્થના અનુસંધાનપૂર્વક સાધુપુરુષની જે સર્વત્ર ઉચિત પ્રવૃત્તિ, તે વચનાનુષ્ઠાન છે. અર્થાત્ ચારિત્રવંત સત્પુરુષની શાસ્ત્રવચનને અનુસરતી, 'જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય છે' એવી સર્વત્ર ઉચિત યોગવાળી પ્રવૃત્તિ, શાસ્ત્રમાં કહ્યા વચન-અસંગ પ્રમાણે યથાસૂત્ર આદર્શ (Ideal) આચરણ, તે વચનાનુષ્ઠાન છે. અનુષ્ઠાન દા. ત. અઠાર હજાર શીલઅંગને ધરનારા તે સાચા સાધુ અથવા મુનિ છે, તેવું શાસ્ત્રવચન અનુસારતું યથેક્ત આદર્શ આચરણ હોય તે વચનાનુષ્ઠાન. વ્યવહારકાલે શાસ્ત્રવચનથી જે નિરપેક્ષ હોય છે-શાસ્ત્રવચનની જ્યાં અપેક્ષા રહી નથી, અને અતિદૃઢ સંસ્કારને લીધે ચંદનગંધ ન્યાયે જે આત્મારૂપ ધર્મ ગયું હોય છે, એવું જે જિનકદપી આદિતું ક્રિયાસેવન-સર્વ પર ભાવના સંગસ્પર્શરહિત શુદ્ધ

x "યજ્ઞદરોઽસ્તિ પરમઃ પ્રીતિશ્ચ હિતોદયા ભવતિ કર્તુઃ ।

શેષત્યાગેન કરોતિ યચ્ચ તત્પ્રીત્યનુષ્ઠાનમ્ ॥

ગૌરવવિશેષયોગાદ્બુદ્ધિમતો યદ્વિશુદ્ધતરયોગમ્ ।

ક્ષિયયેતરતુલ્યમપિ જ્ઞેયં તદ્ભક્ત્યનુષ્ઠાનમ્ ॥

અત્યન્તવહ્યમા ખલુ પત્ની તદ્વદ્ધિતા ચ જનનીતિ ।

તુલ્યમપિ કૃત્યમનયોક્ષાંતં સ્યાત્પ્રીતિભક્તિગતમ્ ॥"—પૌડશક, ૧૦, ૩-૫

આત્માનુચરણુ તે અસંગાનુષ્ઠાન છે. કહ્યું છે કે-‘ અભ્યાસાતિશયને* લીધે સંતોથી જે સાત્મીભૂત જેવું આચરણ છે, એવું અસંગાનુષ્ઠાન તે વચનના સંસ્કાર થકી હોય છે. પહેલું ચક્રબ્રમણુ ઠંડવ્યાપારથી હોય છે અને તેના અભાવે પછીનું હોય છે,-આ વચનાનુષ્ઠાન અને અસંગાનુષ્ઠાનનો વિશેષ જણાવનારૂં દર્શાવે છે.’ અર્થાત્ હાથે હલાવતાં ચક્ર ભમે છે, તેમાં પહેલો આંટો હાથે હલાવવાથી ફરે છે, અને પછી હાથે મૂકી દબાવે તો પણ પૂર્વ સંસ્કારથી ચક્ર ફર્યા કરે છે. આમાં પહેલા આંટા ઝરાખર વચનાનુષ્ઠાન છે અને પછીના આંટા ઝરાખર અસંગાનુષ્ઠાન છે. એટલે લિક્ષાટનાદિ વિષયી વચનાનુષ્ઠાન વચનવ્યાપારથી હોય છે, અને અસંગાનુષ્ઠાન વચન અભાવે પણ કેવલ તત્જનિત સંસ્કારથી હોય છે, વચનવ્યાપાર નહિં છતાં તેનાથી ઉપજેલા દૃઢ અભ્યાસ સંસ્કારથી આપોઆપ (Automatic) થયા કરે છે. આમ અસંગાનુષ્ઠાન એટલે વ્યવહાર કાલે વચનનું આલંબન લીધા વિના, અતિશય અભ્યાસને લીધે ઉપજેલા ગાઢ સંસ્કાર થકી, ચંદનગંધન્યાયે સાત્મીભૂત થયેલું-આત્માના સ્વભાવભૂત ધર્મ ગયેલું અનુષ્ઠાન. જેમ ચંદનગંધ આખા વનને સુવાસિત કરી મૂકે છે, તેમ આ અનુષ્ઠાન આ ચારિત્રવંત મહાયોગીને એટલું બધું આત્મારૂપ ધર્મ ગયું હોય છે, કે તે તેના સકલ આત્મપ્રદેશમાં વ્યાપ્ત ધર્મ જઈ તેને શીલસૌરભથી સુવાસિત કરી મૂકે છે. તે અનુષ્ઠાનનો તેના આત્માને એટલો બધો દૃઢ અભ્યાસ ધર્મ ગયો હોય છે, ને શાસ્ત્રવચનનો તેને એટલો બધો ગાઢ સંસ્કાર લાગી ગયો હોય છે, કે વચનાલંબન વિના પણ એની મેળે સ્વરસથી તેની તથાપ્રવૃત્તિ થયા જ કરે છે. આવું તે મહાત્માનું સહજ સ્વભાવરૂપ અસંગ આચરણુ તે અસંગ અનુષ્ઠાન છે.

અનાલંબન યોગ

આ જે અસંગાનુષ્ઠાન છે, તે જ અનાલંબન યોગ કહેવાય છે, કારણ કે અનાલંબન એ સંગત્યાગનું જ લક્ષણ છે. આ અનાલંબન યોગનું સ્વરૂપ સમજવા માટે આલંબન યોગનું સ્વરૂપ જાણવું જોઈએ. તે આ પ્રકારે:—‘ અહીં આલંબન પણ આ છે-રૂપી અને અરૂપી એવા પરમ; અને તે અરૂપી પરમાત્માના શુભની પરિણિતિરૂપ એવા જે સૂક્ષ્મ છે, તે અનાલંબન યોગ છે.’

“ આલંબનં પિ એયં રૂવમરૂવી ચ इत्थ परमुक्ति ।

तगुणपरिणइरूवो, सुहुमोऽणालंबणो नाम ॥ ”

—શ્રી હરિભદ્રસૂરિકૃત યોગવિશિક્ષા, ગા. ૧૯.

* “ यत्त्वभ्यासातिशयात्सात्मीभूतमिव चेष्टते सद्भिः ।

तदसङ्गानुष्ठानं भवति त्वेत्तदवेधात् ॥

चक्रभ्रमणं दण्डान्तदभावे चैव यत्परं भवति ।

वचनासङ्गानुष्ठानयोस्तु तज्ज्ञापकं हेयम् ॥ ”

મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજી પ્રણીત ધોડશક ૧૦-૭, ૮.

અહીં (૧) રૂપી એટલે સમવસરણસ્થિત જિનરૂપ; અને તેની પ્રતિમાદિ લક્ષણ-વાળું આલંબન. (૨) અરૂપી પરમ એટલે સિદ્ધ પરમાત્મા. તેમાં-લે અરૂપી પરમાત્મરૂપ આલંબનના જે કેવલજ્ઞાનાદિ શુભો, તેની સમાપ્તિરૂપ પરિણતિથી જે જણાય છે, તે તદ્દશુણ્ણપરિણતિરૂપ અનાલંબન નામનો યોગ છે. અતીન્દ્રિય વિષયપણાને લીધે તે સૂક્ષ્મ છે; અથવા તે સૂક્ષ્મ આલંબનવાળો આ યોગ છે, તેથી આ ઇષદ્-ક્રિયિત આલંબનરૂપ હોઈ અનાલંબન યોગ કહેવાય છે. x

અને આ જે અનાલંબન યોગ છે, તે સામર્થ્ય યોગમાં પ્રાપ્ત થતી પરતત્ત્વ-દર્શનેચ્છારૂપ છે. ‘શાસ્ત્રમાં જેનો ઉપાય બતાવવામાં આવ્યો છે, પણ જેનો વિષય શાસ્ત્રથી પર છે, એવો વિશેષથી શક્તિઉદ્દેકથી પ્રાપ્ત થતો આ સામર્થ્ય

પરતત્ત્વ નામનો ઉત્તમ યોગ છે.’-એમ આ ગ્રંથપ્રારંભમાં (શ્લો. ૫) દર્શનેચ્છા વ્યાખ્યા કરવામાં આવી હતી. આ સામર્થ્ય યોગ ક્ષપકશ્રેણીગત દ્વિતીયઅપૂર્વકરણમાં પ્રાપ્ત હોય છે, અને તેમાં ક્ષમા આદિ

ક્ષાયોપશમિક ધર્મોના સંન્યાસ-ત્યાગ હોય છે. આવા સ્વરૂપવાળા આ ધર્મસંન્યાસરૂપ સામર્થ્યયોગધરી જે નિઃસંગ એની પરતત્ત્વદર્શનેચ્છા* અખંડપણે પ્રવર્તે છે, તદ્દરૂપ આ અનાલંબન યોગ બાણવેા. અર્થાત્ એક પરમાત્મા શિવાય બીજે કયાંય સંગ ન કરે-ચોંટે નહિ એવી અસંગ શક્તિથી, અખંડ પ્રવૃત્તિથી પૂર્ણ એવી જે પરમાત્મદર્શનની ઇચ્છા તે અનાલંબન યોગ છે. અને તે પરતત્ત્વનું દર્શન જ્યાંલગી નથી થયું, ત્યાંલગી જ આ હોય છે; પણ પરમાત્મ સ્વરૂપનું દર્શન થયે કેવલજ્ઞાન ઉપજતાં, અનાલંબન યોગ હોતો નથી, પણ સાલંબન હોય છે. આ સમજવા માટે બાણનું દર્ષાંત છે:—

ક્ષપકરૂપ ધનુર્ધર-બાણવાળી છે. ક્ષપકશ્રેણીરૂપ ધનુષ્ય છે. પરમાત્મા એ લક્ષ્ય-તાકવાનું નિશાન છે. તેના વેધમાં ખાલી ન બાય, અચૂક જે બાણ તાકે છે, તેના સ્થાને આ અનાલંબન યોગ છે. જ્યાંલગી તે બાણ છોડવામાં આવ્યું નથી, ત્યાંલગી જ અનાલંબન યોગ વ્યાપાર છે. પણ તે છોડવામાં આવ્યે, અચૂક એવા તેના પતનમાત્રથી જ લક્ષ્યવેધ હોય છે, શીઘ્ર પરમાત્મ દર્શન થાય છે. એટલે બાણપાત-બાણના પડવા જેવો સાલંબન કેવલજ્ઞાન પ્રકાશ જ હોય છે,

x “સાલમ્બનો નિરાલમ્બનશ્ચ યોગઃ પરો દ્વિષા હ્યેયઃ ।
જિનરૂપધ્યાનં સ્વવાચસ્તત્તત્ત્વગસ્ત્વપરઃ ॥”-ષોડશક ૧૪-૧.

* “સામર્થ્યયોગતો યા તત્ર દિદ્ધેત્યસક્કશક્ત્યાહ્યા ।
સાડનાલમ્બનયોગઃ પ્રોક્તસ્તદર્શનં યાવત્ ॥
તત્રાપ્રતિષ્ઠિતોડયં યતઃ પ્રવૃત્તશ્ચ તસ્વતસ્તત્ર ।
સર્વોત્તમાનુજઃ સ્તુ તેનાનાલમ્બનો ગીતઃ ॥
દ્રાગસ્માત્તદર્શનમિષુપાતજ્ઞાતમાત્રતો હ્યેયમ્ ।
પતચ્ચ કેવલં તત્ જ્ઞાનં યત્તત્પરં જ્યોતિઃ ॥”-ષોડશક ૧૫-૮, ૯, ૧૦.

નહિં કે અનાલંબન યોગ વ્યાપાર. કારણ કે ફલતું સિદ્ધપણું છે. (વિશેષ જિજ્ઞાસુએ યોગવિશિક્ષા પર શ્રી યશોવિજયજીની ટીકા તથા ષોડશક શાસ્ત્ર અવલોકવાં.)

આ સર્વ ઉપરથી તાત્પર્ય આ છે કે-(૧) અસંગ અનુષ્ઠાન એટલે શાસ્ત્રવચનના સંગ-અવલંબન વિના, તજજન્ય દૃઢ સંસ્કારથી આપોઆપ સ્વરસથી પ્રવર્તતું એવું, નિર્ઐશ્ય વીતરાગ સુનિતું આત્મસ્વભાવરૂપ થઈ ગયેલું અસંગ આચરણ.

અસંગનું તાત્પર્ય

આ નિર્ઐશ્ય મહાસુનિતું આત્મચારિત્ર એટલું બધું આદર્શપણે અસંગ હોય છે, કે તેમાં કોઈ પણ પ્રકારના પરભાવનો કંઈ પણ સંગ નથી હોતો. સંગ એ પ્રકારના છે-બાહ્ય અને અભ્યંતર. ધન ધાન્યાદિ પરિશ્રદ્ધ તે બાહ્ય સંગ છે, રાગ-દ્રેષ-મોહાદિ અંતરંગ ભાવો તે અભ્યંતર સંગ છે. આ બંને પ્રકારના સંગનો જ્યાં સર્વથા અભાવ વર્તે છે, તે અસંગ અનુષ્ઠાન કહેવાય છે. દ્રવ્ય-ભાવ નિર્ઐશ્યપણાની અને તેમાંય સુખ્ય કરીને આદર્શ ભાવ નિર્ઐશ્યપણાની જ્યાં સંપૂર્ણ સસિદ્ધિ વર્તે છે, તે અસંગ અનુષ્ઠાન છે. (૨) આ અસંગ અનુષ્ઠાન એ જ અનાલંબન યોગ છે. અરૂપી પરમાત્માના ગુણ સાથે સમાપત્તિ થવી, સમરસભાવ પરિણતિ થવી તે અનાલંબન યોગ છે. ખીજે ક્યાંય પણ સંગ-આસક્તિ કર્યા વિના કેવળ એક પરમાત્મામાં જ ચિત્ત ભેડી, પરમાત્માના અને આત્માના ગુણની એકત્વતાના ચિંતનથી તન્મયતા થવી, તે અસંગ અનુષ્ઠાનરૂપ અનાલંબન યોગ છે. (૩) અને આ અનાલંબન યોગ તે સામધર્મ્યયોગમાં પ્રગટતી ઉત્કટ પરતત્ત્વદર્શનશાસ્ત્ર છે. આ પરતત્ત્વદર્શનની ઇચ્છા એટલી બધી ઉત્કટ-તીવ્ર હોય છે, કે ત્યાં પછી ખીજે ક્યાંય પરભાવમાં સંગ-આસક્તિ હોતી નથી, ખીજે ક્યાંય ચિત્ત ચોંટતું નથી, કેવળ પરતત્ત્વના દર્શનની જ ઝંખના વર્તે છે. આમ અન્યત્ર ક્યાંય સંગ વિના-આસક્તિ વિના, આલંબન વિના, પ્રતિબંધ વિના, જે અસંગ નિર્ઐશ્ય આચરણ થાય, એક પરમાત્માના ધ્યાવનરૂપ જે અનાલંબનયોગ પ્રગટે, પરમાત્મદર્શનની જે ઉત્કટ ઇચ્છા પ્રવર્તે, તે સર્વ અસંગ અનુષ્ઠાન છે.

આ 'અનુષ્ઠાન' શબ્દનું અર્થરહસ્ય સમજવા યોગ્ય છે. જ્ઞાનને અનુસરતી, અનુકૂળ, અવિરુદ્ધ ક્રિયા કરવી, તેનું નામ અનુષ્ઠાન છે. એટલે જે પ્રકારે દૃઢ નિશ્ચયપૂર્વક જ્ઞાન થયું કે દેહાદિ પરવસ્તુથી આત્મા સિદ્ધ છે, તે નિશ્ચય જ્ઞાનને 'અનુષ્ઠાન'નું વર્તનમાં-આચરણમાં મૂકવું અર્થાત્ દેહાદિ પરવસ્તુ પ્રત્યેના રાગાદિ રહસ્ય ભાવનો ત્યાગ કરી, શુદ્ધ આત્માની સિદ્ધિ કરવા પ્રવર્તવું, તે અનુષ્ઠાન છે. દેહાદિથી પ્રગટ સિદ્ધ એવું જે આત્માનુભવરૂપ આત્મજ્ઞાન થયું, તેને અનુરૂપ-છાજે એમ દેહાદિ પરભાવના સંસર્ગથી રહિતપણે શુદ્ધ આત્મસ્વભાવનું આચરણ કરવું, તે અનુષ્ઠાન છે. એટલે તેની સાધક એવી ક્રિયા તે પણ અનુષ્ઠાન નામથી ઓળખાય છે. આવા આત્માને અમૃતરૂપે પરિણમતા અમૃત અનુષ્ઠાનની સાધના કરતાં કરતાં

સમ્યગ્દષ્ટિ યોગી પુરુષ, સમસ્ત પરભાવ-વિભાવના સંગ-સ્પર્શ વિનાના પરમ અસંગ અનુષ્ઠાનને પામી, પરમ અમૃતમય આત્મધ્યાનદશાને પામે છે.

“ પ્રીતિ ભક્તિ અનુષ્ઠાનથી રે....મનઃ વચન અસંગી સેવ રે....ભવિઃ
કર્તા તન્મયતા લહેરે....મનઃ પ્રભુ ભક્તિ સ્વયમેવ રે....ભવિઃ ”—શ્રી દેવચંદ્રભ.

આવું પરમ અમૃતમય અસંગ અનુષ્ઠાન મહાપથના પ્રયાણરૂપ છે, મહામોક્ષમાર્ગ પ્રત્યેના સાક્ષાત્ ગમનરૂપ-છેલ્લી મજલરૂપ છે. આ અસંગ અનુષ્ઠાનથીજ સાક્ષાત્ મોક્ષ-માર્ગની પ્રાપ્તિ હોય છે. અને એટલા માટેજ આ અસંગ અનુષ્ઠાનને અહીં ‘ અનાગમિ-પદાવહ ’ કહ્યું છે, અર્થાત્ અપુનરાવર્ત્ત પદ કે જ્યાંથી પુનઃ પાછું ફરવાનું નથી, એવું નિત્યપદ, શાશ્વત મોક્ષપદ તે પ્રાપ્ત કરાવનાર છે. આ અસંગ અનુષ્ઠાન થકીજ નિત્ય-સદા સ્થિર એવા મોક્ષપદની પ્રાપ્તિ હોય છે. કારણકે આ અસંગાનુષ્ઠાન તે ઉપરમાં કહ્યું તેમ પરમાત્માના તન્મય ધ્યાનરૂપ અનાલંબન યોગ છે, અને પરમાત્માના સ્વરૂપ ધ્યાન આલંબને આત્મા અવશ્ય પરમાત્મા થાય છે,—ઇચ્છા જેમ ભમરીના ધ્યાનથી ભમરી બને છે તેમ.

“ જિન ભક્તિરત ચિત્તને રે, મનઃ વેધક રસ ગુણપ્રેમ રે. ભવિઃ
સેવક જિનપદ પામશે રે, મનઃ રસવેધિત અય જેમ રે. ભવિઃ ”—શ્રી દેવચંદ્રભ.

“ જિન થઈ જિન જે આરાધે, તે સહી જિનવર હોવે રે;
ભૂંગી ઇલિકાને ચટકાવે, તે ભૂંગી જગ જોવે રે. ”—શ્રી આનંદધનભ.

આના નામો કહે છે—

પ્રશાન્તવાહિતાસંજ્ઞ વિસભાગપરિક્ષયઃ । .

શિવવર્ત્મ ધ્રુવાધ્વેતિ યોગિભિર્ગીયતે હ્યદઃ ॥ ૧૭૬ ॥

વિસભાગપરિક્ષય અને, શાન્તવાહિતા નામ;

ધ્રુવમાર્ગ શિવપંથ આ, યોગી યોગીઓ આમ. ૧૭૬.

અર્થ:—પ્રશાન્તવાહિતા સંજ્ઞાવાણું આ અસંગ અનુષ્ઠાન વિસભાગપરિક્ષય, શિવવર્ત્મ, ધ્રુવમાર્ગ એમ યોગીઓથી ગવાય છે.

વિવેચન

“ વિસભાગક્ષય શાન્તવાહિતા, ધ્રુવમાર્ગ શિવ નામ;

કરે અસંગ ક્રિયા ઇહાં યોગી, વિમલ સુચશ પરિણામ રે. ”—યો. સજ્ઞા. ૭-૫.

વૃત્તિ:—પ્રશાન્તવાહિતાસંજ્ઞમ્-પ્રશાન્તવાહિતા સંજ્ઞાવાણું,-સંખ્યોનું. વિસભાગપરિક્ષય:-વિસભાગપરિક્ષય,-ઓકોનું. શિવવર્ત્મ-શિવવર્ત્મ, શિવમાર્ગ,-શૈવોનું ધ્રુવાધ્વા-ધ્રુવમાર્ગ.-મહાવતિઓનું, દત્તિ-એમ, યોગિભિર્ગીયતે હ્યદઃ-આ અસંગ અનુષ્ઠાન યોગીઓથી ગવાય છે.

આ જે અસંગ અનુષ્ઠાન કહ્યું, તેને યોગીઓએ લિખ્ત લિખ્ત નામે ગાયું છે: કોઈ તેને પ્રશાંતવાહિતા કહે છે, કોઈ વિસભાગપરિક્ષય કહે છે, કોઈ શિવવર્ત્મ કહે છે, કોઈ ધ્રુવમાર્ગ કહે છે.

(૧) સાંખ્યદર્શની-યોગદર્શનીઓ આ અસંગઅનુષ્ઠાનને પ્રશાંતવાહિતા નામે ઓળખે છે. જ્યાં પ્રશાંત-અત્યંત શાંતવાહિતા-વહન ભાવ છે, અર્થાત્ જ્યાં અખંડ શાંત ધ્રુવારસનો પ્રશાંત એકધારો પ્રવાહ વહ્યા કરે છે, તે પ્રશાંતવાહિતા અસંગાનુષ્ઠાનના છે. જ્યાં અખંડ આત્મસ્થિતિરૂપ પરમ પ્રશાંત ચૈતન્ય રસામૃતસાગરમાં વિવિધ નામ નિમજ્જનમય અખંડ એકધારો આત્મભાવ પ્રવાહ વહ્યા કરે છે, તે પ્રશાંતવાહિતા છે. (૨) બૌદ્ધ દર્શની તેને ' વિસભાગપરિક્ષય ' કહે છે. જ્યાં વિસભાગનો પરિક્ષય છે તે વિસભાગપરિક્ષય. આનો પરમાર્થ એમ સમજાય છે કે-અનાદિ કુવાસનામય વિષનો જ્યાં પરિક્ષય-સર્વથા ક્ષય હોય છે તે વિસભાગ-પરિક્ષય છે. આ કુવાસનામય વિષનો સર્વનાશ થતાં, પરમ અમૃતસ્વરૂપ આત્મા જ્યાં સ્વસ્વભાવે પ્રગટ થાય છે, તે વિસભાગપરિક્ષય છે. (૩) શૈવો તેને શિવવર્ત્મ-શિવ-માર્ગ કહે છે. શિવ એટલે પરમ તત્ત્વરૂપ મોક્ષ અથવા કલ્યાણ-નિઃશ્રેયસ; તેને પામવાનો માર્ગ, તેના પ્રત્યે જતો માર્ગ તે શિવવર્ત્મ, શિવમાર્ગ, મોક્ષમાર્ગ. અથવા શિવ એટલે શાંતિ; પરમ આત્મશાંતિ પામવાનો માર્ગ તે શિવવર્ત્મ. (૪) મહાત્રતિકો તેને ધ્રુવ-ધ્રુવ માર્ગ નામ આપે છે. ધ્રુવ એટલે ત્રણે કાળમાં જે કદી ચલે નહિં, ફરે નહિં એવું અચલ પદ. જેમ ધ્રુવનો તારો કદી ફરે નહિં, ચલે નહિં, ધ્રુવ જ રહે, તેમ જે કદી ફરે નહિં, ચલે નહિં, ધ્રુવ જ રહે તે ધ્રુવ પદ. તે ધ્રુવપદ પ્રત્યે જવાનો માર્ગ તે ધ્રુવ માર્ગ.

આમ જે પરમ વીતરાગ ભાવરૂપ અસંગ આત્મચારિત્રને જોનો અસંગાનુષ્ઠાન નામે ઓળખે છે, તેને જ અન્ય દર્શનીઓએ પણ જૂદા જૂદા નામે ગાઈ તેનો મહા-મહિમા વિસ્તાર્યો છે. અને આમ પરમાણુમાત્ર પણ પરભાવ-વિભાવની વાસનાના સ્પર્શ લેશથી રહિત એવું આ પરમ અસંગ વીતરાગપદ-જ્ઞાનપદ, શિવપદ, બુદ્ધપદ, વિષ્ણુપદ છે; અને તે પામવાનો માર્ગ પણ તેવો જ અસંગ અનુષ્ઠાનરૂપ છે. સકલ યોગમાર્ગના પરમ રહસ્યરૂપ ' ઈચ્છે છે જે જોગીજન 'વાળું પરમ અદ્ભુત અમર કાવ્ય કે જે યોગીશ્વર

× " પ્રશાંતવાહિતા વૃત્તે: સંસ્કારાત્સ્યાન્નિરોચજાત્ ।

પ્રાદુર્ભાવિતિરોમાવૌ તદ્વયુત્થાનજયોરયમ્ ॥ " - ઠા. ઠા. ૨૪. ૨૩.

અર્થાત્-પ્રશાંતવાહિતા એટલે વિક્ષેપના પરિહતપણાથી સદૃશપ્રવાહ પરિણામિતા, એક સરખી પ્રવાહરૂપ પરિણામિતા. તે વૃત્તિ એટલે વૃત્તિમય ચિત્તના નિરોધજન્ય સંસ્કારથી હોય છે. " તસ્ય પ્રશાંતવાહિતા સંસ્કારાત્ " - (પા. ૩૦-૧૦). આ નિરોધ તે શું? તે કે નિરોધજન્ય અને વ્યુત્થાનજન્ય સંસ્કારના અનુક્રમે પ્રાદુર્ભાવ-તિરોભાવ તે નિરોધ છે.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રણી અંતિમ કૃતિ છે, તેની આ અંતિમ ગાથામાં ઉપરોક્ત સર્વ નામોનો પરમાર્થભાવ સુંદર સરલ ને સ્પષ્ટ શૈલીમાં ઉત્તમ રીતે શુથેલો દર્શ્ય થાય છે:—

“ સુખધામ અનંત સુસંત ચાહી,
દિનરાત રહે તદ ધ્યાન મહી;
પર શાંતિ અનંત સુધામય જે,
પ્રણુમું પદ તે, વર તે, જ્ય તે. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રણ.

સુખના ધામરૂપ અનંત-શાંત-ધ્રુવ એવા આ પરમ પદને સંતજનો-જોગીજનો આહે છે, નિરંતર ઇચ્છે છે, એટલે જ રાતદિવસ તેના જ ધ્યાનમાં રહે છે. સુધામય-અમૃતમય એવી પરમ શાંતિ જ્યાં પ્રવહે છે એવા આ પદને તમસ્કાર ‘ પરશાંતિ ઠો ! એ પદ ‘ વર ’ છે અર્થાત્ યોગીઓએ વરેલું-પસંદ કરેલું અનંત (Choicest) પરમ પદ છે. એવું તે પદ જ્યવંત વર્તો ! અત્રે સુધામય જે ’ ‘ સુખધામ ’ શબ્દથી તેનું શિવપણું અને ‘ અનંત ’ શબ્દથી ધ્રુવપણું બતાવ્યું છે. ‘ સુધામય ’ શબ્દથી વિસલાગપરિક્ષ્યનું સૂચન છે, અને ‘ પર શાંતિ અનંત ’ પદથી પ્રશાંતવાહિતા પ્રદર્શિત કરી છે. આમ એક જ કંડિકામાં સર્વ દર્શનોના યોગશાસ્ત્રોને પરમ સંમત એવી યોગપરિભાષાનો પરમ રહસ્યરૂપ અનુપમ પરમાર્થ કેવી અપૂર્વ સરલતાથી પ્રકાશ્યો છે ! ખરેખર ! શ્રીમદ્દનો આ છેલ્લામાં છેલ્લો શબ્દ એ સર્વ યોગશાસ્ત્રોનો પણ છેલ્લામાં છેલ્લો (last word) શબ્દજ છે.

एतत्प्रसाधयत्याशु यद्योग्यस्यां व्यवस्थितः ।
एतत्पदावहैवैव तत्तत्रैतद्विदां मता ॥ १७७ ॥

એહ પ્રસાધે શીઘ્ર અહિં, સ્થિત યોગિજન શિષ્ટ;
તેથી એહ-પદાવહા, આ જ તજ્ઞને ઈષ્ટ. ૧૭૭

અર્થ:—કારણ કે આ દષ્ટિમાં વ્યવસ્થિત સતો યોગી આ અસંગ અનુષ્ઠાનને શીઘ્ર પ્રસાધે છે. તેથી કરીને એ પદ પમાડનારી આ જ દષ્ટિ ત્યાં આ પદના જાણનારાઓને ઈષ્ટ છે.

વિવેચન

આ અસંગ અનુષ્ઠાનને આ દષ્ટિમાં વ્યવસ્થિત યોગી શીઘ્ર પ્રસાધે છે. એટલે આ

વૃત્તિ:—પદ—આ, અસંગ અનુષ્ઠાન, પ્રસાધયત્યાશુ—શીઘ્ર પ્રસાધે છે, યદ્ યોગી—કારણકે યોગી, અસ્થ્યાં—આમાં, આ દષ્ટિમાં, વ્યવસ્થિત:—અવરિપ્રત સતો, એતત્પદાવહૈવૈવ—એ પદાવહા આ જ છે, એ પદ પમાડનારી આ જ દષ્ટિ છે, તત્-તેથી કરીને, તત્ર-તેમાં, એતદ્વિદાં—એ પદને જાણનારાઓને, મતા—મત છે, ઈષ્ટ છે.

અસંગપદાવહા—અસંગ પદને પમાડનારી આ જ દૃષ્ટિ, તે યોગમાર્ગને વિષે એ પદના જ્ઞાતા યોગી પુરુષોને મત છે, ઇષ્ટ છે, અભિમત છે.

આ જે અસંગ અનુષ્ઠાન કહેવામાં આવ્યું, તે અસંગ અનુષ્ઠાનને આ સાતમી પ્રભા દૃષ્ટિમાં સ્થિતિ કરતો યોગી શીઘ્ર પ્રસાધે છે. અત્રે યોગી પરમ વીતરાગ ભાવરૂપ આ અસંગ પદને પામે છે; કે જ્યાં અનાદિ કુવાસનામય વિષનો અસંગાનુષ્ઠાન પરિક્ષય—વિસભાગપરિક્ષય થતાં, પરમ અમૃતસ્વરૂપ આત્મા શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપે પ્રગટ થાય છે; અને જ્યાં પરમ શાંત સુધારસનો પ્રશાંત અખંડ પ્રવાહ વહ્યા કરે છે—પ્રશાંતવાહિતા વર્તે છે, એટલે અખંડ આત્મસ્થિતિરૂપ પરમ પ્રશાંત ચૈતન્ય રસામૃતસાગરમાં આત્મા નિરંતર નિમજ્જન કરે છે. અત્રે જ તે પરમ યોગી જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રની અભેદ એકતારૂપ પરમાર્થ મોક્ષ-માર્ગને—શિવમાર્ગને સાક્ષાત્ પામે છે, મોક્ષરૂપ ધ્રુવપદ પ્રત્યે લઈ જનારા પ્રત્યક્ષ ધ્રુવ-માર્ગને પ્રાપ્ત કરે છે.

“એમ પરાજય કરીને ચારિત્રમોહનો,
આવું ત્યાં જ્યાં કરણ અર્પૂ લાવ જો.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર.

આવા અસંગ-વીતરાગ યોગીની આત્મદશા પરમ અફલુત હોય છે. તેમનો આત્મા એટલો ખધો ઉદાસીન-વીતરાગ વર્તે છે, કે તે સર્વત્ર અસંગ ભાવને જ બળે છે, એક જ્વલંત આત્મા સિવાય અન્યત્ર ક્યાંય સંગ કરતો નથી. આવી પરમ અફલુત ઉદાહરણ અસંગ-ઉદાસીન વીતરાગ દશાનું શ્રેષ્ઠ ઉદાહરણ આ રહ્યું:—
“ચિત્તની દશા ચૈતન્યમય રહ્યા કરે છે.”

“એક પુરાણ પુરુષ અને પુરાણ પુરુષની પ્રેમ સંપત્તિ વિના અમને કંઈ ગમતું નથી, અમને કોઈ પદાર્થમાં રુચિ માત્ર રહી નથી; કંઈ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા થતી નથી; વ્યવહાર કેમ ચાલે છે એનું ભાન નથી; જગત્ શું સ્થિતિમાં છે તેની સ્મૃતિ રહેતી નથી; કોઈ શત્રુ-મિત્રમાં ભેદભાવ રહ્યો નથી; કોણ શત્રુ છે અને કોણ મિત્ર છે એની ખબર રખાતી નથી; અમે દેહધારી છઈએ કે કેમ તે સંભારીએ ત્યારે માંડ બાણીએ છઈયે.”

ઇત્યાદિ. જુઓ.—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૨૧૭

આ અસંગ અનુષ્ઠાન અત્રે સાતમી દૃષ્ટિમાં પ્રાપ્ત થાય છે, એટલા માટે આ સાતમી દૃષ્ટિ જ પરમપદને—મોક્ષપદને આણુનારી, પમાડનારી હોઈ, યોગીઓને પરમ ઇષ્ટ છે, અભિમત છે. કારણ કે એ પદને—શાશ્વત પદને અથવા ‘મણુમુ’ પદ તે, અસંગાનુષ્ઠાનરૂપ સત્પ્રવૃત્તિપદને જેઓ સ્વરૂપથી બાણે છે, તે શાશ્વત વર તે, જ્ય તે’ આત્મસ્વરૂપ પદનો—મોક્ષપદનો મહિમા જેના હૃદયે વસ્યો છે, એવા

તજ્ઞ યોગીઓને, તે પદની સાક્ષાત્ પ્રાપ્તિ કરાવનારી આ દષ્ટિ જ પરમ પ્રિય, અત્યંત વ્હાલી હોય, એમાં આશ્ચર્ય શું? એટલે યોગીઓ નિરંતર આ દષ્ટિની જ ઝંખના કર્યા કરે છે, નિરંતર ભાવનામય ઇચ્છા રાખે છે, અને તેવી અસંગ જ્ઞાનદશાસંપન્ન જ્ઞાનીને સ્તવે છે કે:—

“દેહ છતાં જેની દશા, વર્તે દેહાતીત;
તે જ્ઞાનિના ચરણમાં, હો વંદન અગણિત.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

—: પ્રભા દષ્ટિનો સાર :—

સાતમી પ્રભા દષ્ટિ ધ્યાનપ્રિયા છે. એથી કરીને જ આમાં ‘રોગ’ નામનો સાતમો ચિત્તદોષ હોતો નથી, અને આ દષ્ટિ તત્ત્વપ્રતિપત્તિ નામના સાતમા ગુણથી યુક્ત, તથા વિશેષે કરીને શમસંયુક્ત એવી હોઈ, સત્પ્રવૃત્તિપદાવહા-સત્પ્રવૃત્તિ પદ પમાડનારી છે.

આ દષ્ટિમાં ધ્યાનજન્ય સુખ હોય છે, કે જે શબ્દાદિ વિષયરૂપ કામસાધનને છૂતનાકું હોય છે, તથા વિવેકબલથી-જ્ઞાનસામર્થ્યથી ઉપજેલું એવું હોઈ સદૈવ શમસાર જ હોય હોય છે, કારણ કે વિવેકનું ફલ શમ છે. તેમજ સર્વ પરવશ તે દુઃખ છે, ને સર્વ આત્મવશ તે સુખ છે,—આ સંક્ષેપમાં સુખ દુઃખનું લક્ષણ મુનિએ કહ્યું છે. એમ પુણ્યની અપેક્ષા રાખવાવાળું સુખ પણ પરવશસ્થિત છે, કારણ કે પુણ્યનું પરપણું છે, અને તેથી કરીને આ પુણ્યની અપેક્ષાવાળું સુખ તેના લક્ષણની પ્રાપ્તિથી દુઃખ જ છે. માત્ર ધ્યાનજન્ય સુખ તે જ તાર્ત્વિક સુખ છે, કારણ કે તેનું અપરાધીનપણું છે, અને કર્મવિયોગમાત્રથી ઉપજવાપણું છે. અત્રે નિર્મલ બોધ હોઈ, મહાત્મા મુનિઓને ધ્યાન સદૈવ હોય છે, કારણ કે જેનો મલ લગભગ ક્ષીણ છે એવું સુવર્ણ સદા કદ્યાણુ જ હોય છે.

અસંગાનુષ્ઠાન સંજ્ઞાથી ઓળખાતું સત્ પ્રવૃત્તિપદ અત્ર પ્રાપ્ત હોય છે. તે મહા-પથના પ્રયાણરૂપ હોઈ નિત્ય પદ પમાડનારું છે. આ અસંગાનુષ્ઠાન પ્રજ્ઞાતવાહિતા, વિસભાગ-પરિક્ષય, શિવવર્ત્મ, ધ્રુવમાર્ગ,—એમ અનેક નામે યોગીઓથી ગવાય છે; આને અત્ર સ્થિત યોગી શીલ સાધે છે. તેથી આ પદ પમાડનારી આ દષ્ટિ જ યોગવિદોને ઇષ્ટ છે.

પ્રભા દષ્ટિનું કોષ્ટક: ૧૩

દર્શન	યોગગ	દોષત્યાગ	ગુણપ્રાપ્તિ	અન્ય વિશિષ્ટતા	ગુણસ્થાન
સૂર્યપ્રભાસમ -નિર્મલ બોધ	ધ્યાન સદાય અનુપમસુખ -શમસાર	રોગ દોષ ત્યાગ	તત્ત્વપ્રતિપત્તિ	સત્પ્રવૃત્તિ પદાવહપણું સત્પ્રવૃત્તિપદ =અસંગાનુષ્ઠાન	૭-૮

कणश काव्य

मालिनी-

- दिनकर शुं प्रकाशी आ प्रभा नाम दृष्टि, शम अमृत धनोनी अत्र उद्दाम वृष्टि;
निरमल प्रतिपत्ति तत्त्वकैरी प्रवर्त्त, रुगरहित क्रिया सौ सर्वदा शुद्ध वर्त्ते. १३५
- विषय सुभतष्टा सो साधनो लतनारुं, अलर्थो स्वपर खेदज्ञानना न-मनारुं;
प्रशमरसर्थो सार ध्यानतुं सौष्य ज्येपुं, अहिं अनुभवो याजे योगी-ओपभ्य क्वेपुं ? १३६
- परवश सधणुंये षोडशं दुःख ज्ञष्टो, निजवश सधणुंये सुख ते तो प्रभाष्टो;
दण्डु सुभदुःखोतुं ज्येह संक्षेपमाहि, परवश सुग पुष्टयापेक्षो ते दुःख माहि. १३७
- निरमल अति ज्येधे आत्मतुं शुक्ल ध्यान, निशदिन न महात्मा ज्ञानीने ज्येह स्थान;
मल गदित थयो ते हेम कल्याणु ज्ञयुं, त्यम अमल लडे'द्यां ध्यान कल्याणु सायुं. १३८
- विषम विषय आदि विष ज्ञयां क्षीणु वर्त्ते, अपुनरगतिदार्थी सत्प्रवृत्ति प्रवर्त्ते;
परम प्रवहती ज्ञयां शांति सुधा सरिता, ध्रुव शिव पथदात्री योगीने नित्य भीता. १३९
- परपरिणुतिकैरे संग ज्ञयां नो'य कांठ, पर समयनीं ज्येमां डोय स्वप्ने न छांठ;
समय पणु न ज्येमां डोय विभाव वृत्ति, स्थिति न स्वसमये ते सत् असंगी प्रवृत्ति. १४०
- सत् प्रवृत्तिपदं ते'द्यां असंगानुष्ठान, महत पथ प्रति ते योगितुं छे प्रयाणु;
परिणय विसलाग शांतसंवाहिताय, शिवपद ध्रुवमार्ग योगिणी ते गवाय. १४१
- सकल स्थल असंगी आ असंगानुष्ठान, स्थित अहिं अट योगी साधतो ज्येह स्थान;
निशदिन मननंही आत्म आनंद ज्येमे, पर पद जगवानूनो दास ते शीघ्र पाभे. १४२

॥ इति महर्षिश्रीहरिभद्राचार्यविरचिते किरत्तचंद्रसुमनःसुखनंदनेन भगवान्वासेन
सुमनोनंदनीवृहट्टीकाख्यविवेचनेन संप्रपञ्चं विवेचिते श्रीयोगदृष्टिसमुच्चयशास्त्रे सप्तमी
प्रभादृष्टिः ॥

૮

પરા દૃષ્ટિ

સાતમી દષ્ટિ કહી, હવે તે પછીની કહેવામાં આવે છે. તે કહે છે:—

સમાધિનિષ્ઠા તુ પરા તદાસન્નવિવર્જિતા ।
સાત્મીકૃતપ્રવૃત્તિશ્ચ તદુત્તીર્ણાશયેતિ ચ ॥ ૧૭૮ ॥

સમાધિનિષ્ઠ દષ્ટિ પરા, તસ આસંગ વિહીન;
આત્મારૂપ પ્રવૃત્તિ જ્યાં, આશય તેથી ઉત્તીર્ણ. ૧૭૮

અર્થ:—આઠમી પરા દષ્ટિ સમાધિનિષ્ઠ અને તેના આસંગદોષથી વિવર્જિત એવી હોય છે; તથા સાતમીભૂત પ્રવૃત્તિવાળી અને તેનાથી ઉત્તીર્ણ આશયવાળી હોય છે.

વિવેચન

“ આઠમી દષ્ટિ સાર સમાધિ, નામ પરા તસ જાણું છું;
આપ સ્વભાવે પ્રવૃત્તિ પૂરણ, શશિ સમ યોધ વખાણું છું ”—યો. સજ્જા. ૮-૧

આ પરાદષ્ટિ સમાધિનિષ્ઠ અને તે સમાધિના આસંગ દોષથી સર્વથા રહિત એવી હોય છે. વળી તે ચંદનગંધ ન્યાયે સાતમીભૂત પ્રવૃત્તિવાળી અને તે પ્રવૃત્તિથી ઉત્તીર્ણ આશયવાળી હોય છે, કારણકે વાસક ચિત્તનો અભાવ હોય છે.

આ આઠમી દષ્ટિ ‘પરા’ નામની છે, અને તેનું આ ‘પરા’ નામ સર્વથા યથાર્થ છે; કારણકે એનાથી પર કોઈ નથી, અને એ સર્વથી પર છે, પરમ છે, સર્વોત્કૃષ્ટ છે,

વૃત્તિ:—સમાધિનિષ્ઠા તુ પરા—આઠમી પરાદષ્ટિ તો સમાધિનિષ્ઠ હોય છે. સમાધિ તે ધ્યાન-વિશેષ છે, અથવા ધ્યાનનું ફલ છે એમ જીજ્ઞાસો કહે છે. કહ્યું છે કે-‘દેશબન્ધશ્ચિત્તસ્ય ધારણા’ (પા. ૩-૧), ‘તત્ર પ્રત્યયૈકતાનતા ધ્યાનં’ (પા. ૩-૨), ‘તદેવાર્થમાત્રનિર્માસં સ્વરૂપશૂન્યમિવ સમાધિ:’ (પા. ૩-૩).

તદાસન્નવિવર્જિતા—તેના-સમાધિના આસંગથી વિવર્જિત, સાતમીકૃતપ્રવૃત્તિશ્ચ-સાતમીકૃત પ્રવૃત્તિવાળી, સાતમીભૂત પ્રવૃત્તિવાળી આ,—ચંદનગંધ-ન્યાયે. તદુત્તીર્ણાશયા-તેનાથી-પ્રવૃત્તિથી ઉત્તીર્ણ આશયવાળી-વાસક ચિત્તના અભાવે.

જીવ્યામાં જીવી ને છેવટમાં છેવટની એ છે. એટલા માટે એને 'પરા' કહી છે. અત્રે જ આધ્યાત્મિક વિકાસરૂપ યોગની પરાકાષ્ટા-છેલ્લામાં છેલ્લી હદ પ્રાપ્ત થાય છે, પરમ તત્ત્વની સાક્ષાત્ પ્રવૃત્તિ અત્રે હોય છે, અર્થાત્ અત્રે આત્મા સાક્ષાત્ પરમાત્મા બને છે. વળી આ 'પરા' દષ્ટિને પામેલી યોગીશ્વર સંસારથી પર થાય છે, એટલે પણ એને 'પરા' નામ ઘટે છે. આવી આ ચતુર્થાભિધાના આઠમી પરા દષ્ટિમાં પૂર્વોક્ત ક્રમ પ્રમાણે ચંદ્રપ્રકાશ સમાન યોધ, યોગનું આઠમું અંગ સમાધિ, આઠમા આસંગ હોવનો ત્યાગ અને આઠમા પ્રવૃત્તિ શુભની સંપ્રાપ્તિ હોય છે.

આ દષ્ટિમાં પ્રાપ્ત થતો યોધ ચંદ્રની પ્રભા સરખો હોય છે, કારણ કે સાતમી દષ્ટિ કે જેનો યોધ-પ્રકાશ સૂર્યપ્રભા સમાન હોય છે, તેના કરતાં આ આઠમી દષ્ટિનો યોધ અધિકતર હોય છે. સૂર્યનો પ્રકાશ તેજસ્વી છે, પરંતુ તાપ પમાડે છે, 'શશિ સમ યોધ ઉચ્ચ લાગે છે; અને ચંદ્રનો પ્રકાશ તો કેવલ સૌમ્ય ને શાંત હોઈ 'વખાણું' શીતલતા ઉપજાવે છે, પરમ આહ્લાદ આપે છે; અને બન્નેનું વિશ્વપ્રકાશકપણું તો સમાન છે, એટલે ચંદ્રના પ્રકાશનું સ્થાન સૂર્ય કરતાં અધિક માન્યું છે. આમ પૂર્ણ ચંદ્રની જેમ જ્યાં પૂર્ણ જ્ઞાનચંદ્રનો પ્રકાશ સોળે કળાએ ખીલી ઊઠે છે, એવી આ દષ્ટિનો યોધ પરમેત્કૃષ્ટ હોય છે, અને તે યોધ-ચંદ્રની જ્ઞાન જ્યોત્સ્ના સમસ્ત વિશ્વને પ્રકાશિત કરે છે, પણ તે વિશ્વરૂપ થતો નથી. (જુઓ પૃ. ૭૫૭-૪૮૩)

આમ આ પરાદષ્ટિને ચંદ્રની ઉપમા સાંગોપાંગ સંપૂર્ણપણે ઘટે છે, કારણ કે ચંદ્રની જેમ સ્વરૂપમાં સમવસ્થિત રહી અત્રે યોધની વિશ્વપ્રકાશકતા હોય છે, પણ વિશ્વવ્યાપકતા નથી હોતી; આપ સ્વભાવમાં જ પરિપૂર્ણ પ્રવૃત્તિ હોય છે, પરભાવનો લેશ પણ પ્રવેશ હોતો નથી, કેવળ નિર્ભેજ શુદ્ધ અદ્વૈત અવસ્થા જ હોય છે.

અને આમ યોધની પરાકાષ્ટા પ્રાપ્ત હોવાથી અત્રે યોગનું આઠમું અંગ સમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ દષ્ટિ સમાધિનિષ્ઠ હોય છે-સદા સદ્ધ્યાનરૂપ જ હોય છે. આ સમાધિ એ ધ્યાનવિશેષ છે, અથવા ધ્યાનનું કૃણ છે એમ બીજાએ સમાધિનિષ્ઠતા કહે છે. ચિત્તનો દેશબંધ તે ધારણા, તેમાં પ્રત્યયની એકતાનતા તે ધ્યાન, અને તે જ ધ્યાન અર્થમાત્ર નિર્ભાસરૂપ હોઈ બાહ્યે સ્વરૂપ શૂન્ય હોય તે સમાધિ છે. અર્થાત્ જ્યાં ધ્યેય વસ્તુમાત્ર જ દેખાય છે ને ધ્યાનનું સ્વરૂપ રહેતું નથી, અને આમ જ્યાં ધ્યાતા, ધ્યાન ને ધ્યેયની ત્રિપુટીની એકતા થાય છે, -કેવળ એક સહજ એવું આત્મસ્વરૂપ જ સહજ સ્વરૂપે ભાસે છે, તેનું નામ સમાધિ છે. અત્રે નિરંતરપણે આવી પરમ આત્મસમાધિ જ વર્તે છે, એટલે આ દષ્ટિમાં સ્થિતિ કરતા યોગીશ્વરની સહજાત્મ-સ્વરૂપે અખંડ સ્થિતિ હોય છે; કારણ કે પરભાવનું જે દ્વૈત હતું તે સર્વથા ટળી ગયું,

એટલે એને પરમ શુદ્ધ અદ્વૈત ભાવે કેવળ એક આત્મસ્વરૂપમાં જ સ્થિતિરૂપ સહજ નિઃપ્રયાસ રમણતા વર્તે છે. આમ આ દષ્ટિ સમાધિમાં નિષ્કાને-અંતિમ આત્યંતિક સ્થિતિને પામે છે, એટલે જ એને અત્રે 'સમાધિનિષ્ઠ' કહી છે.

“ શુદ્ધ નિઃપ્રયાસ નિજ ભાવ ભોગી યદા, આત્મ શ્લેષે તદ્દિં અન્ય રક્ષણુ તદા;
એક અસહાય નિઃસંગ નિર્દ્વંદ્વતા, શક્તિ ઉત્સર્ગની હોય સહુ વ્યક્તતા. ”-શ્રી દેવચંદ્રણ.

આ પરમ સદ્ધ્યાનરૂપ આત્મસમાધિ નિર્વિકલ્પ જ હોય છે; કારણ કે અત્રે ઉપર કલા પ્રમાણે ઓધ પણ ચંદ્ર જેવો નિર્મલ તથા નિર્વિકલ્પ હોય છે. એટલે એમાં ક્યારેય પણ કોઈ પણ પ્રકારનો કોઈ પણ વિકલ્પ ઊઠવાનો સર્વથા અસંભવ જ નિર્વિકલ્પ દશા છે. આમ અત્રે નિર્વિકલ્પ અખંડ આત્મસમાધિ હોય છે, એટલે ધ્યાતા ધ્યાન ને ધ્યેય એ ત્રણનો ભેદ પણ મટી જાય છે, જ્ઞાતા, જ્ઞેય ને જ્ઞાનની ત્રિપુટી પણ ભય પામે છે, જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર એ ત્રિણુ પણ એક અભેદ આત્મસ્વરૂપે પરિણમે છે. અત્ર સમસ્ત દ્વૈતભાવ અસ્ત પામી જાય છે, ને એક શુદ્ધ આત્મા સ્વભાવસમવસ્થિત રહે છે, શુદ્ધ જ્ઞાન-દર્શનમય આત્મસ્વભાવમાં નિયત ચરિતવંત-ચરણવંત વર્તે છે, સ્વસ્વભાવમાં વિલસે છે.

“ નિર્વિકલ્પ સુસમાધિમેં હો, ત્રિણુ ભયે હે અભેદ. ”

“ ધ્યાતા ધ્યેય સમાધિ અભેદે, પર પરિણુતિ વિચ્છેદે રે;

ધ્યાતા સાધક ભાવ ઉચ્છેદે, ધ્યેય સિદ્ધતા વેદે રે... પ્રણુ અંતરબની ! ” શ્રી દેવચંદ્રણ.

“ તે ત્રણે અભેદ પરિણામથી રે, જ્યારે વર્તે તે આત્મારૂપ....મૂળ મારગ.

તેહ મારગ જિતનો પામિયો રે, કિંવા પામ્યો તે નિજસ્વરૂપ....મૂળ. ”-શ્રીમદ્ રાજચંદ્રણ.

આ પરમ યોગીંદ્ર આત્મ નિર્વિકલ્પ દશા આવા અખંડ આત્મધ્યાનથી પામે છે:-

“ સર્વથી સર્વ પ્રકારે હું ભિન્ન છઉં, એક કેવલ શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપ,
પરમોત્કૃષ્ટ, અચિત્ય સુખસ્વરૂપ, માત્ર એકાંત શુદ્ધ અનુભવરૂપ હું છઉં. ત્યાં
વિક્લેપ શો ? વિકલ્પ શો ? ભય શો ? ખેદ શો ? ખીજી અવસ્થા શી ? શુદ્ધ
શુદ્ધ, પ્રકૃષ્ટ શુદ્ધ પરમ શાંત ચૈતન્ય હું માત્ર નિર્વિકલ્પ છઉં. નિજ સ્વરૂપમય
ઉપયોગ કરું છઉં. તન્મય થાઉં છઉં. શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ: ”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૭૬૦.

આમ વિકલ્પબલથી મ્યુત થઈ શાંત ચિત્તવાળા જે યોગીશ્વરો નયપક્ષપાત છોડી,
નિત્ય સ્વરૂપગુણ થઈને નિવસે છે, તેઓ જ સાક્ષાત અમૃત પીએ છે, અર્થાત્ જેઓ
નિર્વિકલ્પ એવું શુદ્ધ-શુકલ આત્મધ્યાન ધ્યાવે છે, તેઓ જ પરમ

સ્વરૂપગુણેતલુ અમૃતપાન જીવન્મુક્તદશારૂપ પરમ અમૃત સમા સહજ સમાધિ સુખનો સાક્ષાત્ અનુભવ કરે છે. એ પ્રમાણે તાત્ત્વિકશિરોમણિ શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજીએ શ્રી સમયસાર કેદારશામાં પરમ આત્મભાવના ઉદલાસમાં લલકાર્યું છે:—

“ ય એવ મુક્ત્વા નયપક્ષપાતં, સ્વરૂપગુણા નિવસન્તિ નિત્યમ્ ।
વિકલ્પજાલચ્યુતશાન્તચિત્તાસ્ત એવ સાક્ષાદમૃતં પિવન્તિ ॥ ”

આવી પરમ આત્મસમાધિ જ્યાં પ્રગટે છે, એવી આ આઠમી દષ્ટિમાં આસંગ નામના આઠમા ચિત્તદોષનો સર્વથા ત્યાગ હોય છે. અમુક એક જ યોગક્રિયાના સ્થાનમાં રંગ લાગવાથી, તે સ્થાનમાં જ—તે જ ક્રિયામાં આસક્તિ થઈ જવી આસંગ તે આસંગદોષ છે. જે ક્રિયા કરતો હોય, તેમાં ‘ઈદમેવ સુંદર’ આ જ દોષત્યાગ સુંદર છે—રૂડું છે—મલું છે, એવો જે રંગ લાગવો, આસક્ત ભાવ થવો, તેમાં જ ગુંદરીયા થઈને ચોંટ્યા રહેવું, તે આસંગ અર્થાત આસક્તિ છે. કારણ કે એમ એક જ સ્થાને જીવ જો આસક્ત થઈને ચોંટી રહે—મંજ્યો રહે, તો પછી ત્યાં જ ગુણસ્થાને સ્થિતિ રહે, આગળ ન વધે, પ્રગતિ (Progress, Advancement) ન થાય, આગળનું ગુણસ્થાન ન સ્પર્શાય, અને તેથી પરમાર્થરૂપ સત્કણ-મોક્ષફલ ન મળે. (જીએ. પૃ. ૮૧).

“ અંદન ગંધ સમાન ક્ષમા ઇહાં, વાસકને ન ગવેષેણ;
આસંગે વરજિત વળી એહમાં, કિરિયા નિજ ગુણ લેખેણ ”—યો. સજગ્રાં ૮-૨

અથવા પર દ્રવ્ય તથા પરભાવના પ્રસંગમાં આસક્તિ ઉપજવી તે આસંગ છે. આ દષ્ટિવંત વીતરાગ મહાયોગીને પરદ્રવ્ય-પરભાવના પરમાણુ પ્રત્યે પણ લેશમાત્ર આસક્તિ હોતી નથી, સ્વપ્નાંતરે પણ સમય માત્ર પણ તે પ્રત્યે આત્મભાવ ઉપજતો નથી; કારણ કે એક શુદ્ધ આત્મા સિવાય પરમાણુ માત્ર પણ મહાર્જું નથી, એવી અખંડ આત્મભાવના તે ભાવે છે. આવા પરમ ભાવિતાત્માને પરભાવ પ્રત્યે આસક્ત કેમ હોય ? અરે ! અન્યત્ર આસંગ તો દૂર રહ્યો, પણ ઉપરમાં કહ્યું તેમ યોગ-સમાધિ ક્રિયામાં પણ તેને આસંગ હોતો નથી ! અને તેથી કરીને જ ઉત્તરોત્તર સમાધિપ્રકર્ષને પામતો આ યોગીશ્વર ઉચ્ચ ઉચ્ચ ગુણસ્થાનની પ્રાપ્તિ કરતો આગળ વધે છે; એક જ સ્થાને પહોંચી રહેતો નથી, પણ સમયે સમયે અનંતા સંયમ વર્ધમાન કરતો રહી તે જપાટાખંધ ગુણસ્થાન શ્રેણીએ ચઢતો ચઢતો ઉત્કૃષ્ટ આત્મસમાધિ દશાને પામે છે.

“ અનુક્રમે સંયમ સ્પર્શતોણ, પામ્યો ક્ષાયિક ભાવ;
સંયમ શ્રેણી કુલડેણ, પૂળું પદ નિષ્પાવ. ”

અને સાતમે પ્રતિપત્તિ—તત્વાનુભવરૂપ ગુણ પ્રગટ્યા પછી, સ્વાભાવિક ક્રમે આ આઠમી દૃષ્ટિમાં આઠમો પ્રવૃત્તિ ગુણ પ્રગટે છે, જેથી યથાતત્ત્વ પ્રવૃત્તિ હોય છે. એટલે કે જેવા પ્રકારે શુદ્ધ આત્મતત્ત્વનું સ્વરૂપ અનુભવમાં આવ્યું, તેવા પ્રકારે ‘આપ સ્વભાવે પ્રવર્તનરૂપ, આચરણરૂપ, ચારિત્રરૂપ સ્થિતિ પ્રવર્તે’ છે, આત્માનુચરણ પ્રવૃત્તિ ‘પૂરણ’ હોય છે. અર્થાત્ આત્માનો સ્વભાવ જ્ઞાન-દર્શનરૂપ છે, તે સ્વભાવમાં નિયત ચરિત હોવું, આત્મસ્વભાવમાં પૂર્ણપણે પ્રવર્તવું, ‘આપ સ્વભાવે પ્રવૃત્તિ પૂરણ’ થવી, એવો ઉત્કૃષ્ટ પ્રવૃત્તિ ગુણ અત્ર પ્રગટે છે. આમ આ સ્વભાવ પ્રવૃત્તિ સાતમીરૂપ—આત્મભૂત થઈ જાય છે, આત્માનુચરણરૂપ પ્રવૃત્તિ આત્મામય જની જાય છે, આત્માકાર થઈ જાય છે. આત્મા સ્વયં ચારિત્રમૂર્તિ બને છે, આત્માના ‘નામ ચારિત્ર પ્રદેશે પ્રદેશે શુદ્ધ ચારિત્ર ગુણ વ્યાપ્ત થાય છે. જેને વાસકની—સુવાસિત તે અણુલિંગ’ કરનારની અપેક્ષા નથી, એવો ચંદનનો ગંધ વનમાં સર્વત્ર પ્રસરી જઈ તેને સુવાસિત કરે છે, તેમ આ સ્વરૂપાચરણમય આત્મપ્રવૃત્તિ ગુણ સહજ સ્વભાવે સર્વ આત્મપ્રદેશમાં વ્યાપી જઈ સંપૂર્ણ શીલસુગંધથી તેને સુવાસિત કરી મૂકે છે. જેમ જેમ આ પ્રવૃત્તિ ગુણ વિકસતો જાય છે, તેમ તેમ મોહનીય કર્મનો ક્ષય થતો જાય છે, ને વીતરાગતાની માત્રા વધતી જાય છે, છેવટે યથાખ્યાત પરમ વીતરાગ ચારિત્ર પ્રગટે છે. એટલે કે જેવું આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ ખ્યાત છે—પ્રસિદ્ધ છે, અથવા તે જેવું ચારિત્રનું શુદ્ધ નિષ્કાયા સ્વરૂપ આખ્યાત છે—જ્ઞાનીઓએ ભાખ્યું છે, તેવું અત્ર પ્રગટ થાય છે.

“ જેમ આવી પ્રતીતિ જીવની રે, જાણ્યો સર્વેથી ભિન્ન અસંગ મૂળ મારગ ”

તેવો સ્થિર સ્વભાવ જે ઉપજે રે, નામ ચારિત્ર તે અણુલિંગ મૂળ ”—શ્રી રાજચંદ્રજી.

વળી આ દૃષ્ટિ પ્રવૃત્તિથી ઉત્તીર્ણ આશયવાળી હોય છે—વાસક ચિત્તના અભાવને લીધે. એટલે કે હવે ચિત્ત—આશય પ્રવૃત્તિથી ઉત્તીર્ણ—પાર ઉતરી ગયેલો હોય છે. ચિત્તને કંઈ પ્રવૃત્તિ કરવાપણું રહ્યું નથી, એટલે તેની સમસ્ત પ્રવૃત્તિ નિવૃત્ત ‘પ્રવૃત્તિ અનંત થાય છે, બધી દોડાદોડ બંધ થાય છે ને તે આત્મામાં લય પામે છે. અપહારી હો’ અત્યાર પહેલાં વાસનાવંત આત્માની બધી પ્રવૃત્તિ ચિત્તદ્વારા થતી હતી, જ્યાંસુધી કલેશરૂપ વાસના હતી ત્યાંસુધી વાસનાવાસિત ચિત્ત જીવનો બધો કારભાર ચલાવતું હતું. પરંતુ હવે તે કલેશરૂપ વાસના નિર્મૂળ થતાં, વાસનાનું બીજ સર્વથા બળી જતાં, આત્મા પોતે જ આત્મસ્વરૂપમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે, વચ્ચે મરૂંટીઆ મારૂંટીઆ (bugant) ચિત્તની ડખલ રહેતી નથી. આમ પદ્મજી મંત્રીની જેમ વાસનાવાસિત ચિત્ત અત્ર નિર્વાસિત થાય છે! એટલે ‘યોગશ્ચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ’ ચિત્તવૃત્તિ-નિરોધરૂપ યોગની સંપૂર્ણ સિદ્ધિ અત્ર સંપ્રાપ્ત થાય છે.

“ સર્વ પ્રદેશ પ્રગટ શમગુણથી, પ્રવૃત્તિ અનંત અપહારી હો;

પરમ ગુણી સેવનથે સેવક, અપ્રશસ્તતા વારી હો. ”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

“ કલેશે વાસિત મન સંસાર, કલેશ રહિત મન તે ભવપાર. ”—શ્રી યશોવિજયભ.

“ જિહાં રાગ અને વળી દ્વેષ, તિહાં સર્વદા માનો કલેશ; ઉદ્ધાસીનતાનો જ્યાં વાસ, સકલ દુઃખનો છે ત્યાં નાશ. ”

“ આન્વે બહુ સમ દેશમાં, છાયા જાય સમાઈ; આન્વે તેમ સ્વભાવમાં, મન સ્વરૂપ પણ બાઈ. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રભ.

નિરાચારપદો હ્યસ્યામતિચારવિવર્જિતઃ ।

આરૂઢારોહણાભાવગતિવચ્ચસ્ય ચેષ્ટિતમ્ ॥ ૧૭૯ ॥

નિરાચાર યોગી અહીં, નિરતિચાર જ હોય; તસ ચેષ્ટિત-આરૂઢનું, આરોહણુ જ્યમ નોય. ૧૭૯.

અર્થ:—આ દષ્ટિમાં યોગી નિરાચાર પદવાળો, અતિચારથી વિવર્જિત-રહિત એવો હોય છે. આરૂઢના આરોહણુ અભાવની ગતિ જેમ એનું ચેષ્ટિત હોય છે.

વિવેચન

આ દષ્ટિમાં યોગી નિરાચાર પદવાળો હોય છે. કોઈ પણ આચાર કરવાનું પ્રયોજન તેને હોતું નથી. તેથી તેને પ્રતિક્રમણુ આદિ આચારનો અભાવ હોય છે. વળી તે અતિ-ચારથી વિવર્જિત-સર્વથા રહિત હોય છે, કારણ કે કોઈ પણ અતિચાર લાગવાનું કારણ તેને હોતું નથી. આરૂઢને આરોહણુના અભાવની જેમ આ યોગીનું ચેષ્ટિત હોય છે, કારણ કે આચાર વડે જીતવા યોગ્ય એવા કર્મનો તેને અભાવ થયો છે. એટલે કોઈ આચારનું પાળવાપણું તેને ઝાકી રહ્યું નથી. આમ તે સર્વ આચારથી પર એવા નિરાચાર પદને પ્રાપ્ત થયો હોય છે.

“ નિરતિચાર પદ એહમાં યોગી, કહિયે નહિં અતિચારીભ;

આરોહિ આરૂઢે ગિરિને, ત્વમ એહની ગતિ ન્યારીભ. ” યો. દ. સજ્જા. ૮-૧.

અચારે યોગી આ આઠમી પરા દષ્ટિને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તેને કોઈ આચાર પાળવાપણું રહેતું નથી, તે આચારથી પર એવો ' કદપાતીત ' થાય છે. અચાર સુધી

વૃત્તિ:—નિરાચારપદો હિ-નિરાચાર પદવાળો જ, અસ્યાં-આમાં, આ દષ્ટિમાં યોગી હોય છે, -પ્રતિક્રમણુદિવા અભાવથી, અતિચારવિવર્જિત:-અતિચાર વિવર્જિત-રહિત, -તેના નિબંધનના અભાવને કીધે. આરૂઢારોહણાભાવગતિવચ્ચ ત્વસ્ય ચેષ્ટિતમ્-આરૂઢના આરોહણુ અભાવની ગતિ જેમ આનું-યોગીનું ચેષ્ટિત હોય છે. આચારથી જે-જય કરવા યોગ્ય એવા કર્મના અભાવથી નિરાચાર પદવાળો હોય છે, એમ અર્થ છે.

યોગસાધના માટે જે જે આચાર આવશ્યક હતા, અવશ્ય કરવા યોગ્ય 'નિરાચાર પદ' હતા, તે હવે અત્રે સંપૂર્ણ યોગસિદ્ધિ સાંપડતાં નિરુપયોગી બની બચ એહમાં યોગી' છે, નિષ્પ્રયોજન થાય છે. પૂર્વે પ્રારંભક સાધકને જે પ્રતિકમણ્ણાદિ સાધન યોગભૂમિકા પર ચઢવા માટે ઉપકારી હતા, તે હવે યોગારૂઢ એવી સમાધિદશા પામ્યા પછી યોગસિદ્ધ પુરુષને અકિંચિત્કર-નકામા થઈ પડે છે. યોગારંભ દશામાં જે પ્રતિકમણ્ણાદિ આવશ્યક આચાર અમૃતકુંભરૂપ હોય છે, તે જ સાધનને જો નિષ્પન્ન-સિદ્ધ યોગદશામાં પણ વળગી રહેવામાં આવે તો તે વિષકુંભરૂપ થઈ પડે છે; કારણ કે અખંડ આત્મસમાધિરૂપ આત્મસ્થિતિમાં તે તે ક્રિયા ઉલટો વિલેપ પાડે છે. પ્રતિકમણ્ણાદિ ક્રિયા કરવાનો હેતુ અનુક્રમે આત્મસમાધિદશા પામવાનો છે, તે હેતુ સિદ્ધ થઈ ગયા પછી તે તે સાધનનું કોઈ પ્રયોજન રહેતું નથી.

અત્રે શંકા થવી સંભવે છે કે- 'આ શુદ્ધ આત્મ ઉપાસનથી શું? કારણ કે પ્રતિકમણ્ણાદિથી જ આત્મા નિરપરાધ થાય છે. અપ્રતિકમણ્ણાદિ સાપરાધને-અપરાધીને અપરાધ દૂર નહિં કરનાર હોવાથી વિષકુંભરૂપ છે, અને પ્રતિકમણ્ણાદિ અપરાધ દૂર કરવાપણ્ણાથી અમૃતકુંભ છે.' તેનું સમાધાન-પ્રતિકમણ્ણાદિ વિષકુંભ કેમ? અપ્રતિકમણ્ણાદિના ત્રણ પ્રકાર છે:—(૧) અજ્ઞાની જનનું જે અપ્રતિકમણ્ણાદિ છે તે તો સાક્ષાત્ વિષકુંભ જ છે. કારણ કે તેમાં તો શુભ આત્મસિદ્ધિનો અભાવ જ છે, એટલે એ સ્વયં અપરાધરૂપ જ છે. (૨) જ. ણીણું જે દ્રવ્ય પ્રતિકમણ્ણાદિ શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિરૂપ ત્રીણ ભૂમિકાના લક્ષ્ય વિનાનું હોય, તે પણ વિષકુંભ જ થઈ પડે છે, કારણ કે તે આત્માર્થરૂપ સ્વકાર્ય સાધતું નથી, અને માનાર્થ આદિરૂપ વિપરીત કાર્ય સાધે છે, એટલે આત્માને નિષરૂપે જ-ઝેરરૂપે જ પરિણમે છે. (૩) પણ તે દ્રવ્ય પ્રતિકમણ્ણાદિ જે શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિરૂપ તૃતીય ભૂમિકાના લક્ષ્યવાળું હોય, આત્મસિદ્ધિનો લક્ષ્ય રાખીને કરવામાં આવતું હોય, તો વ્યવહારથી તે અમૃતકુંભરૂપ હોય છે, અર્થાત્ આત્માને અમૃતરૂપે પરિણમવાનું કારણ થાય છે. (૩) ત્રીણું જ્ઞાનીજનનું જે તૃતીય ભૂમિકારૂપ-શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિરૂપ અપ્રતિકમણ્ણાદિ છે, તે તો સાક્ષાત્ સ્વયં અમૃતકુંભ છે, અર્થાત્ આત્માને સાક્ષાત્ અમૃતરૂપે પરિણમે છે. એટલે શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિસંપન્ન આવા યોગારૂઢ જ્ઞાનીની અપેક્ષાએ તેઓને દ્રવ્ય પ્રતિકમણ્ણાદિ વિષકુંભ છે, અને અપ્રતિકમણ્ણાદિ અમૃતકુંભ છે.* (સરખાવો-વિષ, અમૃત આદિ અનુદાન સ્વરૂપ).

* “ પઢિકમણં પઢિસરણં પરિહારો ઘારણા ણિયત્તી ય ।
 ણિંદા ગરહા સોહી અટ્ટવિહો હોદ્ધ વિસકુંભો ॥
 અપઢિકમણં અપ્પઢિસરણં અપ્પરિહારો અઘારણા ચેવ ।
 અણિયત્તી ય અણિંદા ગરહા સોહી અમવકુંભો ॥ ”

(જુઓ) સમયસાર ગા. ૩૦૬-૩૦૭ અને અમૃતચંદ્રાચાર્યજીની અહ્લુત ટીકા.

અને એટલા માટે જ આ દષ્ટિમાં સ્થિતિ કરતા સિદ્ધ યોગી જ્ઞાની પુરુષ આ અમૃતકુંભ સમી અપ્રતિક્રમણાદિરૂપ ત્રીણ સ્થૂભિકાને પ્રાપ્ત હોવાથી, તેમને સાધકોપયોગી એવી દ્રવ્ય પ્રતિક્રમણાદિ આચાર ક્રિયા હોતી નથી; અપ્રતિક્રમણાદિ કારણ કે સમસ્ત ક્રિયાકલાપનો એક ઇષ્ટ ઉદ્દેશ શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિ એ જ અમૃતકુંભ છે, અને તે શુદ્ધ આત્માની સિદ્ધિ તો અત્રે પ્રાપ્ત થઈ ચૂકી છે. એટલે હવે તેનું કંઈ પ્રયોજન રહ્યું નથી. કારણ કે 'x' કર્મ જે પૂર્વકૃત શુભાશુભ અનેક વિસ્તાર વિશેષવાળું છે, તેનાથી જે આત્માને નિવર્ત્તાવે—પાછો વાળે તે પ્રતિક્રમણ છે.' અથવા તો 'સ્વસ્થાનમાંથી જે પ્રમાદને વશ થઈ પરસ્થાને ગયો હોય, તેનું પુનઃ પાછું ત્યાં જ મૂળ સ્થાને ક્રમણ-ગમન તે પ્રતિક્રમણ કહેવાય છે.' અર્થાત શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ પદમાંથી જે બ્રહ્મતા થઈ હતી, ત્યાં 'મૂળ શુદ્ધ તે આત્મપદ'માં પાછું આવી જવું તેનું નામ પ્રતિક્રમણ છે; આવું શુદ્ધ સહજ આત્મસ્વરૂપમાં પુનરાગમનરૂપ ભાવપ્રતિક્રમણ—પરમાર્થ પ્રતિક્રમણ અત્રે નિષ્પન્ન યોગીને પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યું છે. એટલે એમને એવી પરમ નિરપરાધ-નિર્દોષ આત્મદશા પ્રગટી છે, કે ત્યાં લેશ પણ અપરાધનો પુનઃ સંભવ નથી. તો પછી અપરાધના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ પ્રતિક્રમણનો અવકાશ ક્યાંથી હોય? આમ તેમને શુદ્ધ આત્મસ્વભાવમાં સ્થિતિમય પરમ અમૃતસ્વરૂપ અપ્રતિક્રમણ દશા ઘટે છે. તે જ પ્રકારે અપ્રત્યાખ્યાનાદિ બાબત સમજી લેવું.

અત્રે આ દષ્ટાંત ઘટે છે:—પર્વત પર ચઢવા માટે આરોહણક્રિયા—ચઢવાની ક્રિયા કરવી પડે છે, પણ પર્વતની ટોચે ચઢી ગયા પછી કાંઈ ચઢવાની ક્રિયા કરવી પડતી નથી. તેમ યોગગિરિ પર ચઢવા માટે ઉત્તરોત્તર યોગભૂમિકા વટાવવારૂપ યોગાઙ્ઠની આરોહણક્રિયા કરવી પડે છે, પણ યોગગિરિના શૃંગ પર આરૂઠ વાત ન્યારી થયા પછી કંઈ પણ યોગસાધનરૂપ આરોહણક્રિયા કરવી પડતી નથી. સાધક દશામાં વર્તતા યોગારોહકને જે અવલંબન—સાધન અનિવાર્ય-પણે આવશ્યક છે, અવશ્ય જરૂરના છે, તે નિષ્પન્ન યોગદશાને પામેલા યોગાઙ્ઠ જ્ઞાની પુરુષને કંઈ પણ કામના નથી. કારણ કે ચઢેલાને ચઢવાનું શું? પામેલાને પામવાનું શું? ધરાયેલાને જમવાનું શું? આમ પરમ અદ્ભુત આત્મસમાધિમય પરમ જ્ઞાનદશા પામેલા જ્ઞાનયોગીની વાત ચોર છે, ન્યારી છે. ત્યાં પ્રાકૃત જનનો કાયદો કેમ લાણુ પડે? સામાન્ય જનના અનુમાનના કાટલે જોખવાનું કેમ પાલવે? અને સામાન્ય પ્રાકૃત જન તેવા જ્ઞાનીજનનું અનુકરણ કરવાની ધૃષ્ટતા કરે તે પણ કેમ કામ આવે? જૂખ્યાને લોજન કરવાની જરૂર પડે છે, પણ ધરાયેલાને—તૃપ્ત થયેલાને કાંઈ જરૂર રહેતી

x “ કર્મં જં પુલ્વકયં સુહાસુહમણેયવિત્થરવિસેસં ।

તત્તો ગિયત્તણ અપ્પયં તુ જો સો પલિક્કમણં ”—શ્રી સમયસાર ટીકા ગા. ૩૮૩.

“ સ્વસ્થાનાત્યત્પરસ્થાનં પ્રમાદસ્ય વશાદ્ ગતઃ । તત્રૈવ ક્રમણં ભૂયઃ પ્રતિક્રમણમુચ્યતે ॥ ”

‘આનંદધન નથી. તેમ પરમ જ્ઞાનામૃતના જ્ઞાનથી જે આકંઠ પરિતૃપ્ત થયા છે, તેને પ્રભુ જાગે રે’ હવે કોઈ આત્મજન-સાધનની અપેક્ષા રહેતી નથી, કારણ કે આલંબન-સાધનને ત્યાગી જેણે પરપરિણતિને ભગાડી છે, એવા સહજાત્મ-સ્વરૂપી આનંદધન પ્રભુ અક્ષય એવા દર્શન-જ્ઞાન-વૈરાગ્યમાં જાગ્યા છે, અર્થાત્ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં અખંડ સ્થિતિરૂપ સદોદિત જાગ્યત એવી ઉજાગર દરશામાં ત્રિરાજમાન થયા છે. આમ સાધ્ય સિદ્ધ થયું હોવાથી સાધનની કંઈ અપેક્ષા રહેતી નથી, કૃતકૃત્ય થયા હોવાથી એને હવે કંઈ કરવાનું રહ્યું નથી.

“આલંબન સાધન જે ત્યાગે, પરપરિણતિને ભાગે રે;
અક્ષય દર્શન જ્ઞાન વૈરાગ્યે, આનંદધન પ્રભુ જાગે રે.”—શ્રી આનંદધનજી.

આ પરમ જ્ઞાની પુરુષ પરમ કૃતકૃત્ય, પૂર્ણકામ થઈ ચૂક્યા છે; કારણ કે જ્યારથી ચેતન પોતે વિકાવથી ઉલટો થઈ-વિમુખ થઈ, સમય પામી પોતાનો સ્વભાવ શ્રદ્ધા કરી લીધો છે, ત્યારથી જ જે જે દેવા યોગ્ય હતું તે તે સર્વ તેણે કૃતકૃત્ય જ્ઞાન-લઈ લીધું છે, અને જે જે ત્યાગ યોગ્ય હતું, તે તે સર્વ છોડી લીધું દરશા છે. એટલે તેને હવે કંઈ દેવાનું રહ્યું નથી કે મૂકવાનું બીજું કંઈ રહ્યું નથી, તો હવે તેને બાકી નવીન કાર્ય શું રહ્યું છે? કારણ કે સંગના ત્યાગી, અંગના ત્યાગી, વચન-તરંગના ત્યાગી, મનના ત્યાગી, બુદ્ધિના ત્યાગી એવા આ પરમ વીતરાગ યોગીશ્વરે આત્માને શુદ્ધ કરી લીધો છે.

“જમહિં તે ચેતન વિકાવસો ઉલટિ આપુ, સમો પાઈ અપનો સુભાવ ગહી લીનો હે;
તમહિં તે જો જો લેન જોગ સો સો સખ લીનો, જો જો ત્યાગ જોગ સો સો સખ છાંડી લીનો હૈ.
દેવેકી ન રહી ઠોર ત્યાગિવેકો નાંહિ ઓર, બાકી કહા ઉબર્યો જુ, કારજ નવીનો હૈ;
સંગ ત્યાગી, અંગ ત્યાગી, વચનતરંગ ત્યાગી, મન ત્યાગી, બુદ્ધિ ત્યાગી, આપા શુદ્ધ કીનો.”
—શ્રી બનારસીદાસજીકૃત હિંદી સમયસાર.

આવી પરમ અદ્ભુત વીતરાગ જ્ઞાનદશાને જેણે પોતાના જીવનમાં સાક્ષાત્ અનુભવ કર્યો છે, એવા પરમ યોગી શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી આ સુસાધિતમાં વર્ણવેલ જ્ઞાનદશાની સુક્રા કહે પ્રશંસા કરતાં પરમોદલાસથી કહે છે કે:—

“દેવેકી ન રહી ઠોર, ત્યાગીવેકી નાંહિ ઓર;
બાકી કહા ઉબર્યો જુ, કારજ નવીનો હૈ.”

સ્વરૂપનું જ્ઞાન થવાથી પૂર્ણકામપણું પ્રાપ્ત થયું. એટલે હવે બીજું કોઈ ક્ષેત્ર કંઈ પણ દેવાને માટે રહ્યું નથી. સ્વરૂપનો તો કોઈ કાળે ત્યાગ કરવાને મૂર્ખ પણ ઇચ્છે નહિ; અને જ્યાં કેવલ સ્વરૂપસ્થિત છે ત્યાં તો પછી બીજું કંઈ રહ્યું

‘લેવેક્રી ન નથી, એટલે ત્યાગવાપણું પણ રહ્યું નહીં. હવે જ્યારે લેવું દેવું એ રહી ઠોર’ બંને નિવૃત્ત થઈ ગયું ત્યારે બીજું કોઈ નવીન કાર્ય કરવાને માટે શું ઉગર્યું? અર્થાત્ જેમ થવું જોઈએ તેમ થવું, ત્યાં પછી બીજી લેવા-દેવાની જાળબ ક્યાંથી હોય? એટલે કહે છે કે અહીં પૂર્ણકામતા થઈ. ”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, અં. ૨૭૫.

કેવી અફૂલત ધન્ય દશા! આવા કૃતકૃત્ય, પૂર્ણકામ જ્ઞાની પુરુષને બ્રહ્મણ-ત્યાગરૂપ કયો આચાર આચરવાનો બાકી રહ્યો હોય? કારણ કે ‘મૂઠ જીવ ઝહારમાં બ્રહ્મણ-ત્યાગ કરે છે, આત્મવેત્તા અધ્યાત્મમાં-અંતરૂમાં બ્રહ્મણ-ત્યાગ કરે છે, પણ ‘કહીયે નહિ’ નિષ્ઠિતાત્મને ઝહાર કે અંદર બ્રહ્મણ-ત્યાગ હોતા નથી.’ આમ નિરાચાર આંતર્યામીજી’ પદને પામ્યા હોવાથી અત્રે તેના કારણના અભાવે કોઈ પણ અતિચારનો સંભવ રહેતો નથી. કારણ કે આચારમાં અતિચાર લાગે, પણ અત્રે તો આચાર જ નથી, તો અતિચાર ક્યાંથી લાગે? આવી નિરાચારપદવાળી ઊંચી આત્મદશાને પામેલા મહાત્માઓતું વર્તમાન ઉદાહરણ શ્રી ચિદાનંદજી મહારાજના અધ્યાત્મ જીવનમાંથી મળી આવે છે. આ અંગે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ કહ્યું છે કે:—

“જ્ઞેન મુનિ થયા પછી પોતાની પરમ નિવિકલ્પ દશા થઈ જવાથી ક્રમપૂર્વક દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવથી યમ-નિયમ તેઓ હવે પાળી શકશે નહીં, તેમ તેમને (ચિદાનંદજીને) લાગ્યું. જે પદાર્થની પ્રાપ્તિ માટે યમનિયમતું ક્રમપૂર્વક પાલન કરવું છે, તે વસ્તુની પ્રાપ્તિ થઈ તો પછી તે શ્રેણીએ પ્રવર્તવું અને ન પ્રવર્તવું બંને સમ છે. આમ તત્ત્વજ્ઞાનીઓની માન્યતા છે.” ઇત્યાદિ. —શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૯ (૨)

આને ભિક્ષાટનાદિ આચાર કેમ હોય? એવી આશંકા દૂર કરવા કહે છે—

રત્નાદિશિક્ષાદગ્મ્બ્યોઽન્યા યથા હક્ તન્નિયોજને ।

તથાચારક્રિયાપ્યસ્ય સૈવાન્યા ફલભેદતઃ ॥ ૧૮૦ ॥

વૃત્તિ:—રત્નાદિશિક્ષાદગ્મ્બ્યો—રત્નાદિની શિક્ષાદૃષ્ટિઓ કરતાં, અન્યા-અન્ય, ભિન્ન જ, યથા-જેમ, હક્-દષ્ટિ, તન્નિયોજને—તે રત્નાદિના નિયોજનમાં, -શિક્ષિત હોતાં-તથા-તેમ, આચારક્રિયાપ્યસ્ય, આ યોગીની આચારક્રિયા પણ, સૈવ-તે જ, ભિક્ષાટનાદિ લક્ષણવાળી, અન્યા-અન્ય, ભિન્ન, જુદી જ હોય છે. કયા કારણથી? તો કે ફલભેદતઃ—ફલભેદ થકી.—પૂર્વે સાંપરાયિક કર્મક્ષય ફળ હતું, અને હમણાં તો ભવોપગ્રાહી કર્મક્ષય ફળ છે.

* “ત્યાગાદાને વહિર્મૂઠઃ કરોત્યધ્યાત્મમાત્મવિત્ ।

નાન્તર્વહિરુપાદાનં ન ત્યાગો નિષ્ઠિતાત્મનઃ ॥” —સમાધિશતક.

રત્નશિક્ષા દષ્ટિ થકી, નિયોજન દષ્ટિ ભિન્ન;
ત્યમ આચાર ક્રિયા ય તસ, તે ફલ ભેદે ભિન્ન. ૧૮૦

અર્થ:—રત્નાદિકની શિક્ષાદષ્ટિઓ કરતાં જેમ તેના નિયોજન સંબંધી દષ્ટિ ભિન્ન હોય છે, તેમ આની તે જ આચારક્રિયા પણ ફલભેદને લીધે ભિન્ન હોય છે.

વિવેચન

“શિક્ષાથી જ્યમ રતન નિયોજન, દષ્ટિ ભિન્ન ત્યમ એહોજી.”—શ્રી યો. સબ્જા. ૮-૨

રત્નાદિકની શિક્ષાદષ્ટિઓ કરતાં, જેમ શિક્ષિત થતાં તેના નિયોજન વિષયમાં દષ્ટિ અન્ય જ હોય છે, ભિન્ન જ હોય છે; તેમ આ યોગીની તે જ ભિક્ષાટનાદિ આચાર ક્રિયા પણ અન્ય જ-ભિન્ન જ હોય છે. શા કારણથી? તેા કે ફલભેદથી,—પૂર્વે સાંપરાયિક કર્મક્ષય ફળ હતું, હવે ભવોપગ્રાહી કર્મક્ષય ફળ છે.

પ્રથમ શિક્ષા લેતી વેળાએ રતનપરીક્ષા વિષયે શિષ્યાઈની જે દષ્ટિ હોય છે, તે કરતાં શીષીને પાર ઉતરી ગયા પછી તે રતનનું નિયોજન કરે છે એવા તે શિક્ષિતની દષ્ટિ જૂદી જ હોય છે; કારણકે પ્રથમ તેા શિષ્યાઈને તે વિષય સંબંધી ‘શિક્ષાથી જ્યમ કંઈ જ્ઞાન હોતું નથી. રતન કેવું છે? તેનું સ્વરૂપ શું? તેના પ્રકાર શું? રતન નિયોજન’ તેના ગુણ-દોષ શું? તેનું મૂલ્ય શું? ઇત્યાદિ ખાખત તેને સાવ અજ્ઞાત હોય છે. એટલે તેને તે સંબંધી કુતૂહલ બુદ્ધિ હોય છે. એથી તે જિજ્ઞાસાપૂર્વક તે તે રતનની પરીક્ષા સંબંધી જ્ઞાન મેળવવા પ્રવર્તે છે. આમ અભ્યાસ કરતાં કરતાં તે તદ્દવિષયક જ્ઞાનમાં નિબ્જાત થાય છે. અને પછી રતનપરીક્ષામાં સુશિક્ષિત એવો તે ઉપલબ્ધ જ્ઞાનનો વ્યવહારમાં વિનિયોગ કરે છે, કથ-વિકયાદિ પ્રયોગ કરે છે. પ્રથમ અવસ્થામાં માત્ર શિષ્યાઈ જ્ઞાન (Theoretical knowledge) હતું, ત્યારે હવે તેા તેના અનુભવસિદ્ધ પ્રયોગ (Practical application) હોય છે. એટલે પહેલાંની શિષ્યાઈ દષ્ટિ કરતાં આ વિનિયોગ દશાની દષ્ટિ ભિન્ન જ-જૂદા જ પ્રકારની હોય છે. તેમ અત્રે પણ યોગીની તે જ ભિક્ષાટન આદિ આચારક્રિયા પણ ભિન્ન જ-એાર પ્રકારની જ હોય છે. પહેલાં પણ એ જ ભિક્ષાટનાદિ ક્રિયા હતી, અને હમણાં પણ એ જ ભિક્ષાટનાદિ ક્રિયા છે, છતાં બન્ને દષ્ટિમાં મહફ અંતર છે.

અથવા તેા એકડીઆને પ્રથમ તેા માતૃકાક્ષરનું-ખારાખડીનું જ્ઞાન પણ નથી હોતું, એકડો પણ નથી આવડતો. પણ તે ખાંતીલો વિદ્યાર્થી બનીને એકડો ઘુંટતાં ઘુંટતાં, કમે કરીને શિષ્યાઈ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતો કરતો, વિદ્યાપારંગત સ્નાતક થાય છે, જ્ઞાન-ગંગામાં નાહીને ખહાર પડે છે! અને પછી જીવનવ્યવહારમાં શિષ્યેલા જ્ઞાનનો વ્યવહાર ઉપયોગ કરે છે—યથાયોગ્ય વિનિયોગ કરે છે. તેની નિશાળીઆ તરિકેની શિષ્યાઈ અવસ્થાની

દષ્ટિમાં અને જીવન-વ્યવહાર શાળાની શિક્ષિત અનુભવસિદ્ધ દષ્ટિમાં ઘણા જ ફરક હોય છે. તેમ અત્રે પણ આચારની બાબતમાં પ્રારંભક સાધક યોગીની દષ્ટિ કરતાં, યોગારૂઢ સિદ્ધ યોગીની દષ્ટિ ભિન્ન-જૂદા પ્રકારની હોય છે.

અથવા તેા સંગીત શાસ્ત્રથી અનભિજ્ઞ-અજાણ્ય જેમ પહેલાં તેા આલાપ હેતાં શીખે છે, સ્વરના પ્રકાર વગેરે સંબંધી જ્ઞાન મેળવે છે. આમ શીખતાં શીખતાં અનુક્રમે તે સંગીત કલામાં પ્રવીણ્ય બને છે, અને તેમાં એના હાથ એવો એસી 'દષ્ટિ ભિન્ન' બન્ય છે કે આમ-મૂર્છનાદિ પ્રકાર તેને સહજ સિદ્ધ થાય છે, ગમે ત્યમ એહોજી' ત્યારે ગમે તે રાગ છેડી તન્મયતા સાધી તે ઉસ્તાદ જન-મનરંજન કરી શકે છે. આમ પ્રથમની અશિક્ષિત આલાપકલા કરતાં તેની હવેની સુશિક્ષિત આલાપકલા સાવ જૂરી જ તરી આવે છે. તેમ અત્રે પણ આચાર પરત્વે પ્રથમની અભ્યાસદશામાં સાધક યોગીની જે દષ્ટિ હોય છે, તેના કરતાં ગીતાર્થ નિષ્પન્ન જ્ઞાનદશામાં દષ્ટિ ભિન્ન હોય છે.-આમ રતન, કે માતૃકાક્ષર, કે સંગીત આદિ છે તેા તેના તે, પણ તેના પ્રત્યેની શિખાઉની દષ્ટિમાં ને શિક્ષિતની દષ્ટિમાં પ્રગટ ભેદ હોય છે; તેમ ભિક્ષાટનાદિ આચારક્રિયા છે તેા તેની તે, પણ તેના પ્રત્યેની સાધક યોગીની દષ્ટિ કરતાં અત્રે સિદ્ધ-નિષ્પન્ન યોગીની દષ્ટિ ભિન્ન જ-જૂદા જ પ્રકારની-એાર જ હોય છે.

કારણકે પૂર્વે સાંપરાયિક-કપાય સંબંધી કર્મક્ષય એ આચાર ક્રિયાનું ફલ હતું, હવે ભવોપગ્રાહી કર્મક્ષય એ ફલ છે. પૂર્વે નિર્બંધ મુનિની સમસ્ત પ્રવૃત્તિ કપાય સંબંધી કર્મક્ષય કરવા માટે હતી, જેમ બને તેમ સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ ફલભેદ કપાયનો પણ ક્ષય કરવા અર્થે હતી, તે સંયમીનો દેહ પણ માત્ર સંયમને માટે હતો, અને તે દેહ દ્વારા સંયમયાત્રાના નિર્વાહ અર્થે જ ભિક્ષાટનાદિ ક્રિયા આવશ્યક હતી, તથા એ બધુંય કપાય-ભાવ દૂર કરવા માટે જ-પૂર્ણ વીતરાગતા આણવા માટે જ હતું. કારણ કે સાચા 'સાધુ'ને કવચિત્ હોય તેા અતિ અતિ સૂક્ષ્મ એવો સંજ્વલન કપાય જ હોય, એથી અધિક કપાય જ હોય જ નહિ, છતાં

× શ્રીમાન હરિભદ્રસૂરિજી શ્રી પંચાશક સરશાસ્ત્રમાં રપજપણે કહે છે કે- 'સાધુ' ને કાલ-દોષથી હોય તેા કવચિત્ સંજ્વલન કપાયનો ઉદય હોય, પાકી તેા કપાય હોય જ નહિ, અને જો હોય તેા તે સાધુ જ નથી. કારણ કે સર્વેય અતિચારો સંજ્વલનના ઉદયથી હોય છે, પણ અનંતાનુબંધી આદિ ખાર કપાયના ઉદયથી તેા સચોટો વ્રતભંગ થતો હોવાથી મૂલહેથ પ્રાયશ્ચિત્ લાગે છે

“ ચરિમાણ વિ તદ્દ ગેયં સંજલણકસાયસંગમં ચેવ,
માઠ્ઠાણં પાયં અસદં પિ હુ કાલદોષેણ ॥
સંઘેવિય અદ્યારા સંજલણાણં તુ ઉદયઓ હોતિ ।
મૂલહેજં પુણ હોઈ વારસણં કસાયણં ॥ ”—શ્રી પંચાશક.

તે મહામુનિ આંખના કણુની જેમ તે કષાયકણિકાને પણ સાંખી શકતા નથી, એટલે સર્વ આત્મપ્રદેશમાંથી પરમાણુ માત્ર કષાયકણને પણ કાઢી નાંખવા માટે તે સર્વાત્માથી પ્રવર્તે છે, અને નિષ્કષાયતારૂપ વીતરાગ લાવને સાધે છે. પણ હવે અત્રે તો તે અતિ અતિ અદ્ય કષાયભાવ પણ સર્વથા દૂર થઈ ગયો છે, વીતરાગતા પ્રાપ્ત થઈ ચૂકી છે, ઘાતિકર્મોના ક્ષય થઈ ચૂક્યો છે, એટલે અઘાતી એવા ભવોપગ્રાહી કર્મોના ક્ષય એક જ અત્રે હેતુ છે. અત્રે આ પરમ યોગી જે દેહ ધારણ કરી રહ્યા છે, તે નામ-ગોત્ર-પ્રાયુ-વેદનીય એ ચાર, આ ચરમ દેહમાં ભોગવવા યોગ્ય પ્રારબ્ધ કર્મોના ક્ષય અર્થે જ ધારણ કરી રહ્યા છે. એટલે તે દેહના નિર્વાહાર્થે જે ભિક્ષાટનાદિ ક્રિયા કરે છે, તે પણ તે ભવોપગ્રાહી કર્મોના ક્ષય અર્થે જ કરે છે. આમ પૂર્વે સાંપ્રાયિક કર્મક્ષય એ ભિક્ષાટનાદિ ક્રિયાનું ફલ હતું, અને અત્રે ભવોપગ્રાહી કર્મક્ષય એ ફલ છે. આમ ફલભેદથી દષ્ટિભેદ પ્રગટ છે.

આ ઉપરથી તાત્પર્ય એ છે કે-જેને સર્વ કષાયોના ક્ષય થયો છે એવા વીતરાગ પરમ યોગી જ્યાંલગી આ છેલ્લા દેહની આયુસ્થિતિ છે ત્યાંલગી પૂર્વ પ્રારબ્ધોદયથી વિચરે છે, અને એમ કરીને પોતાના શેષ કર્મોના ઋણાનુબંધ ચૂકવી આપી 'દેહ છતાં જેની નિર્જરી નાંખે છે. આમ પૂર્વ પ્રયોગથી વિચરતા જ્ઞાની પુરુષ, દેહ દશા, વર્તે છતાં દેહાતીત એવી પરમ અદ્ભુત કાર્યોત્સર્ગી દશા-જીવન્મુક્ત દેહાતીત' દશાનો અનુભવ કરતા સતા, સદેહ મુક્ત વર્તે છે. આવા વિદેહદશા-સંપન્ન કેવલિ ભગવાન પરમાર્થ મેઘની વૃષ્ટિ કરી લવ્યજનોને બોધ કરતા ભૂતલ પર વિચરે છે, તે પરમ જનકદ્યાણુ-લોકોપકાર કરે છે અને આવા જંગમ કદમ્બવૃક્ષ સમા શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ જિનરાજને ધન્ય આત્માઓ સેવે છે. જેમકે—

“ અબિતવીર્યં જિન વિચરતા રે....મતઃ પુષ્કર અર્ધં વિદેહ રે....ભવિઃ
જંગમ સુરતરુ સારિષો રે....મતઃ સેવે ધન્ય ધન્ય તેહ રે...ભવિઃ ”—શ્રી દેવચંદ્રણ.

“ દેહ છતાં જેની દશા, વર્તે દેહાતીત;
તે જ્ઞાનીના ચરણમાં, હો વંદન અગણિત. ”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

તન્નિયોગાન્મહાત્મેહ કૃતકૃત્યો યથા ભવેત્ ।

તથાયં ધર્મસંન્યાસવિનિયોગાન્મહામુનિઃ ॥ ૧૮૧ ॥

વૃત્તિઃ—તન્નિયોગાત્-તેના નિયોગથી, રતના નિયોગથી, મહાત્મેહ-મહાત્મા અહીં લોકમાં, કૃતકૃત્યો યથા ભવેત્-જેમ કૃતકૃત્ય હોય છે, કાંઈ રતનવર્ણિય કૃતકૃત્ય હોય છે; તથાયં-તેમ આ, અધિકૃત યોગી, ધર્મસંન્યાસવિનિયોગાત્-ધર્મસંન્યાસના વિનિયોગથી, મહામુનિઃ-મહામુનિ, કૃતકૃત્ય હોય છે.

તાસ વિનિયોગે તે અહીં, કૃતકૃત્ય જ્યમ થાય;
ધર્મ સંન્યાસ વિનિયોગથી, તેમ મહામુનિરાય. ૧૮૧.

અર્થ:—તે રત્નના વિનિયોગથી અહીં જેમ તે મહાત્મા કૃતકૃત્ય થાય છે, તેમ આ મહામુનિ ધર્મસંન્યાસના વિનિયોગથી કૃતકૃત્ય થાય છે.

વિવેચન

“ તાસ નિયોગે કરણ અર્પવ, લહે મુનિ કેવલ ગેહોણ. ”—યો. સજ્ઞા. ૮, ૨.

તે રત્નના વિનિયોગથી જેમ અહીં લોકમાં કોઈ મહાત્મા-રત્નવણિક્ક કૃતકૃત્ય થાય છે, તેમ આ દષ્ટિવાળો યોગી મહામુનિ ધર્મસંન્યાસના વિનિયોગથી કૃતકૃત્ય થાય છે.

રત્નપરીક્ષા કરી બાણનારો રત્નવણિક્ક ચોકસી, ઝવેરી શુદ્ધ દષ્ટિથી જ્યારે રત્નને યથેચ્છ વ્યાપાર કરે, ત્યારે જ તે કૃતકૃત્ય થયો કહેવાય છે કારણ કે રત્નપરીક્ષા સંબંધી ગમે તેટલું બાણપણું હોય, પણ જ્યાંસુધી વ્યવહારમાં-વ્યાપારવિનિમયમાં તેનો પ્રયોગ ન કરવામાં આવ્યો હોય, ત્યાંસુધી તેનું સાર્થકપણું-કૃતાર્થપણું થયું કેમ કહેવાય? પણ રત્નના કથવિકયમાં, લેવડદેવડમાં ઉપયોગી થાય તેની ખાતર જ જે રત્નપરીક્ષાનું જ્ઞાન અનિવાર્યપણે આવશ્યક હતું, તે જ્ઞાનનો વ્યાપારમાં જ્યારે વિનિયોગ (Practical application) કરવામાં આવે, ને તેનો યથેચ્છ લાભ ઊઠાવવામાં આવે, ત્યારે જ તેનું કૃતકૃત્યપણું ગણાય, ત્યારે જ તેનું કામ થયું કહેવાય.

તે જ પ્રકારે આ દષ્ટિવાળો યોગી મહામુનિ અહીં ધર્મસંન્યાસના વિનિયોગથી, અર્થાત્ શુદ્ધ દષ્ટિથી તાત્ત્વિક આચરણરૂપ વિશિષ્ટ પ્રયોગથી-ધર્મવ્યાપારરૂપ પ્રયોજનથી કૃતકૃત્ય થાય છે; કારણ કે ધર્મસંન્યાસ સંબંધી ગમે તેટલું બાણપણું હોય, ધર્મસંન્યાસ ગમે તેટલી તાલીમ લીધી હોય, પણ જ્યાંસુધી હજી તેનો નિશ્ચયશુદ્ધ વિનિયોગ વ્યવહારમાં તાત્ત્વિકપણે ઉપયોગ ન કરવામાં આવ્યો હોય, ત્યાંસુધી પરમાર્થથી તેનું સાર્થકપણું થયું કેમ કહેવાય? પણ પ્રસ્તુત ધર્મસંન્યાસની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય તે ખાતર જ જે અત્યારસુધીની જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રની અખંડ આરાધનારૂપ તાલીમ અત્યંત આવશ્યક હતી, તેનો હવે અહીં તાત્ત્વિક ધર્મસંન્યાસપણે વ્યવહારૂ પ્રયોગ કરવામાં આવે છે, અને તજ્જન્ય પરમ આત્મલાલ ઊઠાવવામાં આવે છે. એટલે અહીં આ દષ્ટિમાં જ ધર્મસંન્યાસના વિનિયોગથી (Practico) કૃતકૃત્યપણું હોય છે. અર્થાત્ અત્રે જ શુદ્ધ રત્નત્રયીનો વ્યાપાર કરનારો મહામુનિરૂપ રત્નવણિક્ક, ધર્મસંન્યાસ યોગરૂપ રત્નવણિક્ક વડે, યથેચ્છ આત્મલાલરૂપ નફે મેળવી કૃતકૃત્ય યઈ જાય છે; અહીં જ તેનો ખેડો પાર થઈ જાય છે, અહીં જ તેનું આત્મસિદ્ધિનું કામ થઈ

જાય છે, અહીં જ તે સાચો 'ધર્મસંન્યાસ' યોગી-'સંન્યાસી' બની પરમ આત્મ-કલ્યાણને પામે છે. કારણ કે આ દષ્ટિ પૂર્વેનો અત્યાર સુધીનો જો ધર્મસંન્યાસયોગ હતો, તે તાત્ત્વિક નહોતો, અતાત્ત્વિક હતો. તેમાં પ્રવૃત્તિ-લક્ષણ ધર્મોનો સંન્યાસ-ત્યાગ જરૂર હતો, એટલે જ તે અતાત્ત્વિક છતાં 'ધર્મસંન્યાસ' નામને યોગ્ય હતો; તેમજ તે તાત્ત્વિક ધર્મસંન્યાસની યોગ્યતા પામવા માટે પણ આવશ્યક ને ઉપકારી હતો, એટલે પણ તેને ઉપચરિતપણે તે ધર્મસંન્યાસ નામ ઘટતું હતું. પણ અહીં તો તાત્ત્વિક ધર્મસંન્યાસ-યોગ હોય છે. ધર્મ એટલે ક્ષાયોપશમિક ભાવ, તેનો અહીં સંન્યાસ-ત્યાગ હોય છે, માટે તે ધર્મસંન્યાસયોગ અને યથાર્થપણે પરમાર્થથી હોય છે.

તથા—

દ્વિતીયાપૂર્વકરણે મુખ્યોઽયમુપજાયતે ।

કેવલશ્રીસ્તતશ્ચાસ્ય નિઃસપત્ના સદોદયા ॥ ૧૮૨ ॥

બીજા કરણ અપૂર્વમાં, મુખ્ય એવું ઉપજાત;

(તેથી તેને) નિરાવરણ નિત્યોદયા, કેવલલક્ષ્મી વરંત. ૧૮૨.

અર્થ:—બીજા અપૂર્વકરણમાં મુખ્ય એવો આ ધર્મસંન્યાસ ઉપજે છે, અને તેથી કરીને આ યોગીને નિઃસપત્ના-નિરાવરણ એવી સદોદયા કેવલલક્ષ્મી હોય છે.

વિવેચન

શ્રેણીવર્તી એવા બીજા અપૂર્વકરણમાં મુખ્ય એવો આ ધર્મસંન્યાસયોગ ઉપજે છે,—ઉપચરિત તો પ્રમત્ત સંયતથી આરંભીને હોય છે. અને તે ધર્મસંન્યાસના વિનિયોગ થકી આ યોગીને નિરાવરણ એવી કેવલશ્રી ઉપજે છે,—કે જે પ્રતિપાતના અભાવે કરીને સદોદયા હોય છે.

આ ધર્મસંન્યાસ યોગ જે કહ્યો, તે મુખ્ય અર્થાત્ તાત્ત્વિક કોટિનો ધર્મ-સંન્યાસ ક્યારે હોય છે? તેનું અહીં સ્પષ્ટીકરણ છે. મુખ્ય-તાત્ત્વિક ધર્મસંન્યાસ શ્રેણીમાં આવતા બીજા અપૂર્વકરણ સમયે પ્રાપ્ત હોય છે,—જો કે ઉપચરિત-તાત્ત્વિક અતાત્ત્વિક એવો ધર્મસંન્યાસ પ્રમત્તસંયત ગુણસ્થાનથી માંડીને હોય ધર્મસંન્યાસ છે, અને તે અનુક્રમે તાત્ત્વિક ધર્મસંન્યાસ પામવાની યોગ્યતા માટે—અધિકારી થવા માટે પરમ ઉપકારી થાય છે. આ અતાત્ત્વિક ધર્મ-

વૃત્તિ:—દ્વિતીયાપૂર્વકરણે-દ્વિતીય અપૂર્વકરણમાં, શ્રેણીવર્તી એવા અપૂર્વકરણમાં, મુખ્યોઽ-યમ્-મુખ્ય એવો આ ધર્મસંન્યાસ; ઉપજાયતે-ઉપજે છે,—ઉપચરિત તો પ્રમત્ત સંયતથી આરંભીને ઉપજે છે. કેવલશ્રીસ્તતશ્ચ-અને કેવલશ્રી તેથી કરીને-ધર્મસંન્યાસ વિનિયોગ થકી, અસ્ય-આ યોગીને, નિઃસપત્ના-નિઃસપત્ના, પતિપક્ષ રહિત (નિરાવરણ), સદોદયા-સદોદયા,—પ્રતિપાતના અભાવે કરીને.

સંન્યાસમાં પ્રવૃત્તિલક્ષણ ધર્મોના સંન્યાસ-ત્યાગ હોય છે, અને તાત્ત્વિક ધર્મ-સંન્યાસમાં ક્ષયોપશમભાવરૂપ ધર્મોના સંન્યાસ-ત્યાગ હોય છે, એટલે ' ધર્મસંન્યાસ ' સંજ્ઞા યથાર્થ છે.

અહીં ' ણીજી ' અપૂર્વકરણમાં આ તાત્ત્વિક ધર્મસંન્યાસ પ્રગટે છે એમ કહ્યું તે સહેતુક છે, કારણ કે પહેલું અપૂર્વકરણ જે અંધિલોદનું કારણ છે, તેમાં આ પ્રસ્તુત ધર્મ-સંન્યાસ હોઈ શકે નહિં. એટલા માટે ' ણીજી 'માં એમ કહી તેનો અપવાદ સૂચવ્યો. આમ આ અપૂર્વકરણ બે છે:—(૧) અંધિલોદના કારણરૂપ તે પહેલું; (૨) ક્ષપકશ્રેણી વેળાનું તે ણીજી. આ ' અપૂર્વકરણ ' એટલે શું ? ' અપૂર્વ ' એટલે અનાદિકાળના ભવબ્રમણમાં જે કદી પણ પૂર્વે પ્રાપ્ત થયો નથી, એવો શુભ-પ્રશસ્ત આત્મપરિણામ. તેમાં પહેલા અપૂર્વકરણનું ક્ષણ અંધિલોદ છે અને તે અંધિલોદનું ક્ષણ સમ્બન્ધગૂર્ણન છે. અને પછી કર્મસ્થિતિમાંથી સંખ્યાત સાગરોપમ વ્યતીત થયે આ ણીજી અપૂર્વ-કરણ-અપૂર્વ આત્મપરિણામ પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે આ તાત્ત્વિક ધર્મસંન્યાસ યોગ ક્ષપક-શ્રેણીમાં ચઢતા સામર્થ્યયોગીને હોય છે. (આને ' અપૂર્વકરણ ' કહેવાના કારણ માટે જુઓ પૃ. ૪૩-૪૪).

આ અપૂર્વકરણરૂપ અપૂર્વ આત્મસામર્થ્ય પામીને, પરમ આત્મવીર્યોદ્ધાસ સ્કુરાવીને જે યોગીપુરુષ ક્ષપકશ્રેણી પર આરૂઢ થાય છે, તેને આ તાત્ત્વિક ધર્મસંન્યાસ નામનો સામર્થ્યયોગ હોય છે, કારણ કે તે ક્ષયોપશમરૂપ ધર્મોનું ક્ષપકશ્રેણી ક્ષપણ કરતો કરતો આગળ વધે છે; કર્મ પ્રકૃતિઓને સર્વથા કેવલશ્રી ખપાવતો ખપાવતો, ખતમ કરતો કરતો, ઉડાવતો ઉડાવતો, ગુણ-સ્થાનકની શ્રેણી પર વેગે ચઢતો જાય છે. અને આમ કર્મશત્રુનો ક્ષય કરતો કરતો, ક્ષાયોપશમિક ધર્મોના સંન્યાસ કરતો કરતો, આ પરમ સમર્થ વીર ' સંન્યાસી ' ૮-૯-૧૦-૧૨ ગુણસ્થાનને વટાવી જઈ, તેરમા સયોગી કેવલિ ગુણુસ્થાને પહોંચી ' નિજ કેવલજ્ઞાન નિધાન ' પ્રગટાવે છે. (જુઓ આકૃતિ ૩-પૃ. ૫૦.)

અને આમ ધર્મસંન્યાસના વિનિયોગથી આ સામર્થ્યયોગીને કેવલલક્ષ્મીની-કેવલશ્રીની પ્રાપ્તિ હોય છે, અર્થાત્ કેવલજ્ઞાન-દર્શનની ઉત્પત્તિ હોય છે, કે જેમાં કોઈપણ પ્રતિબંધક-વિરોધક પ્રતિપક્ષરૂપ આવરણ હોતું નથી. આવી આ નિરાવરણ કેવલશ્રી 'શ્રીમદ્' સદોદયા હોય છે, અર્થાત્ કોઈપણ ઠાળે તેના પ્રતિપાતનો અભાવ ભગવાન હોવાથી સદા ઉદયવંતી જ હોય છે. એટલે આવી અનુપમ કેવલશ્રી સંપન્ન આ ' શ્રીમદ્ ' ભગવાન જિનરાજ રાજેશ્વર આત્મસામ્રાજ્ય લક્ષ્મીથી સદા વિરાજે છે. તેનું અપૂર્વ વર્ણન લાક્ષણિક શૈલીમાં કવિરાજ દેવચંદ્રજીએ ગાયું છે:—

“ મહાભદ્ર જિનરાજ ! રાજરાજ વિરાજે હો આજ તુમારડોલ;
ક્ષાયિક વીર્ય અનંત, ધર્મ અભંગે હો તું સાહિબ વડોલ....

હું બલિહારી રે શ્રી જિનવર તણી રે.

કર્તા લોકતા ભાવ, કારક કારણ હો તું સ્વામી છતોલ;
જ્ઞાનાનંદ પ્રધાન, સર્વ વસ્તુનો હો ધર્મ પ્રકાશતોલ....હું બલિહારી
સમ્યગ્દર્શન મિત્ર, સ્થિર નિર્ધારે રે અવિસંવાદતાલ;
અબ્યાબાધ સમાધિ, કોશ અનશ્વર રે નિજ આનંદતાલ. ”—શ્રી દેવચંદ્રલ.

કારણ કે આ આત્મસામ્રાજ્યના સ્વામી શ્રીમદ્ ભગવાનમાં રાજરાજેશ્વરના સમ્રાટના સંપૂર્ણ લક્ષણ જોવામાં આવે છે. જેમકે-તેમનામાં અનંત એવું ક્ષાયિક વીર્ય પ્રગટયું છે, અને તેથી આત્મસ્વભાવરૂપ ધર્મના અભંગપણાએ કરીને શ્રી જિનરાજ એ ‘વડા સાહિબ’ મોટામાં મોટા સાહિબ થયા છે. તે આત્મભાવના રાજરાજેશ્વર કર્તા-લોકતા, કારક કારણ છે, એટલે તે છતા-પ્રગટ એવા સ્વસ્વરૂપના સ્વામી થયા છે. તેમને જ્ઞાનાનંદ નામનો પ્રધાન છે કે જે સર્વ વસ્તુનો ધર્મ પ્રકાશે છે; અને સમ્યગ્દર્શન નામનો મિત્ર છે કે જે સ્થિર એવી અવિ-સંવાદિતાનો નિર્ધાર કરે છે, બધુંય બરાબર છે એની તકેદારી રાખે છે. તેમને અબ્યાબાધ સમાધિરૂપ નિબાનંદમય અવિનશ્વર કોશ છે, અખૂટ બબ્બનો છે. અસંખ્ય આત્મપ્રદેશરૂપ તેના દેશ છે કે જે પોતપોતાની રીતે શુભસંપત્તિથી ભર્યા છે. એમને ચારિત્રરૂપ અભંગ દુર્ગ છે, અજ્યેય કિલ્લા છે, કે જે આત્મશક્તિથી પરનો-પરભાવરૂપ શત્રુનો જ્ય કરવા સંચર્યા છે. ક્ષમાદિ ધર્મરૂપ તેમનું સૈન્ય છે. પરિણતિ પ્રભુત્વરૂપ-આત્મપરિણતિના સ્વામિત્વરૂપ તેમનું આકરું બલ છે. આવા આ પ્રભુએ સકલ તત્ત્વનો પ્રગટભાવ સાદિ અનંતી રીતે ધારણ કર્યો છે. દ્રવ્ય-ભાવ સર્વ શત્રુનો નાશ કરીને આવા આ ‘સાહિબ’ અવતર્યા છે; અને તે સહજ સ્વભાવ વિલાસના લોગી, ઉપયોગી એવા જ્ઞાનશુભે ભર્યા છે.

“ દેશ અસંખ્ય પ્રદેશ, નિજ નિજ રીતે રે શુભસંપત્તિ ભર્યાલ;
ચારિત્ર દુર્ગ અભંગ, આત્મશક્તે હો પર જ્ય સંચર્યાલ....હું બલિહારી
ધર્મ ક્ષમાદિક સૈન્ય, પરિણતિ પ્રભુતા હો તુજ બલ આકરેલ;
તત્ત્વ સકલ પ્રાગ્ભાવ, સાદિ અનંતી રે રીતે પ્રભુ ધર્યાલ....હું બલિહારી
દ્રવ્યભાવ અરિ લેશ, સકલ નિવારી રે સાહિબ અવતર્યાલ;
સહજ સ્વભાવ વિલાસ, લોગી ઉપયોગી રે જ્ઞાનશુભે ભર્યાલ. ”—શ્રી દેવચંદ્રલ.

સિંહાવલોકન નીતિથી અધિકૃત વસ્તુના નિર્ધારણાર્થે કહે છે:—

સ્થિતઃ શીતાંશુવજીવઃ પ્રકૃત્યા ભાવશુદ્ધ્યા ।
ચંદ્રિકાવચ્ચ વિજ્ઞાનં તદાવરણમભ્રવત્ ॥ ૧૮૨ ॥

ભાવશુદ્ધ પ્રકૃતિ થકી, સ્થિત ચંદ્ર શુ ઈવ એહ;
જ્ઞાન ચંદ્રિકા સ્તમ અને, તદાવરણ છે મેહ. ૧૮૩

અર્થઃ—જીવ, ચંદ્રની જેમ, ભાવશુદ્ધ એવી પ્રકૃતિથી સ્થિત છે; અને વિજ્ઞાન ચંદ્રિકા જેવું છે, તેનું આવરણ અભ્ર-વાદળા જેવું છે.

વિવેચન

આત્મા ચંદ્રની પેઠે પોતાની-આત્મીય ભાવશુદ્ધ એવી પ્રકૃતિથી સ્થિત છે, કાંઈ સ્થાપિત કરવાનો નથી; અને જે વિજ્ઞાન છે તે જ્યોત્સ્ના જેવું-ચાંદની જેવું છે. આ કેવલાદિનું ઉપમામાત્ર છે. અને તદાવરણ અર્થાત્ જ્ઞાનાવરણ તે અભ્ર જેવું-વાદળા જેવું છે.

પ્રત્યેક વસ્તુ ભાવશુદ્ધ પ્રકૃતિથી-શુદ્ધ સ્વભાવથી નિજ નિજ સ્વરૂપમાં સ્થિત છે જ, કાંઈ નવી સ્થાપવાની નથી. તેમ આત્મ-વસ્તુ પણ ભાવશુદ્ધ એવી પ્રકૃતિથી-સ્વભાવથી સ્થિત જ છે, કાંઈ નવી સ્થાપિત કરવાની નથી. અને ચંદ્રની

આત્મ-ચંદ્ર ઉપમા સાંગોપાંગ સુઘટપણે ઘટે છે:-ચંદ્ર જેમ આકાશમાં પ્રકૃતિથી-જ્ઞાન-ચંદ્રિકા કુદરતથી-સ્વભાવથી સ્થિત છે, તેમ આત્મા પણ નિજ પ્રકૃતિથી-કુદરતી સહજ સ્વભાવથી ચિદાકાશમાં સ્થિતિ કરી રહ્યો છે. આકાશમાં સ્વસ્થાને સ્થિત રહ્યો છતો ચંદ્ર જેમ ચંદ્રિકા પ્રસારે છે, તેમ સ્થિર એવા સ્વસ્વરૂપ પદમાં સ્થિત આત્મા જ્ઞાનરૂપ જ્યોત્સ્ના-ચંદ્રિકા વિસ્તારે છે. પણ ચાંદનીથી ભૂમિઆદિને પ્રકાશિત કરતાં છતાં ચંદ્ર કાંઈ ભૂમિરૂપ બની જતો નથી; તેમ આત્મા પણ જ્ઞાન-જ્યોત્સ્નાથી વિશ્વને પ્રકાશતાં છતાં, કાંઈ વિશ્વરૂપ બની જતો નથી. આમ સ્વ-પર પ્રકાશક ચંદ્રિકા રેલાવતો ચંદ્ર સ્વસ્થાને સ્થિત રહ્યો છે, તેમ સ્વ-પર અવભાસક જ્ઞાન-ચંદ્રિકા વિસ્તારતો આત્મા પણ નિજ સ્વભાવપદમાં સમવસ્થિત જ રહ્યો છે. આ પ્રમાણે નિશ્ચયવાર્તા છે, તત્ત્વશુદ્ધ પ્રકૃતિથી-સ્વભાવથી સ્થિતિ છે. અને જે સ્વભાવ છે તે કદી અન્યથા ધતો નથી, કારણ કે અન્ય દ્રવ્યરૂપ ધવું તે તો સ્વભાવ નહિ, પણ પરભાવ જ છે. (જુઓ પૃ. ૪૮૩, તથા શ્લો. પૃ. ૭૫) આત્માનો સ્વ-પરપ્રકાશક એવો જ્ઞાયક સ્વભાવ છે, એટલે તે વિશ્વને

વૃત્તિ-સ્થિતઃ-સ્થિત છે, નહિ કે સ્થાપનીય, સ્થાપવાનો નથી, શીતાંશુવત્-શીતાંશુ-ચંદ્રની જેમ, જીવઃ-જીવ, આત્મા, પ્રકૃત્યા-આત્મીય, -પોતાની પ્રકૃતિથી ભાવશુદ્ધ્યા-ભાવશુદ્ધ એવી, તત્ત્વ-શુદ્ધ એવી એમ અર્થ છે. તેમજ-ચંદ્રિકાવચ્ચ-અને ચંદ્રિકા જેવું, જ્યોત્સ્ના-ચાંદની જેવું, વિજ્ઞાનમ્-વિજ્ઞાન. કેવલાદિનું આ ઉપમામાત્ર છે તદાવરણમ્-તદાવરણ, હતાવરણ, અભ્રવત્-અભ્ર જેવું, મેઘપટલ જેવું છે, એમ અર્થ છે.

બાણે છે, પણ તેથી તે કંઈ વિશ્વરૂપ બની જતો નથી. આ અંગે પરમ તત્ત્વદક્ષા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનું આ પરમ રહસ્યમય વચનામૃત પુનઃ પુનઃ મનન કરવા યોગ્ય છે:—

“અંદ્ર ભૂમિને પ્રકાશે છે, તેના કિરણની કાંતિના પ્રભાવથી સમસ્ત ભૂમિ સ્વેત થઈ બાચ છે, પણ અંદ્ર કંઈ ભૂમિરૂપ કોઈ કાળે તેમ થતો નથી. એમ સમસ્ત વિશ્વને પ્રકાશક એવો આ આત્મા તે ક્યારે પણ વિશ્વરૂપ થતો નથી, સદા સર્વદા ચૈતન્યસ્વરૂપ જ રહે છે. વિશ્વમાં જીવ અભેદતા માને છે એ જ ખાતિ છે.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર.

“જ્ઞેય જ્ઞાન શું નવિ મિલે રે લાલ, જ્ઞાન ન જાણે તથ્ય રે;

પ્રાપ્ત અપ્રાપ્ત પ્રમેયને રે લાલ, બાણે જે જિમ જથ્ય રે.—શ્રી કેવલચંદ્રજી.

અને આમ શુદ્ધ સ્વભાવથી સ્વસ્થાને સ્થિત છતાં અંદ્રને જેમ મેઘપટલ-વાદળો આવરે છે, ઢાંકી ઘે છે, ને તેથી તેનું યથાર્થ દર્શન નથી થતું; તેમ શુદ્ધ સ્વભાવસ્થિત આત્માને જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મરૂપ મેઘપટલ આવૃત કરે છે-ઢાંકી ઘે છે, અને તેથી તેનું યથાસ્થિત દર્શન થતું નથી. તથાપિ મેઘપટલ ગમે તેટલું ગાઢ હોય છતાં, જેમ અંદ્રની કંઈ ને કંઈ છાંયા દેખાયા વિના રહેતી નથી, તેની કંઈ ને કંઈ અંદ્રિકા વાદળને વીંધીને ખહાર નિકળ્યા વિના રહેતી નથી, ‘અંદ્ર છુપે નહિં બાહલ છાયો’; તેમ કેવલજ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મ-અંદ્ર ગમે તેટલા ગાઢ કર્મપટલના આવરણથી આવૃત હોય, તોપણ તેની કંઈ ને કંઈ આંખી થયા વિના રહેતી નથી, તેની કંઈ ને કંઈ જ્ઞાન-બયોત્સના ડોકીઉં કરી ચૈતન્ય સ્વરૂપનો ખ્યાલ આપ્યા વિના રહેતી નથી. એટલા માટે જ અક્ષરના અનંતમા ભાગ એટલો કેવલ-જ્ઞાનનો ભાગ નિત્ય ઉઘાડો જ રહે છે એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. નહિં તો તે પણ જો અવરાઈ બાચ તો જીવ અજીવપણાને પામી બાચ. એટલો કેવલજ્ઞાનાવરણને લીધે જો કે જ્ઞાનનો પૂર્ણ પ્રકાશ પ્રાપ્ત થતો નથી, તોપણ અંશપ્રકાશરૂપ મંદ પ્રકાશ તો સદાય અવશ્ય દેશ્યમાન હોય જ છે. અને તે મંદ પ્રકાશનું કારણ પણ પ્રસ્તુત કેવલજ્ઞાનાવરણ જ છે. આમ કેવલજ્ઞાનાવરણરૂપ એક જ કારણને લીધે પૂર્ણ પ્રકાશરૂપ કેવલજ્ઞાન ઉપજતું નથી; અને મંદ પ્રકાશરૂપ છાદ્ધસ્થિત જ્ઞાન ઉપજે છે.* “સુદ્ધુવિ મેઘસમુદય દ્વિતિ પમા ચંદ્રસુરાણાં”—શ્રી નંદીસૂત્ર, ૪૨

આ મંદ પ્રકાશમાં પણ જે તરતમતા દેખાય છે, ન્યૂનાધિકતા દેખાય છે, ચિત્ર-

× “સઘ્જીવાણંપિ ય ણં અક્ષરસ્સ અનન્તતમો ભાગો ણિચ્ચુઘાહિઓ ચિદ્દુહ,
સો વિઅ જહ આવરિજ્ઞા તેણં જીવો અજીવત્તણં પાવિજ્ઞા ।”—શ્રી નંદીસૂત્ર, ૪૨

* “અર્થં ચ સ્વભાવઃ કેવલજ્ઞાનાવરણાદૃતસ્ય જીવસ્ય ઘનપટલછન્નસ્ય,
રવેરિવ મંદપ્રકાશ ઇત્યુચ્યતે । તન્ન હેતુઃ કેવલજ્ઞાનાવરણમેવ ।”—શ્રી જ્ઞાનખિન્દુ

વિચિત્ર ભેદ દેખાય છે, તેનું કારણ મતિજ્ઞાનાવરણાદિ ઈતર કર્મ છે. વસ્ત્રના વિવરમાંથી

કે ભીતના વિવરમાંથી (છિદ્રમાંથી) દેખાતા અબ્રાજ્ઞાદિત સૂર્યના

ક્ષયોપશમ: મંદ પ્રકાશમાં પણ તરતમતા હોય છે, તેમ અંતરાલમાં રહેલા મતિ

અનંત ભેદ આદિ ઈતર જ્ઞાનાવરણ કર્મને લીધે કેવલજ્ઞાનાવરણામિહાદિત આત્માના

જ્ઞાનરૂપ મંદ પ્રકાશમાં પણ તરતમતા હોય છે-ન્યૂનાધિકતા, ઓછા-

વત્તાપણું હોય છે. અને તેથી કરીને મતિ આદિ તે તે જ્ઞાનાવરણ કર્મોના ક્ષયોપશમના

અનંત ભેદથી મતિ આદિ જ્ઞાનના અનંત ભેદ જન્મે છે.+ ગમે તેમ હો, પણ આત્મ-

અંદ્રની અંદ્રિકાને કંઈ ને કંઈ પ્રકાશ અવશ્ય અનાવૃત્ત હોય છે-અણુદાંકયો જ રહે છે.

એટલા માટે જ કહ્યું છે કે-જ્ઞાન એ આત્માનો સ્વપરાવભાસક અસાધારણ ગુણ છે.

“ તત્ત્વ જ્ઞાનં તાવદાત્મનઃ સ્વપરાવભાસકઃ અસાધારણો ગુણઃ । ”

—શ્રી યશોવિજયજીવૃત્ત જ્ઞાનમિન્દુ

પ્રકૃતનું યોજન કહે છે—

ઘાતિકર્માન્નકલ્પં તદ્વુક્તયોગાનિલાહતેઃ ।

યદાપૈતિ તદા શ્રીમાન્ જાયતે જ્ઞાનકેવલી ॥ ૧૮૪ ॥

ઘાતિકર્મ વાદળ સમું, વાતાં યોગ સુવાય;

હર થાય ત્યારે શ્રીમાન્, જ્ઞાનકેવલી થાય. ૧૮૪

અર્થ:—ઘાતિકર્મ વાદળ જેવું છે, તે ઉક્ત યોગરૂપ વાયુના આઘાતથી (સપાટાથી) જ્યારે હર થાય છે, ત્યારે તે શ્રીમાન્ જ્ઞાનકેવલી અર્થાત્ સર્વજ્ઞ થાય છે.

વિવેચન

જ્ઞાનાવરણીયાદિ જે ઘાતિકર્મ તે અન્ન જેવું-વાદળ જેવું વર્તે છે. તે ઘાતિકર્મ,- ઉપરમાં હમણાં જ કહેલામાં આવેલા ધર્મસંન્યાસ યોગરૂપ પવનના સપાટાથી,-જ્યારે

વૃત્તિ:—ઘાતિકર્મ-ઘાતિકર્મ, જ્ઞાનાવરણીય આદિ, તથા જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અંતરાય. આ-અન્નકલ્પમ્-અન્ન, વાદળ જેવું વર્તે છે. તદ્-તે ઘાતિકર્મ, ઉક્તયોગાનિલાહતેઃ ઉક્ત-હમણાં જ કહ્યા તે યોગ-વાયુના આઘાતથી-સપાટાથી (એમ અર્થ છે) યદાપૈતિ-જ્યારે હર થાય છે-ત્રેણીની પરિસમાપ્તિ વેળાયે, તદા-ત્યારે, શ્રીમાન્-શ્રીમાન્, શ્રીમદ્ તે,-મુખ્ય એવા વિક્રમયોગથી, પરાક્રમયોગથી, જાયતે જ્ઞાનકેવલી-જ્ઞાનકેવલી થાય છે, સર્વજ્ઞ થાય છે, એમ અર્થ છે.

+ “ સ ચ અપાન્તરાલાવસ્થિતમતિજ્ઞાનાઘાવરણશયોપશમમેદસંગદિતં નાનાત્વં મજ્જતે ।

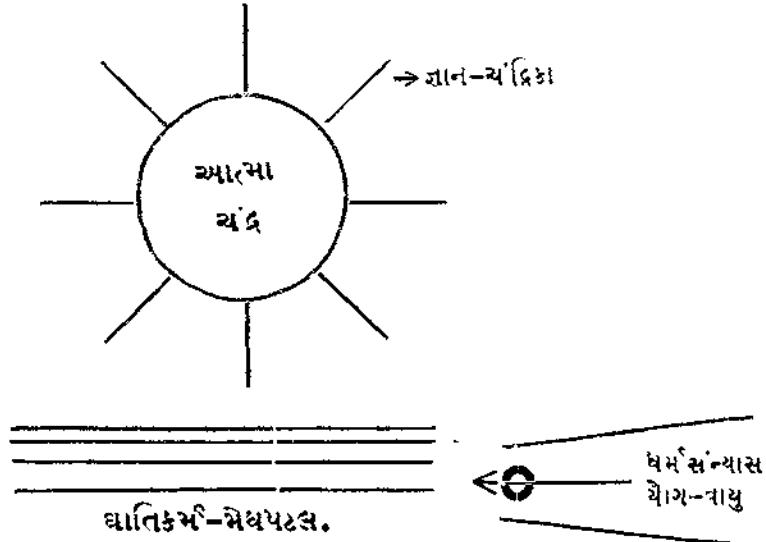
ઘનપટલાલ્લભ્રવેઃ મંદપ્રકાશ ઇવ અન્તરાલણ્કુટકુટ્યાઘાવરણવિવરપ્રવેશાત્ । ”

ઈત્યાદિ (જુઓ)—શ્રી જ્ઞાનમિન્દુ.

શ્રેણીની પરિસમાપ્તિ વેળાયે વીખેરાઈ જાય છે, ત્યારે મુખ્ય એવા પરાક્રમયોગે કરીને તે શ્રીમાન્ જ્ઞાનકેવલી-સર્વજ્ઞ થાય છે.

જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અંતરાય એ ચાર 'ઘાતિકર્મ' કહેવાય છે. તે આત્માના મૂળ સ્વભાવભૂત ગુણની ઘાત કરે છે, માટે 'ઘાતિ'—ઘાત કરનારા છે. જ્ઞાનાવરણીય કર્મ આત્માના જ્ઞાનસ્વભાવગુણને આવૃત ઘાતિકર્મ—અગ્નિ કરી તેની ઘાત કરે છે. દર્શનાવરણીય કર્મ આત્માના દર્શન ગુણને આવરી તેની ઘાત કરે છે. મોહનીય કર્મ આત્માના પરમ નિશ્ચય-સ્વરૂપ સમ્યક્ત્વ ગુણને તથા જ્ઞાનદર્શન સ્વભાવમાં સ્થિતિરૂપ ચારિત્ર ગુણને હણે છે, ઘાત કરે છે. અંતરાય કર્મ આત્માના અનંત વીર્ય ગુણને હણે છે, ઘાત કરે છે. આમ આત્માના સ્વભાવભૂત મૂળ ગુણની ઘાત કરતા હોવાથી આ ચારેય કર્મોને 'ઘાતિકર્મ' એવી યથાર્થ સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે.

આકૃતિ ૧૪:—

“ તત્ર ઘાતીનિ ચત્વારિ કર્માણ્યન્વર્થસંજ્ઞયા ।

ઘાતકત્વાદ્ ગુણાનાં હિ જીવસ્યૈવેતિ વાક્સ્મૃતિઃ ॥ ”—શ્રી પંચાધ્યાયી.

આ ચાર ઘાતિકર્મમાં પણ મોહનીય કર્મ સર્વથો વધારે બળવાન છે. તે કર્મનો રાજા કહેવાય છે, કારણ કે જ્ઞાનાવરણીયાદિ બીજાં કર્મો જ્યારે આત્માના તે તે ગુણોને આવરણ માત્ર કરે છે, ત્યારે આ મોહનીય કર્મ તે આત્માના તે તે

મોહનીય: ગુણને વિપરીત સ્વાદવાળો બનાવી દે છે. દર્શનમોહનીય આત્માના કર્મોનો રાજા સમ્યક્ નિશ્ચય-શ્રદ્ધાનરૂપ સમ્યક્ત્વ ગુણને વિપરીત-મિથ્યા શ્રદ્ધાનરૂપ

મિથ્યાત્વમાં ફેરવી નાંખે છે. અને ચારિત્ર મોહનીય આત્માના સ્વભાવસ્થિતિરૂપ ગુણને વિભાવ સ્થિતિપણ્યામાં પલટાવી નાંખે છે. આમ આત્માના પરમ અમૃતમય ગુણને વિષમય વિકૃત સ્થિતિમાં પલટાવી નાંખવાનું મહાદુષ્ટ અધમ કૃત્ય (Villain's action) મોહનીય કર્મ કરે છે. બીજાં કર્મ તો માત્ર આવરણ કે અંતરાય કરીને અટકે છે, ત્યારે આ મહાનુભાવ (!) મોહનીયકર્મ તો પોતાનું દોહડહાપણ વાપરી ઉલટો બગાડો કરી મૂકે છે ! એટલે જ એ આત્માને ભયંકરમાં ભયંકર ને મોટામાં મોટો દુશ્મન (Ring-leader) છે. તે નાયકના જોર પર જ બીજાં કર્મોનું બળ નભે છે, તેનું જોર ક્ષીણ થતાં અન્ય કર્મોનું બળ પણ ક્ષીણ થાય છે. આમ અન્ય કર્મોનો આશ્રયદાતા-‘ અન્નદાતા ’ હોવાથી નેકતામદાર મોહનીયને કર્મોનો ‘ રાજ ’ કહ્યો છે તે યથાર્થ છે.

“ કર્મ અતંત પ્રકારના, તેમાં મુખ્યે આઠ; તેમાં મુખ્યે મોહનીય, હણ્યાય તે કહું પાઠ. કર્મ મોહિનીય લેહ બે, ૧ દર્શન ૨ ચારિત્ર નામ; હણે ૧ બોધ ૨ વીતરાગતા, અચૂક ઉપાય આમ. ”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

“ કર્મની મૂળ પ્રકૃતિ આઠ, તેમાં ચાર ઘાતિની અને ચાર અઘાતિની કહેવાય છે. ચાર ઘાતિનીનો ધર્મ આત્માના ગુણની ઘાત કરવાનો અર્થાત (૧) તે ગુણને આવરણ કરવાનો, અથવા (૨) તે ગુણનું બળ-વીર્ય રોધવાનો, અથવા (૩) તેને વિકળ કરવાનો છે. અને તે માટે ઘાતિની એવી સંજ્ઞા તે પ્રકૃતિને આપી છે. આત્માના ગુણ જ્ઞાન, દર્શન તેને આવરણ કરે તેને અનુક્રમે (૧) જ્ઞાનાવરણીય અને (૨) દર્શનાવરણીય એવું નામ આપ્યું. અંતરાય પ્રકૃતિ એ ગુણને આવરતી નથી, પણ તેના લોગ ઉપલોગ આદિને, તેનાં વીર્ય-બળને રોકે છે. આ ઠેકાણે આત્મા લોગાદિને સમજે છે, જાણે દેખે છે એટલે આવરણ નથી; પણ સમજતાં છતાં લોગાદિમાં વિઘ્ન-અંતરાય કરે છે, માટે તેને આવરણ નહિં પણ અંતરાય પ્રકૃતિ કહી. આમ ત્રણ આત્મઘાતિની પ્રકૃતિ યદ્ય. ચોથી ઘાતિની પ્રકૃતિ મોહનીય છે. આ પ્રકૃતિ આવરતી નથી, પણ આત્માને મૂર્ચ્છિત કરી, મોહિત કરી વિકળ કરે છે; જ્ઞાન, દર્શન છતાં, અંતરાય નહિં છતાં પણ આત્માને વખતે વિકળ કરે છે, ઊંધા પાટા બંધાવે છે, મુંઝવે છે, માટે એને મોહનીય કહી. આમ આ ચારે સર્વઘાતિની પ્રકૃતિ કહી. બીજી ચાર પ્રકૃતિ જે કે આત્માના પ્રદેશ સાથે જોડાયેલી છે તથા તેનું કામ કર્યા કરે છે અને ઉદય અનુસાર વેદાય છે, તથાપિ તે આત્માના ગુણની આવરણ કરવારૂપે કે અંતરાય કરવારૂપે કે તેને વિકળ કરવારૂપે ઘાતક નથી માટે તેને અઘાતિની કહી છે. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૭૬૩.

આ ચાર ઘાતિ કર્મ શિવાયના શેષ-બાકીના જે ચાર કર્મ છે, તે ‘ અઘાતિ ’

કર્મ કહેવાય છે. આયુ, નામ, ગોત્ર ને વેદનીય એ ‘અઘાતિ’ કર્મ છે, કારણ કે તે આત્માના મૂળ સ્વભાવભૂત જ્ઞાન-દર્શન ગુણની ઘાત કરતા નથી. હા, અઘાતિ કર્મ તે ઘાતિ કર્મોને સહાયક અવશ્ય થાય છે, પણ સ્વયં આત્માના તે મૂળ જ્ઞાન-દર્શન સ્વભાવગુણને હણતા નથી. તથાપિ તે તે કર્મ પોત-પોતાની વિશિષ્ટ શક્તિ જરૂર દાખવે છે. જેમકે-આયુ કર્મથી જીવ અમુક મર્યાદિત સમય સુધી તે તે ગતિને વિષે તે તે દેહમાં સ્થિતિ કરે છે, અર્થાત્ આયુકર્મ જીવને ચતુર્ગતિમય સંસારરૂપ બંધિયાનામાં જકડી રાખે છે, અને તેથી આત્માના અવગાહન ગુણને હાનિ પહોંચે છે. નામકર્મ આત્માના અમૂર્તત્વ-સૂક્ષ્મત્વ ગુણને ઘોષો પહોંચાડે છે, જેથી કરીને આત્માના ગતિ-જાતિ-શરીર આદિ સ્થૂલ-મૂર્ત પર્યાયો પ્રગટે છે; એટલે નામકર્મ ચિતારાએ ચિત્રેલા ચિત્રામણ જેવા ચિત્રવિચિત્ર નામ પામી આત્મા બહુરૂપી-વિશ્વરૂપી બને છે! ગોત્રકર્મ આત્માના ‘અગુરુલઘુ’ ગુણને હાનિ કરે છે, જેથી કરીને એક શુદ્ધ સમસ્વરૂપ આત્મા ઉચ્ચ-નીચ ગોત્રરૂપ વિષમતાને પામે છે. વેદનીય કર્મ આત્માના અગ્યાબાધ સુખગુણને હણે છે. જેથી કરીને મધુથી ખરડાયેલ ખડ્ગધારા જેવ. શાતા-અશાતા વેદનીયના ઉદ્યથી સુખદુઃખ લોગવવા પડે છે. આમ આ ચાર અઘાતિx કર્મ પણ મૂળ આત્મગુણઘાતી નહિં છતાં પોતપોતાની વિશિષ્ટ અસર જરૂર નીપજવે છે, પોતપોતાનો ભાવ જરૂર ભજવે છે.

આમ આ આઠ પ્રકારના કર્મમાંથી જે જ્ઞાનાવરણીયાદિ ઘાતિકર્મ છે, તે વાદળા જેવું છે. તે જ્યારે ધર્મસંન્યાસ યોગરૂપ પવનના સપાટાથી શીર્ષવિશીર્ષ થાય છે, વિખરાઈ જાય છે, ત્યારે મુખ્ય એવા પરાક્રમ યોગે કરીને તે શ્રીમાનુ ધર્મસંન્યાસ જ્ઞાનકેવલી અર્થાત્ સર્વજ્ઞ પરમાત્મા થાય છે. વાદળાં જેમ વાયુના વાયુઃક્ષપકશ્રેણી હીલોળાથી વિખરાઈ જાય છે, તેમ ધર્મસંન્યાસરૂપ પવનના આઘાતથી-સપાટાથી ઘાતિકર્મરૂપ મેઘપટલ વિખરાઈ જાય છે. આ હમણાં જ કહ્યો તે તાત્ત્વિક ધર્મસંન્યાસ નામનો સામર્થ્ય યોગ આઠમા ‘અપૂર્વકરણુ’ ગુણસ્થાનથી શરૂ થાય છે, કે જ્યાં ક્ષપકશ્રેણીનો પ્રારંભ થાય છે. અત્રે આ સમર્થ યોગી અપૂર્વ આત્મપરાક્રમ-અપૂર્વ આત્મવીર્યેલ્લાસ દાખવતો ક્ષપકશ્રેણી પર આરૂઠ થાય છે, અને કર્મોને ક્ષય કરતો કરતો, ખપાવતો ખપાવતો, ખતમ કરતો કરતો, ‘મહા વીર’ની પેઠે આત્મસ્થાને વીરપણું પ્રકટ કરતો સતો, આગળ વધે છે. સમયે સમયે આત્મસ્થિતિમાં સંયમનરૂપ અનંતા સંયમ વર્ધમાન કરતો કરતો, ને કર્મદેહોને ઉડાવતો ઉડાવતો, તે મહાયોગી ઉત્તરોત્તર ગુણસ્થાન ભૂમિકાઓ કૂદાવતો જાય છે, અને ક્ષાયિક ભાવની વૃદ્ધિ કરતો જાય છે. યાવત્ બારમા ગુણસ્થાનના અંતે મોહનીય કર્મોને સર્વસંક્ષય કરી, તે પરમ યોગી પરમ અમોહસ્વરૂપ એવા પરમ વીતરાગભાવને પામે છે.

x “તતઃ શેષચતુષ્કં સ્યાત્ કર્માઘાતિ વિવક્ષયા ।

ગુણાનાં ઘાતકાભાવશકેરપ્યાત્મશક્તિમ્ ॥” —શ્રી પંચાધ્યાયી

“ વીરપણું તે આતમ ઠાણે, જાણ્યું તુમચી વાણે રે;
ધ્યાને નાણે શક્તિ પ્રમાણે, ધ્રુવ નિજ પદ પહિઆણે રે. ”—શ્રી આનંદધનજી.

અને જેવું મોહનીય કર્મ ક્ષય પામે છે કે તત્ક્ષણ જ તેના અવષ્ટભે-એથે રહેલા જ્ઞાનાવરણાદિ ઓકીના ત્રણ ઘાતિ કર્મ ક્ષય પામે છે, અર્થાત કેવલજ્ઞાનાવરણ, કેવલ દર્શનાવરણ, ને અંતરાય કર્મની ત્રિપુટીનો સર્વનાશ થાય છે. આમ કેવલજ્ઞાન મોહરિપુનો જ્ય થતાં આત્માનો જ્ય પટલ વાગી રહે છે, જીત-નગારું વાગે છે, અને આત્મા કર્મરિપુનો જ્ય કરનારા ‘ જિન ’ તરીકે, ‘ અરિહંત ’ તરીકે, ‘ વીર ’ તરીકે જગત્માં પ્રસિદ્ધ થાય છે.

“ સહજ ગુણ આગરો, સ્વામી સુખ સાગરો, જ્ઞાન વચરાગરો પ્રભુ સવાયો;
શુદ્ધતા એકતા તીક્ષ્ણતા ભાવથી, મોહ રિપુ જીતી જ્ય પડહ વાયો. ”—શ્રી કવચંદ્રજી.

“ વીરજીને ચરણે લાશું, વીરપણું તે માશું રે;
મિથ્યા મોહ તિમિર ભય ભાશું, જીત નગારું વાશું રે. ”—શ્રી આનંદધનજી.

અને આમ આત્મ-ચંદ્રને આવરણ કરી રહેલ વાદળા જેવા ચાર ઘાતિકર્મ દૂર થાય છે, કે તત્ક્ષણ શુદ્ધ પ્રકૃતિસ્થિત ઝળહળ જ્યોતિસ્વરૂપ આત્મા સ્વસ્વરૂપે પ્રગટ થાય છે. જેમ વાદળાનું આવરણ દૂર થતાં ચંદ્ર સ્વયં પૂર્ણસ્વરૂપે પ્રકાશે છે, તેમ ઘાતિકર્મરૂપ મેઘપટલ ટળતાં પરંજ્યોતિસ્વરૂપ આત્મ-ચંદ્ર, જિનરાજ-ચંદ્ર સ્વયં પૂર્ણ કેવલજ્ઞાન સ્વરૂપે પ્રકાશે છે, શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપે ઝળહળે છે.

“ ચાર કર્મ ઘનઘાતિ તે વ્યવરહેદ જ્યાં, ભવના બીજ તણો આત્યંતિક નાશ જો;
સર્વ ભાવ જ્ઞાતા દષ્ટા સહ શુદ્ધતા, કૃતકૃત્ય પ્રભુ વીર્ય અનંત પ્રકાશ જો.

અપૂર્વ અવસર. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

એટલા માટે જ કહે છે—

ક્ષીણદોષોઽથ સર્વજ્ઞઃ સર્વલઘ્વિફલાન્વિતઃ ।

પરં પરાર્થ સંપાદ્ય તતો યોગાન્તમશ્નુતે ॥ ૧૮૫ ॥

વૃત્તિઃ—ક્ષીણદોષઃ—ક્ષીણ દોષ જેના થયા છે તે,—સકલ રાગાદિના પરિક્ષયથી. અથ—ત્યારે જ, સર્વજ્ઞો—સર્વજ્ઞ, (નિરાવરણ જ્ઞાનના ભાવે કરીને, સર્વલઘ્વિફલાન્વિતઃ—સર્વ લઘ્વિ ફલથી યુક્ત,—સર્વ ઔત્સુક્યની નિવૃત્તિથી. પરં પરાર્થ સંપાદ્ય—પરમ પરાર્થ સંપાદન કરી,—યથાભવ્ય સમ્યક્ત્વાદિ લક્ષણવાળો પરાર્થ—પરોપકાર કરી, તતો યોગાન્તમશ્નુતે—પછી યોગના અંતને પામે છે, યોગના પર્યંતને પામે છે.

ક્ષીણ દોષ સર્વજ્ઞ તથા, સર્વ લબ્ધિ ફલવંત;
પરમ પરાર્થ કરી પછી, લહે યોગના અંત. ૧૮૫

અર્થ:—પછી ક્ષીણ દોષવાળા, સર્વજ્ઞ, સર્વ લબ્ધિ ફલથી યુક્ત એવા તે પરમ પરાર્થનું સંપાદન કરી યોગના અંતને પામે છે.

વિવેચન

આમ જે ક્ષીણદોષ થયા છે એવા તે ત્યારે જ નિરાવરણ જ્ઞાનના ભાવે કરીને સર્વજ્ઞ હોય છે; અને સર્વ ઔત્સુક્યની નિવૃત્તિ થકી સર્વ લબ્ધિફલથી યુક્ત એવા હોય છે. આવા સર્વલબ્ધિસંપન્ન સર્વજ્ઞ, ભવ્યજનોની યોગ્યતા પ્રમાણે, તેમને સમ્યક્ત્વાદિ પરમાર્થલાભ આપી, પરમ પરોપકાર કરે છે; અને પછી યોગના અંતને પામે છે.

જેના રાગાદિ સર્વ દોષ ક્ષીણ થાય છે તે વીતરાગ-જિન થાય છે, અને જે વીતરાગ થાય છે તે તત્ક્ષણ જ સર્વજ્ઞ હોય છે. આ નિયમ છે. સર્વ દોષો ત્રણ મુખ્ય દોષમાં સમાય છે—રાગ, દ્રેષ અને મોહ. આ ‘ત્રિદોષ’ જેનામાંથી ગયા છે, ‘ત્રિદોષ’ તે સર્વ દોષથી મુક્ત એવા પરમ વીતરાગ હોય છે; કારણ કે આ વિજેતા મહાદેવ ‘ત્રિદોષ’થી જ જીવને ‘સન્નિપાત’ લાગુ પડે છે, અર્થાત્ આત્માના શુદ્ધ સત્ સ્વરૂપથી નિપાત-અધઃપતન હોય છે. પણ જ્યારે આ દોષ નષ્ટ થાય છે ત્યારે સત્ સ્વરૂપથી નિપાતરૂપ સન્નિપાત હોતો નથી, પણ આત્માના સહજ સત્ સ્વરૂપમાં સસ્થિતિ જ હોય છે, આત્મા સહજાત્મસ્વરૂપે ‘સુસ્થિત’ થાય છે. આ જ પરમ વીતરાગ દશા છે, અને આ જ પરમ દિવ્ય એવું ગરેખરૂં ‘મહાદેવપણું’ છે. એટલા જ માટે કહ્યું છે કે—‘જેને સંકલેશ ઉપભવનારો રાગ સદાયને માટે છે જ નહિ, અને શમરૂપી ઈધન પ્રત્યે દાવાનલ જેવો પ્રાણી પ્રત્યેનો દ્રેષ પણ છે જ નહિ, અને સદ્જ્ઞાનને આચ્છાદન કરનારો તથા અશુદ્ધ ચારિત્ર કરનારો મોહ પણ છે જ નહિ,—તે ત્રિલોકપ્રસિદ્ધ મહિમાવાળો ‘મહાદેવ’ કહેવાય છે.’

“ यस्य संक्षेपजननो रागो नास्त्येव सर्वदा । न च द्वेषोऽपि सत्त्वेषु शमान्धनदवानलः ॥

न च मोहोऽपि सज्ज्ञानच्छादनोऽशुद्धवृत्तकृत् । त्रिलोकख्यातमहिमा महादेवः स उच्यते ॥ ”

—શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજીવિત અષ્ટક.

અષ્ટાદશ દોષ રહિત શ્રીમદ્ વીતરાગ જિનદેવ

અથવા પ્રકારાંતરે, જેનામાંથી અઠાર દોષ ગયા છે, તે પરમ નિર્દોષમૂર્તિ વીતરાગ હોય છે. ખીજાઓ જે દોષને અતિ આદર આપે છે, જે રાગાદિ દોષથી યુક્તમાં પણ

પૂજ્યપણું આરોપે છે, તે દોષને આ ભગવાન જિને-વીતરાગે તો મૂલથી નિવાર્યા હોય છે, જડમૂળથી ઉખેડી નાંખ્યા હોય છે. જેમકે—

“ સેવક કિમ અવગણીએ હો મહિજિન ! એ અજ શોભા સારી ;
અવર જેહને આદર અતિ દીએ, તેહ તેં મૂલ નિવારી. ”—શ્રી આનંદધનજી.

અનાદિ એણું આત્માનું જ્ઞાનસ્વરૂપ કે જેના પર અનંત કાળના અજ્ઞાન આવરણના અનંત થર ઝાઝી ગયા હતા, તેને આ ભગવાન વીતરાગે પહાર જેવો કાઠી પ્રકટ કર્યું. અનાદિની સાથે સંલગ્ન થયેલી અજ્ઞાનદશાને રીસાવી તે જીએ તો ‘તુરીય અવસ્થા ખરા ! અને તે રીસાઈને આલી જતાં તેની કાણુ પણ ન માંડી ! તેને આવી’ માટે અફસોસ વટીક પણ ન કર્યો ! આમ આ ભગવાને અજ્ઞાન દોષને નિવૃત્ત કર્યો નિદ્રા, સ્વપ્ન, જાગ્રત અને ઉજાગ્રત એ ચાર દશામાંથી એથી ઉજાગ્ર અવસ્થા ભગવાને પ્રાપ્ત કરી. અર્થાત સહજ આત્મસ્વરૂપમાં અખંડ જાગ્રત આત્મોપયોગમય સતત અત્યંત જાગ્રતિને પામ્યા; અને નિદ્રા-સ્વપ્ન એ જે દશા રીસાણી જાણી તે આલવા માંડી, તે પણ આ સ્વસ્વરૂપના સ્વામીએ તેને મનાવી નહિં ! તે ચિરકાલની પ્રિયાનું મનામણું કર્યું નહિં ! આમ અત્યંત જાગ્રત-ઉજાગ્ર એવી પરમ જ્ઞાનદશાને પામેલા ભગવાને નિદ્રા દોષની આત્યતિક નિવૃત્તિ કરી.

“ જ્ઞાન સ્વરૂપ અનાદિ તમારું, તે લીધું તમે તાણી ;
જીએ અજ્ઞાન દશા રીસાવી, જતાં કાણુ ન આણી.....હો મહિજિન !
નિદ્રા સુપન જાગ્રત ઉજાગ્રતા, તુરીય અવસ્થા આવી ;
નિદ્રા સુપન હોય દશા રીસાણી, જાણી ન નાથ મનાવી....હો મહિજિન ! ”

મિથ્યામતિ નામની જે કુલટા સ્ત્રી આ જીવ સાથે અનાદિથી જોડાયેલી હતી, સંલગ્ન હતી, તેને અપરાધજી-દુષ્ટ દોષવાળી દુઃશીલ વ્યભિચારણી જાણીને આ મહાત્માએ આત્મગૃહમાંથી પહાર કાઠી મૂકી, અને સપરિવાર સમકિત સાથે સગાઈ ‘સમકિત સાથે કીધી, ગાઠ સગપણુ સંબંધ જાંઘ્યો. આમ સમ્યગ્દર્શનને પામેલા સગાઈ કીધી’ ભગવંતે મહામિથ્યાત્વ દોષને-દર્શનમોહને ક્ષીણ કર્યો.

“ સમકિત સાથે સગાઈ કીધી, સપરિવાર શું ગાઠી ;
મિથ્યામતિ અપરાધજી જાણી, ઘરથી આહિર કાઠી....મહિજિન ! ”

હાસ્ય, અરતિ, રતિ, શોક, દુગંધ, ભય,—એ તુચ્છ દુષિપંક્તિ જેવા, ઢીલા માટીના ઢેકાં જેવા દોષ તો ગિયારા કયાંય કચરાઈ ગયા ! એ પામર મગતરાં જેવા નોકવાય દોષે તો,—ભગવાનુ જ્યારે ક્ષપકચ્છેલીરૂપ ગજરાજ પર સહ્યા

‘ ભય પામર તારે,—ધાનની ગતિ ધારણુ કરી ! પણ ‘ હાથીની પાછળ કૂતરાં ભસે ’
કરસાલી’ તેની જેમ તે આપડા ભસતા જ રહ્યા ! અને ભગવાનની સ્વારી તે
તેની ઉપેક્ષા કરી આગળ ચાલી ! અર્થાત આ તુચ્છ પામર દોષો આ
પરમ સમર્થ યોગિવર પાસે અક્રિયિતકર થઈ પડ્યા, તેમના પર પોતાની કાંઈ પણ અસર
ની પળવવા સર્વથા અસમર્થ નીવડ્યા !

“ હાસ્ય અરતિ રતિ શોક દુઃખંછા, ભય પામર કરસાલી;
નોકપાય ગજ શ્રેણી ચઢતાં, ધ્વાન તણી ગતિ ઝાલી....હો મહિજ્જિન ! ”

રાગ, દ્વેષ અને અવિરતિ પરિણામ કે જે ચારિત્રમોહના જખરજસ્ત યોદ્ધા હતા,
તે તે જેવી આ ભગવાનની વીતરાગ પરિણતિ પરિણતી કે તત્ક્ષણુ બાધા બની ઉઠીને
નાઠા ! વળી વેદોદયરૂપ જે કામવિકાર પરિણામ—કામ્ય કર્મ તે સર્વનો
‘ ચરણુ મોહના પણ આ ભગવાને ત્યાગ કર્યો. આમ ચારિત્રમોહનો સર્વનાશ કરી,
યોદ્ધા’ નિષ્કારણુ કરુણારસના સાગર એવા આ પરમ કૃપાળુ દેવે અનંત
ચતુષ્ક પદ પ્રગટ કર્યું, અર્થાત અનંત જ્ઞાન, અનંત દર્શન, અનંત
આનંદ ને અનંત વીર્યની પ્રાપ્તિ કરી.

“ રાગ દ્વેષ અવિરતિની પરિણતિ, ચરણુ મોહના યોદ્ધા;
વીતરાગ પરિણતિ પરિણમતાં, ઊઠી નાઠા બાધા....હો મહિજ્જિન !
વેદોદય કામા પરિણામા, કામ્ય કરમ સહુ ત્યાગી;
નિષ્કારણુ કરુણારસ સાગર, અનંત ચતુષ્ક પદ પાગી....હો મહિજ્જિન ! ”

આવા આ પરમ વીતરાગ પ્રભુ દાન સંબંધી વિઘ્નને—અંતરાયને નિવારી સર્વ-
જનને અભય દાનપદના દાતા થયા. લાભ સંબંધી વિઘ્નને નિવારી પરમ લાભરસથી
મસ્ત એવા આ પ્રભુ જગતને વિઘ્ન કરનારા લાભવિઘ્નના નિવારક થયા.
‘ પરમ લાભ પંડિત વીર્યે કરીને વીર્યવિઘ્નને—વીર્યાંતરાયને હણીને આ પ્રભુ પૂર્ણ
રસ માતા’ પદવીના યોગો ગન્યા; અને લોગ—ઉપલોગ એ જનને વિઘ્ન નિવારીને
પૂર્ણ લોગના સુલોગી થયા.

“ દાન વિઘ્ન વારી સહુ જનને, અશયદાન પદ દાતા;
લાભ વિઘ્ન જગ વિઘ્ન નિવારી, પરમ લાભ રસ માતા હો....મહિજ્જિન !
વીર્ય વિઘ્ન પંડિત વીર્યે હણી, પૂરણુ પદવી યોગી;
લોગોપલોગ દાય વિઘ્ન નિવારી, પૂરણુ લોગ સુલોગી હો....મહિજ્જિન ! ”

આમ (૧) અજ્ઞાન, (૨) નિદ્રા, (૩) મિથ્યાત્વ, (૪) હાસ્ય, (૫) અરતિ,
(૬) રતિ, (૭) શોક, (૮) દુઃખંછા, (૯) ભય, (૧૦) રાગ, (૧૧) દ્વેષ, (૧૨)

અવિરતિ, (૧૩) વેદોદય (કામ), (૧૪) દાનાંતરાય, (૧૫) ' મુનિજન વૃંદે લાભાંતરાય, (૧૬) વીર્યાંતરાય, (૧૭) લોગાંતરાય, (૧૮) ઉપ-ગાથા ' લોગાંતરાય,-એ અઢાર દૂષણુથી રહિત આ જિન-વીતરાગ પરમાત્મા હોય છે, કે જેના અનન્ય શુભોતુ સંકીર્તન મુનિજનવૃંદે ગાય છે, અને જે નિદૂષણુ એવા પ્રભુ મનને રુચે એવા-ગમે એવા છે. અને આ આવા પરમ નિર્દોષ શુભમૂર્તિ શ્રીમદ્ વીતરાગ દેવની આ પ્રકારે સ્વરૂપપરીક્ષા કરી, આ મન-વિશ્રામી જિનવરના શુભુ જે ગાય છે, તે પણ આ દીનબંધુની મહેર નજરથી-કૃપા દષ્ટિથી આનંદઘનપદને પામે છે, અર્થાત્ તે પણ જિનેશ્વર તુલ્ય પરમાનંદમય સહજ આત્મસ્વરૂપ પદને પામે છે.

“ એહ અઢાર દૂષણુ વરજિત તનુ, મુનિજન વૃંદે ગાયા;
અવિરતિરૂપક દોષ નિરૂપણુ, નિદૂષણુ મન ભાયા હો....મલ્લિજિત ।
ઋણુવિધ પરમી મન વિશરામી, જિનવર શુભુ જે ગાવે રે;
દીનબંધુની મહેર નજરથી, આનંદઘનપદ પાવે રે હો. ”—શ્રી આનંદઘનજી.

આમ આ ભગવાનના દોષ-આવરણુની નિઃશેષ હાનિ-આત્યંતિક ક્ષીણતા હોય છે,-સ્વ હેતુઓથી જેમ બાહ્ય-અભ્યંતર મલ ક્ષય થાય છે તેમ. ધાતુપાષાણુનો બાહ્યાભ્યંતર મલ જેમ પોતાના હેતુએ કરીને ક્ષય પામે છે, તેમ સમ્યગ્દર્શનાદિ દોષ-આવરણુ સ્વહેતુઓ વડે કરીને ભગવાનના બાહ્યાભ્યંતર મલનો ક્ષય થયો હોય છે; ક્ષયઃ સર્વજ્ઞ એટલે મોહનીય ને અંતરાયરૂપ દોષ, તથા જ્ઞાનાવરણુ-દર્શનાવરણુરૂપ આવરણુનો આત્યંતિક ક્ષય હોય છે. અને આમ પ્રતિબંધક એવા દોષ-આવરણુનો ક્ષય થતાં, ક્ષીણદોષ એવા તે અવશ્ય સર્વજ્ઞ થાય છે, અર્થાત્ નિરાવરણુ એવા કેવલજ્ઞાનને પામે છે, જેથી લોકલોકના સર્વ ભાવને તે સાક્ષાત્ દેખે છે, સર્વ દ્રવ્યના સર્વ પર્યાય જાણે છે. (જુઓ પૃ. ૩૫૬, તથા પૃ. ૩૪૬ કુટનોટ.)

આ સર્વજ્ઞસિદ્ધિ વિષયમાં આ પ્રમાણુ છે:—*સૂક્ષ્મ, અંતરિત ને દૂર પદાર્થો કોઈને પ્રત્યક્ષ હોય છે,-અનુમેયપણુ છે માટે, અગ્નિ આદિની જેમ. અર્થાત્ સૂક્ષ્મ એટલે સ્વભાવથી વિપ્રકૃષ્ટ (વિખૂટા પડેલા), અંતરિત એટલે કાળથી વિપ્રકૃષ્ટ ને દૂર એટલે દેશથી વિપ્રકૃષ્ટ એવા પદાર્થો કોઈને પણ પ્રત્યક્ષ હોય છે, કારણુ કે તે અનુમેય-અનુમાન-ગમ્ય છે, અથવા પ્રમેય છે. અને જે પ્રમેય છે તે કોઈ પુરુષવિશેષને પ્રત્યક્ષ હોય છે, અથવા જે અનુમાનગમ્ય છે તે કોઈને પ્રત્યક્ષ હોય છે. જેમકે-અગ્નિ આદિ. વળી સર્વજ્ઞ.

“ સૂક્ષ્માન્તરિતદૂરાર્થાઃ પ્રત્યક્ષાઃ કસ્યચિદ્વયા ।
અનુમેયત્વતોઽગ્ન્યાદિરિતિ સર્વજ્ઞસંસ્થિતિઃ ॥ ”—શ્રી આત્મમીમાંસા.

સિદ્ધિ બાગત બીજી પ્રમાણુભૂત યુક્તિ આ છે કે-જે વસ્તુ તરતમભાવયુક્ત હોય છે, તેનો પ્રકર્ષ-છેવટની હદ હોય છે. જેમકે-મહત્ત્વ, એ તરતમભાવવાળો ગુણ છે. તેનો પ્રકર્ષ-અંતિમ મર્યાદા આકાશમાં પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ આકાશ સૌથી મહાન્ છે, તેમ જ્ઞાન ગુણ તરતમભાવથી યુક્ત હોય છે. એટલે તેની ક્વચિત્-કોઈ પુરુષવિશેષમાં પ્રકર્ષપ્રાપ્તિ અવશ્ય સંભવે છે. અને જેનામાં તે જ્ઞાનનો પ્રકર્ષ પ્રાપ્ત હોય છે, તે જ સર્વજ્ઞ છે. ઈત્યલ્ પ્રસંગેન ! (બુઓ—શ્રી હરિભદ્રસૂરિકૃત સર્વજ્ઞસિદ્ધિ પ્રકરણ, જ્ઞાનખિન્દુ, આસ-મીમાંસા આદિ).

આવા ક્ષીણદોષ-પરમ નિર્દોષ, ગુણવતાર શ્રીમદ્ સર્વજ્ઞ ભગવાન્ સર્વ લઘ્વિરૂપ ફલથી સંયુક્ત હોય છે. કેવલજ્ઞાન લઘ્વિ, કેવલદર્શન લઘ્વિ, અનંત દાનલઘ્વિ, અનંત લાભ લઘ્વિ, અનંત ભોગ લઘ્વિ, અનંત ઉપભોગ લઘ્વિ, અનંત વીર્ય 'સર્વ લઘ્વિ લઘ્વિ આદિ સર્વ લઘ્વિ આ કેવલી ભગવંતના ઘટમાં વસે છે. અણ્ણિમા-ફલ ભોગીજી' મહિમા આદિ અષ્ટ મહાસિદ્ધિ એમની ક્રિકરી થઈને ફરે છે. પાતંજલ આદિ યોગશાસ્ત્રોમાં તથા જિનાગમોમાં વર્ણવેલ સર્વ વિભૂતિઓનું આ ભગવાન્ એક ધામ હોય છે. સર્વ પદાર્થના સર્વ પર્યાયમાં વ્યાપક એવા સર્વજ્ઞપણ્યને લીધે આજ્ઞાનવડે કરીને સર્વવ્યાપક શ્રીપતિ 'વિષ્ણુ' ભગવાન્ને ઓત્સુક્યની સર્વથા નિવૃત્તિ હોય છે, કયાંય પણ કંઈ પણ ઉત્સુકપણ્ હોતું નથી, એટલે તે સર્વ લઘ્વિઓના ફલના ભોગી હોય છે.

“તે આત્મસ્વરૂપથી મહત્ એવું કંઈ નથી. એવો આ સૃષ્ટિને વિષે કોઈ પ્રભાવભોગ ઉત્પન્ન થયો નથી, છે નહીં અને થવાનો નથી કે જે પ્રભાવભોગ પૂર્ણ આત્મસ્વરૂપને પણ પ્રાપ્ત ન હોય.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, અંક ૩૩૭.

કારણ કે નિજ જ્ઞાને કરી જ્ઞાયક પદના ઈશ એવા આ વીતરાગ પ્રભુ જ્ઞેયના જ્ઞાતા હોય છે, નિજ સ્વરૂપનું દર્શન કરી આ પ્રભુ નિજ સામાન્ય એવું દૃશ્ય દેખે છે, આત્મસ્વભાવરૂપ ચારિત્રમાં રમતારામ એવા આ પ્રભુ નિજ રમ્યમાં 'અનંત ચતુષ્ક રમણુ કરે છે, ભોગ્ય એવા નિજ સ્વરૂપના અનંત ભોગને આ ભોક્તા પદ પાળી' સ્વામી ભોગવે છે. મહાન્ દાતા એવા આ પ્રભુ નિત્ય દાન દીએ છે, અને નિજ શક્તિના આહક-વ્યાપકમય એવા આ દેવ પોતે જ તે દાનના પાત્ર છે.

“નિજ જ્ઞાને કરી જ્ઞેયનો, જ્ઞાતા જ્ઞાયક પદ ઈશ રે;
દેખે નિજ દર્શન કરી, નિજ દૃશ્ય સામાન્ય જગીશ રે.

નિજ રમ્યે રમણ કરો, પ્રભુ ચારિત્રે રમતા રામ રે;
ભોગ્ય અનંતને ભોગવો, ભોગે તિણે ભોક્તા સ્વામ રે.
દેય દાન નિત દીજતે, અતિ દાતા પ્રભુ સ્વયમેવ રે;
પાત્ર તુમે નિજ શક્તિના, ગ્રાહક વ્યાપકમય દેવ રે. શ્રી શ્રેયાંસ. ” શ્રી દેવચંદ્રજી.

દાનાંતરાયનો ક્ષય થયો હોવાથી આ ભગવાન શુદ્ધ સહજ આત્મસ્વરૂપનું દાન આત્માને કરે છે, લાભાંતરાયનો ક્ષય થયો હોવાથી અણુચિંતવ્યો એવો સહજ આત્મસ્વરૂપ લાભ નિરંતર પામે છે, ભોગાંતરાયના ક્ષયને લીધે શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ ‘ શુદ્ધ સ્વગુણુ સંપત્તિનો અચરને ભોગ કરે છે, ઉપભોગાંતરાયના ક્ષયને લીધે શુદ્ધ ઉપભોગ ’ સ્વગુણુનો નિરંતર ઉપભોગ લે છે, અને વીર્યાંતરાયના ક્ષયને લીધે સ્વરૂપરમણને વિષે અપ્રયાસવંત હોય છે—પ્રયાસ વિના સહજપણે અનંત આત્મશક્તિ સ્કુરાયમાન કરે છે.

“ અક્ષય દાન અચિંતનો, લાભ અચરને ભોગ....હો જિનજી !
વીર્ય શક્તિ અપ્રયાસતા, શુદ્ધ સ્વગુણુ ઉપભોગ....હો ”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

અને આમ અનંત દાનાદિ લલિધિથી સ્વરૂપને વિષે પર્યાપ્ત હોવાથી, આ પરમ પ્રભુ ધ્રુવ એવા સહજઆત્મસ્વરૂપ પદમાં જ રમણ કરનારા હોય છે. એટલે જ આ ‘ ધ્રુવપદ-રામી ’ પ્રભુને કોઈ કામના નથી હોતી, તે નિઃકામી જ હોય છે. જેને ‘ ધ્રુવપદરામી ઘેર વિપુલ પરિપૂર્ણ સંપત્તિ ભરી હોય, તે અન્ય વસ્તુની ઇચ્છા કેમ હો સ્વામી કરે ? તેમ જેનું આત્મ-ગૃહ વિપુલ પરિપૂર્ણ ગુણુસંપત્તિથી સંભૂત છે, તે ધ્રુવપદરામી નિઃકામી ગુણુરાય બીજી કંઈ કામના કેમ ધરે ? કેવલ એક ‘ ધ્રુવ ’ એવા શુદ્ધ આત્મપદ શિવાય અન્યત્ર આ ‘ કેવલી ’ ભગવાન ઉપયોગ કેમ દીએ ?

“ ધ્રુવપદરામી હો સ્વામી માહરા, નિઃકામી ગુણુરાય....સુખ્યાની !
નિઃકામી હો પાગી તું ધણી, ધ્રુવ આરામી થાય. ”—શ્રી આનંદધનજી.

આ લલિધિ વિષય અંગે તલસ્પર્શી મીમાંસા કરતાં પરમ તત્ત્વદ્રષ્ટા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ પરમ અદ્ભુત પરમાર્થ પ્રકાશ્યો છે કે:—

“ ચાર ઘનઘાતી કર્મનો ક્ષય થતાં અંતરાય કર્મની પ્રકૃતિનો પણ ક્ષય થાય છે. અને તેથી દાનાંતરાય, લાભાંતરાય, વીર્યાંતરાય, ભોગાંતરાય અને ઉપભોગાંતરાય એ પાંચ પ્રકારનો અંતરાય ક્ષય થઈ અનંત દાનલલિધિ, અનંત લાભલલિધિ,

દાનાદિ અનંત વીર્ય લબ્ધિ, અને અનંત ભોગ ઉપભોગ લબ્ધિ સંપ્રાપ્ત થાય લબ્ધિનો આદ્ય છે. જેથી તે અંતરાય કર્મ ક્ષયું છે એવા પરમ પુરુષ અનંત દાનાદિ ભૂત પરમાર્થ આપવાને સંપૂર્ણ સમર્થ છે. તથાપિ પુહ્નગલ દ્રવ્યરૂપે એ દાનાદિ લબ્ધિની પરમ પુરુષ પ્રવૃત્તિ કરતા નથી. મુખ્યપણે તો તે લબ્ધિની સંપ્રાપ્તિ પણ આત્માની સ્વરૂપભૂત છે, કેમકે ક્ષાયકભાવે તે સંપ્રાપ્તિ છે, ઉદયિક-ભાવે નથી, તેથી આત્મસ્વભાવ સ્વરૂપભૂત છે; અને જે અનંત સામર્થ્ય આત્મામાં અનાદિથી શક્તિરૂપે હતું તે વ્યક્ત થઈ આત્મા નિજ સ્વરૂપમાં તે આપી શકે છે, તદ્દરૂપ શુદ્ધ સ્વચ્છ ભાવે એક સ્વભાવે પરિણામી શકે છે, તે અનંત દાનલબ્ધિ કહેવા યોગ્ય છે. તેમજ અનંત આત્મસામર્થ્યની સંપ્રાપ્તિમાં કિંચિત્ માત્ર વિયોગનું કારણ રહ્યું નથી તેથી અનંત લાભ લબ્ધિ કહેવા યોગ્ય છે. વળી અનંત આત્મસામર્થ્યની સંપ્રાપ્તિ સંપૂર્ણપણે પરમાનંદ સ્વરૂપે અનુભવાય છે, તેમાં પણ કિંચિત્ માત્ર પણ તેમાં વિયોગનું કારણ રહ્યું નથી, તેથી અનંત ભોગ ઉપભોગ લબ્ધિ કહેવા યોગ્ય છે.

“ તેમજ અનંત આત્મસામર્થ્યની સંપ્રાપ્તિ સંપૂર્ણપણે થયાં છતાં તે સામર્થ્યના અનુભવથી આત્મશક્તિ યાકે કે તેનું સામર્થ્ય ઝીલી ન શકે, વહન ન કરી શકે, અથવા તે સામર્થ્યને કોઈપણ પ્રકારના દેશકાળની અસર થઈ કિંચિત્માત્ર પણ ન્યૂનાધિકપણે કરાવે એવું કશું રહ્યું જ નહીં, તે સ્વભાવમાં રહેવાનું સંપૂર્ણ સામર્થ્ય ત્રિકાળ સંપૂર્ણ ળગ સહિત રહેવાનું છે તે અનંત વીર્યલબ્ધિ કહેવા યોગ્ય છે. ક્ષાયક ભાવની દૃષ્ટિથી જોતાં ઉપર કહ્યા પ્રમાણે તે લબ્ધિનો પરમ પુરુષને ઉપયોગ છે. વળી એ પાંચ લબ્ધિ હેતુવિશેષથી સમજાવા અર્થે જુદી પાડી છે, નહીં તો અનંતવીર્ય લબ્ધિમાં પણ તે પાંચેનો સમાવેશ થઈ શકે છે. આત્મા સંપૂર્ણ વીર્યને સંપ્રાપ્ત થવાથી એ પાંચે લબ્ધિનો ઉપયોગ પુહ્નગલ દ્રવ્યરૂપે કરે તો તેવું સામર્થ્ય તેમાં વર્તે છે, તથાપિ કૃતકૃત્ય એવા પરમ પુરુષમાં સંપૂર્ણ વીતરાગ સ્વભાવ હોવાથી તે ઉપયોગનો તેથી સંભવ નથી. અને ઉપદેશાદિના દાનરૂપે જે તે કૃતકૃત્ય પરમ પુરુષની પ્રવૃત્તિ છે તે યોગાશ્રિત પૂર્વગંધના ઉદયમાનપણાથી છે, આત્માના સ્વભાવના કિંચિત્ પણ વિકૃત ભાવથી નથી. ”

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૮૪૦ (૩).

અને પછી આવા સર્વ લબ્ધિસંપન્ન આ સર્વજ્ઞ વીતરાગ દેવ પ્રારબ્ધોદય પ્રમાણે પરમ પરોપકાર કરતા સતા વિચરે છે. પોતાના શેષ જે ચાર અઘાતિ કર્મ-ભવોપગ્રાહી કર્મ છે, તેનાથી પ્રાપ્ત ઉદય પ્રમાણે ભૂતલ પર વિહાર કરતા આ ‘નિબંકારણુ કરુણા કૃતકૃત્ય પ્રભુ, સદ્દેશના દાનવડે અન્ય આત્માઓ પ્રત્યે પરમ પરોપકાર રસ સાગર’ કરી, તેઓને કૃતકૃત્ય થવાનો મહા મોક્ષમાર્ગ ઝોધે છે. ‘નિબંકારણુ કરુણા રસ સાગર’ એવા આ પરમકૃપાળુ દેવ પરમાર્થ મેઘની વૃષ્ટિ કરી સંસારતાપથી સંતપ્ત જગજ્જંતુઓને પરમ આત્મશાંતિરૂપ શીતલતા આપે છે.

જે સ્વરૂપ સમજ્યા વિના આ જીવ અનંત પરિભ્રમણ દુઃખ પામ્યો છે, તે 'સ્વરૂપ પદ' સમજાવી, આ પરમ જગદ્ગુરુ પરમ લોકકેટલાણુ-લોકસંબંધ-લોકાકાનુબંધ કરે છે. 'ભવ દુઃખવારણુ શિખસુખ કારણુ' એવો શુદ્ધ ધર્મ પ્રરૂપી આ ભગવાન વિશ્વખંધુ પરમ શાંતિ સંમાર્ગ પ્રવહતો કરે છે, કે જેમાં નિમજ્જન કરી ભવ્ય આત્માઓ પરમ આત્મશાંતિને અનુભવે છે. આમ આ ધર્મમૂર્તિ-ધર્માવતાર વીતરાગ પરમાત્મા સદ્ધર્મની સંસ્થાપના કરી, સમુદ્ધાર કરી, ભવ્યજનોની યથાભવ્યતા પ્રમાણુ-પોતપોતાની યોગ્યતા અનુસારે તેમને સમ્યક્ત્વાદિ ગુણની પ્રાપ્તિ કરાવી, યથાયોગ્યપણે 'ધર્મલાલ' આપે છે. આ કેવલી ભાસ્કર ભવ્યજન-કમલોને પ્રબોધી વિકસિત કરતા સતા જગતમાં વિહરે છે.

“ કેવલ જ્ઞાન અનંત પ્રકાશી, ભવિજન કમલ વિકાસી રે...પ્રભુ અંતરજામી.

ચિદાનંદ ધન તત્ત્વ વિલાસી, શુદ્ધ સ્વરૂપ નિવાસી રે...પ્રભુ

આતમ ધર્મ તણો આરામી, પરપરિણુતિ નિષ્કામી રે...પ્રભુ ”—શ્રી દેવચંદ્રણ.

અને આમ આધુન્યસ્થિતિ પર્યંત દુષ્ટ અસાધુજનોને દુષ્ટ માર્ગ છોડાવી, અને શિષ્ટ સાધુજનોને ઈષ્ટ પરમાર્થ માર્ગે ચઢાવી, સર્વ જગતજંતુનું હિત કરવારૂપ પરમ લોકાકાનુબંધ આચરી, પછી આ વિશ્વવત્સલ પરમાત્મા યોગના અંતને પામે છે, યોગ-પર્યંતને અર્થાત્ શૈલેશી અવસ્થાને પામે છે.

“ ક્ષીણદોષ સર્વજ મહામુનિ, સર્વ લબ્ધિ ક્લ લોગીજી;

પર ઉપકાર કરીને શિવ તે, પામે યોગ અયોગીજી. ”—શ્રી યો. દ. સબંધા, ૮-૩

તત્ર દ્રાગેવ ભગવાનયોગાચોગસત્તમાત્ ।

ભવવ્યાધિક્ષયં કૃત્વા નિર્વાણં લભતે પરમ્ ॥ ૧૮૬ ॥

અયોગ યોગાત્તમ થકી, શીઘ્ર જ ત્યાં ભગવાન;

ક્ષય કરી ભવવ્યાધિનો, પામે પર નિર્વાણુ. ૧૮૬.

અર્થ:—ત્યાં શીઘ્ર જ તે ભગવાન, યોગસત્તમ એવા અયોગથી ભવવ્યાધિનો ક્ષય કરીને, પરમ નિર્વાણુને પામે છે.

વૃત્તિ:—તત્ર-ત્યાં, એટલે કે યોગાન્તમાં, શૈલેશી અવસ્થામાં, દ્રાગેવ-શીઘ્ર જ, કપાટાખંધ જ, હૃસ્વ પંચ અક્ષર ઉચ્ચારણુમાત્ર કાળમાં, ભગવાન-ભગવાન તે, અયોગાદ્-અયોગ થકી, અવ્યાપાર થકી. યોગસત્તમાત્-યોગસત્તમ થકી, યોગપ્રધાન થકી, શૈલેશી યોગ થકી એમ અર્થ છે. શુ? તેા કે-ભવવ્યાધિક્ષયં કૃત્વા-ભવવ્યાધિનો ક્ષય કરી, -સર્વ પ્રકારે, નિર્વાણં લભતે પરં-પરમ નિર્વાણુને પામે છે, ભાવ નિર્વાણુને પામે છે, એમ અર્થ છે.

વિવેચન

પછી ત્યાં-યોગપર્યંતરૂપ શૈલેશી અવસ્થામાં શીઘ્ર જ તે ભગવાન સર્વ યોગમાં પ્રધાન એવા ‘અયોગ’ યોગથી અર્થાત શૈલેશી યોગથી, સર્વ પ્રકારે ભવવ્યાધિનો ક્ષય કરી, પરમ એવા ભાવ નિર્વાણને પામે છે.

શૈલેશી અવસ્થામાં આ કેવલી ભગવાન સર્વ યોગમાં ઉત્તમ એવા ‘અયોગ’ નામના પરમ યોગને પામે છે; અર્થાત સર્વ મનોયોગ, સર્વ વચનયોગ, ને સર્વ કાય-યોગની ક્રિયા વિરામ પામે છે, એવી સમસ્ત યોગવ્યાપાર રહિત પરમ ‘અયોગી’ દશાને-શુણ્યસ્થાનને પામે છે.

“ મન વચન કાયા ને કર્મની વર્ગણ્યા, છૂટે જહાં સકળ પુફ્ફલ સંબંધ જો;
એવું અયોગી શુણ્યસ્થાનક ત્યાં વર્તતું, મહાભાગ્ય સુખદાયક પૂર્ણ અબંધ જો....
અપૂર્વ અવસર ”—શ્રીમદ્ રાજઅંદણ.

અત્રે ઉત્કૃષ્ટ એવા ક્ષાયિક વીર્યના બળથી મન-વચન-કાયાના યોગની ચપળતા રાખીને, આ યોગીશ્વર ભગવાન ચેતનને શુચિ-શુદ્ધ અને અલેશી-લેશ્યા રહિત કરે છે. અને શૈલેશી અર્થાત મેરુપર્વત જેવી નિઃપ્રકંપ-નિશ્ચલ આત્મસ્થિરતા-શૈલેશીકરણુઃ રૂપ શૈલેશી અવસ્થામાં સ્થિતિ કરી, પરમ સંવરને પામેલા આ અયોગ યોગસત્તમ ક્ષય કરે છે. આમ જ્યારે ઉત્કૃષ્ટ આત્મવીર્યની સ્કુરણા હોય છે, ત્યારે યોગ-ક્રિયાનો પ્રવેશ હોતો નથી, એટલે આ શૈલેશીકરણુમાં યોગની એવી ધ્રુવતા-નિશ્ચલતા હોય છે કે તે શૈલેશ-મેરુ જેવી અચલ અડોલ આત્મશક્તિને ખેસવી શકતી નથી-ચલાયમાન કરી શકતી નથી. (ભુઓ પૃ. ૪૫-૪૬). અને આ અયોગી દશા-શુણ્યસ્થાનક પંચ ધ્રુસ્વાક્ષર ઉચ્ચારણુમાત્ર કાળ રહે છે; અર્થાત અ, ઇ, ઉ, ઋ, ઌ-એ પાંચ લઘુ અક્ષર ઉચ્ચારતાં જેટલો સમય લાગે તેટલો વખત જ રહે છે. એટલે આ ‘અયોગ’ યોગસત્તમને પામીને શીઘ્ર જ-તરત જ આ પ્રભુ ભવવ્યાધિનો ક્ષય કરી પરમ નિર્વાણને પામે છે.

જેને લઇને ભવની સ્થિતિ હતી-પુનઃ પુનઃ દેહધારણુરૂપ સ્થિતિ હતી, તે ભવના મૂલ કારણુભૂત સર્વ કર્મનો અત્ર સર્વથા સંક્ષય થાય છે. એટલે કારણુના અભાવે કાર્ય ન હોય એ ન્યાયે, ભવનો-સંસારનો આભ્યંતિક ઉચ્છેદ થાય છે. જેમ ‘ભવના ધીજ રોગનું મૂળ કારણુ નિર્મૂળ થતાં રોગ નિર્મૂળ થાય છે, તેમ ભવરોગનું તણુ આભ્યંતિક કર્મરૂપ કારણુ નિર્મૂળ થતાં ભવરોગ નિર્મૂળ થાય છે. એટલે પછી નાશ જો’ પુનઃ જન્મ ધારણુ કરવાપણું રહેતું નથી. જેમ ધીજ બળી ગયા પછી

અંકુરો ફૂટતો નથી, તેમ કર્મરૂપ ભવ-ખીજ ખળી ગયા પછી, ભવરૂપ અંકુરો ફૂટતો નથી.

“ દગ્ધે વીજે યથાડસ્યન્તં પ્રાદુર્ભવતિ નાહુરઃ ।

કર્મવીજે તથા દગ્ધે ન રોહતિ ભવાહુરઃ ॥ ”

—શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજી કૃત શ્રી તત્ત્વાર્થસાર.

અને રોગનો નાશ થયા પછી જ્યાં રોગનું રજકણ પણ નથી, એવો તંદુરસ્તી-સંપૂર્ણ આરોગ્ય અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે; તેમ ભવવ્યાધિનો નાશ થયા પછી જ્યાં કર્મ રોગનું એક પરમાણુ પણ નથી, એવી આત્માની સંપૂર્ણ ભાવ આરોગ્ય સર્વ વ્યાધિ ક્ષય અવસ્થા પ્રગટે છે. જેમ રોગનો નાશ થયા પછી મનુષ્ય પોતાની અસલ મૂળ સહજ સ્વસ્થતાને પામે છે, તેમ ભવરૂપ ભાવરોગનો નાશ થતાં આત્મા પોતાની અસલ મૂળ સહજ ‘સ્વસ્થતા’ને-સહજાત્મસ્વરૂપ સ્થિતિને બળે છે, અર્થાત્ સહજ-યથાભૂત આત્મસ્વરૂપમાં ‘સુસ્થિત’ એવો ભગવાન્ શુદ્ધ આત્મા પ્રગટે છે. અને જેમ રોગનો નાશ થયા પછી નીરોગી મનુષ્ય આરોગ્યનો સહજ તાત્ત્વિક આનંદ અનુભવે છે, તેમ ભવરોગનો ક્ષય થયા પછી ભાવ આરોગ્યસંપન્ન આત્મા ભાવ-આરોગ્યનો સહજ શુદ્ધ તાત્ત્વિક પરમાનંદ અનુભવે છે.

“ પરમાનંદ વિલાસી અનુભવે રે, દેવચંદ્રપદ વ્યક્તિ....

પૂજના તો કીજે રે આરમા જિનતણી રે. ”

—શ્રી દેવચંદ્રજી.

અને આમ ભવવ્યાધિનો ક્ષય થાય છે, એટલે ભગવાન્ પરમ એવા ભાવ નિર્વાણને પામે છે. દ્વીપકનું તેલ ખૂટી જતાં જેમ દ્વીપક નિર્વાણ પામે છે-બૂઝાઈ જાય છે, તેમ કર્મરૂપ તેલ ખૂટી જતાં ભગવાન્ પણ નિર્વાણને પામે છે. કારણ કે ભાવ નિર્વાણ કર્મ-તેલના અભાવે તેમનો સંસાર-દ્વીવો નિર્વાણ પામ્યો હોવાથી-હોલવાઈ ગયો હોવાથી, ભગવાન્ પણ ‘નિર્વાણ’ પામ્યા કહેવાય છે. અથવા જેનું ઈંધન-ખજાણ ખળીને ખાખ થઈ ગયું છે, એવો ઉપાદાનસંતતિ વિનાનો અગ્નિ જેમ નિર્વાણને પામે છે-બૂઝાઈ જાય છે, તેમ સર્વ કર્મ ઈંધન ખળીને ખાખ થઈ જતાં ઉપાદાન-સંતતિ વિનાનો સંસાર અગ્નિ નિર્વાણને પામે છે, હોલવાઈ જાય છે. એટલે ભગવાન્ ‘નિર્વાણ’ પામ્યા એમ યથાર્થ કહેવાય છે.

“ કુત્સ્નકર્મક્ષયાદૂર્ધ્વં નિર્વાણમધિગચ્છતિ । યથા દગ્ધેન્ધનો વહ્નિર્નિરૂપાદાનસંતતિઃ ॥ ”

—શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજીકૃત શ્રી તત્ત્વાર્થસાર.

“ હોતા સો તો જલ ગયા, સિદ્ધ કિયા નિજ દેહ. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

“ સર્વ શત્રુ ક્ષય સર્વ વ્યાધિલય, પૂરણ સર્વ સમીહાણ;

સર્વ અરથ યોગે સુખ તેહથી, અનંત શુણ નિરીહાણ. ”—શ્રી યો. દ. સંજ્ઞા. ૮-૩

પરા દષ્ટિનો સાર.

પરાદષ્ટિ સમાધિનિષ્ઠ છે. તે સમાધિના આસંગ દોષથી રહિત એવી હોય છે, અને ચંદનગંધ ન્યાયે તે સાત્ત્મીભૂત પ્રવૃત્તિવાળી હોય છે, અર્થાત્ આત્મસ્વભાવે પૂર્ણ પ્રવૃત્તિવાળી હોય છે. આમાં યોગી સર્વ આચારથી પર એવા નિરાચાર પદવાળી હોય છે અને કારણ અભાવે તેને અતિચાર હોતો નથી; અર્થાત્ તેને કોઈ આચાર પાળવાપણું રહ્યું નથી અને તેથી તેને કોઈ અતિચાર દોષની સંભાવના પણ નથી. આરૂઢને આરોહણનો જેમ અભાવ હોય છે, ચઢેલાને જેમ ચઢવાનું હોતું નથી, તેમ આ યોગારૂઢ પુરુષને આચારવડે છૂતવા યોગ્ય કર્મના અભાવે નિરાચાર પદ હોય છે.

તો પછી તેને ભિક્ષાટન આદિ આચાર કેમ હોય છે? તે શંકાનું નિવારણ એ છે કે-રત્ન આદિની શિક્ષાદષ્ટિઓ કરતાં જેમ તેના નિયોજન વિષયમાં શિક્ષિતની દષ્ટિ જૂદી હોય છે, તેમ આ યોગીની તે જ આચારક્રિયા પણ ફલભેદે કરીને જૂદી હોય છે; કારણ કે પૂર્વે તેનું સાંપ્રાયિક (કષાય સંગંધી) કર્મક્ષય ફલ હતું, ને હવે તો ભવોપ-આહી કર્મક્ષય ફલ છે. તે રત્નના નિયોગથી-વ્યાપારથી અહોં લોકમાં તે મહાત્મા રત્નવશિક્ષુ જેમ કૃતકૃત્ય થાય છે, તેમ ધર્મસંન્યાસ વિનિયોગથી-વ્યાપારથી આ મહામુનિ કૃતકૃત્ય થાય છે. આ મુખ્ય ધર્મસંન્યાસ ધીજા અપૂર્વકરણમાં ઉપજે છે, અને તેના થકી નિરાવરણ એવી કેવલશ્રી હોય છે, કે જેને કદી પ્રતિપાત ન થતો હોવાથી સદોદયા-સદા ઉદયવંત હોય છે.

ચંદ્રની જેમ જીવ પોતાની ભાવશુદ્ધ પ્રકૃતિથી-સ્વભાવથી ' સ્થિત જ ' છે, કાંઈ સ્થાપવાનો નથી. અને જે વિજ્ઞાન છે તે ચંદ્રિકા જેવું છે. તે જ્ઞાનનું આવરણ તે મેઘ-પટલ જેવું-વાદળા જેવું છે. આ વાદળા જેવું ધાર્તકર્મ છે, તે આ ધર્મસંન્યાસ યોગરૂપ વાયુના સપાટાથી જ્યારે ક્ષુપકેશ્રેણીની પરિસમાપ્તિ વેળાયે દૂર થાય છે, ત્યારે તે શ્રીમાન્ મુખ્ય એવા પરાક્રમયોગથી જ્ઞાનકેવલી થાય છે. એટલે કે સકલ રાગાદિ દોષના પરિક્ષય થકી ક્ષીણદોષ એવા તે તત્ક્ષણ જ નિરાવરણ જ્ઞાને કરીને સર્વજ્ઞ હોય છે, અને સર્વ લગ્નિફલના ભોગી હોય છે. આવા તે શ્રીમદ્ સર્વજ્ઞ ભગવાન્ મહામુનિ પરાર્થ-પરોપકાર કરીને પછી યોગના અંતને પામે છે. ત્યાં યોગાન્તમાં-શૈલેશી અવસ્થામાં શીઘ્ર જ પાંચ હ્રસ્વ અક્ષર ઉચ્ચારણ માત્ર કાળમાં તે ભગવાન્ યોગોત્તમ એવા અયોગ થકી ભવવ્યાધિનો ક્ષય કરી પરમ ભાવ નિર્વાણને પામે છે.

“ ક્ષીણ દોષ સર્વજ્ઞ મહામુનિ, સર્વ લગ્નિ ફલ ભોગીજી,
પર ઉપગાર કરી શિવસુખ તે, પામે યોગ અયોગીજી;
સર્વ શત્રુ ક્ષય સર્વ વ્યાધિ લય, પૂરણ સર્વ સમીહાજી,
સર્વ અરથ યોગે મુખ્ય તેહથી, અનંત શુભ નિરીહાજી. ”—શ્રી યો. સભગ્રાય.

પરમ દષ્ટિ કોષ્ટક : ૧૪

દર્શન	યોગાંગ	દોષત્યાગ	ગુણપ્રાપ્તિ	ગુણસ્થાન
ચંદ્રપ્રભા સમ સંપૂર્ણ કેવલ- દર્શન જ્ઞાન	સમાધિ	આસંગત્યાગ	પ્રવૃત્તિ ' આપ સ્વભાવે પ્રવૃત્તિ પૂરણુ '	૮-૯-૧૦-૧૨-૧૩-૧૪ ધર્મસંન્યાસયોગ ∇ ક્ષપકચ્છેદ્ધી ∇ કેવલજ્ઞાન-નિર્વાણુ

અષ્ટાંગ યોગની પૂર્ણાહુતિ: રૂપકઘટના

આમ અષ્ટ ચિત્તદોષની નિવૃત્તિ થતાં, તથા આપ સ્વભાવે પૂર્ણુ પ્રવૃત્તિરૂપ આઠમા પ્રવૃત્તિગુણની પ્રવૃત્તિ થતાં, તથા આઠમા સમાધિ યોગાંગની સિદ્ધિ સાંપડતાં, અન્ને આઠમી યોગદષ્ટિ પૂર્ણુ કળાએ ખીલી નીકળે છે, અને તેથી કરીને યોગચક્રની પૂર્ણતા થતાં ભવચક્રની પણ પૂર્ણતા થાય છે, અર્થાત્ ભવચક્રનો અંત આવે છે. આ યોગચક્ર ખરેખર! ભવચક્રનો ઉચ્છેદ કરનાર અમોઘ શસ્ત્ર છે. તેના વડે કરીને આ પરમ યોગિનાથ ભવ-અરિને હણી ' અરિહંત ' એવા યથાર્થ નામને પામે છે, અને સ્વરૂપની સિદ્ધિ કરી ' સિદ્ધિ ' નામને સાર્થક કરે છે. અષ્ટ યોગાંગ એ આ યોગચક્રના આરા છે, તે આત્મ-સ્વભાવયુજનરૂપ યોગની ધરી સાથે ગાઠ સંબંધ હોઈ તેની આસપાસ ફરે છે.

અથવા યોગરૂપ પુરુષ છે. તેના અષ્ટ યોગાંગરૂપ આઠ અંગ છે. તેમાં યમ-નિયમરૂપ જે ચરણુ છે, આસન-પ્રાણાયામ જે હાથ છે, પ્રત્યાહાર ઉદર છે, ધારણુ વક્ષસ્થલ (છાતી) છે, ધ્યાન શ્રીવા-ડોક છે, સમાધિ ઉત્તમાંગ-મસ્તક છે. આ આઠે અંગનું યોગ-પુરુષ સંપૂર્ણપણુ-અવિકલપણુ યાય તો જ યોગ પુરુષની અવિકલ સંપૂર્ણતા અષ્ટાંગ યોગ છે, જેમ અવિકલ સંપૂર્ણ અંગોપાંગવાળા પુરુષની હોય છે તેમ. એક પણ અંગની વિકલતાથી-અપૂર્ણતાથી યોગ પુરુષની વિકલતા-અપૂર્ણતા છે, જેમ હીન અંગવાળા ખોડખાંપણુવાળા પુરુષની હોય છે તેમ. જેમ પુરુષ શરીરના પ્રત્યેક અંગનું યથાયોગ્ય સમુચિત સ્થાન ને ઉપયોગીપણુ હોય છે, તેમ આ યોગ-શરીરમાં પણ પ્રત્યેક યોગાંગનું યથાયોગ્ય સમુચિત સ્થાન ને ઉપયોગીપણુ છે. જેમ શરીરના સર્વ અંગ-પ્રત્યંગ એક ખીજ સાથે સહકારથી-સહયોગથી એકપણુ વર્તી (Co-ordination) એક શરીર સંગઠી સર્વ ક્રિયા સાથે છે, તેમ યોગ પુરુષના આ સર્વ અંગ એક ખીજ સાથે સહકારથી-સહયોગથી એકપણુ વર્તી (organic unit) એક

યોગપુરુષની સાધક એવી સર્વ પ્રક્રિયા કરે છે. ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારે આ ઉપમાનું ઘટમાન-પણું અત્ર યથામતિ મેં વિવેચ્યું છે. તે વિશેષ સ્વમતિથી ચિંતવણું.

અથવા યોગરૂપ અષ્ટ કમલહલવાણું કમલ છે. આઠ યોગદષ્ટિરૂપ તેની આઠ પાંખડી-કમલહલ છે. અને તે પાંખડીનું મિલનસ્થાન આત્મસ્વભાવયુજનરૂપ યોગ-કર્ણિકા છે.

તે આત્મસ્વભાવરૂપ કર્ણિકામાં ભગવાન આત્મા-પરંબ્રહ્મ ગિરાજે છે. યોગરૂપ અષ્ટહલ યોગદષ્ટિરૂપ ફલ જેમ જેમ વિકાસને પામે છે, તેમ તેમ યોગ-કમલ

કમલ વિકાસને પામતું બન્ય છે. એકેક યોગદષ્ટિરૂપ પાંખડી ખુલતાં અનુક્રમે એકેક ચિત્તદોષ નિવૃત્ત થતો બન્ય છે, એકેક શુભ વિકાસ પામતો બન્ય છે, અને એકેક યોગાંગ પ્રગટતું બન્ય છે. આમ સંપૂર્ણ યોગદષ્ટિ વિકસતાં યોગરૂપ અષ્ટહલ કમલ સંપૂર્ણ વિકાસને પામે છે. આ સર્વનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ સંક્ષેપમાં આ ગ્રંથના પ્રારંભમાં મૂકેલ સર્વશાહી મુખ્ય આકૃતિ પરથી આવશે.

કળાશ કાવ્ય

વસંતતિલકા.

હોયે સમાધિમહિં નિષ્ઠ પરા સુદષ્ટિ, સદ્ગોષ્ઠ ચંદ્રતર્ણી શાંતિ સુધા સુવૃષ્ટિ;
સોળે કળાર્થો અહિં આતમ ચંદ્ર ણીલે, જ્યોત્સ્ના સુજ્ઞાનમયમાં ત્રય લોક ઝીલે. ૧૪૩

સર્વે વિભાવ પરભાવ શમાઈ બન્ય, આત્મા સ્વભાવમહિં શુદ્ધ સદા સમાય;
થાયે વિલીન મન આતમમહિં સદાય, એવી સમાધિ પ્રગટે પર સૌખ્યદાય. ૧૪૪

સત્ સંયમો જ સમયે સમયે અનંતા, વૃદ્ધિ લહે અમલ આતમ ભાવવંતા;
એવું અપૂર્વ અહિં શુકલ સદા સુધ્યાન, આસંગ વર્જિત અખંડ પ્રવર્દમાન. ૧૪૫

જ્યાં વાસનામય મનઃ વરતે વિલીન, આત્મા થયો નિજ સ્વરૂપ વિષે જ લીન;
સર્વ પ્રદેશમહિં અંદન ગંધ ન્યાયે, આતમપ્રવૃત્તિ સહજાત્મસ્વરૂપ થાયે. ૧૪૬

આવી અસિત્ત સમી ચરણૈકધારા, વર્તે સદા સહજ નિરતિચારચારા;
આચારથી પર સુદુષ્ટરકાર તે છે, આરોહવાનું શું જ આરૂઢને રહે છે? ૧૪૭

જે યોગના પરમ શૃંગ પરે ચઢ્યા છે, ને જે અપૂર્વ શુભ્રેણી પરે વધ્યા છે;
તે સર્વ કલ્પથી અતીત જ નિર્વિકલ્પ, સામર્થ્યયોગા જ્ઞાનકલ્પ તુલે અનલ્પ. ૧૪૮

રત્નાદિ શિક્ષણની દષ્ટિ શિખાઉ જેની, તેથી જૂઠી તસ નિયોજન દષ્ટિ એવી;
આચારની ત્યમ ક્રિયા પણ તે જ આહિ, યોગીની અન્ય ફલભેદથી લોકમાહિ. ૧૪૯

રત્નો નિયોજી જ્યમ રતનવણિફ કૃતાર્થ, નિયોજી રતનત્રયો તેમ મુનિ યથાર્થ;
સંન્યાસ ધર્મ વિનિયોગથી અત્ર યોગી, થાયે કૃતાર્થ પરમાર્થ સુતરવ લોગી. ૧૫૦

સંન્યાસ ધર્મ સઘણાય તણો કરીને, ક્ષાયિક ભાવ સહુ અંતરમાં ભરીને;
સંન્યાસ ધર્મ પર યોગ મુનિ લહે છે, શ્રેણી અપૂર્વકરણે શુભની વહે છે. ૧૫૧

સાક્ષાત મોક્ષપદ નીસરણી સમાણી, એવી અપૂર્વ ગુણુશ્રેણી યદંત નાણી;
 યોગીશ્વરો પરમ કેવલશ્રી વરે છે, જે નિત્ય ઉદર્યો નિરાવરણા ઠરે છે. ૧૫૨

આકાશમાં પ્રકૃતિથી સ્થિત જેમ ચંદ્ર, શુદ્ધ સ્વભાવ સ્થિત છે ત્યમ આત્મચંદ્ર;
 સત્યાંદ્રિકા સમ જ કેવલ જ્ઞાન લેવું, તે જ્ઞાન આવરણ મેઘસમૂહ જેવું. ૧૫૩

તે ઘાતિ કર્મ ઘન શું વિખરે ઝપાટે, સંન્યાસ ધર્મરૂપ વાયુ તણા સપાટે;
 ત્યારે શ્રીમાન્ પરમ કેવલજ્ઞાન પામે, તે જ્ઞાનકેવલો કહાય યથાર્થ નામે. ૧૫૪

સર્વેય દોષ ક્ષીણ સાવ જ વર્તનારા, સર્વજ્ઞ લઙ્કિકલ સર્વ જ ભોગનારા;
 સાધી પરાર્થ પર તેહ પર કૃપાણુ, યોગાંત શ્રીમદ સુનીદ લહે દયાણુ. ૧૫૫

શૈલેશોમાહિ સહજાત્મસ્વરૂપ સ્વામી, પામી જ શીઘ્ર પર યોગ અયોગ નામી;
 વ્યાધિ ભવ ક્ષય કરી નિરવાણુ પામે, સુસ્થિત તેહ ભગવાન્ નિત સૌખ્ય ધામે. ૧૫૬

॥ इति महर्षिश्रीहरिभद्राचार्यविरचिते किरत्चंद्रसूनुमनःसुखनंदनेन भगवानदासेन
 सुमनोनंदनीबृहत्टीकाख्यविवेचनेन सप्रपञ्चं विवेचिते श्रीयोगदृष्टिसमुच्चयशास्त्रे अष्टमी
 परा दृष्टिः ॥

મુક્ત તત્ત્વ મીમાંસા*

લાં (નિર્વાણમાં) આ કેવો હોય છે ? તે કહે છે—

વ્યાધિમુક્તઃ પુમાન્ લોકે યાદશસ્તાદશો હ્યયમ્ ।

નાભાવો ન ચ નો મુક્તો વ્યાધિના વ્યાધિતો ન ચ ॥ ૧૮૭ ॥

વ્યાધિમુક્ત પુરુષ અહીં, જેવો-તેવો આ જ;

ન અભાવ ન વ્યાધિથી ના, મુક્ત-અવ્યાધિત નાજ. ૧૮૭

અર્થ:—લોકમાં વ્યાધિમુક્ત પુરુષ જેવો હોય છે, તેવો જ આ હોય છે. તે અભાવરૂપ નથી અને વ્યાધિથી મુક્ત નથી એમ નથી, અને તે અવ્યાધિત પણ નથી.

વિવેચન

આ લોકમાં વ્યાધિમુક્ત પુરુષ જેવો હોય છે, તેવો આ નિર્વાણ પામેલો મુક્ત પુરુષ હોય છે. (૧) તે અભાવરૂપ નથી, પણ બ્રહ્મણ ગયેલ દીપકલિકાની ઉપમા જેને ઘટે છે એવો તે સહભાવરૂપ હોય છે. (૨) વળી તે વ્યાધિથી મુક્ત નથી થયો એમ નથી, પણ ભવ્યત્વના પરિક્ષયથી મુક્તજ હોય છે. (૩) તેમજ તે અવ્યાધિત પણ નથી, વ્યાધિવાળો નહોતો એમ પણ નથી, કારણ કે પૂર્વે તથાપ્રકારે વ્યાધિને સહભાવ તેને હતો.

કાંઈ ચિરકાળનો મહારોગી છે. ઘણા ઘણા લાંબા વખતથી તે અતિ દુઃસાધ્ય વ્યાધિથી પીડાય છે. વિવિધ રોગવિકારોથી દુઃખાકુલ થઈ તે 'ત્રાહિ મામ્' યોકારી રહ્યો છે. તેના શરીરમાં ઉગ્ર જ્વર-તાવ ભરાયેલો છે. વાત-પિત્ત-કફ રોગીનું દૃષ્ટાંત એ દોષની વિષમતાથી તેને ત્રિદોષ સન્નિપાત ઉપજ્યો છે. તેથી તે

વૃત્તિ:—વ્યાધિમુક્ત:—વ્યાધિથી મુક્ત, વ્યાધિ જેનો પરિક્ષીણ છે તે, પુમાન-પુરુષ, યાદશો-યાદશ, જેવો હોય છે, તાદશો હ્યયમ્-તેવો આ નિર્વૃત્ત-નિર્વાણપ્રાપ્ત હોય છે. નાભાવો-અભાવ નથી, બ્રહ્મણ ગયેલ દીપકલિકાની ઉપમા જેને ઘટે છે એવો. ન ચ નો મુક્તો વ્યાધિના-અને વ્યાધિથી મુક્ત નથી થયો એમ નથી, અર્થાત્ મુક્તજ છે-ભવ્યત્વના પરિક્ષયને લીધે. અવ્યાધિતો ન ચ-અને અવ્યાધિત પણ નથી, વ્યાધિવાળો નહોતો એમ પણ નથી, -પૂર્વે તથાપ્રકારે તદ્ભાવને લીધે.

* આ સિદ્ધસ્વરૂપવિચાર વારનવિક રીતે પરા દૃષ્ટિની ચૂલિકારૂપ જ છે. તે વિષયની વિશદ્તાથે અત્ર અલગ અધિકારરૂપે મૂક્યો છે.

પોતાનું જ્ઞાન ભૂલી જઈ જેમ તેમ બકી રહ્યો છે, ઉન્મત્ત એટલા કરી રહ્યો છે. આખા શરીરે તીવ્ર અસહ્ય દાહવેદના તેને થઈ રહી છે. હૃદયમાં તીક્ષ્ણ શૂલ લોકાઈ રહ્યું છે. એમ અનેક પ્રકારની રોગપીડાથી આકુલવ્યાકુલ એવો તે હેરાન હેરાન થઈ રહ્યો છે. આવા મહા રોગાર્ત્ત દુઃખી જીવને ઉત્તમ સફવૈદના ઉપદેશથી ઉત્તમ ઔષધનો જોગ મળી આવે ને તેનો યથાનિર્દિષ્ટ પથ્યપૂર્વક પ્રયોગ કરવામાં આવે, તો તે રોગીનો રોગ નિર્મૂળ થાય; તેનો જ્વર-તાવ ઉતરી જાય, ત્રિદોષ-સન્નિપાત આવ્યો જાય, તે બરાબર પોતાના જ્ઞાનમાં આવે, તેની દાહવેદના દૂર થાય, હૃદયશૂલ્ય નીકળી જાય, ને પછી સંપૂર્ણ રોગમુક્ત થઈ, તદ્દન સાન્નેતાજ્ઞે-હૃદયપુષ્ટ બની તે સંપૂર્ણ આરોગ્યને-સ્વાસ્થ્યને અનુભવે. અને આવો આ આરોગ્યસંપન્ન 'સ્વસ્થ' પુરુષ રોગમુક્ત થયાનો કોઈ અફલુત આનંદરસ આસ્વાદે. આ પ્રકારે લોકમાં પ્રગટ દેખાય છે.

તે જ પ્રકારે આ જીવને અનાદિ કાળથી આ ભવરૂપ મહારોગ લાગુ પડ્યો છે. આ મહા કષ્ટસાધ્ય વ્યાધિથી તે ઘણા ઘણા દીર્ઘ સમયથી હેરાન હેરાન થઈ રહ્યો છે. તે રોગના વિકારોથી દુઃખી દુઃખી થઈ તે 'વોય માડી રે! કરજો ત્રણ' જીવનો ભવરૂપ એમ પોકારી રહ્યો છે. તેના જ્ઞાનમય દેહમાં રોગરૂપ ઉચ્ચ જ્વર ચઢી ભાવરોગ આવ્યો છે, મોહરૂપ ત્રિદોષ સન્નિપાત તેને થયો છે, એટલે તે 'નિજ જ્ઞાન' ભૂલી જઈ ઉન્મત્ત પ્રલાપ-એટલા કરી રહ્યો છે. આખા શરીરે તેને વિષયતૃષ્ણાજન્ય અસહ્ય તીવ્ર દાહવેદના વ્યાપી રહી છે-બળતરા થઈ રહી છે; હૃદયમાં દ્રેષરૂપ શલ્ય લોકાઈ રહ્યું છે. આવા ઉચ્ચ ભવરોગથી આકુલ જીવને શ્રીમદ્ સદ્-ગુરુરૂપ ઉત્તમ સફવૈદનો 'જોગ' બાજતાં, તેમના સદુપદેશથી સમ્યગ્ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ ઔષધત્રયીની પ્રાપ્તિ થાય છે. અને ગુરુઆજ્ઞારૂપ પથ્ય અનુપાન સાથે તે રત્નત્રયીરૂપ ઔષધત્રિપુટીનું સમ્યક્ સેવન કરતાં અનુક્રમે તેના ભવરોગનો નિર્મૂળ નાશ થાય છે. તેનો રોગ-જ્વર ઉતરી જાય છે, દ્રેષશલ્ય નીકળી જાય છે, મોહ સન્નિપાતનું પતન થાય છે, આત્મજ્ઞાન પાછું આવે છે, વિષયતૃષ્ણાથી ઉપજતી દાહવેદના-બળતરા શમી જાય છે. અને તે નિજ સહજ આત્મસ્વરૂપનું દર્શન કરી, જ્ઞાન પામી, આત્મસ્વરૂપનું અનુચરણ કરે છે; કેવલ શુદ્ધ આત્માને જાણી, શ્રદ્ધા, કેવલ જ્ઞાનમય આત્મામાં સ્થિતિ કરી, 'સ્વસ્થ' થઈ, કેવલ્ય દશાને અનુભવે છે. અને પછી તે ચરમ દેહના આયુષ્યની સ્થિતિ પર્યંત બળેલી સીંદરી જેવા આકૃતિમાત્ર રહેલા શેષ ચાર કર્મોને પ્રારબ્ધોદય પ્રમાણે જોગવી નિર્જરી નાંખે છે, અને પ્રાંતે તે કર્મોને પણ સર્વથા પરિક્ષીણ કરે છે. આમ સર્વથા કર્મમુક્ત થયેલ તે ભવરોગથી મુક્ત બને છે. અને આવા આ ભવવ્યાધિથી મુક્ત થયેલા, પરમ ભાવારોગ્યસંપન્ન, સહજાત્મસ્વરૂપ સુસ્થિત, એવા આ પરમ 'સ્વસ્થ' પરમ પુરુષ પરમ આનંદમય એવી ભાવ-આરોગ્ય દશાનો કોઈ અવર્ણનીય આનંદરસ જોગવે છે.

આમ જેમ લોકમાં વ્યાધિમુક્ત પુરુષ જેવો નીરોગી, જેવો સ્વસ્થ, જેવો આનંદમય હોય છે, તેવો આ ભવવ્યાધિથી મુક્ત આ શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ પુરુષ (આત્મા) પરમ નીરોગી, પરમ 'સ્વસ્થ', પરમ આનંદમય હોય છે. (૧) આ નિર્વાણપ્રાપ્ત મુક્ત મુક્ત અભાવ- પુરુષ કાંઈ અભાવરૂપ નથી, અર્થાત કેટલાક (ગૌડ આદિ) માને છે તેમ રૂપ નથી નૈરાત્મ્ય અવસ્થારૂપ નથી, આત્મ વસ્તુના અભાવરૂપ નથી, પરંતુ વસ્તુસદ્-ભાવરૂપ છે. એટલે કે કેવલ, શુદ્ધ, વિવિક્ત, નિર્મલ આત્મતત્ત્વનું જ ત્યાં હોવાપણું છે, કે જે શુદ્ધ આત્મતત્ત્વ 'સિદ્ધ' નામથી ઓળખાય છે. રોગથી મુક્ત થયેલો પુરુષ રોગથી મુક્ત થતાં કાંઈ પુરુષ મટી જતો નથી, તેમ ભવરોગથી મુક્ત થયેલો ચૈતન્ય-મય પુરુષ-આત્મા ભવરોગમુક્ત થતાં કાંઈ પુરુષ-આત્મા મટી જતો નથી. રોગના અભાવે કાંઈ પુરુષનો અભાવ થતો નથી, પણ કેવલ તેની શુદ્ધ નીરોગી અવસ્થા જ પ્રગટે છે. તેમ ભવરોગના અભાવે કાંઈ આત્માનો અભાવ થતો નથી, પણ તેની કેવલ શુદ્ધ નીરોગી નિરામય તત્ત્વકાય અવસ્થા પ્રગટે છે; આત્માની સંસારી અવસ્થા દૂર થઈ સિદ્ધ-મુક્ત અવસ્થા આવીર્ભાવ પામે છે; દેહાદિક સંયોગનો જ્યાં આત્યંતિક વિયોગ છે, એવી શુદ્ધ નિજ સ્વભાવરૂપ મોક્ષદશા પ્રકટ થાય છે. (બુએ આત્મસિદ્ધિની ગાથા, પૃ. ૪૦૪).

વળી (૨) આ પુરુષ-આત્મા વ્યાધિથી મુક્ત નથી થયો એમ પણ નથી, પણ ભવ્ય ત્વના પરિક્ષયથી મુક્ત હોયજ છે. કોઈ (સાંખ્યાદિ) એમ માને છે કે આ આત્મા તો સદાય મુક્ત જ છે, અબંધ જ છે-બંધાયેલો જ નથી. પણ આ માન્યતા ગદ્ડું મુક્ત નથી થયો ભૂલભરેલી છે; કારણ કે તેમ જો માનીએ તો બંધ-મોક્ષ, સુખ-દુઃખ એમ પણ નથી આદિ વ્યવસ્થા ઘટશે નહિં, કૃત નાશ-અકૃતાગમ આદિ અનેક દોષ આવશે, અને જે મોક્ષને માટે જ તે તે દર્શનનું પ્રયોજન છે તે પ્રયોજન પણ નિષ્ફળ થશે! કારણ કે બંધાયેલો હોય તેને મુક્ત થવાપણું હોય, પણ જો બંધાયેલો જ ન હોય તો મુક્ત થવાનું ક્યાં રહ્યું? જો બંધન જ ન હોય તો મુક્તિ ક્યાંથી હોય? કારણકે બંધન-મોચન, બંધનથી છૂટવું તેનું નામ જ મોક્ષ છે. આ બંધન-મોચનરૂપ મોક્ષ અત્રે ભવ્યત્વના પરિક્ષયથી હોય છે. એટલા માટે જે મોક્ષ પામે છે, મુક્ત થાય છે, તે ભવવ્યાધિથી મુક્ત નથી થયો એમ નથી, પરંતુ મુક્ત થયો જ છે. જેમ 'નીરોગી' મનુષ્ય રોગથી મુક્ત નથી થયો એમ નથી, પણ છતાં એવા રોગથી મુક્ત થયો જ છે, અને એટલે જ તે નીરોગી-રોગમુક્ત કહેવાય છે; તેમ મુક્ત આત્મા ભવરોગથી મુક્ત નથી થયો એમ નથી, પણ છતાં-પ્રગટ અસ્તિત્વરૂપ ભવરોગથી મુક્ત થયો જ છે, એટલે જ તે 'મુક્ત'-ભવરોગમુક્ત કહેવાય છે. (૩) અને તે 'અવ્યાધિત'-વ્યાધિ વગરનો હતો એમ પણ નથી, કારણ કે પૂર્વે તેને તથાપ્રકારે પ્રગટ વ્યાધિનો સદ્ભાવ હતો જ. વ્યાધિમુક્ત પુરુષને માટે કોઈ એમ કહે કે પૂર્વે તેને વ્યાધિ જ નહોતી, તો તેમાં દષ્ટ-ધષ્ટ બાધા, પ્રલક્ષ વિરોધ આવે છે. કારણ કે તે તો 'મ્હારા મોઢામાં જીલ નથી' એમ

અવ્યાધિત
પણ નથી

બોલનારની જેમ વદતોવ્યાઘાત છે. કારણ કે જો વ્યાધિ જ નહોતો, તો વ્યાધિમુક્ત થયો શી રીતે? માટે એમ કહેવું તે સાવ બેહૂદું છે. કારણકે તે ભવરોગથી દુઃખી થઈ રહ્યો હતો તે પ્રત્યક્ષ પ્રગટ હકીકત (Real fact) છે અને તેમાંથી છૂટ્યો-મુક્ત થયો, ત્યારે જ તે ભવવ્યાધિ રહિત-મુક્ત કહેવાય છે.

આમ સર્વથા, વ્યાધિમુક્ત પુરુષ જેવો લોકમાં હોય છે, તેવો જ-તાદૃશ જ આ નિર્વાણપ્રાપ્ત મુક્ત પુરુષ (આત્મા) હોય છે: (૧) વ્યાધિમુક્ત પુરુષ જેવો સ્વસ્થ-આનંદી હોય છે, તેવો આ મુક્ત આત્મા પરમ સ્વસ્થ-પરમ આનંદ-રોગમુક્તજેવો નિમગ્ન હોય છે. (૨) જેમ રોગ દૂર થતાં કાંઈ રોગી પુરુષને ભવમુક્ત અભાવ થઈ જતો નથી, તેમ ભવવ્યાધિ દૂર થતાં કાંઈ શુદ્ધ ચૈતન્ય-મૂર્તિ આત્માનો અભાવ હોતો નથી. (૩) તે વ્યાધિમુક્ત પુરુષ જેમ વ્યાધિથી મુક્ત નથી હોતો એમ નહિં, પણ મુક્ત જ હોય છે; તેમ આ નિર્વાણપ્રાપ્ત મુક્ત આત્મા ભવવ્યાધિથી મુક્ત નથી એમ નહિં, પણ મુક્ત જ હોય છે. (૪) અને તે વ્યાધિમુક્ત પુરુષ જેમ પૂર્વે અવ્યાધિત નહોતો, વ્યાધિ વગરનો નહોતો, પણ વ્યાધિવાળો હતો જ; તેમ આ નિર્વાણપ્રાપ્ત મુક્ત આત્મા પણ પૂર્વે અવ્યાધિત નહોતો, ભવ વ્યાધિ વગરનો નહોતો, પણ ભવ વ્યાધિવાળો હતો જ. નહિં તો, વ્યાધિ જ ન હોત, તો તેનો નાશ પણ કેમ હોત? તેથી મુક્તપણું કેમ હોત? મૂલં નાસ્તિ કુતો જ્ઞાના? આમ આ દૃષ્ટાંત ઉપરથી સુપ્રતીતપણે ક્લિત થતી ચોટખી દીવા જેવી સ્પષ્ટ હકીકત બાલક પણ સમજી શકે એમ છે, તો સાદી સમજવાળો કોઈ પણ મનુષ્ય કેમ ન સમજે? તથાપિ મહામતિ ગણ્યાતા કેટલાક દર્શનવાદીઓએ આ મોક્ષ સંબંધી અનેક પ્રકારે અસત્ કલ્પનાઓ ઉભી કરી છે તે આશ્ચર્ય છે! જેમકે-‘ મોક્ષ આત્મ અભાવરૂપ છે, ’ ‘ આ આત્મા નિત્ય મુક્ત જ છે. ’ ‘ આ આત્માને ભવવ્યાધિ લાગેલો જ નથી, ’ ઇત્યાદિ. આવા બધા કુવિકલ્પો હૃદ-હૃદ બાધિત હોઈ, વિવેક વિચારથી ક્ષણભર પણ ટકી શકતા નથી. આ સંબંધી વિશેષ પ્રકાશના જિજ્ઞાસુએ શ્રી પડ્દર્શનસમુચ્ચય, શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય, બત્રીશ બત્રીશી, તત્ત્વાર્થસાર આદિ મહાશ્રંથરતો અવગાહવા ભલામણ છે. અત્ર વિસ્તાર લયથી દિગ્દર્શનરૂપ નિર્દેશમાત્ર કર્યો છે.

આ જ અર્થને સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે—

भव एव महाव्याधिर्जन्ममृत्युविकारवान् ।

विचित्रमोहजननस्तीव्ररागादिवेदनः ॥ ૧૮૮ ॥

વૃત્તિઃ-ભવ એવ-ભવજ, સંસારજ, મહાવ્યાધિઃ-મહાવ્યાધિ છે, કેવો વિશિષ્ટ? તોકે-જન્મમૃત્યુવિકારવાન્-જન્મ, મૃત્યુરૂપ વિકારવાળો. આતું જરા આદિ ઉપલક્ષણ છે. વિચિત્રમોહ-જનનો-વિચિત્ર મોહ ઉપજવનારો, મિથ્યાત્વના ઉદ્ભવ ભાવથી. તીવ્રરાગાદિ-વેદનઃ-તીવ્ર રાગાદિ વેદનાવાળો,-ઓ આદિના અભિપ્રવંભભાવથી (આસક્તિ ભાવથી).

સંસારજ મહા વ્યાધિ છે, જન્મ મૃત્યુ વિકાર;
તીવ્ર રાગાદિ વેદના, ચિત્ર મોહ કરનાર. ૧૮૮

અર્થ:—ભવ જ મહાવ્યાધિ છે. તે જન્મ-મરણરૂપ વિકારવાળો છે, વિચિત્ર મોહ ઉપભવનારો અને તીવ્ર રાગાદિ વેદનાવાળો છે.

વિવેચન

આ ભવ-સંસાર એ જ મહાવ્યાધિ છે. તે કેવો છે ? જન્મ-મરણરૂપ વિકારવાળો છે, ઉપલક્ષણથી જરા આદિ વિકારવાળો છે; મિથ્યાત્વના ઉદયભાવથી વિચિત્ર પ્રકારનો મોહ ઉપભવનારો છે; તથા સ્ત્રી આદિના આસક્તિ ભાવથી તીવ્ર રાગાદિ વેદનાવાળો છે. ઉપરમાં જે વ્યાધિનો વાત કહી તે વ્યાધિ કયો ? તેની અહીં ગ્રંથકાર મહર્ષિએ જ સ્પષ્ટતા કરી છે. પરમાર્થથી જોઈએ તો આ જગતમાં મોટામાં મોટો જો કોઈ વ્યાધિ હોય, તો તે આ ભવ એટલે સંસાર જ છે. આ સંસારને મહારોગની ઉપમા બરાબર ઘટે છે; કારણ કે ચિહ્નથી, સ્વરૂપથી, કારણથી, વિકૃતિથી, ચિકિત્સાથી, પરિણામ આદિથી બંનેનું અનેક પ્રકારે સામ્ય છે. તે આ પ્રકારે:—

રોગ જેમ મનુષ્યના શરીર પર આક્રમણ કરી તેને ચેતરફથી ઘેરી લે છે, તેમ ભવરોગ આત્માના જ્ઞાનમય શરીર પર આક્રમણ કરી એને ચોપાસથી ઘેરી લે છે. રોગ

જેમ શરીરના પરમાણુએ પરમાણુમાં વ્યાપ્ત થઈ પોતાની અસર નીપ-
ભવરોગનું
આક્રમણ
ભવે છે, તેમ ભવરોગ આત્માના પ્રદેશે પ્રદેશમાં વ્યાપી જઈ પોતાની અસર નીપભવે છે. રોગ જેમ શરીરની શક્તિને ક્ષીણ કરી નાંખે છે,

નૂર-તેજ ઉડાડી દે છે, રક્ત-માંસ આદિ ધાતુઓને શોષી લે છે; તેમ ભવરોગ પણ આત્માની અતંત શક્તિને ક્ષીણ કરી નાંખે છે, આત્માનું નૂર-તેજ ઉડાડી દે છે, જ્ઞાન-દર્શનાદિ આત્મસ્વભાવરૂપ ધાતુઓને શોષી લે છે. રોગ જેમ દોષપ્રકોપ કરે છે, તેમ ભવરોગ રાગદ્રેવાદિ દોષનો પ્રકોપ કરે છે. રોગ જેમ મનુષ્યને પથારીવશ કરી પરાધીન ને પાંગળો કરી મૂકે છે, તેમ ભવરોગ આત્માને શરીર-શબ્દમાં સુવડાવી પર પુદ્ગલ વસ્તુને આધીન પાંગળો કરી મૂકે છે. રોગ જેમ માણસની આખી સીકલ એવી ફેરવી નાંખે છે કે તેનું ઓળખાણ પડવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે, તેમ ભવરોગ આત્માની અસલ સીકલ એવી પલટાવી નાંખે છે કે તેનું ઓળખાણ થવું કઠિન હોય છે.

રોગ એ જેમ મનુષ્યની અનારોગ્યરૂપ અપ્રાકૃતિક-અકુદરતી-વિકૃત અવસ્થા છે, તેમ ભવરોગ એ આત્માની અનારોગ્યરૂપ અકુદરતી અપ્રાકૃતિક-વિકૃત અવસ્થા છે. રોગ

જેમ મનુષ્યના શરીરની અસ્વસ્થ સ્થિતિ છે, તેમ ભવરોગ એ આત્માની અસ્વસ્થ સ્થિતિ છે. રોગ જેમ મનુષ્યના પ્રકૃતિવિરુદ્ધ વર્તનની-અધર્મની સજા છે-દંડ છે, તેમ ભવરોગ એ આત્માના સહજ પ્રકૃતિ વિરુદ્ધ વર્તનની-અધર્મની સજા છે, દંડ છે. રોગ જેમ શરીરની

ભવરોગ
અપ્રાકૃતિક
અવસ્થા

ધાતુઓની વિષમતાનો અવિભાવ છે, તેમ ભવરોગ એ આત્માની સ્વભાવ-ધાતુની વિષમતાનો અવિષ્કાર-પ્રકટ પ્રકાર છે. રોગનો જેમ નિયત ચોક્કસ કારણકલાપ હોય છે, તેમ ભવરોગનો નિયત ચોક્કસ કારણકલાપ હોય છે. મલસંચય, દોષપ્રકોપ, ધાતુવૈષમ્ય, પ્રકૃતિવિરુદ્ધ આચરણ, ભય, ઉદ્વેગ આદિ સ્વ-યોગ્ય કારણોથી જેમ રોગની ઉત્પત્તિ હોય છે; તેમ ભાવમલસંચયથી, રાગાદિ દોષપ્રકોપથી, સ્વભાવ-ધાતુવૈષમ્યથી, આત્માની સહજ સ્વભાવસિદ્ધ પ્રકૃતિ વિરુદ્ધ આચરણથી-અધર્મથી, આત્મપરિણામની ચંચલતારૂપ ભયથી, સન્માર્ગ પ્રત્યે કંટાળારૂપ ઉદ્વેગથી,-ઇત્યાદિ સ્વયોગ્ય વિવિધ કારણોથી મહાભવરોગ ઊપજે છે.

(૧) રોગથી જેમ અગ્નિમાંઘ થાય છે, અન્ન પ્રત્યે અરુચિ ઉપજે છે, ખાવાનું ભાવતું નથી, તેમ ભવરોગથી આત્મતેજની મંદતારૂપ અગ્નિમાંઘ ઉપજે છે, સન્માર્ગરૂપ પરમાજ્ઞ પ્રતિ અરુચિ-અભાવો આવે છે. રોગથી જેમ મોળ આવે છે, વમન થાય છે, તેમ ભવરોગથી સત્તવચન પ્રત્યે અણુગમારૂપ મોળ આવે છે, ને સ્વરૂપવિસ્મરણરૂપ વમન થાય છે. રોગથી જેમ મલાવષ્ટંભ થાય છે, અથવા અણ્ણુ-વિશૂચિકા ઉપજે છે, તેમ ભવરોગથી કર્મસંચયરૂપ ભાવમલનો અવષ્ટંભ થાય છે, અથવા વિષયવિકારરૂપ અણ્ણુ-વિસૂચિકા ઉપજે છે. (૨) રોગથી જેમ હૃદયમાં શૂલ ભોંકાય છે, તથા હાંફ ચઢે છે, તેમ ભવરોગથી દ્રેષરૂપ શૂળ આત્માને ભોંકાય છે, તથા સન્માર્ગ પ્રત્યે ખેદરૂપ હાંફ ચઢે છે. (૩) રોગથી જેમ પ્રાણાવરોધ થાય છે, શ્વાસોન્નિવાસ જોરથી ચાલે છે, ખાંસી આવે છે, કફ પડે છે, તેમ ભવરોગથી જ્ઞાનદર્શનરૂપ ભાવપ્રાણુનો અવરોધ થાય છે, જન્મ-મરણરૂપ શ્વાસોન્નિવાસ જોરથી ચાલે છે, કષાયરૂપ ખાંસી આવે છે, ને વિષયરૂપ કફ પડે છે. (૪) રોગથી જેમ શરીરને ક્ષય-ક્ષીણતા-ઘસારો લાગુ પડે છે, તેમ ભવરોગથી જ્ઞાનમય આત્મદેહને ક્ષય-ક્ષીણતા-ઘસારો લાગુ પડે છે. (૫) રોગથી જેમ શુદ્ધ રક્તાભિસરણ (circulation) ઝરાઝર થતું નથી, શરીર પાંડુ-શ્રીકકુ-નિસ્તેજ (anaemic) થઈ જાય છે, તેમ ભવરોગથી શુદ્ધ ચૈતન્યપ્રવાહરૂપ રક્તનું અભિસરણ (circulation) ઝરાઝર થતું નથી, આત્માનો જ્ઞાનદેહ પાંડુ-શ્રીકકો-નિસ્તેજ બની જાય છે. (૬) રોગથી જેમ શરીરના રુધિર-માંસાદિ ધાતુ સુકાઈ જાય છે ને શરીર અસ્થિ-માત્રવશીષ રહે છે, તેમ ભવરોગથી આત્માના જ્ઞાનદર્શનાદિ સ્વભાવરૂપ ધાતુ શોષાય છે ને અત્યંત મંદ ચૈતન્યચિહ્નરૂપ આત્મદેહ અવશેષ રહે છે.

(૭) રોગથી જેમ મગજનું ઠેકાણું રહેતું નથી, મગજનું કેંદ્ર (centre) ખસી જાય છે, માણસ પોતે પોતાનું ભાન ભૂસી જાય છે, ' ચક્રમ ' થઈને ચક્રાતદ્રા કાવે તેમ બકે છે, ને ત્રિદોષ સન્નિપાતને પામે છે; તેમ ભવરોગથી આત્માનું

ત્રિદોષ સ્વરૂપ પદમાં સ્થિતિરૂપ કોઈ ઠેકાણું રહેતું નથી, સ્વરૂપબ્રહ્મતાથી
ઉન્માદાદિ સ્વરૂપ કેંદ્ર ખરી જાય છે, આત્મા પોતે પોતાના સહજ નિજ સ્વરૂપનું
 જ્ઞાન ભૂલી જાય છે, ઉન્મત્ત ‘ચક્રમ’ બનીને પરવસ્તુને પોતાની કહેવારૂપ
 યદ્વાતદ્રા પ્રલાપ-બકબકાટ કરે છે, અને મોહ-રાગ-દ્વેષરૂપી ત્રિદોષની વૃદ્ધિથી સત્સ્વરૂપથી
 નિપાતરૂપ સન્નિપાતને પામે છે. (૮) રોગથી જેમ ખસ થાય છે ને ખૂબલી-મીઠી ચળ
 ઉપડે છે, અને તેથી પરિણામે લાહ્ય બળે છે, તેમ ભવરોગથી વિષયવિકારરૂપ ખસ
 થાય છે ને ભોગેચ્છારૂપ ગાજવાળ-મીઠી ચળ-‘કંડૂ’ આવે છે, ને તેથી પરિણામે
 ભવભોગરૂપ લાહ્ય બળ્યા કરે છે. (૯) રોગથી જેમ શરીરમાં ઉચ્ચ-આકરો તાવ ભરાય છે
 અને ભારી તરસ લાગે છે, તેમ ભવરોગથી રાગરૂપ ઉચ્ચ જ્વર ભરાય છે અને વિષય-
 તૃષ્ણારૂપ ભારી તૃષ્ણા ઉપજે છે. (૧૦) વળી રોગથી જેમ વિવિધ વિકારો ઉભરી આવે છે,
 તેમ ભવરોગથી જન્મ-મરણાદિ વિકારો ઉપજે છે. ફરી ફરીને જન્મવું, ફરી ફરીને
 મરવું, ફરી ફરીને માતાના ઉદરમાં શયન કરવું, ફરી ફરી ઘડપણ, રોગ, શોક, ચિંતા,
 દોર્લાગ્ય, દારિદ્ર આદિ દુઃખ અનુભવવું, એ બધા ભવરોગના વિકાર છે.

(૧૧) રોગથી જેમ વિચિત્ર પ્રકારનો મોહ ઉપજે છે, તેમ ભવરોગથી વિચિત્ર
 પ્રકારનો મોહ ઉપજે છે. રોગથી જેમ કમળારૂપ પિત્તવિકારને લીધે ધોળી વસ્તુ પણ
 પીળી દેખાવારૂપ દ્વિદોષ થાય છે; તેમ ભવરોગથી મિથ્યાત્વ ઉદયને
વિચિત્ર મોહ લીધે અસતમાં સત્બુદ્ધિ ને સતમાં અસત્બુદ્ધિરૂપ દ્વિદોષ-
આદિ દર્શનમોહ ઉપજે છે. રોગથી જેમ રોગાકુલ દરહી પોતે પોતાનું જ્ઞાન
 ભૂલી જાય છે, તેમ ભવરોગાર્ત્ત જતુંને આત્માના સ્વસ્વરૂપનું જ્ઞાન
 રહેતું નથી. જો જ્ઞાનપણામાં જેમ દરહી પોતાની વસ્તુને પારકી ને પારકી વસ્તુને પોતાની
 કહેવારૂપ જ્ઞાંતિને સેવે છે, તેમ આત્મસ્વરૂપના અજ્ઞાનપણામાં ભવરોગી પરવસ્તુને પોતાની ને
 સ્વવસ્તુને પારકી ગણવારૂપ મિથ્યા જ્ઞાંતિને સેવે છે. (૧૨) રોગી જેમ પોતાની મૂળ આરોગ્યમય
 અસલ સ્વભાવસ્થિતિમાં હોતો નથી, પણ રોગકૃત વિકૃત અવસ્થામાં હોય છે, તેમ ભવરોગી
 પોતાની મૂળ અસલ સહજ સ્વભાવસ્થિતિમાં વર્તતો નથી, પણ ભવરોગકૃત વિભાવરૂપ
 વિકૃત દશામાં વર્તતો હોય છે. (૧૩) રોગથી મુંઝાઈ ગયેલા-મોહમૂઢ રોગીનું આચરણ
 જેમ વિષમ હોય છે, તેમ ભવરોગથી મોહિત થયેલા-મુંઝાઈ ગયેલા મોહમૂઢ જીવનું
 આચરણ પણ મહામોહમય વિષમ હોય છે, સ્વભાવથી વિપરીત હોય છે. (૧૪) રોગથી
 જેમ સ્વભાવ ચીઠીયો થઈ જવાથી દરહી વાતવાતમાં ચીઠાઈ જાય છે, તેમ ભવરોગથી
 ચીઠીયો થઈ ગયેલો આ ભવરોગી પણ વાતવાતમાં ક્રોધાદિ કષાયાકુલ થઈ આવેશમાં
 આવી જાય છે! ‘કમ જોર ને ગુસ્સા બ્હોત’ કરે છે! (૧૫) રોગથી જેમ શરીરે
 તીવ્ર વેદના-પીડા ઉપજે છે, તેમ ભવરોગથી આત્માને સ્ત્રી આદિ પ્રત્યેના આસક્તિભાવને
 લીધે રાગદ્વેષાદિ તીવ્ર વેદના ઉપડે છે-આમ અમુક અમુક ચોક્કસ ચિહ્નો પરથી

જેમ રોગનું નિદાન-પરીક્ષા (Diagnosis) થઈ શકે છે, તેમ નાના પ્રકારના પ્રતિનિયત-ચોક્કસ ચિહ્નો પરથી ભવરોગનું નિદાન થઈ શકે છે.

અને રોગીની તથા પ્રકારની અવસ્થા ઉપરથી જેમ રોગની સુસાધ્યતાનો કે દુઃસાધ્યતાનો કે અસાધ્યતાનો નિર્ણય કરી શકાય છે, તેમ જીવની તથા પ્રકારની ભવ્યતા-અભવ્યતારૂપ, યોગ્યતા-અયોગ્યતારૂપ દશાવિશેષ ઉપરથી આ જીવનો ભવરોગ સુસાધ્ય સાધ્યાસાધ્ય છે ? કે દુઃસાધ્ય છે ? કે અસાધ્ય છે ? તેનો પ્રાક્ષનિર્ણય (Prognosis) નિર્ણય થઈ શકે છે. જેમકે-(૧) રોગી ઉપર અજમાવવામાં આવેલ ઔષધિની તાત્કાલિક ઘણી સુંદર અસર થાય તો જેમ રોગીનો રોગ સુસાધ્ય છે એમ જણાય છે, તેમ સમ્યગ્દર્શનાદિ યથાયોગ્ય ઔષધિના પ્રયોગથી જે જીવના પર તાત્કાલિક પ્રશસ્ત આત્મપરિણામરૂપ-ભાવરૂપ ઘણી સુંદર અસર થાય છે, તે જીવ નકટભવ્ય છે અને તેનો ભવરોગ સુસાધ્ય છે, એમ નિશ્ચિત થાય છે. (૨) રોગી પર પ્રયોજેલ ઔષધિની લાંબા વખતે કંઈક અસર થાય તો જેમ આ રોગ દુઃસાધ્ય છે એમ ખાત્રી થાય છે, તેમ રત્નત્રયીરૂપ સફ્રઔષધના પ્રયોગથી જે જીવના પર ચિરકાળે શુભ ભાવરૂપ કંઈક સુંદર અસર થાય, તો તે જીવ દૂરભવ્ય છે, ને તેનો ભવરોગ દુઃસાધ્ય છે (Difficult to cure) છે એમ સમજાય છે. (૩) રોગી પર ગમે તેટલા ઉત્તમ ઔષધોનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છતાં અતિ અતિ ચિરકાળે પણ જેના પર કંઈ પણ અસર ઉપજતી નથી, દવાની કંઈ પણ ' ટીકી ' લાગતી નથી, ' પત્થર પર પાણી ઢોળ્યા ' જેવું થાય છે, ને રોગ ઉલટો વધતો જાય છે, તે રોગીનો રોગ જેમ અસાધ્ય કેટિમાં (Incurable) આવે છે; તેમ જે જીવ પર ગમે તેટલા ઉત્તમ દર્શનાદિ સફ્રઔષધોની માત્રા અજમાવવામાં આવે, પણ ઘણા લાંબા વખતે પણ કંઈ પણ સફ્રભાવની ઉત્પત્તિરૂપ સુંદર અસર નીપજતી નથી, કંઈ પણ ગુણુ ઉપજતો નથી, ' ઘડો કારો ને કારો ધાકોડ ' રહે છે, ને ઉલટી અભિમાનાદિ વિપરિણામરૂપ અસર થઈ રોગ ઉલટો વૃદ્ધિ પામે છે, તે જીવ અભવ્ય-અસાધ્ય કેટિનો (Incurable) છે, અને તેનો ભવરોગ અસાધ્ય છે એમ પ્રતીત થાય છે. આમ રોગીના ત્રિહ ઉપરથી-દશાવિશેષ ઉપરથી જેમ રોગના ભાવિ પરિણામનું અનુમાન (Prognosis) અગાઉથી અંધાય છે, તેમ ભવરોગીના ત્રિહ ઉપરથી-દશાવિશેષ ઉપરથી તેના ભવરોગના પરિણામનું અનુમાન અગાઉથી કરી શકાય છે.

વળી રોગી-રોગીમાં પણ ફરક હોય છે; કોઈ સમજી, કોઈ અજીસમજી હોય છે, કોઈ ખાલ, કોઈ વૃદ્ધ, ઇત્યાદિ પ્રકાર હોય છે. તેમ ભવરોગીમાં પણ તદ્વાવત હોય છે; કોઈ સમજી, કોઈ અજીસમજી, કોઈ ખાલ, કોઈ વૃદ્ધ, ઇત્યાદિ પ્રકાર રોગીની હોય છે. કારણકે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે રોગના દુઃખમય સ્વરૂપને જે જાણે છે, વિવિધતા તે વિવેકી સુજ્ઞ રોગી જેમ અને તેમ જલદી રોગ નિર્મૂળ થાય એમ

ખરા અંતઃકરણથી ઈચ્છે છે. એટલે તે ડાહ્યો સમજી રોગી જેમ કુશળ સહવૈદ્યનું શરણ લે છે, અને પોતાનું ડહાપણ ડહોળ્યા વિના વૈદ્યની સૂચના મુજબ ઔષધ-પ્રયોગ કરે છે, અને તેથી કરીને રોગમુક્ત થાય છે. તેમ સમ્યક્ સમજણવાળો ડાહ્યો સમજી ‘ પંડિત ’ જીવ સહચુરુરૂપ સુખણ સહવૈદ્યનું શરણ લે છે, અને પોતાની મતિ-કદવનારૂપ સ્વચ્છંદનું ડાહડહાપણ છોડી દઈ શ્રીમદ્ સહચુરુની આજ્ઞાનુસાર રત્નત્રયી ઔષધનું પ્રતિસેવન કરે છે, અને તેથી તે ભવરોગથી મુક્ત થાય છે. પણ કુપથ્યસેવનમાં આસક્ત એવો અણસમજી રોગી જેમ મીઠું મીઠું અનુકૂળ વદનારા ઊંટવૈદ્યને (Quack) પકડે છે, અને તેણે બતાવેલ ઊંટવૈદ્ય સેવીને ઉલટો હાથે કરીને હેરાન થાય છે ને રોગ-મુક્ત થતો નથી; તેમ વિષયકદવનમાં આસક્ત એવો બાલ અણસમજી જીવ વિષયાનુકૂળ-પ્રથમ દષ્ટિએ મીઠા લાગતા પણ પરિણામે હાલાહલ ઝેર જેવા વચન વદનારા મિથ્યાદષ્ટિ અસહચુરુરૂપ ઊંટવૈદ્યનો આશ્રય કરે છે, અને તે અનાડી વૈદ્યના અનાડી ઉપાયથી હાથે કરીને ભવકૂપમાં ઊંટો ઉતરે છે ને ભવરોગથી મુક્ત થતો નથી. ઇત્યાદિ પ્રકારે રોગી રોગીના પ્રકાર હોય છે, અને તે ઉપરથી પણ રોગની સાધ્યતા-અસાધ્યતાના પ્રાક્કથનમાં (Prognosis) પણ ફરક પડે છે.

તેમજ-રોગ જેમ યથાયોગ્ય ચિકિત્સાથી (Right treatment) કાળૂમાં આવે છે ને મટે છે, તેમ ભવરોગ પણ યથાયોગ્ય ચિકિત્સાથી કાળૂમાં આવે છે ને મટી જાય છે. રોગચિકિત્સામાં પ્રથમ જેમ રોગના મૂળ નિદાનને, કારણને, સ્વરૂપને, રોગચિકિત્સા ચિહ્નને, પરિણામને અને ચિકિત્સાને બરાબર જાણનારા કુશળ નિષ્ણાત (Expert, Specialist) સહવૈદ્યની જરૂર છે; તેમ ભવરોગની ચિકિત્સામાં પણ ભવરોગના મૂળ નિદાનને, કારણને, સ્વરૂપને, ચિહ્નને, પરિણામને અને નિવારણરૂપ ચિકિત્સાને યથાર્થપણે બરાબર જાણનારા કુશળ જ્ઞાની સહચુરુરૂપ ‘ સુખણ ’ સહ-વૈદ્યની અનિવાર્ય જરૂર પડે છે. વળી રોગના નિવારણમાં જેમ ઉત્તમ ઔષધની જરૂર પડે છે, તેમ ભવરોગના નિવારણમાં સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ સહ ઔષધત્રયીની જરૂર પડે છે. પથ્ય અનુપાન સાથે ઓસડનું બરાબર સેવન કરવામાં આવે તોજ તે કાયદો કરે છે, ગુણુકારી થાય છે, નહિંતો ઉલટું અનર્થકારક થઈ પડે છે; તેમ ગુરુઆજ્ઞારૂપ પથ્ય અનુપાન સાથે જો પરમ અમૃતસ્વરૂપ રત્નત્રયી ઔષધિનું સમ્યક્ સેવન કરવામાં આવે, તોજ તે ગુણુકારો-આત્મોપકારી થાય છે, નહિંતો આત્મમાર્થ-હાનિરૂપ અનર્થ વિપરિણામ નીપજાવે છે. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનું સુભાષિત છે કે:—

“ આત્મજ્ઞાંતિ સમ રોગ નહિં, સહચુરુ વૈદ્ય સુખણ;
ગુરુ આજ્ઞા સમ પથ્ય નહિં, ઔષધ વિચાર ધ્યાન. ”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

અને આમ યથાયોગ્યપણે ઔષધપ્રયોગથી રોગ નિર્મૂળ થતાં રોગી જેમ નીરોગી બને

છે, સાન્નેતાન્ને-હુષ્ટપુષ્ટ થાય છે, અને આનંદનિમગ્ન સ્વસ્થ અવસ્થા માણે છે; તેમ
 યથાયોગ્યપણે સમ્યક્ રત્નત્રયીરૂપ ઓષધપ્રયોગથી ભવરોગ નિર્મૂળ
 આરોગ્ય થતાં જીવ નીરોગી-ભાવઆરોગ્ય સંપન્ન બને છે, સાન્નેતાન્ને-નિરામય
 સ્વાસ્થ્ય તથા શુદ્ધ ચૈતન્યરસના પાનથી હુષ્ટપુષ્ટ થાય છે, અને પરમાનંદ-
 નિમગ્ન સહજાત્મસ્વરૂપ સ્થિતિમાં પરમ સ્વસ્થ અવસ્થા અનુભવે છે-
 ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારે ભવનું રોગ સાથે સામ્ય-સરખાપણું ઘટાવી શકાય છે, તેથી તેને
 રોગની ઉપમા ખરાખર છાન્ને છે. એ અત્ર સંક્ષેપમાં યથામતિ દિગ્દર્શનમાત્ર દર્શાવ્યું છે.
 વિશેષ સ્વમતિથી સમજી લેવું.

વળી આ ભવરોગને 'મહા' કહ્યો તે પણ સહેતુક છે, કારણ કે પોતપોતાના
 વર્ગમાં-ગતિમાં જે શ્રેષ્ઠ-મોટો હોય તે 'મહા' કહેવાય છે. દા.ત મહાકવિ, મહારાજ,
 મહાનીર, મહામુનિ; અને ભવરોગનું મહત્ત્વપૂર્ણ-મોટાપણું અનેક પ્રકારે
 'મહા' રોગ છે. જેમકે-(૧) માણસના શરીરમાં ઉપજતો રોગ અમુક મર્યાદિત
 કેમ કહ્યો ? સમય સુધીનો અથવા વધારેમાં વધારે યાવજીવ-આ જીવગી પર્યંત
 ટકે એવો હોય છે; પણ આ ભવરોગ તો અનાદિ કાળથી આ જીવને
 લાગુ પડેલો અને ભવોભવ ચાલી આવેલો હોઈ, હજી પણ આ જીવનો કેટો મૂકતો નથી !
 આમ અતિ અતિ દીર્ઘ સ્થિતિને (Duration) લઈ આ ભવરોગ 'મહાન' છે. (૨)
 મનુષ્યના શરીરમાં દૈન્ય થતો રોગ જે કે તીવ્ર વેદના ઉપજાવે છે, તે પણ ભવરોગથી
 નરકાદિમાં (જુઓ ગાથા પૃ. ૨૦૨ ફૂટનોટ) ઉપજતી વેદના એટલી બધી તીવ્ર હોય છે
 કે તેની પાસે ગમે તેવો આકરો રોગ કંઈ વિસાતમાં નથી. રોગથી જે શારીરિક-માનસિક
 દુઃખ ભોગવવું પડે છે તેના કરતાં અનંતગણું શારીરિક-માનસિક દુઃખ આધિ, વ્યાધિ,
 ઉપાધિરૂપે ભવરોગથી વેઠવું પડે છે. ચારે ગતિમાં જન્મમરણાદિથી અનંત અનંત
 દુઃખ વેદના-યાતના ખમવી પડે છે. આમ તીવ્રતાને લઈ (Acuteness & Intensity)
 પણ ભવરોગની મહત્તા છે. (૩) બાહ્ય રોગને સાધવો-મટાડવો એ કાંઈ એટલી બધી
 મુશ્કેલ વાત નથી, પણ આ ભવરૂપ ભવરોગ સાધવો-મટાડવો એ મહા મહાદુશ્કર
 વાર્તા છે. એટલે કૃત્વસાધ્યતાથી અથવા અસાધ્યતાથી પણ આ ભવરોગ 'મહાન' છે-
 મોટો છે. (૪) બાહ્ય રોગ અતિ તીવ્ર હોય તો કવચિત્ એક જ વારના મરણમાં પરિણમે
 છે, પરંતુ આ અતિ તીવ્ર ભવરોગ તો સદાય અનંતવારના જન્મમરણમાં પરિણમે છે.
 આમ પરિણામદષ્ટિથી પણ આ ભવરોગ અતિ મોટો છે.

ઇત્યાદિ પ્રકારે આ ભવ-સંસાર ખરેખર મહારોગ જ છે. એને મીટાવવાને વિવેકી
 બદ્ધપરિકર થઈ જરૂર કમ્મર કસે જ, સર્વાત્માથી સર્વ પ્રયાસ કરી છૂટે જ. ક્ષણિક
 જીવગીના એક સામાન્ય રોગને મટાડવાને લોકો કેટલી બધી જહેમત
 મુમુક્ષુનું કર્તવ્ય ઊઠાવે છે ? કેવા આકાશ પાતાલ એક કરે છે ? કેટલા વૈદ્ય-ડાક્તર

લેગા કરે છે ? ઔષધાદિ અંગે ફેટલો બધો ખર્ચ કરે છે ? તે પછી આવા આ અનાદિના મહારોગને મીટાવવાને માટે આત્માર્થી સુસુક્ષ્મ કેમ બને તેટલી જહેમત ન લેાવે ? કેમ અપૂર્વ આત્મ-પુરુષાર્થ ન કરે ? પોતાના તન-મન-ધન-વચનની સમસ્ત શક્તિ કેમ ન ખર્ચી નાંખે ? રતનત્રયી ઔષધિનું પરમ અમૃતપાન પરમ પ્રેમથી કેમ ન કરે ? સદ્ગુરુ આજ્ઞારૂપ પચ્યનું પરમ ઉત્સાહથી કેમ પાલન ન કરે ?

સુખ્યોઽયમાત્મનોઽનાદિચિત્રકર્મનિદાનજ :

તથાનુભવસિદ્ધત્વાત્સર્વપ્રાણિભૃતામિતિ ॥ ૧૮૧ ॥

સુખ્ય આ જીવને ઉપજ્યો, અનાદિ ચિત્ર કર્મેજ;
તેમ અનુભવસિદ્ધ છે, સર્વ પ્રાણિઓનેજ. ૧૮૯

અર્થ:—આ લવવ્યાધિ આત્માનો સુખ્ય-નિરુપચરિત એવો વ્યાધિ છે; અને તે અનાદિ એવા વિચિત્ર કર્મના નિદાનથી-કારણથી ઉપજેલો છે; કારણકે સર્વ પ્રાણિઓને તેનું તેવા પ્રકારે અનુભવસિદ્ધપણું છે.

વિવેચન

જીવનો આ જે લવવ્યાધિ છે તે સુખ્ય છે, નિરુપચરિત એવો ખરેખરો છે. અને તે અનાદિ એવા દ્રવ્ય-ભાવ ભેદથી ભિન્ન વિચિત્ર કર્મના બલથી ઉત્પન્ન થયેલો છે; કારણકે જન્મ-મરણાદિ વિકારોના પ્રત્યક્ષ અનુભવવડે કરીને, તે તિર્થંચ વગેરે સર્વ પ્રાણિઓને પણ અનુભવસિદ્ધ છે.

ઉપરમાં જે લવવ્યાધિનો ઉદ્ભવ કરવામાં આવ્યો તે લવવ્યાધિ કાંઈ કલ્પનારૂપ નથી, કલ્પનિક નથી, કથનમાત્ર ઉપચારરૂપ નથી, પરંતુ ખરેખરો છે, સુખ્ય છે, નિરુપચરિત એવો પારમાર્થિક છે. તે કાંઈ ઉત્પ્રેક્ષારૂપ કલ્પકલ્પનાનો લવવ્યાધિ તરંગ નથી, કલ્પિત નથી, પણ ખરેખરી વસ્તુસ્થિતિરૂપ સત્ય હકીકત સુખ્ય પરમાર્થ (Actual Fact, Reality) છે. કારણકે જે પારમાર્થિકસત્ વસ્તુસ્વરૂપે સત્ નિરુપચરિત હોય તે ‘સુખ્ય’ કહેવાય છે. અને ઉપચાર પણ જે સુખ્ય-પારમાર્થિકસત્ વસ્તુ હોય તે જ થઈ શકે છે, નહિંતો નહિં. જે લવરૂપ વસ્તુ જ ન હોત, તે તેનો વ્યાધિરૂપે ઉપચાર પણ ન થઈ શકત. પણ લવ

વૃત્તિ-મુખ્ય:—સુખ્ય, નિરુપચરિત, અયમ્-આ, લવવ્યાધિ, આત્મનો-આત્માનો, જીવનો, કેવા પ્રકારનો ? તેકે-અનાદિચિત્રકર્મનિદાનજ:—અનાદિ એવા ચિત્ર કર્મરૂપ કારણથી જન્મેલો, -દ્રવ્ય-ભાવ ભેદથી ભિન્ન એવા કર્મના બલથી ઉત્પન્ન એમ અર્થ છે. ક્યા કારણથી ? તે કે-તથાનુભવ-સિદ્ધત્વાત્-તથાપ્રકારે અનુભવસિદ્ધપણાને લીધે, જન્માદિના અનુભવથી. સર્વપ્રાણિભૃતામિતિ-સર્વ પ્રાણિઓને પણ, -તિર્થંચ પ્રમુખ્યને પણ.

તો ખરેખરી વસ્તુસ્થિતિરૂપ-સહભાવરૂપ છે જ, એટલે જ તેનો વ્યાધિરૂપે ઉપચાર પણ કરી શકાયો છે. વ્યાધિ એ રૂપક-કલ્પના-ઉપચાર ભલે હો, પણ ‘ભવ’ એ કાંઈ રૂપક-કલ્પના-ઉપચાર નથી. ભવ એ તો સત્ય હકીકત (Absolute reality) નિરૂપચરિત ઘટના છે, સુખ્ય એવી પારમાર્થિક વસ્તુસ્થિતિ છે. એ સુખ્ય ‘છતી’ પ્રગટ વસ્તુ છે, તેને યથાર્થપણે સમજવા માટે આ વ્યાધિરૂપ રૂપક ઘટના-ઉપચારકથન છે. અને આ ઉપચારરૂપ વ્યવહાર પણ પરમાર્થરૂપ સુખ્ય વસ્તુના સહભાવે જ ઘટે છે, શોભે છે. જેમકે-વાસ્તવિક વ્યાધિનું અસ્તિત્વ છે, તો તેનો ઉપચારરૂપે ઉપચારરૂપક વ્યવહાર કરી શકાય છે; વાસ્તવિક સિંહનું અસ્તિત્વ છે, તો ‘સિંહ-માણવકનો’-ળીલાડીને સિંહની ઉપમાનો ઉપચાર કરાય છે, પુરુષ-સિંહનો વ્યવહાર કરાય છે, પણ તેનું અસ્તિત્વ જ ન હોત તો તેનો કોઈ ઉપચાર વ્યવહાર જની શકત નહિં. દાખલા તરિકે-વધ્યાસુતનું, કે આકાશ-પુષ્પનું, કે શશશૃંગનું અસ્તિત્વ જ નથી, એટલે તેનો ઉપચાર પણ સંભવતો નથી.

આ ભવરોગ અનાદિ એવા વિચિત્ર કર્મરૂપ કારણથી ઉત્પન્ન થયેલો છે. કોઈ પણ કાર્યનું કંઈ ને કંઈ કારણ હોવું જ જોઈએ, એ સનાતન નિયમ પ્રમાણે ભવરૂપ કાર્યનું કંઈ ને કંઈ કારણ હોવું જ જોઈએ. એટલે રોગ જેમ ચોક્કસ કારણકલાપથી ઉપજે છે, તેમ આ ભવરોગ પણ દ્રવ્ય-ભાવ લેદથી ભિન્ન એવા વિચિત્ર કર્મરૂપ કારણથી ઉત્પન્ન થયેલો છે. અને આ કર્મરૂપ નિદાન-કારણ અનાદિ છે. એટલે આ કર્મ આ આત્મા સાથે અનાદિનું જોડાયેલું-સંલગ્ન છે, સંયોગ સંબંધથી બંધાયેલું છે. પ્રકૃતિની અને પુરુષની આ જોડી અનાદિ છે,-કનકપાષાણમાં સોનાનો ને માટીનો સંયોગ જેમ અનાદિ છે તેમ.

“ કનકોપલવત્ પયડિ પુરુષ તણ્ણી, જોડી અનાદિ સ્વભાવ;
અન્ય સંયોગી જિહાં લગી આતમા, સંસારી કહેવાય. ”—શ્રી આનંદધનજી

“ જડ ચેતન સંયોગ આ, ખાણુ અનાદિ અનંત;
કર્તા કોઈ ન તેહનો, ભાષે જિન ભગવંત. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

કર્મ-આત્માનો આ સંયોગ સંબંધ જો અનાદિ ન માનીએ તો આમ વિરોધ આવે છે:-જો કર્મને પહેલું માનીએ તો આત્મા વિના કર્મ કર્યા કોણે? અને તે લાગ્યા કોને? જો કેવલ શુદ્ધ આત્માને પહેલો માનીએ તો શુદ્ધ આત્માને કર્મ લાગવાનું પ્રયોજન શું? અને લાગે છે એમ માનીએ, તો શુદ્ધ એવા સિદ્ધ આત્માને પણ કેમ નહિં લાગે? વળી મરઘી પહેલી કે ઇંડું પહેલું? વૃક્ષ પહેલું કે ળીજ પહેલું? તેનો

x “ ઉપચારોઽપિ ચ પ્રાયો લોકે યન્મુખ્યપૂર્વકઃ ।

દૃષ્ટસ્તતોઽપ્યદઃ સર્વમિત્યમેવ વ્યવસ્થિતમ્ ॥ ” શ્રી યોગબિંદુ, શ્લો. ૧૫

નિર્ણય જેમ કહી શકાતો નથી ને બન્ને અનાદિ જ માનવાનું પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ અત્રે પણ કર્મ-આત્માનો સંબંધ x અનાદિ જ સંસિદ્ધ થાય છે.

“ જીવ પહેલો કે કર્મ ?—બન્ને અનાદિ છે. જીવ પહેલો હોય તો એ વિમળ વસ્તુને મળ વળગવાનું કંઈ નિમિત્ત જોઈએ. કર્મ પહેલા કહો તો જીવ વિના કર્મ ક્યાં કાણું ? એ ન્યાયથી બન્ને અનાદિ છે. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રપ્રણીત શ્રી મોક્ષભાષા.

આ અનાદિ કર્મ વિચિત્ર છે-અનેક પ્રકારનું છે, અને તે દ્રવ્ય-ભાવ લેદમાં વિલક્ષ્ય થયેલું છે. દ્રવ્ય કર્મ તે પુદ્ગલ પરમાણુરૂપ, અને ભાવકર્મ તે આત્મપરિણામરૂપ છે. રાગ-દ્રેષ-મોહ એ અશુદ્ધ આત્મપરિણામ તે ભાવકર્મ છે, અને જ્ઞાનાવરણીયાદિ આઠ કર્મ તે દ્રવ્ય કર્મ છે. તે આઠ કર્મની સામાન્ય સમજ આ પ્રકારે:—

“ જ્ઞાનાવરણીય એટલે આત્માની જ્ઞાન સંબંધીની જે અનંત શક્તિ છે તેને આન્ધાદન થઈ જવું તે. દર્શનાવરણીય એટલે આત્માની જે અનંત દર્શનશક્તિ છે તેને આન્ધાદન થઈ જવું તે. વેદનીય એટલે દેહ નિમિત્તે સાતા અસાતા એ પ્રકારનાં વેદનીય કર્મ, એથી અવ્યાખ્યા સુખરૂપ આત્માની શક્તિ રોકાઈ રહેતી તે. મોહનીયકર્મ એટલે આત્મચારિત્રરૂપ શક્તિ રોકાઈ રહેતી તે. અધ્યુકર્મ એટલે અક્ષય સ્થિતિ ગુણ રોકાઈ રહેતો તે. નામકર્મ એટલે અમૂર્તિરૂપ દિવ્ય શક્તિ રોકાઈ રહેતી તે. ગોત્રકર્મ એટલે અટલ અવગાહનારૂપ આત્મિક શક્તિ રોકાઈ રહેતી તે. અંતરાય કર્મ એટલે અનંત દાન, લાભ, વીર્ય, ભોગ અને ઉપભોગ શક્તિ રોકાઈ રહેતી તે. ”

—શ્રી મોક્ષભાષા, પા. ૧૦૨.

આ આઠ મૂળ પ્રકૃતિના વળી ઉત્તર અનેક લેદ છે. અને તેના બંધના ચાર પ્રકાર છે: પ્રકૃતિબંધ, સ્થિતિબંધ, રસબંધ, પ્રદેશબંધ. તેમાં સ્થિતિબંધ-રસબંધ કષાયથી થાય છે, અને પ્રકૃતિબંધ-પ્રદેશબંધ મન-વચન-કાયાના યોગથી થાય છે. તે તે કર્મોના બંધ, ઉદય, ઉદીરણા, સત્તા, કર્મવિષ્ણેદ, ઘાતિ, અઘાતિ વગેરે અનેક સૂક્ષ્મ પ્રકારો કર્મબંધ, પચ્યાધ્યાયી, ગોમટસાર આદિ મહાબંધરત્નોથી તત્ત્વરસિકે સમજવા યોગ્ય છે.

“ પદ્મપ્રભ જિન ! તુઝ મુઝ આંતરું, કિમ ભાંજે ભગવંત ?

કર્મ વિપાકે હો કારણુ જોઈને, કોઈ કહે મતિમંત....પદ્મ

પચડિ કિંઈ અણુભાગ પ્રદેશથી, મૂળ ઉત્તર બહુ લેદ;

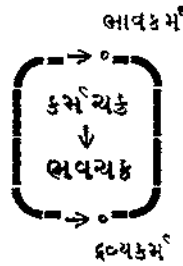
ઘાતિ અઘાતિ બંધે ઉદય ઉદીરણા, સત્તા કર્મવિષ્ણેદ....પદ્મ ”—શ્રી આનંદધનજી.

x “ યોગ્યતામન્તરેણાસ્ય સંયોગોઽપિ ન યુજ્યતે ।

સા ચ તત્તત્ત્વમિત્યેવં તત્સંયોગોઽપ્યનાદિમાન્ ॥ ”—શ્રી યોગબિન્દુ શ્લો. ૧૦

આ ભાવકર્મ-દ્રવ્યકર્મનો પરસ્પર કાર્ય-કારણ સંબંધ છે. રાગાદિ ભાવકર્મના નિમિત્તથી જ્ઞાનાવરણીયાદિ દ્રવ્ય કર્મની ઉત્પત્તિ થાય છે, અને દ્રવ્ય કર્મના નિમિત્તથી પુનઃ રાગાદિ ભાવકર્મની ઉત્પત્તિ થાય છે. આમ એક બીજાની સાંકળ વચક્રમણુ ન્યાયે ચાલ્યા કરે છે, અને દુષ્ટ અનંતચક્ર (Vicious circle) સ્થાપિત થાય છે. પણ રાગાદિ ભાવકર્મ જે અટકાવી દેવામાં આવે-જે અટકાવવું મોટરની બ્રેકની જેમ આત્માના પોતાના હાથની વાત છે—તો તે દુષ્ટ ચક્ર આપોઆપ ત્રુટી પડે છે, ને કર્મચક્રગતિ અટકી પડતાં ભવચક્રગતિ અટકી પડે છે. આ સંબંધી ઘણા સૂક્ષ્મ વિવેકવિચાર શ્રી સમયસાર^x, પ્રવચનસાર આદિ બંધરાજોમાં પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યો છે, જે સુસુક્ષ્મ અત્યંત મનન કરવા યોગ્ય છે.

આકૃતિ : ૨૫

આમ અનાદિ એવા વિચિત્ર કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલો આ ભવરોગ સુખ્ય-નિરુપચરિત કહ્યો, તેનું પ્રમાણ શું ? એમ કોઈ પૂછે તો તેનો સીધો, સરળ ને સચોટ જવાબ એ છે કે-તે સર્વ પ્રાણીઓને અનુભવસિદ્ધ છે. એટલે કે અનુભવરૂપ પ્રળય પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ અત્ર છે. કારણકે તિર્યંચાદિ સર્વ પ્રાણીઓને આ ભવવ્યાધિ તથાપ્રકારે પોતાના અનુભવમાં આવી રહ્યો છે; તેઓ જન્મ-જરા-મરણ-રોગ-શોક-ભય આદિરૂપે આ ભવવ્યાધિનું મહાદુઃખ-વસમી પીડા પ્રત્યક્ષ વેઠી રહ્યા છે. આ જન્મમરણાદિ આપનારો ભવવ્યાધિ એ કલ્પના નથી, પણ સર્વને સાક્ષાત અનુભવસિદ્ધ ‘હકીકત’ છે, વસ્તુસ્થિતિરૂપ સિદ્ધ વાર્તા છે; તોપણ આથી વધારે બીજું પ્રમાણુ ગોતવા દૂર જવાની જરૂર નથી.

x “ જીવપરિણામહેતું કમ્મસં પુગ્ગલા પરિણમંતિ ।

પુગ્ગલકમ્મણિમિત્તં તહેવ જીવો ઇ પરિણમહ ॥ ”—શ્રી સમયસાર.

ભવ ને વ્યાધિની તુલના-કોષ્ટક ૧૫

ભવ = રોગી	અભવ્ય = અસાધ્ય રોગી
ભવ = વ્યાધિ-મુખ્ય	દૂરભવ્ય = દૂરસાધ્ય રોગી
જન્મ મરણ્ય = નિકાર	આસન્નભવ્ય = સુસાધ્ય રોગી
મોહ = પરિણામ	સદ્ગુરુ = સુવૈષ
રાગાદિ = વેદના	રત્નત્રયી = ઔષધ
કર્મ-દ્રવ્ય-ભાવ = ભવરોગ હેતુ	ભવમુક્ત-મુક્ત = વ્યાધિ મુક્ત

एतन्मुक्तश्च मुक्तोऽपि मुख्य एवोपपद्यते ।

जन्मादिदोषविगमात्तददोषत्वसंगतेः ॥ १९० ॥

એથી મુક્ત પણ મુક્તનું; ઘટનું મુખ્યપણું જ;

(કારણ) જન્માદિ દોષ ટળ્યે ઘટે, અદોષત્વ તેનુંજ. ૧૯૦

અર્થ:—અને આ ભવવ્યાધિથી મુક્ત થયેલો મુક્ત પણ મુખ્ય જ એવો ઘટે છે; કારણકે જન્માદિ દોષના દૂર થવાથી, તેના અદોષપણાની સંગતિ હોય છે.

વિવેચન

ઉપરમાં ' મુખ્ય ' એવો જે ભવવ્યાધિ કહ્યો, તેનાથી મુક્ત થયેલો મુક્ત-સિદ્ધ પણ મુખ્ય જ ઘટે છે, કારણકે પ્રવૃત્તિ નિમિત્તનો ભાવ છે. એટલે કે જન્માદિ દોષના દૂર થવારૂપ કારણ થકી તેના અદોષપણાની સંગતિ છે-ઘટમાનપણું છે.

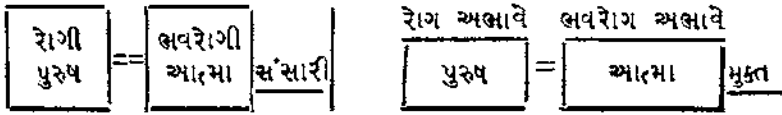
ભવવ્યાધિ જે મુખ્ય-નિરુપચરિત સાબીત કરવામાં આવ્યો, તે ભવવ્યાધિમાંથી મુક્ત થયેલો મુક્ત-સિદ્ધ પણ મુખ્ય જ, નિરુપચરિત જ, પારમાર્થિકસત્ જ હોવો ઘટે છે.

કારણકે પ્રવૃત્તિનિમિત્ત-તેવા પ્રકારે પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત-કારણ જે મુખ્ય હોય તો કાર્ય પણ મુખ્ય હોય, આ નિયમ છે. અને અહીં જન્માદિ દોષ દૂર થવારૂપ કારણ મુખ્ય છે, એટલે મુક્ત થવારૂપ કાર્ય પણ મુખ્ય છે. અને આમ જન્માદિ દોષના દૂર થવાથી એના અદોષપણાનું સંગતપણું હોય છે. કારણકે રોગયુક્ત સરોગ પુરુષ રોગમુક્ત થતાં અરોગ કહેવાય છે,

વૃત્તિ:—एतन्मुक्तश्च—અને આ ભવવ્યાધિથી મુક્ત એવો, મુક્તોऽपि—મુક્ત પણ, સિદ્ધ, મુખ્ય एवोपपद्यते—મુખ્ય જ ઉપપન્ન છે, ઘટે છે,—પ્રવૃત્તિ નિમિત્તના ભાવને લીધે. અને તેવા પ્રકારે કહે છે—जन्मादिदोषविगमात्—જન્માદિ દોષના વિગમરૂપ-ટળવારૂપ કારણથકી, तददोषत्वसंगते:—તે દોષવંતના અદોષપણાની પ્રાપ્તિને લીધે.

તેમ જન્મ મરણાદિ દોષથી મુક્ત સદોષ પુરુષ તે જન્માદિ દોષથી મુક્ત થતાં ‘અદોષ’ કહેવાય છે. આમ દોષના અપગમરૂપ-આત્મા જવારૂપ કારણથી દોષવંતનું અદોષપણું ઘટે છે, માટે ‘મુક્ત’ એ મુખ્ય જ એવો ઘટે છે. તાત્પર્ય કે-રોગ નષ્ટ થતાં કાંઈ પુરુષ નષ્ટ થઈ જતો નથી, પણ રોગમુક્ત પુરુષનો સફાવ જ હોય છે; તેમ ભવરોગ નષ્ટ થતાં કાંઈ પુરુષ-આત્મા નષ્ટ થઈ જતો નથી, પણ ભવરોગમુક્ત પુરુષનો-મુક્ત આત્માનો સફાવ જ હોય છે. જે દોષવંત હોય તે તેના દોષનો અભાવ થતાં અદોષ હોય છે, તેમ જન્માદિ દોષવંત આ આત્મા તે દોષનો અભાવ થતાં અદોષ એવો સિદ્ધ-મુક્ત આત્મા હોય છે. પણ દોષ અભાવે કાંઈ અદોષ પુરુષનો અભાવ હોતો નથી, તેમ જન્માદિ દોષ અભાવે કાંઈ અદોષ આત્માનો અભાવ હોતો નથી. જેમ અદોષપણું એ પુરુષની દોષ-અભાવાત્મક અવસ્થા છે, પણ પુરુષ અભાવરૂપ નથી; તેમ અદોષ એવું મુક્તપણું એ આત્માની જન્માદિ દોષ અભાવાત્મક અવસ્થા છે, પણ આત્મ-અભાવાત્મક નથી. ટુંકામાં રોગ અભાવે નિરોગી પુરુષ જ બાકી રહે છે, તેમ ભવરોગ અભાવે x નિરોગી શુદ્ધ આત્મા જ બાકી રહે છે.

આકૃતિ ૧૬

આ જ અર્થને સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે:—

તત્સ્વભાવોપમર્દેઽપિ તત્તત્સ્વાભાવ્યયોગતઃ ।

તસ્યૈવ હિ તથાભાવાત્તદદોષત્વસંગતિઃ ॥ ૧૨૧ ॥

તે આત્મના સ્વ-ભાવનો છે ઉપમર્દ છતાંય, તેના તે જ સ્વભાવના યોગ તણું મુપસાય;
તે જ આત્મનો ઉપજે, નિશ્ચે જ તથાભાવ, તેથી ઘટે છે તેહનું અદોષત્વ અહિં સાવ. ૧૨૧

વૃત્તિ:—તત્સ્વભાવોપમર્દેઽપિ-તે આત્માના સ્વભાવનો ઉપમર્દ છતાં. જન્માદિભાવના વિગમે કરીને-દૂર થવાપણાએ કરીને, તત્તત્સ્વાભાવ્યયોગતઃ-તેના તત્સ્વાભાવ્યના યોગથી; એટલે તેનું તત્સ્વાભાવ્ય, તેની સાથે યોગથી. તે આ પ્રકારે-તેનો એવા પ્રકારનો જ સ્વભાવ જેથી છે, તે જ ‘તથા’ હોય છે. અને તેથી કરીને-તસ્યૈવ હિ-તેના જ, તથાભાવાત્-તથાભાવથી, જન્માદિના ત્યાગથી, જન્માદિ અતીતપણે ભાવથી, શું? તો કે-તદ્દોષત્વસંગતિઃ-તેના અદોષત્વની સંગતિ હોય છે. દોષવંતની જ અદોષત્વપ્રાપ્તિ હોય છે, એમ અર્થ છે.

x “ નષ્ટે વસ્ત્રે યથાત્માનં ન નષ્ટં મન્યતે તથા ।

નષ્ટે સ્વક્ષેત્રેઽપ્યાત્માનં ન નષ્ટં મન્યતે બુધઃ ॥ ”—શ્રી સમાધિશતક.

અર્થ:—તે આત્માના સ્વભાવનો ઉપમર્દ છતાં, તેના તત્સ્વાભાવ્યના-તેવા સ્વભાવપણાના યોગથી, તેના જ તથાભાવને લીધે, તેના અદોષપણાની સંગતિ હોય છે.

વિવેચન

તે આત્માનો સ્વભાવ ઉપમર્દ છતાં, જન્માદિ ભાવના દૂર થવાથી તેના તત્સ્વાભાવ્ય સાથે યોગ હોય છે; અને તેથી કરીને તેના જન્માદિ અતીતપણે ‘તથાભાવ’ હોય છે, એટલે તેના અદોષપણાની સંગતિ હોય છે. અર્થાત્ દોષવંતને અદોષપણાની પ્રાપ્તિ ઘટે છે.

અનાદિ કાળથી આ આત્માના સ્વભાવનો ઉપમર્દ થયો છે—કચ્ચરશાણુ નીકળી ગયો છે. વિભાવના આક્રમણથી તે સ્વભાવ કચ્ચરાર્થ ગયો છે, દળાર્થ ગયો છે, ઘેરાર્થ ગયો છે, આવૃત થયો છે, પણ મૂળ નાશ નથી પામ્યો. નિજ સ્વરૂપના જ્ઞાન-સ્વભાવ ઉપમર્દ દર્શન-ચરણરૂપ સ્વભાવ ધર્મના વિયોગે જો કે તેને વિભાવરૂપ અધર્મ વળગ્યો છે, તે પણ વસ્તુને જે સ્વભવિતિ સ્વભાવ છે, તેના કદી સમૂળગો અભાવ થતો નથી. માત્ર થાય છે એટલું જ કે—પર વિભાવને અનુગત-અનુસરતા એવા ચેતનથી તે કર્મ કરીને અવરાય છે—ઢંકાઈ જાય છે. અર્થાત્ આત્મા પરવસ્તુરૂપ વિભાવને અનુસર્યો, તેથી તે કર્મથી અવરાયો છે. સ્વભાવરૂપ ‘સ્વધર્મ’ છોડી, તે વિભાવરૂપ ‘પરધર્મ’ને અનુસર્યો, તેથી કર્મરૂપ ભૂતના વળગાડથી તે પરધર્મ તેને સંસાર પરિભ્રમણ દુઃખવડે કરીને ખરેખર! ‘ભયાવહ’ થઈ પડ્યો છે! ‘પરધર્મો મયાવહઃ!’ આ પર એવો જે વિભાવ છે, તે પણ નેમિત્તિક અર્થાત્ નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થનારો હોઈ સંતતિથી અનાદિ છે; અને તેના નિમિત્તરૂપ જે પરભાવ છે—તે વિષયસંગાદિક છે, તે સંયોગે કરીને સાદિ છે. આમ વિષયાદિરૂપ પરભાવના નિમિત્તથી રાગાદિ વિભાવરૂપ અધર્મ ઉપજે છે, અને તેથી શુદ્ધ સ્વભાવરૂપ ધર્મથી ભ્રષ્ટ થઈ આત્મા સંસારમાં રખડે છે ને પરભાવનો કર્તા થાય છે. આમ પરભાવ-વિભાવથી આત્માના સ્વભાવનો ઉપમર્દ થાય છે—કચ્ચરાવાપણું થાય છે, અભિભૂતપણું-દળાર્થ જવાપણું થાય છે. (બુચ્ચો પૃ. ૪૯૪)

“વસ્તુ સ્વભાવ સ્વભવિતિ તેહનો, મૂલ અભાવ ન થાય;
પર વિભાવ અનુગત ચેતનથી, કર્મે તે અવરાય.”—શ્રી કેવલ્યંદ્રજી.

“ચેતન જો નિજ જ્ઞાનમાં, કર્તા આપ સ્વભાવ;
વર્તે નહિ નિજ જ્ઞાનમાં, કર્તા કર્મ પ્રભાવ.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

જેમ પરચક્રના આક્રમણથી પુરમાં ઉપમર્દ-ઉપપ્લવ મચી રહે છે, અંધાધુંધી (chaos) ફેલાઈ જાય છે, સ્વપરનો ભેદ પરખાતો નથી, ને અરાજકતાથી સર્વત્ર ભયનું સામ્રાજ્ય વ્યાપી જાય છે; તેમ વિભાવરૂપ પરચક્રના આક્રમણથી

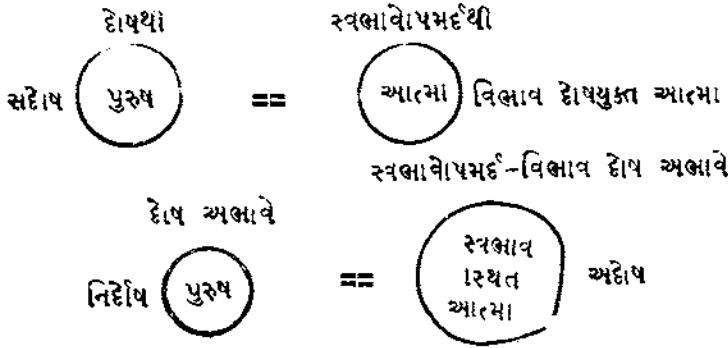
વિભાવ પરચ- ચૈતન્ય-પુરમાં ઉપમર્દ થાય છે, ઉપમર્દવ મચે છે, અંધાધુધી બાપે છે, કુથી ઉપમર્દવ સ્વ-પરનો ભેદ પરખાતો નથી, સ્વપરની સેજભેજ-ગોટાળો ધર્ષ બાય છે, અને ચૈતન રાજના ' પદ 'બ્રહ્મપણાથી અરાજકતાને લીધે સર્વત્ર ભયનું સામ્રાજ્ય જામી બાય છે ! આમ વિભાવરૂપ અધર્મના સેવનથી, સ્વસ્થાનથી ચ્યુત થયેલો, ' ઠેકાણું વિનાનો, ' સ્વરૂપપદથી બ્રહ્મ એવો આ આત્મા ચતુર્ગતિમય સંસારમાં રખડે છે, ને જન્મમરણાદિ અનંત દુઃખ ભોગવે છે.

આવા આ સ્વરૂપ-પદબ્રહ્મ ચિદ્ધન આત્માનો પુનઃ જ્યારે તત્સ્વભાવ સાથે અર્થાત તેના પોતાના સ્વસ્વભાવપણા સાથે ' યોગ ' થાય છે, ત્યારે તેનો ' તથાભાવ ' હોય છે. એટલે કે તેનો જેવો મૂળ સ્વભાવ છે, તથાપ્રકારનો ભાવ તેને તત્સ્વભાવ ઉપજે છે. આમ આત્મા જ્યારે ' પ્રતિક્રમણુ ' કરી-પીછેહઠ કરી સાથે યોગ મૂળ અસલ સહજ તથાભાવરૂપ સ્વરૂપસ્થિતિને ભજે છે, વિભાવરૂપ ' પર ઘર ' છોડી દઈ નિજ સ્વભાવરૂપ ઘરમાં આવે છે, ત્યારે તેનો જન્મમરણાદિરૂપ સંસાર વિરામ પામે છે, અને સ્વભાવસ્થિતિરૂપ મૌક્ષ પ્રગટે છે, ને ' નિજ ઘર મંગલમાળ ' થાય છે. ' આતમઘર આતમ રમે રે, નિજ ઘર મંગલમાલ રે. ' (દેવચંદ્ર).

અને આમ ' તથાભાવ ' અર્થાત જેવો મૂળ સ્વભાવ છે તેવો ભાવ થવાથી જ તેનું અદોષપણું ઘટે છે, તે દોષવંત મટી અદોષ બને છે. કારણકે સ્વભાવ ઉપમર્દ કરનારાં વિભાવરૂપ દોષથી તે દોષવંત હતો; તે વિભાવ દોષ ટળવાથી તેનો ' તથાભાવ ' થી સ્વભાવ ઉપમર્દ થતો અટક્યો, એટલે તે અદોષ થયો, જેવો હતો અદોષપણું તેવો રહ્યો. સ્વભાવ પદથી-પોતાના ઠેકાણાથી બ્રહ્મ થયો-ખસ્યો એ તેનો દોષ હતો, સ્વભાવમાં આવ્યો એટલે તે દોષ ટળ્યો, અને સ્વભાવપદમાં સ્થિતિ થવાથી-' ઠેકાણું આવ્યાથી ' તે અદોષ થયો,-રોગીનો રોગ ટળતાં જેમ તે અરોગી હોય છે તેમ. તાત્પર્ય કે-અદોષ હોતાં, તે તથાભાવચુકત હોય છે, અર્થાત સ્વ-સ્વભાવપણાના યોગથી જેવો અસલ સહજ સ્વભાવે-સહજાત્મસ્વરૂપે હતો તેવો હોય છે. આમ ખરેખરા-મુખ્ય એવા જન્મમરણાદિ આપનારો સ્વભાવોપમર્દરૂપ વિભાવદોષ મુખ્ય હતો, એ જેમ ખરી વાત છે; તેમ વિભાવદોષ ટળી સ્વભાવમાં આવ્યાથી તે ' અદોષ ' થયો, એ પણ તેવીજ ખરેખરી મુખ્ય વાત છે. માટે ' અદોષ ' એવો આ સ્વભાવસ્થિત સુકત આત્મા મુખ્ય છે, ખરેખરો છે, નિરુપચરિત છે, પરમાર્થસત્ છે, એમ આ ઉપરથી સાળીત થયું.

આકૃતિ ૧૭

અને આ આમ અંગીકાર કરવા યોગ્ય છે તે કહે છે—

સ્વભાવોઽસ્ય સ્વભાવો યન્નિજા સત્તૈવ તત્ત્વતઃ ।
ભાવાવધિરયં યુક્તો નાન્યથાતિપ્રસજ્જનઃ ॥ ૧૧૨ ॥

સ્વભાવ તસ સ્વભાવ છે, તત્ત્વથી નિજ સત્તા જ;
ભાવાવધિ આ-અન્યથા, અતિપ્રસંગથી ના જ. ૧૮૨

અર્થ:—આ આત્માનો સ્વ ભાવ તે સ્વભાવ છે, કારણ કે તત્ત્વથી નિજ સત્તા જ સ્વભાવ છે. આ સ્વભાવ ભાવાવધિ (ભાવની અવધિ પર્યાંત) યુક્ત છે; અન્યથા નહિં, - અતિપ્રસંગને લીધે.

વિવેચન

આ આત્માનો સ્વભાવ તે સ્વ ભાવ છે, અને પરમાર્થથી-તત્ત્વથી જે નિજ સત્તા જ તે સ્વભાવ છે. આ જે સ્વભાવ છે તે ભાવાવધિ જ યુક્ત છે, એટલે કે ભાવની અવધિ-મર્યાદા પર્યાંત જ યુક્ત છે, -નહિં તેા યુક્ત નથી, કારણ કે અતિપ્રસંગ દોષ આવે છે.

ઉપરમાં આત્માનું સ્વભાવમાં આન્યાથી અદોષપણું હોય એમ કહ્યું, તે સ્વભાવ એટલે શું ? તેની સ્પષ્ટ મર્યાદા અત્ર જાતાવી છે. આ આત્માનો 'સ્વ ભાવ' તે સ્વભાવ છે. અર્થાત્ પરમાર્થથી-તત્ત્વથી જે પ્રકારે નિજ સત્તા છે, તે સ્વભાવ છે. જે પ્રકારે

વૃત્તિ:—સ્વભાવોઽસ્ય-આ આત્માનો સ્વભાવ, સ્વભાવ:—સ્વભાવ છે, યત્-કારણ કે, શું કહ્યું ? તેા કે-નિજસત્તૈવ તત્ત્વતઃ-નિજ સત્તા જ તત્ત્વથી-પરમાર્થથી. ભાવાવધિરયં યુક્તો-આ હમણું જ કહ્યો તે સ્વભાવ ભાવાવધિવાળો યુક્ત છે, નાન્યથા-અન્યથા યુક્ત નથી. આ કારણથી ? તેા કે-અતિપ્રસજ્જનઃ-અતિપ્રસંગને લીધે.

આત્માની સ્વરૂપસત્તા છે, જે પ્રકારે આત્માનું શુદ્ધ સહજ આત્મસ્વરૂપ છે, તે પ્રકારે સ્વનું ભવન-હોવું તે સ્વભાવ છે. નિજ સ્વરૂપે હોવું તે ‘સ્વભાવ’ છે. (બુઓ સ્લોક પૃ. ૭૫ ફૂટનોટ).

અને આ સ્વભાવ પણ ભાવાવધિ જ યુક્ત છે, એટલે કે જેટલી સ્વ ભાવની અવધિ-મર્યાદા છે, તેટલી અવધિ-મર્યાદા પર્યંત જ સ્વભાવ ઘટે છે,-નહિં કે અન્ય પ્રકારે.

શુદ્ધ ચેતનભાવમાં હોવું-વર્તવું એ આત્માની સ્વભાવ-મર્યાદા છે,

સ્વભાવ- એ જ એનો ‘મર્યાદા ધર્મ’-‘મર્યાદા’ છે, એટલે શુદ્ધ ચેતન ‘મર્યાદા ધર્મ’ ભાવમાં વર્તે તો જ ‘સ્વભાવમાં’ આંગ્યો કહેવાય, નહિં તો નહિં.

કારણ કે સ્વભાવ મર્યાદામાં અર્થાત્ શુદ્ધ ચેતનભાવમાં ન વર્તતાં, પરભાવ-વિભાવમાં વર્તે, તો તે સ્વભાવમાં વર્ત્યો ન કહેવાય, ને વર્ત્યો જો કહીએ તો અતિપ્રસંગ દોષ આવે; કારણ કે શુદ્ધ દ્રવ્યનું જે સ્વરસભવન તે જ સ્વભાવ છે, અને જો તે અન્ય દ્રવ્યરૂપ થાય તો તે એનો સ્વભાવ નથી, પણ વિભાવ જ છે. તાત્પર્યે

કે-જેમ છે તેમ, જેટલી છે તેટલી સ્વભાવની અવધિમાં-મર્યાદામાં હોવું-

‘નિજ સત્તા નિજ વર્તવું, તત્ત્વથી નિજ સત્તાએ સ્થિતિ કરવી, તે જ સ્વભાવ છે. તે સ્વભાવ ભાવથી રે’ મર્યાદામાં ન હોવું-ન વર્તવું તે સ્વભાવ નથી, પણ વિભાવ છે, પરભાવ

છે. અને આ જે સ્વભાવમાં હોવું-વર્તવું તે જ અદોષ એવું યુક્તપણું છે; ‘નિજ ભાવથી નિજ સત્તા’ એ જ અનંત શુભ્યનું સ્થાન એવું શુદ્ધ સિદ્ધપણું છે, અને તેને જે પામ્યા છે તે જ પરમ નિર્દોષ યુક્ત, સિદ્ધ એવા ‘દેવચંદ્ર’ જિનરાજજી છે.

“નિજ સત્તા નિજ ભાવથી રે, શુભ્ય અનંતનું ઠાણ....જિનવર પૂજો

દેવચંદ્ર જિનરાજજી રે, શુદ્ધ સિદ્ધ સુખપાણ....જિન” —શ્રી દેવચંદ્રજી.

આજ કહે છે—

અનન્તરક્ષણાભૂતિરાત્મભૂતેહ યસ્ય તુ ।

તયાવિરોધાન્નિત્યોઽસૌ સ્યાદસન્વા સદૈવ હિ ॥ ૧૧૩ ॥

આગલી પાછલી ક્ષણે, આત્મા તણા અભાવ; જે માને છે તેહને, અહિં લોકમાં સાવ; તેજ માન્યતા સાથમાં, વિરોધભાવ વિનાજ; હોય નિત્ય તે આત્મા, અથવા અસત્ સદાજ. ૧૯૩

વૃત્તિ:-અનન્તરક્ષણાભૂતિ:-અનંતરક્ષણે અભૂતિ-અભાવ, પૂર્વ-પશ્ચાત્ ક્ષણે અભૂતિ-અભાવ, એમ અર્થ છે, આત્મભૂતેહ યસ્ય તુ-જેને અહીં આત્મભૂત છે, જે વર્તમાનની અથવા વાદીની આત્મભૂત છે, તેનો દોષ કહે છે. તયા-તે સાથે, તે અનંતર ક્ષણે અભૂતિ સાથે, અવિરોધાત્-અવિરોધરૂપ કારણ થકી, વર્તમાનભાવે કરીને શું? તેકે-નિત્યોઽસૌ-નિત્ય એવો તે વર્તમાન હોય- ‘તદ્વત્ સદા તદ્ભાવાત્’ ‘સદા તદ્ભાવ થકી તદ્વત્ હોય’ એટલા માટે. પશ્ચાન્તર કહે છે-અસન્વા સદૈવ હિ-અથવા સદૈવ અસત્ હોય,-તે અનંતર ક્ષણે અભૂતિ સાથે અવિરોધથી તેના અરૂપણને લીધે.

અર્થ:—અનંતર ક્ષણે અભૂતિ અહીં જેને (વર્તમાનને વા વાદીને) આત્મભૂત છે, તેને તેની સાથે અવિરોધથી તે વર્તમાન નિત્ય હોય, વા સદૈવ અસત્ જ હોય.

વિવેચન

અનંતર અર્થાત્ આગલી-પાછલી ક્ષણે અભાવ-નહિં હોવાપણું, એ જે વર્તમાન વાદીના અભિપ્રાયે આત્મભૂત છે, અર્થાત્ આત્માને જે આગલી-પાછલી ક્ષણે અભાવરૂપ-નહિં હોવારૂપ માને છે, માત્ર વર્તમાન ક્ષણે જ ભાવરૂપ-હોવારૂપ માને છે, તેને અનેક દોષ આવે છે. તે આગલી પાછલી ક્ષણે અભાવ સાથે તેના વર્તમાનભાવનો અવિરોધ છે, તેથી તે વર્તમાન (૧) કાં તો નિત્ય હોવો જોઈએ, અને (૨) કાં તો સદાય અસત્ જ અવિદ્યમાન જ હોવો જોઈએ,—આમ આ બે પક્ષ અત્રે સંભવે છે. આ અન્ને પક્ષ દ્વિધ છે, અને તેથી ક્ષણિકવાદનો મત ખંડિત થાય છે. તે આ પ્રકારે:—

(૧) ક્ષણિકવાદી એમ માને છે કે—આત્માદિ વસ્તુ ક્ષણસ્વરૂપ છે, આગલી પાછલી ક્ષણે અવિદ્યમાન-અભાવરૂપ છે, માત્ર વર્તમાન ક્ષણે જ વિદ્યમાન-ભાવરૂપ છે. આ મત જેના આત્મભૂત છે, તેના પોતાના આત્મા ઉપર જ આ ઘટાવીએ તો ‘વદનારો તે આમ વિરોધ આવે છે:—આગલી-પાછલી ક્ષણે અભાવ છે એવી તેની ક્ષણિક નહિં’ માન્યતાની સાથે અવિરોધને લીધે, વર્તમાન ભાવે તો તે પોતે છે.

કારણકે આગલી-પાછલી ક્ષણે જ નહિં હોવાપણું તે કહે છે, એટલે તે જેની વચ્ચેની વર્તમાન ક્ષણે તો તેનું વિદ્યમાનપણું—વર્તમાનપણું તે સ્વીકારે છે. આમ જે વર્તમાનભાવે વર્તમાન છે, તે નિત્ય હોવો જોઈએ. કારણકે ‘સદા તદ્ભાવ થતી તદ્વત્’ તે ભાવવંત હોય એમ નિયમ છે. અર્થાત્ જે જે ભાવવાળો હોય તે તદ્ભાવથી સદા તે ભાવવાળો હોવો જોઈએ. એટલે વર્તમાન ભાવવાળો તે સદા વર્તમાન ભાવવંત હોવો જોઈએ, અર્થાત્ તે નિત્ય હોવો જોઈએ. અને આમ નિત્ય પક્ષની સિદ્ધિ થતાં, ક્ષણિકવાદ ભીડી જાય છે. (૨) વળી આગલી-પાછલી ક્ષણે અભાવ છે એમ જે જાણે છે ને કહે છે, તે પોતે જો આગલી-પાછલી ક્ષણે વિદ્યમાન ન હોય, તો તેમ કેમ જાણી-કહી શકે વારુ? એટલે તે પોતે જે વર્તમાન ક્ષણે વિદ્યમાન છે, તે આગલી પાછલી ક્ષણે પણ વિદ્યમાન હોવો જ જોઈએ. આમ જે વસ્તુ ક્ષણિક છે એમ જાણી વદે છે, તે વદનારો પોતે ક્ષણિક નથી, એમ અનુભવથી નિશ્ચય જણાય છે. (બુએ. પૃ. ૮૧, આત્મસિદ્ધિની ગાથા). તાત્પર્ય કે આત્મા ક્ષણિક નહિં, પણ નિત્ય છે.—એટલે વાદીએ કાં તો નિત્ય પક્ષનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ, અને કાં તો પોતાના વર્તમાન ક્ષણે પણ વિદ્યમાનપણાનો પક્ષ છોડી દેવો જોઈએ. અને એમ જો કરે તો તે સદાય અસત્ જ—અવિદ્યમાન જ થઈ પડે! કારણકે તેઓના મતે આગલી પાછલી ક્ષણે તે અભાવરૂપ છે, અને આમ વર્તમાન ક્ષણે પણ જો ન હોય, તો તે સદાય અભાવરૂપ જ હોવાથી સદાય અસત્ જ હોય, અવિદ્યમાન જ હોય.

વર્તમાન ક્ષણે પણ તે સત્ નહિં રહે. અને તે વદનારા ક્ષણિકવાદીનું પોતાનું જ અસ્તિત્વ નહિં રહે! એટલે તેનો વાદ જ ક્યાંથી ઉભો રહેશે? આમ આગલી—પાછલી ક્ષણે આત્માનો અભાવ માનનારો ક્ષણિકવાદ ક્ષણભર પણ ટકી શકતો નથી.

પરોક્ષિત માત્રના પરિહારાર્થે કહે છે—

સ एव न भवत्येतदन्यथाभवतीतिवत् ।

विरुद्धं तन्नयादेव तदुत्पत्त्यादितस्तथा ॥ ૧૯૪ ॥

‘ તે જ છે ન ’ એ ‘ અન્યથા, તે છે ’-એની જેમ;

વિરુદ્ધ તસ ન્યાયે જ-તસ, ઉત્પત્ત્યાદિર્થો તેમ. ૧૯૪

અર્થ:—‘ તે જ નથી હોતો ’-આ ‘ અન્યથા હોય છે ’-એની જેમ વિરુદ્ધ છે;—તેના ન્યાયથી જ તદુત્પત્તિ આદિને લીધે તથાપ્રકારે વિરુદ્ધ છે.

વિવેચન

‘ સ एव ’ ‘ તે જ ’ એ ભાવ સૂચવે છે, ‘ ન भवति ’-નથી હોતો એ અભાવ સૂચવે છે. એટલે ‘ તે જ નથી હોતો ’ એ ‘ અન્યથા भवति ’ તે અન્યથા હોય છે એની પેઠે, વિરુદ્ધ છે, વિરોધ પામે છે. તેના પોતાના નયથી જ-ન્યાયથી જ તે જ ભાવ આમ છે. કારણ કે તે ક્ષણિકવાદી ‘ તે જ અન્યથા ભવતિ-અન્યથા અભાવ-આ થાય છે, ’ એમ કહે આમ કહે છે:—“ તે અન્યથા કેમ હોય? જે વિરુદ્ધ અન્યથા હોય, તો તે કેમ હોય? ” અને આ ન્યાય તે જ ભાવ ‘ ન भवति ’-નથી હોતો, એમાં પણ સમાન જ છે. તે આ પ્રકારે:—જે તે જ છે, તો તે ‘ ન भवति ’ કેમ? નથી હોતો કેમ? અને જે ‘ અભવત્ ’ છે-છે નહિં, તો તે ‘ ભાવ ’ કેમ? એમ આ વિરુદ્ધ છે. અભાવોત્પત્તિ આદિને લીધે આ તથા પ્રકારે-તેવા પ્રકારે વિરુદ્ધ છે.

વૃત્તિ:—સ एव-તે જ એમ ભાવ પરામર્શ છે, અને ન भवति-નથી હોતો,—એમ અભાવ અભિધાન છે, एतत्-આ, શું? તો કે-અન્યથા भवतीतिवत्-‘ અન્યથા ભવતિ ’-અન્યથા હોય છે એની જેમ, એમ નિદર્શન છે, विरुद्धं-વિરુદ્ધ, વ્યાહત છે, -तन्नयादेव-તેના નય યકી જ, તેના ન્યાયથી જ. કારણ કે તે ‘ તે જ અન્યથા થાય છે ’ એમ કહે આમ કહે છે:—“ કેમ અન્યથા થાય? જે અન્યથા થાય, તો તે કેમ? ” અને આ ‘ તે જ નથી હોતો ’-એમાં અત્રે પણ સમાન જ છે. તે આ પ્રકારે:—જે તે જ છે, તો તે કેમ ‘ ન भवति ’-ન હોય? અભવત્પણ્યથી-ન હોવાપણ્યથી તે કેમ? એવા પ્રકારે વિરુદ્ધ છે. અશુદ્ધ્યથ કહે છે-तदुत्पत्त्यादित:—તેની ઉત્પત્તિ આદિ યકી, અભાવોત્પત્તિ આદિ યકી, તથા-તેવા પ્રકારે વિરુદ્ધ છે.

આકૃતિ: ૧૮

ક્ષણિકવાદી	{	■		અંડન	{	■	×
		લાવ				અભાવ	લાવ
						×	■
						અભાવ	લાવ ?

અહીં ક્ષણિકવાદી જે યુક્તિથી પોતાના મતનું સમર્થન કરે છે, તે જ યુક્તિથી તે ક્ષણિક મતનું અંડન શાસ્ત્રકાર મહર્ષિએ કુશળ ન્યાયશાસ્ત્રીની જેમ અજબ કુશળતાથી કરી બતાવી, વાદીની દલીલ વાદીના મુખમાં પાછી આપી છે, ત્યારે એના જ ન્યાયે તેને નિરુત્તર-મોન રહેવા શિવાય છૂટકો નથી. તે આ પ્રકારે:-પૂર્વ એનું અંડન ક્ષણે જે ભાવ છે, તે જ ઉત્તર ક્ષણે પર્યાયાંતર પામી અન્યથા હોય છે- 'અન્યથા ભવતિ,' એમ કોઈ કહે છે. ત્યારે ક્ષણિકવાદી આ પ્રમાણે દલીલ કરી તેનું અંડન કરે છે- 'તે અન્યથા કેમ હોય ? જો અન્યથા હોય, તો તે કેમ હોય ? અર્થાત તે ભાવ ણીજ પ્રકારે કેમ હોય ? અને ણીજ પ્રકારે હોય તો તે ભાવ કેમ હોય ? માટે અન્યથા ભવતિ-તે ભાવ અન્યથા હોય છે તે ઘટતું નથી.' હવે એ જ ન્યાયે, આગલી-પાછલી ક્ષણે છે તે જ વર્તમાન ક્ષણે નથી એમ માની, 'સ एव न भवति' -તે જ છે નહિ, એમ જે ક્ષણિકવાદી કહે છે, તે પણ ઘટતું નથી. કારણ કે 'તે જ' એ ભાવ-હોવાપણું ગતાવે છે, અને 'છે નહિ' એ અભાવ-નહિ' હોવાપણું ગતાવે છે. આમ એક સ્થળે ભાવ-અભાવ પરસ્પર વિરુદ્ધ છે. કારણ કે તે જ ભાવ છે, તો તે કેમ 'ન ભવતિ'-કેમ નથી હોતો ? અને જો તે અભવત્ છે-છે નહિ, તો તે ભાવ કેમ ? અર્થાત જો 'ભાવ' છે તો 'ન ભવતિ' કેમ ? ને જો 'ન ભવતિ' છે તો 'ભાવ કેમ ? આમ આ વિરુદ્ધ છે. માટે 'તે જ નથી હોતો' એ ક્ષણિક પક્ષ ઘટતો નથી.

વળી વર્તમાન ક્ષણે જ 'ભાવ'નો ક્ષણિકવાદી સ્વીકાર કરે છે, પણ આગલી-પાછલી ક્ષણે તે 'ન ભવતિ'-તે નથી હોતો-અભાવ છે એમ તે કહે છે. તેમાં પણ અનેક વિરોધ આવે છે; કારણ કે પૂર્વ ક્ષણે ન હોય, તે વર્તમાન ક્ષણે હોય, તો અસ્તિ ઉત્પાદ થયો, અર્થાત અભાવમાંથી ભાવની ઉત્પત્તિ થઈ, આ દોષ છે. તેમ જ વર્તમાન ક્ષણે હોય તે ઉત્તર ક્ષણે ન હોય, તો સ્તિ વિનાશ થયો, અર્થાત ભાવમાંથી અભાવ થયો, આ પણ પ્રગટ દોષ છે. ઇત્યાદિ અનેક વિરોધ અત્ર આવે છે. (જુઓ સ્ત્રી. કૂટનોટ પૃ. ૮૧).

આના ભાવન અર્થે જ કહે છે—

सतोऽसत्त्वे तदुत्पादस्ततो नाशोऽपि तस्य यत् ।

तन्नष्टस्य पुनर्भावः सदा नाशे न तत्स्थितिः ॥ ૧૯૫ ॥

વૃત્તિ:-સતો-સતનું, ભાવનું, અસત્ત્વે-અસત્ત્વ માનવામાં, આવ્યે ('સ एव न भवति' 'તે જ નથી હોતો' એ વચનથી.) શું ? તો કે-તદુત્પાદ:-તેનો ઉત્પાદ, એટલે અસત્ત્વનો ઉત્પાદ થયો,-કાદાચિત્કપણુથી (કદાચિત્ હોવાપણુને લીધે). તતો-તેથી કરીને, તે ઉત્પાદને લીધે, નાશોઽપિ

સત્ત્વં અસત્પણ્ણં સતે, -ઉત્પત્તિ તસ હોય; તેથી તેહ અસત્ત્વનો, અહિં નાશ પણ્ણ જોય; ને તેથી કરી નષ્ટનો, ઉપજે પુનર્ભાવ; અથવા નાશ સદા કલ્લે, સ્થિતિ ન તેની સાવ. ૧૬૫

અર્થ:—સત્ત્વં અસત્ત્વ-અસત્પણ્ણં માનવામાં આવ્યે તે અસત્ત્વનો-અસત્પણ્ણનો ઉત્પાદ થશે, તેથી કરીને તે અસત્ત્વનો નાશ પણ્ણ થશે; તેટલા માટે નષ્ટ અસત્ત્વનો પુનર્ભાવ થશે, અને સદા નાશ માન્યે તેની સ્થિતિ જ નહિં હોય.

વિવેચન

‘ સ ઇવ ન ભવતિ ’—‘ તે જ નથી હોતો ’ એ વચન ઉપરથી સત્ત્વ-ભાવનું અસત્ત્વ-અભાવ માનવામાં આવ્યે, કવચિત્ હોવાપણ્ણને લીધે અસત્ત્વનો ઉત્પાદ થશે, અને તે ઉત્પાદને લીધે તે અસત્ત્વનો નાશ પણ્ણ થશે. કારણ કે ‘ જે ઉત્પત્તિવાળું અસત્ ઉત્પાદ હોય તે અનિત્ય હોય ’ એવો નિયમ છે. અને તેથી કરીને નષ્ટ એવા આદિ દોષ અસત્ત્વનો તે જ રૂપે પુનર્ભાવ થશે, કારણ કે અસત્ત્વના વિનાશની અન્યથા અનુપપત્તિ છે, અર્થાત્ ણીજી કોઈ રીતે ઘટમાનપણ્ણું નથી. હવે નાશ તો નાશાત્મક ભાવને લીધે પૂર્વ-પશ્ચાત્-આગળ પાછળ અવસ્થિત જ છે, એમ કોઈ કહે તો એ આશંકીને કહે છે-સદા નાશ જે માનવામાં આવે, તો તેની સ્થિતિ જ નહિં હોય, વિવક્ષિત ક્ષણે પણ્ણ તે નાશ પામે.

‘ તે જ નથી હોતો ’ એ વચનના આધારે જે સત્ત્વં અસત્પણ્ણં માનવામાં આવે, ભાવનું અભાવપણ્ણું માનવામાં આવે, તો અસત્ત્વની ઉત્પત્તિ થશે, અભાવનો ઉદ્ભવ થશે. એટલે જે વસ્તુનું મૂળ અસ્તિત્વ જ છે નહિ, તે નવી આવીને કાં તો સદા સત્-ઉત્પન્ન થશે, અભાવમાંથી ભાવ ઉપજશે, શૂન્યમાંથી જગત્ પેદા થશે ! કાં તો સદા અસત્ આમ આકાશપુષ્પ, શશશૃંગ, અથવા વંધ્યાસુત કે જેનું અસ્તિત્વ જ છે નહિ, તે આપમેળે આકાશમાંથી ઉભા થશે ! આમ આ અસત્ ઉત્પાદ પ્રત્યક્ષબાધિત છે, અનેક પ્રકારે દોષયુક્ત છે. (૧) તથાપિ ધારે કે અસત્ ઉત્પાદ થશે, તો તે અસત્ત્વનો નાશ પણ્ણ સાથે આવીને ઉભો રહેશે. કારણ કે જેની ઉત્પત્તિ હોય તેનો નાશ પણ્ણ હોય જ એવો નિયમ છે. તેથી અસત્ત્વનો વિનાશ થશે, તે અસત્ત્વ પણ્ણ જાડી જશે. એટલે નષ્ટ એવા અસત્ત્વનો તે જ રૂપે પુનર્ભાવ થશે, કારણ કે અસત્ત્વનો વિનાશ

તસ્ય-તે અસત્ત્વનો નાશ પણ્ણ થશે.—‘ યદુત્પત્તિમત્તદનિત્યં ’ જે ઉત્પત્તિવાળું હોય તે અનિત્ય હોય, એટલા માટે. યદ્-જે કારણથી, જેથી કરીને. એમ તત્-તેથી કરીને, નષ્ટસ્ય-નષ્ટનો, અસત્ત્વનો, પુનર્ભાવ:-તે જ રૂપે પુનર્ભાવ થશે, -તે અસત્ત્વના વિનાશની અન્યથા અનુપપત્તિને લીધે (તે અસત્ત્વનો વિનાશ ણીજી કોઈ રીતે નહિં ઘટે, માટે). હવે ‘ નાશ તો નાશાત્મક ભાવને લીધે પૂર્વ-પશ્ચાત્ અવસ્થિત જ છે ’ એ આશંકીને કહે છે-સદા નાશ-સદા નાશ માનવામાં આવ્યે, શું ? તો કે-ન તત્સ્થિતિ:-તેની સ્થિતિ નહિં હોય, વિવક્ષિત ક્ષણે પણ્ણ તે નાશ પામે છે.

બીજી કોઈ રીતે ઘટશે નહિં. આમ સત્ત્વ જ રહેશે, સત્પણ્ડ જ રહેશે, વસ્તુ સદા સત્સ્વરૂપ જ સાબિત થશે, માટે તમે માનેહું સત્ત્વ અસત્ત્વ અયુક્ત છે-મિથ્યા છે. (૨) એટલે સકંઠમાં આવેલો વાઢી મુંઝાઈને સત્ત્વિનાશ પક્ષને પકડીને કહે છે કે-નાશાત્મક ભાવને લીધે આગલી-પાછલી ક્ષણે નાશ તો છે જ એમ અમે પણ માનીએ છીએ. ત્યારે તેનો જવાબ આપે છે કે-સદા નાશ માનવામાં આવ્યે તેની સ્થિતિ જ નહિં હોય. તમે કહો છો તે વિવક્ષિત ક્ષણે પણ તેનું અસ્તિત્વ જ નહિં રહે. એટલે તમે માનેહું સત્ત્વ સદા અસત્ત્વ જ ધર્મ પડશે. આમ સત્ત્વ અસત્ત્વ માનવાથી (૧) અસત્ત્વ ઉત્પાદ-અભાવ ભાવ થશે, (૨) એટલે અસત્ત્વ વિનાશ થશે અર્થાત્ અભાવ ભાવનો અભાવ થશે, (૩) એટલે કે ભાવનો તે જ રૂપે પુનર્ભાવ થશે. અર્થાત્ ભાવ ભાવ થશે, વસ્તુ સદા ભાવરૂપ જ સિદ્ધ થશે. અથવા-સત્ત્વિનાશ માનવાથી વસ્તુ સદાય અભાવરૂપ સિદ્ધ થતાં, ક્યારેય પણ તેની સ્થિતિ નહિં હોય.

આકૃતિ: ૧૯

ક્ષણિકવાદી	}	○	×	}	ખંડન	○	○	○	[અભાવ ઉત્પાદ → અભાવ નાશ]
		ભાવ	અભાવ			ભાવ	ભાવ	ભાવ	
						×	×	×	[સદા નાશ]
						અભાવ	અભાવ	અભાવ	

સ ક્ષણસ્થિતિધર્મા ચેદ્ દ્વિતીયાદિક્ષણે સ્થિતૌ ।

યુજ્યતે હ્યેતદપ્યસ્ય તથા ચોક્તાનતિક્રમઃ ॥ ૧૯૬ ॥

ક્ષણસ્થિતિ ધર્મ યુત વર્ણી, જે માનો તે નાશ; તો દ્વિતીય આદિ ક્ષણે, હોતાં સ્થિતિ જ તાસ; ક્ષણસ્થિતિ ધર્મકપણું, એ જ યુક્ત એવું; અને તેમ તો જે કહું, તેહ યથાર્થ અહું. ૧૯૬.

અર્થ:—તે નાશ ક્ષણસ્થિતિ ધર્મવાળો છે એમ જે કહો, તો દ્વિતીય આદિ ક્ષણે સ્થિતિ સતે, આ અધિકૃત ભાવનું આ ક્ષણસ્થિતિધર્મકપણું યુક્ત છે, અને એમ સતે ઉક્તનો અનતિક્રમ હોય છે, અર્થાત્ જે કહું તેનું ઉલ્લંઘન થતું નથી.

વિવેચન

તે નાશ જે ક્ષણસ્થિતિ ધર્મવાળો ભાવ જ છે, એમ જે કહો, તો દ્વિતીય આદિ ક્ષણે સ્થિતિ સતે આ પ્રસ્તુત ભાવનું ક્ષણસ્થિતિધર્મકપણું પણ યુક્ત છે, અને એમ સતે ઉપરમાં કહેલી વાતનું ઉલ્લંઘન થતું નથી.

વૃત્તિ:-સ:-તે નાશ, ક્ષણસ્થિતિધર્મા ચેદ્-જે ક્ષણસ્થિતિધર્મવાળો ભાવ જ છે, આ આશંકાને કહે છે-દ્વિતીયાદિક્ષણે સ્થિતૌ-દ્વિતીય આદિ ક્ષણે સ્થિતિ સતે, શું? તો કે-યુજ્યતે હ્યેતદપિ-આ પણ યુક્ત છે, ક્ષણસ્થિતિધર્મકપણું પણ યુક્ત છે, અસ્ય-આનું, અધિકૃત ભાવનું, તથા ચ-અને તેવા પ્રકારે, એમ સતે, ઉક્તાનતિક્રમ:-ઉક્તનો અનતિક્રમ છે.

ઉપરના શ્લોકમાં કહ્યું કે—સદા નાશ માનવામાં આવ્યે વસ્તુની ક્ષણભર પણ સ્થિતિ જ નહિં રહે. એટલે ક્ષણિકવાદી કહે છે કે—તે નાશ ક્ષણસ્થિતિ ધર્મવાળો છે. તેનો જવાબ આપતાં શાસ્ત્રકાર કહે છે (૧) બીજી વગેરે ક્ષણે પણ આ કાં તો સદા તમે જે ક્ષણસ્થિતિ ધર્મ પણ કહો છો તે ઘટે છે, એટલે બીજી વગેરે સ્થિતિ: કાં તો ક્ષણે પણ આ ક્ષણસ્થિતિવાળો ધર્મ આવીને ઉભો રહેશે. એમ અનંત સદા અસ્થિતિ ક્ષણ પર્યંત ચાલ્યા જ કરશે, તો પછી ક્ષણસ્થિતિ ધર્મ વિનાની ખાલી કઈ ક્ષણ હશે? એ બતાવો અર્થાત્ અનવકાશ એવી ત્રિકાળ સ્થિતિ જ પ્રાપ્ત થશે. આમ વસ્તુની અખંડ સ્થિતિ સિદ્ધ થતાં ક્ષણિકપણું ક્યાં રહેશે? (૨) અથવા એમ જે કહે કે—નાશ ક્ષણસ્થિતિ ધર્મવાળો—ક્ષણભર રહેનારો છે, તો પછી બીજી વગેરે ક્ષણે પણ તે ક્ષણસ્થિતિવાળો નાશ પ્રાપ્ત થશે. એટલે તમે માનેલા ક્ષણસ્થિતિ ધર્મવાળા નાશ વિનાની ખાલી—અવકાશ એવી કઈ ક્ષણ હશે? તે કહેા. એવી એક પણ ક્ષણ નહિં હોય કે જ્યારે નાશ નહિં વર્તે તો હોય, અર્થાત્ સદાય નાશ જ પ્રાપ્ત થશે, અને વસ્તુની ક્ષણભર પણ સ્થિતિ જ નહિં રહે. આમ કાં તો સદા સ્થિતિ—સતપણું જ પ્રાપ્ત થશે, અને કાં તો સદા અસ્થિતિ—અસતપણું જ પ્રાપ્ત થશે એટલે કોઈપણ રીતે તમારો ક્ષણિકવાદ ક્ષણ પણ ટકશે નહિં. અને આમ ઉપરમાં જે કહ્યું હતું તે અધુન્ય બરાબર જ છે, એમ અત્રે પુષ્ટિ મળે છે.

કેવા પ્રકારે? તે કહે છે—

ક્ષણસ્થિતૌ તદૈવાસ્ય નાસ્થિતિર્યુક્ત્યસંગતેઃ ।

ન પશ્ચાદપિ સેત્યેવં સતોઽસત્ત્વં વ્યવસ્થિતમ્ ॥ ૧૯૭ ॥

ક્ષણસ્થિતિ ત્યારેજ એહની, અસ્થિતિ નહિં યુક્ત;

ન પછી પણ આસ્થિતિ તે, એમ વ્યવસ્થિત ઉક્ત. ૧૯૭

અર્થ:—ક્ષણસ્થિતિ સતે, ત્યારે જ આ વિવક્ષિત ભાવની અસ્થિતિ નથી,—યુક્તિની અસંગતિને લીધે; અને પછી પણ તે અસ્થિતિ નથી,—એવા પ્રકારે સત્ત્વ અસત્ત્વ વ્યવસ્થિત છે.

વિવેચન

ક્ષણસ્થિતિ સતે ત્યારે જ—વિવક્ષિત ક્ષણે આ વિવક્ષિત ભાવની જ અસ્થિતિ નહિં

વૃત્તિ:—ક્ષણસ્થિતૌ—ક્ષણસ્થિતિ સતે, તદૈવ—ત્યારે જ, વિવક્ષિત ક્ષણે, અસ્ય—આની, વિવક્ષિત ભાવની જ, નાસ્થિતિ:—અસ્થિતિ નથી. શા કારણથી? તો કે—યુક્ત્યસંગતે:—યુક્તિની અસંગતિને લીધે,—ત્યારે જ અસ્થિતિના વિરોધ થકી, એવા પ્રકારે યુક્તિ છે. ન પશ્ચાદપિ—પછી પણ—દ્વિતીય ક્ષણે પણ નહિં, સા તે અસ્થિતિ નથી,—યુક્તિ અસંગતિ થકી જ. ‘ત્યારે અવસ્થિતિમાં તેની અસ્થિતિના વિરોધ થકી,’—એવા પ્રકારે યુક્તિ છે. इत्येवं એવા પ્રકારે, સતોઽસત્ત્વં—સત્ત્વ અસત્ત્વ વ્યવસ્થિત છે. અને તેથી કરીને સત્ત્વા અસત્ત્વમાં તેનો ઉત્પાદ ઇત્યાદિ અનુવર્ત જ છે.

હોય; કારણકે નહિં તે ત્યારે જ અસ્થિતિનો વિરોધ આવે,—એમ યુક્તિની અસંગતિ હોય. પછી પણ દ્વિતીય ક્ષણે પણ તે અસ્થિતિ નહિં હોય,—યુક્તિની વિવક્ષિત આદિ અસંગતિને લીધેજ. ‘ત્યારે અવસ્થિતિમાં તેની અસ્થિતિનો વિરોધ છે’—ક્ષણે ન અસ્થિતિ એ પ્રકારે યુક્તિની અસંગતિ હોય છે માટે. એવા પ્રકારે સતતનું અસત્ત્વ વ્યવસ્થિત છે. અને તેથી કરીને ‘સતોઽસત્ત્વે તદુત્પાદઃ’ સતતનું અસત્ત્વ સતે તેનો ઉત્પાદ ઇત્યાદિ અનુવર્તે જ છે.

આગલા શ્લોકમાં નાશ ક્ષણસ્થિતિધર્મવાળો છે, ઇત્યાદિ કહ્યું, તેનું અત્ર સ્પષ્ટીકરણ થયું છે. (૧) ભાવની ક્ષણસ્થિતિ વેળાયે ત્યારે જ—અમુક ચોક્કસ વિવક્ષિત ક્ષણે તે વિવક્ષિત ભાવની અસ્થિતિ નહિં હોય, અર્થાત્ સ્થિતિ જ હોય. કારણ કે નહિં તે યુક્તિની અસંગતિ થાય. જ્યારે સ્થિતિ છે ત્યારે અસ્થિતિનો વિરોધ છે, અર્થાત્ જ્યારે સ્થિતિ હોય ત્યારે અસ્થિતિ હોય નહિં એ પ્રમાણે યુક્તિ છે, તે ઘટે નહિં. એટલે વસ્તુ જો ક્ષણસ્થિતિ ધર્મવાળી હોય તો વિવક્ષિત ક્ષણે વિવક્ષિત ભાવની સ્થિતિ હોવી જ જોઈએ. (૨) અને પછી પણ બીજી ક્ષણે પણ તેની અસ્થિતિ નથી, કારણ કે નહિં તે યુક્તિની અસંગતિ થાય; ‘ત્યારે અવસ્થિતિમાં અસ્થિતિનો વિરોધ આવે છે’ એ પ્રકારે યુક્તિ છે, તેની અસંગતિ થાય; અર્થાત્ જ્યારે અવસ્થિતિ હોય ત્યારે અસ્થિતિ હોય નહિં, એ પ્રકારે યુક્તિ છે, તે અહીં ઘટે નહિં. એટલે બીજી ક્ષણે પણ પ્રસ્તુત ભાવની અસ્થિતિ નથી, પણ સ્થિતિ જ છે. એમ અપરાપર ક્ષણ માટે સમજવું. એટલે પ્રસ્તુત ભાવની ત્રિકાળ સ્થિતિ સિદ્ધ થઈ.—આમ સતનું અસત્ત્વ સતે અસત્ત્વ ઉત્પાદ વગેરે જે કહ્યું હતું, તે અધુન ઝરાઝર જ છે, એમ સાબિત થયું. એટલે ક્ષણિકવાદીએ માનેલા ક્ષણિક એવા સત્ત્વ સ્વરૂપનું અસત્ત્વ સ્થાપિત થયું; અર્થાત્ અસત્પાણું—અસત્યપાણું—મિથ્યાપણું પૂરવાર થયું. આમ સર્વથા ક્ષણિકવાદ અસત્ છે.

। इति एकान्तअनित्यपक्षनिराकरणम् ।

નિત્ય પક્ષને અધિકૃત કરી કહે છે—

भवभावानिवृत्तावप्ययुक्ता मुक्तकल्पना ।

एकान्तैकस्वभावस्य न ह्यवस्थाद्वयं क्वचित् ॥ १९८ ॥

ભવભાવનોય જો વળી, હોયે નહિં અભાવ; મુક્ત ભાવની કલ્પના, તે ઘટે નહિં જ સાવ; કારણ કે એકાન્તથી, જેનો એક સ્વભાવ; તેનો કદીય હોય ના, દ્વય અવસ્થા ભાવ. ૧૯૮

વૃત્તિ:—ભવભાવોનિવૃત્તાવપિ—ભવભાવની અનિવૃત્તિમાં પણ, એકાન્ત નિત્યતામાં પણ, શું ? તે કે—અયુક્ત મુક્તકલ્પના—આત્માની મુક્તકલ્પના અયુક્ત છે. કેમ અયુક્ત છે ? તે કે—એકાન્તૈક-સ્વભાવસ્ય—એકાન્ત એક સ્વભાવનું,—અપ્રચ્યુત અનુપન્ન સ્થિતર એક સ્વભાવતાનું, નહિ—કારણ કે નથી, અવસ્થાદ્વય—અવસ્થાદ્વય,—સંસારી અને મુક્તરૂપ, ક્વચિત્—ક્યવચિત્,—એકાન્ત એકસ્વભાવપણાના વિરોધને લીધે.

અર્થઃ—ભવભાવની અનિવૃત્તિમાં પણ મુક્તકલ્પના અયુક્ત છે, કારણ કે એકાંત એક સ્વભાવની કવચિત્ એ અવસ્થા હોય નહિં.

વિવેચન

ભવભાવની-સંસારભાવની અનિવૃત્તિમાં પણ, અર્થાત્ એકાંત નિત્યતા માનવામાં આવતાં પણ, આત્માની મુક્તકલ્પના અયુક્ત છે. કેમ અયુક્ત છે? તો કે એકાંત એક સ્વભાવનું અવસ્થાદ્વય કદી હોય નહિં; અર્થાત્ અપ્રચ્યુત, અનુત્પન્ન, એકાંત નિત્યમાં સ્થિર એવો જેનો એકરૂપ સ્વભાવ હોય, તેને સંસારી ને મુક્ત એવી મોક્ષ નહિં ઘટે એ અવસ્થા કદી હોય નહિં, કારણ કે તેમ તો તેના એકાંત એક સ્વભાવપણાને વિરોધ આવે. ઉપરમાં કહ્યા પ્રમાણે એકાંત અભાવરૂપ-અનિત્ય પક્ષમાં જેમ મોક્ષ ઘટતો નથી, તેમ એકાંત ભાવરૂપ નિત્ય પક્ષમાં પણ મોક્ષ ઘટતો નથી. કારણ કે ભવભાવ-સંસારભાવ હોય, તો નિત્ય પક્ષના અભિપ્રાયે તેની કદી નિવૃત્તિ થશે નહિં, એટલે સદાય ભવભાવ જ-સંસારભાવ જ રહ્યા કરશે, અને આત્માની કદી પણ મુક્તિ થશે નહિં. આમ એકાંત નિત્ય પક્ષમાં મુક્તકલ્પના ઘટતી નથી, કારણ કે એકાંતે એક સ્વભાવરૂપ જે હોય, તેને કદી પણ એ અવસ્થા હોય નહિં.

એકાંત નિત્ય પક્ષના અભિપ્રાય પ્રમાણે અપ્રચ્યુત, અનુત્પન્ન, સ્થિર, એક સ્વભાવરૂપ હોય તે નિત્ય છે. એટલે કે જે સ્વરૂપથી પ્રચ્યુત-બ્રહ્મ નહિં હોવાથી અપ્રચ્યુત છે, ઉત્પન્ન નહિં થતું હોવાથી જે અનુત્પન્ન છે, સદા સ્થિરતાવાળું હોવાથી જે વિરોધાત્મક સ્થિર છે, અને અદ્વિતીય એવા એકસ્વભાવવાળું હોવાથી જે એકરૂપ નિત્ય વ્યાખ્યા છે, -તે નિત્ય એવું સત્ છે, એમ તેઓની 'નિત્ય' શબ્દની વ્યાખ્યા છે. 'અપ્રચ્યુતાનુત્પન્નસ્થિરૈકરૂપં સત્' -આ તેઓની માન્યતા પ્રમાણે ભાવ-વસ્તુ નિત્ય હોઈ, સદા સ્થિર એકસ્વભાવરૂપ હોય છે, તે જ પ્રમાણે જેમ છે તેમ સદા અવસ્થિત રહે છે, એટલે તેમાં કોઈ બીજો ફેરફાર કે પરિણામ કે અવસ્થાંતર ઘટતું નથી; અને આમ તેની સદા જેમ છે તેમ એક જ અવસ્થા રહે છે, બીજી અવસ્થા સંભવતી નથી. નહિં તો તેના એકાંત એકસ્વભાવપણાને વિરોધ આવે. એટલે જે સંસાર-ભાવ હશે તો સદાય સંસાર ભાવ જ રહેશે. તેમાંથી કદી પણ મુક્તપણારૂપ બીજા ભાવનો-અવસ્થાનો સંભવ નહિં જ થાય. આમ એકાંત નિત્ય પક્ષમાં કદી પણ મુક્તપણું ઘટશે નહિં, અને 'મુક્તપણું' એ કલ્પના માત્ર થઈ પડશે! અને આ મુક્તિ માટેનો યોગમાર્ગ પણ 'કલ્પના માત્ર ભદ્રક' થઈ પડશે! અર્થાત્ એકાંત નિત્ય પક્ષમાં કદી પણ યોગમાર્ગનો સંભવ જ નહિં રહે (બુએ સ્ત્રી. પૃ ૮૦)

તદભાવે ચ સંસારી મુક્તશ્ચેતિ નિરર્થકમ્ ।

તત્સ્વભાવોપમર્દોઽસ્ય નીત્યા તાત્ત્વિક ઇષ્યતામ્ ॥ ૧૯૯ ॥

અને જે અવસ્થા તણા, હોતાં એમ અભાવ; સંસારી ને મુક્ત એ, કથન નિરર્થક સાવ; તેથી એક સ્વભાવથી, બીજા તણા અભાવ; ન્યાયથી તાત્ત્વિક માનવો, એ જ ઇષ્ટ છે ભાવ. ૧૯૯

અર્થ:—અને તે અવસ્થાદ્વયના અભાવે સંસારી અને મુક્ત એમ કહેવું નિરર્થક થઈ પડશે. તેથી આ આત્માનો સ્વભાવોપમર્દ ન્યાયથી તાત્ત્વિક માન્ય કરો.

વિવેચન

અને ઉપરમાં કહ્યું તેમ તે અવસ્થાદ્વયના અભાવે સંસારી અને મુક્ત, એમ આ નિરર્થક જ શબ્દમાત્ર જ થઈ પડશે, કારણ કે અર્થનો અયોગ છે. તેથી કરીને તથા-પ્રકારે આ આત્માનો સ્વભાવોપમર્દ નીતિથી-ન્યાયથી તાત્ત્વિક-પારમાર્થિક માનો એ જ ઇષ્ટ છે. આ સ્વભાવોપમર્દ તદન્તરથી તદન્તરના દૂર કરવારૂપ લક્ષણવાળો છે, અર્થાત્ તેનાથી અન્યવડે કરીને તદ્અન્યને દૂર કરવારૂપ લક્ષણવાળો છે.

ઉપરમાં સાબિત કરી ગતાવવામાં આગ્યું કે અપરિણામી એવા એકાંત નિત્ય પક્ષમાં સ્થિર એકસ્વભાવરૂપ વસ્તુની કદી પણ જે અવસ્થા હોઈ શકે નહિં. આમ અપરિણામીમાં અવસ્થાદ્વયના અભાવે આત્માની સંસારી ને મુક્ત એવી જે અવસ્થા ઘટશે નહિં. એટલે તિર્થંઆદિ ભાવવાળો સંસારી, અને ભવપ્રપંચના ઉપરમને લીધે મુક્ત, -એમ આ જે ભિન્ન અવસ્થાની કલ્પના કરવી તે નિરર્થક જ-અર્થવિહીન જ થઈ પડશે, શબ્દમાત્ર જ થઈ પડશે, કથનમાત્ર જ-કહેવા પૂરતી જ રહેશે, તે કલ્પના તે કલ્પના જ રહેશે, અર્થરૂપ-તત્ત્વરૂપ નહિં રહે. આ અયુક્ત છે, ઇષ્ટ-ઈષ્ટથી બાધિત છે; કારણ કે સંસારી અને મુક્ત એ જે જૂઠી જૂઠી અવસ્થા તત્ત્વથી અવશ્ય છે, ઇષ્ટ અને ઇષ્ટ છે, એટલે અપરિણામી એવો નિત્ય એકાંતપક્ષ કોઈ રીતે ઘટતો નથી.

આ ઉપરથી ફલિતાર્થ એ છે કે-સંસારી ને મુક્ત એ જે અવસ્થાનું ઘટમાનપણું તે જ હોય કે જે આત્માનો સ્વભાવોપમર્દ તાત્ત્વિક-પારમાર્થિક માનવામાં આવે. એક સ્વભાવે કરીને બીજો સ્વભાવ દૂર કરાય-હઠાવાય, તે જ સ્વભાવો-

વૃત્તિ:-તદભાવે ચ—અને તેના અભાવે, અવસ્થાદ્વયના અભાવે, સંસારી-સંસારી, તિર્થંચ આદિ ભાવવાળો, મુક્તશ્ચ-અને મુક્ત, -ભવપ્રપંચ ઉપરમ થકી, इति-આ, નિરર્થક-નિરર્થક, શબ્દ-માત્ર જ છે, અર્થના અયોગને લીધે. તત્-તેથી, તથા પ્રકારે સ્વભાવોપમર્દ:-સ્વભાવ ઉપમર્દ, -તદન્તરથી તદન્તરના અપનયનરૂપ લક્ષણવાળો-તેનાથી અન્યથી તદ્અન્યના દૂર કરવારૂપ લક્ષણવાળો એવો, અસ્ય આનો, આત્માનો, નીત્યા-નીતિથી, ન્યાયથી શું ? તે કે-તાત્ત્વિક ઇષ્યતાં-તાત્ત્વિક ઇષ્ટો, પારમાર્થિક માનો.

તાત્ત્વિકે પમર્દનું લક્ષણ છે. અર્થાત્ એક અવસ્થામાંથી અવસ્થાંતર થાય, ભાવમાંથી સ્વભાવોપમર્દ : ભાવાંતર થાય, પરિણામમાંથી પરિણામંતર થાય તે જ સ્વભાવોપમર્દ છે. પરિણામ એટલે સંસારી ભાવનો સ્વભાવોપમર્દ થઈ પરિણામંતર થાય, ભાવાંતર થાય, તે જ મુક્ત ભાવ ઘટે-નહિં તે નહિં. કારણ કે સ્વભાવોપમર્દ ન થાય-એક સ્વભાવ ધીજ સ્વભાવને હઠાવી તેની જગ્યા ન લે ને સંસારી ભાવ એમ ને એમ રહે, ભાવાંતર-પરિણામંતર ન થાય, તે મુક્ત ભાવ થાય જ કેમ ? માટે આમ ન્યાયથી આ આત્માનો સ્વભાવોપમર્દ-પરિણામ ભાવ તાત્ત્વિક જ-પારમાર્થિક જ માનવો ઇષ્ટ છે. કારણ કે પરિણામી આત્મામાં જ અવસ્થાલેદની સંગતિથી યોગમાર્ગનો સંભવ હોય છે. (જીઓ. સ્ત્રો. ફૂટનોટ પૃ. ૮૧).

દિદક્ષાચાત્મભૂતં તત્મુખ્યમસ્ય નિવર્ત્તે ।

પ્રધાનાદિનતેર્હેતુસ્તદભાવાન્ન તન્નતિઃ ॥ ૨૦૦ ॥

દિદક્ષા મલ આદિ આ, તેથી મુખ્ય જ સાવ; નિવર્તે નહિં આત્મના, આત્મભૂત આ ભાવ; પ્રધાનાદિ પરિણામનું; દિદક્ષાદિ નિદાન; તસ અભાવે તેહતું, હોય નહિં પરિણામ. ૨૦૦

અર્થઃ—દિદક્ષાદિ આત્મભૂત છે, તેથી આ આત્માનું મુખ્ય એવું તે દિદક્ષાદિ નિવર્તે છે. તે દિદક્ષાદિ પ્રધાનાદિ પરિણતિનો હેતુ છે; અને તેના અભાવથી મુક્તાત્માને તે પ્રધાનાદિની પરિણતિ નથી હોતી.

વિવેચન

દિદક્ષા, અવિદ્યા, મલ, ભવાધિકાર આદિ આત્મભૂત છે, સહજ વસ્તુસત્ છે. તેથી કરીને મુખ્ય-અનુપચરિત જ એવું આ દિદક્ષાદિ આત્માને નિવર્તે છે. તે કેવું છે ? તે કે પ્રધાન આદિની પરિણતિનો હેતુ-કારણ છે. અને તે દિદક્ષાદિના અભાવથી તે પ્રધાનાદિની પરિણતિ મુક્ત આત્માને હોતી નથી. તે આ પ્રકારે:—

દિદક્ષા એટલે દેખવાની ઇચ્છા, જગત્ રચના દેખવાની ઇચ્છા. અવિદ્યા એટલે આત્મસ્વરૂપનું અજ્ઞાન. મલ એટલે રાગ-દ્રેષ-મોહાદિ અંતરંગ મલ, ભાવમલ. ભવાધિકાર એટલે સંસારનો અધિકાર, સંસાર ભાવનું પ્રાણક્રય, સંસાર ભાવની સત્તા. આ દિદક્ષાદિ

વૃત્તિઃ—દિદક્ષાદિ-દિદક્ષા, અવિદ્યા, મલ, ભવાધિકાર આદિ, આત્મભૂત-આત્મભૂત, સહજ વસ્તુસત્, તત્-તેથી, મુખ્યમ-મુખ્ય, અનુપચરિત જ, અસ્ય-આ આત્માનું, નિવર્ત્તે-નિવર્તે છે. તે કેવું ? તે કે-પ્રધાનાદિનતેર્હેતુઃ-પ્રધાન આદિની પરિણતિનો હેતુ-કારણ એવું, તદભાવાત્-તે દિદક્ષાદિના અભાવથી, ન તન્નતિઃ-તેની નતિ-પરિણતિ નથી, પ્રધાન આદિની પરિણતિ નથી, -મુક્ત આત્માને.

આત્મભૂત છે, આત્માના અંગભૂત-આત્મભાવરૂપ છે, સહજ વસ્તુસત્ છે (Realistic), કાદપનિક (Imaginary) નથી. આમ આત્મા સાથે બેકાચેલ હોવાથી આ દિદક્ષાદિ મુખ્ય છે-નિરુપચરિત્ છે. તે દિદક્ષાદિ આ આત્માને નિવર્તે છે. તે પ્રધાનાદિની પરિણતિને હેતુ હોય છે; અને તે દિદક્ષાદિની નિવૃત્તિ થતાં, મુક્તાત્માને પ્રધાનાદિ પરિણતિ હોતી નથી. x

“ અભેદ દશા આલ્યા વિના જે પ્રાણી આ જગતની રચના બેવા ઇચ્છે છે તે બંધાય છે. એવી દશા આવવા માટે તે પ્રાણીએ તે રચનાનાં કારણ પ્રત્યે પ્રીતિ કરવી. અને પોતાની અહરૂપ જ્ઞાતિનો પરિત્યાગ કરવો. સર્વ પ્રકારે કરીને એ રચનાના ઉપલોગની ઇચ્છા ત્યાગવી યોગ્ય છે. અને એમ થવા માટે સત્પુરુષના શરણ જેવું એકકે ઓપધ નથી. આ નિશ્ચય વાર્તા બિચારાં મોહાંધ પ્રાણીઓ નહીં જાણીને ત્રણે તાપથી બળતા બેધ પરમ કરુણા આવે છે. હે નાથ ! તું અનુગ્રહ કરી એને તારી ગતિમાં ભક્તિ આપ, એ ઉદ્ધાર નિકળે છે. ”—શ્રીમદ્ રાજયંદ્રજી.

ઉપરમાં સ્વભાવોપમર્દ તાત્વિક છે, અને તેથી અવસ્થાંતર-ભાવાંતર થાય છે, એમ સ્થાપિત કર્યું. તે અવસ્થાંતર-ભાવાંતરરૂપ પરિણામીપણું કેવા પ્રકારે હોય છે? તેનું અહીં સ્પષ્ટીકરણ કરી બતાવ્યું છે. સંસારી અવસ્થા અને મુક્ત અવસ્થા-એ બે અવસ્થાનું પરિણમન કેવી રીતે થાય છે? તે અહીં વિવરી બતાવ્યું છે. દિદક્ષા વગેરે જે આત્માને અંગભૂત ભાવ છે, તે જ્યાંસુધી નિવર્તતો નથી-ટળતો નથી, ત્યાંસુધી તે જડ પ્રકૃતિ-પ્રધાનાદિની પરિણતિનું નિમિત્ત-કારણ થાય છે. અને તે દિદક્ષાદિ જ્યારે નિવર્તે છે-ટળે છે, ત્યારે તે મુક્ત આત્માને પ્રકૃતિની-પ્રધાનાદિની પરિણતિ હોતી નથી. તાત્પર્ય કે જ્યાં લગી દિદક્ષાદિભાવ છે, ત્યાં લગી પ્રકૃતિ પરિણામ છે, અને ત્યાં લગી સંસાર છે. અને જ્યારે દિદક્ષાદિ ભાવને અભાવ થાય છે, ત્યારે પ્રકૃતિ પરિણામના અભાવે સંસારનો અભાવ હોય છે, અને મુક્તભાવની પ્રાપ્તિ હોય છે. આમ દિદક્ષાદિની નિવૃત્તિ આદિ આત્માનું પરિણામીપણું સતે ઘટે છે, -આત્માનું અપરિણામીપણું સતે આ બધું નિરર્થક નિબંધ થઈ પડે છે.*

x “ જગદ્દેહાત્મદષ્ટીનાં વિશ્વાસઃ રમ્યમેવ વા ।

આત્મન્યેવાત્મદષ્ટીનાં ક્વ વિશ્વાસઃ ક્વ વા રતિઃ ॥ ”—શ્રી સમાધિશતક.

* “ દિદક્ષાદિનિવૃત્ત્યાદિ પૂર્વસ્તુચિંતિતં યથા ।

આત્મનોડપરિણામિત્વે સર્વમેતદપાર્થકમ્ ॥ ”—શ્રીયોગમિત્ર, શ્લો. ૪૮૯

દિદ્દક્ષાદિ—> પ્રકૃતિ પરિણુતિ—> સંસાર.
 દિદ્દક્ષાદિ અભાવ—> પ્રકૃતિપરિણુતિ અભાવ—> સંસાર અભાવ (મોક્ષ)

અન્યથા સ્યાદિયં નિત્યમેષા ચ ભવ ઉચ્યતે ।
 एवं ચ ભવનિત્યત્વે કથં મુક્તસ્ય સંભવઃ ॥ ૨૦૧ ॥

નહિં તો હોય આ નિત્ય ને, કહાય આ ‘ભવ’-એમ;
 ભવનું નિત્યપણું સતે, મુક્ત સંભવ જ કેમ? ૨૦૧

અર્થઃ—નહિં તો આ પ્રધાનાદિની પરિણુતિ નિત્ય હોય, અને આ પ્રધાનાદિ પરિણુતિ ‘ભવ’ કહેવાય છે; અને એમ ભવનિત્યત્વ સતે મુક્તનો સંભવ કેમ હોય ?

વિવેચન

અને એમ જો દિદ્દક્ષાદિના નિમિત્તે આ પ્રધાનાદિની પરિણુતિ ન માનવામાં આવે, તો આ પ્રધાનાદિની પરિણુતિ નિત્ય-સદૈવ જ હોય. અને આ પ્રધાનાદિ પરિણુતિ ‘ભવ’ કહેવાય છે, ‘સંસાર’ નામે ઓળખાય છે; કારણ કે એ પ્રધાનની-પ્રકૃતિની પરિણુતિ સતે, તદાત્મક મહત્ આદિના ભાવ હોય છે. એટલે પ્રધાનાદિની પરિણુતિ નિત્ય હોતાં, ભવનું નિત્યપણું થશે, એટલે મુક્તનો સંભવ કેવી રીતે હોય ? ન જ હોય, એમ અર્થ છે.

ઉપરના શ્લોકમાં દિદ્દક્ષા-ભાવમલ આદિના નિમિત્તે આ પ્રધાનાદિની પરિણુતિ હોય છે, અને તેના અભાવે તેની પરિણુતિ હોતી નથી એમ કહેવામાં આવ્યું. તેમ જો ન માનવામાં આવે, તો આ પ્રધાનાદિની પરિણુતિ નિત્ય-સદૈવ જ થયા કરે; કારણ કે જે સકારણ હોય તે તો કાદાચિત્ક હોય-કવચિત્ કારણ મળ્યે જ હોય, પણ નિષ્કારણ હોય તે કાં તો સદાય જ હોય અને કાંતો સદાય ન હોય, -આ નિયમ છે. એટલે દિદ્દક્ષાદિ નિમિત્ત કારણ જો ન હોય, ને પ્રધાનાદિની પરિણુતિ એની મેળે સ્વભાવથી જ થયા કરતી હોય, તો તો પછી તે એની મેળે સદાય થયા જ કરશે, કદી પણ અટકશે નહિં, કદી પણ વિરામ પામશે નહિં, ને મોક્ષ કદી થશે નહિં.

વૃત્તિઃ—અને આમ આ અંગીકાર કરવા યોગ્ય છે, -અન્યથા-અન્યથા, નહિં તો, એમ અબ્યુ-પગમ-સ્વીકાર ન કરવામાં આવતાં, સ્યાદિયં-આ પ્રધાનાદિ નિતિ-પરિણુતિ હોય, નિત્ય-નિત્ય, સદૈવ. તેથી શું ? તો કે-પ્રથા ચ-અને આ પ્રધાનાદિ નિતિ-પરિણુતિ, ભવ ઉચ્યતે-ભવ કહેવાય છે, સંસાર નામે ઓળખાય છે, -એની પરિણુતિ સતે તદાત્મક મહત્ આદિના ભાવને લીધે, एवं ચ-અને એમ, ઉક્ત નીતિથી, ભવનિત્યત્વે-ભવનિત્યત્વ સતે, કથં મુક્તસ્ય સંભવઃ-મુક્તનો સંભવ કેવી રીતે હોય ? ન જ હોય એમ અર્થ છે.

કારણ કે આ પ્રધાનાદિની જે પરિણુતિ છે, તે જ ભાવ અથવા સંસાર કહેવાય છે. પ્રધાનની-પ્રકૃતિની પરિણુતિ હોતાં, તે પ્રકૃતિઆત્મક મહત્ આદિનો ભાવ હોય છે. પ્રધાનમાંથી મહત્ અર્થાત્ બુદ્ધિ ઉપજે છે, મહત્માંથી અહંકાર પ્રકૃતિપરિણુતિ ઉપજે છે, અને અહંકારમાંથી ષોડશક ગણુ ઉપજે છે, અર્થાત્ પાંચ એ જ સંસાર બુદ્ધિ ઈન્દ્રિય, પાંચ કર્મેન્દ્રિય, પાંચ તન્માત્રા અને મન, એમ સોળ ઉપજે છે. આમ પ્રધાન-પ્રકૃતિની પરિણુતિ પ્રમાણુ ભવની-સંસારની પરિણુતિ હોય છે. એટલે પ્રધાનની પરિણુતિ જે નિત્ય હોય, તે ભવની-સંસારની પરિણુતિ પણુ નિત્ય થશે. અને આમ ભવનુ-સંસારનુ નિત્યપણુ હોતાં, મુકતનો અસંભવ જ થશે. આ અચુકત છે. એટલે નિષ્કારણુ-નિર્નિમિત્ત એવી પ્રધાનાદિની પરિણુતિ ઘટતી નથી, પણુ દિદક્ષા-ભાવમદ્ આદિના નિમિત્ત-કારણુ જ તેની પરિણુતિ ઘટે છે. તાત્પર્ય કે-દિદક્ષાદિના કારણુ સંસાર ને તે કારણુ ટળ્યે મોક્ષ હોય છે. એમ સિદ્ધાંત સ્થાપિત થયો. દિદક્ષાદિ—> પ્રધાનાદિ પરિણુતિ—> સંસાર. તેમજ-પ્રધાન (પ્રકૃતિ)—> મહત્ (બુદ્ધિ)—> અહંકાર—> ષોડશક ગણુ, (પાંચ બુદ્ધિ ઈન્દ્રિય; પાંચ કર્મેન્દ્રિય, પાંચ તન્માત્રા, મન.)

અવસ્થા તત્ત્વતો નો ચેન્નનુ તત્પ્રત્યયઃ કથમ્ ।

આન્તોડયં કિમનેનેતિ માનમત્ર ન વિચ્યતે ॥ ૨૦૨ ॥

અવસ્થા જે તત્ત્વથી નથી, પ્રત્યય તેના કેમ ?

આંત એહ, એથી જ શું ? પ્રમાણુ અહિં ન એમ. ૨૦૨

અર્થઃ—તત્ત્વથી અવસ્થા નથી એમ જે કહેા, તે તેનો પ્રત્યય કેમ હોય ? આ અવસ્થા પ્રત્યય આંત છે, તે આથી શું ? અત્ર આંત અવસ્થામાં માન-પ્રમાણુ વિદ્યમાન છે નહિં.

વૃત્તિઃ—અવસ્થા તત્ત્વતો—અવસ્થા તત્ત્વથી-પરમાર્થથી, નો ચેન્-જે ન હોય, પૂર્વાપર ભાવથી. તે આશંકીને કહે છે-નનુ તત્પ્રત્યયઃ-વારુ, તેનો પ્રત્યય-અવસ્થાનો પ્રત્યય, કથં-કેવી રીતે હોય ?-નિબંધનના અભાવે. આ ભલે હો ! તેથી શું ? આન્તોડયમ્-આ આંત છે, આ અવસ્થા પ્રત્યય આંત છે. તે કિમનેન-આથી શું ? હિતિ-એમ, આ આશંકીને કહે છે-માનમત્ર-માન-પ્રમાણુ અત્ર આંત અવસ્થામાં, ન વિચ્યતે-વિદ્યમાન નથી.

*“પતેષાં યા સમાવસ્થા સા પ્રકૃતિઃ કિલોચ્યતે । પ્રધાનાવ્યક્તશબ્દાભ્યાં વાચ્યા નિત્યસ્વરૂપિકા ॥ તતઃ સંજાયતે બુદ્ધિર્મહાનિતિ યકોચ્યતે । અહંકારસ્તતોડપિ સ્યાત્તસ્માત્ ષોડશકો ગણઃ ॥”

—શ્રી હરિભદ્રસુરિકૃત પૃથ્વરિનિસમુચ્ચય, ૩૬-૩૭

વિવેચન

જે પૂર્વાપર ભાવથી અવસ્થા તત્ત્વથી-પરમાર્થથી નથી એમ કહો, તો વારુ, નિબંધનના અભાવે તે અવસ્થાનો પ્રત્યય (પ્રતીતિ) કેવી રીતે ઉપજશે ? એટલે વાદી કહે છે-આ ભલે હો, આ અવસ્થા પ્રત્યય જાંત છે. એથી શું ? તેને જવાબ આપે છે કે અત્રે જાંત અવસ્થા બાબતમાં કોઈ પ્રમાણુ વિદ્યમાન નથી.

ઉપરમાં પરિણામી આત્મામાં સંસારી ને સુક્ત એ બે અવસ્થા કેવી રીતે ઘટી શકે છે, તે નિર્મલ યુક્તિથી સિદ્ધ કરી બતાવ્યું, અને એકાંત નિત્ય પક્ષનું ખંડન કર્યું.

એટલે નિત્ય પક્ષવાદી કહે છે કે-તમે ભલે તે બે અવસ્થા સિદ્ધ કરી અવસ્થા બા. બતાવી, પણ તે અવસ્થા તત્ત્વથી-પરમાર્થથી નથી. તેનો ન્યાયમૂર્તિ દલીલો

શાસ્ત્રકાર ઉત્તર આપે છે કે-વારુ, તે અવસ્થા જે પરમાર્થથી નથી, તો કારણુ અભાવે તે અવસ્થાનો પ્રત્યય (પ્રતીતિ) કેમ ઉપજશે ? આ સંસારી અવસ્થા ને આ સિદ્ધ અવસ્થા, એવી પ્રતીતિ થી રીતે થશે ? એટલે સંકડામણુમાં આવીને વાદી કહે છે-આ ભલે હો, પણ આ અવસ્થાપ્રત્યય તો જાંત છે. એથી શું ? તેનો પુનઃ જવાબ આપે છે કે-આ અવસ્થા પ્રત્યય જાંત છે એમ તમે કહો છો, તો તેનું પ્રમાણુ શું ? અત્રે પ્રમાણુ કોઈ છે નહિં.

યોગિજ્ઞાનં તુ માનં ચેત્તદવસ્થાન્તરં તુ તત્ ।

તતઃ કિં બ્રાન્તમેતત્સ્યાદન્યથા સિદ્ધસાધ્યતા ॥ ૨૦૩ ॥

યોગિજ્ઞાન જે માન તો, અવસ્થાન્તર તે તાસ;

તો શું ? જાંત આ-અન્યથા, સિદ્ધસાધ્યતા ખાસ. ૨૦૩

અર્થઃ—અને યોગિજ્ઞાન માન છે-પ્રમાણુ છે એમ જે કહો, તો તે યોગિજ્ઞાન તે યોગીનું અવસ્થાંતર થયું. તેથી શું ? તો કે-આ યોગિજ્ઞાન જાંત હોય, નહિં તો એનું અજાંતપણું સતે સિદ્ધસાધ્યતા થાય, અર્થાત અવસ્થાભેદની ઉપપત્તિ થાય.

વિવેચન

યોગીજ્ઞાન જ અત્ર પ્રમાણુ છે, એમ જે કહો, તો તે યોગીજ્ઞાન યોગીનું અવ-

વૃત્તિઃ—યોગિજ્ઞાનં તુ-યોગિજ્ઞાન જ, માનં ચેત્-અત્ર જે પ્રમાણુ છે, આ આશંકીને કહે છે, તદવસ્થાન્તરં તુ-તેનું અવસ્થાન્તર જ, યોગી અવસ્થાન્તર જ, તત્-તે, યોગિજ્ઞાન છે. તતઃ કિં-તેથી શું ? એમ આ આશંકીને કહે છે-બ્રાન્તમેતત્સ્યાત્-આ યોગિજ્ઞાન જાંત હોય. અન્યથા-અન્યથા, નહિં તો એનું અજાંતપણું સતે, શું ? તો કે-સિદ્ધસાધ્યતા-સિદ્ધમાધ્યતા થાય, -અવસ્થાભેદની ઉપપત્તિને લીધે.

સ્થાંતર જ છે. તેથી શું ? તો કે-આ યોગીજ્ઞાન જ્ઞાંત હોય; નહિં તો એનું અજ્ઞાંતપણું સતે, અવસ્થાલેહની ઉપપત્તિને લીધે, સિદ્ધસાધ્યતા થાય.

ઉપરમાં પ્રમાણુ શું એમ પૂછ્યું, એટલે વાદી કહે છે કે-યોગીજ્ઞાન છે તે પ્રમાણુ છે. તેનો શાસ્ત્રકાર ઉત્તર આપે છે કે-જે તમે યોગીજ્ઞાનને પ્રમાણુ કહેતા હો તો તે યોગી-જ્ઞાન પોતે જ યોગીનું અવસ્થાંતર જ છે. એટલે વાદી કહે છે-તેથી શું ? તે યોગીનું અવસ્થાંતર છે, તો તેથી શું થઈ ગયું ? તે ઉપરથી તમે શું કહેવા માગો છો ? તેનો સિદ્ધાંતકાર જવાબ આપે છે કે-આ યોગીજ્ઞાન કાં તો જ્ઞાંત હોય ને કાં તો અજ્ઞાંત હોય. જે જ્ઞાંત કહેા તો તેને તમે પ્રમાણુભૂત લેખ્યું શી રીતે ? અને જે અજ્ઞાંત કહેા તો સિદ્ધસાધ્યતા થઈ. અર્થાત્ અજ્ઞાંત એવા અવસ્થાલેહની ઉપપત્તિ થઈ, એટલે અમે જે સાધવા માગતા હતા, તે જ તમે સ્વીકારીને સાધી આપ્યું ! જ્યાંથી તમે છટકવા માગતા હતા, ત્યાં જ આવીને તમે સપડાઈ ગયા ! એટલે હવે તમે અમારા મતનો સ્વીકાર કર્યો હોવાથી, અમારે કાંઈ કહેવાપણું રહેતું નથી; કારણુ કે યોગીજ્ઞાન એ જ પોતે તે યોગીનું અવસ્થાંતર છે. પૂર્વે તે યોગીજ્ઞાન નહોતું, પછી થયું, એટલે તે આગલી અવસ્થામાંથી થયેલી જૂદી અવસ્થા છે. અને આ તો અજ્ઞાંત છે-પ્રમાણુભૂત છે એમ તમે કહેા છો, એટલે તે અવસ્થાંતર પણ અજ્ઞાંત છે, પ્રમાણુભૂત છે, એમ તમે પણ સ્વીકાર કરો છો. ઇતિ સિદ્ધં નઃ સમીહિતમ્ । કિં બહુ જદિપતેન ?-આમ એકાંત નિત્યપક્ષનું પણ અત્ર સુયુક્તિયુક્ત સન્ન્યાયથી અંડન કરવામાં આંચું.

એટલે વસ્તુ કેવલ અભાવરૂપ પણ નથી, તેમજ કેવલ ભાવરૂપ પણ નથી, પણ ભાવાભાવરૂપ છે, એમ અનેકાંત સિદ્ધાંત અત્ર સુપ્રતિષ્ઠિત થયો. તાત્પર્ય કે-આત્મા દ્રવ્યથી નિત્ય છે, અને પર્યાયથી અનિત્ય છે. દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાએ આત્મા નિત્ય છે, પર્યાયાર્થિક નયની અપેક્ષાએ અનિત્ય છે-પર્યાયથી પલટાય છે. બાલ, યુવાન ને વૃદ્ધ એ ત્રણે અવસ્થાનું જ્ઞાન એક જ પુરુષને થાય છે.

“ આત્મા દ્રવ્યે નિત્ય છે, પર્યાયે પલટાય;

બાલાદિ વય ત્રણનું, જ્ઞાન એકને થાય. ”-શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

। इति एकान्तनित्यपक्षनिराकरणम् ।

વસ્તુસ્વભાવ-સાર.

ક્ષણિકવાદી કહે છે કે-‘ આગલી પાછલી ક્ષણે વસ્તુનો અભાવ છે, વર્તમાન ક્ષણે જ તેનો ભાવ-હોવાપણું છે. ’ (૧) આ તેનું કથન યુક્તિથી અસંગત છે, કારણુ કે તેના અભિપ્રાયે તે વર્તમાન ભાવવાળી તો છે, એટલે તે સદા તદ્ભાવવાળી-એકાંત અનિત્ય વર્તમાન ભાવવાળી હોવી જોઈએ. કારણુ કે ‘સદા તદ્ભાવથી તદ્ભવત્’ હોય પક્ષ અચુકત એવો નિયમ છે. આમ તેની માન્યતા સાથે અવિરોધથી તે વસ્તુ સદા વર્તમાન ભાવવાળી અર્થાત્ નિત્ય સિદ્ધ થશે. અને તે વર્તમાન ભાવનો

સ્વીકાર નહિં કરે, તો તે સદાય અસત્ જ સિદ્ધ થશે. આમ કાં તો વસ્તુ એકાંત નિત્ય-સદા ભાવરૂપ સાબિત થશે અને કાં તો એકાંત અનિત્ય-સદા અભાવરૂપ સાબિત થશે. એટલે ક્ષણિકવાદ ક્ષણભર ટકી શકશે નહિં. (૨) હવે જો ક્ષણિકવાદી એમ કહે કે-‘ જો આગલી ક્ષણે છે તે જ છે નહિં. ’ તો ‘ તે અન્યથા હોય છે ’ એની જેમ વિકૃદ્ધ છે. કારણકે તે વસ્તુ અન્યથા-બીજી જ થઈ જતી હોય તો ‘ તે ’ કેમ ? અને તે હોય તો ‘ અન્યથા ’-બીજી જ કેમ થાય ? એવી દલીલ તેઓ કરે છે. તે જ ન્યાય તેમના કથન પર લાગુ પાડીએ તો તે જ છે તો તે કેમ ‘ છે નહિં ? ’ અને તે છે નહિં તો ‘ તે ’ કેમ ? એમ વદતો વ્યાઘાત થાય છે. (૩) તેમજ અભાવ ઉત્પત્તિ આદિ દ્વેષ આવે છે, કારણ કે સતતું અસત્ત્વ માનો, તો અસત્ત્વનો ઉત્પાદ થશે, અર્થાત્ અભાવની ઉત્પત્તિ થશે. અને જેની ઉત્પત્તિ હોય તેનો નાશ પણ હોય જ, એ નિયમથી આ અભાવનો નાશ પણ થશે, એટલે નષ્ટ વસ્તુનો તેને તે રૂપે પુનર્ભાવ થશે. અર્થાત્ વસ્તુ સદા ભાવરૂપ સાબિત થશે. અને જો વસ્તુ સદા નાશવંત માનો તો વિવક્ષિત ક્ષણે પણ તેની સ્થિતિ નહિ હોય, અર્થાત્ તે સદા અભાવરૂપ સાબિત થશે. (૪) હવે જો એમ કહો કે તે નાશ ક્ષણસ્થિતિ-ધર્મવાળો છે, તો બીજી વગેરે ક્ષણે પણ સ્થિતિ હોતાં આ ક્ષણસ્થિતિધર્મપણું આવીને ભળું રહેશે. એટલે જો કહું હતું તેમજ થશે. કારણ કે જ્યારે તેની ક્ષણસ્થિતિ છે ત્યારે જ તેની અસ્થિતિ ઘટતી નથી, અને પછી પણ તે અસ્થિતિ ઘટતી નથી. અર્થાત્ સદા તેની સ્થિતિ જ ઘટે છે. આમ સતતું અસત્ત્વ વગેરે જો કહું હતું તે બધું જ ધરાબર છે. અર્થાત્ કોઈ પણ પ્રકારે એકાંત અનિત્ય પક્ષ-ક્ષણિકવાદ ઘટતો નથી. તાત્પર્ય કે-વસ્તુ એકાંત અભાવરૂપ નથી.

તેમજ એકાંત નિત્ય પક્ષ પણ કોઈ રીતે ઘટતો નથી. કારણ કે (૧) અપ્રત્યુત્, અનુત્પન્ન, સ્થિર, એકરૂપ તે સત્ છે એમ નિત્યવાદી કહે છે, અર્થાત્ વસ્તુ સદા એક-ભાવરૂપ છે. એટલે સંસાર ભાવ છે, તો તેની કદી પણ નિવૃત્તિ નહિં એકાંત નિત્ય થાય, અર્થાત્ સદા ય સંસારભાવ જ રહેશે, કદી પણ મુક્ત ભાવની પક્ષ અચુક્ત ઉપપત્તિ થશે નહિં; કારણ કે એક સ્વભાવની જે અવસ્થા કદી હોય છે. એટલે સંસારી અને મુક્ત એમ જે અવસ્થા કહેવી તે શબ્દમાત્ર થઈ પડશે, માટે એક સ્વભાવથી બીજા સ્વભાવનો ઉપમર્દ તાર્ત્વિક માનવો ઇષ્ટ છે. અર્થાત્ એક સ્વભાવ બીજા સ્વભાવને ખસેડી તેનું સ્થાન લે તો જ સંસારીને મુક્ત એમ જે અવસ્થા ઘટી શકે, નહિં તો નહિં. (૨) દિદક્ષા-ભાવમલ વગેરે આત્માની આત્મભૂત મુખ્ય વસ્તુસત્ છે, તે આત્માને નિવર્તે છે. અને તે દિદક્ષાદિ પ્રધાનાદિની પરિણતિનું કારણ છે, તેના અભાવે પ્રધાનાદિની પરિણતિ હોતી નથી. અર્થાત્ દિદક્ષાદિ કારણ જ્યાં-લગી ટળતું નથી ત્યાંલગી પ્રધાનાદિની-પ્રકૃતિ આદિની પરિણતિ થયા કરે છે, અને તે કારણ ટળ્યે પ્રધાનાદિની પરિણતિ થતી નથી. નહિં તો દિદક્ષાદિ કારણ ન માનો તો નિષ્કારણ એની આ પ્રધાનાદિ પરિણતિ સદા થયા કરશે. આ પ્રધાનાદિની પરિણતિ

છે, તે ભવ-સંસાર કહેવાય છે. અને આમ ભવનું નિત્યપણું હોતાં, મુક્તનો સંભવ કેમ થશે ? માટે દિદક્ષાદિ કારણ માનવું પડશે. દિદક્ષાદિ હોતાં સંસાર હોય છે, અને તેના અભાવે મોક્ષ હોય છે. આમ બે અવસ્થા ઘટશે. (૩) અને એમ જો કહો કે-આ અવસ્થા તત્ત્વથી નથી, તો તેની પ્રતીતિ કેમ ઉપજશે ? આ પ્રતીતિ જાંત છે એમ કહો તો તેનું પ્રમાણ શું ? યોગીજ્ઞાન પ્રમાણ છે, તો તે આ યોગીજ્ઞાન જ અવસ્થાંતર થયું. આ યોગી-જ્ઞાનને જાંત કહો તો તેને પહેલાં પ્રમાણ કેમ કહું ? અને અજાંત કહો, તો અવસ્થાંતર પક્ષનો તમે સ્વીકાર કર્યો. આમ કોઈ રીતે એકાંત નિત્ય પક્ષ (ભાવરૂપ વસ્તુ) ઘટતો નથી.

તાત્પર્ય કે વસ્તુ ભાવ-અભાવરૂપ છે, અર્થાત્ પરિણામી નિત્ય છે. એમ માનીએ તો જ સંસાર-મોક્ષ એ સર્વ વ્યવસ્થા બરાબર ઘટે છે; કારણ કે ભાવમલ આદિથી સ્વભાવનો ઉપમર્દ થાય છે, છતાં તેના મૂળ સ્વભાવના યોગથી તેનો જેવો ભાવ હતો તેવો ભાવ-તથાભાવ થાય છે. એ જ અદોષપણું છે. અને આ જે સ્વભાવ છે તે જ વસ્તુનો સ્વ ભાવ છે, અર્થાત્ તત્ત્વથી નિજ સત્તા જ છે. સ્વભાવસ્થિતિ એ જ મોક્ષ છે, એ જ અદોષપણું છે; અને વિભાવસ્થિતિ એ જ સંસાર છે, એ જ સદોષપણું છે.

આનુષંગિક કહું, હવે પ્રકૃત પ્રસ્તવીએ છીએ, અને તે પ્રકૃત સિદ્ધસ્વરૂપ છે, 'વ્યાધિમુક્તઃ પુમાન્ લોકે' ઇત્યાદિના ઉપન્યાસથી. તેમાં—

વ્યાધિતસ્તદભાવો વા તદન્યો વા યથૈવ હિ ।

વ્યાધિમુક્તો ન સન્નીત્યા કદાચ્ચિદુપપચતે ॥ ૨૦૪ ॥

રોગી રોગી અભાવ વા, તેથી અન્ય જ જેમ;

રોગ મુક્ત સન્યાયથી, ઘટે ન કદીય એમ. ૨૦૪

અર્થ:—જેને વ્યાધિ ઉપજ્યો છે તે વ્યાધિત, અથવા તેના અભાવ જે છે તે, અથવા તેનાથી અન્ય જે છે તે, જેમ સન્નીતિથી 'વ્યાધિમુક્ત' કદી પણ ઘટતો નથી;

વિવેચન

વ્યાધિત એટલે જેને વ્યાધિ ઉપજ્યો છે તે, અથવા તેના અભાવરૂપ જે છે તે, અથવા તેનાથી અન્ય-તેનો પુત્રાદિ જે છે તે, એ ત્રણેમાંથી એક પણ સન્યાયથી કદી પણ 'વ્યાધિમુક્ત' ઘટતો નથી. એમ દર્શાંત છે.

વૃત્તિ:-વ્યાધિત:-વ્યાધિત, જેને વ્યાધિ ઉપજ્યો છે તે જ, તદભાવો વા-અથવા તેનો અભાવ જે છે તે, તદન્યો વા-અથવા તેનાથી અન્ય, વ્યાધિતથી અન્ય, -તેનો પુત્રાદિ, યથૈવ હિ વ્યાધિમુક્તો-ન-જેમ વ્યાધિમુક્ત નથી, એ ત્રણેમાંથી એક પણ જેમ 'વ્યાધિમુક્ત' નથી, સન્નીત્યા-સન્નીતિથી સન્યાયથી, કદાચ્ચિદુપપચતે-કદી પણ ઘટતો, એમ દર્શાંત છે.

સુખતત્વમીમાંસા : વ્યાધિત આદિ વ્યાધિમુક્ત નથી, તેમ સંસારી આદિ મુક્ત નથી (૬૬૫)

(૧) જેને વ્યાધિ ઉપજ્યો છે એવો વ્યાધિત અર્થાત વ્યાધિવાળો મનુષ્ય સન્યાયથી જોઈએ તો કદીપણ ' વ્યાધિમુક્ત ' કહી શકાય નહિ; કારણ કે વ્યાધિમુક્ત હોય તે વ્યાધિમુક્ત કેમ કહેવાય ? તે તો વહતોવ્યાધાત છે. (૨) અથવા વ્યાધિત આદિ જ્યાં વ્યાધિતનો-વ્યાધિવંતનો જ સંચોડો અભાવ હોય, ત્યાં પણ વ્યાધિમુક્ત નથી વ્યાધિમુક્તપણું કેમ ઘટે ? કારણ કે જ્યાં વ્યાધિવંત જ પોતે નથી, ત્યાં વ્યાધિથી મુક્ત થાય કેણું ? (૩) અથવા વ્યાધિતથી અન્ય એવો તેનો પુત્ર-ભાઈ આદિ પણ વ્યાધિમુક્ત કહી શકાતો નથી. કારણ કે વ્યાધિમુક્ત જૂદો ને વ્યાધિમુક્ત થનારો જૂદો-એમ કેમ અને ? આમ રોગી હોય તે રોગમુક્ત કેમ કહેવાય ? અથવા રોગીનો જ જ્યાં અભાવ છે, ત્યાં રોગમુક્ત થશે કેણું ? અથવા રોગી બીજો ને રોગમુક્ત-સાબે થાય બીજો, એ પણ કેમ ઘટે ? માટે સમીતિની રીતિએ જોતાં રોગી કે રોગીનો અભાવ કે રોગીથી અન્ય, કદીપણ ' રોગમુક્ત ' કહેવો ઘટે નહિ. કારણ કે આ ત્રણેય પક્ષ પ્રત્યક્ષબાધિત છે, દષ્ટ-ઈષ્ટ વિરુદ્ધ છે. એટલે આ ઉપરથી એ ફલિત થાય છે કે-રોગીને જે રોગમુક્ત કહે, અથવા રોગીના અભાવને જે રોગમુક્ત કહે, અથવા રોગીને બદલે બીજાને જે રોગમુક્ત કહે, તે તેનું પ્રગટ પ્રાંતપણું જ છે, મિથ્યાત્વ જ છે, મતિવિપર્યાસ જ છે.

દાર્ષ્ટિક યોજન કહે છે—

સંસારી તદભાવો વા તદન્યો વા તથૈવ હિ ।

મુક્તોઽપિ હન્ત નો મુક્તો મુખ્યવૃત્ત્યેતિ તદ્વિદઃ ॥ ૨૦૫ ॥

સંસારી તસ અભાવ વા, તેથી અન્ય જ તેમ;

મુક્ત પણ મુક્ત મુખ્ય ના, વહે યોગવિદ્ એમ. ૨૦૫

અર્થ:—તેમજ સંસારી, અથવા તેનો અભાવ, અથવા તેનાથી અન્ય, તે મુક્ત કહેા છતાં મુખ્ય વૃત્તિથી મુક્ત નથી, એમ તે મુક્તના જાણકારો કહે છે.

વિવેચન

તેમ જ સંસારી પુરુષ, અથવા તે પુરુષનો અભાવ માત્ર જ, અથવા તેનાથી એકાંતે અન્ય,--તે મુક્ત છતાં મુખ્ય વૃત્તિથી-પરમાર્થથી મુક્ત નથી, એમ તે મુક્તના જ્ઞાતા પુરુષો કહે છે.

વૃત્તિ:—સંસારી-સંસારી, પુરુષ, તદભાવો વા-અથવા તેનો અભાવ, પુરુષ અભાવ માત્ર જ, તદન્યો વા-અથવા તેનાથી અન્ય, એકાંતવક્ષણ એવો તેનાથી અન્ય, તથૈવ હિ-તેમ જ, જેમ દષ્ટાંતમાં છે તેમ, શું ? તો કે-મુક્તોઽપિ હન્ત નો મુક્તો મુખ્યવૃત્ત્યા-મુક્ત કહેા છતાં મુખ્યવૃત્તિથી મુક્ત નથી,--ત્રણેયને તેના પ્રવૃત્તિનિમિત્તના અભાવને લીધે. હતિ તદ્વિદઃ--એમ તદ્વિદો-તેના જાણકારો, મુક્તના જ્ઞાતાઓ એમ કહે છે.

ઉપરમાં જે દષ્ટાંત કહ્યું તેની દાર્શનિક ઘટના અહીં કહી છે:-જેમ રોગી, કે રોગીને અભાવ, કે રોગીથી અન્ય,-એ ત્રણમાંથી કોઈ પણ રોગમુક્ત કહેવો ઘટતો નથી; તેમ સંસારી પુરુષ, કે સંસારી પુરુષનો અભાવ માત્ર જ, કે તેનાથી સંસારી આદિ એકાંતે અન્ય-એ ત્રણમાંથી કોઈ પણ મુખ્યવૃત્તિથી-પરમાર્થથી મુક્ત મુક્ત નથી ઘટતો નથી, કારણ કે તથાપ્રકારે તેના પ્રવૃત્તિનિમિત્તનો તેને અભાવ છે. (૧) સંસારી અર્થાત ભવરોગ જેને લાગુ પડેલો છે, એવો સંસાર પરિબ્રમણ કરી રહેલો પુરુષ-આત્મા જે છે, તે પરમાર્થથી મુક્ત કહેવો ઘટતો નથી; કારણ કે તે પરમાર્થથી ખરેખરો મુક્ત હોય તો તે સંસારી કેમ છે? અને જો તે સંસારી છે, તો સંસારથી મુક્ત એવો તે મુક્ત કેમ હોય? જો કે શુદ્ધ નિશ્ચય નયની અપેક્ષાએ 'સર્વ જીવ છે સિદ્ધ સમ' -એમ ઉપચાર કથન કરી શકાય, તો પણ તથાસ્પ તાત્વિક મુક્ત દશા વિના પારમાર્થિક-મુખ્ય એવું મુક્તપણું કહી શકાય નહિં. અને જો કોઈ કહે તો તે કેવલ જ્ઞાતિ જ છે, મિથ્યાત્વ જ છે, મતિવિપર્યાસ જ છે. તાત્પર્ય કે-સંસારી તે મુખ્યવૃત્તિથી મુક્ત કહેવાય નહિં. (૨) અથવા જ્યાં સંસારી પુરુષનો જ અભાવ હોય, ત્યાં પણ મુક્તપણું ઘટતું નથી. કારણ કે જ્યાં પુરુષનો-આત્માનો જ સચોટો અભાવ છે, ત્યાં મુક્ત થશે કોણ? (૩) અથવા તે સંસારી પુરુષથી અન્ય-એકાંતે જૂદો જ હોય, તે પણ મુક્ત થવો ઘટતો નથી; કારણ કે રોગી જીજ્ઞે ને સાજો થાય જીજ્ઞે એ જેમ અનવા-જોગ નથી, તેમ ભવરોગી જીજ્ઞે ને ભવરોગથી મુક્ત થનારો જીજ્ઞે એ પણ અનવાજોગ નથી.

આમ મોક્ષના પ્રવૃત્તિનિમિત્તના-કારણના અભાવે ત્રણમાંથી કોઈ પણ પક્ષમાં મુખ્ય વૃત્તિથી મુક્તપણું ઘટતું નથી એટલે કે રોગી જેમ રોગમુક્ત કહી શકાતો નથી, તેમ ભવરોગી એવો સંસારી પણ મુક્ત કહી શકાતો નથી. રોગીનો પોતાનો જ જ્યાં સચોટો અભાવ હોય ત્યાં પછી રોગમુક્ત થવાનો પ્રશ્ન જ રહેતો નથી, તેમ ભવરોગી એવા પુરુષનો આત્માનો જ જ્યાં અભાવ છે, ત્યાં તેના મુક્ત હોવાનો સંભવ રહેતો નથી. અથવા રોગી જીજ્ઞે ને રોગમુક્ત સાજો થાય જીજ્ઞે એ જેમ ઘટતું નથી, તેમ ભવરોગી આત્મા જીજ્ઞે ને ભવરોગથી મુક્ત થાય જીજ્ઞે તે પણ ઘટતું નથી કારણ કે તે તો કરે કોઈ ને લોગવે કોઈ, 'લે લાલો ને ભરે હરદાસ' એના જેવું થયું! આમ જો ને જો ચાર જેવી, કોઈ કાળે ન ફરે એવી આ પરમ નિશ્ચયરૂપ સિદ્ધાંતિક વાર્તા છે. આગાલવૃદ્ધ સાદી સમજવાળો કોઈ પણ મનુષ્ય સમજે એવી આ પ્રગટ સત્ય હકીકત છે. છતાં રોગીને, અથવા રોગીના અભાવને, અથવા રોગીથી અન્યને જો કોઈ રોગમુક્ત કહેવાનો ખોટો આશ્રહ ધરે, તો તે સાવ ખેડૂડું હોઈ જેમ પ્રગટ જ્ઞાતિ જ છે, પ્રત્યક્ષ મિથ્યાત્વ જ છે; તેમ ભવરોગી એવા સંસારી પુરુષને, કે તે પુરુષના અભાવને, કે તે પુરુષથી અન્યને જો કોઈ મુક્ત કહે, તો તે પણ સાવ ખેડૂડું હોઈ, પ્રગટ જ્ઞાતિ જ છે, સાક્ષાત્ મિથ્યાત્વ જ છે.

આ ઉપરથી એ ધ્વનિત થાય છે કે-(૧) કોઈ મતવાદી (સાંખ્ય-યોગાદિ)

સંસારી પુરુષને—આત્માને સદા મુક્ત જ માને છે, તે મિથ્યા છે; કારણકે સંસારી પુરુષ—
આત્મા જો મુક્ત જ છે, તો તેના પ્રગટ ભવબ્રમણરૂપ સંસાર કેમ છે ?
બ્રાંત અને જો સંસાર છે તો તે મુક્ત કેમ છે ? વળી જો તે મુક્ત જ છે
માન્યતાઓ તો તેને સંસારથી મુક્ત કરવા માટેના આ બધા યોગમાર્ગનું પ્રયોજન
શું છે ? માટે આ માન્યતા ભૂલભરેલી છે, મિથ્યા છે. (૨) કોઈ
મતવાદી પુરુષના—આત્માના અભાવને મુક્ત કહે છે, તે પણ મિથ્યા છે, અતિપ્રસંગરૂપ
હોઈ અયુક્ત છે. કારણકે જેનો અભાવ છે, તેનો ‘ભાવ’—હોવાપણું કહેવું ‘ગેહૂકું’ છે. જે
છે જ નહિં, તે મુક્ત કેમ થશે ? (૩) કોઈ પુરુષથી—આત્માથી એકાંતે અન્યને—જ્યુદાને
મુક્ત કહે છે, તે પણ અયુક્ત છે; કારણકે ક્ષણવાદીના અભિપ્રાયે જે પૂર્વ ક્ષણે હતો તે
ઉત્તરક્ષણે છે જ નહિ. એટલે પૂર્વાપર અન્ય સંબંધ વિના ભવરોગી એવો સંસારી આત્મા
તે બીજો, અને મુક્ત થયો તે આત્મા પણ બીજો. આ તો પ્રગટ વિસંવાદરૂપ છે.

આમ એકાંતવાદી અન્ય દર્શનીઓની માન્યતા પ્રમાણે વસ્તુસ્વભાવ ઘટતો નથી,
બંધ-મોક્ષ વ્યવસ્થા ઘટતી નથી, સંસારી-મુક્ત આદિ વ્યવસ્થા ઘટતી નથી. કેવળ
અનેકાંત સિદ્ધાંતથી જ વસ્તુસ્વભાવ ઘટે છે, અવિકલ એવી સકલ
અનેકાંતની બંધ-મોક્ષ વ્યવસ્થા ઘટે છે, સંસારી-મુક્ત આદિ વ્યવસ્થા સાંગોપાંગ
પ્રમાણ્યતા સંપૂર્ણપણે ઘટે છે. ઈત્યાદિ અત્યંત ગંભીર દાર્શનિક વિચારણા અત્ર
સમાય છે, જે સમજવા માટે શ્રી પડ્દેશનસમુચ્ચય, શાસ્ત્રવાર્તા-
સમુચ્ચય, ધર્મસંગ્રહણી, શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, સન્મતિતર્ક આદિ દર્શનપ્રભાવક
આકર ગ્રંથો જિજ્ઞાસુએ અવગાહવા.

“ સર્વ દર્શનની શિક્ષા કરતાં જિનની કહેલી બંધ મોક્ષના સ્વરૂપની શિક્ષા જેટલી
અવિકળ પ્રતિભાસે છે, તેટલી બીજાં દર્શનની પ્રતિભાસતી નથી—અને જે અવિકળ શિક્ષા
તે જ પ્રમાણસિદ્ધ છે. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

ત્યારે મુક્ત વ્યવસ્થા કેવા પ્રકારે છે ? તે કહે છે—

ક્ષીણવ્યાધિર્યથા લોકે વ્યાધિમુક્ત इति स्थितः ।

भवरोग्येव तु तथा मुक्तस्तन्त्रेषु तत्क्षयात् ॥ ૨૦૬ ॥

વૃત્તિ:—ક્ષીણવ્યાધિ:—ક્ષીણ વ્યાધિવાળો પુરુષ, યથા લોકે જેમ લોકમાં અવિગાતથી (એકી
અવાળે), વ્યાધિમુક્ત इति—વ્યાધિમુક્ત છે એમ, તેના તેના અભાવથી વ્યાધિમુક્ત છે એમ, સ્થિત:—
સ્થિત છે, સ્થાપનીય નથી—સ્થાપવાનો નથી. भवरोग्येव—ભવરોગી જ, મુખ્ય એવા તદ્ભાવથી,—તે
રોગના ભાવથી, तथा—તેવા પ્રકારે, मुक्त:—મુક્ત, વ્યાધિમુક્ત, તંત્રेषુ—તંત્રોમાં—શાઓમાં સ્થિત છે,
तत्क्षयात्—તેના ક્ષય થકી, તે ભવરોગના ક્ષયને લીધે, એમ અર્થ છે.

ક્ષીણવ્યાધિ જ્યમ લોકમાં, વ્યાધિમુક્ત છે સ્થિત;
ભવરોગી જ ત્યમ તસ ક્ષયે, શાસ્ત્રે મુક્ત સુસ્થિત. ૨૦૬

અર્થ:—જેમ લોકમાં ક્ષીણ વ્યાધિવાળો તે ‘વ્યાધિમુક્ત’ એમ સ્થિત છે, તેમ ભવરોગી જ તે ભવરોગના ક્ષય થકી ‘મુક્ત’ એમ તંત્રોમાં-શાસ્ત્રોમાં સ્થિત છે.

વિવેચન

જેનો વ્યાધિ ક્ષીણ થયો છે એવો ક્ષીણવ્યાધિ પુરુષ જેમ લોકમાં અવિગાનથી-એકી અવાજે ‘વ્યાધિમુક્ત’ છે એમ સ્થિત છે, સ્થાપનીય નથી-સ્થાપવાનો નથી; તેમ મુખ્ય એવા તદ્ભાવથી ભવરોગી જ તે ભવરોગના ક્ષય થકી ‘મુક્ત’ એમ તંત્રોમાં-શાસ્ત્રોમાં સ્થિત છે.

અત્રે ઉપરોક્ત સમસ્ત રસપ્રદ અર્થોનો છેવટનો ચૂકાદો-નિર્ણય (Judgment) ન્યાયમૂર્તિ શાસ્ત્રકારે આપ્યો છે, કે જે સર્વ લોકને અને સર્વ શાસ્ત્રને એકમતે સંમત છે. જેને ‘હતો’ તે વ્યાધિ-રોગ ક્ષીણ થયો છે એવો ક્ષીણ-ભવરોગ ક્ષયથી વ્યાધિ પુરુષ, તે તે વ્યાધિના અભાવથી લોકમાં ‘વ્યાધિમુક્ત’ મુક્ત કહેવાય છે; આમ અવિગાનથી-સર્વાતુમતે લોકમાં સ્થિત છે, સાદી સમજથી સ્થાપિત સિદ્ધાંત છે, કાંઈ નવો સ્થાપવાનો નથી. તેમ મુખ્ય ભાવથી જેને ભવરોગ લાગુ પડેલો છે, એવો ભવરોગી જ તે ભવરોગના ક્ષય થકી ‘વ્યાધિમુક્ત’ મુક્ત હોય છે, એમ તંત્રોમાં-શાસ્ત્રોમાં સ્થિત છે, અખંડ નિશ્ચય સિદ્ધાંત સ્થાપિત છે, તે કાંઈ નવો સ્થાપવાનો રહેતો નથી. એટલે આમ જે સર્વ લોકને અને સર્વ શાસ્ત્રને સંમત છે, એવી આબાલવૃદ્ધ સર્વ સમજી શકે એવી સાદી સમજવાળી વસ્તુસ્થિતિને સ્થાપિત કરવા માટે અન્ય કોઈ પ્રમાણની જરૂર નથી. એ સંબંધી વધારે શું કહેવું ?

મુક્તતત્ત્વમીમાંસાનો સાર.

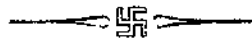
આ નિર્વાણપ્રાપ્ત મુક્ત આત્મા કેવો છે, તેનું સ્વરૂપ સમજવા માટે અત્રે વ્યાધિ-મુક્ત-રોગમુક્ત પુરુષનું દષ્ટાંત સાંગોપાંગપણે ઘટાવ્યું છે:—વ્યાધિમુક્ત પુરુષ જેવો અહીં લોકમાં હોય છે, તેવો આ ભવવ્યાધિમુક્ત આત્મા હોય છે. તે અભાવરૂપ નથી, વ્યાધિથી મુક્ત નથી એમ પણ નથી, અને પૂર્વે વ્યાધિવાળો નહોતો એમ પણ નથી. અર્થાત્ વ્યાધિમુક્ત થતાં પુરુષનો કાંઈ અભાવ થઈ જતો નથી, તેમ ભવવ્યાધિમુક્ત થતાં આત્માનો કાંઈ અભાવ થઈ જતો નથી. વ્યાધિમુક્ત પુરુષ જેમ વ્યાધિથી મુક્ત નથી એમ પણ નથી, તેમ આ ભવવ્યાધિમુક્ત આત્મા ભવવ્યાધિથી મુક્ત નથી એમ નથી, પણ મુક્ત જ છે. વ્યાધિમુક્ત પુરુષ જેમ પૂર્વે વ્યાધિયુક્ત નહોતો એમ નથી, પણ વ્યાધિયુક્ત હતો જ,

તેમ આ ભવવ્યાધિસુકત આત્મા પૂર્વે ભવવ્યાધિયુકત નહોતો એમ નહિ, પણ ભવવ્યાધિ-યુકત હતો જ, તે હવે તેનાથી સુકત થયો છે.

અત્રે સંસાર એ જ મહાવ્યાધિ છે. જન્મ-મૃત્યુ આદિ તેના વિકાર છે. તે વિચિત્ર પ્રકારનો મોહ ઉપભવે છે, અને રાગાદિ તીવ્ર વેદના પમાડે છે. આ ભવવ્યાધિ સુખ્ય છે, અને આત્માનો આ વ્યાધિ અનાદિ એવા વિચિત્ર કર્મથી (દ્રવ્ય-ભાવ) ઉપજેલો છે. અને તે તેવા પ્રકારે તિર્થંચાદિ સર્વ પ્રાણીઓને અનુભવસિદ્ધ છે. આમ આ ભવવ્યાધિ સુખ્ય છે, માટે એથી સુકત થયેલો સુકત પણ સુખ્ય જ ઘટે છે, કારણ કે જન્મ મરણાદિ દોષ ટળવાથી તેના અદોષપણાની સંગતિ-ઘટમાનપણું થાય છે. તે આ પ્રકારે:-તેના સ્વભાવનો ઉપમર્દ છતાં તે આત્માના તે સ્વભાવપણાના યોગ થકી તેનો જ તથાભાવ હોય છે, અર્થાત્ જેવો મૂળ સ્વભાવ છે, તેવો જ ભાવ થાય છે, તેથી તેનું અદોષપણું ઘટે છે. વિભાવથી તેના સ્વભાવનો ઉપમર્દ-કચ્ચરઘાણ થયો તે દોષ હતો, તેને પુનઃ મૂળ સ્વભાવનો યોગ થતાં અદોષપણું પ્રાપ્ત થયું. આમ જે દોષયુક્ત હતો તે દોષસુકત થાય, તેની જેમ આ ભવદોષયુકત આત્મા ભવદોષથી સુકત થયો. આમ સુકત સુખ્ય છે-ખરેખરો પારમાર્થિક પરમાર્થસત્ એવો સ્વભાવ ભાવ છે.

અને આ જે સ્વભાવ છે તે આત્માનો સ્વ ભાવ-પોતાનો ભાવ છે, અર્થાત્ તત્ત્વથી નિજ સત્તા જ છે. અર્થાત્ આત્માની સ્વરૂપ સત્તા જ-સ્વભાવ સ્થિતિ-સહજાત્મસ્વરૂપ એ જ મોક્ષભાવ-સુકત ભાવ છે. અને આ સ્વભાવ છે તે ભાવ અવધિ જ સુકત છે-વસ્તુ સ્વરૂપ મર્યાદા પર્યાંત જ સુકત છે, બીજી રીતે નહિ, કારણ કે અતિપ્રસંગ દોષ આવે. જો તે ભાવ એકાંત અનિત્ય માનીએ કે એકાંત નિત્ય માનીએ તો મોક્ષભાવનો સંભવ થતો નથી, એ ઉપરમાં સુયુક્તિપૂર્વક કહેવાઈ ચૂક્યું છે.

જેને વ્યાધિ ઉપભવે છે એવો વ્યાધિત, અથવા તે વ્યાધિવંતનો અભાવ, અથવા તે વ્યાધિવંતથી અન્ય-એ ત્રણેમાંથી કોઈ પણ સન્ન્યાયથી વ્યાધિસુકત કહેવો ઘટતો નથી. તેમ સંસારી, અથવા તેનો અભાવ, અથવા તેનાથી અન્ય એવો આત્મા સુકત કહો તો પણ સુખ્યવૃત્તિથી-તત્ત્વથી-પરમાર્થથી સુકત નથી, એમ સુકતનું સ્વરૂપ જાણનારા પુરુષો કહે છે; માટે સુકત વ્યવસ્થા આ પ્રકારે જ ઘટે છે:-જેમ જેનો વ્યાધિ ક્ષીણ થયો છે એવો ક્ષીણવ્યાધિ પુરુષ જ 'વ્યાધિસુકત' છે એમ લોકમાં સ્થિત છે, તેમ જે ખરેખરો ભવરોગી હતો, તે જ તે ભવરોગના ક્ષય થકી સુકત છે, એમ શાસ્ત્રોમાં સ્થિત છે.

કળશ કાવ્ય

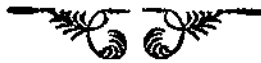
આમર છંદ (નારાયણવત્)

વ્યાધિસુકત જેહવો પુરુષ લોકમાંદ્વા છે, જન્મસુકત તેહવો જ સુકિત પ્રાપ્ત એહ છે; ના અભાવ તેહનો, ન સુકત એમ ના અહિં, વ્યાધિથી ન વ્યાધિતો વળીય એમ છે નહિ. ૧૫૭

વ્યાધિ આ લવાખ્ય, જન્મ મૃત્યુ તો વિકાર છે, ચિત્ર મોહ રાગ આદિ વેદના અપાર છે; મુખ્ય આ અનાદિ કર્મજન્ય આત્મનો ભવે, સિદ્ધ એહ સર્વ પ્રાણીને તથા અનુભવે. ૧૫૮ એહ વ્યાધિમુક્ત તેમ મુક્ત મુખ્ય આ ઘટે, જન્મ આદિ દોષવિગમે અદોષતા ઘટે; પૂર્વ જન્મ આદિ દોષવંત આત્મ જે હતો, તેહ દોષ તે ટળ્યે અદોષભાવ પામતો. ૧૫૯ તત્સ્વભાવ તો ભલે દબાયલો વિભાવથી, તોય તેહના જ તત્સ્વભાવ યોગ ભાવથી; ભાવ જે હતો યથા થયો જ તેહનો તથા,—આમ પૂર્વ દોષવંતની ઘટે અદોષતા. ૧૬૦ એહ આત્મનો સ્વભાવ તે સ્વ ભાવ જાણવો, તેહ તત્વથી જ નિજ સત્સ્વભાવ માનવો; ભાવની મર્યાદ તેટલો જ આ સ્વભાવ છે, અન્યથા અતિ પ્રસંગનો જ અત્ર ભાવ છે. ૧૬૧ રોગી, તેહનો અભાવ, તેહથી ગોંઝે નહી, રોગમુક્ત તે કદી ઘટે ન સભીતિ થકી; તેમ જન્મરોગી, તદ્અભાવ, અન્ય તો અહિં, મુક્ત તોય મુક્ત મુખ્યતો કદી ઘટે નહિં. ૧૬૨ વ્યાધિ ક્ષીણ જે પુરુષનો અહિં થઈ ગયો, વ્યાધિમુક્ત જેમ લોકમાંહિ સ્થિત તે સ્થો; તેમ જન્મવ્યાધિ ક્ષીણ જેહ આત્મનો થયો, તેહ જન્મરોગી તેથી મુક્ત શાસ્ત્રમાં કહ્યો. ૧૬૩ રોગના અભાવથી ન રોગીનો અભાવ છે, રોગ મુક્ત તે નોરોગીનો જ સ્વસ્થ ભાવ છે; જન્મના અભાવથી ન આત્મનો અભાવ છે, આત્મ તે નોરોગી સ્વસ્થ આત્મનો સ્વભાવ છે. ૧૬૪ વિયોગથી વિભાવના સ્વભાવના સુયોગથી, થયો જ મુક્ત આત્મ એહ મુક્ત જન્મરોગથી; સ્વભાવધર્મ યુજીને અધર્મ કર્મ ટાળિયું, પ્રતાપથી સ્વરૂપના જ જન્મળીજ ણાળિયું. ૧૬૫ આત્મ સ્વ સ્વભાવ સ્થિત મુક્ત જે પ્રસિદ્ધ છે, શુદ્ધ તત્ સહજસ્વરૂપ સિદ્ધ તેથી સિદ્ધ છે; બ્રહ્મ જે પરં શ્રીમદ્ સ્વ શુદ્ધ ચેતનાપતિ, શિવ તે સદા સુભાગ્યવાનની પરા ગતિ. ૧૬૬

॥ इति महर्षिभ्रीहृरिभद्राचार्यविरचिते किरत्तुवंद्रसूनुमनःसुखनंदनेन भगवानदासेन सुमनोनंदनीबृहत्पटीकाख्यविवेचनेन सप्रपञ्चं विवेचिते श्रीयोगदष्टिसमुच्चयशास्त्रे मुक्त-तत्त्वमीमांसाधिकारः ॥

ઉપસંહાર : કુલયોગી આદિ સ્વરૂપ-

યોગ્યાયોગ્ય વિચાર

એમ પ્રકૃત કહી, સર્વ ઉપસંહાર કહે છે—

અનેકયોગશાસ્ત્રેભ્યઃ સંક્ષેપેણ સમુદ્ધૃતઃ ।

દષ્ટિભેદેન યોગોડ્યમાત્માનુસ્મૃતયે પરઃ ॥ ૨૦૭ ॥

યોગશાસ્ત્રોથી ઉદ્ધર્યાં, એહ સંક્ષેપમાં જ;
દષ્ટિભેદથી યોગ પર, આત્માનુસ્મૃતિ કાજ. ૨૦૭

અર્થ:—દષ્ટિભેદે કરીને આ યોગ અનેક યોગશાસ્ત્રોમાંથી સંક્ષેપથી સમુદ્ધૃત કરવામાં આવ્યો છે; અને તે આત્માનુસ્મૃતિ અર્થે પરમ-પ્રધાન એવો છે.

વિવેચન

પાતંજલ આદિ અનેક યોગશાસ્ત્રોમાંથી દષ્ટિભેદે કરીને આ યોગ સંક્ષેપથી-સમાસથી સમુદ્ધૃત કરવામાં આવ્યો છે, ક્ષીરમાંથી નવનીતની જેમ પૃથક્ કરવામાં આવ્યો છે. શું અર્થે ? તો કે-આત્માનુસ્મૃતિ અર્થે, પરમપ્રધાન એવો.

અત્રે સરલતાની-ઋણુતાની મૂર્તિ સમા આ શાસ્ત્રકાર મહર્ષિ પોતાના આ ગ્રંથનું મૂલ શું છે ? તેનો ઋણુતાથી પ્રમાણિકપણે ઋણુસ્વીકાર કરે છે. તેઓશ્રી કહે છે કે-
‘ આ ગ્રંથ પાતંજલ આદિ અનેક યોગશાસ્ત્રોમાંથી સંક્ષેપથી સમુદ્ધૃત કરવામાં આવ્યો છે, દૂધમાંથી માખણની જેમ પૃથક્-ઠૂંદો કરવામાં માખણ જેમ આવ્યો છે. ’ અનેક યોગશાસ્ત્રોનું ઠોહન કરીને નવનીત જેવો પરમ સારભૂત આ યોગગ્રંથ આ મહાન યોગાચાર્યે પૃથક્ કર્યો છે. સાગરનું મંથન કરી જેમ વિબુધોએ અમૃત વલોવ્યું હતું; તેમ યોગશાસ્ત્ર-સમુદ્ધૃતું મંથન કરીને

વૃત્તિ:-અનેકયોગશાસ્ત્રેભ્યઃ-અનેક યોગશાસ્ત્રોમાંથી, પાતંજલ આદિમાંથી, સંક્ષેપેણ-સંક્ષેપથી, સમાસથી, સમુદ્ધૃતઃ-સમુદ્ધૃત કરાયો છે, તેઓમાંથી પૃથક્ કરાયો છે, ક્ષીરમાંથી નવનીતની જેમ. કાના વડે કરીને ? કાણુ ? તો કે-દષ્ટિભેદેન-ઉકત લક્ષણવાળા દષ્ટિભેદથી, યોગોડ્યં-આ યોગ, અધિકૃત જ યોગ. શું અર્થે ?-તો કે આત્માનુસ્મૃતયે આત્માનુસ્મૃતિ અર્થે, પરઃ-પર, પ્રધાન એવો યોગ.

આ મહાવિબુધ શાસ્ત્રકાર જગવાને આ યોગદર્શિસમુચ્ચયરૂપ પરમ યોગામૃત વલોબ્યું છે. અને સાગરનું મંથન કરવામાં કેટલી મહેનત પડી હશે તે જેમ દેવો જ બાણે, તેમ આ યોગશાસ્ત્રમથનમાં કેટલો પરિશ્રમ પડ્યો હશે, તે આ પરમ આચાર્યદેવ જ બાણે. અને તે મહાવિકટ પ્રયાસે પ્રાપ્ત અમૃતનો રસાસ્વાદ કેવો હશે તે જેમ તે અમરો જ બાણે, તેમ અતિ વિકટ પ્રયાસે ઉપલબ્ધ આ યોગામૃતનો રસાસ્વાદ આ અમર કૃતિ સર્જનારા આ પરમ અમૃતસ્વરૂપ યોગાચાર્ય જ બાણે. તે તે યોગશાસ્ત્રોમાં વિસ્તારથી વર્ણન છે, અત્રે તેના સારભૂત સંક્ષેપમાં કથન છે. અત્યંત વિસ્તૃત મહાન ગ્રંથરાશિમાંથી સારભૂત કથનરૂપ રત્ન ખોળી કાઢવું એ કાંઈ જેવું તેવું વિકટ કાર્ય નથી. એક અપેક્ષાએ જેઠાએ તો સંક્ષેપનો વિસ્તાર કરવો સહેલો છે, પણ વિસ્તારનો સંક્ષેપ કરવો સહેલો નથી. કારણ કે વિસ્તારનો સંક્ષેપ કરવામાં ઘણી બારે કુશળતાની જરૂર પડે છે, અને તે આ આચાર્યવર્યે પૂરેપૂરી દાખતી છે, એમ પ્રગટ દેખાય છે. વળી સંક્ષેપ એટલે કાંઈ અપૂર્ણ-અધૂરું નહિ, પણ ટૂંકામાં છતાં સંપૂર્ણ. જેમ કાંઈ પુરુષની પ્રતિકૃતિ-છબી (Portrait) તે પુરુષપ્રમાણ (Life-size) મોટી પણ હોય, ને અંશુલિની મુદ્રિકામાં સમાય એવડી નાની (Locket-size) પણ હોય, છતાં તે નાની મુદ્રા-પ્રતિકૃતિ પણ પુરુષની તે સંપૂર્ણ આકૃતિ રજૂ કરે છે; તેમ વિસ્તૃત શાસ્ત્ર-કથનનું 'સંક્ષેપ' કથન પણ ટૂંકામાં તદ્વિષયક સંપૂર્ણ શાસ્ત્રવક્તવ્ય રજૂ કરે છે.

સંક્ષેપનો પર્યાય શબ્દ 'સમાસ' પણ એ જ અર્થની પુષ્ટિ કરે છે. થોડા શબ્દોમાં ઘણા અર્થનો સમાસ કરવો-સમાવવો તે સમાસ અથવા સંક્ષેપ છે. જેમ આકાશમાં અનંત પદાર્થને અવગાહન કરવાની-સમાવવાની શક્તિ છે, તેમ 'સમાસ'નો સત્પુરુષ કથિત શાસ્ત્રસમાસમાં અનંત અર્થ અવગાહવાની-સમાવવાની અદ્ભુત શક્તિ છે. આમ આ શાસ્ત્ર અદ્વયશબ્દરૂપ છતાં મહાઅર્થ-સંભારથી સંભૂત છે, અત્યંત આશયગંભીર છે. અને તે આશયની ગંભીરતાની પીછાન પણ જેમ જેમ તેમાં ઊંડા ઉતરીએ-અવગાહન કરીએ તેમ તેમ થતી બય છે. જેમ સપાટી જોતાં સમુદ્ર ઉપર ઉપરથી તો સાવ સાદો-ઊંડો નહિં હોય એમ જણાય છે, પણ તેના ઊંડાણની ખજર તો તેમાં અવગાહન કરીએ-નિમજ્જન કરી ઊંડા ઉતરીએ ત્યારે જ પડે છે; તેમ ઉપર ઉપરથી જોતાં આ ગ્રંથ સાવ સાદો જણાય, પણ તેની આશયગંભીરતાની ખજર તો તેમાં અવગાહન કરીએ-ઊંડા ઉતરીએ ત્યારે જ પડે. આવી અદ્ભુત આશયવાળી અવગાહન શક્તિ-સમાસશક્તિ આ શાસ્ત્રની છે; કારણ કે સમર્થ સત્પુરુષની હથેલી લાગતાં એક સામાન્ય વચન પણ સમર્થ અર્થભર્યું મહાવચન બની બય છે. આત્માનુભવી સંતરૂપ પારસમણિનો સ્પર્શ થતાં વર્ણુમય શબ્દ 'સુવર્ણ' બની અનંત અર્થલબ્ધિથી ભરપૂર હોય છે. જ્ઞાનીનું એકેક 'પદ' પરમ 'પદ' પમાડવાને પરિપૂર્ણ સમર્થ હોય છે. એટલા માટે જ 'સત્પુરુષના એક એક વચનમાં અનંત આગમ રહ્યા છે, '-એ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનું સુભાષિત વચનામૃત અત્ર યથાર્થ

બાસે છે. અને બાળક જેમ 'સમુદ્ર કેવડો ?' એમ પૂછવામાં આવતાં એ હાથ ખેંચા કરીને કહે કે 'આવડો મોટો,' તેમ આપણે પણ આવા 'સાગરવરગંભીરા' અંથને માટે આશ્ચર્યચકિત થઈ 'આવડો મોટો।' એટલું જ કહી બાલચેષ્ટા માત્ર કરી શકીએ એમ છે ! આ 'સાગરવરગંભીરા' આચાર્યચૂડામણિની આ પરમાર્થગંભીર કૃતિ માટે આપણે જો શ્રીમાન્ આનંદધનજી યોગિરાજની કૃતિ માટે કોઈએ કાઢેલા ઉદ્દગારનું કિચિત્ ફેરફાર સાથે અનુકરણ કરીએ તો—

“ આશય શ્રી હરિભદ્રનો, અતિ ગંભીર ઉદાર;
બાળક બાંધ પ્રસારીને, કહે ઉદ્ધિ વિસ્તાર.”

“ बालोऽपि किं न निजबाहुयुगं वितस्य,
विस्तीर्णतां कथयति स्वधियांबुराशेः । —श्री लक्ष्मणभरस्तोत्र.

અથવા 'સૂત્ર' જેમ સંક્ષેપ કથનરૂપ, થોડા શબ્દમાં ઘણા અર્થસંગ્રહરૂપ હોય છે, તેમ આ શાસ્ત્ર પણ તેવું જ હોઈ સૂત્ર સમાન છે. સૂત્રનો-દોરાનો દડો ગજવામાં મૂકી શકાય એવો નાનો હોય છે, પણ તેને ઉકેલી જો વિસ્તાર કરીએ, તો 'સૂત્ર' સમુ' ગાઉના ગાઉ સુધી પડોચે છે; તેમ આ સૂત્રાત્મક શાસ્ત્ર પણ સંક્ષેપ આ શાસ્ત્ર હોઈ સ્વદેપ શબ્દ પ્રમાણ છે, પણ તેનો પરમાર્થ ઉકેલી તેનો વિસ્તાર કરીએ તો મહાર્થવાળા અંથેના અંથે લરાય એટલો ઉદાર આશય એમાં ભરેલો છે. વળી સૂત્ર-દોરા જેમ મધ્યગિન્દુરૂપ ફેરકણની (Nucleus) આસપાસ વિંટળાયેલ હોય છે, તેમ આ સૂત્રરૂપ શાસ્ત્ર પણ આત્મસ્વભાવ-યુજનમય યોગરૂપ મધ્યગિન્દુની આસપાસ વિંટળાયેલ છે. સૂત્રનો દોર હાથમાં હોય તો પતંગ ગમે તેટલો જાએ ચગાવી શકાય છે, નહિં તો દોર છોડી દેતાં પતંગ તરત પડી બચ છે. તેમ આ સૂત્રાત્મક યોગશાસ્ત્રનો સ્વરૂપાનુસંધાનરૂપ યોગનો દોર હાથમાં-લક્ષ્યમાં હોય, તો યોગસિદ્ધિરૂપ પતંગ ગમે તેટલો જાએ જર્થ-જર્થ યોગભૂમિકાઓ પર્યંત ચઢાવી શકાય છે, નહિં તો તે સ્વરૂપાનુસંધાનનો દોર છોડી દેતાં તરત યોગબ્રહ્મતારૂપ અધઃપતન થાય છે. મુક્તામાળામાં જેમ વિવિધ મુક્તાક્રમ એક સૂત્રમાં પરોવેલ હોય છે, તેમ મુક્તામાળારૂપ આ યોગશાસ્ત્રમાં વિવિધ સૂક્તરૂપ મુક્તાક્રમ એક આત્મસિદ્ધિરૂપ સૂત્રમાં પરોવેલ છે. જેમ પુષ્પહારમાં વિવિધ પુષ્પો એક સૂત્રથી ગુથેલા હોય છે; તેમ આ યોગશાસ્ત્રરૂપ પુષ્પહારમાં વિવિધ સુભાવિત પુષ્પો યોગદૃષ્ટિરૂપ એક સૂત્રથી ગુથેલા છે. જેમ પુષ્પરાશિ કંઠે ધારણ કરી શકાતો નથી, પણ વિવિધ ચુટેલા પુષ્પો એક સૂત્રમાં ગુંથી હાર બનાવ્યો હોય તો મુખેથી કંઠે ધારણ થઈ શકે છે; તેમ મહાઅંથરાશિ કંઠે ધારણ કરવો સહેલો નથી, પણ વિવિધ સૂક્ત-પુષ્પો ચૂંટી એક યોગ-સૂત્રમાં કળામયરીતે

શુદ્ધિ આ યોગશાસ્ત્રરૂપ હાર સુખેથી 'કંઠે' ધારણ થઈ શકે એમ છે. આમ સંક્ષેપ કથનને લીધે આ યોગશાસ્ત્રને અનેક પ્રકારે સૂત્રની ઉપમા થટે છે.

વળી અત્રે સંક્ષેપ કથનમાં સિંધુ-ખિંદુનું અને વૃક્ષ-ખીજનું દૃષ્ટાંત પણ થટે છે. સિંધુમાં ખિંદુ છે ને ખિંદુમાં સિંધુ છે, વૃક્ષમાં ખીજ છે ને ખીજમાં વૃક્ષ છે, તેમ અત્રે પણ થટે છે. તે આ પ્રકારે:-સિંધુની જે રચના (Composition) છે તે જ ખિંદુની રચના છે. સિંધુમાં જે જે ભૌતિક તત્ત્વો (Elements) છે, તે તે તે જ પ્રમાણમાં તેના પ્રત્યેક ખિંદુમાં છે. આખા સમુદ્રનું પૃથક્કરણ કરતાં જે તત્ત્વો નીકળે છે, તે જ તત્ત્વો તે જ પ્રમાણમાં એક ખિંદુનું પૃથક્કરણ કરતાં નીકળે છે. આખા સમુદ્રનો જે સ્વાદ છે, તે તેના પ્રત્યેક ખિંદુનો સ્વાદ છે. એક ખિંદુ ચાખ્યું એટલે આખો સમુદ્ર ચાખ્યો એટલા જ માટે કહ્યું કે-સિંધુમાં ખિંદુ છે ને ખિંદુમાં સિંધુ છે. તેમ સમસ્ત યોગશાસ્ત્રરૂપ સિંધુની જે રચના છે, તે આ તેમાંથી સંક્ષેપે સમુદ્રૂત ખિંદુરૂપ યોગશાસ્ત્રની રચના છે. તે તે પ્રવચન-સિંધુમાં જે જે આધ્યાત્મિક તત્ત્વો છે, તે તે તે જ પ્રમાણમાં તેના ખિંદુરૂપ આ યોગશાસ્ત્રમાં છે. આખા યોગશાસ્ત્ર-સમુદ્રનું પૃથક્કરણ કરતાં જે તત્ત્વો નીકળે છે, તે જ તત્ત્વો તે જ પ્રમાણમાં આ ખિંદુરૂપ યોગશાસ્ત્રનું પૃથક્કરણ કરતાં નીકળે છે. એક અખંડ અલોદ પરમ અમૃતરસ સાગરસ્વરૂપ સમસ્ત યોગશાસ્ત્ર-સિંધુનો જે પરમામૃતમય રસાસ્વાદ છે, તે જ આ તેની વાનકીરૂપ યોગશાસ્ત્ર-ખિંદુનો રસાસ્વાદ છે. આ યોગ-ખિંદુ જેણે ચાખ્યું, તેણે સમસ્ત યોગ-સિંધુ ચાખ્યો. આમ આખો 'પ્રવચનસમુદ્ર' આ પરમ અમૃતમય યોગશાસ્ત્રરૂપ એક 'ખિંદુમાં' ઉલટી આવ્યો છે-ઉલ્લસી આવ્યો છે,-કે જેનો રસાસ્વાદ સર્વસુલભ થઈ પડ્યો છે. યોગિરાજ રાજચંદ્રજીનું ટંકોટકીણું સુભાષિત છે કે:-

“પ્રવચન સમુદ્ર ખિંદુમાં, ઉલટી આવે જેમ;
ચોદ પૂર્વની લખિંધનું, ઉઠાહરણ પણ તેમ.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

વૃક્ષની જે રચના છે, તે સંક્ષેપરૂપમાં (miniature form) ખીજની રચના છે. વૃક્ષના અંગ-પ્રત્યંગ, શાખા-પ્રશાખા જે પ્રમાણે વ્યક્ત રૂપમાં છે, તે જ પ્રમાણે અવ્યક્ત રૂપે તેના અંગ-પ્રત્યંગનું પ્રતિનિધિત્વ ખીજમાં છે. વૃક્ષમાંથી ખીજની વૃક્ષ-ખીજનું ઉત્પત્તિ અને ખીજમાંથી વૃક્ષની ઉત્પત્તિ હોય છે, આ સનાતન ક્રમ છે. આખા વૃક્ષનું સર્વ (Essence) એક ખીજમાં આવીને રહ્યું છે. એટલા માટે જ કહ્યું કે-વૃક્ષમાં ખીજ છે ને ખીજમાં વૃક્ષ છે. તેમ સમસ્ત યોગશાસ્ત્ર એક વિશાળ વૃક્ષસ્વરૂપ છે, અને તેના સંક્ષેપ સારસંદોહરૂપ આ યોગશાસ્ત્ર ખીજસ્વરૂપ છે. તે યોગશાસ્ત્ર વૃક્ષની જે સંકલનારૂપ રચના છે, તે સંક્ષેપ-રૂપમાં આ યોગશાસ્ત્રની રચના છે; તે યોગશાસ્ત્રવૃક્ષના જે અંગ પ્રત્યંગ, શાખા-પ્રશાખા

જે પ્રમાણે વિસ્તૃત રૂપમાં છે, તે અત્રે ખીજરૂપ યોગશાસ્ત્રમાં સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપે (In Concentrated & condensed form) છે. અખિંડુ યોગશાસ્ત્ર વૃક્ષમાંથી સંક્ષેપ કરતાં જેમ આ યોગશાસ્ત્ર-ખીજની ઉત્પત્તિ છે, તેમ આ યોગશાસ્ત્ર-ખીજનો વિચાર-વિસ્તાર કરતાં તેમાંથી સમસ્ત યોગશાસ્ત્ર વૃક્ષની ઉત્પત્તિ સંભવે છે. આમ આખા યોગશાસ્ત્ર વૃક્ષનું સંપૂર્ણ તત્ત્વમય સત્ત્વ આ એક યોગશાસ્ત્ર-ખીજમાં એકત્ર આવી વસ્યું છે. એવું આનું આશયશક્તિરૂપ અહ્ભુત સામર્થ્ય છે ! માત્ર તેની વ્યક્તિ કરનાર-ખોજનાર કુશળ સાચો જિજ્ઞાસુ તત્ત્વગવેષક સંશોધક જોઈએ ! અસ્તુ !

વળી સૂક્ષ્મ ને સ્થૂળ રૂપ આપવું સહેલું છે, પણ સ્થૂળને સૂક્ષ્મ રૂપ આપવું જેમ સહેલું નથી; અથવા નાના ચિત્રને મોટું બનાવવું સહેલું છે, પણ મોટાને નાનું બનાવવું જેમ સહેલું નથી; તેમ સંક્ષેપનો વિસ્તાર કરવો તે સહેલો છે, પણ વિસ્તારનો વિસ્તારનો સંક્ષેપ કરવો સહેલો નથી. એટલે અનેક યોગશાસ્ત્રોરૂપ સંક્ષેપ દુષ્કર કામથેનુને દોહીને, તેમાંથી આ સંક્ષેપરૂપ નવનીત ખેંચી કાઢી સર્વસુલભ કરી આપવું, -એ કંઈ જેવું તેવું-નાનું સૂનું કાર્ય નથી, મહાદુર્ઘટ કાર્ય છે, -ઉત્તમ કળાનું કામ છે. અને તેવી સંક્ષેપ સંકલનારૂપ ઉત્તમ કળાકૃતિ કરવામાં આ આચાર્યશ્રી એક્ષા છે, પરમ કુશળ છે. થોડા શબ્દોમાં ઘણું કહી નાંખવાની એમની સિદ્ધહસ્ત અહ્ભુત કળામય ચમત્કૃતિ એમની પ્રત્યેક કૃતિમાં દષ્ટિગોચર થાય છે. 'થોડું લખ્યું ઝાઝું કરી બાણુજો' -એ લોકોક્તિ એમની આ અનોખી વિશિષ્ટ શૈલીમાં ચરિતાર્થ થતી જણાય છે.

'પાતંજલ આદિ અનેક યોગશાસ્ત્રોમાંથી આ સંક્ષેપથી સમુદ્ધૃત છે' -એ ઉપરથી મહાત્મા અંધકારે પોતાની લઘુતાનો, નિરભિમાનિતાનો, કૃતઞ્જતાનો, પ્રમાણિકતાનો, નિર્હંભતાનો, સરળતાનો, મહાનુભાવતાનો, ઉદારતાનો, નિરાબ્ધતાનો, અંધકારની મધ્યસ્થતાનો, ને સર્વ દર્શન પ્રત્યે સમભાવરૂપ સહિષ્ણુતાનો પરિચય મહત્તા: આપણને આપ્યો છે, અને એમ કરી પોતાની અતિ ઉચ્ચ કેટિની પરમ ઉદારતા નૈતિક ને આધ્યાત્મિક મહત્તાની ઝાંખી કરાવી છે. એ સુસ્થ વાંચક સ્વયં સમજી શકે એમ છે, તેમાં પણ ખાસ ધ્યાન ખેંચનારી ખીજા એ છે કે-ખીજાઓ જ્યારે અન્ય દર્શનીઓના નામથી પણ સૂચાય છે વા અચકાય છે, વા ભડકે છે, ત્યારે આ પરમ ઉદાર મહાનુભાવ આચાર્યવરે બેધડક અન્ય દર્શનીય શાસ્ત્રોનો પણ નામોદ્દેશ કૃતઞ્જતાપૂર્વક કર્યો છે. અને આવા પરમ યોગમાર્ગના ચથાર્થ જ્ઞાતા આમ કરે એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી; કારણ કે યોગમાર્ગમાં સર્વ દર્શનોની એકતા છે, યોગ માર્ગ સર્વ દર્શનોને સંમત ને પરમ ઇષ્ટ છે. ભલે સંસારના માર્ગ અનેક હોય પણ મોક્ષનો માર્ગ-યોગમાર્ગ તે એક જ છે, કારણ કે શુદ્ધ આત્મસ્વભાવરૂપ મોક્ષ સાથે યોજન-યોગ કરવો તે જ એક તેનો ઉદ્દિષ્ટ લક્ષ્ય છે. એટલે આવા મોક્ષસાધક

યોગમાર્ગમાં-મોક્ષમાર્ગમાં મતદર્શનલેદના તુચ્છ આગ્રહને અવકાશ ક્યાંથી હોય ? પોતાનો સિદ્ધાંત કે પારકો સિદ્ધાંત એવો છુદ્ધ લેદં મુમુક્ષુ યોગીએને ક્યાંથી હોય ? ત્યાં તેો દષ્ટ-ઈષ્ટથી અળાધિત એવો જે સત્ય તત્ત્વપ્રતિપાદક સિદ્ધાંત હોય, તેનું જ મુક્ત કંઠે ને ખુલ્લા હૃદયે ગ્રહણ હોય; જે કોઈ પણ રીતે 'આત્મા આત્મત્વ પામે' એ જ રીતિ ત્યાં પ્રમાણ હોય. (બુએ પૃ. ૩૯૭-૩૯૮, તથા આત્મસિદ્ધિની ગાથા પૃ. ૪૩૬).

“ આત્મીયઃ પરકીયો વા કઃ સિદ્ધાંતઃ વિપશ્ચિતામ્ ।

દષ્ટેષ્ટાન્વાધિતો યસ્તુ યુક્તસ્તસ્ય પરિગ્રહઃ ॥ ” —યોગબિંદુ. શ્લો. ૫૨૪.

એટલા માટે મતદર્શનનો જેને લેશ માત્ર આગ્રહ-અભિનિવેશ છે જ નહિં એવા આ પરમ યોગાચાર્યે એ જ નીતિરીતિનું અનુસરણ કર્યું હોય, તે અત્યંત યુક્તિયુક્ત છે; કારણ કે સર્વ દર્શનોનો સમન્વય (Unity) સાધવામાં તેઓશ્રી પરમ કુશળ (Expert) હોઈ, અન્ય દર્શનોકત યોગનો સ્વદર્શનોકત યોગમાં સાંગોપાંગ અવતાર કરવાનું ને પરસ્પર સુમેળ સાધવાનું ભગીરથ કાર્ય તેમણે અજળ કુશળતાથી કરી બતાવ્યું છે ! કે જે મત-દર્શનના આગ્રહ વિના સર્વ દર્શનીઓના પરમ ધન્યવાદને પાત્ર છે ! તથાસ્તુ !

આમ સંજ્ઞેપકથન જેમ આ ગ્રંથની વિશિષ્ટતા છે, તેમ આ ગ્રંથનો ગાસ વિષય પણ એની બીજી વિશિષ્ટતા છે. અને તે વિષય દષ્ટિલેદથી યોગનું કથન-એ છે, અર્થાત્ યોગદષ્ટિના વિકાસ પ્રમાણે અત્રે યોગનો વિભાગ કરવામાં આવ્યો છે.

દષ્ટિલેદથી યોગકથન ઉપરમાં પ્રત્યેક દષ્ટિમાં સ્પષ્ટપણે વર્ણવવામાં આવ્યું તેમ આ યોગદષ્ટિ આત્માનો આધ્યાત્મિક વિકાસ સૂચવનારી 'આધ્યાત્મિક' યંત્રપદ્ધતિ (Spiritual Instrument) છે. જેમ જેમ આ યોગદષ્ટિ ઉન્મીલન

પામતી જાય છે-ઉઘડતી જાય છે, તેમ તેમ આત્મા ઉચ્ચ ઉચ્ચ યોગભૂમિકા પર આરૂઢ થતો જાય છે, અને છેવટે પૂર્ણ ઉન્મીલન-વિકાસ થતાં પરમ યોગારૂઢ સ્થિતિને પામે છે. મહાસમર્થ ભાવયોગી શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ પ્રકાશ્યું છે તેમ-ધર્મોમીટર (Thermometer), ઉષ્ણતામાપક યંત્ર (પારાશીશી) ઉપરથી જેમ શરીરની ઉષ્ણતાનું માપ થઈ શકે છે, તેમ આ 'યોગદષ્ટિ' રૂપ આત્મદશામાપક આધ્યાત્મિક યંત્ર ઉપરથી આત્માની યોગવિકાસરૂપ આત્મદશાનું માપ નીકળી શકે છે. આત્માનો આધ્યાત્મિક ગુણવિકાસ સમજવા માટે જેમ એક ગુણસ્થાનક પદ્ધતિ છે, તેમ આ અષ્ટ યોગદષ્ટિરૂપ વિશિષ્ટ યોગપદ્ધતિ પણ છે.

આવો આ યોગદષ્ટિ ગ્રંથ સંજ્ઞેપથી શું અર્થે ગુંથવામાં આવ્યો છે ? તેનું શું

પ્રયોજન છે ? તે અત્ર સ્પષ્ટ કર્યું છે કે 'આત્માનુસ્મૃતિ અર્થે'; અર્થાત્ પોતાની અનુસ્મૃતિને અર્થે, પોતાની યાદીને માટે, આત્માર્થે. જેમ કોઈ 'આત્માનુસ્મૃતિ અર્થે' પોતાને વિસ્મૃતિ ન થાય ને સ્મૃતિ રહે તે માટે કોઈ વિષયની ડુંકામાં યાદી ટપકાવી લે, તેમ આ આચાર્યજી કહે છે કે-પોતાને વિસ્મૃતિ ન થાય ને અનુસ્મૃતિ રહે તે ખાતર મેં આ યોગવિષયની યાદી (Memorandum) મ્હારા પોતાના આત્માના ઉપકારાર્થે-આત્માર્થે સંક્ષેપમાં નોંધી છે. સંક્ષેપમાં નોંધેલી યાદી પર જેમ ઝડપથી નજર ફેરવી જવાય છે, અને તેમાંથી કંઈ વસ્તુ થઈ ગઈ ને કંઈ રહી ગઈ તેનો તુરત જ ખ્યાલ આવે છે; તેમ આ યોગદ્રષ્ટિની સૂક્ષ્મ યાદી પ્રત્યે ઝડપથી દ્રષ્ટિ ફેરવી જવાય છે, ને તેમાંથી પોતાના આત્મા પરત્વે કંઈ ગુણસ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ ગઈ ને કંઈ રહી ગઈ, તેનો ઝટ ખ્યાલ આવી જાય છે. અને પછી યાદીમાંથી રહી ગયેલી વસ્તુ પ્રત્યે જેમ લક્ષ્ય કેન્દ્રિત થાય છે, તેમ અત્રે પણ પ્રાપ્ત થવી રહી ગયેલી સાધ્ય ગુણસ્થિતિ પ્રત્યે લક્ષ્ય કેન્દ્રિત થાય છે, ને અનુક્રમે આત્મપરાક્રમથી તેની સિદ્ધિ થાય છે. આમ આત્માર્થે-આત્મોપયોગાર્થે આ યાદી અત્યંત ઉપકારી છે.

તેથી જ આ પરમ આત્માર્થી આચાર્યવર્યનો કહેવાનો આશય એ છે કે-હું યોગમાર્ગનો પ્રવાસી આત્માર્થી છું-સુસુષુ છું. મોક્ષસાધક યોગમાર્ગે આગળ વધવા ઇચ્છતો હું ઇચ્છાયોગી સાધક-સાધુ છું. અને આ યોગદ્રષ્ટિ 'કામ એક આત્માર્થનું' ઉપરથી આત્મદશાનું માપ નીકળી શકે છે. એટલે તે તે યોગદ્રષ્ટિના યથોક્ત લક્ષણ મ્હારા પોતાના આત્મામાં છે કે નહિ ? તેનું 'અંતર્મુખ અવલોકન' (Introspection) કરતાં સતત ભાન રહે, અનુસ્મરણ રહે, તેની ખાતર કેવળ આત્માર્થે જ મેં આ યોગદ્રષ્ટિ ગ્રંથની ગુંથણી કરી છે. જે આ યોગદ્રષ્ટિ નિરંતર દ્રષ્ટિ સન્મુખ હોય, તે મ્હારા પોતાના આત્માની યોગદ્રષ્ટિ કેટલી વિકાસ પામી છે, તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવી શકે, -જેથી કરીને પ્રાપ્ત યોગસ્થિતિનું જેમ 'ક્ષેમ' થાય, સુદૃઢપણું-સુરક્ષિતપણું થાય, અને અપ્રાપ્તનો જેમ 'યોગ' થાય, તેમ પ્રવર્તવા માટે મને આત્માનુસ્મૃતિ રહે. આમ કેવળ આત્મકદયાણુ જ આ ગ્રંથ રચવામાં હેતુ છે. બાકી ખ્યાતિ માટે, કે પૂજાસત્કાર માટે, કે યશ માટે, કે આ લોક-પરલોક સંબંધી અન્ય કોઈ લાભ માટે, આ ગ્રંથ રચવાનું અમારે કોઈ પ્રયોજન છે જ નહિ. એ બધા તુચ્છ હેતુઓ તો હાલાહલ 'વિષ' જાણી અમે છોડ્યા છે. અમારે તો કેવળ આત્મ-સિદ્ધિરૂપ પરમ અમૃતમય આત્માર્થનું જ કામ છે, બાકી બીજા ખ્યાતિ આદિ કામનારૂપ 'મનરોગ' અમને છે નહિ. 'કામ એક આત્માર્થનું', બીજા નહિ મનરોગ'. અથવા 'આત્માનુસ્મૃતિ અર્થે' -એટલે આત્માના અનુસ્મરણ અર્થે, આ યોગદ્રષ્ટિનું ગ્રંથન છે. આ યોગદ્રષ્ટિ નિરંતર આત્માનું અનુસ્મરણ કરાવે છે; કારણ કે આત્મસ્વભાવ સાથે યુજન તેનું નામ 'યોગ' છે, અને આ યોગદ્રષ્ટિ તેવા સ્વભાવયુજન

યોગના અભ્યાસરૂપ છે. એટલે આ યોગદષ્ટિથી નિરંતર આત્મસ્વરૂપનો લક્ષ રહે છે, દેહાધ્યાસ દષ્ટિ છૂટી સતત આત્મા ભણી દષ્ટિ રહે છે, જેથી કેવળ આત્મસિદ્ધિરૂપ એક આત્માર્થનું જ પ્રયોજન સિદ્ધ થાય છે.

“ નો'ય પૂજાદિની જો કામના રે, નો'ય ંહાલું અંતર ભવદુઃખ....મૂળ મારગ.
માત્ર કહેવું પરમારથ હેતુથી રે, કાર્ક પામે સુમુક્ષુ એ વાત....મૂળ.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

આમ સર્વથા આત્માર્થ જ આ ધ્યંયનું પ્રયોજન હોઈ, આત્માનુસ્મૃતિ અર્થે આ દષ્ટિભેદરૂપ યોગ પરમ છે, પ્રધાન છે, શ્રેષ્ઠ છે; કારણ કે ઉપરમાં વિવેચીને કહ્યું તેમ, પ્રાપ્ત યોગના ક્ષેત્રમાં અને અપ્રાપ્તના યોગમાં પરમ ઉપકારી હોવાથી, તેમ જ નિરંતર આત્મસ્વભાવની અનુસ્મૃતિરૂપ સતત જાગૃત ઉપયોગ રખાવતો હોવાથી, આ યોગદષ્ટિથી પર એવો બીજો કયો યોગ હોઈ શકે વારુ ?

પ્રયોજનાન્તર (બીજું પ્રયોજન) કહે છે:—

કુલાદિયોગભેદેન ચતુર્ધા યોગિનો યતઃ ।

અતઃ પરોપકારોઽપિ લેશતો ન વિરુદ્ધયતે ॥ ૨૦૮ ॥

કુલ આદિ યોગભેદથી, યોગી ચાર પ્રકાર;
એથા વિરોધ ન પામતો, કાંઈય પર ઉપકાર. ૨૦૮

અર્થ:—કારણ કે કુલયોગ આદિ ભેદે કરીને યોગીઓ ચાર પ્રકારના છે, એથી કરીને આ યોગધ્યંય થકી કાંઈક એમનો પરોપકાર પણ વિરોધ નથી પામતો.

વિવેચન

કુલ આદિ યોગભેદને લીધે યોગીઓ પણ સામાન્યથી ચાર પ્રકારના છે. એથી કરીને તથાવિધ કુલયોગી આદિની અપેક્ષાએ એઓને પણ આ યોગદષ્ટિ ધ્યંય થકી લેશથી—કાંઈક ઉપકાર થવો વિરોધ પામતો નથી, કારણ કે તેઓને યોગ પ્રત્યે પક્ષપાત હોય છે.—ઉપરમાં ‘આત્માનુસ્મૃતિ અર્થે’—આત્માર્થરૂપ સ્વઉપકાર અર્થેનું આ યોગદષ્ટિ-શાસ્ત્રનું મુખ્ય પ્રયોજન કહ્યું; અત્રે પર ઉપકાર અર્થેનું ગોણું પ્રયોજન કહ્યું છે.

વૃત્તિ:—કુલાદિયોગભેદેન—કુલાદિ યોગ ભેદથી,—ગોત્ર, કુલ, પ્રવૃત્તયક, નિબ્ધન યોગરૂપ લક્ષણ-વાળા યોગભેદથી, ચતુર્ધા—ચાર પ્રકારના, યોગિનો યતઃ—કારણ કે યોગીઓ સામાન્યથી છે. એથી શું ? તો કે—પરોપકારોઽપિ—પરોપકાર પણ,—તથાવિધ કુલયોગી આદિની અપેક્ષાએ, લેશતો ન વિરુદ્ધયતે—લેશથી વિરુદ્ધ નથી હોતો,—જરાક આના થકી પણ વિરોધ નથી પામતો, કારણ કે તેઓને યોગ પ્રત્યે પક્ષપાત છે માટે. એમ ભાવ છે.

જેમ આ ગ્રંથ આત્માનુસ્મૃતિ અર્થે-ચોતાના આત્માની અનુસ્મૃતિ અર્થે ઉપકારી છે, તેમ બીજા પણુ તથા રૂપ યોગ્યતાવાળા આત્માઓને આ ગ્રંથ કંઈક ઉપકારી થઈ શકવાનો સંભવ પણ છે; કારણ કે તેઓનું આત્મત્વ સમાન છે, એટલે તેઓને કુલયોગી પણુ આના થકી આત્માનુસ્મરણ થવાનો-આત્મલાભ આવવાનો સંભવ છે. આદિને કંઈક સર્વ આત્માઓનો સ્વભાવરૂપ ધર્મ સમાન હોવાથી સમાનધર્મી-ઉપકાર સાધર્મિકે એવા અન્ય આત્માઓને પણ, જે તેઓ આ સંસ્કાર ઝીલે તો, આના થકી આત્મભયતિરૂપ આત્મલાભ થવો સંભવે છે, કારણ કે ઘેટાના ટોળામાં ચિરકાળ સુધી રહેલા સિંહશિશુને જેમ સિંહને ડેખીને સ્વરૂપપદનું ભાન થાય છે, (જુઓ પૃ. ૧૧૩) તેમ પરવસ્તુના આનાદિ સંસર્ગમાં-પરિચયમાં રહેલા આત્માને પણ આના થકી આત્મસ્વરૂપના દર્શનથી નિજ સ્વરૂપનું અનુસ્મરણ થાય એવી સંભાવના છે.

અને તે સંસ્કાર ઝીલવા (Reception) માટે પણ કંઈક તથા રૂપ યોગ્યતા જોઈએ છે. જેમ રેડિયો પ્રવચનના (Radio Broadcasting) વાયુતરંગ-આંદોલન (Waves) ઝીલવા માટે રેડિયો યંત્ર અમુક ચોક્કસ કક્ષા પર-રેખાંશ ' જોગ ' વિના (Wave-length) પર હોવું જોઈએ, તો જ તે ઝીલી શકાય છે, જોગ નહિં નહિં તો નહિ; તેમ આ યોગ-પ્રવચનના સંસ્કાર-તરંગ-આંદોલન (Vibrations) ઝીલવા માટે આત્મા પણ અમુક ચોક્કસ યોગ્યતારૂપ કક્ષા પર-યોગરેખાંશ પર સ્થિતિ કરતો હોવો જોઈએ, તો જ તે ઝીલી શકાય છે, નહિં તો નહિં. અથવા પાત્ર વિના વસ્તુ રહી શકતી નથી, તેમ તથા રૂપ પાત્ર વિના આ આત્મિક જ્ઞાનરૂપ વસ્તુ રહી શકતી નથી. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ મોક્ષમાળામાં કહ્યું છે તેમ-' પાત્ર વિના વસ્તુ ન રહે, પાત્રે આત્મિક જ્ઞાન. ' ' જોગ ' (યોગ્ય) જીવ વિના આ ' જોગ ' રૂપ મહત્ત્ વસ્તુ જીવની શકાય એમ નથી. જેમ સિંહણુનું દૂધ સિંહસુતને જ જરૂ છે-' સિંહણુ કેરૂં દૂધ તે તો સિંહસુતને જરૂ, '-બીજાની તો હોજરી જ ફાટી જાય; તેમ આ ' જોગ ' રૂપ પરમાત્મ પણ તથા રૂપ યોગ્યતાવાળા જોગીજનોને જ જરૂી શકે એમ છે, બીજાને-અજોગીઓને તો તે જરૂ એમ નથી, એટલું જ નહિં, પણ સિથ્યાઅભિમાન-રૂપ અજીર્ણ-અપચો ને ઉદરપીડા ઉપજાવે એમ છે.

અને તે જોગીજનોના ચાર પ્રકાર છે, કારણ કે ગોત્રયોગ, કુલયોગ, પ્રવૃત્ત-ચક્રયોગ, ને નિષ્પન્નયોગ-એમ યોગના ચાર પ્રકાર છે. એટલે ગોત્રયોગી, કુલયોગી, પ્રવૃત્તચક્રયોગી, ને નિષ્પન્નયોગી એમ યોગીઓના પણ સામાન્યથી ચાર પ્રકારના ચાર પ્રકાર છે (જેનું લક્ષણ હવે પછી કહેશે). એઓને પણ યથા-યોગી સંભવ આ યોગગ્રંથથી ઉપકાર થવો સંભવે છે. અને તે ઉપકાર થવાનું કારણ પણ તેઓને યોગ પ્રત્યેનો અંતરંગ ભાવથી પક્ષપાત હોય છે, એ છે; તેઓને કુદરતી રીતે જ યોગ વિષય પ્રત્યે પ્રશસ્ત રાગ-નૈસર્ગિક પ્રેમ હોય છે,

એ છે. કારણ કે તેઓનું માનસિક વલણ (Inclination) સ્વભાવથી જ યોગ પ્રત્યે પક્ષપાતથી (Bias) ઢળે છે. તેઓનું આત્મપરિણમન યોગ પ્રત્યે પરિ-ણમન કરતું-સર્વથા નથી પડતું હોય છે. આમ આ યોગદષ્ટિ અંથ જેમ મુખ્યપણે આત્માર્થિ-આત્મા-પકારાર્થે છે, તેમ ગૌણપણે પરાર્થિ-પરોપકારાર્થે પણ છે. તાત્પર્ય કે-સ્વ-પર ઉપકાર એ આ અંથનું ઇષ્ટ પ્રયોજન છે. મહાપુરુષો સ્વ ઉપકાર અર્થે જે કૃતિ રચે છે, તે આનુષંગિકપણે સર્વ ઉપકારાર્થે-સાર્વજનિક ઉપયોગની પણ થઈ પડે છે, તેનું આ ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. સરખાવો—

“ ન કવિત્વાભિમાનેન ન કીર્તિપ્રસરેચ્છયા ।

કૃતિઃ કિન્તુ મદીયેયં સ્વબોધાયૈવ કેવલમ્ ॥ ”

—શ્રી સુભચંદ્રાચાર્યજીવિત શ્રી જ્ઞાનાર્ણવ.

અને આ ઉપરથી એ પણ ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવા યોગ્ય છે કે-આવા સાચા પરોપકારપરાયણ સંત મહાત્માઓ જે સ્વ ઉપકાર કરે છે તે જ ખરેખરો પર ઉપકાર કરવાને સમર્થ હોય છે; જે આત્માર્થરૂપ સ્વાર્થ સાધે છે તે જ સ્વ-પર ઉપકાર પરમાર્થરૂપ પરાર્થ સાધી શકે છે. કારણ કે જે સ્વ ઉપકાર નથી કરતો, તે પર ઉપકાર પણ નથી કરી શકતો; જે આત્માર્થ નથી સાધતો, તે પરાર્થ પણ નથી સાધી શકતો. કારણ કે ‘કુવામાં હોય તો હવાડામાં આવે.’ ‘પોતાનું નહિં સાધ્યું કાંઈ, ઉકાળશે પરનું શું બાઈ?’ પણ આત્માર્થ સાધ્યા વિના જે પરાર્થ કરવાની ધૃષ્ટતા કરે છે, વા શેષી કરે છે, તે તો જનને ગુમાવે છે, અતોજ્ઞ તતોજ્ઞ થાય છે. જે પોતાના આત્માને ઉપદેશ દીધા વિના પરને ઉપદેશ દેવા જાય છે, તે પોતાનું કે પરનું હિત કરી શકતો નથી; કારણ કે સ્વાચરણરૂપ ચારિત્રના બળ વિના તેની ધારેલી અસર નીપજતી નથી, અન્યના હૃદયને સ્પર્શ થતો નથી, ને ‘પથર પર પાણી’ ઢોળ્યા જેવું થાય છે! એટલા માટે જ સન્માર્ગના જ્ઞાતા સદુપદેશ સત્પુરુષોનું સૌથી પ્રથમ ને મુખ્ય પ્રયોજન સ્વાત્માને ઉપદેશ દેવાનું હોય છે, કારણ કે તે ભાવિતાત્માઓ સારી પેઠે બાવે છે કે-‘હે જીવ! તું ઉપદેશ મ દે, પ્રથમ તું જ ઉપદેશ દે, કારણ કે તે જ્ઞાનીનો દેશ સર્વથી ન્યારો ને અગમ છે.’ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીવન આ માર્મિક વચનામૃત સર્વ સુમુક્ષુઓએ અંતરમાં કેતરી રાખવા યોગ્ય છે કે:—

“ મત દે તું ઉપદેશકું, પ્રથમ લેહિ ઉપદેશ;

સખસે ન્યારા અગમ હે, વે જ્ઞાનીકા દેશ. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીવ.

આમ આવા સદુપદેશ સાધુચરિત સત્પુરુષોની વ્યાખ્યાનપ્રવૃત્તિ પણ જેમ મુખ્યપણે મોટેથી-ઉચ્ચસ્તરે સ્વાધ્યાયરૂપ હોય છે, તેમ આવી અંથલેખનપ્રવૃત્તિ પણ મૂક-મૂંગા

સ્વાધ્યાયરૂપ-સન્ન્યાયરૂપ જ હોય છે; નહિં કે વાગૂબલ વિસ્તારનારા આ તો 'સાધુ'નો વાચસ્પતિઓની જેમ જન-મનરંજનકારિણી; કારણ કે તેઓ સારી પેઠે મૂંગો બંધે છે કે-જ્યાં આત્મસાક્ષીએ ધર્મ છે, ત્યાં જનનું શું કામ છે? સ્વાધ્યાય છે જનમનરંજન ધર્મનું મૂલ્ય એક કૂટી બદામ પણ નથી.

“આતમ સાજે ધર્મ જ્યાં, ત્યાં જનનું શું કામ ?
જનમનરંજન ધર્મનું, મૂલ ન એક બદામ.”—શ્રી ચિદાનંદજી.

એટલા માટે જ આવા સ્વાધ્યાયનિમગ્ન, સાચા આત્માર્થી, 'ભવવિરહ'ને ઝંખનારા ખરેખરા મુમુક્ષુ, મોક્ષસાધક સાચા સાધક-સાધુ, અધ્યાત્મરસપરિણુત, ભાવિતાત્મા આ શાસ્ત્રકર્તા મહાયોગીની આ સ્વાધ્યાય ઉદ્દેશ્યણુ અદ્યાપિ અન્ય જીવતી જાગતી અધ્યાત્મરસપિપાસુ મુમુક્ષુ જોગીજનોના હૃદયને સ્પર્શી તેમના પર જ્યોત જેવા અપાર ઉપકાર કરે છે. જીવતી જાગતી જ્યોત જેવા આ જોગીરાજની આ જોગી ચેતનવંતી જોગવાણી જોગીજનોને બાધત કરી, તેમના અંતરમાં નિર્મલ આત્મજ્યોતિરૂપ યોગ-પ્રહીપ પ્રગટાવે છે! અને યાવન્ન્યંદ્રહિવાકરો પ્રગટાવતી રહેશે એવું એમાં પરમ દૈવત છે! અસ્તુ!

તેમાં અત્રે—

કુલપ્રવૃત્તચક્રા યે ત ઇવાસ્યાધિકારિણઃ ।
યોગિનો ન તુ સર્વેઽપિ તથાઽસિદ્ધયાદિભાવતઃ ॥ ૨૦૧ ॥

કુલયોગી પ્રવૃત્તચક્ર જે, આધિકારીઓ તે જ;
તથા અસિદ્ધયાદિ ભાવથી, ન યોગીઓ સર્વે જ. ૨૦૯

અર્થ:—જે કુલયોગી અને પ્રવૃત્તચક્ર યોગી છે, તેઓ જ આના અધિકારીઓ છે, નહિં કે સર્વેય યોગીઓ, કારણ કે તેઓને તેવા પ્રકારે અસિદ્ધિ આદિનો ભાવ છે.

વિવેચન

તેમાં જે કુલયોગી અને પ્રવૃત્તચક્રયોગી છે, તેઓ જ આ યોગશાસ્ત્રના પાત્ર

વૃત્તિ:—કુલપ્રવૃત્તચક્રા યે-જેઓ કુલયોગી અને પ્રવૃત્તચક્ર યોગી છે, તે આસ્યાધિકારિણઃ-એઓ જ આ યોગશાસ્ત્રના અધિકારીઓ છે, અહીં છે, યોગિનો-યોગીઓ, ન તુ સર્વેઽપિ-નહિં કે સર્વેય સામાન્યથી. શા કારણથી? તે કે-તથા-તથાપ્રકારે, અસિદ્ધયાદિભાવતઃ-અસિદ્ધિ આદિ ભાવને લીધે, -જોગીઓને અસિદ્ધિભાવને લીધે, અને આદિ શબ્દથી નિષ્પન્ન(સિદ્ધ) યોગીઓને સિદ્ધિભાવને લીધે.

અધિકારી યોગીઓ છે, - ખીજ નહિં; કારણ કે ગોત્રયોગીને તથા પ્રકારની યોગ્યતાની અસિદ્ધિ હોય છે, તેથી તેઓ આના અનધિકારી છે; અને નિષ્પન્ન-સિદ્ધ યોગીને તો તથા પ્રકારની યોગસિદ્ધિ થઈ ચૂકી છે, એટલે તેઓને હવે આવા યોગશ્રંથનું પ્રયોજન રહ્યું નહિં હોઈ તેઓ પણ અત્ર અનધિકારી છે.

પ્રત્યેક વસ્તુ પોતપોતાની યોગ્યતાનુસાર-અધિકારાનુસાર શોભે છે. સામાન્ય લોક-વ્યવહારમાં પણ અધિકારી પ્રમાણે ઉચ્ચ-નીચ પદવીરૂપ અધિકાર અપાય છે. તેમ પરમાર્થરૂપ શાસ્ત્રવ્યવહારમાં પણ અધિકારી પ્રમાણે ધર્મસાધનનો 'પાત્ર વિના અધિકાર ઘટે છે 'અધિકારિવશાત્શાસ્ત્રે ધર્મસાધનસંસ્થિતિઃ'-એ વસ્તુ ન રહે' શ્રી અષ્ટકમાં શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીનું સુપ્રસિદ્ધ સુભાષિત છે. રાજ્યાધિકાર માટે જેમ યથાયોગ્ય ગુણની જરૂર પડે છે, તેમ આ યોગ-રાજ્યાધિકાર માટે પણ તથારૂપ યથાયોગ્યતાની જરૂર અનિવાર્ય છે. સામાન્ય વિદ્યાભ્યાસ માટે જેમ ઉત્તરોત્તર ક્રમે વધતી યોગ્યતારૂપ અધિકારની આવશ્યકતા છે, તેમ અસામાન્ય એવા આ યોગવિદ્યાભ્યાસ માટે પણ ઉત્તરોત્તર ક્રમે ચઢતી યોગભૂમિકારૂપ યોગ્ય અધિકારની આવશ્યકતા છે. સાધારણ લૌકિક શાસ્ત્ર શીખવા માટે પણ જેમ યથાયોગ્ય વિનય, વિવેક, સમજણ, બુદ્ધિ વિકાસ આદિ ગુણગણરૂપ યોગ્યતાની જરૂર હોય છે, તેમ અસાધારણ અલૌકિક એવું આ અધ્યાત્મશાસ્ત્ર શીખવા માટે પણ યથાયોગ્ય ગુણસ્થિતિરૂપ યોગ્યતાની વિશેષ જરૂર છે. અને તેવા પ્રકારની યોગ્યતા કુલ્લયોગી ને પ્રવૃત્તચક્ર યોગીઓમાં અવશ્ય હોય છે, એટલા માટે તેઓ જ આ યોગશાસ્ત્રના અધિકારી છે, તેઓ જ આ પરમાર્થશાસ્ત્રના સત્સંસ્કાર ઝીલવાને સુયોગ્ય સુપાત્ર છે. (જુઓ. પૃ. ૨૫૨, આત્મસિદ્ધિની ગાથા)

બાકી જે ગોત્રયોગી છે, તેઓને આ યોગશાસ્ત્રનો અધિકાર ઘટતો નથી, કારણ કે તેઓમાં તથારૂપ યથાયોગ્ય ગુણભાવ હોતો નથી, 'જ્નેત્ર' યોગ્ય યોગની સિદ્ધિનો અભાવ હોય છે એટલે તેઓને યોગનો અયોગ છે. જેમ અયોગ્યને રાજ્યપદવી ગોત્રયોગી ઘટતી નથી, તેમ આ અયોગ્ય ગોત્રયોગીને યોગ-રાજ્ય પદવી ઘટતી અનધિકારી નથી. અબુધ એવા મૂર્ખોને જેમ વિદ્વન્મંડળીમાં પ્રવેશ શોભતો નથી, તેમ આ અબુધ યોગીનો યોગમંડળીમાં પ્રવેશ શોભતો નથી. એકઠો હજી નથી આવડતો તે એકડીઆને જેમ સાતમી ચોપડીમાં એસવાનો અધિકાર ઘટતો નથી, તેમ યોગમાર્ગનો પ્રાથમિક યોગ્યતારૂપ એકઠો પણ હજી જેણે ઘુલ્યો નથી તે અયોગીને આ ઉચ્ચ યોગશાસ્ત્રવર્ગમાં સ્થાન લેવાનો અધિકાર ઘટતો નથી. આમ પ્રાથમિક યોગ્યતાથી પણ રહિત એવા ગોત્રયોગીઓ અપાત્ર હોઈ અત્ર અનધિકારી છે.

• અને જે નિષ્પન્ન યોગીઓ-સિદ્ધ યોગીઓ છે, તે પણ આ યોગશાસ્ત્રના અધિકારી

નથી. પણ તેનું કારણ બીજું જ છે. ગોત્રયોગીઓ જ્યારે યોગની અસિદ્ધિને લીધે અત્ર અનધિકારી છે, ત્યારે નિષ્પન્ન યોગીઓ યોગની સિદ્ધિને લીધે સિદ્ધયોગી પણ અનધિકારી છે આ યોગશાસ્ત્રનું પ્રયોજન તો યોગસિદ્ધિ માટે છે, અનધિકારી અને તે યોગસિદ્ધિ તો આ નિષ્પન્ન-સિદ્ધ યોગીઓને હાંસલ થઈ ચૂકી છે, તો પછી તેઓને હવે આનું પ્રયોજન શું હોય? જેણે યોગસિદ્ધિ સાક્ષાત્ પ્રગટ પ્રયોગસિદ્ધ (Practice) કરી બતાવી છે, જેણે સ્વભાવ-યુજન યોગ સિદ્ધ કરી શુદ્ધ આત્મા પ્રગટ કર્યો છે, જેણે ' સમયસાર ' પ્રયોગસિદ્ધ કરી બતાવ્યો છે, એવા સિદ્ધયોગીને પછી આવા શબ્દરૂપ શાસ્ત્રનું (Theory) શું પ્રયોજન હોય? યોગમાર્ગના પ્રવાસીને આ યોગશાસ્ત્રરૂપ માર્ગદર્શક લોખીઓ ઉપયોગી ધાય, પણ જેણે યોગમાર્ગનો પ્રવાસ પૂરો કર્યો છે, તેને હવે આ યોગશાસ્ત્રરૂપ લોખીઆની (Guide) શી જરૂર? પ્રાસાદ પર ચઢવા માટે આલંબનની જરૂર પડે, પણ પ્રાસાદ-શિખરે ચઢ્યા પછી જેમ તેની જરૂર ન પડે; તેમ યોગપ્રાસાદ પર ચઢવા માટે હસ્તાવલંબનરૂપ આ યોગશાસ્ત્રની સહાય લેવી પડે, પણ યોગ-પ્રાસાદના શિખરે ચઢી ગયા પછી તેની જરૂર ક્યાં રહી? પર્વત પર ચઢવા માટે જેમ લાકડીના ટેકાની જરૂર પડે, પણ પર્વતની ટોચે ચઢી ગયા પછી જેમ તેની કંઈ જરૂર ન રહે; તેમ યોગ-ગિરિ પર ચઢવા માટે આ યોગદૃષ્ટિરૂપ ચટ્ટિના ટેકાની જરૂર પડે, પણ બધી યોગભૂમિકાઓ વટાવી જઈ યોગગિરિના શૃંગે પહોંચ્યા પછી તેની જરૂર શેની હોય? કારણ કે ચઢેલાને ચઢવાનું શું? પામેલાને પામવાનું શું? સિદ્ધને સાધવાનું શું? માટે નિષ્પન્ન-સિદ્ધ યોગી પણ આ અપેક્ષાએ આ યોગશાસ્ત્ર-સાધનના અનધિકારી છે.

આમ ગોત્રયોગી અયોગી હોવાથી આ સત્શાસ્ત્રના અનધિકારી છે, અને નિષ્પન્ન યોગી પરમ યોગી હોવાથી આના અનધિકારી છે. માત્ર મધ્યમ એ પ્રકારના યોગી-કુલયોગી ને પ્રવૃત્તચક્ર યોગી-આ યોગશાસ્ત્રના અધિકારી છે. ' કુલયોગી ને તાત્પર્ય કે-યોગ્ય યોગભૂમિકાથી દૂર એવા બાધકે ભાવમાં વર્તતા પ્રવૃત્તચક્ર ને ' હોવાથી ગોત્ર યોગી અત્ર અયોગ્ય છે; પરમ યોગ્ય એવી યોગભૂમિકાની પરાકાષ્ટારૂપ સિદ્ધિ ભાવમાં વર્તતા હોવાથી નિષ્પન્ન યોગી પણ અત્ર અયોગ્ય છે; અને યથાયોગ્ય એવી યોગભૂમિકારૂપ સાધકે ભાવમાં વર્તતા કુલયોગી અને પ્રવૃત્તચક્ર યોગી અત્ર સુયોગ્ય છે-યથાયોગ્ય છે. અને એટલા માટેજ—

“ અડદિહી એ કહી સંજોષે, યોગશાસ્ત્ર સકેતેશ;

કુલયોગી ને પ્રવૃત્તચક્ર ને, તેહ તણે દ્વિત હેતેશ. ”—શ્રી યો. દ. સંજ્યા. ૮-૪

એઓનું વિશેષ લક્ષણ કહે છે;—

ये योगिनां कुले जातास्तद्धर्मानुगताश्च ये ।
कुलयोगिन उच्यन्ते गोत्रवन्तोऽपि नापरे ॥ २१० ॥

જન્મ્યા જે યોગિકુલે, તસ ધર્મ અનુગતા ય;
કુલયોગિઓ કહેવાય તે, ન ગોત્રવંત ઝીજીઓ. ૨૧૦.

અર્થ:—જેઓ યોગીઓના કુલમાં જન્મ્યા છે, અને જેઓ તે યોગીઓના ધર્મને અનુગત છે, તેઓ 'કુલયોગીઓ' કહેવાય છે,—નહિં કે ઝીજીઓ ગોત્રવંતો પણ.

વિવેચન

“યોગિકુલે જાયા તસ ધર્મે, અનુગત તે કુલયોગીજી.”—યો. સંજ્ઞા. ૮-૪

જેઓ યોગીઓના કુલમાં જન્મ્યા છે અને જન્મથી જ તેઓના ધર્મને ઉપગત છે—પામેલા છે, તથા પ્રકૃતિથી યોગિધર્મને અનુગત-અનુસરનારા એવા જે ઝીજીઓ પણ છે, તેઓ 'કુલયોગીઓ' કહેવાય છે, એમ દ્રવ્યથી અને ભાવથી જણાય છે,—નહિં કે ગોત્રવંતો પણ, નહિં કે સામાન્યથી ભૂમિભવ્ય એવા ઝીજીઓ પણ.

જે યોગીઓના કુલમાં જન્મ્યા છે અને યોગીઓના ધર્મને જે ઉપગત છે—પામેલા છે, તે કુલયોગી છે. અર્થાત—જે જન્મથી જ યોગી છે, આજન્મ યોગી (Born Yogis) છે તે કુલયોગી છે. મનુષ્ય કુલમાં જન્મેલો જેમ જન્મથી જ મનુષ્ય-કુલયોગી: બાલ હોય છે, સિંહ કુલમાં જન્મેલો જેમ જન્મથી જ સિંહશિશુ આજન્મ હોય છે, તેમ યોગિકુલમાં જન્મેલો જન્મથી જ 'યોગી' હોય છે. યોગી પૂર્વ જન્મમાં યોગસાધના કરતાં કરતાં, આયુ પૂર્ણ થતાં જેતું વ્યવન થયું છે, તેવા પૂર્વાશઘક 'યોગબ્રહ્મ' પુરુષો આવા કુલયોગી (Born Yogis) હોઈ શકે છે. જેમ નૈસર્ગિક કવિત્વશક્તિવાળા મનુષ્યો આજન્મ કવિ (Born Poets) હોય છે, તેમ આવા નૈસર્ગિક યોગિત્વશક્તિવાળા મહાત્મા કુલયોગીઓ આજન્મ યોગી હોય છે. આવા યોગીઓને પૂર્વાશઘિત યોગસંસ્કારની જાત્રિતિ સ્વયં સહેજે સ્ફુરિત થાય છે, જાતિસ્મૃતિ આદિ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પણ હોય છે, અને પૂર્વે અધૂરા છોડેલ યોગની કડીનું અનુસંધાન શીઘ્ર વિના પ્રયાસે હોય છે. જેમ લાંબી મુસાફરીએ નીકળેલો મુસાફર વચ્ચેમાં વિશ્રામ સ્થાને વિસામો ખાય છે, રાતવાસો કરે

વૃત્તિ:—ये योगिनां कुले जाता:—જેઓ યોગીઓના કુલમાં જન્મ્યા છે,—જન્મથી જ—તદ્ધર્માનુગતાશ્ચ—અને તેઓના ધર્મને અનુગત—યોગિધર્મને અનુગત, એ—જેઓ પ્રકૃતિથી અન્ય પણ, કુલયોગિન ઉચ્યન્તે—કુલયોગીઓ કહેવાય છે એમ સમજાય છે,—દ્રવ્યથી અને ભાવથી. ગોત્રવન્તોऽपि—ગોત્રવંતો પણ, સામાન્યથી ભૂમિભવ્યો પણ, નાપરે—નહિં કે ઝીજીઓ. નહિં કે ઝીજીઓ કુલયોગીઓ કહેવાય છે.

છે, પણ થાક ઉતરી ગયા પછી તાજોમાજો થઈ તરત જ આગળ અખંડ પ્રયાણ ચાલુ રાખે છે; તેમ મોક્ષપુરીના પ્રવાસે નીકળેલા યોગમાર્ગીનો અખંડ પ્રવાસી સુમધુ આયુર્પૂર્ણતારૂપ વિશ્રામસ્થાને વિશ્રાંતિ લે છે, ભવાંતરગમનરૂપ રાત્રીવાસ કરે છે, અને શ્રમ ઉતરી ગયા પછી પાછો પુનર્જન્મરૂપ નવો અવતાર પામી, તાજોમાજો થઈને, અર્પૂર્વ ઉત્સાહથી યોગમાર્ગની સુસાફરી આગળ ચલાવે છે; અને આમ આ યોગમાર્ગના સુસાફરનું સુક્રિતપુરી પ્રત્યેનું પ્રયાણ અખંડિત રહે છે. જેમ વળત પૂરો થઈ જતાં કારકુન આગલો દિવસે અધૂરું મૂકેલું કચેરીનું કામ, બીજો દિવસે જ્યાંથી અધૂરું હતું ત્યાંથી આગળ ચલાવે છે; તેમ આયુનેા સમય પૂરો થઈ જતાં યોગી આગલા જન્મમાં અધૂરું છોડેલું આત્માર્થનું કામ, બીજા જન્મમાં અધૂરું હતું ત્યાંથી આગળ ધપાવે છે. આમ યોગી પુરુષનું યોગસાધનરૂપ આત્માર્થ કાર્ય અત્રુટપણે પૂર્ણતા પર્યંત વિના પ્રયાસે-સહજ સ્વભાવે ચાલ્યા કરે છે.

“ દષ્ટિ ચિરાદિક આરમાં, સુગતિ પ્રયાણ ન ભાંજે રે;
રચણીશયન જિમ શ્રમ હરે, સુરનર સુખ તિમ છાજે રે. ”—યો. સંજા. ૧

બીજાઓને-અન્ય પ્રાકૃત જનોને જે સંસ્કાર ઘણા ઘણા અભ્યાસે કંઈક જ-અદ્ય માત્ર જ થાય છે, તે આવા xઆજ્ઞમ યોગીઓને વિના પરિશ્રમે સહજ સ્વભાવે ઉપજે છે! અને તે પૂર્વજન્મનું અસાધારણ યોગારાધકપણું જ દર્શાવે છે,—જેનું વર્તમાનમાં પ્રગટ જ્વલાંત ઉદાહરણ પરમ યોગી શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીના આ સ્વસંવેદનરૂપ આત્માનુભવગમ્ય સહજ ઉદ્દગાર ઉપરથી સ્વયં સૂચિત થાય છે:—

“ લઘુવયથી અદ્ભુત થયો, તત્ત્વજ્ઞાનનો ઝોધ;
એ જ સૂચવે એમ કે, ગતિ આગતિ કાં શોધ ?
જે સંસ્કાર થવો ઘટે, અતિ અભ્યાસે કાંય;
વિના પરિશ્રમ તે થયો, ભવશંકા શી ત્યાંય ? ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

ભૂતકાળમાં પણ જન્મથી જ અત્યંત અસાધારણ યોગસામર્થ્ય દાખવનારા અનેક મહાપુરુષોના ચરિત્રો પણ આ જ વાતની પુષ્ટિ કરે છે. જેમકે-વીશ વર્ષની નાની ઉંમરમાં જ્ઞાનેશ્વરી જેવો અસામાન્ય અંધ લખનાર સંત જ્ઞાનેશ્વર. ઘોડીઆમાં બીજા ઉદાહરણો રમતાં પણ જેને પૂર્વારાધિત મુનિભાવ સાંભરી આવ્યો હતો, તે મહાયોગી વજ્રસ્વામી. પાંચ વર્ષની લઘુવયમાં અસાધારણ બુદ્ધિચાપદ્ય દર્શાવનાર કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજી, અને ધર્મધુરંધર શ્રી યશોવિજયજી. સંત કબીરજી, રમણ મહર્ષિ આદિના ચરિત્રો પણ એની સાક્ષી પૂરે છે. ખુદ તીર્થંકર ભગવંતો પણ જન્મથીજ મતિ-શુત-અવધિ એ ત્રણ જ્ઞાનના ધારક હતા એ હકીકત પણ

x “અથવા યોગિનામેવ કુલે ભવતિ ધીમતામ્ । પતદ્ધિ દુર્લભતરં લોકે જન્મ યદીદશમ્ ॥
તત્ર તં બુદ્ધિસંયોગં લભતે પૌર્વદેહિકમ્ । યતતે ચ તતો મૂયઃ સંસિદ્ધૌ કુહનંદન ॥”—ગીતા.

આજન્મયોગીપણું જ સુચવે છે. આમ કુલયોગીઓના સેંકડો દાખલા આપી શકાય એમ છે, જે પૂર્વજન્મના યોગાભ્યાસનું જ પરિણામ છે. આવા કુલયોગીઓને યોગ સહજ સ્વભાવે સિદ્ધ હોય છે. ઉંઘમાંથી આળસ મરડીને ઊઠતાં જ ગત રાત્રીના બનાવની પેઠે તેમને યોગ યાદ આવી જાય છે; અને પછી પ્રવૃત્તચક્રાદિ યોગભૂમિકાઓ ઝપાટાગંધ અત્યંત વેગે વટાવી જઈ તેઓ નિષ્પન્ન યોગદશાને-સિદ્ધદશાને પામે છે.

આ યોગીકુલમાં જન્મરૂપ જે કુલયોગીપણું કહ્યું તે અધ્યાત્મ સંસ્કારની અપેક્ષાએ છે, અર્થાત તે સંસ્કાર જન્મરૂપ છે. જેમ પુરુષનો બાહ્ય જન્મ સ્થૂલ સ્વરૂપે છે, તેમ યોગીપુરુષનો આ આધ્યાત્મિક જન્મ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપે છે. વ્યવહારથી આધ્યાત્મિક જેમ બાહ્ય વર્ણાદિસંપન્ન દેહનો જન્મ છે, તેમ પરમાર્થથી યોગ-સંસ્કાર જન્મ સંસ્કારસંપન્ન આત્માનો જન્મ છે. ધીબધાનથી જેમ સ્થૂલ પુરુષ દેહનું સર્જન થાય છે, તેમ યોગ-ધીબધાનથી પુરુષના-આત્માના સૂક્ષ્મ સંસ્કાર-શરીરનું સર્જન થાય છે. બાહ્ય સ્થૂલ દેહનું ધીબધાન કરનારા જેમ બાહ્ય માતા-પિતા હોય છે, તેમ આ આધ્યાત્મિક સૂક્ષ્મ દેહનું સમ્યગ્દર્શનાદિ ધીબધાન કરનારા યોગીઓરૂપ માતા-પિતા છે. જેમ સ્થૂલ દેહમાં માતા-પિતાનો શુભ-લક્ષણ વારસો ઉતરે છે, તેમ આ આધ્યાત્મિક સંસ્કારસ્વામી યોગીઓનો શુભસંસ્કાર-વારસો તે સૂક્ષ્મદેહમાં ઉતરે છે. જેમ ‘બાપ તેવા ઊંટા ને વડ તેવા ટેટા’ હોય છે, તેમ યોગી-પિતા જેવા આ યોગી-બાલ હોય છે. પરંતુ બાહ્ય જન્મ પુનર્જન્મનો હેતુ હોય છે, પણ આ આધ્યાત્મિક સંસ્કારજન્મ તો અપુનર્જન્મનો હેતુ હોય છે. વ્યાવહારિક જન્મ મૃતત્વનો-મરણનો હેતુ હોય છે, પણ આ પારમાર્થિક જન્મ અમૃતત્વનો-અમરપણનો હેતુ હોય છે. અથવા તો બાહ્ય સ્થૂલ દેહે જન્મ એ પરમાર્થથી જન્મ જ નથી, પણ ભાવથી તો આત્માનું મૃત્યુ જ છે, ભાવમરણ જ છે; આત્માનો ખરેખરો પારમાર્થિક જન્મ તો યોગસંસ્કાર સંપન્નપણે જન્મવું તે જ છે. આવો આ પરમ ધન્ય પારમાર્થિક સંસ્કારજન્મ આ કુલ-યોગીઓને સાંપડ્યો હોય છે, અને જન્મથી જ તેઓ યોગીઓના ધર્મને પામેલા હોય છે.

અને બીજાઓ પણ જે પ્રકૃતિથી યોગીધર્મને અનુગત હોય, તે પણ કુલયોગી છે. અર્થાત જેઓ યોગીઓના ધર્મને અનુસરનારા-‘અનુયાયી’ છે તે પણ ‘કુલયોગી’ કહેવાય છે.

આ ‘યોગીધર્મ’ એટલે શું? યોગનો જેને યોગ (સંબંધ) થયો તે છે યોગી, અને આત્મસ્વભાવરૂપ મોક્ષ સાથે યોજન-જોડાણ તેનું નામ યોગ. એટલે આત્મસ્વભાવ સાથે જેનું યોજન છે, અર્થાત જેને આત્મસ્વરૂપનું અનુસંધાન થયું છે ‘યોગીધર્મ’ તે યોગી છે, અને એવા તે યોગીનો જે ધર્મ છે તે યોગીધર્મ છે. એટલે શું? આમ આત્મસ્વરૂપનું અનુસંધાન કરવું, આત્મસ્વભાવની સાધના-આરાધના કરવી, આત્મસિદ્ધિ કરવી, એ જ યોગીઓનો ધર્મ છે. વળી ‘ધર્મ’ શબ્દ પણ એ જ ભાવનો સૂચક છે; કારણ કે વસ્તુનો સ્વભાવ તે ધર્મ,

‘ વત્થુસહાવો ધમ્મો ’ અર્થાત્ આત્મવસ્તુનો ધર્મ તે આત્મધર્મ-વસ્તુધર્મ. આત્માનું સ્વભાવમાં વર્તવું તે ધર્મ, સ્વરૂપમાં સ્થિતિ હોવી તે ધર્મ, આત્માને સ્વરૂપમાં ધારી રાખવો તે ધર્મ. આવો આત્માનો સ્વભાવયુજનરૂપ યોગ તે જ ધર્મ. એટલે જે આત્મ-સ્વભાવમાં વર્તે છે, સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરે છે, આત્માને સ્વરૂપમાં ધારી રાખે છે, આત્માના સ્વભાવયુજનરૂપ યોગને સાધે છે, તે સાક્ષાત્ ધર્મમૂર્તિ ‘ યોગી ’ છે અને તેનો ધર્મ પણ તે જ છે. આમ યોગી ધર્મ એટલે આત્મસ્વરૂપના અનુસંધાનરૂપ વસ્તુધર્મ-આત્મ-ધર્મ. પરપરિણુતિનો પરિત્યાગ કરી, આત્મપરિણુતિને અનુસરવું તે જ યોગિધર્મ. તાત્પર્ય કે-આત્મસ્વભાવ સાથે યુજનરૂપ યોગ જોણેસાધ્યો છે, જે સ્વરૂપસ્થિત છે તે ‘ યોગી ’ છે. અને આત્મસ્વભાવ સાથે યુજનરૂપ યોગ તે જ તેઓનો વાસ્તવિક ધર્મ છે. આવા આત્મ-સ્વભાવરૂપ યોગિધર્મને અનુસરવા જે નિત્ય પ્રયત્નશીલ રહે છે, તે કુલયોગી છે. આત્માને અનુગત એટલે કે સર્વત્ર આત્માને આગળ કરી તેને અનુસરતી જેની સમસ્ત ભાવધર્મ પ્રવૃત્તિ છે, તે કુલયોગી છે. આવો આત્મ-અનુગત ભાવ સમક્રિત ગુણુથી માંડીને શૈલેશી અવસ્થા પર્યંત હોય છે, -કે જેથી સંવર-નિર્જરા થઈ ઉપાદાન કારણુ પ્રગટે છે, કારણુ કે અત્રે સાધ્ય આલંબનનો દાવ હાથ લાગેલો છે. (જુઓ પૃ. ૪૯૩, ૫૨૧-૫૨૨).

“ સમક્રિત ગુણુથી હો શૈલેશી લગે, આત્મ અનુગત ભાવ; ”

સંવર નિર્જરા હો ઉપાદાન હેતુતા, સાધ્યાલંબન દાવ. ” દેવચંદ્રજી.

અને આમ સદા આત્મ-અનુગત ભાવ હોવાથી જ આ સમ્યગ્દષ્ટિ યોગીપુરુષ જેમ અને તેમ આત્મ-પદાર્થને વિરોધ ન આવે, વિરોધના ન થાય, એમ સર્વ વિધિ-નિષેધ આચરે છે; એટલે જેથી આત્મવસ્તુને વિરોધ ન આવે તે સર્વ ‘ ધર્મ ’ કર્તવ્ય કરે છે, અને જેથી આત્મવસ્તુને વિરોધ આવે તે સર્વ અધર્મ કર્તવ્ય નથી કરતો. ટુંકામાં તે ‘ આરાધક ’ છવ જ્ઞાન-દર્શન-આરિત્ર સ્વભાવરૂપ ધર્મને આદરે છે, તે રાગદ્રેષાદિ વિભાવરૂપ અધર્મને પરિહરે છે; આત્મપરિણુતિને ભજે છે ને પરપરિણુતિને ત્યજે છે. અને આમ આત્મપદાર્થથી અવિરોધ એવો વિધિ-નિષેધ આચરી, તે ‘ મહાજને ’ પરિશ્રહેલો આત્મપદાર્થનો શ્રદ્ધા ‘ વિધિ ’ કરે છે. (જુઓ કાવ્ય પૃ. ૩૯૭) એટલે જ આવો યોગિધર્મનો-મોક્ષમાર્ગનો અનુયાયી સુસુક્ષ્મ કુલયોગી, અજ્ઞાનરૂપ કર્મભાવને છોડી દઈ, નિજ વાસરૂપ-સ્વભાવસ્થિતિરૂપ મોક્ષભાવને ભજવા નિત્ય પ્રયત્નશીલ અને છે; અંધકાર સમા અજ્ઞાનનો જ્ઞાનપ્રકાશ વડે તારા કરે છે; જે જે બંધના કારણો છે તે બંધનો પંથ જાણી, તે કારણોની છેદક એવી દશારૂપ મોક્ષમાર્ગને સેવે છે; રાગ દ્રેષ ને અજ્ઞાન એ કર્મનો મુખ્ય અંધિ-ગાંઠ છે તેની જેના વડે નિવૃત્તિ થાય, એવા મોક્ષપંથને આરાધે છે; અને સત્ ચૈતન્યમય ને સર્વાભાસથી રહિત એવો ‘ કેવળ ’ આત્મા જેથી પામીએ, એ મોક્ષપંથની રીતિને અનુસરે છે. (જુઓ આત્મસિદ્ધિનો ગાથા પૃ. ૨૭૧, ૪૬૩)

આ જે કલ્પો તે મોક્ષમાર્ગરૂપ યોગીધર્મમાં-સનાતન વસ્તુધર્મમાં-શાશ્વત

આત્મધર્મમાં કોઈ પણ પ્રકારના મતભેદનો-દર્શનાત્મકભેદનો અવકાશ ક્યાંથી હોય ? જાતિ-વેષનો ભેદ ક્યાંથી હોય ? એટલે આ શુદ્ધ આત્મસ્વભાવની 'જાતિ વેષનો ભેદ નહિ' સિદ્ધિરૂપ એક જ પ્રયોજન જ્યાં છે તે યોગિધર્મમાં જૈન, વૈષ્ણવ, બ્રાહ્મણ, વેદાંતી, જૈન આદિ કુલ ધર્મના ભેદો મટી જાય છે. સાધુ, શ્રમણ, સંન્યાસી, જોગી, કૃત્તીર આદિ બાહ્ય દ્રવ્યલિંગભેદોને^x સ્થાન જ નથી. ઉપરમાં જે કહ્યો તે ભાવલિંગરૂપ યોગિધર્મ-મોક્ષમાર્ગ જે સાધે છે, આરાધે છે, ઉપાસે છે, તે જ મુક્તિને પામે છે.

“જાતિ વેષનો ભેદ નહિ, કહ્યો માર્ગ જો હોય;
સાધે તે મુક્તિ લહે, એમાં ભેદ ન કાવ.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

જે કોઈ આ યથોક્ત યોગિધર્મને આરાધે છે, તે આ યોગિધર્મમાં છે. જે કોઈ મત-દર્શનનો આત્મક તેમજ વિકલ્પ છોડી દઈ, તિજ સ્વભાવની સિદ્ધિરૂપ આ સનાતન આત્મધર્મને ભાવથી સાધે છે, પરંપરિણતિને ત્યજતા રહી યોગિધર્મના આત્મપરિણતિને ભજતા રહે છે,—તે સર્વ સાચા સાધકો, સર્વ સાચા અનુયાયી આરાધકો, સર્વ ઉપાસકો, સર્વ સુસુદુઓ, સર્વ આત્માર્થીઓ, સર્વ યોગીઓ, સર્વ સમ્યગ્દષ્ટિ સાધુજનો, મત-સંપ્રદાયના ભેદ વિના આ વિશ્વધર્મરૂપ (Universal Religion) યોગિધર્મના ખરેખરા 'અનુયાયી' એવા કુલયોગીઓ છે. અને ઉપલક્ષણથી—આવા યોગમાર્ગની પ્રાપ્તિ તો દૂર રહી, પરંતુ તેના પ્રત્યે જે કોઈને સર્વથા અદ્વેષ હોય, ખરેખરા અંતરંગ પ્રેમ હોય, પ્રશસ્ત રાગ હોય, સાચી અંતરંગ જિજ્ઞાસા હોય, તેને અનુસરવાની હાર્દિક ઇચ્છા હોય,—તે સર્વ સન્માર્ગ-પ્રેમીઓ, સર્વ માર્ગાનુસારીઓ, સર્વ જિજ્ઞાસુઓ પણ દ્રવ્યથી આ યોગિધર્મના અધિકારી કુલયોગીઓ છે. આમ આ વસ્તુસ્વભાવરૂપ સનાતન યોગિધર્મ સાર્વજનિક એવો 'વિશ્વધર્મ' બનવાને પરમ યોગ્ય છે; કારણ કે સ્વરૂપથી સર્વ યોગારાધક યોગીઓનો જાતિ એક છે, અને તેઓનો ધર્મ પણ એક જ છે; કારણ કે સ્વભાવની સિદ્ધિ કરે તે જ યોગરૂપ ધર્મ આ મહાનુભાવ યોગીઓને અનુકૂળ હોય છે. (બુઓ કાવ્ય પૃ.—૫૮-૫૯)

“તેહ તત્ત્વરૂપ વૃક્ષનું, આત્મધર્મ છે મૂળ;
સ્વભાવની સિદ્ધિ કરે, તે જ ધર્મ અનુકૂળ.”—શ્રીમદ્ રાજવ્યંદ્રજી.

x “લિङ्गं देहाश्रितं दृष्टं देह एवात्मनो भवः । न मुच्यन्ते भवात्तस्मादेते लिङ्गकृताग्रहाः ॥
जातिर्देहाश्रिता दृष्टा देह एवात्मनो भवः । न मुच्यन्ते भवात्तस्मादेते जातिकृताग्रहाः ॥”

—શ્રી પૂજ્યપાદસ્વામીજીકૃત સમાધિશતક.

“ण उ होदि मोक्खमग्गो लिङ्गं जं देहणिसममा अरिहा ।
लिङ्गं मुहत्तु दंसणणाणचरित्ताणि सेयंति ॥”—શ્રી સમયસાર.

એટલે આવા પરમ ઉદાર સર્વશ્રાહી આ યોગિધર્મને જે સાચા ભાવથી અનુસરતા હોય, તે સર્વ ગમે તે સંપ્રદાયના હોય, તેા પણ એક જ ધર્મના અનુયાયી-સાધર્મિકો છે. તાત્પર્ય કે-આ યોગમાર્ગને ખરેખરો અનુસરનારો જૈન હોય કે સાધર્મિક વૈષ્ણવ હોય, બૌદ્ધ હોય કે પ્રાક્ષણ હોય, સાંખ્ય હોય કે વેદાંતી હોય, આત્મખંધુઓ ગમે તે હોય, તે સર્વ સાધર્મિક ખંધુઓ છે, આત્મખંધુઓ છે. આવા આ યોગિધર્મને જે કોઈ દ્રવ્યથી કે ભાવથી અનુસરતા હોય તે સર્વ કુલયોગી છે. આને ભાવનું કારણ થાય તે જ પ્રધાન એવું દ્રવ્ય વિવક્ષિત છે,-નહિં કે ભાવનું કારણ ન થાય એવું અપ્રધાન દ્રવ્ય. એટલે કે જેથી પરિણામે યોગભાવનો ઉદ્ભવ થાય તેમ દ્રવ્યથી જે દ્રવ્ય યોગસાધનરૂપ યોગિધર્મને અનુસરે છે, તે પણ ઉપલક્ષણથી કુલયોગી છે; અને ભાવથી જે અનુસરે છે તે તેા પ્રગટ તેમ છે જ. માત્ર એટલું જ લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે કે-દ્રવ્ય યોગસાધનધર્મ પણ ભાવ યોગસાધન ધર્મનાં કારણભૂત થાય તેા જ તે ભલાં છે, સફળ છે, નહિં તેા આલ છે-મિથ્યા છે. દ્રવ્યસ્તવ એવું વિશિષ્ટ હોવું જોઈએ કે તે ચોક્કસ ભાવસ્તવનું કારણ થાય, અને એમ થાય તેા જ તે સફળ છે, નહિં તેા અફળ છે. આ સંગ્રામી વિશેષ જાણવાને ઇચ્છતા તરવરસિક જને શ્રી હારભદ્રસૂરિજીકૃત શ્રી પંચાશકશાસ્ત્ર અવલોકવું.

“ દ્રવ્યધર્મ તે યોગ સમારવા, વિષયાદિક પરિહાર; આત્મશક્તિ હો સ્વભાવ સુધર્મનો, સાધન હેતુ ઉદાર. ”-શ્રી દેવચંદ્રજી.

આવા આ મહાનુભાવ 'કુલ યોગીઓ' ખરેખર! કુલયોગીઓ જ હોય છે. કુલવધૂ જેમ પોતાના કુલને છાજે એવું વર્તન કરે છે-કુલીનપણું આચરે છે, કુલપુત્ર જેમ પોતાના કુલને લાંછન ન લાગે એવું કુલીનતા યોગ્ય 'કુલયોગી' આચરણ કરે છે; તેમ કુલયોગી પણ પોતાના યોગિકુલને છાજે શબ્દનું રહસ્ય એવું, ને દોષ-કલંકરૂપ અંખપ ન લાગે એવું, યથાયોગ્ય કુલીન આચરણ કરે છે. જેમકે-પર ઘરે ન જવું, સ્વ ઘરમાં જ રહેવું, ઉચિત મર્યાદા ધર્મમાં રહેવું, શીલ સાચવવું, ઇત્યાદિ કુલધર્મને જેમ કુલવધૂ પાળે છે; તેમ પરભાવ-વિભાવરૂપ પર ઘર પ્રત્યે ગમન ન કરવું, આત્માના નિજ ઘરમાં જ રહેવું, વસ્તુ સ્વભાવની મર્યાદા ન ઉલ્લંઘાય એમ ઉચિત 'મર્યાદાધર્મમાં'-'મરબદમાં' રહેવું, સ્વરૂપાચરણરૂપ શીલ સાચવવું,-ઈત્યાદિ યોગીકુલના ધર્મને કુલયોગી ખરાખર પાળે છે. તેમજ કુલપુત્ર જેમ હિંસા, અસત્ય, ચોરી, વ્યભિચાર, પરદ્રવ્યથહણ આદિ સર્વ અનાર્થ કાર્યને દૂરથી વર્જે છે, અને સન્યાયનીતિને-પ્રમાણિકતાને અનુસરે છે; તેમ આ આર્ય કુલયોગી પણ આત્મસ્વરૂપની ઘાતરૂપ હિંસાને, પરવસ્તુને પોતાની કહેવારૂપ અસત્યને, પરદ્રવ્યની ચોરી કરવારૂપ અહતાહાનને, પરવસ્તુ પ્રત્યે ગમન કરવારૂપ

વ્યભિચારને, અને મમત્વથી પરદ્રવ્યના ગ્રહણરૂપ પરિગ્રહને-ઇત્યાદિ અનાર્થ કાર્યને દૂરથી ત્યજે છે; અને પરવસ્તુરૂપ પરભાવ-વિભાવને છોડી દર્ધ, તે ઉપરથી પોતાની માલીકી ઉઠાવી લર્ધ, સ્વ વસ્તુમાં જ સ્થિતિ કરી સન્યાયનીતિને-ખરેખરી પ્રમાણિકતાને અનુસરવા નિરંતર પ્રયત્નશીલ રહે છે. અને કુલપુત્ર જેમ બાપદાદાની આબરૂ વધારી-કુલને ઉગાળી સમાજમાં સુપ્રતિષ્ઠિત હોય છે; તેમ કુલયોગી પણ પોતાના યોગિકુલની પ્રતિષ્ઠા વધારી, કુલને અજવાળી, 'એકોતેર પેઠીને તારી' યોગી સમાજમાં સ્થાન પામી સ્વરૂપમાં સુપ્રતિષ્ઠિત હોય છે. એટલા માટે કુલવધૂ અને કુલપુત્રની જેમ કુલયોગીને આ 'કુલયોગી' નામ ખરાબર ઘટે છે.

બાકી જિનાદિ પરમ યોગીઓના કુલમાં બાહ્ય દેહજન્મની અપેક્ષાએ જન્મ્યા છતાં, જે તેના ધર્મને ભાવથી અનુસરતા ન હોય, અથવા તેો નામમાત્ર અનુસરતા હોય, છતાં પોતાને તેના અનુગામી-અનુયાયી 'જૈન' આદિ કહેવડાવતા હોય, તે નામમાત્ર તેો નામમાત્ર જૈન આદિ છે, ગોત્રયોગી છે, પણ કુલયોગી નથી. તે અનુયાયીઓ જ પ્રકારે ભુદ્ધના કુલ-સંપ્રદાયમાં જન્મ્યા હોય અને તેના ધર્મને ભાવથી અનુસરતા ન હોય, છતાં પોતાને તેના અનુયાયી 'બૌદ્ધ' તરીકે ઓળખાવતા હોય, તેો તે પણ નામમાત્ર બૌદ્ધ છે, કુલયોગી નથી. તેમજ સાચા બ્રાહ્મણ-વૈષ્ણવજન* આદિમાં હોવા યોગ્ય લક્ષણ જેનામાં નથી, છતાં પોતાને બ્રાહ્મણ-વૈષ્ણવ વગેરે કહેવડાવનારા અન્યને માટે પણ સમજવું. રાગ-દ્રેષાદિ શત્રુનો જય કરવારૂપ જૈનપણું જેનામાં નથી, અથવા યથાર્થ વસ્તુઓધરૂપ ભુધપણું જેનામાં નથી, અથવા આત્મપવિત્રતારૂપ શૌચમય વૈષ્ણવપણું જેનામાં નથી, અથવા સાચા બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપ બ્રાહ્મણપણું જેનામાં નથી, -તે લલ્લે જન્મથી જૈન હો કે બૌદ્ધ હો, વૈષ્ણવ હો કે બ્રાહ્મણ હો, કે અન્ય કોઈ પણ હો; પણ તે ભાવથી-પરમાર્થથી જૈન પણ નથી ને બૌદ્ધ પણ નથી, વૈષ્ણવ પણ નથી ને બ્રાહ્મણ પણ નથી; તેમજ તે કુલયોગી પણ કહી શકાય એમ નથી. તાત્પર્ય કે-સાચા પારમાર્થિક યોગમાર્ગને-મોક્ષમાર્ગને નહિ અનુસરનારા એવા સર્વ સંપ્રદાયવાદીઓ, સર્વ મતદર્શનાશ્રહીઓ કાંઈ કુલયોગી નથી.

“ ઘણું કરીને મનુષ્યાત્મા કોઈ ને કોઈ ધર્મ મતમાં હોય છે, અને તેથી તે ધર્મ મત પ્રમાણે પ્રવર્તવાનું તે કરે છે, એમ માને છે. પણ એનું નામ મુમુક્ષુતા નથી. મુમુક્ષુતા તે છે કે સર્વ પ્રકારની મોહાસક્તિથી મુંઝાઈ એક મોક્ષને વિષે જ યત્ન કરવો; અને તીવ્ર મુમુક્ષુતા એ છે કે અતન્ય પ્રેમે મોક્ષના માર્ગમાં ક્ષણે ક્ષણે પ્રવર્તવું.”

—શ્રીમદ્ રાજવ્યંદ્ર, પત્રાંક ૨૧૬.

અથવા તેો માત્ર શારીરિક વિકાસને માટેના વ્યાયામાદિ પ્રયોગને જે યોગને નામે

* વૈષ્ણવ જન તેો તેને કહિયે. ” ઇત્યાદિ.—શ્રી નરસિંહ મહેતા.

ઠંઠાડતા હોય, અથવા હઠયોગાદિ પ્રક્રિયાને પહાને જે લોકોને યોગ સંબંધી વ્યામોહ ઉપભવતા હોય, અથવા યોગને નામે અનેક ધર્તીંગ ઉભા કરી જે મહાન્ 'યોગ'ની મહાન્ 'યોગ' શબ્દની વિડંબના કરતા હોય, અથવા ખોટી સમાધિ વિડંબના ચઢાવી જવાનો ડોળ કરી મુગ્ધ લોકોને વંચતા રહી જે યોગને નામે ચરી ખાતા હોય, અથવા જટાબ્જૂટ વધારી જોગી આદિ વેષ ધારણ કરી જે જોગીમાં ખપતા હોય,—એ આદિ પણ કંઈ કુલયોગી નથી. તે તો યોગની ઠેકઠી ઉડાવનારા યોગવિડંબકો છે, યોગિકુલને હાંસીપાત્ર બનાવનારા છે, અને 'યોગ' જેવી પરમ પવિત્ર વસ્તુને અભડાવનારા છે !

ઉપરમાં જે કુલયોગી કહ્યા, તે શિવાયના ખીજાઓ જે ભૂમિલયો-ગોત્રયોગીઓ છે, તે કાંઈ કુલયોગી નથી. ભૂમિલયો એટલે ભૂમિના ગુણને લીધે જે લગ્ય કહેવાય છે તે. જેમકે-આર્યક્ષેત્રના-આ ભરતભૂમિના સંતાનો ભૂમિલયો છે. તે ગોત્રયોગી તે ગોત્રયોગી છે, પણ કુલયોગી નથી; કારણ કે ભૂમિની ભવ્યતામાત્રથી કુલયોગી નથી કાંઈ જીવનું કલ્યાણ થઈ જતું નથી. પણ તથારૂપ અનુકૂળ નિમિત્ત પામી, જીવમાં જ્યારે ખરેખરી લગ્યતા આવે-તથારૂપ ગુણયોગ્યતા પ્રગટે, ત્યારે જ કલ્યાણ થાય છે. ભૂમિની લગ્યતા આત્માનું કલ્યાણ થવામાં અનુકૂળ સામગ્રીની ઉપનતિમાં—જોગવાઈમાં અપેક્ષાકારણુ જરૂર છે, પણ નિમિત્ત-કારણુને આધીન એવું ઉપાદાનકારણુ પ્રગટાવવામાં જો તેનો ઉપયોગ કરાય, તો જ તે લેખે થાય છે, નહિં તો અલેખે છે. દાખલા તરીકે-આર્ય એવી આ ભવ્ય ભરતભૂમિમાં યોગિધર્મ પામવાની પૂરેપૂરી અનુકૂળતા છે, કારણ કે આ દિવ્ય ભૂમિમાં અનેક મહાન્ યોગિવરોએ જન્મ લઈ આ અવનિને પાવન કરી છે. એટલે અત્રે યોગસાધન સામગ્રી પામવી સુલભ છે. પણ તે સાધનસામગ્રીનો જો યથેષ્ટ લાભ ઊઠાવવામાં આવે, ને આત્માનું તથારૂપ યોગ્યપણું-લગ્યપણું-સુપાત્રપણું પ્રગટ કરવામાં આવે, તો જ તે લેખે છે. ખાકી ખાલી ભૂમિલગ્યતાથી કાંઈ વળે નહિં, મહાયોગીઓની ભૂમિ એવી લગ્ય ભરત ભૂમિમાં જન્મ્યા માત્રથી કાંઈ યોગી થઈ જવાય નહિં. એટલે ભૂમિલગ્યેરૂપ ગોત્ર-યોગીઓ છે, તે કાંઈ કુલયોગી કહેવાય નહિં. કુલયોગી થવા માટે તો તેવા મુમુક્ષુતા યોગ્ય ગુણ પ્રગટાવવા જોઈએ. (જુઓ પૃ. ૩૧૬-૩૧૭) આ ગોત્રયોગી ને કુલયોગીનો તક્ષ-વત સ્થલરૂપે સમજવા માટે ગોત્ર અને કુલ શબ્દનો તક્ષવત સમજવાની જરૂર છે. 'કુલ' શબ્દ નિકટનો વંશસંબંધ સૂચવે છે, ને 'ગોત્ર' દૂરનો વંશસંબંધ સૂચવે છે. તેમ કુલયોગી યોગીકુલ સાથે નિકટનો વંશસંબંધ ધરાવે છે, અને ગોત્રયોગી દૂર દૂરનો સગ-પણસંબંધ ધરાવે છે. આ ઉપરથી આપણે એમ અનુમાન કરી શકીએ કે-જેનો મોક્ષ નિકટમાં છે, સગીપમાં છે, તે આસન્નલગ્ય મુમુક્ષુ આત્માઓ 'કુલયોગી' છે; અને જેનો મોક્ષ હજુ ઘણો ઘણો દૂર છે, તે દૂરલગ્ય ભવાલિનંદી જીવો 'ગોત્રયોગી' છે.

એના વિશેષ લક્ષણને અધિકૃત કરી કહે છે—

સર્વત્રાદ્રેષિણશ્ચૈતે ગુરુદેવદ્વિજપ્રિયાઃ
દયાલવો વિનીતાશ્ચ બોધવન્તો યતેન્દ્રિયાઃ ॥ ૨૧૧ ॥

સર્વત્ર અદ્રેષીં ગુરુ-દેવ-દ્વિજ પ્રીતિવંતઃ;
દ્યાણુ તેમ વિનીત આ, યતેન્દ્રિય બોધવંત. ૨૧૧.

અર્થઃ—અને એઓ (કુલયોગીઓ) સર્વત્ર અદ્રેષી, ગુરુ દેવ ને દ્વિજ જેને પ્રિય છે એવા, તથા દ્યાણુ, વિનીત, બોધવંત અને યતેન્દ્રિય હોય છે.

વિવેચન

“અદ્રેષી ગુરુ દેવ દ્વિજ પ્રિય, દ્યાવંત ઉપયોગીણ.”—યો. સબ્ધા. ૮

અને આ કુલયોગીઓ તથાપ્રકારના ગ્રહના અભાવને લીધે સર્વત્ર અદ્રેષી હોય છે; ધર્મપ્રભાવને લીધે, ગુરુ દેવ ને દ્વિજ જેને પ્રિય છે એવા હોય છે; કિલ્લ પાપના અભાવને લીધે પ્રકૃતિથી દ્યાણુ હોય છે; કુશલાનુબંધી ભવ્યતાથી વિનીત હોય છે; અંથિલેદથી બોધવંત હોય છે; અને આરિત્રભાવથી યતેન્દ્રિય-ન્નિતેન્દ્રિય હોય છે.

સર્વત્ર અદ્રેષી

આ કુલયોગીઓ-કે જે યોગીકુલમાં જન્મ્યા છે અને યોગિધર્મને જે અનુસરનારા છે, તેઓ સર્વત્ર-સર્વસ્થળે અદ્રેષી હોય છે, તેઓને જગતમાં કયાંય પણ દ્રેષ હોતો નથી; કારણ કે તેઓને દ્રેષના કારણરૂપ કોઈ પણ પ્રકારના ગ્રહનો-મિથ્યા આગ્રહનો સર્વથા અભાવ હોય છે, એટલે દ્રેષનો પણ અભાવ હોય છે. દ્રેષનું કારણ ગ્રહ હોય છે, પોતે ગ્રહેલા-પકડેલા મતથી જે કોઈ વિરુદ્ધ પડે તો ગ્રહગ્રસ્ત મતાગ્રહીને તરત જ દ્રેષ ઉપજે છે; કારણ કે મતાગ્રહીને પોતાના મતનો ‘મમત’ હોય છે, આ મ્હારો મત છે એવા મમત્વને લીધે તેથી વિરુદ્ધ જનાર પ્રત્યે તે ગુસ્સે થાય છે! મતાગ્રહી ‘મારું તે સ્વાયું’ એમ માને છે, અને સતગ્રહી ‘સ્વાયું તે મારું’ એમ માને છે. તેથી મતાગ્રહી પોતાની માન્યતા પ્રમાણે ઘસડાતો હોઈ યુક્તિને પણ જ્યાં પોતાની મતિ અભિનિવિષ્ટ છે, ત્યાં એથી ભય છે, અને સદાગ્રહીને તો જ્યાં યુક્તિ છે ત્યાં મતિ સ્વયં પ્રવેશ કરે છે. આગ્રહીનું મનરૂપી વાંદરૂં યુક્તિરૂપી ગાયને પૂંછડેથી ‘જેચે’ છે! અને નિરાગ્રહી

વૃત્તિઃ—સર્વત્રાદ્રેષિણશ્ચૈતે—અને એઓ સર્વત્ર અદ્રેષી હોય છે,—તથાપ્રકારના ગ્રહના અભાવને લીધે. તથા—ગુરુદેવદ્વિજપ્રિયાઃ—ગુરુ, દેવ અને દ્વિજ જેને પ્રિય છે એવા,—ધર્મ પ્રભાવને લીધે. તથા—દયાલવઃ—દ્યાણુ—પ્રકૃતિથી,—કિલ્લ પાપના અભાવથી, વિનીતાશ્ચ—અને વિનીત,—કુશલાનુબંધી ભવ્યતાથી, તથા બોધવન્તો—બોધવંત,—અંથિલેદથી, યતેન્દ્રિયાઃ—યતેન્દ્રિય,—આરિત્રભાવથી હોય છે.

મધ્યસ્થતું મનરૂપી વાછડું યુક્તિરૂપી ગાયને ‘અનુસરે’ છે—પાછળ પાછળ જાય છે. ! (જુઓ ફૂટનોટ પ્લોક. પૃ. ૩૨૮-૩૨૯).

આવો મતાગ્રહ એકાંતવાદીને જ હોય છે, કારણ કે તે કોઈ એક અમુક નયને જ પકડી બેસે છે, અને ‘ઠંડારાવાળા નાડા’ ની જેમ તેનો જ હક પકડી રાખે છે. એટલે કે તે મતાર્થી હોય છે. દાખલા તરીકે—કોઈ વ્યવહાર નયનો જ આગ્રહી મતાર્થીને હોય છે, તો કોઈ નિશ્ચય નયનો જ આગ્રહી હોય છે. કોઈ જ્ઞાનનો જ આગ્રહી હોય છે, તો કોઈ ક્રિયાનો જ આગ્રહી હોય છે. કોઈ એકાંત નિત્ય પક્ષનો જ આગ્રહી હોય છે, તો કોઈ એકાંત અનિત્ય પક્ષનો જ આગ્રહી હોય છે. આમ મતાર્થી એકાંતવાદીને પોતપોતાના મતનો અભિનિવેશ—આગ્રહ હોય છે. પણ આત્માર્થી અનેકાંતવાદીને તેવો કોઈ પણ આગ્રહ હોતો નથી, કારણ કે તે નયના સ્વરૂપને સારી પેઠે જાણે છે કે પ્રત્યેક નય પોતપોતાની અપેક્ષાએ પોતાની નય-મર્યાદામાં સાચો છે, પણ પર અપેક્ષાએ ખોટો છે, માટે કોઈ પણ નયનો એકાંત આગ્રહ કરવો તે ખોટો છે, મિથ્યા છે. એમ જાણતો હોઈ તે કદી પણ કોઈ એક નયનો આગ્રહ કરતો જ નથી, અને વ્યવહારનય—નિશ્ચય નયની યથાયોગ્ય મર્યાદા સ્વીકારી બન્નેનો સમન્વય (Reconciliation) સાધે છે. એટલે નિશ્ચયવાણી સાંભળી તે કાંઈ સાધન છોડી દેતો નથી, પણ નિશ્ચયને લક્ષમાં રાખી તે તે જ સાધનો કરે છે.

“ નિશ્ચય વાણી સાંભળી, સાધન તજવાં નો’ય;
નિશ્ચય રાખી લક્ષમાં, સાધન કરવાં સોય. ”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

વળી ષડ્દર્શન વિષયમાં પણ તેને કોઈ પણ મત-દર્શનનો આગ્રહ હોતો નથી; કારણ કે સ્યાદ્વાદદર્શી હોઈ તે, તે તે દર્શન પોતપોતાના નયની અપેક્ષાએ, કથચિત્—કોઈ અપેક્ષાએ સાચા છે, એમ ‘સ્યાત્’ પદનો ન્યાસ કરીને તે દર્શનાગ્રહ સમાધાન કરે છે. તે તે દર્શનને તે જિનદર્શનના અંગભૂત જાણે છે, એટલે તત્સંગંધી પણ તેને કોઈ આગ્રહ સંભવતો નથી. (જુઓ પૃ. ૫૮-૫૯, પૃ. ૪૨૩) આમ સાંકડી એકાંત દૃષ્ટિનો અભાવ હોવાથી અને વિશાલ અનેકાંતદૃષ્ટિનો સહભાવ હોવાથી આ આત્માર્થી કુલયોગીને મતાગ્રહનો સર્વથા અભાવ હોય છે. તે તો જ્યાં જ્યાં ‘સત્’નો જ ગ્રાહક હોઈ, સર્વત્ર સદંશને જ ખોળે છે; એને મતનું કામ નથી, ‘સત્’નું જ કામ છે. અને આમ તેને સર્વથા ગ્રહનો અભાવ હોય છે, એટલે કોઈ પણ દર્શનવાદી પ્રત્યે તેને કદી પણ દ્વેષ ઉપજતો નથી. તેને મન તો તે સર્વ પોતાના સાધર્મિક આત્મબંધુઓ છે. તે તો એટલે સુધી બાવે છે કે—સર્વ આત્માઓનો સ્વભાવ ધર્મ એક જ છે, એટલે સમાનધર્મી હોવાથી આ સર્વ આત્માઓ મહારા સાધર્મિક ભાઈઓ છે. એવી પરમ ઉદાર ભાવનાથી તેને સર્વ ભૂતમાત્ર પ્રત્યે મૈત્રી

હોય છે, તેમના પ્રત્યે વાતસલ્ય ભાવ હોય છે, સર્વ ભૂત પ્રત્યે તે આત્મવત વર્તે છે. આવા સર્વત્ર મૈત્રી ભાવવાળાને કયાંય દ્રેષ કયાંથી હોય ?

“ મિત્તિ મે સન્વભૂપ્સુ, વેરં મજ્ઞં ન કેણઈ ”—શ્રી જિનપ્રવચન

“ આત્મવત્ સર્વભૂપ્સુ । ”—શ્રી ભગવદ્ ગીતા

“ સર્વાત્મમાં સમદષ્ટિ ઘો, આ વચનને હૃદયે લખો. ” શ્રીમદ્ રાજવ્યંદળ

૨. ગુરુ-દેવ-દ્વિજનું પ્રિયપણું

આ કુલયોગીને બીજા ગુણ ગુરુ-દેવ-દ્વિજનું પ્રિયપણું એ છે. આ આત્માર્થી મુમુક્ષુને ગુરુ, દેવ અને દ્વિજ અતિ પ્રિય હોય છે—ખૂબ ઠંડાલા લાગે છે, અને તે તેને પ્રાપ્ત થયેલા ધર્મને પ્રભાવ છે. શાંત સ્વસ્થ ચિત્તે બે વિચાર કરીએ તો દરેક પ્રાણીને પોતાનું હિત પ્રિય હોય છે, પોતાનું બહુ ધાય એમ સહુ કોઈ ઇચ્છે છે, એટલે તે હિતના કારણરૂપ બહુ કરનાર સહાયક જે કોઈ હોય છે, તે પણ તેને પ્રિય થઈ પડે છે. અને ગુરુ-દેવ-દ્વિજ તેને આત્મહિતમાં સહાયભૂત થઈ પડતા કોઈ તેને પ્રિય થાય છે. દાખલા તરીકે—

કોઈ માણસ દીર્ઘ રોગથી પીડાતો કોઈ મૃત્યુશય્યામાં પડ્યો હોય, તેને કોઈ સુવૈદ્ય સાબે કરે, તો તે જીવિતદાન આપનારો ઉપકારી વૈદ્ય તેને કેટલો બધો ઠંડાલો લાગે ? તેમ આ કુલયોગીને પણ પરમ ઉપકારી શ્રીમદ્ સદ્ગુરુ ભગવાનની અહો ! અહો ! બાબતમાં પણ છે. કારણ કે—(૧) પોતાનો જીવ જે અનાદિકાળથી ઉપકાર ! રોગી આત્મજ્ઞાંતિરૂપ મહારોગથી પીડાતો હતો, અને ‘ક્ષણ ક્ષણ ભયંકર આદિ દષ્ટાંત ભાવમરણ’રૂપ મૃત્યુશય્યામાં પડ્યો હતો, તેને આ સદ્ગુરુ સુવૈદ્યે સ્વરૂપ-સમજણરૂપ ઔષધિ વડે સાબે કર્યો, આત્મઆરોગ્યસંપન્ન કર્યો, અને સમ્યગ્દર્શનરૂપ-ઔષધીજરૂપ અર્પૂર્વ સંસ્કારબીજ રોપી નવો જન્મ આપ્યો, તો પછી આવા આ પરમ ઉપકારી શ્રીમદ્ ભગવાન તે આત્માર્થી મુમુક્ષુને તેનાથી અનંત અનંતગણા ઠંડાલા કેમ ન લાગે ?

“ જે સ્વરૂપ સમજ્યા વિના, પામ્યો દુઃખ અનંત;

સમજાવ્યું તે પદ નમું, શ્રી સદ્ગુરુ ભગવંત. ”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

અથવા (૨) કોઈ રંક બિખારી ભારી દારિદ્રદુઃખથી દુઃખીઓ હોય, તેનું દારિદ્રદુઃખ ટાળી કોઈ તેને મહાસુખ સંપત્તિમાન બનાવી દે, તો તે દારિદ્રહર પુરુષ તેને કેટલો બધો ઇષ્ટ થઈ પડે ? તો પછી,—અનંત આત્મસંપત્તિ ભર્યા નિજ સ્વરૂપનું આ જીવને ભાન નહિં હોવાથી તે પોતાનું ઘર છોડીને પરદેશ બીજા માગતો ફરતો

હતો, પરપુદ્ગલની ઝેડીઝૂડી એઠ આતો હતો, અને વેઠીઆ પોઠીઆની પેઠે પારકી વેઠ કરતો રહી પાપી પેટ ભરતો હતો, તેને આ સત્પુરુષ સદ્ગુરુએ નિજ સ્વરૂપનું અપૂર્વ ભાન કરાવી અનંત આત્મસંપત્તિમયી સ્વગૃહનો લક્ષ કરાવ્યો, નિજ ઘરમાં જ રહેવાનો ઉપદેશ કરી પરગુહે લીખ માંગતો બંધ કર્યો, ' ચલ જડ જગની એઠ ' નહિં ચાટવાનો અને પારકી વેઠ નહિં કરવાનો યોગ્ય કરી પાપી પેટ ભરતો અટકાવ્યો, અને આમ નિજ ઘરમાં જ રહેલી અઠળક આત્મલક્ષ્મીનો ભોક્તા સ્વામી બનાવી દઈ પરમ સુખસંપત્તિમય કરી મૂક્યો. તે અનંત ઉપકારી શ્રીમદ્ સદ્ગુરુ ભગવાન્ આવા સાચા મુમુક્ષુ યોગીને પરમ પ્રિય કેમ ન લાગે ? અથવા (૩) કોઈ ભયંકર અટવીમાં માર્ગ નહિં મળવાથી ચારે કોર ગોથાં ખાતાં બૂલા પડેલ મનુષ્યને કોઈ સરલ, સીધો ને નિષ્કંટક માર્ગ બતાવી આપે, તો તે માર્ગદર્શક પુરુષ તેને કેટલો બધો પ્રિય થઈ પડે ? તો પછી આ ભયંકર ભવાટવીમાં સન્માર્ગની દિશાનું ભાન નહિં હોવાથી આ જીવ ચારે ગતિમાં ચારેકોર ગોથાં ખાતો આથડતો હતો, અનંત પરિભ્રમણ દુઃખ પામતો હતો, તેને નિજ સ્વરૂપ-યોગરૂપ સીધો સરલ નિર્દોષ સન્માર્ગ બતાવી જેણે પુનઃ અનંત પરિભ્રમણ દુઃખ ટાળી ભવાટવીમાંથી ઉગાર્યો, તે સન્માર્ગદેશક શ્રીમદ્ સદ્ગુરુ દેવનો અમાપ ઉપકાર ચિંતવતા આ સમ્યગ્દષ્ટિ યોગીને તેઓશ્રી પ્રત્યે પરમ પ્રેમપ્રવાહ કેમ ન પ્રવહે ? અથવા (૪) ભયંકર મોઝાં જ્યાં ઊછળી રહ્યા છે, એવા મહાસમુદ્રમાં ડૂબી રહેલા મનુષ્યને જે કોઈ તારુ બચાવી લઈ, આવડું ઝાલી કાઠે આણે, તો તે તારનાર પ્રત્યે તેને કેટલો બધો પ્રેમ સ્ફુરે ? તો પછી-અઃ બીષણ ભવસાગરમાં જન્મ મરણ તરંગોથી તણુતો આ જીવ મોહરૂપ ગળકાં ખાઈ અનંત દુઃખથી દુઃખી થઈ રહ્યો હતો, તેને મહાતારુ જેવા જે સદ્ગુરુદેવે હસ્તાવલંબન આપીને ડૂબતો બચાવી શિવપુરને આરે આણ્યો, તે અનન્ય ઉપકારી અપાર કરુણાસિંધુ પરમકૃપાળુ શ્રીમદ્ સદ્ગુરુ પ્રત્યે આ કૃતજ્ઞ જોગીજનને અપૂર્વ પ્રેમનો ઉમળકો કેમ ન આવે વારુ ?

“ અહો ! અહો ! શ્રીસદ્ગુરુ, કરુણાસિંધુ અપાર ;

આ પામર પર પ્રભુ કર્યો, અહો ! અહો ! ઉપકાર. ”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ

“ શ્રી અરજિત ભલજલનો તારુ, લાગે મુજ મન વારુ રે ;

ખાંહ્ય ગ્રહી જે ભવજલ તારે, આણે શિવપુર આરે રે. ”—શ્રી યશોવિજયજી.

અથવા—(૫) કોઈ જીવ ઉચ્ચ દાવાનલમાં સપડાઈ ગયો હોય, તેને શીતલ જલ-વૃષ્ટિથી જે કોઈ બચાવી લ્યે, તો તે બચાવનાર પ્રત્યે તેને કેટલો બધો પ્રેમભાવ ઉપજે ? તો પછી-આ ભયંકર ભવદાવાનલમાં આ જીવ સપડાઈ ગયો હતો તેને પરમાર્થ અમૃતની શીતલ મેઘધારા વર્ષાવી જેણે બચાવી લીધો, તે શ્રી સદ્ગુરુ પ્રત્યે આ મુમુક્ષુ આત્માર્થીને અપૂર્વ પ્રેમભાવ કેમ ન ઉપજે ?

“ ભવ દવ હો પ્રભુ ! ભવ દવ તાપિત જીવ;
તેહને હો પ્રભુ ! તેહને અમૃત ધન સમીજી. ”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

“ સંસારદાવાનલદાહનીરં, સંમોહધૂલીહરણે સમીરમ્ ।
માયારસાદારણસારસીરં, નમામિ વીરં ગિરિસારધીરમ્ ॥ ”—શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજી.

અથવા (૬) મહાકૃષ્ણધરના ડંસથી જેર ચઢવાથી કોઈ મનુષ્ય મૂર્ચ્છિત-બેભાન થઈને પડ્યો હોય, તેને કોઈ ગારુડિક જાંશુલિમંત્રથી જેર ઉતારી પુનર્જીવન બક્ષે, તો તેને તે વિષહર પ્રત્યે કેટલી બધી પ્રીતિ ઉપજે ? તો પછી મહામોહ વિષધરના ડંસથી આ જીવને મિથ્યાત્વ-જેર ચઢ્યું હતું, તેથી આ જીવ નિજ સ્વરૂપનું જ્ઞાન ભૂતી મોહ-મૂર્ચ્છિત-બેભાન બન્યો હતો. તેને સહજાત્મસ્વરૂપ પ્રકાશનારા અપૂર્વ સમ્યગ્દર્શન મંત્રપ્રયોગથી પરમ માંત્રિક સમા જે શ્રીમદ્ સદ્ગુરુદેવે મિથ્યાત્વ-વિષ ઉતારી નાંખી, નિજ સહજ આત્મસ્વરૂપના જ્ઞાનમાં આણ્યો, અને સમ્યક્ત્વ અમૃત છાંટી યોગિકુલે જન્મરૂપ પુનર્જન્મ આણ્યો, તે વિષહર પરમ અમૃતમય શ્રીમદ્ સદ્ગુરુ ભગવાન પ્રત્યે આ મુમુક્ષુ જોગીજનને, તેલમાં જલગિન્દુની જેમ અપૂર્વ પ્રીતિ કેમ ન વિસ્તરે ?

“ મિથ્યા હો પ્રભુ ! મિથ્યા વિષની ખીવ;
હરવા હો પ્રભુ ! હરવા જાંશુલિ મન રમીજી. ”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

આમ અનન્ય ઉપકારી હોવાથી શ્રીમદ્ સદ્ગુરુ ભગવાન પ્રત્યે મુમુક્ષુ યોગીને પરમ પ્રેમ ઉદ્ભવે છે, એટલું જ નહિં પણ શ્રીમદ્ સદ્ગુરુ જ સ્વરૂપથી એવા છે કે તેમના પરમેત્તમ ગુણગણ પ્રત્યે કોઈ પણ ગુણાનુરાગી સાચા સજ્જનને ઉપકારી સદ્-કુદરતી પ્રેમ સ્કુર્યા વિના ન જ રહે. કારણ કે શ્રીમદ્ સદ્ગુરુનું સ્વરૂપ ગુરુનું સ્વરૂપ વિચારીએ તો ‘સ્વરૂપ’ એ જ એમનું સ્વરૂપ છે. અથવા ‘સદ્ગુરુ’ એ જ એમનું સ્વરૂપ છે, અર્થાત્ સર્વ ‘સત’ વસ્તુમાં ગુરુ એ જ એમનું સ્વરૂપ છે; કારણ કે આખા જગત કરતાં ગુરુ, ભારી, ગૌરવવંત એવા શ્રી સદ્ગુરુ જ છે. એક બાબુ આખું જગત મૂકીએ ને બીજી બાબુ સદ્ગુરુ મૂકીએ, તો સદ્ગુરુનું જ પદલું નમી પડશે. એટલે જગદ્ગુરુ શ્રી સદ્ગુરુ જ છે. અથવા સત્-સંત એ જ એમનું સ્વરૂપ છે, અર્થાત્ જે પ્રકારે જેવું આત્મવસ્તુનું સત્સ્વરૂપ છે, તે પ્રકારે તેવું સત્, સાચું, છતું, વર્તમાનમાં પ્રગટ દશારૂપે વિદ્યમાન, એવું તેમનું સત્સ્વરૂપ છે, સંતસ્વરૂપ છે, સાધુસ્વરૂપ છે; અથવા ‘સંત’ એટલે શાંત,—પરભાવ વિભાવ પ્રત્યેની જેની બધી ઢોડાઢોડ મટી જઈ, જે સ્વભાવમાં વિશ્રાંત થઈ પરમ આત્મશાંતિને પામ્યા છે, એવા શાંત તે ‘સંત’.

“ પડી પડી તુજ પદ પકંજે, ફરી ફરી માણું એ જ;
સદ્ગુરુ સંત સ્વરૂપ તું જ, એ હઠતા કરી દે જ. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

આવા સંતસ્વરૂપ સદ્ગુરુ, આત્મજ્ઞાની, સમદર્શી, પ્રારબ્ધોદયથી વિચરનારા, અપૂર્વ વાણી પ્રકાશનારા, અને પરમ શ્રુતજ્ઞાનસંપન્ન હોય છે. મોહભાવ જ્યાં ક્ષય થઈ ગયો છે અથવા પ્રશાંત વર્તે છે, અને આત્મ જગત્ જ્યાં એક જેવું અથવા સ્વપ્ન જેવું ભાસે છે, એવી પરમ અદ્ભુત 'જ્ઞાની દશા' તેમની હોય છે. અને આવા જ્ઞાની પુરુષ દેહ છતાં જાણે દેહમાં ન વર્તતા હોય, એવી પરમ આશ્ચર્યકારક દેહાતીત-વિદેહ દશામાં (વોસટ્ટકાય) વર્તતા હોય છે!! (જુઓ આત્મસિદ્ધિની ગાથા, પૃ. ૧૨૬, ૩૬૪). આવા પરમ શુભનિધાન, નિષ્કારણ કરુણારસસાગર, પરમ ઉપકારી, પરમ કૃપાળુ શ્રીમદ્ સદ્ગુરુદેવ પ્રત્યે સુસુક્ષ્મ આત્માને અનન્ય પ્રેમ કેમ ન વધૂટે ?

“હીન દયાળ કૃપાળુઓ, નાથ ભવિક આધાર; લાલ રે;
દેવચંદ્ર જિન સેવના, પરમામૃત સુખકાર. લાલ રે.”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

આમ જેમ સદેહે વર્તમાન પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુ પ્રત્યે સુસુક્ષ્મને પ્રીતિ હોય છે, તેમ વિદેહ એવા પરોક્ષ દેવ પ્રત્યે પણ તેને તેવી જ અનન્ય પ્રીતિ હોય છે; કારણ કે તે પરમાત્મ દેવનું સ્વરૂપ આત્માને નિજ સ્વરૂપાવલંબન માટે પરમ ઉપકારી દેવનું સ્વરૂપ થઈ પડે છે. દિવ્ય એવું જેનું 'સ્વરૂપ' પ્રગટ્યું છે તે દેવ છે, દિવ્ય એવા શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં જે 'સુસ્થિત' છે તે શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિ ભગવાન દેવ છે. જેણે આત્માને આત્મા જ જાણ્યો ને ળીજી પરપણે જ જાણ્યું, એવા અક્ષય અનંત ઓધસ્વરૂપ તે દેવ સિદ્ધ આત્મા છે. સુક્રિત સન્માર્ગનો વિધિ બતાવ્યો હોવાથી તે વિધિ વિધાતા છે. પરમ આત્મશાંતિનો શિવમાર્ગ-મોક્ષમાર્ગ દર્શાવી ત્રિભુવનનું શંકરપણું કર્યું હોવાથી તે શિવ-શંકર છે. સ્વરૂપસ્થિત છતાં જ્ઞાનથી સમસ્ત વિશ્વને જાણુતા હોવાથી તે વિજ્ઞાણુ છે. મોક્ષરૂપ પરમ સુગતિને પામ્યા હોવાથી તે સુગત છે. અને રાગદ્રેષાદિનો જય કરી કેવળ શુદ્ધ સહજસ્વરૂપી આત્મા પ્રગટ કર્યો હોવાથી તે પરમ વીતરાગ એવા ચથાર્થનામા જિનદેવ છે. (જુઓ પૃ. ૩૬૩-૩૬૪ તથા ૪૦૦-૪૦૧) આવા શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપ જિનપ્રભુ તે વ્યવહારથી દેવ છે, નિશ્ચયથી તે આત્મા એ જ દેવ છે. જે જિનદેવની પૂજના છે, તે નિશ્ચયથી નિજ આત્માની જ પૂજના છે, કારણ કે જિનપદ ને નિજપદની એકતા છે, એમાં કાંઈ ભેદભાવ નથી, સ્વરૂપભેદ નથી. (જુઓ કાવ્યો, પૃ. ૧૧૨-૧૧૩).

આ જિનવર દેવ પ્રત્યે સાચા ભક્તિભાવ વિના કદી પણ દુઃખદાવ છૂટતો નથી; તેટલા માટે આ ભવ દુઃખદાવાનલથી છૂટવા માટે આ પરમ પ્રભુની ભક્તિ પરમ અમૃત-ધન સમી હોઈ, શીતલ આનંદદાયિની થઈ પડે છે; એટલે આ પરમ 'પર પ્રેમપ્રવાહ ઉપકારી પ્રભુ પ્રત્યે સુસુક્ષ્મને પરમ પ્રેમ-અનન્ય પ્રેમ કેમ ન ઉલ્લસે ? બહે પ્રભુસે' વળી આ પરમ દેવ સાધ્ય એવા આત્મસ્વરૂપના પ્રતિચ્છંદ સ્થાને છે,

(model) આદર્શસ્વરૂપ છે. જેમ શુદ્ધ સુંદર આદર્શને દૃષ્ટિસન્મુખ રાખી કલાકાર શિલ્પી કલાકૃતિની ઘટના કરે છે; તેમ આ સિદ્ધ દેવરૂપ શુદ્ધ આદર્શને સતત દૃષ્ટિસન્મુખ રાખી સાધક એવો ભક્ત મુમુક્ષુ આત્મસ્વરૂપની ઘટના કરે છે. (જુઓ પૃ. ૧૧૩) ‘અજકુલગત કેસરી’ જેમ સિંહને દેખીને નિજરૂપ લહે છે, તેમ આ પ્રભુ-ભક્તિથી આ ભગ્ય આત્મા આત્મશક્તિને સંભાળી લે છે. આમ સ્વરૂપસિદ્ધિમાં પરમ ઉપકારી હોવાથી, તેમજ અનુપમ ગુણગણના રત્નાકર હોવાથી, પોતાના પરમ ઇષ્ટ એવા આ પરમેષ્ઠિ દેવ પ્રત્યે ભક્ત મુમુક્ષુને પરમ પ્રીતિ હોય જ છે.

અત્રે ‘ગુરુ’ પદ પ્રથમ મૂકવાનું કારણ પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુનો પરમ પ્રભાવ સૂચવવા માટે છે. કારણ કે સર્વકાળને વિષે પરમાર્થમાર્ગની પ્રાપ્તિ શ્રીમદ્ સદ્ગુરુ થકી જ હોય છે. એટલે ભૂતકાળમાં થઈ ગયેલા પરોક્ષ એવા જિનદેવ કરતાં ‘ગુરુ’ પદ પણ પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુનો ઉપકાર અધિક છે, માટે તેમનું સ્થાન પ્રથમ પ્રથમ કેમ ? મૂક્યું છે. તેમજ તે જિનનું સ્વરૂપ પણ શ્રી સદ્ગુરુના ઉપદેશ વિના સમજાતું નથી, અને તે સમજ્યા વિના જિનના ઉપકારનો પણ ખ્યાલ કેમ આવે ? એ રીતે પણ પરમ ઉપકારી જિનના ઉપકારનું ભાન કરાવનાર પણ શ્રીમદ્ સદ્ગુરુ ભગવાન છે, એટલે પણ તે પરમ પરમ ઉપકારી હોવાથી તેમનું પદ પ્રથમ મૂક્યું છે. આ પ્રત્યક્ષ દેહધારી સજીવન મૂર્તિ પરમાત્મા પરમ સદ્ગુરુનો મહિમા દર્શાવવા માટે જ પરમ પવિત્ર શ્રી નવકાર મંત્રમાં પણ ‘અરિહંત’ પદ સિદ્ધ કરતાં પ્રથમ મૂક્યું છે, તેનું પણ એ જ રહસ્ય છે. (જુઓ પૃ-૧૩૦, આત્મસિદ્ધિની ગાથા).

વળી આ કુલયોગીને ‘દ્વિજ’ પણ અત્યંત પ્રિય હોય છે. આ ‘દ્વિજ’ એટલે શું ? તેનો પરમાર્થ વિચારવા યોગ્ય છે. દ્વિ+જ એ વાર જેનો જન્મ થયો છે તે દ્વિજ, અથવા બીજો જન્મ જેનો થયો છે તે દ્વિજ. તે બીજો જન્મ એટલે ‘દ્વિજ’નો પરમાર્થ સંસ્કારઆરોપણરૂપ જન્મ. પહેલો જન્મ તો જે દેહજન્મ થયો તે. પણ મનુષ્યનો ખરેખરો જન્મ તો-તેને જ્યારે સન્માર્ગની દીક્ષા મળે છે, આંતર સુંડત થાય છે, -ત્યારે થાય છે. અર્થાત્ સમ્યગ્-દર્શનરૂપ સંસ્કાર-બીજ આત્મામાં રોપાયથી જેનો સમ્યગ્દૃષ્ટિરૂપે બીજો જન્મ-તેનો અવ-તાર થયો છે, તે ‘દ્વિજ’ છે. જન્મથી પ્રાપ્ત થતા નામમાત્ર દ્વિજપણાને આ પારમાર્થિક દ્વિજપણા સાથે લેવાદેવા નથી. કારણ કે જન્મથી જાણ્ય દ્વિજ નામ હોવા છતાં, આ પારમાર્થિક દ્વિજપણું ન પણ હોય; અને જન્મથી જાણ્ય દ્વિજ નામ ન હોવા છતાં, આ પારમાર્થિક દ્વિજપણું હોય પણ ખરૂં. જન્મે દ્વિજ આંડાલ જેવા લક્ષણવાળો પણ હોય! એટલે દ્રવ્ય દ્વિજજન્મપણા સાથે આ ભાવ દ્વિજપણાનો સંગંધ નથી, માટે ઉક્ત અપેક્ષાએ ગમે તે જાતિમાં જન્મેલો આવો ‘દ્વિજ’ હોઈ શકે છે. અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શનરૂપ સંસ્કારજન્મ પામવાનો અધિકાર કોઈ પણ જાતિને છે,

એમાં જાતિ-વેષનો ભેદ નહોતો નથી. ગમે તે જાતિનો યથાયોગ્ય ગુણયોગ્યતાવાળો જે યોગ્ય અધિકારી પુરુષ તે સંસ્કાર ઝીલવાને પાત્ર હોય, તે આ સંસ્કારજન્મ પામી શકે છે. અને આવો સંસ્કારજન્મ પામેલ ' દ્વિજ ' ' બ્રાહ્મણ ' પણ કહી શકાય છે. કારણ કે ' બ્રહ્મ જાનાતીતિ બ્રાહ્મણઃ '—બ્રહ્મને, શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને જાણે તે બ્રાહ્મણ. આમ દ્વિજ અથવા બ્રાહ્મણ એટલે સમ્યગ્દષ્ટિ, જ્ઞાનસંસ્કારસંપન્ન પુરુષ, કુલયોગી, જોગીજન. આવા સમ્યગ્દષ્ટિ કુલયોગી પુરુષો સમાનધર્મી હોવાથી, સાધર્મિક હોવાથી, આ મુમુક્ષુ કુલયોગીને તેના પ્રત્યે કુદરતી પ્રેમ-વાત્સલ્ય રુકુરે જ છે. તેથી તેમના પ્રત્યે અનેક પ્રકારે તે સાધર્મિક વાત્સલ્ય કરે છે, તેમને પરમાર્થ માર્ગની સાધનામાં જેમ અને તેમ સહાયતા થાય-અનુકૂળતા થાય, તેવા તેવા પ્રકારે પોતાના તન-મન-ધનથી યથાશક્તિ પ્રબંધ કરે છે, અને એમ કરી પોતાનું વાત્સલ્ય-પ્રેમભાવ દાખવે છે.

આમ સાક્ષાત્ પરમ ઉપકારી હોવાથી શ્રીમદ્ સદ્ગુરુ ભગવાન્ પ્રત્યે, તથા પરોક્ષપણે પરમ ઉપકારી આદર્શસ્થાનીય હોવાથી પરમાત્મ દેવ પ્રત્યે, તથા સમાનધર્મી હોવાથી સમ્યગ્દષ્ટિ દ્વિજો અથવા સંસ્કારસ્વામી બ્રાહ્મણો પ્રત્યે, આ મુમુક્ષુ કુલયોગીને અવશ્ય પ્રીતિ હોય છે.

૩. દયાળુપણું.

દયાળુ—આ કુલયોગી પુરુષો વળી દયાળુ હોય છે. દયા એ એમનો આત્મસ્વભાવભૂત ગુણ થઈ પડ્યો હોય છે. કોઈ દીન-દુઃખી-દરિદ્રી દેખી તેમને દયા વહૂટે છે, અનુકંપા ઉપજે છે. તે દુઃખથી દુઃખીને જેવો કંપ-ત્રાસ થાય છે, તેવો તેને અનુસરતો કંપ-ત્રાસ તેમના આત્મામાં વેદાય છે, તેમનું હૃદય દ્રવીભૂત થાય છે, તેમનું અંતર કંકળી ભેઠે છે. આમ તે પરદુઃખે દુઃખીઆ થાય છે. એટલે પરદુઃખનું ઉદન કરવાની ઈચ્છારૂપ કરુણા તેમને ઉપજે છે, અને તન-મન-ધનની સમસ્ત શક્તિથી તે પરદુઃખ દૂર કરવા સક્રિયપણે તત્પર અને છે. આવા પરદુઃખે દાઝતા પરમ દયાળુ પુરુષો સર્વ જીવનું સુખ જ ઈચ્છે અને ' સર્વ જંતુ હિતકરણી કરુણા ' જ કરે, એમાં આશ્ચર્ય શું ? એટલે તેઓ સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ પણ અન્ય જીવોને જાણી જૂઝીને દુઃખ તો ક્યાંથી જ આપે ? દ્રવ્યથી પણ કોઈ પણ જીવની હિંસા કરે જ કેમ ? તેમજ ભાવથી કોઈ પણ જીવના આત્મપરિણામને દૂભવે જ કેમ ? (જુઓ પૃ૦ ૧૪૬, ૪૩૮, ૪૪૧). આ મુમુક્ષુ યોગીઓ આવા દયાળુ, કૃપાળુ, કરુણાળુ હોય છે, તેનું કારણ કિલ્લટ કર્મનો અભાવ એ છે. કિલ્લટ એટલે કઠિન, આકરા, ભારી, કલેશરૂપ કર્મોનો અભાવ છે, એ છે. તેથી તેમની ચિત્તભૂમિ કઠોર-કિલ્લટ પરિણામથી રહિત એવી કામળ-પોચી હોય છે, દયાથી આદ્ર-ભીની હોય છે; અને તેમના આત્મપરિણામ અતિ કામળ હોય છે, પરદુઃખના તાપથી શીઘ્ર ઓગળી જાય (melting)—દ્રવી જાય એવા હોય છે.

૪. વિનીતપણું.

વિનીત—વળી આ જોગીજન વિનીત હોય છે. આ જોગી પુરુષો વિનયથી નમ્ર હોય છે, કદી પણ અભિમાનથી ઉન્નત-અછંડ વા ઉન્નત હોતા નથી. યોગિધર્મની પ્રાપ્તિ થવી તે વિનયનો જ પ્રભાવ છે, કારણ કે વિનય વિના ‘વિનય’ અર્થાત્ આત્મ-‘ગુણ પ્રમોદ વિદ્યા પ્રત્યે આત્માનું વિનયન-દોરવણી હોતી નથી; વિનયથી જ વિન-અતિશય રહે’ યની-આત્મવિદ્યાની (Spiritual education) પ્રાપ્તિ હોય છે. એટલે યોગી પુરુષો વિનયનો આવો મહાપ્રભાવ જાણતા હોવાથી સ્વભાવથી જ ‘વિનીત’ હોય છે. તેથી પોતાનાથી અધિક ગુણવંતનો તેઓ યથાયોગ્ય વિનય સાચવે છે; અભ્યુત્થાન-ભીટીને સામા જવું, આસનદાન, પૂજન, બહુમાન, સત્કાર આદિ ઉચિત ઉપચાર આચરે છે. સત્પુરુષના, સત્પુરુષના વચનામૃતના, અને સત્સાધનના યથાયોગ્ય વિનય-બહુમાન-ગૌરવાદિ તે કરે છે; અને તેમાંથી કોઈની પણ સ્વપ્નાંતરે પણ લેશમાત્ર આશાતના, અવજ્ઞા કરતા જ નથી. કારણ કે તે જાણે છે કે-એક સત્પુરુષની કે એક સત્-વચનની કે એક સત્સાધનની આશાતના તે સર્વ સત્પુરુષની, સર્વ સત્વચનની, અને સર્વ સત્સાધનની આશાતના છે. (જુઓ શ્લોક કૂટનોટ પૃ. ૪૨૩) અને એકની પૂજામાં તે સર્વની પૂજા છે, કારણ કે તે સર્વ સત્ એક અર્થાંક અભેદ પરમ અમૃત રસસાગર-સ્વરૂપ છે. એટલે એકની વંદના તે સર્વની વંદના છે, અને એકની નિંદના તે સર્વની નિંદના છે. આમ જાણતા હોઈ તે ભવભીરુ યોગી પુરુષો કોઈ પણ સત્ની આશાતના દૂરથી જ વર્જે છે. અને જ્યાં ક્યાંય પોતાનાથી અધિક ગુણ દેખે છે, ત્યાં આ સાચા ગુણાનુરાગી મુમુક્ષુઓનો આત્મા પ્રકુદ્ભવ બને છે, અને તે ગુણ પ્રત્યે સહજ સ્વભાવે વિનયથી નમી પડે છે. આવો તેને ‘ગુણપ્રમોદ અતિશય રહે’ છે. (જુઓ પદ્ય, પૃ. ૧૬૭-૧૬૮)

પણ ગુણ દેખીને તે કદી મત્સર ધરતા નથી, અથવા અભિમાનથી અછંડ રહેતા નથી. કારણ કે તે સારી પેઠે સમજે છે કે-આ મહારો આત્મા જે નિજ ભાન વિના અનંત કાળથી આથક્યો, તેનું કારણ સાચા સંત ગુરુને મેં સેવ્યા નહોતા ‘એવો માર્ગ’ અને અભિમાનને મૂક્યું નહોતું-એ છે. આ દુષ્ટ અનિષ્ટ મહાશત્રુરૂપ વિનય તણો’ અભિમાનથી તો હું આટલો કાળ આટલો બધો દુઃખી થયો; તો હવે પણ મિથ્યાભિમાન રાખી જો હું વિનયપૂર્વક સંતચરણ નહિં સેવું, તો હજી પણ મહારો તેને તે જ ભવદુઃખ સહેવાનો વારો આવશે. અભિમાનથી કદી કોઈનું કલ્યાણ થયું સાંભળ્યું નથી, પણ વિનયમાર્ગના સેવનથી જ સર્વ કોઈનું કલ્યાણ થયું છે, થાય છે, ને થશે. અરે! શાસ્ત્રમાં તો એટલે સુધી કહ્યું છે કે-જે સદ્ગુરુના ઉપદેશથી પોતાને કેવળજ્ઞાન થયું છે, તે ગુરુ પોતે હજી છદ્મસ્થ (જ્ઞાનાવરણ યુક્ત) રહ્યા હોય, તો પણ તે કેવળી ભગવાન પણ તે પરમ ઉપકારી ગુરુનો વિનય કરે છે. એવો આ વિનયનો માર્ગ શ્રી વીતરાગદેવે ભાજ્યો છે, એ માર્ગનો મૂળ હેતુ કોઈ ‘સુભાગ’-સૌમા-

ગ્યવાન્ પુરુષ જ સમજે છે. માટે હું પણ અભિમાન છોડી તે જ પરમ વિનય માર્ગનું અનુસરણ કરું. એમ સમજી આ સુમુક્ષુ યોગી પુરુષ યથાયોગ્ય વિનયાચરણ કરે છે.

“ જો સદ્ગુરુ ઉપદેશથી, પાર્થ્યો કૈવળજ્ઞાન;
ગુરુ રહ્યા છન્નસ્થ પણ, વિનય કરે ભગવાન.
એવો માર્ગ વિનય તણો, ભાખ્યો શ્રી વીતરાગ;
મૂળ હેતુ એ માર્ગનો, સમજે કોઈ સુભાગ. ”-શ્રી આત્મસિદ્ધિ

આ વિનીતપણું એ કુશલાનુભંધી પુણ્યનો જ પ્રભાવ છે, પુણ્યાનુભંધી પુણ્યનું જ ફળ છે. જે પુણ્યથી યાછો વિશિષ્ટ વિશિષ્ટ પુણ્યનો અનુભવ થયા કરે છે, તે પુણ્યાનુભંધી પુણ્ય કહેવાય છે. એટલે જેથી પુણ્યની શૃંખલા-સાંકળ ચાલુ રહે છે, એવા મહા-પુણ્યના જ ફળપરિપાકરૂપે આ વિનીતપણું પ્રાપ્ત થાય છે.

૫. ઓધવંતપણું

ઓધવંત—વળી આ જોગીજનો ઓધવંત હોય છે, યથાર્થ ઓધવાળા-સમજણ-વાળા હોય છે. આ યથાર્થ ઓધ અધિભેદને લીધે હોય છે. તેથી કરીને આ યોગીઓ સમ્યગ્વૃદ્ધિ હોઈ તેમનો ઓધ સત્શ્રદ્ધાસંગત હોય છે. તેમને વસ્તુતત્ત્વનો યથાર્થ-તત્ત્વવિનિશ્ચય થઈ ચૂક્યો હોય છે, તેથી તેઓ સ્વ-પરવસ્તુનો ભેદ હસ્તામલકવત્ દેખે છે. હું દેહાદિથી ભિન્ન એવો સ્વપરપ્રકાશક આત્મા છું, એવો અખંડ તત્ત્વઓધ તેમના આત્મામાં સદોદિત રહે છે. ‘હું એક, શુદ્ધ, દર્શન-જ્ઞાનમય, સદા અરૂપી એવો આત્મા છું, બીજું કંઈ પણ પરમાણુમાત્ર પણ મ્હારું નથી.’ (જુઓ ગાથા પૃ. ૬૮) એવી અખંડ આત્મભાવનાને લીધે તે પરવસ્તુમાં કદી મુંઝાતા નથી, મોહાતા નથી, લેપાતા નથી, ખરડાતા નથી, અને તે મધ્યે રહ્યા છતાં પણ તેઓ તેથી જલકમલવત્ અલિપ્ત અને ઉદાસીન જ રહે છે. આ સમ્યગ્ ઓધનો અમૃતરસ જેણે ચાખ્યો છે, તેને પછી બીજા રસ ગમતા નથી, બાકસખુકસ-છાસબાકળા લાગે છે.

૬. યતેન્દ્રિયપણું.

યતેન્દ્રિય—અને તે યતેન્દ્રિય-જિતેન્દ્રિય હોય છે. તેણે ઈન્દ્રિયોનો સંયમ કર્યો હોય છે, -આ ચારિત્ર ભાવથી ગને છે. જે તત્ત્વસ્વરૂપને યથાર્થપણે જાણે છે, તે પછી ઈન્દ્રિયો-ને આધીન થતો નથી, પણ ઈન્દ્રિયોને પોતાને આધીન કરવા મથે છે; તે ઈન્દ્રિયોનો ગુલામ બનતો નથી, પણ ઈન્દ્રિયોને પોતાની ગુલામ બનાવે છે. તે ઈન્દ્રિયોને પોતાના પર સ્વાર થવા દેતો નથી, પણ પોતે તેના પર સ્વાર થાય છે. ઈન્દ્રિયોરૂપ તોફાની ઘોડાને સંયમરૂપ લગામથી બાંધી, તે સ્વરૂપ-રથમાં બેસી, મનરૂપ સારથિને આજ્ઞા કરી તે ચલાવરાવે છે. તે પાંચે ઈન્દ્રિયોને વિષયોમાંથી વ્યાવૃત્ત કરી-પાછી વાળી સ્વરૂપાભિમુખ કરે છે, અને તેમને સ્વરૂપસાધનની પ્રાપ્તિમાં તેમના ‘જોગા’ કામે લગાડી દે છે, નિઃસાર દેહ-

માંથી પણ સારભૂત પરમાર્થ સાધન સાધી લેવામાં તેનો સદુપયોગ કરી પોતાનું કામ કાઢી લે છે, અને પાકા વાણીઆની પેઠે તેનો 'કસ' કાઢે છે! દાખલા તરિકે-રસને દ્રિયને તે સત્પુરુષના શુભસંકીર્તનના રસાસ્વાદથી સકળ કરે છે, શ્રવણેન્દ્રિયને સત્પુરુષચરિત શ્રવણથી પાવન કરે છે. ઈત્યાદિ પ્રકારે ગહિર્મુખ ઉપયોગથી પાંચે ઈન્દ્રિયોને વ્યાવૃત્ત કરી, તે આત્માને ઉપકારી થાય એમ અંતર્મુખ ઉપયોગ લાણી વાળી દે છે. 'રહે અંતર્મુખ યોગ.'

“ જે પ્રસન્ન પ્રભુ મુખ બ્રહે, તેહી જ નયન પ્રમાણુ....જિનવર !

જે જિન ચરણે નામિયે, મસ્તક તે જ પ્રધાન....જિનવર !

અરિહા પદકજ અરચિયે, તે સુલહિજે હૃદય....જિનવર !

જિન શુભ ચિંતનમેં રમે, તેહિ જ મન સુકયચ્ચ....શ્રી ઋષભાનન. ”

“ ભહું થયું મેં પ્રભુ શુભ ગાયા, રસનાનો ફળ લીધો રે;

દેવચંદ્ર કહે મહારા મનનો, સકળ મનોરથ સીધો રે. ”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

આમ અહીં આ કુલયોગીના મુખ્ય છ લક્ષણ કહ્યાં:—(૧) સર્વાન્ન અદ્રેપ—શકતા અભાવને લીધે. આ ઉપરથી તેનું મધ્યસ્થપણ અને સમસ્ત જગત્ પ્રત્યે મૈત્રીભાવ

સૂચવ્યો. (૨) દેવ-ગુરુ-દ્વિજનું પ્રિયપણું—ધર્મ પ્રભાવને લીધે.

પડ્દર્શન- આ ઉપરથી શુભ પ્રમોદ બતાવ્યો. (૩) દયાળુતા—કિલ્લ કર્મના અભાવથી. આ ઉપરથી તેની દુઃખી પ્રત્યે અનુકંપા કહી. (૪) વની-

સંમત પડ્ લક્ષણ તપણું—પુણ્યાનુગંધી પુણ્યને લીધે. આ ઉપરથી તેનું વિનયનસપણું અને નિરભિમાનપણું કહ્યું. (૫) બોધવંતપણું—શંથિલેહને લીધે.

આ ઉપરથી એનું સમ્યગ્દષ્ટિપણું, સત્ય સમજણપણું, સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાનસંપન્નપણું બતાવ્યું. (૬) યતેન્દ્રિયપણું—ચારિત્રભાવને લીધે. આ ઉપરથી એનું સંયમીપણું દર્શાવ્યું. આ છએ લક્ષણ ઉપરથી ગર્ભિતપણે આ સુમુક્ષુ કુલયોગીને સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રનો સફલાવ બતાવી સ્વભાવ-યોગ સાધક સંપૂર્ણ મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિ બતાવી. આ ઉક્ત

પડ્ લક્ષણ એટલા બધા સ્પષ્ટ, અવિસંવાદી અને વ્યવહારુ છે કે તે ઉપરથી કુલયોગી કોણ હોય ? ને કેવો હોય ? તેની સ્પષ્ટ પરીક્ષા થઈ શકે છે. આ પડ્ લક્ષણ એવા

વિશાળ ને સર્વગ્રાહી છે કે તે મુખ્ય પડ્ દર્શનને સંમત થાય એવા

તે જ સાચો છે. (જુઓ પૃ. ૫૫૮ ગીતાના ૨૯૦). આ લક્ષણ જેનામાં હોય તે જ 'જોગીજન'

કુલયોગી છે, તે જ સાચો વૈષ્ણવજન છે, તે જ સાચો બ્રાહ્મણ છે, તે જ સાચો બૌદ્ધ છે, તે જ સાચો સાંખ્ય છે, તે જ સાચો જૈન છે,

તે જ સાચો વેદાંતી છે, તે જ સાચો સુમુક્ષુ છે, તે જ સાચો આત્માર્થી છે, અને તે જ પરમ યોગીશ્વર શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ પોતાની છેલ્લી કૃતિમાં અમર કરેલો સાચો

'જોગીજન' છે. (જુઓ 'ઈન્દ્ર છે જે જોગીજન' પૃ. ૧૩) અને આવા લક્ષણવાળો જે જોગીજન હોય, તે જ અત્ર આ યોગશાસ્ત્રનો અધિકારી છે. આમ કુલયોગીનું સ્વરૂપ

અત્ર કંઈક વિસ્તારથી યથામતિ વિવેચ્યું, તે સ્વમતિથી વિશેષ ચિંતવવું.

પ્રવૃત્તચક્રાસ્તુ પુનર્યમદ્વયસમાશ્રયાઃ ।

શેષદ્વયાર્થિનોસ્ત્યન્તં શુશ્રૂષાદિગુણાન્વિતાઃ ॥ ૨૧૨ ॥

પ્રવૃત્તચક્ર તેા પ્રથમ, યમદ્વય આશ્રયવંતઃ;
બાકી બે અતિ ઇચ્છતા, શુશ્રૂષાદિ ગુણવંત. ૨૧૨

અર્થઃ—અને પ્રવૃત્તચક્ર યોગી તેા બે પ્રકારના યમનો સમાશ્રય કરનારા, તથા બાકીના બે પ્રકારના યમના અર્થી, તેમજ શુશ્રૂષા આદિ ગુણથી યુક્ત, એવા હોય છે.

વિવેચન.

“ શુશ્રૂષાદિક અડ ગુણ સંપૂર્ણ, પ્રવૃત્તચક્ર તે કહિયેલ; યમદ્વયલાભી પર દુગ અર્થી, આઠ અવંચક લહિયેલ. ”—યો. દ. સજ્ઞા. ૮-૫

પ્રવૃત્તચક્ર તેા પુનઃ કેવા વિશિષ્ટ હોય છે તે કહે છે:—(૧) તેઓ યમદ્વયને સમાશ્રય કરનારા, એટલે કે ઇચ્છાયમ અને પ્રવૃત્તિયમ એ બે યમને સમ્યક્ આશ્રય કરનાર હોય છે. તથા—(૨) બાકીના બે યમના અર્થી—સ્થિરયમ અને સિદ્ધિયમના અર્થી અત્યંતપણે હોય છે. આમ સદુપાયપ્રવૃત્તિને લીધે હોય છે. એટલા માટે જ—(૩) તેઓ શુશ્રૂષાદિ આઠ ગુણથી યુક્ત હોય છે; શુશ્રૂષા, શ્રવણ, મહણ, ધારણ, વિજ્ઞાન, ઇહા, અપોહ અને તત્ત્વાભિનિવેશ—એ આઠ ગુણથી યુક્ત હોય છે.

‘ પ્રવૃત્તચક્ર ’ એટલે શું? જેતું ચક્ર પ્રવૃત્ત થયું છે તે પ્રવૃત્તચક્ર. અને અત્રે યોગ-ચક્ર જ પ્રસ્તુત છે. એટલે જેતું આખું યોગચક્ર પ્રવૃત્ત થયું છે—ચાલવા માંડ્યું છે, તે પ્રવૃત્તચક્ર યોગી છે. જેમ ચક્રના કેઈ એક દેશને ઠંડથી પ્રેરવામાં પ્રવૃત્તચક્ર આવતાં—ચલાવવામાં આવતાં, આખું ચક્ર એની મેળે (Automatically) ચાલવા માંડે છે; તેમ આ યોગચક્રના કેઈ એક દેશને સ્પર્શવામાં આવતાં—પ્રેરવામાં આવતાં, આખું યોગચક્ર આપોઆપ પ્રવૃત્ત થાય છે—ચાલવા માંડે છે. આ સાવ સાદી પણ પરમ આશ્ચર્યકારક સત્ય ઘટના છે. ચક્રને ચલાવવા માટે કાંઈ આખા ચક્રને હાથ લગાડવો પડતો નથી, પણ કેઈ એક દેશે હાથો (Handle) હલાવવાથી આખું ચક્ર ગતિમાન થાય છે; તેમ આ યોગચક્રને

વૃત્તિ:—પ્રવૃત્તચક્રાસ્તુ પુનઃ—પ્રવૃત્તચક્ર તેા પુનઃ કેવા વિશિષ્ટ હોય છે? તેાકે યમદ્વયસમાશ્રયાઃ—ઇચ્છાયમ, અને પ્રવૃત્તિયમના આશ્રયવાળા એમ અર્થ છે, શેષદ્વયાર્થિનઃ—શેષદ્વયના અર્થી, એટલે કે સ્થિરયમ અને સિદ્ધિયમ એ બેના અર્થી, એમ કહ્યું. અત્યન્તં—અત્યંતપણે, સદુપાય પ્રવૃત્તિવડે કરીને,—એટલા માટે. એટલા માટે જ કહ્યું—શુશ્રૂષાદિગુણાન્વિતાઃ—શુશ્રૂષા આદિ ગુણયુક્ત; શુશ્રૂષા, શ્રવણ, મહણ, ધારણ, વિજ્ઞાન, ઇહા, અપોહ અને તત્ત્વાભિનિવેશ—એ આઠ ગુણથી યુક્ત એવા.

ચલાવવા માટે કાંઈ આગા ચક્રને હાથ લગાડવો પડતો નથી, પણ તેના કોઈ એક પ્રદેશે આત્મપુરુષાર્થરૂપે હાથો ફેરવવાથી આપું ચક્ર ગતિમાન થાય છે. અથવા જેમ ઘડિયાળનું એક ચક્ર ચાલે, એટલે એની સાથે ગાઠ સંકળાયેલા ણીજાં બધાં ચક્ર પણ ચાલવા માંડે છે, અને આપું ઘટિકાયંત્ર ચાલુ થાય છે; તેમ યોગચક્રનું એક ચક્ર ચાલવા માંડતાં, એની સાથે ઘનિષ્ટ રીતે સંકળાયેલા ણીજાં બધાં ચક્ર આપોઆપ ચાલવા માંડે છે, અને આમ આપું યોગચક્ર ચંત્ર ચાલુ થાય છે. અને ચાલુ થયેલું ઘટિકાયંત્ર જેમ અમુક દિશા ભણી જ ગતિ કરે છે, તેમ આ ચાલુ થયેલું પ્રવૃત્તચક્ર ચંત્ર પણ સાધ્ય એવી સિદ્ધશાની દિશા ભણી જ પ્રગતિ કરે છે. દાખલા તરીકે:—

‘અહિંસા’ યોગ આત્માથી સ્પર્શવામાં આપતાં, અહિંસામાં પ્રવૃત્તિ કરતાં, તેની સાથે સત્યાદિ ણીજાં યોગ પણ સ્પર્શી જાય છે, ચાલુ થઈ જાય છે; કારણ કે તે સત્યાદિ પણ અહિંસાના અંગભૂત સંરક્ષક હોઈ, તેનું પાલન થતાં અહિંસાનું પણ અહિંસાદિની પાલન થાય છે, અને ભંગ થતાં અહિંસાને પણ ભંગ થાય છે. (૧)

સંકલ્પના કારણ કે અહિંસા એટલે રાગ-દ્વેષ-મોહાદિ વિભાવથી આત્મસ્વરૂપનું હિંસન ન થવા દેવું, ઘાત ન થવા દેવી, તે છે. અને પર વસ્તુને પોતાની

કહેવી તે અસત્ય છે, તે પણ આત્મ સ્વરૂપની ઘાત હોવાથી સાચો અહિંસક કદી વદે જ નહિં. પર વસ્તુનું અપહરણ કરવું તે ચોરી છે, તે પણ સ્વરૂપની હિંસા હોવાથી અહિંસક કદી કરે જ નહિં. પરવસ્તુ પ્રત્યે વ્યભિચારણ કરી તેનો આસ્ત્રેષ કરવો, ભેટવું તે પણ સ્વરૂપનું હિંસન હોઈ અહિંસક કદી કરે જ નહિં. પર વસ્તુનું પરિગ્રહણ પણ મૂર્છા-મમત્વરૂપ હોઈ આત્મસ્વરૂપની ઘાત છે, માટે ખરેખરે અહિંસક તે પરિગ્રહને ગ્રહે જ નહિ. આમ જે અહિંસક હોય તે સત્યાદિ અવશ્ય પાળે જ, અને સત્યાદિ પાળે તે જ સાચો અહિંસક હોય. જે અહિંસક હોય તે અસત્યાદિ સેવે જ નહિં, અને જે અસત્યાદિ સેવે તે અહિંસક હોય જ નહિં. આમ અહિંસા-સત્યાદિની પરસ્પર અવિનાભાવ સંગ્રહરૂપ વ્યાપ્તિ છે, એટલે અસત્યાદિ સ્વરૂપનો ભંગ કરનાર હોવાથી અહિંસાનો ભંગ કરનારા હોય છે, માટે અહિંસક યોગી તેને વર્જે જ છે. (૨) તેમ ‘સત્ય’ યોગને જે ગ્રહે છે, તે કદી પર વસ્તુને પોતાની છે એમ કહે જ નહિં, સતને અસત અને અસતને સત કદી કહે જ નહિં, પણ સદાય સતને સત ને અસતને અસત જ કહે. એટલે રાગાદિથી સ્વરૂપની ઘાત કરવારૂપ હિંસા કરવી તે અસત હોવાથી, સતવાદી તે કદી આચરે જ નહિં. ને આચરે તો તે સતવાદી નથી. પર વસ્તુના અપહરણરૂપ અદત્તાદાન તે કરે નહિં, કારણ કે તેમ કરવું તે સતતા ભંગરૂપ છે. સ્વરૂપ છોડીને પરવસ્તુ પ્રત્યે વ્યભિચાર-સંસ્ત્રેષ તે કરે નહિં, કારણ કે તે સત વસ્તુનો ત્યાગ કરવા ખરાખર છે. પારકી વસ્તુ પ્રત્યે આત્મ-ભુદિરૂપ મૂર્છા કરીને તે પરિગ્રહ ગ્રહે જ નહિં, કારણ કે તેમ પારકી વસ્તુ પચાવી પાડવાનું કરવું તે હડહડતું અસત્ય છે. તે જ પ્રમાણે અસ્તેય આદિ માટે સમજી લેવું. (જુઓ કાવ્ય, પૃ. ૧૦૬, ૧૦૭)

આ પ્રકારે આત્મોપયોગથી સાચા ભાવથી એક પણ યોગ શુદ્ધપણે સ્પર્શતાં, અન્ય યોગ તેની સાથે સંકલિત હોવાથી આખું યોગચક્ર આપોઆપ ચાલુ થઈ જાય છે. આવી આ પ્રવૃત્તયોગચક્રની ભારી ખૂબી છે. આ યોગરૂપ પારસમણિને કોઈ એક દેશે સ્પર્શ થતાં, આખો આત્મા યોગમય બની જાય છે ! આ યોગરૂપ ‘ જાદૂઈ લકડી ’ (magic wand) આત્મા પર ફરતાં, આત્મામાં કોઈ અજ્ઞાન ફેરફાર થઈ જાય છે ! આ યોગ-પરમામૃતની અંજલિ છાંટવામાં આવતાં તેની જાદૂઈ સંજ્ઞાની અસર આત્માની નસેનસમાં-પ્રદેશે પ્રદેશમાં પ્રસરી જાય છે !

આમ આ પ્રવૃત્તચક્રસાધક યોગીનું યોગ-સાધક ચક્ર એકદમ ચાલુ થઈ જાય છે. જે ચક્ર પૂર્વે આત્મસ્વરૂપના ભાન વિના બાધક થઈને પ્રવર્તતું હતું, વિપરીતપણે-

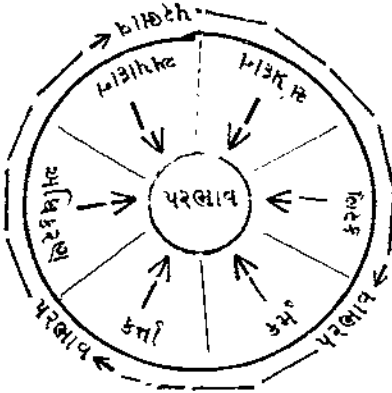
ઉલટું ઉંધું (anti-clockwise) ચાલતું હતું, ‘ વામમાર્ગી ’-આડે માર્ગે પટકારક ચાલનારું થતું હતું, તે હવે આત્મસ્વરૂપનું ભાન આવ્યે સાધક થઈને ચક્રનો પલટો પ્રવર્તે છે, અવિપરીતપણે સુલટું સીધું (clockwise) ચાલવા માંડે છે.

‘ દક્ષિણમાર્ગી ’-અનુકૂળ થઈને પ્રવર્તે છે. કર્તા, કર્મ, કરણ, અપાદાન, સંપ્રદાન અને અધિકરણ એ પટકારક ચક્ર જે પૂર્વે આત્મ-બાધકપણે ચાલતું હતું, તે હવે આત્મ-સાધકપણે ચાલવા માંડે છે. પૂર્વે જે કર્તા પરભાવનો થતો હતો, કર્મ પરભાવ-વિભાવરૂપ કરતો હતો, કરણ પરવસ્તુનું પ્રયોજતો હતો, અહણરૂપ સંપ્રદાન પરતું કરતો હતો, ત્યાગરૂપ અપાદાન સ્વનું કરતો હતો, અને અધિકરણ પણ પરવસ્તુમાં કરતો હતો; તેને બદલે હવે તે કર્તા સ્વભાવનો થાય છે, કર્મ સ્વભાવરૂપ કરે છે, કરણ આત્મસ્વભાવનું પ્રયોજે છે, અહણરૂપ સંપ્રદાન આત્મભાવનું કરે છે, ત્યાગરૂપ અપાદાન પરભાવનું કરે છે, અને અધિકરણ આત્મવસ્તુમાં કરે છે. અને આત્મ દ્રવ્ય એ જ કર્તા છે, નિજ આત્માની સિદ્ધિ-સિદ્ધતા એ કાર્ય-કર્મ છે, ઉપાદાન-પરિણામમાં પ્રયુક્ત તે કરણપણું છે, આત્મસંપત્તિનું દાન તે સંપ્રદાનપણું છે, -કે જેમાં દાતા પાત્ર ને દેય એ ત્રણે ભાવની અભેદતા થાય છે; સ્વ-પરતું વિવેચન-વિવેક કરવો તે અપાદાન છે, અને સકલ પર્યાયનો આધાર તે અધિકરણ છે. આમ અનાદિ એવા બાધક કારક ભાવ નિવારવા માટે તે સાધકતાને અવલંબી તે સમારી લે છે-સુધારી લે છે. એટલે પૂર્વે જે પરનો કર્તા, પર કર્મ, પર કરણ વડે, પર અર્થે, પર થકી, પરમાં રહીને કરતો હતો, તે હવે સ્વ આત્માનો કર્તા, સ્વભાવ કર્મને, સ્વભાવ કરણ વડે, સ્વભાવ અર્થે, સ્વ થકી, સ્વમાં રહીને કરે છે. અર્થાત આત્મા, આત્માને, આત્માથી, આત્મા અર્થે, આત્મા થકી, આત્મામાં સાધે છે. આત્મા આત્માને આત્મના આત્મને આત્મનઃ આત્મનિ સાધયતિ । આ પ્રમાણે તે સાધક એવા કારક પટક વડે આત્મશુભની સાધના કરે છે.

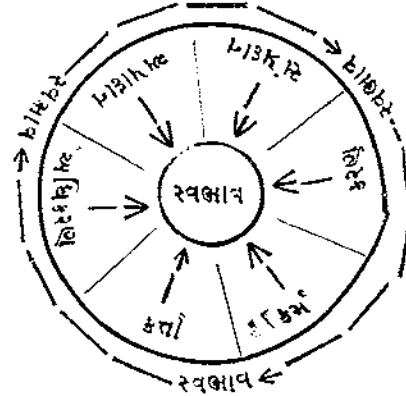
“ મહિનાથ જગનાથ ચરણયુગ ક્યાઈએ રે, શુદ્ધાતમ પ્રાગ્ભાવ પરમપદ પાઈએ રે; સાધક કારક પટક કરે શુભ સાધના રે, તેહી જ શુદ્ધ સ્વરૂપ થાય નિરાબાધના રે.

કર્તા આતમ દ્રવ્ય, કારણ નિજ સિદ્ધતા રૂ, ઉપાદાન પરિણામ, પ્રયુક્ત તે કરણતા રૂ; આતમ સંપ્રદાન, તેહ સંપ્રદાનતા રૂ, દાતા પાત્ર ને દેય, ત્રિભાવ અભેદતા રૂ. સ્વ-પર વિવેચન કરણ, તેહ અપાદાનથી રૂ, સકલ પર્યાય આધાર સંબંધ આસ્થાનથી રૂ; બાધક કારક ભાવ, અનાદિ નિવારવા રૂ, સાધકતા અવલંબી, તેહ સમારવા રૂ...તેહ. મહામુનિ શ્રી દેવચંદ્રણ

આકૃતિ ૨૦

બાધક ચક્ર

સાધક ચક્ર

ચાર પ્રકારના યોગી : કોષ્ટક ૧૬

નામ	ગોત્ર યોગી	કુલ યોગી	પ્રવૃત્તચક્ર યોગી	(નિબંધ) સિદ્ધ યોગી
વ્યાપ્યા	ભૂમિભવ્ય આદિ, નામધારી	યોગી કુલમાં જન્મેલા, અથવા યોગીધર્મને અનુસરનારા	જોનું અહિંસાદિ યોગચક્ર પ્રવૃત્ત છે, સાલવા માંડયું છે.	જોને યોગ નિબંધ-સિદ્ધ છે.
લક્ષણ	યથાયોગ્ય ગુણવિહીન, નામધારી.	સ્વંત્ર અદેહી, ગુરુ-દેવ-દિગ્ગ પ્રય, દવાળુ, વિનીત, બોધવંત, યતેન્દ્રિય.	ઇન્દ્રિયમ-અવૃત્તિયમ પામેલા, સ્થિરચમ-સિદ્ધિયમ અર્થાં, શુશ્રૂષાદિ ગુણયુક્ત, અવચક તથાયુક્ત.	યોગસિદ્ધિને પામેલા સમર્થ યોગી.
આ પ્રથના યોગ્યયોગ્ય	અયોગ્ય	યોગ્ય	યોગ્ય	અયોગ્ય
કારણ	યોગ્યતારહિતપણું યોગ્યતાની અસિદ્ધિ	યથાયોગ્યપણું	યથાયોગ્યપણું	સિદ્ધિભાવ પ્રાપ્તપણું

આમ બાધક દિશામાંથી ફરીને ષટ્ કારક ચક્ર સાધક દિશામાં ચાલવા લાગે છે, એટલે પછી ચાલુ થયેલ ઘટિકાયંત્ર જેમ અમુક દિશા ભણી જ ગતિ કરે છે, તેમ આ ચાલુ થયેલું-પ્રવૃત્ત થયેલું યોગચક્ર-યંત્ર પણ સાધ્ય એવી સિદ્ધ દશાની સાધ્ય દિશા દિશા ભણી જ પ્રગતિ કર્યા કરે છે. વળી એક વખતે ચલાવવામાં ભણી પ્રગતિ આવેલું યંત્ર-ચક્ર ઉત્તરોત્તર વધારે ગતિવેગને (Velocity) પકડતું બન્ય છે, તેમ આ યોગ-ચક્ર એક વખત ભાવથી પ્રવૃત્ત કરવામાં આવતાં પછી ઉત્તરોત્તર વધારે પ્રગતિરૂપ ગતિને પામતું બન્ય છે, ઉત્તરોત્તર વધુ ને વધુ સંવેગ પામી ચઢતી ચઢતી યોગ-ભૂમિકાઓને સ્પર્શતું બન્ય છે, એટલે ઉત્તરોત્તર ચઢતા પરિણામ થતા બન્ય છે, ઉત્તરોત્તર આત્મોપયોગ બાથતિ વધતી બન્ય છે.

અને આ અહિંસાદિ પાંચ યમની શુદ્ધિની તરતમતાના કારણે તેની ચાર ઠક્ષા-ચાર ભૂમિકાઓ કહેવામાં આવી છે-ઇચ્છાયમ, પ્રવૃત્તિયમ, સ્થિરયમ અને સિદ્ધિયમ. અહિંસાદિની ઉત્તરોત્તર અધિકાધિક શુદ્ધિની માત્રા (Degree) પ્રમાણે આ વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. એક ને એક અહિંસાની શુદ્ધિ અંશ પ્રમાણે આમ ચાર કોટિ હોય છે. જેમ ઉજ્જ્વલતા અંશ (Degree) પ્રમાણે શરીરની ઉજ્જ્વલ દશામાં ફેર પડે છે, તેમ આત્મ-શુદ્ધતાના અંશ પ્રમાણે આત્માની અહિંસાદિ યોગદશામાં ફેર પડે છે. અહિંસાદિ યમની આ ચાર કોટિમાંથી આ પ્રવૃત્તચક્ર યોગીને પ્રથમની ઝે-ઇચ્છાયમ ને સ્થિરયમ, તો પ્રાપ્ત થઈ ચૂકી હોય છે, અને બાકીની ઝે કોટિ પ્રાપ્ત કરવાના-સ્પર્શવાના તે અત્યંત અર્થી હોય છે, તીવ્ર અભિલાષી હોય છે. અને તે માટેનો તેમનો સત્ પુરુષાર્થ સદાય ચાલુ જ હોય છે, એમનું ' પ્રવૃત્ત ચક્ર ' નિરંતર પ્રવૃત્ત જ હોય છે. આમ થવાનું કારણ તેઓની સદુપાય પ્રવૃત્તિ છે, સત્સાધન પ્રત્યેની સત્પુરુષાર્થશીલતા છે. એટલે તેઓ સત્ ઉપાયમાં તીવ્ર સંવેગથી, અત્યંત અદમ્ય ઉત્સાહથી, પૂર્ણ ઉછરંગથી પ્રવૃત્ત જ હોય છે, રઠ લગાડીને મંડી પડ્યા જ હોય છે, (જુઓ પૃ ૧૫૪).

અને આમ તેઓ સદુપાયમાં સતત પ્રવૃત્ત હોય છે, તેથી જ તેઓ શુશ્રૂષા આદિ આઠ બુદ્ધિશુભ્રથી સંપન્ન હોય છે. તે આ પ્રકારે: (૧) શુશ્રૂષા-તત્ત્વશ્રવણની અંતરંગ તીવ્ર ઇચ્છા. જેમ કોઈ તરુણ, સુખી અને રમણીથી પરિવરેલો પુરુષ કિન્નર ગીત સાંભળવાને ઈચ્છે, તેના કરતાં અનેકગણી ઉત્કટ ઇચ્છા-તલસાટ તત્ત્વ સાંભળવા માટે આ મુમુક્ષુને હોય. આવી શુશ્રૂષા જ બોધપ્રવાહની સરવાણી છે, આવી શુશ્રૂષા ન હોય તો સાંભળ્યું તે સ્થલ રૂપ સમાન થઈ પડે છે, અથવા ઉંઘતો રાબા કથા સાંભળતો હોય તેના જેવું થઈ પડે છે. (૨) શ્રવણ-આવી સાચી શુશ્રૂષા-સાંભળવાની તીવ્ર ઇચ્છા હોય, તો જ પછી સાચું શ્રવણ થાય છે. આ શ્રવણ એટલે કર્ણમાં માત્ર શબ્દ અથડાવા તે નથી, પણ આત્માદ્વારા અર્થ અદુસંધાનપૂર્વક સાવધાનતાવાળું શ્રવણ તે સાચું શ્રવણ છે. બાકી તો એક કાનેથી ણીજે કાને કાઢી નાંખ્યા જેવું થાય

છે ! 'કથા સુભી સુભી કૂટયા કાન, તોય ન આબ્યું બ્રહ્મજ્ઞાન.' (૩) બ્રહ્મણુ—શ્રવણુ થયા પછી બ્રહ્મણુ થાય છે. જે સાવધાનપણે ઉત્કટ તલ્લસાટથી શ્રવણુ કર્યું, તેનું અર્થ બ્રહ્મણુ થાય છે. (૪) ધારણુ—બ્રહ્મણુ પછી તેનું ધારણુ—અવધારણુ થાય છે. તેના સંસ્કારનું ચિત્તમાં ટકી રહેવું—અવિચ્યુત રહેવું તે ધારણુ છે. (૫) વિજ્ઞાન—ધારણુ પછી વિજ્ઞાન-વિશેષ જ્ઞાન થાય છે, વિશેષ ઓધ થાય છે. ઉત્તરોત્તર દૃઢ સંસ્કારથી પ્રાપ્ત ઓધ બળવાન બનતો બન્ય છે. (૬) ઈહા—વિજ્ઞાન-ઓધ પછી ઈહા-ચિંતન, શંકા સમાધાન, તર્ક વગેરે થાય છે. (૭) અપોહ—ઈહા પછી અપોહ થાય છે. શંકા-સંદેહનું નિરાકરણુ થાય છે, બાધક અંશનું નિરાકરણુ હૂર કરવાપણું થાય છે. (૮) તત્ત્વાભિનિવેશ—અપોહ થયા પછી, સર્વ શંકા-સમાધાન થઈ ગયા પછી, સર્વ તર્કનું નિરાકરણુ થયા પછી તત્ત્વવિનિર્ણય થાય છે, એટલે તત્ત્વમાં અભિનિવેશ-દૃઢ નિશ્ચયરૂપ પ્રવેશ થાય છે, તત્ત્વ નિરધાર થાય છે. આવા આ આઠ ગુણુથી યુક્ત આ પ્રવૃત્તચક્ર યોગી પુરુષો હોય છે. તથા—

આદ્યાવજ્જકયોગાપ્ત્યા તદન્યદ્વયલાભિનઃ ।

एतेऽधिकारिणो योगप्रयोगस्येति तद्विदः ॥ ૨૧૩ ॥

આદ્ય અવંચક યોગથી, અન્ય અવંચક પ્રાપ્તિ;
યોગ્ય આ યોગ પ્રયોગના, કહે યોગીઓ આપ્ત. ૨૧૩.

અર્થ:—પહેલા અવંચક યોગની પ્રાપ્તિથી તેનાથી અન્ય બે અવંચકનો લાભ પામેલા એવા તેઓ હોય છે. એઓ આ યોગપ્રયોગના અધિકારીઓ છે, એમ યોગવિદો વદે છે.

વિવેચન

તથા હેતુબૂત એવી આદ્ય અવંચક યોગની પ્રાપ્તિથી તેઓ તેનાથી અન્ય એવા બે અવંચકનો—ક્રિયા અવંચક ને ફલ અવંચકના યોગનો લાભ પામેલા હોય છે. તેની અવંચ્ય-અમેદ્ય-અચૂક ભવ્યતાથી તેઓ એવા સ્વરૂપવાળા હોય છે. એઓ આ યોગ-પ્રયોગના અધિકારીઓ છે, એમ તે યોગના બાણુનારાઓ કહે છે.

ઉપરમાં પ્રવૃત્તચક્ર યોગીના બે લક્ષણુ કહ્યા—(૧) પ્રથમ યમદ્રયનો લાભ પામેલા, (૨) બાકીના યમદ્રયના અર્થી. અર્થી તેનું ત્રીણું લક્ષણુ કહ્યું છે:—આદ્ય અવંચક યોગની

વૃત્તિ—આદ્યાવજ્જકયોગાપ્ત્યા—હેતુબૂત એવી આદ્ય અવંચક યોગની પ્રાપ્તિ થકી, તદન્યદ્વય-લાભિનઃ—તેનાથી અન્ય દ્વયના લાભી, ક્રિયાઅવંચક-ફલાવંચક એ બેનો લાભ ધરાવનારા,—તેની અવંચ્ય ભવ્યતાથી એવંબૂત, એવા સ્વરૂપવાળા તેઓ, શું ? તો ?—અધિકારિણઃ—અધિકારીઓ. કોના ? તો કે—યોગપ્રયોગસ્ય—અધિકૃત એવા યોગપ્રયોગના,—इति—એમ, તદ્વિદઃ—તેના બાણુકારો, યોગવિદો કહે છે,—એમ શેષ છે.

અર્થાત્ યોગાવંચકની પ્રાપ્તિને લીધે તેઓને બીજા બે અવંચક યોગીની-ક્રિયા અવંચક ને ફલ અવંચકની પ્રાપ્તિ થયેલી હોય છે; કારણ કે તે યોગાવંચકની એવી અવંચક-અમોઘ-અચૂક ભગ્યતા હોય છે, તથા પ્રકારની યોગ્યતા હોય છે કે આ બીજા બે અવંચકની પ્રાપ્તિ હોય જ. (આ યોગાવંચક, ક્રિયાવંચક અને ફલાવંચકનું સ્વરૂપ નીચે કહેવામાં આવશે. તેમજ બુઓ પૃ. ૧૫૮ થી ૧૬૪). અને આ પ્રવૃત્તચક યોગીને તો આઠ અવંચક યોગની પ્રાપ્તિને લીધે, બાકીના બે ક્રિયા-ફલ અવંચક યોગનો લાભ પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યો હોય છે. એટલે તે યોગ-ક્રિયા-ફલ એ ત્રણ અવંચક યોગથી સંપન્ન હોય છે. અને આમ જેને આ અવંચકત્રયનો લાભ થયેલો છે, જેને ઇચ્છાચમ ને પ્રવૃત્તિચમની પ્રાપ્તિ થઈ ચૂકી છે, અને જે સ્થિરચમ ને સિદ્ધિચમની પ્રાપ્તિ ઈચ્છી તેના સદુપાયની પ્રવૃત્તિમાં રહ લગાડીને મંડી પડ્યા છે, -એવા આ પ્રવૃત્તચક યોગીઓ આ યોગ પ્રયોગના આધિકારીઓ છે. એમ યોગના જ્ઞાતા પુરુષો-યોગવિદો વદે છે.

આ યોગ ખરેખર ! મહાપ્રયોગ છે, એક ક્ષોડોત્તર કોટિનો મોટો અખતરો (Great & grand experiment) છે. કારણ કે તે બે સવળો ઉતરે તો બેડો પાર થઈ જાય, -જીવનું કલ્યાણ કલ્યાણ થઈ જાય, અને અવળો પડે તો જીવનું નાવડું ડૂબી જાય ! મહાદ વસ્તુની હીન ઉપયોગરૂપ આશાતનાથી અકલ્યાણ થઈ મહાહાનિ થાય, -વિજ્ઞાનના પ્રયોગની પેઠે. વિજ્ઞાનનો પ્રયોગ બે તેની વિધિના બાણ યોગ્ય વિજ્ઞાનીના હાથે થાય તો તેમાંથી ચમત્કારિક પરિણામ આવે; પણ વિધિથી અજાણ અયોગ્ય અજ્ઞાનીના હાથે થાય તો તેમાંથી ઊલટું હાનિકારક પરિણામ આવે અને કદાચ પોતે પણ ધડાકાખંધ ઊડી જાય ! તેમ આ યોગવિજ્ઞાનનો પ્રયોગ બે વિધિજ્ઞાતા યોગ્ય જ્ઞાની યોગીના હાથે થાય, તો તેમાંથી પરમ ચમત્કારિક પરિણામ આવે; પણ વિધિથી અનભિજ્ઞ-અજાણ અયોગ્ય અજ્ઞાનીના હાથે થાય, તો તેમાંથી ઊલટું અનિષ્ટ પરિણામ આવે, અને આત્મનાશ પણ થાય ! વર્તમાનમાં મહાશક્તિસંપન્ન આણુ બૉમ્બનું (Atom-Bomb) રહસ્ય (વિનજ્ઞાની) વિપરીત જ્ઞાનવાળા અર્થાત્ પરમાર્થથી અજ્ઞાન વિજ્ઞાનીઓના અયોગ્ય હાથમાં આવી પડ્યું હોવાથી જગતને કેટલી હાનિ થયેલી છે તે પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. તેમ આ પરમશક્તિ-સંપન્ન યોગ-રહસ્ય પણ બે અયોગ્ય જનના-અયોગીના હાથમાં આવી પડે, તો કેટલી બધી હાનિ થાય તે સહેજે સમજી શકાય છે. જેમ જડવાદનું વિજ્ઞાન 'વાંદરને નીસરણી બતાવવા જેવું' વિપરીતપણે પરિણમતાં જગતને મહાઅનર્થકારક થઈ પડે છે, તેમ અધ્યાત્મવાદનું વિજ્ઞાન અધિકારી જીવને ' મર્કટને મહિરાપાનની પેઠે ' વિષમપણે પરિણમતાં મહાઅનર્થકારક થઈ પડે છે ! એક ને એક વસ્તુમાંથી તેના ઉપયોગ પ્રમાણે ઝેર કે અમૃત નીકળે છે ! તેમ યોગ-પ્રયોગના સદુપયોગથી અમૃત નીકળે ને દુરુપયોગથી ઝેર નીકળે ! માટે આ યોગ પ્રયોગરૂપ જખરજસ્ત અખતરો (Grand experiment)

અજમાવવા માટે યોગ્ય અધિકારી જ હોવો જોઈએ; અને તે અધિકારી અત્રે કદા તે મહાન્ લક્ષણ-યોગ્યતાવાળા કુલ્યોગી ને પ્રવૃત્તચક્ર યોગીઓ છે.

વળી કાચો પારો પચાવવો જેમ સહેલો નથી, અને જીવવાની શક્તિ વિના ઉલટો ફૂટી નીકળે છે, તેમ આ યોગ-પ્રયોગરૂપ પારો પચાવવો સહેલો નથી, અને તે પચાવવાની તાકાત ન હોય તો જિલટો અનર્થરૂપે ફૂટી નીકળે છે ! અથવા પોષ્ટિક યોગ-રસાયન રસાયન પચાવવું જેમ સહેલું નથી, અને તેનો પ્રયોગ મંદાશ્નિવાળા અનધિકારી દુર્બળ મનુષ્ય પર કરવામાં આવે, તો તે તેને ભારે પડી ભય છે, અને વિપરીત પરિણામ આપે છે, તે એટલે મુખી કે તેનો પ્રાણ પશુ હરે છે; પશુ જે યોગ્ય જઠરાશ્નિવાળા અધિકારી પર તેનો પ્રયોગ કરવામાં આવે તો તેને આરોગ્ય આપી દીર્ઘાયુ બક્ષે છે; તેમ આ યોગ-રસાયનનો પ્રયોગ મંદ શક્તિવાળા અનધિકારી જીવ પર કરવામાં આવે તો તે તેને પચતું નથી, અને ઉલટું તેનું મિથ્યા અભિમાનરૂપ અજીર્ણ ઉપજાવી અનર્થકારી થઈ પડે છે, ચાવત્ ભાવ-પ્રાણ હરણરૂપ ભાવમૃત્યુ કરે છે; પશુ જે યોગ્ય ઉદ્દીપ્ત શક્તિસંપન્ન યોગી પુરુષરૂપ અધિકારીને આપવામાં આવે તો તે તેને બરાબર પચે છે, અને ભવરોગનો નિર્મૂળ નાશ કરી અજરામરણપણું આપે છે.

(૧) શસ્ત્ર પકડતાં પશુ ન આવડતું હોય એવા બાલના હાથમાં જે શસ્ત્ર આપવામાં આવે, તો તે ઉલટું તેનું જ ગળું કાપનારું થઈ પડી ભક્ષણ કરનાર જ થઈ પડે છે; પશુ યોગ્ય શસ્ત્ર સુભટના હાથમાં તે રક્ષણ કરનાર પ્રથમ છે. તેમ આ યોગ પ્રયોગ પશુ જે અનધિકારી અનભિજ્ઞ અજ્ઞાણ એવા બાલજીવના હાથમાં આપવામાં આવે, તો દુર્ગૃહીત હોવાથી, તેનું જ અકલ્યાણરૂપ ભક્ષણ કરનાર થઈ પડે; અને જે યોગ્ય સુજ્ઞ યોગાધિકારીના હાથમાં આવે, તો સુગૃહીત થવાથી, તેનું ભવભયમાંથી રક્ષણ કરનાર થઈ પડે.

(૨) અથવા અગ્નિને જે બરાબર ન પકડયો હોય તો દહાડી દે, તેમ યોગાશ્નિનો પ્રયોગ જે બરાબર-વિધિથી ન પકડયો હોય, દુર્ગૃહીત હોય તો ભવજમણ-તાપથી દહાડી દે !

(૩) અથવા વ્યાલ-સાપ જે દુર્ગૃહીત હોય ઉધો પૂંછડેથી પકડયો હોય તો તે પકડનારને જ ડંસ મારી મૃત્યુ નીપજાવે છે, તેમ યોગ-પ્રયોગ પશુ જે દુર્ગૃહીત હોય તો ભવહેતુ થઈ પડી ભાવ-મૃત્યુ નીપજાવે છે. શ્રીમાન્ હરિભદ્રસૂરિજીએ શ્રી યોગબિન્દુમાં કદા પ્રમાણે શ્રામણ્ય-શ્રમણ્યપણું જે દુર્ગૃહીત હોય તો અનંત સંસારતું કારણ થઈ પડે છે, તેમ યોગ-પ્રયોગ જે દુર્ગૃહીત હોય તો અનંત ભવજમણનું કારણ થઈ પડે છે !

આમ સર્વથા આ યોગ-પ્રયોગ યોગ્ય એવા યોગી પુરુષના હાથમાં જ મૂકવા

x “ અત યવ ચ શસ્ત્રાગ્નિવ્યાલદુર્ગ્રહસન્નિમઃ ।

શ્રામણ્યદુર્ગ્રહોઽસ્વન્તઃશાસ્ત્ર ડકો મહાત્મનિઃ ॥ ” યોગબિન્દુ, ૧૪૮.

યોગ્ય છે, અને એના પર જ અજમાવવા યોગ્ય છે, અને સુગૃહીત જ કરવા યોગ્ય છે, નહિં તેા બેલટેા આશાતના-સિદ્ધિવ્યામોહ-ચમત્કાર દર્શન આદિ કારણે મહાઅનર્થકારક થઇ પડવાનો પૂરેપૂરો ભય છે, યોગભટ્ટતારૂપ અધ:પતન કરનારો થઇ પડવાનો પ્રત્યેક સંભવ છે. એટલા માટે અહીં આવા ઉક્ત લક્ષણવાળા યોગીઓને જ આ યોગપ્રયોગના અધિકારી કહ્યા છે. રાજ્યાસન પર જેમ યોગ્ય રાજગુણસંપન્ન પુરુષ જ બિરાજવા યોગ્ય છે, તેમ આ યોગરાજ્યાસન પર પણ યોગ્ય યોગી ગુણસંપન્ન યોગી પુરુષ જ બિરાજવા યોગ્ય છે. છતાં જે કોઈ અયોગ્ય-અયોગી તેના પર ચઢી બેસવાની ધૃષ્ટતા-ધીકાઇ કરે, તેા તે-‘ કિર-સ્તાઓ જ્યાં પગ મૂકતાં ડરે છે, ત્યાં મૂખાંઓ ધસી જાય છે,’ ‘Fools rush in where angels fear to tread,’-તેના જેવું જ ચેષ્ટિત કરે છે! માટે ઉક્ત કુલ્લયોગી ને પ્રવૃત્તચક્ર યોગીઓ જ અહીં અધિકારી છે, એમ યોગના અનુભવી જ્ઞાની યોગી પુરુષોનું કથન છે. આ યોગીઓમાં પણ કનિષ્ઠ, મધ્યમ ને ઉત્તમ પાત્ર પણ હોય છે,- જેના લક્ષણ લાક્ષણિક રીતે પરમ યોગી શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ તેમના છેલ્લા અમર કાવ્યમાં આ પ્રકારે લખ્યા છે:-

“ મંદ વિષય ને સરળતા, સહ આજ્ઞા સુવિચાર;
કરુણા કોમળતાદિ ગુણ, પ્રથમ ભૂમિકા ધાર.
રોક્યા શબ્દાદિક વિષય, સંયમ સાધન રાગ;
જગત ઇષ્ટ નહિં આત્મથી, મધ્ય પાત્ર મહાભાગ.
નહિં તૃષ્ણા જીવ્યા તણી, મરણ યોગ નહિં જ્ઞેભ;
મહાપાત્ર તે માર્ગતા, પરમ યોગ જિતકોભ ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

ઉપન્યસ્ત યમાદિનું સ્વરૂપ કહે છે.

इहाहिसादयः पञ्च सुप्रसिद्धा यमाः सताम् ।
अपरिग्रहपर्यन्तास्तथेच्छादिचतुर्विधाः ॥ २१४ ॥

અહીં અહિંસાદિ યમો, પ્રસિદ્ધ પંચ પ્રકાર;
અપરિગ્રહ પર્યંત તે, ત્યમ ઇચ્છાદિક ચાર. ૨૧૪.

વૃત્તિ:-ઇહ- અહીં, લોકમાં, અહિંસાદય:-અહિંસાદિ ધર્મો, પંચ-પંચ-સંખ્યાથી, સુપ્ર-સિદ્ધા:-સુપ્રસિદ્ધ, સર્વતંત્રસાધારણપણ્યોએ કરીને, યમા:-યમો, ઉપરમો; ઇચ્છાયમો, પ્રવૃત્તિયમો, સ્થિરયમો, સિદ્ધયમો, એમ સતાં-સંતોને, મુનિઓને, શું પર્યંત ? તેા કે અપરિગ્રહપર્યન્તા:- અપરિગ્રહ પર્યંત. “ અહિંસાસત્યાસ્તેયબ્રહ્મચર્યાપરિગ્રહાઃ યમાઃ- ” (પાતં ૨-૩૦) અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્યા, અપરિગ્રહ એ યમો છે,-એ વચનથી. તથેચ્છાદિચતુર્વિધા:- તથા ઇચ્છા આદિ ચાર પ્રકારના,-પ્રત્યેકપણે ઇચ્છાયમ, પ્રવૃત્તિયમ, સ્થિરયમ અને સિદ્ધિયમ,

અર્થ:—અહિંસાદિ અપરિશ્કલ પર્યંત એમ પાંચ યમો સંતોને સુપ્રસિદ્ધ છે. તથા તે પ્રત્યેક યમ ઇચ્છા આદિ ચાર પ્રકારનો છે.

વિવેચન

અહીં લોકમાં અહિંસા આદિ ને અપરિશ્કલ પર્યંત પાંચ યમો સંતોને—મુનિઓને સુપ્રસિદ્ધ છે, સર્વતંત્ર સાધારણપણાએ કરીને સારી પેઠે જાણીતા છે; કારણ કે ‘અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિશ્કલ એ યમ છે,’ એવું વચન છે. તથા આ પાંચ-માંથી પ્રત્યેક યમ ઇચ્છા આદિ ચાર પ્રકારનો છે: ઇચ્છાયમ, પ્રવૃત્તિયમ, સ્થિરયમ અને સિદ્ધિયમ.

આ અહિંસાદિ પાંચને જેમ યોગ-સાંખ્યાદિ યમ કહે છે, તેમ જૈનો તેને ‘વ્રત’ નામથી ઓળખે છે, બૌદ્ધો ‘શીલ’ નામ આપે છે. આમ શબ્દભેદ છતાં અર્થભેદ નથી, એટલે સુપ્રસિદ્ધ એવા આ પાંચ યમ સર્વતંત્રસાધારણ (Common to all religions) હોઈ સર્વમાન્ય છે, સર્વસંમત છે, સર્વદર્શનવાદીઓને સુપરિચિત છે. આવા સુપ્રસિદ્ધને સુપ્રસિદ્ધ કરવા અન્ય પ્રમાણની આવશ્યકતા નથી. આ અહિંસાદિનું સ્વરૂપ દ્રવ્યથી અને ભાવથી બન્ને પ્રકારે સમજવા યોગ્ય છે અને સમજી આચરવા યોગ્ય છે. દ્રવ્યથી એટલે બાહ્યથી, વ્યવહારથી, સ્થૂંઘપણે; અને ભાવથી એટલે અંતરથી, પરમાર્થથી, સૂક્ષ્મપણે.

અહિંસા એટલે કોઈ પણ જીવની હિંસા ન કરવી તે. ‘મા હિંસ્યાત્ સર્વાણિ ભૂતાનિ’ એમ વેદશ્રુતિ છે. અને ‘પ્રમત્તયોગાત્પ્રાણવ્યપરોપણં હિંસા’— પ્રમત્તયોગથી પ્રાણનું હરવું તે હિંસા છે એમ શ્રી તત્ત્વવર્થ સૂત્રનું વચન છે. અર્થાત્ ઇદ્રિયાદિ હિંસા--અહિંસા દશ પ્રકારના દ્રવ્ય પ્રાણમાંથી અથવા જ્ઞાન-દર્શનાદિરૂપ આત્માના ભાવ પ્રાણમાંથી કોઈ પણ પ્રાણનું મન-વચન-કાયાના પ્રમાદ યોગથી હરવું તેનું નામ હિંસા છે; તેથી વિપરીત તે અહિંસા છે. આમાં ‘પ્રમાદયોગ’ શબ્દ ખાસ અગત્યનો છે. જો પ્રાણ હરણમાં પ્રમાદ યોગ હોય, તો જ હિંસા છે, નહિં તો નહિં એટલે કદાચ પ્રાણ હરાયા હોય, પણ મન-વચન-કાયાનો પ્રમત્ત યોગ ન હોય તો હિંસા નથી. અને પ્રાણ ન પણ હરાયા હોય, પણ મન-વચન-કાયાનો પ્રમત્ત યોગ હોય તો હિંસા છે. આમ મન-વચન-કાયાનો અપ્રમાદ હોય, ચતનતા હોય, જયણા હોય, જેમ બને તેમ સાચા અંતરંગ ભાવથી જીવરક્ષા કરવાની જાળવણીરૂપ યતન (Careful effort) હોય, કાળજી-તકેદારી હોય, તો દ્રવ્ય-પ્રાણ-હરણથી પણ હિંસા લાગતી નથી. અને મન-વચન-કાયાનો પ્રમાદ યોગ હોય, જેમ બને જીવરક્ષા કરવામાં બેદરકારીરૂપ (Carelessness) અચતન હોય, બેકાળજી હોય, તો દ્રવ્ય પ્રાણહરણ ન હોય છતાં પણ હિંસા જરૂર લાગે છે.

આ હિંસાથી જે વિપરીત તે અહિંસા છે, એટલે મન-વચન-કાયાનો અપ્રમાદ રાખી, યતના કરવી, જયજીતી કરવી, સાચા ભાવથી જેમ અને તેમ જીવરક્ષા કરવાની જાળવણીરૂપ યતન કરવો, ઉપયોગ-અશ્રિત રાખવી તે અહિંસા છે. આમ દ્રવ્યથી હિંસા-અહિંસાનો મુખ્ય આધાર પણ ભાવથી હિંસા-અહિંસા ઉપર છે:—(૧) દ્રવ્યથી હિંસા ન હોય અને ભાવથી પણ ન હોય, તો તે ઉત્કૃષ્ટ અહિંસા છે. (૨) દ્રવ્યથી હિંસા હોય, પણ ભાવથી ન હોય, તો તે તેથી કંઈક ઉતરતી ઉચ્ચ અહિંસા છે. (૩) દ્રવ્યથી હિંસા ન હોય પણ ભાવથી હિંસા હોય, તો તે અહિંસા નથી, પણ હિંસા જ છે. (૪) દ્રવ્યથી હિંસા હોય અને ભાવથી પણ હિંસા હોય, તો તે અહિંસા નથી, પણ નિકૃષ્ટ હિંસા જ છે.—આમ હિંસા-અહિંસાનો મુખ્ય આધાર આત્મપરિણામની ઘાત-અઘાત પર છે. રાગદ્રેષાદિ પરિણામથી જ્યાં આત્માના સ્વભાવભૂત જ્ઞાન-દર્શનરૂપ ભાવ-પ્રાણુની હિંસા થતી હોય ત્યાં અવશ્ય હિંસા છે; અને તેવા રાગદ્રેષાદિ પરિણામના અભાવે જ્યાં આત્માના જ્ઞાન-દર્શન ભાવ પ્રાણુની હિંસા ન થતી હોય, ત્યાં હિંસા નથી. આ નિયમ સર્વત્ર લાગુ પડે છે. (જુઓ પૃ. ૧૦૫ થી ૧૦૭).

જે જેમ છે તેમ જોલવું, સાચું જોલવું તે સત્ય છે; અથવા જેમ છે તેમ વસ્તુ સ્વરૂપ કહેવું તે સત્ય છે. સત્ને સત્ કહેવું, અસતને અસત કહેવું તે સત્ય છે; અને અસતને સત્ કહેવું, સતને અસત કહેવું તે અસત્ય છે. અથવા જેવું સત્ય-અસ્તેય મનમાં હોય, જેવું આચરણમાં હોય, તેવું નિર્દોષ નિષ્કપટ વચન આદિ ઉચ્ચારવું, મન-વચન-કાયાની એકતા હાખવવી તે સત્ય છે. પારકી વસ્તુ અણુદીધી-તેની રજા વગર ન લેવી તે અસ્તેય-અચોર્ય છે. અર્થાત્ પરધનહરણ ન કરવું-ચોરી ન કરવી તે અસ્તેય છે. મન-વચન-કાયાથી પ્રહ્લયચર્ચનું પાલન તે પ્રહ્લયચર્ચ છે. મનુષ્યાણી, તિર્યંચિણી કે દેવાંગના સાથે મન-વચન-કાયાથી મૈથુનનું-અપ્રહ્લયચર્ચનું વર્જન તે પ્રહ્લયચર્ચ છે. ધન-ધાન્ય-ગૃહ-પુત્ર આદિ કોઈ પણ પરિશ્રદ્ધ ન ગ્રહવો તે અપરિશ્રદ્ધ છે; કોઈ પણ પોતાની માલીકીની વસ્તુ ન હોવી તે, પોતાનું કંઈ પણ નથી એવું અક્રિંચનપણું તે અપરિશ્રદ્ધ છે. આમ સામાન્યપણે દ્રવ્યથી અહિંસા આદિનું સ્વરૂપ છે.

અને ભાવથી તો (૧) અહિંસા એટલે આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપની હિંસા ન થવી તે. રાગ-દ્રેષ-મોહ વિભાવથી આત્માના સ્વભાવભૂત જ્ઞાન-દર્શનરૂપ ભાવ પ્રાણુની હિંસા થાય છે; આ રાગાદિ વિભાવ પરિણામે કરીને શુદ્ધ આત્મપરિણામની ઘાત ભાવ અહિંસા ન થવા દેવી તે અહિંસા છે. તાત્પર્ય કે-શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપે સ્થિતિ એ જ પારમાર્થિક-તાત્ત્વિક પરમ અહિંસા છે, અને તે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવથી આ પ્રકારે ઘટાવી શકાય છે:—(૧) આત્માના શુભ બાધકભાવથી રહિતપણે

શુભપરિણતિએ પરિણમે અને આત્મ દ્રવ્ય અન્ય દ્રવ્યનું અસંગી હોય, આત્મ દ્રવ્યને પરદ્રવ્યનો સંગ ન હોય,-તે દ્રવ્યથી શુદ્ધ એવી પુષ્ટ અહિંસા છે. (૨) ક્ષેત્રથી સર્વ પ્રદેશમાં પરભાવનો પ્રસંગ ન હોય, અને અશરીરી અયોગી એવા ભાવથી આત્માની અવગાહના અભંગ હોય, તે ક્ષેત્રથી શુદ્ધ એવી અહિંસા છે. (૩) જ્યાં ઉત્પત્તિ-વ્યય ને પ્રોત્સપણે સહેજે પરિણતિ થાય છે, અને જ્યાં છેદન-યોજનપણું નહિં હોઈ વસ્તુ સ્વભાવને વિષે સમાય છે,-તે કાળથી શુદ્ધ એવી અહિંસા છે. (૪) અનંત શુભ પર્યાય, તેમજ કારક પરિણતિ જ્યાં નિજ નિજ પરિણતિએ પરિણમે છે, તે ભાવથી શુદ્ધ એવી અહિંસા છે. આમ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવથી શુદ્ધ એવી અહિંસાનું જે કોઈ એક ધામ હોય, તે પરમ અહિંસકતામય, પરમ દયામય, પરમ કૃપાળુ શ્રી જિનરાજ છે, કારણ કે તે જ સ્વ-પર જીવતા રક્ષક એવા તારણ-તરણ જિહાજ છે. આમ અહિંસાનો ઊંચામાં ઊંચો આદર્શ શ્રી જિન વીતરાગમાં દષ્ટ થાય છે.—જેનું પરમ સુંદર હૃદયગમ સ્વરૂપ મહાત્મા દેવચંદ્રએ આમ સંગીત કર્યું છે:—

“ શુભ શુભ પરિણતિ પરિણમે, બાધક ભાવવિહીન....પ્રભુજી !
 દ્રવ્ય અસંગી અન્યનો, શુદ્ધ અહિંસક પીન....બાહુ જિભુદં દયામયી.
 ક્ષેત્રે સર્વ પ્રદેશ મેં, નહિં પરભાવ પ્રસંગ....પ્રભુજી !
 અતનુ અયોગી ભાવથી, અવગાહના અભંગ....પ્રભુજી ! બાહુ
 ઉત્પાદ વ્યય પ્રોત્સપણે, સહેજે પરિણતિ થાય....પ્રભુજી !
 છેદન યોજનતા નહિં, વસ્તુ સ્વભાવ સમાય....પ્રભુજી ! બાહુ
 શુભ પર્યાય અનંતતા, કારક પરિણતિ તેમ....પ્રભુજી !
 નિજ નિજ પરિણતિ પરિણમે, ભાવ અહિંસક એમ....પ્રભુજી ! બાહુ
 એમ અહિંસકતામયી, દીઠી તું જિનરાજ....પ્રભુજી !
 રક્ષક નિજ પર જીવનો, તારણતરણ જિહાજ....પ્રભુજી ! ”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

દ્રવ્ય અહિંસા પણ આ ભાવ અહિંસાની સાધનામાં ઉપકારી થાય છે,—દ્રવ્ય એ ભાવનું કારણ છે માટે. તેમજ દ્રવ્ય અહિંસા એ ભાવ અહિંસાનું સ્વાભાવિક પરિણામ પણ છે. આમ બન્નેનો પરસ્પર કાર્ય-કારણ સંબંધ છે.

“ દ્રવ્ય થકી છ કાયને, ન હણે જેહ લગાર....પ્રભુજી !
 ભાવ દયા પરિણામનો, એહી જ છે વ્યવહાર....પ્રભુજી ! બાહુ
 આત્મ શુભ અવિરાધના, ભાવ દયા ભંડાર....પ્રભુજી !
 ક્ષાયિક શુભ પર્યાયમેં, નવિ પર ધર્મ પ્રચાર....પ્રભુજી ! ”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

(૨) ભાવથી સત્ય એટલે પરમાર્થથી-તરવથી સત્ય વચન વહવું તે. જે વસ્તુ તરવથી જેમ છે તેમજ કહેવી તે સત્ય છે. સ્વને સ્વ કહેવું, પરને પર કહેવું; સ્વને પર ન કહેવું,

પરને સ્વ ન કહેવું તે સત્ય છે. સતને સત ને અસતને અસત કહેવું, ભાવથી સત્યાદિ તથા સતને અસત ને અસતને સત ન કહેવું તે સત્ય છે. એક શુદ્ધ આત્મા સિવાયની કોઈ પણ વસ્તુ પોતાની નથી, પર વસ્તુ છે, તે પર વસ્તુને પર કહેવી, સ્વ ન કહેવી તે સત્ય છે; પર વસ્તુને સ્વ કહેવી, પર ન કહેવી તે અસત્ય છે. આમ અનાત્મ વસ્તુને આત્મરૂપ કહેવી તે અસત્ય છે; અનાત્મ વસ્તુને આત્મરૂપ ન કહેવી ને આત્મ વસ્તુને જ આત્મરૂપ કહેવી, તે જ પરમાર્થસત્ય છે. આની પરમ મનન કરવા યોગ્ય તાત્ત્વિક મીમાંસા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ આ પ્રકારે પ્રકાશી છે:—

“ પરમાર્થસત્ય એટલે આત્મા સિવાય બીજો કોઈ પદાર્થ આત્માનો થઈ શકતો નથી એમ નિશ્ચય બાધી બોલાવવામાં વ્યવહારથી દેહ, સ્ત્રી, પુત્ર, મિત્ર, ધન, ધાન્ય, ગૃહ આદિ વસ્તુઓના પ્રસંગમાં બોલતાં પહેલાં એક આત્મા સિવાય બીજું કંઈ મારું નથી; એ ઉપયોગ રહેવો જોઈએ. અન્ય આત્માના સંબંધી બોલતાં આત્મામાં જાતિ, લિંગ, અને તેવા ઉપચારિક લેહવાળો તે આત્મા ન છતાં માત્ર વ્યવહાર નયથી કાર્યને માટે બોલાવવામાં આવે છે; એવા ઉપયોગપૂર્વક બોલાય તો તે પારમાર્થિક ભાષા છે, એમ સમજવાનું છે.” ઇત્યાદિ. (જીઓ)—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૫૪૫.

(૩) પર વસ્તુનું અપહરણુ-ચોરી ન કરવી તે પરમાર્થથી અસ્તેય છે. એક શુદ્ધ આત્મા સિવાય બીજું કંઈ પણ પરમાણુમાત્ર પણ પોતાનું નથી, પારકું છે. તે પર વસ્તુનું ગ્રહણુ કરવું તે ચોરી છે-અદત્તાદાન છે, તે ન કરવું તે અસ્તેય છે. પરભાવ-વિભાવ પરિણામ તે ચોરી છે, તે ન કરવા તે અસ્તેય છે. આ પરભાવ-વિભાવરૂપ ભાવ-ચોરી જે કરતો નથી, તે પર દ્રવ્યહરણુરૂપ ક્ષુદ્ર દ્રવ્ય-ચોરી તો કરે જ કેમ ? (૪) પ્રજ્ઞામાં અર્થાત્ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં વિચરવું-રમણુ કરવું તે ભાવથી પ્રજ્ઞાચર્ય છે. અપ્રજ્ઞામાં, અનાત્મમાં, પર વસ્તુમાં વિચરવું-રમણુ કરવું તે અપ્રજ્ઞાચર્ય, અથવા વ્યભિચાર, અથવા પર વસ્તુના સંલેષરૂપ મૈથુન છે, દ્વૈત છે. પર વસ્તુમાં વિચરવું છોડી, વ્યભિચાર ત્યજી, પરભાવનો સ્પર્શ પરિહરી, શુદ્ધ અદ્વૈત એવા આત્મામાં રમવું તે પ્રજ્ઞાચર્ય છે. આવા ભાવ પ્રજ્ઞાચર્યની સિદ્ધિમાં દ્રવ્ય પ્રજ્ઞાચર્ય ઉપકારી થાય છે, અને દ્રવ્ય પ્રજ્ઞાચર્યની દૃઢતામાં આકું ભાવ પ્રજ્ઞાચર્ય ઉપકારી થાય છે. આમ દ્રવ્ય-ભાવનો પરસ્પર પૂરકરૂપ સહાયક ભાવ છે. (૫) આત્મા સિવાયની બીજી-પર વસ્તુ પ્રત્યે મમત્વ ભાવ કરી, મૂર્છા કરી, તેનું પરિગ્રહણુ કરવું તે પરિગ્રહ છે. તેવો મૂર્છારૂપ-મમત્વ ભાવરૂપ પરિગ્રહ ન હોવો તે પરમાર્થથી અપરિગ્રહ છે. પર વસ્તુને પોતાની માની, મારી છે એમ માની, મૂર્છા-મમત્વ ન કરતાં, પર વસ્તુનું પરમાણુ પણ આત્મ-ભાવે ન ગ્રહવું તે અપરિગ્રહ છે. આવી જેની અપરિગ્રહ ભાવના હોય, તે પછી દ્રવ્ય પરિગ્રહ શાને એકઠો કરે ? અને જે મૂર્છાના આયતનરૂપ દ્રવ્ય પરિગ્રહ ન ગ્રહે, તેને ઉક્ત અપરિગ્રહ ભાવના કેમ દૃઢ ન થાય ? આમ બન્નેનો કાર્ય કારણુ સંબંધ છે.

આમ સંજ્ઞેષે દ્રવ્યથી-ભાવથી અહિંસાદિ પાંચ યમનું સ્વરૂપ છે. તેની સંકલના અદ્ભુત છે. તે આ પ્રકારે:-સ્વાર્થી મનુષ્ય સાંસારિક લોભરૂપ સ્વાર્થીની ખાતર પરની હિંસા કરે છે, પરને પોતાનું કહે છે-માને છે, એટલે પછી તે લેવા-અપહરવા-અહિંસાદિની ચોરવા પ્રવર્તે છે, અપહરણ પછી તેનો ગાઠ સંપ્લેષ-સંસર્ગ કરે છે, સંકલના અને તેવા ગાઠ પરિચયથી તેના પ્રત્યે તેને મૂર્છા ભાવ-મમત્વ પરિગ્રહ યુદ્ધિ ઉપજે છે, જેથી તે પર પરિગ્રહથી પરિગૃહીત થાય છે, ચોપાસથી જકડાય છે. પણ આત્માર્થી મુમુક્ષુ જીવ આત્માર્થીરૂપ સ્વાર્થીની ખાતર પરની હિંસા કરતો નથી, પરને પોતાનું કહેતો નથી-માનતો નથી, એટલે પછી તે લેવા-અપહરવા-ચોરવા પ્રવર્તતો નથી, એથી તેનો સંપ્લેષ-સંબંધ થતો નથી, અને તેવા પરિચયના અભાવથી તેને તે પ્રત્યે મૂર્છાભાવ-મમત્વ-પરિગ્રહયુદ્ધિ ઉપજતી નથી, જેથી તે પરિગ્રહથી પરિગૃહીત થતો નથી, ચોતરફથી જકડાતો નથી. એટલે આવો આ મુમુક્ષુ પુરુષ સ્વરૂપમાં સ્થિતિરૂપ અહિંસાને ભજે છે, અને પછી પરને સ્વ કહેવારૂપ અસત્યથી, કે ધરના અપહરણરૂપ ચોરીથી, કે પર પ્રત્યે વ્યભિચારરૂપ મૈથુનથી, કે પર પ્રત્યે મમત્વરૂપ પરિગ્રહભાવથી, તે સ્વરૂપસ્થિતિને હાનિ ખેંચવા દેતો નથી. આમ મુમુક્ષુ યોગીપુરુષ પરમાર્થી અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય ને અપરિગ્રહ એ પાંચ યમનું-ઉપરમનું સેવન કરે છે. આ યમ અથવા ઉપરમ શબ્દ પણ ઘણો સૂચક છે; કારણ કે સ્વરૂપમાં સંયમન-આત્માને રોકી રાખવો-દાખી રાખવો તે યમ છે; અને પરરૂપથી વિરમણ તે ઉપરમ છે. એટલે જેના વડે કરીને આત્મા સ્વરૂપમાં સંયમિત થાય તે યમ છે, અને પરભાવથી વિરમિત થાય તે ઉપરમ છે. બંને શબ્દનો દ્વિતીય અર્થ એક છે-આ અહિંસાદિ પાંચ યમના પ્રત્યેકના પાછા ચાર ચાર પ્રકાર છે; શુદ્ધિની તરતમતાના-ઓછાવતાપણાના કારણે તે પ્રત્યેકની ચાર ચાર કાટિ-કક્ષા છે: ઇચ્છાચમ, પ્રવૃત્તિચમ, સ્થિરચમ અને સિદ્ધિચમ. એટલે આ યમના (૫૪=૨૦) વીસ પ્રકાર થયા. જેમકે-ઇચ્છાઅહિંસા, પ્રવૃત્તિઅહિંસા, સ્થિરઅહિંસા, સિદ્ધિઅહિંસા. ઇચ્છાસત્ય, પ્રવૃત્તિસત્ય, સ્થિરસત્ય, સિદ્ધિસત્ય, ઇત્યાદિ. આ ઇચ્છાદિ પ્રત્યેક પ્રકારનું સ્વરૂપ હવે પછી કહે છે.

એઓનું વિશેષ લક્ષણ કહે છે.-

તદ્વત્કથાપ્રીતિયુતા તથાવિપરિણામિની ।

યમેષ્વિચ્છાવસેયેહ પ્રથમો યમ एव तु ॥ ૨૧૫ ॥

વૃત્તિ:-તદ્વત્કથાપ્રીતિયુતા-તદ્વત્ અર્થાત્ યમવત્તની કથા પ્રત્યેની પ્રીતિયુક્ત, તથા વિપરિણામિની-તથા અવિપરિણામિની,-તદ્ભાવના સ્થિરત્વથી, યમેષુ-કેવલ લક્ષણવાળા યમેમાં, ઇચ્છા-ઇચ્છા, અવસેયા-સમજવા યોગ્ય છે, રૂઢ-અહીં, યમચક્રમાં, અને આ પ્રથમો યમ एव તુ- પ્રથમ યમ જ છે, અનંતર-હમણાં જ કહેલા લક્ષણવાળી ઇચ્છા જ ઇચ્છાચમ છે, એટલા માટે.

યમવંત કથા પ્રીતિ યુતા, અવિપરિણામિની તેમ;
ઈચ્છા યમમાં જાણવી, પ્રથમ યમ જ તે એમ. ૨૧૫.

અર્થ:—યમવંતોની કથા પ્રત્યે પ્રીતિયુક્ત, તથા અવિપરિણામિની એવી જે યમોમાં ઈચ્છા, તે અહીં યમચક્રમાં પ્રથમ યમ જ (ઈચ્છા યમ જ) જાણવી.

વિવેચન

યમવંતોની કથા પ્રત્યેની પ્રીતિવાળી અને તદ્દલાવ સ્થિરપણાએ કરીને અવિપરિણામિની એવી જે યમો પ્રત્યેની ઈચ્છા, તે અહીં યમચક્રમાં પ્રથમ યમ છે, અર્થાત્ ઈચ્છા-યમ છે એમ જાણવું.

અહિંસાદિ યમોને વિષે જે ઈચ્છા ઉત્પન્ન થવી તે જ પ્રથમ એવો ઈચ્છાયમ છે. અહા! આ અહિંસાદિ કેવા સુંદર છે! કેવા ઉપકારી છે! કેવા કલ્યાણકારી છે! આ અહિંસાદિ મને પણ પ્રાપ્ત હોય તો કેવું સારું! આ અહિંસાદિ પામવાને હું ક્યારે ભાગ્યશાળી થઈશ? એવા ભાવની જે સાચી અંતરંગ ઈચ્છા, સ્પૃહા, રુચિ, ભાવના થવી તે જ ઈચ્છાયમ છે. અંતરાત્માથી તેવી ઈચ્છા થવી એ પણ મોટી વાત છે. સાચી અંતરેચ્છા એ સદ્-યોગપ્રાપ્તિનું પ્રથમ અને મહાન્ પગથિયું છે, સન્માર્ગપ્રવેશનું પ્રથમ દ્વાર છે, મોક્ષમાર્ગનો ભવ્ય દરવાજો છે. એ અંતરંગ ભાવરૂપ ઈચ્છા વિના કોઈનો પણ આ યોગ સન્માર્ગમાં પ્રવેશ પણ ઘટતો નથી, તો પ્રવૃત્તિ અહિ તો ક્યાંથી હોય? અને બાહ્યથી-દ્રવ્યથી તેમાં પરાણે ધૂસી ગયેલા દેખાતા કોઈ દંભી ડોળધાલુ તેમાં પ્રવેશનો દાવો કરતા હોય, તો પણ પરમાર્થથી તેઓનો તે સન્માર્ગમાં અંત:પ્રવેશ ઘટતો નથી,—તે તો ખહારના ખહાર જ, યોગમાર્ગબાહ્ય જ રહે છે; માટે ખરો માર્ગપ્રવેશ તો ઈચ્છાયોગ વિના થઈ શકતો જ નથી.

રુચિ-ભાવ વિનાના લોજનમાં જેમ મીઠાશ આવતી નથી, કોળીઓ ગળે ઉતરતો નથી, અથવા પરાણે ઉતારવો પડે છે, મોળ આવે છે અને વમન કે અણર્થ થાય છે; તેમ અંતરંગ ઈચ્છારૂપ રુચિ-ભાવ વિનાના પરમાર્થરૂપ પરમાત્મ રુચિ વિનાના લોજનમાં સાચી મીઠાશ આવતી નથી, સંવેગ-માધુર્ય નીપજતું નથી, લોજનનું દષ્ટાંત સત્ય તત્ત્વ ગળે ઉતરતું નથી—અંતરૂમાં ઠસતું નથી અથવા પરાણે ગળે ઉતારવું પડે છે—મતામ્નહથી તાણી તોષીને અંતરૂમાં ઠસાવવું પડે છે, અરુચિરૂપ-અણુગમારૂપ મોળ આવે છે, અને તે સત્ય તત્ત્વ પેટમાં ટકતું નથી—જગતને દેખાડારૂપે તેનું વમન થાય છે, અથવા મિથ્યા અભિમાનરૂપ અણર્થ—અપચો ઉપજે છે. પણ રુચિ-ભાવથી કરેલા લોજનમાં મીઠાશ આવે છે, કોળીઓ હોંસે હોંસે એની મેળે ગળે ઉતરે છે—પરાણે ઉતારવો પડતો નથી, પેટમાં ટકે છે, મોળ આવતી

નથી, અને વમન થતું નથી કે અજીર્ણ ઉપજતું નથી, પણ ખરાબર પાચન થઈ એક-રસ બની શરીરની સર્વ ધાતુઓને પુષ્ટ કરે છે. તેમ સાચી ઇચ્છારૂપ રુચિભાવથી કરેલા પરમાર્થરૂપ પરમાત્મ લોજનમાં સાચી મીકાશ આવે છે-સંવેગ માધુર્ય નીપજે છે, સત્ય તત્ત્વનો કોળીઓ હોંસે હોંસે એની મેળે ગળે ઉતરે છે-સહેજે અંતરમાં ઠસે છે, પરાણે ઉતારવો પડતો નથી, મતાશ્રદ્ધથી તાણખેંચ કરીને ઠસાવવો પડતો નથી, અંતરમાં ઠરે છે, અરુચિરૂપ મેળ આવતી નથી, દાંભિક કોળધાલુ દેખાવરૂપ તેનું વમન થતું નથી, કે અભિમાનરૂપ અજીર્ણ-અપચો ઉપજતો નથી; પણ અંતરાત્મપરિણામરૂપે, ખરાબર પરિણત થઈ-પાચન થઈ એક પરમ અમૃતરસરૂપ બની આત્માની સર્વ ધાતુને-શુદ્ધ સ્વભાવ ભાવને પુષ્ટ કરે છે. આ દૃષ્ટાંત ઉપરથી, રુચિનું-ઇચ્છાનું સન્માર્ગ-પ્રવેશમાં કેટલું બધું મહત્વ છે, ' ઇચ્છે છે જે જોગીજન ' પદમાં ' ઇચ્છે છે ' પદનું કેટલું બધું અર્થગોરવ છે તે સારી પેઠે સમજ શકાય છે. વળી મન વિનાના મિલનમાં જેમ મઝા આવતી નથી, તેમ મન વિનાના-ઇચ્છા વિનાના સન્માર્ગ મિલનમાં ખરી મઝા આવતી નથી. ' મન વિનાનું મળવું ને ભીંત સાથે ભટકાલું '-એના જેવો આ ઘાટ થાય છે. સન્માર્ગયોગરૂપ પરમાર્થ-લગનમાં અંતરંગ પ્રીતિરૂપ ' લગની ' લાગ્યા વિના ખરો આનંદ અનુભવાતો નથી. એટલા માટે જ અંતરંગ પ્રીતિરૂપ આ ઇચ્છાયોગને આ યોગમાર્ગમાં પ્રથમ સ્થાન આપ્યું છે, કારણ કે તેના વિના આગળ એક ડગલું પણ મંડાતું નથી.

વળી કાર્યસિદ્ધિનું રહસ્ય વિચારીએ તો કોઈ પણ કાર્યની સિદ્ધિમાં સૌથી પ્રથમ તો તે કાર્ય માટેની અંતરંગ ઇચ્છા-રુચિ-ધગશ બાગવી જોઈએ. એવી અંતરંગ ઇચ્છા હોય, તો જ તેનો રસ્તો મળી આવે છે. ' Where there is a will there is a way '-એ પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજી ઉક્તિ અનુસાર તેનો માર્ગ મળી આવતાં પ્રવૃત્તિ અર્થાત્ કાર્ય માટેનો પ્રયત્ન (Effort) થાય છે. અને એમ ઉત્સાહથી પ્રવર્તતાં માર્ગમાં વિદ્ધ (obstacle) આવે તો તેનો જય કરાય છે, અને એમ કરતાં કરતાં અનુક્રમે કાર્યની પૂર્ણતા-સિદ્ધિ થાય છે. પણ રુચિ વિના જે કાર્ય કરવામાં આવે છે, તે તો વેઠરૂપ હોઈ, કદી સિદ્ધ થતું નથી, અને તે માટેની ક્રિયા પ્રવૃત્તિ ' છાર પર લિંપણા ' જેવી થઈ પડે છે ! આમ સામાન્ય ક્રમ છે. આત્મા કાર્યરુચિવાળો થયે બધા કારકે ફરી જાય છે, પલટાઈ જાય છે. કર્તા, કર્મ, કરણ, સંપ્રદાન, અપાદાન અને અધિકરણ એ છ કારક જે પૂર્વે બાધકપણે પરિણમતા હતા, તે આત્મસિદ્ધિ કાર્ય પ્રત્યે અંતરંગ રુચિ-ઇચ્છા ઉપજતાં સાધકપણે પ્રવર્તે છે. આમ અંતરંગ ભાવરૂપ રુચિ-ઇચ્છા ગુણથી જીવની વૃત્તિમાં અજળ પલટો આવી જાય છે, યમતકારિક ફેરફાર થઈ જાય છે, કારણ કે જેવી રુચિ ઉપજે છે, તેવું તેને અનુયાયી અનુસરતું આત્મનીર્ઘ સ્કુરાયમાન થાય છે. (જુઓ કાવ્ય પૃ. ૨૬૧) જ્યારે જીગરનો પ્રેમ લાગે છે, ત્યારે જ આત્મા જાગે છે, અને ત્યારે જ ખરેખરો રંગ લાગે છે. આવી અપૂર્વ ગુણવાળી જે ઇચ્છા છે, તે વળી યમવંતોની કથા પ્રત્યેની પ્રીતિવાળી તથા

અવિપરિણામિની એવી હોય છે. આ જગતમાં જે કોઈ દ્રવ્યથી કે ભાવથી કે બંનેથી અહિંસા સેવતો હોય, સત્ય બોલતો હોય, અસ્તેય આચરતો હોય, બ્રહ્મચર્ય પાળતો હોય, અપરિબ્રહ્મ ધારતો હોય, તેની કયાંયથી પણ કથા-વાર્તા સાંભળવામાં કે વાંચવામાં આવતાં, તેના પ્રત્યે આંતરંગ પ્રીતિ ઉપજવી-પ્રેમ સ્કુરવો તે આ ઇચ્છાનું લક્ષણ છે. સંપૂર્ણપણે કે અપૂર્ણપણે, સર્વથી કે દેશથી, સકલપણે કે વિકલપણે જે કોઈ સાચા સાધુ પુરુષો-સાધક મુમુક્ષુઓ આ અહિંસાદિ યમની સાધના કરતા હોય કે સિદ્ધિ પામેલા હોય, તેના પ્રત્યે આ ઇચ્છાયમવંતને અત્યંત ગુણપ્રમોદ-ગુણાનુરાગ ઉપજે છે. જેમ કે—

ધન્ય છે આ અહિંસક મહા મુનિઓ ! કે જેઓ યતનાથી છ કાયની રક્ષા કરે છે, સર્વ જગજ્જંતુને સમ ગણી સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ જીવને પણ હણતા નથી, લેશમાત્ર દુઃખ ઉપજાવતા નથી, રાગ-દ્વેષાદિ ભાવહિંસા કરતા નથી ભાવદયારસના સાગર-

'ધન્ય તે મુનિવરા રે' નિષ્કારણ કરુણાસિંધુ એવા આ સાધુ ભગવાનો નિરંતર આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરી પરભાવના લેશને પણ સ્પર્શતા નથી ! અહો ! એમની કરુણા ! અહો ! એમની વીતરાગતા ! અહો ! એમની સ્વરૂપસ્થિતિ !

અહો ! આ સંતોની સત્યવાદિતા પણ કેવી આશ્ચર્યકારી છે ! સ્વપ્નમાં પણ આ સાધુચરિત સત્પુરુષો અસત્ય વચન વદતા નથી ! પરવસ્તુને પોતાની કદી કહેતા નથી. વ્યવહારથી ને પરમાર્થથી તે કેવળ સત્ય સત્ય ને સત્ય જ વદે છે. ધન્ય છે એમના સત્ય વ્રતને ! અહો ! સ્વદેહમાં પણ નિરીહ એવા આ પરમ પ્રમાણિક મહાત્માઓ સળી માત્ર પણ અદત્ત લેતા નથી, પરભાવનું પરમાણુ પણ આત્મભાવથી ઇચ્છતા નથી ! અહો એમની નિઃસ્પૃહિતા ! આ સાચા ત્યાગી-સંન્યાસી જોગીજનોનું બ્રહ્મવ્રત પણ કેવું અહ્મુત છે ! દ્રવ્યથી ને ભાવથી તેઓ કેવું કઠોર બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળે છે ! સ્વપ્નાંતરે પણ એમના રોમમાત્રમાં પણ વિષયવિકારની છાયા દેખાતી નથી ! નિરંતર તેઓ બ્રહ્મમાં-શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં વિચરી રહ્યા છે ! અહો તેમનું આ મહાઅસિધારાવ્રત ! ધન્ય છે આ નિર્ઐશીની પરમ નિર્ઐશ વૃત્તિને ! દ્રવ્ય-ભાવ સમસ્ત અંધનો-પરિબ્રહ્મ અંધનોનો તેમણે ઉચ્છેદ કર્યો છે ! પરવસ્તુના પરમાણુ માત્ર પ્રત્યે પણ તેઓ મમત્વભાવ-મૂર્છા ધરાવતા નથી ! આ આખા જગતમાં એક આત્મા શિવાય એમની પોતાની માલીકીનું બીજું કંઈ નથી, એવા તે પરમ અકિંચન-નિષ્પરિબ્રહ્મી છે ! અહો ! એમની નિર્ઐશતા ! (જુઓ પૃ. ૧૬૦ તથા ૧૬૭-૧૬૮). આવા ગુણાનુરાગને લીધે તે મુમુક્ષુના સહજ સ્વયંભૂ ઉદ્દગાર નીકળી પડે છે કે—
“ નમો લોણ સંઘ્વસાહુણ ”—આ લોકમાં સર્વ સાધુઓને-સાચા સાધુગુણસંપન્ન સર્વ સાધુચરિત સત્પુરુષોને નમસ્કાર હો ! અને આવા યમવંતો પ્રત્યે જેને આવી ગુણાનુરાગ-જન્ય પ્રીતિ ઉપજે છે, તેને તે વમો અત્યંત ગમી જાય છે, એટલે તેના પ્રત્યે તેને સહજ સ્વાભાવિક સ્પૃહા-રુચિ-ઇચ્છા ઉપજે છે. એટલે તે સ્પૃહા કરે છે કે આવા અહિંસાદિનો મને યોગ થાય તો કેવું સારું ! આવા અહિંસાદિ સાધવા હું ક્યારે

ભાગ્યશાળી થઈશ ? આવા દ્રવ્ય-ભાવ નિર્ગ્રંથ થવાનો મને ‘ અપૂર્વ અવસર એવો ક્યારે આવશે ? ક્યારે થઈશું બાહ્યાંતર નિર્ગ્રંથ જો ? ’ (શ્રીમદ્ રાજવ્યંદ્રજી.)

“ મોહિનીભાવ વિચાર અધીન થઈ, ના નિરણું નયને પરનારી;
પત્થર તુલ્ય ગણું પર વૈભવ, નિર્મળ તાર્ત્વિક લૌભ સમારી.
ઢાઢશ વ્રત અને દીનતા ધરી, સાત્ત્વિક થાઉં સ્વરૂપ વિચારી;
એ મુજ નેમ સદા શુભ ક્ષેમક, નિત્ય અખંડ રહો ભવહારી. ”—શ્રી મોક્ષમાળા.

જેમ કોઈ અમુક સ્થળે વ્યાપારની ભારી અનુકૂલતાને લીધે દ્રવ્યલાભ ખૂબ થાય છે, એમ સાંભળીને સ્વાર્થપટ્ટુ વ્યાપારી વણિકને ત્યાં શીઘ્ર દોડી જઈ વિપુલ ધનસંપત્તિ પ્રાપ્ત કરવાનું મન થઈ આવે; તેમ અત્રે પણ અહિંસાદિ યોગવ્યાપારની અનુકૂળતાએ અપૂર્વ આત્મલાભ થાય છે એમ સાંભળીને, આત્માર્થપટ્ટુ સુમુક્ધને પણ તેવા અહિંસાદિ યોગવ્યાપારથી અપૂર્વ આત્મશુભ્યસંપત્તિ મેળવવાનું મન થઈ આવે છે, રુચિ-ઈચ્છા ઉપજે છે, કોઈ-મનોરથ જાગે છે.

“ જ્ઞાનાદિક શુભ્ય સંપદા રે, તુજ અનંત અપાર;
તે સાંભળતાં ઉપની રે, રુચિ તિલ્લે પાર ઉતાર...અજિત જિન. ”—શ્રી દેવચંદ્રજી.

તથા આ જે ઈચ્છા ઉપજે છે તે અવિપરિણ્યામિની હોય છે, કદી વિપરિણ્યામને-વિપરીત પરિણ્યામને પામતી નથી; કારણ કે તદ્ભાવની સ્થિરતા હોય છે, એટલે તે ઈચ્છા કદી અનિચ્છારૂપ થતી નથી, પ્રીતિ અપ્રીતિરૂપ થતી નથી, રુચિ અરુચિરૂપ થતી નથી. જે ઈચ્છારૂપ ભાવ ઉપજ્યો તે ઉપજ્યો, તે કદી વિપરિણ્યામ પામી અભાવરૂપ થતો નથી. એવો ઉત્કટ અંતરંગ ઈચ્છાભાવ અત્ર પ્રગટે છે. તે ઈચ્છા-રુચિનો અંતરંગ રંગ લાગ્યો તે લાગ્યો, કદી ભૂંસાતો જ નથી. જેમ ચોળ મજીકનો રંગ કદી જતો નથી, તેમ આત્માને લાગેલો આ દેહ ઈચ્છા-રંગ કદી જતો નથી. વસ્ત્ર જીર્ણ થઈને કાઠી જાય પણ પાકો મજીકનો રંગ જાય નહિ; તેમ દેહ જીર્ણ થઈને પડી જાય પણ જાગેલા આત્માને લાગેલો આ ભાવરંગ કદી જાય નહિ, તે ભવાંતરમાં પણ આજ્ઞાકિત અનુચરની જેમ અનુગામી થઈને પાછળ પાછળ ચાલ્યો આવે. ઘાટ ઘડામણુ ભલે જાય, પણ સોનું કદી વિણુસે નહિ; તેમ દેહના ઘાટ ભલે જાય, પણ સોના જેવા આ જાત્રત આત્માને લાગેલો અંતરંગ રંગ ટળે નહિ. (જુઓ, કાવ્ય પૃ. ૨૩૯) તથા—

સર્વત્ર શમસારં તુ યમપાલનમેવ યત્ ।

પ્રવૃત્તિરિહ વિજ્ઞેયા દ્વિતીયો યમ એવ તત્ ॥ ૨૧૬ ॥

વૃત્તિઃ—સર્વત્ર-સર્વત્ર સામાન્યથી, શમસારં તુ-શમસાર જ, ઉપશમસાર જ, યમપાલનમેવ યત્-ક્રિયાવિશિષ્ટ એવું જે યમપાલન, પ્રવૃત્તિરિહ વિજ્ઞેયા-તે અહીં પ્રવૃત્તિ જાણવી. યમોમાં-દ્વિતીયો યમ એવ તત્-તે દ્વિતીય યમ જ છે, પ્રવૃત્તિયમ છે એમ અર્થ છે.

ને જે પાલન યમતણું, સર્વત્ર જ શમસાર;
પ્રવૃત્તિ અહિં તે જાણવી, ખીજો યમ જ તે ધાર. ૨૧૬

અર્થ:—સર્વત્ર શમસાર-શમપ્રધાન એવું જે યમપાલન તે અહીં પ્રવૃત્તિ જાણવી;
અને તે જ દ્વિતીય યમ છે.

વિવેચન

સામાન્યથી સર્વત્ર શમસાર જ એવું જે યમપાલન છે, તે જ અહીં પ્રવૃત્તિ જાણવી; અને તે યમોને વિષે ખીજો એવો પ્રવૃત્તિયમ છે.

જે અહિંસાદિ યમ ઇચ્છાયમથી ઇચ્છવામાં આવ્યા, અંતરાત્માથી ઈષ્ટ-સ્પૃહણીય ગણવામાં આવ્યા, તેવું ક્રિયાવિશિષ્ટ (In action) પાલન કરવું તે પ્રવૃત્તિયમ છે. તે અહિંસાદિને ક્રિયામાં ઉતારવા, આચરણમાં-ચારિત્રમાં આણવા, દૈનિક ઇચ્છા પછી જીવનવ્યવહારમાં વર્ણી દેવા તે પ્રવૃત્તિયમ છે. જીવનને અહિંસામય, પ્રવૃત્તિ સત્યમય, અસ્તેયમય, ઐશ્વર્યમય, અપરિગ્રહમય કરવા પ્રવર્તવું તે પ્રવૃત્તિયમ છે. મન-વચન-કાયાના યોગવ્યાપારમાં કૃત-કારિત-અનુમોદિત ભાવથી અહિંસાદિ પાળવામાં પ્રયત્નશીલ થઈ અંતરેચ્છાને સક્રિય કરી દેખાડવી તે યમોમાં ખીજો એવો પ્રવૃત્તિયમ છે. કારણ કે કોઈ પણ વસ્તુ સાચા દિલથી રુચિ ગયા પછી-ગમી ગયા પછી તે ઈષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ માટે મનુષ્ય જરૂર પ્રવર્તન કરે છે-પ્રયત્ન કરે છે. તેમ આ અહિંસાદિ યમ પ્રત્યે જેને સાચી અંતરેચ્છા ઉપજી છે, તે પછી તે ઈષ્ટ અહિંસાદિની સાધના માટે અવશ્ય પ્રવર્તે છે, અવશ્ય પ્રયત્ન કરે છે. અને તે ગમી ગયેલી-ગોઠી ગયેલી ઈષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિમાં ગમે તેટલા વિઘ્નો નહે, ગમે તેટલી વિપત્તિઓ આવી પડે, તો પણ તે મનુષ્ય તેનો પીછો છોડતો નથી, પણ ઉલટો ગમણા ઉત્સાહથી તે વિઘ્નો પણ સામનો કરી-વિદ્વજ્ય કરી આગળ ધપે છે. તેમ અંતરાત્માથી પરમ ઈષ્ટ માનેલા અહિંસાદિની પ્રાપ્તિના માર્ગમાં ગમે તેટલા વિઘ્નના ડુંગરા આડા આવી પડે, ગમે તેટલી વિપત્તિ-સરિતાઓ વચ્ચે નહે, તો પણ આત્માથી સુસુક્ષ્મ યોતાના ઈષ્ટ ધ્યેયને કોડો કઠી મૂકતો નથી, પણ ઉલટો દ્વિગુણિત ઉત્સાહબળથી તે વિઘ્નોને-અંતરાયોને પણ પરાજય કરી આગળ વધવા મથે છે, ‘ધીઠાર્ઠ કરી માર્ગે સંચરે છે.’ પરમ આત્મ-પરાક્રમવંત જ્ઞાની સત્પુરુષોના પરમ સંવેગપૂર્ણ અમૃતવચનો છે કે—

“ ગમે તેમ હો, ગમે તેટલા દુઃખ વેઠો, ગમે તેટલા પરિસહ સહન કરો, ગમે તેટલા ઉપસર્ગ સહન કરો, ગમે તેટલી વ્યાધિઓ સહન કરો, ગમે તેટલી ઉપાધિઓ આવી પડો, ગમે તેટલી આધિઓ આવી પડો, ગમે તો જીવનકાળ એક સમયમાત્ર હો, અને દુર્નિમિત્ત હો, પણ એમ કરવું જ ત્યાંસુધી હે જીવ । છૂટકો નથી. ”—શ્રીમદ્ રાજવ્યંદ્રજી.

“ ઘાતિ ડુંગર આઠા અતિ ઘણા, તુજ દરિયાણુ જગનાથ !

ધીઠાઈ ઠરી મારગ સંચરૂં, સેંગૂ કોઈ ન સાધ.....

અભિનંદન જિન દરિશન તરસિયે. ”—શ્રી આનંદધનજી.

પ્રથમ તો કોઈ વટેમાર્ગુ અસુક સ્થળે જવા હન્હે છે, એટલે તે તેના માર્ગે ચાલવા માંડે છે—ગમનક્રિયા કરે છે. અને પછી વચ્ચે આવી પડતા વિઘ્નેનો જય કરતો રહી તે

પોતાના ઈષ્ટ સ્થળ પર્યંત ગમનક્રિયા ચાલુ રાખે, તો અનુક્રમે તે ત્રણ પ્રકારના સ્થળે પહોંચે છે. એને વચ્ચેમાં ત્રણ પ્રકારના મુખ્ય વિઘ્ન સંભવે છે—
વિઘ્ન કંટકવિઘ્ન, જવરવિઘ્ન, અને દિગ્મોહવિઘ્ન. (૧) કંટકવિઘ્ન

એટલે કાંટો લાગવાથી જરા ક્ષણભર વિઘ્ન નડે તે; પણ તે નિકળી જતાં તરત મુસાફરી ચાલુ થાય છે. આ જઘન્ય—નાનામાં નાનું વિઘ્ન છે. (૨) ણીબ્બું જવરવિઘ્ન રસ્તામાં તાવ આવતાં મુસાફરી મોકુફ રાખવી પડે તે, અને તે ઉતરી જતાં મુસાફરી ફરી ચાલુ થાય છે. આ ણીબ્બું વિઘ્ન પહેલા કરતાં આકરું હોઈ મધ્યમ છે, વચલા વાંઘાનું છે. (૩) ત્રીબ્બું દિગ્મોહવિઘ્ન સૌથી આકરું હોઈ મોટામાં મોટું—ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારનું વિઘ્ન છે. કારણકે દિશામોહથી તે મુસાફર પોતાની જવાની દિશા જ ભૂલી જાય છે, આડફેટે ચઢી જવાથી ગોથાં ધાય છે, અને પુનઃ માર્ગે ચઢે-ઠેકાણે આવે ભાંસુધી આ વિઘ્ન નડે છે. તેમ અહિંસાદિ યોગમાર્ગે પ્રવર્તતાં પણ સાધક યોગીને આવા જઘન્ય—મધ્યમ—ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારનાં વિઘ્નો નડે છે. તેનો જય કરી તે મુમુક્ષુ પુરુષ આગળ વધવા મથે છે. જેમકે, શીત-તાપ વગેરે કંટક વિઘ્ન સમાન છે, જવર વગેરે બાહ્ય વ્યાધિ તે જવર વિઘ્ન સમાન છે, અને મિથ્યા દર્શનરૂપ અંતર વ્યાધિ તે દિગ્મોહ વિઘ્ન સમાન છે. આ વિઘ્નેમાંથી આ અહિંસાદિનું પાલન-ભંગસંરક્ષણ તે કરે છે, અને એમ વિઘ્ન જય કરતો કરતો તે આગળ ધપે છે.

“ વિના વિઘ્નજય સાધુને રે, નવિ અવિન્નિષ્ઠ પ્રયાણુ રે;
દિરિયાથી શિવપુરી હોય રે, કેમ જાણે અપ્રાણુ રે? પ્રભુ
શીત તાપ મુખ વિઘ્ન છે રે, બાહર અંતર વ્યાધિ રે;
મિથ્યાદર્શન એહની રે, માત્રા મૃદુ મધ્યાધિ રે. પ્રભુ
આસન અશન જ્યાદિકે રે, ગુરુયોગે જય તાસ રે;
વિઘ્ન જોર એ નવિ ટળે રે, વગર જ્ઞાન અભ્યાસ રે. પ્રભુ ”

સા. ત્ર. ગા. સ્ત. હાલ ૧૦

અને જેમ કુશલ માળી આલવાલથી-ક્યારાથી કુમળા છોડનું કાળજીથી ‘પાલન’—સંરક્ષણ કરે છે, તેમ સાધક મુમુક્ષુ સમ્યક્ આચરણરૂપ-સમિતિગુમિરૂપ આલવાલથી-ક્યારાથી આ અહિંસાદિરૂપ કોમળ છોડનું ચતનાથી ‘પાલન’—સંરક્ષણ

અહિંસાદિ કરે છે. જેમ વત્સલ માતા બાલકનું ચત્નથી લાલન-પાલન કરે છે, છોડતું 'પાલન' તેમ મુક્તિ અનુરાગી મુમુક્ષુ અહિંસાદિ યમનું ચત્નથી પાલન કરે છે. જેમ પ્રબવત્સલ રાજા નિજ રાજ્યનું પ્રેમથી પાલન-રક્ષણ કરે છે, તેમ મુક્તિ-વત્સલ યોગીરાજ નિજ અહિંસાદિ યોગ-સામ્રાજ્યનું પ્રીતિથી પાલન-રક્ષણ કરે છે. અથવા કોઈની પાસે મહામૂલ્ય રત્ન હોય, તો તે તેનું પાલન કેવા ચત્નથી કરે? તે રખેને પડી ન જાય, ગુમાવી ન બેસાય, કોઈ તેને ચોરી ન જાય, ભૂલેચૂકે તેને ડાઘ ન લાગી જાય, એટલા માટે તેને સાચવી સંભાળીને રેશમી કપડામાં વિંટાળી નાની પેટીમાં મૂકી, તેને કબાટમાં કે તેજૂરીમાં તે રાખી મૂકે છે, અને તે બરાબર સલામત છે કે નહિ તેની વારંવાર ચોકસી કરે છે. અને આમ તેનું નિરંતર પાલન, ગોપન, ભંગ-સંરક્ષણ, સાચવણી-જાળવણી કરે છે, તો પછી આ તો અમૂલ્ય ચિન્તામણિ રત્નથી પણ અધિક, મહા મેરુથી પણ મહામહિમાવાનું, એવા અહિંસાદિ યોગચિન્તામણિના જતન માટે, નિરંતર પાલન માટે, ગોપન માટે, અભંગ માટે, રક્ષણ માટે, સાચવણી માટે, જાળવણી માટે કેટલો બધો પ્રયત્ન હોવો જોઈએ? કેટલી બધી સતત જાગૃતિ હોવી જોઈએ? કેટલી બધી અખંડ પુરુષાર્થ પ્રવૃત્તિ હોવી જોઈએ? ત્યાં 'પાંચમો આરો કઠણ છે, શું કરીએ?' ઇત્યાદિ ખોટાં પહાના-ઓઠા દંધ પ્રમાદ કરવો કેમ પાલવે? હજુ ભવસ્થિતિ પાકી નથી, પાકશે ત્યારે વાત, એમ કહી લમણે હાથ દંધ, પાદપ્રસારિકા કરવી કેમ પોસાય? (બુઓ પૃ. ૧૫૩-૧૫૪).

સર્વત્ર શમસાર

અને આવું આ યમપાલન કેવું વિશિષ્ટ છે? તો કે સર્વત્ર શમસાર જ છે, અર્થાત્ શમ જ જેનો સાર છે, અથવા શમથી જ જે સાર છે, -પ્રધાન છે, અથવા શમનો જ જે સાર છે, એવું છે. આ યમપાલનનો સાર શમ છે, અથવા શમનો સાર આ યમપાલન છે, અથવા શમથી જ આ યમપાલન સાર છે-પ્રધાન છે. તાત્પર્ય કે-યમના પરિણામે સારભૂત એવો શમ જ ઉપજે છે, શમ જ એનું સારભૂત ફળ છે; અને શમના પરિણામે સારભૂત એવો યમ જ ઉપજે છે, યમ જ એનું સારભૂત ફળ છે. આમ યમનો ને શમનો પરસ્પર ઘનિષ્ઠ સંબંધ છે.

યમના સારભૂત ફલપરિણામરૂપ સર્વત્ર શમ જ ઉપજે છે, સર્વત્ર શાંતિનું સામ્રાજ્ય છવાઈ રહે છે; સર્વત્ર-સર્વ સ્થળે એટલે પોતાને અને પરને, દ્રવ્યથી અને લાવથી, સર્વ પ્રકારે શમ જ-શાંતિ જ ઉપજે છે. કારણ કે (૧) જે અહિંસાદિ યમનો સાર શમ સેવે છે તે પોતે અદ્ભુત આત્મશાંતિ અનુભવે છે, અને પરને પણ શાંતિ ઉપજાવે છે. જે અહિંસાદિ સેવે છે, તે પોતે તાપ પામતો નથી ને અન્ય જીવોને પણ તાપ પમાડતો નથી. પણ શીતલ ચંદનની જેમ સર્વત્ર તાપનું શમન કરી શીતલતા આપે છે, શીતલ ચંદ્રની જેમ સર્વને આનંદ આનંદ ઉપજાવે છે.

(૨) અથવા યમનું ક્ષય ઉપશમ અર્થાત્ સર્વત્ર કષાયાદિની ઉપશાંતિ છે, જે અહિંસાદિ યમ પાળે છે, તેના ક્રોધાદિ કષાય ઉપશાંત થઈ જાય છે, અને તે બીજાઓના કષાયને પણ ઉપશાંત કરે છે. કારણકે અહિંસા-સત્યાદિથી ક્રોધાદિ કષાયના ઘણા ઘણા કારણો સ્વયમેવ દૂર થઈ જાય છે, અને અહિંસક સત્ય વક્તાનો ચારિત્ર પ્રભાવ અન્ય જીવો પર પણ સહજ સ્વભાવે પડે છે, તેથી સ્વ-પરના કષાયનો ઉપશમ થાય છે. (૩) અથવા અહિંસાદિ યમ જે સેવે છે, તે સમભાવરૂપ શમને-શાંતિને પામે છે. કારણકે તે સમભાવી આત્મા 'સર્વ જગજતુને સમ ગણે' છે, માન-અપમાન, વંદક-નિંદક આદિને સમ ગણે છે, એટલે તેને વિષમતારૂપ અશાંતિ હોતી નથી. (૪) અથવા અહિંસાદિ જે પાળે છે, તેને શમ અર્થાત્ સ્વરૂપશાંતિ ઉપજે છે, તે સ્વરૂપમાં શમાય છે. ઉત્કૃષ્ટ અહિંસાદિનું સહજ સ્વાભાવિક ફળ સ્વરૂપમાં શમાવું એ છે; કારણકે સ્વરૂપની ધાત ન થવા દેવી અને પરભાવ પ્રત્યે ગમન ન કરવું, એજ પારમાર્થિક ભાવ અહિંસાદિનું પરમ સ્વરૂપ છે. એટલે આવા અહિંસાદિથી જીવ સમસ્ત પરભાવથી વિરામ પામી સ્વરૂપ વિશ્રાંતિરૂપ પરમ આત્મશાંતિને લાજે છે, અર્થાત્ સ્વરૂપમાં શમાય છે. (જુઓ. પૃ. ૩૬૫, તથા પૃ. ૫૭૨)

અથવા ઉલટી રીતે લઈએ તો સર્વત્ર શમના સારરૂપ યમપાલન જ છે. કારણ કે (૧) જીવ જ્યારે શમને પામે છે, અર્થાત્ કષાયની ઉપશાંતિને-ઉપશમને પામે છે, ત્યારે તેના ક્રોધ-માન-માયા-લોભાદિ દુષ્ટ ભાવ મોળા પડે છે, શમનો સાર યમ એટલે ક્રોધાદિને વશ થઈ તે હિંસાદિ કરતો નથી, અને સ્વાભાવિક રીતે અહિંસાદિ પ્રત્યે જ ઢળે છે. (૨) અથવા જીવ જ્યારે શમને-શાંતિને પામે છે ત્યારે તે અન્યને પણ શાંતિ આપે છે, હિંસાદિથી પરને ઉપતાપ ઉપ-જાવતો નથી. (૩) અથવા જીવ જ્યારે શમને-સમભાવને પામે છે ત્યારે તે સર્વ જગત્ જીવોને સમ ગણતો હોઈ હિંસાદિ કરતો નથી અને અહિંસાદિ પાળે જ છે. (૪) અથવા જીવ જ્યારે સ્વરૂપવિશ્રાંતિરૂપ પરમ આત્મશાંતિને પામે છે, સ્વરૂપમાં શમાય છે, ત્યારે તે સ્વરૂપ અહિંસાદિરૂપ ઉત્કૃષ્ટ અહિંસાદિ યમપાલન કરે જ છે.

આમ યમપાલનનો સાર શમ અને શમનો સાર યમપાલન, એમ પરસ્પર સંક-લિત છે. જે સુસુક્ષ્મ યમ એટલે ઉપરમ(વિરતિ) પામે છે, તે શમ એટલે ઉપશમ પામે છે; અને જે શમ-ઉપશમ પામે છે, તે યમ-ઉપરમ પામે છે. યમ ત્યાં શમ: કારણકે જે કષાયાદિનો ઉપશમ પામે છે, તેને વિષયાદિ નિમિત્તે શમ ત્યાં યમ થતા હિંસાદિનો ઉપરમ-વિરમણન અવશ્ય હોય છે; અને જેને વિષયાર્થ થતી હિંસાદિનો ઉપરમ હોય છે, તેને કષાયાદિનો ઉપશમ હોય છે; કારણકે વિષયથી કષાય ને કષાયથી વિષય હોય છે, એટલે વિરતિ પામે છે તે શાંતિ પામે છે, અને શાંતિ પામે છે તે વિરતિ પામે છે. 'જ્ઞાનસ્ય ફલં વિરતિઃ।' તાત્પર્ય કે-(૧) જે પરભાવથી

વિરતિરૂપ ઉપરમ પામે છે, તે સ્વરૂપમાં શમનરૂપ ઉપશમ પામે છે; અને જે સ્વરૂપમાં શમનરૂપ ઉપશમ પામે છે, તે પરભાવથી વિરતિરૂપ ઉપરમ પામે છે. (૨) અથવા પરભાવ આત્માના સંયમનરૂપ સંયમ-યમ જે સેવે છે, તે સ્વરૂપમાં શમાવારૂપ શમ પામે છે, અને પ્રત્યે જતા જે સ્વરૂપમાં શમાવારૂપ શમ પામે છે, તે પરભાવ પ્રત્યે જતા આત્માના સંયમનરૂપ સંયમ-યમ પામે છે.

અત્રે ઉપરમ-ઉપશમનો આ ઉપક્રમ જણાય છે:- પ્રથમ તો જીવને ઉપશમ પરિણામ ઉપજે છે, જીવ શાંત થાય છે. એટલે તેને વિરતિભાવ ઉપજે છે, એટલે તે અહિંસાદિથી વિરામ પામે છે, તેથી તેને શાંતિસુખનો અનુભવ થાય છે, એટલે તે વિશેષ વિરતિ કરે છે, તેથી તેને એાર વિશેષ શમસુખનો અનુભવ થાય છે, એટલે તે વિશેષ વિશેષ વિરતિ કરે છે, એથી શમસુખ એાર અધિક થાય છે. આમ જેમ જેમ વિરતિનો માત્રા વધતી જાય છે, તેમ તેમ શમસુખની અધિકાધિક લહરીઓ છૂટતી જાય છે. યાવત પૂર્ણ વિરતિ ઘટાં પૂર્ણ શમસુખનો અનુભવ થાય છે ને આત્મા નિજ સ્વરૂપમાં શમાય છે.

વળી આ યમપાલન શમથી જ સાર છે-પ્રધાન છે. શમ ઉત્પન્ન થવો એ જ આ યમપાલનનો સાર છે. જેટલે અંશે શમ ઉપજે તેટલે અંશે આ યમપાલનની સારભૂતતા. શમની ઉત્પત્તિ એ જ આ યમપાલનની સફળતાની ચાવી છે. જે આત્માને કષાયની ઉપશાંતિ યથા, સર્વત્ર સમભાવ આન્વેષી, સ્વરૂપ-વિશ્રાંતિરૂપ આત્મશાંતિ ઉપજી, તે સમજવું કે આ યમપાલનનું સારભૂત ફળ મળી ચૂક્યું છે. અને જેમ કોઈ પણ પ્રવૃત્તિનું-ક્રિયાનું કંઈ ને કંઈ વિશિષ્ટ ફળ હોય છે જ, તેમ આ યમપાલનરૂપ પ્રવૃત્તિનું-ક્રિયાનું સારભૂત ફળ આ 'શમ' જ છે, કે જે શમસુખનો આગળ ઈંદ્ર ચક્રવર્તી આદિનું સુખ તૃણમાત્ર પણ નથી. વાચકવર્ય શ્રી ઉમાસ્વાતિજીનું વચનામૃત છે કે—

“ નૈવાસ્તિ રાજરાજસ્ય તત્સુખં નૈવ દેવરાજસ્ય ।
યત્સુખમિહૈવ સાધોર્લોકવ્યાપારરહિતસ્ય ॥ ”—શ્રી પ્રશમરતિ.

વિપક્ષચિન્તારહિતં યમપાલનમેવ યત્ ।
તત્સ્થૈર્યમિહ વિજ્ઞેયં તૃતીયો યમ એવ હિ ॥ ૨૧૭ ॥

વિપક્ષ ચિન્તાર્થો રહિત, તે યમપાલન જેહ;
તે સ્થૈર્ય અહીં જાણવું, ત્રીજો યમ જ છે તેહ. ૨૧૭

વૃત્તિ:-વિપક્ષચિન્તારહિતમ્—વિપક્ષ ચિંતા રહિત, અતિચારાદિ ચિંતાર્થી રહિત એમ અર્થ છે, યમપાલનમેવ યત્—જે યમપાલન જ વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમવૃત્તિવડે કરીને, તત્ સ્થૈર્યમિહ વિજ્ઞેયમ્—તે અહીં-યમોમાં સ્થૈર્ય જાણવું, અને આ તૃતીયો યમ એવ હિ—તૃતીય યમ જ છે, સ્થિર યમ છે, એમ અર્થ છે.

અર્થ:—વિપક્ષ ચિન્તાથી રહિત એવું જે યમપાલન જ, તે અહીં યમોમાં સ્થૈર્ય બાણુવું; અને તે ત્રીજો યમ જ—સ્થિર યમ જ છે.

વિવેચન

અતિચારાદિ વિપક્ષ ચિન્તાથી રહિત એવું જે વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમવૃત્તિથી યમપાલન જ છે, તે અહીં યમોમાં સ્થૈર્ય છે; અને તે જ ત્રીજો સ્થિરયમ છે.

એટલે આ અહિંસાદિ યમવું પાલન એવું તેા સુદઠ થઈ જાય કે રખેને ભૂલેચૂકે અતિચાર આદિ લાગી જશે એવી ચિંતા રાખવી ન પડે, તેવું નામ સ્થિરપણું છે.

પ્રવૃત્તિયમમાં પણ યમપાલન હતું જ, પણ ત્યાં હજી અતિચાર-દેશભંગ અતિચારાદિ આદિ દોષનો સંભવ હતો; અને અહીં સ્થિરયમમાં તેા એટલું ચિંતા રહિતપણું બધું સ્થિરપણું થઈ જાય છે કે અતિચારાદિ દોષનો સંભવ રહેતો નથી. પ્રવૃત્તિયમમાં હજી અહિંસાદિના પ્રતિપક્ષી હિંસાદિ દોષની સંભાવનાને લીધે અહિંસાદિને દેશભંગ થવાનો, અતિચાર લાગવાનો, વ્યાધાત થવાનો ભય હતો, પણ હવે અહીં તેા તેવા ભયને અવકાશ નથી. પૂર્વે અતિચારરૂપ કંટક વિઘ્નનો, હિંસાદિરૂપ જ્વર વિઘ્નનો, અને મતિમોહ-મિથ્યાત્વરૂપ દિગ્મોહ વિઘ્નનો ભય રહ્યા કરતો હતો, પણ હવે તેવા કોઈ વિઘ્નનો ભય રહેતો નથી. યોગમાર્ગે નિર્વિઘ્ન નિશ્ચિંત પ્રવૃત્તિ હોય છે, કારણ કે પ્રથમ માર્ગે પ્રવૃત્તિ કરતો હોય, તે માર્ગનો અબાણુ હોઈ તેને ઠોકર પણ લાગે છે, વિઘ્નો પણ આડા આવે છે; એટલે ઠોકર ન લાગે, વિઘ્નો આડા ન આવે, અથવા દૂર થાય, એમ ચિંતા કરતાં કરતાં, કાળજી રાખતાં રાખતાં તેને ચાલવું પડે છે; પણ પછી રસ્તાનો રીઠો માહિતગાર લોભિયો થઈ જતાં તેને ઠોકર લાગવાની કે વિઘ્નો નડવાની ળીક રાખવી પડતી નથી, એટલે પછી તે નિશ્ચિંતપણે બેઠક ચાલ્યો જાય છે. તેમ આ અહિંસાદિ યોગમાર્ગે જે પ્રથમ પ્રવૃત્તિ કરતો હોય, તે માર્ગનો અબાણુ-અન-બ્યાસી હોઈ, તેને અતિચારાદિરૂપ સખલના પણ થાય છે, ઠોકર લાગે છે, હિંસાદિ વિઘ્નો પણ નડે છે, એટલે પુતા સખલના ન થાય, વિઘ્નો આડા ન આવે અથવા કેમ દૂર થાય, એમ ચિંતા કરતાં કરતાં-ઉપયોગરૂપ કાળજી રાખતાં રાખતાં તેને ગમન કરવું પડે છે. પણ પછી માર્ગનો સુબાણુ—અબ્યાસી થઈ ગયા પછી તેને અતિચારાદિ સખલના થવાની કે હિંસાદિ વિઘ્નો નડવાની ભીતિ રહેતી નથી, એટલે પછી તે નિશ્ચિંતપણે બેઠક અહિંસાદિ યોગમાર્ગે ગમન કર્યા કરે છે.

પ્રારંભક યોગી 'કાચો' હોઈ તેને હજી સખલનાનો—અતિચારનો સંભવ છે, પણ પ્રોઠ અબ્યાસી યોગી 'પાકો' થઈ ગયો હોવાથી તેને ભૂલેચૂકે પણ સખલનાનો સંભવ નથી. (૧) 'નવો નિશાળીઓ' પાઠ લે તેમાં ભૂલચૂક થવાનો સંભવ

અભ્યાસી છે, પણ પ્રોઠ વિદ્યાર્થી કડકડાટ પાઠ બોલી જાય તેમાં હેશ પણ આદિના દષ્ટાંત સ્ખલનાનો સંભવ નથી હોતો. તેમ આ અહિંસાદિમાં પ્રાથમિક પ્રવૃત્તિ કરનારો-કાચો અભ્યાસી અહિંસાદિ આચરે તેમાં અતિચાર લાગવાનો ભય છે, પણ તેના દૃઢ પાલનથી રીઠો થઈ ગયેલો પાકો અભ્યાસી તે આચરે તેમાં અતિચાર દોષનો ભય નથી. (૨) કસરત શરૂ કરનારા શિષ્યાઉને પ્રથમ મગદળ ફેરવવું ભારે થઈ પડે છે, ને તે હાથમાંથી ' પડું પડું ' થઈ જાય છે, પણ સારી પેઠે વ્યાયામ કરી ચૂકેલા કસાયેલા શરીરવળા કસરતબાજ મદલને તે ભારી મગદળ ફેરવવું રમત થઈ પડે છે, ને તે તેના હાથમાંથી સ્ખલના પામતું નથી. તેમ અહિંસાદિ ચમનો વ્યાયામ શરૂ કરનારને પ્રથમ તો તેનું આચરણ કઠિન લાગે છે ને તેમાં સ્ખલના થઈ કે થશે એવી ચિંતા રહે છે. પણ સારી પેઠે ચમપાલનનો વ્યાયામ કરી ચૂકેલા પુષ્ટ કસાયેલા ચારિત્ર-દેહવાળા યોગીને તો મેઠુ જેવું ભારી વ્રત પાલન-ચમપાલન કરવું રમત થઈ પડે છે, ને તે કઠી સ્ખલના પામવાનો ભય રહેતો નથી. (૩) તલવારની ધાર પર બિલા રહેતાં પણ શીખવાનું પ્રથમ અભ્યાસીને આકર્ષ પડે છે, અને તેની સ્ખલના પણ થાય છે; પણ પછી અભ્યાસ કરતાં કરતાં તે તલવારની ધાર પર ઉભો રહી શકે છે, એટલું જ નહિં પણ તેના પર રહેલાઈથી તાલબદ્ધ નૃત્ય કરી શકે છે, છતાં સ્ખલના પામતો નથી ! એવો અજબ બાણગર તે બની જાય છે ! તેમ અહિંસાદિ પાલનરૂપ અસિધારા વ્રત પર ઉભા રહેતાં પણ શીખવાનું પ્રારંભકને કઠિન પડે છે, અને તેમ કરતાં તેની અતિચારરૂપ સ્ખલના પણ થાય છે; પછી પુનઃ પુનઃ આસેવનારૂપ અભ્યાસ કરતાં કરતાં-તેની પાછળ ' રઠ લગાડીને મંઝ્યા રહેતાં, ' તે અસિધારાવ્રત પર સ્થિર બિલો રહી શકે છે, એટલું જ નહિં પણ તેના પર રહેલાઈથી સંયમરૂપ તાલબદ્ધ નૃત્ય પણ કરી શકે છે ! એવું અજબ બાણગરપણું આ સ્થિર યોગિરાજ દાખવે છે ! (બુએ પૃ. ૫૩૦, ' ધાર તરવારની ' ઈ૦) (૪) શસ્ત્ર વ્યાપાર શીખનારને પ્રથમ તો હાથમાં બરાબર શસ્ત્ર પકડતાં પણ આવડતું નથી, ને તે પડી જવાનો પણ ભય રહે છે; પણ શસ્ત્રવિદ્યા સારી પેઠે શીખી લીધા પછી તે શસ્ત્રજ્ઞ શસ્ત્રને ગમે તેમ વિંઝી શકે છે, ને હાથે દૃઢપણે હાથમાં પકડ્યો હોવાથી તેની સ્ખલના થવી સંભવતી નથી. તેમ આ અહિંસાદિ યોગવ્યાપારના અભ્યાસીને પ્રથમ તો આ યોગવ્યાપાર બરાબર આવડતો નથી ને તેનું પતન થવાનો ભય પણ રહે છે; પણ આ યોગશાસ્ત્ર વિદ્યા સારી પેઠે અભ્યાસી લીધા પછી શાસ્ત્રજ્ઞ અભ્યાસી યોગીને તે અહિંસાદિ યોગવ્યાપાર લીલારૂપ થઈ પડે છે, અને અત્યંત દૃઢતાને લીધે તેની સ્ખલના થવાનો સંભવ નથી હોતો. (૫) શિષ્યાઉ કવિને પ્રથમ કાવ્ય કરતાં કઠિન પડે છે ને યતિભંગ આદિ દોષનો સંભવ છે, પણ પ્રોઠ સિદ્ધહસ્ત કવિને કાવ્ય કરવું સહેલું છે, સહેજ છે, ને યતિભંગ આદિ દોષનો સંભવ નથી હોતો. તેમ પ્રારંભક યોગીને પ્રથમ અહિંસાદિ ચમપાલન કઠિન પડે છે, ને અતિચારરૂપ ' યતિભંગ ' આદિ દોષનો સંભવ છે, પણ પ્રોઠ સિદ્ધહસ્ત સંયમી યોગીને અહિંસાદિ ચમપાલન

સહૃદુલું છે, ને તેવો 'યતિભંગ' આદિ દોષ નડતો નથી.—આમ પ્રવૃત્તિયમમાં અને સ્થિર યમમાં યમપાલન તો સામાન્ય જ છે, પણ પ્રવૃત્તિયમમાં અતિચારાદિ દોષ સંભવ છે, અને સ્થિરયમમાં તે દોષનો અસંભવ છે,—આ મુખ્ય તફાવત એ એ વચ્ચે છે.

તેમ જ બીજો તફાવત એ છે કે—પ્રવૃત્તિ યમના પાલન કરતાં સ્થિરયમનું પાલન વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમ વૃત્તિથી યુક્ત એવું હોય છે. સામાન્ય વિદ્યાભ્યાસમાં પણ એકડીઆ કરતાં જેમ જેમ આગળ અભ્યાસ વધતો જાય છે, તેમ તેમ વિદ્યાર્થીનો ક્ષયોપશમ વધતો જાય છે—બુદ્ધિવિકાસ થતો જાય છે, બુદ્ધિબળ વધતું જાય છે, એટલે તે વિકસિત બુદ્ધિબળથી અભ્યાસ આગળ વધારતો જાય છે. તેમ આ યોગવિદ્યાભ્યાસમાં પણ પ્રાથમિક અભ્યાસ કરતાં જેમ જેમ આગળ અભ્યાસ વધતો જાય છે, તેમ તેમ આ યોગવિદ્યાભ્યાસી આત્માર્થી યોગીનો ક્ષયોપશમ વધતો જાય છે, જ્ઞાનવિકાસ થતો જાય છે, ચારિત્રબળ વધતું જાય છે, એટલે તે વિકસિત વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમ બળથી એર ને એર યોગાભ્યાસ આગળ વધારતો જાય છે. વ્યાયામ શરૂ કરતાં પ્રથમ તો થોડો થોડો વ્યાયામ થઈ છે, પણ પછી વ્યાયામથી જેમ જેમ શરીર કસાતું જાય છે, તેમ તેમ અધિક બળથી વિશેષ વ્યાયામ થઈ શકે છે. તેમ યોગ-વ્યાયામ શરૂ કરતાં પ્રથમ તો થોડો વ્યાયામ થઈ શકે છે, પણ પછી યોગ-વ્યાયામથી જેમ જેમ ચારિત્ર-શરીર કસાતું જાય છે, ચારિત્ર દેહનો વિકાસ થતો જાય છે, ચારિત્ર-કાયા પુષ્ટ થતી જાય છે, તેમ તેમ અધિક બળથી વિશેષ યોગવ્યાયામ થઈ શકે છે. આમ પ્રથમના યમપાલન કરતાં સ્થિરયમ યોગીનું આ યમપાલન અધિક બળવાનું, અધિક સંવેગવાનું, અધિક ક્ષયોપશમવાનું, ને અત્યંત સ્થિરતાવાનું હોવાથી વિશિષ્ટ જાણવું. તે એટલે સુધી કે અચલ ચળે પણ આ સાધક યોગીનું યમપાલન ન ચળે. આ સ્થિરતાનું ઉત્તમ ઉદાહરણ શ્રી જિન ભગવાનમાં પ્રાપ્ત થાય છે:—

“ અતિ રૂઢી રે અતિ રૂઢી, જિનજીની ધિરતા અતિ રૂઢી;
સકળ પ્રદેશે અનંતી, ગુણુપર્યાય શક્તિ મહંતી લાલ. અતિ
તસુ રમણે અનુભવવંતી, પરરમણે જે ન રમંતી લાલ. અતિ
પર દ્રવ્યે જે નવિ ગમણી, ક્ષેત્રાંતરમાંહિ ન રમણી લાલ. અતિ
અતિશય યોગે જે નવિ હીપે, પરભાવ બણી નવિ છીપે લાલ. અતિ
નિજ તત્ત્વ રસે જે લીની, બીજે કીણુ હી નવિ કીની લાલ. અતિ ”—શ્રીદેવચંદ્ર.

અને યમ પાલનનું જ જે શમસારપણું છે તે તો આગળની જેમ અત્રે પણ અધિક અધિકપણે અનુવર્તે છે જ એમ જાણવું. જેમ જેમ યમપાલનનું સ્થિરપણું—દૃઢપણું થતું જાય છે, તેમ તેમ પ્રશમ સુખની માત્રા વધતી જાય છે.

પરાર્થસાધકં ત્વેત્સિદ્ધિઃ શુદ્ધાન્તરાત્મનઃ ।

અચિન્ત્યશક્તિયોગેન ચતુર્થો યમ એવ તુ ॥ ૨૧૮ ॥

પરાર્થસાધક સિદ્ધિ આ, શુદ્ધ આત્મની સાર;
અચિન્ત્ય શક્તિ યોગથી, ચતુર્થ યમ આ ધાર. ૨૧૮

અર્થઃ—અને પરાર્થસાધક એવું આ યમપાલન તે અચિન્ત્ય શક્તિયોગે કરીને શુદ્ધ અન્તરાત્મની સિદ્ધિ છે; અને આ ચતુર્થ યમ જ-સિદ્ધિયમ જ છે.

વિવેચન

પરાર્થનું-પરોપકારનું સાધક એવું જે આ યમપાલન છે તે સિદ્ધિ છે; અને આ શુદ્ધ અન્તરાત્મની સિદ્ધિ છે-બીજાની નહિં, કારણ કે તેની સંનિધિમાં વૈરત્યાગ હોય છે, એવું તે સિદ્ધિનું અચિન્ત્ય સામર્થ્ય હોય છે. અને આ જે સિદ્ધિ છે તે જ ચોથા સિદ્ધિયમ છે.

ઉપરમાં જે અહિંસાદિ યમપાલન કહ્યું, તે જ ઉત્તરોત્તર શુદ્ધિને પામતું પામતું, એવું ઉત્કૃષ્ટ કોટિનું થઈ જાય કે તે સહજ સ્વભાવે પરમાર્થનું સાધક થઈ પડે; એના એવો અચિન્ત્ય શક્તિયોગ હોય છે, કે જેથી પરના ઉપર સહેજે ઉપકાર થાય. જેમકે-તેની સંનિધિમાં-નિકટતામાં વૈરત્યાગ હોય છે, ‘અહિંસાપ્રતિષ્ઠાયાં તત્સન્નિધૌ વૈરત્યાગઃ’ (પાતં. યો.) ઇત્યાદિ. (જુઓ પૃ. ૫૨૦, ‘તે આત્મસ્વરૂપથી મહત્ ઇં’)

આમ અચિન્ત્ય શક્તિયોગથી પરાર્થસાધક એવું જે યમપાલન તે શુદ્ધ અન્તરાત્મની જ સિદ્ધિ છે, -બીજાની નહિં. અર્થાત્ અન્તરાત્મા એટલો બધો શુદ્ધ થઈ જાય છે કે-તેનો અચિન્ત્ય ચારિત્રપ્રભાવ સહજ સ્વભાવે અન્ય જીવો પર પડે છે, જેથી હિંસક કૂર પ્રાણીઓ પણ પોતાના જાતિવૈર આદિ અચિન્ત્ય શક્તિયોગ ભૂલી જાય છે. દા. ત.-ભગવાન્ તીર્થંકરતા સમવસરણુમાં જાતિવૈરવાળા પ્રાણીઓ પણ જાતિવૈર ભૂલી જઈ પ્રેમથી જાબુ-જાબુમાં ઘેસીને દેશના સુણે છે. જેમકે-‘હરિણી સિંહશિશુને પુત્રપુદ્ધિથી સ્પર્શે’ છે, ગાય વાઘના જન્મવાને પોતાનો પુત્ર માની પંપાળે છે, ગિલાડી હંસજાલને પ્રેમ પરવશ થઈ સ્પર્શે છે, મચૂરી

વૃત્તિઃ-પરાર્થસાધકં ત્વેતદ્—પરાર્થસાધક એવું આ યમપાલન, સિદ્ધિઃ-સિદ્ધિ કહેવાય છે. અને આ-શુદ્ધાન્તરાત્મનઃ-શુદ્ધ અન્તરાત્મની-અપની નહિં. અચિન્ત્યશક્તિયોગેન-અચિન્ત્ય શક્તિયોગથી, -તેની સંનિધિમાં વૈરત્યાગ થઈ. આથી આ-ચતુર્થો યમ એવ તુ-ચતુર્થ યમ જ છે, સિદ્ધિયમ છે એવો જાવ છે.

સાપને સ્પર્શે છે,—આમ એક સમભાવરૂઠ, કષાય કલુષતા રહિત એવા ક્ષીણમોહ યોગીના આશ્રયે બીજા પ્રાણીઓ પણ મદ રહિત થઈ પોતાના આજન્મ વૈર છોડી દીએ છે. ’

“ સારઙ્ગી સિંહશાવં સ્પૃશતિ સુતધિયા નન્દિની વ્યાવ્રપોતમ્,
માર્જારી હંસબાલં પ્રણયપરવશા કેકિકાન્તા મુજઙ્ગમ્ ।
વૈરાળ્યાજન્મજાતાન્યપિ ગલ્હિતમદા જન્તવોડન્યે ત્યજન્તિ,
શ્રિત્વા સામ્યૈકરૂઢં પ્રશમિતકલુષં યોગિનં ક્ષીણમોહમ્ ॥ ”—શ્રી જ્ઞાનાર્ણવ.

આત્મામાં અહિંસાની પ્રતિષ્ઠા થતાં—અત્યંત સ્થિરતા થતાં, તે પરમ અહિંસક મહાત્મા યોગીશ્વરની સંનિધિમાં આમ બલિવૈરનો પણ લ્યાગ હોય છે. તેમજ સત્યાદિની પ્રતિષ્ઠામાં તથા પ્રકારનો તેવો તેવો મહાપ્રભાવ વર્તે છે, ઇત્યાદિ પાતાંજલ આદિ યોગશાસ્ત્રમાં જે વર્ણવવામાં આવ્યું છે, તે સર્વ અત્ર તીર્થંકર જેવા પરમયોગીના ચરિતમાં પ્રગટ ચરિતાર્થ થયું પ્રતીત થાય છે, તે પરમ યોગેશ્વરના અચિન્ત્ય મહાપ્રભાવના એક દેશમાં શમાઈ બાય છે. આવી જે શુદ્ધ આંતરાત્માની સિદ્ધિ તેનું નામ સિદ્ધિ છે,—તહિં કે અન્ય વ્યામોહ ઉપબવનારા અમરકારાદિની સિદ્ધિ તે સિદ્ધિ. તેવી અમરકારાદિ બતાવો નમસ્કાર કરાવવારૂપ સિદ્ધિ તો સ્વને ને પરને પાડનારી છે, યોગીને અધઃપતિત—બ્રહ્મ કરનારી છે. આ અંગે પરમ યોગસિદ્ધિસંપન્ન શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીના પરમ મનનીય વચનામૃત છે કે:—

“ સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષો કે જેનો ચોથે ગુણઠાણે સંભવ છે, તેવા જ્ઞાની પુરુષોને વિષે કવચિત્ સિદ્ધિ હોય છે, અને કવચિત્ સિદ્ધિ હોતી નથી. જેને વિષે હોય છે તેને તે સ્ફુરણા વિષે પ્રાયે ઇચ્છા થતી નથી, અને ઘણું કરી જ્યારે ઇચ્છા થાય છે, ત્યારે જીવ પ્રમાદવશપણે હોય તો થાય છે; અને જે તેવી ઇચ્છા થઈ તો સમ્યક્ત્વથી પડવાપણું તેને ઘટે છે. પ્રાયે પાંચમે છઠ્ઠે ગુણઠાણે પણ ઉત્તરોત્તર સિદ્ધિભોગનો વિશેષ સંભવ થતો બાય છે; અને ત્યાં પણ જે પ્રમાદાદિ જોગે સિદ્ધિમાં જીવ પ્રવર્તે તો પ્રથમ ગુણઠાણને વિષે સ્થિતિ થવી સંભવે છે. સાતમે ગુણઠાણે, આઠમે ગુણઠાણે, નવમે, દશમે ઘણું કરી પ્રમાદનો અવકાશ ઓછો છે. અગિયારમે ગુણઠાણે સિદ્ધિભોગનો લોભ સંભવતો બાળી પ્રથમ ગુણઠાણે સ્થિતિ હોવી સંભવે છે. બાકી જેટલા સમ્યક્ત્વના સ્થાનક છે, અને જ્યાંસુધી સમ્યગૂ પરિણામી આત્મા છે ત્યાંસુધી તે એકે જોગને વિષે જીવને પ્રવૃત્તિ ત્રિકાળે સંભવતી નથી. ”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૩૬૯

આમ યમના ચાર પ્રકાર કહ્યા: ઇચ્છાયમ, પ્રવૃત્તિયમ, સ્થિરયમ ને સિદ્ધિયમ. તેમાં ઇચ્છાયમ તે અહિંસાદિ યોગમાર્ગ પ્રત્યેની કચિરૂપ છે, પ્રવૃત્તિયમ તે માર્ગે સંચરવારૂપ—ગમનરૂપ છે, સ્થિરયમ તે માર્ગે નિરતિચાર નિર્વિઘ્ન ગમનરૂપ—અત્યંત સ્થિર-

તાડપ છે, અને સિદ્ધિયમ તે માર્ગના અંતિમ ધ્યેયને પામી પરોપકાર કરવાડપ છે. ઇચ્છાયમથી માંડીને જેમ જેમ યોગી આગળ વધતો જાય છે, તેમ તેમ તેની આત્મ વિશુદ્ધિ વધતી જાય છે, સંવેગડપ વેગ અતિ વેગ પકડતો જાય છે, ક્ષયોપરામ બળ વૃદ્ધિ પામતું જાય છે, અને છેવટે શુદ્ધ અંતરાત્માની સિદ્ધિ થાય છે.

આ જે શુદ્ધ અંતરાત્માની સિદ્ધિ, તેમાં ઉત્કૃષ્ટ કોટિનું યમપાલન શમાઈ જાય છે; કારણ કે ત્યારે આત્મા દ્રવ્ય-ભાવથી પૂર્ણ અહિંસામય બની જાય છે, રાગાદિ વિલા-
વથી સ્વરૂપની હિંસા કરતો નથી; પૂર્ણ સત્યમય બની જાય છે—
શુદ્ધ અંતરા- પરભાવને પોતાનો કહેવાડપ અસત્ય વદતો નથી; પૂર્ણ અસ્તેયમય
ત્માની સિદ્ધિ બની જાય છે—પરભાવને લેશ પણ અપહરતો નથી; પૂર્ણ પ્રજ્ઞચર્યામય
બની જાય છે,—શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં, પ્રજ્ઞમાં ચરે છે ને પરભાવ પ્રત્યે
વ્યભિચરતો નથી; પૂર્ણ અપરિગ્રહમય બને છે, પરભાવના પરમાણુ પ્રત્યે પણ આત્મભાવ-
રૂપ મમત્વબુદ્ધિ ધરતો નથી. આમ સમસ્ત પરભાવથી વિરામ પામી, સમસ્ત પર-
પરિણતિનો પરિત્યાગ કરી, તે આત્મારામી યોગી સ્વભાવમાં આરામ કરે છે, ને શુદ્ધ
આત્મપરિણતિને નિરંતર જાળવ્યા કરે છે. અને આમ શુદ્ધ સ્વરૂપ પદમાં સ્થિતિ તેનું
નામ જ પરમ અહિંસા, તેનું નામ જ પરમ સત્ય, તેનું નામ જ પરમ અસ્તેય, તેનું
નામ જ પરમ પ્રજ્ઞચર્યા, તેનું નામ જ પરમ અપરિગ્રહ. અને આમ આ પાંચે જેને
પરમ પરિપૂર્ણ વર્તે છે, તે જ સાક્ષાત્ જીવંત પરમાત્મા, તે જ જંગમ કલ્પવૃક્ષ કે જેને
ધન્ય જનો સેવે છે. (જુઓ કાવ્ય, પૃ. ૬૦૨)

યમ પ્રકારોનો સાર—

અહીં અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, પ્રજ્ઞચર્યા, અપરિગ્રહ એ પાંચ યમ-શીલ-વ્રત સર્વ-
તંત્ર સાધારણપણાથી સંત જનોને સુપ્રસિદ્ધ છે. તે પ્રત્યેક યમના ચાર ચાર પ્રકાર છે:
ઇચ્છાયમ, પ્રવૃત્તિયમ, સ્થિરયમ, સિદ્ધિયમ. (૧) યમવંતની કથા પ્રત્યે પ્રીતિ-
વાળી એવી જે યમોને વિષે અવિપરિણામિની ઇચ્છા, તે પહેલા ઇચ્છાયમ છે. (૨) સર્વત્ર
શમસાર એવું જે યમપાલન તે જ અહીં પ્રવૃત્તિ છે, અને તે જ બીજે પ્રવૃત્તિયમ છે.
(૩) અતિચારાદિ ચિન્તાથી રહિત એવું જે યમપાલન તે જ અહીં સ્થૈર્ય છે, અને તે જ ત્રીજે
સ્થિરયમ છે. (૪) અચિંત્ય શક્તિયોગથી પરાર્થનું સાધક એવું જે આ યમપાલન તે
શુદ્ધ અંતરાત્માની સિદ્ધિ છે, નહિં કે અન્યની, અને આ જ ચોથો સિદ્ધિયમ છે. અચિ-
ન્ત્ય શક્તિયોગથી તેની સંનિધિમાં વૈરત્યાગ હોય છે.—આમાં પહેલા બે પ્રકાર પ્રવૃત્તચક્ર
યોગીને પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યા હોય છે, અને છેલ્લા બે પ્રકારને અર્થે તે સતત પુરુષાર્થશીલ રહે છે.

અવંચકે સ્વરૂપ કહે છે:—

સદ્ધિઃ કલ્યાણસંપન્નૈર્દર્શનાદપિ પાવનૈઃ ।

તથાદર્શનતો યોગ આઘાવશ્ચક ઉચ્યતે ॥ ૨૧૯ ॥

દર્શનથી પણ પાવના, કલ્યાણ સંત શું જોઈ;
તથાદર્શનથી યોગ તે, આઘ અવંચક એહ. ૨૧૯

અર્થઃ—દર્શનથી પણ પાવન એવા કલ્યાણસંપન્ન સત્પુરુષો સાથે તથાપ્રકારે દર્શનથી જે યોગ થવો, તે આઘ અવંચક-યોગાવંચક કહેવાય છે.

વિવેચન

કલ્યાણસંપન્ન-વિશિષ્ટ પુણ્યવંત, તથા દર્શનથી પણ પાવન, એવા સંતો સાથે વિપર્યય અભાવે તે પ્રકારે ગણવત્તાથી તથાદર્શનથી, જે યોગ-સંબંધ થવો તે આઘ-અવંચક-યોગાવંચક છે.

સંતો સાથે તથાદર્શનથી જે યોગ-સંબંધ થવો અર્થાત્ સત્પુરુષનો તથાસ્વે ઓળખાણપૂર્વક યોગ થવો તે યોગાવંચક છે. સત્પુરુષનું જે પ્રકારે 'સ્વરૂપ' છે, તે પ્રકારે તેના સ્વરૂપદર્શનથી, સ્વરૂપની ઓળખાણથી, સત્પુરુષ સાથે તથાદર્શનઃ સ્વ- જે યોગ થવો, આત્મસંબંધ થવો, બ્રહ્મસંબંધ થવો, તેનું નામ રૂપ ઓળખાણ યોગાવંચક છે. સત્પુરુષ સાથે બાહ્ય સમાગમમાં આવવા માત્રથી, ઉપલક્ષ્ય ઓળખાણ માત્રથી આ યોગ થતો નથી, પણ તેનું સત્પુરુષ સ્વરૂપે દર્શન-ઓળખાણ થવાથી જ આ યોગ સાંપડે છે. એટલે સત્પુરુષના જોગમાં તથાસ્વરૂપે દર્શન-ઓળખાણ-પીછાન એ જ મોટામાં મોટી અગત્યની વસ્તુ છે. આ આશ્ચર્યંતર સ્વરૂપદર્શન થાય, તો જ સત્પુરુષનો ખરેખરો યોગ થાય છે. અને આવો યોગ થાય તે જ અવંચક યોગ છે.

આ સત્પુરુષ કેવા હોય છે ? તો કે—કલ્યાણસંપન્ન અર્થાત્ વિશિષ્ટ પુણ્યવંત હોય છે. પરમ યોગચિંતામણિરતની સાક્ષાત્ પ્રાપ્તિને લીધે તે પરમ પુણ્યશાળી છે, કલ્યાણને પામેલા છે. આવા સત્પુરુષ દર્શનથી પણ પાવન હોય છે. એમના દર્શન કરતાં પણ આત્મા પાવન થઈ જાય છે, એવા તે પરમ પવિત્રાત્મા હોય છે. એઓશ્રીના પવિત્ર આત્મચારિત્રનો જ કોઈ એવો અદ્ભુત મૂક પ્રભાવ પડે છે કે—બીજા છવોને

વૃત્તિઃ—સદ્ધિઃ કલ્યાણસંપન્નૈઃ—કલ્યાણસંપન્ન એવા સંતો-સત્પુરુષો સાથે, વિશિષ્ટ પુણ્યવંત એવા સંતો સાથે, દર્શનાદપિ પાવનૈઃ—દર્શનથી પણ પાવન, અવલોકનથી પણ પાવન એવા સાથે, તથા—તથાપ્રકારે, તે પ્રકારે ગુણવત્તાથી-ગુણ્યુક્તપણાથી, -વિપર્યય અભાવે કરીને, દર્શનમ્—દર્શન- તે તથાદર્શન, તેથી કરીને-તેના વડે કરીને જે-યોગઃ—યોગ, સંબંધ, તેઓની સાથે થાય તે, આઘાવશ્ચક ઉચ્યતે—આઘ અવંચક કહેવાય છે, આઘ અવંચક એમ અર્થ છે.

દેખતાં વેંત જ તેની અજબ બદ્ધ અસર થાય છે. આવા કદયાણસંપન્ન, દર્શનથી પણ પાવન, નિર્દોષ નિર્વિકાર વીતરાગ એવા જ્ઞાની સત્પુરુષ, એમની સહજ દર્શનમાત્રથી પણ પાવનકારિણી બદ્ધ અસરથી સાચા મુમુક્ષુ યોગીએને શીઘ્ર ઓળખાઈ બચ છે; કારણ કે મોન મુનિનું દર્શન પણ હબરો વાગાડંબરી વક્તાએના લાખો વ્યાખ્યાનો કરતાં અનંતગણો સચોટ ગોષ્ઠ આપે છે. (જુઓ પૃ. ૨૫૩, ‘ અહો સત્પુરુષના વચનામૃત ’ ઇત્યાદિ). સ્વદેહમાં પણ નિર્મમ એવા આ અવધૂત વીતરાગ મુનિનું સહજ ગુણસ્વરૂપ જ એવું અફલુત હોય છે. જેમકે—

“ કીચસો કનક બકે, નીચસો નરેશપદ, મીચસી મિત્તાઈ, ગરવાઈ બકે ગારસી;
જહરસી જોગ બનિ, કહરસી કરામતિ, હહરસી હોંસ પુફ્ફલ છળી છારસી.
બલસો જગવિલાસ, ભાલસો ભુવનવાસ, કાલસો કુટુંબકાજ, લોકલાજ લારસી;
સીઠસો સુજસ બનૈ, વીઠસો વખત માનૈ, ઐસી બકી રીતિ તાહી, બંદત બનારસી. ”

—કવિવર બનારસીદાસજી.

આવા પરમ નિર્દોષ, પરમ નિર્વિકાર, પરમ વીતરાગ જ્ઞાની સત્પુરુષને-સાધુજનને તેના યથાર્થ ગુણસ્વરૂપે ઓળખવા, તેમનું જે સહજ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ છે તે સ્વરૂપે તેમનું દર્શન કરવું તે ‘ તથાદર્શન ’ છે. આ તથાદર્શનથી સત્પુરુષને યોગ થાય છે; અને તે યોગનું નામ યોગાવંચક છે.—આમ આ યોગાવંચકની પ્રાપ્તિમાં ત્રણ મુખ્ય વસ્તુ આવશ્યક છે: (૧) જેનો યોગ થવાનો છે, તે સત્પુરુષ, સાચા સંત, સદ્ગુરુ હોવા જોઈએ, (૨) તેના દર્શન-સમાગમ થવા જોઈએ, (૩) તેનું તથાસ્વરૂપે દર્શન-ઓળખાણ થવું જોઈએ. આમાંથી એકની પણ ન્યૂનતા-ખામી હોય તો યોગાવંચક થતો નથી.

કારણ કે (૧) પ્રથમ તો જેની સાથે યોગ થવાનો છે તે પોતે સત્, સાચા સત્પુરુષ, પ્રત્યક્ષ સત્ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયેલા સદ્ગુરુ હોવા જોઈએ; શાસ્ત્રોક્ત સકલ સાધુગુણથી શોભતા એવા સાધુચરિત સાચા ભાવસાધુ હોવા જોઈએ; સત્પુરુષ સ્વરૂપ શુદ્ધ સોના જેવા શુદ્ધ, પરમ અમૃત જેવા મીઠા, શુદ્ધ સ્ફટિક જેવા નિર્મલ પરમ પવિત્ર પુરુષ હોવા જોઈએ; સર્વ પરભાવના ત્યાગી આત્મારામી એવા સાચા ‘ સંન્યાસી ’ હોવા જોઈએ; બાહ્યાભ્યંતર અંધથી-પરિગ્રહથી રહિત એવા સાચા નિર્ગ્રંથ-ભાવશ્રમણ હોવા જોઈએ; પરભાવ પ્રત્યે મોન એવા આત્મજ્ઞાની વીતરાગ જ્ઞાની ‘ મુનિ ’ હોવા જોઈએ; સહજ આત્મસ્વરૂપપદનો જેને સાક્ષાત્ યોગ થયો છે એવા યથાર્થ ભાવયોગી હોવા જોઈએ; સ્વરૂપવિશ્રાંત એવા શાંતમૂર્તિ ‘ સંત ’ હોવા જોઈએ; ટૂંકામાં તેમના ‘ સત્ ’ નામ પ્રમાણે ‘ સત્ ’-સાચા હોવા જોઈએ, આત્માના પ્રત્યક્ષ પ્રગટ સત્ સ્વરૂપથી યુક્ત એવા ‘ સત્ ’ હોવા જોઈએ. પણ આવા ‘ સત્ ’ સ્વરૂપયુક્ત સાચા સંત-સત્પુરુષ ન મળ્યા હોય, અને અસત્ અસંત

અસાધુ કે કુસાધુને સત્ ભાની લીધા હોય, તો આ યોગ બનતો નથી, યોગ અયોગરૂપ થાય છે; માટે જેની સાથે યોગ થવાનો છે, તે સત્-સત્પુરુષ સાચા ભાવસાધુ-ભાવ-યોગી હોવા જોઈએ. બાકી જગતમાં કહેવાતા સાધુઓનો, બાહ્ય વેષધારી સાધુ-સંન્યાસી-બાવાઓનો, જટાબૂટ વધારનારા નામધારી જોગીઓનો, અનેક પ્રકારના વેષવિડંબક દ્રવ્યલિંગીઓનો કાંઈ તોટો નથી. પણ તેવા સાધુ ગુણવિહીન, ખોટા રૂપીઆ જેવા, દ્રવ્યલિંગીઓથી 'કાંઈ શુકરવાર વળતો નથી,' આત્માનું કાંઈ કલ્યાણ થતું નથી. (જુઓ પૃ. ૧૨૮-૧૨૯). (૨) બીજું,—આવા સત્પુરુષ સદ્ગુરુ વિદ્યમાન હોય, પણ તેનો દર્શન જોગ જો ન થાય, સમાગમ-પરિચય ન થાય, તો શું કામ આવે? આંગણમાં કલ્પવૃક્ષ ઊગ્યું હોય, પણ તેનો લાભ ન લેવાય તો શું કામનું? અચિંત્ય ચિંતામણિરત્ન હાથ લાગ્યું હોય, પણ તેને સેવી ચિંતિત લાભ ન ઉઠાવાય તો શું કામનું? કામદુધા કામધેનુ મળી હોય પણ તેની આરાધના ન થાય તો શું કામનું? સાક્ષાત્ પરમાત્મતનો મેઘ વરસતો હોય, પણ તેને ઝીલવામાં ન આવે, તો શું કામનું? માટે સંતના દર્શન-સમાગમની તેટલી જ આવશ્યકતા છે. (જુઓ પૃ. ૧૬૨, 'પરિચય પાતક ઘાતક સાધુશું' ઈ.) (૩) ત્રીજું—બાહ્યથી સંતના દર્શન-સમાગમ થાય, પણ અંતરૂથી સંતનું તથા પ્રકારે સંતસ્વરૂપે દર્શન ન થાય, સત્સ્વરૂપે ઝોળખાણુ સ્વરૂપનું ન થાય, તો તેનો બાહ્ય સમાગમયોગ પણ અયોગરૂપ થાય છે, નિષ્ક્રમ 'તથાદર્શન' થાય છે. અથવા સત્પુરુષ મળ્યા હોય, પણ તેનું આંતરૂ દર્શન-ઝોળખાણુ થઈ શકે એવી પોતાનામાં યોગ્યતા ન હોય, તો યોગ ન મળ્યા બરાબર થાય છે. આ ત્રણમાં પણ ત્રીજો મુદ્દો સૌથી વધારે મહત્વનો છે, કારણ કે સત્પુરુષ હોય, તેના બાહ્ય દર્શન-સમાગમ પણ થયા હોય, પણ તેનું તથાસ્વરૂપે 'આત્મદર્શન' ન થયું હોય તો શું કામનું? કારણ કે તથાસ્વરૂપે દર્શન વિના સત્પુરુષનો યોગ અયોગ થાય છે—અફળ બન્ય છે. એમ તો આ જીવે અનેક વાર ભગવાન તીર્થંકર જેવા પરમ સત્પુરુષના દર્શન કર્યા હશે, પણ આ જીવની યોગ્યતાની ખામીને લીધે તે સત્પુરુષનું તથાદર્શન ન થયું, તેથી તે યોગ અફળ ગયો, માટે સત્પુરુષના યોગની ખરેખરી રહસ્ય ચાવી (Master-key) તેનું તથાસ્વરૂપે દર્શન કરવું—ઝોળખાણુ થવી તે છે. અને એમ થાય ત્યારે જ અવંચક યોગ થાય છે.

આ 'અવંચક' એટલે શું? વંચક નહિં તે અવંચક; વંચે નહિં, છેતરે નહિં, ડગે નહિં તે અવંચક. જે કદી ખાલી ન બાય, ચૂકે નહિં, એવો અમોઘ, અચૂક, અવિ-સંવાદી, રામખાણુ તે અવંચક. યોગ એવો કે કદી વંચે નહિં, ખાલી યોગ અવંચક બન્ય નહિં, તે યોગાવંચક. આ યોગાવંચક ખાણુના લક્ષ્ય તાકવા એટલે? બરાબર છે. (જુઓ પૃ. ૧૫૯-૧૬૦, આકૃતિ ૬). ખાણુની લક્ષ્યક્રિયામાં પ્રથમ યગધિયું લક્ષ્યને—નિશાનને બરાબર તાકવું (Aiming) તે છે. તે લક્ષ્ય બરાબર તાક્યા પછી જ બીજી નિશાન વિધવાની ક્રિયા બને છે. તેમ આ

સમસ્ત યોગક્રિયારૂપ રાધાવેદમાં પણ પ્રથમ પગથિયું સાધ્યરૂપ લક્ષ્યને-નિશાનને મુનિ-શ્રિત કરી ખરાબર તાકવું તે છે. આ સાધ્ય લક્ષ્યની સાથે યોગ થવો-જોડાણ થવું, તેનું નામ જ યોગાવંચક છે. અને તે પરમ નિશ્ચયરૂપ સાધ્ય લક્ષ્ય તો 'સ્વરૂપ જ' છે, એટલે સ્વરૂપ લક્ષ્યને અનુલક્ષીને કરવામાં આવેલો યોગ તે યોગાવંચક છે. (જીઓ પૃ. ૬૬૩)

તો પછી અત્રે સત્પુરુષના તથાદર્શનરૂપ યોગ પર આટલો બધો ભાર મૂકવાનું શું કારણ ? કારણ એટલું જ કે-સત્પુરુષ મૂર્તિમંત પ્રગટ સત્સ્વરૂપ છે, સાક્ષાત્-પ્રત્યક્ષ મૂર્તિમંત પ્રગટ સત્સ્વરૂપનો યોગ પામેલ પ્રગટ 'યોગી' છે, સાક્ષાત્ સાક્ષાત્ સત્-સહજાત્મસ્વરૂપ પ્રભુ છે. એટલે આવા સાક્ષાત્ યોગી સત્પુરુષના સ્વરૂપ જ્વલંત આદર્શદર્શનથી ન ભૂંસાય એવી ચમત્કારિક છાપ સુસુક્ષ્મ આત્મામાં પડે છે. જેથી એકાંત સ્વરૂપલક્ષી સત્પુરુષનું પરમ અદ્ભુત આત્મચારિત્ર દેખી, તેનો આત્મા સહેજે સ્વરૂપ લક્ષ્ય ભણી ઢળે છે. વાચાલ વક્તાઓના લાખો ઉપદેશો જે બોધ નથી કરી શકતા, તે આવા એક સત્પુરુષનો જીવતો ભગતો દાખલો કરી શકે છે. આમ યોગી પુરુષના તથાદર્શનથી જીવતું લક્ષ્ય એક સાધ્ય સ્વરૂપ નિશાન પ્રતિ કેદ્રિત થાય છે, અને પછી તેની બધી પ્રવૃત્તિ તે સ્વરૂપલક્ષી જ હોય છે. તેટલા માટે સ્વરૂપનો સાક્ષાત્ લક્ષ્ય કરાવનાર સત્પુરુષના યોગને યોગાવંચક કહ્યો છે.

આ સત્પુરુષના યોગથી પ્રાપ્ત થતો યોગાવંચક યોગ જીવતું આણું જીવનચક બદલાવી નાંખે છે. પ્રથમ જે જીવતું સમસ્ત આચરણ સંસારાર્થ થતું હતું, તે હવે સ્વરૂપલક્ષી થયા પછી કેવળ આત્માર્થ જ થાય છે. પ્રથમ જે જીવની યોગાવંચકથી સમસ્ત ક્રિયા-પ્રવૃત્તિ આત્મબાધક થઈને પ્રવર્તતી હતી, તે હવે આત્મ-જીવનપલટો સાધક થઈને પ્રવર્તે છે. પ્રથમ જે સહુ સાધન બંધનરૂપ નીવડતા હતા, તે હવે સત્ત્વ સાધનરૂપ થઈ પડે છે. પ્રથમ જે સ્વરૂપલક્ષ વિના પટ્ટકારક ચક્ર આત્મવિમુખપણે ઉલટું ચાલતું હતું, તે હવે આત્મસન્મુખપણે સુલટું ચાલે છે. (જીઓ આકૃતિ ૨૦). પ્રથમ જે આત્માની બધી ચાલ આશ્રવ-બંધપણે અવળી ચાલતી હતી, તે હવે સંવર-નિર્જરારૂપ થઈ સવળી ચાલે છે. પ્રથમ જે જીવના સમસ્ત યોગ-ક્રિયાદિ સ્વરૂપ લક્ષને ચૂકી વાંકાચૂંકા ચાલતા હોઈ, વંકગામી હોઈ, વંચક થઈને પ્રવર્તતા હતા, તે હવે સ્વરૂપ લક્ષ્યને સાંધી સીધા સરલ ચાલી, 'અવંકગામી' થઈ, અવંચક થઈને પ્રવર્તે છે. આવો ચમત્કારિક પલટો-ફેરફાર આ જીવમાં થઈ બંધ છે. સકલ જોગ-જીવનરૂપ આ યોગાવંચક જ્યારે જીવને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે જ તેનું ખરેખર 'જોગીજીવન' શરૂ થાય છે. અને એટલા માટે જ એને 'આદ્ય'-સૌથી પ્રથમ એવો અવંચક કહ્યો છે; પ્રથમ એ અવંચક હોય તો જ પછી બીજું બધું અવંચક હોય છે, નહિં તો વંચક જ હોય છે; કારણ કે તે પહેલાંના તેના સર્વ યોગ-સાધન વંચક જ

હતા, સત્ સાધ્યથી વચિત કરી—ચૂકાવી છેતરનાર, ઠગ જેમ ઠગનાર હતા. (જુઓ પૃ. ૧૬૨, ૧૬૩, 'યમ નિયમ સંયમ આપ કિયો ' ઇત્યાદિ જોગીંદ્રગર્જના.)

આમ અનાદિ કાળથી શ્રીમદ્ સદ્ગુરુનાં યોગ વિના જીવના સર્વ યોગ-સાધન વચ્ચક નીવડ્યા છે, પણ શ્રી સદ્ગુરુનો યોગ થતાં તે સર્વ યોગ અવચ્ચક થઈ પડે છે.

આવેા પરમ અદ્ભુત મહિમા આ યોગાવચ્ચક યોગનેા છે. આ સદ્ગુરુ યોગે સત્પુરુષના સ્વરૂપદર્શનરૂપ આ યોગાવચ્ચક નામની યોગસંજ્ઞાની અવચ્ચક પ્રાપ્ત થતાં જીવનું આખું યોગચક ચાલુ થઈ જાય છે. જેમ હાથે ફેરવતાં આખું ચક ચાલવા માંડે છે, તેમ આ યોગાવચ્ચકરૂપ હાથે ફેરવતાં આખું યોગચક ચાલવા માંડે છે, માટે સત્પુરુષ સદ્ગુરુના સ્વરૂપની ઝોળખાણ થવી એ મોટામાં મોટી વાત છે. તે થયે જીવની યોગ-ગાડી સરેડે ચડી-પાટા પર ચઢી સાચી દિશામાં સડેડાટ પ્રયાણ કરે છે. સ્વરૂપસ્થિત સત્પુરુષ સદ્ગુરુનો તથાદર્શનરૂપ યોગ થયે જ આત્માનું નિજ કાર્ય સિદ્ધ થાય છે, અને પ્રેમઘન એવો અમૃતરસ પ્રાપ્ત થાય છે.

“સત્ તે જ્ઞાતિ નથી, જ્ઞાતિથી કેવલ વ્યતિરિક્ત (જૂદું) છે, કલ્પનાથી પર (આથે) છે; માટે જેની પ્રાપ્તિ કરવાની દૃઢ મતિ થઈ છે, તેણે પોતે કંઈ જ જાણતો નથી એવો દૃઢ નિશ્ચયવાળો પ્રથમ વિચાર કરવો, અને પછી 'સત્'ની પ્રાપ્તિ માટે જ્ઞાનીને શરણે જવું; તો જરૂર માર્ગની પ્રાપ્તિ થાય. (જુઓ પૃ. ૩૨૧)

“જ્ઞાની પુરુષનો તેવો તેવો સંગ જીવને અનંતકાળમાં ઘણીવાર થઈ ગયો છે, તથાપિ આ પુરુષ જ્ઞાની છે, માટે હવે તેનેા આશ્રય ઘડણ કરવો એ જ કર્તવ્ય છે, એમ જીવને આવ્યું નથી, અને તે જ કારણ જીવને પરિભ્રમણનું થયું છે, એમ અમને તો દૃઢ કરીને લાગે છે. x x x જ્ઞાની પુરુષનું ઝોળખાણ નહિં થવામાં ઘણું કરીને જીવના ત્રણ મોટા દોષ જાણીએ છીએ:—(૧) એક તો હું જાણું છું, હું સમજું છું એવા પ્રકારનું જે માન જીવને રહ્યા કરે છે તે માન (૨) ણીજી, પરિશ્રદ્ધાદિને વિષે જ્ઞાની પુરુષ પર રાગ કરતાં પણ વિશેષ રાગ. (૩) ત્રીજી, લોકભયને લીધે, અપકીર્તિ ભયને લીધે, અને અપમાનભયને લીધે જ્ઞાનીથી વિમુખ રહેવું, તેના પ્રત્યે વિનયનિત થવું જોઈએ તેવું ન થવું.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પત્રાંક, ૧૮૧, ૩૪૨.

તેષામેવ પ્રણામાદિક્રિયાનિયમ इत्यलम् ।

क्रियावञ्चकयोगः स्यान्महापापक्षयोदयः ॥ ૨૨૦ ॥

તેને જ પ્રણામાદિનો, ક્રિયાનિયમ જે સાર;

ક્રિયા અવચ્ચક યોગ તે, પાપક્ષયોદય કાર. ૨૨૦

વૃત્તિ:—તેષામેવ-તેઓને જ, સંતોને જ, પ્રણામાદિક્રિયાનિયમ इत्यलम्—પ્રણામાદિ ક્રિયા-નિયમ એજ બસ, ક્રિયાવચ્ચકયોગ: स्यात्—ક્રિયાવચ્ચક યોગ હોય, અને આ-મહાપાપક્ષયોદય:—મહા પાપક્ષયના ઉદયરૂપ છે,—નીચ ગોત્ર કર્મનો ક્ષય કરનારો છે, એમ ભાવ છે.

અર્થ:—તે જ સંતોના પ્રણામાદિ ક્રિયાનો નિયમ એ જ ક્રિયાવંચક યોગ છે,— કે જે મહાપાપક્ષયના ઉદયરૂપ છે.

વિવેચન

તે સંતો પ્રત્યે જ પ્રણામાદિ ક્રિયાનો નિયમ એ જ બસ ક્રિયાવંચક યોગ છે; અને આ મહાપાપક્ષયના ઉદયરૂપ છે,—નીચ ગોત્ર કર્મનો ક્ષય કરનારો છે.

આવા જે ઉપરમાં હમણાં જ કહ્યા તે શાંત, દાંત ને ક્ષાંત સાચા સત્પુરુષો—ભાવ સાધુઓ પ્રત્યે જ પ્રણામાદિ ક્રિયાનો નિયમ તે ક્રિયાવંચક છે. આત્માના સત્ સ્વરૂપનો

યોગ થયો છે એવા જે સાચા ભાવયોગી સત્પુરુષોનું સત્પુરુષસ્વરૂપે દર્શન થયું, તે સત્પુરુષો પ્રત્યે જ પ્રણામાદિ ક્રિયા કરવી તે ક્રિયાવંચક છે.

સત્પુરુષની ભક્તિ

અત્રે આદિ શબ્દથી સ્તવન, કીર્તન, વૈયાવચ્ચ, સેવા વગેરે ગ્રહણ કરવા. જેને સત્પુરુષતા સ્વરૂપનું—શુભવંતપણાનું અદ્ભુત દર્શન થાય છે, તેના સ્વરૂપનો લક્ષ્ય થાય છે, તેનો આત્મા પછી સદૃજ સ્વભાવે ભક્તિભાવથી તે સંતના ચરણકમળમાં ઠગી પડે છે, તેના મનોયોગ તે સત્પુરુષના શુભચિંતનમાં રમે છે, તેના વચન યોગને તે સત્પુરુષનું શુભસ્તવન ગમે છે, તેના કાયયોગ તે સત્પુરુષના ચરણે નમે છે, તેના સમસ્ત આત્મપ્રદેશ તે સત્પુરુષ પ્રત્યે પરિણમન-‘ પરિ-નમન ’ કરે છે. આમ તે સત્પુરુષ પ્રત્યેની ભક્તિ ક્રિયામાં મન-વચન-કાયાની સમસ્ત શક્તિથી તલલીન બને છે. (જુઓ પૃ. ૩, ‘ પ્રભુપણે પ્રભુ યોગીની ’ ઇં) એટલે આવો ભક્તિવંત છુવ નિરંતર સત્પુરુષના વિનય, ગહુમાન, આદર આદિ કરે છે; તનથી, મનથી, ધનથી, સર્વથી તેમની આજ્ઞા માથે ચઢાવે છે, અને સર્વાત્માથી તેમની વૈયાવચ્ચ-સેવા વગેરે કરે છે; કર જોડી તેમની સેવામાં બંધે બંધે ઉભો રહે છે, તેમની સેવામાં તન-મન-ધન સર્વ અર્પણ કરે છે. જોકે સત્પુરુષ તો પરિપૂર્ણ નિઃસ્પૃહ છે અને દેહાદિમાં પણ સર્વથા મૂર્છારહિત હોઈ પરમાણુમાત્રની પણ અપેક્ષા રાખતા નથી, તોપણ સત્પુરુષને પોતાના પરમ ઉપકારી જાણી આત્માથી સુમુક્ષુ છુવ તેમના ચરણકમળમાં આત્માર્પણ કરે છે— આત્મનિવેદન કરે છે. નિજ આત્માનું ‘ નૈવેદ્ય ’ ધરે છે, અને ભાવે છે કે ‘ શું પ્રભુ ચરણ કને ધરું ? ’ (જુઓ પૃ. ૧૩૨, ‘ અહો અહો શ્રી સદ્ગુરુ ’ ઇં)

ઈત્યાદિ પ્રકારે જે પરમ નિઃસ્પૃહી આત્મારાગી સત્પુરુષ પ્રત્યે પ્રણામાદિ ભક્તિ ક્રિયા કરવામાં આવે છે, તે જ ક્રિયાવંચક યોગ છે, તે જ ક્રિયા અવંચક છે. ક્રિયા એવી કે જે કદી વંચે નહિં, ચૂકે નહિં, ફોગટ જાય નહિં, તે ક્રિયાવંચક. લક્ષ્યને—નિશાનને ખરાખર તાકીને ફેંકવામાં આવેલા ખાણુની ગમન ક્રિયા લક્ષ્ય જાણી જ હોય, અચૂક-અવંચક જ હોય, આડીઅવળી ન હોય, વંચક-ચૂકનારી ન હોય. તેમ સત્પુરુષના સ્વરૂપ-લક્ષ્યને ખરાખર લક્ષ્યમાં રાખીને કરવામાં આવેલી આ વંદનાદિ ક્રિયા પણ સાધ્ય

સ્વરૂપ લક્ષ્ય ભણી જ હોય, અવંચક-અચૂક જ હોય, આડીઅવળી ન હોય, વંચક-ચૂકનારી ન હોય. આમ આ ક્રિયાવંચક પ્રસ્તુત બાણુના દષ્ટાંતમાં બાણુની અવંચક ગમનક્રિયા બરાબર છે; કારણ કે જો નિશાન પ્રત્યે બાણુનો યોગ-અનુસંધાન બરાબર તાકેલ-અવંચક હોય, તો નિશાન પ્રત્યેની ગમનક્રિયા પણ બરાબર અચૂક-અવંચક જ હોય. અને જો નિશાન પ્રત્યે બાણુનો યોગ-અનુસંધાન બરાબર તાકેલ ન હોય, વંચક-ચૂકી જનાર હોય, તો નિશાન પ્રત્યેની ગમનક્રિયા પણ આડીઅવળી-વંચક હોય. તેમ યોગ જો અવંચક હોય, તો ક્રિયા પણ અવંચક હોય; અને યોગ જો વંચક હોય તો ક્રિયા પણ વંચક હોય, આ નિયમ છે.

એટલે સત્પુરુષના સ્વરૂપદર્શનરૂપ-ઝોળબાણુરૂપ યોગ પછીની જે કાંઈ વંદનાદિ ક્રિયા છે, તે જ અવંચક હોય છે. તે ઝોળબાણુ પહેલાંની જે ક્રિયા છે, તે વંચક હોય છે-સતકૃણથી ચૂકાવનારી હોય છે. કારણ કે અનંતકાળથી આ જીવે સત્પુરુષના અનંત ક્રિયા કરવામાં કાંઈ મળ્યા રાખી નથી, અનંત પરિશ્રમ ઊઠાવ-યોગ વિનાની વામાં કાંઈ બાકી રાખી નથી. (બુઓ પૃ. ૧૬૨) અરે! દ્રવ્ય શ્રમણ-વંચક ક્રિયા પણુની અનંત ક્રિયા ઉત્તમ રીતે પાળીને આ જીવ ઐત્રેયકમાં પણ અનંત વાર ઉપજ્યો હતો. પણ તથારૂપ ભાવ વિના પરમાર્થથી તે બાપડાની આ બધી મહેનત પાણીમાં ગઈ છે! કારણ કે જીવનો આ બધો પ્રયાસ ઉલટી દિશામાં-ઉંધી દિશામાં હતો. ઉંધી દિશામાં લાખો ગાઉ કાપી નાંખ્યે શું વળે? સાચી દિશામાં એક ડગલું પણ વધે તો લક્ષ્યસ્થાન નિકટ આવતું જાય, પણ તેમ તો આ જીવે કર્યું નહોતું ને તેથી તે રખડ્યો. આ બધું નિષ્ફળ થયું, તેનું કારણ તેને સત્પુરુષનો યોગ થયો નહિ તે છે. સત્પુરુષનો ભેટો તો તેને અનેક વાર થયો હશે, પણ તેણે સત્પુરુષને તત્સ્વરૂપે ઝોળખ્યા નહિ, એટલે કલ્યાણ થયું નહિ. સત્પુરુષનું સ્વરૂપ ઝોળખી તેને જો એક વાર પણ ભાવવંદન-નમસ્કાર કર્યો હોત, તો તેનો ખેડો ઠ્યારનો પાર થઈ ગયો હોત! કારણ કે 'જિનવરવૃષભ વૃધ્માનને એક પણ નમસ્કાર સંસાર-સાગરથી નર કે નારીને તારે છે'-એ શાસ્ત્રવચનથી એ પ્રતીત થાય છે. એમ એક વાર પણ જો તેણે આગમરીતે વંદના કરી હોત તો સત્ય કારણે કાર્યની સિદ્ધિ તેને પ્રતીત થઈ જાત (બુઓ પૃ. ૩, 'इकोवि नमुकारो' ઇ.)

આમ તેણે સત્પુરુષને એધે અનંતવાર વંદનાદિ કર્યું હશે-પણ ઝોળખ્યા વિના, એટલે જ તેને આ વંદનાદિ ક્રિયા વંચક થઈ પડી, સતકૃણથી ચૂકવનારી-વંચનારી થઈ પડી! હા, તેથી શુભબંધ થયો-પુણ્યોપાર્જન થયું, પણ સંસાર પરિ-સ્વરૂપલક્ષ્ય બ્રમણ અટક્યું નહિ; ચતુર્ગતિરૂપ અનેકાંત કૃણ મળ્યું, પણ મોક્ષરૂપ વિનાની એકાંત કૃણ મળ્યું નહિ! વળી આ સ્વરૂપ લક્ષ્ય વિનાની અનંત ક્રિયા કરતાં પણ આ જીવ એવી જ બ્રમણમાં હતો કે હું ધર્મ કરું છું, યોગ સાધું છું, મોક્ષસાધક ક્રિયા કરું છું. અને એવી જાંત માન્યતાથી તે

આત્મવંચના કરતો હતો, પોતે પોતાને વંચતો હતો, ઠગતો હતો; તેથી પણ આ બધી ક્રિયા વંચક, છેતરનારી, ઠગ હતી. કારણ કે આ ક્રિયાના ઓઠા હેઠળ તે પોતે પોતાને 'ધર્મિષ્ઠ' માની, વંચક ક્રિયાનું અભિમાન રાખી, પોતાના આત્માને છેતરતો હતો, અને સત્ક્રિયાથી વંચિત રહેતો હતો. તાત્પર્ય કે-સત્પુરુષની સ્વરૂપીછાન પછીની વંદનાદિ સમસ્ત ક્રિયા અવંચક જ હોય છે, અને તે જ ક્રિયાઅવંચક યોગ છે. આ ક્રિયાવંચક યોગ મહાપાપક્ષયના ઉદયરૂપ છે, અર્થાત્ એથી કરીને મહાપાપક્ષયનો ઉદય થાય છે, મહાપાપનો અત્યંત ક્ષય થાય છે. સત્પુરુષની ભક્તિથી નીચ ગોત્ર કર્મનો ક્ષય થાય છે; કારણ કે ઉચ્ચને-ઉત્તમને સેવે તે ઉચ્ચ-ઉત્તમ થાય છે, એટલે પરમ ઉત્તમ એવા સત્પુરુષના સેવનથી નીચ ગોત્રનું નામનિશાન પણ હોતું નથી. ઉત્તમના સંગથી ઉત્તમતા વધે છે. (જુઓ પૃ. ૧૧૨, 'ઉત્તમ ગુણ અનુરાગથી' ઠં)

ફલાવજ્જકયોગસ્તુ સદ્ભ્ય એવ નિયોગતઃ ।

સાનુબન્ધફલાવાસિર્ધર્મસિદ્ધૌ સતાં મતા ॥ ૨૨૧ ॥

સંત થકી જ નિયોગથી, ફલ અવંચક યોગ;
ધર્મસિદ્ધિમાં સંત મત, સાનુબંધ ફલ યોગ. ૨૨૧

અર્થઃ—અને ફલાવંચક યોગ તો સંતો થકી જ નિયોગથી સાનુબંધ ફલપ્રાપ્તિ ધર્મસિદ્ધિ વિષયમાં સંતોને સંમત છે.

વિવેચન

અને ફલાવંચક નામનો જે છેલ્લો યોગોત્તમ છે, તે કેવો છે? તો કે-હમણાં જ કહ્યા તે સંતો થકી જ નિયોગથી, જે તથાપ્રકારે સદુપદેશાદિવડે કરીને, ધર્મસિદ્ધિ વિષયમાં સાનુબંધ ફલપ્રાપ્તિ તે જ ફલાવંચક યોગ સંતોને સંમત છે.

જે સત્પુરુષના તથાદર્શનથી-સ્વરૂપઓળખાણથી યોગાવંચકની પ્રાપ્તિ થઈ, તથા યોગાવંચકની પ્રાપ્તિ થયે જે સત્પુરુષ પ્રત્યે જ વંદનાદિ ક્રિયાથી ક્રિયાવંચકની પ્રાપ્તિ થઈ, તે જ મહાનુભાવ સત્પુરુષના મહાપ્રભાવથી જ ફલાવંચક યોગની પણ પ્રાપ્તિ હોય છે. કારણ કે જે યોગ અવંચક છે, તો ક્રિયા પણ અવંચક હોય છે, અને તેથી પ્રાપ્ત થતું ફલ પણ અવંચક હોય છે, -આણની પેઠે. (જુઓ પૃ. ૧૫૯) આ દષ્ટાંતમાં નિશાનને વિંધવારૂપ જે એક સ્વરૂપલક્ષ્યની સિદ્ધિ થવી તે ફલાવંચક છે. (જુઓ પૃ. ૧૬૧)

વૃત્તિઃ—ફલાવજ્જકયોગસ્તુ-ફલાવંચક યોગ તો, ચરમ-છેલ્લો યોગોત્તમ-ઉત્તમ યોગ, કેવો છે? તો કે-સદ્ભ્યો એવ-અનંતર કહેલા સંતો થકી જ, નિયોગતઃ-નિયોગથી, અવસ્થપણે, સાનુ-બન્ધફલાવાસિઃ-સાનુબંધ ફલપ્રાપ્તિ, -તથાપ્રકારે સદુપદેશાદિવડે કરીને, ધર્મસિદ્ધૌ-ધર્મસિદ્ધિરૂપ વિષયમાં, સતાં મતા-સંતોને મત છે, સંમત છે.

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાશે કે-સત્પુરુષની ઓળખાણ પહેલાંના જીવને જે જે ફળ થતા હતા, તે બધા વંચક હતા-છેતરનારા હતા; કારણ કે સ્વરૂપ લક્ષ્ય વિના આ જીવે જે જે અનંત ક્રિયા કરી, તેના તેના ફળ તો તેને અનેક મળ્યા, પણ વંચક ફળ અનેક તે સંસારપ્રત્યયી હોઈ સંસાર પરિભ્રમણરૂપ હતા. (જુઓ પૃ. ૧૬૧, 'એક કહે સાધિયે' ઈ.) દેવાદિ ગતિરૂપ ઇધર-ઉધર અનેકાનેક ફળ તેને મળ્યા, પણ તે છૂટાછવાયા-વિશ્રંખલ હતા, એક સાધ્ય લક્ષ્ય પ્રત્યે જ દોરી જનારા કડીબંધ-શ્રંખલાબદ્ધ નહોતા. અથવા તેથી જે ફળપ્રાપ્તિ થતી હતી, તે સ્વરૂપ-સિદ્ધિરૂપ એક મોક્ષફળથી વિમુખ દિશામાં હતી, એટલે તે જીવ સ્વરૂપસિદ્ધિથી દૂર ને દૂર રહેતો હતો, અને આમ તે સત્ફળથી વંચી રહેતો હોવાથી તેને પ્રાપ્ત બધા ફળ વંચક જ થતા હતા. પણ હવે સત્પુરુષને અવંચક યોગ થયા પછી અવંચક ફળ ક્રિયા પણ અવંચક થયે, તે પરમ કૃપાળુ સત્પુરુષના કૃપા-પ્રસાદથી જ એક સાનુબંધ અવશ્ય અવંચક ફલને યોગ હોય છે. અર્થાત્ સાનુબંધ ફલની પ્રાપ્તિ હોય છે. એક સત્ફળ બીજા સત્ફળની સાથે જેમાં સંકળાયેલું હોય છે, જેમાં ફળનો અનુબંધ ચાલુ રહે છે-તુટી જતો નથી, તે સાનુબંધ ફલપ્રાપ્તિ છે. જેમાં ફલ છૂટુંછવાયું-વિશ્રંખલ નથી હોતું, પણ અકોડાબંધ-એકશ્રંખલાબદ્ધ હોય છે, તે એક સ્વરૂપલક્ષ્યની દિશામાં દોરી જતું એક મોક્ષપ્રત્યયી ફળ તે સાનુબંધ ફળ છે. આમ એક એકથી ઉત્તરોત્તર ચઢીયાતા પુણ્યાનુબંધિ પુણ્યના અનુબંધથી જીવ સ્વરૂપલક્ષ્યની દિશામાં આગળ ને આગળ પ્રગતિ કરતો જાય છે, ને સ્વરૂપની નિકટ આવતો જાય છે. આ સ્વરૂપપ્રત્યયી એક શ્રેણીરૂપ જે અખંડ ફળપરંપરા તેનું નામ જ સાનુબંધ ફળ અથવા ફલાવંચક છે. (જુઓ પૃ. ૩૬૮, 'શ્રી જિને સહસ્રગમે ક્રિયાઓ' ઈ.)

આકૃતિ ૨૧

સાનુબંધ મોક્ષપ્રત્યયી ફલ ○—○—○—○—○—○—○—> મોક્ષ.

આ સાનુબંધ ફલપ્રાપ્તિ તથા પ્રકારના સદુપદેશાદિથી હોય છે, કારણ કે સત્પુરુષના ચરણસેવનથી-તેમના 'પદકજ નિકટ નિવાસ'થી, ઉપાસનથી, 'ઉપનિષદ્'થી તેમના શ્રીમુખે સત્વચ્ચનામૃત શ્રવણને પરમ લાભ પ્રાપ્ત થાય છે, અને તે તથારૂપ યોગ્યતાવાળા તે પાત્ર જીવને પરિણમે છે. એટલે તે સત્પુરુષના સદુપદેશાનુસાર કરવામાં આવતી એકાંત સ્વરૂપલક્ષી સમસ્ત ક્રિયાનું ફળ પણ અવંચક હોય છે. કારણ કે સ્વરૂપસ્થિત આત્મ-જ્ઞાની વીતરાગ સત્પુરુષને ઉપદેશ સદા મુખ્ય એવા સ્વરૂપ સાધ્યને અનુલક્ષીને જ હોય છે. શુદ્ધ આત્મસ્વભાવરૂપ યોગની સિદ્ધિ જે જે પ્રકારે થાય તે તે પ્રકારે આવરવાનો તેમનો પ્રગટ સત્ઉપદેશ હોય છે. સત્સ્વરૂપપ્રાપ્ત સત્પુરુષને ઉપદેશ સત્ જ હોય, સત્ સ્વરૂપ જ બોધે, એટલે સત્સ્વરૂપને અનુલક્ષીને થતી પ્રત્યેક ક્રિયા પણ સ્વરૂપાનુસંધાનવાળી હોવાથી અવંચક ફલવતી જ હોય છે. (જુઓ પૃ. ૧૬૧, 'જીવને જ્ઞાની પુરુષનું

ઓળખાણ ' ઇ.) અને આ જે સાનુબંધ ફલ પ્રાપ્તિ કહી, તે પણ ધર્મ સિદ્ધિ વિષય-
માં જ સંતોને સંમત છે,—નહિં કે અન્ય વિષયમાં. કારણકે સત્પુરુષો કેવળ ' ધર્મસિદ્ધિ ' શિવાય બીજા કોઈ ફળને ઇચ્છતા જ નથી. જેમ અને તેમ આત્માનો શુદ્ધ સ્વભાવધર્મ પ્રગટે, આત્મા સ્વભાવ ધર્મમાં આવે, નિજ સ્વભાવ સાથે યોગરૂપ ધર્મની સિદ્ધિ થાય, એમ જ તેઓ નિરંતર ઇચ્છે છે—જાગે છે, અને પ્રભુ પાસે પ્રાર્થે છે. (જુઓ પૃ. ૪૬૪, ' શ્રી સીમંધર જિનવર ' ઇ.) બાકી ઇન્દ્ર-ચકવર્તી આદિ પદવીરૂપ ફળને તે નિષ્કામ સંતજનો કદી ઇચ્છતાજ નથી, છતાં અચિંત્ય ચિંતામણિ સમા ધર્મરત્નના પ્રભાવથી તે પ્રાપ્ત થવા કાંઈ દુર્લભ નથી. યોગરૂપ ધર્મરત્નની સિદ્ધિથી તેની આનુષંગિક પ્રાપ્તિ પણ હોય છે, પણ તે તો જારની પાછળ સાંઠા હોય જ તેના જેવી છે. સત્પુરુષો કાંઈ તેવા આનુષંગિક ફળમાં રાચતા નથી, અને તેથી ભોળવાઈ જઈ મૂળ સ્વરૂપલક્ષ્યને ચૂકતા નથી, કારણકે પશુ હોય તે સાંઠા-કડબ ઇચ્છે ને મનુષ્ય તો જાર જ બહણ કરે. તેમ સાંઠા જેવા આનુષંગિક-સાથે સાથે થતા ફળને પશુ જેવા બાલજીવ જ ઇચ્છે, પણ પંડિત સંતજન તેથી ફેાસલાય નહિં; તે તો ' પાકા વાણીઆ ' જેવા સ્વાર્થપદ્ધુ હોઈ આત્માર્થ-રૂપ મુખ્ય મૂળ સુદાને કદી ભૂલે નહિં !

આમ આ અવંચકત્રિપુટીને યાણુની લક્ષ્યક્રિયાની ઉપમા બરાબર ઘટે છે; તે અત્ર યથાસંભવ ઘટાવી છે. (જુઓ પૃ. ૧૫૮ થી ૧૬૪). આ સર્વ પરથી એ પરમાર્થ ફલિત થાય છે કે સત્પુરુષના સ્વરૂપદર્શન યોગથી યોગ અવંચક હોય, સદ્ગુરુ યોગે તો સ્વરૂપ લક્ષ્યવાળી સત્પુરુષ પ્રત્યેની વંદનાદિ ક્રિયા અને તેનું અવંચક ત્રયી ફલ પણ અવંચક હોય; અને સ્વરૂપદર્શનયોગ વિના જે યોગ વંચક હોય, તો સ્વરૂપ લક્ષ્ય વગરની વંદનાદિ ક્રિયા અને તેનું ફળ પણ વંચક હોય. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાશે કે એક યોગ જ બરાબર ન હોય તો બધી બાજુ બગડી જાય છે. અને આ યોગ પણ સદ્ગુરુ સત્પુરુષને આશ્રીને છે, એટલે સાધુ સાચા પુરુષનો—સદ્ગુરુનો સ્વરૂપદર્શનથી થતો ' યોગ ' બરાબર ન બને, તો ક્રિયાનો ને ફળનો ઘાણુ પણ બગડી જાય છે. આમ સંતચરણુના આશ્રયયોગ વિના સમસ્ત યોગસાધન ક્રિયાદિ નિષ્ફળ ગયા છે, આત્મવંચક બન્યા છે, જીવને ઠગનારા—છેતરનારા પૂરવાર થયા છે. સાચા સત્પુરુષનો—ભાવયોગી ભાવસાધુનો આશ્રય કરવામાં આવે, તો જ અવંચક યોગ, અવંચક ક્રિયા ને અવંચક ફળ થાય. એટલા માટે જ અત્રે મહાત્મા શાસ્ત્રકાર મહર્ષિએ ' લલ્હિઃ ' ' સાધૂનાશ્રિત્ય ' એ શબ્દો પર ખાસ ભાર મૂક્યો છે. અને આમ સદ્ગુરુના અવલંબને એક જ સ્વરૂપલક્ષ્યના અનુસંધાન—જોડાણરૂપ યોગ બને, તેના જ અનુસંધાનરૂપ ક્રિયા કરવામાં આવે, અને તેના જ સાનુબંધ સંધાનરૂપ એક મોક્ષપ્રત્યયી ફળ મળે, તો એ ત્રણે અવંચક છે,—યોગાવંચક ક્રિયાવંચક ને ફલાવંચક છે. (જુઓ પૃ. ૧૬૪, ' અનંત કાળથી આયડયો ' ઇ.)

“નિર્મલ સાધુ ભગતિ લહી....સખી૦ યોગ અવંચક હોય....સખી૦
કિરિયાવંચક તિમ સહી....સખી૦ ફલ અવંચક જ્યે....સખી૦ ” શ્રી આનંદધનજી

વળી આ અવંચકત્રયની પ્રાપ્તિ જે પ્રકારે થટે છે-દ્રવ્યથી અને ભાવથી. દ્રવ્યથી એટલે સાચા સત્પુરુષ-ભાવસાધુનું બાહ્યથી-દ્રવ્યથી સ્થૂલ ગુણવંતપણે તથાદર્શન થવું તે દ્રવ્યથી યોગાવંચક છે; તેવા સત્પુરુષો પ્રત્યે દ્રવ્યથી વંદનાદિ ક્રિયા દ્રવ્ય-ભાવથી તે દ્રવ્યથી ક્રિયાવંચક છે; અને તેવા સત્પુરુષો પ્રત્યેની તે દ્રવ્ય ક્રિયાથી અવંચકત્રયી પ્રાપ્ત થતું ફળ તે દ્રવ્યથી ફલાવંચક છે. સાચા સત્પુરુષને આશ્રીને-ભાવયોગીને અવલંબીને થતા આ દ્રવ્ય અવંચકત્રય પણ જીવને ઉપકારી થાય છે, કારણ કે તે ભાવ અવંચકત્રયીના કારણરૂપ થઈ પડે છે. ભાવથી-સાચા સત્પુરુષનું, ભાવસાધુનું સત્પુરુષ સ્વરૂપે અંતરથી-ભાવથી સૂક્ષ્મ ગુણવંતપણે તથાદર્શન થવું તે ભાવથી યોગાવંચક છે. અને તેવા સત્પુરુષો પ્રત્યે જે ભાવ વંદનાદિ ક્રિયા તે ભાવથી ક્રિયાવંચક છે. અને તેવા સત્પુરુષો થકી જે ભાવ ધર્મ ફલસિદ્ધિ થવી તે ભાવથી ફલાવંચક છે. અથવા સદ્ગુરુના સદ્ઉપદેશજન્ય સદ્ગોષ્ઠ થકી જીવને સ્વરૂપ લક્ષ્યનો યોગ થવો તે ભાવથી યોગાવંચક, પછી તે સ્વરૂપલક્ષ્યને અનુલક્ષી સ્વરૂપસાધક ક્રિયા તે ભાવથી ક્રિયાવંચક અને સ્વરૂપલક્ષ્યની સિદ્ધિ થવી-આત્મસિદ્ધિ પામવી તે ભાવથી ફલાવંચક. આમ દ્રવ્યથી કે ભાવથી અવંચકત્રયની પ્રાપ્તિ જેને હોય, તે કોઈ પણ સુમુક્ષુ યોગી આ યોગ પ્રયોગનો અધિકારી છે એમ તાત્પર્ય છે. પણ તેમાંયે મુખ્યતા તો ભાવની જ છે. આ બંને પ્રકારમાં પણ મુખ્ય મહત્વનો મુદ્દો એટલો જ છે કે-આ અવંચકત્રય સત્પુરુષ આશ્રી હોવા જોઈએ, સાચા સંત-ખરેખરા ભાવસાધુ ભાવયોગીને આશ્રીને જ હોવા જોઈએ. વધારે શું ?

તાત્પર્યરૂપ સારાંશ કે-સત્પુરુષનું તથાદર્શન અર્થાત્ તેના સ્વરૂપની જ્ઞાનબાણ તે યોગાવંચક છે. સત્પુરુષને સત્પુરુષ સ્વરૂપે જ્ઞાનથી તેના પ્રત્યે જે પ્રણામદિ ક્રિયા કરાય તે ક્રિયાવંચક છે. અને તે સત્પુરુષ થકી ધર્મસિદ્ધિ બાબતમાં પ્રાપ્ત થતું જે સાનુબંધ ફલ તે ફલાવંચક છે. અથવા સ્વરૂપને જ્ઞાનબળ તે યોગાવંચક, સ્વરૂપને સાધવું તે ક્રિયાવંચક, ને સ્વરૂપને પામવું તે ફલાવંચક.

એમ એઓનું સ્વરૂપ કહી દેખાડી પ્રકૃતયોજન કહે છે:—

કુલાદિયોગિનામસ્માન્મત્તોઽપિ જહધીમતામ્ ।

શ્રવણાત્પક્ષપાતાદેરુપકારોઽસ્તિ લેશતઃ ॥ ૨૨૨ ॥

વૃત્તિ:—કુલયોગિનામ્—ઉક્તા લક્ષણવંતા કુલયોગી આદિને, અસ્માન્—આ થકી, આ યોગ-દષ્ટિસમુચ્ચય થકી, મત્તોઽપિ—ગદારા કરતાં પણ, જહધીમતામ્—જહધુદ્ધિ એવા બીજાઓને. શું ? તો કે-શ્રવણાત્—શ્રવણથકી, પક્ષપાતાદે:—પક્ષપાત, શુભેચ્છા અદિને લીધે, ઉપકારોઽસ્તિ લેશતઃ—લેશથી ઉપકાર છે,—તથાપ્રકારે બીજાપુષ્ટિ વડે કરીને.

કુલયોગી આદિકને, મુજથી જન્મતિધાર;
શ્રવણથી પક્ષપાતાદિથી, આથી લેશ ઉપકાર. ૨૨૨

અર્થ:—આ યોગદષ્ટિસમુચ્ચય થકી, મહારા કરતાં પણ જડબુદ્ધિ એવા કુલયોગી આદિને, શ્રવણ વડે કરીને પક્ષપાત આદિને લીધે, લેશથી ઉપકાર છે.

વિવેચન

ઉક્ત લક્ષણવાળા કુલયોગી આદિ કે જે મહારા કરતાં પણ જડબુદ્ધિ હોય તેવા બીજાઓને, આ યોગદષ્ટિસમુચ્ચય અંશથી, આના શ્રવણથી ઉપજતા પક્ષપાત-શુભેચ્છા આદિને લીધે બીજાબુદ્ધિ આદિવડે કરીને લેશથી ઉપકાર છે.

“ દયા શાંતિ સમતા ક્ષમા, સત્ય ત્યાગ વૈરાગ્ય;
હોય મુમુક્ષુ ઘટ વિષે, એહ સદાય સુખગ્ય. ”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

ઉપરમાં કહ્યું તેમ,—જે યોગિકુલમાં જન્મ્યા છે અને જન્મથી જ યોગિધર્મને પામેલા છે, તથા બીજાઓ પણ જે પ્રકૃતિએ કરીને દ્રવ્યથી અને ભાવથી યોગિધર્મને અનુગત છે—અનુસરનારા ‘ અનુયાયી ’ છે, તે કુલયોગીઓ છે. આ મહાતુલાવ કુલયોગીને કુલયોગીઓ તથા પ્રકારે થકના અભાવને લીધે જન્મતમાં સર્વત્ર અદ્રેષી પ્રવૃત્તચક્ર યોગી હોય છે, ધર્મપ્રભાવને લીધે ગુરુ-દેવ-દ્વિજ તેઓને પ્રિય હોય છે, તથા કિલ્લ પાપના અભાવને લીધે તેઓ પ્રકૃતિથી-સ્વભાવથી દયાળુ હોય છે, પુણ્યાનુબંધી પુણ્યને લીધે વિનીત-વિનયવાનુ હોય છે, અંધિલેદ વડે કરીને યોગવંત-તત્ત્વસમજણવાળા હોય છે, અને ચારિત્રભાવે કરીને યતેન્દ્રિય-જિતેન્દ્રિય હોય છે. અને પ્રવૃત્તચક્ર યોગીઓ પ્રથમના જે પ્રકારના યમ-ઈચ્છાયમ અને પ્રવૃત્તિયમને સમ્યક્ પ્રકારે આશ્રય કરનારા હોય છે, અને બાકીના જે યમ-સ્થિરચમ અને સિદ્ધિ-ચમના અત્યંત અર્થી-અભિલાષી હોઈ સદા તેમાં સદુપાય પ્રવૃત્તિ કરનારા હોય છે, અને તેથી કરીને શુશ્રુષા આદિ આઠ ગુણથી યુક્ત એવા હોય છે. તથા આઠ અવંચક યોગીની પ્રાપ્તિથી તેનાથી અન્ય એવા જે અવંચકને લાભ પામેલા હોય છે, અર્થાત્ યોગાવંચકની પ્રાપ્તિને લીધે ક્રિયાવંચક ને ફલાવંચક પણ પામેલા હોય છે.—આવા આ મહાત્મા કુલયોગીઓ અને પ્રવૃત્તચક્ર યોગીઓ આ મહાનુ યોગ પ્રયોગના અધિકારીઓ છે એમ યોગવિદો વદે છે. અર્થાત્ આ યોગપ્રયોગ યોગ્ય જે ‘ જ્નેગિજનો ’ હોય તે આવા લક્ષણવંતા—આવા ઉત્તમ ગુણસંપન્ન અવશ્ય હોય, સાચા મુમુક્ષુઓ, સાચા આત્માર્થીઓ હોય, એમ અત્ર તાત્પર્ય છે.

અને આવા આ વિશિષ્ટ અધિકારી યોગીઓને ઉદ્દેશીને આ પરમ પરોપકાર-પરાયણ મહાયોગી શાસ્ત્રકાર મહર્ષિ કહે છે કે—‘ આ કુલયોગી-પ્રવૃત્તચક્ર યોગીઓમાં

જે મહારા કરતાં પણ જડબુદ્ધિવાળા હોય તેઓને આ ' યોગદર્શિ લઘુતા દર્શન સમુચ્ચય ' ગ્રંથ થકી લેશથી-કંઈક ઉપકાર થવો સંભવે છે. ' આ શબ્દો ઉપરથી મહાનુભાવ શાસ્ત્રકાર મહાત્માએ પોતાની અત્યંત લઘુતા સરળભાવે દર્શાવવા સાથે, કેને કેને આ ગ્રંથ ખાસ ઉપકારી થઈ પડશે, તેનું સૂચન કર્યું છે. કારણકે ' મહારાથી પણ જડબુદ્ધિવાળા ' એ પદમાં ' પણ ' શબ્દથી પોતાના પણ જડબુદ્ધિપણાનો લઘુત્વભાવે સ્વીકાર કર્યો છે. એટલે હું તો જડબુદ્ધિ-મંદમતિ છું જ, પણ મહારા કરતાં પણ જે વધારે જડબુદ્ધિવાળા-મંદમતિ આત્માઓ હોય, તેને આથી કંઈક ઉપકાર થશે એમ આશય છે. કારણકે મતિનો વિકાસ આત્માના ક્ષયોપશમ પ્રમાણે હોય છે, અર્થાત્ કર્માવરણના ક્ષયોપશમ પ્રમાણે બુદ્ધિની તરતમતા-ન્યૂનાધિકતા હોય છે. એટલે હું જો કે મંદ ક્ષયોપશમવાળો છું, છતાં મહારા કરતાં પણ મંદ ક્ષયોપશમવાળા જે જીવો હોય, જે આત્મબંધુઓ હોય, તેઓને આ મહારી કૃતિ થકી કંઈક આત્મલાભ થવો સંભવે છે. અત્રે ' લેશથી ' -કંઈક (a little) એ શબ્દ પણ લઘુત્વભાવનો સૂચક છે. કારણકે આ ગ્રંથ મુમુક્ષુને કાંઈ જેવો તેવો ઉપકારી નથી, પરમ ઉપકારી છે, છતાં એમ કહ્યું છે. વળી અત્રે પોતાને પણ ' જડબુદ્ધિ ' કહ્યા તેનું પારમાર્થિક કારણ પણ છે. કારણકે જે જે ક્ષયોપશમભાવ છે તે તે ક્ષાયિક ભાવની અપેક્ષાએ અદ્યપવીર્ય છે- મંદશક્તિવાળા છે, જડબુદ્ધિરૂપ છે. એટલે કોઈ ગમે તેવા ઉત્કૃષ્ટ ક્ષયોપશમવંત હોય તે પણ ક્ષાયિકભાવની અપેક્ષાએ તો મંદમતિ-અદ્યમતિ જ ગણાય. એટલે ગમે તેવા ક્ષયોપશમનો પણ મદ કરવા યોગ્ય નથી, એ ન્યાયે ગ્રંથકાર મહર્ષિ કહે છે કે-મહારો ક્ષયોપશમ ભલે ગમે તેવો હોય, પણ હું તો જડમતિ છું તથાપિ મહારા કરતાં અદ્યપક્ષયોપશમી જીવો જે હશે, તે આથી કંઈક લાભ ઊઠાવી શકશે. કારણકે અધિક ક્ષયોપશમવંત પાસેથી અદ્યપતર ક્ષયોપશમવંતને શીખવાનું-જાણવાનું મળે એ રીતિ છે, -જેમ વધારે ભણેલા પાસેથી એણું ભણેલો શીખી-જાણી શકે તેમ. (જુઓ પૃ. ૬૪ ' અદ્ય વીર્ય ક્ષયોપશમ અછે ' ઈ.) આમ સાચા દૃઢ અધ્યાત્મરંગથી હાઠોહાડ રંગાયેલા આ મહાનુભાવ મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજીએ અત્યંત અત્યંત સરલભાવે આત્મલઘુતા નિવેદન કરી, પોતાની ખરેખરી મહત્તા પ્રગટ કરી છે. કારણ કે- ' લઘુતા મેં પ્રભુતા વસે, પ્રભુતા સે પ્રભુ દ્વર. '

અહીં જે કંઈક ઉપકાર છે એમ કહ્યું, તે ઉપકાર કયો ? અને કેવી રીતે થશે ? તેનો પણ અત્ર ખુલાસો બતાવ્યો છે. તે આ પ્રકારે:-આ સત્શાસ્ત્રના શ્રવણ થકી તે મહાનુભાવ સુપાત્ર અધિકારી યોગીઓને અત્રે પક્ષપાત-શુભેચ્છા આદિ ઉપકાર કેવી ઉપજશે, અને તેથી કરીને તેઓને યથાસંભવ ળીજપુષ્ટિ વડે કરીને રીતે ? કંઈક ઉપકાર થશે. તે મહાત્મા જોગીજનો આ સત્શાસ્ત્ર સાંભળશે, એટલે તે શુભગ્રાહી મહાજનોને એના પ્રત્યે કુદરતી પ્રમોદભાવ ઉપજવાથી પક્ષપાત થશે, શુભેચ્છા ઉપજશે, ભક્તિભાવ સ્ફુરશે, યથાર્થ યોગમાર્ગનું જ્ઞાન થશે, અને તે યોગમાર્ગે પ્રવર્તવાની અભિલાષા વૃદ્ધિ પામશે. એટલે તેઓને પ્રાપ્ત

થયેલા યોગીજીની પુષ્ટિ થશે, તેમાં સહયોગ સાધનરૂપ અંકુરા કૂટશે અને યોગસિદ્ધિરૂપ વૃક્ષ ફાલીફૂલીને મોક્ષરૂપ પરમ અમૃત ફળ આપશે. આમ આ જોગીજીનોને પણ આ શાસ્ત્ર થકી આત્મલાભરૂપ કંઈક ઉપકાર લેશથી થવો સંભવે છે. વળી 'લેશથી' -કંઈક એમ કહ્યું છે, તે અન્ય પ્રત્યેના ઉપકારનું ગોણુપણું સૂચવવા માટે છે. કારણકે અંધકર્તાનો અભિપ્રાય એ છે કે-બીજાઓને તો આથી લેશથી-કંઈક જ ઉપકાર થવો સંભવે છે, પણ આ અંધઅથનથી મુખ્ય ઉપકાર-મુખ્ય આત્મલાભ તો મને જ છે. આ અંધ તો મેં ઉપરમાં કહ્યું હતું તેમ 'આત્માનુરમૃતિને અર્થે' રચ્યો છે. એટલે આ અંધનું મુખ્ય પ્રયોજન તો મહારા પોતાના આત્માનો ઉપકાર છે-મહારા પોતાના આત્માર્થની સિદ્ધિ છે. બાકી ગોણુપણે બીજા જોગી જીવોને આ અંધરચનાથી કંઈ આનુષંગિક લાભ થતો હોય તો ભલે થાઓ ! તે લેવાને તેઓ પરમ યોગ્ય છે ! તેઓ પણ આનાથી યથેચ્છ આત્મલાભ ભલે જીઠાવો ! પરમ પ્રેમથી આમ કરવાનું તેમને સર્વને આમન્ત્રણ છે ! પરમ યોગામૃતનું આકંઠપાન કરવા માટે મેં જે આ રચના કરી છે, તેમાં અવગાહન કરી-ઊંડા ઉતરી તેઓ પણ ભલે આ પરમ યોગામૃતનું પાન કરી તૃપ્ત થાઓ ! અને પરમ આત્માનંદરસનો અનુભવ કરો !

પક્ષપાત માત્ર થકી શો ઉપકાર ? એવી આશંકા દૂર કરવા માટે કહે છે—

તાત્ત્વિકઃ પક્ષપાતઃચ ભાવશૂન્યા ચ યા ક્રિયા ।
અનયોરન્તરં જ્ઞેયં માનુષ્યોત્તયોરિવ ॥ ૨૨૩ ॥

પક્ષપાત તાત્ત્વિક અને, ક્રિયા ભાવહીન તેમ;
એનું અંતર બાણુવું, સૂરજ ખબુચ્યા જેમ. ૨૨૩

અર્થઃ—તાત્ત્વિક પક્ષપાત અને ભાવશૂન્ય જે ક્રિયા,—એ એનું અંતર સૂર્ય-ખલોતની પેઠે બાણુવું.

વિવેચન

“શુદ્ધ ભાવ ને સૂની કિરિયા, બેહુમાં અંતર કેતોણ;
અળહળતો સૂરજ ને ખબુચ્યા, તાસ તેજમાં તેતોણ.”—શ્રી યો. સ. ૮-૬.

ઉપરમાં અત્રે પક્ષપાત માત્રથી પણ બીજાઓને ઉપકાર થવાની સંભવના કહી, તે કેમ બની શકે ? એવી આશંકા અહીં દૂર કરી છે. તાત્ત્વિક એટલે કે જે પારમાર્થિક

વૃત્તિઃ—તાત્ત્વિકઃ પક્ષપાતઃ—તાત્ત્વિક પક્ષપાત, પારમાર્થિક પક્ષપાત, ભાવશૂન્યા ચ યા ક્રિયા—અને ભાવશૂન્ય એવી જે ક્રિયા, અનયોરન્તરં જ્ઞેયં—આ એનું અંતર બાણુવું. કોની જેમ ? તો કે-માનુષ્યોત્તયોરિવ—સૂર્ય અને ખલોતની જેવું મહદ્ અંતર એમ અર્થ છે.

પક્ષપાત છે, અને જે ભાવશૂન્ય ક્રિયા છે, -આ જેની વચ્ચેનું અંતર એટલું બધું મોટું છે કે તેને સૂર્ય-અદ્યોતના અંતરની ઉપમા આપી શકાય. ઝળહળતો સૂરજ અને તગતગતો બજૂઓ-આગીઓ એ જેના પ્રકાશ વચ્ચે જેટલું મોટું અંતર છે, તેટલું અંતર તાત્ત્વિક પક્ષપાત અને ભાવશૂન્ય ક્રિયા એ જેની વચ્ચે છે. તાત્ત્વિક પક્ષપાત સૂર્યપ્રકાશ સમો છે, અને ભાવશૂન્ય ક્રિયા અદ્યોતપ્રકાશ સમી છે. એટલે તાત્ત્વિક પક્ષપાતની વાત મોટી છે.

કોઈ એમ શંકા કરે કે-આ યોગ વિષય પ્રત્યે પક્ષપાત માત્ર ઉપજવાથી શો ઉપકાર થાય? ઉપકાર તો ક્રિયા પ્રવૃત્તિથી થાય, માત્ર રુચિરૂપ પક્ષપાતથી શી રીતે થાય? તેનું નિવારણ અત્ર ઉક્ત દૃષ્ટાંતથી કર્યું છે. આ યોગશાસ્ત્ર વિષય પ્રત્યે તાત્ત્વિક પક્ષ- તાત્ત્વિક પક્ષપાત, પારમાર્થિક પક્ષપાત, ખરેખરો ભાવપક્ષપાત ઉપજવો પાતથી ઉપકાર તે પણ કાંઈ નાનીસૂની વાત નથી; કારણ કે તથારૂપ પક્ષપાત અંતરંગ રુચિ-પ્રેમ વિના ઉપજતો નથી, અંતરંગ ભાવ વિના ઉપજતો નથી. એટલે અંતરંગ રુચિ-ભાવથી ઉપજતા આ ભાવપક્ષપાતનું મૂલ્ય જેટલું આંકીએ તેટલું ઓછું છે. એની સાથે આપણે જે ભાવ વગરની કરવામાં આવતી અનંત દ્રવ્ય ક્રિયાની સરખામણી કરીએ, તે તે ભાવશૂન્ય ક્રિયાની અતિ અતિ અદ્ય કિંમત છે. કોઈ એક મનુષ્ય સાચા ભાવથી આ યોગ વિષય પ્રત્યે માત્ર પક્ષપાત જ ધરાવતો હોય, અને કાંઈ યોગસાધક ક્રિયા ન પણ કરતો હોય; અને બીજો ક્રિયાજડ મનુષ્ય અંતર્લેદ વિનાની-ભાવ વિનાની અનંત દ્રવ્ય ક્રિયા કરતો હોય, -તો આ બન્નેની વચ્ચેનું અંતર સૂરજ ને આગીઆના અંતર જેટલું છે. ભાવથી પક્ષપાત માત્ર ધરાવનાર પણ, ભાવશૂન્ય અનંત ક્રિયા કરનાર ક્રિયાજડ કરતાં અનંતગણો મહાન્ છે. ભાવ પક્ષપાતી સૂર્ય સમો છે, અને ભાવશૂન્ય ક્રિયાજડ અદ્યોત સમો છે. એટલે આ જેની તુલના કેમ થઈ શકે? ક્યાં મેરુ, ક્યાં સર્પવ? ક્યાં સિંધુ, ક્યાં બિંદુ? ક્યાં સૂર્ય, ક્યાં અદ્યોત?

“બાહ્ય ક્રિયામાં રાચતા, અંતર્લેદ ન કાંઈ;
જ્ઞાનમાર્ગ નિષેધતા, તેહ ક્રિયાજડ આંહિ.”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

“યસ્માત્ક્રિયાઃ પ્રતિકલંતિ ન ભાવશૂન્યાઃ ।”—શ્રી કલ્યાણમંદિર સ્તોત્ર.

અને અત્રે જે પક્ષપાતની વાત છે, તે તાત્ત્વિક પક્ષપાતની વાત છે. તાત્ત્વિક એટલે પારમાર્થિક-પરમાર્થસત્. સત્ય તત્ત્વ સમજીને-પરમાર્થ સમજીને તેના પ્રત્યે સહજ સ્વભાવે ઉપજતો પક્ષપાત તે તાત્ત્વિક પક્ષપાત છે. આ તાત્ત્વિક પક્ષપાતમાં અને અતાત્ત્વિક પક્ષપાતમાં ઘણો ફેર છે, આકાશ-પાતાલનું અંતર છે; કારણ કે મતાબ્દથી ઉપજતો પક્ષપાત-મતના મમત્વથી ઉપજતો પક્ષપાત તે અતાત્ત્વિક છે. તેમાં ‘મારું તે સાચું’

એવી ભાવનાની મુખ્યતા હોય છે. અને સત્સ્વરૂપના યથાર્થ બ્રહ્મણ્યથી—યથાર્થ સમજણથી ઉપજતો પક્ષપાત તે તાત્ત્વિક છે, તેમાં ‘સાચું તે મારું’ એવી ભાવનાની મુખ્યતા હોય છે. અતાત્ત્વિક પક્ષપાતમાં સતનું પ્રાધાન્ય છે, ત્યારે તાત્ત્વિક પક્ષપાતમાં ‘સત્’નું પ્રાધાન્ય છે. અતાત્ત્વિક પક્ષપાત મતાભિનિવેશરૂપ છે, તાત્ત્વિક પક્ષપાત તત્ત્વપ્રવેશરૂપ છે. આવો મહત્વનો ફેર એ બે વચ્ચે છે. એટલે અતાત્ત્વિક પક્ષપાત જેમ અપ્રશસ્ત છે, અનિષ્ટ છે, તેમ તાત્ત્વિક પક્ષપાત પ્રશસ્ત છે, ધૃષ્ટ છે. આ તાત્ત્વિક પક્ષપાત જ અત્ર પ્રસ્તુત છે, અને તે શુણ્ણનુરાગજન્ય પ્રેમને લીધે સત્ વસ્તુ પ્રત્યેની અંતરંગ રુચિથી—પ્રતીતિથી—ભાવથી ઉપજતો હોઈ પરમ પ્રશસ્ત છે. આ શુદ્ધ ભાવરૂપ પક્ષપાતની વાત કંઈ ઓર છે! તેની પાસે ભાવવિહીન જડ દ્રવ્યક્રિયા કંઈ ગણનામાં નથી, સૂર્ય પાસે આગીઆ જેવી તુચ્છ છે. આ ઉપરથી સાર બોધ એ દેવા યોગ્ય છે કે બાહ્ય દ્રવ્ય ક્રિયા ઉપર જે ભાર મૂકવામાં આવે છે તેના કરતાં અનંતગણે! ભાર ‘ભાવ’ ઉપર મૂકવો જોઈએ. પણ લોકોની ઘણું કરી એથી ઉલટીજ સ્થિતિ દેખી ખેડ પામેલા કરુણાળુ સંતજનો પોકાર કરી ગયા છે કે:—

“ દ્રવ્ય ક્રિયારુચિ જીવડા રે, ભાવ ધર્મ રુચિહીન,

ઉપદેશક પણ તેહવા રે, શું કરે જીવ નવીન ?...અંદ્રાનન૦ ”—શ્રી દેવચંદ્રજી

અને તેવા પ્રકારે કહે છે—

खद्योतकस्य यत्तेजस्तदल्पं च विनाशि च ।

विपरीतमिदं भानोरिति भाव्यमिदं बुधैः ॥ ૨૨૪ ॥

ખજીઆતું જે તેજ છે, અલ્પ વિનાશી તેહ;

વિપરીત આ છે સૂર્યનું, ભાવ્ય બુધોએ એહ. ૨૨૪

અર્થ:—ખદ્યોતકનું (આગીઆતું) જે તેજ છે, તે અલ્પ અને વિનાશી છે; અને સૂર્યનું આ તેજ એથી વિપરીત છે, એમ આ બુધોએ ભાવ્ય છે, ભાવવા યોગ્ય છે.

વિવેચન

ખદ્યોત નામના જંતુવિશેષનું જે પ્રકાશાત્મક તેજ છે, તે સ્વરૂપથી અલ્પ અને વિનાશી છે. અને સૂર્યનું આ પ્રકાશાત્મક તેજ તેથી વિપરીત છે, અર્થાત્ ખહુ અને

વૃત્તિ:—खद्योतकस्य—ખદ્યોતનું, સર્વવિશેષનું, यत्तेज:—જે તેજ—પ્રકાશાત્મક છે, तत्-તે, શું ? તો કે—अल्पं च विनाशि च—અલ્પ અને વિનાશી છે,—स्वરूपથી विपरीतमिदं भानो:—આતુનું આ વિપરીત છે, એટલે કે સૂર્યનું તેજ ખહુ અને અવિનાશી છે. इति—એમ, એવા ભાવનું, भाव्यमिदं—આ ભાવ્ય છે, ભાવવા યોગ્ય છે, અધિકૃત પક્ષપાત થકી, આ ક્રિવાદિક, बुधै:—બુધોથી, તત્ત્વનીતિએ કરીને.

અવિનાશી છે. એવા ભાવનું આ પ્રસ્તુત પક્ષપાત થકી આ ક્રિયાદિક બુધોએ તત્ત્વનીતિથી ભાવવા યોગ્ય છે.

ઉપરમાં જે સૂર્ય-ખદોતનું દષ્ટાંત આપ્યું તેને અહીં સ્પષ્ટ કર્યું છે:-ખદોત નામનું એક નાનકડું જીવડું, કે જેને આગીઆ પણ કહે છે, તે રાત્રીના ભાગમાં ચમકે છે. તેનું જે પ્રકાશરૂપ તેજ છે, તે સ્વરૂપથી અદ્ય-થોડું અને વિનાશી હોય છે.

ક્યાં સૂર્ય ? આગીઆ ઘડી ઘડી ચમકે છે, તગતગે છે, જેમાં તે પોતે પણ બરાબર ક્યાં ખદોત ? દેખાતો નથી એવો ક્ષણિક મંદમંદ ચમકારો કરે છે, અને પાછો ક્યાંય વિલીન થઈ જાય છે. પણ સૂર્યનું પ્રકાશમય તેજ એથી વિપરીત-ઉલટું છે. સૂર્યનું તેજ ઘણું અને અવિનાશી હોય છે. તે એકસરખો ઝળહળાટ કરે છે, ઝગઝગે છે,-જેમાં સમસ્ત વિશ્વ પદાર્થો બરાબર પ્રકાશિત થાય છે, એવો અસાધારણ તેજસ્વી ને અવિનાશી પ્રકાશ પાથરે છે, અને આમ અખંડપણે દીર્ઘકાળ સુધી તે તેજોનિધિ પ્રકાશ્યા કરે છે. આમ આ લોકપ્રસિદ્ધ દષ્ટાંત છે.

આ દષ્ટાંત ઉપરથી બુધજનોએ, પ્રાણજનોએ, વિવેકી સજ્જનોએ તત્ત્વનીતિથી પરમાર્થ વિચારવા યોગ્ય છે-ભાવવા યોગ્ય છે. ભાવવિહોણી યત્રવત્ જડપણે કરાતી દ્રવ્ય ક્રિયા ખદોત સમી હોઈ, તેનું તેજ અદ્ય અને વિનાશી છે; અને ભાવસૂર્ય:દ્રવ્ય-ભાવરૂપ તાત્ત્વિક પક્ષપાત સૂર્ય સમો હોઈ, તેનું તેજ બહુ અને ક્રિયા ખદોત અવિનાશી છે. દ્રવ્ય ક્રિયા આગીઆની જેમ ઘડી ઘડી ચમકે છે, તગતગે છે, ઝાંખો પ્રકાશ કરે છે, જેમાં પોતાને પોતાનું સ્વરૂપ પણ દેખાતું નથી એવો ક્ષણિક મંદ મંદ ચમકારો કરે છે, અને ક્યાંય વિલીન થઈ જાય છે, એનો પત્તો મળતો નથી. પણ પ્રસ્તુત ભાવ તો સૂર્યની પેઠે એકસરખો અસાધારણ ઝળહળાટ કરે છે-ઝગઝગે છે, જેમાં પોતાનું આત્મસ્વરૂપ તો શું પણ સમસ્ત વિશ્વસ્વરૂપ પ્રકાશિત થાય એવો અસાધારણ તેજસ્વી ને અવિનાશી જ્ઞાનપ્રકાશ પાથરે છે; અને આમ અખંડપણે તે અવિનાશી તેજોનિધિરૂપ ભાવ પ્રકાશ્યા કરે છે. આમ અનંત ને અવિનાશી તેજોમય સૂર્યની સમક્ષ અદ્ય ને વિનાશી તેજનો ચમકારો કરતું આગીઆ જેવું જંતુડું જેટલું ઝાંખું લાગે છે; તેટલું જ અનંત ને અવિનાશી તેજોમય જ્ઞાનપ્રકાશ પાથરતા ભાવની સમક્ષ, અદ્ય ને વિનાશી ચમકારા કરતું આખું દ્રવ્ય ક્રિયાચક્ર ઝાંખું લાગે છે; માટે તાત્ત્વિક પક્ષપાતરૂપ શુદ્ધ ભાવની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય ક્રિયા કંઈ ગણત્રીમાં નથી. ઇત્યાદિ અર્થ ભાવવા યોગ્ય છે.

જડપણે દ્રવ્ય ક્રિયા કરનારા સુગ્ધ લોકો એમ માને છે કે આ ક્રિયા કરતાં કરતાં આપણું કલ્યાણ થશે, પણ તે તેમની ખાતિ છે; કારણ કે શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજીએ

પંચાશક*શાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે-‘ સંપૂર્ણ ક્રિયા પણ ભાવ વિના ક્રિયા જ નથી, કારણ કે તેને નિજ ફલનું વિકલપણું છે. અને ઐવેચક ઉપપાતનું દષ્ટાંત છે.’ એ અંગે આગમમાં કહ્યું છે કે-ઓષથી-પ્રવાહથી આ જીવે ઐવેચકોમાં અનંતા શરીરો મૂક્યા છે, અર્થાત્ આ જીવ વેચક દેવલોકમાં અનંત વાર ઉપજ્યો છે. અને આ ઐવેચકપ્રાપ્તિ પણ સાધુની સંપૂર્ણ ક્રિયાના પાલન વિના હોતી નથી, ઉત્તમપણે સાધુની સંપૂર્ણ ક્રિયાના પાલનથી જ હોય છે. આમ સાધુની સંપૂર્ણ ક્રિયા અનંતવાર પ્રાપ્ત થયા છતાં આ જીવનું કલ્યાણ થયું નહિં! અરે! દર્શન પણ સિદ્ધ ન થયું! આમ થયું તેનું કારણ યથાયોગ્ય ભાવની જ ખામી હતી. આ ઉપરથી પણ ભાવનું જ પ્રાધાન્ય પ્રતીત થાય છે.

વિશેષ કહે છે—

શ્રવણે પ્રાર્થનીયા: સ્યુર્ન હિ યોગ્યા: કદાચન ।

યત્ન: કલ્યાણસત્ત્વાનાં મહારત્ને સ્થિતો યત: ॥ ૨૨૬ ॥

શ્રવણે પ્રાર્થન યોગ્ય ના, કદી યોગ્ય જત રત્ન;
સ્થિત છે કલ્યાણસત્ત્વનો, મહારત્નમાં યત્ન. ૨૨૫.

અર્થ:—યોગ્ય જનોને કદી શ્રવણ વિષયમાં પ્રાર્થના કરવા યોગ્ય નથી, કારણ કે કલ્યાણસત્ત્વનો મહારત્ન વિષયમાં યત્ન સ્થિત જ છે.

[વવેચન

શ્રવણ વિષયમાં યોગ્યજનો કદી પ્રાર્થના કરવા યોગ્ય નથી, કારણ કે શુશ્રૂષાભાવને લીધે તેઓની તેમાં સ્વતઃ પ્રવૃત્તિ હોય છે. કલ્યાણસત્ત્વનો-પુણ્યવંતોનો યત્ન ચિંતા-મણિ આદિ મહારત્ન વિષયમાં સ્થિત જ છે, રહેલો જ છે,-તથાપ્રકારે ઔચિત્યયોગથી પક્ષપાત આદિને લીધે પણ જન્માન્તરમાં તેની પ્રાપ્તિ હોય છે, એમ શાસ્ત્રમાં શ્રવણ થાય છે.

આવા ઉપર કહ્યા તે જે યોગ્ય યોગીજનો છે, તેને શ્રવણ કરવા બાબતમાં કદી પ્રાર્થના કરવા યોગ્ય નથી. અહો કુલયોગીઓ! અહો પ્રવૃત્તચક યોગીઓ! અહો

વૃત્તિ:—શ્રવણે-શ્રવણ વિષયમાં, પ્રાર્થનીયા: સ્યુ:—પ્રાર્થનીય હોય, પ્રાર્થવા યોગ્ય હોય, નહિ-નહિં, યોગ્યા: કદાચન-યોગ્ય કદી પણ,-શુશ્રૂષાભાવથી સ્વતઃ પ્રવૃત્તિને લીધે. અને તેવા પ્રકારે કહે છે-યત્ન: કલ્યાણસત્ત્વાનાં-કલ્યાણ સત્ત્વનો-પુણ્યવંતોનો યત્ન, મહારત્ને-મહારત્નમાં, ચિન્તામણિ આદિ વિષયનો, સ્થિતો યત:-કારણ કે સ્થિત જ છે,-તથાપ્રકારે ઔચિત્યયોગથી, પક્ષપાત આદિ થકી પણ જન્માન્તરમાં પ્રાપ્તિની શ્રુતિને લીધે.

* “સંપુષ્ણાવિ હિ કિરિયા ભાવેણ વિના ણ હૌંતિ કિરિયત્તિ ।
નિયફલવિગલત્તણઓ મેવજ્જવવાયણાણં ”—શ્રી પંચાશક.

મોક્ષમાર્ગના પ્રવાસી સુમુક્ષુ આત્માર્થીઓ ! અહો યોગમાર્ગના વિજ્ઞાસુ મહારા સાધર્મિક આત્મબંધુઓ ! તમે આ શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરો ! આ સાક્ષાત્ પરમ યોગામૃતનું પાન કરી પરમાનંદની પ્રાપ્તિ કરો !—ઇત્યાદિ પ્રકારે આ સુમુક્ષુ યોગ્ય જનોને પ્રાર્થના કરવાની રહેતી નથી; કારણ કે શુશ્રૂષાભાવને લીધે—સાચી અંતરંગ શ્રવણેચ્છાને લીધે તે સજ્જનોની સત્શાસ્ત્રશ્રવણમાં સ્વતઃ પ્રવૃત્તિ છે જ. એટલે તેમને શ્રવણ માટે પ્રેરણા કરવાનો કે વિજ્ઞસિરૂપ પ્રાર્થના કરવાનો અવકાશ છે જ ક્યાં ? તેઓને તો સાચી શુશ્રૂષા-સત્-શાસ્ત્ર સાંભળવાની ઇચ્છા એટલી બધી ઉત્કટ હોય છે, કે તેઓ વગર કંદ્યાણુ કહે જ પોતાની મેળે તેમાં પ્રવૃત્ત છે જ; કારણ કે જે કંદ્યાણુસત્ત્વો સત્ત્વોનો છે, જે જીવો કંદ્યાણુ અવશ્ય પામવાના જ છે, એવા મહાપુણ્યવંત રત્નમાં યત્ન જનોનો ચિંતામણિ આદિ મહારત્નના વિષયમાં યત્ન સ્થિત જ છે—રહેલો જ છે, સ્થાપવાનો નથી. કારણ કે તથાપ્રકારે તેમને ઓચિત્ય-યોગ હોય છે, તેઓને તેમ કરવું ઉચિત છે, એટલે તેઓ તે પ્રકારે આપમેળે અવશ્ય કરે જ છે. પક્ષપાત આદિથકો પણ જન્માન્તરમાં તેવા શુશ્રૂષાદિ ભાવની પ્રાપ્તિ હોય છે, એમ શાસ્ત્રમાં શ્રુત થાય છે. તે મહાતુભાવોને સત્શ્રવણના તાત્વિક પક્ષપાતથકી જન્માન્તરમાં પણ તથા પ્રકારે શુશ્રૂષાદિ ભાવની અવશ્ય પ્રાપ્તિ હોય જ છે. એટલે આવા તાત્વિક પક્ષપાતવાળા યોગ્ય યોગિજનો જે સદા શુશ્રૂષાભાવવાળા, સાચી શ્રવણેચ્છાવાળા તત્ત્વરસિક હોઈ સ્વરસથી જ શ્રવણમાં પ્રવૃત્ત છે, તેને, ‘આ શ્રવણ કરો ! આ સાંભળો !’ એવી પ્રાર્થના કર્યાંથી શું ?

અયોગ્યને દાનદોષના પરિહારાર્થે કહે છે—

નૈતદ્વિદસ્ત્વયોગ્યેભ્યો દદત્યેનં તથાપિ તુ ।

હરિભદ્ર ઇદં પ્રાહ નૈતેભ્યો દેય આદરાત્ ॥ ૨૨૬ ॥

અયોગ્યને તો યોગવિદ્, હોંએ ન એહ છતાંય;

હરિભદ્ર સાદર કહે, એને દેય ન આ ય. ૨૨૬

અર્થ:—પરંતુ આના બાલુકારો (આચાર્યો) અયોગ્યોને આ ગ્રંથ દેતા નથી, તથાપિ હરિભદ્રે આ આદરથી કહ્યું છે કે—આ એઓને દેવા યોગ્ય નથી.

વૃત્તિ:—નૈતદ્વિદ:—નથી આના બાલુકારો આચાર્યો, અયોગ્યેભ્યો—અયોગ્યોને, અયોગ્ય એવા બીજાઓને, દદતિ—દેતા, આપતા, યત્ન—આ, યોગદષ્ટિસમુચ્ચય નામનો ગ્રંથ, તથાપિ તુ—તથાપિ, એમ પણ અવસ્થિત સતે, હરિભદ્રો—હરિભદ્રે, ગ્રંથકર્તાએ, ઇદં પ્રાહ—આ કહ્યું છે. શું ? તોકે—નૈતેભ્ય:—ન એઓને—અયોગ્યોને, દેય:—દેવા યોગ્ય આ યોગદષ્ટિસમુચ્ચય, આદરાત્—આદર થકી, આદરથી આ કહ્યું છે.

વિવેચન

“ સભા વ્રણ શ્રોતા ગુણ અવગુણ, નંદિસૂને દીસેછ; તે બાણી આ અંથ યોગ્યને, દેજો સુગુણ જગીશેછ. ”—યો. સજ્ઞા. ૮-૮

પરંતુ આના જ્ઞાતા એવા આચાર્યો તો આ યોગદષ્ટિસમુચ્ચય અંથ અયોગ્યને દેતા જ નથી, તથાપિ આમ વ્યવસ્થિત છતાં અંથકર્તા હરિભદ્રે આ આદરથી કહ્યું છે કે— આ અંથ એઓને—અયોગ્યને ‘ દેવા યોગ્ય નથી. ’

ઉપરમાં યોગ્ય એવા યોગીજનોને આ અંથ કંઈક ઉપકારી ધશે એમ કહ્યું, અને તે યોગ્યજનોને શ્રવણ કરવા માટે પ્રાર્થના કરવાની પણ જરૂર રહેતી, કારણકે તેઓ સ્વરસથી તેમાં પ્રવૃત્તિ કરી જ રહ્યા છે એમ કહ્યું. તો પછી સહેજે પ્રશ્ન ઊઠે છે આ અંથ કે અયોગ્યનું શું? તેનો ટાળો કેમ પાડ્યો? તેને શ્રવણ કરવાની અયોગ્યને દેવા શ્રેયણ! કાં કરતા નથી? તેણે શી ગુન્હેગારી કરી? તેનો અહીં સ્પષ્ટ ‘ યોગ્ય ’ નથી જવાબ આપ્યો છે કે—આ યોગમાર્ગના જ્ઞાતા એવા જ્ઞાની પુરુષો—ગીતાર્થ આચાર્યો તો આ યોગદષ્ટિસમુચ્ચય અંથ અયોગ્યને દેતા જ નથી. તથાપિ ‘ હરિભદ્ર ’ તો આદરથી આ કહે છે કે—આ અંથ એઓને ‘ દેવા યોગ્ય નથી. ’ યોગાચાર્યો તો આ અંથ તેવા અપાત્ર જનોના હાથમાં આપવાની ઘસીને ચોકખી ‘ ના જ ’ પાડે છે, પણ માર્દવની અને માધુર્યની મૂર્તિ સમા આ અંથકર્તા તો એઓને આ અંથ ‘ દેવા યોગ્ય નથી ’ એવું નરમ વચન સમજાવટ ભરી રીતે આદરથી કહે છે, વિવેકભરી મીઠાશથી—નમ્રતાથી કહે છે, એઓને પણ ખોટું ન લાગે—એમના આત્માને પણ દુઃખ ન થાય, એ રીતે પરમ કરુણાભાવથી માનપૂર્વક સહેતુક સમજાવીને કહે છે.

જેનામાં ઉક્ત લક્ષણવાળું યોગ્ય ‘ યોગીપણું ’ ન હોય, જેનામાં આ પરમ યોગ-રહસ્ય યથાર્થપણે શ્રદ્ધણ કરવાની કે સમજવાની કે ઝીલવાની પાત્રતા ન હોય, એવા અયોગ્ય જનોને આ પરમ યોગ્યતાવાળો યોગપ્રરૂપક અંથ આપવા અયોગ્યને યોગ્ય નથી. કારણ કે આ પરમ યોગતત્ત્વને જેઓ સમ્યક્ભાવથી આત્મ-નિષેધનું કારણ પરિણામી કરી પચાવી શકે એમ ન હોય, છુરવી શકે એમ ન હોય, તેવા અપાત્ર જનોને તો આ વિપરીત—પરિણામી ધર્મ મિથ્યાભિમાનાદિ અણર્થવિકાર અથવા ‘ જ્ઞાનનો અપચો ’ પણ ઉપજાવે! જેમ મંદ પાચન શક્તિવાળાને પોષ્ટિક અન્ન પાચન ન થાય, પણ તેથી તો ઉલટું અણર્થ ઉપજે; તેમ અનધિકારી જીવને આ પરમાત્મ પચે નહિ, એટલું જ નહિ પણ ‘ હું આ યોગશાસ્ત્ર ભણ્યો છું ’ એમ મિથ્યાભિમાન ધરી, તથારૂપ યોગભાવની સિદ્ધિ વિના, જ્ઞાનદશાની પ્રાપ્તિ વિના, તે જ્યાં ત્યાં યોગ-જ્ઞાનની મોટી મોટી વાતો કરવા મંડી પડે ને પોતાના પાંડિત્યનું પ્રદર્શન

કરે ! ઇત્યાદિ પ્રકારે તેને શાસ્ત્રનો અપયો થાય ! અને આમ અંતરનો મોહ છૂટ્યા વિના પોપટીઓ પંડિત બની મોઢેથી જ્ઞાનની વાતો કરી, જ્ઞાનિમાં ખપવાની ખાતર, તે પામર પ્રાણી માત્ર જ્ઞાનીનો દ્રોહ કરે ! ને પોકળ જ્ઞાની-શુભજ્ઞાની એવા તે પોતે અંથ 'વાંચ્યો છે' એમ જાણે છે, પણ આત્માને 'વાંચ્યો છે' એમ જાણતા નથી ! અને અંથ લાણી તે જનને પણ વંચે છે ! એટલે આવા અયોગ્ય જીવો આવા પરમ યોગ્ય ઉત્તમ યોગ અંથના અધિકારી કેમ હોય ?

“ મુખથી જ્ઞાન કથે અને, અંતર છૂટ્યો ન મોહ ;
તે પામર પ્રાણી કરે, માત્ર જ્ઞાનીનો દ્રોહ. ”—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

“ નિઝ ગણુ સંચે મન નવિ ખંચે, અંથ લાણી જન વંચે ;
લુંચે કેશ ન મુચે માયા, તે ન રહે વ્રત પંચે. ”—સા. ત્ર. ગા. સ્ત.

વળી શાસ્ત્રમાં ત્રણ પ્રકારની સલા-શ્રોતા પરિપદ્ધ કહી છે. તે પ્રમાણે શ્રોતાના શુભ-અવશુભ તપાસીને ઉપદેશ દેવાનો શાસ્ત્રકારોનો શૈલી છે-પદ્ધતિ છે. અપાત્ર શ્રોતાને તેને અયોગ્ય એવી ઉપદેશવાર્તા કરવામાં આવે તો ઉલટી અનર્થકારક થઈ પડે છે, કારણ કે તે તેને ઝીલી શકવાને સમર્થ નથી અને ઉઘા અનર્થકારક અર્થમાં લઈ જાય છે. આ શ્રોતાના પ્રકારનું સ્વરૂપ શ્રી નંદીસૂત્રથી જાણવા યોગ્ય છે.

“ શુદ્ધ ભાવ એ તેહને કહીએ, જેહ શું અંતર લાંજેજી,
જેહશું ચિત્ત પટંતર હોવે, તેહશું શુદ્ધ ન છાંજેજી ;
યોગ્ય અયોગ્ય વિભાગ અલહતો, કરશે મોટી વાતોજી,
ખમશે તે પંડિત પરપદ્ધમાં, મુદ્ધિ પ્રહાર ને લાતોજી. ”—યો. દ. સજ્ઞા. ૮-૭

તેમાં જે મૃગ પરિપદ્ધ જેવા શ્રોતાજનો છે, તે સિંહનાદ જેવી ચોકખી ચટ વીરવાણી સાંભળી ત્રાસે છે ! મૃગલાનું ટોળું હરથી સિંહનાદ સાંભળીને ભય પામે છે, ગભરાઈ જાય છે, અને ભડકીને ભાગે છે, તો સન્મુખ આવે જ કેમ ? સિંહનાદ જેવી તેમ જે મૃગલાંના ટોળા જેવા શ્રોતાઓ છે, તે સિંહનાદ જેવી સ્પષ્ટ વીરવાણી નમ્ર સત્યરૂપ વીરવાણી શ્રવણ કરીને ત્રાસે છે, ગભરાઈ જાય છે, અને ભડકીને ભાગે છે ! તો સન્મુખ દષ્ટિ કરીને શ્રવણ કરવાને ઉભી જ શેની રહે ? એવા ગતાનુગતિક, ગાડરી આ ટોળા જેવા રૂઠ ને મૂઠ શ્રોતાજનો આ સત્ય તત્ત્વવાર્તા કેમ ઝીલી શકે ? અને આ જે યોગઅંથની વાણી છે, તે તો સાચા વીરપુત્રની સિંહનાદ જેવી પરમ વીરવાણી છે, એટલે તે સાંભળવાને મૃગલાં જેવા હીનસત્ત્વ જીવો કેમ યોગ્ય હોય ? કારણકે નગ્ન સત્યરૂપ પરમ તત્ત્વવાર્તા અત્ર પ્રગટ કહી છે. શુદ્ધ આત્મસ્વભાવ સાથે યુજન કરવારૂપ શુદ્ધ યોગભાવની પદ્ધતિ એમાં બતાવી છે. આવી સિંહગર્જના સમી વીરવાણી ઝીલવાને અદ્યપક્ષત્વ કાયર જનો કેમ યોગ્ય હોય ? ‘ કરેજે

યા મરેગે ' Do or Die, ' ' વિજય અથવા મૃત્યુ ' જેવી વીર પુરુષની વીરવાણી સાંભળીને કાયર જનો જેમ ભય પામીને ભાગી જાય, તેમ આ ધર્મધુરંધર યોગવીરની વાણી સાંભળીને હીનસત્ત્વ જીવો ભય પામીને ભાગવા માંડે એમાં શી નવાઈ? કારણ કે અહીં તો ' નગદ નારાયણ 'ની વાત છે, તથાભાવરૂપ ' રોકડા ' હરિનો મારગ કલદાર' રૂપીઆની વાત છે, તથારૂપ અધ્યાત્મપરિણતિમય ભાવક્રિયા છે શૂરાનો' કરતાં યોગવિજય વરવાની અથવા સુભટની જેમ તે યોગસાધના કરતાં કરતાં ખપી જવાની વાત છે. ' પરથમ પહેલું મસ્તક મૂકી, વળતી લેવું નામ જોને! '—પહેલું માથું મૂકી પછી આ યોગનું નામ લેવાની વાત છે. ભાવથી કપટ રહિતપણે આત્માર્પણ કરી યોગમાર્ગે આગળ વધવાની વાત છે. આત્મસ્થાને વીરપણું દાખવવાની પરમ શૂરવીર વાત છે. આવો આ હરિનો—કર્મને હરનારા ' વીર ' પ્રભુનો માર્ગ શૂરાનો 'માર્ગ' છે, એમાં કાયરનું કામ નથી. (જુઓ પૃ. ૮, ' વીરપણું' તે આતમઠાણે ' ઇ.).

“ હરિનો મારગ છે શૂરાનો, નહિં કાયરનું કામ જોને;

પરથમ પહેલું મસ્તક મૂકી, વળતી લેવું નામ જોને. ”—શ્રી પ્રીતમ ભક્ત

ઇત્યાદિ કારણોને લીધે જ્ઞાની આચાર્યો આવો આ ઉત્કૃષ્ટ યોગવિષયક ગ્રંથ અયોગ્યોના હાથમાં હેતા જ નથી. એટલે જ આ ગ્રંથના કર્તા શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજી કહે છે કે—આ ગ્રંથ અયોગ્યોને હેવો યોગ્ય નથી. અને આ અમે હરિભદ્રજીનું કહીએ છીએ તે કાંઈ અયોગ્ય જીવો પ્રત્યે અનાદરથી કે તિરસ્કારથી સાદર કંથન કહેતા નથી, પણ આદરથી (Respectfully) કહીએ છીએ; કારણ કે અમને તે જીવો પ્રત્યે કાંઈ દ્રેષ નથી કે અમે તેનો અનાદર કે તિરસ્કાર કરીએ, પણ અમને તો સર્વ જીવ પ્રત્યે સમભાવ છે, અને તેવા અયોગ્ય જીવો પ્રત્યે તો વિશેષ કરીને ભાવ કરુણાબુદ્ધિ છે કે આ જીવો પણ આ યોગમાર્ગ પામવા યોગ્ય થાય તો કેવું સારું! પણ તે માટે પણ યથાયોગ્યતા મેળવવી જોઈએ. યોગ્યતા મેળવ્યે તેઓ પણ આ માટે યોગ્ય થાય. એટલે યોગ્યે જેમ યોગ્યતા વૃદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, તેમ અયોગ્યે પણ યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવા માટેનો પ્રયત્ન—પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ. એટલે તેઓએ બિલકુલ નિરાશ થવાની જરૂર નથી. કારણ કે જેમ અને તેમ વૈરાગ્ય—ઉપશમાદિ ગુણની વૃદ્ધિ થાય તેમ તેમ તેવી યોગ્યતા આવતી જાય, માટે તે વૈરાગ્યાદિની વૃદ્ધિ માટેનો પ્રયાસ તેઓએ કરવો જોઈએ. પણ જ્યાંસુધી તેવી યોગ્યતા આવી નથી, ત્યાંસુધી તો તેઓ આ માટે યોગ્ય નથી જ. એટલે જ આ અમે આદરથી કહું છે, અને તે પણ માત્ર તે જીવોના હિતાર્થે જ. કારણ કે સફવૈદે દરદીની બરાબર નાડ જોઈ, પ્રકૃતિ પારખી, વય-પાચનશક્તિ આદિ લક્ષમાં રાખી દવા કરવી જોઈએ, એવો સામાન્ય નિયમ છે. એમ ન કરે

ને મોટા માણસને આપવાની માત્રા બાલકને આપી છે, તો તેનું કેટલું બધું અહિત થાય ? કેવું વિપરીત પરિણામ આવે ? કેવું ઝોડનું ચોડ વેતરાઈ બધ ? તેમ સદ્ગુરુ સદ્વૈદ્યે પણ ભવરોગી એવા સંસારી જીવની બરાબર નાડ બેઠ, પ્રકૃતિ પારખી, ભાવથી બાલાદિ વચ-પાચનશક્તિ આદિ લક્ષમાં રાખી, તેની ભાવચિકિત્સા (Spiritual treatment) કરવી બેઠએ. એમ ન કરે ને મોટા માણસને-પંડિત જનને આપવા યોગ્ય ઉપદેશમાત્રા બાલ જીવને આપે, તો તેનું કેટલું બધું અહિત થાય ? કેવું વિષમ પરિણામ આવે ? આ દષ્ટાંતનું દષ્ટિબિન્દુ લક્ષમાં રાખીને અમે આ યોગદષ્ટિસમુચ્ચય અયોગ્યને દેવા યોગ્ય નથી, એવો અત્ર સ્પષ્ટ નિષેધ કરીએ છીએ,--આમ શ્રી હરિભદ્રસૂરિનું કહેવું છે.*

આ એમ કેમ ? તો કે—

અવજ્ઞેહ કૃતાલ્પાપિ યદનર્થાય જાયતે ।

અતસ્તત્પરિહારાર્થં ન પુનર્ભાવદોષતઃ ॥ ૨૨૭ ॥

અનર્થકારી અલ્પ પણ, થાય અવજ્ઞા આંહિં;
પરિહારાર્થે તસ કહું, ભાવદોષથી નાંહિ. ૨૨૭

અર્થઃ—અહીં-આ યોગદષ્ટિસમુચ્ચય ગ્રંથ પ્રત્યે કરવામાં આવેલી અલ્પ પણ અવજ્ઞા અનર્થને અર્થે થાય છે, એટલા જ માટે તેના પરિહાર અર્થે હરિભદ્રે આ કહું છે,--નહિં કે ભાવદોષથી કહું છે.

વિવેચન

અહીં-આ યોગદષ્ટિસમુચ્ચય નામના ગ્રંથ પ્રત્યે કરવામાં આવેલી અલ્પ પણ અવજ્ઞા, મહાવિષયપણાએ કરીને અનર્થને અર્થે થાય છે, એટલા માટે તેના પરિહાર અર્થે હરિભદ્રે આ કહું છે,--નહિં કે સુદ્રતારૂપ ભાવદોષથી. ઉપરના શ્લોકમાં જે કહું કે- ' અયોગ્યને આ દેવા યોગ્ય નથી એમ હરિભદ્ર કહે છે, ' તે કહેવાનું કારણ શું ? તેનો અહીં સ્પષ્ટ ખુલાસો કર્યો છે. આ યોગદષ્ટિસમુચ્ચય ગ્રંથ પ્રત્યે અલ્પ પણ અવજ્ઞા કરવામાં આવે, તો તે અવજ્ઞા કરનારને યોતાને મહાઅનર્થરૂપ થઈ પડે,

વૃત્તિઃ-અવજ્ઞેહ—અવજ્ઞા અહીં-યોગદષ્ટિસમુચ્ચય નામના ગ્રંથમાં, કૃતાલ્પાપિ—કરવામાં આવેલી, સ્વરૂપથી અલ્પ પણ, યદ્-કારણ કે, અનર્થાય જાયતે-અનર્થાયે થાય છે,--મહાવિષયપણાએ કરીને, અતસ્તત્પરિહારાર્થે-એટલા માટે તેના પરિહારાર્થે, ન પુનર્ભાવદોષતઃ--પણ નહિં કે ભાવદોષથી--સુદ્રતાથી હરિભદ્રે આ કહું છે.

* “ હિતમપિ વાયોરૌષધમહિતં તત્ શ્લેષ્મણો યથાઽત્યન્તમ્ ।

સદ્ગમદેશનોૌષધમેવં વાલાઘપક્ષમિતિ ॥ ”—શ્રી હરિભદ્રસૂરિકૃત ષોડશક.

પોતાના કારણ કે આ ગ્રંથનો વિષય મહાન્ છે. એટલે આ પ્રત્યે અવજ્ઞા કરવાથી અનર્થ પણ મહાન્ થાય. એથી કરીને અયોગ્યને લીધાથી તેઓને તેવા મહાઅનર્થ ન ઉપજે, તેની ખાતર હરિભદ્રે આ કહ્યું છે, -નહિં કે ક્ષુદ્રતારૂપ ભાવ દોષધકી.

આ 'યોગદ્વિસમુચ્ચય' મહાન્ એવા યોગ વિષય સંબંધીનો ગ્રંથ છે, એટલે એવા મહાન્વિષયપણાથી આ યોગશાસ્ત્ર પણ મહાન્ છે. આવા મહાન્ યોગશાસ્ત્રની બાબતાં-અબાબતાં, ભૂલેચૂકે પણ થોડી પણ અવજ્ઞા કરવામાં આવે, તો મહત્ત્વના અના- તે અવજ્ઞા કરનારને મહાઅનર્થરૂપ થઈ પડે, મોટી હાનિરૂપ થઈ દરથી મહા- પડે; કારણ કે મહત્ત્વ એવા સત્ પ્રત્યે જે લેશ પણ અવજ્ઞા કરવામાં અનર્થ આવે, લેશ પણ અનાદર કરવામાં આવે, લેશ પણ અવિનય બતાવવામાં આવે, લેશ પણ આશાતના કરવામાં આવે, લેશ પણ અભક્તિ કરવામાં આવે, તો તેનું અનંત સંસાર પરિભ્રમણરૂપ ભયંકર ફળ ભોગવવું પડે. જેમ મહત્ત્વ એવા સત્ પ્રત્યેની અનાશાતનાથી, આદરથી, વિનયથી, ભક્તિથી, બહુમાનથી મહા સત્ ફળ મળે; તેમ આશાતનાથી, અનાદરથી, અવિનયથી, અભક્તિથી, અબહુમાનથી અસત્ ફળ મળે. જેમ સત્તા આરાધનથી મોક્ષરૂપ મહત્ત્વ ફળ મળે, તેમ વિરાધનથી મહા-સંસારરૂપ ફળ મળે. જેમ રાજા રીએ તો ન્યાલ કરી લે ને ખીજે તો ધરખાર પણ બાય; તેમ આરાધનાથી સત્ પ્રસન્ન થાય તો જીવનું કલ્યાણ કલ્યાણ થઈ બાય, અને વિરાધનાથી અપ્રસન્ન થાય તો મહાઅકલ્યાણ થાય. સત્પુરુષ ને સત્પુરુષનું વચનામૃત સંસારથી તારનાર તીર્થસ્વરૂપ છે. તેની ભક્તિથી જીવનો ઝેડા પાર થાય, અને આશાતનાથી જીવનું નાવડું ડૂબી બાય! એટલા માટે જ પૂજની ઠાળમાં શ્રી વીરવિજયજીએ સાચું જ ગાયું છે કે- 'તીરથની આશાતના નવિ કરિયે, હારે નવિ કરિયે રે નવિ કરિયે.' (જીઓ, પૃ. ૧૧૦, 'ચક્રી ધરમ તીરથતણો' ઈ.)

આવા સત્શાસ્ત્ર પ્રત્યે જે થોડી પણ અવજ્ઞા મહાઅનર્થકારી થઈ પડે, તો પછી વિશેષ અવજ્ઞાનું તો પૂછવું જ શું? અને અયોગ્યોને જે આવું સત્શાસ્ત્ર દેવામાં આવે તો તેઓ ચક્રી આવી અવજ્ઞા-આશાતનાદિ થઈ બાય એવો સંભવ છે. નિઠકારણ કરુ- અને એમ થાય, તો તેઓને મહા અનર્થ થઈ પડે, અનંત સંસારણાથી નિષેધ પરિભ્રમણ દુઃખ ભોગવવું પડે. એટલે આમ અવજ્ઞાધકી તેઓને મહા-અનર્થ ન સાંપડે તેની ખાતર, મહાઅનર્થ દૂર રહે તેની ખાતર, અયોગ્યોને આ દેવા યોગ્ય નથી, એમ હરિભદ્રે કહ્યું છે, નહિં કે ભાવદોષથી, અર્થાત્ ક્ષુદ્રતાથી-તુચ્છતાથી એમ કહ્યું નથી. પરમ ભાવિતાત્મા હરિભદ્રાચાર્યજી કહે છે કે- અમને આ અયોગ્ય અપાત્ર જીવો પ્રત્યે કાંઈ દ્રેષ નથી, કે મત્સર નથી, કે કંઈ અભાવ નથી, કે જેથી કરીને ક્ષુદ્રતાને લીધે-તુચ્છ વિચારને લીધે અમે તેઓને આ શાસ્ત્રદાનને નિષેધ કર્યો હોય. અમે તો તેવા અજ્ઞાન જીવો ખિચારા અવજ્ઞા કરી આ શાસ્ત્રની

આશાતનાથી નિબિડ કર્મ બાંધી અનર્થ ન પામે એમ ઇચ્છતા હોઇ, અત્રે ભાવદયાથી પ્રેરાઇને નિષેધ કર્યો છે; અને તે પણ કેવળ તેમની હિતબુદ્ધિથી, એકાંત નિબંધારણ કરુણાથી કહ્યું છે. માટે તે જીવોએ આથી દુઃખ લગાડવું નહિ કે અમારા પ્રત્યે ખોટું લગાડવું નહિ; પણ યોગ્યતા યોગ્ય ગુણ પોતાના આત્મામાં પ્રગટ કરી પ્રથમ તો પોતાની અયોગ્યતા દૂર કરવા પ્રયત્ન કરવો, અને જેમ અને તેમ આ સતશાસ્ત્રની અદ્ય પણ અવજ્ઞા દૂરથી વર્જવી. એટલે જ આ અમારો કહેવાનો આશય છે. દાખલા તરિકે-જેને આ ગ્રંથ પ્રત્યે શુશ્રૂષા ન હોય, સાંભળવાની સાચી અંતરેચ્છા ન હોય, એના ઉદ્દિષ્ટ વિષય પ્રત્યે રસ ન હોય, તેઓને આ ગ્રંથ દેવો, શ્રવણ કરાવવો તે આ મહાગ્રંથની અવજ્ઞા-અપમાન-આશાતના કરવા બરાબર છે, અનાદર કરવા બરાબર છે. એવા શુશ્રૂષા રહિતને શ્રવણ કરાવવું તે 'લેસ આગળ ભાગવત' જેવું છે, અને મોતીનો ચારો ડુકર પાસે નાંખવા બરાબર છે. 'Casting pearls before swine.' માટે શુશ્રૂષાદિ ગુણ જેનામાં ન હોય, એવા અયોગ્ય શ્રોતાઓને આ ગ્રંથ દેવા યોગ્ય નથી જ, એ યુક્ત કહ્યું છે.

અને આ આમ અંગીકાર કર્તવ્ય છે, જેથી કરીને જ કહે છે—

યોગ્યેભ્યસ્તુ પ્રયત્નેન દેયોડયં વિધિનાન્વિતૈઃ ।
માત્સર્યવિરહેણોચ્ચૈઃ શ્રેયોવિઘ્નપ્રશાન્તયે ॥ ૨૨૮ ॥

યોગ્યને દેવો યત્નથી, વિધિવંતે જ સમર્થ;
માત્સર્ય 'વિરહ'થી અતિ, શ્રેય વિઘ્ન શાંત્યર્થ. ૨૨૮

અર્થ:—અને યોગ્ય શ્રોતાઓને તો આ ગ્રંથ વિધિથી યુક્ત એવા જનોએ, સર્વથા માત્સર્ય વિના, શ્રેયોવિઘ્નની પ્રશાંતિને અર્થે, પ્રયત્નથી દેવો યોગ્ય છે.

વિવેચન

આ ગ્રંથ અયોગ્ય શ્રોતાઓને દેવા યોગ્ય નથી, એમ ઉપરમાં હેતુપૂર્વક કહી બતાવ્યું; પણ યોગ્ય શ્રોતાઓને તો માત્સર્ય રહિતપણે આ અવશ્ય પ્રયત્નથી દેવા યોગ્ય છે; અને તે પણ શ્રવણાદિ વિષય સંબંધી વિધિથી યુક્ત એવાઓ દ્વારા,—નહિં તો

વૃત્તિ:—યોગ્યેભ્યસ્તુ—પણ યોગ્ય શ્રોતાઓને તો, પ્રયત્નેન—પ્રયત્નથી, ઉપયોગસાર એવા પ્રયત્નથી, દેયોડયં—આ દેવા યોગ્ય છે, વિધિનાન્વિતૈઃ—શ્રવણાદિ ગોચર વિધિથી, અન્વિતૈઃ—અન્વિત, યુક્ત એવાઓથી,—નહિં તો પ્રત્યવાયના સંભવ થકી દોષ છે, એમ આચાર્યો કહે છે. માત્સર્યવિરહેણ—માત્સર્ય વિરહથી, માત્સર્ય અભાવથી ડચ્ચૈઃ—અત્યંતપણે, શ્રેયોવિઘ્નપ્રશાંતયે—શ્રેય વિઘ્નની પ્રશાંતિને અર્થે,—પુણ્ય—અંતરાયની પ્રશાંતિને અર્થે.

। સમાપ્તોડયં યોગદષ્ટિસુચયઃ ।

પ્રત્યવાયના-હાનિના સંભવથી ઠોષ લાગે છે એમ આચાર્યો કહે છે. આ દેવા યોગ્ય છે, તે અત્યંતપણે શ્રેયોવિદનની પ્રશાંતિ અર્થે છે, પુણ્યઅંતરાયની પ્રશાંતિ અર્થે છે.

ઉપરમાં વર્ણવ્યા એવા શુશ્રૂષાદિ ગુણસંપન્ન યોગ્ય અધિકારી શ્રોતાઓને તો આ અર્થ અવશ્ય દેવા યોગ્ય છે. જેને આ શુશ્રૂષા છે, આ અર્થ શ્રવણ કરવાની સાચી અંતરેચ્છા-જિજ્ઞાસા છે, આ યોગવિષય પ્રત્યે જેને અંતરંગ રુચિ-રસ છે, એવા વિનયાદિ યથોક્ત ગુણવાળા શ્રોતાઓને તો આ અર્થ ઉપયોગસાર-ઉપયોગપ્રધાન પ્રયત્નથી જરૂર જરૂર દેવા યોગ્ય છે-શ્રવણ કરાવવા યોગ્ય છે. અને તે પણ સર્વથા માત્સર્ય વિરહથી-માત્સર્ય રહિતપણે. કોઈપણ પ્રકારનો ગુણદ્રેષ, ઇર્ષ્યા, અદેખાઈ રાખ્યા વિના, પોતાની સમસ્ત શક્તિથી-સર્વાત્માથી આ પરમ જ્ઞાનદાન દેવા યોગ્ય છે. તન-મન-ધન-પરમ શ્રુતની વચનની સમસ્ત શક્તિ ખર્ચી નાંખીને, ઝોવારી નાંખીને આ જ્ઞાનની પ્રભાવના પ્રભાવના પરમ ઉદારતાથી કરવા યોગ્ય છે. પણ આ દેવાથી આ મહારા કરતાં યોગગુણમાં આગળ વધી જશે ને હું ઝાંખો પડી જઈશ તો ! એવા તેજોવધરૂપ ગુણદ્રેષથી-મત્સરથી પ્રેરાઈને સુકતહૃદયે-ખુલ્લા દીલે આ જ્ઞાનદાન દેતાં અચકાવું યોગ્ય નથી. પણ આ શ્રોતાજનો આ જ્ઞાનદાનથી કેમ આત્મોત્કર્ષ પામે, કેમ યોગગુણની વૃદ્ધિ કરે, ને તે દેખીને હું રાજી થાઉં-પ્રસન્ન થાઉં, એવી પ્રમોદભાવના સહિત પરમ ઉદાર ભાવથી છૂટે હૃદયે ને છૂટા હાથે આ જ્ઞાનધનનું દાન દેવા યોગ્ય છે. આ જ્ઞાનધન તો અક્ષયનિધિ છે. એ દાન દેતાં કદી ખૂટતું નથી, અને દાતાનું કંઈ જ્ઞાનધન ઝોણું થઈ જતું નથી, ઉલટું જળવાઈ રહે છે ને વૃદ્ધિ પામે છે. માટે માત્સર્યનો 'વિરહ' કરી, મત્સરભાવ સર્વથા છોડી દઈ, જેમ ખને તેમ ખડોળા હાથે આ જ્ઞાનદાન આપી પરમ શ્રુતની પ્રભાવના કરવી, એ જ યોગ્ય છે. અત્રે 'વિરહ' શબ્દથી શ્રીમદ્ હરિભદ્રાચાર્યજીએ પોતાની કૃતિના પ્રાંતે વિરહાંક મૂકવાની પદ્ધતિનું અનુસરણ કર્યું છે.

અને તેનું દાન કરનારા જ્ઞાનદાતા પણ કેવા હોવા જોઈએ ? તે માટે અહીં કહ્યું કે—જે શ્રવણાદિ વિષયની વિધિથી યુક્ત હોય, એવાઓ દ્વારા આનું દાન થવું જોઈએ. શ્રવણ, ગ્રહણ, ધારણ, વિજ્ઞાન, ઈહા, અપોહ, તત્વાભિનિવેશ આદિ 'વિધિ' યુક્ત યથોક્ત ગુણથી જે યુક્ત છે, તેઓ દ્વારા આનું દાન થવા યોગ્ય છે. જ્ઞાનદાતા જેણે આ અર્થનું શ્રવણ કર્યું છે, ગ્રહણ કર્યું છે, હૃદયને વિષે ધારણ કર્યું છે, વિજ્ઞાન કર્યું છે, તે સંબંધી જેણે ઈહા-અપોહ અર્થાત તત્ત્વચિંતનરૂપ ઊંડો વિચાર કર્યો છે, અને આમ કરી જેણે તત્ત્વાભિનિવેશ કર્યો છે, એવા સુયોગ્ય વિધિસંપન્ન વક્તા દ્વારા, શુશ્રૂષાવંતને-શ્રવણ કરવાની સાચી ઉત્કટ ઈચ્છાવાળા યોગ્ય પાત્ર સુમુક્ષુને આ દેવામાં આવે, શ્રવણ કરવામાં આવે, તેનું નામ વિધિદાન છે. બાકી આવા વિધિયુક્ત ન હોય અર્થાત જેણે ઉક્ત શ્રવણાદિ ન કર્યા હોય એવા વક્તા

દ્વારા જે આ અપાય તો તે અવિધિદાન છે. કારણ કે જેણે પોતે શ્રવણાદિ કર્યું નથી, તે બીજાને દેવા એસે-શ્રવણ કરાવવા એસે તે કેટલું બધું અન્યૂગતું છે? કેલું બેહૂદું છે? અને આમ જે અવિધિવંતથી દેવામાં આવે તો પ્રત્યવાયના-અપાયના સંભવથી દોષ આવે છે, એમ શ્રી આચાર્ય ભગવંતે ભાષે છે.

માટે જેટલી સુયોગ્ય શ્રોતાની જરૂર છે, તેટલી જ બદકે તેથી વધારે સુયોગ્ય વક્તાની-ભાવિતાત્મા વ્યાખ્યાતાની જરૂર છે. જે યોગમાર્ગનો બબ્બ, સુબબ, જ્ઞાની, અનુભવી, ગીતાર્થ વક્તા હોય, તે જ ઉપદેશ દેવાનો અધિકારી હોઈ શકે. પણ યોગમાર્ગથી અબબ, અજ્ઞાની, બીનઅનુભવી, અગીતાર્થ ગીતાર્થ જ્ઞાની વક્તા હોય, તે કદી પણ ઉપદેશદાનનો અધિકારી હોઈ શકે જ નહિં, અને તેવો અનધિકારી જે વ્યાખ્યાનપીઠ પર ચઢી વક્તાબાજી કરે, મનાવા-પૂજાવા માટે પોતાનું જનમનરંજન વાચાલપણું દાખવે, તો તે કેવળ અવિધિએ વર્તેલો હોઈ, જ્ઞાનીના માર્ગનો દ્રોહ જ કરે છે. માટે શ્રવણાદિ વિધિસંપન્ન, યોગમાર્ગના અનુભવી, ભાવયોગી, એવા ગીતાર્થ જ્ઞાની સત્પુરુષ જ આ યોગમાર્ગના ઉપદેશદાતા હોવા યોગ્ય છે. એવા સદુપદેશ થકી જ આનું સદુપદેશ દાન શોભે છે, અને તેવા મહાત્મા સદુપદેશથી જ માર્ગ પ્રવર્તે છે.

“ શ્રાદ્ધઃ શ્રોતા સુધીર્વક્ત્રા યુજ્યેયાતાં યદીશ તત્ ।

ત્વચ્છાસનસ્ય સામ્રાજ્યમેકલ્લત્રં કલાવપિ ॥

—શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજીકૃત વીતરાગસ્તવ.

“સદુપદેશાની બહુ જરૂર છે. સદુપદેશાની બહુ જરૂર છે.”—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

અને તેવા સદુપદેશા યથાર્થ વક્તા સત્પુરુષો થકી દેવાતા આ જ્ઞાનદાનનું પ્રયોજન પણ અત્યંતપણે શ્રેયોવિધના પ્રશાંતિ અર્થે હોય છે, પુણ્યાન્તરાયના વિઘ્નની પ્રશાંતિ અર્થે હોય છે, કારણ કે આવા જ્ઞાનદાનરૂપ પરમ સત્કાર્યથી પોતાના શ્રેયસ્માં-આત્મકલ્યાણમાં જે વિઘ્ન છે, તેની પ્રશાંતિ હોય છે, અત્યંત પ્રશાંતિ અર્થે શાંતિ હોય છે. અર્થાત્ પુણ્યાનુભંધિ પુણ્યમાં જે અંતરાય છે તેની પ્રશાંતિ-અત્યંત શાંતિ હોય છે. એટલે આવા સત્શાસ્ત્રના દાનથી પોતાના શ્રેયપ્રાપ્તિના અંતરાયો તૂટે છે, ને તેથી પોતાને શ્રેયસ્ની-પરમ શ્રુતની પ્રાપ્તિ મોક્ષરૂપ સત્ક્રમની પ્રાપ્તિ હોય છે. આમ આ પરમ સત્શાસ્ત્ર પોતે શ્રેયોવિઘ્નની પ્રશાંતિ કરનાર હોવાથી, તેનું દાન પણ સ્વ-પરને શ્રેયોવિઘ્નની પ્રશાંતિ કરનાર છે. એટલા માટે આત્મકલ્યાણની નિઃકામ ભાવનાથી

પોતાનો શ્રેયોવિદ્યની પ્રશાંતિને અર્થે સદુપદેશ સત્પુરુષોએ આ સત્શાસ્ત્રનું જ્ઞાનદાન કરી પરમ સત્શુતની પ્રભાવના કરવા યોગ્ય છે. તથાસ્તુ !

“લોક પૂરને નિજ નિજ ઇચ્છા, યોગભાવ ગુણુરયણે;
શ્રી નયવિજય વિબુધ પયસેવક, વાયક યશને વયણે.”—શ્રી. યો. સભગા. ૮૮

—: ઉપસંહાર: કળશ કાવ્ય :—

વસંતતિલકા

સદ્યોગરૂપ બહુ શાસ્ત્ર સમુદ્ર મંચ્યો, આ યોગદષ્ટિમય યોગ સુબ્રંધ શુંચ્યો;
દુઘ્વાન્ધિમાંથી વિબુધે અમૃતં વલોંચું, યોગામૃતં શ્રી હરિભદ્ર બુધે વલોંચું. ૧૬૭

છે સાર તો ક્ષૌરતણો નવનીત માત્ર, આ તેમ યોગશુતસાર જ યોગશાસ્ત્ર;
સંક્ષેપમાં કયું સમુદૃત આ સૂરીંદ્રે, આત્માર્થ અર્થ પરમાર્થપરા સુનીંદ્રે. ૧૬૮

સંક્ષેપ તોય પરિપૂર્ણ જ માર્ગ વ્યક્તિ, એવી અપૂર્વ અહિં શ્રેષ્ઠ સમાસશક્તિ;
છે સિન્ધુ બિન્દુમહિં બિન્દુય સિન્ધુમાંહિ, છે વૃક્ષ બીજમહિં ને બીજ વૃક્ષમાંહિ. ૧૬૯

પ્રત્યેક સૂત્ર ગર્ભોરાશય એહ સ્થાને, બિન્દુમહીં ઉલસિયો શ્રુતસિન્ધુ બાણે !
દિગ્દર્શનાર્થ કંઈ તેહ તણા ઉલાસે, લાંબું વિવેચન કયું ભગવાનદાસે. ૧૭૦

બેર્ગોંદ્ર જેહ જગ બગતોં જયેત જેવા, વાગૂઅમૃતે અમૃત શ્રી હરિભદ્ર દેવા;
વાણી તણો તસ અહો ! કુણુ તાગ પામે ? આંબે શું કદપદુમ વામન સ્વર્ગ ધામે ? ૧૭૧

જે કુલયોર્ગો વર્ગો પ્રવૃત્તચક્ર યોગી, તેનેય એહ ઉપકારક ઉપયોગી;
આત્માર્થો બેર્ગોંજન એહ સુમુક્ષુ માત્ર, આ યોગશાસ્ત્ર અધિકારોં કહ્યા સુપાત્ર. ૧૭૨

તે કુલયોર્ગો જન યોગિકુલે જ જન્મ્યા, ને યોગિધર્મ અનુયાયિ યથાર્થ અન્યા;
અદ્રેષોં દેવ ગુરુ દિજ શું પ્રેમવંતા, વનીત દયાળુય જિતેંદ્રિય બોધવંતા. ૧૭૩

સંસ્કારજન્મ લહોં યોર્ગો પિતાદિકારા, જે કુલદીપ કુલને અજવાળનારા;
તે કુલપુત્ર કુલયોર્ગો સુશીલ એષે, મર્યાદ કુલવધૂં શું કુલની ન લોપે. ૧૭૪

સતશુશ્રૂષાદિ ગુણુ અષ્ટ સુસ્પષ્ટ વર્તે, ઇચ્છા પ્રવૃત્તિ યમ આદિ દ્રવ્ય પ્રવર્તે;
ને સ્થિર સિદ્ધિ યમના અતિશે જ કામી, તે બાણુ બેર્ગોંજન પ્રવૃત્તચક્ર નામી. ૧૭૫

કર્તાદિ કારક કુચક પરાર્થ વર્ત્યું, તે આત્મસાધક સુચક હવે પ્રવર્ત્યું;
આત્માર્થ આત્મ થકી આત્મક્રિયા જ આત્મા, આત્માર્થો આત્મમહિં આ કરતો મહાત્મા. ૧૭૬

આત્મસ્વભાવ ન વિભાવર્થો તે હણે છે, આત્મા શિવાય પરભાવ સ્વ ના ભણે છે;
આત્માતિરિક્ત પર દ્રવ્ય ન તે હરે છે, ના ભોગવે ન જ મમત્વ મતિ કરે છે. ૧૭૭

એવું સ્વરૂપનું અહિંસક યોગચક્ર, સાધે મુસાધુ નિત યોગી પ્રવૃત્તચક્ર;
 જે ચાલતું હતું જ કારક ચક્ર વક્ર, તેને ચલાવ્યું ઋણુ મોક્ષપથે અવક. ૧૭૮
 ને આઘ યોગ જ અવચક્ર યોગ, યોગે તેથી ખીજ દ્વય અવચક્ર યોગ યોગે;
 આ યોગીઓ જ શુભ યોગ તણા પ્રયોગે, છે પાત્ર અત્ર અધિકારી મુયોગ યોગે. ૧૭૯
 જે સંતનું સ્વરૂપ ઓળખી સંત સેવે, તે સંત સંતકલ સંત કૃપાર્થી લેવે;
 આવા અવચક્ર ત્રિયોગ તણા મુયોગે, આ યોગીઓનું અહિં યોગ્યપણું જ યોગે. ૧૮૦
 આ કુલયોગી ત્યમ પ્રવૃત્તચક્રનોય, આ શ્રંથથી કંઈ વળી ઉપકાર હોય;
 સત્ પક્ષપાત પ્રમુખ શ્રવણે ધરીને, સદ્ધ્યોગ ખીજ તણી પુષ્ટિવડે કરીને. ૧૮૧
 સત્ પક્ષપાત ત્યમ ભાવશૂની ક્રિયાનું, અઘોત ભાતુ સમ અંતર સ્પષ્ટ માનું;
 અઘોત તેજ અતિ અદ્ય અને વિનાશી, આ વિપરીત રવિનું-બુધ દ્યો વિમાસી ! ૧૮૨
 એવાં રહસ્ય સુપ્રકાશક શ્રંથ એવો, આ તો અયોગ્ય જનને ન જ યોગ્ય દેવો;
 ભારી અનર્થકર લેશ અહિં અવજ્ઞા, તેથી વદ્યા શ્રી હરિભદ્ર ધરી કરોણા. ૧૮૩
 દેવો જ યોગ્ય જનને પર પ્રેમ ભાવે, જેથી જગે પરમ શ્રુત પ્રભાવ થાવે;
 ને શ્રેય વિધન વિરહે,-હરિભદ્ર ભાષે, તેને અનુવદી કહ્યું ભગવાનદાસે. ૧૮૪

॥ इति महर्षिश्रीहरिभद्राचार्यविरचिते किरत्चंद्रसूनुमनःसुखनंदनेन भगवानदासेन
 सुमनोनंदनीवृहत्टीकाख्यविवेचनेन सप्रपञ्चं विवेचिते श्रीयोगदृष्टिसमुच्चयशास्त्रे उपसंहारः॥

॥ इति महर्षि श्री हरिभद्राचार्ये विरचिता अने श्री मनःसुखलार्थ किरत्चंद्रना पुत्र
 डॉ. भगवानदासे स्वरचित सुमनोनंदनी वृहत्टीका नामक विवेचनથી सविर १२ विवेचिता
 श्री योगदृष्टिसमुच्चय शास्त्रमां उपसंहार ॥

ટીકાકાર-વિવેચનકારની પ્રશસ્તિ

શાહુલવિઠીડિત

આ સત્શાસ્ત્ર વિવેચનાર્થેય મહા ટીકા મનોનંદની,
 કીરત્યંદ્રસૂત્ર મનઃસુખમુતે ગૃંથી મનોનંદની;
 મારી ડુબકી સહવિચારરૂપ આ સહયોગ રતનાકરે,
 ખોળ્યા હેમ સુદેવી જાત ભગવાનુદાસે સુરત્નો જ રે ! ૧૮૫
 સફરત્નોમય યોગમંદિર પરે અત્રે ચઢાવ્યા ખરે !
 આ કાવ્યે કળશો સુવર્ણ ભગવાનુદાસે સુભક્તિભરે;
 તેનો અગ્રજગતો પ્રકાશ દ્વંરથી આકર્ષશે સન્મનો,
 આનંદામૃત અલ્પિમાં વિતરશે શાંતિસુધા મલ્લજનો. ૧૮૬
 અનુષ્ટુપ.

બે હબાર અને એક, સંવત્ વિક્રમ વર્ષમાં;
 ભગવાન મોરબીવાસી, કોષો આ યત્ન હર્ષમાં. ૧૮૭

શિખરિણી

કુર્યો સ્વાધ્યાયાર્થે પરમ ક્ષુત અભ્યાસ કંઈ આ,
 પુરી મુખાર્કમાં સ્થિત જ ભગવાનુદાસ અહિં આ;
 થશે સ્વાધ્યાયાર્થે કંઈક ઉપકારી સુજનને,
 થશે આ નંદોમિં શાંતલ સુમનોનંદન વને. ૧૮૮
 ગુણો જે કેં દ્યાં તે સકલ ગણ્યો સંતજનના,
 અને દોષો કેં તે સકલ પણ હું પામર તણ્યા;
 કરો દોષો દૂરે સુગુણ ચરણે હંસ મુમતિ !
 અમી દ્રષ્ટિ ધારી સુર્ષો જ ભગવાનુદાસ વિનતિ. ૧૮૯

સુંબઈ, તા. ૬-૧૨-૪૪

ૐ શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ:

શ્રી સદ્ગુરુચરણાર્પણમસ્તુ !

॥ ઇતિ શ્રીહેમદેવીસુત ભગવાનુદાસે સ્વરચિત 'મુમનોનંદની' બૃહત્ ટીકા નામક
 વિવેચનથી સવિસ્તર વિવેચેલું અને એકસો પંચાણ્ અભિનવ કલશ કાવ્ય-કુસુમોથી
 સમર્થેલું શ્રી યોગદ્વિસમુચ્ચયશાસ્ત્ર સમાપ્ત ॥

પરિશિષ્ટ

શ્રીમાન્ યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયજી કૃત

આઠ યોગદષ્ટિની સજ્ઞાય*

પ્રથમ મિત્રા દષ્ટિ:

ઢાળ પહેલી-ચતુર સનેહી મોહના-એ દેશી.

શિવસુખ કારણ ઉપદિશી, યોગ તણી અઠ દિક્કી રે;	
તે ગુણ ગુણી જિન વીરનો, કરશું ધર્મની પુકી રે....વીર જિનસર દેશના. ૧.	
સઘન અઘન દિન રચણિમાં, બાલ વિકલ ને અનેરા રે;	
અર્થ જુઓ જેમ જુગૂઆ, તેમ ઝોધ નજરના ફેરા રે....વીર.	૨
દર્શન જે થયા જુગૂઆ, તે ઝોધ નજરને ફેરે રે;	
બેદ ચિરાદિક ચારમાં, સમકિતદષ્ટિને હેરે રે....વીર.	૩
દર્શન સકલના નય શહે, આપ રહે નિજ ભાવે રે;	
હિતકરી જનને સંજીવની, ચારો તેહ ચરાવે રે....વીર.	૪
દષ્ટિ ચિરાદિક ચારમાં, મુગતિ પ્રયાણ ન ભાજે રે;	
રચણિશયન જિન શ્રમ હરે, સુરનર મુખ તિમ છાજે રે....વીર.	૫
એહ પ્રસંગથી મેં કહ્યું, પ્રથમ દષ્ટિ હવે કહીએ રે;	
જિહાં મિત્રા તિહાં ઝોધ જે, તૃણ અગનિસો લહીએ રે....વીર.	૬
મત પણ યમ ઇહાં સંપજે, એદ નહિં શુભ કાજે રે;	
દ્રવ નહીં વળી અવરશું, એહ ગુણ અંગ વિરાજે રે....વીર.	૭
યોગનાં બીજ ઇહાં શહે, જિનવર શુદ્ધ પ્રણામો રે;	
ભાવાચારજ સેવના, ભવ ઉદ્દેશ મુઠામો રે....વીર.	૮
દ્વય અભિશ્રદ્ધ પાળવા, ઓષધ પ્રમુખને દાને રે;	
આદર આગમ આસરી, લિખનાદિક બહુમાને રે....વીર.	૯

*અક્ષરે અક્ષરે પરમ અમૃત માધુર્ય નિર્જરતી આ શ્રી યશોવિજયજીની અદ્ભુત કૃતિ મુખપાઠે કરવા યોગ્ય હોષ્ટ અત્ર આપી છે. તેની પ્રત્યેક પ્રત્યેક પંક્તિ આ ગ્રંથવિવેચનમાં મેં વચારથાને અવતારી છે. અર્થ માટે તે તે સ્થળે જુઓ—ભગવાનદાસ.

લેખન પૂજન આપવું, શ્રુત વાચના ઉદ્ધાહો રે;	
ભાવવિક્ષતાર સન્ન્યાયથી, ચિંતન ભાવન ચાહો રે....વીર.	૧૦
બીજકથા ભટ્ટી સાંભળી, રોમાંચિત હુવે દેહ રે;	
એહ અવંચક યોગથી, લહીએ ધરમ સનેહ રે....વીર.	૧૧
સદ્ગુરુ યોગે વંદન ક્રિયા, તેહથી કૃણ હોય જોહો રે;	
યોગ ક્રિયા કૃણ લેદથી, ત્રિવિધ અવંચક એહો રે....વીર.	૧૨
ચાહે ચક્રોર તે ચંદને, મધુકર માલતી લોગી રે;	
તિમ ભવિ સહજ ગુણે હોયે, ઉત્તમ નિમિત્ત સંધોગી રે....વીર.	૧૩
એહ અવંચક યોગ તે, પ્રગટે ચરમાવર્તે રે;	
સાધુને સિદ્ધ દશા સમું, બીજનું ચિત્ત પ્રવર્તે રે....વીર.	૧૪
કરણ અપૂર્વતા નિકટથી, જે પહેલું ગુણઠાણું રે;	
સુખ્યપણે તે ઇહાં હોયે, સુયશ વિદ્વાસનું ટાણું રે....વીર.	૧૫

બીજ તારા દષ્ટિ:

હાળ બીજ- 'મનમોહન મેરે' -એ દેશી.

દર્શન તારા દષ્ટિમાં....મનમોહન મેરે. ગોમય અગ્નિ સમાન....મન૦	
શોચ સતોષ ને તપ ભલું....મન. સન્ન્યાય ઇશ્વર ધ્યાન....મન૦	૧
નિયમ પંચ ઇહાં સંપન્ને....મન. નહિં કિરિયા ઉદ્ધવેગ....મન૦	
જિજ્ઞાસા ગુણ્યતત્વની....મન. પણ નહિં નિજ હઠ ટેગ....મન૦	૨
એહ દષ્ટિ હોય વરતતાં...મન. યોગકથા બહુ પ્રેમ....મન૦	
અનુચિત તેહ ન આવરે....મન. વાઠયો વળે જિમ હેમ....મન૦	૩
વિનય અધિક ગુણીનો કરે....મન. દેખે નિજ ગુણ્ય હાણ્ય....મન૦	
ત્રાસ ધરે ભવભય થકી....મન. ભવ માને દુઃખગાણ્ય....મન૦	૪
શાસ્ત્ર ઘણાં મતિ થોડલી....મન. શિષ્ટ કહે તે પ્રમાણ્ય....મન૦	
સુયશ લહે એ ભાવથી....મન. ન કરે જૂઠ ડકાણ્ય....મન૦	૫

ત્રીજ બલા દષ્ટિ:

હાલ ત્રીજ- 'પ્રથમ ગોવાસતણે ભવેજ રે' -એ દેશી.

ત્રીજ દષ્ટિ બલા કહીજ, કાષ્ટ અગ્નિ સમ બોધ;
 હોય નહિં આસન સધેજ, શ્રવણ સમીહા શોધ રે....

જિનજી! ધન ધન તુજ ઉપદેશ! ૧

તરુણ સુખી સ્ત્રી પરિવર્યોળ, જિમ આહે સુરગીત;
 સાંભળવા તિમ તરવનેળ, એ દષ્ટિ સુવિનીત રે....જિનળ ! ૨
 સરી એ બોધ પ્રવાહનીળ, એ વિણ શ્રુત થલ કૃપ;
 શ્રવણ સમીહા તે કિસીળ, શયિત સુષે જિમ ભૂપ રે....જિનળ ! ૩
 મન રીઝે તન ઉલ્લસેળ, રીઝે મૂઝે એક તાન;
 તે ઇચ્છા વિણ ગુણકયાળ, બહેરા આગળ જાન રે....જિનળ ! ૪
 વિઘન ઇહાં પ્રાયે નહીંળ, ધર્મ હેતુમાં કોય;
 અનાચાર પરિહારથીળ, સુયશ મહોદય હોય રે....જિનળ ! ૫

ચોથી દીપા દષ્ટિ:

ઢાળ ચોથી—' ઝંઝરીઆ મુનિવર ' એ દેશી.

યોગ દષ્ટિ ચોથી કહીળ, દીપા તિહાં ન ઉત્યાન;
 પ્રાણ્યાયામ તે ભાવથીળ, દીપપ્રભા સમ જ્ઞાન....
 મનમોહન જિનળ ! મીઠી તાહરી વાણ. ૧
 બાહ્ય ભાવ રેચક ઇહાંળ, પૂરક અંતર ભાવ;
 કુંભક ધિરતા ગુણે કરોળ, પ્રાણ્યાયામ સ્વભાવ....મનમોહન ૨
 ધર્મ અર્થે ઇહાં પ્રાણનેળ, છાંટે પણ નહિં ધર્મ;
 પ્રાણ અર્થે સંકટ પડેળ, જુઓ ! એ દષ્ટિનો મર્મ....મનમોહન ૩
 તરવ શ્રવણ મધુરોદકેળ, ઇહાં હોયે બીજ પ્રરોહ;
 આર ઉલ્ક સમ ભવ ત્યજેળ, ગુરુભક્તિ અદ્રોહ....મનમોહન ૪
 સૂક્ષ્મ બોધ તોપણ ઇહાંળ, સમકિત વિણ ન હોય;
 વેદસવેદ પદે કહોળ, તે ન અવેધ જ્ઞેય....મનમોહન ૫
 વેદ બધ શિવ હેતુ છેળ, સવેદન તસ નાણ;
 નય નિશ્ચયે અતિ ભલુળ, વેદસવેદ પ્રમાણ....મનમોહન ૬
 તે પદ શ્રિવિભેદથીળ, છેલ્લી પાપ પ્રવૃત્તિ;
 તમ કોહ પદ દૃતિ સમીળ, તિહાં હોય અંત નિવૃત્તિ....મનમોહન ૭
 એહ થકી વિપરીત છેળ, પદ તે અવેદસવેદ;
 ભવામિનંદી જીવનેળ, તે હોય વજ્ર અભેદ....મનમોહન ૮
 લોભી કૃપણ દયામણોળ, માથી મચ્છર ઠાણ;
 ભવામિનંદી ભય ભર્યોળ, અકૂલ આરંભ અયાણ....મનમોહન ૯
 એવા અવગુણવંતનુંળ, પદ જે અવેદ કઠોર;
 સાધુ સંગ આગમતણોળ, તે જીત્યો ધુરંધાર....મનમોહન ૧૦

- તે જીતે સહજે ટળેજી, રિષમ કુતર્ક પ્રકાર;
 દૂર નિકટ હાથી હણેજી, જિમ એ ળઠર વિચાર....મનમોહન૦ ૧૧
- હું પામ્યો સંશય નહીંજી, મૂરખ કરે એ વિચાર;
 આળસુઆ ગુરુ શિષ્યનોજી, તે તે વચન પ્રકાર....મનમોહન૦ ૧૨
- મીને તે પતિઆવવુંજી, આપ મતે અનુમાન;
 આગમ ને અનુમાનથીજી, સાચું લહે સુજ્ઞાન....મનમોહન૦ ૧૩
- નહિં સર્વજ્ઞો જ્યૂજ્યૂઆજી, તેહના વળી દાસ;
 ભક્તિ દેવની પણ કહીજી, ચિત્ર અચિત્ર પ્રકાશ....મનમોહન૦ ૧૪
- દેવ સંસારી અનેક છેજી, તેહની ભક્તિ વિચિત્ર;
 એક રાગ પર દ્રેષથીજી, એક મુક્તિની અચિત્ર....મનમોહન૦ ૧૫
- ઈંદ્રિયાર્થગત બુદ્ધિ છેજી, જ્ઞાન તે આગમ હેત;
 અસંમોહ શુભ કૃતિ ગુણેજી, તિણે ફલભેદ સંકેત....મનમોહન૦ ૧૬
- આદર ક્રિયા-રતિ ઘણીજી, વિધન ટળે મિલે લક્ષ્મી;
 જિજ્ઞાસા બુધ સેવનાજી, શુભ કૃતિ ચિહ્ન પ્રત્યન્ધિ....મનમોહન૦ ૧૭
- બુદ્ધિક્રિયા ભવફલ દીએજી, જ્ઞાનક્રિયા શિવ અંગ;
 અસંમોહ કિરિયા દીએજી, શીઘ્ર મુગતિ ફલ અંગ....મનમોહન૦ ૧૮
- પુફ્ફલરચના કારમીજી, તિહાં જસ ચિત્ત ન લીન;
 એક માર્ગ તે શિવ તણોજી, ભેદ લહે જગ દીન....મનમોહન૦ ૧૯
- શિષ્ય ભણી જિનદેશનાજી, કહે જન પરિણતિ ભિન્ન;
 કહે મુનિની નય દેશનાજી, પરમાર્થથી અભિન્ન....મનમોહન૦ ૨૦
- શબ્દભેદ અઘડો કિશ્યોજી? પરમારથ જો એક;
 કહો ગંગા કહો સુરનદીજી, વસ્તુ ફરે નહીં છેક....મનમોહન૦ ૨૧
- ધર્મ ક્ષમાદિક પણ મટેજી, પ્રગટે ધર્મસંન્યાસ;
 તે અઘડા અંજા તણોજી, મુનિને કવણ અભ્યાસ ?....મનમોહન૦ ૨૨
- અભિનિવેશ સઘળો ત્યજીજી, ચાર લહી જેણે હષ્ટિ;
 તે લેશે હવે પાંચમીજી, સુયશ અમૃત ઘનવૃષ્ટિ....મનમોહન૦ ૨૩

પાંચમી સ્થિરા દષ્ટિ:

ઢાળ પાંચમી—' ધન ધન સંપ્રતિ સાચો રાજા '—એ દેશી.

દષ્ટિ ચિરામાંહે દર્શન નિત્યે રત્નપ્રભા સમ જાણો રે;
 ખાંતિ નહિં વળી યોધ તે સૂક્ષ્મ, પ્રત્યાહાર વખાણો રે....એ ગુણ૦ ૧

એ ગુણ વીરતણા ન વિસારું, સંભારું દિનરાત રે;
 પશુ ટાળી સુરૂપ કરે જે, સમકિતને અવદાત રે....એ ગુણ ૨
 ખાલ ધૂલિધર લીલા સરખી, ભવચેષ્ટા ઇહાં ભાસે રે;
 ઋદ્ધિ સિદ્ધિ સવિ ઘટમાં પેસે, અષ્ટ મહાસિદ્ધિ પાસે રે....એ ગુણ ૩
 વિષય વિકારે ન ઇન્દ્રિય જોડે, તે ઇહાં પ્રત્યાહારો રે;
 કેવળ જ્યોતિ તે તરવ પ્રકાશે, શેષ ઉપાય અસારો રે....એ ગુણ ૪
 શોતળ અંદનથી પણ ઉપન્યો, અગ્નિ દહે જેમ વનને રે;
 ધર્મજનિત પણ જોગ ઇહાં તેમ, લાગે અનિષ્ટ તે મનને રે....એ ગુણ ૫
 અશે હોય ઇહાં અવિનાશી, પુફ્ફલ જાલ તમાસી રે;
 ચિદાનંદ ધન મુચશ વિલાસી, કિમ હોય જગનેઃ આશી રે?...એ ગુણ ૬

છટ્ટી કાંતા દષ્ટિ:

દાળ છટ્ટી—' બોલીડા હંસારે વિષય ન રાચીએ '—એ દેશી.

અચપલ રોગરહિત નિઠ્ઠુર નહિં, અદ્ય હોય દોય નીતિ;
 ગંધ તે સારો રે કાંતિ પ્રસન્નતા, સુસ્વર પ્રથમ પ્રવૃત્તિ....
 ધન! ધન! શાસન શ્રી જિનવરતણું. ૧
 ધીર પ્રભાવી રે આગલે યોગથી, મિત્રાદિક યુત ચિત્ત;
 લાભ ઇષ્ટનો રે દ્રંદ્ર અધૃષ્યતા, જનપ્રિયતા હોય નિત્ય....ધન! ધન! ૨
 નાશ દોષનો રે તૃપ્તિ પરમ લહે, સમતા ઉચિત સંયોગ;
 નાશ વૈરનો રે બુદ્ધિ ઋતંભરા, એ નિષ્પન્નહ યોગ....ધન! ધન! ૩
 ચિદ્ધ યોગનાં રે જે પરઅંથમાં, યોગાચારજ દિઠ્ઠુ;
 પંચમી દષ્ટિ થકી સવિ જોડીએ, એહવા તેહ ગરિઠ્ઠુ....ધન! ધન! ૪
 છટ્ટી દિઠ્ઠી રે હવે કાંતા કહું, તિહાં તારાભ પ્રકાશ;
 તત્ત્વમીમાંસા રે હઠ હોય ધારણા, નહીં અન્ય શ્રુત વાસ....ધન! ધન! ૫
 મન મહિલાતું રે વાહલા ઉપરે, ધીજાં કામ કરંત;
 તિમ શ્રુતધર્મે રે મન હઠ ધરે, જ્ઞાનાક્ષેપકવંત....ધન! ધન! ૬
 એહવા જ્ઞાને રે વિધન નિવારણે, જોગ નહિં ભવહેત;
 નવિ ગુણ દોષ ન વિષય સ્વરૂપથી, મન ગુણ અવગુણ ખેત....ધન! ધન! ૭
 માયા પાણી રે જાણી તેહને, લઘી જાય અડોલ;
 સાચું જાણી રે તે ધીતો રહે, ન ચલે ડામાડોલ....ધન! ધન! ૮
 જોગતત્ત્વને રે એમ જાય નવિ ટળે, જૂઠા જાણે રે જોગ;
 તે એ દષ્ટિ રે ભવસાયર તરે, લહે મુનિ મુચશ સંયોગ....ધન! ધન! ૯

સાતમી પ્રભા દષ્ટિ:

ઢાળ સાતમી—' એ છિડી કિહાં રાખી ' એ દેશી.

- અર્ક પ્રભા સમ ઝોધ પ્રભામાં, ધ્યાનપ્રિયા એ દિહી;
તરવ તણી પ્રતિપત્તિ ઇહાં વળી, રોગ નહીં સુખ પુઠી....
રે ભવિકા ! વીર વચન ચિત્ત ધરીએ. ૧
- સઘળું પરવશ તે દુઃખલક્ષણુ, નિજવશ તે સુખ લહીએ;
એ દષ્ટે આતમ ગુણ પ્રગટે, કહો સુખ તે કુણ કહીએ ?...રે ભવિકા ! ૨
- નાગર સુખ પામર નવિ બાણે, વલ્લભ સુખ ન કુમારી;
અનુભવ વિણુ તિમ ધ્યાન તણું સુખ, કુણુ બાણે નરનારી ?...રે ભવિકા ! ૩
- એહ દષ્ટિમાં નિર્મળ ઝોધે, ધ્યાન સદા હોય સાચું;
દુષણુ રહિત નિરંતર જ્યોતિ, રતન તે દીપે બચું....રે ભવિકા ! ૪
- વિસલાગક્ષય, શાંતવાહિતા, શિવ મારગ ધ્રુવ નામ;
કહે અસંગ ક્રિયા ઇહાં યોગી, વિમલ સુયશ પરિણામ....રે ભવિકા ! ૫

આઠમી પરા દષ્ટિ:

ઢાળ આઠમી—' તુજ સાથે નહિં ઝોણું મારા વાહલા ' એ દેશી.

- દષ્ટિ આઠમી સાર સમાધિ, નામ પરા તસ બાણુંલ,
આપ સ્વભાવે પ્રવૃત્તિ પૂરણુ, શશિ સમ ઝોધ વખાણુંલ;
નિરતિચાર પદ એહમાં યોગી, કહિયે નહીં અતિચારીલ,
આરોહે આરૂઢે ગિરિને, તિમ એહની ગતિ ન્યારીલ....દષ્ટિ આઠમી૦ ૧
- અંદન ગંધ સમાન ક્ષમા ઇહાં, વાસકને ન ગવેષેલ,
આસંગે વર્જિત વળી એહમાં, કિરિયા નિજ ગુણુ લેખેલ;
શિક્ષાથી જ્યમ રતન નિયોજન, દષ્ટિ ભિન્ન લ્યમ એહોલ,
તાસ નિયોગે કરણુ અપૂરવ, લહે મુનિ કેવલ-ગેહોલ....દષ્ટિ આઠમી૦ ૨
- ક્ષીણુદોષ સર્વજ્ઞ મહામુનિ, સર્વ લગ્નિ કલ હોગીલ,
પર ઉપગાર કરી શિવમુખ તે, પામે યોગ અયોગીલ;
સર્વ શત્રુક્ષય સર્વ વ્યાધિલય, પૂરણુ સર્વ સમીહાલ,
સર્વ અરથયોગે સુખ તેહથી, અનંતગુણુ નિરીહાલ....દષ્ટિ આઠમી૦ ૩

ઉપસંહાર

એ અડ દિહી કહી સહેયે, યોગશાસ્ત્ર સંકેતેલ,
કુલયોગી ને પ્રવૃત્તચક્રે ને, તેહ તણે હિત હેતેલ;
યોગીકુલે જાયા તસ ધર્મે, અનુગત તે કુલયોગીલ,
અદ્રેષી ગુરુ-દેવ-દિજ પ્રિય, દયાવંત ઉપયોગીલ....દષ્ટિ આઠમીં ૪

શુશ્રૂષાદિક અડ શુભ સંપૂરણ, પ્રવૃત્તચક્રે તે કહિયેલ,
યમદય લાલી પર દુગ અર્થી, આલ અવચક્ર લહિયેલ;
ચાર અહિંસાદિક યમ ઇચ્છા, પ્રવૃત્તિ ચિર સિદ્ધિ નામેલ,
શુદ્ધ રુચે પાળે અતિચારહ, ટાળે ફલ પરિણામેલ....દષ્ટિ આઠમીં ૫

કુલયોગી ને પ્રવૃત્તચક્રે, શ્રવણ શુદ્ધ પક્ષપાતલ,
યોગદષ્ટિ ગ્રંથે હિત હોવે, તિણે કહી એ વાતલ;
શુદ્ધ ભાવ ને સૂની કિરિયા, બેહુમાં અંતર કેતોલ ?
અળહળતો સૂરજ ને અબ્જુઓ, તાસ તેજમાં તેતોલ....દષ્ટિ આઠમીં ૬

શુદ્ધ ભાવ એ કહીએ તેહશું, જેહશું અંતર માંજેલ,
જેહશું ચિત્ત પટંતર હોવે, તેહશું શુદ્ધ ન છાજેલ;
યોગ્ય અયોગ્ય વિભાગ અલહતો, કરશે મોટી વાતોલ,
અમશે તે પંડિત પરપદમાં, સુષ્ટિપ્રહાર ને લાતોલ....દષ્ટિ આઠમીં ૭

સલા ત્રણ શ્રોતા શુભ અવગુણ, નંદીસૂત્રે લીજેલ,
તે જાણી એ ગ્રંથ યોગ્યને, દેજે સુશુભ જગીશેલ;
લોક પૂરજો નિજ નિજ ઇચ્છા, યોગભાવ ગુણરચણેલ,
શ્રી નયવિજય વિભુષ પયસેવક, વાચક યશને વચણેલ....દષ્ટિ આઠમીં ૮

